# ייווא בלעטער

## חודש-שריפט פון יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

## אינהאלט פון נומער

פון דער רעדאַקציע:
דאָס יזכור-בוך לכבוד ב. וואַכשטיינען

ב. וואַכשטיין:
דער „המאסף" און זיין גייסט . . . . . 1

מ. קאָסאָווער:
ייִדישע בעלי-מלאָכות אין ארץ-ישראל . . . . . 7

ב. העלער:
די תלמודישע לעגענדע וועגן אַשמדאַי אין טאָלסטאָיס אַ פאָלקס-מעשה . . . . . 29

נ. פרילוצקי:
די אומבאַקאַנטע אַלטייִדישע דיכטערין יענטע בת יצחק . . . . . 36

פ. דיאַמאַנט:
אַ ירושה פון מיליאָנען אין פרעשבורגער געטאָ . . . . . 55

ש. פרידלאַנד:
אַ פראָגער פאַמיליען-מגילה פון יאָר 1732 . . . . . 69

ש. ווינטער:
פינקסים פון חברות . . . . . 77

א. מ. האַבערמאַן:
די ייִדישע אויסגאַבעס פון „משל הקדמוני" . . . . . 95

/ המשך פון אינהאַלט אויף דער צווייטער זייט הילע /

יאַנואַר-פעברואַר 1938 ראָנד XIII ג'ו-2

# המשך פון אינהאלט:

ר. מאהלער:
די סעקטאנטישע אפנייגן אינעם אמאליקן קאראקטער . . . . . 102
י. ברוצקוס:
דער אפשטאם פון די קאראימער אין ליטע און פוילן . . . . . 109
ע. רינגעלבלום:
משכילים און חסידים אין וואַרשע סוף 18טן י"ה . . . . . 124
מ. סיסטער:
פראבלעם פון מאטיוון און אינהאלט אין ספר שופטים . . . . . 133
מ. מיזיש:
אנדערשגלייביקע באשולדיקט ווי מכשפים . . . . . 147
ש. בירנבוים:
צוויי אלטיידישע לידער . . . . . 172
ב. וואכשטיין:
עטלעכע נישט-באווויסטע לידער פון וועלוול זבארעזשער . . . . . 181

# פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט

צום אָנדענק פֿון דעם גרויסן ייִדישן היסטאָריקער ד״ר בערנהאַרד וואַכשטיין, מיטגליד פֿון ערן-פּרעזידיום פֿון אונדזער קוראַטאָריום, לאָזט דער ייִוואָ אַרויס אַ יזכּור-בוך מיט אַזאַ אינהאַלט (אויסגעשטעלט לויטן א״ב פֿון די נעמען פֿון די מחברים):

1. מ. באַלאַבאַן (וואַרשע): בערנאַרד (דובֿ-בער) וואַכשטיין (1868—1935). אָפּשאַצונג פֿון זייַן וויסנשאַפֿטלעכער אַרבעט.
2. ש. באַראָן (ניו-יאָרק): משה כּהן בעלאינפֿאַנטע — אַ משׂכּיל פֿון דער נאַפּאָלעאָ-נישער צייַט.
3. ש. בירנבוים (לאָנדאָן): צוויי אַלטייִדישע לידער.
4. י. ברוצקוס (פּאַריז): דער אָפּשטאַם פֿון די קאַראַיִמער אין ליטע און פּוילן.
5. ד״ר לעאָ גאָלדהאַמער (ווין): אַ חקירה ודרישה וועגן ייִדישן מיליטער-דינסט אין עסטרייַך אָנהייב 19טן י״ה.
6. ד. גינסבערג (לאָנדאָן): ייִדישע פּריוואַטבריוו פֿון יאָר 1533.
7. ח. גינינגער (ווילנע): די קאָרעספּאָנדענץ אַ. לאַנדוי — ל. שייַנעאַנו.
8. ר. גלאַנץ (ווין): ווערטער פֿון אַ פֿאָלקלאָריסטישן מקור אין דער עלטערער ייִדישער גנבֿים-שפּראַך.
9. נ. מ. געלבער (ירושלים): די ייִדן-העצע אין לענטשיץ.
10. מ. גרונוואַלד (ווין): אַ ניט-באַוווּסטע ייִדישע דראַמע פֿון דער השׂכּלה-צייַט.
11. ישׂראל דאַווידזאָן (ניו-יאָרק): משלים-זאַמלונגען פֿון דער נאָכביבלישער צייַט.
12. ש. דובנאָוו (ריגע): נאָטיצן.
13. פּ. דיאַמאַנט (ירושלים): אַ ירושה פֿון מיליאָנען אין פּרעשבורגער געטאָ.
14. א. מ. האַבערמאַן (ירושלים): די ייִדישע אויסגאַבעס פֿון „משל הקדמוני״
15. ב. העלער (בודאַפּעשט): די תּלמודישע לעגענדע וועגן אַשמדאַי אין טאָלסטאָיס אַ פֿאָלקס-מעשׂה.
16. ב. וואַכשטיין: דער „המאַסף״ און זייַן גייַסט.
17. ב. וואַכשטיין: עטלעכע ניט-באַוווּסטע לידער פֿון וועלוול זבאַרזשער.
18. ש. וואָלף (אייַזנשטאָט): דער צענטראַלער אַרכיוו פֿון די ייִדישע קהילות אין בורגענלאַנד.
19. מ. ווייַנרייַך (ווילנע): ייִדיש אין פֿרעמדשפּראַכיקע ענציקלאָפּעדיעס.
20. ש. ווינטער (וולאָצלאַוועק): פּינקסים פֿון חבֿרות.
21. ש. חיות: נאָטיצן.
22. י. טאַגליכט (ווין): צוואות פֿון ווינער ייִדן.
23. י. ל. כּהן: פּאַראַלעלן צו אַ ייִדישן פֿאָלקסליד.
24. אַ. לאַנדוי: צוויי ווערטער פֿון עטימאָלאָגישן ווערטערבוך.
25. אַ. לוריא (ווין): אַ צוואה פֿון אַ פּינסקער בעל-הבית אָנהייב 19טן י״ה.
26. ע. לעוו (סעגעד): קופּער (אַ קאַפּיטל פֿון דעם ווערק „מינעראַלן בייַ ייִדן״).

27. ר. לעווין (בריסלע): א בינטל העברעישע און ייִדישע כּתבֿ-ידן.
28. ר. מאהלער (וואַרשע): די סעקטאַנטישע אָפּניינונג אינעם אמאָליקן קאַראַימיזם.
29. מ. מאָזעס (ווין): באשרייבונגען פֿון ייִדן אין 18טן י״ה.
30. מ. מיזיש (פֿרעמיסלע): אנדערשנלייביקע באשולדיקט ווי מכשפֿים.
31. ערנסט מילער (ווין): פֿאַרשטעלונגען פֿון תחיית-המתים בייַ ייִדן.
32. טולא נוסענבלאַט (ווין): מגן דוד.
33. מ. סיסטער: פּראָבלעם פֿון מאָטיוון און אינהאַלט אין ספֿר „שופֿטים״.
34. נ. פֿרילוצקי (וואַרשע): די אומבאַקאַנטע אלטייִדישע דיכטערין ייענטע בת יצחק.
35. פֿ. פֿאַלק (האַג): צוויי אלטייִדישע נוסחאות פֿון דער תלמודישער אגדה וועגן אשמדאי און דעם שמיר.
36. א. פֿירסט (בודאַפּעשט): ייִדישע פֿאַלקלאָריסטישע ליטעראַטור אין אונגעריש.
37. א. פֿרייַמאַן (פֿראַנקפֿורט): פֿראַנקפֿורטער בחורים-ליד.
38. ש. פֿריידלאַנד (דענעבאָרג): א פּראָנער פֿאַמיליען-מנילה פֿון יאָר 1732.
39. פֿ. פֿרידמאַן (לאָדזש): די אָרגאַניזאַציע פֿון דער ייִדישער היסטאָריישער וויסנשאַפֿט.
40. פּ. קאַן (ווילנע): די צאַרישע מאַכט און דער רמבם.
41. מ. קאַסאָווער (פֿילאַדעלפֿיע): ייִדישע בעלי-מלאָכות אין ארץ-ישראל.
42. ש. קרויס (ווין): א כתבֿ-יד פֿון „תולדות ישו״.
43. מ. ראַבינאָוויטש (ירושלים): יל״נס א ניט-געדרוקט ליד.
44. ז. רייזען (ווילנע): ש. חיותעס פּסעודאָנימען-לעקסיקאָן.
45. ע. רינגעלבלום (וואַרשע): משכילים און חסידים אין וואַרשע סוף 18טן י״ה.
46. י. שאצקי (ניו-יאָרק): רעצענזיעס אויף פּ. שוואַרץ, ר. פֿאַהן, ש. פֿרידמאַן, י. רעזניק, מ. בעער.
47. א. ז. שוואַרץ (ווין): מילואים צו ב. וואַכשטיינס ביבליאָגראַפֿישע ארבעטן.
48. ב. שלאָסבערג (ווילנע): „מרפּבֿת המשנה״ — איינער פֿון די עלטסטע ייִדישע שפֿראַך-דאָקומענטן.
49. א. שניידר (בעלסק): רעצענזיעס אויף מ. דיאַמאַנט און א. וועלנער.

קלענערע שינויים אינעם אינהאַלט קענען נאָך געמאַלט זיין. דער סדר פֿון די אַרטיקלען האָט געמוזט אייַנגעשטעלט ווערן ווי ער איז איבער טעכנישע טעמים.

דאָס יזכור-בוך ווערט זיין פֿאַרטיק פֿון דרוק אין משך פֿון פֿרילינג 1938. עס ווערט זיין צו אים צוגעגעבן אַ פֿאַרטרעט פֿון ד״ר ב. וואַכשטיין.

די אַרטיקלען פֿונעם וואַכשטיין-בוך ווילן זיין געדרוקט אין די ייִוואָ-בלעטער, אָנגעהויבן פֿון דעם איצטיקן נומער.

# דער „מאסף" און זײַן גײַסט *

פֿון ד"ר בערנהאַרד וואַכשטיין

געערטע דאַמען, געערטע הערן!

אײדער איך וועל פֿירטראָגן עטלעכע ווערטער וועגן די סיבות, וואָס האָבן געבראַכט צום אויפֿקום פֿון די ערשטע צײַטשריפֿטן בײַ יידן, מוז איך אָנהייבן מיט דעם ערשטן פֿערז פֿון דעם פּייטן: יראתי בפצותי שיח להתחיל — איך האָב מורא אָנצוהייבן מײַן שמועס. וואָרעם הגם נאָך זינט מײַנע יונגע יאָרן האָב איך זיך געמיט תּופֿס צו זײַן דעם מהות פֿון אונדזער נאַציע, דעם סוד און די תּגאים פֿון איר קיום, אַרויסגייענדיק פֿון אירע ערשטע מקורים, פֿון דעסט וועגן וואָלט איך פֿאָרט זיך ניט אײַנגעשטעלט צו רעדן פֿאַר אײַך, מײַנע טײַערע, וואָס איר זײַט צוגעווײַנט צו רעדן העברעיש, אויב מיך וואָלט ניט אויפֿגעמונטערט פּראָפֿ' געלערנטער. און איך וויל אים ניט באַשולדיקן ווי דעם גרמא בניזקין, נאָר עס איז פֿאַר מיר אַ חוב צו זאָגן, אַז ער האָט דאָס געבראַכט דערצו, און די אַחריות פֿאַלט אויף אונדז ביידן אין אַ גלײַכן חלק.

דער ערשטער פֿרוי פֿון אַ יידישער פּרעסע אין אונדזער זינען איז געוואָרן, ווי באַווּסט, דער אויפֿטו פֿון משה מענדלסאָנס תּלמידים. אָבער נאָך מיט אַכט יאָר פֿריִער, איידער עס איז אַרויס דער ערשטער באַנד פֿון דעם „מאסף", האָט זיך באַוויזן אין דירנפֿורט בײַ ברעסלע אַ בלאַט אונטערן טיטל „פֿרי־פֿיליגירטע צײַטונג" אין העברעִישער שריפֿט און אין יידישער שפּראַך. אָבער אין דעם ציל וואָס די „דירנפֿורטר צייטונג" האָט זיך געשטעלט: צו באַפֿרידיקן די באַדערפֿענישן פֿון די וואָס ווילן געוואָר ווערן נײַס, וואָס ווילן הערן וואָס עס טוט זיך אין דער וועלט — איז ניט געווען גאָרנישט וואָס זאָל אויפֿטרייסלען די יידישע וועלט. און הגם די מענטשן פֿון יענעם דור זײַנען פֿונקט ווי די לעצטע דורות אין מזרח־אייראָפּע געווען דיפֿערענצירט בנוגע דעם קריזיס ידיעות וועגן דער וועלט און איר שטייגער — דער שטאָטמענטש און דער דאָרפֿמענטש זײַנען שוין אין דער אַלטער לִיטעראַטור טיפֿן — אָבער

---

* איבערגעזעצט פֿון העברעִישן אָריגינאַל, וואָס איז געפֿונען געוואָרן צווישן ד"ר ב. וואַכשטיינס פּאַפּירן. — פֿירטראָג געהאלטן אין דער וויינער „הסתדרות" 1930.

די ידיעות וואָס מען האָט געקראָגן דורך אָט דער „צייטונג" זײַנען ניט געגאַנ-
גען קעגן דער פֿון דורות געירשנטער קולטור. פֿאַרקערט, אַלע פּרוּווענישן, אַלע
ידיעות און אַלע גײַסטיקע אויפֿטוען זײַנען צוגעפּאַסט געוואָרן צו דעם וואָס
איז שוין פֿון פֿריִער באַוווּסט געווען און צונויפֿגעגאָסן געוואָרן מיט דעם
און האָבן געדינט בלויז אויף צו באַשטעטיקן די ריכטיקייט פֿון דער אַלטער
טראַדיציע. ניט בלויז שלום-עליכמס טבֿיה דער מילכיקער פּאַסט צו פּסוקים
צו אַלצדינג וואָס פּאַסירט מיט אים, נאָר אויך לומדים און גרויסע געשעפֿטס-
לײַט האָבן אין דער אַלטער ליטעראַטור געפֿונען אַן אויסטײַטש פֿאַר אַלץ וואָס
עס טוט זיך אויף דער וועלט.

דעריבער פּאַסט דער נאָמען „די ערשטע צײַטשריפֿט" נאָר פֿאַר דעם
„מאסף", וואָס ער איז באמת אַ פּראָדוקט פֿון דער נײַער צײַט און שיידט זיך
אָפּ דורך זײַן כאַראַקטער און דורך זײַן ציל פֿון די נײַסבלעטער, אָבער אויך
פֿון די זאַמלביכער פֿון אונדזער צײַט, וואָס זײַנען באַשטימט פֿאַר וואָסער עס
איז וויסנשאַפֿט-צווײַג אָדער אויף צו פּראָפּאַגאַנדירן די אידעען פֿון וואָסער
עס איז פּאַרטיי. אין ייִדישן תּחום איז דער „מאסף" געווען ווי אַ מין פּלוצימ-
דיקער אויפֿרײַס, וואָס האָט אָנגעזאָגט, אַז די צײַטן האָבן זיך געביטן,
אַז ייִדן זײַנען מחויבֿ זיך צוצופּאַסן צו דער נײַער צײַט, וואָס איז אַנדערש
פֿון אַלע פֿאַרגאַנגענע צײַטן. אָן גוזמא מעגן מיר דאָ אָנווענדן דעם אַלטן מאמר
און זאָגן, אַז אין יענעם טאָג, ווען עס איז פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן דאָס דאָזיקע
מאָגערע העפֿטל, וואָס וועגן זײַן ליטעראַרישן ווערט דאַרף איך איצט ניט משפּטן,
איז ארץ-ישראל, דאָס הייסט דער ייִדישער ייִשובֿ אין גאָר זײַן פֿאַרשפּרייטונג
איבער דער וועלט, אויפֿגעטרייסלט געוואָרן. ניט אומזיסט זײַנען אַלע ייִדישע
געלערנטע, וואָס האָבן זיך געהאַלטן פֿאַר דער טראַדיציע, אַרויס אין אַ שאַר-
פֿער מלחמה קעגן אָט די פּיאָניערן פֿון דער השכּלה, ווײַל אין זיי האָט מיט
אַן אמת געשטעקט אַ סכּנה. וואָרעם גאָר אַנדערש איז געווען יענע צײַט פֿון
אַלע צײַטן וואָס זײַנען פֿאַרבײַ, זינט ייִדן זײַנען אַוועק אין גלות. און דאָס
איבער צוויי גרונטיקע טעמים:

ערשטנס: אין אַלע פֿאַרגאַנגענע צײַטן זײַנען די רעליגיעס וואָס האָבן
געהערשט אין דער וועלט געשטאַנען אויף אַ פֿעסטן און זיכערן פֿונדאַמענט, און
הגם די פֿאָרשער סײַ בײַ אונדז און סײַ בײַ די אומות-העולם האָבן זיך גע-
פֿלײַסט צוצופּאַסן די רעליגיעזע דאָגמעס צו די טעאָריעס פֿון דער גריכישער
פֿילאָסאָפֿיע, אָבער די דאָגמעס גופֿא זײַנען קיין מאָל ניט געשטעלט געוואָרן
אונטער ספֿק. אַלע רעזולטאַטן פֿון די פֿאָרשונגען אין מיטלעלטער געהערן צו
דעם סוג „ואידך פּירושא וכו'" — זיי דאַרפֿן מסביר זײַן און אײַנטײַטשן דעם אַנט-
פּלעקטן אמת פֿון דער רעליגיע. בפֿרט האָט די קאַטוילישע רעליגיע פֿאַרשטאַ-
נען דורך איר וווּנדערלעכער אָרגאַניזאַציע צונויפֿצונעמען אין זיך די פֿילאָסאָ-
פֿישע אידעעס, זיי אײַנצוזאַפּן אין איר באַשטאַנד און צו פֿאַרהייליקן זיי מיט
אַ רעליגיעזער הייליקייט בפּועל ממש. און עס פֿאַרשטייט זיך, אַז אין דער

מאָס וואָס רעליגיע איז געווען דער הויפּט־עלעמענט אין יעדער מענטשנס לעבן, אין דער זעלביקער מאָס זײַנען די רעליגיעס געווען לחלוטין אָפּגעשיידט אײַ־נע פֿון דער אַנדערער, אַזוי אַז אָר קיין שום מיגלעכקייט ניט געווען אַרײַנצודרינגען אין גבול פֿון אַ צווייטער רעליגיע.

איך שטרײַך אונטער, אַז דאָס איז ניט געווען די הויפּט־סיבה, פֿאַר וואָס יִדן האָבן זיך אויפֿגעהיט צווישן די פֿעלקער. אָט די פֿראַגע, פֿאַר וואָס און צוליב וואָס האָט דאָס יִדישע פֿאָלק זיך אַזוי מוסר־נפֿש געווען פֿאַר זײַן טראַדיציע און איבערגעליטן די אַלע עינויים, וואָס זייער גלײַכן איז אין דער געשיכטע ניטאָ, שטייט נאָך ניט פֿאַרענטפֿערט. עס איז איצט אויך ניט די פּאַסיקע צײַט פֿירצולייגן די גאַנצע פּראָבלעם אין גאָר איר פֿאַרנעם און אויפֿצוקלערן דעם סוד פֿון דער לעבנסקראַפֿט פֿון אונדזער פֿאָלק. עס איז אָבער קלאָר, אַז דער צושטאַנד פֿון רעליגיע בכלל האָט מיטגעהאָלפֿן דער עקסיסטענץ פֿון יִדישן פֿאָלק.

דער צווייטער גרונטיקער שינוי אין דער צײַט פֿון די אַרויסגעבער פֿון די „מאסף" און פֿון זייערע נאָכגייער פֿון אַלע צײַטן איז די שטאַרקע יוירונג, דער גרויסער אומרו אין לעבן פֿון דער געזעלשאַפֿט. וואָרעם ניט געקוקט דע־רויף, וואָס די עוואַנגעליע האָט געשטעלט אַזוינע גרויסע פּאָדערונגען, וואָס גייַען קעגן דער מענטשלעכער נאַטור, און ניט געקוקט אויף דער פֿאַרקערפֿערונג פֿון דער גאָטהייט אין אַ מענטשן לויט דעם קריסטלעכן וועלטבאַגריף, פֿאָרט איז אין לעבן פֿון די אייראָפּעיִשע פֿעלקער געשטאַנען אַן אײַזערנע וואַנט צווישן די אייניציקע קלאַסן און גרופּעס פֿון דער געזעלשאַפֿט, אַזוי אַז מען האָט ניט געקאָנט אַריבערשפרינגען און אַרײַנדרינגען פֿון אַ נידעריקערן קלאַס אין אַ העכערן. פֿאַרשטייט זיך, אַז אין אַזעלכע סאָציאַלע תנאים האָט ניט געהאַט קיין זינען אָפּצולייקענען די זעלבשטענדיקע עקסיסטענץ פֿון יִדישן פֿאָלק, וואָס איז אויך אין זײַן עקאָנאָמישן שטייגער געווען אָפּגעשיידט פֿון דער אי־בעריקער באַפֿעלקערונג.

און אָט די דאָזיקע זאַכן, וואָס האָבן אויסגעוויזן צו זײַן שטענדיקע און אײַנגעגרונטיקטע, ניט אָפּהענגיק פֿון צייַט און אָרט — אויך אויף זיי איז גע־קומען אַ סוף. אין 16טן און 17טן י"ה איז דער האָריזאָנט פֿון דער מענטש־הייט פֿאַרבריטערט געוואָרן. אַ דאַנק די פֿאָרשונגען און עקספּערימענטן זײַנען אָפּגעשווּאַכט געוואָרן די אויטאָריטעט מיינונגען, וואָס האָבן געהערשט ביז איצט, און עס זײַנען אויפֿגעקומען נייַע פֿילאָסאָפֿיעס און עס זײַנען אויפֿגעקו־מען נייַע סעקטעס.

און עס ליגט שוין אין דער טבע פֿון מענטשן, אַז די ערשטע אויסגעפֿינער זײַנען פֿולע אָפּטימיסטן, זיי זענען נאָר דאָס, וואָס זיי האָבן שוין אַרויסבאַקו־מען און זענען ניט, וואָס זיי פֿעלט. און אַזוי האָבן די נייַע מענטשן געמיינט, אַז זיי האָבן אויפֿגעדעקט די סודות פֿון דער וועלט. און אַזוי האָט זיך אָנגע־

הויבן אַ שטילע מלחמה קעגן גלויבן בכלל. אָט די מלחמה האָט אָנגעהויבן דאָס יידישע פֿאָלק, ווי באַלד דער גלויבן איז געווען דער יסוד פֿון זיין קיום ביז יענער צייט. אויך אַ סאָציאַלע איבערקערעניש איז אַרויסגעקומען אַ דאַנק אָט די נייע מיינונגען, ווייל דער אידעאַל איז איצט געווען דער מענטשלעכער גייסט, וואָס איז אַרייַנגעדרונגען אין די פֿאַרבאָרגענישן פֿון דער נאַטור, און ער איז דאָס דער מעסטער פֿאַר אַלע גייסטיקע און אויך מאַטעריעלע ווערטן. דאָס איז דער יסוד פֿאַר אַ סך פּאָסטולאַטן פֿון זינט בעיקאָנען ביז קאַנטן, אָבער ניט דאָ איז דער אָרט מאריך צו זיין וועגן דעם.

די דאָזיקע מיינונגען האָבן געהאַט אויך פּראַקטישע רעזולטאַטן, וואָרעם איצט האָבן די אונטערשיידן צווישן מענטש און מענטש און צווישן פֿאָלק און פֿאָלק מער ניט אויסגעזען ווי אַ נאַטירלעכע זאַך וואָס איז נישט עלול זיך צו בייטן. די דאָזיקע רעוואָלוציאָנערע ענדערונג האָט געמוזט אָנרירן אויך די באַזונדערע עקסיסטענץ פֿון יידישן פֿאָלק. הגם די רבנים האָבן נאָך אַלץ געפֿירט די קהילות לויט דער אַלטער אויטאָנאָמיע און האָבן געפּסקנט דיני־תורות און האָבן גענקנט און אַרייַנגעלייגט אין חרם, אָבער ביסלעכווייז האָט זיך אָנגעהויבן ריריר אויך אין די אָפּגעשלאָסענע יידישע היזער. אויך זיי זיינען געווען געצוווּנגען זיך צוצופּאַסן צו די נייע מיינונגען. פֿלוצים האָבן זיי דערזען, אַז זיי, די זין פֿון דעם אויסדערוויילטן פֿאָלק, זיינען די געפֿאַלנסטע צווישן אַלע פֿעלקער, זיי האָבן אויך אײַנגעזען, אַז אויך אָט די ערדישע וועלט קען ווערן שיין און פֿיין און זיין געגליכן צו אַ פּאַלאַץ, אַ טרקלין, זיי האָבן דערזען פֿאַר זיך ניט נאָר די שׂררות, וואָס מאָנען רק שטייַגן און רודפֿן, נאָר אויך די חסידי אומות העולם, וואָס זיי איז שוין לאַנג צוגעזאָגט געווארן אייביק לעבן. זיי האָבן אויך געזומען פֿאַרשטיין, אַז גאָר די יידישע גייסטיקייט איז אײַנגעזונקען אין דעם ים פֿירושים און פֿילפֿולים, אַז עס איז ניט געבליבן קיין רוים פֿאַר פֿרייַער אַנטוויקלונג. און זיי האָבן אויך געלעכצט אַרויסצוגיין פֿון זייערע הייזער אין געטאָ און האָבן הנאה פֿון דער שיינקייט פֿון דער וועלט, פֿון דער נאַטור.

אַ צייטשריפֿט איז געווען אַ נייע דערשיינונג, אַן אָפּענער בריוו צו אַלע זין פֿון פֿאָלק, און בפֿרט צו די חברים פֿון איין דעה, זיך צו קאָנצענטרירן און צו שאַפֿן נייע תנאים פֿאַרן לעבן פֿון פֿאָלק. אַז אין זייערע שטרעבונגען שטעקט אַ גרויסע ספּנה, האָבן זיי אויך געשפּירט, הגם זיי זיינען ניט געווען קיין גרויסע פֿאָרשערס און קענערס. זיי האָבן דאָס געשפּירט אומווייסיק, און גראָד דאָס אינטערעסירט אונדז אין זיי צום מיינסט, צו זען און צו פֿילן זייער אויפֿגעטרייסלטקייט און די אויפֿרודערונג פֿון זייערע געפֿילן, דעם גרויסן נשמה־קאַמף אין זיי, וואָס טרעט בולט אַרויס פֿון יעטווידער שורה פֿון זייערע שאַפֿונגען, דעם מוט צו קעמפֿן קעגן דאָס אַלטע, וואָס איז אַן אויס־געפֿרוווטער מיטל אין משך פֿון הונדערטער יאָרן אויפֿצוהאַלטן דאָס פֿאָלק בײַם לעבן און וואָס זיי גופֿא האָבן נאָך געשטעקט אין דעם.

דער בולטסטער בײַשפּיל אויף תּופֿס צו זײַן דעם גײַסט פֿון די דאָזיקע קעמפֿערס איז דער אופֿן, ווי אַזוי עס איז בײַ זיי פֿאַרקערפּערט געוואָרן דער חוש פֿון שייַנקייט, און דאָס איז דאָך, ווי באַוווּסט, דער גרעסטער פֿאַקטאָר אין זייערע שטרעבונגען — איך מאַך דאָ איצט קיין חילוק ניט צווישן אָריגינאַלקייט און ניט־אָריגינאַלקייט, צווישן גוט און שלעכט. אויב זיי באַזינגען דעם פֿרילינג אָדער האַרבסט, דעם זומער אָדערווינטער, זינגען זיי ניט בלויז פֿון דעם עסטעטישן געפֿיל אַרויס, נאָר כּסדר מישן זיי אויס זייערע שירים מיט מוסר־רייד און מיט פֿרומע באַטראַכטונגען, אַן ערך אַזוי: ווי גרויס זײַנען די וווּנדער פֿון דער נאַטור! אָדער: ווי גרויס זײַנען דײַנע מעשים, אָ גאָט! און דער מין שירים איז אין די „מאספֿים", אין די „בפֿורי העתים" און די שפּעטערדיקע אַ קליינער מיעוט, דאָס רובֿ סוזשעטן אין זייערע שירים זײַנען פֿון אַ מאָראַלישן און טראַדיציאָנעלן אינהאַלט.

אָט דער איין בײַשפּיל וויזט שוין בחוש, אַז די דאָזיקע נאָוואַטאָרס — קוים האָבן זיי געמאַכט עטלעכע טריט אַוועק פֿון דער אַלטער היים, לויפֿן זיי באַלד צוריק אויס מורא פֿאַר אונטערגאַנג און אַסימילאַציע.

אַוודאי איז דער בילדונגס־האָריזאָנט געווען אַן ענגער אין זייער גבֿול, ער האָט געקאָנט דינען פֿאַר אַ מיטל אַוועקצוגיין פֿון דאָס אַלטע, אָבער ניט אויף צו שאַפֿן נייס. נאָר אָט זײַנען אויפֿגעשטאַנען פֿון צווישן זיי גרויסע מענטשן און האָבן אויסגעקליבן אַן אַנדער וועג: ניט אַנטלויפֿן אין דרויסן אַרויס און ציען זיך צוריק, נאָר אַרײַנצוברענגען דעם דרויסן אינעווייניק אַרײַן, בכדי צו וויסן און צו פֿאַרשטיין דורך נייע מעטאָדן, וואָס האָט דאָס יידישע פֿאָלק אויפֿגעטאָן און וואָס האָט מיט דעם געטראָפֿן, און צו שאַפֿן פֿאַר אַלע נייע שטרעבונגען אויך אַ נייעם אינהאַלט. דאָס איז די חכמת ישׂראל, וואָס איר אָנהייב איז געווען נאָך אין די ציטשריפֿטן פֿון דער ערשטער השפּלה און וואָס זי לעבט און ווירקט נאָך אין אונדזער צייט.

אָבער אויך די חכמת ישׂראל דאַרף האָבן נייע האָריזאָנטן. ידיעות וועגן אַלטע צייטן פֿאַר זיך אַליין זײַנען אַרכעאָלאָגישע ידיעות און זײַנען ניט מסוגל צו דערוועקן אין אונדז געהויבענע געפֿילן. איך געדענק, אין מײַנע יונגע יאָרן האָט צו מיר איין מאָל געזאָגט אַ יוד אַ למדן: זיי, דאָס הייסט די משפּילים, ווייסן, ווען רש"י איז געבוירן געוואָרן און ווען ער איז געשטאָרבן, מיר אָבער קענען רש"ן אַליין. און מיר ווייסן אויך, אַז אַ מענטש נעמט זיך שרײַבן זכרונות, בעת ער שפּירט, אַז אים פֿאַרפֿעלט כּוח צו אַרבעטן און אויפֿצוטון. געשיכטע איז אַ ממשותדיקער כּוח, ווען מיר וועלן זי באַנעמען ווי אַ כּוח וואָס ציט צונויף און פֿאַרבינדט אַלע דורות און אַלע געשעענישן ווי איין גאַנצע קאָנטינוּיטעט און אידענטיטעט. ערשט דעמאָלט וועלן מיר פֿאַרשטיין דעם סוד פֿון „גילגול". וואָראַם ניט געקוקט אויף אַלע איבעראַנדערשונגען אין די לעבנס־תּנאים און אויף די נויטוועندיקע רעזולטאַטן פֿון דעם

זײַנען די ערשטע די לעצטע און די לעצטע זײַנען די ערשטע — איין קייט, וואָס נעמט אונדז אַלעמען אַרום און פֿאַראייניקט אין אַ בונד פֿון ליבשאַפֿט.

און פֿון דעם דאָזיקן שטאַנדפונקט זײַנען מיר לֵיב און טײַער די ערשטע פּיאָניערן פֿון דער פּרעסע, וואָס איך האָב וועגן זיי מער געוואָלט אין אַן אַנדער אָרט[1].

זיי זײַנען דורך דעם שטראָם פֿון דער צײַט אַרויסגעשטופּט געוואָרן אין דרויסן און האָבן געקעמפֿט אויף צוויי פֿראָנטן פֿאַרן אמת און פֿאַרן קיום פֿון פֿאָלק.

[1] B. Wachstein. Die hebräische Publizistik in Wien. Teil I. Wien 1930.

# יִידישע בעלי־מלאָכות אין ארץ־ישראל*

(מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פֿון אַשפּנזישן יִישובֿ)

פֿון מרדכי קאָסאָווער (ירושלים)

מיין טאַטן דעם בעל־מלאָכה — דעם גרויסן בעל־בטחון

אייִדער מיר גייִען צו צו דער טעמע גופֿא איז כּדאַי זיך אָפּצושטעלן אויף עטלעכע מעטאָדאָלאָגישע פֿראַגעס:

א) די געשיכטע פֿון יִידישן בעל־מלאָכה אין ארץ־ישראל איז ענג פֿאַרבונדן מיט דער געשיכטע פֿון יִידישן יִישובֿ אין לאַנד און שרייבן וועגן זייַן קומען אַהער און פֿאַרוואָרצלטקייט דאָ הייסט נאָכגיין פֿוסטריט דער אַנטוויקלונג פֿונעם יִישובֿ. אין אונדזער וויַיטערדיקער אַרבעט פֿאַרנעמען מיר זיך מיט די יִידישע בעלי־מלאָכות בײַם אַלטן אַשפּנזישן יִישובֿ, און דערייבער וועט אונדזער גאַנצע אויפֿמערקזאַמקייט זיין געווענדט אויף אָט דעם שטח. די מאַטעריאַלן וויידער צו דער געשיכטע פֿון אַלטן אשפּנזישן יִישוב אין ארץ־ישראל זיַינען נאָך ניט אויפֿגעקליבן געווארן, און דערייבער איז שווערלעך צו באַקומען אַ סינטעטיש בילד פֿון דעם וואָס עס איז געווען מיטן יִישובֿ פֿאַר דער גאַנצער צייט פֿון זיין עקסיסטענץ.[1] אָט די מאַטעריאַלן זיַינען צעזייט און צעשפּרייט איבער די פֿאַרשיידענע רייזע־באַשרייבונגען (אין העברעיִש, יִידיש און אין אַנדערע שפּראַכן), אין ספֿרימלעך און קונטרסים, וואָס זיַינען בײַ היַינטיקן טאָג שוין אַ גרויסע זעלטנהייט, אין דאָקומענטן און בריוו, וואָס וואַלגערן זיך ערגעץ וווּ און זיַינען נאָך ניט אינווענטאַריזירט ווי געהעריק און אין גאָר אַ סך פֿאַלן זיַינען זיי ניט צוטריטלעך פֿאַרן פֿאָרשער, אין דינים־וחשבונות פֿון פערזאָנען און געזעלשאַפֿטן, וואָס זיַינען אין פֿאַרשיידענע צייַטן געקומען אַהער כּדי אויסצופֿאָרשן דעם מצבֿ אויף אַן אָרט גופֿא, אין די פּנקסים פֿון פֿאַרשיידענע כּוללים וואָס ביזן היַינטיקן טאָג זיַינען זיי פֿאַרשלאָסן פֿאַר אַ פֿרעמד אויג, אין שאלות־ותשובות פֿון ארץ־ישראלדיקע רבנים און גדולים וואָס האָבן געלעבט אין לאַנד אָדער אין חוץ־לארץ און לסוף — אין

---

* קאָפּיטלען פֿון אַ גרעסערער ארבעט.

1 דערייבער טאָקע האָט זיך שטאַרק ניט אײַנגעגעבן די ארבעט פֿון פראָפֿ׳ שמואל קלײַן, „תולדות היהודי בארץ־ישראל מחתימת התלמוד עד תנועת ישוב א״י״, תל־אָביבֿ, תרצ״ה. דצר עיקר פֿראַגמענטאַריש איז דער צווייטער טייל, וווּ עס רעדט זיך וועגן ארץ־ישראלדיקן יישובֿ זינט דעם גירוש ספֿרד.

קאָרעספּאָנדענצן און אַרטיקלען, וואָס זײַנען צעוואָרפֿן איבער דער ייִדישער פּרעסע אין פֿאַרשיידענע שפּראַכן. דאָס אַלץ איז, ווי געזאָגט, נאָך ניט אויפֿגעקליבן געוואָרן אין איין אָרט,[2] און אַז עס קומט אויס צו שרײַבן אַפֿילו וועגן אַן איינצלנער טעמע, איז מען געצוווּנגען זיך צו באַנוצן מיט שטיקלעך און ברעקלעך, וואָס גיבן ניט די מעגלעכקייט צו שאַפֿן אַ גאַנץ בילד. דערצו נאָך איז ניט פֿאַר אַלע צײַטן פֿאַראַן דער גלײַכמאָסיקער מאַטעריאַל אַזוי, אַז עס פֿעלן רינגעלעך אין דער קייט פֿון דער כּסדרדיקייט פֿונעם געשילדערטן ענין. די פּרטים פֿון דער געשיכטע פֿון אַשכּנזישן ייִשוב וועלן מיר דעריבער ווײַטער ברענגען, נאָר אויף וויפֿל זיי האָבן אַ דירעקטע שײַכות צו אונדזער טעמע.

ב) די מאַטעריאַלן וועגן ייִדישע בעלי-מלאָכות אין ארץ-ישראל זײַנען נאָר אַ טייל פֿון אַ גרעסערער אַרבעט וועגן דער פּראָדוקטיוויזאַציע בײַ ייִדן אין ארץ-ישראל בכלל, וואָס אין דער ערשטער העלפֿט פֿון נײַנצנטן י״ה האָט זי אָנגענומען קאָנקרעטע פֿאָרמען ביז גאָר, אָבער אַזוי ווי דאָס איז אַן ענין פֿאַר זיך, וועט אונדז אויסקומען צו ריידן וועגן דעם נאָר אויף וויפֿל דאָס האָט אַ שײַכות צום ענין פֿון מלאָכה בײַם אַשכּנזישן ייִשוב.[3]

ג) די אַנטוויקלונג פֿון מלאָכה אין ארץ-ישראל געפֿינט זיך אין אַ דירעקטער פֿאַרבינדונג מיט דער עקאָנאָמיק פֿון לאַנד, וואָס איז אַמאָל די סיבה פֿאַר דעם אויפֿקום פֿון נײַע פֿאַכן, און דעריבער איז קלאָר, אַז די עקאָנאָמישע לאַגע פֿונעם ייִשוב איז די ראַם פֿאַר אונדזער אַרטיקל. ווו מ׳האָט געקאָנט, האָבן מיר אויך געבראַכט סטאַטיסטישע ידיעות.

ד) פֿאַקטן פֿון פּאָליטישן כאַראַקטער האָבן מיר אויסגעלאָזט. זיי זײַנען דירעקט פֿאַרבונדן מיט דער אייגנטלעכער געשיכטע פֿון ייִשוב און ברענגען זיי כּסדר וואָלט געהייסן אויסברייטערן אונדזער טעמע אַריבער די דורך אונדז אָנגעמערקטע גרענעצן.

ה) דעם קאַפּיטל וועגן ייִדישע דרוקער און זעצער אין ארץ-ישראל האָבן מיר, איבער זײַן ספּעציפֿישן כאַראַקטער, אין אונדזער אַרטיקל אויסגעלאָזט, און מיר וועלן זיך צו אים אומקערן בײַ אַן אַנדער געלעגנהייט.

ו) די גרענעצפּונקטן פֿאַר אונדזער אַרטיקל זײַנען דער אָנהייב פֿון אַשכּנזישן ייִשוב אין ארץ-ישראל ביז דער וועלט-מלחמה, וואָס ענדיקט זיך פֿאַר א״י מיט דער ענגלישער אָקופּאַציע (1917), וואָס האָט געעפֿנט אַ נײַע

---

2 ערשט איצט ווערט דורכגעפֿירט אָט די גראַנדיעזע זאַמל-אַרבעט דורך דעם „מוסד ביאַליק״ בײַ דער ייִדישער אַגענץ, וואָס איז צוגעטראָטן אַרויסצוגעבן אַ קאַפּיטל ווערק א״נ „ספֿר הישוב״, זע: בן-ציון דינאַבורג „ספֿר הישוב״. אין „ציון״ (נײַע סעריע), יאָרג׳ 1, ז׳ 89—93.

3 וועגן די פֿראַגעס פֿון פּראָדוקטיוויזאַציע בײַ ייִדן אין א״י פֿאַרנעמט זיך איצטער ד״ר ב. ווײַנריב, ווי מיר הערן דאָס אין אַ באַמערקונג צו זײַן אַרטיקל „יסודות הציונות ותולדותיה״ אין „תרביץ״ יאָרג׳ 8, בוך 1, ז׳ 101.

תקופה פֿאַר דער אַנטוויקלונג און אויפֿבוי פֿון יִדישן יִשובֿ אין ארץ־ישראל בכלל.

ז) מחמת דעם, וואָס ניט אַלע מאַטעריאַלן וואָס מיר ברענגען דאָ זײַנען צוטריטלעך פֿאַרן לייענער, האָבן מיר בײַם באַאַרבעטן זיי זיך געהאַלטן אָן די מקורים גופֿא און לויט דער וויכטיקייט פֿון באַהאַנדלטן ענין ווערן זיי אָפֿט ציטירט אין עקסטענזאָ, און טייל מאָל ווידער באַנוגענען מיר זיך נאָר מיט רעפֿערירן זיי.

## א

ידיעות ווענן אַן אַשכנזישער קהילה אין ירושלים פֿאַרמאָגן מיר ערשט פֿאַר די לעצטע צענדלינגער יאָרן פֿון 15טן י״ה. ווענן דעם דערצײלט אונדז ר׳ עובֿדיה מברטנורה (באַקאַנט מיט זײַן באַרימטן פֿירוש צו דער משנה), וואָס איז אין יאָר 1488 געקומען פֿון קאַסטעלאָ, איטאַליע, קיין ירושלים, נאָך דעם ווי ער איז אַ יאָר צײַט געווען אין וועג. ער איז געקומען אין אַ שלעכטער צײַט פֿאַרן יִשובֿ, און ווענן דעם דערצײלט ער אונדז אין זײַנע בריוו, וואָס ער האָט איבערגעלאָזט.[4] זײַן אָפּשאַצונג ווענן די פֿירער פֿון דעמאָלטיקן יִשובֿ איז אַ נעגאַטיווע, און לויט זײַן מיינונג האָבן זיי דאָס געבראַכט די ירושלימער קהילה צו דער גפּאַלנקייט. אויפֿן זעלבן אופֿן דריקט ער זיך אויס ווענן יִשובֿ בכלל: „אין בכל היהודים במחוזות האלה... נבון דבר להיות דעתו מעורבת עם הבריות, כי כולם אנשי מדבריים, שונאים את הבריות, ואין עיניהם ולבם כי אם אל בצעם״.[5] לויט זײַנע אַכטגעבונגען קומט אויס, אַז דער גרעסטער טייל זײַנען אשכנזים, וואָס לעבן אָבער אין גרויס דחקות. צוו״אַנד דערצײלט ער ווענן אַן אַשכנזישן רב, וואָס איז אויפֿגעוואַקסן אין ירושלים און פֿאַרנעמט זיך מיט וועבערײַ. דאָס איז אָבער אַלץ געזעדט ווענן אַ קלײנער יִדישער קהילה, וואָס האָט געהאַלטן אין צאַנקען. איר לאַגע איז שוין געווען אַ שלעכטע נאָך מיט יאָרן פֿריִער, אײדער רע״ב איז געקומען קיין ירושלים, און דעריבער איז זי געווען געצוווּנגען אַרויסצושיקן שליחים צו בעטן הילף בײַם יִדישן אויסלאַנד. איינער פֿון אָט די שליחים איז געווען

---

4 אָפּגעדרוקט צום ערשטן מאָל דורך שניאור זק״ש אין דריטן באַנד פֿון לודוויג פֿילִיפּזאָנס „Jahrbuch für die Geschichte der Juden und des Judenthums״, 1863. איבערגעדרוקט מיט אויסבעסערונגען דורך א. מ. לונץ אין זײַן „המעמר״, ב׳ 3, ירושלים תר״פ, ז׳ 93—150 (דאָרטן אויך ביבליאָגר׳ ידיעות ווענן אַנדערע אויסגאַבעס פֿון די בריוו). מיר באַנוצן זיך מיט דעם לעצטן איבערדרוק פֿון „כלל־פֿאַרלאַג״ א״ב „המסע לארץ־ישראל בשנת רמ״ז—רמ״ח, בערלין 1922. אין די אַלע אויסג׳ זײַנען אָפּגעדרוקט נאָר צווויי בריוו. אַ דריטן בריוו האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אלכסנדר מארקס אין „ספֿר השנה של ארץ־ישראל״ ב־ג, תל־אָבֿיב, תרפ״ה, ז׳ 98 א״וו.

5 „המסע לארץ־ישראל״, ז׳ 36.

ר׳ משה עשרים וארבע, וואָס איז לויט דער מיינונג פֿון אייניקע פֿאַרשער געווען דער מחבר פֿון „שמואל־בוך".[6]

וועגן אַ קענטיקערן יִידישן יִשובֿ אין א״י בכלל קאָן מען ריידן ערשט נאָכן גירוש ספֿרד (1492), און דער עיקר נאָך דעם ווי די טערקן האָבן איינגענומען דאָס לאַנד (1516). אויסער מאַראַנען, וואָס זײַנען געקומען אַהער פֿריִער, זײַנען אין די יאָרן געקומען מאַסן יִידן פֿון שפּאַניע און געגרינדעט קהילות אין ירושלים און אין צפֿת, וואָס זײַנען לגבי דער אַלגעמיינער באַפֿעלקערונג אין לאַנד געווען גאַנץ גרויסע. צפֿת איז געווען די גרעסטע יִידישע קהילה און געפֿינענדיק זיך ניט ווײַט פֿון דעם דעמאָלטיקן וויכטיקסטן צפֿונדיקן האַוון צידון פֿון איין זײַט און פֿון דמשק, דעם האַנדלס־צענטער פֿאַר יִידישע סוחרים אין מזרח פֿון דער אַנדער זײַט, איז זי עקאָנאָמיש שטאַרק געוואָקסן. מיר וועלן ווײַטער זען, אַז צפֿת איז אויך געווען דער צענטער פֿאַרן אַשפּנזישן יִשובֿ אין אָנהייב פֿון זײַן אויפֿקום און אַנטוויקלונג. ירושלים ווידער האָט צו זיך ניט געקאָנט צוציען קיין סך יִידישע אײַנוואַנדערער שוין מחמת דעם, וואָס דאָ איז זיי אויסגעקומען צו צאָלן גרויסע קאָפּשטײַערן און זיך באַטייליקן אין אָפּצאָלן די חובֿות פֿון דער דאָרטיקער יִידישער קהילה. די אַשפּנזישע קהילה אין ירושלים איז געוואָקסן ביסלעכווײַז ניט אַזוי ווי די ספֿרדישע, וואָס האָט באַקומען שטיצע פֿון די אַרומיקע לענדער, ווי טערקיי און מצרים (אויך פֿון איטאַליע פֿלעגט אָנקומען הילף). אין יאָר 1522 דערציילט אונדז אַן אַנאָנימער רײַזנדער וועגן פֿופֿצן אַשפּנזישע משפּחות אין ירושלים („הקהל מכל מינים יש ט״ו בעלי בתים אשכנזים וספֿרדים לרוב")[7] און דרך־אַגב גיט ער איבער, אַז אין ירושלים האָט מען פֿרנסה בשפֿע. ער גיט ניט אָן פֿון וואָנען ציט מען חיונה, אָבער מיר ווייסן, אַז צו יענער צײַט האָבן יִידן אין פּויליין געקליבן געלט פֿאַר די אַשפּנזים אין א״י, וואָס פֿלעגט דורך די „נשיאי ארץ ישׂראל" איבערגעשיקט ווערן צו די גבאים.

וועגן אַ גרעסערער יִידישער קהילה אין ירושלים הערן מיר ערשט אין הונדערט יאָר אַרום פֿון ר׳ ישעיהו הלוי הורוויץ, דעם בעל השל״ה (=שני לוחות הברית), וואָס האָט זיך אין י׳ 1622 צו ערשט באַזעצט אין צפֿת און אין אַ יאָר אַרום (שפּ״ג) אויפֿגענומען געווארן פֿאַר אַ רב בײַ דער אַשפּנזישער קהילה אין ירושלים. ער האָט אַ סך מיטגעהאָלפֿן אויסצובריי־טערן די חלוקה און פֿון דאַנען געשיקט בריוו קיין פּראָג, וווּ ער האָט צו וויסן געגעבן וועגן דער שלעכטער לאַגע, אין וועלכער עס געפֿינט זיך דער יִידישער יִשובֿ אין א״י. חלוקה־קאַסעס זײַנען אונטער זײַן וויִרקונג געגרינדעט געווארן אויך אין

---

6 זע: א. ח. פֿרימן, שליחים ועולים, תעודות מקנדיאה מן המאה החמש־עשרה לסה״נ, אין „ציון" (נײַע סעריע), ערשטער יאָרג׳, ז׳ 185—207.

7 „שבחי ירושלים", אַרויס צום ערשטן מאָל אין ליוואָרנאָ, תקמ״ה. איך באַנוץ זיך מיט דער צווייטער אויסגאָבע, אָן אָנגעב פֿון אָרט, תקפ״ו ז׳ י״זb.

דייטשלאנד און אין פוילן און פון דארט פלעגט שוין דאס אויפגעזאמלטע געלט אפגעשיקט ווערן צום אשכנזישן קהל, וואס איז געזעסן אין די דרייַ שטעט ירושלים, חברון און צפת (באקאנט אונטער דער פארקירצטער פארם „יחץ"). ריידנדיק וועגן דעם ירושלימער יישוב פארגלייכט ער אים טאקע מיטן צפתער זאגנדיק, אז אין ירושלים איז שוין ענג, ווייל דער אשכנזישער קהל איז צווייַ מאל אזוי גרויס ווי אין צפת און ער פארגרעסערט זיך פון טאג צו טאג („תהלה לאל נעשה המקום צר בירושלים, כי קהל האשכנזים שבירושלים הם ככפל מקהל האשפנזים שבצפת, ובכל יום מתרבים").[8] צו דער זעלבער צייט איז געקומען אַ גרופע אייראפעישע יידן (ווייזט אויס—אשכנזים) זיך צו באזעצן אין ירושלים, אבער דער ווקס פון דער קהילה איז גאָר גיך אפגעשטעלט געוואָרן איבער די גזירות, וואס עס האבן זיך אויף איר געשאטן פון דעם אראבישן שטאטהערשער איבן פאַרוך (1625). דער עיקר האט אויף די ירושלימער יידן געדריקט די שווערע לאסט פון שטייַערן, וואס פלעגן אויפגעמאכט ווערן מיט גרויס אכזריות. די סומע, וואס איבן פארוך האט מיט גוואלד אויפגעמאכט פאר די צוויי יאר פון זיין הערשאפט אין ירושלים האט דערגרייכט ביז 50 טויזנט פיאסטער, וואס איז אין פארגלייך צום דעמאלטיקן קליינעם יישוב געווען ממש אַ לעגענדארע. דער שליח צוזאמען מיט די איבעריקע פירער פון דעם אשכנזישן יישוב האבן געמוזט אנטלויפן קיין טבריה, וווּ עס איז ניט לאנג אויפגעקומען אן אשכנזישער יישוב. מיר דערוויסן זיך דאס פון אן אומבאקאנטן ירושלימער איינוווינער צו יענער צייט, וואס האט געשילדערט די אלע צרות אין אַ ספרל „חרבות ירושלים",[9] ווו ער שרייבט: „ובימים ההם הרב כמוהר"ר ישעי' הלוי וצמו ראשי הק"ק [=קהילה קדושה] אשפנזים יע"א [=יכוננה עליון אמן] שמו נפשם בכפם ויברחו להם לצפת [דארף זיין: טבריה] תוב"ב [=תבנה ותכונן במהרה בימינו] כי כשל כחם וייראו מאד לנפשותם".[10] די אשפנזישע קהילה אין ירושלים האט אויפגעהערט צו עקסיסטירן.

וועגן דער באניטער קהילה פון די אשפנזים אין ירושלים הערן מיר ערשט אין י' 1650, און ווען ניט אַ קליין יידיש ספרל, וואס איינער פון די אשכנזים האט אונדז איבערגעלאזט, וואלטן מיר אפשר פון דעם ניט געווּסט ווי ס'באדארף צו זיין. „דרכי ציון" הייסט דאס ספרל[11], און משה פרעגר

---

8 „המעמר", באנד 3, ירושלים תר"פ, ז' 305.

9 געדרוקט צום ערשטן מאל אין וועגעציע, שפ"ז, און איבערגעדרוקט צום צווייטן מאל דורך אליעזר ריבלין, ירושלים תרפ"ח.

10 דארט, ז' 27.

11 געדרוקט אין יאר תר"י, אן ארט פון דרוק. — וויטער ציטיר איך פון דעם פאטאגראפירטן עקזעמפלאר, וואס געפינט זיך אין דער ירושלימער נאציאנאל־ביבליאטעק.— שטיינשנייַדער האט אים באשריבן אין דריטן טייל פון „Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins", 1880, ז' 221—226. — דעם ווייכטיקסטן טייל פון ספרל האט איבערגעזעצט אין דייטש ד"ר קורט ווילהעלם א"ט „Ein Alijah-Merkblatt vom Jahre 1650" געדרוקט אין „Jüdische Rundschau", נומ' 66, בערלין, 16 אויגוסט 1935, און שפעטער איבערגעדרוקט אין זיין „Wege Nach Zion", שאקען־פארלאג, בערלין 1935, ז"ז 41-48.

[פּראָגער] איז זײַן מחבר. אויף זײַן וועג פֿון פּראָג קיין ירושלים האָט ער אַ סך דורכגעמאַכט און זײַנעדיק אַ פּראַקטישער יִיד שילדערט ער פּינקטלעך און אויספֿירלעך ווי מ׳זאָל זיך נוהג זײַן בײַם פֿאָרן קיין ארץ-ישׂראל. אין דער הקדמה צום ספֿרל ווײַזט ער אָן, אַז ער אַליין האָט זיך ניט „וואל אום גיזיהן" בעת ער איז געפֿאָרן קיין ירושלים און האָט אויך געזען וואָס מיט „איין טייל לייטן איז גישיהן": זיי זײַנען געפֿאָרן אַהין און האָבן גאָרניט געטראַכט, „וויא זיא צו ירושלם אירה פּרנסה ווערין אַכטין". זיי האָבן דעריבער געהאַט טענות צו זיך אַליין, „ווארום האבין מיר זיך אין זולכן [אַזעלכן] צוק פֿיר גינומן. מיר וועלטן גערין ווידר אין אונזרן לענדר קומן". דעריבער זאָל זיך יעדערער צו ערשט „בידענקין אין זיין הערצין ווא ארפֿון דז ער ווערט קענין צו ירושלם גאט צו פֿאר עשין אונד טרינקן". אויך זאָל זיך יעדערער ניט מיינען, „דז אים איין האנדל צו ירושלם טוט פֿיל רווחים ברענגין. ווײַל ער מוז אל צייט דרייא ארלייא לשונות קענין [:] שפּאניולש ראפּיש [אַראָביש] טירקיש".[12] וועגן דעם, אַז די דערמאָנטע שפּראַכן זײַנען אַ שטער פֿאַר די אַשפּנזים צו האַנדלען, שרײַבט משה פּרעגר אויך ווײַטער, ווען ער רעדט וועגן ירושלימער ספֿרדישן און אַשכנזישן יִישובֿ און זייערע באַשעפֿטיקונגען: „איין טייל יהודים ספֿרדים האבן אירה גיוועלבר אוג׳ קרעם [לשון רבים פֿון: קראָם. — ק.] מיט אלִיר לייא סחורות צו פֿר קויפֿן אין גאנצן מקום ווא זיא וועלין אך זיינן זיא אלִיר לייא בעלי מלאכות. דעסט גלייכן וועט איין דייטשר איין מלאכה קאן איז אים פּרייא צו ארבטין אוג׳ פּרייא צו הנדלין נייערט מיר דייטשי קאנין דיא לשונות ניט דז מיר מיט אלִיר לייא פֿאלק קענטן רידן דרום הנדלין מיר דייטשי נישט".[13] פֿון אים הערן מיר אויך וועגן צוזאַמענשטעל פֿון אַשכנזישן יִישובֿ: דער גאָר גרעסטער טייל זײַנען אַלטע לײַט. פֿאַר יונגע לײַט איז אין ירושלים קיין אָרט ניטאָ, ווײַל זיי וועלן ניט האָבן פֿון וואָנען צו לעבן און ניט זיי וועלן קענען קריגן הספּקה, ד״ה צדקה, וואָס מ׳באַקומט דורך איין „כתבֿ פֿון קציני פּרנסי אלופֿי גבאים ארץ ישראל דיא דא זיינן אין ק״ק לבֿוב דאז איז לעמבורג".[14] דערצו נאָך וועלן זיי אויך ניט קריגן זייער גלײַכן זיווג און דעריבער זאָלן זיי קיין ירושלים ניט פֿאָרן און לידערשט בלײַבן אין דער היים. אין אַ ביסל אַ הומאָריסטישן טאָן שרײַבט ער וועגן דעם אַזוי: „יונגין אונ׳ בחורים אונ׳ בתולות זאלין פשיטא ניט קען ירושלם קומין. דען זיא טונין דער נאך גוויש שרייאן אונ׳ ברומן. דער חתן מוז דיא נדוניא געבין. ווילֿ ער אנדרש צו ירושלם בלייבן. עש זייא ארמיר אודר ריך. גיפֿינט ער ניט זיין גלייך. עש זייא איין עם הארץ אודר לערנר. איז אים אייטל דיסטלן אונ׳ דערניר. דרום

---

12 פֿון דער הקדמה, זײַט [3].

13 דאָרט, שער ביאת הארץ, זײַט [9].

14 דאָרט, דאָרט, ז׳ [10].

זאלן יונגי לייט בלייבן אין אירן לענדר. אונ׳ אלטי לייט זאלן מיט אירן געלט קומן זיסטר ביהצנדר.[15] אך טוט מען קיים [קיין] יונג נאך בחור אונט בתולה הספקה געבין. וועו ער גלייך זעלט הונדרט יאר צו ירושלם לעבין... דרום איז פיל בעשר דזין זיא זיך צום ערשטן ניט טונן במיאן. אונ׳ זיא זאלן זיך אירה יונגה יאר ניט אב שניידן. דער מיט דרפין זיא ניט צער אונ׳ שמערצין ליידן״.[16] קומען קיין ירושלים קאן נאר אן עשיר, וואס האָט אַלע הוצאות הדרך און קאן מיט זיך מיטברענגען „דרייא יאר צערינג [צערונג]״, ווייל מיט דער צייט קאן ער באקומען צוגעשיקט רווחים פון זיין געלט וואס ער האָט איבערגעלאזט אין זיין לאנד. אויך אין דעם פרט איז משה פרעגר געווען גוט באהאוונט, ווייל אזעלכע פאקטן זיינען טאקע געווען: יידן מיט געלט, וואס זיינען געפארן קיין ארץ־ישׂראל, פלעגן זיך פארזארגן מיט זייער אויסקומעניש אויף די עלטערע יארן פון די רווחים פון זייער געלט, וואס זיי פלעגן אווצקגעבן בתורת הלוואה די קהילה־מנהיגים אדער גאר א פריוואטן מענטשן.[17]

ער ווייזט אן, אז קיין ארעמאן האָט ניט וואס צו ווארטן אויף צדקה, ווייל די קהילה איז פארשולדיקט און גלייכצייטיק דערווייסן מיר זיך, אז די ירושלימער אשכנזים זיינען אנגעוויזן אויף די נדבות, וואס קומען פון יידן פון חוץ־לארץ: „דיא קהילה איז בעו״ה (=בעונותינו הרבים) פיל שולדיג דער הלבן קאן מן דעם עני ניט פיל געבין בפרט ווייל דער חורבן הגדול איז גישיהן אין מדינות פוילין (גזירת ת״ח! — מ. ק.) דא האט מען גאר קיין צדקה צו געבין ווייל זיא בעו״ה נימר האבין צו שיקן וויא זיא האבין פלעגין צו שיקין אלי יאר עטליכי טויזנט [גילדן, טאלער?— מ. ק.] הקב״ה זאל זיך מרחם זיין איבער עניי ירושלם אונ׳ איבר עניי כל ישׂראל אמן״.[18]

אן ענלעכע שילדערונג וועגן דער לאגע פון די אשכנזישע יידן צו יענער צייט געפינען מיר אויך אין א זעלטענעם ענגלישן דאקומענט, וואס איז באטיטלט מיטן נאמען „An information concerning the present state of the Jewish Nation in Europe and Judea etc.״ ארויסגעגעבן דורך סעסיל

---

15 ענלעכע וועדטער הערן מיר פון דעם פרינער ציטירטן „שבחי ירושלים״: „על כן לא יצא מאיטא״י״ה מי שאין לו מלאכה ולא קרן פן יפול בחרטה ובחזרה״ (ז׳ י״גb).

16 דרכי ציון, שער ביאת הארץ, ז׳ [10].

17 זע למשל בני פ. ה. וועטשטיין, מפנקסי הקהל בקראקא, ברעסלע 1900, ז׳ 10 סי׳ י׳ און ז׳ 13 סי׳ י״ג; דער זעלבער, דברי חפץ מפנקסי הקהל בקראקא, ז׳ 8. — זע אויך „פנקס מדינת ליטא״, סי׳ רפ״ו, תנ״ו, תנ״ז. פרגל׳ דערצו דעם ארטיקל פון ישׂראל הילפערין „על יחסם של הועדים והקהלות בפולין לארץ ישׂראל״, אין „ציון״ (נמע סעריע), ערשטער יארג׳ ירושלים תרצ״ו, ז׳ 86.

18 „דרכי ציון״, שער ביאת הארץ, ז׳ [10].

ר א ט ה.[19] „די דאטע — שרייבט דער ארויסגעבער — איז צום באדויערן ארויסגעשניטן, אבער פון אינעווייניקסטע באווייזן זעט מען ארויס, אז דאס איז 1658. עס איז פאראן א גרונד צו גלייבן, אז דער מחבר איז געווען Henry Jessey אדער Jacey (1601—1663), דער קאראספאנדענט פון מנשה בן ישראל, וואס האט בערך אין דער צייט אויפגעקליבן א סומע פון 300 פונט פאר די ארעמע ירושלימער יידן".[20] דער מחבר פון אט דעם דאקומענט שרייבט אט וואס: „די לאגע פון די יידן אין ירושלים איז אזא, אז זיי קאנען דארטן ניט לעבן און עקסיסטירן אן א געוויסער ירלעכער שטיצע און צושטייער פון זייערע ברידער אין אויסלאנד, ווייל דאס ארט גיט זיי ניט קיין מעגלעכקייט צו האנדלען, פון וואס זיי זאלן זיך קאנען אויסהאלטן — — דעריבער פלעגן די יידן פון פוילן, ליטע, פרייסן און רוסלאנד, וווּ עס זיצן גרעסערע מאסן פון זיי, געבן שיקן ירלעך די א שפּנזישע יידן וואס וווינען אין ירושלים ארום 30.000 אימפעריאל דאלארס, וואס דאס מאכט אויס, אויב מיר האבן קיין טעות ניט, 6.563 פונט שטערלינג, אדער אן ערך אזוי פיל, א יאר[21] — — אבער זינט דעם חורבן וואס איז געקומען איבער דער מלחמה אין פוילן (—מ.ק.) און די אנדערע טיילן, וואס האבן אט די אונטערשטיצונג זיי געשיקט, געפינען זיי זיך אין אויסגעווייניטלעכער דחקות."[22]

דער גרויסער חורבן, וואס איז געקומען אויף די יידישע קהילות אין פוילן און ליטע נאך גזירת ת"ח—ת"ט און דער נאך גרעסערער קריזיס וואס ער האט מיט זיך מיטגעבראכט, האט אויך פאטאל געווירקט אויפן אשכנזישן יישוב אין א"י. א סך קהילות, וואס זיינען געווען צווישן די מנדבים פאר א"י, זיינען בטל געוואָרן, ווי מיר הערן דאס אין די תקנות ועד ליטא פון יאר ת"י („מאחר שנתבטלו כמה קהילות המתנדבים")[23] און די הילף פאר א"י איז שטארק פארקלענערט געוואָרן. אמת, פון דער זעלבער תקנה הערן מיר וועגן די אנשטרענגונגען וואס זיינען געמאכט געוואָרן צו געבן ווייטער הילף און וועגן דעם, אז דער וועד האט מחייב געווען יעדע קהילה אין מדינת ליטא וויטער צו שיקן יאר איין יאר אויס דאס געלט פאר „עניי א"י" קיין לובלין אין צייט פון ירידן גראמניץ („כל קהלות שבכל מדינו' ליטא מחויבי' לשלח תמיד כל שנה ושנה לירידן לובלין גראמניץ כל ממון עניי א"י

---

19 אונטערן נאמען "The Jews of Jerusalem in the Seventeenth Century" געדרוקט אין די "Miscellanies of the Jewish Historical Society of England" צווייטער טייל, לאנדאן, 1935, ז' 99—104.

20 דארט, ז' 99.

21 די סומע, איז ווייזט אויס, א ביסל גרוסאדיק.

22 דארט, ז' 100.

23 פנקס מדינת ליטא, סי' תס"ב.

מקהלתם").[24] די הילף האָט אָבער ווייזט אויס ניט געקלעקט און אין וועד פון יאָר תי"ב הערן מיר וועגן בריוו וואָס זיינען אָנגעקומען פון א"י און אין זיי באַקלאָגן זיך די אַשכנזים ווייטער אויף זייער שוועריקייט לאַגע („עתה חדשים מקרוב באו אלינו כתבים מהם בכו והתחננו אלינו במר נפשם על גודל הלחץ והדחק שלהם").[25]

אַ גרויסן צופלוס האָט די אַשפּנזישע קהילה אין ירושלים באַקומען דורך דער גרויסער איינוואַנדערונג פון ייִדן פון פוילן, וואָס זיינען אין יאָר תי"ס (1700) אין דער צאָל פון 1500 מאַן געקומען איבער אונגארן און דייטשלאַנד קיין ארץ־ישראל אונטער דער אָנפּירונג פון ר' יהודה החסיד פון שפּירע און חיים מלאך.[26] געקומען אַהער מיט ווייבער און קינדער זיינען זיי אונטער דער ווירקונג פון די דעמאָלטיקע משיחישע שטרעמונגען און געוואָלט האָבן זיי מקרב זיין די גאולה. אומעטום וווּ זיי זיינען נאָר דורך, זיינען זיי אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס כּבוד און געשטיצט געוואָרן אין אַ גרויסער מאָס. אין ווין האָבן זיי געקראָגן די גרויסע שטיצע פון דעם עשיר ר' שמואל אָפּנהיים, וועלכער האָט פאַר זיי אויסגעפועלט אויך די דערלויבעניש צו פאָרן מיטן וואָסער: איין טייל איז אַוועק מיט ר' חיים מלאך דורך קאָנסטאַנטינאָפּאָל און די איבעריקע מיט ר' יהודה החסיד בראש דורך וועניציע. טרויעריק איז אָבער געווען דער גורל פון אָט דער איינוואַנדערונג: בייַ אַ דריטל פון זיי איז אויסגעשטאָרבן אויפן וועג און קומענדיק אין יאָר תס"א קיין ירושלים איז געשטאָרבן זייער גייסטיקער פירער ר' יהודה החסיד, נאָך דעם ווי ער האָט דאָרט געהאַט געקויפט אַ הויף (וווּ עס געפינט זיך ביז היינטיקן טאָג „חורבת ר' יהודה החסיד", אָדער „די חורבה־שול"), וווּ אַלע האָבן זיך באַזעצט. די שטיצע וואָס יידן אין דייטשלאַנד האָבן זיי צוגעזאָגט איז ניט געקומען, זיי זיינען געבליבן אָן מיטלען צום לעבן און פון ניט דערעסן האָט זיך צווישן זיי פאַרשפּרייט אַ מגפה: אַסך זיינען אויסגעשטאָרבן און נאָך מער זיינען אַנטלאָפן פון ירושלים.[27] אַ שילדערונג פון אָט דער לאַגע געפינען מיר בייַ איינעם פון

---

24 דאָרט, דאָרט.

25 „פנקס מדינת ליטא", סי' תצ"ב.

26 די פּרטים און מקורים וועגן דעם זיינען אָנגענעבן בייַ ש. קרויס אין זיין אַרטיקל „Die Palästinasiedlung der polnischen Hasidim und die Wiener Kreise im Jahre 1700" אין געדענקבוך „מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות ז"ל...", ווין תרצ"ג, ז' 51—64.— זע אויך: דוד כהנא, תולדות המקובלים אאז"ו, ז' 121, הערה 1. וועגן חיים מלאך און זיין מיסטיק זע אין אַרטיקל „חדשות לידיעת אברהם קארדושו" פון גרשם שלום, אין דעם דערמאָנטן ז"ב לזכרון צבי פרץ חיות, ז' של"ב—של"ג.

27 אינטערעסאַנטע פּרטים וועגן דעם גורל פון אָט דער חסידים־גרופּע גיט איבער ר' משה ירושלמי אין זיין ספּרל „ידי משה", איינע בעשרייבונג פון א"י אויך אלי כפרים ועירות במעלה — — —", אָן אָרט פון דרוק (ווייזט אויס: אמסטערדאם), תקכ"ט (=1769). [איצט איבערגעדרוקט, דורך מ. י. שאָקען מיט הערות פון ש. מ. האָבערמאַן, תל־אביב 1938].

די גרעסטע ספֿרדישע רבנים צו יענער צייט אין ירושלים, ר׳ משה חגיז: „עתה בעונותינו הרבים נחרב הק״ק אשכנזים אשר היה בירושלים ומחמת גודל החובות שעשו בני אותה קהלה, רוב בניה נדדו ממקומם לחו״ל, ויש מהם שהלכו לק״ק חברון וק״ק צפת, ומהם מתי מספר נשארו בירושלים. ואין להם בית כנסת ולא חצר קבוע כמו שהיה מתחלה ורק מתפללים בבית כנסת של ספרדים״.[28] די חובות פון דער אשכנזישער קהילה זיינען געווען קעסקן און דערגרייכט די ציפֿער פון 135.000 עסטרייכישע גילדן,[29] און מ׳האט ווידער געמוזט פונאנדערשיקן שליחים איבער דייטשלאנד און פוילן, וואס זאלן שאפן די אויסלייז-סומעס. דעם גרעסטן אנטייל אין שאפן די נייטיקע געלטער האט געהאט דער בארימטער מנהיג ר׳ שמשון ווערטהיים פון ווין.[30]

צווישן די שליחים, וואס זיינען דירעקט ארויס פון ר׳ יהודה החסיד גרופע, איז אויך געווען ר׳ גדליה פון סעמיאטיטש (ביאליסטאקער קרייז), וואס האט אונדז איבערגעלאזט זיין ספרל „שאלו שלום ירושלים״,[31] ווו ער האט דערציילט אלץ וואס ער האט געזען און געהערט פאר דער צייט וואס ער האט געווונט אין לאנד. דארט געפינען מיר אויך געניוע ידיעות וועגן דער עקאנאמישער לאגע פון אשפנזישן יישוב און צוו״אנד ווייזט ער אן, אז דאס וואס די אשפנזים קאנען ניט די לאנדשפראך איז פאר זיי א שטער צו האבן וועלכן ניט איז משא-ומתן: „אין שום משא ומתן לאנשי אשכנזים אשר שם מכח הלשון כי שם מדברים היהודים בלשון ספרדים והערבים מדברים בלשון ארמי והישמעאלים בלשון ישמעאל[32] וכולם אינם מכירים בלשון אשכנז וגם הטעם שאין להם שום משא ומתן כי שכר ודבש אין עושין כלל.[33] ער ווייזט אן, אז סיי ווי סיי קאן מען פון ברייען ווין קיין פרנסה ניט צייען, וויל די טערקן און די ארמאבער טרינקען ניט קיין ווין און ניט קיין בראנפן („הישמעאלים והערבים אין שותין לא יין ולא יין שרף״)[34] און צווישן יידן גופא איז דער פדיון פון דעם א קלייניער, ווייל יעדערער מאכט ווין פאר זיך. אפילו ספרדים, וואס קאנען שוין יא גויש („לשון עפו״ם״) קאנען ניט פירן קיין האנדל, ווייל ס׳איז ניטא קיין זיכערקייט אויף די וועגן, וואס זיינען

---

28 „שפת אמת״, אמסטערדאם, תר״ז, עמ׳ כ״ו.

29 אברהם משה לונץ, החלוקה, מקורה השתלשלותה ואז״ה, ירושלים, תרע״ב, עמוד ל׳.

30 זע די מאטעריאלן וועגן דעם אין דעם ביגל אינטערעסאנטע בריוו, וואס עס האט אפגעדרוקט יצחק ריבקינד א״נ „צרור כתבים לקורות היהודים בארץ ישראל״, אין „רשומות״, באנד A, ז׳ 309 — 331.

31 ארויס צום ערשטן מאל אין בערלין, תע״ו (=1716) און איבערגעדרוקט מיט אן ארטיגפיר דורך זלמן רובאשאוו אין „רשומות״, ב׳ 2, ז׳ 462 — 493.

32 „לשון ארמי״ איז דא אראביש און „לשון ישמעאל״ — טערקיש.

33 „רשומות״, ב׳ 2 ז׳ 470.

34 „רשומות״, ב׳ 2, דארט.

מסופן איבער די גזלנים וואס דרייען זיך דארט ארום. „הײַנט וואס קאָנען מיר אַשפּנזים טון, וואס מיר קענען ניט זייער לשון? זײַנען מיר ווי אַ שטומער וואס קאָן ניט רעדן און ווי אייגער וואס פֿאַרשטייט ניט זייער לשון. זײַנען מיר ווי גרים צווישן די יִדן און קלי-וחומר צווישן די גויים. און אַז מיר ווילן עפּעס קויפֿן צום עסן בײַם אַראַבער אויפֿן מאַרק, ווײַזט ער אונדז מיטן פֿינגער און מיר ווײַזן אויך מיט די הענט. לאַכט מען אונדז ממש אויס — טאָ ווי זשע קאָנען מיר מיט זיי פֿירן אַ משא-ומתן, כדי צו שפּײַזן (זיך מיט) אונדזערע קינדער לעך“ ? („ומה נעשה אנחנו אשכנזים אשר אין אנו יודעים לשונם ונהי' ביניהם כאלם אשר לא יוכל לדבר וכאיש אשר לא שומע לשונם ואנו כגרים גרורים בין היהודים וק"ו בין העמים. וכשאנו לוקחים איזה דבר מאכל מן הערבי בשוק הוא מרמז לנו באצבעו וגם אנחנו מרמזים לו במספר אצבעות הידים ונהי' ביניהם למשל ולשחוק ממש ואיך נעשה שום משא ומתן ביניהם להתפרנס את טפינו“).[35]

אַ גרויסע שטיצע האָבן די וואס זײַנען געבליבן פֿון ר' יהודה החסידס קאָמפּאַניע בראש מיט זײַן אייִדעם ר' ישעיהו (פֿון חיים מלאכן מיט זײַנע נאָכגייער האָבן זיי זיך אָפּגעטרייסלט, ווײַל מ'האָט אויסגעפֿונען, אַז ער איז אַשבתי-צבֿיניק און ווײַל פֿאַרפֿירן דעם עולם) באַקומען פֿון דער גרופּע אַשכּנזים, וואס זײַנען אין יאָר תס"ב (1702) געקומען קיין ירושלים מיט דעם רײַכן מקובל ר' אברהם ראַוויגאָ פֿון מאָדענאַ, איטאַליע, בראש. איינער פֿון אָט דער גרופּע, ר' מרדכי דלאטש (=דע לאַטעס), האָט אונדז איבערגעלאָזט אַ קורצע באַשרײַבונג פֿון דער נסיעה, ווי אויך וועגן דער לאַגע אין ירושלים צו יענער צײַט.[36]

דאָס אַלץ זײַנען אָבער געווען אײַנוואָנדערונגען, וואס האָבן קיין קיום ניט געהאַט און די אַשכּנזישע קהילה אין ירושלים איז פֿון זיי ניט אויפֿגעבויט געווארן. ידיעות וועגן דעם דאָרטיקן קלײַנעם יידישן ישוב צו יענער צײַט און וועגן זײַן לאַגע געפֿינען מיר בײַ ר' מנחם מן בן שלמה הלוי אין זײַן היסטאָריישער כראָניק אין יידיש „שארית ישראל“, ווו ער האָט צוו"אַנד אויך איבערגעגעבן פּרטים פֿון געשעענישן פֿון זײַן צײַט. וועגן ירושלים שרײַבט ער דאָרט אָט וואָס: „אין די הייליגי שטאט ירושלים זיינן וויניגר יהודים אלש צו צפת, דען אין די צייטן הט מן גרעכנט דז דרין גוואונט האבן הונדרט הויז גזינדר. — — — דש גרעשטי טייל פון זי (זיי) זיינן ארמי לייט. זי לעבין

---

35 דאָרט, ז' 471. — וועגן דער עקאָנאָמישער לאַגע פֿון די יִדן אין ירושלים צו יענער צײַט בכלל זע אין דער גרינדלעכער און אינטערעסאַנטער אַרבעט פֿון ע(זריאל) ש וחט, „היהודים בירושלים במאה הי"ח“, אין „ציון“, ערשטער יאָרג, ז' 387 — 395.

36 אָפּגעדרוקט מיט אַן אויספֿירלעכן ארײַנפֿיר דורך יעקב מאַנן אין זײַן ארטיקל „התישבות המקובל ר' אברהם רוויגו וחבורתו בירושלים בשנת התס"ב ליצירה (1702 לספה"נ)“ אין „ציון“, ב' 6, ירושלים תרצ"ד, עמ' נ"ט — ס"ד.

פון די (נדבות) די מן פון אלי לענדר אויף נעמט פון אירנט וועגן. פון דעשט וועגין איז (ר' יעקב פון תומר) גקומן אויש (ארץ ישראל) אין טייטש לנד, אין פראנקפארט אונ' אין האלאנד אין דז יאר (ה' אלפים תמ"ד) [=1684]— — — דעם ר' יעקב הבן די יהודים גשיקט אויש (ארץ ישראל) אום פר זיא (צדקה) אויף צו נעמן. פיר יאר דר נאך קאם ווידר איין (משולח) אום (צדקה) איין צו נעמן פר די ארמי פון ירושלים. דא אן קען מן זעהן איר גרושי ארמוט, גליך מיר נאך זעהן טאגליך, דש (משולחים) אויש (ארץ ישראל) גשיקט ווערן אום געלט פר זי אין צו הולין, דז מן (מנדר) איז (לעניי ארץ ישראל).[37] פאר וואס אין ירושלים זיינען פאראן ווייניק יידן, דערקלערט ער אזוי: „דיא אור זאך דז ווינג יהודים וואונן אין ירושלים זיינן צוויא זאכן: איינש איז דז די ישמעאלים אך האלטין די שטאט ירושלים פר איין הייליגי שטאט דארום האלטין זיך אין די שטאט פיל פרומי טירקן אויף. אונ' דיזי זיינן זוא וואול (שונאים) פון די יהודים אלש די נוצרים. דארום הבן זי וויניגר רואי אונ' פרייא הייט אין ירושלים אלש אין אנדרי שטעט פון די טירקין. אונ' דז צווייטי איז וויל ווינג האנדלשאפט איז אין דיא שטאט, אונ' דר יהודי איז זיין (עיקר) קאשט ווינונג דורך האנדלשאפט. דש מאכט דז ווינג יהודים וואונן אין ירושלים.[38]

די אשפנזישע קהילות אין ירושלים און אין צפת ווערן אויפגעריכט ערשט דורך דעם גרויסן קאמף, וואס האט זיך אין 18טן י"ה צעפלאקערט צווישן דער אויפגעקומענער באוועגונג פון חסידות און דאס קאנסערוואטיווע התנגדות. אין יאר תק"ז (1747) קומט רבי אברהם גרשון קיטעווער מיט זיין הויזגעזינד און באזעצט זיך צוערשט אין חברון און שפעטער אין ירושלים, וו' ער איז געשטאנען בראש פון די מקובלים פון פוילן, וואס זיינען איבער-געבליבן פון ר' יהודה החסידס חברה. אין יאר תקכ"ה (1765) קומט א קליינע גרופע חסידים מיט ר' נחמן האראדענקער און ר' מנחם-מענדל פרעמישלאנער, כדי „אויפצושטעלן א צענטער פארן חסידות באופן, אז די נייע תורה זאל ווערן געהייליקט דורכן הייליקן לאנד".[39] א גרעסערע גרופע פון דרייַ הונדערט חסידים בראש מיט ר' מנחם-מענדל ויטעבסקער און ר' ישראל פאלאצקער, וואס זיינען געווען די פירער פון די ליטווישע חסידים, קומען אין יאר תקל"ז (1777) און באזעצן זיך אין צפת. אין א בריוו, וואס ר' ישראל האט געשריבן אין א יאר ארום, הערן מיר צוו"אנד ווען צפתער יישוב אט וואס: „ווי גרויס עס איז דער יישוב פון דער הייליקער שטאט צפת, קאן מען ניט זאגן. דער ארט איז רחבותדיק ביז גאר, און אז דא ווען זיין א יישוב, קאן מען זיך דא

---

37 „שארית ישראל", פרק כ"ת, פיורדא, תקכ"ז, דף ע"a. די ערשטע אויסגאבע איז ארויס אין אמסטערדאם, תק"א (1741). — די אפשטעל-צייכנס אין די ציטאטן—מאדערניזירט.

38 „שארית ישראל", דארט.

39 דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 134.

מפֿרנס זײַן, אָבער מיר קענען ניט דעם לשון און די פֿירונגען פֿון לאַנד („ומגדל ישובה של עה״ק צפת אין להגיד. הנה המקום רחבת ידים ואפשר להתפרנס לכשיתיישב, אבל אין אנו מכירין בלשון ומנהגי המדינה").[40] אין די יאָרן תק״מ־מ״א קומען חסידים פֿון וואַלין, פּאָדאָליע און אוקראַינע.[41] און אין עטלעכע צענדלינג יאָר אַרום, אין יאָר תקפ״ג (1823) גרינדעט זיך אין חברון דער יישוב פֿון די חב״דער חסידים.[42]

די איינוואַנדערונג פֿון די חסידים האָט געבראַכט דערצו, אַז אויך זייערע געגענער אין ליטע האָבן זיך מצורר געווען צו קומען קיין ארץ־ישראל, כדי ניט צו דערלאָזן די חסידים צו פֿאַרנעמען דאָ אַן אָרט: צוויי תלמידים פֿון וויליַנער גאון, ר׳ מנחם־מענדל און ר׳ ישראל פֿון שקלאָוו,[43] האָבן צוזאַמען מיט אַ גרופּע אָנהענגער זיך באַזעצט אין די יאָרן תקס״ח — תקע״ב (1808 — 1812) אין צפת און אין טבריה און נאָך דעם וויַ עס איז אין יאָר תק״ע (1810) אויסגעבראָכן אַ מגפה אין צפת זײַנען זיי אַריבער קיין ירושלים, ווו זיי האָבן געגרינדעט דעם יישוב פֿון די פרושים, ד״ה פֿון די מתנגדים. צפת און טבריה זײַנען אָבער וויַטער געבליבן דער צענטער פֿון די חסידים ביזן היינטיקן טאָג. דעם מעמד פֿאַר זייער אויסקומעניש האָבן זיי זיך פֿאַרזאָרגט דורך דער חלוקה, וואָס זיי פֿלעגן באַקומען צוגעשיקט דורך די שקלאָווער גבאים. לאַנג האָט אָבער די הילף ניט אָנגעהאַלטן, און ר׳ ישראל שקלאָווער איז געווען געצווונגען אַרויסצופֿאָרן פֿון לאַנד און אין דער הקדמה צו זײַן ספֿר „פּאת השלחן" גיט ער אונדז צו וויסן, אַז עס האָט זיך אים אײַנגעגעבן אַוועקצושטעלן פֿעסטע יסודות פֿאַרן יישוב פֿון לאַנד אין אַלע קריַזן פֿון ליטע און רײַסן („ליסד יסודות קבועים לישוב ארצנו בכל גלילות ליטא ורייסין"). ער קערט זיך אום צוריק קיין צפת, כדי וויַטער צו פֿירן די קלייניע קהילה. קיין סך צייַט געדויערט עס ניט, וויַל אויף צפת הייבן זיך אָן צו שיטן אומגליקן: מגפות, אײַנבראָכן, אָנפֿאַלן פֿון די דרוזן און לסוף קומט אויף צפת דער גרויסער חורבן אין יאָר תקצ״ז (1837): אין דעם יאָר איז זי (צוזאַמען מיט שכם און טבריה) צעשטערט געוואָרן דורך דער גרויסער ערד־ציטערניש, וואָס איז דעמאָלט דורך איבערן מיטל־ און צפֿון־טייל פֿון ארץ־ישראל. די אַשפּנזישע קהילה אין צפת

---

40 „ירושלים" פֿון א. מ. לונץ, באַנד 5, ז׳ 168.

41 דאָרט ז׳ 266.

42 וועגן די אידעאָלאָגיעס פֿון אָט די אַלע עליות איז פֿאַראַן אַן אַלגעמיינער ארטיקל פֿון בן־ציון דינאָבורג, „היסודות האידיאולוגיים של העליות בשנות ת״ך—ת״ר", אין „ציון", צוויישטער יאָרג, ירושלים תרצ״ז, ז׳ 93—105.

43 ר׳ ישראל בר שמואל שקלאָווער איז באַקאַנט מיט זײַנע הלכה־ספֿרים „תקלין חדתין" אויף מסכת שקלים, באַגלייט מיט הגהות פֿון וויליַנער גאון (מינסק, תקע״ב), און „פּאת השלחן" (צפת, תקצ״ו) וועגן הלכות, וואָס זײַנען פֿאַרבונדן מיט ארץ־ישראל.

איז בטל געווארן און קומט שוין מער ניט צו זיך.[44] ירושלים ווערט דעמאלט דער גרעסטער און וויכטיקסטער צענטער פון אשכנזישן יישוב אין ארץ-ישראל. דאָ קאָנצענטרירן זיך די נײַ-אײַנגעוואַנדערטע יידן, וואָס זײַנען געקומען אַהער ניט צו שטאַרבן נאָר צו לעבן און זיי אַנטוויקלען שוין אי מסחר אי מלאָכה. דעריבער טאַקע ווערט אונדז ווײַטער אויסקומען צו רײדן דער עיקר ווען יידישע בעלי-מלאָכות אין ירושלים.[45]

## ב

די ידיעות ווען די יידישע בעלי-מלאָכות אין ירושלים זײַנען נאָך ניט צונויפגעקליבן אין איין אָרט, נאָר סײַ ווי סײַ קאָן מען זיך ניט ריכטן אויף קיין גרויסע ציפֿערן און אויף אַ סך פרטים. געצײלטע זײַנען געווען אָט די האַנטווערקער, וואָס זײַנען געקומען אַהער ניט צו לעבן פון בעטלעריי און פון חלוקה, נאָר פון זייער אייגענער אַרבעט. דאָס איז אַלץ געריידט ווען אַשכנזים. אַ גרעסערע צאָל בע״מ זײַנען געווען צווישן די ספֿרדים — דעם מער אַלטגעזעסענעם טייל פון יידישן יישוב אין א״י. די ידיעות ווען זיי זײַנען אָבער גאַנץ קנאַפּע און די פרטים פון פֿרײַערדיקע צײַטן זײַנען זייער קאַרגע. עס קומט דעריבער אויס צו אָפּצורירן מיט אַ מאַטעריאַל, וואָס קאָן ניט געבן קיין פול בילד. געוויצרע ידיעות פֿאַרמאָגן מיר פון דעם נײַנצנטן י״ה, ווען ס׳איז שוין געווען אַ מער קאָמפּאַקטערער אַשכנזישער יישוב אין לאַנד און אין וועלכן בעלי-מלאָכות האָבן זיך גאַנץ קענטיק אָנגעזעצן. דער עיקר הערן מיר ווען זיי אין צוזאַמענהאַנג מיט די פּלענער פון פּראָדוקטיווירן דעם יידישן יישוב אין א״י, וואָס זײַנען אַרויסגעגנגען פון מאָנטעפֿיאָרען און זײַן קריזיז, אָנגעהויבן פון זײַן ערשטן קורצן באַזוך אין יאָר 1827. אין דער פֿרעמדשפּראַכיקער יידישער פּרעסע אין אויסלאַנד האָבן אָט די פּלענער געפֿונען אַ געהעריקן אָפּקלאַנג, און דעריבער איז קיין וווּנדער ניט, וואָס אין משך פון צענדליגער יאָרן קאָנען מיר, אַ שטייגער אין „Jewish Chronicle", אין דער אָפּיציעלער צײַטונג פון די ענגלישע יידן, געפֿינען אַ סך אַרטיקלען און פּלענער, וואָס גיבן זיך אָפּ מיט דער פֿראַגע, ווי אַזוי צו פּראָדוקטיווירן דעם יידישן יישוב. מיר וועלן ווײַטער זען, אַז אויך ניט-יידן האָבן געהאַט אַ חלק אין אָט די פּלענער און אַרבעטן, וואָס האָבן זיך אַלע באַוועגט אַרום

---

44 דאָס וואָס איז דעמאָלט פֿאַרגעקומען אין צפת דערציילט מנחם-מענדל קאָמעניצער אין זײַן „ספֿר קורות העתים", אַרויס אין ווילנע ת״ר, איבערגעזעצט אין יידיש וואַרשע תר״א, איבערגעדרוקט צום צווייטן מאָל אין אַריגינאַל דורך מאיר אנשין, ירושלים תרצ״א.

45 א טייל מאַטעריאַל וועגן דעם ענין האָט אויפֿגעקליבן פּנחס גראָזאָווסקי אין זײַן „החרש והמסגר בירושלים", ירושלים תר״ץ, 30 ז״ז. קיין מקורים זײַנען אָבער, ווי דער שמיי־גער בעת אָט דעם פּשוטן זאַמלער פון מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון יידישן יישוב אין ארץ־ישראל, ניט אָנגעגעבן, און דעריבער האָט זײַן ארבעט קיין גרויסן ווערט ניט.

איין ענין: ווי אזוי קאן מען דעם יידישן ישובֿ אין ארץ-ישראל ברענגען צו דער מדרגה, ער זאל זיך קאנען אליין אויסהאלטן און ניט זיין אפהענגיק פון דער הילף וואס קומט אן פון יידישן אויסלאנד. אמת טאקע, אט די פלענער האבן מער געהאט צו טון מיט אינפלירן ערדארבעט אין לאנד, אבער אויך פארשפרייטן מלאכה צווישן יידן אין א"י האט אין זיי פארנומען א וויכטיקן ארט.

נאך אט דער קורצער פעסטשטעלונג קאנען מיר אריבערגיין צו די פרטים, וואס געפינען זיך אין אונדזער רשות.

צו די ערשטע בעלי-מלאכות אין ירושלים, וועגן וועלכע מיר האבן ידיעות, געהער ר' שלמה בר' ישראל פון ווילנע, וואס איז פון פאך געווען א גראוירער און איז מחמת דעם באקאנט געווען מיטן נאמען שלמה פ"ח (פ"ח איז די ראשי-תיבות פון „פתוח חותמות"). וועגן אים הערן מיר אין דעם „ספור התחלת ישוב האשכנזים הנקראים פרושים" (די געשיכטע וועגן אנהייב פון דעם ישובֿ פון די אשכנזים, וואס היסן פרושים") פאר די יארן תקס"ח — ת"ר (1808—1840), וואס איז געווען פארשריבן אין דעם „פנקס הכולל של צפת", אין וועלכן דער וויכטיקסטער טייל איז דער מאמר „אמת מארץ תצמח" פון ר' ישראל שקלאווער, וואס איז שוין דערמאנט געווארן אויבן אין צוזאמענהאנג מיט דער גרינדונג פון אשכנזישן ישובֿ אין לאנד.[46] וועגן שלמה פ"ח דערוויסן מיר זיך דארט בשייכות מיט די תקנות פון חלוקה, וואס זיינען איינגעפירט געווארן דורכן ירושלימער ישובֿ פון די פרושים ביים אנהייב פון זיין עקסיסטענץ. מיט דער חלוקה, וואס איז געקומען פון נדבות פון אויסלאנד, איז מען געווען אויסצוהאלטן דעם ישובֿ און די תורה-לערער („מעמד ישוב הארץ ומעמד התורה"). פון איר האבן לויט די תקנות געקאנט געניסן א גאנצן טייל נאר די לערנער, וואס גיבן זיך ניט אפ מיט קיין אנדער ארבעט („...אולם כל זאת לאיש הלומד תורת ה'...ואינו מתפרנס משום מלאכה אחרת...").[47] אייגנער אבער, וואס האט געהאט א מלאכה אין האנט, האט באקומען

---

46 דער מאמר מיט הוספות איז אפגעדרוקט אין אריה-לייב פרומקינס „תולדות חכמי ירושלים", חלק ג', ז' 138—153. צו ערשט פארעפנטלעכט מיט אן ארטיפיר און באמערקונגען פון אליעזר ריוולין אין „ציון", בוך 2, ירושלים תרפ"ז, ז' 128 – 148.

47 „ציון", בוך 2, ז' 141. — אין די חלוקה-תקנות פון א סך א שפעטערדיקער צייט, פון יאר תרמ"ז (1847), וואס מ'האט געמאכט אין קאוונע, איז בפירוש אויסגענומען געווארן א תקנה, אז א ניי-געקומענער קאן באקומען חלוקה די ערשטע דרײַ יאר (געווייגנטלעך פלעגט מען פאר דער צייט קיין חלוקה ניט געבן), נאר אויב ער איז א בארימטער תלמיד-חכם, „וואס ירושלים פאסט פאר אים און ער פאר איר", ד"ה אז א בעל-מלאכה האט אויף דער שטיצע פאר קיין פאל ניט געקאנט פרעטענדירן. אין דער תקנה היסט דאס אזוי: „הנוסעים לאה"ק עמ"נ (=לארץ הקודש על מנת) לקבל פרי הכולל מחויבים הם לקחת רשיון מאת גבאי הכולל, והגבאים ידעו... שאין להם רשות ליתן ממעות הכולל להנוסע שלש שנים הראשונות לנסיעתו כ"א לת"ח (=כי אם לתלמיד חכם) מפורסם, אשר אה"ק וירושלים נאה לפניו והוא נאה לפניה" (זע בײַ א. מ. לונץ — החלוקה אאז"ו, עמוד פ"ו).

נאָר אַ האַלבע חלוקה, ווײַל לויט דער מאָטיווירונג אין די תקנות געהערן אויך בעלי-מלאָכות צו די וואָס האַלטן אונטער דעם יִשׁוב („אך האיש אשר מלאכתו בידו ...לא יותן להם רק חצי חלוקה משום שאף המה מקיימים ישוב הארץ").[48] די ווײַבער ווידער פון „בע"מ און געמיינע לײַט" („נשי הבעלי מלאכות והאנשים הפשוטים") באַקומען אויך ניט מער ווי אַ האַלבע חלוקה. דערבײַ ווערט אין דער תקנה אָנגעוויזן, אַז אַזוי ווי ס'איז פֿאַראַן אַ טייל ווײַבער, וואָס פֿולן זיך אונטער צו אַרבעטן אָדער אַרויסצוהעלפֿן די שוואַכערע און קראַנקע פֿרויען אַפֿילו פֿאַר געצאָלט, האָט מען דעריבער אָנגענומען, אַז די אַנדערע העלפֿט וואָס קומט זיי פון דער חלוקה זאָלן זיי אויסאַרבעטן מיט זייערע אייגענע הענט („— — ע"כ עלה הדבר שלא יגיע אך החצי למען ישתכרו המחצית השניה מעמל ידם").[49] אַזוי ווי אָבער ר' שלמה פ"ח האָט אויפֿגעטאָן אַ סך פֿאַרן ירושלימער יִשׁוב, ווו ער איז געווען איינער פון די ערשטע אַשכנזישע איינוווינער, האָט מען אים צוגעזאָגט באַהילפֿיק צו זײַן, און די רבנים האָבן באַשלאָסן צו געבן פֿאַר זײַן זון יצחק, ביז ער וועט ווערן אַבעל-מלאָכה, און פֿאַר זײַן ווײַב אַ גאַנצע חלוקה. מחמת דעם אינטערעס זײַנעם לוינט צו ציטירן דעם גאַנצן אָפּשניט: „ואחד היה בעיה"ק ר' שלמה ב"ר ישראל מווילנא עוסק במלאכתו פתוח חותמות. ויגע הרבה בתיקון ישוב אר"י והיה שם מהראשונים בדירת ירושלם והובטח מאנשים נוחי נפש מיסדי הישוב לעזרו בענין החלוקה... לכן התאספו הרבנים עבורו לדון בדבר החדש אתו לבד, דהיינו שיגיע בעבור בנו ר' יצחק ולזוגתו חלוקה שלמה כל זמן שלא יצא בנו לאומנות הואיל והוא משוקדי ביהמ"ד ועוסק יומם ולילה בתורה ועבודה. אבל הוא עצמו וזו[גתו] לא קבלו אך חצי חלוקה".[50]

אין דער זעלבער צייט אַן ערך (אין יאָר תקצ"ד=1834) האָבן מיר אויך אַ ידיעה וועגן יִידישע שניידערס אין צפֿת. וועגן דעם דערציילט אונדז ר' מנחם-מענדל פון קאָמעניץ דליטע, וואָס איז מיט אַ יאָר פֿריִער, 1833, געקומען קיין ארץ-ישראל, זיך באַזעצט אין צפֿת, איבערגעלעבט דאָרטן דעם „ראָבונעק" (רויבאָנפֿאַל; אַזוי האָט דאָס געהייסן בײַ די אַשכנזישע יִידן פון א"י) פון די דרוזן אין 1834 און די גרויסע ערד-ציטערניש דאָרט פון יאָר תקצ"ז (1837). זײַנע איבערלעבונגען פון יענער צײַט, ווי אויך אַ סך אַלגע-מיינע ידיעות וועגן דעם דעמאָלטיקן אַשכנזישן, און צום טייל — אויך אַלגע-מיינעם, יִשׁוב האָט ער, ווי דערמאָנט, באַשריבן אין זײַן קליין ספֿרל „קורות העתים".[51] צווישן אַנדערע דערציילט ער אונדז דאָרטן, אַז בעת די צפֿתער יִידן זײַנען, אין צײַט פֿונעם אָנפֿאַל, אַנטלאָפֿן אויסער דער שטאָט, האָט מען

48 דאָרט, דאָרט.

49 דאָרט, ז' 142.

50 דאָרט, דאָרט.

51 זע אריבן הערה 44.

געשיקט אַ פּאָר ייִדן וואָס האָבן געקענט אַראַביש, זיך דערוויסן וועגן דער לאַגע: „...האָבן מיר פֿון אונדז געשיקט עטלעכע מענטשן אין שטאָט אַרייַן, כּדי זיך צו דערוויסן וואָס עס טוט זיך דאָרטן. און מיר האָבן אויסגעקליבן ר׳ לייב כּהן און ר׳ שלום דעם שנייַדער, ווייַל זיי פֿאַרשטייען גוט זייער לשון [ד״ה אַראַביש.—ק.] און קענען זיך אויך גוט אויסטענהן. אויך האָבן זיי באַקאַנטע צווישן די ישמעאלים [=אַראַבער.—ק.], וואָס פֿאַר זיי פֿלעגן זיי נייען זייערע בגדים״ („...ושלחנו מאתנו כמה אנשים אל העיר לדעת מה נעשה בה ובררנו את ר׳ ליב כּהן ואת ר׳ שלום חייט בהיות שהם מבינים בטיב לשונם בטוב ויכולים ג״כ לדבר היטב וגם יש להם מכירים מן הישמעאלים שהיו תופרים להם בגדים שלהם״).[52] אַ ביסל ווייַטער דער-ציילט אונדז ר׳ מנחם-מענדל קאַמעניצער נאָך אַמאָל וועגן דעם און שרייַבט נאָר וועגן ר׳ שלום דעם שנייַדער: „אויך איז מיט אונדז מיטגעגאַנגען דער אַלטער ר׳ שלום שנייַדער, ווייַל ער האָט געהאַט עטלעכע באַקאַנטע ישמעאלים, וואָס ער פֿלעגט פֿאַר זיי נייען בגדים און האָט גוט געקענט זייער לשון״ („גם הלך אתנו ר׳ שלום חייט הזקן, כי הוא היה לו כמה ישמעאלים מכיריו שהוא היה תופר להם בגדים, וגם היה בקי בטיב לשונם״).[53]

וועגן דעם וואָס פֿאַר אַ בעלי-מלאָכות עס פֿעלן אויס אין ירושלים צו יענער צייַט, הערן מיר פֿון אַ בריוו, וואָס אַ דייַטשער ייִד אליעזר בערגמאַן האָט געשריבן צו זייַנע קרובֿים אין דייַטשלאַנד. ער אַליין איז געבאָרן געוואָרן אין יאָר 1799 אין דעם דאָרף היידנהיים, בייַערן. אין די יאָרן 1813 — 15 האָט ער געלערנט אין דער ישיבֿה פֿון הרבֿ וואָלף האַמבורגער אין פֿירט, דערנאָך אין ווירצבורג און איז נאָכן גירוש פֿון די דאָרטיקע ייִדן (1819) אַריבער קיין צעל, אַ דאָרף ניט ווייַט פֿון ווירצבורג. אונטער דער השפּעה פֿון דעם משולח ר׳ משה סוזי איז ער אַוועק 1834 צוזאַמען מיט דער פֿאַמיליע קיין ארץ-ישראל. 1850 אומגעקערט זיך צוריק קיין דייַטשלאַנד, פֿון דאָרט געהאַט בדעה צו פֿאָרן קיין אַמעריקע, כּדי צו שאַפֿן געלטמיטלען פֿאַר די ייִדן אין א״י, אָבער געשטאָרבן אין מיטן די הכנות אין יאָר 1852.[53א]

פֿון וועג האָט ער געשריבן בריוו צו זייַנע קרובֿים, מערסטנטייל פֿון צידון און פֿון ירושלים. אין איינעם אַזאַ בריוו פֿון ירושלים, דאַטירט כ״א אדר [1835] ברענגט ער, צוו״אַנד, ידיעות וועגן דעם, וואָסערע בעלי-מלאָכות עס פֿאָדערן זיך דאָרט און ער שרייַבט אָט וואָס: ועוד זאת למודעה שכבר כתבנו לכם באגרת גדולה מצידון כו״כ [=כמה וכמה] אומניות שיש להתפרנס בהם באה״ק תוב״ב [=בארץ הקדושה תבנה ותכונן במהרה בימינו], וזה לפי מה שנאמר לנו ושמענו בצידון, ברם כאן בעה״ק תובב״א [=בעיר הקודש

---

52 „קורות העתים״, בלאַט ד׳.

53 „קורות העתים״, בלאַט ה׳. 53א ביאָ-ביבליאָגראַפֿישע ידיעות וועגן אליעזר בערקמאַנען אין אריה-ליב פֿרומקינס „תולדות חכמי ירושלם״, 3טער טייל, ז׳ 254.

תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן] מוצאים אנו ראויות להמלצתנו אומניות בתור מתאימות ביותר לבני מדינתכם שם אשר ינדב לבם אותם לעלות אלינו לכאן, דהיינו ע"ס א"ב [=על סדר אלף-בית]: 6 כורכי ספרים; 2 סנדלרים עושי נעלי שרוכים; 5 חייטים; 1 כובען (אומנות זו רצויה ביחוד גם בצפת תוב"ב, כמו שאמרו לי שם מעצמם אנשים רבים הי"ו [= ה' ישמרם ויצילם] ובקשוני לדרוש הנה בעל אומנות זו, כי אנשי פולוניה הרבים שם — כן ירבו וכן יפרו — משתוקקים למגבעות הנהוגות במדינתם להצילם בחמה מפני החמה ובגשמים מפ"ג [=מפלגי גשמים), וחובשין אתם בבלויי בלויות, כן בני אשכנז שבכאן עה"ק תובב"א, גם מנעלים של לבד עם בטנת צמר ימצאו חובביהן בודאי גמור ויקנו אותן אפי[לו] במחירים גבוהים מאד. ואפי' מהספרדים, ולכן טוב שילמד חמי יצ"ו [=ישמרו צורו וזואלו] לאחד מבנינו אומנות זו, ואם לא יש לאחד מהם כשרון לכך, אז המוקדם בסי'[מן] 1, 2 וכו' קודם לברכה כאן העה"ק תובב"א — — —) 5 בנאים; 5 סופרי סת"ם וכל שכן ולהבדיל כתב ערבי; 7 עושי מסרקות; 4 חיטים; 4 רוקמי גרבים או 4 אורגי גרבים; 7 מסגרים; 3 נגרים, ואחת מן האומניות החשובות יהיו ג"כ 2 סנדלרים, שאע"פ [=שאף על פי] שיש כאן כמה מ"מ [מינים מהם] אין בהם גם אחד שיודע לעשות תפירה ומלאכה כמו אותם שלח"ל [=של חוץ לארץ] הטובים; גם 6 אופים, 6 קצבים, 6 רקחים (ממתקאים) הם אומנות טובות גם כאן העה"ק תוב"ב, אלא שלפי דה"ט [=דרך הטבע] נצרך שידעו לדבר עכ"פ [=על פל פנים] קצת בלשון איטלינו, הקרוב ללשון שפאניולי שמדברים בו רוב הספרדים הי"ו שלשם — — — ויש א'[חד] שבא לכאן בגויותו ממדינת רוסיה, רחוק הרבה, ונתגייר בחברון וחוא חרש עצים אומן".[54] [איבערזעצונג: „און נאָך זאָלט איר וויסן, אַז אין אַ לענגערן בריוו פֿון צידון האָבן מיר שוין אײַך געשריבן פֿון וואָסערע מלאָכות מ'קאָן דאָ אין הייליקן לאַנד, זאָל גיך אויפֿ-געריכט ווערן, האָבן פֿרנסה. און דאָס [האָבן מיר אויך געשריבן] וועדליק מ'האָט אונדז געזאָגט און מיר האָבן געהערט אין צידון. אָבער דאָ, אין דער הייליקער שטאָט, זאָל גיך אויפֿגעבויט און אויפֿגעריכט ווערן, געפֿינען מיר פֿאַר רעכט ממליץ צו זיין אויף אָט די מלאָכות, וואָס וועלן זיין פֿאַסיק ביז גאָר פֿאַר די יעניקע פֿון אײַער מדינה, וואָס ווילן קומען אַהער — דהיינו [אויסגערעכנט] נאָכן אלף-בית נאָך: 6 אײַנבינדערס, 2 שוסטערס וואָס נייען שיך מיט בענדלעך, 5 שנײַדערס, 1 קירשנער (אָט די מלאָכה איז דער עיקר אָנגעלייגט אויך אין צפת, אַזוי ווי עס האָבן מיר דאָרט פֿאַרציילט אַ סך לײַט, זאָל זיי דער אייבערשטער היטן און באַשירמען, און זיי האָבן מיר געבעטן אַרויספֿאָדערן אַהער אַזאַ בעל-מלאָכה, ווײַל די פֿיל פוילישע יידן וואָס

---

54 דעם בריוו האָט אָפּגעדרוקט אברהם א. ברעגמן, וואָס שטאַמט אָפּ פֿון דער זעלבער משפחה, אין זײַן אַרטיקל „עולי גרמניה באי' לפני מאה שנה" אין ערב-פּסח-נומער פֿון „הארץ", תל-אביב, 30 מערץ 1934.

זיינען דארט פאראן — הלואי זאלן זיי זיך מערן און פרוכפערן — גאָרן זייער נאך זייערע שטרײמלעך וואס מ׳טראגט אין זייער מדינה, וואס זאל זיי זומער ציט שיצן פון היץ און ווינטער פון גאסרעגנס, און דא טראגן זיי שוין אפגע-ריסענע און אפגעשלײסענע [שטרײמלעך]. אויך די אשכנזים, וואס געפינען זיך דא אין דער הייליקער שטאט [ווילן אזעלכע שטרײמלעך]. אויך אויף פילצ-שיך מיט א וואלענעם אונטערשלאק [וואליקעס?] וועלן דא אוודאי זיין א סך בלענים און מ׳וועט דאס קויפן אפילו צו גאר הויכע פרײזן. און אפילו די ספרדים [וועלן אויך קויפן אזעלכע שיך]. דערביבער וואלט רעכט געווען, אז דער שווער זאל לעבן זאל אויסלערנען עמעצן פון אונדזער משפחה אטא די מלאכה, און אויב קיינער פון זיי האט ניט פאר דעם קיין טאלאנט — דעמאלט זאל ער זיך צו ערשט [אויסלערנען] די מלאכות, וואס זיינען אנגעצייכנט [אויבן נאכן סדר נאך] 1, 2 [ד״ה איינבינדערײַ, שוסטערײַ, וואס גייען דא, אין דער הייליקער שטאט, גאר גוט — — —) 5 בוימײַסטערס; 5 סופרי-סת״ם און דער עיקר [אזוינע, וואס זאלן להבדיל [קענען] דעם ארבישן פתב; 7 קאמען-מאכערס; 4 שנײַדערס; 4 זאקן-שטריקערס; 7 שלאסערס; 3 סטאליארעס, און פון די אנגעלייגטע מלאכות קאנען זיין אויך 2 שוסטערס—און הגם דא זיינען פארען עטלעכע אזעלכע, איז אבער צווישן זיי ניטא קיין איינער, וואס זאל אזוי גוט קאנען נייען און ארויסגעבן א שטיקל ארבעט, ווי די גוטע שוסטערס אין חוץ-לארץ. אויך [דארף מען] 6 בעקערס, 6 קצבים, 6 זיסווארג-מאכער—דאס זיינען גוטע מלאכות דא אין דער הייליקער שטאט. נאר גוט וואלט געווען נאטירלעך, אז זיי זאלן כאטש קענען א ביסל איטאליעניש, וואס איז נאענט צו שפאניאליש און וואס דער גרעסטער טייל ספרדים רעדט דארטן — — — און דא איז פארען איינער, וואס איז געקומען פון רוסלאנד, גאנץ ווייט, א גוי, און האט זיך מגייר געווען אין חברון און ער איז א גוטער סטאליער״].

פון בעלי-מלאכות, וואס זיינען צו יענער צייט געווען אין ירושלים, קומט אויס צו דערמאנען דעם נאמען פון אברהם שלמה זלמן צורף, דער פאטער פון דער ירושלימער פאמיליע סאלאמאן. אין יאר תק״ע (1810) איז ער צוזאמען מיט דער גרופע תלמידים פון ווילנער גאון געקומען פון זיין געבוירן-שטאט קיידאן (איצט — ליטע) קיין צפת און נאך דעם, אין יאר 1813, זיך באזעצט אין ירושלים, ווו ער איז געווען איינער פון די ערשטע אויפבויער פון אשכנזישן ישוב. ער איז געווען א גרויסער תלמיד-חכם און קינסטלער אין זיין פאך—גאלדשמידערײַ (דערפון זיין פאמיליע-נאמען צורף!). „ער איז געווען אן אלזייטיקער מענטש — שרײַבט וועגן אים אליעזר ריוולין[55] — א פקח און א וווּנדערלעכער פאליטיקער, א גיבור פול מיט

---

55 אין זיין ארטיקל „מכתב מר׳ מרדכי צורף לאביו ר׳ א׳ ש׳ זלמן ז״ל משנת תר״ח״, אין „ציון״, בוך 1, ירושלים, תרפ״ו ז׳ 71 — 83. — פון דעם ארטיקל זיינען אויך געזומען די ווייטערדיקע דאטעס וועגן זיין זון.

ענערגיע און אַ גרויסער אויפֿטוער. ווי אַן אײַזערנער זײַל האָט ער אויף זיך געטראָגן די לאַסט פֿון דעם קלײנעם יידישן ישובֿ מיט די ליידן פֿון הונגער, שטײַערן און די רדיפֿות פֿון דער רעגירונג. אין זײַן צײַט. גרויס איז געווען זײַן השפּעה אויף די רבנים און יידישע גדולים אין לאַנד און אין אויסלאַנד, וואָס ער האָט זיי צוגעצויגן צו דער אַרבעט פֿון ישובֿ... ער איז געווען דער, וועלכער האָט אָפּגעראַטעוועט און אויסגעלייזט פֿון גויישע הענט דעם יידישן צענטער, די חורבֿה פֿון ר' יהודה החסיד... און זײַן נאָמען איז געווען געאַכ-פּערט בײַ אַלע ירושלימער אַלטע לײַט, וואָס האָבן אים געקענט".[56]

דער זון זײַנער, ר' מרדכי צורף, איז געגאַנגען אין דעם טאַטנס ווענ. ער איז אויך געווען אַ בעל-מלאָכה און געהאַלטן זיך בײַם זעלבן פֿאַך — גאָלד-שמידערײַ. צוזאַמען מיט דעם איז ער אויך געווען אַ גרויסער כּלל-טוער, איז אַ סך מאָל געפֿאָרן אין פֿאַרשיידענע שליחותן פֿון ישובֿ קיין דײַטשלאַנד און ענגלאַנד און האָט אויסגעפֿועלט בײַם דײַטשן קיסר, ער זאָל נעמען אונטער זײַן שוץ די ירושלימער יידן און זייערע אַנשטאַלטן, וואָס האָבן שטאַרק געליטן אונטער דעם טערקס הענט. פֿון דער נאַטור איז ער געווען אַ גרויסער אָרגא-ניזאַטאָר, פֿול מיט אָריגינעלע פּלענער און פּראָיעקטן, וואָס ער האָט אונטער-געמומען זיי דורכצופֿירן. ער האָט דאָס אין יאָר 1839 פֿאָרגעלייגט מאָנטעפֿיאָרען אַ פּלאַן פֿון אַ יידישן לאַנדווירטשאַפֿטלעכן ישובֿ אין ארץ-ישראל. הינטער דעם פּלאַן האָט ער געהאַט זײַן אייגענעם רעאַלן יסוד: ער האָט זיך אַליין פֿאַרנומען מיט ערדאַרבעט אין אַ דאָרף ניט ווײַט פֿון ירושלים, בשותפֿות מיט אַ ספֿרדישן יידן און אַן אַראַבער מיטן נאָמען מאַנסור.

אַ צווייטער פּלאַן, וואָס ער האָט געהאַט בדעה פֿאָרצולייגן מאָנטעפֿיאָרען, איז געווען — אַנטווילקלען די וועבערײַ-אינדוסטריע אין ארץ-ישראל. אויך דעם פּלאַן האָט ער פֿריִער פֿאַרווירקלעכט מיט זיך אַליין: פֿדי זיך אויסצולערנען דעם פֿאַך, איז ער אין יאָר 1845 אַוועקגעפֿאָרן קיין ענגלאַנד, זיך באַזעצט אין אַ דאָרף קאַטאַן (אָדער אפֿשר Chattam) „אַ טאָג פֿון לאָנדאָן מיטן באַן" („והיא רחוקה מעיר לונדון מהלך יום על העגלה של אש") און אין דעם בריוו זײַנעם צום פֿאָטער זעצן מיר אַרויס דעם גרויסן אַחריות-געפֿיל זײַנעם: „...איך וועל זיך ניט רירן פֿון דאָנעט, ביז כ'וועל זיך ניט אויסלערנען די וועבערײַ-אַרבעט ווי ס'באַדאַרף צו זײַן. און איך האָב זיך שוין, ברוך השם, אויסגעלערנט די וועבערײַ און איך אַרבעט, פונקט ווי אַלע אַנדערע בעלי-מלאָכות, וואָס זײַנען שוין פֿון לאָנג געניט אין איר. איך האָב אויך אויסגע-פֿרובירט די אַנדערע מלאָכות וואָס זײַנען מיט איר פֿאַרבונדן, אָבער איך בין נאָך ניט געניט אין זיי צו אַרבעטן גיך, ווי ס'באַדאַרף צו זײַן...".[57]

---

56 דאָרט, ז' 71—72.

57 דאָרט, ז' 7.

צוזאמען מיט אים האבן זיך נאך צוויי ירושלימער יונגעלײט אפגעגעבן מיט לערנען וועבערײ: ר׳ ניסן ב״ק (באק, אזון פון דעם ירושלימער דרוקער ר׳ ישראל ב״ק און דער מנהיג פון די ירושלימער חסידים, און ר׳ יצחק דאנציגער („ר׳ יצחק מדנציאק״). זיי אלע דרײ האבן אין דעם געקאנגן מאנטעפיארעס פולסטע הילף: ער האט זיי אויסגעהאלטן און ווי מרדכי צורף ווײזט אן אין זײן בריוו האט מאנטעפיארע אויסגעגעבן אויף זיי בײ א פופציק פונט („וכבר היה לו הוצאה על רזא דנא ערך חמשים ליטרין״). זײענדיק אין פריסטאן, וואס איז דאן געווען איינער פון די ענגלישע וועבערײ-צענטערס, האט זיך מרדכי צורף גוט צוגעקוקט צו דער ארבעט פון וועבערײ און שפי-נערײ, „וואס ווערט איצט דורכגעפירט אין דער מדינה ענגלאנד דורך מאשינעס, וואס ארבעטן מיטן כוח פון דאמף״ (כי כל מלאכת הטויה אשר כעת במדינת ענגלאנד הוא ע״י המאשינעס הצושות המלאכה ע״י כח הבל האש״)[58] און קענעדיק די שווערקייטן פון אנסזאלירן אזעלכע מאשינעס אין ירושלים, האט ער זיך אויך אינטערעסירט, צי קאן מען די שפינערײ אויספירן דורך האנטארבעט. איבערהויפט איז ער פארכאפט פון זײן פלאן איינצופירן וועבערײ אין ירושלים זעענדיק, אז מ׳קאן פון דער ארבעט גוט פארדינען: „איך האב אלײן געזען מיט מײנע אויגן — שרײבט ער אין זײן בריוו — ווי קלײנע קינדער, וואס גיבן זיך אפ מיט ואט דערן לײכטער און פשוטער ארבעט פארדינען א טאג מער ווי פל עס פארדינט אן ארעמאן, וואס גיט זיך אפ אין הייליקן לאנד מיט דער שווערסטער ארבעט״ („וראיתי בעיני איך שהתנוקות הקטנים העוסקים במלאכה קלה ופשוטה מרויחים בכל יום יותר ממה שמרויח העני העוסק באה״ק במלאכה כבדה שבכבדות״).[59] ער בעט דעריבער דעם פאטער זײענעם, ר׳ אברהם שלמה-זלמן, „ער זאל ווי א העלד אנגורטן זײנע לענדן און טאן אלץ וואס עס לאזט זיך, כדי מיר זאלן די זאך קאנען דורכפירן״.[60] זײן בקשה איז א פראקטישע ביזו גאר: ער פארלאנגט פון פאטער, ער זאל נאכ-פרעגן בײ די וועלכע גיבן זיך אפ מיט וועבערײ אין ארץ-ישראל וועגן די פארבן צו די שטאפלן, וויפיל איילן קאן מען אויסוועבן אין א טאג צײט און ויפל נעמט מען ארבעטגעלט פאר אן אייל, און גלײכצײטיק בעט ער אים, ער זאל אים צושיקן מוסטערן פון יעדן מין „אין דער ברייט פון צוויי פינגער״, כדי צו וויסן ווי אײנצושטעלן די טיילן אין וועבשול דורך וועלכע עס גייט דורך דער פאדעם אין דער לענג („וצריך אני התחיכה הנ״ז כדי לידע איך לתקן הכלים שהשתי עובר דרך עליהם״) און לסוף באטאנט ער, אז ער „זאל זיך נאכפרעגן בײ עטלעכע בעלי-מלאכות, כדי צו דערגיין דעם אמת״ („ונא שתדרוש הדבר משנים או שלשה בעלי-מלאכה כדי לידע האמת״).[61] דער גאנצער

58 דאָרט, ז׳ 77.
59 דאָרט, ז׳ 78.
60 דאָרט, דאָרט.
61 דאָרט, ז׳ 82.

פּלאַן איז ביי אים פֿאַרבונדן מיט דער בקשה, וואָס ער האָט בדעה פֿאָרצולייגן מאָנטעפֿיאָרען, ער זאָל גרינדן אַ וועבערי-פֿאַבריק אין יפֿו איבער כמה טעמים: דאָ קאָן מען קויפֿן ערד פֿאַר אַ ביליקן פּריז און יעדערער האָט דאָ דאָס רעכט צו בויען, די טראַנספּאָרט-באַדינגונגען זיינען באַקוועמער, וויל יפֿו ליגט ביים ים און מען קאָן לייכט צופֿירן די נייטיקע הייץ-מאַטעריאַלן, בעת אין ירושלים קאָסט דאָס אַלץ טייערער. דער עיקר האָט ער אָבער בדעה דורך דעם פּלאַן צו שאַפֿן אַרבעט פֿאַר די ירושלימער אָרעמע לייט, וואָס גייען אָרום פּוסט און פּאַס און וואָס דער דאָרטיקער מיסיאָן האָט זיי געפּרוווט אַרייַנכאַפּן אין זיין נעץ: „און ס׳איז אַ באַקאַנטע זאַך — שרייבט מרדכי צורף אין זיין בריוו—אַז דערפֿאַר, וואָס דער המון-עם פֿון די פֿרענקען וואָס הייסן מאָריסקאָס האָבן ניט קיין אַרבעט ווי ס׳דאַרף צו זיין — גייען זיי איבער די דערפֿער און זיינען לייַדאַקעס און גייען אָפּגעריסן און אָפּגעשלייסן און זיינען ניט בכוח אויסצוהאַלטן זיך. אַנדערש וואָלט געווען, ווען ס׳וואָלט זיין אַזאַ פֿאַבריקע אין הייליקן לאַנד — וואָלטן זיי דורך אַ ריינער און לייכטער אַרבעט געקאָנט האָבן פּרנסה בכבוד און וואָלטן געפֿאָלגט די תּלמידי-חכמים, מחמת דעם וואָס זייער פּרנסה וואָלט געלעגן אין די הענט פֿון די משגיחים איבער דער פֿאַבריק, וואָס וואָלטן זיין תּלמידי-חכמים און פֿרומע לייט" („וידוע שהמון עם של קהל הספרדים הי״ו [=ה׳ ישמרם ויצרם] שנקראים מארישקעס מחמת שאין להם מלאכה כדת הם מסבבים על הכפרים והם רקים ופוחזים והולכים קרועים ובלויים ואין ידם משגת לפרנס את עצמם, לא כן אם הי׳[תה] פֿבריקע כנ״ל בארה״ק [=כנזכר לעיל בארץ הקודש] בודאי היה פרנסה בכבוד ע״י אומנות נקיה וקלה, והיו סרים למשמעתם של ת״ח [=תּלמידי-חכמים] מאשר שהי׳ פרנסתם תלוי[ה] בידי משגיחי הפבריק שיהי׳ ת״ח וי״א [=ויראי אלהים]").[62]

אָט דעם פּלאַן האָט מאָנטעפֿיאָרע פֿאַרווירקלעכט ניט גלייַך, נאָר ערשט אין ניין יאָר אַרום (1854) און ניט אין יפֿו, נאָר אין ירושלים. דאָ אָבער קומען מיר בכלל צום קאַפּיטל פֿון מאָנטעפֿיאָרעס הילפֿאַרבעט פֿאַרן יידישן יישוב אין ארץ-ישראל, וואָס כראַנאָלאָגיש הייבט זי זיך אָן אַ סך פֿריער.

62 דאָרט, ז׳ 79.

# די תּלמודישע אַגדה וועגן אַשמדאַי אין טאָלסטאָיס אַ פּאָלקס־מעשׂה

פֿון בערנהאַרד העלער (בודאַפּעשט)

אין טאָלסטאָיס פּאָלקס־מעשׂיות איז לעבעדיק די לעגענדע. טייל מאָל שפּירט זיך אין זיי דער גייסט פֿון דער אַגדה. אַזוי האָט מען געמאַכט משׂער זײַן, אַז אין דער מעשׂה וועגן ערשטן בראָנפֿן־ברענער איז פּאַראַן אַ שׂיכות צו דער אַגדה. דאָ שילדערט טאָלסטאָי, ווי אַזוי אַ פּויער איז צו ערשט בײַ־ געשטאַנען דעם ניסיון, נאָר סוף כּל סוף לאָזט ער זיך אײַנרעדן פֿון אַ טייוול, ער זאָל זיך נעמען ברענען בראָנפֿן; ווי אַזוי בײַם ערשטן גלאָז טוען זיך געסט חנפֿענען אײַנער דעם אַנדערן, דורכגעטריבן ווי די פּיקס; ווי אַזוי בײַם צווייטן נעמען זיי אײַנער דעם צווייטן שלאָגן, וויל ד ווי די וועלף; און ווי אַזוי בײַם דריטן גלאָז וואַלגערן זיי זיך אין קויט ווי די חזירים. דאָ ווערט אמת צו שאַנד געמאַכט ברענען בראָנפֿן און טרינקען בראָנפֿן, נאָר טאָלסטאָי האָט זיכער אויך געוווסט די לעגענדע פֿון נוחן מיטן ווײַנשטאָק, וואָס אין איר ווערן געשילדערט די וויר קונגען פֿון ווײַן. וואָרעם דער ראש פֿון די טײַוואָלים, וואָס לויט זײַן באַפֿעל האָט דער טייוול פֿאַרפֿירט דעם פּויער צו זינדיקן מיט טרינקען, פֿרעגט בײַ זײַן באַדינער, ווי אַזוי האָט ער דאָס די זאַך געפּועלט: „ווי אַזוי האָסטו דעם געטראָנק געמאַכט? צו ערשט האָסטו משמעות געגומען בלוט פֿון אַ פֿוקס... דערצו איז געקומען בלוט פֿון אַ וואָלף... צו לעצט האָסטו דאָס אויסגעמישט מיט בלוט פֿון אַ חזיר". דאָ איז טאָלסטאָי בפּירוש מרמז אויף דער לעגענדע וועגן דעם, ווי אַזוי נוח האָט געפּלאַנצט דעם ווײַנשטאָק, ווי אַזוי ער האָט אים לויט דעם טייוולס אָנרייד באַשפּריצט מיטן בלוט פֿון פֿאַרשיידענע בעלי־חיים, וואָס זייערע תּכונות נעמט אָן דער טרינקער פֿון ווײַן. אין מדרש אבכיר וועט דער טרינקער בהדרגה גלײַך צו אַ שאָף, צו אַ לייב, צו אַ חזיר; אין תּנחומא — נאָך גלײַך צו אַ מאַלפּע. וועגן דער דאָזיקער לעגענדע האָבן מיר איצט אַ גרונטיקע אויספֿאָרשונג פֿון ש. שאַנדאָר שײַבער, וואָס ווײַל באַווײַזן, אַז די מסורה שטאַמט פֿון דער אַגדה.[1] מיר אָבער לייגט זיך מער אויפֿן שׂכל, אַז די דאָזיקע מסורה איז אויפֿגעקומען

---

[1] Scheiber Sándor. A szölömondájának vándoratja, Budapest 1936
(וואַנדערונג פֿון דער מסורה וועג ווײַנשטאָק)

אין אַ קריז, וווּ טרינקען ווײַן איז געווען אַן עבֿירה: גיכער פֿון אַלץ אין איסלאַם. אין יידישע שריפֿטן באַווײַזט זי זיך ערשט נאָך מוחמדן. מאָטיוון פֿון איר געפֿינט מען אין דער אַראַבישער, טאָטערשער, שפּאַנישער, פֿראַנצייזישער, דײַטשער, דענישער, ענגלישער, פּוילישער, בולגאַרישער, רומענישער, אונגעריש־ער פֿאָלקס־מסורה, — טאָלסטאָיס האָט מן הסתם געזומען פֿון דער רוסישער פֿאָלקס־מסורה.

אַ צווייטע דערציילונג פֿון טאָלסטאָי: „וויפֿל ערד דאַרף דער מענטש האָבן?" שילדערט די נישט־געשטילטע תּאַווה צו ערד. אַ פויער לייגט אײַן וועלטן, בכדי זיך אײַנצושאַפֿן וואָס מער ערד. ער וויל ניט קיין רו און פֿאַרגרעסערט אַלץ זײַן נחלה. לסוף ווערט ער געוואָר, אַז אין דעם ווײַטן לאַנד פֿון די באַשקירן קאָן מען אײַנקויפֿן ערד פֿאַר וואָלווּל. ער פֿאָרט אַהין אַוועק. מיט די באַשקירן רעדט ער אָפּ, אַז פֿאַר טויזנט רובל גיבן זיי אָפּ אַזוי פֿיל ערד, ווי פֿיל ער וועט באַווײַזן אַרומצוגעמען מיט אַ גרענעץ דורך אַרײַנשטעקן פֿלעקלעך אין משך פֿון אַ טאָג, אָבער מיט דעם תּנאי, אַז ביז נאַכט זאָל ער זיך אומקערן צוריק צו דעם פונקט, פֿון וואַנען ער האָט אָנגעהויבן, אַניט פֿאַרלירט ער זײַן גאַנץ געלט. דער פויער ווײַל האָבן וואָס מער ערד, מאַכט דעם קריז וואָס ברייטער, לויפֿט לויפֿנדיק פֿון באַגינען אָפּרו. ער באַווײַזט טאַקע ביז פֿינצטער צו זײַן אויסגאַנגספונקט, אָבער דאָרט פֿאַלט ער אַנידער אַ טויטער אויסגעמאַטערט פֿון דעם טאָג לויפֿן. וויפֿל ערד דאַרף אַ מענטש האָבן? די פֿיר איילן פֿאַר איין קבֿר. — מיר דערמאָנען זיך דאָ אין דער אַגדה פֿון שלמה מיטן אַשמדאי. שלמה המלך האָט גובֿר געווען דעם אַשמדאי, און אַז מען האָט אים געבראַכט אַ געפֿאַנגענעם פֿאַרן קיניג, מעסט ער אָפּ פֿיר איילן: שלמה המלך, וואָס אים איז ווינציק די ממשלה איבער דער גאַנצער ערד און ער האָט נאָך געמוזט איצט באַצווינגען דעם מלך פֿון די שדים, וועט אויך אַ מאָל זיך מוזן באַנוגענען מיט די פֿיר איילן ערד (גטין דף ס"ח עמוד ב').

מען מעג האַלטן פֿאַר באַמערקווערדיק, וואָס אָט די מעשׂה און אויך די פֿריִערדיקע האָבן שותּפֿישע שטריכן מיט די תּלמודישע מעשׂיות, אָבער מען קאָן ניט אָננעמען, אַז די אַגדה האָט דאָ געדינט טאָלסטאָיען פֿאַר אַ מקור. פֿאַרקערט זעט זיך אָן טאַקע די אַגדה ווי אַ מקור — אמת ניט דירעקט — פֿון אַן אַנדער פֿאָלקס־דערציילונג, וואָס פֿירט אונדז אויך אַרײַן אין קריז פֿון דער לעגענדע פֿון שלמה המלך מיטן אַשמדאי. לאָמיר זיך צוקוקן צו איר.

## פֿון וואָס לעבן מענטשן?

סעמיאָן, אַן אָרעמער שוסטער, אַן ערלעכער מאַן איז אין אַ קאַלטן וווינטערדיקן טאָג אַרומגעגאַנגען אײַנמאָנען חובֿות, האָט גאָרנישט ניט גע־קראָגן און ניט געקאָנט זיך קויפֿן דעם פּעלץ וואָס ער האָט נייטיק באַדאַרפֿט האָבן. אַן אומעטיקער קערט ער זיך אום אַהיים. אונטער וועגס טרעפֿט ער בײַ

אַ קאַפּליצע אַ נאַקעטן יונגן מאַן וואָס איז פֿאַר קעלט פֿמעט פֿאַרשטאַרצט. ער נעמט אַראָפּ פֿון זיך דעם קאַפּטן און גיט דעם נאַקעטן אָנצוטון און נעמט אים מיט צו זיך אַהיים אין דעם אָרעמען שטיבל. צו ערשט איז זיין וויב מאַטריאָנע ברוגז, וואָס ער האָט מיטגעבראַכט מיט זיך דעם אורח, וואָס וועט איר נאָך ענגער מאַכן אין שטוב, און זי וועט אים נאָך דאַרפֿן געבן עסן אויך פֿון דעם וואָס זי האָט אַליין קנאַפּ. אָבער סוף כל סוף דערלאַנגט זי אים פֿאַרט וועטשערע. דעמאָלט ווערט מיט אַ מאָל אויפֿגעלויכטן דער פּנים פֿון דעם פֿרעמדן וואָס איז די גאַנצע צייט געווען אָן אָנגעכמורעטער, קיין זאַך ניט דערציילט, פֿון וואַנען ער שטאַמט, און ער גיט אַ שמייכל צום ערשטן מאָל. פֿון דעמאָלט אָן בלייבט דער אומבאַקאַנטער, אונטערן נאָמען מיכאל ווויגען בײַ סעמיאָנען, אַרבעט בײַ זיין וואַרשטאַט און ווערט אַ מײַסטער אין שוסטערײַ. אָבער שמייכלען שמייכלט ער קיין מאָל ניט. איין מאָל קומט אַרײַן אין וואַרשטאַט אַ יוסטער פּריץ, און זיין באַדינער טראָגט מיט פֿײַן לעדער. דער פּריץ באַשטעלט אַ פּאָר שטיוול און פֿאַרלאַנגט, אַז די שטיוול זאָלן אין משך פֿון אַ יאָר צײַט זיך ניט אויסקרימען פֿון כראָגן און זאָלן אין די נעט ניט פּלאַצן. דאָ גיט מיכאל צום צווייטן מאָל אַ שמייכל. ער נעמט די אַרבעט אָן, אָבער אָנשטאָט שטיוול, נייט ער טויטנשיך. אַז סעמיאָן נעמט זיך אויסטענען מיט אים דערפֿאַר, עפֿנט זיך אויף פּלוצעם די טיר, און עס קומט אַרײַן דעם באַשטעלערס באַדינער מיטן אויסרוף: „דער פּריץ ווינטשט אײַך אַ לאַנג לעבן“.[2] געפֿלעפֿטע פֿרעגן דער שוסטער און זײַן ווײַב, וואָס דאָס באַטײַט. לאָזט זיך אויס, אַז דער פּריץ איז פֿאַרנדיק אַהיים געשטאָרבן. איצט דאַרף ער האָבן נאָר טויטנשיך. מיכאל, וואָס האָט דאָס פֿאָרויסגעזען, האָט צום צווייטן מאָל געהאַט געשמייכלט. צום דריטן מאָל האָט ער געשמייכלט ערשט אין זעקסטן יאָר. דעמאָלט האָט זיך געמאַכט, אַז צום שוסטער איז אַרײַנגעגאַנגען אַ זויבער אָנגעטאָנענע פֿרוי, וואָס האָט געפֿירט בײַ דער האַנט צוויי מיידלעך, און איינע פֿון זיי האָט געהונקען. מיכאל איז שטאַרק פֿאַראינטערעסירט, הייבט אָן אויספֿרעגן די פֿרוי. און זי דערציילט. זי איז ניט די מאַמע פֿון דעם צוויליגג, זייער פֿאָטער איז דערהרגעט געוואָרן פֿון אַן אײַנגעפֿאַלענעם בוים, זייער מוטער איז געשטאָרבן בעת זי האָט זיי געהאַט און האָט דערבײַ צוגעדריקט אַ פֿיסל בײַ איין מיידעלע, דעריבער הינקט זי. אָט די פֿרוי מיט איר מאַן האָבן די פֿאַריתומטע מיידעלעך גענומען צו זיך און האָדעוועט מיט ליבשאַפֿט ווי אייגענע קינדער, וואָרעם אָן פֿאָטער און מוטער קאָן מען לעבן, אָבער אָן ליבע ניט.

דעמאָלט האָט מיכאל זיך צעשמייכלט צום דריטן מאָל, דאָס מאָל פֿון גאַנצן האַרצן. איצט דערציילט ער וואָס מיט אים האָט געטראָפֿן. ער איז געווען

---

[2] א״פּעמיסטישער ארטיפיר צו א בשורה וועגן טויט. צו פֿארגלײכן דערמיט דעם שמועס צווישן רבי חייא און רב (פסחים ד׳, מועד קט׳ ב׳). ר׳ חייא פֿרעגט: צי לעבט מען פֿאָסער? דערויף ענטפֿערט רב: זײַן מוטער לעבט.

אַ מלאך. איין מאָל האָט גאָט אים אַראָפגעשיקט אויף דער ערד מיטן באַפֿעל אַרויפֿצוברענגען אויפֿן הימל די נשמה פֿון יענער פֿרוי, וואָס אירע קינדערלעך זיצען דאָ געשטאַנען. אַז ער איז געקומען צו איר, האָט די מוטער גענומען זיך בעטן: נעם ניט צו מײַן נשמה, לאָז מיך מײַנע קינדער טרינקען, שפּײַזן, שטעלן אויף די פֿיס. דער מלאך האָט זיך געלאָזט אײַנבעטן, האָט אַוועקגעלייגט די קינדער בײַ דער מוטערס ברוסטן און איז אַליין אַרויף צוריק אויפֿן הימל און גאָטס באַפֿעל האָט ער ניט אויסגעפֿירט. נאָר גאָט האָט אים ווידער אַראָפּגעשיקט אויף דער ערד, ער האָט פֿאַרט געמוזט צוענעמען די נשמה בײַ דער געוויינערין, און דערפֿאַר וואָס ער האָט ניט געפֿאָלגט גאָטס באַפֿעל, מוז ער אָפּקומען אויף דער ערד, ביז ער וועט דערגיין דרײַ זאַכן: 1) וואָס אין מענטשן איז פֿאַראַן? 2) וואָס די מענטשן איז ניט געגעבן געוואָרן? 3) פֿון וואָס די מענטשן לעבן. — וועלן מאַטריאַנע האָט אים צום ערשטן מאָל דערלאַנגט וועטשערע, איז ער דערגאַנגען די ערשטע זאַך: וואָס איז אין מענטשן פֿאַראַן? דאָס איז ליבע. — וועלן דער עושר האָט באַשטעלט די שטיוול, וואָס האָבן ניט געטאָרט זיך אויסקרימען אין משך פֿון אַ יאָר צײַט, איז ער געוואָר געוואָרן די צוויטע זאַך: וואָס איז דעם מענטשן ניט געגעבן געוואָרן? — צו וויסן וואָס זײַ באַדאַרפֿן האָבן. און לסוף וועלן די גוטע פֿרוי דערצײַלט די מעשה מיט די צוויי אויפֿגענומענע קינדער, האָט ער פֿאַרשטאַנען די דריטע זאַך: פֿון וואָס די מענטשן לעבן? — פֿון ליבע.

איצט איז מיכאל אויסגעלייזט און שטייגט אַרויף אויפֿן הימל.

די ראָם פֿון אָט דער פֿאַלקס-מעשה דערמאָנט אָן דעם בוך טוביה. דאָרט ווערט דער מלאך רפֿאל אַ באַדינער בײַם צדיק, לאָזט זיך דערקענען בײַם געזעגענען זיך און קערט זיך אום צוריק אין הימל. דאָס איז דאָס דער מלאך מיכאל.

טיפֿער איז אָן אַנדער גלייכענישׂ, וואָס שטאַמט פֿון אמתער קרובֿישאַפֿט אין מהות. מיכאל שמייכלט עטלעכע מאָל, אַלע מאָל, אַזוי אַז די אַרומיקע פֿאַרשטייען ניט פֿאַר וואָס, אָבער אַלע מאָל מיט טעם, ווי ער דערקלערט שפּעטער. פונקט אַזוי לאַכט דער אַשמדאַי, בעת מען פֿירט אים צו שלמה המלך, עטלעכע מאָל, צום חידוש פֿון די אַרומיקע, אָבער אַלע מאָל מיטן ריכטיקן טעם (גטין, ס"ח). אין איין פֿאַל וואַרפֿט זיך די גלייכענישׂ ממש אין די אויגן. בעת דער פּריץ באַשטעלט פֿאַר זיך שטיוול, וואָס זאָלן אין משך פֿון יאָר זיך ניט אויסקרימען, שמייכלט מ'כאל, — ער וויסט, אַז דעם מענטשן איז ניט באַשערט מער צו לעבן אַפֿילו איין טאָג. אין דער תלמודישער לערנדע באַלגנט אַשמדאַי אונטערוועגס אַ מענטשן, וואָס באַשטעלט בײַם שוסטער אַ פּאָר שיך, וואָס זאָלן האַלטן זיבן יאָר. אַשמדאַי צעלאַכט זיך, ווײַל ער וויסט, אַז אָט דער מענטש וואָס ווײַל האָבן שיך אויף זיבן יאָר האָט אַפֿילו קיין זיבן טעג ניט צו לעבן.

אין אַ פּאַרעלע, וואָס מיר ווייסן וועגן אים אַ דאַנק גאַסטערן, וועלט אָט דער מאָטיוו פּאַרשטאַרקט דורך נאָך אַן אַשמדאַי-מאָטיוו: לאָמיר באַטראַכטן אויך אָט די מעשׂה

## ווי אַזוי דער מלאך גבריאל האָט געדינט ביי אַן אבאָט אין משך פֿון דרייסיק יאָרן

ממש חידושדיק איז דאָס, ווי אַזוי אָט די פּאָלקס-מעשׂה טאָלסטאָיס שטימט מיט אַ רומענישער לעגענדע, וואָס גאַסטער האָט איבערגעזעצט אויף ענגליש פֿון זיין אייגענעם אוצר פֿון כתבי-ידן.[3] מיט דער פּרייד פֿון אויסגעפֿינער און מיטן פּאַרשטאַנד פֿון דעם מבין האָלט ער זי פּאַר אַ שטראַלנדיקן אבן-טוב פֿון דער ליטעראַטור פֿון פֿרומע מעשׂיות (עקסעמפּלי). די מעשׂה האָט דעם טיטל: ווי אַזוי דער מלאך גבריאל האָט 30 יאָר געדינט ביי אַן אַבאָט.

גאָט שיקט אַראָפּ דעם מלאך גבריאל, ער זאָל אַרויפּברענגען אויפן הימל די נשמה פֿון אַן אַלמנה. דער מלאך געפֿינט ביי דער ברוסט פֿון דער מוטער אַ צווילינג, — דאָ זיינען דאָס צוויי יינגלעך. ער קען ביי זיך ניט פֿועלן צוצוגעמען ביי די קינדערלעך די מאַמע די שפּייזערין. דעמאָלט הייסט אים גאָט אַרויפּברענגען אַ שטיין פֿון דעם גרונט פֿון ים און אים צעשפּאַלטן; אין דעם צעשפּאָלטענעם שטיין האָבן געלעבט צוויי ווערעם. „אָט זעסטו, ווייזט גאָט אים אָן, איך וואָס איך בין מפּרנס די ווערעם אין אַ שטיין אויפֿן גרונט פֿון ים, אַפֿשיטא אַז איך וועל שפּייזן די קינדערלעך". גאָט הייסט אַן אַנדער מלאך אַרויפּברענגען דער מוטערס נשמה אויפֿן הימל, און גבריאל ווערט געשטראָפֿט דערמיט, וואָס ער מוז בלייבן אויף דער ערד און שטעלן זיך דינען ביי אַן אַבאָט. ער דינט ביי אים 30 יאָר און באַווייזט די גאַנצע צייט קיין שמייכל ניט. אין דרייסיקסטן יאָר צעלאַכט ער זיך דרי מאָל. זיין בעל-הבית דער אַבאָט שיקט אים מיט אַ שליחות צו קויפֿן פּאַר אים אַ פּאָר שיך וואָס זאָלן האַלטן אַ יאָר צייט, — צעלאַכט זיך גבריאל, ווייל ער ווייס, אַז דער אַבאָט האָט ניט קיין דרי טעג צו לעבן. ווידער אַ מאָל צעלאַכט ער זיך, ווען ער זעט אַ בעטלער וואָס בעט אַ נדבה: דער בעטלער הייבט ניט אָן צו ווייסן, אַז אונטער זיינע פֿיס געפֿינט זיך אַן אוצר פֿון אַ גוואַלדיקער עשירות. צום דריטן מאָל צעלאַכט ער זיך פּאַר שׂמחה, ווען ער זעט פּאַרבייגיטנדיק דעם ביסקופ און דעם שׂרה פֿון דער שטאָט, — ער דערקענט, אַז דאָס זיינען די קינדער פֿון דעם צווילינג, וואָס ער האָט מיט 30 יאָר צוריק געלאָזן בייַ זיין מוטערס ברוסטן.

---

[3] Moses Gaster, The Legend of Merlin (Folklore 1905, 1914—422; Studies and Texts II, 977—980).

## די אַגדה וועגן אַשמדאַי. מסקנא.

בײַ דער פֿאַרעפֿנטלעכונג פֿון דער לעצענדע וויזט גאָסטער אָן אויף דער אַגדה פֿון אַשמדאַי. נאָר די דאָזיקע קרובֿישאַפֿט פֿאַרדינט, אַז מיר זאָלן נעענטער זיך אָפּשטעלן אויף איר.[4]

שלמה המלך איז משער, אַז דער שמיר וואָס שפּאַלט פֿעלזן געפֿינט זיך בײַם אַשמדאַי דעם מלך פֿון די שדים. לאָזט ער אָנקילן די גרוב פֿון וואַנען דער אַשמדאַי טרינקט געווײַנטלעך מיט ווײַן. דער אַשמדאַי טרינקט, ווערט שיכור, מען שמידט אים קייטן און ברענגט אים פֿאַר שלמהן. אונטער־וועגס פֿירט ער זיך אויף עפּעס מאָדנע, צעלאַכט זיך עטלעכע מאָל, בעת אַנדערע הייבן ניט אָן צו פֿאַרשטיין פֿון וואָס עס איז דאָ צו לאַכן. ער צע־לאַכט זיך, וועט איינער אונטערוועגס באַשטעלט אַ פּאָר שיך וואָס דאַרפֿן האַלטן זיבן יאָר, — בעת וועט ער האָט אַפֿילו קיין 7 טעג ניט צו לעבן. ער צעלאַכט זיך ווידער, וועט ער הערט, ווי אַ כישוף־מאַכער זאָגט נבֿיאות, — דער אַשמדאַי ווייס, אַז אויף דעם אָרט וווּ דער כישוף־מאַכער זיצט איז באַ־האַלטן אַ מלכס אוצרות, — טאָ ווי אַזוי קאָן ער זאָגן, וואָס עס וועט זיך אָפּטון אין דער ווײַטנס, בעת ער האָט קיין השגה ניט פֿון דעם וואָס עס ליגט ממש אונטער זײַנע פֿיס? אָנגעקומען פֿאַר שלמה המלך מעסט דער אַשמדאַי אָפּ 4 איילן: אַז שלמה וועט שטאַרבן וועט זײַן געוג פֿאַר אים פֿיר איילן, און איצט איז אים ווינציק די ממשלה איבער גאָר דער וועלט, נאָר ער ווילּ אויך באַצווינגען דעם מלך פֿון די שדים (גטין ס״ח).

חוץ דעם מאָטיוו פֿון די שיך האָבן מיר דאָ בכן אויך דעם מאָטיוו פֿון כישוף־מאַכער[5], וואָס כישופֿט אין דער ווײַטנס און ווייס ניט וואָס עס טוט זיך בײַ אים אונטער דער נאָז. די אַגדה פֿון שלמה המלך מיטן אַשמדאַי האָט אָן אויסערגעווײַנטלעכע באַדײַטונג פֿאַר דער געשיכטע פֿון פֿאָלקס־מעשׂיות. דורך דער מעשׂה וועגן פֿאַנגען דעם אַשמדאַי געהער זי אַרײַן אין דעם קרײַז פֿון דער מעשׂהלע וועגן אָפּגענאַרטן טײַוול, פֿון דעם רוח אין גלאָז, — אַ קרײַז, וואָס צו אים געהער אויך די זעונג פֿון זכריה הנבֿיא וועגן דער ר ש ע ו ת, וואָס וועלט געפֿאַנגענעם אין דער איפֿה (זכריה ה׳, 5—11), און אויך די אַגדה וועגן דעם געפֿאַנגענעם יצר הרע (יומא ס״ט, סנהדרין ס״ד).[6]

דורך דעם חידושדיקן אויפֿפֿיר פֿון אַשמדאי, וואָס וועלט שפּעטער פֿולקום באַרעכטיקט, באַרירט די דאָזיקע אַגדה דעם קרײַז פֿון דער מעשׂה פֿון מלאך

---

[4] גאָסטער באַרירט נאָר דעם מאָטיוו פֿון די שיך, — ער האָט אויך טאָלסטאָיס פֿאָלקס־מעשׂה ניט געווּסט.

[5] אין דער רומענישער לעגענדע ווערט דער כישוף־מאַכער אַ בעטלער, — דאָ איז דער מאָטיוו געשעדיקט.

[6] זע וועגן דעם די טרעפֿיקע אויספֿאָרשונגען פֿון Israel Lévi:
Le conte du Diable dupé dans le folklore juif. REJ 1928, LXXXV, 136--163

און מתבודד (כאַדהיר און משה אין דער 18טער טורע פֿון קאָראָן, אליהו הנבֿיא און רבי יהושע בן לֵוי אין שפּעטערדיקן מדרש), וווּ דער מתבודד (משה רבנו, ר׳ יהושע בן לֵוי) איז לכתחילה מבֿולבל און הייבט ניט אָן צו פֿאַרשטיין וואָס איז דאָ זײַן חבֿר אויסן, אָבער שפּעטער זעט ער אײַן, אַז יענער איז געווען גערעכט און האָט ריכטיק געטאָן.[7]

איצט דערזעען מיר דעם דריטן קרײַז, וואָס אין דעם כאַפּט זיך אַרײַן די אַגדה וועגן אַשמדאַי. גאַסטער[8], וואָס איז דער גרעסטער מומחה אויף דעם געביט, לערנט אונדז, אַז די רומענישע לעגענדעס־לִיטעראַטור שטאַמט אָפּ דירעקט, אָדער דורך דער פֿאַרמיטלונג פֿון סלאַווish, פֿון דער גריכישער לִיטעראַטור. מוזן מיר אָננעמען, אַז אָט די אַגדה פֿון אַשמדאַי איז אָנגענומען געווָארן אין דער גריכיש־ביזאַנטישער קירך, פֿון דאָרט איז זי אַרײַנגעדרונגען פֿון איין זײַט אין דער רומענישער לעגענדע, פֿון דער אַנדער זײַט אויך אין דער רוסישער לעגענדע, און פֿון איר האָט טאָלסטאָי געזומען זײַן סוושעט. אַזוי אַרום איז טאָלסטאָיס פּאָלקס־מעשׂה אַרויסגעפֿאָסן פֿון דער אַגדה דורך פֿאַרשיידענערלײַ קאַנאַלן.

---

[7] Israel Lévi, RÉJ VIII, 64, 202; XLVIII, 275.

[8] Gaster, Studies and Texts II. 980.

# די אומבאַקאַנטע אַלטיידישע דיכטערין יענטע בת יצחק

פֿון נח פרילוצקי (וואַרשע)

## 1. דאָס ביכעלע

**1.** פֿרײַנד אַברהם זײַנפֿעלד אין לעמבערג האָט די גוטע טבֿע אויפֿצוקויפֿן איטלעכע געדרוקטע זאַך, וואָס קומט אים נאָר אונטער דער האַנט, — אַוועקצושענקען דערנאָך דעם ייִוואָ. האָבן טאַקע די ווילנער זאַמלונגען אים צו פֿאַרדאַנקען נישט אײַן וויכטיקן אָביעקט, — דערוונטער אויך דאָס קונטרסל, פֿון וועלכן ס׳וועט דאָ באַלד זײַן די רייד.[1]

**2.** עס זענען סך-הכל 4 בלעטלעך — 8 אומפֿאַגינירטע זײַטן (זאַצ-שפּיגל, אָן קאָפּ-שורה און היטוואָרט: 10,7 צמ × 7,6 צמ), — געדרוקט מיט מאַשקעט אויף טונקל גלאַן, שוואַרצלעכן (און האַרבן, האָריקן) בילליקן פּאַפּיר.

1) די אייבערשטע העלפֿט פֿונעם ערשטן זײַטל טראָגט דעם טיטל (מיט גרויסע[2] כּתיבֿעטע אותיות):

## עשׂרת / הדברות ביכל

אונטער וועלכן עס גייט די הקדמה פֿונעם מחבר, געזעצט אין איין שאָס.

2) איך דרוק זי דאָ איבער, אָבער היות זי איז געגראַמט, שטעל איך זי אויס אויף אַ מאָדערנערן שטייגער (אַ פּערז — אַ שורה):

**דיא**[3] איך גיהערט הט[4] מעלדין.
וויא מן אויף טײַטש זי[5] אן שטעלין,
זײַן זי גוועזן גאָר ווייניג אוג קליין.
איצונדר האָב איך צו גשטעלט נאָך מיין,[6]
ווס עס טיט[7] אוג[8] אונזרי ספֿרי-הקודש שטיין,
ווי עש מוט[9] משה רבינו וואָר אָן דען הימל צו גיין.

---

1 אין דער מיר צוגענגלעכער ביבליאָגראַפֿיע — נישטאָ.

2 פֿערטהאַלבן מיליימעטער די הייך.

3 דאָס איינג וואָרט געזעצט מיט גרעסערע כּתיבֿעטע אותיות, דער גאַנצער טעקסט וויטער מיט מאַשקעט.

ד י (=וועלכע) געהער צום אויסדרוק „עשׂרת-הדברות", וואָס אין טיטל פֿונעם וויטערקל.

4 פֿלוסקוואַמפּערפֿעקט. 5 דאָ פֿעלט, קענטיק: האָט. 6 = מער. 7 טוט (יוד שטאָט וואָו קומט עפּטערס פֿאָר אין דעם ביכל). 8 גרייזיק, שטאָט אין. 9 מיט (זע הערה 7).

איך האב גטאָן אונ די ראשי תיבות דור פֿון מײַן נאָמן מעלדן.[1]
איך טוא אײַך הינטן[2] איין שייני מעשׂה שטעלן
פֿון דען משיח מנחם בן חזקיה וואָר מען אים מעלדן.[3]
דרום איר, חשובֿה פֿרומה וויבער, קויפֿט געך אונ גשווינד
אונ צאָלט עס באַלד אונ׳ בהענד,[4]
אונ לאָז עס אײַך ניט צו טײַער זײַן,
דען עס איז גשטעלט גאָר היפּש אונ פֿײַן,
אונ זײַט אַלי שטינד[5] לײַנען,
ווי משה רבינו וואָר בפֿעלין צו יהושע דען גירעכטן מאָן,
עש זאָל ניט ווערן אָפּ גיטאָן די תורה פֿון דען מונד זײַן[6]
אולי בזכות זה ווערן מיר זוכה זײַן ווידר צו זעהן
אונזרן לײַבן גאָט ווידר, ווי אונזר[7] עלטרן האָבן גטאָן זעהן,
אַז ער וואָר צו דען באַרג סיני גינהענין.[8] אמן.[9]

3) די אונטערשטע העלפֿט פֿונעם זײַטל — דאָרט, וווּ מען שטעלט געווײַנט-לעך אַרויס די נעמען פֿון ניחבר, פֿאַרלעגער און דרוקער און אויך אָרט און יאָר פֿון דרוק, — איז לײַידיק.

**3.** פֿון דעסט וועגן קען מען לויט געוויסע סימנים דערקענען, אַז דאָס קונטרסל האָט געמוזט געדרוקט ווערן אויף מיטלײַדישער טערימאָריע אין דער ערשטער העלפֿט פֿון פֿאָריקן יאָרהונדערט.

1) מיר געפֿינען אָנווײַזן דערויף אינעם אויסלייג: ו שטאָט י (22 מאָל אינעם ביכעלע) און י שטאָט ו (18 מאָל).

2) אויך דאָס אויסערלעכקייט לאָזט דערקענען אָרט און צײַט פֿון דרוק: ס׳איז טיפּישע רומל-אויסגאַבע אויס דער ערשטער העלפֿט פֿון נײַנצענטן יאָרהונדערט.

**4.** כ׳האָב אין מײַן פֿריוואַט-זאַמלונג אַן אַנדער קונטרס פֿון דעם זעלביקן טיפּ: אויך 8 אומפּאַגינירטע זײַטעלעך. פֿאָרמאַט, זאַץ, פּאַפּיר — די אייגענע.

1) אויף דער ערשטער זײַט — אויוון — טיטל און צוגאָב-דערקלערונגען (כמו ווי אַ הקדמה):

---

1 פֿגל׳ ווײַטער §§ 15, 16. 2 = צום סוף. 3 = רופֿן.
4 = גיך. 5 שטונד (שעה).
6 ס׳איז אַן ארכאַיזם: דער נאָכגעשטעלטער אומפֿעלקטירטער אַדיעקט.
7 אונזער שטאָט אונזערע: אין אַלטיידיש פֿעלגט דער ענדוואָקאַל אָפּפֿאַלן אויך בײַם נאָמינאַטיוו-אַקוזאַטיוו פֿון בײַוואָרט און פֿירוואָרט.
8 גענענען. — אין אורטעקסט האָט געמוזט זײַן: גינע(ה)ן — צום גראָם.
9 ניקוד, מקפֿ בײַ די קאָמפּאָזיטאַ און אונטערפֿונקציע האָב איך צוגעגעבן — דאָ און אויך אינעם גאַנצן, ווײַטער, אין די §§ איבערגעדרוקטן טעקסט

# תחינה / פֿון ערבֿ ראש חדש
## דער גלייכן נאך מעהר שיינה
## תחנות ותפלות

צו זאָגן אן (ראש חודש)· אונ פֿון (חנוכה)· און פֿון (אסתר תענית)· אונ פֿון (פורים)· השם יתברך ב״ה זאָל אונש דר / פֿרייַאן אונ זאָל אונש שיקן דען (גואל צדק) געך אונ / באַלד אמן:

2) דערנאָך — אַ ווינִיעטאַרטיקער שטריך איבער דער גאַנצער ברייט, און אונטן — ליידיק.

3) אויסלייג און שפּראַך — אַרכאַיִש, ווי אין „עשׂרת הדברות ביכל״.

**5.** ביידע קונטרסימלעך זענען איבערדרוק פֿון עלטערע טעקסטן — מעגלעך, גאַליצישע אויסגאַבעס (דרוקאָרט אפֿשר עקסטרע פֿאַרהוילן, כדי צו קענען אַריבערשמוגלען די העפֿטלעך אויך איבער דער רוסלענדישער גרענעץ-קיין קאָנגרעס-פּוילן, וואָלין, פּאָדאָליע).

## 2. כאַראַקטער פֿונעם ווערקל

**6.** ער איז קלאָר שוין פֿונעם טיטל: „עשׂרת הדברות ביכל״.

1) דאָס ווערקל געהערט צו דער רייַכער, נאָך נישט גענוג אויסגעפֿאָרשטער צווייַג פון דער אַלט-ייִדישער פּאָעזיע: לידער וועגן דער תורה און וועגן די עשׂרת-הדברות.

2) י. צינבערג, די געשיכטע פֿון דער ליטעראַטור בייַ ייִדן, VI (ווילנע 1935) 124, מיינט, אַז מען מעג מיט זיכערקייט אָננעמען, אַז דער „מדרש עשׂרת הדברות״ (אויפֿגעקומען מיסתּמא אין אָנהייב פֿון מיטלעלטער) אין דער שפּילמאַנישער עפּאָכע פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור איז אויך איבערגעדיכט געוואָרן אויף ייִדיש (פּונקט ווי די אסתּר-מדרשים, תּרגום שני וכו׳), און אַן אָנצוהערעניש דערויף געפֿינט ער אין די פֿראַגמענטן, וואָס זענען פֿאַרעפֿנט-לעכט אין מייַן ערשטן באַנד „ייִדישע פֿאָלקסלידער״ (וואַרשע 1911), 99—109.

3) VI 320 ברענגט צינבערג — אויס אַ שפּעטערדיקן איבערדרוק — אַ פֿראַגמענט פֿון אַ תורה-ליד, צו זינגען אום שׂמחת-תּורה, פֿאַרפֿאַסט, ווי דער אַקראָסטיך ווייַזט, פֿון רבֿקה בת מאיר (מסתּמא די באַרימטע רבֿקה טיקטינער, וואָס איז געשטאָרבן אַרום 1550).

4) אַ רשימה ענלעכע לידער (נישט אין אַלע פּרטים געהעריק קלאָר) ברענגט אלעזר שולמאַן, שׂפֿת יהודית-אַשכּנזית וספֿרותה (ריגע 1913), 183. ער רעגיסטרירט, צווישן אַנדערע: „אייַן שין נייַא ליד״ פֿון טויבע פּאַן (פּראָג, אַרום 1609); אַ ליד מיט דעם זעלביקן טיטל פֿון מנחם-מענדל קראָכמאַל[1] (פּראָג 1674); „אייַן שין נייַא געטליך ליד, דיא עשׂרת

---

[1] רעגיסטרירט אויך בייַ ח״ד פֿריעדבערג, בית עקד ספֿרים (אַנטווערפּן 1928 – 1932) ד׳ 619, נומער 1100, אָבער מיט ת ל [= 1670] אַלס דרוקיאָר. פּאָעמאַט: 8°.

הדברות פֿר-טײַטשט..." פֿון מאיר בר' שמעון וועדטירש (פּראָג 1685), אין אַ יאָר אַרום איבערגעדרוקט[1] אין פּראָג דורך אַ פּלאַגיאַטאָרין (שינדל, ווײַב פֿון גרשון בר' שמואל מגיד טאַרניגראָד); „טײַטש צעהן גיבאָט" (קראָקע, יאָר?).

5) ווי מיר האָבן געקענט באַמערקן אין דער אויוון (§ 2, 2) איבער-געדרוקטער הקדמה פֿונעם „עשׂרת הדברות ביכל", דערציילט דער מחבר אַליין (ווי מיר וועלן ווײַטער זען, איז דאָס געווען אַ פֿרוי), אַז ער האָט אַ פֿרעמדן ייִדישן נוסח, וואָס איז געווען „ווייניק און קליין" (פֿערז 3), פֿאַר-בעסערט מיט אייגענע צוגאָבן אויס „אונזערע ספֿרי הקודש" (פֿערזן 4, 5), און דהיינו זאָלן אים געהערן: קודם כל די באַשרײַבונג דערפֿון, ווי עס איז צוגעגאַנגען מיט משה רבינו אויפֿן הימל (פֿערז 6), ד"ה די סטראָפֿעס 23—47[2] (ווײַטער אין § 15), און דערנאָך די מעשׂה פֿון דעם משיח מנחם בן חזקיה (פֿערזן 8, 9), ד"ה דער טעקסט, וואָס קומט ווײַטער אין § 18.

6) ס'וואָלט אַ יושר געווען דורכצופֿירן אַן אויספֿירלעכן פֿאַרגלײַך פֿון אונדזער „עשׂרת הדברות ביכל" מיט אַלע אַנדערע באַקאַנטע לידער פֿון דעם זשאַנער, אָבער דאָס איז אַ טעמע פֿאַר אַ גרעסערן עטיוד, אפֿשר פֿאַר אַ גאַנצער מאָנאָגראַפֿיע. דאָ וועלן מיר יוצא זײַן מיט איבערדרוקן דעם טעקסט פֿון דעם „עשׂרת הדברות ביכל" און מיט די נויטוועניקסטע באַמער-קונגען צו אים.

## 3. דער טעקסט

**7.** פֿון ז' 2 הייבט זיך אָן דער אייגנטלעכער טעקסט פֿונעם „עשׂרת הדברות ביכל", ציט זיך ביז אָנהייב ז' 7 (אַגב, על פּי טעות גייט ז' 5 נאָך ז' 3 און פֿאַר ז' 4).

דער איבעריקער טייל פֿון ז' 7 און די אייבערשטע העלפֿט פֿון ז' 8 זענען פֿאַרנומען מיט דער „שיינער מעשׂה פֿון דעם משיח".

נאָך איר — מיט גרויסע[3] כתיבֿעטע אותיות: **תושלבע**[4] (= תהילה ושבח לאל בורא עולם).

**אונטערשטע העלפֿט פֿון ז' 8 — לייִדיק.**

---

1 דער איבערדרוק איז רעגיסטרירט אויך בײַ פֿרידבערגן ז' 310 נומער 214 אין אַנווײַז, אז ס'איז אַ פּלאַגיאַט.

2 דערעיקרשט די סטראָפֿעס 23 -- 38.

3 פֿערטהאַלבן מילימעטער די הייך.

4 אויך אין דער דערמאָנטער תחינה (§ 4) אַזוי.

**8.** דער אייגנטלעכער טעקסט פונעם ביכל (זז׳ 2—7) באשטייט פון 47 פירצייליקע סטראָפּעס, וואָס זענען געגראָמט אַזוי: bbaa (סטראָפּעס 1, 6, 7, 18, 29: aaaa)[1].

1) יעדע סטראָפּע ענדיקט זיך מיטן אויסרוף „הללויה" (וואָס איז אָבער פאַרהיפערט — דורך פאַרזען — בײַ די סטראָפּעס 18, 19, 24, 32, 42).

2) יעדע סטראָפּע הייבט זיך אָן בײַם גליון, מיט אַ גרויס כּתיבֿעט אות (סטראָפּע 47 מיט אַ גאַנץ וואָרט געשטעלט כּתיבֿעט). אין די ערשטע 22 סטראָפּעס געבן די דאָזיקע אותיות דעם גאַנצן אלף-בית, אין די איבעריקע 25 (23—47) — דעם נאָמען פון דער מחברטע (זע § 16).

3) די פּיר פּערזן פון דער סטראָפּע אין איינעם מיטן רעפֿרען („הללויה") גייען אין איין שאָס. איך שטעל זיי אויס אַ פּערזן אַ צייל.

**9.** וועג מען זאָל צומאָל נישט וויסן פון דער הקדמה, אַז אַ טייל פונעם טעקסט איז דורך דער פאַרפאַסערין געזומען פון אַ פאָרגייער, וואָלט מען בײַ אויפֿמערקזאַמערן אײַנלייענען זיך אַליין געקענט באַמערקן אַ ממשותדיקן חילוק צווישן די ערשטע 22 סטראָפּעס פונעם לײַד און די איבעריקע 25 (23—47 לויטן סדר[2]).

1) דער סטיל אין די סטראָפּעס 1—22 (§ 13) איז לאַקאָנישער, און די וועדסיפֿיקאַציע אין זיי איז געשיקטער, ווי אין די סטראָפּעס 23—47 (§ 15).

2) אין די סטראָפּעס 1—22 האָט אַ פּערזן פון 6 ביז 16 טראַפּן. אין סטראָפּע 1, צב״ש, האָבן די 4 פּערזן: 9, 12, 10, 15 טראַפּן; אין סטראָפּע 2: 14, 6, 7, 10; אין סטראָפּע 3: 9, 12, 11, 10; אין סטראָפּע 4: 12, 13, 9, 9; אין סטראָפּע 5: 14, 11, 9, 16; אין סטראָפּע 6: 9, 11, 10, 12; אין סטראָפּע 7: 10, 12, 14, 16 אאז״וו. — אויף 28 פּערזן (אין די דאָזיקע 7 סטראָפּעס) האָט די העלפֿט: פון 9 ביז 11 טראַפּן, און בלויז 6: פון 13 ביז 16.

די פּערזן פון דער סטראָפּע 23 האָבן: 11, 12, 14, 16 טראַפּן. סטראָפּע 24: 20, 17, 20, 14. סטראָפּע 25: 17, 12, 15, 19. סטראָפּע 26: 15, 20, 10, 9. סטראָפּע 27: 12, 16, 13, 14. סטראָפּע 35: 26, 11, 25, 27. סטראָפּע 36: 24, 13, 19, 18 אאז״וו. — אויף 28 פּערזן (פון די דאָזיקע 7 סטראָפּעס) האָט איין העלפֿט: פון 9 ביז 15 טראַפּן, און די צווייטע: פון 16 ביז 27.

---

1 אין סטראָפּע 9 זענען געגראָמט צווישן זיך בלויז די פּערזן 2, 3, 4. — אין סטראָפּע 12 זענען די פּערזן 1 און 2 נישט געגראָמט צווישן זיך (גראָס צעשטערט בײַם איבערדרוקן?). — אין סטראָפּע 24 זענען געגראָמט צווישן זיך די פּערזן 1, 2, 4 (פּערז 3 נישט געגראָמט). — אין סטראָפּע 13 די פּערזן 1 און 2 און אין סטראָפּע 25 די פּערזן 3 און 4 גייען אויס אויף „טאָן" און דאָס איז דער גראָס. — אין סטראָפּע 40 גראָמט זיך גשוין מיט וע״ד, אין 41 שטאַרקי מיט שטאַרק, אין 44 געצויגן מיט געגנגן.

2 די נומעראַציע איז מיינע.

די פֿערזן אין די סטראָפֿעס 23—47 זענען אַזוי אַרום דורכס באַנק לענגער, ווי אין די סטראָפֿעס 1—22, דערבײַ איז מעגלעך, אַז אין אַ סטראָפֿע זאָל איין פֿערז האָבן מיט 16 טראָפֿן מער, ווי דער אַנדערער (סטראָפֿע 35).

אין דער הקדמה (§ 2, 2) זענען די פֿאַרהעלטענישן אין דעם פּרט ענלעך צו די פֿאַרהעלטענישן אין די סטראָפֿעס 23—47 (הגם דער לענגסטער פֿערז אירער — דער 15טער — האָט פֿון דעסט ווענגן בלויז 20 טראָפֿן).

3) ממילא איז אויך אַ חילוק אין דער צאָל הייבונגען, וואָס איז דער יסוד פֿון אַלטיידישן משקל.

מיר זעען הייבונגען: 3, 4, 3, 4 (אין סטראָפֿע 1); 4, 4, 3, 3 (סטראָפֿע 2); 3, 4, 3, 4 (סטראָפֿע 3); 3, 3, 3, 4 (סטראָפֿע 4); 4, 3, 4, 3 (סטראָפֿע 5) אאַז"וו. — אַקצענט: 4, 4, 5, 4 (סטראָפֿע 23); 5, 4, 5, 4 (סטראָפֿע 24); 4, 3, 3, 5 (סטראָפֿע 25); 7, 4, 6, 5 (סטראָפֿע 35); 5, 3, 4, 4 (סטראָפֿע 36) אאַז"וו — גרעסערע גלײַכמעסיקייט, הייסט עס, אין פֿראַגמענט אויס § 13, ווי אין פֿראַגמענט אויס § 15.

4) אַ פּאָר מאָל הינקען די גראַמען שטאַרק אונטער[1] אין פֿראַגמענט אויס § 15 (זע הערה צו § 8).

5) מיטן אַקראָסטיך אין דעם דאָזיקן פֿראַגמענט איז אויך ערטערוויז צוגעגאַנגען שווערלעך: זע די הערות צו די סטראָפֿעס 33, 39, 40.

## 4. די עלטער פֿון טעקסט

**10.** שוין דער אַרכאַישער אויסלייג ווײַזט, אַז דאָס ביכל איז אַן איבער דרוק פֿון אַן עלטערן ווערקל.

ספּעציעל זענען כאַראַקטעריסטיש די שרײַבונגען פֿיִיאר, שריִאן, טואן, רואן וכו', — מיט דער אַלף אַלס ציכן פֿאַר אונטערקורצן e אָדער i.[2] יוסף וויצנהויזן אין זײַן תנך-איבערזעצונג (אַמסטערדאַם 1679) האָט זיך נאָך געהאַלטן אײַזנפֿעסט בײַ דעם דאָזיקן אויסלייג, אָבער יקותיאל בלײַן אין זײַן תנך-איבערזעצונג (אַמסטערדאַם 1676—1679) האָט שוין אָנגעוועגדט אין דער זעלביקער שטעלונג אַן ע ין (אָבער אויך נישט תמיד).

**11.** וויטער — די שפּראַך.

1) עתיד: ווערשט דו (= וועסטו), מיר ווערן (= מיר וועלן).— אימפּערפֿעקט געגנוג אָפֿט (גאַב,[3] וואָר, קאָם, שטונדן, שפּראַך, אאַז"וו). — דאַטיוו-אַקוזאַטיוו פֿון אַרטיקל: דען (שטאָט דעם). — פּלוראַל: טעגן (= טעג). — געניטיוו: „דורך האַנט משה" (= דורך משהס

---

1 גאבן — בטרעגין (סטראָפֿע 31), גנומן — זונן (סטראָפֿע 38).

2 אייגנטלעך איז די אַלף מער א שטומע מחיצה צווישן דעם שטאַמוואָקאַל און דעם גראָפֿיש נישט באַצייכנטן וואָקאַל פֿונעם ענדטראָף.

3 אין דעם ביכעלע צוזאַמענ איבערגעמאַכט אויף א פּרעזענס-פֿאָרם, ווי שריִאן (סטר' 5, 2) שטאָט שריאן, טיט (עפּטערס) שטאָט טעט וכו'. מער בײַשפּילן — וויטער אין די הערות.

האַנט), „משיח נאָמן" (= משיחס נאָמען). — אַלטע פֿלעקסיע: „אין אײַנר קלײַנר ווײַלי", „צו אונזרן ליבן גאָט" וכו'.

2) לעקסיק—אַזעלכע ווערטער, ווי געוויסלעך, ווערלעך, אייביק-לעך, פֿלײַסיקלעך, שטעטיקלעך (= שטעטס, תמיד), אייניקער (= איינציקער), זעלן (= זאָלן), געבירט (= דור), נענען, פֿאַרשע-מען, קײַשיקייט, דער (רעלאַטיוו פֿירוואָרט), איר (=זייער), ניקס (nihil), איי (= איידער), וואָרן (= געוואָרן) אאַז"וו. — אַזאַ דימינוטיוו, ווי ווינדליין (§ 18). — דער אויסדרוק „הער גאָט".

3) אָבער באַזונדערס לאָזט זיך דערקענען די עלטער דורך אַזעלכע גראַמען, ווי גאָט — שפּעט (מהד spât, אַלטיִדיש שפּאָט „שפּעט"); אָן — גײַן (מהד gân, אַלטיִדיש goon); גיטאָן (gətoon) — גײַן; לאָזן (מהד lân אַלטיִדיש loon) מאָן[1] (moon). אין איינעם מיט אַנדערע פּרטים פֿון דער שפּראַך ווײַזן זיי אָן אויף דעם 17טן יאָרהונדערט (אויף דער צײַט אַגבֿ, ווען די טעמעס וועגן דער תּורה און וועגן די עשׂרת-הדברות זענען געווען שטאַרק פּאָפּולער — זע אויוון § 6).

4) לויט דער שפּראַך רעפּרעזענטירט דאָס ביכעלע דעם מזרח-סטיל (פֿג"ל מײַן עטיוד אין יוני-העפֿט פֿון וואַרשעווער חודש-זשורנאַל „שריפֿטן" 1937, § 11, 4). די פֿאַרפֿאַסערין האָט געמוזט לעבן אויף אַן עטנאָגראַפֿיש-סלאַווישער טעריטאָריע (אין פּייעם? אין מערן?).

5) בײַם איבערדרוקן דעם אַלטיִדישן טעקסט זענען, פֿאַרשטייט זיך, געמאַכט געוואָרן אויך פֿיל ענדערונגען (מאָדערניזירונגען) אין דער שפּראַך.[2] מען דערקענט זיי גרינג בײַ די צעשטערטע גראַמען (אָבער אויך אין מיטן פֿערז איז נישט שווער צו אַנטדעקן זייערע סימנים).

## 5. די פֿאַרפֿאַסערין

**12.** מיר ווייסן פֿון איר בלויז דאָס, אַז זי האָט געהייסן יענטע און איז געווען אַ טאָכטער פֿון „הרבֿ יצחק", וואָס האָט שוין נישט געלעבט, ווען זי האָט געשריבן דאָס „עשׂרת הדברות ביכל" (זע ווײַטער § 16).

---

1 אַנאַלאָגיש אינעם אַלטיִדישן שׂמחת-תּורה-ליד, וואָס איז פֿאַרעפֿנטלעכט אין ערשטן באַנד פֿון מײַנע „ייִדישע פֿאָלקסלידער" (וואַרשע 1911). מיר זעען דאָרט גראַמען אַזעלכע:

— שפּעט: גיבאָט (סטראָפֿע 8), גאָט: שפּעט (15). — גײַן: גיטאָן (39). — מאָן [אַרויסגערעדט moon]: טאָן (12, 37, 38, 40). — פֿרעגן (מהד vrâgen, אַלטיִדיש frôgn): זאָגן: פֿאַרטראָגן (10, 11, 41). — הערן (מהד hôren): שאָרן (מהד schar, אַלטיִדיש šor) 6. — האָבן (אַלטיִדיש hobn): גראַפֿן (מהד grâve, אַלטיִדיש groof) 34.

2 פּונקט ווי אינעם אויסלייג, אַזוי איז די אַלטיִדישע יוד פֿאַרביטן אויף אַ טאָפּל-יוד אין אַזעלכע ווערטער, ווי גיין, מיין (= מער), שטיין וכו'. — לעבן אַלטן „זיא" געפֿינען מיר אינעם ביכעלע אויך „זיי".

דעם נאָמען צירן איז מיר ביז איצט נישט אויסגעקומען צו באַגעגענען
וווּ נישט איז אין דער יִידישער לִיטעראַטור-פֿאָרשונג.

אַלס פֿרוי, אַדרעסירט זיך יענטע (אין דער הקדמה, פֿערז 10, זע
§ 1, 2) צו די „חשובֿה פֿרומה וויבֿר".

כאַראַקטעריסטיש איז, וואָס זי נעמט זיך אָן פֿאַרן כּבֿוד פֿון אַשטיפֿ-
מוטער (סטראָפֿע 17, פֿערז 4). איז עס איר אייגענער צוגאָב? אָדער האָט
זי עס שוין געפֿונען אינעם טעקסט, וועלכן זי האָט איבערגעדרוקט צי באַאַרבעט?

## 6. די סטראָפֿעס 1—22

### פֿונעם עשרת הדברות ליד

**13.** איך ברענג זיי דאָ וויטער — מיט די מינימאַלסטע הערות.

[1] אִיך וועל אָן-הײבן צו לויבן גאָט,
דר[1] אונז אַלי די גלִיבטי[2] בשאַפֿן האָט.
איך וועל אָן-הײבן מיט דיא צעהן גיבאָט,
וואָס אונש הש"י דורך האַנט משה[3] גיגעבן הט.
הללויה!

[2] בײַא באַרג סיני זענען מיר גישטאַנען אַל די גמיין,
יונג און אַלט, גרויש און' קליין.
שטאַרקי און ווערקליכה[4] ווערג[5]
די שכינה טיט[6] זיך צײַגין אוף דען באַרג.
הללויה!

[3] גוווישליך הערט צו, וואָש איך אײַך זאָג:
די ישׂראל[7] — די הײַליגן זיך דרײַא גאַנצי טאָג.
עש טאָר קיינר צו דעם באַרג סיני גינעהנן,[8]
דר וואָר רײַנגליך די שכינה אָן-זעהן.[9]
הללויה!

[4] דער באַרג סיני וואָר פֿון דר ערד אוֹף-גיהוֹבן,
און די שכינה וואָר מיט משה רבֿינו אויבֿן.
כּל ישׂראל שטונדן אונטר דען באַרג.
הערט צו דיא שטאַרקי ווערליכי ווערג!
הללויה!

---

1 דער = וועלכער, וואָס.

2 דז „גלויבטע" זענען די יִידן.

3 אומלעקטירטער געניטיוו פֿון אייגענאָמען. העברעיזם, וואָס איז כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דער אַלטיידישער איבערזעץ-טעכניק.

4 איז אמאָל אין אורטעקסט נישט געווען ווערליכי „דוירעוודיקע" (ווי ווייטער 4, 4)?

5 אין אורטעקסט האָט דער גראָם געמוזט זײַן: וואַרק — בערג (אָדער: וואַרק — בארג).

6 אין אורטעקסט האָט געמוזט זײַן דער אימפּערפֿעקט: טעט.

7 ישׂראל = דאָס יִידישע פֿאָלק (און אַלס קאָלעקטיוו, געפֿילט פֿלוראַליש).

8 פֿגל' די הערה צום לעצטן פֿערז אין § 2, 2. 9 = אָנקוקן.

[5] הערט צו, וואָש דאָ איז גשעהן — די טראָגינדיגי ווײַבר —
דיא קינדר די שרײַאן אויש אירי[1] לײַבר:
„נעשׂה ונשמע!" גאָר היפּש אונ פֿײַן.
זי[2] וואָלטן גערן די ליבה הײַליגי תּורה מקבל זײַן.
הללויה!

[6] וויא באַלד אַז אונזר ליבר הער גאָט
הײַבט אָן דש ערשטי וואָרט פֿון די צעהן גבאָט:
„אנכי — איך בין דײַן אײַניגר גאָט,
„וואָש דייך[3] אוֹש לאַנד מצרים אויש-גיצויגן הט", —
הללויה!

[7] זוֹא באַלד וואָלטין זי[4] ניקש קענן בשטיין —
פֿר פֿאָרכט עש וואָלטן אַלי די נשמה אויש-גײַן.
דאָ בעט די ליבה הײַליגי תּורה פֿר דר גימײַן,
דש די נשמות זאָלן ווידר-קערן אונ[5] אירן[6] גוף אַרײַן.
הללויה!

[8] — חס ושלום, דו זאָלשט ניט האָבן קײַן אָפּ-גאָט,
„אָן מיר זאָלשטו דוא[7] לויבן פֿריא אונ שפּעט,[8]
„דען גאָט דר אַלמעכטיגר רעכנט זיך[9] אָן דיר
„אונ צאָלט עש דיר ביז אָן דען פֿירדן גבירט".[10]
הללויה!

[9] טובֿות אונ גינאָד וויל ער צו צווײַ טויזנט גבירט טאָן,
ווער זײַן[11] הערצין האָט
שטעטיגליך צו היטן גאָטש גיבאָט,
דיא ער אונ[12] זײַן ליבה הײַליגי תּורה גשריבן האָט.
הללויה!

[10] יוֹא, ווייטר זאָלשט דוא נאָך מער צו-הערין.
קײַן פֿאַלשי שבֿועות זאָלשט דו ניט שווערן,
דען אונזר ליבר הער גאָט „לא תשא!" גבאָטן הט,
דאָ די גאַנצי וו־לט זיך פֿר-וואָגלט הט.[13]
הללויה!

---

1 = זייערע.

2 ד״ה די קינדער אין די מוטערס טראַכטן.

3 דאַרף זײַן: דיך אָדער אײַך. 4 ד״ה די ייִדן. 5 אין. 6 = זייער.

7 דאָס פֿירוואָרט איז דאָ איבעריק.

8 אין אורטעקסט איז געווען: שפּאָט (špoot), האָט זיך געגראַמט.

9 = איז זיך נוקם. — אַלטייִדיש רעכענען צום מהד rëchen.

10 מהד geburt „דור".

11 דאַרף זײַן: אין זײַן. 12 אין. 13 = איז געקומען אין באַוועגונג, האָט געציטערט.

[11] „כִּי לֹא ינקה" — „איך, גאָט, לאָז ניט לײַדיג[1] גײַן,
„ווער דאָ אום-זונשט [3] שווערט בײַ דעם נאָמן מײַן,[2]
„גלײַך אַז ער הט פֿר-לײַקנט אָן גאָט,
„דר די הימל און ערד בשאַפֿן הט".
הללויה!

[12] לאָז דיר אײַנש נאָך און[3] דײַני גידאַנקן זײַן:
דען הײַליגן שבת צו היטן.
היט דען שבת מיט גרושי הײַליקײַט,
דאָ ווערשט דו זוכה זײַן צו לעבן און אײַביקײַט.
הללויה!

[13] מלאכות זאָלשטו זעקש טאָג טאָן
און דען זיבנטן טאָג דאָ זלשט דו רואן טאָן.
דײַן זון, דײַן טאָכטר, דײַן מײַד און דײַן קנעכט
און די בהמות און דען גר האַלט דר-צו רעכט.
הללויה!

[14] נאָר אין זעקש טאָג האָט אונזר ליבר הער גאָט בשאַפֿן הימל
און ערד,
אויך דש וואַשר און דש וואַלד-גיבירט,
און אָן דען זיבנטן טאָג דאָ האָט אונזר ליבר הער גאָט גרואט.
דרום זאָלן מיר הבן אָן שבת אײַן פֿרײַליכי[4] מוט.
הללויה!

[15] סחורה האַנדלין זאָלשט דוא לײַגן אויף אײַן זײַט,
מיט עסין און טרינקן זלשט דו זײַן ברײַט,[5]
דען דר שבת-קודש איז גישטעלט פֿון יענר וועלט,
דז זיך אליהו הנבֿיא באַלד צו דיר גזעלט[6]
הללויה!

[16] ערשטליך גביט גאָט יתברך זײַני גיבאָט
און די אַנדרי פֿון דען מענשן וועגן, וואָש ער גגעבן הט.[7]
עהר דײַן פֿאָטר און מוטר גאָר פֿלײַסיגליך,
דאָ ווערשט דו זוכה זײַן צו לעבן אײַביגליך.
הללויה!

---

1 = פֿרײַ. 2 זע הערה צו פֿערז 16 אין § 2, 2. 3 אין.

4 אַזוי ווי מוט איז מאַסקולינום, מוז די סוף-יוד אין פֿרײַליכי זײַן אַ דרוקגרײַז (שטאָט שלעכטע נון), אויב מען זאָל נישט אָננעמען, אַז דער אויסלאָז-n איז נישט אַרויסגערעדט געוואָרן. 5 = גרייט.

6 געזעלן זיך צו עמעצן = קומען צו עמעצן פֿרײַנטלעך מיט אים צו פֿאַרברענגען.

7 פשט: פֿריִער האָט גאָט געזאָגט יענע געבאָט, וואָס באַשטימען די באַציִונג פֿון די מענטשן צו אים גופֿא; דערנאָך יענע, וואָס רעגולירן די באַציִונגען פֿון מענטשן צווישנאַזאַמען.

[17] פֿר-וואָר דר-לענגרט וועט ווערן דײַני טעגן,
הש״י וועט דיר אוֹך געבן גליק אין אַלי דײַנר וועגן.
אויך טיט[1] דש הש״י פֿון דיר בגערין,
דז דײַן עלצטין ברודר אונ דײַן שטיף-מוטר זאָלשטו אויך עהרין.
הללויה!

[18] צו בליט[2] פֿר-גיסן זלשטו קײַנם ניט טאָן,
דען גאָט יתברך וועט דיר עש ניט אום-גירעכנט[3] לאָזן.[4]
פֿר-שמענסט[5] דו דען אײַן אַנדערן מאָן,
דאָ איז גלײַך, דס דו האָשט מאָרד-שלעק אָן צאָל אונ אָן מאָס גטאָן.
[הללויה!][6]

[19] קײַן קײַשיקײַט[7] זאָל בײַ דיר ניט גשעהן,
איין פֿרעמדר מאָן זאָל אוֹף קײַנר פֿרעמדר פֿרויא ניט זעהן.[8]
אוֹך גוויש איז דיזר [!] זינד[9] אַזוֹ גאָר גרויש:
אוֹש דיא נשמות ווערט רוחות-רעות דרויש.
[הללויה!]

[20] רויבן אונ שטעלין,[10] עש זײַ גוט[11] אוֹדר געלט,—
גאָט בצאָלט עש אוֹף יענר וועלט,
אונ אוֹף דיזר וועלט האָסט דו שמאַרץ אונ שאַנד. [4]
מען זאָגט:[12] „גיטרײַאה האַנד די גײַט איבר דען גאַנצן לאַנד״.
הללויה!

[21] שקר-עדות זאָלשט דו קײַנם ניט זאָגן,
גלײַך אַז זעלטן[13] ח״ו טואן דײַן חבֿר דר-שלאָג[ן]:
דו ברענגשט אים אום געלט אונ גוט,
אונ דו זאָלשט ניט שטײַן אויף דײַנם חבֿרות[14] בלוט.
הללויה!

[22] תורה, דו ליבה, אונ דו הײַליגי, אונ דו פֿײַן![15]
אין דיר האָט גשריבן גאָט יתברך אַלײַן,
דז דו, מענטש, זלשט ניט גליסטן דײַן חבֿרת הויז אונ זײַן ווײַב
אונ אויך אַלץ, וואָש ניט[16] גיהער צו זײַנם לײַב.
הללויה!

---

1 טוט. 2 בלוט. 3 = אָן נקמה.
4 אין אורטעקסט האָט געמוזט זײַן: לאָן (loon) = לאָזן.
5 פֿאַרגרײַזט, שטאָט פֿר-שמעהסט. מהד versmaehen „דערנידעריקן, באַהאַנדלען אויף אַ שענדלעכן אופֿן, פֿאַרשטויסן, פֿאַראַכטן״.
6 פֿאַרהיפּערט אין אָריגינאַל.
7 פֿאַרגרײַזט, שטאָט און קײַשיקײַט (= אומצוכט, זנות).
8 = קוקן. 9 זינד איז אין ייִדיש, ווי אין דײַטש, ווײַבלעך. 10 = גנבֿענען. 11 פֿאַרמעגן.
12 ווײַטער גייט אַ שפּריכוואָרט. 13 ווײַזט אויס, פֿאַרגרײַזט, שטאָט זעלשט (= זאָלשט).
14 דאַרף זײַן: חבֿרת (זע ווײַטער 22, 3), ד״ה חבֿרס. 15 זע הערה צו פֿערז 18 אין § 2, 2.
16 די נעגאַציע מוז דאָ זײַן איבעריק, אָדער ווײַטער דאַרף זײַן דײַנם, שטאָט זײַנם.

**14.** איך לייג פאר די לעזער צו פארגלייכן די דאזיקע 22 סטראפעס:
1) מיט די סטראפעס 18 — 33 אין ערשטן באנד פון מיינע „יידישע פאלקסלידער" (וואַרשע 1911) זז׳ 102 — 106;
2) מיט „מחזור של ארבע פרשיות", II (דיהרן-פאַרט 1713) b97, a98.

## 7. די סטראפעס 23—47

### פונעם עשרת-הדברות-ליד

**15.** זיי גייען פון זיבט 4 אן און ווייטער:

[23] יוא, מארקט[1] אייך אוף די ריידּ גאר ערינצט אונ פיין:
זעקש הונדרט אונ דרייצעהן מצות גיבאטן זיין.
זיא זיינן אלי אוך גיטראגן אין די צעהן גיבאט,
די אונז גאט יתברך דורך האנט משה[2] רבינו גיגעבן האט.
הללויה!

[24] עטן האט טון גיהערט די צעהן גבאט, אונ איצונד וויל איך אייך
זאגן נאך פיל מיין,
ווי עש דען הייליגן משה רבינו טוט[3] אין דען וואלקין גיין.
אזו באלד אז ער הט אן-גהויבן צו גיין אין דען וואלקן פון דען
הימל,
דא קאם אים אין הייליגר ענגל אנטקעגן צו גיין.
[הללויה!][4]

[25] נוא, הינט וואלט איר גערן ווישן, וויא דר ענגל איז וואַרן
גינענט?
זיין נאמן איז פר-הולין אונ איז ניט בקענט.
צוועלף טויזנט הייליגי מלאכים זענן אים אונטר-טאן:
זי אלי וואלטן גערן דען פרומן משה רבינו פר-שטוסן טאן.
הללויה!

[26] טיט[5] בהענד משה רבינו אין הייליגן שם נענן,
וויש ער האט גילערנט, ווען ער האט גיזהען דש פייאר אין דען
דארין ברענן.
גישווינד גאר אין אינר קלינר וויילי
שפרינג[6] דר מלאך אויף צוועלף טויזנט מיל.
הללויה!

---

1 = מערקט. 2 פג״ל § 11, 1.
3 אין אורטעקסט מסתמא: ט ע ט. 4 אין ביכל פארהיפערט.
5 אין אורטעקסט מסתמא: ט ע ט. 6 אין אורטעקסט מסתמא: ש פ ר ו נ ג (אימפערפעקט).

[27] האָט גידאַכט זיך משה: „איך מוז ווייטער דר אָן".
דאָ קאָם אים אָבר איין אַנדרר מלאך אַנטקעגין צו גיין.
משה דר־שרעק[1] גרייליך פון הערצן אַזוֹ זייער[2].
ער נעמט אָבר איין גרוישן שם, דר וואָר דעם מלאך שווער.
הללויה!

[28] בּאַלד שפרעכן[3] די הייליגי מלאכים צו אונזרן ליבן גאָט:
„ווש טיט[4] איין פֿרואין־גווינט[5] דאָ פֿריא אוֹן שפעט?"
דאָ ענטפֿרט זיי אונזר ליבר הער גאָט אָפּ:
„משה איז גיקומן צו נעמן די הייליגי [5] תורה אויף דר ערד אַראָבּ.
הללויה!

[29] „תורה, די הייליגי אוֹן די פֿייני[6],
„די וויל משה נעמן צו דעם ליבן פֿאָלק ישראל מיין[7],
„די[8] איך האָב אוֹש־דר־וויילט אַלייַן,
„דז זיא זאָלן זיין דש פֿאָלק מיין".
הללויה!

[30] הייבן־אָן די מלאכים צו הש"י רייַדן:
„רבונו, הער פֿון דו[9] וועלטין אַלי בּיידין,
„דו[9] גליסטיגי, ליבּה, הייליגי תורה דו האָשט פֿר־בּאָרגן בּיי דיר
„נייַן הינדרט אוֹן פֿיר אוֹן זיבּנציג גבּירט, אוי[10] דו האָשט
דו[9] וועלט בּשאַפֿן דר־פֿיר[11]
הללויה!

[31] „ר׳ייניגר הייליגר גאָט, ווי ווילשטו זי דו[9] תורה געבּן?
„זי טואן דיך אַלי טאָג בּטרעגין,[12]
„זי זיין לויטר פֿלייש אוֹן בּלוט
„אוֹן הבּן אַלי צייט שלעכטי גמיט.
הללויה!

[32] „בּיי אונז אין הימל לאָז דו[9] הייליגי תורה בּלייבּן אוֹן זיין,
„דען מיר ווערן זי אַנטפֿאַנגן אַלייַן,

---

1 אין אורטעקסט האָט געמוזט זיין: ד ר ־ ש ר א ק (אימפּערפֿעקט).
2 אין אורטעקסט האָט געמוזט זיין: ז ע ר.
3 אין אורטעקסט האָט געמוזט זיין: ש פּ ר א כ ן (אימפּערפֿעקט).
4 טוט. 5 = יִלוד־אשה.
6 אין אורטעקסט מסתּמא: פֿ יי נ ן (פֿ־גל סטראָפֿע 22, פֿערז 1).
7 אומפֿלעקטירט! 8 = ו ע ל כ ע (פֿלוראַל וועגן פֿאָלק).
9 די. 10 = אייִדער. 11 = פֿרייַער.
12 מהד betriegen (נהד betrügen).

„אוג צו וואָש זאָלן דיר [1], דז דו ווילשט דען מענשן גדענקן
„אוג דו[2] הײַליגה תורה ווילשטו זי שענקן?"
[הללויה!] [3]

[33] „מיד[4] הײַבט-אָן[5] הקב"ה צו משה רבינו אָן:[5]
„משה, אײַן ענטפֿר זאָלשט דו צו דו[2] מלאכים זאָגן, [6]
„דן[7] דוא[2] מלאכים זיא רײַדן רעכט,
„איך זאָל דו[2] הײַליגי תורה געבן צו אירן[8] גישלעכט".
הללויה!

[34] „האָט משה רבינו צו אונזר לײַבן הער גאָט גישפראָכן:
„רבונו, הער פֿון דר גאַנצי וועלט, טוא מיך צו האָרכין[9].
„די מלאכים ווילן דו[2] הײַליגי תורה,
אוג איך קען זי ניט ענטפֿרן, דען זי זאָלן מיך ניט פֿר-ברענן
האָב איך מורה"[10].
הללויה!

[35] „רעט הקב"ה צו משה-רבינו: „דוא משה, נעם דיך אָן דעם כּסא-הכּבוד מײַן
„אוג ענטפֿר צו דו[2] מלאכים היפש אוג פֿײַן".
נעם[11] זיך משה-רבינו אָן דען כּסא-הכּבוד אוג הײַבט-אָן צו דו[2] מלאכים צו רײַדן:
„זענט איר דען גיוועזן אין גלות מצרים, ווי די ישראל זענן גווען אין גרושי לײַדין?"
הללויה!

[36] רויח [?] בהענד, אין אײַן קלײַנר ווײַלי וואָרן דו[2] מלאכים מיט משה-רבינו רײַדן
אַלי לײַבליך אוג זעליג אוג מיט גרושי פֿרײַדן,
אוג זי טואן[12] אַלי דען גוטש פֿון אברהם-אבינו גידענקן,
אוג טואן[12] איטליכר צו משה-רבינו אײַן מתנה שענקן.
הללויה!

---

1 דער פֿערז מוז זײַן צעשעדיקט. 2 די. 3 אין ביכלע פֿארהיפערט.
4 דאָס העברעישע וואָרט (= תיכף) איז דאָ געברויכט דעם אָקראָסטיך צוליב
5 אײַנער פֿון די „אָן" איז איבעריק. 6 גראָם? 7 דען. 8 = זייער.
9 זאָל פֿון דעם גראָם (געשפראָכן: צוהאָרכן) געדרונגען זײַן, אז די לעבעדיקע אויסשפראך איז געווען צוהאָכן? 10 מורא.
11 דער אימפערפֿעקט נאָם נאַוו פֿארביטן אויף אן אומקארעקטן נעם.
12 אין אורטעקסט האָט געמוזט זײַן דער אימפערפֿעקט: טעטן.

[37] יונג אונ אַלט, קלײן אונ גרוש אונ אַלי דו[1] צײַטן[2],
הער-צו, וואָש אונזר[3] [6] הײַליגי ספֿרים שרײַבן.
אונזר הער גאָט פֿר-גלײַכט זיך צו אײַנעם חתן גאָר היפש אונ פֿײַן,
אונ פֿל-ישׂראל זאָלטין די כּלה זײַן.
הללויה!

[38] צו-הערן זאָל מן די כּתובה, גשריבן האָט[4] ...
משה-רבינו וואָר דר סופֿר מיט גאָטש גיבאָט.
וואָש פֿר אײַן לוֹן האָט משה-רבינו אײַן-גנומן,
דז זײַן פּנים וואָר לײַכטן אַז דיא זונן!
הללויה!

[39] ח[5]. הוֹכר אונ רײַכר גאָט אויף דען הימל אונ אויף דר ערד!
דוא בישט אַלי לוֹבנישׂ וואוֹל ווערט.
דו האָשט אויש מצרים דר-לײַזט אַלי די גמײַן
אונ האָשט אונז נאָך גגעבן די תּורה דײַן.[6]
הללויה!

[40] ק[7]. צארר[8], הײַליגר, אײַביגר גאָט הײַבט שמע ישׂראל אָן,
אונ מיר ישׂראל האָבן יי"י אלהינו יי"י אחד, דרויף ענטפֿרן טאָן.
משה-רבינו הײַב-אָן[9] צו זאָגן גצאָך אונ גשווינד:
„ברוך שם כּבוד מלכותו לעולם ועד!"[10]
הללויה!

[41] זײַער שײַנה צירונג וואָר גצירט סיני דר הײַליגר ברג,
זײַער וואָר בשײַנט מיט פֿיל קרײַטר אונ שמאַנדיגי ווערג.
מען הערט[11] בלאָזן מיט דען שופֿר גרושי אונ שטאַרקי:
דש וואָר פֿון דען ווידר[12] פֿון יצחק דרויף גיבלאָזן שטאַרק[13].
הללויה!

[42] צו-הערן אונ היטן עריגצטליך ווערן מיר גאָטש גיבאָט,
דר-ווײַל דז ער אונז אויף דר וועלט בשאַפֿן האָט,

---

1 די.
2 וײַזט אויס טעות-הדפוס, שטאָט: ל י ט ן.
3 =אונזערע.
4 דער פֿערז זעט-אויס צו זײַן צעשעדיקט.
5 די ח איז דאָ איבעריק. געשטעלט גלאָט אזוי זיך, ס'זאָל נישט צעשטערט ווערן דער אקראָסטיך! 6 =דײַנע.
7 די ק איז דאָ איבעריק (פֿ"גל די הערה 5).
8 דאָרף מסתּמא זײַן: צ א ר ט ר.
9 אין אורטעקסט האָט געמוזט זײַן אימפֿערפֿעקט. 10 גראָם. 11 אימפֿערפֿעקט.
12 געמיינט איז דער האָרן פֿון ווידער, וואָס איז אוגטערגעקומען אַברהמען בעת עקדת יצחק.
13 אין די לעצטע צוויי פֿערזן האָט עפּעס געמוזט פֿאַרדרייט ווערן בײַם איבערדרוקן.

אונ אוך ווייל ער אונז האָט גרושי ניסים גיטאָן,
וועז אונזרי עלטרן וואָרן אויש מצרים גיין.
[הללויה!] [1]

[43] ליבה וואונדר גאָטש וער איך אלי מאכן הערן אונ זאָגן,
וויא הש"י וואָר זעקש מאָל הונדרט טוזונט מאָן אויף דען וואָלקין טראָגן
דרייא טאָג רייז פון רעמסס קיין סוכות אין איין קלייגר שעה,
מאָנין אונ וויבר אונ קינדר — עש בליבט דאָ ניט איבר אפילו קיין קלאָ.
הללויה!

[44] ליבה ברידר, האָט גאָט יתברך אונז אויש מצרים לאנד ארויש-גיצוגן
אונ אין דר מדבר הט ער אונז גיגבן מן גינוגן.
וואשר האָט ער אונז אויך אין דר מדבר גגעבן צו טרינקן.
די מצרים האָט ער מאכן אין דעם ים פר-זינקן.
הללויה!

[45] הערט-צו, איר ליבה ברידר מיין!
נעמט אייך גאָטש וואונדר אין אייר הארצין ארייין
אונ טיט[2] אן-רופן טאָג אונ נאכט צו דען ליבן גאָט,
דר אונז אויש לאנד מצרים גיהאלפן האָט.
הללויה! [7]

[46] האָפין טואן מיר צו הש"י נאָך,
דז ווערט אונז אום[3]-לייזן אויש דען גלות אויך.
באלד אונ געך זאל דש גשעהן,
דז מיר זאָלן אליהו הנביא אונ משיח זוכה זיין צו זעהן!
הללויה!

[47] חזק — שטארק ווערן זיין די וואונדר נאָך מער,
די אונז ווערט טאָן גאָט דר הער,
אז דש גלות-המר[4] ווערט הבן אין ענד.
דו, אלמעכטגר גאָט, שיק באלד משיח אונזר זענד[5]!
הללויה!

---

1 פארהיפערט אינעם ביכעלע.
2 טוט.
3 פארגרייזט, שטאט אום (אויס).
4 דער ביטערער גלות.
5 אין אורטעקסט האָט אפשר געמוזט זיין: „באלד משיח אונז זענד" (זענד=שיק), נאָר דער איבערדרוקער (פון דער אויסגאבע אדער פון א פריערדיקער) האָט אפנים נישט פארשטאנען דעם „זענד", אויפגענומען אים וי א הויפטוואָרט מיט דער טעטש „שליח" (אדער „רעטער"?) און דעריבער צוגעשטעלט דעם פלעגאסטישן „שיק".

**16.** דער אַקראָסטיך מאַכט:

— יענטה בת הרב מהרר יצחק זצללה [= זכר צדיק לברכה לחיי העולם הבא].[1]

**17.** די סטראָפֿעס 23—47 ראָט איך צו פֿאַרגלײַכן:

1) מיט די סטראָפֿעס 1—10, 35, 36 פֿונעם פֿאָלקסליד, וואָס איז שוין דערמאַנט אויוון אין § 14, 1.

2) מיט דער יידישער איבערזעצונג פֿון „יוצר של שבועות" אינעם מחזור, וואָס איז שוין דערמאַנט אין § 14, 2.

## 8. „די שיינע מעשה"

**18.** זי שליסט-אָפּ דאָס ביכעלע (זע § 6, 4).

אָט איז זי (ז' 7):

ליבן [!] רבותי, ווי משיח[2] הײַסן, אויב איר וועט וויסן וועלן,
דאָ ווער איך אײַך איין מעשה דר-צו שטעלן,
ווי עס וואָר צו-גײַן
מיט איין יהודי, דר וואָר אַקרין אין פֿעלד אַלײַן.

איין[3] יהודי וואָר אַקרין מיט רינדר אין דען פֿעלד,
האָט אײַן רינד גיגעבּן אײַן גרוֹש גשרײַא גאָר גשווינד אוּן בהענד.[4]
אײַן ערבֿי[5] וואָר דאָרטין פֿיר-פֿאָרן;
ווי דש רינד גישריגן האָט, טיט[6] ער הערן.[7]
טיט[6] דר ערבֿי דען יהודי פֿרעגן,
דז ער זאָל אים פֿון זײַן גיבּירט[8] זאָגן[9]

ענפֿרט ער אים גענ:
„איין יהודי בין איך!"[10]

---

1 Dr. L. Zunz, Zur Geschichte und Literatur. I (Berlin 1845), 456.

2 דאָ מוז פֿעלן דאָס צײַטוואָרט טעט.

3 דאָס אייגע וואָרט — אַלס אָנהייב פֿון דער מעשׂה — איז געשטעלט מיט 12-פֿונקטיק פּתיבֿעטע אותיות.

4 דער גראָם (פֿעלד: בהענד)! 5 אַראַבער.

6 מסתּמא איבערגעמאַכט פֿון טעט.

7 דער גראָם איז געווען: horn—foorn.

8 = שטאַם, אָפּשטאַמונג.

9 אין אורטעקסט איז דער גראָם געווען froogn — zoogn.

10 אַרויסגערעדט ech (גראָם צו גען)?

דאָ שפּראַך דר ערבֿי: „בינד-אויף דיין רינד[1] אוּן לאָז זי[2] לייִדיג גיין.
פֿרעגט[3] דר יהודי דעם זעלביגן, וואָרום ער זאָל דש טאָן.[4]
דר ערבֿי טיט[5] אים אין ענטפֿר זאָגן:
„אייער בית-המקדש איז אַצונד חרוב גיוואָרן. טו עש קלאָגן!"
וואָלט[6] ער[7] אים פֿאַרשטין,
פֿון וואַנן ער טיט[5] דש ווישן.
דר ערבֿי זאָגט:[6] „איך האָב עש טואן פֿר-שטיין
אָן דען גשרייא פֿון דען רינד דיין".
ווייל[8] זי רייַדן בייַ אַננדר,
דאָ טיט[5] דו[9] רינד אין גישרייא ווידר.[10]
שפּראַך דר ערבֿי: „שפּאַן דיין רינדר אין
„אוּן אָקיר דש פֿעלד דיין,
„דען עייער משיח איז גיבאָרין,
„דר וועט אייך אין ארץ-ישראל אַרין פֿירן מיט אייערי שאָרין".
טיט[5] דר יהודי דען ערבֿי בעטן אוּן פֿרעגין,
דז ער זאָל אים משיח[11] נאָמן זאָגן.[12]
שפּראַך ער: „מנחם בן חזקיה וואָר מען אים הייַשן טאָן,
„אוּן אין בית-לחם וואָר ער זיין רואן האָבן".[13]
טיט[5] דר יהודי פֿר-קויפֿן זיין[14] רינד[15]
אוּן וואָר זיך קויפֿן ווינדילך,[16] וואָש מען טיט וויקלן דרינן די קינדר.
ער וואָר פֿון אין שטאָט צו דר אַנדרי אוּן פֿון אין לאַנד צו דען אַנדרן גיין,
ביז ער איז גקומן אין בית-לחם אַרין.
אַלי די ווייבר טון צו די ווינדלן לויפֿן,
אוּן די מוטר פֿון דען מנחם די וואָלט[17] עש ניט קויפֿן.

---

1 מסתמא גרייזיק, שטאָט ר י נ ד ר. 2 = זיי.
3 אין אורטעקסט האָט געמוזט זיין: פֿ ר אָ ג ט (froogt), אימפּערפֿעקט.
4 אין אורטעקסט איז דער גראַם געוועזן: goon „גיין" —toon „טון".
5 אין אורטעקסט מסתמא: ט ע ט.
6 אימפּערפֿעקט. 7 דער ייִד, דער אָקערמאַן.
8 = בשעת. 9 די, 10 דער גראַם! 11 = משיחט.
12 גראַם: froogn — soogn. 13 גראַם: toon — hoon.
14 אויב אין אורטעקסט איז געוועזן ר י נ ד ר (זע די ווייטערדיקע אַנמערקונג), איז זיין דאָ גלייך זיין ע (פֿגל' אַנמערקונג 7 אויף ז' 37).
15 אין אורטעקסט זיכער געוועזן: ר י נ ד ר (ווי דער גראַם—ק י נ ד ר—ווייזט). 16 ווינדעלעך.
17 אימפּערפֿעקט.

שפּראַך דר יהודי צו [8] דר מו[ט]ר אַלײַן:
„וואָרום קוֹפֿשט דו ניט דײַנם קינד אײַן ווינדלײַן?"
דאָ שפּראַך די מוטר:
„דעם קינדש מזל וואָר זײַער שווער,[1]
„דען אונ[2] דר שטונד, דס ער איז גבאָרן,
„דאָ איז דש בית-המקדש חרוב וואָרן".
שפּראַך דר יהודי: „מיר האָבן אײַן בטחון אָן גאָט דען הערן:
„זוֹא ווי עש איז חרוב דורך זײַן מזל, אַזוֹ וועט עש גבויאט ווידר דורך אים ווערן".
גאַב דר יהודי אײַן ווינדלי איר אונ שפּראַך: „אײַן אַנדר מאָל וועשט דו מיר צאָלן".[3]
אין עטליכה יאָר שפּראַך דר יהודי: „איך וויל גײַן זעהן,
„וואָש מיט דען זעלביגן איז גשעהן".
ער קאַם צו איר אַהײַם אונ פֿרעגט[4] זי גשווינד:
„זאָג מיר: ווס איז[5] דײַן קינד?"
זי טיט[6] צו אים זאָגן:
„רוחות האָבן עש אַוועק-גיטרגן.
„איך האָב דיר דאָך גזאָגט,
„ווי אײַן שווער מזל עש האָט!"
דאָ שפּראַך דר יהודי: „די[7] זאָלשט זעהן,
„דז דורך איהם ווערן פֿיל ניסים צו די ישׂראל גישעהן!"
אַזוֹ וואָר די מעשה אויז.
מיר זאָלן זוכה זײַן צו קומן אין ארץ-ישראל אַרײַן, אונ עש זאָל ווערן גיבויאט גאָטש הוֹז.
אמן סלה.

**19.** די לעגענדע איז פֿאַראַן אין ירושלמי, ברכות, פרק ב׳, הלכה ד׳; אויך אין מדרש רבה, איכה (אויסג׳ בובער), ז׳ 89.

דוד פינסקי האָט זי באַאַרבעט אין דעם איינאַקטער „דער אייביקער ייִד", געדרוקט צום ערשטן מאָל אין דער ניו-יאָרקער וואָכנשריפֿט „דער אַרבייטער", 1906.

---

1 דער גראַם! 2 אין.

3 אין אורטעקסט האָט געמוזט זײַן: „וועשט דו צאָלן מיר" (גראַם צו איר).

4 אין אורטעקסט האָט געמוזט זײַ: פֿראָגט (אימפּערפֿעקט).

5 אין אורטעקסט האָט געמוזט זײַן: וואו איז" אָדער „וואָס איז מיט". 6 געווען מסתמא: טעט. 7 דו.

# אַ ירושה פֿון מיליאָנען אין פּרעסבורגער געטאָ

## לעגענדע און וואָר

פֿון ד״ר פּ. דיאַמאַנט (ווין)

וואָלט מען נאָך געדאַרפֿט זוכן ראַיות פֿאַרן לעבנס־כּוח פֿון דעם יידישן שטאָם, וואָלט אייגער ניט פֿון די לעצטע באַווייזן געקענט זיין די שטאַרקע פֿעיקייט פֿון יידן צו שאַפֿן מעשׂיות און לעגענדעס וואָס איז אויך אין דעם ניכטערן 19טן י״ה ניט אָפּגעשוואַכט געוואָרן. ניט בלויז אין דעם געשלאָסענעם יישובֿ אין מזרח, ווי מען וואָלט געקענט משער זיין, נאָר אויך אין די קלייניע צעוואָרפֿענע מערבֿ־יידישע יישובֿים ווערן פֿאַקטן און געשעענישן אַרומגעוועבט מיט לעגענדעס, מען דערציילט מעשׂיות, אַ מאָל ווערן אַפֿילו אויסגעחלומט מיטן.

אין דער ראַציאָנאַליסטיש־פֿרומער שטאָט פּרעסבורג, וואָס האָט קיין חסידות צו זיך ניט צוגעלאָזט, האָט מען זיך דערציילט אַ לעגענדע וועגן אַ יידן וואָס האָט ניט געוואָלט אָפּגעבן אַן אתרוג פֿאַר געלט און פֿאַר אָט דער מצווה האָט ער געקראָגן אַ שכר פּיד המלך: אין אַ יאָר אַרום איז אַראָפּגעשיקט געוואָרן אויף אים און אויף זיין הויזגעזינד אַ גרויסע ברכה. ניכטער און אונטערשטרייכנדיק דעם קאָמערציעלן עלעמענט דערציילט די מעשׂה וועגן דער ירושה פֿון מיליאָנען „אַ יידישער סוחר", זיגמונד מייער אין זיינע „זכרונות" [1]; די זעלביקע זאַך דערציילט שמואל בעטעלהיים [2], וואָס אַקצענטירט דיטעלעכער דעם עמאָציאָנעלן און דעם לעגענדארישן עלעמענט פֿון דער מעשׂה.

אין דער צייט וועו די גרויסע מלחמות קעגן נאַפּאָלעאָנען האָבן זיך געהאַט געענדיקט, האָט געלעבט אין פּרעסבורג אַ יידּ מיטן נאָמען משה בעטעלהיים. ער האָט געהאַט אַ שיינע און פֿרומע ווייב, וואָס איר מוטער האָט מען געוופֿן שׂרה און וואָס האָט געשטאַמט פֿון דער באַרימטער משפּחה בריל. דער יידּ איז געווען אַזאַ אָרעמאַן, אַז ער האָט אָפֿט ניט געהאַט אויף שבת. פֿלעגט ער, כּדי צו באַהאַלטן זיין אָרעמקייט פֿון די שכנים, שיקן אַ טאָפּ מיט

---

1 זי׳ 49—50 און דעם זעלביקן מחברס Die Wiener Juden 1700—1900, זי׳ 144—145.

2 שמואל בעטעלהיים Zurück zur Bibel! Gesammelte Essays, Bilder aus Altpressburg etc., פּינקסטער טייל, די געשיכטע מיטן אתרוג, זי׳ 125—127.

שטיינער צום שותפישן טשאָלנט־אויוון. מיט דעם מענטשן איז זיך פֿאַרלאָפֿן אַזאַ ווונדערלעכע געשיכטע: איין מאָל, ווען ס׳איז שוין געווען נאָענט צו סוכות, איז משה בעטעלהיים געווען דער ערשטער און דער איינציקער ייִד אין דער קהילה וואָס האָט געקראָגן אַן אתרוג אויף יום־טובֿ. די קהילה אין דונאַ־סטרעדנאַ האָט ניט געהאַט קיין איין אתרוג, און אַזוי ווי זי האָט מורא געהאַט, אַז זי וועט האָבן אַ פֿאַרשטערטן יום־טובֿ, האָט זי אָנגעבאָטן משהן 1000 גולדן פֿאַר זיין אתרוג. משה האָט אָבער פֿעסט געענטפֿערט, אַז גאָט זאָל אים היטן, ער זאָל פֿאַרהאַנדלען אַ מצווה. אַז ווען דעם איז געוואָרן דער גרויסער פֿרעסבורגער רבֿ דער חתם סופֿר, האָט ער געזאָגט מיט אַ נבֿיאישן קול: „דער אייבערשטער וועט אים באַצאָלן טויזנט מאָל אַזוי פֿיל!“ ווי נאָר ס׳איז אַריבער אַ יאָר צייט, האָט דער פֿרומער אָרעמאַן געקראָגן אַ ידיעה פֿון דער הויפּטשטאָט ווין, אַז דעם רבֿס ברכה איז מקוים געוואָרן, און ער האָט געירשנט טויזנט מאָל טויזנט — אַ מיליאָן — גולדן.

די לעגענדע האָט נאָך ווייטער דערציילט, אַז די ירושה האָט געשטאַמט פֿון אַ קרובֿ אַ משומד, וואָס האָט צוגענומען בייַ זיין ווייב דאָס רעכט אויף ירושה, ווייל בשעת ער איז געלעגן אַ קראַנקער אין בעט כּלומרשט אָן גענאַנקען, האָט ער אונטערגעהערט אַ פֿאַרבעכערישן שמועס צווישן איר און איר געליבטן. אַנדערע ווידער האָבן דערציילט, אַז וואָלף פּאַפּענהיים וואָס האָט אויך געהאַט אַ חלק אין דער מיליאָנען־ירושה איז גראָד געווען אין פּעשט אויפֿן וועג צום דעברעטשינער יריד, בשעת עס איז צו אים דערגאַנגען די בשורה וועגן דער ירושה. ער איז געפֿאָרן ווייטער, כאָטש אַ גוטער פֿרייַנד האָט אים געראָטן, ער זאָל גלייַך פֿאָרן קיין ווין. דער קלוגער ייִד האָט געענטפֿערט סאַרקאַסטיש: „אַ מיליאָנער דאַרף ניט קיין עצות“.

נעמט מען פֿון די אַלע דערציילונגען אַראָפּ דעם גערָאטענעם אַנעקדאָט וואָס האָט צו זיי אַ קנאַפּע שייכות, דערקענט מען אין זיי אַ פֿיין שטיקל פֿאָלקס־פּאָעזיע, מיט היפּש עכטע שטריכן פֿון פֿאָלקס־מעשהלע און לעגענדע. פֿונעם ראַם פֿון דער לעגענדע פֿאַלט אַרויס נאָר דער רָאמאַנהאַפֿטיקער שטריך וועגן צונעמען דאָס רעכט אויף ירושה בייַ דער פֿרוי וואָס רעדט זיך אויף אַ ביסל צו פֿרי בייַם טויטנבעט פֿון איר מאַן מיט איר געליבטן. אַן אמתער מעשהלע־מאָטיוו איז דאָ דער מאָטיוו פֿון דעם שכר וואָס קומט פֿונקט צום יאָר און פֿון דער טויזנט מאָל גרעסערער סומע, וואָס איז פֿונקט אַ קייַלעכדיקער מיליאָן — אַ סומע וואָס טרעפֿט זיך אָפֿט אין חלומות וועגן מקוים געוואָרענע פֿאַרלאַנגען. אין דער לעגענדע דערמאָנט דער פֿרומער גליבן, וואָס ווערט בפֿירוש טיף באַפֿרידיקט דורך דעם וואָס פֿאַר אַ מצווה קריגט מען דעם שכר נאָך אויף דער וועלט — אַ זאַך וואָס געווייניקלעך טרעפֿט זיך דאָס ניט.

חידושדיק און טשיקאַוו איז דאָס, וואָס קיין פֿאַראַלעל צו אונדזער פֿרעסבורגער לעגענדע ווי זי שטייט און גייט האָט זיך ניט געלאָזט אָפּזוכן אין

דער גאנצער יידישער ליטעראטור. אזוי אז אדער זי איז לכתחילה אויפ־
געקומען בײַ די פרעסבורגער יידן, אדער זי איז אריבערגענומען געווארן פון
דײַטשן, סלאווישן אדער עפעס אן אנדער פאלקלאר, דערבײַ באגרענעצט זיך
דער חלק פון פרעסבורג נאר מיט פאַרבינדן דעם פרעמדן מאטעריאל פון דער
מעשהלע מיט היימישע פארשוינען און געשעענישן און מיט דורכנעמען מיטן
יידישן גײַסט. סײַ די לכתחילהדיקע שאפונג, סײַ די פֿאַרייִדישונג און לאקאלי־
זירונג פון דעם ארײַבערגענומענעם מאטעריאל קען מען באטראכטן ווי ווײַטער־
לעכע פראדוקטן פון דער שפעטערישער פאלקס־פאנטאזיע.

אמת, אין דעם פאל איז די שאפונג געווען פאַרגרינגערט דערמיט, וואס
טייל עלעמענטן, קודם־כל דער שכר פאר מצווה און דער אתרוג,
זײַנען באקאנטע און פֿאַרשפרייטע מאטיוון אין פאלקס־מעשהלעך. זייער אלט
איז דער מאטיוו פון דער מיצווה וואס ווערט באלוינט אין א צײַט ארום.
צווישן די כּתובֿים אחרונים געפינט זיך די מעשה מיט טוביה פון דעם שבט
נפתלי, וואס האט פאר זײַנע מעשׂים טובים געקראגן א גרויסן שכר, נאך
דעם ווי ער איז אויסגעשטאנען פֿאַרשיידענע צרות און סכנות. אין דער פרעס־
בורגער לעגענדע קומט דער שכר פאר דער מצווה פון אתרוג, אין דעם ספר טוביה
פאר דער מצווה צו ברענגען צו קבר־ישראל א מת־מצווה. אויך אין דער שפע־
טערדיקער יידישער מעשהלעך־ליטעראטור איז דער מאטיוו אפט באארבעט,
דערצו זײַנען פֿאַראן עטלעכע אוייפֿוויזן[3].

אבער אויך דער אתרוג ווי א מאטיוו אין א מעשהלע איז פֿאַראן אין
עטלעכע בײַשפילן: למשל אין דער דערציילונג וואס איז פֿאַראן אינעם
„ספֿר צדקה" (לעמבערג 1859), נומ' 429, לויטן מדרש ויקרא רבה וועגן אן
ארעמאן, אבער א גרויסן בעל־צדקה, וואס צעטיילט ארעמע לײַט דאס גאנצע
געלט וואס ער דאַרף האבן אויף הושענא־רבה. געבליבן אן א פרוטה האט
ער מורא אפֿילו צו קומען צו זײַן הונגעריקער משפחה. גיט מען אים אן
עצה, ער זאל אויפקלײַבן אין שול די אויסגענוצטע אתרוגים און ער זאל
פֿאַרן אין א ווײַטער מדינה מעבר לים. דעם מלך פון דעם לאנד ווערט
צוגעזאגט אין א חלום, אז פון זײַן קראנקייט קענען אים באפרײַען נאר
אזעלכע אתרוגים וואס יידן האבן אויף זיי געמאכט א ברכה. אין דעם מלכס
מדינה זײַנען אבער קיין יידן ניטא, שיקט ער ארויס שליחים, זיי זאלן קריגן
די זעלטענע פירות. לויט דער לאגיק און לויט דער טעכניק פון דער מעשהלע
באגעגענען זיך פֿאַרשטייט זיך די שליחים וואס זוכן אתרוגים מיטן ארעמאן
דעם בעל־צדקה וואס האט אתרוגים, ער קריגט רײַכע מתנות און קען זיך אומ־
קערן צוריק צו זײַן משפחה[4].

---

3 M. Bin-Gorion, Der Born Judas: Geschichte vom dankbaren Toten (V, 76). Der die Toten ehrt wird belont (VI, 224).

4 א מעשה וועגן א יידן וואס גיט צוועק דאס געלט אויף אתרוג אן ארעמען בעל־עגלה וואס זײַן פֿערד איז געפֿאלן, דערציילט מרדכי בן יחזקאל, מחבר פונעם באקאנטן „ספֿר המעשׂיות", אין „הארץ" פון 1931/IX/25, נומ' 3696.

אָט די מעשה מיט דער פּרעסבורגער ירושה האָב איך געהערט נאָך קינדווײַז, און שפּעטער איז מיר שטענדיק געווען טשיקאַוו צו ווײַסן, וויפֿל וויר־קלעכקייט עס שטעקט אין דער לעגענדע. נאָך א לאַנגער צײַט אַרומזוכן האָט זיך מיר לסוף אײַנגעגעבן צו געפֿינען דאָקומענטן וואָס ווײַזן, וואָס אַזוינס איז געשען אין דער אמתן. די דאָקומענטן ווערן דאָ פֿאַרעפֿנטלעכט און אויס־געטײַטשט צום ערשטן מאָל.

אין קאַרגע ווערטער גיט איבער דער ווינער טויטן־פּראָטאָקאָל, אַז הער אַנטאָן קאַלמאַן (Calmann), א בעל־הבית פֿון א הויז, א חתונה־געהאַטער, גע־בּאָרן אין פּרעסבורג im Spielmannischen Haus № 1122 am Graben, 45 יאָר אַלט, איז געשטאָרבן פֿון א מאַרך־אָנצינדונג דעם 11טן מערץ 1822 האַלב צוועלף א זייגער בײַ נאַכט. גלײַך נאָך אַנטאָן קאַלמאַנס אָפּשטאַרבן איז אַוועק א קאָ־מיסיע וואָס איז באַשטאַנען פֿון דעם סעקרעטאַר פֿרידריך האָפּמאַן, דעם קאָ־מיסאַר (Sperrkommissar) פֿראַנץ פֿאָן אָרטאָווין, דעם אַדוואָקאַט ד"ר יאָזעף היע (Hye) און דעם פֿאַרשטאַרבענעמס ברודער מאָריץ קאַלמאַן אין דער דירה אינעם הויז נומ' 1122 און זיי האָבן דאָרטן צונויפֿגעשטעלט א פּראָטאָקאָל וואָס פֿון אים קען מען זיך דערוויסן, אַז דער געשטאָרבענער איז געווען א חתונה געהאַטער, נאָר זיין פֿרוי קאַראָלינע קאַלמאַן, פֿון דער היים פֿאָן גאַסנער, איז געווען געגט מיט אים און האָט געווינט אויפֿן פּויערים־מאַרק נ' 1122.

ווײַטער ווערט געזאָגט, אַז דער פֿאַרשטאַרבענער האָט געלאָזן א צוואה בעל־פֿה, „וואָס לויט איר זײַנען גלײַכע און פֿולע יורשים די לײַבלעכע מוטער מיט די שוועסטער און ברידער". וויפֿל עס באַטרעפֿט דער פֿאַרמעגן, שטייט ווײַטער, וועט זיך אַרויסווײַזן פֿון דער פּראָצעדור, און דערנאָך ווערט צוגע־געבן: „היות ווי הער דאָקטאָר היע איז אין דער צוואה בעל־פֿה באַשטימט גע־ווָארן פֿאַרן געשעפֿט־פֿירער און היות ווי די בערזן־געשעפֿטן מוזן ווײַטער גיין אָן אָפּהאַלט, דעריבער איז אַרויפֿגעלייגט געווָארן ניט דער ענגער ערעסט, נאָר דער ערעסט פֿון יוריסדיקציע". דער פּראָטאָקאָל רעכנט נאָך אויס די נע־מען פֿון די אבֿלים און גלײַקלעכע יורשים: די לײַבלעכע מוטער פֿרוי שׂרה קאַלמאַן, אַלמנה נאָך א הענדלער, און די 5 קינדער: באַבעט בעטלהיים, פֿרוי פֿון א פֿרעסבורגער הענדלער, רעגינע גוטמאַן, פֿרוי פֿון א הענדלער אין רעג־ניץ, אונגארן, קאַטאָן (קאַטערינע) פּאָפּענהיים, פֿרוי פֿון א פֿרעסבורגער הענד־לער, לעאָן קאַלמאַן, פֿרעסבורגער הענדלער, מאָריץ קאַלמאַן, ווינער בוכהאַל־טער. דער פּראָטאָקאָל איז מוסיף מיט אַמטלעכער פּינקטלעכקייט: „אַלע פֿול־יעריק און איצט דאָ (אין ווין), די מוטער מיט די איבעריקע 4 קינדער שטייען אײַן אין דער אַכסניה צו דער הייליקער דרײַפֿאַלטיקייט אין דער אינעווײַ־ניקסטער שטאָט".

---

5 ווינער שטאָטישער ארכיון: צוואות, ירושה־פּאַפּאַכן.

אַנטאָן קאַלמאַן, דער יונג פֿאַרשטאָרבענער גבֿיר אַדיר וואָס האָט געשטאַמט פֿון רבנים און איז געווען אַ קינד פֿון דער פֿרומער פּרעסבורגער קהילה, האָט זיך געהאַט געשמדט מיט יאָרן פֿריִער. אין די אַקטן געפֿינען מיר קיין שום רמז ניט אויף דעם, וואָס האָט אים דערצו געפֿירט. ווי אַ קריסט האָט ער געלעבט און ווי אַ קריסט איז ער געשטאָרבן, און מען האָט אים באַגראָבן אויף מאַצלײַנסדאָרפֿער צווינטער. דעם משומדס קבֿר האָט דעם נומער 910.

ווי נאָר מען האָט אָפּגעגעבן דעם פֿאַרשטאָרבענעם דעם לעצטן כּבֿוד, איז דאָס לעבן אַוועק מיט זײַן געוויינטלעכן וועג. ניט נאָר די געשעפֿטן אויף דער בערזע גייען ווײַטער — ווי עס שטייט אינעם אַקט — אָן אָפּהאַלט, אויך די יורידישע פֿאָרמאַליטעטן גייען זייער אָנגעצייכנטן וועג: צוויי טעג נאָכן טויט ווערט צונויפֿגעשטעלט דער וויכטיקער פּראָטאָקאָל וואָס מיר ברענגען ווײַטער: „מיר אונטן געחתמעטע באַשטעטיקן דערמיט און מיר זײַנען גרייט דערויף צו שווערן, אַז דעם 11טן מערץ 1822 10 אַ זייגער בײַ נאַכט האָט הער אַנטאָן קאַלמאַן געלאָזט רופֿן צו זיך דעם הער ד״ר פֿון רעכט יאָזעף היע, כּדי צו זאָגן זײַן לעצטן ווילן, און אָט דעם לעצטן ווילן זײַנעם האָט ער גע־זאָגט אין בײַזײַן פֿון הער ד״ר פֿון רעכט יאָזעף היע און אין בײַזײַן פֿון אונדז אונטן געחתמטע עדות, נאָך דעם ווי ער האָט אונדז אויך געבעטן צו זײַן עדות פֿון זײַן צוואה וואָס ער האָט אַרויסגעזאָגט צווישן 10 און 11 אַ זיי־גער בײַ נאַכט בײַ די פֿולע געדאַנקען.

ערשטנס: זײַן מוטער און אַלע זײַנע מיטקינדער זאָלן זײַן גלײַכע יורשים פֿון זײַן פֿאַרמעגן.

צווייטנס: עס זאָל אויסגעצאָלט ווערן דעם הער ריטמײַסטער שטראַק, כּל זמן ער לעבט, פּראָצענטער פֿון צוואַנציק טויזנט גולדן אין דער אָנגענומע־נער וואַליוטע, דער קאַפּיטאַל פֿון די צוואַנציק טויזנט גולדן זאָל געהערן נאָך זײַן טויט צו זײַנע קינדער וואָס וועלן לעבן דעמאָלט אין גלײַכע חלקים.

דריטנס: אַלע מענטשן, וואָס אַרבעטן בײַ אים זאָל מען אויסצאָלן שכירות פֿאַר דרײַ יאָר.

פֿערטנס: דעם הער ד״ר מעדיצין שעפֿער זאָל מען אויסצאָלן צוויי טויזנט גולדן אין דער אָנגענומענער וואַליוטע.

פֿינפֿטנס: דעם הער פּראָפֿעסאָר קערן זאָל מען אויך אויסצאָלן צוויי טויזנט גולדן אין דער אָנגענומענער וואַליוטע.

זעקסטנס: דעם הער דאָקטאָר הויף־ און געריכטס־אַדוואָקאַט יאָזעף היע זאָל מען אַרויסגעבן אַלע יאָר כּל זמן ער לעבט טויזנט גילדן אין 20־קרײַצער־דיקע מטבעות[6]. חוץ דעם האָט הער אַנטאָן קאַלמאַן אויפֿגעגעבן אים, ער זאָל האָבן די השגחה איבער דער אויספֿירונג פֿון זײַן צוואה און פֿירן אַלע גע־

---

6 דער תּנאַי אויסצוצאָלן אין קלינגעדיקע מטבעות איז אַ מיטל זיך צו פֿאַרזיכערן אַנטקעגן פֿאַלן פֿון דער וואַליוטע.

שעפֿטן, ביז די צוואה וועט ווערן אויסגעפֿירט. דער פֿאַרשטאָרבענער הער אַנטאָן קאַלמאַן האָט אים געמאַכט פֿאַרן אַפּוטרופּוס פֿון די מינעריעריקע יורשים און פֿאַר די וואָס זײַנען ניטאָ אין ווין און האָט אים איבערגעגעבן די אַדמיניסטראַציע פֿון זײַנע הײַזער אין ווין אויף צוויי יאָר, כדי מען זאָל זיי ניט פֿאַרקויפֿן פֿריִער ווי אין צוויי יאָר אַרום.

כדי צו באַשטעטיקן די ריכטיקייט פֿון דעם האָבן מיר זיך דאָ געחתמעט ווי עדות פֿון דער אַרויסגעזאָגטער צוואה.

דאָס איז געשען אין ווין דעם 13טן מערץ 1822.

פֿרידריך שעפֿער, דאָקטאָר מעדיצין, געריכטלעכער עדות. יאָזעף היץ, דאָקטאָר, געריכטלעכער עדות. א חתימה וואָס מען קען ניט איבערלייענען, געריכטלעכער עדות. ווינצענץ קערן, קיזערלעכער און קיניגלעכער לײַבכירורג און פּראָפֿעסאָר, געריכטלעכער עדות. לעאָפּאָלד נאַטאַן, מאַגיסטער פֿון כירורגיע, געריכטלעכער עדות. יאָהאַן גאַסנער, מאַגיסטער פֿון כירורגיע און גינעקאָלאָגיע, אָפּעראַטאָר און ערשטער כירורג פֿון דעם קייזערלעכן און קיניגלעכן אַלגעמיינעם שפּיטאָל, געריכטלעכער עדות.

די דאָזיקע צוואה בעל־פּה, וואָס איז אָפּיציעל פֿאַרפֿנטלעכט געוואָרן, האָט מען געבראַכט דעם 13טן ה״ח אָפֿענערהייט אין גריכט צום אויפֿהיטן און אַרויסצוגעבן קאָפּיעס, אויב מען וועט פֿאַרלאַנגען.

## דער ווינער מאַגיסטראַט

דעם 14טן מערץ 1822.

לויט דעם אַלגעמיינעם ציווילן קאָדעקס, וואָס איז שוין יעמאָלט גילטיק געווען אין עסטרײַך, איז בײַ געוויסע אומשטאַנדן א צוואה בעל־פּה געווען מיגלעך. דאָס האָט מען דאָ אויסגענוצט א האַלב שעה פֿאַרן טויט, ווי עס ווײַזט א פֿאַרלײַך פֿון די דאָטעס. ניטאָ קײן סימנים, אַז דער „לעצטער ווילן" זאָל ניט זײַן טאַקע דער אמתער ווילן פֿונעם פֿאַרשטאָרבענעם, הגם די באַגעגעניש מיט דער מוטער און די שוועסטער און ברידער, האָט געוויס אויף דעם נוטה־למותדיקן קראַנקן געמאַכט א פּסיכיאָגישן אײַנדרוק. דאָס וואָס ער האָט געריכטלעכן אַזוי פֿיל עדות, גאַנצע זעקס, איז דאָס דערפֿאַר, וואָס דרײַ עדות, דער יוריסט און צוויי דאָקטוירים, האָבן געקראָגן חלקים פֿון דער ירושה און האָבן ניט געקאָנט זײַן קיין עדות פֿאַר זיך אַליין. דער נגיד וואָס האָט באַשאַנקען מיט ברייטער האַנט אַלע זײַנע דינגער, האָט אַוועקגעגעבן א היפּשן פֿאַרמעגן א ריטמײַסטער שטראַק און זײַנע קינדער; די סיבות דערפֿון בלײַבן ניט קלאָר. קאַראָלינע קאַלמאַן, דעם פֿאַרשטאָרבענעמס פֿרוי, ווערט אין דער צוואה מיט קיין איין וואָרט ניט דערמאָנט און איר ווערט קיין איין גרײַצער ניט אײַנגעטיילט. זיי זײַנען שוין לאַנג זיך פֿונאַנדערגעגאַנגען, דער גט־אָפּמאַך איז געווען געמאַכט דעם 1819/VIII/14. אין דעם אָפּמאַך האָט אַנטאָן קאַלמאַן פֿאַרזיכערט זײַן פֿרוי א שטיצע פֿון 2.400 פֿלאָרין א יאָר אויפֿן גאַנצן לעבן און

דעם דעקונג־קאַפּיטאַל 48.000 פּלאָרין האָט ער געלאָזט אַרײַנטראָגן ווי אַ הי־פּאָטעק אויף זײַן הויז נומ׳ 457.

אַ רענטע פֿון 200 פּלאָרין אַ חודש איז געווען לחלוטין ניט צו פֿיל פֿאַר אַ צעפּעשטשעטער דאַמע וואָס איז געווען געווײַנט צו רײַכקייט. איז קיין חידוש ניט וואָס מען האָט מורא געהאַט פֿאַר שוועריקייטן פֿון איר צד. כּדי אויסצומײַדן אַפֿילו יורידיש ניט־מאָטיווירטע תּביעות וואָס וואָלטן אָבער געקענט פֿאַרשלעפּן דעם ענין, איז מען דעם 1822/III/26 דורכגעקומען מיט קאַראָלינע קאַלמאַן אַזוי, אַז די יורשים האָבן זיך מתחייב געווען אויסצוצאָלן אין משך פֿון 8 טעג 20.000 פּלאָרין מזומנים און איר ביזאיצטיקע יאָריקע רענטע צו העכערן פֿון 2.400 פּלאָרין ביז 5.000. אין די רכילות־קרײַזלעך פֿון אַלטן ווין האָט מען געשמועטט, אַז קאַראָלינע קאַלמאַן, געב׳ פּאָן גאַסנער, איז פֿון לאַנג אָן געווען די געליבטע פֿון אַ גראַף פּאָן שטאַרהעמבערג. זי איז געשטאָרבן אין ווין דעם 4טן מערץ 1831, 36 יאָר אַלט. דאָס וואָס זי האָט געמאַכט דעם גראַף גונדאַקאַר פּאָן שטאַרהעמבערג? פֿאַרן יורש פֿון איר פֿאַר־מעגן, האָט באַשטעטיקט דעם קלאַנג. לויט איר פֿאַרלאַנג איז זי באַגראָבן געוואָרן לעבן איר מאַן אַנטאָן קאַלמאַן אויפֿן מאַצלײַנסדאָרפֿער צווינטער. צי האָט זי דאָס געטאָן פֿון פּיעטעט צום אָפּגעשטאָרבן מאַן, אָדער מיטן אויסקוק ניט צו פֿאַרקלענערן די ירושה וואָס זי האָט געלאָזן דעם געליבטן דורך די הוצאות פֿון אַ נײַעם קבֿר? דער היסטאָריקער איז ניט אַלע מאָל גענוג פּסי־כאָלאָג, אַז ער זאָל פֿאַרשטיין די סתּירות אין די טעכצן פֿון אַ פֿרוי 8.

די פּראָצעדור פֿון באַשטעטיקן די צוואה און איבערגעבן די ירושה איז דערווײַל זיך געגאַנגען דעם וועג, וואָס איז געווען זינט לאַנג איינגעשטעלט דורך די עסטרײַכישע געזעצן. מען האָט פֿאַרלאַנגט פֿון די יורשים, זיי זאָלן צושטעלן געבוירן־מ ע ט ר י ק ע ס. פֿאַר זיך אַ גערעכטע פֿאָדערונג, און פֿאַרן עסטרײַכישן ריכטער אַ זאַך וואָס קאָן גאָר אַנדערש ניט געמאַלט זײַן. פֿאַר יידן איז דאָס אָבער געווען אַ פֿאַרדרייענישׂ, ווײַל קיין מאָל זײַנען בײַ זיי קיין מעטריקאַלישע ביכער ניט געווען געפֿירט. עס איז גאָר ניט משער צו זײַן, ווי גרויס עס איז דער שאָדן דערפֿון, וואָס די פֿאַראָרדענונג פֿון טרידענטער

---

7 אַנטאָן גונדאַקאַר גראַף פּאָן שטאַרהעמבערג, געבוירן־מאַיאָר און ריטער פֿונעם מאריע־טערעזע־אָרדן, געבאָרן אין ברין 1776/III/26, געשט׳ אין בערגהײַן 1842/X/12.

8 דער גאַנצער פֿאַרמעגן אירער האָט באַטראָפֿן 9.644 פֿל׳, דערפֿון צירונג 4.133 פֿל׳, בגדים און וועש 476 פֿל׳, שטובזאכן און שטוביקע וועש 3.925 פֿל׳, פֿערד און וואָגן 1.110 פֿל׳. די אומגעווײַנטלעך גרויסע ציפֿער פֿון 3.925 פֿל׳ קומט דערפֿון, וואָס די רעגיסערין, אַן אלמנה אָן קינדער, האָט פֿאַרנומען אַ דירה פֿון 9 צימערן אינעם הויז נומ׳ 766. דער וועכט פֿון די מטלטלין פֿאַרטיילט זיך אויף די אײַנציקע צימערן אַזוי: 200 — 240—760 — 940 — 80 — 220 — 160 — 265 — 60. עס קומט נאָך צו 55 פֿל׳ אויף צימער פֿון די באַזונדערע, 25 פֿל׳ אויפֿן פֿירהויז, 740 פֿל׳ אויף דער קיך און 150 פֿל׳ פֿאַר שטובזיקע וועש. די סומע פֿון 20.000 פֿל׳ אַפּטרעגלט וואָס זי האָט געקראָגן מיט 9 יאָר פֿריער איז צו איר טויט משמעות שוין ניט געווען, אָדער זי איז שוין ניט געווען גאָנץ.

קאָנציל (1562) אײַנצופֿירן מעטריקאַלישע ביכער אין אַלע קאַטוילישע לענדער, וועלכע די פּראָטעסטאַנטישע רעגירונגען האָבן גלײַך נאָכגעמאַכט, איז ניט אָנגע־נומען געוואָרן אויך אין די ייִדישע קהילות. וואָס פֿאַר אַ שלל היסטאָרישן מאַטעריאַל, ווי פֿיל היסטאָריש וויכטיקע דאַטעס וואָלטן אויפֿגעהיט געוואָרן! אין פּרעסבורג איז צו יענער צײַט אויך געווען אוממיגלעך צו קריגן פּערזענ־לעכע דאָקומענטן אויפֿן סמך פֿון ריכטיקע מעטריקאַלישע ביכער. די איינציקע ברירה איז געווען אין אַזאַ פֿאַל, צו ברענגען אַ באַשוואָרנע עדות פֿון צוויי אַלטע לײַט. אין אונדזער פֿאַל האָט די פֿאַמיליע קאַלמאַן מיט איר געניטן אַדוואָקאַט אויסגעקליבן אַן אַנדערן, אַ חשובֿערן וועג. זיי האָבן אַרויסבאַקומען אַ געהעריקן דאָקומענט, געחתמעט פֿון די רבנים, דיינים און ראָשי־הקהילה און באַשטעטיקט דורך דער אָרטיקער רעגירונגס־מאַכט. דעם דאָזיקן דאָקומענט ברענגען מיר דאָ אין אָריגינאַל.

אָט דער דאָקומענט וואָס איז אינטערעסאַנט סײַ מיט זײַן אינהאַלט, סײַ מיט זײַנע חתימות, איז פֿאַרטיק געוואָרן זייער גיך, אין משך ס״ה פֿון 5 טעג.

## Amtliches Zeugniß

Wir Endesgefertigte Ober- und unter-Rabiner Richter, Beysitzer und beeidete Notare als Vorsteher und Beamte der israelitischen Gemeinde zu Presburg bestättigen hiemit der Wahrheit zu Steuer kraft unsers Amtes und der uns aufhabenden Pflicht, daß der am 13. Ellul im Jahr 5568 id est 5. September 1808 hier verstorbene Herr Calmann Sohn des Herrn Aaron aus Wannefried allhier ansäßiger Handelsmann und Mitglied dieser Gemeinde war, daß ferner derselbe nur einmahl und zwar mit der noch lebende[n] Frau Sorl (Sara) Calman gebohrene Brüll [9] sich vereheliget und mit derselben während der Dauer seiner Ehe nicht mehr als folgende Kinder nähmlich: die Frau Genendel (Babette) Calman und vereheligte Bettelheim, den Herr[n] Aaron (sodann nach empfangener Taufe Anton genannt und den 11ten März d. J. in Wien verstorbenen) Calmann, ferner

---

9 שאַרלאָטע (שרה) קאַלמאַן־וואַנעפֿריד, פֿון דער מישפּחה בריל, איז געווען אַ שוועסטער פֿון באַוווסטן עזריאל בריל אין פּרעסבורג. אירע עלטערן זײַנען געווען זאַנוויל בריליין (1802—1722) (פֿגל׳ וואַכשטיין, Wiener Inschriften, II, 285—289) און חנה, די טאָכטער פֿון לייב קרייליסהיים. אירע זיידע־באָבע פֿון פֿאָטערס צד זײַנען געווען עזריאל בריליין, געשטאָרבן אין ווין אין 1744, און רחל־רוחמה פּאָלאַק (צו דער געשיכטע פֿון די מישפּחות בריליין זע לעוונשטיין, די געשיכטע פֿון ייִדן אין דער קורפּפֿאַלץ, און אַ סך באַמערקונגען אין וואַכשטיינס ווערק וועגן מצבֿות). דעם אָנווײַז אויף דער מחותנימשאַפֿט פֿון דער מישפּחה בריליין מיט לייב קרייליסהיים האָב איך צו פֿאַרדאַנקען ד״ר מאַקס שאַי (ניו־יאָרק).

die Frau Rucheme (Regina) Calmann nun vereheligte Guttmann [10], dann die Frau Güttel (Catton) Calmann verehligte Pappenheim, endlich den Herrn Leb (Leon) Callman und den Herrn Mosche (Moritz) Calmann erzeuget habe, daß alle diese Kinder den obbenanten seel. Herrn Aaron (Anton) Calmann ausgenommen noch am Leben und bereits großjährig sind, und daß ferners keine eheliche Descendenz der obbemelten Eheleute Calman Sohn des Herrn Aaron aus Wannefried und Sorel (Sara) Calmann vorhanden war oder noch vorhanden sey. Urkund dessen folgt unsere eigenhändige Fertigung und Beydruckung des Gemeinde Sigil.

Preßburg den 22ten März 1822.

Moses Schreiber Ober Rabiner [11]
Markus Tosk Unter Rabiner [12]
allda
Sallomon Frankel
Under Rabiner
Moysis Lobl Schehnfeldt
beeideter Notär

(L. S.) [18]

Wolf Breisach [13]
Richter
Abraham Hirsch Lemberger [14]
Aaron David. Beysitzer [15]
Hirsch Moses Schlesinger [16]
als Beisitzer
Simon Prager [17]
Aaron Lipman Janowsky
beeideter Notar

---

10 זי איז זיכער א נאָמען נאָך איר עלטער-באָבען רחל-רוחמה ברילין, געשטאָרבן אין ווין דעם 1729/VI/19; פֿגל' וואַכשטיינס Wiener Inschriften, זז' 188—190 און ד"ז Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt, ז' 198.

11 דעם באַוווסטן פּרעסבורגער רבֿס (חתם סופֿר) חתימה אין לאַטײַנישע אותיות טרעפֿט מען זייער זעלטן.

12 מאַרקוס טאָסק, געבאָרן 1749, געשטאָרבן אין פּרעסבורג 1837 (Magyar Zsido Lexicon). די ידיעה אין דעם לעקסיקאָן (ז' 911), אַז זײַן געבוירן-אָרט איז טאָסקא אין איטאַליע איז דוכט מיר ניט ריכטיק. איך בין משער, אַז גיכער איז ער געבאָרן אין א סלא-ווישן אָרט, א שטייגער טויסק Tausk, און איך האַלט, אַז דער נאָמען איז אידענטיש מיט טויסיג Taussig. א חשובֿע מישפּחה מיטן נאָמען טויסק (Taussk) לעבט אין 18טן י"ה אין בערלין (פֿגל' זינגערמאַן, Die „Lippmann-Tauss"-Synagoge, זז' 8—11).

13 וואָלף ברײַזאַך איז געווען איינער פֿון די 16 מאַן וואָס לעאָפּאָלד גראַף פּאַלפֿי (Pallfy) האָט דעם 1818/VI/26 נאָמינירט ווי העלפֿאָרגאַנען פאַר דער קהילה-אָנפירונג (Judaica, העפֿט 7—8, ז' 16). ווי מען קען זען פֿון אונדזער דאָקומענט, שטייט ער קאַרגע פֿיר יאָר שפּעטער בראש פֿון דער פֿאַרוואַלטונג. פֿגל' וועגן אים אויך ד"ר מאַקס שאַי אין Zeitschrift für Geschichte der Juden in der Tschechoslowakei, ז' 88, 108 און 153.

14 א. ה. לעמבערגער (1776—1834); ביאָגראַפֿישע סקיצעס וועגן אים אין „Beth El, Ehrentempel berühmter ungarischer Israeliten" און לעצטנס אין Judaica, העפֿט 1—2, ז' 3—7.

15 אַהרון-דוויד איז זיכער אידענטיש מיט אַהרון דוויד איריץ וואָס שטייט אין דער רשימה פֿון די 16 מאַן וואָס גראַף לעאָפּאָלד פּאַלפֿי האָט נאָמינירט (Judaica, העפֿט 7—8, ז' 16).

16 הירש-משה שלעזינגער איז מיסתמא א זון פֿון משה ל. יפֿה-שלעזינגער.

17 שימעון פּראַגער איז אויך פֿאַראַן אין דער דערמאָנטער רשימה פֿון 1818.

18 די אויפֿשריפֿט אויפֿן שטעמפּל איז אַזא: Sigil dar Graf Palffyschen Schutz Judengemeinde Pressburg מיט א מגן-דוד אין מיטן.

Von Seiten der Presburger Schloßhauptmanns Herrschaft wird zur Steüer der Wahrheit hiemit bestättiget, daß voreingesetztes Zeugniß die hiesige Gemeinde auszustellen berechtiget ist, und auch so unterfertiget zu haben bescheiniget wird.

Sig. Presburg den 22.ten März 1822

(L. S.) Kölberl

Kanzley Director der Presburger Schloßhauptmanns Herrschaft.

Preinsertum Testimonium Judaicae communitatis Posoniensis Varalyensis in optima forma expeditum pro plena eidem tribuenda fide, propriae quoque manus meae subscriptione, et usuali sigillo roborandum esse duxi.

Sig[illatum] Kossuth 23. Marty [1]822

Joannes Fekete de Galantha

I. Comitatus Posoniensis Ord. Vice Comes

Joannes Petok de Szamos-Szegh

I. Comitatus Posoniensis Ord. Judex nobilium

Praesens documentum eiusdemque subscriptiones ac sigilla gemina ac authentica esse confirmo.

Viennae die 27. Martii [1]822.

Sacrae Caes. et. reg. Apostolicae Majestatis Camerarius actualis intimus status Consiliarius Aurei velleris eques, I. Cottus Hontensis supremus ac perpetuus et per I. regnum Hungariae pincernarum regalium magister ac per idem regnum Hungariae regius aul. prout et insignis ordinis St. Stephani Regii Apost. cancellarius.

Princeps Franciscus Kohary [19]

(L. S.)

---

19 פראנץ יאזעף פירשט פאן קאהארי v. Kohary de Csabragh et Sytnia ק״ק קאמערער, אינגערישער הויפקאנצלער (1760—1826). אט דעם הויכן אונגערישן מלוכה-באאמטן האט זיך זינט ער לעבט ניט געחלומט, אז זייַנע קינדער און קינדסקינדער וועלן זיצן אויף אייראפעיִשע טראנען, און אז איינער פון זייַנע אוראייניקלעך וועט זייַן דער קיסר פון עסטרייַך. א דאנק קיסר פראנץ I, וואס האט ניט געוואלט, אז דער גרויסער פארמעגן פון די קאהאריס זאל אריינפאלן צו פראטעסטאנטישע פירשטן, האט דעם פירשטס טאכטער פרינצעסין מאריע אנטאניא (1797—1862) חתונה געהאט אין יאר 1816 מיטן פרינץ פערדינאנד געארג אויגוסט פון זאקסן-קאבורג-גאטהא (1785—1851). צו די פיל קינדער און קינדסקינדער פון דעם זיווג געהערן די פארטוגעזישע מלכים פערדינאנד II, פעדרא V און לודוויג I, די פאמיליע פון די סאקסישע מלכים, דער בולגארישער קיניג פערדינאנד און דער עסטרייַכישער קיסר קארל.

מיר קענען זיך פֿאָרשטעלן, ווי שווער עס איז געווען פֿאַר די רבנים און פֿאַר די פֿרומע פּרנסים אָנצושרײַבן דעם נאָמען פֿון דעם משומד. פֿון דעם דאָקו־מענט דערוויסן מיר זיך חוץ דעם, אַז דער פֿאַרשטאָרבענער האָט לכתחילה געהייסן אַהרן נאָך זײַן זיידן אַהרן וואַנעפֿריד, וואָס איז, בכן, געשטאָרבן פֿאַר 1777. די חתימות זײַנען, שוין אָפּגערעדט וועגן זייער ווערט ווי אויטאָ־גראַמען, אַ וויכטיקער מקור פֿון ידיעות וועגן די פּרעסבורגער קהילה־באַאַמטע. דער דאָקומענט טראָגט נאָך דעם אַמטלעכן שטעמפּל און די באַשטעטיקונג פֿון דעם פּרעסבורגער רעגירונגס־אָרגאַן און אויך די באַשטעטיקונג פֿון ווינער אַמט, געחתמעט דורך דעם פֿירשט קאָהאַרי, וואָס איז באַרימט געוואָרן דורך זײַנע קינדסקינדער.

אין מיטן די יורידישע און פֿינאַנציעלע געשעפֿטן איז אָפּגעריכט געוואָרן אַ פֿריילעכע פֿאַמיליע־שימחה. דעם 9טן מאַי 1822 האָט מאָריץ קאַלמאַן, וואָס האָט געאַרבעט אַ סך יאָרן בײַם ווינער סוחר ישעיה פּאָנצען [20] ווי אַ בוכהאַל־טער, חתונה געהאַט מיט זײַן שעפֿס 19־יאָריקער טאָכטער קאַראָלינע פּאָנצען, דער רײַך געוואָרענער אָנגעשטעלטער איז געוואָרן אַ פּאַסיקער שידוך.

דעם 27סטן יולי 1822 איז אָפּגעגעבן געוואָרן אונטער אַ שבֿועה אַ דין־וחשבון וועגן דער גרייס פֿונעם פֿאַרמעגן וואָס איז באַשטאַנען פֿון אַזעלכע פּאָזיציעס:

| | | |
|---|---|---|
| מזומנים . . . . . | 417.187 | פֿל מיט 25 קר |
| עפֿנטלעכע און פּריוואַטע אָבליגאַציעס . | 2.037.233 | פֿל מיט 30 קר |
| נחלאות . . . . . | 312.000 | פֿל |
| | 2.766.420 | פֿל |

די נחלאות זײַנען באַשטאַנען פֿון צוויי גרויסע ווינער הײַזער: דער פֿירגאָרנ־דיקער הויף נומ׳ 588 (גונדעלהאָף), וואָס מען האָט געשאַצט אויף 260.000 פֿל, און דער דרײַגאָרנדיקער הויף נומ׳ 457, געשאַצט אויף 52.000 פֿל. פֿון דער סומע 312.000 פֿל זײַנען אַראָפּגעגאַנגען אָפּצאָלן, וואָס מען האָט באַדאַרפֿט אַרײַנטראָגן פֿאַרן שפּיטאָל־ און פֿאַרן צדקה־פֿאָנד א״אַ, ס״ה אויף 131.909 פֿל, אַזוי אַז דעם ריינעם ווערט פֿון די נחלאות האָט מען אָנגענומען פֿאַר 180.090 פֿל מיט 49 קר. פֿון דער סומע איז נאָך ווײַטער אַראָפּ 7.503 פֿל מיט 55 קר ירושה־שטײַער (מערניט די מוטער איז געווען פּטור פֿון דעם שטײַער) און 11.880 פֿל פֿאַרן אַרויספֿירן קאַפּיטאַל. פֿון דעם אָפּצאָל איז געווען פֿרײַ מער־

---

20 ישעיה פּאָנצען, ווינער סוחר; געבאָרן אין ניקאָלסבורג 1778.VIII.23, געשטאָרבן אין ווין 1844.XII.21. ער האָט חתונה געהאַט מיט שרה לײַדעסדאָרף (געב׳ אַרום 1778, גע־שטאָרבן אין ווין דעם 1853.V.25). איידער ער איז אַריבערגעפֿאָרן קיין ווין, האָט ער לאַנג געוווינט אין פּרעסבורג. זײַן נאָמען ווערט דערמאָנט אין דער פּרעסבורגער רשימה נדבֿות פֿונעם יאָר 1809 (Judaica העפֿט 7—8, ז׳ 28). לויט זײַן מישפּחה־ליסטע פֿון 1819.XII.11 (אַרכיוו פֿון דער ווינער ייִדישער קהילה) האָט ער געהאַט דרײַ קינדער: לודוויג יוסף, דאָקטאָראַנט, 22 י״א, פֿאַני 19 י״א, קאַראָלינע 16 י״א.

ניט מאָריץ קאַלמאַן[21], ווײַל ער האָט שוין פֿון לאַנג געווינט אין ווין: דעם פֿאַרשטאָרבענעמס מוטער און די שוועסטערס האָבן געמוזט צאָלן אַרויספֿיר-געלט, ווײַל אונגארן, וואָס צו איר האָבן געהערט פֿרעסבורג און רעכניץ, האָט זיך אין דער דעמאָלטיקער עסטרײַכישער מאָנאַרכיע געריכט בנוגע שטײַערן פֿאַר אויסלאַנד.

ווי מיר האָבן געזען פֿון דער ביזאיצטיקער באַשרײַבונג, איז זיך דאָס געריכט און די מאַכט באַאַנגען אין דער קאָמפּליצירטער פּראָצעדור מיט די ייִדישע יורשים אַזוי ווי מיט גלײַכרעכטיקטע בירגער. אַנדערש איז עס אָבער געווען מיט די הײַזער וואָס האָבן געהערט צו דער ירושה. הגם דער געזעץ וועגן ייִדן פֿון 5טן מאַי 1764[22], וואָס האָט פֿאַרבאָטן ייִדן צו קויפֿן נחלאות אין שטאָט און אין דאָרף, איז געווארן אָפּגעשאַפֿט דורכן טאָלעראַנץ-פּאַטענט פֿון 1782.I.2, פֿון דעסט ווענן האָט מען זיך סײַ אין די געזעצן, סײַ אין דער פּראַקטיק פֿון דער צײַט נאָך נאַפּאָלעאָנען געפֿלײַסט צו שטעלן מניעות אָדער אוממיגלעך צו מאַכן, אַז ייִדן זאָלן זיך אײַנשאַפֿן נחלאות. ייִדן האָבן דאָס געשפּירט ווי אַ גזרה, ווײַל דעמאָלט, אין דער תקופֿה פֿאַר דער מערץ-רעוואָלוציע, זײַנען זיי שוין געווען שפּירעוודיקער ווי זייערע זיידעס, האָבן זיי אָט דעם פֿאַרבאָט געהאַלטן ניט בלויז פֿאַר אַ באַגרענעצונג פֿון זייערע מענטשלעכע רעכט, נאָר אויך פֿאַר אַ פֿינאַנציעלן היזק. ייִדישע קאַפּיטאַליסטן האָבן שוין דעמאָלט געוווסט, אַז ייִדישע עשירות האָט קיין האַפֿט ניט, אַז זי האַלט זיך קוים עטלעכע דורות, און עס איז בײַ זיי געווען שטאַרק די נטיה צו פֿאַרזיכערן זייער רײַכטום פֿאַר זייערע יורשים דורך אײַנקויפֿן נחלאות. אָבער מערניט געצייטלט ווינער ייִדן האָבן געקראָגן דאָס רעכט דורך אַ ספּעציעלער קייזער-לעכער דערלויבעניש אײַנצושאַפֿן זיך הײַזער און ערד, דאָס רובֿ האָט זיך געמוזט אָפּזאָגן דערפֿון, און אַפֿילו נחלאות וואָס אַ ייִד האָט געקויפֿט אויף לי-ציטאַציע, אָדער געקראָגן במתנה אָדער בירושה, האָט ער לויטן געזעץ תיכף געמוזט פֿאַרקויפֿן. מען פֿלעגט אָבער פֿרוון אָפֿרוקן דעם טערמין, און אַ מאָל פֿלעגט זיך דאָס אײַנגעבן. אין אונדזער פֿאַל זײַנען די יורשים געווען אין

---

21 מאָריץ קאַלמאַן, געבאָרן 1793 (?), געשט׳ אין ווין 1868/III/31, און זײַן פֿרוי קאַראָלינע קאַלמאַן, געבאָרן פּאָנצען (געבאָרן אין פּרעסבורג 1803, געשטאָרבן אין ווין 1853/XII/4) האָבן געהאַט צוויי טעכטער: סוסאַנע (געב׳ ווין 1824, געשטאָרבן ווין 1860/XII/9) אין נינע (געב׳ ווין 1826). סוסאַנע האָט חתונה געהאַט אין ווין דעם 18 1843/V מיט יוסף לייטנער, געב׳ אין פּעשט 1814. אין זײַן מישפּחה-ליסטע פֿון 1847/V/3 (ארכיוו פֿון דער ווינער ייִדישער קהילה) זײַנען דערמאָנט זײַנע קינדער: עמיל, 3 י״א און פֿעליקס 2 חדשים אלט. ווי אָפּגעהיט מען דאָרף זײַן בײַם באַנוצן זיך מיט דאַטעס אין דאָקומענטן פֿון יענער צײַט, ווײַזט אַזאַ זאַך: אין די ווינער טויט-מעטריקעס איז פֿאַרשריבן, אַז מאָריץ קאַלמאַן איז געשטאָרבן 1868 צו 87 יאָר, ד״ה ער איז געבאָרן 1781; די חתונה-מעטריקעס ווײַזן אָבער, אַז צו זײַן חתונה אין 1822 איז ער אלט געווען 29 יאָר, ד״ה געבאָרן 1793. צוליב בייַדע דאָקומענטן איז הייסט עס אַן אונטערשרייב אויף 12 יאָר. ס׳איז שווער אָנצונעמען, אַז אַ 44-יאָריקער חתן האָט זיך אויס-געשטעלט פֿאַר אַ 29-יאָריקן.

22 Přibram, Akten und Urkunden I, 374—383.

משך פֿון דרײַ יאָר צײַט בעלי־בתּים פֿון די פֿײַנע ווינער הויפֿן, אַ דאַנק זייער פֿלינקן אַדוואָקאַט[23] ד"ר היע. ערשט דעם 1825.XII.18 האָט מען זיי פֿאַרקויפֿט. די קויפֿער זײַנען געווען די ברידער סאַמועל אויגוסטין און איגנאַץ ריטער פֿאָן נײַוואַל, צוויי משומדים וואָס האָבן געשטאַמט פֿון פּרעסבורג פֿון דער פֿאַמיליע ליידערסדאָרף.

די הײַזער, די עפֿנטלעכע און פּריוואַטע אָבליגאַציעס און די גוואַלדיק גרויסע סומע מזומנים האָבן באַטראָפֿן (שוין נאָכן אַראָפּרעכענען אַלע שטײַערן און אָפּצאָלן) די פֿאַנטאַסטישע סומע פֿון קרוב 2 3/4 מיליאָן גולדן. ווי מיר ווייסן, איז דאָס געלט צעטיילט געוואָרן אויף 6 טיילן; קיינער האָט קיין האַלבן מיליאָן גולדן ניט געקראָגן. פֿון דעסט וועגן דערציילט ניט נאָר די לעגענדע, נאָר די בני־דור ריידן נאָך לאַנג וועגן די נײַע מיליאָנערן, ווײַל צווישן די פֿאַראָרעמטע ייִדן האָט אַ מענטש מיט 100.000 פֿל געגאָלטן פֿאַר אַ מיליאָנער.

עס איז גאַנץ אינטערעסאַנט נאָכצוגיין וואָס איז געוואָרן מיט די אוצרות גאָלד, וואָס איז אַרײַן אין דער אָרעמער ייִדישער גאַס. דאָס געלט וואָס עס האָט געקראָגן דעם פֿאַרשטאָרבענעמס מוטער איז אַוועק קיין אײַזנשטאַט צו איר שוועסטער פֿראַנציסקאַ וואָלף. דאָ איז עס מיט אַ סך נוצן אויסגעגעבן געוואָרן אויף צדקה און אויף סאָציאַלער הילף און עס האָט געהאָלפֿן אַוועקשטעלן אויף די פֿיס אַ סך מענטשן[24], די זעלביקע זאַך קען מען זאָגן וועגן דעם גאָלד וואָס איז אַוועק קיין רעכניץ; אַ לאַנגע צײַט האָט מען נאָך געלויבט די פֿאַמיליע גוטמאַן פֿאַר איר פֿילאַנטראָפּיע און פֿאַר אירע אויפֿטוען לטובֿת הכלל. (פֿגל, בן חנניה, VII, ז' 406; VIII ז' 761).

---

23 יאָזעף היע (Hye Edler von Hyeberg), געב' אין ווין 1777/II/16, געשט' אין אָבערדעבלינג 1851/III/30, ד"ר פֿון יורי, אַדוואָקאַט, נאָטאַר, דעקאַן פֿונעם יורידישן פֿאַקולטעט פון ווינער אוניווערסיטעט. זײַן סאָכטער מאַריאַ פֿאָן היע (1806—1842) האָט אין יאָר 1835 חתונה געהאַט מיט איר קרוב פֿרײַהער אַנטאָן היע פֿאָן גלונעק, שפּעטער רעקטאָר פֿון ווינער אוניווערסיטעט און עסטרײַכישער יוסטיץ־מיניסטער. זײַן רײַכע ביבליאָטעק — 7.000 יורידישע ביכער — האָט זיך אײַנגעשאַפֿט די נאַציאָנאַלע און אוניווערסיטעטישע ביבליאָטעק אין ירושלים. אינעם אָרגאַן פֿון דער ביבליאָטעק „קרית ספֿר" י"ג 2 ז' 162 איז געמאָלדן בקיצור, אַז עס איז אײַנגעשאַפֿט געוואָרן די ביבליאָטעק פֿונעם „הער היע". דאָ פֿעלט ביבליאָגראַפֿישע פּינקטלעכקייט. אויב צוליב פֿאַלש פֿאַרשטאַנענער דעמאָקראַטיע איז דורכגעלאָזן דער אַדל־טיטל פֿונעם געוועזענעם בעל־הבית, האָט מען דאָך לפּחות ניט געדאַרפֿט אויסגלאָזן דעם ערשטן נאָמען און דעם „גלונעק". ס'וואָלט זיכער געווען אַ מעלה, ווען מען דערמאָנט, אַז די ביכער וואָס זײַנען איצטער פֿאַראַן אין דער אוניווערסיטעט־ביבליאָטעק אין ירושלים האָבן אַ מאָל געהערט צו אַ מאַן וואָס איז געווען אַ גאַנץ באַקאַנטער געלערנטער און יוסטיץ־מיניסטער אין זײַן לאַנד.

24 פֿראַנציסקאַ (פֿרומעט) ברילין (1770—1849) איז געווען די פֿרוי פֿון יאָאַכים וואָלף אין אײַזענשטאַדט. פֿגל' וואַכשטיין Grabschriften des alten Judenfriedhofs in Eisenstadt, זז' 252—262. וועגן איר אָפּשטאַם און וועגן אָפּשטאַם פֿון איר שוועסטער שרה קאַלמאַן פֿגל' אויך וואַכשטיין Das Testament des Gottlieb Saphir, in: Archiv für jüd. Familienforschung, Kunstgeschichte und Museumswesen, red. Paul J. Diamant און אויך Die Familie Wolf, שלשלת היוחסין I, V, VI.

דעם גרעסטן חלק האָט אָבער געקראָגן פּרעסבורג. דאָ האָט געלעבט משה בעטעלהיים און וואָלף פּאַפּענהיים, און דעם גרויסן פּאַרמעגן וואָס זיי האָבן געקראָגן האָבן זיי אויף אַ פּיינעם אופּן אויסגעגעבן אויף צדקה און לטובת הכלל. זיי און זייערע קינדער און קינדסקינדער האָבן מיט דעם געלט ניט נאָר אויפגעהאַלטן די בארימטע פּרעסבורגער ישיבה, נאָר האָבן אָפט געמוזט זיך לאָזן אַ סך קאָסטן, כדי מבטל צו זיין די פּרווון צו פּאַרמאַכן די ישיבה. בשעת עס איז אין יאָר 1868 אָפּגעהאַלטן געוואָרן דער אונגעריש־ייִדישער לאַנדקאָנגרעס, און דאָרטן האָט זיך געפּירט אַ שארפּער קאַמף צווישן די אָרטאָדאָקסישע ייִדן און די רעפֿאָרמאַטאָרן, זיינען זיי געווען פֿון די אַקטיוסטע אויף דער זייט פֿון די וואָס האָבן געוואָלט אויפֿהאַלטן די טראַדיציאָנעלע ייִדישקייט, זיי זיינען געווען די פּירער פֿון דער אָרטאָדאָקסיע, וואָס האָט זיך איבער אַ נייס געהאַלטן אין שטאַרקן. סוף־כל־סוף קומט דאָס טאַקע אויס ווי אין אַ מעשׂה לע: אָט די אַלע אַרבעטן אויפֿצוהאַלטן ייִדישקייט זיינען אין גרונט געווען מיגלעך אַ דאַנק דער ירושה פֿון אַ משומד.

# אַ פּראָגער פּאַמיליען־מגילה פֿונעם יאָר 1732

פֿון ש. פֿרידלאַנד (פּראָג — דענעבאָרג)

## אייניקע פּאָרבאַמערקונגען

דער פּ"י פֿון דער דאָזיקער מגילה (פּאַרמעט, 9 בלעטער 15×20; דאָס ערשטע זײַטל — אײַנגעפּאַסט אין אַ רעמל פֿון פּרימיטיוו געמאָלטע, פּאַרשיידן קאָלירטע קווייטן; דער טעקסט — ויהי — הייבט זיך אָן אויפֿן דריטן זײַטל; דאָס צווייטע און לעצטע—לייִדיש) געפֿינט זיך אין דער פּראָגער קהילה־ביבליאָטעק. דער ביבליאָטעקער ד"ר יאַקאָבאָוויץ האָט אָפּגעדרוקט אינעם Věstník židovské obce náboženské v Praze (1937, № 3) דעם אינהאַלט פֿון דער מגילה. אין דער הקדמה צו זײַן אַרטיקל ווײַזט ער אָן, אַז די ביבליאָטעק פּאַרמאָגט עטלעכע יִד'־טײַטשע כתבֿ־ידן פֿון דעם מין. צום באַדויערן קאָן אַ זײַטיקער פּאַקטיש ניט צוקומען צו זיי. פּאַר וואָס? — דאָס איז משמעות אַ סוד פֿון דער אָנפּירונג פֿון דער ביבליאָטעק.

מיט דעם מגילה־פ"י פֿונעם יאָר 1732 האָב איך געהאַט די מיגלעכקייט צו באַקאָנען זיך ערשט נאָך דעם ווי עס איז געווארן אָפּגעדרוקט ד"ר יאַקאָבאָוויצעס אויבן דערמאָנטער אַרטיקל.

די מגילה דאַרף — לויט אונדזער מיינונג — אַרויסרופֿן אַ געוויסן אינטערעס סײַ בײַם היסטאָריקער (און לִיטעראַטור־היסטאָריקער) סײַ בײַם לינגוויסט.

די געשעענישׂ, וואָס ווערט באַשריבן אין אונדזער מגילה, הגם זי איז שייך צו איין יִיד, האָט זי אָבער געקאָנט טרעפֿן אויך מיט יעדער אַנדער יִידן פֿון זײַן גראַד. אין אַ פּשוטער פּאָלקסטימלעכער שפּראַך ווערט דערצײלט אַ פּאַקט, וואָס איז כאַראַקטעריסטיש פֿאַר יענער צײַט און פֿאַר דעם באַשטימטן אָרט. אין דעם ביטערן גורל פֿון אַ יחיד שפּיגלט זיך אָפּ דאָס לעבן פֿון די יִידישע מאַסן אין יענער עפּאָכע. עס איז געווען אַ צײַט (סוף 17טער און ערשטע העלפֿט 18טער י"ה), ווען דער מצבֿ פֿון יִידן אין מיטל־אייראָפּע האָט זיך שטאַרק פֿאַרערגערט. די פּאָגראָמען ווירטשאַפֿט איז געשטאַנען פֿאַר איר חורבן. דער בעל־מלאָכה פֿון די שטעט איז אין יענער צײַט פֿון שוועריע סאָציאַלע קאַמפֿן געווען דער סאַמע אומרויִקסטער עלעמענט. שטאַרק איז געוואַקסן די קאָנקורענץ צווישן די יִידישע און ניט־יִידישע צעכן*. די

---

* זע ד"ר יאַקאָבאָוויצעס אַרטיקל Die jüd. Zünfte in Prag אינעם Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik № 8. דאָרטן ווערט אויך דערמאָנט דער העלר פֿון אונדזער מגילה, ליבל האַשמאַן שנײַדער (חייט), וואָס איז געווען אַ מיטגליד פֿונעם יִידישן שוסטערשן צעך.

וועלטלעכע און גייסטלעכע מאכט האָט ניט פֿאַרפֿעלט אין די געהעריקע מאָמענטן צו וועגדן די אומצופֿרידנע און אומרויקע עלעמענטן קעגן דעם געטאָ. אָבער אין דעם פֿאַל וועלן די באַוועגונג איז עלול געווען צו קריגן אַ גרעסערן פֿאַרנעם און אַריבערשפרייזן די גרענעצן פֿון געטאָ, האָט די מאַכט זי דער־שטיקט. אָט דעם פֿאַל טרעפֿן מיר טאַקע אין דער מגילה. דער יִיד פֿונעם פּראָגער טענדלמאַרק, וואָס האָט זיך געפֿונען אויסער דעם געטאָ, איז קיין מאָל ניט געווען זיכער מיט זיין לעבן און מיט זיינע סחורות... לעבן דעם טענדל־מאַרק איז געשטאַנען די קירך פֿונעם הייליקן פּאַוועל*: נאָך יעדער מעסע האָט זיך פֿון דאָרטן געקאָנט אַרויסרייסן דער צערייצטער המון און פֿאַרגרע־סערן די צאָל מצבֿות פֿון קדושים אויף דעם פּראָגער בית־עולם. אַ צונויפֿ־שטויס מיט איין יִידן איז עלול געווען צו ברענגען צו אַ צרת־הכלל. וועגן דעם וועט דערציילט אין דער מגילה, און דערציילט אין קאַרגע וועלטער, צי ווייל דער מחבר האָט בעסער נ׳ט געקאָנט שרייבן, צי ווייל דער ענין גופֿא איז געווען אַ געווייסנטלעכער און טאָגטעגלעכער, וואָס עס איז ניט כדאַי גע־וען צו פֿאַרלירן אויף אים קיין סך וועלטער.

די שפּראַך פֿון אַזאַ מגילה קאָן זיין אינטערעסאַנט מיט דעם, וואָס הגם זי איז אײַנגעשטעלט אויף דעם אָנגענומענעם נוסח, איז זי מן הסתם צום נאָענטסטן צו דער פֿאָלקשפּראַך אין דעם פּראָגער געטאָ**. וועלטער איז דער מחבר פון דער מגילה: ליב האָשמאַן אָדער דער סופֿר (נכתב ע״י... ברודא סופֿר...***), דערויף קענען מיר דערווייל ניט געבן קיין ענטפֿער. די ניט־קאָ־רעקטע שרייבונג פֿון די העברעיִשע וועלטער קאָן ניט דינען פֿאַר אַ באַווייז ניט פֿאַר און ניט קעגן, ווייל זעלטן וועלטער עס האָט אין יענע צייטן מקפּיד געווען אויפֿן ענין אויסלייג. די ערשטע פּערזאָן פֿון דער דערציילונג איז אויך אפֿשר נאָר אַ נוסח. ערשט וען מיר וועלן האָבן פֿאַר זיך מער מגילות פֿון דעם מין, וועט מען אפֿשר קאָנען אַרויסשיילן אין דער אָדער יענער, וואָס איז נוסח און וואָס אינדיווידועל.

מיר האָבן געפֿרוווט דערגיין עפּעס געניעריס וועגן אונדזער העלד. אונדזערע שטודיעס אינעם פּראָגער אַלטשטאָטישן אַרכיוו האָבן געגעבן לפּי ערך ווייניק רעזולטאַטן. די יִידישע געריכטסאַקטן פֿון יענער צייט זיינען — לויט דער באַהויפּטונג פֿונעם אַרכיוו־פֿאַרוואַלטער — פֿאַרלאָרן געגאַנגען. אַזוי אַרום פֿאַרמאָגן מיר ניט קיין דאָקומענטן, וואָס זאָלן באַלייכטן האָשמאַנס

---

* אויף דער האַוועלגאַס געפֿינט זיך נאָך היינט די קירך און אויבסמארק.

** ס׳איז צו באַמערקן, אז ניט אלע מגילות זיינען אין דעם זינען גליַיך, צב״ש די פּראָגער פֿאַמיליען־מגילה פֿונעם יאָר תפ״א (?) וואָס געפֿינט זיך אינעם פּראָגער יִידּ מוזיי, איז פֿול מיט פּשטלעך און לומדישע ווערטלעך. דער העלד פֿון יענער מגילה, וואָס זיין גורל איז געווען פֿיל טראַגישער וי דער גורל פֿון אונדזער העלד, האָט געהערט צו די מעקלעריש־סותרישע קרייזן.

*** זע דעם ארטיקל פֿון ד״ר יצקאַבאָוויץ Die Abstammung Max Brods אין דער פּראָגער צייטונג Selbstwehr נומ׳ 52 פֿארן יאָר 1932.

פּראָצעס פֿון דער אָפֿיציעלער זײַט. דאָך האָט אונדז אָפּגעגליקט צו געפֿינען אייניקע אַקטן, וואָס זאָגן עדות, אַז דער שוסטער האָשמאַן האָט געהאַט אויסצושטיין אויך אַנדערע צרות, אַחוץ דעם בילבול-פּראָצעס. ווי באַקאַנט, האָט דער אַלטשטאָטישער מאַגיסטראַט פֿאַרעפֿנטלעכט דעם 26 / IX / 1729 אַ רשימה פֿון ייִדישע בעלי-מלאָכות, וועלכע זײַנען אײַנגעטיילט אין דרײַ קאַטעגאָריעס (columna). לייבל האָשמאַנען געפֿינען מיר אין דער ערשטער גרופּע, ד"ה צווישן די יעניקע בעסער סיטוירטע שוסטערס, וואָס האָבן אַן אייגענעם שטייפּלאַץ אויפֿן טענדלמאַרק; אָבער צוגלײַך געפֿינט ער זיך אין דער columna tertia, ווו עס זײַנען פֿאַרצייכנט יענע שוסטערס, וואָס זיי איז בכלל פֿאַרבאָטן צו האַנדלען*. אינעם Liber testimonium (נומ' 1110, ז' 57) געפֿינען מיר אַ באַשטעטיקונג (דאַטירט פֿונעם 8 / I / 1730, אין בוך אַרײַנגעטראָגן דעם 11 / I / 1730), אונטערגעחתמעט פֿון אייניקע ייִד' שוסטערס-בעלי-בתּים, אַז לייבל האָשמאַן איז אַ געלערנטער ייִד' שוסטער. אויף דעם סמך ווענדט ער זיך דעם 26 / I / 1730 צום בירגערמײַסטער מיט אַזאַ בקשה: היות ווי מען וויל אים פֿאַרבאָטן צו שטיין אויפֿן טענדלמאַרק, בעט ער די גזירה אָפּצושאַפֿן, ווײַל ער איז אַ געלערנטער ייִדישער שוסטער און אַ מיטגליד פֿון דעם ייִדישן צעך (Liber decretorum 770, ז' 8). אינעם זעלביקן בוך (ז' 197) געפֿינען מיר אַן ענלעכע בקשה פֿון האָשמאַנען (21/16 / VIII / 1731). זײַן נאָמען געפֿינט זיך אויך אויפֿן פּראָטעסטבריוו פֿון ייִד' בעלי-מלאָכות צום גובערנאַטאָר (3 / II / 1738)**. — דאָס איז אַלץ, וואָס מיר ווייסן וועגן דעם פּראָגער שוסטער לייבל האָשמאַן. זײַן נאָמען טרעפֿן מיר שוין ניט אין דער רשימה נעמען*** פֿון יענע פּראָגער ייִדן, וואָס האָבן זיך אומגעקערט צוריק אין זייער שטאָט נאָכן גירוש בעמען און מערן 1744–1748 (דער גירוש איז געשען אויפֿן באַפֿעל פֿון מאַריע טערעזע) און גענומען בויען פֿון ס'נײַ זייער חרוב געוואָרענע נעסט.

## ט ע ק ס ט ****

ארבעה צריכן להודות / יושבי חושך וצלמות אסירי עוני וברזל / חסדי יי" אזכיר תהילות יי" כעל כל אשר גמלני / וברוך הגומל לחייבים [!] טובים. / מגילה שייך לכמר יהודא ליב בּ דּוֹדּ האשמן חייט זל שנת תצב לפק ||

**ויהי** בימי [,] כל מקום שנאמר ויהי בימי אינו אלא צרה בשנת חמשת אלפים וארבע מאות ותשעים ושנים לבריאות עולם בשני בשבת ששה עשר י"ו

---

* פֿון דעם ווערט קלאָר דער ציל פֿון אָט דער רשימה. אינעם יאָר 1729 ווערט נאָך מער פֿאַרשאַרפֿט דער עקאָנאָמישער קאַמף קעגן ייִדן.

** זע די אויבן דערמאָנטע ארבעט פֿון ד"ר יאַקאָבאָוויץ וועגן די צעכן.

*** די רשימה געפֿינט זיך אין דעם אַרכיוו פֿון דער פּראָגער קהילה.

**** כדי צו פֿאַרלײַכטערן דאָס לייענען זײַנען אין אייניקע ערטער אַרײַנגעשטעלט אָפּ-שטעלצייכנס אין [ ]. דער צייכן || באַטײַט דעם סוף פֿון יעדן זײַטל אינעם אָריגינאַל. עס ווערן אויך גענוצט די צייכנס ב און בּ, פּ און פֿ אאַז"וו, וואָס זײַנען אין כ"י ניט אונטערגעשיידט.

לחדש סיון[1]: דא ווער גראד איין צייט דז אדונינו הקיסר קראלוס[2] דער זעקסטי' ירום הודו ותנשא מלכותו היר צו פּראג[.] דא קאם איין לוקייא[3] צו מיין שטעלן אין טענדל מרק אונ' הוט עטוואז קוּפֿן וואלן[.] דא קאם איין קריסטן בוב[4] אונ' וואלט דען לוקייא איין שנופ"טוך אויז זיין טאשין ארויז ציהן' דא שפּראך איך צו דעם לוקייא' גיבט אכט אויף אייך דיזר בוב וויל אייך איין שנופ' טיכל אויז דער טשין ציהן. דער לוקייא דער טפט דען בובין בייא זיינר הנט אבר ער רייס זיך אויז דען לוקייא זיין הנט[.] דער לוקייא שרייאט אים נאך מן זאלט אים אויף הלטן ויילן ער איין טרשקרש[5] || איז[.] דא שטונד איין בורגר דער מיר און ביקאנד ווער בייא דעם טאר פֿון לעדר הויז אין טענדל מרק אונ' דר טפט דען טרשקרש אונ' גאב אים איין אהר פֿייג דז אים גלייך דז דם אראב שיסט' דא קאם איין קריסטן טרעגרן אונ' פֿירט דען טרשקרש אויז דען טאר ביז צו דער קירכן[6] וויא דער טרשקרש הין קומן איז דא ווער ער פֿון אונטר שידלכי[7] שונאים אן גפֿירט ער זאלט שרייאן מן האט אים וואלן טוט שלאגין' אויף דיזן קומן גלייך ב' ערילים מיט דען טרשקרש אין לעדר הויז אניין צו לויפֿן אונ פֿאלן אין איין קראם אניין נעבן מיינר'[.] אלש דיזוז גשעהין איז ווערט איין גרוש טמול אונ' אויף רור[8] אין גנצין מרק דען איטלכיר פֿערכט זיך מן ווירט גפֿלינדרט// אונ' ווער גרושן שאדין אין מרק גשעהן' אין דיזן טמול אונ' אויף רור מכין ויך עטלכי גייסטלכי || ביז אויף דען שלאס דז זיא בחצר המלכות קומן אונ דען פר[9] נעמן נאך שריאן[:„] זיא[10][,] מן ווילן דען טענדל מרק פֿלינדרן[!"] דא ווער גלייך אייני אלין גנעדיגשטי פֿר אורדינג גשעהין דז מן דען מרק אלזו וואל אויך דיא יודן גסין אין שוץ נעמן זאל[.] וויא גלייך דיזש גשאך דז דיא האפֿיצרר מיט אירן רייטר אונ' מושקטירר צו דען טענדל מרק צו משירט אונ' דיא יהודים ועלכי אין טענדל מרק אין הייזרן פֿר שפּרט גוועזן זיין אונ' זיך גפֿורכטן פֿר דען גרושן המוני עם אין דער יודן גסין צו גין' ארויז גנומן אונ זיא צווישן אירן פֿערטן[11] גנומן אונ' אינן דז גלייט[12] געבן דז זיא גשוצט זיין זאלין אונ' וויא זיא אין דער אייזן גס[13] קומן זיין' דא זיין גנצי שייטר האלן ארויז אירן פֿענסטרן ארויז אויף זיא גווארפֿין ווארדין[.] דיא יודן אבר ת"ל[14] אהני לייבש שאדן אין דער גסין אן קומן זיין//[.] וויא נון דיזן טאג דיא ראשי' || וטובים צו נכט צייט היים קומן זיין[,] האבן זיא איין סעסיאן אצל הראש והקצין ר' שמעון פֿרענקל[15] גהאט אונ' האבן לאזין ציטירן[16] מיך אונ' זעלדלא אונ' עלא שויאלש[17] אונ אונש

---

1 9 יוני 1732. 2 קארל. 3 לאקיי. 4 יינגל. 5 ליין: טש'אשקאזש, טשעכיש = taškáž קעשענק, קעשענע-גנג. 6 משמעות צו דער קירך פֿונעם הייל' האוועל. 7 פֿארשיידענע. 8 אויפֿגעלאָפֿ, פֿאניק. 9 פֿאר אים. 10 = זע: 11 פֿערד (מ"צ). 12 באלייטונג. 13 דאָס דאזיקע שמאָלע גאסל, וואָס שליסט זיך אָן דעם ראָטהויז, איז נאָך היינט פֿאראן. 14 תהילה לאל. 15 נעשט' 1744 (פֿר"גל „משפחות ק"ק פּראָג על פּי מצבותיהן" פֿון סיני הקץ, פּרעסבורג, תרנ"ב, ארויסג' פֿון דוד קויפֿמאן). 16 רופֿן. 17 זיין פֿרוי; עלא איז קאנטיק די טאכטער פֿון זיין מחותן אברהם שויאלש, וואָס ווערט דערמאָנט אין סוף פֿון דער מגילה.

אין קעצל תפוס זעצן לאזן[.] אין דיזר נכט קאם דז משפט אין קעצל אניין
אונ׳ פירט אונש דרייא אנויש אויף דער אַלט שטאט אונ׳ מן גאב איין
איטליכים פון אונש איין אנדרי תפיסה נמלך[18] מיך[,] ליב[,] אין דער
בורגר וואך אונ׳ זעלדלא אין דער שכטליי׳[19] אונ׳ עלא שויאלש אויף דען
ראט הויז צו דיא ערילים אונ׳ צו קיינים ניט לאזין קיין בר ישראל מיט זיא
רידן לאזן׳ דען אַנדרן טאָג יום ג׳ יז סיון האבן מיר איין קומיסאן פון דער
עצה[20] בקומן אלש דען געשטרענגן הערן בלאַהַא אונ דען געשטרענגן רייזי
מאן׳ אונ׳ מיך דורך דען שופט[21] אנויף אויף דען ראט הויז לאזן רופן וויא ||
איך בייא דען ראט הויז קומן בין האָט מיך דער שופט גהייסן וורטן אונ איז
בייא מיר שטין גבליבן׳ דא קאם איין ערלתה דיא מיך ניט גקענט האט׳ זאגט
צו מיר אין פנים אניין איך האב דירש גווערט[22][,] יוד[,] דוא זאלשט
דען בובין זיין געלט ווידר געבן׳ האשטו מיר ניט פאלגן וועלן׳ האשטו צו
מיר גזאגט[:] וואז האשטו דריין צו רידן ווילשטו ניט פארט גין [—] גיב
איך דיר איין שטוס דז דוא דארטן וורשט אויף שטיין׳ אונ׳ האשט דען בובין
גשלאגין אונ אים זיין קאפף צווישן דעם טאר היניין גשטעקט אונ׳ בישט מיט
פיסן אין אים אניין גטרעטן דז אים דז בלוט צום הלז ארויז גנגן איז׳[.]
וויא איך דיזש גהערט[,] האב (דז דיא ערלתה)[23] איך גזאגט וויא
פערכשטו דיך ניט פר אלמכטיגן גאט איך קען דיך יוא ניט׳ וויא
קאנשטו מיר זאלכש זאָגן איך האב דיך מיין טאג[24] ניט גזעהן׳ איך האב
אויך נימנטן גשלאגן[.] דא שפראך דער שופט צו דער ערלתה || זיא זאלט
זיך פארט שערן[25] אודר ער וואלטי איר מיט מיינה[26] שפניש ראר דען
וועג ווייזן׳ וויא זיא גזעהין האט דז זיא קיין גהער בייא דען שופט גהט
האט׳ איז זיא פארט גנגן׳ אונ זאגט צו מיר[:] איין אנדר מאל טוט אירש
נימר׳[27].

אין דיזן טאג נאך מיט טאג אום פיר אור האט מן מיך אויז דער תפיסה
צו דער יודיצי דעליגאטי קומיסיאן׳[28] וואו גאָר פיל שרים זיין גזעסן׳ דא איז
איינר אויז דער קומיסיאן אויף גשטנדן אונ׳ מיך קיגן דען טרשקרש גשטעלט
אונ דער טרשקרש וואר גזעסן אונ זיין קאפף פר בונדן גהאט אונ׳ זאגט אויף
מיר[:] דיזר יוד איזט: דער מיך גשלאגן האט׳ האבן אים איינר אויז דער
קומיסיאן גפראגט אויז וואז אורזך האט ער דיך גשלאגן[.] דא שפראך דער
טרשקרש איך האב אים איין פאר שוך אב || קויפט אום זעקס גראשן[.] דא
ווער איין גווישר הער גשטנדן׳ דער זאגט צו מיר דז זיא קיין דרייא גראשן
ווערט זיין[.] זא בין איך ווידר צו אים הין גנגן אונ מיין געלט פון אים
ווידר פר לנגט אונ׳ האב אים די שוך הין גליגט׳ זא האט ער מיך מערדליך
גשלאגן׳ דא זיין דיא קומיסיאן תכף אין לויטר ריגזא[29] גוועזן׳ זאגט איינר

---

18 נעמלעך. 19 Schachteiarrest. 20 ראָטהויז. 21 שארפריכטער, תלין.
22 געוואָרנט. 23 א פעלער פונעם סופר. 24 ווייל איך לעב. 25 אָפטראָגן זיך 26 ס׳דארף
זיין: א יי נ ה. 27 מער ניט. 28 ריכטער־קאָמיסיע. 29 רוגזה.

פון די קומיסיאן אין גרושן רוגז׳ וואז איך דא ארויף פר אנטוורט געבן טוא׳ איך האב אן גהובן צו שרייאן אונ׳ צו וויינן אונ׳ גזאט [30] די גנעדיגי קומיסיאן זאלין אים קיין גלויבן געבן עז איז אלש ניט וואר׳ ער האט זיין טאג ניקש פון מיר גקויפט ער איז אזו אן גפירט ווארדן דז ער דיזש זאגן טוט׳ דא פראגט איינר פון די קומיסיאן׳ איך זאלט זאגן וויא עז דען אנדרש גוועזין [.] דא אנטוורט איך דיא זאך איז איין אזו גוועזין׳ איין לוקייא האט פון מיר וואז קויפן וואלן׳ דא איז ער דר || בייא גשטנדן אונ׳ האט וואלין אים איין שנוף טיכל אויז דער טאשן ארויז ציהן דא האב איכש גזעהין אונ׳ האב עז דען לוקייא גזאט ער זאלטי זיך אין אב אכט נעמן דיזר טרשקרש וואלטי אים דיזש טאן [.] זא האט דער לוקייא אלזו גלייך אים זיין הנט אין זיין טשין דר ווישט [.] דיזר טרשקרש טעט זיך אביר פון דען לוקייא אויז רייסן׳ אונ לויפט דר פון׳ דער לוקייא אביר רופט אים נאָך מן זאלט אים אויף הלטן ער איזט איין דיב זא וואר איין גווישר בורגר גשטנדן וועלכר אים דען וועג פר שטעלט האט׳ אונ׳ האט אים איין אהר פייג געבן דז דאש בלוט פון אים גנגן איז׳ דא וואר אייני טרעגרן קומן דיא אים איין וועק גפירט האט [.] וויא ער אונטר דען פאלק קומן [,] איזט ער אהני צווייפל אן גפירט ווארדן ער זאל דיזש זאגן דז איין יוד אים גשלאגן האט [,] דר מיט זיא פלינדרן וואלן וויא עז אויך || גשעהן איז׳ דז זיא פיל שאדן אין מרק גטאן האבן׳ דא שפראך איינר אויז דער קומיסיאן׳ [:] הונשפוט [,] [31] האשטו דיר קיין אנדערן ליגן קענן אויז טרכטן אלש דיזש׳ דו ביזש דאך ביי דער יודיצי דעליקאטי קומיסיאן וויא זאלשטו דיך אונטר שטין זאלכי ליגן פאר צו ברענגן [,] דוא ווערשט דיין לעבן טאג קיין שוך מער פר קויפן [.] זא האט איין אנדרר אויז דער קומיסיאן ווידר אן גהובן [:] בקען ליבר די ווארהייט׳ האב איך גענטפרט איך קאן ניקש אנדרשט זאגן אלש דיזש אונ׳ דיזש איזט די גרונדי ווארהייט׳ דא היבט דער פריזידענט אן מן זאלט דען שטאט ריכטר אונ אויך דען הענקר היניין קומן לאזין׳ (אונ גשלאסין ווארדן) [32] וואן דוא בייא דער אנדרי קומיסיאן הלטונג [33] ניקש בקענן [,] זאל מן דיך אויף דער טרטור געבן [34] דאש היישט מן זאל דיך מענה זיין׳ אונ׳ דען שופט בפאלין דז מן מיך אין איינר תפיסה זעצין וועלכי הייסט טייבל״ש לא״ך [35] || דאש איז איין תפיסה אונטר דער ערדן וואז מן וועדר זון נאָך מאנט [36] זעהן קאן׳ און מן זאל מיר דיא הענט אונ פיס אין אייזן שליסן׳ אונ׳ די פיס אין שטאק [37] אניין שליסן דיזש מוזט דער שופט אלזו גלייך טאן׳ דא וואר איך גזעצט׳ דז י׳ וועדר זיצן נאך שטין קענטי׳ אונ קיין בר ישראל צו מיר צו טרעטן לאזן׳ יום ה׳ י״ט סיון איז ווידר די קומיסיאן גהלטן ווערדן׳ האבן זיא זעלדלי״ אונ׳ עלה צום ערשטן עקסמנירט [38] אלש וויא בייא דער ערשטי קומיסיאן האבן זיא ווידר גענטוורט אז וויא צו פאר״ [.] נאך דיזן האבן זיא מיך אניין רופן

---

30 געזאָגט. 31 מיאוס זיהלוואָרט אין דייטש. 32 טעות פון איבערשרייבער. 33 קאָמיסיע-זיצונג. 34 פייניקן. 35 טייוללאָך. 36 לבנה. 37 קאָלאָדקע. 38 פאַרהערט.

לאזן[.] זא זאגט איינער צו מיר[:] ליבלֿ[,] ווילשטו דען ניט בקנן דיא ווארהייט' אונ מיך גפֿראט[39] וויא אלט איך בין" אויך וויא פֿיל קינדר איך האב אונ" ווי לנג איך האך צייט[40] גהט האב' אונ" האבן עז אזו לנג מיט מיר אן גטריבן ביז מיר גנץ איבלֿ גוואָרן איז[,] ביז || זיא גזעהן האבן דז איך ניקש אנדרש ווילֿ רידן אלש וויא צום ערשטן' האבן זיא דען שופֿט ווידר אניין רופֿן לאזן אונ" אים אן בפֿולן' ער זאלֿ מיך ווידר אין דען טייבלש לאך זעצן אונ" ווידר אין אייזן שלֿיסן אלז ווי צו פֿאר: וויא מייני לייט[41] האבן גזעהן דז מן מיך ווידר אין דיזר בטריבטי תפֿיסה גפֿירט האט" זיין זי גלאפֿין צו הקצין ר' איצק לאוויטיץ פֿרימום[42] י"ץ[43] מיט גרוש ווינן אונ" שרייאן דז מן זאלֿ זעהן דז איך ח'ו ניט פֿר קערצט[44] ווערדן זאלֿ דער פֿרימוז וואר צו א אנטוורט געבן עז ווער מארגן חגא אונ" שיקט זיא צו הרב ר' ברוך אויסטרלֿין ראש הקהלֿ ער זאלטי מיט מייני לייט צו עטלֿיכי שרים גין[,] דיא ביי דער יודיצי דעלֿיקאטי זיצן' איין זוא איז הרב ר' ברוך סג"לֿ אויסטרלֿין מיט זיא גנגן מיינט וועגן מיט דיא שרים גרעט[.] יום שבת קודש ד"א סיון האט זיך דיא || קומיסיאן צו פרוא[45] גזעצט אונ" וואַרין די עדים בשיקט וועלֿכי זיא זאגן זאלֿטן וויא עש צו גנגין איז' דז וואַרן איין שניידר אונ" איין ערתלה[46] בייא דען שווארצן למפֿלֿ[47] איין זייטן[48] מאכרין' אונ דיזר טרשקרש דער דאש בלבולֿ מיר מכין וואלֿין מיט אייגר טרעגרין אויז דען טענדלֿ מרק[.] וויא דער טרשקרש גהערט האט דז דיא זייטן מכירן ווילֿ עדות זאגן' ווידר[49] אים דא גינג ער צו איר הין אונ זאגט צו איר[:] מיין ליבה פֿרוא[,] וואלט איר מיין קריסטלֿיכן בלוט איבר אייך נעמן' זא וירט איר ניט אויף דען קירך האף לֿיגן[.] זאגט זיא[:] וועלט מיין גווישן דרויף לֿיגן[.] דא דר שופֿט דיזש גהערט האט' דא זאט דער שופֿט צו דיזר ערלתה[:] הערט איר פֿרויא איר וירט אייך ווישן צו בזינן וואז איר בייא מיר אויז גזאגט האט' איך וער עז שון דער קומסיאן בריכטן וואז איר איין מאלֿ גרעט האט || דז איר ניט אנדירשט רידט[,] דא מיט איר ניט אין שנדן בשטים[.] דיא ערלתה אנטפֿרט[:] איך קאן אויך ניט אנדרשט רידן[.] דיזוש האט גוועלט ביז צוועלֿך אוהר' זא גינג דיא קומיסיאן פֿון אננדיר[.] נאך מיטאג וואר דיא קומיסיאן ווידר צו אזמין קומן אויף דען אלט שטעטר ראט הויז' דא לֿיסן זיא פֿאר רופֿן לאזין דיא יעניגי תפֿוסים דיא דא האבן העלפֿן דען מרק פֿלינדרן וועלֿכי אונטר שידלֿכי ביזי פסקים האבן בקומן' דיזי קומיסיאן האט גווערט ביז אן דער נכט[.] דא קאם דער שופֿט אונ רופֿט מיך צו דער קומיסיאן[.] דא וואר דער שופֿט בייא דער זעלבגי קומסיאן' אונ אים אן בפֿאלֿין ווארדן מן זאלֿ מיך אין דער שכטלֿייא זעצין אבר אלֿיין אין אייגר תפֿיסה[.] דא האב איך שון גמרקט דז די עדים מוזין גוט פֿר מיר אויז גזאגט האבן ווילֿ

---

39 געפֿרעגט. 40 חתונה. 41 די חברים פֿון צעך. 42 פרימאַמאר, ראש־הקהל. 43 ישמרהו צורו; געשט' 1741 (זע האָקס „משפחות ק"ק פראָג וכו'"). 44 „פֿאַרקירצט" — שטארבן. 45 פרי. 46 ס'וראך זיין: ערלתה. 47 א קריסטל' בעל־מלאכה. 48 זיידן. 49 קענן.

מן מיר איין גרינגי תפיסה האט גגעבין׳ זונטאג ך״ב סיון זיינה מיינה לייט
ווידר צו הקצין || ר׳ איצק לאוויטץ פרימז י״ץ גלופן און לאמיטירט [50] דז
ער פון וועגין מיינר גין זאל׳ האט ער תשובה געבן מן זאלט אים איין לעהן
וואגין שפין[.] זא איז ער צו דיא שרים גפארן׳ וויא ער צו רוק קומן איז דא
שפראך ער[:] עז ווערט שון גוט ווערן׳ יום ב׳ ך״ג סיון אין מיין יום הלידה
דז איך בין גבארן גווארן צווייא אוהר נאך מיט טאג זיין די יודיצי דעלקאטי
קומיסיאן ווידר צו אזמין קומן אונ׳ גשיקט נאך דען שופט[,] אים אן בפולין
מן זאל מיך פרייא אויז דער תפיסה גין לאזן׳ וויא אויך דיא זעלדלא אונ׳
עלה[.] דא קאמן מיינה לייט צום ראט הויז הין[.] דא שפראך דער שופט
ברענגש מיר דאש תפיסה געלד׳ זיא זיינה [51] ענטלאזין׳ דא האבן זיא קיין
געלט גהט דז זיא קאנן תפיסה געלט געבן[.] דא שטונד כמר וואלף פלעקל
דר בייא[,] זאגט[:] איר הער שטאט ריכטר לאזט || זיא נאר פורט גין ער
שטיט דרפיר [52] דא זיין מיר בעזרת האל אריין קומן׳[.] וויא איך קומן בין
אויף דען פלאץ פר הראש והקצין מוהרר שמעון פרענקל יץ זיין הויז[,]
וואר איין ערלתה אנידר גפאלן אונ איז תכף טוט גבליבן[.] דא איז דז
משפט קומן אונ זי אנויש גנומן[.] זא האב איך ווידר איין גרושן שרעקן
איין גנומן׳[.—] ניט לנג דער נאך האט איין נייא שטעטר [53] בורגר מיט
איין בובין אונט איינה בורגרין פון דר נייא שטאט מיר איין בלבול צו גווארפן
דז איך לעדר גקויפט העט וולכש אינן אויז פיר וועגין אויז גשניטן עש
ווארדן[,] וועלכש אויך איין גרוש בלבול גוועזן ווער׳ וועלכש אבר דורך
מחותני כמר אברהם שויאלש פר גליכן ווארדן איז אונ בעזרת האל ג״כ [54] גליקלך
אב גלופין[.] ובכן האב איך אויף מיר גנומן דז איך וזרע זרעי עד עולם
דען טז סיון אלז דער יום דז איך בין תפוס גווארן תענית האבן אונ דג סיון
פורים מאכין אונ׳ גאט צו לובין אויף דען נס דז ער מיר || גטאן האט אונ׳
מתנות לעניים ואביונים צו געבן אונ זאלין זיך אויך נוהג זיין זרע[י] וזרע
[זרעי] עד עולם: אונ׳ ה״ש״י בעטן דער מיר דיזן נס גטאן האט דער זאל
אונש ווייטר נסים ונפלאות טאן דז משיח ער לעבן זאלן אמן וכן יהי רצון

נכתב ע״י האלוף הר״ר אברהם בהאלוף מהור״ר אלי׳ ברודא
סופר שנת תצג לפ״ק.

---

50 געיאמערט, געבעטן. 51 זיינען. 52 ער איז ערב. 53 ניישטאט — הייַנט לערך פראג II 54 גם כן.

# פּינקסים פֿון חבֿרות

(וועגן 9 חבֿרהשע פּינקסים אין קויאַווע)

פֿון שמואל ווינטער (ווילאָצלאַווק)

ביזן הײַנטיקן טאָג נאָך זײַנען פֿאַראַן כּמעט אין יעדן פּוילישן שטעטל עטלעכע חבֿרות: חבֿרה שס, משניות, חיי אָדם, מקרא, תּנך, תּהלים און ענלעכע. יעדע פֿון די דאָזיקע חבֿרות פֿאַרמאָגט אָן שום ספֿק איר אייגנס אַ פּינקס, וועלכער אַנטהאַלט קודם־כּל די תּקנות, די קאָנסטיטוציע פֿון דער חבֿרה; ווײַטער גייען פֿראָטאָקאָלן וועגן די כּשרים־ און גבאים־וואַלן; חוץ דעם האָט מען פֿאַרשריבן אין פּינקס די וויכטיקסטע געשעענישן, וואָס זײַנען פֿאָרגעקומען אין חבֿרה־לעבן.

דער וואָס באַקענט זיך נעענטער מיט די פּינקסים וועט לײַכט אײַנזען, וועלכע גרויסע ראָלע די דאָזיקע חבֿרות האָבן געשפּילט אין אַמאָליקן ייִדישן געזעלשאַפֿטלעכן, קולטורעלן און עקאָנאָמישן לעבן [1]. מיטן איצטיקן אַרטיקל בין איך אויסן צו באַשרײַבן נײַן פּינקסים וואָס געפֿינען זיך אין מײַן רשות, דערבײַ האָב איך געפֿרוווט זיי אײַנטיילן אין גרופּעס לויט זייער כאַראַקטער.

א דאַנק דער מיטהילף פֿון פֿרײַנד מאיר קוטשינסקי (הײַנט אין ס. פּאָולאָ, בראַזיל) איז מיר געראָטן אַרויסצובאַקומען די ווײַטערדיקע זיבן פּינקסים:

1) פֿון דער חבֿרה תּהלים אין איזשביץ (איזשביץ דקויא) אָנגעהויבן צו פֿירן אין יאָר תקפ״א (1821) געפֿירט ביז תרפ״ז (1926);

2) פֿון דער חבֿרה תּהלים (אָדער חייטין) אין לובראָנץ, פֿון תר״ג (1843) ביז תרס״ט (1909);

3) פֿון דער חבֿרה תּהלים אין בריסק דקויא, פֿון תר״י (1850) ביז תער״ב (1912);

4) פֿון דער חבֿרה מקרא אין לובראָנץ, געפֿירט פֿון תקב״ץ [2] (1832) ביז תרס״ד (1904);

---

1 א וויכטיקע ארבעט טוט די היסטאָרישע קאָמיסיע פֿון ייִוא אין וואַרשע, וואָס זי קלײַבט צונויף ידיעות וועגן די פּינקסים.

2 אייפעמיסטיש, דערמאָנט אָן קיבוץ גליות, אָנשטאָט תקצ״ב, וואָס שמעקט מיט קצבֿה. אַזעלכע אייפעמיסטישע לפּק״ן זײַנען אויך: תדי״ר אָנשטאָט תרי״ד; תער״ב אָנשטאָט תרע״ב און ענלעכע.

5) פֿון דער חברה מקרא אין בריסק דקויאַ, געפֿירט פֿון תרכ"ב (1862) ביז תרנ"ה (1894);

6) פֿון דער חברה חיי אָדם אין איזביץ דקויאַ, געפֿירט פֿון תרכ"ז (1867) ביז תרס"ה (1905);

7) פֿון דער חברה קדישא אין בריסק דקויאַ, געפֿירט פֿון תר"ח (1848) ביז תרצ"א (1931).

חוץ אָט די אויסגערעכנטע האָב איך באַקומען נאָך צוויי פּינקסים פֿון וואָצלאָוועק:

8) פֿון דער חברה „הכנסת כלה";

9) פֿון דער חברה „משמורת".

## I

דער פּינקס פֿון דער איזשביצער חברה תהלים איז דער עלטסטער פֿון די אַלע פּינקסים, דערפֿון איז אָבער ניט געדרונגען, אַז די דאָזיקע חברה איז די עלטסטע פֿון אַלע. אינעם פּינקס פֿון דער בריסקער חברה קדישא, וואָס הייבט זיך אָן ערשט 1850, לייענען מיר: „תקנות של חברה קדישא נתחדשו ונעתקו אות באות מהפּנקס הישן אשר נתייסד מאבותינו". אין פּינקס פֿון דער בריסקער חברה מקרא שטייט: „הנה נתאספו יחד כל בני החברה אחרי רואם גודל ההירוס החברה — התעוררו יחד כל בני החברה — לתקן בדקי החברה על ידי התחדשות תקנות". אינעם פּינקס פֿון לוברָאָנצער חברה מקרא לייענען מיר ווידער: „והנה זה ימים רבים חלפו למו — בהתאסף יחד אנשים מכובדים והתחזקו להם איש הגון וראו לבקש תורה מפיהו מדי שבת בשבתו — ובשם חברה מקרא חיו נקראים — אמנם כאשר גברו צוק העיתים נתפּרדה החבילה — לייסד מחדש החברה מקרא כאשר היה בראשונה".

בײַ דער איזשביצער חברה תהלים איז אָט דער פּינקס טאַקע דער ערשטער, און ער ברענגט טאַקע אַ פּתב הסכמה פֿונעם רב און די טובי העיר צו דער גרינדונג פֿון דער חברה: „והננו נותנים להם רשות לעשות חברה חדשה — ויהיה כח להכתב הזה כתוקף כל תקנות הקהל". אַגב איז אינעם אייגענעם פּתב הסכמה פֿאַראַן אַ תנאי: „ובמפֿורש היה התנאי שהחברה הנ"ל תהיה תחת יד הרב, כי הוא יתקן להם תקנות ישרות ובלעדי הרב דקהלותינו לא ירים איש את ידו ואת רגלו בהחברה הנ"ל בשום דבר קטן או גדול". דער דאָזיקער תנאי איז אויך, ווי מיר זענען דאָס פון פֿאַרשריבונגען, שטרענג אָפּגעהיט געוואָרן. שוין בײַם אויסאַרבעטן די תקנות האָט מען געמוזט אָנקומען צום רב. די מיסדים דעקלערן אינעם אָנהייב פּונעם פּינקס, אַז היות ווי אַלע חברה־לײַט וועלן זיך נישט קאָנען צונויפֿרעדן (כי לא כל הדעות שוות ויוכל לבוא על ידי כן ריב ומדון), דערפֿאַר האָבן זיי באַשלאָסן, אַז דער רב מאַכט אַ קלײַן אויף אויסצוקלײַבן דרײַ מענטשן, די פֿשרים, און זיי צוזאַמען מיטן רב אַרבעטן אויס די תקנות. ווײַטער געפֿינען זיך אין דעם פּינקס אַזעלכע

אײַנשרײַבונגען: „ומחמת שהרב נ"י לא היה בביתו — לכן נשארו הכשרים על מעמדם להיות גבאים עד שנת תקפ"ט". „מחמת שהיה הרב חולה כל חודש אלול ותשרי תקפ"ט בא הדבר לבלבול ועיכוב שלא נעשו גבאים בשנת תקפ"ט". דאָס הייסט: במשך פֿון צוויי יאָר האָט מען נישט געקליבן קיין גבאים, ווײַל דער רב האָט נישט געקענט אָנטײַל נעמען אין די וואַלן.

די חבֿרה מקרא אין בריסק פֿאַרמאָגט אויך אַן ענלעכע תקנה: „כי החבֿרה מקרא היא תחת יד הרב אב"ד דפה לכל דבר ובלעדו לא ירום איש את ידו ואת רגלו". איז די תקנות פֿון די איבעריקע חבֿרות איז נישט פֿאַראַן אַזאַ בפֿירושע תקנה. נאָר עס איז נישטאָ קיין שום ספֿק, אַז דער רב האָט אומעטום געהאַט אַ גרויסע דעה צו זאָגן.

## II

אין פֿלוק קאָן מען מיינען, אַז די תקנות פֿון דעם מין חבֿרות זײַנען אַלע גלײַך איינע צו די אַנדערע, אַזוי ווי זייערע צילן זײַנען כמעט די זעלביקע: העלפֿן דעם יידן אָפּצוהיטן די רעליגיעזע מצוות. קוקט מען אָבער אַרײַן אין די פּנקסים געוויער, זעט מען, אַז דאָס איז ניט אַזוי. לאָמיר פֿאַרגלײַכן די תקנות פֿון דער איזשביצער און בריסקער חבֿרה תהלים.[3]

די תקנות פֿון דער איזשביצער חבֿרה תהלים ווײַזן אָן אַזעלכע פֿונקציעס אירע: יעדן טאָג אין דער פֿרי פֿאַרן דאַוונען צו זאָגן בציבור אין שול אַ יום תהלים, נישט געכאַפּט (רק יהיה השירה בסדר נאה, פּסוק אחר פּסוק; העומד לפני התיבה פּסוק אחד והקהל ימתין ואחר גמרו, יתחילו הקהל פּסוק שני); ערב ראש חודש אלול (דער יאָרטאָג פֿון דער חבֿרה-גרינדונג), יום-כיפּור בײַ נאַכט און ז' אָדר האָט מען אויסגעזאָגט גאַנץ תהלים; ער"ח אלול האָבן אויך אַלע געפֿאַסט עד אחר חצי היום, געזאָגט יום כיפּור קטן, דער רב האָט געהאַלטן אַ דרשה און אויך דער נאַכט האָט מען געמאַכט אַ סעודת מצוה, און דעמאָלט האָבן די דרײַ כשרים, וואָס זײַנען אויסגעפֿאַלן אין דער קלפּי פֿון חמשה עשר באָב, אויסגעקליבן גבאים; אַז אַ חבֿרה-מאַן איז קראַנק געוואָרן, האָט מען נאָכן טעגלעכן יום תהלים געזאָגט תפּילת החולים (וקודם תפּילת החולים יאמרו תמניא אפי לפי שם החולה למשל אם שמו צבי יאמרו הצ' הב' והי' מתמניא אפי ואח"כ השם קרע שטן מתמניא אפי.[4] ז' אדר האָט מען געמאַכט לכבוד משה רבינוס יאָרציט אַ וואַקסן ליכט, וואָס מען האָט אָנגעצונדן אין דער שול;

---

3 די תקנות אינעם פּינקס פֿון דער לובראָנצער ח' תהלים (אָדער חייטין) זײַנען אויסגעשניטן. בכלל זײַנען די פּינקסים געקומען צו אונדז אין זייער א שלעכטן צושטאַנד, א סך בלעטער אויסגעריסן, לײדיקע בלעטער אָפּט פֿאַרשריבן — דער פּועל-יוצא דערפֿון, וואָס די פּינקסים האָבן זיך געוואלגערט אין פּריוואַטע שטיבער. אָבער אויך די חבֿרות אַליין האָבן זיי ניט אָפּגעהיט ווי געהעריק אין.

4 דאָס קאַפּיטל קי"ט פֿון תהילים „אשרי תמימי דרך", וואָס אויף יעדן אות פֿונעם אלף-בית האָט עס אכט פּסוקים.

אז א חברה־מאן איז געשטאָרבן האָט מען געזאָגט נאָכן יום תהילים א ספע־ציעלע תפילה על נפש המת.

ווי מיר זענען, זיינען די צילן פון דער איזשביצער חברה תהלים געווען ריין רעליגיעזע, און דערפאַר איז אַגב טאַקע געווען דאָס חבר־געלט פון דרייַ גראָשן א וואָך. בשעת א קרענק פון א חברה־מאן האָט מען זיך באַנוגנט מיט בלויז א תפילה. א פנים אז ארום דער דאָזיקער חברה האָט זיך קאָנצענ־טרירט אן עקאָנאָמיש בעסער געשטעלטער עולם, וואָס האָט זיך נישט געניי־טיקט אין קיין שום מאַטעריעלער הילף פון די איבעריקע חברים. (די זעקסטע תקנה הייבט זיך אַגב אַזוי אָן: „תקנה מפורשת להיות שבני החברה יצ"ו המה סוחרים").

גאָר אַנדערש זעט אויס לויט אירע תקנות די חברה תהלים פון דער שכנותדיקער קהילה בריסק דקויאַווע. זי האָט טאַקע אויך געהאַט די זעלביקע רעליגיעזע פונקציעס: יעדן טאָג (קודם אור הבוקר) צו זאָגן אין שול 18 קא־פיטלעך תהלים און שבת צו פאַרענדיקן דעם רעשט תהלים; יעדן טאָג צווישן מנחה און מעריב צו לערנען א קאַפיטל תהלים און יעדן שבת צו לערנען בייַ א רבי חומש (שוין די דאָזיקע תקנות ווייזן, אַז צו אָט דער חברה גע־הער א הָארעפאַשנער עולם, וואָס האָט קיין צייט ניט צו זאָגן אַלע טאָג א גאַנצן יום תהלים, און אויך א פראָסטערער, וואָס לערנט חומש בייַ א רבין); אַלע יאָר מאַנטאָג פרשה שמות מוזן אַלע חברה־לייט פאַסטן א גאַנצן טאָג, אויסזאָגן גאַנץ תהלים, דער דרשן מוז האַלטן א דרשה (דברי כבושים, אמרי מוסר) און נאָכן תענית מאַכט מען א סעודה; דעם צווייטן טאָג שבועות, אין דוד המלכס יאָרצייט, מוזן אַלע חברה־לייט קומען אין דער שול אַריין, אָנצינדן 150 ליכט אַנטקעגן די 150 קאַפיטלעך תהלים (ויעמוד איש הגון ומוכשר לפני התיבה כפי שיבחרו הגבאים ולהגיד תהלים פסוק ופסוק, במתון ולא במרוצה עד גמירא. ואחר יתאספו בני החברה אצל רבם, ללמוד עמם איזהו קפיטל תהלים להראות להם גודל שבח של דוד המלך ע"ה).

אָבער חוץ די תקנות בנוגע רעליגיעזע פונקציעס, אַנטהאַלט נאָך דער פינקס פון דער בריסקער ח' תהלים א סך תקנות וואָס זיינען שייך צום עקא־נאָמישן און סאָציאַלן לעבן. למשל:

„תקנה שמינית. כל איש ואיש מבני החברה אשר יהיה לו דבר למשפט בין איש לרעהו הן עם איש מחברתינו והן עם איש אשר הוא חוץ לחברתנו מוכרח לילך לדין ויקוב הדין את ההר. ואם יעבור על זה מעבירין אותו. ואם לא יחפוץ בעל דינו לדין עמו, אז יוצא דבריו לפני הגבאים לראות מה לעשות לו להוציא העשוק מיד עושקו". די חברה האָט השגחה אויף דעם אויפפיר פון די חברים בנוגע רעכט און אומרעכט.

„תקנה תשיעית. אם יעשה אחד מבני החברה דבר מגונה, אזי לאחר חקירה ודרישה היטב ואם אמת נכון הדבר, נעשתה התועבה הזאת, אזי מעבירין אותו מן החברה ואיבד את זכותו. ואין לו על החברה עוד שום תביעה על

המעות שנתן לתוך החבֿרה". די חבֿרה פּאַסט אויף, אַז אירע מיטגלידער זאָלן בכלל זיך אויפֿפֿירן לײַטיש.

„תקנה עשירית. אם יהיה אחד מבני החבֿרה נופֿל למשכבֿ רח"ל ויהיה חליו חזק מאוד, עד שיהיה צריך החולה למשמורים, אזי צריכים הגבאים להשגיח על זאת, לשלוח שם אחד מבני החבֿרה, לשמור שם עד חצי הלילה ועוד איש אחד מחצי הלילה עד הבוקר. וכל מי שלא יוכל לילך בעצמו צריך להעמיד אחר תחתיו ולשלם לו מכיסו. וכל איש אשר ימרה בזה את פּי הגבאים ולא ישמע לדבֿריהם, אזי יכתבֿו הגבאים את האיש הזה בפּנקס החבֿרא למען תהיה הדבֿר למשמרת! אשרי משכּיל אל דל". די חבֿרה זאָרגט וועגן מעדיצינישער הילף פֿאַר קראַנקע חבֿרים.

„תקנה אחד עשר. אם חלילה וחלילה יעדר אחד מבני החבֿרה כה יהיה משפּטם: צריכים כל בני החבֿרה ללותו לבית עלמין ולקבץ מנין בבית הנעדר להתפּלל שם ולהגיד תהילים כל ימי השבֿעה. חוץ משבת שחל תוך השבֿעה, אינם צריכים לילך שמה בבית הנעדר". די חבֿרה זאָרגט וועגן טון פֿאַר־שטאָרבענע חבֿרים זייער רעכט.

„תקנה עשרים ושנים. אין אנחנו בני החבֿרא בין בעלי מלאכות ובין סוחרים אין רשאים להסיג ולילך בפּרנסת חבֿירו ולעבֿור על דחז"ל עני המהפּך בחררה ובא אחיו ונוטלו הימנו נקרא רשע. והעובֿר על זה יוקנס כּפֿי אשר יושת עליו הגבאים והכשרים. וגם צריך לתת כל מה שהרוויח לאיש אשר הפֿסיד אותו". — די חבֿרה באַוואָרנט אירע מיטגלידער קעגן אומערלעכער קאָנקורענץ.

„תקנה עשרים וארבעה. גם ענין השחקת הקארטין אשר בעו"הר נתפּשט הדבֿר הרע הזה. וחוץ מה שמבואר בדחז"ל כי המשחק בקובֿיא פּסול לעדות. עוד זאת הרעה באה עי"ז מריבֿות וקטטות ביניהם ובין איש לאשתו כידוע.— לכן הסכמנו יחד להתרחק מעבֿירה זו. וכל מי שימרה את פּינו ולא ישמע לדבֿרינו, כה יהיה משפּטו: פּעם הראשון יתן שני פּעמים ח"י גדולים ופּעם שנית יתן ח"י פּגים[5] ופּעם שלישית יעבֿירו אותו מבין החבֿרא". די חבֿרה פֿאַר־באָט צו שפּילן אין קאָרטן.

דער וועכנטלעכער אָפּצאָל איז אויך אין דער בריסקער חבֿרה תהלים געווען דרײַ גראָשן. אָבער עס זײַנען געווען אײַנגעשטעלט נאָך אַנדערע אָפּצאָלן, צוליב אירע סאָציאַלע פֿונקציעס האָט די חבֿרה געמוזט האָבן מער הכנסה. און דאָס זײַנען די אָפּצאָלן: ווען אַ חבֿרה־מאַן האָט געמאַכט אַ ברית, האָט ער אײַנגעצאָלט אין דער חבֿרהשער קאַסע ח"י גדולים; פֿון אַ געבוירן מיידל האָט מען אײַנגעצאָלט נײַן גראָשן; אַז אַ חבֿרה־מאַן האָט חתונה גע־מאַכט אַ זון אָדער אַ טאָכטער האָט ער אָפּגעצאָלט אַכצן פּיים; אַז איינער האָט געמאַכט פֿאַר זיך אָדער פֿאַרן ווײַב אַ מלבוש (מלבוש גדול) האָט ער

5 פּ"ג ראָשי־תיבות פֿון פּרוטה גדולה, איז גלײַך זעקס פּוילישע גראָשן אָדער אַ פּיים. אַ פּרוטה קטנה איז אַ דריטל פון אַ גראָשן.

געמוזט אײַנצאָלן אַכצן האַלבע גראָשן; פֿון אַ מלבוש פֿאַר אַ קינד האָט מען אָפּגעצאָלט אַכצן האַלבע פּרוטות.

דער סדר פֿון אויסקלײַבן די גבאים איז אין דער בריסקער ח' תהלים אויך נישט געווען אין גאַנצן גלײַך צום סדר פֿון דער איזשביצער: די קלפּי פֿלעגט פֿאַרקומען אַלע יאָר אויף דער נאַכט צו הושענא רבא. די חברה־לײַט וואָס זייערע נעמען זײַנען געשטאַנען אויף די ערשטע זעקס אַרויסגעצויגענע צעטלען זײַנען געווען פּשרים, און זיי האָבן אויסגעקליבן צוויי גבאים. די זעקס פּשרים מיט די צוויי גבאים האָבן געפּירט די ענינים פֿון דער חברה. זיי האָבן אויך אַליין געמעגט אָננעמען ניצע מיטגלידער (אין איזשביץ האָט געמוזט זײַן אויף צוצונעמען א ניצעם מיטגליד אַ באַשלוס פֿונעם רוב מיטגלידער).

די ניצע מיטגלידער האָבן געמוזט געבן אײַנקויפֿגעלט צוויי מאָל אַכצן פּיים; אַז זיי האָבן געוואָלט האָבן אַ חלק אין דער חברהשער ספֿר־תורה, האָבן זיי געמוזט געבן אַכצן גילדן. דאָס געלט האָט געמוזט ווערן אויסגעצאָלט במשך פֿון אַ יאָר זינט דעם אַרײַנטרעטן אין דער חברה. אין משך פֿון ערשטן יאָר איז דער ניצער מיטגליד געווען אַ מלאָטש. דער ניצער חברה־מאַן פֿאַר־בלײַבט אַ מלאָטש ביז ער האָט אָפּגעצאָלט דאָס געלט. א זון פֿון אַ חברה־מאַן באַצאָלט אײַנקויפֿגעלט נאָר אַכצן פּיים. א חברה־מאַן האָט געקענט אײַנשרײַבן זײַנעם א נישט־פֿולײַעריקן זון, און אײַנצאָלן פֿאַר אים האָט ער געמוזט צוויי מאָל אַכצן גראָשן אײַנקויפֿגעלט און א גראָשן א וואָך, וועלכן ער האָט געמוזט אַליין אײַנקאַסירן.

וועגן גאָר א וויכטיקן ענין האָט מען צוזאַמענגערופֿן אַן אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג. לויט אַ באַשלוס פֿון דעם רוב חברה־לײַט האָבן די פּשרים מיט די גבאים געקאָנט פֿאַרבלײַבן וויטער אויף א יאָר אָן אַ קלפּי.

אין דער לובראָנצער חברה תהלים האָט מען אָנגענומען אַ ניצעם מיט־גליד נאָר מיט דעם הסכם פֿון דעם רוב מיטגלידער. דער ניצער מיטגליד האָט געמוזט באַצאָלן א געוויסע סומע אײַנקויפֿגעלט, געמוזט זײַן דרײַ יאָר א מלאָטש און צום סוף פֿון די דרײַ יאָר געמוזט געבן אויסקויפֿגעלט אין דער פֿאָרם פֿון א סעודה קטנה. ערשט דעמאָלט איז ער געוואָרן א פֿולבאַ־רעכטיקטער מיטגליד (לקלפּי ולדעה). אין אָנהייב האָט דער חברה־מאַן גע־הייסן אײַנקויפֿער און צום סוף אויסקויפֿער. בנוגע דער מלאָטשצײַט האָט מען אָבער טייל מאָל געמאַכט אויסנאַמען.

צווישן די תקנות פֿון דער לובראָנצער און בריסקער חברה מקרא זענען נישט פֿאַראַן קיין גרויסע אונטערשיידן. אין לובראָנץ האָט באַטראַפֿן דער וואָכן־אָפּצאָל לכל הפחות 4 גר. וען א חברה־מאַן האָט נישט באַצאָלט במשך אַכט וואָכן דעם אָפּצאָל, האָט מען צוזאַמענגערופֿן אַן אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג און זי האָט געפּסקנט ווי מען דאַרף זיך מיט אים באַגיין. אַז בײַ איינעם

איז געבוירן געוואָרן אַ בן־זכר האָט ער איינגעצאָלט אין דער חברהשער קאַסע אַכצן גראָשן. אַז אייגער האָט חתונה געמאַכט אַ קינד, האָט ער באַצאָלט צוויי מאָל אַכצן גראָשן. קיינער פֿון די חברה־לײַט האָט נישט געטאָרט דאָוונען אַנדערש ווו ווי אין דער שול אָדער בית־המדרש. מוצאי יום־טוב פֿון די ערשטע טעג סוכות האָט מען געמאַכט אַ קלײַי אויף פשרים, און די פשרים האָבן געמאַכט גבאים. זיך אַליין האָבן די פשרים נישט געטאָרט נאָמינירן פֿאַר גבאים. אז עס האָט זיך געוואָלט איינשרײַבן אַ נײַער מיטגליד, „אזי יהיה על פי קלפי בהן ולאו באופן אשר יסכימו על זה רוב בני החברה ומחויב ליתן מעות קדימה כאשר יושת עליו ולהיות בשירות בני החברה איזה שנים כאשר יושת עליו. וליתן שכר כתיבה להרב לא פחות משני זהובים פּוילישׁ".

אין דער בריסקער חברה מקרא האָט דער וואָכן־אָפּצאָל באַטראָפֿן דרײַ גראָשן. דעם חברה־מאַן וואָס האָט נישט געצאָלט במשך פֿיר וואָכן האָט מען נישט געגעבן קיין עליה. פֿון אַ געבוירן יינגל האָט מען געצאָלט 18 גראָשן, פֿון אַ מיידל נײַן גראָשן. אַז מען האָט חתונה געמאַכט אַ קינד, האָט מען איינגעצאָלט אַכצן פּיים. אַלע יאָר חמשה עשר בשבט, אינעם יאָרטאָג ווען מ'האָט אָנגעהויבן צו שרײַבן די חברהשע ספר־תורה, קומען זיך צוזאַמען אַלע חברה־לײַט. דער רב האַלט אַ דרשה, פֿאַר דער דרשה באַקומט ער 5 גילדן. נאָך דער דרשה מאַכט מען אַ סעודה. יעדע דרײַ יאָר, הושענא רבא, האָט מען דורך אַ קלײַי אויסגעקליבן זעקס פּשרים, וועלכע האָבן באַשטימט צוויי גבאים. די דאָזיקע צוויי גבאים האָבן געהאַט די גאַנצע דעה. איין גבאי האָט אָבער גאָר נישט געטאָרט טון אָן דעם צווייטן. אַז ס'איז נישט געווען קיין געלט אין דער חברהשער קאַסע, האָבן די גבאים נישט געטאָרט אויסלייגן קיין געלט פֿון זייער קעשענע מער ווי 20 גילדן (ואם יוציאו יותר מעשרים זהובים, אזי ידעו שהיא מתנה גמורה ואין להם תביעה יותר). מיטן הסכם פֿון דעם רוב חברה־לײַט האָבן די צוויי גבאים געקענט פֿאַרבלײַבן אויף וויטערדיקע דרײַ יאָר. די גבאים מיטן חברהשן רבי און נאָך אייניקע חברה־לײַט האָבן געמעגט אָננעמען נײַע מיטגלידער, אַ נײַער מיטגליד האָט געמוזט געבן אײַנקויפֿגעלט צוויי מאָל אַכצן גילדן (דאָס געלט האָט מען געקענט אויסצאָלן ביסלעכווײַז) און געמוזט זײַן במשך אַ יאָר אַ מלאָטש. דער וואָס האָט אײַנגעצאָלט דאָס אײַנקויפֿגעלט בשני רצטעס האָט נישט געדאַרפֿט זײַן קיין מלאָטש.

די זעקסטע תקנה פֿון דער בריסקער חברה מקרא זאָגט: „כל איש ואיש מבני החברא שיהיה להם דבר למשפט מוכרחים לילך אצל הרב אב"ד ויקוב הדין את ההר ולא לילך במקום שלא על פי דין תורה. ואם שני הצדדים ירצו, יוכלו להתפשר אצל רבם ובצירוף שני הגבאים לעשות פשרה ביניהם כדי שלא ירבו מחלוקת בישראל ח"ו".

די תקנות פֿון דער איזשביצער חברה חיי אדם האָבן נאָר אַ רעליגיעזן אינהאַלט: די מיטגלידער דארפֿן קומען לערנען תורה בײַ זייער רבי אין די פֿעסטגעשטעלטע טערמינען; אַז איינער קומט נישט במזיד, קענען די גבאים

אים קנסענען מיט אַכצן גראָשן. בשעתן לייענען טאָר מען נישט שמועסן, „וגם אל יהרהרו אחר הגבאי העומד סיגון[6] חלילה לעשות קטטה ומריבה עבור עכוב עליה שלא נתן לו הגבאי".

אַלע יאָר ב' שמות האַלט דער רב אַ דרשה און נאָך דער דרשה מאַכט מען אַ סעודת מצווה. פאַר דער דרשה באַקומט דער רב באַצאָלט כפי רצון החברה יצ"ו. אַלע יאָר חמשה עשר באב האָט מען געקליבן דורך אַ קלפי כשרים און די כשרים האָבן נאָמינירט גבאים. די כשרים האָבן אויך געמעגט אַליין ווערן גבאים. אַז אַ חברה-מאַן האָט אַנטקעגן גערעדט אַ גבאי, איז ער געקנסעט געוואָרן מיט צוויי מאָל אַכצן גראָשן. אַז די חברה-לייט קומען זיך צוזאַמען, טאָר איינער מיטן צווייטן זיך נישט קריגן. פאַר אַ מחלוקת מיט אַ צווייטן חברה-מאַן באַצאָלט מען קנס זעקס פיים, מיטן גבאי דריי מאָל אַכצן גראָשן. אַז מ'רעדט אַנטקעגן דעם רב, באַצאָלט מען פיר מאָל אַכצן גראָשן. דער שמש האָט באַקומען שכירות צוואַנציק גילדן יערלעך.

## III

די תקנות פון דער בריסקער חברה קדישא זיינען נאַטירלעך גאָר אַנדערע, ווי די תקנות פון די פריער דערמאָנטע חברות. אָט זיינען די תקנות לויטן סדר ווי זיי זיינען נאָטירט אינעם פינקס:

א) ז' אָדר זיינען אַלע חברה-לייט זיך צוזאַמענגעקומען ביי די גבאים. מ'האָט אָנגעצונדן צום ווייניקסטן אַכצן ליכט, מ'האָט געפאַסט ביז מיטאָג, געדאַוונט, געזאָגט דעם תיקון. דער רב האָט געהאַלטן אַ דרשה מעניני דיומא. אַז אַ חברה-מאַן איז נישט געקומען צו דער דאָזיקער פייערונג (אף מאונס), האָט ער געמוזט באַצאָלן לכל הפחות דריי מאָל ח"י גדולים; אַז איינער איז אָבער מיט צו פלייסן נישט געקומען (במרד ובמעל יפרוק העול מעל צווארו), באַצאָלט ער ביים ערשטן און צווייטן מאָל אַכצן פיים, ביים דריטן מאָל אָבער ווערט ער אויסגעשלאָסן פון דער חברה.

ב) כל אחד מבני החברא מחויב לבקר ולשחר פני החולה, אם יפול הנופל למשכב ח"ו אחד מעירנו ולגמול חסד עמו ואם איש עני הוא ואין ידו משגת להשיב נפשו בעת חליו ומה גם ליקח רופא לרפא אותו בעזר העליון, אזי מחויבים הגבאים לשים עינא פקיחא עליו ולהשתדל בכל עוז למען ישיג כל צרכו בעת חליו. ובאם יראו הגבאים כי הוא צריך למשמר יותן לו ב' אנשים מאנשי החברא והיו לו הלילה למשמר והמשמורים ירשמו בפינקס ע"י הגבאים והיה כל מי שלא ירצה בעצמו, יוכל לשכור אחר במקומו. והיה אם

---

6 דער גבאי וואָס טיילט אויס עליות שטייענדיק אויף דער בימה. אין די תקנות פון דער בריסקער חברה מקרא שטייט: „הגבאי שיעמוד על הסגן יוכל ליתן עליה לכל מי שרוצה". אזוי אויך אין די מנהגים דק"ק וורמיישא, געבראַכט ביי י. צינבערג, געשיכטע פון דער ליטעראַטור, ב' V, ז' 90. אין וולאָצלאַוועק, אויך אין פלאָצק ווערט באַנוצט דער אויסדרוק „שטיין צ"גן" פאַר שטיין אויף דער בימה און טייטלען פאַרן בעל-קורא מיטן יד.

ימאן אַחד מבני החבֿרא לײַך למשמור בצוות הגבאים יתן בפּעם ראשונה ושניה ח׳י גדולים מה שישלם לשכור משמור אחד. ובפּעם השלישי ח׳י פּגים. והיה אם ימאן גם בזה, איבד את זכותו מהחבֿרא קדישא.

ג) אַז אײַנער איז קראַנק, טוט די גאַנצע חבֿרה פֿאַר אים תּפילה; פֿאַר אַ גוסס לײַענט מען פּכל הפּתוב בספֿר החיים.

ד) אַז אײַנער שטאַרבט, דאַרף די חבֿרה טון מיטן נפֿטר דעם חסד של אמת, להתעסק בכל צרכי המת, ללוותו ולקברו לפּי כּבודו וכבוד בית אבא.

ה) ז׳ אדר נאָכן תּענית יהיה יום משתּה ושמחה לכל בני החבֿרא. וזאת הותנו ביניהו אשר מכל קופּת הצדקות השייכים להחבֿרא נוכל ליקח לזאת הסעודה. כּי מצווה היא וגם ליתן להרב שכר דרשה.

ו) דעם נר תּמיד פֿאַרן עמוד סײַ אין שול און סײַ אין בית־המדרש דאַרפֿן לאָזן ברענען די חבֿרה־לײַט אויף זייער חשבון. אויף דעם צוועק צאָלט יעדער זעקס גראָשן אַ חודש. אַלע בעלי־בתּים פֿון דער קהילה האָבן זיך מתחייב געווען צו געבן פֿאַר דער חבֿרה פֿון יעדער שׂמחה (הן מבֿרית מילה או מבר מצווה, מהתּנאים, מהחתונה איש איש ח״י ח״י יתן) צו אַכצן מטבעות. [מיסתּמא לויטן פֿאַרמעגן־שטאַנד פֿון בעל־שׂמחה: אַכצן פֿרוטות, גראָשן, פּיים, גילדן אָדער טאָלער.—ש. ו.] די חבֿרה־לײַט צאָלן אַחוץ דעם נאָך צו דרײַ גראָשן וועכנטלעך.

ז) שמיני עצרת נאָך מיטאָג פֿאַרזאַמלען זיך אַלע חבֿרה־לײַט בײַ די גבאים, לזמר שירות ותשבחות ולקשט ספֿרי תּורה ולהביאם תוך בהכ״נס בשירות ותשבחות ובנירות דולקות לשמוע בשמחת התּורה כּמנהג כל בני ישראל״.

ח) כּי יהיה דברי ריב ומשפּט לאחד מבני החבֿרא, הן בעסקי ממון והן בדבר המחלוקת בין איש לרעהו לבל ימהר להביא את משפּטו באופֿן שיתרבה בהוצאות המשפּט ולהוציא ממון ישראל על מגן. רק שצריך לברור להם שלשה אנשים בתוקף סאָנד פּאָליבאָווני להוציא לפּניהם משפּטם ויקבּ הדין את ההר. ובאם חלילה ימרה איש מבני החבֿרא לבלתי שמוע ולפּרוץ גדר זה, אזי לא יהיה לאיש הזה עוד חלק ונחלה בזכות החבֿרא וכחוץ לחבֿרא יחשב.

ט) שבת און יום־טוב מוזן די חבֿרה־לײַט דאַוונען השכּמה, לייענען אין זייער ספֿר־תּורה (אך לא להוסיף מנין הקרואים, אף בימים שרשאים להוסיף). די עליות ווערן פֿאַרטיילט לויט אַ צעטל (וחוזרות חלילה) נאָר צווישן די חבֿרה־לײַט (אך שרשאי מבני החבֿרה לכבד את החוץ לחבֿרא). מוסף טאָרן זיי אָבער נישט דאַוונען פֿאַר זיך, נאָר צוזאַמען מיט קהל אין דער שול.

י) די הכנסות פֿון דער חבֿרה (ע״פ רשיון פֿרנסים ומנהיגי ואלופי הקהלה) זענען געווען אַזעלכע: יעדן מאָנטאָג און דאָנערשטאָג איז מען אַרומגעאַנגען... (דאָ זײַנען אָפּגעמעקט אינעם טעקסט עטלעכע צענדליג ווערטער). יעדן פֿרײַטאָג און ערב יום־טוב האָט מען אַרומגעשיקט אײַנצוקאַסירן, וואָס יעדער האָט זיך מתחייב געווען צו געבן. ערב ראש־השנה און יו״כ האָט מען געשטעלט

קערות אויפן בית־עולם; ערב יו"כ קערות אין דער שול; מחצית השקל אין פורים האָט מען פֿאַרטיילט צווישן אָרעמע לײַט. אַז איינער האָט געמאַכט אַ שמחה, האָט ער געגעבן פֿאַר דער חברה ח"י (איש כפי ערכו ח"י יתן, הן מבני החברא והן מאותם שחוץ לחברא).

יא) די גבאים האָבן געמוזט געבן דעם רב כיבודים, דהיינו פורים פון מחצית השקל, ערב יו"כ פון דער קערה און ז' אדר פֿאַר דער דרשה. אַז איינער האָט זיך אײַנגעשריבן אין דער חברא, האָט ער געמוזט געבן דעם רב „סך מסוים, איש לפי ערכו".

יב) עס טאָר קיינער נאָר נישט טון בײַם מת אָן רשות פֿונעם גבאי.

יג) אַז איינער רעדט שלעכטס אויף דער חברא, סײַ אַ חברה־מאַן און סײַ אַ פֿרעמדער, מוזן די גבאים דאָס אויספֿאָרשן, און אויב ס'וואָלן זײַן וואָר, מוז עס ווערן פֿאַרשריבן אין פנקס (להיות זאת למשמרת וביום פקודתו נפקד וגמולו ישלם לו).

יד) דער שמש טאָר נאָר נישט טון אָן וויסן פון די גבאים. ווען ער פֿאַלגט נישט, קען מען אים תיכף אָפּשאַפֿן און צונעמען אַ צווייטן. אַז איינער וועט באַגראָבן אַ מת אָן רשות פון די גבאים, ידע כי הקרקע גזילה היא, עד שיתפשר עם הגבאים וישלם במיטב כספו כפי אשר יושת עליו.

טו) ז' אדר אָדער מוצאי שבת בראשית האָט מען אויסגעקליבן צוויי גבאים אויף דרײַ יאָר. בײַ וויכטיקע ענינים דאַרפֿן די גבאים צוזאַמענרופֿן אַלע חברה־לײַט. אַ גבאי האָט צוויי שטימען.

טז) ווער עס האָט געוואָלט ווערן אָנגענומען פֿאַר אַ חברה־מאַן, האָט דאָס געדאַרפֿט מעלדן די גבאים, און זיי האָבן דעם קאַנדידאַט פֿאַרגעשטעלט דער גאַנצער חברה. אַז ס'איז נישט געווען קיין געגענער האָט מען פֿאַרשריבן זײַן נאָמען אינעם פנקס. אַ גאַנץ יאָר האָט ער באַדינט די חברה־לײַט. דער־נאָך איז מען מיט אים מושווה געוואָרן וועגן דער הייך פון אײַנקויפֿגעלט. אַ זון פון אַ חברה־מאַן האָט געצאָלט ניט וויניקיקער פון 18 גילדן, אַ פֿרעמ־דער לכל הפחות צוויי מאָל אַכצן גילדן; ערשט דערנאָך איז פֿאַרגעקומען אַ קלפּי. אַז מ'האָט אים אָנגענומען, האָט ער געמוזט זײַן אַ מלאָטש במשך דרײַ יאָר. די גבאים האָבן אים געקענט באַפֿרײַען פון צו זײַן אַ מלאָטש, אויב ער האָט באַצאָלט דערפֿאַר אַ געוויסן סכום. קיין דעה אָבער במשך די ערשטע דרײַ יאָר האָט ער נישט געהאַט.

צו גאָר אַ באַזונדערן מין געהערט די חברה „הכנסת כלה" אין וולאָצ־לאָווק, וואָס האָט געטראָגן כמעט דעם כאַראַקטער פון אַ צדקה־חברה. לויטן פנקס, וואָס געפֿינט זיך אינעם אַרכיוו פון דער וולאָצלאַווקער קהילה, איז די דאָזיקע חברה געגרינדעט געוואָרן אין חשון תר"ה (1844) און די נאָטיצן וועגן גבאים־וואַלן דערגרייכן ביזן יאָר תר"מח (1887).

אויפן ערשטן בלאַט פונעם פנקס איז פֿאַרצײַכנט אַ כתב פונעם וולאָצלאַוו־קער רב, וואָס ווײַזט די חשיבות פון דער מצווה הכנסת כלה. ער איז מסכים

צו דער גרינדונג, אָבער בתנאי אַז ס׳זאָלן ניט זײַן קיין מחלוקת צווישן די בני־החבֿרה. ערשט אין אַ יאָר אַרום, — שרייבט דער רבֿ, — „כאשר יתגלה ויתפרסם שבֿחם לטובֿה, אתן להם תוקף התימתי וכל תוקף ועוז".

אויף גאַנצע צוויי זײַטן גייט ווײַטער אַ שיר מיטן אַקראָסטיך: „זה הפנקס שייך להחברא הכנסות כלה פה וולאצלאווען".

אויפֿן גרינדונגסאַקט פֿון דער חבֿרה זענען געחתמעט 20 גרינדערס (מיסדים).

עלף תקנות זענען געוואָרן אָנגענומען באַלד בײַ דער גרינדונג און דרײַ ערשט אין אַ שפּעטערער צײַט.

תקנה א. יעדער חבֿרה־מאַן מוז צאָלן וועכנטלעך אַ פּיים. פֿאַר פֿאַר־שפּעטיקן מיט וואָכנגעלט מער ווי פֿיר וואָכן קומט אַ געלטשטראָף.

תקנה ב. אַז בײַ איינעם פֿון די חבֿרה־לײַט ווערט געבוירן אַ קינד, מוז ער געבן פֿון אַ זון 18 פּויליש גראָשן, פֿון אַ מיידל צוויי מאָל 18 גראָשן. טאָמער גיט ער נישט, ווערט ער פֿאַרשריבן בשער הקנסות (פֿאַראַן אין פּנקס).

תקנה ג. אַלע יאָר הושענא רבה ווערן באַשטימט צוויי גבאים דורך די כשרים, וואָס זענען אַרויס פֿון דער קלפּי.

תקנה ד. אויף דער נאַכט צו הושענא רבה ווערן אַרויסגעצויגן דורך אַ קלפּי דרײַ חבֿרה־לײַט אַלס כשרים. די כשרים באַשטימען די גבאים מוצאי שבת בראשית (ובתוך משך הזמן מהושענא רבה עד שבת בראשית יכולים לעסוק, את מי יתמנו להיות גבאים. רק לא יגלו למי, עד מוצאי שבת בראשית, לעת אסיפת כל בני החבֿרא, כדי שלא יהיה מחלוקת אצל בני החבֿרא. ואם ימצא שיגלו למי, אין להם קלפּי שני שנים רצופֿת, למען ישמעו ויראו ולא יזונֿן עוד).

תקנה ה. דורך די גבאים און כשרים ווערט באַשטימט איינער „על מעות הקופה הנקרא קאסיר". אַז מ׳דאַרף געלט פֿון דעם קאַסירער אויף חבֿרהשע צוועקן אָדער לדבֿר מצווה, זאָל דער קאַסירער אויסצאָלן על־פּי הגבאים ורוב בני החבֿרא. אויף קלייניקייטן קענען די גבאים אַליין דיספּאָנירן בײַם קאַסי־רער אַקעגן אַ קבלה, אין וועלכער ס׳דאַרף שטיין אַחוץ דער סומע אויך דער צוועק, אויך וואָס דאָס געלט איז געגאַנגען. — אָפּגעבן אַ חשבון דאַרף דער קאַסירער בלויז פֿאַר די כשרים. „ואם יהיה הקאסיר אחד מן הגבאים אזי מחויב הקאַסיר ליתן רעכנונג לפּני כל בני החבֿרא".

תקנה ו. מעות הצורך ליתן לענין הכנסת כלה. צריך שיהיה מתושבי עיר הזאת. ואם יהיה האיש ההוא אדם הגון, יתאספו בני החבֿרא אז רוב בני החבֿרא ואשר יושת על־פּי הגבאים ורוב בני החבֿרא, יתנו הגבאים קויט להקאסיר ובחתימה החבֿרא. והקאסיר יתן לו את המעות בסתר ואסור לגלות לשום אדם את מי נתן, כדי שלא יבֿא לידי בזיון.

תקנה ז. כי יהיה יתומים ח״ו מהאב, אזי יכולים ליקח מן הקאסיר כאשר יושת עפ״י הגבאים ובני החבֿרא כמה יפזרו סך נדן. והגבאים יתקנו כל צורך החתונה כנהוג בכל בנות ישראל.

תקנה ח. אַז מ׳איז מנדר געלט לטובת החברא אָדער לצורך מצות הכנסת כלה, מוז מען עס באַצאָלן שפעטסטנס במשך פֿיר וואָכן. ואם יאחור הזמן פרעון, לא ירצה עוד נדבתו, עד שיפֿייס החברא ויתן קנס ח״י גדולים להחברא.

תקנה ט. אַז עס קומט אַרויס אַ סיכסוך צווישן חברה־לײַט, טאָרן זיי נישט גיין זיך לאָדן בערכאות שלהם, נאָר זיי דאַרפֿן דאָס איבערגעבן צו אַנטשיידן דער חברה. וואָס די גבאים וועלן פסקען, מוזן די צדדים אָננעמען. די צדדים מוזן באַצאָלן להקופה יעדערער צו ח״י גדולים פוילישׁ. איינער מוז אויך איבערצאָלן דעם צווייטן. — אַז איינער וועט נישט באַשטיין אויפֿן פסק, וועט ער פֿאַרשריבן ווערן בשער הקנסות. קיין שום פסק טאָר נישט ווערן אַרויסגעגעבן בלי צירוף רב אב״ד דפה. אַז אַ חברה־מאַן וועט האָבן אַ סיכסוך מיט נישט קיין חברה־מאַן, מוזן זיי זיך שטעלן פֿאַרן רב.

תקנה י. אַז אַ חברה־מאַן אָדער איינער פֿון זײַן הויזגעזינט ווערט קראַנק מוז די חברה צושטעלן מישמורים, וויפֿל מען דאַרף. אַז איינער האָט נישט קיין צײַט צו גיין אין מישמור, גיט ער די גבאים צווישׁ מאָל צו ח״י גדולים פוילישׁ און די גבאים מוזן דינגען אַ מישמור.

תקנה יא. דער וואָס וויל זיך אײַנקויפֿן אין חברה, באַצאָלט אײַנקויפֿ־געלט לויטן אָפּרייד מיט די גבאים, און צאָלט אײַן באַלד אַ העלפֿט. צווייי יאָר איז ער אַ מלאָטש. נאָך צווייי יאָר, ווען ער האָט אײַנגעצאָלט אַלץ וואָס עס קומט פֿון אים, ווערט ער אום הושענא רבה אײַנגעשריבן אין פֿנקס ווי אַ חברה־מאַן.

תקנה יב. שאַפֿט אָפּ די תקנה ג׳ און באַשטימט, אַז גבאים וועלן אויסנעקליבן אויף צווייי יאָר.

אין פֿנקס איז פֿאַראַן אַ שער הקנוים (איבערזעצט פֿון ייִדישן אויסדרוק: אײַנקויפֿער). „בזה השער יכתבו כל הקנוים להיות בזה החברא איש איש על מכונו ועל דגלו״. צו ערשט האָט יעדער אײַנקויפֿער געהאַט אינעם פֿנקס אַ באַזונדער בלאַט. דערנאָך האָט מען שוין פֿאַרשריבן צו דרײַ אײַנקויפֿער אויף איין בלאַט.

פֿאַראַן אַ נאָטיץ, אז פֿון שבועות תרכ״ו אָן האָט אַ רבי אָננעהויבן צו לערנען יעדן שבת נאָך מיטאָג מיט די חברה־לײַט די סדרה פֿון דער וואָך.

צו ערשט האָט מען אָננעגנומען נײַע מיטגלידער בלויז מוצאי שבת בראשית אָדער הושענא רבה, שפעטער אָבער אויך אין פּראָסטע שבת צו נאַכטסן, און אַפֿילו אין מיטן וואָך.

בײַ איינעם שטייט פֿאַרצייכנט: „הדברים האלה הנרשמים כאן המה בטלים ומבוטלים כחרס הנשבר, כי אין לו שום חלק בחברתנו״. אויסגעשלאָסן, הייסט דאָס, פֿון דער חברה.

בײַ אַ צווייטן וויידער איז די גאַנצע פֿאַרשרײַבונג וועגן זײַן אַרײַננעמען אין דער חברה אַדורכגעשטראָכן אַ פּאָר מאָל.

צו ערשט האָט מען בײַם אַרײַננעמען אַ נײַעם חברה־מאַן (יעדערער האָט געהייסן חבר) פֿאַרשריבן: ומעתה הוא כאחד מבני החברה; פֿון תרי״ח אָן שרײַבט

מען: ומעתה הוא כאחד ממיסדי החבֿרא. ביי עטלעכע שטייט: אָנגענומען בהנשואין אָדער בהחתונה. ערשט אינעם יאָר תרמ"א האָט מען אָנגענומען דעם ערשטן בחור.

פֿאַרן אַ באַזונדער שער: „רשימת הגבאים וכשרים על כל שנה ושנה ביום הושענא רבה". דער פּראָטאָקאָל פֿון די גבאים־וואַלן איז פֿאַרשריבן אין איין פּעסטן נוסח: „אנחנו חתומי מטה מעידים שכל הנ"ל נעשה בהכשר גדול וברצון טוב ובלי שום התנגדות. רק בהסכמת כלנו וחלילה לאחד מאתנו להתערער על הנ"ל כי הוא נעשה כפי התקנות, אשר מחויבים אנחנו לקיימם". אונטערגעשריבן די כשרים. — אינעם יאָר תר"ל אַרויסגעצויגן פֿון קלפּי 5 כשרים אָנשטאָט 3. צו די דריי גבאים צוגעקליבן נאָך צוויי במקומס: במקום גבאי ראשון, במקום גבאי שני. — אין די שפּעטערדיקע יאָרן ווידער בלויז צו 3 כשרים, אָבער שוין פֿאַרבליבן די במקומס.

פֿון תרל"ג (1873) פֿאַרן אַזאַ פֿאַרשריבונג: „להיות לזכרון בפנקס של החבֿרא הכנסת כלה איך שהחבֿר אליעזר באגאצקי, מי שהיה גבאי ראשון בחבֿרא הלז, אכן יען אשר ראזאנד יר"ה נתנו פקודה ודת שלא להיות שום חבֿרא בכל עירנו, ולכן לא רצה ר' אליעזר הנ"ל להיות גבאי בחבֿרא הנ"ל. ונהרסה החבֿרא כל וכל. והחבֿר ר' דוד קאנעצקי נ"י טרח ועשה בכל כוחו וביקש מן אנשים גדולים ממנו להשתדל אצל נאטשעלניק יר"ה עד שהניע רשות מן הנאטשעלניק יר"ה להיות החבֿרא כבראשונה. לכן הוסכם בהסכמת כל בני החבֿרא הנ"ל שר' דוד קאנעצקי יהיה גבאי השני וגם כל הכנסות מן החבֿרא הלז יקבוץ תחת ידו בשנת הנ"ל".

פֿאַרן אַפּטיילונג „מבוא" אין וועלכער עס איז פֿאַרצייכנט, וואָס מ'האָט אײַנגעקויפֿט פֿאַר דער חבֿרה במשך דער צייט: אַ זילבערן יד, אַן אייגענע ספֿר־תורה, תכשיטי כלי קודש א"א.

כדאַי צו ציטירן די ווייטערדיקע דריי נאָטיצן:

1. פֿון יאָר תרכ"ז (1867): „נדבו בעלי המלחמה מהפאלק פיעחאדניע אלאניעצקי לחבֿרא הכנסת כלה במתנה גמורה צמיתות עלמין כלי קודש. ואלו הן: שולחן, ועמוד התבה להתפלל עם ארון הקודש ומנורה באחת".

2. ווייטער ווערט באַשריבן אַ חינוך ספֿר־תורה פֿון אייגענעם יאָר: „וביום ההוא הכניסו הס"ת לבה"כנ הגדולה דפה בשירים ובכנור ועוגב בתופים ומחולות. גם ביום ההוא עשו אלופי חבֿרא הכנסת כלה חתונה לשני יתומים ונתנו כל ההצטרכות הוצאות החתונה ונדן ומלבושים והשמחה היה גדולה עד מאוד כמו שמחת בית השואבה אצל כוהן גדול".

3. פֿון אייגענעם יאָר: אין חודש תמוז איז אויסגעבראַכן „אש חולי רע וכמה וכמה אנשים ונשים וטף נעדרו ובתוכם נעדרה האשה גיטל אשת ר' אברהם גבאי דחבֿרא הכנסת כלה. וקודם פטירתה נדב ר' אברהם לחבֿרא הכנסת כלה סך חמש מאות וארבעים זה". ובזכות זה תהא נשמתה צרורה בצרור החיים לפֿרט בלע המות לנצח".

## V

פֿון אַ באַוונדערן שער־בלאַט, וואָס געפֿינט זיך אין אײַנגעבונדענעם פּנקס פֿון דער חברה משמורת אין וולאָצלאַווּעק, ווערט מען געוואָר, אַז אייגנטלעך האָט די חברה געזאָלט הייסן „אח לצרה", אָבער אַ פּנים אין דער לעצטער מינוט האָבן די מיסדים זיך מיישב געווען און אַ נאָמען געגעבן דער חברה „משמורת". געגרינדעט איז זי געווארן אין טו"ב טבת תברך (1862) דורך 4 מענטשן. די פֿײַערלעכע נאָטיץ וועגן דער גרינדונג איז געחתמעט דורך 44 מיסדים. (געמוי דורך 41, דרײַ האָבן אַ פּנים נישט געקענט שרײַבן!)

צו ערשט קומט אַ גרויסער שיר על משקל י"א תנועות וועגן דער וויכטיקייט פֿון דער מצווה:

בן ישורון! הושיע אח בשובה ונחת,
גם אל יושיעך בעת צרתיך
פדה והצל בן עמך מרדת שחת
ואל אביו ימלא כל משאלותיך, אמ"ו.

דערנאָך קומט אַ לאַנגע נאָטיץ, געשריבן אין אַ מליצהדיקן נוסח, וועגן די צילן פֿון דער חברה: היות ווי די חברה קדישא ובקור חולים, וואָס דאַרף פֿאַרזאָרגן די קראַנקע פֿון שטאָט מיט משמורים, טוט דאָס נישט ווי געהעריק, האָבן די מיסדים געזומען אויף זיך צו גרינדן אַ חברה ספֿעציעל צוליב דעם צוועק. וועגן אַ חברה־מאַן אָדער עמעצער פֿון זײַן פֿאַמיליע ווערט קראַנק און געזונט זיך אין אַ משמור, מעלדעט ער וועגן דעם דעם גבאי פֿון דער חברה. וועגן דער גבאי זעט אײַן, אַז דאָס איז אַזוי, באַשטימט ער אײַנעם אָדער חברה־לײַט פֿאַר משמורים. קיינער וועמען דער גבאי באַשטימט טאָר זיך ניט אָפּזאָגן, ער מעג אָבער זיך לאָזן פֿאַרבײַטן דורך אַן אַנדערן וואָס איז מסוגל צוצוזען אַ קראַנקן. דער משמור איז פֿון 10 בײַנאַכט ביז 5 פֿרי. אין נויטפֿאַל מעגן די גבאים באַשטימען מענטשן אויך בײַטאָג. אַז אַ חברה־מאַן גייט נישט אויף אַ משמור מחמת פֿולקייט, קנסעט מען אים פֿאַר יעדן אַדורכגעלאָזטן משמור מיט 3 אָדער 4 גילדן. פֿאַר דרײַ מאָל דורכלאָזן אַ משמור ווערט מען אויסגעשלאָסן פֿון דער חברה. די גבאים מעגן אויך, ווען זיי זײַנען אײַנשטימיק, באַשטימען אַ משמור פֿון חברה־לײַט צו אַן אָרעמאַן, וואָס געהער ניט צו דער חברה.

וען אײַנער וועט וועלן אַרײַנטרעטן אין דער חברה איצט, גיט ער אײַנשרײַבגעלט 1 רובל. שפּעטער אָבער (כשתהיה החברה מיוסד כראוי) וועט באַשלוסן, ווי גרויס עס זאָל זײַן דער אָפּצאָל.

די גרינדער פֿון דער חברה וועלן זיך באַמיען צו באַזאָרגן פֿרויען פֿאַר די משמורים צו קראַנקע פֿרויען.

מ'האָט אויך אָפּגעמאַכט, אַז וועגן אַ חברה־מאַן וועט נישט האָרכן די גבאים פֿון דער חברה קדישא וביקור חולים, ווערט ער אויסגעשלאָסן פֿון דער

חבֿרה משמורת. קיין נדרים און נדבֿות אין די שולן טאָר די חבֿרה ניט נעמען, כּדי ניט צו מאַכן קאָנקורענץ דער חבֿרה קדישא ובקור חולים.

ווען אַ מישמור זעט, אַז דער חולה האָלט בײַם שטאַרבן, מוז ער ווי צום גיכסטן מודיע זײַן דערוועגן דער חבֿרה קדישא.

נאָך דער דאָזיקער נאָטיץ קומען הספּמות אויף דער גרינדונג פֿון שכנישע רבנים: פֿון ליפּנער, קוטנער, קוואָלער און לוויוויטשער, דערנאָך קומען די תקנות.

תקנה א. וועגן די גבאים־וואָלן. — צוויי יאָר נאָך דער גרינדונג פֿון דער חבֿרה, טוב טבת תרכ״ד קומען זיך צוזאַמען די חבֿרה־לײַט מיטן רב. מען קלײַבט אויס דרײַ פֿרישע גבאים. צווישן זיי אַ קאַסיר (מחזיק הכנסה). יעדער גבאי וועלט געווײַלט באַזונדער לויטן רוב דעות. ווען עס איז פֿאַראַן אַ גרויסע חילוקי דעות בײַ די פֿאַרזאַמלטע, דעמאָלט מאַכט מען אַ קלפּי. די כּשרים קלײַבן אויס צוויי גבאים. די כּשרים אַליין קענען וועלן אויסגעקליבן פֿאַר גבאים. נאָר דער קאַסירער מוז וועלן דורכויס אויסגעקליבן דורכן רוב פֿון די חבֿרה־לײַט.

תקנה ב. פֿונעם חבֿרה־געלט מעג מען אויסגעבן נאָר לצרכי מצוה וצרכי החבֿרה אבל לא על שום מזון וסעודה. צוליב אַ סעודה מוז מען קלײַבן ספּעציעל. אַ דין־וחשבון פֿון דער קאַסע דאַרפֿן די גבאים אָפּגעבן (ביום הועד) נאָר פֿאַרן רב מיט צוויי חבֿרה־לײַט, וועלכע דער רב וועט אויסקלײַבן. דער באַריכט דאַרף פֿאַרלײַבן בסוד, און ס׳דאַרף פֿאַרנאָטירט ווערן אינעם פּינקס, שחשבונם נמצא נכון בעיני הרב ושני האנשים הנ״ל.

תקנה ג. חדשים לעבודה [נײַע מיטגלידער]. מי מאנשי לב אשר ירצו להספח אל חבֿרותינו — יודיע להגבאים והם יוחדו לו יום אשר יתאספו הגבאים ושבעה אנשים מבני החבֿרה דהיינו שיקראו הגבאים שבעה הנכתבים ראשונה בפּינקס כסדר, באופן שיהיו עדה יחד [אַ מנין, צען מענטשן] ואם יחסר אחד או שנים משמות האלו עם כל זה לא יקראו אחרים תחתיהם, כי אם נעשה כאלו היה פה ודעתם הולך אחר רוב דעות הנמצאות ואותם הנקבצים יודיעו דעתם אם רוצים להתחבר עם האיש הבא על ידי שישליכו איש איש פתקאות הן או לאו לתוך הכיס ואחר כך יספרו הפתקאות. אם רוב הן, אזי ישוו הנאספים דהיינו הגבאים ואותן שבעה האנשים עם הנספח אודות הכסף אשר יתן וגם בענין עבודת השירות הנקרא פרחי החברא שהוא (מלאדש) הכל לפי ראות עיניהם ואין לשאר בני החבֿרא לערער על מעשיהם ומהיום והלאה הוא ארח לחבֿרה וידו כידינו בלי שום הבדל. אף גם יש לו דעה תיכף בעת הבחירה, זולת אם עובד עדיין עבודת שיירות, לא יוכל להעשות גבאי בהחבֿרה. — ובפעם השני אם יבוא אחר להיות ארח לחבֿרותינו, אז יקראו הגבאים שבעה בני החבֿרה השניים ולא אותן השבעה, שהיו בפעם הראשון וכן בהנספח השלישי וכן לעולם חוזר חלילה בכל פעם שבעה בני חבֿרה אחרים כסדר שהם נקובים על הפּינקס.

פונעם יאָר 1875 איז פּאַרשריבן, אַז אין יאָר 1872 איז די חברה, איבער דער שולד פון די גבאים, געקומען לשפּל המדרגה. מ'האָט שוין כּמעט געהאַט פאַרגעסן, אַז ס'איז פאַראַן אַזאַ חברה. האָבן זיך געפונען דרײַ מיטגלידער און ווידער אויפגעריכט די חברה.

צום סוף פונעם פּנקס זײַנען די אייגענע תקנות איבערגעזעצט אויף דײַטש: סטאַטוטן דעס קראַנקענווערטער פּעראיינס, געגרינדעט אים יאָהרע 1862. דערנאָך קומען נאָך אַנדערע תקנות: סטאַטוטען דעס קראַנקענווערטער אונד וואָלטעטיקייט פּעראיינס. ס'איז אָבער נישט פאַרמערקט, ווען מען האָט פאַרבריטערט די טעטיקייט פון דער חברה משמורת.

די חברה משמורת אין וולאָצלאַווּעק איז נישט געווען קיין צדקה־חברה, נאָר מער אַ פאַראיין פאַר אַלײַנהילף. די תקנות אין דײַטש שמעקן שוין מיט מערב־אייראָפּע. דאָס איז אויך נישט קיין חידוש: זייער מחבר איז זיכער געווען דער דעמאָלטיקער וולאָצלאַווּקער רב, רב יוסף חיים קראָנ (דער „קול אומר קרא"), וואָס האָט פּריער געהאַט פאַרנומען דאָס פּסא־רבנות אין פּרעסישע שטעטלעך. קיין וולאָצלאַווּעק איז ער געקומען פון פּאָרדאָנ.

## VI

אַלע פּינקסים זײַנען געשריבן אין העברעיש. נאָר אינעם פּנקס פון דער לוברא־נצער חברה חייטין זײַנען פאַראַן אַ סך ייִדישע נאָטיצן. די העב־רעיִשע וועריטער אין די ייִדישע נאָטיצן זײַנען געשריבן פאַרגרײַזט: סייפּער טורה; טקנוס [תקנות] הנכטב בפּינקעס זע; דייָנ [דעה]; קשיירעם [קשירים]; גאבה ריישין [גבאי ראשון].

דאָ און דאָרט געפּינען זיך אין די פּנקסים נאָטיצן, אינטערעסאַנט פאַר דער געשיכטע און קולטור־געשיכטע. אָט זײַנען אַזעלכע פון דעם פּנקס פון דער איזשביצער חברה תהילים:

„וזאת לידע ולהודיע כי בשנה העבר תקצ"א לפק היה בעו"ה השערוריה במדינה הזאת הריוולוציאן וגם היה בעו"ה הדבר והחרב והרעב ומשחית והשבר במדינה לזאת כל לבב דווי וכל ראש לחלי ושממון, לא עלה על לבב החברה מאומה לעשות הכשרים עד היום תקצ"ב לפק". איבער דעם נאָווע־בער־אויפשטאַנד האָט מען בכן אינעם יאָר 1831 נישט געקענט מאַכן קיין כשרים.

ר' אברהם רופא דקהילותנו איז אָנגענומען געוואָרן אין דער חברה אָן מעות־קדימה און אָן צו מוזן זײַן אַ מלאָטש. „היות שר' אברהם קיבל עליו לגמול חסד את ענים חולים בקהילותנו לבקרם בעצמו עצת רפואות וכאשר עשה מאז בחנם".

„ר' שמואל בר"ז אוותה נפשו להתחבר את בנו הילד הב' משה יעקב נ"י בהחברא תהלים. ואביו התחייב את עצמו ליתן עבורו כל שבוע סך ג' גדולים עד שמונה עשרה שנה. מן שמונה עשרה שנה ואילך מחויב הילד הנ"ל

לֵיתן בעצמו התחייבות הנ"ל. וכשיגדל אותו ילד אי"ה לבר מצווה מחויב אביו לעשות סעודה לכל בני החבֿרה היינו לעקיך עם י"ש". — מעגלען, אַז אַר־ שרייבן דאָס יינגל פֿאַר אַ חבֿרה־מאַן איז געווען אַ סגולה, וויל עס איז געווען אַ קראַנקס. אַ שטיקל באַווייז דערויף איז דאָס, וואָס דער נאָמען פֿונעם קינד איז איינגערעמט אין אַ שוואַרצער ראָם: מסתמא שפּעטער געשטאָרבן.

אויף איינעם אַ חבֿרה־מאַן האָט מען געריידט שלעכטס (יצא עליו קול שמץ פסול אמנם עפ"י ב"ד אשר קיבל עדות על הקול הנ"ל ע"פ דת ודין־ תורה הוא קלא אשר אין לדון עליו והוא כשר כאחד מבני ישראל), פֿון דעסט וועגן האָבן די מיטגלידער געטענעט, אַז ס'איז אַ חרפה צו זיין אין איין חבֿרה מיט אַזאַ פּאַרשון. איז געבליבן, אַז באם ער וועט איינצאָלן אין דער חבֿרה־ קאַסע הונדערט זעקס און דרייסיק גילדן, וועט מען אים וויטער האַלטן אין דער חבֿרה. — ליידער שטייט נישט אין דער נאָטיץ, וואָס פֿאַר אַ קול ס'איז געווען.

אינעם פּנקס פֿון דער בריסקער חבֿרה קדישא זיינען פֿאַראַן צוויי נאָטיצן וועגן דעם, אַז בשעת אַ מגפּה איז אַן אַלטער מנהג, אַז די גבאים פֿון דער חבֿרה קדישא זאָגן זיך אָפּ פֿון גבאות און מ'קלייבט פֿרישע גבאים. איין נאָטיץ איז פֿון יאָר תרנ"ה (1895), בשעת ס'האָט געהערשט די כאָלערע, און די צווייטע פֿון יאָר תרע"ח (1918), ווען ס'האָט געהערשט פֿלעקטיפֿוס. די ערשטע נאָטיץ לייענט זיך אַזוי: „עיו"כ שנת תרנ"ה לפ"ק התאספו יחד רוב בני החבֿרה בהיות אחרי שערוריה אשר בעו"הב הלך בשנה העברה על פני תבל בחולי רע ר"ל ואנחנו עיר בריסק בע"והר היינו גם כן בתוכם וזאת לפנים בישראל ע"פ סגולה בעת הזאת כי הגבאים דחבֿרה קדישא מסלקים את עצמם משירותם והנשאות שלהם וכן עשו גם פה עירנו".

אין פּנקס פֿון דער בריסקער חבֿרה מקרא און תהילים איז פֿאַראַן אַ תקנה: אם חלילה יעשה אחד מלאכה בחו"המ אזי אם יהיה עדים בדבר מחויבים הגבאים לקנוס אותו... יעברו אותו מתוך החבֿרה. אינטערעסאַנט, אַז האַנדלען האָט מען נישט געשטערט, כאָטש פֿאַראַן אַ דין: כל סחורה אסורה בין לקנות בין למכור. — אין פּנקס פֿון דער לובראָנצער חבֿרה מקרא איז פֿאַראַן אַזאַ פּסק־דין וועגן אַ סיכסוך אין צוזאַמענהאַנג מיט אַ חשד אין אַר־ בעטן אום חו"המ: „אנחנו ח"מ המבוררים מבני החבֿרא לפסוק הדין בין הב"ד דהיינו בין הרבני המופלא מו"ה ברוך לענשיצער ובין הכשר השני הנ"ל ר' משה קאָהן אודות אשר נודע לר' ברוך כי איזה אנשים מהחייטים עשו מלאכתם בחול המועד והוא איסור גדול של חילול המועד ורצה ר' ברוך הנ"ל לברר הדבר ולחפש אחריהם מי הם האנשים החייטים האלו ולנקום מהם נקמת ה' לקנסם בקנס למען ישמעו ויראו ולא יזידון עוד. והנה היום בליל הושענא רבא בהתאסף יחד החבֿרא מקרא בבית הגבאי היה הדבר הזה. וכאשר ר' ברוך הנ"ל התחיל לדבר מזה קם ר' משה הנ"ל ודיבר לו דברי זלזול שהוא חייב

לו מעות ולא שילם לו ועל ידי זה בייש אותו לפני בני החברא. והנה כאשר בא משפטו לפנינו הנבחרים יצא הפסק דין מאתנו שר' משה הנ"ל מחויב לפייס את ר' ברוך הנ"ל כי בן תורה הוא ויעשה זאת לכבוד התורה ולומדיה, גם יתן קנס פ"ה גדולים וגם על מקומו אשר עלה בגורל להיות כשר כמבואר לעיל, יעשה כשר אחר. — ואודות זה אשר יש עליו חשד חילול המועד יבורר הדבר לפני הרב אב"ד דפה וכפי אשר יצא מאתו כה יקום וכה יהיה. — כה יצא מאתנו לפי אומד דעתנו ולראיה באנו על החותם ליל הושענא רבא תקצ"ח לפק".

אינעם פנקס פון דער לובראָנצער חברה חייטים איז פֿאַרַאן אַ נאָטיץ, אַז די חברה, בצירוף יחידי סגולה קרואי העדה ובראשם פרנסים ומנהיגים דפה, האָבן אַרויסגעוואָרפֿן פון דער חברה דעם גבאי ראשון אַ חודש נאָך זײַן נאָמינאַציע (פֿער פיו לבלי חק לזלזול כבוד הרב דפה לחרפהו ולגדפיהו בקללות נמרצות. — אין רוצה לתקן המעות אשר עשה. — לרשום בפינקס חייטים למזכרת עולם להרחיקו מאגודותינו — עד עולם). דער דאָזיקער גבאי האָט אָבער שפעטער זיך אונטערגעגעבן. פֿאַראַן ווײַטער אַזאַ נאָטיץ: „דער ר' יהושיע זלמן איז געקומען און האָט די גאַנסע חברא איבערבעטין און די חברא האָט אים דאָס אַלעס אויבען געשריבענע פֿאַרגעבין און עס זאָל קיין אייניציקער זיך נישט אונטערשטיין אַ פֿאָרוואורף צי מאַכען. זאָבאָלד איינער זיך ערלויבען ווירד, זאָ ווירד ער בקנס גדול באַשטראָפֿט ווערען".

פון אַנדערע פֿאַרשרײַבונגען אין דעם פנקס ברענגען מיר נאָך די ווײַטערדיקע:

1. „אַלדי זאָלען די גאַנסע [גאַנצע] חברה וויסען, דאָס דיא גאבאָם [גבאים] האָבן קיין רשות וואָס צו מאַכען אָן כשרים, דאָס מינדעסטע, קיין מישפעט [משפט] אָדער איין אייני—קייפֿער אָדער איין אויסקייפֿער דהאָנע [דהיינו] פֿיל אזנה [אַזוינע] זאַכן קיין מינדעסט אין די דריי יאָר ניכט געמאַכט ווערען". די כשרים האָבן, בכן, מער דעה ווי די גבאים.

2. „נור וען אייניער פון דער חברה וועט ברויכן צו נעמען געבאָריגט פון דעם זעלבען געלד [וואָס דער גבאי האָט געזאַמלט אויף אַ ספֿר תורה. — ש. ו.] קאָן דער גבאי אים באָרגין, נור דער זעלבע מוט געבין איין משפון בטוח דאַרויף. אונד דער גבאי מוס מיט דעם זעלבען אויסרעדין, דאָס ער מוס זעהן באַצייטען אויס צו לייזען דאָס משכון. דען וען עס ווירד זיך טרעפֿען איין ספֿר תורה צו קויפֿען זאָ ווירד דער גבאי פֿאַרקויפֿן דאָס משכון".

3. אַ מעשה וועגן דעם, ווי אַזוי די חברה־לײַט האָבן אַראָפגעוואָרפֿן די גבאים: „התאספו יחד רוב בני החברה תהילים בבית הרב והוציאו לפניו איך כי עשה פירוד בין אנשי החברה שהרבה מהם אומרים כי הגבאים שנעשו במוצאי שבת בראשית לא נעשו עפי הסכמתם ודעתם, לכן הסכימו כולם יחד לעשות קלפי חדשה לעשות כשרים והכשרים הללו יעשו על פי שיקול דעתם גבאים".

# די יידישע אויסגאַבעס פֿון „משל הקדמוני"

פֿון א. מ. האַבערמאַן (ירושלים)

דער ספֿר „משל הקדמוני" פֿון רבי יצחק אבן סהולה איז איבער פֿאַר-שיידענע טעמים אינטערעסאַנט און ס׳איז פּדאַי וועגן אים באַריכות צו שרײַבן. דאָ וועל מיר זיך אָבער פֿאַרנעמען נאָר מיט די יידישע אויסגאַבעס פֿון דעם ספֿר, און אַלע אַנדערע זאַכן נאָר אָנרירן ווי ווײַט עס וועט נייטיק זײַן צו פֿאַרשטיין בעסער אונדזער עינין און צו באַקומען פֿון אים אַ געשלאָסן בילד.

רבי יצחק בן שלמה בן אבי סהולה איז געבוירן געווארן אין יאָר ה׳ ד׳ (1244) ווי ס׳ווײַזט אויס אין וואַדי אַלחאַרה (Guadalajara) און געלעבט ווי אַ דאָקטאָר אין בורגאָס. דעם ספר „משל הקדמוני" האָט ער געשריבן אינעם יאָר ה׳ מ״א (1281) און אין אים זײַנען דאָ אַ רײַ משלים און שמועסן צווישן חיות און עופֿות. דער חיבור איז אין דער פֿאָרם פֿון אַ מאַקאַמע (העברעיש: מחברת)— געגראַמטע פּראָזע מיט קלענערע אָדער גרעסערע צווישנלידלעך, און דער מחבר איז אויסן געווען צו פֿאַריידישן אָט די דעמאָלט אין דער העברעישער לימעראַטור זייער פֿאַרשפֿרייטע דיכטעריש פֿאָרם, וועלכע איז געווען שטאַרק באַאײַנפֿלוסט פֿון דער אַראַבישער לימעראַטור, און אַרײַנצוברענגען אין איר אַ שטאַרקן מוסר-ניואַנס. אין דעם ספר זײַנען אַרײַנגעוועבט פֿאַרשיידענע מאַמרים פֿון תּנך, תּלמוד און מדרש, אַזוי אַז די חיות וואָס שפּילן דאָרט זייערע ראָלעס זענען תּלמידי חכמים און שיטן מיט דברי תורה. דער מחבר אַליין זאָגט אין זײַן הקדמה (בעצם נאָר אַ תּוכן העניינים): „דיא (משלים) רידן פון (חיות) אונ׳ פון (בהמות) אונ׳ פון (עופות) אלי צייט / אבר מן מיינט דער מיט דיא גוטי אונ׳ דיא ביזי לייט".

דעם משל הקדמוני האָט מען אַ סך און מיט חשק געלייענט, און בפֿרט אין יידיש, אַזוי אַז יידישע אויסגאַבעס זענען פֿאַראַן מער פֿון העברעיש. אין העברעיש זענען באַווופֿט פֿינף אויסגאַבעס (זע שטיינשנײַדערס באָדלעיאַנע-קאַטאַלאָג ז׳ 1151—1152 נומער 1/5415—4)[1] און אין יידיש זיבן אָדער אַכט, ווי מיר וועלן וויַטער זען. איך וויל אָבער קודם באַמערקן, אַז אינעם „ספר משלים (קוא בוך)" פֿון משה וולך מוורמייזא [=משה וואַליך פֿון וואָרמס], פֿראַנקפֿורט-מײַן תּמ״ז (1687) (פֿאַקסימילירטע אויסגאַבע, תּרפ״ה 1925) זײַנען

---

1 די ערשטע אויסגאַבע איז אַרויס גאָר פֿרי אין דער אינקונאַבל-צײַט, אַן אָנהײַב פֿון אָרט אין יאָר [בערעשיע 1490—1491]. וועגן דעם ספֿר גופֿא זע צינבערג, „די געשיכטע פֿון דער לימעראַטור בײַ יידן", ערשטער באַנד ז׳ 286—290. צינבערג האָט קיין שום יידישע איבערזעצונג נישט געקענט באַנוצן.

שוין אַרײַן אַ פּאָר משלים פֿונעם „משלי הקדמוני", און אויף דעם שער שטייט, אַז דער מחבר האָט די משלים „מלקט גווען אויז דעם לשון הקודש אויז דעם ספר משלי הקדמונים[!] אונט ספר משלי שעולים[!]". די ביבליאָגראַפֿן פֿאַר־צייכענען אָט די דאָזיקע יידישע אויסגאַבעס, און מיר ברענגען זיי כסדר:

שטיינשנײַדער פֿאַרצייכנט אין זײַן רשימה Jüdisch-deutsche Literatur אין Serapeum נומער 211 און אינעם באָדלעיאַנע־קאַטאַלאָג ז׳ 1153 נומער 5/5415 נאָר די אויסגאַבע פרנקפורט דאדרה חש״ד (תנ״ג — 1693) „במצות האלוף כהר״ר גרשון ווינר", $8^0$.

צעדנער האָט אין זײַן קאַטאַלאָג פֿונעם בריטישן מוזיי ז׳ 380 נאָר די אויסגאַבע: „ספר משלי הקדמוני... איבערזעצט אויף טײַטש, לבוב תר״י (1850), $8^0$".

רוסט פֿאַרצייכנט אין זײַן קאַטאַלאָג פֿון דער ראָזענטאַליאַנע ז׳ 486 די אויסגאַבע: פפד[״ם] תקכ״ד (1764), David Jakob Kronau, $8^0$, 72 בל׳.

בן יעקבֿ קען אין זײַן „אוצר הספֿרים" ז׳ 377 נומער 2411 די אויס־גאַבעס: „משלי הקדמוני... בל״א פפד״א תק״ט (1749), לבוב תר״י (1850), $8^0$, וז[ולת] ז[את]". פֿרידבערג פֿאַרצייכנט אין זײַן „בית עקד ספרים" ז׳ 420 נומער 2226: „ובתרג[ו]ם י״א: 1 שם (פפד״א) (תנ״ג—1693). 2 שם[2] תקכ״ד (1764) (72 בל׳). 3 לבוב תר״י (1850), $8^0$". מאַקס עריק ווידער זאָגט אין זײַן „געשיכטע פֿון דער יידישער ליטעראַטור", ווארשע 1928, ז׳ 368: „די איי־נ־צ־ע יידישע אויסגאַבע איז דערשינען אין פֿראַנקפֿורט־אָדער... 1693 בײַם פֿאַרלעגער גרשון ווינער (אויפֿן בוך איז אַ דאַטע ניט אָנגעגעבן)".

מיר קענען הײַנט מער יידישע אויסגאַבעס און מיר וועלן זיי דאָ אויס־רעכענען צוגעבנדיק, אַז אַלע זײַנען הײַנט גאָר גרויסע יקר־המציאותן:

1) ספר // משלי הקדמוני // דאש ריט פון פיל שיני // משלים וויא מן // עש ווערט אין דיזן ספר // פינדן. ווען מן עז ווערט // דורך לייאנן פון פארנן // ביז הינטן: // נדפס ק״ק פרנקפורט // [=אדרה] תחת ממשל[ת] אדונינו הדונ[ס] המיוח[ס] // פרידריך ג׳ קורפירשט צו בראניבורג// במצות האלוף כהר״ר גרשון// ווינר מפרנקפורט דאדרה. (תנ״ג—1693), $8^0$, 129 בל׳.

2) משלי הקדמוני... בל״א פפד״א תק״ט (1749), $8^0$, 68 בל׳. צום סוף: „על ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש באמונה הדרוקר הב[חור] מרדכי בן כ״ה יוסף ז״ל מפפד״א ועל ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש באמונה הזעטצר הב[חור] אהרן זעליג בן ההר״ר שמואל יצ״ו מפפד״א". זע בן־יעקבֿ אויבן. פֿאַר מיר לייגט אַ שטאַרק באַשעדיקטער עקזעמפּלאַר אָן אַ שער.

3) משלי הקדמוני... פפד״מ תקכ״ד (1764), David Jakob Kronau, $8^0$ 72 בל׳. זע רוסט אויבן. דער עקזעמפּלאַר וואָס לייגט פֿאַר מיר איז שטאַרק באַשעדיקט און איז אויך אָן אַ שער.

---

2 דאָס איז אַ טעות און ס׳מוז הייסן: פרנקפורט דמיין.—א. ה.

4) ספר // משלי הקדמוני / דאש רעט פון פּיל שיינה (משלים) וויא מן // עש וועט אין דיזן ספר פינדן וועט // מען עש ווערט דורך לייאנען פון פארנט ביז // היגטן / : נדפס פה ק"ק // הוראדנא // בדפוס של התורני מו' ברוך במו' יוסף זצ"ל // מ"ס מקהילתינו // : בשנת תקנ"ז (1797) לפ"ק.

Grodnae // Typis Joanni Jasieński // Anno 1797.
Nro 104 Moschelhakadmony.

$8^0$, (38 בל'). עקזעמפלאַר פֿון דער ירושלימער נאַציאָנאַלער און אוניווערסיטעטשער ביבליאָטעק. דער סוף פֿעלט.

5) ספר // משלי הקדמוני // דאש שפרעכט פון פיל שיני משלים וויא מען עש ווערט אין דיזן ספר פינדן וועט מען // ווערט עש דארך לייאנן פון פארין ביז אונטן //: אין ספר איוב שטייט (מלפינו מבהמות הארץ ומעוף השמים תחכמינו) דש מיינט השי"ת לערנט // אונז חכמה פון פיל בהמות אונ' חיות. אוך פון דיא פייגל וואש אונטרן הימל טושט דו // אונז קליגן דרום דר וואש דש ספר לייאנט דורך, קען זיך ארויש נעמן פון דיא מעשות ומשלים פיל דברי // חכמה ושכל אונ' דרך ארץ אונ' וועט האבין חן פר השי"ת אונ' לייטין אונ' וועט זעהין פיל גוטץ אמן //: נדפס // באוסטרהא // בשנת כאשר יאמר משלי הקדמוני (תקס"ח — 1808) לפ"ק, $4^0$. דער עקזעמפלאַר פֿון דער שאָקען-ביבליאָטעק אין ירושלים, וואָס ליגט פֿאַר מיר, איז נישט קאָמפּלעט.

6) ספר // משלי הקדמוני // דאש ספר האט מחבר גיווען (ר' יצחק בן שלמה // בן מחולה [!]) אונ' איז איין גיטיילט אין פינף שערים //. אין איטליכין שער זענין צווייא סדרים איינר פרעגט // אונ' איינער ענטפערט אונ' מען פינדט דערינן פיל // היפשי משלים פון (בהמות חיות ועופות) אונ' // און איין גוט נייא פר בעשירט (לשון) וואו מן פיל // (מוסר) קאן דר פון ארויש נעמן //: נדפס ע"פ רשיון הצענזר דווילנא // בדפוס של ר' מנחם מן ב"ר ברוך ז"ל // ווילנא // בשנת תקע"ו (1816), $8^0$.

6a) די נעמלעכע אויסגאַבע, אָבער אָן דעם נאָמען פֿון דער שטאָט און אָן דעם נאָמען פֿון דרוקער. ביידע עקזעמפלאַרן זענען פֿאַראַן אין דער ירושלימער נאַציאָנאַלער און אוניווערסיטעטשער ביבליאָטעק. און אין ביידע עקזעמפלאַרן פֿעלט דער סוף.

7) ספר משלי הקדמוני... איבערזעצט אויף טייטש, לבוב תר"י (1850), $8^0$. זע צעדנער, בן-יעקב און פֿרידבערג אויבן. די אויסגאַבע האָב איך ניט געזען.

אַלע אויסגאַבעס, אַחוץ די פֿון גראַדנע, ווילנע און לעמבערג (זע נ' 4, a6, 7), זיינען באַזירט מיט האָלצשניטן. ביידע אויסגאַבעס פֿון פֿראַנקפֿורט-אָדער (זע נומער 1—2) האָבן גלייכע האָלצשניטן, וועלכע זיינען שוין אָבער געווען אָפּגענוצט ביי דער צווייטער אויסגאַבע און זיינען פונקט אַזוי ווי אין דער העברעישער אויסגאַבע פון פֿראַנקפֿורט-אָדר תקנ"ט (1799). די אויסגאַבע פון פֿראַנקפֿורט-מיין (זע נומער 3) האָט אַנדערע האָלצשניטן. די האָלצשניטן פֿון דער אָסטרער אויסגאַבע

(זע נומער 5) זענען געמאַכט געוואָרן אין אוקראַינע לויט די האַלבשניטן פון דער אויסגאַבע פֿראַנקפֿורט-מיין, און זיי זײַנען זייער פּרימיטיוו און אומגעלומפּערט.

די אינטערעסאַנטע העברעישע הקדמה איז נישט איבערגעזעצט געוואָרן.

איצט וועלן מיר אַ פּרווו טון זיך אָפּצושטעלן אויף דעם לשון פון די אויסגאַבעס, ברענגענדיק פּראָבעס פון זייערע נוסחאות. דרײַ פּינטעלעך אינעם טעקסט באַטײַט, אַז דער נוסח איז גלײַך מיט דער ערשטער אויסגאַבע. די אויסגאַבע פֿראַנקפֿורט-אָדער חש"ד (1693) בל' קיז, ב:

„דאש איז דיא צורה וויא דער שטיין באק מיט דען איין הארן / לעבן מיט אננדר אז וועז זיא פון אייגר מוטר ווערן גיבארן /. ויהי אונ' עש איז איין מאל גישעהן / דא דר שטיין באק מיט דען איין הארן אלי מיט אננדר אויף דען פעלד טעטן ארום גין / דא טעט דר שטיין באק פון וויטין זעהן / וויא איין יעגר קאם צו גיהן / דא שפראך אך דער שטיין באק צום איין הארן בלד / קום מיר וועלן אנטלויפן אין דען וואלד / דען דר יעגר קומט פון דארטן אהער / אונ' אום אונז צו פנגן איז זיין ביגער / דא שפראך דר איין הארן פר וואר / דוא בישט איין גרושר נאר / עש קאן איבר קיינם קומן קיין נויט / וועז אים ניט אויף גיזעצט איז דר טויט / אונ' וואש זאל איך מיך פרכטן יוא אדר ניין / וואש איינם נגזר איז דש מוז דאך זיין / דא שפראך דער שטיין באק אין דען פעלד / עש זיין יוא דרייא ארלייא מיתות אין דר וועלט / איין מיתה איז פר הנדן (בדרך הטבע) דיא אנדרי מיתה היישט (דרך המקרה) דיא דריטי מיתה טוט דעם מענשן פינדן / איבר זייני גרושי זינדן / אונ' פאר דיא אנדרי מיתה קען מן זיך היטן פר וואר / וועז מן זיין לייב ניט שטעלט אין (סכנות) אדר גיפאר / דרום אויך זאל דר מענש קיין נאר זיין / ער זאל אין קיין מקום סכנה גין אריין / אונ' ער זאל זיך היטן דער נויט / וויל ער אנדרשט ניט שטערבן איין און פר זעהן טויט /. דא שפראך דש איין הארן עש איז וואר / מן זאל זיך ניט געבן אין גיפאר / דרום וועלן מיר אנטלויפן גישווינד / דש אונז דר יעגר ניט גיפינט. / אונ' זיא ליפן מיט אננדר גישווינד אונ' בלד / אונ' זיא זיין דעם יעגר אנטקומן / אונ' זיא זיין מיט אננדר אין דיא נאכט הרבריג גיקומן / דארטן האבן זיא גילובט גאט / דער זיא ביהיט פאר דען גצכן טויט / אונ' זיא האבן מיט אננדר אין דער נאכט הרבריג גיטרונקן אונ' גיגעסן / און זיא האבן אל איר זארגן ווידר פר געשן /. דא שפראך דער שטיין באק פר וואר / ווער זיך אויף גאט פר לאזט דעם ווערט גיקרימט קיין הער / אבער איין נאר פאר דיא מזלות אונ' שטערן זיך פערכטן טוט / דען דיא מזלות קענן איינם ניט טון ביז אונ' ניט גוט / אונ' דער דא גלויבט אן דיא מזלות אונ' שטערן / דעם ווערט עש אויז גין אז וויא יעני הערן / דיא האבן זיך פון די שטערן זעהר גילאזט פר פירן / אבר זיא האבן גימוזט אלי שטערבן אונ' צום טויט פר אירן /. דא שפראך דש איין הארן צו זיינם גיזעלן / טוא מיר דאך דש מעשה פר צילן /. דא שפראך דער שטיין באק עש איז ביקנט / דש דיא (מדינה לוז) וואר איין מעכטיג לנד / אונ' די

שטאט (לוז) וואר גאר רייך / אונ׳ וואר איין גרוש חוזק אין גנצן קיניגרייך / אונ׳ עז האבן גאר רייכי לייט דרינן גוואונט / אונ׳ ווארן אין אלי חכמות וואול ביקאנט / אונ׳ האטן איין (שר) איין גרושן הערן / דער וואר איר פירשט אונ׳ הער נאך איר ביגערן / אונ׳ נאך וואר אין דר זעלביגן שטאט / פינף שטערן זעהר פון קלוגן ראט / אבר דר פירשט טעט דיא שטערן זעהר שטעץ אויז לאכן / אונ׳ איר חכמה טעט ער צו ניקש מאכן / דש טעט דיא שטערן זעהר פר דרישן זער / זיא דאכטן מיר וועלן זיך נוקם זיין אן אונזרן פירשט אונ׳ הער / דא האבן זיא טאג אונ׳ נאכט / דאש (מזל) פון אירם פירשטן ביטראכט / אונ׳ זיא האבן גיפונדן ביהענד / דש איר פירשט וועלט בלד האבן איין ענד / אונ׳ זיא דאכטן מיר מוזן העלפן דער צו בייא צייטן / וואש דש מזל טוט ביטייטן / אונ׳ דיא שטערן זעהר גינגן גישווינד אונ׳ בידאכט / צו דיא בעלי עצות אין דר זעלביגן נכט / אונ׳ זיא זמלטן אל דיא הוכי הערן איין / דיא אין דר זעלביגן שטאט טעטן זיין / אונ׳ זיא שפראכן איר הערן אונ׳ גראבן / איין היימליכי זאך וועלן מיר אייך זאגן / דא שפראך אל דיא הוכי הערן / לאוט דיא היימליכי זאך הערן / דא שפראך אייגר פון די שטערן זעהר / דר אונטר זי דר גרעשטר חשוב וועל / אונ׳ ער שפראך איר הערן איך וויל אייך זאגן / איבר אונזרן פירשטן מוז איך קלאגן / ער טוט אונש אן איין גרושן גיוואלט / ער ביצווינגט אונז אלי יונג אונ׳ אלט / מיר מוזן פאר אים ארבייטן אזו זער / אונ׳ זיין יאך איבר אונז איז גאר שווער / אונ׳ עש איז מיט אונז גאר שלעכט בישטעלט / דען מיר מוזן אים געבן אלי יאר פיל געלט / אונ׳ אונזר פירשט טוט זיך ניקש שעמן / ער טוט אונז נאך פיל מיט גיוואלט אווצק נעמן / אונ׳ נון איז דיא רעכטי צייט גיקומן אן / דש מיר אן אים איין נקמה קענן טאן / דען דש (מזל שבתאי) טון אין הימל שטין / אונ׳ דש (מזל מאדים) טוט אים אנטקיגן גין / אונ׳ דש איז דיא בעשטי צייט / מיט אונזרן פירשטן אן צו היבן איין שטרייט / דער ער קענט היינט ניט ביגליקן אין זיינר זאך / אים ווערט זיין וויא אונ׳ אך / דרום איר הערן לאזט אייך ניט זיין בנג / אונ׳ בידענק אייך ניט לנג / אונ׳ היבט אן דיא מלחמה / אונ׳ טוט אן אונזרן פירשטן איין נקמה / אונ׳ וויל אונזר פירשט איז איין זיינם בעשטן שלאף / דוא וועלן מיר איין פאלן אין זיין הוף / אונ׳ מיר וועלן אים דער שלאגן אונ׳ טיטן / זוא ווערן מיר קומן אויז אונזרי ניטן / אונ׳ דש פירשט זייני קינדר אל / וועלן מיר אויך דער שלאגן אין דען פירשטליכן זאל / אונ׳ מיר וועלן איין ברמהרציגן מאן / איבר אונז צום קיניג מאכן טאן".

די אויסגאַבע פֿראַנקפֿורט-אָדער תק״ט — 1749 בל׳ סב, א:

„...דש... דר שטיין באק... אלס ווען... גבארן... אונד עש וואר איין מאל גישעהן / דש דר שטיין באק מיט דען איין הארן אויף דען פעלד טעטן געהן / ...געהן דא שפראך דר... באלד... וואלן... אהער / אונז צו פאנגן איזט זיין בגער... ביזט... עז... גזעצט... פערכטן... וואש איינם אויף גליגט איז... איין (מיתה) איז (בדרך הטבע) דיא אנדרי איז (בדרך המקרה)... טוט דען מענש

פינדן... גפאר... אונ׳ זאל זיך היטן אין דר נויט / דש ער ניט שטערבן זאל איין און פר זעהנן טוט / ...דר איין הארן עז... גפאר דרום וואלן מיר ...גשווינד / דז אונש דער... גפינד / אונ׳ זיא ליפן מיט אננדר גשווינד / אונ׳ זיא זיין דען יעדר ענטקומן גלינד / אונ׳ וויא זיא דיא נאכט קאמן אין דר הערבעריג האבן זיא גיטרונקן אונ׳ גיגעסין / אונ׳ האבן אן אלי אירי זארג ווידר פר געסן ...דען ווערט ניט גקרימט... אבר דער איזט איין נאר דער זיך פר דיא (מזלות) פערכטן טוט / ...איינן ניט טון ביז אדר גוט / ...דר... אונד... דען ...אלס וויא יענ... גלאזט פר פיהרן / זיא האבן אלי גמוזט איר לעבן פר לירן / ...דר איין הארן צו זיינן... דז (מעשה) פר צעלן שפראך דר שטיין באק עז איז בקאנד / דש (לוז) וואר אין איין מעכטיג לאנד / ...אונד וואר... אונד עז וואר גאר רייכי לייט אין דען לאנד / דיא וואר אין אלי חכמות וואול בקאנט / אונד האטן איין גרושן הערן / דר וואר איר פירשט נאך איר בגערן / ...אונד איר (חכמה)... מיר וועלן זיך רעכנן אן אונזר פירשט... אונד נאכט דש (מזל) פון איר פירשט... גפונדן בהענד... אונד זיא דאכטן... וואז דז (מזל)... ...אונד דיא שטערן זעהר גינגן גשווינד אום בדאכט... אונד זיא זאלטן אלי הוכי הערן איין / דיא אין דר שטאט טעטן זיין... איר גראבן אונ׳ הערן / איין היימליכי זאך מיר איך זאגן ווערן / דא שפראכן אלי הערן... (חשוב) ווער איר הערן איך וויל זיא זאגן... אונזר פירשטן... ער טוט אונש איין גרושן גוואלד ער בצווינגט... אונד... ארבייטן... אונד זיין יאך... איזט... אונד עש... געלד אונד... גוואלד... אונד נון... גקומן אן... דען דז (מזל שבתאי) טוט ...אונד דש... אונד דש איז... מיט אונזר... קאנט היינט ניט בגליקן אין זיין זאך / עש ווערט אים זיין וויא אונד אך / ...לאז אייך ניט... בדענקט... לאנג... אונד היבט אן... אונ׳ טוט אן אים איין (נקמה)... איז אין בעשטן שלאף / דא וועלן מיר... האף / אונד... אויש... אונ׳ דען פירשט זייני... דר שלאגן... בארמהערציגן...״

די אויסגאבע פראנקפורט-מיין תקכ״ד — 1764 בל׳ סו, ב:

„דש... פון שטיין באק אונ׳ בער / די לעבטן מיט אננדר אין גרושי עהר /... מיט דען בער... צום בער בלד / דורטן... בגער / דא שפראך דר בער... עז... גזעצט... / אונ׳ וואז... פערכטן... / וואז... דז... עז... דען מענשן... אודר גפאר... / זול... קיין נר... / אונ׳ זאל... מקום סכנה גין אריין / וויל ער אנדרשט ניט שטערבן איין אונ׳ פר זעהן טויט... גיפינד... / אונ׳ זיא זיין דען יעגר אנטלאפין... / הרבערג... גיקומן דארטן האבן זיא גילובט גאט אונ׳ האבן מיט אננדר גיגעסן אונ׳ גיטרונקן דא שפראך דר שטיין באק פר וואר /... ניט גקרימט... פערכט טוט.. / ווירט עז... / די זיך האבן פון דען שטערן זעהר לאזן פר פירן / אונ׳ האבן אלי גימוזט צום טוט פר אירן / דא שפראך דר בער טוא מיר דאך... איז ביקאנט די (מדינה לוז) דא האבן גאר רייכי לייט דרינן גיוואנט / אלי חכמות וואול ביקאנט / אונ׳ האטן איין (שר) דר וואר איר פירשט אונ׳ הער... אונ׳ דא ווארן אין דר זעלביגי שטאט... אבר דר פירשט

טעט זיא אימר אויז לאכן... / אונזרן הער / זיא האבן טאג אונ' נאכט / דז מזל פון אירן הערן ביטראכט... אום בידאכט... / די אין דר שטאט... ווי איך אייך זאגן דא שפראך אייגר פון די שטערן זעהר איר הערן... אונזר פירשט מוז איך קלאגן / ער טוט אונז איין גרוש גיוואלט... / אונש אלי... אזו זער / אונ' שווער / דר צו מוזן מיר געבן אלי יאר אזו פיל געלט... / אונ' טוט אונז... / נוא וועלן מיר אן אים איין נקמה טאן... / אונ' (מזל מאדים)... / דש איז די בעשטי צייט / אום מיט דען פירשטן אן היבן איין שטרייט/... ניט ביגליק זיין אין זיינר זאך... / דרום וועלן מיר אן אונזר פירשט טאן איין נקמה / אונ' וועלן מיט אים אן פאנגן איין מלחמה / וועז ער ליגט אין זיין בעשטי שלאף / וועלן מיר אים איין פאלן אין זיין הוף / אונ' זייני קינדר וועלן מיר אל דר שלאגן... זאל אונ' וועלן אונש..."

די אויסגאבע גראדנע תקנ"ז (1797) איז (אחוץ אנדערע טעותים און קלייגרע השמטות) געדרוקט לויט פראנקפורט אדער 1693.

די אויסגאבע אסטרע תקס"ה — 1805 איז געדרוקט לויט פראנקפורט-מיין 1764, ווי מיר האבן שוין באמערקט ביי די האלבשניטן.

ווילנער תקע"ו (1816) איז אין גאנצן לויט פראנקפורט-אדער 1749. פארשטייט זיך, אז אויך אין די צוויי לעצטע אויסגאבעס האבן זיך פאר-גנבעט א פאר טעותים און השמטות.

ווי מיר האבן דא געזען, זענען אלע אויסגאבעס געדרוקט לויט איין איבערזעצונג, אבער די אויסגאבע פראנקפורט-אדער תק"ט (1749) איז שוין א ביסל איבערגעארבעט מיט א דייטשמעריש־טענדענץ, אזוי אז דארט שטייט ניט „וואש איינם נגזר איז", נאר „וואש איינם אויף גליגט איז" אאז"וו.

די אויסגאבע פראנקפורט-מיין 1764 האט נישט אזא דייטשמעריש־טענ-דענץ, אבער אויך זי איז אביסל איבערגעארבעט, און תיכף אין אנהייב שטייט ניט „איינהארן", נאר „בער", און דערמיט איז איבערגעזעצט דאס העברעיש „אקו". „שטיין באק" אין אלע אויסגאבעס מיינט דאס העברעיש „עופר".

# די סעקטאַנטישע אָפּנייגן אינעם אַמאָליקן קאַראַיִמיזם*

פֿון ד״ר ר. מאַהלער (וואַרשע)

עננס שיטה, ווי ווײַט זי איז געקומען צום אויסדרוק אין זײַן ספֿר המצוות, איז נישט אָנגענומען געוואָרן אָן שינויים בײַ אַלע אָנהענגער פֿון דער נײַער סאָציאַל-רעליגיעזער באַוועגונג. בלויז איין טייל פֿון די סעקטאַנטן האָבן שטרענג אָפּגעהיט אַלע מצוות עננס, אַפֿילו די קלענסטע — דאָס זײַנען געווען די אַ״ג ענניטן, וועלכע האָבן פֿאָרגעשטעלט דאָס רינגעלע אין דער קייט פֿון דער קאַראַיִמישער טראַדיציע, וואָס פֿאַרבינדט די שיטה פֿון דעם רעפֿאָרמאַטאָר מיט דער הערשנדיקער ריכטונג אין קאַראַיִמיזם אין די ווײַטערדיקע צוויי יאָר-הונדערטער. חוץ זיי, באַווײַזן זיך אין דער קאַראַיִמישער באַוועגונג נאָך אין 9טן י״ה כּלערליי שטרעמונגען, וואָס אין כּמה פּרטים ווײַזן זיי אַרויס אָפּנייגן לגבי די דינים און מיינונגען סײַ פֿון עננן סײַ פֿון זײַנע דירעקטע תּלמידים. הגם די דאָזיקע שטרעמונגען האָבן ניט געהאַט קיין שום טיפֿערע השפּעה אויף דער ווײַטערדיקער אַנטוויקלונג פֿון דער אַלגעמיינער קאַראַיִמישער באַוועגונג, בפֿרט אַז על פּי רובֿ זענען זיי אונטערגעגאַנגען שוין אין 10טן י״ה,[1] האָבן זיי דאָך אַ באַדײַטונג פֿאַר דער אָפּשאַצונג פֿון נאַציאָנאַל-סאָציאַלן אינ-האַלט פֿון דער קאַראַיִמישער באַוועגונג בכלל: די ענינים, אין וועלכע די אָנהענגער פֿון די דאָזיקע זײַטיקע שטרעמונגען זענען מחולק מיט דער הויפּט-שטרעמונג פֿון קאַראַיִמיזם, וואַרפֿן פֿון איין זײַט אַ שפּאָר ביסל שײַן אויף דעם משיחישן כאַראַקטער פֿון דער גאַנצער סעקטע, פֿון דער אַנדער זײַט אַנטהאַלטן זיי אויך שפּראָצונגען פֿון געוויסע טענדענצן, וואָס האָבן זיך אַנטפּלעקט אין דער שפּעטערדיקער אַנטוויקלונג פֿון דעם קאַראַיִמיזם.

---

* די ידיעות וועגן די דאָזיקע סעקטאַנטישע שטרעמונגען אין קאַראַיִמיזם גיט אָן קיר-קיסאַני אין זײַן „בוך פֿון ליכט" (די שײַכותדיקע פֿראַגמענטן ווערן ציטירט אין דער אַרבעט פֿון א. א. הרכּבי, Очерки по исторіи караимства, Восход, 1898, 1900). אויף קירקיסאַני איז זיך סומך יהודה הדסי אין „אשכל הכפֿר", אלף-בית צ״ז, צ״ח, און דער אַראַבישער שרײַבער מאַקריזי (ציטירט בײַ פּינסקער, ליקוטי קדמוניות).

1 דער מחבר פֿון „חילוק הקראים והרבנים", אליהו בן אבֿרהם, וואָס האָט געשריבן אין 12טן י״ה, דערמאָנט בלויז וועגן די טיפֿליסיטן און משויטן, אַז זיי האָבן זיך אויפֿגעהיט ביז אין זײַנע צײַטן. (פּינסקער, ליקוטי קדמוניות, ז׳ 100).

לאמיר קודם כל באטראכטן די פיר סעקטאנטישע גרופעס, וועלכע טיילן זיך אויס אפילו פון דרויסן פון דעם כלל קאראימער דורך זייערע נעמען, וועלכע זענען אנגערופן געווארן לויט זייערע גרינדער, דהיינו די אקבאריטן, טיפליסיטן, מאליקיטן און משויזטן.

דער גרינדער פון דער סעקטע אקבאריטן איז ישמעאל אל-עקברי, פון דעם ארט עקברה בשכנות פון באגדאד, וועלכער האט געווירקט אין די 30ער און 40ער יארן פון 9טן י"ה. ער דערגייט שוין אזוי ווייט, אז ער זאגט ארויס ספקות וועגן דער ריכטיקייט פון דעם מסורה-טעקסט פון תנך און לייגט פאר שינויים און מילואים צו געוויסע פסוקים. אין הסכם מיט עננען טרעט ער ארויס קעגן דער טראדיציע פון די רבנים און קעגן דעם פרינציפ פון א שטענדיקן לוח. גלייך ווי ענן פארבאט ער אויך צו עסן פלייש. וועגן א געוויסער טענדענץ מקיל צו זיין אין רעליגיעזע איסורים זאגט עדות דער דין פון ישמעאלן, אז מען מעג עסן שבת פירות, וואס א נישט-יוד האט אין דעם טאג אפגעריסן אדער אפילו אפגעבראטן. פון דער אנדער זייט ווערט דערמאנט אין זיין נאמען א דין, וואס איז אדורכגעדרונגען מיט די זעלביקע סאציאלע טענדענצן, וואס האבן באוויזן עננען אויסצובריי־טערן דעם חוב פון מעשר לטובת ארעמע לייט און צו באנייען דעם דין פון דער תורה וועגן מבטל זיין די חובות אין יאר פון שמיטה און וועגן יובל. ישמעאל אל-עקברי האט מתקן געווען א דין, אז אויב עמעץ האט שטיין הפצים, וואס ברענגען אים נוצן א גאנצע וואך, נישט אויסגענומען שבת, דארף די הכנסה פון שבתדיקן טאג באשטימט ווערן אויף צדקה, פונקט ווי די פירות פון פעלד אין יאר פון שמיטה און פון יובל. לאמיר נאך דערמאנען אן אינטערעסאנטן פרט פון זיין לעבן, וועלכן עס גיט איבער קירקיסאני: ישמעאל האט געהייסן זיינע תלמידים אויסקריצן אויף זיין קבר דעם פסוק פון מלכים (מלכים ב', קאפ' 2, 2) רכב ישראל ופרשיו—דער רייטוואגן פון ישראל און זיינע רייטער. — אוודאי איז זיך נישטא וואס צו וונדערן אויף קירקיסאנין, וועלכער טייטשט אויס דעם דאזיקן פרט ווי א באווייז פון ישמעאלס „נארישקייט און איינרעדעניש". פאר אונדז איז עס אבער אן אנווייז, אז ישמעאל האט זיך געהאלטן פאר אן אנזאגער פון משיחן, פונקט ווי דער באגרינדער פון דער משיחישער באוועגונג אבו-עיסי, און דעריבער האט ער אנגעוועגדט אויף זיך די ווערטער, וועלכע עס האט לויט דער ביבלישער לעגענדע אויסגעשריגן אליהו, בעת ער האט געזען זיין רבין אליהו הנביא אוועקפליען אין הימל ארײן; לויט דער אלטער פאלקס-טראדיציע דארף אליהו הנביא זיין דער מבשר פון משיחן.

א תלמיד פון ישמעאל אל-עקברי איז געווען מוסה (משה) אל-זפרני, וואס האט געשטאמט פון צאפרניא אונטער באגדאד און איז אנגערופן געווארן אל-טיפליסי, נאך דעם ווי ער האט זיך אריבערגעקליבן קיין טיפליס. זייענדיק מסכים מיט די ענניטן אין א גאנצער ריי דינים, ווי למשל אין באשטימען שבועות אויף זונטאג, אין אסרן חתונה צו האבן מיט א ברודערן-טאכטער

און שוועסטערן-טאָכטער, האָלט ער אָבער נישט פֿון דעם איסור פֿון עסן פֿלייש און שרייבט אָן וועגן דעם אַ ספּעציעלן מאַמר. להיפּך צו ענענן באַשטימט אַל-טיפּלִיסי, אַז דער אָנהייב פֿון חודש ווערט געראָכנט לויטן מולד, אָבער להיפּך צו די רבניטן האָלט ער, אַז ראש-חודש ווערט געראָכנט פֿון אָנהייב פֿון דעם טאָג אין וועלכן עס געפֿאָלט דער מולד.

גלייכצייטיק מיט אַל-טיפּלִיסי ווירקט מאָליק אַר-רמלי, וועלכער האָט אַזוי גהייסן לויט דער שטאָט רמלה אין ארץ-ישראל, ווו ער האָט געוווינט. אויך ער איז מסכים מיט ענענן אין די זעלבע דינים, וואָס אַל-טיפּלִיסי. מאָליק האָט אָבער גאָסרט נישט בלויז דאָס פֿלייש פֿון רינדער, נאָר אויך פֿון הינער. כּדי צו באַווייזן, אַז דאָס פֿלייש פֿון הינער איז פּונקט אַזוי פֿאַרבאָטן נאָכן חורבן ווי דאָס פֿלייש פֿון רינדער, דערפֿאַר וואָס עס זיינען בטל געווָארן די קרבנות, האָט ער זיך אַנידערגעשטעלט אין ירושלים אויפֿן אָרט פֿון חרוב געווָארענעם בית-המקדש און האָט געשווירן, אַז מען פֿלעגט אַמאָל מקריב זיין הענער אויפֿן מזבח.[2]

די טענדענץ אָנצוקניפֿן אָן דעם ריטואַל פֿון די צייטן פֿון בית-המקדש שפּילט אַ דאָמינירנדיקע ראָלע אין דער רעליגיעזער סיסטעם פֿון מעשי (משויה) באַלבעקי: ער האָט געשטאָמט פֿון דער שטאָט באַלבעק (בעל-בכי) אין סיריע און ער האָט זיך שפּעטער אַריבערגעקליבן קיין אָקבאַראַ, וווּ ער איז געווָארן דער אָנפֿירער פֿון דער סעקטע אָקבאַריטן. זיין טעטיקייט געפֿאָלט אין די 60ער און 70ער יאָרן פֿון 9טן י״ה.

משוי האָט מתקן געווען, אַז בעת דער תּפילה דאַרף מען זיך ווענדן מיטן פּנים צו מערב אַפֿילו אין יענע לענדער, וואָס געפֿינען זיך אין מערב-זייט פֿון ארץ-ישראל. לויט ווי עס דערקלערן די שפּעטערדיקע קאַראַימער, איז דער מאָטיוו פֿון משוי בייַ דער דאָזיקער רעפֿאָרם געווען דער פּאָקט, וואָס דער אָרון אין אַמאָליקן בית-המקדש פֿלעגט שטיין אין מערב-זייט.[3] לויט זיין מיינונג דאַרף זיך דער טאָג בנוגע אַלע רעליגיעזע דינים, ווי למשל שבת און יום-טוב, אָנהייבן אין דער פֿרי און נישט אין אָוונט; ווייזט אויס, אַז אויך דערבייַ האָט ער זיך געשטיצט אויף רעמינעסצענצן פֿון די צייטן פֿון בית-המקדש.[4] ער האָט

---

2 אַזוי דערקלערט דעם זינען פֿון דער שבועה פֿון מאָליק אר-רַאמלי פּראָפּ׳ י. מאַן. אָקעגן די פֿרייערדיקע פֿאָרשערס פֿון קאַראַימיזם, ווי הרכּבי, האָבן געהאַלטן, אַז מאָליק האָט דורך דער דאָזיקער שבועה געוואָלט באַווייזן, אַז מען מעג עסן פֿלייש פֿון הינער, להיפּך צו ענענן, וועלכער האָט מתיר געווען פֿון פֿיגל בלויז טויבן, ווייל אין דער תּורה ווערן בלויז טויבן דערמאָנט ווי קרבנות פֿון פֿיגל. (זע J. Mann, Texts and Studies, II. Karaitica, p. 65).

3 הרכּבי דערמאָנט אין שׂכוות דערמיט די מיינונג פֿון ר׳ אבהו, וואָס ווערט געבראַכט אין תּלמוד (בבא בתרא, כ״ה ע״א), אַז „שכינה במערבּ״.

4 הרכּבי רוקט אַרויס די השערה, אַז משוי האָט געפֿונען א סמך אין דעם ריטואַל פֿון דער תּורה, לויט וועלכן די כּהנים האָבן געמעגט עסן דאָס פֿלייש פֿון די קרבנות ביז צו מאָרגנס נאָך דעם טאָג, וואָס מען האָט זיי מקריב געווען (הרכּבי, דצ״ו, וואָסכאָד 1898 העפֿט II, ז׳ 11—24).

מתּיר געווען צו עסן חלבֿ אין גלות, אָנקניפּנדיק אויך דעם דאָזיקן היתּר אָן די טראַדיציעס פֿון בית-המקדש. ער האָט אַרויסגעזאָגט אַ סברא, אַז דער איסור צו עסן חלבֿ מן התּורה האָט אַ שייכות בלויז צו די בהמות, וועלכע מען האָט מקריבֿ געווען פֿאַר קרבנות, ווייל דאָס חלבֿ פֿון די דאָזיקע בהמות האָט מען געדאַרפֿט פֿאַרברענען אויפֿן מזבח. פֿאָדערנדיק אָפּצוהיטן שבת מיט דער גרעסטער שטרענגקייט, דערציילט משוי, אַז אין די צייטן פֿון בית-המקדש פֿלעגט מען די קרבנות פֿון שבת נישט מקריבֿ זיין אין טאָג פֿון שבת, נאָר ערבֿ שבת.

אויפֿן געביט פֿון קאַלענדאַר איז משוי טעאָרעטיש נישט געווען מסכּים נישט מיט די קאַראַימער, נישט מיט די רבניטן. אין דער פּראַקטיק האָט ער אָבער געעצהט צו באַשטימען ראש-חודש אין הסכּם מיט די רבנים. דאָס גלייכן בנוגע שבֿועות האָט ער געהייסן פֿייערן דעם דאָזיקן יום-טובֿ אין דעם זעלבּיקן טערמין וואָס די רבניטן, הגם טעאָרעטיש האָט ער געהאַלטן, אַז שבֿועות דאַרף תּמיד געפֿאַלן זונטאָג. אָריגינעל איז דער דין פֿון משוי, אַז יום-כּיפּור דאַרף תּמיד געפֿאַלן אום שבת, און אין שייכות דערמיט דאַרף זיך פּסח תּמיד אָנהייבן אין דאָנערשטאָג. די דאָזיקע מיינונג שטיצט משוי דערויף, וואָס אין דער תּורה ווערט יום-כּיפּור אָנגערופֿן „שבת-שבתון", וואָס ער טייטשט אויס ווי אַ טאָפּלטן שבת.

לויט ווי עס גיט איבער קירקיסאַני, איז משוי געווען אַ גרויסער מקיל בנוגע די איסורים פֿון עסן מאַכלים פֿון נישט-יידן און טרינקען ווײַן פֿון נישט-יידן און בנוגע די דינים פֿון טומאה און טהרה.

די שיטה פֿון די פֿיר דערמאָנטע סעקטעס מעגן מיר אין אַ גרויסער מאָס באַטראַכטן ווי איין גאַנצקייט, ווען מיר וועלן נעמען אין אַכט די באַצייונגען וואָס פֿאַרבינדן זייערע פֿירער מיט אַנאַנד: משה טיפּליסי איז אַ תּלמיד פֿון אַל-אָקבאַרי, די שיטה פֿון מאַליק אַר-ראַמלי באַהאַנדלט קירקיסאַני צוזאַמען מיט דער שיטה פֿון טיפּליסי, און משוי באַל-בעקי נעמט איבער די אָנפֿירונג פֿון די אָקבאַריטן נאָך דעם טויט פֿון דעם גרינדער פֿון דער דאָזיקער סעקטע, ישמעאל. דער בשותּפֿותדיקער כאַראַקטעריסטישער שטריך פֿון די אַלע דאָקטרינעס באַווייזט זיך דערין, וואָס אַלע לייגן זיי אַכט אין ריטואַל אויף ממשות-דיקע אָדער מפֿלומרשטע רעמינעסצענצן פֿון די צייטן פֿון בית-המקדש: פֿונקט ווי אין ריטואַל פֿון ענן, איז אויך דאָ דער דאָזיקער שטריך אַ באַווייז פֿון נאַציאָנאַל-באַפֿרייַערישע טענדענצן.[5] פֿון דער אַנדערער זייט באַשטייען די

---

[5] עס איז שווער מסכּים צו זיין מיט הרכּבֿין, אַז דער יסוד פֿון משויס רעליגיעזער סיסטעם איז געווען די ארכאיזאציע פֿון ריטואַל לויט דעם מוסטער פֿון די צייטן פֿון בית-המקדש (דאָרט גופֿא 1898, II, ז׳ 24). פֿונקט ווי פֿאַר ענגן און פֿאַר די קראַימער בכלל איז אויך פֿאַר משוי די ארכאיזאציע פֿון קולט נישט געווען קיין ציל פֿאַר זיך, נאָר אַ מיטל, וואָס איז עלול געווען צוצואַליען די אויפֿריכטונג פֿון דעם קולט פֿון בית-המקדש און דערמיט דעם אומקער קיין ארץ-ישראל.

וויכטיקסטע אָפּנייגן פֿון די דאָזיקע שטרעמונגען לגבי ענגס שיטה, אויף וויפֿל זיי האָבן נישט קיין שייכות צום קאָנקרעטן, אין גרעסערע אָדער קלענערע קולות אין איסור פֿון געניסן באַשטימטע מאַכלים. די דאָזיקע קולות זענען אַן אויסדרוק פֿון איינער פֿון די צוויי סותרדיקע עקסטרעמע טענדענצן, וואָס האָבן געהערשט אין לאַנגער פֿון די קאַראַימישע סעקטאַנטן אין 9טן י"ה.

אין תוך איז באַשטאַנען דאָס מהות פֿון קאַראַימיזם, פונקט ווי פֿון אַנדערע רעליגיעזע פֿאָלקס-באַוועגונגען אין דער יידישער געשיכטע, אין דער שטרעבונג צו באַפֿרייונג, סיי פֿון דעם סאָציאַלן, סיי פֿון דעם נאַציאָנאַלן גלות. דער וועג צו דער „אויסלייזונג" האָט געפֿירט, סיי לויט דער מיינונג פֿון ענגען, סיי פֿון זייַנע תּלמידים, דורך שטרענגער אַסקעזע און דורך דער פֿינקטלעכסטער אָפּנעהיטנקייט אין די רעליגיעזע מצוות און איסורים. די דאָזיקע טענדענץ פֿון ריגאָריזם און אַסקעזע איז דערפֿירט געוואָרן דורך געוויסע סעקטאַנטישע קאַראַימישע גרופּעס ביז צו אַן אויסטערלישן עקסטרעם. קירקיסאַני דערציילט וועגן וויטערדיקע רעליגיעזע חומרות, וועלכע עס פֿלעגן אָפּהיטן געוויסע סעקטאַנטן אין בבל און אין פּערסיע:

בנוגע מאַכלות אַסורות האַלטן זיך געוויסע קאַראַימער אָפּ נישט נאָר פֿון עסן פֿלייש פֿון בהמות און היינער, נאָר אַפֿילו פֿון עסן אייער פֿון עופֿות, וואָס זענען דערלויבט אין דער תורה. אין פֿרט פֿון אָפּהיטן שבת דערגייען געוויסע גרופּעס אַזוי ווייט, אַז זיי פֿאַרבאָטן אום שבת צו וואַשן דאָס פּנים, צו טראָגן אַ גאַרטל (ווי אַ מלבוש, אָן וועלכן מען קאָן זיך באַגיין), אָנצוטון שיך אָן אַ ספּעציעלער נייטיקייט, אָנצוטון מער ווי איין בגד און לייענען ספֿרים, אַפֿילו העברעיִשע.[6] „אין טוסטאַר האָבן זיך דאָ נישט לאַנג באַווייזן קאַראַימער, וואָס אָסרן צו טון אום יום-טוב אַלץ וואָס איז פֿאַרבאָטן אום שבת.

די משיחישע טענדענצן פֿון קאַראַימיזם האָבן אָבער אויך אַרויסגערופֿן ביי באַשטימטע גרופּעס פֿון דער דאָזיקער סעקטע אין 19טן י"ה אַ פונקט פֿאַרקערטע טענדענץ: אַ נטיה צו קולות אין באַשטימטע איסורים, וואָס האָבן ביז איצט מחייב געווען, און אַפֿילו מבטל צו מאַכן עיקרדיקע רעליגיעזע מצוות. אַזאַ נטיה איז פֿאַראַן סיי ביי עלטערע משיחישע באַוועגונגען, ווי ביי די יודגאַניטן און ביי די אָנהענגער פֿון סערענע (שריני), סיי אין שפּעטערדיקע רעליגיעזע באַוועגונגען ביי יידן. אין זוהר, וואָס איז פֿידוע אַדורכגעדרונגען מיטן גייסט פֿון משיחיזם, ווערט אַרויסגעזאָגט די מיינונג, וואָס איז אויך פֿאַראַן

---

6 אויב מען נעמט אין אכט, אז דער טאָג פֿון שבת האָט אָנגענומען בייַ די קאַראַימער לכתחילה דעם כאַראַקטער פֿון אבֿלות אויפֿן חורבן ירושלים, דעמאָלט לאָזט זיך אויך דער דאָזיקער איסור דערקלערן ווי אַ קאָנסעקווענץ פֿון אבֿלות; אַן אָנאַלאָגיע פֿאַר דעם דאָזיקן אופֿן פֿון אָפּריכטן אבֿלות קאָן מען אויך געפֿינען אין די דינים פֿון די רבנישע יידן, וואָס לויט זיי טאָר מען נישט סיי ביי אבֿלות נאָך אַ טויטן, סיי אום תשעה-באב צוליב אבֿלות נאָך ירושלים לימענען קיין שום ספֿרים אָחוץ מגלת איכה און איוב.

אין תּלמוד, אַז לעתיד לבֿוא וועלן בטל ווערן די געבאָטן פֿון דער פּראַקטישער רעליגיע.[7] די אָנהענגער פֿון שבתאי-צבֿי אין 17טן י״ה האָבן טאַקע איבער-געמאַכט די תּעניתים אין פֿריילעכע ימים טובֿים.[8] די זעלביקע איבערצייַגונג, אַז עס זענען געקומען משיחס צייַטן, האָט מן הסתּם באַוויגן אַ געוויסע גרופּע פֿון קאַראַיִמער אין באַסראַ צו פֿאַרשפּרייטן די מיינונג וועלכע עס גיט איבער קירקיסאַני — אַז דער יום-טובֿ שבֿועות איז נישט קיין חובֿ „אין אונדזערע צייַטן״, און אַנדערע סעקטאַנטן—צו גיין נאָך ווייַטער און אַרויסצוזאָגן דעם געדאַנק, אַז בכלל איז קיין שום יום-טובֿ אין די איצטיקע צייַטן נישט קיין חובֿ, נאָר מען דאַרף אים פֿייַערן בלויז ווי אַן אָנדענק. איבער דעם זעלביקן טעם האָט מען זיך אין געוויסע קאַראַיִמישע גרופּעס דערלויבט צו מאַכן נאָך אַ ריי אַנדערע קולות.[9] אין אַ פֿראַגמענט פֿון אַ פּאָלעמיש ווערק פֿון אַ רבנישן מחבר קעגן קאַראַיִמער און אַנדערע סעקטאַנטן, וואָס איז געשריבן אין דער זעלבער תּקופֿה, ווערט דערמאָנט אַ סעקטע, וואָס איז אין דער דאָזיקער נטיה פֿון מקיל זייַן און מבֿטל זייַן מצוות געווען די עקסטרעמסטע. די דאָזיקע סעקטע האָט געהאַלטן, אונטער דער השפּעה פֿון „די שקרים פֿון די בראַמאַנער״, אַז אַלע געבאָטן און פֿאַרבאָטן („די מצוות פֿון גאָט וועגן דעם, וואָס מען דאַרף טון און פֿון וואָס מען דאַרף זיך אָפּהאַלטן״) זענען לעת עתּה בלויז אַ טעאָרעטישער געדאַנק „אין האַרץ פֿון די, וואָס זאָגן זיי אַרויס״, כּל זמן עס וועט נישט קומען די צייַט פֿון זייער מקוים ווערן.[10]

איבעריקנס באַווייַזן נישט בלויז די אַנאַלאָגיעס מיט פֿריִערדיקע און שפּעטערדיקע משיחישע באַוועגונגען אין דער ייִדישער געשיכטע, אַז די ראַדיקאַלע רעליגיעזע רעפֿאָרמען פֿון געוויסע קאַראַיִמישע גרופּעס, וואָס האָבן מבֿטל געמאַכט רעליגיעזע דינים און מנהגים, זענען אַרויסגעדרונגען פֿון גלויבן אין דער נאָענטער משיחישער גאולה. וועגן דעם זאָגן אויך עדות די מיינונגען פֿון יענע קאַראַיִמישע סעקטאַנטן, וואָס האָבן אָנגעווענדט זייער קריטיציזם אַפֿילו אויף עיקרדיקע רעליגיעזע דאָגמעס. לויט ווי עס דערציילט קירקיסאַני, זענען געווען צווישן די סעקטאַנטן אויך אַזעלכע, וואָס האָבן כּופֿר געווען אין עיקר פֿון תּחית-המתים און האָבן געהאַלטן, אַז דאָרט, ווו עס ווערט דערמאָנט אין

---

7 פֿ״גל זוהר III, דף כ״ז ע״ב און קכ״ד ע״ב (ציטירט בייַ גרעץ, „דבֿרי ימי ישראל״, בד׳ V ז׳ 394, ווי אויך בד׳ VIII ז׳ 249.

8 פֿ״גל וועגן דעם אויך דאָס קאַפּיטל וועגן די אָנזאָגער פֿון דער קאַראַיִמישער באַוועגונג.

9 קירקיסאַני גיט איבער וועגן געוויסע קאַראַיִמער אין ארץ-ישראל, וואָס האַלטן, אַז אין אַן אויסערגעוויינטלעכן תּענית (אַחוץ די אָבליגאַטאָרישע תּעניתים) איז מען נישט מחויבֿ צו פֿאַסטן, נאָר מען איז יוצא דערמיט, וואָס מען זאָגט זיך אָפּ פֿון אַ ריי מאַכלים.

10 פֿ״גל י. מאַן: „A polemical work against Karaites and other sectaries“ J. Q. R. — N. S., ב׳ XII העפֿט 2, ז׳ 140.

תנך תחית-המתים,[11] האָט עס אַ שייַכות צו דער אויפֿלעבונג פֿון פֿאָלק פֿון גלות און דערנידעריקונג. ווי מיר זעען, שטרייַכן אונטער די דאָזיקע סעקטאַנטן דורך אָפּוואַרפֿן דעם גלויבן אין אינדיווידועלער תחית-המתים נאָך בולטער דעם גלויבן אין דער נאַציאָנאַלער אויסלייזונג.

אַז אין דעם אויפֿקום פֿון די קאַראַיִמישע סעקטעס פֿון 9טן און 10טן י״ה האָבן געווירקט משיחישע שטרעבונגען, איז צו זען אויך דערפֿון, וואָס עס האָבן זיך באַוויזן צווישן זיי די עקסטרעמע טענדענצן אין גאַנצן צו פֿאַרלאָזן ייִדישקייט. דאָ האָבן מיר אויך פּאַראַלעלן אין שפּעטערדיקע משיחישע באַוועגונגען. שבתאי צבֿי און אַ גרופּע זייַנע אָנהענגער האָבן אָנגענומען דעם איסלאַם, נאָך דעם ווי די האָפֿענונג אויף דער באַלדיקער גאולה איז בטל געוואָרן. די קבליסטיש-משיחישע פֿראַנקיסטן אין פּוילן האָבן מיט אַ גרינגן האַרצן זיך געשמדט. און וועגן אַ געוויסער גרופּע פֿון קאַראַיִמישע סעקטאַנטן אין כאָראַסאַן און אין דזשעבאַל דערציילט קירקיסאַני: „זיי האַלטן, אַז דער אָנגעזאָגטער משיח האָט זיך שוין באַוויזן און איז געשטאָרבן און אַז אויך דאָס בית-המקדש (וואָס די נבֿיאים האָבן צוגעזאָגט) איז דאָס בית-המקדש פֿון זרובבֿל, און קיין אַנדערס וועט שוין ניט זייַן". — ריכטיק באַמערקט קירקיסאַני, אַז דאָס איז די מיינונג פֿון קריסטן.

פֿאַר דעם כּלל קאַראַיִמער זייַנען אָבער אַזעלכע טענדענצן פֿון אָפּשפּאַלטונג געווען פֿרעמד. נאָך מער, זיי איז לחלוטין ניט געגאַנגען אין זוכן פֿאַרלייַכטערונג לגבי דער טראַדיציאָנעלער רעליגיע. אויב אַפֿילו געוויסע עקסטרעמע אַסקעטישע חומרות עננס האָבן די שפּעטערדיקע מנהיגים אָפּגעשאַפֿט, איז די פּרינציפּיעלע האַלטונג לגבי דער רעליגיע און לגבי איר ראָלע אין דער נאַציאָנאַלער אויסלייזונג געבליבן אומפֿאַרענדערט: רעליגיעזע שטרענגקייט און אַסקעזע האָבן די קאַראַיִמער אויך נאָך עננען אַנערקענט פֿאַר דעם איינציקן וועג וואָס פֿירט צו דער גאולה.

---

11 קירקיסאַני מיינט דאָ מן הסתם יחזקאל (ל״ז) און דניאל (י״ב).

# די אָפּשטאַמונג פֿון די קאַראַיִמער אין ליטע און פּוילן

פֿון ד״ר י. ברוצקוס (פּאַריז)

די פּילאָזאָפֿיקע קהילות פֿון די קאַראַיִמער, וואָס האָבן פֿון אַכטן ביזן צענטן יאָרהונדערט זיך געהאַט פֿאַרשפּרייט איבער גאַנץ פֿאָדעראַזיען און אַפֿריקע, זיצנען בהדרגה פֿאַרשווונדן; זייערע מיטגלידער האָבן טיילווייז אָנגענומען דעם מאַכמעדאַנישן גלויבן, טיילווייז זיך אומגעקערט צוריק צו דער רבנישער טראַדיציע אָדער זיצנען אויסגעשטאָרבן. קליינע רעשטלעך זיצנען פֿאַרבליבן אין קאַהירע און קאָנסטאַנטינאָפּל, אָבער אַ היפּש צאָל זיצנען פֿאַרבליבן עד היום אין קרים און עטלעכע קליינע קהילות אין די פּוילישע און ליטווישע שטעט — טראָק, פּאָנעוועזש, נייַשטאָט, לוצק און האָליטש. לויט דער קאַראַיִמישער טראַדיציע, וואָס עס דערציילט אונדז ר׳ שמחה יצחק פֿון לוצק, זיצנען געווען אין מזרח־אירופּע פֿאַרצייטן נאָך עטלעכע יישובֿים: אין אַקערמאַן, בענדער און כאָטין — אין בעסאַראַביע; ווייטער אין קיעוו, דעראַשזנע, באַלטע און סטאַראָדוב — אין אוקראַינע; אין לבֿוב (לעמבערג), קוכיזוב (קאָכיזאָוו), רזדולנין, ליובצוב, חוורושצא, פּוסטומיט און דוברוויץ — אין גאַליציע; אין כּידן, בירזע, שאַט, סוויאטאאזערא, סלאָניטש, פּולסלאָטיטש, דומפיין, פּוסוואָל, נייַשטאָט אין ליטע. ר׳ שמחה יצחק פֿון לוצק, וועלכער איז געשטאָרבן אין יאָר 1754, זאָגט, אַז אין די אָלע ערטער זיצנען געווען אַלטע קאַראַיִמישע בתי־הקברות [1], אָבער שוין זינט צוויי הונדערט יאָר זיצנען די קליינע יישובֿים אונטערגעגאַנגען און געבליבן אין ליטע און פּוילן זיצנען נאָר די 5 קהילות, וועלכע מיר האָבן אויסגערעכנט. הגם די צאָל פֿאַרבליבענע נפֿשות איז ניט גרויס, פֿון דעסט וועגן האָבן זיך די פֿאָרשער שטענדיק געווונדערט, וואָס גראָד אין מזרח־אירופּע, אין קרים, ליטע און פּוילן איז געבליבן אַ זכר פֿון דעם פֿאַרדאַרטן צוויג פֿון יידישן פֿאָלק.

די קאַראַיִמער אַליין, און נאָך זיי פּיל געלערנטע, האָבן געוואָלט זען אין די סעקטאַנטן דעם רעשט פֿון דעם גרויסן כאַזאַרישן פֿאָלק, וואָס האָט אין

---

1 A. Neubauer, Aus der Petersburger Bibliothek, Leipzig 1866, p. 129; Jacob Mann, Texts and Studies in Jewish History and Litterature, T. II, p. 570.

אַכטן יאָרהונדערט אין דרום-רוסלאַנד אָנגענומען דעם ייִדישן גלויבן און האָט זיך טיילווייַז אויסגעמישט מיט די אָנגעקומענע ייִדן. לטובת אָט דער סבֿרה זאָגט ערשטנס די טערקישע דזשאַגאַטאַיִשע שפּראַך, אויף וועלכער עס ריידן די קאַראַיִמער אין קרים, פּוילן און ליטע און וואָס איז ענלעך צו דער שפּראַך פֿון די קומיקן אין דאַגעסטאַן און די טאָטערן אין צפֿון-קרים; צווייטנס זייער קאָנצענטרירונג אויף דעם טאַוורישן האַלבאינדזל, וואָס איז געווען אַ טייל פֿון דער כאַזאַרישער מלוכה. קעגן דער כאַזאַרישער אָפּשטאַמונג פֿון די קאַראַיִמער זייַנען אָבער די אויטענטישע כאַזאַרישע מקורות — דער בריוו פֿון דעם כאַזאַרישן מלך יוסף צו חסדאי אבן שפּרוט און דער בריוו פֿון דעם כאַזאַרישן ייִדן, וואָס איז געפֿונען געוואָרן אין דער גניזה פֿון קאַהיראָ, וואָס ביידע באַשטעטיקן זיי, אַז די כאַזאַרן האָבן געהאַלטן פֿאַר הייליק די משנה און דעם תּלמוד. דאָס זעלביקע קען מען דרינגען פֿון די ידיעות, וואָס עס גיבן אונדז סעדיה גאון און קירקיסאַני אין צענטן יאָרהונדערט און ר' אבֿרהם בן דאוד (ראב"ד) אין צוועלפֿטן. דער לעצטער שרייַבט בפֿירוש אין זייַן סדר הקבלה, אַז די רעשטלעך פֿון די כאַזאַרן, וואָס זיצן בייַם טייַך איטיל (וואָלגע) האַלטן זיך אָן דעם רבנישן גלויבן. דאָס זעלבע דערציילט מיט 20 יאָר שפּעטער ר' פּתחיה פֿון רעגנסבורג וועגן די אומאָפּהענגיקע דאַגעסטאַנער ייִדן. וואָס שטאַמען געוויס פֿון די כאַזאַרן. עס קען אָבער זייַן, אַז בשעת די רדיפֿות זייַנען געקומען פֿון ביזאַנץ קיין קרים אויך סעקטאַנטן, וואָס האָבן דעמאָלט געוווינט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און אין פֿאָדער-אַזיען. רבי בנימין פֿון טודעלאַ האָט געפֿונען אין יאָר 1170 אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל 500 קאַראַיִמישע משפּחות אויף 1500 רבנישע. ווייַטער האָבן געקאָנט קומען אַהין קאַראַיִמער פֿון פּערסיע און גרוזיע. אפֿשר האָבן די אָנגעקומענע קאַראַיִמער געהאַט אַ השפּעה אויף די אָפּגעשטאַנענע כאַזאַרישע ייִדן, וועלכע האָבן געקאָנט פֿאַרגעסן די תּורה, ווי דאָס האָט פּאַסירט למשל מיט די ייִדן אין אינדיע און כינע. דאָס איז מעגלעך, אָבער דאָס האָט געקאָנט פֿאָרקומען נאָר נאָך דעם אונטערגאַנג פֿון דער כאַזאַרישע מלוכה. מיר ווייסן, אַז די גריכן מיט די רוסן האָבן אין יאָר 1017 צעטיילט צווישן זיך די כאַזאַרישע לענדער אין קרים און טאַמאַן, נאָר דאָס לאַנד האָט ביז דעם 16טן יאָרהונדערט באַהאַלטן דעם נאָמען כאַזאַריע. דאָס פֿאָלק האָט זיך גערופֿן כאַזאַרן אָדער כאַזאַריטן און האָט טיילווייַז אונ-טער דער ממשלה פֿון די גריכן אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן און אונטער דער ממשלה פֿון די טאָטערן דעם מאַכמעדאַנישן. די ייִדן האָבן אין יאָר 1096 געליטן גרויסע רדיפֿות און טיילווייַז אויסגעוואַנדערט פֿון קרים קיין רוסלאַנד[2]. אָבער ר' בנימין פֿון טודעלאַ דערמאָנט נאָך אין יאָר 1170 וועגן ייִדן אין סוגדיא[3], אין דער האַוונשטאָט פֿון קרים, און זאָגט, אַז זיי שטייען אין פֿאַרבינדונג מיט דעם ראש-הגולה פֿון באַגדאַד. דאָס זעלביקע דערציילט ער

---

2 D. Kaufmann, Gesammelte Schriften, B. II, p. 190 sq.

3 דער געוויינטלעכער אויסלייג אין די דרוקן — סוגריא — איז פֿאַלש.

וועגן די יִדן אין דעם לאַנד פֿון די אַלאַנען און פֿון די טערקישע לענדער. דערפֿון קען מען דרינגען, אַז אין די צפֿון־לענדער זיצנען אין 12טן יאָרהונדערט געוועזן דאָס רובּ רבנישע קהילות. די אומאָפּהענגיקע כאַזאַרישע יִדן פֿון דאַגעסטאַן, וועלכע ר׳ פּתחיה האָט געזען אין באַגדאַד, זיצנען אויך געוועזן רבניטן.

די ערשטע ידיעה וועגן קאַראַימער אין די צפֿון־לענדער געפֿינען מיר אין 11טן יאָרהונדערט אין אַ בריוו פֿון אַן אָרעמען תּלמיד־חכם אין קאָנסטאַנטינאָפּל צו זיצנעם אַ ברודער אין מצרים. דער בריוו איז געפֿונען געווארן אין דער גניזה פֿון פֿאָסטאַט און פובליקירט פֿון יעקבֿ מאַן. דער תּלמיד־חכם דערציילט, אַז ער האָט באַקומען פֿון זײַן ברודער אַ פּאָלעמישן חיבור קעגן די קאַראַימער און עס איבערגעגעבן זײַן זון, וועלכער האָט פֿאַרגעלייענט דעם חיבור אין דער גרויסער שול פֿון קאָנסטאַנטינאָפּל. אַלעמען איז דער מאמר זייער געפֿעלן געווארן און באַזונדערס האָבן זיך פֿאַראינטערעסירט די סוחרים, וואָס זיצנען געקומען פֿון רוסלאַנד 4. דער בריוו איז פֿון 11טן יאָרהונדערט און באַווייזט אונדז, אַז אין רוסלאַנד זיצנען שוין צו יענער צייט געווען חוץ רבנישע אויך קאַראַימישע יִדן. זיי האָבן געקענט קומען קיין קיעוו אויך פֿון קאָנסטאַנטינאָפּל, וואָס איז געשטאַנען אין אַ שטענדיקער פֿאַרבינדונג מיט רוסלאַנד. מיט אַ הונדערט יאָר שפּעטער (1154—1164) באשרייבט דער קיעווער מאָנאַך פּעאָדאָסי דער גרעק די יִדישע מנהגים אין אַ בריוו צום פּירשט איזיאַסלאַוו און זאָגט בזה הלשון: „משה האָט געהייסן אום שבת קיין זאַך ניט טון, קיין פֿייער ניט אָנצינדן, ניט שעכטן, נאָר פֿון פֿרייטאָג אַפֿ צוגרייטן און אויף מאָרגן עסן און אויך ניט אַריבערגיין פֿון איין צימער אין צווייטן" 5. דעם מנהג צו זיצן אין שטוב אין דער פֿינצטער און זיך ניט רירן פֿון אָרט אום שבת האָט דער מאָנאַך געקענט זען נאָר בײַ די קאַראַימער. פּמעט מיט די זעלביקע ווערטער באַשרייבט ר׳ פּתחיה די מנהגים פֿון די „מינים", וואָס ער האָט געפֿונען אין לאַנד פֿון די קדרים אויפֿן וועג פֿון קיעוו קיין טאַמאַן. ער דערציילט, אַז זיי פֿלעגן אָנשנײַדן ערב שבת דאָס גאַנצע ברויט, וואָס זיי דאַרפֿן האָבן פֿאַר שבת. פֿלעגן עסן אין דער פֿינצטער און זיצן דעם גאַנצן טאָג אויף איין אָרט. דאָס לאַנד קדר, פֿון וועלכן ר׳ פּתחיה דערציילט, איז דאָס לאַנד פֿון די פּאָלאָווצער 6. און די שטאָט וווּ ער האָט געפֿונען די מינים, וואָס האָבן קיין מאָל ניט געהערט וועגן תּלמוד, איז משמעות סאַרקעל,

---

4 J. Mann, lib. cit. T. I, p. 50: „וגם ממקום רוסיאה מזקני הקהל באו הנה סוחרים ושמעו דברי האגרת ומחר נמצאו הנה נשאו אותך על כל שבת וברכו אותך וגם אותי".

5 Регесты и Надписи, СПбургъ 1897, т. I p., 57.

6 מיר ברענגען דאָ דעם וויכטיקן אָרט פֿון דער רײַזע־באשרײַבונג פֿון ר׳ פּתחיה: „ובארץ קדר אין יהודים ו׳ש שם מינים. ואמר להם הרב פתחיה למה אינכם מאמינים בדברי החכמים. אמרו בשביל שלא למדום אבותינו. ובערב שבת חותכים כל הלחם שאוכלים בשבת ואוכלין בחושך ויושבים במקום אחד כל היום. ואינם מתפללים אלא מזמורים. וכשסיפר להם ר׳ פתחיה התפילה שלנו וברכת המזון היה טוב בעיניהם ואמרו לא שמענו מעולם מה הוא תלמוד".

בײַ דער לעפֿצונג פֿון דאָן. די דאָזיקע שטאָט האָט זיך שפּעטער גערופֿן טאַנאַ אָדער אַזאַק. דאָ איז פֿאַרצײַטן געווען די כאַזאַרישע שטאָט שאַרקיל, אין 12טן יאָרהונדערט האָבן דאָ געהאַט די ממשלה די פּאָלאָווצער, אָבער די גריכן האָבן דאָ אויך געהאַט אַ וויכטיקע האַנדלס-קאָלאָניע, וואָס האָט זיך גערופֿן רוסיא. די אויסטערלישע שבתדיקע מנהגים זײַנען געווען פֿאַרשפּרייט צווישן די קאַראַיִמער אויך אין אַנדערע לענדער.

פֿון די געבראַכטע ידיעות קענען מיר דרינגען, אַז אין 11טן און 12טן יאָרהונדערט זײַנען שוין געווען קאַראַיִמישע קהילות אין קיִעוו, אין דעם לאַנד פֿון די פּאָלאָווצער (קדרים) און מן הסתם אויך אין קרים, וואָס איז געווען פֿאַרבונדן מיט ביזאַנץ. אין משך פֿון 12טן יאָרהונדערט זײַנען געקומען קיין קרים אויך פֿיל פּליטים פֿון די צפֿון-געגנטן פֿון פּערסיע. דער רבֿ דוד לַכנא דערציילט אין 18טן יאָרהונדערט אין זײַן הקדמה צו דעם רבנישן מחזור פֿון קאַראַסובאַזאַר, אַז נאָך דעם אויפֿשטאַנד פֿון דעם פֿאַלשן נבֿיא דוד בן דוד אין די צײַטן פֿון ריש גלותא דוד בן זכּאי זײַנען געקומען גרויסע רדיפֿות אויף די פּערסישע ייִדן און פֿיל פֿון זיי זײַנען דעמאָלט אַנטלאָפֿן פֿון פּרס און בבֿל קיין קאַפֿאַ און סולכאַט אין דער קרים [7]. די ידיעה האָט דוד לכנא גענומען פֿון אַלטע אונדז אומבאַקאַנטע מקורות, אָבער זי שטימט מיט די ידיעות, וועלכע מיר האָבן וועגן דעם אויפֿשטאַנד פֿון דעם פֿאַלשן משיח דוד אלראי אין קורדיסטאַן אין די יאָרן 1150–60. דעמאָלט איז טאַקע געזעסן אין מאָסול דער ריש גלותא דוד בן זכּאי הַשֵּׁנִי. דער רײַזנדער ר׳ פּתחיה, וועלכער האָט באַזוכט די לענדער מיט אַ צען יאָר שפּעטער דערציילט, אַז אין דעם לאַנד אַרָרָט, ווו עס זײַנען פֿריִער געווען פֿיל ייִדן, זײַנען געבליבן זייער ווייניק איבער די מלחמות און רדיפֿות. אין דער מסורה פֿון די קאַראַיִמער געפֿינען מיר אויך ידיעות, אַז פֿיל פֿון זיי זײַנען פֿון פּערסיע. זיי פֿאַרבינדן אָבער די איבערוואַנדערונג מיט דעם אָנקומען פֿון די טאָטערן אין יאָר 1237. אַזוי האָבן דערציילט די קאַראַיִמער פֿון דער אַלטער קהילה מאַנגוף, אַז לויט זייער מסורה זײַנען דעמאָלט געקומען זייערע עלטערן פֿון פּערסיע, בוכאַרע און טשערקעסיע (קאַווקאַז) [8]. פֿון פֿיל אַנדערע מקורים ווייסן מיר אויך, אַז די כאַנען פֿון דער גאָלדענער האָרדע האָבן באַזעצט פֿיל אײַנוווינער פֿון פּערסיע אין זייערע האַנדלשטעט. צווישן זיי האָבן געקענט זײַן פֿיל רבנישע און קאַראַיִמישע ייִדן. אויך אין 14טן יאָרהונדערט געפֿינען מיר אין סולכאַט פּערסישע אײַנוואַנדערער, ווי למשל סוליימאַן הפּרסי בן דוד הפּרסי, וועלכער האָט זיך אונטערגעשריבן אויף אַ כּתבֿ-יד אין סולכאַט אין יאָר 1388 [9]. אין

---

7 A. Harkavy, Die altjüdischen Denkmäler aus der Krim, SPB., 1876, p. 230.

8 П. Кеппенъ, Крымскій сборникъ, СПБ. 1860, стр 269.

9 A. Harkavy und H. Strack, Katalog der hebräischen und Samaritanischen Handschriften, p. 260.

די האַוונשטעט פֿון קאַווקאַז בײַם שוואַרצן ים געפֿינען מיר אויך קאַראַיִמער אין יענער צײַט. אויף איין כתב־יד פֿון דער מסורה אין פּעטערבורגער ביבליאָטעק איז אָנגעוויזן, אַז דער מחבר מושאל בן עוזיאל איז געווען פֿון קאָנסטאַנטינאָפּאָל, אָבער קאָפּירט איז דער חיבור געוואָרן אין דער שטאָט גאַגרי אין יאָר 1207 פֿון דעם קאַראַיִמער יהודה בן יעקב [10]. שפּעטער געפֿינען מיר אין סולכאַט אַ גאַנצן „קהל גאַגרי", מן הסתם האָבן זיי געמוזט אויסוואַנדערן פֿון זייער פֿריִערדיקן וווינאָרט [11].

אַן אַלט אײַנגעזעסענע קאַראַיִמישע קהילה האָט געקאָנט פֿאַרבלײַבן אין דער שטאָט אַזאַק, ווו ר' פּתחיה האָט זיי נאָך געטראָפֿן אַרום דעם יאָר 1170. אין די יאָרן 1123 און 1237 זײַנען די טאָטערן אָנגעפֿאַלן אויף דעם גאַנצן געביט פֿון דרום־רוסלאַנד, חרוב געמאַכט קיִעוו און די שטעט פֿון קרים, די באַפּעלקערונג פֿון די שטעט איז אויסגעהרגעט געוואָרן אָדער פֿאַרשלעפּט ווי שקלאַוון. נאָר שאַרקעל (אַזאַק) איז לײַכטער אָפּגעקומען און געבליבן באַשטיין. ווי עס דערציילט דער רײַזנדער פּלאַנאָ קאַרפּיני, האָט זיך אין יאָר 1223 די שטאָט אָן ווידערשטאַנד איבערגעגעבן די טאָטערן. דער כאַן באַטי האָט דאָך אַ טייל אײַנוווינער פֿאַרשלעפּט, אָבער געלאָזן די שטאָט גאַנץ און באַזעצט דאָ פֿיל אײַנוווינער פֿון פּערסיע [12].

נאָך דער גרינדונג פֿון דער טאָטערשער מלוכה אין דער גאָלדענער האָרדע האָט זיך ווײַטער אָנגעהויבן אַנטוויקלען דער האַנדל צווישן אייראָפּע און אַזיע. עס איז אויסגעוואַקסן אַ גרויסע גענועזישע האַנדלס־קאָלאָניע אין קאַפֿאַ און עס האָט זיך אַנטוויקלט אַ נײַע טאָטערשע כאַזאַרישע הויפּטשטאָט פֿון קרים — סולכאַט. דער קאַראַוואַנען־וועג איז פֿון קאַפֿאַ און סולכאַט גע־גאַנגען קיין אַזאַק (טאַנאַ) און פֿון דאָרטן צו דער גאָלדענער האָרדע אָדער קיין דערבענט. אין די אַלע שטעט געפֿינען מיר צום סוף פֿון 13טן יאָרהונ־דערט ייִדישע קהילות סײַ רבנישע סײַ קאַראַיִמישע. חוץ דעם געפֿינען מיר אין 13טן יאָרהונדערט נאָך עטלעכע קליינע קהילות, וואָס זײַנען פֿאַרבליבן אין די בערג פֿון דעם קרימער האַלבאינדזל. אין דער שטאָט קערקיערי, וואָס האָט שפּעטער באַקומען דעם נאָמען ייִדישע פֿעסטונג (טשופֿוט קאַלע) האָט דער חכם מרדכי סולטאַנסקי נאָך אין יאָר 1833, פֿאַר די פֿעלשונגען פֿון פֿירקאָוויצן, געפֿונען צוויי אַלטע מצבֿות פֿון די יאָרן 1249 און 1252 [13]. אין דער פֿאַרלאָדענער באַרגפֿעסטונג מאַנגופּ (אָדער מאַנגוט) איז אויך פֿאַראַן אַ מצבֿה פֿון יאָר 1279 [14]. שפּעטער האָט דער באַוווסטער זאַמלער און פֿאַל־

---

10 S. Poznanski, Zeitschrift der Hebräischen Bibliographie, XX, p. 80; J. Mann, lib. cit., t. II, p. 291.

11 A. Harkavy und H. Strack, op. cit. p. 207.

12 Plano Carpini, Text and versions, London 1903, p. 87.

13 П. Кеппенъ, op. cit.

14 П. Кеппенъ, Ibidem.

סיפּיקאַטאָר אַברהם פּירקאָוויץ איבערגעמאַכט די דאָטעס אויף פּיל מצבות אין טשופּוס־קאַלע און געוואָלט באַווייזן, אַז די שומרונים האָבן שוין דאָרטן געווינט פֿון פֿאַר דעם צווייטן חורבן. אָבער די געלערנטע קוניק און אַברהם הרכבי האָבן אויפֿגעדעקט זיינע פֿעלשונגען [15]. מען קען נאָר פֿעסטעלן, אַז אין 13טן יאָרהונדערט זיינען פֿאַרבליבן נאָך דעם אָנפֿאַל פֿון די טאָטערן ייִדישע קהילות אין די באַגראַניצן פֿון קרים, אָבער מיר ווייסן ניט, צי דאָס זיינען געווען רבניטן אָדער קאַראַימער. פּיל מער ידיעות האָבן מיר פֿון די :רויסע האַנדלשטעט קאַפֿאַ, סולכאַט און אַזאַק (פֿריִער שאַרקיל). אין סולכאַט האָט שוין אין יאָר 1279 געלעבט דער גרויסער קאַראַימישער תּלמיד־חכם אַברהם הרופֿא בן אליהו הרופֿא; ווי די שפּעטערע קאַראַימער דערציילן, איז ער אויך געבוירן געוואָרן אין דער קרים. ר' אַברהם דערציילט אין זיין ספֿר ממבחר, אַז אין יאָר 1279 זיינען געווען אין סולכאַט סיי אַ קאַראַימישע סיי אַ רבנישע קהילה, וועלכע האָבן דיסקוטירט צווישן זיך וועגן דעם לוח [16]. אין נאָענטע באַציִונגען צו די קאַראַימער פֿון סולכאַט זיינען געשטאַנען זייערע ברידער אין אַזאַק, דער אַנדלשטאָט וואָס איז געלעגן בײַם אויספֿלוס פֿון דאָן.

דעם 25טן מרחשון ה' לי"ה לפּרט ג' (1274) האָט שבתי בן יצחק מנדב געווען בשעת אַ שווערער קרענקייט פֿאַר דער קאַראַימישער שול אין סולכאַט אַ ספֿר־תּורה, וואָס איז געשריבן געוואָרן אין אַזאַק [17]. מיר זען, אַז דאָרטן אין דער אַלטער האַנדלשטאָט איז טאַקע פֿאַרבליבן אַ חשובע קהילה. פֿון שפּעטערע וועגעצאַנישע דאָקומענטן אין יאָר 1347 דערוויסן מיר זיך, אַז אין אַזאַק, וואָס די איטאַליענער האָבן גערופֿן טאַנאַ, איז געווען אַ באַזונדער ייִדישער קוואַרטאַל אין צפֿון־זייט פֿון דעם וועגעצאַנישן. בשעת דעם אָנפֿאַל פֿון דעם גרויזאַמען טאַמערלאַן אין יאָר 1395 זיינען דערהרגעט געוואָרן אַלע איטאַליענער, אָבער די ייִדן האָט ער געשאָנעוועט. וועגן דעם ייִדישן קוואַרטאַל אין אַזאַק־טאַנאַ דערמאָנען אָפֿט די איטאַליענישע דאָקומענטן אין 15טן יאָרהונדערט [18]. ווי עס ווייזט אויס, זיינען דאָ געווען דער עיקר קאַראַימער, ווייל אין יאָר 1404 געפֿינען מיר ווידער אַ מתנה פֿון אַן אַזאַקער אייגנווינער פֿאַר דער קאַראַימישער שול אין קאַפֿאַ [19]. לויט דעם נוסח פֿון דער אויפֿשריפֿט

---

15 די אויספֿירלעכע באַטראַכטונג פֿון דער פֿראַגע, וואָס האָט בשעתּו ארויסגערופֿן א גרויסע פּאָלעמיק, קען מען געפֿינען אין דעם פֿריִער דערמאָנטן ווערק פֿון א. הרכבי.

16 ר' אהרון הרופא, ספר המבחר, קוזלוב (עופּאַטאָריע) 1835, פּרשה בוא.

17 Д. Хвольсонъ, Сборникъ еврейскихъ надписей, СПБургъ 1884, p. 217; 65 ,I ,מסע קרים, דינגאר.

18 די דאָקומענטן פֿון וועגעצאַנישן סענאַט רופֿן זיך Senato Misti; זיי זיינען נאָר סיילוויַיז אָפּגעדרוקט. דער ייִדישער קוואַרטאַל, וואָס האָט זיך געפֿונען אין מיטן צווישן דעם וועגעצאַנישן און גענואַזישן, ווערט דערמאָנט אין די יאָרן 1347, 1422, 1425 און 1428.

19 Д. Хвольсонъ, Ibidem, p. 209.

קען מען דרינגען, אַז די אַזאַקער מנדבֿים האָבן געשטאַמט פֿון פּערסיע. און מיר געפֿינען טאַקע בײַ פּלאַנאַ קאַרפּיני און בײַ פּיל אַראַבישע רײַזענדער. אַז באַטי האָט באַזעצט אין סאַרקעל=אַזאַק פּיל געפֿאַנגענע פֿון איראַן. פּיל פּערסיאַנער האָט אויך געפונען אין אַזאַק דער אַראַבישער רײַזענדער איבן באַטוטאַ אין יאָר 1333.

די קאַראַיִמישע קהילה אין אַזאַק=טאַנאַ האָט געהאַט אַ גרויסע באַדײַטונג פֿאַר דער פֿאַרשפּרייטונג פֿון די קאַראַיִמער אין דער ווײַטער מלוכה פֿון ליטע. נאָך דעם אָנפֿאַל פֿון טאַמערלאַן אויף דער גאָלדענער האָרדע איז די טאָטערשע מלוכה זייער אָפּגעשוואַכט געוואָרן. דער ליטווישער גרויספּירשט וויטאָווט האָט באַשלאָסן אויסצונוצן די לאַגע און האָט געמאַכט אין יאָר 1397 אַ גרויסן אָנפֿאַל אויף די טאָטערן. לויט די ידיעות פֿון די פּוילישע און דײַטשע כראָניסטן איז וויטאָווט מיט זײַן חיל דערגאַנגען ביז דעם אויספֿלוס פֿון דאָן, אָבער צו דעם האָלבאינדל קרים האָט ער ניט דערגרייכט. ער האָט געגנומען פּיל געפֿאַנגענע און האָט זיי באַזעצט אין דער ליטע. צווישן די געפֿאַנגענע איז אויך געווען אַ היפּשע צאָל יידן, וועלכע ער האָט באַזעצט אין זײַן הויפּט=שטאָט טראָק. די קאַראַיִמישע מסורה פֿאַרבינדט אויך די גרינדונג פֿון דער טראָקער קהילה מיט דעם אָנפֿאַל פֿון דעם גרויספּירשט וויטאָווט. אַזוי שרײַבט אין זײַן געשיכטע פֿון די קאַראַיִמער דער חכם מרדכי בן יוסף טולטנסקי [20], אַז וויטאָווט האָט געבראַכט קיין ליטע 483 משפּחות, דערפֿון האָט ער באַזעצט 330 משפּחות אין טראָק און 153 אין פּאָנעוועזש. דאָס יאָר פֿון גירוש ווײַזט ער אָן ניט ריכטיק. דער אָפּשטאַמרט פֿון די קאַראַיִמער איז בײַ אים סולכאַט, וואָס איז דעמאָלט געווען די הויפּטשטאָט פֿון דעם גאַנצן געביט. אַ צווייטע ידיעה וועגן דער איבערוואַנדערונג האָבן מיר אין אַ קאָפּיע פֿון אַן אַלטן טראָקער דאָקומענט אין דער זאַמלונג פֿון פּירקאָוויץ, וועלכע געפֿינט זיך אין דער פּעטערבורגער עפֿנטלעכער ביבליאָטעק. פּירקאָוויץ דערציילט, אַז ער האָט עס אָפּגעשריבן פֿון אַ שער=בלאַט פֿון אַן אַלטן כתב=יד. מיר געפֿינען דאָרטן אָט וואָס: אין צווייטן יאָר פֿון אונדזער קומען קיין טראָק פֿון לאַנד מָדי פֿון דער שטאָט סולכאַט איז געבאָרן געוואָרן אונדזער האָר מר שמואל סגן המשפּיל דער חבֿר פֿון מײַן פֿאָטער שמחה מורזא אין הק׳ס [21]. מיר זעען דערפֿון, דאָס די קאַראַיִמישע קאָלאָניע איז טאַקע געקומען קיין טראָק אין יאָר הקנ״ח, דאָס שטימט מיט דעם האַרבסט פֿון יאָר 1397, נאָך דער מלחמה וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט אין זומער פֿון דעם יאָר. פֿון יאָר 1400 איז פֿאַרבליבן אויך אַ כתובה געשריבן אין טראָק.

די דאַטע פֿון דער באַזעצונג פֿון די קאַראַיִמער אין טראָק, וואָס איז פֿעסטגעשטעלט פֿון די ליטווישע און פּוילישע כראָניקעס און דורך דער

---

20 מ. סולטאַנסקי, ספֿר זכר צדיקים, וואַרשע 1920.

21 A. Neubauer, lib. cit. p. 58; J. Mann, lib. cit. T. II, p. 1121.

קאַראַיִמישער מסורה, וויל אָבער אבֿרהם פֿירקאָוויץ ניט אָנערקענען. ער האָט געוואָלט באַווייַזן, אַז די טראָקער קאַראַיִמער זייַנען געקומען נאָך פֿריִער, און האָט אויסגעפֿונען אַ פּריווילעגיע וואָס דער גרויספֿירשט וויטאָווט זאָל מכֿלומרשט האָבן אַרויסגעגעבן דער טראָקער קהילה נאָך אין יאָר 1388. אַלע היסטאָריקער האָבן ביז איצט אָנגענומען די פּריווילעגיע פֿאַר ריכטיק אָן אַ טיפֿערער אויס־פֿאָרשונג, אָבער באמת געהערט זי אויך צווישן די פֿעלשונגען פֿון אבֿרהם פֿירקאָוויץ. די ערשטע דערמאָנען וועגן דער פּריווילעגיע דער פּוילישער שרייַבער באַלינסקי אין יאָר 1836 און סיראָקאָמליאַ אין יאָר 1858, אָבער ווי זיי דערציילן, האָבן זיי באַקומען אַ פּוילישע איבערזעצונג פֿון דער פּריווי־לעגיע פֿון דעם זעלביקן פֿירקאָוויץ [22]. די פּריווילעגיע, ווייַזט זיך אַרויס, איז וואָרט בייַ וואָרט גלייַך מיט דער פּריווילעגיע פֿון דער בריסקער קהילה פֿון דער זעלביקער דאַטע, וואָס איז פֿאַרשריבן אין דער פּוילישער מעטריקע. דער מקור פֿון דעם טראָקער דאָקומענט קען שוין ברענגען אויף אַ חשד, אַז פֿירקאָוויץ האָט פּשוט אַרייַנגעשטעלט אין דעם דאָקומענט דאָס וואָרט „טראָק" אָנשטאָט „ברעסט", וואָס שטייט אין דער מעטריקע, כדי צו באַווייַזן די בכורה פֿון דער טראָקער קהילה. מען קען זיך אָבער אויך פֿולקום איבערצייַגן אין דער פֿעלשונג, ווען מען פֿאָרשט אויס די געשיכטע פֿון דעם גרויספֿירשט וויטאָווט. עס ווייַזט זיך אַרויס, אַז וויטאָווט האָט באַקומען די שטאָט טראָק ערשט אין יאָר 1392. אין יאָר 1388 האָט די שטאָט געהערט דעם פֿירשט סקירגאַילאַ, און וויטאָווט האָט בשום אופֿן ניט געקענט געבן קיין פּריווילעגיעס די טראָקער ייִדן. דער גאַנצער ענין איז בכן אַ דרייסטע פֿעלשונג.

די צאָל געפֿאַנגענע ייִדן, וואָס וויטאָווט האָט באַזעצט אין טראָק סוף 1397, איז געווען אַ גאַנץ היפּשע, וואָרעם אַ גאַנצע העלפֿט שטאָט האָט באַ־קומען דעם נאָמען „זשידאָווסקי קאָניעץ", און די אָזערע האָט זיך גערופֿן זשידאָווסקאָיע [23]. אין 1414 האָט באַזוכט טראָק דער פֿראַצויזישער רייַזנדער גילבערט דע לאַנואַ, און ער באַמערקט, אַז אין דער שטאָט וווינען אויך דייַטשן, ליטווינער, רוסן, טאָטערן און זייער אַ גרויסע צאָל ייִדן [24]. ווי עס זעט אויס, האָבן זיי געבילדעט אַ רובֿ פֿון דער באַפֿעלקערונג. אין יאָר 1441 האָבן די ייִדן באַקומען מאַגדעבורגער שטאָטרעכט מיט אַ באַזונדערן וואָיט. די קריסטן וועלכע האָבן געוווינט אין דער ייִדישער העלפֿט פֿון שטאָט האָבן געצאָלט שטייַערן צוזאַמען מיט די ייִדן. די פּריווילעגיע פֿון יאָר 1441 איז ווייַטער באַשטעטיקט געוואָרן אין די יאָרן 1485 און 1492.

אין די אַלע דאָקומענטן ווערט נאָר גערעדט וועגן ייִדן, אָן צו דערמאָ־נען וועגן קאַראַיִמער אָדער רבנישע ייִדן. פֿרעגט זיך טאַקע אַ קשיא, צי האָבן אין 14טן און 15טן יאָרהונדערט אין טראָק געוווינט נאָר קאַראַיִמער, אָדער

22 W. Syrokomla, Wycieczki po Litwie. Wilna 1858, p. 68, 79.

23 Ермолинская лѣтопись, год 1430.

24 Guillebert de Lannoy, Oeuvres publiés par Potvin, p. 41.

אַנדערע יִדן אויך? אַ קלאָרן ענטפֿער געפֿינען מיר אין דעם בריוו פֿון אַ קא־
ראַימער יוסף בן מרדכי פֿון טראָק צו אליהו בשיצי קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל
פֿון יאָר ה'רמ"ד (1484). צווישן די קאַראַימער און רבנים אין טראָק, דערציילט
ער, איז דעמאָלט אַרויסגעקומען אַ וויכוח, וועגן מען דאַרף פֿייערן ראש־השנה.
צווישן די רבנישע יִדן ווערן דערמאָנט יעקבֿ סוכי מכפא און עזר
הרופא פֿון פּרקוב און פֿיל אַנדערע. ווי מיר זעען, זײַנען אין דער שטאָט
געווען רבנישע איבערוואַנדערער אי פֿון קרים, אי פֿון פּוילן. מיר קענען
משער זײַן, אַז צווישן די געפֿאַנגענע אין וויטאָווטס צײַטן זײַנען אויך געווען
רבנישע יִדן, אָבער זיי האָבן זיך אויסגעמישט מיט די אַלט אײַנגעזעסענע
ליטווישע יִדן און פֿאַרלאָרן זייער טאָטערשע שפּראַך. די קאַראַימער, ווי סעק־
טאַנטן, זײַנען געבליבן אָפּגעזונדערט און האָבן עד היום באַהאַלטן זייער
שפּראַך, לשון־דזשאַגאַטאַי, וואָס איז ענלעך צו דער שפּראַך פֿון די קרימער
קאַראַימער, די רבנישע קרימטשאַקעס און די קרימער טאָטערן. אין יאָר 1483
איז געקומען קיין טראָק דער באַרימטער קיעווער רב ר' משה בן יעקבֿ און
געקליבן אין דער רבנישער קהילה געלט, כּדי אויסצולייזן זײַן פֿאַמיליע, וועלכע
די טאָטערן האָבן פֿאַרכאַפּט בעת דעם חורבן פֿון קיעוו אין יאָר 1482. ער
האָט דעמאָלט אין טראָק אויך געפֿירט אַ גרויסע פּאָלעמיק קעגן דער קאַראַימי־
שער תורה.

פּראָפֿעסאָר באָלאָבאַן האָט אַ טעות, וועלן ער מיינט, אַז אין טראָק האָבן
אין 15טן יאָרהונדערט געווינט נאָר קאַראַימער [25]. חוץ די צוויי אָנגעקומענע
רבניטן פֿון קאַפֿאַ און קראָקע, וועלכע דאָך אין דעם זעלביקן בריוו דערמאָנט
נאָך „יֶתֶר הרבנים שהיו שם". ר' משה בן יעקבֿ וואָלט אויך ניט געקומען
קליבן געלט העט ווייט קיין טראָק צו קאַראַימער, מיט וועלכע ער האָט
שטענדיק געפֿירט אַ שטאַרקן קאַמף. אויך שפּעטער געפֿינען מיר אין יאָר 1507
דעם וואָיט אַברהם, וועלכער איז אַ קרובֿ פֿון דעם רבנישן פּרנס זובעץ פֿון
קאָווגע. אין יאָר 1530 געפֿינען מיר דאָ אַ רבנישע שול, וווּ דער באַרימטער
פּירער פֿון ליטווישן יִדנטום מיכאל יעזאָפֿאָוויטש ברענגט אַ שבֿועה.

לויט דער מסורה פֿון הרבֿ סולטאַנסקי האָבן זיך די קאַראַימער באַזעצט
גלייך אין וויטאָווטס צײַטן אין טראָק און פֿאָניוועזש. שפּעטער טרעפֿן מיר
קלײַנע קהילות אין בירזשע, קיידאַן און נעישטאָט; וויי עס דערציילט שמחה
יצחק מלוצק, זײַנען געווען אויך קלענערע יִשובֿים אין אַ ריי אַנדערע שטעט־
לעך פֿון ליטע. אין אַ בריוו פֿון דער טראָקער קהילה צו דער קאָנסטאַנטינאָ־
פּאָלער פֿון יאָר 1483 באַשרײַבן זיי זייער גוטע לאָגע [26]. די ליטווישע
קאַראַימער זײַנען אין 15טן יאָרהונדערט געשטאַנען אין אָפּטע פֿאַרבינדונגען

---

25 „התקופה" XXV, 466—8.

26 זע בײַ יעקבֿ מאַן, II 1142: „והאמת שאדונינו כרול ושריו וממקו"ם לא הכבידו עלינו במס ולא בשום עלה מן העלות ואין לנו שום מונע ומוחה בקיום דתנו. ויש לנו בית דין ודיין ושופט במשפטי ודיני בית ישראל וכן יהיה עד בוא לציון גואל"...

מיט זייערע ברידער אין קרים און קאָנסטאַנטינאָפּאָל. עס זײַנען נאָך געבליבן פיל בריוו צווישן דער טראָקער קהילה און אליהו בשיצי און כָּל אַפּענדאָפּולאָ, פון וואַנען מען קען זען, אַז פיל בחורים זײַנען געקומען פון ליטע קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל לערנען. אין יאָר 1495 האָט דער גרויספירשט אַלעקסאַנדער אַרויסגעטריבן אַלע יידן פון ליטע. די קאַראַימער צוזאַמען מיט די רבניטן האָבן אויסגעוואַנדערט פון ליטע קיין פוילן. דער קאַראַימישער דאָקטאָר יאָסי ניסאַנאָוויץ (1595—1666) דערציילט, אַז זיי זײַנען אַוועק קיין ר ט נ י א. דעם וואָרט האָט מען עד־היום פאַרשטאַנען ווי דאָס שטעטל ראָטנאַ אין פוילן און מען האָט זיך שטאַרק געווונדערט. מען דאַרף אָבער ריכטיק לייענען רוטעניא ד"ה גאַליציע, ווו עס זײַנען דעמאָלט געווען פיל גרויסע יידישע קהילות און אויך אייניקע קאַראַימישע, ווי אין לעמבערג און האַליטש. און מיר געפינען טאַקע אין די דאָקומענטן אַ קאַראַימער משה פון טראָק אין לעמבערג אין יאָר 1500.[27]

אין יאָר 1503 האָבן אַלע פאַרטריבענע יידן באַקומען אַ דערלויבעניש זיך אומצוקערן צוריק קיין ליטע און זיך צו באַזעצן אין זייערע הײַזער. די קאַראַימער האָבן זיך ווידער באַזעצט אין טראָק, ווו די יידן האָבן באַקומען די אַלטע פריווילעגיעס. אין יאָר 1507 האָט דער קיניג באַשטימט פאַר אַ וואָיט אין טראָק אַ געוויסן אברהמען, אַ רבנישן יידן. וועלן דער בארימטער גביר, מיכאל יאָזעפאָוויץ, איז באַשטימט געוואָרן פאַר אַן עלטסטן פון אַלע יידן אין יאָר 1514, האָבן די קאַראַימער פראָטעסטירט און באַקומען אַ באַזונדערע שטײַער־פאַראוואַלטונג. אָבער שפעטער זײַנען זיי מושווה געוואָרן מיט דעם וועד המדינה פון ליטע אין דער פאַרטיילונג פון די שטײַערן.

די אָפּשטאַמונג און די צײַט פון דער איינוואַנדערונג פון די ליטווישע קאַראַימער זײַנען בכן פעסטגעשטעלט — זייערע אורעלטערן האָט דער גרויס־פירשט וויטאָווט אין יאָר 1397 געבראַכט פון דרום־רוסלאַנד, און דאָס רובֿ פון דער האַנדלשטאָט אַזאק־טאַנאַ בײַ דער לעפּצונג פון דאָן. דאָ אין דער אַלטער קהילה האָבן נאָך אין 12טן און 13טן יאָרהונדערט געווויינט סעקטאַנטן, וואָס האָבן געשטאַמט פון קרים, ביזאַנץ און פערסיע. פיל שווערער איז צו ענטפֿערן אויף דער פראַגע וועגן דעם אָפּשטאַם פון די אַלטע קאַראַימישע קהילות אין אוקראַינע און גאַליציע, ד"ה אין לוצק און האַליטש. ווי מיר האָבן פריִער אָנגעוויזן, האָבן אין קיִעוו אין 11טן און 12טן יאָרהונדערט שוין געווויינט קאַראַימיש יידן. צוזאַמען מיט דער שטאָט קיִעוו זײַנען זיי אונטערגעגאַנגען בעת דעם אָנפאַל פון די טאַטערן אין יאָר 1240. נאָר פון אָנהייב 14טן יאָרהונדערט האָבן מיר ווייטער אַ ביסל ידיעות וועגן דער אויפלעבונג פון דער שטאָט קיִעוו. אַ לאַנגע צײַט איז קיִעוו געבליבן אַ גאַנץ קלייניר מקום אין פאַרגלייך מיט לעמבערג, לודמיר און לוצק, ווו עס פלעגן קומען די האַנדלס־קאַראַוואַנען

27 Akty Lwowskie Grodzkie i Ziemskie, T. XV, p. 406.

פון איראָפע און פון דער טאַטערשער מלוכה. דער האַנדלסוועג קיין קרים איז אויך געגאַנגען דורך לעמבערג און קאַמעניץ און ניט דורך קיִעוו. פון דעסט וועגן האָבן מיר שוין פון יאָר 1310 אַ ידיעה, אַז קיין קיִעוו זיִנען געקומען רבניטישע יִידן פון מעסאָפּאָטאַמיע. וועגן דעם דערציילט אונדז ר' דוד לאכנא אין דעם מחזור (חזניה) פון די קרימער יִידן [28].

פון דער זעלביקער צייט (1320) האָבן מיר אויך ידיעות וועגן אָנקומען פון אַרמעניער קיין קיִעוו. אין מיטן 15טן י"ה איז אין קיִעוו שוין געווען אַ היפשע קהילה. אין יאָר 1445 טרעפן מיר אין לבוב (לעמבערג) צוויי יִידן פון קיִעוו, אהרון און אליהו [29]. אין יאָר 1448 איז געבוירן געווארן בייַ דעם קיִעווער רבּ ר' יעקבּ מרוססיא אַ זון משה, וועלכער איז שפעטער באַרימט געווארן אונטער דעם נאָמען ר' משה הגולה. די קיִעווער יִידן האָבן דיעמאָלט אָנטייל גענומען אין דעם קאַראַוואַנען־האַנדל קיין קרים און זיִנען ענג פֿאַרבונדן געווען מיט די יִידן אין קאַפֿאַ. וועגן אַ קאַראַיִמישער קהילה אין קיִעוו הערן מיר צום ערשטן מאָל אין יאָר 1481 אין אַ בריוו פון קאַפֿאַ. דאָרטן ווערט זייער געלויבט די לומדות פון בייַדע קיִעווער קהילות, סיי פון דער רבנישער, סיי פון דער קאַראַיִמישער, וועלכע האָט בייַ זיך די ספֿרים פון אַלע קאַראַיִמישע גדולים [30]. די שטאָט קיִעוו האָט זיך געראָטן דעמאָלט בייַ די יִידן מיט דעם טאַטערשן נאָמען מנקערמען, וואָס באַדייט הויכע פעסטונג, גלייַך ווי ווישגאָראָד בייַ די רוסן און סאַמבאַט בייַ די כאַזאַרן. נאָך דעם אָנפֿאַל פון די טאַטארן אין יאָר 1482 זיִנען בייידע קהילות דאָך געבליבן באַשטיין און מיר געפֿינען, אַז אין יאָר 1487 האָבן זיך די קיִעווער קאַראַיִמער געווענדט צו דעם תלמיד־חכם בשיצי פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל מיט אַ בקשה, אַרויסצוטרעטן קעגן די פּאָלעמישע שריפֿטן פון דעם קיִעווער רבּ ר' משה בן יעקבּ. בעת דעם גירוש פון יאָר 1495 האָבן בייידע קיִעווער קהילות אויסגעוואַנדערט קיין קרים.

ווי מיר ווייסן, האָבן די רבנישע יִידן פון קיִעוו זיך דאָס רוב באַזעצט אין קאַפֿאַ (פֿעאָדאָסיע). די קאַראַיִמישע גרושים טרעפֿן מיר אויך אין אַנדערע קהילות. אַזוי למשל איז אויף צוויי מצבות פון טשופוט קאַלע אָנגעשריבן, אַז די נפֿטרים זיִנען געווען „מגרושי מנקרמן". אין מאַנגוף געפֿינען מיר אין יאָר 1503 אַ גראַמאַטיק פון דעם קאַראַיִמער יעקבּ בן שלמה מגרושי רוססיא [31]. וען דער גרויספֿירשט אַלעקסאַנדער האָט אין יאָר 1503 דערלויבט די יִידן זיך אומצוקערן קיין ליטע, האָבן זיך די קיִעווער יִידן אָפּגעזאָגט צוריק צו קומען און זיִנען פֿאַרבליבן אין קרים. פֿאַר דעם גירוש האָט אין קיִעוו געמוזט זיין אַ היפשע קאַראַיִמישע קהילה מיט אָנגעזעענע חכמים. אַזוי פֿאַררופֿט זיך אליהו בשיצי אין יאָר 1484 אויף דער מיינונג פון ר' יהודה ממנקרמן. אין זיין בריוו

---

28 השרון 1862, נומ' 50, דף 407: „בשנת ה"ע באו רבנים מבבל לכיוב".

29 Akty Lwowskie Grodzkie i Ziemskie, T. XIV, p. 195 et 383.

30 J. Mann, Op. cit., T. II, p. 1173 (anno 1481).

31 A. Neubauer, lib. cit., p. 36.

צו דער לוּיצקער קהילה אין יאָר 1487 ווײַזט ער אויך אָן, אַז זיי קענען זיך וועגדן מיט שאלות צו דעם זעלביקן ר' יהודה [32]. ער ווערט אויך דערמאָנט אין אַנדערע בריוו פֿון קאַפֿאַ, ווו עס ווערן נאָך אויסגערעכנט אַנדערע חשובֿע פֿאָרשטייער: שמחה בן משה, אברהם בן לוי, ר' ניסן, השר והנסיך האדון כר' אהרון וקרובו ר' זכריה. דער ארענדאַטאָר פֿון דער טאַמאָזשנע אהרון ווערט אויך דערמאָנט אין די רוסישע אַקטן, זײַן פֿאַרטרעטער אין קאַפֿאַ איז געווען זײַן איידעם. בעת דעם גירוש פֿון קיעוו אין יאָר 1495 האָט זיך זײַן זון געשמדט [33] פֿונקט ווי פֿיל אַנדערע רײַכע יידן. נאָך דעם גירוש האָט זיך אין קיעוו מער קיין קאַראַימישע קהילה ניט געבילדעט און מיר געפֿינען ניט דאָרטן קיין קאַראַימער ביז דעם 19טן י"ה.

אַ צווייטע אַלטע קאַראַימישע קהילה איז געווען אין לוּיצק. די ערשטע ידיעה, וואָס מיר האָבן ווערן איר, געהער צו דעם יאָר 1450, ווען עס איז געקומען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל דער לוּיצקער רופֿא ר' יעקב [34]. שפּעטער אין די יאָרן 1483—87 טרעפֿן מיר אָפֿט די לוּיצקער קהילה דערמאָנט אין די פּאָלעמישע שריפֿטן פֿון אליהו בשיצי און כּלל אַפֿענדפּולאָ קעגן ר' משה מקיוב. בשעת דעם טאָטערשן אָנפֿאַל אויף קיעוו אין 1482 זיצנען פֿיל קאַראַימער אַנטלאָפֿן קיין לוּיצק און דאָ פֿאַרבלײַבן, אַזוי למשל די פֿרײַער דערמאָנטע שמחה בן משה און אברהם בן לוי. לוּיצק איז אין 15טן י"ה געווען אַ גרויסע האַנדלשטאָט. מיר טרעפֿן דאָ סוחרים קאַראַימער פֿון קאַפֿאַ און קאָנסטאַנטינאָפּאָל. נאָך דעם גירוש האָבן די קאַראַימער פֿון קאַפֿאַ אויסגעארבעט אין 1495 קיין גאַליציע און זיך אומגעקערט צוריק. אין 16טן י"ה איז זייער צאָל אין לוּיצק געווען ניט קלענער ווי די צאָל רבניטישע יידן.

סוף 15טן י"ה געפֿינען מיר אויך אַ קאַראַימישע קהילה אין לעמבערג, דער גרעסטער האַנדלשטאָט פֿון גאַליציע, וועלכע האָט געפֿירט געשעפֿטן מיט קרים און קאָנסטאַנטינאָפּאָל. דער ערשטער באַקאַנטער דאָקומענט איז שייך צום יאָר 1475, ווען די קאַראַימער פֿון לעמבערג האָבן געמאַכט אַ הסכם מיט דער רבנישער קהילה פֿון דער פּאָרשטאָט וועגן שטײַערן [35]. זיי האָבן זיך מתחייב געווען יערלעך צו צאָלן 5 מאַרק זילבער און אָנטייל נעמען אין די באַפֿעסטיקונגס-אַרבעטן. דערפֿאַר האָט מען זיי באַפֿרײַט פֿון אַלע אַרבעטן, וואָכן, פֿון באַגלייטן גנבֿים אין תּפֿיסה, פֿון אויסאַרבעטן סאַפֿיאַן-לעדער און באַדינען די וואָגנס און די קיך פֿון דעם קיניג. אויסער דער פּאָרשטאָט האָבן קאַראַימער משמעות געווינט אויך אין דער אינעוויניקסטער שטאָט, ווײַל מיר געפֿינען דאָרטן אַ קאַראַימישן פּלאַץ, אויף וועלכן עס איז שפּעטער

---

32 J. Mann, lib. cit., T. II, p. 1162, 1165 et 1173.

33 Регесты и Надписи, т. I, p. 81 и 107.

34 J. Gurland, Ginsei Israel, St. Petersburg, 1866, t. III, p. 29; J. Mann, lib. cit., T. II, p. 588.

35 Akty Lwowskie Grodzkie i Ziemskie, T. XV, p. 279.

אויסגעבויט געווארן די גרויסע שול פון די נאכמאנאוויטשער[86]. דער ווייטערדיקער גורל פון דער לעמבערגער קאראימישער קהילה איז אונדז אומבאקאנט. מען מעג משער זיין, אז אין 16טן י"ה האבן זיך אירע מיטגלי= דער צעשפרייט אין די קלענערע שטעט. מיר געפינען שפעטער קהילות אין האליטש, אין קוקיזאוו און קראסני=אסטראוו. ר' שמחה יצחק פון לויצק דער= מאנט נאך א בית=הקברות אין בראד, בולשעוויק, ליובאצעוו, ראזדאלנין, פאסטאמיט און כוואשאצא, אבער קיין שום אנדערע ידיעות האבן מיר וועגן דעם ניט. אפשר האבן דארט געווינט אינצלנע פאמיליעס. די אינציקע קאראימישע קהילה אין גאליציע, וועלכע איז פארבליבן ביזן היינטיקן טאג, איז האליטש, וווּ עס ווינען נאך ביז 50 פאמיליעס. דער עלטסטער דאקומענט וועגן דער קהילה, א בריוו פון יצחק בן אברהם פון טראק צו ר' יהודה בן אהרון אין האליטש, איז געשריבן אין יאר 1581[87].

צוזאמען מיט דער קליינער לויצקער קהילה זיינען דאס די אינציקע רעשטלעך פון קאראימערטום אין גאנץ אוקראינע. אין 17טן י"ה האט נאך עקסיסטירט א קהילה אין דעראזשנע, 40 ק"מ פון לויצק, אבער זי איז אין גאנצן אויסגעהרגעט געווארן אין יאר 1648 בעת דעם אויפשטאנד פון כמעלניצקין. פארשוועדן זיינען אויך די קהילות פון באלטע און סטארודוב און די דריי קהילות אין בעסאראביע, וועלכע ר' שמחה דערמאנט — כאטין, בענדער און אקערמאן (בעלגארד). וועגן דער לעצטער וויסן מיר אויך פון די בריוו פון כ"ק אפענדאפולא און פון פיל אויפשריפטן אויף אלטע כתב=ידן פון 16טן י"ה.

די פארבליבענע רעשטלעך פון די קאראימער אין לויצק און האליטש ריידן די טאטערשע שפראך, וועלכע זיי רופן אליין דזשאגאטאי, דאס איז דער בעסטער באווייז, אז זיי זיינען געקומען פון קרים, וווּ די קאראימער, די רבנישע יידן און די טאטארן ריידן אלע די זעלביקע שפראך. אין 14טן און 15טן י"ה זיינען געקומען פון קרים קיין גאליציע און וואלין אויך פיל ארמעניער, וועלכע האבן אויך גערעדט טאטערש biz דעם 18טן י"ה. מען מעג רעכענען, אז צו דער זעלביקער צייט זיינען צוליב האנדלסצוועקן געקומען די קאראימער פון קרים קיין קיעוו, לויצק, האליטש און לעמבערג. אויב זיי וואלטן געקומען דירעקט פון קאנסטאנטינאפל, וואלטן זיי גערעדט גריכיש, ווייל די קאראימישע קהילה האט דארט עד היום אויפגעהיט די גריכישע שפראך. דעם זעלביקן וווּנדערלעכן שפראכיקן קאנסערוואטיזם געפינען מיר אויך אין טראק, וווּ די קאראימער ריידן עד היום דזשאגאטאיש, בעת זייערע שכנים די טאטארן, וואס זיינען געקומען אין א פיל גרעסערער צאל אין ווילנע, האבן אין גאנצן פארגעסן זייער שפראך און ריידן ווייס=

---

36 M. Bałaban, Żydzi lwowskie na przełomie XVI i XVII w., p. 56.

37 J. Mann, lib. cit., T. II, p. 1185.

רוסיש. נאָך מער חידוש איז, וואָס אין די קלייַנע פֿאַרוואָרפֿענע קהילות אין ליטע און אוקראַינע האָט זיך אויפֿגעהיט די אַלטע קאַראַימישע ליטעראַטור און מסורה און עס זיַנען אויסגעוואַקסן פֿיל געביל־דעטע שריפֿטשטעלער. אין 17טן—18טן י"ה האָבן די ליטווישע און פּוילישע קאַראַימער געגעבן אויך חכמים פֿאַר קרים. אָבער בהדרגה שטאַרבט אויס דער אָפּגעריסענער צווייג פֿון דער יידישער אומה אין כּמות און אין איכות. דעם גרעסטן קלאַפּ האָט זיי געגעבן די אַסימילאַציע פֿון דעם לעצטן יאָרהונדערט.

פֿיל דיסקוסיעס האָט אַרויסגערופֿן די פֿראַגע וועגן דער ראַסע פֿון די קאַראַימער. כּדי פּטור צו ווערן פֿון דער יידישער רעכטלאָזיקייט אין רוסלאַנד, האָבן זיך די קאַראַימער געוואָלט וואָס מער אונטערשיידן פֿון די רבנישע יידן ניט בלויז אין זייער אמונה, נאָר אויך אין זייער ראַסע. זיי האָבן געדרונגען, אַז זיי געהערן צו דער מאָנגאָלישער ראַסע וועדליג זייער אָפּ־שטאַמונג פֿון די כאַזאַרן. דאָס קען מען אָבער אַנטראָפּאָלאָגיש ניט דערווייזן. אויף יעדן פֿאַל קען מען ניט געפֿינען קיין אונטערשייד צווישן די קאַראַימער און די קרימטשאַקעס (רבנישע יידן) פֿון קרים. פֿון דער אַנדערער זיַט שיידן זיך די קאַראַימער זייער שטאַרק אונטער פֿון די דאָגעסטאַנער באַרגיידן, וועלכע האָבן אין זיך באַשטימט זייער פֿיל כאַזאַריש בלוט.

די לעצטע צייט זיַנען אויסגעפֿאָרשט געוואָרן די בלוטגרופּעס פֿון די פֿאַרשיידענע צווייגן פֿון יידישן פֿאָלק. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די אינגעבאָרענע קרימער יידן, די קרימטשאַקעס און די קאַראַימער, שיידן זיך שטאַרק אונטער לויט זייערע בלוטגרופּעס פֿון די אַשכנזישע און ספֿרדישע יידן [38]. זיי שטייען זייער נאָענט צו די ריין טערקישע שבטים פֿון די קירגיזן אָדער אוזבעקן. דעם זעלביקן בלוטבאַשטאַנד געפֿינען מיר אויך בײַ די דאָגעסטאַנער און בוכאַרער יידן. אויב מען זאָל פֿאַרבינדן דעם דאָזיקן בלוט־באַשטאַנד מיט דער כאַזאַרישער אָפּשטאַמונג, מוזן מיר באַשליסן, אַז די רבנישע קרימטשאַקן שטייען נענטער צו די כאַזאַרן ווי די קאַראַימער. די אונטערזוכונג פֿון בלוט בײַ די טראָקער קאַראַימער איז דורכגעפֿירט געוואָרן נאָר בײַ אַ קליינער צאָל מענטשן און האָט ניט געגעבן קיין בולטע רעזולטאַטן.

דער צוזאַמענבונד פֿון די ליטווישע און פּוילישע קאַראַימער מיט די קהילות אין קרים קען היסטאָריש געניו באַווייזן ווערן. קיין ליטע זיַנען זיי געבראַכט געוואָרן סוף יאָר 1397 דורך דעם גרויספֿירשט וויטאָווט, וועלכער האָט אײַנגענומען די געביטן בײַם טײַך דאָן, ווו עס איז געווען אַן אַלטע קהילה אין דער האַנדלשטאָט אַזאַק־טאַנאַ. קיין קיעוו, לוצק, האַליטש און לעמבערג זיַנען די קאַראַימער געקומען פֿון קרים שפּעטער, אין 15טן י"ה.

---

38 S. Sabolotny, Die Blutgruppen bei den Karaimen und Krimtschaken, OSE-Rundschau. Berlin 1930, Heft 9.

דער שורש פֿון די מזרח־אייראָפּעישע קאַראַימער לויגט געוויס אין די אַלטע קהילות, ווָאס זיינען פֿאַרבליבן אין קרים נאָך פֿון די כאַזאַרישע צייטן, אָבער אין משך פֿון די יאָרהונדערטער זיינען צוגעקומען צו זיי נאָך פֿיל איבערוואַנדער־רער פֿון ביזאַנץ, פּערסיע און די אַזיאַטישע ברעגעס פֿון שוואַרצן ים, ווו עס האָבן זיך לאַנג אויפֿגעהאַלטן רעשטלעך פֿון דער פּאַרטייטן פֿילאָזאָפֿיקער קאַראַימישער סעקטע. לויט דעם בלוטבאַשטאַנד איז די צומישונג פֿון כאַזאַרישע גרים אָנצונעמען בײַ די קאַראַימער, אָבער זי איז נאָך בולטער בײַ די רבנישע ייִדן פֿון קרים, דאַגעסטאַן און טורקעסטאַן.

# חסידות און השכלה אין וואַרשע אין 18טן י"ה*

פֿון ד"ר ע. רינגעלבלום (וואַרשע)

צום באַדויערן זײַנען נישט פֿאַראַן קיין יידישע מקורים, וועלכע זאָלן אונדז ווײַזן דאָס אינעוויניקסטע לעבן פֿון די וואַרשעווער יידן אין דער צווייטער העלפֿט 18טן י"ה. דער פּנקס פֿון דער פּראַגער „חברה קדישא" איז אין זיך כּולל די געווײַנטלעכע רשימה פֿון גבאים, די תּקנות פֿון דער חברה אַז"ו. אָבער דערפֿון לאָזט זיך גאָרנישט אָפּלערנען וועגן גײַסטיקן לעבן פֿון די וואַרשעווער יידן, וועגן די נײַע שטרעמונגען, וואָס האָבן זיך דעמאָלט באַווײַזן אין דער הויפּטשטאָט פֿון פוילן.

פּונקט ווי גאַנץ פוילן, אַזוי האָבן אויך אין וואַרשע דעמאָלט צוויי שטרעמונגען געקעמפֿט פֿאַר דער העגעמאָניע. דאָס זײַנען געווען חסידות און השכּלה. דאָס חסידות האָבן מן הסתּם מיט זיך מיטגעבראַכט די הונדערטער אוקראַינער און פּאָדאָליער יידן, וועלכע די שחיטות פֿון זשעלעזניאַק און גאַנצע האָבן אין יאָר 1768 פֿאַרטרײַבן קיין וואַרשע. עס האָבן עס אויך מיטגעבראַכט יידן פֿון אַנדערע פוילישע מדינות, ווו דאָס חסידות איז געווען פֿאַרשפּרייט, וועלכע די אומרוען און מהומות בעת דער אַ"ג באַרער קאָנפֿעדעראַציע[1] האָבן פֿאַרטריבן פֿון זייערע היימערטער.

אַז אין וואַרשע איז געווען אַ חסידישע נעסט, ווייסן מיר פֿון עטלעכע מקורים. מענדל לעפּין סאַטאַנאָווער שרײַבט אין זײַן באַווּסטער ברשׁור „Essai d'un plan de reforme ayant pour objet d'éclairer la Nation Juive en Pologne et de redresser par la ses moeurs" (1792)

---

* א קאפּיטל פֿון מײַן ארבעט „די יידן אין וואַרשע 1527—1795 II טײל (כּהב"יד).

[1] אין א בקשה צום וואַרשעווער מאַגיסטראַט פֿון י' 1770 שרײַבן יידן: „מיר יידן פֿון די ווײַטסטע מקומות, שטעט, דערפֿער פֿון דער רעפּובליק, וואָס מיר זײַנען זיך דאָ צונויפֿגעקומען טיילווײַז כּדי צו רעטעווען אונדזערע נפֿשות, טיילווײַז כּדי צו שיצן אונדזערע סחורות דאָ אין וואַרשע, וואָס איז א זיכער אָרט אין רויק אָרט"... אויך אין א צווייטן אָרט פֿון דעם זעלביקן מעמאָראַנדום ווערט בפֿירוש אָנגעוויזן, אַז די הריגות און שחיטות זײַנען די עיקר־סיבה פֿון דער אימיגראַציע קיין וואַרשע: „די היזקות פֿון מיליאָנען גילדן אין סחורות, די מוראַדיקע שחיטות און ראַבירונגען פֿון יידן"...

(Ekonomiczne St. Warszawy Nr. 1125, r. 1770 (15/6). Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie).

אַז וואַרשע איז „אַן אָנזעעודיקע נעסט (une nichée considerable) פֿון חסידים, וואָס ווערט אָפֿט באַזוכט דורך זייערע מנהיגים, וועלכע צאַפֿן פֿון איר אויס פֿון צייט צו צייט אַ ביסל בלוט". לעפּין, וואָס האָט שוין אין יענעם יאָר זיך געהאַט אומגעקערט פֿון בערלין און באַזעצט אין שטעטל מיקאַלאַיאָוו, וויס אויך צו פּאַרציילן, אַז „נישט לאַנג איז אייניער פֿון זייערע רבנים, אַ גרויסער מקובל, וועלכער האָט פֿאַרלאָזט זיין רבנישן קרייז, וווּ ער האָט גורם געווען צו מחלוקתן, געקומען אַהער פֿון די טיפֿענישן פֿון אוקראַינע צוישן די יידישע דעלעגאַטן. אַזוי ווי עס האָט אים אָבער דאָ נישט אָפּגעגליקט צו שפּילן די ראָלע פֿון הייליקן שמעון אויפֿן זייל, האָט ער אָפּגעראַמט דעם פּלאַץ. פֿון דעסט ווענען לאָזט ער נאָך הינט זינט געגענער פֿילן די געפֿערלעכע רעזולטאַטן פֿון זיין אומצופֿרידנקייט".[2]

די געבראַכטע נאָטיץ בייַ לעפּינען וואָלט געקענט האָבן אַ שייכות צו דעם באַווּסטן באַזוך פֿון ר' לוי יצחק באַרדיטשעווער, וועלכער האָט דאָ אָפּגעהאַלטן אַ וויכוח אין דער פֿראַגער שול. עס שטימט אָבער נישט די דאַטע. אין לעפּינס נאָטיץ רעדט זיך בפֿירוש ווענען דעם, אַז דער „גרויסער מקובל" איז געקומען קיין וואַרשע צוזאַמען מיט די יידישע דעלעגירטע. מיר ווייסן אָבער, אַז די יידישע דעלעגאַציע צום קיניג איז געקומען בשעת די פֿייערלעכקייטן לכּבוד דעם 3טן מאַי,[3] ד"ה אין יאָר 1791, בעת ווען דער וויכוח איז פֿאָרגעקומען אין יאָר 1781. ממילא קומט אויס, אַז לעפּין רעדט ווענען אַן אַנדערער פּערזאָן און אַן אַנדערן, אונדז אומבאַקאַנטן באַזוך פֿון אַ חסידישן מנהיג.

על כל פּנים איז פֿון לעפּינס ידיעה געדרונגען, אַז אין וואַרשע האָט זיך געפֿונען אַ חסידישע גרופּע, וואָס פֿלעגט אָפֿט באַזוכט ווערן דורך די חסידישע מנהיגים. די אָפּטע באַזוכן זיינען אַ באַווייַז, אַז ביידע צדדים האָבן זיך שטאַרק געריכט מיטן וואַרשעווער יישוב און געוואָלט אים באַהערשן.

דער וויכוח אין וואַרשע, וואָס מיר האָבן אָקערשט דערמאָנט, איז פֿאָרגע-

---

[2] p. 31:Il y en a aussi à Varsovie une nichée considerable, qui est souvent visité par ces chefs, qui lui font de tems(!) en tems(!) de bonnes saignées. Depuis peu on a vu ici un de leurs Rabins Grand pensionaire, qui après avoir quitté son District rabinique, où il avait incité des disputes vint ici du fond de l'Ukraine entre les Delegués Juifs; mais comme le rôle de St. Simon de sa colonne ne lui reussisoit pas ici bien il decampa; néanmoins il fait encore senter à ses adversaires d'ici les effets dangereux de son mécontentement".

[3] W dniu 3 maja przyjechał do Warszawy rabin lubelski z posłannikami żydowskimi dla podawania projektów na seim .Archiwum Królestwa Polskiego Nr. 237, a. 1793 (Arch. Główne w Warszawie). צוויזן די שלוחים פֿון די יידישע קהילות האָבן זיך געפֿונען דער לובלינער רב, ווי אויך דער כעלעמער רב הערשל זעליגמאַוויטש.

קומען צווישן דעם בריסקער רבּ ר׳ אברהם קאַצענעלענבאָגן און ר׳ לוי יצחק בּאַרדיטשעווער, וואָס איז דעמאָלט געווען רבּ אין זשעלעכאָוו.[4] וועגן דעם דאָזיקן וויכוח זײַנען אונדז באַקאַנט אָט וואָסערע פרטים. דער פאַרזאַמלטער עולם, וואָס איז געווען בײַ דעם וויכוח, איז באַשטאַנען פון די אָנהענגער פון בריסקער רבּ און האָט אים אונטערגעהאַלטן. ר׳ לוי יצחק איז אָבער בײַ זיך נישט געפאַלן און האָט געענטפֿערט אויף אַלע שאלות וואָס דער בריסקער רבּ האָט אים געשטעלט. דעם פאַרזאַמלטן עולם האָבן די תשובות ניט באַפרידיקט.

פון דעם גאַנג פון דעם וויכוח[5] וואָלט מען געקענט דרינגען, אַז חסידות האָט נישט געהאַט קיין צו גרויסע חשיבות אין דער שטאָט וואַרשע, וואַרעם די אָנטיילנעמער פון וויכוח זײַנען באַשטאַנען דאָס רובּ פון געגנער פון חסידות. אַנדערש איז געווען אין פראַגע. דאָ איז געווען אַ צענטער פון חסידות. געשען איז עס נישט דערפאַר, ווײַל שמואל זבֿיטקאָווער איז געווען אַ חסיד, ווי עס באַהויפטן ע. נ. פרענק[6] א״א, נאָר דערפאַר ווײַל דאָרט האָט געווינט די ייִדישע אָרעמשאַפט, וואָס צווישן איר האָט חסידות דעמאָלט דער עיקר געשפּט זײַנע אָנהענגער.

די צווייטע שטרעמונג, די השׂכּלה, איז אַרײַנגעדרונגען קיין וואַרשע אויף פאַרשיידענע וועגן. קודם-כּל פלעגן זי מיטברענגען פוילישע ייִדן, וואָס האָבן געמסחרט מיט אויסלאַנד. אויף די ירידים אין לײַפּציק, פראַנקפֿורט, בערסלע א״א פלעגן זיי זיך מסתּמא צונויפטרעפן מיט די דײַטשע משכּילים און צוזאַמען מיט אַנדערע סחורות אויך אימפּאָרטירן מענדעלסאָנס כּתבים, בפֿרט די תּנך-איבערזעצונג מיטן ביאור.

וועגן איינעם אַזאַ טראַנספּאָרט איז פאַרבליבן אַ זכר אין דעם וואַרשע-ווער פּינאַנץ-אַרכיוו.[7] אין קיניגסבערג, וואָס אַהין פלעגן פוילישע ייִדן קומען צוליב מסחרים, האָט כּידוע אין דער צווייטער העלפֿט 18טן יאָר-

---

[4] הורודצקי, חסידות והחסידים, II, 40; דובנאָוו, געשיכטע פון חסידיזם ב׳ 1, 1930, ז״ז 241—3, 247—8.

[5] אין די חסידישע קרײַזן איז אין שײַכות מיט ר׳ לוי יצחק בערדיטשעווערס אויפֿהאלט אין וואַרשע פאַרשפּרייט אזא לעגענדע: „וועלן דער קדושת לוי איז געווען אין וואַרשע, האָט ער געווינט אין דעם בית-המדרש אין אײַזנהויף. מען זאָגט, אז אין השׂגטקן עמוד איז דאָ א ברעט פון עמוד, ווו דער קדושת לוי האָט געאַוונט. וועלן דער קדושת לוי איז אַוועקגעפֿאָרן פון וואַרשע, האָט ער איבערגעלאָזט דרײַ ברכות: אַזוי ווי אין דער צווייטער שטוב, ווו מען לערנט, איז נישטאָ קיין אויוון און קיין טאָפּלט-פֿענצטער, האָט ער זיי געגעבן א ברכה, אז די בחורים, וואָס לערנען דאָרט, זאָל קיין מאָל נישט זײַן קאַלט. די צווייטע ברכה: אלע יונגע לײַט אַדער בחורים, וואָס לערנען דאָרט אין בית-מדרש, זאָלן ניצול ווערן פון גוטשׂ העגט. די דריטע ברכה: עס זאָל נישט זײַן קיין שרפות אין דעם הויף. (איבערגעגעבן דורך פרײַנד ש. לעהמאן).

[6] דער יף זײַנען נישט פאַראן קיין שום באַווײַזן. דער פאַקט וואָס שמואל זבֿיטקאָווער האָט דערלויבט, אז דער וויכוח זאָל פֿאַרקומען אין זײַן שול אין פראַגע, קען פאַרקערט דינען ווי א באַווײַז, אז ער איז געווען א מתנגד. די אויפֿסוער פון פראַגער וויכוח זײַנען דאָך געווען נישט די חסידים, נאָר דווקא די מתנגדים.

[7] יעווריישקעיא ענציקלאָפּעדיא, ב׳ IX, ז׳ 430.

הונדערט[8] געבליט די השכלה. מענדעלסאָנס תורה האָבן דאָ פאַרשפרייט יצחק אייכעל און מאַרקוס הערץ. דאָ זײַנען אויך אַרויס די ערשטע נומערן פון דעם „המאסף".

די השכלה האָבן אויך אַרײַנגעבראַכט קיין פוילן ייִדישע סטודענטן, וועלכע האָבן שטודירט אין די דײַטשע אוניווערסיטעטן. פון דאַנען נעמט זיך אויך, אַז אַלע ייִדישע אינטעליגענטן, וואָס נעמען דעמאָלט אַ וואַרט אין דער דיסקוסיע וועגן דער ייִדישער פראַגע אין פוילן, זײַנען אַבסאָלוועטן פון אויסלענדישע, דער עיקר דײַטשע אוניווערסיטעטן. עס זײַנען אונדז באַקאַנט אַ ריי פֿירער פון דער השכלה, וואָס האָבן אַ לענגערע אָדער אַ קירצערע צײַט געווינט אין וואַרשע.

ד"ר אלי'ה אַקאַרד, דער איבערזעצער פון אַ פוילישער אַנאָנימער בראָשור אויף דײַטש: „Die Juden oder die nothwendige Reform", 1786, וואָס האָט געשטאַמט פון מאָהילעוו, האָט פֿאַרבראַכט אין בערלין מסתמא אין מענדעלסאָנס קרײַז, מחמת ער פֿאַררופֿט זיך כסדר אין זײַנע באַמערקונגען צו דער איבערזעצונג אויף דעם בײַשפּיל פון בערלין; ער איז באַקאַנט מיט מענדעלסאָנס תּלמידים, ער ווייס וועגן מענדעלסאָנס באַמיִונגען צו ווערן מיטגליד פון דער בערלינער אַקאַדעמיע פון וויסנשאַפֿט אַז"ו. ד"ר אַקאַרד האָט אַ געווייסע צײַט פראַקטיקירט אין וואַרשע.

אַ צווייטער באַקאַנטער משכּיל וואָס האָט געווינט אין וואַרשע איז ד"ר זשאַק (יעקב) קאַלמאַנזאָן, דער זון פון הרובעשוויוער רב; ער האָט אויך שטודירט אין אויסלאַנד: אין דײַטשלאַנד און פֿראַנקרײַך.

מענדל לעפּין סאָטאַנאָווער האָט זיך, ווי באַווּסט, אויך אויפֿגעהאַלטן אַ לענגערע צײַט אין דער סביבה פון מענדעלסאָנען. ער האָט פֿאַרפֿאַסט אין פֿראַנצויזיש אַ רעפֿאָרם-בראָשור און איז מסתמא אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם אַרויסגעבן די בראָשור געווען אַ געווייסע צײַט אין וואַרשע.

דער קיניגלעכער מעקלער און מחבר פון רעפֿאָרם-פּראָיעקט וועגן די ייִדן אַבֿרהם הירשאָוויטש האָט אויך זײַנע מוסטערן גענומען פון אויסלאַנד, וווּ ער האָט אַ געווייסע צײַט פֿאַרבראַכט.

אויסער די דערמאָנטע וואַרטפֿירער פון דער השכלה האָבן אין וואַרשע דעמאָלט געווינט אַ סך פֿרעמדע ייִדן פון אַלע אייראָפּעיִשע לענדער, דאָס רובֿ אָבער פון דײַטשלאַנד. אויסער דאָקטוירים געפֿינען מיר צווישן זיי באַנקירן, יוווּעלירן, מינצערס, פֿאַבריקאַנטן, לייווראַנטן, קאָמיסאַנטן וכדומה. ס'פֿעלן אויך נישט קיין קונצן-מאַכערס, מוזיקאַנטן און ענלעכע טיפּן.

די דאָזיקע אויסלענדישע ייִדן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין וואַרשע אויף שטענדיק, האָבן אָן אַ ספֿק אַרײַנגעבראַכט אַהער זייער נײַעם לעבן-

---

[8] Memoriały do Komisji Skarbu Koronnego nr. 44, p. 180 (Archiwum Skarbowe w Warszawie).

שטייגער, זייער פֿרעמדע שפּראַך, קליידונג, מנהגים וכדומה. כמעט אַלע טראָגן זיי נישט קיין בערד, להיפוך צו די פּוילישע ייִדן. אין די רשימות פֿון די „טאָגצעטלעך" [9] (biletowe), וועלכע יעדער ייִד אין וואַרשע האָט געמוזט אויסקויפֿן, זײַנען אָנגעגעבן בײַ אַ יעדן ייִד זײַנע אויסווייניקסטע סימנים, צווישן אַנדערע אויך דער קאָליר פֿון דער באָרד אָדער אַז ער איז אַ גלוח. אויפֿן סמך פֿון די דאָזיקע רשימות האָב איך פֿעסטגעשטעלט, אַז אַחוץ קליינע אויסנאַמען זײַנען אַלע געגאָלטע ייִדן אָדער פֿון אויסלאַנד אָדער פֿון פּויזנער געגנט.

עס זײַנען אויך געווען אויסלענדישע ייִדן, וואָס האָבן מיט זיך מיט־געבראַכט מאָדערנע לערער צו זייערע קינדער. דער „דירעק־טאָר" (לערער) ישׂראל שמעון פֿון ברעסלע פֿיגורירט אין די אַקטן פֿון טאָג־צעטל ווי אַ גלוח. [10] ס'קען אויך געמאָלט זײַן, אַז הירשקאָ לאָפֿמאַן פֿון ליסע איז אויך געווען אַ מאָדערנער לערער, מחמת מלמדים ווערן אין יענע צײַטן אָנגערופֿן אין די פּוילישע אַקטן „inspektor", „spektor", „bakałarz", אַקעגן אים רופֿט דער שרײַבער פֿון די טאָגצעטלעך [11] „metr do języka hebrajskiego".

צום באַדויערן זײַנען אונדז נישט באַקאַנט קיין פּרטים וועגן אינעוויי־ניקסטן לעבן פֿון דעם דינעם שיכט אויפֿגעקלערטע ייִדן. עס איז אונדז אָבער באַקאַנט זייער פּאָליטישער אַני־מאַמין, זייער קוק אויף דער ייִדישער פֿראַגע אין פּוילן. די דאָזיקע געדאַנקען זײַנען זעלטן ווען אָריגינעל, געוויינטלעך רע־אָמענדירן זיי אײַנצופֿירן די רעפֿאָרמען וואָס עס האָבן אין יענער תקופֿה אײַנגעפֿירט אָדער פּראָיעקטירט יאָזעף II, דאָהם א"אַ. ווי איך האָב דאָס גע־נויער באַוויזן אויף אַן אַנדער אָרט, [12] זײַנען די פּראָיעקטן וועגן ווירטשאַפֿט־לעכער אומשיכטונג פֿון די פּוילישע ייִדן געווען ווייניק צוגעפּאַסט צו די פּוילישע באַדינגונגען.

לאָמיר זיך איצט באַקענען מיט די עיקר־אידעען פֿון די ייִדישע משׂכּילים אין וואַרשע. ד"ר עליאַס אַקאָרד [13] הייבט אָן די איבערזעצונג פֿון דער

---

[9] וועגן „טאָגצעטל" זע מיין ארטיקל אין „לאַנדקענטניש", דעצ' 1936, מערץ 1937.

[10] Ekonomiczne St. Warszawy Nr. 1122, r. 1793.

[11] Ekonomiczne St. Warzawy Nr. 1118, r. 1784.

[12] E. Ringelblum: Projekty i próby przewarstwowienia Żydów w epoce Stanisławowskiej.

[13] Die Juden oder die nothwendige Reformation der Juden in der Republik Polen. Aus dem Polnischen eines unbekannten Verfassers übersetzt und mit einigen Anmerkungen vermehrt von Elias Ackord der Arzneygelehrtheit Doctor und Accoucheur. Warschau 1786. Gedruckt und verlegt von Michael Gröll Königl. Hof Buchhändlern.

Ihrer Maiestät dem Könige von Polen allerunterthänigst gewidmet vom Übersetzer.

באַקאַנטער רעפֿאָרם-בראָשור פֿון בוטרימאָוויטשן מיט אַ הקדמה, ווו ער דערקלערט, פֿאַר וואָס ער האָט זיך גענומען צו דער דאָזיקער אַרבעט.
„Die Liebe zur Wahrheit und dem allgemeinem Besten—waren die Ursachen die mich dazu anspornten“.

אַ מאָטיוו אַרויסגענומען פֿון לעסינגס „נתן דער בעל חכמה“.

אין דער הקדמה איז נאָך פֿאַראַן איין פּאַסוס, וואָס אויף אים איז כּדאַי זיך אָפּצושטעלן:

„ich schätze mich, als gebohrener Pole glücklich, wenn ich in einer fremden Sprache meine Gedanken einem andern nur halbwegs mittheilen kann.“

צום ערשטן מאָל הערן מיר דאָ פֿון אַ ייִדישן אינטעליגענט אין פּוילן, אַז ער באַטראַכט זיך פֿאַר אַ פּאָליאַק, וואָס וויל די אויסלענדישע עפֿנטלעכ-קייט באַקענען מיט דעם פּראָיעקט פֿון דעם פּראָגרעסיוון בוטרימאָוויטש, ד״ה די ערשטע בשׂורה פֿון אַסימילאַציע, וואָס ווערט אויסגערופֿן דורך די אינטע-ליגענטן, וועלכע זײַנען צוזאַמענגעוואַקסן מיט דעם ייִדישן בירגערטום.

אין די הערות צו בוטרימאָוויטשס בראָשור פּאָלעמיזירט ער מיט זײַן באַהויפּטונג, אַז דער ייִד איז מבֿזה די וויסנשאַפֿט. ד״ר אַקאָרד רעכנט אויס אַלע מניעות, מיט וועלכע עס דאַרף קעמפֿן אַ ייִדישער יונגער מאַן אויפֿן וועג צו בילדונג. ער ברענגט פֿאַקטן פֿון דער טאָגטעגלעכער פּראַקטיק און קומט צו דעם אויספֿיר, אַז מיט דעם מאָמענט, ווען דער ייִד וועט נישט דאַרפֿן בײַטן זײַן אמונה, כּדי עפּעס צו דערגרייכן פּראַקטיש מיט זײַן בילדונג, וועט ער זיך מיט פֿלײַס נעמען צום שטודיום פֿון די וועלטלעכע וויסנשאַפֿטן.

פּונקט ווי אַלע אַנדערע ייִדישע און נישט-ייִדישע רעפֿאָרמאַטאָרן פֿון יענע צײַטן זאָגט ער זיך אַרויס פֿאַר קולטורעלער אַסימילאַציע דורך גרינדן שולן אין דער לאַנדשפּראַך. ער איז אָבער נישט מסכּים מיט בוטרימאָוויטשס פֿאָרשלאָג אײַנצופֿירן אַ צענזור פֿון ייִדישע ספֿרים.

עס בלײַבט נאָך איבער צו פֿאַרענטפֿערן, פֿאַר וואָס ד״ר אַקאָרד האָט איבערגעזעצט די בראָשור אין דײַטש. איך רעכן, אַז דאָ האָבן געווירקט צוויי מאָטיוון: דאָס קליינע הײַפֿל משכּילים, וואָס האָט דעמאָלט געלעבט אין וואַרשע, האָט נישט באַהערשט די פּוילישע שפּראַך. ד״ר אַקאָרד האָט דעריבער געוואָלט פֿאַר זיי צוטריטלעך מאַכן די דעמאָלט זייער פּאָפּולערע און אין אַ געוויסער מאָס אויטאָריטאַטיווע בראָשור פֿון אַזאַ אָנגעזעענעם מלוכה-מאַן, ווי מאַריאַן בוטרימאָוויטש, ער האָט אַזוי אַרום געוואָלט ברענגען צום אויס-דרוק די מיינונג פֿון דער השׂכּלה אין וואַרשע. פֿון דער צווייטער זײַט ווייסן מיר, אַז ד״ר אַקאָרד האָט זיך נאָר וואָס געהאַט אומגעקערט פֿון בערלין, ווו ער האָט זיך געפּונען אין דעם השפּעה-קרײַז פֿון מענדעלסאָן. איבערזעצנדיק דרײַ יאָר [14] נאָך זײַן באַזעצן זיך אין וואַרשע די בראָשור אין דײַטש, האָט

[14] דער אַקט, לויט וועלכן ד״ר אַקאָרד מעג פּראַקטיצירן אין פּוילן (נאָסטריפֿיקאַציע-אַקט),

ער דערמיט געווּאָלט אָפּדאַנקען זײַנע דײַטשע לעזער אין השׂכלה און גלײַכ-צײַטיק באַפרידיקן זייער אינטערעס צו אַלץ, וואָס קומט פּאָר אין ייִדישן לעבן פֿון פּוילן.

צווישן די הויפּטמקלערס, וואָס האָבן זייער אָפּט בלויז געטראָגן דעם דאָזיקן טיטל, פּדי צו האָבן רעכט צו ווינען אין ווּאַרשע, האָבן זיך אויך געפֿונען אויפֿגעקלערטע לײַט. פֿון איינעם פֿון זיי מיטן נאָמען אברהם הירשאָוויטש[15] איז באַווּוסט, אַז ער האָט צוגעשטעלט דער מאַכט אַ רע-פֿאָרם-פּראָיעקט, וואָס האָט געזאָלט אָפּילו האָבן אַ שטאַרקע השפּעה אויף דעם פּראָיעקט פֿון דער סיים-דעלעגאַציע (קאָמיסיע) פּאַר ייִדישע ענינים. הירשא-ווישטש פּראָיעקט אַנטהאַלט די סקאַרבאָוע פֿאַדערונגען פֿון די דעמאָלטיקע משפּילים: גלײַכבאַרעכטיקונג פֿון ייִדן, קולטורעלע אַסימילאַציע דורך שולן אין דער פּוילישער לימודים-שפּראַך, אַלגעמיינער מיליטער-צוואַנג א"א. אין ווירטשאַפֿטלעכע פֿראַגן: צוואַנג-פּראָדוקטיוויזאַציע, אַגראַריזאַציע, באַשעפֿטי-קונג בײַ עפֿנטלעכע אַרבעטן וכדומה.

אויסער די אויסלענדישע משפּילים, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין פּוילן, ווייסן מיר פֿון מענדעלסאָנס תּלמידים, וואָס פֿלעגן אויף אַ קורצער צײַט אַראָפּקומען קיין פּוילן טאָקע אין שׂיכות מיט די רעפֿאָרם-פּראָיעקטן בנוגע ייִדן אין פּוילן. דײַכעס שרײַבט אין זײַן אָפּהאַנדלונג „די ייִדן-פֿראָגע בעתן פּיריאָריקן סיים"[16] וועגן דעם: אַז „דײַטשע ייִדן, סאָלדאַטן פֿון מענדעלסאָנס לאָגער האָבן געזאָלט אָנטייל נעמען אין די אונטערהאַנדלונגען פֿון קיניג מיט די ייִדן וועגן דער ייִדן-רעפֿאָרם". דאָס איז משמעות פֿאַרבונדן מיט די לויב-געזאַנגען, מיט וועלכע די פּראָגרעסיווע פּוילישע פּרעסע, ווי למשל „דאָס היסטאָריש-עקאָנאָמישע זכרונות-בלאַט"[17] באַגעגנט מענדעלסאָנען און זײַנע שילער. וועגן מענדעלסאָנס תּלמידים שרײַבט די צײַטונג: „פֿאַר אונדז, וואָס מיר זײַנען געווויינט צו אונדזערע איצטיקס און מאָשקעס, וואָס זיצן אין קרעטשמעס און שיכורן אָן דעם המון, איז אַ וווּנדער צו זען מענטשן פֿון דער דאָזיקער נאַציע און אמונה אין אַנדערע לענדער אַזעלכע נוצלעכע און געבילדעטע".

אַ באַזונדער התּפּעלות רופֿט אַרויס בײַם בערלינער קאָרעספּאָנדענט די פּערזאָן פֿון משה מענדעלסאָנען: „צווישן אַ סך היגע, ערשטראַנגיקע געלערנטע,

---

Katalog Jurysdykcji) האָט זיך געפֿונען אין אקטן פֿון דער מארשאלעק-יוריסדיקציע, (Marszałkowskiej—Arch. Główne w Warszawie), וועלכע זײַנען ערגעץ פֿאַרלוירן גע-גאַנגען. עס איז בלויז פֿאַרבליבן דער רייסטער פֿון די אקטן און פֿון דעם טאָקע וויסן מיר, אַז ד"ר אקסרד האָט באַקומען אַ נאָסטריפֿיקאַציע-אקט.

15 הירשאָוויטשעס רעפֿאָרם-פּראָיעקט איז אָפּגעדרוקט אין דער הוספֿה פֿון W. Smoleński, Ostatni rok sejmu wielkiego 1897.

16 E. Deiches: Spawa żydowska na sejmie czteroletnim, p. 46.

17 E. Ringelblum, Żydzi w świetle prasy warszawskiej wieku XVIII (Miesięcznik Żydowski Nr. 9—10, 1932).

וועלכע זיינען נישט פֿאראַן אין דער אַקאַדעמיע, האָב איך זיך צום מיינסט געפֿלייסט צו באַקענען מיטן יידּ משה מענדעלסאָן, מיט דעם הער בושינג, טעלער א"א". „ער [מענדעלסאָן] איז איינער פֿון די באַדייטיקסטע דייטשע שרייבער. זיינע ווערק צייכענען זיך אויס מיט אַן אויסערגעווייניטלעכער שיינקייט און זיין סטיל איז אַזאַ רייכער, גלאַטער און פֿאַרשטענדלעכער, אַז מיט דער צייט וועט ער זיכער ווערן אַ קלאַסישער שרייבער". דער אינטערעס צו מענדעלסאָנען מצד דער ליבעראַלער פּרעסע אין פּוילן האָט זיך אויך נישט פֿאַרמינערט אין די שפּעטערדיקע יאָרן. אין דער „נאַציאָנאַלער און פֿרעמדּ-צייטונג" [18] לייענען מיר אַ באַשרייבונג פֿון די יאָרצייט-פּייערונגען אין בערלין. אין דעם „וואַרשעווער מאַגאַזין" [19] פֿון יאָר 1785 איז געווען איבערגעדרוקט מענדעלסאָנס אַן אַרטיקל ווענן בילדונג.

נעמען מיר צונויף אָט די אַלע שטימען, ווען אונדז נישט חידושן דער פּאַקט, וואָס דער קיניג און די רעפּאָרם-לייט האָבן זיך געפֿלייסט צו הערן די מיינונג פֿון די געבילדעטע דייטשע יידן ווענן דער יידישער פֿראַגע אין פּוילן. און עס איז פֿאַרשטענדלעך, וואָס אַזאַ מין צונויפּקום פֿון משכּילים האָט נישט געקענט בלייבן אָן אַ השפּעה אויף די שוין פֿאַרזייטע קערנדלעך פֿון השכּלה אין פּוילן.

ווען מיר ריידן ווענן די מקורים, פֿון וואַנען עס האָט געשטראָמט די השכּלה קיין וואַרשע, דאַרף מען נאָך דערמאָנען די יידן פֿון דער פּויזנער געגנט, בפֿרט פֿון דער באַרימטער האַנדלשטאָט ליסע, וואָס האָט געהאַט אַ גרויסע יידישע באַפֿעלקערונג. די יידן פֿון די דאָזיקע געגנטן באַנוצן שוין דעמאָלט די דייטשע שפּראַך, בכלל אופֿן האָב איך פֿעסטגעשטעלט, אַז בשעת ווען פּוילישע יידן חתמען זיך אין די אַמטלעכע אַקטן אויף העברעיש אָדער אין אויסנאַמפֿאַל אויף פּויליש, חתמען זיך יידן פֿון פּויזנער קאָנט אויף דייטש. אַזוי למשל האָב איך אין די רשימות פֿון דעם ספֿרים-שטעמפּל, וועלכע 2—3 פּרנסים האָבן אין יעדער קהילה געמוזט באַשטעטיקן אונטער אַ שבּועה, געטראָפֿן דייטשע חתימות גאָר פֿון די יידן אין פּויזנער געגנט.[20] ווענן די דייטשע השפּעות אויף די גרויספּוילישע יידן ווערט דערמאָנט אויך אין די זייער אינטערעסאַנטע מעמוארן פֿון דעם פּוילישן פּריץ באַרטלאָמיעי מיכאַ-

---

[18] Gazeta narodowa i obca, 1791, Nr. 37.

[19] Magazyn warszawski, Co to jest oświecenie?

[20] דער פֿרויענשטאַטער רב חתמעט זיך: Israel Selig Rabiner in Fraustat

דער ליסער רב " " Salomo Beer Rabbiner in Lissa

דער שמש פֿון שליכטינגאָוו שרייבט זיך אונטער Szkolnyk Joseph

דאָס זעלבע איז מיט די פּרנסים פֿון אַנדערע פּויזנער שטעט. זיי חתמען זיך: Joseph Freydels, Boruch Lasarus, Joseph Rubin. אויך אין די געריכטסאַקטן חתמען זיך די גרויספּוילישע יידן אויף דייטש.

לאָווסקי. „די גרויספוילישע יידן—שרייבט ער — האָבן דורך זייער קאָנטאַקט מיט די דייטשע יידן געהאַט פֿרייערע רעליגיעזע מיינונגען".[21]

די יידן פֿון פּוזנער געגנט, בפֿרט פֿון ליסע, האָבן אין דער צווייטער העלפֿט אין אַ היפּשער צאָל געשטראָמט קיין ווארשע, אַ טייל זיינען געווען דורכריזנדיקע סוחרים, אַנדערע זיינען געווארן תושבֿים פֿון ווארשע. צווישן די דאָזיקע סוחרים זיינען אויך פֿאַראַן מוכרי-ספֿרים, וואָס קומען אין דעם שכנותדיקן נאָווי-דוואָר, פֿדי אייַנצוקויפֿן די דאָרט געדרוקטע ספֿרים און גליכצייטיק ברענגען זיי ספֿרים פֿון אויסלאַנד.

פֿדי צו געבן אַ באַגריף וועגן די גרויסע אומזאַצן פֿון די ליסער מוכרי-ספֿרים אין ווארשע, וועל איך דאָ פֿאַרנאָטירן, אַז בלויז צוויי גרויסע מוכרי-ספֿרים פֿון ליסע: יעקבֿ משה און מאיר לעבֿל אָדער לייבאָוויטש האָבן בס"ה אין די יאָרן 1775—1792 אָפּגעשטעמפּלט אין די צאָלקאַמערן פֿון ווארשע 21.380 ספֿרים (דער ערשטער 9.333, דער צווייטער 12.058).[22] דעם גרעסטן טייל פֿון זיינע ספֿרים האָט יעקבֿ משה אָפּגעשטעמפּלט אין דער ווארשעווער יבשה-קאַמער (8.558 אויף 9.332 ס"ה). דאָס זיינען זיכער געווען ספֿרים פֿון דער נאָווידוואָרער דרוקערײַ, וועלכע ער האָט דערנאָך ווײַטער טראַנספּאָרטירט.

עס איז קיין שום ספֿק נישט, אַז די דאָזיקע אָפּטע באַזוכן פֿון די גרויס-פוילישע, בפֿרט ליסער מוכרי-ספֿרים האָבן פֿאַרשטאַרקט די השפּעה פֿון דער השכּלה בײַ די ווארשעווער יידן.[23]

---

21 דערמיט דערקלערט אויך מיכאַלאָווסקי דעם פֿאַקט, וואָס די גרויספוילישע יידן זיינען מער נוסה געווען צום שמד אײדער די ליטווישע און רוסישע יידן, בפֿרט אַז דער שמד האָט געגעבן דעם אַדל-טיטול. מיכאַלאָווסקי מיינט, אַז די קאָנסטיטוציע, וועלכע איז אָנגענומען געווארן אין 1768 וועגן דעם, אַז געשמדטע יידן זאָלן נישט פֿאַררעכנט ווערן אין דעם אַדלשאַפֿט, איז א פּועל-יוצא דערפֿון, וואָס אין גרויספוילן האָט דער שמד אָנגענומען א מאַסן-כאַראַקטער.

Pamiętniki Bartłomieja Michałowskiego od r. 1786—1815, ogłoszone przez H. Rzewskiego. Warszawa, Merzbach 1857.

22 פּרטים וועגן דעם ספֿרים-האָנדל פֿון די ליסער יידן זע אין מײַן אַרבעט צו דער געשיכטע פֿון יידישן בוך אין דרוק אין פּוילן אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 18טן י"ה (ווילנע 1936).

23 וועגן דעם, אַז אין ווארשע האָט זיך אין דער צווייטער העלפֿט 18טן י"ה געפֿונען א גרעסערע גרופּע אויפֿגעקלערטע יידן, לייענען מיר אין די פֿרײַער דערמאָנטע זכרונות פֿון בצרט-לאַמיעי מיכאַלאָווסקי: „עס זײַנען דעמאָלט אין ווארשע געווען א סך יידן וואָס האָבן שוין געהאַט א דערציונג אָן ענלעכע צו דער, מיט וועלכער עס צייכענען זיך אויס די קריכטן. עס איז שוין נישט געווען קיין זעלטנקייט צו געפֿינען צווישן זיי מענטשן באמת אויפֿגעקלערטע און אפֿילו גע-בילדעטע, וועלכע די עפֿנטלעכע מיינונג האָט אַבער נישט צוגעלאָזן צו זער גיזעלשאַפֿט אייניק מחמת זייער אמונה. דאָס איז געווען א פֿאַראורטייל, וועלכן די מענטשן פֿון נײַע אָנשויונגען האָבן באַדויערט, וועלכן זיי האָבן אַבער נישט געקענט ברעכן".

מיכאַלאָווסקי דערקלערט ווײַטער די פֿאַרשפּרייטונג פֿון פֿראַנקיזם צווישן די ווײַרשעווער יידן דערמיט, וואָס זיי האָבן געגלויבט צו געזעלשאַפֿטלעכער דערנעענטערונג מיט די קריסטן.

# פּראבלעמען פֿון מאָטיוו און שטאָף אין ספֿר שופֿטים

פֿון ד"ר משה סיסטער (בערלין)

דער באַגריף מאָטיוו נעמט אַרום די אַלגעמיינע טעמאַטישע פֿאַרשטעלונג פֿון אַ ליטעראַרישער אייגנהייט: פֿון אַ דערציילונג, פֿון אַ טייל פֿון אַ דער־ציילונג אָדער פֿון אַ גאַנץ ווערק. דאָס וואָרט שטאָף דריקט אויס דעם באַ־זונדערן אופֿן אָנצוועגן אָדער פֿאַרקערפֿערן אַ מאָטיוו.

דער נאָמען פֿון דעם ספֿר: שופֿטים — אין דעם געווינטלעכן טייטש פֿון דעם וואָרט: „דיינים"—פֿאַסט זיך צום גרעסטן טייל פֿונעם ספֿר (ג, 7—טז, 31), שטימט אָבער ניט פֿאַר דעם אָנהייב — דעם סיפּור ווי אַזוי דאָס לאַנד איז געוואָרן אייגנענומען און דעם קאַפּיטל וווּ עס איז געגעבן די היסטאָריאָסאָפֿיע פֿון דעם ספֿר (א—ג, 6); אַרויסגענומען מוז אויך ווערן פֿון דעם די דערציילונג וועגן רויב פֿון די תּרפֿים און אפֿוד דורך די בני דן (פּסל מיכה, יז—יח) און די מעשׂה פֿון דער פּילגש בגבֿעה (יט—ב). וועג מען לייענט אָבער דאָס ספֿר, געפֿינט מען אין זײַן הויפּטטייל קיין שום פּרטים ניט וועגן דעם, ווי אַזוי די שופֿטים האָבן געפֿירט משפּטים. וועגן איטלעכן פֿון זיי שטייט אמת געזאָגט: וישפּט את ישׂראל — און ער האָט געמשפּט ישׂראל אַזוי פֿיל און אַזוי פֿיל יאָרן — אָבער וועג מען לייענט די דערציילונג וועגן דעם, וואָס די שופֿטים האָבן יאָ אויפֿגעטאָן, זעט מען, אַז דאָס וואָרט „שופֿט" מוז אין אונדזער ספֿר האָבן אַן אַנדער טייטש.

דעם פּאַסיקן באַגריף פֿון „שופֿט" געווינען מיר פֿון קאַפּ' ב, 11—19. לויט אָט דעם אָרט זײַנען שופֿטים יענע מענער, וועלכע גאָט האָט אויפֿגע־שטעלט כּדי צו ראַטעווען דאָס פֿאָלק וואָס האָט חוזר בתּשובה געווען פֿון די ענט פֿון זייערע שונאים, צו וועלכע ער האָט זיי איבערגעגעבן, וויל זיי האָבן זיך אָפּגעקערט פֿון אים און געדינט צו די בעלים און אַנדערע געטער. אין אַן אַנדער אָרט (ג 9) שטייט מושיע (העלפֿער) אין דעם זעלביקן טייטש ווי שופֿט, און „משפּטן" באַטייט העלפֿן (ג 10: וישפּט את ישׂראל ויצא למלחמה). אין ב, 15 הייסט עס: „און גאָט האָט אויפֿגעשטעלט שופֿטים און זיי האָבן זיי גערעטעוועט (ויושיעום) פֿון דער האַנט פֿון זייערע בעריבער", אָבער שוין אין ג 9 שטייט: „און די בני ישׂראל האָבן געשריען צו גאָט און גאָט האָט אויפֿגעשטעלט אַ העלפֿער (מושיע) פֿאַר די בני ישׂראל און ער האָט זיי געהאָלפֿן: עתניאל אאַז"וו. פּונקט אַזוי הייסט עס אויך אין דעם

אַרײַנפֿיר צו דער מעשׂה-אהוד (ג 15). דעריבער מעג מען לויטן אינהאַלט דאָס וואָרט „שופֿטים" פֿאַרטײַטשן מיט „העלפֿער". אַ העלפֿער ווערט יענער, וואָס איז באַוואָפֿנט מיט אַן אויסערגעווײנטלעכער קראַפֿט און מיט אַ שטאַרקן מוט, אַזוי אַרום ווערט דער העלד, דער גיבור, אָדער – כדי דעם מאָטיוו אויסצודריקן אין אַבסטראַקטער פֿאָרמל – דאָס העלדישע, די גבֿורה — דער הויפּטמאָטיוו פֿון די עצם דערציילונגען וועגן די שופֿטים, — און דורך דעם דער צענטראַלער פונקט, וואָס אַרום אים זאַמלט זיך דער שטאָף פֿון דעם גאַנצן ספֿר: וואָרעם אויך דאָס אײַנצעלנע דאָס לאַנד דורך די שבֿטים, וואָס וועגן דעם ווערט דערציילט אין דעם אָנהייב, און די וואַנדערונג פֿון דעם שבֿט דן צו צפֿון צו, כדי דורך קאַמף צו קומען צו אַ נחלה, און די באַצווינגונג פֿון דער שטאָט לַיש, פֿונקט ווי די מלחמה קעגן גבֿעה און די שטראָף-עקספּעדיציע קעגן יבֿש גלעד — זײַנען אַלץ שטאָפּן פֿאַר דער-ציילונגען אויף דער טעמע: העלדישקייט.

און כאָטש אין די לעצטע דערציילונגען איז דער מאָטיוו העלדישקייט נאָר אַ סעקונדערער, פֿון דעסט ווענען האַלט גראָד דער דאָזיקער מאָטיוו צוזאַמען אַלע דערציילונגען פֿון דעם ספֿר. אין תנך טרעפֿט זייער אָפֿט, אַז דער שטאָף אין די גרעסערע אָדער אַפֿילו קלענערע קאָמפּאָזיציעס איז נישט פֿעסט פֿאַרבונדן. אַפֿילו אין די שמשון-דערציילונגען מערקט מען עס: די מעשׂה דלילה איז אַ זעלבשטענדיקע ליטעראַרישע איינהייט און איז פֿאַר-בונדן מיט דער פֿריִערדיקער מעשׂה-תמנה נאָר דורך דעם מאָטיוו פֿון „בינדן מיט שטריק". בכלל פֿאַרמאָגן די מעשׂיות און דערציילונגען פֿונעם ספֿר שופֿטים פֿאַרשיידענע מאָטיוון, און פֿאַרשיידן איז אויך דער שטאָף, אין וועלכן די דאָזיקע מאָטיוון זײַנען אויסגעפֿורעמט, אָבער די מאָטיוון און זייער אויספֿורעמונג אין שטאָף האָבן גיט זעלטן פֿאַראַלעלן אין די אַנדערע טיילן פֿון תנך.

די באַריכטן וועגן די אַזוי גערופֿענע קלײנע שופֿטים זײַנען נאָר באַ-מערקונגען פֿון סטאַטיסטישן מין, ווי מען באַגעגנט זיי אין משפּחה-רשימות. עס פֿעלט אין זיי, פֿונקט ווי אין דעם באַריכט וועגן עתניאל, יעדער דער-ציילונג-שטאָף. דערפֿאַר אָבער האָבן מיר אַ שיינע קלײנע דערציילונג וועגן עתניאלס וויב עכסה (א 12—15): דורך קלוגע און געראָטענע רייד גליקט איר אָפּ צו באַקומען פֿון איר פֿאָטער אַ מתנה אַ שטיק פֿעלד מיט צוויי וואַסער-ברונימער. די מעשׂה איז, וויזוז אויס, געווען זייער באַליבט, ווײַל מיר געפֿינען זי נאָך אַ מאָל אין ספֿר יהושע (טו, 14—19). בכלל זײַנען אַלע פֿרויען-געשטאַלטן אין אונדזער ספֿר געשילדערט ווי העלדישע און קלו-גע: דבֿורה און יעל, די פֿרוי פֿון תבֿץ, וועלכע ברענגט אום אבֿימלכן מיט אַ מילשטיין, אויך די פֿלישתישע פֿרויען.

דער עכסה-עפּיזאָד איז גיט די קירצסטע דערציילונג. שמגרס מעשׂה-גבֿורה ווערט דערציילט נאָר אין איין זאַץ: מיט אַן אָקסן-שטעקן האָט ער דערהרגעט

זעקס הונדערט פֿלישתים (ג 31). מיר האָבן פֿאַר זיך דאָ אַן אַלטע פּרימיטיווע דערצײלונג; און ניט ריכטיק איז די מיינונג, אַז די קורצקייט פֿון דער דערצײלונג וויזט, אַז זי איז אויפֿגעקומען ערשט שפּעטער אויפֿן סמך פֿון דער דאָטיר-נאָטיץ אין שירת-דבֿורה, וווּ עס הייסט (ה 6): בימי שמגר בן ענת. וואָס קירצער אַ דערצײלונג איז, אַלץ נעענטער געפֿינען מיר זיך צו איר ערשטער ליטעראַרישער פֿאָרמולירונג. די קורץ פֿאָרמולירטע דערצײלונג אַנטוויקלט זיך צו ביסלעך צו אַ גרעסערער ליטעראַרישער קאָמפּאָזיציע, אויך די שמשון-מעשׂיות זײַנען זיכער אַרײַסגעוואַקסן פֿון אַזעלכע קורצע דערצײלונגען, פֿונקט ווי דאָס דבֿורה-ליד אין איר איצטיקער צײַטיקער פֿאָרם האָט געמוזט האָבן פֿאַר זיך אַ לענגערן פֿעריאָד פֿון שריפֿטיקן אָדער בעל-פֿהדיקן שאַפֿן.

ניט פֿיל לענגער איז די דערצײלונג מיטן בוגד-מאָטיוו (א 24—26): די מעשׂה וועגן דעם מאַן פֿון בית-אל, וועלכער וויזט אָן די בני ישׂראל דעם אַרײַנגאַנג אין דער שטאָט, און ווערט דערפֿאַר פֿאַרשוינט, בעת מען הרגעט אויס די שטאָט. אויך אין ספֿר יהושע טרעפֿן מיר אַ בוגד-מאָטיוו — אין דער דערצײלונג וועגן די מרגלים אין יריחו וואָס זײַנען געראַטעוועט געוואָרן מיט דער הילף פֿון רחב, אָבער אין אַ גאַנץ אַנדער אויספֿורעמונג פֿון שטאָף. אין ספֿר שופֿטים איז דער מאָטיוו געפֿורעמט זייער קנאַפּ, אין ספֿר יהושע אַקעגן איז ער געשילדערט זייער אויספֿירלעך און ברייט. עס איז אינטערעסאַנט ווידער צו טרעפֿן די זעלביקע אויספֿורעמונג פֿון דעם שטאָף ווי אין דער לעצטער דערצײלונג אין דער מעשׂה-עזה (טז 1—3): פֿונקט ווי די מרגלים אינעם פֿײַנטלעכן געביט, אין יריחו, אַזוי גייט אויך שמשון אינעם פֿײַנטלעכן געביט פֿון די פּלישתים, אין עזה, אין אַ הויז פֿון אַ זונה, וויל דאָרט מען ער זײַן צום זיכערסטן, אַז מען וועט אים ניט באַמערקן. אָבער די אײַנוווינער פֿון עזה דערוויסן זיך פֿאָרט, אַז שמשון געפֿינט זיך אין שטאָט, זיי רינגלען אַרום דאָס הויז און לויערן אויף אים פֿאַר דעם טויער פֿון דער שטאָט די גאַנצע נאַכט, פֿונקט ווי דער מלך פֿון יריחו דערוויסט זיך, אַז די מרגלים געפֿינען זיך אין שטאָט און פֿאָדערט דורך שליחים פֿון רחבן, זי זאָל זיי אַרויסגעבן. אין דער לעצטער דערצײלונג ווערן די מרגלים געראַטעוועט אויף אַ גאַנץ רעאַלן שטייגער: דורך דער געשיקטקייט פֿון דער זונה, אין דער מעשׂה-עזה געשעט דאָס ווי אין אַ מעשׂהלע: שמשון ראַטעוועט זיך דורך זײַן גבֿורה, ער הייבט אַרויס ביידע פֿליגלען פֿון דעם שטאָטטויער און טראָגט זיי אַוועק צום שפּיץ פֿונעם בארג בײַ חברון.

אין דער מעשׂה-אהוד (ג 15—30) ווערט דער מאָטיוו פֿון פּאָליטישן מאָרד געשילדערט אין אַ זייער אייגנאַרטיקן שטייגער, מיט פֿאָלקסטימלעך-גראָבלעכע שטריכן. אהוד קומט ווי אַ פֿירער פֿון אַ שליחות, וואָס ברענגט צינז צו עגלונען דעם מלך פֿון מואב, דערשטעכט דעם מלך און פֿאַרטרײַבט די מואבֿים פֿון דעם געביט פֿון עבר-הירדן. דער דערצײלער וויזט אַרויס זײַן פֿולע סימפּאַטיע פֿאַר אהודס אויפֿטו, פֿונקט ווי עס ווערט געשילדערט אין

העלע פֿאַרבן די העלדישקייט פֿון יעלן (ה, 24 — 27), וועלכער צעשמעטערט מיט אַ האַמער דעם פֿאַרהאַסטן סיסרהן, כאָטש זי איז עובֿר אויף דער מצווה פֿון הכנסת-אורחים. אויך די פֿרוי, וועלכע וואַרפֿט אויף אַבימלכן דעם מיל-שטיין, איז געצייכנט מיט אָפּענער סימפּאַטיע.

די דבֿורה-דערצייִלונג (ד) און דאָס דבֿורה-לייד (ה) זײַנען שטאַרק פֿאַר-שיידן אין אייִנצלנע פּרטים. לִיטעראַריש האָבן זיי אַ באַזונדערן אינטערעס, ווײַל דער זעלביקער געשיכטלעכער מאַטיוו וועלט אין אַ צווייִענדיקער פֿאָרם איבערגעגעבן: אין דער פֿרייַער פֿאָרם פֿון דער פּראָזע און אין דער געבונדענער פֿאָרם פֿון דער פּאָעזיע. דאָס דבֿורה-לייד איז דאָס אייִנציקע פּאָליטישע לייד פֿון גרעסערן פֿאַרנעם אין תּנך. זײַן אינהאַלט איז וועלטלעך, אָבער ער איז אין גאַנצן דורכגענומען מיט אַ רעליגיעזן גייסט.

די מעשׂה-גדעון (ו—ח) הייבט זיך אָן מיט אַ ענויער שילדערונג פֿון די צרות, וועלכע ישׂראל האָט געהאַט אויסצושטיין פֿון מדין, פּונקט אַזוי ווי אין אָנהייב פֿון דער מעשׂה-יפֿתח (יא — יב) וועלט דערציילט פֿון דער נויט, צו וועלכער די בני עמון האָבן געבראַכט דעם פֿאָלק. נאָך דעם קומט די באַרופֿונג פֿון גדעונען, וואָס איז זייער ענלעך צו משהס באַרופֿונג, באַזונדערס אין דער סצענע, וועלן משה באַגעגנט זיך מיט גאָט בײַם חורב (שמות ג): גאָט באַווײַזט זיך צו משהן אין אַ ברענענדיקן דאָרן און באַפֿעלט אים צו באַפֿרייַען די בני ישׂראל פֿון דער קנעכטשאַפֿט אין מצרים; אויך צו גדעונען באַווײַזט זיך דער מלאך אונטער אַ הייליקן בוים (אלה) און באַפֿעלט אים צו באַפֿרייַען די בני ישׂראל פֿון מדין. משה ווײַל צו ערשט די שליחות נית אָננעמען, און פּונקט אַזוי אויך גדעון. גאָט גיט משהן אַ צייכן, וואָס לויט אים וועט ער דערקענען, אַז ער, גאָט, רעדט מיט אים און אַז ער שיקט אים. אויך גדעונען גיט דער מלאך אַ צייכן, וואָס לויט אים דערקענט ער, אַז גאָטס מלאך רעדט מיט אים. דער צייכן אין דער דערצייִלונג וועגן משהן זאָל זײַן דאָס, וואָס די בני ישׂראל וועלן דינען צו גאָט אויף דעם זעלבן באַרג אויף וועלכן גאָט באַווײַזט זיך איצט צו אים. דער צייכן אין דער מעשׂה-גדעון באַשטייט אין דעם, וואָס אַ פֿייַער ברעכט אויס און פֿאַרברענט דעם קרבן. אויף אַזאַ אופֿן דער-קענט גדעון, אַז אַ מלאך פֿון גאָט האָט מיט אים געredט.

דער מופֿת מיטן פֿייַער אין דער דאָזיקער דערצייִלונג דערמאָנט די שלוס-סצענע פֿון דער אליהו-דערצייִלונג. אליהו און די נביאים פֿונעם בעל ברענגען קרבנות, אליהו איז מתפּלל צו גאָט, ער זאָל ווײַזן, אַז ער איז דער גאָט אין ישׂראל. און עס פֿאַלט אַראָפּ אַ פֿייַער פֿון גאָט און פֿאַרברענט די עולה, דאָס האָלץ און דעם מזבח, און דאָס פֿאָלק דערקענט, אַז יהוה איז גאָט (מלכים א׳ יח, 36 — 38).

די קאָמפּאָזיציע פֿון דער באַרופֿונג-סצענע אין די דערצייִלונגען וועגן גדעונען און משהן באַשטייט אַזוי אַרום פֿון פֿיר עלעמענטן: 1) די דערשײַנונג פֿון גאָט אָדער פֿון גאָטס מלאך; 2) די פֿאַרגעבונג פֿון דער שליחות; 3) די

קוועלקלענישן פֿון דעם אָנגערופֿענעם און 4) דאָס איבערנעמען די שליחות. די דאָזיקע קאָמפּאָזיציע איז אין דער שפּעטער תּנכישער ליטעראַטור געוואָרן דער מוסטער פֿאַר באַרופֿונג-וויזיעס. דעם נביאס לכתּחילהדיקע אָפּשרעקן זיך איבערצונעמען גאָטס שליחות מוז באַטראַכט ווערן ווי אַ טראַדיציאָנעלער מאָטיוו אין דער תּנכישער ליטעראַטור.

אין גדעונס באַרופֿונג איז אַרײַנגעפֿלאָכטן נאָך אַן אַנדער טראַדיציאָנעלער מאָטיוו: דער מאָטיוו פֿון דער אַנטפֿלעקונג פֿון דער געטלעכער מאַכט אין דעם שוואַכן. אַזוי ענטפֿערט גדעון דעם מלאך, וועלכער האָט אים אויפֿגעפֿאָדערט צו ראַטעווען ישׂראל מיט ענווות: „אָך, האַר, מיט וואָס זאָל איך ישׂראל ראַטעווען? זע, מײַן משפּחה איז די אָרעמסטע אין מנשה, און איך בין דער יינגסטער אין מײַן פֿאָטערס הויז" (ו, 15). אויך שאולן האָט מען ניט געקאָנט געפֿינען, בעת מען האָט אים געקליבן פֿאַר אַ קיניג, ווײַל ער האָט זיך געהאַט אויסבאַהאַלטן ביים געפּעק (נחבא אל הכלים, שמואל א, י, 21—24). דוד, דער יינגסטער פֿון זײַנע בריידער, ווערט לויט גאָטס אָנווײַזונג געזאַלבט פֿאַר אַ קיניג (שמואל א, טז). אויך אין דער מעשׂה-גלית און אין דער יוסף-נאָוועלע ווערט באַנוצט דער דאָזיקער מאָטיוו.

דער דאָזיקער טיפּ רעליגיעזער מאָטיוו געפֿינט זיך אין עטוואָס איבערגעאַנדערשטער פֿאָרם אין דער דערציילונג וועגן דעם, ווי אַזוי עס זײַנען אויסגעקליבן געוואָרן די מענער צו קעמפֿן מיט מדין (ז, 1—7). פֿון צוויי און דרײַסיק טויזנט מענטשן ווערן אויף גאָטס באַפֿעל צוויי און צוואַנציק טויזנט געשיקט אַהיים — זיי זײַנען אַלע פּחדנים, — כּדי דאָס האַרץ פֿון זייערע בריידער זאָל ניט צעשמאָלצן ווערן ווי זייער האַרץ, ווי עס הייסט אין דבֿרים (כ, 8). פֿון די איבעריקע בלײַבן בײַ גדעונען דורך דער טרינק-פּראָבע געוויי דרײַ הונדערט מאַן — יענע, וועלכע האָבן געלעקט דאָס וואַסער ווי הינט, — ווײַל אַן אומגעוויינטלעכער אויפֿפֿיר אַנטפֿלעקט אַן אומגעוויינטלעכן מענטשן. און מיט די דאָזיקע אויסדערווײַלטע קעמפֿער האַלט גדעון אָפּ אַ נצחון. אין דער דאָזיקער דערציילונג קומט ווידער צום אויסדרוק, אַז גאָטס הילף אַנטפֿלעקט זיך דורך דאָס קלענסטע: ניט שטאַרקייט פֿון דעם מענטשלעכן חיל, נאָר גאָטס הילף פֿאַרשאַפֿט דעם נצחון.

די דערציילונג פֿון גדעון-ירובעלס קאָמף קעגן בעל און פֿאַר יהוה (ו, 25—32) איז לויטן מאָטיוו און שטאָף אַ צוגרייט-מדרגה פֿאַר דעם דערמאָנטן עפּיזאָד צווישן די נביאי הבעל און אליהון אויפֿן כּרמל: דעם זעלביקן סאַרקאַזם איבער דעם בעל טרעפֿן מיר דאָ און דאָרט. וועגן די אײַנווויינער פֿון דער שטאָט פֿאָדערן פֿון יואָשן, גדעונס פֿאָטער, ער זאָל זיי אַרויסגעבן זײַן זון, וועלכער האָט צעשטערט דעם בעל און די אשרה, ענטפֿערט זיי יואָש (ו, 31): צי דאַרפֿט איר זיך אָנגענומען פֿאַרן בעל אָדער דאַרפֿט איר אים העלפֿן?... איז ער אַ גאָט, זאָל ער אַליין קעמפֿן פֿאַר זיך, ווײַל מען האָט צעשטערט זײַן מזבח. ענלעך איז עס אויך אין דער מעשׂה-אליהו. וועגן דאָס

שטאַרקע רופֿן פֿון די נביאי הבעל ברענגט זיי ניט דעם געוווּנטשענעם רע־
זולטאַט, דעמאָלט מאַכט אליהו געשפּעט פֿון דעם בעל אוּן פֿון זײַנע נביאים
(מלכים א, יח 28): „רופֿט מיט אַ שטאַרקערער שטימע, ער איז דאָך אַ גאָט,
ער האָט מסתמא אַ שמועס, אַן עסק, מאַכט אַ רײַזע; אפֿשר שלאָפֿט ער, זאָל
ער אויפֿוואַכן!“ אין דער מעשׂה־גדעון ברענגט מען אַ קרבן אַ רינד צו יהוה
און בעלס מזבח ווערט צעשטערט; אין דער פּאַראַלעלער מעשׂה־אליהו ווערט
געבראַכט אַ רינד־קרבן צו יהוה און דאָס אַנדערע רינד זאָל געבראַכט
ווערן דעם בעל.

די שילדערונג ווי אַזוי גדעון און זײַן נושא־כּלים פּורה זײַנען מרגל
די מחנה פֿון די שׂונאים (ז, 9—15) איז אַ פּאַראַלעל צו דער מעשׂה־שאול
המלך. גדעון גייט צוזאַמען מיט זײַן דינער פּורה אין פֿײַנטלעכן לאַגער,
הערט, ווי אַ מדיני דערציילט אַ חלום, און ווי דער חלום ווערט באַשיידט.
גדעון האָלט דאָס פֿאַר אַ סימן פֿון גאָט, ווײַל זאָגט אים אָן אַ נצחון. אין
דער מעשׂה־שאול גייט יונתן מיט זײַן נושׂא־כּלים אין דער צײַט פֿון שאולס
ערשטן קריג קעגן פּלישתּים אין דער מחנה פֿון דעם שׂונא: אַ צורוף פֿון
אַ פֿײַנטלעכן וואַכטנער דערקלערט ער פֿאַר אַ גינציקן סימן און נעמט זיך אָן
מיט מוט צום קאַמף. דער אויסגאַנג אין ביידע דערציילונגען איז ישׂראלס נצחון.

אין דעם ווי אין אַ מעשׂהלע געשיילדערטן אָנפֿאַל פֿון גדעונס חיל אויף
די מדינים טראָגן גדעונס לײַט אין דער לינקער האַנט אַ שטורקאַץ און אין
דער רעכטער האַנט אַ שווערד, זיי בלאָזן אין שופֿרות — אַ מאָטיוו, ווײַל
דערמאָנט די באַצווינגונג פֿון יריחו.

נאָך דער שלאַכט קענן מדין באַקלאָגט זיך אפֿרים פֿאַר גדעונען, פֿאַר
ווײַל ער האָט אים ניט גלײַך אין אָנהייב גערופֿן צום קאַמף קעגן מדין (ח).
דאָס געשעט נאָך דעם ווי אפֿרים האָט געזומען געפֿאַנגען צוויי שׂרים פֿון
מדין, עורב און זאב. גדעונען געראָט צו בארויקן אפֿרים. דעם זעלביקן מא־
טיוו פֿון קנאה צווישן צוויי שכנותדיקע שבטים געפֿינען מיר וויידער אין דער
יפֿתח־דערציילונג. דאָרט איז עס געווען אפֿרים און מנשה, אין דער לעצטער
איז עס אפֿרים און גלעד. נאָך דער שלאַכט קענן די בני־עמון באַקלאָגט זיך
אפֿרים פֿאַר יפֿתחן, פֿאַר ווײַל ער האָט אויך אים ניט געופֿן מיטצוקעמפֿן (יב).
די דאָזיקע דערציילונג אָבער ענדיקט זיך מיט אַ קאַמף צווישן אפֿרים און
יפֿתחן און אפֿרים ווערט געשלאָגן.

נאָך דעם ווי גדעון האָט זיך אָפּגעזאָגט צו זײַן מלך, האָט ער אויסגע־
בעטן בײַ זײַנע לײַט די גאָלדענע רינגען, וועלכע זיי האָבן אַוועקגענומען
בײַ די מדינים. ער מאַכט דערפֿון אַן אפֿוד (אַ באַקלײדט געטערבילד) און
שטעלט אים אויף אין זײַן געבוירן־שטאָט עפֿרה „און גאַנץ ישׂראל איז
אָפּטריניק געוואָרן נאָך אים און ער איז געווארן אַ שטרויכלענץ פֿאַר גדעונען
און זײַן הויז“ (ח 27). דער דאָזיקער אפֿוד איז אַ פּאַראַלעל צום גאָלדענעם
קאַלב, ווײַל אהרן האָט אויפֿגעשטעלט.

אין דער מעשׂה מיט אֲבֵימלֶכן (ט) קומט צום אויסדרוק דער מאָטיוו פֿון בירגערקריג. אָפּט מאָל טרעפֿן זיך דינאַסטישע איבערקערענישן, ווען אַ מורד במלכות הרגעט אַוועק דעם קיניג און זיין גאַנצע משפּחה. בעשׂא ברענגט אום נדבֿן און פּאַרטיליקט ירבֿעמס הויז (מלכים א, טו, 27—29), זמרי ברענגט אום אלהן, בעשׂאס זון, און הרגעט אויס בעשׂאס גאַנצע משפּחה (מלכים א, טז, 8—12). יהוא ברענגט אום יהורמען און קוילעט אויס זיבציק זין אַחאָבֿס (מלכים ב, ט, 22—24). אויך אין דער מעשׂה־גדעון זאָלן זיין דערהרגעט גע־ווארן זיבעציק זין גדעונס, אָבער דעם יינגסטן, יותמען, גליקט אָפּ אַנטרונען צו ווערן. אויך אין אַרמישער אויפֿשריפֿט פֿונעם 8טן י"ה פֿ"ק וואָס עס האָט געשטעלט אַ קיניג בר רכב פֿאַר זיין פֿאָטער פּנמו ווערט דערציילט, אַז בייַ אַ דינאַסטישער איבערקערענישׂ זיינען אומגעבראַכט געוואָרן זיבעציק ברידער. (M. Lidzbarski, Handbuch der nordsemitischen Epigraphik, p. 442).

אויב אין דער לעצטער גדעון־דערציילונג האָבן מיר באַגעגנט דעם גע־דאַנק, אַז מענטשלעכע מלוכה מיט געטלעכער מלוכה קאָנען ניט זיין איינס, קומט אין דער יותם־פֿאַבל צום אויסדרוק דער שפּאָט איבער קיניגטום בכלל: געבוירענע מלכים זיינען נאָר די, וואָס טויגן צו גאָרנישט חוץ אָנצוטון שאָדן. די דאָזיקע פֿאַבל איז לכתּחילה געווען אַ ליטעראַרישע איינס פֿאַר זיך און ערשט שפּעטער האָט דער דערציילער פֿון דער מעשׂה־אֲבֵימלֶך זי אַרײַנגענע־מען און צוגעפּאַסט צו זיינע צוועקן. יותם וויל דאָך נאָר וואָרענען די בעלי־שכם קעגן דעם נייַעם מלך און זיי אָנווײַזן אויף דער עוולה, וועלכע זיי באַגייען קעגן זיין פֿאָטערס הויז. אין מלכים ב, יד 9 האָבן מיר נאָך אַ געוויקסן־פֿאַבל, וועלכע איז אויך געווענדט צו פּאָליטישע צילן, וועלכע האָט אָבער פֿאַר זיך אַליין אַ גאַנץ אַנדערן זינען. ווען דער מלך פֿון יהודה האָט איין מאָל אַרויסגעפֿאָדערט צום קאַמף דעם מלך פֿון ישׂראל, זאָל דער לעצטער האָבן אים געענטפֿערט מיט דער פֿאַבל, ווי אַזוי דער דאָרן האָט זיך געוואָלט משדך זיין מיטן צעדערבוים. דער זינען פֿון דער דאָזיקער פֿאַבל אין דעם צוזאַמענהאַנג איז, אַז דער מענטש פֿון געמיינעם יחוס זאָל זיך ניט דערוועגן צו הייבן זיינע אויגן צום רייכן און שטאַרקן, ווייל ער וועט האָבן אַ ביטערן סוף. דער מלך פֿון ישׂראל האָט מיט דעם משל געמיינט אָנצושטעקן דעם שוואַכן מלך פֿון יהודה. די פֿאַבל פֿאַר זיך אַליין האָט אָבער גאָרנישט צו טאָן מיט אַן אַרויספֿאָדערונג צו מלחמה, זי האָט שוין פֿריִער געלעבט אין דעם פּאָלקסמויל, פונקט ווי די יותם־פֿאַבל.

די געוויקסן־פֿאַבל איז געווען אַ זייער פֿאַרשפּרייטער ליטעראַרישער מין אין מזרח און אין מערב. צו דער יותם־פֿאַבל שטייט זייער נאָענט אַן אַרמע־נישע פֿאַבל, וועלכע רעדט אויך וועגן דעם, ווער פֿון די ביימער איז מער ראוי צו זיין מלך: אין דעם נוסח ווערט אָפּגעגעבן די בכורה דער טייטל־פּאַלמע. די אַלט־אַרמישע טעקסטן פֿון דעם ספֿר אחיקר האָבן אַ וויכוח צווישן דעם דאָרן און דעם מילגרוימבוים, אין דער בבלישער ליטעראַטור געפֿינט זיך

אַ וויכוח צווישן דער טייטל-כאַלמע און דעם טאַמאַריסק. אַ פּראַגמענט פֿון קאַלימאַכוס האָט אַ וויכוח צווישן לאָרבערבוים און אייבירטבוים. אין דער גריכישער און אין דער בבלישער פּאָבל פּרווון די ביימער אונטערצושטרייכן צווייערליי מעלות: זייער נוצן פּאַר די מענטשן און זייער פֿונקציע אין דעם קולט פון די געטער. אַזוי איז אויך אין דער יותם-פּאָבל דער נוצן, וועלכע די פּלאַנצן ברענגען גאָט און מענטשן, אַ גרונד אויף אָפּצוזאָגן זיך פֿון דער מלוכה. אויך אין דער עגיפּטישער, נאַבאַטעישער און פּערסישער ליטעראַטור זיינען פּאַראַן אַזעלכע געוויקסן-פּאָבלען.

צום סוף פֿון דער אַבימלך-געשיכטע וועלן פּאַרקערפּערט דער מאָטיוו פֿון באַהאַרצטקייט און פּעסטן מוט. נאָך זיינע צוויי נצחונות איבער שכם קצמפּט אַבימלך נאָך אַ דריטן קאַמף תּבץ, און אין דעם דאָזיקן קאַמף גלעפּינט ער זיין סוף (ט, 50—55). פֿונקט ווי שאול, וואָס לויט איין מסורה בעט ער זיין וואָפֿן-טרעגער, ער זאָל אים אומברענגען (שמואל א, לא, 4), און לויט אַ צווייטער מסורה דערשטעכט אים אַן עמלקי, וואָס שאול האָט אים וועגן דעם געבעטן (שמואל ב, א, 8—10), — אַזוי בעט אויך אַבימלך זיין וואָפֿן-טרעגער, ער זאָל אים טייטן מיט זיין שווערד, כדי מען זאָל ניט זאָגן „אַ פֿרוי האָט אים אומגעבראַכט". אין די לעצטע צוויי פּסוקים פֿון דער מעשׂה-אַבימלך (ט, 55—57) פּאַרמולירט דער דערציילער דעם רעליגיעזן זינען פֿון דער דאָזיקער דערציילונג: דער פֿריצייטיקער טויט פֿון אַבימלכן און דער אונטערגאַנג פֿון די מענער פֿון שכם זיינען אַ נויטוועניקער פּועל-יוצא פֿון זייערע בייזע מעשׂים.

אין דער יפֿתח-דערציילונג (יא) וועלן געשילדערט אַ זייער אינטערעסאַנטער מאָטיוו: אַ מאַן פֿון אַ נידעריקן יחוס וועלן פּאַרטריבן פֿון זיין שטאַם און ער וועלן אַ פּירער פֿון נאָך אַזעלכע אַרויסגעשטויסענע און אָרעמע ווי ער (אנשים ריקים). ער באַקומט אַ שם פֿון אַ גיבור און אין צייטן פֿון נויט העלפֿט ער זיין שטאַם. אין דער דאָזיקער מעשׂה האָבן מיר נאָר קאָנטורן פֿון אַ דערציילונג, דערפּאַר וועלן אָבער דער זעלביקער מאָטיוו פֿולקום אַנטוויקלט אין דער מעשׂה פֿון שאולן מיט דודן. וען דוד אַנטלויפֿט, געיאָגט פֿון שאולן, אין דער פּעסטונג עדולם, פּאַרזאַמלען זיך אַרום אים פּיר הונדערט אומצופֿרידענע און אין נויט געקומענע. מיט זיי מאַכט דוד זיינע קריגסאָנפּאַלן און העלפֿט דורך זיין העלדישקייט פּאַרשיידענע שטעט אין יהודה, וועלכע וועלן באַדריקט פֿון די פּלשתּים. יפֿתח וועלן צום שופֿט פֿון גלעד, דוד צום מלך פֿון ישׂראל.

די דערציילונג וועגן דעם טויט יפֿתחס טאָכטער איז לכתחילה געווען זעלבשטענדיק און ערשט שפּעטער אַריבערגעטראָגן געוואָרן אויף יפֿתחן. דער היפּטמאָטיוו פֿון דער דאָזיקער דערציילונג, וואָס באַשטייט דערין, אַז אַ מענטש טוט אין זיין נויט אַ נדר צו ברענגען אַ קרבן די לעבעדיקע באַשעפֿענישׂ, וואָס וועט אים צו ערשט באַגעגענען, וועלן ער וועט קומען אַהיים בשלום, און עס לאָזט זיך אויס, אַז עס לויפֿט באַלד ווי ער קומט אַנטקעגן מיט שׂמחה זיין אייגן קינד, — איז זייער באַקאַנט פֿון פּאַרשיידענע דערציילונגען און מעשׂיות,

באַזונדערס פֿון די גריכישע. נאָענט קרוֹבֿיש מיט אונדזערער איז די דערציילונג וועגן מאַנדראָס, וועלכער טוט דעם זעלביקן נדר וואָס יפֿתח: ווען ער קערט זיך אום צוריק פֿון קריג, טרעפֿט ער זײַן אייגענעם זון, וועלכער פֿײַערט זײַן נצחון. אפֿשר זאָל די דערציילונג וועגן יפֿתחס טאָכטער דינען ווי אַ דערקלערונג פֿאַר יערלעכע פֿײַערונגען וועלכע זײַנען פֿאַרבונדן געווען מיט קלאָגן און וויינען פֿון די יידישע טעכטער. צי זיי האָבן דערבײַ באַקלאָגט דעם טויט פֿון אַ וועגעטאַציע-גאָט — דאָס איז אויפֿן סמך פֿון אונדזער תּנך-נוסח אום. מעגלעך צו וויסן. יפֿתחס טאָכטער וויזט ארויס אַן אומגעווויינטלעכע איבער-געגעבנקייט צו איר פֿאָטער. פונקט ווי אַבֿרהם איז געטרײַ צו גאָט, בעת ער איז גרייט צו ברענגען זײַן איינציקן זון פֿאַר אַ קרבן, אַזוי גיט יפֿתח אַ בײַשפּיל פֿון געטרײַשאַפֿט צו אַ געגעבענעם נדר.

די שמשון-דערציילונגען וועלן אַרײַנגעפֿירט דורך דער מעשׂה וועגן דער קינדהייט פֿונעם העלד (יג). שמשון וועלט שוין אין מוטערלײַב באַשטימט צו זײַן אויפֿגאָבע צו ראַטעווען ישׂראל פֿון די פּלישתים. דעם דאָזיקן מאָטיוו געפֿינען מיר אויך אין ירמיהוס באַרופֿונג (ירמיה א, 5) און אין אַליין-שילדערונג פֿון ישעיה דעם צווייטן, וווּ עס הייסט: „גאָט האָט מיך באַרופֿן פֿון מוטערלײַב, האָט מיט מײַן נאָמען מיך גערופֿן פֿון מײַן מוטערס שויס“ (ישעיה מט, 1), — „איצט אָבער זאָגט גאָט, וועלכער האָט מיך געשאַפֿן פֿון דעם מוטערלײַב צו זײַן זײַן קנעכט“... (ישעיה מט, 5). אין תּהלים ק, 3 — 4 געפֿינט זיך דער זעלביקער מאָטיוו. אויך די בבלישע לײַטעראַטור פֿאַרמאָגט דעם דאָזיקן מאָטיוו: אין אָנהייב פֿון אַשורבאַניפּאַלס באַריכטן זאָגט דער קיניג וועגן זיך: „איך בין אַשורבאַניפּאַל... וועלכן די געטער אַשור און סין... האָבן באַרופֿן פֿון אייביק אָן צו קיניג-הערשאַפֿט און אים שוין אין מוטערלײַב געשאַפֿן צו זײַן אַ פּאַסטעך פֿון אַשור“. אינעם באַריכט פֿונעם קיניג נאַבונאַהיד הייסט עס: „איך בין נאַבונאַהיד, דער גרויסער קיניג ...וועלכן [די געטער] סין און נערגאַל האָבן באַשטימט שוין אין מוטערלײַב צו קיניג-הערשאַפֿט“.

אין דער דאָזיקער באַרופֿונג-דערציילונג פֿון שמשונען וויזט זיך נאָך אַ צווייטער, אין תּנך באַלײַבטער מאָטיוו: דער העלד ווערט געבוירן דער מוטער נאָך אַ לאַנגער אומפֿרוכפּעריקייט. די דערציילונגען פֿון די אָבֿות און די דערציילונג פֿון שמואלס געבורט האָבן דעם זעלביקן מאָטיוו.

אין די שמשון-דערציילונגען געפֿינען מיר אַ מאָטיוו, וועלכן מיר באַגעגענען ווידער אין מעשׂהלעך און דערציילונגען פֿון אַלטער און נײַער צײַט: דער מאָטיוו וועגן דער קראַפֿט אין די האָר. אין אונדזערע דערציילונגען אָבער איז דער דאָזיקער מאָטיוו דורכויס רעליגיעז באַפֿאַרבט: אָן גאָטס הילף קען די דאָזיקע קראַפֿט ניט ווירקן. די לאַנגע האָר בײַ שמשונען זײַנען נאָר אַן אויסווייניקסטער צייכן פֿון דער מאַכט, וועלכע גאָט גיט אים. ער גופֿא איז אויך איבערגעצײַגט דערפֿון, וויל גאָטס נזיר בין איך פֿונעם מוטערלײַב אָן“.

שמשון צערייסט דעם לייב, וועו גאָטס גייסט האָט אים „דורכגעדרונגען" (ותצלח יד, 6). וועו ער האָט אין אַשקלון אומגעבראַכט דרייסיק פּלשתים, כּדי ער זאָל קענען גיבן דרייסיק קלײדער די חתונה-גסטן, וועלכע האָבן באַשיידט זיין רעטעניש, איז אויך מיט אים געווען גאָטס בייַשטאַנד, — עס הייסט דאָרט ווידער: „ותצלח עליו רוח יי" (יד, 19). וועו גאָטס גייסט קומט איבער שמשונען (טו, 14, ווידער אויסגעדריקט אין דער זעלביקער פּאָרמולע), דעמאָלט קאָן ער צעריסן די שטריק, מיט וועלכע מען האָט אים געבונדן זיינע אָרעמס „ווי פּאָדעם פון פּלאַקס, וועלכע זיינען אָנגעברענט געוואָרן פון פּייַער", — און קען דערהרגען טויזנט מענטשן מיט אַ קינבאַק פון אַן אייזל (טו, 15); שמשון איז זיך קלאָר דעריבער, אַז דער דאָזיקער נצחון שטאַמט פון גאָטס בייַשטאַנד. אין דעם זינען הייבט ער אויך אָן זיין תּפילה וועגן שטילן זיין דאָרשט (טו, 18): „און ער איז געווען זייער דאָרשטיק און ער האָט געפּוסן צו גאָט און האָט געזאָגט: דו האָסט געגעבן דורך דער האַנט פון דיין קנעכט דעם דאָזיקן גרויסן נצחון און איצט זאָל איך שטאַרבן פון דאָרשט און קומען אין דער האַנט פון די ערלים?"

אין דער מעשׂה-דלילה קומט באַזונדערס שטאַרק צום אויסדרוק, אַז דער מאָטיוו פון דער קראַפט אין די האָר איז דורכגענומען מיט אַ רעליגיעזער שטימונג. נאָך דעם וויַ מען האָט שמשונען אָפּגעשניטן זיין האָר און ער האָט ווידער געוואָלט אַרויסגיין קעגן די פּלשתים, — באַמערקט דער דערציילער (טז, 20): „ער האָט אָבער ניט געוווסט, אַז גאָט האָט אים פֿאַרלאָזן". אין דער תּפיסה האָט זיין האָר ווידער אָנגעהויבן צו וואַקסן, — אָבער איידער ער טוט אָפּ זיין לעצטע מעשׂה-גבורה, רופט ער צו גאָט (טז, 28): „אָ גאָט, דערמאָן זיך אין מיר און שטאַרק מיך נאָך דאָס מאָל, אָ גאָט, כּדי איך זאָל נעמען נקמה אין די פּלשתים פֿאַר איינס פון מיַינע צוויי אויגן". אַז דער דאָזיקער אינטערנאַציאָנאַלער מאָטיוו האָט אין די שמשון-דערציילונגען אָנגענומען אַ בפירוש רעליגיעזן כאַראַקטער, איז אַווי קלאָר, אַז קיין אַנדער מיינונג קאָן גאָר ניט געמאָלט זיין.

פּיל חשובע פּאַרשער וויַלן אין דער מעשׂה פון שמשונס קינדהייט זען אַ פּיל שפּעטערע שאַפונג, וועלכע געהער בעצם ניט צו די לכתחילהדיקע דערציילונגען וועגן שמשונען. דאָס איז אָבער ניט ריכטיק. דער מאָטיוו פון די שמשון-דערציילונגען קאָן דאָך אַזוי פֿאַרמולירט ווערן: איין מאָל איז גע-ווארן פון גאָט באַשטימט נאָך אין מוטערלייב, אַז ער זאָל באַפרייען זיין שבט פון אונטערדריקונג. ער איז אַ נאַטורמענטש מיט לאַנגע האָר, פול מיט אום-געווייַנטלעכער קראַפט, ער ווערט אָבער באַזיגט פון אַ פרוי. דעם זעלביקן מאָטיוו געפֿינען מיר אויך אין עפּיזאָד פון דעם גילגאַמעש-עפּאָס, פֿאַרשטייט זיך אין אַן אַנדער אויספֿורעמונג פון דעם שטאָף. ענגידו ווערט געשאַפן אויפן באַפעל פון די געטער דורך דער געטין אַרורו, כּדי צו באַפרייען פון גילגא-מעשׂ שווערן יאָך די איינוווינער פון ארך. ער טראָגט לאַנגע האָר ווי אַ פרוי

פֿיטערט זיך צוזאַמען מיט חיות און בהמות, טרינקט מיט זיי צוזאַמען וואַסער; ער איז אַ נאַטורמענטש פֿון אומגעוויינטלעכער קראַפֿט, ווערט אָבער באַזיגט דורך דער שיינקייט פֿון אַ זונה, נאָר זי איז בפוה צו מאַכן פֿון דעם נאַטורמענטש אַ קולטורמענטש און מיט איר קומט ער פֿון פֿעלד אין שטאָט אַרײַן. אין דעם גילגאַמעש-עפּאָס ווערט ווענגן דער באַשאַפֿונג פֿון ענגידו און ווענן זײַן באַרופֿונג דערציילט נאָר אין אַ פּאָר שורות, אין די שמשון-דערציילונגען איז דער דאָזיקער מאָטיוו אויספֿירלעכער געשילדערט, — ער געהער דעריבער צום לכתחילהדיקן באַשטאַנד פֿון די דערציילונגען.

דאָס ערשטע (יד) וואָס מיר הערן פֿון דעם אויסגעוואַקסענעם שמשונען איז, אַז ער גייט קיין תמנה און דאָרט האָט ער חתונה מיט אַ פֿלשתישער פֿרוי. זיבן טעג פֿײַערט מען די חתונה און דערנאָך גייט ער אַליין צוריק אין הויז פֿון זײַנע עלטערן. די פֿרוי אָבער בלײַבט בײַ אירע עלטערן און מען מאַכט זי חתונה מיט אַן אַנדער מאַן. און ווען שמשון איז אין אַ שטיקל צײַט געקומען צוריק מיט אַ ציגעלע צו זײַן פֿרוי, דערוויסט ער זיך וואָס עס איז געשען. זײַן שוויער ווילּ אים געבן זײַן שענערע יינגערע טאָכטער אָנשטאָט דער עלטערער. שמשון אָבער באַשלוסט פֿאַר פּעס צו נעמען נקמה פֿון די פֿלשתים (טו, 1—3). אין אונדזער דערציילונג שטייט גאָרניט ווענן דעם, אַז שמשון האָט זײַן פֿרוי פֿאַרלאָזן ווענן זײַן קאָנפֿליקט מיט די חתונה-געסט, ווי אייניקע ווילן דערקלערן דעם אָרט און געבן דעריבער געראטע שמשונס שווער. אין דער דאָזיקער דערציילונג דערוויסן מיר זיך ווענן אַ באַזונדער זיווג-פּאָרם: אַ צוזאַמענלעבן, ווען די פֿרוי ווויינט ניט ווי געווויינטלעך בײַ איר מאַן, נאָר בלײַבט ווויינען בײַ אירע עלטערן. אין דער זאַמלונג פֿון די אַלט-אַשורישע געזעצן פֿון 16טן י"ה פ"ק געפֿינען מיר אייניקע פּאַראַגראַפֿן, וועלכע ריידן פֿון אזא פֿאָרם פֿון צוזאַמענלעבן צווישן מאַן און פֿרוי. יעדער פֿון די דאָזיקע פּאַראַגראַפֿן הייבט זיך אָן מיט דער פֿאָרמולע: „ווען אַ פֿרוי ווויינט אין דעם הויז פֿון איר פֿאָטער...". אַזוי למשל הייסט עס אין אַיין פּאַראַגראַף (§ 32): „ווען אַ פֿרוי ווויינט אין דעם הויז פֿון איר פֿאָטער, איז אָבער געוואָרן געגעבן צוזאַמען מיט איר נדן (צו אַ מאַן), צי זי איז געוואָרן אין הויז פֿון איר שוויער, צי זי איז ניט געגומען געוואָרן, טראָגט זי דאָך צוזאַמען מיט איר מאַן אַחריות, שולד און שטראָף". שמשון קעמפֿט אַזוי אַרום פֿאַר אַ געלעכטער זאַך.

אין דער דאָזיקער תמנה-געשיכטע שיינט דורך דער מאָטיוו, וועלכער איז אונדז באַקאַנט פֿון דער דערציילונג ווענן יעקבס חתונה האָבן צו ערשט מיט לאהן און דערנאָך מיט רחל'ן.

שמשון קעמפֿט מיט די פֿלשתים צוליב דער טאָכטער פֿונעם תמני — דעם דאָזיקן מאָטיוו פֿון קאַמף צוליב אַ פֿרוי געפֿינען מיר ווידער אין דער גבֿעה-דערציילונג, ווו עס ווערט געפֿירט אַ קריג צוליב אַ קעפּסוויב, וועלכע איז געוואָרן געשענדט צו טויט (יט — כ).

אין אונדזערע דערציילונגען פֿירט שמשון אַ קאַמף קעגן די פּלשתּים בעצם פֿון וועגן זײַן אייגענער עוולה און ניט כּדי צו העלפֿן זײַן פֿאָלק. פֿאַרקערט, די מענער פֿון יהודה זײַנען אפֿילו גרייט געווען אַרויסצוגעבן אים צו די פּלשתּים, כּדי זיך צו פֿאַרשאַפֿן רו פֿון זיי (טו, 9 – 13). אָבער דער שרײַבער פֿון די דאָזיקע דערציילונגען זעט אין שמשונס אויפֿטוען און אין זייערע רעזולטאַטן נאָר די השגחת הבורא, ווײַל גאָטס וועגן זײַנען פֿאַרהוילן. וועגן שמשונס עלטערן זאָגן זיך אַרויס קעגן זײַן שידוך מיט דער פּלשתּישער פֿרוי, באַמערקט דער דערציילער (יד, 4): „זײַן פֿאָטער אָבער אָבער און זײַן מוטער האָבן נישט געווּסט, אַז דאָס איז פֿון גאָט, ווײַל ער האָט געזוכט אַן אויסרייד בײַ די פּלשתּים. צו יענער צײַט האָבן די פּלשתּים געהערשט איבער ישׂראל". דורך דעם דאָזיקן געדאַנק דערהייבט דער דערציילער דעם פּלומרשט סעקונדערן מאָטיוו צום הויפּטמאָטיוו פֿון די שמשון־דערציילונגען. עס קען זיך דאָך אויסווײַזן, אַז דער מאָטיוו פֿון דעם נצחון פֿון דער פֿרוי אַפֿילו איבער דעם שטאַרקסטן מאַן איז דער הויפּטמאָטיוו פֿון די תמנה־ און דלילה־דערציילונגען. די נצחונות פֿון די פֿרויען איבער שמשונען זײַנען אָבער נאָר אַ געלעגנהייט, כּדי שמשון זאָל ברענגען מפּלות די פּלשתּים.

אין שמשונס נצחון איבער די פּלשתּים קומט נאָך צום אויסדרוק דער מאָטיוו פֿון דעם נצחון פֿון דעם נאַטורמענטש איבער דעם קולטורמענטש, — פֿונקט אַזוי ווי אין דודס נצחון איבער גלית און אין ענגידוס נצחון איבער דעם יעגער אין דעם גילגאַמעש־עפּאָס, — ווײַל שמשון האָלט אָפּ אַלע זײַנע נצחונות אַן אַ שום מיטל פֿון דער קולטור: דעם לייב צעריסט ער מיט דער האַנט, זײַנע פֿײַנט דערהרגעט ער מיט אַ קינבאַק פֿון אַן אייזל אאז"ו...

און לסוף איז נאָך צו באַמערקן, אַז די דלילה־דערציילונג איז ענלעך צו די אַנדערע שמשון־דערציילונגען ניט נאָר דורך דעם הויפּטמאָטיוו, נאָר ז׳ האָט אויך סעקונדערע מאָטיוון, וועלכע זײַנען פֿאַראַן אין די אַנדערע: זי האָט דעם מאָטיוו פֿון דעם אַרויסגעבענעם סוד, אַזוי ווי די געשיכטע פֿון שמשונס חתונה, און דעם מאָטיוו פֿון דעם אומנוציקן בינדן מיט שטריק ווי די דערציילונג פֿון דעם ק מף בײַ לחי.

אין דער דערציילונג פֿון מיכיהו און זײַן בית אלהים (יז–יח) איז דער מאַרש פֿון די בני־דן צו נײַע באַצווינגונגען נאָר אַ סעקונדערער מאָטיוו, אַקעגן איז דער הויפּטמאָטיוו דער רויב פֿון די הייליקע קולט־חפּצים. דער דאָזיקער מאָטיוו און זײַן אויספֿורעמונג אין שטאָף איז ענלעך צו דעם מאָטיוו און צו דער אויספֿורעמונג אין דער דערציילונג פֿון יעקבס אַנטלויפֿן פֿון לבנן, וואָס דעמאָלט האָט רחל מיטגענומען לבנס געצנבילדער (תרפֿים). מיכיהו און זײַנע לײַט, ווי לבן און די זײַניקע, יאָגן נאָך די רויבער, דערייאָגן זיי און טענען זיך מיט זיי אויס, מוזן אָבער זיך אומקערן צוריק מיט גאָרנישט.

אין דער דערציילונג פֿון דער מעשׂה־נבֿלה אין גבֿעה (יט) ווערט געשילדערט

דערט דער מאָטיוו פֿון פֿאַרשוועכטער הכנסת-אורחים. דער מאָטיוו און די אויספֿורעמונג גייען פּאַראַלעל מיט דער מעשה-סדום. דער לוי קומט אין אָוונט אין דער באַגלייטונג פֿון זײַן דינער און זײַן פּילגש קיין גבֿעה אין בנימין און וויל, ווי די צוויי מלאכים אין סדום, איבערנעכטיקן אויפֿן פֿרײַען פּלאַץ פֿון דער שטאָט. אָבער אַ זקן, אַן אײַנגעוואַנדערטער פֿון אפֿרים, האָט זיי פֿאַר-בעטן צו זיך אויף נאַכטלעגער, פּונקט ווי דער אײַנגעוואַנדערטער לוט האָט פֿאַרבעטן די מלאכים. נאָך לאַנג בעטן גייען זיי אַרײַן אין זײַן הויז, אַזוי ווי די מלאכים אין לוטס הויז. זיי האָבן זיך געוואַשן די פֿיס און געגעסן און געטרונקען, ווי די מלאכים בײַ לוטן. דערווײַל אָבער האָבן די אײַנוווינער פֿון גבֿעה אַרומגערינגלט דאָס הויז פֿונעם אַלטן מאַן און האָבן פֿאַרלאַנגט, אַז מען זאָל זיי אַרויסגעבן דעם לוי, ווי די לײַט פֿון סדום האָבן געפֿאָדערט, מען זאָל זיי אַרויסגעבן די מלאכים. דער אַלטער מאַן גייט אַרויס צו די לײַט פֿון זײַן שטאָט, ווי לוט צו די לײַט פֿון סדום און באָט זיי אָן צו געבן זײַן טאָכטער די בתולה און דאָס קעפּסווײַב פֿון דעם לוי, בכן צוויי פֿרויען אָנשטאָט דעם לוי, פּונקט ווי לוט האָט אָנגעבאָטן די אײַנוווינער פֿון סדום צו געבן זײַנע צוויי טעכטער אָנשטאָט די צוויי מלאכים. די לײַט פֿון גבֿעה ווילן אָבער ניט וויסן פֿון די צוויי פֿרויען, פּונקט אַזוי ווי די אַנשי-סדום האָבן ניט געוואָלט וויסן פֿון לוטס פֿאָרשלאָג. אַזוי ווײַט זײַנען פּאַראַ-לעל די ביידע דערציילונגען וועגן דער פֿאַרשוועכטער הכנסת-אורחים. די אײַנ-וווינער פֿון גבֿעה ווערן געשטראָפֿט פֿאַר זייערע מעשים, פּונקט ווי די אײַנוווינער פֿון סדום; און פּונקט ווי אין דער מעשה-סדום (און אויך אין דער מעשה פֿון מבול), אַזוי בלײַבט אויך אין דער מעשה-גבֿעה אַ לעבעדיקער רעשט: דאָ קומט אַזוי אַרום צום אויסדרוק דער מאָטיוו פֿונעם „שאָר ישובֿ", וואָס מיט אים טרייסטן באַזונדערס די נבֿיאים. ניט די גאַנצע זינדיקע עדה גייט אונטער, אין יעדער עדה בלײַבט אַ געזונטער קערן, וואָס פֿון דעם בליט אויף אַ נײַ לעבן.

די שילדערונג פֿון דעם קאַמף בײַ גבֿעה (כ) איז זייער ענלעך צו דער שילדערונג פֿונעם קאַמף בײַ עי אין ספֿר יהושע (ז—ח).

די מעשה-גבֿעה ענדיקט זיך מיט צוויי דערציילונגען וועגן פֿרויענרויב (כא), וועלכע האָבן לכתח לה זיכער עקסיסטירט פֿאַר זיך: איין מאָל ווערט אָט דער מאָטיוו פֿאַרקערפּערט אין אַ שטראָף-עקספּעדיציע קעגן יבֿש גלעד, דערבײַ בלײַבן לעבן נאָר פֿיר הונדערט יונגע פֿרויען, וועלכע מען נעמט גע-פֿאַנגען; דאָס צווייטע מאָל (כא, 15 — 25) ווערן גערויבט די פֿרויען בעת אַ פֿײַערונג אין שילו. גראָד די לעצטע שילדערונג דערמאָנט אין דעם רויב פֿון די סאַבינערינס: אויך בײַ דער געלעגנהייט פֿון אַ פֿײַערונג האָבן זיך די אומבאַווײַבטע רוימער פֿאַרשאַפֿט ווײַבער.

אַזוי אַרום האָבן מיר געזען, ווי רײַך אין מאָטיוון עס איז דאָס ספֿר שופֿטים אויסער דעם הויפּטמאָטיוו פֿון העלדישקייט. די דאָזיקע מאָטיוון און זייער אויספֿורעמונג אין שטאָף האָבן ניט זעלטן פּאַראַלעלן אין די אַנדע-רע דערציילונגען פֿון תנך.

## לִיטעראַטור:

1) Hugo Gressman, Die Anfänge Israels. Göttingen 1922.

2) P. Jensen, Das Gilgamesch-Epos in der Weltliteratur, Bd. I. Strassburg 1906

3) H. Gunkel, Reden und Aufsätze. Göttingen 1913.

4) K. Budde, Die Bücher Richter und Samuel. Giessen 1890.

5) O. Eissfeldt, Die Quellen des Richterbuches. Leipzig 1925.

6) M. Sister, Die Typen der prophetischen Visionen in der Bibel (MGWJ, 78. Jahrgang, 1934).

7) H. Jahnow, Das hebräische Leichenlied im Rahmen der Völkerdichtung. Giessen 1923.

8) E. Ebeling, Die babylonische Fabel und ihre Bedeutung für die Literaturgeschichte. Leipzig 1927.

9) H. Gunkel, Das Märchen im A. T. Tübingen 1917.

10) D. H. Müller, Ezechiel-Studien. 19 4.

11) A. F. Puukko, Die altassyrischen und hethitischen Gesetze und das AT. (Studia orientalia I, Helsingfors 1925).

# אַנדערש־גלייביקע ווי מכשפֿים

פֿון מתתיהו מיזיש (פּרעמיסלע—וואַרשע)

## I. דער בילבול פֿון כישוף אַנטקעגן יִדן

### א

יִדן פֿלעגן אין פֿרִיערדיקע צִיטן אינעם אַלטן מלכות פּוילן־ליטע נישט וויניק צו לַיִדן וועגן דעם בילבול, אַז זיי זענען כישוף־מאַכערס און ברענגען שאָדנס דורך זייערע מאַגישע מעשׂים צו זייער נישט־יִדישער סבֿיבֿה. מיר געפֿינען דאָ אַ סך פֿאַלן פֿון רדיפֿות און פּראָפּאַגאַנדע פֿון שׂינאה קעגן יִדן מחמת דעם פֿאַרווורף פֿון שוואַרצער קונסט.

אינעם יאָר 1556 האָט אַ גרעק (אַ פּראַוואָסלאַווענער) מודיע געווען דעם סכיסמאַטישן (פּראַוואָסלאַווענעם) סאָבאָר, אַז דער יִד יצחק איז אַ כישוף־מאַכער,— אַזוי דערציילט אונדז אַן אַלטער טעקסט. די אָנקלאָגן פֿון דעם מין לִגבי יִדן זענען געווען אין יענע צִיטן אַ סך. מיר ווייסן, אַז אינעם יאָר 1671 האָבן זיך די לִיטווישע יִדן באַקלאָגט פֿאַרן קיניג מיכאַל ווישניאָווועצקי, אַז ס׳האָבן זיך באַוויזן פֿאַרשיידענע כישופֿים, די הַיזער ווערן באַשריבן מיט פֿאַרשיידענע צייכנס און דאָס פּראָסטע קריסטלעכע פֿאָלק איז חושד, אַז דאָס טוען די יִדן און שטעכן זיי אויף טויט, אָן גערִיכט, אָן באַווִיזן.[1]

דאָס אָפּשטויסן דעם בילבול פֿון כישוף האָט יִדן געקאָסט אַ סך געלט אינעם אַלטן פּוילן־ליטע. אינעם פּנקס דליטא, וואָס דובנאָוו האָט אַרויס־געגעבן, ווערן דערמאָנט עטלעכע מאָל הוצאות וועגן בילבול צוליב דעם חשד פֿון כישוף. אַזוי אין יאָר 1637 (סימן ש״ז), ווי אויך אינעם יאָר 1647 (סימן ת״מ). אינעם יאָר 1681 ווערט דער בילבול פֿון כישוף דערמאָנט ווי איינע פֿון די סיבות, וואָס האָבן גורם געווען צו הוצאות, וועלכע זענען דעמאָלט געווען פֿונאַנדערגעטיילט צווישן די יִדן פֿון פּוילן און די יִדן פֿון ליטע.

די שׂונאי ישׂראל אין פּוילן האָבן טייל מאָל קאָמבינירט דעם בילבול פֿון ריטואַלן מאָרד מיטן בילבול פֿון כישוף. מאַרטשין טשעכאָוויטש שרִיבט אינעם סוף פֿונעם 16טן י״ה, אַז ער גלייבט אמת נישט, אַז אַלע יִדן באַדאַרפֿן האָבן בלוט צו עפּעס אַ רייניקונג, אָבער ער גלייבט, אַז טייל כישוף־מאַכערס באַדאַרפֿן האָבן מענטשנבלוט און אַזעלכע געפֿינען זיך אויך צווישן יִדן און

---

[1] Регесты и надписи. Сводъ матеріаловъ для исторіи евреевъ въ Россіи, С.-Петербургъ. 1899, I, 217 № 500; II, 121.

בײַ זײ זענען דאָ מער אַזעלכע ווי ערגעץ אַנדערש און זײ, די יידישע מכשפֿים, גלייבן, אַז די דאָזיקע לערע האָט אויסגעקלערט שלמה המלך, בשעת ער האָט באַשוווירן די שדים.[2]

טײל קריסטן אינעם אַלטן פוילן זענען געווען איבערגעצײגט, אַז יידן וואָס זענען זיך מוסר על קידוש-השם, פֿיל גאָר נישט קיין צער און קיין יסורים, ווײל זיי באַנוצן זיך מיט אַ פּישוף. אין אַ סליחה וועגן אַ יידּ וואָס איז געוואָרן פֿאַרברענט אינעם יאָר 1630 אין דער שטאָט פּרעמיסלע ווערט דער-צײלט, אַז מען האָט אים פֿריִער אָפּגעגאָלט אַלע זײַנע האָר פֿונעם קאָפּ און באָרד, ווײל די שׂונאי ישׂראל האָבן געקלערט, אַז דער יידּ איז זיך דערפֿאַר נישט מודה, הגם ער ווערט טאָרטורירט, ווײל ער האָט אַ פּישוף אין די האָר.[3]

ס׳איז אויך געווען פֿאַרשפּרייט אַן אַנדער מיינונג בנוגע די יידישע טאָרטורירטע, אַז דער שׂטן טראָגט אַריבער דעם גוף פֿונעם געפּײניקטן יידּ אויף זײַן שאָטן און דערפֿאַר פֿילט גאָר נישט דער יידּ קיין ווייטאָג און איז זיך טאַקע נישט מודה.[4]

די קריסטן אין פוילן האָבן טײל מאָל פֿאַלש אויסגעטײטשט יידישע מנהגים אינעם זינען פֿון פּישוף. דעם מנהג פֿון יידן זיך צו באַנוצן מיט פֿאַרשיידענע מיטלען, כדי אַ מעוברת וואָס שטאַרבט זאָל קומען צו קינד, האָבן געהאַלטן די נישט-יידישע שכנים אין פוילן פֿאַר אַ מאַגישן אַקט. דער בערנאַרדינער מאָנאַך טישקאָווסקי דערקלערט אינעם יאָר 1780, אַז שוואַנגערע יידישע ווײַבער גענוירן זייערע קינדער נאָכן טויט דורך פּישוף.[5]

דער בילבול פֿון פּישוף האָט טײל מאָל געפֿירט אינעם אַלטן מלכות פוילן-ליטע צו גאָר ביטערע רעזולטאַטן. אַלעקסאַנדער, דער גרויספֿירשט פֿון ליטע, האָט אין יאָר 1495 אַרויסגעטריבן די יידן אויס זײַן מלכות, ווײל זײַן ווײַב, די גרויספֿירשטין העלענע, האָט געהאַט אַ כּעס אויף יידן, אַז אַ דאַנק זייער פּישוף איז זי נישט פֿרוכפּעריק.[6]

## ב

דער בילבול פֿון פּישוף קעגן יידן איז נישט געווען קיין לאָקאַלע פּוילישׁ-ליטווישע ערשיינונג, נישט קיין ספּעציפּישע ערפֿינדונג פֿון די שׂונאי ישׂראל בײַ דער וויסלע און ניעמען.

---

2 Marcin Czechowicz, Odpis Jakóba z Bełżyc na Dialogi Marcina Czechowicza, na który zaś odpisał Jakóbowi Żydowi ten Marcin. Cf. Brückner, Dzieje literatury polskiej, p. 255, Warszawa 1921.

3 Mojżesz Schorr, Żydzi w Przemyślu, Lwów 1903, p. 253.

4 Tadeusz Czacki, O Żydach i Karaitach, 54.

5 Tyszkowski, Teatrum myśli przez siedmiu aktorów zagajone 1780. Cf. Czacki, O prawach litewskich i polskich, II 104.

6 Josef Meisel, Geschichte der Juden in Polen und Russland, I 107.

כּישוף-מאַכערײַ האָבן שוין אויפֿגעוואָרפֿן ייִדן די אַלטע קלאַסישע פֿעלקער. זיי האָבן געהאַלטן די ייִדישע מנהגים פֿאַר מאַגישע אַקטן. דער מדרש ברענגט, אַז אַ גוי האָט אָנגעוויזן ר׳ יוחנן בן זכאי, אַז די צערעמאָניעס, וואָס ייִדן טוען בײַ דער פּרה אדומה, זעען אויס ווי כּישוף (במדבר רבה פּי״ט, פּסיקתא רבתי פּרשת פּרה). די חכמים האָבן געוואָרנט די ייִדן טייל מאָל צו פֿאַרמײַדן מנהגים אין אַזעלכע פֿאַלן, ווו דער גוי קאָן זיי אויסטײַטשן פֿאַר כּישוף: בײַ בדיקת חמץ אין שכנותשאַפֿט מיט אַ גוי זאָל דער ייִד נישט בודק זײַן קיין חמץ אין אַ לאָך צווישן ביידע, וועגן דער סכּנה, אַז מען קאָן אים חושד זײַן, אַז ער כּישופֿט (פּסחים ח:).

ייִדישע כּישוף-מאַכערס ווערן דערמאָנט אין דער רוימישער ליטעראַטור. אַזוי בײַ יוווענאַליס (VI, 542). דער ראש-בית-הכּנסת, דער אַרכיסינאַגאָגוס אינעם רוימישן עגיפּטן ווערט אין דער שריפֿט פֿון פֿלאַוויוס וואָפּיסקוס באַצייכנט ווי „מאַטעמאַטיקער און האַרוספּעקס״, דאָס הייסט אַסטראָלאָג און וואָרזאָגער.[7]

די כּישוף-מאַכערס, די מאַגיער, האַלט פּליניוס, קומען אַרויס פֿון משה און יוחני (יאַננעס) און לאָטאַפּעס און די ייִדן.[8]

בײַ דעם גריכישן מחבר, דעם אַנטיקן היסטאָריקער פֿון פֿילאָסאָפֿיע דיאָגענעס לאַערציוס געפֿינען מיר פֿאַרקערט די מיינונג, אַז די ייִדן קומען אַרויס פֿון די מאַגיער.[9]

די לוויים ווי כּישוף-מאַכערס ברענגט סווידאַס אין זײַן גריכישן לעקסיקאָן. לויט טייל מחברים האָבן די גריכן אויס דעם העברעיִשן וואָרט „כּהן״ געשאַפֿן זייער וואָרט גאָעס וואָס איז טײַטש אַ כּישוף-מאַכער.[10]

די מופֿתים, וואָס ווערן דערציילט אין דער ביבל פֿון די ייִדן, האָבן די היידן אין דער קלאַסישער, גריכיש-רוימישער וועלט געהאַלטן פֿאַר אַ פּעולה פֿון כּישוף. מיר קאָנען דאָס פֿעסטשטעלן אין אַ סך מימרות אין דער גמרא און אין די מדרשים. די קריטישע באַמערקונגען פֿון דעם דאָזיקן אופֿן קענען די חכמים אַ סך מאָל אינעם מויל פֿון גאָר פֿאַרצײַטיקע געשטאַלטן. פּוטיפֿרע פֿרעגט יוספֿן: דו ווילסט ברענגען כּישוף קיין מצרים? (בראשית רבה פּרק פּ״ו), דאָס זעלבע פֿרעגן יוחנן און ממרא משהן (מנחות פּח.). פּרעה האָט געלאַכט פֿון משהן און געשפּאָט פֿון זײַן גאָט, מיינענדיק, אַז זײַנע מופֿתים זענען מעשה כּישוף (שמות רבה פּרק ט׳). די פּערסער האָבן געהאַלטן,

---

7 Flavius Vopiscus, Saturninus c. VIII (Historia Augusta, Lipsiae MDCCCLXV, II 209).

8 Plinius, Naturalis Historiae libri XXX 1.

9 Diogenes Laertius, Bioi philosophon, I 9 (prooimion).

10 Paul de Lagarde, Übersicht uber die Bildung der Nomina, 1889, p. 112.

דערציילט דער מדרש (אסתר רבה פרק ז'), אַז משה האָט געטאָן אַ שפּראָך, אַ לחש, איבער אַ שטעקן און געשפּאָלטן דעם ים, אַז שלמה האָט אויפֿגעבויט אַ בית-המקדש ווו ייִדן טוען כּישוף איידער זיי גייען אין מלחמה.

## ג

דאָס קריסטנטום האָט פֿון דער ערשטער מינוט אָן די ייִדן מצער געווען מיטן בילבול פֿון כּישוף. אין די אַקטן פֿון די אַפּאָסטאָלן (7, 13) ווערט דער-מאָנט אַ ייִד אין פּאַפֿאָס, וואָס האָט זיך אַנטקעגן געשטעלט פּאַולוסן ווי אַ כּישוף-מאַכער און פֿאַלשער נבֿיא.

אינעם פֿערטן יאָרהונדערט, דערציילט דער משומד יוסף, אַז בעת ער האָט געוואָלט בויען אַ קירך אין טבֿריא, האָבן די ייִדן געפּרוווט צו שטערן מיט כּישוף. ער האָט אויך פֿאַרשפּרייט די ידיעה, אַז דער דעמאָלטיקער נשׂיא, ר' הלל דער צווייטער, האָט אַראָפּגעפֿירט ערלעכע מאַטראָנעס פֿונעם גלײַכן וועג, אָבער אַ געוויסע קריסטלעכע פֿרוי האָט זיך געראַטעוועט פֿונעם נעץ פֿונעם ייִדישן נשׂיא און אַוועקגעשטויסן זײַן טײַוולאָנישן כּוח, מאַכנדיק דעם צייכן פֿון אַ צלם מיט איר האַנט.[11]

די קריסטלעכע לעגענדע פֿונעם מיטלעלטער ברענגט די ידיעה, אַז בעת דעם וויכּוח צווישן ייִדן און קריסטן פֿאַר קאָנסטאַנטין דעם גרויסן האָט איינער פֿון די חשובֿי ישׂראל, אַ מכשף מיטן נאָמען זמרי, געהרגעט אַן אָקס מיט אַ לחש.[12]

אין דער סיריש-ביזאַנטינישער לעגענדע וועגן טעאָפֿיל וואָס האָט זיך פֿאַרקויפֿט דעם שׂטן — דאָס אורבילד פֿון פֿאַוסט — ווערט דערמאָנט ווי זײַן פֿאַרפֿירער, וואָס האָט אים אַראָפּגעבראַכט פֿונעם רעכטן וועג — אַ ייִד אַ גרויסער מכשף.[13]

דער קריסטלעכער היסטאָריקער פּראָקאָפּיוס אינעם זעקסטן יאָרהונדערט איז מודיע, אַז טעאָדאַט דער קיניג פֿון די מזרח-גאָטן האָט געהאַט אַ ייִדישן כּישוף-מאַכער, וועלכער פֿלעגט אים העלפֿן אין דער נויט.[14]

אינעם מלכות פֿון די פֿראַנקן איז געוואָרן געהאַלטן פֿאַר אַ מכשף צדקיה דער דאָקטאָר פֿונעם קיניג קאַרל דעם פּליך.[15]

אין פֿראַנקרײַך האָט לודוויג דער הייליקער אינעם יאָר 1254 פֿאַרבאָטן די ייִדן, אַז זיי זאָלן זיך נישט פֿאַרנעמען נישט מיט קיין וואָכערײַ און נישט

---

11 Epiphanius, Adversus Haer., II 9, 12; 7, 8.

12 Disputatio Christianorum olim Romae habita coram Imperatore Constantino. Moguntiae 1544.

13 Samuel Kraus, Die Juden im byzantinischen Reiche, p. 85.

14 Procopius, De bello gothico, I 45.

15 Monumenta Germaniae, ed. Pertz, I 504, 589.

מיט קיין כּישוף[16], אין די יאָרן 1239—1270 איז געווען אויפֿגעהאַנגען אין סען דיע (St. Dié) אַ יִיד, ווײַל מען די מענטשן פֿון זײַן אמונה האָבן געהאַלטן פֿאַר אַ גרויסן כּישוף-מאַכער[17]. בוודאי איז דער דאָזיקער יִיד געווען עפּעס אַ חשובֿ, אַ מקובל גדול, ווײַל די יִידן האָבן פֿון אים שטאַרק געהאַלטן. די יִידן אין דער פֿראָוואַנס האָבן אין מיטל־עלטער מבֿטל געווען דעם מנהג פֿון כּשרן דעם אויוון פֿאַר פּסח, ווײַל די קריסטן האָבן זיי חושד געווען, אַז דאָס איז אַ מין כּישוף (אור זרוע ס׳ קמ״ב).

אין שפּאַניע פֿלעגן די קריסטן אינעם פֿערצנטן יאָרהונדערט פֿאַר־וואַרפֿן די יִידן, אַז זיי גיבן זיך אָפּ מיט השבעות פֿון שדים[18], אָבער די מלכים פֿלעגן זיי שיצן אַנטקעגן דעם דאָזיקן בילבול. אינעם קיניגרײַך אַראַגאָניע, אונטער דער הערשאַפֿט פֿון פּעדראָ דעם פֿערטן, האָט די אינקווי־זיציע באַשטראָפֿט מיט אַ גלײַכשטראָף אַ יִיד משה פֿון וואַלענסיע, פֿאַר דעם וואָס ער האָט זיך צוזאַמען מיט אַנדערע יִידן באַנוצט מיט כּישוף, כּדי אַרויסצוגעפֿינען אַ גנבֿ. אַזעלכע מעשׂים פֿאַרוואַרפֿט די קריסטלעכע רעליגיע, און דאָס איז דערפֿאַר אויך פֿאַרבאָטן פֿון דער יִידישער רעליגיע. דער קיניג האָט אָבער באַפֿרײַט דעם דאָזיקן יִידן פֿון אַ טײַל שטראָף.[19] אין יאָר 1388 האָט יאָהאַן דער ערשטער, דער יורש פּעדראָס, באַפֿרײַט דרײַ יִידן פֿון טערועל פֿון דער אָנקלאָג וועגן כּישוף. מען האָט זיי פֿאַרגעוואָרפֿן, אַז זיי האָבן געלייגט פֿעדעם בײַם אַרײַנגאַנג אין שול און אינעם שעכטהויז.[20] דער זעלבער קיניג האָט אין יאָר 1393 באַפֿרײַט אַ יִיד פֿון מאָוריוויעדראָ, ווײַל מען האָט אָנגע־קלאָגט, אַז ער האָט מיט כּישוף און מאַגישע קונצן גורם געווען די קראַנקייט פֿון אַ מיידל.[21]

אינעם יאָר 1189 האָט מען נישט דערלויבט די יִידן צו זײַן דערבײַ בײַ דער קרייצונג פֿונעם קיניג ריטשאַרד פֿון ענגלאַנד, ווײַל זיי זײַנען כּישוף־מאַכערס.[22]

---

16 Lauriére, Ordonnances des rois de France: „Judaei cessent ab usuris et blasphemiis, sortilegiis et characteribus".

17 Aronius, Regesten zur Geschichte der Juden in Deutschland und im Frankenlande, nr. 749, p. 316.

18 A. Ruby y Lluch, Documents per l'historia de la cultura castiliana mijeval. Barcelona 1908.

19 Fritz Baer, Die Juden im christlichen Spanien: Aragonien und Navarra, Berlin 1929, I 343.

20 ib. I 608.

21 ib. I 706.

22 Matthäus Paris monachus albanensis, Historia maior (ad annum 1189) „propter magicas artes".

אין איטאַליע האָט נאָך אין דער תקופה פֿון רענעסאַנס געבליט דער גלויבן בײַ די קריסטן, אַז יידן זענען עוסק אין כישוף. דער באַרימטער איטאַליענישער סאַטיריקער פּיעטראָ אַרעטינָ (1492—1557) דערמאָנט, אַז די זונות אין רוים לערנען זייער קונץ צו פֿאַרכאַפֿן הערצער פֿון טייל יידישע פֿרויען, וואָס אין זייערע הענט געפֿינען זיך פֿאַרשיידענע מינים כישוף. אויך אָרטענסיָ לאָדי דערציילט וועגן וווּנדערלעכע אויפֿטוען פֿון אַ יידישן מכשף.[23] דער גרויסער איטאַליענישער פּאָעט לאָדאָוויקָ אַריאָסטאָ האָט אַרײַנגעשטעלט אין זײַן קאָמעדיע „איל נעגראָמאַנטע“ (דער טויטן-באַשווערער) אַ יידישן עמיגראַנט אויס שפּאַניע, וואָס איז בכוח מיט זײַנע באַשווערונגען פֿינצטער צו מאַכן דעם טאָג, צו באַוועגן די ערד, זיך צו מאַכן פֿאַר אַ רואה-ואינו-נראה, מגולגל צו ווערן אין אַ חיה.[24] דער פּויפּס פּיוס דער פֿינפֿטער האָט מאָטיווירט דעם גירוש פֿון יידן אויס אַלע שטעט פֿונעם קירכנשטאַט אַחוץ רוים און אַנקאָנאָ, מיטן טעם, אַז זיי האָבן פֿאַרפֿירט אַ סך מענטשן מיט טײַוולאָנישע אָפּנאַרעריַען, מיט פֿאָראויסזאָגן די צוקונפֿט, מיט מאַגישע חכמות און כישוף.[25]

אין דייטשלאַנד ווערט שוין אינעם צענטן יאָרהונדערט דערמאָנט וועגן אַ יידׁ, וואָס האָט פֿאַרפֿירט מענטשן מיט זײַן מאַגישן שווינדל, אין די שריפֿטן פֿון הראָסוויטאָ, וואָס איז געווען אַ שוועסטער אינעם מאָנאַסטיר פֿון די בענעדיקטינערינס אין גאַנדערסהיים אין בראַונשווייג.[26] אינעם יאָר 1066 דער-ציילט אַן אַלט-דייטשער טעקסט, אַז די יידן האָבן גענאַכט אויס וואָקס די געשטאַלט פֿונעם ביסקופ פֿון טריער, וועלכער האָט געוואָלט זיי פֿאַרטרײַבן פֿון דאָרט; נאָך דעם האָבן זיי די דאָזיקע וועקסענע פֿיגור אָנגעצונדן; ווי די העלפֿט פֿון דער פֿיגור איז געווארן פֿאַרברענט, איז דער ביסקופ קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן אין דער קירך.[27] מאַרטין לוטער און אויך אַ סך אַנדערע מחברים האָבן געגלייבט, אַז יידן זענען כישוף-מאַכערס.[28] אינעם דייטשן פֿאָלקס-אָבערגלויבן הערשט ביז איצט די איבערצייגונג, אַז די יידן פֿאַרמאָגן אַ ספּעציעלן כישוף-כוח.[29] אָקעגן אַ משומד, וואָס האָט מלשין געווען

---

23 M. Güdemann, Geschichte des Erziehungswesens und der Kultur der abendländischen Juden, Wien 1884, II 255.

24 Burckhard, Die Kultur der Renaissance in Italien, Berlin 1928, p. 544.

25 S. Dubnow, Weltgeschichte der Juden, VI 119.

26 Hrosvita, Opera, Nürnberg 1858: „quemdam perversum petit festinus Hebraeum, qui magica plures decepit fraude fideles“.

27 Aronius, Regesten l. c. № 160, p. 67.

28 Güdemann l. c., I 183.

29 Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens (Verlag Walter de Gruyter) herausgegeben von Bächtold Staubli und Hoffman Krayer, s. v. Jude.

אויף יידן, אַז זיי טוען כישוף אין פֿרילינג, האָט אין יאָר 1614 געשריבן ר׳ זלמן צבי אופֿהוזען (ספֿר אוצר ווכוחים, הוצאת אייזענשטיין עמוד קל״ה). עס האָבן זיך אין דײַטשלאַנד אַמאָל אין אַלטע צײַטן שוין אַפֿילו געפֿונען פּסעודאָ־געלערנטע, וועלכע האָבן געוואָלט באַווײַזן, אַז די יידן זענען בעיקר מכשפֿים[30]. ר׳ יצחק דער מחבר פֿון אור זרוע אינעם 13טן יאָרהונדערט איז געווען אַ בעמישער יוד און ער זאָגט אונדז עדות, אַז גאַנץ אַנאַלאָגיש זענען געווען לגבי יידן די פּאָרשטעלונגען אויך אין זײַן געבורטסלאַנד. מען האָט אויך דאָ מורא געהאַט בודק חמץ צו זײַן פּאַר פּסח, כדי די קריסטלעכע דינער און דינסטן וואָס דרייען זיך בײַ יידן זאָלן זיי ניט חושד זײַן, אַז זיי טוען כישוף (II, ס׳ תר״ג).

דער בילבול וועגן כישוף האָט די יידן דערקוטשעט אויך אין די אַזיאַטישע און אַפֿריקאַנישע מזרח־לענדער, אין דער לִיטעראַטור פֿון דער אָנהייבצײַט פֿון איסלאָם זענען די יידן מפֿורסם מיט זייער כישוף־חכמה. אַ סך בײַשפּילן ברענגט אינעם דאָזיקן ענין ש. ד. גוטיין אין דער העברעישער קוואַרטאַל־שריפֿט „ציון״ (I, 78). דאָס העברעישע וואָרט „כהן״ איז טײַטש אַ כישוף־מאַכער אינעם לשון פֿון דרום־אַראַביע. אין פּערסיע האָט דער שאָך אַבאַס (1586—1629) באַפֿוילן אָפּצונעמען אַלע יידישע ספֿרים און וואַרפֿן אין טײַך אַרײַן, ווײַל מען האָט אים מודיע געווען, אַז יידן פֿאַרמאָגן ספֿרים וועגן כישוף און באַנוצן זיך מיט זיי צו שעדיקן אַפֿילו דעם שאָך אַליין. אין מאַראָקאָ גלייבן די מאַכ־מעדאַנער ביז איצט, אַז די יידן פֿאַרנעמען זיך מיט כישוף.[31] אין אַביסיניע האַלט מען די דאָרטיקע יידן, די פֿאַלאַשאַס, פֿאַר מכשפֿים.[32] דער רמבם וואָס האָט געלעבט אין מאַכמעדאַנישע לענדער דערמאָנט אויך וועגן דעם חשד פֿון כשפֿים אין שייכות מיט בדיקת חמץ (משנה תורה, הלכות חמץ פרק שני).

דאָס שייכות פֿון יידן צום ענין כישוף האָט זיך פֿאַראַנקערט אין טייל אייראָפּעיִשע שפּראַכן, אַפֿילו אינעם וואָרט־אוצר. אין דער פֿראַנצייזישער שפּראַך עקסיסטירט אַ צוזאַמענהאַנג צווישן דעם יידישן רוטאָג שבת און די אָרגיעס פֿון די מכשפֿות. דאָס וואָרט sabbat באַטײַט דאָ דעם צוזאַמענקום פֿון די מכשפֿות. אַזוי איז אין דער דײַטשער שפּראַך דאָס וואָרט Hexen-sabbat, אין דער פּויליִשער שפּראַך sobótki.

---

30 Conradus Heusser, Tractatus de impostoribus et caeremoniis Judaeorum. Cf. Anonymus (Bibliophile), Curiosités theologiques, Paris (sine anno), p. 314.

31 Saisset, Heures juives au Maroc.

32 Allgemeine Zeitung des Judentums, Berlin 1840 p. 302.

## II. דער פֿאָרוורף פֿון כישוף אויך בײַ אַנדערע פֿעלקער און אמונות

### א

יִדן האָט מען געהאַלטן פֿאַר כישוף-מאַכערס בײַ די פֿאַרשיידנסטע פֿעלקער און קאָנפֿעסיאָנעלע ציבורים, נישט דערפֿאַר ווײַל צווישן זיי האָבן זיך געפֿונען יחידים, וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט מאַכן מופֿתים, מיט שרײַבן קמיעות, מיט קבלה מעשׂית, אויך נישט דערפֿאַר ווײַל די יִדישע מנהגים זענען פֿאַרגעקומען פֿאַר פֿרעמדע ווי אַ מין מאַגישע אויפֿטוען, — נאָר פשוט ווײַל בכלל טוען אָנהענגערס פֿון איין דת דעמאָניזירן, האַלטן פֿאַר טײַוולאָניש דעם אינהאַלט, די צערעמאָניעס, די אינטימיטעטן פֿונעם צווייטן דת. גײַסט-געשיכטלעכע פֿראָבלעמען אינעם לעבן פֿון פֿעלקער מוזן באַטראַכט ווערן פֿון אַ העכערן אַרומנעמענדיקן שטאַנדפּונקט.

אין מײַן דײַטש בוך „די געזעטצע דער שריפֿטגעשיכטע" (ווין 1919) האָב איך זיך פֿאַרנומען מיט דער טעמע פֿון דעמאָניזירן פֿרעמדע געטער אין אַ ספּעציעלן קאַפּיטל (זײַט 325—343). אינעם „יאַהרבוך פֿיר יִדישע פֿאָלקסקונדע" (דײַטש, בערלין 1925, זײַט 292—307) האָב איך געשריבן ווענן דעם, ווי אַזוי פֿעלקער האַלטן פֿרעמדע ימים - טובֿים פֿאַר טרויער-, פֿאַסט- און אומגליקס-טעג. די זעלביקע פסיכאָלאָגיע פֿון אַנטיטעזע, די זעלביקע איינשטעלונג פֿון היפּוך און להכעיס פֿירן דערצו, אַז די מנהגים, צערעמאָניעס, הייליקע מעשׂים, די נסים און נפלאות פֿון איין רעליגיע ווערן אין לענדער, ווו ס׳הערשט אַן עקסקלוזיוויזם רעליגיעזע קולטור, באַטראַכט פֿון די אַנדערש-גלייביקע ווי אַן ענין פֿאַר נישט-ריינע דעמאָנישע פּוחות, ווי אַ טײַוולאָניש עסק, ווי אַ פֿינצטערער אַנטיגעטלעכער כישוף, ווי שוואַרצע מאַגיע.

נישט נאָר יִדן ווערן אָנגעקוקט פֿון די קריסטן פֿאַר כישוף-מאַכערס. גראָד אַזוי ווערן אויך קאַטולישע גלחים אין פּראָטעסטאַנטישע לענדער, פּראָטעסטאַנטישע גלחים אין קאַטולישע לענדער נאָך ביז אין דער לעצטער צײַט באַטראַכט ווי מענטשן וואָס פֿאַרמאָגן אַ מין מאַגישן כוח צו טון מעשׂים מחוץ לדרך הטבע.[33]

וועגן סכיסמאַטיקער (פּראַוואָסלאַווע) קריסטן ווי כישוף-מאַכער געפֿינען מיר אַ סך מאָל ידיעות אין דער פוילישער ליטעראַטור. אין אַ פוילישן טאָג-בוך פֿונעם יאָר 1637 ווערט דערציילט, אַז די קאָזאַקן (וואָס זענען געווען פּראַוואָסלאַווע קריסטן) האָבן אין אַן אויפֿשטאַנד, וואָס איז דעמאָלט אויס-געבראָכן, זיך באַדינט מיט כישוף-מאַכערס און כישוף-מאַכערינס, כדי משביע

---

[33] Strack, Das Blut im Glauben und Aberglauben der Völker. Leipzig 1911, p. 38.

צו זײַן דאָס שיספֿולווער, די ביקסן, די לופֿט און דאָס פֿײַער.[34] אינעם יאָר 1649 בײַ סלוושעניצע האָבן די פּאָליאַקן, וועדלײג עס גיט איבער אַ פּוילישער היסטאָרישער טעקסט, גענומען געפֿאַנגענע צוויי „כישוף-מאַכערינס", וועלכע האָבן די קאָזאַקן אָנגעפֿײַערט צום קאָמף.[35] דאָס הייסט צוויי פּאַטריאָטישע פֿרויען, קאָזאַטשקעס, וועלכע האָבן באַגײַסטערט זייערע ברידער זיך צו באַפֿרײַען פֿון דער פּוילישׂ-קאַטולישער הערשאַפֿט, ווערן דאָ אָנגערופֿן מכשפֿות. אינעם יאָר 1652, ווי ס׳איז אויסגעבראָכן אין דער שטאָט קאָרטשין אַ מגפֿה און ס׳איז קראַנק געוואָרן די העלפֿט פֿון דער באַפֿעלקערונג אויף שיגעון פֿון דיבוק (באַזעסנקייט), האָבן די פּאָליאַקן געקלערט, אַז די קראַנקייט האָט זיך געמומען פֿון דעם כישוף פֿון די רוסן.[36]

די פֿרומע געגענערס פֿון אַנדושעי טאָוויאַנסקי האָבן אים געהאַלטן פֿאַר אַ כישוף-מאַכער,[37] אַזוי שוין באַלד קענן דער מיט פֿונעם 19טן יאָרהונדערט.

די פֿרײַמויערער ווערן געהאַלטן פֿאַר באַשווערער פֿונעם טײַוול, פֿאַר מאַגיקער נאָך אין דער לעצטער צײַט.[38] מיט אַ פּאָר יאָר צוריק האָט אַ פּוילישער מחבר מיטן נאָמען גראַבאָווסקי געשריבן אַן אַרבעט וועגן די פֿרײַמויערער, אין וועלכער ער האַלט דאָס אָפּשטאַמלאַנד פֿונעם פֿרײַמויערטום, שאָטלאַנד, פֿאַר אַ מדינה פֿון כישוף-מאַכערס און די פֿרײַמויערער אַליין פֿאַר מענטשן וואָס דינען צו אַ קאָזע. ערשט פֿאַר צוויי יאָרן האָט אַ פּוילישער געלערנטער קאַזימיעוש מאָראָווסקי אַרויסגעגעבן אַ בוך מיטן נאָמען „דער קוואַל פֿון דער טיילונג פֿון פּוילן", וווּ די פֿרײַמויערער ווערן געשילדערט ווי אַ חבֿרה פֿון פֿאַרשוינען וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיט מאַגיע, אַלכעמיע, טײַוולאַנים-באַשווערונג און אין זייער פֿײַנטשאַפֿט צום קאַטוליציזם האָבן זיי דערפֿירט דערצו, זיי זאָלן אַראָפּברענגען דעם אונטערגאַנג פֿון פּוילן.[39]

אַן אָפּנייג פֿונעם אָפּיציעלן גלייבן האָט שוין אין פֿרײַע, אַלטע צײַטן געווען בײַ פֿרומע קריסטן דעם גענדאַנק, אַז די אָפּנייגער, די סעקטאַנטן, די מתנגדים, גיבן זיך אָפּ מיט כּוחות פֿון טומאה. די קריסטן פֿלעגן זייערע הערעטיקער האַלטן פֿאַר כישוף-מאַכערס גאָר פֿאַרצײַטנס. שמעון פֿון שומרון, דער ערשטער הערעטיקער אין דער קריסטלעכער געשיכטע וואָס האָט קאָנקו-

---

[34] Szymon Okolski, Dyariusz transakcji wojennej między woyskiem koronnym a zaporoskiem, Kraków 1885, p. 135.

[35] ib. p. 95.

[36] Kubala, II 330.

[37] Przegląd Poznański, rok 1845. Cf. Władysław Mickiewicz, Żywot Adama Mickiewicza, III 384.

[38] Hoensbroech, Das Papstum, II, 105.

[39] Kazimierz Marian Morawski, Źródło rozbioru Polski. Kraków 1935.

רירט מיט די אַפּאָסטאָלן איז געהאַלטן געוואָרן פֿאַר אַ כישוף-מאַכער און האָט באַקומען אַ שטענדיקן צונאָמען „מאַגוס" (מאַגיקער) (אַקטן פֿון די אַפּאָסטאָלן, 8, 9). דעם גרויסן קריסטלעכן טעאָלאָג אַטאַנאַסיוס, וואָס האָט געלעבט אינעם פֿערטן יאָרהונדערט, האָבן זײַנע געגנער גערופֿן פֿאַר אַ גרויסן מכשף.[40] פּריסציליאַנוס, וואָס האָט געשאַפֿן אַ נייע קריסטלעכע סעקטע אין שפּאַניע אינעם 5טן י"ה, איז געוואָרן באַשטראָפֿט צום טויט ווי אַ גרויסער כישוף-מאַכער.[41]

דער נאָמען פֿון דער קריסטלעכער סעקטע קאַטאַרער, וואָס פֿון אים שטאַמט דאָס דײַטשע וואָרט Ketzer, פּויליש kacerz, האָט געביל̈דעט דעם אויסגאַנגספונקט פֿאַרן איטאַליענישן וואָרט „גאַזאַראָ", וואָס באַצייכנט אַ כישוף-מאַכערין. אַזוי איז אויך פֿון דעם נאָמען פֿון דער סעקטע „וואַלדענזער" — Vaudais — אַרויסגעקומען אין פֿראַנצייזיש דאָס וואָרט vaudaisie, וואָס באַטײַט כישוף.

די הערעטיקער, וועלכע האָבן זיך אָפּגעשיידט פֿון די קאַטוליקן אין לאָמבאַרדיע אין דער צײַט פֿונעם פּויפּס האַדריאַן VI (1522), זענען געוואָרן באַטראַכט פֿאַר כישוף-מאַכערס וואָס קאָנען מיט זייערע השבעות שעדיקן בעלי-חיים און פּירות.[42]

## ב

סתם נישט-קריסטן אויך אַ חוץ יידן האָבן פֿאַרשטייט זיך אויסגעווײַזן אין די אויגן פֿון די קריסטן ווי אַ געזעלשאַפֿט, אַ ציבור, וואָס זייער לעבנס-אינהאַלט איז מאַגיע.

אינעם פֿרי̈ען מיטלעלטער האָבן די קריסטלעכע פֿעלקער פֿון מערב-און דרום-איראָפּע באַטראַכט די גערמאַנישע און סלאַווישע פֿעלקער, וואָס זענען דעמאָלט געווען נאָך געצנדינערס, פֿאַר כישוף-מאַכערס.[43]

דאָס וואָרט „פֿין" (פֿינלענדער) איז אינעם שפּעטערן מיטלעלטער געווען אַ סינאָנים פֿון אַ מכשף.

די הײַנטיקע פֿינלענדער האָבן מורא פֿאַר די מאַגישע קונצן פֿון די היידנישע לאַפּלענדער, וואָס ווויינען אין צפֿון פֿון זייער מדינה און דינען נאָך הײַנט צו אַ סך געטער.

---

40 Stanley, Lectures on the history of eastern church. London 1866, p. 242.

41 J. Tixerant, Histoire des dogmes dans l'antiquité chrétienne, Paris 1934, II 224.

42 Jean Antonine Llorente, Histoire critique de l'inquisition d'Espagne, traduite de l'Espagnol par Alexis Pellier, Paris 1817, I. 40.

43 Chantepie de Saussay, Lehrbuch der Religionsgeschichte, Freiburg i. B. 1887, I 94; Neplach, Abbas Opatovicensis, Cronica ad annum MDXIV in C. H. Meyer, Fontes Historiae religionis slavicae. Berolini 1932, p. 62.

די מאָדערנע אירלענדער דערמאָנען זיך פֿון זייערע היידנישע עלטער-זיידעס אין דער פֿאַרקריסטלעכער צײַט, אַז זיי האָבן געהאַט כהנים-דרויִדן וועלכע זענען געווען כישוף-מאַכערס.[44]

מאַרקאָ פּאָלאָ זאָגט אין דער באַשרײַבונג פֿון זײַן רײַזע איבערן ווײַטן מזרח (13טער י״ה) וועגן דעם היידנישן כינע, אַז ס׳איז אַ לאַנד ווו די כהנים זענען שרעקלעכע מכשפֿים און די דאָרטיקע מאַגיקערס עסן מענטשן-פֿלייש.[45]

די מאַכמעדאַנער האָט מען אויף אַן אַנאַלאָגישן אופֿן געהאַלטן פֿאַר מכשפֿים בײַ די קריסטלעכע פֿעלקער אין די פֿאַרשיידנסטע צײַטן.

די אייראָפּעיִשע קריסטן האָבן געגלייבט, אַז די טערקן זענען גרויסע כישוף-מאַכערס[46], אַזוי האָבן אויך געגאָלטן פֿאַר מכשפֿים די שפּאַנישע אַראַבער בײַ די קריסטלעכע שפּאַניער.

אין די באַריכטן פֿון דער אינקוויזיציע אין שפּאַניע געפֿינען מיר ידיעות וועגן אַ שפּאַניער וואָס איז געווען פֿאַרבאָרגענערהייט אַ מאַכמעדאַנער און אַ מכשף; מיר הערן וועגן אַ שפּאַנישן כישוף-מאַכער וואָס האָט זיך מודה געווען, אַז ער האָט געלערנט זײַנע לחשים בײַ אַ גרויסן מכשף אינעם לאַנד פֿון די מוירן; מיר לייענען, אַז אַ שפּאַנישער גראַנד איז געוואָרן באַשולדיקט אין נעקראָמאַנטיע (כישוף פֿון טויטן-באַשווערונג), ווײַל ער האָט געקויפֿט געוויסע אַראַבישע ביכער בײַ אַ מויריסק, וואָס האָט געהאַט אַ נאָמען פֿון אַ כישוף-מאַכער.[47] דער באַגריף פֿון מאַגיע האָט זיך דעמאָלט אַזוי ווײַט פֿאַרקניפּט און פֿאַרבונדן מיטן מאַכמעדאַנישן גלויבן אויף דעם פּירענעיִשן האַלבאינדזל אין די אויגן פֿון די אייראָפּעיִשע קריסטן, אַז מען האָט חושד געווען אין כישוף דעם פּויפּס סילוועסטער דעם צווייטן (גערבערט) נאָר דערפֿאַר, ווײַל ער האָט אין דער יוגנט געלערנט פֿילאָסאָפֿיע בײַ די אַראַבער אין שפּאַניע.

אינעם אַלטן פּוילן האָט מען ספּעציעל אינעם 17טן יאָרהונדערט די מאַכמעדאַנישע טאָטערן שווער גערודפֿט וועגן כישוף. אין יאָר 1609 זענען געוואָרן באַשולדיקט אַ סך טאָטערשע פֿרויען אינעם ליטווישן גרויספֿירשטנטום, אַז זיי פֿאַרנעמען זיך מיט כישוף-מאַכערײַ. די אָריענטאַלישע מטבעות מיט אַן אַראַבישער אויפֿשריפֿט, וועלכע מען האָט דעמאָלט געפֿונען בײַ זיי, זענען געהאַלטן געוואָרן פֿאַר אַ ווערק פֿונעם שטן. פֿון די באַשולדיקטע זענען אַ סך פֿאַרברענט געוואָרן לעבעדיקערהייט.[48] אינעם יאָר 1616 איז אַרויס אין

---

44 Johann Mac Neill, La religion des Celtes, Manuel d'histoire des religions par Joseph Huby. Paris, MCMXXVII.

45 Le livre de Marco Polo. Paris 1865 (ed. Pauthier).

46 Giambatista Basile, Pentamerone, III 9; cf. Strack, l. c.

47 Llorente op. c., II 54, 372.

48 Tadeusz Czacki, O prawach litewskich i polskich, II, 151.

פּויליִשער שפּראַך אַ בוך מיטן נאָמען „אַלפֿורקאַן" פֿול באַלייִדיקונגען אַקעגן די מאַכמעדאַנישע טאָטערן, און דאָ אין איין קאַפּיטל באַמיט זיך דער מחבר צו דערווייזן, אַז די אָנהענגערס פֿונעם קאָראַן פֿאַרנעמען זיך מיט כישוף מאַכן, און ער לאַכט אויס זייערע קמיעות און זייערע נביאות אויסן בלוט פֿון אַ פֿערדס עק.[49] אין יאָר 1630 האָט אַ מאַכמעדאַנישער מחבר געפֿונען פֿאַר נייטיק אַרויסצוגעבן אין פּויליִשער שפּראַך אַ פֿאַרטיידיקונגס-שריפֿט, אַז די מאַכמעדאַנישע טאָטערן זענען נישט קיין מכשפֿים, אַז די אַראַבישע מטבעות טראָגן נישט קיין בילדער פֿון שדים און דאָס כתב איז דאָרט נישט קיין טייוולאָניש ענין און אַז די דאָזיקע מטבעות באַקומען זיי פֿון זייערע ברידער אין קרים.[50]

נישט נאָר דער המון אין פּויליִן האָט אין יענער צייט געגלייבט אין די פֿינצטערע כוחות פֿון די מאַכמעדאַנער, אויך די העכסטע קרייזן זענען געווען פֿאַרנאַרט. בעת דער פּויליִשער קיניג יאַן סאָביעסקי איז געווען בייַ ווין אין יאָר 1683 און דאָרט געקעמפֿט אַקעגן די טערקן, האָט ער געשריבן אין אייניעם פֿון זיינע בריוו צו זיין פֿרוי, צו דער קיניגין מאַנישענקא, אַז בייַ ווין בלאָזן שטאַרקע ווינטן אין דער מאָס, אַז מענטשן קאָנען זיך קוים האַלטן אויף זייערע פֿערד, „ס׳האָבן זיך אויף זיי אַראָפּגעלאָזן די כוחות פֿון דער לופֿט, ווייל, ווי מען זאָגט, איז דער גרויסער וועזיר טאַקע אַ גרויסער כישוף-מאַכער".[51]

אויך די דייטשן אינעם 17טן יאָרהונדערט האָבן געהאַלטן די מאַכמעדאַנער, די טאָטערן פֿון קאָזאַן פֿאַר גרויסע מכשפֿים, וואָס קאָנען מאַכן שטורעמווינטן, כדי אויף דעם אופֿן צו דערשרעקן דעם פֿיַינד זייערן און אַפֿילו אים אומברענגען.[52]

## ג

דאָס דיפֿאַמירן אַנדערשגלייביקע פֿאַר כישוף-מאַכערס איז נישט קיין ספּעציאַליטעט פֿון קריסטן. אויך מאַכמעדאַנער טוען דאָס זעלביקע לגבי אַנדערשגלייביקע. נאָך אינעם 19טן יאָרהונדערט איז דער ענגלישער רייזנדער

---

49 Alfurkan Tatarski zebrany do druku y w druku wydał Piotr Czyżewski, rozdział XXII.

50 Azulewicz, Apologia Tatarów, Czacki, l. c.; Kraszewski, Wilno od początków, Wilno 1841, III 157.

51 Listy króla Jana III pisane do królowej Marii Kazimiery w ciągu wyprawy do Wiednia w r. 1683, Biblioteka Mrówki, 161—163, p. 46.

52 Johannes Troester, Polnisches Adlernest, Nürnberg 1666, p. 135.

פּאַלגרעוו (Palgrave) געהאַלטן געוואָרן אין אָריענט פֿאַר אַ סירישן כישוף־מאַכער נאָר דערפֿאַר, ווײַל ער איז געווען אַ קריסט.[53]

טײל מאַכמעדאַנישע סעקטעס גלייבן, אַז די אַלטע גריכישע פֿילאָסאָפֿן, וואָס האָבן געלעבט אַ סך הונדערטער יאָרן פֿאַר קאָראַן, למשל פּיטאַגאָראַס און פּלאַטאָן, זענען געווען לערערס פֿון כישוף.[54]

די מאַכמעדאַנער מיינען בכלל, אַז דאָס אַלטע בּכל מיט זײַן גרויסער היידנישער קולטור־טראַדיציע פֿון אַמאָל איז געווען אַ לאַנד פֿון כישוף און דאָרט זענען געשמידט די מלאכים האָרוט און מאָרוט, וועלכע האָבן די מענטשן פֿאַרן מבול געלערנט כישוף.[55]

## ד

דער אַנדערשגלייביקער ווי אַ סודותפֿולער פֿײַנד, וועלכער באַנוצט זיך מיט שעדלעכע כוחות כדי צו רוינירן די מאַמינים, איז אַ טיפּישע פֿאָר־שטעלונג וואָס קומט פֿאָר אויך אינעם גלויבן פֿון די היידנישע פֿעלקער. אויך דער פּאָליטיזם טראָגט זיך אַרום מיט דער אידעע, אַז דער מענטש פֿון דער פֿרעמדער אמונה אינעם פֿרעמדן לאַנד איז אַ כישוף־מאַכער, הגם די היידנישע רעליגיעס טראָגן בכלל נישט קיין עקסקלוזיוון כאַראַקטער.

די גריכן אין דער אַלטער צײַט האָבן געמיינט, אַז די לענדער קאָלכיס און איבעריע אין קאָווקאַז, טראַקיע און טעסאַליע זענען באַוווינט דורך מכשפֿים, אַז אין קרעטע זענען די אידעישע דאַקטילן געווען אַמאָל גרויסע כישוף־מאַכערס. נאָך אַפֿילו אין דער צײַט בעת זייער קולטור האָט הויך געבליט, האָבן די גריכן געהאַלטן זייערע אייגענע מכשפֿים פֿאַר מענטשן, וואָס האָבן זייערע סודות געזומען בײַ אַנדערע פֿעלקער, בײַ די עגיפּטער, בבֿלים, כשדים, פּערסער, סירער. די רוימער האָבן זיך פֿאַרגעשטעלט גאַנץ אויף דעם זעלביקן אופֿן, אַז די איטאַלישע נישט־לאַטינער, די עטרוסקער, סאַבינער, מאַרסער באַשטייען פֿון לויטער כישוף־מאַכערס.[56] בײַ די גריכן און רוימער האָט דאָס וואָרט כאַלדעער, אַ ריין עטנישער נאָמען, באַקומען די באַדײַטונג פֿון אַ שטערן־זוער, אַן אַסטראָלאָג.[57] אויך דאָס וואָרט עגיפּטער (Aegyptiacus)

---

53 A. Zehme, Arabien und die Araber seit Hundert Jahren. Halle 1875, p. 288.

54 O. G. von Wesendonck, Urmensch und Seele in iranischer Überlieferung, Hannover 1924, p. 39.

55 Kremer, Die Kultur des Orients und der Chalifen, ll. 263.

56 Pauly, Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, IV, 1935.

57 Diodor, ll 24; Aelius Spartianus, Septimus Severus, c. XV (Historia Augusta); Curtius Rufus, Hist. Alex., VI 22.

האָט זוכה געווען אין דער לאַטײַנישער שפּראַך צו באַקומען דעם טײַטש פֿון ווארזאגער.[58] שוין בײַ האָמערן געפֿינען מיר דאָס לאַנד עגיפּטן ווי דאָס פֿאָטערלאַנד פֿון פישוף-קרײַטעכצער. די רוימער האָבן געהאַלטן די גאַלישע כהנים פֿאַר פישוף-מאַכערס. בײַ ווירגיל לייענען מיר וועגן אַ גאַלישער כוהנת אין דער שטאָט מאַסיליאַ, אַז זי איז בכוח אָפּצוהאַלטן טײַכן אין זייער לויף, צו צווינגען די שטערן, זיי זאָלן צוריק גיין דורך זייער וועג, אַרויפֿצוברענגען בײַ נאַכט טויטע פֿון זייער גרוב.[59]

די אַנטיקע פֿעלקער פֿלעגן זיך באַניצן בײַ השבעות מיט פֿרעמדע לשונות, אינעם גלויבן, אַז דער פֿרעמדער איז אַ מכשף.[60]

דאָס אייראָפּעיִשע ווארט מאַגיע, מאַגיקער נעמט זיך דערפֿון, וואָס בײַ די אַלטע פּערסער, די אָנהענגערס פֿונעם גלויבן זאַראַטוסטראַס, האָבן די כהנים צעהייסן מאַגיער. באמת זענען די פּערסישע כהנים גאָר נישט געווען קיין פישוף-מאַכערס און פֿון דעסט וועגן געפֿינען מיר דאָס ווארט שוין בײַם גריכישן טראַגיקער סאָפֿאָקלעס[61], און אויך אַזוי בײַ גריכן און רוימער[62], און דאָס אַ דאַנק דעם מערקווערדיקן פּסיכאָלאָגישן געזעץ, וואָס מיר האָבן קאָנסטאַטירט, אַז מענטשן פֿון פֿרעמדן גלויבן ווערן געהאַלטן אין צײַטן פֿון אינטענסיווער רעליגיאָזיטעט פֿאַר שעדלעכע פישוף-מאַכערס.

געלערנטע מענטשן האָבן שוין אין אַלטערטום געוווסט, אַז דער פֿאָלקס-טימלעכער פּשט פֿונעם ווארט „מאַג" איז פֿאַלש, סווידאַס שטרײַכט אונטער אין זײַן לעקסיקאָן, אַז דאָס ווארט מאַג באַצייכנט אין פּערסיש אַ פֿילאָסאָף און גאָטס פֿרײַנד.[63] דער רוימישער שרײַבער ויטרוויוס דערמאָנט די פּערסישע מאַגיער ווי דענקער וואָס האָבן אַלצדינג צוריקגעפֿירט אויף פֿייער און וואַסער, און דאָס אין איין שורה מיט טאַלעס און העראַקליט.[64] דער רוימישער שרײַבער אָפּולעיוס האָט פֿראָטעסטירט אָקעגן דער כישוף-אויסטײַטש פֿונעם ווארט מאַגיער, ער פֿרעגט: „אין פּערסיש באַטײַט דאָס ווארט מאַגיער אַזוי פֿיל ווי בײַ אונדז כהן, איז דען אַ חטא צו זײַן אַ כהן און צו קענען ריכטיק און צו לייענען די דינים פֿון די צערעמאָניעס, די הייליקע געזעצן, דאָס רעכט פֿון די רעליגיעס". „האָט איר נישט געהערט, אַז די מאַגיע, וועלכע איר פֿאַראורטיילט, איז אַ וויסנשאַפֿט וואָס געפֿעלט די געטער?"[65]

---

58 Curtius Rufus op. c., IV 10.

59 Virgilius, Aeneis, IV 185 sq.

60 Fontes religionis aegyptiacae, collegit Hopfner, Bonnae 1922, p. 473.

61 Sophokles, Oedipus, V 387.

62 Pompeius Trogus (Justinus) Hist., I 2; Cicero, de natura deorum, I 16.

63 Suidas, Lexikon s. v. Magoi.

64 Vitruvius, De Architectura, VIII, praef. 1.

65 Lucius Apuleius, Apologia, XXV, XXVI.

די אַלטע פערסער האָבן פֿאַרקערט באַשולדיקט די נישט-זאָראָאַסטע-ריאַנער אין כישוף-טון. אין דער זערדושט-נאַמע וואָס איז געשריבן געוואָרן שפּעט, ערשט אינעם 13טן י"ה, ווערט דערציילט וועגן אַ קאַמף וועלכן זאָראָאַסטער (זאָראָאַסטראָ) האָט געהאַט מיט די מזיקים און כישוף-מאַכערס פֿון זײַנע פֿײַנד.[66] לויט אַ מאַניכעיִשן טעקסט, וואָס האָט געהאַט אַ פּערסישע אָריענטאַציע, איז זאָראָאַסטער אַרײַנגעדרונגען קיין בבֿל און מנצח געווען דעם דאָרטיקן שטאָטגאָט וועלכער איז געווען מעכטיק מיט זײַנע מכשפֿים.[67]

די אַלטע בראַמאַנען אין אינדיע האָבן געמיינט, אַז די אײַנהיימישע שוואַרצע זענען מכשפֿים.

די קירעניִקער האָבן אין אַלטערטום געמיינט, אַז זייערע שכנים אין אַפֿריקע, אין דרום פֿון זיי, זענען זיך עוסק מיט כישוף.[68]

אין אונדזער צײַט קאָנען מיר קאָנסטאַטירן בײַ די פּאָליטעיִסטן די זעלביקע ליניע לגבי אַנדערשגלייביקע פֿון זייער מין. אין אַפֿריקע האַלטן זיך קענגזײַטיק די בולאַמער און די שרעברע פֿאַר כישוף-מאַכערס.[69] די סאַמאָיעדן ווערן פֿון זייערע שכנים באַטראַכט פֿאַר מכשפֿים.[70] דאָס אינדישע ווערט סאַמאַנאַ, וואָס איז טײַטש אַ כהן אין דער שפּראַך פּאַלי, באַצייכנט בײַ אַלע צפֿון-אַזיאַטישע פֿעלקער אין דער פֿאָרם שאַמאַנע, — אַ כישוף-מאַכער וואָס פֿאַרמיטלט צווישן מענטשן און דער גײַסטערוועלט.[71]

## ה

די פּאָליטעיִסטן באַאורטיילן אויך די קריסטלעכע וועלט אונטער דעם דאָזיקן קוקפֿונקט פֿון אַנדערשגלייביקע ווי כישוף-מאַכערס. די נעגערס אין קאָנגאָ האַלטן די קאַטוילישע גײַסטלעכע וואָס קומען צו זיי פֿאַר כישוף-מאַכערס פֿון די ווײַסע.[72] די אַלטע היידנישע פּרײַסן האָבן געהאַלטן די קריסטלעכע גלחים פֿאַר כישוף-מאַכערס, דערציילט גוואַגני אין יאָר 1584.[73] ווען דאָס קריסטנטום איז אויפֿגעקומען, האָבן די קלאַסישע פֿעלקער באַשולדיקט די קריסטן אין כישוף. וועגן דער דאָזיקער באַשולדיקונג זענען אויך אומגע-

---

66 Chantepie de Saussay, op. c., II 25.

67 S. Reitzenstein, Das mandäische Buch des Herrn der Grösse, Freiburg i. B. 1919, p. 70.

68 Herodot, Historiae II 33.

69 Bastian, Die Papua des dunklen Inselreiches, Berlin 1885, p. 248.

70 Lang, The making of religion, London 1898, p. 65.

71 Andrian, Der Höhenkultus asiatischer und europäischer Völker, Wien 1891 p. 223.

72 Girard de Rialle, La Mythologie comparée, Paris 1872, I 222.

73 Alexander Guagni, Res Polonicae.

קומען בײַ רדיפֿות נישט ווייניק קריסטן.[74] דער שאַפֿער פֿונעם קריסטנטום אַליין איז געהאַלטן געוואָרן פֿאַר אַ כישוף-מאַכער. אַרנאָביוס דערמאָנט דעם דאָזיקן פֿאָרווורף: די פֿעלקער זאָגן, אַז דער גרינדער פֿון דער קריסטלעכער רעליגיע איז געווען אַ מכשף און ער האָט אַלץ געטאָן מיט זײַן פֿאַרבאָרגענער וויסנשאַפֿט, אַז ער האָט געגלויבט די מעכטיקע שמות פֿון די מלאכים אויס די הייליקסטע שטיבלעך פֿון די עגיפּטישע טעמפּלען.[75] עדותשאַפֿטן וועגן דעם בילבול פֿון כישוף אַקעגן קריסטן אין דער אַנטיקער וועלט געפֿינען זיך פֿון יוסטין מאַרטיר ביז צו קאָמאָדיאַנוס.[76]

אויך אין פּערסיע, אין דער סאַסאַנידישער מלוכה, האָט מען די קריסטן אין אַלטערטום באַטראַכט פֿאַר כישוף-מאַכערס. אין דער צייט פֿונעם קיניג סאַפּאָר אינעם 4טן י"ה האָט דער אייבער-כהן פֿון די זאָראָאַסטריאַנער אין פּערסיע געראָפֿן דעם קריסטלעך-סירישן ביסקופּ שמעון בר-סבא ראש פֿון די כישוף-מאַכערס.[77]

## III. ייִדן באַשולדיקן נישט-ייִדן וועגן כישוף

### א

וועָן אונדזער סעזע זאָל זײַן ריכטיק, אַז דער כישוף-בילבול איז אַן אינטערקאָנפֿעסיאָנעלע דערשיינונג, און אַז גלויבנס-געמיינשאַפֿטן בכלל באַשולדיקן אייניע די אַנדערע, אַז זיי פֿאַרנעמען זיך מיט מאַגיע, און דער בילבול אַקעגן ייִדן איז בלויז אַן איינצלנער פֿאַל פֿון אַן אַלגעמיינער סיסטעם— וואָלטן אויך די ייִדן באַדאַרפֿט באַשולדיקן די נישט-ייִדן, אַז זיי גיבן זיך אָפּ מיט כישוף-מאַכערײַ.

באמת איז דאָס טאַקע אויך אַזוי געווען. מיר האָבן אַ שלל באַווײַזן, אַז די נישט-ייִדן זענען אויסגעקומען אין די אויגן פֿון ייִדן, — איבערגעדרייט דעם דישל — ווי גרויסע קענערס אין כישוף. דער פֿרעמדער קולט מיט זײַנע צערעמאָניעס האָט זיי אויסגעוויזן, אין גאַנצן לויטן באַקאַנטן מוסטער, ווי מעשׂה-כישוף.

דאָס וואָרט כישוף האָט די באַדײַטונג פֿון מאַגיע אין העברעיש און אויך אין אַשוריש[78], אָבער אין סיריש באַטייט דאָס דאָזיקע וואָרט אַזוי פֿיל

---

74 Hefele, Geschichte der christlichen Kirche, p. 51.

75 Arnobius, Adversus nationes, XLIII.

76 Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums, Leipzig 1906, I, 409.

77 J. Labourt, Le christianisme et l'empire perse, Paris 1904, p. 69.

78 Friedrich Delitzsch, Assyrisches Wörterbuch, p. 360.

ווי מתפּלל זײַן און אין עטיאָפּיש מל זײַן, און אויך דאַוונען.[79] וואָס פֿאַר סירער און עטיאָפּיער איז געווען תּפֿילה און כּריתת ברית מילה, איז פֿאַר ייִדן און אַשורים געווען אַן ענין פֿון טומאה, פֿון מאַגישע מעשׂים, פֿון כּישוף.

אין תּנך געפֿינען מיר אַ סך מאָל די פֿאַרבינדונג פֿון עבֿודה זרה און כּישוף. בלעם דער פֿרעמדער נבֿיא גייט אַקעגן כּשפֿים (נחשים, במדבר, כ״ד א׳), הגם ער באַקומט זײַן נבֿואה פֿון גאָט אַליין (דאָרט כ״ח ל״ח). בלעם ווערט טיטולירט אין ספֿר יהושע דירעקט כּישוף-מאַכער—קוסם (י״ג כ״ב).

איזבל די פֿעניקיערין, די טאָכטער פֿונעם קיניג פֿון צור, וואָס האָט אין מלכות ישׂראל פֿאַרשפּרייט דעם קולט פֿון בעל און עשתּורת, ווערט געשטראָפֿט וועגן איר „פֿיל כּישוף״ (מלכים ב׳, ט׳ כ״ב).

די עשׂרת השבֿטים, וואָס זענען פֿאַרטריבן געוואָרן פֿון זייער לאַנד, האָבן צווישן אַנדערע חטאים געזינדיקט אויך מיט כּישוף (מלכים ב׳ י׳ז י״ז), און אַזוי אויך מנשה דער קיניג פֿון יהודה, וואָס איז געווען אַ פּאָליטעיִסט, האָט זיך אָפּגעגעבן מיט כּישוף (דבֿרי הימים ב׳, ל״ג ו׳).

די נבֿיאים אין זייערע שטראָפֿרייד וועגן עבֿודה-זרה מישן אויס כּישוף מיט געצנדינסט אין איין קעסל (ישעיה מ״ז ט׳, ירמיה י״ד י״ד, נחום ג׳ ד׳, מיכה ג׳ ו׳, יחזקאל כ״ב כח).

אין די דערציילונגען פֿון תּנך ווערן אָפֿט דערמאָנט מכשפֿים בײַ פֿרעמדע פֿעלקער. אַקעגן משהן, וואָס ווירקט זײַנע מופֿתים לויטן באַפֿעל פֿון גאָט, טרעטן אַרויס אין מצרים „חכמים און מכשפֿים״ (שמות ז׳ י״א), די פּלשתּים רופֿן צו באַראָטן זיך כּהנים און כּישוף-מאַכערס (שמואל א׳, ו׳ ב׳), די פּלשתּים ווי כּישוף-מאַכערס (עוננים) זענען געווען אַ שם-דבֿר בײַ ייִדן (ישעיה ב׳ ו׳). די זקנים פֿון מואבֿ, וועלכע זענען געגאַנגען צו בלעם, האָבן געהאַט כּישוף-מיטלען אין זייערע הענט (במדבר כ״ב ז׳). דער קיניג פֿון בבֿל איז געשטאַנען בײַם אָנהייב פֿון צוויי וועגן, כּדי צו כּישופֿן (יחזקאל כ״א כ״ו).

אַן ענלעכער צושטאַנד האָט געהערשט אויך בזמן בית שני. אינעם ספֿר דניאל איז דאָס וואָרט „כּשדי״—כאַלדעער אַ סינאָנים צום באַגריף מכשף (ב׳ ה׳, ד׳ ד׳, ה׳ ז׳), גראָד ווי בײַ די רוימער און גריכן. ס׳איז געווען דער זעלביקער היפּך, וואָס האָט דאָ אַרויסגעבראַכט דעם זעלביקן פּועל-יוצא. אין ספֿר „חכמת שלמה״ (אַפּאָקריף) ווערן אָנגעגעבן די אַלטע אײַנוווינער פֿון כּנען ווי מכשפֿים (12, 5).

די אַכציק „מכשפֿות״, וועלכע שמעון בן שטח האָט געלאָזט הרגענען אין אַשקלון אין אַ הייל (סנהדרין מד:, ירוש׳ סנהדרין פּ״ו ה״ב) זײַנען אָן אַ ספֿק אַכציק כּוהנות, וועלכע די ייִדן האָבן געהרגעט אַוודאי אינעם דאָרטיקן הייליקטום פֿון אַפֿראָדיטע. אַשקלון האָט קיין מאָל נישט געהערט צו ייִדן.

---

[79] Wilhelm Gesenius, Hebräisches und aramäisches Wörterbuch, XVI Auflage, Leipzig 1915, p. 367.

דאָס איינציקע מאָל ווען ייִדן האָבן געהאַט צו שאַפֿן אין אַשקלון איז געווען אין אָנהייב פֿונעם אויפֿשטאַנד אַקעגן די רוימער אין יאָר 66, ווען זיי האָבן די שטאָט אײַנגענומען, פֿאַרוויסט און דערנאָך פֿאַרלאָזן. אַגבֿ האָט דעמאָלט געלעבט נישט שמעון בן שטח נאָר רבן שמעון בן גמליאל דער ערשטער. אין דער שטאָט אַשקלון איז געווען דאָס עלטסטע הייליקטום פֿון אַפֿראָדיטע, ווי ס׳זענען דאָס מודיע גריכישע מקורים. דאָס דאָזיקע הייליקטום ווערט אויך דערמאָנט אין גמרא (עבֿודה זרה יא:). היידנישע הייליקטימער ווערן גערופֿן אויך היילן (יהושע י״ג ד׳), ווײַל צווישן הייליקטום און הייל איז געווען אַ שײַכות.[81] דער באַריכט וועגן די אַכציק מכשפֿות אין אַשקלון וואָס זענען געהרגעט געוואָרן אין אַ הייל איז שייך צום ווײַבלעכן פּערסאָנאַל פֿונעם געצן-טעמפּל אין אַשקלון, וועלכע זענען אויסגעקומען אין די אויגן פֿון ייִדן ווי מכשפֿות.

יאָסעפֿוס פֿלאַוויוס דערציילט פֿון אַ קיפּרישן ייִד, וועלכער האָט אָנגערעגט דרוסילאַ די שוועסטער פֿון אַגריפּאַ II, אַז זי זאָל איבערבײַטן איר גלייבן און חתונה האָבן מיט אַ הייד, דעם רוימישן פּראָקוראַטאָר פֿעליקס, אַז ער איז געווען אַ מאַגיער.[82] אַ מענטש וואָס רעדט אָפּ פֿון ייִדישן דת מוז זײַן עפּעס אַ כישוף-מאַכער. אַזוי האָט זיך געטראַכט דער ייִדיש-גריכישער שרײַבער, וועמעס אייגנטלעכער נאָמען איז געווען יוסף בן מתתיהו הכהן.

## ב

אין דער העברעיִש-אַרמישער ליטעראַטור פֿון די ייִדן נאָכן חורבן ווערט ווײַטער געפֿירט דער צושטאַנד פֿון כישוף-בילבול אַקעגן אַלע נישט-ייִדן. אין כלל אַרײַן לייענען מיר אין אַ שפּעטערן מדרש „אַלע פֿעלקער טוען זיך באַנוצן מיט קסמים און ניחוש (כישוף און וואָרזאָגערײַ), אָבער ייִדן, ווען זיי גייען מלחמה האַלטן מיטן שׂונא, קלעפּן זיך אָן די אורים-ותומים און פֿרעגן בײַ גאָט״ (במדבר רבה פּרק כ׳).

צוגייענדיק צו איינצלהייטן קאָנסטאַטירן מיר, אַז פֿאַר אַלעמען איז מצרים געוואָרן באַטראַכט פֿאַר אַ צענטער פֿון מאַגיע. צען מאָס כשפֿים זענען געקומען אויף דער וועלט, נײַן האָט צוגענומען מצרים (קדושין נט:); בן סטדא האָט אַרויסגעפֿירט כשפֿים פֿון מצרים זיי אַרײַנשרײַבנדיק אין זײַן לײַב (שבת קד:, ירוש׳ שבת פּ״ב ה״כ). פּרעה וואָס האָט געלעבט אין משהס צײַטן איז געווען אַ מכשף (מועד קטן יח.). די כישוף-מאַכערס וואָס האָבן זיך אַקעגנ-געשטעלט משהן, האָבן אין דער נאָכתנכישער ליטעראַטור פּערזענלעכע,

---

80 Herodot I 106.

81 Mateusz Mieses, Podziemne synagogi. Miesięcznik żydowski, rok I, Tom 2, p. 145—152.

82 Josephus, Antiquitates, XX, 7, 2.

אינדיווידועלע נעמען יוחני און ממרא (מנחות פה.) אָדער יאַנוס און ימברס (תרגום יונתן שמות א׳ ט״ו, במדבר כ״ב כ״ב, תנחומא פי תשא סי׳ יא), די דאָזיקע נעמען קומען שוין פֿאָר אין די בריוו פֿונעם אַפּאָסטאָל פּאַוולוס,[83] אויך דער רוימישער מחבר פּליניוס דערמאָנט „יאַנעס" ווי אַ נאָמען פֿון אַן אַלטן פֿאַרצייטיקן מאַגיער.[84]

אַלעקסאַנדריע, די הויפּטשטאָט פֿון העלעניסטיש-רוימישן מצרים, איז געהאַלטן געווען פֿאַר אַן אָרט וווּ די ספּנה פֿון כישוף איז גרויס (סנהדרין סז:); ווי זעירא דער אמורא איז געקומען קיין מצרים האָט ער געקויפֿט אַן אייזל, וועלן ער האָט אָבער דעם דאָזיקן אייזל געווואָלט געבן אָנטרינקען וואַסער, איז דער אייזל פֿאַרשווונדן און ס׳איז געבליבן דערפֿון אַ ברעט.

עגיפּטן ווי אַ לאַנד פֿון מכשפֿים קומט פֿאָר נאָך אינעם 13טן י״ה בייַ ר׳ יהודה החסיד (ס׳ חסידים תתתשט״ו). קיין מצרים, איז געקומען אַן עושר, האָט אים געוואָרנט זיין בעל-הבית, ער זאָל נישט גיין דאָרט, וווּ ס׳ווינען די מכשפֿים. ער האָט אָבער נישט געקוקט דערויף און ער האָט מיט זיך געגנומען אַ בייטל פֿול געלט. זיי האָבן אים געגעבן צו טרינקען, און אין אַ קלייַנער שעה האָט זיך אים געדוכט, אַז ער איז אַ פֿירשט און האָט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פֿון אַ מלך. וואַך-סוגעסטיע איז אויסגעקומען פֿאַר ר׳ יהודה החסיד ווי כישוף.

דאָס וואָרט כלדאי (כאַלדעער, כשדים) באַטייט אין דער גמרא נאָר וואָר-זאָגערס וואָס זאָגן די צוקונפֿט (פּסחים קג:, סנהדרין צה.). אַ היידנישע פֿרוי אויס בבל, אַ מאַטראָנע אַ כישוף-מאַכערין וועלט דערמאָנט אויך אַזוי אין תלמוד: „רב חסדא און רבה בר רב הונא זענען געפֿאָרן אין אַ שיף, האָט זי זיך געוואָלט זעצן לעבן זיי, האָבן זיי נישט געלאָזט, האָט זי געזאָגט דערויף אַ כישוף-וואָרט און די שיף איז געבליבן שטיין" (שבת פּא:).

דער אויסדרוק „מאַג" (אמגושא) האָט בייַ יידן אין דער צייַט פֿון די אמוראים באַצייכנט אַ מכשף, גראָד ווי אין דער קלאַסישער וועלט, מיט דעם איינציקן אויסנאַם פֿונעם אמורא שמואל, וועלכער האָט געהאַלטן די מאַגיער פֿאַר לעסטערער, מגדפֿים, אָבער נישט פֿאַר מכשפֿים (שבת עה:) (פֿאַרגלייך סוטה כב.).

אַן ארמי, אפֿשר גאָר אַ רוימער, ווי אַן אויגן-בלענדער קומט פֿאָר אין דער אַלט-רבנישער ליטעראַטור: אַ געוויסער ארמי, וואָס האָט געזען אַ מענטשן פֿאַלן פֿונעם אייבערשטן גאָרן אויף דער ערד, האָט געבראַכט זיין זון אין אים געקוילעט „באחיזת עינים" — מיט אויגן-בלענדעניש. אויגן-בלענדעניש האָבן די חכמים נישט געהאַלטן פֿאַר קיין כישוף, אָבער געאַסרט האָבן זיי דאָס (סנהדרין סז:, חולין נו:). אינטערעסאַנט איז, אַז קמואל דער פֿאָטער פֿון ארם

---

83 Paulus, Epistola ad Timoth. II, 3, 8.

84 Plinius, Naturalis Historiae libri XXX 1, 11.

ווערט פֿון תּרגום יונתן דערקלערט „קמואל דער ראש פֿון די אַרמישע כּישוף-מאַכערס" (קוסמים) (בראשית כ״ב כ״א).

דער גרענעץ צווישן ארץ-ישׂראל און פֿעניקיע נישט וויט פֿון צידון ווערט געזוכט אויף אַ כאַראַקטעריסטישן אופֿן פֿון די אַראַבער „וואַדי אל קסומיא" — דער טייַך פֿון כּשפֿים (קסמים) (שאלות ותשובות ר׳ יוסף מטראני סימן ר׳פ), אַוודאי וויַיל פֿון דאַנען הייבט זיך אָן דאָס אויסלאַנד מיט זיַינע כּשפֿים. די אַראַבער האָבן אָן אַ ספֿק דאָ איבערגענומען אַן אַלטן העברעיִשן געאָגראַפֿישן טערמין און בלויז איבערגעזעצט אויף זייער לשון.

די יִידן אין תּלמודישער צייט פֿלעגן צו דערציילן ווען מלחמות מיט מכשפֿים בעת דער באַצווינגונג פֿון ארץ-ישׂראל אין משהס און יהושעס צייטן. ר׳ יהושע בן לוי זאָגט, אַז עמלק איז געווען א גרויסער כּישוף-מאַכער (ירושלמי ראש השנה פ״ג ה״ח). אין ספֿרי (דבֿרים י״א כ״ה) ווערט פֿאַרטייטשט די דערקלערונג פֿון משה צו די יִידן, אַז קיין מענטש (איש–מאַן) וועט זיך נישט אַנטקעגנשטעלן צו די יִידן בייַם אײַננעמען ארץ-ישׂראל „נישט נאָר נישט קיין מאַן, אָבער אויך נישט קיין פֿאַלק און קיין משפּחה און אויך נישט קיין פֿרוי מיט אירע כּשפֿים". אין די געדענקביכער פֿון די שומרונים (אָפּנעדרוקט ווי אַ צוגאָב צום ספֿר יוחסין, דרוק זשאָלקווע, שנת מבשר טוב /1799/ דף צ״ב) ווערט געברויכט אַן אַגדה אינעם נאָמען פֿון אַ יִידישן מדרש וועגן אַ כּישוף-מאַכערין, וואָס האָט געוואָלט מיט מאַגישע קונצן אָרגאַניזירן אַ ווידערשטאַנד אַקעגן יהושע מיט זיַין אַרמיי. מיר לייענען דאָ, אַז נאָך דעם ווי יהושע האָט איינגענומען ארץ-ישׂראל און געהרגעט די איין און דרייסיק מלכים, איז אַרויסגעטרעטן קעגן אים שובך דער קיניג פֿון אַרמעניע אין דער שפּיץ פֿון פֿינף און פֿערציק מלכים פֿון מדי און פּרס. ווי שובך האָט דערזען די אָרדענונג פֿון יהושעס חיל, האָט ער זיך זייער פֿאַרווונדערט. „זיַין מוטער די מרשעת איז געווען אַ מכשפֿה און זי האָט צו זיי געזאָגט: האָט נישט קיין מורא, און איך וועל זיי אָפּשליסן צווישן זיבן אײַזערנע מויערן, כּדי זייער אָרט זאָל נישט זיַין זיי אַליין באַקאַנט; זי האָט דאָס געטאָן מיט אירע לחשים און כּישוף".

אַראַבער ווי מכשפֿים ווערן דערמאָנט אין דער גמרא. רב דערציילט צו ר׳ חייא: אַן אַראַבער האָט געזומען זיַין מעסער און געקויפֿעט זיַין קעמל, דערנאָך האָט געקלאַפּט אין דער פּויק און דער קעמל איז אויפֿגעשטאַנען (סנהדרין סז:). געמיינט איז דאָ באמת אייגנטלעך אויך אַ פֿאַל פֿון סוגעסטיע, אָבער די מאַגיער פֿלעגן זיך מיט דעם דאָזיקן מיטל צו באַדינען דעמאָלט. סוגעסטיע איז געהאַלטן געווארן בכלל פֿאַר אַן ענין פֿון כּישוף.

וועגן די דרום-אַראַבער, די בני קטורה, דערציילן די חכמי התּלמוד, אַז אַבֿרהם אָבֿינו האָט זיי איבערגעגעבן די שמות הטומאה (סנהדרין צא.), זיי ווערן אויך אין דער גמרא גערופֿן „בני יוחני" (זבחים סב:), אַוודאי וויַיל יוחני, ווי מיר האָבן שוין געזען אויבן, איז געווען דער נאָמען פֿון אַן אַלטן

עניפּטישן פּישוף־מאַכער; דערפֿאַר האָט מען אויך אין מיטלעלטער געפֿרוכט דאָס אַביסינישע מלכות מיטן נאָמען „דאָס קיניגרײַך פֿונעם פּריסטער יאָהאַנעס", וויבאַלד די אַביסיניער האָבן געשטאַמט פֿון דרום־אַראַביע, פֿון די קינדער „יוחניס". דאָס דרום־אַראַבישע וואָרט כהין איז טײַטש נישט כּהן, נאָר פּישוף־מאַכער.

דאָס וואָרט „קוסם" (פּישוף־מאַכער, וואָרזאָגער) איז געווען באַנוצט בײַ יידן אין דער אַלט־רבנישער צײַט צו באַצייכענען אַפֿילו יידן וואָס האָבן מיט עפּעס אָפּגענייגט פֿון דער הויפּט־ליניע. ר׳ זעירא האָט געשריבן אויף די אַגדה־ספֿרים, אַז דאָס זענען פּישוף־ביכער (ספֿרי דקו סמי, ירושלמי מעשׂרות פּ״ג ה״ד); ווער ס׳שלעפּט דעם שם המיוחד (שם הויה), שלעפּט זײַן קוסם (סנהדרין פּב:), דאָס הייסט זיך אַליין.

## ג

אויך די קריסטן זענען באַטראַכט געווארן פֿון די יידן אין די אַלטע צײַטן טייל מאָל פֿאַר מכשפֿים, אַזוי ווי זיי זענען אַליין פֿון די קריסטן געווארן באַטראַכט אין די אַמאָליקע צײַטן. דעם גרינדער פֿון דער קריסטלעכער רעליגיע האָבן די יידן געהאַלטן פֿאַר אַ מין „מאַג" וואָס האָט פּישוף געטאָן און פֿאַרפֿירט די יידן (סנהדרין קז:, סוטה מז. תוספֿתא שבת פּ״ט ה׳). אין דעם דאָזיקן סטיל געפֿינען מיר אַ סך דערציילונגען וועגן חיי ישו אינעם מיטלעלטער.

די מינים (די יידן־קריסטן) ווערן דערמאָנט אין דער אַלט־רבנישער ליטעראַטור ווי מכשפֿים. „ר׳ לעזר [אלעזר] און ר׳ יהושע און ר׳ עקיבֿא זענען זיך געגאַנגען באָדן אין אַ בית־מרחץ אין טבֿריא, האָט זיי אָנגעכאַפּט דאָס געוועלב און זיי האָבן נישט געקאָנט זיך אַוועקרוקן פֿונעם אָרט" (ירושלמי סנהדרין פּ״ז ה״ג). ר׳ ינאי דערציילט, אַמאָל איז ער געגאַנגען דעם וועג פֿון צפּורי און האָט געזען אַ מ י ן, האָט ער געגומען אַ שטיין און געוואָרפֿן אין דער הייך, און ווי דער שטיין איז אַראָפּגעפֿאַלן איז פֿון אים געוואָרן אַ קעמל (דאָרט). חנניה דער ברודערנזון פֿון ר׳ יהושע איז געגאַנגען קיין כּפֿר־נחום (וואָס ווערט דערמאָנט אין די עוואַנגעליעס), האָבן די מינים געזאָגט אַ וואָרט און האָבן אים אום שבת אויפֿגעזעצט אויף אַן אייזל (קהלת רבה פּ״א כ״ה).

אין דער מיטלעלטערלעכער איטאַליע האָבן יידן דערציילט וועגן יאַניאַ פֿון איטאַליע, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט אַנגיאַס (ענעאַס) דעם קיניג פֿון אַפֿריקע (?), אַז דאָס פֿאָלק האָט זיך באַדינט מיט איר כ י ש ו ף און ס׳איז געוואָרן געבענטשט, און האָט זי שפּעטער פֿאַרערט ווי לילית (ס׳ יוסיפֿון פּ״א).

אינעם קאָנסטאַנטינאָפּאָל פֿונעם 12טן יאָרהונדערט איז געווען אַ היפּא־דראָם, וואָס וועגן אים האָבן יידן דעמאָלט דערציילט, אַז פֿאַרשיידענע

מענטשן שפּילן דאָרט פֿאַרן קיניג מיט כישוף און אָן כישוף (ר' בנימין פֿון טודעלא, אוצר מסעות, הוצאת אייזנשטיין, 22).

די שטאָט סאַלאָניק, וווּ ס'זענען געזעסן זינט דעם לעצטן דריטל פֿונעם 17טן י"ה די אָנהענגערס פֿון שבתאי צבי, רופֿט ר' יעקבֿ סאַספּאָרטאס אין זײַן חיבור „ציצת נובֿל צבי" מיטן נאָמען „דאָס לאַנד פֿון כישוף".

ווי כישוף-מאַכערס זענען אויסגעקומען פֿאַר יידן אויך די סלאָוון. ר' נתן האַנאָוער דערמאָנט אין זײַן חיבור „יון מצולה", וווּ ער באַשרײַבט דעם קאָזאַקן-אויפֿשטאַנד פֿונעם יאָר 1648 (דרוק פּעטריקאָוו 1902, זײַט 32), אַז ווי די קאָזאַקן האָבן באַלאַגערט די שטאָט זאַמאָשׂץ, און ס'האָבן זיך פֿאַר-לענגערט די טעג, האָבן זיי געמאַכט אַן אויפֿטו און מיט כישוף האָבן זיי אַרויסגעכישופֿט אַ ברענענדיקע שלאַנג אונטערן הימל און האָבן זיך געמאַכט אַ סימן, אַז טאָמער וועט די שלאַנג וועגדן איר פּנים צו דער שטאָט, וועט די שטאָט ווערן אײַנגענומען און אויב צו זיי אַליין, צו די קאָזאַקן, דעמאָלט זאָל מען אַראָפּנעמען די באַלאַגערונג און אַנטלויפֿן".

אין די מעשׂיות פֿונעם בעל-שם קומט פֿאָר אַ דערצײלונג, אַז אין דער צײַט ווי דער בעל-שם איז געווען אַ בעלפֿער, האָט אַ גוישער מכשף געוואָלט שעדיקן יידישע קינדער.

אין פּויזן דערצײלט אַ מסורה וועגן אַ גלח וואָס איז געווען פּראָפּסט אין דער דאָרטיקער קירך אויפֿן נאָמען פֿונעם הייליקן אַדאַלבערט. דער האָט זיך אויסגעקענט אויף כישוף. פֿאַר זײַן דירה האָט מען געמוזט פֿאַרבײַ-טראָגן אַלע מתים בײַ לוויות. קוים איז דורכגעגאַנגען אַ לוויה, האָט דער גלח זיך גענייגט צום פֿענצטער און געברומט עטלעכע ווערטער. דערויף האָט די לוויה נישט געקאָנט ווײַטער גיין, דער טויטער האָט זיך אויפֿגעהויבן און מודה געווען אַלע חטאים און זיך אויסגעריסן די האָר פֿונעם קאָפּ. דער גלח האָט דעם כישוף מבֿטל געווען, נאָר אַז מען האָט אים געצאָלט אַ גרעסערע סומע.[85]

## IV. די טאָלעראַנץ פֿון יידן

די רינג שליסט זיך. נישט-יידן האָבן באַשולדיקט דאָס יידישע פֿאָלק וועגן כישוף. נישט-יידישע קאָנפֿעסיאָנעלע גרופּעס פֿלעגן זיך קעגנזײַטיק צו באַשולדיקן וועגן כישוף. יידן ווידער האָבן געהאַלטן די נישט-יידישע וועלט פֿאַר באַהאַוונט אין כישוף. מיר האָבן אויף דעם אופֿן פֿעסטגעשטעלט אַ פֿאָלק-לאָריסטיש-רעליגיעז-געשיכטלעך געזעץ, וואָס עס האָט ביז איצט נישט באַמערקט, נישט קאָנסטאַטירט קיין אײַנציקער געלערנטער.

אַז מיר וועלן זיך צוקוקן נעענטער, וועלן מיר זען, — אַז אין מיטל-עלטער איז די קאָמפּאַניע פֿון כישוף-בילבול מצד יידן אַקעגן נישט-יידן אַ סך

---

[85] Otto Knoop, Sagen und Erzählungen aus der Provinz Posen, Posen 1893, p. 302.

שוואַכער ווי פֿאַרקערט. דאָס נישט-יִדישע מאַטעריאַל וועגן יִדן איז אין דעם פּרט רייכער. פֿאַר די נישט-יִדן האָט דער יִד אין אַ גרעסערער מדרגה זיך באַווײַזן ווי אַ מאַג, איידער פֿאַרקערט. פֿאַר וואָס?

מעגלעך, אַז דאָס וואָס די נישט-יִדן וועלן לפּי ערך ווינציק דערמאָנט אין דער העברעישער ליטעראַטור פֿונעם מיטלעלטער ווי מכשפֿים האָט געהאַט עפּעס אַ שײַכות צו דער צענזור. אָבער דאָס איז נאָך נישט אַלץ. אין די כּתב-ידן איז נישט געווען קיין קאָנטראָל, דאָ טרעפֿט מען טאַקע דעם בילבול פֿון כּישוף-מאַכערײַ מצד יִדן לגבי נישט-יִדן, אָבער ער איז נישט קיין אָפּטע דער-שײַנונג. ס׳זעט אויס, אַז דער ריינער פּראָגרעסיווער מאָנאָטעיִזם פֿון די יִדן האָט שוין פֿרי דערגרייכט אַזאַ מדרגה, אַז דער כּלל (אָפּגעזען פֿון מקובלים) האָט וויניק חושד געווען פֿרעמדגלייביקע, אַז אין זיי ווירקן פֿינצטערע כּוחות, מיט וועלכע זיי קאָנען טון וווּנדער פֿון כּישוף. די יִדישע געגענער פֿונעם קריסטנטום אינעם מיטלעלטערלעכן דײַטשלאַנד האָבן גיכער געמיינט, אַז די גרינדער פֿונעם קריסטנטום זענען געווען מקובלים, נאָר זייערע ידיעות זענען געווען פֿאַרגריזט און מיט דער קבלה מעשׂית האָבן זיי אויפֿגעטאָן זייערע איבערנאַטירלעכע מעשׂים (אוצר הווכּוחים הוצאת אייזנשטיין, עמוד 264), בכן נישט קיין מכשפֿים.

מיר מוזן געדענקען, אַז די חכמי ישׂראל אינעם מיטלעלטער האָבן אַרויסגעוויזן אַ טיף פֿאַרשטענדעניש פֿאַרן גײַסטיקן פּראָגרעס, וועלכן דאָס קריסטנטום האָט באַטײַט אויף דעם פֿלאַך פֿון דער רעליגיעז-געשיכטלעכער אַנטוויקלונג. די פֿירער פֿונעם יִדישן פֿאָלק אין קריסטלעכע לענדער האָבן נישט סובסומירט אונטערן באַגריף „עובדי עבודה זרה״ קיין קריסטן (כּלבו ס׳ צ״ז, תּוספֿות עבודה זרה ב:), און דאָס נישט נאָר טעאָרעטיש, אָבער אויך אין דין אַרײַן. דער ריב״ש האָט געפּסקנט אין זײַנע תּשובות (סי׳ קיט), אַז די קריסטן זאָלן באַטראַכט ווערן פֿון יִדן ווי אַ מין האַלבע גרים (גרי תּושב).

בנוגע די מאַכמעדאַנער האָט דער רמבם געפּסקנט, אַז זיי זענען נישט קיין געצן-דינער און יעדע עבודה זרה איז געוואָרן אָפּגעריסן פֿון זייער מויל און זיי גלייבן אין אַחדות הבורא אַן אַחדות אָן אַ פֿעלער (תּשובות פּאר הדור סי׳ ק״ס). אין משנה תּורה הלכות מלכים רופֿט אָן דער רמבם דאָס קריסטנטום און דעם איסלאַם צוגרייטונג (הצעה והקדמה) פֿאַר משיחן.

דער פֿרײַער בליק אין דער וועלט האָט אַ גרויסן, דעם בעסערן טייל פֿון יִדן דערלויבט נאָך אין פֿינצטערן מיטלעלטער אַנדערש צו קוקן אויף דער קריסטלעכער און מאַכמעדאַנישער וועלט, ווי יענע פֿאַרקערט, — הגם בײַ די נישט-געבילדעטע פֿאָלקסמאַסן אינעם יִדישן פֿאָלק און אויך בײַ אייניקלענ יחידים לומדים פֿלעגט דער כּישוף-בילבול אַקעגן אַנדערשגלייביקע זיך טרעפֿן גראָד ווי ערגעץ אַנדערש.

## V. דער כוח פֿון סוגעסטיע און דאָס עקספּלואַטירן פֿרעמדן אָבערגלויבן

ייִדן זענען געווען אַ מיעוט צווישן פֿרעמדע דורך אַ סך, אַ סך יאָרהונדערטער. אין זייערע אויערן האָבן זיך אָפּגעשלאָגן, געקלונגען פֿאַרשיידענע מיינונגען פֿון פֿרעמדע וועגן זיי. נישט איין מאָל האָט געקאָנט פֿאָרקומען, אַז די דרויסנדיקע מיינונג בנוגע ייִדן האָט זיך אויך אָנגענומען בײַ פֿראַגמענטן פֿונעם ייִדישן פֿאָלק, און פֿאַראיינצלטע מענטשן צווישן זיי האָבן געגלייבט, אַז עס שטימט וואָס יענע פֿון דרויסן זאָגן. קריטיק, די מעגלעכקייט פֿון פֿאַרגלײַכן און אורטיילן, איז נישט די מעלה פֿון אַלע מענטשן.

אַזוי לאַנג האָבן גוים גערעדט וועגן ייִדישן כּישוף, ביז ס׳האָט זיך געקאָנט געפֿינען אַן אמורא מיטן נאָמען ר׳ יוסף, וואָס האָט טאַקע געגלייבט, אַז דאָס מקווה-שטיבל אין בית-המקדש (בית הפּרוה) האָט אויפֿגעבויט אַ כּישוף-מאַכער (יומא ל:). און חכמים האָבן דערציילט אין תּלמודישער צײַט, אַז די מיטגלידער פֿון סנהדרין פֿלעגן אויך קאָנען כּישוף (סנהדרין יז), כּלומרשט כּדי זיך צו פֿאַרשטיין דערויף, טאָמער קומט צו זיי אַן אָנקלאָג אין דער דאָזיקער מאַטעריע אָדער על כּל פּנים אַ נגיעה.

נישט אַהער געהערט דאָס, וואָס די חכמי ישׂראל האָבן געמאַכט אַ חילוק צווישן אַ כּישוף, וואָס איז אָסור און צווישן אַ כּישוף וואָס איז מותּר (סנהדרין סז:). אויפֿן זעלבן אופֿן האָט מען אויך אין דער קריסטלעכער וועלט אונטערגעשיידט צווישן ווײַסער מותּרער מאַגיע און שוואַרצער אָסורער מאַגיע.

ייִדישע מופֿתים-טוער פֿלעגן צוציִען צו זיך טייל מאָל נישט-ייִדישע אָנהענגערס וואָס האָבן געגלייבט אין ייִדישן כּוח פֿון כּישוף. די פֿאַרשיידענע ייִדישע בעלי-שמות ביז טיף אינעם 18טן יאָרהונדערט וואָס האָבן געהאַט טייל מאָל אַ גייִש פֿאָרעכץ קערן אַהער. די ייִדן מקובלים מיט זייערע מופֿתים האָבן געמיינט דעם רוח פֿון שמות מלאָכים, קדושה און טהרה, די נישט-ייִדן האָבן דאָס אָבער בײַ זיי אַנדערש פֿאַרשטאַנען.

אין טייל עקזאָטישע לענדער האָבן ייִדישע בעלי-מופֿתים נאָך טיף אינעם 19טן יאָרהונדערט געצויגן חיונה פֿון נישט-ייִדישע מאַמינים.

טשאָרני דערציילט אין זײַן רײַזע-באַשרײַבונג וועגן אַ דאָרף בײַ קוטאַיִס אין קאַווקאַז, ווו דער רבֿ האָט געהאַט פּרנסה פֿון וורוזשבען, ער פֿלעגט גיין צו די ווײַבער פֿון נישט-ייִדן און זיי זאָגן די צוקונפֿט. טשאָרני האָט אין דעם געזען אַ חילול-השם און אויפֿגעפֿאָדערט קהל, אַז מען זאָל דעם רבֿ צאָלן אַ פֿעסטע שכירות, כּדי ער זאָל נישט זײַן אָנגעוויזן אויף אַזעלכע הכנסות.

אין פּערסיע גלייבט דאָס פֿאָלק, אַז דער „ייִדישער מולאַ" הערשט איבער רוחות און שדים, וואָרעם ער איז בקי אין די נעמען פֿון די מלאָכים וואָס זענען ממונה איבער זיי און ער קאָן זיי באַצווינגען מיט זײַנע השבעות, און ער הערשט איבער ליבשאַפֿט און שׂנאה. דאָס מאַכמעדאַנישע פֿאָלק קויפֿט

דערפֿאַר בײַם „יִדישן מולאַ" קמיעות. די פּערכטער גלייבן, אַז דער יִדישער מולאַ, צו ווצמען זיי וועלן זיך, וועט משפּטן זײַנע פֿײַנד מיט פֿײַער און בלוט (נייטאַרק, האסיף, ערשטער באַנד, 56).

דער ערפֿאָלג פֿון יִדישע דאָקטוירים אין מיטלעלטער אין די פֿאַרשיידנסטע קריסטלעכע און מאַכמעדאַנישע קרײַזן האָט געהאַט אַ חשובֿן טייל צו פֿאַרדאַנקען דער אמונה פֿון נישט-יִדן אין די מאַגישע כּוחות פֿון יִדן.

די פּישוף-דיפֿאַמאַציע פֿון אַנדערשגלייביקע האָט, ווי מיר זעען, געהאַט לגבי יִדן אינטערעסאַנטע אַלגעמיינע קולטורגעשיכטלעכע רעזולטאַטן.

# צוויי אַלטייִדישע לידער

פֿון שלמה בירנבוים (לאָנדאָן)

ס׳איז פֿאַראַן אַ שפּאָר ביסל יִידישע כּתבֿ-ידן, און לשון-קודשע כּתבֿ-ידן מיט יִידישע טיילן, שטיקלעך, גלאָסן. פֿון דעם אַלעמען איז כּמעט ווי גאָר-נישט געדרוקט און באַאַרבעט געוואָרן. דערביבער איז געווענטשן אַפֿילו דער קלענסטער צושטייער פֿון די זאַכן, און צוליב דעם ווילּ איך דאָ טאָקע געבן צוויי אַלטיִידישע לידער,[1] כאָטש ס׳איז מיר אָבֿינד נישט מעגלעך צו באַאַרבעטן דעם מאַטעריאַל. זיי געפֿינען זיך אין אַ האַמבורגער כּתבֿ-יד (שטיינשניידער נומ׳ 209), וווּ זיי זענען אַרײַנגעשריבן געוואָרן פֿאַרן און נאָכן טעקסט פֿונעם ביכל (מנהגים אויף יִידיש), באַלד נאָך שלּ״ד, דער דאַטע פֿונעם ביכל, פֿון אַן אַנדערער האַנט.

ביידע לידער זענען אַוודאי נישט אַרויס פֿונעם מחברס פּען אָזוי, ווי מיר געפֿינען זיי דאָ, בפֿרט דאָס ערשטע איז שטאַרק צעקאַלעטשעט געוואָרן, אָדער פֿון אונדזער איבערשרײַבער, אברהם בן משה הויקשר אונדזי האמר שלאקס,[2] אָדער פֿון זײַן מקור, אָדער פֿון ביידע. צערבֿש פֿונעם ערשטן ליד איז, ווײַזט אויס, צירוף, און אין בנימינס לשון זענען טאָקע דאָ אַלעמאַנישע עלעמענטן.

אָחוץ דעם לשונדיקן אַנאַליז וואָלט אויך כּדאַי געווען אַ לִיטעראַרישער. ס׳וואָלט שוין געווען צײַט דערצו. די „חכמת-ישׂראל״ פֿאַרנעמט זיך ביזן הײַנטיקן טאָג נישט מיט אַזוינע זאַכן — „יִידישדײַטשע גראַמען פֿון מיטל-עלטער״ — און די יִידישע פֿילאָלאָגיע ווײַזט אויך נישט אַרויס קיין גרויסן חוש פֿאַר רעליגיעזער לירik.

די לידער זענען אין אָריגינאַל נישט געשריבן שורותווײַז, אָבער די פּערזן זענען אָנגעווויזן מיט אינטערפונקציע (נאָר צו מאָל פֿאַרגעסן געוואָרן; אין צווייטן ליד האָב איך געשטעלט מאָדערנע אָפּשטעל-צייכנס). כ׳האָב זיי אויסגעסדרט אין שורות, כּדי צו פֿאַרגרינגערן דאָס לייענען און פֿאַרשטיין.

---

1 דעם צווייטן טעקסט האָב איך שוין איין מאָל געדרוקט, פֿאַר אַן אַנדער עולם, אין „בית-יעקב״ נומ׳ 64, תרצ״א.

2 פֿון דער שטאָט האַמערשלאַקס.

אין דער ריטמיק איז כמעט גאָרנישט איבערגעבליבן פֿון די אַלטע לאַנגפֿערזן, ווי ס׳זעט זיך פֿון די גראַמען אין די אומגראָדע פֿערזן, וואָס זענען אַ כלל אין ערשטן ליד און אַ רובֿ אין צווייטן.

זייַט בייַ זייַט מיטן אָריגינאַל גיב איך אַ פּראָזע-פֿאַרטייַטשונג.

## א. בנימינס שבת-ליד

גאַט דער הער האט גיהייליגט גיאֵיירט·
דען שבת ואר אלין טאגין
און אים רואט ער· אונ׳ טעט ניט מער·
ור וואר איך אויך דש זאגי·[1]
וייארט מיט גיבעט· אונ׳ וועזט שטעט·
איר ורוינד אונ׳ אך איר מאגן·
גאַט דער גיבוט דען שבת הֵיר·
דאר זי צו מָרָה לאגן.
אֵיא זעקש טאגן בשובֿ גאַט הימל אונ׳ ערדא·
אם זויבנדן רואט גאַט דער ווערד /

גאָט, דער האַר, האָט געהייליקט, געגעבן כּבֿוד / דעם שבת מער ווי אַלע טעג. / אין אים האָט ער גערוט, און נישט געטון מער (קיין אַרבעט) / באמת, דאָס זאָג איך אייַך. / רוט אייַך אויס מיט תּפֿילות, און זייַט פֿעסט, / איר גוטע פֿרייַנד און אויך איר קרובֿים. / גאָט האָט געבאָטן דעם הויכן שבת, / ווען זיי האָבן גערוט אין מרה.

איי, אין זעקס טעג האָט גאָט באַשאַפֿן הימל און ערד, / דעם זיבעטן האָט דער טייַערער גאָט גערוט.

צווייא מַלְאָכִים בישופֿין זיין[2]
די דען שבת גאר אירליך אנטפֿנגן·
אונ׳ ווער דען שבת בגינט אין דער צייט·[3]
אֵיא די זון אישט אונטר גאנגאן·
דער מלאך שפריכֿט גיבענשט זיישטו קינד·
נון לאש דיר ניט ור לאנגאן·
איך וויל נוך היינט בייא דיר זיין·[4]
וויל זעהין וויא דיין ליכטליך האנגאן·
אֵיא זעקש טאג בישוף גאַט הימל אונ׳ דיא ערדא·
אם זויבנדן רואט גאַט דער ווערד//

---

1 דער מחבר האָט געשריבן: זאגן.

2 דעם מחברס לשון איז געווען: זינד.

3 דער מחבר האָט אַפּנים געהאַט: אין דער צייט בגינט.

4 דער מחבר האָט געשריבן: זינד (אַלעמאַניש).

צוויי מלאכים זענען באַשאַפֿן, / וואָס זענען מקבל פּנים דעם שבת מיט גרויס כּבֿוד. / און ווער ס׳הייבט אָן דעם שבת בײַ צײַטנס, / איידער די זון גייט אונטער, / (צו דעם) זאָגט דער מלאך: „געבענטשט זאָלסטו זײַן, קינד! / אַצינד זאָל זיך דיר גאָרנישט (דאַרפֿן?) גלוסטן. / איך וועל נאָך הײַנט זײַן בײַ דיר, / כ׳וועל זען, ווי דײַנע ליכטלעך הענגען.[1]"

איי אַאַז״וו.

**אישט** דש איינר אונ׳ ענדליך אישט·
דער אנדר מלאך שפריכֿט ויל שירן·
זעץ דיך נידר אונ׳ דוא עש·[2]
אויבר אכיט טאג בין איך ווידר הירן·
דו מינדרשט דיך אין דיינם הויז· דש בישטו גיוויש·
דיינש גוטש דש ווירט ניט מֵירן
אין דעם בוך דאר דו לעשט·[3]
דאר וינשטוא ווייז אונ׳ לערין·[4]
אֵיא זעקש טאג בישוף גאט הימל אונ׳ די ערדא·
אם זויבנדן רואט גאט דער ווערדי·.

„ס׳איז דאָ איינער, וואָס איז אַן אין־סוף (?)" / זאָגט דער אַנדערער מלאך גאָר באַלד. / „זעץ דיך אַנידער און עס דאָ (?); / איבער אַכט טאָג בין איך ווידער דאָ." / דו פֿאַרמינערסט דיך (?) אין דײַן הויז, דאָס ביסטו זיכער, / דײַן האָב־און־גוטס וועט נישט מער ווערן. / אין דעם ספֿר, וואָס דו לייענסט דערין, / דאָרטן געפֿינסטו אָנווײַז[4] און לערנונג.

איי אַאַז״וו.

**אם** ורייטאג זוילשטו דיין מֶעֶשר געבן·
היימליך דיין ארמין ורוינדין·
זו ווערד דיר גיגעבן דש איביגי לעבן·
איש בעשיר ווידר דש די הייבט זוינדן·
הויט דיך ור דעם ווידר שטרעבן·
אונדי ור דש טויטליך זוינדין·
זו ווערשטו ביהויט ור דער העלין פיין·
אונ׳ ור דער אפי גרוינדיא·
אֵיא זעקש טאג בישוף גאט הימל אונדי די ערדא·
אם זויבנדן רואט גאט דער ווערדיא///

פֿרײַטיק דאַרפֿסטו געבן דײַן מעשׂר / בסוד דײַנע אָרעמע גוטע פֿרײַנד, / וועט דיר געגעבן ווערן דאָס אייביקע לעבן. / ס׳איז בעסער... די עיקר־חטאים. / היט דיך, דו זאָלסט דיך נישט

---

1 באַזונדערע שבת־לעמפּלעך אויפֿגעהאָנגען אויפֿן באַלקן.

2 מן־הסתם: איש (אָדער: אישט?).

3 דער מחבר: לישט.

4 אָנווײַז און לערנונג. (אַ דאַנק ווײַנרײַכן פֿאַרן אָנווײַז בנוגע „ווייז".)

אנטקעגנשטעלן. / און פאר די חטאים, וואס מ׳איז חייב מיתה, / וועסטו זיין אפגעהיטן פון דער פיין פון גיהנום, / און פארן אפגרונט.

איי אא״ו.

**אם** שבת זוילן זיין דרייא עשין ביריט׳
אז אונש די ווייזן לערין׳
אויף דעם טיש זוילן וועזין גימייט׳
זמירות זאגן זירן׳
ור געשט טרויריקייט אונ׳ אל דש לייט׳
דש גינט אויך גאט דער הערי׳
איר זוילט און טון איין גוטש קלייט׳
דעם הייליגן שבת צו אירן׳
אא זעקש טאג בישוף גאט הימל אונ׳ די ערדא
אם זויבנדין רואט גאט דער וועדא׳.

שבת זאלן זיין געגרייט דרי סעודות, / וי׳ די חכמים לערנען אונדז. / בים טיש זאל זיין פריילעכקייט, / זמירות (זאל מען) זאגן מיט חשק. / פארגעסט טרויעריקייט און אלע צרות, / דאס פארגינט אויך גאט, דער האר. / איר דארפט אנטון א שיין מלבוש / לכבוד דעם הייליקן שבת.

איי אא״ו.

חַלָּה׳ טְבִילָה הַדְלָקוֹת הַגֶר׳
דש איש דאר איך אויך וויל ואן זאגן׳
אונ׳ וועלכי ורויא די דאר וויל האבן אִיר׳
דש זיך דאר לענגאן איר טעגן[1]
אונ׳ וועלכי ורויא די עש טוט
דאר ווער ויל ואן צו זאגן׳
גאט דער הער אין ביצאלן טויט׳
וועז זי די קינדר טראגן
אא זעקש טאג בישוף גאט גאט[2] הימל אונ׳ די ערד׳
אם זויבנדן רואט גאט דער וועדא׳.

חלה, טבילה, ליכט צינדן, / דאס איז (די זאך), וואס איך וויל רעדן צו אייך וועגן דעם, / און אן אישה, וואס וויל האבן כבוד, / אז אירע טעג זאלן זיך פארלענגערן, / און די אישה, וואס טוט עס, / וועגן דעם וואלט מען געקענט רעדן א סך. / גאט, דער האר, טוט זי באצאלן, / בשעת זי זענען מעוברת.

איי אא״ו.

דא אדם דען אפיל אש׳
דש קאם ואן חוה שולדין׳
גאט דער הערי זעלברט צו אים שפראך׳

---

1 דער מחבר: טאגן.
2 טעות.

אשטו דען אפיל זו ור לירשטו מיין הולדין׳
נוך דער גייציקייט וואר אים גאך׳
גאטש גיבאט ער אויבר שטרעבן וואלטין׳
אונ׳ דארים נוך ניא קיין ורוייא גינאז׳
דיין[9] פיין דיא מאשט זי דולדין׳
אֵיא זעקיש טאג בישוף גאט הימל אונ׳ די ערדי׳
אם זויבנדין רואט גאט גאט[10] דער וועדא...//

וועז אָדם האָט געגעסן דעם עפל, / דאָס איז חוה געווען שולדיק, / האָט גאָט, דער הר, אלײן געזאָגט צו אים: / „אויב דו האָסט געגעסן דעם עפל, פֿאַרלירסטו מײַן חסד". / צו דער תאוה האָט אים שטאַרק געשלעפט, / ער האָט געוואָלט דערגרייכן דערצו, אָפּשטויסנדיק גאָטס געבאָט. / און דעריבער איז נאָך קיין אישה קיין מאל נישט געזונט געוואָרן / (אידער) זי האָט (נישט) געמוזט דערלײַדן דעם וויטאָג (פֿון געווינען).

אי׳ אז״ו.

צו אורקונד גאט בישוף ער׳
דער ויל רעכטין׳
אם שבת דש וואוטנדגא מער׳
דש הוירט אויף ואן זיינם גיברעכין׳
עש הוירט אויף אונדי וואויטט ניט מער׳
דש קומט ואן גאטש גימעכטין׳
דש הימלשי ברוט אונ׳ דש באניער
גאב ער דעם יודשן גישלעכטן׳
אֵיא זעקש טאג בישוף גאט הימל אונ׳ די ערד׳
אם זויבנדן רואט גאט דער וועדא׳

פֿאַר אַן עידות האָט גאָט באַשאַפֿן, / דער גאָר גערעכטער, / אום שבת דעם ים, וואָס בושע־ וועט; / ער הערט אויף מיט זײַן שלאַפֿקייט, / הערט אויף און בושעוועט שוין נישט, / דאָס קומט פֿון גאָטס אויפֿטו. / דאָס הימלשע ברויט און די פֿאָן / האָט ער געגעבן דעם יידישן פֿאָלק.

אי׳ אז״ו.

וועז דער שבת ויל ור גאן׳
גאר אירליך זוילטו אין גילייטן׳
ביידי ורוייא אונדי מן׳

---

9 אפֿשר: דיא.

10 טעות.

די זוילן זיך אונטר שיידן.
וועז די שטערין אים הימל שטאן.
ניט לענגער זויל מן בייטן.
הַבְּדָלָה זולן מן היבן (?) איין.[1]
אוי, זול זיך דען אויש קלייידן.

אֵיא זעקש טאג בישוף גאט הימל אונדי ערדא
אם זויבנדן רואט גאט דער וועדא./

וועז דער שבת הייבט אן אהויקצוגיין, / זאלסטו אים באלייטן מיט גרויס כּבוד, / ביידע, וויב אוז מאן. / זיי זאלן הבדלה מאכן (?) / וועז די שטערן שטייען אין הימל, / זאל מען נישט ווארטן לענגער, זאל אנהייבן מיט הבדלה. / אוז זאל זיך דערנאך אויסטון (די שבת-בגדים), אי אזוי.

דער אונש דש זמירות נויא גיזאנק.
דער איש אונש אלין אוז ביקאנט.
ער איש ואן צערבש אויש דער שטאט
בנימין איש ער גיננט.
ער זאנג אונש דש אונ, נוך ויל מער
נון ביהויט אונש גאט ור אליר נוט.
אונ, ור לייא אונש זיין מילדא האנט.
זוא ביטן ווייר איר[2] דש עש אונש וואול גאט.[3]

אֵיא זעקש טאג בישוף גאט הימל אונ, די ערדא
אם זויבנדן רואט גאט דער וועדא //

סליק סליק סליק

דער וואס האט אונדז נית (אדער: אצינד ?) געזונגען אט דאס ליד, / איז אונדז אלעמען נישט באווסט. / ער איז פון צירוק (?) דער שטאט, / בנימין איז זיין נאמען. ער האט אונדז געזונגען דאס, אוז נאך א סך מיין, / אצינד זאל אונדז גאט אפהיטן פון אלע צרות, / אוז זאל אונדז געבן מיט זיין רחמנותדיקער האנט, / אזוי בעטן מיר אים (?), ס'זאל אונדז גוט גיין. אי אזוי.

---

1 מן-הסתם: אוז אדער אן.

2 אין?

3 טעות, דארף זיין: גאט.

## ב. דאָס קלענערע שבת־ליד

**דעם** שבת וואלין מיר זינגאן,
און איינם ורייטאג שפאט.
דער גאט, דער אלי דינג ור מאג,
דער מיך בשאפן האט,
דעם וויל איך זינגאן לופא אונ׳ פרייז,
אין גאנציר ווירדיקייט.
ער האט בישאפין לויבא אונ׳ גראש
אונ׳ הימל אונ ערד אונ׳ וואש דר וואש

אֵיא אם שבת וואר עש אליש ביריים.

פאַרן שבת לאָמיר זינגען, / שפּעט אין אַ פרײַטיק. / גאָט, וואָס קען אַלדינגס, וואָס האָט מיך באַשאַפֿן, / פאַר דעם וויל איך זינגען אַ לויב און אַ שבח / מיטן גאַנצן כּבוד. / ער האָט באַשאַפֿן בלעטער און גראָז / און הימל און ערד און דאָס, וואָס ס׳איז געווען / — אום שבת איז טאַקע אַלדינגס געווען גרייט.

**דז** הימלשי ברוט, דש ער אונש גאב
וואל אין דער וואוישטנייא,
אם שבת ויל עש ניט הַארָב—
דאר מאג מן וואול מערקין בייא,
דש דער שבת אישט איין הער
אויבר אלי טאג:
אם ורייטאג עש צוויבעכג ויל.
גאטש לוב האט קיין ציל,

אֵיא, דער אלי דינג וואול ור מאג.

דאָס הימלשע ברויט, וואָס ער האָט אונדז געגעבן / אין דער מדבר, / דאָס איז אום שבת נישט אַראָפּגעפֿאַלן / — דערפֿון קען מען גוט אַרויסזען, / אַז דער שבת איז אַ האַר / איבער אַלע טעג: / פֿרײַטיק איז עס געפֿאַלן אין צווייען. / גאָטס לויב האָט נישט קיין עק / — ער, וואָס קען טאַקע גוט טון אַלדינגס.

הויט דיך און דעם שבת ואשט,
דש דו ניט גישט צו ווייטא,
זו גיווינשטו גלויק, רוא אונ׳ ראשט,
דיין זיל ווערט זוינדן קוויט.
נים בייא שפיל בייא דעם רוטן מער,
איז דיינר זילן גוט:
אין דער וואוכן גיט עש הין אונדי הער
אז וויא די אוינדן אין דעם מער —
איא אם שבת עש אך רואט.

הויט דיך זייער אום שבת, / דו זאלסט נישט גיין צו ווייט, / וועסטו פארדינען גליק, רו און מנוחה, / דיין נשמה וועט פטור ווערן פון עבירות. / נעם א משל פונעם ים-סוף, / וועט דיין נשמה זיין גוט: / אין דער וואכן פארט ער אהער, אהין, / אזוי ווי די אינדן איגעם ים / — אום שבת רוט ער טאקע אויך.

עש שטיט גישריבן אין דער איא,
אונ׳ אז איך אויך וויל זאגין,
אם ורייטאג שפאט ניט טון צו מער,
קיין אונ׳ מוט זוילשטו טראגן,
העלשטו דען שבת, אלז דו זוילשט,
עש ווערט דיר ניט ווערדן לייד,
צווייי ברכות קוכין לייג אויף דען טיש,
שפרייט אויף דיין צוועל ביהצנדין —
איא אז אין אין דער מדבר וואר גישפרייט.

ס׳שטיט געשריבן אין דער תורה, / און ווי איך ווייל אייך זאגן: / פרייטיק שפעט שוין גארנישט צו טון. / אומעטיק טארסטו נישט זיין. / וועסטו האלטן שבת אזוי ווי דו דארפסט, / וועט דאס דיר שוין נישט באנג טון. / צווי חלות לייג אויפן טיש, / שפרייט גיך אויס דיין צוועל (טישטעך), / אזוי טאקע, ווי ס׳איז זי געוועזן פארשפרייט אין דער מדבר.

דיין קידוש ווייין, דען זוילשטו האן,
דיין כלים זולשטו שוועקין,
אונ׳ הויט דיך וואשיר דאריין צו טון,

גאר ואל זוילשטו שענקין.
אונ׳ מאך דען קידוש אויבר דען וֵויין,
דש אין דעם הויזא אר שלט –
אויבר איין יאר וואלין מיר צו ירושלים זיין
אונזר זֵילן ליכט און שיין:

אֵיא, שפרעכט אמן אל צו מאל!

סליק סליק סליק

דײַן קידוש-וויַין דאַרפֿסטו האָבן, / דײַנע כּלים דאַרפֿסטו אויסשווענקען / און חס-ושלום גיב נישט אַרײַן קיין וואַסער. / גאָר פֿול דאַרפֿסטו אָנגיסן. / און מאַך דעם קידוש אויפֿן וויַין, אַזוי [הויך], אַז עס זאָל קלינגען אין שטוב / — איבער אַ יאָר לאָמיר זײַן אין ירושלים, / אין דער ליכט און אין דער שײַן פֿון אונדזער נשמה: / זאָגט טאַקע אָמן אַלע!

# נישט־געדרוקטע לידער פֿון וועלוועלע זבאַרעזשער

## צוגעגרייט צום דרוק מיט בריוו פֿאַר אַן אַרײַנפֿיר

### פֿון ד״ר בערנהאַרד וואַכשטיין ז״ל

אין יאָר 1928 האָט זיך געזעצט דער אַרטיקל פֿון ד״ר בערנ־
האַרד וואַכשטיין „ר׳ עזריה דע ראָסיס ,הדרת זקנים׳ אין א ייִדישער
איבערזעצונג. אַן אומבאַקאַנטע האַנטשריפֿט פֿון משה אײַזנשטאַט־
קאַצענעלענבויגן״ פֿאַר דעם דריטן באַנד „פֿילאָלאָגישע שריפֿטן״ פֿון
ייִוואָ. ד״ר וואַכשטיינס באַמערקונג אין דעם בריוו פֿון 4טן אַפּריל איז
שייך צו דער קאָרעקטור פֿון דעם דאָזיקן אַרטיקל. „די אָפּצינן פֿון
וועלוועלען״ מיינען די סעפּאַראַטן פֿון זײַן אַרבעט „וועלוול זבאַרעזשערס
בריוו״ אין „פֿילאָלאָגישע שריפֿטן״ II. דער בריוו צו זײַן ברודער מאיר
פֿון 22סטן פֿעברואַר 1869 („פֿיל׳ שריפֿטן״ II, זז׳ 8—9) פֿאַרענדיקט
זבאַרעזשער מיט א דײַטשן פֿירפֿערז אין זײַן אייגענער איבערזעצונג אויף
העברעיִש („פֿאַרעפֿנטלעכט א״ט „גלי הים״ אין „שפֿתי ישנה״, ז׳ 60) ; ניט
ב. וואַכשטיין אָן אין דער השמטה דעם מקור פֿון דעם דײַטשן אָריגינאַל.

„דער אַנדערער תּוכן פֿון אײַער בריוו״ (דער בריוו וואַכשטיינס
פֿון 14טן אַפּריל 1928 ; ווײַזט אויס — על־פּי טעות איז די דאַטע
אָנגעגעבן 1927) מיינט די ווענדונג פֿון ז. רייזען וועגן צושטעלן אים
מאַטעריאַלן פֿאַר דער אויסגאַבע פֿון וועלוול זבאַרעזשערס געזאַמלטע
לידער, וואָס ער האָט צוגעגרייט צום דרוק (דאַרף אַרויסגיין אין
דער סעריע „ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ״). אין איינעם מיט דעם בריוו פֿון
23סטן אַפּריל האָט ב. וואַכשטיין איבערגעשיקט די פֿינף לידער פֿון
וועלוול זבאַרעזשער וואָס מיר דרוקן דאָ אָפּ. ניט נאָר זײַנען זיי נישטאָ
אין די פֿיר זאַמלונגען זבאַרעזשערס „מקל נועם״, נאָר אויך ניט אין
דעם כתבֿ־יד ניט־געדרוקטע לידער זײַנע, וואָס געפֿינט זיך אין ייִוואָ.
(וואָס שייך אייניקע וואַריאַנטן צו זיי, וואָס עס האָט אויפֿגעזוכט דער
אַספּיראַנט פֿון ייִוואָ ש.־ז. פּיפּע, זע די הערות צו די געהעריקע לידער.
די הערות פֿון ב. וואַכשטיין גופֿא ווערן באַצייכנט דורך שטערנדלעך).

דעם „ההלך״, א וואָכנבלאַט, וואָס משה אָרנשטיין האָט
אַרויסגעגעבן אין יאַס תּרל״ח — תּרל״ט, האָבן מיר ניט געהאַט קיין
מיגלעכקייט צו זען.

ב. וואַכשטיינס בריוו דרוקן מיר איבער אָן שינויים.

ז. ר.

1

Bibliothek der israel. Kultusgemeinde Wien

Wien, den 23/5 1928
II., Ferdinandsstr. 23.

זייער חשובער הער רייזין!

ערשט איצט איז מיר מעגלעך מיין ציזאָגעכץ אין מיין פרירִיגן בריף — חאָטשי נאָך נישט אינגאנצען — אייִנצוהאלטען. איך שיק אייך דיא לִיעדער-טעקסטן פון וועלוועלען, וואָס איך מיין אז זיי זענין נאך נישט געדרוקט, לכל הפחות נישט אין די פיר חלקים פון זיין ווערק „מקל נועם". באשר איר דרוקט דאָך אַלע זיינע ווערק איז דאָך אייגענטלעך נישט קיין גרויסע נפקא-מניה [מינה] אויב זיי קומן שוין אפילו] ערגיץ פאָר, ס'וואָלט אָבער זער גוט גיוועזן אז איר זאָלט אייך קענין ערגיץ פארשאפן דעם „ההלך" אפשר < אפשר > קומט וועלכעס דאָרט פאָר. ס'וואָלט אויך גלייך געווען אז מ'זאל קענין צודריקן די נאָטן פון די לידער. ביי דער געלעגנהייט וויל איך אויפמערקזאם מאכען אז מעלאָדיען פון וועלוועלען גייען ארום אויף אנדערע נעמן. איך קען מאָמענטאן נישט דערמאנען קיין קוועלע, ס'וועט מיר אָבער בעשטימט אין זינען קומן, וועל איך תיכף שרייבען און אויך אלע אנדערע זאכען וואָס זענען נאָך איצט נישט דאָ מיטטיילען. וועגן טעקסט פון דיא לִיעדער מוז איך מודיע זיין, אז אטייל פונם אָריגינאל איז כמעט אים גאנצען אָבגעריבן און פארווישט, עס קומט הערן שאל חיות אין ווין א יישר כח, וואָס ער האָט דיא שריפט ארויסגע-בראכט אין דיא לִיעדער דרוקרייף געמאכט. איך האָב דערנאָך מיט איהם צוזאמען דיא קאָפיע מיט דעם טעקסט וואָרט ביי וואָרט קאָלאציאָנירט. ביים לעזען איז מיר איינגעפאלען אז ס'איז מעגליך, אז וועלכע ווערטער וועלן אין ליטא אפשר אומבאקאנט זיין ובפרט וויל דיא אויטאָגראפיע [אָרטאָגראָפיע] איז עפעס אזוי אויסטעריש, אָהן א סדר. אויב ס'וועט אייך עפיס נישט קלאָר זיין, בין איך גערן בעריט אייך אויף אלעמען וואָס איר וועט מיך פרעגען צו ענפערן. איך טייל אייך נאָך מיט, אז אין וועלוועלעס האנדשריפטען וואָס זענען שוין געדריקט קומען פאָר מאנכע וואריאנטען אין די נוסחאות, אויב ס'אינטרעסירט אייך וועל איך זיי אייך ביי געלעגנהייט מיטטיילן. אין אמתן מיז מען דאָך וועלוועלען נישט אזוי באהאנדלען ווי געטהען און דרשינען אויף יעדען קרי און כתיב.

אלעס אנדערע אין גיכען.

א גוטין יו"ט

מיט גרוס דרך ארץ

אייער

ב. וואכשטיין

2

[דער זעלביקער בלאנק]

1927. 4/4

חשובער הער רייזין!

איך האָב תיכף אזוי ווי איך האָב נעכטן דערהאלטן די קאָר)עקטור און אייער געשעצטן בריף, האָב איך באלד דורכגעקוקט דעם אָבדריק און איך שיק דאָ אינערווייניג דעם דאָזיגען צוריק. איך האָב געוואָלט באמערקן צו די קאָר)עק-טורעס. איר האָט אויסגעבעסערט מיינס א ווארט „באמאדזשעט" מיט דעם ווארט „צעשעדיגט". איך [האָב] דאָס ווארט נאָכאמאָהל אזוי ווי פריהער אוי(ס)-געבעסערט. ביי אונדז הייסט „באמאדזשין" עפּיס מיט פּוסטע אויפשרייבעכצער באשמירען. ס'איז מעגלעך אז ביי אייך איז דאָס ווארט נישט באקאנט און ס'הייסט ביי אייך אנדערש, טאָ קענט [איר] אויסבעסערן מיט דעם ווארט אזוי ווי מ'רופט עס ביי אייך, מיט דעם ווארט „צעשעדיגן" קען עס בשום אופן נישט דארזעצט ווערן. איך האָב תיכף באפוילן אז מ'זאָל אייך אָבשיקן אייער „מקל נועם" דריטער טייל פון עהרענקראנצען. א יישר כח אייך פאר דעם אויסלייגן. איך באגלייקווינש אייך צו דער ארבעט ווען וועלוועלן. איך וואָלט אייך געראָטען אז איר זאלט די ארבעט לאָזען דרוקן אויף בעסער פאפּיער, ס'האָט גאָר אן אנדער פנים.

איך בעט נישט צו פארגעסען וועגן די סעפּאראטאָפּצוגען פון דעם איצטיקן אויפזאץ. אגב באמערק איך אז איך האָב נאך די אָפּציגען פון וועלוועלע אויך נישט באקומען. איך בעט אייך איר זאָלט אזוי גוט זיין און לאָזען צושרייבען צו מיינע השמטות צו דער ארבעט ווען וועלוועלן: זייט 9 אנמער-קונג 4: וועלוועלע גיט די קוועלע פאר דעם דייטשן אָריגינאל נישט אָן. די קוועלע איז „דאס גערעדט דער וועלען" פאָן ק. ר. טאננער.

איף [איך] בעט אייך מיר פון דעם ארטיקל אייזענשטאט צוצושיקן א צווייטע קאָרעקטור אין צווי עקזעמפלארע. די פּאָר גראָשען שפּילען דאָך קיין ראָלע אבי ס'זאָל א זאך גוט אריסקומען.

וועגען אנדערן תוכן פון אייער בריף וועל איך אייך איבער אכטאָג נאָך שרייבען.

מיט גרויס דרך ארץ אייער פריינד

ב. וואכשטיין

# דאָס ביסאלי מינץ

1

עס געהען מענשען אלערלייא
אויף דער וועלט
זע שרייען אלע איין געשרייא
געלד און ווייטער געלד
זע שטודירען אלע דיא גרויסע קינץ
וויא מאן קאן מאכען דאס ביסאלי מינץ

2

[1]דער רב שאקילט זיך איבער דעם יורה דעה
מיט דעם למדישן חן
ער נאָקיט און ניקיט און רייסט זיך בייא דער פאה
און עס איז ווערט א ווארצען חריין
פערוויסט איז ער גיוואַרען מיט זיין קינץ
ווירים [ווי אַרום] ער ווייל מאכען דאס ביסאלי מינץ

3

דער חזן רייסט זיך אויס דעם גארגיל
און איזבאוויט זיך זיין גיזינד
ער מיינט ער זינגט שהען וויא איין ארגעל
און מאכט זיך נאריש וויא א קינד
פערוויסט אז"וו

4

דער פלעטער (פלעהטיסט), דער ציהעלפער דער פיסטעלזינגער
אויף זייע (זעה) איז אגרויסער צארען
זע ליידען קעלט און גרוס הינגער
פערוויסט זענין זייע גיוואַרען
פערוויסט אז"וו.

5

דער באס איז נעביך זעהר זינדיג
עס קימט איהם אהן מיט מיהע
ער ווערט ריץ רוט וויא א הינדיג (אהינדיק)
און ריטשעט וויא א קיה (קיהע)
פערוויסט אז"וו

---

1 וואריאַנט אין: רשמות. מאסף לדברי זכרונות, לאתנוגרפיה ולפולקלור בישראל ערוך ע"י ח. נ. ביאליק וי. ה. רבניצקי, באנד VI, תל־אביב 1930, ז' 432 I נומ' 25; ש. אינהאָרן, מה היו שרים במלך סובלק לפני מאה שנה.

6

דער שוחט שטעהט אויף גאנץ פֿריה
און לופט אין דער יאטקי גיך
און בינד און קולִיט אין בדקיט דיא קיה
און מאכט זיך מיט בלוט וויא א רוח
פערוויסט אז״וו

7

דעם שוחט גיעטט עז גאר ניט אפ
עס איז איהם פארט ניכט מקנא צו זיין
ווארין אז ער דארף נעמין אסרחה אראפ
בלאזט ער אין דער מחילה אריין
פערוויסט אז״וו

8

דער שמש גיעהט אויף חתונות און בריתען
און בעט ציזאממען דעם עולם
ער גיעהט טאג און נאכט ציפליקט און צירימפען
(ער) זיעהט אויס וויא אלעמיניר גולם
פערוויסט אז״וו

9

דער קלייגיעטער איז נעביך גאר אין דער ערד
ער רייסט זיך אויס דיא קעהל
דיא גאנצי נאכט האריוויטער וויא אפערד
אין וואס האט ער אויף זיין טהייל
פערוויסט אז״וו

10

דער פידלער מיטשיט זיך דיא גאנצי נאכט
אין שפיעלט מיט דעם גאנצען כוח
דאס ווייב קיקט ארויס וואס ער האט אהיים געבראכט
אין איהם דארט אויס דער מוח
פערוויסט אז״וו

11

דער קרעמער שאפט זיך אשיינעם קרידיט
און צאהלט נעביך דאפפעלען פרעצענט
ער מיינט ער קופט זיך באלד אגיט
אין עס גישעפט נעמט באלד איין ענד
פערוויסט אז״וו

12

דער איזירער [הויזירער] טראָגט זיך מיט דעם פּצקל
און קריבט אין אלע העף [הייף]
וואָס האָט ער דען גאָר אין זעקעל
מעהר וויא אטיצעל זעף [זייף]
פערוויסט אז״וו

13

דער דאקטער מאכט מיט דער קאריטע אוויזיט
און נארט דיא גאנצי וועלט
ער קימט צום חולה זאגט ער עס איז נישט גיט
און פאר דעם נעמט ער געלד
אדאס איז דער אנשטצל פון דער קינץ
אזו קאן מאן מאכען דאס ביסלי מינץ

14

ער קימט צום חולה אין שטיב אריין
זאג(ט) ער עס איז איהם לייד
עס קאן שון צינד נישט גיט זיין
מיא האט מיך גצריפען צי שפעט
אדאס אז״וו

15

אצינד וועל איך מיזען גרוס מיהע גצבען
ביז איך וועל איהם שטעלען אויף דיא פיס
ער זאל אזו וויסען פין זיין לעבען
נאר אזו מיז גצהן דער שמיס
אדאס אז״וו

16

פון דעם מלמד האב איך אנייעם סדר
ער איז פערשאלטען אויף דער וועלט
אז ער האט שון יא דאס שענע חדר
האט ער אמכה גצלד
פערוויסט אז״וו

17

דער לערער דער גוטער דער שטוגדען גצבער
אויף איהם איז דיא גרעסטי נוט
ער עסט זיך אויס דיא גאלל אין דיא לעבער
אין האט ניט אויף קיין ברוט
פערוויסט אז״וו

18

דער קאנטארטשיק לאכט אז דער גאנצער וועלט
און רייסט דיא סוחרים וויא ער קען
ער האט באמת דאס ביסאלי געלד
אין שרייבט אללעס מיט דער פען
אדאס אז״וו

19

דער אקסען סוחר דארף אין יעדער קרעטשמי אמוד
ווארין ער צאהלט נעביך זעהר גיט
צוריק פון האלמיץ* האט ער אויף קיין ברוט
אין דיא מוט בעקימט איהם ניט
פערוויסט איז ער גיווארין מיט דער קינץ
וויא ער ברינגט אויס דאס ביסאלי מינץ

20

קיין האלמיץ פארט ער מיט אייגנע פיהרען
אין טראגט זיך נויבעל דייטש
ציריק פון האלמיץ געהט ער אויף טהירען
אין בלייבט מיט דער הולער בייטש
פערוויסט אז״וו

21

דער פידראטשיק לעבט זיך וויא איין האר
אין זאליוויט נישט קיין געלד
דעם גאנצען טאג זיעד דער סאמיוואר
אין טעה פאר דער גאנצער וועלט
פערוויסט אז״וו

22

ניט שלעכט געהט עס דעם אדוואקאט
ער האט דיא בעלי דינים אין דיא הענד
ער מאכט דיא קלאגע נישט אקאראט
האט דאס פרעצעס קיין ענד
אדאס אז״וו

23

דיא לייפצגער** זענין אין גרעסטען גליק
זענין פון דער גרעסטער פאהן

---

* אָלמיץ — אַ באַקאַנטער אָקסנמאַרק.

** די וואָס פֿאָרן קיין לייַפּציק אויפֿן יריד.

אז זע קומען צום צווייטן מאהל פון לייפצג צוריק
זעצען זע תיכף אהן
אדאס אז"וו

## דער טוידענגרעבער

1

מיר איז קיין מונארכע גלייך
מיט אלע זעהרע קרונען
אלע מענשען ארעם און רייך
מיזען מיינע דירות בעוואונען

2

דעם דלות אלע ארמע לייט
אין דיא רייכע זעהר עשירות
פערלאזען וועז עס קימט דיא צייט
צי וואונען אין מיינע דירות

3

דער מענש לופט טאג און נאכט נאר נאך געלד
און וואלט גיגערען גאלד געוואוגען
זעהט נאר דא אויף דעם שטיקאלע פעלד
א שפיגעל פאר דיא אוגען

4

דער מענש איז היינט ביים גאנצען כוח
און הילעט און טרייבט כטעות [קאטאווטס]
מארגען שרייט מאן שון איבער איהם הוך
צדקה תציל ממות

## דער רבי

1

[2]דער רבי זיצט
זעהר דער היצט
אין דיא צורה איז איהם משונה
חסידים זינגען

---

[2] Var. in: A. Z. Idelsohn. Hebräisch-Orientalischer Melodienschatz Band X. Gesänge der Chassidim. Friedrich Hofmeister. Leipzig 1932, ז' XXI נומ' 239, די מעלאדיע אויך ז' 69. ז. סקודיצקי, פאלקלאר-לידער II, מאסקוע 1936, ז' 132, נומ' 2.

טאנצען אין שפרינגען
מיט אפרעליכער מינע
עס חאפט אהן אמורא
וועז ער זאגט דיא תורה
עס ריהט אויף איהם דיא שכינה
עס חאפט...

2

ער שרייעט אין ווייטע
ער האט געמיינט
מיא וועט זיך צו איהם ציקלעבען
ער ווילּ קיין געלד
בייא דער וועלט
מאן זאלּ איהט עפיס געבען
דיא אויף געקלערטע
האָבען מוחות פערקערטע
זע ווילען אין איהם נישט גלעבען

3

תאוות צי ברעכען
דעם גוף שוועכען
פון דער וועלט זיך אויס ציהיעלען
צי טרינקען און עסען
נאר צי פערגעסען
אין קיין שלאף צי פיהעלען
טאג אין נאכט
כוונות פערבראכט
פון דיא מקוואות אין דיא שיעלען

4

עס גענהען וואבלּיך
מיט דיא שיינע האבלּיך
טיט דער יצר הרע מיר גלּיהען
צי דיא בריסטען
טוא איך גלּיסטען
נאר אטאפ צי טיהען
גיב איך מיך אבאָרע
מיט דעם יצר הרע
און ווילּ עס שון נישט טיהען.

5

צום סוף דיא הילטייעס
ברענגען ראיות
אז דער רבי איז אבעטריגער
וועי עס רעט
פון דעם רבין שפעט
דער הייסט היינט אקליגער
אז משיח וועט קימען
וועלען זע האבען אסימן
אוב זענען גירעכט דיא קריגער

## דיא ליעבע

1

איין פייער ברענט אין מיין הערץ
עוויג עוויג וועט עס ברענען
מיך קוועלט אגרוסער שמערץ
קיין דאקטאר וועט עס ניט העלפען קענען
פון דער קראנקהייט וועל איך מיך נישט אויסגעהען
איך פיעל שון דיא גיפט אין מיין גאנץ געביין
מיט וואס איך האב מיך געקוויקט אין דער גרעטער נוט
דיא ליעבע דיא ליעבע מאכט מיר צינד דעם טוט*

3

איין יעדער מענש ווייל דיך לעבען
אפי דער ארמער מאן וואס איז אינטערדריקט
אז מיר האט גאט אזא גאבע געגעבען
גאט האט מיר דיך צו גשיקט
פון אזא זיסער וועלט פון אזעליכע זיסע פריידען
מיז איך מיך מיט דעם טוט צינד שיידען**
וויא קאן מאן מיר פערזאגען וואס מיר גיפעלט
מאן זאל מיך אימזיסט קוועלען
דיא ליבע איז דער שטארקסטער העלד
איהר קאן קיינער בעפעהלען

---

* די צווייטע סטראפע פעלט אינעם פתב"יד.

** ס'איז מעגלעך, אז די סטראף וואס איז אויף אן אנדער ארט געדרוקט איז א המשך פון דעם פריערדיקן ליד „דיא ליעבע".

דארט וויא דאס ליעבשאפט איז אייגנעגראבען
הערט מאן קיין פלוישירייא
וויא קאן מאן מיך צווינגען ליעב צויהאבען
אז דאָס הארץ איז נישט דאבייא

## דיא מאמע מיט דער טאָכטער

אוועטיג איז מיר אוועטיג איז מיר
עס גזהען מיר אויס דיא כוחות שיער
עס — — — —
וועו איך בין יונג גיווועהין (2 מאהל רעפ׳)
איז דאס אללעס נישט גיווועהען
איז (רעפ׳)
נאר וועו איך בין אלט אין אבגשוויחט
האט זיך דאס אללעס גימאחט
האט — — — — (רעפ׳)
אמיטריפאלי אין אטשיזמיזאה (?)
וואָס אללע תענוגים זענין דארט דאה
וואָס — — — —
מיזהט נאר פאָרוואס שפאצירען גזהען
אין אין מיז דאס נעביך ציזההין
אין — — — —
דער אטאפ אין דער א קניפ
סישטעהט מיך חלעבין אין דער זיביטער ריפ
סישטעהט מיך — — — —
וויא זינדיג איך בין (2 רעפ׳)
איך קום דיך שיער פין מיין זין
איך— — — —
איך גזה בייטאג גאר פארטראחט
אין פיעל קיין שלאף ניט באדערנאחט
אין — — — —
איך בין חלעבין נאך נישט קאלט
דאס פנים איז אבער שוין זהר אלט
דאס — — — —
נאר וועו מיין טוחטער גזהט מיט מיר
גריסט מאן מיך אויך צילייבּ איהר
גריסט — — — —
דער תענוג אבער איז זהר קליין

אז איך קאן נישט געניסן עפיס אליין
אז — — — —
נאר ווען איך שלאף חלום איך
אז יונגע לאט דער טשעפין מיט מיך
אז — — — —
נאר אין שלאף בין איך מיך מחיה
עס קומט אויף מיר אהויט אנייע
עס — — — —
שטע זיא נישט אויף מאמע גיטרייע
וועסטי דיך תמיד זיין מחיי
באגראבין זאל איך דיך טאחטערלעבין
פאר דער עצה אוואס דיא האסט מיר גיגעבן(בען)
פאר — — — —

# אָנגעקומען אין רעדאַקציע

**באַדער, גרשם.** נײַע האָריזאָנטען. וועגען אונזערע אַלטע ימים-טובֿים. אַ זאַמלונג היסטאָריש-רעליגיעזע עטיודען. ניו-יאָרק: בהוצאת בית מסחר ספֿרים „פּרדס". תרצ"ח—1938 [1937]. 128 ז'.

**בערעגאָווסקי, מ.** ייִדישע אינסטרומענטאַלע פֿאָלקס-מוזיק. קיעוו: פֿאַרלאַג פֿון דער וויסנשאַפֿט-אַקאַדעמיע פֿון אוסרר. 1937. 29 ז' (וויסנשאַפֿט-אַקאַדעמיע פֿון אוסרר. קאבינעט פֿאַר דערלערנען די ייִדישע סאָוועטישע ליטעראַטור, שפּראַכ און פֿאָלקלאָר. פֿאָלקלאָר-סעקציע).

**גינזבורג, שאול.** היסטאָרישע ווערק. ערשטער באַנד. פֿון אידישען לעבען און שאַפֿען אין צאַרישען רוסלאַנד. ערשטער טייל. ניו-יאָרק: שאול גינזבורג 70-יאָהריגער יובילײ קאָמיטעט, תרצ"ז — 1937. XVI+310 ז'.

**גינזבורג, שאול.** היסטאָרישע ווערק. צווייטער באַנד. פֿון אידישען לעבען און שאַפֿען אין צאַרישען רוסלאַנד. צווייטער טייל. ניו-יאָרק: שאול גינזבורג 70-יאָהריגער יובילײ קאָמיטעט, תרצ"ז — 1937. 312 ז'.

**גינזבורג, שאול.** היסטאָרישע ווערק. דריטער באַנד. אידישע ליידען אין צאַרישען רוסלאַנד. ניו-יאָרק: שאול גינזבורג 70-יאָהריגער יובילײ קאָמיטעט. תרצ"ח. 416 ז'.

**גלאַנץ, רודאָלף, ד"ר.** די אונטערשטע שיכטן פֿון ייִדישן פֿאָלק אין די אַמאָליקע דײַטשע לענדער. רעפֿעראַט און פּראָספּעקט. ווילנע: ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט 1938. 15, I ז' (סעריע „אָרגאַניזאַציע פֿון דער ייִדישער וויסנשאַפֿט" נומ' 20).

**גרינבלאַט, נתן.** יהודה לײב גאָרדאָן, זײַן לעבן און שאַפֿן <מאָנאָגראַפֿיע> קאָוונע: פֿ' „אידישע שטימע" 1931. 79, I ז'.

**דאָס צווייטע יאָר אַספּיראַנטור אויפֿן נאָמען פֿון ד"ר צמח שאַבאַד בײַם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט.** ווילנע: ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט 1938. 184, II ז'. (סעריע „אָרגאַניזאַציע פֿון דער ייִדישער וויסנשאַפֿט", נומ' 19).

**דאַרווין, טשאַרלז.** די אָפּשטאַמונג פֿון מענטש, בעאַרבעט פֿון מ. האָלצבלאַט. וואַרשע: פֿ' „אייראָפּאַ" 1936. 157 ז'.

**דריטע לערער-קאָנפֿערענץ פֿון די ייִדיש-וועלטלעכע שולן אין פּוילן — 25, 26 און 27 יוני 1937, ווילנע.** וואַרשע: אַרויסגעגעבן דורך דער צענטראַלער ייִדישער שול-אָרגאַניזאַציע אין פּוילן. 1937. 98 ז'.

**וואָלף יאַסני, א.** געשיכטע פֿון דער ייִדישער אַרבעטער-באַוועגונג אין לאָדזש. לאָדזש 1937. XII+427, I ז'.

**ווינער, מ.** עטיודן וועגן מענדעלען אין די זעכציקער און די זיבעציקער יאָרן. מאָסקווע: פֿ' „עמעס" 1935. 199, I ז'.

**ווערנע, יצחק, הרב ד"ר.** דער רמב"ם. צו זײַן אַכט הונדערט יאָריקן יובילעאום. Los Angeles: 1936. 157, I ז'.

**טייטלבוים, אַבֿרהם.** ראַשעל ‹עליזאַבעט פֿעליקס›. אַ קאַפּיטל פֿון אַן אויספֿיר-לעכער ביאָגראַפֿיע ‹אָפּדרוק› (פֿון „באָדן"). ניו-יאָרק: 1936. 37—52 ז'.

**ירושלמי, משה.** ספר ידי משה לרבי משה ירושלמי [איבערדרוק פֿון דער אויסגאַנע, וועלכע איז אַרויס אין תקכ"ט]. תל-אביב: שש מאות תשעים ושמנה [1938]. סה [65] ז'. געדרוקט אין 60 עקז'. (ספר ידי משה, איינה בשרייבונג פון ארץ ישראל אויך אלי כפרים ועיירות וקברי אבות ושארי צדיקים במעלט. בכן לאזט אייך ניט פר דריסן אייער געלט וועלכש גשריבן הוט הר"ר משה ירושלמי בכ"י. אונ הוט גינומן דיא גרושי מיא. זא טוט ביהענד לויפן אונ דז ביכליין קויפן).

**לובעטקין, מ.** פּובליציסטען. אונזער פּובליציסטיק, איינהאָרן, ד"ר גאָטליב, זשאַבאָטינסקי, ד"ר טהאָן, יאושזאָהן, ליריק, ניימאַן, סטופּניצקי, סעגאַלאָוויטש, נ. פּרילוצקי, הלל צייטלין. (Warszawa: 1937). 132 ז'.

**ליבערמאַן, חיים.** שדים אין מאָסקווע. [ניו-יאָרק]: 1937. 173 ז'.

**לעוואַנדאָ, פֿאַנני.** וועגעטאַריש-דיעטישער קאָכבוך. 400 שפּייזן געמאַכט אויסשליסלעך פֿון גרינסן. ווילנע: 1938 [1937!]. XV+234 ז'.

**לעווין, גרשון, ד"ר.** דאָס בוך פֿון מײַן לעבן. פֿריהלינגס-יאָהרען אין לובלין. וואַרשע: פֿ' „יהודיה" תרצ"ז—1937. 228 ז'.

**מאַנדעל, א., ד"ר.** אַנטראָפּאָלאָגיע ‹די פּרימיטיווע געזעלשאַפֿט›. ניו-יאָרק: קאָאָפּעראַטיווער פֿאָלקס-פֿאַרלאַג פֿון דער אידישער סעקציע פֿון אינטערנאַציאָנאַלן אַרבעטער אָרדן 1937. 95 ז'.

**עלזעט, יהודה.** אידישער וויץ און הומאָר. דריטער פֿאַרבעסערטער און פֿאַרגרעסערטער אָפּדרוק. מאָנטרעאַל: אייר תרצ"ז—1937. 14 ז'.

**ערשטער אַלוועלטלעכער ייִדישער קולטור-קאָנגרעס, פּאַריז, 17—21 סעפּט. 1937.** סטענאָגראַפֿישער באַריכט. פּאַריז — ניו-יאָרק — וואַרשע: צענטראַל-פֿאַרוואַלטונג פֿון אַלוועלטלעכן ייִדישן קולטור-פֿאַרבאַנד ‹איקו"ף› [1937]. 370, I ז'.

**1-טער לאַנד-צוזאַמענפֿאָר פֿון „סקיפֿ" אין פּוילן. ‹וואַרשע, 1—3 אָקטאָבער 1936›.** וואַרשע: פֿ' סקיפֿ-ביבליאָטעק נומער 4. יאַנואַר 1937. 112 ז'.

**פּאָמעראַנץ, נ.** רעוואָלוציע אָדער רעפֿאָרם? מיט אַ פֿאָרוואָרט פֿון חיים גרינבערג. ניו-יאָרק: פֿאַרלאַג „אידישער קעמפֿער" 1937. 234 ז'.

**פֿון נאָענטן עבֿר.** קולטור-היסטאָרישער דרײַ-חדשים-זשורנאַל אונטער דער רעדאַקציע פֿון משה שאַליט. אַרויסגעגעבן מיט דער מיטהילף פֿון דער היסטאָריש-עטנאָגראַפֿישער געזעלשאַפֿט א"נ ש. אַנ—סקי. העפֿט II, III. וואַרשע: פֿ' „ליטעראַרישע בלעטער" 1937.

**פֿײַנקינד, משה.** פֿרויען—רביים און בעריהמטע פּערזענליכקייטען אין פּוילען. וואַרשע: אַרויסגעגעבן דורכן מחברס קינדער 1937. 397, II ז'.

**פֿערטער צוזאַמענפֿאָר פֿון „אָרט"-פֿאַרבאַנד פּאַריז, 24—26 אויגוסט 1937.** געקירצטער פּראָטאָקאָל. פּאַריז: צענטראַלע עקזעקוטיווע פֿון „אָרט"-פֿאַרבאַנד. 1937. 109 ז'.

**פֿרידמאַן, ש.** <ז. שייקאָווסקי>. די פּראָפֿעסיאָנעלע באַוועגונג צווישן די ייִדישע אַרבעטער אין פֿראַנקרייך ביז 1914. עטיודן צו דער געשיכטע פֿון אינגעוואַנדערטן ייִדישן ייִשעוו אין פֿראַנקרייך. צווייטער באַנד. פּאַריז: כאַווייריס-פֿאַרלאַג „צוזאַמען" 1937. 261, III ז'.

**ציוניסטישער לעקסיקאָן.** אונטער דער רעדאַקציע פֿון ב. צווייבוים, ביי דער נאָהענטער מיטאַרבייט פֿון אנגעזעהענע ציוניסטישע שריפֿטשטעלער, וויסענשאַפֿטלער און פּאַרטיי-פֿיהרער פֿון אַלע ריכטונגען אין ציוניזם [פֿון העפֿט 5: אונטער דער רעדאַקציע פֿון ד"ר י. שיפּער, ד"ר א. טאַרטאַקאָווער, ד"ר נ. מ. געלבער, ב. צווייבוים, פֿ. וואַסערמאַן]. באַנד I, העפֿט 1—8. (א—במעבר). ווארשא 1935—1937. 508 שפּ'.

**צייטלין, אלחנן.** אין אַליטעראַרישער שטוב. <בילדער, באַגעגענישן, עפּיזאָדן>. וואַרשע: 1937. 192 ז'.

**קאַזדאַן, ח. ש.** יוסף לעשטשינסקי <י. כמורנער>. זיין לעבן, שאַפֿן און קאַמף. וואַרשע: קאָאָפּעראַטיווער פֿאַרלאַג „קולטור-ליגע" (1937). 83 ז'. (כמורנער-פֿאָנד ביי דער ייִדישער שול-אָרגאַניזאַציע אין פּוילן).

**קאָן, פּנחס.** I די געפֿונענע טיילן פֿון ווילנער קהלשן אַרכיוו <1808—1845>. II. פֿון די ווילנער אַרכיוון. א. בנציון דובנאָוו—ערן-משגיח פֿון ערב ווילנער ייִדישער קרוינשול אין אַמטשיסלאַוו. ב. דער בונט פֿון מינסקער „עמך" קעגן קהל אין 1777. ווילנע: 1937. 23, I ז'. (באַזונדערער אָפּדרוק פֿון „היסטאָרישע שריפֿטן" פֿון ייִוואָ ב' II).

**ראָמאַנאָוו, פּ., ד"ר.** פֿאָרמען און סימבאָלן אין דער אַרכיטעקטור פֿון בית המקדש <אָפּדרוק> (פֿון זשורנאַל „באָדן"). ניו-יאָרק: 1936. ז' 1—14, 67—78, 133—158.

**רובינשטיין, שמואל.** שריפֿטן פֿון אַ ייִדישן פֿאָלקלאָריסט. צווייטע פֿאַרגרעסערטע און פֿאַרבעסערטע אויפֿלאַגע. ווילנע: אַרויסגעגעבן פֿון יובֿל-קאָמיטעט. 1938 [1937]. 120 ז'.

**רינגעלבלום, עמנואל, ד"ר.** די פּוילישע יידן אין אויפֿשטאַנד פֿון קאָשטשושקאָ 1794. וואַרשע: ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט, היסטאָרישע סעקציע 1937. 217, III ז'. (ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ).

**חיים שאַפּיראָ אין דער אָפּשאַצונג פֿון זיינע פֿריינט.** ראָזאַ נעוואַדאָמסקאַ—רעדאַקטאָר. אַרויסגעגעבן פֿון דעם חיים שאַפּיראָ יובילייי-קאָמיטעט לכבֿוד זיינע פֿופֿציק יאָר. לאָס אַנגעלעס, קאַליפֿאָרניע 1937. 62 ז' (ייִדיש) + 36 ז' (ענגליש).

**אליהו מזרחי.** ס' שאלות ותשובות ר' אליהו מזרחי, ראש הרבנים לכל מדינות תוגרמא בסוף המאה השלישית למספרנו... הוצאה חדשה מתוקנת... עפ"י הוצאה ראשונה קושטנדינא, ש"ך. ירושלים: הוצאת ספרים „דרום" [תרצ"ח—1937]. רצ"ב [292] ע'.

**גבת.** <הקבֿוצה ע"ש קדושי-פּינסק> מקורות וקורות. (עין חרוד): הוצא ע"י הקבוצה בהשתתפֿות מרכז מפֿלגת פּועלי ארץ-ישראל. (1937). VIII, 388 ז'.

**גלבר, נ. מ.** משה זאקס, אחד מאבות הרעיון של ההתישבות החקלאית בא"י. הדפסה מיוחדת מהירחון „סיני". ירושלם תרצ"ח. 16 ז'.

## די מיטגלידער פֿון די וויסנשאַפֿטלעכע סעקציעס פֿון ייִוואָ:

פֿילאָלאָגישע סעקציע: א. האַרקאַווי, מ. וויינרייך, יודאַ א. יאָפֿע, י. ל. כהן, [א. לאַנדוי.]
ש. ניגער, נ. פּרילוצקי, ז. קלמנאָוויטש, ז. רייזען; וויסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: מ. וויינרייך.

היסטאָרישע סעקציע: ח. באָראָדיאַנסקי, י. ברוצקוס, ש. גינזבורג, ש. דובנאָוו, מ. הלוי, א. טשעריקאָווער, ר. מאַהלער, א. מענעס, פּ. קאָן, פֿ. קורסקי, ע. רינגעלבלום, י. שאַצקי, י. שיפּער; וויסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: א. טשעריקאָווער.

עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע סעקציע: ב. ברוצקוס, ש. גאָלדעלמען, ל. הערש, ה. לאַנדוי, י. ליפּאָווסקי, יעקבֿ לעשטשינסקי, י. קאָראַלניק, מ. קראָל, א. ראָזין (בן-אַדיר), מ. שאַליט; וויסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: יעקבֿ לעשטשינסקי.

פּסיכאָלאָגיש-פּעדאַגאָגישע סעקציע: א. גאָלאָמב, ל. לעהרער, ש. לעווין, ר. סימכאָוויטש, ה. קאָוואַרסקי, ח. ש. קאַזשדאַן, ל. קאַנעל, א. א. ראָבאַק, י. רובין, פֿ. שניאורסאָן; וויסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: ל. לעהרער.

**די ייִוואָ-בלעטער ווערן רעדאַקטירט דורך די סעקרעטאַרן פֿון די סעקציעס פֿאַראַנטוואָרטלעכע קאָלעגיע: מ. וויינרייך, ז. קלמנאָוויטש, ז. רייזען**

---

פֿאַראַנטוואָרטלעכער רעדאַקטאָר: משה קאַנטאָר

אַרויסג': פֿאַר דער געזעלש' „פֿרייַנד פֿון ייִדישן וויסנש' אינסטיטוט"—מ. וויינרייך.


אַבאָנירט דעם איינציקן ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן זשורנאַל די **ייִוואָ-בלעטער**

**חודש-שריפֿט פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט!**

דער זשורנאַל ברענגט אָריגינעלע אַרבעטן, אַרטיקלען, רעצענזיעס, אויף אַלע געביטן פֿון ייִדישן און אַלגעמיינעם וויסן פֿון די אָנגעזעענסטע ייִדישע וויסנשאַפֿטלער פֿון גאָר דער וועלט.

צו יעדן נומער ווערן בייַגעלייגט די ידיעות פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט מיט אינפֿאָרמאַציעס וועגן דער אַרבעט פֿון ייִוואָ און וועגן אויפֿטוען פֿון דער וויסנשאַפֿט אין אַלגעמיין.

דער אַבאָנעמענט-פּרייַז באַטרעפֿט:

אין פּוילן — 18 גילדן אַ יאָר (מען קאָן דאָס געלט אייַנצאָלן אויך אין 4 ראַטעס צום 1טן יאַנואַר — 6 ג' צום 1טן אַפּריל—4 ג', צום 1טן יולי—4 ג', צום 1טן סעפּטעמבער—4 ג'); אין אויסלאַנד-70 פֿראַנצויזישע פֿראַנק אין ראַטעס: צום 1טן יאַנואַר—25 פֿ"ק, צום 1טן אַפּריל—15 פֿ"ק, צום 1טן יולי—15 פֿ"ק, צום 1טן סעפּטעמבער—15 פֿ"ק).

פֿאַר מיטגלידער פֿון געזעלשאַפֿטן „פֿרייַנד פֿון ייִוואָ":

אין פּוילן — 12 ג' (אין ראַטעס: צום 1טן יאַנואַר—4 ג', צום 1טן אַפּריל—3 ג', צום 1טן יולי—3 ג', צום 1טן סעפּטעמבער—2 ג'); אין אויסלאַנד—50 פֿראַנצ' פֿ"ק (אין ראַטעס: צום 1טן יאַנואַר—20 פֿ"ק, צום 1טן אַפּריל—10 פֿ"ק, צום 1טן יולי—10 פֿ"ק, צום 1טן סעפּטעמבער — 10 פֿ"ק;

אַנאָנסן-פּרייַז: אין פּוילן: אַ גאַנצע זייט 100 ג', אַ האַלבע—50 ג', אַ פֿערטל—30 ג'; אין אויסלאַנד: אַ גאַנצע ז' 350 פֿר' פֿ"ק, אַ האַלבע—180 פֿ"ק, אַ פֿערטל—95 פֿ"ק.

אין איינצל-פֿאַרקויף ווערט דער זשורנאַל ניט אַרויסגעלאָזט

**Jiwobleter, Żydowski Instytut Naukowy, ul. Wiwulskiego 18, Wilno**
**P. K. O. 81.396 פּק"אָ-קאָנטע**

אין צפֿון-אַמעריקע אַבאָנירט מען די ייִוואָ-בלעטער נאָר אין דעם אַמעריקאַנער אָפּטייל פֿון ייִוואָ אין ניו-יאָרק
**Society Friends of the Yiddish Scientific Institute, 1133 Broadway, Room 712-16 New York C.**

# ייִדישע

## פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט

1—2 (72—71) ווילנע, יאַנואַר—פֿעברואַר 1938

נייַער אויפֿנעם אין דער ד״ר צמח שאַבאַד-אַספּיראַנטור זע ז׳ 24


## 13 יאָר ייִוואָ

דעם 24סטן מאַרץ 1938 ווערט 13 יאָר זינט דער גרינדונג פֿון דעם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט. מיר וועלן דאָ נישט אויסרעכענען די אויפֿטוען פֿון דעם ייִוואָ פֿאַר דעם דאָזיקן משך צייַט. דאָס וועלן מיר פֿרי־וון טון אין אַ ספּעציעלער בראָשור, וואָס מיר גרייטן צו צו דעם גרינדונגסטאָג פֿון אינסטיטוט. מיר מעגן זיך אָבער פֿאַרגינען צו זאָגן, אַז צו זיין בר־מיצווה שטייט דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט אין צענטער פֿון דער ייִדישער קולטורווועלט באַוואָפֿנט מיט אַ היפּשער געניטשאַפֿט, אַרומגערינגלט מיט מיטאַרבעטער און איבערגעגעבענע פֿרייַנד, דערוועקנדיק צוטרוי בײַ דער ייִדישער געזעלשאַפֿט און בײַ דער ניט־ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער וועלט, פֿול מיט האָפֿענונג אויף נייַע אויפֿטוען, צייַטיק פֿאַר רעאַליזירן צענטראַלע אויפֿגאַבעס פֿון אונדזער קולטור, וויסנשאַפֿט, געזעלשאַפֿטלעכקייט.

די אָפּגעלאָפֿענע 13 יאָר ייִוואָ, וואָס באַצייכענען אַ כסדרדיקן אויפֿשטיג זײַנעם צו דער מדרגה פֿון אַ צענטראַלן מוסד פֿאַר ייִדישער קולטור און וויסנשאַפֿט, באַטראַכטן מיר ערשט פֿאַר אַן אָנהייב. ווי הויך עס זאָלן ניט אָפּגעשאַצט ווערן די ביזאַהעריקע דערגרייכונגען פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט — זײַנען זיי נאָר אַ רמז דערויף, וואָס עס קען אויפֿגעטאָן ווערן אויף די אַזוי לאַנג פֿאַרוואָרלאָזטע פעלדער פֿון ייִדישן פֿאָרשן און וויסן אין דינסט פֿון דעם לעבעדיקן און פֿאַר זײַן קיום אַזוי שווער זיך ראַנגלענדיקן ייִדישן פֿאָלק.

עס קען און עס מוז אויפֿגעטאָן ווערן גאָר ניט דער ערך מער! אַלע אינטעלעקטועלע כּוחות פֿון אונדזער פֿאָלק מוזן מאָביליזירט ווערן פֿאַר די אויפֿגאַבעס, וואָס די אַזוי טראַגישע און אַזוי קאָמפּליצירטע ייִדישע ווירקלעכקייט שטעלט אַוועק פֿאַר זײַן וויסנשאַפֿטלעכן צענטער — דעם ייִוואָ. דערצו אָבער זײַנען אויך נייטיק מיטלען אַ סך גרעסערע ווי די וואָס דער ייִוואָ האָט ביז אַהער געהאַט אין זײַן רשות.

צו זײַן בר־מיצווה מעג דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט פֿאַרלאַנגען פֿון אַלע זײַנע פֿרייַנד, פֿון אַלע וואָס פֿאַרשטייען דעם ווערט פֿון

זײַן אַרבעט, די ווײַטע פערספּעקטיוון פֿון זײַנע צילן—נאָך אַ סך אַקטיוווערע מיטאַרבעט, פֿאַרגרעסערטע הילף, נעענטערן קאָנטאַקט!

מיר אַפּעלירן צו אַלע אונדזערע לאַנד-אַרגאַניזאַציעס, שטיצגרופּעס, מיטאַרבעטער, זאַמלערס, פֿרײַנד און סימפּאַטיקער אויסצוניצן די בר-מצווה-דאַטע פֿון יִיווָאָ פֿאַר אַ פֿאַרשטאַרקטער אַרבעט לטובֿת דעם יִידישן וויסנ-שאַפֿטלעכן אינסטיטוט, לטובֿת דער וואָס גיכערער און וואָס פֿולערער באַווערונג פֿון זײַנע גרויסע און וויכטיקע צילן!

# דער אויפֿשטײַג פֿון יִיווָאָ אין אַמעריקע

## די 12טע יערלעכע קאָנפֿערענץ פֿון אַמאָפּטיי"ל

דעם 7טן, 8טן און 9טן יאַנואַר איז אין ניו-יאָרק אָפּגעהאַלטן געווָארן די 12טע יערלעכע קאָנפֿערענץ פֿון דער אַמעריקאַנער אָפּטיילונג פֿון יִידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט מיטן אָנטיי"ל פֿון 285 דעלעגאַטן פֿון גאַנצן לאַנד און אַ סך הונדערטער געסט.

די עפֿענונג פֿון דער קאָנפֿערענץ איז געווען אָפּגעגעבן פֿאַר אַ סימפּאָזיום וועגן דער פֿילאָסאָפֿיע פֿון יִידישער געשיכטע אונטערן פֿאָרזיץ פֿון ד"ר יעקבֿ שאַצקי. עס האָבן גענאַלטן רעפֿעראַטן: פראָפֿ' מאָריס קאָהען—די פֿילאָסאָפֿיע פֿון יִידישער געשיכטע; פראָפֿ' ש. באַראָן—פֿראָבלעמען פֿון סאָציאַלער און רעליגיעזער יִידישער געשיכטע; ד"ר ר. מאָהלער—אידעאַליזם און מאַטעריי-אַליזם אין דער יִידישער געשיכטע; ד"ר נח מײַזעל—יִידישע וויסנשאַפֿט ווי אַ היסטאָרישער פֿאַקטאָר. אויף דער צווייטער זיצונג האָבן רעפֿערירט: אוריה קאַצענעלנבויגן—דער יִיד אינעם פֿאָלקסליד פֿון אַרומיקע פֿעלקער; ד"ר הערמאַן פֿראַנק—50 יאָר יִידישער טרייד-יוניאָניזם אין אַמעריקע; מרדכי קאָסאָווער—דער אַשכנזישער יִידישער יִשובֿ אין ארץ-ישׂראל; יודאַ א. יאַפֿע—פֿראָבלעמען פֿון געראָדטן יִידיש; יודל מאַרק—בער באָראָכאָוו דער פֿילאָלאָג.

דעם 9טן יאַנואַר איז פֿאָרגעקומען אַ ספּעציעלע זיצונג פֿון דער צענט-ראַלער יִידישער ביבליאָטעק אוּן דעם צענטראַלן פֿרעסע-אַרכיוו. אויף דער שלוסזיצונג האָט ד"ר יעקבֿ שאַצקי רעפֿערירט וועגן די וויסנשאַפֿטלעכע דער-גרייכונגען פֿון יִיווָאָ און נ. פֿײַנערמאַן האָט אָפּגעגעבן אַ באַריכט פֿון דער אַדמיניסטראַציע פֿון אָמאָפּטיי"ל.

די קאָנפֿערענץ האָט זיך געשלאָסן מיט אַ באַנקעט. ד"ר ב. צבֿיון איז געווען טאָסטמײַסטער. די געלטזאַמלונג אויפֿן באַנקעט האָט דורכגעפֿירט ב. וולאַדעק און זי האָט געגעבן אַ היפּשע סומע. צווישן די רעדנערס איז אויך אויפֿגעטרעטן דער פֿרעזידענט פֿון אַרבעטער-רינג י. ווײַנבערג, וועלכער האָט באַטאָנט דעם גרויסן אינטערעס פֿון די יִידישע אַרבעטער צו דער אַרבעט פֿון יִיווָאָ.

די קאָנפֿערענץ האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם און געפֿונען אַ וואַרעמען אָפּקלאַנג אין דער פֿרעסע, האָט מאַניפֿעסטירט דעם אויפֿשטײַג פֿון יִיווָאָ אין אַמעריקע.

אין דעם עקזעקוטיוו-קאָמיטעט פֿון אַמאָפּטייל זײַנען אויסגעקליבן געוואָרן: מ. אונגער, ג. אײַזנער, י. אָפּאַטאָשו, יודאַ א. יאָפֿע, פּראָפֿ׳ י. ש. יפֿה, נ. כאַנין, ה. לייוויק, לייבוש לעהרער, יעקבֿ לעווין, ש. לעווין, יודל מאַרק, ד״ר א. מוקדוני, ד״ר י. א. מעריסאָן, י. מענדעלסאָן, ש. מענדעלסאָן, ש. ניגער, ה. ערנרײַך, נ. פֿײַנערמאַן, ד״ר י. שאַצקי, מ. שטאַרקמאַן.

## יאָרבוך פֿון אַמאָפּטייל

צו דער קאָנפֿערענץ איז אַרויס דאָס ערשטע „יאָרבוך פֿון אַמאָפּטייל״ (360 זז׳), רעדאַקטירט פֿון ד״ר א. מוקדוני, ד״ר יעקבֿ שאַצקי, מיט אָט דעם אינהאַלט:

פֿון דער רעדאַקציע. — ד״ר יעקבֿ שאַצקי: יהודה - לייב כהן (מאַטעריאַלן פֿאַר אַ ביאָגראַפֿיע).—י. לידפֿשיץ: אַ ניט-אײַנגעזעבענער פֿרוי פֿון אַ מאַסן-עמיגראַציע קיין אַמעריקע (אַ צושטײַער צו דער געשיכטע פֿון די מיזרח-איראָפּעיִשע יידן אין די פֿאַראײניקטע שטאַטן). — בנימין שטיינבערג: געשיכטע פֿון אַגראַריזאַציע פֿון יידן אין אַמעריקע (ביז 1880). — מנשה אונגער: שמעון בערמאַן און זײַן פּראָיעקט צו קאָלאָניזירן יידן אין אַמעריקע.—ל. סילווער: די געשיכטע פֿון דעם יידישן יִשובֿ אין אָלבאַני, נ״י. — ד״ר הערמאַן פֿרענק: יידישע דעמאָגראַפֿיע אין די פֿאַראײניקטע שטאַטן (אירע פֿראָבלעמען, מעטאָדן און רעזולטאַטן). — מאיר בערגער: בריוו פֿון אַ מאַראַן (קאַרבאַכאַלס בריוו פֿון 1595). — לייבוש לעהרער: די אינטעליגענץ פֿון אַמעריקאַנער יידישע קלנדער.—אליהו שולמאַן: דער יידישער פֿאַרווײַלונגס-ראָמאַן אין אַמעריקע. — ד״ר א. מוקדוני: די עמיגראַנטישע דראַמע (אַ קאַפּיטל פֿון אַ פֿאַרקלעמטער גרעסערער אַרבעט וועגן דער יידישער דראַמע אין אַמעריקע). — משה שטאַרקמאַן: די שׂרהזאָן-זכרונות וועגן דער יידישער פּרעסע אין אַמעריקע. — יודל מאַרק: יידישע אַנגליציזמען. — ש. ניגער: יהואשעס בריוו (מיט אַן אַרײַנפֿיר). — מ. ש—ן: די קאָנסטיטוציע פֿון דער „אַרבייטער צײַטונג״.

אין דער הקדמה פֿון דער רעדאַקציע ווערט געזאָגט, אַז „דער אַמאָפּטייל האָט בדעה אַרויסצולאָזן יערלעך אַזעלכע וויסנשאַפֿטלעכע זאַמלונגען געווידמעט אויסשליסלעך דער אויספֿאָרשונג פֿון דער יידישער געשיכטע, עקאָנאָמיק, ליטעראַטור, טעאַטער און אַנדערע קולטורצווײַגן אין אַמעריקע“. — „דאָס ערשטע יאָרבוך פֿון אַמאָפּטייל ווערט געווידמעט דעם אָנדענק פֿון דעם פֿלײַסיקסטן און טיפֿסטן פֿאָרשער פֿון יידישן פֿאָלקלאָר און דעם גרויסטן און איבערגעגעבנסטן בויער פֿון ייִוואָ און פֿונעם אַמאָפּטייל—יהודה-לייב כהן“.

*

די קאָנפֿערענץ פֿון דער יידישער קולטור-געזעלשאַפֿט פֿאַר די מיטל-מערב-שטאַטן, אָפּגעהאַלטן אין דעטרויט אין אָקטאָבער 1937, האָט צווישן אירע רעזאָלוציעס אָנגענומען אויך אַ רעזאָלוציע אויפֿצופֿאָדערן אַלע צוויגן און יעדן חבֿר אויך אויף וויטער צו נעמען אַן אָנטייל אין די געלטאַקציעס פֿאַרן ייִוואָ.

# דער עיזבֿון פֿון י. ל. כּהן ז"ל אין ייִוואָ

פֿרוי מרים כּהן, די אַלמנה פֿון יהודה-לייב כּהן, דעם גרויסן ייִדישן פֿאָלקלאָריסט, אָנפֿירער פֿון דער פֿאָלקלאָר-קאָמיסיע בײַם ייִוואָ, מיטגליד פֿון אַמאָפּטייל, וואָס איז דעם 3טן אַפּריל 1937 געשטאָרבן אין ניו-יאָרק, האָט איבערגעגעבן דעם ייִוואָ בתּורת מתּנה זײַן רײַכע ספּעציאַליסטישע ביבליאָטעק.

די ביבליאָטעק באַשטייט פֿון בערך 2000 בענד אוֹן איז אַן אוֹצר פֿון פֿאָלקלאָריסטישע אויסגאַבעס אין פֿאַרשיידענע שפּראַכן. זי פֿאַרמאָגט: 1) פֿולע קאָמפּלעקטן פֿון די בעסטע פֿאָלקלאָריסטישע צײַטשריפֿטן; 2) זאַמלונגען פֿאָלקס-לידער, פֿאָלקס-מעשׂיות, שפּריכווערטער, וויצן א"אַנד פֿון די פֿאַרשיידנסטע פֿעלקער אויפֿן פּדור-הארץ — פֿון די עלטסטע אויסגאַבעס ביז די גאָר נײַע; 3) אַ גרויסע צאָל וויכטיקע טעאָרעטישע ווערק אויף די פֿאַרשיידנסטע פֿאָלקלאָר-געביטן. לויטן אָפּקלײַב און עשירות איז עס אַ שלמותדיקע פֿאַכמענישע ביכער-זאַמלונג, מיסתּמא איינע פֿון די גרעסטע אין איר מין. אַחוץ דער ענגלישער ספּעציאַליסטישער ליטעראַטור פֿאַרמאָגט די ביבליאָטעק אַ רײַ ווערטפֿולע ביכער, אויך די Encyclopaedia Britannica און אַ סך אַנדע.

די ביכער, כּמעט אַלע אין פּראַכטבענד, אַלע אין אַ גוטן צושטאַנד, זײַנען אָנגעקומען אין אַכט גרויסע קאַסטנס. איצט זײַנען זיי שוין אויסגע-שטעלט ווי אַ געשלאָסענע זאַמלונג אין אַ באַזונדערן קאָרפּוס אין מאַגאַזין פֿון ייִוואָ. פֿאַרן ייִוואָ איז די דאָזיקע ביבליאָטעק אַן אוֹצר ניט אָפּצושאַצן.

אַחוץ דער ביבליאָטעק האָט דער ייִוואָ באַקומען י. ל. כּהנס פֿאָלקלאָר-עיזבֿון: אַ זאַמלונג ניט-פֿאַרעפֿנטלעכטע לידער און מעשׂיות, ווי אויך אַ נײַע האַנטשריפֿטיקע רעדאַקציע פֿון זײַנע שוין געדרוקטע זאַמלונגען. דעם גאַנצן פֿאַרמעג האָט י. ל. כּהן זיך געגרייט אַרויסצוגעבן.

איצט נעמט דער ייִוואָ אויף זיך צו פֿאַרעפֿנטלעכן י. ל. כּהנס עיזבֿון.

# מלך ראָוויטש אין דרום-אַמעריקע

## די אַקציע אין טשילי

נאָך זײַן באַזוך אין וואַלפּאַראַיסאָ, טשילי (זע די „ידיעות" 69—70), איז מלך ראָוויטש דעם 18טן אָקטאָבער אָנגעקומען אין דער הויפּטשטאָט פֿון טשילי סאַנטיאַגאָ, וווּ ער האָט זיך פֿאַרזאַמט ביזן 23סטן נאָוועמבער. די שטאָט ציילט אַרום צען טויזנט יידן. אין דעם פּראַכטיקן לאָקאַל פֿון דער קהילה („סירקולאָ איזראַעליטאָ") ווי אויך אין אַ רײַ אַנדערע געזעלשאַפֿטן האָט מלך ראָוויטש געהאַלטן אַ גאַנצע רײַ לעקציעס אויף ליטעראַרישע טעמעס און וועגן ייִוואָ. אין דער אַקציע האָבן מיטגעהאָלפֿן די שרײַבערס יעקבֿ פּילאָווסקי, משה-דוד גיסער, נח וויטאַל, די קהילה, דער קולטור-טוער העשל סאַק, איסידאָרע אַרענס-בורג, מאַרקאָס דובינאָווסקי (קאַסירער פֿון קאָמיטעט), יצחק ראָזאָווסקי, ווי אויך ד"ר מאָריסיאָ באַלטיאַנסקי (פֿאָרזיצער פֿון קאָמיטעט), מאַרקאָס עפֿשטיין, יקותיאל ברינער, סאַלאָמאָן באַכראַך, יוסף גאָלדשטיין.

עס איז צו האָפֿן, אַז צוזאַמען מיט דער אַקטיווירונג פֿון דעם אַרג־אָפּטייל וועלן די פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין טשילי טון אַלץ וואָס מיגלעך אַוועק־צושטעלן אויך דאָ אַ פּאָעסטע ייִוואָ־גרופּע.

## אַרגענטינע פֿאַרן ייִוואָ

פֿון סאַנטיאַגאָ איז מלך ראַוויטש אָפּגעפֿאָרן קיין אַרגענטינע, זיך אָפּגע־שטעלט אין סאַן כואַן און מענדאָסע (באַריכטן פֿון זײַן אַקציע אין די דאָזיקע שטעט—אין די קומעדיקע „ידיעות") און איז אָנגעקומען קיין בוענאָס־אײַרעס, וווּ ער איז זייער וואַרעם אויפֿגענומען געוואָרן פֿון די פֿאָרשטייער פֿון דער ייִדישער געזעלשאַפֿט און פֿון דער גאַנצער פּרעסע.

דעם 18טן דעצעמבער איז פֿאָרגעקומען דער פֿײַערלעכער באַנקעט, אַראַנזשירט פֿון דעם אַרגאָפּטייל אין בוענאָס־אײַרעס לכּבֿוד מלך ראַוויטשן. ניט קוקנדיק אויף דער גרויסער היץ איז צו דעם קבלת־פּנים פֿאַר דעם שליח פֿון ייִוואָ געקומען אַן עולם פֿון אַ פּאָר הונדערט מענטשן. געפֿונט דעם באַנקעט האָט דער סעקרעטאַר פֿון אַרגאָפּטייל פּ. וואַלד, אויסגעדריקט די האָפֿע־נונג, אַז די איצטיקע קאַמפּאַניע פֿאַר דעם ייִוואָ אין אַרגענטינע וועט נאָך אַריבערשטייגן די רעזולטאַטן פֿון די קאַמפּאַניעס אין 1932 און 1934. דער טאָסטמײַסטער יעקבֿ באָטאָשאַנסקי דערציילט וועגן די לעצטע אויפֿטוען פֿון ייִוואָ און גיט אַ כאַראַקטעריסטיק פֿון מלך ראַוויטש דעם דיכטער און דעם בויער פֿון דער ייִדישער קולטור. מ. רעגאַלסקי האָט כאַראַקטעריזירט די ראָלע פֿון ייִוואָ פֿאַר דעם ייִדישן לעבן און דער ייִדישער קולטור אין גאָר דער וועלט. נאָך די רעדעס פֿון נ. צוקער און רעדאַקטאָר פֿון „דער פּרעסע" פּיניע קאַץ האָבן אַ גאַנצע ריי בוענאָס־אײַרעסער אינסטיטוציעס, שול־געזעלשאַפֿטן, ביבליאָטעקן, קולטור־פֿאַראײַנען, ייִדישע געזעלשאַפֿטלעכע בענק, קאָאָפּעראַ־טיוון און פֿילאַנטראָפּישע אַנשטאַלטן אַזש"ו געמאַלדן זייער אָנשלוס אָן דער אַקציע פֿאַרן ייִוואָ, באַגריסנדיק זײַן שליח און צוזאָגנדיק זייער וואַרעמסטע מיטהילף. דער טאָסטמײַסטער האָט פּראָקלאַמירט די זאַמלונג, וועלכע עס האָט אָנגעהויבן פּ׳ משה עלמאַן, דער פֿאָרזיצער פֿון דעם קאָמפּיין־קאָמיטעט. די בײַשטײַערונג אויפֿן באַנקעט האָט דערגרייכט די סומע פֿון אָנדערטהאַלבן טויזנט פּעזעס. דער באַנקעט האָט זיך געשלאָסן מיט אַ רעדע פֿון מלך ראַוויטש: אין די 42 לענדער וואָס ער האָט באַזוכט האָט ער זעלטן באַגעגנט אַזאַ וואַרעמען עולם; די געפֿילן, וואָס פֿאַראײַניקן אַלע פֿאַרזאַמלטע אַרום דער אַרבעט פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, ברענגט ער אַרויס אין זײַן „דאָס געזאַנג אויף די ימען צו לשון ייִדיש". מיט אַן אָוואַציע פֿאַר דעם דיכטער האָט זיך דער באַנקעט געענדיקט אין אַ געהויבענער שטימונג.

די גאַנצע ייִדישע פּרעסע פֿון אַרגענטינע שטיצט וואַרעם מלך ראַוויטשן אין זײַן וויכטיקער שליחות. די טאָגבלעטער „ייִדישע צײַטונג", „די פּרעסע", „מאָרגן־צײַטונג", די זשורנאַלן „דער שפּיגל" „אַרגענטינער מאַגאַזין", „די וואָך", Judaica א״א האָבן אָפּגעדרוקט אַ ריי אַרטיקלען און נאָטיצן.

אין דעם פֿרעזידיום פֿון דעם אַקציע-קאָמיטעט זײַנען אַרײַן: משה עליסאַבעטסקי, משה עלמאַן, באָריס קנאַבעל, מ. רעגאַלסקי, יעקבֿ באָטאָשאַנסקי. דער קאָמיטעט גיט אַרויס וועגן ייווא אין יידיש און אין שפּאַניש.

דער באַזוך פֿון מ. ראַוויטש האָט אויך מיטגעווירקט צו דער רעאָרגאַניזאַציע און אַקטיוויזירונג פֿון דעם אַרגאָפּטייל גופֿא:

דעם 24סטן יאַנואַר 1938 איז אין בוענאָס-אײַרעס פֿאָרגעקומען אַן אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג פֿון די מיטגלידער פֿון אַרגענטינער אָפּטיילונג פֿון ייווא. עס איז אויסגעקליבן געווארן אַ נײַע פֿאַרוואַלטונג אין אָט דעם באַשטאַנד: שכנא רעזניק – געניראַל-סעקרעטאַר, נ. קריטשמאַר — סעקרעטאַר פֿאַר יידיש, ראָול בערקאָוויטש – סעקרעטאַר פֿאַר שפּאַניש, אינזש׳ א. א. פֿישער – פּרעסעקרעטאַר, ג. קאַפּלאַנסקי–קאַסירער און דוד לערמאַן–פּראָסעקרעטאַר. די דאָזיקע פערזאָנען שטעלן צונויף די ענגע עקזעקוטיוועס. אין דעם פּלענום פֿון דער פֿאַרוואַלטונג זײַנען אַרײַן: י. באָטאָשאַנסקי, הערץ ברוסילאָווסקי, מ. ברייטמאַן, ח. געלער, י. האָרן, ח. וואָלף, ב. ווײַנשטאָק, מ. לעווי, ד״ר מ. מערקין, י. מ. עפּעלבוים, ד״ר י. קאָוואָנסקי, ל. קלאָצמאַן, מ. רעגאַלסקי, ל. שאַפּירא, הירש שוואַרץ, מישא שוואַרץ, א. ל. שוסהיים. אין דער רעווידיר-קאָמיסיע: ד. אײַזענבערג, ה. ארזשעך און וויקטאָר רינג.

עס איז צו האָפֿן, אַז די נײַע פֿאַרוואַלטונג, אין וועלכער עס גייען אַרײַן אַ גאַנצע ריי איבערגעבענע און אויסגעפֿרוווטע ייווא-פֿרײַנד, חשובֿע קולטור-געזעלשאַפֿטלעכע טוערס, וועט אַנטוויקלען אַן ענערגישע טעטיקייט, כּדי אַוועקצושטעלן דעם אַרגאָפּטייל אויף פֿעסטע יסודות און האַלטן די יידישע אַרגענטינע אין אַ נאָענטן קאָנטאַקט מיט דעם אַלוועלטלעכן צענטער פֿאַר דער יידישער קולטור און וויסנשאַפֿט–דעם ייווא.

## אַרבעטפּלאַן פֿון אַרגאָפּטייל

די נײַע פֿאַרוואַלטונג האָט פֿעסטגעשטעלט אַן אַרבעטס-פּראָגראַם פֿאַר דער אַרגענטינער אָפּטיילונג פֿון ייווא, צ״א באַשלאָסן:

1) אַוועקשטעלן דעם פֿאַרקויף פֿון די ייווא-אויסגאַבעס. שאַפֿן 200 שטענדיקע אַבאָנענטן פֿון די „ייווא-בלעטער", אַן אַדעקוואַטע צאָל אַבאָנענטן פֿון דער „יידישער עקאָנאָמיק" און פֿון די אַנדערע ייווא-זשורנאַלן.

2) קאָמפּלעקטירן די א״ג קאָנסולטיר-ביבליאָטעק, מאַכן זי צוטריטלעך פֿאַר לייענער און שטודירער.

3) אינוועסטאַריזירן אויף אַ וויסנשאַפֿטלעכן אופֿן דעם פֿאַראַנענעם אַרכיוו.

4) פֿאַרגרעסערן די צאָל שטענדיקע מיטגלידער פֿון דער סעקציע ביז מינימום 500 אין בוענאָס-אײַרעס און אַ געהעריקער צאָל אויף דער פּראָווינץ.

5) שאַפֿן אויף דער אַרגענטינער פּראָווינץ גרופּעס אָדער יחידים קאָרעספּאָנדענטן און פֿרײַנד פֿון ייווא. שטיין מיט זיי אין אַ שטענדיקן קאָנטאַקט.

6) פֿאַרלייגן דער צענטראַלע איבערצוגעבן דעם אַרגאָפּטייל די שפּאַנישע אויסגאַבע פֿון דעם פּראָיעקטירטן זשורנאַל „דאָקומענטאַציע פֿון ייִדישן לעבן".

7) אַוועקשיקן פֿון אַרגענטינע צום פֿערטן טורנוס פֿון דער אַספּיראַנטור איינעם אָדער צוויי יונגע וויסנשאַפֿטלער, וואָס זאָלן אין ווילנע אַרבעטן אויף געהעריקע טעמעס.

8) אַרויספֿאָדערן פֿון ווילנע איינעם פֿון די צוגעפּאַסטע און צוגעגרייטע אַספּיראַנטן, וואָס זאָל באַהילפֿיק זיין בייַם אָרגאַניזירן דאָס זינט זעקס יאָר פּראָיעקטירטע זאַמלבוך „דער ייִדישער ייִשובֿ אין דרום-אַמעריקע" (אָדער בלויז אין אַרגענטינע).

9) אָרגאַניזירן אַ פּרץ-אַקט צום פֿופֿציקסטן יאָר זינט י. ל. פּרץ האָט פֿאַרעפֿנטלעכט „מאָניש". דער אַקט דאַרף אויך באַזונדערס שטעלן אין פֿאָדערגרונט דאָס גראַנדיאָזע פּרץ-בוך פֿון ייִוואָ. די גאַנצע הכנסה פֿון דעם אַקט, אָרגאַניזירט צום נייַעם סעזאָן, דאַרף גיין לטובֿת דער ייִוואָ-אַקציע.

10) אָרגאַניזירן חודשדיקע פּאָפולער-וויסנשאַפֿטלעכע ייִוואָ-רעפֿעראַטן אויף טעמעס וואָס לענען זיך אָן אויף די צַרבעטן פֿון די ביזאיצטיקע ייִוואָ-אויסגאַבעס. די דאָזיקע רעפֿעראַטן דאַרפֿן פֿאָרקומען אין געוויסע וואָכנטעג אַלע חודש, למשל, יעדן צווייטן דינסטאָג פֿון יעדן חודש. די ערשטע פֿאָרלעזונג זאָל אָרגאַניזירט ווערן אויף דער טעמע: „כמעלניצקיס פּאָגראָמען" (אויפֿן יסוד פֿון דער ייִוואָ-אויסגאַבע „גזרות ת"ח").

11) שאַפֿן אַ שטענדיקן קאָנטאַקט מיט די דרום-אַמעריקאַנישע לענדער, טשילי, אורוגווַי א"א. מונטערן די דאָזיקע לענדער צו טעטיקייט.

12) אַוועקשטעלן ווי געהעריק דאָס שטענדיקע זאַמלען אַרגענטינישע ייִדישע מאַטעריאַלן.

13) דורך אַ באַזונדערער קאָמיסיע זוכן אַ קולטור-היתקרבות מיט די ספֿרדישע ייִדן.

14) דורך אַ באַזונדערער קאָמיסיע זוכן אַ קולטור-היתקרבות מיט די היגע ייִדן פֿון דייטשלאַנד.

15) אַרויסגעבן אַ חודשדיקן, עווענטועל ליטאָגראַפֿירטן בולעטין פֿון דעם אַרגענטינער אָפּטייל.

## אויסשטעלונג

די נייַע פֿאַרוואַלטונג פֿון אַרגאָפּטייל האָט באַשלאָסן צו אָרגאַניזירן אין די ראַמען פֿון דער ייִוואָ-אַקציע פֿון מלך ראַוויטש אַן אויסשטעלונג, וואָס זאָל אילוסטרירן די אַנטוויקלונג פֿון דעם ייִדישן ייִשובֿ און דער ייִדישער קולטור (בוך, פּרעסע) אין אַרגענטינע; אַ ספּעציעלע אָפּטיילונג וועט זיין אָפּגעגעבן פֿאַר דעם ייִוואָ און זייַנע אויסגאַבעס.

# דער יִיווָאָ־חוֹדש אין ווין

די פֿרײַנד פֿון יִיווָאָ אין ווין מיט דעם מיטגליד פֿון ראַט ד״ר רודאָלף גלאַנץ בראָש, וואָס זײַנען אַקטיוו בײַם אויפֿבוי פֿון אינסטיטוט זינט זײַן אויפֿקום, האָבן פֿראָקלאַמירט אַ חוֹדש־פֿאַרן יִיווָאָ פֿון 15טן יאַנואַר ביזן 15טן פֿעברואַר. אין משך פֿון דעם חוֹדש איז דורכגעפֿירט געוואָרן אַ פֿראָפּאַגאַנדע־און פֿינאַנץ־אַקציע פֿאַרן יִיווָאָ מיט דעם אָנטייל פֿון ד״ר מ. ווײַנרײַך בײַ דער מיטווירקונג פֿון יעקבֿ לעשטשינסקי. ד״ר מ. ווײַנרײַך איז אויפֿגעטרעטן מיט רעפֿעראַטן וועגן די פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער קולטור און וויסנשאַפֿט און וועגן יִיווָאָ, וועגן דער ייִדישער שפּראַך, איר מהות און איר היסטאָרישער אַנטוויקלונג. די רעפֿעראַטן האָבן צוגעצויגן די בעסטע ייִדישע אינטעליגענץ פֿון ווין.

אין דעם קאָמיטעט פֿאַרן יִיווָאָ אין ווין זײַנען אַרײַן: פּראָפֿ׳ בערנהאַרד גאָטליב, ד״ר לעאָ גאָלדהאַמער, פּראָפֿ׳ בערנהאַרד גייגער, ד״ר רודאָלף גלאַנץ, ראַבינער ד״ר מאַקס גרונוואַלד, שאַנדאָר וואָלף, אייבערראַבינער ד״ר י. טאַגליכט, ד״ר מלך כמעלניצקי, פּראָפֿ׳ ד״ר אַלפֿרעד לאַסט, אינזש׳ אַנטאָן לוריא, ד״ר ט. נוסענבלאַט, ד״ר מ. נײַגרעשל, דאָצענט ד״ר רודאָלף סטריסאָוואָר, קאָמערציאַל־ראַט טעאָדאָר ערנשטיין, ד״ר צ. פֿ. פֿינקעלשטיין (פֿאָרזיצער פֿון ייִדישן זשורנאַליסטן־פֿאַראײַן), ד״ר פֿראַנץ קאָבלער, פּראָפֿ׳ שמואל קרויס, ראַבינער ד״ר א. ז. שוואַרץ.

דאָס ווינער וואָכנבלאַט Der Jude, Organ für das Arbeitende Palästina, נ׳ 3 1938 האָט אין שײַכות מיט ד״ר מ. ווײַנרײַכס אַקציע פֿאַרן יִיווָאָ אָפּגעדרוקט אַן אַרטיקל וועגן דער באַצײַונג פֿון די פּוֹעלי־ציון צום יִיווָאָ. די אַרבעטער־ציוניסטן, זאָגט זיך אין דעם אַרטיקל, שפּירן זיך טיף פֿאַרבונדן מיטן יִיווָאָ צוליב דעם גרויסן באַטײַ פֿון דער אינסטיטוציע פֿאַר דער גאַנצער קולטור־אַרבעט אויף ייִדיש. דער גרעסטער אויפֿטו אין דער געשיכטע פֿון דער ייִדישער קולטור־באַוועגונג איז דער יִיווָאָ. די צײַטונג רופֿט מיטצוהעלפֿן אין דער אַקציע מאָראַליש און מאַטעריעל.

צו דעם קבלת־פּנים (דעם 22סטן יאַנואַר אין איינעם פֿון די זאַלן פֿון „האָטעל דע פֿראַנס״) זײַנען געקומען דריטהאַלבן הונדערט געסט. ד״ר רודאָלף גלאַנץ האָט געהאַלטן די עפֿענונגס־רעדע, ד״ר מ. ווײַנרײַך האָט רעפֿערירט וועגן דעם אויפֿשטײַג פֿון ייִדיש פֿון אַ פּאָלקשפּראַך צו אַ קולטורשפּראַך, וועגן מיזרח־ייִדנטום און מערב־ייִדנטום, וועגן דעם יִיווָאָ און זײַן שטעלונג צו די פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער קולטור און וויסנשאַפֿט. אין נאָמען פֿון דער קהילה האָט איר פֿרעזידענט ד״ר פֿרידמאַן האָט באַגריסט ד״ר לעוונהערץ, האָט געראַדט וועגן דער גרויסער ראָלע פֿון די מיזרח־ייִדן, בפֿרט פֿון דעם ייִדישן קיבוץ אין פּוילן, וואָס האָט אין אַזאַ צײַט געשאַפֿן אַזאַ וועלט־אינסטיטוציע. די ווינער קהילה שטאָלצירט — האָט דער רעדנער געזאָגט — וואָס זי האָט פֿון אָנהייב אָן געשטיצט דעם אינסטיטוט און אויך איצט באַטייליקט זי זיך אין צו שטאַנד ברענגען דאָס זאַמלבוך צום אָנדענק

פֿון ד״ר בערנהאַרד וואַכשטיין; ex oriente lux – פֿון ווילנע שטראַלט אַרויס דאָס ליכט ווָאָס באַשיינט דאָס גאַנצע יידנטום איבער דער וועלט. ד״ר י. טאַגליכט האָט אויך זייער ווארעם געריידט וועגן דעם ייִוואָ, צוזאָגנדיק זיין מיטאַרבעט. אַ פּראַקטיקע רעדע האָט געהאַלטן אינזש׳ אַנטאָן לוריא. ד״ר שאול סאָקאַל זעט די סיבה פֿון דער ליבשאַפֿט צום ייִוואָ אין דעם, ווָאָס זיין וויסנשאַפֿט איז פֿאַרבונדן מיטן לעבן. ד״ר פּ. שטערנבערג האָט געריידט וועגן ליטעראַטור און וויסנשאַפֿט. יעקבֿ לעשטשינסקי האָט אַנאַליזירט דאָס יידישע עקאָנאָמישע לעבן אין פּוילן. מיט רעדעס פֿון ד״ר צ. פּינקעלשטיין אין נאָמען פֿון די זשורנאַליסטן און פֿון בער האָראָוויץ אין נאָמען פֿון די יידישע שרייבערס האָט זיך דער אימפּאָזאַנטער קבלת־פּנים געשלאָסן.

אויך וויזאָ, די לאָזשע „האָרט", דער פֿאַראיין פֿון די רוסישע יידן, די ראַדיקאַלע ציוניסטן, „דער הערצל־קלוב", „דער פֿאַראיין קאָנגרעס־פּוילן" (לאַנדס־מאַנשאַפֿט פֿון די פּוילישע יידן), „יד חרוצים" (האַנטווערקער) האָבן אַראַנזשירט אויפֿנאָמעס פֿאַר ד״ר מ. ווײַנרײַך, וועלכער האָט מיט זיינע רעפֿעראַטן דאָרט פֿאַרשטאַרקט דעם אינטערעס צו דעם ייִוואָ.

אין דער אַקציע האָבן געזומען זייער אַן אַקטיוון אָנטייל די פּ״פּ: ד״ר לעאָ גאָלדהאַמער, רודאָלף גלאַנץ, ה׳ שאַנדאָר וואָלף, אינזש׳ אַנטאָן לוריא, פֿרוי ד״ר לעווענהערץ, ד״ר מ. מרגליות, ד״ר ט. נוסענבלאַט א״א.

דער מאַטעריעלער רעזולטאַט פֿון דער אַקציע איז אַ היפּשער, בפֿרט ווען מען נעמט אין אַכט די נויט צווישן די ווינער יידן. אַ צוגאָב־באַריכט וועט נאָך קומען.

## די אַקציע פֿון ה. גילישענסקי אין פֿראַנקרײַך

דער מיטגליד פֿון דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג ה. גילישענסקי איז דעלעגירט געוואָרן פֿון ייִוואָ צו אָרגאַניזירן אַ בריטע פּראָפּאַגאַנדע־אַקציע פֿאַרן ייִוואָ אין פֿראַנקרײַך.

דעם 19טן פֿעברואַר איז אין זאַל אַלבוי פֿאָרגעקומען די עפֿנטלעכע קאָנפֿערענץ פֿאַרן יידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט. אַ גרויסער עולם פֿון אַלע יידישע געזעלשאַפֿטלעכע קרײַזן איז געקומען מאַניפֿעסטירן זײַן אינטערעס צום ייִוואָ. פֿאָרזיצער איז געווען דער מיטגליד פֿון דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג ישׂראל יעפֿרויקין, אין פּרעזידיום—א. טשעריקאָווער, ה. גילישענסקי, ד. טשאַרני, ד״ר יוליוס ברוצקוס, מ. יאַרבלום, ד״ר א. העלמאַן און יעקבֿ לעשטשינסקי.

נאָך דער עפֿענונגס־רעדע פֿון י. יעפֿרויקין לייענט א. טשעריקאָווער איבער די באַגריסונג פֿון דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג, אין וועלכער עס ווערט באַטאָנט, אַז אין פּאַריז איז לאַנגע יאָרן געווען טעטיק אַ געזעלשאַפֿט פֿרײַנד פֿון יידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, דאָרט איז אויך דער זיץ פֿון דער היסטאָרישער סעקציע, און עס איז צו האָפֿן, אַז בײַ דער געהעריקער מיטאַרבעט פֿון אַלע פֿרײַנד פֿון דער יידישער קולטור און

וויסנשאַפֿט אין פּאַריז וועט אַ דאָנק ה. גילישענסקיס אָקציע דער גרויסער און אָקטיווער יידישער ישובֿ אין פֿראַנקרייך ווערן אַ לעבעדיקער שטיצפונקט פֿאַר דעם יידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט.

אין נאָמען פֿון דער פֿעדעראַציע פֿון די יידישע געזעלשאַפֿטן אין פֿראַנקרייך האָלט אַ רעדע מ. יאַרבלום, דערקלערט, אַז דער ייִוואָ איז אונדזער קולטור-דעפּאַרטאַמענט און אַז די פֿעדעראַציע וועט מיט דער גרעסטער אָקטיווקייט אונטערשטיצן די אַרבעט פֿון דעם ייִוואָ-אָפּטיילן אין פֿראַנקרייך. עס באַגריסן נ. פֿראַנק — פֿון „פּאַריזער היינט", ג. קעניג — פֿון דער „פֿרייַער פּרעסע" ב. אַדאַמיטש — פֿון „איקוף", פּ׳ בוימגאָלד — פֿון „פֿאָלקס-פֿאַראַנד", ה׳ אַלבערטוס — פֿון צענטראַלן קולטורראַט, פּ׳ רייכמאַן — פֿון „אַרבעטער-היים", ד. טשאַרני — מיטגליד פֿון ראַט פֿון ייִוואָ פֿאַר פֿראַנקרייך. אויך דער מעדעם-פֿאַרבאַנד, די געזעלשאַפֿט „פֿרייַנד פֿון וואַרשע", דער קאָמיטעט פֿון דער קינדער-קאָלאָניע, דער סעקרעטאַריאַט פֿון דער פֿועלי-ציון—התאחדות, דער אַרבעטער-רינג א״א האָבן פֿאַרשפּנטלעכט אַ רוף צו זייערע מיט-גלידער און אָנגעשלאָסענע אָרגאַניזאַציעס זיך צו באַטיילִיקן אין דער ייִוואָ-אַקציע.

יעקבֿ לעשטשינסקי, דער וויסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר פֿון דער עקסטאַ-סעקציע, האָט געהאַלטן אַ רעפֿעראַט „אָקטואַלע יידישע עקאָנאָמישע פּראָבלעמען אין ליכט פֿון דער ווירקלעכקייט", ה. גילישענסקי — וועגן דער טעטיקייט פֿון ייִוואָ אויף אַלע געביטן פֿון דער יידישער וויסנשאַפֿט. ביידע רעפֿעראַטן זיינען אויסגעהערט געוואָרן מיטן גרעסטן אינטערעס.

אויף אַ ספּעציעלן גלעזל טיי לפּבֿוד ה. גילישענסקין מיטן אָנטייל פֿון די פּאַריזער יידישע שרייבערס און קולטור-טוערס האָבן געריידט וועגן ייִוואָ און זיינע אויפֿגאַבעס אין פֿראַנקרייך ד. טשאַרני, א. טשעריקאָווער, יעקבֿ לעשטשינסקי, א. גאָליצין, י. דיזשור, ד״ר א. אָלשוואַנגער, פּ׳ פֿרידמאַן, פּ׳ אַדלער א״א. ס׳האָט זיך געשאַפֿן אַ ספּעציעלער קאָמיטעט צו העלפֿן פּ׳ גילישענסקין אין זיין וויכטיקער שליחות לטובֿת דעם ייִוואָ.

## פֿרייַנד פֿון ייִוואָ אין וואַרשע

דעם 9טן יאַנואַר איז אין לאָקאַל פֿון דער יידישער לאַנדקעסנטשאַפֿט-געזעלשאַפֿט אונטערן פּאָרזיץ פֿון יוסף יאַשונסקי פּאָרגעקומען די יערלעכע פֿאָרזאַמלונג פֿון דער געזעלשאַפֿט „פֿרייַנד פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט" אין וואַרשע. עס האָבן אָנטייל גענומען קרובֿ הונדערט מיטגלידער. דער פֿאָרזיצער פֿון דער געזעלשאַפֿט דיר׳ יצחק גיטערמאַן האָט אין זיין עפֿענונגס-רעדע זיך אָפּגעשטעלט אויף דער לעצטנס שטאַרק פֿאַרברייטערטער אַרבעט פֿון דעם צענטער אין ווילנע, פֿון זיינע אַלע סעקציעס, דערמאָנט די שוועריקייטן, וואָס דער ייִוואָ האָט אין באַריכטיאָר געלייטן דורך דעם טויט פֿון י. ל. כהן און באָריס קלעצקין. עס ווערט אויך באַטאָנט דער אָנדענק פֿון פּראָפּ׳ סטעפֿאַן טשאַרנאָווסקי, דעם איבערגעגעבענעם פֿרייַנד פֿון דער יידישער וויסנשאַפֿט. דער

סעקרעטאַר פֿון דער געזע׳ מג״ר מנחם לינדער, שטרייכט אין זיין אויספֿירלעכן יאָרבאריכט אונטער, אַז די פֿאַרשטאַרקטע אַרבעט פֿאַרן ייִוואָ אין וואַרשע איז אין אַ היפּשער מאָס אַ פּוּנקט-יוצא פֿונעם וווּקס פֿון דעם צענטער אין ווילנע; מיט אירע 433 מיטגלידער האָט די וואַרשעווער געזעלשאַפֿט געמאַכט אַ טריט פֿאָרויס, אָבער פֿאַר וואַרשע מיט אירע 370 טויזנט ייִדן איז עס נאָך גאָנץ ווייניק. די אַרבעט אין פֿאַרגאַנגענעם יאָר איז געגאַנגען מער אין דער טיף מיט דעם פֿאַרמעסט אויסצובילדן נייע קאַדערס ייִדישע וויסנשאַפֿטלער אין דער הויפּטשטאָט. אַחוץ דעם פֿון פֿריִער שוין פֿונקציאָנירנדיקן היסטאָריקער-קריזיז זײַנען אָרגאַניזירט געוואָרן קריזין פֿון עקאָנאָמיסטן און סטאַטיסטיקער, פֿון פסיכאָלאָגן און פּעדאַגאָגן. בכדי צו וועקן דעם אינטערעס צו וויסנשאַפֿט אין דער ברייטער פּעריפֿעריע, זײַנען אַראַנזשירט געוואָרן ציקלען געשלאָסענע לעקציעס וועגן פסיכאָלאָגיע (ראָזע סימכאָוויטש און מג״ר ח. באַגנאָ), לִיטעראַטור-געשיכטע (נ. מײַזיל און לעאָ פֿינקעלשטיין) און פֿילאָלאָגיע (נ. פּריִלוצקי); אין דער לעצטער צייט איז טעטיק אַ יערלעכער פסיכאָלאָגישער סעמינאַר. דער איצטיקער מאָמענט שאַפֿט די מעגלעכקייטן צוצוציִען די ייִדישע אינטעלִיגענץ צו ייִדישער קולטור-אַרבעט. עפּעס איז שוין דערגרייכט געוואָרן אין פּרט פֿון פֿאַראינטערעסירן די ייִדישע אינטעלִיגענץ מיט אונדזער קולטור, שפּראַך, וויסנשאַפֿט, אָבער דאָס איז נאָך צו וויניק לגבי די אויפֿגאַבעס. עס מוז זיך אָנהייבן אַ גרויסע קולטור-אָפּענסיוו פֿאַר ייִדיש, אַ קאַמף קעגן דער שפּראַך-אַסימילאַציע אין דער ייִדישער סביבה.

זלמן מײַזנער רעפֿעריִרט וועגן די וויִטערדיקע פּלענער פֿון דער געזעלשאַפֿט, וועגן דעם פּלאַן צו שאַפֿן אַ ייִוואָ-קלוב, וווּ יעדערער זאָל געפֿינען אַ ייִדישע קולטור-אַטמאָספֿערע, וועגן ייִוואָ-גרופּעס אין אַלע אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס, וואָס זאָלן פּראָפּאַגירן דעם ייִוואָ און טון פֿאַר ייִדיש, וועגן דער אויסגאַבע „ייִדן אין וואַרשע״ וואָס מיר גרייטן זיך אַרויסצוגעבן. מג״ר א. קאָנינסקי שטעלט זיך אָפּ אויף דעם ייִוואָ-חודש, וואָס זאָל פֿראָקלאַמירט ווערן אין וואַרשע אונטערן לאָזונג „מינימום 1000 פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין וואַרשע״.

אין דער דיסקוסיע, וואָס אין איר האָבן זיך באַטיילִיקט ביז 20 אָנטייל-נעמערס, איז אונטערגעשטראָכן געוואָרן, אַז דער איצטיקער מאָמענט איז גינציק צו פֿאַרוואַנדלען די וואַרשעווער געזעלשאַפֿט אין אַ מעכטיקער קולטור-אָרגאַניזאַציע, און דער עיקר — אַז עס מוזן געמאַכט ווערן אָנשטרענגונגען אַרויסצורײַסן די ייִדישע אינטעלִיגענץ פֿון איר ביזאיצטיקער גלײַכגילטיקער באַציִונג צו דער ייִדישער קולטור און צו דער ייִדישער שפּראַך.

אין דער נײַער פֿאַרוואַלטונג זײַנען אויסגעווײלט געוואָרן: י. ברוידע, י. גיטערמאַן, ד״ר ל. ווילמאַן, ד״ר מ. וויִכערט, מ. טײַכמאַן, מג״ר מ. לינדער, נ. מײַזיל, ז. מײַזנער, ראָזע סימכאָוויטש, ש. צידעראָוויטש, ל. פֿינקעלשטיין, ד״ר א. פּליישער, נ. פּריִלוצקי, מג״ר א. קאָנינסקי, ש. ראַבינאָוויטש און ד״ר ע. רינגעלבלום.

# די לערערקורסן פֿאַר ייִדישע לימודים אין ייִוואָ

אין דער צייַט פֿון די ווינטער-וואַקאַציעס פֿון 27סטן דעצעמבער ביזן 10טן יאַנואַר האָט די צענטראַלע ייִדישע שול-אָרגאַניזאַציע איינגעאָרדנט אין ייִוואָ דערגאַנצונגס-קורסן פֿאַר די לערערס פֿון די אַלגעמיינע לימודים אין די ייִדיש-וועלטלעכע שולן. די קורסן האָבן באַזוכט 116 לערערס, הייַנו: 36 פֿון ווילנע, 20 פֿון ווילנער פראָווינץ, 9 פֿון וואַרשע, 51 פֿון אַנדערע שטעט און שטעטלעך פֿון דער פוילישער רעפּובליק. עס זייַנען געגעבן געוואָרן די דאָזיקע לעקציעס: ייִדישע ליטעראַטור—ד"ר מ. ווייַנרייַך (12 שעה), געזאַנג — יעקבֿ געשטיין (10 שעה), ייִדישע געשיכטע — ז. קלמנאָוויטש (9 שעה), ייִדישע גראַמאַטיק – ז. רייזען (9 שעה), ייִדישע סטיליסטיק – ח. ש. קאַזדאַן (8 שעה), די יסוֿדות פֿון דער ייִדיש-וועלטלעכער שול-באַוועגונג – ש. מענדעלסאָן (7 שעה), ייִדישע דעמאָגראַפֿיע – מ. לינדער (6 שעה), אַדמיניסטראַטיווע פֿראַגעס פֿון דער שול — מ. יפֿה (5 שעה), נייַסטע ייִדישע געשיכטע — ל. טורבאָוויטש (5 שעה), געשיכטע פֿון ייִדן אין פוילן — ד"ר ע. רינגעלבלום (4 שעה), ייִדישע פֿאָלקס-קענטעניש — ד"ר מ. ווייַנרייַך (2 שעה).

די קורסן האָבן זיך אייַנגעגעבן אויפֿן בעסטן אופֿן און זיי וועלן קאָנטי-נוירט ווערן אויך בעת די קומעדיקע זומער-וואַקאַציעס. די ניט-ווילנער קורסאַנטן האָבן זיך בעת די קורסן אויפֿגעהאַלטן אין דעם אינטערנאַט פֿון ווילנער שול-קוראַטאָריום, האָבן אויך באַקומען באַן-הנחות פֿון דער ווילנער אייַזנבאַן-דירעקציע.

אויף דעם פֿייַערלעכן באַנקעט לכּבֿוד דער שליסונג פֿון די קורסן איז דעם ייִוואָ איבערגעגעבן געוואָרן אַ קינסטלעריש אויסגעפֿירט טאָוועלע מיט דער אויפֿשריפֿט: „די לערערשאַפֿט פֿון ייִדיש-וועלטלעכן שולוועזן, וועלכע האָט פֿאַרבראַכט הערלעכע צוויי וואָכן אין די דאָזיקע וועגן אויף די ייִדיש-קורסן פֿון צישאָ און ייִוואָ, באַגריסט דעם היכל פֿון אונדזער נייַער קולטור".

## פֿילאָלאָגישע סעקציע

### צום אָנדענק פֿון ב. באָראָכאָווין

דעם 26סטן דעצעמבער 1937 איז אין ייִוואָ פֿאַרגעקומען אַ וויסנשאַפֿט-לעכע זיצונג צום 20סטן יאָרצייַט נאָך בער באָראָכאָווין. אין וועסטיבול פֿון ייִוואָ איז אַראַנזשירט געוואָרן אַן אויסשטעלונג פֿון בער באָראָכאָווס פֿילאָלאָגישן עיזבֿון, וואָס פֿרוי באָראָכאָוו האָט איבערגעגעבן דעם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט. דער עיזבֿון באַשטייט פֿון אַ גרויסער צאָל פֿאָטאָסטאַטן פֿון יקר-המציאותן פֿון דער אַלט-ייִדישער ליטעראַטור, פֿאַרשיידענע פֿילאָלאָגישע נאָטיצן, דערין אויך מאַטעריאַלן צום צווייטן טייל פֿון בער באָראָכאָווס גרונטווערק „די ביבליאָטעק

פֿון ייִדישן פֿילאָלאָג" — אַ המשך פֿון דער אַרבעט, וואָס איז אָפּגעדרוקט אין ש. ניגערס „פּנקס".

ד"ר מ. ווײַנרײַך האָט געעפֿנט די זיצונג און בוּלט סקיצירט באָראָכאָוון דעם גרויסן ייִדישן פֿילאָלאָג, וואָס האָט דער ערשטער דערזען דעם נאַציאָנאַלן יסוד פֿון דער וויסנשאַפֿט. אָבער בער באָראָכאָוו האָט גוט געווווסט, אַז די גרויסע היתחייבותן, וואָס לייגן אויף דער ייִדישער פֿילאָלאָגיע, וועלן ניט אויספֿירן קיין יחידים, אַז די אַרבעט קען געמאַכט ווערן נאָר אין רעזולטאַט פֿון אַ קאָלעקטיוווער אָנשטרענגונג. דער אַפּאַראַט פֿון קאָלעקטיוווער וויסנשאַפֿטלעכער אַרבעט איז געשאַפֿן געוואָרן אין דעם ייִוואָ. און ס'איז ניט קיין צופֿאַל, וואָס די וויסנשאַפֿטלעכע זיצונג לכּבוד בער באָראָכאָוון איז פֿאַרבונדן מיט אַ פֿייַער-לעכן אָקט פֿון אַרויסגעבן דורך דעם ייִוואָ סמיכה איינעם פֿון זײַנע מיטאַר-בעטער: די פֿילאָלאָגישע סעקציע האָט באַשלאָסן מג"ר בער שלאָסבערגן, אַ מיטאַרבעטער פֿון אינסטיטוט פֿון ערשטן טאָג אָן, צו אָנערקענען פֿאַר אַ קוואַליפֿיצירטן וויסנשאַפֿטלעכן אַרבעטער און צו באַשטימען אים פֿאַר אַן אַסי-סטענט פֿון דער פֿילעסעקציע.

צו דער פֿייַערלעכער נאָמינאַציע איז אָנגעקומען אַ באַגריסבריוו פֿון דעם מיטגליד פֿון דער פֿילעסעקציע נח פּרילוצקי. אין זײַן דאָנקרעדע האָט ב. שלאָס-בערג אָנגעוויזן, אַז גראָד מיט 10 יאָר צוריק האָט ער געענדיקט די ייִדישע הומאַניסטישע גימנאַזיע אין ווילנע, וועלכע האָט אין אים אײַנגעפֿלאַנצט אַ ליבשאַפֿט צו ייִדיש, האָט אויסגעדריקט זײַן פֿרייד, וואָס דער ייִוואָ איז שוין געקומען צו אַזאַ מדרגה פֿון אויטאָריטעט, אַז ער קען געבן סמיכה און דערנאָך געלייענט אַ רעפֿעראַט וועגן דער שפּראַך פֿון איינעם פֿון די ערשטע געדרוקטע ייִדישע ספֿרים „ספר של רבי אנשיל" (קראָקע 1534).

ז. קלמאַוויטש האָט רעפֿערירט וועגן סעמיטישער ראַסע און סעמי-טישע שפּראַכן, ז. רייזען — וועגן איינעם פֿון די ערשטע מײַסטערס פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור-שפּראַך יוסף ווילין, דעם מחבר פֿון דעם ייִדישן ראָבינזאָן „אַלטער לעב" (אָנהייב 19טן י"ה).

אויף דער וויסנשאַפֿטלעכער זיצונג איז אויך געמאַלדן געוואָרן, אַז דער נאָענטסטער באַנד פֿילאָלאָגישע שריפֿטן וועט זײַן צום אָנדענק פֿון בער באָראָכאָוו; צו דער שפּראַך-קאָנפֿערענץ, וואָס דער ייִוואָ גרייט, וועט אָרגאַניזירט ווערן אַן אויסשטעלונג פֿון די ווערק, וואָס באָראָכאָוו באַשרײַבט אין זײַן „ביבלי-אָטעק פֿון ייִדישן פֿילאָלאָג"; די אויסשטעלונג וועט ווײַזן דעם גאַנצן וועג, וואָס די ייִדישע פֿילאָלאָגיע האָט דורכגעמאַכט ביז דעם הײַנטיקן טאָג.

עס איז אויך איבערגעלייענט גרוואָרן אַ בריוו צום ייִוואָ פֿון בער באָראָכאָווס נאָענטסטן חבֿר און ביאָגראַף זרובבל, תל-אָביב, וועלכער זאָגט צו זײַן מיט-אַרבעט בײַם צו שטאַנד ברענגען די אויסגאַבע פֿון ייִוואָ צום אָנדענק פֿון דעם גרויסן ייִדישן פֿילאָלאָג.

# היסטאָרישע סעקציע

## די היסטאָרישע קאָמיסיע פֿאַר פּוילן

האַלט שוין בײַם פֿאַרענדיקן די פּינקסים-אַקציע און טרעט צו צו דער סעגרעגירונג פֿון דעם צונויפֿגעזאַמלטן מאַטעריאַל.— די קאָמיסיע האָט איבערגענומען דעם פּראָטאָקטאָראָט איבער דער אויסגאַבע פֿון דעם יובל-קאָמיטעט אין פּלאָצק צו דעם 700יאָריקן יובל פֿון דעם יידישן ישוב אין דער דאָזיקער שטאָט.

די קאָמיסיע האַלט אויך אין אינסטרוירן עטלעכע היסטאָרישע קרײַזן אין דער פּראָווינץ וועגן מאָנאָגראַפֿיעס פֿון זייערע שטעט.

*

אויף דער פֿאַרבעטונג פֿון דעם אַמאָפּטייל אָנטייל צו נעמען אין זײַן יער-לעכער קאָנפֿערענץ איז אָפּגעפֿאָרן קיין ניו-יאָרק דער מיטגליד פֿון דער היסטאָ-רישער סעקציע און טוער פֿון ייִוואָ ד״ר רפֿאל מאַהלער. אויך אַ געזעגעניש אין דער ייִוואָ-היים אין וואַרשע האָבן נאָמען פֿון זײַנע פֿרײַנד און די אינסטי-טוציעס, וווּ ער האָט מיטגעאַרבעט, אים באַגריסט בײַ אַ גלעזל טיי: ד״ר ע. רינגעלבלום (היסטאָרישע קאָמיסיע בײַם ייִוואָ פֿאַר פּוילן), יוסף יאַשונסקי, ח. רעמיגאָלסקי, מ. לינדער (עקאָנאָמישע סעקציע), ד״ר מ. גאָלדגער א״א.

*

אויף אַן עפֿנטלעכער זיצונג פֿון דער היסטאָרישער סעקציע אין פֿאַריז אין זאַל פֿון דער „פֿעדעראַציע" אונטערן פֿאָרזיץ פֿון א. טשערי־קאָווער האָט ד״ר י. ברוצקוס געמאַכט אַ אינטערעסאַנטע מיטטיילונג וועגן יידישן שקלאַפֿן-האַנדל אין מיטלעלטער, באַווײַזן אויפֿן סמך פֿון אַ סך דאָקומענטן די פֿאַלשקייט פֿון די באַשולדיקונגען, אַז יידן זײַנען אין מיטל-עלטער געווען די הויפּט-טרײַבערס פֿון דעם שקלאַפֿן-האַנדל; א. מענעס האָט מיטגעטיילט וועגן אַ פֿרוי פֿון אַ יידישער קאָלאָניזאַציע אָנהייב 18טן י״ה אין גווינעע, וווּ בײַ אַ צוויי טויזנט ספֿרדישע יידן האָבן געשאַפֿן אַן אויטאָנאָמע יידישע קאָלאָניע, וועלכע האָט עקסיסטירט 150 יאָר. פּ׳ קרעמער און א. טשערי־קאָווער האָבן געריידט וועגן די אויפֿטוען פֿון אונדזער פֿאַרשטאָרבענעם גרויסן פֿאָלקלאָריסט י. ל. כהן.

## אָנפֿרעג וועגן מגן-דוויד



ד״ר פֿאָל דיאַמאַנט, ווין, זוכט ידיעות וועגן דעם מגן-דוויד, ווען ער באַווײַזט זיך ווי אַ יידישער סימבאָל, ווי אַן עמבלעם פֿונעם יידישן פֿאָלק און פֿון דער יידישער רעליגיע (ס׳איז אַ חילוק צווישן דעם מגן-דוויד ווי אַ כישוף-סימן און ווי אַן אַטריבוט פֿונעם נאָמען דוויד אויף מצבות). ווען ווײַזט זיך דער מגן-דוויד אין שטעמפּלען פֿון יידישע קהילות און חבֿרות?

ענטפֿערס קען מען שיקן אויפֿן אַדרעס פֿון ייִוואָ, ווילנע, וויווולסקי-גאַס 18.

# לאָדזשער ווייסנשאַפֿטלעכע שריפֿטן

דער ווייסנשאַפֿטלעכער קרייז בייַ דער געזעלשאַפֿט פֿרייַנד פֿון ייִדישן ווייסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט אין לאָדזש האָט אַרויסגעגעבן דעם ערשטן באַנד פֿון זייַנע „לאָדזשער ווייסנשאַפֿטלעכע שריפֿטן" (אַרום 300 זז') מיט אָט דעם אינהאַלט:

## I אָפּהאַנדלונגען:

מג"ר אליעזר פּעלדמאַן: צוויי אַלטע ייִדישע קהילות אין פוילן (די געשיכטע פֿון ייִדן אין קאָליש און אין קאָנין ביזן סוף 16טן י"ה).

ד"ר רפֿאל מאַהלער: די ייִדישע באַפֿעלקערונג אויפֿן שטח פֿון דער לאָדזשער וואָיעוואָדשאַפֿט אין יאָר 1764.

משה פֿיינקינד: די חברה-קדישא אין פּעטריקאָוו.

ד"ר פֿיליפּ פֿרידמאַן: דער אינדוסטריאַליזאַציע- און פּראָלעטאַריזאַציע-פּראָצעס פֿון לאָדזשער ייִדן אין די יאָרן 1860 – 1914.

„ „ „ אַן איבערבליק איבער דער היסטאָרישער ליטעראַטור בנוגע ייִדן אויפֿן שטח פֿון דער לאָדזשער וואָיעוואָדשאַפֿט.

יוסף זעלקאָוויטש: דער טויט און זייַנע באַגלייט-מאָמענטן אין ייִדישן פֿאָלקלאָר און אין דער ייִדישער עטנאָגראַפֿיע.

„ „ אַ בילד פֿון דעם ייִדישן געזעלשאַפֿטלעכן לעבן אין דער צווייטער העלפֿט פֿונעם 19טן י"ה (די „חברה עושׂי חסד" און איר קאַמף מיט דער חברה-קדישא אין לוטאָמירסק).

ד"ר מ. שוואַלבע: די ווין-באַדינגונגען פֿון דער אָרעמער ייִדישער באַפֿעלקערונג אין לאָדזש.

## II מאַטעריאַלן און דאָקומענטן:

ד"ר פּ. פֿרידמאַן: צושטייַערן צו דער געשיכטע פֿון די ייִדן אין לענטשיץ.

„ „ „ דער אָפּרוף פֿון דעם וואַרשעווער ייִדן-פּאָגראָם אין 1790 אויף דער פּראָווינץ (די אָנפֿאַלן אויף די ייִדן אין לענטשיץ אין יאָר 1790).

ס. פּאָזנער: יוסף ישׂראל, דער קאַפּיטאַן פֿון בערעץ יאָסעלעוויטשעס לעגיאָן.

פּ. ז. גליקסמאַן: דער פּינקס פֿון דער חברה תנך.

„ „ „ דער פּינקס פֿון דער חברה תהילים אין לאָדזש.

ד"ר נ. מ. געלבער: די ייִדן אין קאָליש און דער פּוילישער אויפֿשטאַנד אין יאָר 1831.

מג"ר מ. באַלבערישסקי: מאַטעריאַלן וועגן ייִדישע אָנטייל-נעמער אין אויפֿשטאַנד פֿון יאָר 1863.

# אָנווייַזונג פֿאַר פֿאָרשונגען וועגן דער געשיכטע פֿון ייִדישע ייִשובֿים

(אויסגעאַרבעט דורך דער היסטאָרישער קאָמיסיע פֿון ייִוואָ פֿאַר פּוילן)

## אַרײַנפֿיר

אַ סך מאָמענטן פֿון געזעלשאַפֿטלעכן און קולטורעלן כאַראַקטער רוקן אַרויס די נויטוועندיקייט אַרויסצוגעבן אַ כּוללדיקע געשיכטע פֿון ייִדן אין פּוילן, וואָס זאָל אַרומנעמען אַלע זײַטן פֿון פֿאַרצווײַגטן ייִדישן לעבן אין משך פֿון יאָרהונדערטער. אַזאַ גרויסע סינטעטישע היסטאָרישע אַרבעט קאָן אָבער געשאַפֿן ווערן ערשט דורך אַ קאָלעקטיווער אַרבעט פֿון דער אָרגאַניזירטער ייִדישער געזעלשאַפֿטלעכקייט. קודם-כל דאַרף ערשט אָנגעקליבן ווערן דער גרויסער היסטאָרישער מאַטעריאַל, וואָס פֿון אים דאַרף די אַלגעמיינע געשיכטע אויפֿגעבויט ווערן, און עס דאַרפֿן אויך געשאַפֿן ווערן מאָנאָגראַפֿיעס פֿון די באַזונדערע געביטן און פֿון אייניקע שטעט.

מאָנאָגראַפֿיעס פֿון אייניקע ייִשובֿים זײַנען אָפֿט מאָל זייער אַ וויכטיקע הילף דעם אַלגעמיינעם היסטאָריקער. עס שטייט דעריבער אָן אויפֿגאַבע פֿאַר דער ייִדישער אינטעליגענץ אין דער פּראָווינץ צו אָרגאַניזירן אַזעלכע היסטאָרישע אויספֿאָרשונגען, איטלעכער אין זײַן אָרט. עס איז ניט נייטיק, אַז די אויספֿירער פֿון אָט די פֿאָרשונגען זאָלן זײַן דווקא היסטאָריקער פֿון פֿאַך. דער בײַשפּיל פֿון אַנדערע פֿעלקער און אויך פֿון אייניקע ייִדישע ייִשובֿים אין פּוילן (פֿרוזשענע א"א) ווײַזט, אַז אַפֿילו נישט קיין ספּעציאַליסטן, אויב זיי האָבן נאָר אַ פֿעסטן ווילן, לײַבשאַפֿט און פֿאַרשטענדניש פֿאַר דער זאַך, קאָנען אויך שאַפֿן זייער גוטע אַרבעטן. פֿאַרשטייט זיך, אַז די פֿאָרשונגען דאַרפֿן שטיין אונטער דער השגחה פֿון היסטאָריקער אָדער היסטאָרישע געזעלשאַפֿטן.

## צוגרייט-אַרבעט

געווײַסע אַלגעמיינע ידיעות אין געשיכטע מוז פֿאָרט האָבן דער וואָס וויל זיך פֿאַרנעמען מיט פֿאָרשונגען פֿון זײַן ייִשוב. ער מוז קודם-כל דורכשטודירן עטלעכע גרעסערע ווערק פֿון דער אַלגעמיינער און ייִדישער געשיכטע. מען דאַרף זיך דעריבער באַקענען מיט ש. דובנאָוס וועלט-געשיכטע פֿון ייִדישן פֿאָלק, ד"ר י. שיפּערס ווירטשאַפֿט-געשיכטע (4 בענד), פּראָפּ' מ. באַלאַבאַנס ייִדישע געשיכטע (II און III באַנד, די טיילן וואָס זענען נוגע די געשיכטע פֿון ייִדן אין פּוילן), מען דאַרף אויך שטודירן ד"ר שיפּערס ווירטשאַפֿט-געשיכטע פֿון ייִדן אין פּוילן בעתן מיטל-עלטער; זײַן קולטור-געשיכטע פֿון די פּוילישע ייִדן בעתן מיטל-עלטער. אויך די ייִוואָ-בלעטער און די היסטאָרישע שריפֿטן פֿון ייִוואָ (I און II באַנד) האַלטן אַ סך אינטערעסאַנטן מאַטעריאַל צו דער געשיכטע פֿון ייִדן אין פּוילן.

קיין געשיכטע פֿון פּוילן, וואָס זאָל באַהאַנדלען די פֿאַרגאַנגענהייט פֿון לאַנד אַלזייטיק, איז דערווייל נישטאָ.

די סאַמע פּראָגרעסיווע געשיכטע, הגם נישט די נייסטע, איז פֿון: Władysław Smoleński, Historia narodu polskiego.

אַ מאָדערנעם פּראָגרעסיוון קוק אויף דער געשיכטע רעפּרעזענטירט אויך Władysław Grabiec.

מיט די יורידישע אינסטיטוציעס פֿון דעם אַמאָליקן פּוילן באַקענט: Kutrzeba, Historia ustroju Polski w zarysie.

אַ קורצן איבערבליק איבער דער פּוילישער ווירטשאַפֿט-געשיכטע ברענגען: Rutkowski, Zarys dziejów gospodarczych Polski przedrozbiorowej.

Kempner, Dzieje gospodarcze Polski porozbiorowej.

וועג מען האָט זיך באַקענט מיט דער אַלגעמיינער און יידישער געשיכטע פֿון פּוילן, איז נאָך נייטיק צו באַקענען זיך מיט דער אַלגעמיינער געשיכטע פֿון דער געגעבענער שטאָט פֿון די פֿאַראַנענע מאָנאָגראַפֿיעס אָדער פֿון אַנדער ליטעראַטור. מען דאַרף זיך אויך באַקענען מיט עטלעכע ווערק וואָס פֿאַרנעמען זיך ספּעציעל מיט דער געשיכטע פֿון שטעט אין פּוילן, ווי למשל Ptaśnik, Miasta w Polsce.

האָבנדיק שוין אַלגעמיינע ידיעות וועגן דער אַנטוויקלונג פֿון שטעט אין פּוילן, דאַרף מען אַדורכלייענען עטלעכע מאָנאָגראַפֿיעס פֿון יידישע יישובֿים אין פּוילן ווי:

Żydzi w Przemyślu—פּראָפֿ׳ מ. שאָר:

1) Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku. 2) Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu—פּראָפֿ׳ מ. באַלאַבאַן:

Żydzi w Warszawie—ד״ר ע. רינגעלבלום:

Dzieje Żydów w Łodzi—ד״ר פֿ. פֿרידמאַן:

פּרוזשענער פּנקס.

פֿון די דאָזיקע ווערק קאָן מען אַרויסנעמען אין אַ געוויסער מאָס די קענטשאַפֿט פֿון די מעטאָדן, ווי אַזוי מען שרייבט היסטאָרישע מאָנאָגראַפֿיעס.

די וואָס ווילן נאָך אויסברייטערן זייערע ידיעות אין געשיכטע דאַרפֿן זיך באַקענען מיט דער רייכער ביבליאָגראַפֿיע וועגן דער געשיכטע פֿון יידן אין פּוילן, וועלכע איז אָנגעגעבן אין אָנהייב פֿון איטלעכן קאַפּיטל אין פּראָפֿ׳ מ. באַלאַבאַנס: Historia i literatura żydowska II. באַנד.

ערשט נאָך אַזעלכע צוגרייטונגען קען מען צוטרעטן צו דער עצם פֿאָרשאַרבעט, וואָס איר רעזולטאַט וועט זיין אַ מאָנאָגראַפֿיע פֿון דעם שייכותדיקן יישוב.

## די עצם פֿאָרשאַרבעט

קוֹדם-כֿל דאַרף מען צונויפֿזאַמלען אַלע ידיעות וועגן דער געגעבענער שטאָט. דער וואָס גרייט זיך צו שרײַבן אַ מאָנאָגראַפֿיע דאַרף ווי ווײַט מעגלעך דורכלייענען אַלץ וואָס איז ווען עס איז אָנגעשריבן געוואָרן וועגן דער שטאָט אויך וועגן קרײַז אָדער געגנט.

בײַם שטודירן די געשיכטע פֿון דעם אייגענעם געגנט דאַרף מען אין דער ערשטער ריי ניצן דעם געאָגראַפֿישן ווערטערבוך פֿון פּוילן Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, וואָס מען קאָן אים געפֿינען כּמעט אין יעדער גרעסערער שטאָט. אויך קען מען אין די ענציקלאָפּעדיעס געפֿינען ידיעות וועגן דער געגעבענער שטאָט. די פּרעסע איז אויך אַ היסטאָרישער מקור מיט פֿיל אינטערעסאַנטן און וויכטיקן מאַטעריאַל. אין אַזעלכע צײַטשריפֿטן ווי: Izraelita, Jutrzenka, Allg. Zeitung des Judentums א״אַ זײַנען געדרוקט אַ סך אַרטיקלען וועגן דער לאַגע פֿון דער ייִדישער באַפֿעלקערונג אין פֿאַרשיידענע שטעט. אַוודאי טאָר מען נישט פֿאַרגעסן אין דער פּרעסע, וואָס איז אַ מאָל אַרויסגעגאַנגען אין דער אויסגעפֿאָרשטער אָדער אין אַ שכנותדיקער שטאָט.

עס איז גוט אויך אויסצופֿאָרשן די ליטעראַטור פֿון די שאַלות-ותשובֿות, ווײַל עס קאָנען זיך געפֿינען דאָרט מיטטיילונגען פֿון אָרטיקע רבנים, וואָס האָבן אַ היסטאָרישן באַטײַט. מען דאַרף אויך פֿאָרשן די ספֿרים וואָס זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך אָרטיקע מחברים, אָדער אין די אָרטיקע דרוקערײַען, וואָרעם זיי האָבן אָפֿט אין די הקדמות הסכּמות, און אַ מאָל אויך אין טעקסט היסטאָרישע ידיעות וואָס זעיען פֿאַרבונדן מיט דעם געגעבענעם אָרט.

ערשט נאָכן אויסניצן אַלע וויכטיקע מאָנאָגראַפֿיעס, בראָשורן, צײַטונגס-אַרטיקלען, נאָטיצן, קורץ — אַלע געדרוקטע מקוֹרים וואָס גיבן ידיעות וועגן דער שטאָט, קאָן מען צוטרעטן צום זאַמלען האַנטשריפֿטיקן מאַטעריאַל פֿון נאָך נישט געדרוקטע מקוֹרים. אַדורכקוקן צו ערשט די געדרוקטע ליטעראַטור איז נייטיק דערפֿאַר, ווײַל עס קען זיך טרעפֿן, אַז די האַנטשריפֿטיקע מאַטעריאַלן, וועלכע דער מחבר האָט בדעה צו באַאַרבעטן, זײַנען שוין פֿריִער אויסגעניצט געוואָרן.

בײַם נעמען עפּעס פֿון אַ כּתבֿ-יד דאַרף מען זײַן געהיט איבערצושרײַבן אַלץ גענוי ווי אין אָריגינאַל, באַזונדערס ניט דורכצולאָזן קיין זאַך. טאָמער קאָן מען אַ וואָרט ניט איבערלייענען, דאַרף מען וועגן דעם אָנווײַזן; טאָמער האָט מען אַ געוויסע השערה, מעג מען דאָס פֿאַרשרײַבן, אָבער מיט אַ פֿרעגצייכן. דאָס איבערגעשריבענע מוז מען שטרענג קאָנטראָלירן, פֿאַרגלײַכנדיק עס מיטן אָריגינאַל. איטלעכן דאָקומענט דאַרף מען פֿאַרשרײַבן אויף אַ באַזונדערן בויגן און פֿון אויבן פֿאַרצייכענען דעם מין פֿון דאָקומענט און די דאַטע ווען ער איז געשריבן. אויב מען שרײַבט אַרויס פֿון אַ רעגיסטרירטן אַרכיוו, דאַרף מען פֿאַרצייכענען דעם שײַכותדיקן נומער.

## פֿון וואַנען נעמט מען אַנטשריפֿטיקן מאַטעריאַל

די וויכטיקסטע מאַטעריאַלן געפֿינען זיך אין די שטאָטישע און מלוכישע אַרכיוון. כּמעט אין יעדער שטאָט געפֿינט זיך אַזאַ שטאָטישער אַרכיוו (למשל אין מאַגיסטראַט); אין אַ סך פֿאַלן זענען די אַקטן אַריבערגעטראָגן געוואָרן אין אַן אַרכיוו פֿון אַ גרעסערער שטאָט בתּורת דעפּאָזיט. אַ שפּע מאַטעריאַלן און ידיעות קאָן מען אויך געפֿינען אין די אַרכיוון פֿון די קלויסטערס און היפּאָטעק-אַמטן. די אַרכיוו-מאַטעריאַלן אָדער ביכער, וואָס געפֿינען זיך אין אַרכיוון אָדער ביבליאָטעקן פֿון אַן אַנדער שטאָט און וואָס קענען דינען בײַם באַאַרבעטן די מאַנאָגראַפֿיע, קען מען דאָרט אויסלײַען דורך אַן אָרטיקער מלוכישער אָדער קאָמונאַלער ביבליאָטעק.

היסטאָרישן מאַטעריאַל פֿאַרמאָגן אויך די פֿינקסים פֿון קהילות, פֿון פֿאַרשיידענע חבֿרות (חבֿרה קדישא, חבֿרה תהילים, חבֿרה חייטים וכדומה). אין די פֿינקסים קען מען געפֿינען זייער אינטערעסאַנטע ידיעות וועגן דעם אַמאָליקן יידישן לעבן אין דער שטאָט.

וויכטיקע היסטאָרישע דאָקומענטן קאָן מען געפֿינען אַ מאָל אויך בײַ פּריוואָטע מענטשן, בפֿרט אין אַזעלכע מישפּחות, וואָס זייערע גלידער האָבן געשפּילט אַ געוויסע ראָלע אין געזעלשאַפֿטלעכן אָדער וירטשאַפֿטלעכן לעבן פֿון דעם אָרט.

אַ וויכטיקער מקור צו דערקענען די געשיכטע פֿון דעם אָרט איז דאָס בית-עולם. די אויפֿשריפֿטן אויף די מצבֿות קאָנען געבן ידיעות וועגן אָנגעזעענע פֿערזענלעכקייטן וואָס האָבן געלעבט אין געגעבענעם אָרט. אין טייל ערטער זענען דאָ קבֿרים פֿון קדושים, וואָס זענען אַ זכר פֿון די אַ מאָל פֿאַרגעקומענע פֿאַראַמען, פֿראַצעסן וועגן בלוט-בילבולים וכדומה. עס איז דעריבער זייער וויכטיק איבערצושרײַבן די אויפֿשריפֿטן אויף די עלטערע מצבֿות און אויך צו פֿאָטאָגראַפֿירן די מצבֿות וואָס האָבן אַ קינסטלערישן ווערט.

## קריטישער אַנאַליז

נאָך דעם ווי עס זײַנען צונויפֿגעקליבן געוואָרן אַלע מאַטעריאַלן, דאַרף דער מחבר פֿון דער מאָנאָגראַפֿיע זיך שאַפֿן אַ מיינונג וועגן דעם, ווי וויַיט די דאָקומענטן זענען באַגלייבט און די ידיעות אין זיי זענען זיכערע. ער דאַרף זיך באַגיין מיט זײַנע דאָקומענטן אַזוי ווי אַ ריכטער מיט די עדות וואָס טרעטן אַרויס פֿאַר אים: פֿאַרגלײַכן איין דאָקומענט מיטן אַנדערן, צי זיי שטימען אין זייערע ידיעות, און אויב ניט, באַשטימען לויט אַנדערע ראַיות און לויט זײַן שיקול-הדעת, ווער פֿון זיי זאָגט דעם אמת; פֿאַרגלײַכן מיט אַנדערע באַגלייבטע און באַשטעטיקטע דאָקומענטן. אויב מען קומט צו דער באַשרײַבונג פֿון געשעענישן אין נאָענטן דור, וועט עס לעבן נאָך מענטשן וואָס האָבן פֿערזענלעך זיי מיטגעמאַכט, איז גוט אויסצופֿרעגן זיי, וואָס זיי געדענקען נאָך, און דערבײַ

איז גלײַכער צו פֿרעגן וואָס מער מענטשן — און פֿאַרשטייט זיך, אַז מען דאַרף פֿאַרגלײַכן זייערע דערציִילונגען און קאָנטראָלירן איינעם דורך דעם אַנדערן.

ערשט נאָך דעם קריטישן קאָנטראָל איבער אַלע צונויפֿגעקליבענע מאַטעריאַלן קאָן מען צוטרעטן צו שרײַבן די מאָנאָגראַפֿיע פֿון דעם יִשובֿ. ערשט דעמאָלט קאָן מען זײַן זיכער, אַז מען וועט געבן אַ סינטעטישן איבערבליק איבער דער געשיכטע פֿון דעם געגעבענעם יִידישן קיבוץ.

## צילן פֿון אַ מאָנאָגראַפֿישער אויספֿאָרשונג

אַ יִשובֿ האָט קיין מאָל ניט געלעבט אײַנלירט. ער איז געווען פֿאַרבונדן מיט די אַרומיקע דאָרפֿישע און שטאָטישע יִשובֿים. אין משך פֿון דער געשיכטע האָט זיך אָפֿט מאָל געביטן דער מצבֿ פֿון דעם יִשובֿ אין דעם געגנט און אין לאַנד. טייל היַינטיקע קלײַנע שטעטלעך זײַנען פֿאַר צײַטנס געווען וויכטיקע פֿאָליטישע און קולטורעלע צענטערס. ממילא איז ניט גענוג צונויפֿצונעמען נאָר די ידיעות וואָס זענען דירעקט נוגע דעם יִשובֿ וואָס וועט אויסגעפֿאָרשט, נאָר מען מוז זיך באַמיִען צו באַקומען מאַטעריאַלן אויך וועגן דעם גאַנצן געגנט. ערשט דעמאָלט וועט מען האָבן דעם גאַנצן סכום ידיעות, וועט מען קאָנען דערגרייכן דעם עצם ציל פֿון אַזאַ מאָנאָגראַפֿיע: שילדערן די אינדיווידועלע שטריכן וואָס דער געגעבענער יִשובֿ פֿאַרמאָגט אין זײַן היסטאָרישן גורל און די באַזונדערע ראָלע וואָס זײַן יִידישע באַפֿעלקערונג האָט געשפּילט אין משך פֿון דורות.

די באַשרײַבונג פֿון דעם יִידישן יִשובֿ דאַרף אַרומנעמען אַלע זײַטן פֿון לעבן. מיר ווײַזן אָן די הויפּטפֿונקטן.

## ווירטשאַפֿט-געשיכטע

זי נעמט אַרום די אויספֿאָרשונג פֿון די יִידישע פֿרנסות אַמאָליקע צײַטן. פֿאַראַן ערטער, וווּ יִידן פֿאַרנעמען זיך מיט אַ באַזונדער מין פּראָדוקציע, למשל: בערזשין — שנײַדערײַ, מעזריטש — איבערארבעטונג פֿון חזיר-האָר, בילגאָרײַ — זיפּן, סאַסעוו — עטרות, א"א. די אויספֿאָרשונג דאַרף פֿעסטשטעלן די דאָזיקע פּראָדוקציע, דעם אופֿן פֿון פּראָדוקציע, די אַרבעט-באַדינגונגען אין איר, די הייך פֿון אַרבעטלוין אאַז"וו.

1. בײַ דער אויספֿאָרשונג פֿון יִידישע פֿאַבריקן איז וויכטיק צו דערגיין, וויפֿל יִידישע אַרבעטער זײַנען אַ מאָל געווען באַשעפֿטיקט, ווי אַזוי איז די באַציִונג פֿון די יִידישע פֿאַבריקאַנטן צו קריסטלעכע און יִידישע אַרבעטער אין געמישטע פֿאַבריקן, אויב בײַ די יִידישע פֿאַבריקאַנטן אַרבעטן בלויז קריסטלעכע אַרבעטער, איז וואָסערע סיבות האָבן דערצו גורם געווען.

2. עס איז וויכטיק צו דערגיין, וואָס פֿאַר אַ צוזײַג פֿון דער היים-אינדוסטריע זענען געווען אַנטוויקלט אין דער געגעבענער שטאָט; אויב זיי זענען איצט ניטאָ, טאָ פֿאַר וואָס זענען זיי אונטערגעגאַנגען.

3. דאָס האַנטווערק ווי אַן אַלטער פֿרנסה-צוזײַג פֿון דער יִידישער באַפֿעלקערונג האָט אומעטום גאָר אַן אינטערעסאַנטע פֿאַרגאַנגעניהייט. אין אַ סך

ערטער געפֿינען זיך פּינקסים פֿון האַנטווערקער-חבֿרות, וואָס האָבן עקסיסטירט אין די אַמאָליקע צייטן און געהאַט זייערע אייגענע שולן. אין די פּינקסים געפֿינט מען די תקנות פֿון די אַמאָליקע חבֿרות, ידיעות וועגן זייערע מינהגים, וועגן די באַציונגען צווישן די מייסטערס, געזעלן און לערנינגלעך אאַז"וו.

4. בייַם אויספֿאָרשן דעם מיסחר דאַרף מען נעמען אין אַכט אַלע זייַנע מינים: לאַחדים- און הורט-האַנדל, האַנדל מיט אויסלאַנד, געלטהאַנדל אאַז"וו.

## קולטור-געשיכטע

די אויספֿאָרשונג פֿון דער קולטור-אַנטוויקלונג פֿון די באַזונדערע ערטער דאַרף אַרומנעמען: השׂכּלה און חסידות; 2) חדרים און תּלמוד-תּורות, ישיבות; 3) נייַע בילדונגס-אינסטיטוציעס: מאָדערנע שולן, ביבליאָטעקן, לייענזאַלן, קולטורהייזער וכדומה. ווי אַזוי זענען אַריַינגעדרונגען נייַע קולטורפֿאָרמען; קאַמף צווישן אַלט און נייַ.

געזעלשאַפֿטלעכע באַוועגונגען, בירגערלעכע און פּראָלעטאַרישע. אויספֿאָרשן די געשיכטע פֿון די געזעלשאַפֿטלעכע באַוועגונגען פֿון יעדער שטאָט איז זייער אַ חשובֿער ענין. דאָ האָבן מיר צו טון מיט די פֿאַקטן פֿון פֿאַרגאַנגענעם און איצטיקן דור. מען דאַרף אויפֿזוכן די טוערס פֿון פֿאַרשיידענע פֿאַרטייען און ריכטונגען און פֿאַרשרייבן די זיכרונות פֿון זייערע יונגע יאָרן. דאָס קאָן זייַן נוגע די ערשטע חובֿבי-ציון און ציוניסטישע אַגודות און די ערשטע אַרבעטער-קרייזלעך, די ערשטע שׂטרייקן פֿון יידישע אַרבעטער, חדרים מתוקנים, אָוונטשולן, יידיש-וועלטלעכע שולן אאַז"וו.

מען דאַרף צונויפֿשטעלן רשימות פֿון די געהרגעטע, אַרעסטירטע און פֿאַרשיקטע דורך דער צאַרישער מאַכט און דורך די דייטשע אָקופּאַנטן.

אַלטערטימלעכקייטן. אויספֿאָרשן די יידישע אַלטערטימלעכקייטן, דער עיקר: שולן, בית-עלמינס, שפּיטאָלן, קהילה-הייזער וכדומה איז זייער אַ וויכטיקע אויפֿגאַבע. מען דאַרף אויפֿזאַמלען אַלע ידיעות וואָס קאָנען זייַן וועגן דעם אין דעם שטאָטישן אַרכיוו און אַנדערש וווּ. מען דאַרף מאַכן פֿאָטאָ-גראַפֿישע אויפֿנאַמעס פֿון אַלע ביניינים און חפֿצים וואָס האָבן אַ היסטאָרישן אָדער קינסטלערישן ווערט. עס איז זייער וויכטיק צו פֿאָטאָגראַפֿירן די אינטערעסאַנטסטע מצבֿות פֿון בית-עולם. גלייַכצייַטיק מיט די פֿאָטאָגראַפֿיעס דאַרפֿן אויך געזאַמלט ווערן די לעגענדעס און דערציילונגען, וואָס זענען פֿאַרבונדן מיט די באַזונדערע מצבֿות. די פֿאָטאָגראַפֿיעס דאַרפֿן געזאַמלט ווערן אין אַ ספּעציעלן, שיין אייַנגעבונדענעם אַלבאָם.

וועלט-מילחמה. אַ וויכטיקער פּעריאָד אין לעבן פֿון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין פּוילן איז געווען די וועלט-מילחמה. דאָס איז געווען אַ צייַט פֿון מוראדיקע אויפֿטרייסלונגען, מהומות, גירושים וכדומה. כּמעט יעדער שטעטל האָט עפּעס צו דערציילן.

אַן אויפֿגאַבע פֿאַר זאַמלער איז צונויפֿצוקלײַבן אין יעדן אָרט אַלע מאַטעריאַלן און דאָקומענטן וואָס זײַנען שייך צו די איבערלעבונגען פֿון דער ייִדישער באַפֿעלקערונג, ווי אויפֿרופֿן, פֿאַראָרדענונגען פֿון דער מאַכט, ידיעות וועגן אומגעקומענע און פֿאַרטריבענע, באַריכטן וועגן הילף וכדֿ. אויך דערציילונגען פֿון איינציקע פערזאָנען וועגן דעם וואָס זיי האָבן דורכגעמאַכט אין יענער צײַט דאַרפֿן ווערן פֿאַרשריבן און געזאַמלט.

---

די היסטאָרישע קאָמיסיע פֿון ייִוואָ פֿאַר פוילן האָט זיך פֿאַרבונדן צוליב אָט דער אַרבעט מיט דער ייִדישער געזעלשאַפֿט פֿאַר לאַנד-קענטעניש. אַלע זאַמלער און פֿרײַנד פֿון ייִוואָ ווערט אָנגעוויזן, אַז זיי דאַרפֿן זיך פֿאַרבינדן מיט די היסטאָרישע קרײַזן פֿון דער לאַנד-קענטעניש-געזעלשאַפֿט אויף די ערטער, כּדי מיט פֿאַראייניקטע כּוחות דורכצופֿירן די וויכטיקע פֿאָרשאַרבעט.

## „גזרות ת"ח"

אין דער סעריע „ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ", היסטאָרישע סעקציע, איז אַרויס אַ נײַ בוך „גזרות ת"ח". דאָס בוך ברענגט: אַ ייִדישע איבערזעצונג פֿון נתן-נטע האַנאָווערס היסטאָרישער כראָניק „יון מצולה", איינעם פֿון די וויכטיקסטע מקורים פֿאַר דער געשיכטע פֿון די ייִדן אין אוקראַינע און פוילן אין די יאָרן 1648—51; אַ שטודיע פֿון ד"ר י. איזראַעלסאָן „נתן-נטע האַנאָווער, זײַן לעבן און לײַטעראַרישע טעטיקייט". דער גרויסער וויסנשאַפֿט-לעכער אינטערעס פֿון דער נײַער ייִוואָ-אויסגאַבע איז דער היסטאָריש-קריטישער אַרײַנפֿיר צום „יון מצולה" פֿון ד"ר יעקב שאַצקי; דער אויטאָר האָט אויס-געניצט פֿאַר זײַן אַנאַליז די רײַכע לײַטעראַטור וועגן דעם ענין אין די פֿאַרשיידנסטע שפּראַכן און דערבײַ געגעבן אַ בולט בילד פֿון דער גרויסער ייִדישער טראַגעדיע פֿון די יאָרן 1648—49. דער פֿאַרנעם פֿון ד"ר י. שאַצקיס אַרײַנפֿיר (160 זז') איז צו זען אַפֿילו נאָר פֿון די טיטלען פֿון די באַזונדערע קאַפּיטלען, הײַנט: דער היסטאָרישער ווערט פֿון „יון מצולה"; די עקאָנאָמישע לאַגע פֿון ייִדן אין אוקראַינע ערבֿ דעם כמעלניצקי-אויפֿשטאַנד; וועגן די סיבות פֿון די קאָזאַקישע מילחמות; כמעלניצקי אין שײַן פֿון געשיכטע; דער כמעלניצקי-אויפֿשטאַנד און ייִדן; וועגן די ייִדישע איבערזעצונגען פֿון „יון מצולה" (זינט דער אויסגאַבע אַמסטערדאַם תל"ז); גזרות ת"ח אין „שארית ישׂראל", אין ייִדישע און אוקראַינישע היסטאָרישע לידער; הילטעבראַנדס באַשרײַבונג פֿון אַ נסיעה קיין אוקראַינע אין 1657; היסטאָריש-קריטישע הערות צו דעם טעקסט פֿון „יון מצולה" לויט דעם אַלף-בית פֿון די שטעט וואָס זענען דערמאָנט אין דער כראָניק (קרובֿ 80).

די איבערזעצונג פֿון וו. לאַצקי-בערטאָלדי איז די איינציקע פֿולע איבער-זעצונג פֿון דעם ווערק, געטרײַ צום אָריגינאַל, גיט איבער דעם ריטם און נאַיוון חן פֿון דעם לשון-קודשדיקן סטיל.

# די פּוילישע ייִדן אין אויפֿשטאַנד פֿון קאָשטשושקאָ—1794

אין דער סעריע „ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ", היסטאָרישע סעקציע איז אַרויס פֿון דרוק די גרויסע אַרבעט פֿון ד"ר עמנואל רינגעלבלום „די פּוילישע ייִדן אין אויפֿשטאַנד פֿון קאָשטשושקאָ" — 1794 (זז' 220) מיט אָט דעם אינהאַלט: אַלגעמיינער אַרײַנפֿיר.

I קאַפּיטל—די ווירטשאַפֿטלעכע, סאָציאַלע, קולטורעלע און פּאָליטישע פֿאַרהעלטנישן פֿון ייִדן אין דער צייט פֿון סטאַניסלאַוו אויגוסט פּאָניאַטאָווסקי.

II קאַפּיטל—די וואַרשעווער ייִדן ערב דעם קאָשטשושקאָ-אויפֿשטאַנד.

III קאַפּיטל—די פּאָליטישע ריכטונגען אין דער פּוילישער געזעלשאַפֿט און די באַציונג פֿון דער אויפֿשטאַנדישער מאַכט צו די ייִדן.

IV קאַפּיטל—די ייִדן אין די אויפֿשטאַנדישע רייען

א) אינטעליגענץ, פּלוטאָקראַטיע און די ייִדישע פֿאָלקסמאַסן לגבי דעם אויפֿשטאַנד, ב) אַלגעמיינער אויפֿהייב, ג) ייִדן אין דער ברגער-מיליץ פֿון וואַרשע.

V קאַפּיטל—די וואַרשעווער ייִדן אין קאַמף פֿאַר פֿרייהייט

א) דער אָנטייל פֿון ייִדן אין דער אפּריל-רעוואָלוציע, ב) דער פּאָלק פֿון בערעק יאָסעלעוויטש, ג) די פּראָנער שחיטה.

VI קאַפּיטל—צו הילף דעם אויפֿשטאַנד

א) אויסשפּירדינסט אין אַנדערע דינסטן, ב) טראַנספּאָרט, ג) שמירה, אַרבעט אין דר שוצגראָבנס אין אַנדערע דינסטן, ד) האַנטווערק, ה) אָפּצאָלונגען אין געלט אין אין נאַטור, ו) רעקווירזיציעס, ז) לייווערונגען פֿאַרן מיליטער.

VII קאַפּיטל—דאָס טאָגטעגלעכע לעבן פֿון די ייִדן אין די צייטן פֿון אויפֿשטאַנד

א) רדיפֿות, ב) די באַשולדיקונגען אין שפּיאָנאַזש, ג) דער מיסחר, ד) דאָס טאָגטעגלעכע לעבן פֿון ייִדן אין וואַרשע, ה) דער קאַמף וועגן טאָגטעגלעכן אין וואַרשע.

VIII קאַפּיטל—די וואַרשעווער משומדים (פֿראַנקיסטן) בשעתן אויפֿשטאַנד. רעזומע.

הוספֿה: — די ליטווישע ייִדן בשעת דעם אויפֿשטאַנד.

הוספֿה וועגן דער פֿראַגער הריגה פֿון יאָר 1794 פֿון ד"ר ר. מאַהלער.

זוכצעטל פֿון נעמען און ערטער.

# זאַמלבוך צום אָנדענק פֿון ב. כהן-ווירגילי

צום צווייטן יאָרצייט נאָך דעם מיטגרינדער און מיטבויער פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט איז אין פֿאַרלאַג פֿון ייִוואָ אַרויס אַ זאַמלבוך „ב. כהן-ווירגילי" מיט אָט דעם אינהאַלט: פֿון דער רעדאַקציע; צום אָנדענק פֿון ברוך כהן-ווירגילי — אויספֿיר-ביוראָ פֿון ייִוואָ; הויפּט-דאַטעס פֿון ב. כהנס לעבן; ביים פֿרישן קבֿר — ז. רייזען; בײַ ווירגיליס אָרון;

ווירגילי—מ. ווײַנרײַך; אַן אָוונט מיט ווירגילין—מ. גינצבורג; דער ראָמאַנטיקער פֿון „בונד"—ג. אַראָנסאָן; ווירגילי—פ. קורסקי; כּהן-ווירגילי—נח פּריללוצקי; עטלעכע פֿאַקטן און שטריכן צו ווירגילס כּאַראַקטעריסטיק—אַננא ראָזענטאַל; מאָמענטן פֿון ב. כּהנס ביאָגראַפֿיע; שול און היים—ב. כּהן; צושטײַער צו אַ ווירגילי-ביבליאָגראַפֿיע—מ. יעווזעראָוו; וועגן דער פּראָספּעקטיראַנטור א"נ פֿון ב. כּהן-ווירגילי—צענטראַלע פֿאַרוואַלטונג פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט.

דאָס זאַמלבוך האַלט 144 זײַטן אַחוץ 11 רעפּראָדוקציעס (בילדער פֿון ב. כּהן-ווירגילי און זײַן מישפּחה, די לוויה, דער נעקראָלאָג אויף אים פֿון די „לעצטע פֿאַסירונגען" 1905, ווירגילי אויף דער ערשטער ייִדישער שול-קאָנפֿערענץ אין פּוילן, ווירגילי אין ייִוואָ א"א).

## וויסנשאַפֿטלעכע פֿאַרבינדונגען

פֿון דעם אינסטיטוט א"נ פֿון יוזעף פּילסודסקי צו פֿאָרשן די נײַסטע געשיכטע פֿון פּוילן האָט דער ייִוואָ באַקומען אין אויסבײַט אַ קאָמפּלעקט פֿון דעם היסטאָרישן זשורנאַל Niepodległość — ביז איצט 45 ביכער, ווי אויך אַ קאָמפּלעטע אויסגאַבע פֿון י. פּילסודסקיס ווערק אין 10 בענד (אויסגאַבע פֿון 1937).

די הויכשול פֿאַר לעבעדיקע מיזרח-שפּראַכן אין פּאַריז האָט אָרגאַניזירט קורסן פֿאַר ייִדיש, וואָס ווערן געפֿירט פֿון אליהו האַלפּערן. די ניט-ייִדישע סטודענטן, וואָס באַזוכן די קורסן, האָבן זיך פֿאַראינטערעסירט מיט ייִדיש נאָך דעם ווי זיי האָבן באַזוכט דעם פּאַוויליאָן פֿון ייִדישער קולטור אויף דער וועלט-אויסשטעלונג אין פּאַריז. דער ייִוואָ האָט צוגעשיקט פֿאַר די קורסן עקזעמפּלאַרן פֿון ד"ר מ. ווײַנרײַכס רעפֿעראַט Le Yiddish.

## פֿערטער אויפֿנעם אין דער ד"ר צ. שאַבאַד-אַספּיראַנטור

די צענטראַלע פֿאַרוואַלטונג פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט מעלדט אַן אויפֿנעם אויפֿן פֿערטן טורנוס פֿון דער אַספּיראַנטור א"נ פֿון ד"ר צמח שאַבאַד (סעפּטעמבער 1938—יוני 1939).

פֿאַר אַספּיראַנטן ווערן אָנגענומען פּערזאָנען וואָס זײַנען מסוגל צו טון וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעט און קענען דאָס אויפֿווײַזן אָדער דורך אַרבעטן וואָס זיי האָבן שוין געמאַכט אָדער דורך רעקאָמענדאַציעס פֿון קאָמפּעטענטע מענטשן. אויב די צאָל פֿאַסיקע בעלנים וועט זײַן גרעסער אײדער די צאָל פֿרײַע ערטער, וועט די קוואַליפֿיציר-קאָמיסיע פֿון ייִוואָ מאַכן דעם געהעריקן אָפּקלײַב.

בעלנים אָנצוקומען אויף דער אַספּיראַנטור דאַרפֿן אַרויס-פֿאָדערן אַפּליקיר-בלעטער פֿון סעקרעטאַריאַט פֿון ייִוואָ (ווילנע, ווייוואָלסקי-גאַס 18) ביזן 15טן מײַ 1938.

# דער עיזבון פֿון דוד הערמאַן ז"ל אין ייִוואָ

שׂרה הערמאַן, די אַלמנה פֿון דעם באַרימטן רעזשיסער, האָט, ווי מיר האָבן שוין געמאָלדן אין פֿאָריקן נומער „ידיעות", אַוועקגעשאָנקען דעם ייִוואָ דעם עיזבון פֿון דוד הערמאַן ז"ל. דערווײַלע איז אָנגעקומען דער טייל מאַטעריאַלן, וואָס האָט זיך געפֿונען אין וואַרשע. מען האָט שוין פֿונאַנדער-געקליבן דעם דאָזיקן מאַטעריאַל לויט אָט די אָפּטיילונגען:

א) קונסטביבליאָטעק (47 נומערן); ב) ייִדישע ביכער (345 נומ'); ג) ביכער אין אַנדערע שפּראַכן (502 נומ'); ד) ייִדישע זשורנאַלן (69 נומ'); ה) טעאַטראַליאַ און ביכער וועגן קונסט אין ייִדיש א"א שפּראַכן (549 נומ'); ו) פּאָטאָס פֿון אַרטיסטן, טעאַטער-אויפֿפֿירונגען א"א; ז) בריוו צו דוד הערמאַן, צ"א פֿון מאַקס נאָרדוי, י. דינעזאָן, י. ל. פּרץ, שלום אַש, מ. ספּעקטאָר, מ. מזאָה, אַרטיסט א. אַזאָר, אַדוו' ס. גראָנעמאַן א"א טעאַטער-טוערס (וואָס האָבן געהאָלפֿן אַראַנזשירן די גאַסטראָלן פֿון דער ווילנער טרופּע אין בערלין 1921), פֿון גאָלדפֿאַדן-פֿאַראיין אין סטאַניסלאָוו (וווּ דוד הערמאַן האָט געשטעלט אַ ריי פּיעסעס), קאָרעספּאָנדענץ אין שייכות מיט זײַנע טעאַטער-אויפֿפֿירונגען אין האָלאַנד 1923, אין אָסלאָ 1928, וועגן די „דיבוק"-אויפֿפֿירונגען אין טעאַטער און אין פֿילם, וועגן זײַן נסיעה קיין אַמעריקע 1933 (בריוו און טעלעגראַמעס פֿון דעם אָנפֿירער פֿון דער ייִדישער אַקטיאָרן-יוניאָן ר. גוסקין א"א) אאַז"וו; קאָרעספּאָנדענץ צווישן דוד הערמאַן און זײַן פֿרוי פֿאַר די יאָרן 1908—1933, אַ ביז גאָר וויכטיקער מאַטעריאַל פֿאַר דער געשיכטע פֿון זײַן לעבן און שאַפֿן, ווי בכלל פֿאַר דער געשיכטע פֿון ייִדישן טעאַטער; ח) מאַטעריאַלן וועגן זײַן טעטיקייט אין דער דראַמאַטישער סטודיע פֿון ד"ר מ. ווייכערט אין וואַרשע 1924; ט) כתבֿ-ידן פֿון דוד הערמאַן (וועגן ייִדישן און איראָפּעיִשן טעאַטער, וועגן הענריק איבסענ, נאָטיצן פֿאַר רעפֿעראַטן וועגן ייִדיש א"א); י) סקיצן צו קאָסטיומען און דעקאָראַציעס (פֿון פֿאַרשיידענע קינסטלער); יא) אָפּיציעלע דאָקומענטן; יב) כתבֿ-ידן פֿון פּיעסעס (120 נומ'), צווישן זיי אַ סך נאָך קיין מאָל ניט געדרוקטע, אָריגינעלע און איבער-געזעצטע, ווי למשל:

„די פֿעטע העכט", קאָמעדיע אין 3 אַקטן פֿון מיכאל באַליצקי, איבער-געזעצט א. אייזענבערג; „אונטערערדישע באַן (בראָנקס-עקספּרעס)", קאָמעדיע אין 3 אַקטן מיט אַ פּראָלאָג און עפּילאָג פֿון אָסיפּ דימאָוו, איבערגעזעצט אהרן מאַרק; „שאול אין עין-דור", דראַמע אין 3 אַקטן פֿון נ. מיפּעלעוו; „וואָלפֿאָנע אָדער דער טאַנץ אַרום גאָלט" פֿון בען דזשאָנסאָן אין סטעפּאַן צווייג באַאַרבעטונג, ייִדיש בער האָראָוויץ; „קבֿורת חמור", טראַגי-קאָמעדיע אין 5 אַקטן (10 בילדער), פּרטי באַאַרבעט לויט „קבֿורת חמור" פֿון פּרץ בן משה סמאָלענסקין דורך משה גראָדזענסקי; „אַ שפּיל" פֿון י. זשולאָווסקי, איבערגע-זעצט חיים בראַקאַזש; „רעסע", אַ דראַמע אין 5 אַקטן פֿון יאָן פֿאַבריציוס, ייִדיש דוד הערמאַן; „דער אוצר", קאָמעדיע אין 4 אַקטן פֿון דוד פּינסקי,

באַארבעט פֿאַר דער סצענע פֿון דוד הערמאַן; „די הייליקע זינד", אַ דראַמע Jakób Preger, Nisojon (Pokusa). (דוד הערמאַן); „סקאָפענס שפּיצלעך", קאָמעדיע אין 3 אַקטן פֿון Baśń, dram. w 3-ch aktach; מאָלייער, איבערגעזעצט ש. שניאור; „ערזיונג", אַ לעבנסבילד אין 1 אַקט פֿון א. מ. בעלינקי, 1904 ; „Sturm-Bläter", Kriegsepisode in 3 Aufzügen von B. Karlinius; „פֿרוי וואַרענס פּראָפּעסיע", דראַמע אין 4 אַקטן פֿון בערנאַרד שאָו, ייִדיש ז. זילבערצוויג; „פֿרייַנד פֿריץ", לוסטשפּיל אין 3 אויפֿציִען פֿון ערקמאַן-שאַטריאַן, ייִדיש שמעון שפּיגעל; „נקמה", דראַמע אין 3 אַקטן פֿון דוד סורעס (דוד הערמאַן?); „אוי די קונסט, די קונסט", אַ קאָמעדיע אין 3 אַקטן פֿון דוד סורעס; „די פֿינף פֿראַנקפֿורטער אָדער די ראָטשילדס", קאָמעדיע אין 3 אַקטן פון קאַרל רעסלער, ייִדיש ר' מרדכילע; „אָן אַ קנעפּל", קאָמעדיע אין 3 אַקטן פֿון נ. מיפּעלעוו; „פֿלאַטערקאָפּ" (דאָללי וואַפּפער), שפּיל פֿון ליבע אין 3 אַקטן מיט אַ פֿראָלאָג, ייִדיש שימחה ווייַנשטאָק; „דער זעלבסט-מערדער", לויט אַרקאַדי אַווערטשענקאָ, באַארבעט און פֿאַרייִדישט לאָרנעטע; „בצר", אַ טרויערשפּיל אין דרייַ אַקטן פֿון אַברהם פֿראַנק; „דעם רבינס טאָכטער", דראַמע אין 4 אַקטן מיט אַ פֿראָלאָג פֿון לעאָן גאָטליב; „די פֿאַמיליע באָמבערג", דראַמע אין 4 אַקטן פֿון יהונתן האַלפּערן; „קינדער-טראַגעדיע" אין 3 אַקטן פֿון קאַרל שענהער, ייִדיש מ. בעק; „אַ מיליאָן צרות" פֿון וואַלענטין קאַטאַיעוו, ייִדיש פּעליע פּלאָקסער.

צוזאַמען מיט די מאַטעריאַלן, וואָס דוד הערמאַן ז"ל האָט בשעתו איבערגעגעבן דעם ייִוואָ (זע „ידיעות" נומ' 64 — 66), און מיט די וואָס דאַרפֿן נאָך אָנקומען פֿון פֿרוי הערמאַן פֿון אַמעריקע וועט דער הערמאַן-אַרכיוו אַוועקגעשטעלט ווערן אין ייִוואָ ווי אַ געשלאָסענע קאָלעקציע.

דער ייִוואָ גרייט אויך אַ דוד הערמאַן-אויסשטעלונג צו דעם יאָרציַיט פֿון דעם פֿאַרדינסטפֿולן ייִדישן רעזשיסער (מײַ 1938).

*

דער ייִדישער אַרטיסטן-פֿאַראיין האָט לעצטנס ווידער באַרייַכערט דעם טעאַטער-מוזיי מיט אַ ריי מאַטעריאַלן פֿון זיין אַרכיוו, אַריבערגעשיקט בייַ 85 טעקעס מאַטעריאַלן פֿאַר די יאָרן 1931 — 33 פֿון די ייִדישע טרופּעס אין פּוילן (פֿון וואַרשע, לאָדזש, קראָקע, ווילנע, לעמבערג, קאָליש, פֿאַרשיידענע וואַנדער-טרופּעס), פֿון אַרטיסטן-פֿאַראיין, מיטגלידס-קאַרטעס א"א מאַטעריאַלן פֿון די לעצטנס פֿאַרשטאָרבענע מיטגלידער דוד הערמאַן, הערש פֿיינשטיין, שיפֿרה שלאָסבערג, פֿאָטאָגראַפֿיעס א"א.

## ד"ר שלמה קאַפּלאַן

אָנהייב דעצעמבער פֿ"י איז אין לידז געשטאָרבן דער חשובֿער געזעלשאַפֿטלעכער טוער, מיטבויער פֿון דער ייִדישער שול און איבערגעגעבענער פֿרייַנד און מיטהעלפֿער פֿון ייִוואָ ד"ר שלמה קאַפּלאַן. כּבֿוד זיין אָנדענק!

# די אַרבעט פֿאַרן ייִוואָ אין פּוילן

## קראָקע פֿאַר דעם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט

אין שליחות פֿון ייִוואָ האָט אין דעצעמבער חודש פֿ״י באַזוכט קראָקע דער מיטגליד פֿון דער פֿאַרוואַלטונג פֿון דער וואַרשעווער געזעלשאַפֿט „פֿרײַנד פֿון ייִוואָ״ פֿ׳ יהושע ברוידע און דאָרט דורכגעפֿירט אַ גרויסע פּראָפּאַגאַנדע-אַקציע, פֿאַראינטערעסירנדיק ברייטע קרײַזן פֿון דער ייִדישער געזעלשאַפֿט אין קראָקע מיט די אויפֿגאַבעס און אויפֿטויגן פֿון ייִוואָ. אין משך פֿון דעם חודש וואָס די אַקציע האָט געדויערט, איז פֿ׳ י׳ ברוידע פֿאַרבעטן געווען צו האַלטן רעפֿעראַטן וועגן דעם ייִוואָ אין אַ ריי געזעלשאַפֿטן און קולטור-אינסטיטוציעס: אין דער ביבליאָטעק א״נ פֿון י׳ ל׳ פּרץ, אין דער לאָזשע „בני-ברית״, אין דער גימנאַזיע אויף אַלט-ווײַסל-גאַס 1, אין רעאַל-גימנאַזיע, אין „וויזאָ״ (וועגן פֿאָלקלאָר), אין טעאַטער-געזעלשאַפֿט, אין קאָמיטעט פֿון דער געזעלשאַפֿט „פֿרײַנד פֿון ייִוואָ״ אין קראָקע, אין סאָציאַליסטישן האַנטווערקער-פֿאַראַנד, אין ייִדישן סוחרים-פֿאַראיין, אין ייִדישן קאָמבאַטאַנטן-פֿאַראַנד פֿון שטאָט קראָקע און קראָקעווער-שלעזישער וואָיעוואָדשאַפֿט, אין סאָציאַליסטישן סטודענטן-קרײַז. עס איז אויך אָנגענומען געוואָרן אַ קאָנטאַקט מיט אַ ריי ייִדישע געלערנטע, בכדי צו פֿאַרבינדן זיי מיט דער וויסנשאַפֿטלעכער אַרבעט פֿון ייִוואָ.

אַ דאַנק דעם באַזוך פֿון דעם ייִוואָ-דעלעגאַט האָט די ייִדישע קראָקע באַקומען אַ מעגלעכקייט נעענטער זיך צו באַקענען מיט דער פֿאַרצווײַגטער אַרבעט פֿון דעם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט און אויף דעם אופֿן זיך צו דערנענטערן צו דער ייִדישער קולטור-אַרבעט בכלל.

מיט צופֿרידנקייט דאַרף מען פֿעסטשטעלן, אַז די קראָקעווער ייִדישע געזעלשאַפֿטלעכקייט האָט זיך וואַרעם אָפּגערופֿן אויף דעם אַפּעל צו העלפֿן מאַטעריעל דעם ייִוואָ. דאָס אויספֿיר-ביורא פֿון ייִוואָ דאַנקט אַלע פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין קראָקע וואָס האָבן אויף וועלכן ניט איז אופֿן מיטגעווירקט אין דעם דערפֿאָלג פֿון דער אַקציע. אין דער אַקציע האָבן זיך באַטייליקט די פֿרײַנד: י. אַבראַהאַמער, ד״ר פֿיליפּ אײַזענבערג, שלמה אימערגליק, פֿרוי ב. אינפֿעלד, ד״ר זיגמונט אַלעקסאַנדראָוויטש, עדוואַרד אַנהאַלט, אינזש׳ יעקב אַניספֿעלד, ד״ר יאָאַכים אַרנהאָלד, דוד באָכענק, ש. באַנעט, משה בוקסבוים, ד״ר בלאַט-בערג, ד״ר טעאָפֿיל בליבוים, ד״ר שמעון בערמאַן, ד״ר יעקב בראָס, ד״ר גבריאל גאָטליב, גאָלדוואַסער און אַדוו׳ לעמלער, מנשה גומפּלאָוויטש, סטעפֿאַ גייפֿן, ר. געלד-ווערט, ד״ר בערנאַרד גראָסמאַן, העלענע דאַוידאָוויטש, רודאָלף דרילער, מינע דרעהער, פֿרוי דיר׳ ז. האָלצבערגער, האָלצער און שותפֿים, האַנטווערקער-פֿאַראַנד, יצחק האַלפֿערן, נפֿתלי האַלפֿערן, יצחק העלצעל, דיר׳ י. העניפֿעלד, דיר׳ וויליהעלם העקער, ד״ר לעאָן וואַנדער, ד״ר אַברהם וואַנדערער, ד״ר מאַקס וואַסערבערגער, ד״ר זיגמונט וואַסערבערג, נחום וואַסערלויף, שלמה וועלנער, עזריאל זאַבערמאַן, ד״ר זיגמונט זינגער, אַרנאָלד טיגנער, משה טילעמאַן,

יעראָזאָלימסקי, ד״ר מנשה כּץ, מאַריע כּרמל, שבתי כּרמל, מאַקס לויטערבאַך, בערנאַרד לאַקס, שׂמחה לאַקס, ד״ר סטאַניסלאַוו ליוושיץ, ד״ר ליינקראַם, רוזשע לעוו, ד״ר לעוו, יצחק מאַנדעל, ד״ר יוסף מרגלית, שלמה מארדער, ד״ר הענריק מארווין, חיים מאַרקוסזאָן, ישׂראל מייטליס, ד״ר לעאָן מירטענבוים, מערעמינסקי, יוליוש נאַכט, א. נוסבוים, יצחק נעבענצאַל, ד״ר י. ספּיראָ, איזאַק ענגלענדער, ד״ר אַרנאָלד ערענפרייַז, משה פֿאָללער, צינע פֿאָלקמאַן, רחל פֿייגעל, ד״ר לעאָן פֿייַנער, מ. פֿירטעל, פֿירמע „דיוואַן״, פֿירמע מ. פֿליישער, הענריק פֿליישער, ד״ר פֿעלדהאָרן, ד״ר בערנאַרד פֿעניגער, ד״ר זיגמונט פֿעניכעל, פֿרידעריקע פֿעניכעל, ד״ר אַלעקסאַנדער פֿערסטער, קאַראָל פֿערסטער, דיר׳פֿרידעריק פֿרוינד, ד״ר יוסף פֿרישער, ד״ר סאַמועל ציפֿער, דיר׳ שמעון צעהנווירט, קלמן קאַלפֿוס, דוד קירשטיין, דוד קליינמאַן, ד״ר זאָפֿיע קרעל, קלמן ראָטענשטרייַך, אייַזיק ראַפּס, ד״ר דוד און יואל רובינשטיין, העלענע רייַך, וו. רייַך, פֿרוי רימלער, אינזש׳ רעכען, ד״ר אַדאָלף שוואַרצבאַרג, פּרעזעס נ. שיסלער, ד״ר לודוויק שטיינבערג, ראָניע און שיע שטיינהויער, שפּינער, ד״ר הענריק שרייַבער.

עס האָבן מיטגעהאָלפֿן אין דער אַקציע די פֿ״פֿ:

ד״ר ווילהעלם אַלעקסאַנדראָוויטש, מאַקס אַלעקסאַנדראָוויטש, דוד באָכענעק, משה בוקסבוים, פֿרוי גומפּלאָוויטש, ד״ר בערנאַרד גראָסמאַן, פֿרל׳ ד״ר האָפֿשטעטער, רחל העשל, ד״ר זיגמונט וואַסערבערג, פֿרוי וועלנער, שלמה וועלנער, אידאַ יאַסעם, ד״ר קלעמענס יאַסעם, מאַרינע ליכטיג, ד״ר סטאַניסלאַוו מאַנדעלבוים, ד״ר יוסף מרגלית, ד״ר מאַרווין און פֿרוי, ד״ר ישׂראל סראָקאַ, ד״ר מ. פּעלצלינג, צינע און סאָניע פֿאָלקמאַן, ד״ר לעאָן פֿייַנער, ד״ר יוליוש פֿעלדהאָרן, קאַראָל פֿערסטער, ד״ר א. פֿערסטער און פֿרוי, ד״ר אַרנאָלד צימערשפּיץ, ד״ר מ. קאַנפֿער, שבתי קאַרמעל, באַשע קויפֿמאַן, לייב ראָזענבערג, ק. ראָטענשטרייַך, ד״ר מ. שולדענפֿרייַ, פֿרוי פֿרידעריקע שינאַגעל, פּרעזעס נפֿתּלי שיסלער, ד״ר ה. שרייַבער.

בעת דער אַקציע זייַנען געזאַמלט געוואָרן אַ ריי מאַטעריאַלן פֿאַר דער ביבליאָטעק און אַרכיוו פֿון ייִוואָ: אַדוו׳ ד״ר ג. גאָטליב—אַן אויסגאַבע פֿון תּהילים פֿון 1842; ד״ר ש. שטענדיג — זייַנע אַרבעטן אויפֿן געביט פֿון פּסיכאָלאָגיע און פּעדאַגאָגיק; ד״ר אַרטור שינאַגעל — זייַן דיסערטאַציע; משה כּהן — אַ סעריע אַלטע בריוו, עפֿעמערידן, בריוו פֿון בילינסקי; ד״ר ווישליצקי-כּרמל — אירע אַרבעטן; י. העלצעל — מגילה אין בילדלעך א״אַנד מאַטעריאַלן.

מחמת דוחק אין פּלאַץ וועלן די באַריכטן פֿון די אַקציעס וואָס זייַנען לעצטנס דורכגעפֿירט געוואָרן מיטן אָנטייל פֿון די ייִוואָ-דעלעגאַטן אין די אַנדערע שטעט פֿון פּוילן, געדרוקט ווערן אין ווייַטערדיקן נומער „ידיעות״, הייַנו:

פֿון פֿ׳ יהושע ברוידע אין טשענסטאָכאָוו און לאָדזש; פֿ׳ אבֿרהם איוועניצקי אין אָשמענע, ווילייקע, גלובאָק, סוואַלק, יאַגוסטאָווע, אָסטראָלענקע, לאָמזשע, מאַקעווע, טשעכאַנאָווע, מלאַווע, ריפּין, פּלאָצק, אָסטראָווע, וואָלקאָוויסק, פּרוזשענע און בריסק; פֿ׳ אליהו בורשטין אין לעמבערג, כשאַנאָוו און נייַ-סאַנדז; פֿ׳ ישׂראל גרינצווייַג אין פּינסק, כעלעם, לובלין, זאַמאָשטש, סלאָנים און באַראַנאָוויטש; פֿ׳ חיים רעמיגאָלסקי אין וואַרשע.

## די אַקציע פֿון י. האָניג אין די באַלטישע און סקאַנדינאַווישע לענדער

דער באַקאַנטער יידישער זשורנאַליסט י. האָניג, לאָנדאָן, איז דעלעגירט געוואָרן פֿון ייוואָ דורכצופֿירן אַ פּראָפּאַגאַנדע-אַקציע פֿאַר דעם יידישן ווייסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט אין די באַלטישע און סקאַנדינאַווישע לענדער.

י. האָניג האָט באַזוכט ווילנע, וווּ ער האָט זיך נעענטער באַקענט מיט דער אַרבעט פֿון אינסטיטוט, געהאַלטן דאָ פֿאַר אַ גרויסן עולם אַ רעפֿעראַט וועגן דעם יידישן קולטור-לעבן אין ענגלאַנד, אַקטיווירט די פֿרײַנד פֿון ייוואָ אין ריגע, וווּ ער האָט געהאַט די ווערטפֿולע מיטהילף פֿון פּראָפֿ׳ שמעון דובנאָוו, דעם מיטגליד פֿון ראַט פֿון ייוואָ פֿאַר לעטלאַנד י. ח. ראָזענבוים, פֿון די פֿ״פּ י. לעווי־טאַס, ד״ר ב. הערצפֿעלד, ד״ר י. דובינסקי, ווי אויך פֿון דער יידישער און פֿרעמדשפּראַכיקער פּרעסע.

אויך די פֿרײַנד פֿון ייוואָ אין עסטלאַנד, וואָס האָבן אַלע מאָל אַרויסגעוויזן אַן אַקטיוון אינטערעס פֿאַרן אינסטיטוט, האָבן געטאָן אַלץ וואָס מיגלעך און אַ דאַנק זיי האָט די אַקציע געהאַט דעם מאַקסימאַלן דערפֿאָלג (אַ באַריכט אין קומעדיקן נומער „ידיעות").

עס איז אויך צו האָפֿן, אַז די פֿירערס פֿון די יידישע קיבוצים אין פֿינלאַנד, שוועדן און נאָרוועגיע, אפֿשר די איניציקע לענדער אין אייראָפּע, וווּ דער ייוואָ האָט ביז אַהער געהאַט גאָר שוואַכע פֿאַרבינדונגען, וועלן ניט נאָר וואַרעם אויפֿנעמען די אַקציע פֿון פּ׳ י. האָניג, נאָר וועלן אויך אויסנוצן זיין באַזוך אויף צו שאַפֿן די געהעריקע שטיצגרופּעס פֿאַר דעם אַלוועלטלעכן צענטער פֿון דער יידישער קולטור און וויסנשאַפֿט.

## די ייוואָ־אויסשטעלונג אין בריסל

דעם 8טן יאַנואַר האָט זיך אין בריסל געעפֿנט אַן אויסשטעלונג „30 יאָר יידיש לעבן אין בריסל", אַראַנזשירט פֿון דער גע׳ „פֿרײַנד פֿון יידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט אין בעלגיע". אין דרײַ זאַלן זײַנען געווען אויסגעשטעלט בײַ 5000 דאָקומענטן, פֿאָטאָגראַפֿיעס, דיאַגראַמעס, ביכער, צײַטונגען א״א, וואָס זײַנען נוגע דעם יידיש-געזעלשאַפֿטלעכן לעבן אין בעלגיע אויף פֿאַרשיידענע געביטן וויי געהעריק אויסגעסדרט און באַזאָרגט מיט אויפֿשריפֿטן אין יידיש און פֿראַנצייזיש.

די אויסשטעלונג האָט אַרויסגערופֿן אַ גרויסן אינטערעס און איז שטאַרק באַזוכט געוואָרן, אַזוי אַז מען האָט זי געמוזט פֿאַרלענגערן אויף נאָך אַ וואָך צײַט. זי האָט אויך געפֿונען אַן אָפּקלאַנג אין דער אַלגעמיינער בעלגישער פּרעסע און עס זײַנען געקומען זי באַזוכן ניט-יידן, פּראָפֿעסאָרן פֿון דער הויכשול א״א.

אין אַ גרויסן אַרטיקל וועגן דער אויסשטעלונג (אין דער „נײַער פֿאָלקסצײַטונג", וואַרשע, פֿון דעם 28סטן יאַנואַר 1938) שרײַבט צ״א ד. ל.:

„דער אַלגעמיינער אײַנדרוק פֿון דער אויסשטעלונג איז, אַז די יידישע אַרבעטער-גרופּעס מיט זייערע קרובֿישע אינסטיטוציעס גיבן זיך פֿיל מער אָפּ

מיט קולטור-אַרבעט ווי די בירגערלעכע אינסטיטוציעס.—אַ גאָר אינטערעסאַנט ווינקל איז דער אָפּטיל יידיש-וועלטלעכע שולן... פֿון די ציפֿערן ווייזט זיך אַרויס, אַז אין בעלגיע האָבן מיר שוין הײַנט אַ צוועלף שולן... פֿון די אויסגעאַנגענע יידישע צײַטשריפֿטן איז צו זען, אַז אין בעלגיע זײַנען אַרויס איבער 70 צײַטונגען און זשורנאַלן, פֿון זיי בלויז 2 פֿאָר דער מילחמה... צווישן די אויפֿרופֿן, פֿלוגבלעטלעך צײַען אויף זיך די אויפֿמערזאַמקייט די מעלדונגען וועגן די אָפּטע אויפֿטריטן פֿון דעם איצטיקן אויסלאַנדס-מיניסטער ספּאַאַק אין בריסעלער מעדעם-קלוב וועגן אַ טרויער-אָוונט נאָכן טויט פֿון ו. מעדעם אין אַנטוווערפּן מיטן אָנטיל פֿון קאָמיל הויסמאַנס, וועלכער האָט זיך באַגעגנט מיט מעדעמען אויף די אינטערנאַציאָנאַלע קאָנגרעסן.—אינטערעסאַנט איז די אַרבעט איבער דער צאָל נאַטוראַליזירטע יידן אין בעלגיע פֿאַר די לעצטע 15 יאָר (1167). די דאָזיקע דיאַגראַמען זײַנען געמאַכט פֿאַכמעניש און געשמאַק... מען דאַרף צום סוף דערמאָנען מיט לויב דעם אינזש' ח. טראָצקי, וועלכער האָט חדשים לאַנג געדולדיק געזאַמלט די אַלע דאָקומענטן און וואָס נאָר אַ דאַנק אים איז צו שטאַנד געקומען די גאַנצע אויסשטעלונג".

מ. סוריץ (אין „מאָמענט" נומ' 42) אין אַ גרעסערן אַרטיקל וועגן דער אויסשטעלונג, דערציילט צ"א:

עס זײַנען געקומען מענטשן מאַסנווײַז אָנקוקן די יידישע מאַטעריאַלן. מיט דער אויסשטעלונג האָבן זיך ניט בלויז פֿאַראינטערעסירט די יידישע אַרבעטער, בעלי-מלאָכות, קלײינהענדלער, נאָר אויך די בעלגישע פּראָגרעסיווע אינטעליגענץ, וועלכע האָבן אַזוי אַרום דעם ערשטן מאָל באַקומען די געלעגנהייט עפּנטלעך זיך צו באַקענען מיטן קולטורעלן און געזעלשאַפֿטלעכן לעבן פֿון זייערע יידישע מיטבירגער... די ערשטע צײַטשריפֿט אין בעלגיע „דער יידישער סטודענט" (1912) האָט זיך געדרוקט אין קאָפּנהאַגן, ווײַל אין בעלגיע איז נאָך דעמאָלט ניט געווען קיין יידישע דרוקערײַ. עס זײַנען אויך פֿאַר דער צײַט אַרויסגעגאַנגען יידישע טאָגבלעטער אין בעלגיע: „דער בעלגישער טאָג" (1930), „די לעצטע נײַס" (1932), „אונדזער טאָג" (1935). אינטערעסאַנט איז די ליטאָגראַפֿישע צײַטשריפֿט אַרויסגעגעבן 1928 דורך די יידישע קוילן-גרעבערס. דער עלטסטער אויסגעשטעלטער דאָקומענט איז דער ערשטער פּראָטאָקאָל פֿון דער ציון' אָרגאַניזאַציע אין בריסל 1907 (אין דײַטש).

די אויסשטעלונג ווערט איצט אַריבערגעטראָגן קיין אָנטווערפּן און די אָרגאַניזאַטאָרן אירע מיט פּ' אינזש' טראָצקי בראש האָבן בדעה זי צו פֿאַרוואַנדלען אין אַ שטענדיקן יידישן מוזיי.

*

מחמת דוחק אין אָרט וועלן די קבלות פֿון דער ביבליאָגראַפֿישער צענטראַלע, ביבליאָטעק, אַרכיוו, פֿאָלקלאָר-קאָמיסיע, עטנאָגראַפֿישן מוזיי א"א, דער בארניכט פֿון דער גרויסער פּראָפּאַגאַנדע- און זאמל-אקציע פֿאַרן יוואָ אין טראַנסילוואניע פֿון פּ' דוד שיין, פֿאַרעפֿנטלעכט ווערן אין דעם קומעדיקן נומער „ידיעות".

## רשימה בײַשטײַערער פֿאַרן ייִוואָ אין דער אַקציע פֿון מלך ראַוויטש אין טשילי

### אין סאַנטיאַגאָ

500 פּעזעס: כואַן מעדווינסקי. 350 פּעזעס — סירקולא איזראַעליטאַ (ערשטע פֿון 4 ראַטעס).

צו 300 פּעזעס: א. קרענאָוויטש, איסידאָראָ ארענסבורג, פֿלאטאַו און טשערווין, דוד יאפֿע. צו 200 פּעז׳: כוליאַ דע סאַק, סובעלמאַן און פֿלימאַן, אינזש׳ י. פֿרידמאַן, אַלפֿרעדאָ ווילענסקי, לעאָפּאָלדאָ ליפֿשיץ, יעקבֿ ראָזענצווײַג. 150 פּעזעס: נאַטאַן גאָראָדיטשער. 130 פּעזעס: העשל סאק, 125 פּעזעס: יעקבֿ פּילאווסקי, צו 120 פּעזעס: פּארקאס — סובאָטניק — יודעלעוויטש.

צו 100 פּעזעס: מ. קויפֿמאַן, מ. פֿרידענזאָן, נ. וויטאַל, ס. באַכראַך, מ. דובינאָווסקי, ס. סיגאַל, י. פּופּקין, ד. ספּעקטאָר, י. באָריסאָן, מ. ריזענבערג, ס. קלארמאַן, י. דימאַנט, מ. גרינבערג, ד״ר מ. באלטיאַנסקי, ברידער סאסטין, קיבליצקי און פֿלימאַן, ב. טינקער, מ. פּימשטיין, פֿ. פֿרידמאַן, ב. בערקאָוויטש, ל. דימאַנט, מ. ראָזענבלאַט, י. שטיפֿעל, שלימאָוו און זין, י. ליבערמאַן, ברידער ווײַנשטיין, י. נודמאַן, א. אסערמאַן, נ. פֿורמאַן, ג. מיטניק, מ. עפּשטיין, ג. ווילענסקי, א. דאָברי, א. פֿײַוואָוויטש, א. דאוויס, י. מעדווינסקי, ל. באַראַנאָווסקי, ס. גארען, י. ראָזאָווסקי, נ. שוסטערמאַן, כ. שופֿעלד, פֿ. סעגאַל, י. ג״ַסינסקי, יצחק גאָרען.— צו 75 פּעזעס: פֿ. טאַלעסניק, ג. כאדארקאָווסקי.

צו 50 פּעזעס: ח. גילאף, א. גאזשעווסקי, ס. דאַוויס, מאלטשוק און ביק, מ וואָלאָווסקי, ג. סוווּאַלסקי, מ. רימסקי, י. לעוויס, מ. ד. גיסער, ס. בערלאגאָווסקי, א. סיסיס, ל. רימסקי, י. טרומפּער, מ. ד. דובינאָווסקי, י. אוסטילאָווסקי, י. ברינער, י. גאָלדשטיין, ס. ווײַסבערג, נ. גערסטנער, כ. פֿײַוואָוויטש, מ. פֿײַוואָוויטש, ל. קאַץ, ב. ראפּפּע, ברידער גענדעלמאַן, ק. פּימשטיין, י. גיטליץ, י. געלין, נ. וויגדאָרטשיק, ט. קאַץ, א. דובינאָווסקי, מ. גילאף, נון און הערמאַן, א. הירש, י. דאָמב, י. רויטבורד, פּ. קאן, ג. גרעקין, ס. כאַיִמאָוויטש, פּ. פֿינקעלשטיין, י. קאהען, ברידער שקאָלניק, ראַבינאָוויטש און שותפֿים, ברידער נאָוויק, מ. פּערלמאַן, מ. ליטוואַק, ל. בערקאָוויטש, ס. ווײַנבערג, ג. מעלניק. נ. גאָלדשטיין, איציקסאָן און ווישניאַק, י. פֿישער, ברידער אבעלוק, י. מאַרקאָוויטש, מ. פֿישער, ה. גרינבערג, י. סינאַי, מ. סמירנאָף, א. דאָברי, ע. פֿײַוואָוויטש, זאָלאָטאַרעווסקי און בענאדא, א. ראָטער, י. געלערשטיין, ד. בערנשטיין, ד. קאָהען, ייִדישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע, י. ראָכקינד, ד. קראַמאַרענקאָ, מ. גאסמאַן, י. גרינשטיין, ג. אַלעקסאַנדראָוויטש, י. קאַפּלון, מ. ראָזענשטאַרק, נ. פֿראַנקעל, י. מירעלמאַן, א. יודעלעוויטש, ס. וווּרגאַפֿט, ע. מאַטליס.— 37 פּעזעס: הכנסה פֿון באַנקעט.

צו 30 פּעזעס: מ. טשערניאַווסקי, י. נוטעלעס, ע. שוואַרצמאַן, ע. הערשקאָוויטש, י. אסאטינסקי, א. האלבריטש, מ. לייבאָוויטש, י. סעלצער, י. לערער, מ. פריזמאַן, ס. אײַזנער, פֿ. באטשקעס, ע. ליבעדענסקי, י. פֿראַנקפֿורט, א. גילאף, א. קאהען, מ. צימערמאַן, שאַפּיראָ און גוטקין, ל. גוראַלניק, י. גינגיס, ע. כעיפֿעץ, מ. ליבערמאַן, ס. סווערדלאָף, י. בלומשטיין.

צו 25 פּעזעס: מ. פּאָרטוגעז, מ. בערדיטשעווסקי, ז. צוריק, ס. פּערלאָוויטש, י. מישאַר, ל. גאָלדענבראָט, ב. אבעלוק, ה. לאי, פֿ. דוואָרעצקי, ס. סאלטאנאָוויטש, ל. ראָזענטאַל, ג. גינערמאַן, א. דאַוויטאָוויטש, מ. ראַיסער, ב. בראָדסקי, ל. מיראטשניק.

צו 20 פּעזעס: ע. טשאמודעס, כ. פּאַרנעס, ב. מאַרקעלעוויטש, א. גינערמאַן, י. פֿראַנקאָס, א. רודניק, מ. וואַנטמאַן, מ. יודעלעוויטש, מ. הובערמאַן, מ. אײַזענבערג, ל. טשארקאנסקי, י. פֿאַרבא, י. קאָרנפֿעלד, ג. פֿרענקעל, א. קאַהאַן, ס. גרינשפּאַן, שטעקעל און פּאָלאָנסקי, ד״ר י. דראַבקין, א. אַניצקאנסקי, מ. באר, ג. ארענסבורג, מ. ווישנעפּאָלסקי, ב. שוסטערמאַן, נ. ווישניאַק, י. לערנער,

ס. געוועלב, א. פרידמאַן, ל. ניסים, א. פופקין, א. סילבערמאַן, י. גוטמאַן, י. וואַרשאַווסקי, א. ווײַנ-שטיין, מ. ליבערמאַן, א. וועלטשער, א. טשערניאַווסקי.— צו 15 פעזעס: פ. דראכנער.

צו 10 פעזעס: נ.נ., מ. שאַץ, י. גינעסין, ב. מעינס, א. טוניק, מ. שאַפּיראָ, ע. ליבעס, א. פרידמאַן, מ. בוטענסקי, ד. באַרענבוים, מ. דאַן, א. קאַצעוו, פ. באמטשיק, ב. גערשענצווײַג, א. טשיכענאָווסקי, כ. קאַליקס, ל. פרידענטאַל, מ. גערמאַן, ס. מילמאַן.

---


# נײַסטע אויסגאַבעס פון ייִוואָ

שוין אַרויס:

**נתן-נטע דאַנאָווער:** גזרת ת״ח (יון מצולה) ייִדיש פון וו. לאַצקי-בערטאָלדי, מיט אַ הוספה פון ד״ר י. איזראַעלסאָן און מיט אַן אויספאָרשונג וועגן כמעלניצקיס תקופה פון ד״ר י. שאַצקי. פרײַז 4 גילדן.

**ד״ר ע. רינגעלבלום:** די פוילישע ייִדן אין אויפשטאַנד פון קאָשטשושקאָ — 1794. פרײַז 5 גילדן.

**שאול גינזבורג:** היסטאָרישע ווערק אין דרײַ בענד. אַרויס-געגעבן פון שאול גינזבורג - 70יאָריקער - יובל-קאָמיטעט אין ניו-יאָרק; אין ווילנע דורכן ייִוואָ.
פרײַז פאַר אַלע 3 בענד געבונדן 30 גילדן.
פאַר פרײַנד פון ייִוואָ און ביבליאָטעקן — אַ הנחה.


---


צענטראַלע, פילסעקציע, פסיכפעד-סעקציע—ווילנע:
**Żydowski Instytut Naukowy, Wiwulskiego 18, Wilno**
עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע סעקציע, געז׳ פרײַנד פון ייִוואָ — וואַרשע:
Tow. Przyj. Żyd. Inst. Naukowego, Chłodna 2/4

---

היסטאָרישע סעקציע, פאַריז:
E. Tscherikower, 34, Rue Dombasle, Paris
ניו-יאָרק: Yiddish Scientific Institute 1133 Broadway, New York
ב׳-אײַרעס: Instituto Cientifico Judio, Corrientes 2616, Buenos Aires

Printed in Poland

druk. d. krejnes, wilno, rudnicka 2

PRINTED IN POLAND
druk d. krejnesa, wilno, rudnicka 2

Opłata pocztowa uiszczona ryczałtem

JIWOBLETER Miesięcznik Żydowskiego Instytutu Naukowego Nr. XIII, 1 — 2
The Monthly of the Yiddish Scientific Institute Styczeń—Luty 1938

## TREŚĆ / *TABLE OF CONTENTS:*

Od Redakcji: Księga pamiątkowa ku czci dra B. Wachsteina.
*Editorial: The Memorial Volume in Honour of Dr. B. Wachstein.*

B. Wachstein
„Hameasef" i jego duch.
*The „Hameasef" and His Spirit.*

M. Kosover
Rzemieślnicy żydowscy w Palestynie.
*Jewish Artisans in Palestine.*

B. Heller
Legenda talmudyczna o Asmodeuszu w opowieści Tołstoja.
*The Talmudic Legend on the Asmodeus in a Tale of Tolstoi's.*

N. Pryłucki
Nieznana poetka starożydowska Jente bas Jicchok.
*The Unknown old Yiddish Poet Yente bas Yitschok.*

P. Diamant
Spadek milionowy w getcie preszburskim.
*A Heritage of Millions in the Ghetto of Pressburg.*

S. Fridland
Praska „megila" rodzinna z r. 1732.
*A Family "Megila" of Prague, of 1732.*

S. Winter
Pinaksy bractw.
*Pinaxes of Brotherhoods.*

A. M. Haberman
Wydania żydowskie „Mošol Hakadmoini".
*The Yiddish Editions of "Mošol Hakadmoini".*

R. Mahler
Odchylenia sekciarskie w dawnym karaimizmie.
*Sectarian Movements in Old Karaitism.*

J. Brutzkus
Pochodzenie karaimów w Litwie i Polsce.
*The Origin of the Karaites in Lithuania and Poland.*

E. Ringelblum
Oświeceni i chasydzi w Warszawie w w. 18ym.
*Maskils and Khasids in Warsaw in the 18th Century.*

M. Sister
Motyw i materiał księgi Sędziów.
*Motive and Material in the Book of the Judges.*

M. Mieses
Innowiercy oskarżeni o czarodziejstwo.
*Heterodoxes Accused of Witchcraft.*

S. Birnbaum
Dwa wiersze w języku żydowskim z XVI w.
*Two Songs in the Jewish Language of XVIth Century.*

B. Wachstein
Nie ogłoszone drukiem wiersze W. Zbarażera.
*Hitherto Unpublished Poems by W. Zbarazher.*

# ייווא בלעטער

## חודש-שריפט פון יידישן
## ויסנשאפטלעכן אינסטיטוט

## אינהאלט פון נומער


ראָפ׳ מ. באַלאַבאַן:
ערנהאַרד (דוב-בער) וואַכשטיין 1868—1935 . . . . . 193

י״ר אַ. לאַנדוי:
ויי ווערטער פון עטימאָלאָגישן ווערטערבוך . . . . . 228

ר י. שיפער:
ייִדישער ליבע-ראָמאַן פון מיטל-עלטער . . . . . 232

ר פ. פאַלק:
תלמודישע אַגדה פון שלמה המלך מיטן אַשמדאַי און דעם שמיר אין צוויי אַלטייִדישע נוסחאות . 246

גינינגער:
קאָרעספּאָנדענץ אַ. לאַנדוי—ל. שיינעאַנו . . . . . 275

ר פ. פרידמאַן:
אויפגאַבעס פון אונדזער היסטאָרישער וויסנשאַפט און ווי אַזוי זיי צו רעאַליזירן . . 301

שלאָסבערג:
רכבת המשנה״—דער עלטסטער געדרוקטער ייִדישער שפּראַך-דאָקומענט . . . . . 313

ר ד. גינסבערג:
יוואַטע ייִדישע בריוו פונעם יאָר 1533 . . . . . 325


/ המשך פון אינהאַלט אויף דער צווייטער זייט הילע /

# המשך פֿון אינהאַלט:


פּראָפֿ׳ אַ. פֿרײַמאַן:

אַ פֿראַנקפֿורטער בחורים-ליד פֿון 18טן י״ה . . . . . 345

י. דאַווידזאָן:

נאָכביבלישע ליטעראַטור פֿון גלײַכווערטלעך . . . . . 354

פּראָפֿ׳ ש. דובנאָוו:

אַ פּאָר קוריאָזן צום קאַמף צווישן אָרטאָדאָקסן און אינטעליגענץ אין רוסלאַנד . . . . 373

אָגגעקומענע ביכער

# בערנהאַרד (דוב בער) וואַכשטיין

1935—1868

אָפּשאַצונג פֿון זײַן וויסנשאַפֿטלעכער אַרבעט

פֿון פּראָפֿ׳ מאיר באַלאַבאַן (וואַרשע)

## מבֿוא

וואַכשטיין געהער צו יענעם דור פֿון גאַליציש יונגע לײַט, וואָס האָבן פֿורן-גדר געווען אין זייער היימישן קרײַז און האָבן זיך אַרויסגעריסן פֿון דער אָרטאָדאָקסיע, סײַ פֿון דער מתנגדישער סײַ פֿון דער חסידישער סבֿיבֿה, אין דער מאָדערנער אייראָפּעיִשער וועלט אַרײַן, דאָס הייסט מיט פּראָסטע ווערטער פֿון דער ישיבֿה אָדער פֿונעם בית-המדרש אין אַ קלײן שטעטל אין אוניווערסיטעט אַרײַן אין אַ גרויסער אייראָפּעיִשער שטאָט. אין לעצטן פֿערטל פֿון 19טן יאָר-הונדערט איז אין מזרח-גאַליציע אַזאַ שפּרונג נישט קיין זעלטנהייט. אָנגעהויבן מיט שמעון בערנפֿעלד קענען מיר אויסרעכענען הונדערטער יונגע לײַט, וואָס זענען דעם וועג געגאַנגען, ווי למשל הענריק ביגעלאַיזן, ווילהעלם פֿעלדמאַן, יהושע טהאָן, מרדכי ערענפּריז, שמואל וואָלף גוטמאַן, הירש פּרץ חיות אאַז״ו. צווישן די צוויי ערשטע און די אַנדערע, וואָס איך האָב דאָ אויסגערעכנט, איז אָבער פֿאַראַן אַ גרויסער חילוק: ביגעלאַיזן און פֿעלדמאַן און זייער גלײַכן האָבן טאַקע באמת אַוועקגעוואָרפֿן דאָס גאַנצע ייִדישקייט פֿון זייער יוגנט און די טראַדיציע פֿון זייער פֿאָלק און האָבן זיך איבערגעגעבן דער אַרבעט פֿאַר פֿרעמדע קול-טורן און פֿ־עמדע ליטעראַטורן, בעת בערנפֿעלד, טהאָן, ערענפּריז, נײַמאַרק האָבן טאַקע שטאַרק דערגרונטעוועט די מערבֿ-אייראָפּעיִשע קולטור און די דײַטשע ליטעראַטור, אָבער זיי האָבן קיין אײַן רגע נישט פֿאַרגעסן אָן דעם ייִדישן לעבן און האָבן געשאַפֿן אַ סינטעז פֿון אַלט-ייִדיש און מערבֿ-איירא-פּעיש. אָט דעם סינטעז בילדעט די אַזוי גערופּענע חכמת-ישׂראל, אין דײַטש — די וויסנשאַפֿט דעס יודנטומס, וועלכע די דאָזיקע מענטשן האָבן מיחזעהאַלפֿן שאַפֿן און געבראַכט צו אַ זייער הויכן גראַד אין אייראָפּעיִשן מאָסשטאַב.

צו דער צווייטער סעריע געהער בערנהאַרד וואַכשטיין. כדאַי וואָלט געווען צו שרײַבן זײַן אויספֿירלעכע ביאָגראַפֿיע, אָבער דאָס איז נישט דער צוועק פֿון מײַן הײַנטיקער אַרבעט. איך וויל נאָר געבן אייניקע דאַטעס פֿון זײַן לעבן, כדי פֿאַרשטענדלעך צו מאַכן זײַן גײַסטיקע אַנטוויקלונג און דעם גאַנג פֿון זײַן וויסנשאַפֿטלעכער אַרבעט.

דובֿ בער וואַכשטיין איז געבוירן אין דעם יאָר 1868 אין טויסט (Tłuste), אַ קליין מזרח-גאַליציש שטעטל אין די קאַרפּאַטן, נישט ווײַט פֿון קאָסעוו און קיטעוו, ווו ס׳האָט געלעבט און געווירקט דער בעל-שם. אויך אין טויסט איז די טראַדיציע פֿון דעם שעפֿער פֿון חסידיזם גאָר פֿריש, אויף דעם טויסטער בית-עולם שטייט ביז הײַנט אַ קליינע מצבֿה פֿון בעל-שמס מוטער שׂרה בת אָדעל, וווהין ס׳קומען אומגליקלעכע מענטשן, צום מיינסט ווײַבער, און וויינען זיך אויס דאָס האַרץ בעטנדיק הילף פֿאַר זייערע קראַנקע קינדער אָדער פֿאַר זייערע כּלות-טעכטער וואָס גייען צו דער חופּה.

לעבנדיק אַ סך יאָרן אין ווין, האָט וואַכשטיין תּמיד געהאַט אין זינען זײַן אַלטע חסידישע סבֿיבֿה, דעם רבין, בײַ וועלכן ער האָט געלערנט, וואָס איז געווען דער מלך אין דער שטאָט, און תּמיד האָט וואַכשטיין דערציילט מעשׂיות האַלב בדרך ליצנות, האַלב ערנצט, מעשׂיות פֿון רבייִם און זייערע נסים ונפֿלאות, ווי אויך פֿון ייִשובֿניקעס און אַרענדאַרן, וועלכע ער האָט גע-קענט פֿון זײַן יוגנט. אין יאָר 1923 און 1924 האָט ער געמאַכט אַ פּרווו אויפֿ-צושרײַבן די מעשׂיות און ער האָט זיי אָפּגעדרוקט אין אַ גאַנצער סעריע אין די ווינער חודש-שריפֿטן „מנורה", ווי אויך אין די „מיטטיילונגען צור ייִדישן פֿאָלקסקונדע", וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן פֿון ד"ר מאַקס גרונ-וואַלד. אין די דאָזיקע אַרטיקלען, אָפּגעדרוקט אונטער דעם טיטל „פֿאָלק-לאָריסטיש אַלערליי",[1] דערציילט וואַכשטיין למשל אַ מעשׂה פֿון אַ זון פֿון אַ דאָרפֿישן אַרענדאַר, וועלכן מען האָט בשום אופֿן נישט געקאָנט אויס-לערנען מאַכן קידוש. ביז ס׳איז געקומען אַ ליטווישער מלמד, וואָס האָט אים אויסגעלערנט דעם קידוש אויף אַזאַ אופֿן: זעסטו, מײַן קינד, — האָט ער מיט אים געקנעלט — „ויכולו" דאָס איז דער שכן איוואַן, „השמים" דאָס איז דער שכן סטעפּאַן, „והארץ" דאָס איז דער דריטער שכן איגנאַצי, און אַזוי ווי דו קענסט אויסרעכענען דײַנע שכנים, מוזטו יעדן פֿון זיי געבן אַ לשון-קודשן נאָמען, וועסטו קענען קידוש מאַכן פֿרײַטאָג צו נאַכט. אין עטלעכע וואָכן אַרום איז געקומען צום אַרענדאַר אַ ייִד פֿון דער שטאָט וואָס

---

[1] Folkloristisches Allerlei, Menora (Wien) Jhrg. I, 1923, Nr. 2/3, p. 27; Nr. 4, p. 19; Nr. 5, p. 18; Nr. 6, p. 18—19; Jhrg. II, Nr. 1, p. 18; Nr. 2, p. 18—19; Nr. 3, p. 15; Nr. 6, p. 16; Nr. 7, p. 19; Nr. 8, p. 28. פֿאַרבעסער-טער און פֿאַרברייטערטער אָפּדרוק אונטער דעם פּסעוודאָנים W. Bernhard, דערפֿון 50 עקז׳ פֿאַר גוטע פֿרײַנד מיטן פֿולן נאָמען (Wien 1925. Menora-Bücherei, Nr. 1, 14 p.).

האָט געהאַט אַ טאָכטער חתונה צו מאַכן, און די גאַנצע משפחה האָט מיט ציטערניש געוואַרט אויף דעם קידוש פֿון דעם בחור. און באמת האָט ער דעם קידוש זייער פֿיין אָפּגעזאָגט, נאָר ער האָט אַרויסגעלאָזט די ווערטער „מכל מלאכתו אשר עשה". דער מלמד איז געווען צופֿרידן, וואָס דער עולם האָט נישט באַמערקט דעם פֿעלער און אַז דער בחור זאָגט דעם קידוש וויטער, האָט זיך אָבער דערשראָקן הערנדיק, אַז נאָכן ענדיקן דעם קידוש האָט דער בחור צוגעגעבן די אַרויסגעלאָזטע ווערטער. נאָכן עסן פֿרעגט אים דער רבי, וואָס דאָס האָט געהאַט צו באַטייטן, ענטפֿערט אים דער בחור: איר ווייסט נישט, רבי, די פֿיר גוים ווויינען דאָך שוין נישט מער ביי דעם ברונעם, זיי האָבן זיך אַרויסגעצויגן אין עק דאָרף.

אַזעלכע מעשׂיות האָט דערציילט און געדרוקט וואַכשטיין, ווייל ער האָט זיי געדענקט פֿון זיין יוגנט. אויך אָן דער מצבה פֿון בעל־שמס מוטער האָט ער נישט פֿאַרגעסן און האָט וועגן איר אָפּגעדרוקט אין יאָר 1925 אַן אינטערעסאַנטן ווייסנשאַפֿטלעכן אַרטיקל אין דער „מנורה"[2] צוגעבנדיק, לויט זיין שטייגער, צו דעם נוסח פֿון דער מצבה אַ גאַנצן ווייסנשאַפֿטלעכן אַפּאַראַט, וואָס איך וויל אים דאָ בקיצור איבערחזרן:

ת"ק
לפ"ק
עד
הגל הזה
ועדה מצבה
שרה ב"א אמו
של ישר', ב' שם
ונפטרה יום
. . . . . .
. . . . . .

דער פּירוש פֿון וואַכשטיינען: דער פּרט ת"ק (1740) צעברעכט אין גאַנצן די לעגענדע, אַז דער בעל־שם איז קינדווײַז געבליבן אַ יתום. אין יאָר 1740 איז דער בעל־שם שוין אַלט געווען אַן ערך פֿון 40 יאָר.

5טע שורה: דעם ראָשי־תּבות פֿון ב"א באַשיידט וואַכשטיין: „בת אדעל", וואָס איז אפֿשר מעגלעך, היות דעם בעל־שמס טאָכטער האָט אויך געהייסן האָדעל און זי איז אַוודאי געקומען אויף דער וועלט נאָך דער באָבנס טויט. דאָס שטימט אָבער נישט מיט דער ביאָגראַפֿיע פֿון בעש"ט, וועלכע דערציילט נישט, אַז ער האָט געהאַט די טאָכטער אין די עלטערע יאָרן. איך בין נישט מסכים צו דער דאָזיקער לייענישׂ פֿון די ראָשי־תּבות ב"א. אין

[2] Das Grabdenkmal der Mutter des Baalschem in Tluste. Menora (Wien) 1925, Jhrg. III, Nr. 2, p. 33—35.

חסידישע קרייזן האָט מען אַפֿילו געשריבן דער מאַמעס נאָמען אויף „קוויטלען", אויך באַנוצט מען זיך מיט דעם נאָמען פֿון דער מוטער בייַ אַ מי־שברך פֿאַר אַ קראַנקן שבת אין שול, אָבער אויף מצבֿות האָט מען געשריבן, און מען שרייבט נאָך ביזן הייַנטיקן טאָג, דעם פֿאָטערס נאָמען, וואָלט איך גיכער דעם ב״א געלייענט בת אהרן אָדער בת אַברהם אד״גל.

שורה 6: ריכטיק באַמערקט וואַכשטיין, אַז די קירצונג ישר׳ פֿאַר ישׂראל איז גאָר אַ זעלטענע. (אויך ב׳ שם איז אַ זעלטנהייט. מיר געפֿינען תמיד די קירצונג בעש״ט אָדער ב״ש אאז״וו). בכלל שטעלט זיך וואַכשטיין אָפּ אויף דער פֿראַגע, ווער ס׳האָט געשריבן די מצבֿה און ווען מען האָט זי אויפֿגעשטעלט. ער קומט אָבער צו קיין שום מסקנא נישט, אָדער ער וויל זי נישט אַרויסזאָגן, ווייל ער איז נאָך צוגעבונדן צו דער טראַדיציע פֿון דער הייליקייט פֿון זייַן שטעטל. מיר דוכט זיך, אַז די גאַנצע מצבֿה איז אַפּאָקריף און דעם נוסח האָט מען אָנגעשריבן אפֿשר אַ סך יאָרן נאָכן בעש״טס טויט, אַזוי ווי מען האָט אָנגעשריבן אַ סך פֿאַלשע בריוו, וואָס מען האָט אָפּגעדרוקט אין די ערשטע יאָרן נאָך דער וועלט־מלחמה און וועלכע האָבן אַרויסגערופֿן אַזאַ געוואַלדיקן רושם אין דער חסידישער וועלט און אַ שאַרפּע קריטיק אין דער ייִדישער וויסנשאַפֿט.[3]

---

נישט שרייבנדיק קיין ביאָגראַפֿיע פון וואַכשטיינען, נאָר אַן אָפּשאַצונג פֿון זייַן וויסנשאַפֿטלעכער ארבעט, וויל איך נאָר באַמערקן, אַז די מאַטורע האָט וואַכשטיין געמאַכט שוין אַן עלטערער יונגער מאַן נאָך אַ סך צרות, מי און ארבעט אין ראַדעוויץ (Raddautz) אין בוקאָווינע און איז אין יאָר 1894 אַראָפּ־געקומען קיין ווין. דאָ האָט ער זיך אײַנגעשריבן אויפֿן אוניווערסיטעט (פֿילאָסאָפישן פֿאַקולטעט) און גלייכצייטיק אין דעם נייַ געעפֿנטן ראָבינער־סעמינאַר, וווּ ס׳האָבן געהאַלטן לעקציעס רעקטאָר שווארץ, פּראָפּ׳ ביכלער, פּראָפּ׳ מילער און אַנדערע, וווּ זייַנע קאָלעגן זענען געווען די שפּעטערע גדולי ישׂראל ראָבינער גוטמאַן ז״ל, אָבער־ראָבינער חיות ז״ל, פּראָפּ׳ משה שאָר (יבדל לחיים) און נאָך אַנדערע. אין אוניווערסיטעט האָט וואַכשטיינען צום מיינסט אינטערעסירט עקזאַקטע פֿילאָסאָפֿיע און היסטאָרישע הילף־דיסציפּלינעס און ער האָט אַ צייט לאַנג געקלערט זיך אָפּצוגעבן דער פֿילאָסאָפֿיע. אפֿשר האָט ער געהאַט די אַמביציע אָנצוקומען אין אַן אוניווערסיטעט, וואָס איז אין יענע יאָרן נישט געווען קיין אוממעגלעכע זאַך.

---

[3] געפֿעלשטע בריוו פֿונעם בעל־שם־טוב זענען אין דער וויסנשאַפֿטלעכער וועלט גוט באַקאַנט. זע אַפּ אין „קרית ספר" 1924, ז׳ 104—106, דובנאָוו, דאָרט גופֿא ב׳ II, 204—211, א. כהנא אין „הישוב", 1925, נומ׳ 25—27, Bałaban, Studien und Quellen zur frankistischen Bewegung in Polen. Livre d'hommage à la mémoire du Dr. Samuel Poznański, Varsovie 1927, p. 69 sq. ;ז׳ II, באַלאַבאַן, לתולדות התנועה הפרנקית, 315—16 תל־אביב תרצ״ד—תרצ״ה.

אין ראַבינער־סעמינאַר איז אים דער לימוד נישט אָנגעקומען שווער. הגם ער האָט נאָך פֿון דער היים מיטגעבראַכט אַ סך יידיש וויסן בכלל, בפֿרט עטלעכע הונדערט בלאַט גמרא בעל־פֿה, נאָר זײַן היימיש וויסן און בפֿרט דעם תּנך האָט ער ערשט דאָ אין ווין געאָרדנט און ריכטיק תּופֿס געווען. צו דער ריכטיקער צײַט האָט ער געענדיקט זײַן שטודיום אין בייד׳ע הויכשולן און האָט זיך צוגעגרייט צום ראַבינערשן פֿאַך, געהאַלטן פֿרווו־דרשות און זיך אַרום־געזען וועגן אַ שטעלע.

צוויי זאַכן האָבן אײַנגעווירקט אויפֿן לעבן פֿון וואַכשטיינען, דעמאָלט ווען ער איז געשטאַנען על פֿרשת דרכים: 1) די שטעלע, וועלכע ער האָט באַקומען אין דער יידישער ביבליאָטעק פֿון דער ווינער קהלה און 2) די באַקאַנטשאַפֿט מיט פֿרל׳ מאַריע ווײַס, אַ רײַך ווינער מיידל, די טאָכטער פֿון לעאָפֿאָלד ווײַס (וואָס האָט דעמאָלט שוין נישט געלעבט), אַ רײַכן ווינער ברויערײַ־אייגנטימער, וואָס איז געווען זײַן שילערין, און די חתונה מיט איר.

די שטעלע אין דער ביבליאָטעק האָט באַשטימט די ריכטונג פֿון זײַן לעבן און זײַן וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעט; די חתונה מיט פֿרײַלין ווײַס האָט אים, דעם מזרח־גאַליצישן קליינשטעטלדיקן חסידישן יונגן מאַן, געעפֿנט די טויערן פֿון דער ווינער יידישער געזעלשאַפֿט און געזיכערט אַן אומאָפֿהענגיק לעבן אין מעגלעכקייט פֿאַרן שטודיום. אין זײַן וועלט אין האָקינג האָט ער זיך אײַנגעאָרדנט אַ פֿײַן אַרבעט־צימער, וווּ ער איז אָפֿגעזעסן ביז צום סוף פֿון זײַן אַרבעטזאַמען לעבן, אָפֿגעהיט פֿון זײַן איבערגעבענער פֿרוי, וועלכע האָט געהאַט אַ טיף פֿאַרשטענדעניש פֿאַר זײַן וויסנשאַפֿטלעכער אַרבעט.

די ווינער ביבליאָטעק איז געווען צום ערשטן אײַנגעשטעלט אין דעם אַלטן הויז פֿון דער קהילה אין דער זײַטנשטעטן־גאַס און דאָ האָט אין יאָר 1903 וואַכשטיין איבערגענומען אַ קליינעם באַאַמטן־פּאָסטן, פֿון וועלכן ער האָט אין עטלעכע יאָר שפּעטער אַוואַנסירט אויף וויצע־דירעקטאָר און איז נאָך שפּעטער, נאָכן טויט פֿון דירעקטאָר מינץ, געוואָרן דירעקטאָר פֿון דער דאָזיקער ביבליאָטעק. שוין אין יאָר 1906 האָט זיך די ביבליאָטעק אַריבערגעצויגן אין אַ באַקוועם מאָדערן לאָקאַל אין דער פֿערדינאַנד־גאַס 23, וווּ זי פֿאַרנעמט הײַנט דעם פּאַרטער, ערשטן און אַ טייל פֿון צווייטן גאָרן פֿון דעם גרויסן הויז. מען קאָן זאָגן, אַז וואַכשטיינס לעבן אין צוזאַמענגעבונדן געוואָרן אָט מיט דער ביבליאָטעק, וואָס האָט זיך אַ דאַנק זײַן אומדערמידלעכער אַרבעט אַנטוויקלט פון אַ קליינעם ביכער־מאַגאַזין צו אַ גרויסן וועלט־באַרימטן וואַרשטאַט, וועלכער וועלט אויפֿגעזוכט פֿון גאַלערנטע פֿון דער גאַנצער וועלט. פֿאַר וואַכשטיינען האָט די ביבליאָטעק אויך געביטן אַ וואַרשטאַט פֿון ביבליאָגראַפֿישער אַרבעט, ביז וועלכער ער האָט באַשעפֿטיקט כּמעט דעם גאַנצן פּערסאָנאַל פֿון דער אַנשטאַלט. טאָג און נאַכט האָט ער געקלערט און געפֿונען פֿאַרשיידענע סיסטעמען פֿון קאַטאַלאָגירן די ביכער, ווי אויך די אַרטיקלען אין די

טויזנטער צייטשריפֿטן, וועלכע זענען דאָרט צונויפֿגענומען געוואָרן און יעדן טאָג פֿרישע צוגעקומען.

זיין הויפּטאַרבעט אין דער ביבליאָטעק און פֿאַר דער ביבליאָטעק איז באַשטאַנען אין קאַטאַלאָגירן די אַלטע זאַמלונגען, וואָס האָבן זיך געזאַמלט אין קאַסטנס און שאַפֿעס, בפֿרט די צוויי גרויסע זאַמלונגען פֿון ר׳ נחום פֿרידמאַן (פֿון די סאַדיגורער אייניקלעך) און פֿון חיים זלמן האַלבערשטאַם, וועלכע ס׳האָט איינגעשאַפֿט דער באַקאַנטער ווינער מעצענאַט ר׳ שלמה קאָן, ווי אויך אין צוקויפֿן נייע זאַמלונגען און איינצלנע ספֿרים, וואָס האָבן אויסקאָמפּלעקטירט די ביבליאָטעק אויף א ווונדערלעכן אופֿן. דאָס איז געווען וואַכשטיינס ביבליאָגראַפֿישע ארבעט, וואָס האָט אים געשאַפֿן א נאָמען אין דער גאָרער וועלט. א דאַנק איר איז ער צוגעקומען צו אַנדערע צוויגן פֿון וויסנשאַפֿטלעכער ארבעט, אין וועלכע ער איז אויך באַלד געוואָרן א מומחה, אַזוי אַז מיר קענען טיילן זיין טעטיקייט אין אַזעלכע גרופּעס:

1) ביבליאָגראַפֿיע,

2) עפּיגראַפֿיק (נוסחאות פֿון מצבֿות) און געניאַלאָגיע (יחוס־בריוו),

3) אַרויסגעבן טעקסטן פֿון בריוו, פֿון פּנקסים אד״גל,

4) ביאָגראַפֿיעס פֿון געלערנטע, נעקראָלאָגן וכו׳.

נאָך 30 יאָר אַרבעט אין דער ביבליאָטעק האָט וואַכשטיין געקענט מיט סאַטיספֿאַקציע צוריקקוקן אויף זיין ארבעט. די ווינער קהילה האָט אים אָנגעטאָן א סך כּבֿוד. זיין פֿאַרטרעטער אין דער ביבליאָטעק, שאול חיות ז״ל, האָט אין דער שליחות פֿון דער קהילה אַרויסגעגעבן אין פֿאַרלאַג פֿון דער ביבליאָטעק א ביבליאָגראַפֿיע פֿון בערנהאַרד וואַכשטיינס שריפֿטן [4] וואָס האַלט 146 נומערן, אָחוץ די וואָס זענען צוגעקומען שפּעטער.

---

[4] Chajes, Saul: Bibliographie der Schriften Bernhard Wachsteins anlässlich seines 30-jährigen Dienstjubiläums (1. Juli 1903—1. Juli 1933, herausgegeben im Auftrage des Vorstandes der isr. Kultusgemeinde Wien, Wien 1933, Seiten 24. Veröffentlichungen der Bibliothek der isr. Kultusgemeinde Wien Nr. VIII.

וועגן שאול חיות איז כּראי עטלעכע וועטער דא צו זאָגן. ער איז געווען א ייִד א למדן, א זון פֿון דעם בּאַדער רב ר׳ יצחק חיות און א קוזין פֿון דעם ווינער אויבערראַביִנער כּראָפ׳ ד״ר הירש פֿרץ חיות. שאול חיות איז געווען אַרכיוואָר פֿון דער ווינער קהלה און בצמטער אין דער ביבליאָטעק ווי א געהילף פֿון וואַכשטיינען. ער האָט זיך באַשעפֿטיקט מיט יִידישער וויסנשאַפֿט און האָט אָחוץ א סך קלענערע מאמרים פֿאַרפֿאַסט א הילפֿסווערק פֿאַר געלערנטע: אוצר בדויי השם הוא מפתח השמות הבדויים של המחברים בספרות ישראל בעברית ובאידיה—כנוייהם, סמניהם ונוטריקניהם עם פתרונותיהם — מתקופת הגאונים עד העת החדשה. ווינה תרצ״ג. Thesaurus pseudonymorum, quae in Litteratura hebraica et judaeo-germanica inveniuntur. Pseudonymen-Lexikon der hebräischen und jiddischen Literatur. Wien 1933.

לייַדער האָט ער נאָר צוויי יאָר געלעבט נאָך זײַן יובילייַ. נאָך אַ לאַנגער קרענק איז ער געשטאָרבן דעם 15טן יאַנואַר 1935 אין עלטער פֿון 67 יאָר. נאָך זײַן טויט האָט זײַן פֿרוי צוזאַמען מיט זײַנע חבֿרים אַרויסגעגעבן צוויי אַרבעטן, וואָס זענען געבליבן אין כתבֿ-יד,[5] און אַחוץ דעם איז אין דער ביבליאָטעק געבליבן אַ טייל פֿון אַ געדרוקטער אַרבעט, אַ מין געאַגראַפֿישע ביבליאָגראַפֿיע, וואָס דער כתבֿ-יד פֿון איר האָלט אַן ערך 40 בויגן דרוק.[6] אויך איז אין יאָר 1935 אַרויס אין דעם געדענקבוך לכבֿוד זשאַרזש אַלעקסאַנדר קאָהוט וואַכשטיינס אַן אַרבעט: „הערות והגהות לס' משפחות ק"ק פראג".[7]

נאָך די אַרײַנפֿירנדיקע באַמערקונגען וויל איך צוקומען צום תוכן פֿון דער זאַך, דאָס הייסט צו די אײַנצלנע גרופּעס פֿון וואַכשטיינס וויסנשאַפֿטלעכער אַרבעט, און דאָ וועל איך מיך באַדינען אָפּטער מיט דער אויבן דערמאָנטער ביבליאָגראַפֿיע פֿון שאול חיות, וואָס איך וועל זי ציטירן בקיצור: חיות, נומ' אַזעלכן און אַזעלכן.

## I. ביבליאָגראַפֿיע

1. אין דעם פֿאַך ביבליאָגראַפֿיע איז וואַכשטיין נישט געווען דער ערשטער. אַנגעהויבן פֿון ר' שבתי באַס (משורר ב"ס) (שפֿתי ישנים) און פֿון חיים יוסף דוד אזולאַי (שם הגדולים) האָט זיך די העברעיִשע ביבליאָגראַפֿיע אַנטוויקלט אַ דאַנק דער איבערמענטשלעכער אַרבעט פֿון פּראָפּ' משה שטיינשנײַדער, ר' יצחק בן יעקב און פֿון די יינגערע: פּראָפּ' אהרן פֿרײַמאַן, ד"ר א. מאַרקס, ז. זעליגמאַן און אַנדערע. שוין דאָס ערשטע ווערק פֿון דעם מין האָט געשטעלט וואַכשטיינען אויף גאָר אַ הויכער מדרגה. דאָס איז געווען דער „קאַטאַלאָג דער סאַלאָ קאָהנ'שען שענקונגען" באַנד 1, ווין 1911 (מנחת שלמה והיא רשימת הספרים אשר קנה הפו"מ הנדיב ר' שלמה ב"ר

---

נאָך וואַכשטיינס טויט האָט חיות געהאַפֿט איבערצונעמען זײַן שטעלע, לייַדער איז ער פֿלוצלונג קרענק געוואָרן און איז — ווי אַלע גלידער פֿון דער משפּחה חיות — געשטאָרבן אין 50סטן לעבנסיאָר אין יאָר 1936.

[5] Die Wiener Juden in Handel und Industrie nach den Protokollen des Niederösterreichischen Merkantil- und Wechselgerichtes mit einer Einleitung von Arthur Goldmann. Wien 1934 [1936]. Sonderabdruck aus den Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Deutsch-Oesterreich, Bd XI.

[6] א דאַנק דער גינציקייט פֿון הער משה רצ, וואָס האָט פֿאַרנומען וואַכשטיינס אמט אין דער ביבליאָטעק, האָב איך געהאַט די מעגלעכקייט אַריינצוקוקן און מיך צו באַצוגן מיט די שוין געדרוקטע 6 בויגן פֿון דער „געאַגראַפֿישער ביבליאָגראַפֿיע". דעם ווייטערן כתבֿ-יד האָב איך נישט געזען.

[7] הערות והגהות לס' משפחות ק"ק פראג. „מחקרים לזכרון ר עמרם קאהוט ז'ל". ניו-יורק ה'תרצ'ו, ע' כ'ה—מ.

מנחם ברוך הכהן מעזבון הרב ר׳ נחום דובער פּריעדמאַנן ז״ל מסאדאגורא— ווינא תרע״ב).[8]

ר׳ נחום דובער פּרידמאַן איז געווען אַ זון פֿון ר׳ שלום יוסף און אַן אייניקל פֿון ר׳ ישׂראל ריזשינער, און כאָטש ער איז ניט געווען אַפּיציעל אַ רבי און האָט געלעבט נאָר ווי אַ „פּריוואַטער פּערזאָן״ אין סאַדיגורער הויף, האָבן אים דאָך די חסידים לייב געהאַט און וויסנדיק, אַז ער זאַמלט ספֿרים, האָבן זיי אים געבראַכט נישט אײַן זעלטן ספֿר פֿון דער ברייטער וועלט. אַזוי האָט ר׳ נחום דובער אָנגעזאַמלט אַ ביבליאָטעק פֿון 4 טויזנט גאָר זעלטענע ספֿרים, וועלכע זענען נאָך זײַן טויט (1883, אין ווין) צעשפּרייט געוואָרן על שבעה ימים און נאָר אַ פּערטל ספֿרים (923) פֿון דער זאַמלונג האָט געקויפֿט סאַלאָמאָן קאָהן פֿאַר דער ווינער קהילה־ביבליאָטעק און זיי האָט קאַטאַלאָגירט וואַכשטיין אין דעם אויבן דערמאָנטן קאַטאַלאָג „מנחת שלמה״. דער קאַטאַלאָג אַנטהאַלט נישט נאָר די טיטלען פֿון די איינצלנע ספֿרים, נאָר בייַ יעדן ספֿר באַזונדער זענען אָנגעגעבן קורצע ביאָגראַפֿישע נאָטיצן וועגן דעם מחבר, אַ רייַ הגהות וועגן דעם ספֿר און אויך אַ״ע הספּמות, וואָס זײַנען אין דעם ספֿר אָפּגעדרוקט. טרעפֿט זיך אויף דעם שער פֿון ספֿר עפּעס אַ היסטאָרישע באַמערקונג, דרוקט זי וואַכשטיין אָפּ טייל מאָל מיט גאָר אַ וויכטיקער דערקלערונג. אַזוי אַז מיר האָבן גאָר אַ פֿײַן בילד סײַ פֿון יעדן בוך באַזונדער סײַ פֿון דער זאַמלונג בכלל. גאָר וויכטיק זענען די אַרײַנפֿירן צום קאַטאַלאָג. צו ערשט גיט וואַכשטיין אַ רשימה פֿון די שטעט, וווּ די ספֿרים זענען געדרוקט געוואָרן, ווי אויך די צאָל פֿון די געדרוקטע ספֿרים אין יעדער שטאָט: צב״ש: אַמסטערדאַם 68 ספֿרים, סאַלאָניק 125 אאַז״וו. אין דער צווייטער רשימה שטעלט וואַכשטיין צונויף אַ „פּערצייכניס אין דיזער זאַמלונג פֿערטרעטענע עסטלעכן דרוקער״, אין וועלכן ער רעכנט אויס אין סדר פֿון אַלף־בית די שטעט אין פּוילן מיט די דרוקער אין יעדער שטאָט אין אַ כראָנאָלאָגישן סדר. אַזוי הייבט ער אָן מיט באַרדיטשעוו און ביאַלע־צער־קעוו און ענדיקט מיט זשאָלקווע און זשיטאָמיר. צום אויספֿירלעכסטן איז באַארבעט זשאָלקווע, וווּ ס׳האָט זיך אין יאָר 1692 באַזעצט דער באַוואָסטער אַמסטערדאַמער מדפּיס ר׳ אורי פֿײַביש הלוי, דער שטאַמפֿאָטער פֿון די שפּעטערע דרוקערס לעטעריס און מדפּיס. וואַכשטיין גיט דאָ דעם גאַנצן יחוס־בריוו פֿון דער משפּחה אין פֿאַרלויף פֿון הונדערט יאָר, וואָס איך האָב אים שפּעטער ממלא געווען אין מײַן בוך „ייִדן אין פּוילן״, ווילנע 1930,

---

[8] Katalog der Salo Cohn'schen Schenkungen. I. Bücher aus der Sammlung des Rabbiners Nachum Beer Friedmann—Sadagora. Bibliothek der Israelitischen Kultusgemeinde Wien. Wien 1911. P. XVIII+215 רעצ נויע זע: Bałaban, Przegląd Historyczny, Warszawa, T XVI p. 244, Nr. 192; Chajes, Nr. 25.

ז׳ 217, און צוגעפֿירט ביז צום הײַנטיקן טאָג.[9] א רשימה פֿון העברעישע טיטלען שליסט אָפּ דעם דאָזיקן קאַטאַלאָג, וואָס מיט אים איז וואכשטיין באַקאַנט געוואָרן אין דער וויסנשאַפֿטלעכער וועלט.

אין יאָר 1914 האָט וואכשטיין אַרויסגעגעבן אַ צווייטן באַנד פֿון די „קאַטאַלאָגן פֿון דער ווינער ביבליאָטעק", וועלכער אַנטהאַלט די רשימה פֿון די ספֿרים פֿון ר׳ שלמה זלמן חיים האַלבערשטאַם, וואָס עס האָט געקויפֿט דער זעלביקער מעצענאַט סאַלאָ קאָן. באַנד 2 פֿון „קאַטאַלאָג דער סאַלאָ קאָהנ׳שען שענקונגען" — ווין 1914 — מנחת שלמה ח״ב והיא רשימת הספרים אשר קנה הפו״מ הנדיב ר׳ שלמה ב״ר מנחם הכהן מאת החכם ר׳ שלמה זלמן חיים הלברשטם (שוח״ה) ז״ל. — ווינא תרע״ד.[10]

ליידער איז אויך דער גרעסטער טייל פֿון דער זאַמלונג פֿאַרקויפֿט געוואָרן קיין לאַנדאַן און אַמעריקע און צווישן זיי אַלע פּתבי־יד. דעם רעשט, 415 בענד, האָט געקויפֿט שלמה קאָן נאָך אין יאָר 1896 פֿאַר דער יידישער קהילה־ביבליאָטעק און כמעט נאָך 20 יאָר האָט וואכשטיין אַרויסגעגעבן דעם שייכותדיקן קאַטאַלאָג. די זאַמלונג האַלבערשטאַם איז נישט קיין צופֿעליקע, זי אַנטהאַלט גאָר זעלטענע ספֿרים, וואָס איר אייגנטימער האָט צוזאַמענגעזוכט פֿון דער גאַנצער וועלט — צווישן זיי אַ סך אינקונאַבלען און ספֿרים פֿון 16טן ביזן 18טן יאָרהונדערט.

ווי אַ בײַשפּיל, ווי אַזוי וואכשטיין האָט באַשריבן די איינצלנע נומערן פֿון דעם דאָזיקן קאַטאַלאָג, קאָן דינען דער עלטסטער אינקונאַבל (87), וואָס אַנטהאַלט תהלים מיטן פּירוש רד״ק: „דער דרוק געענדיקט כ׳ אלול רלז לפ״ק (1577). עדיציאָ פּרינצעפּס — מײַסטער יוסף און נעריאָ, חיים מרדכי און יחזקיה מונטרו". אָנהויב דעם גיט וואכשטיין אַ דעטאַליזירטע באַשרײַבונג פֿון דעם ספֿר און אַ פּאַטאַגראַפֿיע פֿון איין זײַטל, פֿון וועלכער מיר זעען, אַז דער טעקסט איז געדרוקט פּתב מרובע, דער פּירוש מיט קלײנערע אותיות קורסיוו, אָבער גאָר נאָענט צו פּתב מרובע. דער פּירוש איז נישט, ווי אין די שפּעטערע אויסגאַבעס, אין דער זײַט אָדער אונטער דעם טעקסט, נאָר צווישן די איינצלנע שורות פֿונעם טעקסט, ענלעך ווי אין די אַלטע שולחן־ערוכס מיטן רמאָ. בײַ אַנדערע ספֿרים דרוקט וואכשטיין אָפֿ פֿולע הספּמות און אויך אַנדערע אייגנהייטן, וואָס געפֿינען זיך סײַ אויפֿן שער, סײַ אין דעם מבוא,

---

[9] Z historji Żydów w Polsce. Studia i szkice. Warszawa 1920, Drukarnie hebrajskie w Żółkwi i we Lwowie, p. 63—85, ראָס זעלביקע אויף יידיש אין אלמאנאך צום 10־יעהריגען יובילעאום פֿון „מאַמענט", וואַרשע 1921, ז׳ 189—208; מילואים דערצו בײַ מ. בא־לאבאן, יידן אין פּוילן. ווילנע 1930, ז׳ 203—218. אויספֿירלעך מיט דאָקומענטן און באַווײַזן אין Sonzino-Blätter, Berlin, III, 1929, p. 1—51.

[10] Chajes, Nr. 31. Katalog der Salo Cohn'schen Stiftung מנחת שלמה Bd II. Bücher aus der Sammlung S. H. Halberstam, Wien 1914. P. XIII. 178. דערצו Chajes, Nr. 32, Miscelle [Zu Wachsteins Katalog... p. VII—XII. ZfhB., XVII, Heft 1/2, p. 32.

די התנצלות פֿון די מחברים, וואָס זענען געדרוקט צום סוף פֿון ספֿר (קאָלאָ־פֿאָן) און וואָס גיבן אַ וויכטיק בילד צו זייער ביאָגראַפֿיע אָדער צו דער ביבליאָגראַפֿיע פֿון דעם דרוקער און זײַנע שווערקייטן, וואָס ער האָט געהאַט בײַם אַרויסגעבן דאָס ספֿר.

צום סוף פֿון קאַטאַלאָג גיט וואַכשטיין 5 רשימות (אינדעקסן): 1) דעם טיטל פֿון די ספֿרים, 2) אַ רשימה פֿון די דרוקערס און בײַ יעדן די נומערן פֿון די פֿון אים געדרוקטע ספֿרים, 3) די שטעט פֿון די דרוקערײַען, 4) די עלטסטע דרוקן 1477—1540, 5) אַ רשימה פֿון צענזאָרן, וואָס זייערע נעמען ווערן געבראַכט אין די ספֿרים פֿון דעם קאַטאַלאָג.

ווי ס׳זעט אויס, האָט וואַכשטיין זיך שטאַרק געפֿרייט מיט אָט די 2 בענד „מנחת שלמה", און באַדינענדיק זיך מיט זיי האָט ער באַמערקט, אַז ס׳פֿעלט נאָך איין אינדעקס צו די 5 אויבן דערמאָנטע. און נאָך 20 יאָר האָט האָט ער אַרויסגעגעבן און צעשיקט צווישן זײַנע חבֿרים אַ קליין ספֿרל מיטן נאָמען: „געאָגראַפֿישעס רעגיסטער צום קאַטאַלאָג דער סאַלאָ קאָהנ׳שען שענ־קונגען. ווין 1934".

2. באַאַרבעטנדיק דעם אינהאַלט פֿון די ספֿרים אין דער ביבליאָטעק אַלע מאָל פֿון אַן אַנדער שטאַנדפּונקט איז וואַכשטיין צוגעקומען יעדער מאָל צו נײַע קאַטאַלאָגן, וואָס האָבן פֿון פֿאַרשיידענע זײַטן פֿאַרלײַכטערט דעם וויסנשאַפֿטלער דעם צוגאַנג צו ייִדישער ליטעראַטור און געשיכטע. אַזאַ אָרי־גינעלן שטאַנדפּונקט גיט וואַכשטיין אין זײַן ביבליאָגראַפֿיש ווערק: מפתח ההספדים, בד׳ 1—4, ווינא תרפ״ב—תרצ״ב.[11]

אין דעם געדאַנק איז וואַכשטיין נישט געווען אָריגינעל — אַ סך יאָרן פֿאַר אים האָט אים פּראָבירט דורכצופֿירן ד״ר אַדאָלף יעלינעק, וועלכער האָט געשאַפֿן אַ סך ביבליאָגראַפֿיעס פֿון פֿאַרשיידענע אָביעקטן, ווי למשל: קונטרס המפרש כולל שמות ספרי גדולי הראשונים — 1877 — ; קונטרס המזכיר, ביבליאָגראַפֿיע דער נאַמען דער יודען—1877—; קונטרס המגיד, קונטרס תרי״ג וכו׳.[12] דאָס אַלץ זענען נאָר געווען פּרווון, וואָס האָבן באַזירט אויף אַ גאָר ענגן מאַטעריאַל און האָבן ווײַט נישט אויסגעשעפּט דעם אָביעקט. וואַכשטיינס ספֿר „מפתח ההספדים" באַשטייט פֿון 4 העפֿטן, וואָס זענען אין משך פֿון 10 יאָר דורכאַנאַנד באַאַרבעט געוואָרן. ליידער נעמען זיי אַרום נאָר די ספֿרים, וועלכע געפֿינען זיך אין דער ווינער ייִדישער ביבליאָטעק, כאָטש דער מחבר האָט אין אַזאַ לאַנגער צײַט געהאַט די מעגלעכקייט אַדורכצושטו־

---

[11] Chajes, Nr. Nr. 49, 72, 112, 132, מפתח ההספדים Zur Bibliographie der Gedächtnis- und Trauervorträge in der hebräischen Literatur, Wien 1922, p. 71. XVI+VI; II Folge Wien 1927, p. 52+XV; III Folge Wien 1930 p. 115+XXXIV; IV Folge, Wien 1932 p. 40+63+V.

[12] אַ פֿולע ביבליאָגראַפֿיע פֿון יעלינעקס ווערק זע: Rosenmann, M., Dr. :Dr. Adolf Jellinek, sein Leben und Schaffen, Wien 1931, p. 216—227.

דירן ספרים פון פארשיידענע אנדערע ביבליאטעקן. ער איז אבער געווען א שטיק עקשן און ער האט תמיד געהאט אין זינען נאר זיין ביבליאטעק, אבער דאס וואס ער האט אונדז געגעבן איז סיי לויט דער קאנסטרוקציע, סיי לויטן אינהאלט גאר א פולקומענע זאך. און אזוי האבן מיר דאס אין די קונטרסים א צוזאמענשטעלונג פון די יעניקע מענטשן, וואס מ׳האט זיי מספיד געווען און ביי יעדן דאס אמט, וואס ער האט פארנומען, די שטאט, וווּ ער האט געלעבט, דעם טאג פון זיין פטירה און דאס ספר, אין וועלכן דער הספד איז אפגעדרוקט. אין א סעפעראטער רשימה זענען צוזאמענגעשטעלט לויט א״ב די רבנים, וועלכע האבן געהאלטן די הספדים, און וויידער אין א באזונדערער רשימה די נעמען פון די ספרים, וווּ די הספדים זענען אפגעדרוקט מיט אויספירלעכע ביבליאגראפישע באמערקונגען. דריי מאל האט זיך וואכשטיין אומגעקערט צו דער ארבעט און מיינענדיק, אז ער איז שוין פארטיק, האט ער צו אירדן העפט בייגעלייגט די אויבן דערמאנטע רשימות — ערשט מיטן 4טן העפט האט ער די ארבעט אפגעשלאסן און דאס אפגעדרוקט א פולע רשימה צו אלע 4 העפטן, אן ארט-רעגיסטער, א זוכצעטל פון די שטעט, ווי אזוי זיי וועלן געשריבן אויף העברעיש און ווי זיי היסן ריכטיק אין דער לאנד-שפראך (ליידער נישט אן גרייזן), א רשימה פון ספרים, אין וועלכע די הספדים זענען פארצייכנט נאר מיט ר״ת, א רשימה פון הספדים, וווּ ס׳איז איבער-הויפט נישטא קיין נעמען פון די נספדים, נאר פון די שטעט, וווּ זיי זענען געשטארבן, א רשימה פון הספדים נישט אויף מענטשן, נאר אויף פארשיידענע היסטארישע געשעענישן (שרפות, פאגראמען אזא״וו). וועגן מיר וועלן זיך דער-מאנען, אז כמעט אלע רבנים אין 17טן און 18טן יאהרהונדערט האבן געשטאמט פון פוילן, וועלן מיר פארשטיין, אז וואכשטיינס „קונטרס ההספדים" איז א וויכ-טיקער מקור פאר דער יידישער געשיכטע אין פוילן. אין די דאזיקע יאהרהונדערטער זענען אין פוילן פארגעקומען א סך עלילת-דם-פראצעסן, כמעט אלע מיט א בלוטיקן אויסגאנג. אין די אורטיילן זענען די נעמען פון די קדושים אנ-געגעבן גאר אומפינקטלעך, ווי למשל: מאשקא, יאנקעל פון סאנדאמיערזש אזא״וו. ערשט פון דעם הספד ווערן מיר געווויר, ווי דער קדוש האט באמת געהייסן; טייל מאל ווערט לעבן אן ארעגדאר פארמשפט א גדול בישראל, א רב, א פרנס-המדינה אזא״וו.[13]

3. א ביבליאגראפיע רעזאנע(raisonné)איז דאס ווערק, וואס וואכשטיין האט באארבעט צוזאמען מיטן ד״ר טאגליכט און מיטן ד״ר קריסטיאנ-

---

[13] אויספירלעך ארומגערעדט פון Bałaban M., Nasz Przegląd 1933 11/VI, דארט האב איך אויסמערקזאם געמאכט אויף עטלעכע גרייזן אין דעם געזאגטפישן אינדעקס, הגינו אין דער פארשטשונג פון נעמען פון פארשיידענע שטעט, למשל: ווילאן—Wiliony, בעסער Wileń אדער Wielun; ווישגראד — Wischegora, בעסער Wyszogród; זאלישין—Zalesie, דארף ווי Działoszyce, רוזין—Ruschin, דארף זיין Różyn אזא״וו.

פאָלער אונטער דעם נאָמען „די העברעיִשע פּובליציסטיק אין ווין" (1930).[14] שוין בײַ דער מעכאַנישער אײַנטיילונג פֿון דעם ווערק זעען מיר, אַז וואַכשטיינס חלק באַטרעפֿט C+296+15 זײַטן בשעת די אַנדערע צוויי האָבן באַאַרבעט X+41, X+105 זײַטן, וואָס באַטרעפֿט צוזאַמען 166 זײַטן און בילדעט כּמעט אַ הוספֿה צו וואַכשטיינס גרויסער אַרבעט פֿון איבער 400 זײַטן. ס׳איז גאָר אינטערעסאַנט, אַז די נײַע העברעיִשע ליטעראַטור איז צוזאַמענגעבונדן מיט דער שטאָט ווין דורך אַ פּשוטן צופֿאַל. אין ווין איז געזעסן דער רײַכער קריסטלעכער דרוקער אַנטאָן עדלער פֿאָן שמידט, וואָס האָט געמאַכט אַ גרויס פֿאַרמעגן אויף דעם דרוק פֿון ש״סן, מחזורים וכו׳. אָט צו אים האָט זיך געמעלדט ר׳ שלום כּהן פֿון מעזריטש און האָט אים געגעבן דעם פּלאַן אַרויסצוגעבן אַ העברעיִש יאָרבוך א״נ „ביכורי העתים", וואָס איז אַרויס־געגאַנגען 11 מאָל. כּהן אַליין האָט רעדאַקטירט די ערשטע דרײַ יאָרגענג, די איבעריקע האָבן זיך רעדאַקטירט כּמעט אַליין אונטער דער השגחה פֿון אַ זעצער אָדער קאָרעקטאָר. די לעצטע יאָרגענג זענען רעדאַקטירט געוואָרן דורך משה לאַנדאַו פֿון פּראָג, וואָס איז שפּעטער געוואָרן אַן ערשטקלאַסיקער שריפֿט־שטעלער און פֿאַרלעגער.

ס׳איז כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דער זאַך, אַז די מיטאַרבעטער פֿון די „ביכורי העתים" ווי אויך פֿון די שפּעטערע יאָרביכער („כּרם חמד" וכו׳) זענען געווען גאַליצישע ייִדן, ווי למשל אבֿרהם גאָלדבערג פֿון ראַווע רוסקע, דער 16יאָריקער חיים גינזבורג פֿון בראָד, דער ראָמאַנ־טיקער פֿון דער גאַליצישער השכּלה יעקבֿ שמואל ביק און בעריש בלומענפֿעלד פֿון בראָד, און אַמאָל רופֿט זיך אָן דער גאָר אַלטער ר׳ מענדיל לעפֿין, וואָס האָט נאָך פֿאַר 50 יאָר געשפּילט אַ ראָלע אין דער מענדעלסאָנישער תקופֿה. נאָך זיי קומען שוין די קעמפֿער פֿון 1848, ווי ד״ר נאַטקעס, און אויך דער פֿאָטער פֿון דער ייִדישער היסטאָריאָגראַפֿיע שלמה לייב ראַפּאָפּאָרט (שי״ר). דאָס זענען די שטראַלן פֿון דער השכּלה, וואָס זיי גלאַנצן פֿון מזרח, פֿון גאַליציע, פֿון רוסיש־פּוילן און מיט זיי קרייצן זיך די ליכטשטראַלן פֿון דרום, דאָס איז פֿון איטאַליע, פֿון וואַנען ס׳שיקן אַרײַן זייערע אַרטיקלען קיין ווין די באַוווסטע שרײַבערס שד״ל; רעדזשיאָ (ריגיו), דע לאַטעס, אַלמאַנצי און אַנדערע. ס׳אַנטוויקלט זיך אַ ברייטע קאָרעספּאָנדענץ צווישן די שרײַבערס פֿון צפֿון מיט די שרײַ־בערס פֿון דרום, אַ דאַנק וועלכער עס איז געשאַפֿן געוואָרן שוין נאָכן שליסן פֿון די „ביכורי העתים" (1832) אַ נײַער וויכטיקער יאָרבוך, דער „כּרם חמד",

---

[14] Die Hebräische Publizistik in Wien, redigiert von Dr. Bernhard Wachstein. In drei Teilen. I Teil von Dr. Bernhard Wachstein, II Teil von Dr. I. Taglicht, III Teil von Dr. Alexander Kristianpoller. Wien 1930. P. C+296+X+42+X+104+15. רעצענזירט פֿון Bałaban, Nasz Przegląd 1932, 24/I.

וואָס זײַן ערשטער רעדאַקטאָר איז געווען דער 23יאָריקער יונגערמאַן פֿון באָלעכאָוו בערישׂ גאָלדענבערג. 7 יאָרגענג האָט גאָלדענבערג אין די יאָרן 1833—1843 אַרויסגעגעבן אין ווין, די לעצטע דרײַ יאָרגענג זענען שוין אַרויס אין בערלין, זייער רעדאַקטאָר איז געווען דער באַוווסטער שניאור זאַקס. די יאָרגענג פֿון „כּרם חמד" האָבן געהאַט דעם אַלטן שטאַם מיט־אַרבעטער, צו וועלכע ס׳זענען צוגעקומען נײַע מאָדערנע פֿאָרשער, ווי אַבֿרהם גײגער, צונץ וכו׳ און פֿון גאַליציע איז אַחוץ ראַפּאָפּארטן, וואָס איז בינו לבינו געווארן פֿראָגער רבֿ און פֿאַרנומען גאָר אַ הויכע שטעלע אין דער יידישער וויסנשאַפֿט, צוגעקומען דער באַוווסטער סאַטיריקער ערטער, יוסף פֿערל, ועלֿ פּולם נחמן קראָכמאַל, דער ערשטער יידישער היסטאָריאָסאָף, וואָס האָט צוזאַמען מיט זײַן שוועסטער אַרענדירט אין מאָקראָטין לעבן זשאָלקווע אַ קרעטשמע און דעם אָפּצאָל פֿונעם אַקציז.

ווען דער „כּרם חמד" האָט זיך געשלאָסן, האָבן נײַע שרײַבערס פֿראָבירט זייערע כּוחות אין נײַע צײַטשריפֿטן און יאָרביכער, ווי למשל מאיר הלוי לעטערים פֿון זשאָלקווע (ווינער פֿירטלֿיאָרשריפֿט), בלומענפֿעלד פֿון בראָד (אוצר נחמד), טעלֿער פֿון טאָרנע (בכורים). אַלע די פֿרוכטן האָבן נישט לאַנג געדויערט און כאָטש ס׳זענען צוגעקומען נײַע קרעפֿטן ווי ד״ר שלמה רובין און זעליג מאַנדשטיין פֿון באָלעכאָוו, זענען די דערמאָנטע יאָרביכער נישט מער אַרויס ווי איין אָדער צוויי מאָל אין גאַנצן.

דעם גלאַנץ פֿון ווינער פּלאַץ ווי אַ צענטער פֿאַר דער העברעישער לִיטעראַטור האָט באַגײַט אין יאָר 1869 פֿרץ סמאָלנסקין מיט זײַן „השחר". אָבער אַזוי ווײַט איז וואַכשטיין נישט דערגאַנגען, איבערלאָזנדיק די תקופֿה פֿאַר זײַנע צוויי מיטאַרבעטער. ער אַליין האָט געשריבן אַן אויסגעצייכנטן מבֿוא (100 זײַטן), אין וועלכן ער האָט באַלויכטן לִיטעראַר־היסטאָריש די תקופֿה ביז סמאָלענסקינען און האָט צרויסגעוויזן אין דער דאָזיקער צרעבט אַזאַ גרויס קענטעניש פֿון דער השׂכּלה־לִיטעראַטור, אַז מיט זײַן אַרײַנפֿיר בא־נוצט זיך שטאַרק פּראָפֿ׳ קלויזנער אין צווייטן באַנד פֿון „היסטוריה של הספרות העברית החדשה" (ירושלים 1937). אָבער נישט דער אַרײַנפֿיר בילדעט דעם עצם הדבֿר. נאָך אים קומט ערשט די עצם ביבליאָגראַפֿיע אויף 300 זײַטן אין וועלכער ס׳וועלן אויסגעראַכנט אין סדר פֿון אַלף־בית אַלע מיטאַרבעטער פֿון די אויבן דערמאָנטע יאָרביכער און צײַטשריפֿטן און בײַ יעדן עטלעכע ביאָגראַפֿישע דאַטעס — די מקורים, פֿון וואַנען די דאַטעס זענען גענומען (לִיטעראַטור), און דערנאָך אַלע אַרטיקלען, וואָס ער האָט געדרוקט אין די דאָזיקע צײַטשריפֿטן, פֿאַרצייכנט דער באַנד, זײַטל, יאָר אאַז״ו. אַזוי בילדעט די „העברעישע פּובליציסטיק" אַן אויסגעצייכנטן ביאָ־ביבליאָגראַפֿישן לעקסיקאָן פֿון מחברים, וואָס האָבן געדרוקט זייערע זאַכן אין ווין.

4. אַ ביבליאָגראַפֿישע אַרבעט אין אַ קלענערן פֿאָרמאַט איז וואַכשטיינס אַרטיקל „מפתח הצוואות", [15] ווָאס ער האָט אים געדרוקט 1934 אין „קרית ספר" און ווָאס אַנטהאַלט 130 נומערן פֿון וועלכע מיט צוואות פֿון 17טן ביז 19טן יאָרהונדערט. לייַדער איז ער אין מיטן דרוקן דעם אַרטיקל געשטאָרבן, אַזוי אַז געענדיקט האָט אים זיין פֿרײַנד, דער געהילף אין ביבליאָטעק שאול חיות, ווָאס איז אויך באַלד געשטאָרבן. חיות האָט אויך צוגעגעבן 7 נומערן מיט צוואות און אויך דרײַ רשימות: לויט יאָרן, לויט דרוקערטער און לויט נעמען פֿון די מחברים. [16]

5. דער טויט פֿון ווַאכשטיינען האָט אויך איבערגעריסן דעם דרוק פֿון אַ געאָגראַפֿישער ביבליאָגראַפֿיע, ווָאס אַנטהאַלט אַ רשימה פֿון שטעט אין דער גאָרער וועלט אין סדר פֿון אַלף־בית און בײַ אַיעדער אַ שלל פֿון לימעראַטור פֿון דער געשיכטע פֿון ייִדן אין דער דאָזיקער שטאָט. איך שטעל מיר פֿאָר, אַז דער גאַנצער פּתב־יד אַנטהאַלט אַן ערך פֿון 40 דרוקבויגן, הגם דער פֿינפֿטער בויגן, ווָאס איז שוין אָפּגעדרוקט, [17] ענדיקט זיך מיט דעם טיטל־וואָרט „בײַערן" און מיטן נומער 1955. די דאָזיקע געאָגראַפֿישע ביבליאָגראַפֿיע, ווָאס באַהאַנדלט אייניקע שטעט אַדער לענדער גאָר אויספֿירלעך און טיילט זיי אײַן אין קאַפּיטלען און סובקאַפּיטלען, האָט געזאָלט דינען ווי אַ האַנטבוך פֿאַר די באַנוצער פֿון דער ביבליאָטעק גופֿא, בײַ יעדן טיטל איז אָפּגעדרוקט די סיגנאַטור פֿון דער ביבליאָטעק, חוץ דעם האָט דאָס געזאָלט דינען ווי אַ ביבליאָגראַפֿיש האַנטבוך פֿאַר דער גאַנצער וויסנשאַפֿטלעכער וועלט.

6. צו דעם קאַפּיטל געהערן די קלענערע ביבליאָגראַפֿיעס פֿון ווַאכשטיין, ווי למשל ביבליאָגראַפֿיע פֿון די שריפֿטן פֿון גרשון וואָלף (1930), [18] לימעראַטור וועגן דער ייִדישע פֿרוי ווי אויך וועגן חתונה (1931), [19] ביבליאָגראַפֿיע פֿון די שריפֿטן פֿון מאָריץ גידעמאַן (1931), [20] ביבליאָגראַפֿיע צו הײַנריך היינעס 75סטן יאָרצײַט, דעם 16טן פֿעברואַר 1931 (העברעיִשע הײַנע־איבערזעצונגען, ייִדישע הײַנע־איבערזעצונגען — שריפֿטן

---

[15] קרית ספר, XI, 5/1934, ז׳ 235—244, 372—383.

[16] דאָרט גופֿא XII, 6/1935, ז׳ 98—109.

[17] זע אויבן הערה 6.

[18] Chajes, Nr. 117, Bibliographie der Schriften Gerson Wolfs. ZGJCs, I, Heft 1, p. 17—36, אָפּגעדרוקט נאָך א מאָל אין Hickls Jüdischer Volkskalender für d. Jahr 5691, p. 113—132.

[19] Chajes, Nr. 125, Literatur über die jüdische Frau, mit einem Anhang: Literatur über die Ehe. Wien 1931. P. 48.

[20] Bibliographie der Schriften Moritz Güdemanns. SA. aus XLVIII. Bericht der Isr. Allianz zu Wien, p. 31—50. Wien 1931. P. 20. Chajes, Nr. 126.

וועגן דאָס יידישע אין און בײַ הײַנריך היינע),[21] ספּינאָזאַ-ליטעראַטור (צום 300סטן יאָרצײַט),[22] די אָפּענער העברעיִשע דרוקן (יובֿל-שריפֿטן פֿאַר בראָדי) וכו'.[23]

## II. עפּיגראַפֿיק און געניאַלאָגיע – מצבֿות און יחוס-בריוו

1. אין ווין עקסיסטירט אַן אַלטער בית-עולם אין דער זעע-גאַסע אין 9טן באַצירק אַרומגעבויט מיט קהלשע הײַזער מיט אָ בית-זקנים אין אָ בית-חולים, פֿדי דער מאַגיסטראַט זאָל נישט וואַרפֿן זײַן אויג אויף אָ צו פֿרײַען פּלאַץ. דער בית-עולם, וואָס זײַן עלטסטע מצבֿה שטאַמט פֿון דעם יאָר 1540, איז פֿאַרמאַכט געוואָרן אין יאָר 1670, ווען די גאַנצע ווינער קהילה איז פֿאַרטריבן געוואָרן דורך דעם קייזער לעאָפּאָלד דעם 1טן. פֿדי צו רעטע. ווען די טײַערע מצבֿות האָט די אויסוואַנדערנדיקע קהילה פֿאַרמעלט געשאָנקען דעם בית-עולם דער רײַכער משפּחה פֿרענקעל, וועלכע האָט אים איבערגע-געבן אירע קריסטלעכע געשעפֿטספֿרײַנד צו אָפּצוהיטן און צו פֿאַרזאָרגן. און באמת האָבן די קריסטן דעם בית-עולם אָפּגעהיט אַזוי ווײַט, אַז ווען אין דער תקופֿה פֿון די טערקישע מלחמות האָבן יידן אָנגעהויבן זיך ווידער צו באַזעצן אין ווין, האָט מען טאַקע אויף דעם דאָזיקן בית-עולם אָנגעהויבן ווידער קוברן זײַן די מתים.

שוין פּראָפֿ' דוד קויפֿמאַן האָט אויפֿמערקזאַם געמאַכט די קהילה-פּרנסים אויף דער וויכטיקייט צו באַאַרבעטן די מצבֿות פֿון דעם דאָזיקן בית-עולם. נאָך זײַן פֿריצײַטיקן טויט איז די זאַך פּמעט פֿאַרגעסן געוואָרן, און ערשט ווען מען האָט אין יאָר 1902 געגרינדעט בײַ דער קהילה די באַוווסטע היסטאָרישע קאָמיסיע און אין יאָר 1903, ווען וואַכשטיין איז אַרײַנגעטרעטן אין דער קהילה-ביבליאָטעק, האָט מען אים אויפֿמערקזאַם געמאַכט אויף קויפֿ-מאַנס פּלאַן און פֿאַרגעלייגט צו שאַפֿן אָ פּראָגראַם אויף דורכצופֿירן דעם דאָזיקן פּלאַן. אין יאָר 1907 האָט וואַכשטיין פֿאַרגעלייגט אויף דער זיצונג פֿון דער קייזערלעכער אַקאַדעמיע אין ווין זײַנע ערשטע פֿאָרשונגען און זײַנע ווײַטערע פּלענער, וואָס זענען טאַקע אָפּגעדרוקט געוואָרן אין די מיטטיילונגען

---

[21] Bibliographisches zu Heinrich Heines 75-tem Todestag (16. II. 1931), I Hebräische Heine-Uebersetzungen, II Jiddische Heine-Uebersetzungen, III Schriften über das Jüdische in und bei Heine. Menorah, IX Wien 1931. SA. Chajes, Nr. 127.

[22] Spinoza-Literatur, Verzeichnis. Zum 250. Todestage Spinozas (21. Februar 1927) Wien 1927 Nr. 161 (אויך אַ שרײַבמאשין) נאָך אמאל אָפּגעדרוקט אין. „Ostjüdische Zeitung" Czernowitz IX, Nr. 889, 3. IV. 1927. Chajes, Nr. 73.

[23] Die Ofener hebräischen Drucke. Sonzino-Blätter III, 1930, 2—4, p. 220—242 (Festschrift für Heinrich Brody, p. 144—166). Chajes, Nr. 120. (אַפּען=אבין=פּעשט).

פֿון דער אַקאַדעמיע: ווינער העברעישע עפיטאַפֿיען.[24] אינטערעסאַנט איז, אַז וואַכשטיינס פּלאַן האָט זיך באַגעגנט מיט אַ שאַרפֿער קריטיק פֿון הירש פּרץ חיות, וואָס איז דעמאָלט געווען פּראָפֿעסאָר אין פּלאָרענץ. די פּאָלעמיק צווישן די ביידע יונגע 12—13 געלערנטע האָט זיך געצויגן עטלעכע יאָר,[25] אָבער בינתים איז וואַכשטיין צוגעטראָטן צו דער אַרבעט, וואָס האָט אים פֿאַרנומען 7 פֿולע יאָר.

אויך אויף דעם געביט איז ער נישט געווען דער ערשטער. שוין לאַנג פֿאַר אים האָט האָק אין פֿאַרבינדונג מיט פּראָפֿעסאָר קויפֿמאַן בא־אַרבעט די פּראָגער מצבות[26] און ראַבינער האַרקַווי דעם אַלטן בית־עולם אין פֿראַנקפֿורט בײַם מײַן.[27] אָחוץ דעם זענען געווָארן באַאַרבעט עטלעכע בית־עלמינס אין פוילן, ווי למשל לעמבערג (סוכאָסטאַוו און בובער),[28] זשאָלקווע (בובער),[29] וואַרשע (יעווינין: נחלת עולמים)[30] וכו׳. אָבער קיין אינע פֿון די באַאַרבעטונגען איז נישט געפֿעלן וואַכשטיינען. האָק האָט אָפּ־געדרוקט די נוסחאות לויט די נעמען פֿון די משפחות, האַרקַוויץ לויט דער כראָנאָלאָגיע פֿון די מצבות, די פוילישע באַאַרבעטער האָבן געגעבן נאָר אַן אָפּקלײַב פֿון מצבות, ווי למשל בובער האָט אָפּגעדרוקט אין זײַן ספֿר „אנשי שם" נאָר 564 נוסחאות אויף אַן ערך פֿון 4 ביז 5 טויזנט, וואָס זענען אין זײַן צײַט געשטאַנען אויפֿן לעמבערגער בית־עולם. פֿון גרײַזן און פֿאַרמישונגען אין די דאָזיקע אויסגאַבן ווייל איך דאָ גאָר נישט דערציילן.

---

[24] Wiener hebräische Epitaphien (Mit 3 Tafeln) Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse 156, Bd. 4. Abhandlung, Wien 1907. P. 2—33. Chajes, Nr. 14. דערצו איז צו באמערקן, אַז וואַכשטיין האָט זיך פֿאַרנומען אויך מיט אנדערע מצבות וואָס מ׳האָט אין זײַן צײַט אויסגע־גראָבן אין ווין (אין די פֿונדאַמענטען פֿון דעם קייזערלעכן שלאָס) און אין דער סביבֿה פֿון ווין. דערייבער שרײַבט ער אין: Hebräische Grabsteine aus dem XIII—XV Jhdrt in Wien und Umgebung (mit 7 Tekstbildern und 4 Tafeln) Sitzungsberichte... 181 Bd. Wien 1916. P. 22. Chajes, Nr. 33.

[25] Zeitschrift für hebr. Bibliographie (ZHB) XII, 9—10, Bibliographie der Schriften. וואַכשטיינס תשובֿה און חיותעס קענען־תשובֿה. Chajes, Nr. 14; ibid. Chajes, Nr. 17.

[26] Die Familien Prags nach den Epitaphien des alten jüd. Friedhofs in Prag zusammengestellt von Simon Hock, herausgegeben und eingeleitet von Prof. Dr. Dawid Kaufmann. Preszburg 1892. P. 36—482.

[27] Die Inschriften des alten Friedhofs der isr. Gemeinde in Frankfurt a/M mit einer Einleitung von Dr. M. Horowitz, Rabbiner. Frankfurt a/M 1901, P. LXII, 768.

[28] גבֿריאל סוכאָסטאַוו, מצבת קודש (6 חלקים); שלמה בובר, אנשי שם, 1895.

[29] שלמה בובר, קריה נשגבה, קראָקע 1903.

[30] יעווינין, נחלת עולמים, וואַרשע 1882. זע אויך הלל נח שטיינשניידער, עיר ווילנא, ווילנא תר״ס (1900).

ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט
פֿילאָלאָגישע סעקציע, קאָמיסיע פֿאַר פֿאָלקלאָר

# ייִדישער פֿאָלקלאָר

אונטער דער רעדאַקציע
פֿון
י. ל. כהן

ווילנע / 1938

דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט האָט מיט זײַן נײַער פּוב־
ליקאַציע „ייִדישער פֿאָלקלאָר" געגעבן אַ מוסטער פֿון די פֿאַרשיידנסטע
מינים פֿאָלקשאַפֿן, וואָס עס האָבן צונויפֿגעקליבן איבער דער גאָרער וועלט
הונדערטער זאַמלערס. אומעטום, וווּ עס קלינגט דאָס ייִדישע פֿאָלקסליד,
וווּ עס וועבט זיך די פֿאָלקס־מעשׂה, וווּ מען איז זיך משׂמח מיטן וויץ און
מיט אַ פּורים־שפּיל, וווּ מען וויס פֿון אײַנגלייבענישן און סגולות—אומעטום
האָבן געטרײַע זאַמלערס מיט התמדה אויפֿגענומען די אוצרות פֿונעם פֿאָלק־
שאַפֿן און איבערגעגעבן זיי דעם אַרכיוו פֿון ייִוואָ.

דער ערשטער באַנד „ייִדישער פֿאָלקלאָר", וואָס קומט איצט פֿאַר דער
עפֿנטלעכקייט, האַלט 22 דרוקבויגן. עס גייען אין אים אַרײַן 203 לידער,
134 מעשׂיות און מסורות, 80 וויצן, 16 פּורים־שפּילן, 318 נומערן סימנים
און סגולות; צו די לידער און פּורים־שפּילן 103 מעלאָדיעס. צום סוף באַנד
קומט אַ מאַפּע מיט די 138 פּונקטן, וווּ דער מאַטעריאַל איז געקליבן געוואָרן.
אַ באַזונדערע רשימה ברענגט די נעמען פֿון די 311 זאַמלערס און אויפֿ־
געבערס פֿונעם מאַטעריאַל. צו אייניקע אָפּטיילן זײַנען פֿאַראַן באַמערקונגען
פֿון אַ פֿאַרגלײַכיקן כאַראַקטער. דעם באַנד האָט רעדאַקטירט דער גרויסער
ייִדישער פֿאָלקלאָריסט י. ל. כהן ז״ל (געשטאָרבן אין ניו־יאָרק דעם
2טן אַפּריל 1937), און די פּובליקאַציע איז געהיליקט געוואָרן זײַן אָנדענק.

דאָס בוך איז געדרוקט אויף גוטן פּאַפּיר און ברענגט אויך אַ בילד
פֿון י. ל. כהן אויף אַ ספּעציעלן בלאַט. פֿאַר איטלעכן ליבהאָבער און פֿאָר־
שער פֿון ייִדישן פֿאָלקלאָר איז דער באַנד אַ מתּנה ניט אָפּצושאַצן.

# אינהאלט

## לידער


זײַט

I. באַלאַדעס . . . . . 1
II. ליבע-לידער . . . . . 16
III. טאַנצלידער . . . . . 40
IV. חתן-כלה-לידער און חתונה-לידער . . . . 45
V. ווּיגלידער . . . . . 51
VI. פֿאַמיליען-לידער . . . . . 56
VII. רעקרוטן- און סאָלדאַטן-לידער . . . . 60
VIII. מילחמה-לידער . . . . . 69
IX. אַרבעטער-לידער . . . . . 71
X. שטאַכלידלעך . . . . . 74
XI. הומאָריסטישע לידער . . . . . 75
XII. גנבֿים-לידער . . . . . 83
XIII. לידער מיט א רעליגיעזן אינהאַלט . . . 85
XIV. פֿירים-לידער . . . . . 89
XV. לידער וועגן מענטשנס גורל . . . . 90
XVI. פֿאַרשיידענע לידער . . . . . 93


## מעשׂיות און מסורות


ווּנדער-מעשׂיות . . . . . 101

מסורות

א. פֿאַרשיידענע . . . . . 138
ב. שולן און מצבֿות . . . . . 148
ג. צוועלף בנֵי נאכט אין שול . . . . 153
ד. קלויסטערס . . . . . 155
ה. גילגולים . . . . . 158
ו. אוצרות . . . . . 163
ז. שרעטעלעך . . . . . 167
ח. שדים . . . . . 173


## ווּיצן און ווּיציקע מעשׂהלעך


מאָטקע חבד . . . . . 197
הערשעלע אָסטראָפּאָליער . . . . . 200
פֿרוֹם גרייזינגער . . . . . 201

## פּוּרים־שפּילן


זײַט

1. דער חכם מיט דעם נאר . . . . . 219
2. דער חכם מיטן נאר (2) . . . . . 222
3. רויבער־באנדע־שפּיל . . . . . 229
4. רויבער שפּיל . . . . . 236
5. דער גזלן . . . . . 240
6. דער גזלן (2) . . . . . 241
7. זאנווּעלע־פּיאַק־שפּיל . . . . . 242
8. שנײַדער־שוסטער־שפּיל . . . . . 244
9. דער טאטע מיטן זון . . . . . 245
10. רביני־גרשום־שפּיל . . . . . 246
11. די איינגעמויערטע פּרוי . . . . . 257
12. די איינגעמייערטע פּרוי (2) . . . . . 263
13. רבי־שפּיל . . . . . 265
14. חסיד־דײַטש־שפּיל . . . . . 267
15. דער חסיד מיטן דײַטש . . . . . 268
16. פּראַגמענט פֿון חסידים־שפּיל . . . . . 271


## סימנים און סגולות


I. בעלי־חיים . . . . . 277
II. געווּיקסן . . . . . 294


## באַמערקונגען


שמואל־זײַנוול פּיפּע. באמערקונגען צו די לידער . . . . 301
" " באמערקונגען צו די פּורים־שפּילן . . . 310
ד"ר יצחק שיפּער. הערות צו די פּורים־שפּילן . . . . 312
נחמה עפּשטיין. באמערקונגען צו די וויצן און וויציקע מעשׂהלעך. 319
נאָטן צו די לידער . . . . . 329
רשימה פֿון שטעט . . . . . 351
רשימה פֿון זאמלער, זאמלערקרײַזן און אופּגעבער . . . 353
קאָרטע — געצייכנט ח. מוניץ . . . . . 358


---


אַדרעס:

**Żydowski Instytut Naukowy, Wiwulskiego 18, Wilno**

P. K. O. 700.968 פּק"א־קאָנטע

„Drukarnia Wydawnicza"
Wilno, Kwaszelna 23

וואכשטיין האָט געהאַלטן, אַז אַזאַ מין קאָרפּוס אינסקריפּציאָנום האָט צו אַנטהאַלטן אַלע נוסחאות, געאָרדנט לויט כראָנאָלאָגיע. און אַרויס־גייענדיק פֿון אַזאַ שטאַנדפונקט טיילט ער די מצבות אין אַזעלכע, וואָס דער פּרט איז אויף זיי אָנגעגעבן און מען קאָן אים איבערלייענען און אַזעלכע, וווּ דער פּרט איז נישטאָ אָדער לאָזט זיך נישט דעשיפֿרירן. אויף דעם אופֿן אַנטהאַלט דער ערשטער באַנד פֿון „די אויפֿשריפֿטן פֿון דעם אַלטן בית־עלמין אין ווין" (ווין—לייפּציק 1912) [31] 695 נוסחאות פֿון מצבות 1540—1670 (גירוש ווין). אַיעדער נוסח איז אָפּגעדרוקט אין דעם סדר, ווי ער איז אויף דער מצבה, אַ שורה נאָך אַ שורה, דערבייַ זענען די מילואים פֿון די פֿאַר־מעקטע אותיות געגעבן אין קלאַמערן, צו מאָל איז נאָך געגעבן אַ פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון דער מצבה, און צום סוף פֿון דעם באַנד זענען דאָ סעפּאַראַט אַן ערך 30 פֿאָטאָגראַפֿיעס אויף אייגצלנע בלעטער.

די באַאַרבעטונג פֿון אייגצלנע נוסחאות איז לויט אַזאַ סדר: א) וואַכשטיין דערקלערט יעדע שורה לינגוויסטיש און בייַ אַ מליצה גיט ער אָן דעם מראה־מקום אין תנך אָדער תלמוד. אַ מאָל דרוקט ער אָפּ גאַנצע פּאַראַלליכונגען פֿון דער זעלבער מליצה אין פֿאַרשיידענע וואַריאַנטן, אַזוי וויַיט אַז פֿון אַזאַ באַמערקונג וואַקסט אויס אַ גאַנצע ליטעראַטור. ב) דערנאָך קומען היסטאָרישע ביאָגראַפֿישע באַמערקונגען, טייל מאָל גאַנצע יחוס־בריוו מיט אַ סך ליטעראַטור־אָנווייזן, קריטיק, פּאָלעמיק און בייַ מחברים — די ביבליאָגראַפֿיע פֿון זייערע ווערק. אייניקע באַמערקונגען וואַקסן אויס אין גאַנצע מאַמרים, אָבער דאָס איז אים אַליין וווייניק, און דערפּאַר גיט ער צום סוף פֿונעם באַנד באַזונדערע יחוס־בריוו פון 3 וויכטיקע ווינער משפּחות: ראַפֿאָפּארט, צורף און חלפֿן. די מצבות, אויף וועלכע מען קאָן נישט לייענען דעם פּרט, אָדער וווּ דער פּרט איז נישט זיכער, זענען צוזאַמענגעשטעלט צום סוף פֿון דעם באַנד (נומ' 637—695) און נאָך זיי קומט ערשט אַ הוספּה (זייט 529 ביז 542) מיט אַ גרויסן ליטעראַרישן מאַטעריאַל און מיט אַ סך אַרכיוואַלישע באַמערקונגען און צום סאַמע סוף קומט אַן אויספֿירלעכער פּערזאָנען־ און אָרט־רעגיסטער מיט אַ נייַער הוספּה און נייַע מילואים.

אין יאָר 1917 האָט וואַכשטיין אַרויסגעגעבן דעם 2טן באַנד פֿון זיַינע „אינשריפֿטן", [32] וואָס אַנטהאַלטן 473 נוסחאות פֿון די יאָרן 1696—1783. דער

---

[31] Die Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien. Im Auftrage der hist. Kommission der isr. Kultusgemeinde in Wien bearbeitet. Mit 202 Textabbildungen, 15 Tafeln und einem Friedhofsplane. I Teil. 1540 (?)—1670 (Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Deutsch-Oesterreich Bd IV) Wien und Leipzig 1912. P. LXIV+592+16 Tafeln. Chajes, Nr. 26.

[32] Id. II Teil, 1696–1783. Wien und Leipzig 1917. P. XLIII+636+24 Tafeln. Chajes, Nr. 37.

באַנד האָט אַ גרויסע הקדמה, וואָס אַנטהאַלט אַ געדרוקטע ליטעראַטור ווי אויך האַנטשריפטן, מיט וועלכע דער מחבר האָט זיך באַנוצט, אַ קורץ בילד פון דער געשיכטע פון יידן אין ווין אין יענער תקופה, אַ רשימה פון ר״ת, וועלכע מען געפינט אויף די מצבות מיט דער געהעריקער אויסטייטשונג. דערנאָך גייען, ענלעך ווי אין ערשטן באַנד, איין מצבה נאָך דער אַנדערער מיט די זעלבע דערקלערונגען, נאָר דאָ שטעלט זיך וואַכשטיין אָפּ נאָך לענגער בייַ אייניקע וויכטיקע מענטשן, ווי למשל בייַ ר׳ שמואל אָפּענהיימער (נומ׳ 700), וואָס די באַמערקונגען צו אים נעמען אַרום גאַנצע 13 זייטן (זז׳ 6 - 19), בייַ ר׳ זימרי בן מיכאל פרעשבורג (זז׳ 44—76) וכו׳. בייַ די דאָזיקע מענטשן ווי אויך בייַ אַנדערע, ווי למשל: שלעזינגער, מאַרגולייעס (נומ׳ 776) דרוקט אָפּ וואַכשטיין צוואות, קייזערלעכע דעקרעטן און אַ סך אַנדערע אַרכיוואַליען, וואָס באַלייכטן בדרך אַגב די געשיכטע פון יידן נישט נאָר אין ווין. אַלע די דאָזיקע אויספּירן גייען ווייט אַריבער איבער די גרענעצן פון דער שטאָט ווין און האָבן דערגרייכט פּמעט צו אַלע גרעסערע קהילות, ווי למשל ביז פּראָג, קראָקע, לעמבערג און נאָך וויטער ביז בריסק דליטא, גראָדנע, ווילנע אאז״ו. ווי וויכטיק דאָס שטודיום פון דאָזיקן ווערק איז פּאַר אַלע היסטאָריקער און בפּרט פּאַר די היסטאָריקער פּונעם פוילישן יידנטום, ווייל איך דאָ באַווייזן אויף איין אייניציקן בייַשפּיל.

אין דער ליטעראַטור ווערט אַ סך גערעדט פון דעם אַזוי גערופענעם ווינער גט, און ד״ר יצחק לעווין האָט אין דעם יאָר 1931 וועגן אים געשריבן אַן אָפּהאַנדלונג אין פויליש: Rozwód wiedeński.[33] דער עצם הדבר איז אַזעלכער.

אַ רייכער לעמבערגער יונגער מאַן, יצחק בן אַברהם האָט חתונה אין ווין מיט אַ ריין פּרייליך בת שבע און ביידע צדדים גיבן גרויסע נדנס. דער יונגער מאַן ווערט אָבער באַלד שווער קראַנק און שווער און שוויגער (מער די שוויגער), מורא האָבנדיק, אַז דער יונגער מאַן וועט שטאַרבן און די יונגע אַלמנה וועט מוזן נעמען חליצה בייַ זיין ברודער, האָבן געבעטן דעם איידעם, ער זאָל געבן זיין פרוי אַ גט על תנאי. וויבאַלד אָבער אין 17טן יאָרהונדערט זענען די גטין על תנאי נישט מער אָנערקענט געווען, האָבן זיי באַוויגן דעם יונגן מאַן, ער זאָל דאָס וויבל פשוט גטן און גלייכצייטיק זיך מיט אים אָפּגערעדט, אַז קוים ווערט ער געזונט, האָט ער דאָס רעכט מיט איר נאָך אַ מאָל חתונה צו האָבן אין אַן ערך 30 טעג אַרום. דער יונגער מאַן איז באמת געזונט געוואָרן און טאַקע באַלד האָט מען געמאַכט מיט אים ראָשי־פּרקים און אָפּגעשטעלט די חתונה אין 30 טעג אַרום. אין דער צייט

---

[33] Lewin Izak, Rozwód Wiedeński. Dzieje sporu o ważność rozwodu warunkowego wedle prawa żydowskiego w Polsce w XVII wieku. Lwów 1931 p. 47. רעצענזיע M. Bałaban, Nasz Przegląd 1934, 8/IV.

איז דער יונגער מאן צוזאמען מיט זיין שוואגער נתן פיטל אוועקגעפארן קיין לעמבערג, כדי צו ארדענען זיינע געשעפטן. דאָ איז אבער געשען אן אומגעריכטע זאך: ער האט זיך געשטעלט פארן לעמבערגער בית-דין אין אפיציעל זיך אפגעזאגט פון זיין רעכט חתונה צו האבן מיט זיין פרייערדיקער פרוי און אויך פון אלע חומרות און געלטשטראפן, וועלכע ס'האבן זיך מתחייב געווען קעגן אים אין אזא פאל זיינע שוויגער-עלטערן. דאס אפזאגן האט דאס לעמבערגער בית-דין גענומען צו קענטעניש און ארויסגעגעבן א געהעריקן פסק, וועלכן זיין שוואגער נתן פיטל האט געלאזט באשטעטיקן פון די דייני ארצות אויף דעם וועד ד' ארצות אין יעריסלאוו. נישט אלע רבנים האבן אבער מסכים געווען מיטן לעמבערגער פסק-דין און ס'האבן זיך אנגעהויבן שיטן פארשיידענע קריטיקן און תשובות וועגן דעם ענין.

ד"ר יצחק לעווין האט אונטערגענומען א טאפלטע ארבעט: ערשטנס ווי א יוריסט און תלמודיסט אדורכצושטודירן די מיינונגען פון די פארשיידענע רבנים און ווי א היסטאריקער פעסטצושטעלן די פערזאנען, וואס קומען פאר אין דעם „ווינער גט". די ערשטע אויפגאבע איז אים געראטן, די צווייטע אקעגן נאר טיילווייז. ער האט פעסטגעשטעלט, אז דער יונגער מאן איז אידענטיש מיט דעם שפעטער באווינסטן באנקיר פונעם קיניג וולאדיסלאוו דעם 4טן, איזאק אברהאמאוויטש (1634),[34] די איבעריקע פערזאנען זענען פאר אים געבליבן א רעטעניש נישט צום באשיידן. וואלט ער אבער ארייַנגעקוקט אין וואכשטיינס „אינשריפטן" בד' II נ"ר 66, וואלט ער זיך דערוווסט, אז בת שבע איז געווען א טאכטער פון ר' שמואל פייוויש בן ר' משה אהרון לעמיל תאומים, באקאנט אין די נישט-ייִדישע אקטן מיטן נאמען פייט מונק, א גרויסער וויגער עושר און א גאר אייגנפלוס-רייכער מענטש. זיין ווייב, די „שוויגער", הייסט אין די אקטן געטרודע און זייער זון, ר' נתן פייטל, וואס איז געווען מיט דעם יונגן מאן אין לעמבערג און יעריסלאוו, איז דער באקאנטער מלומד, וואס איז בסוף ימיו געווען רב אין ווין (וואכשטיין בד' 1, נומ' 148).

די אויסגאבע פון אזא מאנומענטאל ווערק ווי וואכשטיינס „אינשריפטן" האט ארויסגעפון אין דער ייִדישער וויסנשאפטלעכער ליטעראטור א שלל מיט רעצענזיעס, צו וועלכע אייניקע געלערנטע האבן צוגעשריבן הוספות, ממלא געיוען דאטעס און ביאגראפישע פרטים וועגן יענע פערזאנען, וועלכע וואכשטיין ברענגט זיי אין זיין ווערק. צום אויספירלעכסטן האבן וועגן דעם געשריבן

---

[34] Bałaban Majer, Żydzi Lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku. Lwów 1906. וועגן אברהם בן זאב, יצחקס פאטער, ז' 50, 567 אין וועגן דעם חתן אליין, ר' יצחק בן אברהם, וואס איז שפעטער געווען דער הויפטקטאר פון דעם מלך וולאדיסלאוו דעם פירטן, ז' 188 און נו' 121 פון די מאטעריאלן.

פראָפ׳ שמואל קרויס,[35] מאַקס פֿריידנטאַל,[36] מ. בראַן[37] און לעאָפּאָלד לעווענשטיין.[38] וואַכשטיין האָט יעדן פֿון זיי אויספֿירלעך געענטפֿערט, נישט איין מאָל מיט כּעס און נישט איין מאָל מיט איראָניע,[39] אָבער ער האָט גוט דורכשטודירט די און אַנדערע קריטיקן און זיי גענוי באַאַרבעט אין אַ סעפּאַראַט ווערק, אונטער דעם נאָמען: „ראַנדבעמערקונגען צו מײַנען אינשריפֿטן דעס אַלטן יודנפֿרידהאָפֿעס אין ווין 1912 און 1917", און ער איז ממלא איינצלנע נוסחאות און ביאָגראַפֿיעס לויט די נומערן אין זײַנע אינשריפֿטן, צוגעבנדיק אַן אויספֿירלעכע פּערזאָנען־רשימה, אַן אָרט־רעגיסטער און נאָך הוספֿות. דאָס ווערק טראָגט די דאַטע 1934, אָבער אַרויס איז עס נאָך זײַן טויט אין יאָר 1936 אין Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Deutsch-Oesterreich, בד׳ 11, זז׳ 15—123.[40]

2. שוין בשעת דער אַרבעט בײַ די אויפֿשריפֿטן האָט זיך וואַכשטיין באַנוצט מיט דעם אַזוי גערופֿענעם „שוואַרצן בוך" פֿון אײַזנשטאָט און איז באַקאַנט געוואָרן מיטן אײַזנשטעטער נדבֿן און מעצענאַט, שאַנדאָר וואָלף. נאָכן ענדיקן די אויפֿשריפֿטן האָט אים וואָלף פּראָפּאָנירט צו באַ־אַרבעטן די געשיכטע פֿון ייִדן אין אײַזנשטאָט (א"ש) און זיך מתחייבֿ געווען צו געבן די מאַטעריעלע מיטלען פֿאַר דער אונטערנעמונג. וואַכשטיין האָט זיך צו דער דאָזיקער אַרבעט גענומען סיסטעמאַטיש און, ווי זײַן שטייגער איז געווען, אָנגעהויבן מיט די מצבֿות. צוויי קאָפּיסטן האָבן אָפּגעשריבן די נוסחאות פֿון די מצבֿות, וועלכע וואַכשטיין האָט שפּעטער קאָנטראָלירט און באַאַרבעט לויט דעם מוסטער פֿון זײַנע ווינער אויפֿשריפֿטן. אין יאָר 1922 איז אַרויס דאָס מאָנומענטאַלע ווערק וועגן די אויפֿשריפֿטן אויף די מצבֿות פֿון דעם אַלטן בית־עלמין אין אײַזנשטאָט 1679—1874. דער העברעיִשער טייל פֿון דעם ווערק הייסט „אבני אש, כתבות שעל גבי הקברים בבית עלמין הישן דקהל אייזן שטאט, ערכן וגם חקרן דובער וואכשטיין".[41] דאָס בוך איז נישט

---

[35] Krauss S., אין „Deutsche Lit. Zeitung" 1913 XXIV, 393—398 און „Freie jüd. Lehrerstimme" 1917, p. 98—100.

[36] Freudenthal Max, „Monatschrift f. Gesch. u Wiss. d. Judentums", Bd 59, p. 237—39, 1915; Bd 62 (1919), 151—160.

[37] Brann, Markus, ibidem, p. 299—300 (1919).

[38] Löwenstein Leopold, Zt. Hebr. Bibliogr. (ZHB) XI, 1918, p. 11—14.

[39] וואכשטיינס ענטפֿערס אין „Freie Jüd. Lehrerstimme" VI, 88—100, 121—127 Chajes, Nr. 38.

[40] Randbemerkungen zu meinen Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien 1912 und 1917. Wien 1934, p. 123.

[41] Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt (1679—1874). Hebräisch und deutsch. Hebräischer Teil unter dem Titel אבני אש Mit einer Studie: Die Entwickelung des jüd. Grabsteines und die Denkmäler

אזוי ריין אריוסגעגעבן ווי די ווינער „אינשריפטן", אבער דאך אנטהאלט עס 727 זיטן און באהאנדלט 1140 מצבות.

וואכשטיין האט איינגעטיילט דאס בוך אין צוויי חלקים, א העברעישן און א דייטשן. אין דעם העברעישן טייל ווערן געגעבן די נוסחאות אין אריגינאל, אבער נישט א שורה נאך א שורה, נאר אין עקסטענזא, אפגעטיילט די שורות פון אנאנד דורך בייטריכן און פונקטן. ס'זענען אויך נישט פארצייכנט קיין לינגוויסטישע און היסטארישע אויסטייטשונגען, און נאר טייל מאל דערקלערט וואכשטיין אין א הערה א ראשי-תבות אדער א תלמודישן ציטאט. אין דעם דייטשן טייל, וואס נעמט ארום 414 זיטן, רעכנט וואכשטיין אויס אויפס נייע אלע מצבות מיט די זעלבע נומערן, נאר אנשטאט דעם נוסח גיט ער עטלעכע ביאגראפישע דאטעס און נאטיצן און גענעאלאגישע באמערקונגען.

אייזנשטאט איז ביי הייניטיקן טאג א קליין שטעטל אין בורגנלאנד מיט א גאר קליינער קהילה און מיט א ייִדישער גאס, וווּ ס'שטייט די שול, דאס מרחץ און אנדערע ייִדישע געביידעס. אבער אין מיטלעלטער איז די „עיר-ברזל" גוט באקאנט געווען ביי די עסטרייכישע ייִדן, ווייל דער קייזער מאקסימיליאן, ווען ער האט פארטריבן (1496) די ייִדן פון די עסטרייכישע לענדער, האט זיי דערלויבט צו ווינען נאר אין צוויי גרענעץ-שטעטלעך: מארכעק און אייזנשטאט. אין דער לעצטער שטאט איז אויסגעוואקסן א שיינע ייִדישע קהילה אונטער דעם שוץ פון די אייגנטימער פון דער שטאט, די פירשטן עסטערהאזי. אין יאר 1670, ד"ה צוזאמען מיט דעם גירוש ווינא, איז געקומען דער גירוש אייזנשטאט און ערשט צום סוף 17טן יאר-הונדערט זענען ייִדן צוריקגעקומען אין דער דאזיקער שטאט און פון דער צייט אן אנטוויקלט זיך דארט א ניי לעבן, וואס קאן אמת נישט פארגלייכן ווערן מיט דער קהילה ווין אדער מיט פוילישע קהילות, אבער זי בילדעט פארט א וויכטיקן בוישטיין אין דער אלגעמיינער געשיכטע פון די ייִדן אין מיטל-אייראפע. איין גרויסן רב האט געהאט אייזנשטאט, דאס איז דער בא-ווסטער מהר"ם אש, דער מחבר פון „פנים מאירות" און אים גיט אף וואכשטיין אין די „מצבות א"ש" א נאטיץ פון 44 זיטן, וואס איז אויך ארויס סעפאראט.[42] ס'איז פדאי צו באמערקן, אז דער מהר"ם אש איז געווען א פוי-לישער ייִד, אן איידעם פון א ריכטן סאכאטשעווער סוחר, וואס האט געמוזט פארלאזן זיין שטאט איבער אן עלילת-דם-פראצעס. א דאנק זיין גרויס למדות איז ער באקאנט געווארן מיט ר' שמשון ווערטהיימער און זיך באזעצט

---

des Eisenstädter Friedhofes von Sandor Wolf. Mit 77 Abbildungen (Eisenstädter Forschungen, herausgegeben von Sandor Wolf Bd I), Wien 1922. P. LXVIII+414+245. רעצענזירט Bałaban, „Nasz Kurjer", Warszawa 1922 16/VIII. Chajes, Nr. 48.

[42] פאר דעם גאנצן ווערק נאך אין יאר 1920. חיות, נו' 46. סעפאראט צו דיס אויך Die Genealogie der Familie Wolf in Eisenstadt. P. 19 1922. Chajes, Nr. 50.

אין וואָרמס, שפּעטער איז ער געוואָרן רבּ אין פּראָסטיץ, אין מערן, פֿון וואַנען ער איז צוריקגעפֿאָרן קיין פּוילן און איבערגענומען דאָס רבנות אין שידלאָווע. זײַנע אַלטע יאָרן האָט ער צוגעבראַכט אויף דעם רבנות אין אײַזנשטאָט, וווּ ער איז נפֿטר געוואָרן אין יאָר 1744.

אַחוץ די נוסחאות פֿון די מצבֿות און זייער רשימה אין דײַטשן טײַל, אַנטהאַלט דאָס ווערק „אבני אש" פֿערזאַמלונגען און אָרט-רעגיסטער ווי אויך 77 פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון מצבֿות און פֿון אַלטע הײַזער. אין מבֿוא צו דעם ווערק האָט שאַנדאָר וואָלף אָפּגעדרוקט אַן אויספֿירלעכן אַרטיקל וועגן ייִדישע מצבֿות בכלל און וועגן זייער אַרכיטעקטאָניק, סטיל, גראַפֿיק און אָרנאַמענטיק אין אײַזנשטאָט.

3. אַחוץ ביאָגראַפֿיעס און געזעלשאַפֿטיעס, וואָס וואַכשטיין האָט זיי געשריבן ווי באַמערקונגען צו פֿאַרשיידענע מצבֿות, האָט ער אויך סעפּעראַט באַאַרבעט און אַרויסגעגעבן אַ ריי ביאָגראַפֿיעס, ווי למשל: „צו דער ביאָגראַפֿיע פֿון ר׳ יונתן אייבנשיץ" (1913), [43] „די אָפּשטאַמונג פֿון קאַרל מאַרקס מיט זײַן סדר-היחוס" (1923), [44] וווּ ער ווײַזט אויף, אַז מאַרקס האָט פֿון זײַן מוטערס צד געשטאַמט פֿון דער רבנישער משפּחה לבֿוב, וואָס לויט איר נאָמען שטאַמט זי פֿון לעמבערג. וויטערע אַרבעט פֿון דעם סאָרט זענען: „ווער זענען די מונקס אין 16טן יאָרהונדערט?" (1929), [45] וואָס די תשובֿה אויף דער פֿראַגע נוצט וואַכשטיין אויס שפּעטער אין זײַן לעצטן ווערק: „די ווינער יהדות אין האַנדל און אינדוסטריע". ער האָט אויך געשריבן אַ ביאָגראַפֿיע פֿון דעם מהר״ל פֿון פּראָג [46] און אַ סך אַנדערע.

## III. טעקסט-אויסגאַבן

### א. בריוו

1. אַ באַזונדער טײַל פֿון וואַכשטיינס אַרבעט איז די אויסגאַבע פֿון אַלטע העברעישע און ייִדישע טעקסטן, וואָס ער האָט געמאַכט מיט גרויס התמדה און פּינקטלעכקייט. די דאָזיקע אַרבעט האָט ער אָנגעהויבן מיט דער אויסגאַבע פֿון 47 בריוו, העברעישע און ייִדישע, פֿון יאָר

---

[43] Zur Biographie des Jonathan Eibenschütz, Chajes, Nr. 29 (MGWY, 1913, p. 621—22).

[44] Die Abstammung von Karl Marx, mit einem Stammbaum, Festskrift Simonsen. Kopenhagen 1923, p. 277—289. Chajes, Nr. Nr. 53, 79, 108.
דאָרט אָנגעוויזן, וווּ דער אַרטיקל איז געווען עטלעכע מאָל געדרוקט.

[45] Wer sind die Munk im XVI Jahrhundert? ZGJD I Heft 2, 141—151. Chajes, Nr. 109.

[46] Zur Biographie Löw ben Bezalels. Festschrift Dubnow, 1930, p. 172—179. Chajes, Nr. 115.

1619,[47] וואָס זענען געלעגן אין אַ ווינער אַרכיוו, ווו זיי זענען געקומען דורך קאָנפיסקאַציע. אַ פּנים, אַז עס איז געגאַנגען פֿון פֿראָג קיין ווין דער יידישער בריוון־טרעגער און אויפֿן וועג האָבן אים געכאַפּט קייזערלעכע זעלנער (ס׳איז געווען אין דער צייט פֿון 30יאָריקן קריג) און האָבן אים דאָס פּעקל בריוו אַוועקגענומען. דעם נאָמען און גורל פֿון דעם בריוון־טרעגער וויסן מיר נישט, אָבער די בריוו גופֿא האָט מען אַוודאי צעגזורירט און אַוועקגעלייגט אין קייזערלעכן אַרכיוו. אַלע די בריוו זענען געשריבן געוואָרן אין איין וואָך פֿון טאָטעס צו קינדער און אומגעקערט, אַ טייל פֿון זיי האָבן גאָר נישט קיין אינהאַלט, נאָר זענען סתם געשריבן אַזוי צו געבן אַ צייכן פֿון זיך. צום גרעסטן טייל זענען זיי געשריבן אין אַ געמיש פֿון העברעיִש און יידיש, אייניקע ריין העברעיִש אין אַ מליצה־סטיל פֿון יענער צייט. פֿרויען שרייבן נאָר יידיש און מישן אַריין אַ ביסל העברעיִשע ווערטער. די בריוו בכלל האָבן אַ קולטורעלן ווערט, זיי בילדן אַ קוואַרשניט דורכן יידישן לעבן פֿון אַ גאַנץ יאָר און פֿון אַ וואָכעדיקן טאָג, אַ סך אָבער פֿון זיי האָבן אויך אַ היסטאָרישן ווערט, ווי למשל אַ בריוו פֿונעם תּוספֿות יו״ט צו זײַנער אַ קרובֿה ווענן אַ שידוך פֿאַר זײַן טאָכטער, וואָס פֿון אים ווערן מיר געווויר, ווי הויך געשאַצט עס איז אין יענער צייט געווען אַ חתן אַ למדן, איבער וועלכן ס׳האָבן זיך ליציטירט אין די נדנס גאָר רײַכע משפּחות.

די בריוו האָט אַרויסגעגעבן וואַכשטיין צוזאַמען מיט אַלפֿרעד לאַנדוי,[48] וועלכער האָט געמאַכט דעם לינגוויסטישן און גראַמאַטיקאַלישן אַרײַנפֿיר צו דער אויסגאַבע, אַקעגן וואַכשטיין האָט געמאַכט, חוץ דער גאַנצער אַרויסגעבעריישער אַרבעט, אויך דעם היסטאָרישן טייל פֿון דעם אַרײַנפֿיר.

אין דעם דאָזיקן אַרײַנפֿיר גיט אונדז וואַכשטיין אַ בילד פֿון דעם יידישן בריוו בכלל און אַנאַליזירט אויף דעם סמך פֿון דעם געגעבענעם מאַטעריאַל די פֿאָרם פֿון אַ בריוו, די דאַטע, די טיטלען, וואָס מען גיט זיך אָפּ, און וואָס פֿאַרנעמען טייל מאָל אַ האַלבן בריוו און טייל מאָל זענען זיי געשריבן אין גראַמען, דעם קאָנווענציאָנעלן סוף פֿון דעם בריוו און די אונטערשריפֿט, אין וועלכער דער שרײַבער מאַכט זיך אונטערטעניק מיט די ווערטער:

---

[47] Jüdische Privatbriefe aus dem Jahre 1619, [מיט א דייטשער טראנס־קריפּציע.] Nach den Originalen des K. u. K. Haus-, Hof- und Staatsarchivs im Auftrage der hist. Kommission der isr. Kultusgemeinde in Wien, herausgegeben von Dr. Alfred Landau und Dr. Bernhard Wachstein. Mit 8 Schrifttafeln (Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Deutsch-Oesterreich Bd III). Wien—Leipzig 1911. P. XLIX+133+60+8 Bl. Nachtrag p. a–g: רעצענזיע Bałaban, Przegląd Historyczny, 1912, T. XVI, p. 249.

[48] לאַנדוי איז איינער פֿון די ערשטע פֿאָרשער פֿון דער יידישער שפּראַך, צו זײַן 75סטן געבוירנסטאָג איז אַרויס דאָס ערשטע בוך פֿון יוּוצ, דאָס לאַנדוי־בוך (פֿילאָלאָגישע שריפֿטן באַנד I).

הקטן, הצעיר, תולעת יעקבֿ, רופֿא ולא לו וכו׳. אויף דער איינער זײַט פֿון דעם בייגעלע פּאַפּיר איז צום גרעסטן טייל געשריבן: „מק״ק פראג לק״ק וינא״ און דערבײַ דער אַדרעס העברעיש מיט אַ סך טיטלען, און צום סוף די באַווּסטע חרם־קלאָוזל, בקיצור: וח״ל (וחרם לזרים), אָדער באריכות: וח״ל בנח״ש דר״ג מ״ה אָדער: ואסור לזרים בחדר״ג (בחרם דרבינו גרשום).

דעם גאַנצן בריוו־מאַטעריאַל האָט וואַכשטיין צוויי מאָל איבערגעדרוקט: איין מאָל העברעיש־ייִדיש (זז׳ 1 — 60) און דאָס אַנדערע מאָל טראַנסקריבירט מיט לאַטײַנישע אותיות, וווּ ער גיט די העברעיש וועדטער און פֿראַזעס אין אַ דײַטשער איבערזעצונג, געדרוקט מיט אַן אַנדער טיפּ אותיות. אין דעם דאָזיקן טייל גיט ער צו אַ סך ביאָגראַפֿישע באַמערקונגען פֿון דער רײַכער ליטעראַטור, וואָס ער האָט געהאַט פֿון זײַנע „אינשריפֿטן״, וועלכע זענען טאָקע אין דעם זעלבן יאָר פֿאַרענדיקט געווארן. צום סוף פֿון דעם וועדק איז אָפּגעדרוקט אַ וועדטערבוך, פֿאַרשיידענע רשימות און פֿאַטאָגראַפֿישע רעפּראָדוקציעס פֿון די וויכטיקסטע בריוו, ווי אויך חתימות אאז״וו.

2. אין דעם צווייטן באַנד פֿילאָלאָגישע שריפֿטן פֿון יוּוואָ, זזׂ 1 — 42, האָט וואַכשטיין אָפּגעדרוקט „וועלוול זבאַרעזשערס בריוו צו זײַן ברודער מאיר״.[49] זייערע אָריגינאַלן האָט געקויפֿט די „ייִדישע ביבליאָטעק אין ווין״ פֿון דעם עזבון פֿון פראָפ׳ מאיר וויס אין סטאַניסלאָוו, וואָס האָט צום ערשטן מאָל אַרויסגעגעבן אַ מאַנאַגראַפֿיע וועגן וועלוול.[50] וועלוול, דער באַווּסטער פֿאָלקסזינגער, איז אַרומגעפֿאָרן אין גאַליציש און רומעניש שטעט און שטעטלעך, פֿון וואַנען ער האָט געשריבן בריוו צו זײַן ברודער מאיר עהרענקראַנץ, צו דעם בדחן עוזר ראָהאַטינער און צו אַ פֿרײַנד אָרנשטיין. די בריוו שטאַמען פֿון די יאָרן 1863 — 1879, אָבער אַ סך פֿון זיי האָבן גאָר קיין דאַטע נישט. ביז צו דעם יאָר 1878 האָט מאיר עהרענקראַנץ געווויינט אין לעמבערג ערגעץ אין אַ פֿאַרווּאַרפֿענער גאַס, וואָס קיין לײַטישער מענטש באַטרעט זי נישט און וווּ ס׳האָט געווויינט דער דלת־העם לעבן די נידעריקסטע שיכטן פֿון פֿאָלק, אויך ראָהאַטינער האָט געווויינט אין אַזאַ גאַסל,[51] און טייל מאָל שיקט אים וועלוול צו בריוו פֿאַר זײַן ברודער,

---

[49] וועלוועלע זבארעזשערס בריוו צו זײַן ברודער מאיר. לויט די אָריגינאַלן פֿון דער ביבליאָטעק פֿון דער ייִדישער קהילה אין פֿילאָלאָגישע שריפֿטן פֿון יוּוואָ, באַנד II. ווילנע 1928. ז׳ 1—42. אויך סעפּאַראַט. חיות, נו׳ 80. דערצו תיקונים, פֿיל. שריפֿטן, ב׳ III, 1929, ז׳ 608—609. חיות, נו׳ 106.

[50] Weissberg M., Dr., Wölwel Zbarażer. Der fahrende Sänger des jüd.-galizischen Humanismus. Mitteilungen zur Jüd. Volkskunde 1909 אין סעפּאַראַט

[51] Ul. Sieniawska, Cebulna, Panieńska.

עזר ראָהאַטינער איז געווען א בדחן אין לעמבערג אַבער אויך א גרויסער קענער פֿון דער נײַ־העברעישער ליטעראַטור. אין דעם פֿאַראַיין: מקרא קודש וו. ס׳זענען אַרײַנגעקומען סטודענטן און יונגע לײַט פֿון דעם בית־המדרש האָט ער פֿאַרגעטראָגן דיקדוק און העברעישע ליטעראַטור. צווישן זײַנע תלמידים זענען געווען: טהאָן, עהרענפּרײַז און אַנדערע.

וואָס האָט נישט געהאַט קיין באַשטימטן אַדרעס. די דאָזיקע בריוו וואַרפֿן אַ שטאַרק ליכט אויף דעם לעבן פֿון וועלוולען אויף זייַנע ליידן און פֿריידן וויַ אויך אויף דעם אופֿן, ווי ער האָט געדרוקט זייַנע לידער-זאַמלונגען. אויך צו עוזר ראָהאַטינערס ביאָגראַפֿיע בילדן וועלוולס בריוו אַ צושטייַער און דערבייַ שפּיגלט זיך אין זיי אָפּ דאָס יידישע לעבן אין גאַליציש שטעטלעך און דאָס צוגעבונדנקייט צו אַ יידישער בינע פֿאַר אברהם גאָלדפֿאַדענען.

3. שני מכתבים מהרב ר' מרדכי בנעט ע"ד התחדשות הרבנות בווינא בשנת תקפ"ט (הצופה מארץ הגר בד' 2, 1912, ז' 94 — 97). [52]

4. פֿרעסבורגער בריפֿע איינעס ראָבינאָטסקאַנדידאַטן אויס דעם יאָרע 1884. [53]

## ב. פֿינקסים און אַנדערע אַרכיוואַליען

1. אַ ווייטער מאַנומענטאַל ווערק פֿון וואַכשטיינען בילדעט דער צווייטער באַנד צו די מצבות ק"ק א"ש, וואָס איז אַרויס אונטער דעם טיטל: Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden, 1690 — 1861 [54] דאָס בוך איז באַזירט אויף אַ רייַ פֿינקסים און דאָקומענטן, וואָס זענען שייך צו דער געשיכטע פֿון יידן אין אייזנשטאָט, הייַנט:

א) פֿינקס ק"ק א"ש, דאָס איז דאָס „שוואַרצע בוך" פֿון אייזנשטאָט, וואָס אַנטהאַלט אויף 404 זייַטן די תקנות פֿון דער קהילה און די קאָנטעס פֿון די יידישע שטייַער-צאָלערס. אַ סך דפֿים זענען לייַדיק.

ב) דאָס פּראָטאָקאָל-בוך פֿון דער קהילה 1799 — 1867 (העברעיש און יידיש).

ג) פֿינקס צדקה, געגרינדעט 1812, אַנטהאַלט אָבער אויך עלטערע תקנות.

ד) „פּראָטאָקאָל-בוך דער אין עדענבורג פֿערזאַמעלטען צום קאָמיטאַט געהערנדען פֿינף געמיינדען".

---

[52] שני מכתבים מהרב ר' מרדכי בנעט ע"ד התחדשות הרבנות דווינא בשנת תקפ"ט. [צוויי בריוו פֿון דעם רב המדינה ר' מרדכי בנעט אין נ־קאָלשבורג וועגן דער קאָנפֿירמאַטור פֿון זיין אייַדעם אויף רבנות אין ווין. לויט די אַריגינאַלן אין ארכיוו פֿון דער ווינער קהילה]. הצופה מארץ הגר 1912, ז' 94—97. חיות, נו' 27.

[53] Pressburger Briefe eines Rabbinatskandidaten (Salomon Pollak) aus dem Jahre 1884, Bnei-Brith-Mtteilungen, XXX, 1930, p. 1—9 und 109—121. SA Wien 1930, p. 23.

[54] Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden (1690—1861 mit 22 Abbildungen) Eisenstädter Forschungen herausgegeben von Sandor Wolf, Bd II Wien—Leipzig 1926 L+776 p.

ה) בערדאָן־קאַסעבוך, ד״ה רשימה מכל הכנסות.
ו) פריוואַטע דאָקומענטן.

אויפן סמך פון דעם מאַטעריאַל וואָלט אַן אַנדערער געווען אָנגעשריבן די געשיכטע פון יידן אין אייזנשטאָט און וואָלט אפֿשר אַן אויסצוג פון דעם דאָזיקן מאַטעריאַל אָפּגעדרוקט אין די הוספֿות. אָבער וואַכשטיין איז נישט געווען קיין סינטעטיקער און האָט פשוט אויסגעלאַכט סינטעטישע היסטאָריקער, וואָס וואַרפֿן זיך אַרום מיט ווערטער און קאָנען זיי נישט באַגרינדן. בײַ אים איז יעדער וואָרט געווען וויכטיק, און דערפֿאַר האָט ער נישט געשריבן די געשיכטע פון דער דאָזיקער שטאָט, נאָר ער האָט אַרויסגענעבן און באַארבעט דאָס מאַטעריאַל טיילנדיק עס אין אַזעלכע קאַטעגאָריעס: א) חזקת הקהילה פון 1708—1850 (זײַט 1—132). די 125 נאָטיצן אַנטהאַלטן אָפּמאַכן וועגן חזקה־אָפּצאָל פון אייגענע און פֿרעמדע בעלי־בתים, הנחות בנוגע חזקה־געלט פֿאַר פֿרעמדע בפֿבודיקע יידן, וועלכע ווילן זיך באַזעצן אין אייזנשטאָט, פֿאַר חתנים, וואָס האָבן חתונה קיין אייזנשטאָט וכדומה. וואַכשטיין גיט פֿולע טעקסטן פון די באַשלוסן פון דער קהילה אין העברעיש און וועגן אַיעדן גיט ער אַ דייטשן אינהאַלט (רעגעסטום) מיט אַ סך דערקלערונגען און אָפּשיקן צו די מצבות פון אש. ב) תקנות פון דער קהילה 1721—1859, ווי צ״ב די תקנה פון איבערנעמען די פֿלייש־קאָרבקע דורך דער קהילה אַליין (1728), די וואַל־אָרדינאַציע צו דער קהילה, וואָס איז גאָר פֿאַרשיידן פון דער וואַל־אָרדינאַציע אין פּוילן, תקנות קעגן שלעכטע מידות, גאַנץ ענלעך צו די אַנטי־לוקסוס־געזעצן אין קראָקע פון יאָר 1595, ווי למשל, אַז פֿרויען טאָרן נישט טראָגן קיין קרענאָלינע־קליידער און מוזן פֿאַרלאָזן די שול תיכף ווי דער חזן ענדיקט דעם „אַנעים זמירות", כדי זיי זאָלן זיך נישט אויסמישן מיט די מענער. שבת טאָר מען נישט מאַכן קיין שפּאַצירגענג אויסער דער שטאָט, בפֿרט יינגלעך מיט מיידלעך צוזאַמען, חתונה־געהאַטע פרויען, אַלמנות און גרושות טאָרן נישט טאַנצן מיט קיין מענער, אויך טאָר מען נישט שפּילן אין קאָרטן, אָחוץ חנוכה און אָחוץ בײַ אַ יולדת, וווּ די קרובֿות וואַכן אַ גאַנצע נאַכט, דאָ מעגן שפּילן נאָר קרובֿות, אָבער נישט קיין פרעמדע. אין יאָר 1730 האָט קהל מתקן געווען הארבע קנסות פֿאַר שווינדלען בײַ די קהילה־וואָלן, אין 1733 האָט מען באַשטימט דעם רח״ש, וואָס דער חתן האָט צו צאָלן, דהיינו: $^2/_3$ פון דעם חזקה־געלט וואָס מען האָט געצאָלט פון דעם נדן. אין יאָר 1742 האָט מען מתקן געווען, אַז קהל טאָר נישט אַוועקנעמען בײַ קיינעם דאָס אַקטיווע און פּאַסיווע וואַלרעכט צו דער קהילה אָדער צו אַ חברה, סײַדן לויט אַ פסק־דין פֿונעם רבֿ מיט די דיינים. אין יאָר 1750 האָט מען מתקן געווען, אַז פֿאַר השגת־גבול פֿאַרלירט מען חזקת־הקהל. אין יאָר 1769 האָט מען באַשטימט, אַז ווער עס באַמיט זיך וועגן חזקת־הקהל פֿאַר אייגענע קינדער, מוז אָפּצאָלן אַלע זײַנע חובֿות, פֿאַרלעגענע צדקה־חובֿות פֿאַר עליות אין דער שול אאז״וו. אין יאָר 1793 האָט מען געמאַכט אַ „נומערוס קלאָוזוס" אויף 10 יאָר פֿאַר

פֿרעמדע בעלי-בתים, אַחוץ פֿאַר רבנים און נגידים, וואָס האָבן זיך מתחייבֿ געווען צו צאָלן 100 גולדן אַ יאָר שטייַער. אויך אַ סך אַנדערע תקנות האָט מען אייַנגעפֿירט אין פֿאַרשיידענע יאָרן וועגן דעם רעכט אויפֿגענומען צו ווערן אין שול, וועגן די טיטלען „חבֿר" און „מורינו", וועגן וואַנדערנדיקע אָרעמע לייַט, וועגן מינינים, וואָס מאַכן ליידיק די שולן, וועגן דער באַגרענעצונג פֿון חתונות און התחייַבֿות, אַז חתן-כלה מוזן אָפּצאָלן אויף 3 יאָר פֿאָרויס די נתינות פֿאַרן פריץ פֿון דער שטאָט.

ג) דער בודזשעט פֿון דער קהילה פֿונעם יאָר 1715—1852 אַנטהאַלט סיכסוכים צווישן די בעלי-בתים און דער קהילה צוליב דער פֿלייש-קאָראָבקע, פֿאַבריקאַציע פֿון בראָנפֿן, וועגן טאַקסעס פֿון ירושות וכדומה. מיר געפֿינען אַפֿילו די אָנקלאָגע קעגן אַ געוועזענעם ראש-הקהל וועגן מעילה אין קהילה-געלטער, וואָס דער בי"ד פֿאַרמשפּט אים אויף פֿאַרלירן דאָס קהילה-רעכט אויף 10 יאָר (1745). די קהילה איז פֿאַרחובֿעט און באָרגט אַלע מאָל נייַע געלדער בייַ פריצים און גלחים, אָבער ווייַט נישט אַזוי פֿיל ווי אין פּוילן. אין יאָר 1814 איז די קהילה זיך מתחייבֿ דעם רעקרוט וואָלף דאָנויווערט, „וואָס איז גוטוויליק געגאַנגען צום מיליטער כּצאן לטבֿח און וואָס ער האָט דערפֿאַר באַקומען 75 גולדן תיכּף", צוצוגעבן 225 גולדן אויף 5%. אין יאָר 1818 באַשליסט די קהילה-פֿאַרוואַלטונג צו ראַטעווען דעם ייִד פֿייַוול באָנדי, וואָס איז פֿאַרמשפּט געוואָרן פֿון געריכט צום טויט, און די געהעריקע הוצאות צו זיכערן אויף אַ חלק פֿון זייַן הויז. ווי ס'זעט אויס, האָט מען אים יאָ געראַטעוועט, ווייַל לויט די מצבֿות א"ש איז ער געשטאָרבן מיט אַ נאַטיר-לעכן טויט אין יאָר 1837.

ד) שטראָפֿן פֿאַר שלעכטער אויפֿפֿירונג אין שול, באַליידיקן די פּרנסים אָדער דעם רבֿ, פֿאַרשפּרייטן געדרוקטע פּאַשקווילן וכדומה. אַזוי האָט מען אין יאָר 1757 באַשטראָפֿט אליהו קירשנער און זייַן פֿרוי, ווייַל זיי האָבן געוווּסט פֿון דעם שלעכטן אויפֿפֿיר פֿון זייער טאָכטער און האָבן גאָר נישט געטאָן דערצו. די שטראָף איז באַשטאַנען אין דעם, אַז זעקס חדשים האָבן זיי געמוזט שטיין אין שול בייַ דער טיר, ווו ס'שטייען די אַבֿלים, זעקס חדשים טאָר מען אליהון נישט אויפֿרופֿן צו דער תורה און אויף דרייַ יאָר פֿאַרלירט ער דאָס אַקטיווע און פּאַסיווע וואַלרעכט צו דער קהילה.

ה) רשימות פֿון קהילה-אָנגעשטעלטע, רבנים, דיינים, שמשים, שוחטים, הייבאַמען, נאַכטוועכטערס וכו'. דאָ האָבן מיר אויך די כּתבֿי-רבנות (ראַבינאַטס-דעקרעטן) פֿאַר דעם באַוווּסטן נדבֿן ר' שמשון ווערטהיימער, פֿאַר דעם מהר"ם א"ש און די קאָנטעס פֿון זייערע געהאַלטן. אין 1810 פֿאַרבעט די קהלה דעם רבֿ פֿון פֿרידלאַנד ר' עקיבֿה אייגער, אַ געבוירענער אייַזנשטעטער, ער האָט אָבער דאָס רבנות נישט אָנגענומען.

ז) תקנות וועגן די שבֿע קהילות, וואָס האָבן צוזאַמען מיט דער קהילה אייַזנשטאָט געצאָלט שטייַערן דעם פריץ פֿון דער שטאָט, דעם

פֿירשט עסטערהאַזי, און געגעבן געשאַנקן זײַן מוטער (דער אַלטער פּריצה), זײַן זון, אַלע באַאַמטע און אָפֿיצירן און דאָס 3 מאָל אין יאָר פֿאַר די גרויסע חגאות. די סיכסוכים צווישן די קהילות וועגן דעם טייל, וואָס יעדערע דאַרף געבן פֿאַר די דאָזיקע הוצאות, האָבן אַ סך מאָל אויסגעגליכן אייגענע און פֿרעמדע רבנים. וואַכשטיין ברענגט דאָ בוכהאַלטערישע אויסצוגן פֿון די ביכער פאַר יעדן יאָר באַזונדער. אינטערעסאַנט זענען די ענינים פֿון די „שבֿע קהילות" אין דעם רעוואָלוציע-יאָר 1848. זיי שיקן שלוחים צו פּאָלי-טישע פֿאַרזאַמלונגען פֿון אַלע אונגערישע ייִדישע קהילות קיין פּעשט, קיין פּרעשבורג און באַצאָלן צוזאַמען די שווערע קאָנטריבוציע, וואָס דער גענעראַל היינאַו (Heinau) האָט נאָך דעם צעברעכן די רעוואָלוציע אַרויפֿגעלייגט אויף אַלע אונגערישע שטעט און באַזונדערס אויף די ייִדישע קהילות.

דאָס איז בקיצור דער אינהאַלט פֿון צווייטן באַנד, וואָס איז שייך צו דער שטאָט אײַזנשטאָט, און ס׳וואָלט כדאַי געווען אויפֿן סמך פֿון די ביידע בענד אויסצואַרבעטן אַ געשיכטע און אַ קולטור-געשיכטע פֿון אָט דעם קליינעם שטעטל ווי אַ מוסטער פֿון דעם לעבן פֿון אַ קהילה אויף דעם גרענעץ צווישן עסטרײַך און אונגערן. על כל פּנים זאָל דאָס מאַטעריאַל פֿון דעם צווייטן באַנד פֿאַרווענדט ווערן פֿאַר אַ באַאַרבעטונג פֿון דער קולטור-געשיכטע פֿון דעם אַשכּנזישן יודנטום אין די לעצטע 300 יאָר.

פֿון אַנדערע טעקסטן, וואָס וואַכשטיין האָט אַרויסגעגעבן, זאָלן דאָ אויסגערעכנט ווערן די ווײַטערדיקע:

2. די ערשטע תּקנות פֿון דער שול אין דער אינעווייניקסטער שטאָט אין ווין (1926).[55]

3. הירש בראָדאַס צוואה וועגן זײַן ליטעראַרישן עזבֿון (1927).[56]

4. די תּקנות פֿון דער חבֿרת בחורים אין טוטשאַפּ (1928).[57]

5. שבועה חמורה על ברדאן (1929).[58] דאָס איז אַ פֿאָרמולאַר פֿון אַ שטײַער-שבֿועה וועגן אַן אָפּצאָל, וואָס מען האָט גערופֿן ברדאן (פּאַרדאָן) און וואָס איז געגליכן צו דער קאָראָבקע אין פּוילן, אַ מין הכנסה-שטײַער,

---

[55] Die ersten Statuten des Bethauses in der Inneren Stadt Wien (in Facsimilie) Aus Anlass der Jahrhundertfeier (2 Nissan 5686–17 März 1926). mit einer Tafel in Farbendruck... mit einer Studie: Das Statut für das Bethaus der Israeliten in Wien, seine Urheber und Gutheisser. Wien 1926. 28 unpg Seiten plus 34 S. Folio. Chajes, Nr. 65.

[56] Hirsch Brodas letzwillige Verfügung über seinen literarischen Nachlass. Jüd. Archiv I, Heft 3 S. 1–7 (1927). 76 ,נו׳ חיות, און סעפּאַראַט.

[57] Die Tekkanoth des Jünglingsvereines. Derech Jescharah in Tučapy. Hickles Jüd. Volkskalender XXVIII f. d. Jahr 5689, S. 102–107, Chajes, Nr. 85.

[58] שבועה חמורה על ברדאן, היסטאָרישע שריפֿטן פֿון ייִוואָ, ב׳ I, ז׳ 703—706 (מיט פֿאַקסימיליע).

וועלכן מען האָט געצאָלט פון קויף און פֿאַרקויף פון סחורה אין הורט און לאַחדים, ווי אויך פונעם פֿאַרדינסט פון די האַנטווערקער, פֿאַרמיטלער אאַז"וו. וואָס מער א קהילה איז געווען פֿאַרחובֿעט, אַלץ מער האָט זי געהעכערט דעם דאָזיקן אָפּצאָל און צוזאַמען מיט דעם אויך פֿאַרשאַרפֿט די שבֿועה, וואָס איר נוסח איז געווען אויף ייִדיש מיט העברעישער פּראָזע.

6. זייער אינטערעסאַנט זענען די פֿראַגמענטן פון א געשעפֿטסבוך פון דעם לעמבערגער און פֿראַנקפֿורטער ראַבינער יעקבֿ יושע (שרידים מפנקס ר' יעקב יושע בעל המחבר הספר „פני יהושע") (1929).[59]

ווי באַקאַנט האָט דער „פני יהושע" געמוזט פֿאַרלאָזן די שטאָט לעמבערג און דאָס לאַנד פּוילן[60] און איז אַוועק קיין פֿראַנקפֿורט-מיין, ווו ער איז געוואָרן א סך יאָרן רב. אָבער אויך די שטאָט האָט ער געמוזט פֿאַרלאָזן און שוין זייענדיק א זקן פון 70 יאָר האָט ער צום דריטן מאָל חתונה געהאַט און האָט זיך באַזעצט אין וואָרמס. דאָ האָט ער מיט דער הילף פון זיין דריט ווייב געפֿירט א קליין באַנקגעשעפֿט פֿאַרלייענדיק קליינע סומעס אויף משכנות פון פֿאַרשיידענע חפֿצים, ווי רינגלעך, בעכערלעך, זילבערנע לעפֿל, אָדער גרעסערע סומעס צו וואָרמסער און פֿראַנקפֿורטער סוחרים, וועלכע האָבן געהאַט ביי אים אַן אָפּענעם קרעדיט. דאָס פֿאַרעפֿנטלעכן דאָס דאָזיקע ביכעלע פֿאַרענדערט אין אונדזערע אויגן דאָס בילד פון אַזאַ באַוווּסטן גאון און באַקאַנטן רב, וואָס דער אַזולאַי, זייענדיק אין פֿראַנקפֿורט, האָט געהאַלטן פֿאַר א גרויסן גליק, וואָס ער קאָן זען פנים אל פנים דעם „מלאך אלהים". דער דאָזיקער גדול בישׂראל באַקומט אין שיין פון דעם „חובֿות-ביכל" גאָר א וואָכנדיק פּנים. איצטער פֿאַרשטייען מיר, פֿאַר וואָס אין די תקנות פון אייניקע קהילות איז אַרייַנגעשטעלט א פונקט, אַז א רב טאָר נישט האַנדלען און אַז די רביצין, ווען זי האַנדלט יאָ, טאָר זי נישט נעמען קיין גרעסערע פּראָצענטן, ווי די קהילה באַשטימט (פינקס אפטא).

7. די פּראָגער תקנות פון 1767 קעגן לוקסוס.[61] — די תקנות זענען שוין עטלעכע מאל געווען געדרוקט, נאָר תמיד געקירצט אָדער אין א דייטשער איבערזעצונג. דאָ האָבן מיר זיי צום ערשטן מאָל אין פולן טעקסט, אַזוי ווי זיי זענען מתקן געווארן פון א קהלשער קאָמיסיע מיטן רב ר' יחזקאל לאַנדוי, דעם בעל נודע ביהודה, בראָש. וואַכשטיין באַווייזט, אַז די תקנות זענען נישט

---

[59] שרידים מפנקסו של ר' יעקב יושע בעל „פני יהושע". פון דעם זאמלבוך לכבוד פריי־דוסן, ניו־יאָרק 1929, ז' 15—31. סעפּאַראַט: ווין 1930. 17 ז'. חיות, גו' 113.

[60] Bałaban Majer, Z zagadnień ustrojowych polskiego Żydostwa. Lwów a ziemstwo rusko-bracławskie w XVIII w., Studia lwowskie. Lwów 1932, p. 41—66 i odb.

[61] די פּראָגער תקנות פון 1867 קעגן לוקסוס. ייִווא־בלעטער I (1931), גו' 4, ז' 335—354. חיות, גו' 129.

געווען אָריגינעל, ווײַל מיר געפֿינען ענלעכע תקנות אין קראָקע, פֿראַנקפֿורט, פּירט, ווארמס וכו׳. אין די תקנות ווערט באַגרענעצט די צאָל געסט, וועלכע דער בעל־הבית מעג פֿאַרבעטן צו אַ ברית, אַ פּדיון־הבן, אַ חתונה, זי איז אָפּהענגיק פֿון דער גרייס פֿון דעם שטיבל אָדער וואָס ער צאָלט לטובת דער קהילה. דעם טעקסט איז וואַכשטיין ממלא מיט א ביבליאָגראַפֿישן אַרײַנפֿיר און די תקנות אַליין דערקלערט ער מיט דעם ווילן פֿון דער קהילה, אַז אַיעדער סאָציאַלער קלאַס פֿון די בעלי־הבתים זאָל זיך מאַטעריעל אויסלעבן אין זײַנע ראַמען.

8. בריטער באַארבעט וואַכשטיין די לוקסוס־פֿראַגע אין זײַן מאַמר (אויף דײַטש) וועגן די תקנות פֿון דער קהילה רונקל,[62] וואָס ער האָט אין יאָר 1934 אַרויסגעגעבן אויף יידיש אין די „ייִוואָ־בלעטער". [63] רונקל איז אַ טעריטאָריע, וואָס געהער הײַנט צו פּרײַסן און איז אַמאָל געווען אַ באַזונדער דער דײַטש פֿירשטנטום אונטער דער הערשאַפֿט פֿון די פֿירשטן וויד. יידן האָבן אין אַלטע צײַטן געווויגט אין רונקל, ווײַל מיר געפֿינען אין 16טן יאָרהונדערט אין קראָקע און אין פּראָג יידן מיטן נאָמען רונקל. אָבער דער פּינקס באַהאַנדלט אַ נײַעם יישוב, וואָס איז געגרינדעט געווארן אין יאָר 1733, אין אַ ריי קלייניע שטעטלעך אין דאָזיקן פּירשטנטום. אין די שטעטלעך ווערן געשאַפֿן קהילות וואָס זייערע דעלעגאַטן פֿארן זיך צונויף אַלע 3 יאָר און שאַפֿן אַ „וועד המדינה". דער דאָזיקער „וועד" באַשטייט פֿון דעם רב, דעם פּרנס ומנהיג המדינה, דרײַ לאַנד־קאַסירערס, צוויי לאַנד־פּרנסים, איין שתדלן המדינה, זיבן שמאים (גובי המדינה), דערפֿון: 3 פֿון דעם העכסטן, 2 פֿון דעם מיטלסטן און 2 פֿון דעם נידעריקסטן שטײַערקלאַס. דער „וועד המדינה" האָט געהאַט די אויפֿגאַבע צו פֿאַרטיילן אויף איינצלנע קהילות דעם שטײַער, וועלכן אַלע יידן דאַרפֿן צאָלן דעם פֿירשט.

די תקנות וואָס ווערן געבראַכט אין דעם פּינקס שטאַמען פֿון די יאָרן 1733 — 1760 און זענען פֿון וואַכשטיינען פֿאַרטיילט געווארן לויט די ענינים: פֿאַרוואַלטונג, שטײַערן, קנס, בית־הכנסת, מלמדים, אָרעמע לײַט, לעבן־שטייגער (סעודות, קאָרטן־שפּילן, טאַנצן), דינים.

די שפּראַך פֿון די תקנות איז העברעיש, אָבער שטאַרק אויסגעמישט מיט יידיש, אין דעם דײַטשן טעקסט ברענגט וואַכשטיין דאָס יידישע אין אַ לאַטײַנישער טראַסקריפּציע און דאָס העברעישע אין אַ דײַטשער איבער־זעצונג. פֿאַר דעם פֿאַרשער איז באַקוועמער דער אָריגינאַל־טעקסט פֿון די „ייִוואָ־בלעטער", ווײַל ער דאַרף זיך נישט פּלאָגן מיט דער צוריק־איבערזעצונג פֿון די דײַטשע אויסדרוקן. די תקנות פֿון דעם ועד רונקל שיידן זיך כמעט

---

[62] Das Statut der jüdischen Bevölkerung der Grafschaft Wied-Runkel. Pinkas Runkel ZGJD, IV, p. 129—149. Chajes, Nr. 140.

[63] ייִוואָ־בלעטער, ב׳ VI, (1934), ז׳ 84—116.

גאָר נישט אונטער פֿון די תקנות פֿון די מערישע און פוילישע וועדים: דאָס לעבן אין די קליינע מערב-קהילות גייט לויט דעם זעלביקן שטייגער ווי אין מזרח, און דערפֿאַר האָט גוט געטאָן וואַכשטיין, וואָס ער האָט צום סוף פֿון דער אַרבעט צוזאַמענגעשטעלט די לימוראַטור פֿון תקנות לויט שטעט און מחברים און געגעבן אַ פֿאַרגלייך צווישן רונקל און אַנדערע יידישע יִשובֿים אין איטאַליע, דייטשלאַנד און פוילן, וואָס זענען שייך צו וועדים, פֿאַרמעגנס-אָפּשאַצונגען, העכערע שטייערן פֿון באַוועגלעכן פֿאַרמעגן, הכנסה-שטייער, שטייער-הנחות פֿאַר בעלי-בתים, וועלכע האָבן אין שייכותדיקן יאָר חתונה געמאַכט אַ קינד, טאַקסעס פֿון נדנס אאַז"וו. וואַכשטיין שטעלט זיך אויך אָפּ אויף דעם רעליגיעזן לעבן אין די קהילות און אויף די שייכותדיקע תקנות, וואָס זענען מחייב יעדן יִד טאָג-טעגלעך צו קומען אין שול אַריין, צו באַצאָלן דעם חזן פֿאַר זיין אַמט, ווי אויך דעם מלמד, און דאָס אויך פֿון אַועלכע עלטערן וואָס האָבן נישט קיין קינדער אין חדר. אַ באַזונדער קאַפּיטל גיט וואַכשטיין אָפּ דער קהלשער אַרגאַניזאַציע, דעם „חזקת-הקהל" און שטעלט זיך אָפּ אויף דער פֿראַגע, וואָס פֿאַר אַ מאַיאָריטעט איז מכריע, אַז מען זאָל נישט אָננעמען אַ יִדן אין דער קהילה, אָדער בייַ דער שטייער-אָפּשאַצונג. צי די מאַיאָריטעט פֿון דער אַבסאָלוטער צאָל בעלי-בתים, אָדער די גרייס פֿון דער סומע אָפּגעצאָלט פֿון אַ קליינעם טייל נגידים. די לעצטע פּאַראַגראַפֿן זענען נוגע דעם לוקסוס פֿון קליידער, סעודות, קאָרטן-שפּילן אאַז"וו.[64]

9. צו דער סעריע פֿון וואַכשטיינס טעקסט-אויסגאַבעס געהערט: אַ געפֿונענע רשימה פֿון בעלי-בתים און היַזער פֿון דער יִדישער שטאָט אין ווין, וואָס איז געמאַכט געוואָרן אין די יאָרן 1667 — 1638,[65] דאָס הייסט אַן ערך פֿון 2 — 3 יאָר פֿאַר דעם גירוש ווינא אין יאָר 1670. דער פּינקס, וואָס האָט אויך אַ העבּרעישע אויפֿשריפֿט אין גראַמען (פּינקס זה הקם / למראי מקום / לפי רחובות ושוקים / על בתים וחצרים / מכל צד ועברים / סדורים וברורים / בגרונט-בוך), איז זייער וויכטיק פֿדי פֿעסטצושטעלן די ריכטיקע נעמען פֿון די בעלי-בתים, וואָס וועלן געבראַכט אין אַ דייטשער רשימה, וואָס עס האָט אָפּגעדרוקט דער ווינער היסטאָריקער איגנאַץ שוואַרץ אין זיין באַווּסט וועדק:

---

[64] Bałaban M, Zbytek u Żydów polskich i jego zwalczanie. Księga Pamiątkowa na 50-lecie gimnazjum Jana Długosza we Lwowie. Lwów 1928, p. 165—175 i Odb, p. 12,

דער זעלבער, „מאַמענט": „דאָס יודישע פּריוואַטע לעבן אין פוילן אין די אמצליגע דורות", 1935, VII, 12, 26, VIII, 9, 30, IX, 6, 20, X, 11, XI, 1, 29; 1936, I, 3.

דער זעלבער, Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu T. I, wyd. II, Kraków 1931 p. 405—543.

[65] Aufgefundener hebräischer Index zum Grundbuch der Judenstadt in Wien im XVII. Jahrhundert (Mit einem Facsimile). Abhandlungen zur Erinnerung an Hirsch Perez Chajes. Wien 1933, p. 248—294; סט' Wien 1933 (47 p.). Chajes, Nr. 144.

„דאָס ווינער געטאָ, זײַנע הײַזער און זײַנע אײַנוווינער" (1625–1670).[66] ווארעם ווי אַזוי קאָן מען קומען דערויף, אַז נומ׳ 4 פֿון דער רש״מה „הויז לעמלע רוסס" באַטײַט: בית וגרטן של ר׳ לעמיל איטינגען סג״ל ז״ל", אָדער אַז נומ׳ 15 פֿון דער זעלבער רשימה: „לייב פּאַללאַק" — באַטײַט: „ר׳ לייב קראָקע", סימאָן פּאַללאַק (נ׳ 31) — שמעון פּאָזנער אאַז״וו? אויך קהלשע הײַזער, שולן, הקדשים וועלן אין דער דײַטשער רשימה באַצייכנט אונטער דעם אַלגעמיינעם נאָמען: „ייִדישע געמיין" און ערשט די העברעיִשע רשימה באַצייכנט יעדער הויז באַזונדער, צ״ב נומ׳ 9 — „חצר של הקהל אשר הולכים דרך בו לעזרת נשים הישנה", אָדער נומ׳ 11 — „חצר הקדש של בית־הכנסת הישנה". וואַכשטיין גיט צו יעדן הויז און בעל־הבית, ווי זײַן שטייגער איז, היסטאָרישע באַמערקונגען און אַ מאָל גאַנצע יחוס־בריוו און מאַכט דורך דעם פֿון אַ טרוקענער רשימה אַן אויסגעצייכנט האַנטבוך צו דער געשיכטע פֿון משפחות און שטעט (קראָקע, פּוזין), פֿון וועלכע עס שטאַמען די ווינער בעלי־בתים.

## IV. געשיכטע פֿון רבנים און געלערנטע, נעקראָלאָגן וכו׳

די אַלטע טראַדיציע דערציילט פֿון צווייערלייַ לויים: איינע האָבן געעפֿנט די טויערן פֿון בית־המקדש און די צווייטע גרופּע האָט געשפּילט און געזונגען. אַזוי ווערן הײַנט אויך געטיילט די היסטאָריקער: אין מקורים־פּאָרשער און אין סינטעטיקער. וואַכשטיין האָט קאָטעגאָריש געהערט צו דער ערשטער גרופּע, און אַפֿילו דאָרטן, ווו ער האָט געקענט שטעלן אַ סינטעטישן בנין, האָט ער עס אויסגעמיטן און האָט זיך געהאַלטן בײַ זײַן מקורים־אויסגאַבע. אין דעם יאָר 1929 האָט הוגו גאָלד אַרויסגעגעבן זיין וויכטיק זאַמל־ווערק וועגן ייִדן און ייִדישע קהילות אין מערן,[67] ווו פֿאַרשיידענע געלערנטע האָבן באַארבעט די געשיכטע פֿון אײַנצלנע קהילות. אויך וואַכשטיין האָט מיטגעאַרבעט אין דעם גרויסן ווערק, נאָר קיין סינטעטישע געשיכטע פֿון קיין קהילה האָט ער נישט געשריבן. זײַן אָנטייל באַשטייט נאָר אין דער לייווערונג פֿון אַזוי גערופֿענע „געלערנטע-געשיכטע", ד״ה כראָנאָלאָגישע רשימות פֿון רבנים, דיינים וכו׳, וועלכע מען האָט צוגעדרוקט צו די געשיכטעס פֿון די שײַכותדיקע קהילות. אַזוי האָט ער באַארבעט די געשיכטע פֿון רבנים פֿון

---

[66] Schwarz, Ignaz, Dr., Das Wiener Ghetto, seine Häuser und seine Bewohner. Wien—Leipzig 1909 (Quellen und Forschungen... II Bd) II. Die Judenstadt im Unteren Werd 1625—1670, p. 217 sq.

[67] Die Juden und Judengemeinden in Mähren in Vergangenheit und Gegenwart. Ein Sammelband, herausgegeben von Hugo Gold. Brünn 1929, folio, 624 p. רעצענזירט Bałaban M., N. Przegląd 1931, X. 18.

בוטשאָוויץ[68], אייב:שיץ[69], געדינג[70], גרויס-מעזעריטש[71], יאַמניץ[72], קאָסטעל[73], לאָשיץ[74], מעריש-ווײַסקירכען[75], טריטש[76] און צניים[77], און אומעטום האָט ער באַוויזן גרויס בקיאות און, ווי זײַן שטייגער איז געווען, האָט ער אומעטום צוגעגעבן אַ סך אומבאַקאַנטע מקורים און ליטעראַטור.

זיצנדיק טיף אין דער אַרבעט און זיך גריבלענדיק אין פֿאַרשיידענע מקורות איז וואַכשטיין ניט געשטאַנען פֿרעמד צום ייִדישן לעבן, וואָס האָט אַרום אים געקאָכט און געזאָטן. דאָס באַווײַזן די יובֿל-אַרטיקלען און די נעקראָלאָגן, וואָס ער האָט געשריבן פֿאַר פֿאַרשיידענע ווינער עסקנים און געלערנטע, נישט אַרײַנרעכענענדיק די וויסנשאַפֿטלעכע מאַמרים, וואָס ער האָט פּובליקירט אין פאַרשיידענע יובֿל-שריפֿטן און געדענקביכער, וועגן וועלכע מיר האָבן שוין פֿריִער גערעדט. דאָ וויל איך נאָר אויסרעכענען עטלעכע פֿון זײַנע יובֿל-אַרטיקלען, ווי למשל: וועגן יאָזעף פּאָפּער-לינקעוס צו זײַן 70סטן געבוירנטאָג (1908)[78], ראַבינער ד״ר איזראַעל טאַגליכט צו זײַן 70סטן געבוירנטאָג (1932)[79], ווי אויך די נעקראָלאָגן, וואָס ער האָט געשריבן: אויף ר׳ אײַזיק הירש ווײַס, דעם באַוווסטן מחבר פֿונעם ספֿר דור דור ודורשיו (1905)[80], דעם ווינער פּרנס ד״ר לעאָפּאָלד קאָהן[81] (1919)

---

[68] Butschowitz, verf. Hugo Gold u. s., 174–6. Chajes, Nr. 93.

[69] Eibenschütz u. s. 183—192, Vorabdruck (Die Rabbiner in Eibenschütz. Jahrbuch des traditionstreuen Rabbinertums in der Slovakei, Trnva 1923, 34—46). Chajes, Nr. 52.

[70] Göding, bearb. v. Gustav Treixler, redigiert von Wachstein, 211—224. Chajes, Nr. 95.

[71] Grossmeseritsch u. s 225—232, Gelehrtengeschichte, Chajes, Nr. Nr 96 und 107.

[72] Jamnitz u. s. 251—266, bearb. v. Rudolf Hruschka, redig. Wachstein, Gelehrtengeschichte. Chajes, Nr. Nr. 97 u 107.

[73] Kostel u. s. 289—294. Chajes, Nr. Nr. 98 u 107.

[74] Loschitz u. s. 317—320. Chajes, Nr. 99.

[75] Mährisch Weisskirchen u. s. 381—385, Chajes, Nr. 100.

[76] Trietsch u. s. 539—548, Chajes, Nr. Nr. 101 u. 107.

[77] Znaim u. s. 579—585, Chajes, Nr. 102.

[78] Joseph Popper Lynkeus, zu seinem 70-ten Geburtstage. Östr. Wochenschrift XXV, 1908, Nr. 12. Chajes, Nr. 16.

[79] Rabb. Dr. Isr. Taglicht, zu seinem 70-ten Geburtstage. Die Wahrheit, 1932, Nr. 12. Chajes, Nr. 139.

[80] Eisik Hirsch Weiss (15 II 1815—31 V 1905) Nachruf. Die Welt, 1905, Nr. 24. Chajes, Nr 8.

[81] Dr. Leopold Kohn. Ein Nachruf. Freie Jüd. Lehrerstimme 1919 Nr. 1/2 vom 15. III. Chajes, Nr. 41.

דעם היסטאָריקער ד״ר איגנאַץ שוואַרץ (1926) [82], דעם ביבליאָגראַף יעקבֿ בן יעקבֿ (1926) [83], דעם ביבליאָטעקאַר און ביבליאָגראַף מיכאל האָלצמאַן [84] וכו׳.

ס׳איז גאָר קיין וווּנדער נישט, אַז אַזאַ שווערע אַרבעט האָט אויסגעשעפּט דעם מוח און דאָס געזונט פֿון וואַכשטיין, און אַחוץ דעם האָט ער זיך שטאַרק גענומען צום האַרצן די היטלערישע רדיפֿות אויף ייִדן אין דײַטשלאַנד, וואָס האָבן זיך אויך געלאָזט שפּירן אין עסטרײַך. זײַנע לעצטע פֿעריען (1933) האָט ער, ווי תּמיד, צוגעבראַכט אין די אַלפּן, אַ סך מאַרשירט, אָבער אויך אַ סך געלייענט, צום גרעסטן טייל אַנטיסעמיטישע ליטעראַטור. מער פֿון אַלע האָבן אים אינטערעסירט צוויי אַנטיסעמיטישע ווערק: „Der Jude ist Schuld“ [85] און „Klärung“. [86] דער פּועל-יוצא פֿון דער לעקטור איז געווען זײַן בוך — דאָס איינציקע נישט ביבליאָגראַפֿישע — וועגן אַנטיסעמיטיזם [87], מיט וועלכן ער האָט געמיינט, אַז ער וועט קאָנען קלאָר מאַכן די ייִדן-פֿראַגע לכל הפּחות בײַ די דײַטשע ייִדן. אַזוי לכל הפּחות האָט ער זיך אויסגעדריקט פֿאַר מיר, געבנדיק מיר דאָס בוך און בעטנדיק מיך, איך זאָל עס פֿאַרשפּרייטן אָדער ווייניקסטנס ברייט אַרומרעדן אין פֿאַרשיידענע צײַטשריפֿטן. דאָ האָט זיך אָבער וואַכשטיין שטאַרק טועה געווען. דער היטלעריזם איז אין דײַטשלאַנד אַרײַנגעדרונגען און באַהערשט די ברייטסטע שיכטן און פֿון דאָרט אַרויס האָט ער זיך צעגאָסן אין אַ סך לענדער. דאָ האָט שוין נישט געהאָלפֿן קיין פּאָלעמיק. וואַכשטיין האָט צו זײַן גליק ניט דערלעבט דעם נײַעם גלות. ער איז אַוועק פֿון דער וועלט אין דער איבערצײַגונג, אַז מען קאָן נאָך מיט דער פֿעדער העלפֿן דעם ייִדישן פֿאָלק, נאָר מען דאַרף וויסן ווי זי געהעריק צו באַהערשן. זײַן צו פֿריִע פּטירה איז אָבער קאַטאַסטראָפֿאַל פֿאַר דער ייִדישער

---

[82] Dr. Ignaz Schwarz (Nachruf und Bibliographie). Wiener Morgenzeitung vom 16 III 1926. (זע אויבן הערה 66) Chaejs, Nr. 69.

[83] Jakob Benjacob (Nachruf), Wiener Morgenzeitung, 16, III, 1926. Chajes, Nr. 70.

[84] Worte des Gedenkens für Hofrat Dr. Michael Holzmann, gespr. am 30. X. 1930 in der Sitzung der hist. Kommission der isr. Kultusgemeinde in Wien, ZGJCS (Cecho-Slovakei) I, 1930 Heft 2, 71—74. Chajes, Nr. 118.

[85] Der Jude ist schuld. Diskussionsbuch über die Judenfrage. Basel—Berlin—Leipzig—Wien. Zinnenverlag 1932, 416 p.

[86] Klärung. 12 Autoren, Politiker über die Judenfrage. Berlin, Verlag Tradition. Wilhelm Koek, 205 p.

[87] Disskussionscrhiften über die Judenfrage, das neue Gesicht des Antisemitismus. Wien 1933, 40 p. Verlag des Verbandes der isr. Humanitästsvereine Brei B'rith in Wien.

וויסנשאפט.[88] א סך פון זיבעץ חיבורים זענען גיבליבן שטעקן אין מיטן דרוק,[89] און א סך פון זיבעץ פלענער זענען נישט געווארן רעאליזירט. נאר עטלעכע פון זיי זענען געווארן אפגעשלאסן[90] פון זיבעץ חברים און בפרט פון זיין בעזטן חבר, זיין פרוי מאריע וואכשטיין[91].

וואַרשע, 21סטן נאוועמבער 1937

---

[88] פאר א באזונדז, וואס פאר א גוואלדיקן רושם עס האט געמאכט דער טויט פון ד"ר ב. וואכשטיין אין דער יידישער וועלט, קענען דינען די פיל נעקראלאגן נאך אים. זייער רשימה האב איך צו פארפאנקען דעם נסיעס ביבליאטעקאר פון דער וויגער גמיינדע-ביבליאטע־, ה' משה ראט. גרעסערע נעקראלאגן זענען געווען גדרוקט:

Die Stimme, 1935, נו' 3 פון I/18, 1935 Die Wahrheit;418, נו' 4 פון 1/25; 1935 Bnal, B'rith Mitt., העפט 2; 1935 Jüd. Rundschaau, נו' 12, II, 8; קרית ספר, ב' I X, 1935; „הינט", זונטאג, I/27, 1935; „הארץ", פרייטאג, 1935 II/1; Chwila, 1935; שבת, I/19. די פאסט, לאנדאן, 1935; II 14. „דער מארגן זשורנאל", ניו־יארק, 1935; 10. II. Der Ruf, 1935; נו' 3, מארץ 1935 Nasz Przegląd 3. III. (באלאבאן); Centralblatt vor Israeliten in Niderland, 1935, נו' 7 II, חוץ דעם האט דערשינען די געזעצעניש־רעדע פון אייבער־ראבינער ד"ר טאגליכט, וואס ער האט געהאלטן אין דער היסטאַ־רישער קאמיסיע פון דער ויגער קהילה, און אין דער Stimme, 1936, נו' 514—15, פון 14טן און 17טן יאנואר, אן אפשאצונג פון מ. ראזענפעלד.

[89] למשל דאס אויבן אנגעפּוּפּענע געזאַגראפּיש־ביבליאגראפּישע ווערטערבוך (זע הערה 6), מפתח הצוואות, קרית ספר, XI, 2, וואס שאול חיות האט ממלא געווען (קרית ספר, XII, 98–110).

[90] דאס ווערק וואס איז פארצייכנט אויבן הערה 40: Randbemerkungen etc. אויך Die Wiener Juden im Handel und Judusbrie (הערה 5).

[91] אלע די ספרים און מאמרים האט די פרוי מאריע וו. כשטיין צוזאמען מיט די חברים און פארערער פון איר פארשטארבענעם מאן געלאזט פארענדיקן און דרוקען און האט זיי צו־געשיקט צו אלע פרייַנד פון איר מאן. אויך איך האב די דאזיקע ספרים פון איר באקומען און גיב איר פאר דעם אויף דעם ארט א הארצ קן יישר־כוח.

# צוויי ווערטער פֿון עטימאָלאָגישן ווערטערבוך

פֿון **ד״ר אַלפֿרעד לאַנדוי**

פֿון ב. וואַכשטיינס פֿרײַנד, דעם גרויסן ייִדישן שפּראַכפֿאָרשער ד״ר אַלפֿרעד לאַנדוי, וואָס דעם 27סטן מאַרץ 1938 געפֿאַלט זײַן 3טער יאָרצײַט, דרוקן מיר דאָ אָפּ, אין אָריגינאַל און אין אַ ייִד׳ פֿאַרטײַטשונג, צוויי לעקסיקאַלישע אַרטיקלען (ל״א) פֿון זײַן געפּלאַנטן „ייִד׳ ווערטערבוך״; אַריבער פֿינף ל״א (קוילען, קײַלן I, קײַלן II, חבֿר, עלטסטער, 2 שורות פֿון זעלנער) זענען אָפּגעדרוקט אינעם מוסטערשפּאַלט וואָס איז אַרויס דעם 31סטן דעצעמבער 1928 בײַ Adolf Holzhausens Nachfolger, פֿאַרלעגער און בוכדרוקער אין ווין (זע מ. ווײַנרײַכס נעקראָלאָג, „ייִוואָ־בלעטער״ VIII, 3, ז׳ 252). דעם ווערטערבוך האָט לאַנדוי געגרייט איבער 6 יאָרצענדלינג פֿון זײַן לעבן. מער אָבער ווי צונויפֿצוטראָגן אַ שלל מיט מאַטעריאַלן האָט ער נישט באַוויזן; אַזעלכע פֿאַרטיקע ל״א זענען דאָ אין גאַנצן 27 (זע וועגן דעם „ייִוואָ־בלעטער״ XII, 4—5, זז׳ 396—409). האָט שוין במילא נישט געקענט זײַן קיין רייד וועגן דרוקן, הגם עטלעכע יאָר פֿאַר לאַנדויס טויט האָט זיך זײַנע פֿרײַנד און פֿאַרערער (פּראָפֿ׳ לעאָן קעלנער, אינזש׳ אַנטאָן לוריא) יאָ אײַנגעגעבן צונויפֿצופֿירן אים מיטן דערמאַנטן פֿאַרלעגער. די קאָרעספּאָנדענץ וואָס האָט זיך געפֿירט צווישן לאַנדוין און דעם פֿאַרלעגער קאַרגע אַכטהאַלבן חדשים (1929/V/15—1928/X/8) האָט אַפֿילו געבראַכט צו אַן אָפּמאַך, ווי ס׳זאָגט דערויף עידות לאַנדויס אַ בריוו פֿונעם 15טן מײַ 1929, וואָס מיט אים פֿאַרענדיקט זיך דער ענין: Den Empfang Ihres geschätzten Schreibens vom 10. d. M. bestätigend, nehme ich den endgültigen Abschluss unserer Verhandlungen über den Verlag meines Jüdischen Wörterbuchs zur angenehmen Kenntnis und spreche auch meinerseits die Hoffnung aus, dass unserm Unternehmen ein günstiger Erfolg beschieden sein möge. ס׳איז אָבער גאָרנישט געוואָרן. לאַנדוי איז קענטיק פּשוט שוין פֿיזיש נישט געווען בכוח אויסצופֿירן דעם פּלאַן פֿון זײַן לעבן. מע מעג הײַנט זאָגן: אַזאַ אַרבעט איז געווען איבער די כוחות פֿון אַ יחיד.

בײַם פֿאַרטײַטשן די לעקסיקאַלישע אַרטיקלען אויף ייִדיש איז געווען אַזאַ מין שווערקייט: וואָס פֿאַר אַן עיצה גיט מען זיך מיט לאַנדויס דײַטשע פֿאַרטײַטשונגען? איבערגעבן זיי אויף ייִדיש הייסט דאָך איבערחזרן דאָס אייגענע. מיר האָבן זיך דערטראַכט צו אָט וואָס: א) גאַנצע שטיקער טעקסט אַרומצושרײַבן מיט אַנדערע ווערטער, ב) איינציקע ווערטער אין גאַנצן לאָזן נישט פֿאַרטײַטשט. אויף אַזאַ דרך האָבן מיר אַ סמיכה פֿון לאַנדוין גופֿא. בײַם אָפּדרוקן די „סלאַווישע עלעמענטן און השפּעות אין ייִדיש״, אין 2טן באַנד פֿיל״שר, איז פֿאַר לאַנדוין געשטאַנען די אייגענע פּראָבלעם; גיט ער

דעמאָלט (אין א באַלייטבריוו דעם 1926/IX/24—ייִוואָ-ארכיוו 115) דעם פֿאַרטייַטשער
Die deutschen Entsprechungen der einzelnen jid. Verba sind : די עיצה
.nicht zu übersetzen, da sie eben schon die Übersetzungen der letzteren sind

די ווערטער זענען דאָ געדרוקט לויט אַלע באַשטימונגען פֿונעם מחבר. וואָס ס׳איז נישט געווען אַרויסצוקריגן פֿונעם צוגעגרייטן מאַטעריאַל, איז אָפּגעלערנט פֿון אַנדערע אַרבעטן לאַנדויס און פֿון זייַן אָריענטאַציע; די גראַפֿישע באַשטימונגען — פֿונעם דערמאַנטן מוסטערשפּאַלט. די ראָשי-תיבֿותן און קירצונגען זענען אַלע געעפֿנט, אָבער נישט אַלע איז געווען מעגלעך איבערצוקאָנטראָלירן. לעבן די נישט-געזעענע זענען צוגעשטעלט שטערנדלעך; לעבן די אומקלאָרע — פֿרעגצייכנס.

## ראָשי-תיבֿותן און קירצונגען

Acc. / אק׳ : Accusativ.—Adalb[.] / אדאַלב. : S. ADALBERG, Księga Przysłów, Przypowieści i Wyrażeń Przysłowiowych Polskich. Warszawa 1894.—B. Ü./ תנך-פֿאַרט׳ : Bibelübersetzung. — Czajk. Pisma / טשייַק. כתבֿים : *M. CZAJKOWSKI, Pisma. Leipzig [?] 1863. — č. / טש׳ : tschechisch. — Enc. Polsk. / פּ״ע : Język polski i jego historya. Nakładem Akademii Umiejętności. Kraków 1915. ENCYKLOPEDYA POLSKA II, III. — Frischb. / פֿרישב. : *H. FRISCHBIER, Preussisches Wörterbuch. Berlin 1882 f. — gest. / געשט׳ : gestorben. — Gr. / גר. : J. und W. GRIMM, Deutsches Wörterbuch. Leipzig 1854 ff.— Hock / האָק : S. HOCK, Die Familien Prags. Hrsg. von D. Kaufmann. Pressburg 1892. — Hupel / הופּעל : *A. W. HUPEL, Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Esthland. Riga 1795. — i. d. / אין דער : in der. — Jahrh., Jh. / י״ה : Jahrhundert. — KGP / GP.ק : J. KARŁOWICZ, Słownik Gwar Polskich. Kraków 1900—1911. — l. c. / דצ״וו : loco citato. — Li. / לי. : M. S. B. LINDE, Słownik Języka Polskiego. Lwów 1854—60. — Luth. / לוטער : LUTHER. — mhd. / מה״ד : mittelhochdeutsch.—Monschr. / מ״ש : Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. Breslau 1906. — N. B. / נ״ב : K. SALLMANN, Neue Beiträge zur deutschen Mundart in Estland. Reval 1880.—p. / פּ׳ : polnisch.— Pers./פּערז׳ : Person.—Präp./פּרעפּ׳ : Präposition.—Preuss[.] / פּרייַסן : Preussen.— Sal[l]m[.] / זאַלמ. : K. SALLMANN, Lexikalische Beiträge zur deutschen Mundart in Estland. Leipzig 1877. — Schm. / שמ. : K. CHR. L. SCHMIDT, Westerwäldisches Idiotikon. Hadamar und Herborn 1800.—schwäb./שוואַביש : schwäbisch. —SWb. / שוו״ב : H. FISCHER, Schwäbisches Wörterbuch. Tübingen 1904 ff.—swv. /ש״וו: schwaches Verb.—TCh. / ט״ח: Isak ben Simon Hakohen, Teutsch Chumesch. Frankfurt a. Main 1687. — westerw. / וועסטערוואַלדיש : westerwäldisch. — ZdWo. / צד״וו : *Zeitschrift für deutsche Wortforschung [?]. — ZöVk. / צעפֿ״ק : *Zeitschrift für österreichische Volkskunde.

ח. ג.

*

*Zîchη* swv. suchen. *azâ Mentš miz min z. mit Lecht* so einer ist selten zu finden, p. z. B. *ze świecą trzeba szukać Ormian znających jeszcze swój język* Enc. Polsk. 3, 455. *Nie najdziesz lepszego, byś go z. ś. szukał* Li. 5, 519. Adalb[.] 544, 15.

*bazîchη* m. Acc. d. Pers. durchsuchen, visitieren. das er in iberal begreifet un besuchet, ob der schaz bei im verborgen wer TCh. 1687 f 34v, ebenso mhd. besuochen. Belege aus d. 16. Jahrh. SWb. 1, 943. 17. Jh. Gr. 1, 1689. 18. Jh. ZdWo. 10, 98. 12, 175. heute ausser Gebrauch. Gr. l. c. mundartl.: einem die Taschen b. (Preuss.) Frischb. 1, 77. (Estland) Sal[l]m[.] 86. N. B. 98. (Liefland) Hupel 22.

*farzîchη* kosten, mit sachl. Objekt, e. Speise, e. Getränk. Seit mhd. Zeit verzeichnet u. gebräuchlich. Gr. 12, I, 1833. mundartl. (westerw.) Schm. 312. (schwäb.) SWb. 2, 1370.

*ibarzîchη: m'ot im ibargizîcht wî di Welt ot an Ek* man hat sehr eifrig u. überall nach ihm gesucht. Die Bedeutung der Präp. wie in *wûs dort ot zach ibargitîn!* was dort alles geschehen ist!

*tsîzîchη:* zu einem Gegenstand einen passenden zweiten, ein Pendant suchen, z. B. zu e. Schloss einen Schlüssel; vgl. p. przy-, dobrać.

*upzîchη:* mit Erfolg suchen, finden, wiederauffinden. *Dar Šûdn ot zach upgizîcht* die vermisste Sache hat sich wiedergefunden. p. *odszukać* Verlorenes suchen, wiederzufinden sich bemühen Li. 3, 498, z. B. *odszukaj mi czerwony sznureczek* Czajk. Pisma 3. 229.

*ousz-* 1) wie nhd. aussuchen. 2) an allen Orten, eifrig suchen, wie *ibar-: m'ot ousgizîcht di gantsi Welt.* Diese Bedeutung der Verbindungen mit *ous·:* etw. bis zu Ende tun, erschöpfend vollbringen, auch deutsch, z. B. wer kann die Taten des Herrn ausreden. Luth. B. Ü., ähnlich auch im p. *wyszukać.*

*Milotši:* Totengräber. Wie die Mitglieder der christlichen Zünfte in ältere u. jüngere geschieden wurden (z. B. *starsi* u. *młodsi towarzysze* KGP 3, 174), so auch die der jüdischen Zünfte u. der Beerdigungsbruderschaft (Chewra kadischa). Monschr. 50, 633. Ein סטרשה של חייטים gest. 1679. Hock, Fam. Prags 177, 439. Die jüngeren, ledigen Chewramitglieder (č. *mladsi*, p. *młodszy*) mussten Totengräberdienste verrichten. In der Folge wurde *Milotši* deshalb dort, wo keine Chewra bestand, zur Bezeichnung des bezahlten Totengräbers. *Molotše* auch i. d. Bukowina. ZöVk. 7, 121 f. Der Obere der Totengräber hiess *Starši Milotši;* vgl. *Starši* unter *Eltstar.*[1]

---

1 אָפּגעדרוקט אין מוסטערשפּאַלט.

**זוכן** ש״ה. אזא מענטש מוז מען ז׳ מיט ליכט, אזוינס נעפינט מען סיידן ze świecą trzeba szukać Ormian איין מאל אין א יובל, פ׳ א שטייגער Nie najdziesz lepszego, byś go .455 ,3 פ״ע znających jeszcze swój język z. ś. szukał ליי. 5, 519. אדאלב. 544, 15.

באזוכן, מיטן אק׳ פון דער פערז׳. das er in iberal begreifet un besuchet, ob der schaz bei im verborgen wer מה״ד besuochen. אויפוויזן פונעם 16טן י״ה שוי״ב 1, 943. 17טער י״ה גר. 1, 1689. 18טער י״ה צד״ה 10, 98. 12, 175. חיינט נישטאָ אין באנרץ. גר. דצ״ה. דיאלעקטיש: einem die Taschen b. (פרישן) פרישב. 1, 77. (עסטלאנד) זאלמ. 86. נ״ב 98. (ליפלאנד) הופעל 22.

פארזוכן, מיט זאכיקן אביעקט, א שפיז, א געטראנק. פון דער מה״ד צייט אן פארשריבן און נענוצט. גר. 12, I, 1833. דיאלעקטיש (וועסטערוואלדיש) שמ. 312. (שוואביש) שוי״ב 2, 1370.

איבערזוכן: מע האָט אים איבערגעזוכט ווי די וועלט האָט אן ק, מע האָט אים נעזוכט זייער איבערגענעבן און אומעטום. די טיישט פון דער פרעפ׳ וויי אין: וואָס דאָרט האָט זיך איבערגעטון! וואָס דאָרט האָט זיך שוין נישט פאלאָגן!

צוזוכן: צו איין זאך זוכן א פאסיקע צווייטע, אירס גלייכן, א שטייגער צו א שלאָס; פ״גל פ׳ dobrać, przy-.

אפזוכן: זוכן און האבן א פעולה, נעפינען, צוריקנעפינען. דער שאדן האט זיך אפגעזוכט, די פארפאלענע זאך האט זיך צוריקגעפונען. פ׳ odszukać זוכן א פארלוירענע זאך, זיך פלייסן צוריקצונעפינען לי. 3, 498, א שטייגער odszukaj mi czerwony sznureczek טשיק. כתבים 3, 229.

אויסז׳ 1) ווי נח״ד aussuchen. 2) אויך אלע ערטער, זייער איבערגענעבן זוכן, ווי איבערז׳: מע האָט אויסגעזוכט די נאנצע וועלט. די דאזיקע טיישט פון די באהעפטונגען מיט אויסז׳: אן ערך: טון א זאך ביזן סוף, אפטון העט אין נאנצן, אויך אויף דיישט, א שטייגער wer kann die Taten des Herrn ausreden לוטער תנך-פארט׳. אזוי בערך אויך אויף פ׳ wyszukać.

**מאָלאָטשע**: קברן. פונקט ווי מע האָט צעטיילט די מיטנלידער פון גוישע צעכן אויף עלטערע און אויף יינגערע (א שטייגער starsi און młodsi towarzysze ק.GP. 3, 174), אזוי אויך די מיטנלידער פון ייִדישע צעכן און פון דער קברוח־חברה (חברה־קדישא). מ״ש 50, 633. א סטרשה של חייטים איז נעשט׳ 1679. האָק, Fam. Prags 177, חל״ט. די יינגערע נישט החונה נעהאָטע מיטנלידער פון דער חברה (טש׳ mladsi, פ׳ młodszy) האָבן נעמוזט טון קברנישע ארבעטן. דורך דעם איז שפעטער מאָלאָטשע נעווארן דאָרטן, ווו קיין חברה איז נישט נעווען בנימצא, דער נאָמען פונעם באצאָלטן קברן. מאָלאָטשע אויך אין בוקאָווינע. צעפ׳ק 7, 121 א״ווי. דער ראש פון די קברנים האָט זיך נערופן סטארשע מאָלאָטשע; נ״א סטארשע אונטער עלטסטער.

# אַ יִידישער ליבע־ראָמאַן פֿון מיטל־עלטער

(צושטײַערן צו דער געשיכטע וועגן דעם אויפֿקום פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה")

פֿון ד״ר יצחק שיפּער (וואַרשע)

## 1

## דערגרייכונגען פֿון דער ביזאהעריקער אויספֿאָרשונג און דער אינהאַלט פֿונעם ראָמאַן

עס בלײַבט מ. עריק גרויסער פֿאַרדינסט, וואָס ער האָט דער ערשטער (אין זײַן בוך „וועגן אַלט־יִידישן ראָמאַן און נאָוועלע", 1926) איבער־געגעבן די עלטסטע צוויי נוסחאות פֿון דער פֿאַרגעסענער יִידישער מעשׂה מיט אַ ליבע צווישן „בריעה וזימרה" און אָנגעוויזן אויף איר וויכטיקן בײַטײַט פֿאַר דער יִידישער ליטעראַטור־געשיכטע. אין שײַכות מיט עריקס קריטישע אַנאַליזן האָבן מיר פֿאַרפֿנטלעכט אַ ספּעציעלן אַרטיקל „מעשׂה בריעה וזימרה" („ליטעראַרישע בלעטער" 1926, נומ׳ 114), אַרויסגעזאָגט אַ מיינונג, אַז די דאָזיקע שאַפֿונג, וואָס עריק קוואַליפֿיצירט זי ווי אַ נאָוועלע פֿון 16טן י״ה, איז אין דער אמתן געווען — לויט דער לכתּחילהדיקער וועַרסיע — אַ שפּיל־מאַן־דיכטונג און איז אויפֿגעקומען נאָך אין מיטל־עלטער. אויך דער באַווּסטער ליטעראַטור־פֿאָרשער י. צינבערג האָט צוגעטראָגן אַ וויכ־טיקן צושטײַער צו דער באַהאַנדלטער טעמע, אָנווײַזנדיק אויף דעם מקור פֿון אייניקע מאָטיוון, וואָס זענען אַרײַנגעפֿלאָכטן אין דער „מעשׂה בריעה וזימרה" („די געשיכטע פֿון דער ליטעראַטור בײַ יִידן", ב׳ VI, זז׳ 205 - 210).

נישט געקוקט אויף די ראַיות, מיט וועלכע מיר האָבן אין דעם דער־מאָנטן אַרטיקל געשטיצט אונדזער טעזיס וועגן דעם לכתּחילהדיקן שפּילמאַ־נישן כאַראַקטער פֿון דער „מעשׂה בריעה וזימרה", איז עריק אין זײַן שפּע־טער דערשײַנטער „געשיכטע פֿון דער יִידישער ליטעראַטור" (1928) געבליבן בײַ זײַן אַלטער קאָנצעפּציע, אַז דאָס ווערקל שטעלט מיט זיך פֿאָר אַן אַלט־יִידיש נאָוועלע (אין פּראָזע) און זי געהערט צום 16טן י״ה. בײַ דער מיינונג האַלט זיך אויך ד״ר מ. ווײַנרײַך, וועלכער באַצייכנט די שאַפֿונג ווי „אַ שיינע התּחלה פֿון אַ יִידישער נאָוועלע" און

פֿאַררעכנט זי צו די ליטעראַטור-ווערק פֿון 16טן י"ה (זע זײַנע „בילדער פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור-געשיכטע" 1928, ז' 269). איז טאַקע כדאַי נאָך אַ מאָל פֿונאַנדערצוויקלען די גאַנצע פּראָבלעם און זיך אומצוקערן צו דער פֿראַגע, וועלכע מיר האָבן געהאַלטן פֿאַר פֿאַרענטפֿערט דורך אונדזער צושטײַער פֿון יאָר 1926. מיר טוען דאָס נאָך מיט מער חשק דערפֿאַר, ווײַל מיר האָבן פֿאַר דער צײַט, וואָס צעשיידט אונדז פֿון אונדזער ערשטן צושטײַער וועגן „מעשׂה בריעה וזימרה", באַוויזן צו באַרײַכערן דעם מאַטעריאַל, וואָס קומט אין באַ-טראַכט פֿאַר דעם פּראָבלעם און מיר וועלן איצט זײַן אין אַ סך אַ בעסערער לאַגע צו דערווײַזן די מרעפֿיקייט פֿון דעם טעזיס פֿון אונדזער ערשטער אָפּ-האַנדלונג.

בכדי צו געבן דעם לייענער אַ געהעריקן באַגריף וועגן דעם קאָמפּלעקס פֿראַגעס, וואָס מיר וועלן באַרירן אין די ווײַטערדיקע אויספֿירן, ברענגען מיר פֿריִער דעם קורצן אינהאַלט פֿון דער „מעשׂה בריעה וזימרה" און מיר נומע-רירן דערבײַ די מאָטיוון פֿון דער „מעשׂה", וואָס שפּעטער וועט אונדז אויס-קומען צו אַנאַליזירן זיי גענויער.

זימרה—הייבט זיך אָן די מעשׂה — איז געווען אַ זון פֿון „טובת" און האָט געשמט „איין גרושר חכם אונ' איין לערנער". זײַן חכמה ווערט אילוסטרירט מיט אָט דעם משפּט: מען האָט געדאַרפֿט צעטיילן אַ ירושה צווישן 2 ברי-דער. איינער פֿון זיי האָט געהאַט 2 קעפּ און ער האָט צוליב דעם געפֿאָדערט צוויי חלקים. האָט זימרה געהייסן גיסן הייס וואַסער אויף איין קאָפּ. האָט גענומען שרײַען דער צווייטער קאָפּ. איז קלאָר געוואָרן, אַז ס'איז איין מענטש און ס'קומט אים בלויז איין חלק (משפּט-מאָטיוו, נומ' 1).

בעת אַ סעודה, וואָס מען האָט געמאַכט בײַם כהן-גדול פֿייגין, האָט זימרה דערזען פֿייגינס טאָכטער בריעה און ביידע זיך פֿאַרליבט (ליבע-מאָטיוו, נומ' 2). זימרהס פֿאָטער בעט בײַ דעם כהן-גדול די הסכּמה צו דעם שידוך. פֿייגין זאָגט אָבער אָפּ, מחמת זימרה איז נישט פֿון קיין געהוי-בענעם ייִחוס (ייִחוס-מאָטיוו, נומ' 3). עס מישט זיך אַרײַן דער מלך פֿון ירושלים, אָבער דער כהן-גדול בלײַבט בײַ זײַן אָפּזאָג, פֿון דעסט וועגן זעען זיך די פֿאַרליבטע אין פֿייגינס הויז און זיי קושן זיך דערבײַ „טויזנט מאָל".

מאַכט זיך אין אָט דער צײַט אַ מעשׂה, אַז דער אַפּיפֿיור (דער פּויפּס) איז גוזר, אַז ייִדן זאָלן נישט טאָרן ייִדישן די קינדער און ייִדישע פֿרויען זאָלן נישט טאָרן גיין צו דער טבֿילה. (לויט אַ צווייטער ווערסיע פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה" איז עס געווען נישט דער פּויפּס, נאָר אַ קיסר און ער האָט נאָך פֿאַרבאָטן צו האַלטן שבת). דער פּויפּס לאָזט נישט צו צו זיך קיין ייִדישע שתּדלנים (פּויפּס- און גזרה-מאָטיוו, נומ' 4). פֿאַלט אײַן דעם כהן-גדול פּטור צו ווערן פֿון זימרהן דורך דעם, וואָס ער וועט אים שיקן פֿאַר אַ שתּדלן צום פּויפּס. אַ באַלוינונג זאָגט ער אים צו זײַן טאָכטער, אויב ער

וועט מבטל מאַכן די גזרה. דער כהן־גדול איז זיכער, אַז דער פּויפּס וועט טייטן זימרהן, אָבער זימרהן געראָט אַרײַנצוקריגן זיך צום פּויפּס און צו פּועלן בײַ אים אָפּצושאַפֿן די גזרות. זימרה קומט אַהיים מיט טריִומף. דער כהן־גדול ברעכט אָבער זײַן צוזאָג. בריעה שטאַרבט פֿון צער (ליבע־ און טויט־מאָטיוו, נומ׳ 5).

נאָך בריעהס טויט טראָגט אַוועק זימרהן אַ סודותדיק פֿערד אויף יענער וועלט (מאָטיוו, נומ׳ 6). זימרה איז אויסגעריכט „מיט אלי דינגען" (כלי־זיין). דער וועג צו „יענער וועלט" איז פֿול מיט שטערונגען, ער פֿירט „איבער בערג און טל" (=טאָל), איבער „איין גרושן וואלד", דערנאָך איבער „איין וויז" (לאָנקע). דאָ אויף דער לאָנקע באַמערקט זימרה „אייני שויני בך" (=אַ שיינע באָך ד״ה טײַך), וואָס „גינג אויש דען גן עדן". דורכן גן־עדן־טײַך קומט זימרה אויף „איין שויני שטרוס" (=אַ שיינעם שטראָז, שאָסיי) און ער זעט דאָ „איין גרושן שטיין אונ׳ דארין גיגוסן [=געגאָסן] איין שווערט". „אויך וואר אן דעם שטיין איין רַד, דש אוס שלוג [=אויסשלאָג] אלי וועג אונ׳ שטעג, דש ער ניט קונט ווייטר גין..." „דא טעט ער תפילה, דש רַד [=ראָד] שטונד שטיל". אויף זײַן ווײַטערדיקן וועג האָט ער זיך אָנגעשטויסן אויף „שאַרמעסער", וואָס זייערע שאַרפֿן זענען געווען „אויבר זיך גיוועגד[ט]". ביז ער האָט דערזען אַ קליין הײַזעלע אין אַ וואַלד. ער איז אַרײַן און ער האָט דאָרט דערזען „טוטי לויט" (מתים). איז ער אַוועק ווײַטער און ער האָט סוף־כל־סוף דערזען „זיין שייני אנ׳ ליבליכי בריעה" (דער וועג צום גן־עדן, מאָטיוו נומ׳ 7). זי איז געזעסן אויף די טרעפּ פֿון אַ שטיבל און זי האָט אים דערציילט, אַז זי מוז דאָ בלײַבן 8 טעג. זימרה קושט זי, כאָטש בריעה האָט אים געוואָרנט, אַז ער וועט דערפֿאַר שטאַרבן אויפֿן דריטן טאָג. „איך וויל דיך קויסן [=קושן], זאָ שטירב איך אונ׳ בלייב ביי דיר היא" (מאָטיוו פֿון ליבע און טויט, נומ׳ 5). ווען ער איז נאָך דער דאָזיקער באַגע־געניש אַוועק פֿון בריעהן, באַגעגנט אים „איין אלטער גרואר מן מיט איינים לנגן ברט" (אַן אַלטער גרויער מאַן מיט אַ לאַנגער באָרד). געווען איז עס אליהו הנביא, וועלכער האָט אים דערנאָך אַרויסגעפֿירט פֿונעם גן־עדן (באַגע־געניש מיטן זקן, מאָטיוו נומ׳ 8). זימרה קומט אַהיים און שטאַרבט אויפֿן דריטן טאָג. מלאכים טראָגן אַוועק זײַן טויטן קערפּער אין דעם גן־עדן און מען פּראַוועט דאָ זײַן חתונה מיט בריעהן (מאָטיוו פֿון ליבע און טויט, נומ׳ 5).

עד כאַן דער אינהאַלט. מיר זײַנען אים ממלא נאָך מיט אָט דעם עפּי־זאָד: בײַ איינעם פֿון די באַגעגענישן צווישן די פֿאַרליבטע זאָגט בריעה צו זימרהן: „ליבר זימרא, ווען דו מיט דעם יינגן קויניג רייטשט, זאָ רייט ור [=פֿאַר] מיינים הויז בור [=פֿאַרבײַ], זא שטיא איך אן איינים וענשטר [=פֿענצטער], דש איך דיך זעהן קאן... אונ׳ ווען דו זיסט [=זעסט] איין הנדצוועל [=האַנטצוועל, אַ ווײַסטוך, האַנטעך] אוישהערהענקן [=אויסגעהאָנגען], זאָ קום צו מיר (צייכן־מאָטיוו, נומ׳ 9).

## 2.

## פּראָבלעם פֿון פּאָרם

די באַקאַנטע עלטסטע ווערסיע פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה" שטאַמען פֿון דער צווייטער העלפֿט 16טן י"ה. איין טעקסט איז אויפֿגעהיט אין אַ כתב־יד, געשריבן צווישן 1580—1585 פֿון אַ געוויסן יצחק בן יודא רויטלינגען (מינכענער כתב־יד נומ׳ 100). דער צווייטער (געקירצטער) טעקסט איז באַווויסט פֿון אַ וועניציאַנער דרוק־אויסגאַבע פֿון יאָר 1597. ביידע טעקסטן שטעלן פֿאָר אַ פּראָבלעם־באַאַרבעטונג פֿון דער „מעשׂה".

נישט געקוקט אויף די דאָזיקע „פֿאַקטן" האָבן מיר אין אונדזער פֿריִער־דערמאָנטער אָפּהאַנדלונג פֿון י׳ 1926 אַרויסגעזאָגט די מיינונג, אַז ביידע „עלטסטע" טעקסטן זענען באַאַרבעטונגען פֿון אַן עלטערן נוסח, וואָס איז געווען אַ גרעגאַמטער לויטן שטייגער פֿון דער מיטל־עלטערישער ייִדישער שפּילמאַן־דיכטונג. דערביי האָבן מיר אָנגעוויזן, אַז פּראָבלעם איז טיפּיש פֿאַר די שאַפֿונגען פֿון דער אַלטייִדישער ליטעראַטור ערשט זינט לערך דער העלפֿט פֿון 16טן י"ה, בשעת וועלן געגראַמטע דיכטונגען זענען אַ כאַראַקטעריסטישע דערשיינונג פֿון דער מיטל־עלטערישער ליטעראַטור.

וואָס שייך דער השערה וועגן דעם געגראַמטן אורטעקסט פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה", האָבן מיר זי געשטיצט אויף אָט דעם מאָטיוו: מיר האָבן דערוויזן, אַז דער טעקסט פֿון די יאָרן 1580—1585 (רויטלינגען־טעקסט) האָלט שפּורן פֿונעם געגראַמטן אורטעקסט און נעמען נעמט זיך דאָס פֿון דער אומגעלומפּערטקייט, מיט וועלכער יצחק רויטלינגען האָט באַאַרבעט זיין אַפּיר. רויטלינגען האָט זיך באַמיט זיין געגראַמטן אַפּיר אַריבערצופֿירן אין פּראָזע. דאָס איז אים אָבער נישט תמיד געראָטן. דעריבער זענען אויך אין זיין פּראָזע־באַאַרבעטונג איבערגעבליבן אַ ריי גראַמפּאָרלעך, וואָס מסרן נישט בלויז די אומגעלומפּערטקייט פֿונעם באַאַרבעטער, נאָר אויך — און דאָס איז טאַקע זייער גאַנצער ווערט און באַטייט! — דעם כאַראַקטער פֿונעם אַפּיר, וואָס דערמיט האָט דער באַאַרבעטער זיך באַנוצט. בשעת וועג מ. עריק האָט אין רויטלינגענס ווערסיע געפֿונען בלויז איין מאָל אַ גראַם און ער האָט אים אַגב אויסגעטייטשט ווי אַ „טראַדיציאָנעלן, טעכנישן ריימאויסדרוק", וואָס חזרט זיך איבער אין אַלע אַלטייִדישע ראָמאַנען — האָבן מיר פֿעסטגעשטעלט אין דער זעלבער ווערסיע אַ גאַנץ טוץ גראַמפּאָרלעך און דווקא אַזעלכע גראַמען, וועלכע מען קאָן באין אופֿן נישט אויסטייטשן ווי סימנים פֿון אַ „טעכנישער טראַדיציע". מיר האָבן די גראַמפּאָרלעך ציטירט אין דער אָפּהאַנדלונג פֿון 1926 און ס׳איז איבעריק זיי דאָ אַלע איבערצוחזרן. פֿאַר אַ בייַשפּיל זאָלן דינען אָט די צוויי גראַמפּאָרלעך פֿון רויטלינגענס „פּראָזע"־טעקסט:

דאַ ער היים (קאַם) אין זיין קמיר [=קאַמער]
דאַ טריב ער איין יומיר [=יאָמער]
אָדער: דאַ וואושט ער ניט, וואו ער וואַר
ער שריא אימרדר [=אימערדאַר—כסדר].

אַ באַזונדערע אויפֿמערקזאַמקייט פֿאַרדינט—אַגבֿ אַ מאָמענט, וואָס מיר האָבן אויף דעם אין יאָר 1926 נישט אָנגעוויזן — אָט דער בײַשפּיל פֿונעם רויטלינגען-נוסח:

דש ער מיט אויערס יטר רידט
דש ער זיין ווילן דרייען גיבט
איך וויל מכן [=מאַכן]
דש עש מיט גרושר ערן צי גיט

אַזעלכע סוף-ווערטער, ווי „רידט" (=רעדט), „גיבט" (=גיט, אַרויסגע-רעדט: געט) און „צי גיט" (=צוגייט, אַרויסגערעדט: צוגעט) — דאָס זענען וואָס דער אמת קיין גראַמען נישט, דערפֿאַר אָבער האָבן מיר דאָ צו טון מיט אַ דערשײַנונג פֿון אַסאָנאַנסן, וואָס האָט פֿאַר אונדזער פֿראַגע אַ ספּע-ציעלן באַטײַט, הײַנו: עס איז אַ פֿאַקט, וואָס די ליטעראַטור-פֿאָרשונג האָט שוין פֿון לאַנג פֿעסטגעשטעלט – אַז די שפּילמענער פֿלעגן אין דער צײַט, ווען זייערע דיכטונגען זענען געווען באַשטימט צום הערן און נישט צום לייענען, אויסקומען מיט אַסאָנאַנסן. דאָס באַווײַזן זיך פֿון גראַמען אויפֿן אָרט פֿון לכתחילהדיקע אַסאָנאַנסן איז אַ סימן, אַז די ליטעראַטור האָט אויפֿגעהערט צו זײַן אַ ליטעראַטור צום הערן, אַ פֿאָרגעטראָגענע, געזונגענע און אַז עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ תקופֿה פֿון אַ געלייענטער ליטעראַטור. למשל אין דער פֿראַנצייזישער ליטעראַטור מערקט זיך אַזאַ איבערבראָך אין דער פֿאָרמטעכניק לערך צום אָנהייב 14טן י״ה און לערך אין דער זעלבער צײַט פֿאַלט אויס דער איבערבראָך אויך אין דער דײַטשער ליטעראַטור.[1] נעמענדיק דאָס אין אַכט, קאָנען מיר אויפֿן סמך פֿון די געבראַכטע גראַם- און אַסאָנאַנסן-בײַשפּילן פֿעסטשטעלן, אַז דער רויטלינגען-נוסח האָט אין זיך נישט בלויז שפּורן פֿון יענער תקופֿה פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור, ווען די שפּילמאַן-דיכטונג איז געווען אַ לייען-מאַטעריאַל, נאָר אַפֿילו שפּורן פֿון אַ נאָך עלטערער תקופֿה, ווען שפּילמאַן-שאַפֿונגען זענען געווען באַקאַנט בלויז אָדער דערעיקרשט פֿון הערן, פֿונעם שפּילמאַנישן „זינגען און זאָגן". מיט אַנדערע ווערטער: דאָס אַסאָנאַנסן-בײַשפּיל פֿירט אונדז צוריק אין אַ תקופֿה, וואָס ענדיקט זיך שפּעטסטנס אין 14טן י״ה! וואָרעם אין דער צײַט לערך האָט די אַלטייִדישע ליטעראַטור אויפֿגעהערט צו זײַן בלויז אָדער דערעיקרשט אַ הער-ליטעראַטור.

---

[1] Eduard Engel, Geschichte der französischen Literatur, Leipzig 1912, p. 29.

## 3

## אינטערנאַציאָנאַלע מאָטיוון פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה" און זייער אָפּשטאַם

אַ סך וויכטיקער ווי די רעזולטאַטן, צו וועלכע מיר זענען דערגאַנגען אויפֿן סמך פֿון אונדזערע פֿאָרם-אַנאַליזן, זענען די אויספֿירן, וועלכע מען קאָן מאַכן, ווען מען אַנאַליזירט די מאָטיוון, וואָס זענען אַרײַנגעפֿלאָכטן אין דער פֿאַבולע פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה". עריק האַלט די „מעשׂה" פֿאַר אַ דורכויס אַריגינעל יידישער. איז דאָס אָבער אַ גוזמא. פֿאַקטיש איז זי אַ מין „גע-קייטלטע מעשׂה", וואָס באַשטייט פֿון אַ ריי צונויפֿגעבונדענע מעשׂיות — און די גאַנצע אַריגינאַליטעט איז נישט מער ווי דער אופֿן, אויף וועלכן דער יידישער שפּילמאַן האָט „געקייטלט" די מעשׂיות, ווי אַזוי ער האָט זיי גע-פֿלאָכטן און געבונדן. וואָס שייך דעם שטאָף גופֿא, קאָן מען פֿון דער „מעשׂה בריעה וזימרה" אויסטיילן צוויי גרופּעס פֿאַבולע-מאָטיוון: 1) איין גרופּע אַן אינטערנאַציאָנאַלע, וועלכע מען באַגעגנט כּמעט אין אַלע אייראָפּעיש לייטעראַטורן פֿון דער שפּילמאַניישער תקופֿה און 2) אַ צווייטע — אַ ריין יידישע, וואָס האָט זיך אַנטוויקלט אין דער צייט פֿון די קרייצ-צוגן, לערך אין 12טן און 13טן י"ה. מיר וועלן דאָ די גרופּעס באַריכות באַהאַנדלען און מיר הייבן אָן פֿון דער אינטערנאַציאָנאַלער גרופּע פֿאַבולע-מאָטיוון:

א) אין אונדזער עפּטערס שוין דערמאָנטער אָפּהאַנדלונג פֿון י׳ 1926 האָבן מיר אויף דער דאָזיקער גרופּע אָנגעוויזן מיט די דאָזיקע, אַלגעמיין פֿאָרמולירטע ווערטער: „דער אינהאַלט פֿון דער מעשׂה נעמט אויס ווי אַן עכאָ פֿון די באַרימטע שפּילמאַן-ראָמאַנען וועגן „טריסטאַן און איזאָלדע" אָדער וועגן דער „לייבאַפּט פֿון פֿלאָרוס און בלאַנקיפֿלער", אין וועלכע ס׳ווערט גע-רימט די געטרייַשאַפֿט פֿון פֿאַרליבטע, וואָס איז שטאַרקער ווי דער טויט... פֿונקט, ווי טריסטאַן און איזאָלדע, האָבן אויך זימרה און בריעה אויסצושטיין פֿאַרשיידענע צרות צוליב זייער ליבע און געפֿינען אַ תּיקון פֿאַר זייער ליבע-בענקשאַפֿט ערשט אויף יענער וועלט. מיר האָבן נאָך אָנגעוויזן אויף די אויס-פֿאָרשונגען פֿון שטיינשניידערן (Tristan u. Isolde und das Maassebuch) אין Allgem. Zeitung des Judentums פֿון י׳ 1857 און אין Serapeum פֿון י׳ 1864) ווי אויך אויף דער אַרבעט פֿון ד"ר ל. לאַנדוי וועגן דעם אַלט-יידישן אַרטור-ראָמאַן („Arthurian Legends", Leipzig 1912), אין וועלכע ס׳ווערט דערווײַזן, אַז יידישע שפּילמענער פֿון מיטל-עלטער איז געווען באַווופֿט די מעשׂה וועגן טריסטאַן און איזאָלדע, אַ ראַיה, אַז מיר באַגעגענען עפּיזאָדן פֿון דער דאָזיקער מעשׂה אין דעם יידישן אַרטור-ראָמאַן און אָפּקלאַנגען פֿון איר — אינעם באַרימטן „מעשׂה-בוך". פֿונקט אַזוי — האָבן מיר דעמאָלט אונטערגעשטראָכן — איז אויך אַ דערוויזענער פֿאַקט, אַז אין די געטאָס איז

געווען פֿאַרשפּרייט דער לֵיבע-ראָמאַן וועגן „פּלאָרוס און בלאַנקיפלער" און מיר האָבן זיך פֿאַררופֿן אויף ל. לאַנדוי, וואָס דערמאָנט (אין זײַן Arthurian Legends זײַטל XXIX) אַ יידישע ווערסיע פֿונעם דאָזיקן ראָמאַן פֿון 16טן י"ה. דאָס איז אַלץ, וואָס מיר האָבן דעמאָלט געהאַט צו זאָגן וועגן דער גרופּע אינטערנאַציאָנאַלע מאָטיוון אין דער „מעשׂה בריעה וזימרה". אומקערנדיק זיך שפּעטער צו דער טעמע, זענען מיר אויפֿן וועג, וועלכן מיר האָבן דעמאָלט אָנגעצייכנט, דערגאַנגען צו אַ רײַ נײַע פֿעסטשטעלונגען און מיר האָבן אויך די מעגלעכקייט געוויזן צו באַגרינדן די השפּעה פֿונעם „טריסטאַן און איזאָלדע"-מאָטיוו אויף אונדזער אַלט-יידישן לֵיבע-ראָמאַן. אַזוי אַ שטייגער קאָנען מיר היינט פֿעסטשטעלן, אַז די קרובֿהשאַפֿט מיט „טריסטאַן און איזאָלדע" אַנטפּלעקט זיך נישט בלויז אין די לֵיבע- און טויט-מאָטיוון, וואָס מיר האָבן בײַם איבערגעבן דעם אינהאַלט פֿון דער „מעשׂה" באַצייכנט ווי מאָטיוו נומ' 2 און נומ' 5, נאָר אויך אין דעם צייכן-מאָטיוו נומ' 9. וואָס שייך די מאָטיוון נומ' 2 און 5, האָט זיי דער יידישער שפּילמאַן—דער מחבר פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה" — געקאָנט נעמען פֿון דער דײַטשער „טריסטאַן"-איבערדיכטונג פֿון באַרימטן הויפֿישן עפּיקער גאָטפֿריד פֿון שטראַסבורג, וואָס האָט געלעבט בײַם איבערבאָך פֿון 12טן און 13טן י"ה. אין אַזאַ פֿאַל שטעלט זיך אָבער אַ האַרבע פֿראַגע מיטן מאָטיוו נומ' 9, וואָרעם אין גאָטפֿריד „טריסטאַן" געפֿינען מיר נישט דעם דאָזיקן מאָטיוו און עס לײַגט זיך נישט אויפֿן שכל, אַז דער יידישער שפּילמאַן זאָל האָבן געשעפּט פֿון צוויי אָדער מער „טריסטאַן"-דיכטונגען. איז טאַקע אַ סך מער קרוב לאמת, אַז דער יידישער שפּילמאַן, וואָס האָט צונויפֿגעשטעלט דעם לֵיבע-ראָמאַן פֿון „בריעה און זימרה", האָט געשעפּט פֿון שפּעטערע דײַטשע „טריסטאַן"-ווערסיעס, וווּ דער מאָטיוו נומ' 9 קומט שוין יאָ פֿאָר. אַזעלכע ווערסיעס, וואָס שטעלן זיך פֿאָר ווי דערגאַנצונגען פֿון דער „טריסטאַן"-דיכטונג פֿון גאָטפֿריד פֿון שטראַסבורג, זענען באַווּסט צוויי: אײנע פֿון אולריך פֿון טירהיים, וואָס איז אויפֿגעקומען אַרום 1240 — און אַ צווייטע פֿון היינריך פֿון פֿרײַבערג פֿון אַרום 1300.[2] בײַם סוף פֿון ביידע ווערסיעס באַגעגענען מיר טאַקע אַן עפּיזאָד, ווי טריסטאַן און איזאָלדע פֿון קורנעוואַל רעדן זיך אָפּ, אַז איזאָלדע וועט צו אים—טריסטאַנען—אָנקומען מיט אַ שיף און פֿאָר אַ סימן, אַז זי איז עס, וועט זי אויפֿן שיף לאָזן אויסהענגען אַ ווײַס זעגל טוך. אַ בולטע רעמיניסצענץ פֿונעם דאָזיקן מאָטיוו זענען די פֿון אונדז שוין אָנגעמערקטע ווערטער פֿון בריהן, אַז זי וועט אין איר פֿענצטער אויסהענגען „איין הנדצוועל", ד"ה אַ ווײַס טוך, בכדי זימרה זאָל האָבן אַ סימן, אַז ער וועט זי געפֿינען אין שטוב.

---

[2] Cf. Dr. K. Marold, Hartmann von Aue, Wolfram von Eschenbach u. Gottfried von Strassburg, eine Auswahl aus dem höfischen Epos. Leipzig 1920, p. 103, 116.

ב) אַ באַזונדערע גרופּע אינטערנאַציאָנאַלע מעשׂה-מאָטיוון שטעלן פֿאָר די פּרטים, וואָס ווערן אין „מעשׂה בריעה וזימרה" איבערגענעבן וועגן זימרהס נסיעה צום גן-עדן. מיר האָבן די דאָזיקע פּרטים נומעריט מיט די נומערן 7 און 8 און מיר וועלן זיי דאָ ענויער באַטראַכטן.

נסיעות צו „יענער וועלט" באַלאַנגען צו די עלטסטע מאָטיוון פֿון מעשׂה-דיכטונגען. די עלטסטע שפּורן פֿון אַזאַ נסיעה באַגעגענען מיר אין דעם באַ-רימטן, באַבילאָנישן גילגאַמעש-עפּאָס, וווּ עס דערציילט זיך וועגן גילגאַמעשס אַוואַנדערונג ביז עק וועלט, וווּ „דער הימל קומט זיך צונויף מיט דער אונטערוועלט", — און וועגן די מניעות, אויף וועלכע ער האָט זיך אָנגעשטויסן בשעת דער וואַנדערונג. צווישן די סך מניעות, מיט וועלכע גילגאַמעש מוז זיך ראַנגלען, זאָל דאָ אָנגעמערקט ווערן זיין באַזונדערס שוועריע נסיעה איבער די „וואַסערן פֿון טויט", דורך וועלכע ער מוז אַריבער, כּדי צו קומען צו זיין ציל.[3] אַזעלכע מין „וואַסערן פֿון טויט" זענען אויך די וואַסערן פֿונעם גן-עדן-טײַך, פֿון דעם „שוינין בַּך", דורך וועלכן זימרה דער-נענטערט זיך צום גן-עדן.

די אויספֿאָרשונגען פֿון די לעצטע יאָרן האָבן דערווײַזן, אַז דער גילגאַ-מש-עפּאָס האָט נאָך אין עלטערטום באַפֿרוכפּערט אַ סך ענלעכע מעשׂיות און בפֿרט די באַרימטע מעשׂיות וועגן אַלעקסאַנדער מוקדונס נסיעות צום לעבנסקוואַל, וואָס זענען אין 3טן י"ה נאָך קריסטוסן צוזאַמענגע-קייטלט געוואָרן אין אַ גריכישן ראָמאַן (דער אַזוי גערופֿענער „פּסעוודאַקאַ-ליסטענעס"). דער דאָזיקער אַלעקסאַנדער-ראָמאַן האָט שפּעטער געפֿונען אַ ריי מערב- און מיטל-אייראָפּעישע באַאַרבעטער. אין 10טן י"ה האָט אים איבער-געזעצט אויף לאַטײַן — אַ גלח פֿון נעאַפּאָל, מיטן נאָמען לעאָ. פֿון דעם זעלבן יאָרהונדערט איז אויך פֿאַראַן אַ צווייטע, אַ ביסל עלטערע לאַטײַנישע איבערזעצונג פֿון אַ געווissen יוליוס וואַלעריוס. אין 11טן י"ה האָט אַ פֿראַנצייזישער טרובאַדור אַלבעריך פֿון בעזאַנסאָן געמאַכט פֿון דעם ראָמאַן אַ געראַמטן פֿראַנצייזישן עפּאָס. אַלבעריכס אַלעקסאַנדער-עפּאָס איז מיט אַ צײַט שפּעטער (אַרום 1130) געוואָרן דער „אַפֿיר", לויט וועלכן אַ מיטל-פֿרענקישער גלח, מיטן נאָמען לאַמפּרעכט האָט געשאַפֿן אַ דיטשע ווערסיע פֿונעם אַלעקסאַנדער-ראָמאַן און עס איז זייער קרוב לאמת, אַז דער יידישער שפּילמאַן, וואָס מיר האָבן אים צו פֿאַרדאַנקען דעם ראָמאַן פֿון „בריעה און זימרה", האָט געוצט אָט אַ די לאַמפּרעכט-ווערסיע. אַזוי צי אַזוי בלײַבט אַ פֿאַקט, אַז אין דער „מעשׂה בריעה וזימרה" זענען אַריבער אַ ריי מאָטיוון פֿון דעם אַלעקסאַנדער-ראָמאַן. עס קאָן אויך געמאַלט זײַן, אַז זיי זענען אַריבער אויף אַן אומדירעקטן וועג דורך דער פֿאַרמיטלונג פֿון כּלערליי

---

[3] Cf. Arthur Ungnad u. Hugo Gressmann, Das Gilgamesch-Epos, Göttingen 1911.

ריטערשע עפּאָסן פֿון מיטל-עלטער, אין וועלכע ס׳ווערן לויטן מוסטער פֿונעם אַלעקסאַנדער-ראָמאַן געשילדערט פֿאַנטאַסטישע נסיעות צו פֿאַרכּישופֿטע פֿעסטונגען, פּאַלאַצן וכדומה. פֿון אַזעלכע ריטער-ראָמאַנען קומט באַזונדערס אין באַטראַכט דער ריטער-ראָמאַן „Guinglain li bel inconnu“ פֿונעם פֿראַנצייזישן שפּילמאַן רענאָל דע באָזשע (Renauld de Beaujeu) — אַ ראָמאַן, וואָס האָט געדינט פֿאַר אַן אַפֿיר פֿאַר דעם דײַטשן „וויגאַלאָס“ (Wigalois) פֿון ווירנט פֿון גראַפֿענבערג (1204—1210) און וואָס איז אויך געווען באַוווּסט דעם ייִדישן שפּילמאַן, וועלכער האָט דעם „וויגאַלאָיס“ איבערגעאַרבעט אין דעם באַוווּסטן ייִדישן „קיניג אַרטוס“-ראָמאַן (פֿ״גל ד״ר ל. לאַנדוי Arth. Legends ז׳ LXXXII). אין ראָמאַן פֿון רענאָל דע באָזשע ווערט טאַקע געשילדערט אַ נסיעה פֿונעם ראָמאַן-העלד צו אַ פֿאַרכּישופֿטן, סודותדיקן שלאָס מיט אַ שלל פֿאַנטאַסטישע שטערענישן און פּאַסירונגען. לויט דער כאַראַקטעריסטיק, וואָס עס גיט אונדז איינער פֿון די בעסטע קענער פֿון אַזעלכע פֿאַנטאַסטישע מעשׂיות, פּראָפֿ׳ פֿרידריך פֿאָן דער לייען, ווערן אין די ריטער-ראָמאַנען, וואָס באַזירן אויפֿן אַלעקסאַנדער-ראָמאַן, געוויינטלעך געשילדערט אַזעלכע שטערענישן אויף דער וואַנדערונג פֿונעם ראָמאַן-העלד, ווי „אײַזערנע דרעשער, וואָס שיצן דעם אַרײַנגאַנג (אין דעם פּאַלאַץ אָדער גן-עדן) און וואָס לאָזן נישט אַדורך אַפֿילו נישט דעם האַסטיקסטן פֿויגל, רעדער, וואָס דרייען זיך כּסדר און פֿאַרמאַכן דעם אַרײַנגאַנג — אַגב אַ מאָטיוו, וואָס געפֿינט זיך אין דער גריכישער לעגענדע וועגן איקסיאָן — טויערן, וואָס לאָזן זיך פּלוצלונג אָראָפּ“ וכדומה.[4] לאָמיר דאָס נאָך דערגאַנצן מיט אַזעלכע פּרטים פֿונעם אַלעקסאַנדער-ראָמאַן: אַלעקסאַנדערס לעצטע גרויסע נסיעה — אַזוי ווערט געשילדערט אין ראָמאַן — איז געווען זײַן וואַנדערונג איבערן טײַך פּרת. בײַ די קוואַלן פֿונעם טײַך האָט ער באַגעגנט אַ גרויסע מויער, וואָס הינטער איר איז געווען דער גן-עדן. ער פּרוּווט שטורעמען די וואַנט און אַרײַנרײַסן זיך אין גן-עדן אַרײַן, אָבער דאָס גיט זיך אים נישט אײַן. סוף-כּל-סוף באַווײַזט זיך אַ זקן, ער עפֿנט אַ טויער אין דער וואַנט און אַנשטאָט אַרײַנצולאָזן דעם העלדישן קיניג, דערלאַנגט ער אים אַ וווּנדערלעכן, סודותדיקן שטיין.

עד כּאַן די שילדערונגען פֿון וואַנדערונגען צום גן-עדן אָדער צו סודות-פֿולע פּאַלאַצן, שילדערונגען, וואָס מען קאָן געפֿינען אין די פֿאַנטאַסטישע מעשׂיות וועגן גילגאַמעש און אַלעקסאַנדער מוקדון און אין די אויף זיי באַזירנדיקע ריטער-ראָמאַנען פֿון 12טן—13טן י״ה. אין „מעשׂה בריעה וזימרה“

---

[4] Cf. Friedrich v. der Leyen. Das Märchen, Leipzig 1925. p. 56 אויך די קריטישע אויסגאַבע פֿונעם דײַטשן אַלעקסאַנדער-עפּאָס פֿון לאַמפּרעכט און פֿון זײַנע מוסטערן, וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן פֿון ק. קינצעל אין דער „גערמאַניסטישער האַנד׳ ביבליאָטעק“, באַנד VI, האַללע 1884.

האָבן זיי געפֿונען איינע פֿון זייערע פֿולשטענדיקסטע אָפּשפּיגלונגען: זימרה שטויסט זיך אָן אויפֿן וועג צום גן-עדן אויף די זעלביקע שווערייקייטן, אויפֿן טײַך אַרום דעם גן-עדן („וואַסערן פֿון טויט" אינעם גילגאַמעש-עפּאָס, דער טײַך פּרת אין אַלעקסאַנדער-ראָמאַן), אויפֿן „גרושן שטיין" (פֿונעם אַלעקסאַנדער-ראָמאַן), אויף די „שאַרמעסער" מיט די שאַרפֿן „אויבר זיך גיווענדט", אויפֿן ראָד „דש אוס-שלוג אלי וועג אונ' שטעג" וכדומה. אויך אין זימרהס וואַנדערונג „איבער בערג און טל", איבער „איין גרושן וואלד" מיט „מענכרלייא קרויטער" און איבער „איין וויז" מיט „וילרלייא וואורצלין" אַנטפּלעקן זיך רעמיניסצענצן פֿון די זעלבע מקורים. אַזוי אַ שטייגער געפֿינען מיר אין אַלעקסאַנדער-ראָמאַן אַ שילדערונג פֿון אַלעקסאַנדערס וווּנדערלעכע איבער-לעבונגען, וואָס ער האָט געהאַט בעת זײַן נסיעה איבער אינדיע און מיר הערן, אַז ער האָט געוואַנדערט איבער בערג און טאָלן און איבער אַ „הערלעכן וואַלד" מיט וווּנדערביימער און אויסטערלישע בלומען. פֿונעם אַלעקסאַנדער-ראָמאַן איז סוף-כּל-סוף גענומען דער עפּיזאָד מיט אליהו הנבֿיא, וואָס ווערט אין „מעשׂה בריעה וזימרה" געשילדערט, ווי „איין אלטער גרואר מַן מיט איינים לַנגן ברט". זימרה באַגעגנט אים נישט ווײַט פֿון גן-עדן—און אַן ענלעכע פּאַסירונג איז אויך פֿאַרלאָפֿן מיט אַלעקסאַנדער מוקדון, וואָס האָט געטראָפֿן בײַם טויער פֿון גן-עדן דעם זקן מיטן סודותדיקן שטיין.

ג) אַ רעקוויזיט פֿון אַלעקסאַנדער-ראָמאַן און פֿון מיטל-עלטערישע ריטער-עפּאָסן איז ווײַטער דאָס סודותדיקע פֿערד, וואָס טראָגט זימרהן אַוועק אין גן-עדן אַרײַן (מאָטיוו, נומ' 6). דאָס פֿערד — אַזוי ווערט דערציילט אין דער מעשׂה — איז געווען „גר וואל גיצירט מיט רוישטונג [=ריסטונג], דש ער [זימרה] אל זיין טג ניט הויפשר [שענער] גיזעהן הט" און עס איז געלאָפֿן אַזוי גיך, „אַז ווען עש דער טויביל [=טײַפֿל] ווער". וועלכער העלד פֿון די פֿאַנטאַסטישע ריטער-ראָמאַנען האָט נישט פֿאַרמאָגט אַזאַ פֿערד? אַזאַ מין „בוקעפֿאַלוס", ווי ס'האָט געהייסן אַלעקסאַנדערס באַרימט פֿערד...

ד) איידער מיר צעשיידן זיך מיט דער אינטערנאַציאָנאַלער גרופּע מאָטיוון אין „מעשׂה בריעה וזימרה", איז נאָך כּדאַי אָנצומערקן אַ שטריך, וואָס קאָן — ווי ס'דוכט אונדז — שטאַמען פֿון אַן אינדיש מעשׂהלע: פּאַראַן אַן אינדישע דערציילונג פֿון סאַקטיוועגאַ, אין וועלכער ס'טרעטן אַרויס אַ מיידל, וואָס האַלט, אַז בלויז דער קערפּער אירער איז צוגעקאָוועט צו אונדזער ערדישער ערד. זי אַליין — אַזוי פֿילט זי — געפֿינט זיך טיף אונטערן ים, אין אַ גאָלדענער, פֿאַרכּישופֿטער שטאָט און זי וועט באַלאַנגען נאָר צו יענעם יונגן-מאַן, וואָס וועט באַווײַזן אַרײַנצודרינגען אין דער צויבערשטאָט. אַ פּראַכט-פֿולע דערציילונג! אויף דער ערדישער ערד — איז דער עיקר-מאָטיוו — קאָן באַצויבערן בלויז דעם מיידלס שיינער קערפּער. די נשמה פֿון דעם מיידל איז אָבער ווײַט, ווײַט פֿון דער ערד, זי לעבט אין אַ וווּנדערלאַנד און נאָר דער, וואָס וועט אַהין טרעפֿן, צו יענעם ליכטיקן נשמה-לאַנד, נאָר דער קאָן ווערן

איר באַשערטער. צי איז דאָס נישט געווען דער תחילתדיקער גרונטמאָטיוו אויך פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה"? איז דען נישט דער „גן-עדן", וווּ בריעה וואַרט אויף איר באַשערטן, אַזאַ ליכטיק נשמה-לאַנד? און געפֿינט דען נישט די ליבע צווישן בריעהן און זימרהן דעם קיום אירן ערשט דעמאָלט, ווען זימרה האָט אויפֿגעזוכט בריעהן אין איר נשמה-לאַנד, אין גן-עדן? די קרובֿי-שאַפֿט צווישן ביידע מעשׂיות, דער אינדישער און דער אַלטיידישער, איז — ווי געזאָגט — קרובֿ לאמת. און עס איז לגמרי נישט שווער צו דערקלערן, ווי אַזוי עס האָט געקאָנט קומען צו אַזאַ אַדאָפּציע פֿון אַן אינדישן מעשׂה-לע-מאָטיוו. עס איז גענוג אַ בליק צו טון אויף דער עלטסטער תקופֿה פֿון דער יידישער ליטעראַטור, קאָן מען דאָרט געפֿינען אַ נישקשהדיקע צאָל יידישע באַאַרבעטונגען פֿון אינדישע מעשׂיות, ווי אַ שטייגער „משלי סנדבר" („די זיבן מיינשטער"), „קאַלילאַ-וועֿ-דימנאַ" („בוך דער אלטן וויזן") אָדער די פּאָעטישע איבערזעצונג פֿון דעם העברעישן „בן המלך והנזיר", וואָס שטיצט זיך אויף אַן אינדיש-בודיסטישער לעגענדע וועגן דעם יונגן בן-מלך בודאַ. אַגב דאַרף נישט פֿאַרגעסן ווערן, אַז די איראָפּעישע ליטעראַטורן זענען זינט סוף 12טן י"ה ממש פֿאַרפֿלייצט געוואָרן דורך אינדישע שטאָפֿן. אַן ארײַנוואַנדערונג, וואָס שטייט אין ענגן צוזאַמענהאַנג מיט די ערשטע קרייצצוגן און וואָס איז זינט בענפֿעיס (Benfey) עפּאָכאַל פֿאַרשונגען אַן אײַזערנער וויסנשאַפֿט-לעכער אַקסיאָם.

## 4

## די גרופּע יידישע פֿאַבולע-מאָטיוון אין „מעשׂה בריעה וזימרה"

צו דער דאָזיקער גרופּע פֿאַבולע-מאָטיוון פֿאַררעכענען מיר די מאָטיוון, וואָס מיר האָבן זיי באַצייכנט מיט די נומערן 1, 3 און 4 בײַם איבערגעבן דעם אינהאַלט פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה".

מאָטיוו, נומ' 1. זימרהס קלוגער משפט, ווי אַזוי צו צעטיילן די ירושה צווישן צוויי ברידער, וואָס איינער פֿון זיי האָט צוויי קעפּ און ס'איז דאָ אַ ספֿק, צי ער שטעלט מיט זיך פֿאָר אין פּערזאָן אָדער צוויי — אָט אַ דער משפט איז לויט דעם מקור זײַנעם זיכער אַ יידישער. עס דערמאָנט זיך אין פֿלוג שלמה המלך, וואָס איז דער העלד פֿון פֿלעריי משפטים-מעשׂיות און מען קאָן משער זײַן, אַז דער שפּילמאַן, וואָס האָט אונדז דערציילט די מעשׂה וועגן זימרהס קלוגן משפט, האָט געשעפּט פֿונעם גרויסן לעגענדעס-אוצר וועגן שלמהס חכמה. אַגב איז כּדאַי ביי דער געלעגנהייט אָנצומערקן, אַז דער משפט-מאָטיוו פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה" האָט געקאָנט אַדאָפּטירט ווערן פֿונקט אַזוי גוט פֿונעם יידישן לעגענדעס-קוואַל, ווי פֿונעם אינטערנאַציאָנאַלן. וואָרעם ס'איז אַ דערוויזענער פֿאַקט, אַז די לעגענדעס אַרום שלמה המלך האָבן דורכ-געמאַכט אַן אינטערנאַציאָנאַלע וואַנדערונג און מען קאָן זייערע מאָטיוון

אָנטרעפֿן אין די מעשהלעך פֿון כּמעט אַלע קולטורפֿעלקער. אָט וואָס עס שרייבט וועגן דעם דער באַוווּסטער פֿאָרשער פּראָפֿ׳ פֿרידריך פֿאָן דער לייען: „די געשיכטע פֿון שלמה המלכס משפט איבער ביידע מאַמעס... חזרט זיך איבער אין אינדישע און בודיסטישע מעשהלעך... ווי אַ געוועלטיקער איבער שדים לעבט שלמה המלך מיט זיינע מאַגישע אויפֿטוען נאָך אין די היינטיקע צויבערביכער און מעשׂיות. זיין מאַכט איז אין אַראַבישע מעשׂיות אַן אומבאַשרייבלעכע. פֿון אָריענט האָבן די לעגענדעס וועגן שלמה המלך אַפּנים שוין אין פֿרינען מיטל-עלטער אַרײַנגעוואַנדערט קיין אייראָפּע און זיי האָבן דאָ באַפֿרוכפּערט די דיכטונג... זייערע השפּעות זענען אַרײַנגעדרונגען אין דער לאַטײַנישער ליטעראַטור פֿונעם מיטל-עלטער, גלחים פֿלעגן די דאָזיקע מעשהלעך דערציילן אין די דרשות; דער ראָמאַן „רואָדלידי", וואָס איז אין 11טן י״ה פֿאַרפֿאַסט געוואָרן פֿון אַ גלח פֿון טעגערנזעע, האָט זייער אַסך פֿון דעם דאָזיקן לעגענדעס-שטאָף. פֿון דער לאַטײַנישער ליטעראַטור איז אָט דער שטאָף אַרײַנגעדרונגען אין דער באַרימטער לעגענדע וועגן פּאַרסיוואַל[5] אאַז״וו. צווישן די פּאָלקסביכער פֿון כּמעט יעדער אייראָפּעישער ליטעראַטור געפֿינען זיך שוין אין די פֿריסטע תקופֿות אויך אַזעלכע, וואָס דער העלד זייערער איז שלמה המלך. אין טייל פֿון זיי טרעט נאָך אַרויס זיינער אַ הויפּנאַר.

מאָטיוו, נומ׳ 3. מיר האָבן אים באַצייכנט ווי אַ יחוס-מאָטיוו און מיר דערמאָנען, אַז עס גייט דאָ אין דעם עפּיזאָד מיט בריעהס פֿאָטער, דעם כּהן-גדול פֿייגין, וועמען עס שטייט נישט אָן דער שידוך מיט זימרהן, מחמת זימרה איז נישט פֿון קיין געהויבענעם יחוס. דעם זעלביקן מאָטיוו געפֿינען מיר אין אַ לעגענדע וועגן ר׳ עקיבֿאן, וואָס איז שפּעטער אַרײַנגענומען געוואָרן אינעם ציקל מעשׂיות פֿונעם באַרימטן „מעשׂה-בוך" (ווילמערס-דאָרפֿער אויסגאַבע, מעשׂה נומ׳ 68). מיר לייענען דאָ וועגן ר׳ עקיבֿאן, אַז ער איז געווען אין זיין יוגנט אַ פֿאַסטעך בײַ דעם רײַכן פֿלבא שבֿוע. מאַכט זיך אָ מעשׂה, אַז די טאָכטער פֿון דעם גביר פֿאַרליבט זיך אין דעם אָרעמען פֿאַסטעך. „זי זאך [=האָט געזען] וואָל [=וואויל], דש דר שאפֿהירט גאר ציכטיג ווער מיט אל זיינע ווערקן" — און זי מאַכט אים אַ חתונה-פֿאַרשלאָג. ר׳ עקיבֿא איז זי מקדש, און ווען דער גביר ווערט דערפֿון געוווּר, טוט ער אַ נדר, אַז די טאָכטער וועט נישט האָבן קיין חלק אין זיין פֿאַרמעגן, און ער פֿאַרטרײַבט זי פֿון זיין הויז. דאָס איז די מעשׂה מיט ר׳ עקיבֿאן און זיין שידוך. דער המשך פֿון דער מעשׂה איז פֿאַר אונדזער צוזאַמענהאַנג גלײַכגילטיק. אַקעגן זשע איז פֿאַר אונדזער צוועק וויכטיק פֿעסטצושטעלן, אַז דער גרעסטער טייל מעשׂיות, וואָס פֿון זיי איז אין 16טן י״ה צונויפֿגעשטעלט געוואָרן דאָס „מעשׂה-בוך", און צווישן זיי אויך די געבראַכטע מעשׂה מיט ר׳ עקיבֿאן און זיין ווײַב—

[5] F. v. d. Leyen, Das Märchen, l. c. 102—105.

איז געווען זייער פאָפולער בײַ יידן מיט אַ סך הונדערטער יאָרן פֿאַר דער צונויפֿשטעלונג פֿונעם „מעשׂה-בוך". און אַזוי קאָן אויך געמאָלט זײַן, אַז דער יידישער שפּילמאַן — דער מחבר פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה" האָט געשעפּט זײַן אינספּיראַציע צו דעם יחוס-מאָטיוו פֿון אָט דער געבראַכטער לעגענדע, וואָס איז שפּעטער אַרײַן אין דעם „מעשׂה-בוך".

אַ סך בולטער טרעט אַרויס דער זעלבער קוואַל פֿון אינספּיראַציע בײַ דעם פֿאַבולע-מאָטיוו, וועלכן מיר האָבן פֿאַרצייכנט ווי מאָטיוו, נומ' 4.

מ א ָט י ו, נומ' 4. דאָס איז דער עפּיזאָד פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה", ווו עס דערציילט זיך וועגן זימרהס נסיעה צום פּויפּס וועגן דער גזירה, אַז יידן טאָרן נישט יידישן די קינדער און יידישקעס טאָרן נישט גיין צו דער טבֿילה. פֿון דער גרויסער צאָל פּויפּס-לעגענדעס, וואָס זענען געווען פֿאַרשפּרייט צווישן יידן, האָט די פּויפּס-מעשׂה, וואָס ווערט דערציילט אין „מעשׂה-בוך" (ווילמערסדאָרפֿער אויסגאַבע, נומ' 187), די מיינסטע באַרירפֿונקטן מיט דעם געבראַכטן פּויפּסמאָטיוו פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה". די דערציילונג פֿונעם „מעשׂה-בוך" רוקט אַרויס ווי דעם העלד ר' שמעון הגדול פֿון מיינץ, וואָס האָט געלעבט אין 11טן י"ה און איז באַווויזט ווי דער מחבר פֿון אַ ריי תּפֿילות. דער קורצער אינהאַלט פֿון דער מעשׂה איז אַזאַ: „מעשׂה געשאַך אין רבי שמעון הגדול, דער האָט געוואַנט אין מענץ אם ריין, דער האָט איין זון, דער הייסט אלחנן, דער ווער נאָך איין קלייניער יונג".[6] אָטאָ דעם אלחנענן האָט אַ מאָל די שבת-גויע אַוועקגעפֿירט פֿון דער היים און זי האָט אים געלאָזט אָפּשמדן. פֿון דעם יינגל איז שפּעטער אויסגעוואַקסן אַ קאַרדינאַל אין רוים און צום סוף איז ער גאָר געוואָרן אַ פּויפּס. „נון האט ער גאר וואל געווסט, דאס ער איין יהודי איז געווען אונ' וואָר פֿון מענץ ר' שמעון הגדול זײַן זון". אַ מאָל האָט זיך דער „אַפּיפֿיור" שטאַרק פֿאַרבענקט נאָך זײַן פֿאָטער. האָט ער צום הגמון פֿון מיינץ אַוועקגעשיקט אַ כתב, אַז ער איז גוזר אויף די יידן, זיי זאָלן נישט טאָרן האַלטן קיין שבת און אַז עס איז זיי אויך פֿאַרוועט צו יידישן די קינדער און צו גיין אין דער מיקווה. ער איז געווען זיכער, אַז יידן וועלן צו אים שיקן שתּדלנים און ער האָט געהאָפֿט, אַז ער וועט צווישן די שתּדלנים באַגעגענען זײַן פֿאָטער. אַזוי איז אויך געשען. וען ר' שמעון הגדול איז געקומען צום „אַפּיפֿיור", האָבן זיך פֿאָטער און זון דערקענט און דער זון דער „אַפּיפֿיור" האָט דעם פֿאָטער מיטגעגעבן אויפֿן וועג קיין מיינץ אַ כתב צום דאָרטיקן הגמון, אַז ער מאַכט בטל די גזירה. אַ צייט שפּעטער איז דער „אַפּיפֿיור" נעלם געוואָרן פֿון רוים און ער איז אַוועק צו זײַנע עלטערן קיין מיינץ, וווּ ער האָט געלעבט ווי אַ „חשובֿער" יידּ.

נעמענדיק אין אַכט, אַז ר' שמעון הגדול האָט — ווי שוין דערמאָנט — געלעבט אין 11טן י"ה, האָט די געבראַכטע פּויפּס-לעגענדע, וואָס איז פֿאַרבונדן

---

[6] מיר ברענגען די שטעלע אין אַ עפּעס מאַדערניזירטן אויסלייג.

מיט זײַן נאָמען, געקאָנט אויפֿקומען לערך אין 12טן י"ה, וועלן דער אָנדענק פֿון דעם „גדול בישׂראל" איז נאָך געווען אַ פֿרישער. איר פּאָפּולאַריטעט באַוויזט צום בעסטן דער פֿאַקט, אַז מען האָט זי מיט לערך 4—5 הונדערט יאָר שפּעטער אַרײַנגעקייטלט אין אַזאַ פֿיל-געלייענטן פֿאָלקסבוך, ווי דאָס „מעשׂה-בוך".

דער פּויפּס-עפּיזאָד פֿון „מעשׂה בריעה וזימרה" האָט מיט דער פּויפּס-לעגענדע אַרום דעם געשטאַלט פֿון ר' שמעון הגדול אַזאַ נאָענטן באַריר, אַז עס איז גענוג צו פֿאַרגלײַכן ביידע נוסחאות, כּדי צו קומען צום אויספֿיר וועגן זייער קרובֿהשאַפֿט.

## 5

## ר ע ז ו מ ע

אויפֿן סמך פֿון די ביזאַהעריקע אַנאַליזן קאָנען מיר פֿעסטשטעלן אַז וועלכע צוויי מאָמענטן בנוגע דער צײַט, וועלן דער באַהאַנדלטער ליבע-ראָמאַן איז אויפֿגעקומען:

1) די אויפֿגעהיטע וועדסיע פֿון 16טן י"ה האָלט אין זיך בולטע שפּורן פֿון אַן אורטעקסט, וואָס שטעלט פֿאָר אַ מיטל-עלטערישע שפּילמאַן-דיכטונג. וואָס שייך דעם עלטער פֿון דעם אורטעקסט, איז אין דער דאָזיקער פֿראַגע מכריע די פֿון אונדז אויפֿגעזוכטע שפּור פֿון אַ לכתּחילהדיקער אַסאָנאַנסן-פֿאָרם. די דאָזיקע שפּור פֿירט אונדז צוריק אין אַ צײַט פֿון נישט-פֿיקסירטע שפּיל-מאַנישע נוסחאות, וועלן די שפּילמאַן-דיכטונג איז געווען דערעיקרשט אַ ליטעראַטור צום הערן און נישט צום לייענען. מיט אַנדערע וועדסער: מיר וועלן אַריבערגעבראַכט אין דער עלטסטער תּקופֿה פֿון דער יידישער ליטעראַטור, וואָס נעמט אַרום דאָס 12טע און 13טע יאָרהונדערט און וואָס גרייכט ביז לערך דער העלפֿט 14טן י"ה, היינו — ביז צו יענעם וועגדפונקט אין דער געשיכטע פֿון דײַטשע יידן, וועלן עס האָט זיך אָפּגעשפּילט די קאַטאַסטראָפֿע פֿונעם „שוואַרצן טויט".

2) אין הספּם מיט דער אויבנדיקער „פֿאַרמעלער" פֿעסטשטעלונג שטייען די רעזולטאַטן, צו וועלכע מיר זענען דערגאַנגען מיט דער הילף פֿון אַנאַליזירן די סאַמע עיקרדיקסטע פֿאַבולע-מאָטיוון.

# די תּלמודישע אַגדה פֿון שלמה המלך מיטן אַשמדאַי און דעם שָׁמיר אין צוויי אַלטייִדישע נוסחאות

אַרויסגעגעבן צום ערשטן מאָל לויט כּתַבֿ-יַדן און מיט אַ הקדמה

פֿון ד״ר פֿעלִיקס פֿאַלק (האַג)

די לעגענדעס פֿון דער אַגדה, וואָס זיינען אין איינעם מיט יידן גע־קומען פֿון די מיזרח-לענדער אין די מערבֿ-לענדער אַריין, זיי זיינען דאָס דער קוואַל פֿאַר דער אַלטייִדישער מעשׂהלעך-לִיטעראַטור. צווישן די דאָזיקע מעשׂיות, וואָס דער כּוח־הדמיון פֿונעם יידישן פֿאָלקסגייסט האָט זיי באַשאַפֿן, פֿאַרנעמען אַ גרויס אָרט די אַגדות וואָס האָבן אַיינגעהילט די פֿערזענלעכקייט שלמה המלך און אים אויפֿגעהיט אין זיכרון פֿון זיין פֿאָלק. געביטענערהייט יאַוועז זיי זיך אין פֿאַרשיידענע אַגדות־ציקלען.

גאָר גרויס איז געווען דאָס לִיבשאַפֿט צו דער פֿאַנטאַסטישער מעשׂה וואָס ווערט אונדז דערציילט אין תּלמוד וועגן אַשמדאַי, דעם מלך פֿון די שדים, וואָס שלמה, דער געוועלטיקער אינעם מלכות פֿון די רוחות, נאַרט בייַ אים אויס דעם שמיר. מען רעכנט, אַז די מעשׂה שטאַמט פֿון אַ פּערסישן מקור; אויסגעוואַקסן איז זי אין דער היים בייַ די סעמיטישע פֿעלקער,[1] בייַ יידן און בייַ אַראַבער, און האָט זיך שפּעטער־צו אין די מערבֿ-לענדער צונויפֿגעפֿלאָכטן מיט דער סאַגעס־דיכטונג פֿון די אייראָפּעִישע פֿעלקער.

אָט אַ שטייגער איז פֿון דער אַגדתּא פֿון שלמהן מיט די שדים געגומען דער שטאָף פֿאַרן שפּילמאַנישן געדיכט „זאַלמאַן און מאָרָאלף“ [2] וואָס איז אויפֿגע־קומען סוף צו פֿונעם 12טן יאָרהונדערט; דעם מחברס כּוח־הדמיון באַגייט זיך דערנאָך מיט דעם שטאָף אומגעצאַמט. אַ סלאַווישער נוסח פֿונעם אַשמדאַי מיטן שמיר, וווּ דער אַשמדאַי ווערט אָנגערופֿן „קיטאָוואַס“ (κένταυρος), איז צו אונדז דערגאַנגען אין צוויי נוסחאות, פֿון די יאָרן 1477 און 1494.[3] אין מה״ד ליד „אַ שבֿח אויף שלמהן“ [4] ווערט צווישן 5טן און 6סטן אָפּשניט, אויף אַ קענטיק

---

[1] G. Salzberger, Die Salomo-Sage in der semitischen Literatur. Berlin 1907.

[2] Salman und Morolf, hrsg. von F. Vogt. Halle 1880.

[3] Salman und Morolf, p. 213 sq.

[4] אַפּגעדרוקט אין: Müllenhoff-Scherer, Denkmäler deutscher Poesie und Prosa, ב׳ I, ז׳ 126 (אין 2טן באַנד די הערות דערצו). פֿ״גל צויך וו. שערער אין זער Zeitschrift für deutsches Altertum 1878, ז׳ 19 א״וו.

אינטערפּאָלירטן אָרט, דערציילט וועגן שלמהס ראַנגלעניש מיט אַ לינדנוואָרעם. דאָ באַווײַזט זיך דער אַשמדאַי אין דעם געשטאַלט פֿון אַ לינדנוואָרעם. דער קיניג נאַרט אים אַרײַן און באַצווינגט אים. דער אַשמדאַי רופֿט אים אָן אַ בעל-חי (אין דער ייִדישער אַגדה איז דאָס דער וואָרעם שמיר), וואָס מיט זײַן הילף קאָן דער קיניג אויסבויען דאָס בית-המקדש אָן אײַזן, פּשוט ער מאַכט פֿון דעם בעל-חיס אָדערן אַ שטריקל, וואָס שנײַדט פֿונאַנדער איטלעכן שטיין. אויך מערלין, דער כישוף-מאַכער פֿון דער ברעטאָנישער אַרטוס-סאַגע, כאַפּט דעם אָנבליק פֿונעם אַשמדאַי.[5] איז אַזוי ווי אַ זכר פֿון דער מערלין-סאַגע באַ-געגנט זיך שוין פֿרי אין די מעשׂיות פֿון די זיבן קלוגע מײַנסטערס, וואָס זײַנען פֿאַראַן אויך אין אַלטייִדישע נוסחאות, און אַ טייל פֿון די דערציילונגען זײַנען ווי מע ווייסט אַריבער אין אַ באַזונדערער רעדאַקציע אין די „געסטאַ ראָמאַנאָרום", באַווײַזט זיך אויך אין דער דאָזיקער זאַמלונג סאַגעס און מעשׂיות אַ דערציילונג, וואָס אין איר טרעפֿט זיך דער וואָרעם טומאַרע; דאָס איז משמעות נישט קיין אַנדערער ווי דער שמיר פֿון דער תּלמודישער אַגדה.[6] אין אָט די אַלע נוסחאות איז אָבער די תּלמודישע אַגדה נישט דער דירעקטער מקור.

די מחברים פֿון דער אַלטער ייִדישער מעשׂיות-ליטעראַטור האָבן אויך נישט געוואָלט דורכלאָזן דעם אינטערעסאַנטן אַגדישן שטאָף וועגן שלמהן, דעם אַשמדאַי און דעם שמיר, וואָס איז דורכגענומען מיט אמתער אָריענטאַלישער פֿאַנטאַזיע און לעבנס-חכמה. פֿאַרווײַלונג, לערנונג און מוסר-השׂכּל איז דאָך געווען דער עיקר תּכלית פֿון דעם מין ליטעראַטור. דער שטאָף פֿון די אַגדות האָט געלעבט אין פֿאָלקס מויל, און שרײַבערס און דיכטערס האָבן געהאַט די עובֿדא דעם געיַרשעטן אוצר אַגדות צוצופּאַסן צום געשמאַק פֿון דער צײַט און אָנצושרײַבן. דאָס טאַקע איז געשען מיט צוויי אַלטע ייִדישע נוסחאות, אַ פּראָזאַיִשן און אַ פּאָעטישן, וואָס איך דרוק זיי דאָ ווײַטער אָפּ פֿון כּתבֿ-ידן.

דער פּראָזאַיִשער נוסח איז אונדז איבערגעענטפֿערט אינעם „קאָדעקס דע ראָסי" פֿון דער קיניגלעכער ביבליאָטעק אין פּאַרמע. ער טראָגט איצט דעם נומער 2513. מאַקס ווײַנרײַך האָט וועגן דעם כּתבֿ-יד מודיע געווען און אויך עפּעס אָפּגעדרוקט פֿון אים.[7] איך וויל ממלא זײַן דאָס וואָס ער ברענגט: דער כּתבֿ-יד אין $4^0$ האַלט 221 בלעטער באַשריבן פֿון ביידע זײַטן. פֿון זיי איז דף 221 א׳ נישט באַשריבן, אויף דף 220 ב׳ איז פֿאַראַן אַן אויסטײַטש פֿון העברעיִשע אותיות. ווי מען קען דרינגען פֿון די ביידע וואַסער-צייכנס, וואָס ווײַזן אויפֿן 16טן יאָרהונדערט און קיין איטאַליע, זײַנען דאָ גענוצט געוואָרן צוויי סאָרטן פּאַפּיר. דער כּתבֿ איז לעצט אָפּגעלאָזן: ץ איז אָפֿט געגליכן

---

[5] פֿ־ידריך פֿאָן שלעגעלס אַלע ווערק, צווייטע אויסגאַבע, 7טער באַנד, Geschichte des Zauberers Merlin, ווין 1846.

[6] י. ג. ט. גרעסע, Gesta Romanorum, צווייטע אויסגאַבע. דרעזדען און לײַפּציק 1847, ז׳ 227.

[7] מ. ווײַנרײַך, בילדער פון דער יידישער ליטעראַטורגעשיכטע. ווילנע 1928, ז׳ 112 א״וו.

צו נן, ף צו ש, ם צו ס; פון ד ביז ר און פון ב ביז כ איז קוים־קוים וואָס מען כאַפּט דעם חילוק. דער רפה־שטראָך איבער די אותיות ב, כ, פ ווערט געניצט אין גאַנצן מוטוויליק. דף 14 ב׳ איז זיך דער שרײַבער אַליין מודה: איך הון מיך תוע (sic) גוועזן אונ׳ הון עש מושן איין אנדר מול שרייבן. אויך דאָס אויסלייגן די וואָקאַלן און קאָנסאָנאַנטן איז זייער מוטוויליק. אַ סך מאָל שטעלט דער שרײַבער נקודות, און דאָס גיט צו שטײַער אויף צו באַשיידן דעם דיאַלעקטישן קלאַנגען־מצב. די קאָרעקטורן וואָס געפינען זיך דאָ זײַנען פון דער זעלביקער האַנט.

אינעם קאָדעקס געפינען זיך אַזעלכע זאַכן: דש מעשה, עקידה בן יצחק, איין אנדר מעשה, איין מעשה בון שלמה המלך, אַן איבערזעצונג פון תהילים, אַן איבערזעצונג פון אַ תפילה מודה, אַ געגראַמטע איבערזעצונג פונעם ספר יהושוע, אויך אַ געגראַמטע איבערזעצונג פון ספר שופטים, ווײַטער: איין אנדר שפרוך אויף די וועלט (דאָ פעלט ווײַזט אויס אַ פריערדיקער שפּראָך, וואָס שוין ווײַנרײַך האָט דערויף אָנגעוויזן), אבר איין הופטר שפרוך בון דעם עולם. דער קאָדעקס לאָזט זיך אויס מיט אַן איבערזעצונג פון ספר יונה אונטער דעם קעפּל: דש [מעשה בון] יונה.

דאָס איבערשרײַבן דעם טייל ביזן סוף פון דער תהלים־איבערזעצונג איז פאַרטיק געוואָרן כא מר חשוון הרעא (ד״ה 1510) אין ברעשיע. דער שרײַבער באַקענט זיך דאָ צו אונדז (גאַנץ באַשיידלעך!) מיטן נאָמען משה בר מרדכי ברלאג. דעם רעשט כתב־יד האָט ער פאַרטיק געמאַכט, וועדליג אַ הערה צום סוף, י״ג סיוון אין מאַנטוע.

גאָר כדאַי איז זיך אָפּצושטעלן אויף דעם עפּעס צעשעדיקטן צושריפט, וואָס גייט אויף דף 208 ב׳, תיכף נאָכן ספר שופטים, וועגן אַ פּאָגראָם אין ברעשיע. ער הייבט זיך אָן מיט די ווערטער: דש בוך הוט אויש גישריבן איין מן רזווינטורט. אָט דאָס אָרט, וואָס וועדליג איך ווייס האָט מען אויף דעם ווינציק וואָס אַכט געלייגט, איז ווײַזט אויס אַן אָנצוהערעניש אויפן מקור. אין דעם אייגענעם צושריפט רופט זיך אָן דער שרײַבער משה הונט גרמרצי. אין דעם צונעמעניש „הונט״ שטעקט משמעות אַ ביטערע איראָניע אויף זיך. דער שרײַבער איז קענטיק געווען אַ מענטש וואָס האָט באַזונדער שווער געליטן פון רדיפות אויף ייִדן; גרמרצי איז אַ רמז אויף דײַטשלאַנד, וואָס פון דאָרט אפשר איז דער שרײַבער געקומען אין דער צווייטער העלפט 15טן יאָרהונדערט. על־כל־פּנים קער די שפּראַך פונעם כתב־יד צו אייבערדײַטש. הײַנו: צום אַלעמאַנישן דיאַלעקט מיט אַ בײַערישער באַפאַרבונג און האָט אויך אָפּגעהיט אַ סך מה״ד שפּראַך־פאַרמעג. פון ווײַנרײַכס השערה, אַז אין משה הונט, אָדער משה ברלאג, האָבן מיר דעם מחבר פון די אַזוי אָנגערופענע שפּראָכן, וואָס געפינען זיך אויף דף 209 א׳ ביז 216 ב׳ און וואָס זאָגן עידות וועגן ידיעות אין וועלטזאַכן און וועגן קענען מענטשן, איז נישט גרינג אַוועק־צומאַכז מיט דער האַנט; בשום אופן אָבער קען ער נישט זײַן — ווי מען מעג

משמעות אפּלערנען פון דעם וואָס כ׳האָב דאָ געבראַכט — אויך דער מחבר פון דער תהלים־איבערזעצונג און פון די איבעריקע זאַכן וואָס געפינען זיך אין פּתב־יד, ווי ס׳רעכענען באַסין [8] און אַנדערע, ברענגען אָבער נישט די מינדסטע ראיה דערויף.

אויך די „מעשה בון שלמה המלך", דף 5 א׳ ביז דף 10 א׳, מיט דער אַגדה פונעם אַשמדאַי מיטן שמיר, האָט משה בר מרדכי ברלאג איבערגעשריבן פון זיינעם אַ מקור. דאָרט איז די תלמודישע אַגדה געווען צעטיילט אויף צוויי טיילן, וואָרעם אין דער מעשׂה אויף דף 1 א׳, וואָס דער שרייבער רופט אָן מעשׂה [...] און האָט זי געשטעלט פון פאָרנט, רעדט זיך וועגן שלמהס ירידה און זי איז דער פּרייַ באַארבעטער סוף פון דער תלמודישער אַגדה. אפשר האָט דער שרייבער געהאַט פאַר זיך עפעס אַ מעשׂה־בוך, ווי עריק [9] איז דאָס משער אויך בנוגע דעם שרייבער פונעם באַקאַנטן מינכענער קאָדעקס העבר׳ 100. ביַי דער קנאַפּקייט אין צייט, וואָס איך האָב פאַרמאָגט פאַר דער דאָזיקער אַרבעט, בין איך שוין נישט מער געווען בכוח צו דערגיין, צי ס׳געפּינט זיך צווישן די צוויי און צוואַנציק מעשׂיות פון אָט דעם פ״י אויך די שלמה־אַגדה. לויט דער שפּראַך נאָך שטאַמט די זאַך, וואָס משה בר מרדכי ברלאג האָט פאַר זיך געהאַט, משמעות פונעם 15טן יאָרהונדערט, און אַזוי אַרום קען זיך אַרויסווייַזן פאַר גערעכטן מייטלעסעס השערה, אַז דעם שרייַבטיקן אויפקום פון דער אַלטער יידישער מעשׂה דאַרף מען זוכן שוין אין 15טן י״ה. [10]

איצט קום איך צו דער מעשׂה גופא, וואָס איז צום טייל אַ פרייַער נוסח פון דער תלמודישער אַגדה: דער דערציילער הייבט אָן דערמיט, וואָס צום אַרומהאַקן די שטיינער פאַרן בית־המקדש דאַרף שלמה האָבן אַ וועראַמל, דעם שמיר, [11] און ער מאַלט באַלד אָפּ דעם שמירס תכונות. אַז דאָס זיינען געווען די חכמים וואָס האָבן געגעבן שלמהן די עצה זיך צו שאַפן מיטן שמיר און האָבן אים אויסגעזאָגט, אויף וואָס פאַר אָן אופן מע קען צו אים דערלאַנגען, דערפון וועלט אין אונדזער מעשׂה נישט געדאַכט. אַדרבא, שלמה הייסט דאָ תיכף דעם קריגסהויפּטמאַן בניהו קודם באַקומען די שליטה אויפן אַשמדאַי און גיט אים אויך די עצות דערצו. נאָך אַ באַשרייַבונג פונעם שד וועלט ווייַטער איבערגעגעבן, ווי אַזוי בניהון גליקט אָפּ איבערצוקליגן

---

[8] מ. באַסין, אנטלאָגיע פינף הונדערט יאָהר אידישע פּאָעזיע, 2 אויפל׳, ז״ו ז׳ 27.

[9] מאַקס עריק, וועגן אלטיידישן ראָמאַן און נאָוועלע, 1922 ז״ו, ז׳ 143 א״וו.

[10] י. מייטליס, Das Ma'assebuch. בערלין 1933, ז׳ 106.

[11] פון יסודותדיקע ארבעטן וועגן דעם שמיר דארף מען אָנרופן: פ. (זעליק) קאסעל, Schamir אין: Denkschrift der Kgl. Akademie der Wissenschaften. Erfurt 1854. מ. גרינבוים, Beiträge zur vergleichenden Mythologie aus der Hagada, אין: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 1877 ז׳ 183 א״וו; ג. זאלצבערגער, Salomos Tempelbau und Thron in der semitischen Literatur. בערלין 1912, ז׳ 36 ז״וו.

אים, צו בינדן און ברענגען צו פירן פאַר שלמהן. די מעשׂה האַלט זיך נישקשה געטרײַ בײַם תּלמודישן מקור, אויך בײַם אויסרעכענען די געשעענישן אויפֿן וועג קיין ירושלים צו שלמהן, כאָטש וועגן דעם איז דער דערציילער אַ ביסל מאריך. אויפֿן אמתן שטייגער פֿון מעשׂהלעך ווערט דאָ איבערגעגעבן, ווי אַזוי דער געבונדענער אַשמדאַי האַלט אין איין בעטן זיך בײַ בניהון, ער זאָל אַראָפּנעמען פֿון אים די קייטן. אויך דאָס אַרײַנגיין אין שטאָט אַרײַן, ווו אַלע אַנטלויפֿן פֿאַר דעם מיאוסן געשטאַלט פֿונעם אַשמדאַי, אָטעמט מיט אמתן מעשׂהלע. אַז דער אַשמדאַי האָט באַדאַרפֿט וואַרטן דרײַ טעג, איידער דער קיניג האָט אים צוגעלאָזט צו זיך, דאָס היפּערט דער דערציילער איבער. די מעשׂה הייבט זיך באַלד אָן מיטן איבערשמועס, און שלמה זאָגט צו דעם אַשמדאַי אַראָפּצונעמען אים די קייטן, לאָז ער אים נאָר זאָגן, ווי אַזוי מען קען קריגן דעם שמיר. דער אַשמדאַי זאָגט אים אויס דעם סוד. דערנאָכדעם רוקט זיך די מעשׂה אַוועק פֿונעם תּלמודישן מקור אויף אַזוי ווײַט, וואָס דאָ איז שלמה דער וואָס פֿרעגט אויס דעם אַשמדאַי וועגן די געשעענישן וואָס דער שד האָט געהאַט אויסצושטיין אויפֿן וועג קיין ירושלים, בשעת ווען לויטן תּלמוד פֿירט בניהו דעם שמועס מיטן אַשמדאַי, איידער דער אַשמדאַי קומט צום קיניג. אויך ווײַטער איז דער נוסח אַ פֿרײַער. מחמת דעם, וואָס שלמה געטרויט נישט דעם אַשמדאַי אין גאַנצן, אַז ער האָט אים וועגן שמיר געזאָגט דעם אמת, הייסט ער זיך פֿריִער אויסזוכן דעם פֿויגל וואָס ווייס ווו דאָס ווערעמל איז אָפּ די גאַנצע צײַט. ערשט, אַז מע זוכט אָפּ דעם דאָזיקן פֿויגל און מע נעמט בײַ אים צו דעם שמיר, ווערט דער אַשמדאַי באַפֿרײַט פֿון זײַנע קייטן; ער שלינגט אײַן שלמהן און ווערט מלך, שלמה אָבער מוז וואָגלען ווי אַ בעטלער איבער דער וועלט. דער דאָזיקער אויסלאָז און אַלדינגס וואָס גייט ווײַטער איז דער אינ־האַלט פֿון דער ערשטער מעשׂה, וואָס מיט איר הייבט זיך אָן דער כּתבֿ־יד. דער פֿויגל וואָס ברענגט צו טראָגן דעם שמיר איז אין דער תּלמודישער לע־גענדע אַן אויערהאָן, בשעת ווען אין אונדזער מעשׂה ווערט אָנגערופֿן אַ שטרויס. אויך די „געסטאַ ראָמאַנאָרום" דערציילן וועגן אַ שטרויס אַ מאַמע, וואָס זי טראָגט דאָס אין איר שנאָבל דעם וואָרעם, מיטן נאָמען טומאַרע, אויף צו שפּאַלטן גלאָז, און די אַראַבישע לעגענדע ווייס צו דערציילן וועגן אַ ראָב אַ מאַמע וואָס פֿלעגט צעשנײַדן מיטן סאַמור (שמיר) קרישטאָל.[12]

די מעשׂה פֿון שלמהן מיטן אַשמדאַי און מיט דעם שמיר, וואָס ווערט איבערדערציילט אין קאָדעקס דע ראָסי איז קירצער איידער די אייגענע מעשׂה, וואָס דאָס מעשׂה־בוך „אלר לייא גשיכטי" (אַמסטערדאַם 1723) האָט אַרײַנ־גענומען אונטער נומער 104. די מעשׂה פֿונעם מעשׂה־בוך האַלט זיך אַ סך גענויער בײַם תּלמודישן מקור און פֿאַרמאָגט נאָך חוץ דעם אַן אויסלאָז וואָס

---

[12] G. Weil, Biblische Legenden der Muselmänner, Frankfurt a. Main 1845, p. 236.

גיט איבער וועגן שלמהס ירידה און איז אין אונדזער כתב-יד, ווי כ׳האָב שוין דערמאָנט, אַ מעשׂה פֿאַר זיך.

די פּאָעטישע באַאַרבעטונג פֿון דער תּלמוד-לעגענדע אין גראַמען גע-פֿינען מיר אין מלכים-בוך (אויגסבורג 1543). זי ווערט אויך איבערגעגעבן ערט אין אַ כתב-יד אינעם קאָדעקס ווילמערסדערפֿער (W), וואָס די ביבליאָטעקא ראָזענטאַליאַנא אין אַמסטערדאַם האָט זיך איינגעשאַפֿט אין יאָר 1924. מחמת דעם וואָס וועגן דעם כתב-יד, וואָס פֿון אים ברענגט איך ווייטער אונטן די בא-אַרבעטונג, זיינען די ידיעות נאָך זייער מטושטשע, וויל איך דאָ מאריך זיין אַ ביסל וועגן רעזולטאַט פֿון מײַן אויספֿאָרשונג.

דער קאָדעקס W אין $4^0$ האַלט 123 בלעטער באַשריבן פֿון ביידע זיטן. דאָס שער-בלאַט האָט דער שרײַבער באַצירט מיט אַ מגן-דויד. אין מיטן שטערן קען מען איבערלייענען דאָס וואָרט „הספר", אין זײַן אייבערשטן רעכטן ווינקל „שלי" און אין אייבערשטן לינקן ווינקל „זה". אויך אַנדערע פֿאַרפּוצונגען האָט דער שרײַבער צוגעגעבן פֿון שפּילערײַ וועגן, אויב נישט אַ שפּעטערע האַנט האָט דאָס מוסיף געווען; דאָס זיינען קלייניע היטלעך, ווי מען זעט זיי אויף די פֿאַרציר-לײַסטלעך פֿון קאָפּן-שורות אויף פּראָפּס באַקאַנטע אַמסטערדאַמער דרוקן. די קאָפּן-שורה פֿונעם כתב-יד לייענט זיך:

דש ספר מלכים אין טויטשר שפּרוך הויפּש אונד בישיידלך/ אויך גאר קורץ וויילג דרינן צו לייאן/ גידרוקט אין דער קייזרליכן שטט או/ אוישפורג (!) אים יאר דא מן/ צילט דרייא הונדרט א/ אונד דרייא אין ד/ דער קלייגן צאל

אני הסופר אשכול הכופר אמרי הסופר נאם יהודא בן הקדוש רבי מאיר שטענגיל

דאָס שער-בלאַט פֿון A האָט: דש ספר מלכים אין טויטשר שפּראך/ הויפּש אונ׳ בישיידלך אויך גאר קורץ/ וויילג דרינן צו לייאן// גידרוקט אין דער קייזרליכן שטאט/ אויגשפורג אים יאר דא מן צילט/ דרייא הונדרט אונ׳ דרייא/ אין דער קלייגן צאל

די לעצטע שורה „אני הסופר"... וואָס געפֿינט זיך אויפֿן שער-בלאַט פֿון W העט אונטן בײַם ברעג, איז אָנגעשריבן מיט מרובע, בכן נישט מיט אַן אַלטיידישן כתב ווי דער רעשט טעקסט פֿונעם כתב-יד. דער ביבליאָ-טעקאַר פֿון דער ביבליאָטעקא ראָזענטאַליאַנא, הער הירשעל, רעכנט, אַז די דאָזיקע שורה איז אויך אָנגעשריבן מיט אַן אַנדער טינט. ווער ווייס, אפֿשר שטעקט דאָ אַן אַנדער האַנט. דאָס גלײַכן איז נישט גרינג אויס-צוגעפֿינען, ווער ס׳איז געווען דער קדוש רבי מאיר שטענגיל, וואָס זײַן זון האָט דעם כתב-יד צונויפֿגעשטעלט, און פֿון וואַנעט ער איז געווען. דאָס באַשיידן אָרטנעמען מיט העברעיִשע אותיות איז אַ סך מאָל זייער אַ האַרבער עינין, ווי ס׳האָט שוין אָנגעוויזן דערויף וואַכשטיין אין געאָגראַפֿישן רייסטער צום קאַטאַלאָג פֿון ש. קאָהנס דאָנאַציע. וואָס ס׳האָט אַרויפֿגעפֿירט פּערלעסן צו האַלטן, אַז רבי מאיר איז אַ סאַנקט-

גאַלענער, [13] קען איך מיך ניט אָנשטויסן, וואָרעם אַ סבֿרה אַז שטענגילן וואָלט מען גיכער געדאַרפֿט לייענען „סאַנקט־ענגעלן". אַן אָרט מיט דעם דאָזיקן נאָמען איז אַגבֿ נישט בנימצא נישט אין קאַנטאָן סאַנקט־גאַלן און טאַקע בכלל נישט אין דער שווייץ.

דער כתבֿ־יד איז געשריבן אָפּגעהיט און אויף איין שטייגער. די סטראָפֿעס זײַנען כמעט אַלע מאָל אָפּגעטיילט. דער אויסלייג פֿון די וואָקאַלן און קאָנסאָנאַנטן איז אַ סך ווינציקער וואַקלדיק, איידער אין אַנדערע אַלטע ייִדישע כתבֿ־ידן פֿון דער אייגענער צײַט. דעם רפֿה־שטראָך ניצט דער שרײַבער כמעט גאָרנישט. דער אויסלייג וואָס טרעט אָפּ אַ ביסל פֿונעם אויגסבורגער דרוק האָט אַ ייִנגער אויסזע און איז מרמז אויף אַ בײַערישן דיאַלעקט מיט אַ שוואַבישן צומיש. איך קען דעריבער נישט מסכים זײַן מיט שטערקס השערה, אַז דער כ״י איז איבערגעשריבן אַן ערך אין דער צײַט ווען דער ספֿר איז אָפּגעדרוקט געוואָרן. גיכער דאַרף מען רעכענען, אַז איבערגעשריבן איז דאָס געוואָרן אין 16טן, אויב נישט אין אָנהייב 17טן יאָרהונדערט. אַז דער דרוק זאָל כלומרשט זײַן געמאַכט דערפֿון, ווי פּערלעס האָט געמיינט, קען דעריבער לויט ווי איך רעכן נישט געמאָלט זײַן. דער שרײַבער האָט נישט איבערגעשריבן ווי עס שטייט און גייט, קלייניקייטן אין טעקסט האָט ער געביטן, דער הויפּט דאָ, ווו דער געדרוקטער טעקסט פֿאַרמאָגט אומפּינקטלעכקייטן אָדער דרוקגרײַזן, אַקעגן זשע האָט ער אָבער אויך אויפֿגעהיט גרײַזן פֿונעם אָפּדרוק. דעריבער טאַקע בין איך נאָך פֿעסטער בײַ דער דעה, אַז ער איז איבערגעשריבן פֿונעם געדרוקטן טעקסט, נישט געקוקט דערויף, וואָס פּערלעס און שטערק [14] האָבן שפּעטער זיך אַרויסגעזאָגט אַנדערש, דהײַנו אַז W האָט געקאָנט זײַן איבערגעשריבן פֿון דעם אָריגינאַל, וואָס פֿון אים איז A געוואָרן געזעצט. דעם קאָלאָפֿאָן פֿון A מיט די העברעיִשע פֿערזן, מיט דער דאַטע ווען דער דרוק איז פֿאַרענדיקט געוואָרן (זע ווײַטער), האָט דער שרײַבער אַגבֿ נישט איבערגענומען.

וואָס שייך צום אויגסבורגער אָפּדרוק פֿונעם מלכים־בוך, האָב איך אַלע נייטיקע ידיעות וועגן דעם צונויפֿגענומען אין מײַנע Mélanges. [15] אינדעם האָט שטערק געהאַט איבערגעגעבֿן וועגן אַן עקזעמפּלאַר וואָס געפֿינט זיך אין דער יענער אוניווערסיטעטישער ביבליאָטעק, הײַנו אַז אין אים איז דער

---

[13] J. Perles, Beiträge zur Geschichte der hebräischen und aramäischen Studien. München 1884, p. 173 Anm.

[14] Perles l. c.; W. Staerk, Zur Überlieferungsgeschichte des jüdisch-deutschen Samuel- und Königsbuches in: Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 63. Jahrg. 1919, p. 20 sq.; W. Staerk und A. Leitzmann, Die Jüdisch-Deutschen Bibelübersetzungen. Frankfurt a. Main 1923, p. 241 sq.

[15] F. Falk, Mélanges bibliographiques sur les Livres de Samuël en strophes de Nibelungen. Leipzig 1909.

און: Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde לײַפּציק 1908, 26–28.

מלכים־ און דער שמואל־בוך צונויפגענומען אין איין באנד און אז דאָרטן צום סוף פונעם מלכים־בוך געפינט זיך די פאַרצייכענישׂ: Augustae Vindelicorum per Paulum Aemilium, A. D. MDXLIII.[16] די דאָזיקע ידיעה האָט נישט, ווי לויט איך האָב קאָנסטאַטירט, נישט דער עקזעמפלאַר וואָס געפינט זיך אין דער פראַנקפורטער שטאָטישער ביבליאָטעק און נישט דער וואָס געפינט זיך אין בריטישן מוזיי (נישט באָדלעיאַנאַ, ווי שטערק רעכנט), נאָר ביידע עקזעמפלאַרן פאַרענדיקן זיך מיטן קאָלאָפאָן:

נשלם ספר מלכים בעזרת מלך מלכי המלכים
ויהי יציאתו היום יום ו׳־ו י״ד ימים בחודש אב
בשנת שג ליצירה פה אויגשפורג הבירה:

דער דאָזיקער פאַקט וואַרפט זיך אין די אויגן און מען וואָלט געקענט דערגיין צו דער השערה, אז פון דעם אויגסבורגער אָפדרוק האָט מען געמאַכט אן עקסטערע אויסגאַבע פון קריסטן וועגן מיטן קריסטלעכן יאָר. אָט אַזוי אן ערך ווי דער תנך־אָפדרוק, וואָס ס׳האָט געמאַכט דניאל באָמבערג, וועגעציע 1518, באַשטייט פון 2 אויסגאַבעס, און איינע איז אויסגערעכנט אויף יידן, די אַנדערע אויף קריסטן. די רעדאַקטאָרישע האַנט פונעם משומד פוילוס עמיליוס איז אן ספק קאָנטיק אינעם מלכים־בוך. אַזוי האָבן מיר א שטייגער אין דער סטראָפע 2116, 1—2:

אונ׳ קעמן גען ירושלים דוא וואלט ער איין אושטר ציי׳ט ביגון,
דא קאמן אל׳ דיא יודן עש ווארד ביהענד גיטון.

א בפירוש קריסטלעך ארט, און ס׳ווייזט טאקע אויס דעריבער, אז פוילוס עמיליוס האָט א חלק אין דער רעדאַקציע און אינעם אָפדרוק פונעם ספר־מלכים.

אויף לעבעדיקער צו מאַכן די אָפּט טרוקענע און פאַרמאַטערנדיקע אָפּמאָלונגען פון היסטאָרישע געשעענישן באַנוצט דער מלכים־בוך די תלמודישע אַגדה א סך מער איידער דער שמואל־בוך. די אַגדה פון שלמה המלך מיטן אַשמדאַי און דעם שמיר וואָס צעשפרייט זיך אויף 73 סטראָפּעס איז אויך אין מלכים־בוך באַארבעט פרייַ און פאַר זיך. אָבער דער פשוטער מעשׂה־נוסח און די קנאַפּע פאָרם פון דער פראָזאַישער מעשׂה וואָקסט אויס בײַם עפּישן דיכטער צו א ברייט אויסגעפלאָכטענער אָפּמאָלונג פון פרטים. דאָס זעט זיך שוין באַלד אין אָנהייב און דערנאָך איינעם קיניגס וויכוח מיט די שדים, וואָס חידושן זיך, אז גאָר און פלוצעם האָט ער באַפוילן, זיי זאָלן קומען, און וואָס שיקן אים אָפּ מכוח דעם תוך פונעם שמיר צום ראָש זייערן, דעם אַשמדאַי. אויך דאָס וואָס איז באַשריבן ווייטער, דהיינו ווי אַזוי דער אַשמדאַי גייט ערויף אַלע טאָג אויפן הימל, פדי דאָרטן זיך צו לערנען און ווי ער קערט זיך דערנאָך אום, פדי צו טרינקען אויפן באַרג פון א ברונעם, איז אָפּגעמאָלט באריכות

---

[16] שטערק דצ״ו, ז׳ 21 און שטערק־לייצמאן דצ״ו ז׳ 242.

אין דער עפֿישער פּאָזיץ לאָזט דער קיניג אָפּ די שדים נאָכן שמועס, איידער ער גיט איבער דאָס שליחות בניהון. דאָס גופֿא איבערגעבן דאָס שליחות ווערט אָנגעטון אין אַ וויכוח, און דער עפּישער שיר מאַלט אָפּ אַ סך מער באַריכות איידער דאָס ווערט געטון אין תּלמוד, וואָס בניהו נעמט פֿיר, כּדי גובֿר צו זיין דעם אַשמדאַי. בילדעריש און בנעימותדיק ווערט באַשריבן וואָס דעם אַשמדאַי האָט זיך געטראָפֿן אויפֿן וועג צום קיניג. דאָס אייגענע די סצענע בעת דער אַשמדאַי מוז אויסהאַרן דריי טעג פֿאַרן טויער פֿונעם פּאַלאַץ, איידער דער קיניג באַפֿעלט, ער זאָל קומען, און דערנאָך דעם קיניגס וויכוח מיטן אַשמדאַי, וועלן דער אַשמדאַי זאָגט אים אויס דעם סוד וועגן שמיר. בניהו קריגט באַלד דאָס שליחות צו זוכן דעם אויערהאָן, וואָס אים האָט דער שׂר של ים געטרויט דעם שמיר. אין הספּם מיט דער אַגדה שטעלט דערנאָך בניהו — באַלד ווי ער האָט איבערגעגעבן דעם קיניג דעם שמיר — דעם אַשמדאַי עטלעכע קשיות מפּוח דל באַגעגענישן אויפֿן וועג צום קיניג, בשעת ווען אין דער פּראָזאַישער מעשׂה איז דער קשיות-שטעלער שלמה. דער עפּאָס גיט דערנאָכדעם איבער, אַז דער אַשמדאַי בלייבט אַ לענגערע צייט בײַם קיניג, ביז ער בויט נישט אויף דאָס בית-המקדש. בײַ אַ דורכשמועס וועגן כּלערליי זאַכן, פֿרעגט זיך שלמה נאָך אויפֿן פּוח פֿון די שדים. מיט אַ טריקער אָניש שפּיצל קליגט דער אַשמדאַי איבער דעם קיניג, דהיינו אַזוי: ער זאָגט אַרויס זיין גרייטקייט אים אויסצוזאָגן סודותדיקע קונצן פֿון די שדים, לאָז ער אים נאָר אַראָפּנעמען די קייטן און אַוועקגעבן דעם זיגלרינג. שלמה פֿאַלט דורך און דער אַשמדאַי שלינגט אים אײַן. דער המשך פֿון דעם דאָזיקן עפּיזאָד זיינען דערנאָך דעם אַשמדאַיס טרעפֿענישן אין דעם געשטאַלט פֿון שלמהן וואָס וואָגלט בינו-לבינו אַרום ווי אַ בעטלער.

די טעקסטן וואָס גייען דאָ ווייטער זיינען איבערגעגעבן לויט די כּתבֿ-ידן. טאָמער איך האָב עפּעס איבערגעביטן מחמת טעקסטקריטישע צי אַנדערע טעמים, האָב איך פֿאַרשריבן די ערשטע גירסא. און ווו כ׳האָב געהאַלטן פֿאַר נייטיק, האָב איך אָפּגעטיילט די גירסות פֿון דער פּראָזאַישער מעשׂה מיט ן. ווערטער און ערטער וואָס מען דאַרף עלימינירן, האָב איך אײַנגעקרינגלט מיט האַלבע לבֿנות, אַוועלכע וואָס איך האָב צוגעגעבן — מיט פֿירקאַנטיקע קלאַמערן. צום כּתבֿ-יד פֿונעם מלכים-בוך (W) האָב איך צוגעגעבן נאָר יענע גירסות פֿונעם אויגסבורגער אָפֿדרוק (A), וואָס בנוגע טעקסט איז פֿאַראַן אין זיי אַ שינוי. אויסלייג-שינויים פֿאַרצייכן איך נאָר, אויב זיי זיינען מסוגל בולטער צו מאַכן דעם דיאַלעקט. די גירסות A זיינען אָפּגעשיידט פֿון W מיט ן. מחמת דעם וואָס די העברעישע ווערטער און פּרט-נעמען שטייען אין כּתבֿ-ידן ס׳רובֿ געשריבן נישט פּינקטלעך און פֿאַלש וואָקאַליזירט, האָב איך רעקאָנסטרויִרט די ריכטיקע שרייבונג אָן נקודות. דאָס באַהעפֿטוואָרט „און״ איז אין W געשריבן „אונד״, דעריבער האָב איך עס איבערגעגעבן מיט „אונד״, נישט מיט „און״.

כתב-יד דע-ראסי 2513, בלאט 5א—10א

*[בל' 5 א]

## איין מעשה בון שלמה המלך

עש ווש אין דען צייטן דש שלמה המלך זולט בויאן דש בית המקדש: דו טורשט ער עש ניט בויאן, וואן איין אייזן דער צו קאם, אז אין דער תורה גשריבן שטיט: ניט זולשטו בויאן מיין מזבח, דש דו ניט דו אויף היבשט דיין שווערט אויף זיא אונ' דו בור שווערכט זיא. נון קונט קוניג שלמה דש בית המקדש ניט בויאן; ער מושט הבן איין וואורים דער היש דער שמיר. דער וואוד בישאפין דער זעלביג וואורם בור דער וועלט. דו וואושט שלמה המלך וואל דש ער מושט הבן דען זעלביגן וואורם. אונ' דער זעלביג וואורם הט אז ויל שטארק קראפט. וויא מן [אין] הין לעגיט אויף איין שטיין, זו שפלטט זיך דער שטיין, וויא גרוש ער וואר. אונ' וויא מן אין וולט הבן דען שטיין צו בוייאן, זוא ליגט מן דען וואורם דרויף, דו צו שפיילט ער זיך גלייך, וויא מן דען שטיין וואלט הבן. דו וואשט שלמה המלך ניט, וויא ער דען וואירים זולט צו וועגין ברענגין, אונ' וואו ער ווער, אונ' ער מושט אין דוך הבן. וש טעט שלמה המלך?

*[בל' 5 ב]

*ער הט אין קנעלט, דער היש בניהו בן יהוידע דער וש אין כהן. נון וש שלמה המלך גוועלטיג אובער אל די וועלט אונ' הט צו גואלט אלש דש אין דער וועלט וואר. אונ' וואר גאר גוויולטיג אובער אל די שדים, די דו וואון. וואש טעט שלמה המלך? ער שפרך צו בניהו זיין קנעכט: גי הין אונ זוך מיר איין [שד] דער היישט אשמדי, דער אישט אן דעם אורט, דו ער וואל וואשט, אונ' ברינג מיר אין הער צו מיר, אונ' הב דיר דו איין גולדין קעטן, דו שטונד דער שם המפרש דראן גשריבן. אונ' וען דו אין וויגשט, זו טו מיט דיינר וויישהייט אז דו וואל קונשט אונ' ברינג אים די קיטן אן זיין הלז. אז באלד אז דו זיא אים הושט גווארפן אן זיין הלז, זו בישטו זיכר בור אים, וען דער זעלביג אשמדי אישט דער מלך אובער די שדים. ער אישט אז גרוש אונ' אישט לאנג אז איין טורין. אונ' דער זעלביג אשמדי וש אופט אין הימיל אונ' הורט צו לערנאן. וש טעט נון בניהו?

*[בל' 6 א]

ער טעט וש אים זיין הער גיבוט. ער הוב זיך אויף אונ' וואנדריט *לאנג וויל אונ' צייט אונ' זוכט גר לאנג דש אורט, דש אים שלמה המלך הט

---

4 דש דו דש ניט דו אויף היבשטו שוועכשטו 6 שומיר 11 וואורם [ וורום 14 אין [ איך 15 בנייה, אין אנדערע ערטער בניהו 17 גאר [ גוואר 19 גי [ גין 22 שם הפרש sic

גיזייט. דו ער נון לאנג וואנדרט, דו קאם ער אן איין גרושן בערג דער
ווש הוך אונ׳ שוצליך. אונ׳ אן דעם בערג הער נידן אן דעם אורט דו ווש איין
קליינר בערג; דו זאך ער טריט, דו מן גאנגין ווש. אונ׳ ער גינג דען טריט
נוך אונ׳ קאם אן איין אורט בון דעם קליינין בערג דו זך ער איין גרושי
הול, די שטונד טאלהפטיג. אונ׳ אוייף דער הול ווש גימאכט איין אובער לוך
וואל צו גמכט מיט איינר דעק. אונ׳ ער זאך בורבוש, דו זאך ער איין
שלושיל דער הט איין חותם אונ׳ וואר בור חתמת ער וואשט ניט ווש
דו ווש אונ׳ וושט דוך וואל דש [עש] דש אורט וואש דש אים שלמה המלך
הט גיזייט. אונ׳ בזאן זיך דוך אונ׳ גינג הין אונ׳ בור בארג זיך ווייט
הין דאן, אונ׳ וואלט זעהן, ווש דו ווש. דו ער זיך הט בֿור בורגין לייכֿט
צוואו שעות, דש ווש אום דען אובנט, אז מאן תפילה פליגט צו טון,
דו קאם דער אשמדי הער אב בֿון דעם הימיל אונ׳ טעט זיין חותם

*[בל׳ 6 ב]

אוייף אונ׳ נאם וושר אוייש דער הויל אונ׳ טרנק אונ׳ גינג הין אוייש *אונ׳
מכֿט דיא הויל ווידר צו מיט זיינם חותם. [דו] דש דער בניהו דער זאך,
דו שווייג ער שטיל אונ׳ ווארטט ביז אן דען אנדרן טאג. דו קאם נון
דער אשמדי אובער אונ׳ קאם וורוא אונ׳ ברך זיין חותם אב
אונ׳ אוייף אונ׳ טרנק ווידר אונ׳ מאכֿט עש ווידר צו מיט זיינם חתום
אונ׳ גינג אין דעם הימיל אונ׳ וואלט ווידר הורן לערנאן. דו ער ווש אין
הימיל גאנגין, דו גינג בניהו באלד הין דו די הול ווש אונ׳ גינג הין
אונ׳ מאכֿט איין קליין גרובליין אן דער אנדרן זייטן דו דש חתום ווש.
אונ׳ ליש אים דש וושר אלזו הרויש אונ׳ מכֿט דש לויך גר וואל ווידר
צו אונ׳ גינג אן דש אנדר אורט אין דיא הויך בון בערג דען קליין בערג.
אונ׳ מאכֿט אבער איין לוך איין קלייניש אונ׳ ליש אים וואלאר וויין דריין.
אונ׳ מאכט דש זעלביג לויך אויך גר וואל ווידר צו. דו נוא קאם די צייט,
דש אשמדי זולט ווידר קומן אן דעם אובנט דו קאם ער אונ׳ זאך, דש
זיין חתום נאך גאנץ ווש אונ׳ בראך עש ווידר אויף אונ׳ וואלט טרינקן.

*[בל׳ 7 א]

דו ווש עש אייטל וויין ווארדן *דו שפרך ער דער בורא ית שמו האט
מיר מיין וואשר צו וויין גימאכֿט אונ׳ הוב אוייף אונ׳ טרנק דש ער גלייך
טרונקן ווש, דש ער ניט וואשט ווש ער טעט. אונ׳ ליגט זיך נידר אונ׳
שליף בייא זיינר הויל. דו ער אזו הערט שליף דו גינג בניהו באלד
אונ׳ נאם די גולדין קעטין די אים שלמה המלך הט געבן אונ׳ ווארף
אים זיא אן דען הלז גר בהענד. אז באלד אז ער אים זיא הט אן
גווארפֿן, דוא בֿור ער אוייף, דש זיך גלייך די ערד דער שוטלט ווש

---

34 אובער לוך | אובער ליך 41 חתום 43 זיינם | זיים, חיתום 45 חתום 46 חתום 48 די | מין
53 אויך | איוך 55 אויף | אייף 59 דו ער | דש ער

אונטר אים וש, אונ' וואלט בניהו דער וואורגיט הבן. דו שרייא
בניהו הויט דיך, דש דו מיר ניכצט טושט. איך בשוועך דיך בייא
דעם שם דען דו אן דיר הושט דש דו מיך ניט זולשט אן רורן. אונ'
דו קונט ער אים ניכציט טון. אונ' דו ער די קעט הט אן זיינם האלז,
דו שוטלט ער די קעט, דש ער עש גערן הרבר גבישן, דש עש דער
קלאנג גר ווייט, אונ' קונט דוך ניט. דו שפרך אשמדי צו בניהו:
וואש וויטו מיינר? דו שפרך בניהו: שלמה המלך הוט מיך נאך
דיר גיזאנט אונ' גישיקט אונ' ויל דיך הבן. איך ווייש ניט וש ער דיינר
ויל, דו מושט מיט מיר גין. דו שפרך אשמדי: ליבר, לוש מיר דיא קיט

*[בל' 7 נ]

הערראב זיא טויט מיר גר וויא זוא גיא איך אזו [ ] גרינגר *אונ' ויל
גערן מיט דיר גין. דש טעט [ער] אין דער וואורטן דש ער מולט דען שם
ניט אוייך אים הבן, זו וואלט ער אין טוטין. דו שפרך בניהו: ניין דש
טו איך ניט וואלן, מיט דיר, עש מויז זיין. דו ווינט ער גר יעמרליך
דו זי גינגן צווין טאג דו קומן זיא אין איין שטאט. דו זאך ער איין גרושי
ברולאפט, דו וואז מן גר ורולין. דו הוב דער אשמדי אן אונ' ווינט
גר וואשט. דו וואלט אין בניהו ניט וורוגין וואורם ער ווינט ער בורכט
זיך דוך בור אים, ביז ער קעם צו שלמה המלך, דו גינגין זיא ווייטר.
דו קומן זיא אין איין שטאט דו זאך ער דש אים איין מענש ליש מאכין
איין פר שוך אוייך זיבן יואר. דו וואלט ער זיך נון צו טויט לאכין. דו
קומין זיא אבער ווייטר גר ווייט אוייך איין וועלד דו זאך ער איין
צויבערער אוייך דעם וועלד. הט ער בור וואשט גלאכט, דו לאכט ער
נאך ויל זער זער. אוג בניהו טורשט אין ניט וורוגין ביש ער צו
שלמה המלך קאם. אונ' דו ער אלזו זער לאכט דו דור שוטליט די
גולדין קעט דש עש גר ווייט דער קלאנג. דש טעט ער אלש אין דער

*[בל' 8 א]

וואורטן *דש די קעט זולט בון אים ברעכן אונ' וולט ניט הבן אוייך
אים שם המפורש אונ' וואלט בניהו הבן גיטוט ד[ו] ער ניט קונט אונ'
דו זיא לאנג גאנגין וואורדן אונ' קומן אין דיא שטאט דו שלמה המלך
אינן וש גין ירושלים. דו ער אין די שטאט נון קאם, דו ווילוך אל די וועלט
בור אים אזו שויצליך וש ער גשטאלט אונ' אידרמן בורכט זיך. דו
קאם שלמה המלך צו גין צו אים אונ' בוירט אין היים אונ' ליש אין אן
זיינר קעטן. אומדר דש אימש שלמה המלך ניט וואלט הראבר
נעמן דו קונטן אשמדי אויך ניט הראבר נעמן וועו שלמה המלך

---

66 קעט, אויך אנדערע ערטער קיט 75 דיר [ מיר 84 טורשט [ דורשט 85 דור שוטליט [ דור
שיטליך 88 ניט ניט קונט 93 אומדר דש לייען: אים דש 94 אויך [ אויך

הט אין בשווארן מיט דעם שם המפורש. דו שפרך אשמדי צו שלמה המלך: ליבר ווש ווילטו מיינר, הושט דו ניט גוויג דש דו אידרמן אונטיו דיר הושט אונ׳ אלי שדים אונ׳ איך קאן קיין רויא ניט הבן בור דיר דעו ווייל דש דיך גוט ית׳ שמו הוט זו גוועלטיג גימאכט. זוא ביט איך דיך לוש מיך גין ווידר אין מיין רויא דו איך פפליג צו זיין. דו הושט מיך

*[בל׳ 8 ב]

בשווארן מיט דען שם דש איך קיין רויא קאן ניט הבן. *איך קום דען ווידר אין מיין רויא דו איך גוועזן בין. דו שפרך שלמה המלך ווידר צו אים: בייט ווארט איך בדארף זיינר, איך וויל גהט האבן בון דיר דש דו מיר וויישט דען וואורם דער דו היישט דער שמיר. איך וואלט דש בית המקדש מיט בוייאן אונ׳ איך קאן אין ניט צו וועגן ברינגין. און זיך דו בישט דער מלך אובער די שדים אונד נימנט קן מירש מער [ ]כטן זאגין ווען דו. דו שפרך דער אשמדי: לוש מיר דיא קעט הער אבר זוא וויל איך דיר איין גוטן רוט געבן דש דו אין ווערשט הבן. דו שפרך שלמה המלך דש טוא איך ניט אונ׳ הילכט אל דיין רייד ניט ווען דו מיר הושט גיאכט דען וואורם דו בור שפריך איך דיר דש איך דיר די קעט וויל הראב טון, אונ׳ טעט אים איין שבוע. דו שפרך אשמדי צו שלמה המלך דו קנשט אין ניט צו וועגאן ברענגין. דו מושט ווש איין בוגיל דער היישט איין שטרוייש אונ׳ דער זעלביג בוגיל הוט גר גרושי קראפט. אז וויא מן מוש זויכן דער זעלביג וואוגיל דו ער יונגי הוט אין זיינם נעשט. אונ׳ מן מויש דען מאכין ווען דיא אלטי

*[בל׳ 9 א]

אישט גיוולוגין *נאך שפייז זיינין יונגין די ווייאל מוש [מן] מאכין אובר זיין נעשט איין שפיגל גלש וואל צו גימאכט דש דער אלט בוגיל ניט קן אוייף ברעכן. אונ׳ ווען דער בויגיל קומט צו זיינין יונגין אונ׳ ברינגט אין צו עשן זו זיכט ער די יונגין אונטר אים אים נעשט אונ׳ קאן ניט צו אין קומן. אונ׳ די יונגין שרייאן אונ׳ דער אלט בוגיל טוט גר יעמרליך זו זולט איר גרוש ווארטונג הבן גר עבן דש אויך דער בוגיל ניט זיכט בייא דעם נעשט, זו ווליכט דער אלט אוועק אונ׳ ברינגיט דען זעלביגאן וואורם דרוייף אוייף דש גלאז אז באלד אז ער עש הוט דרוייף גיטון זו צו שפרינגט דש גלאז צו טוזינט שטוקן. זו זייט גווארנט אז באלד אז ער דש גלאז הוט צו ברוכן זו זולט איר זיין באלד. אונ׳ זייט גווארנט אונ׳ זולט דען בוגיל הין וועק יאגין גר באלד דש ער אין ניט ווידר נימט דען וואורם. אונ׳ זיינט עבן גווארנט

---

96 אינטיר [ אוטיר 99 רויא [ רוייא 101 רויא [ רוייא 103 וואורם [ ווארום שומיר 109 ויאורם [ ויארים 112 בוגיל, אקעגן 113 וואוגיל (sic) 115 נאך שפייז אין כ״י צוויי מאל די, ווייאל (sic) 117 ווען [ דען 119 אין [ אים 122 וואורם [ ווארום 125 זייט [ זיין 126 זיינט sic

דרוייף זוא ברינגט איר אין צו וועגאן, זושט ניט אנדרש. דו שפרך שלמה המלך: איך בשוער דיך בייא דעם שם המפורש דש דו מיר ווארהייט זאגישט. דו שפרך ער ווידר איך זאג דיר ווער. דו שפרך שלמה המלך: ליבר לוש מיך דיך ווּרוגין אונ' ווילטו מיר עש בשיידן. דו שפרך אשמדי ווּרוג ווש דו ווילשט אין דיזר וועלט איך וויל דירש בשיידן. דו שפרך שלמה המלך צו אים: ליבר דו דו דורטן גינגשט

*[בל' 9 ב]

מיט מיינם קנעכט בניהו אונ' וואשט *דורטן אין איין גרושי שטאט ווארום לכשטו זו זיר. דו שפרך ער: דש וויל איך דיר זאגין. איך קאם אין איין שטט דו גינג איינר צו איינם שושטר אונ' ליש אים איין פאר שוין מאכין אוייף זיבין יואר. זולט איך ניט לאכין ער וואשט ניט אוב ער זיבן טאג זולט לעבן, אונ' איך זאך אן אים דש ער מושט שטערבין אין דען זיבן טאגין. דו שפרך שלמה המלך ווארום ווינשטו אין דער אנדרן שטאט, דו ווער דוך איין גרוצי ברוויליפט אינן אונ' די לויט ווארן דוך [אל] מל ורוליך. דו שפרך אשמדי: דו זאך איך חתן און כלה מושטן שטערבן אין דרייאן טאגין. דש טעט מיר וויא אין מיין הערצן. דו שפרך שלמה המלך: ווארום לאכשטו גון אן דעם וועלדא דו דו דען בעטלר זאכשט. דש וויל איך דיר זאגין. זולט איך ניט לאכין וויא גר איין גרושר נאר ווער ער דער בעטלר. ער צוייבריט גרושי צוייברניש אונ' וואשט ניט ווש אונטר אים ווש. עש ווש גרוש ממון אונטר אים דו ער שטונד. דש גרוש ממון דש ניא קיין מענש גיזאך. זולט איך ניט לאכין, ער צוייבריט אונ' זולט ניט וושן דש זו גרוש ממון זול אונטר אים ליגן. דו שפרך אשמדי נון הב איך דיר אל דינג גיזייט, לוש מיך אין מיין רויא. דו שפרך שלמה המלך: איך וויל בור וושן אוב דו מיר רעכט הושט גיזייט. איך וויל דען וואורם בור הבן, ווען שלמה המלך טעט ווש אים אשמדי הט גהיישן.

*[בל' 10 א]

*מן זולט אין אש ווייט אז אלי לאנט ביש מן קאם צו דעם זעלביגן בוגיל אין זיינם נעשט אונ' מן טעט אז גהיישן הט דר אשמדי. אזו אכטט מן דש מן דען שמיר צו וועגן ברולט. אונ' שלמה המלך הוב אן צו בוייען דש בית המקדש לסוף. דו שפרך אשמדי צו שלמה המלך: איך מאן דיך אן דיין שבועה די דו מיר גשווארן הושט דש דו מיר די קעט אב טושט אונ' לוש מיך אין מיין רוייא. דו שפרך שלמה המלך: ליבר לוש מיך דוך זעהן דיין שטערק, וויא שטרק דו בישט. דו שפרך

---

131 ווילשט [ וויל 133 וואשט [ ואשט 139 גרוצי sic 140 איך [ אין 143 וויל [ וויאל 144 צוייברניש [ צוברניש 145 אין כ"י צווי מאל: דו ער שטונד 146 צוייבריט [ צובריט 147 נאך „ליגן" גייט אין כ"י דאס וואורט „זולט", וואס איז ווידער איבערגעשטראכן און אויסגעלעשט אויף „חט" 150 וואורם [ וורום 152 נעשט [ עשטמן [ אז מן 153 שומיר 155 מאן [ מיין

אשמדי: לוש מיר די קעט הראב אונ׳ מן דיך אן דיין שבועה. דו גינג שלמה המלך אונ׳ טעט אים די קעט הראב. אזו באלד אז ער אים די קעט הט אב גיטון דו שפרך אשמדי צו שלמה המלך יוא. . דו נאם אשמדי שלמה המלך אונ׳ מאכט זיך [אונ]מש גרוש דער אשמדי דש ער איין ביין אן דער ערדן העט אונ׳ איין ביין גלייך אן הימיל אונ׳ נאם שלמה המלך אונ׳ וואורף אין וויר אודר וואונף הונדרט מייל אונ׳ ווארף [אין] אין איין אנדר לאנט די קאנט ער ניט אונ׳ קונט ניט איר שפרוך בור שטין. אזו גינג שלמה המלך אום טום אונ׳ שפרך וואו ער הין קאם: ׳אני קהלת היתי מלך בירושלים׳. אונ׳ נימנט קונט אין בור שטין.

---

## הערות און דערקלערונגען צו ווערטער

2 טורשט—טאָרסט, מה״ד turren.

3 ניט זולשטו וכו׳. שייך צו שמות כ׳ 22.

4 בור שוועכשט; מה״ד verswechen.

6 וואורים, אין אנדערע ערטער וואָרים, וואורם—וואָרעם; מה״ד w urm, worm.

12 צו שפיילט — אימפּערפ׳ האָט צעשפּאָלטן; מה״ד spalten; פאַרגאַנגענהייט spielt געווען באַנוצט נאָך אין 17טן י״ה.

12 וואשט (אימפּערפ׳) — האָט געוווּסט.

25 און נאָך א סך מאָל — ווען אַנשטאָט וואָרעם. זע נ. שטיף, ווען — דען, לאַנדוי-בוך ז׳ 95—128.

26 טורין—טורעם; מה״ד: turn, turen.

29 א לאַנגע צייט.

29 דש אורט ווי מה״ד daz orte.

31 שוצליך — מאוימדיק; מה״ד schiuzlîch פרי-נה״ד scheuzlich.

34 הול, אין אנד׳ ערטער: הויל—הייל; מה״ד hól, hüle.

„ טאלהפטיג — אראָפּ צום טאָל?

35 בורבש — פאַרויס; מה״ד vürbaz.

39 לייכט אַנשטאָט „פיל לייכט״ איז דיאַלעקטיש; מה״ד lîchte.

52 וואלאר — voller, פול.

59 הערט — הארט, פעסט; מה״ד herte, hert.

60 ניכצט און 66 ניכציט — גאָרנישט.

67 הרבר און 93, 94 הראבר 107 הער אבר — אראָפּ. אין דייטש איז דאָס די אָפּגעשוואַכטע פאָרם פון herab her, איז געווען גענוצט אין 16טן י״ה.

72 [ ] גרינגר, מה״ד geringe.

77 ברולאפט — חתונה; מה״ד brûtlouft; מנ״ל bruiloft.

102 בייט ווארט — ווארט, ווארט; מה״ד beiten.

106 [ ]כטן זאָגין. דער אָרט איז ניט קלאָר; מען דאַרף מסתמא לייענען „אכטן״, פ״גל שורה 109.

---

163 הונדרט [הונדר 165 אונ׳ [או 166 דער סוף איז קאַליע, נאָך „שטין״ גייט: אונ׳ גינג אזו ווש וויא וויש [?] יואר אום דש אונזר ליבר הער גוט וויר הלף אן זיין שטאט אונ׳ וואר מעכטיגר ווען ער אי ווש גוועזן אז אונז די בוכרן הבן גזייט סליק בון אשמדי אונ׳ בון בנייהו : : :

109 גיאכט—פֿאַרשאַפֿט; „אַכטן" מיט דער טײַטש „פֿאַרשאַפֿן" טרעפֿט זיך אויך אין מעשה-בוך.
125/124 זולט איר זיין באַלד — נאָך „באַלד" פֿעלט באַשײַמפּערלעך א וואָרט; דער מיין איז: זאָלט איר תיכף זײַן גרייט.
127 זושט — זיסט, אַזוי אין דײַטשע דיאַלעקטן; פֿרי און ביזן 16טן י"ה.
146 גיזאַך (אימפּערפֿ') — האָט דערזען; מה"ד gesëhen.
165 אום טום — אומעטום; אַזוי שוין אין מה"ד; אין דײַטשע דיאַלעקטן אויך צונויפֿ-געגאָסן אין איין וואָרט: umadum, umbentum, umbmetum.

---

כתבֿ-יד ווילמערסדערפֿער (W) סטראָפֿע 256 – 328 (פֿערז 1021—1312)

## מלכים-בו

*[בל' 22 א]

256

*דא שפרך קויניג שלמה ווער ווערט מיכש אינטר ווייזן.
איך טאר די שטיין ניט ביהויאן מיט קיינם אייזן.
ער ליש די לערנר רויפֿן די זולטן אים רוטן.
ער טוירשט קיין אייזן דר צו נויצן גוט העט עש בֿור באטן:

257

איך ווערדא זיא יא ניט מיט דען נגלן הרויש גראבן.
אויארן ויל גוטן רוט דען מוש איך האבן.
דא שפראכן די לערנר קוינג איר מוישט אים אזו טון.
איין וואורם דער היישט דער שמיר דען מושט איר הון

258

דא משה רבינו דער ווייז אונד דער קלוג.
דא ער גרוב דען ויר שפנג דיא דער כהן גדול אן טרוג.
דא נאם ער דיזן ווארם דער דא היישט דער שמיר.
וויא ברענג איך אין צו וועגן דש זגט מיר:

259

דא שפראכן די לערנר דען טויבל מוישט איר ביצווינגן.
זיא ווערן וואל מויזן טנצן וויא איר אין ווערט זינגן.
דש זיא אויך זגן וואו ער דוך איז.
זוילך דינג אישט אין ניט ור הולן זי ווישן עש גיוויש:

260

ער ביצוואנג זי דער קוינג די טויבל אויש דער העלן.
זי מושטן וואל קומן מיט אל אירן גיזעלן.

---

1024 העט [הוט 1028 דער פֿעלט A; מושט [מוישט 1030 דען ויר שפנג [דיא בֿויר שונא; אונ' דיא דער 1031 אונ' דער דא היישט, דער פֿעלט A 1033 קויניג דען טויבֿיל מושט 1034 ווערן [ווערדן 1036 זוילך [זולך, ור [בֿור און עפֿטער.

דא זי נון קאמן וויא זיר זי זיך בורכטן.
זי הטן זיך איין גרוש דר וועגן אונד עבן זי אויף הורכטן:

261

זי ויל̃ן אל̃י נידר ור דעם קוינג צארט.
זי שפראכן קוינג של̃מה זגט אונש צו דיזר וארט.
וואדום הט איר גישיקט נוך אונש אזו גוך.
דער קוינג צו זי שפרך מיט וואדטן אזו הוך.

262

וואו אישט דער וואורם דער דא אישט שמיר גיננט.

*[בל׳ 22 ב]

אונד טוט *איר ניט אנדרש אונד זגט מיר עש צו הנט.
וועדט איר עש ור מיר ור הל̃ן אונד וועדט מיר עש ניט זגן.
איך ל̃וש אויך אל̃ן טויטן הויט בייא זיזם טגן:

263

זיא שפראכן מיט אננדר מיר האבן עש קיין ווישן.
אבר דער אויברשט טויבל̃ דער אישט דארויף גיבל̃ישן.
דער וויש זל̃הי זך אונד אישט מיט קוינשטן ורייא.
ער אישט אל̃ר טויבל̃ מיינשטר אונד היישט אשמדאי:

264

קענט איר דען זל̃בן ביצווינגן גיוואנן אישט דש שפיל̃.
דא שפרך דער קוינג איך אויך ביטן ווי̃ל.
זגט מיר וואו ער זיין וואנונג הוט גיטון.
ער קאן זיך ניט ור בערגן איך וי̃ל אין ברינגן ל̃ון.

265

זיא שפראכן צו דעם קוינג דארט אין יענם בערג.
דא ניא הין אישט קומן וועדר ריז נאך צווערג.
אין דעם זל̃ביגן בערג הוט ער אים איין גרוב גיגראבן.
די בוי̃ל̃ט ער מיט וושר בו̃ל̃ די מוש ער א̃ל̃ טג האבן.

266

אונד בידעקט זי מיט איינם שטיין איין זויגל̃ ער דראן ל̃יגט.
ער וערכט זיך גר זיר דש מן זי ניט אן ריגט.
. . . . . וען א̃ל̃ טג ער גין הימל̃ בארט
ער ל̃ערנט אים הימיל̃ ער זיך ניט שפארט

---

1039 וויא זער זיך בורכטן 1050 אויברשט | אוברשט 1051 זעלבי | זולבי 1053 קענט | קוינט; זעלבן | זעלביגן; אישט | איז 1055 וואנונג | וואונונג 1061 זויגל | זיגיל 1062 וערכט | בורל̃ט

267

ווען ער עש הוט ור בראכט ווידר הראב ער נידרט.
ער לויפט אויבר זיין גרוב אים דש נימנט ווידרט.
דוך זיכט ער זיין זיגל אוב עש ניט איז צו דרוקט.
אונד אוב דער שטיין ניט זייא ור רוקט:

268

דארויש ער ניט טרענקט דש זגן מיר אויך.
ער אישט דורויף ור ולישן (דש זאגן מיר אויך) אונד האט גרושי שויך
אזו גאב דער קוינג אורלופא דיזן קוינג אל.
הין בוירן זי מיט אנגדר מיט אינם אונגיבוינן שאל:

*[נבל' 23 א] 269

*דער קוינג ליש בלד רופן בניהו דען הערצג ורום
די דינר צו אים שפראכן בלד צו דעם קוינג קום.
אונד דא דער הערצג בניהו צו דעם קוינג קאם.
ער בוקט זיך נידר וויא אים דען וואל אן צאם:

270

דא שפרך דער קוינג הערצג איך מוש אויך מויאן.
איר מוישט זיין בירייט דוריין מוישט איר אויך שויאן.
אשמדאי דען מוש איך האבן דען בריגנט מיר הער.
האבט דורויף ולייש דש ביט איך אויך זיר:

271

נעמט מיט אויך די אייזן קעטן אונד דש וינגרליין.
דורויף שטיט גישריבן איין בוך שטאבן אלזו ויין.
איין ויל גרושר שם דער אישט אשמדאי צו שטרק.
איך דרף אויך ניט לערנן אויך לערנט וואל דער מארק

272

(איין לעגל אונד) איין הויפן שער וואל אונד איין לעגל מיט ווין.
איר קענט אויך וואל ריכטן וואו ער מג זיין:
גערן שפרך הערצג בניהו איך טוא וש איך קאן.
ער נאם דש גירעט וויא איין וירשר מאן:

---

1069 דארויש ] דרויז 1070 דורויף ] דרויף 1073 הערצג ] הערציג אן עפטער 1078 מוישט ] מושט אן עפטער 1079 בריגנט ] ברענגט 1080 ביט אויך אויך sic W 1082 בוך שטאבן ] בוך שטאב 1085 (איין לעגל אונד) דצרף מען אויסמעקן סט אין A אן סט אין W

273

ער קאם אין דש גיבוירג דא ער ואנד די גרוב.
בניהו שפרך לוש זעהן ווש וויל דער טויבלש בוב.
ער גרוב אונטר הלב דער גרובן איין אנדרי גרוב דא.
אונד אויבר האלב דער גרובן איין גרוב אלזו:

274

אונטר הלב דער גרובן מכט ער איין (איין) קליינש לעכליין.
דש בון דער גרוב ולוש אין דיא אנדר גרוב היניין.
ער נאם שער וואל אונד דש לוך ער מיט ור שטופפט.
דש מן עש ניט מערקט גר וואל ער עש ור קלאפט:

275

אונד בון דער אויברשטן גרובן גינג איין קליינש לעכליין.
דש בון דער גרובן ולוש דער וויין היניין.
אונד ור שטופפט עז אבר דש מן עש ניט מערקן קונט.
אונד ור ווארף די גרוב צו דער זעלבן שטונד:

*[בל׳ 23 ב]

276

*דא גינג הערצג בניהו אונד זעצט זיך אויך אויף איין בוים
וויא בלד אשמדאי בון דען הימל קאם.
[ער ווש גר דורשטיג] דש זיגיל ער עבן זך.
עש שטיט גר עבן ער צו אים זעלוורט שפרך:

277

דען שטיין טעט ער הין וועק אונד ביגונט צו דר שרעקן.
דא ער זך דען וויין אונד ביגונד אין צו שמעקן.
איך וויל דיך ניט טרינקן עש שטיט דוך גישריבן.
דש דו איר ויל הושט ור שפוט אונד בון אירר קלוקהייט הושט ור טריבן:

278

אים ווש וויא צו מוט דער דורשט אין בצוואנג.
ער קונט עש ניט לושן וויא ואשט ער טרנק.
דא ער הט גיטרונקן וויא טרונקן ער ווש.
ער ויל ור שלוף נידר אויף דש גרויניא גראז.

279

דא ער ווש אנטשלופן בנייהו דא הער שלייז.
ער נאם די אייזן קעטן ער טרט גר לייז.

---

1090 טויבלש בוב [ טויבליש בוב 1092 איין גרוב אלזו[גלייך איין גרוב אזו 1093 „איין" A האט נאר איין מאל „איין" 1100 ווארף [ ווראף דרוקגרייז אין A 1101 אויך A פעלט 1103 ער ווש גר דורשטיג W פעלט 1104 זעלוורט [ זעלברש 1108 ור טריבן [ גיטריבן

ער ליגט זיא אשמדאי אום דען הלז הרום.
גר וואל ור שלושן דער דעגן אזו ורום:

280

דא דר וואכט אשמדאי אונד ביגונט זיר צו דר שרעקן.
ער שטעלט זיך זיר מיט מעכטן שטערקן.
ער וירט איין גרושן יאמר אן דער אייזן קעט.
נון ווש טושטו אשמדאי דו אנטלפשט מיר ניט:

281

דער נאמן בון דיינם הערן הוט דיך ביזעשן.
אשמדאי שפרך מיט יאמר איך הב מיר ור געשן.
הין וירט אין בניהו אז איין בערן.
ער מושט א ם נאך צוטן טעט ער עש הלט נוך אזו אונגערן:

282

זיא קאמן דו ור איין גרושן בוים דען שטויש ער דר נידר.

*[בל' 24 א]

*בניהו רוקט אין הרומר גר ורישליך הר ווידר.
זי קאמן ור איין קליין הויטלן אשמדאי ביגונט זיך צו רייבן.
דא אינן זש איין וויטוויא יאמר ביגונט זי צו טרייבן:

283

דיא ארם וויטוויא גינג הרויש אונד בט אין אזו זיר.
ניט בריך מיר מיין הוייזליין דו מיין ליבר הער.
אז זי אין אזו באט אונד ער וואלט זיך דר בון ליינן.
דא בראך ער איינש בון זיינן ביינן:

284

דא שפרך אשמדאי מיר אישט גליך גישעהן.
איין שפריך ווארט דש ספלעגט מן צו יעהן.
איין צונג מיט ווייכן ווארטן צו בריכט דש ביין.
הין וירט אין בניהו אזו הינקדיג אליין:

285

אז זי נון גינגן אשמדאי קונט זיך ניט ריגן.
איין ארמר בלינדר מן ביגונט אין צו ביגיגנן.
ער גינג אויש דעם וועג אונד גינג נעבוך איר.
אשמדאי שפרך איך מוש העלפן דיר:

---

1124 ער עש [ ערש 1125 זיא קאמן בור אייגם 1127 הויטלן [ הויטליין 1128 וויטוויא [ וויטוואן 1137 אלז זיא זו גינגן

286

ער וירט אין רעכט אויף די לנט שטרוש.
מיר ביגיגנט אים איין טרונקנר דער וויין אויש אים שוש.
ער גינג אויך איר אשמדאי וירט אין אויך רעכט ווידר.
דש ער קאם גלייך אין דען וועג ווידר:

287

זי קאמן אן איין אורט איין קוישטליכי ברייל̄פט ווש דא.
זי טריבן ויל ורייד בון טנצן שפרינגן אזו.
אשמדאי הוב אן צו וויינן ער מעכט וואל טרויריג ווערדן.
דער אין זך גין דא הער בון וערן:

288

זי קאמן ור איין לאדן איין (קוישטליכר) שוישטר דאינן זש.
איין מן שטונד דר ביר אונד בט אין דש.
מיין ליבר טרויטר מיינשטר איך וואלט עש אויך וואל צאלן.
מכט מיר איין פר שוך עבן נוך מיינם גיואלן:

289 *[בל׳ 24 ב]

*מיט גוטן דיקן זולן ועשט אונד שטרק.
דש איך ניט אל וועגן דרף לויפ̄ן צו דעם מרק.
דש איך אין זיבן יארן דינן מג גין דש זי ניט צו רישן ווערדן.
דער מיינשטר שפרך איך מך זי גר גערן:

290

דא דש אשמדאי הורט ער ביגונט זיר צו לכן.
דש אים אל זיין לייב ביגונט צו קראכן.
דר נוך גינגן זי ווייטר אונד זאכן דורט איין זיצן.
דער טריב ויל צויברייא דורויף גאב ער זיין וויצן.

291

דא דש אשמד(א)אי זאך ער הוב אבר אן צו לכן.
אונד דא זי קאמן גין ירושלים אידרמן שפרך ווש וויל זיך מכן.
בניהו וירט אשמדאי גין הוב מן וואלט אין ניט לושן ור.
מן ליש אשמדאי שטין דרייא טג ור דער בורג טויר:

---

1143 ב̄וירט אין רעכ̄ט נידר 1144 קאם צו גין גלייך 1145 ברייל̄פט [ ברויילפ̄ט 1146 מיט שפרינגן טאנצן אזו 1148 הער בון [ הין ב̄ון 1149 קוישטליכר שטייט נאר אין W, און מען דארף עס אויסמעקן 1154 צו ועם מרק [ צום מארק 1157 גאר זער 1159 זאכן [ זוהן

292

1165 דו דש אשמדאי זך אונד דש מן אין ניט ור ליש.
ווש מוש דש בטויטן דורינן הב איך איין ור דרויש.
אשמדאי שפרך ווש מוש דש זיין.
דר קוינג ליש אים אנביטן ער העט גיטרונקן צו ויל ווין

293

דא ליגן ור דער בורגן ויל צויגל שטיין.
1170 אשמדאי ליגט זיא אויבר אנגדר איין אויבר איין.
זיא גינגן צום קוינג אונד זגטן וויא אשמדאי גיטון העט.
וויא ער איין צויגל אויבר דען אנדרן גיליגט העט.

294

דא שפרך דער ווייז קוינג ער מיינט עש אלזו.
איך הב צו ויל גיטרונקן איך זול טרינקן מין דא.
1175 ווען אינר ויל טרינקט נויכטרן ער זיך טרינקן קאן.
. . . . . אשמדאי הוב אבר אן:

295

אישט עש נוך ניט צייט דש מן מיך זול ור לושן.

*[בל׳ 25 א]

דא דש דער *קוינג הורט ער ליכט אויש דער מאשן.
ער ליש אים ווידר זגן ער העט צו ויל געשין.
1180 מן זגט עש אשמדאי דא ער בור ווש גיזעשן

296

דא ער דש הורט ער נאם די צויגל ווידר.
ער ליגט זיא הראב אויף די ערד נידר.
מן זגט עש דעם קוינג ווש ער העט גיטון.
דא שפרך דער קוינג זולט איר דש ניט ור שטון.

297

1185 אשמדאי מיינט ווען אינר אישט צו ויר.
זא מוש ער זיך אויש הונגרן אישט דש ער גיזונט ווערדן ויל.
נוך דען דרייאן טגן מן ליש אין אין.
מיט אים נאם ער אין אל מוש אונד גינג דא הין:

---

1165 דא אשמדאי 1167 אזו שפרך אשמדי 1168 ער העט צו ויל גיטרונקן ווין 1172 אנדרן [ אנדר 1174 איך זול מער טרינקן דא 1186 אישט [ איז, דארף בשטימפערלעך זין: ביז

298

דער טויבל קאם צו דעם קוינג צו גין.
מן וירט אין אן איינר קעט הער צו ווש טעט ער מין.
ער נאם דיזי אילן אונד ווש ויר אילן מעשן.
גלייך בור דעם קוינג דא ער ווש גיזעשן:

299

אשמדאי שפרך צו דעם קוינג אונד בישטו נאך ניט זאט.
דו הושט דיא גנץ וועלט אונטר דיר גיהט.
נאך הושטו ניט גינוג אונד הושט אויך ביצוואנגן מיך.
ניט מין וען ויר אילן ווייט גיהוירט אן דיך:

300

ווש קנשטו דר אויבריגן היא אויף דיזר וועלט.
ניקש מין וועדר גוילדן אונד געלט.
דו מושט וערליך שטערבן דש הושטו גיוויש.
אונד מושט די וועלט לושן אי אז דיר ליב אישט:

301

דא שפרך דער קוינג איך הב דיך מושן האבן.
וען איך טאר אלהיא דיא שטיין וועדר הויאן נאך גראבן.
איך טאר ניט אויף זיא אויף היבן ווידר קופפר נאך אייזן.
איך מוש האבן דען שמיר דען זולשטו מיר ווייזן:

302 *[בל׳ 25 ב]

*דא ענטוורט אים אשמדאי איך הב אין ניט צוואר.
דער ענגיל אויבר דש מיר דער הוט אין ור ווֹאר.
ער אין נימנט גיטרויט נייארט דעם אויאר הון.
דעם גלויבט ער אויף זיין אייד אונד זוינשט קיינם מאן:

303

דש ער אין אויף וירט אויף דען העכשטן ועלזן דר.
דער ער הוט קוינן וינדן אונד וועדרן גיוואר.
אונד הוט גיליגט דען וארם אויף דען העכשטן שטיין.
אונד הוט אין גישפלטן שפעלטליך קליין:

304

דאריין הוט ער גיוואַרפן זומן דש אופט וואקשן מג.
דא מיט ער זיך שפייזט מיט זיינן יונגן מענכן טג.

---

1190 קעט [ אייזן קעטן 1193 צו דעם [ צום 1198 ניכש מער וועדר גולדן 1200 אז פּעלט
אין A 1206 דער הוט [ הוט 1207 נ יארט [ נויארט 1208 אונ׳ הוט זוינשט קיין מאן 1209 העכשטן
[ הייכשטן 1210 דער [דען 1211 העכש ן [הערטן

1215 דער קוינג לייש זוכן וואו איין אויאר הון אים נעשט זאש.
אונד [גאב] מיט זיינן קנעכטן איין ויל לויטרש גלאז.

305

די דינר נאמן דש גלאז אונד זוכטן איין נעשט דא.
זיא ואנדן איינש אויף איינם בערג זי ווארן זיר ורוא.
דא וואר דער אויאר הון אויף דעם נעשט ניט.
1220 אין דעם זעלבן נעשט ער ויל אויאר הינלך העט:

306

זיא נאמן דש וויט גלאז אונד שטוירצטן עז אויבר זיא.
אונד ור בארגן זיך דש מן זי זך ניא.
דער אויאר הון קאם גיבלוהן אויבר דש נעשט זיין.
ער קונט ור דעם גלאז ניט היניין:

307

1225 ער טרייב גרושן יאמר אונד דש גלייכן (זי) זיין יונגי אך
ער הופפט הין אונד הער ווען ער זי וואל זך.
אויף הוב ער זיך אונד ולוך ווידר הין דן.
מיט אים בראלט ער דען שמיר דער גוט אויאר הון.

308

ער ליגט אין אויף דש גלאז די קנעכט אין אן שרייאן.
1230 ער ולוך בון דנן דען ער בורכט זיך ור דען דרייאן.
דען שמיר ליש ער ליגן זי טרוגן אין דר בון.
אונד דיזר אויער הון וואושט ניט ווש צו טון:

*[בל' 26 א] 309

*ער הט דעם ענגיל גישווארן ער וואלט אין ווידר ברינגן אונד געבן
ור גאר גרושן יאמר קאם ער אום זיין לעבן.
1235 אונד ווירגט זיך זעלוורט גאר ור גרושן ליידן.
אונד זיא טרוגן דען שמיר [דא הין] בון דאנן ביגונדן זי צו שיידן:

310

זי ברוכטן אין דעם קוינג וויא זיר ער זיך ורייאט.
ווען דיזן קעשטליכן ויארם מן אין אורט לייט.
נון שפרך הערצג בניהו צו דעם טויבל אשמדאי.
1240 לוש מיך דיך ורוגן איין ווארט אודר דרייא:

---

1216 אוג' גאב זיין קנעלטן מיט 1217 אוג' זולטן אם נעשט דא 1225 זיין יונגן אויך
1236 דא הין בון דנן

311

ווש הושטו דרויף גיהט דא דו בישט גנגן מיט מיר.
דש אזו גינג דער בלינדא אויז דעם וועג איר.
אונד דו וירשט אין רעכט אונד ווייזט אים דען וועג.
אונד אויך דעם טרונקנן האלפשטו אויש דעם דרעק:

312

דש וויל איך דיך בישיידן אונד ווארום איך אין הב גיבוירט.
דען בלינדן אזו רעכט דש ער ניט איר וואורד.
ווען איך הב אין דעם הימל בון אים הוירן זגן.
ער אישט איין גנצר צדיק גיוועזט ביי אל זיינן טגן:

313

אונד ווער דא אישט איין ורומר מן אונד אל היא וואל טוט.
אויף יענר וועלט הלט מן אימש ור גוט.
אונד דעם טרונקנן האלף איך אויך ביצייט.
ווען מן אין דעם הימל אל טג אויף אין שרייאט:

314

וויא ער זייא גיוועזט איין בויז וויכט אל זיין טג.
אין דער ווארטן דש ער אויף יענר וועלט זכורט האבן מאג.
דא שפרך [בניהו] אבר ווארום הושטו דורט אזו גיוויינט.
דורט איף יענר ברוילפט ווש הושטו מיט גימיינט:

315

הער ווידר שפרך אשמדאי דש וויל איך דיר זגן.
דער חתן ווערט שטערבן אין דריישיג טגן.
ער הוט איין קליינש ברוידרליין דש ליגט נוך אין דער וויגן.
דר ווייל מוש דיא כלה אומרדר אליין ליגן.

316

זיא טאר דר ווייל קיין מן נעמן זי מוש חליצה האבן.
דרייא ציהן יאר מוש [זיא] הארן אויף דען קליינן קנאבן.
עש אישט יא צו דר ברמן בייא מיינר איר.
דש זי זול אליין ליגן זיא בערכ̄ט זיך נעבוך זיר

*[בל׳ 26 ב] 317

*איך מוש דיך מין ורוגן ווארום הושטו אזו גילאכט.
דא דער שטונד בייא דעם שושטר דא ער אים דיא שויך מכ̄ט.

---

1242 דש אזו גינג דער בלינדא גינג אויז דעם וועג איר; אויסמעקן דאָס צווייטע גינג אין A 1248 אויסמעקן אין A דאָס צווייטע ער אין: ער ער אישט 1252 דעם [ דען 1254 זכורט [ זכ̄ות 1255 A האָט בניהו 1262 מוש זיא הארן 1265 מין [ מער

דיא (דא) זולטן וועלן גנצר זיבן יאר.
שטיט עש ניט דורויף זג מיר רעכט וואר:

318

דא שפרך אשמדאי עש וואל גיזיין מג.
וויא קן ער אבר ווישן אוב ער לעבט זיבן טג.
ער מג מורגן שטערבן זא טרגט מן אין הין וועק
ווש מג אין דען העלפן דיא זולן אונד דיא ולעק:

319

נון וול איך דיך ורוגן נוך איינש.
דש זולשטו מיר בישיידן דש איך עש אויך ווייש.
ווארום הושטו גילאכט דא יענר טריב כישוף.
זולט איך ניקש לכן דש ער ניקש שוף.

320

דער איין ועלטיג מן וואלט טרייבן גרושי צויבררייא.
אויף גרושי חפורות אוב אירגנט אייניא זייא.
ער זש אויף איינם קוינג שאץ דען נימנט ביצאלן קונט.
ער מכט אויף איין אנדרש אוב ער אייני וינד:

321

וען ער זעלוורט ניט ווייש ווש דא אישט גיוויש.
זו קאן ער אויך ניט ווישן ווש אנדרש וואו אישט.
אזוא גינג דער הערצג בנייהו הין זיין שטרוש.
אשמדאי ליש ער ליגן דען טויבל אזו גרוש:

322

אזו מושט אשמדאי לנג בייא דעם קוינג זיין.
ביז דש ער בויאט דש בית המקדש הויפש אונד ויין.
איין מול ווש דער קוינג בייא אשמדאי אליין.
זיא רידטן מיט אנדר בון גרוש אונד בון קליין:

323

דא שפרך דער קוינג צו דעם טויבל אשמדאי.
לוש מיך דיך ורוגן אים זייא וויא אים זייא.
מן וינט יא גישריבן וויא דיא ענגיל גרוש נכט האבן.
אונד אויך די טויבל האבן גרוש דר לאויבן:

---

1267 דיא דא זולטן 1270 אוב ער לעבט [ אוב לעבט 1276 ניקש [ ניט; ניקש [ ניכט
1277 גישי [ גרוש 1280 אנדרש [ אנדרש וואו; זינד [ ביינרא 1286 ביז דש [ ביז

324

צו האבן גרוש גיוולט מיך זיר וואונדרט צוואר.
דש די ענגיל האבן גרוש גיוואלט דש ווייש איך בור וואל.
אבר איין ולשר טויבל ווש גיוולט ער האבן מג.
דורויף הב איך מיך ור וואונדרט אל מיין טג:

325

אזו וויישטו צו מול ניקש אשמדאי צום קוינג שפרך.

*[בל׳ 27 א]

אישט *עש דיין ווילן איך ווייש דיך גרושי זך.
דש דו מגשט ווישן מענכי אובנ טויאר.
די דו ניט הושט גיזעהן וועדר וער נוך הוייאר.

326

נים מיר דיא אייזן קעט בון דעם האלז הראב.
איך צייג דיר ווש דו ווילשט ווש איך גילערנט האב.
אונד גיב דו מיר דיין וינגרליין בון דיינר הנט.
איך צייג דיר הויפשי קוינשט די דיר ניט זיין ביקנט.

327

דש טעט שלמה וויא ער אין גיבעטן העט.
אונד נאם אים בון דעם הלז דיא אייזן קעט.
אז בלד אים די אייזן קעט בון דעם הלז קאם
ער צוקט קוינג שלמה וויא בלד ער אין דא הין נאם:

328

ער מכ̄ט זיך זא גרוש אונד שלוקט שלמה איין.
איין ולויגל טעט ער גין די ערד אונד איין אין דען הימיל הניין.
אונד שפייא אין אויש אין איינר קליינן ווייל.
אזו אויש דער מושן ווייט וואל ויר הונדרט מייל:

---

## הערות און דערקלערונגען צו ווערטער

1022 טאר — מה״ד turren.

1023 לערנר — דא טייטש חכמים; „לערנען" ווערט שוין פ̄רי באנוצט אקטיוו: לערנען עמעצן.

---

1294 דש ווייש איך וואל ב̄אר 1297 ניקש [ ניכ̄ש 1300 וער [ וערנט 1301 קעט [ קעטן
1305 קויניג שלמה 1310 איין A פ̄עלט; דרוקגרייז 1311 שפייא אין אויש ווידר

1024 שמות כ׳ 22.

1030 ויר שפנג (A בויר שפנג)—מה״ד vürspang הייסט א גרויסע בראש וואס שפילעט צונויף דעם בגד פון פארנט און וואס דינט ווי א צירונג. דא באטייט דאס דעם חושן המשפט וואס דער כהן גדול האט געטראגן אויף דער ברוסט, וואס אין אים זיינען ארייגנגעפאסט געווען טייערע שטיינער און אויף זיי אויסגעקריצט די נעמען פון די צוועלף שבטים פון ישראל. פ״גל בבלי סוטה מ״ט; גטין ס״ח „דעם שמיר האט משה געבראכט צו די שטיינער פון דעם אפוד״.

1033 טויבל—טייוול; מה״ד tiuvel, tievel; מ״ד tûvel בייער׳ teibel.

1036 זוילך — אזעלכע; מ״ד sulch, sülch; ור הולן — פארהוילן, אויסבאהאלטן; מה״ד verholn.

1040 גרוש דר וועגן — גרויסע אויפרעגונג; מה״ד erwegen; אויך אין דייטשע דיאלעקט: der wegen.

1042 צו דיזר וארט — ביי דער געלעגנהייט אדער תיכף; מה״ד an derselber vart.

1043 גוך — גיך, פלוצלונג.

1050 גיבלישן — מיט דער כוונה; פארטיציפ צו „זיך פלייסן״; מה״ד gevlizzen.

1051 ורייא — דא אין באטייט פון בריה.

1052 מיינשטר — די פארם איז כמעט אומעטום אין אלטיידיש; זי שטאמט פון א פעטערן מה״ד.

1061 זויגל (A זיגל) — זיגלרינג.

1062 אן ריגט — רירט אן; אזוי באנוצט אין דייטש אין 16טן י״ה.

1064 זיך ניט שפארט — שאנעוועט זיך ניט; נ״ד sparen.

1065 ער הראב נידרט — לאזט זיך אראפ אויף דער ערד; מה״ד.

1066 ווידרט — איז דערווידער; מה״ד wideren, widern.

1070 ור ולישן — אפגעהיט; מה״ד vervlîzen, vervlizzen sîn.

1072 שאל—רעש, געפילדער; מה״ד schal; „מיט איינם אונגיבויגן שאל״ איז א מליצה אנטליען פון דעם מה״ד עפאס.

1076 אן צאם — געפאסט; מה״ד anzëmen.

1077 מויאן — באמיען; מה״ד müejen.

1078 שויאן? אויף עפעס קיקן, זיך האלטן פאר דעם?

1080 האבט דרויף ולייש — האט דאס גוט אין זינען.

1081 וינגרליין — פינגערל; מה״ד vingerlîn — דער רינג ווי א צירונג, א זיגל ארער א סימן. אין מלכים-בוך איז פאראן אין איין ארט: „אונ׳ ווערשט מיר אויך קויפן וינגרלין אונ׳ גוירטל גערן״.

1084 לערנן—לערען יענעם, זע אויבן הערה צו 1023.

„ מארק — אזוי ווערט נאך איצט גענוצט אין בייער׳ (אנשטאט Markt).

1085 לעגל — לאגל, א כלי פאר פליסיקייטן; מה״ד laegel, lâgel.

„ שער וואל — אפגעשוירענע וואל.

1088 גירעט; מה״ד geraete, קאן באטייטן סיי עצות וואס מען גיט און סיי כלים

1100 ור ווארף — זיך באקלערט; מה״ד verwërfen.

1108 זע משלי כ׳ 1: „א שפעטער איז דער ווייין, עס טומלט שיכור-געטראנק, און דער וואס טוט זיך אריין דערין, ווערט ניט קלוג״.

1110 ואשט — גיך; מה״ד vaste.

1113 אנשטאט „שלייז״ מוז דא שטיין „שלייך״ („שטילערהייט אוועק״) פון מה״ד slêchen. ווארעם דאס מה״ד slîzen פרעט׳ sleiz: שפאלטן, צערייסן — קאן דא ניט זיין.

1118 מיט מעכטן שטערקן — מיט א שטארקער מאכט.

1124 נאך צוטן — נאכלויפן פון הינטן; מה״ד zoten.

1126 הרומר — ארום; herumer איז דאָס פּאַרשטאַרקטע herum, געווען פון herum.
„ וריש̂ליך — פּריש, מונטער, דרייסט; בה״ד vrischlêche.
1127 הויטלן — שטיבעלע.
1131 דר בון ליינן — אַוועקבייגן; בבלי גטין ס״ח: עד האָס זמן גוף צאַפּגעבויגן.
1135 זע משלי כ״ה 15: „דורך לאַנגמוטיקייט ווערט דער מעכטיקער איבערגערעדט, און
א ווייכע צונג ברעכט א ביין".
1139 נעב ך א״ר — נעבעך פּאַרבאַנדזשעט.
1145 ברויל̈פּט (A ברויילפּט) — חתונה; מה״ד brûtlouft; מנ״ל bruilaft.
1160 וויצן — פּאַרשטאַנד; מה״ד witze, witz.
1166 ור דריש — פּאַרדראָס; מה״ד verdriez.
1174 מין—מיין (מער); מה״ד מדוי׳ mêr, mê.
1188 איל—איילן; מה״ד elne; שוואב׳ דיאל׳ ehl, ehle.
1212 שפּעלטל̈ך — דאָס וואָס איז געשפּאַלטן; מה״ד spaltec, שפּעטער אויך מיט איבער-
קלאַנג: speltic.
1216 לויטר — ליכטיק; מה״ד lûter.
1220 אויאר הוינלך — אויערהינדלעך. די פּאַרקלענער-ענדונג lich — געהער צום פּראַנקישן
דיאלעקט. זע אויך אויבן: שפּעלטליך.
1241 ווש הושטו דרויף גהט — וואָס האָסטו דערבײ געטראַכט.
1253 גיווועזט אַנשטאָט געווען; די שוואַכע פּאָרם טרעפּט זיך אין פּראַנקישן דיאלעקט.
1254 זכורט; עס מוז שטיין „זכות".
1261 חליצה האבן — זע דברים כ״ה 9.
1292 האבן גרוש דר לויבן — דערלויבן זיך צו האָבן.
1308 צוקּ — פּאַרצוקּט, שלינגט אײַן; מה״ד zucken — כאַפּן, אַוועקרײַסן (גרים דוי״ב
צ־טירט פון פּישאַרטס Geschichtsklitterung:
ein elementsloser rab ihn hat herabgezuckt und verschluckt.

---

## הוספה צו ז׳ 246

בײַ יאַנזען ענקעל וואָס האָט זיך סומך געווען אויף יידישע אַפּאָקריפֿישע מקורים איז פּאַראַן אין דער וועלטכראָניק (סטראָפּן 12031 – 12173) – געשריבן האָט ער אַקעגן סוף 13טן י״ה — אַ נוסח פון דער לעגענדע וועגן סודותדיקן וואָרעם; לויט אים הייסט ער בײַ גלחים Tantyr, בײַ ירדן Zomēr. וועגן דעם, ווי אַזוי דער שמיר איז אַרײַנגעפּאַלן צו שלמה המלך אין די הענט, דערציילט ניט ענקעל. פון דעם איינעם שמיר מאַכט ער אַ סך, און זיי אַלע ברענגט מען צום קיניג. ער הייסט זיי דערהרגענען און אויפקלײַבן זייער בלוט אין גלעזערנע פלים, אין בעכערס און אין שיסלען; ער רעכנט, אַז באַשמירנדיק די שטיינער מיטן בלוט — וועט זיך אים אײַנגעבן זיי צו צעטיילן.

* Jansen Enikel, Werke, hrsg. von Philipp Strauch (Monumenta Germaniae Historica III) 1900.

# די קאָרעספּאָנדענץ אַ. לאַנדוי — ל. שײַנעאַנו

פֿון חיים גינינגער (ווילנע)

אין לאַנדויס עיזבֿון וואָס בײַם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט איז אין דעם חלק „טעקעס" פֿאַראַן אַ פּאָזיציע „לאַנדויס בריוון-אויסבײַט"; מיינען מיינט דאָס, גענויער גערעדט, לאַנדויס איבערשרײַב מיט וויסנשאַפֿטלער. צו מײַן סיום-באַריכט אין דער אַספּיראַנטור סוף יוני 1937 איז שוין די פּאָזיציע „בריוון-אויסבײַט" געווען די גרעסטע צווישן אַלע, 30 טעקעס[1]. פֿאַר דער צײַט איז זי אַ דאַנק דער גינציקייט פֿון לאַנדויס יורשים אַ סך גרעסער געוואָרן. בײַ הײַנטיקן טאָג זענען פֿאַראַן 1072[2] בריוו און קאַרטלעך. דאָ איז, דאַרף מען רעכענען, פֿאַראַן אַלדינגס פֿון די בריוו צו לאַנדוין. נישט אַזוי איז מיט די בריוו, וואָס לאַנדוי האָט געשריבן צו יענעם; איז אויך, האָבן מיר אַזאַ צאָל ווי 245. הײַנט אויב מע טוט אַ באַקלער, אַז פֿון לאַנדויס אייגענע בריוו זענען, חוץ געציילטע, פֿאַראַן מערנישט די אָנוואָרפֿן אויף שוואַרץ, איז שוין קלאָר, אַז דער ענין „לאַנדויס בריוון-אויסבײַט" האָט פּלאַץ צו וואַקסן נאָך מערער.

די זאַמלונג איז אַ וויסנשאַפֿטלעכער פֿאַרמעג. איך רעד שוין נישט וועגן די אָריגינאַלן פֿון אַזעלכע גרויסע לינגוויסטן ווי הוגאָ שוכאַרדט, הערמאַן פּויל, רודאָלף מערינגער, לאַזאַר שײַנעאַנו, פֿערדינאַנד וורעדע, ערנסט מאַרטין, לעאָ גינטער, עדואַרד האָפֿמאַן-קרייער, פֿרידריך לענץ, ווילי שטערק, וואַטראָסלאַוו יאַגיטש און אַ סך אַנדערע, צי פֿון אונדזערע נעענטערע ביז גאָר נאָענטע: מאָריץ גידעמאַן, עמנואל לעוו, לעאָן קעלנער, בערנהאַרד וואַכשטיין, פֿעליקס פּערלעס, לעאָ ווינער, לעאָ לאַנדא, מאַקס גרונוואַלד, מאַקס דינעמאַן, שמואל קרויז, איגנאַץ בערנשטיין, שמואל ווײַסנבערג, מאיר באַלאַבאַן, פֿעליקס פֿאַלק, בער באָראָכאָוו, מרדכי וויינגער, מאַקס ווײַנרײַך, נח פּרילוצקי, זלמן רייזען, נחום שטיף און נאָך און נאָך; טראַכטן טראַכט איך די מינוט אינעם אוצר וואָס איז אָנגעשפּײַכלערט אין לאַנדויס אייגענע בריוו. ווער ס'האָט נאָר עפּעס אַ השׂגה, וואָס פֿאַר אַ שטיק וויסנשאַפֿטלעך לעבן לאַנדוי האָט אַוועקגעלאָזט מיט בריוו, דער וועט זיך גרינג משער זײַן, וואָס דאָ טוט זיך. נישט קיין קליינער עידות איז אונדזער איצטיקע פּובליקאַציע.

---

1 זע מײַן באַריכט אין „דאָס צווייטע יאָר אַספּיראַנטור" ז' 15, אָדער ייִוואָ-בלעטער XII, 397.

2 די צאָל איז נישט אין גאַנצן קיין זיכערע: איך האָב נאָך נישט באַוויזן אַלדינגס איינציקווײַז איבערצוקוקן.

דורכגעשריבן האָבן זיך לאַנדוי—שיינעאַנו נישט קיין סך. פֿאַראַן בסך־הכל זעקס בריוו און איין פּאָסטקאַרטל שוין פֿון ביידע אין אַ משך פֿון גאַנצע 10 יאָר, 1892—1902, אכת איז מיט אַן איבערריס פֿון גאַנצע 9 יאָר, וואָס אין אים איז שולדיק שיינעאַנו, אין עצם מן־הסתם די צוועלפֿיריקע שווער איבערגעלעבטע און אַרויסגעוואָרפֿענע מי זיינע צו קריגן רעכט[3], וואָס האָט זיך פֿאַרענדיקט 1901 מיט זיין אָפּפֿאָר קיין פּאַריז אויף שטענדיק. נאָר צי איז דאָס טאַקע דער גאַנצער בריוויקער מגע־משא צווישן די צווי גענעראַציעס, אָדער איז עפּעס פֿאַר־לוירן געגאַנגען? אַז פֿון צוויי שן די בריוו זאָל עפּעס פֿעלן, זעט זיך נישט. ס׳איז אויך נישט געווען קיין המשך פֿון דער קאָרעספּאָנדענץ; שיינעאַנו האָט לאַנדוין אויפֿן לעצטן בריוו שוין נישט מער געענטפֿערט, אַ והא ראיה ער האָט אים אַפֿילו נישט צוגעשיקט קיין עקזעמפּלאַר פֿון דער ארבעט, וואָס די בריוו זענען פֿול מיט איר; באַקומען האָט זי לאַנדוי ערשט פֿון דער רעדאַקציע פֿון דער Zeitschrift für deutsche Philologie צום רעצענזירן. און אפֿשר איז לאַנדוים לעצטער בריוו נישט אָנגעקומען צו שיינעאַנון. וואָרן זייער שטאַרק וואַרפֿט זיך אין די אויגן אַזא זאַך: הגם שיינעאַנו אַליין פֿאַרלאַנגט הערות און בעט איבערצוקוקן קאָרעקטור־בויגנס, וואָס לאַנדוי טוט אים, ווי זיין שטייגער איז געווען, צו ליב מיטן גאַנצן האַרצן, פֿון דעסט ווענן איז פֿון די קאָרעקטורן גאָרנישט נישט דורכ־געפֿירט געווָארן. מע קען נישט זאָגן, אַז דאָס קען זיין מחמת אומהסכמה, וואָרן וואָס האָט שיינעאַנו געקענט האָבן צו די טעכנישע אויסבעסערונגען, איך כאַפּ אייך אָן: אַז דער „ייִדישער פֿאַרפּסח" איז נישט פֿון לינעצקין נאָר פֿון שאַצקעסן (ז׳ 35 [124] פֿראַגצ׳ איבערדרוק)? ס׳בלייבט אויך אַ קשיא, אַז וואָס לאַנדוי האָט אים דאָס געשווינגן אין זיין רעצענזיע[4]; אפֿשר האָט ער זיך פֿאַרשפּעטיקט מיט די הערות און זיך געשפּירט דער חוטא? דעם ענין וואָלטן, קען זיין, געווען ביכולת קלאָר צו מאַכן די יורשים שיינעאַנוס. איין בריוו, אַ פֿרייַערן, נאָך פֿאַר דעם ערשטן, דאַרף מען יאָ משער זיין, דהיינו דעם „אָנפֿרעג", וואָס לאַנדוי דערמאָנט באַלד אין אָנהייב פֿון אונדזער ערשטן בריוו. אויך אים אַרויף האָט שיינעאַנו צוגעשיקט קענטיק דעם רומענישן אָפּדרוק פֿון זיין אַרבעט[5]. און אפֿשר איז דאָ טאַקע

---

3 זע: O Carieră filologică (1885—1900). I. Istoricul unei împământeniri. Une carrière philologique—en זע׳ אויך אויך פֿראַנצ׳: 96 ,Bucureşti 1901. Roumanie—(1885—1900) —I— Les péripéties d'une naturalisation—Mémoire autobiographique par Lazare Sainéan — Docteur ès Lettres — Ancien professeur-suppléant à l'Université de Bucarest—Lauréat de l'Université et de l'Académie Roumaine. Bucarest 1901, 56 זע׳.

4 אין: Zeitschrift für deutsche Philologie XXXVI. Halle a/S *1904, 268

5 Studiu dialectologic asupra graiului evreo-german de Lazăr Şaineanu, Doctor in Litere şi Filosofie (I Introducere. — Bibliografie. — Literatura[ă]. — Elemente lexicale). Bucureşti, Tipo-Litografia Eduard Wiegand, str. Covaci 14. 1889. 78 pp.

דאָס איז אַ סעפּאַראַטער אָפּדרוק פֿון משה שוואַרצפֿעלדס ,Anuarul pentru Israeliţi באַנד XII (ארויסגעגאַנגען אין בוקאַרעשט פֿון 1877 ביז 1889).

געווען אַרײַנגעלייגט שײַנעאַנוס אַ בריוול אויך. וואָרן עפּעס רעדט לאַנדוי אין דעם דערמאַנטן ערשטן בריוו, אַז „אַן עבֿירה, איך מוז מיך לעת-עתּה אָפּזאָגן מתעסק צו זײַן מיך מיט איר [מיט דער אַרבעט] (auf den Inhalt derselben einzugehen), איך נעם מיר אָבער פֿיר דאָס צו טון, לאָמיך נאָר פֿריִער גובֿר זײַן די מניעות, וואָס ס׳שטעלט מיר דאָס [נישט] פֿאַרשטיין [קיין] רומעניש״. משמע אַז שײַנעאַנו האָט דאָס ווי נישט איז פֿאַרלאַנגט. דאָס וואָס אין אַרכיוו געפֿינט זיך דערפֿון קיין סימן נישט בלײַבט געוויס אַ חידוש. באַרעכנט נאָר ווי געהיט און באַוואָרנט אַלדינגס איז דאָ: אויף אַ סך באַ-קומענע בריוו שטייט אַפֿילו ווען זיי זענען געקומען, אויף די קאָנצעפּטן צו די בריוו—אַלע מאָל צו וועמען און ווען זיי זענען אַוועקגעגאַנגען. אין אונדזערע בריוו ווערט דאָס טאַקע אויך רעפּראָדוצירט.

אָפּגעדרוקט זענען דאָ די בריוו אין אַ כראָנאָלאָגישן סדר און אויף צוויי-ערליי אופֿנים.

א. די בריוו וואָס זענען לכתּחילה געשריבן אויף ריין ברענג איך ווי זיי שטייען און גייען, העט מיט זייער אויסלייג, מיט זייערע אָפּשטעל-צייכנס און מיט זייערע גרײַזן. אָט שטייען דײַטשע שרײַבונגען פֿון פֿאַר דער לעצטער אָרטאָגראַפֿישער רעפֿאָרם (1902/1901; *gethan*, Verständniss א״אַנד), לאָז איך זיי. על-פּי טעות אַרײַנגעכאַפּטע איבערחזרונגען פֿון ווערטער און מער ווי ווערטער עלימיניר איך מיט אָפֿענע האָקנדלעך > <; אַזוי טוט דאָס לאַנדוי גופֿא פֿון די צוועקן וועגן אין די „ייִדישע פּריוואַטבריוו״ (ווין און לײַפּסק 1911; זע אַרײַנפֿיר ז׳ XLVIII). מײַנע אויסבעסערונגען רינגל איך אײַן אין פֿירקאַנטיקע קלאַמערן [ ]. אויף דעם אופֿן זענען אָפּגעדרוקט 2 בריוו און 1 קאַרטל שײַנעאַנוס (2, 4, 6) און איין בריוו לאַנדויס (1).

ב. אַ טייל בריוו, אַלע לאַנדויס (3, 5, 7), זענען אָבער מערנישט סטענאָ-גראַפֿיש אָנגעוואָרפֿן. אַזוי איז געשריבן נישט איין זאַך אין די צענדלינגער טויזנטער פּרטים אין לאַנדוי-אַרכיוו, אַזוי זענען אויך אָנגעשריבן אַלע קאָנצעפּטן צו די בריוו, און נאָר אַ דאַנק דעם האָבן מיר זיי. ס׳איז זיי טאַקע נישט געווען גרינג איבערצולייענען, ערטערווײַז זענען זיי גאָר שטאַרק פֿאַרצוקט אָדער אָפּגעריבן; מע דאַרף אָבער נישט מיינען, אַז ס׳איז לאיבוד געגאַנגען דאָס מינדסטע. פֿאַראַן גאַנץ קליינע ספֿיקות. איך מעלד זיי מיט אַן אײַנגערינגלטן פֿרעגצייכן בײַ דער זײַט. אַן אַנדער שווערקייט איז אַזאַ: ווי אין קאָנצעפּטן, זענען אַ סך זאַכן דורכגעשטראָכן און אָנגעשריבן אויף ס׳נײַ אַנדערש; איך ברענג, אין געשלאָסענע האָקנדלעך < >, אויך דאָס דורכגעשטראָכענע, טאָמער ס׳גיט צו שטײַער נײַס. פֿאַראַן, ווײַטער, די זעלביקע זאַך אָנגעשריבן אין עטלעכע וואַריאַנטן; איך ברענג דעם לעצטן. די אָרטאָגראַפֿיע און די אינטערפּונקציע איז די הײַנטיקע; במילא אויך אין די געציילטע נישט-סטענאָגראַפֿיש אַרויס-געשריבענע ווערטער וואָס זענען אויסגעלייגט אַלטפֿרענקיש (confus, thun, Transcription א״אַנד). נישט-סטענאָגראַפֿיש שטייט אויך אַ טייל קירצונגען

און ראָשי-תיבֿות; אָחוץ אָנגענומענע, שרייב איך זיי אויס, אָזוי פֿאַר-שפּאָר איך צו חקירהן, צי האָט זיי דער מחבר טאַקע אַרײַנגעשטעלט אין די אַוועקגעשיקטע בריוו צי נישט. דער רעשט באַוואָרענישן ווי אין א.

פֿון די בריוו קומט אונדז צו אָן אוצר מיט ידיעות. פּרינציפּיעלע, פֿאַקטישע און פּערזענלעכע. בנוגע ביידע שפּראַכפּראָבלעמס. איך גיי זיי דאָ נישט צעווײקלען, דאָס פּלאָץ איז צו קנאַפּ. מערנישט עטלעכע הערות צו עטלעכע זאַכן.

ס׳וועט אונדז געפֿעלן אַ ביסל שײַנעאָנוס באַצײַכנונג צו זײַן אַרבעט איבער ייִדיש.

לאַזאַר שײַנעאָנו רעכנט זיך פֿון די גאָר גרויסע ראָמאַניסטן און פֿון די סאַמע גרעסטע קענערס פֿון רומעניש. דאָרטן גייט ער אָן פֿאַר אַ גרויסן מעטאָדיקער. פֿון דאָנעט נעמט זיך, וואָס ער איז געווען אָזאַ ברכה פֿאַר דער ייִדישער לינגוויסטיק; ער האָט דער ערשטער אַרײַנגעבראַכט מעטאָ-דישקייט אין דער ייִדישער שפּראַכפֿאָרשונג און דערמיט זי אַ הייב אויף געטון מיט אַ מאָל אויף דער אַלגעמיינער וויסנשאַפֿטלעכער הייך. אין זײַן אַרבעט „דיאַלעקטאָלאָגישער עטיוד וועגן ייִדישדײַטשן דיאַלעקט" (זע הערות 5 און 19) וועט צום ערשטן מאָל קאָנסעקווענט געאַנגעגן דער היסטאָריש-פֿאַרגלײַכיקער דרך אויך בנוגע ייִדיש; צום ערשטן מאָל געווײזן, אַז אַלע זײַטן פֿון דער ייִדישער שפּראַך זענען לינגוויסטיש אַ המשך, אַן עוואָלוציע פֿון פֿרײַערדיקע פֿאַקטן. אויך האָט ער דער ערשטער איבערגעשאַצט די עלטערע ייִדישע פֿון די ייִדישע דיאַלעקטן; דער ערשטער איבערגעשאַצט די עלטערע ייִדישע ליטעראַטור, געלייגט די יסודות פֿאַר אַ ייִדישער היסטאָרישער גראַמאַטיק, פֿאַר אַן עטימאָ-לאָגיע אאַז״ו״ו. נו יאָ, ער האָט געגרײַזט; אָבער וועגן זײַנע גרײַזן דאַרף מען זאָגן, וואָס ס׳זאָגט מ. ווײַנרײַך (שטאַפּלען 30) וועגן י.-מ. לײַפּשיצעס גרײַזן אין די לעקסיקאַלישע אויפֿטוען זײַנע: „אין די פֿעלערן איז שולדיק די צײַט, די מעלות נעמען זיך פֿון אים אַליין."

אָבער ער האָט אויך גוט דערשאַצט דעם קולטורעלן ערך פֿון דער ייִדישער שפּראַך. „זיי [ייִדן] האָבן זי געענוצט אין דער היימישקייט פֿון דער מישפּחה, בײַ די סאַמע יום-טובֿדיקע געלעגנהייטן אין לעבן, אין שול [קלויז] און אין שול, און נישט זעלטן האָט זי ריווײַזירט וואָס שייך קדושה מיט דער שפּראַך פֿונעם בעל-תהילים און פֿון די נביאים." „אין איר שטעקן די גענויטשאַפֿט און די אָפּקומענישן וואָס האָבן אויפֿגערודערט גאַנצע רייען דורות." „...ייִדן האָבן באַוויזן מיט זייער רירעוודיקן מוח צו מאַכן פֿון דער דײַטשער שפּראַך אַן אַלגעמיינע כּלי פֿאַר מגע-משׂא, אַ מין lingua franca פֿונעם ייִדישן כּלל, אַן אמתן וואָלאַפּיק, הונדערטער יאָרן אייַדער שלייער האָט אים אויסגעטראַכט." (אַלע ציטאַטן – פֿון דער רומ׳ אויסג׳ זז׳ 7, 8.) „אין מיטן דעם ים קאָנט- און הפּק-לשונות וואָס האָבן געמאַכט פֿון דײַטשלאַנד, אין אַלע תקופֿות, אַן אמתן שפּראַכן-בכּל, אַזוי אַז אויף איטלעכן מהלך פֿון 25 געאָגראַ-פֿישע מײַל האָט וועדליג לוטערס גבֿית-עידות נישט מער פֿאַרשטאַנען אייַנער

דעם אַנדערן (הײַנט זענען די ענינים נאָך קאָמפּליצירטער), איז אַזאַ מין צונויפֿקניפּן אין איינעם [„פֿאַרשיידענע דיאַלעקטישע פֿאָרמען"] געווען אַ היסטאָרישער אויפֿטו מיט פּועל-יוצאס אין לשער" (דצ"וו 8).

איז אפֿשר וואָלט געווען אַ סבֿרה, אַז מע דאַרף, אויב ס'איז יאָ אַזוי, די קולטור-פֿונקציע פֿון ייִדיש אויפֿהיטן, צי גאָר העכערן? דערצו האָט ער זיך נישט דערטראַכט. דאָס חלילה! אויך שײַנעאַנו איז געווען אַ קינד פֿון זײַן צײַט און פֿון זײַן סבֿיבֿה. ס'האַלט בײַ ערשטע עמאַנציפּאַציע-טריט פֿון ייִדן אין רומעניע, שטעקט ער באַלד אין דער גרופּע וואָס האָט זיך אַראָפּגעבראַכט מענדעלסאָנס אידעען און ער טוט אָפּ אַ גרויס שטיק אַרבעט אַרײַנצוברענגען זיי צווישן אייגענע. מיר טרעפֿן אים אַפֿילו ווי אַ מיטרעדאַקטאָר פֿון אַ רומעניש-ייִדישן זשורנאַל: Fraternitatea (פֿאַרן יאָר 1880); מיטגעאַרבעט האָט ער נאָך אין אַ סך אַנדערע [6]. ער האָט אויך אָפּגעדרוקט אַ גרעסערע אַרבעט וועגן „משה מענדעלסאָן, זײַן לעבן און זײַן אויפֿטו" (אין דערמאַנטן זשורנאַל II, 1–17; אַרויס אויך באַזונדער) [7], לאָזט ער זי אויס בזה-הלשון: „הײַנט דער עיִקר, ווען ס'שטייט אויף אַ נײַע צײַט אויף ייִדן אין רומעניע, וועלן זיי זיך פֿלײַסן, ווי שטענדיק, מקיים צו זײַן מיט קדושה זייערע התחײַבֿותן אין שײַכות מיט דער נײַער פּאָזיציע, וואָס ס'האָט זיך געשאַפֿן פֿאַר זיי." און ווי דען אַנדערש קענען זיי דאָס טון, אויב נישט אויף מענדעלסאָנס דרכים? דעריבער: „נעמט איבער דאָס לשון און די השׂגות פֿון דעם פֿאָלק, וואָס אין זײַן מיט לעבט איר!" „מיט דער גײַסטיקער עמאַנציפּאַציע פֿונעם ייִדנטום דורך משה מענדעלסאָנען, שרײַבט ער אין דער דערמאַנטער רומ' אַרבעט וועגן ייִדיש ז' 8, האָט דאָס פּלאַץ פֿון ייִדיש פֿאַרנומען ביסלעכווײַז די קולטורעלע דײַטשע שפּראַך. זייער גלײַך. ייִדיש האָט זײַן שליחות אויסגעפֿירט אין אַ צײַט פֿון איבערגאַנג און באַ-שערט איז אים געווען לכתחילה פֿאַרשוווּנדן צו ווערן פֿאַר אַ קולטור אַ געהויבענער. אומעטום, ווו ס'האָט זיך געביטן אָדער ס'האָט זיך אָנגעהויבן בײַטן דער סאָציאַלער מעמד בײַ ייִדן, ווערט עס פֿאַרשוווּנדן פּאַמעלעך אָבער זיכער און לעבט נאָר דאָרטן, ווו די מערכה זייערע איז נאָך נישט קיין פֿאַרריכטע. בײַ אונדז אין לאַנד איז דער יונגער ייִדישער דור עלעהיי אַ פֿרעמדער צו דעם דאָזיקן לשון, און דאָס פֿאַרנעמען זײַן פּלאַץ דורך דער נאַציאָנאַלער שפּראַך איז שוין אַ פֿאַרטיקער פֿאַקט."

---

6 זע: Luca Vornea, Lazăr Şaineanu—Schiţă biografică urmată de o bibliografie critică—cu un portret şi patru anexe. Bucureşti [1928]. (דער מחבר איז שײַנעאַנוס אַ ברודער—קאָנסטאַנטין שײַנעאַנו, אַ באַוווּסטער מחבר פֿון רומענישע שול-ווערטער-ביכער.)

7 Moisi Mendelsohn, Viaţa şi activitatea sa. Studiu biografic. Bucureşti 1888, 80 pp.

איז שוין קיין חידוש נישט, וואָס ער האָלט אין איין אײַנחזרן אי זיך אי יענעם, אַז מיט זײַן אַרבעט וועגן יידיש איז ער חלילה נישט אויסן געווען מער ווי — „מתוך אַ סענטימענט פֿון קינדערשער פּיעטעט", גיט צו זײַן ברודער (דצ"וו 47) — יוצא צו זײַן אַקעגן זײַן מאַמען, da sie die Mundart so hoch schätzte und liebte (בריוו 2). נ י ש ט מ ע ר. און ער באַוואָרנט, מע זאָל דאָס באַלד דערזען. אין דער ערשטער אויסגאַבע שטייט אויף אַן עקסטערן פּאָדערבלאַט, פֿאַר דער הייליקונג צו זײַן „...טײַערן פֿרײַנד ד"ר מ. גאַסטער", מיט גרויסע אותיות: „מײַן ביז גאָר ליבער מאַמען ז"ל לזכר[8]." ער פֿאַרגעסט דאָס אויך נישט אין דער פֿראַנצייזישער אויסגאַבע מיט אַ דרײַצן יאָר שפּעטער, הגם שוין אין אַ הערה (ז' 6 [95]): „מײַן מאַמע (געשטאָרבן 1888) האָט גצרעדט שלימותדיק דאָס יידיש פֿון דער וואָלעכיי און איר לכבוד און לזכר (c'est pour honorer sa mémoire) האָב איך אויף מיר געמומען (engagé) דעם סאָרט פֿאַרשונגען, אַ ביסל אין אַ זײַט פֿון מײַנע ספּעציעלע סטודיעס".

ס'איז גרינג געווען זיך צו באַהאַלטן הינטער דער מאַמען. נאָר צײַטן בײַטן זיך און עפּענען נײַע טײַטשן אין אַלטע געשעענישן. הײַנט זעען מיר דעם ענין אַנדערש. שײַנעאַנו איז געווען אַ גרויסער שפּראַכפֿאָרשער; ער האָט אַרײַנגעלײַכט אינעם בינין פֿון יידיש, איז במילא אַרויסגעקומען אַ טובֿה פֿאַרן קולטורעלן אופֿן־שטײַג פֿון אונדזער שפּראַך. און נישקשה, ער האָט דערפֿון אויך הנאה געהאַט. Als Sprachforscher von Fach, ער פֿאַרענטפֿערט זיך טאָקע פֿאַר לאַנדוין, אַז wünschte ich eine streng wissenschaftliche Methode in der Behandlung dieses verwaisten Dialektes anzuwenden (בריוו 2). אָבער ער רעדט שוין נישט סתם, נאָר וועגן דער פֿאַריתומטקייט פֿונעם דיאַלעקט; ער דערצײלט שפּעטער אַ ביסל, אַז ער האָט זיך פֿירגענומען צו מאַכן אַ פֿראַנצייזישע אָדער אַ דײַטשע פֿאַרטײַטשונג און ווי ל וויסן אויף וויפֿל דאָס קען זײַן נוציק; פֿרעגט תוך כדי דיבור, אויף וויפֿל לאַנדוי וואָלט געווען אַ בעלן צו האָבן אַ חלק אין איר, און עטלעכע שורות ווײַטער כאַפּט זיך בײַ אים שוין אַפֿילו אַרויס, אַז הגם זײַנע ...Studien bewegen sich jetzt auf entlegenem Gebiete; aber es würde mir stets eine Freude machen, zu solchen Studien zurückzukommen. באַהאַלטענערהייט האָט זיך קענטיק גאַנץ בולט געגלוסט, ס'זאָל זיך „אויפֿהייבן אויף דער הייך פֿון דער וויסנשאַפֿט, אויף וואָס גראָביונגשאַפֿט האָט געקוקט פֿון אויבן אַראָפּ" (רומ' אויסג' ז' 8).

אויך בנוגע לאַנדוין ווערן בולטער זאַכן, וואָס מ'האָט זיי ביז הײַנט געוווסט סײַדן ברמז. איינס זײַן באַציונג צו יידישער שפּראַך־וויסנשאַפֿט.

פֿון דעסט וועגן האָט שוין לאַנדוי געהאַט אַ שפּאָר ביסל הספּמות און שבֿחים אין קעשענע בעת שײַנעאַנו האָט זיך באַווײַזן מיט זײַנע אַרבעטן וועגן יידיש. און נישט פֿון אַבי וועמען. ס'איז שוין געווען לאַנג נאָך זײַן קאָרעספּאָנדענץ מיט שוכאַרדטן (1885—1887). שוכאַרדט איז דאָ

[8] Memoriei fericite a prea iubitei mele mame ...13 August, 1888...

אַזוי נתפעל פֿונעם יונגן פּאָרשער, אַז ער דערטרייבט אים ממש צו זיין ערשטער אַרבעט וועגן יידיש. ער מאַכט דאָך אים דער ערשטער מפֿורסם (זע הערה 15). אָבער וווּ האָט זיך לאַנדוי פֿאַר עמעצן אַזוי וואַרעם געעפֿנט! פֿאַר שיינאַנון דאָס ערשטע מאָל. ער האָט זיך ספּעציעל געשטעלט לערנען רומעניש, כּדי צו קענען איבערלייענען שיינאַנוס אַרבעט. מיר האָבן דערויף אי אַן אָנצוהערעניש אין ערשטן בריוו אי אַ פּעסטע ראַיה אין די עטלעכע בלעטלעך רומענישע וואָקאַבלען — אַרום 200 — וואָס ער האָט פֿון דאָס וועגן אַרויסגעשריבן (זיי געפֿינען זיך אין אַרכיוו). ס׳איז קלאָר, ער האָט געמוזט זעטיקן זיין בעלנות געוואָר צו ווערן, צי איז דאָ נישט צוגעקומען עמעצער צו דער „קנאַפּער צאָל פֿון די וואָס האָבן אַן אינטערעס און אַ פֿאַרשטאַנד פֿאַר דער טעמע" — זיינע ווערטער פֿון דעם זעלבן בריוו. ער האָט זיך קענטיק טאַקע אויסגעלערנט רומעניש, לפּחות אַזוי פֿיל, וויפֿל ס׳האָט זיך געפֿאָדערט אויף איבערצולייענען שיינאַנוס אַרבעט. ער האָט וויזט אויס זיך אויך געקליבן צו רעצענזירן זי — פֿאַראַן זייער טשיקאַווע פֿאַרצייכענישן אין לאַנדוי-אַרכיוו. נאָר ער האָט יוצא געווען מיט אַ צוגאָב אין אַ הערה צו זיין אַרבעט Die Sprache der Memoiren Glückels von Hameln[9], ז׳ 24 (דערפֿאַר אמת מיט אַ שבח), אַז „אַ יוצא מין הכּלל [פֿון דעם רובּ זאַכן וואָס זענען ביז דעמאָלט געשריבן געוואָרן וועגן דער יידישער שפּראַך און זענען נישט ווערט די רייד] איז נאָר דער Studiu dialectologic פֿון שיינאַנון, וואָס מאַכט אָבער, וועדליג דעם הייַנטיקן מצב פֿון אונדזער וויסן, צו אַן אייליקן פּרווו אָפּצופּטרן אויף 78 זיטלעך געשיכטע, גראַמאַטיק, עטימאָלאָגיע, לעקסיקאָגראַפֿיע, קריטישע ביבליאָגראַפֿיע, ליטעראַטור-געשיכטע און כאַראַקטעריסטיק פֿונעם עלטערן יידיש און זיין הייַנטיקע דיאַלעקטן". בקיצור, שיינאַנו איז דאָס דער ערשטער אין זיין אויגן וואָס איז ווערט אָפּצענע דיבורים וועגן זיין האַרצזאַך. דאָס אַחריות איז גרויס, איז גוט וואָס ס׳איז פֿאַראַן כאָטש איינער, פֿאַר וועמען מע קען אַלדינגס אַרויסלייגן.

אין דעם יאָרצענדלינג (דער לעצטער פֿונעם פֿאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט), ווערט דעפֿיניטיוו צייטיק לאַנדוים דרך אין דער יידישער שפּראַכפֿאָרשונג, און קלאָר דער ווילן צו טון אויך וועגן איר פּרסום. יענע יאָרן לייגט ער זיך אַוועק, ווי מיר האָבן דאָס פֿון אַ צווייט אָנצוהערעניש אין די בריוו, ס׳זאָל געשאַפֿן ווערן אַ פּלאַץ פֿאַר יידיש-פֿאָרשונג, געהעריק געשטיצט פֿון דער עפֿנטלעכקייט. דאָ קען ער נאָך נישט אויסזאָגן, וואָס דאָס איז פֿאַר אַ פּלאַן, און ווער ווייסט, צי דערפֿון איז געוואָרן כאָטש אַן אָנהייב; לאָז זיין, ס׳האָט זיך אייַנגעגעבן אַרייַנצוברענגען אַ ווייסנשאַפֿטלעכן אַרטיקל וועגן יידיש אין אַ דייטשן פֿאַכזשורנאַל. אָבער ערשט מיט עטלעכע יאָר צוריק איז דאָך דאָס געווען אַן אַבסורד אין זיינע אויגן, Sie fragen mich,–שרייבט ער שוכאַרדטן דעם 4טן דעצעמבער

---

9 זע הערה 24. (פֿרייער נאָך: אין אַ הערה צו זיין אַרבעט וועגן דעמינוטיוו).

wo ich meinen Aufsatz[10] drucken lassen will?—(VI בריוו) 1887
Ich kann darauf nur antworten, dass ich denselben gar nicht in dieser Absicht geschrieben habe. Ich war von vornherein überzeugt, dass bei den über Jüdisches im allgemeinen und über das Jüdischdeutsche im besondern herrschenden Anschauungen keine sprachwissenschaftliche Zeitschrift einen derartigen Aufsatz annehmen würde, worin Sie mir wohl beistimmen werden. Aber auch eine speziell jüdischen Interessen gewidmete Zeitschrift würde einen Artikel, der sich ernsthaft mit dem verachteten und bespöttelten „Jargon" befasst, schwerlich zum Abdruck bringen...

מ׳איז בײַ די ריינע געוויסן, אויב מע וועט זאָגן, אַז לאַנדויס באַצוּנג צו ייִדיש איז שוין דעמאָלט געווען מער אייִדער צו אַן אָביעקט פֿון פֿאָרשונג. אים גייט שוין אין געווינען פֿרײַנד וואָס מערער און וואָס פֿאָרשיידענערע. דערײַבער איז ער אויך איטלעכן אַזוי מקרב און איז אַזוי אײַנגעהאַלטן מיט קריטיק. אין דער רעצענזיע אויף געראַטן—שײַנעאַנו[11] איז ער אַפֿילו אַ ביסל מגזם, אַז „אויף דעם חשיבֿות פֿון ייִדיש אין אַכט אויף שפּראַך-, קולטור-און לייטעראַטור-געשיכטע האָט שוין אָנגעווויזן אַ היפּשע צאָל גערמאַניסטן, ווי פֿאָן-דער-האָגען, שמעלצער, הילדעבראַנד, צאַרנקע, קרייִצענאַך, מאַרטין, וועראנער, אויך דער ראָמאַניסט שוכאַרדט". ער אַליין זאָגט אויס שפּעטער מאַקס ווײַנרײַכן, אַז ס׳איז אַוודאי אַ גוזמא און אויסגערעכנט האָט ער די גצלערנטע נאָר כּדי צו הייבן ייִדיש. איז שוין גאָר פּשוט, וואָס אין אַ בריוו צו שײַנעאַנון רופֿט ער אָן „פֿון קורצקייט וועגן דעם הײַנט גערעדטן אידיאָם מיט ייִדיש, ווי ס׳טוען דאָס ייִדן גופֿא, און... [מיט] ייִדישדײַטש—די שפּראַך פֿון די אַלטע דרוקן". באַרעכנט זיך וועלן און וווּ!

פֿאָר אונדזער וויסנשאַפֿט איז פֿון גאָר גרויס חשיבֿות אָן אָנדער בינטל געדאַנקען, וואָס לאַנדוי מיט זיך כּסדר אַרויסצושיילן אין די בריוו, הײַנט: נישט אַלע מאָל טויג סתּם אַקעגנצושטעלן ייִדיש אַקעגן מיטל-הויכדײַטש, ווי מע טוט דאָס בנוגע דײַטשע דיאַלעקטן. דאָס וועט אַראָפּפֿירן פֿונעם וועג. ייִדן האָבן געוומען פֿון פֿאָרשיידענע דײַטשע דיאַלעקטן, און נישט נאָר פֿון איין תּקופֿה. ער האָט פֿײַנט געהאַט דאָגמעס. אין דעם איבערגעבליבענעם אָנהייב פֿון דער היסטאָרישער ייִדישער גראַמאַטיק, וואָס ער האָט געגרייט, וווּ ס׳רובֿ שטעלט ער אַקעגן הײַנטיקע שפּראַך אַקעגן מה״ד, האַלט ער זיך נישט צוריק אָנצוzu oi u. o — das Jd. stimmt weit eher mit :שרײַבן אַ שטייגער Der jd. כּאָטש ער ווייסט גאַנץ גוט, dem nhd als mit dem mhd, ווי ער זאָגט דאָס אַליין אין Lautstand dem mhd näher steht als dem nhd

---

10 לאַנדוי האָט פֿאַרטיק געמאַכט דעמאָלט אַן ארבעט וועגן סלאַווישע חשפּעות אויף ייִדיש.

11 אין ZfdPh (זע הערה 4).

אַן אַנדערן שײַכות אין דער זעלבער אַרבעט — אַגב יענע יאָרן טאַקע, נישט פֿאַר 1893. נאָר ער גייט ווײַטער. ס׳איז אויך אַ קרומער גאַנג צו זוכן דעם מקור פֿון ייִדיש נאָר אין די דײַטשע קאַנט-לשונות. די יאָרהונדערטער וואָס ייִדיש געפֿינט זיך אין מיזרח-אייראָפּע איז עס אויך נישט געשטאַנען אויף איין אָרט. דער געדאַנק האָט אים קאָנטיק נישט צו רו געלאָזט. אין אַרכיוו געפֿינט זיך אַ באַזונדער צעטעלע מיט דער קאָפּן-שורה: Gegen die Abstammungstheorien Saineanus und Gerzons. דערגייט ער דאָרטן צו גרויס קלאָרקייט אין דעם: Die Hinweisung darauf, dass 2 Idiome mehrere Lauterscheinungen gemeinsam haben, beweist noch nichts für die Abstammung. Erstlich gibt es ja nur eine begrenzte Anzahl von Lauten, diese müssen sich also und können sich in ganz entlegenen und unverwandten Idiomen wiederfinden. Erst die Kombination einer grösseren Anzahl macht das aus, was man als eine Mundart zusammenfasst. Nur wenn in 2 Idiomen eine solche Kombination sich wiederfindet, kann man an Abstammung oder Verwandtschaft denken, wobei aber ein zufälliges Zusammentreffen noch nicht ausgeschlossen ist. Da wir nicht wissen und es auch nicht anzunehmen ist, dass die Juden aus einer bestimmten Landschaft geschlossen ausgewandert sind und sich beisammen angesiedelt haben, so ist möglich, dass sich erst beim Zusammentreffen der Juden aus verschiedenen Gegenden, durch eine Auslese aus psychologischen und physiologischen Gründen, eine solche Kombination von Lauterscheinungen neu gebildet hat. Ausserdem ist ja noch in Betracht zu ziehen, dass seit der Auswanderung eine geraume Zeit verflossen ist, innerhalb welcher sich durch Veränderung ebenfalls solche Laute entwickelt haben können. Wir müssten also zur Vergleichung vor allem die Sprache zur Zeit der Auswanderung der Juden kennen, wenn wir schon nicht herausfinden können, worin sich ihre Sprache seitdem verändert hat. ער זאָגט דאָס אויך אין דער דערמאַנטער רעצענזיע שײַנעאַנון: „צום ווינציקסטן וועט מען, שוין איבער מעטאָדאָלאָגישע טעמים, קענען מסכּים זײַן מיטן פֿאַרגלײַך פֿון די אָדער יענע ייִדישע קלאַנגען מיט ענלעכע אין דײַטשע דיאַלעקטן, דאָס הייסט פֿון די לעצטע שטאַפּלען אין צוויי גענג אַנטוויקלונג, וואָס פֿון איינער זענען די צווישנשטאַפּלען אין גאַנצן נישט וויסיק...“ און גערצאָנען: אַז ער וואָלט קודם באַדאַרפֿט דערווײַזן, „אַז די שפּראַך פֿון מיזרח-מיטלדײַטשע ייִדן האָט בשעת זייער אַרײַנוואַנדערן [קיין מזרח] געהאַט דעם אייגענעם קלאַנגען-פֿאַרמעג וואָס די הײַנטיקע מיזרח-מיטלדײַטשע

Bukarest, 24 Sept. 92

Geehrter Herr,

Es freut mich so viel Verbindliches über mein Schriftchen zu hören. Es hat mich in der Wahrheit viele Mühe gekostet das zerstreute Material zusammenzubringen. Die Materialien wurden auf der kaiserlichen Bibliothek zu Berlin gesammelt und dann in Bukarest ausgearbeitet. Es war mir überhaupt gelegen den Andenken meiner gottsel. Mutter ein pietätvolles Denkmal zu errichten, da sie die Mundart so hoch schätzte und liebte. Als Sprachforscher vom Fach, wünschte ich eine streng wissenschaftliche Methode in der Behandlung dieses verwaisten Dialekts anzuwenden. In wie fern mir das

ברייו 2: ל. שײַנעאַנו צו אַ. לאַנדוין
גרייס פֿון אָריגינאַל: $9^{80}/_{100} \times 15$

Wien 21/9 92.

Sehr geehrter Herr Professor

Empfangen Sie meinen verbindlichsten Dank für die große Liebenswürdigkeit, mit welcher Sie meine Anfrage durch ~~sofortige~~ die Zusendung Ihrer werthvollen Schrift erwiedert haben. Ich muß es mir jetzt leider noch versagen, auf den Inhalt derselben einzugehen, behalte mir aber vor dies zu thun, wenn ich erst die Schwierigkeiten überwunden haben, die mir das Verständniß des Rumänischen jetzt bereitet. Bei der geringen Zahl derjenigen, welche für dieses Theil Theilnahme u. Verständniß haben, muß man doppelt bedauern daß Sie ~~nicht~~ größern

בריוו 1: אַ. לאַנדוי צו ל. שײַנעאַנון
גרייס פֿון אָריגינאַל: $9^{70}/_{100} \times 14$

דיאַלעקטן האָבן און אַז דער ייִדישער קלאַנגען-פֿאַרמעג האָט זיך פֿון דעמאָלט אָן נישט געביטן", איידער ער פּסקנט אויפֿן סמך פֿון דעם פֿאַקט וואָס „אין אַלע ייִדישע קאַנט-לשונות ווײַזט זיך אין הסכּם מיט די מיזרח-מיטלדײַטשע דיאַלעקטן פֿאַרן גערמאַנישן p נאָר וואָרט-אײַן און נאָך r און l [אַ] f, אַקעגן זשע וואָרט-אין און וואָרט-אויס [אַ] p..., אַז צווישן די אַרויסוואַנדערער האָבן ייִדן פֿון מיזרח-מיטל-דײַטשלאַנד געקערט האָבן ווי נישט איז אַ גרעסערע וואָג". דאָס זענען געדאַנקען וואָס האָבן אין דער שפּראַכוויסנשאַפֿט בכּלל געהאַט אַ קנאַפּע ווערדע יענע יאָרן. אַ חשיבֿות געקריגן האָבן זיי ערשט אין אונדזערע טעג אויפֿן סמך פֿון גרויסע דיאַלעקט-געאָגראַפֿישע דערגייונגען. נאָר דאָס איז די מעשׂה, לאַנדוי האָט דאָס דעמאָלט אויך מער געטראַכט ווי געזאָגט. דעריבער זענען נאָך אַזוי פֿיל יאָרן נאָך דעם געמאַכט געוואָרן עיקרדיקע מעטאָדאָלאָגישע גרײַזן בײַ אונדז (פּערלעס, וויינגער א"אַנד). ס'איז קלאָר: גענומען האָבן זיי זיך דערפֿון, וואָס מ'האָט זיך געלאָזט אויף דײַטשע גענג בײַ ספּעציפֿיש אַנדערע באַדינגען. ערשט לאַנדויס חריפֿות האָט זיך געכאַפּט ווי קרום מע קען אַזוי פֿאַרקריכן.

גרויס לינגוויסטיש חריפֿות שטעקט דאָס אייגענע אין דער טענה, אַז ס'איז לאַוו-דווקא צו וועלן נישט אַנדערש זוכן קלאָר אויסגעטיילטע געשלאָסענע ייִדישע דיאַלעקטן. לאַנדוי דערשלאָגט זיך דאָ אַפֿילו צו אַ פּאָזיטיווער מעטאָדישער מסקנא. אָט שטייט זי אין דריטן בריוו: „ס'וואָלט אַגבֿ לפֿי-דעתי אַרויסגעקומען אַ גרעסערע טובֿה אויך פֿון ייִדיש וועגן צו לאָזן זיך אויף אַ וועג וואָס, ווי איר קערט וויסן, ס'האָט אים געוויזן די ראָמאַנישע דיאַלעקטן-פֿאָרשונג נאָך מיט יאָרן צוריק, דהײַנו נישט משער צו זײַן קיין באַשטימטע קאַנט-לשונות, וואָס פֿונאַנדערצוגרענעצן זיי איז אַלע מאָל נישט פֿון די גרינגע זאַכן, נאָר גיכער פּרוּוון אויסצוטיילן איטלעכן שפּראַך-פּרט עקסטער[12]" (שפּאַצירט פֿון מיר — ח. ג.). די ייִדישע שפּראַכפֿאָרשונג האָט דעם דרך נאָך קנאַפּ וואָס גענוצט.

הערות צו פּרטים — אונטערן טעקסט.

1 Wien 21/9 92

Sehr geehrter Herr Professor!

Empfangen Sie meinen verbindlichsten Dank für die grosse Liebenswürdigkeit, mit welcher Sie meine Anfrage durch die ⟨sofortige⟩ Zusendung Ihrer

---

12 אויך דאָס איז אַ געדאַנק, וואָס די שפּראַך-וויסנשאַפֿט איז דערגאַנגען צו אים ערשט די סאַמע לעצטע צײַט — מיט די דרכים פֿון דער אויסגעוואַקסענער דיאַלעקטן-געאָגראַפֿיע. אין אַן אויסשעפּיקן רעפֿעראַט וועגן אַלע שפּראַך-אַטלאַסן אויף דער וועלט ("Scientia" באַנד LVI, מילאַן 1934) נעמט דער אונגערישער דיאַלעקטן-געאָגראַף שטעפֿאַן פּאַפּ צונויף עטלעכע מסקנות און איינע אַזאַ: „פֿריִער האָט מען זיך אויסגעמאָלט די דיאַלעקטן-גרענעצן ווי געשלאָסענע קלאָרע ליניעס. די שפּראַך-געאָגראַפֿיע אָבער האָט אַזאַ טרייסל געטון דעם קוק, אַז אַ טייל האַלט ממש דערבײַ, וואָס מע טאָר בכּלל נישט רעדן וועגן דיאַלעקטן-גרענעצן, נאָר וועגן גרענעצן פֿון שפּראַך-פּרטים" (ז' 98; מײַן שפּאַצירונג — ח. ג.).

werthvollen Schrift erwiedert haben. Ich muss es mir jetzt leider noch versagen, auf den Inhalt derselben einzugehen, behalte mir aber vor dies zu thun, wenn ich erst die Schwierigkeiten überwunden haben [werde], die mir das Verständniss des Rumänischen jetzt bereitet. Bei der geringen Zahl derjenigen, welche für dieses Thema Theilnahme u. Verständniss haben, muss man doppelt bedauern[,] dass Sie der grossen Mehrzahl derselben Ihre Schrift durch die Verwendung der rumänischen Sprache unzugänglich gemacht haben.

Bei der ersten Durchsicht Ihres Werkchens hat mich — ich muss es gestehen — nächst der Überraschung darüber, dass ‹es Ihnen› in Ihrem Wohnorte › möglich war ‹ die Beschaffung der literarischen Hilfsmittel in so ausgedehntem Masse möglich war, eine gewisse Regung des Neides beschlichen[,] dass es Ihnen ‹geglückt ist› vergönnt war, mir ‹das Resultat vorwegzunehmen, das ich in langen Arbeiten zu erreichen bestrebt war...› zuvorzukom. und die erste wissenschaftliche Behandlung des Jüdischdeutschen zu veröffentlichen. ‹Ich› habe jedoch soviel Interesse für die Sache, dass ich mich über die Erfolge Anderer auf diesem Gebiete freuen kann. Übrigens ist das Feld so gross, dass es für mehr als einen Arbeiter Raum hat u. kann eine abschliessende jüdische Grammatik erst geschrieben werden, wenn genügende Darstellungen der einzelnen jüdischen Dialekte vorliegen, wozu ja noch nicht einmal der Anfang gemacht ist. Ebenso ist an eine Aufhellung ‹der› Entstehungsgeschichte der jüdischen Laute ‹zu ihrer Unterlage› so lange nicht zu denken, als über die hiefür so wichtigen mitteldeutschen Mundarten noch Monographien fehlen.

Doch wozu Ihnen Schwierigkeiten aufzählen, die mich trotz langer Arbeit nicht zum Abschluss kommen liessen und die Ihnen ohnehin bekannt sein müssen, haben Sie doch besser gethan u. der Sache den grössten Dienst erwiesen, › indem Sie ‹ indem Sie geleistet haben, was mit dem ‹jetzt› vorhandenen Material zu leisten war. Formenlehre und Syntax haben Sie wohl dem zweiten Teil vorbehalten, der hoffentlich bald erscheinen wird.

Indem ich nochmals meinen Dank wiederhole, verbleibe ich zu Gegendiensten stets bereit Ihr ergebenster

[A. Landau]

[Brief an Şaineanu]

## 2

Bukarest, 24 Sept. 92

Geehrter Herr,

Es freut mich so viel Verbindliches über mein Schriftchen zu hören. Es hat mich in der Wahrheit viele Mühe gekostet das zerstreute Material zusammenzubringen. Die Materialien wurden auf der kaiserlichen Bibliothek zu

Berlin gesammelt und dann in Bukarest ausgearbeitet. Es war mir überhaupt gelegen[,] dem Andenken meiner gottsel. Mutter ein pietätvolles Denkmal zu errichten, da sie die Mundart so hoch schätzte und liebte. Als Sprachforscher von Fach, wünschte ich eine streng wissenschaftliche Methode in der Behandlung dieses verwaisten Dialektes anzuwenden. In wie fern mir das gelungen ist, ersehe ich aus dem Wohlwollen[,] womit Sie darüber <sprechen> urteilen. Ich schrieb es[13] zuerst rumänisch, da ich nur den I Teil zur Zeit veröffentlichen konnte, behielt mir aber vor[,] später das Ganze ins Französische oder Deutsche zu übersetzen, d. h. übersetzen zu lassen.

Da Sie sich speciell mit Dialektstudien befassen, werden Sie mir einen wirklichen Dienst erweisen, wenn Sie, nachdem Sie von der Brochure nähere Kenntniss genommen haben, mir ganz aufrichtig sagen würden, ob eine solche Übersetzung nützlich sein könnte. Und vielleicht möchten Sie an einer Ausarbeitung Teil nehmen? Ich wäre geneigt, mich, in solchem Falle, mit Ihnen zu verbinden—nicht meinet wegen, sondern zu Gunsten der eignen Mundart.

Das grosse Interesse, das Sie für's Jüdisch-Deutsche hegen, ermutigte mich Ihnen solche Vorschläge zu machen.

Meine Studien bewegen sich jetzt auf entlegenem Gebiete; aber es würde mir stets eine Freude machen zu solchen Studien zurückzukommen. Die ganze Sache ist zwar etwas verfrüht, Vorarbeiten fehlen noch ganz und gar. Im Falle einer Fortsetzung würde ich Volksmaterialien über die hiesige Untermundart sammeln, und auf Grund des lebendigen Sprachgebrauchs die übrigen Teile der Grammatik ausarbeiten. Allein ohne eine competente Mitarbeitung würde ich so etwas nicht unternehmen. Sie scheinen mehr Ausdauer zu haben und die ist unentbehrlich um etwas wirklich tüchtiges zu leisten.

Für eventuelle Einzelheiten stehe ich Ihnen ganz zur Verfügung.

Indem ich Sie freundlich grüsse, zeichne ich achtungsvoll

Prof. Dr. L. Saineanu
6, Str[ada] Vamei.

## 3

In Erwiederung Ihres freundlichen Schreibens und Ihres schmeichelhaften Vorschlags muss ich etwas weiter ausholen und Ihnen vor allem die Art meiner Studien und meine Stellung zur Sache eingehender darlegen.

Da man nur diejenige Mundart mit Erfolg behandeln kann, mit der man durch Hören und Sprechen vollständig vertraut ist, habe ich mir die Erforschung der Mundart von Ostgalizien zur Aufgabe gemacht. Auf die

---

13 דאָס ביכל משמע; דאָ איז 'es' שייך צו Behandlung. (ח. ג.)

Behandlung der übrigen Mundarten habe ich zwar einstweilen verzichtet, jedoch alles, was ich über diese zu erfahren Gelegenheit hatte, als wertvolles Hilfsmittel zur Vergleichung und Erläuterung sorgfältig gesammelt. So habe ich insbesondere über das Litauische durch mündliches Abfragen viel erfahren können, manches auch über die in Böhmen gesprochene Mundart. Behufs Ermittelung der Lautgeschichte suchte ich den Wortschatz des erstgenannten Dialektes in möglichster Vollständigkeit zusammenzubringen. Zur Erkenntnis der historischen Entwicklung war ich, beim Mangel aller Zeugnisse über [den] früheren Zustand dieses Dialektes, auf die alten jüdischdeutschen Drucke angewiesen, die aber, bei der Ungeeignetheit des hebräischen Alphabets zur Transkription der deutschen Vokale und bei der entsetzlichen Inkonsequenz der Schreibung, hiefür von sehr geringem Werte sind. Nicht viel mehr ist aber auch über den älteren Lautstand der deutschen Mundarten bekannt, da die meisten mundartlichen Monographien sich auf die Darstellung der gegenwärtig gesprochenen Mundart beschränken. Die bei der Darstellung der deutschen Mundarten übliche Vergleichung mit dem mittelhochdeutschen Lautsystem ist beim Jüdischen (ich bezeichne der Kürze wegen das gegenwärtig gesprochene Idiom mit Jüdisch, wie dies ja die Juden selbst tun, und verstehe unter Jüdischdeutsch die Sprache der alten Drucke) zwar in manchen Fällen wertvoll> en <, in andern aber nutzlos und auch historisch nicht begründet, da ja die Sprache der Juden aus alten deutschen Dialekten geschöpft hat, von denen gerade das Mittelhochdeutsche als Literatursprache ihnen gewiss am fremdesten gewesen ist.

Ich habe also den Lautstand der jüdischen Wörter deutschen Ursprungs mit dem der deutschen Dialekte verglichen, ebenso für <die slavischen> hebräisch, polnisch, > und < ruthenisch [und] russisch die betreffenden Sprachen herangezogen. Weiter habe ich alles, was [?] auf dem Gebiete der Flexion, Wortbildung und Syntax von Belang schien, gesammelt. Ganz besonders zahlreich und für das Jüdische geradezu charakteristisch sind die Äusserungen des slavischen Einflusses auf jenem Gebiete, welches Schuchardt (Slawo-deutsches und Slawo-italienisches[14], S. 89 ff.) als Mischung der inneren Sprachformen bezeichnet. Für die Etymologie und Bedeutungsentwicklung habe ich die Belege aus den genannten Sprachen ausgezogen, so dass ich für ein jüdisches Glossar Belege zu etwa 3—4000 Artikeln beisammen habe. Schliesslich habe ich auch Namen, Sprichwörter und Redensarten, Gebräuche und Aberglauben, sowohl die jüdischen als Parallelen aus andern Völkern gesammelt.

---

[14] גראץ 1884.

Selbstverständlich haben nicht alle Vergleichungen und Untersuchungen zu positiven Ergebnissen geführt, <es sind im Gegenteil viele Fragen ungelöst geblieben> wie es ja die Art solcher Arbeiten ist, dass sich immer neue Fragen auftun, je weiter man ins Detail eindringt.

Sie werden es nun begreiflich finden, dass mir, nach dem eben geschilderten Umfang meiner Vorarbeiten, bei denen ich doch eigentlich nur einen eng begrenzten Dialekt im Auge hatte, der Massstab Ihrer Schrift zu klein erscheinen muss. Wie Sie selbst bemerken, ist der Zeitpunkt für eine das ganze Idiom umfassende Arbeit noch zu früh. Man kann nicht mit Sicherheit allgemeine Sätze aussprechen, die sich, bei tieferem Eindringen ins Detail, als änderungsbedürftig erweisen könnten, nicht Regeln aufstellen, bevor man eine genügende Anzahl von Einzelfällen [?] beisammen hat. So kann ich, um nur ein Beispiel anzuführen, schon auf Grund des mir vorliegenden Materials, Ihrer Einteilung in 4 Dialekte, insbesondere der Annahme eines austro-russischen Dialektes nicht zustimmen. Ich finde einen scharfen Unterschied zwischen den Dialekten Böhmens und Galiziens. Der erstere hat entschieden oberdeutschen Charakter, während das Galizische den mitteldeutschen Mundarten nähersteht. Das Mährische scheint eine Übergangsstufe zu bilden. In Galizien ist der Dialekt des Ostens von dem des Westens verschieden, welcher letztere mit dem von Russisch-Polen zusammenzufallen scheint. Nach Osten bezeichnet die politische Grenze auch den Beginn der west- und südrussischen Mundart. <Es soll übrigens ausserdem... in Russland ausser dieser und der litauischen noch so abweichende Mundarten geben, dass sie den polnischen...> Über die ungarische und rumänische Mundart ist mir zu wenig bekannt. Es wäre übrigens meines Erachtens auch für das Jüdische vorteilhafter, den Weg zu betreten, den, wie Sie wissen werden, die romanische Dialektforschung schon vor Jahren gewiesen hat, nämlich anstatt bestimmte Mundarten anzunehmen, deren Abgrenzung gegeneinander immer Schwierigkeiten bereitet, lieber die Begrenzung jeder einzelnen Spracherscheinung für sich zu versuchen.

Wenn Sie nun fragen, was ich eigentlich mit dem gesammelten Stoffe anfangen will, so kann ich darauf nur antworten, dass ich bloss von dem Bestreben geleitet war, die schwindende Mundart zu fixieren, um sie für eine spätere wissenschaftliche Bearbeitung — wenn nicht durch mich, so doch durch einen andern <Arbeiter, der nach mir kommen wird> — aufzubewahren. Mein Material würde aber nur für eine Monographie, nicht für eine Darstellung a l l e r Mundarten ausreichen. <Die vorzeitige Veröffentlichung einer kleinen Arbeit, fürchte ich, würde zur Folge haben, dass alles dabei nicht verwendete Material für immer unbenützt liegen bleiben müsste>.

Man könnte vielleicht einwenden, es sei leichter für eine kurze, zusammenfassende und nur die Resultate anstatt ermüdender Einzeluntersuchungen enthaltende Schrift ein Publikum zu gewinnen und so dessen Interesse für eingehende Arbeiten zu wecken[?]; ich halte aber das Interesse, auf welches > das Jüdische < die Bearbeitung des Jüdischen zu rechnen hat, für so gering, dass eine solche Schrift die ganze Teilnahme für den Gegenstand erschöpfen und nur den Markt für eine grössere Arbeit verderben würde, so dass alles für die erstere nicht verwendete Material unbenützt liegen bleiben müsste.

<Als Beweis> Ich möchte <Ihnen> in dieser Beziehung auf einige bezeichnende <Tatsachen> Symptome verweisen <anführen>. Von Avé-Lallemants Werk, das doch viel weitere Kreise interessiert, ist nach 30 Jahren die Auflage noch nicht abgesetzt, obwohl der Verleger schon den Versuch gemach hat, den Ladenpreis zeitweilig um 40% herabzusetzen. Grünbaums Chrestomathie, die durch den [ihren ?]... Inhalt und die feuilletonistische Schreibweise ebenfalls einem grossen Publikum zugänglich ist, ist schon seit einigen Jahren statt um 14 Mark als Partieartikel um 3 Mark zu haben, muss also vom Verleger geradezu als Makulatur verschleudert worden sein. Dass das Literarische Centralblatt von Ihrer Schrift ausser dem Tittel nichts mitgeteilt [hat], brauche ich nicht erst zu erwähnen. <Ein ebenfalls hierher gehöriges Symptom...> Der grosse Sprachforscher von der Gabelentz, der erste, der auf die hohe Wichtigkeit der Mischsprachen für die Linguistik aufmerksam gemacht hat, hat sich einige Jahre später über das Albanesische geäussert, man brauche einige Selbstüberwindung zum Studium dieser verwünschten[?] und verschmähten Sprache. Geschmack könne man ihr nimmermehr abgewinnen, wohl aber könne man sie mit einer Art von pathologischem Interesse betrachten, etwa wie die Abbildung des mit allen möglichen Fehlern behafteten Pferdes, die man bei Landwirten zuweilen findet. Der zweite Anwalt der Mischsprachen, Schuchardt, hat mich zwar nicht bloss brieflich, sondern auch öffentlich (Zeitschrift für die Oesterreichischen Gymnasien 1886, S. 324[15])

---

[15] העפֿט V (אַרויסגעגאַנגען אין ווין א״ר פֿון וו. פֿאָן האַרטעל און ק. שענקל). איך ברענג דאָ די גאַנצע הערה שוכאַרדטס, וואַל זי ווערט (אין איינעם מיט לאַנדויס הערות וואָס געפֿינען זיך דאָ) אין קיין ביבליאָגראַפֿיע אונדזערער נישט דערמאַנט: Herr Dr Alfred Landau, welcher sich mit dem Jüdisch-deutschen beschäftigt (möchte dies doch durch ihn endlich die verdiente Behandlung erfahren!), legt mir gegenüber einen starken Nachdruck auf den jüdischen Charakter der meisten aus dem Artikel der „Heimat“ (s. S. 23) entnommenen Polonismen. Von deutschredenden Christen

zur Bearbeitung des Jüdischen ermutigt. Sein Interesse an der Sache dürfte aber auch schon längst verflogen sein, da es nicht seine Art ist, sich für einen und denselben Gegenstand lange zu interessieren. Bei so geringen Aussichten auf eine günstige Aufnahme, werden Sie es wohl begreifen, wenn ich mich nicht beeile an die Öffentlichkeit zu treten und in meiner langsamen und schwerfälligen Art ‹weiter zu arbeiten und auf günstigere Gelegenheit warte, um an die Öffentlichkeit zu treten› fortfahre, das Material für meine Monographie zu vervollständigen. Besser eine Anzahl von Monographien, die einen selbständigen und bleibenden Wert besitzen und als Bausteine für eine Gesamtdarstellung unentbehrlich sind, als eine verfrühte Arbeit über die ganze Mundart, die später vielleicht ganz umgearbeitet werden müsste.

Ich möchte Ihnen drum dringend ans Herz legen, dass Sie, geehrter Herr, Ihren Plan ausführen und ‹den rumänischen Dialekt› die Mundart Rumäniens bearbeiten. Sie brauchen ja deshalb Ihre anderen Arbeiten nicht zurückzusetzen, eine derartige Arbeit lässt sich ganz gemächlich nebenher betreiben. Vielleicht findet sich dann doch eine günstigere Zeit für die Veröffentlichung. ‹Ich kann es Ihnen nicht verschweigen, dass sich jetzt hier ein

---

in Galizien könne kaum mehr die Rede sein, abgesehen von den bäuerlichen Colonisten, deren Sprache aber bei mir nicht berücksichtigt worden sei. Nun aber ist gewiss Vieles aus dem Slawischen, wie ich an dieser Stelle angedeutet habe, von den Juden auf die Christen übergegangen, Anderes wohl ebenso von diesen wie von jenen angenommen worden. Wenn dergleichen wie „ohne mir“, oder der Gebrauch des Plusquamperfectums an Stelle des Imperfectums [; די צווי גראָמ׳ טערמינען זענען פֿון לאָנדוין אין זיין עקזעמפּלאָר פֿאַרריכט Perf. אין Imperf. : פֿאַרגעס איז געשטאָנען] von Herrn Landau als Eigenthümlichkeit des Jüdisch-deutschen bezeichnet werden, so muss ich bemerken, dass ich das eine und das andere hier oft und aus dem Munde von Leuten gehört habe, bei denen jeder Verdacht jüdischen Einflusses ausgeschlossen ist. Verschiedenes aus Galizien Mitgetheilte wird in meiner Schrift selbst auch von anderswo bezeugt.

*

Slawo-deutsches und Slawo- : מיטן שוכאַרדטס ווערק “an dieser Stelle„
Die fremden und insbesondere slawi- : דאָ שטייט .22 ז׳ ,1884 גראָז ,italienisches
schen Einflüsse sind übrigens noch durch ein vorzugsweise der Hauptstadt angehöriges Volkselement vermittelt und begünstigt worden[,] dessen Aneignungsfähigkeit, Rührigkeit und Mittheilsamkeit sich ja auf allen Gebieten des Lebens geltend macht, ich meine die Juden; es ist an ihr massenweises .Vordringen aus dem slavischen Osten zu erinnern

sprachwissenschaftliches Unternehmen unter staatlicher Patronanz vorbereitet, in welchem mir auch für das Jüdische ein Platz in Aussicht gestellt wurde. Ich bin aber kein Mensch, der sich Illusionen hingibt, so> Es ist mir sogar schon jetzt, wie ich nicht unerwähnt lassen will, in einem sprachwissenschaftlichen Unternehmen, das <sich> gegenwärtig <vorbereitet> geplant wird, ein Platz für das Jüdische in Aussicht gestellt worden. Ich gehöre jedoch nicht zu den Menschen, die leicht an die Verwirklichung dessen glauben, was sie wünschen, und bin mir auch über [die] Möglichkeit der Beteiligung des Jüdischen noch nicht ganz klar. Ich gebe mich deshalb keinen Illusionen hin und warte ruhig die Verwirklichung des Planes ab, der mir vorläufig noch etwas nebelhaft vorkommt. Ich halte mich drum auch nicht für berechtigt, mehr darüber zu sagen. Sollte aber aus der Sache etwas werden — was sich im Laufe des Winters entscheiden dürfte — so werde ich nicht ermangeln, Ihnen davon Mitteilung zu machen.

Verzeihen Sie mein konfuses und weitschweifiges Schreiben; ich habe so selten Gelegenheit, mich über den Gegenstand auszusprechen, dass > mir < in diesen seltenen Fällen dann die Feder mit mir durchgeht und ich schwerlich [et]was von dem zurückhalten kann, was mir auf dem Herzen liegt.

Mit aller Hochachtung Ihr ergebenster

[A. Landau]

Brief an Saineanu 8/10 [18]92

## 4

Paris, 9 fevrier 1902
3, rue des Feuillantines

Cher Monsieur,

Il y a bien des années depuis que j'ai eu le plaisir d'être en correspondance avec vous. Des études spéciales m'avaient complétement détourné de l'essai sur le judéo-allemand que j'avais publié en 1889. Par une suite de circonstances très curieuses, et dont vous trouverez l'exposé dans la brochure que je vous envois en même temps que cette lettre, je me suis fixé depuis un an définitivement à Paris, où je suis chargé du cours d'ethnologie balkanique à l'Ecole des Hautes-Etudes (Sorbonne).

Dernièrement je fus invité par la Société de linguistique de Paris de reprendre mon ancienne étude sur le judéo-allemand et de la faire suivre d'une esquisse sur le judéo-valaque. J'ai eu la faiblesse de céder, et j'ai refait, tant bien que mal, mon ancien essai. Je prends la liberté de vous envoyer les feuilles de composition qui vont être insérées dans les Mémoires de

la Société de linguistique, en vous priant d'y ajouter en allemand vos observations dont je profiterai dans la suite de mon travail. C'est là que je tiendrai compte de vos dernières publications, ainsi que de celles de M. Wiener qui vient de m'envoyer le tirage à part de ses différents études sur le judéo-allemand des pays slaves. Est-ce que vous avez encore publié d'autre choses, en dehors des articles que je cite et de ceux insérés dans les Mitt> h <eilungen de Grünwald* dont j'ai pris connaissance après l'impression de premières feuilles?

M. Ignaz Bernstein, de Varsovie, a eu l'amabilité de me mettre à disposition un certain nombre d'ouvrages de folk-lore judéo-slave très intéressants; malheureusement, il me manque encore une collection, fut-ce très modeste, de contes populaires judéo-slaves. Est-ce que vous en connaissez une?

Maintenant, voilà en deux mots le plan de mon travail. Après l'introduction d'un caractère général, et qui ne me semble pas avoir perdu sa valeur comme étude d'ensemble, j'aborderai dans la seconde partie la phonétique et la morphologie du judéo-valaque, qui, comme vous le savez, coïncide à peu près avec le judéo-galicien; une troisième partie contiendra des textes, surtout de provenance populaire, et un glossaire-index étymologique assez étendu du même parler spécial.

Vous serez donc bien aimable de revoir avec la plus grande attention la partie déjà imprimée; et comme il ne s'agit pas ici d'amour propre, ajoutez franchement et nettement vos observations. D'ailleurs, je ne me propose de faire paraître l'étude en volume qu'après sa complète apparition dans les Mémoires, et après avoir pu profiter de l'experiénce de l'homme le plus compétent en cette matière, de la vôtre.

J'ajoute que la chose n'est pas bien pressante; vous pouvez donc lire les épreuves à votre aise, et ne me les renvoyer qu'après avoir pris connaissance de son ensemble.

Veuillez excuser [?] mon insistance; je sais combien la chose vous intéresse, et cêt intérêt même est pour moi la meilleure des excuses.

En attendant de vos nouvelles, agréez, cher Monsieur, l'expression de mes meilleurs sentiments

Lazare Sainéan

## 5

Mit freudiger Überraschung habe ich Ihren Brief erhalten. Ich habe seit dem Beginn unserer Bekanntschaft selbstverständlich mich lebhaft für Ihr

---

* דאַרף זײַן: Grunwald.

Schicksal interessiert und nach dem, was mir darüber zu Ohren gekommen, vermutet, dass Sie in den Wechselfällen Ihrer Leidensgeschichte das Interesse an der mit so viel Eifer und Erfolg begonnenen Beschäftigung mit dem Jüdischdeutschen ganz verloren haben. Um so willkommen[er] ist mir jetzt der Beweis des Gegenteils und mit besonderer Genugtuung erfüllt es mich, dass Sie das Hauptgewicht auf die Darstellung Ihres Heimatsdialektes legen wollen, worauf ich Sie — wie Sie sich wohl nicht mehr erinnern werden — seinerzeit hingewiesen habe.

Ihrem Wunsche gemäss werde ich Ihnen nach genauem Studium der eingesandten Korrekturbogen meine Bemerkungen mitteilen. Ich glaube jedoch, dass diese weder zahlreich noch für Ihre weitere [?] Arbeit von besonderem Werte sein werden, da mir bei der ersten Durchsicht scheint, dass die kritischen Bemerkungen, die ich mir seinerzeit notiert hatte, sich meist auf Seite 1–12 des Originals[16] beziehen, die jetzt grösstenteils weggefallen sind, oder sonst auf Stellen, die Sie bereits selbst korrigiert haben.

Für jetzt möchte ich nur bemerken, dass Sie nach meiner Ansicht die Vokalquantität nicht genügend berücksichtigen, was ich auch Wieners Arbeiten zum Vorwurf machen muss. Vielleicht liegt dies in der Natur Ihrer Dialekte, während meine Aufmerksamkeit in diesem Punkt durch meinen Heimatsdialekt geschärft sein muss, der es mit der Quantität sehr genau nimmt. Aber gerade dann liegt darin ein wichtiges Kriterium für die ‹Unterscheidung› Abgrenzung der Dialekte.

Was diese[17] Einteilung betrifft, so müsste man, glaube ich, noch die Dialekte Südwestrusslands, von Posen und von West- und Ostgalizien unterscheiden. Freilich wäre dazu mehr Material nötig, als mir meist zu Gebote steht.

Endlich würde ich mich nicht so entschieden wie Sie S. 97 für den bairischen Charakter aussprechen. Wenn man bei den zahlreichen Berührungspunkten mit allen möglichen deutschen Mundarten überhaupt noch von einer näheren Verwandtschaft mit einzelnen Dialekten oder Gruppen derselben sprechen will, so kommen — ich habe hier wieder meine ‹n› ostgalizische ‹n› ‹Standpunkt› Mundart im Auge — doch auch die mitteldeutschen Mundarten als sehr ernstlich zu nehmende Konkurrenten in Betracht.

---

[16] „אריגינאל“ מיינט דאָ דעם רומענישן אָפדרוק פֿון שמנעאנוס ארבעט וועגן יידיש (באָראָכאָוו 119); זע הערה 5. די זײַטלעך 1–12 זענען נוגע דעם סעפּאַראַט.

[17] דאָ דאַרף זײַן קענטיק: אָדער Ihre (=אײַערע), אָדער ihre (=זייערע, פֿון די דיאַלעקטן).

Auf Ihre Frage nach jüdischen Erzählungen kann ich Ihnen nur die Sammlung von [Benjamin Wolf] Segel in dem von der Krakauer Akademie herausgegebenen Zb[iór] w[iadomości] d[o] a[ntropologii] k[rajowej], Bd. XVII ([18]$\overline{94}$*), nennen. Sie enthält 36 Märchen, Sagen und Schwänke, aber leider nicht im Original**, sondern in polnischer Übersetzung.

Unter dem mundartlichen Material, das mir [Leo] Wiener zur Bearbeitung übergeben hat, da > er < er jetzt keine Zeit hat, sich mit dem Jüdischen zu beschäftigen, befinden sich auch 5 Märchen, die er aus dem Munde russischer Juden in Amerika niedergeschrieben hat. Ich werde sie nächstens in den Grunwaldschen Mitteilungen veröffentlichen***; sie enthalten aber fas gar nichts spezifisch Jüdisches.

Ihr Fachgenosse Professor Garten in Czernowitz hat im letzten Heft (4/5) der von [Otto] Heilig und [Friedrich] Lenz herausgegebenen Zeitschrift für hochdeutsche Mundarten, Heidelberg [19]$\overline{01}$, eine Probe des Bukowiner Jüdischdeutschen veröffentlicht. Er hat aber dabei den mir bei einem Dialektforscher von Beruf unbegreiflichen methodischen Fehler gemacht, hiezu zwei Grimmsche Märchen in die Mundart übertragen zu lassen (als ob er sich nicht einen Originaltext hätte verschaffen können), und zwar von mehreren Studenten! Infolgedessen ist natürlich eine grosse Zahl von ganz unjüdischen, neuhochdeutschen Wendungen und Ausdrücken eingedrungen. Trotzdem mache ich Sie auf diese Veröffentlichung aufmerksam, da sie Ihnen, wenn auch nicht als verlässliches Spezimen der Mundart, so doch wegen der <genau[en]> sorgfältigen phonetischen Schreibung von Nutzen sein könnte.

Sehr erfreulich war mir die Mitteilung, dass Victor Henry sich mit dem Elsässer Jüdischdeutschen beschäftige. Von ihm ist eine tüchtige Leistung zu erwarten. Ist Aussicht auf eine baldige Veröffentlichung? Seine Schriften, besonders sein Werk über den Kolmarer Dialekt, stehen schon längst auf dem Verzeichnis der Bücher, die ich noch lesen muss. Für den elsässischen

---

* דאָ איז אַ טעות, ס׳דאַרף זײַן: [18]93; זז׳ 261—306. זע אויך די „ביבליאָגראַפֿיע פֿון ב. וו. זעגעלס עטנאָגראַפֿישע אַרבעטן״ (צונויפֿגעשטעלט פֿון נ. ווײַניג) נומ׳ 9, ייִוואָ־בלעטער III, ז׳ 92.

** אויף זז׳ 328—330 פֿון דעם ציטירטן זאַמלבוך געפֿינט זיך בתור צולאָג יאָ איין מעשׂה אין אָריגינאַל.

*** פֿון דעם מאַטעריאַל זענען אין די „מיטטיילונגען״ העפֿט X (האַמבורג 2/1902), זז׳ 98—121, און העפֿט XVIII [נײַער סדר ה׳ II] (בערלין 2/1906), זז׳ 69—75, אָפּגעדרוקט 11 „מעשׂהלעך און קאַטאָוועסן (Märchen und Schwänke), פֿאַרשריבן פֿונעם מויל פֿון רוסישע ייִדן אין אַמעריקע פֿון לעאָ ווינערן״. צו זיי זענען צוגעשטעלט לאַנדויס הערות.

Dialekt überhaupt interessiere ich mich ganz besonders und habe sogar dem Herausgeber des Elsässischen Wörterbuchs, Professor [Ernst] Martin, einige Berichtigungen zum I. Band eingesendet, die im Jahrbuch für Geschichte, Sprache und Literatur Elsass-Lothringens erscheinen werden.

Nun zu Ihrer Frage nach meinen Arbeiten. Ich habe, ausser dem Ihnen aus den Grunwaldschen Mitteilungen Bekannten, sonst nichts über Jüdisch-deutsch veröffentlicht. Sollten Sie diese nicht besitzen, so werde ich Ihnen gerne Abdrucke einsenden. Nicht genug aber, dass Grammatik und Wörterbuch nicht weiter vorgeschritten [fort..] sind als vor 10 Jahren, bin ich jetzt vielmehr von meinem Ziele noch weiter entfernt als damals. Der Grund ist nicht die mir von Ihnen imputierte übergrosse Gewissenhaftigkeit, sondern eine Art von wissenschaftlichem Nihilismus, Agnostizismus oder wie man es nennen will, der mir das Wissenswerte als unerforschlich und unerreichbar erscheinen lässt, und ausserdem ein in den letzten Jahren immer zunehmender Mangel an Willens- und Arbeitskraft, der mir jede Arbeit de longue haleine unmöglich macht. Aber auch die zahlreichen kleineren Arbeiten, die ich nur unternommen habe, um der grossen aus dem Wege zu gehen, sind, mit wenigen Ausnahmen, liegen geblieben. Das einzige, was ich während dieser Zeit für die Sache noch getan habe, ist, dass ich mich notdürftig über die massenhaft anwachsende mundartliche Literatur auf dem laufenden erhalten habe.

Umsomehr freut es mich, dass Sie > sich < — nachdem auch auf Wiener in absehbarer Zeit nicht zu rechnen ist—sich des sonst ganz verwaisten Gegenstandes annehmen sollen. <Ein grosser Teil meiner Arbeit, insgesamt des Wörterbuchs, wird ja übrigens durch die Ihrige überflüssig gemacht werden.>

So kann es leicht kommen, dass sich das Steinthalsche Paradoxon auch an mir bewahrheitet, dass gerade das, was man sich zur Lebensaufgabe gemacht hat, gewöhnlich nicht ausgeführt wird.

Ich hoffe Ihnen bald die gewünschten Bemerkungen einsenden zu können und verbleibe Ihr ergebenster

[A. Landau]

Brief an Šaineanu 13/2 [19]02

## 6

Paris, 4 mars 1902
3, rue des Feuillantines

Cher Monsieur,

Je vous remercie infiniment pour la peine de la revision. Absorbé pour le moment par d'autres études, je me propose de revenir au j[udéo]-

all[emand] pendant les vacances des Pâques. Je viens de recevoir une thèse de doctorat sur le j.-a., par Jak[ob] Gerzon[18], qui me semble médiocre. Voulez-vous avoir l'obligeance de m'envoyer le tirage à part de vos études, dont je ne possède que l'article sur les diminutifs et celui sur Glückel> s < v. Ham> m <eln*. La revue dialectale de Nagl est ici introuvable: la Nationale, ni la Sorbonne, ne la possède pas.

Votre lettre m'a paru fort intéressante, psychologiquement surtout; je me réserve d'y revenir à la première occasion. Jusqu'alors, veuillez agréer, cher Monsieur, l'expression de mes meilleurs sentiments

Lazare Sainéan

[אויף דער צוויטער זײט קאָרטל:]

[M]onsieur le Docteur A. Landau
VI/I Dreihufeisengasse, 13
Wien
(Autriche)

## 7

Verzeihen Sie, dass ich Sie so lange auf Rücksendung Ihrer Korrekturbogen habe warten lassen. Die > Entschuldigung <Erklärung und Entschuldigung dieser Langsamkeit finden Sie schon in der in meinem vorigen Brief gegebenen Selbstcharakteristik. Zur Ergänzung derselben und um einer missverständlichen Auffassung <des Folgenden> vorzubeugen muss ich noch mit dem heutigen Brief [die] Verwahrung vorausschicken, dass Sie aus der durchgehend negativen Natur meiner Bemerkungen nicht schliessen dürfen, dass ich in Ihrer Arbeit nur Tadelnswertes gefunden habe. <Wenn bei mir Kritik und Bemängelung gleichbedeutend sind, so> Es liegt dies nur in meiner unglückseligen <Charakteranlage> alles kritisch n[ehmenden?] Anlage, die mir ein lobendes Wort schwer über die Lippen oder in die Feder kommen lässt und die, gegen mich selbst gekehrt, meine Geisteskinder tötet, bevor sie noch das Licht der Welt erblicken. Übrigens werden Sie schon darin, dass meine Ausstellungen nur ganz geringfügige Details treffen, die beste Anerkennung Ihrer Arbeit <erblicken> finden.

Zum Vokalismus im allgemeinen möchte ich bemerken, dass aus der Übereinstimmung eines jüdischen Lautes mit einem deutsch-dialektischen noch nicht mit Sicherheit auf die Verwandtschaft zu schliessen ist. Der jüdische Laut muss ja nicht in seiner heutigen Gestalt direkt dem deutschen

---

18 גערצאָן (באָראָכאָוו 322); זע הערה 29.

* באָראָכאָוו 359; זע הערה 24.

** Das Deminutivum der galizisch-jüdischen Mundart. Ein Capitel aus der jüdisch-deutschen Grammatik. In: Deutsche Mundarten I, 1, pp. 46—58, Wien 1895. באָראָכאָוו (358) און די לאַנדוי-ביבליאָגראַפֿיע (לאַנדוי-בוך ז' 7) האָבן אַ טעות אין דער דאַטע (1896, 1897). זע אויך די יידישע פֿאַרטאָטשונג פֿון לאַנדויס אַרבעט אין יוואָ-בלעטער XI, זז' 154—172.

entlehnt sein, sondern kann das Endglied einer Entwicklungsreihe sein, die erst nach der Auswanderung aus Deutschland begonnen hat.

Das *ai* für *ē* und *ei*, z. B. *šnai, flaiš*, das Sie S. 96,2[19] als polnisch und russisch anführen, ist galizische Aussprache, während gerade das S. 95,1 als galizisch bezeichnete russisch ist.

S. 96,3. Warum sie *fleīš* von *ēg*[']  unterscheiden, weiss ich nicht. Mir scheinen die Lit[auer] beide Laute gleich zu sprechen, und z[war] mit kurzem geschlossenem *e* (etwa französischem *é*) und einem nachklingenden *j*.

S. 96 und 102. *â* für *au* ist nicht schwäbisch, wenigstens nicht nach dem zitierten § 171 von Schmeller[20], wo est heisst: westlech[21].

S. 102. *â* für *ei* ist nicht im Lech nach § 236[20], sondern „hie und da": Nab, Regen, Unter-Inn > th[al?] <.

S. 104. Ist *a* für *er* wirklich charakteristisch schwäbisch und steht das im Wörterbuch von Schmid[22] ?

S. 111. Die Zahl der jüdischdeutschen Schriften ist weit grösser als das dreifache von 385. Hat doch Wiener, wie er mir [18]$\overline{98}$[23] schrieb, der

---

19 די עמודים זענען נוגע די Mémoires de la Société de Linguistique de Paris באַנד XII, זז׳ 90 — 138, 176—196. פּאַריז 1901 — 1902 (באָראָכאָוו 120 א״א ברענגען די דאַטע אומפּינקטלעך). דאָ האָט שײַנעאַנו אָפּגעדרוקט די פֿראַנצייזישע באַאַרבעטונג פֿון זײַן עסיי: Essai sur le judéo-allemand et spécialement sur le dialecte parlé en Valachie. Première partie. דער סעפּאַראַט (אַרויס פֿון דרוק אַפּריל 1902) האָט חוץ דעם אַ באַזונדערע פּאַגינאַציע.

20 Die Mundarten Bayerns grammatisch dargestellt von Joh. Andreas Schmeller. München, 1821. p. 42—43.

21 דאָ איז פֿאַראַן אַ שטיקל טעות: אין דעם אָנגערופֿענעם פּאַראַגראַף בײַ שמעלערן (דצ״וו) רעדט זיך וועגן ostlech.

22 Schwäbisches Wörterbuch mit etymologischen und historischen Anmerkungen von M. Johann Christoph von Schmid. Stuttgart 1831.

שײַנעאַנו ציטירט אַן אויפֿלאַגע פֿון 1884, פֿאַראַן געווען אָבער נאָר נאָך אַן אויפֿלאַגע 1844.

23 דעם 22סטן נאָוועמבער פֿון קעימברידזש־מאַס׳ (Cambridge-Mass.). דער בריוו איז זייער טשיקאַווע אין אַ סך פּרטים. איך ברענג דאָ דעם אָריגינאַל פֿונעם שייכדיקן טייל: Zu diesem Zwecke [פֿון זײַן ליטעראַטור־געשיכטע וועגן] habe ich seit mehreren Jahren Material gesammelt. Meine darauf bezügliche Bibliothek, 1500 Nummern stark, habe ich vorige Woche der Bibliothek von Harvard University zum Geschenk gemacht; daselbst befinden sich noch etwa 300 Nummern der in America gedruckten Schriften; somit haben wir hier bessere Gelegenheit, das Jüdischdeutsche zu erforschen, als irgendwo in Europa, mit Ausnahme etwa von der

Bibliothek der Harvarduniversität 1500 zu den 300 Drucken übergeben, die sie schon besass, wie viel ist ihm noch entgangen und wie viel seitdem dazugekommen.

S. 124. *bescheidlich* ist nicht 'diskret', sondern 'deutlich', s. mein Glossar zu Glückel[24], S. 49.

S. 124. „Der jidische Vorpessach" ist nicht von Linietzki. In der mir bekannten Ausgabe Warschau [18]$\overline{81}$ ist auf dem Titel M. Selikowitsch als Verfasser genannt, als solcher wird aber allgemein M. Schatzkes angegeben, so auch von Wiener[25], S. [174—]175.

S. 131. Die Psalmenübersetzung von [18]$\overline{63}$ beweist nichts für das Vorhandensein von Archaismen in der heutigen Sprache. Sie ist eben ein modernisierter Nachdruck einer ältern Ausgabe, in dem aber aus Nachlässigkeit viele ältere Ausdrücke stehen geblieben sind, ohne dass sie drum heute noch gebräuchlich oder verständlich wären. Zu diesen stehen gebliebenen alten Ausdrücken rechne ich aber nicht *Palaz*, das nicht das mittelhochdeutsche 'palaz [palas]', sondern das polnische 'pałac' ist.

S. 135. 'vorgestern' heisst in Galizien nicht *einnecht*> *e* <*n*, sondern *eia*$^{r}$*nechtn*[26]='ehe(r)gestern'.

S. 136. *hārn̥* kann wegen der ganz verschiedenen Bedeutung und Konstruktion nicht von 'harren' kommen. Die Etymologie dieses Wortes ist dunkel.

S. 151[23]. *klēd* kommt nicht von 'sklad', sondern von polnisch 'klata, klet <kleta, klita> schlechtes Bauwerk', russisch-ruthenisch 'клѣть Vorratskammer'.

S. 158[28]. *Mauschel* ist nicht Deminutiv von 'Moses', sondern= 'der Herrscher', so schon Avé-Lallemant[27] IV, 575.

---

Kaiserlichen Bibliothek in St. Petersburg. Letzten Sommer habe ich Europa bereist, um Bücher und Material zu sammeln: ich war in Oxford, London, Amsterdam, Berlin, Warschau, Wilna, St[.] Petersburg, Moscau, Kiev, Berdičev, .Odessa, Kišinev, Jassy, Lemberg, Krakau, Budapest, Wien

24 Die Sprache der Memoiren Glückels von Hameln. Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde. Hamburg 1901. Heft VII, Nr. 1, S. 20—68.

25 The History of Yiddish Literature in the Nineteenth Century by Leo Wiener. Instructor in the slavic languages at Harvard University. New York 1899.

26 אויב גאַנץ גאַליציע, איז איבערגעטריבן; אין מײַן ייִדיש (דרום-מיזרח-גאַליציע) הייסט דאָס וואָרט דווקא einechtn.

27 Das Deutsche Gaunerthum in seiner social-politischen, literarischen und linguistischen Ausbildung zu seinem heutigen Bestande. Von Friedrich Christian Benedikt Avé-Lallemant, Doctor beider Rechte. Vierter Theil. Leipzig: F. A Brockhaus 1862.

28 151 און 158 זענען אַ פֿיקטיווער המשך פֿון דער פּאַגינאַציע נאָכן איבעררײַס אויף זײַטל

Mit Ihren Korrekturbogen — einige Druckfehler habe ich rot angestrichen — sende ich Ihnen gleichzeitig, was Sie von meinen Arbeiten über Jüdischdeutsch nicht haben. Von der Bibliographie besitze ich kein vollständiges Exemplar mehr. Ich lege Ihnen daher hier den Anfang handschriftlich ergänzt bei.

Die Schrift von Gerzon[29] habe ich noch nicht gesehen. Jedenfalls ist sie, ob gut oder schlecht, ein erfreuliches Zeichen des wachsenden Interesses an dem Gegenstande.

*

Zur Ergänzung derselben [?] und um einer etwaigen missverständlichen Auffassung vorzubeugen, muss ich noch dem Inhalt meines heutigen Briefes eine Verwahrung vorausschicken.

Wenn meine Anmerkungen zu Ihrer Arbeit durchgehends negativer Natur sind, so dürfen Sie daraus nicht schliessen... Übrigens werden Sie finden, dass meine Ausstellungen nur geringfügige Details betreffen und das Wesentliche > und die Anlage Ihrer Arbeit nicht berühren; unangetastet lassen < durch dieselben nicht berührt wird[30].

*

Indem ich Ihrer Arbeit, auf deren Fortsetzung ich sehr gespannt bin, den besten Fortgang wünsche, verbleibe ich Ihr ergebenster

[A. Landau]

Brief an Šaineanu 13/3 [19]02

---

[7] 138; די אַרבעט איז געגאַנגען אין צוויי נומערן, איז דעריבער די פּאַגינאַציע נישט קיין כסדרדיקע (זע הערה 19).

29 Dr. phil. Jacob Gerzon, Die jüdisch-deutsche Sprache. Eine grammatisch-lexikalische Untersuchung ihres deutschen Grundbestandes. Frankfurt am Main 1902.

30 די שורות פֿון ...Zur Ergänzung אָן טייל איך אויס פֿונעם בריוו, וואָרן זיי קערן נישט אַהער. זיי זענען צוגעשטעלט געוואָרן ערשט נאָך דעם ווי דער בריווקאָנצעפּט איז געווען אין גאַנצן פֿאַרטיק, אַ והא ראַיה זיי זענען געשריבן מיט אַ שרײַבפּענדל, בשעת ווען דער גאַנצער קאָנצעפּט איז געשריבן מיט טינט. פֿון דאַנעט איז נאָך מער געדרונגען, אַז מיר האָבן דאָ מער. נישט נאָך אַ נוסח פֿון די שורות באַלד בײַם אָנהייב בריוו, וואָס הייבן זיך אָן מיט די אייגענע ווערטער. איין נוסח אַ דורכגעשטראָכענער איז פֿאַראַן פֿאַרן בריוו; אין האָב אים דורכגעלאָזט, מחמת ער ברענגט נישט אַרײַן קיין שום נײַס.

# די אויפֿגאַבעס פֿון אונדזער היסטאָרישער וויסנשאַפֿט און ווי אַזוי זיי צו רעאַליזירן*

פֿון ד"ר פֿיליפּ פֿרידמאַן (לאָדזש)

## א. פֿאָרבאַמערקונג

דער פֿאָרגעלייגטער פּראָיעקט איז אַ פּרוּוו אַרומצונעמען אַלע וויכטיקערע פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער היסטאָריאָגראַפֿיע אין דער איצטיקער צייַט. ווי יעדער פּראָיעקט איז ער נישט פֿולקום און קען נאָך שטאַרק פֿאַרברייטערט ווערן. פֿון דעסט וועגן טראָגט אונדזער פּראָיעקט אַ כאַראַקטער פֿון אַ מאַקסימאַלן אַרבעטפּלאַן, באַרעכנט פֿאַר דורות, מערנישט אייניקע פּונקטן קאָן מען אויסטיילן פֿון דעם ווי אַ פּראָגראַם־מינימום פֿאַר דער נאָענטסטער צוקונפֿט. מיר האַלטן אָבער, אַז גראָד אַזאַ גרויסער און ברייטער וויסנשאַפֿטצווייַג ווי די ייִדישע געשיכטע קען זיך נישט באַגיין אָן אַ פּראָגראַם־מאַקסימום, וווּ עס זאָלן אייַנגעשטעלט ווערן די פּרינציפּיעלע וועגן און ריכטונג־ליניעס פֿאַר אַ לאַנגער צייַט. אַפֿילו די טאָג־טעגלעכע אַרבעט, אַפֿילו די פּראָגראַם־מינימום פֿאַר די נאָענטסטע פּאָר יאָר, מוזן זיך באַוועגן אין די ראַמען און אויפֿן פֿאָן פֿון אַ ברייטער פּערספּעקטיווע.

כדי צו שאַפֿן די דאָזיקע ברייטע פּערספּעקטיווע, דעם מאַקסימאַלן אַרבעטפּלאַן, לייגן מיר פֿאָר אונדזער פּראָיעקט צו דיסקוסיע און באַאַרבעטונג. די דאָזיקע דיסקוסיע וועט אויך גלייַכצייַטיק פֿירן צו דער קריסטאַליזירונג פֿון דער פּראָגראַם־מינימום, דהייַנו: וועלכע אַרבעטן זייַנען צייַטיק און ראוי תּיכּף־ומיד רעאַליזירט צו ווערן אין די נאָענטסטע יאָרן.

דעם גאַנצן פּראָיעקט באַטראַכטן מיר בכלל ווי אַ מין אַנקעטע בייַ אַלע ייִדישע היסטאָריקער און מיר פֿאַרהאָפֿן, אַז יעדער היסטאָריקער וואָס וועט באַקומען דעם פּראָיעקט וועט זיך אַרויסזאָגן וועגן די ווייַטערדיקע פֿראַגעס:

---

* רעפֿעראַט געהאַלטן אויפֿן אַלוועלטלעכן צוזאַמענפֿאָר פֿון ייִוואָ, אויגוסט 1935.

1) וועלכע פונקטן פונעם פראָיעקט זײַנען ראוי, מען זאָל באַלד זיך פאַרנעמען מיט רעאַליזירן זיי?

2) וואָס האָט ער נאָך מוסיף צו זײַן צום פראָיעקט?

3) וואָס האָט ער בכלל צו באַמערקן צום פראָיעקט, און וואָס אין שײַכות מיט איטלעכער ענגערער ספּעציאַליטעט.

4) צי איז ער גרייט מיטצואַרבעטן בײַם פאַרווירקלעכן דעם פראָיעקט, און ווען יאָ, אין וואָסער פאָרם?

5) וואָסערע פראַקטישע פאָרשלאָגן האָט ער בנוגע דער פאַרווירקלעכונג פונעם גאַנצן פראָיעקט, אָדער פון זײַנע טיילן?

6) וואָסערע אָרגאַניזאַציאָנעלע פאָרמען לייגט ער פאָר, בפרט ווו און ווען זאָל צו שטאַנד קומען אַ צוזאַמענפאָר פון ייִדישע היסטאָריקער?

## ב. פראָיעקט פון אַן אַרבעט-פראָגראַם

1. די ייִדישע היסטאָרישע וויסנשאַפט גענייטיקט זיך אין אַן אַלוועלט-לעכער אָרגאַניזאַציע און צענטראַליזאַציע. דאָס איז געדרונגען פון פאַרשיי-דענע טעמים, הן אויסווייניקסטע און הן אינעווייניקסטע: די ייִדישע געשיכטע-וויסנשאַפט האָט אַ סך בלייזן, זי איז צעזייט און צעשפרייט, עס פעלט אין איר סיסטעמאַטישקייט און אַ צענטראַליזירטע אָנפירונג. דאָס זענען בעצם אויסווייניקסטע פאַקטן. עס איז אָבער פאַראַן אויך אַן אינעוויי-ניקסטער פאַקטאָר, וואָס פאַרשווערט די שאַפונג פון אַן אַדעקוואַטער היסטאָ-רישער וויסנשאַפט: דאָס איז די צעשפרייטונג אין רוים און צײַט. בעת ווען די געשיכטע פון דעם גרעסטן טייל מאָדערנע פעלקער נעמט אַרום נישט מער ווי בערך 1000 יאָר, פאַרנעמט אונדזער געשיכטע גאַנצע 4000 יאָר צײַט. בשעת די געשיכטע פון אַנדערע פעלקער איז קאָנצענטרירט אין איין לאַנד, איז אונדזער געשיכטע אויסגעשפרייט איבער אַ סך לענדער, געקניפּט און גע-בונדן מיט דער געשיכטע פון אַנדערע פעלקער, מיט די פאַרשיידנסטע קולטור-קרײַזן. די סיסטעמאַטיזירונג און קאָנצענטרירונג פון דעם שטאָף מוז ערשט געמאַכט ווערן דורך דער וויסנשאַפט אַליין.

2. אַז אונדזער היסטאָרישע וויסנשאַפט איז פול מיט נישט פאַרענט-פערטע פראָבלעמען, איז אַ באַוווסטער אמת, און דער וואָס שטודירט די ייִדישע געשיכטע שטויסט זיך כסדר אָן אויף בלייזן. מיר וועלן דאָ אָנווײַזן נאָר עטלעכע.

א. ס׳לאָזט זיך פילן אַ נישט-גלײַכמאָסיקע באַאַרבעטונג פון פאַרשיידענע עפּאָכעס און פראָבלעמען, אַזוי למשל זײַנען גאָר ווייניק באַאַרבעט די עקאָ-נאָמישע און סאָציאַלע געשיכטע בכלל, און בפרט פון אַלטערטום און פון 19טן יאָרהונדערט, די משיחישע באַוועגונגען, זייער סאָציאַלער פאָן; די גע-שיכטע פון די ייִדישע סעקטעס (לויט מאָדערנע מעטאָדן); די היסטאָרישע סטאַטיסטיק; די ייִדישע וואַנדער-באַוועגונגען.

ב. גאנצע געביטן געפינען זיך אין פרעמדע הענט, באזונדערס די אלטע ייִדישע געשיכטע, וועלכע ווערט על-פי-רוב באארבעט אין עוואנגעליישער אדער קאטוליישער אדער בכלל אין א טעאלאגישער באלייכטונג. בייַ דרייטע קריזין פון דער ניט-ייִדישער און אפילו פון דער ייִדישער אינטעליגענץ האבן זיך אזוי ארום געשאפן גאנץ פאלשע פארשטעלונגען וועגן אונדזער אלטן עבר.

ג. עס איז נאך ניט פארענטערט די פראבלעם פון דער פעריאדיזאציע פון דער ייִדישער געשיכטע. אזוי למשל האט גרעץ אייגנעשטעלט איין פעריאדיזאציע, אן אנדערע דובנאוו, ארויסגייענדיק איטלעכער פון באזונדערע הנחות, ווידער אן אנדער אייגנטיילונג האט געפרווט לעצטנס דורכפירן בן-ציון דינאבורג.

ד. די פילקייט פון די צענטערס, וואס פארנעמען זיך מיט דער ייִדישער היסטאריישער פארשונג, האט אויך געבראכט שלעכטע רעזולטאטן. צווישן די צענטערס פעלט א קאפארדינירטע מיטארבעט. דער גרעסטער טייל ייִדישע היסטאריקער זיינען — איבער סיבות וואס זיינען ניט געווענדט אן זיי — אזוי גערופענע „פריוואט-געלערטע", ד"ה מענטשן וואס לא די וואס זיי האבן נישט קיין קאטעדרע, נאר זיי זיינען בכלל נישט געבונדן מיט קיין שום וויסנשאפטלעכער אינסטיטוציע אויף א סטאביל אופן און ארבעטן יעדערער אויף זיין אייגענעם חשבון. עס שאפט זיך אזוי ארום א נישט געווענטשענער „אינדיווידואליזם" אין דער ארבעט. די ארבעט גייט אין פארשיידענע ריכטונגען, זי איז כאאטיש, די טעמאטיק איז א צופעליקע. איינע און די זעלביקע פראבלעמען ווערן באארבעט פון פארשיידענע פארשער גלייכצייטיק, בעת ווען אנדערע פראבלעמען בלייבן א קרקע בתולה. עס גייט לאיבוד א סך צייט און מי. מחמת דעם הערשט — באזונדערס בייַ יינגערע פארשער — א פולקומע דעזאריענטאציע בנוגע די אקטועלסטע נויטן און באדערפענישן פון דער ייִדישער היסטארישער וויסנשאפט.

בכדי אפצושאפן די אלע פעלערן און בלייבן, מוז דורכגעפירט ווערן א ראציאנאליזירונג פון דער פארשארבעט. דאס קען געשען דורך:

א) שאפן אן ענגערע צוזאמענארבעט פון אלע וויסנשאפטלעכע צענטערס און די איינצלנע געלערנטע; ב) שאפן אן אלגעמיינעם שותפישן ארבעטפלאן און אנמערקן אלגעמיינע ריכטונג-ליניעס פון דער צוקונפטיקער ארבעט; ג) שאפן א צענטראלע פאר די וויכטיקסטע ארכיוואלישע, סינטעטישע, ביבליאגראפישע און קאטאלאגירואטארישע ארבעטן.

איך וויל דא סקיצירן אזא פלאן פון ארבעט פאר דער ייִדישער היסטארישער פארשונג און פון די ארגאניזאציאנעלע פארמען, אין וועלכע די ארבעט קען געפירט ווערן. איך שטעל זיך פאר, אז אויף א קאנפערענץ פון אלע פאראינטערעסירטע ייִדישע וויסנשאפטלעכע אינסטיטוציעס אדער אויף א קאנפערענץ

פון יידישע היסטאריקער גופא דאדפן געשאפן ווערן די ווייטערדיקע ראמען פון דער צוקונפטיקער ארבעט מיט אט דער פראגראם.

די ארבעט ווערט פונאנדערגעטיילט אין די ווייטערדיקע 9 סעקציעס: 1. ארכיוואלישע סעקציע, 2. סעקציע פאר קאנסערוואציע, 3. ביבליאגראפישע סעקציע, 4. רעדאקציע, 5. וויסנשאפטלעכע הויפטסעקציע, 6. סעקציע פאר קאנקורסן און סטיפענדיעס, 7. סעקציע פאר פאפולאריזירן די יידישע געשיכטע, 8. פעדאגאגישע סעקציע, 9. סעקציע פאר ארגאניזאציאון רעפרעזענטאציע.

די אנפירונג פון דער גאנצער ארבעט ליגט אין דער 5טער סעקציע, דער הויפטסעקציע. כדי אבער אריבערצוגיין פון דעם פשוטן צום מער קאמפליצירטן, הייבן מיר אן פון דער ארכיוואלישער, קאנסערוואטארישער און ביבליאגראפישער סעקציע.

## 1. ארכיוואלישע סעקציע

די ארכיוואלישע סעקציע דארף זיך שטעלן די ווייטערדיקע אויפגאבעס:

א. אויסארבעטן אן איינהייטלעכן פלאן, וואסערע מקורים ארויסצוגעבן און ווי אזוי; וועלכע אנגעהויבענע און נישט פארענדיקטע אויסגאבעס דארפן פארענדיקט ווערן (נאך א צופאסונג צו דעם איינהייטלעכן פלאן, ווי למשל ארכיוס) און וועלכע דארפן אין גאנצן נאן נאס ניט איבערגעארבעט ווערן (למשל מ. בערסאנס „דיפלאמאטארוש").

ב. זאמלען סיסטעמאטיש ידיעות וועגן אלע ארכיוון, סיי יידישע און סיי ניט-יידישע, וואס האבן פאר אונדז א באדייטונג, און וועגן די ארבעט-באדינגונגען אין זיי. צוליב דעם צוועק דארף אויסגעארבעט ווערן א פראגראם, וואס דארף צעשיקט ווערן אין אלע ארכיוון מיט דער בקשה צו ענטפערן אויף אלע פראגעס.

ג. ארגאניזירן א פלאנמעסיקע אויספארשונג פון אלע יידישע און ניט-יידישע ארכיוון, לויטן מוסטער פון די ארבעטן, וואס עס האט ל-של דורכגעפירט די רעדאקציע פון די Monumenta Germaniae Historica.

ד. אויפן סמך פון די ארבעטן אין פונקט ב און ג דארף מען צונויפשטעלן א פירע דורך די ארכיוון פאר יידישע היסטאריקער. (די פוילישע היסטאריש לייטערישע פארמאגט אזא פירער זינט א פאר יאר, דאס איז די ארבעט פון כוואלעוויק Zbiory polskie[1]; יידישע ארכיוואליא זיינען דארט גאר ווינציק געזומען געווארן אין אכט). פון יידישע ארבעטן פון ד"ר ציוויער, באלאבאנס

---

[1] Edward Chwalewik, Zbiory polskie, arch. bibliogr. gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźn ie. Warszawa—Kraków 1926—1927.

Zabytki historyczne Żydów w Polsce, די אַרבעטן פֿון דעם Gesamtarchiv der deutschen Juden (GADJ). אין אַ געוויסער מאָס וואָלטן די דאָזיקע אַרבעטן געקאָנט זײַן אַ העלפֿמיטל בײַ דער סיסטעמאַ־טישער באַאַרבעטונג פֿון דעם גאַנצן געביט.

ה. צונויפֿשטעלן זוכצעטלען פֿאַר די וויכטיקסטע אַרכיוון אין יעדער מדינה, וועלכע פֿאַרמאָגן ייִדישע מאַטעריאַלן.

ו. דורכפֿירן אַן אָפּקלײַב פֿון געזאַמלטן אַרכיוואַלישן שטאָף, פֿעסטשטעלן, וואָס פּאַסט זיך צום דרוק און וואָס נישט און אַרויסגעבן: 1) די מקורים, וואָס זײַנען קוואַליפֿיצירט געוואָרן ווי פֿונדאַמענטאַלע; 2) רעגעסטן פֿון ווייניקער וויכטיקע מקורים; 3) מאַכן מאַשין־קאָפּיעס פֿון מקורים, וואָס דאַרפֿן בכלל ניט געדרוקט ווערן און זאַמלען זיי אין אַ צענטראַלן אַרכיוו (למשל פּנקסים פֿון חבֿרא־קדישות וכדומה); 4) זאַמלען און קאָנסערווירן וויכטיקע נישט־אַרכיוואַלישע מקורים ווי בריוו, חשבונות, קאָנטראַקטן, צוואות, ייִחוס־בריוו, קוויטן, פּריווי־לעגיעס און אַנד׳ דאָקומענטן.

אַן אַקטועלע פֿאָדערונג אין דעם פּרט וואָלט געווען אָפּצוראַטעווען וואָס עס לאָזט זיך פֿון די אַרכיוון פֿון די ייִדישע קהילות און אינסטיטוציעס און אויך פֿון פּריוואַטע זאַמלונגען אין ערטער ווו אַ ייִדישער ייִשובֿ ווערט חרובֿ.

ז. שאַפֿן פֿאַר די אַזוי צוזאַמענגעקליבענע אוצרות אַ ייִדישן צענטראַלן היסטאָרישן אַרכיוו בײַם ייִוואָ.

ח. פֿירן אַן אויפֿקלער־אַרבעט וועגן דער באַדײַטונג פֿון אָפּהיטן וויכ־טיקע היסטאָרישע מאַטעריאַלן, שאַפֿן אַרכיוויסטן־קורסן פֿאַר באַאַמטע פֿון ייִדישע קהילות און אַנדערע וויכטיקע אינסטיטוציעס („אָרט", „דזשוינט", „טאָז" אאַז"וו), וואָס האָבן צו טון מיט אַקטן און דאָקומענטן, כּדי די אַלע פּנקסים, פּראָטאָקאָלן און אַנדערע דאָקומענטן זאָלן ניט גיין לאיבוד, ווי דאָס טרעפֿט אָפֿט בײַ הײַנטיקן טאָג.

## 2. סעקציע פֿאַר קאָנסערוואַציע

די דאָזיקע סעקציע דאַרף האָבן די ווײַטערדיקע אויפֿגאַבעס:

א. אינווענטאַריזירן אין ייִדישע מוזייען און בײַ פּריוואַטע קאָלעקציאָ־נערן אַלע זאַמלונגען (מיט דער הילף פֿון אַ פֿרעגבויגן). מיר פֿאַרמאָגן אויף דעם געביט אַ פּאָר קלענערע אַרבעטן און אַ ריי קאַטאַלאָגן פֿון מוזייען און אויסשטעלונגען, וואָס זײַנען אָבער נאָר אַ מאַטעריאַל פֿאַר אַן אַלגעמיינעם קאַטאַלאָג. פֿון נײַערע אַרבעטן איז כּדאַי צו דערמאָנען באַלאַבאַנס Zabytki historyczne, גרונוואַלדס, אײַזלערס און ברײַערס אַרבעט וועגן די הילצערנע סינאַגאָגעס אין פּוילן, מ. גאָלדשטיינס: Kultura i sztuka ludu żydowskiego w Polsce. חוץ דעם דאַרף מען אַרײַנפֿירן אין דער דאָזיקער רשימה אַלע ניט־ייִדישע מוזייען און קאָלעקציעס וואָס פֿאַרמאָגן ייִדישע אָפּ־טיילונגען אָדער איינצלנע ייִדישע אָביעקטן.

ב. אויספֿאָרשן און וויסנשאַפֿטלעך באַאַרבעטן אַלטע יידישע בית־עלמינס (אַזוי לאמר וויי דאָס האָט געטאָן דער גרויסער געלערנטער ב. ווַאכשטיין פֿאַר ווין און איינזשטאָט). אַ סך אַלטע בית־עלמינס ווערן אַ תל, און מען וואָלט געדאַרפֿט אָפּראַטעווען דעם אָנדענק פֿון דעם ביסל, וואָס איז נאָך געבליבן.

ג. זאַמלען יידישע אַנטיקן און גרינדן אַ צענטראַלן היסטאָרישן מוזיי.

ד. גרינדן אַ צענטראַלע זאַמלונג פֿון רעפֿראָדוקציעס (פֿאָטאָס, גאָס, צייכענונגען, מאָדעלן, סקיצן) און פֿלערליי יידישע אַנטיקן.

ה. אַרויסגעבן מאָנאָגראַפֿישע אַרבעטן און אַלבומען.

ו. אויסבילדן יידישע פֿאַכמענער אויף דעם געביט, גרינדן קורסן פֿאַר קאָנסערוואַטאָרן, אַרויסגעבן אָנווײַזונגען, ווי אַזוי צו קאָנסערווירן אַנטיקן בית־עלמינס, סינאַגאָגעס, דאָקומענטן.

## 3. ביבליאָגראַפֿישע סעקציע

די סעקציע דאַרף טון אָט וואָס:

א. שיקן פֿרעגבויגנס צו יידישע און ניט־יידישע ביבליאָטעקן, בכדי, פֿעסטצושטעלן דעם ביכער־באַשטאַנד.

ב. שאַפֿן אַן אויסשעפּיקע ביבליאָגראַפֿיע פֿון דער יידישער געשיכטע לויט מאָדערנע פּרינציפּן. אַן אָנהייב האָט בײַ אונדז שוין מיט לאַנגע יאָרן צוריק געמאַכט מ. שטיינשניידער. בײַ הײַנטיקן טאָג אָבער דאַרף מען די זעלביקע אַרבעט אויספֿירן לויט גאַנץ אַנדערע מעטאָדן און אין ווײַט אַ בריי־טערן פֿאַרנעם (למשל אין דער מאָס פֿון ל׳ פֿינקעלס פּוילישער היסטאָרישער ביבליאָגראַפֿיע, אויב נישט נאָך גרעסער, אָבער מיט אַנדערע מעטאָדן).

שאַפֿן אַ קריטישע היסטאָרישע ביבליאָגראַפֿיע, אײַנגעטיילט לויט געביטן, באַאַרבעט פֿון פֿאַכמענער מיט אַ רשימה פֿון רעצענזיעס איבער יעדער בוך־פּאָזיציע.

אין פֿאַרשיידענע צײַטן זײַנען געמאַכט געווָארן פּרווון צו שאַפֿן ביבליאָ־גראַפֿיעס פֿון היסטאָר׳ליטעראַטור, למשל אין די צײַטשריפֿטן „המזכיר״ און „צײַטשריפֿט פֿיר העברעיִשע ביבליאָגראַפֿי״. הײַנט פֿאַרצייכענען די יודאַיִסטישע ביכער־פּראָדוקציע די צײַטשריפֿטן „קרית ספר״, צום טייל די „יִוואָ־בלעטער״.

די ביבליאָגראַפֿישע קאָמיסיע דאַרף אויך לויט פֿאַרלאַנג צושטעלן צו פֿאָרשער און אינסטיטוציעס ביבליאָגראַפֿישע רשימות אויף איינצלנע געביטן.

ג. שאַפֿן אַ פּעריאָדישע צײַטשריפֿט פֿאַר דער ביבליאָגראַפֿיע פֿון יידישער געשיכטע (ווי אַ הוספֿה צו דער צענטראַלער היסטאָרישער צײַטשריפֿט, זע ווײַטער), וואָס דאַרף ארומנעמען: 1. אַלע ארויסגעגעבענע ביכער און זעלב־שטענדיקע פּובליקאַציעס; 2. אַלע היסטאָרישע אַרטיקלען אין פֿלערליי צײַט־שריפֿטן, יידישע און ניט־יידישע, פֿאַכמענישע און ניט־פֿאַכמענישע, אין אַלע שפּראַכן און אין אַלע לענדער, מיט אַ געהעריקן אינדעקס (ווי אַ בײַשפּיל

קען דינען דיטריכס „אינטערנאַציאָנאַלע ביבליאָגראַפי דער צייטשריפטליטעראַטור"). בכלל אונדז האָט מען אויך שוין געפרוווט צוזאַמענשטעלן ביבליאָגראַפישע רשימות, וואָס האָבן אַריינגענומען אויך אַרטיקלען און צייטשריפטן. איך וויל נאָר דערמאָנען די אַרבעט פון שוואַב:

Répertoire des articles relatifs à l'histoire et à la littérature juives parus dans les périodiques de 1783—1898—1900, Paris

און: Систематическій указатель литературы о евреяхъ на русскомъ языкѣ 1708—1889. Петербургъ 1892.

ד. צונויפשטעלן אַ רשימה פון יידישע און ניט־יידישע ביבליאָטעקן, וואָס פֿאַרמאָגן יודאַיקאַ, מיט געהעריקע אָנווייזן מפּוח דעם באַנוץ.

ה. צונויפשטעלן אַ זאַמל־קאַטאַלאָג פון זעלטענע דרוקן און כתבי־ידן פון אַלע ביבליאָטעקן.

## 4. רעדאַקציאָנעלע סעקציע

די אויפגאַבע פון דער סעקציע וועט באַשטיין אין:

א. אַרויסגעבן אַ צענטראַלע היסטאָרישע צייטשריפט. ס'זיינען טאַקע פֿאַראַן אַ פּאָר זייער ערנצטע וויסנשאַפטלעכע צייטשריפטן אין אייניקע לענדער, וואָס טייַלווייז פֿאַר־נעמען זיי זיך מיט דעם שטודיום פון דער יידישער געשיכטע אין איין לאַנד און טייַלווייז באַשעפטיקן זיי זיך מיט אַלע גע־ביטן אין דער יידישער וויסנשאַפט, אָבער אַ צענטראַלער היסטאָרישער אָרגאַן איז פון דעסט וועגן נייטיק, וויל ער דאַרף צונויפגענעמען אַלע לאָקאַלע שטרע־בונגען אויפן געביט פון געשיכטע און געבן אַן אייניהייטלעכן פּלאַן און אַן איבערבליק איבער די דערגרייכונגען אין אַלע לענדער און אויף אַלע געביטן פון דער יידישער געשיכטע. די דאָזיקע צענטראַלע צייטשריפט דאַרף ברענגען:

1. קודם כל: קלייַנע וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן פון אַלגעמיינעם כאַ־ראַקטער (ווי למשל וועגן די פרינציפן פון דער אַרבעט, וועגן די נויטן פון אונדזער וויסנשאַפט, וועגן די היסטאָרישע שולן, וועגן די מעטאָדן וכדומה);

2. כראָניק וועגן פֿאַרטיקע אַרבעטן און וועגן אַרבעטן וואָס זיינען אין גאַנג אָדער וועלן געפּלאַנט, וועגן זיצונגען, באַשלוסן, דיסקוסיעס, בכלל וועגן אַלע געשעענישן אין וויסנשאַפטלעכן לעבן;

3. וואָס מער רעצענזיעס (אַזוי אַרום וועט די צייטשריפט וועלן דער רעגולאַטאָר פון דער יידישער היסטאָרישער פּראָדוקציע);

4. באַריכטן פון דעם צושטאַנד און פון די פּראָבלעמען אין דער היסטא־רישער פֿאָרשונג בײַ אַנדערע פֿעלקער.

5. קאָמוניקאַטן פון דער וויסנשאַפטלעכער הויפּטסעקציע (5טע סעקציע).

ב. אויפן צווייטן פּלאַן שטייט די שאַפונג פון אַ היסטאָרישן מאַגאַזין, וועלכער זאָל דרוקן גרעסערע מאָנאָגראַפישע אַרבעטן און צושטייערס. דערוויַל

איז עס נישט נייטיק, ווייל די ראָלע פון דעם מאַגאַזין פֿירן אויס די וויסנשאַפֿטלעכע צייטשריפֿטן, וואָס גייען שוין אַרויס.

ג. אַרויסגעבן אַן אינפֿאָרמיר-בולעטין אין עטלעכע וועלטשפּראַכן, כדי צו באַקענען מיט די רעזולטאַטן פון אונדזער אַרבעט די נישט-יידישע היסטאָריקער און די בריטע נישט-יידישע אינטעליגענטע קרײַזן.

ד. אַרויסגעבן א פּאָפולער-היסטאָרישע צייטשריפֿט (זע ווייטער אין סעקציע 8).

## 5. וויסנשאַפֿטלעכע הויפּטסעקציע

I. די וויסנשאַפֿטלעכע הויפּטסעקציע איז די וויכטיקסטע פון אַלע. זי דאַרף געבן די ריכטונג און שאַפֿן די סיסטעם פון דער גאַנצער אַרבעט. זי פֿאַרנעמט זיך מיט די פּרינציפּיעלע פּראָבלעמען, ווי: א. וואָסערע אַרבעטן און פֿאָרשונגען זײַנען נייטיק, אַנאַליטישע צי סינטעטישע, אין וועלכע געביטן; ב. זי אַרבעט אויס די ריכטונג-ליניעס פֿאַר דער גאַנצער אַרבעט; ג. זי גיט די איניציאַטיוו פֿאַר א דיסקוסיע וועגן ריכטונגען און שולן, היסטאָריאָגראַפֿישע און היסטאָריאָסאָפֿישע, וועגן פֿאָרשמעטאָדן אאַז"ו; ד. זי באַטראַכט און באַשיידט די פּראָבלעמען פון פּעריאָדיזאַציע פון דער יידישער געשיכטע; ה. זי גיט די איניציאַטיווע צו א רעוויזיע פון פֿאַרעלטערטע וויסנשאַפֿטלעכע קאַנצעפּציעס; ו. זי פֿירט דורך א רעוויזיע פון פֿאַרעלטערטע היסטאָרישע אויסגאַבעס; ז. זי וויזט אַן אויף פּראָבלעמען פון יידישער געשיכטע-פֿאָרשונג, וואָס דאַרפֿן שטיין אויפֿן סדר-היום, דורך געהעריקע אַנקעטעס פֿונאַנדערגעשיקט צו גערעטע יחידים און צו אינסטיטוציעס.

וועגן די רעזולטאַטן פון איר אַרבעט פֿאַרעפֿנטלעכט די הויפּטסעקציע פּסדר קאָמוניקאַטן אין דעם צענטראַלן אָרגאַן.

די הויפּטסעקציע מאַכט צוגרייטונגען צו א קאָלעקטיווער באַאַרבעטונג פון דער יידישער וועלט-געשיכטע און פון געוויסע ספּעציעלע געביטן, וויי געשיכטע פון דער יידישער היסטאָריאָגראַפֿיע, געשיכטע פון דער יידישער היסטאָריאָסאָפֿיע, געשיכטע פון דעם רעכטלעכן מצב פון יידן אין גלות, געשיכטע פון יידישע מנהגים און מידות, א יידישע קולטור-געשיכטע.

II. עס מוזן אַוועקגעשטעלט ווערן אויף א געהעריקן ניוואָ די העלפֿטצווייגן פון דער יידישער געשיכטע. וויכטיקערע אַרבעטן האָבן מיר אויפֿן גביט פון כראָנאָלאָגיע (מאַהלער, בּאָרנשטיין), גענעאָלאָגיע און פֿאַמיליען-פֿאָרשונג (באַזונדערס אין דײַטשלאַנד). חוץ ענציקלאָפּעדיעס און ביאָגראַפֿישע לעקסיקאָנס זאָל דערמאָנט ווערן Germania Judaica און די סך שוואַכערע Gallia Judaica. א סך ערגער זעט עס אָבער אויס אויפֿן גביט פון יידישער נומיזמאַטיק, מעדאַלאָגראַפֿיע, פּתּב-ידן-קענטניש און אַרכיוויסטיק, ספֿראַגיסטיק וכדומה. עס מוז אויך מער ווי ביז איצט באַאַרבעט ווערן די עלטסטע יידישע געשיכטע, וואָס מיט איר פֿאַרנעמען זיך ביז איצט דער עיקר קריסטן,

א באזונדער אויפמערקזאמקייט דארף געווענדט ווערן אויף דער קונסט-גע-
שיכטע, ווו עס מוזן ערשט צונויפגעקליבן ווערן די מאטעריאלן און אויס-
געארבעט ווערן די מעטאדע. א וויכטיקע אויפגאבע איז אויך די וויסנשאפט-
לעכע אויספארשונג פון דעם אנטיסעמיטיזם, וואס איז ביז איצט בײַ אונדז
באהאנדלט געווארן על פי רוב פובליציסטיש און מיט אפאלאגעטישע טענדענצן.

III. צו לעצט וויל איך אנווײַזן נאך אויף א וויכטיקער אויפגאבע פון
דער הויפטסעקציע. די לעצטע צײַט איז אין דער היסטאריישער וויסנשאפט
שטארק אויסגעוואקסן דער רעגיאנאליזם. דאס באטײַט ניט סתם פאר-
שונגען אויפן ארט, אזעלכע זײַנען קיין נײַס ניט. דער רעגיאנאליזם וויל זײַן
א באזונדער סיסטעם היסטארישע פארשונג, וואס וויל פארטיפן אונדזערע
ידיעות ווען לעבן פון די פאלקסמאסן. די רעגיאנאליסטישע ארבעטן באריר-
אפט פראבלעמען, וואס די צענטראלע וויסנשאפטלעכע אינסטיטוציעס פארזעען
זיי פשוט. רעגיאנאליסטישע פארשונגען קאנען פירן צו נײַע אלגעמיינע רע-
זולטאטן און אפילו צו א רעווויזיע פון מיינונגען, וואס האבן א צענטראלע
באדײַטונג פאר אונדזער וויסנשאפט. אזוי למשל האט מען געהאלטן, אז אין
19טן י"ה איז פארגעקומען א גרויסער פראדוקטיווער-פראצעס פון די יידישע
מאסן אין פוילן. מען האט באהויפט, אז אנהייב 19טן י"ה זײַנען פוילישע
יידן געווען בערך ביז 80—85 פראצענט העגדלער און קרעמער, און צום סוף
יארהונדערט זײַנען געבליבן נאר 40 פראצענט פון זיי בײַם מסחר, בשעת
50 פראצענט האבן געצויגן חיונה פון האנטווערק און פיזישער ארבעט בכלל.
אויפן סמך פון אט די באהויפטונגען האט מען זיך אויסגעמאלט אפטימיסטישע
פערספעקטיוון פון דער פראדוקטיווישער פון דער יידישער באפעלקערונג
להבא. נײַערע רעגיאנאליסטישע פארשונגען באווײַזן אבער, אז אט די גאנצע
קאנצעפציע ווען פראדוקטיווער-פראצעס אין 19טן יארהונדערט איז געווען
א טעות. אויפן סמך פון ארכיוואלישע מאטעריאלן אין פארשיידענע פונקטן
פון דער פוילישער מדינה האבן רעגיאנאליסטישע פארשער (קוטנע — טרונק,
לובלינער וואיעוואדשאפט — מאלעער, לאדוש — פרידמאן, ווארשע — שיפער
און ווארשאווסקי) פעסטגעשטעלט, אז אנהייב 19טן י"ה זײַנען לכל-הפחות
50 פראצענט פון די פוילישע יידן, און אפשר נאך מער, געווען באשעפטיקט
מיט האנטווערק און פיזישער ארבעט, אזוי אז דער אנטייל פון יידן אין מלאכה
האט זיך ניט פארגרעסערט, נאר גיכער פארקלענערט.

אין אלע לענדער פון איראפע איז איצט פארן א שטארקע רעגיאנא-
ליסטישע שטרעמונג. אין פוילן איז לעצטנס ארויס א צווייבענדיק ווערק
Ruch regionalistyczny w Europie, רעדאקטירט פון אלעקסאנדער
פאלקאווסקי, וואס ברענגט חוץ ארטיקלען ווען דעם ענין אויך א רײַכע
ביבליאגראפיע אין פויליש מיט אייניקע טויזנט פאזיציעס. די פוילישע שול-
מאכט שטיצט שטארק די רעגיאנאליסטישע אויפקלער-ארבעט. בײַ אונדז האט
זיך אנטוויקלט א שטארקע רעגיאנאליסטישע וויסנשאפט אין ארץ-ישראל.

אין פּוילן איז דערווײַל ווינציק וואָס אויפֿגעטון געוואָרן. פֿאַראַן קריזן פֿאַר רעגיאָנאַלישטישער פֿאָרשונג אין וואַרשע, לאָדזש, לעמבערג, וואָס זײַנען אָרגאַניזאַציאָנעל פֿאַרבונדן מיט דער יידישער געזעלשאַפֿט פֿאַר לאַנדקענטעניש און מיטן ייוואָ. ס׳איז אויסגעאַרבעט געוואָרן צ פּראָגראַם פֿון רעגיאָנאַלישטישער פֿאָרשונג. איצטער שטייט די אויפֿגאַבע צו אַקטיווירן די יידישע אינטעליגענץ אויף די ערטער פֿאַר דער רעגיאָנאַלישטישער פֿאָרשונג, מען דאַרף אָרויסגעבן אָנווײַזונגען פֿאַר זיי.

די הויפּטסעקציע וואָלט באַדאַרפֿט זיך פֿאַרנעמען מיט אָט דער אַרבעט און צונויפֿבינדן די פֿאַראײַנצלטע פֿרוון אין איין אָרגאַניזאַציע.

## 6. סעקציע פֿאַר קאָנקורסן און סטיפּענדיעס

א. קאָנקורסן און פּרעמיעס זײַנען אַ גוט מיטל צו וועקן די אויפֿמערקזאַמקייט פֿון ווייסנשאַפֿטלער צו יענע געביטן און פּראָבלעמען, וואָס זייער באַאַרבעטונג וועט די הויפּטסעקציע באַשטימען פֿאַר וויכטיק.

ב. סטיפּענדיעס דאַרפֿן געבן די מיגלעכקייט צו שטודירן וויניק באַאַכטע געביטן אין ווײַטע געגנטן און פֿאַרוואָרפֿענע ווינקלען, כדי צו פֿירן וויסנשאַפֿטלעכע פֿאָרשונגען אויף די ערטער.

## 7. סעקציע פֿאַר פּאָפּולאַריזירן די יידישע געשיכטע

א. ס׳דאַרף געשאַפֿן ווערן אַ באַזונדער קאָמיסיע אַרויסצוגעבן היסטאָרישע ביכער פֿאַרן פֿאָלק.

ב. אַ ביבליאָטעק־קאָמיסיע דאַרף שאַפֿן מוסטער־רשימות פֿון די וויכטיקסטע היסטאָרישע ווערק און זיי פֿונאַנדערשיקן אין ביבליאָטעקן. זי קאָן אויך פֿאַרמיטלען בײַם אײַנקויפֿן ביכער.

ג. מען דאַרף שאַפֿן אַ קאָמיסיע צו אָרגאַניזירן פֿאָרלעזונגען וועגן געשיכטע פֿאַרן פֿאָלק.

ד. מען דאַרף אַרויסגעבן אַ פּאָפּולער־ווייסנשאַפֿטלעכע היסטאָרישע צײַטשריפֿט פֿאַרן פֿאָלק און פֿאַר דער יוגנט.

## 8. פּעדאַגאָגישע סעקציע

א. זי דאַרף אויסאַרבעטן און באַשטעטיקן מוסטער־פּראָגראַמען פֿון יידישער געשיכטע פֿאַר אַלע שולטיפּן און שול־אָרגאַניזאַציעס.

ב. זי דאַרף אַרויסגעבן מוסטער־לערנביכער, אויסגאַבעס פֿון טעקסטן און אַנדערע האַנטביכער פֿאַר דער שול.

ג. זי דאַרף באַאַרבעטן די מעטאָדיק און דידאַקטיק פֿון לימוד פֿון דער יידישער געשיכטע.

ד. זי דאַרף אַרויסגעבן א שולאַטלאַס פאַר דער יידישער געשיכטע.

ה. זי דאַרף געבן די איניציאַטיווע פאַר אַרויסגעבן פאַר דער יוגנט היסטאָרישע ראָמאַנען און נאָוועלעס און אַנדערע לייענ־מאַטעריאַלן.

ו. זי דאַרף אַרויסגעבן א ביבליאָגראַפישן אָנווײַזער וועגן אַלע בעלע־טריסטישע ווערק סײַ אין דער יידישער און סײַ אין דער וועלט־ליטעראַטור, וואָס באַהאַנדלען טעמעס פון דער יידישער געשיכטע.

ז. זי דאַרף צונויפרופן צוזאַמענפאָרן פון יידישע לערער פון געשיכטע אין איינציקע לענדער, און דערנאָך א וועלט־צוזאַמענפאָר.

ח. זי דאַרף אָנהייבן אַרבעטן אויפן געביט פון דער געשיכטע פון דער יידישער פעדאַגאָגיק און דערציונג.

9. סעקציע פאַר אָרגאַניזאַציע און רעפֿרעזענטאַציע

א. די סעקציע דאַרף שטרעבן צו גרינדן א וועלט־אָרגאַניזאַציע פון יידישע היסטאָריקער מיט א פאַרוואַלטונג, צוזאַמענפאָרן אאַז״ו.

ב. שאַפן די נייטיקע געלטמיטלען.

ג. אָרגאַניזירן א סטאַביל אויסבייט פון יידישע געלערנטע פון פאַר־שיידענע לערן־ און פאָרש־אַנשטאַלטן.

ד. באַמיען זיך צו שאַפן אין די אוניווערסיטעטן קאַטעדראָס פאַר יידי־שער געשיכטע.

ה. אויספֿאָרשן די ארבעט־באַדינגונגען פון די יידישע היסטאָריקער און זאָרגן זיי צו פאַרבעסערן.

ו. שאַפן א קאָנטאַקט צווישן יידישע געלערנטע, צוליב דעם צוועק אַרויסגעבן יעדערע פאָר יאָר אַן אַדרעסן־בוך פון יידישע געלערנטע.

ז. שאַפן א געזעלשאַפט פאַר פאָפולאַריזירן יידישע געשיכטע.

ח. שאַפן א יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט נאָר פאַר פאָרשאַרבעט.

ט. שאַפן א קאָנטאַקט מיט דער אַלגעמיינער היסטאָרישער וויסנשאַפט, ווי למשל מיט דעם אינטערנאַציאָנאַלן היסטאָריקער־קאָנגרעס און זײַנע אויס־פיר־אָרגאַנען, באַקומען א שטענדיקע רעפרעזענטאַציע אין דער דאָזיקער אינ־סטיטוציע, מיט דעם אינטערנאַציאָנאַלן קאָמיטעט פאַר אינטעלעקטועלער צו־זאַמענאַרבעט בײַ דער פֿעלקער־ליגע, מיט דער צענטראַלע פון די אינטער־נאַציאָנאַלע געזעלשאַפטן אין בריסל, מיט דעם אינטערנאַציאָנאַלן ביבליא־גראַפישן אינסטיטוט אאַז״ו.

י. שאַפן א קאָנטאַקט מיט אַלע ענלעכע יידישע אינסטיטוציעס.

*

עס איז קלאָר, אַז דער פּראָיעקט וואָס איז דאָ אָנגעצייכנט איז באַ־שטימט פֿאַר יאָרן און פֿאַר דורות. עס זײַנען אָבער פֿאַראַן אַרבעטן, וואָס קענען און מוזן אָנגעהויבן ווערן באַלד.

די אַרבעט פֿון אָרגאַניזירן די ייִדישע געשיכטע־פֿאָרשונג וועט זיכער באַגעגענען ניט בלויז אויסווייניקסטע, מאַטעריעלע שטערענישן, נאָר אַ סך אינעווייניקסטע מניעות. געשיכטע איז אין אַ גרויסער מאָס אַ פּאָליטישע וויסנשאַפֿט, און פּעסימיסטן וועלן זאָגן, אַז פּרינציפּיעלע חילוקי־דעות וועלן לכתחילה ניט דערלאָזן שאַפֿן אַזאַ אָרגאַניזאַציע, ווי דאָ ווערט געפּלאַנט, אָדער אויב אַפֿילו ווען זי זאָל יאָ צו שטאַנד קומען, וועט איר פּלאַטפֿאָרם בהכרח זײַן אַזאַ ברייטע, אַז קיין שום צד וועט נישט זײַן צופֿרידן, און קיין שום פּראָדוקטיווע אַרבעט וועט ניט זײַן מיגלעך. מיר האַלטן די דאָזיקע נבֿיאות פֿאַר אין גאַנצן נישט ריכטיק. מיר האַלטן פֿאַרקערט, אַז די פֿרײַהייט פֿון מיי־נונגען, די ברייטע מיגלעכקייט פֿון אַ וויסנשאַפֿטלעכער דיסקוסיע וועט גראָד זײַן אַ שטאַרקער סטימול, וואָס וועט אַלעמען פֿאַראינטערעסירן און וועקן צו אַרבעט. דער אויסבײַט פֿון פֿאַרשיידענע מיינונגען, פֿון ווידעראַנאַנדן, ברענגט אויפֿלעבונג, פֿרישן גײַסט, נײַע געדאַנקען, צווינגט צו זוכן נײַע וועגן און צילן, און דאָס איז דאָך דער אַלף און דער תּיוו פֿון יעדער וויסנשאַפֿט. ענג־האַרציקייט, אומדרייסטקייט, דאָקטרינעריזם האָבן קיין מאָל ניט געפֿירט פֿאָרויס די וויסנשאַפֿט. אָרגאַניזאַציע מיט ווײַטע צילן, מיט פֿולער פֿרײַהייט פֿאַר אַלע פֿאָרשער, מיט מיגלעכקייטן פֿאַר דיסקוסיע — נאָר אַזעלכע קאָן אויפֿהייבן די ייִדישע היסטאָרישע וויסנשאַפֿט צו דער מדרגה, וואָס זי דאַרף דערגרייכן צו איר.

דעם פּראַקטישן סך־הכּל פֿון מײַן פֿאָרשלאָג נעם איך צונויף אין די ווײַטערדיקע פּונקטן:

1. עס ווערט שוין פּראָקלאַמירט די גרינדונג פֿון דער אַלגעמיינער אָרגאַניזאַציע פֿון אַלע ייִדישע היסטאָריקער, אײַנגעטיילט אין 9 סעקציעס.

2. עס ווערט באַשטימט אַן אָרגאַניזיר־קאָמיטעט, וואָס הייבט באַלד אָן צו פֿאַרהאַנדלען מיט די שײַכותדיקע ייִדישע וויסנשאַפֿט־אינסטיטוציעס און פֿאַרבעט אַלע ייִדישע היסטאָריקער אײַנצוטרעטן אין דער אָרגאַניזאַציע.

3. עס ווערט צונויפֿגעשטעלט אַן אַדרעסן־בוך פֿון אַלע ייִדישע היסטאָ־ריקער און עס ווערט צו זיי פֿונאַנדערגעשיקט דער פּראָיעקט פֿון דער אָרגאַ־ניזאַציע און די מאַטעריאַלן פֿון דער טעטיקייט פֿון דעם אָרגאַניזיר־קאָמיטעט.

# „מרכבת המשנה" — דער עלטסטער געדרוקטער יידישער שפּראַך-דאָקומענט

1) קורצע כאַראַקטעריסטיק 2) א צושטײַער צו דער געשיכטע פֿון דער נאָמינאַלער פּלעקסיע אין יידיש אויפֿן סמך פֿון דעם ספֿר

פֿון ב. שלאָסבערג (ווילנע)

„מרכבת המשנה" איז אַרויס אין קראָקע, לויט שטייגנשרײַבערן[1] אַרום 1534. דער ספֿר האָט קיין שער ניט, און דעם נאָמען „מרכבת המשנה" געפֿינען מיר אין דער העברעיִשער צושריפֿט אויף דער לעצטער זײַט: מרכבת המשנה אשר לקונקרדשיו... מפני שמורכב משתי הלשונות. „מרכבת המשנה" איז פֿידוע דער טײַטש „דער רײַטווָאָגן פֿונעם שני-למלך". אין דעם ספֿר רעדט זיך אָבער ניט וועגן קיין רײַטווָאָגן און ניט וועגן קיין שני-למלך. דער „מרכבת המשנה" איז אַ העברעיש-אַלטײַדישע קאָנקאָרדאַנץ צום תנך, און דער מלי׳צהדיקער נאָמען, געזומען פֿון בראשית מא, מג (וירכב אתו במרכבת המשנה אשר לו), איז מאָטיווירט אין דעם אָקערשט געבראַכטן העברעיִשן זאַץ: מפני שמורכב משתי הלשונות.[2]

דער ספֿר הייבט זיך אָן מיט אַ הקדמה אויף דרײַ צווייספֿאַלטיקע זײַטלעך. די הקדמה האָט מפּמה טעמים אַ קולטור-היסטאָרישע ווערדע. אויף איין פֿונקט האָט אָנגעוויזן ד״ר מ. ווײַנרײַך אין זײַנע „בילדער פֿון דער ייִדישער לִיטעראַטורגעשיכטע פֿון די אָנהייבן ביז מענדעלע מוכר-ספֿרים" ז׳ 52, הערה. מיר לייענען גלײַך אין ערשטן זאַץ פֿון דער הקדמה: „די ווייל עס גימיניקלײַך איז גיווארדן דס מן אלי׳ור בורגני זך אונ בויכר אן טאג ברענגט צו דויטש אורזך דס איין איקליכר גימיינר מאן מג וויסן..." אויף אונדזער ייִדיש מאַכט דאָס (איך זעץ איבער פֿרײַ): אַזוי ווי ס׳איז געווָאָרן אַ מעשׂה בכל יום, אַז מען זאָל אַרויסגעבן אַלע פֿאַרבאָרגענע זאַכן און ביכער „צו דויטש" [ד״ה אויף ייִדיש], פֿדי איטלעכער פֿראָסטער מענטש זאָל וויסן... מיר האָבן הייסט עס אַ זיכערן עדות, אַז מען פֿלעגט נאָך יעמאָלט אַרויסגעבן ביכער אויף ייִדיש, הגם פֿון די וואָס זײַנען צו אונדז דערגאַנגען איז דער מ״ה (מרכבת המשנה) דאָס עלטסטע.

---

[1] Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana, II, 737—738.

[2] זע:

Dr. Max Grünbaum, Jüdischdeutsche Chrestomathie. Leipzig 1882, pp. 23—24.

וויטער דערציילט דער מחבר וועגן דעם, ווי אזוי זיין ספר איז צונויפגעשטעלט און וואס ער איז מיט אים אויסן. צוויי דריטל פון דער הקדמה פארנעמט אן לעקציע העברעישע גראמאטיק וועגן די 11 אותיות משרתים; דער טייל דארף פארגרינגערן צו ניצן דאס ביכל.[3]

אויף דער פערטער זייט זיינען אפגעדרוקט 4 הערבן: אויבן דער ליטווישער (א רייטער אויף א פערד), לינקס דער פוילישער אדלער, רעכטס דער הערב פון דער פוילישער קיניגין באנא (א שלאנג מיט א מענטשן אין מויל; מ"ה איז ארויס פארן פוילישן קיניג זיגמונט דעם אלטן, וואס זיין פרוי איז געווען די איטאליענערין באנא ספארצא), אונטן דער הערב פון קראקע (דרייַ טורעמס און א טויער אונטער זיי) און ניט-ווי שטיינשנייַדער האט געמיינט — פון פראג[4]. אויפן ארנאמענט צווישן די הערבן איז דא די אויפשריפט: „מלך מלכי מלכים ירים ויגביה כוכב מערכתם" (זע רעפראדוקציע).

„מרפבת המשנה" איז, ווי געזאגט, א קאנקארדאנץ צום תנך. א קאנקארדאנץ פארצייכנט כידוע אלע אויסדרוקן פון תנך מיט זייערע מראה-מקומות. אינעם מ"ה איז נאך צוגעבן א פארטייטשונג אויף יידיש, א מאל צוויי פארטייטשונגען, אפגעטיילט מיט א י"א (יש אומרים). די צווייטע פארטייטשונג איז זייער אפט על-פי רשי. דער טעקסט פארנעמט, חוץ די באשריבענע 4 זייטן, 170 ניט-פאגינירטע זייטן (זאצשפיגל 12×18 צמ). יעדער זייט איז דרייספאלטיק. די העברעישע אויסדרוקן וואס ווערן פארטייטשט זיינען געדרוקט מיט אותיות מרובעות (מיט נקודות), די יידישע פארטייטשונג מיט ווייבערטייטש-כתב. די מראה-מקומות זיינען זייער שטארק פארגרייזט. אויסגעדרט זיינען די העברעישע אויסדרוקן לויטן אלף-בית פון די שרשים, „או די שורשי קמחי גיזעצט זיין זונדר עטליכי ווארטר האב איך נאך מחברת דינש בן לברט גיזעצט", אינפארמירט אונדז דער מחבר אין דער הקדמה.

אין דער העברעישער צושריפט צום סוף ספר געפינען מיר די נעמען פון די דרייַ ברידער העלין; פונעם אקראסטיך אין איר שטעלט זיך צונויף דער נאמען יצחק ב"ר מנחם. שטיינשנייַדער איז משער, אז דאס איז דער קארעקטאר.

ווער עס איז געווען דער מחבר פון מ"ה וויס מען ניט. וועגן זיין פערזאן זיינען דא עטלעכע השערות, קיין איינע פון זיי איז ניט קיין פעסטע;

---

[3] אויפן תוכן פון דער הקדמה שטעלט זיך אף געגויער ש. דובנאוו אין זיין ארבעט: Разговорный языкъ и народная литература польско-литовскихъ евреевъ в XVI и первой половинѣ XVII вѣка, Еврейская Старина I (1909), pp. 31—33.

זע אויך גרינבוים, דצ"ו, זז' 554—555.

[4] דעם טעות האט אויפגעוויזן י. קצץ אין זיין ווילנער מאגיסטער-דיסערטאציע וועגן דער ווערבאלער פלעקסיע אינעם מ"ה (1935).



צוויי זייטלעך פונעם „מרכבת המשנה"

די הערבן (גרייס פון אָריגינאַל)

דאָס לעצטע זייטל טעקסט

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| תֵּרֵד | טרבא אוכה ד ג | הֻפַּיִד | דיינפעיקן ירמיה לא ד | וַתִּתְקַע | אונדי שטעקט טובטי ד מיא |
| יְתַנּוּ | זי ועפרן דרצ לן שופט ה יא | הַתֹּכֶת | גראב דער טוטין מלכי א כג יא | וְתָקְעוּ | אונדי זילן בלאזן במדבר י ג |
| לְתַבּוֹת | צו קלאגין יא מ | הִפְתֶּה | גיהנם ישעי ל לג | יִתְקְעוּ | זי ועפרן בלאזן י ד |
| תְּבוּד | אור לעפל שמות כט כ | תַּפּוּדֵי | אופל משלי כה יא | וּתְקַעְתֶּם | אונ אירזולט בלאזן י ו |
| תַּבּוּד | אבג בראשי טו יד | בְּתַפּוּחַ | אז איין אפיל בוים שיר השירי ב ג | תִּתְקְעוּ | איר זולט בלאזן י ג |
| וּבְתַבּוּדֶךָ | אונ אין דיין אלבין שמות ה ג | בְּתַפּוּחִים | מיט אופל ב ה | תֶּקֶף | שטערק מגילה ט כט |
| תע | | תִּפְלָה | אולסטר איב א כב | תָּקְפּוֹ | זיין שטערק י כ |
| תּוֹעֵבָה | אין ועפרדיקייט בראשית מג לב | תַּפֵּל | אונגעזלן יא דערבקוכן ו ו | תִּתְקְפֵהוּ | דו צווינגסט אין איב יד יו |
| תּוֹעֲבַת | אין ועפרדיקייט מג לד | וְתָפֵל | אונבוזדינג איכה ב יד | שֶׁתַּקִּיף | דער דא איז שטערקר קהלת ו י |
| וְתַעַב | אונ אין ועפרדן דברים ז כו | תָּפֵל | דס דא אפ ועלט יחזקאל יג י | תרד | |
| תְּתַעֲבֶנּוּ | דו זולטט ור אין ועפרדן אין ז כו | וַיִּתְפְּרוּ | אונדי העפטטן בראשית ג ח | תִּרְדָּה | טאן ישעי מד יד |
| תְּתַעֵב | דו זולסט ור אין ועפרדן כג ח | תָּפַרְתִּי | איך האב גיהעפט איב יו טו | בְּתֶרֶז | אז איין מאס בוים ל יד |
| תִּתְעִיבוּ | זי טעטן ור אין ועפרדן תילי יד א | לְמִתְפְּרוֹת | צו דען די דא גמטן יחזקאל יג יח | תַּרְנֵם | איר מאס בוים לג כג |
| תִּתְעַב | איז ועפרדן ור אין ועפרד ישעי יד כ | תּוֹפֵשׂ | ביגרייפר בראשית ד כ | תַּרְעֵתִים | טור זיצר דברי הי א כ נה |
| הִתְעוּ | זי טעטן ור אירן בראשי כ יג | וַתִּתְפְּשֵׂהוּ | אונדי וזס זיין ביגרייפן אין לט | תְּרָפִים | בילדר בראשי לא יט |
| בִּמְתַעֲתַע | אז איין ור אירטר כז יב | וַאֶתְפּוֹשׂ | אונ איך ביגריף דברים ט יח | תש | |
| וַתֵּתַע | אונ זי ועפר ור אירט כא יד | וַיִּתְפּוֹשׂ | אונער ביגריף מלכים א יא ל | תְּשַׁע | מין בראשי ה ה |
| תּוֹעֶה | ור אירט לז יד | בִּתְפַשָּׂה | זי איז ועפרן ביצוויגן במד' ה | תִּשְׁעִים | מינציק ה ט |
| וַיִּתְעַם | אונער מכט אירין זי מלכים ב כ א | תּוֹפְשֵׂי | ביצוויגנגר לא כז | תֶּשַׁע | מין ה כז |
| תּוֹעֵי | יָדָא רטי תילי צה | לְתָפְשָׂה | צו ביצוויגן זיא דברי כ יט | תְּשַׁע | מין יא כה |
| תַּעַר | שרוד במדבר ו ה | תק | | בְּתִשְׁעָה | אם מינדן ויקרא כג לב |
| מִתַּעֲרָה | פון דער שיידן שמואל א יז נב | לְתַקֵּן | צו ביריטן קהלת א טו | הַתְּשִׁיעִית | דס מינדט כי כב |
| תפ | | וְתִקֵּן | אונער ביריטט יב ט | | |
| בְּתֹף | מיט פויקן בראשי לא כז | תַּקַּע | ער שטעקט בראשי לא כה | | |
| בְּתֻפִּים | מיד פויקן שמות יא לד | תַּקַּע | ער שטעלט לא כה | | |
| תּוֹפֵפוֹת | פויקטן תילי פו כז | וַיִּתְקָעֵהוּ | אונער שטעקט אין שמות י יט | | |

סליק

איך דערמאָן דאָ בלויז שטיינשנײַדערן וואָס מיינט, אַז דער מחבר זאָל געווען זײַן איינער פֿון די דרוקער – אָשר העליץ.

פֿונעם מ״ה איז באַקאַנט אַ צווייטע אויסגאַבע וואָס איז אַרויס 50 יאָר שפּעטער. אין דער אויסגאַבע איז דער ספֿר דאַטירט (שולח=1584), ער האָט אַ שער (רעפּראָדוצירט אין מ. ווײַנרײַכס „שטאַפּלען", ז׳ 117) מיט אַ טיטל: „ספֿר של רבי אנשיל"[5]; אונטער דעם נאָמען איז דער ספֿר מער באַקאַנט, און טייל מאָל רופֿט מען אָן מיט דעם נאָמען די ערשטע אויסגאַבע אויך. פֿונעם טעקסט אויפֿן שער וויל איך דאָ דערמאָנען אַן אינטערעסאַנטן פּרט, וואָס באָראָכאָוו האָט אָנגעוויזן אויף אים אין זײַן „ביבליאטייק".[6] עס שטייט דאָרטן: „ולשון אשכנזי שהוא הלשון המורגל בינינו אשכנזים", ד״ה „און יִדיש וואָס איז די געוויינטלעכע שפּראַך צווישן אונדז אַשכּנזים".[7]

מ״ה איז אַ גרויסער יקר-המציאות. ס׳זײַנען באַקאַנט 5 עקזעמפּלאַרן. צוויי אין דער באָדלעיאַנאַ-ביבליאָטעק[8], איינער אין דער מלוכישער ביבליאָטעק אין מינכען[9], איינער אין דער מאָנטרעאַלער יִדישער פֿאָלקס-ביבליאָטעק[10] און איינער, אַ שטאַרק פֿעליקער, אין דער ווילנער סטראַשון-ביבליאָטעק[11].

פֿונעם „ספֿר של רבי אנשיל" זײַנען אויך באַקאַנט מער ניט ווי געציילטע עקזעמפּלאַרן (איינער – אין דער ביבליאָטעק פֿון יִוואָ).

מ״ה איז זייער אַ וויכטיקער שפּראַך-דאָקומענט. פֿון געדרוקטע ספֿרים אויף יִדיש וואָס זײַנען צו אונדז דערגאַנגען איז ער דער ערשטער, ער איז

---

5 שטיינשנײַדער שרײַבט דאָרטן גופֿא, ז׳ 738:

Forsan typographus Ascher ipse est auctor, Anschel enim hujus nominis sacri saepissimae est sodalis profanus.

6 נומ׳ 83 און a438.

7 דעם זאַץ ציטירט אויך מ. גידעמאַן אין זײַן Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der abendländischen Juden III, ווין 1888, ז׳ 295; פֿאַר אים איז דאָס אַ ראַיה, אַז יִדן האָבן גערעדט דײַטש.

8 זע:

A. E. Cowley: A Concise Catalogue of the Hebrew Printed Books in the Bodleian Library, Oxford 1929, p. 40.

9 זע גרינבוים, ז׳ 23.

10 זע י. ריבקינדס אַרטיקל „ביבליאָלאָגישעס" אין דעם „ביבליאָטעק-בוך...", מאָנטרעאַל, 1934, ז׳ 49.

11 צו דער אַרבעט האָב איך געניצט דעם ווילנער עקזעמפּלאַר. דער אָנפֿירונג פֿון דער סטראַשון-ביבליאָטעק אַ דאַנק. די זײַטן וואָס פֿעלן אין אים — 20 פֿון אָנהייב און 2 פֿון סוף— האָב איך דערגאַנצט מיט פֿאָטאָסטאַטן פֿון דעם עקזעמפּלאַר אין דער באָדלעיאַנאַ, סיגנאַטור Opp. 4⁰.1073.

דעם ווילנער עקזעמפּלאַר האָט אידענטיפֿיצירט מ. ווײַנרײַך — זע זײַן אַרבעט: „די יִדישע שפּראַכפֿאָרשונג אין 17-טן יאָרהונדערט", איי „צײַטשריפֿט" ב׳ II—III, מינסק 1928, ז׳ 690, הערה 1.

דער ערשטער דאָקומענט פֿון יידיש אין מיזרח-אייראָפּע. קיין סימנים פֿונעם מיזרחדיקן יידיש זיינען נאָך אָבער אינעם ספֿר ניטאָ; אינעם ווערטער-אוצר למשל איז ניטאָ קיין איין סלאַוויזם. אין דער אָרטאָגראַפֿיע איז אָבער יאָ קענטיק, אַז די אויספּראַך פֿונעם היסטאָרישן u גייט שוין צו i אין דער שרייבונג וי (=ü), וווּ מיר וואָלטן געשריבן ו (למשל: אורים=אום, שוירק=שורוק), און אין דער שרייבונג ו אַנשטאָט י (למשל ברודר—לשון רבים). געגנויער וועגן דעם שרייבט ש. בירנבוים אין זיין אַרבעט „די היסטאָריע פֿון די אַלטע u-קלאַנגען אין יידיש", יִיווא-בלעטער VI, 47; דעם מ"ה דערמאָנט ער דאָרטן אויך.

אַן אַלגעמיינע פֿיינע כאַראַקטעריסטיק פֿון „ספֿר של רבי אנשיל" ווי אַ שפּראַך-דאָקומענט ברענגט מ. ווײַנרײַך אין זיינע „שטאַפּלען", זז' 115–123.

*

מ"ה איז אַ גוטער מקור פֿאַר דער געשיכטע פֿון דער פֿלעקסיע אין יידיש. איך וועל דאָ ריידן נאָר וועגן דער נאָמינאַלער פֿלעקסיע. ס'קען זיך שטעלן אַ קשיא: ווי באַלד מיר האָבן צו טאָן מיט אַ מין וועדטערבוך, איז ווי קען מען דאָ ריידן וועגן דער בייגונג פֿון סובסטאַנטיוו, אַדיעקטיוו, פֿון אַדיעקטיווישע פֿאָרמען פֿונעם וועדב און פֿון פּראָנאָמענס וואָס האָבן אַן אַדיעקטיווישע דעקלינאַציע? איז דער תירוץ: אין העברעיש וועדן פֿידוע קאָניונקציעס, פּרעפּאָזיציעס, דער אַרטיקל און פּראָנאָמענס כּמעט שטענדיק צוגעשטעלט צו די סובסטאַנטיוון אָדער צו די ווערבן, אַזוי אַז זיי קומען אויס ווי פּרעפֿיקסן אָדער סופֿיקסן. בײַם איבערזעצן אַזאַ קאָמפּליצירט וואָרט אויף יידיש מוז אַרויסקומען לכל-הפחות אַ טייל פֿון אַ זאַץ, אַ מאָל אַפֿילו אַ גאַנצער זאַץ, למשל (די בײַשפּילן זיינען פֿון מ"ה): ויבהלוהו—אוג זי איילטן אין, לאמתם—צו אירן בולקרן, נבאש — ער איז ווארין פּייניט; תשתע (ישעיה מא, י) איז איבערגעזעצט על-פּי רשי — דו זולסט צו גין אז איין ווקס.

קיין פֿול בילד פֿון דער נאָמינאַלער פֿלעקסיע אינעם מ"ה קלײַב איך זיך דאָ ניט צו געבן. איך וועל למשל פּלל ניט רידן וועגן די אויפֿוויזן וואָס שטימען מיט דער דײַטשער שרײַבשפּראַך. איך וועל זיך אָפּשטעלן אויף אַזעלכע קאַזוס-פֿאָרמען וואָס שיידן זיך אונטער פֿון דײַטש. פֿאַרגלײַכן וועל איך מיט דער דײַטשער שרײַבשפּראַך, און איך מיין, אַז איך מעג דאָס טאָן, וויַל די היפּשע צאָל אויפֿוויזן אינעם מ"ה וואָס זיינען געפֿורעמט אויפֿן דײַטשן שטיגער שטימען מיט דער היינטיקער דײַטשער שרײַבשפּראַך.

אָבער ניט אין פֿאַרגלײַכן מיט דײַטש גייט מיר דאָ — און אַוודאי איז דאָ געגנוג דײַטשע שפּראַך-דאָקומענטן פֿון דער פֿרי-נײַהויכדײַטשער צײַט (פֿון 16טן י"ה אַ שטייגער) מיט קאַזוס-פֿאָרמען ניט לויט די כּללים פֿון דער נה"ד שרײַבשפּראַך, מיט פֿורעמונגען וואָס דערמאָנען אין די וואָס מיר

געפֿינען אין מ״ה[12]. אויב איך פֿאַרגלײַך יאָ, איז נאָר כדי דאָס בילד זאָל זײַן קלערער. וועגן אַ השפּעה פֿון אַ דײַטשן שפּראַך-דאָקומענט פֿון דער זעלביקער צײַט איז ניטאָ וואָס צו ריידן, ממילא וואָלט פֿאַר אונדז אַ פֿאַרגלײַך מיט אַזאַ דאָקומענט גאָרניט אַרויסגעבראַכט.

דער עיקר גייט מיר אין אָנווײַזן, אויף ווי ווײַט זײַנען קענטיק אינעם מ״ה די פּראָצעסן אין דער געשיכטע פֿון דער נאָמינאַלער פֿלעקסיע אין ייִדיש, וועלכע האָבן דערפֿירט צו איר הײַנטיקן שטאַנד. איך וועל אַרומריידן אַלע קאַזוסן, סינגולאַר און פּלוראַל. דאָס רובֿ וועלן מיר האָבן צו טאָן מיט סובסטאַנטיוון, אַ מאָל אויך מיט אַדיעקטיוון אָדער מיט ווערטער וואָס דעקלינירן ווי אַדיעקטיוון.

1. דער סימן-מובֿהק פֿון דער נאָמינאַטיוו-פֿאָרם סינגולאַר[13] אין מ״ה אַנטקעגן דײַטש איז: אַלע סובסטאַנטיוון האָבן אַ קאָנסאָנאַנט וואָרט-אויס. די פֿאָרם איז צו שטאַנד געקומען ווי אַ רעזולטאַט פֿון צוויי פּראָצעסן: א. דער ניט-אַקצענטירטער e- וואָרט-אויס איז אָפּגעפֿאַלן — אַ פֿאָנעטישער פּראָצעס וואָס איז איינער פֿון די וויכטיקסטע סימנים פֿון הײַנטיקן ייִדיש אַנטקעגן דעם ליטעראַרישן דײַטש. איך רייד שוין ניט וועגן די טוער-נעמען לשון זכר אויף -ער, לשון נקבֿה אויף -ערין, וועגן די אַבסטראַקטע סובסטאַנטיוון אויף -ונג און -ניס (אין הײַנטיקן ייִדיש – -ניש)[14] וואָס האָבן אַלע מה״ד אַן e- וואָרט-אויס, למשל schrībaere, zouberaerinne, samenunge, behaltnisse. דער e- איז אָפּגעפֿאַלן בײַ אַ סך אַנדערע סובסטאַנטיוון אויך, למשל: וואל, וואונד, וועספ, פרב, ורייד, צווייג, ציג, שפייז און אַפֿילו בײַ אַדיעקטיוון. ב. די נאָמינאַטיוו-פֿאָרם בײַ אַ צווייטער גרויסער גרופּע סובסטאַנטיוון ענדיקט זיך אויף -ן (-ין), למשל אשן (=אַש),

---

12 פֿאַרן דאַטיוו פּלוראַל, למשל, זע:

J. Kehrein: Grammatik der deutschen Sprache des funfzehnten bis siebenzehnten Jahrhunderts, Leipzig 1863, III, § 139.

13 שוין אין די אויפֿווײַזן וואָס איך האָב פֿאַררעכנט פֿאַר נאָמינאַטיוו סינגולאַר זעט מען, אַז דער מחבר היט ניט אָפּ די קאַזוס-פֿאָרם. אמת, איך זאָג „פֿאַררעכנט פֿאַר נאָמינאַטיוו״, ווײַל ניט אַלע אויפֿווײַזן וואָס איך האָב אַרײַנגענומען אין דער גרופּע זײַנען נאָמינאַטיוון בפּועל ממש. טייל זײַנען אין דער אמתן ניט קיין סוביעקטן אין זאַץ, און במילא וואָלטן זיי געדאַרפֿט זײַן גאָר אַנדערע קאַזוסן (דאָס רובֿ אָביעקטן, אַקוזאַטיוון). נאָר מחמת דעם כאַראַקטער פֿון דעם שפּראַכיקן דאָקומענט, וואָס מיר ריידן וועגן אים, איז ניט געווען קיין אַנדער ברירה ווי פֿאַררעכענען זיי אַהער. ס׳וואָלט בכן אפֿשר געווען ריכטיקער אָנצורופֿן אָט די פֿאָרם ניט נאָמינאַטיוו, נאָר אַלגעמיינע אָנרוף-פֿאָרם פֿונעם סובסטאַנטיוו. פֿון קורצקייט וועגן בלײַב איך בײַם טערמין נאָמינאַטיוו.

14 דער אויסלייג פֿון די פֿיר סופֿיקסן איז אינעם מ״ה ניט שטענדיק דער זעלביקער.

בלין, מיטן, נאזן, נאקן, ועדשין (=פיאטע) א"א. אזא פאָרם האָט געקענט זיין דער רעזולטאַט דערפון, וואָס סובסטאַנטיוון פון דער שטאַרקער דעקלינאַציע זיינען אַריבער אין דער שוואַכער (אין דייטש איז דאָס אויך געווען אַן אינטענסיווער פראָצעס) און האָבן שפעטער אויסגעגלייכט די נאָמינאַטיוו-פאָרם מיט דער אַקוזאַטיוו-פאָרם אַנאַלאָגיש צו אַנדערע דעקליניר-דוגמאות, ווּ די ביידע קאָזוסן זיינען לכתחילה געווען גלייך. בשעת וועג אין דייטש איז אָבער דער שינוי נוגע דער עיקר סובסטאַנטיוון לשון זכר, איז אינעם מ"ה דערין גאָר קיין חילוק ניטאָ צווישן די דרי מינים, און סובסטאַנטיוון פון די אַנדערע צוויי מינים האָבן אויך דעם -ן. אינעם מ"ה האָבן אָט די ענדונג ניט נאָר סובסטאַנטיוון וואָס גייען מה"ד לויט דער שוואַכער דעקלינאַציע (למשל sāme—זאמן), אָדער וואָס גייען אי לויט דער שטאַרקער אי לויט דער שוואַכער (למשל, nac, nacke—נקן), נאָר אַפילו שטאַרקע סובסטאַנטיוון וואָס ענדיקן זיך מה"ד אויף אַן e- (זייער נאָמינאַטיוו איז הייסט עס לכתחילה געווען גלייך צום נאָמינאַטיוו פון די שוואַכע סובסטאַנטיוון) און אויך אַ ביסל שטאַרקע מיט אַ קאָנסאָנאַנט וואָרט-אויס (למשל gedanc—גידנקן).

אַ צאָל סובסטאַנטיוון האָט טאָפּעלע פאָרמען: זייער נאָמינאַטיוו קען האָבן וואָרט-אויס אָדער גלאַט אַ קאָנסאָנאַנט אָדער דעם -ן, למשל: אוכס-אוכסן[15], בוק (=באָק)-(שטיין)בוקן, ערד, ערט-ערדן, גרוב-גרובן, טויב-טויבן א"א. גיזעל-גיזעלן איז נאָך דאָ אין היינטיקן יידיש אין ביידע געשטאַלטן.

2. אַקוזאַטיוו סינגולאַר. די גרעסטע צאָל אויפווייזן פון דעם קאָזוס האָט ניט קיין אַקוזאַטיוו-סימן, אַ קלענערע גרופּע האָט די ענדונג -ן, און פונקט ווי אין נאָמינאַטיוו, איז זי ברייטער באַנוצט אייזער אין דייטש. מיר געפינען למשל גישמאכין (אונזרן גישמק איז אויך דאָ) צו אַ סובסטאַנטיוו וואָס פלעקטירט מה"ד שטאַרק.

דער אַדיעקטיווישער פראָנאָמען פאָרן סובסטאַנטיוו קען זיין (אמת ניט אָפט) אָן אַן ענדונג, ווי אין היינטיקן יידיש, למשל: אין דיזן שלונד, אין מיזן וואג, אין זיזן רעכט הנט.

אַן אינטערעסאַנטער פאַקט פאָר דער באַזונדערקייט פון יידיש אינעם מ"ה אַנטקעגן דייטש — וואָס האָט ניט קיין שייכות צו דער פלעקסיע — איז דער אונטערשייד אין מין: אין די אויפווייזן פונעם אַקוזאַטיוו געפינען מיר דעם פורים צו מה"ד forme, form, לשון נקבה, נה"ד אויך die Form.

---

15 די פאָרם דער אקסן איז דאָ אינעם חד-גדיא-ליד אין וואָגענזייל Belehrung der Jüdisch-Teutschen Red- und Schreibart. — זע מ. וויינרייכס דערמאָנטע אַרבעט אין „צייטשריפט", ז' 730.

3. געניטיוו סינגולאר. סובסטאנטיוון אין געניטיוו, סיי סינגולאר סיי פלוראל, טרעפן מיר אינעם מ"ה זייער ווייניק אין פארגלייך מיט דער צאל אויפוויזן אין די אנדערע קאזוסן. איך מיין, אז דאס איז א רעזולטאט ניט נאר פון דער איבערזעץ-טעכניק אליין. א סברה, אז דער געניטיוו איז אין דעם מחברס שפראך שוין ניט געווען לעבעדיק, פונקט ווי אין הייַנטיקן יידיש, וווּ ער איז געבליבן נאר ווי א פאסציסיוו.[16] א ראיה זייַנען די געניטיוון אן אן ענדונג: עס שטייט למשל אינעם געבונדענעם טעקסט פון דער הקדמה: נון איז צו מערקן נויך דיזס בויכלייַן (דייַטש פאדערט Büchleins). נאך אויפוויזן: דיינס בלוט, זיינס גורט, אירס מאל. אפילו נאך דער פרעפאזיציע אוים ווילן ווען אויך דייַטש א געניטיוו, און אין מ"ה גופא איז נאך פארן אין פלוראל א דייַטשמעריזשער געניטיוו אוים ווילן זיינר ליפרטין (ד"ה פון זייַנע לעמפערטן וועגן), געפינען מיר אין סינגולאר אוים ווילן דיין (און ניט: דיינר) גירעכטיקייט. איך רייַ שוין ניט וועגן דעם, וואס אין דייַטש גילט דא בדרך-כלל אן אנדער ווערטער-סדר.

4. דאטיוו סינגולאר. דער אדיעקטיוו אדער דער אדיעקטיווישער פראנאמען האט ניט קיין ענדונג בייַ א היפשן טייל אויפוויזן, פונקט ווי אין הייַנטיקן יידיש. דער קאזוס איז בייַ זיי אויסגעדריקט נאר דורך דער פרע-פאזיציע. בייַשפילן פון מאסקולין און נייטרום: אן שטענדיק גישרייד, אן מיין גינק, אין זיין לייב, אן זיין ענד און א היפש ביסל אנדערע. פון דער הקדמה: מיט זיין זון (אויך מיט זיינם זון). פעמינין: אין איר יוגנט, אן איר ליפשפט (=ליבשאפט), צו איר לענג, אין אונזר נידריק' (נידעריקייט) און אנדערע. אויך דייַטש דארפן די אדיעקטיווישע ווערטער פון דער ערשטער גרופע האבן די ענדונג em-, פון דער צווייטער גרופע די ענדונג er-. הגם א גרויסע צאל אויפוויזן אינעם מ"ה האבן טאקע די ענדונגען, מעג מען—מיין איך—משער זיין, אז אין דעם מחברס יידיש איז דער דאטיוו סינגולאר שוין געווען אויך דעם שטאנד וואס אין הייַנטיקן יידיש.

אן אינטערעסאנטער פרט: אלטגיזעסינר איז אומבייגעוודיק: צו דיינם אלטגיזעסינר[17], פונקט ווי מיר זאגן „צום רייַזנדער", ניט „צום רייַזנדן".

---

[16] וועגן געניטיוו אין דייַטש זאגט O. Behaghel אין זיין בוך: Geschichte der deutschen Sprache, בערלין—לייפציק, 1928, 5 § 467, 4:

Der Untergang des Genitivs geht wohl mindestens bis in das 15. Jahrhundert zurück.

[17] אזא ווארט האב איך ניט געפונען ניט אין לעקסערס גרויסן מה"ד ווערטערבוך אין ניט אין די בריידער גרימס דייַטשן ווערטערבוך.

אַזוי אויך צום אויסגיריסנר וואָס באַטייט דעם היפוך פֿון „אַלט-געזעסענער".

דאָ געפֿינען מיר אויך סובסטאַנטיוון, וואָס זייער מין שטימט ניט מיט דייטש, למשל: אין זימם פורם, אין אונזרם פורים (פֿ"גל דען פורים וואָס מיר האָבן געבראַכט ביים אַרומריידן דעם אַקוזאַטיוו סינגולאַר), אין איינר ראר (צו מה"ד rōr, נה"ד Rohr) – א וואָרט וואָס איז סיי מה"ד סיי נה"ד פֿון דריטן מין.

5. נאָמינאַטיוו פֿלוראַל. להיפוך צו די אָפּהענגיקע קאַזוסן (casus obliqui) פֿון ביידע צאָלן האָט דער נאָמינאַטיוו פֿלוראַל אַ לפֿי-ערך גרויסע צאָל פֿורעמונגען. דער מחבר האָט אין זיין שפּראַך אַ סך ענדונגען, און עס באַקומט זיך דאָ אַ שפּע אַנטקעגן דעם צימצום אין די אַנדערע קאַזוסן. דאָס איז אָבער ניט קיין סתירה צו דער אַלגעמיינער טענדענץ אינעם ספֿר אָפּצוווּאַרפֿן קאַזוס-ענדונגען. דער נאָמינאַטיוו פֿלוראַל איז ניט נאָר א סינטאַקטישער קאַזוס, ער דאַרף אויך אויסדריקן די צאָל, און בנוגע צאָל קען גילטן אַן אַנדער פרינציפּ ווי בנוגע קאַזוס.

געווי אַנאַליזירן די גרויסע צאָל אויפֿוויזן[18] קען איך דאָ ניט, איך וועל בלויז אויסרעכענען די פֿורעמונגען, דערבײַ וועל איך פֿריִער אַרומרייַדן די סובסטאַנטיוון, דערנאָך די ווערטער מיט אַן אַדיעקטיוויישער פֿלעקסיע.

אָט זיינען די סימנים פֿון פֿלוראַל ביים סובסטאַנטיוו: ־ן (־ין) בײַ אַ גרויסער צאָל סובסטאַנטיוון, למשל אפֿין, אוכסן, קינבקן, בינן, גאסין, גובן, מידן-מידין, בונקן-בונקין, וריאן, שטראפֿין. דער איבערקלאַנג איז אַ סימן פֿלוראַל אויך בײַ אַ גרויסער צאָל סובסטאַנטיוון, אין אַ גרעסערער מאָס אייַדער אין מה"ד און אין דער נה"ד שרײַבשפּראַך. עטלעכע בײַשפּילן: אויסגענג, בעך, הוינט, וועלד, שעג, פֿוירים-פֿוירים (פֿורעמס), בעדין (=פֿעדעם), קויא (=קי), שטעב, שטיט (=שטעט). אינעם קאַמפּאַזיטום העמרשלינג (פֿלוראַל צו „האַמערשלאָג") איז דאָ דער איבערקלאַנג אין ביידע טיילן זיינע.

אַנדערע פֿלוראַל-סימנים: ־ר, אויסגענומען טיי מאָל אויך בײַ אַזוינע ווערטער, וואָס אין דער נה"ד שרײַבשפּראַך האָבן זיי אַן אַנדער פֿלוראַל: גלידר, העמדר, הערבסטר, שוערטר א"א. דאָרטן וווּ דער וואָקאַל איז מסוגל צו איבערקלאַנג קומט אַן איבערקלאַנג צוזאַמען מיט דער ענדונג, למשל: בלעטר, בויכר, זונר-זוינר (=זונען). — ־ליך (־לך): לכתחילה, דאַרף מען משער זיין, איז די ענדונג

---

18 צום נאָמינאַטיוו פֿלוראַל האָב איך פֿאַרעכענט אַ צאָל סובסטאַנטיוון וואָס אין זאַץ וואָלטן זיי ניט געווען קיין סובייעקטן, במילא זײַנען דאָ שייך די זעלביקע באַווײַרענישן וואָס בײַם נאָמינאַטיוו סינגולאַר.

-עך (ווי מיר לייגן זי הײַנט אויס) וואָס איז אַ קאָלעקטיוו-סופֿיקס (אַה״ד -ahi) געוואָרן אַ פֿלוראַל-סימן בײַ דעמינוטיוון מיטן l-סופֿיקס,[19] און שפּעטער איז זי אַריבער צו אַנדערע סובסטאַנטיוון אויף -ל. אינעם מ״ה האָט די ענדונג -ליך צוויי געשטאַלטן: -ליך און -ליכט. אַ ביסל בײַשפּילן: העקליכט, פערליך, ציקליך-ציקליכט, קעמלך (=קעמלען), קעסטליך.

אַ קליינע צאָל סובסטאַנטיוון האָט די ענדונג -ס, דהײַנו מער ניט ווי איין גרופּע: די מאָווירטע סובסטאַנטיוון לשון נקבה אויף -ין, למשל: ווירצלרינס, מאלרינס, קלאגירינס, שופינס, שפּיזרינס, אויך קוכינס און נאָך עטלעכע. אָט די ענדונג איז גאָר אַ נײַע, אויף דער דײַטשער שפּראַך-טעריטאָריע איז זי כמעט ניטאָ, אין דער נה״ד שרײַבשפּראַך ווערט זי זעלטן באַנוצט. אין אונדזער הײַנטיקן ייִדיש איז די ענדונג -ס נאָך אַ סך פּראָדוקטיווער איידער אינעם מ״ה.

אַ צאָל סובסטאַנטיוון האָבן טאָפּעלע פֿלוראַל-פֿאָרמען: בערג-בערגין, העפטליך-העפטלן, פפעלר-פפעלרין, שוועלר-שוועלן א״אַ.

פֿונעם סימפּלעקס „מאַן״ ניצט דער מחבר דעם פֿלוראַל מנן-מאנן-מנין 6 מאָל, נאָר איין מאָל די קאשטליכן לויט, פֿאַרן קאָמפּאָזיטום-דאָס רובֿ דעם פֿלוראַל אויף „-לײַט״: אקירלויט, בידרלויט 2 מאָל, הייבטלויט 2 מאָל, קויפלויט 2 מאָל, שיפלויט, נאָר איין מאָל אקרמאנן.

פֿאַראַן אויך אַ היפּשע צאָל סובסטאַנטיוון אָן אַ פֿלוראַל-סימן, ד״ה זייער סינגולאַר-פֿאָרם איז געניצט פֿאַרן פֿלוראַל אויך. אויף צו ווײַזן, אַז דאָס זײַנען טאַקע פֿלוראַלן, האָבן מיר אַזעלכע ראַיות (חוץ דער, אַז זיי גיבן איבער אַ העברעיִשן פֿלוראַל): פֿאַר די סובסטאַנטיוון שטייט אין אַ סך פֿאַלן דער פֿלוראַל פֿונעם אַרטיקל, פֿון אַן אַדיעקטיוו אָדער פֿון אַן אַדיעקטיווישן פּראָ-נאָמען, אַ צאָלוואָרט, דער פּראָנאָמען „אַלע״, אָדער דער אַדווערב „פֿיל״. בײַשפּילן איז דאָ אַ סך. אין דער צווייטער שורה פֿון דער הקדמה שטייט: אלי ורבורגני זך. סובסטאַנטיוון אויף -ונג: זייני אוברבלייבונג, בינדונג, מינערונג, ור געלטונג; טוער-נעמען אויף -ר וואָס האָבן אין הײַנטיקן ייִדיש אַ פֿלוראַל אויף -ס אויך: ביפֿעלר, בישירמר, מורמילר, וויסער (=ווייסער; די שרײַבונג =ער טרעפֿט זיך זייער זעלטן); סובסטאַנטיוון מיטן סופֿיקס -ל: בויטל, בייטוידל, אונזרי ווינקיל, ציגיל, די שלויסל; אַנדערע: זייני בייץ, אירי בריף, זייני גיבוט, די גיזיץ און נאָך אַ סך.

---

19 פֿ״גל אַ. לאַנדוי, דער דעמינוטיוו אין גאַליצישן ייִדיש, ייִוואָ-בלעטער, XI, 3—4, זז׳ 170 און 171.

„אַלטגעזעסענער" האָט ניט קיין באַזונדערע פּלוראַל-פֿאָרם: די אלטגיזעסינר, פּונקט ווי ער בלײַבט ניט געביטן אין דאַטיוו סינגולאַר.

מיר זעען, אַז בײַ דער שפֿע ענדונגען פֿאַרן נאָמינאַטיוו פּלוראַל פֿעלט אין גאַנצן די ענדונג e-. אַנדערש איז בײַ די ווערטער מיט אַן אַדיעקטיווישער פֿלעקסיע, דאָ איז e- די ענדונג כּמעט אַלע מאָל (אין גאָר זעלטענע פֿאַלן האָבן זיי אויך ניט קיין ענדונג): ביטרי, יונגי; זײַני, מײַני; ברענידיגי, ורבורגני א"אַ.

6. וועגן אַקוזאַטיוו פּלוראַל און גענעטיוו פּלוראַל איז ניטאָ וואָס צו דערציילן, ווײַל קיין באַזונדערקייט אַנטקעגן דעם נאָמינאַטיוו פּלוראַל זעט זיך בײַ זיי ניט. איך וויל נאָר דערמאָנען דעם גענעטיוו פּלוראַל פֿון אַ פּאַרטיציפּ דער דערשלגני, וואָס אויף דײַטש וואָלט ער געדאַרפֿט האָבן די ענדונג en-.

7. מערער פֿאָרמען וואָס זײַנען נאָענט צו אונדזער הײַנטיקן שפּראַכ-באַנוץ אָדער וואָס שטימען מיט אים געפֿינען מיר אין דאַטיוו פּלוראַל. אין ספֿר זײַנען דאָ אַ סך אויפֿווײַזן אָן אַ דאַטיוו-סימן (אויף דײַטש איז דאָס די ענדונג n-, en-). אַז דאָס זײַנען טאַקע דאַטיוון איז ניטאָ וואָס צו ספֿקן, ווײַל פֿאַרן נאָמען שטייט דאָס רוב אַ פּרעפּאָזיציע וואָס פֿאָדערט דעם דאַטיוו. איך וועל ברענגען אַ ביסל בײַשפּילן פֿון פֿאַרשיידענע מינים; מיר וועלן זען, אַז אַדיעקטיווישע פּראָנאָמענס האָבן אַ מאָל יאָ אַ דאַטיוו-סימן: צו דען ור חיסטער, זײַנן צחינגר, צו דען צײַברר, צו דען שרײַבר; פון אירי בשליסונג, צו אונזרן ור טרײַבונג; פון מײַנן בצחענקנים, אין אויהרן ברוכנים; צו מײַנן איניקליכט; צו בײַשטודל, מיט אופל (=עפּל); צו בעקנס, צו קוכינס (=קעכינס); דען אפגוטיר, פון זײַנן נאזלוכר, צו מײַנן קינדר; צו ברענדיגי (=ברענעדיקע), פון דרשטוכני, מיט ור שטופטי.

אַ קלענערער טייל אויפֿווײַזן מיט אַ סובסטאַנטיווישער אָדער אַדיעק-טיווישער פֿלעקסיע איז געפֿורעמט אויפֿן דײַטשן שטייגער, גאָר אַ קליינע גרופּע האָט טאָפּעלע פֿאָרמען, למשל: צו דורנר-דען דארנרין, צו הויאר-צו דען הויארן.

*

איך וויל פּרוּוון מאַכן אַן אַלגעמיינעם אויספֿיר. צי קען מען זאָגן מיט אַ פֿולן מויל, אַז דער מחבר פֿון „מרכבת המשנה" האָט שוין געניצט די נאָמינאַלע פֿלעקסיע אַזוי ווי מיר? אַזאַ עקסטרעמען אויספֿיר בין איך ניט נוטה צו מאַכן. ניט דערפֿאַר, ווײַל אינעם ספֿר איז פֿאַראַן אַ לפֿי-ערך גרויסע צאָל אויפֿווײַזן אין פֿאַרשיידענע קאַזוסן (דער עיקר אין די אָפּהענגיקע) פֿון ביידע צאָלן געפֿורעמט אויפֿן דײַטשן שטייגער. דאָס האָט געקענט זײַן, ווי

מיר זעען דאס אפֿט, אַ רעזולטאַט פֿון אַן עלטערער שרייב-טראַדיציע אַדער פֿון עפּעס אַ השפּעה פֿון דייטש. אַ שטאַרקערע ראָלע קעגן זיינען אויפֿוויזן וואָס זיינען שוין ניט דייטש און נאָך ניט יידיש. איך וועל דערמאָנען אַ ביישפּיל פֿון דאַטיוו פּלוראַל: צו אונזרן רויבער. דער פּראָנאָמען האָט נאָך די דייטשע ענדונג (מיר זאָגן דאָך „צו אונדזערע"), דער סובסטאַנטיוו האָט שוין ניט די דייטשע ענדונג (אין דעם קאַזוס: n-).

דער אופֿן פֿורעמען דעם פּלוראַל אינעם מ"ה איז שוין גאָר נאָענט צום הײַנטיקן יידיש: דער סובסטאַנטיוו האָט אַ סך פּלוראַל-סימנים, אָבער ניט דעם e- וואָס דייטש האָט יאָ. געבליבן איז דער e- ווי אַ סימן פּלוראַל מער ניט ווי בײַ ווערטער מיט אַן אַדיעקטיווישער פֿלעקסיע.

מיט אַ רויקן געוויסן קען מען, מיין איך, זאָגן אַזוי: די טענדענץ אין דער נאָמינאַלער פֿלעקסיע אינעם „מרפּבת המשנה" פֿירט בפֿירוש צו איר שטאַנד אין הײַנטיקן יידיש. פֿון דער היפּשער צאָל אויפֿוויזן אין פֿאַרשיידענע קאַזוסן וואָס שטימען מיט אונדזער הײַנטיקן שפּראַכבאַנוץ אַדער זיינען נאָענט צו אים קען מען דרינגען אויפֿן סמך פֿון דעם דאָקומענט, אַז אין דער ערשטער העלפֿט 16טן י"ה זיינען שוין געגאַנגען די פּראָצעסן וואָס האָבן געבראַכט צום הײַנטיקן שטאַנד פֿון דער נאָמינאַלער פֿלעקסיע אין יידיש.

# פּריוואַטע ייִדישע בריוו פֿונעם יאָר 1533

פֿון ד״ר דוד גינסבערג (לאָנדאָן)

פּריוואַטע ייִדישע בריוו זענען ווערט סײַ אַ היסטאָרישן און סײַ אַ פֿילאָלאָגישן אינטערעס. דאָס האָבן געוויזן די פֿראָגער בריוו פֿונעם יאָר 1619, וואָס לאַנדוי און וואַכשטיין האָבן אַרויסגעגעבן.[1] ערשט דאָ נישט לאַנג האָט ב. ווײַנריב אָפּגעדרוקט עטלעכע בריוו וואָס שטאַמען פֿון קראָקע.[2] זיי זענען פֿון 1588. אונדזערע בריוו זענען אַזוי אַרום די עלטסטע, וואָרן זיי זענען געשריבן מיט 55 יאָר פֿאַר די קראָקעווער בריוו.

לׄהיפוך צו די אויבן דערמאַנטע בריוו שטאַמען אונדזערע פֿון טערקײַ, מע האָט זיי אָבער פֿונקט ווי די פֿראָגער איבערגעכאַפּט אונטער וועגנס,[3] און זיי געפֿינען זיך אין ווינער מלוכישן אַרכיוו (אויף דײַטש: Haus-, Hof- und Staatsarchiv), פֿאַסציקל טורציקע 1575, אָקטאָבער–דעצעמבער. געפֿונען האָט זיי ד״ר ל. מאָזעס פֿון ווין און מיר אָנגעוויזן אויף זיי.[4] דאָס זענען 3 העברעישע בריוו און 3 ייִדישע, פֿון די ייִדישע האָט דער דריטער אַ העברעישן צושריפֿט. די געגנויע דאַטע טרעפֿט זיך מערנישט צוויי מאָל, מע קען אָבער דרינגען פֿונעם תּוכן, אַז אַלע בריוו שטאַמען פֿון איין צײַט[5]. 2 ייִדישע בריוו

---

1 Jüdische Privatbriefe aus dem Jahre 1619. Wien und Leipzig 1911.

2 היסטאָרישע שריפֿטן פֿון ייִוואָ II, 43 א״וו.

3 אויף בריוו II שטייט צוגעשריבן litterae hebraicae interceptae.

4 איך זאָג דאָ ארויס גאָר אַ וואַרעמען דאַנק דעם ד״ר מאָזעס און די באַאַמטע פֿון אַרכיוו.

5 די דאַטע אין בריוו II איז כט תּמוז רצ״ג — 21סטער יולי 1533. דער דריטער בריוו איז מן־הסתּם געשריבן אין דער אייגענער צײַט. דער שרײַבער יוסף לׄהי איז דער אייגענער; ער גיט אונדז אבער, אַז זײַן מאַמע איז צו אים געקומען ראש־חודש סיון. דאָס איז דער 25סטער מײַ 1533. אי דאָ, אי אין בריוו II ריכט ער זיך אויפֿן אָנקום פֿון זײַן טאָכטער. בריוו IV האָט דעם אייגענעם תּוכן, אַ בקשה צו דער טאָכטער, זי זאָל קומען. די בריוו V—VI זענען מיט עטלעכע חדשים עלטער. אין בריוו VI דערציילט די שרײַבערין, אַז די חתונה בײַ איר טאָכטער וועט זײַן חנוכּה רצ״ג. אָבער אָנגעשריבן איז דער בריוו נאָך אין יאָר רצ״ב, אַ והא ראיה זי גיט איבער, אַז דער שׄליח איז צו איר געקומען תּשעה באָב. טאָג און חודש געפֿינט זיך אין בריוו V: מאָנטיק יח אלול פּרשה נצבים; יח אלול רצ״ב געפֿאַלט טאַקע מאָנטיק. דער ערשטער בריוו האָט קיין דאַטע נישט, מען קען אָבער גרינג דערגיין, וואָרן פֿונקט וי אין בריוו V רעדט זיך דאָרטן וועגן אַ מגפּה אין טערקײַ; חוץ דעם שטייען דאָ ווגטשן צום נײַעם יאָר. איז ער ווײַזט אויס אויך געשריבן אלול רצ״ב.

זענען געשריבן פון פֿרויען, זייער חשיבֿות פֿאַר דער אויספֿאָרשונג פֿון יידיש איז דעריבער נאָך גרעסער.

פֿון צרפֿתיס (1420) באַווּוסטן אויפֿרוף אָן איז געווען אָנגענומען, אַז טערקיי איז גינציק צו יידן. פֿון אַלע לענדער, ווו מ'האָט זיי געוודפֿט, האָבן זיי געהאַלטן אין איין שטראָמען אַהין, אַ שטייגער 1470, ווען אַ שפּאָר ביסל איז געקומען פֿון בייערן, און איבער הויפּט נאָך דעם, ווי מ'האָט יידן ארויסגעטריבן פֿון שפּאַניע. אין 16טן יאָרהונדערט האָט טערקיי איינגענומען כּמעט דעם גאַנצן באַלקאַן און האָט ארומגענומען טיילן גריכנלאַנד, סערביע, בולגאַריע, און נאָך דער שלאַכט ביי מאָהאַטש (1526 Mohacs) אויך אַ טייל אונגערן. גרויסע טעריטאָריעס זענען דאָ פֿאַראייניקט געוואָרן אויך עקאָנאָמיש, און פֿאַר יידן האָבן זיך געעפֿנט ניי פערספּעקטיוון. שאלות-ותשובות און ארומפֿאָרערס פֿון יענער צייט טוען אונדז צו וויסן, אַז טערקן האָבן מיטגעפֿירט מיט זיך יידן פֿון אונגערן און האָבן זיי באַזעצט אין בולגאַריע און אין גריכנלאַנד.[6] אָבער אויך מיטן אייגענעם ווילן איז מען געגאַנגען אהין, נישט נאָר ווייל די רעכטלעכע סיטואַציע איז דאָרטן געווען אַ לפּי-ערך גוטע; מ'האָט זיך טאַקע געריכט צו געפֿינען דאָרטן פרנסה בריווח. אין אַ בריוו (V) פֿון סאָפֿיע ווערן אָפּגעמאָלט די ווירטשאַפֿטלעכע פֿאַרהעלטענישן: „איך בין דיר מודיע, אַז תּבֿואה איז הי וואָלוול, און אַז מע קען דאָ פֿאַר איין דוקאַט מערער איינהאַנדלען איידער אין וועגעציע פֿאַר 3. פֿלייש איז אויך וואָלוול. איבער דעם איז אונדז ניחא צו ווינען אין טערקיי, און איך וואָלט מיר געווינטשן, דו זאָלסט אויך זיין הי." די שרייבערין דערציילט אונדז וויטער, ווי איר איידעם האָט קודם אַ פּרווו געטון זיין מזל אין סאַלאָניק, ער איז אָבער נישט געווען בפוח איבערצוטראָגן די שווערע ארבעט צו טראָגן וואַסער (אָדער אויסארבעטן וואָלן).[7] זענען זיי אַווּעק קיין סאָפֿיע, ווו ער האָט אַ זמן געלערנט מיט קינדער, ער האָט אָבער נישט געהאַט דערפֿון קיין פרנסה. לסוף איז ער געוואָרן אַ שוחט און אַ בעל-קורא און דערפֿאַר האָט ער געקריגן אַ האַלבן דוקאַט אַ חודש. זיינע טעכטער האָבן געארבעט אין דער זיידי-אינדוסטריע. די עלטסטע טאָכטער האָט אויסגעארבעט 5 איילן אַ וואָך, פֿאַר 100 איילן האָט מען געקריגן 13–14 לבֿנים.[8] די שרייבערין אַליין האָט ווי אַ הייבעם פֿאַרדינט איין פּרח אַ חודש („אשרת לנשים בילדות").

---

6 פֿ"גל מיינע מסקנות אין MGWJ 1937, זיטל 446, הערה 5.

7 פֿון דעם זאָג „כי המיחיה היא לשמה מלאכת הסבל" זעט זיך, אַז אַ סך האָבן זיך דערמיט פֿארנומען.

8 לבֿנים זענען זילבערנע מטבעות. איבערגערעכנט אויף דוקאַטן אי"ז זייער ווערט פֿאַרשיידן לויט דער צייט. ס'איז דאָס אייגענע וואָס אַ ס פּ ע ר ן. אין סולימאַנס צייט (1520—1566) האָט מען געצאָלט 50 אספּערן פֿאַר אַ דוקאַט. זע: Hammer Geschichte des Osmanischen Reiches, Pest, III, 472, 1828. אַווי זאָגט אויך דער מהרשד"ם, חושן משפּט, ל"ג: „כדי לקבל בתורגמא

פון אַנדערע בריוו קען מען אויך אָפּלערנען, אַז די איינוואַנדערער האָבן זיך ווירטשאַפטלעך גוט איינגעאָרדנט.[9] געווינטלעך, פון רייך איז מען נאָך געווען ווייט, ס׳איז געווען אָנגעלייגט, „אַז מ׳האָט פֿאַרמאָגט נייע קליידער און מען האָט נישט געדאַרפט אָנקומען צו יענעם". בעת די שרייבערין פון בריוו V הייסט איר זון נישט קומען קיין טערקיי, וואָרן דער וועג איז פֿול סכנות, שפּאַרן זיך דער ברודער און די מאַמע דווקא אײַן (בריוו III—IV), אַז די שוועסטער (טאָכטער) זאָל נישט אַנדערש קומען. די אַדרעסאַטן וואָס האָבן זיך געפֿונען אין איטאַליע פֿלעגן מאַכן זייער נסיעה מיט דער שיף קיין וואַלאָנע, דאָרטן פֿלעגט מען שוין דינגען פֿערד-און-וואָגן. פון דעסט וועגן האָט דער סענותדיקער וועג אָפּגעשראָקן אַ סך מענטשן פון פֿאָרן.[10] קען טאָקע דוד כהן אַשכנזי (בריוו I) נישט פֿירנעמען זײַן געפֿלאַנטע נסיעה קיין פּירן[11] אין עסטרײַך, וואָרן ער שרעקט זיך פֿאַר דער מילחמה אויפֿן וואַסער,[12] ער איז אָבער גערן צו פֿאָרן קיין פּוילן מיט סחורה. צום סוף בריוו גיט ער איבער וועגן אַ מגפּה אין טערקיי, וואָס נאָר סאָפּיע און פֿלעוונע זענען פון איר געבליבן פֿאַרהיט, אין סאָלאָניק, קאָנסטאַנטינאָפּאָל און אַדריאַנאָפּאָל זענען געשטאָרבן צו 4000 מענטשן.

---

חמשים לבנים מכל פרח"; פג"ל אויך סי' קמ"ב: „שלוש מאות דוקאדוש קורימנטיש שהם ט"ו אלפים לבנים ממטבע תוגרמא".

אין בן חנניה 1859, ז' 81, איז פֿאראן א סברא, אז לבנים זײַנען פּיאַסטערס. דאָס איז פֿאַלש, ווײַל פּיאַסטער איז דער טערקישער גרוש, אין די שו"ת געבראַכט וויי גרושוש; דער ווערט פון פּיאַסטער איז געווען אָנהייב 16טן י"ה 40 אספּערן, הייסט עס ווייניקער פון א דוקאט, פֿ"גל למשל שו"ת מהרי"ט 146. עס גייט דאָ אין א שפּעטיקערער צײַט, ווען דער פּיאַסטער (גרוש) איז געווען 300 לבנים און דער פּרח 400 לבנים. פרח איז דער גולדן אָדער פֿלאָרין Zunz, Zur Geschichte 548; Bernheimer, Paleografia Ebraica 368.

דעם גרוש אָדער פּשוטן טאָלער האָט מען אונטערגעשיידט פֿונעם לייבן-טאָלער, אין די שו"ת באַצייכנט מיט „גרושוש אריות", זע פּני משה, חלק א', ע"ח.

אין אונדזער בריוו בלײַבט מיר דערבײַבער ניט קלאָר דער זאַץ: והריוח מק' אמות הוא י"ג או י"ד לבנים. ס'לייגט זיך ניט אויפֿן שכל, אז פֿאר אזא שווערער ארבעט וואָס האָט געדויערט א 5 חדשים (די מיידל האָט אויסגעארבעט 5 אײַלן א וואָך) זאָל מען האָבן געצאָלט א קאָמיש קלײנעם סכום פון 13—14 אספּערן.

אינפֿארמאַציעס וועגן די טערקישע געלט-ענינים קען מען געפֿינען אין דער הוספה צו: Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches, III, 1855.

9 „זי גנערן זיך וואָל".

10 לשם זיכערקייט פֿלעגט מען זײַן באַוואָפֿנט — „וקניתי לו חרב".

11 אויף מײַן אָנפֿרעג איז מיר הער פּראָפֿ' הערצאָג, גראַץ, מודיע, אז פּירן (Pyhrn) איז א געבערג אין אייבערעסטרייך: דורכן דורכגאַנג וואָס געפֿינט זיך דאָרטן פֿלעגט מען מיטלעלטער א סך גיין. וועט דאָס זײַן אפֿשר אַן אָרט וואָס איז געלעגן בײַ דעם דורכגאַנג.

12 אויב מיר דאַטירן ריכטיק דעם בריוו I, קען זיך דאָ רעדן נאָר וועגן דער מילחמה בײַ קראַקאַן און פּאטראָס. די דאָזיקע שטעט האָט אום ראָש-השנה רצ"ג — דעם 20סטן סעפּטעמבער 1532 אײַנגענומען דער פֿלאָט-אַדמיראַל דראַקי. באַלעגערט זענען זיי געווארן אָבער נאָך דעם אין חודש תשרי. זע עמק-הבכא, ווינערס איבערזעצונג ז' 77, Hammer III, 123, גרעץ 49, 307 און ראַזאַנעס II, 50 א"ו. אין בריוו גפֿינען זיך ווינטשענישן צו ראָש-השנה, ער איז בכן ווײַזט אויס אָנגעשריבן סוף אלול, טאָקע באַלד בײַם אָנהייב פֿון די מילחמה-קאַמפּליקאַציעס.

ווער זענען עס די שרײַבערס און די באַקומערס פֿון די בריוו? וועדלײַג די שפּראַך זענען דאָס יידן פֿון דײַטשע שפּראַכגעגנטן. ס'ווײַזט אָבער אויס, אַז אַשטיק צײַט זענען זיי אָפּגעווען אין איטאַליע. דאָס דאַרף מען דרינגען דערפֿון, וואָס זיי האָבן קרובֿים אין איטאַליע, חוץ דעם געפֿינען זיך אין אייַן בריוו עטלעכע איטאַליענישע אויסדרוקן.[13] מיר טרעפֿן דאָ נישט קיין לומדים אָדער פּלי־קודש, דאָס זענען גיכער מענטשן פֿון אַ גאַנץ יאָר, וואָס זוכן אין טערקײַ חיונה. צי ס'איז נאָך געווען אַנדערע סיבות אויף אויסצוואַנדערן, זעט זיך נישט פֿון די בריוו. אפֿשר איז דאָס געווען, ווי כ'האָב שוין געזאָגט, דער שם פֿון טערקײַ, דעמאָלט אונטער סולײַמאַנען אַ לאַנד מיט אַן אַ שיעור מעגלעכקייטן.

איך באַגרענעץ מיך און גיב מערנישט גענוי איבער די טעקסטן, טײַטשן טײַטש איך נאָר וויניקער באַקאַנטע אויסדרוקן. דער פֿראָצענט העברעיִזמען איז אַ קלענערער אײדער אין די פֿראָגער אָדער אין די קראָקעווער בריוו. דאָס איז שייך דער עיקר צו די פֿרויענבריוו. די העברעיִזמען זענען דאָ אָפּט גרײַזיק. קיין נקודות און קיין אָפּשטעל־צייכנס איז כּמעט אין גאַנצן נישטאָ. וועגן דער שײַכות פֿונעם דײַטשן בריוון־נוסח צום יידישן און זייער ביידנס שפּראַכיקע אייגנקייטן האָט לאַנדוי געשריבן באַריכות אין אַרײַנפֿיר צו די פֿראָגער בריוו און איך מוז דאָ יוצא זײַן מיט אָנווײַזן דערויף. דאָס אויספֿאָרשן די באַזונדערע פֿאָרמען יידישע שפּראַך אין אונדזערע בריוו לאָז איך איבער פֿאַר מומחים אין דער יידישער פֿילאָלאָגיע.

לשם אָריענטאַציע גיב איך פֿאַר די בריוו II—IV אַזאַ סכעמע פֿון קרובֿישאַפֿט:

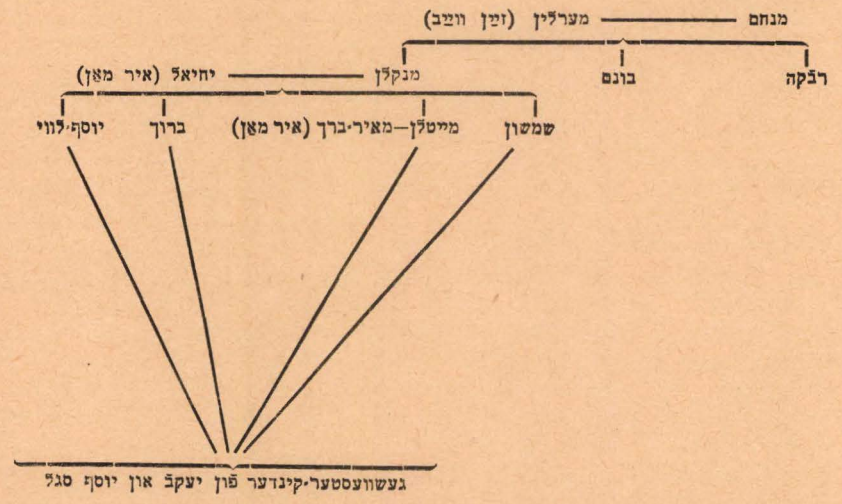


13 מע דאַרף אָבער אין זינען האָבן, אַז אַנדערע איטאַליענישע אויסדרוקן זענען בײַ ספֿרדישע יידן געווען אָנגענומען בעלל. זע ראַזאַנעס I, 162.

צו ברוך III : פאקסימילע פון דעם ערשטן בלאט

(גרעסע פון אריגינאל: 25⅝ × 1/216 צמ)

# I

# דוד כהן אַשכנזי פֿון סאָפֿיע צו זײַן פֿעטער אורי כץ אין פּירן (עסטרײַך)

לפירן במדינת אֶשטְרִיאַ

ליד אהו׳ דודי החכם השלם מהר״ר אורי כ״ץ יצ״ו

וח״ל בנח״ש [=וחרם לזרים, בנדוי חרם שמתא]

דר״ג [=דרבנו גרשום]

[1] התולה ארץ על בלימה יטיב לך כתיב׳ וחתימה לאהו׳ דודי החכם השלם מהר״ר [2] אורי כ״ץ יצו׳ וע״ש נות ביתך הצנועה והחסיד׳ מר׳ ברוינליין שת׳ וע״ש בניך [3] היקר הבחור הנאה ר׳ יעקב יצו׳ וע״ש בתך היקר׳ מספיר ויהלום הש׳ יחיה [4] לעולם הנה אהו׳ בריאתי ומעמדי ת״ל בקו הבריאות תביא לך מבושר [5] וכן מכ״ת ומבני ביתך לא יחסר הנה דודי אדיעך שהייתי מוכן לבא [6] אצליכם והייתי מפחד ממלחמות הים והסכמתי עתה אי״ה ללך [7] לארץ פולניא עם סחורה רק הש׳ יתן שלום לנו ולכל ישראל ומחמת [8] אחי כי׳ הירץ כ״ץ עומד בטוב ב״ה ויש לו ב׳ בנים זכרים ויש לו [9] מחיה טוב׳ והנני נמצאתי הנה ק״ק ספיא עם זה השליח מובל כתבי [10] וכתבתי שורתיים אילו לכ״ת להדיעך מעמדינו הטוב ב״ה כה [11] יוסיף הש׳ לנו ולכ״ת ג״כ ומחמת אחינו אברהם כ״ץ יצו׳ הוא עומד [12] באנדרנופיל ועדיין לא נשא אשה ותמיהני על כ״ת שלא כתבת לנו [13] אפי׳ איגרת של שלמי׳ ואני כתבתי לכ״ת יותר מי׳ פעמי׳ וכתיבת [14] ידך לא ראיתי וכן שא שלום מאדון השלום וממני בן אחיך דוד [15] כהן אשכנזי הכותב בנחיצה וקולמוס רצוצה

[16] והנה אדיעך שבעו״ה הדֶבר חזק עד מאוד בכל ארץ תוגרמ׳ רק בכאן בספיא [17] לא יש וג״כ בפלֵיבְנא אבל בסלניק מתו בעו״ה יותר מד׳ אלפי׳ נפשות [18] יהודי׳ ובק״ק קושטנטינ׳ ובאנדרנופילא מתו יותר מד׳ אלפי׳ נפשות [19] בעו״ה הש׳ ירחם על עמו ישראל ותעציר המגיפה מעמו ישראל

---

4 ת״ל=תודה לאל.

9 מובל כתבי — פ״גל פּראָגער בריוו 23 אונטן.

17 וועגן אַ מגפֿה אין סאַלאָניק אין יאָר 1532 רעדט אויף ז׳ 159: I. Emmanuel, Histoire des Israèlitesde Salonique: Nous possédons de lui (בנימין הלווי אשכנזי) trois élégies... une deuxiéme sur la peste de 1532. Nachtrag: ער שיקט אָפּ צו צונצן zur Literaturgeschichte, בערלין 1867, ז׳ 49. ווי ס׳ווײַזט מיר אָבער אָן מײַן פֿרײַנד ד״ר מ. ברעגער, ראָדאָס, מוז אין דער צאָל שטעקן אַ טעות, וואָרן וועדליג ראָזאַנעסן I, 244 איז די קינה אין מחזור אַשכנזי שייך צו דער מגפֿה פֿון 1534. צונץ גופֿא דערמאָנט אויף נאָר 1534. פֿון אונדזער בריוו V לאָזט זיך אָבער פֿעסט אָפּלערנען, אַז אין יאָר 1532 איז געווען אַ מגפֿה (זע אַרײַנפֿיר), און אויב בריוו I איז וועדליג אונדזער השערה טאַקע געשריבן יענע צײַט, הייסט עס, אַז מיר האָבן פֿון אַ בן־דור דעם סכום קרבנות אויך.

## II

# יוסף לווי פֿון ווידין צו יעקב מורטערה אין מאַנטוע

לק״ק מנטווא״ה מק״ק ווידי״ן

Litterae hebraicae interceptae

ליד אהובי ידידי שאיירי החכם

ונבון היקר המשכיל כמ״ר יעקב

סג״ל יץ המכונה יעקב מורטערה

ושלום ימצאנו והלתעב״ו [והמגיע לידו תבא עליו ברכה (ושלום?)]

וח״ל בנח״ש דר״ג מ״ה [וחרם לזרים, בנידוי חרם שמתא, דרבינו גרשום מאור הגולה] ופגי״ן ופורץ גדר ישכנו נחש

מארץ תוגרמ״א

[1] שלום לכם לאהוביי ורעיי החכמים והנבונים היקרים והמשכילים שאיריי וקרוביי כמ״ר יעקב סג״ל יץ ואחיו כמ״ר [2] יוזיפא סג״ל יץ וע״ש אמכם דודתי ההגונה והצנועה והנכבדת מ״נב״ת מ״ר בילאה שתי׳ וע״ש בניכם ובנותיכ׳ [3] אשר חנן ה׳ לכם כולם יתברכו ברוב טוב׳ אחרי דרישת השלום באתי בשתי שורתיים אלו שתהיו בבריאו׳ [4] ת״ל מבושר׳ ולעד ממכם בל יחסר הנה אודיעך אהובי כמ״ר יעקב יץ איך אמי שתי׳ ת״ל באה בשלום [5] לביתי וברוך השם שזיכני לראות פניה יזכינו שנראה פני אחותי מייטלן שתי׳ כאשר אקווה להשם ית׳ שמו [6] שיהיה מהרה בע״ה לכן אבקש ממך שתעשה עמי גמילת חסדים כאשר אנשים אחים אנחנו שתהיה הסבה [7] ושתלך לאבא מורי זקיני כמ״ר מנחם יץ ותשאל ממנו עשרים וחמשה פרחים שנתנה אמי שתי׳ לו בשעת [8] דוחקו ועתה שעזר לו השם ית׳ שיתן אותם לאחותי מ״ר מייטלן שתי׳ לפזר אותם בדרך כשתבא בעזרת השם [9] שיזכור שגם היא בת ביתו והשם יודע אם יראה אחת מכל בניה או בנותיה כל ימיו מאחר שרחקנו [10] ממנו כל כך דרך גדול כזה לכן אהובי ורעי אל תעשה כאופן שעושים בני אדם שקורים הכתב ואח״כ [11] דוקרים הכתב בקיר ויניחנו אלא אדרבא אבקש ממך שיהיה לך למשא שתלך אצלו פעם ושניים [12] ושלישים עד מאה פעמים עד שיתן אילו המעות לאחותי שתי׳ ושלא ישלם רעה תחת טובה ושיזכור [13] שאמי שתי׳ מכרה החגורה שלה והטבעיות שלה ונתנה לו העשרים וחמישה דוק׳ בשעת דוחקו ובכל [14] פעם ששאלה ממנו אילו המעות חזר ואמר אין הוא רוצה ליתן אותם ואם לא עתה אימתי כי [15] כשתבוא אחותי שתי׳ אין לו למי יתן אותם אלא לה לבד ואינו הגון שישארו לו ותאמר לו שיזכור שיש דיין [16] יתומים ואלמנות שנ׳ והיה כי יצעקו אלי ואני אשמע

---

2 יוזיפא, ווײַנריב 51/9 ברענגט יוזפע; וע״ש=ועל שלום אָדער ועם שלום, ווײַנריב 55/2 מנכ״ת=מנשים באהל תברך, שופטים ה׳ כה.

כי חנון אני לכן שאל יעשה באופן אחר אלא שיתן [17] אותם עכ״פ ובחייך שתטריח את עצמך בזה המעשה עד שיתן אותם והשם ית׳ ישלם לך שכרך [18] כהנה וכהנה הן לך הן לבניך ותזכור כי בני אנשים אחים אנחנו אשר מים רבים לא יוכלו למוש אותה [19] והנה אודיעך ואבשרך איך כ״ו באדר שני נולד לי בן במ״ט וקיימתי השם של דודך אבי ז״ל ואמי שתי׳ [20] היתה סנדקת לו וברוך השם שזיכני לזה יזכינו ג״כ לראות פני משיח צכ״י אמן ועוד אבקש ממך [21] שתשתדל ותעזור לאחותי שתי׳ עד שתכנס לספינה ולאח״כ לעת שתכתוב לי מעמדכם הטוב ושתודיעיני [22] מה יש לך מבנים ומבנות ויהיה לי לחן ולחסד בעיניי כשאני שומע מעמדכם הטוב לכן תושיט לי [23] שרביט חזהב בגלילת ידך הנקייה ותכתוב לי הכל באריכות ובזה אדע כי מצאתי חן בעיניך ושהאהבה [24] הראשונה עומדת במקומה כאשר אקווה להשם ית׳ שתצשה בקשתי ואין לי להאריך רק שלומכם יאריך [25] כחפצכם וכחפץ משרתכם בכל עת וזמן נקרא לאות ולסימן יוסף לוי בן א״מ יחיאל ז״ל

[27] נכתב היום יום ג׳ כ״ט תמוז רצ״ג בפרשת ה׳ אלהי אבותיכם יוסף עליכם ככם אלף פעמים ויברך אתכם כאשר דבר לכם

[28] ואבקש ממך שתפרוס רוב שלומות לכל קרובינו לכל אחד ואחד בפני עצמו ולפי כבודו ושלום שנית

## *III

## יוסף לוי פון ווידין (בולגאריע) צו מאיר בראק אין פאדוע

לקק פדוואה מקק ווידין

ליד אהובי גיסי היקר ונבון המשכיל
כמר מאיר יץ המכונה מאיר
ברק ושלום ימצאנו והלתעבו
וחל בנחש דרג מה
ופגין
מארץ תוגרמא

---

19 במ״ט=במזל טוב.

20 עכ״י=עם כל ישראל.

23/22 תושיט לי שרביט הזהב, פ״ג פראגער בריוו 20.

27 דער פסוק איז דברים א, יא. כט תמוז רצ״ג=21סטער יולי 1533.

* א טייל ערטער האט איבערגעלייענט דער ייִדיש-פאָרשער ד״ר ש. בירנבוים, לאנדאן. איך זאג אים דא א שיינעם דאנק. די אלע ערטער זענען אין מיינע הערות קאנטיק געמאכט מיט א ב. נאך דעם סימן שטעל איך מיינע פירושים.

Landau-Wachstein, Jüdische Privatbriefe aus dem = פראגער בריוו
Jahre 1619.

[1] גר ויל גוטר זעליגר יאר· אז איין שוף הוט האר· אונ׳ אזו וויל גוטר זעליגר צייט· אז זנד אים מער לייט· אונ׳ [2] דער דען הימל הוט בזעשן· דער זול דיינר ניט וור געשן· אונ׳ דער דא צילט די שטערן· דער זול דיך לאנג [3] לושן לעבן· אונ׳ דער דען הימיל הוט צו גיוואלט· דער זול דיך מיט אירן מאכן אלט· צו דיר מיין ליבן שוואגר [4] כמ״ר מאיר יץ· אונ׳ צו דיר מיינר ליבן אייציגי שוועשטר דיא צימליך אונ׳ דיא היניז אונ׳ דיא וואל קוניגין אונטר [5] אלן ווראן מ״ר מייטלן שתי׳ אונ׳ צו דיין ליביא קינדר די מיר אין מיים הערצן ליגן שיחי׳ דש איך אוייך גערן [6] אלן מיט אננדר זעהן וואלט ווען גוטש ווילן ווער ב״ה דארום ווישט אונזרן גיזונדא אזו מושט איר אך זיין [7] צו אלר שטונדא נון וויש ליבר שוואגר אונ׳ שוועשטר איך קאן ניט וויל פַּארְלַמֶ״ענְט מאכן ווען ווארום [8] איך האב ניט דר וויילי גיהאט צו שרייבן ווען ווארום דא איך דען בריב האב גשריבן דא האב איך גימיינט [9] דוד כ״ץ ווער לענגש דוברן אונ׳ אזו האב איך אין מוזן שרייבן אין איילונג איך העט אין זושט וור זומט [10] צו שיקן דוד כ״ץ אין דיא האנט דארום וויש דש מיין מ׳מַן שתי׳ איז ברוך השם ווריש אונ׳ גיזונדא קומן זיא [11] אונ׳ מיין ברודר ברוך יץ אונ׳ זיא זיין היא בייא מיר צו וִוידִי״ן אז דיר דוד כ״ץ ווערט זאגן אונ׳ וויש [12] וויא איך האב איין זון גיהאט כ״ו אין אדר שני במ״ט אונ׳ האב אין גיהיישן נוך מיין עטן עליו השלום אונ׳ [13] מיין מומן הוט אין גיהובן אונ׳ דער גו״ט דער אונז דיא ווריידא הוט לושן גילעבן דער זול אונז גילעבן [14] לושן דש מיר אונז אננדר זעהן אי״ה מיט אֵיר אונ׳ מיט ווריידן אז איך הוף צו הקב״ה דש עש זול זיין

---

1 שוף: שאָף — ב. צו דער גאַנצער פֿראַזע פֿ״גל:

Steinhausen, Deutsche Privatbriefe des Mittelalters II, 81: Und well dir got verliehen soviel meng gesuntlich jar, als es hat har, so du es anschnidest.

לייט: ליגט. מה״ד lît.

3 צו גיוואלט: צו געוועלטיקן איבער אים.

4 צימליך — מה״ד zimlich, ליב, צום האַרצן; היניז?

5 ווראן: פֿרויען—ב.

7 Parlamento: וויכוח, אַ סך רייד; ווען ווארום גיט איבער סיבה (מע דאַרף עס באַנעמען קויזאַל), טרעפֿט זיך אין ערפֿורט 1520, wanne worumme, דוו״ב XIII, 1864. פֿ״גל פֿילאָלאָגישע שריפֿטן I, 128.

9 דוברן?; זושט: זיסט, שטיינהויזן II 86.

10 מ׳מַן — mein, מאַמע, זע פּראָגער בריוו, גלאָסאַר, דאָרטן שטייט אָבער „מעם״, מיט אַן ע.

12 עטן: פֿאָטער — ב. מה״ד aete, אויך atte. לעקסער, מיטל־הויכדייטשער ווערטערבוך.

13 גיב אַכטונג אין בריוו II: ואמי שת׳ היתה לו סנדקת, ס׳איז בכן די מוטער; גילעבן: דערלעבן.

[15] אין קורצן צייטן· דארום וויש ליבר שוואגר אונ׳ שוועשטר דא הֲאָר מיין
מיינונג אונ׳ טוא אז איך דיר [16] דא שרייבא הושטו אנדרש מוט הרוברה
צו קומן צו אונז אי״ה זא טוא אזו זא ווערשטו ניט דורפֿאן [17] דיא
העלפֿט צו וור טון אז מיין מומן וור טון הוט· דו דארפֿשט דיך צו דוד כ״ץ
ניט אן דינגן אין זיין [18] קוֹש מיט אים צו עשן נויירט מאכֿט אונ׳ קאף דיר
איין קישט בִּישְׁקוֹט אונ׳ דיין עשן שפוֹיז ווש [19] דו בידארפֿשט בישקה
לַבְלוֹנָ״ה אונ׳ איך האב דוד כ״ץ אך גשריבן דש ער דיך אן ווייזן ווערט
ווש [20] דו קאפֿן זולשט אונ׳ ווש דו בידורפֿן ווערשט אונ׳ לוש דוד כ״ץ דש
שיף דינגן אונ׳ גיא מיט אים [21] אונ׳ ווען דו אי״ה ווערשט זעהן דש אנדרי
לוייט ווערן דען סַפַּן צאלן צו ווערשטו איך אך צאלן [22] אונ׳ צו לַבְלוֹנָה
אודר וואו עש זיין ווערט אי״ה דש מן פֿפֿערדר ווערט דורפֿן דינגן זא
ווערט [23] דוד כ״ץ מיט דיר זיין אונ׳ ווערט דיר זיא דינגן בישקה דו מיט
ליבא צו אונש קומן ווערשט אי״ה [24] אונ׳ ווערט מיט דיר טון אז ער מיט
מיין מומן גיטון הוט אונ׳ בעשר אי״ה ווען ווארום ער איש מיין [25] גוטר
גונר נוך מער וויש ליבר שוואגר אונ׳ שוועשטר וואלגט מיר ווש איך דיר
דא שרייבא אך אונ׳ וור [26] קאף אל דיין הוז רעכֿונג אונ׳ אלי קליידר אונ׳
אל דש דש דו ניט היא לענטליך זיטן איז דש ברענג [27] איינר לייא ניט
מיט דיר אייש בֿון לאשט וועגן דש אנדר איך הוף צו דעם אלמעכטיגן גו״ט
איר [28] ווער׳ מיר וואלגן אונ׳ ווער לענטליך זיטן נוך גען אז וואל אז איך
ווען ווארום איר זייט יונגי לוייט [29] לאנג מיט ליבא זולן מיר אל אלטן
בייא אננדר דארום ברענג ניקש מיט דיר נויירט ליילך צוועהלן [30] הוז גירעט
דש מן אלי טאג נוצט אונ׳ אפילו ניט ווען ווארום מן הוט לייניא גרעט
אגנוגן אין דעם [31] לאנדא אך לסוף דש מינשט דש דו דיך אובר לאדן

---

16 הרוברו—אפֿשר heribero: אַריבער.

18 קוֹש: קעסט; בישקוט: איטאַליעניש biscótto=לעקעך (ביסקוויט), קיכל געבאַקן פֿון ביידע זייטן.

19 בישקה: ביסקל (=ביז קיין), פּראָגער בריוו, גלאָסאַר, דאָרטן ביזגה; לַבְלוֹנה מיט אַ ל אין אָנהייב—אַזוי ב. די שטאָט הייסט וואַלאָנע (Valona) אָדער אַוולאָנע (Avlona), אַ האַוון אין אַלבאַניע.

21 ספן: אויף משנה-לשון דער קאַפּיטאַן פֿון אַ שיף; ווערשטו איך אך צאלן — איך מיסתּמא על-פּי טעות אַנשטאָט אין.

25 גוטר גונר=גוטסגינר.

27 אייש (=איינס) — דש אנדר: ערשטנס, צווייטנס.

29 ליילך צוועהלן: Leilach Zwehlen אָדער Zwelen, גרים VI, 694–695; Zwêhle — טישטעך, זע זאַנדערס, Wörterbuch der deutschen Sprache (אויך אין הײַנטיקן ייִדיש).

30 אגנוגן: גענוג.

קאנשט דש טוא ווען ווארום דיא הוצאות זיין [32] גרוש אזו ווייטי וועג צו
וואוירן· אונ׳ זיך דש געלט דש דו צו האף ברענגן ווערשט דש האלט צו
[33] האף אונ׳ וור טוא ניט אובריג געלט ווש דו ניט בידורפֿן ווערשט אונ׳ איש
דש דו קאנשט צו [34] האף ברענגן איין גולדן אודר ק׳ דוק׳ אודר מינר אודר
מער זו וורוג משה בשאן ווש דו דרום [35] קאפֿן זולשט מיט דיר צו וואוירן
דש דו לייכֿט דיא הוצאות דראן גווינשט דיא דו וור טון [36] ווערשט הרוברה
צו קומן אי״ה אונ׳ דוד כ״ץ ווערט דיכֿש אך לערנן אונ׳ האלט דש דיין צו
האף [37] אז דוז וואל קאנשט בר״ה אונ׳ ווען דו מיט ליבא צו אונש
קומשט זו ווערשטו וואל דיא נארונג [38] לערנן בֿון דעם לאנדא אז וואל אז
אנדרי די דא בֿון דוברן הרוברי קומן זיין אונ׳ גנערן זיך וואל [39] לאנג
מיט ליבא אונ׳ נימא דירש ניט שווער צו הערצן דען וועג צו וור ברענגן
ווען השם יתש׳ [40] וויל זו קומט אירש אין איינר קורצן צייט דא זולשט ווישן
מיין מומן איז קומן אין ג׳ חדשים [41] אבר זיא איז אין אלן שטעטן לאנג
גילעגן אין דער טורקייא אונ׳ זיא איז צו מיר אם ר״ח [42] סיוו״ן אז דיר דוד
כ״ץ ווערט אלי שמועות זאגן אי״ה דארום טוא ניט אנדרש אונ׳ קומט אין
[43] דעש אלמעכֿטיגן גו״טש נאמן צו אונז אונ׳ לוט אונז בייא אננדר זיין אין
דער טורקייא [44] בשלום אונ׳ אנדרי לוייט אך וואו זיא גערן זיין בשלום
[45] אונ׳ גידענקט וויא איר אך עלנט זייט אליין אונ׳ האט נימנץ דש איר אוייך
קונט צו האלטן נוך רוט [46] ווראגן אז ווינציק אז איך זיא גיהאט האב
דארום טויט ניט אנדרש אונ׳ קומט אין דש אלמעכטיגן [47] גוטש נאמן מיט
דעם דוד כץ זא ווישט איר דש איר ביווארנט זייט מיט גו״טש הולף אונ׳
דש [48] ער אוייך ניט שטעקן לושט אונ׳ קאיין וור רעטרייא טוט אזו איין
גוטן טרואין האבן מיר צו אים [49] ברוך השם ניט אנדרש ווייש איך אוייך
צו שרייבן דער אלמעכטיגר גו״ט זול אוייך לושן ווריש [50] אונ׳ גיזונדא בלייבן
דש ביט אונ׳ בגערט דיין שוואגר אונ׳ דיין ברודר דער דא דען טאג ניט

---

32 וואוירן: פֿירן—ב.; זיך=זע. פּראָגער בריוו 46, הערה 8; צו האף טײַטשט ב. צונויף;

33 איש: עס (פּראָנאָמען) — ב.

37 בר״ה: ברשות השם?; נארונג: אריבערגעטראָגענערהייט פֿאַך, בדרך-כלל פּרנסה, חיונה, גרים VII 312.

38 דוברן: ב. איז משער אַ שײַכות מיט drüben.

42/41 נאָך ר״ח סיוון פֿעלט אַ וואָרט, בערך: געקומען.

43 לוט = לאָזט.

45 נימנץ (אויך נימץ אין בריוו IV) „קיינעם נישט". ווײַנריב 56/16 טײַטשט דאָס לויט לאַנדוין.

46/45 רוט ווראגן: זיך אַן עצה האַלטן—ב.

48 טרואין: בטחון.

[51] קאן דר ווארטן בישקה דש אונז אונזר הער גו״ט לוט זוכה זיין דש מיר אונז אנגדר זעהן מיט [52] ליבא אונ׳ מיט ווריידן יוסף לוי נון מער ליבר שוואגר אונ׳ שוועשטר דא זיך אלדי לוייט דיא [53] איך דיך דא הייש גרושן דיא גרוש מיר עכ״פ אונ׳ אנפיטן [54] אז איך דיר דא שרייבא ווען ווארום זיא זיין אל מייני גוטי וורויינדא גיוועשט אונ׳ איצונדר [55] האבן זיא זיך וור קערט צו וויינדא אז לאנג בישקה דש זיא דיר ניט העלפֿן אונ׳ רוטן בישקה [56] דש דו מיט ליבא אין דש שיף קומשט אונ׳ דר נוך דש מיך איקליכר בזונדר איין שורה שרייבן [57] ווען ווארום גו״ט דער אלמעכֿטיג ווייש וואל דש איך אירר ניט וור געשן האב והא ראייה [58] אז אופֿט אז איך מיין טאג בריב גשריבן האב דא האב איך זיא אל לושן גרושן איין אונ׳ איין [59] איקליכן בזונדר דא בידארפֿ איך אירר ניט ב״ה נויירט דש זיא מיר וויזן דש מיר אך וואר [60] ייארן גוטי וורויינדא זיין גיוועזן אונ׳ נוך זיין דר ווייל איך לעב אי״ה דארום טוא ניט אנדרש [61] אונ׳ זאג איקליכם בזונדר דיא ווארט זי זולטן יא גידוכֿט האבן וויא מיין עטן עליו השלום איקליכם [62] בזונדר איז אונטר אירר וֻוישן גילעגן עז זייא צו גוט עז זייא צו בוז גיוועזן ח״ו דש זולטן זיא [63] מיינר מומן גידוכֿט האבן דא זיא הרוברה קומן איז זיא האבן עש ניט גיטון עש זייא אזו לושן זיא [64] דיכֿש נוך גנישן אז איך גוטן הופֿן האב צו אין אלן הערלן יץ אונ׳ ווריילן שתי׳ אונ׳ אונקל יץ אונ׳ [65] מומליך שתי׳ אונ׳ אל אונזר קרובים צו וואר אוש בֿון וואטר האלבן ע״ה ושלום שנית

נון גרוש מיר מיין ר׳ חת[1] יץ אונ׳ זיין ווייב דיא נכבדת מ״ר ברון שתי׳ אונ׳ זיין זוין אונ׳ טוכטר אל בון מיינן וועגן אונ׳ זאג אים וואלט השם ית׳ דש אים דיא דעה איין קעם דש ער מיט דיר וואלט הרוברה אינש לאנד זא וואלט איך זיין דינר זיין טאג אונ׳ נאכֿט אונ׳ וואלט אים אונטר זיין בֿוישן[2] ליגן אז וואל ביליך[3] ווער בון איין תלמיד זיין ר׳ צו טון אונ׳ צו בור אוז[4] אים דארום זאג אים דש ער מיר אך שרייבט בֵ שורות עכ״פ

---

53 אנפיטן: אין די פּראָגער בריוו אנטפיטשט מיט אַ ט נאָך דער נ.

62 אונטר אירר וֻוישן גילעגן: דאָ איז עס טײַטש: זײַן אונטערגעוואָרפֿן מיטן אייגענעם ווילן; בוז: זע אַ. לאַנדוי, Die Sprache der Memoiren Glückels von Hameln, Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde, VII, 1901, p. 29.

1 חת — ב. האָט גוט משער געווען, אַז דער נאָמען לייגט זיך צונויף פֿון די צוויי אותיות. איך האָב אַ ראַיה דערויף אין ספֿר שמות (שמות גיטין), ווענעציע 1632, ל, ב: ואני ההדיוט לא ידעתי אמאי לא נאמר דהוא קצור השם ח״ז מחזקיה והוא חז בזיין דחא בהברה לשון האשכנזי אין חלוק במבטא בין חז בזיין לחת בתיו.

2 בֿוישן: פֿיס — ב.

3 ביליך: מה״ד billiche, אויך בײַ ווײַנריבן 22/56. דאָ איז עס טײַטש: ווי עס געשיקט זיך.

4 צו בור אוז: „צו פֿאָר״, פֿרִיער — ב. פֿ״גל פּראָגער בריוו 54: צו פֿאר אויש.

אונ׳ אזו ווער איך זעהן דש איך אים איין וורוויינדא בין אז ער מיר איז אונ׳ איז גיווען ושלום לו הרבה פעמים אונ׳ גרוש מיר מיין מומלן גוטלן שתי׳ אונ׳ מיין ר׳ קוזי[5] יץ אונ׳ זיין ווייבא אונ׳ זיין ק קינדר שיחי׳ אונ׳ מרדכי זיין ברודר יץ אונ׳ זיין ווייבא אונ׳ זיין קינדר שיחיו׳ גרוש אל בון מיינן וועגן אונ׳ בון מיינר מומן וועגן שתי׳ אונ׳ דש זיא גידענקן דש דו בישט איר אונקל קינדא ע״ה אונ׳ דש וועז דו איצונדר אי״ה הרוברה קומן וועדשט דש קיין קינדא מער דוברן וועדט זיין בון אירם ליבן אונקל ז״ל דען זיא ניט וור געשן זולן וועז וארום ער הוט וואל זיין טאג אזו וויל מיט אין גיטון דש עש וואל בילין וועד דש זיא דיכש גנישן לישן אז איך וואל גוטן טרויאן צו אין האב ב״ה דש זיז[6] טון וועדן אונ׳ העטן עש גיטון וועז איך אין שון קיין וואדט העט גשרייבן דארום ווייזא אין מייני בריב אונ׳ לוש זיא זיא לייאן וועז וארום איך וויש וואל עש וועדט אין איין וורייידא געבן אי״ה וועז זיא הורן וועדן דש עש מיר וואל געט ב״ה אונ׳ זאג איקליכם בזונדר דש זיא מיר בריב שרייבן מיט דיר אי״ה זא וועד איר זעהן דש זיא נוך אונזרי וורוויינדא זעיין לאנג מיט ליבא אונ׳ גרוש מיר יודלן שמש אונ׳ אל זיין הוש גזינדא בון מיינן וועגן אונ׳ מאיר מיין ר׳ גבריאל פרנצוזן זון אונ׳ זיין ווייבא אונ׳ יהושע זיין ברודר אונ׳ זיין וויב אונ׳ אלי איר הוז גזינד גרוש אונ׳ גרוש מיר אל דיא וועלט גרוש אונ׳ קליין דיא אונזר גוטי וורוויינדא זיין דיא איך איצונדר ניט נענן קאן בור און מוט[7] דש איך נורט אן זיא גידענק מכל שכן וועז איך איין אונ׳ איין נענן זולט דארום גרוש מיר אידרמן דיא דו וואל וויישט דיא מן גרושן זול אונ׳ דיא איך האב פלעגן צו גרושן ושלום שנית*

ליבר שוואגר אך אונ׳ שיק מיין הערלן זיין בריב אונ יעקב אך דש בהענשט[8] דז דו קאנשט עש וועדט דיר העלפן אי״ה

## יוסף לוי צו זיין זיידן מנחם

(לשון-קודשדיקער טייל פון בריוו III)

[1] שלום לכ״ת שלום לאדוני מורי אבא מורי זקיני החכם ונבון היקר המשכיל כמ״ר מנחם יץ וע״ש אשת כ״ת אמי [2] זקינתי החסידה והיקרה והנעימה מ״נב״ת מ״ר מערלן שתי׳ וע״ש זרע אמת אשר חנן ה׳ לכ״ת כולם יתברכו [3] ברוב טוב׳ בבריאותינו ת״ל כ״ת יתבשר ולעד ממכם בל יחסר׳ אחרי דרישת השלום באתי להודיע [4] לכ״ת איך בת כ״ת אמי שתי׳ באה בשלום לב[ז]תי והיא יושבת אצלי וברוך השם שזיכני לראותה ג״כ יזכיני [5] לראות פני

---

5 קוזי: יקותיאל — ב.; ס״ש, ס״א, ב וויס פון קוסא מיט ס: קוסא מלשון יקותיאל.

6 זיז: זי עס.

7 און מוט: אומעט — ב.

* נאך דעם וואדט שטייט א חתימה וואס איז שווער איבערצולייענען.

8 בהענשט: גיך.

אחותי שתי׳ כאשר אקווה להשם ית׳ שיהיה מהרה אי״ה לכן אודיע כ״ת כי בהיות שבנך [6] ר׳ בונים היה אצלי אכל ושתה ושכב בביתי כמו שהיה הגון לעשות לו אחת מפני כבודך והשני [7] מפני כבוד אמי שתי׳ והשלישי מ:ני הכבוד שלו אבל אם היה בא אדם אחד והיה אומר לי איך [8] דודי ר׳ בונים יעשה לי כמו שעשה לי הייתי אומר לאותו האיש איך שהוא ממזר בן ממזר לכן אודיע כ״ת בהיותו אצלי לא די שאכל ושתה ושכב על מטתי והלבשתי אותו לאחר שרצה ליסע [10] ממני לבא לכ״ת בקשתי ממנו שיביא לי אמי שתי׳ ונשבע לי כמה וכמה שבועות אשר הייתי [11] מאמין אפי׳ לגוי אחר שאם לא ימות שהוא בעצמו רצה להביא אותה ולא עשה אותו אלא אפי׳ [12] המעות שהלוויתי לו והסוס שקניתי לו שרכב עליו עד לַבְלוֹנַ״ה וקניתי אותו הכל בדמים יקרים [13] כדי שישמור השבועות שלו ושיביא אמי שתי׳ וגם החרב שקניתי לו הכל עשיתי כדי להראותו [14] שיאמין לי אלא ב״ה אמי שתי׳ באה בשלום והוא נשאר כמו כזבן אשר לא הייתי סובר ממנו לכן [15] חי כ״ת מאחר שנשאר לשם שתעשה עמו באופן שאלו המעות שהלויתי לו הן במזומן הן בעד הסוס [16] הן בעד מלבוש הן בעד החרב הן בעד תפירת הבגדים הן מה שהוא חייב לי כמו שהוא יודע [17] שיתן אותם המעות לאחותי מייטלן שתי׳ לפזר לדרך כשתבא בע״ה ית׳ ואם לא יתן אותם יהיה אפי׳ [18] המאכל והמשתה שאכל בביתי יהיה לו למות ולא לחיים לרזון ולא לשובע והמעות יהיו לו כחרם [19] יהושע בן נון כל ימיו עד שיתן אלו המעות לאחותי שתי׳ או לגיסי מאיר יץ כדי לפזר אותם בדרך [20] ואל תאמר בלבבך שהם מועטים כי בחיי הם יותר מעשרה דוק׳ חוץ מהמעות שלקח מאמי שתי׳ [21] לאחר שנסע מכאן בא אליה ואמר לה שהוא רוצה להביא אותה וכיחש בה ולקח ממנה י׳ טְרוֹן [22] וויניצייני לכן חי כ״ת שתעשה עמו באופן שיתן אלו המעות לאחותי ולא ישלם רעה תחת טובה [23] ואל יחר בעיני כ״ת אשר כתבתי כל כך ברוגז וברוע לב אין זה כי אם על אשר כיחש בעמיתו׳ [24] ורוצה לשלם רעה תחת טובה על אשר לא חמס בכפי ועל אשר עשיתי עמו מה שלא כ״ת היה [25] עושה לו איפשר ואין לי להאריך רק שלומכם יאריך כחפצכם וכחפץ משרת כ״ת נכדך יוסף לוי וכ״ת יפרוס רוב שלומות לדודתי מ״ר רבקה שתי׳ בת כ״ת/ ולדודתי מ״ר יוטלן שתי׳ ולדודתי מ״ר בת שבע שתי׳/ ולבניהם ולבנותיהם וכל אשר להם שלום מצדי ומצד/ אשתי ובני ובנותי שיחי׳ ושלום שנית ולשאירי/ יוזפין יץ אע״פי שהוא לא זוכר אותי וחי כ״ת שתעשה/ שתכתוב לי מעמדכם הטוב ובזה אראה כי מצאתי / חן בעיני כ״ת ובעיני כל רואה כתיבת ידי ושלום

---

21 טְרוֹן = טראָנאָ (לירע — טראָן): אַ לירע וואָס ניקאָלאַוס טראָן האָט אין יאָר 1472 געמינצט אין זילבער. אַ טראָנאָ האָט געוויגן 0,52 גראַם און האָט געהאַט אין זיך 0,18 גראַם זילבער. שרעטער: Wörterbuch der Münzkunde.

## IV

## מנקלן פֿון ווידין צו איר טאָכטער מייטלן און צום איידעם מאיר בראַק אין פּאַדוע

מארץ תוגרמא — לקק פדוואה

ליד בתי הצנועה והחסידה מרת
מייטלן שתי ושלום ימצאנה
וחל בנחש דרג מה
ופגין והלתעבו

[1] לבי טוכטר אכט אונ׳ קאף מיר שלייאר אום ב׳ גילדן אל אין איינם שטוק חשאה ווערט דיר זי אכטן [2] אז ויל גוטר יאר אונ׳ טאג אז גוט וואל בר מאג צו מיינר ליבן טוכטר מייטל שתי׳ די אייציק אונ׳ די ליב די איין קרון [3] טראגט בון בורומקייט אונ׳ צו מיינם ליבן הערצגן איידים מייאר שי׳ דען איך אז ליב הון אז מיין זוין אונ׳ צו מיינן ליבן עניקליך [4] ניט ענליך מיין קינדר בון מיינם הערצן מיין ליבר שומן רחלן שתי׳ אונ׳ אייזקלן שי׳ נון מיין אייציקגי לבי טוכטר אונ׳ זון דער אווך [5] נימץ [?] הוט איך ויל אויך לושן ווישן ווי מיר זיין ש״ל אל וריש אונ׳ גזונד אזו זולט איר מיר אל זיין צו אלר שטונד דש ביט מיין [6] הערץ אונ׳ רעט מיין מונד דער דו ביט טאג אונ׳ נאכט אום מיינר ליבן קינדר לעבן נון לבי אייציקגי טוכטר ווש זול איך דיר שרייבן [7] בון מיינר וארט ווען איך זולט אז ויל שרייבן אז די מגלה לאנ]ג איז זו קונט איך עש ניט גנוק שרייבן די זכיוס די איך הון איין [8] גנומן אן דער ליבן וארט די איך הון גהאט ווער איך אשיל משלום ווייב גווצן זו העטן זי ניט קונן אנדרש בורן איך הון מיינר [9] ורמקייט ניט גנושן איך הון דיינר ורומקייט אונ׳ איר די איך נוך ניט גלייכיש הון גבונדן גנושן אונ׳ גו״ט הוט מיך לושן גנישן מיינר [10] ורומן מאן אונ׳ קינר טוט איך הון צו ויל זוכוס איין גנומן אוב דער וועלט ווי קאן איך גו״ט דען אל מעכטיג גנונק לובן ווען [11] ווער איך טאג אונ׳ נאכט אוב מיינן קניאן גלעגן זו העט איכש ניט קונן אנדרש היישן גלובט זיי גו״ט

---

1 חשאה: דער ערשטער אות איז קשה, פּאַסט דאָ א ו אָדער י. דאָס ווערט איז געוויס א נאָמען.

3 בורומקייט: פֿרומקייט. Frumkait : 57 II Deutsche Privatbriefe; מייאר מוז נישט זיין קיין גרייז, ספֿר שמות ג, א וויסט אויך פֿון דער דאָזיקער פּאָרם: מאיר ואין צריך לכתב המכונה מ י י א י ר.

5 ש״ל: שבח לאל.

7 הון: hon און han איבער II Deutsche Privatbriefe—hon, 84—85. זע קערטין, גראַמאַטיק I, 284; וארט: נסיעה.

8 אשיל משולם: א פּנים א חשובֿער מענטש.

10 קינר: דער ר איז באַשטימלעך, און אפֿשר דאָרף מען לייענען קינד; טוט איז נישט קלאָר.

איך וועלט דש דו זולש [12] האבן גהורט די ברוכש די מאן מי[ר] הוט געבן דש איך בין צו מיינן זונן קומן אונ׳ ווי מיין זון יזיף איז גיגן מיר קומן מיט [13] וריידן אזו הוף איך צו דעם אלמעכטגן גו״ט דש דיר דיין ברודר אווך זולן אן קיגן קומן אונ׳ איך אווך אין גרושן וריידן [14] אל דרום לבי טוכטר אונ׳ זון וויר ווילן דיך ביטן דש דו אונז וועלש דר ורייאן אונ׳ וועלשט קומן אונ׳ וועלשט מיר [15] מיין לבי אייצגי אלנדי טוכטר צו אירן ברודרן אונ׳ מוטר בורן די טאג אונ׳ נכאט רופן דען אל מעכטגן גו״ט אן דש [16] דש ער אויך אין אויירן זין זול געבן אז ער מיר הוט געבן דש איך בין זכי גוועזן אין גרושן אירן צו קומן [17] אזו זולשט דו מיר אווך קומן אונ׳ זולשט דיין דיין ברודר וינדן אז איך זי הון גבונדן אין אירן ווער מיר הוט [18] קונן אן גיגן קומן בון אין צו זאגן דער הוט גדוכט קורבנת גברוכט דרום לבי טוכטר קום אונ׳ נים צו הולף [19] דייש ליבן וטר ורומקייט אונ׳ קום צו דען די טאג אונ׳ נכאט בור אויך וועלן זורגן אונ׳ דו ליבר זון גדענק דש דו [20] נימץ הושט נוייארט די דיך ברבאן דרום ציך דרוז אונ׳ גדענק אן די ליבשפט די דיין שוויגר הוט צו דיר אונ׳ [21] צו דיינם הוז גטראגן די אל טאג בור דיך איז גלופן אונ׳ הוט דש בעשט גטון אונ׳ גדענק דש איך בין אוז [22] גאגן אונ׳ הון דיך איין גזעצט אזו וויל איך איצון אווך טון ווילש גו״ט אונ׳ דאר נוך דו ליבר זון גדענק ווי זיך [23] הוט דער נאגיל גשיידן בון ולייש דו איך בין בון אויך גשייטן ליבר זון גדענק אן אונזר הענד געבן אן [24] מיינר ליבן טוכטר קיפיט מיר זיך האבן צו האף גשווארן דו וועלשט קומן ווען דו מיין בריב זיכשט [25] אונ׳ דש דו הוש גזייט איך זולש ניט בר געשן אונ׳ מיין ליבי טוכטר אונ׳ דו הושט מיר נוך גשרבן [26] גינדיג איך זול דיר ליישטן ווש איך דיר הון בר היישן דו בין איך אונ׳ וויל דירש האלטן איך [27] אונ׳ מיין זוין בוז אין אונזר גראב דו מאגסט וואל גדענקן ווער עז ניט בור דיך וויר ווילטן ניט נוך [28] דיר שיקן די ליבי אייצגי טוכטר דו הושט מיר בר הייזן מיט דיינר האנט אין מיינר עז זול ניט אן דיר [29] אבגין צו קומן דו וויישט וואל צווי קוף אוב איינם קוזן די ריכטן ויל דיג אוז לאג מיט ליב זולשט [30] דו אונ׳ דיין ליבר מאן אוב איינם קוסן ליגן דש ערשט

---

15 נכאט: נאַכט.

18 אן גיגן: אַנטקעגן.

19 דייש: פֿון דײַן.

20 ברבאן: נישט קלאָר; ציך דרוז: פֿאָר אַרויס — ב.

22 איין גזעצט: אפֿשר פֿון לשון einsetzen, עפּעס טון פֿון עמעצנס וועגן.

23 דער נאגיל גשיידן בון ולייש: אַזוי גיט איבער די מאַמע דעם ווייטאָג וועגן דער צעשיידונג.

25 גזייט: געזאָגט.

29 אבגין: אָפּגיין, דאָ: זײַן אַ שטער, פֿ״גל ווײַנריב 23/53; ויל דיג: „פֿיל דינג״, אַ סך זאַכן—ב.; לאג: לאַנג.

ווארט דש מיין זון שמשון הוט גשריבן דו הוט ער [31] גרוגט ווא איך זיין לבי שוועשטר העט גלושן אל דרום שרייב איך בון אירר אלר וועגן דו ווערשט [32] זעהן אונ׳ הורן דייש ברודר בריב דש אוז זולשט אל דר ורייאן לבי טוכטר גרוש מיר קול הכהל בון מיינן [33] וועגן צו בור אוז אל די אונזר אונ׳ בֿר רבקה און הצלן אונ׳ בילן זימלן ברעטה ווייב אונ׳ בֿר ברונא אונ׳ בֿר [34] יוט אונ׳ ברויילן אונ׳ רחלן אונ׳ עשטלן ר׳ קוזי בֿר משה בזאן מרדכיי אל די נוך מיר ורוגן איך ווייש איצון נישט [35] מין צו שרייבן גו״ט לוש אויך אלן וריש אונ גזונד בלייבן דש ביט אונ׳ בגערט אוייאר מוטר מנקלן שתי׳ בת הר מנחם [36] די דו דאר ורייט איז גווארדן איין טייל אזו זול איך דיך מיט מיינן ליבן קינדר זעהן

## V

## פֿרוי שענלן פֿון סאָפֿיע צו איר זון אליעזר ליפּמאַן אין טריעסט*

לקק טראשטי
ינתן ליד בני היקר השם הטוב
כמר אליעזר סג״ל המכונה ליפמן
סג״ל באשר הוא שם בר יצחק
סג״ל ז״ל חתנו של וואלף כץ מויניזו
והמגיעו לידו ישא ברכה מה׳
וצדקה מאלקי ישעו מק״ק
ספיאה

[1] זו קולמוס וזו מגלתא לחיי טבא תגזרת לשתא טבא ונהירא כחפצך היקרה שנת רוח [2] והצלה׳ לקרוא דרור וגאולה׳ ושמך יוחק לזכרון ויעלה לך

---

31 גרוגט: gerügt, געמוסרט.

33 זימלן איז וועדליג ספר שמות כז, ב אַ מאַנצבילשער נאָמען, זע צונץ, Die Namen der Juden 1837, 118 (ווײַבערשער נאָמען). דאָ איז בילן דאָס ווײַב פֿון זימלן ברעטה (?); הצלן: היצל איז אַ ווײַבערשער נאָמען, ספֿר שמות פּא, ב.

* דער דאָזיקער בריוו זעט אויס זייער לומדיש, ער האָט אַן אַרמישן אַרײַנפֿיר און ס׳געפֿינען זיך דאָ 4 מאַנצבילשע פֿאָרמען, דער אָפּשיקער איז אָבער אַ פֿרוי, ווי ס׳זעט זיך פֿונעם אויסלאָז: כה מעתרת אמך מרת שענלן. אויך זײַן אַ וואַרטערין בײַ געוויגערינס איז דאָך געמאָלט נאָר בײַ אַ פֿרוי. געוויינטלעך, געשריבן האָט זי אים נישט אַליין, נאָר זי האָט זיך אים געלאָזט אָנשרײַבן, קען זײַן, אַז געטאָן האָט עס איר איידעם. נאָר אַזוי קען מען זיך אויסטײַטשן די אויבן דערמאָנטע מאַנצבילשע פֿאָרמען, אויך דעם אַדרעס: באשר הוא שם בר יצחק סג״ל ז״ל.— דער טאַטע איז טויט און ס׳ווערט געזאָגט, אַז ער איז דער זון פֿונעם געשטאָרבענעם יצחק סג״ל. די ווערטער חתנו של וואלף כץ מוניזו זענען אויך שייך צום געשטאָרבענעם, וואָרן דער זון ווערט געפֿרעגט, צי ער האָט שוין חתונה געהאַט, בכן קען ער נישט זײַן דער איידעם. די שטאָט איז אַ פּנים ווענעצ׳ע, לייענען לייענט זיך דאָס: מויניזו.

לבצרון ליתרון ליראי ה' ולחושבי שמו [3] יהי אלקיו עמו' בשכבו ובקומו שלומות רבות יגזר עליו האל ממרומו' אתה הוא בני היקר [4] ונחמד משכיל ונבון השם הטו' כמר ליפמן יצו' ע"ש כל דורשי שלומיך וכל מבקשי טובתיך [5] כולם ילכדו בעבותות הבריאות והשלוה אמן מבריאותינו תהא מבושר כן לעולמי עד אשמע [6] ממך ואתבשר ואחרי רוב דברי שלומות ובשורות טובות לאלפים ולרבבות ...[?] באתי [7] להודיעך ולבשרך במעמדינו הטוב ואנחנו ברוך השם כן נדע ממך לעולמי עד אמן עוד באתי [8] להודיעך כי אחרי הגענו פה בארץ טורקיא הלכנו בסלוניקו וישבנו שמה עד ·ושה חדשים [9] וחתני לא היה יכולת בידו להחיות את בני ביתו לשמה כי המיחיה היא לשמה [10] מלאכת הסבל רצוני לומר למכור מים או לעשות צמר בעד הבגדים וגם היא מלאכה [11] כבידה וגם מלאכת הנשים לטוות הצמר במולינען לכן יצאנו משמה והלכנו בסופיאה [12] ובסופיא היה חתני לומד עם הנערים זמן שלם ואין הקומץ הספיק לארי באופן שהניח [13] גם זה העניין ולקח הבדיקה והוא שוחט ובודק וקורא בספר תורה בבה"ב וביום [14] השבת והפרס שנותנים לו בכל חודש סך חצי דוקט וביתי ונערותיה עושים מלאכת [15] המשי בהטלר רצוני לומר קורדלי והנערה הגדולה כשרצונה לעשות מלאכתה היכולת בידה לעשות ה' אמות בשבועה והריוח מק' אמות הוא יג' או יד' לבני' [17] באופן שאינם צריכים לשום אדם וכולם מלובשים במלבושים חדשים וחתני הוא [18] יושב בחצר ...[?] ומרת וויאלא ומרים כולם יושבים בחצר אחד ומרים לקחה במזל [19] טוב בחור טוב ומבני טובים וה' ריחם עליה ונתן לה הריון ויצחק סג"ל לקח גם כן [20] בחורה טובה ויפיפיה עד מאוד ומוסקט היא גם כן עש(ש)[ת]ה* קניין עם בן רבי [21] מנדלן כץ אחיו של הלל כץ והנשואין יהיו מהרה בעזרת הש"י וגם יוודע לך בני איך [22] אני דר בבית חתני ואני אוכל ושותה עמו מה שזמן לו השם וגם אני מרויח [23] לי לעצמי מעות ששרת לנשים היולדות והמעות שנת לי כשיצאת משמה כבר הוא [24] מזומן בידי והלותים על משכון ברבית עוד באתי להודיעך איך יצחק יצו הוא לומד [25] בטוב ויודע לכתוב והוא כותב כל חשבון הבשר שאביו מוכר וליב יצו' גם הוא [26] כמעט יודע להתפלל תפילתו ועוד אודיעך איך הדגן הוא בזול באלו הארצות כי בעד [27] א' דוקטי תוכל לקנות מה שלא תמצא בוניזיא בעד ג' דוקטי וגם בשר [28] הוא בזול ולכן אנחנו אוהבים לדור בטורקיאה מי יתן שהייתה גם אתה פה אצלינו [29] רק איני נותן לך עיצה לבוא פה מחמת הדרכים שעברם הם משונה מאוד [30] ועוד אודיעך איך אחותך ילדה בת ועתה בי"ה הבא עלינו לטובה

---

11 מולין: מיל פֿאר זמד.

15 בהטלר: telaro, א וועבשטול. קורדלי: cordella, א דין שטריקל, א שניר.

23 בשם ברעג פֿון בריוו איז צוגעשריבן: ונותנים לי פרח בכל חודש; שנת: אפֿשר פֿעלט א ת, בכן: שנתת.

25 וליב: און ליב, א נאָמען.

30 בי"ה: ביום הכפורים.

* פֿירקאַנטיקע קלאַמערן צי האַלבע לבנות זענען אומעטום צוגעשטעלט פֿון דער רעדאַקציע.

תיהיה בת שנה [31] ושמה קיילן שתי׳ ועוד אודיעך איך וישה סערלש הוא דר בסלוניקו והוא עומד בטוב אבל [32] חמותו הלכה לעולמה בחולי המגיפה שהיה לשמה וגם יודלן חזן וחתנו וג׳ ילדים הלכו לבית [33] עולמם׳ ובת (ה)[חו]רגות של לנג ליזר עם ג׳ ילדים והניחו לך ולכל בני ישראל חיים טובים [34] וימים ארוכים אמן נא בני היקר אחלה פניך שתודיעני גם אם עשת חופה או לא [35] ותשתדל לכתוב לי כתבים על ידי עוברים ושבים רק רחוקים או קרובים באופן שלא [36] אמות עד שאקבל כתיבת ידך הנקייה רק שלחם בוניזיא ביד רבי מענדלן [37] כן הנזכר לעיל והוא ישלח אותו לידי ותו לא מידי כי בזה הפעם אין לי להאריך רק חיים ושלו׳ לך יאריך כה מצתרת אמך מרת שענלן ותקבל רוב שלומים כטיפו[ו]ת ימים מגיסך יצו׳ [39] ומאחותך מב״ת ומכל בניהם יצו׳ נכתב בנחיצא ובקולמוס רצוצה ובנפש חפיצה היום יום [40] ב׳ י״ה לחודש אילול בפרשת אתם נצבים תשא שלום

## VI

## ויאָלאַ* פֿון סאָפֿיע צו איר שוועסטער קעל׳ און איר שוואָגער אַהרן

ליד גיסי כר׳ אהרן יצו׳ וחלב׳

[1] הונדרט גיזונטר יאר די מויש דיר אונ׳ דיין מן אונ׳ קינדר וואר אונ׳ ענק אלן אל מייני [2] ליבי האיפ צו דיר מיין ליבי הערציגי שווישטר מיין ליבז קינד מר׳ קעל׳ שתי׳ אונ׳ צו דיין ליבן הערציג [3] מן אונ׳ מיין ליבר שוואגר אז מיין ליבר פרודר הר אהרן יץ אונ׳ צו דיין ליבן קינדרן צו באר אויז [4] מיין ליבז מושקטליין שתי׳ אונ׳ צו דען אנדרן שתי׳ וויש דש וויר זיין ש״ל בריש אונ׳ גיזונט נוך וויל פאז מוישט [5] עז זיין צו אלר שטונד אמן וויש דש מרים שתי׳ ווידר איין מן האט אונ׳ געט אים וואל עז איז הי פיי׳ מיר צו [6] סופיא אונ׳ חציל יץ אך מיט זיין גיזינט אונ׳ גינירט זיך וואל ש״ל אך לאש איך דיך וויש וויי איך מיין מושקט [7] שתי׳ האב אויז גיבן גינגדירנופיל איין יונגן דער איז ר מענדיל כהן זיי בון בנידיג דער חאשן האשט [8] מרדכיי׳ ר הילול פרודר זון דען חונוכא דער היץ קומנט פרט רצג

---

31 וישה סערלש: פֿישע דער זון פֿון סערל.

33 בת הורגות—מן־הסתם בת חורגת=שטיפֿטאָכטער; לנג ליזר: לאַנג לייזער.

39 מב״ת: מנשים באוהל תבורך.

* ויולא: Viola צונץ, Die Namen..., ז׳ 118.

2 האיפ: heipt — ב. דערנאָכדעם האָב איך געפֿונען אין די פּראָגער בריוו 21 אויך הייפ׳; „הערציגן״—ב.

4 פאז—besser, baz—ב. זע: M. Heyne, Deutsches Wörterbuch 1905—1906²

8 די דאָטע האָט איבערגעלייענט ב.; ברימלפט: חתונה — ב. מה״ד brût-louft — נאָך דער מעלדונג אין בריוו V עשׂה קניין עם בן רבי מנדלן כץ, וואָלט אפֿשר געווען גלייכצער צו לייענען נישט ז״ס, נאָר זון, דאָס צוזיצט מאָל זון וואָלט געווען אן איבערחזרונג. דאָס וואָלט געהאַט א פּאַסיקערן זינען.

ציך איך גינגדרענפול זיין ברייליפט [9] צו מכן אונ האב מיין זון יצחק יץ במ״ט אך איין פייב גיבן איין אוינגירין אונ׳ מיין חזקיא יץ דער האט [10] גוט בויהויט זי צוא טעכטרליין איינז האשט טרושליין דש אנדר גוט בהויט זי מושקטליין וויש דש עז גויט [11] וועד דש דו מיר העשט גישיקט עפש בון דען געלט דש דיין מן האט איין גינומן בון מיין חוב בון פיום אום [12] וואדום איך האב אנטליהנט בון אנזרן אברהם ר דוש דארום פיט איך דיך אז איין עלינטי שווישטר דש דו ניט [13] אנדרש טושט דש דו דיין מן אן הלשט דש ער מיר שיקט דש געלט דש איין האט גינומן בון דען חוב איין [14] חיליק ער איז איין הירטר מענש אויף גענט דארום לאש דיר מיין שרייבן צו הערצן גין ליבי מיין הערציגי שווישטר [15] אונ׳ מיין הערציגר שוואגר אונ׳ ברודר לאש דיר מיין שרייבן צו הערצן גין גידענגק די ליבשאפט די מיר צו [16] אנגדר האב גיהט אונ׳ אונזרי קינדר וועדן האבן איז גנצן ויל עז שיינט וואל בון אוייגן בון הערצן [17] מיט ענק עז איז יארונימא גיוועדץ דען טישיבאב הי גיוויזן אונ׳ האבט קיין בריב מיט גישריבן [17] מיני ליבי ברוינט לאט עז מיך אויפט ענקר שרייבן זעהן מיט בריידן לאט עז מיך ווישן ווי עז ענק [18] גענט צו אלר צייט אנפפנגט עז אל הונדרט גיזונטר יאר בון אונז אלן גריש עז מיר אברם אונ׳ צארט [19] אונ אל אירי קינדר גוט פיהויט זי אונ ריפקא אונ׳ אירן מן אונ׳ קינדר שתי׳ אונ׳ אונ׳ מיין מומלין גאלן [20] אונ׳ בריך אונ׳ זיין פייב אונ׳ קינד שתי׳ אונ׳ שערליין אונ׳ זיין מן אונ׳ קינדר שתי׳ אונ׳ [21] כל הקהל בון אונזר אלן וויגן איך וואש ענק ניגש מער צו שרייבן גוט בון הימיל לאש ענק בריש אונ׳ [22] גיזונט פלייבן דש ביט אונ׳ ביגערט דיין שווישטר וויולא די דיך אונ׳ דיין מן געדן ביר אירן [23] טוט זעך אונ׳ דייני ליבן קינדר מיין ליבי הערציגי שוישטר דער בריא מיך אונ׳ לאש מיך ענקר הנט [24] גישריפט זעהן פלד

---

9 אוינגירין—ב. טעטשט: אן אונגערין.

10 בויהויט: באהיט — ב.

11 פיום—ב. רעכנט, אפשר: ביימען.

12 ב. ליענט ר דוש, אפשר דארף מען ליענען דוק׳: דוקאט.

14 הירטר: הארטער.

16 בון אוייגן בון הערצן, פג״ל פראגער בריוו 56: אויש דען אויגן אויש דען הערצין.

18 צארט—ב.: א מאנצבילשער נאמען וואס איז פארן אין די פראגער בריוו. אין ספר שמות צו, א איז דאס א וויבערשער נאמען.

19 גאלן, פ״ג ספר גט מקושר, ווארשע 1816, ר, ב, כן יש לכתב אם קורין הגימל בקמץ.

24 פלד: באלר—ב. זע Paumgartners Briefwechsel, ארויסגעגעבן פון שטיינהויזן 14.

# אַ פֿראַנקפֿורטער בחורים־ליד פֿון 18טן י״ה

פֿון פּראָפֿ׳ אַהרן פֿרימאַן (פֿראַנקפֿורט־מײַן)

די געשיכטע פֿונעם ליד וואָס מיר פֿובליקירן דאָ פֿון אָריגינאַל איז אַ ביסל אַן אויסטערלישע. אין 1936 האָט ד״ר מאַקס קאַטצן פֿון באַמבערג געפֿונען אויפֿן בוידעם פֿון אַ בית־מדרש גאַנצע פּעק כתבֿים. געווען איז דאָס אין אַ קלײנער דאָרפֿישער קהילה אין דרום־דײַטשלאַנד, וואָס הײַנט עקסיסטירט זי שוין מער ניט, און דאָס בית־מדרש שטייט פֿאַרלאָזן און פֿאַרגעסן. עס זײַנען געלעגן אַלטע ספֿרים, צעפֿרעסענע פֿון ווערעם און צוגעפֿוילטע, און צוואַמען מיט זיי כתבֿ־ידן אין העברעיִש און ייִדיש, אײַנגעבונדענע אין פּעק. ווײַזט אויס, אַז דאָס איז אַן אַלטער קהלשער אַרכיוו פֿון 18טן י״ה און ס׳איז אַ סבֿרה, אַז נאָך דעם ווי מען האָט די פּאַפּירן אין 19טן י״ה אַרויפֿגעטראָגן אויפֿן בוידעם, האָט מען זיך שוין מער צו דעם ניט צוגעריט.

אַרום און אַרום זײַנען דאָ פֿאַראַן עטלעכע הונדערט דאָקומענטן — גאַנצע העפֿטן און אײַנציקע בלעטער. פֿאַראַן למשל אַ בריוון־שטעלער פֿאַר חתן־כלה, מיסתּמא פֿון אָנהייב 18טן י״ה, 8 זײַטן העפֿט געשריבן אין אַן אינטערעסאַנטן ייִדיש. אַ בריוו אין העברעיִש דערציילט פֿרטים וועגן דעם, ווי פֿאַרקאַכט מען איז חנוכּה אין קאָרטנשפּיל. אַפֿילו פֿרויען טוען זיך אַרײַן אין שפּילן; די קלײנע קינדער לאָזן זיי אין דער היים בײַ פֿרעמדע דינסטן און די שכנים קענען ניט שלאָפֿן צוליב די געשרייען פֿון די קינדער.[1]

צווישן די כתבֿ־ידן האָט ד״ר קאַטצן אויך געפֿונען דאָס ייִדישע ליד וואָס מיר ברענגען דאָ. ס׳איז געשריבן אויף 6 צונויפֿגעהאַפֿטענע לאַנגע שמאָלע בלעטלעך; די בלעטער 4 און 6 זײַנען ליניִרט. מען דאַרף משער זײַן, אַז אָנגעשריבן האָט דאָס אַ ישיבֿה־בחור אין פֿראַנקפֿורט־מײַן אַרום 1750.[2] די אָפּקומענישן פֿון אַ ישיבֿה־בחור אַ טעג־עסער אין יענער צײַט אין מערבֿ־אייראָפּע זײַנען גאָנץ נאָענט צו דעם, וואָס האָבן איבערגעלעבט אַזוינע יונגע לײַט אין מיזרח־אייראָפּע אַ סך שפּעטער, און אפֿשר נאָך ביז הײַנטיקן טאָג.

דער טעקסט רעדט פֿאַר זיך; צו אײַנציקע ווערטער וואָס זײַנען שווערער האָבן מיר צוגעגעבן פּירושים. מיר דרוקן פּינקטלעך מיטן (ניט־קאָנסעקווענטן)

---

1 Cf. Dr. Max Katten, Kulturgeschichtliche Dokumente. In: Bayerische Israelitische Gemeindezeitung XII, 23 (1.XII.1936).

2 לויט סטראָפֿע 5 זוכט מען זיך ערויסצודרייען פֿון געבן טעג דורך פֿאַררופֿן זיך אויף דער „פּרעגער גזירה״, דער פּראָגער גירוש איז געווען אין 1745/1744.

אויסלייג פֿון אָריגינאַל. די ערטער וואָס זײַנען אין אָריגינאַל אויסגעמעקט האָבן מיר ניט גענומען אין אַכט.

די פּערזאָנען וואָס ווערן דערמאָנט קענען מיר שוין ניט אידענטיפֿיצירן, אָבער פֿון דעסט וועגן קומט דאָס בילד אַרויס בולט.

## פ״פ בחורים ליד

:/איך קלאגע מיט וואָרטען/:

1. אריד בשיחי וויא גיהט עז אונז בחורים
היא // היא אין פפ״ד ליידן מיר גרויזי
פיין// גרויזי פיין מוזין מיר ליידן//
ביז מיר מוזין פ״פ מיידין // הן וויא
קענין מיר דש אויז שטיהן דש מן
מיט אונז ארמי בחורים טוט אין
פ״פ אזו אום גיהן . . . . . .

2. גיהן טונין מיר נאך פ״פ מיט עטווייז
געלט אונד איין גאנץ קלייד //
שבתות צו בקומן פֿר מיינין מיר
אין איין קארצי צייט // מנוים טוט
אונז קיינר אַב זאגין // ווען מיר
אונזרי רעקמדציאהן אַב טראגין //
ווען איז אויף דעהם פֿר הערין
זולט אן קומן // ווערדין מיר גאר
בלד אן גנומן // הן מיט אלי בחורים
מוזין מיר ארויז גין מיר מוזין זעהן [//]
וועהר דַא ווערט אין בעשטין בשטהין /[/]

3. בשטהין טוט איז מיט אונז גאר
שלעכט // ווען מיר זיין נור אין פ״פ
עטליכה נעכט // איין פאצין שלויף
געלט וועלין מיר גערין שפארין //
אויף דיא בענק אין דיא קלויס /[/]
מוזין מיר ארום פֿארין // ארום
פֿארין מוזין מיר אין דיא קלויס /[/]
צו עסין אונד צו לערנין האבן

---

1. אריד בשיחי—אַן אָנהייב פֿון אַ סליחה; פפ״ד, פ״פ—פֿראַנקפֿוט דמײַן, פֿראַנקפֿורט; הן—נו.

2. עטווייז—עפּעס; איז—עס.

3. שלויף—שלאָף; שונד—שוין.

מיר קיין הויז // הן דש זיינין
מיר ניט אין שטאנד אויז צו
שטיהן // ווען שונד אונזר געלט
זולט דרויף גיהן . . . . .

4. גין טונין מיר אונד דינגען אונז
איין גלעגר אין איין בעט //
מיר געבין אונזר נחמה אויף דער
שבת בלעט // איין בלעט טוט מן
אונז געבין // איין פֿאצין שלויף
געלט מוזין מיר לעגין דער נעבין //
דיא ערגשטי בלעט טוט מן אונז
אויף צווינגין // אודר גאר בייא
משה גאשט אן דינגין // הן ווען
מיר שבת צו נאכט פון טיש גין //
פֿר הונגיר אונד פֿר דארשט
טוט אונז בלד דיא נשמה אויז גין [//]

5. גין טונין מיר בייא דעם רבֿי אונזרע
רעקמדציאהן אן טראגין // ער טוט
אונז דיא מנוים גלייך אויף זאגין
// ער זאגט מנוים צו וועהרען איז
גאר שוועהר // ווייליין יעצונד
זיין קייני לעהר // איין אנדרין
אויף צו זאגין איזט איין עבירה //
ווייל יעצונד איזט דיא פריגר
גזירה // הן איז דען אונזר גזירה
ניט גרעשר אלש די פרעגיר //
קיין עסין קיין טרינגין / קיין
גלעגיר // . . . . . .

6. גלעגיר בקומן מיר ענדליכ דאריכ
גרויזי חניפה // אין איין חדר

---

4. שבת בלעט—שבת־פּלעט (פּלעט ניט פֿון פֿראַנצ׳ billett—בילעט, נאָר פֿון מיטל־לאַטײַניש bolleta. זע לאַנדויס גלאָסאַר צו ב. וואַכשטיינס Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden. ווין־לײַפּסק 1926, ז׳ 767); פֿאצין—פּאַצן (א מטבע), אין אָריגינאַל געשריבן מיט א פֿ; גאשט—אָרעמאַן, אבֿיון.

5. רבֿי—רבי; לעהר—ליידיק, פֿרײַ; אויף זאגין—אָפּזאָגן.

6. רַאטין—ראַצן, שטשורעס; מִיהט—מיד; פֿליע—פֿליי.

וואו מן קען ניט שטיהן בקומה זקופה:
איין בעט אזו קארץ אלז וויא אים
סדום // זוא פינשטר וויא אין תהום:
דיא אורחים רַאטין אונ מייז טונין
אום אונז לויפן // פֿר לערמין
קענין מיר דיא גאנצי נאכט ניט
שלויפין // הן וויא ווערין מיר
אזו מיהט — איר שפרינגין אונד
טאנצין // וואש שטיהן מיר אויז
פון פֿליע אונד וואנצין //

7. בייא דען ב״ב ליידין מיר גרוישי
צרת // ער האלט איינם נור פֿר
איין משרת // ער זאגט דוא מוזט
מיר אין אלים בארירין // ווען
איכ ניט וועהר גוועזין העשטו
מוזין גראפירן // ווען דיר דש טוט
ניט אן שטין // דיא אנדיר בלעט
קענשטו פארט גין [//]
הן וואש איז דש פר איין גזירה //
קריעה איבר אין ברירה //

8. ווען דער בחור זעלט איין מאהל
דיא שול פֿר שלויפן // מיט שפרינגן
אונ טאנצין טוט דער ב״ב צום
רב לויפן // ער זאגט וואש עז דש
פֿר איין בחור דער ניט שולין גיט //
ער וואש טאכ וואש גשריבן שטיהט:
אזוא איינם זאל מן געבין צו עסין
אונד צו זויפֿן // דער אלי טאג
טוט דיא שָׁול פֿר שלויפן // הן
וואש טוהי איכ מיט אזוא איין
וואהל טעגיר // איכ וויל איהם
אויף זאגין זיין גלעגיר //

---

7. בארירין—פּאַרירן; גראַפירן—קראַפּירן.

8. עז—איז; שולין — אין שול אַרײַן; וואש טאכ וואש—ווייס דאָך וואָס.

9. קיינר טוט קיין זכות אויף איהם
זוכין // יעדר טרייבט רשעות
אלז ממוכן // אונד דער בחור
איזט נעביכ אויף גבליבן דיא
גאנצי נאכט // אונד זיין צייט
מיט לערנין פֿר ברַאכט // אויף
גבליבן איזט ער דיא גאנצי
נאכט אין איין שטיק // אונד
ניט מפסיק גוועזין איין אויגין
בליק // הן מאי כולי האי וועז דער
בחור איין מאהל דיא שול פֿר
שלויפט // איז גשיכט ניט גאר
אופט // . . . . . .

10. וועז עטליכה חידושים זיינין פֿר
בייא // הערט מן אין דיא גאס
איין גרויש גשרייאה // איין
גאסי יונג רופט אויז // אָה
אלי בחורים זאלין קומן פֿר הערין
אין ר׳ מאיר פָּוטכי זיין הויז //
אונד וועהר דַא וועזרט אויזן בלייבן //
דען זאל מן אויז פ״פ טרייבן //
הן וויא עז אונדיר דיא בחורים
איין ילוּלה // מענכר וועזרט קראנג
פֿר גרויזי בהלה //

11. וואש העלפט אבר אלי אויז רעט //
וויל יוזפיל אפנהיים מבית לביתּ
גיט // ביז ער דען בחור טוט אן
טרעפין // דער זיכ מיט אייני אויז
רעט ווילּ העלפין // דער בייא טוט
ער איהם בשם ב״ג אן זאגין //
וועזרשטו ניט גלייכ גין פֿר הערין
וועזרט מן דיכ אויז פ״פ יאגין //

---

9. ממוכן — אייגער פֿון המנס נעמען; אין איין שטיק — נאָך אַנאַנד; מאי כולי האי—וואָס איז דער מער.

10. חידושים – חדשים.

11. אויז רעט—אויסרייד; ב״ג – בחורים־גבאי.

הן דער בחור איז משנה צורה //
אוי לאותה צרה //. . . . .

12. ער מוז ענטליכ זיין לערנין זאגין//
ווען ער שונד זיכט זיין שלים מזל
פֿר אויגין// ער גיהט צו פֿר הערין
אין איינר מורה // ווייל ער ניט
רעכט קען רשי אונד תי״ט אונד
גמרה // ער מאג גין בייא ר׳
טעבלי אודר בייא ר׳ מאיר //
איין 0 איזט איהם בטוח אויף
דעהם באבייר // הן דער בחור
האט מורה פֿר זיין שבתות // ער
מוז איין נעמן חרפות ובשות //

13. אלי שתדלנות טוט ער טרייבן //
אלז ער זאל נור מנוים בלייבן //
יום ולילה טוט ער פֿר דיא פֿר
העריר וויינין //
ער זאגט גיבט מיר עטווייז צו
לאיינין // ער פר גיסט פֿר זיא
פיל טרערי× רי ×ן// ער פֿר שפרעכט
זיא איכ וויל פלייסג לערנין //
הן איכ וויל אלי וואכ צו פֿר
הערין גין // איהר ווערט זעהן
איכ וועהר בעשר בשטהין //

14. הערצליכ מוז איכ לאכין // ווען
איכ דענק וויא זיא תעניתים
מאכין // איינר היישט תענית
גירוש דער אנדיר פינץ האנץ //
אורדענדליכ וויא דיא ווערמשיר
גזירה מיט דער גאנץ //
תעניתים מאכן זיא וויא אינין
גפֿאלט // אונד דַא מוז פאסטין
יונג אונד אלט // הן ווען מן
איין בחור זעלט עסין טראפירין //
מיט חופה שטענכר טעהט מן
איהם אויז פ״פ פירין //

15. אֵיה מן דען בחור זיין בלעט טוט
געבין ווערט איהם פֿר זויאר
גימאכט זיין לעבין // יוספל שָׁמא[?]
אונד מאיר האמל מאכין איין
גרויש וויזן // דיא ערגשטי
בלעט טונין זיא איהם ארויז ליזן //
מן האט אויכ ענדיר קיין בלעט
ביקומן // ביז איהם איין באצין
שלויף געלט איז ווארין גינומן //
הן ר׳ הירץ שפייאר האט איז
טוהן אַב ברענגין // בזכות הזה
זאל איהם הש״ית זיין לעבין
דער לענגין //. . . .

16. ווען דער בחור דיא שבת בלעט
טוהט אן טראגין // טוהט דיא
ב״ב מיט דער שראגנין הערצין
זאגין // בילציל זעצט צו איין
פירדל גערשט // בחור ווארום
זייט איהר קומן ערשט // מיר
מוזין בראף הערינג הולין //
ווייל מיר האבן ביקומן איין
פרעזיר אויז פוילן // הן מיט
פֿלאש קאן מן איהם ניט זאט
מאכין // ווייל ער האט איין
גרוישן ראכין // מוזין מיר
בראף צימת קאכין //. .

---

12. זיכט—זעט; מורה—מורא; באבייר—פּאַפּיר.
14. זיא—פֿראַנקפֿורטער ייִדן; פינץ האנץ — זע דעם אַרײַנפֿיר צו „מגילת ווינץ״ אין מ. ווײַנרײַכס „שטאַפּלען״, זז׳ 140—163; גאַנץ—גאַנדז, אין 1349 האָט אַ גאַנדז אין וואָרמס אַרויס־געגעבן די ייִדישע הײַזער (זע די דערציילונג אין מעשׂה־בוך); טראפירין—טרעפֿן, געפֿינען; שטענכר—שטאַנגען.
15. וויזן—וועזן; ארויז ליזן — אויסקלײַבן; אַב ברענגין — אָפּשאַפֿן.
16. אן טראגין—דערלאַנגען; דער שראגנין—דערשראָקענעם; בילציל (פּילצל)—מיידל, דינסט; בראַף—ווויל, פֿלײַסיק; פרעזיר—פֿרעסער; פֿלאש—פֿלייש; ראכין—פּיסק.

17. אין דער שטוב דערף ער ניט נעמען
זיין מאנדל מיט זיך // ער מוז
איהם לאזין העגגין אין דער
קיכ // ווען ער זיך זעצט אן טיש //
שטעלט מן פֿר איהם העריגג
אונד פֿר דעהם ב״ב פֿיש: דער צו
ביקומט ער ניט מיהן אלש איין
גלאז ביר // פֿר דארשט גיט איהם
דיא נשמה אויז שיצור // הן ביז
צעהן אוהר מוז ער אן טיש זיצין //
זיין טרינגין מוז ער ווידר פֿר
שוויצין // . . . . . .

18. פון דיא יום טוב בלעטין ויל איך גאר ניקיש
גידענקין // זיא טוגין איינם נאכ
מעהר קרענקין // זיא האבן מורה
דער בחור ביקומט צו פיל שלויף
געלט // ה׳ פעמים ווערט איהם דרויף
גשטעלט // פלייש קלעזכר בקומט ער
צווייא אודר איינש // עלפי רוב
גאר קיינש // הן מענכר ווערט דיא
קלעזכר גערין דריין שענקין //
העט ער נור זאט צו עסין אונד
צו דרינגין // . . . . .

19. אזוא בלד אלש דער חודש ניסן קומט
אבייא // הערט מן אויף דיא גאס
איין גרויש גישרייא // איין גאסין
יונג רופט אויז // אה אלי בחורים
זאלין קומן אין בעקין הויז // אונד
ווער ניט ווערט קומן מצות צו
באקין פֿר דיא גובי׳ // דער בקומט
קיין בלעט אויף דיא י״ט // הן
דיא קהלש משרתים מוזין שמירה
שטיהן // אלש קיין בחור זאל
פליטה גיהן // . . .

---

17. מיהן—מיין, מער.

18. ניקיש—ניקס, גארנישט; קלעזכר—קוימלעך; דריין שענקין—אוועקשענקען.

19. בעקין הויז — באקהויז, מצה-בעקערי.

20. וועַן דער חודש ניסן איז ווידער פרבייא
// בקומט ער שבתות בלעטין אויף
דש נייא // איינר זאגט איכ קען
ניט אן נעמן דיא בלעט // ווייל
מיין פרויא לֵיגט אין קינדבעט //
דער אנדיר זאגט איכ קען דיא
בלעט ניט אן נעמין // ווייל מיין קינד
טוט עטווייש פלענין // הן
רבותינו זצכט וויא עז דעַן בחור
גיהט // יעדר זאגט איין
אנדרי אויז רעט //

21. לבסוף טוהט ער זיין בלעט בקומן //
בייא איין ב״ב וואו ער ווערט אן גינומן //
בייא איין ב״ב וואו ער רייסט קריעה //
אונד מוז זינגין שביעי עניה //
עסטימירט ווערט ער פֿר איין הונד //
פֿר צרת ווערט ער און גיזונד //
הן דער בחור ווערט מחילה קרעציג //
אן העַנד אונד פיס ווערט ער אויז
זעציג // . . . . . .

22. דער ב״ב וויל איהם נימר אין הויז לייִדן //
ער זאגט דוא זאלשט מיין הויז מיידן. //
דוא זאלשט מיין הויז ניט און זויבר מאכין //
גיא לאז דיר אנדרשט וואו עטווייז קאכין //
קענשטו איז ניט פֿר טראגין // גיא
פֿר קהל גלאגין // הן ווא <ו> אב דער בחור
גיהט טוהט מן פֿר איהם אויז שפייאן
וויא עפיש טוהט מן איהם שייאן //

23. צום בחורים גבאי טוהט ער לויפן // ער מיינט
ער זאל איהם העלפין // ער

---

20. פלענין — פּלאַנכענען; זעכט — זעט.

21. שביעי עניה — ערשטע ווערטער פֿון קינות; עסטימירט — געשאצט; אויז זעציג—מצורע.

22. גלאגין—קלאָגן; עפיש—עיפוש.

23. סיוע—הילף; איין מאהל—אַפֿילו; הוספה—הוספה, דאָ בערך צוטשעפעניש.

ביט איהם אום איין סיוע // דש ער
זיכ ברויכן קען איין רפואה //
דער ב"ג זאגט איכ צאהל דיר
ניט איין מאהל דעם רופא // ווייל
דוא נור בישט איין הוספו // הן
דער בחור מוז אין צרות
ארום גין // לבסוף לאזט ער
צוזייא בחורים מיט דעהם צעטל
פֿר זיכ ארום גין //

24. וועו דיא בחורים דאריכ דיא
גאס געגין // לויז בחורים טוט
מאן זיא נעגין // קינדר טוהן
זיא נויכ לויפן // ברויט זעק
טוט מן זיא נויכ רופין // דעהם
טיטל פון שלמיאל פנים טוהט מן
זיא געבין // ביז זיא מיאוס ווערט
פֿר איהר לעבין // הן וויא קנגין
מיר דש אויז שטעהן // דש מן
מיט אונז ארמי בחורים טוהט
אזוא אום גיהן //

25. אלש ווייז איכ גיזאגט האב
הייגט // האב איכ ניט אויף
אלי פ"פ גימיינט // דעו זיא
האבן אויזר האלבן איין שם //
אנשי גמילות חסדים הם // בפרט
אויף בחורים אונד גזינדר //
זיין זיא אלש אויף איהרי
אייגני קינדר // הן איין
פ"פ אונד קיינש מעהן //
בזכות הזה זאל דיא קהלה
עד ובא לציון גואל בשטעהן //

---

25. ווייז--וואס; גזינדר--געזינטן.

# נאָכביבלישע ליטעראַטור פֿון גלייכווערטלעך

## א ביבליאָגראַפֿיע

פֿון ישׂראל דאַוידזאָן (ניו-יאָרק)

מיט ד"ר וואַכשטיינען פּערזענלעך האָב איך זיך באַקענט אין 1926, בעת א קורצן אויפֿהאַלט אין ווין. ווי קורץ אונדזער פּערזענלעכער קאָנטאַקט איז ניט געווען, איז ער אָבער געווען געוואָר צו פֿאַרפֿעסטיקן אונדזער פֿרײַנדשאַפֿט, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן מיט עטלעכע יאָר פֿריִער דורך קאָרעספּאָנדענץ. פֿון אונדזערע אינטימע שמועסן אין זײַן ביבליאָטעק-ביורא, אָדער בײַ א שאָלטיי אין א קאַפֿע, אָדער אין זײַן אייגענער היים, האָב איך דערקענט דעם אמתן דאָקטאָר וואַכשטיין, – דעם מאַן וואָס איז געווען א סך מער ווי פּשוט א ביבליאָגראַף, דעם מאַן פֿון גרויסער געלערנטקייט, פֿון פֿילזײַטיקע אינטערעסן און איבער אַלץ, — דעם מאַן מיט א גרויסער נשמה. איך האָב באַגעגנט ווינציק ווי ער אין אַלע מײַנע וואַנדערונגען.

אַזוי ווי דער גרעסטער טייל פֿון דאָקטאָר וואַכשטיינס אַרבעטן לײגן אויפֿן געביט פֿון ביבליאָגראַפֿיע, האַלט איך פֿאַר פּאַסיק צו געבן דעם ווײַטערדיקן צושטײַער פֿאַר דעם באַנד, וואָס איז באַשטימט אָפּצוגעבן כּבֿוד זײַן אָנדענק.

ווי ווײַט איך ווייס, איז ניטא קיין פּולדיקע ביבליאָגראַפֿיע פֿון ביכער און אַרטיקלען, וואָס פֿאַרנעמען זיך מיט די נאָכביבלישע העברעישע גלײַכ-ווערטלעך און אַפֿאָריזמען. לעאָפֿאָלד דוקעס איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט געמאַכט א פּרוּוו צוזופֿצושטעלן אַזא ביבליאָגראַפֿיע אין דעם אַרײַנפֿיר צו זײַן Rabbinische Blumenlese (לײַפּציק, 1844, זז' 1–66). נאָר אין דער דאָזיקער ביבליאָגראַפֿיע האָט ער אַרײַנגענומען א סך ווערק, וואָס זײַנען גאָר ניט קיין זאַמלונגען פֿון גלײַכווערטלעך, נאָר מוסר-ספֿרים, וואָס מען געפֿינט אין זיי א מאָל אויך גלײַכווערטלעך. מיט א פּיר צענדלינג יאָר שפּעטער האָט א. י. באָומגאַרטנער פֿאַרצייכנט אין זײַן ווערק Poésie Gnomique Juive (זשענעוע, 1886, זז' 43–46) 25 ביכער מיט גלײַכווערטער, וואָס זײַנען אַרויס פֿון 1551 ביז 1878. א סך א פֿולערע רשימה פֿון דער העברעישער גלײַכווערטלעך-ליטעראַטור קאָן מען געפֿינען אין בערנשטיינס קאַטאַלאָג (זע ווײַטער נומ' 151), וואָס עס האָט שפּעטער ממלא געווען וו. באָנסערס ביבליאָ-גראַפֿיע, לאָנדאָן 1930 (זע אונטן נומ' 154). און צו לעצט דאַרף ווערן דערמאָנט א. פֿרײַמאַנס רשימה פֿון דרײַסיק ווערק אויף דעם ליטעראַטור-געביט, וואָס

איז געגעבן אין זײַן קאַטאַלאָג פֿון יודאַיִקאַ און העבראַיִקאַ, פֿראַנקפֿורט-מײַן 1932 (זע אונטן נומ׳ 183).

שטודירנדיק אָבער די דאָזיקע פֿינף ביבליאָגראַפֿישע צושטײַערס, געפֿינען מיר, אַז זיי חזרן איבער איינער דעם אַנדערן אין אַ גרויסער צאָל פֿאַלן, אַזוי אַז דער סך-הכּל פֿון ווערק אויף דעם געביט איז ווײַט פֿון דעם וואָס מיר האָבן געמעגט זיך ריכטן, ווען מיר האַלטן אין זינען, אַז העברעיִשע גלײַכווערטלעך, מוסר-שפּראָכן און אַפֿאָריזמען זײַנען געווען אַ באַליבטע טעמע בײַ די מאָראַליסטן און פֿאָלקס-דערציִערס אין משך פֿון די לעצטע צוויי טויזנט יאָר. נאָך מער, די דערמאָנטע רשימות האָבן זיך ניט באַגרענעצט נאָר מיט דעט נאָכביבלישער גלײַכווערטלעך-ליטעראַטור, נאָר זיי נעמען אַרײַן אויך די ביבלישע און אַפּאָקריפֿישע ליטעראַטור, און אויך די פּ ר ק י א בֿ ו ת.

פֿון דער דאָ געגעבענער ביבליאָגראַפֿיע זײַנען אויסגעשלאָסן אַלע ספֿרים וואָס פֿאַרנעמען זיך מיט גלײַכווערטלעך פֿון דער צײַט וואָס פֿאַר דעם תּלמודישן פּעריאָד, אָדער גענויער גערעדט, פֿון פֿאַר דעם אמוראים-פּעריאָד. פֿון דער אַנדער זײַט פּרוּווט די דאָזיקע ביבליאָגראַפֿיע פֿאַרצייכענען אַלע זאַמלונגען העברעיִשע גלײַכווערטלעך און אויך אַרטיקלען וואָס באַהאַנדלען דעם מהות פֿון גלײַכווערטל, — כאָטש זי פּרעטענדירט ניט אויף פֿולקייט. מוסר-ספֿרים וואָס האָבן גלײַכווערטלעך נאָר צופֿעליק געהערן ניט אַרײַן אין דער דאָזיקער ביבליאָגראַפֿיע. אַזעלכע ווערק ווי „מוסר השׂכּל״ פֿון רב האַי גאון אָדער ר׳ אַבֿרהם בן חסדאיס „בן המלך והנזיר״ זײַנען אוצרות, פֿון וואַנען מען דאַרף אַרויסגראָבן מיטל-עלטערישע העברעיִשע פּתגמים, אָבער די דאָ פֿאָרגעשטעלטע ביבליאָגראַפֿיע איז שייך נאָר צו די זאַמלונגען, וואָס זײַנען געמאַכט געוואָרן פֿון אָט די אוצרות אַרויס, אָבער ניט צו די אוצרות גופֿא.

זאַמלונגען פֿון ווערטלעך און אַפֿאָריזמען וואָס עס האָבן געשאַפֿן אינדיווידועלע מחברים, הגם זיי זײַנען ניט קיין פּראָדוקט פֿון דער פֿאָלקס-חכמה, זײַנען פֿון דעסט וועגן אַרײַנגענומען אין אָט דער ביבליאָגראַפֿיע, ווײַל נאָך אַלעמען האָבן דאָך אַפֿילו די אַנאָנימע, אומעטום קורסירנדיקע גלײַכ-ווערטלעך ווען עס איז געמוזט אַרויסקומען פֿון דעם קאָפּ פֿון עפּעס אַ יחיד.

עס זײַנען אויך אַרײַנגענומען זאַמלונגען פֿון גלײַכווערטלעך, וואָס זײַנען איבערגעזעצט געוואָרן אין העברעיִש פֿון אַנדערע לשונות. דאָס איז געטאָן געוואָרן ניט בלויז פֿון פֿולקייט וועגן, נאָר מחמת די דאָזיקע גלײַכווערטלעך זײַנען אין משך פֿון דער צײַט געוואָרן אַזוי ווײַט אַ טייל פֿון ייִדישן געדאַנק און פֿון דער ייִדישער פֿאָלקס-חכמה, אַז זיי פֿאַרדינען אַן אָרט לעבן יענע גלײַכ-ווערטלעך, וואָס זײַנען לכתּחילה געפֿורעמט געוואָרן אין העברעיִש. ווי אַ בײַשפּיל פֿון אָט דעם קלאַס מעג מען ברענגען דעם „מוסר הפּילוסופֿים״ און דעם „מבֿחר הפּנינים״.

איך וואָלט אויך גערן אַרײַנגענומען ביכער און אַרטיקלען וואָס פֿאַרנעמען זיך מיט די ייִדישע גלײַכווערטלעך, בפֿרט אַז דאָקטאָר וואַכשטיין האָט געהאַט

אינטערעס פֿאַר אָט דעם צווײַג פֿאָלקלאָר, ווי דאָס איז צו זען פֿון זײַנע הוספֿות צו בערנשטיינס ווערק: „די אויסברייטערונג פֿון איגנאַץ בערנשטיינס לעבנסווערק" (לאַנדוי-בוך, ווילנע 1926, זז' 27—38). נאָר מײַנע באַגרענעצטע ידיעות אין דעם ענין דערלויבן מיר ניט צו נעמען אויף זיך אַזאַ אויפֿגאַבע. פֿון דער אַנדער זײַט זײַנען פֿון פֿולקייט וועגן אַרײַנגענומען געוואָרן אַלע ווערק מיט איבערזעצונגען פֿון העברעיִשע גלײַכווערטלעך.

כמעט אַלע ווערק וואָס זײַנען דאָ פֿאַרצייכנט האָב איך אַליין דורכגע-שטודירט, און נאָר אין ווינציק פֿאַלן האָב איך זיך סומך געווען אויף מקורים פֿון דער צווייטער האַנט, און אין די פֿאַלן זײַנען די מקורים אָנגעוויזן. אַן אָפּשיק צו בערנשטיינס קאַטאַלאָג איז געגעבן אַפֿילו דעמאָלט, ווען איך האָב אים ניט באַנוצט ווי אַ מקור פֿון אינפֿאָרמאַציע.

**אבני חפץ.** זע Beelen, T. T.

**אגודת פרחים.** כוללת הגדה של פסח... פתגמים בעברית וערבית מאת הלל יעקב פרחי. מצרים 1922 [ז' 116—139 האַלט 365 אויסגעקליבענע פתגמים מיט אַן אַראַבישער איבערזעצונג]. [1]

**ספר האהבה.** יכלכל פתגמים, מכתמים, הלצות והתולים הנוגעים לאהבה בין עלם ועלמה, איש ואשה, בתולה זקנה אלמנה צעירה ואשה רעה. שממות מרה. מאת א. אופנגל. תל אביב תרפ"ו. $12^0$. 52 עמ'. האַלט 271 נומערן. [2]

**אסם בשם.** אוצר בלום מגיד שיחות... אמרי אינשי ומלין דרבנן... בחרוזים קצרים... בסדר א"ב. מאת מו"ח. הוצאה שמינית. וויען [1893]. $8^0$. 88 עמ'. [3]

**אוצר דברי חכמים ופתגמיהם.** הוא הספר „בית ועד לחכמים" במלואים ובתקונים רבים... מאת אהרן הימאן. תל אביב תרצ"ד. $8^0$. 4+ [1] 564 עמ'. רעצענזיע פֿון יהודה פריס-חורב אין קרית ספר, יא, 14—17. [4]

**אוצר כל.** מחזיק רבבות אלפי אמרות חז"ל... במרחבי ספרותנו העתיקה... מאת קלמן אביגדור פערלא. לובלין 1909. $8^0$. 310+ [1]+ 36 עמ'. האַלט נאָר אותיות א—ג. [5]

**אוצר לשון חכמים.** כולל יותר משבעת אלפים אמרי חז"ל... ואליהם נלוים על פי הרוב באור או תרגום המלות פירוש והערות... מאת קלמן אביגדור פערלא. ווארשא תר"ס. $8^0$. 336 עמ'. די צאָל נומערן איז נאָר: 6424. [6]

**אוצר הלשון העברית.** למוד הסגנון העברי... עפ"י דגמאות של מלים משתפות ומשאלות בפתגמים ומשלים מסדרים כסדר א"ב. מאת ש"ן כהנובסקי. ורשה תרס"ה. $8^0$. 307 עמ'. [7]

**אוצר המשלים והפתגמים.** ...עם באורים והערות ועם מבוא על מהותם והשתלשלותם של המשלים והפתגמים. מאת י. ח. טביוב. מהדורה שניה. ברלין תרפ"ב. $8^0$. 245 עמ'. האַלט 3260 נומערן. [8]

**אוצר התורה.** כולל מאמרי חז"ל ...המדברים מעניני התורה ולומדיה ...על סדר א"ב. מאת אפרים לנדא. מאראמאראש סיגעט תרס"ו. $8^0$. [16]+ 94 עמ'. האַלט 1923 נומערן. [9]

**אלף בית** והוא ס' חנוך נערים מאת יהודה ליב מאנדלשטאם. שני חלקים ווילנא תר"ט-תר"י. 1טער טייל, ז' 290—313 האַלט מאָראַל-אַפֿאָריזמען (189 נומערן). [בערנשטיין 4229]. [10]

**אלפא ביתא דבן סירא...** עם הפי׳ הישן י״ל ע״י הרמש״ש. ברלין תרי״ח [אַנדערע אויסגאַבעס זײַנען פֿאַרצייכנט אין „אוצר הספֿרים״, ז׳ 79 נו׳ 456; בערנשטיין 429]. [11]

**אמרות טהורות.** מאת יהודה ייטעלעס (בכורי העתים, VII 107; VIII 265—266; IX 224—225; X 173—174; XI 189—190). [12]

**אמרי אינשי.** נאספו ע״י יהודה ליב דוקעס (אוצר נחמד, II 112—114). [13]

**אמרי אינשי.** מאת מו״ח [מרדכי ווייסמן—חיות] (הצפירה י״ד, 1887, נו׳ 276, עמ׳ 2—3). [14]

**אמרי בינה** (פרודיות). מאת משה זאבלאצקי (אחיאסף ב, 357). [15]

**אמרי בינה.** אַ טייל פֿון „גן שעשועים״ פֿון אהרן ראזענפעלד, ווארשא תרנ״ו, עמ׳ 169—178. [16]

**אמרי חכמה ומוסר** עם תרגום אשכנזי מאת יהודה ייטעלעס (בכורי העתים, III 158—161; IV 184—185). [17]

**אמרי נעם** והמה מאמרים בפי עם הקראים זקני ארץ חצי האי קרים בלשון טטארית וטורקית העתקו לעברית ע״י שמואל פיגיט (אַ טייל פֿון ס׳ „דבר דבור״ פֿון ד״ז מחבר, וואַרשא 1904, עמ׳ 211—254). [18]

**אמרי שלמה.** באורים בתורה ובנביאים... מאת שלמה זלמן שג׳. פראנקפורט תרכ״ו. 8⁰ VIII+ 100 עמ׳. האַלט 25 פרקים און צום סוף 140 משלי חכמים. זע ש. ווינער, קהלת משה, עמ׳ 97, נו׳ 787. [19]

**ארח צדקה.** כולל משלי חכמה מאת ברוך בן ציון. אדעסא תרל״ו 8⁰ [6]+82 עמ׳. [זע שמואל ווינער, קהלת משה, עמ׳ 113, נו׳ 911. פריעדבערג, „בית עקד ספרים״, עמ׳ 60, נו׳ 1418, ברענגט אין קאַנטיקע קלאַמערן דעם נאָמען פֿון משה־ליב ליליענבלום מיט אַ פֿרעגצייכן, אַזוי ווי עס וואָלט געקאָנט זײַן אַ סבֿרא, אַז ער איז דער מחבר פֿון דעם ספֿר. כדאַי דאָס אויסצופֿאָרשן]. [20]

ס׳ **האשה.** לקט אמרות, פתגמים, משלי עם, מאת ש. ארנסט. תל אביב תרצ״א. 8⁰. 250 עמ׳. [21]

**באר לחי רואי.** מסכת דרך ארץ ותוכחת מוסר... בשלש לשונות מאת אברהם בלעיש. טורין 1826 [אַנדערע אויסגאַבעס פֿאַרצייכנט אין בית עקד ספרים פֿון ח. ד. פריעדבערג]. [22]

**בית הספר.** ח״ב כולל שירים ומשלים דברי חכמים ומוסר השכל מאת יהודה ליב בן־זאב. ווין תקס״ב [אוה״ס, ז׳ 76, נו׳ 381; בערנשטיין 4256] [23]

**בית ועד לחכמים.** מפתח לכל אגדות חז״ל מאת אהרן היימאן. לונדון תרס״ב. 4⁰. IX+ [3]+ 272+ 7 עמ׳. [24]

**בית לחם יהודה.** מפתח... למצא כל מאמרי חז״ל אשר באו בס׳ עין ישראל... מאת יהודה אריה ממודינא. [פראג תס״ה]. [25]

**בן משלי.** שמואל הנגיד. (דיואן שמואל הנגיד י״ל ע״י דוד ששון. לונדון תרצ״ד, עמ׳ קי״ט—רנ״ו). האַלט 1126 נומערן. [26]

**בן משלי** (פרדיות) מאת צבי הכהן שערעשעווסקי (כנסת ישראל א (תרמ״ז) עמ׳ 401—408; ב (תרמ״ח) עמ׳ 1—8, מיט באַזונדערע נומערן; אחיאסף ד (תרנ״ו) עמ׳ 92). [27]

**ברוך מבנים** והוא קונטרס כולל הייגו דאמרי אינשי... או משלים הנמצא בכל תלמוד בבלי ובו חמש מאות וארבעים סעיפים. מאת אברהם זוסמאן. ווילנא תרכ״ט. $8^0$. 102+ [2] עמ׳ [בערנשטיין 3644]. [28]

**גם אלה משלי חכמי קדם** עם תרגום אשכנזי מאת יהודה ייטעלעס (בכורי העתים IV, 186—189). [29]

**גם אלה משלי מהללאל.** מאת אברהם בער גאטטלאבער (הבוקר אור, א, 273—274). [30]

**גם אלה משלי מנחם** הם שירים נפרדים מאת מנחם די לונזאנו (שתי ידות, ד״ו שע״ח, דף קמ״ט ע״א — קמ״ט ע״ב). [31]

**גנזי ישראל בס״ט פיטרבורג.** חברת ד. ספ־ פניני המליצות. כולל דברי חכמים קדמונים וחידותם... עם הערות מאת ר׳׳י רייפמאן. י״ל ע״י ח״י גורלאנד. ס״ט פיטרבורג תרכ״ח. $8^0$. [6]+XVI+51 עמ׳. האלט 218 נומערן. באמערקונגען: על דבר ספר פניני המליצות ממני דר. עגערס (הלבנון ה, 151, 195, 246); דברים עתיקים מאקספארד מאת אברהם נייבויער (המגיד י״ב 221, 229). [בערנשטיין 1381]. [32]

**גזע יהודה במשלי הגוים.** כתוב בשפת אשכנז מאת אהרן יעלינעק ונעתק לשפת עבר ע״י איש נעמי (האסיף, ג, 177—208). [33]

**דברות בני אדם.** פתגמים עם תרגום הולנדית. שמעון אפרים היגמאנס. אמשטרדם תרכ״ז—תר״ל. $8^0$. [בית עקד ספרים, עמ׳ 123, נו׳ 72]. [34]

**דברי חכמים.** כולל בסדר א״ב אלף ושש מאות מאמרי חכמים... גם אלף ושמנה ושמונים שיריהם ...מאת משה רוזינבערג. ז׳טאמיר תרנ״א. $8^0$. 4+180 עמ׳. [35]

**דברי חכמים וחידותם.** קובץ על יד בסדר א״ב אגדות... ומשלים... ומכתמים... על דרך שיר בחרוזים. מאת מרדכי וויסמאן חיות. ג׳ חלקים. ווינא תרנ״ב. $8^0$. 80+80+80 עמ׳. [36]

**דודאי ישכר.** שירים ומכתבים מאת ישכר בינג. ווירצבורג תקפ״א. 36 עמ׳. [37]

**דרישה באיזה מליצות ומשלים השגורים בפי העם.** מאת מ. ז. אלברטס (האומה, נויורק 1916, גליון י״ח, עמ׳ 5). [38]

**העברעאישע און כאלדעאישע אויסדרוקען, זאצען און שפריכווערטער.** צוזאמענגעשטעלט פון חיים ספיוואק און יהואש (ש. בלומגארטען) (אידיש וועדטערבוך פון ספיוואק און יהואש, ניו יארק 1911, עמ׳ 281—307). [39]

**השפעת ספרותנו העתיקה על פתגמי העם.** מאת חיים שלמה סאמעט. וואדשא, ש״י. $8^0$. VI+147+15 עמ׳. [40]

**זהרי זהר.** אסף אמרות מדברות משלים ופתגמים מספר הזהר והנלוים עליו. מאת חיים שמעון נייהויזען. ס״ט לואיס תרפ״ט. $8^0$. [4]+139 עמ׳. האלט 1973 נומערן. [41]

**זכרון תורת משה.** מפתח לכל מאמרי חז״ל. מאת משה בר יוסף פי־גו. פראג שפ״ג. $2^0$. 128+45 עמ׳. [42]

**חכמת בני קדם.** משלי חז״ל וחכמי קדם עם תרגום אשכנזי מאת דוד אטטענזאסער. פיורדא תרי״א. [בערנשטיין 4604]. [43]

**חשק שלמה.** כולל כמה דברים יקרי ערך ע״י שלמה המכונה באבא גאן. ירושלים תרס״ה [האַלט פּתגמים פֿון עמ׳ 42 ביזן סוף פֿון ספֿר]. [44]

**טל ילדות.** תכונת האדם ומדותיו במשל ומליצה. מאת שניאור זלמן זיסקינד. ברעסלויא תקצ״ה. 8⁰. 26 דפֿים. [45]

ס׳ **יהודה יעלה.** ח״א כולל מאמרים בתלמוד עפ״י סדר א״ב. ח״ב מאמרי המדרש רבה. קבצם ר׳ יהודה סיני מקוליניאה... ונשלם מר׳ יצחק הירשענזאהן. ירושלם תר״נ. 8⁰. [4]+ 204+ 54 עמ׳. [46]

**יין חדש בקנקן ישן.** מאת בן-נץ (מ. ווינטשעווסקי) (המודיע לחדשים, נויארק [1900], עמ׳ 34—35). [47]

**ילדי שעשועים.** מאתים מכתמים במליצה. מאת מרדכי באס. ווינא תרט״ו. 8⁰. 8+ 76+ 4 עמ׳. [48]

**יפיפיתו של יפת באהלי שם.** והוא אספת מאמרי חכמה ומשלי מוסר... מחכמי ארץ יון... נעתקים... מאת יהושע לעווינזאן (האסיף ב, 693—697). [49]

**כה לחי.** חמשה ועשרים אמרי חכמה ומשלי מוסר יוצאים לאור ע״י חיים בראדי. ברלין תרצ״ד. 8⁰, 15 עמ׳. [50]

**כתר חכמה.** ונלוה אליו מאמר דרך חיים תוכחות מוסר מאת ר׳ חיים זאב וואלף. ירושלים תרמ״א 12⁰. 28 דפֿים+ 8+ 8 עמ׳. [האַלט 499 פּתגמים]. [51]

**לוח המוסרים.** אשר בכל מעשה ומעשה הם מסורים, מאת יצחק מן הלויים [הוספה צו זײַן ספֿר מעשה חכמים, ד״ו ת״ז. [אוה״ס, עמ׳ 354, נו׳ 1835]. [52]

**לפנים והיום.** מאת יוסף חיים דאראזקא. (אחיאסף, ח״ז (1899) עמ׳ 82—83). [53]

ס׳ **לקוטים נפלאים.** אין דיזען ספר געפינען זיך ...שפריך ווערטער... ארויס געקליבען פון גמרא אין מדרשים... כל אלה נלקט ונסדר ע״י דוב ארי׳ פרידמאן... לובלין תר״נ (1889). 8⁰. 108 עמ׳ [בערנשטיין 1198]. [54]

**לקט אמרים** ממאמרי התלמוד... עפ״י סדר א״ב עם תרגום אשכנזי ...מאת H. J. Löwenheim ברלין תרי״ז. 8⁰. VI+107 עמ׳ [בערנשטיין 1982] „בית עקד ספרים״ עמ׳ 320, נו׳ 420, פֿאַרצייכנט על-פּי טעות דעם מחבר י״ל לעווענשטיין. [55]

**לקסיקון הפולקלור העברי.** ספר הפתגמים מבואר ומתורגם יידית. קאונס—נויורק [1937]. 8⁰. [6] + 277 + [3] + 6 עמ׳. האַלט 1278 נומערן. [56]

**מאמרים בדואים** מלב אחרונים ומיוחסים לחז״ל בזדון או בשגגה. מאת יעקב רייפמאן (המגיד, ב 151). באַמערקונג צו דעם פֿון מאיר מנחם מענדיל לאנדויא (דאָרט, ג 38) און א באַמערקונג פֿון מו״ח (דאָרט, ג 79, 83). א הערה אויף די הערות פֿון מו״ח פֿון י. ש. הכהן (המגיד ג׳ 179). [57]

**[מאמרים מחכמים ומשלי אמת שבכתבי הרמב״ם].** נאספו ע״י א. ה. ווייס (בית תלמוד א, וויען תרמ״א, 361—364). [58]

ס׳ **מבחר הפנינים.** כולל משלי חכמים וחידותם אספם בלשון ערבי ר׳ שלמה בן גבירול ונעתקו ללשון הקדש מהחכם ר׳ יהודה בן תבון. י״ל ע״י בנימין חיים אשר. לונדון תרי״ט. 8⁰.

XXII + 186 עמ'. [האלט 652 נומערן]. זע דעם ארטיקל פון אלפענדר מארקס אין יארבוך פון „Gabirol's Authorship of the Choice of Pearls :448—433 ,(1927) IV, H. U. C and the two Versions of Joseph Kimhi's Shekel Hakodesh" [59]

**מבשרת ציון.** יבשר ויציין... המאמרים אשר בתלמוד בבלי וירושלמי... נאסף ע"י יוסף בר ישראל אהרן מקעשינוב. וואַרשא 1881 [האלט נאָך דעם אות אל"ף]. 8°. 92 + 4 עמ'. [60]

**מגלת הספרים.** פתגמים ומכתמים על דבר ספרים מאת דוד כהנא (הגרן ב, 1—7, צום סוף פון בוך). [61]

**כפרה מדות.** כולל משלי חכמה... חדשים גם ישנים ...מאת שלמה ראבין. וויען תר"יד 8°. XIV + 74 עמ'. [בערנשטיין 3086] [62]

**מדרש תלפיות.** לקט מאמרים מספרים שונים בערכים על סדר א"ב (ביז אות כ'). אליהו הכהן דיין מאזמיר. וואַרשא תרל"ה [ענף היינו דאמרי אינשי, עמ' 162—167]. בערנשטיין 4369. אוה"ס, עמ' 303, נו' 669. [63]

**מוסרי הפילוסופים** חברו בלשון ערבי חנניה בן יצחק הנוצרי והעתיקו ללשון הקדש יהודה בן שלמה אל חריזי. יו"ל ע"י אברהם לעווענטהאל. פראנקפורט דמיין תרנ"ו. 8°. VIII + 62 עמ'. האלט 1061 פתגמים. [64]

**מחברת היינו דאמרי אנשי** ומקצת משלי רז"ל מאת יצחק יעקב וויסבערג קיוב תרנ"ד. 12°. 36 עמ' [בערנשטיין 4005]. [65]

**מילין דרבנן.** מאמרי אגדות התלמוד מבוארים בקצור בסדר א"ב. ישראל מנ"ש (מיכאל־שטאט). פפד"א תקמ"א, און נאָך 8 טך מאל געדרוקט. [בערנשטיין 2208]. זע אויך דוקעס, בלומענלעזע, ז' 65. [66]

**מכתב משלש** עם מרוץ אגרות... מאמרי חכמה ומשלי מוסר... מאת אברהם יעקב פאפירנא. וואַרשא תרמ"ד. 8°. 160 עמ'. עמ' 88—89 האלטן מאמרי חז"ל, 90—92 אפאריזמען. [בערנשטיין 4611]. [67]

**מלי דבדיחותא.** מכתמים... ושיחות... מאת מו"ח. וויען תרמ"ד 12°. 32 עמ'. האלט 74 נומערן. [68]

**מערכת המכתבים.** כולל ג"כ מאה פתגמי חז"ל עם תרגום שפתנו המדברת... מאת י. ד. ריזבערג. בערדיטשעב 1897. 16°. 97 עמ'. פתגמים פון חז"ל עמ' 77—87. [69]

**מעשה משה.** ציונים למאמרי הש"ס וילקוטים... על סדר א"ב מאת משה הלוי. בילוגראד תרל"ד. 8°. [4] + 154 דפים. [70]

**מפתח הפתגמים** הנמצאים בספר שעשועים. (ספר שעשועים לר' יוסף בן מאיר בן זבארה, י"ל מאת ישראל דאוויזאן. נויארק תרעד. עמ' 177—192). האלט 190 פתגמים. [71]

**מראה מוסר,** דער צוכט שפיגל איין געטלין א"נ' וועלטלין ספר... גיקלויבט גיוואַרדן אויז גאנץ ששה סדרים אונ' זונשט אויז אנדרי ספרים. אלי שפריך וועַרטיר דורך צוכט גימאכט ...אונ' נאך דעם אלוף ב"ית מסדר גיוועזין. מאת זעליגמן אולמא. פראנקפורט א. מ. ת"ם; אוביבאך [אפנבאך] תע"ו. האלט 510 פתגמים. [בערנשטיין 3785, 3786]. [72]

**משבצת הפנינים.** מאמרי חכמה ומוסר לקוחים מאגדות חז"ל ומשאר ספרי מוסר וביחוד מספר מבחר הפנינים ומשבצים בזהר מליצה מאת ליפמן נייזאטץ. וואַרשא תריי"ד. 12°. 68 עמ'. [73]

**משלי הקדמוני.** מאסף משלי עם המסורים ושגורים בפי העם. ח״א מכתבי ט״ף שפירא. ע״י ישראל שפירא. פיל־לפיה תרפ״ה. $12^0$. XI + 75 עמ׳. [74]

**משל ומליצה.** קובץ על יד בסדר א״ב משלי מוסר ומשלים המונים... הנמצאים בשני התלמודים וכל המדרשים.. ע״ד שיר בחרוזים .. מאת מרדכי וויסמאן חיות. ח״א טארנאז תר״ך $8^0$ 24+[2] עמ׳; ח״ב ווין תרכ״א 27 עמ׳; ח״ג ווין תר״כ״ב 34+[4] עמ׳. 3 חלקים האלטן 170 נומערן, ח״ד—ח״ו לבוב תרכ״ג—תרכד 2 + 24; 2 + 34; 2 + 46 עמ׳ [די לעצטע 3 טיילן האָב איך ניט געזען, זיי זײַנען פֿאַרצייכנט לויט צייטלין, קריית ספר, עמ׳ 411]. [75]

**משל חכמינו.** משלי חז״ל במליצה ושיר מאת שמואל שבח קאנטאראוויטש. ווילנא תרנ״ח. $12^0$. 66 עמ׳ [בית עקד ספרים, עמ׳ 421. נו׳ 2240]. [76]

**משלי אגור.** מאת רפאל גרושקין (אחיאסף, ג 342—345; ה 119). [77]

**משלי אגור.** משלים במליצה ושיר. עם תרגום אשכנזי מאת שלום בר יעקב הכהן. ברלין תקנ״ט. $12^0$. 52 עמ׳. [78]

**משלי אסף.** משלי מוסר במליצה כמו ס׳ משלי. מאת יצחק הלוי איש סטנוב. ב חלקים. ברלין תקמ״ט—תקנ״ב. [79]

**משלי בנימין** בן יוסף ממטה השקדים מאנדעלשטאם (האסיף תרמ״ה, 29 עמ׳ (מיט א באזונדערער פֿאגינאציע); דאָרט תרמ״ו, עמ׳ 513—528). האלט 29 שערים. זע בקורת מאהבה על משלי בנימין מאנדעלשטאם ומשלי ישכר הורוויץ מאת משה הכהן רייכערסאהן (כנסת הגדולה, ארויסג׳ פון יצחק סובאלסקי, ח״ד, ווארשא תרנ״א, עמ׳ 30—59). [80]

**משלי דרבנן.** מלוקט מים התלמוד ...מתורגם ומבוא־ בלשון אשכנזי. מאת זלמן שלמה בן דוד כהן גראסס קאנישא תר״ל. $8^0$. 81 עמ׳ [בערנשטיין 1733] [81]

**משלי הזמן.** מאת מ. מ. מנוסביץ. ניו־יורק תרפ״ה. $12^0$. 62 עמ׳. [82]

**משלי חכמי ישראל בתלמוד ומדרשים** מאת בער גאלדבערג (המגיד XX, 271, 279, 289, 297, 305). [83]

**משלי חכמים.** זע אויך אמרי שלמה, אויבן נו׳ 19.

**משלי חכמים.** האלט 149 פּתגמים. ארויסגעגעבן פון צבי הירש עדעלמאן אין דרך טובים, לונדון תרי״ב, עמ׳ 20—22, מיט אן ענגלישער איבערזעצונג פון מ. ה. ברעסלוי, דאָרט עמ׳ 33—39. [84]

**משלי חכמים.** שבעים משלים מלקטים מס׳ תחכמוני עם תרגום ביהודית־אשכנזית מר׳ יהודה בר ישראל מרצ־ענשבורג. מנטובה שנ״ב. זע אוה״ס, עמ׳ 378, נו׳ 2420, און בית עקד ספרים, עמ׳ 421, נו׳ 2237. [85]

**משלי חכמים וחידותם.** (הוספה לס׳ לקוטי הפרדס ד״ו רע״ט) האלט 63 פּתגמים און 30 פון זיי זײַנען געגומען פון תחכמוני פון ר״י חריזי שער מ״ד. [86]

**משלי חכמים ומלין דרבנן** מאת ה. רייכערסאהן (לוח ישראל שי״ל ע״י גולדאנד, ס״ט פיטרבורג 1882, עמ׳ 90—93). האלט 50 גלייכווערטלעך מיט א פֿאַרגלײַך צו רוסישע גלייכווערטלעך. [87]

**משלי יהושע** להאיר אור לישרים .. ממיטב דברי חכמי הקדם וחכמי זמננו... מאת יהושע בן מנחם שטיינבערג. ווילנא תרמ״ה. 8⁰. X+[2]+363 עמ׳. [די דריטע אויפלאַגע פון דעם ספר „אור לישרים״, וואָס איז אַרויס אין ווילנע תרכ״ו (1866)]. [88]

**משלי יוא״ב** מאת דר. י. א. בלוסטון. תל אביב תרצ״א. 8⁰. 124 עמ׳ [דער צווייטער טייל פון „שירים ומשלים״]. [89]

**משלי ישכר** מאת ישכר בערוש הלוי הורויץ (האסיף, ג׳, 737—784). האַלט 27 קאַפּיטלען. הערות פון רייפמאַן אין „כנסת ישראל״, ב׳, 175—178. און זע די רעצענזיע אויף די משלי בנימין מאַנדעלשטאַם און משלי ישכר בערוש הלוי הורוויץ פון משה הכהן רייכערסאָהן („כנסת הגדולה״, אַרויסגעגעבן דורך יצחק סובאַלסקי, 4טער טייל, וואַרשע תרנ״א, ז׳ 30—59). [90]

**משלי ישראל** מכיל יותר מששת אלפים משלים פתגמים ומליצות מלקטים מן המקרא מן התלמודים והמדרשים, מספרות ימי הבינים ומן הספרות החדשה ערוכים על פי נושאיהם... בצרוף מבוא... מאת מאיר וכסמן. ירושלים — ניו יורק 1933. 8⁰. 39+318 עמ׳. [91]

**משלי מוסר ומכתמים** מאת שמואל שבח קאנטאראוויטש. ווילנא תרמ״ח. 16⁰. 60 עמ׳. [צייטלין אין „קרית ספר״, עמ׳ 167]. [92]

**משלי עם** מאת מרדכי ליב זילבערמאן (אוצר הספרות ח״ג, חלק „סטירא והומר״, עמ׳ 45—48). [93]

**משלי עם** כולל אמרי אינשי ומשלים יקרים אשר בתלמוד ובמדרש לא נזכרים... נאספו מאת דוד כהנא (האסיף, ג, 125—131; ד, 125—131) האַלט 415 פתגמים. הערה פון זה״ל [זעליג הכהן לויטערבאַך] איז מוסיף 28 פתגמים (אוצר הספרות, ב, 174—175). [94]

**משלי ערב.** מתרגמים מאת יצחק יחזקאל יהודה (לוח ארץ ישראל תרנ״ט (ח״ד), עמ׳ 129—135; ח׳ י״ב, עמ׳ 103—109). [95]

**משלי ערב.** אסופת מבחר משלי בני קדם אשר אגר מספרים ומפיות העם ותרגם ובאר יצחק בנימן שלמה יחזקאל יהודה. ירושלם תרצ״ב—תרצ״ד. ב חלקים (ביז אות עין). [96]

**משלי ערב.** מאת יוסף מיוחס. (אחיאסף, ד׳, תרנ״ו, 194). [97]

**משלי ערב** לר׳ יצחק קרישפין י״ל ע״י שניאור זקש. האַלט 50 שערים (הלבנון ב: הקדמה ומפתח השערים, עמ׳ 365—368, שער א 383—384; ג: שער ב 15—16, שער ג 29—31, שער ד 78—80, שער ה 94—95, שער ו 95—96, שער ז 127—128, שער ח 142—144, שער ט 144, שער י 157—158, שער יא 158—159, שער יב 159—160, שער יג 160, שער יד 190—192, שער טו 208, שער טז 223—224, שער יז 224, 240; שער יח 255—256, 270—271, שער יט 271—272, שער כ 287, שער כא 287—288, שער כב 288, שער כג 303—304, שער כד 318—319, שער כה 319—320, שער כו 336, שער כז 350—352, שער כח 352, 368, 383—384; ד: שער כט 20—21, שער ל 36—37, שער לא 53, שער לב 53—54, 98—99, שער לג 146, שער לד 146—147, שער לה 162, שער לו 258—259, שער לז 290—291; ו: שער לח 23—24, שער לט 24, שער מ 30—31, שער מא 39—40, שער מב 47, שער מג 55—56, שער מד 64, שער מה 71—72, שער מו 103, שער מז 127—128, שער מח 143, שער מט 144, 200, שער נון 207 - 208, 216, 231—232, 239—240, 344, 351—352, 376, 384, 400. פראַגמענטן פון דעם בוך האָט אָפּגעדרוקט עדעלמאַן אין „דרך

טובים" לאָנדאָן תרי"ב, עמ' 23—29. און זע מ. שטיינשנײדערס „העברעיש איבערזעצונגען", עמ' 884—887. [98]

**משלי–פרודיה** מאת י"ח טאוויאוו (אחיאסף א, תרנד, עמ' 332—333). [99]

**משלי קדמונים** הנאמרים בכל לשון... ומקורם בתנ"ך, תלמוד ומדרשים אסופים מאת אברהם לעוויזאהן משטאקהאלם (הצופה לבית ישראל שי"ל ע"י גרשם באדער, קראקא תר"ן, 50—54, 101—104). האלט 122 פתגמים. [100]

**ספר המשלים.** אנציקלופדיה משלית-רעיונותית, פתגמית עברית, תנכ"ית-תלמודית, לועזית כללית. יפרד לשני ספרים: א. משלי עם. ב. משל הקדמוני. מאת י' ב"צ אמתי (נימרק). [ווארשא 1928] $8^0$. 235 עמ'. [101]

**משלים המוניים** או אמרי אנשי בספרות ישראל רובם מה שאחר התלמוד... נאספו ע"י א. ב. דובזעוויץ (קדימה, נויארק תרנ"ט, עמ' 33—35, 83—85, 123—125, 179—180, 225—226, 269—272). האלט 150 פתגמים מיט הערות. [102]

**משלים המוניים** אשר נזכרו מחכמי ישראל בספריהם. נאספו ע"י יהודה ליב דוקעס (אוצר נחמד, ב, 110—112; המגיד ג' 106, 183 — איזה משלים המוניים אשר נזכרו מאבן רשד בביאורו לספר הלצה לאריסטו, 187). זע אויך די הערות פון מו"ח אין המגיד ג, 83. [103]

**משלים הרבה.** מאת מו"ח. (המגיד ד', 1860, גו' 28, 29, 42, 44, 45, 47; ה', 1861, גו' 4, 12, 24, 33, 35, 42, 44). האלט 500 פתגמים. [104]

**משלים מעטים.** מאת מרדכי בן דוד סטרעליסקער. (המגיד, ד (תרכ"א) עמ' 135). [105]

**ס' המשלים והפתגמים** מלקטים מתוך המקרא, התלמוד והמדרשים והספרות שלאחריהם... ע"י י. ח. רבניצקי וח. נ. ביאליק. ברלין תרפ"ד. $12^0$. 232 עמ'. [106]

[משלים ומאמרי מוסר] הנמצאים במדרש תנחומא (שלמה באבער, מבוא התנחומא, ווילנא תרמ"ה, עמ' 26, הע' 12—13). [107]

**ס' נועם המדות...** בו תמצא דברי חפץ ליבושין ותוכחות מוסר השכל אשר לקטתי... מפי סופרים ומפי ספרים מהם בדפוס ומהם בכתיבת יד... איש צעיר נתן עמרם. סאלוניקי תרט"ז. קעניגסבערג תרי"ז [בערנשטיין 2318]. [108]

**נצוצות.** (רעיונות ופרודיות) מאת י"ח טביוב (אחיאסף ב, תרנה, עמ' 339—343; ג, תרנ"ו, עמ' 338—342). [109]

**נתיב הישר.** כולל מאמרים מלוקטים מש"ס בבלי מסודר על סדר א"ב... מאת צבי הירש בר ברוך. ירושלים תרל"ט. $8^0$. 184 עמ'. [110]

**ספר הפתגמים** (משלי אבר"ך) מאת אברהם כהנא. פשמישל תרצ"ג. $12^0$. 48 עמ'. האלט 783 נומערן. [111]

**עומר השכחה** ששכחוהו הקדמונים... בחבור ספר משלי מאת אברהם בר יעקב גבישון... ליוורנו תק"ח. $4^0$. [4]+139 דפים [דף ק"ט—ק"כ האלט משלים]. בערנשטיין 1250. [112]

**עוקצים ופרי מחשבות** מאת ש. בן-ציון (אחיאסף ה', 74—84; ו' 108, 150, 192; ח' 132, 293; ט' 248—252). [113]

**העשר והעני** מכיל מאמרי רז"ל ואמרי חכמים מאת מרדכי יצחק עדעלמאנן. ביאלא־סטאק 1913. [די פתגמים געפֿינען זיך אויך די עמ' 18—46]. [114]

**עיני מנחם** מפתח שלם על כל הש"ס. מאת מנחם מענדיל ראבין. ירושלם תרע"ג [דער ספֿר האלט נאָר אות אלף]. חלק א הלכה: 12+[2]+167 דפים. ח"ב אגדה: [2]+79 דפים. [115]

**עצת חכמים.** קצת דברי הפילוסופים... מאת שלמה מורדוך. שאלוניקי 1827. 8°. 11 דפים. [116]

**ערוגת הבושם** כולל דברי חכמים וחידותם המפוזרים על פני תלמוד בבלי וירושלמי... מאת אברהם מנחם מענדיל מאהר. לעמבע־ג 1848. 8°. 144 עמ'. הערה: דוקעס אין זמן בוך „צור ראבינישען שפרוכקונדע", עמ' II אין הערה זאגט, אז אט דער גאנצער ספֿר איז ארויסגענומען פון זמן בוך „בלומענלעזע". זע אויך ליטבל' 1849 נו' 32 און ליטבל' 1850 נו' 3. [בערנשטיין 2227]. [117]

**פֿינפֿהונדערט מאָראַלישע שפּריכווערטער.** אים העבר' אריגינאל אונד איבער־זעטצונג פון א. ראבינאוויטש (הוספה צו זמן בוך „אינע אינטערעסאנטע ערינגערונגס־געשיכטע פון הרב זלמן שפיטצער". ווין תרנ"ד, עמ' 42—112). [בערנשטיין 2914]. [118]

**פניני הזהר.** המשלים והפתגמים מלקטים ע"י נחמיה שמואל ליבאוויטש (הצופה לחכמת ישראל י"ד, 82—106). סעפּאראט־אָפּדרוק: בודאפּעסט תר"צ. 8°. 41 עמ' (האלט 474 פתגמים). נייע אויפלאגע מיט תיקונים און הוספות. 3 טיילן. א': המשלים והפתגמים. ב': אפיגרמים ואמרי נועם. ג': פתגמין דאוריתא. ירושלים תרצ"א. 8°. 193+[2] עמ'. [119]

**פרט כרמי** לקט ממשלי יהושע חלק שני אשר עודנו בכתובים. יהושע שטיינבערג (אחיאסף ח"ז (תר"ס), עמ' 280—281). [120]

**פתגמי מליצה.** מאת נ. משכיל לאיתן (האסיף, ב, 495—496). [121]

**פתגמי התלמוד** כולל דברי חז"ל הנאמרים בדרך משל ופתגם ונעתקים בשפתנו המדוברת בדרך חרוז. מאת מרדכי יצחק עדעלמאנן. לאמזא 1912 [האלט 1274 פתגמים וואס הייבן זיך אן מיטן אות אלף]. [122]

**פתגמים.** מאת יחזקאל לעוויט. (אחיאסף, V, (תרנ"ח), 144). [123]

**פתגמים.** מאת ד"ב סוללער. (אחיאסף, ד, 130). האלט נאָר דרייַ אפֿאָריזמען, און מחמת זייער שיינקייט איז פֿדאי זי דאָ איבערצודרוקן. א. „אמת מארץ תצמח" ואיש לא יקצרנה, ב. שקר אין לו רגלים" ומהלכים לו בארץ, ג. אל תדין את מקומך עד שתגיע לחברו. [124]

**פתגמים.** מקורים גם מעתקים. מאת א. שולמאנן (אחיאסף, ב, 318—323). [125]

**פתגמים ומבטאים** הנמצאים בספרי הראב"ע אספם דוד כהנא (רבי אברהם אבן עזרא י"ל ע"י דוד כהנא ח"ב, ווארשא 1894, עמ' 96—104). [126]

**פתגמים ומבטאים** ...מלוקטים מתוך התלמוד והמדרשים ונישאר ספרים... ע"י י. ח. רבניצקי וח. נ. ביאליק. אודיסא תרע"א. 8°. 52+[2] עמ'. [127]

**פתגמים ומשלים.** מאת א. ג. פערלאוו. (אחיאסף ח"ו 124). [128]

**פתגמים ורעיונות** על דבר נפש האדם ותכונותיה. מאת יעקב בקר (מזרח ומערב ח"ד עמ' 361—364; ח"ה עמ' 120—123). האלט 189 נומערן. [129]

**פתגמין קדישין.** דברי קדושי אלה מעזים, בתלמוד, במדרש ובילקוט גנוזים, מקוריים, מבארים וערוכים בחרוזים. עפ״י א״ב סדורים. מאת יעקב נתן בובובניקוב. לוגאנסק תרס״ח. 8⁰. 31 עמ׳ [האַלט 226 מאַמרים און דערגייט נאָר ביז סוף אות גי״מל]. [130]

**פתגמים של חכמים.** חכמי המחקר התורה והפילוסופיה... ח״ב מכתבי ט״ף שפירא י״ל ע״י ישראל שפירא. ניו־יורק תרפ״ז. 12⁰. VI+78 עמ׳. [131]

ס׳ **ציון לדרש** מפתח מאמרי חז״ל. מאת שרגא פייבש סגל פרענקעל. קראטאשין תרי״ח. 8⁰. 296 עמ׳. [בערנשטיין 1180]. [132]

**ציוני שלם** יכיל אספת דברי חן ופניני חכמה ...מספרא ספרי מכילתא וכו׳ עפ״י סדר א״ב מאת שלום בר יעקב נאטאנזאהן. זיטאמיר תרס״א. 8⁰. 182 עמ׳. [133]

**צל המעלות** כולן הני מלי מעלייתא דאיתאמרו מפום... ר׳ יהודה ליב בן מרדכי הלוי הורוויץ. בגדאד תרנ״ב. 12⁰. 18 דפ״ם. האַלט 365 נומערן, און אין דער אויסגאַבע איז אַרויסגעלאָזט נו׳ 269, וואָס איז געווענדט קעגן די מקובלים (דערויף האָט מיר אָנגעוויזן ה׳ נ. ש. ליבאָוויטש). וועגן אַנדערע אויסגאַבעס זע „אוצר הספרים״, ז׳ 510, נו׳ 127. [134]

**ק״ז אמרי אינשי הנמצאות בתלמוד בבלי.** מאת חיים בלאך. ברעסלויא תרמ״ה. 8⁰. 5+73 עמ׳. [בערנשטיין 322]. [135]

**שבע קינות נשי דשכנציב ובאורן.** מאת יעקב רייפמאן (הכרמל ח״ו 384—385). [136]

**שנים ושלשה גרגרים.** הוספות למשלים המוניים של י״ל דוקעס מאת מנחם מענדיל לאנדויא (המגיד IV עמ׳ 11). [137]

**שערי בנימין.** ח״ב כולל משלים והיינו דאמרי אינשי. על סדר א״ב מאת בנימין זאב בר דוד. זאלקווא תקי״ב. [בערנשטיין 245]. [138]

**שערי עץ חיים.** תוכחת מוסר בחרוזים מאת בנימן מהענוים. פרא שנ״ח. [זע Baum-gartner עמ׳ 23; אוצר הספרים פֿון בן יעקב, עמ׳ 603 נו׳ 1116]. [139]

**שקל הקדש** לר׳ יוסף אבן קמחי י״ל ע״י חיים המכונה דר. הערמן גאללאַנץ. לאָנדאָן 1919. 8⁰. 54 עמ׳. האַלט 22 שערים. רעצענזיע פֿון ישראל דאַוידזאָן אין JQR (48), 13 (1923), 512—507; אַלכסנדר מאַרקס אין דעם יאָרבוך פֿון דעם היברו יוניאָן קאַלעדזש IV (1927), 433—448. פראַגמענטן פון „שקל הקודש״ האָבן אָפּגעדרוקט דוקעס אין „ציון״ פֿון יאָסט, II (1842), 97—100, און עדעלמאַן אין „דרך טובים״, לאָנדאָן 1852, 29—32. [140]

**שריד ופליט מספר משלי מוסר קדמון.** מאת אברהם אליהו הרכבי (המזרח, קראקא תרס״ג, 103—108). אַן אויסגעבעסערטע אויסגאַבע פֿון זייַן אַרטיקל אין REJ, ב׳ 45, 298—305. [141]

**תולדות המשלים אשר ליהודים** מאת יעקב רייפמאן (2טער טייל פֿון זייַן בוך „חוט המשלש״, פראג תרי״ט, 24—46). [142]

**תחכמוני לר״י חריזי.** שער ל״ו און שער מ״ד און מ״ה האַלטן פתגמים (זע הוצאת קאמינקא, עמ׳ 297—300, 306—341). [143]

תפוחי זהב. נאמים וניבים מתנ"ך תלמוד ומדרש (אות א) מאת יעקב גאלדמאן ווארשא תרמ"ז 8°. 63 עמ'. [144]

תשלום פניני הזהר. כולל פתגמים אמרי נועם וכוחים וכל המשלים מספר הזהר. מאת נחמיה שמואל לידאוויטש. פילדלפיה תרצ"ג 8°. 64 עמ'. [145]

Anon. Sentences et prov. des anciens rabbins, en hébr. et en franç. Paris 1629 [Baumgartner p. 43]. [146]

Anon. Talmudische Weisheit (In Jüdisches Volksblatt... herausgegeben von L. Philippson Bonn 1865 (XII) No, 34—37, 39, 41—44, 46—48, 50—51). [Bernstein 4002]. [147]

Bacher, Wilhelm. A Talmudic Proverb in Petronius (J. Q. R. V, pp. 168—170). [148]

Bauer, Georg Lorenz. Chrestomathia e paraphrasibus Chaldaicis et Talmuda delecta notis brevibus... Norimbergae et Altdorfi 1792 [זע Baumgartner p. 44; A. Freimann, Katalog der Judaica und Hebraica, Frankfurt a. M. 1932 p. 95). [149]

Baumgartner, Ant. T. Notes historique et litéraires sur la Poésie Gnomique Juives depuis la cloture de canon Hébreu jusqu'au XVIe siècle. Genève 1886. 8°, 46+[1] pp. [אפטייל 4 רעגיסטרירט 25 ווערק וועגן גלעזכווערטלעך]. [150].

Beelen, Jean Theodore. אבני חפץ Chrestomathia Rabbinica... Louvain 1841 [זע Baumgartner p. 45; Steinschneider, CB. 4529]. [151]

Bernstein, Ignace. Catalogue des Livres Parémiologiques composant la Bibliothéque de Ignace Bernstein. Warsaw 1900 2. בענד [רעגיסטרירט 131 מחברים Hébreu, זי 625—627 [אין זיין זוכצעטל אונטער]. [152]

Bock, Moyse Hirsch. L'ami des enfans Israelites. Berlin 1811. [Bonser 432]. [153]

Bondi, Jonas. Lücke in der literarischen Notiz über einige talmudische Chrestomathien und Sammlungen in der Rabbinischen Blumenlese von Leopold Dukes (Litbl. d. Or VII 604—606). זע די באמערקונג פון דוקעס, דאָרט, זי 762 [154]

Bonser, Wilfrid. Proverb Literature. A bibliography of Works relating to proverbs ed. by Wilfrid Bonser, compiled from materials left by T. A. Stephens. London, pub. for the Folk-lore Society [by] Glaisher, 1930. XX, 496 p. Jewish [יידיש אויך] pp. 50—29. [פון די 90 גומערן וועגן העברעישע גלעזכווערטלעך פעלן נאך 12 אין בערנשטיינס קאטאלאג]. [155]

Brüll, N. Reime, Rätsel und Sprüche (Brüll, Jahrbücher für jüdische Geschichte uud Literatur IX (1889), pp. 52—71). [האלט 112 פאראשרייבונגען]. [156]

Brüll, N. Sprüche des Aristoteles. (Brüll, Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur, IX (1889), pp. 46—52). [האלט 56 פתגמים מיט דייטשער איבערזעצונג]. [157]

Brüll, N. Sprüchwörter in der nachtalmudischen Literatur des Judentums (N. Brüll, Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur. VII (1885). pp. 18—30). [158]

Burder, Samuel. Oriental Customs... London 1827 בענד 4 [I באנד ז' 423—449, IV באנד ז' 58—73 ברענגען גלייכווערטלעך]. [159]

Buxtorf, Johannes (Filius). Florilegium Hebraicum. Basileae 1648. 12° [14]+390+[8] pp. [Bernstein 473]. [160]

Chamizer, M. מסכת נשים Die Frau im rabbinischen Sprichwort. Leipzig 1902. 2° [10] p. מיט ; מיט טאדל פון פרויען און 18 מיט לויב צום גלייכווערטלעך [האלט 49 א דייטשער איבערזעצונג און ארייגפיר]. Sonderabdruck aus: Marksteine aus der Weltlitteratur in Originalschriften. Herausgegeben von J. Bamsch-Drugulin. [161]

Cohen, Abraham. Ancient Jewish Proverbs. London 1911. [Bonser 440]. [162]

Cohen, Boaz. Proverbs and Sayings. Contains 131 proverbs eited in Louis Ginzberg's "The Legends of The Jews" (Index to "The Legends of the Jews" pp. 390—393). [163]

Cohen, Henry. Talmudic Sayings. Cincinnati. 1894. [Bonser 441]. [164]

Davidson, Israel. Proverbs and Aphorisms in Hebrew Literature (Proceedings of American Academy for Jewish Research vol. IV (1933) pp. 33—42). [165]

Dessauer, Julius. Spruch-Lexikon des Talmud und Midrasch. Der Urtext, wortgetreu übersetzt, erläutert und verglichen mit den Lehr-und Kern-Sprüchen aus alter und neuer Zeit. Budapest 1876. 8° XIII+259 pp. האלט נומערן 1866. [Bernstein 818]. [166]

Deutschländer, Leo. Biblisch-Talmudische Sentenzen und Motive in der Weltliteratur. Ein Beitrag zur vergleichenden Gnomologie (Festschrift für Jacob Rosenheim. Frankfurt a. M. 1931, pp. 287—355). [167]

Dukes, Leopold. Hebräische Gnomologen. [האלט אויסצוגן פון קמחיס שקל הקודש און ר' שמואל הנגידס בן משלי] (Litbl. d. Or. VII pp. 727—731, 797—800, 807—809). [168]

Dukes, Leopold. Hören, Sehn und Schweigen (Ben Chananja VI, 839). [169]

Dukes, Leopold. Rabbinische Blumenlese. Leipzig 1844. 8°. VIII+333 pp. [Bernstein 921]. Jonas Bondi אונטער אויבן זע. Gerson-Lévy, זע אויך Rapport... sur l'ouvrage Allem and infituli: Rabbinische Blumenlese... Extrait des Mémoires de l'Académie nationale de Metz 1848. [Freiman, p. 36]. [170]

Dukes, Leopold. Zur rabbinischen Spruchkunde. Eine Sammlung rabbinischer Sentenzen, Sprichwörter und sprichwörtlicher Redensarten. Wien 1851. 8°. IV+98 pp. [Bernstein 922]. [171]

Dukes, Leopold. Salomo ben Gabirol, aus Malaga und die ethischen Werke desselben. Hannover 1860. 8°. XII+124 pp. [172]

Dukes, Leopold. Ueber einige populär-moralische Werke der spätern hebräischen Literatur (Litbl. d. Or. XI 435, 458, 477, 485, 505, 521, 539, 550, 568). [173]

Dukes, Leopold. Ueber einige Sentenzen, Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Talmuds (Litbl. d. Or. VIII 786—790, 807—811, 822—827; IX 625—629, 697—701, 716—720, 729—734, 746—749; XII 431—446). [174]

Dukes, Leopold. Übersicht der Neu-Hebräischen Literatur Weltlichen Inhalts in Prosa und Versen. (Jost, Israelitische Annalen 1839 pp. 67—69, 83—84, 100—101, 131, 196—197, 244. [175]

Dukes, Leopold. [Verschiedene Sentenzen... nach alfabetischer und umgekehrt alfabetischer Ordnung (תשׁרק) zusammengestellt auf dem letzten Blatt des ספר החנוך Ms. Paris, Oratoire No. 40] ברענגט 11 ווערטלעך פֿון אָט דער זאמלונג Litbl. d. Or. IX 796—797. [176]

Ebert, Theodor. Iac. Eberti Electa Hebrea septigenta quinquaginta e libro Rabbinico Mibchar Happeninim excerpta... a Theod. Eberto. Francof. ad Oder 1630. 4°. [Wolf. Bib. Heb. II 1371; Delitzsch, Zur Gesch. d. Jüd. Poesie p. 13]. [177]

Ehrmann, Daniel. Aus Palästina und Babylon. Eine Sammlung von Sagen. Legenden... Dichtungen und Sprüchen... Maximen... Sprüchwörtern ...aus Talmud und Midrasch... Wien 1880. 8°. XV+309+4 p. [Bernstein 966]. [178]

Elmslie, William Alexander Leslie. Studies in Life from Jewish Proverbs. London 1917. [Bonser, 450]. [179]

Emanuel, Abraham. Blumenkränze. Eine Sammlung von biblischen u. talmudischen Sprüchen... Mayen 1863 [Freimann, p. 36]. [180]

Enelow, H. G. Menorat Ha-Maor by R. Israel ibn Al-Nakwah. vol. IV (1932) Introduction Section VIII (pp. 27—33). רעכנט אויס א סך ספֿרים מיט א גנאַמישן כאַראַקטער. [181]

**Finkelscherer, Israel.** Das Sprüchwort in der alten jüdischen Literatur (Der Israelit. Ein Central-Organ für das orthodoxe Judenthum... Mainz 16 März 1899 vol. XL. No. 22). [Bernstein 4407]. [182]

**Franck, Adolphe.** Nouvelles études orientales. Paris 1896. [ז׳ 157–191 ווערן געבראַכט שפּראָך און ווערטלעך פֿון תּלמוד און מדרש]. Ber. 1154. [183]

**Freimann, A.** Sprichwörter [רעכנט אויס 30 ביכער וועגן גלײַכווערטער אין זײַן "Katalog der Judaica und Hebraica", Frankfurt a. M. 1932. pp. 36–37]. [184]

**Freund, Leopold.** Blüthen von den Gefilden Judás. Budapest 1882. 8⁰. XIV + [1] + 150 + [1] pp. האַלט: No. 1–183 כדאמרי אינשי, No. 184–458, חכמה ומוסר, No. 595–611 מילי דעלמא. [185]

**Fürst, Julius.** חרוזי פּנינים Perlenschnüre aramäischer Gnomen und Lieder. Leipzig 1836. XX + 154 pp. [186]

**Fürstenthal, R. T.** Rabbinische Anthologie oder Sammlung von Erzählungen. Sprichwörtern... der alten Hebräer... Breslau 1834. 8⁰. XVI + 384 pp. [Bernstein 1221]. [187]

**Goldman, M.** Proverbs of the Sages. N. 4. 1911 [Bonser 458]. [188]

**Gressmann, Hugo.** Israels Spruchweisheit. Berlin 1925. [Bonser 459]. [189]

**Hamburger,** Rabbinische Sprüche in metrische Uebersetzung (S. R. Hirsch, Jeschurun I 455, 503 II 110, 218). [190]

**Harkavy, A.** Contribution à la Litterature Cnomique (R. E. I. XIV, 298–305). [191]

**Heiselbek, M.** Gnomen u. Sprichwörter d. Talmuds. St. Gallen 1916. [Freimann p. 37]. [192]

**[Israel, Frederick].** Sinnsprüche aus d. Talmud u. der rabbinischen Literatur. Zusammengestellt v. F. Sailer. Berlin 1879. [Freimann p. 37]. [193]

**Klemperer, Victor.** Talmud-Sprüche. Eine kulturskizze. Grossenhain u. Leipzig [1906]. [Freimann p. 37]. [194]

**Klemperer, W.** Beiträge zur vergleichenden Gnomologie mit besonderer Berücksichtigung der talmudischen Sprichwörter und Sentenzen. (Allgemeine Zeitung des Judentums... vol. 58 Nos. 10, 13, 15, 18, 20, 27. Reprinted Berlin 1894 8⁰. [1] + 55 pp. [195]

**Kohut, Alexander.** Talmudic Aphorisms. (American Hebrew vol. 26, Nos. 2—4, 6–8). [196]

Landau, M. J. Geist und Sprache der Hebräer nach dem zweiten Tempelbau. Prag 1822 [האַלט אַ צאָל תּלמודישע פּתגמים, איבערגעזעצט אין דײַטשע פֿערזן. זע דוקעס Blumenlese p. 65]. [197]

Levi, Gerson B. Gnomic Literature in Bible and Apocypha. Chicago 1917. [198]

Levi, Giuseppe. Parabole, Legende e pensieri raccolti dei Libri talmudici. Florence 1861. [Baumgartner p. 45]. [199]

Lévi, Samson. מקור חיים La Source de la Vie, ou choix d'Idées, Axiomes, Sentences, Maximes, Proverbes.. contenus dans le Talmud, par ordre de traités (מסכות) et de chapitres (פרקים)... 2 vols. vol. 1. Mulhausen vol. 2 Paris 1845. 8⁰. 106, 96 pp. [Bernstein 1929]. מכוח דער איטאַליענישער ווערסיע זע בערנשטיין 4531. [200]

Lewin, Moses. Aramäische Sprichwörter und Volkssprüche. Ein Beitrag zur Kenntnis' eines ostaramäischen Dialekts sowie zur vergleichenden Parömiologie. Berlin 1895. 8⁰. 90 + XII pp. [Bernstein 1931]. [201]

Montlong. Quintessenz der Konversation oder 3000 Sprichwörter in 14 Sprachen als: deutsch... und hebräisch im Originaltext... Wien 1862. [Bernstein 2249]. [202]

Myers, Isidore. Gems from the Talmud, translated into English verse. London 1894. 12⁰. VIII + 173 + [1] pp. [203]

Nascher, Simon. Die Sentenz bei Juden und Arabern. Eine vergleichende Studie. Berlin 1868. 8⁰. 19 pp. [Bernstein 2316]. [204]

Nobel, J. Perlen aus Bibel u. Talmud. Aphorist. aneinander gereiht. Mainz 1904. [Freimann p. 37]. [205]

Orelli. Ebraeor. veterum sententiae morales. Lips. 1839. [Baumgartner p. 45]. [206]

Plantavitius, J. Florilegium Rabbinicum. Lodovae 1645. 2⁰. 2002 האָט גלײַכווערטער און 603 נאָטיצן אונטערן טיטל „פרקי פילוסופים". L. Blau, Plantavits פֿ״גל Lehrer im Rabbinischen (z. f. H. B. X 113–120). [207]

Polano, H. The Talmud. Selections from the contents of that ancient Book... translated from the original. London 1876. 8⁰. 328–286 ז׳. זז׳ 359 + XI האַלטן גלײַכווערטער און מימרות פֿון חז״ל. [בערנשטיין 2628]. [208]

Rapaport, Samuel. Stories and Sayings from the Talmud. London 1869. [Bonser 494]. [209]

Ray, J. A Collection of English Proverbs. The second edition enlaryd by the addition of... au appendix of Hebrew proverbs... Cambridge 1678. [Bernstein 2956]. [210]

Reiser, Max. חכמת הרבנים Rabbinische Weisheit eine Sammlung Talmud. Sentenzen, Sprüche, Maximen... Uebersetzt u. erl. Pilsen 1885 [Freimann p. 37]. [211]

Sachs, Michael. Sprüchwörtliches (Beitrage zur Sprach- und Alterthumsforschung. vol. II, Berlin 1854, pp. 1–17). [212]

Schechter, S. Genizah Fragments. 1. Gnomic (J. Q. R. XVI, 425–442; תיקונים צו דעם ארטיקל, דאָרט 776. [213]

Schuhl, Moise. Sentences ot Proverbes dee Talmud et du Midrasch... Paris 1878. [Bernstein 3293]. [214]

Scioppius, Gaspar. Comitis à Claravalle... id est Linguarum Hebraeae, Graecae, Latinae & Italicae, nova & compendiaria discendi ratio... 1637. [Bernstein 3310]. [215]

Taubenhaus, G. Echoes of Wisdom, or Talmudic Sayings with Classic, especially Latin, Parallelisms. Brooklyn 1900. 12°. 106 + [1] pp. [216]

Wahl, M. C. Das Sprichwort der hebräisch-aramäischen Literatur... Ein Beitrag zur vergleichenden Parömiologie. Erstes Buch: Zur Entwciklungstheorie des sprichwörtlichen Materials. Leipzig 1871. 8°. [IV]+181+[2] pp. [217]

Wallerstein, I. Gnomen und Sprichwörter des Talmuds (Jahrbuch für Israeliten... herausgegeben von J. Wertheimer und L. Kompert. Wien 1865 p. 60—83). [218]

Weinberg, Max. Aus dem Spruchborn der Weisen. Spruchpoesie d. Talmud u. d. rabbin. Literatur... Poet. übertragen. Berlin 1920 [Freimann p. 37]. [219]

Wiesen, Joseph. Geschichte und Methodik der Schulwesens im Talmudischen Altertume. Strassburg 1892. [ז' 34—38 האלטן תלמודישע מימרות וועגן דערציונג]. [Bernstein 4053]. [220]

Wolf, M. Zur Spruchkunde (Z. D. M. G. vol. 55, pp. 391–399). [221]

Zipfer, M. Kritische Untersuchung über die Originalität des im Talmud und Midraschim vorkommenden Parabelen und Sentenzen mit Bezug auf die Parabelen und Sentenzen in den Evangelien (Litbl. d. Or. VIII, 733–736, 749–752, 764—768, 781—782, 796—798, 812, 816; IX. 61—64, 197—201, 220—224, 235—238). [222]

Zunz, Leopold. Nachlese zur Spruchkunde (Heb. Bib. IX, 86—90); Zweite Nachlese zur Spruchkunde (ibid. XV, 9—11). Gesam. איבערגעדרוקט Schriften III, 260—267. [223]

**מיין פריינד יצחק ריבקינד האָט מיר אין דער לעצטער מינוט צוגעשטעלט די וויטערדיקע הוספות:**

**אמרי בינה** מאת יצחק אייזיק בר׳ יוסף איש שלום. וורשה תרע״ג. $8^0$. 120 עמ׳. כולל עשרה שערים: א. אמת ואמונה. ב. חכמה וסכלות. ג. האדם ומדותיו. ד. החיים והמות. ה. עשר ואשר. ו. עם ומאשריו. ז. הפה. ח. שלום ורעות. ט. עבודה. י. טוב ורע. [14a]

**אמרי בינה** כולל דע״ת פתגמים מחברים ומלקטים מאת יצחק אייזיק מאדילעווסקי. קיעוו 1911. $8^0$. 64 עמ׳. [בעמודים 59—64 נוספו עוד 29 ערכים על 474 הערכים הנזכרים על השער. [14b]

**ספר המשלים** לר׳ יוסף בר אברהם גיקאטילייא יו״ל מתוך שני כ״י ע״י ישראל דוידזון (ספר היובל של הדאר, ניו־יורק תרפ״ז, עמ׳ קט״ז—קכ״ב). מכיל קמ״א ערכים. [109a]

**שבט סופר השלם...** מאת א. מ. פיורקא. וואַרשא תר״נד. $12^0$. 112 עמ׳. [עמ׳ 38—39 מכילים 30 פתגמים על מדות בתלמידים; עמ׳ 69—70 מכילים 14 פתגמים על המות; עמ׳ 108 מכיל 20 פתגמים בשם „אמרי נועם״]. [134a]

**תלמודישע עלעמענטען** איגים יידישען שפריכוואָרט מיט אן אנהאנג תלמודישע געפלעגלטע ווערטער אין דער יידישער שפראך פון ליבל טוביש. צוויטע אויפלאגע. ווין תרפ״ח. $8^0$. 70 עמ׳. [142a]

אין זמן Bohn, Henry G. Adagia Hebraica—Hebrew Proverbs "A Handbook of Proverbs", London 1867, pp. 272—280). האלט 80 תלמודישע גלייכ־ווערטער און 17 פון בן־סירא. [152a]

**נאָך הוספות:**

**ספר האדם** [=הוא אספת דברי משלי] מאת **איזו״ב** [אני יעקב זאב וואלף **ברעכער**] חמוש״ד. $8^0$. 64 עמ׳. כולל 534 ערכים. [1a]

אין זמן Rappoport, Angelo S. Proverbs and Maxims (The Folklore of the Jews, London 1937, pp. 255—259).

Horowitz, A., Steinschneider, M. Spruchbuch für jüdische Schulen. Berlin 1874, 12. IV—108 pp. [האלט 160 ביבלישע גלייכווערטער, 50 פון בן־סירא, 53 פון פרקי אבות, 137 פון תלמוד און מדרש, 54 פון מבחר הפנינים, 13 פון מוסר הפילוסופים, און 8 פון בן המלך והנזיר, סך־הכל 475 גלייכווערטער].

**דברות** רבנו משה בן מימון זל מלוקטות ומסודרות עי״י א. גוטסדינר. תל־אביב תרצה. 16. 4—40—[1] עמ׳ [האלט 351 מאמרים, אבער מער ניט ווי עטלעכע זיבענען פתגמים].

**פתגמים** מר׳ אברהם אבן עזרא. לודז תרפד. 23. 47 עמ׳. [טעפּאראטער אפדרוק פון די פתגמים פון ראב״ע וואס כהנא האט אפגעדרוקט אינעם ספר „קובץ חכמת הראב״ע״].

**תלמודישע אפאריזמען** פון נטע הלוי ליפשיץ (דער גייסטיקער פראזשקטאר), קאונאס 1935. 3—16 זז׳) [עס באשטייט פון תלמודישע סענטענצן מיט איבערזעצונג אין יידישע גראמען].

# אַ פּאָר קוריאָזן צום קאַמף צווישן אָרטאָדאָקסן און אינטעליגענץ אין רוסלאַנד

פֿון פּראָפֿ׳ ש. דובנאָוו (ריגע)

אין מײַן אַרכיוו האָבן זיך געפֿונען צוויי דאָקומענטן, וואָס געהערן צו דער געשיכטע פֿון אונדזער קולטורקאַמף אין די לעצטע יאָרן פֿון 19טן יאָרהונדערט. איין מאַנוסקריפּט איז אַ פּאַשקוויל פֿון דער קאָוונער „לשכה השחורה", וואָס זי האָט מיר צוגעשיקט קיין אַדעס אין יאָר 1894. דער אַנדערער איז אַ פּאַראָדיע אויף אַ חסידיש פֿאָלקסליד, געזונגען פֿון מתנגדים און פֿאַרשריבן מיט דער אייגענער האַנט פֿון מײַן פֿרײַנד שמעון פֿרוג, ווען ער האָט מיך באַזוכט אין אַדעס זומער 1891. מיר דרוקן דאָ אָפּ דעם פּאַשקוויל פֿון „לשכה השחורה".

עס איז שוין צײַט, מען זאָל באַשרײַבן די אַגיטאַציע פֿון די קאָוונער שוואַרצע חבֿרהניקעס, מיט ר׳ יעקבֿ ליפֿשיץ בראָש, קעגן דער ייִדישער נאַציאָנאַלער באַוועגונג אין די 90ער יאָרן פֿון פֿריִערדיקן יאָרהונדערט. ליפֿשיץ איז געווען אַ מקורבֿ צום קאָוונער רבֿ יצחק-אלחנן און האָט אים אָפֿט אַרויס-געשטעלט פֿאַר אַ שילד אין קאַמף קעגן דער אינטעליגענץ, אָבער אין דער אמתן איז דער ערלעכער און גוטהאַרציקער רבֿ געווען ווײַט פֿון דער קלערי-קאַלער פּאָליטיק פֿון די קאָוונער פֿאַנאַטיקער און פֿון זייערע יעזויִטישע גענג. ווי ווײַט עס זײַנען געגאַנגען די דאָזיקע אָבסקוראַנטן אין זייער פּראָפּאַגאַנדע, איז צו זען פֿון דעם אויבן דערמאָנטן פּאַשקוויל, וואָס איז פֿונאַנדערגעשיקט געוואָרן אין דער שטורמישער צײַט, ווען אין אַדעס האָט געווירקט דער „פּאַלעסטינישער קאָמיטעט" פֿון די חובֿבֿי-ציון, אין פּעטערבורג דער נײַ געשאַפֿענער „ייִקאַ"-קאָמיטעט צו קאָלאָניזירן אַרגענטינע, און אין דער ייִדישער פּרעסע זײַנען געגאַנגען וויכּוחים צווישן פֿאַרשיידענע ריכטונגען. אין דעם פּאַשקוויל, אַ גרויסן האַלבבויגן, געשריבן אין העברעיִש פֿון ביידע זײַטן מיט געדרוקטע אותיות (געכּתיבֿעט), פֿאַלן די פֿאַנאַטיקער אָן אויף די נײַע טוער פֿון דער ייִדישער געזעלשאַפֿט און ליטעראַטור מיט גראָבע ווערטער און זילזולים. דאָ זײַנען צונויפֿגעמישט פֿאַרשיידענע אָרגאַניזאַציעס: חבֿרה מפֿיצי השכּלה, חובֿבֿי-ציון, אַדעסער קאָמיטעט, ייִקאַ, די צײַטונגען „הצפֿירה" און „המליץ" און פּריוואַטע שריפֿטשטעלער מיט אָפֿענע אָדער פֿאַרשטעלטע נעמען.

אָזוי פֿיגורירט דאָ דער ווארשעווער חובֿבֿי-ציון און היסטאָריקער שאול-פינחס ראַבינאָוויץ (שפּ״ר), וועמעס איניציאַלן ווערן פֿאַרצייכנט פֿאַרקערט: רפ״ש (שמוץ). ער איז שולדיק דערפֿאַר וואָס ער זעצט איבער אויף העברעיש די געשיכטע פֿון דעם אַפּיקורס גרעץ. דאָקטאָר י. ל. קאַצענעלסאָן (בוקי בן יגלי) פֿון „אַרגענטינער קאָמיטעט" האָט זיך פֿאַרזינדיקט פֿאַר זיין סיפור „שירת הזמיר". דער אַלטער רעדאַקטאָר פֿון „הצפֿירה" חיים-זעליק סלאָנימסקי ווערט אָנגערופֿן „הזקן האשמאי" (דער זינדיקער זקן) און זיין מיטאַרבעטער נחום סאָקאָלאָוו (נ״ס) — „השטן הצעיר", דער ווינער תּלמוד-היסטאָריקער אייזיק-הירש ווײַס, דער מחבר פֿון „דור דור ודורשיו", לייקנט אין תּורה שבעל פּה. די חבֿרה „מפּיצי השׂכלה" אין אַדעס האָט געגומען פֿאַר אַ „כּוהן הבעל" דעם ש״ד, דאָס הייסט שמעון דובנאָוון, ער זאָל שרײַבן אַ יידישע היסטאָריע אין גײַסט פֿון אַפּיקורסות. „דער באַראָן" (הָאַיל, ד״ה באַראָן גינצבורג) און זיין זון דוד אין פּעטערבורג און די „ארורים" אין אַדעס ווילן אויפֿשטעלן צוויי „במות הבעל", אָזוי ווי ירבֿעם האָט דאָס געמאַכט אין בית-אל און אין דן. אַנשטאָט ישיבֿות ווילן זיי עפֿענען „סעמינאַריעס".

דער ערגסטער צווישן די „לאומיים" און „חובֿבי ציון" איז זייער פֿירער אחד-העם מיט זיין חבֿרה „בני משה" („בני הבמה"), וואָס איז אין פֿאַשקווויל באַצייכנט מיט גראָבע זילזולים. ער מאַכט אָן צרות אין אַדעסער פֿאַלעסטינע-קאָמיטעט און אין די קאָלאָניעס פֿון ארץ-ישׂראל, ווו מען אַרבעט אום שבת. מען דאַרף זיי אַלעמען מחרים זיין, אָפּנעמען בײַ זיי די אויפֿ-געקלײבענע געלטער פֿאַר „ארץ הקדושה" און אָפּרייניקן דאָס הייליקע לאַנד פֿון אַפּיקורסות.

צו דעם דאָזיקן לאַנגן פּאַשקווויל איז צוגעגעבן נאָך אַ בויגן פּאַפּיר, ווו עס זײַנען אָנגעקלעפּט בילדער פֿון צוויי פֿרויען אויסגעשניטן פֿון צײַטונגען. פֿון אויבן איז אָנגעשריבן אין העברעיש אַ „באַגריסונג" צום יובֿל פֿון מ. ל. לילינבלום, וואָס האָט זיך מודה געווען אין זיין „חטאת נעורים" אין אַלע חטאים. די „זינדיקע" בילדער זײַנען אַ מתּנה פֿאַר אים און פֿאַר זײַנע אַמאָליקע שותפֿים לדבֿר עבֿירה אַלכּסנדר צעדערבוים (אר״ז) פֿון „המליץ" און פֿרץ סמאָלענסקין פֿון „השחר", מיט שמוציקע רמזים פֿון אַ ישיבֿה-בחורשער פֿאַנטאַזיע.

ווײַטער גיבן מיר דעם העברעישן טעקסט פֿון פּאַשקווויל, ווו נאָר עטלעכע ווערטער זײַנען ניט דײַטלעך, ווײַל די טינט איז אָפּגעבליאַקעוועט.

# אש בארבע פנות בית ישראל!

א ח ב"ר הישרים והתמימים שלא התנאלו עוד בפחבנ המינות בצורתה הלאומייתּ שמעו נא אלינו וישמע לכם ה'!

על זאת ידוה לבנו יהמו יהמו מעינו ובטננו כאובות חדשים יִבָּקַע, כי קמו בינינו אנשי רשע ומהרסים ומחריבים ממנו יצאו לקעקע את בירת היהדות ולעקרה משרשה כי בהפקרא ניחא להני בריוני הלא המה הלאומיים אשר פרצו וישרצו ר"ל בקרבנו כצפרדע של מצרים ועלו בבתינו ובמשארותינו ויכסו את עין עמנו חמרים חמרים ויעלו באשה וצחנה, וכל שלחנות מלאו קיא צואה עד בלי מקום, והשחיתים האלה יודעים לרמות את אחינו הישרים בלבותם כמו שיודעים הם לגנוב דעת אבינו שבשמים, ובחוצפא יתרה המה מתפארים בחבתם לציון אשר לא ממקום קדוש תהלך כי אם ממקור הטומאה והזוהמא וכל כונתם אך להזיק להני נשמאי דאזלי ערטילאי ולהדיח אותם אל כף הקלע לבל יאמינו עוד בני ישראל בשלוש עשרה העיקרים וביחוד בבואת המשיח בגזרת עיריך פתגמא ובמאמר קדישין, ועבדין קרב עם שלומי אמוני ישראל, והמדיחים והמסיתים הלכו וכרתו ברית עם השטן השני ח ב ר ת מ פ י צ י ח ש כ ל ה, ולא לחנם הלך העורב אצל הזרזיר ושעיר על רעהו יקרא כי טובים השנים מן האחד וביום חג יובל אשר בדא מלבו שד אחד מכת דילהם המכונה ר פ"ש[1] (אשר בהגיעו לשנות בינה במקום דרים החל להתעתק את האיסטוריע של המין גרעץ, אשר ריח אפיקורסות נודף מכל מלה ומלה שבה) קראו לנדבות גם בעד החברה הנ"ל, וכזונות מפרכסות זו את זו נותן אחד מהחברה, הרופא קאצענעלסאן[2] (כהן שחל כהונתו והיה עם אשה נכרית) את ידו להם וכותב בעד האחיאסף האוכל את עם ישראל בכל פה "שירת הזמירי", ועתּ השמים יוליך את קול הכפירה, והד"ר הנ"ל הוא גם בהועד הארגענטיניע, לקיים מה שנאמר אחוז בזה וגם מזה אל תנח את ידיך כלמר קח וקח בבחינת ויקח קרח כידוע ליודעי חן, ובעת האחרונה עושים הלאומיים בחשך מעשיהם זר מעשיהם והזקן האשמאי[3] שותפו של עמלק הכופר בנס חנכה והשטן הצעיר העומד לנס[4] גויים גם המה בקשר אחד וחוגגים את חג המכחיש בתורה שבע"פ הירושב בוריע[5] ומפיץ מעיני אפ[י]קורסותו החוצה להכאיב כל חלקה טובה יחר הפלטה בנן עם ה', וחותמים ושולחים לו טלענראמא דוקא ביום ש"ק ודורשים דרשות של דפי לכבודו ותוקעין ומריעין ותהום כל הארץ ויראים והחרדים נחבאים אל הכלים מפני שהשטן מקטרג בשעת הסכנה ומכיון שנחנה רשות למשחית וכו'. ובעלי מפיצי השכלה ארורה באדעסא להבריהם הארורים בפעטערבורג אומרים להקים במות לבעל הוא הסעמינאריא שלהם והאחד המיוחד שבהם לקח לכהן הבעל את ה ש"ד (שמעון דובנאוו []) לכתוב איסטוריא לישראל

---

1 שפ"ר.

2 ד"ר י. ל. קצנלסון=בוקי בן יגלי.

3 חז"ס=ח. ז. סלאנימסקי, רעדאקטאר פון "הצפירה".

4 נ"ס=נחום סאקאלאוו.

5 א. ה. ווטס.

ע"ס רוחם האפיקורסות, האדומים האלה הסירו את החורה מגברה ויושיבו במקומה איזו איסטריא וכה הם מסזרים ממון ישראל וממלאים כל העולם הפקרות חבל וזמה— האיל (באראן בלע"ז) ובנו דוד[6] העוסק בספרי מינות מצפון והאדומים באדעסע אומרים להקים שחי במות הבעל כענלים שהעמיד ירבעם בביח אל ובדן והרשעים האלה ידעו שאין חקומה להם אם תהיינה הישיבות על מכונם ובחורי ישראל לא יטעמו טעם חטא ויחנכלו לישיבת עץ החיים וילשינו עליה ויסגרוה, קמו על התורה כלה להכחידה ויביאו דבם התלמוד רעה אל הממשלה ירה לבער אותו מן החדרים ומהחדרים אימה ומעשה שטן הצליח ויחחכמו גם להעביר קול במחנה כי לא מקרבם יצאה הרעה.

אבל אחינו חמימי דעים דעו נא כי כל אלה אינם אלא מעשי האדומים הצבועים העושים מעשי זמרי ומבקשים שכר כפינחס הם המה הנגע אשר [נפשט?] בביח ה' והמה אשר משכו ברשוחם את האנשים הירועים, והמעט מהם לעשות שערוריות בחו"ל עוד פרושה מצורחם על ארצנו הקדושה להוריד אותה מקדושתה ולחלל נזרה ויושיבו ביפו לכל לראש איש אוכל טרפות בפרהסיא ביום הכפורים בביח המשחה אשר להאשכנזים ביפו. איש כרות פצה וקצוץ זקן ואך מפני שהיה קרוב לאחד מעמודי הועד באדעסע. להאדומים האלה נספח גם "המליץ" כי הם שכרו אותו בכסף מלא כמו ששכר בלק את בלעם בן פעור לפעור את פיהו לבלי חק, ועל כלם למצוא בנגינות עומד הכהן הגדול מאחיו בני ח ב מ ה[7] הידועה אשר אין כל מחום ב"מ, הלא הוא אחד העם אשר כל ימיו החעסק בהוצאת ש"ז לבטלה ושמפני זה הוא מטה חמיד את ראשו על כחפו בדרך הלוכו, הוא אחד העם שנגב באקציז ושם בכליו ועושה נסיעות לכרכי הים ועושה שם מה שלבו חפץ ומפרץ שמועות כי כל נסיעותיו המה לטובת הכלל, הלא זה הוא האיש אשר כנגדו יצא רב אחד במהאה גלויה ולהחנצל ולהצטדק על כל העונות והחטאים שהביא להועד (ראה המליץ ש"ז 5). האנשים האלה הרחיקו באוצנו הקדושה את כל החדרים מפני שיראים הם פן יגלו את עונם וחטאחם לא חכפו וימשכו ברשחם גם את הוואסחאד הנוחן עצות להחבולל בעמים ע"י שטוח והדחה, ויעשו יד אחח גם עם הקאמיטעט הארגענטינו ונוזרים על הקאלאניסטען לנסוע דוקא בשבח למען לא יזכר עוד ולא יפקד שם ישראל.

והנה חקצר הזריעה מהכיל את כל המזמות ואת כל כלי חמס מכורוחיהם של הערב רב הזה, אך ח"ל עוד לא אלמן ישראל ויש עוד אנשים ובהם גבירים, חקיפים ואדירי התורה אשר שבר עמם נגע בלבם באמת יש לנו חמימי דעים פה ובארצנו הקדושה ואנחנו לא נשקוט ולא ננוח עד אשר יעדה עלינו רוח ממרום לטהר את היכל ה' מהצלם אשר העמידו בו, לגרש את הזונה מקדש הקדשים, והכסף הנאסף לישוב אה"ק לא יהיה עוד חלילה כמחיר כלב וכאחנן זונה, והחכמים עינם בראש[ם] להזהר ולהזהיר ונזכה במהרה לראות בנחמת ציון ע"י בניה הכשרים ויקים בנו "ובערת הרע מקרבך", כי ציון במשפט חפדה ושביה בצדקה.

---

6 באראן האראצי און זיין זון דוד גינזבורג.

7 "בני משה".

# אָנגעקומענע ביכער

**יאָרבוך פֿון אַמאָפּטייל.** רעדאַקטירט פֿון ד״ר א. מוקדוני, ד״ר יעקבֿ שאַצקי. ניו־יאָרק: אַרויסגעגעבן פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, אַמעריקאַנער אָפּטייל 1938. 348, I ז׳. אינהאַלט: ד״ר יעקבֿ שאַצקי: יהודה־לייב כּהן <מאַטעריאַלן פֿאַר אַ ביאָגראַפֿיע> . י. ליפֿשיץ: אַ ניט־אײַנגעגעבענער פּרוּוו פֿון אַ מאַסן־עמיגראַציע קיין אַמעריקע <אַ צושטײַער צו דער געשיכטע פֿון די מזרח־אייראָפּעיִשע ייִדן אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן> . בנימין שטיינבערג—געשיכטע פֿון אַגראַריזאַציע פֿון ייִדן אין אַמעריקע <ביז 1880> . מנשה אונגער: שמעון בערמאַן און זײַן פּראָיעקט צו קאָלאָניזירן ייִדן אין אַמעריקע. ל. סילווער: די געשיכטע פֿון דעם ייִדישן ישובֿ אין אָלבאַני, נ. י. ד״ר הערמאַן פֿראַנק: ייִדישע דעמאָגראַפֿיע אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן <אירע פּראָבלעמען, מעטאָדן און רעזולטאַטן> . מאיר בערגער: בריוו פֿון אַ מאַראַן <קאַרבאַכאַלס בריוו פֿון 1595> . לייבוש לעהרער: די אינטעליגענץ פֿון אַמעריקאַנער ייִדישע קינדער. אליהו שולמאַן: דער ייִדישער פֿאַרווײַלונגס־ראָמאַן אין אַמעריקע. ד״ר א. מוקדוני: די עמיגראַנטישע דראַמע. משה שטאַרקמאַן: די שׂרהזאָן־זכרונות וועגן דער ייִדישער פּרעסע אין אַמעריקע. יודל מאַרק: ייִדישע אַנגליציזמען. ש. ניגער: יהואָשעס בריוו <מיט אַן אַרײַנפֿיר> . מ. ש—ן: די קאָנסטיטוציע פֿון דער „אַרבעטער־צײַטונג״.

**זאַמלבוך לכבֿוד דעם צוויי הונדערט און פֿופֿציקסטן יובֿל פֿון דער ייִדישער פּרעסע. 1686 — 1936.** רעדאַקטירט פֿון ד״ר יעקבֿ שאַצקי. ניו־יאָרק: אַרויסגעגעבן פֿון אַמאָפּטייל פֿון ייִד׳ וויסנשאַפֿטל׳ אינסטיטוט 1937. 334+20 ז׳ (רעפּראָדוקציעס). אינהאַלט: ד״ר יעקבֿ דאַ סילווא ראָזאַ: די „קוראַנטין״ 1687—1686. ד״ר יעקבֿ שאַצקי: דער „דיסקוהרש״. יוסף מאַרגאָשעס: „דער איזראַעליט״. משה שטאַרקמאַן: די ייִדישע פּרעסע אין אַמעריקע 1875—1885. מנשה אונגער: ביבליאָגראַפֿיע פֿון דער ייִדישער פּרעסע אין ארץ־ישׂראל. א. ר. מלאכי: „ייִדישעס וואָכנבלאַט״. אליהו שולמאַן: די „וואַרהייט״. מרדכי קאָסאָווער: „דער ארץ־ישׂראל־יוד״. א. גאָלדבערג: דער ייִדישער פֿאַך־זשורנאַליזם אין אַמעריקע. יודל מאַרק: ייִדישע פּעריאָדישע אויסגאַבעס אין ליטע. מאַטעריאַלן און נאָטיצן.

**בלעטער פֿאַר געשיכטע II.** רעדאַקטאָר ד״ר ר. מאַהלער. וואַרשע: אַרויסגעגעבן דורך דעם היסטאָריקער־קרײַז בײַם ייִוואָ אין וואַרשע 1938. 174, II ז׳. אינהאַלט: ד״ר מ. קרעמער—דער אָנטייל פֿון ייִדישע בעלי־מלאָכות אין די קריסטלעכע צעכן אין אַמאָליקן פּוילן. מג״ר א. אײַזענבאַך—די צענטראַלע רעפּרעזענטאַנץ־אָרגאַנען פֿון די ייִדן אין וואַרשעווער פֿירשטנטום <1807 — 1815> . מג״ר ש. טרונק — די רעכטלעכע לאַגע פֿון די ייִדן אין פּלאָצק אין XVI י״ה. מג״ר מ. ראָזענבלאַט — דער אָנטייל פֿון די וואַרשעווער ייִדן אין די פּאָליטישע דעמאָנסטראַציעס פֿון די יאָרן 1862—1861. מג״ר א. אײַזענבאַך — דאָקומענטן צו דער געשיכטע פֿון די דעפּאַרטאַמענט־וועדים און געפּלאַנטע צענטראַלע וועדים אין וואַרשעווער פֿירשטנטום. ד״ר ר. מאַהלער—צוויי מאָנומענטאַלע ווערק פֿון יעקבֿ מאַנן וועגן דער ייִדישער געשיכטע.

**לאָדזשער וויסנשאַפֿטלעכע שריפֿטן. באַנד I.** לאָדזש: וויסנשאַפֿטלעכער קרײַז בײַ דער געזעלשאַפֿט פֿרײַנד פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט אין לאָדזש 1938. 282 ז׳. אינהאַלט: I. אָפּהאַנדלונגען. מג״ר אליעזר פֿעלדמאַן: צוויי אַלטע ייִדישע קהילות

אין לאָדזשער קאָנט. ד״ר ר. מאָהלער: די יִידישע באַפֿעלקערונג אויפֿן שטח פֿון דער לאָדזשער וואָיעוואָדשאַפֿט אין י׳ 1764. משה פֿיינקינד: די „חברה קדישא״ אין פּעטריקאָו. ד״ר פֿיליפּ פֿרידמאַן: די אינדוסטריאַליזאַציע און פּראָלעטאַריזאַציע פֿון די לאָדזשער יִידן אין יאָרן 1860—1914. ד״ר פֿיליפּ פֿרידמאַן: היסטאָרישע לִיטעראַטור וועגן יִידן אין דער לאָדזשער וואָיעוואָדשאַפֿט 1918 — 1937. יוסף זעלקאָוויטש: דער טויט און זײַנע באַגלייט-מאַמענטן אין דער יִידישער עטנאָגראַפֿיע און פֿאָלקלאָר. יוסף זעלקאָוויטש: א בילד פֿונעם יִידיש-געזעלשאַפֿטלעכן לעבן אין א פּויליש שטעטל אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 19טן י״ה. ד״ר מ. שוואַלבע: די ווינונגס-באַדינגונגען פֿון דער אָרעמער יִידישער באַפֿעלקערונג אין לאָדזש. II מאַטעריאַלן און דאָקומענטן.

דובנאָוו, שמעון. די געשיכטע פֿון יִידישן פֿאָלק אין מזרח. באַנד III. פֿון אונטערגאַנג פֿון דער יִידישער מלוכה ביזן פֿונאַנדערפֿאַל פֿון די אויטאָנאָמע צענטערס אין מזרח. יִידיש י. ק. האָדעס. ווילנע: יִידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט. היסטאָרישע סעקציע 1938. VIII+565 ז׳.

דובנאָוו, שמעון. געשיכטע פֿון חסידיזם. אויפֿן יסוד פֿון אָריגינעלע מקורים, געדרוקטע און כּתבֿ-יִדן. ערשטער באַנד. דריטע אויפֿלאַגע. ווילנע: יִידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט — היסטאָרישע סעקציע. 1938. XVI+275 ז׳. (ביבליאָטעק פֿון יִיוואָ).

**גזרות ת״ח.** ווילנע: יִידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט — היסטאָרישע סעקציע. 159+120 ז׳. (ביבליאָטעק פֿון יִיוואָ). אינהאַלט: 1. ד״ר יעקב שאַצקי: היסטאָריש-קריטישער אַרײַנפֿיר צום „יון מצולה״ פֿון ר׳ נתן-נטע האַנאָווער. 2. זאַב-וואָלף לאַצקי-בערטאָלדי: איבערזעצונג פֿון ר׳ נתן-נטע האַנאָווערס „יון מצולה״. 3. ד״ר י. איזראַעלסאָן: נתן-נטע האַנאָווער, זײַן לעבן און לִיטעראַרישע טעטיקייט.

**ב. כהן-ווירגילי.** זאַמלבוך צו זײַן ביאָגראַפֿיע און כאַראַקטעריסטיק. מיט 11 רעפֿראָדוקציעס. ווילנע: יִידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט—פּראָפּאַגאַנדע-אָפּטיילונג א״נ פֿון ב. כהן-ווירגילי 1938. 137, I ז׳. (ביבליאָטעק פֿון יִיוואָ).

**אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע.** פֿערטער באַנד. אונטערפֿטיר — ארץ-ישׂראל. פּאַריז: דובנאָוו-פֿאָנד 1937 (1938). V ז׳, 528 שפֿאַלטן.

**אַלבאָם פֿון יִידישן טעאַטער.** געזאַמלט און רעדאַקטירט דורך זלמן זילבערצוויג. ניו-יאָרק: (פֿאַרלאָג „אלישבע״) 1937. 114 בלעטער. 5000 עקז׳. טאָוול געצייכנט ס. זאַגאַט. שער-בלאַט געצייכנט לואי מאַרקאָוויטש.

**איסאַקסאָן, איצכאָק.** עסײען און קריטיק וועגן לִיטעראַטור און קונסט. בוענאָס-אײַרעס: פֿאַרלאָג „וויסן״ 1933. 205, II ז׳.

**אַלטער, וויקטאָר.** צו דער יִידן-פֿראַגע אין פּוילן. וואַרשע: 1937. 164, II ז׳.

**אַלמאַנאַך פֿון יִידישן לִיטעראַטן- און זשורנאַליסטן-פֿאַראיין אין ווילנע.** ערשטער זאַמלבוך. אונטער דער רעדאַקציע פֿון משה שאַליט. ווילנע: אייגענער פֿאַרלאָג, II, 160 ז׳.

**באָגין, שלמה.** געשיכטע פֿון דער עוואַלוציע פֿון רעליגיעזן געדאַנק. פֿאַרוואָרט פֿון א. אלמי. ניו-יאָרק — גלובוס: פֿאַרלאָג „שטימע״. 1937. 140 ז׳.

**בערקלי, דזשאָרזש.** דרך דיאלאָגן צווישן הילאס און פילאָנוס. פון ענגליש: ד"ר מאָריס פינקל און יעקב באבינסקי. שיקאגא: „פילאָזאָפישע ביבליאָטעק" 1938. 243, I ז'.

**געשוני, גריגאָרי.** העלדן פון דער רעוואָלוציע. פון נאָענטן עבר <מעמואַרן>. וואַרשע: פּאַרלאָג ח. בזשאָזא 1938. 182, I ז'.

**דרוק, דוד.** די מפרשים פון דער תורה. זיער לעבן, זיער שאַפן און זייער ווירקן. ערשטער טייל. בבל, שפאַניען, פראָוואַנס. צווייטע אויפלאָגע. וואַרשע: פּאַרלאָג מ. ערליכמאַן 1936. 351 ז'.

**דרוק, דוד.** די מפרשים פון דער תורה. זיער לעבן, זיער שאַפן און זייער ווירקן. צווייטער טייל. פראַנקרייך, דיטאַמאַנישע אימפעריע, איטאַליע. וואַרשע: פּאַרלאָג ח. בזשאָזא ת־צ"ז — 1937. 252, II ז'.

**האָרוויץ, ד.** דער ווירטשאַפטלעכער אויפבוי פון ארץ־ישׂראל 1919 — 1936. א סך־הכל פון א נאַציאָנאַלער קאָלאָניזאַציע. בוענאָס־אײַרעס: אַרויסגעגעבן פון דער יידישער אָגענץ, זיד־אַמעריקאַנישע אָפּטיילונג 1937. 41+7 ז' [דאָס זעלביקע בוך אין שפּאַניש La construcción economica de Palestine].

**הזמיר"ס לידער־בוך.** אַרויסגעגעבן צום 25 יאָריקן יובל. קאָפענהאָגען: (אַרויסגעגעבן פון יידישן געזאַנג־פאַריין „הזמיר") 1937. 36 ז' (טעקסט), 132 ז' (נאָטן). גרויסער פאָרמאַט.

**הערצפעלד, ב., ד"ר.** מוטער און קינד. לערנבוך פאַר היגיענע פון דער מוטער און קינד. מיט 30 בילדער אין טעקסט. איבערזעצט פון רוסיש פון מ. מאַרק אונטער דער רעדאַקציע פון מחבר. Riga: 1938. 192 ז'.

**וויטקעוויץ, בערטשי.** א בינטל יהואָש־בריוו. [ניו־יאָרק]: פּאַרלאָג „באָדן". 1937. 22 ז'.

**וויניג, נ.** מגפה־חתונה. [וואַרשע]. 1937. 32 ז' (אָפּצוג פון „סאָציאַלע מעדיצין" נ' 9 — 10).

**טראַנק, ישׂראל.** אלפערד אדלער. דער מענטש און זײַן לערע. וואַרשע: פּאַרלאָג „ליטעראַרישע בלעטער" 1934. 94, II ז'.

**יאָ, מיכאַיל.** טעאַטער־פעסימיזמען. ראָקורסן: Riga: „Bilike Bicher" 1938. 47 ז'.

**לייוויק, ה.** לימוד וועגן ארץ־ישׂראל. וואַרשע. אַרויסגעגעבן: קולטור־קאָמיסיע בײַם צענטראַלן פּראָפּ. רעט פּאַרלאָג א. נ. נחמן סירקין 1938. 22 ז'.

**מינקאָוו, נ. ב.** אברהם רייזען (דער דיכטער פון ליד). ניו־יאָרק: פּאַרלאָג „באָדן". 1936. 48 ז'.

**מענדל עלקין.** צו זײַן זעכציק־יאָריקן געבורטאָג. ניו־יאָרק: אַרויס־געגעבן פון יובילי־קאָמיטעט 1937. 96 ז'.

**סיימאָן, שלמה.** ה. לייוויקס קינדעריאָרן. <לויט מונדלעכע מיטטיילונגען און לויט זײַנע לידער> . ווילנע: פֿאַרלאַג „נײַע ייִדישע שול" 1938. 24 ז'.

**פּאָזנאַנסקי, ח. ל.** מעמואַרן פֿון אַ בונדיסט. ערשטער באַנד. וואַרשע: 1938. 314, IV ז'.

**פּוילישע אידען.** רעדאַגירט פֿון ז. טיגעל. פֿינפֿטער יאָר-בוך. אַרויסגעגעבן פֿון דער פֿעדעראַציע פֿון די פּוילישע אידען אין אַמעריקע. [ניו-יאָרק]: יוני 1937. 74 ז' (ייִדיש) + 42 ז' (ענגליש).

**50 יאָר לעבן.** זאַמלבוך געוויידמעט לאָזער קלאָג. וואַרשע: אַרויסגעגעבן פֿון פּראָפֿעסיאָנעלן פֿאַראיין פֿון דרוקערײַ-אַרבעטער אין פּוילן — צענטראַל-פֿאַרוואַלטונג, פּראָפֿעסיאָנעלן פֿאַראיין פֿון דרוקערײַ-אַרבעטער אין פּוילן — אָפּטיילונג וואַרשע 1938. 172 ז'.

**פֿעלשטין.** זאַמלבוך צום אָנדענק פֿון די פֿעלשטינער קדושים. רעדאַקטירט פֿון בוך-קאָמיטעט. צייכנונגען פֿון נאָטע קאָזלאָווסקי. ניו-יאָרק: אַרויסגעגעבן פֿון פֿעלשטינער פֿאַראיין 1937. 670, III ז' (ייִדיש) + 23 ז' (ענגליש) + [31] ז' (בילדער).

**צו ל. מ. שטיינס פֿינף און צוואַנציק יאָריקן יובילײ פֿון קולטור-געזעל-שאַפֿטלעכער טעטיקייט.** רעדאַקטירט פֿון י. ח. פּאָמעראַנץ און א. פּראָוואַטי-ער, שער-בלאַט און באַצירונגען פֿון טאָדרעס געלער. שיקאַגע: אַרויסגעגעבן פֿון שלום עליכם פֿאָלק אינסטיטוט 1938. 258, IV ז'.

**קאַפּלאַן, מרדכי מנחם.** די צוקונפֿט פֿון דער אידישער רעליגיע אָדער די רעליגיאָ-קולטוריסטישע אויפֿפֿאַסונג פֿון יודנטום. ניו-יאָרק; The Society for the Advancement of Judaism 1938. 272 ז'.

**קליגסבערג, משה.** יוגנט-פּסיכאָלאָגיע און סאָציאַליסטישע דער-ציִונג. מיט אַ פֿאָרוואָרט פֿון ש. מענדעלסאָן. וואַרשע: פֿאַרלאַג „קולטור-ליגע" (1938 X + 288, I ז'.

**ריבאַלאָוו, מנחם.** דיכטער און שאַפֿער פֿון נײַ-העברעאיש. ניו-יאָרק: תרצ"ז — 1936. 217 ז'.

**רעגאַלסקי, מ.** וואָס איך האָב געזען אין ארץ-ישראל. בוענאָס-אײַרעס: פֿאַרלאַג „עבודה" 1936. 159, I ז'.

**שרײַבער, מ., אינזש'.** לאַגערן. ווילנע: ייִדישער טעכניקום פֿון „אָרט". 1938. 80 ז'. (ליטאָגראַפֿירט).

**שערמאַן, אליעזר.** דער מענש ביאַליק. זכרונות און אײַנדרוקן וועגן דער ליכטיקער פּערזענליכקייט פֿונם גרויסן נאַציאָנאַלן דיכטער ח. נ. ביאַליק. Philadelphia: 1936 173 זײַט.

**אזכרה לנשמת הגאון הצדיק הרב רבי אברהם יצחק הכהן קוק <זצ"ל>** קובץ תורני-מדעי. ערוך בידי הרב יהודה ליב הכהן פישמן. ירושלים: בהוצאת „מוסד הרב קוק" שעל-יד המזרחי <בהשתתפות „מוסד ביאליק" ליד הסוכנות היהודית> . תרצ"ז-ח. מחלקה א': דברי הרב. רעה [275] ז'. מחלקה ב': תוספת ראשונים. רמט [249] ז'. מחלקה ג': דברי תורה. רכ [220] ז'. מחלקה ד': דברי מחקר. תקד [504] ז'. מחלקה ה': ארץ-ישראל. תריט [619] ז'.

גלבר, מ. נ. והיילפרין, י. י. ועד ארבע ארצות בשנים 1736 ו-1733 [1739 ו-1753 !]. <הדפסה מיוחדת מתוך „ציון" שנה ב' ספר ב' — ג' — ד'>. ירושלים תרצ"ז. 46 ז'.

גלבר, נ. מ. שלש תעודות לתולדות התנועה הפרנקית בפולין. הדפסה מיוחדת „ציון" שנה ב' ספר ג'—ד'. ירושלים תרצ"ז. 7 ז'.

**דין וחשבון של הנהלת ההסתדרות הציונית והנהלת הסוכנות היהודית לארץ-ישראל.** מוגש לקונגרס הציוני ה-20 ולמועצה ה-5 של הסוכנות היהודית בציריך אב-אלול תרצ"ז. ירושלים: בהוצאת הנהלות ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית. תרצ"ז. י"ג + 456 ז', 7 בל' איל'.

דיקרט, רנה. הגיונות על הפילוסופיה הראשונית. תרגם י. אור. ירושלים: חברה להוצאת ספרים ע"י האוניברסיטה העברית. תרצ"ב. IV + 172, II ע' (ספרי-מופת פילוסופיים, ד').

„הבימה". (תל-אביב): פאראג „במה" (1937). 108 ז'.

**החברה הארץ ישראלית להיסטוריה ואתנוגרפיה.** תרפ"ו — תרצ"ו. ירושלים תרצ"ז. 16 ז'.

וינריב, דוב, ד"ר. שד"ר מחברון בשנות תקע"ד—ע"ו בגרמניה והולנד. (הדפסה מיוחדת מתוך „קרית ספר" שנה י"ד ספר ב'). ירושלים תרצ"ח. 9 ז'.

וינריב, דוב. א. אל יחסן של הקהילות בפולין לבעלי-מלאכה ולפועלים; ב. לתולדות א. ליברמן וזמנו. הדפסה מיוחדת מ„ידיעות הארכיון והמוזיאון של תנועת העבודה", חוב' ג—ד. תל-אביב. תרצ"ח 23 ז'.

זלוטניק, יהודה ליב. מדרש המליצה העברית. אמרי חכמה ואמרי אנשי. מחזור ראשון, אות אלף. ירושלים: הוצאת „דרום" התרצ"ח [1938]. 78 ז'.

**ידיעות האוניברסיטה העברית.** ירושלים. מס' 4. ינואר 1938. 76 ע'. [דאס זעלביקע אין ענגליש, פראנצייזיש און דייטש].

**ידיעות הארכיון והמוזאון של תנועת העבודה.** חוברת ג' — ד'. תל-אביב: הוצאת ארכיון העבודה. תרצ"ח [1937]. 151 ז'.

יום, דוד. מחקר בדבר עקרוני המוסר. תרגם י. אור. ירושלים: חברה להוצאת ספרים ע"י האוניברסיטה העברית. תרצ"ד. XII + 290, IV ע'. (ספרי-מופת פילוסופיים, י').

ילקוט. חוב' ה'. מושבי העובדים בתרצ"ו. תל-אביב: ברית פקוח לקואופציה החקלאית העובדת. [1938]. 139 דף.

כהן, אשר. מעדני מלך. <רעיונות והגיונות לספר „משלי">. לודז: (1938). XXXVIII + 437, III ז'.

כהן, יחזקאל (הרמן). כתבים על היהדות. תרגם צ. וויסלבסקי. ירושלים: הוצאת הספרים ע"י האוניברסיטה העברית. תרצ"ח. VI, 261 ע'.

לוין, ב. מ. אוצר הגאונים. כרך חמישי. ירושלים: חברה להוצאת ספרים ע"י האוניברסיטה העברית. תרצ"ג. II + 103 + 82 + 116 ע'.

מוסף תרביץ. א. ס׳ השטרות לר׳ האי גאון. יו״ל...ע״י שמחה אסף. ירושלם תר״ץ. 72 ע׳, 2 צילומים; ב. תלמודה של קיסרין. מאת שאול ליברמן. ירושלים תרצ״א. 108, IV ע׳.

משה בן מיימון. מלות ההגיון. בהעתקת משה בן שמואל ן׳ תבון. ערוך ע״פ דפוסים ראשונים ומפורש ע״י ח. י. רות. ירושלים: חברה להוצאת ספרים ע״י האוניברסיטה העברית. תרצ״ה. XIV + 143, II ע׳ (ספרי-מופת פילוסופיים, ט״ז).

סוקניק, א. ל. — מאיר, ל. א. חפירות החומה השלישית של ירושלים העתיקה. ירושלים: חברה להוצאת ספרים ע״י האוניברסיטה העברית. תרצ״א. 66, V ע׳, 10 תכניות.

ספר השנה ליהודי אמריקה. בעריכת מנחם ריבולוב. ניו-יארק: הוצאת ההסתדרות העברית באמריקה תרצ״ח (1938). 432, VIII ז׳.

ספר השנה ליהודי פולניה. ספר ראשון. בעריכת: בנציון בנשלום, זכריה זילברפניג וצבי ספר. קרקוב: הוצאת התאגדות הסופרים העברים „מפלט״ תרצ״ח (1937). שנו [356] ז׳.

פאהן, ראובן. כתבי. חלק שני: פרקי השכלה. מונוגרפיות תולדותיות-ספרותיות מתקופת ההשכלה וסופריה. סטניסלבוב: הוצאת ח׳ „דורשי האוניברסיטה העברית בירושלים״. תרצ״ז (1937). 262, II ז׳.

קנט, עמנואל. הקדמות לכל מטפיסיקה בעתיד, שתוכל להופיע כמדע. תרגם א. יערי. ירושלים: חברה להוצאת ספרים ע״י האוניברסיטה העברית. תרצ״ו. VIII + 254, II ע׳. (ספרי מופת פילוסופיים, י״ז).

שונמי, שלמה. הביבליוגרפיה הישראלית בשנת תרצ״ז ‹סקירה›. ירושלים תחר״ץ. 11 ע׳ (הדפסה מיוחדת מ„העולם״ שנה כ״ו, גליון כ׳ ‹בתוספת מלואים›).

שנידר, מ. ב. תורת הדקדוק. דקדוק מעשי וקל בשיטה החדשה. מחלקה שלישית. ולנא: תרצ״ז — (1937). VI + 80 ז׳.

אל-בלאדי, ס׳ אנסאב אל-אשראף. יו״ל בפעם הראשונה ע״י המכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית, ירושלים. כרך חמישי. הוציאו לאור ש. ד. גויטיין. ירושלים: החברה להוצאת ספרים ע״י האוניברסיטה העברית. תרצ״ו. 27 + [447] + 32 ע׳; נספח אנגלי. II, 88 + VI ע׳.

Abramowicz, Sophie. Études sur les hymnes homériques. Wilno: Nakł. Tow. Przyjaciół Nauk w Wilnie. 1937. IV, 94, II p. (Rozprawy Wydziału I... T. IX, zesz. 1).

Almanach der Psychoanalyse 1938. Wien: Internationaler Psychoanalitischer Verlag. 247 p. 2 Ill.

Almanach szkolnictwa żydowskiego w Polsce. Trzeci zeszyt okazowy. Warszawa: Wyd. „Renesans". 1937. 176 p.

Anders Heinrich. Das posener Deutsch im Mittelalter. I. Teil: Phonetik. Wilno: Nakł. Tow. Przyjaciół Nauk w Wilnie. 1938. XXI + 404 p. (Rozprawy Wydziału I... T. VIII).

Archivos del hospital israelita. Editado por la Associación Médica del hospital israelita „Ezrah" [Buenos Aires]. 1937. Nr. 1.

Ateneum Wileńskie. Rocznik XII. Wydawnictwo Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Wilno 1937. VIII + 705 p.

Baer, Fritz. Untersuchungen über Quellen und Komposition des Schebet Jehuda. Berlin: Schocken Verlag 1936. VII + 85 p.

Baer, Jizchak Fritz. Galut. Berlin: Schocken Verlag 1936, 106 p. (Bücherei des Schocken Verlags 61).

Baratz, Léon. Sur les origines de la plupart des lois civiles russes <a l'occasion du centenaire du Coups des Lois Russes> . Paris: Rousseau & Cie 1937. 59 p. (Publications de l'Institut de Droit Comparé de l'Univesité de Paris. 1re Série LI — XXII).

Benarus, Adolfo. O antisemitismo. Lisboa 1937. 300, IX p.

Ben-Zwi, Jizchak. Moslems und Araber. Eine Ethnologische Studie. (Praha): „Kleine Zionistische Bücherei" Heft XVI. 5657 [1937]. IV, 20 p.

Boczkowski, Hipolit Olgerd. Grundlagen des Nationalproblems. Einführung in die Natiologie (Praha): „Kleine Zionistische Bücherei" Nr 1. s. a. IV, 95, III p.

Borochov, Ber. Nationalism and the class struggle. A marxian approach to jewish problem. Selected writings. Introduction by Abraham G. Duker. New York: Poale Zion — Zeire Zion of America and Young Poale Zion Alliance of America. 1937. 205 p.

Brod, Max. Franz Kafka. Eine Biographie <Erinnerungen und Dokumente> von Max Brod. Prag: Verlag Heinr. Mercy Sohn 1937. 287 p.

Bulletin of the International Institute for Social History, Amsterdam. Leiden: E. J. Brill. 1937. Nr. 1—3.

Carsten, F. L. Die Judenfrage in der Auseinandersetzung zwischen dem Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg und den Landständen <1640—1688> . Overdruk uit Tijdschrift voor Geschiedenis, Groningen. 53 Jg. Nr. 1. p. 52 — 60.

Cohon, Samuel, S. Prof. Saint Thomas et les Juifs. Réponse au T. R. P. Benoît Mailloux, O. P. Montréal 1937. 32 p. (Le Congrés des Juifs Canadiens Nr. 4)

## די מיטגלידער פֿון די וויסנשאַפֿטלעכע סעקציעס פֿון יִיוואָ:

פֿילאָלאָגישע סעקציע: א. האַרקאַווי, מ. ווײַנרײַך, יודא א. יאָפֿע, י. ל. כהן, [א. לאַנדוי.] ש. ניגער, נ. פּרילוצקי, ז. קלמנאָוויטש, ז. רייזען; וויסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: מ. ווײַנרײַך.

היסטאָרישע סעקציע: ח. באָראָדיאַנסקי, י. ברוצקוס, ש. גינזבורג, ש. דובנאָוו, מ. הלוי, א. טשעריקאָווער, ר. מאַהלער, א. מענעס, פּ. קאָן, פֿ. קורסקי, ע. רינגעלבלום, י. שאַצקי, י. שיפּער; וויסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: א. טשעריקאָווער.

עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע סעקציע: ב. ברוצקוס, ש. גאָלדעלמען, ל. הערש, ה. לאַנדוי, י. ליפּאָווסקי, יעקבֿ לעשטשינסקי, י. קאָראַלניק, מ. קראָל, א. ראָזין (בן-אַדיר), מ. שאַליט; וויסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: יעקבֿ לעשטשינסקי.

פּסיכאָלאָגיש-פּעדאַגאָגישע סעקציע: א. גאָלאָמב, ל. לעהרער, ש. לעווין, ר. סימכאָוויטש, ה. קאָוואַרסקי, ח. ש. קאַזשדאַן, ל. קאַנעל, א. א. ראָבאַק, י. רובין, פֿ. שניאורסאָן; וויסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: ל. לעהרער.

**די יִיוואָ-בלעטער ווערן רעדאַקטירט דורך די סעקרעטאַרן פֿון די סעקציעס פֿאַראַנטוואָרטלעכע קאָלעגיע: מ. ווײַנרײַך, ז. קלמנאָוויטש, ז. רייזען**

---

פֿאַראַנטוואָרטלעכער רעדאַקטאָר: משה קאַנטאָר

אַרויסג': פֿאַר דער געזעלש' „פֿרײַנד פֿון יִידישן וויסנש' אינסטיטוט"—מ. ווײַנרײַך.

**אַבאָנירט דעם איינציקן יִידישן וויסנשאַפֿטלעכן זשורנאַל די יִיוואָ-בלעטער**

**חודש-שריפֿט פֿון יִידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט!**

דער זשורנאַל ברענגט אָריגינעלע אַרבעטן, אַרטיקלען, רעצענזיעס, אויף אַלע געביטן פֿון יִידישן און אַלגעמיינעם וויסן פֿון די אָנגעזעענסטע יִידישע וויסנשאַפֿטלער פֿון גאָר דער וועלט.

צו יעדן נומער ווערן בײַגעלייגט די ידיעות פֿון יִידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט מיט אינפֿאָרמאַציעס וועגן דער אַרבעט פֿון יִיוואָ און וועגן אויפֿטוען פֿון דער וויסנשאַפֿט אין אַלגעמיין.

**דער אַבאָנעמענט-פּרײַז באַטרעפֿט:**

אין פּוילן — 18 גילדן א יאָר (מען קאָן דאָס געלט אײַנצאָלן אויך אין 4 ראַטעס צום 1טן יאַנואַר — 6 ג' צום 1טן אַפּריל—4 ג', צום 1טן יולי—4 ג', צום 1טן סעפּטעמבער—4 ג'); אין אויסלאַנד-70 פֿראַנצויזישע פֿראַנק אין ראַטעס: צום 1טן יאַנואַר—25 פֿ"ק, צום 1טן אַפּריל—15 פֿ"ק, צום 1טן יולי—15 פֿ"ק, צום 1טן סעפּטעמבער—15 פֿ"ק).

**פֿאַר מיטגלידער פֿון געזעלשאַפֿטן „פֿרײַנד פֿון יִיוואָ":**

אין פּוילן — 12 ג' (אין ראַטעס: צום 1טן יאַנואַר—4 ג', צום 1טן אַפּריל—3 ג', צום 1טן יולי—3 ג', צום 1טן סעפּטעמבער—2 ג'); אין אויסלאַנד—50 פֿראַנצ' פֿ"ק (אין ראַטעס: צום 1טן יאַנואַר—20 פֿ"ק, צום 1טן אַפּריל—10 פֿ"ק, צום 1טן יולי—10 פֿ"ק, צום 1טן סעפּטעמבער — 10 פֿ"ק;

אַנאָנסן-פּרײַז: אין פּוילן: א גאַנצע זײַט 100 ג', א האַלבע—50 ג', א פֿערטל—30 ג'; אין אויסלאַנד: א גאַנצע ז' 350 פֿר' פֿ"ק, א האַלבע—180 פֿ"ק, א פֿערטל—95 פֿ"ק.

**אין איינצל-פֿאַרקויף ווערט דער זשורנאַל ניט אַרויסגעלאָזט**

**Jiwobleter, Żydowski Instytut Naukowy, ul. Wiwulskiego 18, Wilno**
**P. K. O. 81.396 פּק"אָ-קאָנטע**

אין צפֿון-אַמעריקע אַבאָנירט מען די יִיוואָ-בלעטער נאָר אין דעם אַמעריקאַנער אָפּטייל פֿון יִיוואָ אין ניו-יאָרק
**Society Friends of the Yiddish Scientific Institute, 1133 Broadway, Room 712-16**
**New York C.**

# ידיעות

## פון ייִדישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט

3—4 (73—74) ווילנע, מאַרץ—אַפּריל 1938


## צו דער בר־מיצווה פֿון ייִוואָ

האָט דאָס אויספֿיר־ביוראָ פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט אין ווילנע אַראַנזשירט דעם 19טן אַפּריל אַ פֿייַערלעכע וויסנשאַפֿטלעכע זיצונג, צו וועלכער עס איז ספּעציעל געקומען פֿון וואַרשע דער מיטגליד פֿון דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג און פֿאָרזיצער פֿון דער היסטאָרישער קאָמיסיע פֿאַר פּוילן ד״ר יצחק שיפּער. דער אוידיטאָריע־זאַל פֿון ייִוואָ איז געווען איבערגע־פֿילט מיט אַ גרויסן עולם פֿון דער ייִדישער אינטעליגענץ, לערערשאַפֿט און מיט פֿרייַנד פֿון ייִוואָ פֿון אַלע קרייַזן פֿון דער ייִדישער געזעלשאַפֿט.

ד״ר מ. ווייַנרייַך האַלט די עפֿענונגס־רעדע און זאָגט צ״אַ: ס׳זייַנען ניט נייטיק קיין ווערטער פֿון פּאַטאָס. סייַ ווי זייַנען די ווערטער שוואַך אויסצודריקן די גרייס פֿון דעם אויפֿטו. מען דאַרף נאָר האָבן פֿאַר די אויגן די פֿאַקטישע סיטואַציע: אין דעם אַנאַרכישן ייִדישן לעבן זייַנען די גרינדערס פֿון ייִוואָ געקומען מיט אַזעלכע ווייניק פּאָפּולערע לאָזונגען, ווי וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעט, וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעט אויף ייִדיש און דערבייַ האָט די וויסנשאַפֿט געזאָלט קומען פֿון ערגעץ אַ העק. דאָך האָבן די טוערס פֿון אינסטיטוט אויפֿ־געבויט אַ פּאָזיציע, וואָס קיינער איז שוין הייַנט ניט ביכולת מבֿטל צו מאַכן. דער ייִוואָ איז ניט בלויז אַ זאַמלאָרט פֿאַר די צעשפּרייטע ייִדישע וויסנשאַפֿט־לערס, נאָר גרייט אויך צו די באַדינגונגען פֿאַר די קומעדיקע גרויסע אויפֿ־טוערס און שאַפֿערס. ביז אַהער האָט בייַ אונדז געפֿעלט די קליינאַרבעט, די כּלערליי ספּעציעלע שטודיעס און וויסנשאַפֿטלעכע פֿאָראַרבעטן, וואָס זייַנען אַ תּנאַי קודם למעשה, וואָרעם ערשט אָנלענענדיק זיך אויף זיי קענען געשאַפֿן ווערן די גרויסע סינטעטישע אַרבעטן. בייַ די אומות העולם טוען אָפּ די אָ וויסנשאַפֿטלעכע קליינאַרבעט די אוניווערסיטעטן. בייַ אונדז פֿלעגט דער וויסנשאַפֿטלער מוזן אַליין טון אי די קליינאַרבעט אי די סינטעטישע. במילא פֿלעגט מען וואָס גיכער אָפּפּטרן די צוגרייט־אַרבעטן, וואָס זייַנען דאָך ניט מער ווי אַ מיטל, און גלייַך זיך נעמען צום ציל — אויפֿשטעלן דעם אַלגעמיינעם סינטעטישן בנין. דערפֿון האָט אָבער כּמעט שטענדיק געליטן די וויסנשאַפֿטלעכקייט פֿון די ווערק. איצט, מיטן אויפֿקום פֿון דער אַספּיראַנטור א״נ פֿון ד״ר צ. שאַבאַד, טוט דער ייִוואָ אויף אַן אָרגאַניזירטן אופֿן מיט קאָלעקטיווע כּוחות די

אומגעהײַער וויכטיקע וויסנשאַפֿטלעכע קלײינאַרבעט און במילא שאַפֿט ער די נייטיקע תנאים פֿאַר די קומעדיקע סינטעטישע ווערק.

מ. ווײַנרײַך רעדט ווײַטער וועגן דער איצטיקער צײַט, וואָס אין פֿאַרגלײַך מיט איר זעען אויס יענע יאָרן, ווען דער ייוואָ האָט אָנגעהויבן צו אַרבעטן, שיר ניט ווי „דער פֿאַרלוירענער גן-עדן", און דאָך גייען מיר פֿסדר פֿאָרויס. מיר ווייסן טאַקע ניט, וואָס מאָרגן וועט זײַן, אָבער טאַקע דער ייוואָ, וואָס איז אויפֿגעקומען און אַנטוויקלט זיך בײַ אַזעלכע שטורעמס, איז דער בעסטער עדות וועגן די שעפֿערישע כּוחות, וואָס זײַנען נאָך טיף פֿאַרבאָרגן אין פֿאָלק. דעריבער: contra spem sperare! מיר זײַנען זיך באַגאַנגען ביז אַהער אָן דעוויזן, אָבער אונדזער 13יאָריקער וועג גיט אונדז רעכט צו זאָגן, אַז מיר וועלן דאָך בײַשטיין.

ז. ר׳ייזען רעדט אַרום די אַנטוויקלונג, וואָס דער ייוואָ האָט דורכגעמאַכט פֿאַר די 13 יאָר. ער שטעלט זיך אָפּ אויף די שוועריקייטן פֿון דער אַרבעט: מען איז אַ מינאָריטעט בײַ אַ פֿאָלק, וואָס איז אַליין אַ מיעוט — לויט דעם אויסדרוק פֿון ד״ר א. קאָראַלניק ז״ל. שוין אַזוי פֿיל צענדליגער יאָרן, ווי יידן האָבן אַזוי פֿיל פֿאַרוואָרלאָזט אין דער אָרגאַניזירונג פֿון זייער אייגענעם גײַסטיקן לעבן. ווי מען, אַז מיר זאָלן זײַן בריהס און אין אַזאַ קורצער צײַט אַלץ אָפּטון, פֿאַרריכטן, אָניאָנען. פֿון דעסט וועגן האָט מען שוין אַ סך דערגרייכט.

אין ווײַטערדיקן טייל גייט ז. ר׳ייזען איבער צו ר׳יידן וועגן די הויפּט-אידעען פֿון ייוואָ, ווײַזט אָן, אַז הײַנט איז עס שוין ניט קיין מליצה, ווען מען זאָגט, אַז דער ייוואָ איז דער אַלוועלטלעכער צענטער פֿון דער ייִדישער קולטור און וויסנשאַפֿט. דער ייוואָ האָט גלײַך פֿון אָנהייב זיך אָנגעשפּאַרט אויפֿן גאַנצן ייִדישן כּלל, פֿון דער אַנדערער זײַט אויך געזוכט אויסצומײַדן די אינזײַטיקייט פֿון דער אַ״ג חכמת-ישׂראל, פֿון אַפּאָלאָגעטיק אַריבערצוטראָגן דעם צענטער אויף די פּראָבלעמען פֿון דעם ייִדישן לעבן. אין ייוואָ ווערט אויך וויסנשאַפֿטלעך געפֿאָרשט אונדזער הײַנט, עס גייט אים אין דערקענען דאָס לעבן פֿון אונדזער פֿאָלק. דערפֿון דער אינטערעס און די סימפּאַטיע צו אונדזער אַרבעט אין דער גרויסער וויסנשאַפֿטלעכער וועלט.

אין דעם לעצטן טייל פֿון זײַן רעדע שטעלט זיך ז. ר׳ייזען אָפּ אויף די קאָנקרעטע אויפֿטון פֿון ייוואָ. ניט געקוקט אויף די אָרעמע מיטלען — אַ שפּיטאָל פֿון אַ ייִדישער קהילה אין אַן אַמעריקאַנער פּראָווינצשטאָט — לויט וולאַדעקס אויסדרוק — פֿאַרמאָגט דאָך אַ גרעסערן בודזשעט ווי דער ייוואָ! — האָט דער אינסטיטוט שוין באַוויזן אַרויסצוגעבן אַ היפּש ביסל וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעטן (איבער 25 טויזנט זײַטן). אַ דאַנק דעם ייוואָ און זײַנע אויסגאַבעס שטײַגט די קוואַליטעט פֿון דער וויסנשאַפֿטלעכער אַרבעט אויף צו מעסטן, און וואָס ווײַטער ווערט אַלץ ווייל ס׳איז דאָ אַ מאַסשטאַב אויף צו מעסטן, און וואָס ווײַטער ווערט אַלץ

אוממעגלעכער די ביזאַהערידיקע באַציונג אין אונדזער קולטור-ספֿערע, וועלן עס האָט געהערשט דער צושטאַנד פֿון פֿל הישר בעיניו יעשׂה.

די הײַנטיקע זיצונג — ענדיקט ז. רייזען — איז אַראַנזשירט ניט אויף אָפּצוגעבן זיך כיבודים, נאָר צו רופֿן צו מיטאַרבעט און צו פֿאַראינטערעסירונג מיטן ייִוואָ מער ווי ביז איצטער.

מ. ווײַנרײַך דערמאָנט די טוערס, מיטאַרבעטערס און פֿרײַנד, וואָס דער ייִוואָ האָט פֿאַר די 13 יאָר פֿאַרלוירן, און רעכנט אויס די אַוועק-געגאַנגענע גרינדערס: נחום שטיף, ד״ר צמח שאַבאַד, ברוך פּהן-ווירגילי, יהודה-לײב פּהן און באָריס קלעצקין. דער עולם הערט אויס שטייענדיקערהייט די הזכרה. דאַן באַגריסט ווײַנרײַך ד״ר יצחק שיפּערן ניט ווי אַ גאַסט, נאָר ווי אַ מיטאַרבעטער און מיטבאַלעבאָס פֿון ייִוואָ.

ד״ר י. שׂ י פּ ע ר הייבט אָן זײַן רעפֿעראַט מיט אַ וואָרט וועגן ייִוואָ: דער ייִוואָ, ווי וויסנשאַפֿטלעכע ארבעט בכלל, איז דער חשבון הנפֿש אונדזערער. דאָס גאַנצע לעבן איז אַן אַרומיאָגעניש, אַ גלעזאַן, אַנדערע לעבן אַפֿילו מיטן אימפּעט פֿון „עקסאַדוס״. נאָר אָט מאַכט זיך, וועלן מע פֿאַרהאַלט זיך אויף אַ ווײַלע און מען פֿאַרטראַכט זיך: וואָס איז דאָס לויפֿן? ווהין? — אפֿשר איז דער ייִוואָ אַזאַ מין אָפּשטעלן זיך אויף אַ ווײַלע, אַ מין פֿאַרטראַכטן זיך פֿון דעם ידישן פֿאָלק?... ד״ר שיפּער רעדט וועגן דער פֿרײַהייט פֿון געדאַנק, דעם יסוד פֿון יעדער וויסנשאַפֿטלעכער ארבעט, וואָס ער געפֿינט אין דעם ייִוואָ. ער ווײַזט אָן אויף דעם גרויסן אָרט, וואָס די ספֿרים-שאַנק האָט געהאַט אין ידישן לעבן; די לעצטע ציַטן האָט זיך געדאַכט, אַז די ספֿרים-שאַנק פֿאַר-שווינדט פֿון דער ידישער שטוב, איז געקומען דער ייִוואָ און שאַפֿט אַ נײַע ספֿרים-שאַנק, דעם ביכער-אָלמער פֿון הײַנטצײַטיקן ידישן פֿאָלק.

דאַן האָלט ד״ר י. שיפּער אין משך פֿון איבער אַ שעה צײַט אַ אינטערעסאַנטן רעפֿעראַט אד״ט „וועלן און פֿון וואַנען זײַנען ידן געקומען קיין פוילן״. אויפֿן סמך פֿון אַ שאַרפֿזיניקן אַנאַליז פֿון די עטלעכע אָפּגעריסענע ידיעות, אַרכעאָלאָגישע אויסגעפֿינסן, נעמען פֿון געוויסע ערטער אין פוילן, לעגענדעס, וואָס זײַנען פֿאַרבונדן מיט דער עלטסטער געשיכטע פֿון פוילן, קאָנסטרויִרט דער פֿאַרדינסטפֿולער ידישער היסטאָריקער אַ טעאָריע, אַז די ערשטע שיכט פֿון דער ידישער איינוואַנדערונג קיין פוילן איז געגאַנגען פֿון מיזרח, פֿון דער כּוזרישער מלוכה, וו׳ דער ידישער עלעמענט האָט געשפּילט אַן אָנפֿירנדיקע ראָלע, און דער ידישער ישׂוב אין פוילן איז דעריבער אַלט לכל הפּחות אַ יאָרטויזנט.

צו דער בר-מיצווה-פֿײַערונג פֿון ייִוואָ זײַנען אָנגעקומען אַ סך טעלעגראַפֿישע און בריוולעכע באַגריסונגען פֿון די מיטגלידער פֿון דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג און פֿון ראַט פֿון ייִוואָ, פֿון די געזעלשאַפֿטן „פֿרײַנד פֿון ייִוואָ״, פֿון מיטאַרבעטער און פֿרײַנד, צ״אַ פֿון דעם פֿאָרזיצער פֿון דער פֿאַרוואַלטונג פֿון דער ווילנער קהילה ד״ר יעקב ווינאָדסקי.

# פֿילאָלאָגישע סעקציע

## אַנקעטע וועגן דיאַלעקט אין שול

1. ענטפֿערער, זײַן געבוירן-אָרט (שטאָט, וואָיעוואָדשאַפֿט); אין וועלכער שול און אין וועלכן קלאַס לערנט ער (שטאָט, וואָיעוואָדשאַפֿט).
2. צי רעדט דער לערער מיטן זעלבן דיאַלעקט ווי די קינדער, צי ניט?
3. אויב ניט — וואָס זשע איז דער חילוק פון זײַן שפּראַך ביז צו די קינדערס שפּראַך?

קאָנקרעט:

א) ווי ריידן די קינדער אַרויס די ווערטער: בוך; פֿאָטער; גיין; זײַן; בוים; בויך; הירש, פֿירשט, טירחה; דורך; חורבן; קיך, מיכל; רוחניות, טוכלע? ווי רעדט די ווערטער אַרויס דער לערער? (איבערגעבן די אויסשפּראַך מיט לאַטײַנישע אותיות, אַ שטייגער $\frac{\text{buch}}{\text{bich}}$).

ב) ווי זאָגן די קינדער: געזונן $\frac{\text{די}}{\text{דער}}$ שוועסטער, געזונמען $\frac{\text{דאָס}}{\text{דעם}}$ בוך, געשריבן $\frac{\text{דאָס}}{\text{דעם}}$ בריוול, הייבט אָן $\frac{\text{צו}}{\text{צום}}$ גיין? ווי זאָגט דער לערער?

4. צי באַנוצן זיך די קינדער מיט זייער היימישן דיאַלעקט אויך בײַם לייענען, דערציילן און שרײַבן אין קלאַס, צי ניט? (ווי לייענען די קינדער די פֿראַגע 3א; ווי נוצן זיי אין שריפֿטלעכע אַרבעטן די אויסדרוקן פֿון פֿראַגע 3ב?)
5. אויב די קינדער ריידן און לייענען אין קלאַס ניט מיט זייער היימישן דיאַלעקט, ווי רופֿן זיי אָן אָט דעם אופֿן ריידן? (ליטעראַריש, ליטוויש, אד"גל).
6. צי פֿלײַסט זיך דער לערער צוצוגעווויינען די קינדער צו ריידן אַנדערש ווי מיט זייער היימישן דיאַלעקט, ד"ה:

א) צי לערנט ער זיי זאָגן buch ,foter ,gejn ,zajn ,bojch;

ב) „ „ „ „ bojm?

ג) צי געווויינט ער זיי אין שרײַבן און אין ריידן אונטערצושיידן דעם אַקוזאַטיוו פֿון דעם דאַטיוו?

ד) צי געווויינט ער זיי צו באַנוצן אין שרײַבן און אין ריידן דעם אַרטיקל פֿון נייטראַלן מין „דאָס"?

7. אויף ווי ווײַט פֿולגט ער דאָס?
8. צי טרעפֿט זיך דער לערער אָן אויף ספּעציעלע שוועריקייטן וואָס שטאַמען פֿון די קינדערס דיאַלעקט בײַם לערנען ריכטיק שרײַבן. קאָנקרעט וועלכע שוועריקייטן? (וועגן מיט ו, מיט אָ, מיט וי, מיט און אָן אַ ה וואָרט-אינ, פֿאַרמישונג פֿון די מינים אד"גל).
9. וועלכע מיטלען נעמט אָן דער לערער גוֹבר צו זײַן די דאָזיקע שוועריקייטן? אויף וויפֿל גיבן זיי זיך אײַן? (אילוסטרירן מיט בײַשפּילן).

10. צי זײַנען דעם לערער באַקאַנט פֿאַקטן וועגן דער שפּראַך פֿון די קינדער נאָכן פֿאַרענדיקן די שול? צי דערקענט זיך אין זייער אויסשפּראַך די השפּעה פֿון דער שול, אָדער זיי קערן זיך אום צו זייער היימישן דיאַלעקט? (איבערגעבן פֿאַקטן, בײַשפּילן).

## „ייִדיש פֿאַר אַלע"

נאָך די נייטיקע הכנות איז ענדלעך רעאַליזירט געוואָרן דער באַשלוס פֿון דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג וועגן אַ זשורנאַל פֿאַרן פּראַקטישן באַנוץ פֿון דער ייִדישער שפּראַך. עס זײַנען שוין אַרויס די ערשטע צוויי נומערן פֿון דעם חוֹדש-זשורנאַל „ייִדיש פֿאַר אַלע" אַרויסגעגעבן פֿון דער פֿילסעקציע אונטער דער רעדאַקציע פֿון נח פּרילוצקין. דער נײַער ייִוואָ-זשורנאַל האָט אַרויסגערופֿן אַ גאָר גרויסן אינטערעס און דער נאָכפֿרעג אויף אים סײַ אין לאַנד סײַ אין אויסלאַנד וואַקסט כסדר.

דאָס איז אַ קלאָרע ראַיה, ווי צײַטיק ס'איז דאָס באַדערפֿעניש אין אַ נאָר-מאַטיווער שפּראַכאינסטאַנץ. דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט איז מיט דעם טריט ממלא אַ צוזאָג, וואָס ער האָט געגעבן באַלד בײַ זײַן אויפֿקום: צו זײַן „די צענטראַלע אינסטאַנץ פֿאַר דער פֿאָרשונג און אַנטוויקלונג פֿון דער ייִדישער שפּראַך". פֿאַר דער אַנטוויקלונג, נישט ווינציקער ווי פֿאַר דער פֿאָר-שונג. זאָלן זשע די פֿרײַנד פֿונעם אינסטיטוט אויך דעם נײַעם ייִוואָ-אויפֿטו ווי געהעריק אָפּשאַצן און נישט קאַרגן קיין מיטאַרבעט.

די ערשטע צוויי נומערן (פֿאַר מאַרץ און פֿאַר אַפּריל) ברענגען אַרטיקלען און נאָטיצן פֿון נח פּרילוצקי, מ. ווײַנרײַך, ז. רייזען, אַהרן צייטלין, ח. ש. קאַזדאַן, ח. סעמיאַטיצקי, ל. אָליצקי, מ. לערער א"אַ וועגן אַקטועלע פֿראַגעס פֿון ייִדישן שפּראַכבאַנוץ, גראַמאַטיק, ווערטער-אוֹצר; ענטפֿערס אויף אָנפֿרעגן, אַנקעטעס אאַז"וו.

די ווײַטערדיקע נומערן וועלן אַרויסגיין יעדן ערשטן פֿון חוֹדש.

אַדרעס פֿון דער רעדאַקציע:

**„Jidisz far ale", Chłodna 2/4, Warszawa**

## היסטאָרישע סעקציע

### דער סיום פֿון דער פּינקסים-אַקציע

די היסטאָרישע קאָמיסיע פֿאַר פּוילן בײַם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט האָט באַשלאָסן אָפּצושליסן די פּינקסים-אַקציע און צוטרעטן צו באַאַרבעטן דעם בוך-אינפֿאָרמאַטאָר וועגן די ייִדישע ייִשובֿים אין פּוילן. עס איז דעריבער זייער וויכטיק, אַז אַלע פֿרײַנד, וואָס האָבן נאָך ניט צוגעשיקט זייערע ענטפֿערס אויף דער פּינקסים-אַנקעטע, זאָלן עס טון וואָס גיכער. אַ באַזונדערע אויפֿמערק-זאַמקייט דאַרפֿן שענקען דער פּינקסים-אַקציע די ייִדישע קהילות אין אַלע

שטעט און שטעטלעך. די פרײַנד, וועלכע האָבן ידיעות וועגן פינקסים און האָבן ניט באַקומען קיין פֿרעגבויגן, ווערן געבעטן גלײַך צו מעלדן דער היסטאָרישער קאָמיסיע, וועלכע וועט זיי תיכף אַרויסשיקן די געהעריקע פֿאָרמולאַרן.

# אינהאַלט פֿון די היסטאָרישע שריפֿטן באַנד III

## צו דער געשיכטע פֿון דער ייִדישער אַרבעטער־באַוועגונג ביז 1897

שטודיעס: די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג צווישן ייִדן אין רוסלאַנד אין די 60ער און 70ער יאָרן — א. טשערקאָווער; די ייִדישע אַרבעטער־באַוועגונג אין רוסלאַנד פֿון אָנהייב 70ער ביז סוף 90ער יאָרן — א. מענעס; דאָס צווייטע רעוואָלוציאָנערע קרײַזל אין ווילנע 1876 און זײַן ליקווידאַציע — פ. קאָן; דער אָנהייב פֿון דער ייִדישער אַרבעטער־באַוועגונג אין גאַליציע — ד"ר י. בראָס; אַ קאַפּיטל געשיכטע פֿון דער ייִדישער אַרבעטער־באַוועגונג אין רומעניע — ד"ר יוסף קיסמאַן; דער ייִדישער אַרבעטער און די פּוילישע סאָציאַל־דעמאָקראַטישע פּאַרטיי אין גאַליציע — ש. בלום; דער ערשטער ייִדישער מײַ־אויפֿרוף אין גאַליציע — ד"ר ק. איינאיגלער; די ערשטע ייִדישע אויסגאַבעס פֿון דער פּפּ"ס—פּ. שוואַרץ.

מעמוארן: זיכרונות — גריגאָרי גורעוויטש; מיט 50 יאָר צוריק — שמואל ראַבינאָוויטש; דאָס לעבן פֿון אַ רעוואָלוציאָנערן עמיגראַנט — שאַרל ראַפּאָפּאָרט; עפּיזאָדן — א. ליעסין; בילדונג און סאָציאַל־יסטישע פּראָפּאַגאַנדע בײַ ייִדישע בעלי־מלאָכות אין די ליטווישע שטעט — אַב. קאַהאַן; די פּיאָניערן־עפּאָכע פֿון דער ייִדישער אַרבעטער־באַוועגונג — דזשאַן מיל; זיכרונות — הילל קאַץ־בלום; בלעטלעך פֿון אַ לעבנס־געשיכטע — אַננאַ ראָזענטאַל; פֿאַוועל ראָזענטאַל־אַנמאַן — א.; פֿאַרגעסענע פּיאָניערן פֿון דער ייִדישער אַרבעטער־באַוועגונג: יעקב נאָטקין — א., אַבֿרהם אַמסטערדאַם — א. טשערנ., ד"ר עמיל אַברַמאָוויטש — א. טשערנ.

מאַטעריאַלן און דאָקומענטן: דאָקומענטן וועגן דעם ניהיליסטן־פּראָצעס אין בערלין; פּראָטאָקאָל פֿון אַהרן ליבערמאַנס פּראָצעס אין ווין; 8 עלטערע פּראָפּאַגאַנדע־בראָשורן: א) ווי פֿירט זיך די מלוכה אין דײַטשלאַנד? ב) דיא אַרבייטער רעוואָלוציאָן, ג) גוט יום טוב, ד) אַ רעדע אויף פּורים, ה) אַ וויכוח וועגן מזל, ו) דיא אידען פֿראַגע אין רוסלאַנד פֿאַר אַלעקסאַנדער דעם דריטטען, ז) אַ הספד, ח) דער שטאָט־מגיד; די נאַראָדאָוואָלישע „אַרבייטער צייטונג" פֿון אַ גרופּע ייִדן־סאָציאַליסטן; ב. פֿייגנבוים—צום אַרײַנגאַנג אין אַ נײַער פּעריאָדע; פּיאָטער לאַוראָוו און די ייִדישע סאָציאַליסטן־עמיגראַנטן; פֿיר רעדעס פֿון ייִדישע אַרבעטער אויף דער מײַ־פֿײַערונג 1892 אין ווילנע; אַ בריוו צו די אַגיטאַטאָרן; וועגדפונקט אין דער געשיכטע פֿון דער ייִדישער אַרבעטער־באַוועגונג; מינסקער אַרבעטער־בלעטל; דרײַ אויפֿרופֿן פֿון פּוילישן אַרבעטער־בונד.

רעפראָדוקציעס.

דער באַנד III פון די היסטאָרישע שריפטן דרוקט זיך שוין און וועט דערשיינען אין משך פון די נאָענטסטע צוויי חדשים אין פאַרנעם פון אַ 50 דרוקבויגן גרויסן פאָרמאַט.

## פֿייערלעכער סיום־הספֿר

### פון דער לאָדזשער „געזעלשאַפֿט פֿרײַנד פון ייוואָ"

לכּבוד דעם דערשיינען פונעם ערשטן באַנד „לאָדזשער וויסנשאַפֿטלעכע שריפֿטן" איז דעם 19טן אַפּריל אין לאָקאַל פון דער „יידישער געזעלשאַפֿט פֿאַר לאַנדקענטשאַפֿט" אין לאָדזש פֿאַרגעקומען אַ פֿייערלעכער „סיום־הספֿר". די פֿייערונג האָט געפֿונדן דער וויצע־פֿאָרזיצער פון דער געזעלשאַפֿט ד״ר הערשפֿינקעל, דערקלערט דעם באַטײַט פון ייוואָ פֿאַר דעם יידישן לעבן אין דער גאָרער וועלט, נאָך דעם איבערגעלייענט אַ באַגריסונג פון אויספֿיר־ביורא פון ייוואָ, אין וועלכער עס ווערט אונטערגעשטראָכן דער הויכער וויסנשאַפֿטלעכער ניוואָ פון דער אויסגאַבע. דער מיטגליד פון דער צענטראַלער פאַר־וואַלטונג פון ייוואָ אַדוו׳ נח פרילוצקי, וועלכער איז ספּעציעל געקומען צו דער פֿייערונג פון וואַרשע, האָט אין אַ גײַסטרײַכער רעדע אונטערגעשטראָכן דעם גרויסן אויפֿטו פון דער לאָדזשער געזעלשאַפֿט פֿרײַנד פון ייוואָ: אַ דאַנק דער וויסנשאַפֿטלעכער אויסגאַבע איז געשאַפֿן געוואָרן נאָך אַ צענטער פון דער יונג־ייִדישער וויסנשאַפֿט, וועלכע איז להיפֿך צו דער אַמאָליקער „חכמת־ישׂראל" נאָענט צום יידישן לעבן און צו זײַנע הצטרכותן. דער דיכטער מ. בראָדערזאָן באַגריסט די איניציאַטיווע און די דער־גרייכונגען פון דער געזעלשאַפֿט; להכעיס דעם פּעסימיזם, וואָס שׂונאים און אויך אייגענע מענטשן באַמײַען זיך אײַנצופֿלאַנצן אין יידישע הערצער, לאָזט זיך די יידישע שאַפֿונג פון זיי נישט באַווירקן און גייט ווײַטער אָן מיט איר אַרבעט, אַרויסברענגענדיק מאָנומענטאַלע ווערטן פאַר דער יידישער קולטור. דער פֿאָרזיצער פון וויסנשאַפֿטלעכן קרײַז בײַ דער געז׳ פֿרײַנד און רעדאַק־טאָר פון זײַן זאַמלבוך ד״ר פ. פֿרידמאַן דערצײלט בפֿרטיות וועגן דעם אויפֿקום פון דעם וויסנשאַפֿטלעכן קרײַז, זײַן אַרבעט ביז אַהער און די פּלענער אויף להבא און רופֿט די ייד׳ גזעלשאַפֿטלעכקייט צו וויטערדיקער מיטאַרבעט. דער סעקרעטאַר פון דער רעדקאָלעגיע פון די „לאָדזשער וויסנשאַפֿטלעכע שריפֿטן" יוסף זעלקאָוויטש דערציילט, אַז דער ערשטער באַנד שריפֿטן וועט סטימולירן די אַרבעט פון קרײַז און אַז אין פּאָרטפֿעל פון דער רעדאַקציע געפֿינען זיך שוין מאַטעריאַלן פֿאַר דעם נאָענטסטן, צווייטן באַנד שריפֿטן. משה לאָנדאָן, אין נאָמען פון דער אַרויסגעבער־קאָמיסיע, דערציילט וועגן די שוועריקייטן בײַם אַרויסגעבן דעם ערשטן באַנד שריפֿטן און רופֿט די פֿאַרזאַמלטע צו אַקטיוואַר מיטהילף בײַם פֿאַרשפֿרייטן די דאָזיקע

וויכטיקע אויסגאַבע צו דער געשיכטע פֿון די ייִדן אין לאָדזש און לאָדזשער געגנט.

## דער ייִוואָ אויפֿן אינטערנאַציאָנאַלן קאָנגרעס פֿאַר דער געשיכטע פֿון מעדיצין

פֿון 1טן ביזן 12טן סעפּטעמבער וועט אין זאַגרעב, יוגאָסלאַוויע, אָפּגע-האַלטן ווערן דער 11טער אינטערנאַציאָנאַלער קאָנגרעס פֿאַר דער געשיכטע פֿון מעדיצין. דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט וועט אויף דעם קאָנגרעס זײַן רעפּרעזענטירט דורך דעם מיטגליד פֿון דער היסטאָרישער סעקציע פֿון ייִוואָ ד״ר יעקבֿ שאַצקי, ניו-יאָרק, וועלכער וועט אין פּלענום פֿון קאָנגרעס האַלטן אַ רעפֿעראַט אויף דער טעמע „דער סאַניטאַרער מצבֿ אין די ייִדישע געטאָס ביזן 18טן יאָרהונדערט“ (אַ קאַפּיטל פֿון זײַן נאָך ניט פֿאַרעפֿנטלעכט ווערק וועגן מעדיצין און היגיענע בײַ ייִדן). דער רעפֿעראַט וועט אויך זײַן אָפּגעדרוקט אין דעם באַריכטבוך פֿון קאָנגרעס.

*

איציק שוואַרץ, פֿון היסטאָריקער-קרײַז, טשערנאָוויץ, האָט צוגעשיקט דעם ייִוואָ דעם פּינקס פּוֹעלי צדק פֿון וולאַדען, אַ מתּנה פֿון פֿ׳ חיים ראַבינזאָן, בוקאַרעשט; אַ רשימה פֿון 33 פּינקסים, וואָס דער היסטאָריקער-קרײַז האָט באַקומען וועגן זיי ידיעות; אייניקע פּינקסים ווערן איצט באַאַרבעט פֿון די מיטגלידער פֿון היסטאָריקער-קרײַז, עס ווערן אויך אויסגעשריבן רעגעסטן צו דער געשיכטע פֿון די ייִדן אין רומעניע, לויט רומענישע מקוֹרים. בײַ דעם פּרימיטיוון צושטאַנד פֿון דער ייִדישער היסטאָריאָגראַפֿיע אין רומעניע איז עס נאָך נייטיקער ווי אומעטום, שרײַבט אונדז דער קאָרעספּאָנדענט.

## ייִוואָ-אָוונטן אין בריסל

די געז׳ פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין בריסל האָט באַשלאָסן צו אָרגאַניזירן פֿאַר אירע מיטגלידער ייִוואָ-אָוונטן צו באַקענען דעם עוֹלם מיט דער געשיכטע און מיט די עקאָנאָמישע פּראָבלעמען פֿון דעם ייִדישן ייִשובֿ אין בעלגיע. דער ערשטער ייִוואָ-אָוונט איז פֿאָרגעקומען דעם 19טן מאַרץ. ד״ר י. פּרינץ האָט רעפֿערירט אד״ט „די ייִדישע קהילה אין בריסל אין יאָר 1808“. דער רעפֿערענט האָט אין דעם רעגיסטער פֿון דער באַפֿעלקערונג, צונויפֿגעשטעלט אויפֿן סמך פֿון די נאַפּאָלעאָנישע געזעצן, געפֿונען אַ פֿולע רשימה פֿון די מיט-גלידער פֿון דער ייִדישער קהילה אין בריסל, וועלכע איז אין דעם דערמאָנטן יאָר באַשטאַנען פֿון 103 נפֿשות, אַחוץ קינדער אונטער 25 יאָר און די וואָס זײַנען געווען אויסן. פֿון דער רשימה ווײַזט זיך אַגבֿ אַרויס, אַז די מיידלשע נעמען זײַנען שוין געווען טיילווײַז פֿאַרגוֹיִשט נאָך פֿון יאָר 1790, בשעת ווען די ייִנגלעך רופֿן זיך נאָך מיט ייִדישע נעמען (אין 1808 טראָגן ריין ייִדישע

נעמען 18 ייִנגלעך פֿון 28 און 5 מיידלעך פֿון 24). דער מעמד פֿון דער קהילה איז געווען זייער אַ שפֿלער; די מילחמות און די רעוואָלוציעס, דער פֿאַרווער אַרײַנצונעמען ייִדן אין די צעכן האָבן געבראַכט דערצו, אַז בריסל איז דעמאָלט געוואָרן אַ צענטער פֿון דער ייִדישער אונטערוועלט; פֿון אַ מסירה-בריוול פֿון אַ געוויסן סאַלאָמאָן פֿורט צו דעם מער פֿון דער שטאָט וועגן דעם מצבֿ פֿון דער קהילה, מיט אַ בײַגעלייגטער רשימה פֿון אַ ייִדישער באַנדע מיט איינעם אַבֿרהם פּינקאַר בראָש, ווערט מען געוואָר פֿון ייִדישע גנבֿים, שווינדלערס, פֿרויען-הענדלערס, פּעסער-פֿעלשערס וכדומה; די קאָנסיסטאָריע אין קרעפּעלד, וואָס צו איר איז די בריסעלער קהילה געווען אָנגעשלאָסן, האָט געאַסרט די ייִדן צו געבן אַ מקום-מיקלט די מיטגלידער פֿון דער דאָזיקער באַנדע.

ד״ר ק. ליבערמאַן האָט רעפֿערירט וועגן די ייִדישע מאַרקהענדלערס אין בעלגיע, ד. לערער — וועגן ערשטן אַרבעטער-קרײַז אין בעלגיע.

## אָפּרופֿן וועגן די לעצטע אויסגאַבעס פֿון ייִוואָ

שׂמחה כ״ץ אין „דבֿר״ פֿון 3טן דעצעמבער 1937:

„מען דאַרף בענטשן דעם ייִוואָ און די צוויי שרײַבערס, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין אַרויסגעבן יוסף פּערלס כתבֿים, פֿאַר דער דאָזיקער וויכטיקער מתּנה, וואָס זיי האָבן געבראַכט ניט נאָר דער ליטעראַטור אין ייִדיש, נאָר אויך דער פֿאָרשונג פֿון דער ליטעראַטור בײַ ייִדן בכלל״.

יעקבֿ פֿיכמאַן, תּל-אָבֿיבֿ:

„,גזרות תּ״ח׳ — אַן אויסגאַבע וואָס גיט כּבֿוד דעם ייִדישן וויסנשאַפֿט-לעכן אינסטיטוט. די פּרעכטיקע איבערזעצונג פֿון לאַצקי-בערטאָלדי, די ביאָגראַפֿיע פֿון נתן-נטע האַנאָווער, גוט אויסגעפֿירט דורך י. איזראַעלסאָן, באַזונדערס: דער גרונטיקער אַרײַנפֿיר פֿון ד״ר יעקבֿ שאַצקי,—אַלצדינג שפּראַכלעך און וויסנשאַפֿטלעך מוסטערהאַפֿט״.

„העולם״, ירושלים, 1938, נומ׳ 33:

דער יסוד פֿון דעם בוך איז די איבערזעצונג פֿון דעם באַוווּסטן ווערק „יון מצולה״ פֿון הרבֿ נתן-נטע האַנאָווער... די איבער-זעצונג פֿון וו. לאַצקי-בערטאָלדי איז אַ וווּנדערלעך מײַסטערווערק... צו דער איבערזעצונג גופֿא איז צוגעגעבן אַ ברייטע היסטאָריש-קריטישע שטודיע וועגן „יון מצולה״ פֿון ד״ר יעקבֿ שאַצקי, וועלכער ווײַזט גרויס בקיאות אין דעם דאָזיקן קאַפּיטל געשיכטע. צום סוף בוך קומט אַ ביאָגראַפֿישער עטיוד וועגן ר׳ נתן-נטע האַנאָווער, זײַן לעבן און זײַנע ווערק פֿון דעם פֿאַרשטאָרבענעם געלערנטן ד״ר י. איזראַעלסאָן. דאָס אַלץ צוזאַמען ברענגט אַ חשובֿן צושטײַער צו אונדזער היסטאָרישער ליטעראַטור אין ייִדיש און צו אונדזער היסטאָריאָ-גראַפֿיע בכלל״.

די צענטראַלע פֿאַרוואַלטונג און עקזעקוטיווע פֿון וועלטפֿאַרבאַנד „אָרט" האָט צוגעשיקט דעם אויספֿיר-ביוראָ פֿון ייוואָ דעם דאָזיקן בריוו:

„מיר באַשטעטיקן מיט דאַנק די קבלה פֿון זאַמלבוך וועגן ב. כהן-ווירגילי. די דאָזיקע מתנה פֿון ייוואָ האָט אונדז באַזונדערס געריר צוליב דער ענגער פֿאַרבונדנקייט פֿון פֿאַרשטאָרבענעם מיט די שטרעבונגען און דער פּראַקטישער אַרבעט פֿון אונדזער פֿאַרבאַנד. דורכבלעטערנדיק דעם זאַמלבוך און לייענענדיק די באַשרייבונגען וועגן לעבן און אַרבעט פֿון ב. כהן-ווירגילי, האָבן מיר אויף ס'נעי מיט טיפֿן וויייטאָג דערפֿילט דעם גרויסן פֿאַרלוסט פֿאַר דער „אָרט"-באַוועגונג".

## עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע סעקציע

### „די ייִדישע עקאָנאָמיק"

דער חודש-זשורנאַל פֿון דער עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישער סעקציע רופֿט אַרויס וואָס מאָל אַלץ אַ גרעסערן אינטערעס בייַ דער ייִדישער געזעלשאַפֿט. די צאָל אַבאָנענטן פֿון דעם זשורנאַל איז שוין אַ גאַנץ היפּש און וואַקסט כסדר, הגם די פֿרייַנד אויף די ערטער און די טוערס אויפֿן גענעט פֿון ייִדישן עקאָנאָמישן אויפֿבוי האָבן נאָך אַ סך אויפֿצוטון אין דעם ענין פֿאַרשפּרייטן דעם אָרגאַן פֿון דער עקסטאַטעסעקציע, וואָס רעאַליזירן אים האָט דעם ייִוואָ געקאָסט אַזוי פֿיל אָנשטרענגונגען. אויך די ייִדישע פּרעסע הייבט שוין אָן צו שענקען אויפֿמערקזאַמקייט דער ייִדישער עקאָנאָמיק און עס מערן זיך די אַרטיקלען אין די צייַטונגען, וואָס שטעלן זיך אָפּ אויף די פּראָבלעמען, וואָס וועלן אַרויסגערוקט אין דעם זשורנאַל.

דער נומ' 1—2 פֿון 2טן יאָרגאַנג האָט אָט דעם אינהאַלט: י. לעשטשינסקי—וועגן אַ קאָנסטרוקטיוון פּלאַן פֿון הילף פֿאַר פּויליש ייִדן, ייִדן אין וואַרשע און לאָדזש, ש. פֿאָגעלזאָן — צו דער נאַטירלעכער באַוועגונג פֿון ייִדן, מ. לינדער—די נאַציאָנאַלע סטרוקטור פֿון די שטעט אין פּוילן, וו. יאַלאָווץ—ייִדישע אינדוסטריע אין גראָדנע, ב. ד. — עמיגראַציע פֿון ייִדן אין רומעניע, ייִדישע סטודענטן אין טשעכאָסלאָוואַקיי, א. בערגמאַן — ייִדישע עמיגראַציע פֿון ליטע, בן-שלמה — ייִדישע בעל-מלאָכות אין בולגאַריע, ע. ס. — ייִדן אין בריטיש אינדיע.

עס איז שוין אויך פֿאַרטיק פֿון דרוק דער נומ' 3—4 (מאַרץ — אַפּריל).

### אַנקעטע וועגן ייִדישער סאָציאַלער הילף

די עקסטאַט-סעקציע האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אַן אַנקעטע וועגן ייִדישער סאָציאַלער הילף. די אויפֿנאַבע פֿון דער אַנקעטע איז אָפּצושפּיגלען די גאַנצע הילפֿאַרבעט, וואָס ווערט אויסגעפֿירט דורך פֿאַרשיידענע ייִדישע חבֿרות און געזעלשאַפֿטלעכע אינסטיטוציעס, דאַרף אויך אַרומנעמען די סאָציאַלע אַרבעט פֿון די ייִדישע קהילות און די הילף, וואָס די ייִדישע באַפֿעלקערונג באַקומט פֿון אַלגעמיינע, ניט-ייִדישע אינסטיטוציעס.

# אַ סטאַטיסטישע־עקאָנאָמישע קאָמיסיע אין לאָדזש

בײַם יִד׳ווירט שאַפט׳ קאָמיטעט אין לאָדזש האָט זיך געשאַפֿן אַ סטאַטיסטיש־עקאָנאָמישע קאָמיסיע. ס׳איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אַ זיצונג פון די מיטגלידער פון דער קאָמיסיע ד״ר ע׳לענבערג (פֿאָרזיצער), ד״ר א. טאַרטאַקאָווער, א. פֿרידריך, ד״ר סאָבע׳ל, אינזש׳ פֿייגענבוים, י. שולמאַן און ג. ליכטענשטיין מיט די פֿאָרשטייער פון געזעלשאַפֿטלעכע און ווירטשאַפֿטלעכע אָרגאַניזאַציעס פּ. נאַדעל׳ (קהילה), ד״ר ש. ווישעוויאַנסקי, („אָרט״), אַנאַטאָל פֿרומקין („ווספּולפֿראַצא״), דיר׳ שוואַרצמאַן (צענטראַלער פֿאַרבאַנד פון סוחרים און אינדוסטריעלער), ה׳ האַלבערשטאַדט (פֿאַבריקאַנטן־פֿאַראיין) און לייזער לעווין (גענ׳ פֿרײַנד פון יִיוואָ אין לאָדזש). נאָך אַ דיסקוסיע איז אָנגענומען געוואָרן אַן אַרבעטספּלאַן פֿאַר דער קאָמיסיע, ווי אויספֿאָרשן: די צאָל יִידישע אַרבעטער אין דער טעקסטיל־אינדוסטריע, די סיטואַציע אין דער פֿליישבראַנזשע אין שײַכות מיט דעם ענין שחיטה, פון די יִידישע מילכיקערײַען, פון די יִידישע סוחרים אין לאָדזש און סביבֿה, די ווויַן־באַדינגונגען פון די יִידן אין לאָדזש אאַז״ו. עס איז פּה אחד אָנגענומען געוואָרן, אַז די אַרבעט וועט געפֿירט ווערן אין אַן ענגער פֿאַרבינדונג מיט דעם יִידישן ווירטשאַפֿטלעכן אינסטיטוט און מיט די אַספּיראַנטן זײַנע, וואָס אַרבעטן אויפֿן עקאָנאָמיש־סטאַטיסטישן געביט.

עס איז אויך פֿאָרגעלייענט געוואָרן אַ בריוו פון ווירטשאַפֿטלעכן סעקרעטאַר פון דער עקסטאַט־סעקציע פון יִיוואָ יעקב לעשטשינסקי, וועלכער באַגריסט די איניציאַטיוו און זאָגט צו זײַן מיטאַרבעט.

*

מג״ר מ. לינדער, סעקרעטאַר פון דער רעדאַקציע פון דער „יִידישער עקאָנאָמיק״, האָט .דעם 30סטן דעצ׳ געהאַלטן אַ רעפֿעראַט פֿאַר דעם קרײַז יונגע סוחרים בײַם יִידישן סוחרים־פֿאַראיין אין ווילנע[1] וועגן יִדן אין פּוילישן האַנדל אין דער שײַן פון די נײַסטע אויספֿאָרשונגען און וועגן דעם פּראָצעס פון פּראָדוקטיוויזאַציע פון דער יִידישער באַפֿעלקערונג.

דעם 20סטן יאַנואַר האָט אין דעם קרײַז יונגע סוחרים געהאַלטן אַ רעפֿעראַט דער אַספּיראַנט פון יִיוואָ מג״ר פינחס טיקאָטשינסקי אד״ט „די היסטאָרישע רעכט פון יִידישן סוחר אין פּוילן״.

---

[1] דער קרײַז שטעלט זיך אַ ציל צו אָרגאַניזירן דעם יונגן דור יִידישע סוחרים, דערגאַנצן זייער עקאָנאָמישע און געזעלשאַפֿטלעכע אויסבילדונג, כדי אַזוי אָרום צו שאַפֿן קאַדערס פון יִידישע געזעלשאַפֿטלעכע טוערס אויפֿן יִידישן ווירטשאַפֿטלעכן געביט, הייבן דעם גיוואָ פון יִידישן האַנדל, שטאַנד און דורכפֿירן אַ מאַדערניזאַציע פון יִידישן האַנדל בכלל.

# פּסיכאָלאָגיש-פּעדאַגאָגישע סעקציע

## דער צווייטער באַנד שריפֿטן פֿאַר פּסיכאָלאָגיע און פּעדאַגאָגיק

אין דער הקדמה צו דעם ערשטן באַנד „שריפֿטן פֿאַר פּסיכאָלאָגיע און פּעדאַגאָגיק", ווילנע 1933, זז׳ 528, האָט דער רעדאַקטאָר לייבוש לעהרער, דער וויסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר פֿון דער סעקציע, אָנגעוויזן אויף איינער פֿון די הויפּט-אויפֿגאַבעס פֿון דער סעקציע צונויפֿצוזאַמלען אויף אײַן אָרט וואָס מער יידישע פֿאָרשערס, וואָס לעבן אָדער זײַנען גרייט זיך אַרײַנצולעבן אין דער יידישער קולטור-ספֿערע און זי באַרײַכערן מיט זייער אַרבעט.

דער צווייטער באַנד, וואָס ווערט איצט צוגעגרייט, איז אַ טריט ווײַטער אויף דעם וועג צו רעאַליזירן די דערמאָנטע אויפֿגאַבע. פֿאַר דעם באַנד זײַנען שוין אָנגענומען און אָפּגעגעבן אין זאַץ די דאָזיקע אַרבעטן: ד״ר בנימין י. שבח (ניו-יאָרק) — פּערסעווערַאַנץ און ראַסן-אונטערשיידן אין פּערסע-ווערַאַנץ; ד״ר מ. ווײַנבערג (פּיטסבורג) — יידישע פֿאַרבערעכנס (אַ פּסיכאָ-לאָגיש-פּסיכיאַטרישע שטודיע פֿון יידישע פֿאַרבערעכנס אין די טורמעס פֿון מערב-טייל פֿון פּענסילוואַניע); לייבוש לעהרער (ניו-יאָרק) — די דינאַמישע ראָלע פֿון יידישע סימבאָלן אין דער פּסיכיק פֿון דעם אַמעריקאַנער יידישן קינד; קורט לעווין (אײַאָווא)—פּראָבלעמען פֿון דערציִען יידישע קינדער אין פֿאַראייניקטע שטאַטן; ד״ר פֿ. פֿרידמאַן (לאָדזש)—125 יאָר געשיכטע פֿון דער עלטסטער יידישער שול אין מיזרח-אייראָפּע (יוסף פּערל ווי אַ בילדונגס-טוער און זײַן שול אין טאַרנאָפּאָל); ד״ר ח. אָרמיאַן (תּל-אָביב)—יידישע פּסיכאָלאָגישע און פּעדאַגאָגישע פֿאָרשאַרבעט אין פּוילן (איר אָרגאַניזאַציע און אירע יסודותדיקע טענדענצן); יחיאל שטערן (מאָנטרעאָל)—אַן איבערזיץ-חדר אין טישעווע (לובלינער וואָיעוו׳); ד״ר. שאַצקי (ניו-יאָרק)—דאָס יידישע שולוועזן אין קיניגריך פּוילן אין די יאָרן 1830—1863; ד״ר א. א. ראָבאַק (קיעמבריזש)—אַסימילאַציע און באַשטים-טענדענץ בײַ פֿאָטאָגראַפֿיעס; יוחנן טווערסקי—דריי בריוו פֿון אַלפֿרעד אַדלערן; יודא יאָפּע (ניו-יאָרק)—באַמערקונגען וועגן וואָרט דערציִונג.

דער באַנד גייט אַרויס מיט דער הילף פֿון פֿ׳ סעם קרוגער, יאָהאַנעסבורג.

# וויסנשאַפֿטלעכע פֿאַרבינדונגען

דורך אויסבייט מיט דער ווילנער אוניווערסיטעטישער ביבליאָטעק האָט די ביבליאָטעק פֿון ייוואָ זיך אײַנגעשאַפֿט אַ ריי בענד פֿון דער ווילנער אַרכעאָגראַפֿישער קאָמיסיע (25—27, 31, 32, 34, 36 און 37), Археографическій Сборникъ (ב׳ 10, 12—14) Daniłowicz, Skarbiec Diplomatów Papieskich ב׳ I—II ווילנע 1860—62, J. Lelewel: Przypiski do dziejów Polskich Antiquités de Pologne Nr. 1: Notice sur la mon- פֿאַריז 1841. און A. Łysakowski: Katalog przed- 1842 פֿאַריז-בריסל naie de Pologne

miotowy ב׳ I, ווילנע 1928 און אַ ריי אַנדערע אויסגאַבעס פון דעם ווילנער אוניווערסיטעט און דער אוניווערסיטעטישער ביבליאָטעק.

## אַ קיפּלינג־ביבליאָגראַפּיע

לויט דער וועגדונג פון ד. ראָם, סיאַטל, האָט די ביבליאָגראַפּישע צענט־ראַלע פון ייוואָ צונויפגעשטעלט אַ ביבליאָגראַפּיע פון די איבערזעצונגען פון ר. קיפּלינג אין ייִדיש און העברעיִש.

# פֿאַר דער ביבליאָטעק און אַרכיוו

א. זײַנפֿעלד, לעמבערג, וועלכער האָט שוין באַרײַכערט די ביבליאָטעק און אַרכיוון מיט זעלטענע ספֿרים און ביכער, אויך מיט אוניקאַטן[1], גייט אָן מיט זײַן פֿלײַסיקער אַרבעט און האָט לעצטנס צוגעשיקט אַ גאַנצע ריי וויכטיקע ביכער, צונויפגעזאַמלט מיט גרויס מי און אַ סך פֿאַרשטענדניש: אויך אין די לעצטע שיקונגען זײַנע געפֿינען זיך אַ ריי צײַטשריפֿטן, ספֿרים, בראָשורן פון אַ היפּשן ביבליאָגראַפֿישן און קולטור־היסטאָרישן אינטערעס, ווי די ערשטע אויסגאַבע פון אליעזר פֿאַווירס „גדולת יוסף" (זשאָלקווע 1801), די סטאַניסלאָווער צײַטשריפֿטן א״ט „השמש" און „החרסה" (1888 — 89), שבחי הבעש״ט (לאַשטשעוו 1815), ס׳ חסידים (אָ״א. תקי״ז?), א״מ דיקס „הונדערט פּראָגען און אַנטוואָרטען" און „ספּורי חכמי יון אדער דברי חכמים" (ווילנע 1869 און 1864); 6 יאָרגענג פון לעמבערגער „איזראַעליט" 1870 (מיט יידּ׳ אותיות), 1875 — 77, 1879 — 80, ווי אויך אַ היפּשע צאָל דער הויפּט לעמבערגער פֿאָלקסדרוקן פון דער צווייטער העלפֿט 19 י״ה, „הגדה פון יעקינא" (לויט א. זײַנפֿעלדס השערה איז די דאָזיקע קולטור־היסטאָריש זייער אינטערעסאַנטע פֿאָלק־סאַטירע געשריבן פֿאַר לינעצקיס „פּוילישן יינגל" 1866. אפֿשר ווייס ווער עפּעס וועגן דעם מחבר? Reb Chanoch der betrogene Bigott, oder der entlarvte Scheinheilige. Lustspiel in 3 Aufzügen von Wolfsohn. Pest. Verlag von M. E. Löwy's Sohn Buchhandlung[2].

---

1 ווי, למשל, חיים־חיזקל הורוויצעס „צפּנת פענח" (אויפֿן סמך פון אַ דעם עקזעמפּלאַר האָט ז. רייזען פֿאַרעפֿנטלעכט די ערשטע נאָטיץ וועגן דעם דאָזיקן זעלטנסטן יידישן בוך אין „ליטע־ראָרישע בלעטער" פון 15טן יאַנואַר 1932, נאָך אייִדער ג. שטיף האָט וועגן דעם געשריבן אין זשורנאַל „יידישע שפּראַך".—זע ב. שלאָסבערג: „ספֿר צפּנת פענח", „ייוואָ־בלעטער" ב׳ XII).

2 אויף די לעצטע זײַטן פון דער הילע זײַנען אַנאָנסירט פון דעם אייגענעם פֿאַרלאָג (קעניגסגאַסע 2) אַ גאַנצע סעריע אָזעלכע יידישדײַטשע אויסגאַבעס, הײַנט: Das Lied vom Scholet, טראַוועסטיע נאָך שילערס „לייד פֿאָן דער גלאָקע"; In Chasens Kloles טראַוועסטיע נאָך אוליאַנדס „דעם זענגערס פֿלוך"; Der Gütsteher, טראַוועסטיע נאָך שילערס באַלאַדע „די בירגשאַפט"; Reb Jone, לוסטשפּיעל צור אונטערהאַלטונג אונד ערהײַטערונג, אין 5

די זאַמלער-סעקציע בײַ דער געזע פֿרײַנד פֿון יִיווֹא אין לאָדזש פֿירט אַן ענערגישע אַרבעט, זאַמלט פֿאַרשיידענע מאַטעריאַלן פֿאַר דער ביבליאָטעק, די מוזייען און אַרכיוון פֿון יִיווֹא.

מ. י. הובערמאַן, תל-אָביב: צײַטונגס-אויסשניטן. הערצל אַפּשאַן, סיגעט: בלעטלעך און פּלאַקאַטן פֿון דער קאַמפּאַניע צו די לעצטע וואַלן אין רומענישן פּאַרלאַמענט (דער מאַטעריאַל איז זייער כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דער ספּעציפֿישער באַציִונג פֿון די יִידישע וויילערס צו די רומענישע פּאַרטייען און צו דער אַ״ג יִידישער פּאַרטיי, וועלכע איז מחמת דעם אַזוי דורכגעפֿאַלן). פֿון זאַמאָשטש (דורך י. גרינצווײַג): די סאַטירישע גראַמען פֿון דעם יונגן י. ל. פּרץ „זאַמישצער פּאָזשאָנדיק". ש. קראַקאָוויאַק, ווין: יאָרבוך פֿאַר יִידן תּרכ״ו (דײַטש) ווין, נומערן פֿון וויצבלאַט „יִידישער קוקעריקי" 1877 ווין, עסטרײַכישע וואָכנשריפֿט 1886 ווין, פּראָגראַם פֿון חנוכּת-הבית פֿון דער ווינער שול 1870, העכער פֿיר צענדלינג ביכער, צווישן זיי זעלטענע יודאַיִקא א״א דרוקזאַכן. אליעזר, חיפּה: דרוקזאַכן Max Brod, Eine Biographie. Verlag Heinrich Mercy Sohn Prag, דער דאָזיקער שלוסבאַנד פֿון דער אויסגאַבע פֿון אַלע ווערק פֿון דעם בארימטן פֿאַרשטאָרבענעם טשעכיש-יִידישן שריפֿטשטעלער ברענגט אָחוץ דאָקומענטן און זיכרונות, אויך נאָך ניט פֿאַרעפֿנטלעכטע בריוו און פֿאַרציִכנישן קאָפּקאַס, פֿאָטאָגראַפֿיעס, אאז״וו.

ל. פּעלדמאַן, יאָהאַנעסבורג: באַריכט וועגן יִידישן אַלווועלטלעכן קולטור-קאָנגרעס אין פּאַריז אָפּגעגעבן פֿון דרום-אַפֿריקאַנער דעלעגאַט לייבל פּעלדמאַן אין יאָהאַנעסבורג דעם 7טן דעצ׳ 1937, אַרויסגעגעבן פֿון אָרגאַניזיר-קאָמיטעט פֿון איקוף, יאָהאַנעסבורג אָפּטיילונג.

א. סרעברעניק, שעדלעץ: בודזשעט-נאָטירונגען פֿון א מישפּחה אין משך פֿון דריַי חדשים; דרוקזאַכן, פּאָלקסלידער. שמואל רובינשטיין, ווילנע: שירי קדש ולהם משל ומליצה פֿון מאיר ליבוש מלבי״ם, פּאַריז העברעיִשע השכּלה-ביכער א״א תרכ״ז; סליחות, זשאָלקווע תקס״ט. א. דופּלער, טשערנאָוויץ: דער שטראָהל, מאָנאַטשריפֿט, לעמבערג 1904, III. בנימין מילגראָם, יאַס: רומענישע צײַטונגס-אויסשניטן וועגן יִידישע ענינים. חיים פּיטעל, טשענסטאָכאָוו: סידור מיט א דײַטשמעריישער איבערזעצונג (אָן שער-בלאַט), עלטערע צײַטשריפֿטן, אַפֿישן, נאָטן.

---

אויפֿציגען פּאָן פּ. שוּאַרץ; Reb Moire Nachrendl כאַראַקטעריזירט אין 5 אויפֿציגען, פּאָן דעמזעלבען, אײַנע הומאָריסטישע בראָשירע, אים יִידיש-דויטשען זשאַרגאָן, צור אונטערהאַלטונג אונד בעלעהרונג. Der Kosziczer Magid oder: Die Polizei des Himmels קרימינאַל-נאָוועלע. מיר מאַכן אויפֿמערקזאַם די פֿרײַנד פֿון יִיווֹא אויף די דאָזיקע ביכלעך, וואָס האָבן א גרויסן קולטור-היסטאָרישן אינטערעס, אויך א וועדט פּאַר יִידישער שפּראַכפֿאָרשונג, זיי זאָלן בײַ א געלעגנהייט זיי אײַנשאַפֿן און צושיקן דעם יִיווֹא.

אַמעריקאַנער יִידישער קאָמיטעט: בראָשורן פֿון ד״ר מאָריס י. קאַרפֿף וועגן דער חלוקה פֿון א״י, בולעטינען (וועגן דער לאַגע פֿון די יִידן אין פּוילן, וועגן דער עפֿנטלעכער מיינונג אין אַמעריקע בנוגע מעשׂה עסטרייך).

סאַניע פֿרידמאַן, לעמבערג (דורך א. זײַנפֿעלד): יצחק שאָסטיק, ס׳מליץ יושר פון דעם הייליגען צדיק... ר׳ לוי יצחק פון בארדיטשוב, 6 עלטערע תּחינות א״א, צוזאַמען 13 ביכער; א בריוו פֿון יהושע העשל שור צו שמואל דוד לוצאַטאָ, תקצ״ח. י. שפּיגל, לעמבערג (דורך א. זײַנפֿעלד): א קאַרטל פֿון ד״ר ב. וואַכשטיין צו זײַן ברודער. דוויד קעניגסבערג, לעמבערג: צוויי דעפֿעקטע לידערביכלעך מיט לידער פֿון זבארעזשער, בראָדער א״א, א זאַמלונג עלטערע תּחינות און א. מ. מאָהרס שבילי עולם, ב׳ I—III, וואַרשע 1913. יצחק שטרויס, לעמבערג: פֿאַרשיידענע בראָשורן צוו״א: ז. הערץ, די נאַציאָנאַלע גלות-פּאָליטיק, לעמבערג 1909, ה. גראָסמאַן, דער בונדיזם אין גאַליציען, קראָקע 1907, די שטאַטלעכע הילף לייסטונג פֿאַר די איינגעריקטע און זייערע... משפּחות, באַארבעט פֿון ד״ר ישראל ראטה, ווין 1916, ד״ר י. טהאָן, אונדזער שטעלונג אין דער וועלט, לעמבערג 1913. M. Bałaban, Zur Geschichte d. Juden in Polen. Wien 1915 Die Sozialdemokratie u. d. ,proletariat. Czernowitz 1905 L. Wasilewski, Judenfrage in ,jüd. D. Trietsch, Juden u. Deutsche. Wien 1915. ,Kongresspolen. Wien 1915

ד״ר עדוואַרד טויבע, לעמבערג (בעת דער אָקציע פֿאַרן יִיוואָ אין לעמבערג, דורכגעפֿירט דורך א. בורשטיין): דרײַ בענד פֿון דעם קונסט-אַלבאָם Meister der Farbe. Beispiele d. gegenwärtigen Kunst in Europa The (לײַפּציג 1904 — 1906), 18 העפֿטן פֿון דעם לאָנדאָנער קונסטזשורנאַל Studio פֿון די יאָרן 1925—1926, חומש לויט מאיר לעטעריסעס רעדאַקציע, בערלין תּרס״ה און ווין תּרל״ט (מיט א דײַטשער איבערזעצונג); Bremers Handlexicon d. Musik (אין שרעדערס באַארבעטונג, פּ״ג רעקלאַם, לײַפּציג); Kohn, S., Prager Ghettobilder (פּ״ג רעקלאַם, לײַפּציג) און א ריי ביכער פֿון יורידישן אינהאַלט, צום גרעסטן טייל געזעצביכער פֿון אַמאָליקן עסטרײַך, צוו״א St. Janowicz, Historya prawa niemeckiego (לעמבערג 1902), K. Głąbinski, Wykład nauki skarbowej (לעמבערג 1898) א״א.

פֿון משה בוקסבוים, קראָקע, האָבן מיר ווידער באַקומען צוגעשיקט א גרויסע זאַמלונג מאַטעריאַלן: געזאַמלט ביי פּ׳ ראָניע און נ. שטיינהויער— Biblia Hebraica פֿון 1709 מיט א גריכישער און לאַטײַנישער איבערזעצונג; פֿון דער ציונ׳ עקזעקוטיווע און פֿאַלעסטינע-אַמט קראָקע דורך פּפּ׳ ד״ר כהן און ד״ר מאַנדל: בראָשורן, אויפֿרופֿן, טרויער-מודעות וועגן ד״ר י. טהאָן, באַריכטן פֿון דער ציונ׳ אָרג׳; פֿון אהרן לוקס—11 יאָר-באַריכטן פֿון יִידישן שפּיטאָל אין קראָקע; ד״ר י. פֿעלדהאָרן—זײַנע ווערק (10 ביכער); אירמא קאַנפֿער—צוויי ביכער אירע לידער; 9 פֿאַרשיידענע צײַטונגען און בראָשורן

צוו"א „דער אָרעמאַן" פֿון פ. א. ר., וואַרשע 1879 (מתנה פֿון מ. געבירטיג), אַ היפּשע צאָל אַפֿישן.

ש. לאַסמאַן, טשענסטאָכאָוו: דער אויפֿרוף פֿון דער דייטשער אַרמיי-אָנפֿירונג (אין ייִדיש) צו די ייִדן אין פוילן (1914); „פּועלי אמוני ישראל" (דורך שלמה פּוקסמאַן), לאָדזש: 99 נומערן פֿאַרשיידענע מאַטעריאַלן פֿון דער טעטיקייט פֿון דער אָרגאַניזאַציע.

א. וואָראָנאָווסקי, האָלשטיינס פּראַקטישע רוסישע גראַמאַטיק פֿיר העברעער, ווילנע תרמ"ב. אַדוו' ד"ר סעווערין גאָטליב (דורך י. ברוידע), קראָקע: תהילים, ווין 1841. ש. פּתבן, טשערנאָוויץ: אַפֿישן און דרוקזאַכן. הרב י. שניאורסאָן (ליבאַוויטשער רבי): זיבנע דרושים און מאַמרים, צוזאַמען 34 נומערן. אינזע' א. קראָקאָווסקי, ווילנע: די ספֿרים פֿון זיין פּאָטער הרב מ. קראָקאָווסקי—ס', „ארזי הלבנון" און „עבודת המלך". וואָלף אַמזעל, לעמבערג: באַדערס ייִדישער פּאָלקס-קאַלענדער, לעמבערג 1911—12. וו. לעווענהאָף, האַמבורג: רמב"ם, ספֿר רפֿואות, מ. נ. ליטינסקי, ס' קורות פּאָדאָליא וקדמוניות היהודים שם, אָדעס 1895 Dr. A. Rée, Sprachverhältnisse d. heutigen Juden האַמבורג 1844. א. ווירצל, חיפּה: פֿאַרשיידענע דרוקזאַכן. בערל ראַבאַך, סאָניק: Naród i Choluc, לעמבערג 1925, מיר, דער בונד און דער פּועלי-ציוניזם. קראָקע 1906. ד"ר י. רויכפֿלייש, לעמבערג: באַריכט פֿון דער ערשטער קאָנפֿערענץ פֿון דער לינקער פ"צ יוגנט-אָרג' אין 1922 א"א דרוקזאַכן.

יוגנטבונד „צוקונפֿט" (דורך הערש פֿרענקעל), ווילנע: דער אוסטאַוו וועגן וואָינסקע פּאָווינאָסט איבערגעזעצט וואָרט אין וואָרט פֿון אליהו פֿעדערמאַן און מיכאל וואָלפּער, ווילנע 1874.

צפורה בן-אַביגדור, ווילנע: 26 ביכער פֿון פֿאַרלאָג „תושיה". רפֿאל ווולף, ווילנע: בילדער, אַנטיסעמיטישע ליטעראַטור א"א. ב. וולאַדעק, ניו-יאָרק: בלעטלעך א"א דרוקזאַכן פֿון דער קאַמפּאַניע צו די וואָלן אין ניו-יאָרקער שטאָטראַט (ווי באַקאַנט, איז ב. וולאַדעק, מיטגליד פֿון דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג פֿון ייִווא, אויסגעוויילט געווארן אין שטאָטראַט אויף דער ליסטע פֿון דער אַרבעטס-פּאַרטיי און אין שטאָטראַט גופֿא איז ער אויסגעוויילט געווארן פֿאַר דעם פּירער פֿון דער מערהייטס-פֿראַקציע).

אַרכיטעקט משה שיינבערג, ווין: ספֿר שלשלת הקבלה, ברעזיק, 1767; תולדות משה בן מנחם פֿון איציק אייכל, ווין 1814. אַרטור ווײַנרײַך, מילאַן: „טוביה דער מילכיקער" אין אַן איטאַליענישער איבערזעצונג פֿון לינאַ לאַטעס מיט צייכענונגען פֿון י. נייפֿעלד, אַרויס אין דער סעריע „קלאַסיקער פֿון געלעכטער" נומ' 71, רוים 1928. פּראָפּ' שמואל קרויס ווין, דער סאַנזער צדיק פֿון יהושע ראָקער, ווין התרפ"ז.

די תלמידים פֿון דעם 7טן קלאַס פֿון דער ייִדישער פֿאָלקשול אין אָשמענע האָבן אונדז צוגעשיקט אַ נומער פֿון דעם קינדער-זשורנאַל „גרינינקע ביימעלעך", וווּ זיי האָבן אָפּגעדרוקט אַ פּיינע באַשרייבונג פֿון זייער באַזוך אין ייִווא.

יעקבֿ כאַנין, ווילנע: „ספֿר אורחות חיים... דש וועג פֿון לעבן" (אָן אָרט און יאָר פֿון דרוק), „שלחן ערוך אורח חיים" אויף ייִדיש, ווילנע, דרוק מנחם מן תקע"א, א"א, נומערן פֿון „פּעטראָגראַדער טאָגבלאַט", אונדזער וועג", מאָסקווע 1918, א"א, וואַלפֿלאַטפֿאָרם פֿון בונד צו דער גרינדונגס-פֿאַרזאַמלונג.

ד"ר אַריה פֿוקס, סטט׳ געאָרגע: פֿאָטאָ פֿון דער אָרטיקער שול, געבויט 1903; משניות אויף אונגעריש (סדר זרעים) א"א אונגעריש-ייִדישע ביכער, א קאָפּיע פֿון עלטסטן דאָקומענט צו דער געשיכטע פֿון די ייִדן אין „טריעסקאָנאַער קאָמיטאַט". נתן בוקסבוים, וואַרשע (דורך דער געז׳ פֿרײַנד), האָט געשענקט א גרעסערע זאַמלונג ביכער און צײַטשריפֿטן, צ"א: Die Arbeit, בערלין פֿאַר די יאָרן 1925, 26 און Kronika Warszawy, 27 אאַז"וו.

ל. שמעוני (חיין), חיפֿה, האָט איבערגעגעבן בעת זײַן באַזוך אין ייִוואָ: א קאָנוואַרט פֿון דער ערשטער לופֿטפֿאָסט (1936/X/25) פֿון פוילן קיין ארץ-ישׂראל מיט א ספּעציעלן שטעמפּל פֿון דער פוילישער פּאָסט אויף אין העברעיש; דעם קאָרעקטור-עקזעמפּלאַר פֿון דעם ערשטן ליטעראַרישן זאַמלבוך אין א"י „אָנהייב" מיט דער קאָרעספּאָנדענץ וואָס איז שייך צו דעם דאָזיקן זאַמלבוך; שער-בלאַט פֿון שלום-עליכמס „אויף פּסח אַהיים", וואַרשע 1905, מיט א שטעמפּל: „אויסשוס צו שאַפֿן יודישע און העברעישע ליטעראַטור פֿאַר רוסישע קריגס-געפֿאַנגענע יודן, אונטער פּראָטעקטאָראַט פֿון דער קאַניגל׳ שפּאַנישער באָטשאַפֿט שאַרלאָטענבורג, ניבורשטר׳ 67"; אַן אַפֿיש פֿון דער „ייִדישער סאָציאַליסטישער אַרבייטער-פּאַרטיי - פּועלי-ציון (פֿאַריזער גרופּפּע)". וועגן דעם רעפֿעראַט פֿון ב. באָראָכאָוון אד"ט: „די אידישע שפּראַך, איהר פּאַרגאַנגענהייט אונד איהר צוקונפט", פֿרײַטאָג דעם 31 מערץ 1911; א ירושלימער אויפֿרוף פֿון די מיזרחדיקע קהילות אין אַראַביש און שפּאַניאָליש קעגן וועד הלאומי; לעאָפּאָלד גראָסבערג, בוסתנאי... בודאַפּעשט 1895; א. ג. לעססינג, די אידען... איבערזעצט... דורך פֿרוי ז. ע. אַבראַמאָוויץ, ווילנע, 1897, אא"נד. י. ד. איזראַעל, סיגעט: מ. קאַפּלאָער, תורה און יודענטום, סיגעט תרצ"ה, ש. אייזיק גראבער מיאַרוסלוי, אוצר הספרות... קראָקע 1889 — 90, ספר בן מלך והנזיר... לאַקענבאַך, א"א.

## פֿאַרן טעאַטער-מוזיי

פֿון „נײַ-טעאַטער": אַפֿישן, פֿלוגבלעטלעך, פּראָגראַמען צו די אויפֿפֿירונגען: „דעמבעס" — בימקא, „פּראָצעס" — עדוואַרד ווילד, „גאָלדגרעבער"— שלום-עליכם, „מסעות בנימין השלישי" — מענדעלע מוכר-ספֿרים, „האָפֿענונג"— ה. הײַיערמאַנס, „טרופּע טאַנענצאַפּ" — לויט א. גאָלדפֿאַדען, „אַמעריקאַנער טראַגעדיע"—לויט ט. דרייזער. פֿון די אַרטיסטינס בינע גודעס און פֿרידע שאַפֿער און די אַרטיסטן וואָלוטשיק און נ. ווילפֿען — פֿאָטאָס פֿון זייערע ראָלן אין די דערמאָנטע אויפֿפֿירונגען.

פֿון נח נאַכבוש: פּערזענלעכע פֿאָטאָגראַפֿיעס, אין ראָלן („פּרנסה", „רעגע-בויגן", „יאָשע קאַלב", „ווילנער בעל-הבית", „ייִדן" פֿון טשיריקאָוו), פֿרײַנדלעכע קאַריקאָטורן און צייכענונגען, פֿלוגבלעטלעך, פּראָגראַמען פֿון

זײַנע רעציטאַציע-אָוונטן, פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון אַנסאַמבל פֿון דער ווילנער טרופּע (ערשטע יאָרן), פֿון שיקאַגע (1925) מיט אַזאָ, עלמית א״א, פֿון יידישע אַרטיסטן און שרײַבערס, רעצענזיעס וועגן דער ווילנער טרופּע, בריוו פֿון פֿ. בימקאָ, מאָריס שוואַרץ, מ. מזאָה, אַרטיסטן-פֿאַראיין א״א, זשורנאַלן א״א. „נאַציאָנאַלע בינע״: רעצענזיעס און פּראָגראַמען וועגן דער אויפֿפֿירונג פֿון „משפּט״ פֿון ש. בתדורי.

ח. ראַבינזאָן, בוקאַרעשט: אַפֿישן פֿון דער יידי׳ אָפּערעטן-טרופּע פֿון יאַס און בוקאַרעשט: „אַברבנאל״ פֿון האַראָוויץ, 1887, „ני בע, ני מע, ני קוקורעקו״ פֿון א. גאָלדפֿאַדען, 1890, „טאָדרעס בלאָז״ פֿון א. גאָלדפֿאַדען [1890], „יוסף אין עגיפּטן״, 1890, „שמשון הגבור״ פֿון דאַרט, 1890, „פֿאַרקויפֿט פֿון זײַנע בריידער״, לאַטײַנער, 1892, „שאול המלך אָדער דוד און גלית״ פֿון ס. אַפּפּעלבערג 1892, „יהודית און הולופרנוס״ פֿון א. גאָלדפֿאַדען, 1893, „דאָס 10טע געבאָט״ פֿון א. גאָלדפֿאַדען, „רבי יאָזעלמאַן״ פֿון א. גאָלדפֿאַדען, 1897, „ני בע, ני מע... „איקס, דריקס״, „די קאַפּריזנע מויד״ פֿון א. גאָלדפֿאַדען, 1897, „א פּאַטש פֿאַר א פּאַטש״ פֿון שמר, 1896, „בעל נס״ פֿון העלמאַן, גראָססעט פֿאָלקספּעסט אין גאָרטען שאטא א פּעלד, יאַס 1896, „שולמית״ פֿון א. גאָלדפֿאַדען אין צירק סידאלי יאַס 1890, „כישופֿמאַכערין״ פֿון א. גאָלדפֿאַדען אין גאָרטן טאַמאַסיס, יאַס 1896. „קעניגין אסתר״ פֿון א. גאָלדפֿאַדען, 1897, „פּרינצעסין הדסה״ פֿון לאַטײַנער, 1897, „שמענדריק״ פֿון א. גאָלדפֿאַדען, 1897, „רש״י פֿון מ. האַראָוויץ, באָטאָשאַן 1897, „כּוח פֿון קונסט״ פֿון לאַטײַנער, 1902, „מלין יושר״ פֿון א. גאָלדפֿאַדען, 1897.

## פֿאַרן אָפּטייל פֿון כתבי־יד און פּאַרטרעטן

פֿ׳ ב. פֿרידבערג, וואַרשע, האָט אַוועקגעשאָנקען דעם ייוואָ א טייל פֿון דעם עיזבון פֿון זײַן פֿאָטער, דעם באַווסטן העברעיִשן און יידישן שרײַבער א. ש. פֿרידבערג (הר שלום), צ״א בריוו פֿון: אלעזר אַטלאַס (1 בריוו), יהושע אײַזנשטאַדט (1), י. בעלקינד (2), ד״ר ש. בערנפֿעלד (4), ד״ר מ. גידעמאַן (3), ש. א. גרעבער (2), מ. דאָליצקי (1), י. דינעזאָן (10), י. י. וויסבערג (2), ק. ז. וויסאָצקי (3), מ. חאַשקעס (6), א. חישין (שוועד פֿון א. בן-יהודה, 1), צענזאָר י. לאַנדאָ (12), א. א. לובאַרסקי (1), ל. לעוואַנדא (5), מענדעלע מוכר-ספֿרים (1), נחום סאָקאָלאָוו (2), דוד פֿרישמאַן (1), אליעזר צוקערמאַן (4), א. צעדערבוים (5), ז. קאַפּלאַן (1), לעאָן ראַבינאָוויטש (1), ש. פּ. ראַבינאָוויטש (1), א. שולמאַן (2), א. י. שפּירא (אי״ש, 5), ק. א. שפּירא (10). אויך קאָפּיעס: פֿון א. מאַפּוס בריוו צו אים א״א, פֿון בריוו צו י. דינעזאָן, מ. ספּעקטאָר א״א, פֿון טייל קאָפּיטלען „זכרונות לבית דוד״ א״א. פֿאַמיליע-בריוו, נאָטיצן אד״גל; א ריי פּאָרטרעטן, ווי פֿון קאָנסטאַנטין אַבא שפּירא א״א.

ד״ר מ. שאַץ-אַנין, ריגע, האָט איבערגעגעבן א טייל פֿון דעם עיזבון פֿון פֿייטל גענץ, צ״א א בריוו פֿון אַלעקסאַנדרא טאָלסטוי צו געצן, מאַנוסקריפּטן פֿון געצס אַרטיקלען, א בריוו פֿון אים צו דער כנסיה גדולה אין ווין א״א.

הרב י. ל. זלאָטניק, וואַנקוווער: אַ קאַרטל פון פראָפ׳ יוסף קלויזנער וועגן זלאָטניקס יידישער איבערזעצונג פון „קהלת". רחל ה. קאָרן, פרעמיסלע: בריוו פון יד׳ שרייבערס. י. ד. איזראַצל, סיגעט: בילדער פון קעשעניעווער פאָגראָם 1903. איציק מאַנגער: פאַראוואַלטונג פון יד׳ שולפאַראיין אין טשערנאָוויץ צום אָפּפאָר פון אַרטור קאָלניק, פון זינגער יוסף שמידט א״א.

ש. ווינטער, וולאָצלאַווע: זיבן פנקסים: פון חברה מקרא און חברה חייטין אין ליבראָנץ, חברה קדישא, חברה תהילים און חברה מקרא אין בריסק, פון חברה תהילים און חברה חיי אדם אין איזשביץ—אַלע פון 19טן י״ה.

ישראל הערש באָרנשטיין, לאָדזש: בריוו צו א. ז. באָרנשטיין, קאָנסטאַנטינאָוו (בייַ לאָדזש) פון: אלעזר אַטלאַס, 1881 (1 בריוו), ד״ר ש. בערנפעלד, 1897—1899 (6), דוד גאָרדאָן, 1880—1885 (3), יעקב דינעזאָן, 1890 (1), צענזאָר י. לאַנדאָ, 1902, העברי (1), נחום סאָקאָלאָוו, 1885—1903 (6), דוד פרישמאַן, 1890 ברעסלע (1), קלמן שולמאַן, 1880 (1), שפ״ר, 1887 (2) א״א.

אַ דאַנק פּ׳ אינזש׳ אָסוואַלד וואַנדעל, לעמבערג, האָט דער ייוואָ זיך איינגעשאַפט אַ פעקל דאָקומענטן פון יוסף פערל.

א. און ח. איינגעלצין, פאָדבראָדז: פּאָטאָ פון הירש סאָראָקאָ (גרישע דער סטאָליער), איינעם פון די גרינדער פון „בונד", געשט׳ אין ניו-יאָרק 1909.

מ. וואָלף, בעלז: 4 אָריגינעלע בריוו פון בעלזער רבין און אַ תולדות-ישו-פּתב-יד (דערמיט האָט די ייוואָ-קאָלעקציע פּתב-ידן פון „תולדות ישו" דערגרייכט די צאָל 20, משמעות — די גרעסטע קאָלעקציע אין דער וועלט).

משה זעליג, בוקארעשט: פּתב-יד פון אַ „מאַרע יודאַיקאַ" אין לשון-קודש און ייִדיש מיט אַן איבערזעצונג אויף רומעניש פון 1890.

## בערטע גינצבורג

אין דענעבאָרג (דווינסק) איז געשטאָרבן פרויי בערטע גינצבורג, אַ שוועסטער פון דעם סקולפטור אַקאַדעמיקער אליהו ג׳ (לעניגראַד). די פאַרשטאָרבענע איז געווען אַ געטרייער פרייַנד פון ייוואָ און ביים לעבן געשאָנקען פאַרן אַרכיוו און קונסטאָפּטייל פון אינסטיטוט אַ רייַ ווערטפולע אָביעקטן. לויט איר צוואה גייען איצט אַריבער אין ייוואָ נאָך אַ רייַ סקולפטורן פון איר באַרימטן ברודער, פאָטאָגראַפיעס א״א מאַטעריאַלן.

## פאָלקלאָר-קאָמיסיע

פאַר דער באַריכטצייט האָבן צוגעשיקט מאַטעריאַלן:

רייזל-גיטל ראַבאַך, סאָניק: ליד פון אַ ייִדיש מיידל מיט אַ קריסטלעכן געליבטן. לייב הורוויץ, חיפה, א״י: וויצן (וועגן אַ פויער מיט אַ ציגיינער, וועגן משה מענדעלסאָן און פרידריך דעם צווייטן, אַ מעשׂהלע פון אַ שוסטער, וואָס האָט גראַטעוועט אַן עדה ייִדן פון אַ גירוש). אפרים טעפּלער, טאָמאַשעווּ-לוב׳: אַ קאָלעקציע צונעמענישן (203 נומערן). י. הערנהוט, לובלין:

פֿאַרשיידענע פֿאָלקסלידער. אַבֿרהם סרעברניק, שעדלעץ: פֿאָלקסלידער. שמואל טענענבוים, שידלאָווצע: לעגענדע וועגן דער קינצקער שול און אַ באַשרײַבונג פֿון אַ מגפֿה-חתונה. ל. פֿײַקין, לאָמזשע: צונעמענישן פֿון פּיאָטניצער און טיקטינער יידן. ח. מ. פּערלמוטער, קראַסניסטאַוו: פֿאָלקסגלייבענישן און ווערטלעך. ה. אַבראַהאַמאָוויטש, סוכאָדאָל: וויציקע מעשׂהלעך און פֿאָלקסלידער. ח. אַווערבוך, דראָהיטשין: געאָגראַפֿישער פֿאָלקלאָר. מ. מ. בינשטאָק, קאָלק: באַשרײַבונג פֿון אַ דרדקי-חדר. א. מ. האַבערמאַן, ירושלים (דורך ז. רייזען): אַ זאַמלונג קללות. בער שלאָסבערג, ווילנע: 3 קינדערלידלעך. מרים ענגלאַרד, סאָניק: צוויי פֿאָלקסלידער. גרופּע „פֿרײַנד פֿון ייִוואָ", וועגראָווע: אַ גרעסערע זאַמלונג קללות, שפּריכווערטער, פֿאַמיליע-נעמען, קינדערלידלעך, ווערטלעך. אַהרן ראַזיכאָווסקי, בערעסטעטשקע: צוויי חדר-לידלעך און צייַלענישן. ראובֿן לײַכטער, טאָמאַשעווער-לוב': אַ קאָלעקציע ישיבֿה-לידער און מישׂשפּראַכיקע לידער. נ. ליכטמאַן, פּלינצק: אַ באַשרײַבונג פֿון אַ חופּה אויפֿן בית-החיים, פֿאַרשיידענע לידער, פֿאַראָדיעס אויף פֿאַרטייען. ד"ר שמואל ראַפֿאָפּאָרט, קאַלינקאָ: זײַנע פֿאָלקלאָריסטישע אַרבעטן געדרוקט אין פֿאַרשיידענע צײַטשריפֿטן, און Schlüssel und Schloss 1937. ד"ר א. בערנשטיין, ווילנע: אַ פֿאָלקסליד. ח. פּיטעל, טשענסטאָכאָוו: 2 פֿאָלקסלידער מיט נאָטן – וועגן אַ פּריץ און וועגן אַ שיכור. טוביה-יחיאל ווירצער, וולאָדעווע: אַ גרעסערע קאָלעקציע שפּריכווערטער. ד"ר מאַקס דיאַמאַנט, טשערנאָוויץ: מגילת הגגי. בנימין מילגראָם, יאַס: זיבן פֿאָלקסלידער און אַ הומאָריסטיש מעשׂהלע, פֿאַר וואָס מען מאַכט המן-טאַשן מיט דרײַ שפּיצן. י. אײַזלאַנד, ראַדאָמישל: צען פֿאָלקסלידער און שפּריכווערטער (40 נומערן). א. י. בראַווער, בערעסטעטשקע: אַ זאַמלונג פֿאָלקסמעשׂיות. מ. וואָלף, בעלז; פֿאָלקסמעשׂיות, לידער, אָפּנאַרעכצער אאַנ"ד.

## עטנאָגראַפֿישער מוזיי

נ. ליכטמאַן, פּלינצק: אַ פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון אַ גרופּע „פּועלי-ציון" אין פּלינצק 1905 צווישן זיי: דוויד גרין (בן-גורין), יעקב באָרנשטיין, (פּירער פֿון זעלבשוץ אין 1905), פּסח סקשיפּצע, מאָטל מיכלסאָן, אַבֿרהם פּשיגאָדאַ, ישׂראל קאָן, אַהרון טאָב און נחמן גרין. פֿון אינזש' ש. טאַפּוזאָך, טשאָרטקעוו: פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון דער שול אין הוסיאַטין (געביט ווי אַ פֿעסטונג) און אין יאַנעוו וואָס שטאַמען פֿונעם 17טן י"ה, ווי אויך פֿונעם שיין געשניצטן הילצערנעם אָרון-קוֹדש אין דער יאַנעווער שול. י. עלוועסאָנאָוו, ווילנע: אַ זילבערנעם רינג (אַנטיסעמיטיקא). שׂימחה ווײַנשטאָק (דורך געז' פֿרײַנד פֿון ייִוואָ, ווארשע): מעדאַליאָן פֿון מענדל בייליס 1913. ראובֿן לײַכטער, טאָמאַשעוו לוב': 11 פֿאָטאָגראַפֿישע אויפֿנאַמעס פֿון טאָמאַשעווער היסטאָרישע ערטער מיט געניט באַשרײַבונגען. יחזקאל פֿרידנליכט, טאָמאַשעוו-לוב': יום-טובֿים-געבעקסן און לשנה-טובֿהס. פּינחס טיקאָטשינסקי, ביאַליסטאָק: אַ מיניאָטור ספֿר-תורהלע. משה בוקסבוים, קראָקע: 17 שטעמפּלען פֿון אַרבעטער-פּאַרטייען און פּראָפּאַסיאָנעלע פֿאַראיינען,

פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון דער ייִדישער קראָקע. גרופּע פֿרײַנד פֿון ייִוואָ, וועגנראָוע: אַ קאָלעקציע לשנה-טובֿהס. בערל ראַבאַך, סאָניק: בילדקאָרטל פֿון ייִדישע זעלנער אין עסטרײַך. חווה סלוצקי-קעסטין, וואַרשע: פֿיר פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון דער גאָמבינער שול. ק. שניר, סטרי: פֿאָטאָס פֿון מצבֿות (אויך מיט פּוילישע אָדלערס) פֿון אַלטן סטרײַער בית-עולם (שטעלן פֿאָר אַ ספּעציעלן אינטערעס, ווײַל מיט אַ 50 יאָר צוריק זײַנען אין אַ שרפֿה אומגעקומען אַלע אַרכיוון פֿון דער ייִדישער קהילה). אַרטור ווײַנרײַך, מילאַן איטאַליע: פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון מצבֿות אויפֿן פֿראָגער בית-עלמין פֿון אַרום 1870. ש. לאַסמאַן, טשענסטאָכאָוו: אַן „אושפּיזין מיט דעם בילד פֿון וואַרשעווער אב"ד מו"ה שלמה-זלמן ליפּשיץ 1764 – 1839 IV. 3 אַלבאָם פֿון אַלטן ייִדישן בית-עולם אין וואַרמס; פֿאָטאָ פֿון הײַנטיקן גערער רבינס פֿאָטער. יצחק בוראַק, ווישניאָוויץ: מינהגים. לאָש ליבער, אָסטרין: פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון אַ שולרופֿער און דער ניגון מיט וועלכן ער רופֿט אין שול אַרײַן. גרופּע „פֿרײַנד פֿון ייִוואָ" וועגנראָוע: צוויי ספֿר-תּורה-מענטלעך. יחזקאל פֿרידנליכט, טאָמאַשעווֿ-לובֿ: אַ וואָכעדיקן שלייערל וואָס גאַליציש פֿרויען פֿלעגן אַ מאָל טראָגן. מ. מ. בינשטאָק, קאָלאָמיי: באַשרײַבונג פֿון טיפּן און ערטער מיט פֿאָטאָגראַפֿיעס.

* * *

דער פֿאַראיין פֿון די ייִדישע טויבשטומע אין קראָקע האָט איבערגעגעבן אין רשות פֿון ייִוואָ דעם אַרכיוו פֿון דעם לײַקווידירטן צענטראַל-פֿאַרבאַנד פֿון די ייִדישע טויבשטומע אין פּוילן, דהײַנו: די קאָרעספּאָנדענץ פֿון פֿאַרבאַנד אין די יאָרן 1928–1937; פּראָטאָקאָל-ביכער פֿון די יאָרן 1934–1937; בוכפֿירונג פֿון 1930–31 און 1934–1937; 8 פֿאָטאָגראַפֿיעס; אַנדערע מאַטעריאַלן.

## די אַרבעט פֿאַרן ייִוואָ אין טראַנסילוואַניע

דוד שיין, אָראַדעאַ, מיטגליד פֿון דער רעדאַקציע פֿון דעם ייִדישן טאָגבלאַט Uj Kelet, וואָס גייט אַרויס אין קלויזנבורג (קלוזש), האָט אין שײַכות מיט זײַן פּיאָניעריש אַרבעט צו וועקן פֿאַרשטענדעניש פֿאַר ייִדיש און ייִדישער קולטור אין דער סביבֿה פֿון די דרײַ הונדערט טויזנט ייִדן אין טראַנסילוואַניע, צעשפּאָלטן אויף צוויי אָפּגעזונדערטע וועלטן — אַ קאָנסערוואַטיוועֿר און אַ אַסימילירטער, — האָט געזוכט אויף זיך די אינציאַטיוו אויפֿצובויען אַ פּראָיִוואָ-אָרגאַניזאַציע אין טראַנסילוואַניע. פֿ' שיין האָט דורכגעפֿירט אַ גרויסע פּראָפּאַגאַנדע-אַרבעט פֿאַרן ייִוואָ דורך אַרטיקלען אין דער פּרעסע, דורך ציר־קולאַר-בריוו, דורך אָרגאַניזירן שטודירקרײַזן, דורך פּערזענלעך פֿאַראינטערעסירן די פֿאָרשטייער פֿון דער ייִדישער אינטעליגענץ מיט דער אַרבעט פֿון ייִוואָ. בשעת דער וואַל-קאַמפּאַניע אין רומעניע, וועלן פֿ' שיין איז אַרומגעפֿאָרן ממקום למקום אין די אינטערעסן פֿון דער ייִדישער פּאַרטיי, האָט ער אין מאַרמאָראָש-סיגעט,

„אַ שטאָט פֿון סאַמע ייִדישקייט", קאָנפֿערירט מיט די ה"ה עדואַרד פֿוקס און הערמאַן קאָהען, חשובֿע פֿאָרשטייער פֿון דער אָרטיקער קהילה, וואָס האָבן געזומען אויף זיך צו אַרבעטן פֿאַרן ייִוואָ; האָט באַקומען פֿאַרן ייִוואָ בײַ די יורשים דעם לײטעראַרישן עיזבון פֿון דעם באַוווסטן פֿאָלקסדיכטער הירש לײב גאָטלײב סיגעטער (צוויי גרעסערע העפֿטן לידער א"אַ כתבֿ-ידן); אין קלווש, דער הויפּטשטאָט פֿון טראַנס־לוואַניע, געהאַלטן אַ רעפֿעראַט וועגן ייִוואָ פֿאַר דער ייִדישער סטודענטנשאַפֿט, וועלכע האָט אַרויסגעוויזן אַ גוואַלדיקן אינטערעס פֿאַר די אויפֿגאַבעס און אויפֿטוען פֿון ייִוואָ; געפֿונען בײַ דער רעדאַקציע פֿון חודש־זשורנאַל „הנוער" (אין אונגעריש) אָפּצוגעבן אַ ספּעציעלן נומער פֿאַרן ייִוואָ אאַז"וו.

אַ גרויסע אַרבעט האָט פֿ' ד. שיין דורכגעפֿירט בײַם צונויפֿזאַמלען פֿאַרן ייִוואָ מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פֿון דעם ייִדישן לעבן און שאַפֿן אין די אונגעריש לענדער, האָט צ"אַ שוין איבערגעשיקט אַ גרעסערע צאָל ביכער אונגעריש יודאַיִקאַ, צ"אַ 16 ביכער און בראָשורן פֿון ד"ר לײפּאָט קעטשקעמעטי (דורך זײַן זון ד"ר אַנדריי ק. 11 ביכער פֿון סאַבאָ אימרע און נאָך 44 אַנדערע ביכער און בראָשורן, אונגעריש איבערזעצונגען פֿון מענדעלעס „פֿישקע דער קרומער", פּרצעס „גאָלדענע קייט", Zsidokerdes Kezykenyve אַ האַנטבוך צו דער ייִדן־פֿראַגע, קלויזענבורג 1934, שפּת אמת (פֿון שמואל־הירש ווײַס, רעד' פֿון „טראַנס־סילוואַנישע ייִדישע צייטונג"), A haldokló falu (דאָס דאָרף, וואָס שטאַרבט אָפּ) פֿון גוטמאַן, בודאַפּעשט 1916, לפּלגות ישראל בהונגריה, דעווע 1929, אַחוץ דעם אַ גרעסערע זאַמלונג קול־קוראָס און פּאַמפֿלעטן צווישן די צדדים פֿון וויזשניץ און סיגעט מפּוח ר' מאיר בעל־הנס־געלטער (אַרום 1908–9), אַ טייל פֿון דעם עיזבון פֿון יחיאל מיכל גאָטליב, מאַרשעליק און דיכטער פֿון פֿאַר הונדערט יאָרן (דעם פֿאָטער פֿון הירש לײב סיגעטער), וואָס האָט פֿאַר־פֿאַסט אויף ייִדיש און העברעיִש לידער און פּאָעמעס, צ"אַ אַ פֿרייהייטס־הימן בשעת דער רעוואָלוציע אין אונגארן 1848 אויף ייִדיש, העברעיִש און אונגעריש (מיט ייִדישע אותיות, וויַל ער האָט דעם לאַטײַנישן אלף־בית ניט געקענט; שיין האָט אים געשילדערט אין זײַן בוך „גאָטזוכערס אין די קאַרפּאַטן־בערג"— וואָס נעמט אַרום די געשיכטע די סאָציאָלאָגיע און דעם פֿאָלקלאָר פֿון דער חסידישער באַוועגונג אין אַמאָליקן אונגארן), בילדער און בריוו פֿון הירש־לײב סיגעטער, ר' ברוך האַגער, ר' יעקבֿ שמשון רבי פֿון קאָסאָוו (וויכטיק פֿאַר דער געשיכטע פֿון חסידיזם אונטער די קאַרפּאַטן־בערג) א"אַ, אַ סך אַנדערע מאַטער־יאַלן, צײַטשריפֿטן. ד"ר ע. בארדאָש, אָראַדעאַ האָט (דורך דוד שיין), צוגעשיקט די יאָרביכער פֿון דער ייִדיש־אונגעריש לייטעראַרישער געזעלשאַפֿט „אימיט" פֿאַר די יאָרן 1907 — 1910. צוו"אַנד איז דאָרט פֿאַראַן אַן אַרטיקל פֿון ד"ר אַרנאָלד קיש (דעם איבערזעצער פֿון מאָריס ראָזענפֿעלדס לידער אויף אונגעריש) וועגן דער ייִדישער לייטעראַטור און פּאָעזיע. אויך ה' קעסטענבוים האָט געשאַנקען ביכער.

די זאַמלֿ-אַרבעט איז נאָך אין פּולן גאַנג און זי וועט נאָך באַרײַכערן דעם ייוואָ מיט וויכטיקע קאָלעקציעס.

פּ׳ שיין האָפּט מיט דער הילף פון אָנפּירנדיקע פּאָרשטייער פון דער ייִדישער אינטעלֿיגענץ אין אָראַנדאַע מיט דיר׳ אַדאָלף בלײַער בראָש צו רעאָליזירן זײַן פּראָגראַם פון דער ייוואָ-אַרבעט אין טראַנסילוואַניע, שאַפּן סובסידיעס פּאַרן ייוואָ בײַ די אָרטיקע ייִדישע קהילות, אַרויסשיקן אַספּי-רַאַנטן, כדי ספּעציעל צו באַאַרבעטן ייִדיש-אונגעריש טעמעס אאַז״ו.

## ביכער צוגעשיקטע פון מחברים און פּאַרלעגערס

**אָבעלסאָן, אַבע.** גיט היינט און גיט אמאָל. מאיסעלעך. ניו הייוון: גרופּע „ייִדיש״ (1938). 59, I ז׳.

**אָפּאַטאָשו, יוסף.** צוויישן ימען און לענדער. א רייזע קיין ארץ-ישראל. וואַרשע: פּ׳ „ליטעראַרישע בלעטער״ 1937. 96 ז׳.

**בורשטיין, מ.** בײַ די טײַכן פון מאַזאָוויע (אַ שטעטל). וואַרשע: ארויס-געגעבן בײַ דער מיטהילף פון פּ. ע. נ.-קלוב. 1937. 185 ז׳.

**בילעצקי, י. ח.** שוועלן לידער. תל-אביב: ארויסגעגעבער ייִדישער ליטעראַטן- און זשורנאַליסטן-קלוב אין ארץ-ישראל 1938. 80 ז׳.

**בלײַך, נחמן.** פּריינט פון נעכטן. דערציילונגען. וואַרשע: פּ׳ „ליטעראַרישע בלעטער״ 1938. 198, I ז׳.

**בלעכמאַן, משה.** וואָטערטאָון. נאָוועלן און דערציילונגען. ניו-יאָרק: קאָאָפּע-ראַטיווער פּאָלקס-פּאַרלאָג פון דער אידישער סעקציע פון אינטערנאַציאָנאַלן ארבעטער אָרדן 1937. 254, II ז׳.

**בעז, ח.** <בעזפּראָווואַני>. אידן אמאָל און היינט, באַנד איינס. לערן- און ארבעט-בוך פּאַר אידישע געשיכטע. וואַרשע: פּ׳ ח. בזשאָזע 1937. 287, I ז׳.

**געלמאַן, ברוך.** וועלט אין צוים. <לידער און פּאָעמען>. וואַרשע: פּאַרלאָג „מיר״ 1937. 112, III ז׳.

**גראָסמאַן, משה.** דערוואַכונג. היסטאָרישער ראָמאַן. וואַרשע: פּ׳ „ליטעראַרישע בלעטער״ 1937. 150 ז׳.

**דעפּאָ, דאַניעל.** ראָבינזאָן קרוזאָ. ייִדיש: מ. טייכמאַן. וואַרשע: „קינדער-פּרעסע״ 1937. 208 ז׳.

**האַלטער, מרדכי.** מיר גרייטן זיך. ראָמאַן פון הכשרה-לעבן. וואַרשע: פּ׳ „עבודה״ 1937. 212 ז׳.

**האַלפּערן, מאיר.** לידער. וואַרשע: פּ׳ „הוטנער״ 1937. 46, I ז׳.

**זאַלצמאַן, יעקב.** „מעמענטאָ מאָרי״. לידער. וואַרשע: ל. פּ׳ הערשאָוגע 1938. 146, I ז׳.

**יאָאַכימאָוויטש, א.** שטאָט אין רויך. לאָדזש: פֿ׳ „ליריק״ 1938. 46, I ז׳.

**לאַנדוי, זישא.** לידער. ניו־יאָרק: פֿ׳ „אינזל״ 1937. 276+VIII ז׳.

**מאָלאָדאָווסקי, קאַדיע.** אין לאַנד פֿון מיין געביין. שיקאַגאָ: פֿ׳ ל. מ. שטיין 1937. 91 ז׳.

**מאָלאָדאָווסקי, קאַדיע.** אַלע פֿענצטער צו דער זון ‹שפּיל אין עלף בילדער›. וואַרשע: פֿ׳ „ליטעראַרישע בלעטער״ 1938. 66 ז׳.

**מלאך, ל.** פֿון שפּאַניע ביז האָלאַנד ‹מערב־אייראָפּעישע רעפּאָרטאַזשן›. וואַרשע: פֿ׳ „ליטעראַרישע בלעטער״ (1937). 272 ז׳.

**מאַנגער, איציק.** דעמערונג אין שפּיגל. ליד און באַלאַדע. וואַרשע: ביבליאָטעק פֿון יידישן פּען־קלוב 1937. 108, II ז׳.

**מייזיל, נחמן.** טעג און נעכט אין עמק. וואַרשע: פֿ׳ „ליטעראַרישע בלעטער״ 1937. 124, I ז׳.

**מירער, נ.** אַלגעמיינע און יידישע געשיכטע. III טייל, נייע און נייסטע צייט. וואַרשע: פֿ׳ „קולטור־ליגע״ 1937. 252, II ז׳.

**סטול, י., לעוויט, ה.** אונדזער שפּראַך, דריטער טייל. לערנבוך פֿאַרן פֿערטן און פֿינפֿטן קלאַס. ריגע: פֿ׳ „ביליקע ביכער״ 1937. 332, IV ז׳.

**פּאַפּיערניקאָוו, י.** אָנוווקס. לידער. תל־אביב: פֿ׳ „אייגנס״ 1938. 76, II ז׳.

**פּוכאַלניק, דוד.** הינטיש בלוט ‹נאָוועלן›. וואַרשע: פֿ׳ ל. הערשאַוגע 1937. 130 ז׳.

**פּינסקי, דוד.** אַרנאָלד לעווענבערג ‹דער צוריסענער מענטש›. ראָמאַן. וואַרשע: פֿ׳ ח. בזשאָזאַ 1937. 466 ז׳.

**פּינסקי, דוד.** ברוריה און אַנדערע דערציילונגען. וואַרשע: פֿ׳ ח. בזשאָזאַ 1938. 270, I ז׳.

**פּינסקי, דוד.** דאָס הויז פֿון נח עדאָן. ראָמאַן. וואַרשע: פֿ׳ ח. בזשאָזאַ 1938. 406 ז׳.

**פּינסקי, דוד.** רייזעבוך. ערשטער באַנד. ארץ־ישראל. וואַרשע: פֿ׳ ח. בזשאָזאַ 1928. 225, II ז׳.

**פּליסקין, דאָוויד.** וווּנדערלאַנד. לידער און מייסעלעך. פּאַריז: אַרויסגעגעבן דורך די צוגאָב־שולן ביי דער געז. „פריינט פון אַרבעטער־קינד״ 1938. 75, II ז׳.

**צייטלין, אהרן.** ברענענדיקע ערד. ראָמאַן. ב׳ I—II. וואַרשע: יידישע אוניווערסאַל־ביבליאָטעק 1937. 336 ז׳.

**קאָהן, יאָסל.** קרומע וועגן. ניו יאָרק: פֿ׳ „אידיש־לעבן״ 1936. 126, II ז׳.

**קאַץ, מעינקע.** ברענענדיק שטעטל. בוך I—II. ניו יאָרק: פֿ׳ „סיגנאַל״ באַם פּראָלעטפּען 1938. 94+96 ז׳.

**ראַוויטש, מלך.** קאָנטינענטן און אָקעאַנען. לידער, באַלאַדן און פּאָעמעס. וואַרשע: „ליטעראַרישע בלעטער״ 1837. 355, I ז׳.

**ראָטנבערג, י.** מענטש און אַרבעט. כרעסטאָמאַטיע פֿאַרן זיבעטן לערניאָר. וואַרשע: פּ׳ „קולטור-ליגע״ 1937. 213, I ז׳.

**ראָטקאָפֿ, לאה.** פֿאָפּירענע שיף. נאָוועלן און דערציילונגען. וואַרשע: פּ׳ „קולטור-ליגע״ (1938). 216, I ז׳.

**רובינשטיין, צנה.** גוט שבת, גוט יאָר. [ניו-יאָרק] (1937). 261 ז׳ [אַ זאַמלונג פֿעליעטאָנען].

**רוס, שלום.** מענטשן אין שאָטן <דערציילונגען>. לעמבערג 1937. 106, I ז׳.

**שוואַרץ, שלום.** בלוי מאַנטיק. שיקאַגאָ: פּ׳ ל. מ. שטיין (1938) 111 ז׳.

**שימעל, משה.** מיר איז אומעטיק. וואַרשע-ווין: פּ׳ א. מ. צעראַטאַ 1937. 93, II ז׳.

**שמולאָוויטש, אלימלך.** אויף וועגן. פֿאָרוואָרט פֿון יצחק קאַצענעלסאָן. וואַרשע: פּ׳ „וואָרט״ 1938. 200, VI ז׳.

**שמעונאָוויטש, דוד.** די מצבה. אידילייע. פֿון העברעאיש: ש. זאַראָמב. וואַרשע 1937. 46 ז׳.

**שנאַפּער, בער.** בלאָע וועלטער. לידער. וואַרשע: פּ׳ „הוטנער״ (1937). 141, II ז׳.

**שפּריצער, אַוויגדער.** צידעלע-פּידעלע. מייסעלעך—לידעלעך. בוענאָס אייַרעס: (1937). 91, II ז׳.

(וויַטערדיקע רשימה — אין די קומעדיקע גומערן „ידיעות״)

# די אַקציע פֿון ה. גילישענסקין אין פּאַריז

איז דורכגעגאַנגען מיט זייער אַ גרויסן דערפֿאָלג. עס זײַנען אַקטיווירט געוואָרן פֿאַר דעם ייִוואָ ניט נאָר אַלע פֿרײַנד פֿון דער ייִדישער קולטור אין פּאַריז, נאָר אויך אַ רײַ געזעלשאַפֿטלעכע אָרגאַניזאַציעס האָבן געגעבן באמת רירנדיקע בײַשפּילן פֿון געטרײַשאַפֿט צו דעם אַלוועלטלעכן צענטער פֿון דער ייִדישער וויסנשאַפֿט. מיר דרוקן איבער לדוגמא אַ בריוו פֿון „פּאַריזער היַינט״ פֿון 3טן מאַרץ 1938 אונטערן קעפּל „אַ שיינער בײַשפּיל פֿון די פֿרײַנד פֿון מינסק-מאַזאָוועצק״:

„זייער חשובֿער רעדאַקטאָר פֿון „פּאַריזער היַינט״! לייענענדיק וועגן דער שליחות פֿון ה. גילישענסקי פֿאַר דעם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, האָבן מיר באַשלאָסן צוצוטראָגן אונדזער בײַשטײַערונג פֿון 500 פֿראַנק פֿאַר דער גרויסער און וויכטיקער ייִדישער קולטור-אַרבעט פֿון ייִוואָ.

„זאָל די דאָזיקע קלײַנע סומע דינען פֿאַר אַ צייכן פֿון לײַבשאַפֿט און געטרײַשאַפֿט צו אונדזערע קולטור-בויערס אין פּוילן, וואָס אין אַזעלכע שוועריקייטן שטייען זיי פֿעסט אויף זייערע קולטור-פּאָזיציעס און שפּינען ווײַטער אונדזער היסטאָרישן גאָלדענעם פֿאָדעם. — זאָל לעבן אונדזער פֿאָלקסקולטור. — פֿאַרזיצער א. בראָנעס, סעקרעטאַר יעקבֿ צימערמאַן“.

אויך די פֿעדעראַציע פֿון די ייִד׳ געזעלשאַפֿטלעכע אָרגאַניזאַציעס אין פֿראַנק-רײַך האָט בײַגעשטײַערט אַ לפֿי-ערך גרעסערע סומע פֿאַרן ייִוואָ.—דער פֿאַראיין פֿון דײַטשע פּליטים האָט אַראַנזשירט אַ ספּעציעלן פֿײַערלעכן צוזאַמענקום פֿון דער מיטגלידערשאַפֿט פֿון פֿאַראיין און געסט לכּבֿוד דעם ייִוואָ. דער פֿאָר-זיצער פֿון אָוונט ה׳ אַ. גרינפֿאָגעל האָט באַגריסט אין האַרציקע ווערטער די פֿאַרזאַמלטע און די געסט. א. טשעריקאָווער האָט רעפֿערירט אד״ט „פֿאָלק און זײַן געשיכטע״ און ה. גילישענסקי—אד״ט „פֿאָלק און קולטור״. ביידע רעפֿעראַטן זײַנען וואַרעם אויפֿגענומען געוואָרן פֿון דעם גרויסן עולם. די פֿאַרזאַמלונג האָט איינשטימיק באַשלאָסן זיך צו באַשטײַערן מיט טויזנט פֿראַנק לטובֿת דעם ייִוואָ.

אין דער אַקציע האָבן מיטגעהאָלפֿן, אַחוץ די פּאַריזער מיטגלידער פֿון דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג א. טשעריקאָווער און י. עפֿרויקין און דעם מיטגליד פֿון ראַט פֿאַר פֿראַנקרײַך ד. טשאַרני, די פֿ״פֿ א. אַלפּערין, א. קרעמער, נ. פֿראַנק, לאַנגזאַם, י. כאָמסקי, י. צימערמאַן, א. בראָנעס, א. נירענשטיין, וו. ראַסין, ה. הויכגעלערטער, ז. סאַלאַמאָן, א. דיזשור, ד״ר ס. פּאָזנער, ד״ר באַנטשעווסקי, ש. פֿרידמאַן-שײַקאָווסקי, חיים קערבער, באָקסער, גאַרין, לוריע, דונטאָוו, רײַכמאַן, גלעזער, קאַלישער, בלאַנקשטיין, ווײַנרײַך, דיקשטיין, ל. שאַפּיראָ, י. קאָלאָדני, וו. וועוויאָרקע, גרינבערג.

אויף דעם געזעגעניש-אָוונט לכּבֿוד ה. געלישענסקין; אונטערן פֿאָרזיץ פֿון דניאל טשאַרני בײַ דעם אָנטייל פֿון אַ גרויסן עולם האָט א. טשעריקאָווער כאַראַקטעריזירט די איבערגעגעבענע און אויפֿטוערישע אַרבעט גילישענסקיס פֿאַר דעם ייִוואָ, אָנגעוויזן, אַז אַ דאַנק זײַן ענערגיע איז אים געראָטן צוצוציִען צו דער ייִוואָ-אַקציע אין פּאַריז אַ ריי נײַע טוערס, וואָס זײַנען ביז אַהער געשטאַנען ווײַט פֿון ייִדישער קולטור-טעטיקייט. ה. גילישענסקי האָט אין זײַן רעדע זיך אָפּגעשטעלט אויף דער וואַרעמער באַציִונג פֿון פּאַריזער ייִדישן עולם צו דער ייִדישער קולטור און אַפּעלירט צו די פֿאַרזאַמלטע ענערגיש אָנצוגיין ווײַטער מיט דער אַרבעט פֿאַרן ייִוואָ. עס האָבן אויך געהאַלטן רעדעס דער רעדאַקטאָר פֿון „פּאַריזער הײַנט״ פֿ׳ א. אַלפּערין, פֿ׳ צימערמאַן, פֿ׳ הויכגעלערנטער, און צוגעשיקט באַגריסונגען: מ. יאַרבלום — פּרעזידענט פֿון דער „פֿעדעראַציע״ און ד״ר א. כאַראַש.

פֿאַרן פֿאַרלאָזן פּאַריז האָט ה. גילישענסקי פֿאַרעפֿנטלעכט אין דער פּאַריזער פּרעסע אַ בריוו, ווו דער שליח פֿון ייִוואָ שרײַבט צ״אַ: „דאָס איז געווען אַ פֿאָלקסאַקציע אין פֿולסטן זין פֿון וואָרט... איך בין געקומען קיין פּאַריז אין אַ שווערער צײַט, אין אַ צײַט פֿון גרויסע דאַגות און זאָרג און דאָך האָבן אַלע פֿאַרשטאַנען, אַז דווקא אין דער צײַט פֿון חורבן און הריסות דאַרף מען שטיין אויף דער וואַך און ניט לאָזן דעם שׂונא טריִומפֿירן... זאָל אײַער ייִדישער ייִשובֿ אין פֿראַנקרײַך ניט וויסן פֿון צער! זאָל דאָס טראַדיציאָנעלע פֿרײַע פֿראַנקרײַך אויך אויף ווײַטער בלײַבן דאָס לאַנד פֿון יושר און גערעכטיקייט״.

*

אונטערן פֿאָרזיץ פֿון א. טשעריקאָווער איז פֿאָרגעקומען די ערשטע זיצונג פֿון אויספֿיר-קאָמיטעט פֿון דער געזעלשאַפֿט פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין פֿראַנקרײַך. ה. גילישענסקי האָט אָפּגעגעבן אַ באַריכט וועגן דער אַקציע פֿאַרן ייִוואָ אין פּאַריז, אויספֿירנדיק, אַז דער וואַרעמער אָפּרוף איז אַ באַווײַז, אַז אין פֿראַנקרײַך איז דאָ אַ דאַנקבאַר פֿעלד פֿאַר אַ שטענדיקער ייִוואָ-אַרבעט. די פֿ״פֿ גאַרין, ז. שײַקאָווסקי און א. טשעריקאָווער האָבן אָפּגעגעבן באַריכטן וועגן די פּלענער פֿון דער עקאָנאָמישער קאָמיסיע, דער עטנאָגראַפֿישער און דער קאָמיסיע פֿאַר זאַמלען מאַטעריאַלן. די פֿ״פֿ מענעס, גאַרין און קראַמאַזש אַרבעטן אויף אַ פּלאַן וועגן דורכפֿירן אַ סטאַטיסטיק פֿון דער צאָל ייִדן אין פֿראַנקרײַך. פֿ׳ רײַכמאַן האָט איבערגענומען צו אָרגאַניזירן די אַרבעט פֿון זאַמלען דעם ייִדישן פֿאָלקלאָר אין פּאַריז, צוציִען דערצו די ייִדישע אַקטיאָרן, לערערס, שרײַבערס. אין דער קאָמיסיע פֿאַר דער זאַמל-אַרבעט זײַנען אַרײַן די פֿ״פֿ האָכגעלערנטער און שײַקאָווסקי.

דער אויספֿיר-קאָמיטעט האָט באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אַ זאַמלבוך מיט מאַטעריאַלן וועגן ייִדן אין פֿראַנקרײַך; אין דער רעדאַקציע זײַנען אַרײַן א. טשעריקאָווער, א. מענעס און ז. שײַקאָווסקי. עס איז אויך באַשלאָסן געוואָרן צו אַראַנזשירן עפֿנטלעכע אונטערנעמונגען. אין דער קאָמיסיע, וואָס זאָל זיכערן דעם בודזשעט פֿון דער געז׳ פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין פֿראַנקרײַך, זײַנען אַרײַן די פֿ״פֿ באָקסער, צימערמאַן און האָכגעלערנטער.

עס איז צו האָפֿן, אַז די ייִדישע געזעלשאַפֿט אין פֿראַנקרײַך וועט זיך אַקטיוו באַטייליקן אין דעם אויפֿבוי פֿון דער ייִוואָ-אָפּטיילונג.

## די געז׳ פֿרײַנד אין לאָנדאָן

קאָנצענטרירט אַלע כוחות אַרום די פֿאָלקסקורסן, וואָס זייער ציל איז צו פּאָפּולאַריזירן די ייִדישע וויסנשאַפֿט אין ברייטערע קרײַזן. עס ווערן אויך אײַנגעאָרדנט לעקציעס עפֿנטלעכע און אין פּריוואַטע הײַזער, די געז׳ האָט אַרויסגעגעבן אַ קליינע בראָשור אין ענגליש צונויפֿגע-שטעלט פֿון יוסף לעפֿטוויטש און ד״ר י. מייטליס, גרייט די אַנקעטע וועגן דעם ייִדישן קולטור-מצבֿ אין ענגלאַנד און פּראָיעקטירט אַ זאַמלבוך „ייִדן אין ענגלאַגד״.

# די אַקציע פֿון מלך ראַוויטשן אין אַרגענטינע

איז אין פֿולן גאַנג. עס איז שוין אַרויסגעשיקט געוואָרן די ערשטע סומע דעם ייִוואָ אין ווילנע. אַ גענויער באַריכט אין די קומעדיקע „ידיעות״. דער רעאָרגאַניזירטער אַרגאָפּטייל מיט דעם גענעראַל-סעקרעטאַר דעם שריפֿטשטעלער ש. רעזניק בראש אַרבעט זייער ענערגיש לויט דעם פּלאַן, וואָס מיר האָבן פֿאַרעפֿנטלעכט אין פֿאָריקן נומ׳ „ידיעות״. עס ווערן געזאַמלט ביכער פֿאַרן ייִוואָ, עס ווערן פֿאַרשפּרייט זײַנע אויסגאַבעס און זשורנאַלן.

דעם 12טן מאַרץ איז דורכגעפֿירט געוואָרן די פּרץ-אַקאַדעמיע, וועלכע איז געווען אַן אײַנגעגעבענער עפֿנטלעכער דעבוט פֿון דעם אַרגאָפּטייל נאָך זײַן באַנײַונג. אַ גרויסער עולם איז געקומען אויף דער פֿײַערונג. אַ וויכטיקער אויפֿטו וועט זײַן די ערשטע ייִדישע בוך- און פּרעסע-אויסשטעלונג, וואָס דער אַרגאָפּטייל גרייט צו. עס איז שוין אַרײַנגעקומען אַ רײַכער מאַטעריאַל, וואָס שפּיגלט אָפּ דאָס ייִדישע געדרוקטע וואָרט אין אַרגענטינע און וועט אַוודאי סטימולירן די פֿאָרשונג פֿון דעם ייִדישן לעבן און שאַפֿן אין לאַנד. די אויסשטעלונג איז געפּלאַנט אין 5 הויפּט-אָפּטיילונגען: אויסגאַבעס פֿון ייִוואָ; זעלטענע ביכער אין ייִדיש, העברעיִש און שפּאַניש; ייִדישע ליטעראַטור; ייִדישע פּרעסע; דאָקומענטאַציע פֿון דעם ייִדישן ייִשובֿ.

פֿאַר דער אויסשטעלונג פֿון אַרגאָפּטייל אין בוענאָס-אײַרעס האָט דער ייִוואָ געלאָזט אָפּפֿאָטאָגראַפֿירן אַ ריי דאָקומענטן פֿון דעם גר׳ ראַפּאָפּאָרט-אַרכיוו (צו דער געשיכטע פֿון די ערשטע יאָרן ייִדישע קאָלאָניזאַציע אין אַרגענטינע, זע „ידיעות" נומ׳ 40).

דער אַרגאָפּטייל האָט אָפּגעדרוקט אַ בראָשור אין ייִדיש און שפּאַניש: „וואָס יעדער ייִד דאַרף וויסן וועגן ייִוואָ", בוענאָס-אײַרעס 1938.

דער חודש-זשורנאַל Judaica, וואָס גייט אַרויס אין בוענאָס-אײַרעס אונטער דער רעדאַקציע פֿון ש. רעזניק, גיט אָפּ אַ סך אָרט דער ייִדישער קולטור, ליטעראַטור און אויך דעם ייִוואָ. אין די לעצטע נומערן איז דאָ אַ גרעסערער אַרטיקל פֿון מאַרקאָס ווײַנשטיין, וואַלפּאַרײַסאָ – „דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט און זײַן ראָלע אין דעם ייִדישן לעבן", אויך רעצענ-זיעס אויף דעם פּרץ-בוך, אויף דעם זאַמלבוך צום אָנדענק פֿון ב. כהן-ווירגילי.

# אַמעריקע פֿאַרן ייִוואָ

## צום 5טן יאָרצײַט פֿון ה. מינדלין ז"ל

אויף אַ זיצונג פֿון דער עקזעקוטיווע פֿון אַמאָפּטייל איז צ"אַ אָנגענומען געוואָרן די דאָזיקע רעזאָלוציע:

„צום 5טן יאָרצײַט פֿון ה. מינדלין ע"ה, גרינדער פֿון בנין פֿון ייִוואָ, שטרײַכט די עקזעקוטיווע פֿון אַמאָפּטייל נאָך אַ מאָל אונטער, אַז מיטן טויט פֿון ה. מינדלין האָט דער ייִוואָ פֿאַרלוירן איינעם פֿון זײַנע וויכטיק-סטע און נאָענטסטע אונטערשטיצער און די ייִדישע קולטור בכלל – איינעם פֿון אירע וואַרעמסטע און נאָענטסטע פֿרײַנד.

„די עקזעקוטיווע דריקט דערבײַ אויס איר טיפֿסטן מיטגעפֿיל דער אַלמנה פֿרוי מינדלין.

„די עקזעקוטיווע שאַצט אָפּ די טיפֿע פֿאַרשטענדעניש, וואָס פֿרוי מינדלין ווײַזט אַרויס לגבי דעם אינסטיטוט און דריקט אויס דעם פֿרײַנדלעכסטן דאַנק פֿאַר איר אונטערשטיצן די אַרבעט, וואָס איז געווען אַזוי ליב און טײַער דעם פֿאַרשטאָרבענעם ה. מינדלין".

אין דעם באַריכט צו זײַן יאָריקן באַל דעם 25סטן דעצ׳ 1937 א״ר פֿון פֿ׳ י. ישורין האָט דער פֿאַראייניקטער ווילנער הילפֿס-קאָמיטעט אין ניו-יאָרק פֿאַר-עפֿנטלעכט צ״אַ דעם דאַנקבריוו פֿון אויספֿיר-ביוראָ פֿון ייִוואָ פֿאַר דעם בײַ-שטײַער פֿון 100 דאָלאַר וואָס דער הילפֿס-קאָמיטעט האָט צוגעשיקט דעם ייִוואָ דעם 26סטן פֿעברואַר 1937.

אין „פֿאָרווערטס״ איז אָפּגעדרוקט אַ באַריכט, וואָס דער פּרעזידענט פֿון אַרבעטער-רינג י. ווײַנבערג האָט אָפּגעגעבן פֿאַר צוויי הונדערט טוערס פֿון אַ״ר וועגן זײַן נסיעה איבער פּוילן. שילדערנדיק דעם באַזוך אין ווילנע, האָט ווײַנבערג מיט אַ סך באַגײַסטערונג גערעדט וועגן די ייִדישע קולטור-אינסטיטוציעס אין דער שטאָט. דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט איז דער שטאָלץ פֿון די ייִדישע מאַסן, פֿון דער ייִדישער אינטעליגענץ, און מען קען זיך אַפֿילו דערלויבן צו זאָגן — פֿון דער גאַנצער ייִדישער וועלט. דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט מאַכט דעם שטאַרקסטן אײַנדרוק מיט דער אַטמאָספֿערע פֿון קולטור, וואָס עס הערשט אין דער דאָזיקער אינסטיטוציע — האָט ווײַנבערג דערקלערט.

אויף דער זיצונג פֿון דעם לאַנדראַט פֿון די דירעקטאָרן פֿון אַרבעטער-רינג דעם 30סטן דעצ׳ 1837 האָט דער שליח פֿון ייִוואָ ד״ר נח מײַזעל רעפֿע-רירט וועגן דער אַרבעט פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט און געדאַנקט דעם אַרבעטער-רינג פֿאַר זײַן הילף דעם אינסטיטוט.

## יובילײ פֿון ל. מ. שטיינס קולטור-געזעלשאַפֿטלעכע טעטיקייט

אין שיקאַגע האָט זיך לויט דער איניציאַטיווע פֿון דעם שלום-עליכם-פֿאָלקס-אינסטיטוט געשאַפֿן אַ קאָמיטעט צו פֿײַערן דעם 25יאָריקן יוֹבֿל פֿון ל. מ. שטיינס טעטיקייט אויפֿן קולטור-געזעלשאַפֿטלעכן געביט. אין נאָמען פֿון דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג האָט דאָס אויספֿיר-ביוראָ פֿון ייִוואָ אַריבערגע-שיקט דעם ל. מ. שטיין-יובילײ-קאָמיטעט אַ בריוו, ווו עס ווערט צ״אַ געזאָגט:

„... ל. מ. שטיין האָט געשטעלט אין דינסט פֿון דער ייִדישער קולטור אַלע זײַנע כּוֹחות און ער מעג שטאָלץ זײַן מיט זײַנע גרויסע אויפֿטוען. זײַן וואָכנשריפֿט „קולטור״ פֿאַרבלײַבט עד היום אַ מוסטער פֿון אַ גרויסאַרטיקער אויסגאַבע פֿאַר ייִדישער ליטעראַטור און קולטור. זײַנע פּראַכטיקע אויסגאַבעס אויפֿן געביט פֿון דער ייִדישער קונסט האָבן געהויבן דעם פּרעסטיזש פֿון אונדזער גאַנצער קולטור-באַוועגונג און אין אַ גרויסער מאָס מיטגעווירקט צו דערנעענטערן צו איר די ייִדישע פּלאַסטיקער. אויך זײַנע אויסגאַבעס פֿון ייִדישע דיכטערס פֿאַרדינען דעם גרעסטן שבֿח. — ספּעציעל ווילן מיר אָבער באַטאָנען די אומפֿאַרגלײַכלעכע פֿאַרדינסטן פֿון דעם בעל-יוֹבֿל פֿאַר דעם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט. ל. מ. שטיין האָט געהאַט דעם חוש אָפּצושאַצן דעם גאַנצן באַטײַט פֿון דער נײַער גרינדונג, ווען דער ייִוואָ איז נאָך געווען בלויז אין דער אידעע. דאָס האָבן מיר אים אין אַ גרויסער מאָס צו פֿאַרדאַנקען,

וואָס דער אינסטיטוט האָט באַלד פֿון אָנהייב געפֿונען אַן אָנהאַלט אין די ייִדישע קולטורקרײַזן פֿון אַמעריקע. דאָס האָט ער אַרויסגעגעבן די ערשטע בראָשורן (אין ייִדיש און אין ענגליש) צו פּאָפּולאַריזירן דעם ייִוואָ אין אַמעריקע. דאָס האָט ער אָרגאַניזירט אויף זײַנע אייגענע מיטלען אַן אָפּטיילונג פֿון ייִוואָ אין שיקאַגע, וואָס איז די ערשטע יאָרן געווען אַ וויכטיקער אָנשפּאַר פֿאַר די טוערס פֿון אינסטיטוט. מיר רײַדן שוין ניט וועגן זײַן אָנפֿירנדיקן אָנטייל אין אַלע אַקציעס פֿאַרן ייִוואָ אין שיקאַגע, וועגן זײַן איבערגעגעבנקייט ביים זאַמלען מאַטעריאַלן פֿאַר די אַרכיוון און מוזייען פֿון ייִוואָ..."

לפּבֿוד דעם בעל־יובֿל וועט אויך געגרייט אַ ספּעציעלער זאַמלבוך.

## „חיים שאַפּיראָ אין דער אָפּשאַצונג פֿון זײַנע פֿרײַנד"

אונטער דעם טיטל איז אין לאָס אַנדזשעלעס אַרויס אַ בוך אונטער דער רעדאַקציע פֿון ראָזע נעוואַדאָווסקי, אַרויסגעגעבן פֿון דעם חיים שאַפּיראָ־יובילײַ־קאָמיטעט „לכּבֿוד זײַנע פֿופֿציק יאָר". אין דעם בוך זײַנען צ"אַ אָפּגעדרוקט וואַרעמע באַגריסונגען און אַרטיקלען וועגן בעל־יובֿל פֿון ד"ר חיים זשיטלאָווסקי, ש. ניגער, ב. וולאַדעק, אַמעריקאַנער אָפּטייל פֿון ייִוואָ, אַמעריקאַנער „אָרט", נ. כאַנין, ד"ר נח מײַזעל, ז. רייזען, דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, דעם ייִדישן אַרבעטער־קאָמיטעט, אַמאַלגאַמייטעד קלאָדינג וואָרקערס פֿון אַמעריקע. אַלע באַגריסער כאַראַקטעריזירן די אייִדלע פּערזענלעכקייט פֿון חיים שאַפּיראָ און זײַן איבערגעגעבנער געזעלשאַפֿטלעכער טעטיקייט בשׂרת אויפֿן געביט פֿון דער ייִדישער קולטור.

## די אַקציע פֿון י. האָניק

ווי מיר האָבן שוין מודיע געווען, („ידיעות" נומ' 71—72) האָט דער באַקאַנטער ייִדישער זשורנאַליסט י. האָניק, לאָנדאָן, באַזוכט אין די אינטערעסן פֿון ייִוואָ די באַלטישע און סקאַנדינאַווישע לענדער.

אין ריגע האָט פּ' י. האָניק צ"אַ פֿאַראינטערעסירט מיט דעם ייִוואָ פֿרוי מושקאַט, וועלכע האָט אויך אַוועקגעשאָנקען פֿאַר דער ביבליאָטעק די רײַכע זאַמלונג העברעיִשע ספֿרים (248 בענד) פֿון איר מאַן. די זאַמלונג וועט אַוועקגעשטעלט ווערן אין דער ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ ווי אַ געשלאָסענע קאָלעקציע א"נ פֿון ה' מושקאַט ז"ל.

צווישן די הויפּט־מיטהעלפֿערס אין דער אַקציע זײַנען געווען דער מיטגליד פֿון ראַט פֿון ייִוואָ י. ח. ראָזענבוים, ד"ר ב. דובינסקי, ז. לעוויטאַס, ד"ר ב. הערצפֿעלד, י. בערז. י. האָניק האָט אויך באַזוכט ליבאַוע, ווו ער האָט געהאַלטן אַ רעפֿעראַט וועגן ייִוואָ.

די אַקציע אין עסטלאַנד האָט ווידער אַ מאָל אַרויסגעוויזן די וואַרעמע באַציִונג פֿון דעם קליינעם אָרטיקן ייִדישן קיבוץ צו דעם ייִוואָ און דער

רעזולטאַט איז געווען אַ גאַנץ צופֿרידנשטעליקער. אין דערפּעט האָט בײַ דער אַקציע שטאַרק מיטגעהאָלפֿן דער אָנגעזעענער געזעלשאַפֿטלעכער טוער דער דירעקטאָר פֿון דער ייִדישער באַנק ד״ר י. קראָפּמאַן, דער מיטגליד פֿון ראַט פֿון ייִוואָ ד״ר פּאַיענסאָן, ד״ר נתן גענש; אין טאַלין-פֿרוי בערטע גענש, ד״ר יוליוס גענש, פֿ׳ ראָכלין, דער ראָש הקהל יודקין, ה. מאַרקאָווסקי, ה׳ גאָרדאָן, דער פֿאָרזיצער פֿון דער ייִדישער קולטור-פֿאַרוואַלטונג ד״ר אײַזענשטאַדט, אַדוו׳ בערנאַרד מאַרקאָוויטש. אין ביאַליק-פֿאַראיין האָט פֿ׳ האָניק געהאַלטן אַ רעפֿעראַט וועגן ייִוואָ.

צום ערשטן מאָל איז דורכגעפֿירט געוואָרן אַן אַקציע פֿאַרן ייִוואָ אין פֿינלאַנד, ווו דער קליינער ייִדישער ייִשובֿ איז שטאַרק אָפּגעפֿרעמדט פֿון דער ייִדישער קולטור-באַוועגונג. דערפֿאַר איז דאָס שליחות פֿון פֿ׳ י. האָניק געווען דאָ אַ פּיאָנערישער אויפֿטו, הגם די רעזולטאַטן זײַנען דערווײַלע געווען גאַנץ קנאַפּע. אין העלסינקי האָבן אין דער אַקציע מיטגעהאָלפֿן דער ראַבינער ד״ר שמעון פֿעדערבוש, דער חשובֿער געזעלשאַפֿטלעכער טוער ב. בלויגרונד און י. דאַווידקין—די פֿירערס פֿון ייִדישן סוחרים-פֿאַרבאַנד, אַדוו׳ י. יאַקאָבסאָן און פֿרוי, ב. פּאָליאַקאָוו א״אַ. עס האָבן אויך בײַגעשטײַערט ב. זאַלוצקי, מ. פּערגאַמענט, סענדער יערי, מ. בענסקי, א. גליקסמאַן, דוד מאָרדוך, יצחק גינדין, א. רובאַנאָוויטש, יעקבֿ מײַזליש, א. מ. גומפּלער, צבֿי-לייב ליובינסקי, ב. גינדין, לעאָ קראַפּיווסקי, אבא קאָטשאַק, ב. נעמעשאַנסקי, א. שטילער, ה. זעליקסאָן. אין וויבאָרג האָבן זיך אין דער אַקציע באַטייליקט דער ראש הקהל אַדוו׳ שמואל מאַסלאָוואַט (אַ זון פֿון ווירבאָרגער רב וועלכער האָט געשטאַמט פֿון ווילנע), דער וועד פֿון דער קהילה, ח. ליבערמאַן, משה קאַפּלאַן, א. ליבערמאַן, א. שאַבאַט, ש. קלימטשעווסקי א. עקערט, ד. פֿרידבערג, פֿרוי בערטע עקערט, באַסין, מ. ראָזענבערג, פֿ. אָדראָזשינסק, ג. נאַפֿיאַרסטאָן א״א.

מיט אַ גרויסן דערפֿאָלג איז אַריבער די אַקציע אין שוועדן און נאָרוועגיע. אַ באַריכט אין די קומענדיקע „ידיעות״.

## סטעפֿאַן צווײַג צום ייִוואָ

דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט האָט דורך זײַן אַרבעט אין משך פֿון די 13 יאָר פֿאַראינטערעסירט מיט די פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער קולטור אַ ריי פֿירנדיקע פּערזענלעכקייטן, וואָס זײַנען געשטאַנען ווײַט פֿון דער ייִדישער קולטור-ספֿערע. צו זיי געהערט אויך סטעפֿאַן צווײַג, דער וועלט-באַרימטער שריפֿטשטעלער, וואָס גייט איצט אויפֿן ערשטן אָרט לויט די איבער-זעצונגען אין פֿרעמדע שפּראַכן (אויפֿן סמך פֿון די דאַטעס פֿון דעם אינטער-נאַציאָנאַלן אינסטיטוט פֿאַר אינטעלעקטועלער צוזאַמענאַרבעט בײַ דער פֿעלקער-ליגע).

אין אַ בריוו צום אויספֿיר-ביורא פֿון ייִוואָ שרײַבט סטעפֿאַן צווײַג צ״אַ:

„...איך אַליין בין צום באַדויערן ניט בכוח צו לייענען קיין ייִדיש און וויל אײַך אָפֿן מודה זײַן, אַז איך האָב, אַזוי ווי דאָס רובֿ דײַטשע ייִדן, אַ לאַנגע צײַט מיט אַ געוויסן גלײַכגילט ניט דערשאַצט דעם קיום, די פּעולה און די פֿאַרשפּרייטקייט פֿון ייִדיש. ערשט די לעצטע יאָרן אויף מײַנע נסיעות מעבֿר לים, קיין צפֿון-אַמעריקע און קיין דרום-אַמעריקע, האָב איך זיך דערוווסט, ווי אָן אַ שיעור גרויס עס איז דער באַהעפֿט-כּוח פֿון ייִדיש, קײן זײַן אַפֿילו אַז דער שטאַרקסטער באַהעפֿט-כּוח לעבן די בשותפֿותדיקע עינויִם, און ס׳איז לפֿי דעתי אַ שווערער פֿעלער, — אָבער אַ פֿעלער וואָס מען קען נאָך פֿאַרריכטן,— וואָס ייִדן דערשאַצן ניט די דאָזיקע שפּראַך, העלפֿן איר ניט און העכערן ניט איר גייַסטיקע ספּעציפֿישקייט. אַ גאָר חשובֿן אויפֿטו פֿון אײַער אינסטיטוט זע איך אײַן אין דעם, וואָס די ייִדישע שפּראַך — לכתחילה מערנישט אַ נוץ-שפּראַך און נאָר וואָס עטלעכע גרויסע שרײַבערס האָבן זי געמאַכט פֿאַר אַ דיכטערישער — טוט איר איצט אויך וויסנשאַפֿטלעך פֿעסטיקן און זי מאַכן צוגעפּאַסט פֿאַרן אויפֿבוי פֿון אַ ייִדיש-גייַסטיקער קולטור. צו אײַער אינסטיטוציע קען איך אײַך גאָר נישט ווינטשן געניג הצלחה און הילף, און איך בעט אײַך, גלייבט מיר, אַז אַ שטיקל בושה שפּיר איך, וואָס הגם איך פֿאַרשטיי ייִדיש, אָבער אַליין באַהערש איך עס ניט; נאָר איך האָף, אַז אין קומעדיקן דור וועט שוין זײַן אַרײַנגעדרונגען דאָס דערקענטעניש, אַז ייִדיש איז די בעסטע סגולה צונויפֿצוהאַלטן ייִדן איבער די מלוכות אַריבער.

איך באַגריס אײַך אויפֿריכטיק.

אײַער זייער איבערגעגעבענער

סטעפֿאַן צווייג".

---

אַרויסגעבער: געזעלשאַפֿט „פֿרײַנד פֿון ייִוואָ" אין ווילנע — ז. ר״יזען.
פֿאַראַנטוואָרטלעכער רעדאַקטאָר: י. אינילאָוויטש.

---

צענטראַלע, פֿילסעקציע, פּסיכפֿעד-סעקציע—ווילנע:
**Żydowski Instytut Naukowy, Wiwulskiego 18, Wilno**
עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע סעקציע, גענז׳ פֿרײַנד פֿון ייִוואָ — וואַרשע:
Tow. Przyj. Żyd. Inst. Naukowego, Chłodna 2/4
היסטאָרישע סעקציע, פּאַריז:
E. Tscherikower, 34, Rue Dombasle, Paris (15e)
ניו-יאָרק: Yiddish Scientific Institute, 425 Lafayette Str., New York
ב׳-אײַרעס: Instituto Cientifico Judio, Corrientes 2616, Buenos Aires

אַכטונג: אונדזער נײַער פּק״א-נומער: 700.968

Printed in Poland

druk. d. krejnes, wilno, rudnicka 2

אַכטונג! אונדזער נייַער פּק"אָ-נומער: 700.968

PRINTED IN POLAND
druk d. krajnes wilno, rudnicka 2

Opłata pocztowa uiszczona ryczałtem

JIWOBLETER Miesięcznik Żydowskiego Instytutu Naukowego Nr. XIII, 3 — 4
The Monthly of the Yiddish Scientific Institute Marzec—Kwiecień 1938

# TREŚĆ / *TABLE OF CONTENTS:*

Prof. M. Bałaban
Bernhard Wachstein (1868—1935).

Dr. A. Landau
Dwa słowa z żydowskiego słownika etymologicznego.
*Two Words of the Yiddish Etymological Dictionary.*

Dr. I. Schipper
Średniowieczna powieść żydowska (o genezie „Majse Brije Vezimre").
*A Medieval Yiddish Story (The Genesis of "Majse Briye Vezimre").*

Dr. F. Falk
Legenda talmudyczna o królu Salomonie i o Asmodeuszu w dwóch odmianach w języku starożydowskim.
*The Talmudic Legend on King Salomon and Ašmeday in Two Old Yiddish Versions.*

Ch. Gininger
Korespondencja między A. Landauem a L. Šaineanu.
*The Correspondence of A. Landau and L. Šaineanu.*

Dr. F. Friedmann
Zadania historiografii żydowskiej.
*The Tasks of Jewish Historiography.*

B. Szlosberg
„Mirkeves Hamišne" — najstarszy drukowany zabytek języka żydowskiego (Kraków 1534).
*"Mirkeves Hamišne", the Oldest Printed Yiddish Language Monument.*

Dr. D. Ginsberg
Żydowskie i hebrajskie listy prywatne z r. 1533.
*Yiddish and Hebrew Private Letters of 1533.*

Prof. A. Freimann
Wiersz żydowski z połowy 18go wieku.
*A Yiddish Poem of the 18th Century.*

J. Davidson
Przysłowia żydowskie od czasów pobiblijnych (bibliografia).
*A Bibliography of Jewish Proverbs from Biblical Times on.*

Prof. S. Dubnow
Przyczynek do historii walki między ortodoksją a inteligencją żydowską w Rosji.
*Some Curiosities to the Struggle between the Jewish Orthodox and Progressists in Russia.*

Wydawnictwa nadesłane.
*New Publications Received.*

WYD.: TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ ŻYDOWSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
Wilno, ul. Wiwulskiego 18

# ייִוואָ בלעטער

## חודש-שריפט פון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט

## אינהאַלט פֿון נומער


ד״ר י. שאַצקי:
די הקדמות צו יוסף מאַרשאַנס חיבורים . . . . . 377

א. לוריא:
די צוואה פֿון א פּינסקער בעל-הבית אָנהייב 19טן י״ה . . . . . 390

פּראָפֿ׳ ש. באַראָן:
משה כהן בעלינפֿאַנטע, א משכּיל פֿון נאַפּאָלעאָנס צייַטן . . . . . 429

ד״ר ט. נוסנבלאַט:
רער מגן-דוד . . . . . 460

מ. אַסטור:
די אורגעשטאַלט פֿון יהוה . . . . . 477

אַנגעקומען אין רעדאַקציע . . . . . 505



סעפּטעמבער-אָקטאָבער 1938 ב׳ XIII, נ׳ 5-6

נײַסטע אויסגאַבעס פֿון ייִוואָ

## יהואשס תנך־איבערזעצונג

אַלע 8 בענד

### גאַנץ תורה, נביאים און כתובים

פּרײַז פֿאַר אַלע 8 בענד — פּראַכט געבונדן 60 גל

---

## היסטאָרישע שריפֿטן

דריטער באַנד

### די ייִדישע סאָציאַליסטישע באַוועגונג ביז דער גרינדונג פֿון „בונד"

850 זײַטן גרויסאָקטאַוו מיט 28 זײַטן רעפּראָדוקציעס

פּרײַז: בראָש' 25 גל, געב' 28 גל

---

## דובנאָוס

## וועלט־געשיכטע פֿון ייִדישן פֿאָלק

פֿערטער באַנד

# די הקדמות צו יוסף מאַרשנס חיבורים *

פֿון ד״ר י. שאַצקי (ניו־יאָרק)

די משפחה מאַרשן (געשריבן מארשן, מאארסן, מרשין, מאארשן און מאארסצן) פֿאַרנעמט אַ בכּבֿודיקן פּלאַץ אין דער געשיכטע פֿון דעם יידישן דרוק און פֿאַרלעגערײַ אין האָלאַנד.

דער נאָמען מאַרשן איז דער נאָמען פֿון דער האָלענדישער שטאָט Maarsen, פֿון וואַנען די דאָזיקע משפחה האָט געשטאַמט.

דער גרינדער פֿון דער דאָזיקער דרוק־ און פֿאַרלעגערײַ־משפחה איז געווען יעקבֿ בן מאיר מאַרשן, וועלכער איז געשטאָרבן בערך 1695. ער איז באַקאַנט ווי אַן איבערזעצער און אַרויסגעבער פֿון דעם באַרימטן ציקלּ אָריענטאַלישע מעשׂיות א״נ „זיבן וויזין מינשטער ביכל״, וואָס איז אַרויס אין אַמסטערדאַם אין אייניקע אויפֿלאַגעס [1]. עס איז כּדאַי דאָ צו פֿאַרצייכענען אַלע אויסגאַבעס פֿון דעם דאָזיקן ביכל, ווײַל אין אייניקע ביבליאָגראַפֿיעס הערשט אַ פֿלאָנטער אין די נענויע דאַטעס פֿון זייער דערשײַנען.

1) די ערשטע אויפֿלאַגע איז געדרוקט אין באַזל, אין 1602 (107 ניט פֿאַגינירטע בלעטער), אַרויסגעגעבן פֿון יעקבֿ בן דוד פֿון בריסק און יעקבֿ בן אַבֿרהם פֿון מעזריטש (מען האָט אים געוווּסט „יעקב דער ביכר פּרקויפּר״) [2].

---

* א קאָפּיטל פֿון א גרעסערער אַרבעט.

1 וועגן די „זיבן וויזין מינשטר ביכל״ זע: 1) עריק, „וועגן אלט־יידישן ראָמאַן״, 211—213; 2) דער זעלבער אין זײַן געשיכטע פֿון דער יידישער ליטעראַטור, 330—331; 3) שטיף, אין „יידישע פֿילאָלאָגיע״, I, 5; 4) שולמאַן, שפּח יהודית - אשכנזית 5—164;

Schüler, Beiträge zur Kenntnis der alten jüdisch - deutschen Profanliteratur (Festschrift der Realschule, Fr. a. M. 1928, 105—111).

וועגן די מקורים פֿון די מעשׂיות, חוץ דער ליטעראַטור, אָנגעגעבן בײַ עריק. זע אויך:

Gervinus, Geschichte der deutschen Dichtung, II[5], 5325.

Gaston Paris, Les sept sages de Rome (Société des Anciens Textes, VI). Paris 1876.

2 באשריבן פֿון ד״ר כהן Hoffmann-Festschrift, 57—60. עריק (וועגן אלטן יידישן ראָמאַן, 218) פֿרעגט אָפּ מיט אומרעכט די דאָזיקע אויסגאַבע. שטיף (יידישע פֿילאָלאָגיע, I, 5) קען זי. דערבײַ האָט ער אַ טעות, בעת ער שרײַבט, אַז די אויסגאַבע פֿון 1776 איז פֿון יעקבֿ בן מאיר, וועלכער איז געשטאָרבן פֿאַר 1695.

דער יידישער טעקסט איז געווען אָפּגעשריבן בערך 1600 (שטיף). ער מיינט מסתּמא דעם מינכענער כּתבֿ־יד, וואָס זאָל זײַן געשריבן סוף 16טן יאָרהונדערט (עריק, 218). —

2) אַמסטערדאַם תכ״ג (1663), אַרויסגעגעבן פֿון מאַרשן.

3) אַמסטערדאַם תל״ד (1674) „ „ „

4) אַמסטערדאַם 1677 [3] „ „ „

5) בערלין 1704 [4]

6) אָפֿענבאַך דע״ת (1714), געדרוקט בײַ זעליגמאַן רייז.

7) אַמסטערדאַם 1776. 47 בל׳. 8⁰. מיט אַזאַ טעקסט אויפֿן שער־בלאַט:

„איין וואונדרליכה שינה היסטאריע מיט נאמן דיא זיבן ווייזן מיינשטרס פין רום.

דיא נאך איין מאל פר לאנגי צייט אין טייטש לאנד איז גדרוקט גיוועזן; אונ׳ ווייל איך עש איצונד האב איבר לעזין אונ׳ האב עש ביפינדן זאר שלעכט אונ׳ קיין אין ווארט רעכט אונ׳ אויך ניט אלש גישריבן. דש האט מיך דער צו גיטריבן אונ׳ איך וואר אויך ניט טראך אום עש אויש דש האלאנדשן צו טראנסליטירן אין איין גימאקליכה שפראך: אונ׳ ווייל עש איז גאר לושטיג אינ׳ שין אום צו לעזין: אונד פיל לייט זיין בייא מיר גיוועזן אונד מיך פר זוכט דיזה שינה פופצעהן היסטאריס אין דרוק צו ברענגין. אזו האב איך אויך קיין צייט וועלין פר לענגין אונ׳ ווייל פיל עקסעמפל אונ׳ פר שטאנד איז דריין צו פינדן. אזו פר זוך איך ארים אונד רייך, גרוש אונד קליין גיזינדן דאש זיא זאלן לויפן אונ׳ דיזה שינה הישטאריס קויפן אונ׳ פלייסיג לעזין. ווערין זיא פון שוועצירייא ווערן גינעזין. דען ווערין מיר זוכה זיין צו קומן אין ארץ ישראל אניין. אמן״. [5]

[געדרוקט בײַ אבֿרהם בן שלמה פרופס כ״ץ ז״ל פֿון סענדר בן.. אלי מאסל ז״ל.] [J. T. S.; H. U. C.; Roest, 518].

8) אָפֿענבאַך 1777. 26 בל׳. קליין 8⁰. בדפוס... צבי הירש סגל שפיץ מפרעשבורג.

---

אין וואָסער שײַכות עס שטייט די באַזעלער אויסגאַבע פֿון 1602 מיט יעקבֿ מאַרשנס איבערזעצונג, איז נאָך ניט פֿעסטגעשטעלט. זיי זײַנען גיכער פֿאַר אַלץ צוויי באַזונדערע איבערזעצונגען, און דער מינכענער כתבֿ־יד האָט אַ גרעסערע שײַכות צום באַזעלער דרוק, איידער דער אַמסטערדאַמער פֿון 1663 און די ווײַטערדיקע.

3 שולמאַן, דצ״וו, ז׳ 165—166; באַס, שפֿתי ישנים 1680.

4 עריק (וועגן אַלט־ייִדישן ראַמאַן, 218) גיט אָן דאָס יאָר 1707, אָבער דאָס איז ניט ריכטיק. דער זעלבער טעות בײַ פֿרידבערגן (ז׳ 196), וואָס אים זײַנען אַנבֿ געבליבן אומבאַקאַנט די פֿריִערדיקע אויסגאַבעס.

Cf: CB: 5572²; Steinschneider, Zeitschrift für Geschichte der Juden in Deutschland, I, 382.

5 דער גאַנצער שער־בלאַט טראַנסקריבירט מיט לאַטײַנישע אותיות בײַ Schüler זײַט 109.

מיט אַ באַמערקונג אין דער הקדמה:

„אין דיזם שינן ביכלײַין זאל זיך קיינער ניט שייאן דרינן צו לייאן. עש טוט די הערצער ער פרייאן. אויך איז דרינן צו ער זעהן וואן אינר דעם נאך שטיט, ווי עש מיט איהם אויז גיט אונ' וועז מן זיין חבר איין גרוב טוט גראבן, וויא מן זיין לוין, דער פון טוט האבן". [6]

[ירושלים, אוניווערסיטעט-ביבליאָטעק].

אייניקע פון די מעשׂיות, וואָס גייען אַרײַן אין דעם ציקל, זײַנען אָפּ־ גענדרוקט אויך באַזונדער. די מעשׂיות האָבן שטאַרק אויסגענומען בײַם עולם, ווי מען מעג משפטן לויט דער זעלטנקייט פון די עלטערע אויסגאַבעס פון די „זיבן ווייזן מיינשטר". [7]

יעקבֿ בן מאיר האָט געהאַט דרײַ זין: משה, דוד און יוסף.

משה בן יעקבֿ מאַרסן הלוי פֿיגורירט ווי אַ דרוקער אין אַלטאָנע (1728), האָמבורג (1741), רעדעלהיים (1753), פֿראַנק־ פֿורט־מײַן (1756) און מעץ (1764).

דוד בן יעקבֿ פֿיגורירט אין די אַמסטערדאַמער דרוקן פֿון 1715, אויך ווי אַ שותף צו זײַן ברודער יוסף בן יעקבֿ.

עס איז אויך באַקאַנט אַן אַנדער דרוקער מהרים בן משה מאַרשן, וועלכער פֿיגורירט אין די דרוקן פֿון אַמסטערדאַם (1710, 1715 און 1720) [8].

פֿון זיי אַלע האָט זיך אָבער אויסגעצייכנט מיט זײַן פֿילזײַטיקער שריפֿטשטעלערישער און פֿאַרלעגערישער טעטיקייט יוסף בן יעקבֿ מאַרשן [9].

קיין ביאָגראַפֿישע דאַטעס זײַנען ניטאָ. דערפֿאַר זײַנען די ביבליאָ־ גראַפֿישע ידיעות געגנוג רײַך, כדי צו געבן אַ באַגריף פֿון זײַן טעטיקייט.

די ערשטע שריפֿט פֿון יוסף בן יעקבֿ מאַרשן וואָס איז אונדז באַקאַנט איז: איין בשרייבונג פון דיא רבעלירי צו אמשטרדאם (אַמסטערדאַם 1707).

דאָס איז אַן איבערזעצונג פֿון האָלענדיש, פֿון אַ מיטצײַטלערישער כראָניק א"נ Historie van der oproer te Amsterdam, געדרוקט אין ראָטערדאַם, אין 1696.

יוסף בן יעקבֿ איז דער איבערזעצער און זײַן שוואָגער יעקבֿ בן משה איז דער אַרויסגעבער.

---

6 פֿרידבערג, ז' 196; Schüler, 108.

7 שולמאן (ז' 164) דערמאָנט אייניקע פֿון זיי. ער פֿאַרבינדט זיי אָבער ניט מיטן ציקל מעשׂיות. ריכטיק בײַ שטיפֿן (אין „יידישע פֿילאָלאָגיע" I, 5) און בײַ Schüler.

8 אַ זעצער משה מאַרשאַן זעצט אין האָמבורג, בשותפֿות מיט בנימין קרוניבורג, אין יאָר 1746 דעם יידישן ספֿר „דרך הישר" (זע מײַן אַרבעט אין די „יידן-בלעטער", III, ז' 405).

9 די גאַנצע שילדערונג לויט שטיינשנײַדערס „באָדלעיאַנע" passim.

אין דער דאָזיקער כראָניק ווערט דערציילט „איין גישיכטניס וואו מענך איינער האט מוזן דרום הענגין, איבר איין אויף רור אודר רעבעלרייא צו אמשטרדם, דיא גיוועזין איז בשנת תמ"ז".

„איך זעלבשט – זאָגט דער מחבר פון דעם אָריגינאל – האב עש מיט מיין אויגן גיזוהן, ווי עש איז צו גיגאנגען אונ' וואש אלעז איז גישעהין".

דערבי זאָגט אונדז דער איבערזעצער, אז ער האָט עס „ניט אויש מיין קאפף גישריבן אלייין, זונדערן וויא איך עש פר גיפינדין אין איין גלחות ביכלייין". 10

אויסצוגן פון דעם ביכל גצפינען מיר אין דער כראָניק „שארית ישראל" (אַמסטערדאַם 1771, דף קלהא – קלוב) און אויך אין דער האָלענדישער אויסגאַבע פון Polack — Goldsmit שארית ישראל (אַמסטערדאַם 1855, 561–563).

וועגן דער וויכטיקייט פון דעם דאָזיקן מקור קען מען לייענען בי:

J. S. da Silva Rosa. Over de verhouding tusschen Joden et niet-Joden in... Nederlanden, 1922, 10—11.

אין יאָר תע"א (1710–11) האָט יוסף מארשן ארויסגעגעבן די באַקאַנטע „שיני ארטליכי גישיכטין" – זיבן דערציילונגען פון באָקאַטשיאָס „דעקאַמעראָן" איבערגעזעצט אין ייִדיש. די דאָזיקע איבערזעצונג איז געמאַכט געווארן פון אַ האָלענדישער אויסגאַבע א"נ

Vijftig lustighe historien of te Nieugheden J. Bocatii van nieuws overgheset in onze Nederl. Spracke door Dirk Coornhert. Amsterdam 1644.

דאָס ביכל האלט 36 בל' 8°. דער טעקסט פון שער-בלאַט לייענט זיך אַזוי:

שיני ארטליכי גישיכטין

איין שין נייאש ביכליין: גימאכט פאר גרויש אונ' קלין; אום מיט פלאזיר [פַאַרגעניגן] צו לעזן. עש איז אייך ניא מאל גיוועזן; גידרוקט אין אונזר שפראך; אונ' דא איך מיין ביכר נאך זאך זוא האבי איך בי-פונדן (אנדרי ביכר אין גישונדן) דש דיזש וואר דאש בעשט. אום אויש דאש גלחות רעכט אין אונזר שפראך צו זעצין. וואש זאל איך פיל דרום שוואצין אים לעזין ווערט איר פינדן. איך ויל עש מיר וואל פר בינדן וויא שין עש איז צו לעזן. דש איר זעלבשט זונדר וועזין מיט מיר ווערט מוזן זאגין. דש איר אל אייער לעבינש טאגין קיין שענרש האבט גיזהן. וועז עש נייארט ווער גישאהן וואס דרינן ווערט פאר מעלט. דש איך אים אל דאש

---

10 די ציטאַטן לויט שולמאַן, ז' 137. ווערט אויך דערמאַנט בי ריזענען, לעקסיקאַן (1914), 369. צום סוף פון ביכל איז צוגעגעבן א „מעשה פון פויער גריל". CB: 1505a. בי שולמאַנען איז א דרוק-טעות אין דער דאַטע. די געשיכטע איז פון 1696 און ניט פון 1717.

געלט אייך ניט פאר זיכרן קאן. אויב אייטל ווארהייט איז דראן אין טוא עש אן אייך שטעלן. דאש אורטייל זעלבשט צו פעלן אבר דאש ווייש איך גיוויש: ווען עש רעכט דארך לעזין איז דש איר פר לאנגין ווערט. ביז איר דאש אנדרי טייל העט. אויך דאש טריטי, פירטי און פיפטי פון דיזה שיני גישיכטי. דיא איך האף אם טאג צו ברענגן. זוא בלד דיא טעג זיך לענגן אונ איך מער צייט ווער האבן. ביז זוא לנג גידולד צו טראגן. שטיט אייך דאש ערשט טייל אן. זוא האבי קיין צווייפל דראן דש איר ווערט זעלבשט וועלין מיט אל אייער ליבי גיזעלין מיך נור זעצט מאכין גישווינד, דז איר דאש אנדרי טייל פינד צו קויף: אבר אין קיגן טייל. ווען איר ווערט האבן קיין אייל אונ׳ ווערט מיך לאזן ווארטין. זוא ווער מיט דרוקן איין האלטין

## דאש ערשטי טייל

## גידרוקט צו אמשטערדאם [11].

ווי עס איז צו זען פֿון דעם געגראַמטן שער־בלאַט, האָט יוסף מאַאַרשן געפּלאַנט אַרויסצוגעבן נאָך פֿיר טיילן; אָבער מער ווי דער ערשטער טייל איז ניט אַרויס.

די הקדמה צו די „שיני ארטליכי גישיכטין" האָט אַ גרויסן קולטור־היסטאָרישן אינטערעס. דער איבערזעצער דערציילט אונדז, אַז ער איז גע־ווען געצוווּנגען צו שאַפֿן אַזאַ דיאַלעקט, אַז סיַי די האָלענדישע און סיַי די דיַיטשע ייִדן אין האָלאַנד זאָלן קענען לייענען דאָס דאָזיקע ווערק. דערביַי באַמערקט ער, אַז איבערזעצן פֿון האָלענדיש איז זייער שווער, ווייַל האָלענ־דיש האָט ניט קיין... גראַמאַטיק. דעם העברעיִשן עלעמענט מיַידט ער אויס, ווייַל עס איז ניט פּאַסיק צו מישן לשון־קודש מיט אַנדערע שפּראַכן.

ע ר י ק [12] איז גערעכט, ווען ער זאָגט, אַז די שפּראַך פֿון דער איבער־זעצונג שפּיגלט ניט אָפּ די לעבעדיקע שפּראַך פֿון יענער תקופֿה.

די הקדמה דרוקן מיר איבער אות באות:

## פאר רעדין אן דעם לעזיר.

הערט צו איר ליבה לייט׳ איך ווייש גיוויס דש דיזש מיין ביכליין פיל אן שטוים ווערט האבן: דער איינר ווערט זאגין העט דיזר דאך זיין צייט בעשר קענן אן ליגן׳ איין אנדר ווערט זאגין וויא איין נאריש לשון איז דאש׳ אנדרי ווערן ווידר זאגין העט ער ליבר עטוואש געטליכש גישריבן׳ אונ׳ זוא ווערט איין איטליכר עטוואש צו זאגין וויסן: איך זעצט מיך פאר אידר

---

11 בייַ ר י י ז ע ן, לעקסיקאָן (1914), 369, אַ טעות אין יאָר: ניט 1719, נאָר 1710.

12 געשיכטע פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור, 336—337; זע אויך וו יַי נ ר יַי ך, בילדער... ז׳ 25; אויך CB. p. 1507, פֿאַרצייכנט ווי: libellus rarissimus (אַ זייער זעלטן ביכל) Roest 234. פֿאַראַן אין J. T. S. און אין H. U. C.

איינם וואול וויסן צו פֿר ענטווערן נייארט דאו פאפייאר האב ניט וועלן דראן מוציא זיין: אויך איז מיר ניקש פיל דראן גילענן: דער נור איין וויננ פֿרשטאנד האט וועלט מיך ניווים צו עקסקווזירן וויסן: מן קאן ניט אלי צייט אין נעטליכי ביכר לעזין: אונ' וואש האבן מיר דען נאר פאר טייטשי נעטליכי ביכרי: דיא מיר יוא האבן קומן אלי אויש אונזרם לשון הקודש אונ' זיינן אוו איבל איברניזועצט. דש מן צו מאל דאש טייטש דר פון ניט פֿרשטין קאן: עש איז אויך אן מינליך דש מיר דאש טייטש פאר איין אידר מן טייטליך נינונ קענין בישרייבן: דען איין איטליכי מרינה האט איין ביזונדר טייטש לשון (וואול צו פֿרשטין אונטר אונז יהודים) מיר נידר טייטשי יהודים האבן דש שלעכטי טייטשי אונ' דאו וועגין דאש הולענדשי לשון וועלכש איין גנץ אנדרן אוישננג האט' אונ' פון אלי אנדרי לשונות אב נישיידן איז: דען אלי לשונות קומן מיט אנדר איבר אינש כפי הדקדוק' נייארט דש הולענדש איז אב וונדרליך: דרום איז עש שווער צו איבר וצין' ובפרט דיז בוך וואו איך דיזה מעשים האב אויש נישרייבן וואר שוין איבר הונדרט יאר אלט' אונ' ועלבגשמאל איז דאש הולענדשי לשון נאך פיל הערביר גיוועזן דען עש נון איז: דארום ביט איך דעם גוט נינשטיגן לעזירי וואו דאש לשון זיך היר אודר דאר ניט וואול שיקן וצמי דש מן מיך וועלט צו עקסקווזירן וויסן' דען האב עש (וזא פיל מיר מינליך וואר) גישטעלט דש עש איין אידר מן זאל פֿרשטין קענן: איך העט עז וואול אין זויבר טייטש קענן שטעלין: נייארט איך וואר ביוארנט דש מן עש היר אין הולאנד ניט העט קענן פֿרשטין. אויך העט איך עש וואול אויף זיין הולנדש טייטש איבר וצמי דען זוא העטן עש דיא הויך טייטשי יהודים ווידר ניט פֿרשטאנדין: אלזו האב איך עש גישטעלט ניט צו הויך אונ' ניט צו נידר טייטש: כדי דש עש איין אידר מאן פֿרשטין קאן: אויך האב איך מיר גימייד דש איך קיין לשון הקודש וועלטר דריין גישטעלט האבי: איינש טיילש אום דש איך ביוארנט וואר פאר נרייזן צו שרייבן' דש אנדרי וויל איך עש פאר איין עבירה האלט דש מן דאש לשון הקודש מיט איין פרעמד לשון פאר מישן זאל' גלייך עש אונטר אונש בע"וה פיל נישיכט אונ' שוין זוא וויל איין גיווארצלט דש עש ניט צו פֿר ענדרן איז: וועז מיר דיא גאולה ווכה זיין וזא וועלין מיר ווידר איינרלייא לשון רירן במהרה בימינו אמן: דאש ביט אייער אונטר טענינשטר דינר. יוסף מארשין. בייא דעם מן דיזה אונ' אלירלייא טייטשי זוא „נעטליכי אלש וועלטליכי ספֿרים ביקומן קאן. פאר איין ביליכי פרייז.

אין יאָר 1712 האָט יוסף בן יעקב מאַרשן אַרויסגעגעבן דעם ספֿר „יהושע בן סירק" [סירא], איבערגעזעצט פֿון האָלענדיש אויף „אונדזער שפּראַך" (מלשון הולענדש ללשוננו אשכנז). דער יִידישער טייל פֿון שער־בלאַט לייענט זיך אַזוי:

איין מעכטיג שין ספר. דש וועלכי גימאכט האט יהושע בן יהוצדק דער כהן גדול וועלכר גימעלט שטיט אין עשרים וארבע. עש איז איין מעכטיג גענוג ספר פאר אלי מענשן אום דרין צו לייענן גלייך איר עש ביפינדן ווערט. איך ווייש פאר גיוויש דש אייך אייער געלט וואש איר דר פאר אוישגיבט. ניט גרייאן ווערט. דרום קויפט עש ביהענד דר וויל עש נאך פרהנדין איז אונ׳ וועך איר ווערט נאך קומן וואש דרינן שטיט זוא ווערן מיר דיא גאולה זוכה זיין בלד אין אונזרי טאגן. דרויף וועלן מיר אמן זאגן.

נעתק ונדפס ע״י יוסף מארשן ובמצותיו.

..... פה אמשטרדם הבירה.

36 בל׳. 8o. [יאפע ;H. U C]

די הקדמה און אויך די גאַנצע איבערזעצונג צו דעם ספר איז כאַראַקטעריסטיש מיט דער גרויסע צאָל העברעיִזמען, להיפך צו דער איבערזעצונג פון באָקאַטשיאָס נאָווועלעס. דאָס איז דערפאַר, ווייל דער ספר איז אַ רעליגיעזער, און דערפאַר איז שוין דערלויבט צו מישן יידיש מיט לשון־קודש.

דאָס איז די אייניציקע אויסגאַבע פון דעם חיבור. די אויסגאַבע תקע״ב (1812), וואָס ווערט דערמאָנט אין לעווינזאָנס קאַטאַלאָג (אַמסטערדאַם 1896, נומער 1376) איז ניט בנמצא. ווייזט אויס, אַז עס איז אַ דרוק־טעות: דער אות ק אין דער דאַטע איז איבעריק.

דאָס איז דער נוסח פון דער הקדמה:

אהובי רבותי דא האבט אייך איין (ספר) דר נאך ניא מאל אין טייטשר דרוק איז גיווען. דיוש (ספר) איז פר (כמה וכמה מאות שנים) גימאכט גיוואָרן (ע״י המחבר יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול) וועלכר מיר גיפינדן אן (עשרים וארבע) אונ׳ מאנ פיליכט אויך זיין (ברוח הקודש) גימאכט גיווען אונ׳ דר נאך (נעלם) גיוואָרדן. וויא מיר נון גיפינדן דש איבר דען (חרבן בע״וה) פיל (ספרים הקדושים) זיין אווען ניקומן. דא מיר נון זיינן אים (גלות) ניקומן. זוא איז דיוש (ספר) נאך פאר הנדין גיווען. אונ׳ האט עש (יהושע בן סירק מעתיק) גיווען (מלשון הקודש בלשון יונים) אונ׳ אויש דאש (לשון יון) איז עש איבר גיוועצט גיוואָרדן (ממש) אין אלי (לשונות בעולם) וויא עש דען אין דעם האלענדשי (לשון נ״כ) איברגיוועצט איז. אוו האב איך דאש (ספר נ״כ) אין אונזר (לשון מעתיק) גיווען ווייל עש אזו גאר אין נוצליך (ספר) איז. דען אונזר (חכמים) ברענגן אן פיל אורט אין דר (גמרא ראיות) דרויש: (בקצור) עש איז אוו שין צו לעזין ניט אליין פאר ווייבר. יונגש אונ׳ מיידן. (אפילו) פאר (בעלי בתים) דש איר אויך מיט מיר ווערט פר וואונדרן. וואָרום דאס (ספר) נאך ניא מאל אין דרוק איז גיווען: מן פינד דאש (ספר) אויך פר מעלדט אין (שבט יהודה) אין דער אנדרי (נזירה) אבר דארטן שטיט גישריבן אלש ווען (יהושע בן סירק) דאש (ספר)

זעלט נימאכט האבן. עש איז אבר איין (טעות) גלייך איר אין דער (הקדמה) פון דיזם (ספר) ווערט ועהן. דש ער עש נייארט אויש דעם (לשון הקודש מעתיק) האט גיזוען. אונ׳ דש עש ויין עלטיר פאטיר (יהושע בן יהוצרק הכהן הגדול מחבר) האט גיוועזן. איך ווייש גיווים ווער דרין לייאנן ווערט. ווערט גרוישי הנאה דר פון האבן. איך האב עש ניט גיטאן אום נעלטש הלבין. נייארט איך האב עש גיטאן אום דען עולם מוכה צו ויין מיט דיזם ספר. עש אין אויך נישטעלט אויף דיא מאניר פון אלי אונזרי ספרים הקדושים דהיינו אלש וויא תורה נביאים וכתובים. מיט קאפיטלש אונ׳ פסוקים. וויא איר אים לעזין ווערט זהן. נעמט מיין מיא ניט אין און דנק. אונ׳ פארט וואול: כ״ד יוסף בן יאקב מארשן.

אין יאָר 1713 האָט ער אַרויסגעגעבן אַ יידישן בריוונשטעלער א״נ „חנוך לנער", לויטן נוסח פון די פּיל חיבורים באַקאַנט א״נ „פתשגן הכתב".

אין דעם יידישן טייל פון שער־בלאַט לייענען מיר:

„זוא האבין מיר זולכש הערדרוקט, פרבעסירט אונד פרמעהרט מיט פיל שינה קונצעפטין נאך הייטיגן שטיל. אן פראגן אונד אנטוואָרטן בשטיהמנדי זוא וואל אין נעגאציע אלש פריינדליכה צו שריפטן. ח״כ אסיגנאציוס, קווי־טאנציוס וחשבונות ואיתיות ציפר וכמה מאות תיבות לועזים וראשי תיבות. וואו בייא מיר אונז מעהרן טייהלש נאך דענין אויש לענדישן מאניר אונד רידנש ארטין גריכטיט. וויל דיזוש צור קארעשפאנדענץ ערפארדרליך איז אונד נאך קיין מאהל גדרוקט וואָרדן. דש אלזויא איין איטליכם קונטענטירן ווערט".

אַן אויסגאַבע פון אַ האַנדלס־בריוונשטעלער איז געווען אין יענער צייט אַ גוט געשעפט, באַזונדערס אין האַלאַנד, ווו יידן האָבן אַזוי אינטענסיוו אָנטייל גענומען אין האַנדל און געפֿירט געשעפטן מיט די יידיש רעדנדיקע יידן פון אַנדערע לענדער, ווי פוילן, פרייסן און עלזאַס.

פֿאַרן „מחבר" פון בריוונשטעלער גיט זיך אָן אַ פוילישער ייד משה ב״ר יוסף זונדיל פון בענדין. זיין נאָמען פֿיגורירט אונטער דער „הקדמת המחבר" פון דער אויסגאַבע: אַמסטערדאַם 1713.

אונטער דער „הקדמת המשתפים" זיינען אונטערגעשריבן: צבי הירש שעברשין, משה בענדין און יוסף מארשן.

הייסט עס, אַז אונדזער יוסף מאַרשן איז אין דעם פֿאַל אַ שותף אין פֿאַרלעגערי. דאָס איז פֿאַרמעל, ווייל אין דער אמתן לאָזן זיך די גרענעצן פון מחברשאַפֿט און פֿאַרלעגערי בייַ דעם מין אויסגאַבע ניט פֿעסטשטעלן. אַזאַ געניטער קאָמפּילאַטאָר און איבערזעצער, אַליין אַ מוכר־ספֿרים, ווי יוסף מארשן האָט זייער גוט געווּוסט, אין וואָס עס נייטיקט זיך דער יידישער ביכערמאַרק אין האָלאַנד, און איז געווען אַליין אויך בכוח צונויפֿצושטעלן אַ בריוונשטעלער, בפֿרט נאָך אַז מוסטערן האָבן צו יענער צייט ניט געפֿעלט.

דער „חנוך לנער" איז געווָארן זייער פֿיל פֿאַרשפּרייט. מיר זײַנען באַקאַנט אַזעלכע אויסגאַבעס:

1) אַמסטערדאַם [1713]. 68+5 ניט פאַגינירטע זײַטן. 8°. [שולמאַן, 144 (על פי טעות 1703); H. U. C.].

2) אַמסטערדאַם 1714–1715 [18] [געווען דער אייגנטום פֿון יוסף מצרשן אַליין; CB. 5954[3]].

3) אַמסטערדאַם 1718. אַרויסגעגעבן פֿון שלמה ב"ר יוסף כ"ץ פּרופס. [H. U. C.]. די דאָזיקע אויסגאַבע האָט דוד מצרשן, אַ ברודער פֿון יוספֿן, פֿאַרקויפֿט דעם נייַעם פֿאַרלעגער.

מיר געפֿינען אויף דער צווייטער זײַט פֿון שער־בלאַט אַזאַ נאָטיץ:

„על דבר ההסמכה וחרמות

הנתונה על האויתות הכתיבה הנהוגות ביניני האשכנזים מכרתי והנעלה כהר"ר שלמה פרופס ע"כ כל הזכיות לר' משה בן מהור"ר יוסף זונדיל בענדין שמכר ומסר לאחי כמר יוסף ואחי יוסף מכר ומסר לי ההסכמה הנ"ל. כל הזכיות מכרתי ומסרתי לכ' שלמה הנ"ל. ע"כ מהיום והלאה אין לשום אדם שום טענה או תביעה או זכיות על הסכמה הלז רק לר' שלמה הנ"ל כל הזכיות ולו לבד הרשות להדפיס באותיות הנ"ל".

די נאָטיץ איז דאַטירט: תע"ו [1716].

4) אַמסטערדאַם, אין די יאָרן 1734–1742. [געבראַכט אין קאַטאַלאָג אחוה (1904, נומ' 1783) און בײַ פֿרידבערגן, בית עקד ספרים, 236, נומ' 510].

5) אַמסטערדאַם 1743. אַרויסגעגעבן פֿון די יתומים פֿון שלמה פרופס. 66 זז'. 8°. די „פֿאַרעדן אין דעם גינשטגן לעזיר". געהתמעט פֿון יוסף בן יעקב מארשן. [J. T. S.]

6) פיורדא 1769. 24 בל'. 8°. געדרוקט בײַ חיים בן... הירש... [אין לעווענשטיינס רשימה ניט פֿאַרצייכנט: פֿאַראַן אין H. U. C. און אין יודאַ יאַפֿעס ביבליאָטעק].

צום סוף געפֿינט זיך אַזאַ נאָטיץ:

„דיזה פיל פר בערשטי [!] אונ' אין אורדינונג גזעצטי חנוך לנער וואו אינן פילי בריב פורמירט זיין. וואו נאך אין קיינה דער גלייכן זיך בפונדן נעבשט אנדרי אליר הגד שינה נייאי אונ' אלטי ספרים להק"ק אויך טייטש זיינין צו הבין אצל המדפיס הר"ר חיים בן המנוח כהר"ר צבי הירש זצ"ל. דריתו [!] ברחוב הנקרא שינדל הוף".

---

13 בײַ רייזענען ניט ריכטיק אָנגעגעבן, אַז דאָס איז די ערשטע אויסגאַבע, עס איז די צווייטע.

7) פיורדא 1780. 24 בל׳. 8°. געדרוקט בײַ איציק בן ליב בוכבינדר.
[CB: 5954: Loewenstein, No 278; Avé Lallemant, Das deutsche Gaunertum, III, 241; Roest, 759]

פֿרידבערג (בית עקד ספֿרים, ז׳ 236, נומ׳ 510) האָט צונויפֿגעמישט דעם „חנוך לנער" מיטן „לשון זהב" (זע ווײַטער) און גיט אָן אַן אויסגאַבע פֿון 1780, וואָס דאָס איז לחלוטין ניט ריכטיק.

די דאָזיקע אויסגאַבע האָט אויך אַ רעקלאַמע-נאָטיץ, וואָס לייענט זיך אַנדערש. דאָס איז דער טעקסט:

„דיזה פיל פאר בעשרטי חנוך לנער וואו אינן פיל בריבן פר מעהרט זיין נעמליך החתן אן דיא כלה אונד כלה אן חתן שרייבט אונד מעהרי דער׳ גלייכן וואו זיך נאך אין קיין חנוך לנער בפינדן זיין צו הבן אצל הבעל מדפיס כהר״ר איצק בן כהר״ר ליב ב״ר בפיורדא".

8) אַמסטערדאַם 1794. [H. U. C.]

פֿאַראַן אויך אַ צווייטער חלק פֿון דעם דאָזיקן בריוונשטעלער א״נ „לשון זהב", אַרויסגעגעבן פֿון יוספֿ ברודער דוד מארשן.

מיר זײַנען באַקאַנט די ווײַטערדיקע אויסגאַבעס:

1) אַמסטערדאַם 1715. 60+(6) זז׳. [CB 5954⁴; H. U. C.]
2) אַמסטערדאַם 1734. (4)+60 זז׳. 8°. [H. U. C.; יאפֿע; Roest, 759.]

די הקדמה האָט אַן אינטערעס פֿאַר דער ביאָגראַפֿיע פֿון יוסף מאַרשן. מיר דערוויסן זיך למשל, אַז בעת ער האָט פֿאַרקויפֿט זײַנע רעכט צו זיין ברודער, איז דאָס געווען דערפֿאַר, וואָס ער האָט פֿאַרלאָזן אַמסטערדאַם („ולאחר זאת דורך גוטי אוקאזיאון מאחי הנ״ל היתה דירותו במקום אחר").

וועגן זײַן ברודערס אויסגאַבע פֿון ערשטן טייל שרײַבט ער:

„אחי כמר יוסף מארשן עם איש ישר אחד גלייך פר מעלט בחלק ראשון הנקרא חנוך לנער האבן מתעסק גיווען בטרחה גדולה ובהוצאות הרבה ומתוך כי אפס כסף מהאיש הנ״ל מאחר הוצאה הגדולה זעלכש ניט האט קענין אן אלטן איז דפוס הלז עם כל הגלוה אליו נגד פטורים בידי אחי הנ״ל פר פאלן".

דאָס בוך איז באַשטימט געווען דער עיקר פֿאַר די וואָס מוזן האָבן „פרנסה דורך שרייבן לערנן".

דער ספֿר הייסט „לשון זהב", ווײַל זהב איז בגמטריא דוד.

די בריוו זײַנען פֿאַרפֿאַסט פֿאַר „הויכי אלש נידריגי פרשוינן לעשות כרצון איש ואיש".

ער זאָגט צו נאָך אַרויסצוגעבן אַ דריטן חלק. ער האָפֿט, אַז דאָס דאָזיקע ווערק, וואָס איז זײַן ערשטלינג, וועט דער לייענער אויפֿנעמען „פאר ליב".

צום סוף פֿון ספֿר געפֿינט זיך אַזאַ אַנאָנס:

„דיזי שרייב ביכר אונד אנדרי סארטן מער אך אלרלייא ספרים מא.. זיין וואש עש ווילֿ קייני אויז גזונדרט ביקומט מן צו קויף בייא דעם דרוקר זעלבשט. כהר״ר שלמה פרופס מדפיס ומוכר ספרים. וואונט אויף דיא ברייטי שטראס אין אמשטרדם״.

געדרוקט אין שריפֿט־פתב.

3) אַמסטערדאַם 1751. (4) + 60 ז׳. 8⁰.

[H. U. C; Z. f. heb. Bibl. XXII, 41; Zedner, 505].

פֿאַראַן אַ פתב־יד א״נ „טייטשי בריבן קונצפטן״, אַמסטערדאַם, אָן אַ יאָר, וועלכער איז מסתמא אַרויס פֿון דער זעלבער סביבה (CB. 5954[3]).

איך דרוק איבער נאָר די הקדמה צום „חנוך לנער״, לויט דער אויס־גאַבע אַמסטערדאַם 1794:

## פאר רעדן אן דען גינשטיגן לעזיר.

ווייל מיר גיוואהן האבן דו דיא שרייבקונשט פאר אלי מענשן נוצליך אויך זער נויט וועגדיג איז אונד וויר ועלכש ניט פר שטיט ווערט פיר קיין מענש עשטימירט. גלייך מיר פינדן דז נאך דיא ערשאפונג דו מענשן. האט הש״י תיכף אן פרייטאג דאש גישריפט בישאפן. וועלכש אבר אלי לייט בייא אירי קינדר ניט וואול צו וועגן קענן ברענגן. דעם איינם פעהלט עש אן געלר. דעם אנדערן אין איין גיטר שרייב מיינשטר. אלזו האבין מיר צו נוץ אונד פארטייל פון אלי מענשן מיט גרוישי מיא ארבייט אונד הוצאות אונור מיגליכשטי פליים אן גיוועגדיט. דש מיר דיא אליר שינשטי אותיות אין פארם גיבראכט האבן. אונטר פילר האנדי שינה וואולשטיליזירטי בריבן. וועקסל בריבן. קוויטאנציוש אונ׳ אסיגנאציוש. אויך פראכט אונד אאויז בריבן פאקטורן אונ׳ חשבון קוראנט וואו בייא אויך דיא ציפר לעערש אונ׳ נומראציא. אונ׳ ענטליך דענין מיינשטן הייטיגש טאג אין גברויך זיינדי. אך אין שרייבן פר קומינדה לאטייגשי איטאליענשי אונ׳ פראנצוזשי וועדטר. וא דז ניט אליין איין קינד אויך איין פרשוין ביא יארן פיל נוצליכי זאכן דרויש קאן לערנן וא שרייבן אונ׳ לייאנן. אלש טראכטן אונ׳ ציפערן אונ׳ וונשטן אנדרי זאכן מער. דאש אליש קאן מן יעצונדר לערנן פון זיך ועלבשט. אונד קאן איטליכר פאטר ועלבר מיט זיין קינדר לערנן. דען מן האט ניץ ניטיג דיא קינדער פאר צו שרייבן, אונ׳ וועדט עש אויך קיין שרייב מיינשטר בעסר פאר שרייבן קענן.

אדרעס להר״ר הירץ לוי רופא וחתנו קאשמן.
האדטאח פון עמבדן אונד יאקאבוס.
בענעדיקטוס פאהר נעהמן בוך
העגדלירש אונד בוך דרוקרש
אין אמשטרדם

אין 1714–15 (תע"ד) איז אַרויס אין אַמסטערדאַם דער חיבור:

תקון סוחרים ותקון חלופים

אשר הביאו לבית הדפוס המשותפים הלא המה. כהר"ר הירש שעברשין וכהר"ר משה בענדין ויוסף מארשן וע"י השלישי נלקט ונחבר ולא על ידו לבדו. כי אם מכמה וכמה ספרי אומות העולם אשר כתבו תקונא ודינא דמלכותא. הכל באר היטב. כאשר עיניכם במשרים תחזינה.

230 + (4) ז'. 8o. געדרוקט אין שריפֿטדרוק.

[H. U. C.; יאפֿע; ייִוואַ; Zedner, 505; Roest, 759]

ווי עס איז צו זען פֿון דעם שער=בלאַט, איז יוסף מאַרשן געווען דער הויפּט=מיטאַרבעטער פֿון דער דאָזיקער אויסגאַבע.

דער טעקסט פֿאַרמאָגט אַ סך וויכטיקע פּרטים פֿון דער עקאָנאָמישער געשיכטע פֿון ייִדן אין האָלאַנד סוף 17טן און אָנהייב 18טן י"ה, ווי פּרייַזן אויף סחורות, רשימות פֿון סחורות, מיט וועלכע ייִדן האָבן געהאַנדלט, קאָנצעפּטן פֿון בריוו, אין וועלכע עס רעדט זיך וועגן די לייַפּציקער ירידים. דאָס זייַנען אָן ספֿק אָפּשפּיגלונגען פֿון אַן עקאָנאָמישער ווירקלעכקייט, און דערפֿאַר שטעלן זיי פֿאָר אַ וויכטיקן קולטור=היסטאָרישן מקור. עס איז דעריבער אַ גרויס וווּנדער, וואָס די האָלענדיש=ייִדישע היסטאָריקער, וואָס באַאַרבעטן אַזוי דעטאַליזירט די לאָקאַלע געשיכטע, האָבן דעם דאָזיקן מקור לחלוטין פֿאַרזען.

דער ספֿר איז באַשטימט פֿאַר „יונגי סוחרים", און דערפֿאַר ווערן געגעבן ידיעות וועגן האַנדלס=געזעצן, באַנקוועזן און אַנדערע ענינים, וואָס האָבן אַ שייַכות מיט מסחר, לייַען געלט וכדומה.

ספּעציעל איז אינטערעסאַנט דער מאָראַליזירנדיקער צוגאַנג צו אַזעלכע ענינים, ווי באַנקראָט און ניט צאָלן קיין וועקסלען.

דער דאָזיקער ייִדישער האַנטבוך און האַנדלס=בריוונשטעלער פֿאַרדינט אַן אויספֿירלעכע אויספֿאָרשונג אין שייַכות מיט דער עקאָנאָמישער געשיכטע פֿון האָלאַנד. דאָס איז אַן אויפֿגאַבע, וואָס עס קאָן אויספֿירן נאָר אַ ספּע=ציאַליסט. מיר האָבן נאָר געוואָלט פֿאַרצייכענען די דאָזיקע אויסגאַבע, וואָס איז, אַגבֿ, געדרוקט נאָר איין מאָל, פּראַכטפֿול געזעצט אין אַ שריפֿטדרוק, אַזוי ווי כּמעט אַלע ייִדישע בריוונשטעלערס פֿון יענער תּקופֿה.

*

אין יאָר 1728 האָט איינער י. וואַן מאַאַרסען אַרויסגעגעבן אין האַג אויף האָלענדיש אַ ביכל א"נ

Joods / A. B. C. Bouk, / seer nut ende bequaem voor de / jonge jeugt de selver natie /, vertaelt uyt den Hebreeuse orginele / door J. van Maarssen, Joode School / - Meester. / Den tweeden Druk. / In s - Gravenhage. / Bij Cornelis van Zanten, Boek / drukker en Boekverkoopcr. op't Spuy. 1728 [8o. זייַטן 8].

דאָס איז דאָס ערשטע ביכל צו לערנען יידישע קינדער האָלענדיש. אַן עקזעמפּלאַר געפֿינט זיך אין האַגער שטאָטישן אַרכיוו. די ערשטע אויסגאַבע איז ניט באַקאַנט.

ווי זעליגמאַן שרייבט, זײַנען קיין ידיעות ווענן דעם מאַרסען נישטאָ. ער איז אָבער זיכער פֿון דער זעלביקער משפּחה, וואָס האָט אַזוי פֿיל פֿאַרדינסטן פֿאַר דער יידישער פֿאַרלעגערײַ אין האָלאַנד.

(S. Seeligmann, Het geestelijk leven in de Hoogduitsche Joodsche Gemeente te s' - Gravenhage.

געדרוקט אין בוך:

D. S. Van Zuiden, De Hoogduitsche Joden in 's - Gravenhage. Den Haag 1913, 43).

דאָרטן (ז' 76) אַ פֿאַקסימילע פֿון שער־בלאַט, וואָס האָט אַ בילד פֿון אַ שולע מיט אַ לערער.

# די צוואה פֿון אַ פּינסקער בעל־הבית

## פֿון אָנהייב 19טן י״ה

פֿון אַנטאָן לוריא (ווין)

### ה ק ד מ ה

עס זײַנען שוין אָפּגעדרוקט אַ גאַנץ היפּשע צאָל צוואות. אָבער דער גרעסטער טייל פֿון זיי זײַנען אין תּוך גאָר ניט קיין צוואות וואָס גיבן דעם לעצטן ווילן פֿון דעם שכיבֿ־מרע; זיי געהערן גיכער צו דער לִיטעראַטור, הײַנט צום מין „הדרכות״. אַזוי הייסט אַ ספּעציעלער טיפּ מוסר־ספֿרים, וואָס שטעלט זיך די אויפֿגאַבע צו ווײַזן דעם ריכטיקן דרך אין עבֿודת־הבורא. אויב אַזאַ „הדרכה״ איז געשריבן געוואָרן אין דער פֿאָרם פֿון אַ צוואה — אַן אָנזאָג צו קינדער, תּלמידים, אָנהענגער פֿון דעם מחבר — האָט מען איר אַ נאָמען געגעבן „צוואה״, הגם אַזאַ לִיטעראַריש ווערק האָט גאָר אַ קנאַפּע שײַכות מיט אַ צוואת־שכיבֿ־מרע. אַזעלכע „צוואות״, וואָס זײַנען בפֿרט בײַ חסידישע מחברים טייל מאָל אויסגעוואַקסן ביז צו דעם פֿאַרנעם פֿון אַ ספֿרל, קלאַסיפֿיצירן זיך אַליין ווי צוגעהעריק צו לִיטעראַטור דורך דעם, וואָס שוין דער מחבר אַליין באַשטימט זיי פֿאַר אַ ברייטערן עולם, און עס טרעפֿט אַפֿילו, אַז ער גופֿא גיט עס אַרויס בײַם לעבן. אָט די כוונה פֿון מחבר צו באַשטימען די „צוואה״ פֿאַר דער עפֿנטלעכקייט איז טאַקע דער איינציקער פֿאַרלאָזלעכער סימן אויף אָפּצושיידן לִיטעראַרישע צוואות פֿון עכטע: וועט מען זאָל קוקן נאָר אויפֿן אינהאַלט, וואָלט מען ניט געקאָנט געפֿינען קיין אונטערשייד־לֵיניע, ווָאַרעם אויך די צוואות וואָס זײַנען באַשטימט צו ווערן פֿאַרשפּרייט צווישן עולם האָבן פֿונקטן וואָס זײַנען שייך פֿערזענלעך צו דעם מחבר און צו זײַנע נאָענטע, פֿונקט ווי פֿאַרקערט אין די עכטע צוואות געפֿינען זיך ניט זעלטן רעליגיעזע אָנווײַזן און מוסר־רייד.

ווי אַ מקור פֿאַר געשיכטע זײַנען עכטע צוואות אָן אַן ערך חשובֿער; אין דעם פֿרט קומען זיי צו צום נאָענטסטן צו פֿריוואַטע בריוו. אויב מען וויל, קאָן מען אַזאַ צוואה טאַקע תּופֿס זײַן ווי אַ בריוו, וואָס דער בעל־הצוואה שרײַבט צו זײַנע יורשים. און אויב ער איז געווען אַ גוטער שרײַבער פֿון בריוו, ד״ה ווען ער האָט ניט בלויז קאָפּירט טראַדיציאָנעלע שאַבלאָנען, דעמאָלט האָט פֿון דער אייגנאַרטיקער פּסיכישער סיטואַציע געמוזט אַרויסקומען בכל אופֿן אַן אינטערעסאַנטער דאָקומענט פֿון אַ פערזענלעכקייט.

קודם כּל זײַנען אַזעלכע צוואות ווערטיק ווי פֿאָלקלאָריסטישער מאַטעריאַל, ווײַל זיי ברענגען דירעקטע ידיעות וועגן דעם, וואָס יִידן האָבן זיך געקלערט מכּוח שטאַרבן און ווי אַזוי זיי האָבן זיך אויסגעמעלט דעם טויט. דערבײַ ווײַזט זיך אַרויס פֿאַר באַזונדערס מערקווערדיק די היסטאָרישע תּקופֿה, וואָס איז געשטאַנען אונטער דער השפּעה פֿון דער קבלה פֿון אר״י. וואָרעם אין דער צווייטער העלפֿט 16טן י״ה איז אויפֿגעקומען אַ נײַע פֿאָרם פֿון דעם גלויבן אין יענער וועלט, וואָס האָט אַרײַנגענומען די שיטה פֿון דער קבלה מכּוח דער נשמה מיט אַזאַ ברען, אַז פֿאַר אַ יִידן פֿון יענער צײַט איז דער גאַנצער סכּום פֿאָרשטעלונגען וועגן „יענער וועלט״ געוואָרן אַ פֿולקומע רעאַליטעט. אין דעם גאַנג פֿון דער געשיכטע פֿון יִידישן גײַסט איז דאָס אַ מערקווערדיקע דערשײַנונג און איז שווער צונויפֿצופּאָרן מיטן טעזיס, אַז דער אַלגעמיינער באַנעם פֿון דער יִידישער רעליגיע איז געווענדט אויף די ענינים פֿון דער וועלט. די מערבֿדיקע חכמת־היהדות — וואָס איר איז, ווי באַוווּסט, דער דאָזיקער טעזיס באַזונדערס ליב געווען — האָט זיך דעריבער געפֿלײַסט אַרויסצושטעלן אָט דאָס „פֿאַרזינקען״ אין דער קבלה ווי אַ בלאָנ־דזשעניש פֿון אַ גײַסטיק געפֿאַלענער תּקופֿה. דערצו מוז מען באַמערקן, אַז דיסקוואַליפֿיצירן מיינונגען, וואָס גייען קעגן דעם אייגענעם קוק, פֿאַר ניט־יִידיש איז גיכער אַ פּאָליטישע מעטאָדע ווי אַ וויסנשאַפֿטלעכע. אָבער אָפּגערעדט פֿון דער פּאָליטישער טענדענץ, וואָס האָט בלי־ספֿק געשטעקט אין דער ליבעראַלער היסטאָריאָגראַפֿיע, טאָר מען ניט פֿאַרגעסן, אַז איר האָט געפֿעלט אויך יעטווידער פּסיכאָלאָגישער יסוד. וואָרעם זיסט וואָלט זי אײַנ־געזען, אַז די „די־וועלטיקייט״—וואָס איז בלי־ספֿק פֿאַראַן—איז ניט קיין לכתּחילהדיקער שטריך פֿון דעם עצם מהות פֿון דער יִידישער נשמה, נאָר אַז זי איז שטענדיק דער לעצטער טיפּישער פּועל־יוצא פֿון אַ היסטאָרישן קאַמף, וואָס צעפֿלאַקערט זיך כּסדר אויפֿס נײַ. פֿון דעם גאַנג פֿון דער געשיכטע וואָלט זי געקאָנט בפּועל־ממש אַרויסדרינגען דעם געזעץ, אַז אַ יענעוועלטיקע נטיה, ווי נאָר זי פֿלעגט אין אַ וואָסער עס איז אופֿן זיך אַנטפּלעקן אין יִידנטום, פֿלעגט זיך באַלד אָנהייבן אַ גוואַלדיקע מלחמה קעגן איר און די דיוועלטיקע טענדענצן פֿלעגן זי גובֿר זײַן און אַרויסשטופּן. און דערפֿאַר טאַקע האָט די יהדות סוף־כּל־סוף אויפֿגעהיט דעם כאַראַקטער פֿון די־וועלטיקייט. אַז אַזאַ אַרויסשטופּ־פּראָצעס איז שוין פֿאָרגעקומען אַ מאָל אין גאָר גאָר אַלטע צײַטן, זאָגט עדות דער טעקסט פֿון תּנך, וואָס אין אים זײַנען געבליבן דײַטלעכע סימנים פֿון אַזאַ געראַנגל, און עס איז קענטיק, אַז מען האָט פֿון אים אויסגעמעקט יעטווידן זכר פֿון אַן אַלטן גלויבן אין אַ „יענער־וועלט״. און עס לייגט זיך גוט אויפֿן שׂכל, אַז אין 18טן און אין 19טן י״ה איז די מלחמה פֿון די משׂכּילים קעגן חסידות געווען נישט אַנדערש ווי דער לעצטער גליד אין אַ ריי פֿון אָט דעם טיפּישן פּראָצעס, וואָס חזרט זיך איבער אָן אַ סוף. באַטראַכט אין דער שײַן, האָט די אויפֿגעקלערטע חכמת־

היהדות, וואָס האָט דיסקוואַליפֿיצירט די קבלה, פּסיכיש און היסטאָריש געטאָן גענוי דאָס זעלביקע, וואָס די אַלטע רעדאַקטאָרן פֿון תּנך, בעת זיי האָבן אויסגעמעקט דאָס וואָס האָט ניט געפּאַסט צו זייערע נייַע השׂגות. און עס איז ממש אַ חידוש, ווי שטאַרק עס האַלט זיך די המשכדיקייט אין דער געשיכטע פֿון ייִדישן גייַסט אין משך פֿון יאָרטויזנטער, אַ פֿאַקט וואָס האָט ניט זייַנס גלייַכן. עס בלייַבט די עובדא פֿון אַ פּסיכאָלאָגיע פֿון ייִדנטום, געבויט אויף אַנאַליטישע יסודות, אויסצופֿאָרשן, ווי אַזוי איז געבויט אָט דער פּסיכישער מעכאַניזם, וואָס ברענגט אַלע מאָל צו אָט דעם גלייַכן אויסלאָז אין דעם קאַמף פֿון די צוויי ווידעראַנאַנדיקע טענדענצן. אַזאַ אויספֿאָרשונג מוז ניט אַנדערש פֿירן צו די טיפֿסטע גרונטן פֿון דער ייִדישער נשמה און אַרויסברענגען אויף דער ליכטיקער שייַן גרונטיקע אויפֿקלערונגען. בכדי אָבער צו דערגרייכן אָט דעם ווייַטן ציל, מוז מען אַפֿריִער מיט התמדה קלייַבן דעם פֿאָלקלאָריסטישן מאַטעריאַל און אים גרונטיק וויסנשאַפֿטלעך באַאַרבעטן. ביז איצט איז מען אויף דעם וועג ניט געקומען ווייַטער פֿון די ערשטע טריט.

פֿון צוואות איז מען זיך נוהג געווען צו דרוקן נאָר אַזעלכע, וואָס האָבן אינטערעסירט מצד זייער אינהאַלט ווי לערן- און מוסר-שריפֿטן, דאָס הייסט ממילא די ליטעראַרישע צוואות. אין דער צווייטער ריי אויך אַזעלכע, וואָס האָבן געקאָנט אויסשטעלן אויף אינטערעס מחמת דער פּערזאָן פֿון דעם בעל-הצוואה, הגם זיי האָבן געהאַט נאָר פּריוואַטע אָנזאָגן. דאָס זייַנען טאַקע אמתע צוואות, אָבער געשריבן האָבן זיי אָדער רבנים אָדער רבנישע מחברים, אַזוי אַז אין דעם פּרט שיידן זיי זיך ניט אונטער פֿון די ליטעראַרישע צוואות. בייַ דער פּובליקאַציע פֿון די צוואות האָט מען פֿון תּמיד אָן אויסגעקליבן איינזייַטיק אַלץ אָט דעם מין.

פֿאַרקערט, די וויסנשאַפֿטלעכע פּובליצירונג פֿון צוואות ווי אַ מקורים-מאַטעריאַל איז אַזוי יונג, ווי דער אינטערעס פֿאַר פֿאָלקלאָר בכלל. צווישן די 180 נומערן פֿון וואַכשטיינס ביבליאָגראַפֿיע (אַרויס 1934) זייַנען סך-הכּל 20 וויסנשאַפֿטלעך פּובליצירטע צוואות, און דערפֿון זייַנען דרייַ פֿערטל נאָר די ווינער צוואות, וואָס טאַגליכט האָט פֿאַרעפֿנטלעכט. פֿון מזרח-ייִדישן מאַטעריאַל אָבער איז כּמעט נאָך ווי גאָרנישט ניט אַרויסגעבראַכט געוואָרן אויף דער ליכטיקער שייַן. אַרכיוו-מאַטעריאַל, בפֿרט פּריוואַטער, האָט זיך אין מזרח-ייִדישן קיבוץ גאָר קנאַפּ אויפֿגעהיט. דער גרעסטער טייל דערפֿון איז משמעות אַוועקגעקומען בעת די אָפֿטע מלחמות און מהומות, בעת די אָן אַ צאָל שׂרפֿות, וואָס האָבן חרובֿ געמאַכט די פֿון האָלץ געבויטע ייִשובֿים. גאָר אַ סך איז מן-הסתּם לכתּחילה ניט געווען, וואָרעם די עקאָנאָמישע דחקות צוזאַמען מיט דער שטענדיקער אומזיכערקייט פֿון דעם מצבֿ זייַנען קוים געווען מסוגל צו אַנט-וויקלען דעם חוש פֿאַר קאָנסערווירן און זאַמלען; דאָרט ווו עס איז יאָ געווען אַ שטיקל התחלה דערפֿון, האָט אים דערשטיקט דער ביטול פֿאַר יעטווידער אַנדער אינטערעס חוץ דעם „לערנען".

דעריבער האָט נאָך אַ גרעסערן ווערט אַ מזרח-יידישער פֿאַמיליען-אַרכיוו, וואָס האָט צו פֿאַרדאַנקען זײַן אויפֿקום אַ פֿרי אויפֿגעוועקטן זאַמל-חוש אונטער גינציקע תנאים. אויפֿגעהיט געווארן איז ער אין אַ גרויסער מאָס מחמת דעם, וואָס די אַרכיוואַלישע אָביעקטן וואָס גייען אַרײַן אין זײַן באַשטאַנד זײַנען בײַ צײַטנס אַרויסגעפֿירט געווארן פֿון מזרח-אייראָפּע, און אויך אין דער פֿרעמד האָבן די אַסימילאַטאָרישע ווירקונגען קיין שליטה ניט געהאַט זיי צו פֿאַר-טיליקן. אָט פֿון דעם אַרכיוו, וואָס ביז אַהער האָט נאָך קיין פֿרעמדער צו אים ניט געהאַט קיין צוטריט, ווערט איצט ווי די ערשטע פּובליקאַציע פֿאַרעפֿנטלעכט דאָ די צוואה פֿון ר' שאול קאַרלינער, וואָס האָט אַן אינטערעס סײַ ווי אַ פּאָלקלאָריסטישער מאַטעריאַל סײַ מצד דער פּערזאָן פֿון דעם בעל-הצוואה.

## רבי שאול קאַרלינער

דער נאָמען דאַרף אויסגעטײַטשט ווערן. ער אַליין חתמעט זיך אין דער צוואה „שאול בר' משה סג"ל", און אויף זײַן מצבֿה שטייט אויסגעקריצט: „שאול בן ר' משה הלוי", און דאָס איז דער זעלביקער נאָמען (סג"ל=סגן-לויה). די עדות אויף דער צוואה רופֿן אים אָן „ר' שאול מקאַרלין", און דאָס איז געווי דאָס יידישע „רב שאול קאַרלינער", ווי עס רופֿן אים נאָך איצטער זײַנע קינדסקינדער, און אונטער דעם נאָמען איז ער מן-הסתם געווען מפֿורסם. דאָס איז ווײַז אויס טאַקע דער פֿאַסיקסטער נאָמען פֿאַר אים. ערשט זײַנע זין האָבן אָנגענומען דעם פֿאַמיליע-נאָמען לעווין, וואָס איז געפֿורעמט אויפֿן רוסישן שטייגער, און עס געשיקט זיך ניט אַריבערצוטראָגן דעם נאָמען אויך אויפֿן פּאָטער (ווי מען איז זיך נוהג צו טון, ווען מען דערמאָנט אים אין דער ליטעראַטור), הגם עס קאָן געמאָלט זײַן, אַז אין רוסיש געשריבענע מקורים איז ר' שאול נאָך בײַם לעבן געבראַכט געווארן אונטער דעם נאָמען.

וועגן אָט דעם מאָן איז ביז איצט ווינציק באַווּסט (פּ"גל ליטעראַטור-רשימה), הגם ער האָט בשעתו בלי-ספֿק געשפּילט אַ זייער וויכטיקע ראָלע אין דעם ציבור-לעבן פֿון פינסק-קאַרלין און פֿון יענער גאַנצער געגנט. אינטערעסאַנטן מאַטעריאַל וועגן אים האָט אַרויסגעזוכט משמעות פֿון אַלטע מקורים דער היסטאָריקער שאול גינזבורג (וואָס געהער אַליין צו ר' שאול קאַרלינערס משפּחה), נאָר ער גיט איבער דערפֿון לײַדער נאָך זייער ווייניק. מיר איז באַקאַנט נאָר זײַן מצבֿה, זײַן צוואה, וואָס ווערט דאָ אָפּגעדרוקט, און אַ פּאָר לעגענדאַרישע אַנעקדאָטן, וואָס גייען אַרום צווישן זײַנע פֿיל אוראייניקלעך. אָבער שוין דאָס ביסל איז געגוג, אַז מען זאָל דערקענען אין אים אַ בולטע פּערזענלעכקייט.

וואָס איז שייך די אַנעקדאָטן, קאָן די טענדענץ זיי אויסצוטראַכטן געבן אַ השׂגה דערפֿון, ווי אַזוי עס האָט זיך געמוזט אָפּשפּיגלען די געשטאַלט פֿון

ר׳ שאול קאַרליִנער אין דער פּאָרשטעלונג פֿון זײַנע בני-דור און פֿון זײַנע נאָענטע בני-משפּחה.

איינער אַן אַנעקדאָט, וואָס ווערט איבערגעגעבן בעל-פּה דערציילט, אַז היות ווי ער האָט ניט געקאָנט דורכקומען מיט דער פֿינסקער קהילה און האָט זיך מיט די מנהיגים שטענדיק אַרומגעקריגט, האָט ער אויסגעפּועלט בײַ די רוסישע מאַכטאַרגאַנען, מען זאָל דעם שטאָטקוואַרטאַל קאַרליִן ווו זײַן הויז איז געשטאַנען דערקלערן פֿאַר אַ זעלבשטענדיקער שטאָט; מחמת דעם האָט ער געקאָנט קאָנסטיטוִירן אין קאַרליִן אַן אייגענע קהילה. ווײַזט אויס, אַז דער דאָזיקער אַנעקדאָט איז אויסן צו דערקלערן דעם צונאָמען „קאַרליִנער״.[1]

אַ צווייטן אַנעקדאָט האָט גינזבורג פֿאַרעפֿנטלעכט פֿון אַ פּאַרמעטענעם פּתב-יד. דאָרט ווערט דערציילט וועגן אַלטער ספֿר-תורה, וואָס איז ווי עס איז אַרײַנגעפֿאַלן אין אַ קלויסטער, און אַז שאול קאַרליִנער האָט אַ דאַנק זײַנע פֿאַרבינדונגען מיט דער רוסישער אַריסטאָקראַטיע און מיט גרויסע געלט-נתינות אין יאָר 1795 זי אויסגעלייזט פֿון דאָרט. מיט אָט דער ספֿר-תורה זאָל זײַן געבענטשט געווָארן די רוסישע אַרמיי פֿאַר דעם נצחון אין פּרײַסיש-אייללַו 1807, און אויך 1813 האָט אַלכּסנדר I, וואָס האָט געדענקט דעם מופֿת, געהייסן ברענגען די ספֿר-תורה, און נאָך דער פֿעלקער-שלאַכט בײַ לײַפּציק האָט ער זי אָפּגעשיקט צו ר׳ שאולן מיט גרויס כּבֿוד, „און האָט באַפֿוילן אים אָפּצוגעבן כּבֿוד ווי איינעם פֿון די גדולי-המלוכה״.

אָט דער לעצטער פּרט דערמאָנט אָן אַן אַנדער מעשׂה בעל-פּה, אַז פֿון מלוכה איז אים געגעבן געווָארן אַ טיטל, וואָס לויט אים האָט ער געהאַט רעכט צו טראָגן אַ שאַבליע. אָבער היות ווי דערמיט איז געווען פֿאַרבונדן דער מוז מיטצונעמען די שאַבליע אין קבֿר אַריין, דעריבער האָט מען שאול קאַרליִנער צוויי מאָל מקבר געווען: איין מאָל אָפּיציעל, מיט דער שאַבליע און אין בייזײַן פֿון די שׂררות, און אַ צווייט מאָל אָן דער שאַבליע און לויטן יִדישן דין. ווײַטער ווערט דערציילט אין דער וועדסיע, אַז דעם טיטל זײַנעם

---

1 אפֿשר איז די גאַנצע מעשׂה אַ טשיקאַוו פֿאַרדרייטע איבערדערציילונג פֿון אַן אַנדער געשעענישׂ, וואָס זי איז אַ ביטל ענלעך צו אירע, נאָר זי האָט זיך פֿאַר רב שאולס צד אויסגעלאָזן שלעכט. איך מיין דעם קאַמף פֿון די חסידים פֿאַר דער אויטאָנאָמיע אין דער קהילה, וואָס זי האָבן טאַקע געווונען צום טייל לויט דעם סטאַטוט פֿון 1804.— וואָס איז שייך דער צונאָמען „קאַרליִנער״, האָט ער מחוץ קאַרליִן פֿשוט געקאָנט באַצייכענען דעם אָפּשטאַם. אָבער דאָס וואָס אין דער שטאָט גופּא האָט מען אים אַזוי גערופֿן און אויך אין דער אייגענער משפּחה, איז אַ באַווײַז פֿון פּירסום, וואָס האָט קוים געקאָנט זיך נעמען פֿון ר׳ שאולס פּאָקטישע אויפֿטוען. איך בין נוטה משער צו זײַן, אַז אין דער צונעמעניש איז פֿאַראַן אַ רמז אויפֿן באַרימטן רבי אַהרן קאַרליִנער (1736—1772), דעם באַגרינדער פֿון דער עדה קאַרליִנער חסידים; ווײַל אונדזער רב שאול האָט געפֿירט אַזא פֿאַרביטערטן קאַמף קעגן די חסידים, האָט מען אים געגעבן דעם צונאָמען „קאַרליִנער״, אין צד מיט חוזק, דער צווייטער—מיט אַנערקענונג.

זאָל ער האָבן געקראָגן דערפֿאַר, וואָס ער האָט אויסגעהאַלטן אויף זײַנע הוצאות אַ ראָטע זעלנערס קעגן נאַפּאָלעאָנען.

אַזוי טרעט ער בכן אַרויס אין די מעשׂיות: מעשׂה תקיף, אײַנגעשפּאַרט, אַ שטענדיקער בעל־מחלוקת, דערבײַ אָבער אַ מענטש מיט אַ ברייטער האַנט, אַן עוסק בצרכי ציבור, וואָס שטעלט זיך פֿאַר מלכים ושׂרים, אַזוי אַז מען קאָן אויך צוקלערן, אַז ער האָט געשעפֿטן מיטן קיסר אַליין, און אין שטעטל האָט ער אַליין געקאָנט אָנגיין כּמעט פֿאַר אַ שׂררה, על־כּל־פּנים ניט קיין ייִד פֿון אַ גאַנץ יאָר, וואָס אויך צו קבר־ישׂראל איז ער געקומען ניט ווי אַלע ייִדן. און דורכויס אָנגעמאָסטן צו די דאָזיקע שטריכן איז דאָס בילד פֿון אים, וואָס אַנטפּלעקט זיך פֿאַר אונדז פֿון אַנדערע מקורים: ווי אַ דעספּאָטישער ראָש־המשפּחה, שטענדיק אין קריג מיט צעבונטעוועטע קינדער, ווי אַ בעל־צדקה מיט אַ ברייטער האַנט, אָבער אַ תקיף און אַן עקשן, ווי אַ בעל־יוצן פֿון אַלע קהילות אין דער סביבֿה, זייער פֿאָרשטייער בײַ וויכטיקע פֿאַרהאַנדלונגען, זייער שתדלן בײַ די שׂררות, ווי אַ גרויסער סוחר און בעל־דעה אין זײַן געגנט און ווי אַ דם־שׁונא פֿון די חסידים.

וואָס שייך דער אויפֿשריפֿט אויף דער מצבֿה איז זי נאַטירלעך צונויפֿ־געשטעלט אין דעם געווײַנטלעכן נוסח פֿון פּסוקים, וואָס דאַרפֿן דערציילן דעם שבֿח פֿון דעם נפֿטר, און געמאַכט האָט זי אַ קנאַפּער קינצלער. דער מצבֿה־קריצער האָט נאָך פֿון זיך דורכגעלאָזט אַ היפּשע צאָל גריזן, אַזוי אַז העכער אין אומגענויקייט קען מען ניט שטײַגן. אין די עטלעכע ערטער, וואָס מען קאָן זיך האַלב אָנשטויסן דעם פּשט פֿון זיי, גייט באַשטימפּערלעך די רייד מפּוח דעם נפֿטרס אויפֿטוען לטובֿת־הכּלל, בפֿרט וואָס ער האָט זיך אײַנגעשטעלט קעגן שׂונאים און וואָס ער האָט געזאָרגט צו באַפֿרײַען תּפֿוסים.[1]

---

1 דער שׂיכותדיקער אָרט לייענט זיך אַזוי:

7: הוציא עם רפה בחורים מבתי כלאים החבאו

8: ריב רב עם צרי יומם שכם אחד נקבצו באו

9: לעמוד לימין אכיון לחשים במרומם קנו

10: איש עצתו יכלכל מחלתו ולעור עינים

אויף פּדיון שׁבויים האָט ער אויך אין זײַן צוואה אָפּגעזאָגט אַ באַשטימטע הכנסה.

הער פֿראָפֿ' וויזען וויזט מיר אָן, אַז די לעצטע שורות קלינגען, אויף חידושים, אַזוי ווי זיי וואָלטן געזאָלט פֿאַרפֿאַסט אויף אַ חסיד:

14: ושרעפיו לקדושים אשר בארץ שאפו

15: וילכו ויצטירו ללכת לאור באור החיים.

16: להתענג מזיו כבודי הנשקפה כמו שחר

17: הסתופף באהל שפרה בגן ה'

די מצבֿה שטייט אויפֿן אַלטן קאַרלינער בית־עלמין, דאָס מיטלסטע פֿעלד, שורה 5, נומ' 8.

די איינציקע דירעקטע אַרויסזאָגונג, וואָס מיר האָבן פֿון אים, איז זײַן צוואה. דאָ וואַרפֿט זיך קודם-כּל אין די אויגן די אומגעצאָמטע שטרעבונג צו מאַכט, וואָס האָט אים געטריבן אויפֿצוצווינגען זײַן ווילן דעם לעבן פֿון יענער זײַט גרענעץ פֿון טויט. אָט די אַלע פּרטימדיקע און קאַפּריזע אָנווײַזן, וואָס ער גיט די יורשים זײַנע, ווי אַזוי זיי האָבן זיך צו פֿירן, נעמען זיך נישט אַנדערש נאָר פֿון דער פֿאַרשטעלונג, אַז אויף יענער וועלט וועט ער מוזן זיך צוקוקן צו דעם וואָס זיי טוען און וועט ניט קאָנען זיך אַריינמישן, דעריבער נעמט ער שוין איצט אָן אַלע נייטיקע מיטלען, כּדי דורכצופֿירן זײַן ווילן. די פֿינצטערע פֿאַרביסנקייט, וואָס מיט איר שיט ער אָן התּראות איבער התּראות און סטראַשונקעס איבער סטראַשונקעס קעגן איטלעכן, ווער עס וועט זיך נאָר דערוועגן אין מינדסטן משנה צו זײַן אַ „דבר וחצי דבר" אין דער צוואה, פֿאַרמאָגט אַפֿילו, ניט געקוקט אויף גאָר דער אומגעלומפּערטקייט פֿון דער שפּראַך, עפּעס פֿון מאַיעסטעטישקייט, וואָס דערמאָנט אָן דער תּוכחה פֿון חומש.

ער האָט בײַם לעבן געפֿירט אַ סך מחלוקתן, און ער וויל די שׂנאה נעמען מיט זיך אין קבר אַרײַן. קודם-כּל איז זײַן שׂנאה געווענדט קעגן דער חסידות, וואָס ער האָט געקעמפֿט קעגן איר צײַט זײַן לעבן און וואָס איר כּסדרדיקן וווקס האָט ער געמוזט צוזען. דעריבער מוז אויף שטענדיק אויסגעשלאָסן ווערן פֿון די הטבות פֿון זײַן צוואה און פֿון דער פֿאַרוואַלטונג פֿון דער ירושה יעדער איינער, וואָס געהער צו „יענער כּת"; נאָר „אמתּ יראי השם" זאָלן האָבן דערין אַ חלק—דאָס איז משמעות אַ סאַרקאַסטישער רמז אויפֿן נאָמען „חסידים". אַפֿילו דער רבּ פֿון דער קהילה האָט דאָס רעכט פֿון קאָנטראָל איבער דער אויספֿירונג פֿון דער צוואה, נאָר ווען ער וועט ניט זײַן קיין חסיד—דאָס קלינגט ווי אַ חשש וואָס איז אַרויסגערופֿן אַ פּנים דורך אַ טיפֿער רעזיגנאַציע. דער אויסשלוס פֿון די חסידים ווערט אַזוי אָפֿט איבערגעחזרט, אַז עס ווערט דערפֿון סוף כּל סוף אַ ראַשי-תּיבות (ולא מכה"ת, שורה 62).[1]

אָבער שׂונאים זײַנען אויך געווען צווישן די אייגענע קינדער: איינער פֿון די טעכטער ווערט אײַנגענטיילט דער חלק וואָס קומט איר עפּ"י געזעץ (אויב מען זאָל אָנווענדן די מאָדערנע השׂגות), און אויך דאָס זאָל אַרויסגענעבן ווערן ניט איר, „ווײַל זי האָט מעיז געווען", און ניט איר מאַן, וואָס האָט „מיר פֿאַרשאָפֿט עגמת-נפֿש", נאָר די קינדער פֿון איר ערשטן מאַן. און פֿון די זין ווערט איינער, וואָס „איז אַ רגזן", אויסגערופֿן מיטן נאָמען, אַז ער זאָל פֿאַלגן זײַן פֿאָטערס לעצטן ווילן. עס ווײַזט אויס, אַז דאָ האָט זיך אָפֿט מאָל אָנגעשטויסן האַרט אויף האַרט.

---

[1] פֿון אָנטי-חסידישע צוואה מיט ענלעכע תּקנות דערמאָנט אייבערהעמס, דצ"ו, ז' 479, § שאָד אָבער וואָס ער גיט ניט איבער מער קיין פּרטים.

מערניט אַ מאָל קלינגען אויך ווייכע טענער. דאָס איז דעמאָלט, ווען ער רעדט ווען די צוויי יינגסטע קינדער, וואָס האָבן נאָך ניט חתונה געהאַט, אָדער ווען אַ מיידל אַן אייניקל, וואָס ער האָט זי משמעות באַוונדער ליב געהאַט. און גאָר באַוונדער אין דער הוספֿה, וואָס ער האָט געשריבן אָנהייב זומער 1831, ווען ער איז אָקערשט גענעזן געווארן פֿון דער כאָלערע, נאָך אָפּגעשוואַכט, ניט אין גאַנצן בייַ די קלאָרע געדאַנקען, בעת אַרום האָט נאָך געבושעוועט די מגפֿה.

ווען זיין לעבן דערוויסן מיר זיך פֿון דער צוואה כּמעט ווי גאָרנישט. אַז ער איז געווען שטאַרק רייַך, קאָן מען אפֿשר דרינגען פֿון די סומעס וואָס ער זאָגט אָפּ. ווי גרויס איז געווען זיין פֿאַרמעגן, זיינען קיין שום ידיעות ניטאָ; אַגב איז דאָס אין קיין שום צוואות ניטאָ. וואָס איז געווען זיין געשעפֿט, ווערט אויך ניט דערמאָנט. גינצבורג ווייס צו דערציילן, אַז ער איז געווען אַ גרויסער האָלץ־סוחר און האָט צוו"אַ געהאַט אויך אַ הויף אין טעלעכאַן. אָבער פֿון אַ סך ערטער אין דער צוואה איז קענטיק דער פֿראַקטישער געשעפֿט־מענטש, למשל ווען ער טענעט אַיין, אַז מען מוז די געלטער פֿון גמילת־חסד ווי געהעריק פֿאַרוואַלטן, „וואָרעם ביז איצט איז גאָר דאָס געלט, וואָס איז פֿאַרנוצט געווארן צוליב אָט די צוועקן, פֿאַרלאָרן געגאַנגען", אָדער ווען ער לייגט אַרויף אַ פֿאַרבאָט אויף דעם איבערגעלאָזענעם פֿאַרמעגן, אַז מען זאָל באין אופֿן ניט פֿירן קיין געשעפֿטן מיט דער קרוין. אפֿשר מעג מען דרינגען פֿון אָט דער התראה, אַז ער האָט זיך אויף אָט דעם געשעפֿט אָפּגעבריט,— דאָס וואָלט געווען די אייניציקע קאָנקרעטע זאַך, וואָס מיר ווייסן וועגן זיין געשעפֿטלעכער טעטיקייט.

קאַרג ביז גאָר זיינען אויך די ידיעות וועגן זיין געזעלשאַפֿטלעכער טעטיקייט. ער רעדט וועגן צוויי בתי־מדרשים וואָס ער האָט אויסגעבויט אין פּינסק און אין קאַרלין. אין אַ צווייטן אָרט שרייבט: „זינט איך לעב האָב איך געדינט די מענטשן פֿון מיין שטאָט מיטן גאַנצן האַרצן", דערמיט איז זיכער ניט געמיינט נאָר הילף אין געלטזאַכן. וואָרעם אָפֿילו אין די אַנדערע קהילות, וואָס ער לאָזט פֿאַר זיי איבער געלט אין דער צוואה—זיי ליגן אין אַ קריזיז פֿון אַן ערך 50 קמ אַרום דער שטאָט, און עס באַקומט זיך אַזוי אַרום אַ פֿאַרשטעלונג וועגן דעם, ווי וויַיט זיין השפּעה האָט געגרייכט—האָט ער קענטיק געשפּילט די ראָלע פֿון אַ בעל־יועץ און מנהיג: ער בעט בייַ זיי מחילה, טאָמער האָט ער זיי אַ מאָל געגעבן אַ שלעכטע עצה. אויף אַזאַ מין ראָלע, פֿאַרבונדן מיט דער טעטיקייט פֿון אַ שתדלן, ווייזן דאָך אויך די שבחים פֿון דער מצבה־אויפֿשריפֿט. אויך מכוח דעם ווייס גינזבורג צו דערציילן מער: אַז ר' שאול האָט געהאָלפֿן בייַ דער גרינדונג פֿון דער וואָלאָזשינער ישיבה, אַז ער האָט געזומען אַן אָנטייל אין דער אַסיפֿה פֿון ליטווישע און רייסישע (?) קהילות אין מינסק 1816 (?), וווּ מען האָט אַרומגעקלערט דעם באַפֿעל פֿון אַלכּסנדר I צו שיקן יידישע דעפּוטאַטן קיין פּעטערבורג, וועגן

זײַן הילף בײַם פֿאַרטיידיקן די באַשולדיקטע יידן בעת דעם וועלט־זשער עלילת־דם, און צו לעצט וועגן זײַנע פֿאַרדינסטן בײַם אָפּהיטן דעם אָגינסקי־קאַנאַל בעת דער אינוואַזיע פֿון נאַפּאָלעאָנען, און ער איז דערפֿאַר עפּנטלעך געוואָרן געלויבט. בכלל איז שאול קאַרלינער געווען אַ טיפּישער פֿאַרשטייער פֿון יענע גבֿירישע שתדלנים, וואָס אין זייערע הענט האָט זיך דעמאָלט געפֿונען די פֿירערשאַפֿט און די פֿאַרשטייערשאַפֿט פֿון די יידישע ענינים.

צום סוף נאָך דאָס ווינציקע וואָס איז באַוווסט פֿון די דאַטעס פֿון זײַן לעבן. לויט גינצבורגן זאָל ער זײַן געבאָרן געווען אין יאָר 1775, און דאָס שטימט מיט אַ נאָטיץ וואָס איך האָב פֿון אַן אַנדער מקור. היות ווי זײַן עלטסטע טאָכטער חיה איז געבאָרן געווען 1791, בכן האָט ער חתונה געהאַט שפּעטסטנס צו 15 יאָר. זײַן פֿאָטער ר׳ משה זאָל זײַן געווען רב אין הלוסק און שפּעטער אין קאַרלין. על־כל־פּנים פֿון דער צוואה איז צו זען (שורה 96–97), אַז ביידע עלטערן זײַנען באַגראָבן אין קאַרלין. זײַן מוטער האָט געהייסן אודל. אין דער צוואה דערמאָנט ער נאָך אַ שוועסטער (שורה 97), וואָס איז געשטאָרבן פֿאַר אים. ער גופֿא איז געשטאָרבן אין דער נאַכט פֿון צווייטן טאָג ראש־חודש תמוז תקצ״ד (=7טער–8טער יולי 1834). אויב דאָס יאָר פֿון זײַן געבוירן איז ריכטיק, איז ער אַלט געווען נאָר 59 יאָר. זײַן פֿרוי מירקע איז געשטאָרבן 2 טעג אין אָלו תרי״ד (=26סטער אויגוסט 1854). איר פּאָטערס נאָמען איז געווען שמואל. פֿרײַער זאָל זי האָבן געטראָגן דעם נאָמען קלאַטשקאָ. וועגן די קינדער זע אין די הערות.

## די צוואה

פֿון דעם טעקסט פֿון דער צוואה לאָזט זיך באַשטימען מער־ווייניקער גענוי, ווען זי איז אָנגעשריבן געווארן. נאָר די דאַטירונגען זײַנען ניט גאָר קיין זיכערע; אין די הערות זײַנען געגעבן קריטישע באַמערקונגען צו איטלעכן פּרט.

דאָס ערשטע מאָל איז די צוואה אָנגעשריבן געוואָרן 1819 אין מינסק. 1827 ווערט זי אין וואַרשע איבערגעשריבן. אין דעם כאָלערע־יאָר 1831 קומט צו די ערשטע הוספֿה און באַלד נאָך דעם די צווייטע הוספֿה—ביידע מסתּמא אין קאַרלין. ביז דעמאָלט האָט דער בעל־הצוואה אַלצדינג געשריבן מיט דער אייגענער האַנט, ערשט אין פֿרײַאָר 1834, שוין לינגדיק אויפֿן קראַנקנבעט, לאָזט ער איבערשרײַבן דעם דאָקומענט מיט אַ פֿרעמדער האַנט און אים באַשטעטיקן פֿון עדות. אַ ביסל שפּעטער רופֿט ער ווידער די עדות, בכדי זיי אָנצוזאָגן אַ נײַע הוספֿה. אין עטלעכע וואָכן אַרום איז ער געשטאָרבן. מסתּמא אין אַ יאָר אַרום, 1835, איז ווידער געמאַכט געוואָרן אַן אָפּשריפֿט, וואָס דערבײַ האָבן שוין די אָפּשרײַבערס בײַ אַ סך זאַכן זיך געבראָכן דעם קאָפּ, און דאָס וואָס דער טעקסט וועגט נאָך ווײַטער איבערגעשריבן העלפֿט ניט

מיט צו מאַכן אים מער פֿאַרשטענדלעך. די קאָפּיע וואָס מיר האָבן איז משמעות געמאַכט געוואָרן אין משך פֿון דער רעאַליזירונג פֿון דער ירושה מן הסתּם פֿאַר דער עלטסטער טאָכטער פֿון דעם בעל־הצוואה, חיהן, וואָס בײַ אירע קינדסקינדער האָט זיך אָט דער דאָקומענט אויפֿגעהיט. ער געפֿינט זיך איצט אין דעם „פֿאַמיליע־אַרכיוו פֿון לוריא־לאַנדוי" אין ווין אונטער נומער 6001.

געשריבן איז די צוואה אין אַ לחלוטין ניט־ליטעראַרישן העברעיש. נאָר אין דעם אַרײַנפֿיר און דערנאָך אין דעם אויסלאָז פֿון די באַקרעפֿטיקונג־פֿאָרמולעס (שורות 85—87) איז אויף אַן אַ ביסל אומבאַהאַלפֿענעם שטייגער נאָכגעמאַכט דער רבנישער סטיל. בדרך כלל איז די שפּראַך אַ צעהרגעטע, אַזוי ווי אין אַלע כתבים פֿון דעם מין אין יענער צײַט. (די הוספֿות פֿון די עדות צי פֿון די איבערשרײַבערס זײַנען געשריבן אין נאָך אַן ערגערער שפּראַך). האַרבע גרײַזן קענן דקדוק און קענן גײַסט פֿון דער שפּראַך זײַנען כּמעט דער כלל. דער שרײַבער איז אומבאַהאַלפֿן אין אָפּקלײַב פֿון די ווערטער און וועндונגען, דער זאַץ איז בײַ אים ניט געגלידערט, עס פֿעלט דער חוש פֿאַר ניואַנסן, און בכלל ווייס ער ניט, ווי צו בינדן זײַנע געדאַנקען, און דערפֿאַר קאָן מען טאָקע אָפֿט מאָל ניט פֿאַרשטיין וואָס ער מיינט. אַוודאי מוז מען אַ סך גרײַזן, בפֿרט אויסלייג־פֿעלערס, שטעלן אויפֿן חשבון פֿון די איבערשרײַבערס. פֿונקט ווי כּמעט אין אַלע העברעיִשע טעקסטן פֿון יענער צײַט איז קענטיק די השפּעה פֿון דער ייִדישער רייִדשפּראַך, סײַ דורך די אַרײַנגענומענע ווערטער ווי „צי" (שורה 89), „אויסריכטינג" (שורה 105) א״א, סײַ צום טייל אין אויסלייג, ווי „פּינקעס" אַנשטאָט „פּנקס" (שורה 20, 37), סײַ אויך אין באַטײַט פֿון די ווערטער: פֿאַר „זיי האָבן ניט געפֿועלט" שרײַבט ער „ולא פּעלו".

וואָס איז שייך דער גײַסטיקער תּקופֿה, וואָס צו איר געהער דער דאָקומענט, איז קיין חידוש ניט—ווען מען נעמט אין אַכט די צײַט און דעם אָרט—אַז מען שפּירט נאָך ניט קיין שמץ פֿון דער השכּלה. דאָס ליטווישע ייִדנטום איז דעמאָלט נאָך אין גאַנצן ניט געווען אָנגעריר פֿון די שטורעמס פֿון דער צײַט און איז געשטאַנען פּעסט אויפֿן גרונט פֿון דער שטרענגער ייִדישער טראַדיציע, און צום גרעסטן טייל אין דעם לאַגער פֿון די מתנגדים. איז אָבער אינטערעסאַנט צו זען אין דער צוואה, ווי שטאַרק השפּעות און אידעען פֿון דער קבלה האָבן זיך אײַנגעוואָרצלט אַפֿילו אין אָט די קרײַזן, וואָס זײַנען געווען געשטימט קעגן מיסטיק. דער שרײַבער פֿון דער צוואה איז ניט קיין מאַן פֿון אינדיווידועלער פֿרומקייט, ווי עס איז געווען אַ שטייגער דער צדיק רבי אַהרן קאַרלינער, וואָס זײַן צוואה, אָנגעשריבן מיט 60 יאָר פֿרײַער, ווערט דאָ אָפֿט אונדז דינען צום פֿאַרגלײַך. ער איז אַ געשעפֿטמענטש און אַן עסקן אין דער קהילה, און זײַנע רעליגיעזע השׂגות זײַנען געוומען פֿון

די מיינונגען וואָס הערשן אין דעם כלל. דערין ליגט דער פֿאָלקלאָריסטישער ווערט פֿון דער צוואה.

ווײַטער ווערט געגעבן דער העברעיִשער טעקסט געטרײַ אות-באות מיט אַלע צייכנס. עס זײַנען אָנגעצייכנט די אָנהייב שורות פֿון דעם כתבֿ-יד און אויסגענומערירט, כדי עס זאָל פֿאַרגרינגערן דאָס אָפּשיקן. דאָרט ווו דער איבער-שרײַבער האָט געוואָלט ווײַזן, אַז מען דאַרף אַ וואָרט ניט לייענען, האָט ער דאָס געטאָן דורך ציִען אַ שטריך אונטער דעם וואָרט אָדער איבער דעם, און אַ מאָל ביידע זאַכן. אויך דאָס איז איבערגעגעבן געטרײַ אין דרוק.

צו דער איבערזעצונג, וואָס קומט דערנאָך, איז צו באַמערקן, אַז די אַרײַנגעשטעלטע ציפֿערן ווײַזן אויך אָן אויף די שורות פֿון כתבֿ-יד. די גלידערונג און אָפּזאַצן איז דאָ דורכגעפֿירט אַזוי—צום טייל אַנדערש ווי אין כתבֿ-יד—אַז דער טעקסט זאָל אַרויסקומען קלאָרער. ווײַטער זײַנען די שורות 111—119 איבערגעהיפּערט געוואָרן אין זייער אָרט און אַנשטאָט דעם אַרײַנ-געשטעלט צום סוף,—פֿאַר וואָס, איז דערקלערט אין די הערות. דאָס וואָס מען האָט געמוזט ממלא זײַן בײַ דער איבערזעצונג איז אַרײַנגעשטעלט אין קײַלעכדיקע קלאַמערן, און קאַנטיקע קלאַמערן ווײַזן, אַז די אַרײַנגענומענע ווערטער פּאַסן זיך ניט אַרײַן אין צוזאַמענהאַנג און זײַנען מן-הסתם אַרײַנ-געשטעלט געוואָרן פֿון אַ שפּעטערדיקער האַנט.

ווי מטבעות ווערן אין דער צוואה גענוצט, חוץ צוויי מאָל, ווען עס שטייט „זילבערנע רובלס" (שורה 94, 105), „זהובֿים" און „אדומים". זהובֿים וואָלט געקאָנט זײַן טײַטש „גילדענע רענדלעך" (דוקאַטן), נאָר גיכער איז דערמיט געמיינט פּוילישע גילדנס. „אדומים" (רויטע) איז משמעות נישט עפּעס אַנדערש ווי אַ סינאָנים פֿון „זהובֿים" (פֿ"גל די אמת פֿיל שפּעטערע צוואה פֿון לאה פֿרידלאַנד, ווו עס שטייט כסדר דער פּלעאָנאַזם „אדום זהבֿ", וואָס דערמאָנט אָן „רויטער גילדן"). פֿון דעסט וועגן איז די השערה ניט אין גאַנצן קיין זיכערע. „אדומים" האָבן געקאָנט באַטײַטן, למשל, אויך די אַסיגנאַציעס (באַנקצעטלען) צו 10 רובל, וואָס האָבן נאָך דעמאָלט קורסירט, און זיי זײַנען געדרוקט אויפֿן רויטן פּאַפּיר. אין דער איבערזעצונג איז בכן איבערגעלאָזן „זהובֿים" און „אדומים", ווי אין טעקסט.

אַלץ איבעריקע, וואָס זעט אויס צו זײַן נייטיק אויף צו פֿאַרשטיין דעם טעקסט, איז פֿאַראַן אין די הערות. גאָר צום סוף איז געגעבן אַ רשימה פֿון דער ציטירטער און דערמאָנטער ליטעראַטור און אויך פֿון די צוואות, וואָס זײַנען גענומען געוואָרן צום פֿאַרגלײַך.

איך וועל נאָך דערמאָנען, אַז די ערשטע לייעניש און איבערזעצונג פֿון דעם כתבֿ-יד האָט דורכגעפֿירט הער פּראָפֿעסאָר בנימין קלאַר, דאָצענט אין ירושלים, און אַז הערן פּראָפֿעסאָר מ. א. וויזען, ווין, האָב איך צו פֿאַרדאַנקען אַ סך אויפֿקלערונגען, וואָס האָבן מיר געהאָלפֿן צו פֿאַרשטיין דעם טעקסט.

[1] ניכתב הצואה זו ב"ק מניסק ט"ו מנחם תקע"ט. ועתה מעתיקה אני [2] פה ער"ח טבת תקפחית בע"מ ווארשי"

[3] הן האדם הי' כאורח נטה ללון וכגר בארץ הלז" והוא כעץ שתול על פלגי מים לבוא לרשת ארץ [4] החיים" על זאת יתפלל כל חסיד, ובפרט איש כערכי לעת מצוא עד זיבולא בתרייתא שלמה [5] להוי" לבל יטרידיני יצרי מעבודת הקודש, ועל משמרתי אעמודה לעמוד ולשרת השי"ת כאשר [6] עם לבבי בעודי ח"י, ואף כי אחרי מותי אמצא מנוח אשר ייטיב לי להעלות מזור לגופי ונשמתי [7] עפ"י הסדר הצפון בלוח לבי" אמרתי להיות דברי אלה חקוקים בספר, ואשים לחוק ולמשמרת [8] לא יוגרע דבר"—.

[9] ראשית דיעת יראת ה"שי, זחלתי ואירא מאימת יום הדין וחרדתי יום הפקודה. ביום שיזוצו שומרי הבית לעמוד) [10] עם יצאת הנפש, עוד בי נשמתי קודם הפרדה, יתוועדו עשרה אנשים טבולי יום מלומדי תורה ויראת הש"ית [11] סמוך למטתי. ויאמרו פסוקי דרחמי ותקוני נפש, עם סדר הנאמר במעבר יבוק, ואחרי צאת הנפש ורוח(י) [12] תשוב אל אלקים ינהגו בי דין ארבע מיתות ב"ד הידועים בלתי שום קולה" גוזרני בזה ומשביע אני לבל ישונה(?) [13] דבר ולא יחוסו על כבודי לשנותי ולעבור רצוני כי זה הוא הפצי לקבל דין א"מ ב"ד וכפרה, ומתושבי הח"ק [14] וג"ח אשר יתעסקו עמדי בחסד של אמת עם האנשים הנ"ל וכן נושאי המטה וחילופיהן כולם יהי' טבולי יום [15] המצמדות והקפות המסודרים בספרים, ויאמרו פסוקים ולבני הפלגשים וכולי, והוא רחום, ושארי פסוקי— [16] דרחמים" וחלקו לפני מיטתי לאביונים סך שלושה מאות שבעה ושלושים זהובים כמנין שמי וזה על ב"ע היינו [17] החלוקה יהי' עב"ה קודם הנחתה לקבר, אשתי ובני לא ילכו אחרי המטה כ"א בן אחד שיאמר קדיש ילך [18] ויפילו גורל על מי שלי שילך" אחרי שבעת ימי אבילות יעשו בניי ואשתי חשבון ברור מכל עזבון וקרקעות [19] ומטלטלין וסחורות ומזומן וחובות וכל הנמצא בראוי ובמחזק ואחר ניכוי חובות שיגיע בניי ובנותיי וכתובת [20] אשתי ת"י יוכתב ויורשם בפרטות בפנקס מיוחד ויבואו עה"ח היורשים עם אשתי ת"י" והרב אב"ד— [21] שיה' לעת כזאת ב"ק" ואם יהי' אז הרב הרב מכ"ת החסידים אז בהסכם אשתי ובניי יצרפו רב [22] אחר, או איש ישר ונאמן רוח כאשר יבוחרו אז שיבא עה"ח לעד ולראי' ושיודע החשבון ברור ג"כ [23] מכל הרכוש אשר המצא תמצא אחר הסילק כאמור לעת הזאת" יופרש חלק עשירי ויהי' קודש— [24] ביסוד מוסר[1] לתכלית עולמית הקרן קיימת תמיד ויעשה פירות" ומהריוח יופרש חמשה למאה לכל שנה [25] על עניי' ארץ הקדושה" גם יספיקו מהריוח נירות ועצים לבהמ"ד" גם כל הצטרכות לבהמ"ד"— [26] ומותר הריוח יתחלק בכל שנה לעניים הקרובים אל משפת הקרוב קרוב קודם" ות"ח קודם לע"ה" להכנסת [27] כלה ולפדיון שבוים" ותקון בהמ"ד שלי או לבנות מחדש כשיוחרב ח"ו בחמשה שנים הראשונים

1 מוסד.

יופרש— [28] שליש ריוח המעשר ויהי' מיוחד ושמור על בנין הבית מדרשים אשר בניתי ב"ק פינסק וקארלין" ואם [29] יעמדו אי"ה חמשה שנים על מכונם אזי יוחדר[1] מחצה מהסך מה כסף[2] מש'אספו בחמשה שנים לצרף להחלוקה [30] כנאמר" ולצרף להקרן" ומחצה יתחלק החצי לביקור חולים ומחצה לבמ"ח[3] רק יראו להעמיד סדר נכון [31] בהנהגות ג"ח שעד עתה נתמוטט כל המעות שהי' בזה" וכל עניני התעקות[4] עם הקרן והפירות [32] להלוות המעות ולהחזיקם ולסדר תמיד יוקם ע"פי הסכמות אשתי ובניי" ואם לא ישוו דיעותיהם יקום ע"פי [33] רוב דיעות" ואחר אריכות ימיהם יתנהג ויתנהל תמיד ע"פי קרוב קרוב קודם" מאנשים ישירים ואמודים [34] ושלא יהי' מכ"ת החסידים" ויהי' מראשי המשפחה" וגם על הקרובים נאמר שלא יהי' מכ"ת הנ"ל" ואם [35] יהי' להרהק אותם יטפלו רק אותו שיהי' יראים הש"ית לאמתו ולא מהם" ובהגיע הי"צ בכל [36] שנה מחוייבים להיות שנים מבניי" ואחר אריכות ימיהם קרוביי יעשו החשבון מהמעשר והפרות [37] הכנסה והוצאה ויכתב כל החשבון בפינקעס באר הטיב" ויבואו עה"ח גם הרב או המ"ץ שיהי' [38] ולא מכ"ת החסידים בכדי שיהי' מסודר ומיושב עד עולם" שנה הראשנה אחר הפטירה ילמדו בניי בבהמ"ד שלי עם [39] מנין תיכף אחר התפילה שחרית ומנחה פרק משניות ויאמרו בכינופי' הבקשה עבור הנשמה ויותן מעזבון לכל [40] אחד מן המנין לומדי תורה חמשה אדומים וביאר צייט הראשון יאספו כל בני למקום הקבורה ויתפללו וילמדו [41] ויחלקו צדקה עבור נשמתי" גם יתנו להמנין כפי ראות עינים""

[42] בנידן כל העזבון הניני מסדר כל פרטי אופנים[5] ביסוד בל תמוט" והניני מצוה את בניי ואת בתי[6] — [43] אחרי למען ישמרו לעשות כל היוצא מפי." לא יוגרע דבר" והן המה" כל זמן שלא תשא אשתי לאיש [44] אחר תהי' היא הנושאת ונותנת בתוך הבית" ובכל פרטי העיזבון ומסחור שיעלה בידה בהסכם— [45] שנים מבני שיחי' רק שאין בידה לבזבז ולותר מאומה אף לאחד מבני כ"א ערך מאה אדומים לשנה כל [46] כל ימי אלמא אלמנותה בבית ואם ישאר בנים (?) קטנים והמ"ה ת"ל שזכית לשדך את בני ובתי הבתי [47] זקונים יעזור העוזר להשיחה[7] ולשמח בחופתה, וכן בשמחת בני הבן זקונים כמר לביש שיחי'" לא [48] יוגרע לא יוגרע לבתי מכל התחיבות שנתתי" וכן לבני יותן בערך הניתן לבניי שיחי' הנשואים ולא [49] יוגרע מערך שעלה לי לבני האברך מו"ה אשר זאב נ"י" ובני זלמן שיחי' מלבד מה שישאר מה

---

1 מיוחד.
2 מהכסף.
3 לגמ"ח.
4 התעסקות.
5 פרטי האופנים.
6 בנותי.
7 להשיאה.

[50] שיעלה ע"ח[1] בעת החלוקה„ וזה לא ינוכה מהסך ירושה, ואחר שינשאו כולם ויגיע בני לשמונה [51] עשר שנים„ תקבל אשתי מעזבון סך שני אלפים אדומים במזומן מלבד תכשיטין השיכים לגופה ופוטר [52] אני אותה משבועות הכתובה ואז יתחלק כל העזבון כסדד הזה, מכל העזבון שיהי' לעת [53] הזאת אחרי סילוקו כל החובות והתחייבות לבני ולבנותי ושטרי חצי זכר לכל אחד יקבלו בני שני [54] חלקים לעצמם ויתחלק בין בניי שוה בשוה. ומהשליש הנשאר יתן לכל אחד מבנות חמשה— [55] מאות אדומים מלבד לבתי עכסה יתן אלף אדומים באופן שאין לבעלה רשות בזה רק יהי' [56] שייך לה ולי"א[2] חוץ לבתי חי' תחי' היות גרמה (?) לי עג"נ הרבה והיא היא אשר פתחה פי' להעיז [57] תחלה„ היושר שלא להשאיר לא[3] מאומה רק אם תקבל ב"ח[4] שלא הרוויחה מחשבונת שהי' לה עמי יותן [58] לה סך שני מאות אדומים, ומה שישאר מהשליש יהי' שייך לבני הזכרים רק שיהי' ביד זוגתי ואחד [59] מבני הזכרים להוסיף לאחת מהבנות מהמותר השליש בערך מעמדה„ אכן אם תישא אשתי קודם [60] זמן החלוקה הנ"ל אזי לא תגבה מהעזבון רק כתובתה המגיע לה ובשבועה דוקא אז תפרע [61] מכל לכל„ וכל העזבון יומסר לשני בניי הגדולים שיהי' והמה יהי' הנושאים והנותנים בדבר בכל [62] עסקי העזבון בהסכם הרב שיהי' אז ולא מכה"ח עד שיגדל בני הקטן לשמונה עשר שנה ואז — [63] יחולק ביניהם העזבון„ —„

[64] כל החובות המגיע ממני וגם נדיונות בני ושארי התחייבות שיגיע אז זמנם יסולק בשנה הראשונה [65] אם יהי' באפשרי ואשר לא יגיע זמנם יסולק לזמנם או ברצון אשתי ובני שיהי' העסקים„ זאת אני מזהיר [66] שלא לעסוק בעזבון שום מסחור האסור עפ"י הנימוס א"ד הקיר"ה וגם לא יעשו שום מסחור עם הקאזנע [67] הן המה הדברים המסודרים בצואה זו יקומו לעד בתקפן„ ולא יוגרע הנאמר פה מרישא. [68] ליספא וגזירת אומר בגזירת כיבוד אב על כל בני ובנותי לאשר ולקיים כל פרטי האופנים הצואה [69] זו בלתי שום גרעון הן בסדר הנהגות העיזבון ותחלוקה ומכ"ש במעשי הצדקה אשר הרימותי מעשר [70] קודש ל"ד וכל ההנהגה לא ישונה בכל ענין וסדר החלוקה הן לבניי ולבנותי ולאשתי כמבואר לעיל [71] הקניתי מעתה ומעכשיו לכל אחד ואחד חלקו וזכותו במתנה גמורה פסוקה וכלולה וחלוטה מעתה [72] ומעכשיו שיזכו בו לאחר פטירתי ובאופן ובתנאי מפורש אם יקימו כל פרטי ואופני הצואה זה — [73] בלי גרעון ומי שיעבור על שום דבר וחצי דבר ויבוא לערער אף על פרטי ואופנים הצוואה [74] זו הן בד"י או בד"א ממילא בשל (בטל) המתנה וזכותו על חלקו ולא יהי' שום חלק וזכות בכל — [75] לעזבון,

---

1 על חלקו.

2 ולי"ח.

3 לה.

4 בחרם אדער בנקיטת חפץ.

וזכות בכל אלה יקום לאחיו כי נתתי חלקו וזכותו לע"ל מעתה ומעכשיו במתנה לשאר אחיו ולי"א [1] – [76] ולשום ב"ד רבא וב"ד זוטא לא יזדקקו לגרוע דבר וחצי דבר מפרטי צוואה זו ולא יחליפו ולא ימירו [77] אותה בשום אופן ותחבולה בעולם ונעשה כל סדר הצוואה זו מאתי בקאג"ס [2] מעתה ומעכשיו בכל [78] ענין היו"מ עפ"י ד"ת ה"ק ותקחו"ל, ובכל אופן שאין בו אסמכתא, והניני מחלק כל עזבון עפ"י סדר [79] הנאמר פה עפ"י כל יפיו [3] כוח היו"מ שבתורת מתנה ובתורת ירושה לא יוגרע כח קנין אחד את [80] כוח חבירו רק היפויים שבזה ושבזה יהי' נדרשים לטובת מחזיקי ומקיימי שטר צואה זו ויהי' נידון [81] ונדרש כאלו ניכתב פה כל היפויים כי נעשה עפ"י כל ענין ואופן בד"י ובד"א, ותנאי סדר החלוקה [82] הנ"ל בתורת מתנה באופן שיתקיים הצוואה זו מכל צד כאמור על כל יקבלו החלוקה על בניי ובנותי [83] ואשתי וכל מי שירצה לערער בזה ולבטל כולו או מקצתו הגם שלא יעלה בידו לגרע מאומה, עכ"ז [84] איבד חלקו וזכותו לגמרי עפ"י התנאי הזה למפרע, נעשה התנאי בכל ענין ואופן היותר [85] מועיל ומעשה הצדקה וסדר החלוקה יקום לדור דור ודבר צוואה זו לאלף דור, שישגיחו הממונים [86] עפ"י כתב צוואה זו בעין פיקחא שתהא הקרן קיימת והרווח יתחזק תמידן כסדרן, והי' מעשה [87] הצדקה שלם, צדק לפני יהלך ויתקיים לעד עד עמוד הכהן לאורים ותומים, " לחברא ביקור [88] חולים דפינסק יותן שני מאות זהובים, וכן לחברה ת"ת דשם, כמו כן לחברה ביקור חולים – [89] דקארלין צי ארבעה מאות זהובים. ליבאשעוו. שסטאלין, לאהישין לכל קהל מאה זהובים, ופאהסט – [90] של ליבצין, ופאהסט אחורי הנהר, ולהראדניי' לכל קהל חמישים זהובים, בכל המקומות פינסק [91] וקארלין יוכרז קודם המטה שמוחלים לי כל המסים או סכומות אם לא יצאתי ידי חובתי או באיזה [92] הוצאה לטובת העיר ימחלו לי ובכל העירות קודם הסילוק יכריזו בבתי כנסיות ובתי מדרשות [93] שלהם ג"כ שמוחלים לי אם יעצתי אותם איזה וח"ו לא פעלו אף שלא עשיתי לטובתי הן נגד יחיד – [94] והן נגד רבים, לחברא קדישא דק"ק קארלין יותן מאה וחמישים רו"כ ובקשתי שלא ירצו יותר שיצאתי [95] י"ח בחיי נגד בני עירי, ומה גם אחרי מותי מעודי עבדתי את אנשי עירי עבודה תמה, יגמלו נא [96] חסד עמי לקבור אותי אל המקום הסמוך לקבר ש"ב הרבני מופלג מו"ה צבי והוא קרוב לקבר אבי – [97] ואמי או קרוב לקבר אחותי, " יום ד' ט' איר תקצ"א בחיותי מן הנגף פה הש"י ירחם ויסיר [98] חרון אפו ואזכה להיות על החתונת בני הבן זקונים שיחי', ראשונה המקום קבר יהי' אצל אחותי [99] נ"ע שנית לבנותי לא יותן יותר מן שטח"ז

---

1 ולי"ח.

2 בקנין אגב סודר.

3 יפיו.

חוץ לבתי עכסה ת״י לא ישונה ועוד אקח עת כשיהי׳ [100] אי״ה דעתי צלולה לתקן מה„ הש״ית יגדור פרצותי אחב״י ויסור חרון האף מן העיר וישפות [101] שלום בארץ„ בטוח אני וגוזר אני בגזכ״א, וביותר על בני משה יצחק שרגזן הוא„ לקיים דברי [102] אלה והשי״ת יזכה אותי שניזכה לשמוח עמכם על שמחת בני הבן זקונים שיחי׳ אכי״ר[1] הכ״ד[2] הבא — [103] עה״ח יום ה׳ ט״ו אלול תקצ׳גימל שאול בהרב״מ.... סג״ל

[104] יום ה׳ ט״ז אלול אמרתי לכתוב ברור שכל היש של נכדי מ׳ פייגא עם ריוח ממעות שלה יותן לה סך שני [105] אלפים וחמשה מאות רוביל כסף לנדן חוץ בגדים ואוש רכתינג כנהוג„ מזומות[3] גימל שנים או [106] לשלם בעד שנה המשים אדומים, וכל אלה אי״ה אסלק כאשר אי״ה אהי׳ בעת חתונתה ומזה לא יוגרע„ [107] ובני הייקרים לא יחסרו לה שידוע שהי׳ יקרה אצלי כבת לכל דברו„ השטח״ז הכתוב אצל בתי מ׳ [108] חיי׳ ת״י מה שיתנו יתנו לנכדי המופלג מ׳ העשיל ולנכדי מ׳ גד אשר ולחתני ולבתי לא יתנו מאומה [109] כי המה ת״ל אמידים בעשירות„ וחתני הוא הימר את רוחי יהפוך ד׳ לבבו לטוב„ לזוגתי [110] נתתי כתב חדש בקשתי שי״ח יקיימו אותו בלי שום גרעון„

[111] כל אלה מתחלתו ועד סופו הועתק מגוף שטר הצוואה זו של הרב הגביר מוהר״ש מקארלין הכתיבה [112] כולה מכ״י ממש וחתומה בח״י מוהר״ש הנ״ל עם הוספת הדברים הניכתבים כ״י וחתימתו ממש. ב [113] בהצוואה זו והוא יוצאת כעת מעת... ..... אחד מיו״ח והנה ת״י„ היינו נהי׳ בע״ד ב״ח בדף הראשון על [114] גוף הצוואה הי׳ חתמתו כתובים על הגליון ת״י נגד חתימתו דף השני ד״ק„ עוד נותן למודעת שתיבת [115] יום ה׳ ט״ו אלול תקצ״? האמור פה שני מפה פעמים היינו לפני חתימת ולאחריו לא ניכתב בגוף [116] הצוואה רק פעם א׳ סמוך לחתימתו מן הצד ואינם נודע לנו להיכן נמשכים לפניו או לאחריו— [117] ולזאת הצגנום מפני זה הספק שני פעמים ולהיות לראי׳ שכל ההעתק הזה העתקנום מגוף הצוואה של [118] הרב מוהר״ש הנ״ל„ הכתיבה והחתימה בכתב ידו וחתומתו ממש„ באנו עה״ח יום ב׳ ד״ד איר [119] שנת תקצ״ה לפ״ק נאום יעקב בלאא״מ מ׳ שאול זצ״ל ליבשיץ ממנסק ונאום משה צבי במוהרר״י זלל״ה מ״ק אנתיפאלי [120] יום ב׳ ד״ה איר שנת תקצדלית נקראנו אנחנו הח״מ אל הרב הגביר מוהר״ש בידיעתו לבא אליו ומצאנוהו [121] שוכב על ערש דוי ודעתו צלולה ואמר לנו שזה משך שסידר שטר צוואה על כל רכושו ומאודו לבניו ולביתו [122] אחריו ומחמת יושנה ציוה בע בלאתי להעתיק כולה מראושה לסופה וגם כעת הוא מצווה שיתקמו [123] כל פרטי סידור הצוואה הלזו בלתי שום שינו וגרעון כל המוטל לקיים כעת מגזר אומר על בניו [124] ולקיים כל האמור בצוואה זו בכתב ידו ולא ולא יזלזלו בכבודי לשנות ח״ו מאומה מאותה והכל [125] יקום כפי כל הפרטים

---

1 אמן כן יהי רצון.

2 הלא כה דברי.

3 מזונות.

המבוארים בה, ולא יעדר דבר מאותה ולהיות ולהיות לראי' על מעשה צוואה [126] זו אשר מסר הרב הגביר מוהר"ש סג"ל הנ"ל בפנינו כתוקף צוואת שכיב מרע ובכל התוקף האמור [127] בצוואה זו אשר הועתק מגוף שטר הצוואה הכתובה בכ"י ממש והחתמה בח"י, עם ההוספה שהוסף [128] אחר חתימתו בכתב (?) ידו הכל כפי שהועתק פה (?) מדף הסמוך וייחד אותנו הרב הגביר מוהר"ש לעידים [129] צוואה באנו עה"ח יום ה' נאום זאב וואלף ב"מ יחיאל מיכל זצ"ל הורוויץ משערישאוו ונאום יעקב ב"מ שאול הנ"ל [130] יום ד' ד"ו איר נכנסים אנחנו לבקר את הרב הגביר מוהר"ש שאול בהרב מו"ה משה סג"ל ואמר לנו בתורת [131] צוואה בדעת צלולה ומיושבת בהיות שעפ"י חשבון ברור מהיש של נכדתו, הבתולה מרת פייגא [132] בת המנוחה מרת ריזל, נמצא מעות אצלו במזומן יותר ממה שפסק לה עפ"י שטר צוואה בדף הסמוך, [133] לואת הוסיף כעת בצוואה מפורשת בפנינו עדים ח"מ ואחר שיותן לה נדוניי' אלף אדומים מלבד שארי — [134] התחייבות האומרים בדף הסמוך שהתחייב לה שיותן לה מזונות אחר החתונה להזוג כנהוג — [135] וכמשפט סדר הבנות ולהיות לראי' באנו עה"ח נאום יעקב במוה"ש זצ"ל ליבאשיץ ממנסק ונאום שמעון בן אפרים

## איבערזעצונג

(פֿאַרצייכענישׂ פֿון דער דאָטע)

[1] געשריבן געוואָרן איז די דאָזיקע צוואה אין דער קהילה מינסק 15 (טעג) אין מנחם (אב) תקע"ט. און איצט שרייב איך זי איבער [2] דאָ, ערב ראש חודש טבת תקפ"ח, אין דער קרוינשטאָט וואַרשע.

(אָריגינאַל)

[3] דער מענטש איז דאָך ווי אַ וואַנדערער, וואָס איז אָפּגעטראָטן אויף איבערצונעכטיקן און ווי אַ פֿרעמדער אויף דער וועלט. און ער (זאָל זיין) ווי אַ בוים געפּלאַנצט ביי וואַסערבעך, צו קומען ירשענען די וועלט [4] פֿון לעבן. דערויף איז מתפלל יעדער פֿרומער, בפֿרט אַ (זינדיקער) מענטש ווי איך, צו אַ גענעבענער צייט (ד"ה) ביז צו דער לעצטער לאָפּטע, [אַז שלום [5] זאָל זיין], אַז מיין יצר (הרע) זאָל מיך ניט שטערן אין דער הייליקער עבודה און אַז איך זאָל שטיין אויף מיין וואַך, כדי צו דינען השם יתברך, אַזוי ווי [6] עס איז אין מיין זינען, כל-זמן איך לעב. און אויך אַז איך זאָל נאָך מיין טויט געפּינען ערשט רו וואָס זאָל מיר זיין גוט, צו ברענגען אַ היילונג פֿאַר מיין גוף און מיין נשמה. [7] איך וואָלט (דעריבער) וועלן, אַז די וועלטער אין דעם סדר ווי זיי זיינען באַהאַלטן אין מיין נשמה זאָלן פֿאַרשריבן ווערן אין אַ כתב און איך צייכן (זיי) אָן ווי אַ געזעץ און אַ היטונג: [8] גאָרנישט זאָל דערפֿון געמינערט ווערן.

(אָנווייזונגען פֿאַר דער שעה פֿאַרן טויט אאַז"ו)

[9] דער אָנהייב פֿון וויסן איז גאָטס-פֿאָרכטיקייט. איך שרעק זיך און פֿאָרכט זיך פֿאַר דער שרעק פֿון דעם יום-הדין און איך ציטער פֿאַרן טאָג וועו

מען וועט רופֿן. אין יענעם טאָג וועַן די היטערס פֿון הויז וועלן צעטרייסלט ווערן צו שטייַן. [10] ביַי יציאת נשמה, כּל־זמן די נשמה איז נאָך אין מיר, איידער זי געזעגנט זיך, זאָלן זיך צונויפֿקלייַבן צען יִידן, וואָס האָבן אין יענעם טאָג זיך טובֿל געווען, געלערנטע אין תורה און גאָטס־פֿאַרכטיקייט. [11] ביַי מיַין בעט, און זיי זאָלן זאָגן פּסוקים פֿון רחמים און תּקוני־נפֿש לויטן סדר ווי דאָס שטייט אין ספֿר מצבֿר יבוק. און אַז די נשמה וועט אַרויסגיין, און מיַין גייַסט [12] וועט זיך אומקערן צו גאָט, זאָל מען מיט מיר אָפּטון (סימבאָליש) די באַווּסטע ארבע מיתות בית־דין, אַן שום פֿאַרגרינגערונג. איך בין גוזר דערמיט און באַשוואָר, אַז מען זאָל ניט משנה זיַין [13] קיין זאַך און מען זאָל ניט שאַנעווען מיַין פּנימ, בכדי משנה־צו זיַין און עובֿר צו זיַין אויף מיַין ווילן. וואָרעם עס איז מיַין פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט אָפּצוקומען די ארבע מיתות בית־דין, און (דאָס וועט פֿאַר מיר זיַין) אַ כּפּרה. די לייַט פֿון דער חברה־קדישא [14] און פֿון גמילת־חסד, וואָס וועלן מיט מיר טון דעם חסד של אמת, מוזן אַליע, פונקט ווי די אויבן דערמאָנטע יִידן און אויך די נושׂאים פֿון דער מיטה און זייערע אָפּבייטערס, אין יענעם טאָג זיך טובֿל זיַין. [15] די מעמדות און די הקפֿות, וואָס זיַינען אַיינגעשטעלט אין די ספֿרים (זאָלן פּינקטלעך אָפּגעהיט ווערן) און מען זאָל זאָגן די פּסוקים „ולבני הפלגשים“ וכו׳ און והוא רחום און אַנדערע פּסוקים [16] פֿון רחמים. און מען זאָל צעטיילן פֿאַר מיַין מיטה אָרעמע לייַט אַ סכום 337 זהובֿים, לויט דער צאָל פֿון מיַין נאָמען, און דאָס (זאָל זיַין) אויפֿן בית־עלמין, הינטו [17] די חלוקה זאָל געמאַכט ווערן אויפֿן בית־עלמין פֿאַרן אַראָפּלאָזן (דעם גוף) אין קבֿר. מיַין ווייַב און מיַינע קינדער זאָלן ניט גיין נאָך דער מיטה, נייַערט נאָר איין זון, דער וואָס וועט זאָגן קדיש, זאָל גיין [18] און מען זאָל וואַרפֿן גורל, ווער עס זאָל גיין.

(פֿאַרשרייַבונג פֿון דעם עזבון, עולמות־געלט און תּפֿילות פֿאַר דער נשמה)

נאָך די זיבן טעג אַבלות זאָלן מיַינע זין און מיַין ווייַב מאַכן אַ קלאָרן חשבון פֿון דעם גאַנצן עזבון, קרקעות [19] און מטלטלין, סחורות, מזומן און חובֿות, אַלץ וואָס איז פֿאַרויסגעזען און וואָס איז פֿאַקטיש פֿאַראַן, און נאָכן אַראָפּרעכענען די חובֿות וואָס עס קומט מיַינע זין און טעכטער און צו דער כּתובה [20] פֿון מיַין ווייַב, זאָל לעבן, מוז אַלץ ווערן פֿאַרשריבן און פֿאַרצייכנט בפֿרוטרוט אין אַ באַזונדערן בוך, און עס זאָלן עס חתמענען די יורשים און מיַין ווייַב, זאָל לעבן, און (אויך) דער רבֿ דער אַב בית־דין, [21] וואָס וועט אין יענער צייַט זיַין אין דער קהילה. באם אָבער דער רבֿ וועט זיַין פֿון דער כּת חסידים, זאָלן מיַין ווייַב און מיַינע זין בהסכּם מצרף זיַין אַן אַנדער רבֿ [22] אָדער אַזוי אַן ערלעכן און אַ באַגלייבטן מענטשן וועמען זיי וועלן אויסקלייַבן, וואָס זאָל חתמען ווי אַן עדות און זאָל באַשטעטיקן, אַז ער ווייס, אַז דעד חשבון איז געווי. [23] פֿון דעם גאַנצן אייגנס, וואָס וועט זיך געפֿינען צו יענער צייַט, נאָכן סילוקן (די חובֿות) ווי געזאָגט, זאָל אויסגעטיילט ווערן אַ צענט חלק, און דאָס זאָל זיַין געהיליקט [24] ווי אַ גרינדונג אויף אייביק,

(דערבײַ) זאָל דער קרן (בלײַבן) שטענדיק ניט געירט און ברענגען פירות. פֿון דעם ריווח זאָל איטלעכס יאָר אָפּגעשיידט ווערן צען פֿון הונדערט [25] פֿאַר די אָרעמע לײַט פֿון הייליקן לאַנד, אויך זאָל מען פֿון דעם ריווח נעמען אויף ליכט און אויף האָלץ פֿאַרן בית-המדרש, און אויף אַלע (אַנדערע) הצטרכותן פֿון דעם בית-המדרש. [26] דער רעשט פֿון דעם ריווח זאָל איטלעכס יאָר צעטיילט ווערן צווישן אָרעמע קרובֿים לויט דעם כלל: דער נעענטערער קרובֿ איז פֿריִער און דער למדן פֿריִער פֿאַרן עם-הארץ, (אויך) פֿאַר הכנסת- [27] כלה, פֿאַר פּדיון-שבֿויִם און אויף פֿאַרריכטן מײַן בית-המדרש אָדער אויף אויפֿבויען אים פֿון דאָס נײַ, ווען ער זאָל חס-ושלום ווערן צעשטערט. די ערשטע פֿינף יאָר זאָל אָפּגעטיילט ווערן [28] א דריטל פֿון דעם ריווח פֿון דעם מעשׂר און זאָל באַזונדער אויפֿגעהיט ווערן אויף דעם בוי פֿון די בתי-מדרשים, וואָס איך האָב אויסגעבויט אין די קהילות פּינסק און קאַרלין. אָבער ווען זיי [29] וועלן אי״ה אין משך פֿון פֿינף יאָר בלײַבן שטיין אויף זייער געשטעל, זאָל א העלפֿט פֿון דעם געלט וואָס ווערט זיך אָנקלײַבן אין די פֿינף יאָר זײַן באַשטימט צוגעגעבן צו ווערן צו דער (סומע פֿון דער) חלוקה, [30] וואָס איז שוין דערמאָנט געווארן, און צוגעגעבן ווערן צום קרן. די (צווייטע) העלפֿט זאָל ווערן צעטיילט העלפֿט אויף ביקור חולים און העלפֿט אויף גמילת חסד. נאָר מען זאָל זען, אײַנצושטעלן א ריכטיקן סדר [31] אין די הנהגות פֿון גמילת חסד, וואָרעם ביז איצט איז צעפּטרט געווארן גאָר דאָס געלט, וואָס איז געווען פֿאַר דעם. און אַלע ענינים פֿון דעם פֿירן געשעפֿטן מיטן קאַפּיטאַל און די צינזן, [32] דאָס אַנטלײַען געלט און האַלטן דאָס און דער שטענדיקער סדר זאָל אײַנגעשטעלט ווערן לויט א הספּם צווישן מײַן וויב און מײַנע קינדער. אויב זיי וועלן ניט קאָנען מושווה ווערן, זאָל עס אײַנגעשטעלט ווערן [33] לויט דער מערהייט שטימען. נאָך זייער לאַנגן לעבן זאָל אַלץ געפֿירט ווערן לויט (כלל): דער נעענטערער קרובֿ האָט קדימה, הײַנט דורך ערלעכע, פֿאַרמעגלעכע מענטשן, [34] וואָס טאָרן ניט געהערן צו דער סעקטע חסידים, און זאָלן זיי אַפֿ־לו זײַן פֿון די ראָשי משפּחה. און אויך בנוגע די קרובֿים (וואָס קריגן א חלק) איז דאָס געזאָגט, אַז זיי טאָרן ניט זײַן פֿון דער אָנגערופֿענער סעקטע, און אויב [35] זיי זײַנען עס יאָ, זאָל מען זיי דערווײַטערן. פֿאַרנעמען זיך זאָל מען נאָר מיט אַזעלכע, וואָס זײַנען מיט אַן אמת יראי ה׳ און ניט פֿון זיי. און ווען עס קומט דער יאָרצײַט אַלע [36] יאָר, זייַנען צוויי פֿון מײַנע זין מחויב, און נאָך זייער לאַנגן לעבן מײַנע קרובֿים, צו מאַכן א חשבון פֿון דעם מעשׂר און פֿון די צינזן, [37] די הכנסה און די הוצאה, און דער גאַנצער חשבון זאָל געזוי און דיטלעך אַרײַנגעשריבן ווערן אין א בוך. און זיי זאָלן דאָס חתמען, אויך דער רב אָדער מורה צדק, וואָס ווען זײַן, [38] אָבער ער טאָר ניט זײַן פֿון דער כת חסידים, בכדי עס זאָל זײַן געאָרדנט און אײַנגעשטעלט אויף שטענדיק. דאָס ערשטע יאָר נאָך מײַן פּטירה זאָלן מײַנע זין לערנען אין מײַן בית-המדרש מיט [39] א מנין תיכף נאָך תּפילת שחרית און מנחה א פּרק

משניות און זאָלן בציבור זאָגן די תּפילה פֿאַר דער נשמה. און פֿון דעם עזבֿון זאָל געגעבן ווערן יעדן [40] איינעם פֿון דעם מנין, (וואָס דאַרף באַשטיין נאָר) פֿון לומדים, פֿינף אדומים. און צום ערשטן יאָרצײַט זאָלן מײַנע זין זיך צונויפֿקלײַבן בײַ (מײַן) קבֿר און זאָלן מתפּלל זײַן, לערנען [41] און טיילן צדקה פֿון מײַן נשמה וועגן. אַזוי זאָלן זיי אויך געבן דעם מנין לויט זייער אײַנזען.

(צעטיילונג פֿון דער ירושה)

[42] בנוגע דעם גאַנצן עזבֿון שטעל איך דערמיט אײַן די פּרטים פֿון דעם ווי דאָס דאַרף געשען אויפֿן יסוד וואָס טאָר ניט צעטרייסלט ווערן. איך זאָג אָן מײַנע זין און מײַנע טעכטער [43] נאָך מיר, אַז זיי זאָלן היטן צו טון אַלצדינג וואָס איך זאָג אָן, קיין זאַך זאָל דערפֿון ניט געמינערט ווערן. און דאָס זײַנען (די באַשטימונגען):

א) כּל־זמן מײַן ווײַב האָט נאָך ניט חתונה געהאַט מיט קיין [44] אַנדערן, זאָל זי זײַן די וואָס האָט צו זאָגן און צו שאַפֿן איבער אַלץ אין שטוב און אין אַלע פּרטים פֿון דעם עזבֿון און פֿון מסחר וואָס עס וועט זיך מאַכן, אין הספּם [45] מיט צווייען פֿון מײַנע זין. נאָר זי האָט ניט קיין רשות אויסצוגעבן אָדער נאָכצוגעבן גאָרנישט, אויך ניט איינעם פֿון מײַנע קינדער, סײַדן אין א ווערט פֿון אַן ערך 100 אדומים אַ יאָר [46] כּל־זמן זי איז אַן אַלמנה אין הויז.

ב) ווען עס זאָלן בלײַבן מינעריאָריקע קינדער — געלויבט צו גאָט, וואָס איך האָב זוכה געווען משדך צו זײַן מײַן זון און מײַן טאָכטער די בני־ [47] זקונים — דער וואָס העלפֿט זאָל מיר העלפֿן זי חתונה צו מאַכן און זיך משמח צו זײַן אויף איר חופה, און אויך אין דער שׂמחה פֿון מײַן בן זקונים כמ״ר ליבוש שי׳ — עס זאָל ניט געמינערט [48] ווערן פֿון מײַן טאָכטער גאָרנישט פֿון אַלע הבֿטחות, וואָס איך האָב געגעבן. און אויך מײַן זון זאָל גצגעבן ווערן לויט דעם, ווי עס איז געגעבן געווארן מײַנע חתונה געהאַט זין שי׳, און עס זאָל ניט [49] געמינערט ווערן פֿון דעם ווערט פֿון דעם, וואָס איך האָב אויסגעגעבן פֿאַר מײַן זון דעם אַרך מו״ה אשר זאַב און מײַן זון זלמן שי׳, חוץ דעם וואָס עס וועט בלײַבן (ד״ה) וואָס [50] עס וועט אויסקומען אויף זײַן חלק בעת דער חלוקה, און דאָס זאָל ניט אַראָפּ־ געערבנט ווערן פֿון דער ירושה.

ג) ווען אַלע וועלן האָבן חתונה געהאַט און מײַן (יינגסטער) זון וועט דערגרייכן צו אַכט- [51] צען יאָר, זאָל מײַן ווײַב באַקומען פֿון דעם עזבֿון אַ סכום פֿון צוויי טויזנט אדומים במזומן, חוץ דער צירונג וואָס געהערט צו איר, און איך באַפֿרי [52] זי פֿון דער שבֿועה (וואָס איז אײַנגעשטעלט בײַם אויסצאָלן) די כּתובה.

ד) דערנאָך זאָל דער גאַנצער עזבֿון צעטיילט ווערן אין אַזאַ סדר: פֿון דעם גאַנצן עזבֿון וואָס וועט זײַן אין יענער [53] צײַט, איז נאָכן סילוקן אַלע

חובות און התחייבותן לגבי מיינע זין און טעכטער און אלע שטרות חצי זכר (מצד די טעכטער) זאלן מיינע זין קריגן צוויי [54] (דריט-) חלקים פאר זיך אליין, און זיי ווערן צעטיילט צווישן מיינע זין גלייך אויף גלייך. פון דעם איבערגעבליבענעם דריט-חלק זאל געגעבן ווערן צו איטלעכער פון מיינע טעכטער פינף [55] הונדערט אדומים, חוץ מיין טאכטער עכסה וואס איר זאל געגעבן ווערן טויזנט אדומים, אבער אזוי אז איר מאן זאל איבער דעם קיין רשות ניט האבן, נייערט עס זאל [56] געהערן איר און אירע קינדער. חוץ (וויידער) מיין טאכטער חיה, זאל לעבן, וויל זי האט מיר פארשאפט פיל עגמת נפש און זי איז געווען די וואס האט געעפנט איר מויל און האט מציז געווען [57] צו ערשט. על פי ישור האב איך איר גארנישט באדארפט לאזן; נאר ווען זי וועט אננעמען (א שבועה) אונטער חרם (אדער: ביי א ספר תורה), אז זי האט גארנישט פארדינט ביי די חשבונות וואס זי האט געהאט מיט מיר, זאל איר געגעבן ווערן [58] א סכום פון צווייי הונדערט אדומים. און וואס עס בליבט איבער פון דעם דריטל זאל געהערן צו מיינע זין, נאר מיין וויב (צוזאמען) מיט איינעם [59] פון מיינע זין זאל האבן דאס רעכט מוסיף צו זיין איינער פון די טעכטער פון דעם, וואס בליבט איבער פון דעם דריטל וועדליג איר מעמד נאך.

ה) אבער ווען מיין וויב וועט חתונה האבן פאר [60] דער צייט פון דער טיילונג (פון דער ירושה), דעמאלט זאל זי קריגן פון דעם עזבון נאר דאס וואס עס קומט איר ארויס לויט דער כתובה, און דווקא ערשט נאך א שבועה: דעמאלט זאל איר אויסגעצאלט ווערן [61] אין גאנצן מיט א מאל, און דער גאנצער עזבון זאל איבערגעענטפערט ווערן מיינע ביידע עלטסטע זין, און זיי זאלן פירן און שאפן אין אלע [62] ענינים פון דעם עזבון אין הספם מיטן רב, וואס ווען זיין, אבער ער טאר ניט זיין פון דער כת חסידים, ביז מיין יינגסטער זון ווען וועט אלט ווערן אכצן יאר און ערשט דעמאלט [63] זאל דער עזבון צעטיילט ווערן צווישן זיי.

ו) [64] אלע חובות וואס עס קומט פון מיר, און די נדנס פון מיינע קינדער און אנדערע התחייבותן, וואס ווען דעמאלט זיין פעליק, זאלן געסילוקט ווערן שוין אין דעם ערשטן יאר (נאך מיין טויט), [65] אויב דאס ווען זיין מיגלעך. און אזעלכע וואס ווען נאך ניט זיין פעליק, זאלן געסילוקט ווערן (אדער) צום טערמין אדער (אויב מיגלעך שוין פריער) לויטן ווילן פון מיין וויב און פון מיינע זין, וואס ווען פירן די געשעפטן.

ז) דאס בין איך מזהיר, [66] אז מיט דעם עזבון זאל מען ניט פירן קיין געשעפט, וואס איז פארבאטן לויטן געזעץ פון אונדזער האר דעם קיסר יר"ה און מען זאל אויך ניט מאכן קיין געשעפטן מיט קאזנא (פיסקוס).

(פארמולעס צו באקרעפטיקן)

[67] דאס זיינען די זאכן וואס ווערן באשטימט אין דער צוואה, זיי זאלן בליבן באשטיין אויף אייביק, און עס זאל ניט געמינערט ווערן פון דעם

דאָ געזאָגטן פון אַנהייב [68] ביזן סוף. און מיט דעם מאמר פון כיבוד אָב בין איך גוזר אויף אַלע מיינע זין און טעכטער צו באַשטעטיקן און צו באַקרעפטיקן אַלע פרטים און אופנים פון דער צוואה [69] אָן שום מינערונג סיי בנוגע דעם סדר ווי צו פירן דעם עזבון און פון דער חלוקה, און מכל־שכן אין די מעשׂי־צדקה, וואָס איך האָב אָפגענומען מעשׂר, [70] הייליק צו גאָט, און די גאַנצע הנהגה זאָל ניט פאַרענדערט ווערן אין קיין שום זאַך ניט און בפרט אין דעם סדר פון דער חלוקה, סיי פאַר מיינע זין און טעכטער און סיי פאַר מיין וויב, ווי עס איז אויסגעשטעלט אויבן. [71] איך בין מקנה פון איצט אָן יעדן איינעם זיין חלק און זיין זכות אין אַ פולער מתנה, אַ באַשלאָסענער, גילטיקער און לעצטער, פון איצט אָן, [72] אַזוי אַז זיי זאָלן זוכה זיין דערין ערשט נאָך מיין פטירה, און מיטן בפירושן תנאי, אויב זיי וועלן מקיים זיין אַלע פרטים און אופנים פון דער דאָזיקער צוואה, [73] אָן מינערונג. און ווער עס וועט עובר זיין אויף אָדער אויף אַ האַלב וואָרט אַן וועט קומען מערער צו זיין אַפילו אויף פרטים און אופנים פון דער דאָזיקער צוואה, [74] סיי אין יידישן בית־דין אָדער אין ניט־יידישן געריכט, ווערט ממילא בטל די מתנה און זיין זכות אויף זיין חלק, און ער וועט ניט האָבן קיין שום חלק און זכות אין גאַנצן [75] עזבון. און דער זכות אין דעם אַלעמען זאָל אַריבערגיין צו זיינע ברידער וואָרעם איך האָב אָפגעגעבן זיין חלק און זיין זכות פון איצט אָן אַ מתנה זיינע אַנדערע ברידער און זייערע קינדער. [76] און קיין שום גרויסער בית־דין צי אַ קליינער בית־דין טאָרן זיך ניט פאַרנעמען צו מינערן אַ וואָרט אָדער אַ האַלב וואָרט אין די פרטים פון דער דאָזיקער צוואה און זיי טאָרן ניט פאַרבייטן און פאַרוועכדן [77] זי אין קיין שום אופן און אויסרייד ניט אין דער וועלט. און עס איז געמאַכט די דאָזיקע צוואה דורך אַ קבלת־קנין אַגב סודר (לויטן יידישן דין) פון איצט אָן אין אַלע [78] ענינים, וואָס זיינען געדרונגען דערפון לויט די דינים פון דער הייליקער תורה און די תקנות פון חז״ל, און בכל־אופן איז דערין ניטאָ קיין אסמכתא (אַז מען זאָל קאָנען פסקען אַנדערש), און איך צעטייל דעם גאַנצן עזבון לויטן סדר [79] וואָס איז דאָ געזאָגט, לויט דעם גאַנצן יפוי־כוח ווי עס איז אָנגענומען אין דער תורת־מתנה און אין תורת־ירושה, עס זאָל ניט מינערן דער כוח פון איין קנין [80] דעם כוח פון דעם צווייטן, נאָר די פאַרגיטיקונגען פון דעם און פון יענעם זאָלן ווערן איינגעטיילט לטובת די וואָס האַלטן און זיינען מקוים דעם דאָזיקן שטר־צוואה, און עס זאָל ווערן געפסקנט [81] און אויסגעטיטשט, אַזוי ווי אַלע באַגיטיקונגען וואָלטן געווען דאָ איינגעשריבן, אַזוי ווי עס וואָלט געמאַכט געווארן יעדער זאַך און אופן לויטן יידישן דין און לויטן ניט־יידישן געזעץ. און די תנאים פון דעם סדר פון דער חלוקה [82] וואָס זיינען אויבן פאַרצייכנט געווארן זיינען בתורת מתנה, בכדי ווען די דאָזיקע צוואה וועט מקוים ווערן פון אַלע צדדים, ווי עס שטייט געזאָגט, אין גאַנצן, וועלן אָננעמען די חלוקה מיינע זין און מיינע טעכטער [83] און מיין וויב. אָבער ווער עס וועט וועלן מערער זיין דערויף פדי

מבטל צו זיין זי אין גאנצן אדער א טייל, הגם עס וועט אים ניט געראטן צו מינערן גארנישט, פון דעסט וועגן [84] האט ער פארלארן זיין חלק און זיין זכות אין גאנצן לויט דעם דאזיקן תנאי לכתחילה, און דער דאזיקער תנאי איז געמאכט געווארן אויפן ווירקעווידיקסטן אופן. [85] און די מעשה צדקה און דער סדר פון דער חלוקה זאלן בלייבן אויף דור-דורות, און דאס ווארט פון דער דאזיקער צוואה אויף טויזנט דורות. אז עס זאלן אכטונג געבן די ממונים [86] לויט אט דעם צוואה-גערישטס מיט א וואכיק אויג, אז דער קרן זאל בלייבן גאנץ און די צינזן זאלן וואקסן פסדר, בכדי די מעשה [87] צדקה זאל זיין גאנץ. גערעכטיקייט זאל פאר מיר גיין און בלייבן באשטיין אייביק, ביז עס וועט אויפשטיין דער פהן-גדול מיט די אורים ותומים.

(עולמות-געלטער)

דער חברה ביקור- [88] חולים אין פינסק זאל געגעבן ווערן צוויי הונדערט זהובים, און אזוי פיל אויך דער דאזיקער חברה תלמוד תורה, דאס גלייכן דער חברה ביקור חולים [89] אין קארלין צו פיר הונדערט זהובים. ליבאשעוו, סטאלין, לאהישין — איטלעכן קהל הונדערט זהובים. און פאהאסט [90] פון ליבצין (?) און פאהאסט אויף יענער זייט טייך און האראדניע — יעדער קהל פופציק זהובים. אין אלע ערטער פון פינסק [91] און קארלין זאל מען אויס-רופן פאר דער מטה, אז מען איז מיר מוחל אלע שטייערן און אפצאלן (וואס איך בין אפשר געבליבן שולדיק), אויב איך האב עפעס ניט יוצא געווען מיין חוב אדער אין וואסער [92] הוצאה לטובת דער שטאט, זאל מען מיר מוחל זיין. און אין אלע שטעט פארן סילוקן (דאס געלט) זאל מען אויסרופן אין די שולן און בתי-מדרשים [93] זייערע, אז זיי זיינען מיר מוחל, אויב איך האב זיי עפעס אן עצה געגעבן, און זיי האבן חס ושלום ניט געפועלט, הגם איך האב עס ניט געטאן פון מיין טובה וועגן, הן לגבי א יחיד [94] און הן לגבי רבים. דער חברה-קדישא פון קארלין זאל געגעבן ווערן 150 זילבערנע רובל, און איך בעט, זי זאל מער נישט וועלן, ווייל איך האב יוצא געווען [95] קעגן מיינע שטאלייט ביי מיין לעבן, און אפשיטא שוין נאך מיין טויט. זינט איך לעב האב איך געדינט מיינע שטאלייט אויפריכטיק, זאלן זיי מיר [96] טון דעם חסד צו באגראבן מיך אויפן ארט וואס איז נאענט צום קבר פון מיין קרוב דעם רבני דעם מופלג מו"ה צבי, און דאס איז נאענט צום קבר פון מיין פאטער [97] און מוטער אדער נאענט צום קבר פון מיין שוועסטער.

(ערשטע הוספה)

מיטוואך, ניין טעג איר תרצ"א, ווען איך בין געזונט געווארן פון דער מגפה, השם יתברך זאל רחמנות האבן און זאל אפוועגדן זיין [98] גרימצארן, און איך זאל זוכה זיין צו זיין אויף דער חתונה פון מיין בן-זקונים, זאל לעבן.

ערשטנס: דער ארט פון קבר זאל זיין ביי מיין שוועסטער, [99] איר נשמה איז אין גן עדן; צווייטנס: מיינע טעכטער זאל ניט געגעבן ווערן מער פון א שטר חצי זכר, חוץ מיין טאכטער עכסה, זאל לעבן, זאל ניט פארענדערט

ווערן. און איך וועל נאָך נעמען צייט, ווען עס וועט זיין [100] אם ירצה השם מיין זינען קלאָר, עפּעס וואָס מתקן צו זיין. השם יתברך זאָל פֿאַרצאָמען די אייבערסטע פֿון אחינו בני ישׂראל, און עס זאָל אָפּגעטאָן ווערן דער גרימצאָרן פֿון דער שטאָט און זאָל פֿאַרמערן [101] שלום אין לאַנד. איך בין זיכער און איך בין גוזר מיט גזרת פּיבוד אב, און בעזונדער אויף מיין זון משה יצחק, וואָס ער איז א פּעסן, מקיים צו זיין מיינע דאָזיקע רייד, [102] און השם יתברך וועט מיך מזכה זיין, מיר זאָלן זוכה זיין זיך משמח צו זיין מיט אייך אויף דער שׂמחה פֿון מיין זון, דעם בן-זקונים, זאָל לעבן. אמן כן יהי רצון. דאָס זינגען מיינע רייד. [103] געחתמעט ודאָנערשטאָג טו אלול תקצגימל. שאול בהר"מ(שה) סג"ל.

(צווייטע הוספּה)

[104] דאָנערשטאָג ט"ז אלול האָב איך באַשלאָסן אָנצושרייבן קלאָר, אז אַלץ וואָס געהער מיין אייניקל פּייגע, מיטן ריווח פֿון איר גאָלט, זאָל איר געגעבן ווערן דער סכום צווי [105] טויזנט און הונדערט זילבערנע רובל אויף נדן, חוץ קלייַדער און אויסריכטונג, ווי דער שטייגער איז, קעסט דריי יאָר [106] אָדער באַצאָלן פֿאַר יעדער יאָר פֿופּציק אדומים, און דאָס אַלץ וועל אי"ה מסלק זיין, וועט איך וועל אי"ה זיין בעת איר חתונה; און פֿון דעם זאָל ניט געמינערט ווערן, [107] און מיינע טייערע זין זאָלן פֿון איר ניט אָפּנעמען, ווייל עס איז באַווּסט, אז זי איז בייַ מיר טייַער ווי א טאָכטער אין אַלע זאַכן. דער שטר חצי זכר וואָס איז געשריבן פֿאַר מיין טאָכטער [108] חיה זאָל לעבן – וואָס מען וועט געבן, זאָל מען געבן מיין אייניקל דעם מופּלג מר העשיל און מיין אייניקל מר גד אשר, און מיין איידעם און מיין טאָכטער זאָל מען ניט געבן גאָרנישט, [109] ווייל זיי זיינען געלויבט צו גאָט פֿאַרמעגלעך אין עשירות, און מיין איידעם האָט פֿאַרביטערט מיין געמיט. זאָל דער אייבערשטער אומבייטן זיין האַרץ צום גוטן. מיין פֿרוי [110] האָב איך געגעבן א נייעם פּתב. איך בעט, אז מיינע קינדער זאָלן אים מקיים זיין אָן שום מינערונג.

(באַשטעטיקונג)

[120] מאָנטאָג כ"ה איר פֿון יאָר תקצ"ד זיינען מיר אונטן געחתמעטע געוויסן געווארן צום הרב הגביר מוהר"ש(אול) מיט זיין וויסן צו קומען צו אים און מיר האָבן אים געפֿונען [121] לויגדיק אויפֿן קראַנקנבעט, אָבער זיין באַווּסטזיין איז קלאָר. און ער האָט אונדז געזאָגט, אז שוין א צייט צוריק האָט ער אויפֿגעשטעלט א שטר-צוואה אויף זיין גאַנצן אייגנס און פֿאַרמעג, פֿאַר זיינע קינדער און זיין הויזגעזינד [122] נאָך אים, און מחמת זיין (ד"ה פֿון דעם שטר) אַלטקייט האָט ער געהייסן ...(?) איבערשרייבן אים אין גאַנצן פֿון אָנהייב ביזן סוף, און אויך איצט זאָגט ער אָן, אז עס זאָלן בלייבן באַשטיין [123] אַלע פּרטים פֿון דער צוואה אָן שום שינוי און מינערונג, אַלץ וואָס איז אַרויפֿגעלייגט געווארן אויסצופֿירן צו דער צייט מיטן כּוח פֿון

א באַפּעל פּאַר זײַנע זין [124] און אויסצופּירן אַלץ וואָס שטייט געזאָגט אין דער דאָזיקער צוואה, געשריבן מיט זײַן האַנט, און אַז מען זאָל ניט מזלזל זײַן מײַן כּבֿוד משנה צו זײַן חס ושלום עפּעס פֿון איר, און אַלצדינג [125] זאָל אויסגעפּירט ווערן לויט אַלע פּרטים וואָס זײַנען דאָ דערקלערט, און עס זאָל ניט פּעלן קיין זאַך. און צו זײַן ווי אַ ראַיה אויף אָט דער צוואה [126] וואָס עס האָט איבערגעגעבן הרב הגביר מוהר"ש(אול) סג"ל פּאַר אונדז מיט דער גילטיקייט (לויטן געזעץ) ווי אַ צוואת שכיב מרע, און מיט גאָר דער (יורידישער) גילטיקייט וואָס איז געזאָגט [127] אין דער דאָזיקער צוואה, וואָס איז איבערגעשריבן געווארן פֿון דעם אָריגינאַל פֿון דעם שטר-צוואה, וואָס איז געשריבן מיט זײַן אייגענער האַנט און געחתמעט מיט זײַן חתימה, מיט דער הוספֿה וואָס ער האָט צוגעגעבן [128] נאָך זײַן חתימה מיט זײַן האַנט, אַלץ ווי עס איז דאָ איבערגעשריבן פֿון דעם בײַגעלייגטן בלאַט. (וויטער צו באַשטעטיקן), אַז הרב הגביר מוהר"ש(אול) האָט אונדז באַשטימט פּאַר עדות [129] פֿון דער צוואה. האָבן מיר זיך געחתמעט, הײַנט דאָנערשטאָג, זאַב וואָלף ב"מ יחיאל מיכל זצ"ל הורוויץ פֿון שערישאָוו און יעקב ב"מ שאול דער אויבן דערמאָנטער.

(דריטע הוספֿה)

[130] מיטוואָך כ"ו איר זײַנען מיר געקומען מבֿקר חולה זײַן הרב הגביר מוהר"ש בן מו"ה משה סג"ל און ער האָט צו אונדז געזאָגט בתורת [131] צוואה, מיט אַ קלאָרן און באַטראַכטן זינען, אַז היות ווי לויט אַ ענוועם חשבון פֿון דעם אייגנס פֿון זײַן אייניקל דער בתולה מרת פֿייגע, [132] דער טאָכטער פֿון דער פּאַרשטאָרבענער מרת רייזל, געפֿינט זיך געלט במזומן מער ווי ער האָט איר באַשטימט לויט דעם שטר-צוואה אין דעם בײַגעלייגטן בלאַט, [133] דעריבער האָט ער איצט מוסיף געווען אין דער צוואה פּאַר אונדז אונטן געחתמעטע עדות, און דערנאָך ווי עס וועט איר געגעבן ווערן נדן טויזנט אדומים, חוץ די איבעריקע [134] התחייבֿותן וואָס זײַנען געזאָגט אין דעם בײַגעלייגטן בלאַט, אַז ער האָט זיך מתחייבֿ געווען צו געבן איר קעסט נאָך דער חתונה, דעם פּאָרפּאָלק, ווי עס פֿירט זיך, [135] און ווי עס איז דער דין פֿון די טעכטער. און אַז דאָס זאָל זײַן אַ ראַיה חתמען מיר זיך יעקב במוה"ש זצ"ל ליבאשיץ פֿון מינסק און שמעון [136] בן אפֿרים.

(באַשטעטיקונג)

[111] דאָס אַלץ פֿון אָנהייב ביזן סוף איז איבערגעשריבן געווארן פֿון דעם אָריגינאַל פֿון דעם שטר-צוואה פֿון הרב הגביר מוהר"ש(אול) פֿון קאַרלין, זי איז געשריבן [112] אין גאַנצן ממש מיט זײַן האַנט און געחתמעט מיט דער האַנט פֿון דעם דערמאָנטן מוהר"ש, מיט דער הוספֿה פֿון ווערטער, וואָס זײַנען געשריבן געווארן מיט זײַן האַנט און געחתמעט מיט זײַן חתימה ממש. [131] אין דער דאָזיקער צוואה, וואָס גייט איצט אַרויס. ...(?) אייניעם פֿון זײַנע קינדער און עס געפֿינט זיך בײַ אונדז. דאָס הייסט ....? אויף דעם

ערשטן בלאַט אויפֿן [114] אָריגינאַל פֿון דער צוואה זײַנען געווען געשריבן, אויפֿן גליון בײַ אונדז אַקעגן זײַן חתימה, אויף דעם צווייטן בלאַט ...(?) נאָך ווערט געגעבן צו וויסן, אַז די ווערטער [115] „דאָנערשטאָג ט״ו אלול תקצ״(?) וואָס שטייען דאָ צוויי מאָל, הײַנו פֿאַר דער חתימה און נאָך דעם, זײַנען געווען געשריבן אין דעם אָריגינאַל [116] פֿון דער צוואה נאָר איין מאָל, נאָענט צו זײַן חתימה פֿון דער זײַט, און אונדז איז ניט באַוווּסט, ווו אַהין זיי זײַנען שייך, צי אויף פֿאָרנט אָדער אויף הינטן, [117] און דערפֿאַר האָבן מיר זיי געשטעלט איבער דעם דאָזיקן ספֿק צוויי מאָל. און בכדי עס זאָל זײַן אַ באַווײַז, אַז די גאַנצע אָפּשריפֿט האָבן מיר איבערגעשריבן פֿון דעם אָריגינאַל פֿון דער צוואה פֿון [118] דעם אויבן דערמאָנטן הרב מוהר״ש, געשריבן און געחתמעט מיט זײַן האַנט און מיט זײַן חתימת יד ממש, חתמען מיר זיך מאָנטאָג כ״ד איר [119] פֿון יאָר תקצ״ה לפּ״ק. יעקב בלאא״מ מ׳ שאול זצ״ל ליבשיץ פֿון מינסק און משה צבי במוהרר״י זלל״ה פֿון אַנטיפּאָלי.

## הערות

שורה 1—2. פֿאַרצייכעניש פֿון דער דאַטע. — טו אָב תקע״ט איז געפֿאַלן אויף פֿרײַטאָג דעם 6טן אוינוסט 1819; ערב ראש־חודש טבת (ה׳ של חנוכה) תקפּ״ח—אויף דינסטאָג דעם 18טן דעצעמבער 1827.

שורה 3—8. אַרײַנפֿיר. — וואָס האָט דער צוואה־שרײַבער געוואָלט זאָגן אין אָט דעם טייל, איז ניט קלאָר באַלד פֿון אויבן אויף. בכדי דאָס צו פֿאַרשטיין, דאַרף מען דאָס פֿאַרגלײַכן מיט אַנדערע צוואות, און עס איז נייטיק אויך אויסצופֿאָרשן, וואָס איז אַ יִיד בכלל אויסן געווען דערמיט, וואָס ער האָט געשריבן אַ צוואה. אין פֿלוק קאָן דאָס אויסווײַזן, אַז די שאַלה איז קיין שאַלה ניט. וואָרעם עס איז פֿאַר אונדז — און געוויס איז דאָס אויך דעמאָלט געווען אַזוי — אַ זאַך, וואָס קאָן ניט אָפּגעפֿרעגט ווערן, אַז איטלעכער מענטש האָט אַן אינעווייניקסטע באַדערפֿעניש אַרויסצוזאָגן זײַן לעצטן ווילן וואָס עס זאָל געשען מיט זײַן עזבון, און ממילא דאַרף מען ניט זוכן קיין באַזונדער טעם דערפֿאַר, בפֿרט אַז אויך די יורשים זײַנען פֿאַר־אינטערעסירט צו האָבן אַן אויטאָריטעטע באַשטימונג. פֿון דעסט וועגן, ווען מען קוקט זיך צו נעענטער, זעט מען, אַז בײַ די יִידישע צוואות פֿון יענער צײַט האָט געווירקט גאָר אַן אַנדער מאָטיוו: דער בעל־הצוואה האָט אויסגעשטעלט זײַן צוואה איינציק און אַליין צוליב דעם, אַז זײַן נשמה זאָל נאָך זײַן טויט געפֿינען רו. אַלע פּונקטן וואָס זײַנען אין דער צוואה אַרײַנ־געשטעלט זײַנען געווענדט צו אָט דעם ציל: דער עזבון ווערט פֿונאַנדערגעטיילט, כדי די יורשים זאָלן זיך ניט אַרומקריגן און שטערן די רו פֿון דעם נפֿטר; די פֿאַרבליבענע חובות מוזן וואָס גיכער געסילוקט ווערן, וואָרעם אַנדערש קאָן די נשמה קיין מנוחה ניט געפֿינען — לויט דער קבלה ווערט זי אַפֿילו געבאָרן פֿון דאָס נײַ און מוז פֿאַר־בלײַבן אין איר נײַעם קערפּערלעכן לבוש אויף דער וועלט, ביז זי האָט אָפּגעצאָלט

דעם חוב̄ יענעם וואָס אים קומט; שוין אָפּגערעדט וועגן געוויסע סטערעאָטיפּישע תּקנות, וואָס זיי̄נען בפֿירוש נוגע נאָר דער נשמה, ווי די אָנזאָגן מכּוח דער שעת־הפּטירה, וועגן דער קב̄ורה, וועגן יאָרצייט, וועגן צדקה פֿאַר אָרעמע לייט און נדב̄ות אויף עולמות. אָבער די נשמה שטייט פֿאַר אַ סכּנה פֿון גאָר אַן אַנדער מין. עס איז פֿאַראַן ביי̄ ייִדן אַ פֿאָרשטעלונג — וואָס שטאַמט אויך לכתּחילה פֿון דער קבלה — אַז אין דער שעה פֿאַרן טויט, ווען דעם מענטשנס ווילן איז שוין אָפּגעשוואַכט, קומט דער יצר־הרע און וויל אָפּווענדן זיי̄ן האַרץ פֿון גאָט און רעדט אים איי̄ן כּופֿר צו זיי̄ן אין זיי̄ן הייליקייט. בכדי אויסצומיי̄דן אָט די מוראדיקע סכּנה, איז געווען אַ מנהג אָנצוהייבן די צוואה מיט אַ „מודעה", מיט אַ דערקלערונג, וווּ דער בעל־הצוואה זאָגט אַרויס „מיט אַ קלאָרן און מיושב̄דיקן זינען", ד"ה מיט אַ נאָך ניט אָפּגעשוואַכטן אַחריות־געפֿיל, זיי̄ן פֿעסטן גלויבן אין גאָט און איז מוסר מודעה אין פּיי̄ערלעכע ווערטער, וואָס דערמאָנען כּמעט אָן „כּל נדרי", אַז אַלע אָפּטריניקע געדאַנקען און ווערטער, וואָס דער יצר־הרע וואָלט אים געקאָנט אַריי̄נגעבן אין דער שעה פֿון דער פּטירה, זיי̄נען בטל ומב̄וטל כּעפֿרא דאַרעא. געוויינטלעך איז די דאָזיקע דערקלערונג פֿאַרבונדן מיט ווידוי אָדער לכל הפּחות מיט אַ פּאָר באַמערקונגען וועגן דער אייגענער זינדיקייט. אין אַלטע צוואות פֿאַרנעמט אָט די „מודעה" אָפֿט דעם גרעסטן טייל אָרט, און אַ מאָל אַפֿילו איז זי דער גאַנצער אינהאַלט פֿון דער צוואה. דוגמות פֿון אַזעלכע מודעות געפֿינען זיך למשל אין דער צוואה פֿון ר' משה יצחק הלוי, ר' יעקב̄ בן ברוך בנדעט, ר' ישׂראל חריף היילפּרין און ר' אַהרן קאַרלינער. אָבער בהדרגה ווערט אָט דער טייל אַלץ קלענער און פֿאַרשווינדט לסוף אין גאַנצן. עס בלייבט אָבער דער מנהג אָנצוהייבן די צוואה מיט פּסוקים פֿון תּנך, וואָס רעדן וועגן דעם מענטשנס זינדיקייט, אָבער נאָך אָפֿטער וועגן זיי̄ן שטאַרביקייט.

אין דער צוואה וואָס מיר האָבן פֿאַר אונדז איז שוין די מודעה מער מרומז ווי קלאָר אַרויסגעזאָגט. עס איז אָבער כּדאַי זיך אָנצומערקן, ווי דיי̄טלעך עס איז נאָך אָנגעגעבן דער צוועק פֿון אויסשטעלן די צוואה, כּדי צו געפֿינען מנוחה אין קב̄ר. מיר איז ניט באַוווּסט קיין צווייטע צוואה, וווּ דאָס זאָל זיי̄ן אַרויסגעזאָגט אַזוי בפֿירוש און קלאָר.

בעת ווען דער צוגלייך פֿון מענטשן צו אַ „פֿרעמדן" און צו אַ „וואַנדערער" (שורה 3) איז קלאָר אָן פּירושים, אַז דאָס מיינט דעם מענטשנס שטאַרביקייט, איז דאָס ווייטערדיקע בילד פֿון דעם „בוים געפֿלאַנצט ביי̄ וואַסערבעך" צו פֿאַרשטיין נאָר פֿון דעם פּסוק אין ערשטן קאַפּיטל פֿון תּהלים (פּסוק 3), פֿון וואַנען עס איז גענומען געוואָרן: דאָרט איז דאָס אַ בילד צו ווייזן די ברכה פֿון פֿרומקייט. דערפֿון איז געדרונגען, אַז מען מוז אונדזער זאַץ ממלא זיי̄ן צו אַ וווּנטשזאַץ, וואָס דאָס ווערט געטאָן דורך דעם „זאָל זיי̄ן" אין קלאַמערן. — דער ווייטערדיקער זאַץ „דערויף איז מתפּלל יעדער פֿרומער" אאַז"וו איז אויך אַרויסגענומען פֿון אַ פּסוק פֿון תּהלים (ל"ב 6): דאָס וואָרט „אליך" (=צו דיר) איז דאָ מיט אַ כּיוון דורכגעלאָזט, ווייל דער שרייבער ווענדט זיך ניט צו גאָט, נאָר צו די יורשים. שווערער צו פֿאַרשטיין איז דער אַריי̄נשטעל „בפֿרט אַ מענטש ווי איד". אַ ריכטיקן טיי̄טש באַקומט מען נאָר,

ווען מען נעמט אָן די ווערטער ווי א הודאה אויף די אייגענע זינד (אין דער איבער־זעצונג איז דאָס איבערגעגעבן דורך דער הוספֿה „זינדיקער"). נאָר עס קאָן אויך געמאָלט זײַן, אז דאָס וואָרט „חסיד" אין דעם פּסוק, וואָס איז פֿאַרן שרײַבער געווען פֿאַרבונדן מיט אומאָנגענעמע געפֿילן, האָט אים גערייצט צו מאַכן עפּעס א באַמער־קונג אויף אָפּצוגרענעצן זיך פֿון דעם, אָבער איר זינען וואָלט פֿאַרשטייט זיך ניט געווען אַזוי קלאָר ווי די כּוונה. די ווערטער „לעת מצא" (שורה 4), וואָס זײַנען שפּראַכיק האַרבלעך, ווערן איבערגעזעצט, וועדליג דאָס איז אָנגענומען, „צו א געגע־בענער צײַט", און צו דעם גיט אויך דער תּלמוד דעם דאָ ציטירטן אויסטײַטש: „ד"ה ביז צו דער לעצטער לאָפּעטע". — די ווערטער „אין דעם סדר ווי זיי זײַנען באַהאַלטן אין מײַן נשמה" (שורה 7) האָבן א זינען נאָר אין צוזאַמענהאַנג מיטן ווײַטערדיקן זאַץ; מן הסתּם זײַנען זיי בײַם איבערשרײַבן על־פּי טעות אַרײַנגעשטעלט געוואָרן ניט אין דעם אָרט, ווו זיי געהערן.

שורה 8—18. אָנווײַזונגען פֿאַר דער שעה פֿאַרן טויט אאַז"וו.— דער איינציקער ציל פֿאַר אַלע פֿאַרזאָגן וואָס זײַנען דאָ געגעבן געוואָרן איז צו פֿאַרשאַפֿן רו דער נשמה פֿון דעם נפֿטר. דאָס דאַרף דערגרייכט ווערן ראשית דורך תּשובֿה אויף די ערדישע זינד און שנית דורך אָפּטרײַבן די בייזע רוחות, וואָס לאָקערן אויפֿן לעבעדיקן אין זײַן לעצטער שעה און באַזונדערס אויפֿן בר־מינן ביז צו דער קבֿורה. (מיט אָט דעם צוועק איז אַנבֿ פֿאַרבונדן אויך דער מנהג צו ברענגען דעם מת וואָס גיכער צו קבֿר־ישׂראל, וואָס מען האָט אויך שפּעטער זיך אײַנגעשטעלט פֿאַר אים מיט אַזא עקשנות. אין דער צוואה פֿון ר' מנחם־מענדל איז פֿאַראַן אַן אָנזאָג, אַז צווישן דער פּטירה און צווישן דער קבֿורה טאָר ניט געדויערן מער ווי א שעה!). דעריבער זאָלן זיך אין דער שעה פֿון דער פּטירה צונויפֿקלײַבן בײַם גוסס א מנין פֿרומע לײַט—מיר ווייסן, אַז אין יענער שעה האָט אויף אים א באַזונדער שליטה דער יצר־הרע—און זאָלן זאָגן די אַלע תּפֿילות און בקשות וואָס שטייען אין „מעבֿר יבק" (שורה 11). דאָס איז די באַוווּסטע זאַמלונג פֿון מנהגים און תּפֿילות פֿאַר קראַנקע, גוססים און פֿאַר מתפּללים אויף קבֿר־אָבֿות, וואָס עס האָט צונויפֿגעשטעלט דער מקובל רבי אַהרן ברכיה די מודינא (16טער י"ה) און וואָס האָט שפּעטער זיך געוואַלדיק פֿאַרשפּרייט און האָט מן הסתּם ניט ווינציק מיטגעהאָלפֿן צו פּאָפּולאַריזירן די פֿאָרשטעלונגען פֿון די מקובלים וועגן טויט. אויסטערליש קומט אויס, הגם דאָס איז ניט דער איינציקער פֿאַל, דער אָנווײַז, אַז מען זאָל איבערן גוף סימבאָליש אויספֿירן די אַרבע מיתות בית־דין (שורה 12 — 13). ווי אַזוי מען זאָל דאָס טון, זײַנען פֿאַראַן פּרטימדיקע אָנווײַזן אין דער צוואה פֿון מאַסוס בן יהודה־לייב. איך ציטיר דעם אָרט לויט דער ענ:לישער איבערזעצונג פֿון י. אייברעהעמס (דצ"וו, ז' 468), ווײַל דעם העברעיִשן טעקסט האָב איך פֿאַר זיך ניט געהאַט:

„אין דער צײַט ווען מײַן גוף וועט אַראָפּגעהויבן פֿון בעט, כּדי אַנידערגעלייגט צו ווערן אויף דער ערד, זאָלן קומען צווייען, און איינער זאָל נעמען מײַנע צוויי הענט און זאָל אַרומנעמען זיי אַרום מײַן האַלדז, איין האַנט מיט אויסגעשטרעקטע פֿינגער רעכטס, און די אַנדערע לינקס. ער זאָל די פֿינגער צוזאַמעננעמען און דריקן

פֿעסט, אַזוי ווי אַ שטריק אָדער אַ טוך, אַזוי ווי ער וואָלט אויסגעפֿירט דורך דעם דעם דין פֿון מיתה דורך חנק. טייל מענטשן זאָלן מיך נעמען גראָב בײַ די פֿיס, און זאָלן מיך אַרויסהייבן פֿון בעט און זאָלן מיך אַראָפּוואַרפֿן אויף דער ערד; דאָס זאָל זײַן אַ סימן פֿאַר דער מיתה פֿון סקילה. זיי זאָלן אַראָפּטריפֿן אויף מײַן ברוסט דרײַ טראָפּנס (ניט מער און ניט ווינציקער) וואַקס פֿון אַן אָנגעצונדענעם ליכט, צו כימבאָליזירן די מיתה פֿון שׂרפֿה. זיי זאָלן נעמען אַ שטיין און אונטערלייגן אים ווי אַ קישן אונטער מײַן קאָפּ, און מײַן קאָפּ זאָל בלײַבן ליגן אויף אים עטלעכע מינוטן, אַזוי ווי מען זאָל דאַרפֿן אויספֿירן איבער מיר דעם דין מיתה דורך אַ שווערד. דערנאָך זאָלן אַלע זאָגן: אויב אָט דער מענטש האָט בעת זײַן לעבן פֿאַרדינט דעם טויט דורך איינער פֿון די פֿיר מיתות בית-דין, זאָל דאָס זײַן אָנשטאָט דעם, און עס זאָל זײַן אַ כפּרה אויף זײַנע זינד, אַזוי אַז דאָס זאָל בכלל זײַן אַזוי, ווי ער וואָלט דאָס אויסגעשטאַנען בעתן לעבן״.

אַזעלכע שטראָפֿן און זילזולים לגבי דעם מת געפֿינען זיך אין פֿאַרשיידענע וואַריאַציעס פֿאַרשריבן אויך אין אַנדערע צוואות (פֿ״גל למשל די צוואה פֿון רבי משה יצחק הלוי) און זײַנען אַלע, פֿאַרשטייט זיך, אויסן אָפּצוווענדן שטראָפֿן און פּײַן פֿון דער נשמה. געוויינטלעך דאַרף דער מת אַראָפּגעוואָרפֿן ווערן אויף דער ערד, גע-שלעפּט איבערן דיל, אָדער מען דאַרף אים לאָזן ליגן נאַקעט (ד״ה אָן וועש, אָבער צוגעדעקט): אַ לעצטער רעשט פֿון אָט דעם משונהדיקן טויטנקולט איז קענטיק דער אַלגעמיין פֿאַרשפּרייטער מנהג פֿון „אָפּהייבן״, וואָס באַשטייט כידוע דערין, וואָס אַן ערך אַ פֿערטל שעה נאָך דער פּטירה הייבט מען דעם מת אַראָפּ פֿון בעט און לייגט אים אַוועק אויף דער ערד, און דערבײַ מעג מען אים אונטערבעטן נאָר שטרוי אָדער שטיינער. אין טייל צוואות איז מען אַגב נאָך מער מחמיר און עס ווערט פֿאַרבאָטן אַפֿילו אונטערצובעטן שטרוי. — וועגן דער טהרה פֿון דעם מת און וועגן די תכריכים זײַנען אין אונדזער צוואה קיין פֿאַרזאָגן ניטאָ, הגם אַ סך בעלי-צוואות געפֿינען פֿאַר נייטיק אַרויסצוזאָגן זייערע באַזונדערע פֿאַרלאַנגען אויך בנוגע אָט דעם גענוי רעגו-לירטן מנהג. דער זינען פֿון דעם איז, פֿאַרשטייט זיך, אַ רייניקונג, כדי די בייזע רוחות זאָלן קיין שליטה ניט האָבן.

גאָר באַזונדערס אָפּגעהיט מוז מען אָבער זײַן אויפֿן וועג צום בית-החיים, וואָרעם דאָ איז ווידער פֿאַראַן אַ געלעגנהייט, ווו די ניט-גוטע קאָנען זיך צוכאַפּן צום בר-מינן. אויף זיי אָפּצוטרײַבן דינט דער מנהג פֿון די הקפֿות מיט דער מיטה און דאָס אַוועקשטעלן עס דרײַ מאָל אויפֿן בית-עלמין (שורה 15), הגם פֿון דער אַנדער זײַט פֿאַרזאָגט למשל דער שוין ציטירטער ר׳ מנחם-מענדל ניט צו מאַכן די הקפֿות, איבער דעם זעלביקן טעם, בכדי די קריטישע צײַט זאָל זײַן וואָס קירצער און זאָל זיך ניט פֿאַרציִען לענגער ווי אַ שעה. אַז די נושׂאים פֿון דער מיטה דאַרפֿן אין טאָג פֿון דער קבֿורה זיך טובֿל זײַן, פּונקט ווי אַלע אַנדערע מענטשן וואָס קומען אין באַריר מיטן גוסס און מיטן מת (שורה 10 און 14), איז, פֿאַרשטייט זיך, אויך אַ סגולה קעגן דער סיטרא-אַחרא, און אָט דער אָנזאָג שטייט כמעט אין אַלע צוואות. (ר׳ דוד היילפּרין גייט אין זײַן צוואה אַזוי ווײַט, אַז ער פֿאָדערט, אַז די וואָס וועלן

זיך טובלען, בכדי צו זיין ביי אים ביי יציאת-נשמה, ווען זיי וועלן שפעטער נאך מתעסק זיין זיך מיטן גוף-המת, זאלן זיי גיין נאך א מאל צו טבילה; פארקערט איז ער מרוצה, אז אויב ער וועט שטארבן אין א צייט פון פראסט, זיינען אלע פטור פון טבילה אין גאנצן, הוץ דעם תכריכים-נייער). פאר דער צייט פון ארויספירן דעם מת האט מען משמעות באדארפט האבן נאך שטארקערע שמירות. ר' ישראל חריף היילפרין פאדערט, אז אין משך פון דעם גאנצן גאנג זאלן א מנין יידן ארומרינגלען די מיטה פון אלע זייטן ווי א מין לייב-גווארדיע, און ר' מנחם-מענדל פארזאגט מער ניט די נושאים, אז זיי זאלן אונטער וועגס ניט רעדן קיין דברי חול. כמעט סטערעאטיפ געפינט זיך אין אלע צוואות, פונקט ווי דא (שורה 17—18), די אזהרה, אז ניט די קינדער און ניט די פרוי פון פארשטארבענעם זאלן ניט גיין נאך דער מיטה. דאס וואס אין אונדזער צוואה ווערט געמאכט אן אויסנאם פאר איינעם פון די זין, איז שוין א גרויסע קולא. ר' דוד היילפרין למשל דערלייבט די קינדער ארייפצוגיין אויפן בית-עלמין, ערשט נאך דעם ווי די מיטה וועט דארט זיין אנגעקומען. בעת ווען ר' יעקב פיילבוינגן האט גארנישט קעגן דעם, אז די קינדער זאלן גיין נאך דער מיטה, ווען זיי וועלן זיך האלטן אויף א מהלך פון 4 איילן דער דאזיקער מנהג וואס איז אין פליק ניט צו פארשטיין איז אויך, לאזט זיך אויס, דער אויסדריק פון דער זעלביקער שרעק פאר טומאה, דערביי אבער באטייט די דערווייטערונג פון דער אלמנה ניט די זעלביקע זאך וואס די דערווייטערונג פון די קינדער אן אשה איז בכלל עלול מער ארונטערצופאלן אונטער דער שליטה פון די כוחות הטומאה, און דערפאר ווערט אין טייל צוואות ארויפגעלייגט אן איסור ניט נאר אויף דער אלמנה אליין, נייערט אויך אויף די אנדערע פרויען פון דער משפחה, א מאל אפילו אויף „אלע נשים פון דער וועלט" (למשל רבי אהרן קארלינער), וואס לא די זיי טארן ניט קומען אין קיין שום באריר מיטן מת, טארן ניט אריינגיין אין דעם חדר ווען ער ליגט און גיין מיט דער לוויה, נאר עס זיינען פאראן צוואות פון רבנים (למשל ר' דוד היילפרין), ווו עס ווערט פארבאטן אלע ווייבער פון דער שטאט זיך צו געפינען אויף דער נאס בעת דער לוויה. גאר אנדערש דארף מען אויסטייטשן דעם פארבאט פאר די קינדער צו גיין נאך דער מיטה, הגם אין תוך איז ער געווענדט צום זעלביקן ציל—אפצושטויסן די טומאה. דורך דער דערווייטערונג פון די קינדער דארף אפגע-נומען ווערן די מענלעכקייט זיך צו באטייליקן אין דער לוויה פאר א באזונדערס מסוכנעם מין אומריינע רוחות, דעם פארשטארבענעמס ניט-געבוירענע קינדער, כדי זיי זאלן זיך ניט קאנען שטעלן פארן כסא הכבוד און מקטרג זיין אויף אים. די דאזיקע סכנה האט מען געהאלטן פאר גאר געוואלדיק, און דערפאר איז אט דער איסור על פי רוב געשטעלט אונטער א חרם. אין דער צוואה פון רבי אברהם-נח העליר ווערט אפילו אנגעזאגט, אז מען זאל דאס אויסרופן מיט שופר-בלאזן, און דערביי האט געוויס דער קול פון שופר באדארפט מיטהעלפן צו פארטרייבן די ניט-גוטע. וואס זיינען אין עצם אט די מסוכנע רוחות און פון וואנען נעמען זיי זיך, דאס איז צו זען פון א ביז גאר אינטערעסאנטן ארט פון א „מודעה", וואס ווערט אין דער דער-מאנטער זאמלונג „מעבר יבק" רעקאמענדירט צו זאגן אויפן טויטנבעט. מיט א קלאר-

קייט וואָס מען דאַרף ניט בעסער אַנטפּלעקט זיך פֿאַר דעם, וואָס איז מסוגל צו טראַכטן פּסיכאָאַנאַליטיש, דער אומוויסיקער טיפֿער גרונט, וואָס פֿון אים איז אַרויס־געשפּרונגען אָט די גאַנצע וועלט פֿון בייזע רוחות:

„גם אבקש ממעלתכם מאחר שאין צדיק בארץ בזמן הזה אשר לא יקרה מקרה בלתי טהור בהוצאת זרע לבטלה יהיה באיזה אופן שיהיה ואותן הטפות המה חושבים אותו להם לאב ורוצים ליהנות ממטתו וממנו לאחר מיתתו באמרם כי אתה אבינו. בכן אבקש ממעלתכם תפלה שתעזרני לבקש את פני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא להכניס לקדושה כל אותן הטפות שיצאו ממני לבטלה הן באנס או ברצון הן בשוגג או במזיד הן ער או ישן על ידי השם הקדוש היוצא מפסוק זה חיל בלע ויקאנו (בשילוב שם הויה בניקוד שורק בזה יֻחֻהֲבֻוֻוֻה) וגם אני מקבל לפניכם עלי אם יגזור הקדוש ברוך הוא עלי בחיים ויהא בי כח לענות את נפשי לגמר התקונים כפי מספר הנמצא בכתבי האר״י ז״ל וכו׳.“

דער אָנזאָג צו טיילן אויפֿן ביח־עלמין צדקה לויט דעם צאָלנווערט פֿון דעם נפֿטרס נאָמען (שורה 16) טרעפֿט זיך כמעט אין אַלע צוואות. די מטבע־איינס איז דערבייַ געווענדט אָן דעם פֿאַרמעגן פֿון דעם בעל־הצוואה. אין אונדזער פֿאַל זייַנען די באַשטימונגען אין דעם פּרט אַגבֿ זייער פּשוט. פֿ״גל אַקעגן די צוואה פֿון ר׳ יעקבֿ־הירש פֿייַלבויגן אָדער גאָר פֿון רבי אַהרן קאַרלינער, ווו אָט די אַקציע דאַרף ווערן עטלעכע מאָל איבערגעחזרט אין פֿאַרשיידענע וואַריאַציעס און עס ווערן אַרייַנגעפֿלאָכטן כלערליי מיסטישע צאָלן־צירופֿים פֿון דער קבלה. דער זינען פֿון אָט דעם מנהג איז פֿאַרשטייט זיך דער, אַז די מעשׂה־צדקה זאָל אויף אַ מאַגישן אופֿן פֿאַרקניפּט ווערן מיטן נאָמען פֿון דעם נפֿטר. צוליב דעם ווייל פֿון זייַן נשמה. שורה 9: יראת ה׳ ראשית דעת (משלי א׳ 7) אָדער אויך „ראשית חכמה וכו׳“ (תהלים קי״א 10) איז כמעט אין אַלע צוואות דער סטערעאָטיפּישער אַרייַנפֿיר צו דעם פּרק מיט די באַזונדערע פֿאַרזאָגן צוליב דעם תיקון פֿון דער נשמה.—די „שומרי הבית“ (קהלת י״ב 3) זייַנען, פֿאַרשטייט זיך, די אבֿרים פֿון גוף.—„ולבני הפילגשים“ (שורה 15)—מיט אָט די ווערטער הייבט מען אָן צו לייענען די פּרשה וועגן דער פּטירה פֿון אַבֿרהם אבֿינו. — „והוא רחום“ (שורה 15)—דער אָנהייב פֿון פּסוק אין תהלים ע״ז 38.

שורה 18—41. פֿאַרשרייַבונג פֿון דעם עזבֿון, עולמית־געלט און תפֿילית פֿאַר דער נשמה אין דעם יאָר פֿון אַבלית.—צו דעם טייל איז בעסער פֿון אַלץ צו פֿאַרגלייַכן די זייער אינטערעסאַנטע שילדערונג פֿון ראַפּאָפּאָרט (דצ״וו, ז׳ 343—353). אין אונדזער פֿאַל דאַרף, באַלד נאָכן פֿאַרשרייַבן דעם עזבֿון, אַראָפּגענומען ווערן אויף צדקה אַ צענט־חלק — לויט דעם דין פֿון מעשׂר — פֿון דעם אַקטיוו־סאַלדאָ (ד״ה נאָכן אַראָפּרעכענען די חובֿות, אויך דעם סכום פֿון דער כתובֿה, הגם זי מוז נאָך אין דעם צייַטפּונקט ניט זייַן פֿעליק. די דאָזיקע מתנת־צדקה דאַרף ווידער אַ מאָל קומען צו הילף דעם נפֿטרס נשמה, פֿאַר איינס אָבער דאַרף זי אויפֿ־היטן זייַן אָנדענק בייַ די לעבעדיקע. דערפֿון נעמט זיך די שטרעבונג צו מאַכן די שענקונג אַן אַקט וואָס געדויערט אייביק: די נדבֿה ווערט געמאַכט ווי אַ קרן־קימת, ווי קאַפּיטאַל וואָס ברענגט רווחים, און נאָר אָט די רווחים ווערן אַלע יאָר פֿאַרנוצט

אויף צדקה אָ־ער אויף עניני־קדושה. אין אונדזער צוואה איז כדאי זיך אָפּצושטעלן אויף די ביז נאָר פּרטימדיקע אָנווייַזן מכוח דעם, ווי אזוי מען זאָל פֿאַרנוצן די רווחים, וואָס פֿון דעסט וועגן קאָן מען קיין קלאָרן ווילן דערבייַ ניט באַמערקן. דאָ, פּונקט ווי אין אַנדערע פֿאַלן, האָט דער בעל־הצוואה דורך א צו פֿיל ניכער שאָדן געבראַכט זייַן אייגענער פּוונה.—דער אָנזאָג, אַז די זין זאָלן אין דעם אַבֿלות־יאָר אַלע טאָג לערנען א פּרק משניות, איז אַן אַלגעמיין אָנגענומענע זאַך, און איז, פֿאַרשטייט זיך, געוועגדט צום תיקון־הנפֿש פֿון דעם נפֿטר. דאָס וואָס מען קלייַבט אויס גראָד די משנה צוליב דעם האָט צוו״א זאַכן אויך א צאָלן־סימבאָלישע מאָטיווירונג, ווי דאָס איז צו זען פֿון דעם מאַמר וואָס מען דאַרף זאָגן פֿאַרן לערנען: הריני רוצה ללמוד משנה שהיא אותיות נשמה עבור נשמת הנפטר... וכו׳.

שורה 42—87. צעטיילונג פֿון דער ירושה. אויך צו דעם פֿ״גל ראַפּאָפּאָרט (דצ״וו, ז׳ 337—343). ווי גרויס עס איז דער פֿאַרמעגן און אין וואָס באַשטייט ער — דאָס ווערט ניט דערמאָנט. מיר איז טאַקע ניט באַוווּסט קיין איין צוואה, ווו דאָס זאָל יאָ זייַן פֿאַרצייכנט — סייַדן עס גייט וועגן גאָר קליינע זאַכן. עס ווייַזט אויס, אַז דער ניט־שטאַנדהאַפֿטיקער מצבֿ האָט גורם געווען דערצו, אַז קיין איין סוחר האָט ניט געוווּסט דעם אמתן ווערט פֿון זייַן פֿאַרמעגן, און בכל אופֿן האָט ער ניט געקאָנט אין פֿאָרויס וויסן, וויפֿל ער וועט לאָזן נאָך זיך. — נאָך דעם ווי מען וועט פֿאַרצייכענען דעם „יש בכאַן״, וואָס דאָס מוז אָפּגעטאָן ווערן גלייַך נאָך דער שבֿעה־וואָך (שורה 18), מוז מען סילוקן אַלע געשעפֿטלעכע חובֿות און אַרויס־צאָלן אַלע נאָך ניט אויסגעצאָלטע נדנס, ווי ווייַט מיגלעך, נאָך אין ערשטן יאָר (שורה 64 — 65). וועגן דער דרינגלעכקייט צו סילוקן די געבליבענע חובֿות איז שוין אויבן געווען די רייד. אַז דאָס זאָל אָפּגעטאָן ווערן נאָך פֿאַרן סוף פֿון דעם ערשטן יאָר, איז פֿאַרבונדן מיט דער פֿאָרשטעלונג, אַז דער משפּט איבער דער נשמה געדויערט 12 חדשים. (ר׳ אַהרן קאַרלינער בעט אין זייַן צוואה, אַז מען זאָל אַלע רעליגיעזע אַקציעס צוליב דעם תיקון פֿון זייַן נשמה טון אויך אין דעם צווייטן, „וואָרעם הגם דער משפּט איבער די רשעים אין גיהנם געדויערט נאָר 12 חדשים, ווייס איך דאָך ניט, צי איך וועל זוכה זייַן צו קומען אין גיהנם אַרייַן שוין דאָס ערשטע יאָר״). דאָס וואָס דער אָנזאָג צו סילוקן די חובֿות ווערט דאָ נישט באַזונדערס שטאַרק אונטערגעשטראָכן, ווייַזט קענטיק אויף א שטאַרק אַקטיוון עזבֿון, הגם עס וואָלט גאַנץ גוט געשטימט מיטן אָנגענומענעם מנהג צו נעמען ערנצט און שטרענג פּונקט אַזוי נאָרמאַלע געשעפֿטלעכע חובֿות און אַפֿילו קליינקייטן ווי א גרויסע משׂא חובֿות. אָט אַזוי למשל קען מען אָנווייַזן אויף שמואל אָפּענהיימער, וואָס האָט פֿאַרקערט אין זייַן צוואה גאָר שטאַרק מקפּיד געווען אויף דעם ענין אָפּצאָלן די חובֿות. — די צע־טיילונג פֿון דער ירושה גופֿא דאַרף ווערן אָפּגעליינט, ביז וואַנען די יִינגסטע צוויי קינדער וועלן האָבן חתונה געהאַט און דער מיזינק לייביש וועט אַלט ווערן 18 יאָר (שורה 50 א״וו), דערבייַ דאַרף דער נדן פֿאַר דער טאָכטער ווערן אויסגעצאָלט פֿון דעם עזבֿון, און דער זון דאַרף באַקומען די זעלביקע אויסשטייַער וואָס די חתונה־געהאַטע זין (שורות 46 — 50). ווייַטער מוזן נאָך געסילוקט ווערן די ווייַטערדיקע

החתימות: ראשית די כתובה פון דער אלמנה (שורה 51—52), ד״ה מען דארף איר אומקערן דעם נדן וואס זי האט מיטגעבראכט צוזאמען מיט א הוספה וואס מען האט איר עווענטועל צוגעזאגט בײם שלישן דעם שידוך, אויף דעם פאל ווען זי וועט בלײבן אן אלמנה. אויב זי וועט בײז צו דער צײט ווען די ירושה וועט צעטיילט ווערן ניט האבן חתונה געהאט, זאל מען איר מוהל זײן די שבועה וואס א פרוי דארף נעווײנטלעך שווערן בײם אויפמאנען איר כתובה (שורה 51—52), דאס איז א שבועה, אז די כתובה איז איר נאך ניט געווארן אויסגעצאלט און אז זי האט קיין מאל ניט מוחזר נעווען לגבי דעם מאן אויף דער תביעה וואס איר קומט פרויס לויט דער כתובה. חוץ דעם באקומט זי אין דעם פאל נאך 2000 צדומים, און עס בלײבט בײַ איר איר צירונג (שורה 51). ווען אבער זי האט חתונה א צווייט מאל, באקומט זי נאר די כתובה (צו אויך די צירונג, בלײבט ניט קלאר) און איז פון דער שבועה ניט פטור. ווײטער דארף מען פון דעם עזבון אויסצאלן אלע חובות צו די קינדער און סילוקן די שטרות ״חצי זכר״ די טעכטער (53). דאס זײנען צוזאגן אויף ירושה, וואס פלענן ארויסגענעבן ווערן צו דער חתונה די טעכטער, ווײל לויטן ירדישן דין ירשען די טעכטער ניט. פון דעם שטייגער, וי אזוי די אויסצאלונגען ווערן דא געמאכט, איז צו זען, אז דא רעדט זיך ניט דוקא ווען ״האלבע חלקים פון די זכרים״, וואראם דער חלק פון די זין קען דאך ווערן באשטימט ערשט נאכן אויסחשבונען דעם עזבון, נאר דאס זײנען פון לכתחילה פעסט באשטימטע סומעס. — ערשט דעמאלט מען זיך נעמען פאר דער חלוקה פון דער ירושה, וואס פון איר געהערן צווייי דריטל צו די זין, וואס דארפן דאס צעטיילן צווישן זיך (שורה 54). פון דעם רעשט באקומט אוילעכע טאכטער 500 צדומים, חוץ עכסחן, וואס באקומט 1000, און חוץ חיהן, וואס באקומט 200, און אויך די דאזיקע סומע באקומט זי ערשט נאכן אפנעבן א מין שבועה (שורה 54—58). חיהן קומט אן א קלענערער חלק, אבער זי ווערט ניט אין נאנצן ארויסגעשטופט פון דער ירושה, וואראם דעם ״שטר חצי זכר״ קריגט זי דאך, מער ניט וואס איר חלק ווערט באגרענעצט נאר מיט דעם וואס איר קומט על-פי נעזעץ. פאר וואס דער בעל-הצוואה האט עכסחן אזוי מטיב נעווען, נעפינט ער ניט פאר נייטיק צו מאטיווירן, נאר דער טעם דערפון איז אפשר דאס, וואס די דאזיקע טאכטער איז נעווען א בילנדע, ווי מען האט מיר דערציילט. דאס וואס עס ווערט באשטימט, אז איר מאן האט ניט קיין דעה אויבער דער ירושה (שורה 55), שטאמט ניט פון קיין פערזענלעכן מאטיוו, נאר עס איז מערניט א יורי-דישע באוואראניש, מן הסתם אין אויסקוק אויף דער ירושה-דעכטלעכער סיטואציע אין דעם פאל, טאמער שטארבט זי אוועק. — די רעשט פון דעם דריטל נעהער צו די זין, אבער עס ווערט זיי נעגעבן אן אנצוהערעניש, אז זיי מעגן די טעכטער עפעס מוסיף זײַן, און דערבײ האט די מוטער רשות אויך צו זאגן א דעה (שורה 59). — די אלמנה מיט צוויי זין האבן צו שאפן אויבערן עזבון (שורה 44—45), אויב די אלמנה ווערט א צווייט מאל החתונה האבן, דעמאלט בלײבן די צוויי עלטסטע זין מיט דעם שטאט-רב (שורה 61—62). מער ניט אין צוויי זאכן איז די פארוואלטונג פון דעם איבערנעבליבענעם פארמעגן נעווען באגרענעצט: מען האט ניט נעטארט פירן קיין

וואָלף לעווין
שאול קאַרלינערס דריטער זון



העשל רוקח
חיה לעווינס עלטסטער זון

פון פֿאָטאָגראַפֿיעס אין פֿאַמיליען־אַרכיוו לוריא־לאַנדוי, ווין, נג׳ 173, 174



חייה לעווין
לויטן מאַן—לוריא (1867) (1791—1873)
שאול קאַרלינערס עלטסטע טאָכטער



משה־יצחק לעווין
(1872—1802)
שאול קאַרלינערס צוויטער זון

פון פֿאָטאָגראַפֿיעס אין פֿאַמיליען־אַרכיוו לוריא־לאַנדוי, ווין, נג׳ 171, 172

פֿאַרבאָטענע עסקים און ניט מאַכן קיין געשעפֿטן מיט דער מלוכה (שורה 65—66). אין דער צוואה זײַנען ניט אויסגערעכנט די קינדער. לויט נאָטיצן און אינפֿאָרמאַציעס וואָס איך פֿאַרמאָג האָט שאול קאַרלינער נעהאַט 9 קינדער:

זין: 1. זלמן לעווין, דערמאָנט אין דער צוואה שורה 49, דעמאָלט (ר״ה מן הסתם 1827) שוין א חתונה־נעהאַטער.

2. משה־יצחק לעווין (1802—1872), דערמאָנט אין דער צוואה שורה 101, חתונה נעהאַט מיט רחלע מייערסאָן.

3. וואָלפֿקע לעווין, מסתמא דער זעלביקער וואָס ווערט אין דער צוואה שורה 49 דערמאָנט ווי אשר־זאב, וואָס איז דעמאָלט (1827) נאָך נעווען א יונג בעל־הביתל. זײַן פֿרוי האָט נעהייסן פּערל מירל.

4. לייב לעווין, דאָס איז דער מיזינעק לייביש וואָס ווערט אָנגערופֿן אין דער צוואה שורה 47, דעמאָלט נאָך ניט קיין חתונה נעהאַטער. ער האָט שפּעטער חתונה נעהאַט מיט חנה פּאָזנער.

טעכטער: 1. חיה (1791—1873), וואָס ווערט באַוואָלט אין דער צוואה (שורה 56 און 108), האָט איין מאָל חתונה נעהאַט מיט גד־אשר רוקח (נעשט׳ 1815). קינדער פֿון דעם שידוך (ביידע אָנגערופֿן אין דער צוואה שורה 108): העשל און גד־אשר (1815—1877), געבאָרן נאָכן פֿאָטערס טויט. א צווייט מאָל חתונה נעהאַט מיט יעקב־אהרן לוריא פֿון מאָהילעוו (נעשט׳ אין קאַרלין 1836).

די דאָזיקע פֿרוי האָט ווייטער געפֿירט מיט באַזונדער שארפֿקייט דעם פֿאַנאַטישן קאַמף פֿון איר פֿאָטער קעגן די חסידים. יהורה־לייב גאָרדאָן האָט זי נעמאַכט פֿאַר א פֿיגור פֿון זײַן דערציילונג „עולם כמנהגו״ אונטער דעם נאָמען יוכבד; ס׳איז מכוח דעם זײַנע בריוו צו איר אייניקל אהרן לוריא (אגרות ח״ג, ווילנע, ווי. ו. ווײַס־בערג. וואַרשע 1894).

2. וויטיע, חתונה נעהאַט מיט הערצעלע בערנשטיין (1813—1873), דעם באַווּסטן פֿירער פֿון דער אָרטאָדאָקסיע אין לעמבערג.

3. עכסה, דערמאָנט אין דער צוואה שורה 55 און 99, געקראָגן א גרעסערן חלק (לויט ווי מען דערציילט, א בלינדע), נעווען די פֿרוי פֿון יעקב־מאיר פּאַדווע.

4. רייזל, אין דער הוספֿה פֿון 1834 (שורה 133) דערמאָנט ווי שוין נעשטאָרבן, האָט איין מאָל חתונה נעהאַט מיט איינעם מרגוליות, א צווייט מאָל מיט פּאַפּערניקן. איר טאָכטער איז נעווען פֿייגע, וואָס ווערט צווישן מאָל (שורה 104, 131) אָנגערופֿן אין דער צוואה ווי א באַליבט אייניקל.

5. דינה (נעשט׳ 1865) האָט חתונה־נעהאַט מיט ישׂשכר־בעריש לעווין (נעשט׳ 1868).

שורה 67—87. פֿאַרמעלט צו באַקרעפֿטיקן. דער אינדיווידועלער כאַראַקטער פֿון אונדזער צוואה דריקט זיך באַזונדערס בולט אויס אין אָט דעם טייל. קורצע אזהרות צו די יורשים, אז זיי זאָלן אָפּהיטן די צוואה, זײַנען ניט זעלטן. עס געפֿינען זיך אויך וווּ ניט וווּ אַרויסגעזאָגט סטראָשונקעס קעגן די וואָס ווילן עובר זײַן אויף דער צוואה אָדער עס ווערט דורך באַזונדערע יורידישע קאָנסטרוקציעס

פֿאַרשטאַרקט איר גילטיקייט. די אויספֿירלעכסטע פֿון די מיר באַקאַנטע דוגמות איז אין דעם פּרט די צוואה פֿון יאָספּע אָסטרער. אָבער אַפֿילו דאָרט דערגרייכן ניט די התראות און די באַוואָרענישן צו דעם כּוח, וואָס דער בעל־הצוואה וויל דאָ אַרייַנלייגן אין זייַנע רייד, אַז זיי זאָלן ווירקן אויף די יורשים ווי אַ מין השבעה. עס וואָלט ניט געלוינט די טירחה נאָכצופֿאָרשן די אַלע יורידישע קאָנסטרוקציעס און פֿיקציעס אין די פּרטים און אויפצוקלערן, ווי אַזוי בינדן זיי זיך צווישן אַנאַנד. אָן ספֿק, אַז דער בעל־הצוואה פֿאַרפֿלאָנטערט זיך אין סתּירות, וואָס זייַנען אפֿשר עלול מבֿטל צו מאַכן אין גאַנצן די יורידישע גילטיקייט פֿון דעם דאָקומענט. עס איז בכלל מער אַ פּסיכאָלאָגישער איידער אַ יורידישער דאָקומענט.—צו דעם אין שורה 77 דערמאָנטן „קנין אַגבֿ סודר": „דער קויפֿער פֿון אַ נחלה אָדער פֿון אַ באַוועגלעכן חפֿץ דערלאַנגט דעם פֿאַרקויפֿער עפּעס אַ זאַך (אין דער שפּעטערדיקער צייַט געוויינטלעך אַ טיכל) מיט דער התחייַבֿות אים אָפּצוגעבן צוריק, און דורך דעם ווערט ער דער אייגנטימער פֿון דעם אָביעקט, וואָס ווערט פֿאַרקויפֿט... מחמת אָט די פֿאָרם פֿון קבלת־קנין איז זייער גרינג דורכצופֿירן, איז זי זייער אָפֿט געוואָרן אָנגעווענדט. באַזונדערס איז מען זיך נוהג געווען צו באַנוצן זי בייַ פֿאַרבינדן זיך מיט התחייַבותן, ווייַל לויטן ייִדישן דין האָט אַן אָפּרייד אַליין אָן אַ פֿאָרמאַלן קבלת־קנין קיין יורידישן האַפֿט ניט..." (ביאַלאָבלאָצקי אין דער „ענציקלאָפּעדיא יודאַיִקאַ", VI, 6/345).

שורה 88—97. עולמות־געלט. — די נדבֿות פֿאַר די קהילות זייַנען כּנהוג געבונדן מיטן תּנאַי (שורה 91, 92) מוחל צו זייַן דעם בעל־הצוואה די שטייַערן, וואָס ער איז נאָך אפֿשר שולדיק, און אַלע אַנדערע חובֿות. (וועגן דעם מיסטיש־רעליגיעזן באַטייַט פֿון מוחל זייַן די חובֿות זע אויבן). גלייַכצייַטיק בעט ער, אַז מען זאָל אים מוחל זייַן אויך יעטווידע מאָראַלישע שולד, טאָמער האָט ער אַ מאָל אין זייַן פּאָליטישער עסקנות ניט געפּועלט וואָס מען האָט באַדאַרפֿט (שורה 93—94). די אין שורה 89 און 90 אָנגערופענע קהילות זייַנען: לובישעוו (Lubieszów) אַן ערך 55 קמ אין דרום־מערבֿ פֿון פּינסק, סטאָלין אַן ערך 55 קמ אין דרום־מזרח, לאָהישין—אַ 25 קמ אין צפֿון־זייַט, פּאָהאָסט־ליבצין קאָן איך ניט אידענטיפֿיצירן, „פּאָהאָסט אויף יענער זייַט טייַך" איז זיכער פּאָהאָסט בייַ דער פּאָהאָסטער אָזערע, אַ 30 קמ אין צפֿון־מזרח, האָראָדניע — אַ 40 קמ אין דרום־מזרח. דער סכום וואָס איז געגעבן דער חבֿרה־קדישא איז ניט אין גאַנצן קיין נדבֿה, נאָר עס איז פֿאַראַן דערין אויך דער אָפּצאָל פֿאַרן קבֿר און די הוצאות פֿון דער קבֿורה.

שורה 97—103. די ערשטע הוספֿה.—די דאַטירונגען פֿון דער צוואה זייַנען שטאַרק גרייַזיק קאָפּירט. אויך אָט די דאַטע (שורה 97) האָט זיכער עפּעס אַ טעות, ווייַל דער 9טער אייר תּקצ"א איז געפֿאַלן ניט אויף אַ מיטוואָך, נאָר אויף פֿרייַטאָג. על כּל פּנים איז ריכטיק די צייַט פֿון יאָר און אויך דער חודש, ווי מען מעג דרינגען פֿון דער „מגפֿה", וואָס ווערט דערמאָנט אין דער הוספֿה. אָט די ידיעה קאָן האָבן אַ שייַכות נאָר צו דער ערשטער מוראדיקער כאָלערע־עפּידעמיע אין אייראָפּע. די עפּידעמיע איז אויפֿגעקומען אין אָסט־אינדיע 1817, האָט זיך אויסגעשפּרייט איבער פּערסיע פּאַוואָליע קיין מערבֿ, דערגרייכט אין יאָר 1830 רוסלאַנד און פֿון דאָרט אין

משך פון דרייַ יאָר בהדרגה אין קאַטאַסטראָפֿאַלער אויסשפּרייטונג ארומגענומען גאַנץ אייראָפּע. בעת די מגפה איז געגאַנגען איבער רוסלאַנד און פּוילן, ווו די קריגס־אָפּעראַציעס אין צוזאַמענהאַנג מיטן פּוילישן אויפֿשטאַנד האָבן געשאַפֿן באַזונדערס גינציקע תנאים פֿאַר איר פֿאַרשפּרייטונג, האָט זי באַזונדערס שטאַרק אָנגערירט די געגנטן מיט א יִדישן מאַסן־יִשוב. אין א מקור פֿון יענער צייַט ווערט דערציילט:

„די דאָזיקע טאַבעלע (ד״ה וועגן דער אויסשפּרייטונג פֿון דער עפּידעמיע אין באַרדיטשעוו) דערציילט... וועגן וווקס... פֿון דער קרענק אין א באַשטימט אָרט, וואָס האָט אין זיך קענטיק אַלצדינג, וואָס קאָן העלפֿן איר וווקס, הייַנו אומריינקייט און ענגע דירות בייַ די פֿילצאָליקע יִדן וואָס וווינען דאָרט. אויב עס איז גרויס די צאָל קראַנקע בכלל און אין א קורצער צייַט בנוגע צו א יִשוב מיט עטלעכע טויזנט אייַנוווינער, איז באַזונדערס גרויס די צאָל יִדן וואָס זייַנען קראַנק געוואָרן; וואָרעם הגם יִדן זייַנען טאַקע פֿאַראַן א סך, אָבער ניט אין אַזא מאָס, ווי זיי וואָלטן באַ־דאַרפֿט זייַן, ווען יִדן און קריסטן וואָלטן קראַנק געוואָרן אין א גלייַכער צאָל. עס איז באַשייַמפּערלעך, אַז דער שטייגער פֿון יִדן צו וווינען אייַנגעשפּאַרט אין קליינע דירות האָט שטאַרק צוגעהאָלפֿן דאָס אָננעמען זיך מיט דער קרענק און פֿאַרמערט די צאָל קראַנקע.—די שטאַרביקייט איז אין באַרדיטשעוו בכלל געווען אומגעהייַער גרויס, אָבער אויך דאָ ניט אין אַן ערך גרויס בייַ די יִדן. אויב די זעלביקע תנאים, וואָס האָבן מיטגעווירקט, אַז יִדן זאָלן זיך מער אָננעמען מיט דער קרענק, האָבן געקאָנט צוגעבן דער קרענק א שלעכטן אויסגאַנג, שטעלט זיך קעגן דעם דער פֿאַקט, וואָס דער יִד, לכל הפּחות אין דייַטשלאַנד, ווענדט זיך פֿיל גיכער נאָך הילף צום דאָקטאָר, ווען ער ווערט קראַנק, און פֿאָלגט מער זייַנע עצות, ווי דער מענטש פֿון המון בייַ די קריסטן“ (ליכטשטעט, דצ״וו, ז׳ 123—3).

וועגן פּינסק גופֿא האָב איך ניט געקאָנט געפֿינען קיין ידיעות, אַקעגן קאָנען דינען ווי אַן אָנצוהערעניש די ידיעות וועגן אַנדערע שטעט פֿון „תחום“:

„אַזוי, ווייַזט אויס, זייַנען אין ווילנע און ביאַליסטאָק קראַנק געוואָרן נאָר ווינציק מענטשן, אַקעגן א סך אין בריסק, שעדלעץ, מינסק, אָבער דערבייַ דאַרף מען נעמען אין אַכט די מער אָדער ווייניקער גרויסע אָנזאַמלונג פֿון מיליטער און פֿון שפּיטאָלן. זייער ניט גוט איז געווען דער מצב פֿון דער שטאַרביקייט אין די אָקערשט דערמאָנטע ערטער; פֿאַרקערט זייער גוטע פּעולות, זאָגט מען, זאָלן האָבן געהאַט די דאָקטוירים אין ווילנע“ (דאָרט גופֿא, ז׳ 231).

אין באַרדיטשעוו האָט די כאָלערע אויסגעבראָכן אין האַרבסט 1830. דער ווינטער וואָס איז אָנגעקומען האָט אָפּגעשטעלט איר אויסשפּרייטונג. ערשט אַז די פֿרעסטצייַט איז אַריבער, פֿריִיאָר 1831 האָט זי געקאָנט ווייַטער מאַרשירן קיין מערב. היות ווי סוף אַפּריל האָט זי שוין געהאַט דערגרייכט ביז וואַרשע, האָט זי מן הסתם אין פּינסקער געגנט צו יענער צייַט זיך אַנטוויקלט צו דער העכסטער מדרגה. דער 9טער אייר תקצא פֿאַלט צונויף מיטן 22סטן אַפּריל 1831, אַזוי אַז די דאַטע פֿון דער הוספֿה מוז זייַן ריכטיק לכל הפּחות בנוגע דעם חודש. דער צוועק פֿון דער הוספֿה איז ראשית לעצטגילטיק צו באַשטימען דעם אָרט פֿון קבֿר (שורה 98) און שנית

מבֿטל צו זײַן די נתינות וואָס זײַנען געווען באַשטימט אין דער צוואה (שורה 54, 55) פֿאַר די טעכטער (שורה 99). דורך דעם ווערן איצט אַלע טעכטער — חוץ עכסהן, וואָס בלײַבט אויך איצטער די בעסער געשטעלטע — באַגרענעצט אויף זייער „מוז־חלק", און חיה איז איצט פּראַקטיש ניט ערגער געשטעלט ווי די איבעריקע טעכטער. (אַז אָט דער פּועל־יוצא איז ניט געווען דער מיין פֿון דעם בעל־הצוואה, איז געדרונגען פֿון דער ווײַטערדיקער הוספֿה). די דאַטירונג בײַם סוף (שורה 103) איז ניט שייך אַהער, נאָר זי איז אַ גרײַזיקע איבערחזרונג פֿון דער אָנהייב־דאַטירונג פֿון דעם ווײַטערדיקן טייל (שורה 104). דאָס איז אַ טעות פֿון די אָפּשרײַבערס, ווי עס ווערט קלאָר פֿון זייערע אייגענע דערקלערונגען (שורה 114 — 117). עס איז ווײַטער קשה, וואָס דאָ—אין דער הוספֿה—באַווײַזט זיך דאָס ערשטע—און דאָס איינציקע—מאָל די חתימה פֿון דעם בעל־הצוואה. עס לייגט זיך ניט אויפֿן שׂכל, אַז ער זאָל ניט האָבן געחתמעט די עצם צוואה. דאָס וואָס אין אונדזער עקזעמפּלאַר פֿעלט די חתימה, איז נאָך אַ באַווײַז, אַז מען קאָן זיך אויף די איבערשרײַבערס ניט פֿאַרלאָזן.

שורה 104—110. צווייטע הוספֿה. די אָנהייב־דאַטירונג האָט אַ חסר. אויף ממלא צו זײַן וואָלט געקאָנט דינען איר איבערחזרונג (שורה 103), אָבער זי איז געוויס פֿאַלש, ווײַל דער 15טער אלול געפֿאַלט קיין מאָל ניט אויף קיין דאָנערשטאָג, אַזוי אַז מען מעג ניכער אָננעמען, אַז עס איז ריכטיק דער צווייטער נוסח „טז אלול". דער 16טער אלול איז אמת אין תקצג (=1833) ניט געווען קיין דאָנערשטאָג, ער איז עס אָבער יאָ געווען אין דעם כאָלערע־יאָר 1831. אַז די צווייטע הוספֿה איז געשריבן געוואָרן באַלד נאָך דער ערשטער, איז משמעות אָנצונעמען אויך אויפֿן סמך פֿון דער אַרויסגעזאָגטער כוונה אויף שורה 99—100. איך לייען דעריבער: דאָנער־שטאָג ט"ז אלול תקצ"א=25סטער אויגוסט 1831. — דער צוועק פֿון דער צווייטער הוספֿה איז ראשית צו פֿאַרזאָרגן זײַן געליבט איינינקל פֿייגע, צווייטנס ווידער אַ מאָל אין אַן אַנדער פֿאָרם אויסצוטיילן צום שלעכטן חיהן לגבי די אַנדערע טעכטער—וואָס די פֿריִערדיקע הוספֿה האָט דעם חילוק צווישן זיי אָפּגעשאַפֿט: דעם „שטר חצי זכר" קאָן מען בײַ איר טאַקע ניט אָפּנעמען, אָבער אויסצאָלן עס זאָל מען ניט איר און אויך ניט איר מאַן, נײַערט נאָר אירע ביידע זין פֿון ערשטן מאַן (שורה 107—108). די שׂנאה, הייסט עס, האָט אַריבערגעלעבט די שרעקלעכע צײַט פֿון 1831. — צו לעצט ווערט דערמאָנט, אַז דער בעל־הצוואה האָט אויסגעשריבן פֿאַר זײַן פֿרוי אַ נײַע כתובה.

שורה 111—119. באַשטעטיקונג פֿון דער קאָפּיע דורך עדות. אָט דער טייל איז בנוגע צום טעקסט צום שווערסטן צו פֿאַרשטיין, און אויך אין דער האַנטשריפֿט איז ער ערטערווײַז דעפֿעקט. על כל פּנים לאָזט זיך דרינגען פֿון דעם אינהאַלט, אַז אָט דער אַבזאַץ איז ניט געשריבן געוואָרן פֿאַרן לעבן פֿון דעם בעל־הצוואה, אָדער לכל הפּחות אין אַ צײַט, ווו מען האָט פֿון אים אַליין שוין גאָרנישט געקאָנט דערגיין, וואָרעם זיסט האָט מען דאָך געקענט אויפֿקלערן די ספֿקות פֿון די איבערשרײַבערס אויפֿן פּשוטסטן אופֿן. אין ביידע פֿאַלן וואָלט ער באַדאַרפֿט שטיין גאָר צום סוף פֿון דעם דאָקומענט, נאָך די הוספֿות וואָס דער בעל־הצוואה אַליין

האָט געהייסן מאַכן. קענטיק אַז אָט די הוספֿות זײַנען לכתּחילה אָנגעשריבן געוואָרן אויף באַזונדערע בלעטלעך, ניט אויפֿן אָריגינאַל־בלאַט פֿון דעם דאָקומענט (פֿ״גל שורה 128 און 132), אַזוי אַז אַ שפּעטערדיקער איבערשרײַבער האָט געקאָנט האָבן אַ טעות און פֿאַרבײַטן דעם סדר. קענן אָט דער השערה ווײַזט אמת דער ראָשי־תּבֿות הנ״ל נאָך דער חתימה פֿון דעם עדות יעקבֿ בן שאול אונטער דער צווייטער באַשטע־טיקונג, וואָרעם דאָס וואָלט באַטײַט, אַז זײַן נאָמען איז שוין פֿריִער געווען פֿאַרצייכנט. אָבער אויך אָט דעם „הנ״ל״ האָט געקאָנט אַן איבערשרײַבער צושטעלן פֿון זיך. אין דער דאָ געגעבענער איבערזעצונג איז אָט דער גאַנצער אַבזאַץ אַריבערגערוקט געוואָרן צום סוף.

דער ספֿק, וואָס די עדות זאָגן אַרויס מכּוח איין דאַטירונג (שורה 115—118), זײַנען קוים באַרעכטיקט, וואָרעם פֿון דעם גאַנצן צוזאַמענהאַנג איז געדרונגען, אַז די דאַטירונג געהער בלי שום ספֿק צו דער צווייטער הוספֿה און דאַרף שטיין נאָך דער חתימה פֿון דעם בעל־הצוואה. מען וואָלט געמעגט ווינטשן, אַז די איבערשרײַבער זאָלן האָבן אין אַ סך אַנדערע פּרטים אַרויסגעוויזן אַזאַ געוויסנדיקייט. דאָס וואָס די אויסלאָז־דאַטירונג איז פֿאַלש — כ״ד אייר איז געפֿאַלן אויף אַ שבת — איז, פֿאַרשטייט זיך, די שולד פֿון אַ שפּעטערן איבערשרײַבער. איך בין משער, אַז לכל הפּחות דאָס יאָר איז דאָ ריכטיק, אַזוי אַז די אָפּשריפֿט איז געמאַכט תּקצה=1835. דאָס וואָלט געווען בכן אין דעם יאָר נאָך דער פּטירה פֿון דעם בעל־הצוואה.

שורה 120 — 129. באַשטעטיקונג פֿון אַ קאָפּיע, וואָס עס האָט געלאָזט מאַכן נאָך דער בעל־הצוואה אַליין, עטלעכע וואָכן פֿאַר זײַן טויט, פֿון זײַן אָריגינעלן כתבֿ־יד „מחמת זײַן אַלטקייט״. אויב עס איז ריכטיק די דאַטע וואָס איז גענעבן אין אָנהייב (שורה 2), איז זײַן כתבֿ־יד אמת אַלט ערשט $6^1/_2$ יאָר. כ״ה אייר תּקצ״ד=3טער יוני 1834 (שורה 120) איז געפֿאַלן אויף אַ דינסטאָג (ניט מאָנטאָג).

שורה 130—136, לעצטע הוספֿה, געשריבן אַ טאָג נאָך דער פֿריִער שטייענ־דיקער באַשטעטיקונג. כו אייר תּקצד=4טער יוני 1834 איז טאַקע געפֿאַלן אויף אַ מיטוואָך. די לעצטע אָנזאָגן פֿון דעם בעל־הצוואה זײַנען ווידער שייך צו זײַן געליבט אייניקל פֿייגע.

## מקורים און ליטעראַטור

ביזאיצטיקע פּובליקאַציעס וועגן שאול קאַרלינער:

1. אײַזנשטאַט און ווינער, דעת קדושים (פּעטערבורג 98/1897), ז׳ 210 און 212; גענעאַ־לאָגישע ידיעות וועגן זײַן פֿרוי און זײַנע קינדער—ניט אין גאַנצן פֿאַרלאָזלעך.

2. שאול גינזבורג, פֿירטראָג וועגן שאול קאַרלינער, געהאַלטן אין דער ליטעראַרישער געזעלשאַפֿט אין פּעטערבורג (לויט אַ מיטטיילונג פֿון דעם פֿירטראָגער. קענטיק ניט געווען געדרוקט).

3. דער זעלביקער דערמאָנט אין זײַן רוסישן ווערק וועגן פֿראַנצייזיש־רוסישן קריג פֿון יאָר 1812 (פּעטערבורג 1912) שאול קאַרלינערן אויף ז׳ 89 (מיטטיילונג פֿון מחבר, דאָס בוך האָב איך ניט געזען).

4. שאול גינזבורג, היסטאָרישע ווערק (ניו־יאָרק 1937) II, ז' 63—70 און 289—291 „אַן אינטערעסאַנטע מגילה": דאָס רוב ידיעות זײַנען אויסגענוצט אין דער אַרבעט.

5. Anton Lourié, Die Familie Lourié (Luria). Privatdruck. Wien 1923, p. 42—43. קורצע ביאָגראַפֿישע ידיעות, דורך דער איצטיקער אַרבעט שוין אַריבערגעיאָגט.

## רשימה פֿון די ציטירטע צוואות

| בעל־צוואה | צוואה אָנגעשריבן | פֿאַרעפֿנטלעכט | נומער בײַ וואַכשטיינען |
|---|---|---|---|
| שמואל אָפּנהיים | ווין 1697 | טאַגליכט, ז' 264—272 און הוספֿה ז' 12—22 | 164 |
| ישראל חריף היילפּרין | זאַסלעוו אָדער אָסטרע 1731 | ביבער, ז' 337—338 | 101 |
| יוסף־יאָספּע אָסטרער | וואָלין 1762 | ביבער, ז' 342—345 | 68 |
| דוד היילפּרין | זאַסלעוו אָדער אָסטרע פֿאַר 1765 | ביבער, ז' 338 - 340 א"א | 42 |
| משה־יצחק הלוי | קראָטאָשין אָדער זלאַטאָווי ...? פֿאַר 1765 | אײַזנשטאַט און ווינער, הוספֿה „יתרון דעת", ז' 1—7, א"א | 128 |
| אַהרן קאַרלינער | קאַרלין פֿאַר 1772 | עטלעכע מאָל פֿאַרעפֿנט' באַזונדער | 14 |
| מנחם־מענדל וויטעבסקער | צפֿת 1777 | ביכאָווסקי, סימן 28 | 118 |
| אַבֿרהם־נח בן לוי הע־ליר פֿון דאָלינע | פֿאַר 1786 | אין זײַן ווערק „זריזותא דאַבֿרהם" (לעמבערג 1900) | 175 |
| מאַסוס (משה) בן יהודה־לייב | פֿון ווערשוואַר 1820 ? | ציטירט בײַ אייברעהעמס, ז' 468, זע אויך ז' 483 | 114 |
| יעקבֿ־הירש ביאַך פֿײַלבויגן | אונגער' אָסטרע 1825 | Jahrbuch I, p. 410—419 | |
| יעקבֿ קאַרגער בן ברוך בענדעט פֿון אַבערזשיצקאָ | 1841 | אײַזנשטאַט און ווינער, הוספֿה „יתרון דעת", ז' 7—8 | 89 |
| לאה בת זײַנוול פֿריד־לאַנד (פֿון סלוצק?) | ירושלים 1868 | אײַזנשטאַט און ווינער, „יתרון דעת", ז' 14—15 | 107 |

### רשימה פֿון באַנוצטע ווערק

J. Abrahams, Jewish Ethical Wills, „The Jewish Quarterly Review" III (London 1891), p. 436—484.

מ. מ. ביבער, מזכרת לגדולי אוסטרה (באַרדיטשעוו 1907). ח. א. הכהן ביכובֿסקי, גנזי נסתרות (ירושלים 1924). י. ט. אײַזנשטאַט און ש. ווינער, דעת קדושים (פּעטערבורג 98/1897).

י. ל. גאָרדאָן, בריוו, זע ווײַסבערג.

Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik, hergg. von Prof. Dr. Samuel Steinherz (Prag 1929 sq).

Jes. Rud. Lichtenstaedt, Die asiatische Cholera in Russland (Berlin 1832).

Samuel Pappaport, Aus dem religiösen Leben der Ostjuden, 4. Testament und letzter Segen, „Der Jude" VII (Berlin 1923), p. 281-292, 325-355.

Dr. I. Taglicht, Nachlässe der Wiener Juden im 17. und 18. Jahrhundert (Wien 1917).

דובר וואַכשטיין, מפֿתח הצוואות, אין „קרית ספֿר", XI, ז' 1—10 און 372 - 383, XII, ז' 98—108 (ירושלים 35/1934).

י. י. ווײַסבערג, אגרות יהודה ליב גאָרדאָן, I טייל (וואַרשע 1894)

# משה כהן בעלינפֿאנטע,
# אַ משכּיל פֿון נאַפֿאָלעאָנס צייַטן

פֿון פּראָפֿ׳ שלום בּאַראָן (ניו־יאָרק)

דאָס אויספֿאָרשן די השׂכּלה, סײַ די העברעיִשע סײַ די יִדישע, האָט לעת־עתּה געבראַכט די גרעסטע אויפֿטוען אויפֿן פֿעלד פֿון ליטעראַטור. וועג מען זאָל לאָזן אָן אַ זײַט די איטאַליענישע און האָלענדישע השׂכּלה, וואָס וועדליג אונדזער מיינונג זײַנען זיי געקומען פֿאַר דער מענדעלסאָנישער אויפֿקלערונג און וואָס אָן זיי קען מען די ווײַטערדיקע אַנטוויקלונג גאָר נישט פֿאַרשטיין,[1] איז דער ביאָגראַפֿישער און ליטעראַטור־היסטאָרישער מאַטעריאַל אין אַ גרויסער מאָס אויסגעפֿאָרשט געווָארן, דער עיקר אין די נייַע פֿאָר־שונגען קלויזנערס, רייזענס, עריקס, וואַכשטיינס און צינבערגס. פֿון דעסט ווענען וועט גראָד די איצטיקע אַרבעט ווײַזן אויף אַ בולטן בײַשפּיל, ווײַל גאַנץ פּרימיטיוו ביאָ־ און ביבליאָגראַפֿישע ענינים כ׳זײַנען נאָך ניט באַשיידט און וואָס ס׳איז נאָך אַלץ געבליבן אַפֿילו אויף דעם פֿעלד קלאָר צו מאַכן. אָבער די סאָציאַלע און פּאָליטישע עלעמענטן פֿון דער השׂכּלה און בפֿרט פֿון איר השפּעה אויפֿן קהלשן לעבן און אויפֿן שולווועזן פֿאַרמאָגן נאָך גרע־סערע בלייַזן סײַ בנוגע אויפֿקלײַבן סײַ בנוגע אויספֿאָרשן די מקורים. דאָ ווײַטער ווערט געמאַכט אַ פּרוּוו צו ברענגען פֿאַר דער שײַן אויפֿן יסוד פֿון טײַלווײַז ניט געדרוקטע מקורים די טיפּישע קאַריערע פֿון אַ משכּיל, אַ מנהיג פֿון נאַפֿאָלעאָנס תּקופֿה.

זאָל די באַשרײַבונג ווי אַ קלײַנער צושטײַער זײַן געהיליקט דעם אָנדענק פֿון ניט־פֿאַרגעסלעכן בערנהאַרד וואַכשטיין, וואָס האָט אַזוי אָפֿט סײַ פּערזענלעך, סײַ לײַטעראַריש אַרויסגעווינען אַזאַ לעבעדיקן אינטערעס פֿאַר אַלע פּראָבלעמען פֿון דער השׂכּלה.

---

די אינעווייניקסטע שײַכות צווישן דער יִדישער עמאַנסיפּאַציע און דער אַסימילירונג פֿון די יִדישע מאַסן מיט די אַרומיקע קולטורן האָט מען שוין לאַנג דערזען. אומעטום האָט דער קאַמף פֿאַר עמאַנסיפּאַציע געהאַט אַ די־רעקטע שײַכות צו די אויפֿקלערונג־שטרעבונגען אין גבול פֿונעם יִדישן כּלל, וואָס זיי האָבן געדאַרפֿט אים צוגרייטן צו אַזאַ מין צונויפֿגיסונג מיט די נאַציאָ־נאַלע מערהייטן אין אַ קלענערער אָדער גרעסערער מאָס. דערצו איז קודם־כּל נייטיק געווען צו רעפֿאָרמירן דעם שול־לימוד און צו פֿאַרשפּרייטן די שפּראַך

פֿון דער מערהייט־נאַציע צווישן יִידן. פֿאַראַלעל זײַנען אויך אָפּט אָנגעגאַנגען פּובליציסטישע אַרויסווײַזונגען, וואָס האָבן רעקאָמענדירט אַוועלכע שול־רעפֿאָרמען און האָבן באַדאַרפֿט געווינען פֿאַר זיי די מאַסן. רעפֿאָרמען אין דאַוונען זײַנען אין אַ גרויסן זינען געשטאַנען אויפֿן צווייטן פּלאַן, מחמת דווקא די רעליגיע האָט געדאַרפֿט באַשיצט ווערן פֿאַר אַן אַרײַנמישונג מצד דער מלוכה. די מעסיקע אויפֿקלערער זײַנען בכן אויך אויסן געווען דער עיקר וועלטלעכע השׂכּלה. אין בית־הכנסת האָבן זיי זיך געפֿרווט אַרײַנרײַסן סיידן נאָר אויף אַזוי פֿיל, אַז זיי האָבן געזען, מען זאָל צום דאַוונען אויף לשון־קודש נאָך צוגעבן דרשות און אויך איבערזעצונגען פֿון תנך און פֿון די תּפֿילות אין דער לאַנדשפּראַך. די דאָזיקע איבערזעצונגען זײַנען אויסן געווען אַרויסצושטויסן ניט אויף אַזוי פֿיל די העברעיִשע שפּראַך, ווי די פֿאַלק־שפּראַך, יִידיש צי לאַדינע, וואָס האָט געהערשט אויף דער יִידישער גאַס. דעם קאַמף האָבן אָפּט אויפֿגענומען גאַנץ מיטלמעסיקע מענטשן, בעת זייערע באַדייטיקע מיטצײַטלערס זײַנען אָדער געבליבן געטריי דער אַלטער אָרטאָדאָקסיע אָדער זיי זײַנען אַריבער אין דער מחנה פֿון דער עקסטרעמער אַסי־מילאַציע. און פֿון דעסט ווענן זײַנען גראָד אָט די מיטלמעסיקע פֿאַרשטייער פֿון קלײנעם יִידישן מיטלשטאַנד געשטאַנען אַ סך נעענטער צו די נײַע שטרעמונגען אין זייער קיבוץ און זיי האָבן אין דער נײַער היסטאָרישער תּקופֿה געשפּילט אַ ראָלע, וואָס שטײגט ווײַט אַריבער זייערע פּעיִקייקן. איינער פֿון די פּיאָניערן פֿון דעם מין השׂכּלה און שול־רעפֿאָרם איז געווען משה כּהן בעלינפֿאַנטע פֿון האָלאַנד, וואָס זײַן לעבנס־געשיכטע און בפֿרט זײַן מעמאָ־ראַנדום צו נאַפּאָלעאָנען, וואָס ווערט דאָ פּובליקירט — איז גאַנץ כאַראַקטע־ריסטיש פֿאַר די ערשטע צײַטן פֿון דער השׂכּלה. אמת, בעת עס איז געקומען די רעוואָלוציאָנערע צײַט, האָט שוין האָלאַנד געהאַט הינטער זיך הונדערטער יאָרן פֿון אַ מין השׂכּלה־טענדענצן. פּאָליטיש און געזעלשאַפֿטלעך זײַנען די האָלענדער יִידן געשטאַנען לפּי־ערך בעסער ווי די יִידן אין מיטל־ און מזרח־אייראָפּע. זיי – דער עיקר די ספֿרדים – האָבן געהאַט אַ סך אַן אינטימערע שייכות צו דער אייראָפּעיִשער קולטור כּמעט פֿון אָנהייב פֿון זייער באַזעצן זיך אויפֿס נײַ אין האָלאַנד אין 16טן און 17טן יאָרהונדערט. פֿון דעסט ווענן האָבן יִידן געלעבט, אויב ניט אין אַ טעריטאָריאַל, איז אין אַ גייסטיקן און געזעלשאַפֿטלעכן געטאָ. די סיבה האָט געשטעקט אין די פֿיל באַגרענעצונגען [illegible] פֿאַרנעמען זיך מיט די אָדער יענע פֿאַכן (למשל, אַפֿילו דער לאַחדים־האַנדל איז אין אַמסטערדאַם געווען פֿאַרווערט פֿאַר יִידן), אין דעם, וואָס זיי האָבן ניט געקומען קיין אָנטייל אין די פּאָליטישע אינסטיטוציעס פֿון לאַנד, און וואָס אין זייער קהילה־פֿאַרוואַלטונג האָבן תּקיפֿים געווען־לטיקט שיער ניט אויטאָקראַטיש. די ספֿרדישע יִידן האָבן געערעדט דער עיקר שפּאַניש אָדער פּאָרטוגעזיש, די דײַטשע יִידן – יִידיש און נאָר אַ קלײנע צאָל האָט געקענט האַלענדיש. נאָך אַפֿילו נאָכן פֿאַרפֿאַלטלעכן די עמאַנסיפּאַציע־געזעצן פֿון 1797

האָט למשל אייגער אַ הירש מאַרקוס (אילפּעלד), אַן אַשכנזישער יִיד פֿון פּירט, געפֿונען פֿאַר נייטיק צו פּובליקירן די געזעצן אין העברעיִש. ווי ער גופֿא זאָגט אין דער הקדמה, איז די איבערזעצונג באַשטימט ניט נאָר פֿאַר אויסלענדישע יִידן, נאָר דער עיקר טאַקע פֿאַר „די יִידישע אײַנווינער פֿון דער באַטאַווישער רעפּובליק, וואָס קענען זיי ניט לייענען אין אָריגינאַל". [2] אָט די איבערקערעניש אין דער תקופֿה פֿון דער רעוואָלוציע און פֿון נאַפּאָלעאָנען האָט געעפֿנט נייַע מעגלעכקייטן פֿאַר משכילים פֿון בעלינפֿאַנטעס שניט.

משה כהן בעלינפֿאַנטע האָט געשטאַמט פֿון אַן אַלטער חשובֿער משפּחה. אייגער פֿון זײַנע אָבֿות, יוסף כהן בעלינפֿאַנטע, האָט פֿאַרלאָזט פּאָרטוגאַל, בעת דאָרטן איז אין אָנהייב 16 יאָרהונדערט געשאַפֿן געווארן די אינקוויזיציע. ער איז אַוועק אויפֿן באַלקאַן, וווּ די משפּחה האָט צווישן אַנדערע ערטער געווינט אויך אין בעלגראַד. נאָך דעם ווי בעלגראַד איז אײַנגענומען געוואָרן פֿון די עסטרײַכישע חיילות אין יאָר 1688, איז מאיר חיים כהן בעלינפֿאַנטע געקומען קיין אַמסטערדאַם און ער איז דאָרטן אין 1721 געשטאָרבן. פֿון זײַנע קינדס-קינדער האָט זיך צום מערסטן אויסגעצייכנט אַ באַקאַנטער העברעיִשער פּאָעט און ביבליאָפֿיל יצחק כהן בעלינפֿאַנטע. זײַנס אַ שוועסטער-קינד, צדיק כהן בעלינפֿאַנטע (1732—86), איז יאָרן-לאַנג געווען אייבער-רבֿ פֿון דער פּאָרטוגעזישער קהילה אין האַג. ער האָט געהאַט עטלעכע זין, צווישן זיי משה כהן בעלינפֿאַנטע, וואָס איז געבוירן געוואָרן דעם 24סטן סעפּטעמבער 1761 אין האַג. [3]

אין דער היים האָט משה באַקומען אַ היפּשע בילדונג אין יִידישקייט און אין אַלגעמיינע לימודים, מחמת דער פֿאָטער האָט געוואָלט מאַכן פֿון אים אַ דאָקטאָר און בײַ דער מוטער ווידער האָט ער איבערגענומען זאַכן, וואָס זי האָט מיטגעבראַכט פֿון איר וועלטלעכער דערציִונג אין האַמבורג. צו 14 יאָר האָט מען אים געשיקט קיין קאָפּענהאַגן צו אַ קרובֿ, ד"ר דע מעצאַ (de Meza), אָבער אין אַ יאָר אַרום האָט ער אַוועקגעוואָרפֿן דאָס לערנען און איז צוריק געקומען אַהיים. דאָ האָט ער זיך אָפּגעגעבן דער עיקר מיט שטודירן פֿרעמדע שפּראַכן און, ווי זײַנער אַ פֿרײַנד זאָגט עדות, האָט ער זיך מיט דער צײַט גוט אויסגעלערנט האָלענדיש, שפּאַניש, העברעיִש, לאַטײַן, דײַטש, פֿראַנצייזיש, ענגליש, דעניש און פֿאַרשטייט זיך, אויך פּאָרטוגעזיש. נאָך זײַן פֿאָטערס טויט אין 1786 איז ער געוואָרן לערער אין דער יִידיש-פּאָרטוגעזישער שול אין זײַן היימשטאָט; ביז דעמאָלט האָט דאָרטן געלערנט דער פֿאָטער גופֿא.

דער נײַער לערער האָט תיכף געמומען אײַנפֿירן קלענערע רעפֿאָרמען אין לימוד, וואָס דער ציל זייערער איז געווען הן צו באַזײַטיקן דעם ווידער-אַנאַנד צווישן ספֿרדים און אַשכנזים און הן אויסצובריִטערן די ידיעות אין האָלענדיש. ער האָט זיך פֿאַרגונען אַזעלכע נײַעסן ווי אַרײַננעמען אַשכנזישע קינדער אין דער פּאָרטוגעזישער שול און לערנען תּנך דורך איבערזעצן אין

דער לאַנדשפּראַך. אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך אָרגאַניזירט אַ גע־ זעלשאַפט מיטן ציל מחבר צו זיין אָדער איבערצוזעצן השׂכלה־שריפטן. ס׳איז כאַראַקטעריסטיש, אַז די דאָזיקע געזעלשאַפט האָט אָנגענומען דעם נאָמען „תלמידי צדיק" (תלמידים פון צדיק בעלזנאַנטע). [4]

ראשית־כּל האָבן די מיטגלידער געמאַכט דעם פּרווו, וואָס איז געווען זייער פאַרשפּרייט בײַ די מערבֿ־ און מיטל־איראָפּעישע משׂכּילים, צו געבן די תּפילות אין האָלענדיש, דער עיקר פאַר פּרויען. יענע יאָרן זײַנען טאַקע אַרויסגעגנגען פּראַנציזישע, ענגלישע און דײַטשע איבערזעצונגען. [5] ווי בעלזנאַנטע אַליין זאָגט, איז דאָס געווען זײַן איניציאַטיווע. די חבֿרים פלעגן זיך אויפקלײַבן בײַ אים און מען פלעגט אויסנוצן זײַן קלײנע ביבליאָטעק. אין משך פון 6 יאָר, 1787—93, איז די אַרבעט פאַרטיק געוואָרן און די האָלענ־ דישע איבערזעצונג איז אַרויס אין פּיר בענד אין האַג 1791—93. [6]

פאַר איינס האָט בעלזנפאַנטע געאַרבעט איבער אַ האָלענדישן לערנבוך פאַר יידישע קינדער, און דאָס דאָזיקע ביכעלע, וואָס האָט געהאַט פאַר אַ ציל אויסצולערנען אי האָלענדיש אי די עיקרים פון יידישקייט, איז אויך אַרויס אין 1793 א״נ „געשאַנק פאַר דער יידישער יוגנט". אין צוויי יאָר אַרום וועגדט זיך דער פאַרלעגער ליאָן כהן (Lion Cohen) צום ראַט פון האַג מיט אַ בקשה און זוכט צו פּועלן מיט זײַן מאָדנער משׂכּילישער מליצה, מען זאָל איינפּירן דאָס ביכל אין די שולן. [7]

דער אַרײַנמאַרש פון די פּראַנצויזן אין יאָר 1795 האָט געבראַכט מיט זיך אַ גרויסע צעשפּליטערונג צווישן יידן. די מיטגלידער פון דער האַגער געזעלשאַפט זײַנען זיך פונאַנדערגעגאַנגען: בעלזפאַנטע איז אַרײַנגעטראָטן אין דער נאַציאָנאַלער גוואַרדיע, ער איז אָבער דערפאַר, ווי ער דערציילט, באַזײַטיקט געוואָרן דורך דער קאָנסערוואַטיווער פאַרוואַלטונג פון דער שול מיטן תּירוק, אַז ער פלעגט אָננעמען אויך קריסטלעכע קינדער. אין די וויטערדיקע יאָרן, וואָס זיי האָבן דעצידירט אין דער עמאַנסיפּאַציע פון די האָלענדער יידן, האָט ער געאַרבעט פאַר דער עמאַנסיפּאַציע אי אָרגאַניזאַטאָריש און פּובליציסטיש.

סעפּטעמבער 1795 האָט ער דערלאַנגט אין נאָמען פון דער האַגער יידישער עדה צוזאַמען מיט ליאָן כהן און מ. עפּראַים אַ „דאַנקאַדרעס" דער נאַציאָנאַל־פאַרזאַמלונג פאַר גלײַך־באַרעכטיקן יידן און שפּעטער (4טער אָקטאָ־ בער 1798) האָט ער געהתמעט צוזאַמען מיט עטלעכע אַנדערע קהילה־מיט־ גלידער אַז מין אַדרעס צו דער האַגער שטאָט־פאַרוואַלטונג פאַר איר אָנזאָג, אַז זי גייט דורכפירן די נײַע עמאַנסיפּאַציע־געזעצן. אין יאָר 1797 האָט ער אָרגאַניזירט אין האַג אַ געזעלשאַפט „פאַר התמדה און אַחדות", וואָס האָט געדאַרפט אין ווארט און שריפט מיטווירקן, אַז מען זאָל אין הספּם מיטן רעפּובליקאַנישן דעקרעט פון 2טן סעפּטעמבער 1796 צולאָזן יידן צו פאַרשיי־ דענע מלאָכות; אַז מען זאָל זיי לערנען מלאָכה און אויך האָלענדיש אין

יידישע אדער שטאטישע שולן; אז קינדער זאלן אננעמען פאמיליע־נעמען און לסוף, אז מען זאל ארײנפירן א סך ארבעטלאזע אין פראדוקטיוע פרנסות.[8]

אין דער זעלביקער צייט האט ער אויך דערלאנגט א בקשה דער רעגירונג, געהתמעט פון נאך א סך יידן, כדי צו פארהיטן, אז די יידישע יוגנט זאל ניט באַוולט ווערן. אים האט זיך געדוכט, אז עס שטעקט א הארבע סכנה פאר דער יידישער דערציונג אין עטלעכע שריפטן, וואס עס האט דעמאלט ארויסגעגעבן די „פאראיניקונג פאר דער טובה פון כלל".[9]

אין גיכן האט זיך אין אמסטערדאם געשאפן אן ענלעכע געזעלשאפט פאר „ארבעט און התמדה", וואס האט געהאט א סך א גרעסערע השפעה און וואס האט דערנאך אין משך פון לאנגע יארן א סך אויפגעטאן סיי פאר אלגעמיינער סיי פאר פראפעסיאנעלער אויסבילדונג.[10] די האגער געזעלשאפט האט אבער א פנים ניט געקענט איבערקומען דעם ענגלישן דעסאנט אין האלאנד אין יאר 1799.

אין יאר 1804 האט ער צוזאמען מיט זיין ברודער יעקב כהן בעלינפאנטע געפנט א דרוקערײ און בוכהאנדלונג אונטער דער פירמע בעלינפאנטע און קאמפ';[11] דער ברודער איז געווען מיט 19 יאר יינגער פון אים. ער האט באלד נאך דעם אנגעהויבן ארבעטן אין דער אפיציעלער האלענדער צײטונג Staats Courant אונטער דער אנפירונג פון י. ד. מײַער (Meyer); שפעטער איז ער אליין געווארן שעף־רעדאקטאר.

תיכף נאכן צונויפרופן די נאטאבלען־פארזאמלונג קיין פאריז (1806) האבן די ברידער בעלינפאנטע פובליקירט אן איבערזעצונג פון דער שריפט, וואס איז קורץ פאר דעם ארויס אין פאריז פונעם באקאנטן פארקעמפער פון דער יידישער עמאנסיפאציע, אנרי גרעגואר („Ob- Abbé Henri B. Grégoire servations nouvelles sur les Juifs et spécialement sur ceux d'Allemagne"). ווי א הוספה צו דעם האבן זיי אויך איבערגעזעצט נאפאלעאנס דעקרעט פון 30סטן מאי 1806, וואס איז בינתים ארויסגעגעבן געווארן. אין א יאר ארום האבן זיי ארויסגעגעבן גרעגוארס נאך א שפעטערדיקע שריפט אין א האלענדישער איבערזעצונג. געדרוקט לכתחילה ווי אן ארטיקל אין דער Revue philosophique, littéraire et politique, האט אויך די דאזיקע שריפט גרעגואַרס אונטערן טיטל Observations nouvelles sur les Juifs et spécialement sur ceux d'Amsterdam et de Francfort געמאכט א גרויסן רושם.[12]

אין דער צײט האבן די ברידער באשלאסן ארויסצוגעבן א צײטשריפט, כדי צו פראפאגירן די באשלוסן, וואס די נאטאבלען האבן אנגענומען. די דאזיקע צײטשריפט איז אמת ניט געווען דער ערשטער זשורנאליסטישער פרוו בײ יידן אין האלאנד, מחמת ס'איז נאך אין 17טן יארה', ווי באווסט, ארויסגעגאנגען סיי א יידישע סיי א שפאנישע צײטונג. דאס איז אבער געווען די ערשטע יידישע צײטונג אויף האלענדיש. זי פלעגט ארויסגיין

אַלע וואָך פֿון 11טן אויגוסט 1806 ביזן 31סטן דעצעמבער 1807, אמת ניט אין גאַנצן רעגולער. הגם זי האָט געהאַט העכער 300 אַבאָנענטן, פֿון אַ סך האָלענדער שטעט (מער ווי אַ העלפֿט פֿון אַמסטערדאַם) און פֿלעגט פֿאַר־שפּרייט ווערן דורך אַ היפּשער צאָל בוכהענדלער אין גאַנצן לאַנד, האָט זי פֿון דעסט וועגן ניט געהאַט די געהעריקע אונטערשטיצונג און זי האָט זיך געמוזט פֿאַרמאַכן. [13]

נאָך מער האָט דאָ מסתּמא גורם געווען דאָס, וואָס די הויפּטשטאָט פֿונעם נייַעם קיניגרייַך איז אין יאָר 1807 אַריבערגעטראָגן געוואָרן פֿון האַג קיין אַמסטערדאַם. ניט נאָר זיין ברודער האָט געמוזט צוליב זיין פֿאַרבינדונג מיט דער מלוכה־צייַטונג אַריבערפֿאָרן קיין אַמסטערדאַם, נאָר אויך משה גופֿא איז געווען געצווונגען זיך אַריבערצוקלייַבן אין דער נייַער הויפּטשטאָט, וואָרעם ער האָט דער עיקר געצויגן חיונה פֿון איבערזעצונגען פֿון האָלענדיש אויף שפּאַניש און פּאָרטוגעזיש אָדער פֿאַרקערט פֿאַר דער רעגירונג און פֿאַר דיפּלאָמאַטישע פֿאָרשטייערס.

דאָס באַזעצן זיך אין אַ סך אַ גרעסערער ייִדישער קהילה האָט אָבער געעפֿנט פֿאַר בעלינפֿאַנטען גאַנץ נייַע מעגלעכקייטן אויך. ווידער אַ מאָל האָט זיך אַרויסגעוויזן זיין חשק צו גרינדן חבֿרות, וואָס איז בכלל געווען כאַראַקטעריסטיש פֿאַרן באַגינען פֿון דער השׂכּלה. ער האָט אין גיכן אָרגאַני־זירט אַ געזעלשאַפֿט, סיי פֿון אַשכּנזים סיי פֿון ספֿרדים, וואָס האָט איגנאָרירט די צעשפּאַלטונג פֿון דער קהילה און אַ נאָמען האָט ער איר געגעבן „חנוך לנער על פּי דרכּו" פֿון משלי כב, 6. די געזעלשאַפֿט, וואָס אין איר האָבן זיך אויך באַטייליקט יעקבֿ בעלינפֿאַנטע, משה לעמאַנס, ה. זאָמערהויזן (Sommerhausen) און דע סאָלאַ, האָט געהאַט אַן אַמביציעזען פּראָגראַם: אַרויסגעבן לערנביכער אויף העברעיִש און האָלענדיש, שאַפֿן נייַע שולן, אויסבילדן פֿאַר זיי לערער און איבערזעצן די תּפֿילות פֿון די אַשכּנזישע ייִדן און אויך דעם תּנך אויף האָלענדיש, מחמת אַלע פֿאַראַנענע תּנך־איבערזעצונגען אויף דער דאָזיקער שפּראַך זייַנען געמאַכט פֿון קריסטן.

די געזעלשאַפֿט האָט פּובליקירט קודם־כּל אין יאָר 1809 אַ כרעסטאָמאַטיע אין העברעיִש און האָלענדיש פֿאַר ייִדישע קינדער [14] און אויך פּעדאַגאָגישע שריפֿטן פֿון זאָמערהויזענען און בראָנפֿעלדן (Bronveld). אין די יאָרן 1806–10 זייַנען אַרויס בייַ די בעלינפֿאַנטעס אויך אייניקע בענד פֿונעם Hollandsche Almanack. דאָ זייַנען ספּעציעל גענומען אין אַכט ייִדיש־האָלענדישע ענינים, ס׳קומען פֿאַקטן פֿון דער ייִדישער געשיכטע און וועגן ייִדישע וויסנשאַפֿט־לעכע געזעלשאַפֿטן אאַז״וו. [15] די וויכטיקסטע פֿון די דאָזיקע אַרבעטן איז אָבער אַלץ געווען די פּראָיעקטירטע תּנך־איבערזעצונג, וואָס האָט באַקומען אַ נייַעם אימפּולס אַ דאַנק דער גרינדונג פֿון די ייִדישע קאָנסיסטאָריעס אין האָלאַנד. שוין דאָס געזעץ פֿון 12טן סעפּטעמבער 1808 האָט געהאַט באַשטימט, אַז דער לימוד פֿון תּנך אין די שולן דאַרף געפֿירט ווערן אויף האָלענדיש. דעם

10טן יולי 1809 האָט דער קיניג לוי־נאפאָלעאָן נאָך אַרויסגעגעבן אַ ספעציעלע פאַראָרדענונג, אַז די קאָנסיסטאָריע זאָל לאָזן מאַכן אַ ייִדישע איבערזעצונג אויף האָלענדיש און אַז ווי נאָר דער ערשטער באַאַנד (בראשית) וועט אַרויס־גיין, זאָל ער תּיכף אײַנגעפירט ווערן אין אַלע שולן.

משה בעלזינפאַנטע איז געווען צווישן די פּירערס פון דער גרופּע, וואָס מען האָט איר אָנגעטרויט די אַרבעט. ביז סוף אָקטאָבער 1810 איז פאַרטיק געווארן די איבערזעצונג פון חומש, פון די הפּטרות און פון די פּינף מגילות. די קאָנסיסטאָריע האָט אַסיגנירט דערויף 12.000 פלאָרין, דערין 650 פלאָרין פאַר דעם דרוק אײַנצושאַפן די נייטיקע שריפֿט און בײַ 5.000 פלאָרין אויף פאַפּיר. דער קאָנסיסטאָריע האָט אָבער פאַרפעלט געלט, און היות פון דער פּאָרטוגעזישער קהילה האָט מען זיך בכלל ניט געקענט ריכטן אויף קיין מיטאַרבעט, האָט זי געפרוווט באַקומען אַ סובוועניץ פון דער פראַנצייזישער רעגירונג. בינתים איז האָלאַנד אינקאָרפּאָרירט געווארן אין דער פראַנצייזישער אימפעריע. אַזוי ווי די דאָזיקע בקשה האָט ניט געהאָט קיין פּעולה, האָט זיך די תּנך־איבערזעצונג ניט געזירט פון אָרט.[16]

אין יאָר 1808 האָט בעלזינפאַנטע אַרויסגעלאָזן אַן אויפֿרוף צו די האָלענדער ייִדן, זיי זאָלן אַרײַנטרעטן אין דעם ייִדישן מיליטער־קאָרפּוס, וואָס די רעגירונג האָט גפּלאַנט צו שאַפן.

די דאָזיקע רעגירונג־אַקציע, וואָס איז געקומען פון נאַפּאָלעאָנס כוונה אַרײַנצונעמען אַ גרעסערע צאָל ייִדן אין זײַן ארמיי, האָט אין האָלאַנד פון אָנהייב אָן ניט געהאַט קיין מזל און זי איז אין עטלעכע חדשים אַרום, דעם 2טן מײַ 1810, אָפּיציעל אָפּגעשטעלט געווארן. נאָר בעלזינפאַנטעס פרוון צו ברענגען ראַיות פון דער ליטעראַטור וועגן דער ייִדישער מלחמה־בריהשאַפט אין עלטערע און נײַערע צײַטן און אַז דער נײַער מיליטער־דינסט איז ניט אין סתּירה צו ייִדישקייט, האָט מאָראַליש אין אַ גרויסער מאָס מצליח געווען.[17]

באַלד נאָך דעם האָט ער צוריק אָנגעהויבן זײַן פּעדאַגאָגיש־שרײַבערישע אַרבעט און ער האָט פּובליקירט זײַן „געשאַנק פאַר דער איזראַעליטישער יוגנט" אין אַ צווייטער גרונטיק דורכגעזענער אויפֿלאַגע. וועדליג זײַן פּלאַן האָט דער דאָזיקער חיבור געדאַרפט האַלטן פּיר טיילן. דער ערשטער האָט באַדאַרפט זײַן אָפּגעגעבן פאַרן לימוד פון שרײַבן און לייענען און פאַר די ערשטע טריט אין דאַוונען; דער צווייטער פאַר דעם אָפּשטאַם און ווײַטער־דיקער אַנטוויקלונג פון דאַוונען; דער דריטער פאַר ייִדישע ימים־טובֿים; דער פערטער פאַר אַנדערע דינים, תּפילות אאַז"וו. פּריער זײַנען אָבער אַרויס אין 1810 נאָר די ערשטע צוויי טיילן. נאָך זיי איז באַלד אַרויס דער דריטער טייל, און דער פערטער ערשט נאָך משה בעלזינפאַטעס טויט (מסתּמא אָנגע־שריבן פון יעקבֿ בעלזינפאַנטע) אין יאָר 1834. בינתים זײַנען אָבער אַרויס די ערשטע טיילן אין אַ דריטער אויפֿלאַגע.[18]

אַרום דער צייט אָקטאָבער 1811 איז נאָפּאָלעאָן געקומען קיין אַמסטער־דאַם. בעלינפּאַנטע האָט אויסגענוצט די געלעגנהייט אויף צו מאַכן דעם קיסר פֿאַרשלאָגן וועגן רעפֿאָרמירן דאָס יידנטום און דערבייַ האָט ער זייַנע אייגענע כוחות געשטעלט אין רשות פֿון קיסר.

זייַנע Idées, וואָס זייַנען דאָ אָפּגעדרוקט, דערגאַנצט דורכן באַלייט־בריוו און דורך דעם צוגעגעבענעם אויטאָביאָגראַפֿישן Mémoire, שפּיגלען אָפּ גענוג געטרייַ זייַן משפּיליש באַנעם, וואָס ער האָט אַ סך מאָל אַרויסגע־בראַכט. רעכענענדיק זיך מיט דעם קיסרס מאָמענטאַלער שטימונג, האָט ער זיך ספּעציעל אָנגעשלאָגן צו פּראָפּאַגירן צווישן זייַנע־ברידער די באַשלוסן פֿון פּאַריזער סנהדרין.

וועדליג זייַן מיינונג זייַנען צו דער גרויסער יידישער באַפֿעלקערונג אין האָלאַנד (אַמסטערדאַם גופֿא, זאָגט ער מיט אַ שטיקל גוזמא, האָט אַ יידישע באַפֿעלקערונג פֿון 34,000) די באַשלוסן פֿון סנהדרין ס׳רוב ניט דערגאַנגען. לייגט ער פֿאָר, אַז אָט די באַשלוסן און אויך די קייזערלעכע גזעזען זאָל מען אויסרופֿן אין די בתי־מדרשים אויף האָלענדיש און אויף יידיש־דייטש אָדער פּאָרטוגעזיש און אַז מען זאָל זיי אָנקלאַפּן אויף די טירן אויף פֿראַנצייזיש און האָלענדיש. אַלע רבנים און לערערס זאָלן באַקומען קאָפּיעס אויף אָט די פּיר שפּראַכן. לכל הפּחות אין משך פֿון צוויי יאָר דאַרפֿן זיך די רבנים אין זייערע דרשות שטעלן אויף אַזעלכע פסוקים און מימרות, וואָס זאָלן אונטערהאַלטן די באַשלוסן פֿון סנהדרין. די האָלענדישע דרשות וועלן אַגב מיטברענגען, אַז ס׳זאָלן בטל ווערן ביידע „זשאַרגאָנען", זיי וועלן צוציען די יוגנט אין בתי־כּנסיות און זיי וועלן מיטהעלפֿן צו אַ בעסערער אויסבילדונג פֿון די קאַנדידאַטן אין טעאָלאָגיע.

אַלע רבנים, לערערס, פּרנסים און קהילה־אָנגעשטעלטע פֿון ביידע גע־שלעכטן, אַפֿילו לערערס פֿון ניט־יידישע לימודים, זאָלן זיך איצטער און לעתיד לבא מוזן בפּירוש מתחייב זיין צו האַלטן זיך בייַ די באַשלוסן פֿון סנהדרין. אין דער זעלביקער צייט דאַרף אַ סך געטאָן ווערן פֿאַר דער אַנטוויקלונג פֿון לאַנדווירטשאַפֿט און אינדוסטריע בייַ יידן. עטלעכע הונדערט יידישע קינדער דאַרף מען אויפֿן חשבון פֿון רייַכע יידן באַזעצן אין דערפֿער, אַנדערע ווידער דאַרף מען אָפּגעבן פֿאַר לערן־יינגלעך בייַ שטאָטישע אָדער מלוכישע מייַסטערס, מחמת די פּראַקטיק ווייזט, אַז פּריוואַטע מייַסטערס זיינען ניט גערן אָנצו־נעמען קיין יידישע קינדער. [19] בייַ די עלטערן דאַרף מען מאָנען ווידער און אָבער אַ מאָל, זיי זאָלן געבן זייערע קינדער אַ פֿאַך־דערציונג. אָניט דאַרף אין צוויי אָדער דרייַ יאָר אַרום דער בירגערמייַסטער אויסקלייבן פֿאַר זיי דעם פֿאַך. די פֿאָנדן וואָלט מען געדאַרפֿט שאַפֿן פֿון די אָפּשפּאָרונגען אויף צו שטיצן אָרעמע לייט פֿון איין זייט און פֿון דער צווייטער זייט פֿון דעם, וואָס מען וועט אויפֿהערן קלייבן געלט אויף צושטעלן פֿאַרבייַטערס פֿאַר מיליטער־פֿליכטיקע יידן. לסוף דאַרף דורכגעפֿירט ווערן אַ גרונטיקע שול־

און סינאַגאָגע־רעפֿאָרם, בכדי סײַ דרויסנדיק זאָל דאָס דאַוונען האָבן מער פנים, סײַ בכדי אַרײַנצוגעבן מער יראת־הכּבֿוד פֿאַר דער רעליגיע און פֿאַר דער מלוכה. חוץ דעם וואָלט מען באַדאַרפֿט איבערארגאַניזירן ניט נאָר די פֿאַראַנטע ראַבינער־שולן מיט דער האָלענדישער לערנשפּראַך, נאָר אויך שאַפֿן ספעציעלע אַנשטאַלטן אויף אויסצובילדן יידישע לערערס. עס וואָלט אויך באַדאַרפֿט ארויסגיין אַ פּעריאָדישע צײַטשריפֿט צו פּראָפּאַגירן די אַלע רעפֿאָרמען. דערפֿאַר האָט בעלינפֿאַנטע זיך משתּדל געווען וועגן דעם קיסרס שטיצע פֿאַר דער געזעלשאַפֿט „חנוך לנער" און פֿאַר ארויסגעבן אַזאַ מין פּראָגרעסיווע צײַטשריפֿט.

היות דער קיסר האָט אים אויף זײַן מעמאָראַנדום קיין תּשובֿה ניט געגעבן, האָט ער אַוועקגעשיקט אַ קאָפּיע צום פֿראַנצייזישן קולטוס־מיניסטער דעם 21סטן דעצ׳ 1812.[20] דאָס האָט משמעות אויך קיין פּעולה ניט געהאַט. בשעת האָלאַנד האָט באַקומען צוריק איר אומאָפּהענגיקייט, האָט זיך ניט אומגעקערט דער מצב פֿון פֿאַר דער רעוואָלוציע. יידן זײַנען געבליבן גלײַכבאַרעכטיקט, זיי האָבן באַקומען אַ נײַע, אָבער ניט ווייניקער שטאַרקע זעלבסט־פֿאַרוואַלטונג, און די רעגירונג האָט אויך ווײַטער געזען צו פֿאַרשפּרייטן צווישן זיי מאָדערנע האָלענדישע קולטור.[21] בעלינפֿאַנטע איז ניט נאָר ממשיך זײַן „געשאַנק", נײַערט ער נעמט זיך קודם, אומגעריכט פֿאַר אונדז, צו פֿאָר־טוגעזיש. ער גיט אַרויס אין דער זעלביקער צײַט אַ קליין לערנבוך פֿון די עלעמענטן פֿון אויסלייג אין דער פּאָרטוגעזישער שפּראַך און דעם ערשטן טייל פֿון אַ פּאָרטוגעזישן לייענבוך. ביידע זײַנען בפּירוש געווען באַשטימט פֿאַר דער תּלמוד־תּורה פֿון דער ספּרדישער קהילה אין אַמסטערדאַם, וואָס איז בערך מיט אַ צוויי יאָר פֿריִער געשאַפֿן געווָארן פֿון אַ טעיקסירע דע מאַטאָס.

בעלינפֿאַנטע גייט אַרויס מיט דער מאָטיווירונג, אַז נאָך דעם ווי עס איז געווָארן שלום און עס האָבן זיך איבער אַ נײַס אָנגעהויבן די האַנדלס־באַציִונגען מיט פּאָרטוגאַל און מיט די וועסט־אינדישע אינזלען א״אַנד, איז נוציק זיך צו לערנען פּאָרטוגעזיש. אמת, די דאָזיקע שפּראַך איז בײַ עטלעכע הונדערט משפחות אין אַמסטערדאַם, וואָס שטאַמען פֿון פּאָרטוגאַל, נאָך אַלץ די ריידשפּראַך, פֿון דעסט וועגן, היות אין משך פֿון צוויי יאָרהונדערטער האָט קיין שום טעאָרעטישער לימוד ניט דערגאַנצט דעם פּראַקטישן באַנוץ, איז די שפּראַך פֿאַרקרימט געווָארן סײַ דורך דעם ניט גראַמאַטישן באַנוץ, סײַ דורך פֿרעמדע און ניט־פּאַסיקע וואָרטבילדונגען. „ארויסגייענדיק פֿון דעם שטאַנדפּונקט, אַז אין דער געזעלשאַפֿט איז איטלעכער מחויב דאָס וואָס ער פֿאַרמאָגט צוזוטראָגן פֿאַרן כּלל", האָט ער באַשלאָסן זײַנע ידיעות אין דער שיינער פּאָרטוגעזישער שפּראַך איבערצוגעבן אַנדערע אויך. די גבאים פֿון דער תּלמוד־תּורה האָבן אים דערבײַ שטאַרק צוגעגעבן חשק. אין זײַן „לייענבוך" גיט ער ריין טעכנישע ענגליטונגען אין איין־ און צוויי־טראַפּיקע

ווערטער „פֿינף מאָראַלישע אַלפֿאַבעטן", וווּ ער שטעלט אויס פֿון A ביז Z אַ רייַ עטישע עפּיגראַמען, וויצטער גרעסערע פֿראַגמענטן פֿון דער ליטעראַטור, וואָס זײַנען גאָנץ כאַראַקטעריסטיש פֿאַר זײַן גאַנג, פֿון תּנך נעמט ער די עשׂרת־הדיברות און אַ געוויסע צאָל קאַפּיטלעך תּהילים (א, טו, יט, כג, לג, סז, קיז, קמח, קן). ער גייט דערבײַ נאָך מיט אייניקע שינויִם פֿון אַן אָרטאָגראַפֿישן, לינגוויסטישן און דאָגמאַטישן כאַראַקטער נאָך דעם פּאָרטוגעזישן תּנך, געדרוקט אין האָלאַנד 1748 (ער פֿאַרבײַט למשל גאָטס נאָמען יהוה פּסדר מיט o Eterno). נאָך דעם קומט אַ „קאַטאַלאָג פֿון מידות טובֿות" פֿון יצחק אַבוהבֿ, געדרוקט אין אַמסטערדאַם 1687, נאָר די אָרטאָגראַפֿיע פֿאַסט ער צו צו די נײַע פֿאָדערונגען. דאָס איז, אַראָפּגערעכנט די אײַנטיילונג פֿון אייניקע פּאַראַגראַפֿן און נאָך אַנדערע קלייניע שינויִם, כּמעט וואָרט בײַ וואָרט אַן איבערדרוק פֿון יצחק בן מתּתיהו אַבוהבֿ Doutrina particular, וואָס איז אין דעם זעלבּיקן יאָר אַרויס אין אַמסטערדאַם און איז אין ליסאַבאָן אין 1925 איבער אַ נײַס אַרויסגעגעבן געווארן מיט אַ ביאָ־ און ביבליאָגראַפֿישן אַרײַנפֿיר וועגן דעם מחבר פֿון מאָזעס ב. אַמזאַלאַק. דערנאָך גיט בעלינפֿאַנטע אונטערן קעפּל „קאַטעכיזם פֿון דרך־ארץ" אַן אויסצוג פֿון דער Escola Popular, קאָימבראַ 1796, און לסוף אַ לאַנגע רייַ היסטאָרישע אַנעקדאָטן אונטערן קעפּל „מאָראַלישע און טשיקאַווע געשיכטעס" פֿונעם ווערק Historia de Portugal, 1802. אויף אַזאַ אופֿן, באַטאָנט ער, איז אין זײַן לייענבוך פֿאַראייניקט „דאָס רעליגיעזע מיט דאָס מאָראַלישע און דאָס היסטאָרישע". עס איז זייער כאַראַקטעריסטיש, וואָס ער האָט דערבײַ אַחוץ אַבוהבֿן ציטירט דורכויס קריסטלעכע מחברים; אַפֿילו די קאַפּיטלעך תּנך זײַנען געווען גענומען צוליבן אויספֿעל פֿון אַ ייִדישער איבערזעצונג אויף פּאָרטוגעזיש פֿון אַ פּראָטעסטאַנטישער איבערזעצונג פֿונעם אַלטן טעסטאָמענט פֿון J. Ferreira A. d'Almeida; אמת, די איבערזעצונג איז פֿאַרגלײַכט געווארן מיטן לשון־קודשן אָריגינאַל. דאָס דאָזיקע ווערק De Velho Testamento etc. איז תּחילת אַרויס אין צוויי בענד אין „Batavia" אין 1748–53 און איז פֿון דעמאָלט אָן אַ סך מאָל איבער־געדרוקט געווארן.[22]

אויך אין 1816 זעצט איבער בעלינפֿאַנטע אויף האָלענדיש שלום פּהנס „שרשי אמונה", וואָס איז צווישן די דעמאָלטיקע מערבֿדיקע משׂפּילים געווען זייער פּאָפּולער. דער דאָזיקער חיבור, וואָס איז מיט אַ יאָר פֿריִער אַרויס אין ענגלאַנד אין העברעיש צוזאַמען מיט אַן ענגלישער איבערזעצונג פֿון ד"ר Josua van Oven, איז באַלד געווארן פֿאַרשפּרייט אויך אין אַמעריקע. בעלינפֿאַנטע האָט זיך ניט באַגרענעצט בלויז מיט איבערזעצן, נאָר ער האָט צוגעגעבן אַזוי פֿיל נײַעם מאַטעריאַל, אַז ניט געקוקט אויף עטלעכע קירצונ־גען, איז דאָס בוך געווארן טאָפּל די גרייס.

אין די דאָזיקע שינויִם זײַנען פֿאַר זײַן אײַנשטעלונג און פֿאַרן ייִדיש־האָלענדישן עולם כאַראַקטעריסטיש צום מערסטן אַזעלכע: בעלינפֿאַנטע לאָזט

קודם־כל אויסן דעם מחברס פרטימדיקן ארײנפיר; צום טייל מסתמא דערפאר, ווײל דער ארײנפיר מאטיווירט דאס פובליקירן דעם חיבור דער עיקר מיט דער נייטיקייט צו באקעמפן די השפעה פון די מיסיאנערן. ווי באוווסט האט זיך אין לאנדאן 1808 געשאפן די Society for the Promoting of Christianity amongst the Jews מיטן אנטייל פון גרויסע אנגליקאנישע גייסטלעכע און ניט־גייסטלעכע, וואס זייער השפעה האט זיך געלאזט היפש שפירן אין די ווײטערדיקע זעקס יאר. אין זײן ארײנפיר זאגט דער מחבר ארויס די האפענונג, אז דורך איבערגעבן אין דעם בוך די קענטעניש פון די עיקרים פון דער יידישער אמונה וועט די שמד־באוועגונג טיילווײז פארהאלטן ווערן. צוליב דעם זעלביקן טעם טאקע האט דער אייבער־רב פון דער דײטשער קהילה, שלמה הירשעל (Hirschell) געלייענט דאס בוך אין כתב־יד און דערנאך צוזאמען מיטן רב פון דער ספרדישער קהילה רפאל דע מעלאלא עפנטלעך געגעבן דערויף זײן הסכמה. הגם דאס האט ניט אפגעהאלטן יחידים פון אנפאלן אויפן אייבער־רב — אן מזרח־יידישער אײַנוואנדערער אין לאנדאן מיטן נאמען יום־טוב בענעט (Benett) האט תיכף ארויסגעגעבן א קענן־חיבור קעגן שלום פהן און באלד נאך דעם אן אנפאל אויפן אייבער־רב — האט די געזעלשאפטלעכע מיינונג, וויזוז אויס, די געדאנקען פונעם מחבר און פון זײן פראטעקטאר אפגעשאצט א סך פרײנדלעכער. הירשעל האט אבער געהאלטן פאר נייטיק אראפצונעמען פון זיך די אחריות פאר דעם ארײנפיר, וואס איז געשריבן געווארן ערשט נאך דעם, ווי ער האט געגעבן די הסכמה. די דאזיקע מחלוקת האט מסתמא אויך געהאט א חלק אין דעם, וואס בעלינפאנטע האט ניט ארײַנגענומען דעם ארײנפיר.[23] מסתמא טאקע נאכגייענדיק די לאנדאנער רבנים, גיבן אויך די צוויי אמסטערדאמער אייבער־רבנים דניאל כהן ד'אזעווועדא (Daniel Cohen d'Azevedo) און ש. בערענשטיין דעם 8טן אויגוסט 1816 (יד אב תקע"ו) א הסכמה אויף בעלינפאנטע איבערזעצונג; זיי רעקאמענדירן זיי האר־ציק פאר דער יידישער יוגנט.

די הוספות זײַנען צום טייל טעכנישע דערגאנצונגען: למשל א מימרא פון גמרא אין אריגינאל, „ווײל ניט יעדערער האט דעם תלמוד". ווײַטער — זאכלעכע צוגאבן אין די אײנציקע קאפיטלעך. טייל מאל גיבט מען דא אבער אויך אין גאנצן נײַע חקירות, וואס פארגרעסערן די 21 קאפיטלעך ביז 28. זיי גיבן זיך אפ מיט אזעלכע ענינים: קאפ׳ XIX: אלגעמיינע באמערקונגען וועגן די עשרת־הדברות (ווי א סוף־קאפיטל צו די פרײערדיקע באריכותדיקע פירושים אויף איטלעכן געבאט); קאפ׳ XXI: וועגן תורה־שבעל־פה; XXII: וועגן די אפאקריפן; XXIV: וועגן משיחס אנקום; XXV: וועגן תחית־המתים; XXVII: וועגן תפילה־טון און XXVIII: וועגן פרײַען ווילן.

דאס בוך ענדיקט זיך מיטן פסוק קהלת יב, יג. דערנאך קומט בעלינפאנטעס אן אייגענער שיר אויף העברעיש און האלענדיש, וואס גיט צום בעסטן אפשר איבער די כוונות פונעם בוך.

לא עוד ירפו ידיך
אם כה בדרכי תלך
תחכם תצדק אשריך
תירא אל חי ומלך [24]

וועגן בעלינפֿאַנטעס ווײַטערדיקער טעטיקייט האָבן מיר מער ניט ווי קנאַפּע ידיעות. בכל אופֿן איז ער און זײַן ברודער, נאָך דעם ווי האַג איז ווידער געוואָרן די הויפּטשטאָט, צוריק אַוועק אַהין. דאָס האָט אָבער אַ פּנים זייער משׂכּילישע אַרבעט ניט איבערגעריסן. [25] ניט נאָר זײַנע פֿריִערדיקע לערנביכער זײַנען בינתים געוואָרן אײַנגעפֿירט „אין אַלע איזראַעליטישע שולן פֿונעם קיניגרײַך", [26] נײַערט אינעם יאָר 1817 האָט ער אויך אַרויסגעגעבן נאָך אַ האָלענדישע איבערזעצונג פֿון מאָזעס פֿיליפּסאָנס „מודע לבני בינה" אָדער „Kinderfreund und Lehrer. Ein Lehr- und Lesebuch für die Jugend jüdischer Nation und für jeden Liebhaber der hebräischen Sprache", וואָס איז אין די יאָרן 1808–10 אַרויס אין צוויי טיילן אין לײַפּציק און דעסע. דער־נאָך גיט ער נאָך אַרויס אין צוויי בענד אַ זאַמלונג משלים פֿון תלמוד, וואָס איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אין האַג 1822–34. [28] לסוף האָט ער פּובליקירט אַ זאַמלונג מעמואַרן און קלענערע היסטאָרישע אָפּהאַנדלונגען. [29]

ווי ס'גיט איבער אַ פֿאַרלאָזלעכער ביאָגראַף, האָט ער אין 1822–23 אויך געפּרוווט אַרויסגעבן אויפֿס נײַ זײַן צײַטשריפֿט. געלעבט האָט ער דערבײַ ס'רובֿ אין גרויס דחקות, ווײַל סײַ זײַן שטעלע אין דער מלוכה־צײַטונג סײַ זײַן לערערישע אַרבעט זײַנען צוליב כּסדרדיקע אינטריגעס ניט געווען קיין פֿעסטע. [30] ער איז געשטאָרבן דעם 29סטן יוני 1727 אין עלטער פֿון 68 יאָר, ניט איבערלאָזנדיק קיין קינדער, די אַמסטערדאַמער ייִדיש־ליטעראַרישע געזעלשאַפֿט Tot nut en beschawing, צו וועלכער ער איז צוגעשטאַנען באַלד נאָך איר גרינדונג אין יאָר 1807, האָט אָפּגעהאַלטן אַ ספּעציעלע אויסערגע־וויינטלעכע פֿאַרזאַמלונג און משה לעמאַנס האָט אים מספּיד געווען. דער ברודער זײַנער, יעקבֿ בעלינפֿאַנטע, האָט נאָך אָבער לאַנג ממשיך געווען זײַן אַרבעט פֿאַר זייערע ביידנס אידעאַלן. ער האָט געשאַפֿן 1835–37 די אָנגע־זעענע צײַטשריפֿט Jaarboeken voor de Israeliten in Nederland, וואָס איז אַרויס אין זײַן פֿאַרלאַג. משהס פּלימעניקעס און תלמידים האָבן אויך אין משך פֿון צענדלינגער יאָרן געטאָן ווײַטער זײַן אַרבעט. [31]

# הוספות [82]

A Sa Majesté l'Empereur et Roi

Sire,

Qu'il soit permis au soussigné M. C. Belinfante, natif de la Haye, depuis trois ans domicilié à Amsterdam, de mettre sous les yeux de Votre Majesté, ce qui suit:

Depuis nombre d'années il était imbu d'un desir ardent d'améliorer le sort des Israélites ses coréligionnaires, il n'a cessé d'y travailler autant que les circonstances du tems et les siennes le permittaient pour parvenir à ce but, comme il est exposé dans le Mémoire qu'il a l'honneur de joindre à la présente pétition.

Admirateur des hauts faits de Votre Majesté, et en particulier vis-à-vis des Israélites, il croirait manquer à son devoir, pour ne pas se féliciter d'être sujet de Votre Majesté, qui d'un clin d'oeil change la situation des états, celle de peuples opprimés.

Il croit que c'est le devoir de tout membre d'une société de coöperer autant que faire se peut, au bien de l'état, au bonheur de ses habitans, à l'introduction des lois libérales, qui peuvent rendre heureux surtout ceux, qui par les prejugés des siècles étaient avilis: en les relevant, ils deviennent utiles à l'état, principalement, quand leur nombre est aussi considérable, comme celui des Israélites en Hollande.

Le Soussigné est persuadé, Sire, que parmi les Israélites de la ci-devant Hollande, il en est de très éclairés, de très puissans, mais il ose avancer qu'il n'en est, qui ait desiré si ardemment l'amélioration de leur sort, qui ait tâché d'y opérer depuis si longtems; malheureusement ses moyens ne lui ont jamais permis de faire de sacrifices: et il n'est pas adresse aux divers gouvernemens, puisqu'ils étaient éphemeres.

Le moment est arrivé enfin, où un gouvernement vigoureux, où le monarque le plus puissant n'aura qu'à vouloir, pour introduire le bien, mais il faut éclairer ceux qui sont tellement avilis, qu'ils se méfient de leurs yeux, il faut former des générations.

Le soussigné prend la liberté de présenter ses services à Votre Majesté Impériale et Royale, afin d'être utile aux intentions paternelles de Votre Majesté vis-à-vis des Israélites, sur tout de ceux de la Hollande.

A cet effet il a l'audace d'oser joindre à cette petition quelques Idées qu'il juge nécessaires de présenter, pour introduire parmi les Israélites Hollandais, l'effet des Décrets Impériaux en leur faveur, et des décisions du Grand Sanhédrin de Paris, afin de coopérer aux vues bienfaisantes du Monarque.

Il implore plus spécialement, l'auguste protection de Votre Majesté Impériale et Royale, pour les travaux entamées par la Société qui a pris pour motto: Chanoch lanagnar gnal pie darkoo ou Instrui le jeune enfant à l'entrée de sa voye, Proverb. XXII 6. a. dont il est fait mention dans le Mémoire ci-joint, ou pour telle autre qui s'en chargerait.

Il ose encore prier cette auguste protection pour la publication d'un écrit périodique ou de tels autres écrits, afin d'éclairer les Israélites de leurs devoirs, de leurs intérêts mêmes, en un mot des lois dictées sous les auspices de Votre Majesté à ce sujet, des mesures à prendre pour améliorer leur sort, pour leur exhorter à s'appliquer à l'état Militaire, à la Marine, à l'agriculture, aux Fabriques, aux Arts et aux Metiers, et à retirer surtout la classe inférieure de la plus grande fainéantie: toutes les décisions des Consistoires départamentaux et locaux, pourraient y être inserées.

Il a l'honneur de se souscrire avec le plus profond respect et avec le plus grand devouement,

Sire,

de Votre Majesté,

le très fidele sujet

M. C. Belinfante

## הוספה I

Mémoire, contenant une esquisse des travaux de M. C. Belinfante, pour la régénération des Israélites ses coréligionnaires.

Depuis sa plus grande jeunesse, il a pris à coeur le sort des Israélites. Israélite lui même, il étudia, il connut leurs torts et leurs défauts, il adopta ces maximes: „l'Israélite sans appui est injustement maltraité: sa conduite équivoque dépend de la protection qu'on lui accorde ou qu'on lui refuse. Il lui faut un point central qui lui dirige, afin de pouvoir devenir aussi

heureux que les autres habitans. Il lui faut enfin un réforme dans le cérémonial de son culte".

Quand il vit donc un Mendelsohn, leur avocat officieux, près d'une cour éclairée: un Joseph II Souverain lui-même, leur protecteur éclairé et puissant: quand il vit surtout des idées libérales pénétrer de tous cotés, il se dit: „un jour les Israélites de ma patrie seront plus heureux aussi, mais il faut que de leur coté, ils franchissent la route. Il est nécessaire qu'ils s'habituent à parler davantage la langue du pays, afin de détruire par là, les différens jargons qui les séparent des autres habitans, et de les amalgamer insensiblement avec eux".

Dépourvu des moyens puissans pour parvenir à ce but, il se servit de ceux, qu'il avait en mains. Après la mort de son père, grand rabbin à la Haye, il occupa pour sa mère un des postes devenu vacant par ce décès, celui de maître des enfans pauvres des Israélites Portugais dans le même endroit, le lieu de sa naissance; il se saisit de cette occasion, pour introduire son project, il commença par adopter à la même école des enfans de la communauté Allemande, ce qui n'avait pas encore été pratiqué jusqu'alors, et qu'il crut nécessaire au même but. Du premier moment, il traduit la bible en hollandais avec ses écoliers, enfans portugais et allemands, s'y habituèrent, et laissant de coté, les deux jargons, ils apprenaient à la fois, la langue du pays, avec leur réligion.

Dans le même dessein, il forma une Société de personnes instruites, il proposa de composer et de traduire des ouvrages à l'utilité des Juifs. Elle débuta par la traduction des prières des Juifs Portugais en hollandais, à l'instar de celle française de Ventura, allemande de Friedländer et d'Euchel, Anglaise d'Alexanders et de différentes autres. On s'assembla chez lui, il offrit sa petitte Bibliotèque. — La traduction de cet ouvrage, commencée en 1787, fut achevée d'être imprimée en quatre volumes en 1793. Il eut le plaisir de voir nombre de personnes s'en servir dans les Synagogues au lieu des traductions espagnoles dont les femmes surtout se servirent jusqu'alors. Malheureusement son intention fut interrompue, car la société a été dissoute, à cause de la guerre, et de l'esprit de parti, qui régna parmi ses membres.

Il publia dans la même année un petit ouvrage élémentaire en hollandais, sous le titre de Geschenk voor de Joodsche Jeugd (Présent pour la jeunesse Juive). Cet ouvrage servant à apprendre à lire en hollandais, enseigne aussi les principes de la réligion juive.

La secousse politique qu'essuya la Hollande en 1795, lui fit espérer de voir améliorer le sort des Israélites, dès que les français étaient à la Haye, il entra dans la garde nationale; on avait toujours exclu les Israélites de l'armement bourgeois, il crût devoir donner l'exemple, afin que ses disciples lui imitassent à l'avenir; plusieurs Juifs cependant le suivirent aussitôt; mais d'un autre coté parce qu'on regardait cette révolution comme une affaire d'opinion parce que le fanatisme fit regarder comme sacrilège la démarche qu'il avait faite, il perdit bientôt son école; on pretexta qu'il venait d'adopter d'enfans chrétiens parmi ses écoliers; on cacha le vrai motif;—plusieurs efforts pour être rétabli ont été inutiles, et à présent cette école n'existe plus, tout cela déjoua entièrement ses projets à cette époque.

En 1797 il redigea une pétition à l'administration de la ci-devant province de Hollande. Cette administration s'occupait alors des lois sur l'instruction publique, allait introduire dans les écoles les écrits publiés par la Société: Tot Nut van't Algemeen, (Pour l'utilité publique), de certains opinions, dont les membres de cette Société paraîssaient d'être imbus, fit craindre, qu'en introduissant ces écrits, l'administration n'observait pas l'égalite vis-à-vis la jeunesse juive; la petition servit donc à prier qu'elle ne perdrait pas de vue, l'éducation de cette jeunesse; plusieurs juifs signèrent cette pièce, et il fût fait mention honorable de cette pétition, et que le Gouvernement ne perdrait pas de vue, le voeu des petitionnaires.

L'Assemblée Nationale avait décrété le 2 Septembre 1796, l'égalité des citoyens juifs; il voyait à regret le peu d'effet que ce décret fit sur eux, les juifs s'étaient toujours plaints d'être exclus des corps de métiers et d'autres avantages de la société civile; après le Décret, peu de Juifs se poussèrent, les syndics traitèrent généralement le décret en division, il crut de voir faire un essai.—Il établit une société qui prit le nom de Studio et Concordia, (Vlijt en Eensgezindheit) on y regla qu'on s'occuperait à former les moeurs les Juifs, à dévélopper leurs talens du corps et de l'esprit, et que pour cet effet, on y ferait des lectures, et qu'on composerait des dissertations sur des objets utiles; il fut formé en outre par cette société plusieurs établissemens. 1°. pour faire apprendre des métiers aux enfans Juifs de la basse classe; — 2°. pour leur apprendre à lire le Hollandais, à écrire et à chiffrer, tant dans des écoles privées, que dans celle de la ville, d'où les Juifs avaient été exclus jusqu'alors; aucun enfant ne fut admis cependant par la société, sans prendre un nom de famille; — 3°. pour donner de l'occupation aux fainéans de la dernière classe.

Tout cela réussit, et améliora l'esprit de la jeunesse Juif, voyant jouir leurs coréligionnaires de toutes sortes d'avantages, plus de 40 jeunes gens sont entrés dans la garde nationale réorganisée en 1799. Malgré cela le débarquement des Anglais dans la Nordhollande jetta l'allarme parmi la plupart des membres de la société qui écroula, et encore cette fois-ci, il vit ses projets déjoués ; — Il eut le plaisir cependant de voir naitre aussitôt à Amsterdam une société pareille à peu près à celle dont il est question, et qui existe encore elle est intitulée : voor Arbeiden en Vlijt (Pour le travail et pour l'activité) Il ne pût s'occuper depuis du sort des Israélites en général, à cause des principes des divers gouvernemens successifs et qui semblaient vouloir faire retrogarder ces idées libérales, au grand détriment de toute société civile ; dépourvu de tous moyens, il servit d'interprête, à plusieurs légations étrangères, afin de trouver sa subsistance ; il était aussi employé par le gouvernement pour la traduction des pièces espagnoles et portugaises.

Ce ne fut qu'en 1806, lors de la convocation d'une assemblée de députés Juifs à Paris, en vertu d'un Décret Impérial du trente Mai, qu'il recommença de travailler pour les Israélites ; ayant admiré Joseph II, il est à juger, ce que son coeur éprouva, lors de l'apparition de ce décret du Grand Napoleon ; son sentiment fut extrême.

Ayant établi depuis 1804 une Imprimerie avec un de ses frères, (employé depuis à la gazette officielle de Hollande) ils sont redigé et publié ensemble une feuille hebdomadaire pour y insérer tout ce qui était relatif à une affaire si majeure dans ses resultats pour les Israélites de toute l'Europe au moins ; cette feuille servit à faire revivre l'esprit de reforme parmi ses coréligionnaires, et à leur faire coopérer à ce grand but de l'Empereur ; — il fut soutenu par ceux de la ci-devant nouvelle communauté des Israélites d'Amsterdam qui communiquèrent des pièces authentiques. Tout ce qui fut écrit en France et ailleurs, tout ce qui se passa alors dans l'Europe à ce sujet y a été inséré ; cet ouvrage, intitulé : Bijdragen betrekkelijk de verbetering van den Maatschappelijken staat der Joden, ou Mémoires sur la régénération des Juifs &c, ne finit qu'avec 1807.

Prevoyant que les lois du Sanhédrin arrettées à Paris, seraient introduites tôt ou tard en Hollande, que l'éducation des Juifs allait être améliorée, qu'enfin son projet chéri, était sur le point d'être réalisé, il projetta, de concert avec son frére, de publier toutes sortes d'ouvrages

élémentaires sur l'instruction publique des Israélites de la Hollande; ils furent soutenus dans leur entreprise par des moyens de donner plus d'étendue, à leur imprimerie, ils ouvrirent à ce sujet une souscription en 1807; cette souscription allait lentement; lorsque le gouvernement fût derechef transporté à Amsterdam. Servant pendant nombre d'années d'interprête à diverses légations étrangères, spécialement à celles de l'Espagne et de Portugal, il fut obligé à changer de domicile, ainsi que son frère, par rapport à la feuille politique ou officielle; — en attendant leur projet fût suspendu.—A peine établis à Amsterdam, ils ont rassemblé de personnes instruites, Juifs Allemands et Portugais, pour coopérer à la rédaction des ouvrages projettés, il fut décidé d'établir une société qui a adopté pour motto: Instrui le jeune enfant, à l'entrée de sa voye, Proverbe XXII. 6. a.

Cette société a pris pour base d'après sa proposition

1⁰ de publier toutes sortes d'ouvrages élémentaires nécessaires aux jeunes Israélites Hollandais, en hébreu et en hollandais, afin de leur apprendre les deux langues, les moeurs, la réligion, l'amour de la patrie, etc., etc.

2⁰ d'établir des écoles plus adaptées aux circonstances.

3⁰ de former des maîtres d'école pour enseigner le tout, d'aprés la méthode adoptée par la société.

4⁰ de faire des traductions des prières des Juifs Allemends (celles des Portugais étant traduites par ses soins dès 1793) et

5⁰ de faire la traduction des livres hébraiques de la Bible, parce que les traductions existantes ne sont pas basées sur les traditions Juives, etc. etc. — La société debuta en 1809 par un Recueil de piéces en hebreu et en hollandais, pour servir d'Essai d'écrits d'éducation et élémentaires à l'usage de la jeunesse d'Israél dans le royaume de Hollande.

Il a été donné connaissance de l'établissement de cette société aux ministres des cultes et de l'intérieur, et à l'Inspecteur général de l'Instruction publique; il merita leur suffrage.

En attendant le gouvernement de Hollande avait décreté, le douze septembre 1808, l'établissement d'un Consistoire pour les Israélites du Royaume, plus ou moin sur le modèle de celui de France, mais adapté à des circonstances locales; ce décret porta entr'autres que la Bible serait traduite en hollandais, à l'usage spécial des Israélites, pour faire faire disparaître par là le jargon; la société, qui s'en occupait

déjà, fut engagée par le Consistoire des Israélites Allemands Hollandais à travailler à cette traduction sous ses auspices; les séances à ce sujet, ainsi que toutes celles de la société, dont il est question, furent tenues chez lui, comme cela avait eu lieu à la Haye, avec la société qui traduisit les prières depuis 1787 à 1793. La société avait presqu'achevé le pentatheuque avec les leçons sabbathiques des prophètes et les cinq livres sacrés adoptés dans la Liturgie Juive; lors de la réunion, termina cet ouvrage au trente un Octobre 1810, et l'affaire en resta là, au grand detriment des colaborateurs et principalement du sien, qui l'enveloppa dans des circonstances desagréables. Les Syndics des Juifs Portugais croyant qu'une régénération parmis ceux de leur communauté, fût superflue, ne se sont pas mêlés de la traduction.

En 1809, lorsqu'il fut question d'établir un corps d'Israélites, il publia un petit écrit intitule: Encouragement aux Israélites Hollandaia, etc., pour prouver:

1⁰ Que cette mesure était nécessaire, tant pour les Israélites en particulier, que pour le royaume en général, en portant en même tems sous les yeux des Israélites, leur devoir à ce sujet.

2⁰ Que la réligion d'Israel, ordonne l'armement aux Israélites en général, et que c'était un devoir pour ceux de ce royaume en particulier, etc.

3⁰ Que l'histoire ancienne et moderne indique que les Israélites se sont bien conduits dans l'état militaire, et même qu'ils y ont excellés.

Il fit parvenir cette pièce au Roi, à différens Ministères, à l'administration du Corps Israélite, mais il n'eut pas le plaisir, d'apprendre qu'on s'en servit.

En 1810, la société établie à Amstertam, commença à publier ses ouvrages. Le premier fût une abécédaire hébraique, et les principes d'apprendre à lire en hebreu. L'ouvrage élémentaire qu'il avait publié en 1793, étant devenu rare, il le retoucha et l'augmenta considérablement, de manière, que, composé de quatre parties, dont les deux premières viennent de voir le jour, il pourra servir désormais, de livre élémentaire, de catechisme aux Israélites, dans lequel les lois du Sanhedrin, seront prêchées à la jeunesse, & c. & c.

Tels furent les moyens dont il s'est servi depuis 1787, jusqu'à la réunion de la Hollande à l'Empire français, pour tâcher de régénérer la jeunesse d'une population de 53000 ames, dont environ 34 mille demeurent dans la seule ville d'Amsterdam.

## הוספה II

Idées soumises par M. C. Belinfante, sur la manière d'introduire dans les Départemens de la Hollande, avec efficacité les Décrets Impériaux, concernant les Juifs et les décisions du Grand Sanhédrin de Paris.

Le nombre des Juifs dans les Départemens de la Hollande étant très considérable, surtout à Amsterdam, où on le porte à 34 mille environ, il est impossible, que toutes les lois qui leur regardent, moins encore les décisions du Sanhédrin, soient connues d'eux; s'ils ne les observent pas, ils pourront alléguer ignorance, il faudra donc employer de moyens extraordinaires pour prévenir ce pretexte; puisque les Décrets de Sa Majesté Impériale et Royale à leur égard tendent uniquement à leur bonheur, il faut aussi employer les moyens pour mettre en pratique tout ce que la théorie a dicté à cet effet.

Le sujet d'un Gouvernement quelconque, et à plus forte raison, celui d'un si puissant Prince, ne pourra conserver des idées bien que faibles, sans les communiquer, lorsqu'elles peuvent tendre à faire respecter les lois du Souverain, et à suivre la volonté du Prince; c'est le motif le plus puissant qui fait prendre la hardiesse au pétitionnaire, de présenter ces idées à Sa Majesté l'Empereur et Roi.

Avant l'introduction des Consistoires pourraient être publiées en langue du pays et en jargon allemand chez les allemands; en langue du pays et en portugais chez les portugais tous les Décrets Impériaux, toutes les décisions du Sanhédrin dans toutes synagogues; et affichées devant toutes les portes en français et en hollandais.

Pourraient être distribuées aux Rabbins de différentes grades, aux Instructeurs quelconques, aux différens employés, toutes ces pièces en Français, Hollandais, Portugais et Jargon Allemand, pour prévenir prétextes d'ignorance. Toutes ces personnes seraient tenues de ne pas les égarer pour la même raison.

Devraient être prêchées dans les Synagogues, aux moins deux années de suite une fois par semaine, sur les textes de la Bible, et les allégations Talmudiques qui servent de bases aux décisions du Sanhédrin. Les Sermons devraient être fait consécutivement en langue du pays, en jargon allemand

et en portugais, afin que tous ceux qui ne comprennent qu'une de ces langues peuvent ne pas se servir de prétexte de n'avoir pu comprendre les sermons. L'expérience prouve, par exemple, chez les portugais, que la Synagogue est deserté quand les prédicateurs prêchent; en outre cette langue est tombée en désuétude parmi la jeunesse. En prêchant en Hollandais, le jargon allemand disparaitraît lentement. Il fallait faire examiner ces sermons, avant de les prononcer par des nommés à cet effet. En introduisant ces mesures, 1⁰ les prédicateurs s'accoutumeraient à parler la langue avec pureté, — 2⁰ les jargons disparaîtraient; — 3⁰ les lois de l'Empire seraient plus répandues et connues parmis les Juifs; — 4⁰ la nouveauté attirerait beaucoup d'auditeurs Juifs et les jargons ne seraient plus tant parlées. 5⁰ les jeunes gens de bonne attente utiliseraient leurs talens et exerceraient à la Théologie, et aux sciences nécessaires, afin de pouvoir prêcher comme chez les Chrétiens.

Mêmes mesures pourraient être prises dans les colleges dit Jeschivot ou Hevrot, où des Rabbins entretiennent tous les jours leurs auditeurs sur les principes de la réligion et où ils expliquent la Bible.

Tout Rabbin, Sous-Rabbin, Maitre-d'Ecole, Instituteur ou Précepteur Juif, au service des Synagogues, des fondations quelconques, ainsi que les Instituteurs ou Instructeurs particuliers des deux sexes, soit que leur instruction roule sur la réligion, ou sur telle langue ou tel objet que ce soit; de plus les Syndics des Synagogues ou des fondations pieuses, et tous les employés doivent souscrire aux décisions du Sanhédrin, tout ceux qui sont en fonction que ceux qui le seront désormais.

Purraient être élévés quelques centaines d'enfans Juifs à l'agriculture; à cet effet, on les distribuerait dans les villages aux alentours des villes; les riches Juifs voudraient volontiers souscrire aux dépenses éxigées, puisqu'ils seraient délivrés dans la suite du fardeau d'entretenir ces pauvres.

Même chose purrait être faite vis-à-vis des arts, des métiers utiles, des chantiers, etc. etc. Ces enfans seraient distribués auprès les maitres ouvriers ou artistes au service des villes respectives, des Chantiers impériaux etc., car l'expérience prouve qu'il n'est pas bien facile de placer ces enfans chez des particuliers, moins encore en grand nombre.

Tout père de famille, tout tuteur Juif, seraient tenus à déclarer annuellement aux mairies, l'éducation de leurs enfans ou tutèles, l'art ou métier auxquels ils les destinent; ceux des pères ou tuteurs qui ne les destinent à aucun art ou métier, seront exhortés à le faire; aprés deux ou trois années consecutives qu'ils auront manqué à ce devoir, seront consultés les génies de ces enfans, et placés sous la surveillance des maires. Par ces mesures disparaîtraient chez les Juifs l'usure, l'agiotage etc. etc.

Lors de la Conscription Militaire, il ne pourra être fait de quêtes pour se servir du produit à fournir des remplaçans pour des gens de la basse classe, surtout qui n'ont appris aucun art ou métier, ces gens viennent dans la suite à la charge des communautés Juives et enfin à la Société; les sommes quêtées auraient pu être employées plus utilement à l'effet de ce qui est marqué dans les susdites articles.

La discipline Ecclésiastique, le respect pour la réligion, doivent être rétablis, parce qu'il est impossible de respecter le Souverain, sans que la réligion fasse la base de l'éducation; à cet effet, les Ecoles Juives devraient être organisées pour parvenir à ce double bût, il faut qu'en général le culte soit plus imposant, plus majestueux dans les Synagogues; — les Syndics ou le membres laïques des Consistoires doivent être versés dans la réligion, comme cela a lieu parmi les Chrétiens en général.

Il faudrait établir des Ecoles normales, pour former des Instructeurs Publics et particuliers; il faut une réorganisation dans les M e d r a c h i m ou institutionss qui servent de pepinières aux rabbins, et y faire faire les études en langue du pays.

Un écrit périodique, dont il est parlé dans la Pétition de M. C. Belinfante, à Sa Majesté l'Empereur et Roi, pourrait servir d'organe pour l'introduction de toutes ces dispositions.

En introduisant ces mesures, les Juifs n'ignoraient pas leurs devoirs, et s'il est permi de le dire, le Gouvernement serait secondé dans ses vues.

# הערות

1 פֿגל׳ די באטראכטונגען וועגן דעם, אז ס׳איז געווען א באזונדערע „האָלענדישע השכלה" לאנג פֿאר מענדעלסאָנען אין: Salo Wittmayer Baron, A Social and Religious History of the Jews, New York, 1937, II, 205 sq.; III, 212 sq.

2 האַרטאָג (הירש) מאַרקוס (צבי הירש ב״ה מרדכי מאילפֿעלד), דברי נגידים, אמסטערדאַם 1799, ב, ע״ב.

פֿגל׳ אויך לוי נאַפּאָלעאָנס דעקרעט און דעם רושם, וואָס ער האָט געמאַכט אויף דער יידישער גאַס, אין דער אינטערעסאַנטער מיטצייטלערישער כראָניק, וואָס אויסצוגן פֿון איר זייַנען געווען פּובליקירט אין: Isr. Letterbode I—V, זע דער עיקר IV 1878—79, 108 א״וו.

3 די דאָזיקע פֿאַקטן און משפּחה-טראַדיציעס זייַנען גענומען פֿון אַן אַרטיקל פֿון E. Carmoly א״נ La famille Belinfante אין: Revue Orientale, III (1843—44), 134—38.

פֿגל׳ אויך די גענעאַלאָגיע אויפֿגעבויט אויף דעם אין: ד״ע (Jewish Encyclopedia), III, 660. הגם כרמולי האָט גענומען זייַנע ידיעות פֿון א כתב-יד, וואָס האָט זיך געפֿונען בייַ דער משפּחה (אפֿשר אָנגעשריבן פֿון משה בעלינפֿאַנטע און זייַן ברודער יעקבן, וואָס ווערן צום סוף אין אים דערמאָנט), זייַנען אָבער פֿאַראַן היפּשע ניט-פּינקטלעכקייטן ווי בכלל בייַ אים. אַזוי למשל איז פּשוט כראָנאָלאָגיש אוממעגלעך, אַז סייַ יצחק סייַ צדיק בעלינפֿאַנטע האָבן געלערנט בייַם באַקאַנטן רב דוד ניעטאָ (ניטו). ניעטאָ איז געשטאָרבן 1728, בעת צדיק איז געבוירן געוואָרן ערשט 1732 און יצחק, וואָס זייַן פֿאָטער איז געבאָרן געוואָרן 1699, האָט מסתמא דערזען די ליכטיקע שייַן ניט קיין סך פֿריִער פֿאַר 1720. פֿון דעסט וועגן גיט אונדז דער דאָזיקער אַרטיקל פּאַראַלעל מיט דעם אויסאָביאָגראַפֿישן Mémoire, וואָס איז דאָ אָפּגעדרוקט, ווי אויך מיט בעלינפֿאַנטעס אייגענע כתבים, נאָך איינציקע, זיסט ניט באַקאַנטע פֿאַקטן פֿון זייַן לעבן. כרמוליס אַרטיקל איז, אַגב, אַן א פּרטימדיקן אָנווייַז פֿון מקורים אָפּגעדרוקט געוואָרן דורך ראַבינער ד. א. דע סאָלא אין אַן ענגלישער איבערזעצונג אין: American Hebrew פֿון 25סטן פֿעברואַר 1881 (VI, 2, זז׳ 16—17). ביאָגראַפֿישע ידיעות זייַנען פֿאַראַן אויך אין די צוויי ביאָגראַפֿישע סקיצעס פֿון ד״ר [ה.] זאָמערהויזן (זייַנער א פּערזענלעכער פֿרייַנד): Moses Cohen Belinfante und Moses Lemans, Israelitische Annalen II (1840), 129—30, 139—40 און Sur quelques Israèlites hollandais, Archives israélites, VII (1846), 339—47, 398—406 (וועגן משה און יעקב בעלינפֿאַנטע) פֿגל׳ אויך M. Henriquez Pimentel, Geschiedskundige Anteekeningen betr. de Portugesche Israelieten in den Haag, 1876, pp. 67—69 וועגן יצחק בעלינפֿאַנטע פֿגל׳ איצט H. G. Enelow, Isaac Belinfante an Eighteenth Century Bibliophile Studies in Jewish Bibliography in Memory of Abraham Solomon Freidus, New York, 1929, pp. 5—30.

4 Cf. Sommerhausen, Archives isr., VII, 340 sq. Pimentel, l. c., p. 64 דאַרטן אויך א רשימה פֿון די מיטגלידער.

5 Prières journalières פֿון מ. וועגטורא, 4 בענד, ניצע 1772—73; ס׳דור מיט אַן ענגלישער איבערזעצונג פֿון מ. מייַערס און א. אַלעקסאַנדער, לאָנדאָן 1770 (דערצו

נאָך איבערזעצונגען פֿון ספֿרדישן און אַשכּנזישן נוסח פֿון א. אַלעקסאַנדער); Gebete der Juden auf das ganze Jahr, איבערגעזעצט פֿון דוד פֿרידלענדער, בערלין 1786; Gebete der hochdeutschen und polnischen Juden, איבערגעזעצט פֿון העברעיִש מיט הערות פֿון י. א. אייכל, קיניגסבערג 1786; צווייטע, אין גאַנצן איבערגעאַרבעטע אויסגאַבע, בערלין 1799. פֿגל׳ שטיינשנייַדער Cat. Bodl. נ״נ 2374, 2423—24; A. E. Cowley, A Concise Catalogue of the Hebrew Printed Books in the Bodleian Library, אָקספֿאָרד 1929, ז׳ 550; ד״ע, X, 174; בן יעקב, אוצר הספֿרים, ז׳ 93, נ׳ 45; ז׳ 665, נ׳ 796.

6 דער האָלענדישער טיטל איז Gebeden der Portugeesche Joden. לויט כרמולי דצ״ח איז ט. (!) סאַרוקאָ דער הויפּט-איבערזעצער, בעת דער בעסער אינפֿאָרמירטער זאָמער-הויזן ברענגט אַזאַ מין פֿאַרטיילונג פֿון דער אַרבעט: עמנואל סאַרוקאָ [אַבענדאַנאַ] האָט איבערגעזעצט דעם סידור, בעת בעלינפֿאַנטע האָט צוגעשטעלט די איבערזעצונג פֿון די פּסוקים פֿון תנך, נאָכגייענדיק „ווי ווייַט מעגלעך פֿוסטריט נאָך מענדעלסאָנס איבערזעצונג״. פֿגל׳ Isr. Annalen, II, 139 און Arch. Isr. זז׳ 343 א״ח.

7 דער מעמאָריאַל איז אָפּגעדרוקט אין ד. ס. פֿאַן זוידענס De Hoogduitsche Joden in s' Gravenhage, האַג, 1913, הוספֿה IX. פֿון איר איז קלאָר צו זען, אַז דאָס לערנבוך איז ביי פּהנען בלויז „געדרוקט״ געוואָרן, ניט פֿון אים אָנגעשריבן, ווי ס׳שטייט דאָרטן, ז׳ 93, מיט דעם ווערט בפֿירוש געמיינט בעלינפֿאַנטעס לערנבוך, פֿגל׳ אויך הערה 18.

8 פֿאַן זוידען, דצ״ח, זז׳ 89, 90 (IV 1789 איז בלי ספֿק א דרוקפֿעלער), 94. אמת, אין די סטאַטוטן פֿון דער נייַער געזעלשאַפֿט וואָס זייַנען דערלאַנגט געוואָרן דעם 20סטן מערץ 1797 איז געחתמעט איז. יאָז. פּאָלאַק פֿאַר פֿאָרזיצער און בעלינפֿאַנטע, וואָס איז נאָך דעמאָלט געווען זייער יונג, פֿאַרן סעקרעטאַר. אין דער מיטגלידער-רשימה, אויסגעשטעלט אין א״ב-סדר פֿון אָקטאָבער 1797 (דאָרטן הוספֿה X) שטייט משה בעלינפֿאַנטע בראש. ס׳איז אָבער אַוודאי געווען ניט נאָר באַרימעריי, בעת ער האָט זיך אין זייַן Mémoire אָנגערופֿן פֿאַר דעם איניציאַטאָר.

9 Cf. H. Y. Koenen, Geschiedenis der Joden in Nederland, Utrecht 1843, pp. 388 sq; H. Somerhausen (=S. de B, H. SN). Les isr. néerlandais, Arch. isr. VI (1845), 719.

אויף ווי ווייַט די דאָזיקע בקשה האָט א שייַכות צו דעם פֿריִער דערמאָנטן „דאַנקאַדרעס״ פֿון 1798, לאָזט זיך אָן דעם טעקסט ניט קאָנסטאַטירן. פֿון דעם דאָזיקן קרייַז און אפֿשר גאָר פֿון בעלינפֿאַנטען גופֿא שטאַמט משמעות די איבערזעצונג (אַרויס אין 1796 ביי ליאָן כהן אין האַג, דעם פֿאַרלעגער פֿון „געשאַנק״ און פֿון די Gebeden) פֿון דוד פֿרידריכספֿעלד Republikanische Gesinnungen und Judenmessias וואָס איז אַרויס מיט א יאָר פֿריִער אין אַמסטערדאַם. פֿגל׳ י. ס. דא סילווא ראָזאַ, Bibliographie der Literatur XV SZ. heb. Bibliographie: אין über die Emanzipation der Juden in Holland (1911), ז׳ 116, נ׳ 40; ז׳ 121, נ׳ 75. פֿגל׳ אויך בעלינפֿאַנטעס Bijdragen, I (1807) 314 הערה.

10 דער דאָזיקער וויכטיקער פֿאַראיין, געשאַפֿן אין 1798, האָט אין 1807 געהאַט 446 מיטגלידער. פֿגל׳ בעלינפֿאַנטע, Bijdragen, I (1807), 313 א״ח און יאָזעף דערנבורג Carl Asser mit Beziehung auf die holländischen Israeliten in den letzten vierzig Jahren. Isr. An., I (1839), 58. אמת, יאָסט, Geschichte, X, 2 (בערלין 1847) 92 א״ח 96, זאָגט, אַז דער פֿאַראיין האָט זיך אין יאָר 1808 פֿאַרמאַכט. פֿאַרקערט אָבער בעלינפֿאַנטע דערמאָנט נאָך אין אָקטאָבער 1811, אַז דער פֿאַראיין איז טעטיק. פֿגל׳ דעם Mémoire ווייַטער אונטן, אויך זאָמערהויזן Arch. isr., VI, 650.

11 די דאָזיקע בוכהאנדלונג איז אָנגעוויזן וויִ דער פֿאַרלאָג אויף בעלינפֿאנטעס שפּעטערזיקע ווערק, זע ווייסער אינסן. פֿרמולי דצ"ח זאָגט, אז יעקב איז געווען משחס אייגנציקער ברודער און אז אויך משה האָט זיך אין משך פֿין יאָרן באטייליקט אין דער מלוכישער צייטונג. זאָמערהויזן ווייזט אָן אזוי באשעפֿטיקונג בלויז פֿאר די יאָרן 1806—8 אין דערנאָך וויידער נאָך 1815. דער Mémoire איז בפֿירוש אין סתירה מיט פֿרמולים ערשטן אָנווייַז און פֿאַרשוויגט אויך אין גאַנצן משהס אָפּ־ציעלע סעטיקייט 1806—8.

12 די ביבליאָגראָפֿן איז, ווייזט אויס, באקאַנט נאָר די דאָזיקע צוויי־טע אויפֿלעגונג, וואָס איז ערויס 1807 אין 30 זייטן א"נ Nieuwe Bedenkingen over de Joden, en bijzonderlijk over die van Amsterdam en Frankfort. פֿגל' דא סילוא רא"ז, ביבליאָגראָפֿיע, 152, ז' 109. מעגן דער איבערזעצונג דערמאָנען אָבער די ברידער בעלינפֿאנטע אין דעם ערשטן נומער פֿון זייער צייטשריפֿט פֿון 11טן אויגוסט 1806, אז זי איז דא ניט לאַנג ערויס. פֿגל' Bijdragen, I, 1, 316 און אויך גרעגוער גופֿא רופֿט אָן אין זיין צוויי־טער שריפֿט ז' 4 א"ח בעלינפֿאנטען צוישן די פֿאַרשיידענע איבערזעצערס פֿין זיין ערשטן ווערק. פֿגל' אויך Bijdragen, I, 543, וווּ עס רעדט זיך דעם 30סטן יוני 1807 מעגן דער איבער־זעצונג פֿון גרעגוארס צוויי־טער שריפֿט, וואָס דארף בקרוב ערויסגיין אין II, 32, וווּ עס רעדט זיך דעם 7טן אויגוסט 1807 מעגן דעם, אז זי איז שוין ערויס. בעלינפֿאנטעס פֿאר־שוויגן אָפּ די איבערזעצונג־ארבעט אין זיין Mémoire I איז חידושדיק. צי איז בכלל אויסגעקומען ניט פּאָליטיש אָנצורופֿן גרעגוארס נאָמען פֿאר נאָפּאָלעאָנען אָדער צי איז — וואָס ס'לאָזט זיך ניט שיקן — בלויז יעקב בעלינפֿאנטע געווען דער איבערזעצער — קען מען ניט פּסקענען. על־כל־פנים האָט משה בעלינפֿאנטע נאָך מיט יאָרן שפּעטער אונטערגעחאַלטן פֿערזענלעכע באציִונגען מיטן ביסקופ פֿון בלois, וועמען ער האָט, למשל, צוגעשיקט אָן עקזעמפּלאַר פֿון דער צוויי־טער אויפֿלאגע פֿון זיין „געשאַנק" בערך אין יאָר 1810. אין דעם עקזעמפּלאַר פֿון Bibliothèque Nationale (12⁰X20917—18) איז פֿאַרקלעבט א דרוקפֿעלער Legs Grégoire וואָס נעפֿינט זיך אין די ביכער, וואָס זיינען געבליבן נאָך גרעגוארן. גרעגואר פֿלעגט אויך מיט אים אָפּשרייבן Mr l'Evèque et Sénateur Grègoire, אויך דער שטעמפּל זעלבסט איז נאָך פֿאָרהאַנען. Arch. isr., VII, 399.

היות איך האָב ניט פֿאַר זיך די ביידע איבערזעצונגען, קען איך ניט משפּטן, אויף וי וויַט זיי האַלטן זיך שטרענג בייַם אָריגינאַל אָדער עס וועלן געמאַכט אין הספּם מיט משה בעלינפֿאנטעס שטענדיקן גאַנג השמטות און הוספות מדעליג דעם איבערזעצערס אייגנען. עס וואָלט געווען אינטערעסאַנט צו זען, צי שטייגער, וי אזוי ס'איז איבערגעזעצט געווארן גרעגוארס פֿרומער ווונטש: „J'aime à espérer, qu'elle approche cette époque, ou seront abolies en Allemagne toutes les communautés juives". פֿגל' אויך הערה 19.

13 די דאָזיקע מאַכנשריפֿט בנוגע פֿארבעסערן דעם געוועל־שאַפֿטלעכן מצב פֿון יידן (צוששייערס Bijdragen betrekkelijk de verbetering van den maatschappelijken staat der Joden) האָט באַדארפֿט זיך פֿארנעמען דער עיקר מיט איבערגעבן באריכטן פֿון דער פּאריזער פֿארזאַמלונג, מיט איבערזעצן רעגירונג־עדיקטן, מיט ארומריידן אָדער איבער־זעצן די אויסלענדישע שריפֿטן. פֿגל' די פּראָגראַמאַטישע תודעה פֿון די רעדאַקטאָרן אינעם ערשטן נומער. זעלטן מען עס וועלן ארומגערעדט די פֿארהעלטענישן אין האָלאַנד גופֿא.

14 בכורי חנוך Verzameling van stukken, in de hebreeuwsche en neder-duitsche talen dienende to proeve van opvoedingsgeschriften en schoelboeken ten dienste der israelietische jeugd, in het koningrijk Holland 5669—1809, בייַ בעלינפֿאנטע און קאָ. אמסטערדאַם. אָפּ דער חיבור איז בלי ספק אויפֿגענעקומען בייַ משה בעלינפֿאנטעס אינטענסיווער מיטאַרבעט. ער האָלט 55 זייַטן העברעיִש און האָלענדיש טעקסטן, און אויך א העברעיִשן ערייַנפֿיר (XVI+VII זייַטן), גענחמעט פֿין יעקב בעלינפֿאנטע וי

דער סעקרעטאַר פֿון דער געזעלשאַפֿט. דאָרטן ווערט ארומגערעדט די פּראָגראַם פֿון דער געזעלשאַפֿט און די אינטערעסאַנטע פֿינאַנציעלע פּראָפּאָזיציעס צו די מיטגלידער. פֿאַר די פּעדאַגאָגישע אימפּולסן פֿון דער גרופּע איז אויך כאַראַקטעריסטיש די ווייַטערדיקע באַשרייַבונג פֿון דעם מצבֿ אין האָלאַנד:

והנה בעבֿור זה יבלו הנערים ימי הילדות והשחרות בלא יועיל, ורק אחד מיני (!) אלף מהילדים, אשר חלק לו האל בבֿינה, יצלח להיות יודע ספֿר אחרי צאתו מבית הלמוד. וכל שאר הנערים אחרי לכתם זמן שמונה או תשע שנים בבֿית הספֿר, יצאו משם כבן (!) ארבע עשרה שנה. מבלי דעת תרגם פסוק אחד בתורה. גם לא יבֿינו לכלכל דבֿריהם במליצה נכונה בלשון הארץ, אף כי דבֿרים נשגבֿים מזה. ומה נוסיף עוד לדבר. נמשיל את מעמד החניך כעת בארצות צרפֿת, איטאליא, אשכנז, וברטאנייו וכו', למעמדו בארצנו זאת, ונראה כי כלם כבֿר הגיעו למדרגה גדולה מאשר הגענו אליה אנחנו (זז' III א"ח). פֿגל' אויך הערה 18.

15 דאָס ווערט קלאָר פֿון דער מעלדונג אין „געשאַנק", פֿגל' הערה 18. דערפֿאַר איז מוטל בספֿק כרמולים אינפֿאָרמאַציע דצ"ח (הגם זי ווערט איבערגעחזרט פֿון י. פֿירסט אין זייַן Bibliotheca Judaica, I, לייַפּציק 1863, ז' 99, און פֿון פּימענטעל דצ"ח, ז' 69), אַז משה בעלינפֿאַנטע האָט אין די יאָרן 1796—1827 ארויסגעגעבן דעם Israelitische Almanack אין 32 קליינע ביכלעך און אַז נאָך זייַן טויט האָט יעקבֿ בעלינפֿאַנטע ממשיך געווען די סעריע. אמת, ער באַווייַזט זיך אויף דער הילע פֿון Jaarboeken voor de Israeliten in Nederland 1835, נ' 6, ארויסגעגעבן פֿון י. בעלינפֿאַנטע די מודעה: Israelitische Almanack אויפֿן יאָר 1836, 40סטער יאָרגאַנג.

אין דער Rosenthaliana אין אַמסטערדאַם זייַנען פֿאַראַן אַזוינע בענד: Almanak voor de Israeliten van het Koningrijk der Nederlanden אַמסטערדאַם 1818, 1819; Cf. Systematische Katalogue van de Judaica der Biblioteka Haag 1821—1825. Rosenthaliana אַמסטערדאַם, I (1936), 34.

די איינציקע סעריע מיט אַן ענלעכן אינהאַלט, וואָס איז מיר צוטריטלעך, זייַנען די ביכעלעך מיטן העברעיִשן קעפּל „לוח של שנת...", וואָס די אַמסטערדאַמער פֿירמע פּראָפּס פֿלעגט ארויסגעבן פֿון 1780 אָן (און אפֿשר נאָך פֿריִער) אין משך פֿון צענדלינגער יאָרן. א באַנד Jaarboeken voor de Israeliten binnen het Koningrijk וואָס איז ארויס אין 1808 גרויסאָקטאַוו, ארויסגעגעבן פֿון בעלינפֿאַנטע אין קאָ., פֿאַן עמבדען אין ש. א. פּראָפּס אַמסטערדאַם, איז פֿאַרצייכנט אינעם אַלטן ניט איבעריקס פֿאַרלאָזלעכן ביבליאָגראַפֿישן ווערק Alphabetische Namenlijst van boeken 1790—1832 Noord-Nederland, האַג 1835, ז' 267. אויף וויפֿל ער האָט א שייַכות צום Hollandsche Almanack, וואָס איז דאָ אָנגערופֿן געוואָרן, קען איך ניט זאָגן. בכל אופֿן באַווייַזן זיך אין Bijdragen, I, 240, 272, 332; II, 184 מודעות וועגן די שוין ארויסגעגאַנגענע בענד אין 16⁰ פֿאָרמאַט פֿונעם 1808 און Hollandsche Almanack of Belangrijk Laakboekje voor het jaar 1807. דער דאָזיקער אַלמאַנאַך האָט געזאָלט זייַן א המשך פֿון באַקאַנטן Bataafschen Almanak און געדאַרפֿט פֿאַר איינס מיט אַלגעמיין האָלענדישע אינטערעסן נעמען אין אַכט ייִדישע אינטערעסן אויך. דער ענין וואָלט נאָך באַדאַרפֿט נעענטער אויסגעפֿאָרשט ווערן.

16 לויט זאָמערהויזענען האָט בעלינפֿאַנטע בייַ דער תּנך-איבערזעצונג געהאַט זייַנע און משה לעמאַנס הילף אויף די קיניגלעכע פֿאַראַרדענונגען (פֿגל' M. Wollf, De Beteekenis de Regeering van Ladewijk Napoleon voor de Joden van Nederland געדרוקט אין Bijdragen voor vaderlandsche Geschiedenis en Oudheimkunde, סעריע V, ב' VII [האַג 1920], 51—100) און פֿון דעם פּראָגרעס, וואָס ס'האָט פֿון דעמאָלט אָן געמאַכט די תּנך-איבערזעצונג, שרייַבט אויך די קאָנסיסטאָריע אין עטלעכע ביז איצט ניט פֿאַרעפֿנטלעכטע געשריפֿטסן צו די פֿראַנצייזישע מאַכטאָרגאַנען. דאָ וועלן מיר ברענגען פֿון זיי מער ניט די ווייַטערדיקע אויסצוגן. אין איר ווענדונג פֿון 20סטן נאָוועמבער 1810 צום

הערצאג פון פיאטשענצא, דעם גענעראל-גובערנאטאר פון האלאנד שרייבט די קאנסיסטאריע (געחתמעט פונעם פרעזידענט י. ד. מייער און פונעם סעקרעטאר אבראהאם פאל):

„... Le reglement du consistoire Art: 32, Litt. b porte: que dans les écoles la Bible serait enseignée en Hollandais: or comme toutes les versions Hollandaises de la Bible etaient déstinées pour des Chrétiens, et adoptées aux interprétations qu'ils admettent, il fallait, avant de pouvoir mettre cet article en exécution faire traduire la Bible en Hollandais, selon l'interpretation reçue des Israélites. Ce fut ce travail dont Sa Majesté Le Roi chargea le Consistoire par Décret du 10 Juillet 1809 en donnant non seulement privilège pour cette traduction; mais enjoignant à tous précepteurs Israélites de s'en servir exclusivement à toutes autre dès que le volume de la Genèse auroit paru. Le Consistoire engagea quelques savans à faire cette Traduction et chargea une commission tirée de son sein de la revision. Les engagemens qu'il a fallu contracter avec les traducteurs, les caractères typographiques qu'on a dû fondre, le papier qu'on a fait fabriquer sont la cause que les fraix du consistoire se soyent mont bien au de là de ce qu'on attendoit, et comme ces fraix n'ont été causés que par le dit Décret Royal le consistoire se flatte que Votre Altesse Sérénissime voudra bien encore considérer cette raison de faire subvenir par le trésor public au deficit de ces fraix. Cependant Monseigneur! quoique les changemens survenus dans la situation de ce Pays ayent fait suspendre l'impression, le Pentateuque entier étant traduit, et la revision de la Genèse étant finie, le consistoire attend les ordres de Votre Altesse Sérénissime sur ce qu'il lui reste à faire à cet égard".

אין א שפעטערדיקן באריכט צו באראן ד'אלפאנס, דעם אינטענדאנט פאר אינעוויי-ניקסטע ענינים, געשריבן דעם 22סטן מאי 1811, גיט די קאנסטיסטאריע אזוינע מער פרטים-דיקע ידיעות:

„Cette tâche difficile fut entreprise par quelques savans et le Consistoire nomma une commission chargée da la révision; La version entière est faite, la version avancée jusqu'à la fin du livre de la Genèse, le prospectus est imprimé, mais les grands événemens qui ont changé la destinée de ce départemens, et qui ont surtout influé sur la nécessité de la langue Hollandaise ont fait abandonner la suite de la revision et l'impression. Cependant les traducteurs avaient fait un contrat avec le Consistoire par lequel ils s'engageaient à tous les soins qu'exigeait la traduction et l'impression à soumettre leur travail à la commission, à faire cette grande entreprise pour leur compte, moyennant l'assurance que le Consistoire leur fit d'un débit de f 12000 — ou francs 25500 —, et des avances sur cette somme au fur et mesure de leurs besoins. Sur cette assurance ils firent fondre des caractères typographiques, ils firent fabriquer du papier, ils firent d'autres menus fraix, enfin ils donnèrent leur peine et leur tems et achevèrent l'ouvrage entier en moins de tems qu'ils n'avaient promis. La somme qu'ils doivent pour caractères typographiques est de f 650 — ou de francs 1365 —, pour papier environ f 5000 — ou francs 10500 —; sans compter le reste, et ils n'ont encore touché que f 1000 —

Francs 2100. Il est vrai que le papier, les caractères et le manuscrit leur restent; mais ces affets n'ayant aucune valeur fixe, on croit pouvoir hardiment évaluer le dédommagement de leur perte, que le Consistoire doit d'après les principes les moins rigoureux à dix mille francs." (Archives nationales, F 19 1788).

פ״גל יעקב בעלינפאנטעס פראָגראַמאַטישע דערקלערונג, וואָס אויף איר האָבן די איבערזעצערס בלי-ספק געגעבן זייער הסכמה, אין „בכורי חנוך״, ז׳ V: „עוד זאת נודיע בזה, כי מטעם המלך יר״ה גמרנו לתרגם את ארבעה ועשרים ספרי הקדש, ושאר ספרים מועילים, אבל טרם כל חמשת חומשי התורה, ללשון הוללאנדי צח ונקי, כפי דעות המפרשים הקדושים אשר בארץ המה, אשר העתקה כזאת עד היום הזה לא נהיתה, המסכמת עם כל דברי חז״ל״. און אויך י. ד. מייערס כאַראַקטעריסטישן אַרויסזאָג, געבראַכט בייַ Helena Poppers, De Joden in Overijsel van humme vestiging tot 1814, Utrecht 1926, pp. 92 sq., 95 sq. און די וועגדונג פון די גבאים פון „לומדי תורה״ אין אַמסטערדאַם צו דער אייבערקאָנסיסטאָריע אין: Israel. Letterbode, דצ״אָ, IV, 193 א״וו.

17 דאָס געזעץ פון 8טן יולי 1809 האָט באַשטימט צו שאַפן אַ ייִדישן פולק פון צוויי באַטאַליאָנען צו 883 מאַן יעדערער. פ״גל די קול-קוראַס אויף העברעיִש און ייִדיש, וואָס זייַנען געווען אָנגעקלעפּט אין די בתי-כנסיות און די „העלדן-דרשה״ פון רב ד׳אַזעוועדאָ בייַ דאָ סילוואַ ראָסאָ, Bibliographie, זז׳ 112—14. פ״גל אויך דער זעלבער Joden in Nederland tot den krijgsdienst toegelassen. Een Joodsch Corps (1809), אין: Geschiedenis der Portugeesche: דער זעלבער; 18—115 (1925) II, De Vrijdagavond Joden in Amsterdam 1925—1593, אַמסטערדאַם, 1925, זז׳ 132—34 אין פאָפּערס דצ״וו זז׳ 94 א״וו. בעלינפאַנטעס חיבור, וואָס האַלט 24 זייַטן און איז אַרויס אונטערן אמת היפש דורכזיכטיקן פסעוודאָנים M. C. B. 1809 אין זייַן אייגענעם פאַרלאַג, טראָגט דעם נאָמען: Aanmoediging aan de Hollandsche Israelieten tot het betreden van de voor hun geopende loopbaan van den krijgsdienst.

דער חיבור איז פאַר מיר צום באַדויערן אין ניו-יאָרק ניט צוטריטלעך. ס׳איז כאַראַקטעריסטיש, אַז אין איר דערמאָנטער בקשה פון 20סטן נאָוועמבער 1810 (זע הערה 16) זאָגט זיך די קאָנסיסטאָריע אַרויס גענוג קלאָר וועגן דעם, פאַר וואָס די אַקציע איז דורכגעפאַלן:

„Le consistoire ne fatiguera pas Votre Altesse Sérénissime de toutes les affaires, relatives à l'interieur de l'organisation du culte Israélite qui ont occupé et occupent encore en ce moment la plus grande partie de son tems; ni même de toutes ses démarches occasionnées par le Décret de Sa Majesté le Roi, portant création d'un corps de troupes Israélites, qui a été supprimé depuis, quoique ce Décret lui ait donné à lui seul presque autant d'occupation et surtout plus desagrément que toutes les autres occupations réunies, et lui ait fait connoître l'esprit public des Israélites en général, et des Rabbins et Directions communales en particulier, comme assez éloigné de celui que le consistoire aurait desiré..."

18 אינעם „צווייטן פאַרבעסערטן און היפש פאַרגרעסערטן דרוק״ פונעם Geschenk voor de israelitische Jeugd, וואָס איז אַרויס אין אַמסטערדאַם בייַ בעלינפאַנטע און קאָ., תק״ע — 1810, התמעט זיך דער מחבר ווי אַ מיטגרינדער און מיטגליד פון דער געזעלשאַפט Chanoch lannagnar, gnal pie darkoo. אינטערעסאַנט, ווי אַזוי דאָ ווערט טראַנסקריבירט די ספרדישע הברה. אין דער דריטער אויפלאַגע פון 2טן און 3טן טייל און אין דער ערשטער אויפלאַגע פון 4טן טייל, וואָס איך האָב זיי פאַר זיך, איז פאַראַן דער

דאזיקער פסוק נאר ווי א מאטא אויפן שער-בלאט. אויפן צווייטן טייל שטייט: האג, ביי M. C. בעלינפאנטע, תקפ"ד — 1823; אויפן דריטן און פערטן טייל: י. בעלינפאנטע, 1834. דאס איז יעקב, וואס האט נאך משהס טויט ווייטער געפירט דעם פארלאג.

ספעציעל אינטערעסאנט זיינען די מודעות וועגן די שריפטן וואס די געזעלשאפט האט ארויסגעגעבן (I, זז' VII א"ו), אפשר ניט אין אלע עקזעמפלארן ארייגנגעגעבן; בכל אופן פעלן זיי אינעם עקז' פון דעם ייִדישן טעאלאגישן סעמינאר אין ניו-יארק, בשעת ווען אין דער אויסגאבע פון דער נאציאנאלער ביבליאטעק אין פאריז זיינען זיי פארען: 1) א פראספעקט פון דער נייער תנך-אויסגאבע, העברעיש און האלענדיש (אן געצאלט); 2) יסודות המקרא, א העברעיש לערנבוך פאר אנהייבערס פון ה. זאמערהויזן אין צוויי טיילן (צו $5^1/_2$ סטויווער); 3) Hebreuwsche letterlijst met de klankteekens, en de Hollandsche uitspraak (2 סטויווער); 4) בכורי חנוך (14 סטויווער); 5) לקח טוב פון אברהם יגל מיט בראנפעלדס האלענדישער איבערזעצונג (1 פל' 5; א קורצע סיסטעמאטישע באשרייבונג פון די עיקרים פון דער ייִדישער אמונה, וואס איז צוליב איר עלטער געווען זייער אנגענומען ביי די משכילים); 6) Hollandsche Almanak.

19 די דאזיקע טענה פלעגט מען דעמאלט און שפעטער א סך מאל הערן. בעלינפאנטע גופא האט איבערגעזעצט די ווייטערדיקע שטיקל אין גרעגוארס Observations Nouvelles, 1807, ז' 9: „אמסטערדאם און האג האבן געזען צו שאפן פילאנטראפישע חברות, וואס זייער ספעציעלער ציל איז לייכטער מאכן ייִדישע קינדער אויסצולערנען קונסט און מלאכות. צי וועט מען גלייבן, אז קוים עטלעכע אמסטערדאמער קריסטן האבן מסכים געווען צו עפענען פאר זיי זייערע ווארשטאטן? כמעט אלע זיינען געווען פאר זיי פארמאכט אין האג. ווי באלד אזוי, צי איז א חידוש, אז אין דער דאזיקער שטאט זיינען אויף דריי הונדערט ייִדישע משפחות פאראן סך-הכל פיר אדער פינף יחידים בעלי-מלאכות? אן אמסטערדאמער ייִד, וואס האלט אויס זיין 70יאריקע מוטער, האט געהאט אויסצושטיין נישט ווינציק שיקאנעס איידער ער האט באקומען א פאטענט פון א שלאסער". דאס וואס האג ווערט אזוי אונטערגעשטראכן, מאכט שיער ניט דעם איינדרוק, אז טאקע פון בעלינפאנטען איז גרעגואר געווויר געווארן וועגן די דאזיקע פאקטן.

20 פגל" די הוספות. אין זיין בקשה צום מיניסטער בעט בעלינפאנטע נאך א מאל:

„Il prie Votre Excellence, de vouloir bien agréer ses sentimens, anoncés dans ces pièces au sujet d'un écrit périodique ou autre sur la régénération des Israélites; par là il sera mis dans le cas d'éclairer ses coréligionnaires sur leur conduite, et les attacher ainsi de plus en plus à l'Etat, et leur faire reconnaître la gratitude qu'ils doivent à l'auguste Souverain, leur régénérateur. וועגן „נאפאלעאנס זיין אין אמסטערדאם און די ייִדן" האט ד. ס. וואן זוידן (D. S. van Zuiden) פובליקירט אן ארטיקל אין Jaarboek פון דעם Amstelodamum, XX (1923), 35—37, וואס איז מיר צום באדויערן ניט צוטריטלעך. פ"גל אויך: זאמערהויזן, Arch. isr., VI, 373 א"ו.

21 פאר דער אינעווייניקסטער אנטוויקלונג פון די האלענדער ייִדן פ"גל דאס קאפ' „פון קאלאניעס צו א רעליגיעזער עדה" אין: Jacob Zwartz, Hoofdstukken, uit de Geschiedenis der Joden in Nederland, Zutphen 1929, זז' 259—78.

22 אט די ביידע אויסגאבעס זיינען ארויס אונטער טאפעלע טיטלען פארטוגאליש און האלענדיש אין אמסטערדאם ביי אברהם בעלינפאנטע, 1816 (ביידע הקדמות זיינען דאטירט אפריל 1816). Elementos de soletrar da lingua portugueza para uso da escola dos pobres dos Israelitas Portugueses em Amsterdam; Gronden der Portugeesche Spelkunst etc. 24 pp.; 16⁰; Liçôes de leitura portugueza para uso etc.; Portugeesch, Leesboekje etc. I 48 pp.

מיר גיבן דאָ דעם אינהאַלט אַ ביסל מער באַריכות מחמת בעלינפֿאַנטעס ביאָ- און ביבליאָגראַפֿן האָבן די ביכלעך אַ פּנים ניט באַמערקט.

23 די „שרשי אמונה" פֿון שלום יעקבֿ כהן (פֿגל' וועגן אים, למשל, ב. וואַכשטיין, Die hebräische Publizistik in Wien, ווין, 1930, I, זוכצעטל אונטער Cohen) איז אין אַן ענגלישער איבערזעצונג אין גיכן אַרויסגעגעבן געוואָרן פֿון H. Cohen, ריטש-מאָנד, ווירדזשיניע, תקע"ז — 1817. יום-טובֿ (Salomon) בענעט (Benett) האָט אַרויסגעגעבן אַ קעגן-חיבור א"נ טנא בקורים A Collection of Rabbinical Discussions and Criticisms, לאָנדאָן 1815. שלום כהנס און דעם אייבער-רבֿ הירשעלס עוולה האָט זיך תיכף אָנגענומען דער „מנחת קנאות והיא מענה לכטיל אשר הביא טנא בקורים (מלא פקורים) למעול מעל בשרשי אמונה" פֿון מאיר כהן רינטל (דעם לאָנדאָנער שוחט, מסתמא אונטער-געשטעלט פֿון אייבער-רבֿ) לאָנדאָן, 1817. דער מחבר פֿרעגט אָבער בפֿירוש אָפּ אייניקע אויספֿירן אין כָּהנס אַרייַנפֿיר (ז' II). פֿאַקטיש איז דער אַרייַנפֿיר געחתמעט ערשט דעם 19טן דעצ' 1814, בעת הירשעלס הסכמה איז אַרויסגעגעבן א' כסלו תקע"ה (14 נאָוועמבער 1814). אויף רינטלס חיבור האָט בענעט אָפּגעענטפֿערט מיט נאָך אַ שאַרפֿערן אָנפֿאַל אויפֿן אייבער-רבֿ אין אַן ענגלישער בראָשור The Present Reign of the Synagogue of Duke's Place Displayed in a Series of Critical Theological and Rabbinical Discussions on a Hebrew Pamphlet, לאָנדאָן 1818. אומאָפּ-הענגיק דערפֿון האָט מאיר האַן (Hahn), אַ האַמבורגער לערער, אויפֿגענומען דעם קאַמף אויף שלום כָּהנס צד אין ער האָט אַרויסגעגעבן אַ זאַמלונג העברעיִשע בריוו א"נ „שוט לשון", האַמבורג 1818. די דאָזיקע מחלוקה, וואָס איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דער השכלה-באַוועגונג אין ענגלאַנד, איז עד-היום נאָר קורץ באַשריבן פֿון C. Duschinsky, The Rabbinate of the great Synagogue, London, 1756—1842 לאָנדאָן 1921, זז' 143 א"וו, אין פֿון עלקאַן נתן אַדלער, אין: פֿילאַדעלפֿיע, 1930, זז' 164 א"וו. פֿ"גל אויך ווילאַם צייטלין, קרית ספר, זז' 26, 60, 132, 306. אַגבֿ איז שוין שלום-יעקבֿ כָּהן געווען באַקאַנט דעם האָלענדישן עולם פֿון אַ פֿריִערדיקן חיבור. אין 1814 איז אַרויס בייַ עמבדען אין אַמסטערדאַם זייַן קליינע פּאָליטישע Hulde an Holland אויף העברעיִש מיט אַ האָלענדישער איבערזעצונג. צי האָט משה בעלינפֿאַנטע דערבייַ מיטגעאַרבעט, לאָזט זיך ניט דערגיין.

24 פֿגל' משלי כד, כא. פֿגל' אויך ר' יחזקאל לאַנדויס דרשה קעגן דער השכלה אויף דעם פּסוק אין: דרושי הצלח, נ' 39, און ש. אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, I (תל-אָבֿיבֿ, תרפ"ח), זז' 238 א"וו.

בעלינפֿאַנטעס האָלענדישע איבערזעצונג איז אַרויס אינטערן נאָמען Of Gronden des Geloofs en Zedelijke Pligten voor de Israeliten. „אויפֿן חשבון פֿון איבערזעצער" בייַ Am בעלינפֿאַנטע אין אַמסטערדאַם תקע"ו — 1816. צי איז דאָס געשען מחמת דעם וואָס מען האָט אַריבערגעטראָגן דעם פֿאַרלאַג פֿון אַמסטערדאַם און וואָס פֿאַר אַ קרובֿ דער פֿאַרלעגער האָט זיך אָנגעקערט מיט משה בעלינפֿאַנטען, האָב איך ניט געקענט דערגיין. ניט געקוקט אויף די דאָזיקע ראַדיקאַלע שינויים, איז שלום כָּהן, ווייַזט אויס, געווען זייער צופֿריון פֿון בעלינפֿאַנטעס איבערזעצונג. פֿגל' זאַמערהויזן, Arch. isr., 1, VII, 401. פֿג"ל אויך די קורצע באַמערקונגען פֿון J. Marsen אין זייַן De Responsa als Bron voor de Geschiedenis der Joden in Nederland אַרטיקל געדרוקט אין: Bijdragen en Mededeelingen van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland, V (1933), זז' 136, 146, הערה 33.

25 דאָס ווערט קלאָר פֿון דעם אָרט, ווו זייער פֿאַרלאַג געפֿינט זיך אין די ווייַטערדיקע אָרן. פֿגל' אויבן די הערות 18, 22 אין 24.

26 פ״גל זיין הקדמה צו דער 3טער אויפל׳ פון 2טן טייל געשאנק פון 1823.

27 דער דייטשער אריגינאל איז נאר שפעטער ארויס אין א צווייטער, היפש פאר־גרעסערטער אויפלאגע אין לייפציק 1823, די האלענדישע איבערזעצונג אונטערן נאמען „מודע לבני בינה״ Zijede een nieuw hebreuwsch spel- en leesboekje voor de Israelitische Jeugd איז מיר צום באדויערן ניט צוטריטלעך. היות אויפן שער־בלאט ווערט בפירוש אנגעגעבן Omgewerkt en vermeerderd (איבערגעארבעט און פארגרעסערט), דארף מען אננעמען, אז בעלינפאנטע האט זיך מיטן אריגינאל פריי געשאפט און ווי אלע מאל אנגעשריבן שיער ניט א ניי בוך.

28 דער דאזיקער חיבור אונטערן נאמען Parabelen. Zedelijke Verhalen en Zedelessen getrokken uit den Talmud איז מיר צום באדויערן אויך ניט צוטריטלעך. על־פי זאמערהויזענען Arch. Isr. VII, 401, זיינען די דאזיקע משלים ביז 1845 ארויס אין עטלעכע אויפלאגעס און זיינען אונטער פארשיידענע נעמען איבערגעזעצט געוואָרן אויף פרעמדע שפראכן.

29 ווענן דער דאזיקער אויסגאבע Mengelingen, וואס זאמערהויזן דערמאנט דארטן, האט זיך ניט געלאזט אויסגעפינען קיין פרטים. אויך האב איך לעת־עתה ניט געקענט דערגיין, וואס עס מיינט דאס פארצייכנטע אין בריטישן מוזיי אונטער 4034, Mozaisch leerstelsel... e.22 vertaald door M. C. Belinfante, 1823, 8°. לויטן אנווייז אויף א מחזור פון פארטוגעזישן נוסח, העברעיש און האלענדיש, לאזט זיך שיקן, אז דאס איז אן איבערזעצונג פון יום־טובדיקע תפילות.

30 זאמערהויזן, דארטן און Isr. Analen.

31 ווענן דער אויפשריפט אויף זיין קבר פ״גל פימענטעל דצ״וו, ז׳ 69; דער מחבר דריקט אגב אויס א דאנק אין זיין הקדמה, 1876 י. י. בעלינפאנטען „וואס איז א גרויסער בקי אין יידישער געשיכטע״.

32 די דאקומענטן, וואס איך דרוק דא אפ זיינען אויך גענומען פינעם פאסציקל F19 1788 אין די Archives nationales. זיי געפינען זיך דארטן מער נישט אין א קאפיע צו זיין בקשה צום פראנצייזישן קולטוס־מיניסטער דעם 21סטן דעצעמבער 1812. פ״גל אויבן הערה 20. היות אלע וויכטיקערע פרטים ווערן שוין איבערגעגעבן אין דער פריערדיקער באשרייבונג און דער לייענער קען זיי לייכט געפינען, בין איך דא מוותר אויף באמערקונגען צו די דאקומענטן גופא. דער אויסלייג איז געבליבן ניט געביטן, אחוץ וואס איך האב באזייטיקט בפירושע שרייבגרייזן און צוגעגעבן איבערגעהיפטע אקצענטן.

# מגן-דוד*

פֿון ד"ר ט. נוסנבלאַט (ווין)

מגן-דוד אָדער העקסאַגראַם ✡ הייסט דער צייכן, וואָס איז אין גאַר דער וועלט איצט באַווופֿט ווי אַ יידישער סימבאָל, זינט לאַנג אַן פֿאַרגעסן זיך קונסט-היסטאָריקער, טעאָלאָגן, געשיכטע-פֿאָרשער, סײַ יידן סײַ קריסטן, מיט אויסטײַטשן אָט דעם צייכן. עס איז אויף דער טעמע אָנגעקלײבן אַ באַרג מאַטעריאַל, וואָס לאָזט זיך קוים אַרומנעמען. אין די פֿאַרגאַנגענע אַרבעטן ווערט צוזאַמען מיטן העקסאַגראַם כּמעט שטענדיק באַטראַכט אויך דער פֿענטאַגראַם, וואָרעם מען האָט אָנגענומען, אַז לאָ די וואָס דער העקסאַגראַם מיטן פֿענטאַגראַם זײַנען ענלעך, נאָר זיי זײַנען איינס און דאָס זעלבע. „פֿענטאַגראַם און העקסאַגראַם ווערן אָפֿט אין פֿאָלק אויסגעמישט".[1] ווינקלער מיינט, אַז די ביידע צייכנס באַגעגענען זיך אין איינעם און ווערן ניט אָפֿגעשיידט שאַרף פֿון אַנאַנד, אָבער בײַ די מוסלמאַנישע פֿעלקער און בײַ יידן ווײַזט זיך די נטיה צו באַנוצן מער דעם העקסאַגראַם.[2] נאָר פֿון דעסט ווענען קאָן קיין שום ספֿק ניט זײַן, אַז מיר האָבן דאָ צו טון מיט צוויי פֿאַרשיידענע צייכנס, וואָס איטלעכער פֿון זיי האָט זיך זײַן געשיכטע. ווי אַ העקסאַגראַם און פֿענטאַגראַם ווערן אָפֿט באַטראַכט אויך אַזעלכע צייכנס, וואָס זײַנען נאָר פֿון אויבן-אויף ענלעך צו אַ העקסאַגראַם אָדער פֿענטאַגראַם. דאָס זײַנען די פֿאַרשיידענע

---

* עס איז פֿאַר מיר אַ באַזונדערס אָנגענעמער חובֿ אין דעם אָרט צו דאַנקען: קודם כּל דער קונסט-היסטאָריקערין פֿרל' ד"ר קלאַרא גוטמאַן (קראַקע), וואָס האָט מיר געהאָלפֿן אין אַ גרויסער מאָס דורך וויכטיקע אָנווײַזן און דורך פֿאַרשאַפֿן וויכטיקע ליטעראַטור. אַ וויכטיקע עצה און אָנווײַז, בפֿרט אויפֿן שומעריש קרײַז, פֿאַרדאַנק איך דער פֿרײַנדלעכקײט פֿון הער ד"ר לעאָ אָפּנהיים, אַסיסטענט בײַם אָריענטאַליש אינסטיטוט פֿון דעם אוניווערסיטעט אין ווין. הער ד"ר פֿראַנץ קאָבלער (ווין) דאַנק איך הארציק פֿאַר אָנטאָלסקיס בריוו צו סטאַסאָוון מנוח דעם מגן-דוד.

מיט דאַנק און ליבשאַפֿט דערמאָן איך דאָ דעם קונסט-היסטאָריקער, פּראָפֿעסאָר פֿון אוניווערסיטעט ד"ר מאַקס אייזלער ז"ל, וואָס איז געשטאָרבן אין דעצעמבער 1937: ער האָט אין פֿרײַנדשאַפֿטלעכע שמועסן אַרויסגעוויזן אַ וואַרעמען אָנטייל אין אָט דער אַרבעט.

1 Die Religion in Geschichte und Gegenwart, 1930, I, p. 2014.

2 H. A. Winkler, Siegel und Charaktere in der muhammedanischen Zauberei, 1930, p. 120.

פֿינף- און זעקס-שטראַליקע שטערן, וואָס זיי ווערן אויסן געלאָזט פֿון אונדזער אויספֿאָרשונג.[3]

## פּענטאַגראַם און העקסאַגראַם

דער פּענטאַגראַם זעט אויס אַזוי: ☆ „ווען מען צעשטעלט אויף אַ קרייז-ליניע 5 פּונקטן אויף אַ גלייכן אָפּשטאַנד איינער פֿון אַנדערן, באַקומט מען דעם פּענטאַגראַם, וואָס מחמת די 5 אותיות A ווואָס קומען אַרויס הייסט ער אויך פּענטאַלפֿאַ".[4] אַנדערע באַשרייבונגען זיינען: ער באַשטייט פֿון אַ פֿינפֿעק מיט צוגעשטעלטע גלייכאַקסלדיקע דרייעקן, וואָס מען קאָן צייכענען אין איין פֿעדערצי;[5] עס איז אַ דרייעק מיט איין שפּיץ אויף אויבן; דער אַנדערער שניידט[6] דעם ערשטן ניט פֿון אויבן אויף אונטן, נאָר פֿון רעכטס אויף לינקס. דעם פּענטאַגראַם רופֿט מען אין דייטשלאַנד: כישוף-פֿוס, דרודנפֿוס, אַלפֿן-צלם, שלמהס זיגל. אין טייל געגנטן רופֿט מען אויך דעם העקסאַגראַם דרודנפֿוס.[7] דער נאָמען „חותם שלמה" ווייזט זיך צו ערשט אין דעם לעצטנער ייִדישן כישוף-פּאַפּירוס, אַרויסגעגעבן פֿון דיטריכן, וואָס שטאַמט פֿון פֿאַר-קריסטלעכער צייט.[8]

„שלמהס זיגל", „שלמהס קנופֿ", „שלמהס רינג" הייסן נאָך בייַ היינטיקן טאָג פֿאַרשיידענע צייכנס. הגם אויך אין דער איצטיקער מאָהאַמעדאַנישער כישוף-פּראַקטיק ווערט בדרך כלל אָנגענומען סיי דער פּענטאַגראַם און סיי דער העקסאַגראַם ווי שלמהס זיגל, איז דאָך קשה—ווי ווינקלער זאָגט — אַז נראָד אין די עלטסטע דאָקומענטן ווערט שלמהס זיגל מיט קיין איין ווארט ניט פֿאַרבונדן מיטן פּענטאַגראַם אָדער מיט זיין פֿאַרבייטער.[9] אַ מאַגישן זיגל-רינג ברענגט די אַפֿאָקריפֿישע שריפֿט „שלמהס בונד". די איינגעקריצטע

---

[3] Hugo Prinz, Altorientalische Symbole, Berlin 1935, p. 21.

זע די 5- און 6-שטראַליקע שטערן אויף אַלטע מטבעות און אין דער הערלדיק.

Reallexikon der Vorgeschichte 12, p. 432; Dr. A. Wessely, Neue griechische Zauberpapyri, Wien, 1893, p. 69, 70.

[4] Die Religion in Geschichte und Gegenwart, 1930, IV, p. 1065.

[5] Lexikon für Theologie und Kirche, 1931, Vol. 3.

[6] M. Grunwald, Jahrbuch für jüdische Volkskunde (J. j. V.) 1925.

[7] Grimms Wörterbuch II, 1415.

[8] M. Grunwald, Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur (J. f. j. G. L.) 1901; Alfred Grotte, Eine neue Hypothese über den Ursprung des Magen Dawid, Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums (M. G. W.) 1922, 1—3.

[9] H. A. Winkler, Siegel und Charaktere, p. 127, 137.

שטריכן זאָלן אויסמעלן די פּענטאַלפֿאַ.[10] אין איסלאַם ווערט דער „חאַתאַם סוליימאַן", ד"ה „חותם שלמה, אויסגעמעלט ווי אַ שטערן מיט זעקס שפּיצן".[11] ענלעך „חיַיתים סלימאַניאַ", שלמהס רינג, ווי אַ העקסאַגראַם.[12] היין ברענגט ווי „שלמהס קנופּ" אַ צייכן אין דער פֿאָרם פֿון אַ געפֿלאָכטענער ראָזעטע, וואָס באַשטייט פֿון 4 טיילן, אַלע פֿאַרשיידן שאַטירט.[13] ביַי שמואל אַבולעפֿיא הייסט דער העקסאַגראַם „חותם של שלמה". בכדי ניט צו פֿאַרביַיטן די צוויי צייכנס רעדט מען אין 17טן—18טן י"ה וועגן אַ „קשר של שלמה" — „שלמהס קנופּ", וואָס דאָס איז דער פּענטאַגראַם, ווייַל ער ווערט געצייכנט מיט איין צי ווי אַ קנופּ.[14] אויך אַ נייַנפֿעלדיקער כישוף-אַמולעט ווערט אָנגערופֿן ווי שלמהס זיגל.[15] די אַבעסיניער האַלטן ביידע צייכנס פֿאַר שלמהס זיגל. זייער אָרדן פֿון שלמהס זיגל איז אַ גאָלדענער העקסאַגראַם. גידעמאַן שרייַבט, אַז אין ייִדישע קרייַזן ווערט באַנוצט אונטערן נאָמען מגן-דוד אַ פּענטאַגראַם.[16] אַז עס גייען פֿאַראַלעל די צייכנס פּענטאַגראַם און העקסאַגראַם אין די נעמען מגן-דוד און שלמהס זיגל, דערויף האָט באַזונדערס אָנגעוויזן גרונוואַלד.

די נעמען שלמהס זיגל און מגן-דוד פֿאַר די צייכנס זייַנען משמעות ניט געקומען פֿון העלער הויט. עס לייגט זיך גוט אויפֿן שׂכל, אַז פּונקט ווי צייכנס, אַזוי האָבן אויך זייערע נעמען זייער אייגענע געשיכטע.

דער העקסאַגראַם איז פֿאַר אונדז איצט דער גוט באַקאַנטער צייכן. פֿאַראַן פֿאַרשיידענע דעפֿיניציעס פֿון אים. לויט סטזשיגאָווסקי איז דער העקסאַ-גראַם די געאָמעטרישע דורכשנייַדונג פֿון צוויי דרייַעקן.[17] לויט גראָטע באַשטייט דער העקסאַגראַם פֿון צונויפֿגערוקטע דרייַעקן.[18] לויט מיכאַעליס —

---

10 Leopold Löw, Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden, Leipzig 1870, p. 57, 213.

11 Enzyklopaedie des Islam, 1924, Vol. IV.

12 Winkler, Siegel und Charaktere, p. 121.

13 Prof. Alois Raimund Hein, Künstlerische Wirheltypen, Wien 1929, p. 100.

14 M. Grunwald, Ein altes Symbol in neuer Beleuchtung, J. f. j. G. L. 1901, p. 123; Dr. B. Vajda, Menorah, Davidschild und Salomo-Siegel, M. G. W. 1918; זע „המליץ", 17 יוני 1889, מאמר פֿון יפֿז (י. גאָלדבלום); תלפיות X, 164, 165.

15 Dr. W. Ahrens, Hebräische Amulette, Berlin 1916, p. 6.

16 M. Güdemann, Der Magen David oder Davidschild, M. G. W. 1916, p. 135.

17 J. Strzygowski, Asiens bildende Kunst in Stichproben, Augsburg 1930, p. 288.

18 Alfred Grotte, Eine neue Hypothese über den Ursprung des Magen David, M. G. W. 1922, 1–3

צוויי אין אַנאַנד אַרײַנגעשטעלטע דרײַעקן.[19] לויט ווינקלער – צוויי ניט-פֿאַר-בונדענע דרײַעקן.[20] לויט גרונוואַלד באַשטייט דער מגן-דוד פֿון צוויי גלײַכ-זײַטיקע דרײַעקן, וואָס בדרך פּלל שניידן זיי איבער אייניער דעם אַנדערן אַזוי, אַז זיי בילדן 6 קלענערע דרײַעקן, וואָס גרופירן זיך אַרום אַ זעקסעק בײַ זיי אין מיטן.[21] אַזוי באַצייכנט אויך סטשיגאָווסקי אין אַן אַנדער אָרט דעם העקסאַגראַם ווי 6 דרײַעקן אַרום אַ זעקסעק.[22]

## אויסטײַטשונגען

ווען מען האָט געזוכט אַ זינען, וואָס אָט די צוויי צייכנס באַטײַטן, האָט מען זיי אויסגעטײַטשט צוזאַמען. די פֿאַרשערס זענען אין זיי: שטריכן אָנצו-פֿילן אַ פּוסטקייט,[23] קאָסמאָלאָגיש-אַסטראָלע געמעלן,[24] מאַגיש-קבלהשע צייכנס,[25] געאָמעטרישע צאָלן-געמעלן,[26] מאַטעמאַטישע געמעלן,[27] סגולות צו אַ שמירה,[28] צייכנס פֿון שטיינהאַקערס און סימן פֿון טעפּערס,[29] רעליגיעזע צייכנס און א

---

19 J. Michaelis, Der Davidsschild, Der Morgen, 1934/1935.

20 H. Winckler, Altorentalische Forschungen, III, 192.

21 Alois Breier, Max Eisler, Max Grunwald, Holzsynagogen in Polen, 1933, Anhang, p. 19.

22 J. Strzygowski, Spuren indogermanischen Glaubens in der bildenden Kunst. Heidelberg 1936.

23 Mark Lidzbarski, Ephemeris für semitische Epigraphik, 1908, Bd. II 145; Adler, The Jews in Southern Italy, J. Q. R., XIV; Winckler, Siegel und Charaktere, p. 121.

24 M. Grunwald, Jüdisches Lexikon; Breier, Eisler, Grunwald, Holzsynagogen in Polen. 1933, Anhang. דאָרט איז געבראַכט א רשימה פֿון גרונוואַלדס אַרבעטן Robert Eisler, Weltenmantel und Himmelszelt, 1910, (1933 — 1901) אויך דער טעמע II, p. 322.

25 גרונוואַלד, דצ"ו; גאַסטער אין „רמון" 1923, נור 3, ז' 30.

26 Johanna Michaelis, Der Dawidschild, Morgen, 1934—1935.

27 Kepler (Grunwald זע) J. f. G. L. 1901, p. 125.

28 Grimm; Grunwald; Güdemann; Vaida; vide Religion in Geschichte und Gegenwart, 1930, IV, 1063; Franz J. Dölger, Die Fischdenkmäler in der frühchristlichen Plastik, 1927, Tafel 225, Nr. 2.

29 Prof. Samuel Krauss, Die galliläischen Synagogenruinen und die Halakha. M. G. W. 1921, p. 211; Prof. S. Krauss, Hexagramm und Hakenkreuz in der Synagoge, Das Zelt, 1924; Winckler, Siegel und Charaktere, 1930, p. 121 — 122.

יידישן סימבאל,[30] וואגשטעמפל און ארנאמענטן. ווינקלער מיינט, אז עס קאן געמאלט זיין, אז זיי האבן באטייט עטלעכע זאכן מיט א מאל.[31]

אט די פארשיידענע אויסטייטשונגען לאזן זיך נאר דערקלערן דורך דעם פרינציפ דערמאנטן מערקווערדיקן פאקט, וואס ביידע צייכנס ווערן אויסגעמישט. עס לייגט זיך שווער אויפן שכל, אז ביידע צייכנס זאלן שטאמען פון איין מקור אדער אז זיי זאלן לכתחילה האבן געהאט דעם זעלביקן טייטש, הגם זיי האבן זיך אין משך פון זייער געשיכטע, וואס נעמט ארום עטלעכע טויזנט יאר, געטראפן גלייכצייטיק אין לעבן אנאנד.

די ביזאיצטיקע סותרדיקע אויסטייטשונגען האבן בכן ניט געקאנט אויפקלערן, וואס באטייט אין עצם דער מגן-דוד, וואס איז איצט דער אנערקענטער יידישער סימבאל. וו[ו] איז דער אמת? ד"ר גידעמאן האט געשריבן וועגן מגן-דוד: „די וויסנשאפט קאן זיך ניט צופרידן שטעלן דערמיט, אז דאס יידנטום האט זיך ארויסגענומען פון דער אפליגקאמער פון דעם אבערגלויבן דעם סימבאל, וואס עס האט בשותפות מיט קימפעטארינס."[32] עס איז אמת א שאלה, צי די דאזיקע מיינונג, וואס איז אפשר ריכטיק בנוגע דעם פענטאגראם, איז ריכטיק אויך פאר הקסאגראם. פראפעסאר אלפרעד גראטע דערציילט, אז ווען ער האט געשטעלט דעם אייבער-ראבינער ד"ר גידעמאן די שאלה, צי מען דארף נוצן ביים בויען א נייע שול די צייכענונג פון מגן-דוד, איז געווען די תשובה, אז דער מגן-דוד האט קיין שום שייכות ניט מיט יידישקייט.[33] נאר גראטע אליין האלט פארקערט אויפן סמך פון די רעזולטאטן פון די אויסגראבונגען אין תל-חום, וואס וועגן זיי דערציילן בפרוטרוט קאהל און וואס-צינגער. גראטע קומט צו דער מסקנא, אז דער מגן-דוד „איז זינט די עלטסטע צייטן אויפגענומען געווארן ווי א יידישער סימבאל, הגם מען האט ניט געווסט, פון וואנען ער שטאמט און וואס ער באטייט". ער וויזיט אויך אן אויף די פארשיידענע טעאריעס וועגן דעם מגן-דוד, וואס עס האבן אנטוויקלט Nöthing און וואלף.[34] לויט אט די ווערק זאל דער סוד פון דעם מגן-דוד זיין פארבונדן מיטן אויפבוי פון דער כעאפס-פיראמידע אדער פון דעם בית-המקדש

30 Alfred Grotte, Eine neue Hypothese über den Ursprung des Magen David, M. G. W. 1922, 1 — 3; Watzinger, Denkmäler Palästinas, 1935, II, p. 112.

31 H. A. Winckler, Siegel und Charaktere, 1930, p. 126.

32 M. Güdemann, Der Magen David oder Davidschild, M. G. W. 1916, p. 135.

33 Grotte, M. G. W., 1922.

34 Dr. Fritz Nöthling, Die kosmischen Zahlen der Cheopspyramide; O. Wolff, Der Tempel von Jerusalem, eine kunsthistorische Studie über seine Masse und Proportionen, 1913.

אין ירושלים. מיט דער מיינונג פֿון פּראָפֿ׳ שמואל קרויס,[35] וואָס האַלט, אַז דער מגן-דוד איז שוין אין דער עלטסטער צייט געווען אַ צייכן פֿון שטיינ-האַקערס, איז גראָטע ניט מספּים. (דער העקסאַגראַם טרעפֿט זיך ווי אַ צייכן פֿון שטיינהאַקערס אין דעם הערב פֿון די מאַסאָנען אאַז"ו). ד"ר מ. גרונ-וואַלד, וואָס האָט געשריבן וועגן דעם ענין מגן-דוד אַ סך אַרבעטן אין משך פֿון 40 יאָר, איז געקומען צו דער מסקנא, אַז דער מגן-דוד איז אַ מיסטישער און קאָסמאָלאָגיש-אוניווערסאַלער צייכן. אין דעם בוך Die Denkmäler Palästinas געפֿינען מיר וועגן דעם מגן-דוד אָט וואָס: „וועגן אין תּל-חום זײַנען אין דעם אַרנאַמענט פֿון דעם פּריז פֿאַראַן פּענטאַגראַמען און העקסא-גראַמען, וועט מען זיך דערמאָנען, אַז שוין אין אַלטע צײַטן האָט מען אָט די סימבאָלן אויסגעטײַטשט ווי שלמהס זיגל און דודס שילד".[36] גרונוואַלד האָט שוין אין 1901 אַרויסגעזאָגט די מיינונג, אַז שלמהס זיגל באַטײַט דעם פּענטא-גראַם. נאָר מען מעג משער זײַן, אַז אין אָט דער טעאָריע איז פֿאַראַן אַ געשיכטע פֿון דעם נאָמען און ניט אַ געשיכטע פֿון די צייכנס פֿאַר זיך. פֿאַר-שיידענע פֿרוון פֿון אויסטײַטשן דעם פּענטאַגראַם און דעם העקסאַגראַם געפֿינען זיך אין ווערק וואָס פֿאַרנעמען זיך מיט אינגלייבענישן.[37] אָבער ווינקלער איז ניט מספּים מיט דעם אויסטײַטש פֿון די צייכנס ווי קאָסמישע סימבאָלן, וואָס עס לייגט פֿאַר ראָבערט אײַזלער. גראָטע ווידער האַלט ניט פֿון די אַלע אויסטײַטשן, אַז דער העקסאַגראַם שטאַמט פֿון קבלה.

יערעמיאַס זעט אין דעם פּענטאַגראַם אַ קאָסמישן צייכן. וועג מען צעטיילט דעם הימלקרײַז אויף 5 טיילן, באַקומט זיך אַ פּענטאַגראַם. אין דער גאַנצער וועלט וואָס שטייט אונטער דער השפּעה פֿון דער פֿאָדער-אַזיאַטישער סימ-באָליק — זאָגט ער ווײַטער — איז ביזן הײַנטיקן טאָג דער פּענטאַגראַם אַ שמירה קעגן דער סיטרא-אַחרא אונטער פֿאַרשיידענע נעמען. יערעמיאַס באַווײַזט, אַז דער צייכן שטאַמט אַזש פֿון די שומעריש צײַטן. דער העקסא-גראַם, אונדזער מגן-דוד, מיינט ער, קומט אַרויס וועג מען לייגט אַרײַן אין אַ קרײַז צוויי גלײַכזײַטיקע דרײַעקן, וואָס זייערע זײַטן שנײַדן זיך אין מיטן, דורך דעם וועט דער קרײַז צעטיילט אין 6 גלײַכע חלקים.[38] גראָטע מיינט, אַז דער מגן-דוד באַטײַט די קעגנזײַטיקע דורכדרינגונג פֿון דעם מענערשן און ווײַבערשן פּרינציפּ.[39] אין דער איסלאַמישער וועלט האָט אַל בוני (13טער י"ה) אויסגענוצט

---

35 Prof. S. Krauss, M. G. W., 1921 ; Das Zelt, 1924, Nr. 6.

36 Carl Watzinger, Denkmäler Palestinas, 1935, II, p. 112.

37 Handbuch des deutschen Aberglaubens, II, p. 180.

38 Alfred Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur 1929, p. 189.

39 Otto, Handbuch der kirchlichen Archäologie.

דעם פענטאגראם פאר א בילד פון א מענטשן, וואס די פינף שפיצן שטעלן פאר זיין קאפ און די הענט מיט די פיס.[40]

אבער מען מוז אפשיידן די פראגע וועגן דעם, ווי אזוי דער מגן-דוד איז אויפגעקומען, פון דער פראגע, ווי אזוי ער איז געווארן א יידישער סימבאל. די איצטיקע ארבעט איז אויסן פעסטצושטעלן, וואס פאר א שייכות עס איז פאראן צווישן אט דעם צייכן און דעם יידנטום. פאר אט דעם צוועק האט די פראגע, צי דער צייכן האט אן אוניווערסאלן כאראקטער און איז אין דעם קריז פון יהודה און ישראל געווארן א סימבאל, קיין באזונדערן באטרעף ניט.[41]

## געשיכטע פון די צייכנס

דער אמת קנאפער ארכעאלאגישער מאטעריאל וועגן דעם העקסאגראם אין יידישן עבר גיט אזא בילד.

דעם עלטסטן העקסאגראם מיט ענלעכע קאנצענטרישע קריזן אין מיטן וואס מען וויים ביז איצט האט מען געפונען אין גזר אויף א ליימפנעם שערבל, און ער שטאמט פון דער פאר-ישראלישער צייט. דאס איז א פראג-מענט, וואס וויזט אן ספק א העקסאגראם. ער שטאמט פון דער צייט צווישן 1600 און 1400 פאר קר׳.[42] גאנץ דאנקע שאצט דאס עלטער פון דעם ארכעאלאגישן געפינס אויפן 13טן י״ה.[43] וויטער געפינען מיר דעם העקסאגראם אין 7טן י״ה פאר קר׳ אויף א זיגל אין צידון. דארט געפינט ער זיך אין דער צווייטער שורה „אויף צו פארפילן דעם ארט״.[44] אין דעם ארנאמענט פון די פריזן פון דער שול אין תל-חום (כפר נחום) געפינען זיך פענטאגראמען און העקסאגראמען. אויף א מצבה אין טארענט (איטאליע) געפינט זיך דער העקסאגראם אויף א מצבה פון 3טן י״ה נאך קר׳. שפעטער געפינען מיר אים בכי די קראים. אויף יידישע מצבות געפינט מען אים א סך מאל אין 10טן י״ה. אין „אשפול הכופר״ פון דעם קאראים יהודה בן אליה הדסי (ארום 1148) ווערט

---

40 H. A. Winckler, Siegel und Charaktere, p. 120.

41 וועגן דער פראגע פון דער סימבאליק זע אויך Rahel Wischnitzer-Bernstein, Symbole und Gestalten der jüdischen Kunst, 1935; Ernst Cohn-Wiener. Jüdische Kunst, 1929, p. 30; Robert Eisler, Weltenmantel und Himmelszelt, p. 302, הערת.

42 R. A. Stewart Macalister, The Excavation of Gezer, London 1912, Vol. III. Pl. 159, Nr. 12.

43 J. Garrow Duncan, Corpus of Dated Palestinian Pottery, London 1930, p. 10, 7.

44 Mark Lidzbarski, Ephemeris der semitischen Epigraphik.

דער העקסאַגראַם שוין אָנגעראָטן מגן-דוד. דורך דער קבלה, בפֿרט דורך דעם אַרי, איז דער מגן-דוד געוואָרן אַ באַליבטער סימבאָל בײַ יידן.[45] אויף אַלטע פּתּבּ-ידן פֿון די תּימנים געפֿינט מען אָפֿט דעם העקסאַגראַם.[46] אַ סך גרויסע יידישע קהילות האָבן אין משך פֿון דער צײַט אָנגענומען דעם מגן-דוד ווי זייער הערב. די אַמעריקאַנער יידישע פֿאַרלאַג-געזעלשאַפֿט האָט דעם צייכן אײַנגעפֿירט ווי איר עמבלעם אין יאָר 1873. די בילויים האָבן אים אָנגענומען אין 1881. שפּעטער האָבן די חובבי-ציון און די פּאָליטישע ציוניסטן זינט הערצלען אָנגענומען פֿאַרשפּרייט דעם מגן-דוד ווי אַן אַלגעמיין יידישן צייכן.

אין ניט-יידישע קרײַזן באַווײַזט זיך דער העקסאַגראַם–לויט יערעמיאַסן–צום ערשטן מאָל אין בבל אויף אַן אמולעט פֿון קוריגאַלזו III (1400 פֿאַר קר׳) ווי אַ זעקסשטראַליקער שטערן. פֿון אַ שפּעטערער צײַט, אַן ערך 1000 יאָר פֿאַר קר׳, געפֿינען מיר גראָד געמאַכטע זעקסעקקיקע שטערן. יערעמיאַס ברענגט וועגן אַ קויל מיט אַ העקסאַגראַם די הענט פֿון אַ גורל-געטין אויף אַן עטרוסקישן שפּיגל.[47] אין 6טן י״ה פֿאַר קר׳ געפֿינען מיר אַ העקסאַגראַם מיט אַ פונקט אין מיטן ווי אַ שטעמפּל פֿאַר ריכטיקייט אויף מטבעות פֿון עגינע.[48] אין דער מעטראָפּאָליע אַכמין-פּאַנאָפּאָליס, וואָס איז שוין באַנוצט געוואָרן אין משך פֿון די ערשטע דרײַ יאָרהונדערטער נאָך קר׳, האָט מען געפֿונען אַ שטעמפּל פֿאַר אַ האָסטיע מיט אַ העקסאַגראַם.[49] אין שפּעטע אַלטקריסטלעכע לאַטײַנישע אויפֿשריפֿטן, וואָס האָבן זיך געפֿונען אין צפֿון-אַפֿריקע, רוים און גאַליע, געפֿינען מיר דעם העקסאַגראַם און דעם פּענטאַגראַם פֿאַרבונדן מיטן קריסטוס-מאָנאָגראַם.[50] צווישן קאָפּטישע אַלטערטימלעכקייטן געפֿינט מען דעם העקסאַגראַם מיט אַ רויז אין מיטן אויף האָסטיע-שטעמפּלען און אויך ווי מאָדעלן צו לערנען צייכענען.[51] בײַ די קאָפּטן געפֿינט מען אויך דעם העקסאַגראַם

---

45 M. Grunwald, Jüdisches Lexikon 1929, III; Breier, Max Eisler, M. Grunwald, Hölzsynagogen in Polen, Jewish Encyclopedia; H A Winckler, Siegel und Charaktere in der muhammedanischen Zauberei, 1930, p. sq; Robert Eisler, Weltenmantel und Himmelszelt.

46 V. Stasov et D. Günzburg, L'Ornement Hebreu. Berlin 1905.

47 A. Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur, 1929, p. 184, 196, Abb. 115.

48 Winckler, Siegel und Charaktere, p. 122.

49 R. Forrer, Die frühchristlichen Altertümer auf dem Gräberfelde von Achmin-Panopolis, Strassburg 1893, Tafel 9, Nr. 3.

50 Religion in Geschichte und Gegenwart, I, 2014.

51 Al. Gayet, L'art Copte, Paris 1901, p. 98, 307.

מיט אַ קרייץ אין מיטן.[52] אויך בײַ די קריסטלעכע אַרמעניער אָן אַ קרייץ.[53]

אין דער איסלאַמישער וועלט נעפֿינט מען דעם העקסאַגראַם אויף אַ כ"י פֿון אַ תּפֿילה קעגן סעקטאַנטן פֿון 9טן י"ה און אויף מצבֿות פֿון דעם זעלביקן י"ה.[54] אויף אַראַבישע מטבעות אָדער בכלל אויף מטבעות פֿון מוסלימישע פֿעלקער נעפֿינט מען אָפֿט אַ העקסאַגראַם פֿון די פֿריסטע צייטן. ווי „גראַפֿיטי" האָט מען נעפֿונען העקסאַגראַמען אויף די פֿעלזן פֿון סאַהאַרע.[55] אין סודאַן איז איצט דער העקסאַגראַם דער מלוכה-צייכן.[56] אין דער איסלאַמישער וועלט טרעפֿט מען אָפֿט אויך דעם פּענטאַגראַם. ווינקלער, באַטראַכטנדיק די געשיכטע פֿון די צייכנס, — ער רעדט וועגן ביידע — קומט צו דער מסקנא, אַז גיכער פֿון אַלץ זיינען זיי ניט אויפֿגעקומען זעלבשטענדיק אין עטלעכע ערטער. פֿאַרן אָפּשטאַמאָרט פֿון דעם העקסאַגראַם און דעם פּענטאַגראַם האַלט ער די לענדער פֿון דעם מיטלענדישן ים, סיריע, קליין-אַזיע, די אינדזלען און גריכנלאַנד. פֿון דאָרט זיינען די צייכנס אַריינגעדרונגען קיין איטאַליע, גאַליע און מצרים. דער איסלאַם האָט זיי איבערגענומען לכל הפּחות פֿון צוויי מקורים: פֿון די קאָפּטן און פֿון די יִדן. דעם באַטייט פֿון די צייכנס דערקלערט ווינקלער אויף דרײַערליי אופֿנים: ווי אַן אָרנאַמענט, ווי אַ סימבאָל אויף זיגלען און מטבעות, ווי אַ שמירה. אין יעדער קאָנקרעטן פֿאַל באַווײַזט דער צייכן איין שטריך פֿון זײַן כאַראַקטער.[57] דער פּענטאַגראַם איז, ווי געזאָגט, אויסגעמישט געווארן מיטן העקסאַגראַם. די זעלביקע זאַך מיטן סעפּטאַגראַם—דאָס איז אַ זיבנשטראַליקער שטערן. ביידע, סײַ דעם פּענטאַגראַם סײַ דעם העפּטאַגראַם, האָט מען צוגעשריבן דעם כּוח פֿון אַ שמירה.[58] אויף אַלט-עילמישע דאָקומענטן און אויף אַלט-בבלישע מאָנומענטן שטייט דער פּענטאַגראַם ווי אַ קאָסמישער צייכן.[59] ראָבערט אײַזלער ברענגט דעם העפּטאַגראַם ווי אַ סימבאָל

---

52 J. Strzygowski, Koptische Kunst, Catalogue général des Antiquités Egyptiennes du Musée du Cairo, Bd. XII, Wien 1904, p. 140, 231.

53 Jurgis Baltrušaitis, Etudes sur l'art en Géorgie et en Arménie. Paris 1929.

54 J. Strzygowski, Ornamente, Altarabische Grabsteine in Kairo, „Islam", 1911, II.

55 Winckler, Siegel und Charaktere, p. 120, 125.

56 S. Gottlieb, W Sudanie — państwie z pod znaku Dawida, „Nowy Dziennik", Kraków, 28 kwietnia 1937.

57 Winckler, Siegel und Charaktere, p. 126.

58 R. Eisler, Weltenmantel und Himmelszelt, I, 302.

59 Jeremias, Handbuch p. 195; Religion in Geschichte und Gegenwart, IV, 1063.

פֿון די הימלישע טרעפּ, ווי אַן אידעאָגראַם און קאָסמאָגראַם.[60] די עלטסטע פֿאָרם פֿון דעם פּענטאַגראַם דאַרף זײַן די וואָס טרעפֿט זיך אין דעם שומערישן קרײַז.[61] דער פּענטאַגראַם געפֿינט זיך ווײַטער אויף ליימענע כלים אין גזר פֿון דער פֿאַרישׂראלישער צײַט, אויפֿן פֿריז פֿון דער שול אין תּל-חום, בײַ די פּיטאַגאָרעער (ווי אַ סימבאָל פֿון געזונט), אויף מטבעות פֿון קליין-אַזיע,[62] נאָך אין דעם אַלטקריסטלעכן קרײַז, אין דעם איסלאַם און בײַ פֿאַרשיידענע פֿעלקער ביזן הײַנטיקן טאָג. (צו פֿאַרגלײַכן די שטערן מיט פֿינף שפּיצן און פּענטאַ-גראַמען ווי הערבן אויף די פֿענער פֿון טשילי, קובע, פּאַנאַמע, ליבעריע, טערקײַ, ראַטן-רוסלאַנד, און ווי דער צייכן פֿון דער עספּעראַנטאָ-באַוועגונג).[63] אין דער היעראָגליפֿן-שריפֿט, וואָס איז אַ מאָל געווען גענוצט בײַ אַלע אינדי-אַנישע שבֿטים, וואָס האָבן געוווינט אין קאַנאַדע, איידער די אייראָפּעער זײַנען געקומען אַהין, געפֿינט זיך דער פּענטאַגראַם פֿאַרן וואָרט: הימל.[64]

מען האַלט, אַז קעפּלער איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט אײַנגעזען, אַז דער פּענטאַגראַם איז אַ מאַטעמאַטיש בילד, להיפּך צום העקסאַגראַם.[65] עס לאָזט זיך מיט רעכט משער זײַן, אַז אויך אין דעם ייִדיש-ארץ-ישׂראלדיקן קרײַז האָט דער העקסאַגראַם, און אויך דער פּענטאַגראַם, זײַן אייגענע געשיכטע. ביידע צייכנס פֿאַרבײַטן איינער דעם אַנדערן, מחמת זיי זײַנען ענלעך צו אַנאַנד. אויב עס ווײַזט זיך אַרויס אין משך פֿון דער געשיכטע, אַז בײַ די שבֿטים פֿון ישׂראל און שפּעטער אין ייִדישן קרײַז האָט דער העקסאַגראַם געהאַט אַ גרעסערע חשיבֿות, קאָן מיט רעכט געשטעלט ווערן די פֿראַגע, וואָס איז געווען דער טעם דערפֿאַר? וואָס פֿאַר אַ זינען שטעקט אין דעם העקסאַ-גראַם, וואָס האָט געקאָנט ווירקן, אַז אָט דער צייכן האָט זיך אויפֿגעהיט בײַ ייִדן כמעט אין משך פֿון 3500 יאָר און איז סוף-כּל-סוף געוואָרן אַ רעליגיעז-נאַציאָנאַלער סימבאָל?[66]

ווען איז דער מגן-דוד געוואָרן דער סימבאָל פֿאַרן ייִדנטום? די שאַלה איז נאָר אומדירעקט שייך אַהער. עס קאָן מיט רעכט אויסדוכטן, אַז אויב מען וועט אויפֿקלערן דעם זינען פֿון דעם צייכן, וועט זײַן אַנטוויקלונג צו אַ סימבאָל זיך אַרויסרוקן אין אַ נײַער שײַן. וואָסער געדאַנק קאָן אויסדריקן אונדזער מגן-דוד? אין וואָסער תּקופֿה פֿון אונדזער געשיכטע איז דער דאָזיקער

---

60 Robert Eisler, Weltenmantel und Himmelszelt.

61 Šumerisches Lexikon v. P. Anton Deimel, Rom 1930, II, p. 523.

62 Lexikon für Theologie und Kirche, 1931, III.

63 R. Eisler, Weltenmantel; Winckler, Siegel und Charaktere.

64 Karl Faulmann, Illustrierte Geschichte der Schrift, Wien 1880, p. 233.

65 M. Grunwald, Jahrbuch f. G. L., 1901, p. 125.

66 וועגן דער פֿראַגע פֿון סימבאָל זע הערה 41.

געדאנק אויפגעקומען? וווּ קאן זיך געפינען פאר אט דעם צייכן א ליטעראַ-רישער אויפווויז אין אונדזערע עלטסטע שריפטן, אזוי ווי פאר אונדזער מנורה?

## נייע אויסטיישונג

וועגן מען באטראכט דעם מגן-דוד גאר גענוי, און מען נעמט אין אכט אלע לייניעס וואס שניידן זיך, קאן מען גרינג אויסגעפינען, אז די צוויי דרייעקן וואס ליגן אייגנער אויפן אנדערן בילדן דרייַ שניטפונקטן. וויטער קאן מען קאנסטאטירן, אז אויב מען צייכנט ארײַן דעם מגן-דוד אין א קרײַז, צעטיילט ער דעם שטח פון קרײַז אין 13 פעלדער. שטעלט זיך די פראגע, צי איז אין אט דער טיילונג פון דעם קרײַז-שטח אין 13 פעלדער ניט געווען קיין באזונדער כוונה, און צי האבן מיר דאָ ניט צו טון מיט א ספעציעל צוגעטראכטן בילד, וואס פאר דעם איז געווען א באשטימטע סיטואציע אין אונדזער געשיכטע.

עס איז אלגעמיין באקאנט, וואס פאר א באטייט די צאל צוועלף האט אין אונדזער געשיכטע, באזונדערס וויכטיק איז די צאל צוועלף שבטים. דורך דעם וואס דער שבט יוסף האט זיך געטיילט אויף צוויי, איז די צאל געווארן 13. אזוי ארום באקומט די צאל 13 פאר אונדזער באטראכטונג א באזונדער באטייט. עס איז טאקע פארקאן א געשיכטלעכע סיטואציע, וווּ עס האט געשפילט א וויכטיקע ראלע די טיילונג אין דרײַצן שבטים, און אויך די טיילונג פון א קרײַז-שטח אין 13 חלקים, דאס איז דער שטח פון די שבטים וואס האבן געדארפט אויפשלאגן זייער לאגער. דאס איז די מחנה פון די שבטים פון ישראל, ווי זי איז באשריבן אין במדבר קאפיטל ב'. דארט שטייט אזוי: איש על דגלו באתת לבית אבתם יחנו בני ישראל מנגד סביב לאהל מועד יחנו. והחונים קדמה מזרחה דגל מחנה יהודה וכו' — „איטלעכער בײַ זײַן פאָן אין די צייכנס פון זייער בית-אב זאלן זיך לאגערן די בני-ישראל; קעגנאיבער ארום דעם אהל-מועד זאלן זיי זיך לאגערן. און לאגערן זאלן זיך אויף פארנט, אין מזרח-זײַט די פאָן פון מחנה-יהודה אזוי-וי". פון דעם פשט פון די ווערטער אין דעם קאפיטל אין „במדבר" איז צו זען, אז דער גאנצער לאגער האט געהאט די פארעם פון א קרײַז. פאקטיש איז די עלטסטע פארעם פון א לאגער פון א חיל א קרײַז. אזא לאגער אין פעלד געפינט זיך אויף א רעליעף פון אשורבניפל II, און אין מיטן פון אים שטייט דעם קיניגס געצעלט.[67] אויך האבן זיי געהאט א קיילעכדיקן לאגער. וויכטיקע באוויזן דערפאר, אז די שבטים פון ישראל האבן געהאט א קיילעכדיקן לאגער, געפינען זיך אין תנך. אין שמואל א' י"ז 20 ווערט נעבראכט אזא לאגער: ער הייסט דארט המעגלה. לוטער פארטייטשט דאס דאזיקע ווארט פאלש Wagenburg.[68] קויצש שטעלט צו צו אט

---

67 Reallexikon der Vorgeschichte, 1924, III.

68 E. Riehm, Handbuch des biblischen Altertums, 1884, p. 866.

דעם וואָרט אַ הערה, אַז עס ווערט דאָ געברויכט אַנאַכראָניסטיש, און אַז דאָס איז מן הסתם אַ טעכנישער טערמין פֿאַר דעם וואָס אַרום לאַגער, אַז עס רעדט זיך וועגן אַ באַפֿעסטיקטן לאַגער.[69] נאָר עס איז קיין שום ספֿק ניט, אַז מעגלה באַטייט אַ קיילעכדיקער לאַגער. אַן ענלעכן קיילעכדיקן לאַגער האָט געהאַט אויך שאול, לויט שמואל א׳ כ״ו, 5: „במעגל״.[70] מיט אַן אָנווייז אויף די צווויי פּסוקים אין שמואל א׳ רעדט פּראָפֿעסאָר קרויס וועגן אַ „לאַגער-רינג״.[71]

אויב אין קאַפּ׳ ב׳ פֿון במדבר ווערט באַצייכנט דער סדר אין דער מחנה-ישׂראל ווי „מנגד סביב לאהל מועד״, איז דאָך קיין שום ספֿק ניט, אַז עס רעדט זיך וועגן אַ קיילעכדיקן לאַגער. אָט אין דעם קיילעכדיקן לאַגער שטעלן זיך אויס דריַצן שבֿטים פֿון ישׂראל מיט זייער הייליקטום, דעם אוהל-מועד, אין צענטער. דער שבֿט לוי לעגערט זיך אין מיטן דעם לאַגער נאָך אַלע פֿיר זייטן, דאָס הייסט אויך אַרום דעם אוהל-מועד. די צוועלף שבֿטים זיַנען אויך געלעגערט מנגד סביב (פֿון דער ווייטנס אַרום), אין די פֿיר זייטן פֿון דעם אוהל, און דערבײַ בילדן דרײַ שבֿטים אין אייניקייט, אַזוי צו זאָגן, איין מיליטעריש גרופּע, און איטלעכע מיט איר באַזונדער אויפֿצאָבע. דעריבער ווערן זיי אָנגערופֿן: דגל מחנה יהודה, דגל מחנה ראובן, אאַז״וו. דער קיילעכדיקער לאַגער, סײַ ער איז באַפֿעסטיקט, אַרומגעמויערט, אָדער ער איז אָפֿן, שטייט סטראַטעגיש העכער ווי יעדער מין אַנדער לאַגער. די פֿאַרטיידיקער קאָנען דאָ פֿאַרנעמען אַ סך אַ קלענערן שטח, ווי דאָס איז מיגלעך אַ שטייגער בײַ אַ פֿירעקיקן לאַגער. דורך דעם דערגרייכט מען אַ באַזונדערע געשלאָסנקייט. אין אַ לאַגער, וואָס מען קאָן אָנפֿאָלן אויף אים פֿון אַלע זײַטן, מוז מען זאָרגן דערפֿאַר, אַז עס זאָל זײַן ווו צו האַלטן די רעזערוון. מען וויס אויף זיכער, לויט דעם פּשט פֿון דעם פּסוק אין במדבר, אַז דעם מיטן פֿון דעם לאַגער, „בתוך המחנות״, פֿאַרנעמט דער אוהל-מועד, דירעקט אַרום אים גצפֿינט זיך די „מחנה הלוים״, אויך אין אַלע זײַטן, דעריבער פֿאַרנעמען די מזרח-זײַט נאָר משה, אַהרן און זייערע קינדער, מן הסתם די אָנפֿירונג פֿון די שבֿטים. אַזוי איז דער סדר אין במדבר קאַפּיטל ג׳. עס קאָן ניט געמאָלט זײַן, אַז די איבעריקע שבֿטים זאָלן זיך האָבן אויסגעשטעלט אין אַ קרײַז. ווען אַפֿילו די צאָלן וואָס ווערן געברענגט אין חומש זײַנען אויסגערעכנט אויף גימטריאות, על כל פּנים וואָלט די גרייס פֿון דעם לאַגער, וואָס האָט געדאַרפֿט אַרײַננעמען אַלע צוועלף שבֿטים אייניגע לעבן דעם אָנדערן אין איין קרײַז, געווען סטראַטעגיש שלעכט, און בכלל אַן אוממיגלעכע זאַך. פֿון דעם סטראַ-

---

69 E. Kautzsch, Die heilige Schrift.

70 דערצו וואָלט מען נאָך געדאַרפֿט פֿאַרגלײַכן די מעשׂה מיטן בעל-מוֹפֿת חובֿי המעגל, בכלי תענית כ״ג עמוד א׳.

71 Prof. S. Krauss, Heerwesen bei den Juden, Jüdisches Lexikon, Vol. II.

טעגישן שטאַנדפונקט איז ניט אַנדערש נייטיק צו זאָרגן פֿאַרן רעזערוו, דאָס הייסט אייניקע שבתים אין דעם קיילעכדיקן לאַגער מוזן געהאַלטן ווערן גרייט הינטער דער לעצטער ליניע, וואָס דאַרפֿן די ערשטע אָנהייבן דעם קאַמף, און זיי דאַרפֿן שטיין אין אַזאַ פּאָזיציע, אַז זיי זאָלן קאָנען באַשיצן דעס גאַנצן לאַגער. בכן מוז מען איינטיילן דרייצן שבתים בײַ די דערמאָנטע סטראַטעגישע טעמים אין אַ קיילעכדיקן לאַגער, אָדער פּשוט געראָדט צעטיילן אַ קרײז אין 13 פּעלדער. מיר ווייסן שוין, אַז אונדזער צייכן, דער מגן-דוד, טיילט אײַן אַ קרײז אין 13 פּעלדער. פּרוּווט מען איצט צו צייכענען לויט דעם מגן-דוד דעם סדר פֿון דער מחנה-ישׂראל, לאָזט זיך אויס, אַז אָט דער צייכן שטעלט טאַקע פֿאָר אַ קיילעכדיקן לאַגער, וואָס אין אים גייען אַרײַן אין צוויי קרײזן צו זעקס שבתים! (אין מיטן געפֿינט זיך דער דרײצנטער שבת, לוי, מיטן אוהל-מועד). די צייכענונגען דאָ (ז' 473) באַווײַזן דאָס קלאָר.

מען מעג משער זײַן, אַז די פּעלדמאָפּע אָדער די לאַגער-מאַפּע, וואָס איז געווען נייטיק אויף אונטערצוהאַלטן אָרדענונג און צוליב סטראַטעגישע צוועקן, איז געווען אין פּרינציפּ אונדזער צייכן. פֿאַרשטייט זיך, אַז מען מוז אָננעמען, אַז די לכתחילהדיקע פֿאָרעם האָט פֿאָרגעשטעלט אונדזער פּיגור נאָר אויף רוי, און ערשט שפּעטער איז געקומען די נעניע געצייכנטע פּיגור.

אַזוי אָרום ווערט לויט דעם אָנווײַז פֿון קאַפּיטל ב' פֿון במדבר אויפֿגעשטעלט אַ פּעלדלאַגער, ווו עס לעגערן זיך די 13 שבתים אין 3 קאָנצענטרישע קרײזן, צום באַזונדערן שוץ פֿון דעם הייליקטום פֿון דעם נאַציאָנאַלן גאָט, וואָס געפֿינט זיך אין צענטער. (פֿאַרגלײַך דעם סוד פֿון מטטרון לויט דעם „ספֿר יצירה" און די באַצייכענונג פֿון גאָט ווי „המקום"![72] אין דעם ערשטן זיכערונג-קרײז איז דער אָרט פֿאַר זעקס שבתים, און אין דעם צווייטן קרײז, וואָס דינט פֿאַר אַ רעזערוו, געפֿינען זיך די צווייטע זעקס שבתים, דערבײַ לאָזט זיך אויס, אַז די כּוחות-פֿאַרהעלטענישן זײַנען אין דעם ערך פֿאַרטיילט אין איטלעכן קרײז. אין דעם לעצטן קרײז אין מיטן גלײַך פֿאַרן אוהל-מועד זײַנען די לויים דער לעצטער רעזערוו. אָט דער צווייטער און לעצטער רעזערוו איז צו גלײַך משהס לײַב-גוואַרדיע. דער אָרט פֿון דער אָנפֿירונג פֿון דעם בונד פֿון די ישׂראלישע שבתים געפֿינט זיך אויך אין מזרח-זײַט פֿון דעם אוהל-מועד, וווּ עס שטייען אויך משה און אַהרן מיט זײַנע זין. עס איז ניט צו לייקענען, אַז מען האָט דאָ צו טון מיט אַ געניאַלן סטראַטעגישן גאַנג, וואָס פֿאַרזאָרגט אַן אויסגעצייכנטע פֿאַרטיידיקונג אין אַלע זײַטן פֿון דעם לאַגער. עס איז דאָ געזאָרגט צו באַשיצן קעגן אַנפֿאַל פֿון די הויפּט-ריכטונגען מזרח, מערב, דרום, צפֿון, און אויך פֿון די צווישן-ריכטונגען: דרום-מזרח, דרום-מערב, צפֿון-מערב און צפֿון-מזרח. חוץ דעם האָט אָט דער

---

72 Vgl. Grunwald, Ein altes Symbol in neuer Beleuchtung, J. f. G. L., 1901.

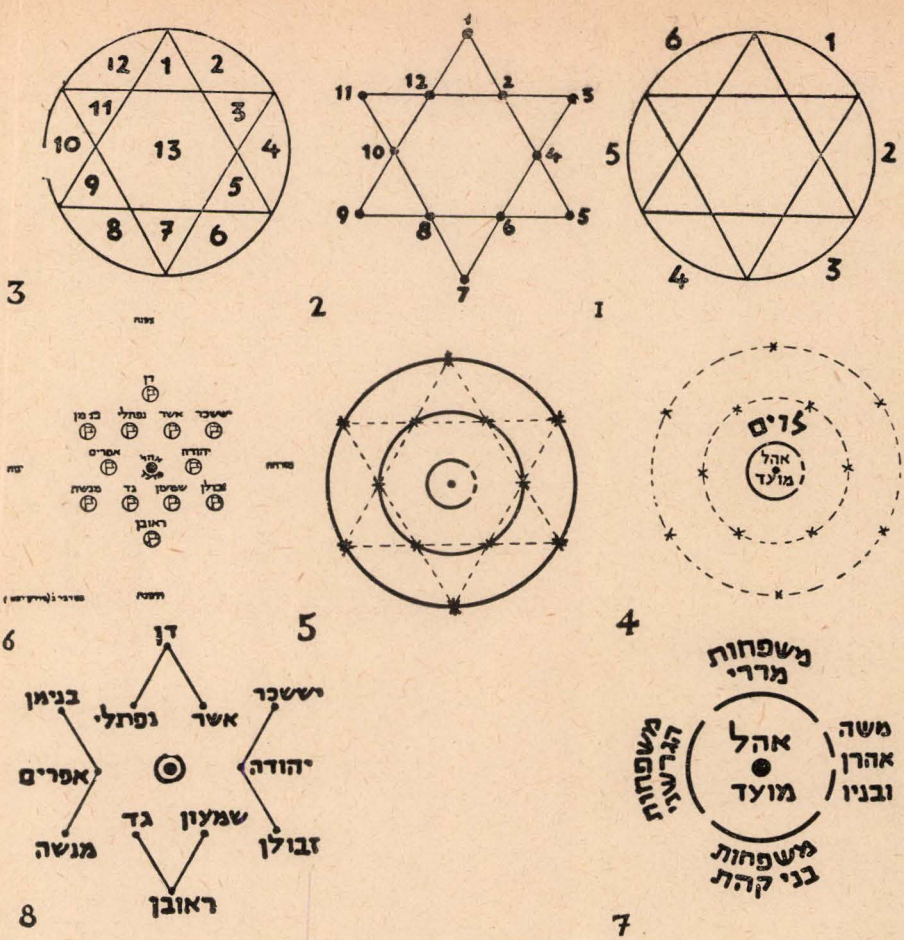


## דערקלערונג צו די צייכענונגען

1. צעטיילונג פון א קרײז־ליניע דורך 6 מגן־דוד.
2. די 12 שנײדפונקטן אין 6 מגן־דוד.
3. 6 קרײזפלאך צעטיילט אויף 13 שטחים דורך 6 מגן־דוד.
4. די 12 שבטים לעגערן זיך אין 2 קרײזן ארום דעם אוהל־מועד וואס געפינט זיך מיט די לויים אין מיטלסטן קרײז.
5. די 12 שבטים אײנגעארדנט אין 2 קרײזן פֿורעמען דורך דער פֿארבינדונג פון די שטאנדערטער פון די אײנציקע שבטים „מסביב נגד אהל מועד" די גרונטשטריכן פון 6 מגן־דוד.
6. די מחנה ישׂראל לויט במדבר קאפּ׳ ב׳. די שבטים לעגערן זיך אין 4 זײטן ארום דעם אוהל־מועד.
7. די מחנה לויים ארום דעם אוהל־מועד (דאס איז דאס 13טע פּעלד אין דעם קיילעדיקן לאגער).
8. אײנטיילונג פון די שבטים צו דרײ אין איין שוצגרופּע־מחנה. אויף דער צייכענונג זײנען 4 מחנות: יהודה, ראובן, אפֿרים, דן. אזוי האט אויך אויסגעזען דער סדר פון דעם מארש פון די שבטים לויט במדבר קאפּ׳ ב׳ און י׳.

די צייכענונגען האט געמאכט דער גראפּיקער ארטור ווײס, ווין

סדר נאך א מעלה: איטלעכע דרײַ שבטים בילדן אן אייגענע פֿאַרײַדיקונג־גרופּע אונטערן אָנפֿיר פֿון יהודה, ראובן, דן, גד, וואָס איטלעכע פֿון זיי דאַרף קודם כל פֿאַרטיידיקן איר אייגענע פּאָזיציע, און קאָן, ווען עס איז נייטיק, קומען צו הילף דער שכנישער גרופּע, אָן צו מוזן פֿאַרלאָזן איר אייגענעם פּלאַץ און צו שטעלן אין סכנה די אייגענע גרופּע און פּאָזיציע. דער מגן־דוד איז בכן דאָס בילד און דער סימבאָל פֿון דער פֿאַראייניקונג פֿון די שבטים פֿון ישׂראל אין א קאָמפּבונד צום שוץ פֿון דעם שותּפֿישן הייליקטום.

פֿון דעם שטאַנדפונקט באַקומען די אָנווײַזן אין במדבר קאַפּיטל ב', אַז די גרופּע יהודה מיט ישׂשכר און זבולון דאַרף האָבן איר לאַגער אין מזרח־זײַט, א באַזונדערן זינען. אין דער זעלביקער זײַט געפֿינט זיך אין א דירעקטער פֿאַרבינדונג דער אָרט פֿון „משה, אַהרן און זײַנע זין", דאָס הייסט די אָנפֿירונג פֿון די שבטים. אין דער ריכטונג מאַרשירן די שבטים פֿאָרויס. די גרופּע יהודה איז אויך די שטאַרקסטע לויט דער צאָל. נאָך איר גייט די דרומדיקע גרופּע ראובן מיט גד און שמעון. דער סדר פֿון דעם מאַרש אין פּרשה „בהעלותך" איז צו פֿאַרשטיין ערשט אויפֿן סמך פֿון דעם סדר אין לאַגער. אין דעם סדר ווי זיי האָבן געלאָגערט, אַזוי האָבן זיי מארשירט. אויף דער קשיא, וואָס מען האָט געפֿרעגט פֿון פֿאַרשיידענע זײַטן, ווי אַזוי קאָן געמאַלט זײַן א מאַרש אין דער פֿאָרם פֿון א קרײַז, איז גרינג צו ענטפֿערן, ווען מען שטעלט זיך פֿאָר דעם סדר פֿון דעם לאַגער און פֿון דעם מאַרש פֿון די שבטים, ווי ער איז צונויפֿגעשטעלט פֿון 4 גרופּעס צו 3 שבטים, וואָס זײַנען צווישן זיך פֿאַרבונדן.

אונדזער דערקלערונג פֿון דער מחנה־ישׂראל, אַז זי איז געווען אײַנגע־טיילט אין 13 פֿעלדער, אַזוי ווי עס ווײַזט די צייכענונג פֿון מגן־דוד, גיט צו פֿאַרשטיין, פֿאַר וואָס איז דער סדר פֿון די שבטים אין „במדבר" אײַנגעשטעלט געווארן, אַזוי ווי דאָס איז. די פֿראַגע, וואָס עס שטעלט מאַרטין נאָט,[73] לויט וואָסער פּרינציפּ זײַנען די שטאַמען געווארן אײַנגעטיילט, און זײַן השערה, אַז די אײַנטיילונג פֿון די 4 גרופּעס אויף די לענג זײַטן פֿון דער וועלט איז געמאַכט געווארן לויט א פּרינציפּ וואָס מיר קאָנען אים איצט ניט וויסן, און אַז די צונויפֿשטעלונג פֿון די אייגנציקע גרופּעס איז געמאַכט געווארן אויפֿן סמך פֿון א מעכאַנישער אײַנטיילונג פֿון די שבטים לויט זייער צאָל, באַקומט לויט די ביזאַהעריקע אויספֿירן איר דערקלערונג. די אײַנטיילונג פֿון די שבטים איז געמאַכט געווארן טאַקע איבער סטראַטעגישע טעמים. די גרופּע אונטער דער אָנפֿירונג פֿון יהודה איז געווען דער אַוואַנגאַרד, זי האָט זיך געלאַגערט אין מזרח־זײַט, פֿון וואַנען מען האָט זיך געקאָנט ריכטן אויפֿן הויפּטאָנפֿאַל. אין אָט דער ריכטונג איז אויך געגאַנגען דער מאַרש פֿון די

---

[73] Dr. Martin Noth, System der zwölf Stämme, Stuttgart 1930.

שבתים. די צווייטע גרופע לויט איר מדרגה איז געשטאנען אונטער דעם אנפיר פון שבת דן און האט געהאט צו באשיצן דעם דרום. אזוי ארום איז פארן סדר פון דעם לאגער און פון דעם מארש געווען נייטיק אנצוהייבן מיט דער וועגדונג קיין מזרח און פירן ווייטער דעם סדר פון דעם לאגער אין א קריז קיין דרום-מערב און צפון. מיט דעם פאקט וועגן דעם שטענדיקן סדר, וואס עס האט אפגעהיט די מחנה-ישראל, האט מען פארבונדן אסטראלע קאמבינאציעס.[74] אויב עס איז קיין ספק ניט, אז אין אט דעם אויסטייטש לאזט זיך אויפווייזן די השפעה פון בבל, מצ מען אבער אויך אננעמען, אז די אסטראלע אויסטייטשן פון דעם סדר פון דעם לאגער פון די שבתים און די אסטראלע אויסטייטשן פון דעם מגן-דוד האבן געפרווט פארבינדן זיך מיט א געדעכטניש וועגן דעם צוזאמענהאנג צווישן דעם מגן-דוד און צווישן דעם סדר פון דעם לאגער.

שוין פריער איז געווארן אנגעוויזן דערויף, אז דער נאמען פון אונדזער צייכן, וואס איז דער עסקיז פון דעם סדר פון דעם לאגער פון די 13 שבתים, האט זיין אייגענע געשיכטע, וואס דארף נאך ווערן אויסגעפארשט. פאר וואס דער דאזיקער צייכן איז אין דער פאלקס-טראדיציע געווארן פארבונדן גראד מיט דוד נאמען, קאן אפשר ווערן דערקלערט דערמיט, וואס דוד איז דאך געווען דער עצם באשעפער פון דער מלוכה און דער פאראייניקער פון די שבתים, וואס האט מיט דעם חיל פון די שבתים באזיגט די אלטע פערלאן געגאנגענע פאליטישע טראדיציע פון דעם געשלאסענעם בונד. אזוי ארום איז אין דעם מגן-דוד פארבארגן א טיפער און וויכטיקער זינען: ער איז דער צייכן פון דער איינהייט פון די שבתים פון ישראל, פון דעם בונד פאר קאמף און שוץ ארום דעם שותפישן הייליקטום. אט דער טיפער אינעווייניקסטער זינען, הגם ער איז אין משך פון דער צייט פארגעסן געווארן, קאן צום בעסטן דערקלערן די לאנגלעביקייט פון אט דעם צייכן אין אונדזער געשיכטע.

דעריבער דארף אנגעוויזן ווערן, אז אויך פיל נייע ריכטונגען אין יידנטום האבן אנגענומען אט דעם צייכן ווי אן אלטן צלגעמיין-יידישן צייכן אדער סימבאל. אזוי למשל די קראים, ווייטער די מיסטישע רעליגיוז-נאצי-אנאלע ריכטונג פון דער קהילה, די חובבי-ציון, צו לעצט דער פאליטישער ציוניזם. דאס זיינען אלץ ריכטונגען און באוועגונגען, וואס האבן מיט זייערע דאקטרינעס און צילן געהאט אין זינען כלל-ישראל.

אבער אויך יענע נייע רעליגיעס, וואס זיינען ארויסגעגאנגען פון דער יידישער, ווי דער קריסטנטום אין זיין ערשטער צייט און דער איסלאם, האבן גלייך אין אנהייב אונדזער צייכן, מן הסתם ווי אן אלט-יידישן צייכן. פון

---

74 Dr. E. Bischoff, Babylonisch-Astrales im Weltbilde des Talmud und Midrasch, Leipzig 1907.

דעם קריסטלעכן קרייז איז ער אין גיכן ארויסגעשטופט געוואָרן, פונקט ווי די מנורה, וואָס טרעפט זיך אויך אין אָנהייב פון קריסטנטום, מן הסתם ווי א רייַן יידישער סימבאָל, בעת ווען אין איסלאָם האָט ער זיך אויפגעהיט ביזן הײַנטיקן טאָג. די חובבי-ציון האָבן אים אָנגענומען אין יאָר 1881, ווי עס איז צו זען פון א בריוו פון מרדכי בן הלל הכהן צו ז. ד. לבונטין.[75] דאָרט שטייט: די מיטגלידער פון דעם קאָמיטעט האָבן געטראָגן א דוד-שטערן, וואָס אין אים איז געווען אײַנגעהאָפטן דאָס וואָרט „ציון".

אין יענער צײַט האָט זיך אָנטוויקלט ווידער א מאָל א דיסקוסיע ווענן מגן-דוד. אין א בריוו פון דעם סקולפטאָר מאַרק אָנטאָקאָלסקי צו סטאַסאָוון פון יאָר 1879 לייענען מיר: „וואָס איז שייך א געוויסן גאָרדאָן, וואָס ווענן אים שרײַבט איר מיר, אַז ער פאַלט אָן אויף אונדז, וואָס מיר גיבן צו דעם מגן-דוד דעם באַטײַט פון א יידישן עמבלעם, בין איך באמת נשתומם איבער דער אומגעלומפּערטקייט פון דעם הער גאָרדאָן. אָבער ווען דער ענין איז שוין אַזוי, וועל איך זאָגן, אַז לויט מײַן קוק, איז דאָס פאַר מיר אַלץ איינס, צי אָט דער עמבלעם איז געווען אין אַלטערטום אָדער ניט, און אין קלאַמערן וואָלט איך נאָך געזאָגט, אַז עס האָט דאָך אין דודס צײַט ניט געקאָנט ווערן באַשאַפן. צי ער איז געשאַפן געוואָרן אין 14טן י"ה, פרינער אָדער שפּעטער, פאַר מיר איז גענוג, וואָס ער באַשטייט שוין לאַנג, און ער באַשטייט אין פאַלק זייער שטאַרק, אַזוי זייער, ווי עס זײַנען פאַראַן בײַ יעדן פאַלק אַלע מיגלעכע לעגענדעס, מעשהלעך, מסורות און עמבלעמען".[76]

אין אָנהייב פון דעם פאָלקיטישן ציוניזם איז ווידער געשטעלט געוואָרן די פראַגע ווענן אַן אייגענעם צייכן, וואָס זאָל דינען ווי א סימבאָל. באַוווסט איז יענער אָרט אין דער „יידישער מלוכה", וווּ הערצל רעדט ווענן דער יידישער פאָן מיט די זיבן גילדענע שטערן ווי די זיבן גילדענע שעה פון אונדזער ארבעטסטאָג. אָבער אין פאַרשיידענע ציוניסטישע גרופּעס האָט מען שוין דעמאָלט באַנוצט דעם מגן-דוד ווי א סימבאָל און צייכן. אַזוי איז געקומען דערצו, אַז מען האָט צו ערשט פשוט הערצלס זיבן שטערן געצייכנט אַרום דעם מגן-דוד. דוד וואָלפאָן דערציילט, ווי אַזוי ער האָט באַשטעלט די ציוניסטישע פאָן פאַר דעם ערשטן קאָנגרעס אין באַזל, און האָט געהייסן צוהעפטן אויף איר דעם מגן-דוד ווי א הערב.[77]

דעם 30סטן נאָוועמבער 1896 האָט הערצל זיך געטראָפן מיט קאָלאָנעל גאָלדסמיד אין ענגלאַנד. די ראָמאַנטישע געשטאַלט פון דעם קאָלאָנעל האָט

---

75 Franz Kobler, Jüdische Geschichte in Briefen aus Ost und West, 1938, p. 454.

76 Mark Antokolski, Jewo żizn, tworenia, pisma i statji, ed. W. W. Stasow, Peterburg 1905, p. 449.

77 ל. יפה, ספר הקונגרס, ירושלים, ז' 214.

אויף הערצלען געמאכט א שטארקן רושם. הערצל דערציילט וועגן דעם אין זיינע טאגביכער. אין איין ארט שרייבט ער: „ער האט מיר געוויזן די פאן פון די חובבי-ציון: צייכנס פון די צוועלף שבטים".[78]

אין מאי 1898 באטראכט הערצל אין דער קארעספאנדענץ מיט ד"ר מאקס בארענהיימערן אויספירלעך די פראגע פון דעם מגן-דוד. וועגן הערצל האט אין מאי געקראגן פון ד"ר מאקס בארנהיימער א בריוו, וואס אויף אים איז געווען אנגעקלעפט א מארקע, וווּ עס איז געווען אנגעצייכנט א מגן-דוד מיט 12 שטערן ארום אים, האט אים הערצל געשריבן וועגן מגן-דוד אז וואס: „אייערע צוועלף שטערן ארום זיינען שוין דערפאר ניט ריכטיק, ווייל די צוועלף שבטים זיינען דאך שוין בכלל אין דעם מגן-דוד גופא."[79] אזוי איז די טראדיציע פון דעם זינען פון מגן-דוד, אז ער איז דער סימבאל פון די צוועלף שבטים, געקומען צו הערצלען איבער גאלדשמידן. הערצלס השערה, אז דער מגן-דוד סימבאליזירט די צוועלף שבטים, האט אין מיר דערוועקט דעם חשק צו מיין ארבעט וועגן דער געשיכטע און דעם זינען פון דעם מגן-דוד.

---

[78] Theodor Herzl, Tagebücher, I, p. 323.

[79] הערצלס בריוו צו באדע. הייטערן. 30. Mai 1898, Welt 1910 Nr. 20, p. 472.

# די אורגעשטאַלט פון יהוה

(יהוה און בעל אין שיין פון דער
פּעניקיש—צפון-אַראַבישער מיטאָלאָגיע)

פון ליצ׳ מיכאל אַסטור (ווילנע—פּאַריז)

## 1. די מיטאָסן פון ראַס-שאַמראַ און זייער היימלאַנד

אויב די אַרכעאָלאָגיע האָט אַנטפּלעקט די קולטור-אוצרות פון ביידע הויפּט-צענטערס פון דער אַלט-מזרחדיקער וועלט — מצרים און בבל-אַשור — און אין די לעצטע יאָרצענדלינגער אויך פון דער דריטער מעכטיקער אימפּעריע, דער חתישער, איז פאַר אונדז ביז די לעצטע יאָרן אַזוי גוט ווי גאָרנישט געווען באַווּסט וועגן דעם גייסטיקן לעבן פון די נאָענטסטע שכנים פון אַלטן פּאָלק ישׂראל, די פּעניקיער, די כנענים, און דאָס איז געווען גאָר אַ גרויסער בלייז אין דעם אָנגעקליבענעם פּאָרגלייַך-מאַטעריאַל. האָבן דאָך די בני-ישׂראל איבערגענומען ביי די כנענים זייער שפּראַך, זייער אַלף-בית, געדינט צו זייערע געטער, אָפּגעהיט זייערע מנהגים, האָבן דאָך מלכים פון ישׂראל געלאָזט בויען זייערע טעמפּלען און פּאַלאַצן דורך פּעניקישע מייסטערס און אָרגאַניזירן זייער ים-האַנדל דורך פּעניקישע ים-פּאָרערס. די אַלטע כנענים האָבן אָבער ניט איבערגעלאָזט קיין שום לייטעראַרישן מאַטעריאַל (ניט געראַטנט קורצע אויפּשריפטן צו עטלעכע שורות), אָדער, בעסער געזאָגט, זייער לייטעראַטור איז צו אונדז ניט דערגאַנגען מחמת דער צעשטערנדיקער ווירקונג פון קלימאַט אויפן שרייב-מאַטעריאַל פון יענער צייט, דעם פאַפּירוס, וואָס האָט זיך געקענט קאָנסערווירן נאָר אין דער אויסערגעווייניטלעך טרוקענער לופט פון מצרים. אָבער אָט האָט אונדז אַ גליקלעכער צופאַל, וואָס דורך אים זיינען אויפגעדעקט געוואָרן די חורבות פון ראַס-שאַמראַ, געפונט אַגאַנצע ביבליאָטעק מיטאָלאָגישע טעקסטן, געשריבן אויף אַלט-כנעניש, אָדער, אויב מען וויל, אויף אַלט-העברעיש, אויף לייטענע טאָוועלעך — אַ מאַטעריאַל, וואָס מעטאָראָלאָגישע שינויים האָבן אויף אים ניט קיין שליטה און וואָס איז אַרויס לפּי ערך מיט מזל פון דעם חורבן פון דער פאַרגעסענער שטאָט.

אין יאָר 1928 האָט אַ פּעלאָך, אָקערנדיק זיין פּעלד בייַם קליינעם ים-אַיינגוס מינעט-על-בעידאַ צו צפון-זייט פון לאַטאַקיע (צלאַוויטן-געביט, צפון-סיריע), זיך אָנגעשטויסן אויף אַן אונטערערדישער קאַמער מיט קבֿרים און אַלטערטימלעכע וואַזעס און צירונג. באַלד איז אויף יענעם אָרט געקומען שאַרל וויראָלאָ (Virolleaud), וואָס האָט דעמאָלט אָנגעפירט די אַרכעאָלאָגישע

מיסיע אין סיריע, און לויט זײַן פֿאָרשלאָג האָבן דאָרט זינט 1929 אָנגעהויבן סיסטעמאַטיש אויסגראָבן די פֿראַנצויזישע געלערנטע שעפֿער און שענע (Schäffer און Chenet). עס איז פֿעסטגעשטעלט געוואָרן, אַז בײַם ברעג פֿון מינעט-על-בעידע האָט זיך געפֿונען דער האָוון און שפּעטער אויך דער נעקראָפּאָל פֿון אַ וויכטיקער שטאָט, וועלכע איז באַלד אָפּגעגראָבן געוואָרן פֿון אונטער די זאַמדן פֿון דעם שכנותדיקן „תל" (בערגל) ראַס-שאַמרא. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די שטאָט האָט פֿאַרמאָגט אַ סעמיטישע מערהייט און אַ ניט-סעמיטישן מיעוט, איז געגרינדעט געוואָרן אין די צייטן פֿון אַרום 3000 פֿאַר דער קריסטלעכער ערע, עטלעכע מאָל איבערגעבויט און פֿאַרבריטערט געוואָרן, אונטערגעהאַלטן לעבעדיקע באַציונגען מיט אַשור און מצרים, פֿאַר-מאָגט אין 14טן י"ה אַ מלך מיט אַן אַרישן נאָמען און אַ כּהן-גדול מיט אַ מצרישן נאָמען, צום סוף פֿון דעם זעלבן י"ה אײַנגענומען געוואָרן דורך מיקענישע-עגעישע ים-פֿאָלקס און געקרענט אַ השפּעה פֿון דער שפּעט-מיקענישער קולטור, און צעשטערט געוואָרן אין 12טן י"ה בעת די גרויסע אָנפֿאַלן פֿון די עגעישע ים-פֿעלקער אויף סיריע און מצרים. שפּעטער האָט מען זיך דערוווסט, אַז די שטאָט האָט זיך אָנגערופֿן אויף דער שפּראַך פֿון אירע אײַנוווינער אַגרת — אַ נאָמען, וואָס ווערט ציטירט אין די בארימטע בריוו פֿון תל-אל-אַמאַרנאַ (14טער י"ה) און לייענט זיך, ווי עס זאָגט עדות די בבלישע טראַנס-קריפּציע, Ugarit.[1]

דער אַרכעאָלאָגישער מאַטעריאַל פֿון ראַס-שאַמרא — סקולפּטורן, צירונג, קעראַמיק, כּלים, בנינים — שטעלט בלי ספֿק פֿאָר זייער אַ גרויסן אינטערעס פֿאַר דער וויסנשאַפֿט. אָבער דאָס וויכטיקסטע וואָס איז געפֿונען געוואָרן זײַנען די ליימענע טאָוועלעך, באַדעקטע מיט אַ פֿלעקלשריפֿט, וואָס איז פֿון דרויסן ענלעך צו דער אַשוריש-בבלישער שריפֿט, אָבער ער באַשטייט בלויז פֿון 28 אָדער 29 צייכנס פֿון אַ לפּחות-ערך פשוטער פֿאָרם. דאָס איז בכן אַן אָלף-בית, נאָר איין פֿאַראָלעלער עקספּערימענט צו דעם באַרימטן פֿעניקישן אָלף-בית פֿון 22 אותיות, דעם פֿאָטער פֿון אַלע אַנדערע אָלף-בית. די ווערטער אויף די טאָוולען זײַנען מיט ספּעציעלע צייכנס אָפּגעטיילט געוואָרן אייגער פֿון צווייטן און האָבן אויס-געזען סעמיטיש לויט זייער פֿאָרם. אַרויסגייענדיק פֿון דער הנחה, אַז די אײַנווינער פֿון דער אַלטער אגרת האָבן גערעדט אויף אַ דיאַלעקט פֿון „שפּת כנען" (ווי מען האָט אָנגערופֿן העברעיש נאָך אין דער צייט פֿון די נביאים), האָט מען אונטערגענומען די דעשיפֿרירונג, הגם ס'האָבן געפֿעלט צווייי-שפֿראַכיקע טעקסטן.

---

1 אַן אויספֿירלעכער אַרכעאָלאָגישער און היסטאָרישער איבערבליק אין דעם ערשטן טייל פֿון:
Charles Virolleaud, La légende phénicienne de Danel, publiée d'après les tablettes de Ras-Shamra, avec une introduction à l'étude de la civilisation d'Ugarit (1936).

דעם ערשטן פּרוּוו האָט געמאַכט דער ניט לאַנג פֿאַרשטאָרבענער דײַטשער פֿילאָלאָג האַנס באַוּער. עס האָט זיך אים אײַנגעגעבן ריכטיק צו באַשטימען עטלעכע צייכנס (ער האָט למשל אָן פֿעלערן איבערגעלייענט דעם נאָמען פֿון דער געטין עשׂתרת), אָבער די איבעריקע האָט ער געלייענט פֿאַלש. גלײַכצײַטיק מיט אים, אָבער אויך אָן גרויסער הצלחה, האָט געאַרבעט דער פֿראַנצויז ע. דאָרם (Dhorme), און צו לעצט איז דער גאַנצער אַלף-בית דעשיפֿרירט געוואָרן דורך שאַרל וויראָלאָ, וואָס זײַן שילער האָט דער שרײַבער פֿון אָט די שורות דעם כּבֿוד צו זײַן. אין וויראָלאָס רשות זײַנען איבערגעגעבן געוואָרן אַלע געפֿונענע טאָוועלעך, און זינט עטלעכע יאָר פֿאַרעפֿנטלעכט ער די טעקסטן ביסלעכווײַז אין פֿאַקסימילעס און טראַנסקריפּציע מיט איבערזעצונג און פּירוש.

די ראַמען פֿון אונדזער אַרטיקל דערלויבן אונדז ניט אָפּצושטעלן זיך אויספֿירלעך אויף דער באַדײַטונג פֿון די דעשיפֿרירטע ראַס-שאַמראַ-טעקסטן פֿאַר דער פֿילאָלאָגיע. מיר וועלן בלויז באַמערקן, אַז זיי האָבן אונדז אַנטפּלעקט די העברעיִשע שפּראַך אויף אַ סטאַדיע, וואָס איז נאָך לפֿי ערך גענומען נאָענט צום אורסעמיטישן מקור. דער פֿאָנעטישער באַשטאַנד פֿון דער אגרתישער שפּראַך איז נאָך זייער ענלעך צום אַראַבישן, אָבער ווײַזט שוין אין אַ סך פּרטים דעם איבערגאַנג צו דער העברעיִשער פֿאָנעטיק.[2] אויך די גראַמאַטיק איז פּרימיטיווער ווי אין העברעיִש, עס פֿעלט למשל דער באַשטימטער אַרטיקל די פּרעפּאָזיציע „מן", עס ווערט ניט געמאַכט קיין אונטערשייד (לכל-הפּחות אין שריפֿט) צווישן די סופֿיקסן פֿון לשון זכר און לשון נקבֿה, פֿאַראַן (ווי אין אַרמיש) דער בנין שפּעל, די שפּראַך האָט בכלל אַ לײַכטן אַרמישן קאָלאָריט (דער רעלאַטיווער פּראָנאָמען ד, דער אור-סעמיטישער ḏ גייט אַריבער ניט אין ז ווי אין העברעיִש, נאָר אין ד, ווי אין אַרמיש, אאַז"וו). פֿאַר דער פֿאַרגלײַכנדיקער גראַמאַטיק פֿון די סעמיטישע שפּראַכן און דער היסטאָרישער גראַמאַטיק פֿון העברעיִש איז די שפּראַך פֿון ראַס-שאַמראַ אַן אמתער אוצר פֿון אַלע שטאַנדפּונקטן.

די מערהייט טעקסטן זײַנען דײַטלעך געשריבן מיט איין האַנט, און אייניקע פֿאַרמאָגן אַ קאָלאָפֿאָן מיט דער אונטערשריפֿט פֿון דעם סופֿר. ער שרײַבט זיך אונטער „ספר. אֶלמלך. שבני. למד. אַתן. פרלן. רב. כהנם. רב. נקדם. שעי." (ד"ה „סופֿר אֶלמלך פֿון בת-שבן, שילער פֿון אַתן-פרלן, דעם אָנפֿירער פֿון כּהנים און פּאַסטעכער, פֿון לאַנד שע"). דער נאָמען פֿון דעם סופֿרס לערער, דעם כּהן-גדול פֿון אגרת, האָט געלאָזט באַשטימען מער

---

2 אין אונדזער אַרטיקל ווערט אָנגענומען די ווײַטערדיקע טראַנסקריפּציע: א, אֵ, אֻ, ב, ג, ד (=אַראַב׳ d און ḏ), ה, ו, ז, ח (=אַראַב׳ ḥ), חֿ (=אַראַב׳ ḫ), ט, י, כ, ל, מ, נ, ס, ע, עֿ (=אַראַב׳ g̣), פ, צ, צ (=אַראַב׳ ẓ), ק, ר, ש (=שין און שׂין), ש2 (קען פֿאַרבײַטן די אותיות ש, ז, ד), שֿ (=אַראַב׳ ṯ), ת.

ווייניקער זיכער די צייט, וועו די טעקסטן זיינען פֿאַרשריבן געווָארן: דאָס איז דער 14טער יאָרהונדערט. דעם כהנס נאָמען איז בפֿירוש מצריש און איז פּולל דעם געטלעכן נאָמען אַתן (אָטאָן), דעם זונען-גאָט, וואָס צו אים האָט מען געדינט נאָר בשעת דער מאָנאָטעיִסטישער רעפֿאָרם פֿון דעם באָרימטן אַכנאָטאָן (אַמענהאָטעפּ IV), ד״ה פֿון 1375 ביז 1358. דאָס איז די זעלבע צייט, וואָס צו איר געהערן די בריוו פֿון תּל-על-אַמאַרנאַ, און וועו די עבֿרים זיינען אַריינגעדרונגען אין כּנען.

כּמעט אַלע טעקסטן האָבן אַ שייכות צום קולט, אָבער פֿאַר אונדז זיינען וויכטיק ניט די רשימות פֿון קרבנות אָדער אינווענטאַר, נאָר די גרויסע מיטאָלאָגישע פּאָעמעס, וואָס דעם ערשטן אָרט צווישן זיי פֿאַרנעמט דער ציקל וועגן אַלאַין-בעל און זיין שוועסטער ענת. דאָס זיינען זיבן טאָוועלעך און פֿראַגמענטן, וואָס ווירפֿלען באַצייכנט זיי דורך די ראָשי-תּיבֿות AB. צו דעם דאָזיקן ציקל קען צוגערעכנט ווערן די פּאָעמע וועגן דעם געיעג פֿון גאָט בעל-הוד (אידענטיש מיט אַלאַין-בעל) אָדער פֿאַרקירצט BH. אַ צווייטן ציקל בילדן די טאָוועלעך וועגן דעם מלך דנאל, זיין טאָכטער פּלעת און זיין זון אקהת, וואָס אים דערהרגעט די געטין ענת (פֿאַרקירצט D). אַ דריטן—די לעגענדעס וועגן דעם מלך כרת און זיינע מלחמות (פֿאַרקירצט K). וויַיטער דאַרפֿן אָנגערופֿן ווערן די פּאָעמעס וועגן „געבורט פֿון שיינע און ליבע געטער״ (אָדער שחר און שלם, דעריבער פֿאַרקירצט SS), דער הימן צום גאָט נכל און די געטינס כּשׂרת (NK), די פֿראַקלאַמאַציע פֿון סלג, דעם פֿירער פֿון פֿינף פֿעלקער, אַ טעקסט וועגן רפֿאים און אייניקע קלענערע זאַכן. דער גרעסטער טייל פֿון זיי איז שוין פֿאַרעפֿנטלעכט.

אין די דאָזיקע מיטאָלאָגישע פּאָעמעס געפֿינען זיך אַ ריי ערשטראַנגיקע געאָגראַפֿישע אָנווייזונגען, וואָס פֿאַרנעמפֿערן די פֿראַגע, צי ס׳האָט בכלל געקענט זיין אַ צוזאַמענהאַנג צווישן דער ליטעראַטור פֿון אַ ווייטער און פֿרי אונטערגעגאַנגענער שטאָט און די דערציילונגען פֿון תּנך. עס ווייזט זיך אַרויס, אַז די טעקסטן פֿון אגרת זיינען נאָר פֿאַרשריבן געווָארן אין דער אַלטער ראַס-שאַמרא, אָבער אויפֿגעקומען זיינען זיי ערגעץ אַנדערש, אין דער נאָענטסטער שכנות מיטן געביט פֿון ישׂראל און יהודה: אין דער געגנט פֿון צור, צידון און גליל-העליון, פֿון איין זייט, און אין דעם געביט פֿון האַלב-אינדזל סיני און די סטעפּעס פֿון נגב, פֿון דער צווייטער. דערצו זאָגן אייניקע פֿאַקטן עדות, אַז די שריפֿטשטעלער פֿון אַלטן ישׂראל האָבן נאָך גוט געקענט די ליטעראַטור, וואָס איז צו אונדז דערגאַנגען נאָר אין אירע קאָפּיעס פֿון ראַס-שאַמרא.

באמת, קיין איין מיטאָס שפּילט זיך ניט אָפּ אין ראַס-שאַמרא גופֿא אָדער אין איר נאָענטסטער סביבֿה, ס׳ווערן אָבער דערמאָנט אָט וואָסערע גוט באַקאַנטע געאָגראַפֿישע ערטער: צור, צידון, נגב, אדום און משמעות די שבֿטים אשר און זבולון, וואָס זיינען שפּעטער אַריין אין דער קאָנפֿעדעראַציע

פון ישׂראל (פאעמע וועגן כרת מלך צדונים)[3]; מדבר קדש, אשדוד, דאס פאלק פון אראבער (ערבם) און רמזים אויף גרר און באר-שבע (פאעמע וועגן געבורט פון ליבע און שיינע געטער)[4] אח שמך, ד"ה די זומפן פון דער אזערע חולה[5] (פאעמע וועגן דער געטין ענת און דער וויל־דער קו אדער IV AB); דער טאל פון תקוע, פאטערלאנד פון עמוס הנביא (הימן צו נכל און די כשׂרת)[6]; מדבר אלוש, איינער פון די לאגערערטער פון בני־ישׂראל אין מדבר לוים במדבר ל"ג, 13 (פאעמע וועגן געיגן פון בעל הוד)[7]; און ווי אונדז וועט נאך אויסקומען צו זען, די וויכטיקע האוונשטאט בײם ים־סוף אילת אדער אילן (אלן אין BH, אלת אין א ניט־פארצפנטלעכטן פראגמענט VI AB). לויט די ווערטער פון דעם גריכישן היסטאריקער הערא־דאטאס[8] האבן די פעניקיער נאך אין 15טן י"ה פאר קר' געהאלטן די ברעגעס פון רויטן ים (מן הסתם ים־סוף און ניט פערס־שער איינגוס) פאר זייער שטאמלאנד, און אין שײן פון די אויבן געבראכטע געאגראפישע אנווײזן איז מעגלעך אנצונעמען, אז לכל הפחות א טייל פון זיי איז באמת געקומען פון די לענדער צו דרום פון ארץ־ישׂראל[9]. מיר ווייסן אבער, אז גראד דארט לאקאליזירן אלע מקורים פון תנ"ך דאס וויגעלע פון יהוה־קולט און פון דעם פאלק ישׂראל. דארט שפילן זיך אויך אפ די לעגענדעס וועגן די אבות און וועגן משה, און אונדז וועט נאך ניט איין מאל אויסקומען אפצושטעלן זיך אויף דער הויכער באדײטונג פון יענעם געביט פאר דער עלטסטער געשיכטע פון יידישן פאלק.

אזוי ארום ווערט פארשטענדלעך, אז די ליטעראטור פון דעם סיני־געביט (אין בריי־טערן זינען פון ווארט) האט געקענט איבערלעבן דעם אונטער־גאנג פון דער סיניישער קאלאניע אין ווײטן צפון און באקאנט זײן די שכנישע

---

3 Charles Virolleaud, La légende de Keret, roi des Sidoniens (1936).

4 Ch. Virolleaud, Naissance des dieux gracieux et beaux, Syria 1933, p. 128—151.

5 Ch. Virolleaud, 'Anat et la Génisse (IV AB), Syria 1936, p. 150—163; René Dussaud, Cultes cananeéns aux sources du Jourdain, d'après les textes de Ras Shamra, ibid., p. 283—295.

6 Ch. Virolleaud, Hymne phénicien au dieu Nikal et aux déesses Kôšarôt provenant de Ras Shamra (NK). Syria 1936, p. 209—228.

7 Ch. Virolleaud, Poème des chasses de Baal, Syria 1935, p. 247—266.

8 הערא־דאטאס' געשיכטע, I, 1; VII, 89.

9 די דאזיקע היפאטעזע פארטיידיקט באזונדערס René Dussaud, Les Phéniciens au Negeb et en Arabie (Rev. de l 'Hist. des Relig., 1933, p. 5—49) גאר Les découvertes de Ras-Shamra (Ugarit) et l'Ancien Testament (1937) מיט א טך פון זמנע מסקנות איז אומעגלעך מספים צו זען.

עברישע שבטים נאָך אין יענער תקופה, ווען ס'האָבן אָנגעהויבן זייער טעטיקייט די ערשטע נביאים און די עלטסטע דערציילער פון תנך. דאָס ווערט באַשטעטיקט דורך דער מערקווערדיקער ענלעכקייט פון דער באַשרייבונג פון לויתן בײַ ישעיהו און אין דער פּאָעמע פון ראַס-שאַמראַ וועגן דעם טויט פון בעל (I* AB).

בײַ ישעיהו, כ"ז, 1 לייענען מיר: „ביום ההוא יפקד יהוה בחרבו הקשה והגדולה והחזקה על לויתן נחש ברח ועל לויתן נחש עקלתון והרג את התנין אשר בים" (נאַטירלעך רעדט זיך דאָ נאָר וועגן איין ים-שלאַנג און ניט ווענן דרײַ).

אין אָנהייב פון דער פּאָעמע וועגן דעם טויט פון בעל[10] לייענען מיר אַזוי:

(1) כתמחץ. לתן. בשן. ברח
(2) תכלי. בשן. עקלתן
(3) שליט. דשבעת. ראַשם

„אַז דו וועסט דערהרגענען לתן, דעם לויפנדיקן שלאַנג, טייטן דעם זיך דרייענדיקן שלאַנג, דעם מעכטיקן מיט זיבן קעפּ".[11]

די ענלעכקייט פון אָט די צוויי באַשרײַבונגען האָט זיך תיכף געוואָרפן אין די אויגן אַלע פאָרשער. באמת, ניט נאָר דער שלאַנג טראָגט דעם זעלבן נאָמען (לתן איז נאָר אַ וואַריאַנט פון לויתן), נאָר אַפילו זײַנע צוויי אַטריבוטן, „נחש ברח" און „נחש עקלתון" זײַנען אידענטיש אין ביידע טעקסטן[12], אַזוי אַז וועגן קיין צופעליקער ענלעכקייט קען ניט זײַן קיין רייד, נאָר מען מוז אָננעמען, אַז ישעיהו (אויב דער דאָזיקער פסוק שטאַמט פון אים) האָט געקענט עפּעס אַ געשריבענעם מקור, וואָס האָט דעם זעלביקן אָפּשטאַם ווי I* AB.

דאָס איז ניט דער איינציקער פאַל, וואָס באַווײַזט די השפּעה פון דער „צפון-סיניִשער" מיטאָלאָגיע אויפן תנך. מיר גלייבן, אַז אונדז האָט זיך אײַנגעגעבן אויף אַ דאָקומענטאַלן אופן צו דערווײַזן די היפּאָטעזע פון עדואַרד מייער, בערנאַרד לוטער און מײַן חשובן לערער ריימאָנד ווייל[13] וועגן דער

---

10 Ch. Virolleaud, La mort de Baal (I* AB), Syria 1934, p. 305–336.

11 פון תהלים ע"ד, 14: „אתה רצצת ראשי לויתן" איז געדרונגען, אַז דער לויתן האָט געהאַט עטלעכע קעפּ.

12 בשן איז דאָס אגרתישע וואָרט פאַר שלאַנג (אָנשטאָט נחש, פג"ל די אַרמישע פאָרם פתן, וואָס איז אַרײַן אין העברעיִש).

13 Raymond Weill, L'installation des Israélites en Palestine et la légende des patriarches (Rév. de l'Hist. de Relig. 1923, vol. 87, p. 69–120, vol. 88, p. 1–44.

כּנענישער אָפּשטאַמונג פֿון די אָבֿות פֿון בראשית. אין די מיטאָסן פֿון ראַס-שאַמראַ האָבן מיר געפֿונען די כּנענישע פּראָטאָטיפּן פֿון אַ ריי בראשית-לעגענדעס און פֿון עלף פֿון זייערע העלדן, נעמלעך תּרח, אַבֿרהם, לבֿן, שׂרה, הגר, יעקבֿ, יצחק, ישמעאל, רחל, רבֿקה און יוסף, אונטער נעמען, וואָס זיינען אָדער אידענטיש מיט די ביבלישע, אָדער שטעלן פֿאָר זייערע וואַריאַנטן[14].

היות ווי אַ ריי אַראַבישע שבֿטים פֿון דער סיני-געגנט און שכנישע געביטן, דעם וויגעלע פֿון דער ראַס-שאַמראַ-מיטאָלאָגיע און דעם יהוה-קולט, האָבן אויפֿגעהיט זייער עקסיסטענץ כּמעט ביז דער תּקופֿה פֿון מאָהאַמעד, איז פֿאַראַן אַ מעגלעכקייט אויסצונוצן צוליב אונדזערע אויפֿגאַבעס אויך די רעשטלעך פֿון דער אַלטער צפֿון-אַראַבישער מיטאָלאָגיע, פֿאַרגלייַכנדיק זיי, מיט דער נעהעריקער אָפּגעהיטקייט, מיט די ידיעות פֿון די טעקסטן פֿון אגרת און פֿון תּנך. אַ דאַנק דעסדאָזיקן פֿאַרגלייַכנדיקן אַנאַליז, דאַרף אויפֿגעקלערט ווערן, ווי קומט עס, אַז דער נאָמען פֿון דעם נאַציאָנאַלן ייִדישן גאָט יהוה ווערט דערמאָנט אין אַ מיטאָלאָגישן פֿראַגמענט פֿון ראַס-שאַמראַ ווי איינער פֿון די געטער פֿון אָגרתישן פּאַנטעאָן, אין דער נאָענטסטער שייַכות צום גאָט בעל.

## 2. בעל אין דעם פּאַנטעאָן פֿון ראַס-שאַמראַ

אין שייַן פֿון די ראַס-שאַמראַ-מיטן ווייַזט זיך אַרויס, אַז בעל, דער גאָט פֿון די כּנענים און דער געגנער פֿון יהוה אין דער נבֿיאים-תּקופֿה, האָט געגאָלטן פֿאַרן וויכטיקסטן זון פֿון דעם העכסטן גאָט פֿון דעם כּנענישן פּאַנטעאָן, אֵל. דאָס איז ניט דער איינציקער נאָמען פֿון בעלס פֿאָטער: אין די טעקסטן פֿון ראַס-שאַמראַ ווערט איין און די זעלבע גאָטהייט אָנגערופֿן מיט אַזוי פֿיל נעמען און צונעמענישן, אַז ס'איז אָפֿט זייער שווער זיך פֿונאַנדערצוקלייַבן אין זיי. דער אמתער נאָמען פֿון דעם העכסטן גאָט איז געווען דגן[15] (ביבלישער דגון), אָבער די טעקסטן מייַדן אויס אָפֿן אָנצורופֿן אים אַזוי. זיי באַנוצן זיך מיט די צונעמענישן לטפן („פֿרייַנדלעכער, גוט-מוטיקער"), לטפן אֵל דפאֵד[16], שׂר אֵל („דער אָקס אֵל"), שׂר אֵל

---

14 אונדזער מאָנאָגראַפֿיע וועגן „די אָבֿות פֿון בראשית אין די מיטן פֿון ראַס-שאַמראַ" דאַרף בקרובֿ דערשייַנען אין איינעם פֿון די פֿראַנצייזישע זשורנאַלן. די טעמע פֿון אונדזער איצטיקן אַרטיקל ווערט דאָרט בקיצור באַרירט אין קאַפּ' 6.

15 מען האָט פֿאַרגליכן דגון (אַשוריש Dagan) מיט די העברעיִשע ווערטער דג „פיש" און דגן „תּבֿואה" און געוואָלט זען אין אים אַ גאָט פֿון ים אָדער פֿון תּבֿואה. הגם די ערשטע מיינונג לייגט זיך מער אויפֿן שׂכל איז אָבער ריכטיקער צו זען אין אָט דעם נאָמען אַן אַנטלייַונג פֿון שומערישן (ווי דאָס טרעפֿט זיך אין דער ראַס-שאַמראַ-מיטאָלאָגיע), ווו dagan באַטייַט „אַלהייט". פֿ"גל Rea'lexikon der Assyriologie, II, p, 99.

16 דפאֵד איז ניט אויסגעטייַטשט. לויט האַנס באַוער „דער געמיטלעכער" (?).

דפאָד אאַז"וו. מען רופֿט אים אויך אָן מלך אַב שנם („מלך, פֿאָטער פֿון יאָרן") און אַב אַדם („פֿאָטער פֿון דער מענטשהייט"). ער ווערט פֿאָרגעשטעלט ווי אַ זקן מיט אַ ווײַסער באָרד, וואָס באַהערשט פֿון זײַן טראָן די גאַנצע וועלט. ער איז אָבער זייער ווײַט פֿון אַן אַקטיוון הערשער. זײַן אָנטייל אין דער אַקציע פֿון די פּאָעמעס, הגם אָפֿט זייער אַ וויכטיקער, גייט ניט ווײַטער פֿון געבן עצות (אָפֿט דורך חלומות) און אויסדריקן זײַנע שטימונגען דורד געוויין אָדער געלעכטער. אין די געטער-קאָנפֿליקטן פֿאַרבלײַבט ער פּאַסיוו און אָנמעכטיק נייטראַל.

בעלס מוטער איז דעם גאָט אֵלס פֿרוי, די געטין אַשֿרת (=ביבלישע אשרה), אָדער אֵלת („געטין"), אָדער קנית אֵלם („שעפֿערין פֿון געטער"), אָדער צום אָפֿטסטן — רבת אַשֿרת ים („הערשערין אשרה פֿון ים"). עס ווערן איר צוגעשריבן 70 זין — אָן ספֿק האָט מען גערעכנט די גאַנצע געטער-משפּחה פֿאַר אירע קינדער. פֿון די פּאָעמעס איז אין פֿלוג געדרונגען, אַז איר באַציִונג צו בעל איז ניט געווען קיין גינציקע.

בעל איז נאַטירלעך בלויז אַ כּבֿוד-טיטל פֿון דעם כנענישן גאָט. זײַנע אַנדערע צונעמענישן זײַנען אַלאֵין-בעל[17], אַלאֵי-קרדם[18], זבל בעל אַרץ[19],

---

17 לויט ווירָאָלאָ און דיסאָ איז אַלאֵין - בעל אַ זעלבשטענדיקע געשטאַלט, בעלס זון. אָבער דער פֿערז, אויף וועלכן זיי פֿאַררופֿן זיך, קען פֿאַרשיידן געטײַטשט ווערן. פֿון אַלע טעקסטן איז בולט געדרונגען, אַז אַלאֵין - בעל און בעל זײַנען אידענטיש. דאָס אָפּטיילן אַלאֵין—בעל פֿון בעל פֿירט אַרײַן אַן אומבאַשרײַבלעכן כאַאָס אין די אַזוי אויך ווייניק קלאָרע פּאָעמעס. — דעם נאָמען אַלאֵין פֿאַרשטייט ווירָאָלאָ ווי אַן אַאָריסט-פֿאָרם פֿון ערשטער פּערזאָן פֿון שורש לאי (=העבר' לאה). דאָס איז ריכטיק, אָדער עס שטעלט זיך אַ פֿראַגע, צי האָט אין ראַס-שאַמראַ אָט דער שורש דעם זעלבן טײַטש, וואָס אין העברעיִש, ד"ה „מיד זײַן", ווי עס נעמט אָן ווירָאָלאָ (אַלאין איז בכן אַ רמז אויפֿן אַראָפּשטײַג פֿון בעל אין דעם קיניגרײַך פֿון טויטע?). האַנס באַוער ווײַזט אָן, אַז אין אַשוריש האָט דער שורש לאי אַן אַנדער באַדײַטונג — „זײַן שטאַרק", און אַזאַ דערקלערונג לייגט זיך בעסער אויפֿן שׂכל.

18 אַלאֵי איז די ריינע אַאָריסט-פֿאָרמע פֿון לאי אָן דעם ענערגעטישן נון. זי באַגעגנט זיך נאָר אין פֿאַרבינדונג מיט קרדם „האַק". מיר האָבן פֿאַר זיד אַ בײַשפּיל פֿון האָפּלאָלאַטריע (פֿאַרגעטערונג פֿון וואָפֿן). די האַק האָט אין דער אַלט-מזרחדיקער וועלט געדינט פֿאַרן סימבאָל פֿון דעם דונערגאָט (אויפֿן אינזל קרעטע די - טאָפּעלע האַק).

19 דער גענויער טײַטש פֿון זבל איז ניט באַוווּסט („פֿירשט"?). בכל אופֿן איז עס אַ געטלעכער טיטל, וואָס פֿון אים שטאַמען אָפּ בעל-זבול (אין טעקסט פֿון תּנך פּאַראָדיסטיש: בעל-זבוב), זבול, זבולון, איזבל. געוויינטלעך באַצייכנט ער דעם בעל, אָבער אַ מאָל אויך דעם ים-גאָט (בן ים) כשֿר (זבל ים).

בן-דגן, רכב ערפת[20], בעל-צפן[21], אשר בעל[22], אל הד[23] אדער פשוט הד. ער באהערשט דעם אייבערפלאך פון דער ערד און די אטמאספער, איז דער האר פון דונערן, שטורעם און רעגנס, ווי עס איז איבעריקנס צו זען פון אייניקע נעמען וואס ער טראגט. לאמיר זיך דערמאנען, אז אין דער געשיכטע פון אליהו הנביאס קאמפן קעגן בעל ווערט דערציילט, אז דינער פון בעל גלייבן, אז ער קאן ארויפברענגען רעגן (מלכים א', י"ח). זיין נאמען הד (אלץ איינס ווי ער לייענט זיך) איז ניט אפצוטיילן פון הד ד, דעם גרויסן סעמיטישן (באזונדערס פארערט ביי די ארמים, אבער אויך ביי די כנענים און אשורים) שטורעם- און דונער-גאט, וועלכער איז אויך באקאנט געווען אונטערן נאמען רמון.

די ראס-שאמרא-פאעמעס האבן פארן אונדז אנטפלעקט דעם בעל אויך ווי דעם כנענישן פארשטייער פון דער גרויסער סעריע שטארבנדיקע און ווידער אויפלעבנדיקע געטער, וואס זיינען בריט פארשפרייט אין דעם גאנצן באסיין פון מיטלענדישן ים (אטיס אין קליין-אזיע, אסיריס אין מצרים, דיאניסאס אין גריכנלאנד, תמוז אין בבל און כנען, אדאניס ביי פעניקיער און גריכן[24]). דער טויט פון דעם דונערגאט סימבאליזירט דעם סוף פון דער רעגנצייט, וואס דעמאלט איז די ערד גרין, און דעם אנהייב פון דער טריקענעניש. אויך אין איין ארט פון תנך האט זיך אייגנגעהאלטן א שפור פון אזא קוק אויפן שטורעמגאט. ביי זכריהו י"ב, 11 לייענען מיר: „אין יענעם טאג וועט גרויס ווערן דער קבורה-געווין אין ירושלים ווי דער קבורה-געווין פון הדדרמון אין טאל פון מגדון". דא ווערט דער געשטארבענער גאט, וואס ווערט יארי-יערלעך באווויינט, אנגערופן מיט בייזעם נעמען פון דעם שטורעמגאט, הדד און רימון (אשוריש Ramman)[25].

---

20 אויך אט די צונעמעניש — „כמארעס - רמעטר" — איז שייך צו א גאטהייט פון שטורעם און דונער. אין תנך ווערט יהוה באשריבן אויפן זעלבן אופן: רכב בערבות, תהלים סח 5.

21 בעל-צפון איז א באקאנטע פעניקישע גאטהייט. לויט דעם גלויבן פון די בבלים איז דער באַרג פון די געטער געלעגן אויף צפון. פרויען פון ירושלים פלעגן בעם צפון-טויער באוויינען תמוז, א גאט, וואס האט א סך שותפֿישע שטרייכן מיט אלאין - בעל (פגל' יחזקאל ח' 14).

22 א ש ר — א מענלעכע פארם פון אשרת ז לכבוד דער דאזיקער גאטהייט איז אנגערופן געוואָרן דער שבט אשר.

23 וועגן דעם, אז הד דארף זיך לייענען הוד, ווילן מיר רידן אין קאפ' 3. אז דאס איז דער אמתער אייגנאמען פון בעל, האט דערקענט דיסס (ער לייענט אבער דעם נאמען אנדערש). René Dussaud, Le vrai nom de Ba'al, (Revue de l'Hist. des Relig. 1936, p. 1—20.

24 זע וועגן דעם Sir J. G. Frazer, Adonis, Attis, Osiris.

25 אינטערעסאנט, אז אין העברעיש היסט ר י מ ו ן אויך „מילגרוים", וועלכער איז געוואקסן אך אין די צמטן פון יוסף פלאוויוס דער סימבאל פון בלית (יידישע מלחמות, V, 5, 7). אין א זייער גרויסער צאל מיטן וועגן שטארבנדיקע געטער, אפילו ניט פון דעם טיפ פון שטורעמגאט, איז דער מאטיוו פון מילגרוים אן אינטעגראלער באשטאנדטייל פון דער אקציע.

אַקעגן איז בעלס שׂונא, דער גאָט פֿון טויט און אונטערערדישער מלוכה, מת (לייען מוֹת) אָדער בן אַלם מת, געשילדערט ווי אַן עכטער „תּבֿואה-גייַסט", וואָס וועגן אים האָט סער דזש. דזש. פֿרעזער אָנגעזאַמלט אַזוי פֿיל מאַטעריאַל אין זייַן „גאָלדענעם צווייַג": די תּבֿואה, אַ זומער-פּראָדוקט, סימבאָליזירט די אָנרעגנדיקע צייַט, ווען דער שטורעמגאָט פֿאַרשווינדט פֿון דעם אייבערפֿלאַך פֿון דער ערד. די פֿאַרטיליקונג פֿון מת דורך בעלס שוועסטער ווערט באַשריבן אַזוי, אַז מען זעט פֿאַר זיך בולט די צערעמאָניע פֿון אָפּראַמען דעם לעצטן סנאָפּ בייַם שניט, די פֿאַרקערפּערונג פֿון דעם „תּבֿואה-גייַסט". אַן אַנדער געגנער פֿון בעל איז דער ים-גאָט כשׂר, וועלכער שטורעמט אויף זייַן קריגס-רייַטוואָגן בעלס טראן און שטופּט אויף אים דעם אויפֿגעברויזטן ים, אָבער ווערט באַזיגט דורך בעלס באַגלייטער.

בעלס שוועסטער און באַשיצערין (און מסתּמא אויך זייַן פֿרוי) איז די וויכטיקסטע און אַקטיווסטע געטין פֿון דעם ראַס-שאַמראַ-פּאַנטעאָן, ענת, געוויינטלעך אָנגערופֿן „די בתולה ענת", בתלת ענת. די פֿעניקיער האָבן אין שפּעטערע צייַטן אידענטיפֿיצירט זי מיט דער גריכישער אַטענע, צו וועלכער זי איז באמת ענלעך מיט איר נאָמען, בתולהשאַפֿט און קריגערישקייט. אין תּנך באַגעגנט זי זיך נאָר אין נעמען פֿון שטעט (ענתות, ירמיהוס געבורט-אָרט, בית-ענת), און אויך דער לעגענדאַרער העלד שמגר, וואָס האָט אַוועק-געלייגט טויט 600 פּלשתּים, ווערט אָנגערופֿן בן ענת. אין דער פּאָעמע פֿון דעם ציקל AB, וואָס אין איר איז די הויפּטהעלדין די דאָזיקע געטין[26], ווערט געשילדערט די אימהדיקע שחיטה, וואָס ענת האָט אָנגעמאַכט אין די שטעט בייַם ברעג ים, אפֿשר דערפֿאַר וואָס זייערע אייַנווינער האָבן ניט געדינט צום בעל ווי געהעריק איז. עס ווערט באַזונגען די גדולה און פֿרייד פֿון ענת, וואָס באָדט זיך אין בלוט פֿון געהרגעטע. שמגר-בן-ענת גבֿורה-אַקט קאָן זייַן אַ רמז אויף אָט דעם נקמה-אַקט פֿון דער בלוטדאָרשטיקער געטין.[27] אַנדערע נעמען פֿון דער ענת זייַנען ענת אשׂר בעל (מסתּמא „ענת פֿון אשׂר בעל") און יבמת לאֵמם („שוועגערין פֿון פֿעלקער").[28] עס לייגט זיך גוט אויפֿן שׂכל, אַז עשׂתרת, דער נאָמען פֿון דער גוט-באַוווסטער סעמיטישער געטין

---

26 Ch. Virolleaud, La déesse l'Anat (V AB), Syria, 1936, p. 335–345; 1937, p. 85—102, 256—270.

27 אַגב רופֿט ענת שפּעטער צו בעל, אַז איצט קען ער שוין אַראָפּלאָזן אַ רעגן — ס'איז בכן אַ פּאָעטישע באַשרייַבונג פֿון אַ מענטשן-קרבן קעגן דער טריקעניש, ווי דאָס אומברענגען די זיבן זין פֿון שאולן אין גבֿעון (שמואל ב, כ"א).

28 די דאָזיקע סודותפֿולע צונעמעניש וועלן מיר באַטראַכטן ברייטער אין אַ באַזונדער שטודיע וועגן דער „שוועגערין אין אַגראַרמיטאָסן".

פון ליבע און פרוכטפערקייט, איז אין אייניקע טעקסטן (אבער ניט אין אלעו) א סינאנים פון ענת[29].

ווי אזוי בעל איז אומגעקומען, דערציילט די פאעמע וועגן זיינע געיעגן (BH). בכלל איז די דאזיקע פאעמע ביז גאר אינטערעסאנט, ווייל זי איז דער פראטאטיפ פון די בראשית-דערציילונגען וועגן יצחק און ישמעאל. אן איבערזעצונג און א פילאלאגישער און מיטאלאגישער אנאליז פון BH זיינען געגעבן אין קאפ' 5 פון אונדזער שטודיע וועגן „די אבות פון בראשית אין די מיטן פון רא-שאמרא". דער אינהאלט פון אירע טיילן, וואס האבן א שייכות צו אונדזער איצטיקער טעמע, איז אזוי: א פרוי (אדער געטין? אין די טעקסטן פון רא-שאמרא איז אוממעגלעך דורכצופירן א גרענעץ צווישן געטער און מענטשן) מיטן נאמען א מת-אשרת אדער א מת-ירח (ד"ה שקלאווין פון אשרה אדער פון דעם לבנה-גאט) נעמט פייערלעך אויף דעם העכסטן גאט אל און זיין באגלייטער אין ארט, וואס הייסט אלן, און איז זיי מכבד מיט א סעודה (פונקט ווי אברהם און שרה האבן אויפגענומען יהוה און זיינע באגלייטער אין די אלוני ממרא — עס איז בכלל דא כמעט א וועריאציע ענלעכקייט צווישן BH און בראשית, י"ח). דער צופריד־ענער אל (אל יצחק בם לב, זאגט דער טעקסט, — „אל האט זיך צעלאכט אין זיין הארצן" — דערפון, ווי אין בראשית, דער נאמען יצחק) באקעלט א מת-אשרת צו פארלאזן אלן און אוועקצוגיין אין דעם מדבר אל ש[30] צום ברונעם פון אל (דאס איז די עלטסטע וועריסיע פון דער הגר-לעגענדע), וווּ זי וועט ברענגען אויף דער וועלט אן אויסטערלישן צוויליינג-האלבע מענטשן, האלבע אקסן:

בהם. קרנם. כם. שרם
וגבשת. כם. אברם
ובהם. פן. בעל

„זיי האבן הערנער, ווי אקסן, און א הויקער, ווי בופלאקסן, און זיי האבן א פנים פון בעל".[31]

---

29 וועגן דער ראלע פון ענת אין די פאפירוסן פון עלעפאנטינע (יב), דער יידישער מיליטערישער קאלאניע בתם דרום-גרענעץ פון מצרים אין 5טן י"ה פאר קר', וועט גערעדט ווערן וויטער.

30 דער נאמען אל ש (=אלוש פון במדבר ל"ג, 13) איז דא אין ווערטערשפיל מיטן שורש לוש „קנעטן טייג", חאס דערמאנט זיך אין BH, פונקט ווי אין בראשית י"ח (וווּ שרה קנעט פאר יהוהן קוכנס). דער דאזיקער צוזאמענהאנג האט זיך נאך אויסגעהאלטן אין אן אגדה-דערציילונג.

31 אויך ישמעאל איז א „פרא אדם" ד"ה, א וויילדער אייזל און א מענטש גלייכצייטיק — אין תוך אויפגענומען אלעגאריש, אבער אין דער עלטערער פארם פון דער דערציילונג געוויס אן אויסדרוק פון זיין געמישטער, האלב-מענטשלעכער געשטאלט.

און אָט, בשעת בעל, דער לִיבהאָבער פֿון געיעג, איז אַרויס אויף געיעג אין אָט דעם מדבר, האָט ער באַגעגנט די פֿאַנטאַסטישע קינדער פֿון אַמת-אַשׁרת און ויך געלאָזן זיי נאָכיאָגן. אין דעם אָרט פֿעלט אַ גרויסער טייל פֿון דעם טאָוול, אַ סך ווייטערדיקע שורות זיינען האַלב צעשטערט, און נאָר מיט פֿיל שווערקייטן גיט זיך איין צו באַקומען אַ צוזאַמענהענגענדיק בילד. עס ווייזט אויס, אַז אין דעם צוזאַמענשטויס האָט בעל (וועלכער ווערט אין דער פּאָעמע כּסדר אָנגערופֿן אויך הד) לכתחילה געווינען און אַוועקגעלייגט מיט זיין בלײַך איינעם פֿון די ברידער טויט אויף אַן אָרט, אָבער דער צווייטער האָט זיך געוואָרפֿן אויף אים מיט אַ ריזיקן כּוח און באַזיגט:

כן. נפל. בעל. ש(ר). כם. שׂר
ותכמס. הד. פ(נה). כם. אַבר

„אָט אַזוי איז געפֿאַלן בעל דער פֿירשט, ווי אַן אָקס, און ס׳האָט אַ פֿאַל געטאָן הוד אויף זיין פּנים, ווי אַ בופֿלאָקס".

זיין גוף, ווי עס ווערט דערציילט אין אַנדער פּאָעמע, האָט געפֿונען זיין שוועסטער ענת, און האָט אים אַריבערגעטראָגן (פֿון מדבר) מיט דער הילף פֿון דער זון-געטין שפש (אַזוי הייסט זי אין ראַס-שאַמרא אָנשטאָט „שמש"), באַגראָבן און געבראַכט פֿון זיין כּבוד ווענן אַ סך קרבנות (דאָס מאָל ניט קיין מענטשלעכע). זיין פֿאָטער, אל, באַווייניט אים אויף אַן אופֿן, וואָס דערמאָנט מערקווירדיק אָן דעם, ווי יעקב האָט באַווייניט יוסֿפֿן, אָבער האַלט פֿאַר נייטיק אַוועקצוזעצן אויף בעלס אָרט אַן אַנדער זון פֿון אַשׁרת, עשׁתר ערץ.[32] וויטער ווערן געשילדערט די טרעפֿענישן פֿון בעל אין דעם קיניגריַיך פֿון די טויטע אונטער דער ערד, ער ווערט אַרויסגעראַטעוועט פֿון דאָרט דורך ענת, וועלכע צעשניידט דעם גאָט מת מיט אַ סערפּ, פֿאַרברענט זיין גוף, צעמאָלט אים און ווארפֿט אַרויס אויפֿן פֿעלד פֿאַר די פֿייגלען. לויט דעם, וואָס „הימלען טריפֿן מיט בוימל און טייכן פֿליסן מיט האָניק" (אפֿאָטיש בילד פֿון רעגנס וואָס באַלעבן די נאַטור), דערקענט דער אַלטער אל, אַז זיין זון איז ווידער לעבעדיק און באַגעגנט די גוטע בשׂורה מיט אַ פֿרייַלעכן געלעכטער. דאָס הייסט איבעריקנס ניט, אַז מת איז באמת טויט — ווי אַן אמתער „תּבואה-גייסט" שטייט ער ווידער אויף תּחית-המתים, און דער אייביקער קאַמף באַגיַיט זיך.

די פּאָעמע ווענן בעלס געיעגן איז אָבער וויכטיק פֿאַר אונדז אויך פֿון אַ צווייטן שטאַנדפונקט: זי העלפֿט אונדז צו ווארפֿן אַ שטיקל שיין אויף די אַלטע קולטן פֿון דעם סיני-געביט, יהוהס לאַנד.

---

32 עשׁתר (ווי אין דרום-אַראַביע) איז די מענלעכע פֿאָרם פֿון עשׁתרת. ערץ = העבר׳ ארץ „מעכטיקער".

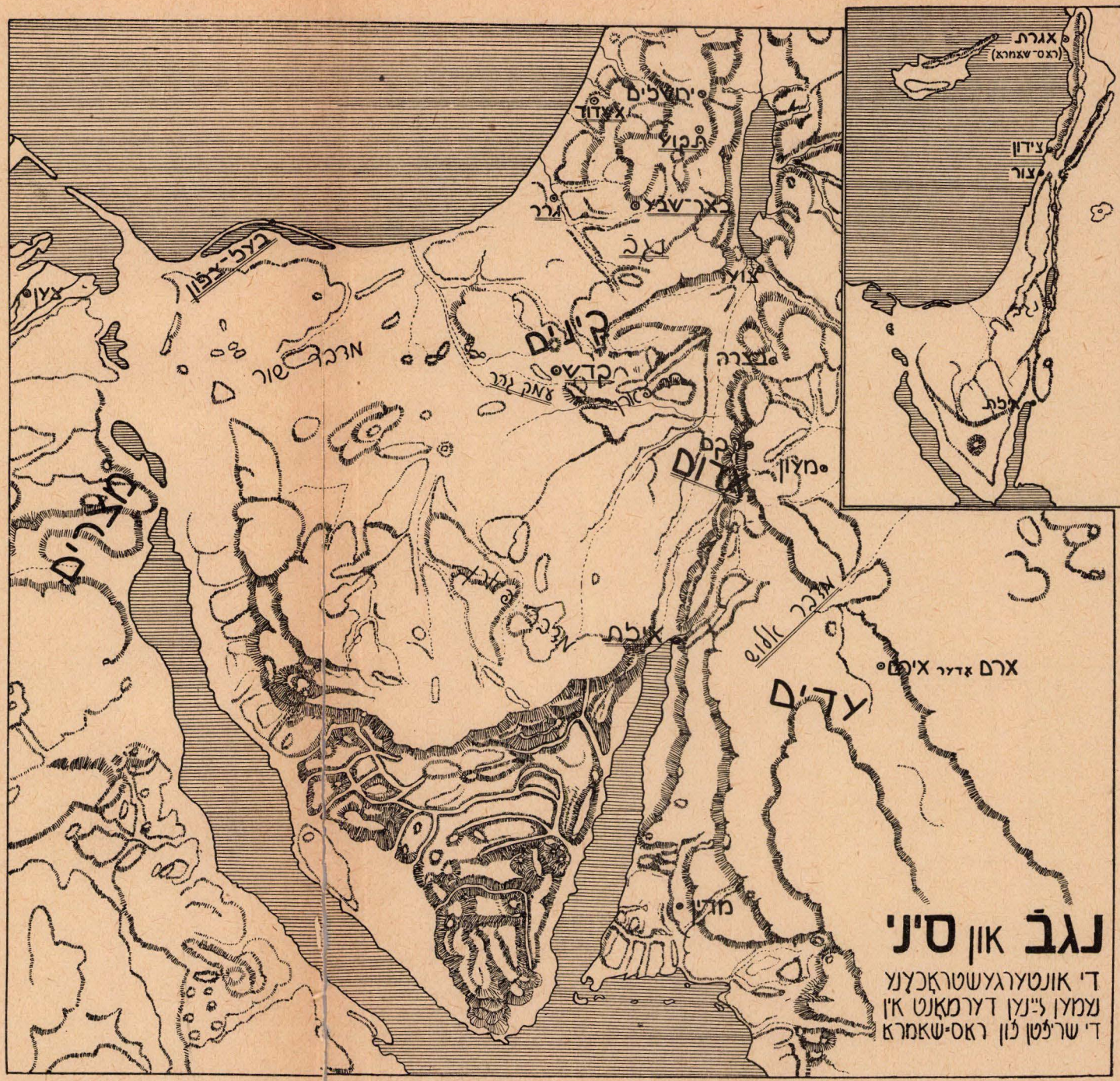

נגב און סיני
די אונטערגעשטראָכענע
נעמען זיינען דערמאָנט אין
די שריפטן פון ראס-שאמרא
מ. אסטור

## 3. הוד, דער גאָט פון אילת, און די עדים

וואָ שפילט זיך אָפּ די אַקציע פון דער פּאָעמע וועגן בעל-געיעגן? דער טעקסט גיט צוויי ווערטפולע אַנווייזונגען: אין מדבר אָלוש, ניט וויַיט פון אַן אָרט, וואָס הייסט אַלן. ווי מיר האָבן שוין אָנגעווויזן, איז אָלוש דערמאָנט אין במדבר ל״ג, אין דער רשימה פון די לאָגערערטער פון די בני-ישׂראל בעת זייער מדבר-וואַנדערונג. אין דער אַנדה זיַינען מיט אָלוש פאַרבונדן טראַדיציעס, וועלכע קענען דערקלערט ווערן נאָר אין שיַין פון אונדזער טעקסט. אָבער גענוי באַשטימען די לאָגע פון אָלוש קען מען ניט, ווייל הגם דער צונויפשטעלער פון דער רשימה האָט אָן ספק געהאַט רעאַלע ידיעות וועגן דער געאָגראַפיע פון דעם סיני-גענביט, האָט ער זיך אָבער שוין ניט געקענט פאַרשטעלן דעם סדר פון די ערטער, וואָס ער רעכנט אויס. דאָס איינציקע, וואָס מען קען יאָ אַרויסדרינגען פון אָט דער רשימה, איז דאָס, אַז אָלוש דאַרף געזוכט ווערן ערגעץ אויפן האַלבן וועג צווישן אֵילם און דעם מדבר סיני, ניט וויַיט פון מדבר סין.

דער הייליקער באַרג סיני איז פאַלש לאָקאַליזירט געוואָרן (זיַינט דער צייַט פון די ערשטע קריסטלעכע קלויסטערס אין יענעם געגנט) אויפן דרום-שפיץ פון דעם דרייעקיקן האַלבאינדזל, וואָס ווערט נאָך איצט אָנגערופן סיניַישער.[33] די ידיעות פון תנך לאָקאַליזירן אים צו מזרח פון דעם איינגוס פון אילת (איצט עקבה), צו דרום-מזרח פון אדום, אויף אַ ניט קיין וויַיטן מהלך פון אָט דעם לאַנד: ער ליגט אין לאַנד פון מדין, וואָס האָט זיך געפונען צו מזרח פון עקבה-איינגוס; פּדי צו קומען פון סיני קיין קדש-ברנע אָדער קיין כנען, מוז יהוה דורכגיין איבער די בערג פון אדום און דעם מדבר פּאָרן; סיני איז בפירוש באַשריבן ווי אַ ווולקאַן, און אויפן „סיניַישן" האַלבאינדזל איז קיין ווולקאַנען קיין מאָל ניט געווען; אַ קייט אויסגעלאָשענע ווולקאַנען, וואָס זיַינען נאָך אַשער טעטיק געווען אין עלטערטום, ציט זיך אָבער צו מזרח פון דעם עקבה-איינגוס און דעם דרום-טייל פון אדום.[34]

וואָס שייך אֵילם האָט אים עדואַרד מייער, אויפן סמך פון די ידיעות פון אַ גריכישן געאָגראַף אַגאַטאַרכידעס, לאָקאַליזירט אויפן מערב-ברעג פון סיניַישן האַלבאינדזל.[35] פרידריך האָמעל[36] האָט אָבער דערווייַזן, אַז מייער

---

33 צו דער געשיכטע פון אָט דעם טעות זע Raymond Weill, Le séjour des Israélites au désert et le Sinaï (Rev. des Etudes Juives, 1909, vol. 57, p. 19—54 194—338, vol 58, p. 23—59), p. 22 sniv.

34 זע א רעזומע פון די טעאָריעס וועגן דעם אין ריימאַנד חילס אויבנדערמאַנט ארטיקל, ז׳ 33 א״ה. און חוץ דעם: J. Wellhausen, Prolegomena (5 Aussg,) p. 349; Adolphe Lods, Israel, p. 202 — 205.

35 Ed. Meyer, Die Israeliten und ihre Nachbarstämme, p. 100—103.

36 Fr. Hommel, Ethnologie und Geographie des alten Orients, p. 626—628.

האָט ניט ריכטיק פֿאַרשטאַנען די געאָגראַפֿישע ידיעות פֿון אַגאַטאַרכידעס און אַז פֿון אָט דעם דאָזיקן מקור איז גאָר געדרונגען, אַז אילם איז געלעגן בײַם צפֿון-שפּיץ פֿון דעם עקבֿה-אײַנגוס און איז אַזוי אַרום אידענטיש מיט דעם באַרימטן האַוון אילת — אַן אויספֿיר, צו וועלכן מען קומט אויך אויף אַן אַנדערן וועג.[37] דער נאָמען פֿון אָט דעם האַוון באַטײַט „הייליקער בוים"[38] און האָט זיך אויפֿגעהיט אין אַ גרויסער צאָל וואַריאַנטן: אויסער אילת און אילם, אויך אילה (דער חורישער קלאַן פֿון אָט דעם געגנט, בראשית ל"ו, 41), איל פּאָרן (בראשית י"ד, 6), אילון (אין דער גענעאַלאָגיע פֿון די אדומים עשׂוס שווער, בראשית ל"ו, 2), Ayla (אַראַבישע פֿאָרם), Ailana (גריכישע טראַנסקריפּציע) און נאָך. נעמענדיק דאָס אַלץ אין אַכט, מעג מען זיכער אידענטיפֿיצירן אַלן פֿון די ראַס-שאַמראַ-טעקסטן מיט דער דאָזיקער וויכטיקער שטאָט. דער מדבר אָלוש איז אַזוי אַרום צו לאָקאַליזירן אין מזרח-זײַט פֿון אילת, אויפֿן וועג צו דעם וווּלקאַנישן באַרג סיני.

די געאָגראַפֿישע לאַגע פֿון אילת איז געווען (און איז נאָך ביז איצט) אַן ערשטראַנגיקע. זי האָט פֿאַרבונדן סיריע און ארץ-ישׂראל מיטן רויטן ים, דער „גליקלעכער אַראַביע" און דעם אינדישן אָקעאַן: לאָמיר זיך דערמאָנען די לאַנגע קאַמפֿן, וואָס יהודה האָט געמוזט פֿירן, כּדי צו באַצווינגען און אײַנצוהאַלטן אָט די שטאָט, קאַמפֿן, אין וועלכע עס פֿלעגן זיך אַרײַנמישן אויך די ניט ווייניקער פֿאַראינטערעסירטע פֿעניקיער און ארמים. אילת האָט באַהערשט אַ גאַנצן קנופּ ביז גאָר וויכטיקע האַנדלסוועגן: „דרך המדבר", וואָס האָט געפֿירט פֿון מצרים קיין אילת דורכן סינישן האַלבאינדזל, צוויי וועגן פֿון ארץ-ישׂראל (איינער דורך אדום, אַ צווייטער דורך באר-שבֿע און קדש-ברנע), וועגן צו דרום און דרום-מזרח — קיין צענטראַל- און דרום-אַראַביע, און אַ וועג דורכן גאַנצן סירישן מדבר ביזן אויסגוס פֿון פּרת און פּערסישן אײַנגוס. דאָס, צוזאַמען מיט איר ראָלע פֿון איינציקן האַוון פֿון סיריע און ארץ-ישׂראל בײַם ים-סוף, האָט געמאַכט אילת פֿאַרן וויכטיקסטן צענטער פֿון יענער געגנט, דעם גראַוויטיר-פּונקט פֿאַר אַלע אַרומיקע שבֿטים, די חורים, די אדומים, די מדינים, די ישמעאלים.

די נאָענטסטע סבֿיבֿה פֿון אילת האָט אין אַלטערטום געהערט צום שבֿט עד, וואָס איז באַקאַנט פֿון קאָראַן ווי אַן אונטערגעגאַנגען פֿאָלק און טרעט אַרויס אין אַ סך אינטערעסאַנטע אַראַבישע לעגענדעס, וועלכע מיר וועלן באַלד באַטראַכטן. מען האָט געפּרוּווט לייקענען די היסטאָרישע עקסיסטענץ פֿון די

---

37 אַנדערע באַווײַזן פֿאַר דער אידענטישקייט אילם = אילת זע: Hugo Gressmann, Mose und seine Zeit, p. 414.

38 ווי באַוווּסט, ווערט דורך די ווערטער אלון, אילה און אלון באַצייכנט ניט נאָר אַ דעמב אָדער טערעבינט, נאָר בכלל יעדער גרויסער בוים (למשל אַ פּאַלעם-בוים) וואָס איז אַן אָביעקט פֿון אַ קולט.

עדים און ארויספירן זייער נאמען פון ווארט עד „אומענדלעך ווייטע צייטן, אייביקייט". אבער דאס איז ניט ריכטיק, ווייל ערשטנס, קען מען פאראלייגן אן אנדער עטימאלאגיע (פון שורש עדה „דורכגיין, וואנדערן") און צווייטנס האט דער דאזיקער שבט נאך עקסיסטירט אין די צייטן פון דעם גרויסן אלעקסאנדרינער געאגראף פטאלעמעוס, וועלכער רופט אים אן צוזאמען מיט אנדערע צפון-ארabישע שבטים.[39] לויט אונדזער מיינונג זיינען די עדים באקאנט געווען אויך די צוניפשטעלער פון דער גרויסער רשימה שבטים און קלאנען פון אדום (בראשית ל"ו), הייסן ווי איינווינער פון דער געגנט פון אילת: אזוי פארשטייען מיר דעם נאמען פון עדה, טאכטער פון אילון (סימבאל פון אילת) און פרוי פון דעם פאטער פון די אדומים, עשו.

אין קאראן און אין די ארabישע לעגענדעס וועגן די עדים[40] שטייען זיי אין דער נאענטסטער פארבינדונג, חוץ מיט אילת, אויך מיט א לעגענדארער אונטערגעגאנגענער שטאט ארם אדער אירם, וואס ווערט אידענטיפיצירט[41] מיט דער שטאט Aramaya בייַ פטאלעמעוס און לאקאליזירט צו מזרח פון אילת. אנדערש גערעדט, ניט נאר אילת, דער אלן פון דער פאעמע וועגן בעלס געיעגן, נאר אויך דער מדבר אלוש, וואס האט זיך געפונען, ווי מיר האבן געזען, ניט ווייט פון אילת אין דער ריכטונג צו מזרה, איז געלעגן אין דער ספערע פון די עדים. איצט קענען מיר אויפשטעלן א השערה, וואס איז גאר קרוב לאמת, ווי אזוי עס האט זיך געלייענט דאס ווארט הד, דער אייגענאמען פון בעל, אונטער וועלכן ער טרעט ארויס אין דער פאעמע וועגן זיינע געיעגן אין דעם געביט פון שבט עד.

ווירקלא, אין זיין איבערועצונג פון אט דער פאעמע, האט טראנסקריבירט הד דורך הוד, וויל ער האט געהאלטן, אז דאס איז דער זעלביקער נאמען, וואס אין דער סעריע ביבלישע נעמען אביהוד, אחיהוד, עמיהוד. אבער אין זיין נייערער איבערזעצונג פון דער פאעמע וועגן ענת און דער ווילדער קו, וז בעל וועלט אויך אנגערופן מיטן נאמען הד, האט ער געביטן זיין מיינונג לטובת דער טראנסקריפציע פון דיסא[42] און האט אים וואקאליזירט Had.

---

39 פטאלאמעוס, געאגראפיע, VI, 7, 21 אין דער פארם Oaditai. די אידענטיפיצירונג פון אט דעם נאמען מיט די עדים האט געמאכט א. שפרענגער אין זיין קלאסישן ווערק Alte Geographie Arabiens. p. 199.

40 זי איז אפגעגעבן א באזונדער קאפיטל בייַ Aloys Sprenger, Das Leben und die Lehre des Mohammad I, 504—518, זע אויך Encyclopaedia of Islam, II, p. 327, 519.

41 Aloys Sprenger, Alte Geographie Arabiens, p. 144. Fr. Hommel, Ethn. u. Geogr. d. alten Orients, p. 598.

42 דיסא לימקנט, אז דער עלעמענט ה ו ד אין די אויסגערעכנטע ביבלישע נעמען איז א גענעלעכער נאמען און, אידענטיפיצירנדיק דעם בעל מיטן שכורעמגאט ה ד ד (דאס איז נאטירלעך ריכטיק), האט ער טראנסקריבירט ה ד דורך Had. R. Dussaud, Le vrai nom de Ba'al (Rev. de l'Hist. des relig., p. 9.

מיר פֿאַרבליבן אָבער בײַ וויראָלאָס ערשטער לייענונג און מיינען, אַז הגם ה ד איז טאַקע אַ וואַריאַנט פֿון ה ד ד, האָט עס זיך דאָך געקענט לייענען ה ו ד, ווײַל ניט געקוקט אויף דיסאָס אָפּפֿרעגן איז אָט דער נאָמען דאָקומענטאַל באַווײַזן אין מיטאָלאָגיע, און טאַקע ווי אַ געשטאַלט פֿון דעם זעלביקן שבט עד, וואָס אין זײַן געביט קומט פֿאָר די אָקציע פֿון דער פּאָעמע וועגן בעלס געיעגן. מיר האָבן דאָ אין זינען דעם באַרימטן ה ו ד ד ע ר י.

מאָהאַמעד האָלט הוד דעם עדי פֿאַר זײַנעם אַ פֿאַרגייער, אַ נביא, וואָס גאָט האָט אים געשיקט אָנזאָגן דעם אמתן גלויבן צו זײַן געצאַנדינערישן שבט. זײַן אָקציע באַשרײַבט מאָהאַמעד אין די זעלבע טענער, ווי ס׳איז געגאַנגען זײַן אייגענע אָקציע אין מעקע: דאָס פֿאָלק ווײַל אים ניט הערן און גאָר ווייניק גלייבן אים. דעמאָלט זײַנען די עדים באַשטראָפֿט געוואָרן מיט אַ דרײַ-יאָריקער טרי־קעניש, דערצײַלט אַן אַראַבישע לעגענדע. די עדים האָבן אַרויסגעשיקט אַ דעפּוטאַציע קיין מעקע, אין איר איז געווען אויך דער חכם ל ו ק מ ן, דער אַראַבישער בלעם.[43] אויף זייערע תּפֿילות ווענן רעגן האָבן זיך אין הימל באַווײַזן דרײַ וואָלקנס, אַ ווײַסער, אַ רויטער און אַ שוואַרצער, און אַ קול פֿון הימל האָט גערופֿן צו אייניקע פֿון דער דעפּוטאַציע אויסצוקלײַבן צווישן זיי. ער האָט אויסגעקלײַבן דעם שוואַרצן — און ס׳איז אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכער שטורעם, וואָס האָט געבושעוועט 7 טעג און 8 נעכט און פֿאַרטילקט דעם גאַנצן שבט עד חוץ הוד און זײַנע אָנהענגער. אויך לוקמן, וועלכער איז אַרײַנ־געפֿלאָגטערט געוואָרן אין דער לעגענדע וועגן דעם אונטערגאַנג פֿון עד נאָר קינסטלעך, איז געבליבן לעבן.

דאָס וואָס הוד, וועלכער איז אין ראָס-שאַמרא אַ גאָט, איז בײַ מאָהאַמעדן און אַנדערע אַראַבישע מקורים פֿון זײַן צײַט אַ פּשוטער מענטש, דאַרף אונדז ניט ווונדערן; דאָס איז דער געווײַנטלעכער גאַנג אין דער עוואָלוציע פֿון מיטן: פֿון אַמאָליקע גצטער ווערן בהדרגה האָלבגעטער, שפּעטער מענטשן מיט גע־לעכע אַטריבוטן, וועלכע ווערן וואָס ווײַטער, אָלץ מער פֿאַרווישט. אין אונדזער אַרבעט וועגן די אָבות פֿון בראשית אין די מיטן פֿון ראָס-שאַמרא ווערן געבראַכט ראיות פֿאַר דער טעזע, אַז די העלדן פֿון בראשית זײַנען געווען אין דער פֿאַר-ישׂראלישער סטאַדיע געטלעכע געשטאַלטן, פֿאַר די צוויי־טויזנט יאָר, וואָס טיילן אָפּ מאָהאַמעדן פֿון דעם סוף אָלמלך פֿון ראָס־שאַמרא, איז די מעטאַמאָפֿאָזע פֿון דעם אילתישן גאָט הוד אַ נארמאָלע דער־שײַנונג. איבעריקנס איז כּמעט ווי זיכער, אַז די ענדגילטיקע פֿאַרמענטש־לעכונג פֿון הודס געשטאַלט איז אַן אויפֿטו ערשט פֿון מאָהאַמעדן און אַז די היידנישע אַראַבער האָבן אויף אים געווויס געמוזט קוקן אַנדערש.

---

43 וועגן דער אידענטישקייט פֿון ל ו ק מ ן, אַן אימוויינער פֿון אילת לויט איין לעגענדע, אַן עדי לויט אַ צווייטער (פֿאַקטיש איז דאָס איינס און דאָס זעלבע) מיט דעם ביבלישן בלעם, זע: Ed. Meyer, Die Israeliten und ihre Nachbarstämme. p, 378.

אָבער אַפֿילו אין דער פֿאַרבלאַסטער און סכעמאַטישער פֿאָרם, אין וועלכער מיר געפֿינען די לעגענדע וועגן דעם אונטערגאַנג פֿון עד אין די מאָהאַמע-דאַנישע מקורים, איז די אורגעשטאַלט פֿון הוד גענוג דורכזיכטיק. הוד האַלט נאָך פֿולקום אײַן זײַן כאַראַקטער פֿון שטורעמגאָט, וואָס הערשט איבער דער אַטמאָספֿער: ער באַשטראָפֿט זײַנע געגענער מיט טריקעניש און ברענגט זיי צו לעצט אום דורך אַ שטורעם. ער איז בכן נאָך אַלץ נאָענט צו הוד פֿון ראַס-שאַמראַ, דעם מעכטיקן בעל פֿון דעם עדים-געביט.

וועגן דעם אונטערגאַנג פֿון די עדים (די היסטאָרישע עדים זײַנען מסתמא אַראָפּגעווישט געוואָרן דורך נײַע כוואַליעס אַראַבישע שבֿטים, וואָס האָבן זיך געריסן צו צפֿון) איז פֿאַראַן אַ צווייטע לעגענדע, לחלוטין אומאָפּהענגיק פֿון דער אויבן געבראַכטער, אָבער ניט ווייניקער וויכטיק פֿון פֿאַרגלײַכנדיק-מיטאָ-לאָגישן שטאַנדפּונקט. איר צוזאַמענהאַנג מיט אונדזער טעמע וועט קלערער ווערן אין קאַפּ׳ 4, אָבער איר מיטישע באַדײַטונג וועט זיך זען גענוג בולט אין שײַן פֿון די פֿריִערדיקע אויספֿירן. זי איז באַקאַנט געווען מאָהאַמעדן, דערגאַנגען צו אונדז אין עטלעכע ווערסיעס, און איינער פֿון אירע וואַריאַנטן איז אַרײַנגענומען געוואָרן אין איינער פֿון די דערציילונגען פֿון דער גרויסער זאַמלונג פֿון טויזנט און איין נאַכט.[44]

די האַנדלונג האָט פֿאַר איר צענטער אירם, וואָס ווערט אין קאָראַן געשטעלט אין פֿאַרבינדונג מיט די עדים און איז באמת געלעגן אין זייער געביט, אין מזרח-זײַט פֿון אילת. דער נאָמען הענגט צוזאַמען מיט די ארמים, וואָס זייער קולטור האָט געהערשט צווישן די אַלט-אַראַבישע שבֿטים פֿון יענעם געביט. נאָר אין די אַראַבישע לעגענדעס איז די „פֿילזײַליקע אירם" אויסגע-וואַקסן צו אַ פֿאַנטאַסטישער פֿאַרלאָרענער שטאָט, אַ מין פֿאַרבאָטענעם על-דאָראַדאָ.[45] אויסגעבויט האָט די דאָזיקע שטאָט אַ מלך פֿון די עדים, וואָס האָט געהערשט נאָכן מבול און באַוועלטיקט די מלכים פֿון דער גאַנצער ערד — און איז מחמת דעם אונטערגעגאַנגען אין מדבר מיט זײַן גאַנצן פֿאָלק.

די לעגענדע דערציילט, אַז נאָכן טויט פֿון דעם מלך עד דעם עלטערן (וואָס די לעגענדאַרע גענעאַלאָגיע פֿאַרבינדט אים מיט די אָבֿות פֿון די אַרמים) האָבן זײַן ממשלה איבערגענומען זײַנע זין שדיד און שדד (Šadīd און Šaddād). נאָכן טויט פֿון זײַן ברודער איז שדד געבליבן דער אַליינהערשער און האָט זיך אונטערגעוואָרפֿן אַלע מלכים פֿון דער ערד, דרײַ הונדערט און

---

44 זע וועגן דעם: דאָס קאַפּיטל וועגן עדים בײַ שפּרענגערן (פֿ״גל אויבן די באַמער-קונג 40); Encyclopaedia of Islam, II, p. 519; „טויזנט און איין נאַכט", נעכט 276—279 (רוסישע איבערזעצונג, פֿאַרלאַג Academia, 1933, ב׳ IV, ז׳ 35—44).

45 מאָהאַמעד האָט זיי על פּי טעות איבערגעטראָגן פֿון דער געגנט פֿון אילת קיין דרום-אַראַביע, אין די טיפֿענישן פֿון די דאָרטיקע מדבריות. פֿ״גל וועגן דעם דאָזיקן טעות בײַ שפּרענגערן (זע העכער, באַמערקונג 40).

זעכציק אין צאָל. אין זײַן גאַווה האָט שדד באַשלאָסן אויסצובויען אַ שטאָט וואָס זאָל ענלעך זײַן צום פּרדישן גן-עדן. די דרײַ הונדערט און זעכציק אונטער-טעניקע מלכים האָבן במשך פֿון צוואַנציק יאָר אויפֿגעקליבן אייגלשטיינער פֿאַר דעם בוי. דרײַ הונדערט יאָר נאָכאַנאַנד האָט מען פֿאַרבויט דעם טאָל, וועלכן שדד האָט אויסגעקליבן פֿאַר זײַן וווּנדערלעכער שטאָט, און נאָך צוואַנציק יאָר געאַרבעט איבערן בוי פֿון דער פּעסטונג לעבן דער שטאָט. ווען אַלץ איז שוין געווען פֿאַרטיק, האָט זיך שדד צוואַנציק יאָר געגרייט, צוזאַמען מיט זײַן גאַנצן חיל, צו זײַן רײַזע אין זײַן נײַער רעזידענץ, אָבער ווען זיי האָבן זיך געלאָזט אין וועג, האָט גאָט אומגעבראַכט שדדן און אַלע זײַנע באַגלייטער מיט זײַן געשריי פֿון הימל, וועו זיי זײַנען געווען נאָר אויפֿן מהלך פֿון איין עטאַפּ פֿון דער שטאָט. גלײַך נאָך דעם האָט אַ שטורעם פֿאַרשאָטן די וועגן צו דער פֿילוזיליקער שטאָט אירם, און זיי בליבן אַזוי ביזן לעצטן יום-הדין.

עס וואַרפֿט זיך אין די אויגן, אַז שדד איז געפֿאַלן געווי אין דעם זעלבן אָרט, וואָס הוד פֿון דער ראַס-שאַמרא-פּאָעמע: אויפֿן וועג קיין אירם, ד"ה צו מזרח פֿון אילת, אָדער אַנדערש געראָדט, אין מדבר אָלוש, וואָס איז געלעגן, ווי מיר האָבן באַוויזן, אויפֿן וועג פֿון אילת קיין מזרח, צו דער וווּלקאַנישער באַרגיקייט פֿון צפֿון-מערב-אַראַביע. לאָנדיק אויף שפּעטער דעם באַווײַז, אַז שדד איז נאָר איינער פֿון די נעמען פֿון דעם אילתער בעל, קענען מיר שוין איצט קומען צום אויספֿיר, אַז די לעגענדע וועגן שדדס טויט איז אַן אָפּקלאַנג פֿון דעם אַלטן מיטאָס וועגן דעם טויט פֿון בעל-הוד. מיר געפֿינען זיך בכלל אין אַן אמתער מיטאָלאָגישער סבֿיבֿה אין אָט דער אַראַבישער לעגענדע. די באַליבטע אַסטראַל-מיטישע צאָל 360 שפּילט אַ גרויסע ראָלע אין אונדזער לעגענדע: אַזוי פֿיל האָט באַטראָפֿן די צאָל מלכים, וואָס זײַנען געווען אונטער-טעניק שדדן, און אַזוי פֿיל יאָר (20+20+300+20) האָט געדויערט דער בוי פֿון שטאָט. 360 איז די צאָל טעג אין יאָר, 12 חדשים צו 30 טעג אָן די פֿינף מילואים-טעג, די עפֿאַגאָמענען, וועלכע מען האָט אין אַלטן מזרח ניט אַרײַנ-גערעכנט אין די חדשים. אין דער אַלט-בבלישער רשימה פֿון די מלכים פֿאַרן מבול ווערט אייגעם פֿון זיי, דעם גאָט דומוזי אָדער תמוז, צוגעשריבן 36.000 יאָר רעגירן — די דאָזיקע צאָל סימבאָליזירט דעם לויף פֿון יאָר, און תמוז איז דאָך געווען אַ גאָט, וואָס האָט פֿאַרקערפּערט דעם טויט און די ווידערגעבורט פֿון דער נאַטור. אין דער רשימה פֿון די אָבות פֿאַרן מבול אין בראשית, וועלכע איז בלויז אַ וואַריאַנט פֿון דער בבלישער, שטייט אַנטקעגן תמוזן חנוך, וואָס איז צוגענומען געוואָרן פֿון דער ערד לעבעדיקערהייט און געלעבט 365 יאָר—ד"ה די פֿולע צאָל טעג פֿון יאָר, אַריינגערעכנט די עפֿאַגאָמענס[46].

---

46 וועגן דער צאָל 360 (365) און איר צוזאַמענהאַנג מיט תמוז זע: Alfred Jeremias, Handbuch der altorientalischen Geisteskultur (2 Aussg.) p. 297.

אָבער אונדזער גאָט בעל-הוד האָט אויך געהערט צו דער משפּחה שטאַרבנ-דיקע און ווידער אויפֿשטייענדיקע געטער. פֿון דער צווייטער זײַט איז חנוך, לויט אַן אַנדער באַריכט פֿון בראשית, געווען דער זון פֿון דעם בויער פֿון דער ערשטער שטאָט אויף דער וועלט, קין, וועלכער האָט אָט די שטאָט אָנגערופֿן אויף זײַן נאָמען „חנוך". אויך דער מאָטיוו פֿון שטאָטבוי איז דאָ בכן דער גלײַכער. שדד, דער וועלטהערשער, האָט ניט פֿאַרלאָרן די ענלעכקייט מיט זײַן ווײַטן פּראָטאָטיפּ, דעם גאָט בעל אָדער, ווי ער ווערט אָנגערופֿן, זבל בעל אַרץ.

עס איז נאַטירלעך אַ גרויסער שאָדן, וואָס די מיטאָסן פֿון דעם שבֿט עד זײַנען ניט דערגאַנגען צו אונדז אין אָריגינאַל, נאָר אין פֿאַרבלאַסטע, דעפֿאָר-מירטע און איבערגעאַרבעטע שפּעט-אַראַבישע רעפֿלעקסן. אָבער איינס איז זיכער: אַ לאַנגע צײַט נאָך דעם, ווי די אָבֿות פֿון די לײַט פֿון אגרת האָבן אויסגעוואַנדערט פֿון דעם סיני-געביט קיין צפֿון-סיריע און דאָרט פֿאַראייביקט אויף ליימענע טאָוועלעך די מיטאָסן פֿון זייער דרומדיקן פֿאָטערלאַנד, האָבן נאָך די דאָזיקע מיטן געלעבט צווישן די שבֿטים בײַ די דרום-גרענעצן פֿון כנען.

## 4. יהוה, הוד און שדד

לאָמיר זיך איצט דערמאָנען, אַז די געגנט, ווו עס קומט פֿאָר די האַנד-לונג פֿון דעם הוד-מיטאָס לויט די אײַנשטימיקע באַריכטן פֿון די ראַס-שאַמראַ-טעקסטן און די לעגענדעס פֿון די עדים, איז פֿון קדמונים באַטראַכט געוואָרן פֿאַרן הייליקן לאַנד פֿון יהוה.

פֿאַר די שרײַבערס פֿון חומש איז דער וווּלקאַן סיני פֿון יענער זײַט אדום, צו מזרח פֿון אילת, געווען די אייגנטלעכע רעזידענץ פֿון דעם נאַציאָ-נאַלן גאָט. עס זײַנען אַלגעמיין באַקאַנט די דערציילונגען וועגן יהוהס אַנטפּלעקן זיך אין דעם ברענענדיקן סנה און זײַן דיקטירן די תּורה פֿון דעם פֿלאַמענדיקן באַרג סיני. די מיינונג, אַז די בני-ישׂראל האָבן זיך געלאָזט וואַנדערן ביז צום סיני, איז אָבער ניט די איינציקע: לויט אַן אַנדער וואַריאַנט, אַן עלטערן, וואָס האָט זיך אויפֿגעהיט אין דעם הימנון דבֿרים, ל"ג, 2 („משהס ברכה"), איז יהוה, פֿאַרקערט, געקומען צום פֿאָלק קיין קדש-ברנע:

יהוה איז געקומען פֿון סיני
און אויפֿגעשטראַלט פֿון שׂעיר צו זײַן פֿאָלק,[47]
אויפֿגעשײַנט פֿון דעם באַרג פּאָרן[48]
און געקומען קיין מרבת-קדש.[49]

---

47 אַנשטאָט למו איז אָנגענומען די לייענונג לעמו.

48 פּאָרן איז געווען דער צפֿון-מזרחדיקער טייל פֿון סינישן האַלבאינדזל און איז געלעגן צו מערבֿ פֿון אילת, וועלכע ווערט אין בראשית, י"ד, 6 אָנגערופֿן איל פּארן. דער וועג פֿון סיני קיין קדש האָט באמת געמוזט פֿירן דורך אילת און אויף אַזאַ אופֿן אויך דורך פֿאָרן.

49 אָנשטאָט מרבבת קדש ווערט אַלגעמיין געלייענט מרבת קדש, איינער פֿון די נעמען פֿון דער שטאָט קדש-ברנע.

אויך פֿאַרן מחבר פֿון דעם הימנון צו יהוה אין שירת־דבורה איז דאָס דרומדיקע פֿאָטערלאַנד פֿון יהוה אָפּגעטיילט פֿון כּנענ דורך אדום (שופֿטים ה׳, 4—5):

יהוה, ווען דו ביסט געגאַנגען פֿון שעיר,
ווען דו ביסט דורכגעגאַנגען דאָס פֿעלד פֿון אדום,
האָט די ערד געציטערט און די הימלען געטריפֿט,
און די וואָלקנס געטריפֿט מיט וואַסער.
ס׳זײַנען בערג צערונען געווארן פֿאַר יהוה,
פֿאַר יהוה, דעם גאָט פֿון ישׂראל.

הגם די ווערטער „דאָס איז סיני" פֿאַר דער לעצטער שורה זײַנען נאָר אַ גלאָסע פֿון אַן איבערשרײַבער, וואָס פּאַסט זיך ניט אַרײַן ניט סטיליסטיש, ניט ריטמיש, איז אָבער לויטן געדאַנק פֿון דעם מחבר דער אַרויסגאַנגס־פּונקט פֿון יהוה געווויס זײַן הייליקער וווילקאַן, דער סיני.

נאָך אין שפּעטערדיקע צייטן איז דער גלויבן, אַז יהוה דאַרף געווכט ווערן אין זײַן אַלטן פֿאָטערלאַנד, אויפֿן סיני, שטאַרק געווען — באַזונדערס צווישן די נביאים. וועגן דעם לעגענדאַרן אליהו הנביא ווערט דערציילט, אַז ער איז 40 טעג און 40 נעכט געגאַנגען צום באַרג חורב — און דאָרט האָט זיך יהוה אַנטפּלעקט פֿאַר אים. די היסטאָרישע נביאים, וואָס האָבן געפֿרעדיקט דעם „נאַמאַדישן אידעאַל" און געווען אַרומגעכאַפּט דורכן ראָמאַנטיזם פֿון מדבר, האָבן ניט אַנדערש זיך פֿאָרגעשטעלט, אַז דער בונד פֿון יהוה מיט ישׂראל איז פֿאָרגעקומען אין די סטעפּעס, וווּ עס האָבן לויט דער לעגענדע געווואַנדערט די אָבות פֿון פֿאָלק.[50]

אויך די מאָדערנע וויסנשאַפֿט האַלט זיך בײַ דער מיינונג, אַז יהוה איז פֿון קדמונים אָן געווען דער גאָט פֿון סיני־געביט און איז אַריבער צו די ישׂראלישע שבטים פֿון די איינווווינער פֿון דעם דאָזיקן געביט, וואָס מיט זיי זײַנען זיי בעת דער פֿאָרגעשיכטע פֿון ישׂראל געקומען אין בּאַרירונג.[51] די ביבלישע טראַדיציע זעט אין דער שטאָט קדש דעם צענטער פֿון פֿאַרהיסטאָרישן ישׂראל, לאָזט משהן דערקענען יהוהן אין לאַנד פֿון מדין, מאַכט זײַן שוויער פֿאַרן כהן פֿון מדין אָדער, לויט אַן אַנדער ווערסיע, פֿאַר אַ קיני (די קינים זײַנען געווען אַ קרובֿיש פֿאָלק צו די מדינים און צו זיי האָט מן הסתּם געהערט קדש). משהס שוויער שטעלט אײַן בײַ די בני־ישׂראל אַ ראַציאָנעלן יורידישן סדר און ווערט

---

50 די אינטערעסאַנטע פּראָבלעמען פֿון „נאַמאַדישן אידעאַל" האָט קאַרל בודע באַהאַנדלט אין זײַן וויכטיקן ארטיקל: Das nomadische Ideal im alten Testament, Preussische Jahrbücher 1896, vol. 87, p. 57-79. עס וואָלט זיך געלאָזט מאַכן פֿיל אינטערעסאַנטע אויספֿירן וועגן דער סאָציאָלער באַזע פֿון דעם דאָזיקן אידעאַל אין אַלטן ישׂראל.

51 אין דעם אויבן דערמאָנטן ארטיקל פֿון ק. בודע איז פֿאַרצייכנט אַ קורצער און זאַכלעכער איבערבליק פֿון אָט דער טעאָריע, וועלכע איז כּמעט אַלגעמיין אָנערקענט.

באשיינפערלעך געהאלטן פאר א יהוה-דינער. דערצו זיינען צווישן בני-ישראל און קיינים שטענדיק געווען פרייגדשאפטלעכע באציונגען. נאך אין דער צייט פון די מלכים און נביאים האט די מערקווערדיקע סעקטע פון די רכבים, וואס האט געשטאמט פון די קינים און איינגעהאלטן זייער נאמאדישן שטייגער לעבן, געוואלטן פאר דער פאנאטישסטער אנהענגערין פון דער ריינער יהוה-רעליגיע. עס לאזט זיך אויך באווייזן – און מיר וועלן עס טון אין אן אנדער ארט — אז די בבלישע מיטן וועגן גן-עדן אין דער פאר-מבולדיקער מענטשהייט זיינען אריבער צו די מחברים פון די ערשטע קאפיטלען פון בראשית דורך דער פארמיטלונג פון די קינים.

היות ווי די קינים ווערן גערעכנט פאר יהוה-דינער, נאך איידער יהוה איז געווארן דער נאציאנאלער גאט פון ישראל און זייער שטאט קדש-ברנע איז געווען א וויכטיקער צענטער פון משפט (פ"גל די נעמען עין משפט, מרבה „שטרייטארט", מסה „פרוואארט"), קען מען זיך פארשטעלן, אז ארום דעם הייליקטום פון דעם סינישן יהוה האט אין אלטע צייטן עקסיסטירט א רעליגיעז-געריכטלעכער פארבאנד פון די ארומיקע שבטים, לויט דער גריכישער טערמינאלאגיע: אן אמפיקטיאניע, צו וועלכער ס'האבן זיך געהערט יהודה און די קרובישע שבטים, איידער זיי האבן זיך ארייננגעריסן אין כנען.[52] קדש איז געווען, אזוי צו זאגן, די צפון-מערבדיקע פיליע פון דעם סיני-הייליקטום, וואס זי האט געמוזט זיין מיט אים אין א שטענדיקן קאנטאקט. אויך די שבטים פון מזרח-זייט פון אילת, וואס האבן דירעקט זיך געגרענעצט מיט יהוהס ווילקאן, ד"ה די מדינים אין אייגנטלעכן זין פון וואדי, האבן געהערט צו דער אמפיק-טיאניע פון סיני-קדש: דערויף זאגט עדות די טראדיציע וועגן יתרו כהן מדין, משהס שווער און לערער, ווי אויך דער נאמען גופא מדין, וואס דריקט אויס דעם געריכטלעכן כאראקטער פון דעם פארבאנד.[53] לויט דער גענעאלאגישער רשימה פון די מדינישע שבטים (בראשית כ"ה), 4, איז זייער פארבאנד באשטאנען פון פינף מיטגלידער, וואס איינער פון זיי, דער שבט חנוך, רעפרע-זענטירט די קינים פון קדש.[54] אילת, וואס האט פארבונדן קדש מיט סיני,

---

52 די פראגע פון דער „סיני-אמפיקטיאניע" באהאנדלט, צווישן אנדערע, בערנהארד Die Israeliten und ihre Nachbarstämme, p. 132 s. לוטער און עדוארד מייערס

53 מדין פון דין — פ"גל אין שירת-דבורה (שופטים, ד, 10) דעם לויב פון דער ישראלישער צריסטאקראטיע (חוקקי ישראל, „געזעצגעבער פון ישראל"), וועלכע „זיצן אויפן מדין", ד"ה אויפן ריכטערפלאץ.

54 חנוך איז אין דער „אורגעשיכטע" דער זון פון קין, וועלכער איז דער עפאנים (סימבאלישער פארשטייער) פון די קינים, ווי ס'איז אלגעמיין אנערקענט נאך בערנהארד שטאדע (Das Kainszeichen, Zeitschr. f. d. Altert. Wissen. 1894, p. 250–318) ווי מיר וועלן עס אויסטייזן אין אן אנדער ארט, איז די שטאט חנוך, וואס קין האט אויסגעבויט לפבוד זיין זון, אידענטיש לויט דער ווערטלעכער באדייטונג און געאגראפישער לאגע מיט קדש-ברנע.

דעם מערבֿדיקן טייל פֿון אַמפֿיקטיאָניע מיט דעם מזרחדיקן, האָט געמוזט פֿאַרנעמען אין אירע רעמען ניט קיין קליינעם אָרט, אפֿשר געבילדעט דעם אייגנטלעכן צענטער פֿון דעם סיני-פֿאַרבאַנד.[55] איצט פֿרעגט זיך, וואָס פֿאַר אַ צוזאַמענהאַנג האָט עקסיסטירט צווישן דעם אורלטן יהוה, דעם גאָט פֿון דער סיני-אַמפֿיקטיאָניע, און הוד, דעם בעל פֿון אילת און דעם אַרומיקן געביט?

ביז צו דער תקופֿה פֿון די גרויסע נביאים האָט זיך דער אַלגעמיינער כאַראַקטער פֿון יהוה ווייניק אונטערגעשיידט פֿון דעם שטורעם- און דונער-גאָט פֿון אַלע מערב-סעמיטן, הדד אָדער בעל. יהוה איז בפֿירוש געווען אַ גאָט פֿון דער אַטמאָספֿערע. אויך אין די שפּעטערדיקע ביבלישע טעאָפֿאַניעס ווערט ער באַשריבן ווי אַ רייטער אויף ווילקנס, האָר פֿון דונער און רעגן, צרד-ציטערניש און פֿייערדיקע הימל-דערשיינונגען. דער נצחון איבערן ים-שלאַנג, דעם זיבנקעפּיקן לויתן, ווערט צוגעשריבן יהוהן, פונקט אַזוי ווי בייַ די לייט פֿון ראַס-שאַמרא זייער גאָט בעל. ווי אַן עכטער גאָט פֿון דער רעגנדיקער צייט פֿון יאָר, איז יהוה אויך דער גאָט פֿון פֿרוכפּערקייט, ווערט אין דעם צפֿונדיקן ישׂראל פֿאַרגעשטעלט אין געשטאַלט פֿון אַן אָקס — אַ סימבאָל פֿון הימלישן דונערגאָט, וואָס באַפֿרוכפּערט די ערד. אין דער מעשׂה וועגן אליהוס קאַמף מיט די דינערס פֿון בעל ווערט יהוה באַטראַכט פֿאַר אַ גאָטהייט פֿון זעלבן כאַראַקטער וואָס בעל: עס ווערט איינגעאָרדנט אַ מין געטער-דועל אויפֿן פֿרמל, כדי צו זען, וועלכער גאָט וועט מאַכן אַ סוף צו דער טריקענים. יהוה צינט אָן מיט זיין בליץ דעם קרבן אויף אליהוס מזבח און באַשטעטיקט דער-מיט, אַז ער איז דער אמתער האַר. פֿאַרן דערציילער פֿון אָט דער מעשׂה איז דער אונטערשייד צווישן יהוה און בעל אייגנטלעך דער, וואָס יהוה איז דער אַלטער טראַדיציאָנעלער גאָט פֿון ישׂראל און בעל איז אַ גאָטהייט פֿון דעם פֿעני-קישן צור. דער קאַמף גייט ניט ווען דער מהות פֿון דער רעליגיע, נאָר בלויז כדי ניט צו דערלאָזן, אַז דער טראַדיציאָנעלער יהוה זאָל ווערן אַרויסגע-שטויסן דורך דעם פֿרעמדן גאָט פֿון זעלביקן מין.

אין אַ נאָך עלטערער צייט האָט בעל פּרזי פֿאַרבינדן יהוה אין די נעמען פֿון פּערזאָנען און ערטער און די אידענטישקייט פֿון ביידע נעמען איז געווען אַ קלאָרע זאַך פֿאַר אַלעמען. נאָך אין דער צייט פֿון די גרויסע נביאים איז געווען אוממעגלעך צו מאַכן אַן אונטערשייד צווישן דעם קולט פֿון יהוה און דעם קולט פֿון בעל. אַרויסטרעטנדיק קעגן דער פֿאָלקס-רעליגיע פֿון זיין צייט און נאָמען פֿון עטישן מאָנאָטעיזם, שטעמפּלט דער נביא הושע פֿאַר בעל-טעמפּלען אַזעלכע הייליקטימער פֿון מלכות-ישׂראל, וואָס זיינען אין דער אמתן

---

55 די מיינונג, אַז אילת איז געווען די הויפּטשטאָט פֿון דער סיני-אַמפֿיקטיאָניע, האָט Paul Haupt, Midian und Sinai (Zeitschr. אַרויסגעזאָגט האַלב-אינטויטיוו d. deutsch. Morgenländ. Ges., 1909, p. 506—530).

געהייליקט געווען צו יהוהן. הגם די נביאים האָט זיך סוף־כּל־סוף אינגעגעבן דורכצופירן זייער נייעם אידעאל פון יהוזם, האָט ער אָבער אַ לאַנגע צייט געמוזט קעמפן קעגן טראַדיציע פון דער פאָלקס־רעליגיע, און נאָר דער חורבן פון דער מלוכה, די פאַרטרייבונג, די צעשטערונג פון אַלע טראַדיציאָנעלע פאַרבינדונגען מיט די לאָקאַלע הייליקטימער האָט געבראַכט דעם לעצט גילטיקן נצחון דעם מאָנאָטיזם. פאַר דעם איז די רעליגיע פון ישׂראל און יהודה געווען פאָליטעיסטיש. דער תנך זאָגט דערויף עדות בפֿרוש: דאָס פאָלק האָט געדינט די עגלים, די בעלים, דעם מולך, דער מלכת השמים, אאַז"וו. און אין די שריפטן פון תנך זיינען געבליבן נאָך גענוג מיטישע רעשטן, נאָך דעם ווי אַ סך איז באַזייטיקט געוואָרן דורך דער השפּעה פון די נביאים.

א קלייניע יידישע קאָלאָניע, וואָס איז פאַרוואָרפן געוואָרן אין עלעפאַנטינע (בייַם מצרישׂ-עטיאָפישן גרענעץ) נאָך פאַרן חורבן בית־ראשון, איז געבליבן אָן אַ זייט פון דער אַנטוויקלונג און אויפגעהויט נאָך אין 5טן י"ה פאַר קר', ווען אין ירושלים האָבן שוין געווירקט עזרא און נחמיה, אַ יהוה־רעליגיע אויף איר אמאָליקער פאָלקס־סטאַדיע. דער ארכיוו פון דער עלעפאַנטינער יידישער קאָלאָניע, געשריבן אויף ארמיש,[56] גיט אַ שטיקל בילד פון זייער רעליגיעזן לעבן. די עלעפאַנטינער יידן האָבן פאַרמאָגט אַן אייגענעם טעמפל פון יהוה (דאָס באַווייזט, אַז זייערע פאָטערס האָבן פאַרלאָזן יהודה נאָך פאַר 622, ווען יאשיהו האָט פייערלעך פאַרבאָטן אלע טעמפלען און קאָנצענטרירט דעם גאַנצן קולט אין ירושלים), אָבער יהוה איז ניט דער אייניציקער גאָט, הגם זיינע עלעפאַנטינער פאַרערער זיינען זייער פרום. עס ווערן דערמאָנט נאָך געטער חוץ אים. דער טעמפלפאָנד ווערט צעטיילט אין דרי ניט־גלייכע חלקים צווישן יהוה, ענתיהו און אשמבית־אל. מען שווערט געווייניקלעך בייַ יהוה (אָדער, ווי זיי שרייבן, יהו), אָבער עס באַגעגנט זיך אויך די פאָרמל „בייַם טעמפל און בייַ ענתיהו", איינער אַ מענטש שווערט „בייַ חרמבית־אל דעם גאָט". עס באַגעגענען זיך נעמען ווי חרמנתן און בית־אלנתן. מיר האָבן בכן נאָך פיר געטער – ענת, בית־אל, אשם און חרם.[57] „אלע געטער זאָלן זיין מיט אייך!" שטייט געשריבן אין אַ בריוו. בעת פאַנאַטישע מצרים האָבן צעשטערט זייער טעמפל, זוכן זיי הילף און אונטערשטיצונג ניט נאָר בייַ דער פערסישער אַדמיניסטראַציע, נאָר אַפּילו בייַם כהן־גדול פון ירושלים — זיי האָבן בכן ניט באַטראַכט זייער טעמפל פאַר אַן אפיקורסישן.

ווי עס ווייזט דער נאָמען ענתיהו, האָט מען צו דער גרויסער כּנעניישער געטין ענת געדינט נאָך אין יענער צייט, און ווי עס איז געדרונגען

---

56 א גוטע אויסגאַבע פון די פאַפּירוסן פון עלעפאַנטינע איז A. Cowley, Aramaic Papyri of the Fifth Century B. C. (1923).

57 ענת איז אונדז שוין באַקאַנט. בית־אל איז א כּנעניישער גאָט, וואָס פערסאָניפיצירט דעם הייליקן שטיין. אויך אשם איז אַטעסטירט ווי א סיריש גאָטהייט. א גאָט חרם איז אין אנדערע מקורים דערווייל ניט באַקאַנט געוואָרן.

פֿון אָט דעם טאָפּלן נאָמען פֿון דער געטין – אין דער ראָלע פֿון יהוהס פֿרוי און באַגלייטערין (זיי באַקומען טאַקע כּמעט גלײַכע חלקים פֿון דעם טעמפּל-פּאָנד, בשעת ווען אשם באַקומט פֿיל וויניקער), פֿונקט ווי אין ראָס-שאַמראַ איז ענת די פֿרוי און באַגלייטערין פֿון בעל און ווערט אָנגערופֿן דעריבער ענת אשר בעל. און אינטערעסאַנט: די נבֿיאים, וואָס געפֿינען אַזוי פֿיל האַרבע ווערטער קעגן די כּנענישע גאָטהייטן, פֿאַלן מיט קיין אײַנציקן וואָרט ניט אָן אויף ענת, הגם זי האָט דאָך משמעות פֿאַרנומען אַ וויכטיקן אָרט אין דעם אַלטיִידישן פּאַנטעאָן. איר פֿאַרבינדונג מיט יהוה איז מסתמא געווען צו נאָענט, צו אָרגאַניש, און די נבֿיאים האָבן בעסער בכלל געמאַכט זיך ווי זיי איגנאָרירן די געטין.

אַזוי אַרום זעט אויס, אַז יהוה האָט אין דער אַלטער צײַט פֿאַרנומען דעם אָרט פֿון דעם אַלגעמיינעם מערב-סעמיטישן גאָט פֿון שטורעם און אַטמאָס-פֿעריש פֿענאָמענען.[58] צווישן יהוה און דעם פֿעניקישן בעל האָט אָבער עקסיס-טירט, לכל הפחות אין די סֿפֿרן פֿון דער נבֿיאישער באַוועגונג, אַ שאַרפֿער אַנטאָגאָניזם. צי איז געווען אויך אַ געגנערשאַפֿט צווישן יהוה און דער סיניִשער פֿאָרם פֿון בעל, הוד? מיר געפֿינען דערפֿון ניט דעם מינדסטן שפּור. בעת ווען די שפּעטערדיקע באַאַרבעטער פֿון תנך האָבן זיך באַמיט צו באַזײַטיקן פֿון די ביבלישע אייגנענעמען יעדן שפּור פֿון „בעל" און איבער-גענומען איש-בעל אין אישבשת, מריבעל אין מפֿיבשת, ירבעל (אין שופֿטים געלאָזן אין דער ריכטיקער פֿאָרם, אָבער מענדענציעז אויסגעטײַטשט) אין ירבשת (שמואל ב', י"א, 21) — האָבן זיי געלאָזט די נעמען מיט „הוד" אַפֿילו אין די טיילן, וואָס געהערן צו דער תורת-כּהנים. זיי האָבן בכלל ניט געזען אין הוד קיין שום זינדיקע באַדײַטונג און מן הסתּם באַטראַכט עס פֿאַר אַן אַרכאַיִשן נאָמען פֿון יהוה, כאָטש דער דאָזיקער נאָמען באַצייכנט אַ היידנישן גאָט.

הוד איז ניט דער אײַנציקער נאָמען פֿון אַ היידנישן גאָט, וואָס ווערט אויפֿגענומען ווי איינער פֿון די יהוה-נעמען און טאָלערירט דורך דער תורת-כּהנים און די רעדאַקטאָרן פֿון תנך, וואָס האָבן געהערט צו דער זעלבער ריכטונג. די נעמען פֿון יהוה — עליון און שדי — זײַנען אויך פֿאַרצייכנט ווי היידנישע געטער: פֿאַרגלײַך Elioun און Sadidos בײַ פֿילאָן פֿון ביבלאָס, דעם אײַנציקן מקור פֿון אונדזערע ידיעות וועגן דער פֿעניקישער מיטאָלאָגיע (אמת, פֿון שפּעטע צײַטן) ביז דער אַנטדעקונג פֿון ראָס-שאַמראַ-טעקסטן.

אַזוי אַרום איז אויך אַן אַנדער נאָמען פֿון דעם יִדישן נאַציאָנאַלן גאָט פֿאַרטראָטן אין די פֿעניקישע מיטן. ווער איז אָט דער Sadidos, וועלכן מען האָט שוין לאַנג פֿאַרגלײַכן מיט שדי[59] ער איז דער זון פֿון דעם געטער-ראש

---

58 פֿגל דעם פֿאַקט, וואָס אַ פֿרינץ פֿון דער סירישער שטאָט חמת ווערט אָנגערופֿן אײַן מאָל (שמואל ב', ח', 10) יורם, אַ צווייטן מאָל (דברי הימים א', י"ח, 10) הדורם.

59 R. Kittel, Geschichte des Volkes Israel, I (5. u. 6. Aussg.) 290

Ilos (=אֵל), פּונקט ווי הוד אין די ראַס-שאַמראַ-פּאָעמעס. ער איז אידענטיש מיט הודן, הגם זײַן נאָמען איז ניט פֿאַרטראָטן אין די טעקסטן פֿון אָגרת. אָבער דער דאָזיקער נאָמען פֿירט אונדז ווידער אַוועק אין דער געגנט פֿון אילת און סיני, ווו מיר האָבן שוין געזען דעם לעגענדאַרן הערשער שדד, אַ רעפֿלעקס פֿון דעם אוראַלטן הוד-מיטאָס. דער דאָזיקער שדד איז אידענטיש ניט בלויז מיט הודן, נאָר אויך מיט שדי, ד"ה מיט יהוה.[60] די אידענטישקייט פֿון הוד=שדד=שדי=יהוה איז דוכט זיך קלאָר. עס בלײַבט דאָ נאָך צו זאָגן, וואָס עס באַטייט דאָס וואָרט יהוה. וועלהויזן מיינט, אַז דאָס איז אַן אָריסט-פֿאָרם פֿון אַראַבישן ווערב hawa,[61] וואָס באַטײַט „פֿאַלן" און פֿאַקטיטיוו: „וואַרפֿן, שלײַדערן, בלאָזן" און ווי שם-עצם „שטורעם" אָדער „לופֿט". אונדזער אַנאַליז[62] באַשטעטיקט פֿולקום די דאָזיקע מיינונג.

איצט וועלן שוין פֿאַר אונדז ניט זײַן אומגעריכט די ווײַטערדיקע ווערטער פֿון אַ ניט-פֿאַרעפֿנטלעכטן ראַס-שאַמראַ-פֿראַגמענט פֿון דעם ציקל וועגן אַלאֵין-בעל, וואָס גיט די לעצטע, דאָקומענטאַלע באַשטעטיקונג פֿאַר אונדזער טעזע (VI AB, 14.13).

ויען. לט[פ]ן. אֵל. ד[פאֵד]
שם. בני. יו. אֵלת[ ]

„און ס'האָט זיך אָפּגערופֿן לטפן-אֵל-דפאֵד:[63] דער נאָמען פֿון מײַן זון איז יו פֿון אילת".

עס איז אוממיגלעך צו טײַטשן אַנדערש די דאָזיקע מערקווערדיקע ווערטער, וואָס אידענטיפֿיצירן יהוה מיט דעם גאָט הוד און שטרײַכן אונטער, אַז יהוה איז אַ גאָטהייט פֿון אילת! די פֿאָרם יו קען ניט האָבן קיין אַנדער באַדײַטונג, ווי יהוה: דאָס איז איינע פֿון די עלטסטע פֿאָרמען פֿון יהוהס נאָמען, זי דאָמינירט אין די טעקסטן, געשריבענע אויף שערבלעך, וואָס מען האָט געפֿונען אין שומרון און וואָס שטאַמען פֿון דער צײַט פֿון מלך אַחאָב

---

60 שדי ווערט געטײַטשט „אַלמעכטיקער" און דאָס שטימט מיט שדד, וואָס באַטײַט אין אַראַביש „דער זייער שטאַרקער". דער נאָמען פֿון שדדס ברודער, שדיד, הייסט „דער שטאַרקער" און שטימט לויט דער פֿאָרם מיט דעם פֿעניקישן Sadidos. אין דער לעגענדע שפּילט שדיד קיין שום ראָלע ניט, ער איז אַן איינפֿאַכע פֿאַרטאָפּלונג פֿון שדד, אַ צווייטער וואַריאַנט פֿון אָט דעם נאָמען. פֿאַרגלײַך אויך די באַמערקונג 17, ווו ס'ווערט געבראַכט האַנס באַוערס אינטערפּרעטאַציע פֿון אַלאֵין, בעלס פּאָפּולערסטן צונעמעניש אין ראַס-שאַמראַ, ווי אַ פֿאָרם פֿון דעם ווערב „זײַן שטאַרק".

61 Israelitische und Jüdische Geschichte, p. 18; Hans Bauer und Pontus Leander, Historische Grammatik der hebräischen Sprache, p. 24.

62 דער נאָמען הדד נעמט זיך פֿון ווערב הדד „דונערן, לאַרעמען, ברומען"; פֿון אַן אַנדער פֿאָרם פֿון דעם זעלבן ווערב, הוד (די זעלבע באַדײַטונג) שטאַמט אָפּ דער נאָמען הוד.

63 ווי מיר האָבן געזען אין אָנהייב פֿון קאַפּ' 2 — איינער פֿון די צונעמענישן פֿון העכסטן גאָט אל.

(ערשטע הצלפט 9טער י״ה פֿאַר קר׳)[64]. מיר באַגעגענען דאָרט נעמען, וואָס ענדיקן זיך מיטן נאָמען פֿון יהוה: שמריו, ידעיו, גדיו, עגליו, אביו, בדיו, מרניו, עבדיו (צוזאַמען מיט פֿיל נעמען, קאָמפּאָנירטע מיט „בעל״). אומעטום ווערט יהוהס נאָמען איבערגעגעבן דורך יו. אויך אויף פֿיל אַלט־העברעיִשע שטעמפּלען ווערט באַנוצט די דאָזיקע פֿאָרם. אין 5טן י״ה, אין די עלעפֿאַנטינע־טעקסטן, וווּ עס דאָמינירט די פֿאָרם — יה, ווערט דער נאָמען אחיו כסדר געשריבן אויף דעם דאָזיקן אופֿן. נאָך אין דער שפּעטערדיקער צייט באַגעגנט זיך אָט די פֿאָרם אין דעם נאָמען פֿון כהן־גדול חניו. דאָס איז אַ פֿאַרקירצונג פֿון יהוה (געשריבן מיט אַלע פֿיר אותיות אויפֿן שטיין פֿון מישע מלך מואב, אחאַב בן־דור), אַנאַלאָגיש צו יהו און יה, און דאָס אייניציקע, וואָס קען אונדז וויִנדערן, איז דער פֿאַקט, וואָס שוין אין אַזאַ אַלטער צייט, ווי 14טער י״ה פֿאַר קר׳ איז געווען גענוצט די קירצערע פֿאָרם.[65] אָבער דאָס באַווייזט נאָר, אַז דער קולט פֿון יהוה אין אילת איז זייער, זייער אַלט, מיט פֿיל יאָר־הונדערטער עלטער, איידער די עבֿרישע שבֿטים זײַנען אָנגעקומען אין יענע לענדער.

זיך שטיצנדיק אויף דאָס אַלץ, קענען מיר פֿאַרלייגן אַן עטימאָלאָגיע פֿאַרן נאָמען פֿון אונדזער פֿאָלק, יהודה, וואָס איז ביז איצט ניט אויפֿגע־קלערט געווארן. קודם־כּל, איז די ענדונג אויך — ה, וואָס זעט אויס ווי אַ ווייבלעכע באַצייכענונג, נאָר דער אויסדרוק פֿון קאָלעקטיוון מערצאָל[66] און באַטייט, אַז יהודה איז אַ נאָמען פֿון אַ שבֿט. די אורפֿאָרם האָט זיך איינ־געהאַלטן אין אַראַמישן יהוד, און אויך די אַשורישע טראַנסקריפּציע פֿון יהודה (Ya'ûdu) ווייזט אויף אַ פֿאָרם אָן דער ענדונג אויף — ה. מיר דער־קלערן דעם דאָזיקן נאָמען פֿאַר געביל־דעט פֿון ביידע נעמען פֿון דעם אילתער שטורעמגאָט: יהוה + הוד, „יהוד איז הוד״, אַנאַלאָגיש צו יואל, אליהו אאז״וו.

אַז די אידענטיפֿיצירונג פֿון יהוה מיט הוד איז אַטעסטירט אויך אין אילת גופֿא, זאָגט עדות דער נאָמען פֿון איינער פֿון עשׂו ווייבער, יהודית (בראשית, כ״ו, 34). אָט דער נאָמען דערמאָנט זיך אין אַ רשימה, וווּ יהודית שטייט באַשײַמפּערלעך אַנטקעגן עדה דער פֿאַרשטייערין פֿון די עדים, אין דער פֿאַראַלעלער רשימה בראשית ל״ו, 2. יהודית איז אַ ווייבלעכע פֿאָרם פֿון יהוד און האָט דעם זעלביקן זינען.

---

64 פֿאַרפֿנטלעכט צוזיטן אַנדערע דורך Hugo Gressman, Zeitschr. f. d. alttest. Wissen. 1925, p. 147 — 150; David Diringer, Le Iscrizioni antico-ebraiche palestinesi (1934) p. 21 — 67

65 האַנס באָוער איז אין זײַן אַרטיקל „די גאָטהייטן פֿון ראַס־שאַמרא״ (Zeitschr. f. d. alttest. Wissen. 1933, p. 32 sq. דערגאַנגען אין זײַנע ספֿקות וועגן זוא מעלעכקייט צו אַ געדאַנק וואָס לייגט זיך קנאַפּ אויפֿן שכל, אַז הגם אין די חערעיִשע אויפֿשרי־פֿטן מיינט יו טאַקע יהוה, איז אָבער דער יו פֿון ראַס־שאַמרא אַן אַנדער גאָט.

66 Carl Brockelmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen, I. p. 419.

## 5. די קינישע קאנצעפציע פון יהוה און אירע רעזולטאטן

וועו מען פארגלייכט די דערציילונגען פון בראשית מיט זייערע כנעניש-צפון-סינישע פראטאטיפן אין די פאצמעס פון ראס-שאמרא, איבערצייגט מען זיך, אז יהוה איז גלייך ניט בלויז מיט דעם גאט בעל הוד, נאר אויך מיט זיין פאטער, דעם ראש פון די געטער אל (דגן). ביידע העכסטע געטער פון דעם ראס-שאמרא-פאנטעאן זיינען אין די ביבלישע דערציילונגען צונויפגעגאסן אין איין געשטאלט, וואס האט אזוי ארום באקומען א טאפעלן באטייט.

אויב דער אויסווייניקסטער כאראקטער פון יהוה — קריגערישקייט, אקטיווקייט, הערשאפט איבער פייער, דונער און רעגן — שטימט מיט דעם, וואס מיר וויסן וועגן דעם יינגערן פון די הויפטגעטער פון ראס-שאמרא, איז אבער יהוה שטענדיק בלי שום ספק דער הויפטגאט פון דער וועלט, איר שעפער און באגרינדער, וואס האט קיינעם ניט איבער זיך, ווי דער אגרתישער אל. צי איז דער נאמען א ל ה י ם, וועלכן יהוה טראגט אין איינעם פון די מקורים פון בראשית, ניט קיין באווייז, אז דער אמאליקער אל איז פאקטיש אידענטיפיצירט געווארן מיט יהוה?

אויך ביים צווייטן מקור, דעם יהויסט, שטייט יהוה אויפן ארט פון כנענישן אל. מיר האבן שוין דערציילט אין קאפ׳ 3 וועגן דער סעודה, וואס ווערט אייגנגעארדנט דורך אמת-אשרת לפבוד אל און וואס איז דער פראטאטיפ פון בראשית י״ח. אין בראשית איז אבער יהוה דער גאט, וואס ווערט אויפגענומען דורך אברהם און שרה. דער טיטל „הימלגאט", מיט וועלכן מען האט ליב געהאט, ספעציעל אין 5טן י״ה (עלפאנטינע, נחמיה) אנצורופן יהוה, איז שייך גיכער צום פרימיטיוון אל, אויידער צום פרימיטיוון בעל, דעם גאט פון אטמאספערע און אייבערפלאך פון דער ערד.

ס׳איז אויך אינטערעסאנט און פול מיט באדייטונג, וואס ביים בעסטן ווילן קען מען ניט געפינען אין קיין ארט פון תנך כאטש א וועלכן עס איז שפור פון א תמוז-כאראקטער פון יהוה. אין צרגעץ הערן מיר ניט, אפילו אין דער רודימענטארסטער פארם, אז יהוה שטארבט, גייט ארא אונטער דער ערד אזא״ו. און דאס איז פארשטענדלעך: דאס וואס עס קומט אויס נאטירלעך בנוגע א צוויטראנגיקן גאט, קאן ניט געמאלט זיין ביים העכסטן געטלעכן ווען. צי האט יהוה געקראגן אט דעם כאראקטער פון העכסטן גאט ערשט ביי די בני ישראל? מיר זיינען נוטה משער צו זיין, אז אט די קאנצעפציע פון יהוה האבן די דרום-עבריש שבטים איבערגענומען פון די קינים, זייערע פארבינדעטע און לערערס.

אן אונטערשטיצונג פאר אזא מיינונג זעען מיר אין דעם עלטסטן יהויסטישן באריכט וועגן גן-עדן און דער מענטשהייט פארן מבול, וואס שטעלט פאר א באארבעטונג פון א קינישן פראטאטיפ, ווי מיר האבן דאס דערמאנט העכער. דער דאזיקער פראטאטיפ האט געקענט אויפקומען אויפן סמך פון

דרום-בבלישע מיטן אין קדש, וואס איז געווען פאַרבונדן מיט דרום-בבל דורך א וועג נאָך פון די צייטן פון ערשטן בבליש-סעמיטישן מלך סרגון I (ערשטע העלפט פון 3טן יאָרטויזנט פאַר קר"). לויט אייניקע סימנים איז ער צונויפ-געשטעלט געוואָרן ניט שפעטער פאַר 1200 פ"ך, און אפשר נאָך פריִער, בכל אופן איידער די עברישע שבטים האָבן זיך ענדגילטיק באַזעצט אין כנען. שוין אין אָט דעם אַלטן דאָקומענט פאַרטרעט יהוה סיי דעם בבלישן באַשעפער מרדך (מאַרדוק) סיי זיין פאָטער, דעם אַלטן קלוגן גאָט עא אָדער ענקי. יהוה איז בכן שוין דעמאָלט געווען עפעס מער ווי א וואַריאַנט פון בעל.

אַווי צי אַנדערש, איז אָבער אָט דער שינוי געווען אומגעהײַער וויכטיק אין דער געשיכטע פון דער רעליגיע. דער דראַנג צו מאָנאָטעיִזם, וואָס האָט זיך באַוויזן דאָ און דאָרט אין אַלטן מזרח, האָט א דאַנק דעם געפונען בײַ די בני ישׂראל א באַזונדערס גינציקן פלאַץ. די שטרעבונג אַוועקצושטעלן איין גאָט אין דער שפיץ פון דער גאַנצער וועלט און אָפצושטופן די איבעריקע געטער האָט זיך לײַכטער געקענט קריסטאַליזירן ערום אזא געטלעכער געשטאַלט ווי יהוה אין זיין קינישער קאָנצעפציע. דער האַר פון די געטער אַל בײַ די כנענים איז געווען צו ווייט פון אַקטיווער אַרײַנמישונג אין די גורלות פון דער וועלט. בעל, זיין זון, איז פאָרט געווען א גאָטהייט וואָס האָט געקאָנט וועלן באַזיגט. אָבער אין דער נײַער באַנעמונג פון יהוה האָבן זיך סינטעזירט די שטאַרקע אייגנשאַפטן פון ביידן, און דאָס האָט פאַרזיכערט זיין איבערוואָג איבער אַנדערע געטער.

אַוודאי איז דאָס ניט געקומען מיט איין מאָל. אָבער די אינטעלעקטועל און מאָראַליש זוכנדיקע גײַסטער פון ישׂראל, די נביאים, האָבן שוין פרי זיך דערגרונטעוועט צום רייַנעם מאָנאָטעיִזם. דורכן גרויסן חורבן פון פאָלק זײַנען די נביאישע אידעען אַרײַנגעדרונגען אין אַלע זײַנע שיכטן,—און נאָך שפעטער האָט יהוה דער גאָט פון ישׂראל אָנגעהויבן זיין נצחון-מאַרש איבער דער ערד. אַווי איז פון דעם בעל פון אילת געווארן דער אייניציקער גאָט פון די מאָנאָטעיִס-טישע רעליגיעס.

# אָנגעקומען אין רעדאַקציע

**אָנווײַזונגען פֿאַר פֿאָרשונגען וועגן דער געשיכטע פֿון ייִדישע ייִשובֿים.** ווילנע: ייִדישער ווײַסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט, היסטאָרישע סעקציע. היסטאָרישע קאָמיסיע פֿאַר פֿוילן 1938. 7 ז׳.

**באַביצקי, יעקבֿ, אינזש׳.** ייִדישע לאַנדווירטשאַפֿט אין סטאַניסלאַווער וואָיעוואָדשאַפֿט. ווילנע: ייִדישער ווײַסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט, עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע סעקציע. אַספּיראַנטור אויפֿן נאָמען פֿון ד״ר שאַבאַד 1938. 135 ז׳. (ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ).

**גלאַנץ, רודאָלף, ד״ר.** די אונטערשטע שיכטן פֿון ייִדישן פֿאָלק אין די אמאָליקע דײַטשע לענדער. ווילנע: ייִדישער ווײַסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט 1938. 15 ז׳. (סעריע „אָרגאַניזאַציע פֿון דער ייִדישער ווײַסנשאַפֿט״ נומ׳ 20).

**דובנאָוו, שמעון.** די געשיכטע פֿון ייִדישן פֿאָלק אין מזרח. באַנד III. פֿון אונטערגאַנג פֿון דער ייִדישער מלוכה ביזן פֿונאַנדערפֿאַל פֿון די אויטאָנאָמע צענטערס אין מזרח. ייִדיש: ל. האָדעס. ווילנע: ייִדישער ווײַסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט, היסטאָרישע סעקציע 1938. VIII+565 ז׳. (ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ).

**דובנאָוו, שמעון.** געשיכטע פֿון חסידיזם. אויפֿן יסוד פֿון אָריגינעלע מקורים, געדרוקטע און כּתבֿ-ייִדן. ערשטער באַנד. דריטע אויפֿלאָגע. (איבערזעצט פֿון ז. קלמאַנאָוויטש). ווילנע: ייִדישער ווײַסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט, היסטאָרישע סעקציע 1938. XVI+275 ז׳ (ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ).

**וואָס יעדער ייִד דאַרף וויסן וועגן „ייִוואָ״.** דעם ייִדישן ווײַסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט אין ווילנע. בוענאָס אײַרעס: 1938. [16] ז׳. [אין ייִדיש און שפּאַניש].

**ייִדישער פֿאָלקלאָר.** אונטער דער רעדאַקציע פֿון י. ל. כּהן. ווילנע: ייִדישער ווײַסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט, פֿילאָלאָגישע סעקציע, קאָמיסיע פֿאַר פֿאָלקלאָר 1938. XIII+357 ז׳ (שריפֿטן פֿון ייִדישן ווײַסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט. נײַנטער באַנד. פֿילאָלאָגישע שריפֿטן V).

**לינגוויסטישע אַנקעטעס.** העפֿט 2: טערמינאָלאָגיע פֿון א וואָגן. ווילנע: ייִדישער ווײַסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט 1938. 32 ז׳. (סעריע „אָרגאַניזאַציע פֿון דער ייִדישער ווײַסנשאַפֿט״ נומ׳ 24).

**דאָס צווייטע יאָר אַספּיראַנטור אויפֿן נאָמען פֿון ד״ר צמח שאַבאַד בײַם ייִדישן ווײַסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט.** ווילנע: ייִדישער ווײַסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט 1938. 184, II ז׳. (סעריע „אָרגאַניזאַציע פֿון דער ייִדישער ווײַסנשאַפֿט״ נומ׳ 19).

**רשימה פֿון דער ערשטער בוך- און פּרעסע-אויסשטעלונג <פֿון 16 ביז 30 יולי 1938> .** בוענאָס אײַרעס: ייִדישער ווײַסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט, ארגענטינער אָפּטײל 1938. 47 ז׳.

**שאַצקי, יעקבֿ, ד״ר.** די לעצטע שפּראַכגרענעצן פֿון דער ייִדישער שפּראַך און ליטעראַטור אין האָלאַנד. ווילנע: ייִדישער ווירטשאַפֿטלעכער אינסטיטוט, פֿילאָלאָגישע סעקציע 1938. 37 ז׳. (ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ).

**שאַצקי, יעקב ד״ר.** יהודה לייב כהן <1881—1937> . מאַטעריאַלן פֿאַר אַ ביאָגראַפֿיע. ניו-יאָרק: אַרויסגעגעבן פֿון אַמאָפּטייל פֿון ייִוואָ 1938. 37 ז׳. צווייטע פֿאַרגרעסערטע און קאָריגירטע אויפֿלאַגע. סעפּאַראַט-אָפּדרוק פֿון „יאָרבוך״ פֿון אַמאָפּטייל 1938.

**Jiwo. Żydowski Instytut Naukowy.** Rzut oka na jego cele i dorobek. Wydanie drugie uzupełnione. Wilno: 1938, p. 33.

**אַרגענטינע.** פֿופֿציק יאָר אידישער אישעוו. צוואַנציק יאָר, די פּרעסע. בוענאָס איירעס: 1938. XIV+690 ז׳.

**בן-צבי, יצחק.** געזאַמלטע שריפטן. באַנד איינס. מיט אַ פאָרוואָרט פֿון חיים גרינבערג. איבערזעצט פֿון העברייאיש ל. רובינשטיין. ניו-יאָרק: פֿאַראייניקטע אידישע סאָציאַליסטישע אַרבעטער-פּאַרטיי פּועלי-ציון – צעירי ציון אין אַמעריקע 1937. XV+261 ז׳.

**גאָטליב, ש.** צווישן סיני און זאַנזיבאַר. טאָגבוך פֿון אַ רייזע איבער מזרח-אַפֿריקע <מיט אילוסטראַציעס און מאַפּעס> . וואַרשע: פֿ׳ „ליטעראַרישע בלעטער״ 1938. 183, VII ז׳.

**גילינסקי, מ., גרונדמאַן י., וואַפּנער, ק.** שפּיל און פֿאַרווייַלונג. וואַרשע: פֿאַרלאַג סקיפֿ-ביבליאָטעק נומ׳ 6. 1938. IV+184, I ז׳.

**גראָדזיענסקי, י. א.** היגיענע און דיעטעטיק. לעמבערג 1937. 38 ז׳.

**גראָס, נפֿתלי.** וולאַדימיר מעדעם, די לעגענדע פֿון דער ייִדישער אַרבעטער-באַוועגונג. צייכענונגען פֿון חיים גראָס. ניו-יאָרק: אַרויסגעגעבן פֿון דעם פֿאַרלאַג קינדער-רינג בײַ דעם בילדונגס-קאָמיטעט פֿון אַרבעטער-רינג (1938). 87 ז׳.

**וואולמאַן, ל., ד״ר.** אויף דער וואַך פֿון ייִדישן פֿאָלקסגעזונט. <15 יאָר „טאָז״> . באַגלייט-וואָרט פֿון ד״ר מעד. ג. לעווין. וואַרשע: פֿאַרלאַג „טאָז״ 1937. 116 ז׳.

**וויטקעוויץ, בערטשי.** אַ בינטל יהואש בריוו. [ניו-יאָרק]: פֿאַרלאַג „באָדן״ 1937. 22 ז׳.

**לעווין, ב.** סאַרמיענטאָ—דער ריטער פֿון דער אַרגענטינער דעמאָקראַטיע. פֿאָרוואָרט פֿון סעסאַר טיעמפּאָ. בוענאָס איירעס: אַרויסגעבער קולטור-הויז „מענדעלע״—בוענאָס-איירעס, קולטור-צענטער „מאַקס נאָרדוי״—לאַ פּלאַטאַ 1938. 44, IV ז׳.

**לעפּעצקי, מ. ב.** מאַדאַגאַסקאַר אַמאָל און הײַנט. אויטאָריזירטע בעאַרבייטונג י. וואַק. וואַרשע: פֿ׳ „פֿעלקער און לענדער״ 1938. 128 ז׳.

**מאַנגער, איציק.** נאָענטע געשטאַלטן. וואַרשע: פֿאַרלאַג ח. בזשאָזאַ 1938. 211, I ז׳.

**מײַזיל, נחמן.** אבֿרהם נאָלדפֿאַדען <1840 – 1908> . ניו-יאָרק: קאָאָפּעראַטיווער פֿאָלקס-פֿאַרלאַג פֿון אינטערנאַציאָנאַלן אַרבעטער אָרדן 1938. 43 ז׳.

**נײַע שטאַמען.** בלעטער פֿאַר ליטעראַטור און קריטיק. תל-אבֿיב: ייִדישער ליטעראַטן און זשורנאַליסטן-קלוב אין ארץ-ישׂראל, מאַי 1938. 24 ז׳.

**סלוצקי, יוסף.** ארץ ישׂראל, ווי איך האָב געזעהן. בוענאָס איירעס: אויסגאַבע פֿון דער ציוניסטישער פֿעדעראַציע אין אַרגענטינע 1938. 96 ז׳.

**פּרץ שולן בוך.** אַרויסגעגעבן צום פֿינף און צוואַנציק יאָריקן יובילײ פֿון די פּרץ-שולן. מאָנטרעאַל: מאַי 1938. 146 ז׳.

**יצחק לייבוש פרץ-פֿאראיין, טשאַרטקאָוו.** צען יאָר ביבליאָטעק. 1927—1937. ווילנע: 1938. 32 ז'.

**פֿיינקינד, משה.** דער פּוילישער יוד. ווארשע: ארויסגעגעבן דורכן מחברס קינדער 1938. 395, III ז'. [ארטיקלען וועגן ייִדישע היסטאָריש פערזענלעכקייטן אין פּוילן].

**פֿריילעך, ש.** ארץ ישראל אין 1937. א רייזע איבער שטעט, קאָלאָניעס און קבוצות. בוענאָס אײַרעס: פֿאַרלאָג און בוכהאַנדלונג ג. קאפֿלאַנסקי 1938. 238, I ז'.

**קענעדער אַדלער.** יובילי-אויסגאַבע לכבוד דער דרייסיג יאָהריגער עקזיסטענץ פון דער עלטסטער און פֿאַרשפּרייטסטער אידישער טעגליכער צייטונג אין קאַנאַדע. Montreal: יאַנואַר 1938. 102 ז'. גרויסער פֿאָלבאָם-פֿאָרמאַט.

**קרעל, מ.** זכרונות פון ייִדישן לעגיאָן. צום 20 יעריקן אניווערסאַר. מאַנטעוויידעא: אַרויס-געגעבן פון בוכהאַנדלונג י. בלעכמאַן 1938. 50 ז'.

**רובינשטיין, שמואל.** שריפטן פון א ייִדישן פֿאָלקלאָריסט. צוזייטע פֿאַרגרעסערטע און פֿאַרבעסערטע אויפֿלאַגע. ווילנע: ארויסגעגעבן פון יובל-קאָמיטעט 1938. 120 ז'.

**ישכר בער ריבאַק.** זײַן לעבן און שאַפֿן. ארויסגעגעבן אונטער דער רעדאקציע פון א. טשעריקאָווער פֿונם קאָמיטעט צו פֿאַראייביקן דעם אָנדענק פון ישכר-בער ריבאַק. פּאַריז: 1937. 94 ז'+32 פֿאָטאָגראַפֿישע רעפּראָדוקציעס פון זײַנע בילדער. לוקסוס-אויסגאַבע. נעדרוקט אין הונדערט נומערירטע עקזעמפּלאַרן אויף ייִאפּאַנישן פּאַפּיר.

**ריטערבאַנד, חיים.** 20 לידער מיט נאָטן, קלאַוויר-באַגלייטונג פון ע. טייטעלבוים. מוזיקאַלישע רעדאקציע פון א. סלעפּ. ווילנע: „גרינינקע ביימעלעך" 1938. [11] ז' (טעקסט)+45 ז' (נאָטן).

**שוואַרץ, צ.** די מעגלעכקייטן פון דער אידישער אימיגראַציע און קאָלאָניזאַציע אין די זיד-אמעריקאַנישע לענדער. בוענאָס אײַרעס: ארויסגעגעבן דורך דער געזע. „איבערבוי" 1938. 48 ז'.

**ברודא, עזריאל מאיר.** משפחת ברודא. תולדות הרבנים, הגאונים ואנשי-השם מוצאם ממשפחה זו, שהצטיינו בשדה התורה והמדע. ורשה: הוצאת המחבר בהשתתפותו הטכנית של בימ"ס „אחיעבר". תרצ"ח (1938). 92, II ז'.

**דרויאנוב, א.** ספר הבדיחה והחידוד. כרך שלישי (2084 — 3170) (תל-אביב): הוצאת „דביר". תרצ"ח (1938). VIII+תצד [494] ז'.

**הקונגרס הציוני העשרים והמושב החמישי של מועצת הסוכנות היהודית, ציריך.** כ"ו באב—י"ד באלול תרצ"ז. 3—21 באוגוסט 1937. דין וחשבון סטיגוגרפי. ירושלים: הוצאת הנהלת ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית [1938]. 403+צא [91] ז'.

**ורפל, יצחק.** כתבי הגרא"י קוק זצ"ל. רשימה ביבליוגרפית. ירושלים: תרצ"ח. 48 ז'.

**ורפל, יצחק.** ממכתביו של רבי עקיבא איגר. עם מבוא והערות. ירושלים: תרצ"ח. 19 ז'. הדפסה מיוחדת מהירחון „סיני".

**ורפל, יצחק.** שיריו ופיוטיו של רב האי גאון. עם מבוא והערות. ירושלים: תרצ"ח [1938]. פח [88] ז'. הדפסה מיוחדת מקובץ „רב האי גאון" הנערך ע"י הרב י. ל. הכהן פישמן.

## די מיטגלידער פֿון די ווייסנשאַפֿטלעכע סעקציעס פֿון יִיווָאָ:

פֿילאָלאָגישע סעקציע: א. האַרקאַווי, מ. ווײַנרײַך, יודא א. יאָפֿע, י. מאַרק, ש. ניגער, ג. פּריללוצקי, ז. קלמאַנוויטש, ז. רימזען; ווייסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: מ. ווײַנרײַך.

היסטאָרישע סעקציע: ח. בּאַראַדיאַנסקי, י. ברוצקוס, ש. גינזבורג, ש. דובנאָוו, מ. הלוי, א. טשעריקאָווער, ר. מאַהלער, א. מענעס, פּ. קאַן, פֿ. קורסקי, ע. רינגעלבלום, י. שאַצקי, י. שיפּער; ווייסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: א. טשעריקאָווער.

עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע סעקציע: ב. ברוצקוס, ש. גאָלדעלמאַן, ל. הערש, ה. לאַנדוי, י. לייפאָווסקי, יעקב לעשטשינסקי, י. קאַראַלניק, מ. קראָל, א. רָאזין (בן-אדיר), מ. שאַליט; ווייסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: יעקב לעשטשינסקי.

פּסיכאָלאָגיש-פּעדאַגאָגישע סעקציע: א. גאָלאָמב, מ. ווײַנבערג, ל. לעהרער, ש. לעווין, ר. סימכאָוויטש, ה. קאָוואַרסקי, ח. ש. קאָוואַרסקי, ל. קאנעל, א. א. ראַבאַק, י. רובין, פּ. שניאורסאָן; ווייסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: ל. לעהרער.

---

רעדאַקטאָר: זלמן רייזען.

אַרויסג': פֿאַר דער געזעלש' „פֿרײַנד פֿון ייִדישן ווייסנש' אינסטיטוט" — מ. ווײַנרײַך.


**אָבאָנירט דעם אייניקן ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן זשורנאַל די ייִווָאָ-בלעטער**

**חודש-שריפֿט פֿון ייִדישן ווייסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט!**

דער זשורנאַל ברענגט אָריגינעלע אַרבעטן, אַרטיקלען, רעצענזיעס, אויף אַלע געביטן פֿון ייִדישן און אַלגעמיינעם וויסן פֿון די אָנגעזעענסטע ייִדישע וויסנשאַפֿטלער פֿון גאַר דער וועלט.

צו יעדן נומער ווערן בייגעלייגט די ידיעות פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט מיט אינפֿאָרמאַציעס ווענן דער אַרבעט פֿון ייִווָאָ און ווענן אויפֿטוען פֿון דער ווייסנשאַפֿט אין אַלגעמיין.

דער אָבאָנעמענט-פּרייז באַטרעפֿט:

אין פּוילן — 18 גילדן א יאָר (מען קען דאָס געלט אײַנצאָלן אויך אין 4 רעטעס צום 1טן יאַנואַר — 6 ג', צום 1טן אַפּריל—4 ג', צום 1טן יולי—4 ג', צום 1טן סעפּטעמבער—4 ג'); אין אויסלאַנד—70 פֿראַנצויזישע פֿראַנק אין רעטעס: צום 1טן יאַנואַר—25 פֿ"ק, צום 1טן אַפּריל—15 פֿ"ק, צום 1טן יולי—15 פֿ"ק, צום 1טן סעפּטעמבער—15 פֿ"ק).

פֿאַר מיטגלידער פֿון געזעלשאַפֿטן „פֿרײַנד פֿון ייִווָאָ":

אין פּוילן — 12 ג' (אין רעטעס: צום 1טן יאַנואַר—4 ג', צום 1טן אַפּריל—3 ג', צום 1טן יולי—3 ג', צום 1טן סעפּטעמבער—2 ג'); אין אויסלאַנד—50 פֿראַנצ' פ"ק (אין רעטעס: צום 1טן יאַנואַר—20 פ"ק, צום 1טן אַפּריל—10 פ"ק, צום 1טן יולי—10 פ"ק, צום 1טן סעפּטעמבער — 10 פ"ק;

אַנאַנסן-פּרייז: אין פּוילן: א גאַנצע זײַט 100 ג', א האַלבע—50 ג', א פֿערטל—30 ג'; אין אויסלאַנד: א גאַנצע ד' 350 פֿר' פ"ק, א האַלבע—180 פ"ק, א פֿערטל—95 פ"ק.

אין אייניצל-פֿאַרקויף ווערט דער זשורנאַל ניט אַרויסגעלאָזט

**Jiwobleter,** Żydowski Instytut Naukowy, ul. Wiwulskiego 18, Wilno

P. K. O. 700.968 פּ"א-קאָנטע

אין צפֿון-אַמעריקע אַבאָנירט מען די ייִווָאָ-בלעטער נאָר אין דעם אַמעריקאַנער אָפּמאַך פֿון ייִוואָ אין ניו-יאָרק

**Society Friends of the Yiddish Scientific Institute, 1133 Broadway, Room 712-16 New York C.**

# ידיעות

## פון ייִדישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט

5—6 (75—76) וויִלנע, מײַ—יוני 1938


## ד"ר צ. שאַבאַד-אַספּיראַנטור

### סיום פֿון דריטן טורנוס

דעם 26סטן, 28סטן און 30סטן יוני זײַנען אין זאַל פֿון ייִוואָ פֿאַרגעקומען די סיום-זיצונגען פֿון דריטן טורנוס אַספּיראַנטור א"נ פֿון ד"ר צ. שאַבאַד. דער זאַל איז אַלע דרײַ אָוונט געווען איבערגעפֿילט מיט אַ גרויסן עולם געסט, צווישן זיי דער מיטגליד פֿון אויספֿיר-ביוראָ פֿון ייִוואָ י. גיטערמאַן, די אָנפֿירערס פֿון דער צענטראַלער ייִדישער שול-אָרגאַניזאַציע אין פוילן נ. בוקסבוים, ש. מענדעלסאָן און ח.-ש. קאַזדאַן און די אָנטיילנעמערס פֿון דער באַראַטונג וועגן דעם פּראָגראַם פֿון ייִדיש אין דער פֿאָלקשול, דער פֿירער פֿון „אָרט" ד"ר א. סינגאַלאָווסקי, די פּ"פּ פֿון ייִוואָ אין קאָפּענהאָגן רויזע קראָטאָשינסקי און יעקבֿ ביילין, וואָס זײַנען געקומען קיין ווילנע ספּעציעל צו דעם סיום פֿון דער אַספּיראַנטור. עס זײַנען אויך אָנגעקומען באַגריסונגען פֿון נ. פּרילוצקין, ד"ר ה. קאָוואַרסקין, דניאל טשאַרנין און נאָך פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין לאַנד און אין אויסלאַנד.

דער קאָנסולטאַנט פֿון דער אַספּיראַנטור מ. ווײַנרײַך באַגריסט די געסט און ווײַזט אָן אין זײַן אַרײַנפֿיר-וואָרט, אַז דער גאַנג פֿון דעם מענטשן, וואָס מיט זײַן נאָמען איז די אַספּיראַנטור פֿאַרבונדן, איז געווען וואָס מער טון און וואָס ווייניקער רײדן; דאָס איז אויך דער וועג פֿון ייִוואָ. מיר ווערן נתפּעל אין צווייען פֿון דער אַרבעט, בעת מיר דערמאָנען זיך, אין וואָס פֿאַר אַ צײַט מיר לעבן. אין אַ יום-טובֿדיקן טאָג מעגן מיר זיך אָבער זאָגן, אַז מיר טוען אָן אַרבעט, וואָס וועט בלײַבן.

די אַספּיראַנטן לייענען פֿראַגמענטן פֿון די אַרבעטן, וואָס זיי האָבן פֿאַרטיק געמאַכט אין משך פֿון דעם טורנוס (די רשימה פֿון די דאָזיקע אַרבעטן איז געווען געדרוקט אין די „ידיעות" נומ' 66—68), הײַנט:

א. אײַזען — אידעע און מאָטיוו אין משה קולבאַקס שאַפֿן.
א. בערסטאָוויצקי — דער ענין טעריטאָריע בײַ ד"ר חיים זשיטלאָווסקין. ר. גאָלינקין — די אָרגאַניזאַציע פֿון ווילנער קהל (אויפֿן סמך פֿון זײַן אַרכיוו פֿאַר די יאָרן 1808—1845) ח. גינינגער— יסוֹדות פֿון דער אַרבעט אויף אַלפֿרעד לאַנדויס לינגוויסטישער ירושה. ג. הויז—

פּראָפֿעסיאָנעלע צעטיילונג אין ווילנער געטאָ. פּ. טיקאָטשינסקי — דאָס אָפּשאַפֿן דעם תּחום - המושב אין רוסלאַנד (בעת דער וועלט-מילחמה). ר. לייכשטיין — סך-הכּלל פֿון זיין אַרבעט איבער ש. אַנ-סקיס לעבן און שאַפֿן. ש. לעווין — באַשטייַערונגען פֿון ייִדן לטובֿת דעם אויפֿשטאַנד פֿון 1831. ד. לערנער – די איינווויינערס פֿון טוריפּאָל, (אַ ייִדיש שטעטל אין מיזרח-פּוילן). ח. מוניץ–קריטיק פֿון די מקורים צו דער אַרבעט וועגן ייִדישער הלבשה אין דער ערשטער העלפֿט 19טן י״ה. ח. סלוצקי-קעסטין — פֿונקציעס פֿון פֿאָרשטעלן אין דער שול. ח. סמושקאָוויטש — ייִדישע צעכן אין ווילנע אין דער ערשטער העלפֿט 19טן י״ה. נ. עפּשטיין — וואַריאַנטן און פֿאַראַלעלן צו ייִדישע וויצן. ש.-ז. פּיפּע – פֿאָלקלאָריזירונגען פֿון דוד עדעלשטאַדטס ליד „דער אַרבעטער". ח. פּישטשאַצער-מאַן — אַריינפֿיר צו דעם טאָגבוך פֿון אַ מוטער. א. שינדעלמאַן — פּוילישע אינטעליגענטן בייַ פּרצן. ב. שלאָסבערג — אַבֿרהם אַפּטייקערס „סם חיים" (אַ דאָקומענט פֿון מיזרחדיקן ייִדיש פֿון סוף 16טן י״ה).

דער עולם האָט מיט גרויס אינטערעס אויסגעהערט די דאָזיקע 17 רעפֿעראַטן אויף די פֿעלדער פֿון ייִדישער געשיכטע, פּעדאַגאָגיק, סאָציאָלאָגיע, ליטעראַטור-געשיכטע, ליטעראַטור-וויסנשאַפֿט און לינגוויסטיק, באַקומענדיק אַן אַריינבליק ניט נאָר אין דער פֿילזייטיקער טעמאַטיק פֿון דער אַספּיראַנטור, נאָר אויך אין איר מעטאָדאָלאָגיע.

אויף דער לעצטער זיצונג פֿון דעם סיום איז אויך געגעבן געווואָרן סמיכה דעם אַספּיראַנט פֿון דער פֿילאָלאָגישער סעקציע ח. גינינגערן. מ. ווײַנרײַך שטעלט פֿאָר דעם אַספּיראַנט און זיין גוטע געטרײַע אַרבעט אויף דעם פֿעלד פֿון ייִדישער שפּראַכפֿאָרשונג און לייענט דערנאָך איבער דעם דאָזיקן כּתב: „אויף דער וויסנשאַפֿטלעכער זיצונג דעם 30סטן יוני 1938, בײַם סיום פֿונעם דריטן טורנוס פֿון דער אַספּיראַנטור אויפֿן נאָמען פֿון ד״ר צמח שאַבאַד, האָט די פֿילאָלאָגישע סעקציע פֿון ייִוואָ אָנערקענט חיים גינינגערן פֿאַר אַ קוואַליפֿיצירטן וויסנשאַפֿטלעכן אַרבעטער אויפֿן פֿעלד פֿון ייִדישער פֿילאָלאָגיע. ווילנע דעם 30סטן יוני 1938, אין פֿערצנטן יאָר פֿון ייִוואָ און אין דריטן יאָר פֿון דער אַספּיראַנטור. פֿאַרן אויספֿיר-ביורא און פֿאַר דער פֿילאָלאָגישער סעקציע פֿון ייִוואָ: מ. ווײַנרײַך, ז. קלמנוויטש, זלמן רייזען". צונעמענדיק דעם כּתב, דאָנקט ח. גינינגער אין אַ קורצן וואָרט, באַטאָנענדיק די פּעולה וואָס ער האָט געהאַט בײַם ייִוואָ און די הויכע מאָראַליש-געזעלשאַפֿטלעכע קראַפֿט פֿון דעם ייִוואָס אַ קוואַליפֿיקאַציע.

*

דעם 1טן סעפּטעמבער עפֿנט זיך דער פֿערטער טורנוס פֿון דער אַספּיראַנטור א״נ פֿון ד״ר צ. שאַבאַד. עס האָבן זיך געמאָלדן צענדלינגער קאַנדידאַטן. די רשימה אויסגענומענע אויפֿן פֿערטן טורנוס און די טעמעס פֿון זייערע אַרבעטן וועלן פּובליקירט ווערן אין דעם קומעדיקן נומער „ידיעות".

דעם יוני איז אויפֿן ווילנער בית-עולם אויפֿגעדעקט געוואָרן די מצבֿה אויפֿן קבֿר פֿון דעם אַספּיראַנט פֿון דעם ערשטן טורנוס פֿון דער ד״ר צ. שאַבאַד-אַספּיראַנטור מיכאל נאַטיס. עס האָבן געהאַלטן רעדעס פֿאָרשטייער פֿון אַלע אָרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין אַוועקשטעלן די מצבֿה, הײַנט: פֿאַראיין פֿון די ייִדישע ליטעראַטן און זשורנאַליסטן אין ווילנע, יונג-ווילנע צענטראַלע ייִדישע שול-אָרגאַניזאַציע, צענטראַלער בילדונגס-קאָמיטעט אין ווילנע, ייִדישער לערער-פֿאַראיין אין ווילנע, ייִדישער פּען-קלוב און ייִוואָ (ז. רייזען), די אַספּיראַנטור א״נ פֿון ד״ר צ. שאַבאַד בײַם ייִוואָ (ד. לערנער). אויף דער מצבֿה איז אויסגעקריצט: מ. נאַטיש (מיכאל שוטאַן) דיכטער און לערער. געב׳ 2 יוני 1906 געשט׳ 25 יאַנואַר 1937.

## פֿילאָלאָגישע סעקציע

### ד״ר מ. ווײַנרײַכס לינגוויסטישער סעמינאַר אין דער אַספּיראַנטור

צווישן 3טן און 17טן מײַ האָט מ. ווײַנרײַך אין זיצונגזאַל פֿון ייִוואָ געהאַלטן 5 לעקציעס אד״ט „ייִדיש, דײַטש, דײַטשמעריש״. אויף די לעקציעס איז בײַגעווען חוץ די אַספּיראַנטן אַ גרויסער עולם. אין זײַן אַרײַנפֿיר-וואָרט מאָטיווירט דער לעקטאָר די טעמע. דער ענין איז לינגוויסטיש און שפֿראַך-פֿאָליטיש זייער אַקטועל. די שײַכות צווישן דײַטש און ייִדיש איז ניט נאָר אַ היסטאָרישער ענין צוליבן יחוס-בריוו פֿון ייִדיש, דאָס איז אויך די פּראָבלעם פֿון די באַציונגען צווישן די עלעמענטן אין ייִדיש און די פֿראַגע וועגן דעם אָרט וואָס דײַטשמעריש האָט פֿאַרכאַפּט אין ייִדיש. מיר וועלן דאָ ניט גיין דעקרעטירן, מיר וועלן פֿרוּווּן די זאַך אָפּשאַצן שפֿראַך-היסטאָריש, און כאָטש געשיכטע איז ניט דער פֿוסק-אַחרון, וועלן מיר פֿון דעסט וועגן געפֿינען נייַע מיטלען צו פֿאָרשטיין סטיליסטישע ענינים און מיר וועלן קענען מאַכן אויספֿירן פֿאַר אונדזער שפֿראַך-פֿאָליטיק. די טעמע פֿונעם סעמינאַר איז נאָר וועראטער-אוצר; פֿאָנעטיק, מאָרפֿאָלאָגיע און סינטאַקסיס בלײַבן אויסן.

דער לעקטאָר גייט דורך בקיצור די טעמפּאָראַלע און דיאַלעקטישע צעגלידערונג פֿון דער דײַטשער שפֿראַך. ייִדיש איז אויפֿגעקומען אויף דער הויכדײַטשער טעריטאָריע, ממילא איז בדרך-כלל אינעם וועראטער-אוצר פֿון ייִדיש ניטאָ וואָס צו זוכן קיין נידערדײַטשע עלעמענטן. ביז 1600 אַן ערך גייט די אַנטוויקלונג פֿון ייִדיש פֿאַראַלעל צו דער אַנטוויקלונג פֿון דײַטש. ייִדיש מאַכט דורך די זעלביקע פּראָצעסן וואָס דײַטש האָט דורכגעמאַכט. זינט 1600 טיילט זיך ייִדיש אָפּ און גייט איר אייגענעם וועג.

די ייִדיש-פֿאָרשער פֿון דער געראַמאַניסטישער שול זײַנען געגאַנגען מיט אַזאַ וועג: זיי פֿלעגן זיך באַגונגענען מיט אויסגעפֿינען די ייִדישע וועראטער אינעם מיטל-הויכדײַטשן וועראטערבוך, זיי פֿלעגן זיך ניט אינטערעסירן, פֿון וועלכער צײַט און פֿון וועלכער טעריטאָריע אַ וואָרט שטאַמט. ד״ר ווײַנרײַך

איז געגאַנגען מיט אַן אַנדער וועג. ער האָט צונויפֿגעקליבן איבער 1000 דײַטשע ווערטער וואָס זײַנען אין ייִדיש נישטאָ (די ווערטער האָט מען אָפּגעדרוקט אין אַ באַזונדערער רשימה און צעטיילט צווישן אַלע צוהערער) און געפרוווט אויסגעפֿינען, וואָס עס פֿאַרבינדט די ווערטער צווישן אַנאַנד, כדי אויף דעם אופֿן צו דערגיין די סיבה, פֿאַר וואָס זיי זײַנען אין ייִדיש ניט אַרײַן. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די אַלע ווערטער קען מען אײַנטיילן אין 3 גרופּעס: 1. ווערטער וואָס זײַנען אויפֿגעקומען אין דײַטש נאָך 1600, ד״ה אין דער צײַט וואָן ייִדיש איז שוין געווען אָפּגעריסן פֿון דײַטש; 2. ווערטער וואָס זײַנען אַרײַן אין דער דײַטשער קולטורשפּראַך פֿון דער נידערדײַטשער שפּראַך-טעריטאָריע, ד״ה פֿון דער טעריטאָריע וואָס האָט אין גאַנצן ניט קיין שײַכות צו ייִדיש; 3. ווערטער, וואָס לויט זייער אינהאַלט זײַנען זיי געווען טרייף פֿאַר ייִדן.

אויף די לעקציעס האָט ד״ר ווײַנרײַך געזוי אַנאַליזירט די געשיכטע פֿון יעדער וואָרט באַזונדער. דורך דעם האָט ער ניט נאָר געגעבן ראַיות צו זײַנע טעזיסן, נאָר אויך געשאַפֿט דעם שפּראַכגעפֿיל בײַ די צוהערערס.

צום סוף האָט דער לעקטאָר געגעבן כּללים פֿון אַנטידײַטשמעריש (אָפּגעדרוקט אינעם נומ׳ 4 „ייִדיש פֿאַר אַלע״). דער היסטאָרישער טייל פֿון דער אַרבעט וועט אָפּגעדרוקט ווערן באַזונדער.

## די באַראַטונג וועגן דער ייִדישער קולטור-שפּראַך

זע די „ידיעות״ נומ׳ 69—70 זז׳ 8—9) ווערט געפּלאַנט אויף די אַנדערע טעג סוכות תרצ״ט. פּרטים אין קומעדיקן נומער.

## באַראַטונג וועגן פּראָגראַם פֿון ייִדיש אין דער פֿאָלקשול

פֿון 26סטן ביזן 29סטן יוני איז מיט דעם אָנטייל פֿון די מיטגלידער פֿון דער פֿילאָלאָגישער סעקציע מ. ווײַנרײַך, ז. קלמאָוויטש און ז. רייזען אָפּגע-האַלטן געווארן אין ייִוואָ אַבאַראַטונג וועגן פּראָגראַם פֿון ייִדישער שפּראַך און ליטע-ראַטור אין דער ייִדישער 7קלאַסיקער פֿאָלקשול. אין דער באַראַטונג האָבן זיך באַטייליקט די מיטגלידער פֿון אויספֿיר-ביוראָ פֿון דער צישאָ ח. ש. קאַזדאַן, ש. מענדעלסאָן און נ. בוקסבוים, פֿאַרשטייער פֿון צענטראַלן ביילדונגס-קאָמיטעט אין ווילנע און לערערס פֿון ייִדיש אין די ייִדישע שולן פֿון ווילנע, וואַרשע, ביאַליסטאָק, לאָדזש א״א. די דיסקוסיע האָט זיך געפֿירט איבער דעם פּראָגראַם-פּראָיעקט, וואָס עס האָט צונויפֿגעשטעלט פֿאַר דער באַראַטונג דער פֿאָרזיצער פֿון צישאָ ח. ש. קאַזדאַן. נאָך אַ פּראָדוקטיוואָר אָנגעשטרענגטער אַרבעט פֿון אין דער פֿרי ביז שפּעט אין אָוונט האָט די באַראַטונג פֿעסט-געשטעלט דעם פּראָגראַם אַחוץ אייניקע פונקטן, וואָס זײַנען איבערגעגעבן געוואָרן אַ ספּעציעלער קאָמיסיע, און פֿון נײַעם לערניאָר אָן וועט דער נײַער

פּראָגראַם אַריין אין קראַפֿט אין אַלע שולן פֿון צישאָ און וועט זיכער אויפֿהייבן אויף אַ העכערן ניוואָ דעם לימוד פֿון דער יִידישער שפּראַך און ליטעראַטור אין דער יִידישער פּאָלקשול.

די מיטגלידער פֿון דער פֿילאָלאָגישער סעקציע פֿון יִיוואָ האָבן זיך אויך באַטייליקט אין דער אַרבעט פֿון דער פּראָגראַם-קאָמיסיע פֿון דער צישאָ פֿאַר די יִידישע לימודים אין דעם הומאַניסטישן ליציי בײַ דער מאַטעמאַטיש-נאַטור-וויסנשאַפֿטלעכער גימנאַזיע (רעאַל-גימנאַזיע) פֿון דעם צענטראַלן בילדונגס-קאָמיטעט אין ווילנע.

## דער יובֿל פֿון אַלעקסאַנדער האַרקאַווין

דעם 5טן מײַ 1938 האָט דער באַרימטער יִידישער לעקסיקאָגראַף, ערן-מיטגליד פֿון דער פֿילאָלאָגישער סעקציע, אַלעקסאַנדער האַרקאַווי, ניו-יאָרק, אָפּגעריכט זײַן 75יאָריקן יובֿל.

דאָס אויספֿיר-ביוראָ האָט אין נאָמען פֿון דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג און פֿון דער פֿילאָלאָגישער סעקציע אַרויסגעשיקט דעם בעל-יובֿל אַ באַגריס-בריוו, אין וועלכן עס ווערט אָפּגעשאַצט אַ. האַרקאַוויס פּיאָנערישע אַרבעט פֿאַר דער יִידישער שפּראַך אין משך פֿון איבער אַ האַלבן יאָרהונדערט.

לויט דער אינציאַטיוו פֿון דעם אַמאָפּטייל איז אין ניו-יאָרק פֿאָרגעקומען אַ פֿײַערונג לכּבֿוד דעם בעל-יובֿל. רעדעס האָבן געהאַלטן ד״ר יעקבֿ שאַצקי, ה. לייוויק, אַבֿרהם רייזען, דזשאָן בערנשטיין, ד. פֿאָגעלמאַן — פֿרעזידענט פֿון י. ל. פּרץ-שרײַבער-פֿאַראײַן א״א. ד״ר י. שאַצקי האָט צו וויסן געטון, אַז אַלעקסאַנדער האַרקאַווי האַלט אין ענדיקן זײַן לעבנסוועג — דעם יִידישן פֿאָלקס-וועגן.

אויסצוגן פֿון האַרקאַוויס יִידישן פֿאָלקס-וועגן זײַנען געווען אָפּגעדרוקט אין די יִיוואָ-בלעטער ב׳ l זז׳ 289—300. אין דעם פֿאָרוואָרט צו די אויסצוגן האָט דער מחבר צ״א אינפֿאָרמירט: „דער יִידישער פֿאָלקס-וועגן״ איז אַ יִידיש—יִידישער וועגן, אַ וועגן פֿון יִידיש לשם יִידיש... אַנטהאַלט בערך 50.000 וועגן. אין אים גייען אַריין: וועגן, וואָס וועלן באַנוצט אין דעם טעגלעכן לעבן, צווישן זיי די ענגלישע וועגן; וואָס האָבן זיך אײַנגעבירגערט אין יִידיש אין אַמעריקע; וועגן, וואָס וועלן באַנוצט אין ליטעראַטור און וויסנשאַפֿט און ממילא אינטערנאַציאָנאַלע וועגן, וואָס אין יעדער שפּראַך קריגן זיי זייערע אייגענע גראַמאַטישע פֿאָרמעס; די נײַסטע וועגן, וואָס זײַנען אײַנגעפֿירט געווען אין יִידיש די לעצטע 15 — 20 יאָר, כּדי צוצופּאַסן די שפּראַך צו די פֿאַרשיידענע לימודים און די נײַע באַדינגונגען פֿון לעבן. אַחוץ די אַלע לעבעדיקע עלעמענטן קומען אין אים פֿיל וועגן פֿון אונדזער „עבֿרי-טײַטש״-ליטעראַטור, וואָס וועלן איצט זעלטן באַנוצט אין ריידן אָדער זײַנען כּמעט אין גאַנצן

פֿאַרגעסן געווארן, אָבער פֿאַרדינען, מען זאָל זיי אויפֿלעבן, כדי צו באַרייכערן אונדזער שפּראַך מיט אַן אייגענעם עלעמענט".

אַ ספּעציעלן נומער פֿון די „יִיוואָ-בלעטער" (ב׳ VI 1934) האָט די פֿילאָלאָגישע סעקציע אַרויסגעגעבן לכּבוד דעם 70סטן געבורטסטאָג פֿון אַלעקסאַנדער האַרקאַווין.

## צום אָנדענק פֿון י. ל. כהן

און צו דער דערשײַנונג פֿון דעם ערשטן באַנד פֿון דער פֿאָלקלאָר-קאָמיסיע בײַ דער פֿילאָלאָגישער סעקציע פֿון יִידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט „יִידישער פֿאָלקלאָר" איז דעם 21סטן יוני אין יִיוואָ אָפּגעהאַלטן געווארן אַ פֿײַערלעכע וויסנשאַפֿטלעכע זיצונג. דער אויבערשטער-זאָל מיטן בילד פֿון י.-ל. כהן אין פֿאָדערגרונט איז געווען איבערגעפֿולט מיט אַן עולם פֿון דער יִידישער אינטעליגענץ, לערערס, קולטור-טוערס, פֿרײַנד פֿון אינסטיטוט אאַז"וו, אויך מיט יִיוואָ-זאַמלערס, ספּעציעל געקומענע פֿון דער פֿראָווינץ (אַ סך אַנדערע האָבן צוגעשיקט בריוו און טעלעגראַמעס צו דעם י.-ל. כהן-אָוונט).

ז. ר י ז ע ן אין זײַן אפֿענונגס-רעדע ברענגט צום אויסדרוק דעם עגמת-נפֿש, וואָס די היינטיקע פֿײַערונג לכּבוד דער דערשײַנונג פֿון דעם ערשטן באַנד „יִידישער פֿאָלקלאָר" איז פֿאַרבונדן מיט דעם ערשטן יאָרצײַט נאָך זײַן איניציאַטאָר, אָרגאַניזאַטאָר און רעדאַקטאָר. נאָך דעם ווי דער אָנדענק פֿון דעם גרויסן יִידישן פֿאָלקלאָריסט, דעם אומפֿאַרגעסלעכן מיטבויער פֿון יִיוואָ יהודה-לײב כהן ווערט באַערט מיט אויפֿשטיין, גיט דער רעדנער אַן איבער-בליק איבער דער יִיוואָ-אַרבעט אויפֿן געביט פֿון יִידישן פֿאָלקלאָר. שיר ניט זינט דער גרינדונג פֿון יִיוואָ האָט מען אָנגעהויבן גרייטן דעם פֿאָלקלאָר-בוך. האָט דאָך דער פֿאַטאָס פֿאַר דעם יִיוואָ זיך קודם-כל אַרויסגעווויזן אין דער גראָנדיאָזער זאַמלעריש־ער אַרבעט, וואָס האָט אין משך פֿון גאָר אַ קורצער צײַט צונויפֿגעבראַכט אין אינסטיטוט אַן אוצר יִידישן פֿאָלקשאַפֿן. איינע פֿון די סיבות, וואָס די דאָזיקע פֿאָלקלאָר-אויסגעבע האָט זיך אַזוי לאַנג געצויגן, איז דער פֿאַקט, וואָס זײַן צונויפֿשטעלער י.-ל. כהן האָט געשטעלט די העכסטע, די שטרענגסטע פֿאָדערונגען צו זיך און צו זײַן אַרבעט, וועלכע איז דאָך די קוואַליפֿיצירטסטע בײַ אונדז אויפֿן געביט פֿון דער יִידישער פֿאָלקלאָריסטיק. צענדליגער מיטאַרבעטער האָט דער יִיוואָ אויך די פֿאַרשיידענע געביטן פֿון זײַן וויסנשאַפֿטלעכער אַרבעט, אָבער ווי ווייניק קוואַליפֿיצירטע פֿאָלקלאָריסטן עס איז דאָ צווישן זיי. די יִידישע פֿאָלקלאָריסטיק האָט זיך געשאַפֿן על-פּי נס. אויך די אַנדערע צווײַגן פֿון דער יִידישער קולטור האָבן געליטן פֿון דעם פֿאַראָט פֿון דער אינטעליגענץ. אָבער אויף קיין שום געביט האָט זיך עס אפֿשר ניט אַרויסגעווויזן אַזוי בולט ווי אין דער באַצונג צום יִידישן פֿאָלקשאַפֿן, וואָס איז דאָך איינער פֿון די הויפּט-יסודות פֿון דער נאַציאָנאַלער קולטור. עס איז אין דעם פּרט אַ טראַגישער סימבאָל דאָס

געשטאַלט פֿון דעם געוו׳ מאָלעווער מלמד, שיין, וואָס האָט אָפּגעגעבן אַ לעבן אויף צו זאַמלען די אוצרות פֿון סלאַווישן פֿאָלקלאָר, אַ הינקעדיקער געשלעפט זיך פֿון דאָרף צו דאָרף, פֿאַרשריבן טויזנטער און טויזנטער נומערן פֿון רוסישן, פֿון ווייסרוסישן פֿאָלקלאָר, אָבער קיין ייִדיש ליד ניט געפֿונען פֿאַר נייטיק אויפֿצונעמען! דער באַרימטער פֿאָלקלאָריסט פּראָפּ׳ וואָלטער אַנדערסאָן, וועלכן אים איז אויסגעקומען אַ געוויסע צייט אין 1918 צו זיין אַ לערער אין אַ מינעסקער גימנאַזיע, האָט ער זיך אויסגעלערנט ייִדיש און פֿאַרשריבן ביי די ייִדישע תּלמידים און תּלמידות אַ סך ייִדישע פֿאָלקסלידער, פֿאָלקס-מעשׂיות, ווערטלעך אאַז״וו. צי האָט מען אָבער געהערט, אַז אַ ייִדישער לערער אין די „ייִדישע״ גימנאַזיעס זאָל אַזוינס אַ מאָל האָבן געטאָן? זיינען ביי אונדז פֿאַרלוירן געגאַנגען אויף אייביק אוצרות פֿון אונדזער פֿאָלקשאַפֿן. דערפֿאַר האָבן מיר ניט־קיין גאָר אַלטע פֿאָלקסלידער, מיר קאָנען זיי נאָר פֿרוון רעקאָנסטרויִרן, ווי י.־ל. כהן עס געטאָן. דאָס וואָס איז ביי אונדז יאָ אויפֿגעקליבן געוואָרן, איז געשען מיט נסים.

אַ נס איז אויך געווען דער ווילנער זייגער־מאַכער יהודה־לייב כהן. נסים קאָנען אויך געשען ווייטער, אָבער מיר טאָרן זיך אויף זיי ניט פֿאַר־לאָזן. באַלד ווי ס׳איז געשאַפֿן געוואָרן דער אינסטיטוט האָט מען זיך אַרגאַניזירטערהייט געזומען צו דער אַרבעט פֿון זאַמלען פֿאָלקלאָר אונטער דער אָנפֿירונג פֿון י.־ל. כהן. אַ דאַנק די אויסגעאַרבעטע אַנקעטעס און אינסטרוקציעס פֿאַר זאַמלערס, דער קאָרעספּאָנדענץ וואָס איז געפֿירט געוואָרן מיט הונדערטער מענטשן, איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַן אַרבעט, וואָס האָט געבראַכט צו גרויסע רעזולטאַטן. דער ערשטער באַנד „ייִדישער פֿאָלקלאָר״ ברענגט אַ טייל מאַטעריאַלן פֿון די ייִוואָ־זאַמלונגען. דער עיקר זיינען עס מינים, וואָס זיינען נאָך קיין מאָל ניט פּובליקירט געוואָרן, ווי למשל די ווונדער־מעשׂיות, די מסורות, — אַן אוצר וואָס וועט זיכער מהנה זיין ניט נאָר איטלעכן לייענער, איטלעכן ייִדישן פֿאָרשער, נאָר וועט אויך זיין אַ שטויס פֿאַרן ייִדישן דיכטער, קינסטלער, מאָלער.

צום סוף פֿון זיין וואָרט דאַנקט ז. רייזען די אַלע וואָס האָבן גורם געווען צום אַרויסגעבן די דאָזיקע וויכטיקע פּובליקאַציע, די זאַמלערס און אויפֿגעבערס פֿונעם מאַטעריאַל, וואָס איבער 300 פֿון זיי (פֿון 138 פּונקטן) זיינען פֿאַרטרעטן אין באַנד, קודם־כל חייה און אהרן איינגעלצין (פֿאָדבראָדז), וואָס האָבן צונויפֿגעזאַמלט אַ שלל מיט מאַטעריאַל, דעם גענוי׳ סעקרעטאַר פֿון דער פֿאָלקלאָר־קאָמיסיע ח. כאיעס, וואָס האָט אַזוי פֿיל מי און פֿאַרשטענדעניש אַרײַנגעלייגט אין דער אַרבעט פֿאַרן פֿאָלקלאָרבאַנד, ח. לוניעווסקין (פֿאָדבראָדז), אַהרן באַסטאָמסקין (ווילנע) און ח. פֿיין (פֿאָדבראָדז), א. טייטלבוימען און ח. מוניצן, וואָס האָבן זיך מתעסק געווען ביי די ניגונים (103 מעלאָדיעס גייען אַרײַן אין דעם באַנד). איטלעכער פֿון די אויסגערעכנטע מיטאַרבעטער, וואָס געפֿינען זיך אין זאָל, באַקומט במתּנה אַן עקזעמפּלאַר פֿונעם פֿאָלקלאָרבוך אונטער

אָוואָציעס פֿון עולם. ער דערמאָנט אויך די יִיווָאָ־אַספּירַאַנטן פֿאַר פֿאָלקלאָר נ. עפּשטיין און ש.־ז. פּיפּע, די תּלמידים פֿון יהודה־לייב כהנען, וואָס טוען ווייטער די אַרבעט פֿון פֿאָרשן די אוצרות פֿון יידישן פֿאָלקשאַפֿן.

וועגן י.־ל. כהנס אויפֿטו פֿאַרן יידישן פֿאָלקלאָר האָלט אַ רעפֿעראַט ד"ר מ. ווַיינרַיך. ער כאַראַקטעריזירט כהנען דעם מענטשן מיט אַן אויסער־געווייניקעך וואַרעמער באַציִונג צו יעדן אייגעם, וואָס פֿלעגט זיך צו אים וועגדן נאָך הילף, און די קאָמפּליצירטקייט פֿון זיין פּערזענלעכקייט. דער גרויסער נס פֿון כהנען איז, וואָס ער האָט דערגרייכט די מדרגה פֿון אַ געשולטן פֿאָלקלאָריסט אַ מעטאָדיקער אין אַ סביבה, וואָס האָט וועגן אַזעלכע מדרגות גאָר ניט געווּוסט. כהן איז געווען ניט נאָר אַ פֿאָלקלאָריסט אַ פֿאָרשער, נאָר אַ מוסטער פֿון אַ וויסנשאַפֿטלעכן אַרבעטער בכלל. כהן איז פֿון זיין סביבה אַרויסגעוואַקסן אַליין ווי אַ יש מאין. האָבן טאַקע אין אים פּערזענלעך געשטעקט די קוואַליטעטן, וואָס ס׳איז פֿון זיי פֿאַרחידושט צו ווערן.

די ערשטע גרויסע מעלה י. ל. כהנס איז, וואָס ער האָט זיך אויס־געקליבן אַ ספּעציאַליטעט, איז בייגעשטאַנען דעם יצר־הרע פֿון אַ יודע הכל. ספּעציאַליזאַציע איז זייער אַ וויכטיקער ענין פֿאַר יעדערן וואָס וויל טאָן וויסנשאַפֿטלעכע ארבעט. פֿאַר כהנען איז דאָס אויסקלייבן זיך די ספּעציאַליטעט (פֿאָלקסלידער און פֿאָלקס־מעשׂיות) געווען אַ גליק און אַן אויסדרוק פֿון שטאַרקן כאַראַקטער. די גרעסטע גבורה האָט כהן אַרײַנגעלייגט אין דער פֿאָרשונג פֿון פֿאָלקסליד. אויף דעם פֿעלד האָט ער אויפֿגעטאָן גאָר גרויסע זאַכן.

איין וויכטיקער פּרינציפּיעלער געווינס, וואָס כהן האָט אַרײַנגעבראַכט אין דער יידישער פֿאָלקלאָריסטיק, איז די טעזע וואָס ער האָט אַרויסגערוקט, אַז אינעם פֿאָלקסליד איז דער ניגון דער עיקר, אַז דאָס ליד אָן אַ ניגון איז ווי אַ גוף אָן אַ נשמה, אַז אפֿשר איז גאָר דער ניגון געוועטיש דער ערשטער מקור פֿונעם ליד.

צווייטנס האָט ער אין דער גאַנצער בריט אַוועקגעשטעלט די פֿראַגע: וואָס איז אַזוינס אַן עכט פֿאָלקסליד? די דאָזיקע האַרבע פּראָבלעם האָט ער ניט סתּם אַריבערגעטראָגן צו אונדז פֿון דער פֿרעמדשפּראַכיקער פֿאָלקלאָריסטיק, נאָר ער האָט פֿאַרשטאַנען די שוין פֿאַראַנענע טעאָריעס וועגן אַזוי גערופֿענעם „קונסטליד אין פֿאָלקסמויל" אויסצופֿרוון אויף אונדזער מאַטעריאַל, אויף ספּעציפֿיש יידישע פֿאַקטן, ווי למשל, די בדחנישע, משׂכילישע אָדער חסידישע לידער. ער איז דערגאַנגען צו זאַכן פֿאַר זיין צייט ממש רעוואָלוציאָנערע. אין אַ צייט בעת מען האָט געהאַלטן, אַז שיִער ניט איטלעכס ליד, וואָס ווערט געזונגען אויף יידיש, איז אַ פֿאָלקסליד, האָט כהן אַוועקגעשטעלט דעם פּראָבלעם פֿון עכטע פֿאָלקסלידער. דאָס וואָס ער האָט געשריבן וועגן דעם ענין אינעם לאַנדוי־בוך פֿון יִיווָאָ איז אַ קלאַסישע ארבעט. אין פֿלוג איז די

דאָזיקע אַרבעט אַ באַשיידענע רעצענזיע אויף לעהמאַנס זאַמלונג לידער „אַרבעט און פֿרײַהייט". זי איז אָבער אָנגעשריבן אַזוי קלאָר און דער פּראָ-בלעם ווערט פֿאַרענטפֿערט מיט אַזאַ מײַסטערדיקן גאַנג, אַז ס'איז ממש אַ מחיה צו לייענען.

זייער וויכטיק איז אויך, וואָס כּהן איז דערגאַנגען וועגן דעם עלטער פֿון אונדזערע פֿאָלקסלידער, אַז אין מיטל-עלטער דאַרפֿן מיר זוכן דעם מקור פֿון ייִדישע ליבעלידער; דאָס איז ניט נאָר אַ פֿראַגע פֿון נאָך פּרטים נאָר אַ פֿראַגע וועגן מהות פֿון אונדזער קולטור, אין וועלכער דאָס נײַע איז וואָרצלדיק פֿאַרבונדן מיט עלטערע שיכטן—עס איז פֿאַראַן אַ היסטאָרישע פֿאַרבינ-דונג פֿון דעם וואָס מיר פֿאַרמאָגן איצט מיט עלטערע שיכטן אין ייִדישן לעבן.

אין כּהנס זאַמלערישער אַרבעט זעען מיר דעם מײַסטער ניט נאָר פֿון מעטאָדיק, נאָר אויך פֿון טעכניק. בײַם זאַמלען האָט ער פֿאַרשטאַנען צוצוקו-מען צו דער סבֿיבֿה, פֿון וועלכער ער פֿלעגט נעמען דעם מאַטעריאַל. די קענטשאַפֿט האָט ער אַרויסגעוויזן פֿון זײַנע ערשטע טריט אָן — אויך אין זײַן הדרכה פֿאַר אַנדערע זאַמלערס. דאָס וואָס כּהן האָט אַוועקגעשטעלט אין דער ייִדישער פֿאָלקשאַפֿונג וועט בלײַבן אויף שטענדיק, כּל-זמן מען וועט זיך מיט די ענינים אינטערעסירן. עס וועלן זיך אפֿשר בײַטן פּרטים, אָבער דער יסוד וועט בלײַבן.

פּ. קאָן האַלט אַ שפּאַנענדיק אינטערעסאַנטן רעפֿעראַט „דער הויף, ווו עס האָט געוווינט דער ווילנער גאון" און נ. ווײַניג—אַ רעפֿעראַט „מגפֿה-חתונות" (אַ קיצור פֿון זײַן וויכטיקער אַרבעט, געהייליקט דעם אָנדענק פֿון י.-ל. כּהנען און אַרויסגעגעבן ווי אַן אָפּצוג פֿונעם זשורנאַל „סאָציאַלע מעדיצין" נ' 9—10, 1937).

בעת דער הפֿסקה צווישן די רעפֿעראַטן האָט דער עולם באַקוקט די י.-ל. כּהן-אויסשטעלונג אין וועסטיבול פֿון ייִוואָ, ווו ס'האָבן זיך געפֿונען אַלע פֿאַרעפֿנטלעכטע אַרבעטן פֿונעם ניפֿטר און באַזונדערע מוסטערן פֿון זײַנע כּתבֿ-ידן, ווי אויך בילדער און אַלע אויסגאַבעס וואָס זײַנען געהייליקט געוואָרן אונדזער גרויסן פֿאָלקלאָריסט.

## יהודה-לייב כּהנס לעבן און שאַפֿן

דער אַמאָפּטייל פֿון ייִוואָ האָט אַרויסגעגעבן אַ מאָנאָגראַפֿיע פֿון ד"ר יעקבֿ שאַצקי: „יהודה-לייב כּהן (1881 — 1937), מאַטעריאַלן פֿאַר אַ ביאָגראַפֿיע", ניו-יאָרק 1938 זז' 37. די אַרבעט גיט אויך אַן אָפּשאַצונג פֿון י.-ל. כּהנס אויפֿטוען אויף דעם פֿעלד פֿון דער ייִדישער פֿאָלקלאָריסטיק, אַן איבערבליק איבער איר אַנטוויקלונג בכלל און אַ ביבליאָגראַפֿיע פֿון כּהנס פֿאָלקלאָריסטישע אַרבעטן, פּאָרטרעטן פֿון דעם פֿאַרשטאָרבענעם פֿאָלקלאָריסט און מיטבויער פֿון ייִוואָ און פֿון זײַן געטרײַער פֿרוי, מרים כּהן. עס איז אַ שיינער אָנדעק נאָך אונדזער אומפֿאַרגעסלעכן י.-ל. כּהנען, געשריבן פֿון אַ נאָענטן חבֿר.

# עקאָנאָמיש־סטאַטיסטישע סעקציע

פֿאַר די חדשים נאָוועמבער 1937 — יוני 1938 האָט די עקאָנאָמיש־סטאַטיסטישע סעקציע דורכגעפֿירט די דאָזיקע פֿאַרשונגען: 1) די דינאַמיק פֿונעם יידישן און ניט־יידישן קראָמען־ און מאַרק־האַנדל פֿון אַפּריל 1937 ביז מאַרץ 1938. 2) פּסח־שטיצע אין יאָר 1938. 3) יידישע סאָציאַלע הילף אין פּוילן (נאָך נישט פֿאַרענדיקט). 4) מאַטעריעלער מצב פֿון דער יידישער אַקאַדעמישער יוגנט אין וואַרשע. – די ערשטע צוויי אויספֿאָרשונגען זײַנען אַ המשך פֿון ענלעכע אויספֿאָרשונגען פֿון פֿאַר אַ יאָרן און שטעלן פֿאָר אַ פּרוּוו צו שאַפֿן אַ לויפֿיקע סטאַטיסטיק פֿון יידישן עקאָנאָמישן לעבן אין פּוילן. מיט איר הילף ווי אויך מיט די באַקומענע רעזולטאַטן צייכנט זיך אויס די אויספֿאָרשונג וועגן די קראָמען, וואָס גיט אַן אַקטועלן און אויסשפּיק בילד פֿון די אַנטוויקלונגס־טענדענצן פֿון יידישן און ניט־יידישן האַנדל אין פּוילן אין לעצטן יאָר. די דאָזיקע אויספֿאָרשונג איז דורכגעפֿירט געוואָרן מיט דער מיטהילף פֿון די קאָרעספּאָנדענטן פֿון דער סעקציע, וואָס ווײַזן אַרויס וואָס אַ מאָל מער אינטערעס, איבערגעגעבנקייט און פֿאַרשטענדניש פֿאַר עקאָנאָמיש־סטאַטישער זאַמל־אַרבעט. דערקעגן איז דער סעקציע נאָך אַלץ נישט געראָטן צו געפֿינען דעם וועג צו די קהילה־פֿאַרוואַלטונגען און קהילה־פֿונקציאָנאַרן. די לעצטע אַנקעטע וועגן פּסח־שטיצע האָט געגעבן נאָך אַ פֿאַר־דראָסיקן באַווײַז, ווי וויניק פֿאַרשטענדניש עס האָבן די יידישע קהילות און זייערע באַאַמטע פֿאַר דער פֿאָרשאַרבעט פֿון דער סעקציע.

די אויספֿאָרשונג פֿון דער סאָציאַלער העלפֿאַרבעט איז די ערשטע פֿון דעם מין אין פּוילן און איר אויפֿגאַבע איז פֿעסטצושטעלן די גרייס פֿון סאָציאַל־קולטורעלן בודזשעט פֿון פּוילישן יידנטום. די דאָזיקע אויספֿאָרשונג האָט אַ גרויסע חשיבות סײַ אַ וויסנשאַפֿטלעכע, סײַ אַ פּראַקטישע.

אַחוץ די זעלבשטענדיקע אויספֿאָרשונגען האָט די סעקציע אויך באַאַרבעט אַ ריי סטאַטיסטישע אָפּיציעלע אויסגאַבעס. אויפֿן ערשטן אָרט רוקן זיך דאָ אַרויס די רעזולטאַטן פֿון דער צווייטער פֿאָלקסצײַלונג אין פּוילן, וואָס זייער פּובליקאַציע דערנעענטערט זיך צום סוף. היפּש האָט זיך אַ רוק געטאָן די אַרבעט אַרום דעם סטאַטיסטישן זאַמלבוך „יידן אין פּוילן“ וואָס דאַרף אין הספּם מיטן באַשלוס פֿון דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג פֿון יידישן באַקרוב דערשײַנען. דאָס זאַמלבוך דאַרף זײַן אַ ציפֿערדיקע ענציקלאָפּעדיע פֿון פּוילישן יידנטום, אַ מקור פֿון ידיעות וועגן אַלע צווייגן פֿון יידישן לעבן אין פּוילן. אַ טייל פֿון די מאַטעריאַלן, וואָס זײַנען באַאַרבעט געוואָרן דורך דער סעקציע, זײַנען פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן אין זשורנאַל פֿון דער סעקציע „יידישע עקאָנאָמיק“. אין משך פֿון דער דערמאָנטער צײַט זײַנען אַרויס 7 נומערן פֿון דער „יידישער עקאָנאָמיק“, בסך־הכל $18\frac{1}{2}$ דרוקבויגן.

די בערלינער C. V.-Zeitung שרייבט צ״אַ וועגן דער „יִידישער עקאָנאָמיק״:

וועי עס קען די שווערע פֿאַרהעלטענישן, וואָס אין זיי לעבן די יִידן אין פּוילן בכלל און דער יִידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט בפֿרט און פֿון דעסט וועגן אַרבעטן זיי וויסנשאַפֿטלעך פּראָדוקטיוו, דער קען נאָר נתפּעל ווערן פֿון אַזאַ שיינעם פֿאַרמעסט. דער נייַער זשורנאַל זעט אויס אַ בחיר און איז כּולל גוטע אַרבעטן, וואָס זייער ניוואָ שטייט אויף דער מדרגה פֿון יעדן גוטן פֿאַכאָרגאַן אין אַנדערע שפּראַכן״.

## „יִידיש לאַנדווירטשאַפֿט אין סטאַניסלאָווער וואָיעוואָדשאַפֿט״

אין דער סעריע ביבליאָטעק פֿון יִיוואָ איז אַרויס פֿון דרוק די אַספּיראַנטור־אַרבעט פֿון אַגר׳־אינזש׳ י. באַביצקי „יִידיש לאַנדווירטשאַפֿט אין סטאַניסלאָווער וואָיעוואָדשאַפֿט״ — מיט אָט דעם אינהאַלט: פֿון דער רעדאַקציע; הקדמה פֿון מחבר; ביבליאָגראַפֿיע; אַרײַנפֿיר; I אַלגעמיינע ידיעות וועגן סטאַניסלאָווער וואָיעוואָדשאַפֿט; II צו דער געשיכטע פֿון דער יִידישער לאַנדווירטשאַפֿט אין גאַליציע בכלל און אין סטאַניסלאָווער וואָיעוואָדשאַפֿט בפֿרט; III דער אָנטייל פֿון יִידן אין דער ערד־פֿאַרצעלאַציע אויפֿן שטח פֿון דער סטאַניסלאָווער וואָיעוואָדשאַפֿט; IV צאָל יִשובֿים מיט אַ יִידישער לאַנדווירטשאַפֿטלעכער באַפֿעלקערונג; V די יִידישע לאַנדווירטשאַפֿטלעכע באַפֿעלקערונג; VI די יִידישע לאַנדווירטשאַפֿטלעכע באַלעבאַטישקייטן; VII לאַנדווירטשאַפֿטלעכע בילדונג; VIII קולטורעלער מצב; IX יִידישער גרויסער ערד־אייגנטום; X יִידישע לאַנדווירטשאַפֿטלעכע אָרגאַניזאַציעס; XI סך־הכּלל.

אין דער הקדמה פֿון מ. ווײַנרײַך ווערט צ״אַ געזאָגט:

ווען ד״ר ב. ליבערמאַן, מיטגליד אין ראַט פֿון יִיוואָ, האָט אונדז פֿאָרגעלייגט אַרײַנצונעמען אינזש׳ י. באַביצקיס אַרבעט אין דער אַספּיראַנטור א״נ פֿון שאַבאַד, האָבן מיר דאָס אָנגענומען מיט גרויס פֿאַרגעניגן: ס׳איז אונדז געווען זייער צום האַרצן, וואָס אַ מענטש מיט פֿאַכבילדונג גייט באַארבעטן אַ טעמע וואָס איז אַרויסגעוואַקסן גלײַך פֿון לעבן. מער ווי אַלץ פֿעלט דאָך אונדז אין דער היַינטיקער יִידישער געזעלשאַפֿטלעכקייט דער פֿאַרשטאַנד, אַז באַארבעטן אַ טעמע פֿון לעבן מיינט נאָך ניט שרײַבן פּובליציסטיק און אַז דווקא צו די פּראָבלעמען פֿונעם טאָג דאַרף מען זיך אויסלערנען צוגיין מיט אַ וויסנשאַפֿטלעכער מאָס. איצטער זײַנען מיר נאָך מער צופֿרידן, וואָס מיר קענען שוין דערלאַנגען דעם לייענער די פֿאַרטיקע אַרבעט, בפֿרט אַז זי איז דורכגעגאַנגען דורך די גענויטע רעדאַקטאָרשע הענט פֿון פּ׳ יעקב לעשטשינסקין.

דאָס איז די ערשטע פּובליקאַציע פֿון דער ד״ר צמח שאַבאַד־אַספּיראַנטור ביים יִיוואָ, אויב מען זאָל ניט רעכענען די צוויי באַריכטביכער.

# היסטאָרישע סעקציע

## וויסנשאַפֿטלעכע אָוונטן אין פּאַריז

דעם 25סטן מײַ איז אין זאַל פֿון דער „פֿעדעראַציע" פֿאָרגעקומען אַ וויסנשאַפֿטלעכער אָוונט פֿון דער געזע פֿרײַנד פֿון ייוואָ אונטערן פֿאָרזיץ פֿון ד"ר יולִיוס ברוצקוס. א. מענעס האָט געהאַלטן אַ רעפֿעראַט וועגן די משיחישע שטימונגען אין פֿראַנקרײַך אין דער צרשטער העלפֿט 17טן י"ה, אָנגעוויזן דערבײַ, אַז דער דאָזיקער ענין איז בײַז אַהער ניט אויסגעפֿאָרשט געוואָרן, הגם עס קען גרײַלעך געמאָלט זײַן, אַז די משיחישע שטימונגען צווישן די מאַראַנען אין פֿראַנקרײַך האָבן עס צוגעגרייט דעם באָדן פֿאַר דער גרויסער שבתי-צבי-באַוועגונג. א. טשערִיקאָווער האָט רעפֿערירט וועגן די יִדישע אַנאַרכיסטן אין לָאָנדאָן מיט אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק, געזעבן אַן איבערבליק פֿון די סיבות, וואָס האָבן די שטאַרק עקספּלואַטירטע יִדישע אימיגראַנטן אין לָאָנדאָן געשטויסן צו דעם אַנאַרכיזם, דערציילט וועגן דער אַנטירעליגיעזער באַוועגונג, די אַנאַרכיסטישע יום-כּיפּור-בלעטער, דורכפֿירנדיק אַ פֿאַרגלַיך צווישן דער שטעלונג פֿון די סאָציאַליסטישע יִדישע אַרבעטער-גרופּעס, וואָס האָבן געהאַלטן רעליגיע פֿאַר אַ פּריוואָטן ענין, און דער צו-להכעיס-פּאָליטיק פֿון די דעמאָקראַטיקע יִדישע אַנאַרכיסטן. ז. שיקאָווסקי האָט רעפֿערירט נײַע אַרכיוו-מאַטעריאַלן, וועגן דעם פֿראַנצייזישן יִד זשאַק יצחק אַלטאַראַס, וועלכער האָט אין יאָר 1846 געמאַכט אַ נסיעה קיין פּעטערבורג מיט דעם רעזיון צו באַזעצן רוסישע יִדן אין אַלזשיר; וועגן דעם ענין האָבן שוין געשריבן די יִדיש-רוסישע היסטאָריקער, צ"א שאול גינזבורג.* דער רעפֿערענט האָט אָבער צום ערשטן מאָל אויסגעפֿאָרשט די זאַך לויט פֿראַנצייזישע מקורים, וואָס וואַרפֿן גאָר אַ נײַ לִיכט אויף אַלטאַראַסנס נסיעה קיין רוסלאַנד. צום סוף האָט זיך אַנטוויקלט אַ אינטערעסאַנטע דיסקוסיע.

„עס איז געווען אַ אינטערעסאַנטער און ערנצטער אָוונט" — שרײַבט אין זײַן באַריכט דער „פֿאָריזער הײַנט".

## פֿאַר דער געשיכטע פֿון יִדן אין לעמבעריק

לויט דער אינציאַטיוו פֿון דעם פֿאָרזיצער פֿון דער יִדישער קהילה אין לעמבעריק ד"ר מיכאל רינגעל און אונטער זײַן פֿאָרזיץ איז דעם 28סטן אַפּריל אָפּגעהאַלטן געוואָרן אַ באַראַטונג פֿון פֿאָרשטייער פֿון אַ ריי לעמבעריקער יִדישע אינסטיטוציעס, בתוכם דעם פֿאָרזיצער פֿון דער געזע פֿרײַנד פֿון ייוואָ אין לעמבעריק פּ' א. זײַנפֿעלד, וועגן שאַפֿן אַ היסטאָרישע קאָמיסיע בײַ דער קהילה. די דאָזיקע אויפֿגאַבע איז געוואָרן באַזונדערס אַקטועל אין שײַכות מיט די צוגרייטונגען צו דעם יובֿל פֿון דער שטאָט לעמבעריק. נאָך אַ לעבעדיקער דיסקוסיע איז באַשלאָסן געוואָרן אַזאַ קאָמיסיע צו שאַפֿן. עס

---

* זע זײַנע „היסטאָרישע ווערק", ב' II: יצחק אַלטאַראַס, דער פֿאָרגייער פֿון בארָאָן הירש.

איז אָנגענומען געוואָרן, אַז קוֹדם-כּל דאַרף מען באַשאַפֿן אַ מאַנאָגראַפֿיע, וואָס זאָל אָפּשפּיגלען דעם אָנטייל פֿון די לעמבעריקער ייִדן אין דעם געזעלשאַפֿטלעכן, ווירטשאַפֿטלעכן און קולטורעלן לעבן פֿון לעמבעריק פֿאַר דעם פּעריאָד פֿון דער זעלבסטפֿאַרוואַלטונג הייַנט—פֿון אַן ערך 1870 ביז דער וועלט-מילחמה, עוועַנטועל ביזן עוואַקויִרן לעמבעריק דורך די רוסן אין יוני 1915. ס׳איז אויך אַרויסגעזאָגט געוואָרן דער וווּנטש, עס זאָל אַרויסגעגעבן ווערן אַ קיצור פֿון דער געשיכטע פֿון די ייִדן אין לעמבעריק. ווייַטער איז אָנגעוויזן געוואָרן אויף דער נייטיקייט אָנצוהייבן אַן אַרבעט בייַם אַרויסגעבן אין דער פּאָרם פֿון רעגעסטן מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פֿון די ייִדן אין לעמבעריק.

די היסטאָרישע קאָמיסיע האָט זיך געשטעלט אין פֿאַרבינדונג מיט דעם ייִוואָ ווענן רעאַליזירן אירע וויכטיקע פּלענער.

## אָפּרופֿן אויף די אויסגאַבעס פֿון דער היסטאָרישער סעקציע

ד״ר אליהו טיש שרייַבט צ״א אין Nowy Dziennik פֿון 23סטן אַפּריל 1938:

„...דער פֿאַרדינסטפֿולער פּאָרשער פֿון דער געשיכטע פֿון די פּוילישע ייִדן אין 18טן י״ה און מחבר פֿון וויכטיקע אַרבעטן אין דעם ענין ד״ר עמנואל רינגעלבלום האָט אַרויסגעגעבן אַ מאָנאָגראַפֿיע וועגן ייִדן אין דעם אויפֿשטאַנד פֿון קאָשטשושקאָ... רינגעלבלומס מאָנאָגראַפֿיע איז אַ וויכטיקער צושטייַער צו דער געשיכטע פֿון פּוילישן ייִדנטום און באַלייכט דעם ענין אַלזייַטיק און אָביעקטיוו. ער האָט אויסגענוצט אַ ביז גאָר רייַכן מאַטעריאַל פֿון אַרכיוון, דער פּרעסע, דער מצבֿהאַריסטיק וכדומה. דער הויפּט אַ ריין פּוילישן, האָט אים אויסגעשטעלט סיסטעמאַטיש און איבערבליקלעך און באַאַרבעט לויט די מעטאָדן פֿון דער נייַסטאָריאָגראַפֿיע. כאָטש דאָס איז דער עיקרשט אַ מקורים-אַרבעט, איז זי לגמרי ניט איבערגעלאָדן מיט וויסנשאַפֿטלעכן באַלאַסט און די הערות, אָפּט אין לשער אינטערעסאַנטע, זייַנען אַריבערגעטראָגן נאָך יעדן קאַפּיטל. געשריבן איז דאָס בוך גרינג און פּליסיק, דער סטיל און די שפּראַך איז לעבעדיק, אַזוי אַז עס לייענט זיך מיט גרויס פֿאַראינטערעסירונג...״

אין Nowy Dziennik פֿון 28טן מייַ גיט ד״ר א. טיש אַן איבערבליק איבער דער אָלגעמיינער טעטיקייט פֿון ייִוואָ און אַן אָפּשאַצונג פֿון „גזרות ת״ח״.

...„מ. עסטערמאַן אין „מאָמענט״ פֿון 17טן יוני 1938:

ד״ר רינגעלבלום האָט אין זיין ווערק אַרייַנגעלייגט אַ סך אַרבעט. ער ווייזט אַרויס אין זייַנע באַטראַכטונגען אַ באַשטימטן מעטאָד: ער גיט צו ערשט אַן עקאָנאָמישן אָנאַליז פֿון יעדער דערשייַנונג, דאַן גייט דער פּאָליטישער אַנאַליז. יעדע באַהויפּטונג זייַנע ווערט דערווײַזן אויפֿן סמך פֿון דאָקומענטן אָדער געהעריקע שטעלן אין פֿאַרפֿאַנטלעכטע היסטאָרישע ווערק, צו וועלכע דער מחבר באַציט זיך אָפּט גענוג קריטיש.

ל. ה. אין דער בערלינער Jüdische Rundschau פֿון מייַ 1938:

„גזרות ת"ח" איז דער טיטל פֿון אַ בוך, וואָס וועט מהיום והלאה זײַן דאָס מאַסגיביקע ווערק וועגן דער טראַגישער תקופֿה פֿון די קאָזאַקישע מידות 1648—54. אין דער ייִדישער היסטאָריאָגראַפֿיע איז דאָס אַ מוסטער- און מײַסטער ווערק. ...ד"ר שאַצקיס אַרײַנפֿיר איז בעצם אַ ווערק פֿאַר זיך, צוויי מאָל אַזוי גרויס ווי נתן-נטע האַנאָוורס בוך, די פֿרוכפּערדיקע אַרבעט פֿון אַ פֿערטל יאָרהונדערט גרונטיקסטע היסטאָרישע, עקאָנאָמישע, פֿילאָלאָגישע שטודיעס. פֿון די מיטצײַטלעריש אוקראַיִנישע, פּויליש, רוסישע און ייִדישע אַרויסזאָגונגען און קאָנראַד הילטעבראַנדטס Dreifacher Schwedischer Gesandtschafts-reise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Konstantinopel ביז צו די נײַסטע וויסנשאַפֿטלעכע ווערק פֿון דער מאָדערנער אַרכיוואַלער און היסטאָרישער פֿאָרשונג האָט ער ניט אַדורכגעלאָזט קיין שום תּוך-זאַך, אַבי צו געבן אַ פֿולקום בילד פֿון דער תקופֿה. עס איז פֿולקום, וואָרעם עס איז אַזוי אָביעקטיוו, ווי עס קען נאָר געמאָלט זײַן בײַ אַ היסטאָרישער שילדערונג. ניט נאָר די ייִדישע טראַגעדיע שטייט אויף איבער אַ נײַס, נײַערט אויך דער זינען און דער תּכלית פֿון דער אויפֿשטענדלערישער באַוועגונג, די פּאָליטישע, רעליגיעזע, פּסיכאָלאָגישע מאָטיוון און קאָמפּלעקסן. דאָס בילד פֿון כמעלניצקין גופֿא, אַ שטייגער, ווערט פֿאָרגעשטעלט אויף אַ גאַנץ נײַעם אופֿן, היפּש ניכטערער, אָן ראָמאַנטישן שלייער, בפֿרט לגבי די ייִדישע שילדערונגען; כאָטש די מאָטיווירונג מיט אַ פּערזענלעכער נקמה ווערט אָפּגעשיקט צו דער לעגענדע, ווערט ער פֿון דעסט וועגן נעענטער צום אמת און מענטשלעכער. כמעלניצקי גופֿא האָט געמאַכט אַ חילוק פֿון ייִדישע אַרענדאַרן, וואָס האָבן אויף יוצא צו זײַן פֿאַר פּויליש מאַגנאַטן גאָר קיין רחמנות נישט געהאַט אויף פּויערים, ביז ייִדישע בעלי-מלאָכות — וואָס דאָס איז אָבער געווען אַלץ איינס פֿאַר דער פּראַקטיק פֿון די קאָזאַקן.

ש.י. סטופּניצקי אין „מאָמענט" פֿון 24סטן יוני וועגן „גזרות ת"ח":

„עס איז לײַדער אַ דבֿר בעתּו, אַ בוך, וואָס איז אין אונדזער צײַט שטאַרק אַקטועל".

סײַ וועגן רינגעלבלומס „די ייִדן אין אויפֿשטאַנד פֿון קאָשטשושקאָ" סײַ וועגן „גזרות ת"ח" זײַנען אויך געווען געדרוקט נאָך אַ גאַנצע רײַ אַרטיקלען, וואָס שאַצן ביז גאָר פֿאָזיטיוו אָפֿ די ביידע ביכער.

## „דער ייִוואָ נאָך דרײַצן יאָר"

אונטער דעם דאָזיקן טיטל איז אין דער סעריע „אָרגאַניזאַציע פֿון דער ייִדישער וויסנשאַפֿט" נומ׳ 23, אַרויס אַ בראָשור פֿון 24 זײַטן, וואָס ברענגט אַ קורצן סך-הכל פֿון די ביזאַהעריקע אויפֿטוען פֿון ייִוואָ און אַרויסזאָגונגען וועגן דער אַרבעט און די אויפֿגאַבעס פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט פֿון פֿירנדיקע ייִדישע פּערזענלעכקייטן, שרײַבערס, געזעלשאַפֿטלעכע טוערס („פֿון באַזוכער-בוך פֿון ייִוואָ", „פֿון אַרטיקלען און בריוו").

אויף דער וועגדונג פֿון פֿרײַנד ווערט די בראָשור אַרויסגעשיקט בחינם.

# קלאַסיקער פֿון דער אַלגעמיינער וויסנשאַפֿט אויף ייִדיש

## „די פֿרינציפּן פֿון עטיק" פֿון הערבערט ספּענסער

אין „דער ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ" דערשיינט אין גיכן דורך דעם מעריסאָן-פֿאָנד דאָס גרויסע ווערק פֿון הערבערט ספּענסער „די פֿרינציפּן פֿון עטיק", איבערגעזעצט פֿון ענגלישן אָריגינאַל פֿון ד"ר י. א. מעריסאָן.

איצט אַרבעט ד"ר י. א. מעריסאָן אויף דער ייִדישער איבערזעצונג פֿון ספּענסערס סאָציאָלאָגיע, רעאַליזירנדיק אַזוי אַרום זײַן לעבנסציל אַרײַנצוברענגען אין ייִדיש גאַנץ ספּענסער, אַחוץ די ווערק פֿון אַ ריי קלאַסיקער פֿון דער אַלגעמיינער וויסנשאַפֿט, ווי דושאָן סטואַרט מיל, קאַרל מאַרקס, טשאַרלז דאַרווין א"אַ, וואָס די ייִדישע לייטעראַטור האָט צו פֿאַרדאָנקען זייער איבערזעצונג דער גרעטרייַער און הויך קוואַליפֿיצירטער אַרבעט פֿון דעם דאָזיקן פּיאָנער פֿון וויסנשאַפֿטלעכער לייטעראַטור אין ייִדיש.

ד"ר י. א. מעריסאָן האָט אויך איבערגעזעצט אויף ייִדיש דאָס באַרימטע ווערק פֿון פֿראַנץ באָאַז „דער גייסט פֿון פרימיטיוון מענטשן", וואָס וועט אַרויסגיין דורך דעם מעריסאָן-פֿאָנד אין דער ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ.

בייַ דער גרעלעגנהייט דערמאָנען מיר אויך די ערשטע אויסגאַבע פֿון מעריסאָן-פֿאָנד: די ערשטע פרינציפּן, אַ סיסטעם פֿון סינטעטישער פֿילאָסאָפֿיע. פֿון הערבערט ספּענסער. איבערגעזעצט פֿון דעם ענגלישן אָריגינאַל פֿון ד"ר י. א. מעריסאָן, ווילנע, ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ, זז' 538.

אינהאַלט: ערשטער טייל – דאָס אומדענקבאַרע: 1 קאַפּ' – רעליגיע און וויסנשאַפֿט, 2 — די ענדלעכע אידעען פֿון רעליגיע, 3 — די ענדלעכע אידעען פֿון וויסנשאַפֿט, 4 — דער רעלאַטיווער כאַראַקטער פֿון יעדער וויסן, 5 — די אויסגלייכונג. צווייטער טייל — דאָס דערקענבאַרע: 1 קאַפּיטל — די דעפֿיניציע פֿון פֿילאָסאָפֿיע, 2 – די יסודות פֿון פֿילאָסאָפֿיע, 3 — רוים, צייט, שטאָף, באַוועגונג און קראַפֿט, 4 – די אומצעשטערלעכקייט פֿון שטאָף, 5–די ניט-איבערגעריסנקייט פֿון באַוועגונג, 6 – דער קיום קראַפֿט, 7–דער קיום פֿון שייכותן צווישן קרעפֿטן, 8–די פֿאַרוואַנדלונג און גלייכער באַטרעף פֿון קרעפֿטן, 9—די ריכטונג פֿון באַוועגונג, 10–דער ריטעם פֿון באַוועגונג, 11–רעזומע, קריטיק און אַ נייַער אָנהייב, 12–אַנטוויקלונג און צעשטערונג, 13—איינפֿאַכע און צונויפֿגעזעצטע עוואָלוציע, 14—17 — דער געזעץ פֿון עוואָלוציע, 18 — די אויסטייטשונג פֿון עוואָלוציע, 19 — די אומבאַשטענדיקייט פֿון דעם אייגנארטיקן, 20 — די פֿאַרפֿילפֿאַכונג פֿון ווירקונגען, 21 — די אָפּזונדערונג (סעגרעגאַציע), 22 — דאָס קומען אין גלייכווואָג (עקוויליבראַציע), 23 — די צעשטערונג, 24 — סך-הכּלען און שלוס.

זײַן פֿאַרוואָרט צום בוך א"נ „העגעל, ספּענסער און מאַרקס" פֿאַרענדיקט ד"ר ח. זשיטלאָווסקי אַזוי:

„גראָד אין אונדזער נאָך גאָר יונגער פֿילאָסאָפֿישער לייטעראַטור אין ייִדיש טאָרן ניט פֿעלן די גרונטווערק פֿון ספּענסערס „סינטעטישער

פֿילאָסאָפֿיע", ווי אויך זײַנע וויכטיקסטע פֿילאָסאָפֿישע מאַנאָגראַפֿיעס. זיי וועלן ניט נאָר ברייטער מאַכן דעם גײַסטיקן האָריזאָנט אונדזערן, ניט נאָר פֿאַרטרײַבן די בירושה איבערגענומענע פֿאָראורטיילן פֿון אונדזער אַלט-ייִדישער דענקפֿערע, נאָר זיי וועלן – אויך דורך ספּענסערס גײַסט דעם אַבסאָלוט פֿרײַען פֿון וועלכע עס איז אויטאָריטעטן, רעליגיעזע אָדער מעטאַפֿיזישע, העלפֿן דעם דענקענדיקן ייִדישן לייענער אַליין צו זוכן זײַן וועג אין דער פֿאַרענטפֿערונג פֿון יענע אייביקע פּראָבלעמען, וואָס וועלן פֿאַר דעם מענטשנס באַטראַכט קיין מאָל ניט אַראָפֿגיין פֿון דעם סדר-היום.

„אונדזער יונגע פֿילאָסאָפֿישע לִיטעראַטור איז דעריבער שולדיק ד״ר י. א. מעריסאָנען דעם גרעסטן דאַנק, וואָס ער האָט געזומען אויף זיך די גאָר שווערע מי אַרײַנצוברענגען אין איר ספּענסערס שריפֿטן, וואָס געהערן צו די זײַלן, אויף וועלכע עס רוט דער מאָדערנער פֿרײַער געדאַנק.

„וועגן דעם ווערט פֿון ד״ר י. א. מעריסאָנס איבערזעצונגען איז ניט נייטיק צו פֿאַרלירן דאָ אַפֿילו איין וואָרט. זײַן רעפּוטאַציע ווי אַ טאָראָטיקער און אַן איבערזעצער פֿון טאָראָטישע שריפֿטן איז אַן אײַנגעשטעלטע. ער איז אַבסאָלוט געטרײַ צו דעם אָריגינאַל און דערבײַ איז זײַן ייִדיש אַזוי רײַך, פּינקטלעך און געטרײַ דעם גײַסט פֿון אונדזער שפּראַך, אַז אָפֿט מאָל קען זיך דוכטן, פּונקט די מחברים אַליין וואָלטן זיי פֿריִער געהאַט געשריבן אין ייִדיש און אַז ד״ר מעריסאָן האָט נאָר אויסגעפֿונען דעם געווענדט פֿאַרלאָרן געגאַנגענעם טעקסט".

## די דוד הערמאַן=אויסשטעלונג אין ייִוואָ

דעם 23סטן יוני איז אין איינעם פֿון די זאַלן פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט אין ווילנע פֿאָרגעקומען די פֿייערלעכע עפֿענונג פֿון דער דוד הערמאַן-אויסשטעלונג צו דעם ערשטן יאָרצײַט נאָך דעם באַרימטן ייִדישן רעזשיסער, צוגעגרייט דורך דער פֿאַרוואַלטערין פֿון טעאַטער-מוזיי אומע לעוועראָקעניצקי.

ד״ר מ. ווײַנרײַך האָט עפֿענענדיק די טרויער-פֿייערונג זיך אָפּגעשטעלט אויף דעם באַטײַט פֿון דעם ייִוואָ ווי אַ צענטער פֿאַר די מאַטעריאַלן פֿון ייִדישן לעבן און שאַפֿן בכלל, פֿון ייִדישן טעאַטער בפֿרט. דער פֿאַרבונד פֿון ייִוואָ מיט דוד הערמאַנען איז אַ טיפֿער. ער האָט זיך אָנגעהויבן נאָך בײַ זײַן לעבן, ווען ער האָט אַוועקגעגעבן פֿאַר דעם טעאַטער-מוזיי בײַם ייִוואָ אַ טייל פֿון זײַן טעאַטער-אַרכיוו. נאָך זײַן טויט האָט פֿרוי שׂרה הערמאַן איבערגעגעבן דעם ייִוואָ איר מאַנס ערדישע ירושה, און אַזוי אַרום איז אָפּגע-ראַטעוועט דער מאַטעריאַל, וואָס וועט געבן אַ מיגלעכקייט צו שאַפֿן אַ סינ-טעטיש בילד פֿון דעם פֿאַרשטאָרבענעם טעאַטער-בויער פֿאַר די קומעדיקע דורות.

נאָך דעם ווי דער פֿאַרזאַמלטער עולם האָט באַערט דעם אָנדענק פֿון דעם פֿאַרשטאָרבענעם דורך אויפֿשטיין, האָט ז. ריזען אין זײַן רעדע געגעבן

אַן איבערבליק איבער דוד הערמאַנס אויפֿטוען פֿאַר די 30 יאָר פֿון זײַן שאַפֿן, ציטירט ה.-ד. נאָמבערגס ערשטע רעצענזיע אויף הערמאַנס אויפֿפֿירונג פֿון פּרצעס אייגנאַקטערס אין פּלאָצק אין יאָר 1907, אין וועלכער רעצענזיע נאָמבערג האָט שוין פֿאָרויסגעזאָגט, אַז הערמאַנען וועט גערעכנט צו לייגן דעם פֿונדאַמענט פֿאַר אַ מאָדערנעם יידישן טעאַטער, וואָס איז טאַקע מקוים געוואָרן. דער רעדנער כאַראַקטעריזירט די שפּעדישע פּערזענלעכקייט פֿון דוד הערמאַנען, דעם ערשטן יידישן רעזשיסער, וועלכער האָט רעאַליזירט אַזעלכע פּרעכטיקע אויפֿפֿירונגען ווי אַנ—סקיס „דיבוק", וואָס איז געווען אַ וועלט-ספּעקטאַקל, ווי פּרצעס „ביי נאַכט אויפֿן אַלטן מאַרק", ווי דער וונדערלעכער קליינקונסט-טעאַטער „אַזאַזעל", די ערשטע יידישע אָפּערע „דוד און בת-שבע", דעם פֿיל-זײַטיקן רעפּערטואַר פֿון דער „ווילנער טרופּע", מיט וועלכער ער איז געווען פֿאַרבונדן אַזוי פֿיל יאָרן. הערמאַן מיט זײַן פֿײַנסטן חוש פֿאַר יידישער קונסט האָט פֿאַרבונדן זײַן טעאַטער-אַרבעט מיט דער יידישער ליטעראַטור, דער יידישער מוזיק, דער יידישער פלאַסטיק און דערגרייכט הויכע מדרגות, וואָס וועלן ווײַטער אינספּירירן די יידישע סצענישע קונסט.

אין נאָמען פֿון דער יידישער טעאַטער-געזעלשאַפֿט האָט י. טעפּער געשילדערט דוד הערמאַנען דעם רעזשיסער אויפֿן פֿאָן פֿון דער יידישער טעאַטער-ווירקלעכקייט.

נאָך דעם ווי מ. ווײַנרײַך לייענט איבער בריוו און טעלעגראַמעס צו דער עפֿענונג פֿון דער הערמאַן-אויסשטעלונג, צ"א פֿון יידישן אַרטיסטן-פֿאַראיין אין פוילן, פֿון יידישן פּען-קלוב, פֿון ד"ר מיכאל ווײַכערט, און דאָנקט פֿרוי שׂרה הערמאַן, ניו-יאָרק, וואָס זי האָט מעגלעך געמאַכט די דאָזיקע אויסשטעלונג, גייט דער עולם אַריבער אין דעם אויסשטעלונג-זאַל, וווּ עס זיצנען אויסגעשטעלט טויזנטער אָביעקטן פֿאַרבונדן מיט דוד הערמאַנס טעאַטער-שאַפֿן, זיצנע פּאָרטרעטן, בילדער, אַפֿישן, רעצענזיעס אין די פֿאַרשיידנסטע שפּראַכן וועגן זיצנע אויפֿפֿירונגען אין די פֿאַרשיידנסטע לענדער, כּתבי-ידן פֿון זיצנע אייגענע פּיעסעס, קאָרעספּאָנדענץ מיט יידישע שרײַבערס און אַרטיסטן אַזש"ו. די אויסשטעלונג מאַכט אַן אימפּאָזאַנטן אײַנדרוק און רופֿט אַרויס אַ גרויסע פֿאַראינטערעסירונג. עס איז אַ שיינער אָנדענק פֿאַר דעם אומפֿאַר-געסלעכן גרויסן יידישן רעזשיסער דוד הערמאַן.

## דער פֿאַרלאַג פֿון ייִוואָ געווינען אַ פּראָצעס

אין יאָר 1936 איז דער שטײַעראַמט אין ווילנע אַרויס מיט אַ פֿאָדערונג, אַז דער ייִוואָ זאָל אויסקויפֿן אַ האַנדלשײַן פֿאַר זײַן פֿאַרלאַג זינט 1931, וועגן עס האָט אָנגעהויבן אַרויסצוגיין דער חודש-זשורנאַל „ייִוואָ-בלעטער", דערבײַ אַרויפֿגעלייגט אַ שטראָף פֿאַר יעדן דורכגעלאָזטן יאָר. לויטן פֿאַרלאַנג פֿון ייִוואָ איז דער ענין אַריבער אין געריכט; די פֿירונג פֿון דעם ענין האָט

איבערגענומען אַדוו׳ אליהו זאַקס. נאָך דעם ווי אין דער ערשטער אינסטאַנץ איז דער ענין ניט באַשיידט געוואָרן, איז ער באַטראַכט געוואָרן דעם 2טן יוני אין קרײַזגעריכט.

די באַשולדיקער האָבן געפֿאָדערט, אַז דאָס געריכט זאָל באַשטעטיקן די שטראָף און באַשליסן, אַז ייִוואָ מוז אויסקויפֿן אַ האַנדלשײַן, וואָרעם דער אינסטיטוט פֿירט אַ ברייטע פֿאַרלעגערישע אַרבעט און לויטן געזעץ זײַנען פֿאַרלאַגן מחויב אויסצוקויפֿן האַנדלשײַנען.

מיט לענגערע רעדעס זײַנען מצד דעם ייִוואָ אַרויסגעטראָטן די פֿאַר-טיידיקער אַדוו׳ אליהו זאַקס און אַדוו׳ פּינחס קאָן. זיי האָבן זיך קודם-כל פֿאַררופֿן אויף דעם אַרט׳ 1 פֿון געזעץ וועגן אינדוסטריע-שטײַער, וואָס זאָגט, אַז האַנדלשײַנען דאַרפֿן אויסקויפֿן אַלע אונטערנעמונגען, וואָס ווערן געפֿירט צו באַקומען ריווח, דער ייִוואָ אָבער איז אַן אינסטיטוט, וואָס האָט פֿאַר אַ ציל צו פֿירן וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעט און צו קאָנצענטרירן די וויסנשאַפֿט אין ייִדיש אויף די געביטן פֿון פֿילאָלאָגיע, געשיכטע, עקאָנאָמיק אדג״ל. דאָס אַרויסגעבן די „ייִוואָ-בלעטער" און די שריפֿטן פֿון די פערשיידענע סעקציעס איז נאָר אַ מיטל, מיט וועלכן דער ייִוואָ דערגרייכט זײַנע וויסנשאַפֿטלעכע צילן, אָבער לחלוטין איז דאָס נישט קיין קוואַל פֿון הכנסה און במילא איז ייִוואָ, לויטן דערמאָנטן אַרט׳ 1, פֿרײַ פֿון אויסקויפֿן אַ האַנדלשײַן. די פֿאַר-טיידיקער האָבן צוגעשטעלט דעם געריכט אַ גאַנצע ריי דאָקומענטן פֿון פֿאַרשיידענע מאַכטאָרגאַנען און אויך פֿון בילדונגס-מיניסטעריום, וואָס שטעלן פֿעסט דעם אויסשליסלעך וויסנשאַפֿטלעכן כאַראַקטער פֿון ייִוואָ. עס זײַנען אויך בײַגעלייגט געוואָרן חשבונות פֿון די לעצטע יאָרן, וואָס באַווײַזן, אַז פֿון דער פֿאַרלאַגס-אַרבעט האָט דער ייִוואָ נישט קיין ריווח. די פֿאַרטיידיקער האָבן אויך געבעטן צולייגן צו די אַקטן עטלעכע מוסטער-אויסגאַבעס פֿון ייִוואָ און האָבן אָנגעוויזן, אַז אַלע ענלעכע פּוילישע וויסנשאַפֿטלעכע אינסטיטוציעס זײַנען באַפֿרײַט פֿון שטײַערן. עס איז דעריבער נישט קיין יושר אָנצוווענדן אַן אַנדער מאָס לגבי דעם ייִוואָ.

דאָס געריכט האָט געפּסקנט, אַז דער ייִוואָ דאַרף נישט אויסקויפֿן קיין האַנדלשײַן און מבֿטל געמאַכט אַלע ביזאַהעריקע שטראָפֿן.

## די ייִוואָ-אַרבעט אין וואַרשע

פֿאַרן פֿאַרגאַנגענעם האַלביאָר (זינט דער יערלעכער אַלגעמיינער פֿאַר-זאַמלונג, זע „ידיעות" נ׳ 71—72) האָט די געזעלשאַפֿט פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין וואַרשע ווײַטער געשטרעבט צו פֿאַרטיפֿן די אַרבעט, צו סטימולירן און קאָאָרדינירן די ייִדישע וויסנשאַפֿטלעכע כוחות אין דער הויפּטשטאָט פֿון לאַנד, אָרגאַניזירן דעם יונגן וויסנשאַפֿטלעכן נאָכוווּקס, אַרײַנציִען אַלץ ברייטערע קרײַזן אין דער אינטערעסן-ספֿערע פֿון ייִוואָ. אין אַ היפּשער מאָס איז די דאָזיקע עיקר-אויפֿגאַבע פֿאַרווירקלעכט געוואָרן.

איצט גייט אָן אַן אַרבעט אין די ווּיסנשאַפֿטלעכע קרײַזן און קאָמיסיעס, אין סעמינאַרן און אויך דורך פּאָפּולער-ווּיסנשאַפֿטלעכע לעקציעס.

### 1. ווּיסנשאַפֿטלעכע קאָמיסיעס.

אין דער געזעלשאַפֿט זײַנען טעטיק בײַ הײַנטיקן טאָג 4 קרײַזן-קאָמיסיעס: פֿון היסטאָריקער, עקאָנאָמיסטן, פּסיכאָלאָגן און פּעדאַגאָגן. אויב אַ טייל פֿון זיי האָט נאָך פֿאַר אַ יאָרן עקסיסטירט, האָט אָבער די אַרבעט אַוועקגעשטעלט זיך ווי געהעריק ערשט הײַיאָר. אין אַלע קרײַזן איז אָנגעגאַנגען סײַ אַ קאָלעקטיוּע אַרבעט אויף זיצונגען, יעדע וואָך אָדער צוויי וואָכן, סײַ אַ יחידישע אַרבעט. מען מעג אפֿשר שוין זאָגן, אַז פֿונקט ווי דער צענטער אין ווילנע איז געוואָרן דער אַדרעס פֿאַר דער ייִדישער ווּיסנשאַפֿט אין גאָר דער וועלט, אַזוי ווערט די וואַרשעווער ייִוואָ-היים אַן אַדרעס פֿאַר וואַרשע.

א. דער היסטאָריקער-קרײַז גרופֿירט הײַנט אַרום זיך בערך 15 יונגע היסטאָריקער, אָנהויב אַ געוויסע צאָל סטודענטן, אַבסאָלוועטן פֿון הויכשולן, וואָס נעמען נאָר אַן אָנטייל אין דער רעגולערע ווּיסנשאַפֿטלעכע זיצונגען פֿון קרײַז. דער דאָזיקער קרײַז, וועלכער אַרבעט אונטער דער השגחה און אָנפֿירונג פֿון דער היסטאָרישער קאָמיסיע פֿאַר פּוילן בײַם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, האָט הײַיאָר אַרויסגעגעבן זײַן פֿערטע פּובליקאַציע, דעם 2טן באַנד „בלעטער פֿאַר געשיכטע", רעדאַקטירט פֿון ד״ר רפֿאל מאָהלער. אין דעם דאָזיקן באַנד באַטייליקן זיך מיט זייערע ערשטלינג-אַרבעטן אַ גאַנצע רייַ יונגע היסטאָריקער, און די וואַרעמע אָפּשאַצונג פֿון דעם באַנד אין די ווּיסנשאַפֿטלעכע קרײַזן איז אַ ראָיה, אַז די אַרבעט פֿון קרײַז איז געווען פֿרוכטדיק. איצט ווערן שוין געמאַכט צוגרייטונגען אַרויסצוגעבן אַ נײַעם באַנד „בלעטער" מיט דער אונטערשטיצונג פֿון דעם צענטער אין ווילנע און פֿון דעם אַמאָפּטייל (אַ דאַנק ד״ר י. שאַצקין).

אין משך פֿון דער באַריכטצײַט זײַנען פֿאָרגעקומען 6 ווּיסנשאַפֿטלעכע זיצונגען, אויף וועלכע עס זײַנען געלייענט געוואָרן אָט די רעפֿעראַטן: פֿראָפֿ׳ מ. באַלאַבאַן: פּלאַן פֿון אַ ביבליאָגראַפֿיע צו דער ייִדישער געשיכטע אין פּוילן. ד. לעווין: די טראַגעדיע לוצאַטאָ אין ליכט פֿון בריוו. ל. סופֿר: ייִדן אין די „צוגענומענע געגנטן" און דער רוסישער מלוכישער געדאַנק אין די יאָרן 1840 — 1890. ד״ר ל. צאָמבער: נײַסטע ייִדישע היסטאָרישע פּובליקאַציעס („בלעטער פֿאַר געשיכטע"). ד״ר ע. רינגעלבלום: נײַסטע ייִדישע היסטאָרישע פּובליקאַציעס („די געשיכטע פֿון ייִדישן האַנדל אין פּוילן" פֿון ד״ר י. שיפּער). ד. ראַסקין: קיאַריני און די ייִדן. נאָך אַלע רעפֿעראַטן פֿלעגן פֿאָרקומען וויכוחים, טייל מאָל אַפֿילו מיט אַ המשך אויף וויטערדיקע זיצונגען.

בײַ הײַנטיקן טאָג געפֿינט זיך אין היסטאָריקער-קרײַז כמעט דער גאַנצער יונגער דור ייִדישע היסטאָריקער אין פּוילן. דעם קרײַז פֿירט אָן אַ פֿרעזידיום

פֿון ד"ר ע. רינגעלבלום, מג"ר א. אייזנבאַך, מג"ר פ. האַפֿנער, מג"ר ש. טרונק און ד"ר ל. צאַמבער.

ב. עקאָנאָמיסטן-קרײַז.—דער דאָזיקער קרײַז, הגם געשאַפֿן נאָך סוף 1937, האָט אָנגעהויבן זײַן טעטיקייט ערשט אין צווייטן קוואַרטל 1938. צום קרײַז געהערן בײַ 15 יונגע עקאָנאָמיסטן, מיטאַרבעטער פֿון ווייסנשאַפֿטלעכע און ווירטשאַפֿטלעכע אינסטיטוציעס, אָבער צו די רעפֿעראַטן קומען אַ גאַנצע רײַ טוערס פֿון פּראָפֿעסיאָנעלע, ווירטשאַפֿטלעכע און קולטורעלע אָרגאַניזאַציעס. אויפֿגעקומען אין דער תקופֿה פֿון שווערן עקאָנאָמישן געראַנגל פֿון פּויליש יידנטום, האָט זיך דער קרײַז אַחוץ טעאָרעטישע אויפֿגאַבעס געשטעלט אויך אַ ציל צו באַדינען די ווירטשאַפֿטלעכע, פּראָפֿעסיאָנעלע און קולטורעלע אָרגאַניזאַציעס מיט רעפֿעראַטן וועגן אַקטועלע עקאָנאָמישע פֿראַגעס. אין קרײַז איז געראָטן אַרײַנצוציען עטלעכע ביז נישט לאַנג לחלוטין אַסימילירטע יידן-עקאָנאָמיסטן, צווישן זיי אַזוינע וויסנשאַפֿטלער וי לודוויק לאַנדוי און שמואל פֿאָגעלסאָן, וואָס באַטייליקן זיך מיט זייערע אַרבעטן אין דער „יידישער עקאָנאָמיק", האַלטן רעפֿעראַטן אאַז"וו. די אַרבעט פֿון קרײַז פֿירט אָן אַ פּרעזידיום פֿון ב. טאָובין, נ. טענענבוים, מ. לינדער, ד"ר י. ליפֿאָווסקי, ב. ריווקינד און ה. שנער. דער אַרבעט-מעטאָד פֿון קרײַז איז אַ צווייקער: אַ יחידישער און אַ גרופּעדיקער, ד"ה עס פֿאַרנעמען זיך מיט באַזונדערע פּראָבלעמען פֿון דער יידישער און אַלגעמיינער עקאָנאָמיק באַזונדערע סעקציעס-בריגאַדעס. אַזוי איז געשאַפֿן געוואָרן אַ סעקציע צו פֿאָרשן די יידישע פֿאַלקס-הכנסה, עס אָרגאַניזירט זיך איצט אַ סעקציע פֿאַר פּראָבלעמען פֿון יידישע ווירטשאַפֿטלעכע אינסטיטוציעס (קאָאָפּעראַציע, גמילת-חסד-באַוועגונג אאַז"וו), פֿאַר יידישער דעמאָגראַפֿיע אאַז"וו.

פֿאַר דער קורצער צייט פֿון זײַן טעטיקייט האָט דער קרײַז אָפּגעהאַלטן 3 וויסנשאַפֿטלעכע זיצונגען: טענענבוים-ריווקינד: די ליטעראַטור וועגן פֿאַלקס-הכנסה אין פּויליִן. לודוויק לאַנדוי: פֿאָרשונגען איבער אַרבעטער-בודזשעטן אין פּויליִן בכלל, בײַ יידישע אַרבעטער בפֿרט. ד"ר י. ליפֿאָווסקי: יידן אין פּויליִן אין שײַן פֿון דער צווייטער פֿאַלקסציילונג. (ביז צום סוף פֿון האַלביאָר וועט נאָך פֿאַרקומען אַ רעפֿעראַט פֿון ש. פֿאָגעלסאָן). אויף ספּעציעלע זיצונגען איז אויסגעאַרבעט געוואָרן אַ פּלאַן פֿון אַ קאָלעקטיווער עפֿנטלעכער פֿאָרלעזונג פֿון דער גרופּע יונגע עקאָנאָמיסטן ביים וואַרשעווער יִיוואָ אד"ט: „די יידישע עקאָנאָמיק אין פּויליִן".

ג. פּעדאַגאָגן-קרײַז.—דער פּעדאַגאָגישער קרײַז האָט זיך הייַאָר אָנגעמערקט אַרבעטן, וואָס קענען קודם-כל האָבן אַ פּראַקטישן באַטייט פֿאַר דער שול און פֿאַר דעם לערער. איין אַרבעט איז באַשטאַנען אין אויספֿאָרטיטן טעסטן-ידיעות פֿאַר די יידישע שולן, די צווייטע אין אויספֿאָרטיקן אַ פּלאַן פֿון אַ קלאַסן-מאָנאָגראַפֿיע (לויט דעם פּראָיעקט פֿון פּראָפּ' באַלייס סעמינאַר). די ידיעות-טעסטן זײַנען אויסן אויף אָן אָביעקטיוון אופֿן פֿעסטצושטעלן די

פּעולות פֿון די קינדער אין די גרונט-לימודים, (פּויליש, חשבון, נאַטור און געאָגראַפֿיע). די אַרבעט איז באַשטאַנען אין אַדאַפּטירן די אַלגעמיינע טעסטן פֿאַרן באַנוץ פֿון די יִידישע שולן, ווי אויך אין אויספֿאָרטיקן באַזונדערע יִידיש-טעסטן. ביז איצט זײַנען שוין אויסגעפֿאָרטיקט געוואָרן טעסטיר-בויגנס פֿאַר די יִינגערע קלאַסן (ביזן 4טן אײַנגעשלאָסן) און דורכגעפֿירט געוואָרן אין די שולן. די בויגנס זײַנען אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך דעם יִיוואָ-צענטראַל אין ווילנע און עס איז דורכגעפֿירט געוואָרן די געהעריקע אויספֿאָרשונג דורך דער צענטראַלער יִידישער שול-אָרגאַניזאַציע.

עס זײַנען אויך אויסגעהערט געוואָרן רעפֿעראַטן און באַריכטן (אויף 7—8 וויסנשאַפֿטלעכע זיצונגען) אין שייכות מיט די ענינים:

1) דאָס קינד אין דער היים און אין דער שול (אויסצוגן פֿון אַ מוטערס טאָגבוך). 2. באַריכט וועגן זאַמלבוך „די סאָציאַלע סיבות פֿון די פּעולות און הינטערשטעליקייטן פֿון קינדער אין שול“ אונטער דער רעדאַקציע פֿון ה. ראַדלינסקאַ. 3. די השפּעה פֿון קינאָ אויף דער קינדערשער פּסיכיק.

ביים הײַנטיקן טאָג אַרבעטן אין קרײַז 7—8 פּעדאַגאָגן; דערווײַלע איז נאָר טיילווײַז גערעטן אַרײַנצוציִען אין קרײַז די לערערס פֿון די יִידישע וועלטלעכע שולן אין וואַרשע.

ד. פּסיכאָלאָגן-קרײַז. — דער פּסיכאָלאָגן-קרײַז, וואָס עקסיסטירט שוין עטלעכע יאָר, האָט אין לעצטן יאָר באַווײַזן זיך צו אַקטיוורן. נאָך צום סוף פֿון פֿאַריקן יאָר האָט ער געציילט נישט מער ווי 6 מיטגלידער, איצט 15 (צווישן זיי 2 געוועזענע אַספּיראַנטן פֿון יִיוואָ). די עיקר-אַרבעט פֿון קרײַז האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום דער פֿראַגע פֿון וועלטבאַנעם פֿון דער יִידישער יוגנט. דער קרײַז האָט באַשלאָסן דורכצופֿירן אַן אויספֿאָרשונג וועגן וועלטבאַנעם פֿון דער יִידישער יוגנט מיטן אַנקעטע-מעטאָד. נאָך לאַנגע צוגרייטונגען איז אויסגעאַרבעט געוואָרן אַ פֿרעגבויגן אויף יִידיש און אויף פּויליש, ס'זײַנען שוין דורכגעפֿירט געוואָרן פֿרײַוו-אויספֿאָרשונגען, אָנגעקניפּט געוואָרן דער קאָנטאַקט מיט די באַזונדערע יוגנט-אָרגאַניזאַציעס, וועלכע וועלן די אַנקעטע דורכפֿירן אין די אייגענע אָרגאַניזאַציעס. די אַנקעטע באַשטייט פֿון 3 הויפּטטיילן. דער ערשטער פֿאַרנעמט זיך מיטן פֿראָבלעם פֿון דער סביבה, אין וועלכער עס לעבט אונדזער יוגנטלעכער (עקאָנאָמישע, סאָציאַלע, דערציִערישע, קולטורעלע באַדינגונגען), דער צווייטער — מיט די פֿאַראינטערע-סירונגען, דער דריטער — מיטן וועלטבאַנעם גופֿא. יעדער טייל באַשטייט פֿון אַ ריי פֿראַגעס, דורך וועלכע מען פֿרײַווט אויפֿכאַפּן די עיקרדיקע פֿראָבלעמען וואָס באַהערשן דעם יוגנטלעכן און פֿורעמען זײַן וועלטקוק. די אויספֿאָרשונג גופֿא ווערט זיך אָנהייבן אין שוליאָר 39/1938.

דער קרײַז האָט אויך באַשלאָסן צוצוגרייטן אַ ביבליאָגראַפֿיע פֿון אַרבעטן וועגן דער פּסיכיק פֿון יִדן ווי אויך פֿון פּסיכאָלאָגישע אַרבעטן אין יִידיש, און אַרויסצוגעבן אַן אייגענע אויסגאַבע.

## 2. סעמינאַרן.

די סעמינאַרן און ציקלען געשלאָסענע לעקציעס דאַרפֿן אַרײַנציען אין דער אינטערעסן-ספֿערע פֿון דער ייִדישער וויסנשאַפֿט אַלץ נײַע קרײַזן, באַקענען זיי מיט די ביזאיצטיקע דערגרייכונגען און געווינען זיי פֿאַר ייִדישע פֿאָרש-ַרבעטן. ווי ווײַט די דאָזיקע סעמינאַרן באַפֿרידיקן אַ באַדערפֿעניש באַווײַזט דער פֿאַקט, וואָס די ייִוואָ-סעמינאַרן ווערן אַלץ פּאָפּולערער אין ווארשע ווי אַ סטאַציע פֿון אָנהייב-שטודיעס פֿאַר די אַלע וואָס האָבן אַן אינטערעס פֿאַר דער ייִדישער וויסנשאַפֿט. מחמת דוחק אין ערטער אין דער ייִוואָ-היים האָט מען געמוזט שטאַרק באַגרענעצן די צאָל בעלנים אויף די סעמינאַרן. אין פֿאַרגאַנגענעם האַלביאָר זײַנען טעטיק געווען 3 סעמינאַרן: 1. פּסיכאָלאָגישער—אונטער דער אָנפֿירונג פֿון ר׳ אָזע סימכאָוויטש. 2. ליטעראַטור-געשיכט-לעכער—אונטער דער אָנפֿירונג פֿון לעאָ פֿינקעלשטיין. 3. עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישער — אונטער דער אָנפֿירונג פֿון מנחם לינדער. דער פּסיכאָלאָגישער סעמינאַר איז אַ שטענדיקער יאָריקער קורס, אין וועלכן עס נעמען אָנטייל 25 צוהערערס. אויף די לעקציעס (אַלע דינסטאָג) ווערן געמאַכט אויך אַ סך עקספּערימענטן, וואָס האָבן אַ שייכות צו די באַהאַנדלטע טעמעס.

אויף דעם ליטעראַטור-געשיכטלעכן סעמינאַר ווערן געלייענט לעקציעס ווענן אונדזערע קלאַסיקער: מענדעלע, שלום-עליכם און י. ל. פרץ. די צוהערערס גרייטן זיך צו יעדער לעקציע דורך אַ געהעריקער לעקטור. עס נעמען אָנטייל אין דעם סעמינאַר העכער 30 צוהערערס (די לעקציעס קומען פֿאַר יעדן צווייטן דאָנערשטאָג).

דער עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישער סעמינאַר באַהאַנדלט די טעמע „ייִדן אין פּוילן". ביז איצט איז שוין באַאַרבעט געוואָרן דער פּראָבלעם פֿון דער נאַטירלעכער באַוועגונג בײַ ייִדן אין פּוילן, ייִדישע עמיגראַציע, פֿאַרטיילונג אויף שטאָט און דאָרף אאַז״וו. אויף די לעקציעס (אַלע מיטוואָך) באַקענען זיך די צוהערערס אויך מיט דער טעכניק פֿון טאַבעלעס, ביז זיי הייבן שוין אויך אָן דורכצופֿירן קלײנע סטאַטיסטישע אויספֿאָרשונגען אין דער נאָענטסטער סבֿיבֿה (צאָל קינדער אין 3 דורות פֿון דער אייגענער משפּחה, פֿרוכפּעריקייט, משפּחהדיקע עמיגראַציע אאַז״וו). אין דעם סעמינאַר נעמען אָנטייל אַרום 20 צוהערערס, צווישן זיי אויך טוערס פֿון יוגנטלעכע פּראָפֿ׳ אַרגאַניזאַציעס אאַז״וו.

די סעמינאַרן האָבן אַרײַנגעטראָגן אַקטיווקייט אין דער געזעלשאַפֿט, האָבן שטאַרק פֿאַרברייטערט די פּערספּעקטיוו פֿון ייִוואָ אין וואַרשע. עס בלײַבט איינע פֿון די וויכטיקסטע אויפֿגאַבעס נאָך וויַטער אויסצובויען און פֿאַרפֿעסטיקן די סעמינאַרן.

## 3. אָרגאַניזאַציע

די צאָל מיטגלידער פֿון דער געזעלשאַפֿט איז אין פֿאַרגאַנגענעם האַלביאָר אויסגעוואַקסן פֿון 439 ביז 521; די אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג האָט אַרויפֿגעלייגט אויף דער נייַער פֿאַרוואַלטונג די אויפֿגאַבע דורכצופֿירן אַ פּראָפּאַגאַנדע- און

ווערביר-אַקציע אין ווּאַרשע אונטערן לאָזונג: 1000 פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין ווּאַרשע. דעם 24סטן מײַ איז פֿאָרגעקומען אין זאַל פֿון דער יודאַיסטישער ביבליאָטעק אַ ייִוואָ-אַקאַדעמיע, וועלכע האָט צוגעצויגן זייער אַ גרויסן עולם. עס זײַנען אויסגעהערט גענוּאָרן רעפֿעראַטן פֿון י. גיטערמאַן, ח.-ש. קאַזשדאַן און נ. בוקסבוים וועגן די אויפֿגאַבעס פֿון ייִוואָ בכלל און פֿון דער ווּאַרשעווער געזעלשאַפֿט בפֿרט, ווי אויך אַ רעפֿעראַט פֿון ד"ר י. שיפֿער אד"ט „וועגן און פֿון וואַנען זײַנען יידן געקומען קיין פוילן"?

אין דער פֿרעסע איז געפֿירט געוואָרן אַ שטענדיקע פֿראָפּאַגאַנדע פֿאַרן ייִוואָ און פֿאַר דער ווּאַרשעווער געזעלשאַפֿט.

די זאַמלערישע אַרבעט פֿאַר דער ביבליאָטעק, אַרכיוו און טעאַטער-מוזיי פֿון ייִוואָ אין ווילנע איז געטאָן געוואָרן אָן איבערריס. עס איז איינגעשטעלט געוואָרן אַ קאָנטאַקט מיט פֿאַרשיידענע אינסטיטוציעס, וועלכע שטעלן צו זייערע מאַטעריאַלן דעם ייִוואָ (אַרטיסטן-פֿאַראיין, החלוץ, קרן קימת לישׂראל, קרן היסוד א"א). עס ווערן אויך געזאַמלט דרוקזאַכן און ביכער אין די דרוקערייען און פֿאַרלאַגן. לעצטנס איז אויך געטאָן געוואָרן אַרום דער פֿאַר-שפֿרייטונג פֿון די ייִוואָ-אויסגאַבעס, עס זײַנען צוגעקומען אין ווּאַרשע אַבאָנענטן פֿון די זשורנאַלן „ייִדישע עקאָנאָמיק", „ייִדיש פֿאַר אַלע", „ייִוואָ-בלעטער".

אַ באַזונדערער אַכט איז געלייגט געוואָרן אויף דורכפֿירן אין דער ווּאַר-שעווער פּרעסע און אין די פֿאַרלאַגן די כּללים פֿון איינהייטלעכן אויסלייג. נאָך דעם ווי דער מיטגליד פֿון פּרעזידיום י. ברוידע האָט אויף דער אַלגעמיינער פֿאַרזאַמלונג פֿון זשורנאַליסטן-סינדיקאַט רעפֿערירט די פֿראַגע, האָט די אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג אָנגענומען אַ החלטה, ווָאס רעקאָמענדירט די ייִדישע זשורנאַליסטן אײַנצופֿירן די כּללים פֿון איינהייטלעכן אויסלייג אין זייערע צײַטונגען. אויך די צענטראַלע פֿון דרוקער-פֿאַראיין האָט צוגעזאָגט צו העלפֿן דערבײַ, אַזוי אַז עס איז צו האָפֿן, אַז אין דער נאָענטסטער צײַט וועט שוין נעמען אַ סוף צו דעם כאַאָס אין דער אָרטאָגראַפֿיע אין די ייִדישע אויסגאַבעס אין פּוילן.

עס דאַרף אויך דערמאָנט ווערן די מיטאַרבעט מיט דער צענטראַלער עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישער סעקציע פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, וועלכע האָט צו פֿאַרצייכענען אַ שיינע אַנטוויקלונג במשך דעם פֿאַרגאַנגענעם האַלביאָר. אין יאָר 1938 זײַנען אַרויס נײַע 2 נומערן פֿון דער „ייִדישער עקאָנאָמיק" (200 זײַטן), עס זײַנען דורכגעפֿירט געוואָרן עטלעכע אַנקעטעס מיט דער הילף פֿון אַ נעץ קאָרעספּאָנדענטן אין גאַנצן לאַנד, אַ ריי אויספֿאָרשונגען. אַ גרויסע אַרבעט האָט אויך אַרויסגעוויזן די היסטאָרישע קאָמיסיע פֿאַר פּוילן בײַם ייִוואָ, וואָס האָט אויך ווי די עקסטאַט-סעקציע איר זיץ אין דער ייִוואָ-היים אין ווּאַרשע; זי האָט פֿאַרענדיקט די פּינקסים-אַקציע, אָנגעהויבן די מאָנאָגראַפֿיעס-אַקציע, און רעאַליזירט די גרינדונג פֿון פֿלאָצקער קאָמיטעט צו באַארן דעם 700יאָריקן יובל פֿון דער פֿלאָצקער קהילה.

# פֿון דער געז׳ פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין לאָנדאָן

דעם 15טן מײַ איז לכּבֿוד דער בר-מיצווה פֿון ייִוואָ פֿאַרגעקומען די יערלעכע פֿאַרזאַמלונג פֿון דער געז׳ פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין לאָנדאָן. עס איז געקומען אַ גרויסער עולם, פֿאַרשטייערס פֿון קולטור-אינסטיטוציעס און געזעלשאַפֿטלעכע אָרגאַניזאַציעס. ד״ר י. קרופּעניאַ, דער פֿאָרזיצער פֿון דער געזעלשאַפֿט, האָט אין זײַן עפֿענונגס-רעדע כאַראַקטעריזירט די אויפֿטוען פֿון ייִוואָ, דערמאָנט די טוערס, וואָס זייער אָנדענק האָט דער עולם באַערט מיט אויפֿשטיין, זיך אָפּגעשטעלט אויף די פֿאַרדינסטן פֿון ד״ר משה גאַסטער, דעם פֿרעזידענט פֿון דער געזעלשאַפֿט פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין ענגלאַנד, און אויף דער ענערגישער טעטיקייט פֿון דעם סעקרעטאַר ד״ר י. מייטלִיס. באַגריס-רעדעס האָבן געהאַלטן מ. מינדעל אין נאָמען פֿון ברענטש 1 אַרבעטער-רינג, פּ׳ ביילין – פֿון ברענטש נומ׳ 2, פּ׳ לעווי – פֿון ברענטש נומ׳ 3, י. לִיסקי – פֿון דער לאָנדאָנער קולטור-געזעלשאַפֿט, די שרײַבערין אסתר קרייטמאַן, דער דיכטער משה עוֹבֿד—פֿון קונסטפֿאַראײַן „בן אורי״. דער סעקרעטאַר ד״ר י. מייטלִיס האָט אָפּגעגעבן אַ באַריכט פֿון דער טעטיקייט פֿון דער געזעלשאַפֿט, זיך אָפּשטעלנדיק דערבײַ אויף די יסודות פֿון דער וויסנשאַפֿטלעכער אַרבעט פֿון ייִוואָ בכלל. עס איז אַוועקגעלייגט געווארן אַ יסוד פֿאַר אַ סיסטעמאַטישער ייִוואָ-אַרבעט אין לאָנדאָן, עס האָבן זיך וואַרעם אָפּגערופֿן אַ ריי ברענטשעס פֿון אַרבעטער-רינג, דער פּראָפֿאַגאַנדע-קאָמיטעט בײַם אַרבעטער-רינג, די שנײַדער-יוניאָן (פֿון גרעסטאַרעקס-גאַס), עס איז אויך אַ סך אויפֿגעטאָן געווארן אין ענין פּראָפֿאַגאַנדע און אויפֿקלערונג, צ״א דורך פֿאַרזאַמלונגען און לעקציעס, דורך זאַמלען זכרונות פֿון אָנטיילנעמערס אין פּאָליטישע, סאָציאַלע און רעליגיעזע באַוועגונגען פֿאַר די לעצטע יאָרצענדלינגער; ד״ר מייטלִיס האָט אויך רעפֿערירט וועגן דער געפֿאַנטער אַנקעטע וועגן דעם קולטור-מצב פֿון די יִידן אין לאַנד און דעם געפֿאַנטן זאַמלבוך „יִידן אין לאָנדאָן״.

דער מיטגלִיד פֿון פֿאַרוואַלטונג ד״ר י.נ. שטיינבערג האָט געהאַלטן אַ רעפֿעראַט „די יִידישע וויסנשאַפֿט בײַ הײַנטיקן טאָג״, אָפּשטעלנדיק זיך אויף איר ספּעציפֿישן כאַראַקטער און אויף איר פֿונדאַמענטאַלן אונטערשייד לגבי דער חכמת-ישׂראל, ברייט אַרומגערעדט די אויפֿגאַבעס פֿון דעם ייִוואָ אין לאָנדאָן, אויספֿירנדיק, אַז די אויספֿאָרשונג אויף דעם געביט פֿון דער יִידישער עקאָנאָמיק, קולטור, רעליגיעזע שטרעמונגען און דאָס זאַמלבוך „יִידן אין לאָנדאָן״, וואָס זאָל אַרומנעמען אַלע געביטן פֿון דעם יִידיש-ענגלישן לעבן בײַ הײַנטיקן טאָג, פֿאַדערן אַ גרויסע אָנשטרענגונג פֿון דער יִידישער געזעלשאַפֿט און דעם אַקטיוון אָנטייל פֿון אַלע פּראָגרעסיווע כּוחות.

אין דער דיסקוסיע האָבן זיך באַטייליקט עזרא סאָסנאָוויטש, א.־נ. שטענצל, פֿרענקל, לִיסקי, ראָזנער א״א. עס איז אויסגעלִיבן געווארן אַ פֿינאַנץ-קאָמיסיע, צ״א–ראָזנער, גלייזער און פּאָדאָלסקי, אין פֿרויען-קאָמיטעט זײַנען אַרײַן צ״א ראָזנער, פּאָדאָלסקי, גלייזער, קויפֿמאַן, קאָלדאָווסקיו ראָזע כהן, קדיש, ברודבערג.

## ד״ר ל. ריפֿקינד

די ייִדישע געזעלשאַפֿטלעכקייט אין גלאַזגאָ האָט געהאַט אַ שווערע אַבֿדה: עס איז געשטאָרבן ד״ר ל. ריפֿקינד, אַן איבערגעגעבענער פרײַנד פֿון ייִוואָ, פֿאָרזיצער פֿון דעם אַקציע-קאָמיטעט אין גלאַזגאָ בשעת דער אַקציע פֿון פֿ׳ ה. גילישענסקין אין 1934.

## דרום-אַמעריקע פֿאַרן ייִוואָ

די אַקציע פֿון פֿ׳ מ. ראַוויטשן אין אַרגענטינע דערנעענטערט זיך צום סוף. אַ גענויער באַריכט וועט קומען אין די ווײַטערדיקע נומערן „ידיעות". דערווײַלע איז כדאַי נאָר אונטערצושטרײַכן, אַז די אַקציע האָט אין אַלע אופֿנים געגעבן די בעסטע רעזולטאַטן און אַ דאַנק דער אמתער מסירת-נפֿש פֿון פֿ׳ ראַוויטשן איז ענדלעך אויך געראָטן אַוועקצושטעלן די ייִוואָ-אַרבעט אויפֿן אָרט גופֿא. דער אַרגאָפּטייל מיט פֿ׳ ש. רעזניקן בראָש אַנטוויקלט אַ לעבעדיקע טעטיקייט, זאַמלט מאַטעריאַלן פֿאַרן ייִוואָ, פֿאַרשפּרייט אין זייער אַ גרויסער צאָל אויסגאַבעס פֿון ייִוואָ.

מלך ראַוויטש האָט אויך אויסגעניצט זײַן באַזוך אין אַרגענטינע צו פֿאַרשטאַרקן דעם אינטערעס צו דער ייִדישער קולטור און ליטעראַטור בכלל, איז אויפֿגעטראָטן מיט רעפֿעראַטן אויף אַלגעמיינע ליטעראַרישע טעמעס, איז אויפֿגענומען געוואָרן פֿון דער ייִדישער אַרטיסטישער מישפּחה אויף אַ פֿײַערלעכן קבלת-פּנים, ווו עס זײַנען באַרירט געוואָרן די ברענענדיקע פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער טעאַטער-פּאָליטיק.

צ״אַ האָט מלך ראַוויטש געהאַלטן אַ רעפֿעראַט אין דער „געז׳ פֿאַר „ייִדיש-וועלטלעכע שולן" פֿאַר זייער אַ גרויסן עולם, געמאָלט פּאָרטרעטן פֿון ייִדישע שרײַבערס (ה.-ד. נאָמבערג, שלום אַש, אַבֿרהם רייזען א״אַ). אויף דעם באַנקעט לכבֿוד דעם שליח פֿון ייִוואָ האָבן דעם גאַסט באַגריסט דער גענעראַל-סעקרעטאַר פֿון דער געז׳ ד״ר משה מערקין, דער פֿאָרזיצער סאַלאָמאָן כיטערמאַן, די זשורנאַליסטן האָרן, ברעסלער, גרוזמאַן, רעגאַלסקי, ראָזשאַנסקי.

*

די געז׳ פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין טשילע (פֿאָרזיצער ה. זאַק, סעקרעטאַר ש. באַכראַך) האָט אָנגעהויבן אַן אַקציע צו שאַפֿן אַ שטענדיקע מיטגלידער-שאַפֿט, אויך באַשלאָסן צו אָרגאַניזירן אַ טשילענער ווינקל אויף דער ייִוואָ-אויסשטעלונג פֿון אַרגאָפּטייל אין בוענאָס-אײַרעס.

## ש. רעזניק אין שליחות פֿון ייִוואָ קיין בראַזיל

דער באַוווּסטער ייִדיש-שפּאַנישער שרײַבער ש. רעזניק, רעדאַקטאָר פֿון דעם חודש-זשורנאַל Judaica אין בוענאָס-אײַרעס, פֿאַרדינסטפֿולער פּאָפּולאַרי-זאַטאָר פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור אין שפּאַניש, האָט אָנגענומען די בקשה

פֿון דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג פֿון ייִוואָ דורכצופֿירן אַ פּראָפּאַגאַנדע-אַקציע פֿאַרן ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט אין בראַזיל. פֿ׳ ש. רעזניק האָט שוין אין שליחות פֿון ייִוואָ באַזוכט אַ ריי לענדער פֿון דער לאַטייַנישער אַמעריקע, האָט דער ערשטער באַקענט די ייִדישע ייִשובֿים פֿון קאָלומביע, עקוואַדאָר און פּערו מיט דעם אַלוועלטלעכן צענטער פֿון דער ייִדישער קולטור און וויסנשאַפֿט, פֿאַראינטערעסירט מיט דער אַרבעט פֿון ייִוואָ אַלע קרייַזן פֿון די דאָזיקע אַזוי ווייַט פֿאַרוואָרגלטע קיבוצים, סייַ פֿון די אַשכּנזים סייַ פֿון די ספֿרדים, ווי אויך די ניט-ייִדישע אינטעלעקטואַלן.

די לעצטע צייַט שטייט ש. רעזניק בראָש פֿון דער אַרגענטינער אָפּטיילונג פֿון ייִוואָ ווי זייַן גענעראַל-סעקרעטאַר און האָט אַוועקגעשטעלט דעם אַרגאָפּטייל אויף פֿעסטע יסודות.

עס איז זיך צו ריכטן, אַז דער ייִדישער קיבוץ אין בראַזיל, איינער פֿון די ייִדיש אַקטיווסטע און לעבעדיקסטע, וועט וואַרעם זיך אָפּרופֿן אויף דער שליחות פֿון פֿ׳ ש. רעזניקן און אַלע פֿרייַנד פֿון דער ייִדישער קולטור אין דעם לאַנד, וואָס האָבן שוין אַרויסבאַוויזן זייער פֿאַרשטענדעניש פֿאַרן ייִוואָ בעת ה. גילישענסקיס אַקציע, וועלן אויפֿן אַקטיווסטן אופֿן מיטהעלפֿן אויך אין דער איצטיקער אַקציע.

## אַ ייִוואָ-גרוס פֿון אויסטראַליע

פֿ׳ שימחה בריליאַנט, מעלבורן, מיטגליד פֿון ראַט פֿון ייִוואָ, האָט צו דער בר-מיצווה פֿון ייִוואָ צוגעשיקט אַ מתּנה—10 פֿונט פֿון זיך און פֿרוי בריליאַנט, און 15 פֿונט פֿון אַ גרופּע פֿרייַנד אין מעלבורן. ש. בריליאַנט האָט רעאָרגאַניזירט דעם פּראָייִוואָ-קאָמיטעט אין מעלבורן און פֿאַר אַן אָנהייב פֿון אַ באַנייַטער טעטיקייט פֿאַרן ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט אין אויסטראַליע אַראַנזשירט אויפֿן 26סטן יוני אַ מאַסן-פֿאַרזאַמלונג מיטן אָנטייל פֿון אַרטיסט יעקבֿ ווייַסליץ, י. גיליגיטש א״אַ.

## ציקאָ באַגריסט דעם ייִוואָ

דער ערשטער לאַנד-צוזאַמענפֿאָר פֿון דער צענטראַלער ייִדישער קולטור-אָרגאַניזאַציע אין אַמעריקע (ציקאָ), אָפּגעהאַלטן אין ניו-יאָרק דעם 12טן — 14טן יוני בייַ דעם אָנטייל פֿון 779 דעלעגאַטן פֿון 345 אָרגאַניזאַציאַס, האָט צ״אַ אויך אָנגענומען אַ רעזאָלוציע צו באַגריסן דעם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט.

## טעאַטער-מוזיי א״נ פֿון אסתּר-רחל קאַמינסקי

### אַרכיוו פֿאַר דער געשיכטע פֿון ייִדישן טעאַטער אין פֿראַנקרייַך

דעם 17טן יוני איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אַ באַראַטונג פֿון דער געז׳ פֿרייַנד פֿון ייִוואָ אין פּאַריז מיט די ייִדישע אַרטיסטן וועגן גרינדן אַן אַרכיוו פֿאַר דער געשיכטע פֿון ייִדישן טעאַטער אין פֿראַנקרייַך. עס זייַנען געקומען אַ סך אַרטיסטן און ייִוואָ-טוערס, ווי אויך דער פֿירער פֿון ייִדישן קונסט-

טעאַטער, וואָס גאַסטראָלירט מיט גרויס דערפֿאָלג אין פּאַריז, מאָריס שוואַרץ.
ה. הויכגעלערנטער עפּנט די באַראַטונג מיט אַ וואָרט וועגן יִוואָ. נ. פֿראַנק באַגריסט די בייגעוועזענע פּעני וואַסערמאַן, די פֿרוי פֿון פֿאַרשטאָרבענעם נ. בלומענטאַל, וואָס האָט געהאַט גרויסע פֿאַרדינסטן פֿאַרן ייִדישן טעאַטער.
ז. שייקאָווסקי דערמאָנט עטלעכע אינטערעסאַנטע פּרטים וועגן אַמאָליקן ייִדישן טעאַטער אין פּאַריז און רעדט וועגן דער וויכטיקייט אָפּצוהיטן אָלץ, וואָס האָט אַ שייכות צום ייִדישן טעאַטער, — אַפּישן, פּראָגראַמען, צעגזורקעס פֿון פּיעסעס, קאָסטיומען, פּאָטאָגראַפּיעס, ווי אויך צו פֿאַרצייכענען די זיכרונות פֿון די אַרטיסטן; די געזע׳ פֿרײַנד האָט בדעה צו אָרגאַניזירן אָוונטן פֿון זיכרונות וועגן ייִדישן טעאַטער, אויסשטעלונגען פֿון די געזאַמלטע מאַטעריאָלן.

אין דער דיסקוסיע האָבן זיך באַטייליקט אַ ריי אַרטיסטן, ווי לאַכטיקער, פֿרייַדנרײַך, קאָמפּאַניעץ, ענדעטן א״א. אייניקע האָבן אויפֿן אָרט געשענקט וויכטיקע טעאַטער-מאַטעריאָלן. מאָריס שוואַרץ האָט געהאָלטן אַ רעדע וועגן דער וויכטיקייט פֿון דעם טעאַטער-אַרכיוו בײַם ייִוואָ; ער איז געווען צוויפֿל די וואָס האָבן געפֿרווט שאָפֿן אַזאַ אַרכיוו אין אַמעריקע, אָבער עס האָט געפֿעלט דער אינטערעס דערצו; ער דריקט אויס זײַן האָפֿענונג צו קענען זײַן בקרובֿ אין ווילנע און שענקען דעם ייִוואָ פֿון זײַנע טעאַטער-מאַטעריאָלן. דער קינסטלער דערציילט אויך זיכרונות פֿון די גאַסטראָלן פֿון זײַן קונסט-טעאַטער אין פּאַריז אין 1925, וועלן ער איז געקומען מיט אַ טרופּע פֿון 30 אַרטיסטן און אויסגעגעבן אויף די צוגרייטונגען עטלעכע צענדלינג טויזנט דאָלאַר, אָבער אין טאָג פֿון דער פּרעמיערע האָט מען ניט געהאַט אויף אָוונט-עסן; האָט זיך דער פֿראַנצייזישער טעאַטער-קריטיקער אַנטואַן שטאַרק אָנגענומען אין אַן אַרטיקל פֿאַר מאָריס שוואַרצס קונסט-טעאַטער.

עס איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ קאָמיסיע פֿון אַרטיסטן און ייִוואָ-טוערס פֿאַר דעם אַרכיוו פֿאַר דער געשיכטע פֿון ייִדישן טעאַטער אין פֿראַנקרײַך.

א. קאָמפּאַניעץ האָט אויף דעם קבלת-פּנים פֿון דער געזע׳ לכּבֿוד איציק מאַנגערן געמאָלדן, אַז ער גיט איבער זײַנע קאָסטנס געזאַמלטע טעאַטער-מאַטעריאָלן דעם טעאַטער-מוזיי א״נ פֿון אסתר-רחל קאַמינסקי. די מעלדונג איז אויפֿגענומען געוואָרן מיט גרויס באַגײַסטערונג.

ראָזע מינצער, די אַלמנה פֿון דעם פֿאַרשטאָרבענעם ייִדישן געזעלשאַפֿט-לעכן טוער און פֿרײַנד פֿון ייִדישן טעאַטער ד״ר ישׂראל מינצער ז״ל, האָט צוגעשיקט דורך פּ׳ א. זײַנפֿעלדן אַ וויכטיקע קאָלעקציע טעאַטער-מאַטעריאָלן, צ״א: בײַ פֿיר צענדלינג גרויסע פּאָטאָגראַפֿיעס פֿון „הבימה״-אויפֿפֿירונגען („כּתר דוד״, „דיבוק״, „יהודי הנצחי״, „האוצר״), 59 פּאָטאָגראַפֿיעס פֿון דער ווילנער טרופּע („דיבוק״, „אוריאל אַקאָסטאַ״, „אַמנון און תּמר״ א״א), די פּאַרטיטור פֿון דעם קאָמפּאָזיטאָר יוסף קאָפּלער צו יעקבֿ פּרעגערס פּיעסע „דער נסיון״, קאָרעספּאָנדענץ און קאָנטראָקטן צווישן דער ווילנער טרופּע און באַזונדערע אַרטיסטן אירע, אַפֿישן.

אַרטיסט וו. קרושינסקי, האַמבורג (דורך וו. לעווענהאָף): אַ בריוו פון רודאָלף שילדקרויט, געשריבן אָנהייב 1914 צו קרושינסקין (מיט וועמען שילדקרויט איז אויפֿגעטראָטן צוזאַמען אין „שיילאָק"), מיט אַ סקיצע וועגן דער פֿאַרטיילונג פֿון דער בינע פֿאַר דער דאָזיקער פֿאָרשטעלונג.

די געזעלשאַפֿט פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין קראָקע בײַ דער ספּעציעלער מיטווירקונג פֿון די פֿפֿ׳ משה בוקסבוים און א. בורשטיין האָט אײַנגעשאַפֿט פֿאַר דעם טעאַטער־מוזיי אַ וויכטיקע קאָלעקציע טעאַטער־מאַטעריאַלן פֿון דער אַרטיסטין סטעפֿע גלימער, צ״אַ 84 העפֿטן נאָטן (צו ייִדישע פּיעסעס), געשריבן אין 1901 — 28 פֿון אַדאָלף גימפּל, חנן וואָלפֿסטאַל, יוליוס האָפֿמאַן, בראַצלאַווסקי און בינדער; 162 פּיעסעס, דאָס רובֿ האַנטשריפֿטלעכע קאָפּיעס; אַפֿישן, סטאַטוטן, לעגיטימאַציעס, בריוו א״אַ.

## פֿון דער פֿאָלקלאָר־קאָמיסיע

זינט דעם לעצטן באַריכט האָבן צוגעשיקט מאַטעריאַלן: גרשון פּיפּע, נתניה, א״י, 6 פֿאָלקלאָריזירטע אַרבעטער־לידער פֿון מ. ראָזענפֿעלדן, עדעלשטאַדטן אאַ״נד.—ישׂראל פֿוקס קראָס: צוויי העפֿטן מיט לידער. — ד. שמעוני, חיפֿה, א״י: אַ ליד וואָס איז אויפֿגעקומען נאָך די אָבֿ־געשעענישן אין 1929. — יצחק בוראַק, ווישניאָוויעץ: מינהגים. — יאָסל לאַנדוי, כשאַנאָוו: אַ זאַמלונג קינדערלידלעך.—ב. בראַווערמאַן, בילסק: אַ זאַמלונג צונעמענישן מיט אויסטײַטשונגען צו זיי. — ראובֿן לײַכטער, טאָמאַשאָוו־לוב׳: דרײַ רעליגיעזע פֿאָלקסלידער מיט נגונים. — ה. אַבראַמאָוויטש, סוכאָדאָל: לידער און מעשׂיות. — איציק שוואַרץ, טשערנאָוויץ, רומעניע: אַ גרויסער טייל פֿאָלקלאָר־מאַטעריאַלן פֿון זײַן קאָלעקציע, לידער, אַנעקדאָטן שפּריכווערטער אד״גל, געזאַמלט דער עיקר בײַ בעסעראַבער. — קרײַז סימפּאַטיקער פֿון ייִוואָ, ווענגראָוו: צוויי פֿאָלקלאָריזירונגען פֿון ד. עדעלשטאַדטס „דער אַרבעטער". — אלי פֿעפֿערמאַן, וולאָדעווע: צוויי לידער; „ישׂמח משה" און „די אײַזנבאַן". — י. הערנהוט, לובלין: פֿאָלקלאָריזירטער וואַר׳ פֿון עדעלשטאַדטס „דער אַרבעטער" מיטן ניגון.—נחמה עפּשטיין, ווילנע: „צו חווקען זאָגט די מאַמע" (טאַנצליד).—ב. קאָסאָווסקי, קאָזלוישטשינע: עדעלשטאַדטס פֿיר פֿאָלקלאָריזירטע לידער.—מ. מ. בינשטאָק, קאָלק: קינדערשפּראַך, לאָקאַלע לידער און אַן אַרבעטער־ליד, געזאַמלט בײַ שלמה־לייב מאַזורטשיק.—ניסל פֿורמאַן, פּינסק: אַרבעטער־לידער, מעלאָדיעס — פֿאַרשריבן פֿון יונה האַבערמאַן.

פֿאַר דעם עטנאָגראַפֿישן מוזיי: הירש ציפּוק (דורך ח. מוניץ) דרוסק: אַן אַלטע טאַבאַק־פּושקע. — אינזש׳ פּאָלאַק, בריסל, בעלגיע: מגלת־אסתּר, בערלין תּקמ״ה. — מ. מ. בינשטאָק, קאָלק: 562 פֿאַרשיידענע בילדקאַרטלעך.—שמעון יאָפֿע, ווילנע: אַן אינטערעסאַנטער יאָרצײַט, אויסגעשניטן פֿון פּאַפּיר, אײַנגעפֿאַסט אין אַ רעמל.

## פֿאַר דער ביבליאָטעק און אַרכיוו

א. זײַנפֿעלד, לעמבעריק, האָט צוגעשיקט אַ וויכטיק פּעקל ספֿרים און ביכלעך (צוזאַמען 45), צוו״אַ עלטערע זשאָלקעווער דרוקן, ווי: סליחות מכל השנה (מיט ייִד׳ איבערזעצונג) 1706, ס׳ מורה דרך פֿון וויגדור חריף 1778, סליחות מכל השנה מיט דײַטש... 1811; שיר השירים עם פי׳ מגישי מנחה... לשון אַשכּנז, זבאריז [?] תּקע״ו; סדר שלום עליכם ואתקינו סעודתא... והעתקנו... בלשון אשכנז, אָ״אָ תקע״ז; שירי זמרה... זמירות של ליל שבת... עם פי׳ בלשון אשכנז..., ברדיטשוב תקע״ה; פּרקי אבות... גם... על לשון לעז... אוסטרהא תקע״ו; עקידת יצחק, נעתקה משירי... מעטאזטאזיא... אליהו ברדח יוניאר מלבוב, ווין 1832; Uebersetzung d. Allgemeinen Welthistorie... 28 Theil, unter d. Aufsicht... von Salomon Sember, Halle 1765; א. מ. דיק:

אייגע פֿערדרייענעס, רויזע פֿינקעלְ, ר׳ טרייטילְ, — אלע ווילנע תרל״ד, אא״נד. — פֿ׳ שודריך, לעמבעריק: א ביכל לידער פֿון משה שוואַרץ (דעפֿעקט).—ס. פֿרידמאַן, לעמבעריק: צאינה וראינה, זאלקווא תקנ״ז א״א. — מ. ווינטער, קאַנין: געדרוקטע קאַטאַלאָגן פֿון דער יידישער געזעלשאַפֿט. לעכער ביבליאָטעק אין קאַנין 1915 — 1924. — ב. בראַווערמאַן, בילסק: דרוקזאכן. — מרים און ציללע נעמעס, קאַלאַמיי: ח. צ. תאומים, זכרון לראשונים, קאַלאַמיי תרע״ד. — אדון׳ ב. אייזען לעמבעריק: פֿ.־מ. קויפֿמאַנס Das jüdische Volkslied און מ. מיזעסעס Entstehungsursache d. jüd. Dialekte.

Johannis Quinquarboreus Linguae : ד״ר יוסף ראָזען (דורך ד. טשערני), פּאַריז hebraicae institutiones absolissimae מיט צוגאָבן פֿון פּעטרוס וויגנאַליוס, גילב׳ געזעבראַרוס און ראָבערט בעלאַרמינוס. פּאַריז 1621.

א. וואָלדענבערג, ווארשע (דורך דער ווארשעווער געז׳ פֿרײַנד): א גרעסערע צאָל ביכער און צײַטשריפֿטן פֿאַר דער ביבליאָטעק און ארכיוו פֿון ייוואָ. צוו״א אויסגעצייכנט אויפֿגעהיטע און געבונדענע דרײַ יאָרגענג פֿון פּעטערבורגער „פֿרײַנד", גליקלְ האָמיליס זכרונות איבערגעזעצט אויף דײַטש דורך ד״ר אלפֿרעד פֿײַלכענפֿעלד, בערלין 1923, 3 בענד פֿון ביאַליק און ראָזניצקיס „ספֿר האגדה", אָדעס תרע״ט. — דיר׳ מ. ראָזענטאָלְ, ווילנע: 4 העפֿטן מיט אן אויסקלײַב פֿון האַלבייגס בילדער צום אלטן טעסטאַמענט און 3 ביכער בילדער-רעפֿראָדוקציעס פֿון אלטע הגדות, ארויסג׳ פֿון פ״ג פֿריץ גורליטט, בערלין.—פֿ׳ מײַזעלס, סטרי: ספֿרים.—אינזט׳ ל. פֿרענקעלְ, פּאַריז: א רײַ סטאַטוטן, פּראָגראַמען און באריכטן פֿון יידּ׳ געזעלשאפֿטן פֿאַר פּראָפֿ׳ בילדונג אין רוסלאַנד: אָרט, הילף דורך ארבעט, פּראָפֿ׳ שולן אין פּאַרש׳ שטעט. — וואָלף לעווענהאַף, האַמבורג: M. Mendelsohn, Gegen die Verleumder... Bamberg 1882; A. Stöcker, Das moderne Judenthum... Berlin 1880; Archiv für das Studium der neueren Sprachen. Herausg. A. Braudl u. G. Rohlfs. Heft 3 — 4, 1938 א״א דײַטשע בראָשורן מיט דײַטשן אינהאַלט. — צבי קאַנעלְ, תל־אָביב: צווי קאָרעקטור-בלעטלְעך פֿון יהושע בן יהוצדק הכהן הגדולְ, אָפֿנבאַך תפ״א, וואָס זײַנען געווען אײַנגעקלעפּט אין בונד פֿון מסכת תענית, אויך געדרוקט אין דעם זעלבין יאָר אין דער דרוקערײַ פֿון זעליגמאַן רײַז (זע צעדנער).—אינזט׳ Вѣстникъ Гомельскаго Городского Самоуправленія א. ניימאַן, פּאַריז: עקז׳ פֿון פֿעברואר — מערץ 1918) מיט זײַנע ארטיקלען „צום טויט פֿון חבר נומ׳ 11 — 12 לאָמאַנאָסאָוו" (געפֿאַלן אין זעלבשוץ בעת דעם פּאָגראָם אין האָמליע דעם 10ן מערץ 1918) און „פֿאַר דעם היסטאָריקער" (וועגן דעם העלדישן זעלבשוץ פֿון די יידישע ארבעטער בעת דעם פּאָגראָם אין האָמליע דעם 10ן מערץ 1918). — ל. קראָנענבערג, קוטנע: בראָשורן און ביכער (20 נומערן).—מרדכי נאָוויק, ביאַליסטאָק: 22 ביכער. — ש. רינגעלהויפֿט, גריבעוו: שרשי לשון הקדש, לעמבעריק א״י. — ה. הילער, עדמאַנטאָן, קאַנאַדע: סדר הגדה של פסח... ווארשע 1867, קלײַנמאַן, אונדזער נאַציאָנאַלע שפּראַך, אָדעס תרס״ט. — ל. פֿײַטעלעוויטש, (דורך י. גרינצווײַגן) סלאָנים: א געבונדענעם יאָרגאַנג יודישעס פֿאָלקס-בלאַט, פּעטערבורג 1884. — י. אײַזלאַנד, ראָדאָמישל: י. קאַנטאָר, די קרבנות פֿיר אידעלְען, אָדעס תרס״ו. Kalender für Israeliten XVI יאָרגאַנג, ווין 1908 א״אַנד. — דויד גלאַטשטיין, קאָליש: צײַטונגען. — ז. יפֿת (דורך א. פֿרידמאַן), ריגע: ד.־א. פֿרידמאַן, מכתבי מסחר, בארדיטשעוו 1890; ש.־י. יאָצקאַן, ספֿר פּניני היהדות... ווילנע 1895, א״אַנד.—ד״ר יוסף גיטלְע, ווילנע: א גרעסערע צאָל העברעישע ספֿרים.—

מ.־מ. בינשטאָק, קאָלק: 62 אַפֿישן. ח. ראַבינזאָן, בוקאַרעשט: קול קורא פֿון איצל שמש, יאַס, יזכור פֿאַר די קעשענעווער קדושים, יאַס 1903, קול קורא, יאַס, פֿון 30סטן אַפּריל 1890.

מרדכי ראָזנער און יאָסל לאַנדוי, כזשאַנאָוו: אַ גרעסערע זאַמלונג דרוקזאַכן און ביכער צוו־אַ: די פּוילישע אויסגאַבע פֿון דעם יובֿל־נומער (25) פֿון דער בונדישער „אַרבייטער שטימע" א־ט Głos Robotniczy 1901.—ביבל' א־נ „י.־ל. פּרץ" דורך דעם שלום־עליכם קאָמיטעט, תּל־אָבֿיבֿ: אַ גרויסע זאַמלונג בראָשורן, אַפֿישן, אויפֿרופֿן, צײַטונגען און זשורנאַלן פֿון א־י.—חיים ריידער, קאָבילניק: אַ בילד פֿון אַהרן זונדעלעוויטש אין די מ טעלע יאָרן.—בערנאַרד סופֿר, ווילנע (דורך הירש מץ): אַ בילד פֿון אַהרן זונדעלעוויטש אויף דער עלטער.—א. קאַצענעלענבאָגן, לובלין: א. געבונדענעם יאָרגאַנג פֿון וואָכנבלאַט Myśl Żydowska, לובלין 1916.—חיים מאַרקעוויטש, ווילנע: אַ דאָקומענט אין רוסיש, פּוילישׁ און לאַטײַן פֿון יאָר 1816.—ל. גאָלדין, וואַרשע: אַ קאַרטל צו אים פֿון נ. שטיף, קיִעוו 1931.

## ביכער פֿון מחברים און פֿאַרלעגערס

**אואײַלד, אָסקאַר.** דער איבערגעגעבענער פֿרײַנד. פֿון ענגליש: ד"ר שימען מעלצער. וואַרשע; „קינדערפֿרײַנד" 1938. 30 זז'.

**אַוודייענקאָ, אַלעקסאַנדער.** איך האָבליב. (דריטע אויפֿלאַגע). וואַרשע; אַרויסגעגעבן דורך „ליטעראַרישע בלעטער" 1937. 231 זז'.

**אויערבאַך, אפֿרים.** דרײַ ריזן. אילוסטרירט פֿון עמאַנועל ראָמאַנאָ. ניו־יאָרק; פֿאַרל' קינדער רינג בײַ דעם אַרבעטער רינג בילדונגס קאָמיטעט (1937). 64 זז'.

**אָשעראָוויטש מ.** קאָלאָמאַן וואַליש. 1889 — 1934. ניו־יאָרק; אַרויסגעגעבן פֿון פֿאַרלאַג קינדער רינג בײַ דעם בילדונגס קאָמיטעט פֿון אַרבעטער רינג 1937. 64 זז'.

**באַסטאָמסקי ש.** מײַסעלעך וועגן מאָטקע כאַבאַד. העפֿט I. ווילנע; פֿאַרל' „גרינינקע ביימעלעך" 1938, 15, I זז'.

**באַסטאָמסקי ש.** מײַסעלעך וועגן כעלעמער נאַראָנים. העפֿט I. ווילנע: פֿאַרל' „נרינינקע ביימעלעך" 1938. 15, I זז'.

**בעקער צעלינע.** דער ראָזער העלפֿאַנט. טעאַטער־שפּיל פֿאַר קינדער אין זעקס סצענעס. אויטאָריזירטע איבערזעצונג פֿון פּוילישׁ מ. טײַכמאַן. וואַרשע; „קינדערפֿרײַנד" 1938. 75 זז'.

**גאַלין, רבֿקה.** טײַבעלע <צווייטע אויסגאַבע>. ניו־יאָרק; אַרויסגעגעבן פֿון רבֿקה גאַלין בוך קאָמיטעט 1937. 160 זז'.

**גזנג, נחמן.** דער חובבי ציוניזם און דער פּאָליטישער ציוניזם. בוענאָס אײַרעס; אַרויסגעגעבן פֿון „הנוער הציוני". 1937. 47 זז'.

**דאָרפֿמאַן זעליג.** זינג זינגער. ניו־יאָרק; פֿאַרלאַג „אונטערוועגס" 1938. 106, II זז'

**טשאַרני, דאַניִעל.** אין דוקאָר. וואַרשע; „קינדערפֿרײַנד" 1937. 64 זז'.

**ליטמאַן.** פֿאָרשטעלונגען. וואַרשע; „קינדערפֿרײַנד" 1937. 31 זז'.

**מאַרק, יודל.** אַלע מאַמעס זײַנען שיין <לויט מ.־י. בערדיטשעווסקי> ניו־יאָרק; אַרויסגעגעבן פֿון פֿאַרלאַג קינדער־רינג בײַ דעם בילדונגס־קאָמיטעט פֿון אַרבעטער רינג (1937). 48 זז'

**מובערזשי, דכאַן.** כאַרי און קאַרי. ייִדיש: מ. טײַכמאַן. וואַרשע; „קינדערפֿרײַנד" 1937. 96 זז.

**נאָמבערג, ה. ד.** פֿאַר יוגנט. וואַרשע; „קינדערפֿרײַנד" 1937. 56 זז׳.

**סאַרין, בער.** אַ קריגערײַ. ווילנע; פֿ׳ „פֿאַר קינדער" 1938 [8] זז׳.

**סאַרין, בער.** באַלמעלאָכעס. ווילנע; פֿאַרלאַג „פֿאַר קינדער" 1938. [8] זז׳.

**סאַרין, בער.** בעבל, בעבל, באָב. ווילנע; פֿ׳ „פֿאַר קינדער" 1938 [8] זז׳.

**סאַרין, בער.** מוישעלע-קוישעלע-ווײַן. ווילנע; פֿ׳ „פֿאַר קינדער" 1938. [8] זז׳

**סאַרין, בער.** פֿעטער שפּעטער. ווילנע; פֿ׳ „פֿאַר קינדער" 1938. [8] זז׳.

**סאַרין, בער.** קיצי און מורעלע. צייכענונגען פֿון מחבר. ווילנע; פֿאַרלאַג „פֿאַר קינדער" 1938 [8] זז׳.

**פּאַץ, גאָלדע.** איליאַס און אָדיסיי. אויסדערוויילטע אילוסטרירטע דערציילונגען פֿאַר קינדער. וואַרשע; „קינדערפֿרײַנד" 1937, 80 זז׳.

**עפּשטיין, ב.** וועלט אין פֿלאַמען. פּאָעמע. בוענאָס-אײַרעס 1937. 26 זז׳.

**פּרוס, באָלעסלאַוו.** מיכאַלקאָ. ⟨דערציילונג⟩. פֿון פּויליש—ש. באַסטאָמסקי. ווילנע; פֿ׳ „נײַע ייִדישע שול" 1937. 22 זז׳.

**פּרץ, י.-ל.** נישט פֿאַרמשפּט. אינסצעניזירט פֿון משה פֿאַפּיערין. ווילנע; פֿאַרל׳ „נײַע ייִדישע שול" 1937. 8 זז׳.

**פֿיערט, שמועל.** שטערנדלעך ⟨מייסעלעך פֿאַר קינדער⟩. צייכענונגען; י. בעקער. בוענאָס-אײַרעס 1935. 99, I זז׳.

**פֿיערט, שמועל.** מענטשעלעך אויף פּאַפּיר. מײַסעלעך פֿאַר קינדער. בועגאָס-אײַרעס 1937. 96 זז׳.

**צוקער, בונם.** וואָכעדיקע טעג. לידער. בריסל 1936. 74, II זז׳.

**צעפּלאָוויטש-דאָרסקי, פֿריידל.** צו זאָגן און צו זינגען. 1935—1937. קאַונאַס 1938, 93, II זז׳.

**קויפֿמאַן, מוישע.** אַרקע פֿון טאָל. ⟨לידער און פּאָעמעס⟩. בוענאָס-אײַרעס; פֿאַרלאַג „אין גאַנג". אַרויסגעגעבן פֿון מוישע קויפֿמאַן קאָמיטעט 1936. 231, I זז׳.

**קאָזלאָווסקי מאָטל.** אויף היימישע שליאַכן. לאָדזש; פֿאַרלאַג „אות" 1938. 46, I זז׳.

**קרימער, גאָלדע.** צווישן קראַנקע. בוענאָס-אײַרעס; 1937. 127 זז׳.

**שאַרגעל, יעקבֿ-צבי.** אין בלויען ליכט. לידער. תּל-אָבֿיבֿ; אַרויסגעבער: ייִדישער ליטעראַטן- און זשורנאַליסטן-קלוב אין ארץ-ישׂראל. 1937. 71, I זז׳.

**שינדלער, אליעזר.** צווישן טאָג און נאַכט. מעשׂהלעך פֿון פֿאַרשיידענע פֿעלקער און שבֿטים. נײַנטע זאַמלונג. ווילנע; פֿ׳ „גרינינקע ביימעלעך" 1937. 47, I זז׳.

**שינדלער, אליעזר.** צווישן חדקל און גאַנגצס. עלפֿטע זאַמלונג. ווילנע; פֿאַרל׳ „גרינינקע ביימעלעך" 1937. 47, I זז׳.

שינדלער, אליעזר. מעשׂהלעך פֿון ארבע פּינות העולם. צוועלפֿטע זאמלונג. ווילנע; פּ׳ „גרינינקע ביימעלעך״ 1937. 47, I זז׳.

שינדלער, אליעזר. מיליגרוים. דרײַצנטע זאמלונג. ווילנע; פּ׳ „גרינינקע ביימעלעך״ 1937. 47, I זז׳.

שלום-עליכם. דאָס מעסערל. אילוסטרירט פֿון נאָטע קאָזלאָווסקי. ניו-יאָרק; פּאַרל׳ קינדער-רינג בײַ דעם בילדונגס-קאָמיטעט פֿון ארבעטער רינג (1937). 47 זז׳.

ברקוֹבין, י. ד. ימות המשיח. רומן. תּל-אָבֿיבֿ; הוצאת „דביר״ (1937). שפּז [387] זז׳.

## תיקון-טעות צום באַנד „יידישער פֿאָלקלאָר״

אין דעם אָקערשט אַרויסגעגאַנגענעם באַנד „יידישער פֿאָלקלאָר״ (פֿילאָלאָגישע שריפֿטן V) איז אין די הערות על-פּי טעות אַרויסגעפֿאַלן די באַמערקונג, אַז ח. און א. איינגעלצין, פֿאָדבראָדז, האָבן אָנגעוויזן אויף 39 וואַריאַנטן צו 36 לידער פֿון די 84 לידער זייערע וואָס זײַנען אַרײַן אין דעם באַנד. — חוץ דעם איז פֿאַרפֿעלט געווען אַ צושריפֿט, אַז די הערה צו ליד 17 איז געגעבן פֿון די זאַמלערס ח. און א. איינגעלצין.

---

אַרויסגעבער: געזעלשאַפֿט „פֿרײַנד פֿון ייוואָ״ אין ווילנע — ז. רייזען.
פֿאַראַנטוואָרטלעכער רעדאַקטאָר: י. אנילאָוויטש.

---

צענטראַלע, פֿילסעקציע, פּסיכפּעד-סעקציע—ווילנע:
**Żydowski Instytut Naukowy, Wiwulskiego 18, Wilno**
עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע סעקציע, גענ׳ פֿרײַנד פֿון ייוואָ — וואַרשע:
Tow. Przyj. Żyd. Inst. Naukowego, Chłodna 2/4, Warszawa

היסטאָרישע סעקציע, פּאַריז:
E. Tscherikower, 34, Rue Dombasle, Paris (15e)
Yiddish Scientific Institute, 425 Lafayette Str., New York: ניו-יאָרק
Instituto Cientifico Judio, Corrientes 2616, Buenos Aires: ב׳-אײַרעס

Printed in Poland

druk. d. krejnes, wilno, rudnicka 2

# ידיעות

## פון ייִדישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט

וויל נ ע, יולי—אָקטאָבער 1938 (78—77) 8—7

דער איצטיקער נומער „ידיעות", ווי אויך דער לויפיקער בוך פון די „יִיוואָ-בלעטער" דערשיינען מיט אַ היפשער פֿאַרשפּעטיקונג. אין דער הײַנטיקער ערנצטער צײַט פֿאָדערן זיך גרויסע אָנשטרענגונגען, כדי צו פֿירן נאָרמאַל די אַרבעט פון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט. אַז די אַרבעט פון יִיוואָ מוז איצט ניט נאָר אויפֿגעהאַלטן ווערן, נאָר נאָך מער פֿאַרשטאַרקט ווערן — דאָס מוז זײַן קלאָר פֿאַר יעדן אײַנעם, וואָס גיט זיך אָפּ אַ חשבון אין דער סיטואַציע און אין דעם באַטײַט פון אינסטיטוט פֿאַר דעם גאַנצן ייִדישן כלל, פֿאַר די ברענעדיקסטע פראָבלעמען פון זײַן קיום.

וועגן מיר זיך צו אַלע אונדזערע פֿרײַנד איבער דער גאַנצער וועלט, צו דער אָרגאַניזירטער ייִדישער געזעלשאַפֿטלעכקייט, צו ייִדישע קהילות און אינסטיטוציעס, צו אַלע די, וואָס פֿאַרשטייען, ווי וויכטיק עס איז, אַז אין דער עת-צרה זאָל בלײַבן פֿעסט און אַרבעטס-פֿעיִק דער צענטער פון דער ייִדישער קולטור און וויסנשאַפֿט:

— העלפֿט אונדז טראָגן דאָס אַחריות פֿאַרן ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט! פֿאַרגרעסערט אײַערע באַשטײַערונגען! שיקט זיי איבער דעם ייִוואָ, ניט ווארטנדיק אויף ספּעציעלע שלוחים! אויב די שלוחים קומען צו אײַך, העלפֿט זיי מיט אַלע כּוחות צו שאַפֿן די נייטיקע מיטלען! שאַפֿט זיך אײַן די אויסגאַבעס פון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט — אַ וועגווײַזונג און אַ טרייסטונג אין אַ צײַט, ווען מיר מוזן אין אונדזער קולטור און אין אונדזער וויסנשאַפֿט שעפֿן כּוחות פֿאַר אויפֿהאַלטן דאָס פֿאָלק — עד יעבֿר זעם!

## ב. וולאדעק

זונטאג דעם 30סטן אקטאבער איז אין ניו-יארק פון אַ האַרצשלאַג געשטאָרבן אין 53סטן יאָר פון זיין אויפטורישן לעבן ב. וולאדעק (ברוך טשארני), דער פירער פון דער יידישער ארבעטערשאפט אין אמעריקע, פאָר-זיצער פון דער מערהייט-קאָאַליציע אין ניו-יארקער שטאָטראַט, פאָרזיצער פון יידישן ארבעטער-קאָמיטעט, פרעזידענט פון „ארט" אין אמעריקע. פון יונגווייז אויף פאַרבונדן מיט דער יידישער ארבעטער-באַוועגונג, אויסגעצייכנט ווי אַ שריפטשטעלער און פובליציסט, האָט ב. וולאַדעק אַלע כוחות פון זיין געבענטשטער נאַטור געשטעלט אין דינסט פון דער יידישער געזעלשאַפט-לעכקייט, זיך קונה שם געווען אין דער יידישער וועלט ווי אייגנער פון די אַקטיוווסטע פירערס פון דעם יידיש-אמעריקאַנישן קיבוץ, ווי אויך פון דער אמעריקאַנישער דעמאָקראַטיע בכלל, געשפילט אַן אָנפירנדיקע ראָלע אין די צענטראַלע יידישע אינסטיטוציעס, אין די הילפסאקציעס פאַר די יידן מעבר לים. אין זיין פילזייטיקער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט האָט ב. וולאַדעק אַלע מאָל פאַרשטאַנען אָפצושאַצן דעם באַטייט פון דעם יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט און אויך געהאָלפן בייַ יעדער געלעגנהייט מיט זיין גרויסער השפעה, מיט זיין מיסטערוואָרט, מיט זיין זעלטענער אָריענטיר-פעיִקייט. אין דער אָנער-קענונג פון ב. וולאַדעקס פאַרדינסטן פאַרן ייווא האָט דער אַלוועלטלעכער צוזאַמענפאָר פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט אויגוסט אים אויסגעוויילט פאַר אַ מיטגליד פון דער צענטראַלער פאַראוואַלטונג, וואָס ט׳האָט אים נאָך ענגער פאַרבונדן מיט דעם קריייז טוערס און בויערס פון דעם וועלטצענטער פאַר דער יידישער קולטור און וויסנשאַפט. דער אומגעריכטער טויט אין דעם סאַמע אויפבלי פון זיינע גייסטיקע כוחות, וואָס האָבן אים אַרויפגעבראַכט אויף דעם העכסטן שטאַפל פון געזעלשאַפטלעכער השפעה, אים באַשאָנקען מיט דעם צוטרוי און ליבשאַפט פון דער גרעסטער וועלטשטאָט — ניו-יאָרק, טרעפט פיינלעך שווער די גאַנצע יידישע וועלט, אין איינעם פון די קריטישסטע מאָמענטן אונדזערע.

באַלד ווי די טרויעריקע ידיעה איז אָנגעקומען קיין ווילנע, האָט דאָס אויספיר-ביורא פון ייווא צונויפגערופן אויף אַ טרויער-זיצונג פאַרשטייער פון די ווילנער יידישע געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס און קולטור=אינסטיטוציעס. עס איז געקומען אַ גרויסער עולם. נאָך דעם ווי ז. רייזען האָט געבראַכט צום אויסדרוק דעם גרויסן צער איבער דער שרעקלעכער אַבדה און דעם נפטרס אָנדענק איז באַערט געוואָרן מיט אויפשטיין, איז אָפגעשיקט געוואָרן אויפן אַדרעס פון דער רעדאַקציע פון „פאָרווערטס" אָט די טעלעגראַמע: „די יידישע ווילנע איז אויפגעטרייסלט ביזן גרונט דורכן טויט פון איר פרייגד. מיר וועלן האַלטן הייליק וולאַדעקס אָנדענק". אונטערגעשריבן: יידישער

וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט, ד"ר צ. שאַבאַד-אַספּיראַנטור בייַם ייִוואָ, פּראָ-אַספּיראַנטור א"נ פֿון ב. כהן-ווירגילי בייַם ייִוואָ, „אָרט", „טאָז", צענטראַלער בילדונגס-קאָמיטעט, שול-אָרגאַניזאַציע פֿאַר ווילנער פּראָווינץ, ווילנער בילדונגס-געזעלשאַפֿט, ייִדישער לערער-פֿאַראיין, אומאָפּהענגיקער ייִדישער שולפֿאַרבאַנד, ייִדישע רעאַל-גימנאַזיע, פֿרייַנד פֿון דער ייִדישער רעאַל-גימנאַזיע, פֿאַראיין פֿון ייִדישע ליטעראַטן און זשורנאַליסטן, ייִדישער פּען-קלוב אין ווילנע, ייִדישער זשורנאַליסטן-סינדיקאַט, געזעלשאַפֿט פֿאַר ספּעציעלער דערציונג, טעאַטער-געזעלשאַפֿט, ייִדישער ספּאָרטפֿאַראיין „מכבי", „אונדזער טאָג", סטראַשון-ביבליאָטעק בייַ דער ייִדישער קהילה אין ווילנע.

די טרויער-פֿאַרזאַמלונג האָט אויך אָוועקגעשיקט אַן אויסדרוק פֿון מיט-גefֿיל דער משפּחה פֿון ב. וולאַדעק, ש. ניגערן און דניאל טשאַרנין.

די אָנפֿירנדיקע אָרגאַנען פֿון ייִוואָ ווילן באַטראַכטן דעם אופֿן, ווי אַזוי צו פֿאַראייביקן ב. וולאַדעקס אָנדענק אין דעם ייִדישן וויסנשאַפֿט-לעכן אינסטיטוט.

## סעסיע פֿון דער פֿאַרוואַלטונג פֿון ייִוואָ

דעם 8טן און 9טן אָקטאָבער 1938 איז אין ווילנע אָפּגעהאַלטן געוואָרן די סעסיע פֿון דער פֿאַרוואַלטונג פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט. אין דער סעסיע האָבן זיך באַטיילִיקט מיטגלידער פֿון אויספֿיר-ביורָאָ, מיטגלידער פֿון דער פֿאַרוואַלטונג פֿון וואַרשע און פֿון ווילנע, מיטגלידער פֿון ראַט פֿון וואַרשע, ווילנע, לעמבערג, קראָקע, מיטגלידער פֿון די וויסנשאַפֿטלעכע סעקציעס, מיטגלידער פֿון פּרעזידיום פֿון דער וואַרשעווער געזעלשאַפֿט פֿרייַנד פֿון ייִוואָ.

עפֿענענדיק די סעסיע, ווייזט דער מיטגליד פֿון אויספֿיר-ביורָאָ ז. רייזען אָן אויף דעם באַטייט פֿון דעם צוגויפֿקום אין דער איצטיקער שווערער צייט, דערמאָנט די מניעות, וואָס האָבן אַ ריי אָקטיוו טוערס געשטערט צו קומען קיין ווילנע, דריקט אויס דאָס עגמת-נפֿש, וואָס דער מיטגליד פֿון דער פֿאַרוואַלטונג, דער פֿאָרזיצער פֿון דער היסטאָרישער קאָמיסיע פֿאַר פֿוילן ד"ר יצחק שיפּער איז ניט געזונט. די פֿאַרזאַמלטע שיקן איבער ד"ר י. שיפּערן די האַרציקסטע גרוסן און דעם הייסטן ווונטש, ער זאָל וואָס גיכער זיך קענען אומקערן צו זיין וויכטיקער וויסנשאַפֿטלעכער און געזעלשאַפֿט-לעכער אַרבעט.

עס ווערט באַערט דורך אויפֿשטיין דער אָנדענק פֿון די זינט דער לעצטער סעסיע (אָקטאָבער 1937) פֿאַרשטאָרבענע פֿרייַנד פֿון ייִוואָ: העלענע פּרץ, וואָס האָט איבערגענעבן דעם ייִוואָ דעם גאַנצן עזבון פֿון י. ל. פּרץ, זעלטנטע אָביעקטן פֿאַר אַ פּרץ-מוזיי; ד"ר ל. ריפֿקינד — פֿאָרזיצער פֿון דעם אַקציע-קאָמיטעט פֿאַרן ייִוואָ אין גלאַזגע; בערטע גינצבורג (דענע-באָרג), וואָס האָט אַוועקגעשאָנקען פֿאַרן אַרכיוו און קונסטאָפּטייל בייַם ייִוואָ אָביעקטן פֿון איר ברודער, דעם באַווסטן סקולפּטאָר אליהו גינצבורג; ד"ר

שלמה קאפלאן— אַקטיווער פֿרײַנד פֿון ייוואָ אין לידע. באַערנדיק דעם אָנדענק פֿון דעם גרויסן ייִדישן שרײַבער י. מ. ווײַסענבערג, אינ־פֿאָרמירט ז. רייזען, אז דער אַספּיראַנטין אסתר שינדלמאַן איז איבערגעגעבן געוואָרן פֿאַרטיק צו מאַכן אין דעם הײַיאָריקן טורנוס פֿון דער אַספּיראַנטור א מאָנאָגראַפֿיע וועגן י. מ. ווײַסענבערגס לעבן און שאַפֿן.

ז. קלמנאָוויטש אין זײַן באַריכט פֿון אויספֿיר־ביוראָ כאַראַקטעריזירט

## דאָס אָפּגעלאָפֿענע אַרבעטסיאָר,

ווי א פּעריאָד פֿון א נײַעם אויפֿשטיג פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט. עס איז אויסגעוואַקסן די השפּעה פֿון אינסטיטוט און זײַן אַרבעט געפֿינט אַלץ מער אָנערקענונג און סימפּאַטיע אין אַלע קרײַזן פֿון דער ייִדישער געזעלשאַפֿט, אַפֿילו אין אַזעלכע, וואָס זײַנען געווען אָפּגעפֿרעמדט פֿון ייִדישן לעבן און פֿון די ייִדישע פּראָבלעמען. אָט זײַנען באַווײַזן דערויף: ס׳זײַנען געוואַקסן די בײַשטײַערונגען אין פּוילן, וווּ מיר האָבן אויך געווינען א סך נײַע פֿרײַנד אין די 49 שטעט, וואָס דאָרט זײַנען אין משך פֿון דער באַריכטצײַט דורכגעפֿירט געוואָרן אַקציעס דורך אונדזערע שלוחים; ס׳איז גרויס דער אינטערעס, וואָס די ייִדישע עפֿנטלעכקייט אין אַמעריקע האָט אַרויסגעוויזן צו דער הײַיאָריקער קאָנפֿערענץ פֿון אַמאָפּטייל; ס׳איז זייער געראָטן די אַקציע פֿון מלך ראַוויטש אין אַרגענטינע, וווּ ס׳איז ענדלעך אויך אויפֿגעבויט געוואָרן א פּעסטע ייִוואָ־אָרגאַני־זאַציע, וואָס פֿאַרמעסט זיך אויף א גרויסער אַרבעט, האָט שוין באַווײַזן צו אַראַנ־זשירן א גרויסאַרטיקע אויסשטעלונג, וועלכע האָט געמאַכט א טיפֿן רושם, טוט אויף זייער א סך אין ענין פֿאַרשפּרייטן די אויסגאַבעס פֿון ייִוואָ; עס איז אויך געמאַכט געוואָרן א פּרוּוו צו פּאָפּולאַריזירן די טעטיקייט פֿון ייִוואָ אין אייניקע נײַע לענדער, ווי פֿינלאַנד, שוועדן, נאָרוועגיע, האָלאַנד דורך דעם שליח פּ׳ י. האָניג, וועלכער האָט אויך באַזוכט לעטלאַנד, עסטלאַנד און דענעמאַרק, וואָס זײַנען שוין פֿון פֿריִער פֿאַרבונדן געווען מיטן ייִוואָ.

פּאָזיטיוו רעזולטאַטן האָט געגעבן די צוזאַמענאַרבעט מיט דער צישאָ פֿאַר דער ייִדישער שול (בשותפֿות דורכגעפֿירט די לערערקורסן פֿאַר ייִדישע לימודים; אויסגעאַרבעט פּראָגראַמען פֿאַר ייִדישער שפּראַך, ליטעראַטור, געשיכטע, דעמאָגראַפֿיע; באַקומען די מיטהילף פֿון דער צישאָ פֿאַר דער אָרגאַניזירונג פֿון דעם פּעדאַגאָגישן מוזיי, פֿאַר דער פּראָספּיראַנטור א״נ פֿון ב. כהן־ווירגילי, פֿאַר דעם זשורנאַל „ייִדיש פֿאַר אַלע״ א״א). ספּעציעל דאַרף באַטאָנט ווערן די וויכטיקייט פֿון דעם באַשלוס פֿון דעם לעצטן פּלענום פֿון דער צישאָ וועגן דורכפֿירן דעם אויסלייג פֿון ייִוואָ אויך בנוגע די העברעיזמען.

דאָס רוב באַשלוסן פֿון דער פֿאַראַיאָריקער סעסיע זײַנען אויסגעפֿירט געוואָרן: עס איז צוגעגרייט געוואָרן די באַראַטונג וועגן די פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער קולטורשפּראַך; מען האָט וויטער געטאָן אין דורכפֿירן די כּללים פֿון דעם אויסלייג; מען האָט רעאַלייזירט דאָס אַרויסגעבן דעם חודש־

זשורנאַל פֿון דער פּילאָלאָגישער סעקציע „יִידיש פֿאַר אַלע" אונטער דער רעדאַקציע פֿון נח פּרילוצקי; געפֿירט פֿאַראַרבעטן אַרום דעם געפּלאַנטן אָפּטייל אין יִיוואָ פֿאַר דער דאָקומענטאַציע פֿון יִידישן לעבן אין גאָר דער וועלט; דער באַשלוס וועגן די וויסנשאַפֿטלעכע פּרעמיעס איז אויסגעפֿירט געוואָרן מאָדיפֿיצירטערהייט — דורך באַשטעלן אַ רייַ אַרבעטן; די פּראָ־אַספּיראַנטור א״נ פֿון ב. כּהן־ווירגילי איז אָרגאַניזירט געוואָרן.

בלויז אַ קלייניגע טייל באַשלוסן איז ניט מיגלעך געווען אויסצופֿירן מחמת דעם מאַנגל אין מענטשן און אין מיטלען; ס׳איז גאָרנישט געטון געוואָרן וועגן פֿאַרברייטערן דעם בנין, וואָס ס׳איז אַ לעבנסנויט פֿאַרן יִיוואָ.

## דער פֿאַרלאַג

האָט אין דער באַריכטצייט וויַיטער פֿאַרברייטערט און פֿאַרשטאַרקט זיין טעטיקייט — אינפֿאָרמירט דער פֿאַרוואַלטער פֿון פֿאַרלאַג ח. רעמיגאָלסקי, צו די זשורנאַלן „יִיוואָ־בלעטער", „יִידישע עקאָנאָמיק", „ידיעות פֿון יִידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט" איז צוגעקומען דער זשורנאַל „יִידיש פֿאַר אַלע". די יִיוואָ־בלעטער האָבן זיך פֿאַרשפּרייט אין 2281 עקז׳, „יִידישע עקאָנאָמיק"— אין 1022, „יִידיש פֿאַר אַלע" — אין 1275. אַ גרויסן אינטערעס און אַלץ אַ גרעסערע פֿאַרשפּרייטונג געפֿינט ש. דובנאָוס „וועלטגעשיכטע פֿון יִידישן פֿאָלק", וואָס דערנעענטערט זיך צום אָפּשלוס. סך־הכּל זיַינען פֿאַר די ערשטע חדשים פֿון 1938 פֿאַרשפּרייט געוואָרן אויסגאַבעס פֿון יִיוואָ אויף אַ סומע פֿון 28.426.35 גל.

י. גיטערמאַן גיט אָפּ אַ באַריכט פֿון דער

## געזעלשאַפֿט פֿרייַנד פֿון יִיוואָ אין וואַרשע,

וועלכע פֿירט שוין אַ גאַנץ היפּשע זעלבשטענדיקע וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעט; עס אַרבעטן רעגולער די היסטאָרישע קאָמיסיע פֿאַר פּוילן, די עקאָנאָמיש־סטאַטיסטישע סעקציע, דער פּסיכאָלאָגן־קרייז, עס ווערן רעגלמעסיק אָפּגעהאַלטן וויסנשאַפֿטלעכע סעמינאַרן, עס ווערן אָפֿט אַראַנזשירט עפֿנטלעכע אַרויסטרעטונגען. ביסלעכווייז שאַפֿט זיך אַן אַטמאָספֿערע און אַ סביבֿה, עס קומען צו נייַע כּוחות, צווישן זיי חניכים פֿון דער יִיוואָ־אַספּיראַנטור. די געז׳ האָט אויך געמומען די איניציאַטיוו צו פֿאַרגיכערן די דורכפֿירונג פֿון דעם איינהייטלעכן אויסלייג, אָפּגעהאַלטן זיצונגען מיט פֿאַרשטייער פֿון דעם פֿאַראיין פֿון די יִידישע ליטעראַטן און זשורנאַליסטן, דרוקער־פֿאַראיין, קאָרעקטאָרן און וועט זיך אויך וויַיטער באַמיִען צו העלפֿן מאַכן אַ סוף צו דעם כאַאָס אין דער יִידישער אָרטאָגראַפֿיע.

אין זיַין באַריכט פֿון דער

## ד״ר צ. שאַבאַד־אַספּיראַנטור

כאַראַקטעריזירט מ. וויַינרייַך די וויַיטערדיקע אַנטוויקלונג פֿון דעם דאָזיקן אַזוי וויכטיקן יִיוואָ־אַנשטאַלט, וואָס איז ניט נאָר אַ לאַבאָראַטאָריע

פֿאַר די פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער ווירקלעכקייט, נאָר האָט זיך אַרויסגעוויזן אַזוי פֿרוכטפּערדיק פֿאַר דער צוגרייטונג פֿון נייַע קאָדערס ייִדישע קוואַליפֿיצירטע אינטעליגענץ. טייל אַספּיראַנטן העלפֿן שוין אויס אין דער אינסטיטוט-אַרבעט, ווי אין דער עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישער סעקציע, אין פּעדאַגאָגישן מוזיי, אין דער פּראָספּיראַנטור, אין דעם נייַעם אָפּצווייג פֿאַר דער דאָקומענטאַציע פֿון ייִדישן לעבן. צו דעם 4טן טורנוס האָבן מיר 8 נייַע אַספּיראַנטן, 3 — צום צווייטן יאָר, 8 — וואָס אַרבעטן נאָך לענגער. צוויי אַספּיראַנטן האָבן באַקומען סמיכה ווי וויסנשאַפֿטלעכע מיטאַרבעטער פֿון ייִוואָ.

מג"ר מ. לינדער און ד"ר י. ליפֿאָווסקי גיבן אָפּ אַ באַריכט

## פֿון דער עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישער סעקציע,

וואָס האָט אַנטוויקלט אַן אינטענסיווע טעטיקייט, אַרויסגעגעבן כסדר דעם זשורנאַל „ייִדישע עקאָנאָמיק", צוגעצויגן אַ רייַ נייַע גאָר וויכטיקע מיטאַרבעטער, אינסטרוירט די קאָרעספּאָנדענטן אויף די ערטער, דורכגעפֿירט אַ רייַ עקאָנאָמישע אויספֿאָרשונגען (וועגן ייִדישער אַרבעט אין ייִדישע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען, וועגן אָפּענעם ייִדישן קראָמען-האַנדל אין שטאָט און שטעטל, וועגן ייִדישע סטראַגאַנעס, פּסח-שטיצע, לעבנס-באַדינגונגען פֿון ייִדישע אַקאַדעמיקער אין וואַרשע, פּלייישהאַנדל, סאָציאַלע הילף בייַ ייִדן אין פּוילן), ספּעציעל געאַרבעט אויף די מאַטעריאַלן פֿון דער פֿאָלקסציילונג אין פּוילן פֿון יאָר 1931 און צוגעגרייט אַ 100 טאַבעלעס מיט דעם געהעריקן פֿאַרגלייך-מאַטעריאַל פֿון דער פֿאָלקסציילונג פֿון 1921, געגרייט דעם בוך „ייִדן אויף דער וועלט", וואָס וועט אַרויסגיין אונטער דער רעדאַקציע פֿון דעם וויסנשאַפֿטלעכן סעקרעטאַר פֿון דער סעקציע יעקב לעשטשינסקי. ווי וויַט די אַרבעט פֿון דער סעקציע געפֿינט אַן אָפּקלאַנג אין דער ייִדישער געזעלשאַפֿט, וויַזט דער אינטערעס צו איר זשורנאַל „ייִדישע עקאָנאָמיק", וואָס ווערט פֿאַרשפּרייט גאָר ניט דער ערך מער ווי אַלע פֿריַערדיקע ענלעכע אויסגאַבעס בייַ ייִדן. ניט קוקנדיק אויף די גרויסע מניעות, אויף דעם דוחק אין מיטלען שטרעבט די סעקציע נאָך וויַטער אויסצובריַטערן איר אַרבעט.

די סעקציע מוז אויף די אָנגעווויַטאָגטע פּראָבלעמען פֿון דעם ייִדישן עקאָנאָמישן לעבן געבן אַן ענטפֿער ניט נאָר טעאָרעטיש, נאָר אויך פּראַקטיש דורך אַ טיפֿערער אָריענטאַציע אין די עקאָנאָמישע פּראָצעסן. זי האָט אויסגעאַרבעט פֿלענער פֿון אַ רייַ נייַע פֿאַרשאַרבעטן פֿאַר דער נאָענטסטער צייַט, ווי מלאָכה אין שטעטל, ירושהדיקייט פֿון פּראָפּעסיעס אין שטעטל, אויסוואַנדערונג, דעמאָגראַפֿיע פֿון דרייַ דורות אין שטעטל. דאָס שטעטל לאָזט זיך גרינגער אויספֿאָרשן, אָבער מען מוז אויך באַאַרבעטן די ווירטשאַפֿטלעכע פּראָבלעמען פֿון דער גרויסער שטאָט און אויף דעם שטח האָט די סעקציע באַשלאָסן דורכצופֿירן אַ ענעוויע אויספֿאָרשונג פֿון די ייִדישע פּראָפֿ׳ פֿאַראייַנען, פֿון דעם פּראָלעטאַריזיר-פּראָצעס, פֿון דעם וואַלד-מיסחר,

פון דער פּראָפּעסיאָנעלער סטרוקטור פון דער עמיגראַציע. עס זײַנען אָנגעמערקט אַנקעטעס פון באַזונדערע בראַנזשעס, די אויסגאַבע פון אַ סעריע מאָנאָגראַפֿיעס, די פֿאַרשטאַרקונג פון דעם אַפּאַראַט קאָרעספּאָנדענטן דורך וועקן אין זיי כּסדר דעם אינטערעס פֿאַר די עקאָנאָמישע ענינים און דורך סיסטעמאַטיש אינסטרוירן זיי. אויפֿגאַבעס פון אַן אומגעהײַערן פֿאַרנעם, וואָס פֿאָדערן גרויסע אָנשטרענגונגען און מיטלען.

## די היסטאָרישע סעקציע

איז נאָך דערהויפּט געווען פֿאַרנומען מיט פֿאַרענדיקן דעם דריטן באַנד שריפֿטן — דאָס גרויסע זאַמלווערק צו דער געשיכטע פון דער יידישער אַרבעטער-באַוועגונג ביז 1897 אונטער דער רעדאַקציע פון איר וויסנשאַפֿטלעכן סעקרעטאַר א. טשעריקאָווער, א. מענעס, פֿ. קורסקי און א. ראָזין (בן-אַדיר). דאָס איז אַן אויסגאַבע, וואָס וועט זיכער באַצייכענען אַ דאַטע אין דער יידישער היסטאָריאָגראַפֿיע. די סעקציע האָט שוין אויך אָנגעמערקט אַ ריי נייע אַרבעטן, צ"אַ אַ זאַמלבוך צו דער געשיכטע פון יידן אין פֿראַנקרײַך אין שייכות מיטן 150יאָריקן יובֿל פון דער יידישער עמאַנציפּאַציע. אויך דער אַמאָפּטייל פֿירט אַ וויכטיקע אַרבעט אויפֿן געביט פון דער יידישער היסטאָריאָגראַפֿיע, וואָס ווערט טיילווײַז רעפּראָזענטירט אין די יאָרביכער פון אַמאָפּטייל אונטער דער רעדאַקציע פון ד"ר יעקבֿ שאַצקי און ד"ר א. מוקדוני. ביסלעכווײַז ווערן אויך אָרגאַניזירט פֿאַרשונגען פון דער יידישער געשיכטע אין אַנדערע לענדער, ווי אין ענגלאַנד, אַרגענטינע.

ד"ר ע. רינגעלבלום גיט אָפּ אַ באַריכט

## פון דער היסטאָרישער קאָמיסיע פֿאַר פוילן,

כאַראַקטעריזירט די רעזולטאַטן פון דער גרויסער פּינקסים-אַקציע, וואָס איז אויסן צו שאַפֿן יידיש מאַטעריאַל פֿאַר דער יידישער געשיכטע, ניט צו זײַן אָנגעווויזן נאָר אויף די אײַנזײַטיקע ניט-יידישע מקורים. די קאָמיסיע האָט סטימולירט דעם שטאַרק אויסגעוואַקסענעם אינטערעס פֿאַר היסטאָרישער פֿאַרשאַרבעט אויף די ערטער, אינסטרוירט די שרײַבערס פון מאָנאָגראַפֿיעס פון יידישע יישובֿים, איבערגענומען די אויסגאַבע צום 700יאָריקן יובֿל פון דער פּלאָצקער קהילה, געשטאַנען אין פֿאַרבינדונג מיט די יונגע יידישע היסטאָריקער, וואָס זי פֿירט זיי אַרײַן אין דער יידישער געשיכטע-שרײַבונג דורך דעם זשורנאַל „בלעטער פֿאַר געשיכטע". צום סוף האָט דער רעפֿערענט אָנטוויקלט דעם אַרבעטספּלאַן אויף ווײַטער, וואָס וועט קענען אויסגעפֿירט ווערן נאָר בײַם אַסיגנירן פֿאַר דער אַרבעט פון דער קאָמיסיע גרעסערע מיטלען ווי ביז אַהער: אַרויסגעבן די רשימה פון די פֿאַרגעסטירטע פּינקסים; קאָפּירן היסטאָרישע מאַטעריאַלן; זאָרגן פֿאַר אָפּהיטן די יידישע אַלטערטימלעכקייטן; צוגרייטן אַרבעטן וועגן דער ראָלע פון יידן אין פוילן, אין פוילישן באַפֿרייונגס-קאַמף, וואָס דאָס מוז זײַן אַ קאָלעקטיוו אַרבעט,

כדי צו באַוואָרענען פֿון קאָמפּראָמעטאַציעס; אָרגאַניזירן היסטאָריקער-קרייַזן אין די גרעסערע ייִדישע צענטערס; אויפֿהאַלטן אַן ענגערן קאָנטאַקט מיט אַלגעמיינע וויסנשאַפֿטלעכע אָרגאַניזאַציעס אאַז"וו.

## די פֿילאָלאָגישע סעקציע

— לויט דעם באַריכט פֿון מ. ווייַנרייַך — האָט געאַרבעט אַ סך שוואַכער, ווייַל אירע מיטגלידער אין ווילנע זייַנען פֿאַרנומען צו פֿיל אין דער אָרגאַניזאַציאָנעלער אַרבעט פֿון ייִוואָ. דאָך איז צו פֿאַרצייכענען אַ ריי אויפֿטוען ווי: „ייִדיש פֿאַר אַלע", די צוגרייטונגען צו דער באַראַטונג וועגן די פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער קולטורשפּראַך, די אַרבעט אויף רעגולירן דעם גראַמאַטישן מין, די אַרבעט פֿון ח. גינינגער אויף דעם ווערטערבוך פֿון ד"ר אַלפֿרעד לאַנדוי, די צוגעגרייטע אויסגאַבעס פֿון מעשׂה-בוך, פֿון ד"ר פֿ. בעראַנעקס אַרבעט וועגן ייִדיש אין קאַרפּאַטן-רוסלאַנד, די מיטאַרבעט מיט דעם חשובֿסטן פֿאָרשער פֿון שמואל-בוך ד"ר פֿעליקס פֿאַלק, די אַרבעט פֿון דער טערמינאָלאָגישער קאָמיסיע.

## די דעבאַטע

נאָך די באַריכטן, וועלכע איז דורכגעגאַנגען זייער לעבעדיק, האָט אָנגע-רירט אַלע זייַטן פֿון דער ייִוואָ-טעטיקייט, די פֿאַרשיידענע פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער וויסנשאַפֿט, אויך אין זייער שייַכות צו די אַקטועלע פֿראַגעס פֿון דער ייִדישער ווירקלעכקייט, פֿון דער גאָרער ייִדישער קולטור-באַוועגונג. עס האָבן זיך אין דער דעבאַטע באַטייליקט יוסף אָפּאַטאָשו, ש. באַסטאָמסקי, י. גיטערמאַן, ש. גילינסקי, אַ. זייַנפֿעלד, ד"ר י. בראָס, יוסף יאַשונסקי, מ. לינדער, ד"ר י. ליפּאָווסקי, ז. מייַזנער, נח פּרילוצקי, ד"ר ע. רינגעלבלום, יר. שאַפּיראָ א"אַ. און ווידער אַ מאָל איז אויסגעקומען צו קאָנסטאַטירן, אַז בייַ דעם אויסגעוואַקסענעם פֿאַרנעם פֿון דעם ייִוואָ-אַרבעט פֿאָדערן זיך ניט דער ערך מער מיטלען, און די ייִדישע געזעלשאַפֿט, וואָס שאַצט שוין אָפּ דעם גאַנצן באַטייַט פֿון דעם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, מוז אים מיטהעלפֿן אין אַ סך אַ גרעסערער מאָס, ווי עס איז געטאָן געוואָרן ביז אַהער.

## די באַשלוסן פֿון דער סעסיע

נאָכן אויסדריקן אָנערקענונג דעם אויספֿיר-ביוראָ האָט די סעסיע אָנגענומען דעם בודזשעט פֿאַר דעם אַרבעטסיאָר 1939 מיטן צוגאָב פֿון אַ ספּעציעלער סומע אויף צו פֿאַרברייטערן דעם בנין, העכערנדיק געהעריק די קוואָטעס, וואָס די געזעלשאַפֿטן פֿרייַנד פֿון ייִוואָ אין די באַזונדערע לענדער מוזן בייַשטייַערן פֿאַר דער אַרבעט פֿון ייִוואָ. אַזוי, למשל, איז באַשלאָסן געוואָרן זיך צו ווענדן צום אַמאָפּטייל וועגן פֿאַרטאָפּלען זייַן סובסידיע פֿאַר דעם צענטער.

פֿון די וויכטיקסטע באַשלוסן פֿון דער סעסיע איז צו פֿאַרצייכענען:

צונויפֿרופֿן אויף זומער 1940 קיין ווילנע דעם צווייטן אַלוועלטלעכן צוזאַמענפֿאָר פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט.

שאַפֿן אַן אָמט פֿאַר זעלבסטבילדונג דורך קאָרעספּאָנדענץ מיט אינסטרוירונג סײַ אין די ייִד׳ דיסציפּלינען, סײַ אין דער אַלגעמיינער וויסנשאַפֿטל׳ אויסבילדונג.

העלפֿן דער ייִדישער שול און די אַליין-לערנערס דורך אַרויסגעבן געהעריקע האַנטביכער, אין דער ערשטער רײַ צוגרייטן אַ ייִדישע גראַמאַטיק, אויסגאַבעס פֿון ייִדישע קלאַסיקער מיט קאָמענטאַרן, אַ ייִדישע דעמאָגראַפֿיע. עפֿענען אַ פּעדאַגאָגישן מוזײַ און אַ מוזײַ פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור.

פֿאַרשטאַרקן די אַרבעט אויף דורכצופֿירן דעם איינהייטלעכן ייִדישן אויסלייג, אַרויסגעבן אָרטאָגראַפֿיש ווערטערבוך.

אָרגאַניזירן קורסן פֿאַר מחברים פֿון היסטאָרישע מאָנאָגראַפֿיעס.

פֿאַראינטערעסירן די לאַנדסמאַנשאַפֿטן אין אַמעריקע א״אַ לענדער, זיי זאָלן שטיצן די היסטאָרישע פֿאָרשונגען אין זייערע אַלטע היימען.

אויסרײַבן פּרעמיעס פֿאַר וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעטן, פֿאַר די בעסטע וויסנשאַפֿטלעכע פֿאָרשונגען אויף די ערטער.

אַרויסגעבן די באַאַרבעטונג פֿון די מאַטעריאַלן פֿון דער פֿאָלקסצייַלונג אין פּוילן פֿון 1931.

פֿאַרשטאַרקן די פֿינאַנציעלע הילף פֿאַר די וויסנשאַפֿטלעכע סעקציעס.

פֿאַרשטאַרקן דעם צענטער אין ווילנע מיט וויסנשאַפֿטלעכע כּוחות, דאָס גלײַכן דעם אָנפֿירנדיקן אָרגאַניזאַציאָנאַלן אַפּאַראַט.

זען צו רעאַליזירן דעם פּלאַן פֿון אַ זומער-אוניווערסיטעט אין דער געגנט פֿון ווילנע.

אָננעמען אַלע מיטלען צו פֿאַרברייטערן דעם בנין.

די סעסיע האָט אויך געזומען צו קענטעניש דעם פֿון אויספֿיר-ביוראָ פֿאָרגעשטעלטן פֿאַרלאַגספּלאַן אויפֿן יאָר 1939, וואָס נעמט אַרום אַ סכום פֿון 460 דרוקבויגן.—צום סוף איז באַשלאָסן געוואָרן צו באַגריסן אין נאָמען פֿון דער סעסיע די שלוחים פֿון ייִוואָ, בפֿרט מלך ראַוויטשן, וועלכער האָט נאָך זײַן גרויסן אויפֿטו פֿאַרן ייִוואָ אין אַרגענטינע געזומען אויף זיך דאָס הייַאָריקע שליחות פֿון אינסטיטוט קיין צפֿון-אַמעריקע, און ד״ר יעקבֿ שאַצקין צו זײַן יובֿל.

* * *

אין דער סעסיע האָט זיך אויך באַטייליקט דער מיטגליד פֿון דער עקזעקוטיוו פֿון אַמאָפּטייל יוסף אָפּאָטאָשו. דער באַרימטער שריפֿטשטעלער איז וואַרעם באַגריסט געוואָרן און האָט אין זײַן ענטפֿער-רעדע אָנגעוויזן, אַז די הויפּט-אויפֿגאַבע פֿון ייִוואָ דאַרף זײַן תּורה לשמה, האָט באַטאָנט די וויכטיקייט פֿון די היסטאָרישע און פֿון די פֿילאָלאָגישע שריפֿטן פֿון ייִוואָ, געמאָנט נײַע בענד פֿילאָלאָגישע שריפֿטן, באַמערקנדיק דערבײַ, אַז אָן צונצוי אַרבעטן

וואָלט ניט מיגלעך געווען היינריך היינעס היסטאָרישע דערציילונג „דער רבֿ פֿון באַכראַך", פּונקט ווי אָן די אַרבעטן פֿון די ייִדישע פֿילאָלאָגן וואָלט ער ניט געקענט שאַפֿן זײַן „טאָג אין רעגנסבורג".

יוסף אָפּאַטאָשו איז אויך אויפֿגעטרעטן מיט אַ רעפֿעראַט וועגן דער ייִדישער קולטור אויף אַ גרויסער פֿאָלקס-פֿאַרזאַמלונג אין ווילנע און איז באַערט געוואָרן מיט אַ באַנקעט, ווו ס'איז פֿאָרגעקומען זייער אַ לעבעדיקער חילוף-דעות וועגן די גורל-פּראָבלעמען פֿון ייִדישן לעבן און שאַפֿן.

די יוסף אָפּאַטאָשו-טעג אין ווילנע האָבן איבערגעלאָזט אַ שטאַרקן רושם און דערמוטיקט צו דער אַרבעט פֿאַר דער ייִדישער קולטור, דעם הויפּט-שוץ אין דעם קאַמף פֿון אונדזער פֿאָלק פֿאַר זײַן קיום.

אויף דער סעסיע איז אויך בײַגעווען דער פּרעזידענט פֿון דעם שלום-עליכם-פֿאָלקס-אינסטיטוט פֿ' יעקבֿ בערג. ז. רייזען האָט באַגריסנדיק דעם חשובֿן ייִדישן קולטור-טוער פֿון אַמעריקע אָנגעוויזן אויף דער נאָענטשאַפֿט צווישן דעם ייִוואָ און דעם שלום-עליכם-פֿאָלקס-אינסטיטוט, אַ נאָענטשאַפֿט וואָס איז אויך פּערזאָניפֿיצירט דורך לייבוש לעהרער, דעם וויסנשאַפֿטלעכן סעקרעטאַר פֿון אונדזער פּסיכפּעדסעקציע און איינעם פֿון די פֿירערס פֿון ש"ע-אינסטיטוט. פֿ' בערג האָט געענטפֿערט מיט אַ גרוס פֿון די שולן פֿון ש"ע-אינ-סטיטוט, פֿון זײַן שיינעם קינדער-פֿאַרלאַג „מתּנות" און אויסגעדריקט זײַן צופֿרידנקייט צו זען מיט די אייגענע אויגן דעם ייִוואָ, וואָס איז זינט זײַן גרינדונג חבֿריש געשטיצט געוואָרן פֿון אַלע פֿרײַנד און טוערס פֿון ש"ע-אינסטיטוט.

# דער פֿערטער טורנוס פֿון דער אַספּיראַנטור א"נ פֿון ד"ר צמח שאַבאַד

האָט אָנגעהויבן אַרבעטן דעם 1טן סעפּטעמבער ה"י.

מיר גיבן דאָ די רשימה טעמעס וואָס ווערן באַאַרבעט:

דוד אָרנשטיין (קוטעוו): ייִדישע לערנייִנגלעך און לערנמיידלעך אין ווילנע. שלמה בערעזין (מעדוועדיץ): ייִדישע קליין-אינדוסטריע אין ווילנע. רחל גאָלינקין (דאַנציק): ווילנער קהל אין די יאָרן 1808 — 1845 (המשך). חיים גינינגער (טשערנאָוויץ): באַאַרבעטונג פֿון אַלפֿרעד לאַנדויס לינגוויסטישער ירושה (המשך). אליהו טייטלבוים (ווילנע): דער לימוד געזאַנג אין פֿאָלקשול. פּינחס טיקאָטשינסקי (ביאַליסטאָק): ייִדן אין מיזרח-אייראָפּע בעת דער וועלט-מילחמה (המשך). דניאל לערנער (אָזדוטיטש): אַ ייִדיש שטעטל (המשך). חיים מוניץ (בראַצלעוו): לעקסיקאָן פֿון ייִדישער הלבשה אין דער ערשטער העלפֿט 19טן י"ה. חנה סמושקאָוויטש (דיסנע): ייִדישע צעכן אין ווילנע אין דער ערשטער העלפֿט 19טן י"ה. נחמה עפּשטיין (ווילנע): ייִדישע וויצן (המשך). שמואל-זײַנוול פּיפּע (סאָניק): ייִדישע רעטענישן. ישעיהו פֿרידמאַן (פּאַריז): באַציִונגען צווישן מיזרח-

אייראָפּעיִשע און פֿראַנצייזישע יִידן אין דער צווייטער העלפֿט 19טן י״ה.
יעקבֿ ריווקינד (ווילנע): בודזשעטן פֿון יִידישע מישפּחות אין ווילנע. ליבע שילדקרעט (ניו-יאָרק): די יִידישע פּרעסע אין ענגלאַנד.
בער שלאָסבערג (ווילנע): דאָס מיזרחדיקע יִידיש אין 16 י״ה.

## „די מעטאָדיק פֿון מוטערשפּראַך בײַ לײַטן"

לויט דער פּראָפּאָזיציע פֿון ייִוואָ האָט פּ׳ אַברהם ריינהאַרץ (ווילנע) זיך געזומען באַאַרבעטן די טעמע „די מעטאָדיק פֿון מוטערשפּראַך בײַ לײַטן". עס גייט אין דורכפֿאָרשן און רעפּערירן די מעטאָדן פֿון לערנען די מוטערשפּראַך אין פּוילן, אַמעריקע, ענגלאַנד, פֿראַנקרײַך, דײַטשע שווייץ, כּדי אויף אַזאַ אופֿן אָפּצולערנען עפּעס פּאַר אונדז וועגן דעם לימוד פֿון יִידיש. ספּעציעל ווערט געלייגט אַכט אויף דער מעטאָדיק פֿון אויסלייג.

## די Central-Verein-Zeitung וועגן דער אַספּיראַנטור

שרײַבט צ״א: „...אויף צוצוגרייטן יִידישע וויסנשאַפֿטס-מענטשן דינט מיט אַ קלאָרן ציל, מיט ענערגיע און מיט סיסטעם די אַספּיראַנטור בײַם יִידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט אין ווילנע. דאָ האַלט זיך אין שאַפֿן די אַרבעטס-מעגלעכקייט פּאַר דעם אָנגעשפּײַכלערטן חשק צו פֿאָרשונג, אַרויסצוהעלפֿן דער אַנטפּלעקונג און דער אַנטוויקלונג פֿון אויפֿקומענדיקע כּוחות און פֿעיִקייטן"...

# פּראָפֿאַספּיראַנטור א״נ פֿון ב. כהן-ווירגילי

אויספֿירנדיק דעם פֿאַראַיאָריקן באַשלוס (זע ידיעות 69—70), האָט דער ייִוואָ היינטיקס יאָר געשאַפֿן די פּראָפֿאַספּיראַנטור א״נ פֿון ב. כהן-ווירגילי. די פּראָפֿאַספּיראַנטור דאַרף דורך אַ ספּעציעלער הדרכה צוגרייטן פֿעיִקע יונגע מענטשן צו דער אַספּיראַנטור און אַוועקפֿירן זיי אויפֿן וועג פֿון וויסנשאַפֿט-לעכער פֿאָרשונג אָדער צוגרייטן זיי צו פּעדאַגאָגישער אַרבעט אין אונדזערע מיטלשולן, צי צו געזעלשאַפֿטלעכער אַרבעט אויף אַ הויכן ניוואָ.

די השגחה איבער דער פּראָפֿאַספּיראַנטור האָט דאָס אויספֿיר-ביוראָ. מ. ווײַנרײַך, דער קאָנסולטאַנט פֿון דער אַספּיראַנטור א״נ פֿון ד״ר צ. שאַבאַד, איז דער קאָנסולטאַנט פֿון דער פּראָפֿאַספּיראַנטור אויך.

די דירעקטע הדרכה פֿון די פּראָפֿאַספּיראַנטן האָט איבערגענומען ד״ר משה העלער; זײַן אַסיסטענט איז מג״ר ב. שלאָסבערג.

צולײַב דער גרויסער וויכטיקייט פֿונעם ענין האָט די יִידישע שול-אָרגאַניזאַציע באַשלאָסן צו דעקן העלפֿט הוצאות פֿון דער פּראָפֿאַספּיראַנטור.

אויפֿן ערשטן טורנוס פֿון דער פּראָפֿאַספּיראַנטור זײַנען אָנגענומען געוואָרן: דוד וואַרהאַפֿטיג (ביאַליסטאָק), אליהו יאָנעס, כאַסיע לובאָצקי, לייב קאַפּלאַנאָוויטש, אָשר קרוגלי׳ק (ווילנע). די פּראָפֿאַספּיראַנטן זײַנען צוגע-טראָטן צו זייער אַרבעט.

# פֿילאָלאָגישע סעקציע

## פֿאַרבריייטערטע זיצונג פֿון דער סעקציע

אויספֿירנדיק דעם באַשלוס פֿון דער סעסיע פֿון דער ייוואָ-פֿאַר-וואַלטונג פֿון אָקטאָבער 1937, האָט די פֿילאָלאָגישע סעקציע אין די טעג פֿון 9טן—11טן אָקטאָבער 1938 אָפּגעהאַלטן א פֿאַרבריייטערטע זיצונג פֿון דער פֿילאָלאָגישער סעקציע, אויף וועלכער עס זיינען אַחוץ די מיטגלידער און וויסנשאַפֿטלעכע מיטאַרבעטער פֿון דער סעקציע אויך פֿאַרבעטן געווארן ייִדישע שרייבערס, לערערס, קולטור-טוערס. צו דער זיצונג איז ספּעציעל געקומען קיין ווילנע דער באַרימטער ייִדישער שריפֿטשטעלער יוסף אָפּאַטאָשו. די אָלגעמיינע טאָג-אָרדענונג פֿון דער זיצונג איז געווען „די ייִדישע קולטור-שפֿראַך און אירע פּראָבלעמען". עס זיינען געהאַלטן געווארן אָט די רעפֿעראַטן: שפֿראַך-וויסנשאַפֿט און פּראַקטישע שפֿראַכאַרבעט — מ. ווַיינרַיך, דיאַלעקט און קולטורשפֿראַך — נח פֿרילוצקי, די ייִדישע צייטונגשפֿראַך און דער שורש פֿון דייטשמעריש — ז. קלמנאָוויטש, דער ייִדישער ווערטער-אוצר — נח פֿרילוצקי, פּרצעס ייִדיש ווי אַ מוסטער פֿון דער ייִדישער קולטורשפֿראַך — ז. רייזען, דער מין פֿון סובסטאַנטיוו — מ. ווַיינרַיך, וועגן אַן אייניהייט-לעכער ייִדישער אויספֿראַך — נ. פֿרילוצקי. אין דער זייער לעבעדיקער דיסקוסיע אַרום די רעפֿעראַטן האָבן זיך אַחוץ די מיטגלידער פֿון דער סעקציע אויך באַטייליקט יוסף אָפּאַטאָשו, חנה בלאַנקשטיין, א. י. גאָלדשמידט, הערץ גראָסבאַרט, יוסף יאָשונסקי, ש. מענדעלסאָן, ש. פֿרידלאַנד, פּינחס קאָן, נ. קאַסטעלאַנסקי, יעקב שאַבאַד א"א.

הגם קיין באַשלוסן זיינען ניט אָנגענומען געווארן, פֿון דעסט וועגן האָבן די רעפֿעראַטן און די דורכגעפֿירטע דיסקוסיע אַסך אויפֿגעקלערט אין די וויכ-טיקסטע פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער קולטורשפֿראַך, און ס'איז גאָר קיין ספֿק ניט, אַז די פֿאַרבריייטערטע זיצונג פֿון דער פֿילאָלאָגישער סעקציע וועט אויך האָבן ניט קיין קליינעם פּראַקטישן באַטייט פֿאַר דער העכערונג פֿון דער קוואַליטעט פֿון דער ייִדישער שרייב- און קולטור-שפֿראַך.

רעפֿעראַטן צו דער פֿאַרבריייטערטער זיצונג האָבן אויך צוגעשיקט ד"ר שלמה בירנבוים (לאָנדאָן), יודא א. יאָפֿע (ניו-יאָרק) און יודל מאַרק (ניו-יאָרק). די רעפֿעראַטן וועלן פּובליקירט ווערן אין דעם חודש-זשורנאַל פֿון דער סעקציע „ייִדיש פֿאַר אַלע".

פֿון דעם זשורנאַל „ייִדיש פֿאַר אַלע" זיינען שוין אַרויס 8 נומערן.

*

יודל מאַרק איז אויסגעקליבן געווארן פֿאַר א מיטגליד פֿון דער פֿילאָלאָגישער סעקציע.

# היסטאָרישע סעקציע

## דריטער באַנד היסטאָרישע שריפֿטן פֿאַרטיק פֿון דרוק

נאָך אַ אינטערוואָר אַרבעט פֿון 4 יאָר צייט איז פֿאַרטיק געוואָרן פֿון דרוק דער דריטער באַנד היסטאָרישע שריפֿטן „די יידישע סאָציאַליסטישע באַוועגונג ביז דער גרינדונג פֿון בונד".

„דער דאָזיקער באַנד—ווערט צ"א געזאָגט אין דער הקדמה פֿון דער רעדאַקציע—שטעלט מיט זיך פֿאָר אַ זאַמלונג פֿון שטודיעס, זכרונות, מאַטעריאַלן און דאָקומענטן, דער עיקר וועגן דער תּקופֿה, ווען די באַוועגונג האָט אָנגענומען אַ מאַסן-כאַראַקטער... — די געשיכטע פֿון דער יידישער אַרבעטער- און סאָציאַליסטישער באַוועגונג איז ביז איצט וויסנשאַפֿטלעך, אין דער אָפּיציעלער יידישער היסטאָריאָגראַפֿיע, זייער ווייניק אָדער כּמעט גאָר ניט געפֿאָרשט געוואָרן, — און גראָד האָט די באַוועגונג סאָציאַל-פּאָליטיש און אויך קולטורעל געשפּילט אַן אומגעהײַערע ראָלע אינעם לעבן פֿון די יידישע מאַסן און איז היסטאָריש אַ פֿענאָמען פֿון דער גרעסטער חשיבות... די שווערקייטן בײַם צונויפֿשטעלן דעם באַנד זײַנען געווען מער ווי ריין טעכנישע. בײַ דער שטרענגסטער קאָנספּיראַציע, וואָס איז אײַנגעפֿירט געוואָרן פֿון אָנהייב אָן אין דער פּראַקטיק פֿון דער באַוועגונג און איז געוואָרן אַ טראַדיציע, זײַנען בירושה פֿאָר דער געשיכטע כּמעט קיין דאָקומענטן ניט פֿאַרבליבן, חוץ די פּראָפּאַגאַנדע-שריפֿטן. אַרויסצובאַקומען זכרונות, אויף וועלכע מען זאָל זיך קענען פֿאַרלאָזן, פֿון דער גאַנץ קליינער צאָל איבערגעבליבענע עדות פֿון יענער צייט, האָט זיך אַרויסגעוויזן ניט לײַכט"... דערפֿאַר איז אַזוי ווערטפֿול די נייַע אויסגאַבע פֿון אונדזער היסטאָרישער סעקציע.

אין דעם באַנד זײַנען צ"א אָפּגעדרוקט:

שטודיעס: א. מענעס — די יידישע אַרבעטער-באַוועגונג אין רוסלאַנד פֿון אָנהייב 70ער ביז סוף 90ער יאָרן. א. טשערי קאָוער—יידן-רעוואָלוציאָנערן אין רוסלאַנד אין די 60ער און 70ער יאָרן. פּ. קאָן—דאָס צווייטע רעוואָלוציאָנערע קרײַזל אין ווילנע אין 1876 און זײַן ליקווידאַציע.—בילדונג און סאָצ' פּראָפּאַגאַנדע בײַ יידישע בעל-מלאָכות אין די ליטווישע שטעט. ד"ר י. קיסמאַן—א קאַפּיטל געשיכטע פֿון דער יידישער אַרבעטער-באַוועגונג אין רומעניע. ד"ר. י. בראָס — דער אָנהייב פֿון דער יידישער אַרבעטער-באַוועגונג אין גאַליציע. פּ. שוואַרץ — די ערשטע יידישע אויסגאַבעס פֿון דער פּפּ"ס. פּ. קורסקי–די זשענעווער „גרופּע סאָציאַליסטן-יידן" און איר אויפֿרוף. א. טשערי קאָוער–די אָנהייבן פֿון דער אומלעגאַלער ליטעראַטור אין יידיש, א"א.

זכרונות פֿון א. ליעסין, ג. גורעוויטש, שאָרל ראַפּאָפּאָרט, ש. ראַבי-נאָוויטש (בן שפּ"ר), הילל קאַץ-בלום, דזשאָן מיללס, אַננא ראָזענטאָל, ד"ר ק. אייגאייגלער, ש. בלום, י. פּעסקין א"א.

עלטסטע בראָשורן פֿון דער ייִדישער סאָצ׳ באַוועגונג, דאָקומענטן איבערגעדרוקט און רעפּראָדוצירט.

בילדער פֿון די פּיאָניערן פֿון דער ייִדישער סאָצ׳ באַוועגונג.

דער באַנד האַלט 853 זײַטן גרויסן פֿאָרמאַט, אַחוץ די רעפּראָדוקציעס און בילדער, און וועט ניט נאָר באַצייכענען אַ דאַטע אין דער ייִדישער היסטאָריאָגראַפֿיע, נאָר וועט אויך באַפֿרידיקן אַ ברענעדיקן אינטערעס פֿון די ברייטסטע קרײַזן ייִדישע לייענערס.

## היסטאָרישע קאָמיסיע פֿאַר פּוילן

עס דרוקט זיך און אין גיכן דערשײַנט ווי אַן אויסגאַבע פֿון דער היסטאָרישער קאָמיסיע פֿאַר פּוילן די אַרבעט פֿון מג״ר ישעיה טרונק: „די געשיכטע פֿון ייִדן אין פּלאָצק״. די דאָזיקע אַרבעט (אַרום 10 דרוקבויגן) ווערט אַרויסגעגעבן דורכן קאָמיטעט צו באַערן דעם 700יאָריקן יובֿל פֿון דער ייִדישער קהילה אין פּלאָצק, וועלכער אַרבעט אונטערן פּראָטעקטאָראַט פֿון דער היסטאָרישער קאָמיסיע פֿאַר פּוילן.

## ד״ר יעקבֿ שאַצקיס 25יאָריקער ליטעראַרישער יובֿל

הײַיאָר ווערט 25 יאָר פֿון ד״ר יעקבֿ שאַצקיס ליטעראַריש-וויסנשאַפֿטלעכער אַרבעט (דעם אַרײַנפֿיר צו „גזרות ת״ח״ האָט ער אָנגעהויבן פּונקט מיט אַ פֿערטל יאָרהונדערט צוריק). דער אַמאָפּטייל האָט גענומען אויף זיך די איניציאַטיווע צו פֿאַרצייכענען דעם דאָזיקן יובֿל פֿון איינעם פֿון די הויפּטבויערס פֿון דעם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט און פֿון אַמאָפּטייל, איינעם פֿון אונדזערע פּראָדוקטיווסטע פֿאָרשער אויף די געביטן פֿון ייִדישער געשיכטע, ליטעראַטור-געשיכטע, טעאַטער א״אַ. צ״אַ ווערט צוגעגרייט צום דרוק אַ ביבליאָ-גראַפֿיע פֿון ד״ר י. שאַצקיס אַרבעטן, וואָס וועט זײַן אַ שיינע אילוסטראַציע צו די פֿילזײַטיקע וויסנשאַפֿטלעכע אינטערעסן פֿון דעם בעל-היובֿל.

די סעסיע פֿון דער צענטראַלער פֿאַרוואַלטונג פֿון ייִוואָ האָט איבער-געשיקט ד״ר יעקבֿ שאַצקין האַרציקע ברכות צו זײַן יובֿל.

*

אין אַ גרויסן אַרטיקל „פֿון ת״ח ביז תרצ״ט״ אין „ייִדישן טאָגבלאַט״ וואַרשע פֿון י״א חשוון תרצ״ט שרײַבט צ״אַ ד״ר העשל קלעפּפֿיש וועגן דער אויסגאַבע פֿון ייִוואָ „גזרות ת״ח״: „...איך וואָלט שטאַרק רעקאָמענדירט צו לייענען הײַנט אָט די דאָזיקע כראָניק פֿון טרויער... ניט בלויז דערפֿאַר ווײַל זי דערציילט וועגן אַלט-נײַע זאַכן אין דער ייִדישער געשיכטע... ווײַל דאָ וועט דער לעזער זען, אַז צײַטן פֿון גרויל זענען געווען און זענען אַריבער. איך וואָלט זי רעקאָמענדירט צוליב דעם פּאַטאָס, וואָס טראָגט זיך פֿון איר. ...איר פֿאַרגעסט גאַנץ אָפֿט לייענענדיק, אַז

עס איז די רייד וועגן ווײַטן יאָר ת״ח. אײַך דאַכט זיך אויס: תרצ״ט ווערט דאָ געשילדערט, געצייכנט.

„...אויפֿמערקזאַמקייט פֿאַרדינט דער אַרײַנפֿיר פֿון ד״ר יעקבֿ שאַצקי. ד״ר שאַצקי וואַרפֿט מיט דער הילף פֿון אַ סך היסטאָרישע מאַטעריאַלן אַן אינטערעסאַנט ליכט אויף דעם קאָזאַקן-אויפֿשטאַנד, באַהאַנדלט די סאָציאַלע און עקאָנאָמישע סיבות פֿון בונט. אין אַ גאַנץ נײַעם ליכט ווערט אין דער דאָזיקער גרינטלעכער אַרבעט אויך אַוועקגעשטעלט דער פֿירער פֿון אויפֿ-שטאַנד כמעלניצקי״...

## דער יחוס פֿון ד״ר מאַקס נאָרדוי און סער דזשאָן מאָנאַש

פֿ׳ שמואל בעטעלהיים, רעדאַקטאָר פֿון דער Judaica אין פּרעשבורג, איצט אין בודאַפּעשט, שרײַבט אונדז:

„מיר האָבן אַ אינטערעסאַנטן שטאַמבוים — דעם ספֿר-היוחסין פֿון דער משפּחה פֿון ד״ר מאַקס נאָרדוי. עס ווײַזט זיך אַרויס, אַז דער ייִדישער גענעראַל סער דזשאָן מאָנאַש, וואָס האָט געזיגט איבער לודענדאָרפֿן, איז פֿון נאָרדויס משפּחה, אַן אייניקל פֿון דעם העברעיִשן דרוקער ב. ל. מאָנאַש אין קראָטאָשין. איך מאַך דעם פֿאָרשלאָג, אַז דער ייִוואָ זאָל מאַכן אַ פֿאָרשונג אין קראָטאָשין איבער דער משפּחה זידפֿעלד אין קראָטאָשין. די משפּחה איז געקומען 1667 פֿון ווין (מגרושי ווין) און האָט געשפּילט אַ חשובֿע ראָלע 200 יאָר״.

אַ פֿאָטאָסטאַט פֿון נאָרדויס יחוס-בוים האָט איבערגעשיקט דעם ייִוואָ פֿ׳ אַלפֿרעד זידפֿעלד, בודאַפּעשט.

# פּסיכאָלאָגיש-פּעדאַגאָגישע סעקציע

## פּעדאַגאָגישער מוזיי און אַרכיוו

צו אַלע פֿרײַנד, זאַמלערס און קאָרעספּאָנדענטן!

די פּסיכפּעדסעקציע האָט איצט אַוועקגעשטעלט די סיסטעמאַטישע אַרבעט אויף דעם פּעדאַגאָגישן מוזיי און אַרכיוו בײַ דער סעקציע. ס׳איז אַוודאי נישט כּדאַי מאַריך צו זײַן, ווי וויכטיק און ווי נייטיק עס איז צו קאָנצענטרירן און אָפּצוהיטן אַלע מאַטעריאַלן, וואָס זאָלן געבן אַ בילד פֿון דער רײַכער פּעדאַגאָגישער פּראַקטיק בײַ ייִדן אַ מאָל און הײַנט.

דער ציל פֿון דעם פּעד׳ מוזיי און אַרכיוו איז:

1. קאָנצענטרירן די מאַטעריאַלן און מקורים צו דער געשיכטע פֿון דערציִונג בײַ ייִדן אַ מאָל.
2. דאָקומענטירן די אַרבעט און דעם מצבֿ פֿון אַלע טיפּן לערן-אינסטיטוציעס בײַ הײַנטיקן טאָג.
3. קאָמפּלעקטירן דעם פּעדאַגאָגישן אָפּטייל אין דער ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ.

אין דער דאָזיקער וויכטיקער אַרבעט רעכנט די סעקציע אויס אויף דער הילף פֿון אונדזערע פֿרײַנד, בפֿרט בײַם אויסגעפֿינען און אויפֿקלײַבן דעם געהעריקן קולטור-היסטאָרישן מאַטעריאַל.

דער פּעד׳ מוזיי וועט זײַן דער ערשטער און דערוויַיל דער איינציקער פֿון דעם מין בײַ יידן. מוז מען שטרעבן צו וואָס מער גרונטיקייט, נישט אויסן צו לאָזן די מינדסטע זאַך, וואָס האָט אַ שײַכות צו יידישער דערציִונג, הײַנט: עלטערע פּעדאַגאָגישע חיבורים, לערנביכער (אויך בריוון-שטעלערס, אַלף-ביתן); פּאָטאָגראַפֿיעס פֿון פּעדאַגאָגן-טעאָרעטיקער, לערערס, שולן, שילער-גרופּעס; קאָנצעסיעס פֿאַר שולן און מלמדים, פּראָגראַמען, סטאָטוטן, צירקולאַרן פֿון דער שולמאַכט; ידיעות, אַטעסטאַטן פֿאַר תּלמידים, לערערס; טאָגביכער, קאָרעספּאָנדענץ-ביכער, קאַסע-ביכער פֿון לערן-אינסטיטוציעס; מודעות, אויפֿרופֿן, פּרעסע-אויסשניטן וכדומה.

אין קלענערע ערטער קענען די פֿרײַנד אָן מניעות אַליין אויסזוכן די מקורים און מענטשן, וואָס האָבן אַ שײַכות צו די ענינים. אין גרעסערע ערטער דאַרף מען אויסנוצן די הילף און אָנווײַזן פֿון באַהאַוונטע מענטשן.

מיר אַפּעלירן צו אַלע פֿרײַנד אָנצוהייבן די זאַמלאַרבעט! די אָביעקטן, וואָס מען קען נישט באַקומען, זאָל מען לכל הפּחות פֿאַרצייכענען און אונדז מודיע זײַן וועגן זיי.

## וויסנשאַפֿטלעכע פֿאַרבינדונגען

אויף דעם אינטערנאַציאָנאַלן פֿאָנעטישן קאָנגרעס אין גענט איז די פֿילאָלאָגישע סעקציע פֿון ייִוואָ געווען רעפּרעזענטירט דורך איר מיטאַרבעטער ד״ר טעאָדאָר גוטמאַן, בריסל, וועלכער האָט צוגעשיקט אַ באַריכט פֿון די רעפֿעראַטן אויפֿן קאָנגרעס. דער באַריכט וועט זײַן געדרוקט אין די „ייִוואָ-בלעטער״.

די פֿיל׳ סעקציע האָט באַקומען אַ פֿאַרבעטונג אויף דעם 5טן אינטער-נאַציאָנאַלן לינגוויסטישן קאָנגרעס, וואָס וועט אָפּגעהאַלטן ווערן סוף אויגוסט 1939 אין בריסל אונטערן פּראָטעקטאָראַט פֿון דעם קיניג פֿון די בעלגיער.

דער מיטגליד פֿון ראַט פֿון ייִוואָ פּראָפּ׳ ד״ר מ. א. הלוי, בוקאָרעשט, האָט אויף דעם אינטערנאַציאָנאַלן קאָנגרעס פֿאַר דער געשיכטע פֿון מעדיצין אין זאַגרעב געהאַלטן אַ רעפֿעראַט וועגן אייניקע ייִדישע דאָקטוירים פֿון מזרח-אייראָפּע אין 15טן י״ה, באַהאַנדלט די פֿראַגע פֿון די עטלעכע דאָקטוירים מיטן נאָמען יצחק, וואָס זײַנען באַקאַנט אין דאָקומענטן פֿון די דאָזיקע לענדער, אויך געדרוקט וועגן דער וויכטיקייט פֿון אַ רעפּערטואַר פֿון די מעדיצינישע כּתבֿ-ידן פֿון מיטל-עלטער; זײַן פֿאָרשלאָג וועגן דעם האָט דער קאָנגרעס אָנגענומען.

# אַמעריקע פֿאַרן ייִוואָ

אין יוני האָט ד״ר נח מײַזעל, געוו׳ דעפּוטאַט פֿון סיים אין לעטלאַנד, פֿאַרעפֿנטלעכט זײַן שליחות פֿון ייִוואָ אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן און קאַנאַדע. ד״ר נ. מײַזעל האָט פֿאַרבראַכט אין צפֿון־אַמעריקע אין די אינטערעסן פֿון אינסטיטוט אָנדערהאַלבן יאָר, אין משך פֿון דער צײַט דורכגעפֿירט אַן ענערגישע פּראָפּאַגאַנדע, אַרויסרוקנדיק אין פֿאָדערגרונט די ראָלע, וואָס די ייִדישע וויסנשאַפֿט דאַרף איצט שפּילן אין קאַמף פֿאַרן ייִדישן קיום, בשעת דאָס ייִדישע פֿאָלק ווערט אַטאַקירט מיט כּלומרשט וויסנשאַפֿטלעכן געווער. זײַנע רעפֿעראַטן אויף די קאָנפֿערענצן פֿון אַמאָפּטייל אין 1937 און 1938 אד״ט „די אויפֿגאַבע פֿון דער ייִדישער וויסנשאַפֿט אין דער הײַנטיקער תקופֿה״ און „די ייִדישע וויסנשאַפֿט ווי אַ היסטאָרישער פֿאַקטאָר״ האָבן אַרויסגערופֿן אַ וואַרעמען אָפּהילך אין דער ייִדישער פּרעסע. אין דעם ערשטן טור אין 1937 האָט ד״ר נ. מײַזעל באַזוכט כּמעט אַלע שטעט מיט אַ היפּשער ייִדישער באַפֿעלקערונג פֿון קאַנאַדע: טאָראָנטאָ, מאָנטרעאָל, אָטאַווע, ווינניפּעג, עדמאָנטאָן, קאַלגאַרי, וואַנקוווער — און אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן: שיקאָגע, מילוואָקי, סאַן פֿראַנציסקאָ, לאָס אַנדזשעלעס, דעטרויט, קליוולאַנד, פּיטסבורג און פֿילאַדעלפֿיע. אין דעם צווייטן טור אין 1938: שיקאָגע, וואַשינגטאָן, סענט לוים, מילוואָקי, גראַנד רעפּידס, דעמאָין, אָמאַהאַ, לינקאָלן, דענווער, סאַן פֿראַנציסקאָ, לאָס אַנדזשעלעס, דעטרויט, קליוולענד, ספּרינגפֿילד, בריידזשפּאָרט, באָפֿאַלאָ, ראָטשעסטער, סיראַקוז, סקענעקטעדי. די באַזוכן פֿון ד״ר מײַזעל זײַנען געווען אַ געשעעניש אין דעם ייִדישן קולטור־געזעלשאַפֿטלעכן לעבן פֿון די דאָזיקע שטעט און זײַנע אַרויסטרעטונגען האָבן אומעטום אַרויסגערופֿן אַ גרויסן אינטערעס בײַ דער ייִדישער אינטעליגענץ.

די פּרעסע און די אָרטיקע פֿרײַנד פֿון דער ייִדישער קולטור און וויסנשאַפֿט האָבן אַקטיוו געהאָלפֿן ד״ר מײַזעלן אין זײַן וויכטיקער שליחות פֿאַר דעם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט.

## פֿאַר דער ייִדישער געשיכטע אין אַמעריקע

בײַם אַמאָפּטייל האָט זיך געגרינדעט אַ היסטאָריקער-קרײַז, לויט דער איניציאַטיווע פֿון מנשה אונגער, ד״ר רפֿאל מאָהלער, מרדכי קאַסאָווער און ד״ר יעקב שאַצקי. דער קרײַז ווערט אַלע צווויי וואָכן אָפּהאַלטן זיצונגען, אויף וועלכע עס וועלן געהאַלטן ווערן רעפֿעראַטן אויף היסטאָרישע טעמעס, אַלע חודש וועלן געלייענט ווערן איבערבליק-רעפֿעראַטן וועגן נײַע אַרבעטן איבער געשיכטע, וועט מיטווירקן, אַז עס זאָלן באַאַרבעט ווערן טעמעס פֿון דער ייִדישער געשיכטע אין אַמעריקע, וועט אַראָנזשירן פּאָפּולערע לעקציעס וועגן אַקטועלע טעמעס פֿון ייִדישער געשיכטע אאַז״וו. פֿאַרן פֿאָרזיצער פֿון קרײַז איז אויסגע־וויילט ד״ר יעקב שאַצקי, פֿאַר סעקרעטאַרן מנשה אונגער און מרדכי קאַסאָווער,

אין דער פֿאַרוואַלטונג ד״ר רפֿאל מאַהלער און קלמן מרמר. אויף אייגנער פֿון די זיצונגען פֿון דעם קרייז האָט ד״ר יעקבֿ שאַצקי געהאַלטן אַ רעפֿעראַט „די ייִדישע היסטאָריאָגראַפֿיע אין טשעכאָסלאָוואַקיי״.

## יאָרבוך פֿון אַמאָפּטייל

דער אַמאָפּטייל גרייט איצט צו צום דרוק זײַן צווייטן יאָרבוך, וווּ עס וועט אויך זײַן אַ ספּעציעלע אָפּטיילונג וועגן די ייִדישע קולטור-דערגרייכונגען אין אַמעריקע פֿאַרן יאָר תרצ״ח, צ״אַ וועגן די דערגרייכונגען אויפֿן געביט פֿון דער ייִדישער מוזיק. וועגדט זיך דער אַמאָפּטייל צו אַלע ייִדישע כאָרן איבערן לאַנד, ייִדישע מוזיק-פֿאַרלאַגן, געזאַנג-סטודיעס וכדומה, זיי זאָלן צושיקן דעם אַמאָפּטייל אַ קורצן באַריכט וועגן זייער טעטיקייט און דער-גרייכונגען במשך פֿון דעם יאָר (ווי גרויס דער כאָר איז, נייַע לידער פֿון רע-פּערטואָר, פֿון וועלכע דיכטער און קאָמפּאָניסטן, אויסגעפֿירטע אָראַטאָריעס אד״גל.

## ל. מ. שטיין-יובל-בוך

„צו ל. מ. שטיינס פֿינף- און צוואַנציק-יאָריקן יובילייַ פֿון קולטור-געזעלשאַפֿטלעכער טעטיקייט״ איז דורך דעם שלום-עליכם-פֿאָלקס-אינסטיטוט אין שיקאָגע אַרויסגעגעבן געווארן אַ פּראַכטיק יובל-בוך, רעדאַקטירט פֿון י. ח. פּאָמעראַנץ און א. פּראָוואַטינער מיט באַצירונגען פֿון טאָדרעס געלער. וועגן דעם בעל-יובל גייען אין דעם בוך אַרײַן צ״אַ אַרטיקלען פֿון ד״ר חיים זשיטלאָווסקי, פּרץ הירשביין, וו. צוקערמאַן, זרובבל, לעאָ קעניג, ע. קאָרמאַן, טאָדרעס געלער, מענדל עלקין, יעקבֿ לעווין, עזריאל נאַקס, ה. סילווערמאַן. צווישן די באַגריסונגען פֿון אָרגאַניזאַציעס און יחידים פֿון פֿאַרשיידענע לענדער זײַנען אָפּגעדרוקט די באַגריסונגען פֿון אויספֿיר-ביוראָ פֿון ייִוואָ (ציטירט אין „ידיעות״ נומ׳ 73 — 74), פֿון מ. ווײַנרײַך, פֿון פֿאָרזיצער פֿון אַמאָפּטייל ד״ר א. מוקדוני, פֿון לייבוש לעהרער, פֿון ד״ר נח מײַזעל, פֿון סעקרעטאַר פֿון אַמאָפּטייל נ. פֿײַנערמאַן, פֿון ד״ר א. ראָבאַק, פֿון ז. רייזען, פֿון ד״ר י. שאַצקי, פֿון ד״ר י. נ. שטיינבערג. אין דער אַלגעמיינער אָפּטיילונג זײַנען רעפֿעראַטירט מיט דערציילונגען, לידער, אַרטיקלען די חשובֿסטע ייִדישע שרײַבער. דאָס בוך איז אילוסטרירט מיט בילדער פֿון בעל-יובל און זײַן מישפּחה און רעפֿראָדוקציעס פֿון די ייִדישע קינסטלער וויליאַם ש. שוואַרץ, ענריקע גליצענשטיין, עמיל אַרמין, דוד בעקער, שאול ראַסקין, סעם אָסטראָווסקי, טאָדרעס געלער.

* * *

עס וואָקסט כסדר די צאָל יחידים און אָרגאַניזאַציעס, וואָס וועגדן זיך צום אַמאָפּטייל מיט אָנפֿרעגן וועגן פֿאַרשיידענע ענינים, ביבליאָגראַפֿישע אָנווײַזונגען. די לעצטע יערלעכע קאָנפֿערענץ פֿון אַמאָפּטייל האָט דעריבער באַשלאָסן צו גרינדן אַ ווייסנשאַפֿטלעך ביורא, וואָס זאָל באַשטיין פֿון ספּעציע-ליסטן אויף פֿאַרשיידענע געביטן פֿון דער ייִדישער וויסנשאַפֿט, ווי געשיכטע, עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק, פֿילאָלאָגיע א״אַ.

# דער אויפֿשטײַג פֿון דעם ייִוואָ אין אַרגענטינע

## די ייִדישע בוך- און פּרעסע-אויסשטעלונג

די פֿעסטע ייִוואָ-אָרגאַניזאַציע, וואָס איז ענדלעך אויפֿגעבויט געוואָרן אין אַרגענטינע אין שײַכות מיט דער אַקציע פֿון מלך ראַוויטש און אַ דאַנק זײַן ענערגיע און גרויס איבערגעבנקייט דער זאַך פֿון דער ייִדישער קולטור און וויסנשאַפֿט, גייט אָן אַקטיוו מיט איר אַרבעט און קען באמת זײַן אַ מוסטער פֿאַר די אַנדערע געזעלשאַפֿטן פֿרײַנד פֿון ייִוואָ.

אַ באמת גרויסער קולטור-אויפֿטו איז געווען די אויסשטעלונג וואָס דער אַרגאָפּטייל האָט אַראַנזשירט אין די זאַלן פֿון דער ביבליאָטעק „היינריך היינע". די קרובֿ טויזנט עקספּאָנאַטן פֿון דער אויסשטעלונג האָבן אָפּגעשפּיגלט די 50יאָריקע אַנטוויקלונג פֿון דעם גרויסן ייִדישן ייִשובֿ אין אַרגענטינע זינט דעם אָנהייב פֿון דער ייִדישער קאָלאָניזאַציע אין דעם לאַנד און ממש באַקענט דעם עולם מיט דער פּיאָניערישער געשיכטע פֿון די בויערס פֿון דעם ייִדישן לעבן אויף די ברעגעס פֿון דער פּלאַטע (אויך אין טשילי).

דער אַרגאָפּטייל האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ קאַטאַלאָג פֿון די עקספּאָנאַטן, פֿון דער אויסשטעלונג, וועלכער פֿיקסירט צום ערשטן מאָל די פּראָדוקציע פֿון געדרוקטן ייִדישן וואָרט אין אַרגענטינע און איז אַ וועגווײַזער פֿאַר דער ביבליאָגראַפֿיע פֿון דער ייִדישער, העברעיִשער און שפּאַניש-ייִדישער ליטעראַטור און פּרעסע אין אַרגענטינע.

די אויסשטעלונג האָט אַרויסגערופֿן ענטוזיאַזם, איז באַזוכט געוואָרן פֿון 8000 מענטשן, פֿון פֿאַראיינען, אָרגאַניזאַציעס פֿון ייִדישע שולן, האָט ממש מאָביליזירט די עפֿנטלעכע מיינונג.

אין די ראַמען פֿון דער אויסשטעלונג זײַנען געהאַלטן געוואָרן אַ ריי רעפֿעראַטן, ווי: י. מענדעלסאָן — ווען האָט זיך אָנגעהויבן די ייִדישע אימיגראַציע קיין אַרגענטינע, ד"ר ל. זשיטניצקי — וועגן דער עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישער סעקציע, שלמה סוסקאָוויטש — פֿיגורן פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור אין אַרגענטינע, ש. ראָזשאַנסקי — די פֿילאָלאָגישע שריפֿטן, י. האָרן — ייִדישע קינדער-ליטעראַטור אין אַרגענטינע, נ. קריטשמאַר — הויפּטעטאַפּן אין דער אַרגענטינער ייִדישער קאָלאָניזאַציע, י. שוסטעראָוויטש — וועגן דער פּסיכאָלאָגיש-פּעדאַגאָגישער סעקציע, ד"ר י. קאָווענסקי — די אַנטוויקלונג פֿון ייִדישן שולוועזן אין אַרגענטינע.

אַ ריזיקער עולם איז געקומען צום סימפּאָזיום צום שליסן די אויסשטעלונג דעם 5טן אויגוסט. אַ סך באַזוכער האָבן געמוזט אַוועקגיין אויס דוחק אין פּלאַץ. אין אַ פֿײַערלעכער שטימונג איז דער אַקט געעפֿנט געוואָרן דורכן גענעראַל-סעקרעטאַר פֿון אַרגאָפּטייל פֿ' ש. רעזניק. מלך ראַוויטש האָט זיך לענגער אָפּגעשטעלט אויף די אויפֿגאַבעס פֿון ייִוואָ און האָט אויך אַרומגערעדט די לאַגע פֿון דער ייִד' קולטור אין אַרגענטינע. מיטגליד פֿון דער פֿאַרוואַלטונג, דער

נאָחעלפֿיסט אינזש׳א. א. פֿישער האָט געמאַכט אַ סך-הכּל פֿון דער אָפּגעטאָנענער אַרבעט און אָנגעצייכנט די ריכטלינייעס אויף ווייטער, ווי: שאַפֿן פֿינאַנציעלע מיטלען פֿאַר דעם צענטער, באַזאָרגן דעם ייִוואָ מיט די מאַטעריאַלן פֿון דער ייִדישער אַרגענטינע, פֿאַרשפּרייטן די ייִוואָ-אויסגאַבעס, אָראַנזשירן רעפֿעראַטן און גרינדן לייענקרייזן פֿאַר די דאָזיקע אויסגאַבעס, ווי אויך פֿאַר די גרויסע שאַפֿונגען פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור, פֿיקסירן די געשיכטע פֿון ייִדישן ייִשובֿ אין אַרגענטינע, אַרויסגעבן יאָרביכער, אַוועקשטעלן עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע אַרבעט, יוגנט-פֿאָרשונג, פֿאָרשונג פֿון ייִדיש אין אַרגענטינע, אָנהייבן אַן אָקציע פֿאַר אַ צענטראַלער ייִדישער ביבליאָטעק אין בוענאָס-אייַרעס. (וועגן דעם האָט ש. ראָזשאַנסקי אָנגעהויבן אַ קאַמפּאַניע אין דער „ייִדישער צייַטונג"). דעם אָפּיציעלן טייל פֿון סימפּאָזיום האָט געשלאָסן דער שפּיץ-רעדאָקטאָר פֿון „מאָרגנצייַטונג" פֿ׳ אַהרן ספּיוואַק מיט אַ רעדע אין שפּאַניש, כאַראַקטעריזירנדיק די פֿאַלקסטימלעכקייט פֿון דער ייִדישער קולטור, דעם ייִוואָ-נס, וואָס איז מעגלעך געוואָרן דערהויפּט אַדאַנק דער ליבשאַפֿט און מסירת-נפֿש פֿון פֿאָלק צו זייַן שפּראַך און קולטור, און גערופֿן צו שטיצן די ייִוואָ-אַרבעט. ס׳האָט זיך אָנטוויקלט אַ לעבעדיקע דעבאַטע, אין וועלכער ס׳האָבן געמומען אַן אָנטייל די פֿפֿ׳ פֿיערט, י. האַרן, י. ל. גרוזמאַן, פֿ׳ ליאַטשאַ, א. שפּריצער און ד״ר קאָוואַנסקי. צום סוף האָט מלך ראָוויטש פֿאָרגעלייענט אַ ליד פֿון אַבֿרהם רייזען. דער סימפּאָזיום האָט איבערגעלאָזט אַ טיפֿן רושם אויף אַלע פֿאַרזאַמלטע.

פֿאַר דער אָרגאַניזירונג פֿון דער אויסשטעלונג האָט אַ באַזונדערן פֿאַרדינסט ש. רעזניק (זייַן פּראָיעקט און זייַן אויספֿירונג). עס האָבן אָקטיוו געאַרבעט בייַ דער אָרגאַניזירונג די פֿ״פֿ דוד לערמאַן, מישאַ שוואַרץ, אינזש׳א. א. פֿישער, יוסף האָרן.

## „א חודש פֿאַר געשיכטע"

אין אַרגאָפּטייל איז פֿאָרגעקומען אַ קאָנפֿערענץ פֿון פֿאָרשטייער פֿון אַלע ייִדישע צייַטונגען און זשורנאַלן, אויף וועלכע ש. רעזניק האָט רעפֿערירט וועגן דער גרויסער אַקציע, וואָס דער אַרגאָפּטייל נעמט פֿיר, הייַנט — צו פֿאַרשפּרייטן פּראָפּ׳ שמעון דובנאָוס „וועלט-געשיכטע פֿון ייִדישן פֿאָלק", וואָס דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט גיט איצט אַרויס, אַ ווערק וואָס דאַרף זיך געפֿינען אין יעדער ייִדישער היים. דער אַרגאָפּטייל האָט דעריבער באַשלאָסן צו פּראָקלאַמירן דעם חודש נאָוועמבער פֿאַר אַ „חודש פֿאַר דער ייִדישער געשיכטע" און אין משך פֿון דער צייַט זאָל איבערן גאַנצן לאַנד געפֿירט ווערן אַן אָקציע צו שאַפֿן וואָס מער אַבאָנענטן אויף דובנאָוס מאָנומענטאַלן ווערק. עס וועט אַוודאי מעגלעך זייַן צו פֿאַרשפּרייטן אין אַרגענטינע 500 נייַע, וואָס דאָס מיינט 5.000 בענדער, אַ אונטערנעמונג פֿון גרעסטן באַטייַט פֿאַר דער ייִדישער קולטור.

אָלע פֿאַרזאַמלטע פֿאָרשטייער פֿון דער ייִדישער פּרעסע האָבן אויס־
געדריקט זייער איבערצייגונג, אַז די אונטערנעמונג וועט מצליח זײַן, וואָרעם
איבערן גאַנצן לאַנד וועט מען זיך אָנכאַפּן אין דער געלעגנהייט, האָבן זיך
אַליין אָנגעבאָטן צו העלפֿן אין דער אָקציע, ניט בלויז דורכן געדרוקטן וואָרט,
נאָר אויך דורך רעגיסטרירן אַ צאָל ערנצטע לייענער, וואָס וועלן זײַן די
ערשטע אַבאָנענטן פֿאַר דעם גראַנדיאָזן ווערק. מלך ראַוויטש האָט אין זײַן
סוף־וואָרט אונטערגעשטרײַכט דעם באַטײַט פֿון דער אָקציע בכלל און
בפֿרט אין אונדזערע צײַטן פֿון גרויסע נסיונות, וועמ מיר מוזן אין דער
ייִדישער געשיכטע שפּאָן מוט און מאָראַלישע שטאַרקונג.

דער „חודש פֿאַר געשיכטע" הייבט זיך אָן מיט אַ פֿײַערלעכן אָקט אין
טעאַטער „לאַסאַל", וווּ ייִדישע שרײַבער וועלן אַרויסטרעטן מיט רעפֿעראַטן
אויף פֿאַרשיידענע טעמעס פֿון ייִדישער געשיכטע.

אויף דער אַלגעמיינער פֿאַרזאַמלונג פֿון די מיטגלידער פֿון אַרגאַפּטייל
דעם 23סטן סעפּטעמבער איז פֿעסטגעשטעלט געוואָרן דער נײַער באַשטאַנד
פֿון דער פֿאַרוואַלטונג: ש. רעזניק — פֿאָרזיצער, אינזש׳ א. א. פֿישער —
וויצע־פֿאָרזיצער, נ. קריטשמאַר — סעקרעטאַר, י. האָרן — פּראָסעקרעטאַר,
ג. קאַפּלאַנסקי—קאַסיר, ד. לערמאַן — פּראָקאַסיר, פּ׳ לײַטשאָ, מ. שווארץ
און ח. געלער — מיטגלידער.

*

דער שריפֿטשטעלער שמואל ראָזשאַנסקי, וואָס גיט אָפּ אַ סך אויפֿמערק־
זאַמקייט די פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער קולטור און שפּראַך אין זײַנע
אַרטיקלען אין „דער ייִדישער צײַטונג", האָט דעם 7טן אָקטאָבער 1938
געהאַלטן אין אַרגאָפּטייל אַ רעפֿעראָט ווענן די אַרגענטינזמען אין דער ייִד׳ שפּראַך.

## דער גרויסער פֿאָלקלאָר־פֿרימאָרגן אין אַרגענטינע

לכּבוד דעם דערשײַנען פֿונעם בוך „ייִדישער פֿאָלקלאָר" אונטער דער
רעדאַקציע פֿון י״ל כהן ז״ל האָט דער אַרגענטינער אָפּטייל פֿונעם ייִוואָ אין
בוענאָס־אײַרעס אָרגאַניזירט דעם 28סטן אויגוסט אין טעאַטער „עקסעלסיאָר"
אַ פֿאָלקלאָר־קאָנצערט א״נ „אַזוי לאַכט און ווײַנט אונדזער פֿאָלק", וואָס
האָט צוגעציגן אַ גרויסן עולם. דער גאַנצער פּראָגראַם פֿון קאָנצערט איז
געווען גענומען פֿונעם בוך. אויסגעפֿירט האָבן די באַזונדערע נומערן די
אָנגעזעענסטע ייִדישע אַרטיסטן פֿון בוענאָס־אײַרעס. רעדעס האָבן געהאַלטן:
ש. רעזניק (עפֿענונג־וואָרט), ש. ראָזשאַנסקי (אַ וואָרט וועגן פֿאָלקלאָר),
י. באָטאָשאַנסקי (דער ייִוואָ און דער ייִדישער פֿאָלקלאָר), ד. ליכט (פֿאָלק־
דער גרויסער לערער פֿון טעאַטער). פֿאָלקסלידער האָבן געזונגען: פֿאָולינאַ
טאַכמאַן — „פֿינצטער, גלימשיק, שפּעט בײַ נאַכט", „צוויי ראָזעס אין גאָרטן".
שיפֿרה לערער — „גיי איך מיר אַרײַן צו מײַן געליבסטע פֿרוי", „אַברהמעלע,
בערעלע, רוף אַרײַן די באָבען", צילי טעקס — „אַז איך וועל זאָגן לכה
דודי", „דאָרטן אין סלאַבאָדקע ווויגט אַ וואָראָזשקע", „ווען אַ מענטש וועדט

געבוירן". מנשה סקולניק, אוירווינג גראָסמאַן און דינה גאָלדבערג האָבן געזונגען נאָך אַנדערע לידער, חבל פ"ץ — פאַראַדייעס. זישע גאָלד האָט דערציילט אין גרים אַנעקדאָטן פון מאָטקע חבד און הערשעלע אָסטראָפאָליער, נתן קלינגער האָט אויסגעפירט די ראָלע פון פראָזים גרייזינגער. צום סוף איז אויפגעפירט געווארן א „רבנו-גרשם-שפיל", רעזשיסירט פון זלמן הירשפעלד. אויסגעפירט דעם שפיל האָבן: חיים בראַקאַוש, ווילי גאָלדשטיין, יצחק לאַכמאַן, זלמן הירשפעלד, סאָניע לאַכמאַן, אסתר ראַפפעל, דוד קאַפלאַן און אַננא ראַפפעל. מוזיק-אָפקלייב בייַ דער מיטהילף פון ל. קלאָצמאַן. בייַ דער פיאַנע יעקב שקלאַר. אויפרופער פון פרימאָרגן איז געווען מישא שוואַרץ.

דער פרימאָרגן האָט געהאַט א גרויסן מאָראַלישן און קינסטלערישן דערפאָלג, דערוועקט ביים ברייטן עולם א אינטערעס פאַר דעם יידישן פאָלקשאַפן. עס וואָלט דעריבער כדאַי געווען, אז אַלע אונדזערע אָפטיילן זאָלן נאָכטון דעם ביישפיל פון אונדזערע אַרגענטינער פרייַנד.

*

דער געזעראַל-סעקרעטאַר פון אַרגאָפטייל פ' ש. רעזניק האָט בשעת זיין לעצטן באַזוך אין מאָזעסוויל געלאָזט מאַכן פאָטאָסטאַטן אין צוויי עקז' פון דעם מאָזעסווילער פינקס, איינעם פאַרן ייוואָ, דעם צווייטן — פאַרן אַרגאָפטייל. אין דעם באַגלייטבריוו צו די פאָטאָסטאַטן באַמערקט דער אָנפירער פון אַרגאָפטייל: אין די יאָרן 1891 — 98 איז אין מאָזעסוויל (דער באַווּסטער ייִדישער קאָלאָניע, דער אַ"ג ירושלים דאַרגענטינע) ניט געווען קיין אָפיציעלער רעגיסטער. די איינשרייבונגען האָט מען געמאַכט אין א בוך געפירט אין העברעיש און אין ייִדיש, וואָס ס'ווערט עד-היום אָפגעהיט אין דער דאָרטיקער שטאָט-פאַרוואָלטונג. די פאָטאָסטאַטן שטעלן פאָר די ערשטע בלעטער פון די אָפטיילונגען: געבורטן, חתונות און טויט-פאַלן אין די יאָרן 1891 — 98. אונטערן נומ' 6 פיגורירט גרשון גערשונאָוו (דער פאָטער פון באַקאַנטן אַרגענטינישן שרייבער אַלבערטא גערשונאָוו), וועלכער איז דערהרגעט געווארן אין יאָר 1892. עס וואַרפט זיך אין די אויגן די גרויסע צאָל געשטאָרבענע קינדער.

## די ייִוואָ-אַרבעט אין פראַנקרייך

א דאַנק דער אַקציע פאַרן ייוואָ, וואָס דער מיטגליד פון דער צ"פ ה. גילישענסקי האָט דורכגעפירט אין פאַריז (זע „ידיעות" 71 — 74) איז געקומען צו אַן אויפלעבונג אין דער אָרטיקער אַרבעט. ה. גילישענסקיס אַקציע האָט מצליח געווען ניט נאָר פינאַנציעל (עס האָבן בייגעשטייערט הילף קרוב 200 מענטשן און עטלעכע צענדלינג פרייַנד האָבן אַקטיוו מיטגעהאָלפן); די פאָפולאַריטעט פון דעם ייִדישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט איז שטאַרק אויסגעוואַקסן און די טוערס פאַרן ייוואָ זיינען מיט מער מוט צוגעטראָטן אויפצובויען א פעסטע ייוואָ-אָרגאַניזאַציע אין פראַנקרייך. עס איז אויסגעוויילט

געווארן אַ קאָמיטעט פֿון: אַדוו׳ גלעזער, אינזש׳ גאַרין, א. דיזשור, האָכגעלערנטער, באָקסער, פֿענסטער, צימערמאַן, פֿראַנק, לאַנגזאַם, קרעמער, ז. שײַקאָווסקי (סעקרעטאַר), קעניג, שראַגער, און עס זײַנען געגרינדעט געווארן דרײַ קאָמיסיעס אַ עקאָנאָמישע, אַ עטנאָגראַפֿישע און אַ זאַמלערישע:

די עקאָנאָמישע קאָמיסיע האָט (אויך מיטן אָנטייל פֿון יעקב לעשטשינסקי) באַשלאָסן איבערצוגעבן י. קאָראַלניקן און א. מענעסן אויסצוארבעטן אַ פּלאַן פֿון פֿאַרשונגען, אויף וועלכע די קאָמיסיע דאַרף זיך קאָנצענטרירן. די הויפּט-שווערקייט פֿאַר די יידישע עקאָנאָמישע פֿאָרשארבעט דאָ באַשטייט אין דעם, וואָס אין די פֿראַנצייזישע ציילונגען ווערט פֿידוע ניט אָנגענעבן די רעליגיע און נאַציאָנאַליטעט, אַזוי אַז די יידישע סטאַטיסטיק מוז זוכן אַרומיקע וועגן.

די עטנאָגראַפֿישע קאָמיסיע האָט שוין צוגעצויגן אַ ברייטן קרײַז פֿאַראינטערעסירטע מיט איציק מאַנגערן און ד״ר בערנפֿעלדן (פֿון טשערנאָוויץ) בראָש. עס ווערט געזאַלט מאַטעריאַל סײַ פֿון דעם פֿאָלקלאָר, וואָס מען האָט מיטגעבראַכט פֿון דער אַלטער הײם, סײַ דער ספּעציפֿישער שפּראַך- און פֿאָלקלאָר-מאַטעריאַל, וואָס האָט זיך געשאַפֿן אין דער עמיגראַנטישער סביבה, אויך די טערמינאָלאָגיע פֿון די אָרטיקע פֿאַכן.

די זאַמלערישע קאָמיסיע האָט אַרײַנבאַקומען דרוק-מאַטעריאַלן פֿון די אָרטיקע דרוקערײַען, מאַטעריאַלן פֿון דער ס״ס אין רוסלאַנד פֿאַר די יאָרן 1905 — 6 (געשאָנקען פֿון אַדוו׳ ל. גלעזער אָון ז. שײַקאָווסקי א״א), זעלטענערע אויסגאַבעס וכדומה.

עס זײַנען אויך אַראַנזשירט געווארן אַ רײַ עפֿנטלעכע אַרויסטרעטונגען, וואָס האָבן אַרויסגערופֿן אַ גרויסן אינטערעס, הײַנט:

אַן אָוונט פֿון זכרונות וועגן דעם אַמאָליקן יידישן פּאַריז מיטן אָנטייל פֿון שאָל ראָפּאָפּאָרט, אַדוו׳ לעאָ גלעזער און נ. פֿראַנק, וואָס האָט צוגעצויגן אַן עולם פֿון 500 מענטשן. („דער אָוונט—שרײַבט דער פּאַריזער „הײַנט״—דאַרף פֿאַרצאָגט ווערן פֿאַר איינער פֿון די אינטערעסאַנטסטע און צום מערסטן געלונגענע קולטורעלע אונטערנעמונגען אין פּאַריז פֿאַר די לעצטע יאָרן״). אַ רעפֿעראַט פֿון איציק מאַנגער אד״ט „פֿאָלקלאָר אין דער יידישער ליטעראַטור״ (דער אויסגעצייכנטער רעפֿעראַט האָט צוגעצויגן אַן עולם פֿון 250 מענטשן. נאָך פֿרײַער האָבן די פּאַריזער פֿרײַנד פֿון יִוואָ אַראַנזשירט אַ פֿײַערלעכן קבלת-פּנים פֿאַר דעם דיכטער). אַן אָוונט פֿון וויסנשאַפֿטלעכע מיטטיילונגען אונטערן פֿאָרזיץ פֿון ד״ר י. ברוצקוס מיט רעפֿעראַטן פֿון א. מענעס—סאָציאָלע אוטאָפּיסטן אין פֿראַנקרײַך אין 17טן י״ה און איזאַק דע לאַ פּעריעראַ; א. טשעריקאָווער — די יידישע אַנאַרכיסטן אין פֿראַנקרײַך מיט 50 יאָר צוריק אין קאַמף קעגן רבונו-של-עולם; ז. שײַקאָווסקי — נײַע מאַטעריאַלן, פֿון פֿראַנצייזישע מקורים, וועגן אַלטאַראַסן און זײַן פּרוּוו צו קאָלאָניזירן יידן אין אַלזשיר.

די אַרבעט פֿון דער געזע פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין פּאַריז ווערט געשטיצט פֿון דער אָרטיקער ייִדישער פּרעסע, בפֿרט פֿון פּאַריזער „הײַנט", זײַנע מיט־אַרבעטער נ. פֿראַנק, פּ׳ קרעמער, דעם רעדאַקטאָר א. אַלפּערין, דעם אַדמיני־סטראַטאָר פּ׳ לאַנגזאַם וואָס איז באַזונדערס אַקטיוו אין דער פֿינאַנץ־קאַמיסיע.

## זאַמלבוך „ייִדן אין פֿראַנקרײַך"

לויט דעם פּאַרשלאָג פֿון א. טשערי־קאָווער האָט די געזע פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין פּאַריז באַשלאָסן צוצוגרייטן אַ זאַמלבוך „ייִדן אין פֿראַנקרײַך". אויף עטלעכע זיצונגען איז אָנגעמערקט געוואָרן דער אינהאַלט פֿון דעם זאַמלבוך, בערך אַזוי:

ס. פּאָזנער — נײַע מאַטעריאַלן וועגן דער פֿראַנצייזישער רעוואָלוציע אין ייִדן (צום 150סטן יאָרטאָג פֿון דער רעוואָלוציע). א. מענעס־דער אָפּשטאַם פֿון פֿראַנצייזישן ייִדנטום. ז. שײַקאָווסקי — די אינעווייניקסטע קאַמפֿן אין פֿראַנצייזישן ייִדנטום בשעת דער רעוואָלוציע פֿון 1848 (אויפֿן סמך פֿון אַרכיוו־מאַטעריאַלן). שאַרל ראַפֿאָפּאָרט — זכרונות פֿון דער דרייפֿוס־אַפֿערע. א. טשערי־קאָווער — די „אַליאַנס איזראַעליט" און די ייִדן אין רוסלאַנד (אויפֿן סמך פֿון אַרכיוו־מאַטעריאַלן). י. ברוצקוס — די ייִדן אין פֿראַנקרײַך און דער שקלאַפֿן־האַנדל אין מיטל־עלטער. א. מענעס־אַ סטאַטיסטישע אַרבעט וועגן ייִדן אין די פֿראַנצייזישע קאָלאָניעס. קראַמאַזש — אַן אויספֿאָרשונג וועגן די 28 טויזנט קאַרטלעך אין ייִדישן אַרבעטס־ביוראָ אין פּאַריז. א. מענעס און ז. שײַקאָווסקי — אַ פֿרוי פֿון אַן אויספֿאָרשונג פֿון דעם סאָציאַלן בודזשעט פֿון די ייִדישע געזעלשאַפֿטן אין פֿראַנקרײַך. לעווי—עלזאַסער ייִדיש. באַרטשינסקי — ראָמאַנישער ייִדיש. מילאָ און לינעל — מאָטיוון פֿון ייִדישער פֿאָלקסמוזיק אין דרום־פֿראַנקרײַך. י. מירקין — ייִדישע מאָטיוון אין דער מיטל־עלטערישער קירכלעכער קונסט אין פֿראַנקרײַך. רחל ווישניצער און חיל אַראָנסאָן — ייִדישע קונסט און ייִדישע קונסטמוזייען אין פֿראַנקרײַך. ד. טשאַרני—פּאַריז אין דער ייִדישער ליטעראַטור. ז. שײַקאָווסקי — אַ פֿרוי פֿון אַ ביבליאָגראַפֿיע פֿון ייִדישע דרוקן אין פֿראַנקרײַך (פֿון 1764). שאַפּירא—יקר־המציאותן אין דער ביבליאָטעק פֿון אַליאַנס. י. עפֿרויקין—וועגן דעם ייִדישן אימיגראַנטן־ייִשוב אין פֿראַנקרײַך. אַרטיקלען וועגן די סטן־סימאָניסטן און ייִדן, די ייִדישע אַנאַרכיסטן אין פּאַריז אין די 90ער יאָרן (לויט אַן אומבאַקאַנטער בראָשור), דעם סאָציאַלן אוטאָפּיסט איז 17טן י״ה איזאַק לאַ פּערעירע, מאַטעריאַלן וועגן ייִדישע געזעלשאַפֿטן וכדומה.

* * *

די ביבליאָגראַפֿישע צענטראַלע האָט אָנגעקניפּט אַ קאָנטאַקט מיט דעם (אין יולי 1937) געגרינדעטן „אינסטיטוט פֿאַר דער וויסנשאַפֿט פֿון דער פּרעסע — בײַם פּאַריזער אוניווערסיטעט", וואָס האָט זיך געשטעלט פֿאַר אַן אויפֿגאַבע צו שטודירן אַלע פּראָבלעמען, וואָס זײַנען נוגע די געשיכטע, דאָס רעכט, די פּאָליטישע ראָלע, די ווירטשאַפֿט, די סאָציאַלע פֿונקציע און די טעכנישע יסודות פֿון דער פּרעסע, סײַ דער פֿראַנצייזישער סײַ דער אינטער־

נאַציאָנאַלער. דער „אינסטיטוט" גיט אַרויס אַ קוואַרטאַלשריפֿט Cahiers de la Presse מיט אַ רײַכן אינהאַלט און פֿון אַ הויכן ניוואָ. אין בוך 4 פֿון די Cahiers איז רעצענזירט די „רשימה פֿון די פּעריאָדישע אויסגאַבעס וואָס קומען אין דער ביבליאָגראַפֿישער צענטראַלע פֿון יִיווָא 1935—1937".

## געזעלשאַפֿט פֿרײַנד פֿון יִיווָא אין לאָנדאָן

די אַרבעט פֿאַרן יִיווָא אין לאָנדאָן וועקט אַלץ אַ גרעסערן אינטערעס בײַ דער אָרטיקער יִידישער אינטעליגענץ. אַן אײַנדרוקספֿולע מאַניפֿעסטאַציע פֿאַר דעם יִיווָא, ווי בכלל פֿאַר דער יִידישער קולטור און וויסנשאַפֿט איז געווען דער אָוונט פֿון דער געז' דעם 19טן יוני אין אַנגלאָ-פּאַלעסטינער קלוב. דער פֿאָרזיצער פֿון קלוב פּ. האָראָוויץ האָט אין זײַן באַגריס-רעדע אָנגעוויזן אויף דעם גרויסן באַטײַט פֿון דער יִידישער שפּראַך. מיט רעדעס און רעפֿעראַטן זײַנען אויפֿגעטרעטן ד"ר י. קרופּעניאַ, ד"ר י. נ. שטײַנבערג, יוסף לעפֿטוויטש, ל. גילדעסהיים. פּראָפֿ' זיגמונד פֿרויד, מיטגליד פֿון ערן-פֿרעזידיום פֿון יִיווָא, האָט צוגעשיקט צו דער פֿאַרזאַמלונג אַ בריוו, דאַנקענדיק האַרציק די לאָנדאָנער יִיווָא-פֿרײַנד פֿאַר זייער וואַרעמער באַגריסונג צו זײַן אָנקומען קיין לאָנדאָן.

סוף אָקטאָבער איז אונטערן פֿאָרזיץ פֿון ד"ר י. נ. שטײַנבערג פֿאָרגעקומען די אָלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג פֿון דער געז' פֿרײַנד פֿון יִיווָא אין לאָנדאָן ביים אָנטייל פֿון אַ פֿיינעם עולם יִידיש אינטעליגענץ, שרײַבערס, פֿאָרשטייערס פֿון אַרבעטער-רינג. מחמת דער קראַנקייט פֿון דעם סעקרעטאַר ד"ר י. מייטלִיס האָט דעם באַריכט אָפּגעגעבן ד"ר ש. לעוונבערג, וועלכער האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף די אויפֿטוען פֿון יִיווָא, אויף דעם וואַקסנדיקן אינטערעס צו זײַן אַרבעט, אויף דעם צוזאָג פֿון מיטאַרבעט מצד גרויסע יִידישע אינסטיטוציעס. די הויפּטאַרבעט אין לאָנדאָן באַשטייט אין צוגרייטן דאָס זאַמלווערק „יִידן אין ענגלאַנד פֿאַר די לעצטע 60 יאָר". אין דער דיסקוסיע האָבן זיך באַטיילִיקט די פֿפֿ' נאַטאַני, גאָלדענבערג, שטענצל, קויפֿמאַן, לעפֿטוויטש, בראָט, לִיסקי, קייזער, מינדעל, זוסמאַן, פּאָדאָלסקי, ד"ר העלער, סידאָ א"א. אין דער נײַער עקזעקוטיווע זײַנען אויסגעוויילט געוואָרן: ד"ר י. קרופּעניאַ, ד"ר י. נ. שטײַנבערג, יוסף לעפֿטוויטש, ע. פּאָדאָלסקי, ד"ר י. העלער, ד"ר ג. באַראָזי, ב. ראָזנער, ד"ר י. מייטלִיס, א. מ. קייזער, י. א. לִיסקי און ד"ר ש. לעוונבערג.

דער ערשטער טייל פֿון זאַמלבוך „יִידן אין לאָנדאָן" (עס זײַנען געפּלאַנט 4 בענד) זאָל אַרומנעמען אָט די טעמעס: וועגן עקאָנאָמישן לעבן פֿון יִידן אין לאָנדאָן — ד"ר ראָמני און ד. מאָוושאָוויטש; צו דער געשיכטע פֿון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין לאָנדאָן — פּראָפֿ' זעליק בראָדעצקי; צו דער עלטערער געשיכטע פֿון דער יִידישער אַרבעטער-באַוועגונג — וועס און ראָלִין; צו דער נײַער געשיכטע פֿון די לאָנדאָנער יִידישע אַרבעטער— ד"ר נ. באַרו; צו דער געשיכטע פֿון רעליגיעזן לעבן אין לאָנדאָן —

י. מייטלִיס; אימיגראַציע אין לָאַנדאַן (אַ קאַפּיטל „ייִדישער שעלטער") — מאַנדי און מייטלִיס; געזונט-ענינים — ד"ר א. סאָרבסי; ביכער און אַנדערע יקר-המציאותן — י. פֿאַדרוזשניק; די קינסטלער-גרופּע אַרום דעם „רענעסאַנס" — לעאָ קעניג; צו דער געשיכטע פֿון דער ייִדישער פּרעסע אין לָאַנדאָן — מאָריס מייער; מאַטעריאַלן און דאָקומענטן.

די לָאַנדאָנער „פֿעדעראַציע פֿון סינאַגאָגעס" האָט באַווילִיקט אַ גרעסערע סובסידיע פֿאַר דעם זאַמלבוך.

די געז' פֿרײַנד אין לָאַנדאָן האָט אויך אויסגעאַרבעט אַ פּלאַן פֿון אַ ריי סיסטעמאַטישע לעקציעס און קורסן, הײַנט: מאָדערנע ייִדישע לִיטעראַטור — לעאָ קעניג, ייִדישע געשיכטע — י. העלער, פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער עקאָנאָמיק — ד"ר נ. באַרו, ייִדיש לשון און די אַלטע ייִדישע לִיטעראַטור — ד"ר ש. בירנבוים און ד"ר י. מייטלִיס, אַחוץ דעם אַ ריי פֿאַכלעקציעס אַרום דער פֿאַרשאַרבעט „ייִדן אין לָאַנדאָן פֿאַר די לעצטע 50—60 יאָר" פֿון מאָריס מייער, ב. לָאָקער, י. הדס, י. לעפֿטוויטש, ש. לעווענבערג, ד"ר נ. באַרו א"אַ.

אַ דעלעגאַציע (יוסף לעפֿטוויטש, ד"ר י. מייטלִיס און ד"ר י. נ. שטיינבערג) האָט באַזוכט דעם מיטגלִיד פֿון פֿרעזידיום פֿון ייִוואָ פּראָפֿ' זיגמונד פֿרויד און אים באַגריסט אין נאָמען פֿון ייִוואָ. דער באַרימטער געלערנטער האָט זיך שטאַרק אינטערעסירט מיט די פּרטים פֿון דער ייִוואָ-טעטיקייט אין לָאַנד און זיך אויסגעדריקט, אַז ער איז פֿאַרבונדן מיטן ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט דורך אינטערעס און געפֿיל.

## געזעלשאַפֿט פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין וואַרשע

האָט איר הײַיאָריקן אַרבעט-סעזאָן אָנגעהויבן מיט אַן עפֿנטלעכן אָוונט, דעם 28סטן אָקטאָבער, אין לָאָקאַל פֿון דער ייִדישער לָאַנדקענטשאַפֿט-געזעלשאַפֿט. נאָך אַן אַרײַנפֿיר-וואָרט פֿון ד"ר ע. רינגעלבלום האָבן רעפֿעריערט: נח פּרילוצקי אד"ט „ייִדיש פֿאַר אַלע" — אַלע פֿאַר ייִדיש, ד"ר י. לִיפֿאָווסקי — גרונט-פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער עקאָנאָמיק אין דער הײַנטיקער צײַט, און מג"ר מנחם לינדער — די וועגן און מעגלעכקייטן פֿון דער ייִוואָ-אַרבעט אין וואַרשע.

די אַרבעט פֿון דער וואַרשעווער געז' פֿרײַנד אַנטוויקלט זיך נאָרמאַל. אין היסטאָריקער-קרײַז איז פֿאָרגעקומען די 13טע וויסנשאַפֿטלעכע זיצונג מיט אַ רעפֿעראַט פֿון ד"ר מ. מעלאָך אד"ט „די פּויערים-פֿראַגע אין פּוילן אין ערשטן פֿערטל פֿון 19טן י"ה". דער עקאָנאָמיסטן-קרײַז האָט אָפּגעהאַלטן אַ וויסנשאַפֿטלעכע זיצונג, אויף וועלכער פּ' מנחם לינדער האָט רעפֿערירט וועגן ייִדישע וואַנדערונגען פֿאַר די לעצטע 10 יאָר. דער פּעדאַגאָגן-קרײַז האָט אויף אַ פֿאָרום פֿון די ייִדישע שולן אין וואַרשע אויסגעהערט אויף 3 וויסנשאַפֿטלעכע זיצונגען אַ באַריכט פֿון פּ' ראָזע סימכאָוויטש וועגן די דורכגעפֿירטע טעסטן אין די ייִדיש-וועלטלעכע שולן אין גאַנצן לָאַנד.

# די העלפֿאַרבעט פֿאַר דעם יִיוואָ אין פוילן

די אַרבעט פֿאַר דעם יִיוואָ אין פוילן ווערט פֿון יאָר צו יאָר אַלץ מער פֿאַרשטאַרקט און אויסגעבריטערט. באַגלייַך מיט דער פֿונאַנדערגעוואָקסענער פֿאָרשערישער אַרבעט אין די וויסנשאַפֿטלעכע סעקציעס און אין דער אַספּיראַנטור, מיט דער אויסברייטונג פֿון דער אַרויסגעבערישער און זאַמלערישער טעטיקייט פֿון דעם יִיוואָ וואַקסט אויך אויף דער פּערספּעריע די צאָל פֿרײַנד, זאַמלערס און מיטהעלפֿערס, וואָס ענטפֿערן אָפּ דעם יִיוואָ מיט געהעכערטן אינטערעס צו זײַן אַרבעט, מיט גרעסערן אָפּנעם פֿון זײַנע אויסגאַבעס און זשורנאַלן, מיט פֿאַרשטאַרקטער זאַמל-אַרבעט פֿאַר די פֿאַרשיידענע יִיוואָ-צווײַגן.

דער יִיוואָ ווערט אַלץ געטרײַער אַרומגערינגלט מיט פֿרײַנד פֿון אַלע קרײַזן פֿון דער יִידישער באַפֿעלקערונג אין פוילן, וואָס זעען אין זײַנע אויפֿטון אַ טרייסט פֿאַר זיך און אַ צייכן, אַז אין די שווערסטע צײַטן איז דער גײַסט פֿונעם פֿאָלק שעפֿעריש און ניט געבראָכן. די הונדערטער און הונדערטער בריוו, וואָס קומען אָן אין יִיוואָ פֿון אַלע עקן לאַנד, די פֿילצאָליקע אײַנשרײַבונגען אין דעם באַזוכער-בוך פֿון יִיוואָ, די כּסדרדיקע אָפּרופֿן אין דער פּרעסע א״אַנד ווײַזן באַשײַמפּערלעך, ווי ווײַט עס איז אויסגעוואַקסן דאָס פֿאַרשטענדעניש פֿאַר דעם באַטײַט פֿון דער יִיוואָ-אַרבעט.

## אונדזערע שלוחים אין פוילן

באַגעגענען אין זייער פּראָפֿאַנדע-אַרבעט און בײַ זייערע פֿינאַנציעלע אַקציעס פֿאַרן יִיוואָ דעם וואַרעמסטן אינטערעס און די ווײַט גייענדיקסטע הילף מצד דער יִידישער געזעלשאַפֿטלעכקייט אויף די ערטער, הגם די מאַטעריעלע נויט און די אָרטיקע באַדערפֿענישן זײַנען אָפֿט אין לשער.

לאָמיר ברענגען בלויז איין פֿרישן אויפֿווײַז פֿון טרויעריקן נאָווועמבער 1938, אַרויסגענומען פֿון אַ טרוקענעם באַריכט פֿון אַן אַקציע אין אַ קלײַינער פּראָווינצשטאָט פֿון דער פֿאַרפֿלאָגטער קעלצער געגנט. עס שרײַבט אונדז אונדזער שליח פּ׳ ישׂראל גרינצווײַג אין זײַן באַריכט פֿון אָסטראָווצע: „... איך האָב געהאַט אַ סאַטיספֿאַקציע צו אַרבעטן מיט אמתע פֿאָלקסמענטשן, וואָס האָבן מיר געהאָלפֿן מיט גרויס ליבע און אינטערעס צו דער יִידישער קולטור. עס האָבן זיך באַשטײַערט 28 פּערזאָן אויף דער סומע פֿון 576 גילדן. חוץ דעם האָבן 56 פּערזאָן געקויפֿט אונדזערע ביכער, זשורנאַלן אויף אַ סומע פֿון 518 גילדן"... דער פּראָטאָקאָל וואָס די פֿרײַנד אונדזערע האָבן אונדז צוגעשיקט צום שלוס פֿון דער אַקציע אין אָסטראָווצע זאָגט צווישן אַנדערן אַזוי: „דער אַקציע-קאָמיטעט און דער אָרטיקער יִיוואָ-קרײַז דריקן אויס פּ׳ ישׂראל גרינצווײַגן דעם האַרציקסטן דאַנק פֿאַר זײַן אומדערמידלעכער אַרבעט לטובת דעם יִיוואָ אין אונדזער שטאָט. די דאָזיקע אַקציע האָט פֿיל מיטגעהאָלפֿן צו פּאָפּולאַריזירן דעם יִיוואָ און געווענדט דעם אינטערעס צו יִידישע קולטור-פּראָגעס בײַ אונדז אין שטאָט".

אין דעם אָפּגעלאָפֿענעם אַרבעטיאָר 38/1937 זײַנען פֿון אונדזערע דעלעגאַטן באַזוכט געוואָרן העכער 50 שטעט אין פּוילן, הײַנו: פֿון פֿ׳ יהושוע ברוידע 4 שטעט, פֿון פֿ׳ אליהו בורשטין 8 שטעט, פֿון פֿ׳ ישׂראל גרינצווײַג 15 שטעט, פֿון פֿ׳ אַבֿרהם איוועניצקי 25 שטעט. נישט האָבנדיק צום באַדויערן קיין מיגלעכקייט זיך אָפּצושטעלן גענויער אויף דער אַרבעט, וואָס איז אָפּגעטאָן געוואָרן במשך פֿון דעם יאָר אין די אַלע שטעט, באַנוגענען מיר זיך נאָר מיט פֿאַרצייכענען די נעמען פֿון די פֿרײַנד, וואָס האָבן אַקטיוו מיטגעהאָלפֿן אין דער פּראָפּאַגאַנדע און העלפֿאַרבעט, און די נעמען פֿון די אַלע פֿרײַנד, וואָס האָבן זיך ממשותדיק באַטייליקט אין שאַפֿן די מיטלען פֿאַר דער אַרבעט פֿון דעם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט.

## די אַקציע פֿון פֿ׳ אליהו בורשטין פֿאַרן ייִוואָ אין גאַליציע

אין לעמבערג — איז די ייִוואָ-אַקציע דאָס מאָל דורכגעפֿירט געוואָרן אין אַפֿיל גרעסערן פֿאַרנעם, בײַ דער אַקטיווסטער מיטהילף מצד די אָרטיקע ייִוואָ-פֿרײַנד. די רעפֿעראַטן, וואָס פֿ׳ א. בורשטין האָט געהאַלטן אויף דעם עפֿנטלעכן ייִוואָ-אָוונט, אין „יד-חרוצים", אין „אײַנשטיין-קלוב" א"אַנד, ווי אויך די אויסשטעלונג פֿון ייִוואָ-אויסגאַבעס, וואָס איז אַראַנזשירט געוואָרן אין דער צײַט פֿון דער אַקציע, האָבן אין אַ גרויסער מאָס מיטגעהאָלפֿן צו פֿאַראינטערעסירן ברייטע קרײַזן פֿון דער לעמבערגער ייִדישער געזעלשאַפֿט מיט דער אַרבעט פֿון ייִוואָ.

מיט גרויס אָנערקענונג פֿאַרצייכענען מיר די אַקטיווע הילף, וואָס אונדזער שליח האָט באַקומען פֿון די פֿפֿ׳:

ד"ר בערנאַרד אײַזען, ד"ר קאַראָל איינאייגלער, דוד אָרנשטיין, ישׂראל אַשענדאָרף, אינזש׳ יעקבֿ באַביצקי, מגר׳ בילד, יהודה בינענשטאָק, משה בערגער, ווילהעלם האַס, הערש הייספֿעלד, ישׂראל ווײַנלעז, אינזש׳ יעקבֿ בערשטיין, אַבֿרהם זײַנפֿעלד, ד"ר לייב לאַנדוי, ד"ר נפֿתּלי לאַנדוי, אינזש׳ צוקערמאַן, דוד קעניגסבערג און רעד׳ ח. שפּונד.

אין דער אַקציע האָבן זיך באַטייליקט די פֿפֿ׳:

ד"ר קאַראָל איינאייגלער, יעקבֿ אַטלאַס, ד"ר מאַרצעלי בובער, שמואל בינענשטאָק, יהודה בינענשטאָק, יעקבֿ בעק, משה בערגער, פֿיליפּ בריטוויץ, ד"ר זיגמונט געלמאַן, ד"ר זיגמונט גערסטמאַן, דיר׳ גריס, דיר׳ האַמער, עוזר האַן, ווילהלם האַס, אַברהם היללמאַן, ד"ר הערשדערפֿער, ד"ר י. וואַכמאַן, ד"ר לעאָפּאָלד וואַרזאַגער, עדמונד ווילנער, משה ווימישלנער, נאַטאַן ווײַנרעב, חיים זילבער, ישעיהו זײַלער, אַבֿרהם זײַנפֿעלד, חיים זײַנפֿעלד, דוד זעלצער, ד"ר עדוואַרד טויבע, „יד-חרוצים", ליסאָוואָדער, ד"ר י. לעווין, ד"ר לייב לאַנדוי, משה מאַנבער, ד"ר פֿרידעריק מוסקאַטענבליט, ד"ר עבערזאָן, וויקטאָר עמראָק, פֿירמע אַדלער און פֿוקס, פֿירמע „דערמאַטאַ", פֿירמע „Gazy Ziemne", פֿירמע N. N., מאַרצין פֿליישער, פֿרויד, קהילה-פֿאַרוואַלטונג, משה ראָזענבלום, ד"ר מאַוריצי ריכטער, ד"ר אַרנאָלד שוואַרץ, ד"ר יעקבֿ שטאַכעל, מענדל שטיינבערג, יצחק שטרויס, ד"ר עמיל שמאָראַק, ד"ר שערצער.

פֿאַר דער ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ האָבן געשאָנקען ביכער בעת דער אַקציע די פֿפֿ׳: דוד קעניגסבערג — „וועלוול זבאַראַזשער", „שיר תפֿארת"; אַ. זײַנ-פֿעלד—צײַטשריפֿט „איזראַעליט", יאָרגענג 1870, 1875, 1876, 1877, 1879, 1880; ד״ר עדוואַרד טויבע — 3 אַלבאָמען מיט רעפּראָדוקציעס Meister der Farbe, 18 עקז׳ The-Studio 2 עקז׳ חמשי חומשי תורה, Bremmer-Handlexikon der Musik, Allgemeine und physikalische Chemie, S. Kohn — Prager Ghettobilder און 12 אַנדערע ביכער פֿון געריכט-וועזן; סאַניאַ פֿרידמאַן: תחינה, „דאָס ליעד פֿונ׳ם קיגעל", „דער קרומער מאַרשאַלעק", וואַרשע 1870, דאָס אומגליק, לעמבערג 1930, ספֿר מליץ יושר, רבי און תלמיד; רעד׳ ח. שפּונד: אַ קאָמפּלעקט פֿון זײַן צײַטשריפֿט Jüdische Volkszeitung פֿון נומ׳ 1 ביז 21, אַרויסגעגעבן אין סטאַניסלאָוו, אין 19/1818, און נאָך אייניקע וויכטיקע אָביעקטן פֿון זײַן פּובליציסטישער טעטיקייט.

דער באַריכט פֿון דער ייִוואָ-אַקציע אין די אַנדערע שטעט פֿון קליינ-פּוילן: אין כשאַנאָוו, נײַ-סאַנדז, קריניץ און טאָרנע — אין קומעדיקן נומער „ידיעות".

## פּוילינע אַלטבערג

דעם 15טן מאַרץ 1938 איז אין פּלאָצק געשטאָרבן די אָרטיקע חשובֿע געזעלשאַפֿטלעכע טוערין, פֿרײַנד פֿון ייִוואָ פּוילינע אַלטבערג. געבוירן אין פּלאָצק אָקטאָבער 1865, איז זי אויפֿגעצויגן געוואָרן אין פּלאָצק, געלערנט אין דער אָרטיקער גימנאַזיע און פּריוואַט—אויך העברעיִש, ווי אַן אויסגעצייכנטע פּיאַניסטין אין די יונגע יאָרן אויפֿגעטראָטן פֿאַר אַן עולם לטובֿת פֿילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס. דורך איר מאַן, פֿ׳ משה אַלטבערג, אַ שוועסטערקינד פֿון י. ל. פּרץ, האָט זי זיך באַפֿרײַנדט מיטן גרויסן ייִדישן דיכטער און פֿאַרעפֿנטלעכט אירע זכרונות וועגן אים אין דעם פּרץ-בוך פֿון די „ייִוואָ-בלעטער", אַוועקגעשאָנקען דעם ייִוואָ זייער וויכטיקע פּרץ-מאַטעריאַלן, וואָס זײַנען צום טייל אויך פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן אין דעם פּרץ-בוך. — כּבֿוד איר אָנדענק!

## ביבליאָטעק און אַרכיוו

### יובֿל פֿון דער Jewish Publication Society

די Jewish Publication Society of America האָט אין יוני געפֿײַערט איר 50יעריקן יובֿל. זי איז געגרינדעט געוואָרן אין פֿילאַדעלפֿיע פֿון ד״ר יוסף קרויזקראַפֿט און ש. סאָליס-קאָהען מיטן ציל „צו פּובליקירן און פֿאַרשפּרייטן ליטעראַרישע, וויסנשאַפֿטלעכע און רעליגיעזע ווערק און פֿאַקטיש צו לערנען אין ייִדישער רעליגיע, געשיכטע און ליטעראַטור. ביז הײַנט האָט די JPS אַרויסגעגעבן 200 ביכער אין 2.500.000 עקז׳, צווישן זיי 40 יאָרגענג פֿון דער „אַמעריקאַניש-ייִדישן יאָרבוך".

די ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ האָט באַקומען פֿון דער געזעלשאַפֿט אַ מתּנה אַ גרעסערע צאָל (89 בענד) פֿון אירע אויסגאַבעס, דערין די סעריע „דזש.

שיפֿס ביבליאָטעק פֿון ייִדישע קלאַסיקער" (ב״ודה הלוי, אַלבוס ס׳ העיקרים, משה אבן עזרא, מכילתא דר׳ ישמעאל א״אַ—אין אָריגינאַל מיט פּאַראַלעלע ענגלישע איבערזעצונגען און דעקלערונגען); די סעריע מאָנאָגראַפֿיעס פֿון ייִדישע קהילות (ביז איצט די שטעט: ווין, פֿראַנקפֿורט, ווענעציע, לאָנדאָן); גרעצס 6בענדיקע געשיכטע פֿון ייִדן, דובנאָווס 3בענדיקע געשיכטע פֿון ייִדן אין רוסלאַנד און פּוילן; Margolis-Marx, History of Jewish People M. Leventhal, Jews in Germany; J. Husick, History of Mediaeval Jewish Philosophy; L. Ginzberg, Legends of the Jews, Vol. 1 — 7; Halper, Post-Biblical Hebrew Literature Vol. 1 — 2, H. Malter, Saadia Gaon; S. Schechter, Studies in Judaism; L. Finkelstein, The Pharisees, Vol. 1—2 און אַסך אַנדערע וויסנשאַפֿטלעכע און בעלעטריסטישע אויסגאַבעס.

*

פֿאַר דער לעצטער צײַט זײַנען אַרײַנגעקומען:

פֿון דער וויסנשאַפֿטלעכער געזעלשאַפֿט א״נ ט. שעווטשענקאָ (Наукове Товариство ім. Шевченка), לעמבערג, אין סדר פֿון אויסבײַט: אַטלאַס פֿון אוקראַיִנע און די שכנותדיקע לענדער אונטער דער רעדאַקציע פֿון ד״ר וו. קוביִיאָוויטש, לעמבערג 1937; 4טער באַנד פֿון אוקראַיִנישן סטאַטיסטישן יאָרבוך פֿאַר די יאָרן 1936 — 1937. — לעראַנשטאַלט פֿיר די וויסנשאַפֿט דעס יודענטומס, בערלין: I. Freund, Emanzipation d. Juden in Deutschland, בערלין 1912; Jahrbuch f. jüd. Geschichte u. Literatur Bd 24; Hildesheimer, Das jüd. Gesellschaftsrecht, לײַפּציג 1930.

פּראָפֿ׳ א. פֿרײַמאַן, פֿראַנקפֿורט-מײַן: זײַן „עניני שבתי צבי", בערלין תרע״ג. — א. ש. בעטעלהיים, פּרעשבורג: ארחות צדיקים. איבער זעצט אין לייכט דייטשער שפּראַכע פֿון מנחם מענדל ראָזענטהאַל, פּרעשבורג תרי״ט; Das Lied vom Scholet. Travestie Nach Schillers „Lied v. d. Glocke", — n'Chasens Kloles. Travestie nach Uhland's „Des Sängers Fluch" von Reb Leser Scholetsetzer „אָאָ״י [פּעסט, פֿערלאַג מ. ע. לעוויס זאָהן בוכהאַנדלונג.—זע „ידיעות" 73—74]; משה רבינו שפּיל [אַ פּורים-שפּיל]. אָאָ״י א״אַ.— אל. אַבראַהאַמסאָן, פּרעשבורג: 8ער באַנד פֿון ממו״ס׳ יובֿל-אויסגאַבע, קראָקע תרע״א. — ד״ר ז. ליכטענשטעדטער, מינכן: 22 זײַנע אַרבעטן אויף ייִדישע און ניט-ייִדישע טעמעס, אַ ספֿר פֿון זײַן פֿאָטער „אמתחת בנימין", פֿירט 1848.

ד״ר יעקבֿ שאַל, לעמבערג: זײַנע 5 אַרבעטן צו דער געשיכטע פֿון ייִדן אין פּוילן (אין פּויליש): Historia Żydów w Polsce, Litwie i Rusi לעמבערג 1916; Przewodnik po zabytkach żyd. m. Lwowa, לעמבערג 1935; Dzieje Żydów na ziemiach polskich; Żydostwo Galicyjskie w czasie inwazji rosyjsk., 1936. — ד״ר יצחק קאַנטער, ווילנע: Hadriani

Relandi, Analecta rabbinica... Trajecti a/Rh 1723.—פֿ׳ קאָרען, ווילנע: בוקסטאָרפֿס Concordantiae Bibliorum Hebraicae, באַזעל 1632.

פֿ׳ א. זײַנפֿעלד האָט בשותפֿות מיט דוד קעניגסבערג צוגעשיקט אַ ווײַטערדיקע שיקונג ביכער (60), צום גרעסטן טייל ייִדישע פֿאָלקסביכלעך פֿון גאַליציע, ווי אויך עלטערע ספֿרים און צײַטשריפֿטן, ווי: ס׳ בחינת עולם מיט אַ ייִד׳ איבערז׳ פֿון אליעזר פֿאַוויר, זשאָלקווע 1805; „המבשר", לעמבערג 1865; קאָלאָמבוס פֿון א. מ. מאָהר, לעמבערג 1846; היהודי, לאָנדאָן 3/1902; משניות ס׳ נזיקין, ווענעציע 1549; R. Bellarmini, Instit. linguae hebraicae קעלן 1616; זבֿת חלבֿ ודבש (אַ זאַמלונג וויצן און אַנעקדאָטן), לעמבערג 1848 א״אַ.

פֿאַרן אָפּטייל פֿון כתבֿ־ידן און פֿאָטאָגראַפֿיעס

פסח־ישעיה זײַנפֿעלד (דורך ש. ז. פּיפּע), לעמבערג: אַ בריוו פֿון א. ה. ווײַס צו שלמה באָבער און אַ כּ״י פֿון ש. באָבער.

שלמה פּריזאַמענט, לעמבערג (דורך ד. קעניגסבערג): 4 כתבֿ־ידן, דערין איינער א״ט „ישיר משה שירים בשפֿת זשאַרגאָן", פֿון זײַן פֿאָטער משה פּריזאַמענט (היוונעווער).

(ווײַטערדיקע קוויטירונגען—מחמת דוחק אין אָרט—אין קומעדיקן נומער).

## פֿאַרן ייִדישן קונסטמוזיי

פֿ׳ כתריאל אײַזיק, קוטנע, וועלכער האָט באַזוכט דעם ייִוואָ האָט געבראַכט פֿאַרן קונסטמוזיי אַ מתנה אַ פּראַכטיקן אַלבאָם „דאָס שטעטל" מיט אָט דער צושריפֿט:

„קוטנע, דינסטאָג דעם 14 יוני 1938 אין דרײַצעטן יאָר זינט עס איז געגרינדעט געוואָרן די היים פֿון אונדזער וויסנשאַפֿט — דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט. — אונדזער תושבֿ, פֿ׳ כתריאל אײַזיק, וועלכער שטיצט דעם ייִוואָ בלבֿ ונפֿש, האָט אינספּירירט דאָס ווערק פֿון היגן ייִדישן קינסטלער־גראַפֿיקער חיים ניסן טיבער „דאָס שטעטל". האָבנדיק דאָס הײַנטיקע שטעטל פֿאַראייביקט גראַפֿיש, שענקט ער צוזאַמען מיטן אויטאָר און היגע פֿרײַנד אַ מתנה דעם ייִוואָ צו זײַן בר־מיצווה און ווינטשט אים אַריכת־ימים. — עס זאָל לעבן, בלִיען און וואַקסן אונדזער טרייסט אין דער הײַנטיקער טרויעריקער צײַט דער ייִוואָ. — כתריאל אײַזיק, י. טויב, ח. טיבער.

אין אַלבאָם גייען אַרײַן אָט די 24 בילדער פֿון דעם גראַפֿיקער חיים טיבער:

אַ ייִד, שׂמחת־תורה, אַ קאַרטאָפֿל־שיילערין, אַ פֿאַרזאָרגטער, אַ בייגל־הענדלער, אַ וואַסער־טרעגער, אַ טרעגער, אַ הונגעריקער, אַ ייִד מיט אַ באָרד, אַ שלײַפֿער, אַ קאָפּ, בײַ נאַכט, פּאָרטרעט פֿון אַ ייִד, דער פֿישמאַרק, פֿון בית־המדרש, בײַ דער אַרבעט, אַרבעטלאָזע, אַ ייִדישער ייִנגל, הינטערן שטאָט, רעזיגנאַציע, בײַ דער קאַטערינקע, אַ ייִדענע דאַוונט, דער דזשאַזשפּילער, ערבֿ־יום־טובֿ־מאָטיוון.

## אַרכיוון פֿון די פּויזענער קהילות

דער שריפֿטשטעלער פֿ׳ שאול בלום, פּויזן, האָט אונטערגענומען אַ ענערגישע אַקציע אָפּצוראַטעווען פֿון אונטערגאַנג און באַזאָרגן אין ייִוואָ אַרטיִן די אַרכיוו-מאַטעריאַלן פֿון די ייִדישע קהילות אין פּויזענער קאַנט (טייל אַרכיוון, ווי למשל, פֿון אָסטראָוו, גריידיץ א״א געפֿינען זיך שוין פֿון פֿריִער אין דעם פֿײַער-זיכערן מאַגאַזין פֿון ייִוואָ און ווערן אָפּט אויסגענוצט פֿאַר אינפֿאָרמאַציעס בנוגע פערזאָנען, וואָס שטאַמען פֿון דאָרטן). זייער רײַכע אַרכיוו-מאַטעריאַלן האָט פֿ׳ בלום באַקומען און איבערגעשיקט פֿון קראָטאָשין, צ״א פּינקסים, געבונדענע קהילה-אַקטן פֿון פֿאַרשיידענע יאָרן פֿאַר דעם פּעריאָד 1828 — 1873, געשעפֿטביכער (אין ייִדיש) פֿון דער ייִדישער שחיטה פֿאַר די יאָרן 1820 — 31, פֿאַרשיידענע אַנדערע זייער וויכטיקע מאַטעריאַלן, סטאַטוטן, כתבֿ-ידן, דרוקזאַכן אאַז״וו. אַ געוויסע באַריכט פֿון דעם דאָזיקן וויכטיקן אוצר פֿאַר דער ייִדישער געשיכטע אין פּויזענער קאַנט וועט נאָך קומען נאָך דעם ווי די אַלע מאַטעריאַלן וועלן ווערן סעגרעגירט און אויסגעסדרט.

מיר וועלן זיך צו אַלע פֿרײַנד אין פּויזענער קאַנט מיטצוהעלפֿן פֿ׳ שאול בלומען אין זײַן וויכטיקער אַקציע פֿאַר אָפּראַטעווען פֿון אונטערגאַנג די שפּורן פֿון דעם עבֿר אין אַזאַ וויכטיקן ייִדישן צענטער, ווי עס איז אַ מאָל געווען די פּראָווינץ פּויזן.

---

אַרויסגעבער: נעזעלשאַפֿט פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין ווילנע — ז. רייזען
רעדאַקטאָר: י. אני-לאָוויטש

---

צענטראַלע, פֿילסעקציע, פסיכפֿעד-סעקציע—ווילנע:
**Żydowski Instytut Naukowy, Wiwulskiego 18, Wilno**
עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע סעקציע, גענז׳ פֿרײַנד פֿון ייִוואָ — וואַרשע:
Tow. Przyj. Żyd. Inst. Naukowego Chłodna 2/4, Warszawa
היסטאָרישע סעקציע, פּאַריז:
E. Tscherikower, 34, Rue Dombasle Paris (15e)
ניו-יאָרק: Yiddish Scientific Institute, 425 Lafayette Str., New York
ב׳-אירעס: Instituto Cientifico Judio, Corrientes 2616, Buenos Aires

Printed in Poland
druk. d. krejnes, wilno, rudnicka 2

PRINTED IN POLAND
druk d. krejnes wilno, rudnicka 2

Opłata pocztowa uiszczona ryczałtem

JIWOBLETER Miesięcznik Żydowskiego Instytutu Naukowego Nr. XIII, 5 — 6
The Monthly of the Yiddish Scientific Institute Wrzesień - Październik 1938

## TREŚĆ / *TABLE OF CONTENTS:*

Dr. J. Shatzky
Przedmowy do dzieł Józefa Maarsena.
*The Prefaces to Joseph Maarsen's Writings.*

A. Lourié
Testament Żyda pińskiego z początku 19go wieku.
*The Testament of a Jew of Pinsk at the Beginning of the 19th Century.*

Prof. S. Baron
Mojżesz Kohen Belinfante, maskil z czasów Napoleona.
*Moses Cohen Belinfante, a Maskil of Napoleon's Times.*

Dr. T. Nussenblat
Tarcza Dawida.
*David's Shield.*

M. Astour
Postać pierwotna Jahwe.
*The Original Concept of Jahve.*

WYDAWNICTWA NADESŁANE / *NEW PUBLICATIONS RECEIVED*

WYD.: TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ ŻYDOWSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
Wilno, ul. Wiwulskiego 18

# ייווא בלעטער

## חודש-שריפט פון יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט

## אינהאלט פון נומער


ש. ווערסעס:
יעקב-שמואל ביק, דער בלאָנדזשענדיקער משׂכּיל . . . . . 505

עמנואל לעף:
קופּער . . . . . 537

שׂמחה כ״ץ:
נייַע מאַטעריאַלן פֿון דעם פּערל-אַרכיוו . . . . . 557

פּנחס קאָן:
די צאַרישע מאַכט און דער רמבם . . . . . 577

ז. קלמנאָוויטש:
צו דעם אַרטיקל „מגן-דוד" פֿון ד״ר ט. נוסנבלאַט . . . . . 583

רעפֿעראַטן און רעצענזיעס:

ז. רייזען:
שאול חיות. אוצר בדויי השם . . . . . 585

אָ. שנייד:
Max Diamant. Jüdische Volkskunst . . . . . 618


/ המשך פֿון אינהאַלט אויף דער צווייטער זייַט הילע /

נאָוועמבער-דעצעמבער 1938 ב׳XIII, נ׳7-8

# המשך פון אינהאלט:


מאטעריאלן און נאטיצן:

נ. מ. געלבערג:

„ייִדן-העצע" אין לעגטשיץ (1790) . . . . . 621

ז. ר.:

פון דעם עזבון פון ד"ר י. מ. זאלקינד ז"ל . . . . . 626

מיכל ראבינאוויטש:

י. ל. גאָרדאָנס א ניט-געדרוקט לייד . . . . . 629

ש. ז. פיפע:

צו דעם ארטיקל פון פראָפ' מ. באלאבאן „בערגהארד האכשטיין" . . . . . 630

תיקונים . . . . . 631



PRINTED IN POLAND

DRUK. D. KREJNESA, WILNO, RUDNICKA 2

# יעקב־שמואל ביק,
# דער בלאָנדזשענדיקער משׂכּיל

פֿון ש. ווערסעס (ירושלים)

פֿאַר דער ייִדישער ליטעראַטור־פֿאָרשונג איז יעקב־שמואל ביק דער מחבר פֿון דעם פּאָפּולער־געוואָרענעם בריוו צו טוביה פֿעדער צו פֿאַרטיידיקן מענדל לעפֿינס ייִדישע „משלי"־איבערזעצונג. אָבער אויסער דער דאָזיקער עפּיזאָדישער ראָלע ווי אַ מליץ־יושר פֿאַר דער ייִדישער פֿאָלקשפּראַך – איז ביק פֿאַר זיך אַן אינטערעסאַנטע געשטאַלט, אַ יחיד במינו אויפֿן פֿאָן פֿון דער גאַליצישער השׂכּלה־באַוועגונג. דער דאָזיקער מאַן וואָס האָט זיך געראַנגלט אַלע זײַנע יאָרן מיט זיך אַליין און געשוועבט צווישן השׂכּלה און חסידות, צווישן קאָסמאָפּאָליטיזם און נאַציאָנאַליזם, איז געווען אַ רעטעניש פֿאַר זײַנע חבֿרים. ער איז געווען דער ערשטער צווישן זיי וואָס האָט זיך ניט צופֿרידן געשטעלט מיט דער אָפֿיציעלער השׂכּלה און זיך צו איר באַצויגן קריטיש. ביק האָט זיך באַפֿרײַט פֿון דער פֿאַרגליווערטקייט און קאַלטקייט, וואָס האָט דאָ געהערשט און געזוכט נײַע וועגן. בײַ אים איז געווען מער „באַליבט און אָנגעלייגט דער מענטש, וואָס איז זיך מודה אין דער ענדערונג פֿון זײַנע איבערצײַגונגען, איידער דער מענטש, וואָס אַלטקייט מאַכט אים האַרטנאַקיק".[1]

זײַנע מיטצײַטלער האָבן ביקן ניט אָפּגעשאַצט ווי געהעריק. ערשט דער צווייטער דור האָט זיך באַצויגן צו אים מיט סימפּאַטיע און פֿאַרערונג. די דאָזיקע סימפּאַטיע האָט אָפֿט מאָל אָנגענומען איבערגעטריבענע פֿאָרמען. אַזוי באַטראַכט אים ווײַסבערג למשל ווי „איינעם פֿון די געניאַלסטע ייִדן וואָס דאָס גאַליצישע ייִדנטום האָט אַרויסגעגעבן פֿאַר די לעצטע צוויי יאָר־הונדערטער".[2] אָבער ניט געקוקט אויף דער דאָזיקער פֿאַרערונג האָט נאָך ביק ניט זוכה געווען ביז איצט צו אַ גענויער אויספֿאָרשונג וועגן זײַן לעבן

---

1 אוצר הספֿרות, IV, ז' 266.

2 M. Weisßberg, Die hebräische Aufklärungsliteratur in Galizien, MGWJ 1928, p. 192.

און טעטיקייט. די ידיעות וואָס זיינען פֿאַראַן וועגן אים זיינען צעשפּרייט אויף שבֿעה ימים — אין כּלערליי הערות, בריוו און געציילטע אַרטיקלען.[3] שוין אין יאָר 1898 האָט ש. בערנפֿעלד אונטערגעשטראָכן די נייטיקייט אין אַ מאָנאָגראַפֿיע וועגן ביקן[4], און ווייסבערג ענדיקט זיין אַרטיקל וועגן ביקן מיט דער האָפֿענונג, אַז „ש. ביק וועט נאָך וועט עס איז געפֿינען זיין מאָנאָגראַף, ניט געקוקט אויף דער קאַרגשאַפֿט פֿון די מקורים וועגן זיין לעבן און ווירקן".[5] די עיקר שוווערקייט בײַם שרײַבן אַן אַרבעט וועגן ביקן שטאַמט פֿון דער דאָזיקער „קאַרגשאַפֿט פֿון מקורים". די ידיעות וועגן אים זיינען זיך אָפֿט מאָל סותר און די זכרונות זיינע וואָס האָבן אַוודאי אַנטהאַלטן וויכטיקע ידיעות וועגן ביקס לעבן זיינען פֿאַרבראַנט געוואָרן.[6] — איבער דעם דאָזיקן טעם בין איך בלויז אויסן געווען מיט מײַן אַרבעט צו קאָנצענטרירן דעם פֿאַראַנענעם געדרוקטן מאַטעריאַל. די מאָנאָגראַפֿיע וועגן ביקן דאַרף נאָך געשריבן ווערן.

## I

יעקבֿ־שמואל ביק איז געבאָרן געוואָרן אין דער שטאָט בראָד און שטאַמט פֿון אַ יחוסדיקער און השפּעהדיקער משפּחה, וואָס פֿון איר זיינען אַרויס „גבֿירים און רעכטפֿאַרטיקע האַרן... וואָס זיינען טעטיק געווען לטובֿת אַחב"י אין די הויפֿן פֿון די מלכים ושׂרים".[7] וועגן דער וויכטיקער ראָלע פֿון דער משפּחה ביק זאָגט אויך עדות איר נאָמען: ביק — דאָס זיינען די ראָשי־תיבֿות פֿון „בעזרת ישׂראל קמו".[8] וועגן איינעם פֿון דער דאָזיקער משפּחה, ר' שמואל, ווייזט אויס אַ זיידע פֿון אונדזער יעקבֿ־שמואלן, הערן מיר, אַז ער איז געווען אַ רעכטפֿאַרטיקער מאַן, אַ גרויסער בעל־צדקה, וואָס פֿלעגט צעטיילן זיין געלט פֿאַר אָרעמע לײַט, פֿלעגט שיצן דעם נויטלײַדנדיקן און שפּייזן תורה־לערנערס.[9]

וועגן יעקבֿ־שמואלס עלטערן וויסן מיר גאָרנישט. וועגן זיין מוטער שרײַבט ביק אין אַ טרויעריד אויף איר טויט.[10] אָבער אויסער די פֿראַזעס וועגן איר צדקות און מעשׂים טובֿים איז שווער זיך צו דערווײַסן עפּעס.

---

3 זע: די ארטיקלען פֿון א. מ. ליפֿשיץ, ווייסבערג, ז. רייזען און לעצטנס י. צינבערג אין י. ווײַנלעס.

4 תולדות ש"ר, ברלין 1898.

5 MGWJ, 1928, p. 196.

6 פּרס־חמד, I ז' 81, הערה צום בריוו כ"ב.

7 זע: אריה־ליב תאומים אין די הקדמות צו זיינע ספֿרים „יעלת חן" און „אילת אהבֿים", זולקבה תקס"ב.

8 דאָרט.

9 דאָרט.

10 פֿאַרעפֿנטלעכט אין „אשכול ענבֿים" פֿון י. נ. פֿישמאַן, לעמבערג תקפ"ז, ז' קיא.

וועגן זײַנער אַ שוועסטער דערציילט ער אונדז, אַז זי איז געשטאָרבן נאָר יונג.[11] געווײַנטלעך רעכנט מען, אַז ביק איז געבאָרן געוואָרן אין יאָר 1770 בערך.[12] אָבער ג. באַדער ברענגט אַ מער פּרטימדיקע דאַטע – 1772 – תקל"ב, ה' תּמוז (13 יוני).[13] ווי דער שטיינגער איז — האָט יעקבֿ-שמואל באַקומען אַ טראַדיציאָנעלע דערציונג און האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זײַנע ידיעות אין תּלמוד. און ניט אומזיסט טיטולירט מען אים שפּעטער „הרבני המופלג"[14] — אָדער „הרב המופלג",[15] און שי"ר פלעגט נאָך אויף דער עלטער דערציילן וועגן ביקס פּירושים אויף געוויסע סוגיות פון דער גמרא.[16] דערבײַ איז ניט בראַכטיקט די השערה, אַז ביק האָט אין זײַן יוגנט ניט געהאַט צו טון מיט „טרוקענעם פילפול און פוסקים".[17]

אָבער גאָר גיך האָט די השכּלה-באַוועגונג מיטגעריסן דעם יונגן עילוי, וואָס האָט אָנגעהויבן זיך פאַרנעמען מיט וועלטלעכער בילדונג, ניט געקוקט אויף די רדיפֿות פון דער סביבה. וועגן דעם דערציילט ער אַליין בזה הלשון: „מיט וויפל ביטערנישן האָב איך זיך אָנגעזעטיקט זינט מײַנע יונגע יאָרן, וועו איך האָב זיך אָנגעשטרענגט אַריינצובאַקומען אין דעם קאָרידאָר פון דעם היכל פון די וויסנשאַפֿטן"...[18] – אָבער יעקבֿ-שמואל האָט אויסגעמיטן די שטרויכלונגען און איז זיך געגאַנגען וויטער זײַן נײַעם וועג. ער האָט זיך אײַנגעשאַפֿט בריייטע ידיעות אין אייראָפּעיִשע שפּראַכן – באַזונדערס פראַנצייזיש[19], – און ביסלעכווײַז האָט זיך טאַקע ביק אײַנגעבירגערט אין „היכל פון די וויסנשאַפֿטן"...

אַלע זײַנע יאָרן איז ביק געזעסן אין זײַן געבוירן-שטאָט בראָד. נאָר צײַטנווײַז פלעגט ער באַזוכן זײַנע חבֿרים – משפּילים אין טאַרנאָפּאָל, זשאָלקווע און לעמבערג. ביק האָט פון קיין נויט ניט געוווסט. ער האָט

---

11 דאָרט, ז' קיב.

12 ז. רייזען — אַן אינטערעסאַנטע פּערזענלעכקייט פון דער השכּלה-צײַט, ליט' בלעטער, 1931, נ' 42. י. צינבערג — די געשיכטע פון דער ליטעראַטור בײַ יידן, באַנד VII בוך 2, ז' 262.

13 מדינה וחכמיה, נ"י 1934, ז' 36.

14 שי"ר אין א בריוו, אוצר הספֿרות III, ז' 28.

15 יאָללעש, דאָרט ז' 30.

16 זע: מ. —ן. — לתּולדות הרה"ג שי"ר, היהדות, תּרמ"ח נ' 2 ז' 46.

17 זע: י. צינבערג, דאָרט הערה 1 — וועלכער פאַררופֿט זיך אויף שמשון בלאָכס ווערטער צו ביקן (המאסף לשנת תקמ"ד — פון לעטעריסן, ז' קפא): „אחשוב כי עשית זאת בעבור העדר שקידתך מנעוריך על ספרי התלמוד והפוסקים". — אָבער גראָד אין דער דאָזיקער וועגדונג איז פאַרבאָרגן א שארפֿע איראָניע קעגן ביקן דעם למדן, וואָס איז געוואָרן א חסיד.

18 זע: בעורי-העתים, VI ז' 88 אין דער הערה.

19 ש. בערנפֿעלד דערציילט, אז וואָס שייך פראַנצייזיש האָט ביק אריבערגעשטעגט זײַן פּרײַנט שי"ר; תולדות שי"ר, ז' 9.

געלעבט בשלום מיט דער סביבה – בפרט נאָך, אַז בראָד איז געווארן אַ השפּלה־צענטער. „די דאָזיקע שטאָט – דערציילט לעטערים – איז געווען דעמאָלט זייער געהויבן איבער אַלע שטעט פון גאַליציע מיט איר פֿאַרמעגן און עשירות, מיט חכמה און אַקטיוואָקייט"... [20] – אַ דאַנק זיין יחוס און עקאָנאָמישער שטעלונג איז ביק געווען דאָ שטאַרק אָנגעזען, און מיט דער צייט איז ער אַפֿילו געווארן „דער פֿרנס און מנהיג פון דער בראָדער עדה". [21]

## II

דאָס יאָר 1808 איז געווען אַ וויכטיקער עטאַפּ אין ביקס גייסטיקער אַנטוויקלונג: מענדל לעפֿין איז אַראָפּגעקומען קיין בראָד, כדי זיך צו באַזעצן און אָפּרוען זיך נאָך די לאַנגע וואַגלענישן זיינע. [22] אַ דאַנק זיין פערזענלעכקייט איז די גאַליצישע השפּלה־באַווענונג ווי אָפּגעפֿרישט און געקרעפֿטיקט געווארן. „און עס איז געווען, אַז ער האָט זיך אומגעקערט אין זיין לאַנד – זאָגט לעטערים אויף זיין מליצהדיקן שטייגער – איז ער [לעפֿין] געזעסן אַ לאַנגע צייט אין דער שטאָט בראָד, האָט געזייט ליכט פֿאַר די רעכטהאַרציקע, די זוכערס פון חכמה, וואָס אין דער דאָזיקער שטאָט... און דעמאָלט איז ער ווי דער מאָרגנשטערן אויפֿגעגאַנגען פֿאַר אונדזער פֿאָלק אין דעם לאַנד גאַליציע". [23] ערום לעפֿינען האָט זיך גיך געשאַפֿן אַ קרייז פון פֿרײַנד און תּלמידים, און צווישן זיי האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין איבערגעבנקייט ביק. צום דאָזיקן קרייז האָבן געהערט די בראָדער און טאַרנאָפּאָלער משכּילים: דובֿ־בער גינזבורג, רנ"ק, יוסף פערל, ישׂראל באָדעק, — און ביק איז געשטאַנען מיט זיי אין פֿרײַנטלעכע באַציונגען. אין יאָר 1811 שרײַבט ביק צו יוסף פערלען און לעפֿינען — אין צוזאַמענהאַנג מיט דער חתונה פון זיין טאָכטער הינדע: „אייערי טייערי נאהמן האבן וויר ביים זאָפֿטע דער רעבן פֿילי מאָהל הערצליך גידאַכט אונד זינד ערקוויקט ווָארדען". [24] אויף דער חתונה איז געווען דער משכּיל ישׂראל באָדעק „דער זיך אַלס ברודער מיט מיר גיפֿרייעט האָט". [25]

---

20 הצופֿה לבית ישׂראל — י. ערטער, ורשה 1883, ז' XII (אין דער הקדמה).

21 מיינלאָז, העולם 1925, ז' 819; „יוסף פערל יחידשע פּחבים", מילגע 1937, ז' XXXV. — אַנג שטעלט זיך י. מיינלאָז גענויער אָפּ אויף דער באדייטונג פון דער שטאָט בראָד, דאָרט ז' IX—XI.

22 לויט י. מיינלאָז — דאָרט, ז' XI, איז לעפֿין געקומען קיין בראָד אין די יאָרן 1802—3. אַבער פרעפֿ' קלויזנער, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, באנד I, ז' 211, איז נוסה צו דער דאָטע 1808.

23 לטריס, תולדות רנ"ק אין המאסף לשנת תקפ"ו, ז' 13—33.

24 יחוא־בלעטער, II 1931, ז' 342—3.

25 דאָרט.

לעפֿין פֿלעגט אָפֿט פֿאָרן קיין טאַרנאָפּאָל און קאָרעספּאָנדירן דעמאָלט מיט ביקן, זײַן תּלמיד.[26]

אין גיכן האָט ביק געהאַט אַ געלעגנהייט אַרויסצוווײַזן זײַן געטרײַשאַפֿט צו לעפֿינען אין צוזאַמענהאַנג מיט זײַן „משלי"־איבערזעצונג אויף ייִדיש. „און ס'איז אַזוי געוואַקסן לעפֿינס חשק צו ריידן צו זײַנע ברידער אין דער שפּראַך פֿון זײַן פֿאָלק און לאַנד, ביז ער האָט אַראָפּגעניידערט פֿון זײַן גדולה... איבערצוזעצן פֿאַר דעם פּראָסטן פֿאָלק... דעם ספֿר ‚משלי'"...[27] די דאָזיקע איבערזעצונג (טאַרנאָפּאָל 1813) האָט אַרויסגערופֿן אַ שטורעם אין די השׂכּלה־קרײַזן, — און טובֿיה פֿעדער, דער וואַנדערנדיקער משׂכּיל, האָט אָנגעגורט די לענדן און געשאַרפֿט זײַנע שפּיציקע פֿײַלן קעגן דעם אַלטן לעפֿין. נ. מ. געלבער[28] מיינט, אַז די סיבה פֿון דאָזיקן ליטעראַטור־וויכּוח שטעקט אין דעם קאָנקורענץ־קאַמף צווישן די שטעט טאַרנאָפּאָל און בראָד איבער דער העגעמאָניע אין דער גאַליצישער השׂכּלה־באַוועגונג, און לעפֿין איז בלויז אַ צופֿעליקער קרבן פֿון דעם דאָזיקן אַנטאַגאָניזם. אָבער די דאָזיקע השערה לאָזט זיך אָפּפֿרעגן. ערשטנס איז לעפֿין ניט געווען קיין שטענדיקער בראָדער אײַנוווינער. ער פֿלעגט אויך אָפֿט אַראָפּקומען קיין טאַרנאָפּאָל, ווו ס'האָט געלעבט זײַן פֿרײַנד יוסף פּערל. און די „משלי"־איבערזעצונג האָט זיך געדרוקט דווקא אין טאַרנאָפּאָל אין פּערלס דרוקערײַ![29] וואָס שייך דעם ראָש־המדברים צווישן לעפֿינס געגנער — טובֿיה פֿעדער — איז ער דעמאָלט גאָר געזעסן אין באַרדיטשעוו.

דער אינהאַלט פֿון פֿעדערס פּאַמפֿלעט איז ווײַזט אויס דערגאַנגען צו לעפֿינס פֿרײַנד און תּלמידים און האָט אַרויסגערופֿן אַ פֿאַרשטענדלעכע אויפֿרעגונג. באַזונדערס טעטיק איז געווען לעפֿינס געטרײַער תּלמיד, ביק. ער האָט אָרגאַניזירט די בראָדער גבֿירים, זיי זאָלן זיך אָננעמען לעפֿינס קריוודע,[30] האָט גערופֿן צו הילף ריב"לן, וואָס האָט דעמאָלט געוווינט אין נאָענטן ראַדזיווילאָוו. ריב"ל האָט זיך ניט געלאָזט לאַנג בעטן און איז אַרויס מיט אַ שאַרפֿן עפּיגראַם קעגן פֿעדערן.[31] אָבער די עיקר־פֿאַרטיידיקונג האָט איבערגענומען ביק אַליין אין זײַן בריוו צו פֿעדערן, פֿון י"ט טבֿת תּקע"ה, וואָס איז שוין געוואָרן אַ שם־דבֿר,[32] — „אַ מײַסטערווערק פֿון לאָגיק און עסטעטישער קריטיק, אַ מוסטערהאַפֿטע פֿאַרטיידיקונג פֿון יעטווידער דיאַלעקט־דיכטונג".[33] צוויי צילן פֿונעם שרײַבער לאָזן זיך אויסשיילן אין

---

26 דאָרט.

27 ד"ר שלמה רובין, נגה ירח, העפֿט ד—ה, ז' 28, טאַרנאָפּאָל 1874.

28 Aus zwei Jahrhunderten, Wien 1924, 54.

29 י. ווײַנלעז — אין „יוסף פּערלס ייִדישע כּתבֿים", XXIII.

30 Weißberg, MGWJ, 1927, p. 56.

31 אשכול הסופֿר, ז' 11.

32 כּרם־חמד, I מכתבֿ כ"ח.

33 Weißberg, MGWJ, 1927, p. 106.

דעם דאָזיקן בריוו: 1) אַ טעאָרעטישע באַגרינדונג און באַרעכטיקונג פֿאַר דער איבערזעצונג אויף ייִדיש, 2) לעפֿינס פֿאַרטיידיקונג קעגן פֿעדערס פּער-זענלעכע אָנפֿאַלן. בנוגע דער באַציִונג צו דער ייִדישער פֿאָלקשפּראַך האָט ביק אַוודאי זיך געפֿונען אונטער דער השפּעה פֿון זײַן רבין, אָבער בעצם איז ער אָרגאַניש געקניפּט מיט דער העברעיִשער שפּראַך, אין וועלכער ער זעט דעם פֿאַרבינדנדיקן פֿאַקטאָר פֿון דער ייִדישער צעשפּרייטונג איבער דער גאָרער וועלט.[34] אָבער ניט געקוקט אויף דער דאָזיקער אײַנשטעלונג זײַנער פֿאַרטיידיקט ביק די ייִדישע שפּראַך אויף אַ קאָנסעקווענטן אופֿן. ער ברענגט אַזעלכע אַרגומענטן:

1) אין דער ייִדישער שפּראַך ריידן שוין אונדזערע אָבֿות אין פּוילן זינט 400 יאָר.

2) מען מעג אַרויסגעבן ליטעראַטור אין ייִדיש פֿאַר די אוקראַיִנישע ייִדן, פּונקט ווי אין ווין גיט מען אַרויס אַ צײַטונג אין דער פּויערים-שפּראַך.

3) יעדער שפּראַך איז שפֿלדיק בײַם אָנהייב פֿון איר אַנטוויקלונג און ווערט ערשט מיט דער צײַט פֿעיִק אויסצודריקן קאָמפּליצירטע באַגריפֿן.

4) „דער המון איז דער באַגרינדער פֿון דער שפּראַך בײַ יעדער פֿאָלק".

פֿון פֿאַרטיידיקן די ייִדישע שפּראַך גייט ביק אַריבער צו דער פֿאַרטיי-דיקונג פֿון זײַן באַעוולטן לערער. ער וויל אײַנשטילן דעם היציקן פֿעדער אויף כּלערליי אופֿנים. ער לויבט זײַנע חיבורים און איז אים גרייט צו קריינען פֿאַר בן-זאבֿס יורש, דעקלאַרירט זיך פֿאַר זײַנעם אַ הייסן פֿרײַנד – און אַלץ כּדי צו פּועלן בײַ פֿעדערן, ער זאָל צוריקציִען זײַן געפֿערלעכן כּתבֿ-יד, וואָס איז עלול צו פֿאַרשאַפֿן עגמת-נפֿש לעפֿינען. אָבער דער אמת איז, אַז ביק פֿאַרטראָגט ניט פֿעדערן, און אַ סך יאָרן נאָך דעם וויכּוח מיט אים האָט ער נאָך אַלץ געטראָגן אויף אים אַ האַרץ.[35] אָבער מיט קאָמפּלימענטן און העפֿלעכע ווענדונגען איז ביק ניט יוצא. ער פּרוווט אָנווענדן מער איבערצײַגנדיקע אַרגומענטן. ער וואָרנט פּשוט פֿעדערן מיט אומאָנגענעמע רעזולטאַטן פֿאַר אים, אויב ער וועט זיך דערוועגן צו פֿאַר-עפֿנטלעכן זײַן חיבור.[36] ער שרעקט אים מיט דער אַרײַנמישונג פֿון „שׂרי העמים", וואָס געהערן אויך צו לעפֿינס פֿאַרערער. „די דאָזיקע, דערהערנדיק,

---

34 „הלשון הקדמון הזה [עבֿרית], עודו לבֿדו חיי רוחנו אחר שנתפּזרנו בארבע כּנפֿות הארץ ובאיים רחוקים, ורק הוא הקשר המקשר אותנו להיות לאחדים לפֿני אדון עולם ולפֿני דרי ארצו המשתּנים חדשים לבֿקרים בלשונם במנהגם בדתם ובמוסרם".

זע: כּרם-חמד I, מכתבֿ כ"ב פֿון יאָר תקפּ"ח.

35 כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דער דאָזיקער באַציִונג זײַנען ביקס ווערטער פֿון יאָר 1827 (מכתבֿי עבֿרית, ז' 123): „המשורר ר' טובֿיהו פֿעדר ע"ה היה שנוא בעולמו על מנהגו לקשקש בחרבֿ מליצתו על ירכו, כּדרך שר עשרה בחיל העמים (העֶשר בחיל הונגאַריא) — בעת חלף עבֿר על פּני דמיונו מתנגד או פּוגם".

36 „ואם תוציא השנינה הזאת לאור בדפֿוס, המסובֿבֿים ממנה רבים יוכלו להיות, ומהם מזיקים לך איש יקר"; זע: כּרם-חמד, I, ז' 96.

אַז דו האָסט פֿאַרמיאוסט זייער באַליבטן אַזוי ווי אײנעם פֿון די מינערוועריקע, וועלן דאָך צערעמען אויף דיר און וועלן ניט שווײַגן, ביז וואַנען זיי וועלן זיך ניט נוקם זײַן פֿאַר זײַן [לעפֿינס] שאַנד". [37] עס איז אויך מעגלעך, אַז די בראָדער נכבדים האָבן זיך משתדל געווען פֿאַר זייער ליבלינג בײַ דער רעגירונג. אויף דעם איז מרמז פֿעדער אַליין אין זײַן ענטפֿער ביקן: „איר האָט זיך אַלע פֿאַרבונדן קעגן מיר אָפּצושרעקן און צעטומלען מיך דורך דעם מושל". [38] ביקס בריוו איז אָנגעקומען צו פֿעדערן קיין באַרדיטשעוו ערשט אין דרײַ חדשים אַרום — דורך אַ ייִד אַ למדן ר' נחום אַשכנזי, [39] אָבער אין משך פֿון די דרײַ חדשים האָט פֿעדער באַקומען בריוו פֿון לעפֿינס פֿאַרערער, וואָס האָבן זיך אָנגענומען זײַן קריוודע און געזידלט פֿעדערן. וועגן אַ בריוו, וואָס ער האָט באַקומען פֿון אַ בראָדער נגידס אַ זון, — פֿול זידלעריַען און באַליידיקונגען — דערציילט פֿעדער אַליין מיט פֿאַרביטערונג. [40]

אָבער ביקס בריוו האָט געמאַכט אויף אים אַ רושם און ער האָט תיכף געשריבן אַן ענטפֿער. פֿעדערס הייבט אָן זײַן בריוו מיט העפֿלעכקייט-וועגדונגען צו ביקן און טיפֿער אַכטונג, אָבער באַלד דערוועקט זיך אין אים דער גע-בראָענער פֿאַמפֿלעטיסט, ער בייזערט זיך אויף ביקן, באַנוצט זיך מיט אויפֿ-געבלאָזענע פֿראַזעס, שטעלט זיך אין דער פּאָזע פֿון אַ קעמפֿער. אָבער דער שטורעם איז גאָרניט אַזוי געפֿערלעך. פֿלוצלונג ציט זיך דער בראָווער קעמפֿער צוריק און איז גרייט וואַרפֿן זײַן כתבֿ-יד אין פֿייער אַרײַן, אויב מען וועט אים נאָר דעקן די הוצאות, וואָס ער האָט אַרײַנגעלייגט אין דרוקן זײַן חיבור. און ביק זאָל טאַקע האָבן אים באַצאָלט 100 רובל, פּדי ער זאָל זײַן כתבֿ-יד ניט פֿאַרעפֿנטלעכן. [41]

אינטערעסאַנט איז אָבער, אַז ביק אַליין איז באַווירקט געוואָרן דורך זײַן געגנער ליטעראַריש. אין ביקס סאַטיריש בריוו צום משורר משה הפּהן זײַנען קענטיק רעמיניסצענצן פֿון דער לעקטור פֿון „קול מחצצים". [42]

דער וויפֿוח אַרום דער „משלי"-איבערזעצונג האָט געפֿונען אַ בייטן אָפּקלאַנג אין דער השׂכּלה-ליטעראַטור. על-פּי-רובֿ האָט מען געריכט געגעבן לעפֿינען און ביקן זײַן פֿאַרטיידיקער. שוין אין יאָר 1827 האָט לעטעריס אַרויסגעזאָגט די

---

37 דערס, ז' 97.

38 דערס, ז' 100.

39 דער דאָזיקער נאָמען ווערט בלויז געבראַכט אין „המאסף לשנת תקמ"ד", מין 1862. אין „כרם-חמד" זײַנען בלויז דערמאָנט איניציאַלן.

40 כרם-חמד I, ז' 101.

41 כרם-חמד I, מכתבֿ כ"ב. למשל דער דאָזיקער פֿראַגמענט: „ונשמע שם המולה גדולה, כי באה השמועה שתסע לווינה ללמוד מלאכת הרפואה. משוררי ישורון צעקו חוצה, ויזעל ולוצצו מר בכו; והקומונים והאמצעים והאחרונים, פלם שמו פניהם ורצו אל שער ההיכל לבקש בתחנונים מניעת כוונתך".

42 די דאָזיקע ווערסיע איז נאָך ניט באַשטעטיקט. פֿראָפֿ' קלויזנער, היסטוריה של הספרות העברית החדשה I, ז' 218, איז שטאַרק מסופק אין דעם.

דאָזיקע מיינונג.[43] מענדל מאָהר, דער אַרויסגעבער פֿון „קול מחצצים", איז גאָרניט מסופּק מכּוח דער נוציקייט פֿון דער „משלי"-איבערזעצונג פֿאַר די פֿאָלקס-מאַסן.[44] באַזונדערס צייכנט זיך אויס אַ. ב. גאָטלאָבער מיטן קאַטעגאָרישן טאָן זײַנעם. ער אידענטיפֿיצירט זיך מיט לעפֿינס שטרעבונגען דורך דער איבערזעצונג צו „עפֿענען די אויגן פֿון פֿאָלק און עפֿענען זײַן האַרץ פֿאַר פֿאַרשטאַנדיקייט".[45] ביק איז אין זײַנע אויגן אַן ענוו און אַ מענטש מיט אַ ריין האַרץ. אַ קעגן זשע פֿעדער איז אַן עזות-פּנים וואָס „זײַן שפּראַך איז ווי דער כּעס פֿון אַ שלאַנג, און זײַן פֿעדער — אַ געשאַרפֿטע שווערד גרייט צו שעכטן".[46] ד"ר שלמה רובין פֿאַרגלײַכט לעפֿינס איבערזעצונג צו מענדלסאָנס חומש-איבערזעצונג – ביידע זײַנען געמאַכט געוואָרן, כּדי צו ברענגען נוצן דעם פֿאָלק. אויך דער אויסקלײַב פֿון די משלים אין „משלי" איז נאָענט צו דעם פֿאָלקס-כאַראַקטער.[47] כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דער דאָזיקער שטימונג בנוגע לעפֿינס ווערק איז אויך דער אופֿן פֿון אַנאָנסירן די „קהלת"-איבערזעצונג, וואָס איז אַרויס אין אָדעס 1873: „קומט לאָמיר זאָגן אַ דאַנק דעם חכם דעם אַרויסגעבער פֿאַר זײַן באַמיִונג אָפּצודרוקן אויך די „קהלת"-איבערזעצונג."[48]

## III

עטלעכע יאָר נאָך דעם דאָזיקן וויכּוח – 1817 – טרעפֿן מיר ביקן אין דער ראָלע פֿון אַ רעדאַקטאָר און אַרויסגעבער פֿון אַ צײַטשריפֿט מיטן נאָמען „עולת שבת", וואָס איז פֿאַרשפּרייט געוואָרן נאָר בכּתבֿ. צווישן די מיטאַרבעטער איז אויך געווען מענדל לעפֿין.[49] אין דער דאָזיקער צײַט האָט זיך דער משׂכּילים-קרײַז אין בראָד אויסגעברייטערט. אין 1818 איז געקומען

---

43 לטריס — מכתבֿים, לבֿובֿ תקפּ"ז. אין דער הערה צו פֿעדערס בריוו זאָגט ער: „ובלי פּגוע בכבֿודו של היקר פֿדר, אומר אני כּי יצא לריבֿ מהר, בלי שפֿוט מישרים ברוח נכון את פּעולת המתרגם".. ז' י"ז.

44 „ולא אפֿונה כּי רבֿ התועלת אשר יצא לעם הארץ מהעתקת רמ"ס את ס' משלי בלשונם הבלולה", קול מחצצים, 1853, ז' 10.

45 המגיד, 1873, ז' 364.

46 דאָרט.

47 „וכמו שהרמבמ"ן העתיק את התורה ללשון ארצו ולתועלת העם, כן העתיק הרמ"ל משלי וקהלת ללשון ארצו להועל לבֿני המון עמו. וחמבֿין דבֿר לאשורו אם ישים עין בוחנת ובודקת בתרגום משלי להרמ"ל, עד מהרה יכיר ויתבונן גודל כּחו של הרמ"ל להעמיק תכונת המשלים אשר יסודותם מכורותם ומולדתם בין אנשי המון העם", — נגה ירח, טרנופּול, 1874: העפֿט ר—ה, ז' 28—29, הערה 2.

48 ... אז רבים מחכמי דורו צוחו עליו [על לפֿין] על זה שלא תרגם בשפֿה צחה כּראוי, אך הזמן הוציא צדקתו לאור כי גם זו דרך נכונה להרחיבֿ גבֿול הדעת בין המון העם. ע"כ בואו ונחזיק טובֿה להחכם המו"ל על השתדלותו להדפֿיס גם את תרגום. החכם הנ"ל על קהלת". — זע: בשׂורת ספֿרים, המגיד, 1873, ז' 299.

49 Gelber, Aus Zwei Jahrhunderten, p. 56.

אַהער יצחק ערטער און האָט זיך גלייַך באַפּרייַנדעט מיט ביקן.[50] אויך דער וואַנדערנדיקער משפּיל שמשון בלאָך, דער מחבר פֿון „שבילי עולם", איז געווען פֿאַרבונדן מיט אים אין אמתער פֿרייַנדשאַפֿט. אין יאָר 1821, ווען בלאָך איז געזעסן אַ פֿאַראייַנזאַמטער אין זאַמאָשטש, גיסט ער אויס פֿאַר ביקן זייַן ביטער האַרץ: „כאיל אל אפיקי מים וכיונה אל ארובותיה כן נכספה גם פלתה נפשי לנעימות חברתך ידיד נבחר! מתי אבוא וארא משוש לבי! מתי אשבעה בהקיץ תמונתך הנעימה לי... אתה בחנת לבבי אתך, ערום הוא נגדך, תדעני לא מתמול שלשום... אתה ידעת את המחשבות אשר אני חושב".[51] ער זוכט שוץ בייַ דעם השפּעהדיקן פֿרייַנד קעגן די בראָדער משפּילים וואָס פֿאַלן אָן אויף אים. בלאָך האָט צו אים דעם פֿולסטן צוטרוי. פֿון בלאָכס בריוו אַנטפּלעקט זיך פֿאַר אונדז ביק, דער מאַן מיטן פֿילנדיק האַרץ און אויפֿמערקזאַמען אויער פֿאַר יעדער מר־נפֿש. „מיין טייַערער – ענדיקט בלאָך זייַן בריוו – זאָלן מיינע רייד זיין נאָר פֿאַר דיר אַליין. זאָלן זיי ניט באַוווסט ווערן פֿאַר אַ שלעכטן מענטשן... נאָר דו אַליין קענסט דאָך די נשמה פֿון אַן אומגליקלעכן... וויַל דו אַליין האָסט דאָך אויך געקרענקט און פֿון כּוס מיט גיפֿט געטרונקען, און דעריבער, מיין ברודער, אַן אָח לצרה ביסטו מיר".[52] און ביק שטעלט זיך אַיין פֿאַר זייַן פֿרייַנד. ער באַמיט זיך שלום מאַכן צווישן אים און ערטערן, וועלכער האָט זיך געפֿילט באַלייַדיקט פֿון בלאָכס אַ בריוו, און פֿאַרענטפֿערט אים.[53] אין זייַן בריוו לויבט ביק בלאָכן דעם שריפֿטשטעלער: „און אַלץ וואָס גייט אַרויס פֿון אונטער דיין פֿעדער איז ווערט אויסגעקריצט צו ווערן... פֿאַרן לעצטן דור – לזכרון אין גאָטס היכל".[54] ער רופֿט בלאָכן זיך אומצוקערן פֿון זיינע וואָגלעניש קיין גאַליציע, און דאָרט וועט ער געפֿינען אַ פֿרייַנדלעכע אַטמאָספֿערע, פֿול פֿאַרשטענדעניש פֿאַר אים.[55] ווי ס'זעט אויס, האָבן מיר דאָ צו טון מיט אַן אמתער, קעגנ־זיטיקער פֿרייַנדשאַפֿט. און ווער האָט זיך געקענט פֿאַרשטעלן, אַז נאָך דעם אַלעמען וועט בלאָך – אין נייַן יאָר אַרום בערך – אָנפֿאַלן אויף זייַן פֿרייַנד אַזוי בייז? — אָבער די דאָזיקע תקופֿה איז אַ באַזונדער קאַפּיטל אין ביקס לעבן.

דערווייַל איז נאָך ביק אַ מענטש מיט אַ תקיפֿותדיקער שטעלונג, און גלייַכצייַטיק אַ געטרייַער משפּיל. אין יאָר 1821 זאָגט ער ווען זיך: „בייַ

---

50 „הנה כי כן דבקה נפשו [של ארטר] באמונת גם אחרי אוהביו הנכבדים". אחד־החכם היקר וסופֿר מהיר מו"ה יעקבֿ שמואל ביק" — לעטעריס אין אריינפֿיר צו „הצופֿה לבית ישראל", ז' XIII.

51 זע: אוצר הספֿרות, IV ז' 258 און ווייַטער.

52 דאָרט.

53 מכתבי עברית, 1886, ז' 126.

54 דאָרט ז' 125.

55 דאָרט.

מיר אין הויז איז שלום ושלווה. מײַן פרנסה געפֿין איך אין מײַן אַרבעט".[56] זײַן איידעם (ווײַזט אויס עוזר ראָטנבערג, דער מאַן פֿון ביקס טאָכטער הינדע, וואָס האָט חתונה געהאַט אין יאָר 1811) לערנט וויסנשאַפֿטן אין דער רעאַל־שול און די תּלמידים, וואָס דערציִען זיך דאָרט, זײַנען באַפֿרייט פֿון מיליטער־דינסט".[57] בײַ דער געלעגנהייט איז כּדאַי קלאָר מאַכן אונדזערע ידיעות וועגן ביקס איבעריקע בני־בית. אויסער דער טאָכטער הינדע האָט נאָך ביק געהאַט אַ בן־יחיד, וואָס איז צוזאַמען מיט אים יונג געשטאָרבן בעת דער כאָלערע־מגפּה.[58] געלבער דערציילט נאָך וועגן אַ צווייטער טאָכטער, מירל, וואָס האָט חתונה געהאַט מיטן בראָדער רבֿ אַריה־לײַב תּאומים, דעם מחבר פֿון די ספֿרים „אילת אהבים" און „יעלת חן".[59] אָבער געלבער האָט זיך פּשוט טועה געווען.[60] מען קען בלויז אָננעמען, אַז דער דאָזיקער אריה־לײַב תּאומים איז געווען ביקס אַ קרוב.

אויף וויפֿל ס'איז באַווּסט, האָט ביק פֿאַרעפֿנטלעכט זײַנע חיבורים אין דרוק ערשט אין יאָר 1823. ס'איז געשטאַרבן דעמאָלט דער גאָליציישער גובערנאַטאָר פֿראַנץ פֿאָן הויער, און די משפּילישע שרײַבערס האָבן אים באַקלאָגט אין באַזונדערע חיבורים (שי"ר און לעטערים למשל). ביק האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ קינה אויף דער דאָזיקער טעמע מיטן נאָמען „דמעות לזכרון יש"ר", לעמבערג תקפ"ג. מער אינטערעס האָט פֿאַר אונדז ביקס אַרטיקל וואָס איז פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן אין לעטערים' „הצפֿירה" תקפ"ד – אונטערן נאָמען „אל משפּילי בני עמנו". דער דאָזיקער אַרטיקל איז געשריבן אין גײַסט פֿון דער מצטיקער השׂכּלה און פֿאַרנעמט זיך בעיקר מיט דער פֿראַגע פֿון פֿראָדוקטיוויזאַציע. ביק איז געשטאַנען נאָענט צו דער רעדאַקציע פֿון „הצפֿירה", און אין דער הקדמה פֿאַררעכנט אים לעטערים – צוזאַמען מיט י. ל. מיזעס און אַנדערע – צו די אַקטיוויע מיטאַרבעטער, וואָס ווערבירן אַבאָנענטן און נעמען אָן בריוו פֿאַר דער רעדאַקציע. אָבער שוין נאָכן דערשײַנען פֿון ערשטן נומער „הצפֿירה" האָט זיך ביק דערווײַטערט פֿון דער „הצפֿירה" און איר רעדאַקטאָר. צו דעם האָט בעיקר גורם געווען דער אַרטיקל פֿון מיזעסן, וואָס

---

56 דאָרט.

57 דאָרט.

58 שיר"ס ברייו אין „זכרון לאחרונים", ז' מז.

59 Aus dem Pinax des alten Judenfriedhofes in Brody, Jahrbuch der Jüd.-Lit. Gesellschaft, p. 139, n. 2.

60 אין דער הקדמה צו די אויבן דערמאָנטע ספֿרים, וואָס זײַנען ביידע אַרויס אין יאָר 1802, דערמאָנט טאָקע תּאומים, אז זײַן שוועסטער איז דער גביר שמואל ביק, אָבער אין דעם האָט געהאַט אין זינען אן אַנדערן, וואָס האָט געלעבט אַ סך פֿריער פֿאר אונדזער ביק. אין שרײַבט דאָרט וועגן אים בזה הלשון: „ושאת אות על גודל צדקתו ששנים רבות אחרי פטירתו לא ימוש עוד זכרון מפי זקנים ונערים כאלו יום אתמול הלך לעולמו". — אין דעם אלטן אין דעם איז שוין געשטאָרבן און אים דערצײלט דאָרט אויך, אז זײַן פֿרוי מיכלי [און ניט מירל:] איז איבערגעלעבט זין אין טעכטער. — אין דעם אלטן אין יאָר 1802.

איז פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן צוזאַמען מיט ביקס אַרטיקל. מיזעס פֿאַלט דאָרט שארף אָן אויף די פּוילישע יִידן און זייער פֿאַנאַטיזם. דער דאָזיקער אָנפֿאַל מיזעסעס האָט אַרויסגערופֿן אַן אויפֿרעגונג בײַ די לעזער פֿון „הצפֿירה". באַזונדערס האָט זיך געפֿילט געטראָפֿן ביק, דער נאַציאָנאַליסט, און זינט דעמאָלט האָט ער זיך באַצויגן צו מיזעסן מיט אָפֿענער פֿײַנטשאַפֿט. אין בריוו באַקלאָגט זיך ביק: „זאָג נאָר, ווי זאָל מיר ניט ווײ טון דאָס האַרץ, און ווי זאָל איך ניט קרעכצן פֿאַר יעדער צוהערער..." וועגן כ'זע אַ העפֿט, ווו דו האָסט אַוועקגעשטעלט נעבן אַ מאַמר צו ישׂראלס כּבֿוד, זידלרייד פֿון מענטשן וואָס פֿאַרמיאוסן די יִידישע רבנים און נאָר בײַ די גויִים געפֿינען זיי גוטס... מענטשן וואָס מאַכן אויפֿזידן דאָס בלוט פֿון זייערע ברידער און ברענגען זייער פֿאָלק אין אַ צושטאַנד פֿון קדחת".[61] די באַציִונגען מיט מיזעסן זײַנען נאָך מער פֿאַרשאַרפֿט געוואָרן נאָכן דערשײַנען פֿון זײַן „קנאת האמת". אין אַ בריוו צו שי"רן פֿון יאָר 1829 רופֿט אים ביק דאָן־קיכאָט, וואָס די פּוילישע יִידן זײַנען בײַ אים לײַגנערס און אַלץ וואָס קומט פֿון דײַטשלאַנד איז בײַ אים אָנגעלייגט.[62] אָבער ביק האָט זיך ניט באַנוגנט מיט דעם. ער האָט זיך געוועדט צו שי"רן, ער זאָל אויך אַרויסגיין קעגן מיזעסן.[63] ביק, וואָס איז בטבֿע געווען אַן אוהבֿ־שלום, האָט שפּעטער געזוכט אַ געלעגנהייט איבערצובעטן זיך מיט מיזעסן. וועגן דעם דערציילט שי"ר: „אויך אין די דאָזיקע צײַטן [תקפ"ט], וען דו ביסט געווען דאָ [אין לעמבערג], ביסטו אַרומגעלאָפֿן ווי אַ אינד אַהין און אַהער, האָסט זיך אַרומגעדרייט איבער די געמאַרקן און גאַסן און געזוכט דעם מחבר פֿון „קנאת האמת", און ס'האָט דיר פֿאַרדראָסן, וואָס דו האָסט אים ערשט אָפּגעפֿונען אין עטלעכע טעג אַרום, פֿדי דו זאָלסט זיך קענען פֿאַרענטפֿערן פֿאַר אים וועגן עפּעס אַ קליניקייט".[64]

## IV

אין די יאָרן 1824—26 האָט ביק איבערגעזעצט אַ היפּשע צאָל ווערק פֿון דער פֿראַנצייזישער און ענגלישער פּאָעזיע. זײַנע איבערזעצונגען האָט ער פֿאַרעפֿנטלעכט אין „בכורי העתים".[65] ביק האָט ניט נאָר געשריבן אַליין לידער, ער האָט אויך געשטיצט יונגע פּאָעטן און זיי צוגעגעבן חשק צו שאַפֿן. יעדערער, אין וועמען עס טלײַעט בלויז אַ פֿונק פֿון פּאָעטישן טאַלאַנט, איז ראוי מען זאָל אים שטיצן. און אַזוי שרײַבט ער צום אומבאַקאַנטן דיכטער

---

61 זע: מכתבי־עבֿרית, ווין 1886, ז' 123.

62 זע: אוצר הספֿרות, III ז' 27 בריף ג'.

63 שי"ר שרײַבט צו ביקן: „נשכתני על פי מעטפי ברמזים נגד בעל קונ"ח האמת" — השחר, IV ז' 480.

64 דאָרט.

65 מיר וועלן זיך נאָך צו זיי אומקערן באַזונדער.

משה הכהן: [66] „און וועמען פֿון אונדזער פֿאָלק וועט ניט וויי טאָן דאָס האַרץ, ווען ער זעט אַזאַ מענטש ווי דו, וואָס די נאַטור און די וויסנשאַפֿטן האָבן אַזוי פֿיל מי אַוועקגעלייגט דיך צו מאַכן פֿאַר אַ ייִדישן משורר, ווען ער זעט... אַז דו קערסט זיך אָפּ צו אַ פֿרעמדן ענין פֿאַרן פֿאָלק? אויף דעם דאָזיקן אָנווער וועט זיך מצער זײַן יעדער משׂכּיל". צו די דיכטער, וואָס ביק האָט געשטיצט מאַטעריעל, געהער יצחק-נחמן פֿישמאַן. ביק האָט אים געהאָלפֿן אַרויסגעבן זײַן ערשטן באַנד לידער א"נ „אשכול ענבים", לעמבערג תקפ"ז. ביק האָט אָפֿט קאָרעספּאָנדירט מיטן יונגן אָנפֿאַנגער. [67] די אויבן דערמאָנטע לידער-זאַמלונג איז געהייליקט ביקן, די דעדיקאַציע לכבוד אים לייענט זיך אַזוי: „מנחה שלוחה לכבוד גבר חכם בעוז הדרת נבונים ותפֿארת מליצים זך הרעיון ונקי דעת חכמתו את צנועים איש אפֿרתי נצר נחמד מגזע קדושים" וכו'. [68] אויף דער אַנדער זײַט איז נאָך פֿאַראַן אַ ליד לכבוד ביקן, און דאָרט שטרײַכט פֿישמאַן אונטער זײַן צוטרוי צו אים:

„אך לך ערכתי שירתי
בל לאנשי לצון". —

דער דאָזיקער צוטרוי קומט אויך צום אויסדרוק אין דעם מחברס הקדמה. ער ווייס, אַז ביק וועט ריכטיק אָפּשאַצן דעם ווערט פֿון זײַנע לידער און ניט אָפּשפּאָטן פֿון אים. [69] אָבער פֿאַר פֿישמאַנען איז ווייניק ביקס מאַטעריעלע אונטערשטיצונג. ער ווענדט זיך צו אים מיט דער פֿאַר-בעטונג צו באַטייליקן זיך אין דער דאָזיקער לידער-זאַמלונג מיט אייגענע לידער. ביק, וואָס האָט דעמאָלט געטרויערט אויפֿן טויט פֿון זײַן מוטער, זאָגט אים פֿון דעסט וועגן ניט אָפּ: „און נאָר כּדי אויסצופֿאָלגן דײַן ווילן שרײַב איך איבער מיט אַ צעבראָכן האַרץ עטלעכע פֿערזן... כּדי דו זאָלסט זיי קענען אַרײַננעמען אין דײַן לידער-זאַמלונג". [70] אין אָט דעם משורר האָט ביק זיך גענאַרט. עס איז אַ שטיקל חידוש, ווי אַזוי ביק, אַ מענטש מיט אַ פֿײַנעם חוש פֿאַר דיכטונג, האָט ניט געשפּירט, אַז ער האָט דאָ צו טון מיט אַ נאָכמאַכונג אָנשטאָט מיט אַן אָריגינעלער שאַפֿונג. פֿישמאַן האָט פּשוט פּלאַגיִירט די לידער-זאַמלונג „דברי שיר" פֿון לעטעריסן (זשאָלקווע תקפ"ג), און כּמעט אויף יעדער זײַט געפֿינען זיך רעמיניסצענצן און גאַנצע פֿראַגמענטן פֿון זײַנע לידער. [71] דער דאָזיקער פֿאַרזען ביקס שטאַמט פֿון

---

66 כרם-חמד I, ז' 81.

67 פֿישמאַן באַמערקט: „כאשר כתבת באחד ממכתביך אלי", אשכול ענבים, ז' ה.

68 דאָרט, ז' ג.

69 „קצרה עין בחינתי לשפוט על ככה [על ערך השירים], לכן אליך יקיר ערך ממתנדבים בעם לשפט כל יקר, אליך אקרא ואשים מלתי". דאָרט, ז' ה.

70 דאָרט, ז' קי"א.

71 דאָס איז שיין באַמערקט געוואָרן אין: Literaturblatt des Orients, X, ז' 634, און פּראָפֿעסאָר י. קלויזנער באַשטעטיקט עס. זע: היסטוריה של הספֿרות העברית החדשה, II, ז' 374.

זײַן פֿרײַנטלעכער באַציִונג צו אָנהייבערס. ער זאָגט אַליין אין אַ בריוו: „ס׳איז אַ וווּנדער אין דײַנע אויגן, וואָס איך האָב געשריבן אַ בריוו צו אַ יונגן מאַן, וואָס איז נאָך אומגעניט אין מליצה... דו ווייסט דאָך גאַנץ גוט, אַז ס׳איז ניט מײַן שטייגער צו פֿרעגן מיט גאַווה, ווער איז דאָס און פֿון וואַנען איז ער דער מאַן, וואָס האָט זיך דערוועגט צו שרײַבן צו מיר". [72]

## V

די יאָרן 1825—26 זײַנען אַן איבערגאַנגס־צײַט פֿאַר ביקן. ער לײַדט צוויי אַבֿידות. עס שטאַרבט זײַן מוטער, און ער קען זיך ניט טרייסטן איבער איר טויט. און חוץ דעם איז אין יאָר 1826 געשטאָרבן זײַן פֿאַרער־טער לערער מענדל לעפֿין, וואָס צו אים האָט ער זיך געפֿילט שטאַרק צוגע־בונדן. אין דער זעלביקער צײַט שטייט ביק פֿאַר אַן אידעאָלאָגישן קריזיס. ווען ביקס לערער און וועגווײַזער מענדל לעפֿין האָט נאָך געלעבט, איז ביק געווען באַווירקט דורך זײַן אַנטי־חסידישער אָריענטאַציע. אין די פֿריערדיקע יאָרן, פֿאַר 1826, איז נאָך ביק לגמרי ווײַט פֿון סימפּאַטיזירן מיטן חסידיזם. אויף דער חתונה פֿון זײַן טאָכטער אין יאָר 1811 וויצלט מען זיך אויפֿן חשבון פֿון די חסידים און זייערע צדיקים, און ביק האָט פֿון דעם הנאה. דאָרט דיסקוטירן צווישן זיך חסידישע און מתנגדישע געסט, און ביק באַמערקט וועגן דעם: „אויך האַטן וויר גישפּרעכי במסיבת בעשטנים געפפלגט דיס אונז פֿילע פֿריידי מאַכטן. איינר האָט אונז מגלה גיוועזין, שגם התורה והמצוות ומעשים טובֿים אינם מועילים לנחלת עולם הבא, כי אם זכות משמים, או לחטוף זכות מאותו צדיק שיש לו זכות לעוה״ב. התורנים שהיו שמה בשמעם זאת נבֿהלו משמוע". [73] ער האָט אויך הנאה פֿון דעם בדחן „דער זעהר גוט נאָך אַהמטי אונטר אנדרן אייניין בעשטיאַנישן רבן אין עקסטאַסי תורתם בניגון זאָגענד". [74] ביק אַליין האָט אָנגעשריבן אַ שאַרפֿע סאַטירע קעגן חסידיזם, וואָס איר אינהאַלט איז צו אונדז ניט דערגאַנגען. דעם כתבֿ־יד האָט ער אָפּגעשיקט צו יוסף פּערלען.

אַזוי אַרום זעען מיר, אַז ביק איז לכתחילה ווײַט פֿון חסידישע שטי־מונגען. דער אומבײַט איז געקומען ווי אַ פּראָטעסט קעגן די מעשׂים פֿון זײַנע פֿרײַנד די משׂכּילים, וואָס האָבן ניט איבערגעקליבן אין מיטלען בײַם באַקעמפֿן דעם חסידיזם. די מסירה־בקשות פֿון זײַנע פֿרײַנד יוסף פּערל און

---

72 מכתבֿי־עבֿרית, ז׳ 124. מעגלעך, אַז די דאָזיקע ווערטער זײַנען שייך צו פֿישמאַנען. „אשכּול ענבֿים" איז אַרויס דאָרט מנחם אָב תקפּ״ז, און דער בריוו האָט די דאַטע כ״א אלול תקפּ״ז.

73 ביקס בריוו צו לעפֿינען, ייִוואָ־בלעטער, II ז׳, 343.

74 דאָרט.

י. ל. מיזעס קענן די חסידים זייגען אים ווייזט אויס געווען באַקאַנט. און דער פּאַקט, וואָס זשאַנדאַרמען האָבן צעטריבן אַ חסידישן מנין בעתן דאַוונען ווי אַ פּועל־יוצא פֿון דער משפּילישער שתדלנות,[75] איז בלויז מסוגל געווען אָפּצושטויסן ביקן, דעם מאַן מיטן ווארעמען יידישן האַרץ און וואַכן געוויסן.

ווען האָט ביק זיך דערנענטערט צום חסידיזם? די דאַטע, וואָס עס נעמען אָן ש. בערנפֿעלד,[76] א. מ. ליפּשיץ[77] און מ. ווייסבערג, איז דאָס יאָר 1815. אָבער די דאָזיקע דאַטע שטאַמט פֿון אַ טעות; בערנפֿעלד און די איבעריקע האָבן פֿעסטגעשטעלט די דאָזיקע דאַטע, שטיצנדיק זיך אויף שי"רס בריוו „נר מצווה", וואָס איז געשריבן געוואָרן אין יאָר תקע"ה (1815) צו אַ פֿרײַנד, וועלכער איז געוואָרן אַ חסיד.[78] בערנפֿעלד איז לגמרי ניט מסופּק דערין, אַז דער בריוו איז געווענדט צו ביקן,[79] און שעפּט פֿון אים, צוזאַמען מיט ליפּשיצן, ביאָגראַפֿישן מאַטעריאַל וועגן ביקן. אָבער ניט געקוקט אויפֿן קאַרגן מאַטעריאַל וועגן ביקן בכלל, מוזן מיר זיך אָפּזאָגן פֿון דעם אויבן דערמאָנטן מקור איבער דעם פשוטן טעם, וואָס דער בריוו האָט גאָר קיין שייכות ניט צו ביקן. ביקס גאַנצע משפּילישע טעטיקייט נאָך דעם יאָר 1815 בלײַבט פֿאַר אונדז אומפֿאַרשטענדלעך, אויב אין 1815 זאָל ער זיין געוואָרן אַ חסיד. מחמת דעם איז כדאי זיך געניויער אָפּצושטעלן אויף אייניקע פּרטים, כדי קלאָר צו מאַכן דעם פֿאַקט, אַז „נר מצווה" איז געשריבן געוואָרן צו אַן אַנדערן. אויפֿן בריוו שטייט געשריבן: „דברי אגרת אל איש צעיר לימים גדול בתורה ומפואר ביחוש, אשר נתחסד זה זמן מעט וישם חלקו עם אנשים המכנים עצמם חסידים מאת אוהבו ומיודעו איש עצתו בשנת תקע"ה". ביק איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1770 אָדער 1772, און אין יאָר 1815 איז ער אַלט געווען 45 אָדער 43 יאָר. שוין אין 1811 האָט ער חתונה געמאַכט זיין טאָכטער. אַקעגן זשע שי"ר איז דעמאָלט געווען אַלט 25 יאָר (1790). עס לייגט זיך ניט אויפֿן שכל, אַז דער יונגער מאַן שי"ר זאָלן אָנרופֿן ביקן דעם חשובן עסקן, וואָס איז עלטער פֿון דעם אומבאַקאַנטן אַדרעסאַט ווערט עטלעכע „איש צעיר לימים". די דאָזיקע יונגקייט פֿון דעם אומבאַקאַנטן אַדרעסאַט ווערט עטלעכע מאָל אונטערגעשטראָכן.[80] עס לאָזן זיך ברענגען נאָך ראַיות, אַז עס קאָן ניט

---

75 M. Bałaban, Dzieje Żydów w Galicji, Lwów 1914, p. 100—102.

76 תולדות שי"ר.

77 החרמון, ד', ז' 81.

78 פֿאַרפֿנטלעכט געוואָרן דורך שי"רס זון אין „נחלת יהודה", קראַקע 1868.

79 תולדות שי"ר ז' 14, ז' 19, ז' 132.

80 וי למשל דער זעץ: „אולי ישמעו הנערים אשר בגילך וימנעו מלכת עוד באורח הרע ההוא". אדער: ... „יאחזו צעירים וחכמי לב במוך בדרכי החסידות", „נר מצוה", ז' 10. דער דאָזיקער יונגערמאַן, דערוויסן מיר זיך, איז א רבס א זון און האָס גרויסע ידיעות אין תלמוד. מען האָט פֿון אים שטאַרק געהאַלטן. צום סוף איז ער זיך מישב געוואָרן און געוואָרן א חסיד. מעגלעך, אז דער דאָזיקער יונגערמאַן איז דער ועלביקער, וואָס ווערט דערמאָנט אין שי"רס א בריוו „לאיש משפיל תורני ומושלם

געמאָלט זײַן, אַז ביק זאָל שוין אין 1815 זײַן אַריבערגעגאַנגען צום חסידיזם. יצחק ערטער, וואָס איז געקומען קיין בראָד אין 1818, האָט זיך גוט צונויפ־געלעבט מיט ביקן. און וואָלט ביק שוין דעמאָלט געהאַט פאַרלאָזט די השכלה, וואָלט ערטער, דער עקסטרעמער פײַנד פון חסידיזם, זיך ניט געחבֿרט מיט אים. די גאַנצע קאָרעספּאָנדענץ מיט שמשון בלאָכן, וואָס צייכנט זיך אויס מיט איר שטאַרק פרײַנדשאַפטלעכן טאָן, איז פון די יאָרן 1821–23. נאָך אין יאָר 1821 דערציילט ביק וועגן דערשײַנען פון „מגלה טמירין" און ערגערט זיך גאָרניט איבער זײַן בפירוש אַנטי־חסידישער טענדענץ.[81] ביק איז נאָך דעמאָלט ווײַט פון חסידיזם, הגם ער איז ניט געווען קיין מאָל אַזאַ פאַרבי־סענער שונא פון אים ווי די איבעריקע משכילים פון זײַן צײַט. כאַראַקטע־ריסטיש ביז גאָר פאַר ביקס שטעלונג צום חסידיזם איז זײַן בריוו צו לעפינען — אין יאָר תקע"ט (1819) — ווו ער דערציילט וועגן אַ באַגעגעניש מיט אַן עלטערן ייִדן „איין אָנהענגער דער בעשטיאַנישן סעקטי. איך האַבע מיך ניכט שינירט אין זיינר געגנוואַרט אין איינין בוכי צו לעזין. דאָך גימערקט האַט ער דאַס איך טולעראַנט בין אונד ביי גילעגענהייט איהם דאַראַן צו איבער צייגין האַבי איך איהם דען קראם מחיבורים של הכיתה הנ"ל הנמצאים תחת ידי אויס גיפּאַקט, להראות לו שאני איני מתירא לעזין בהם... כמו שהוא מתירא לעזין בספר גן נעול שהי' מונח על שולחני".[82]

דער איבערגאַנג צו חסידיזם, איז פאָרגעקומען אין די יאָרן 1825–26.[83] די דאָזיקע דאַטע באַשטעטיקט אויך שמשון בלאָך אין זײַן בריוו צו ביקן

---

מוה"רר יהודה נ"י" (פאַרעפנטלעכט ביי לעטעריסן אין מכתבים, תקפ"ז, לעמבערג, ז' מג—מח; מכתבי־עברית 1856, כרם־חמד ז' 75—77). אויפן צוזאַמענהאַנג צווישן דאָזיקן בריוו אין דעם „נר־מצוה" האָט שוין אָנגעוויזן ב. וואַכשטיין אין HPW, ז' 175, הערה 5. — דער דאָזיקער בריוו איז אויך געשריבן געוואָרן אין דעם זעלבן יאָר, און דאָרט דערציילט שי"ר אויך וועגן זײַנעם אַ תלמיד, אַן עילוי, וואָס איז נכשל געוואָרן און געוואָרן אַ חסיד. שי"ר איז ממש פאַריאושט און באַקלאָגט זיך פאַר יהודהן, דעם בחורס חבֿר: „אהה! מרובֿ שיחי וכעסי דברתי עד הנה, רעה הקימותי לי מקרבֿ ביתי, תלמידי (הוא הנער המשכיל הנודע לך מהרובשובֿ) גם עצמי ובשרי אשר בו התפארתי עד הנה, רוח החסידות נוססה בו (כפי אשר הוגד לי) ונהפך לאיש אחר, צר לי על עמלי שעמלתי זמן רבֿ לרוח, עוד לא אוכל לתת אמון לדבֿרים האלה, אחלי ידידי! חקור ודרוש היטבֿ אולי שקר ענה המגיד ונחמתני מיגוני, ובזאת תדע, הנה זה ירחים כתבֿתי לו אגרת תוכחה והזהרתיו בל ילכד ברשת המתחסדים, כאלו העתיד רחף כנגד עיני... בקש מאתו כי ישלח לך האגרת ההיא או העתקה, כי באמת יקרה ומועלת תהיה לך".

81 ער שרײַבט צו בלאָכן: „מן הסתם שמעת כבֿר מן ספֿר מגלה טמירין המגלה ספֿוני טמוני למודי הבעשטנים ורובֿ דרכיהם". מכתבֿ־עברית ז' 126.

82 פאַרעפנטלעכט דורך פ. פרידמאַן אין „פון נאָענטן עבֿר", העפט 4, ז' 261.

83 ווי עס באַמערקט אויך י. ווײַנלעז, העולם 1928, לז, לח, און לעצטנס אין „יוסף פערלס ייִדישע כתבים", ז' XXXV.

פֿון יאָר תק״ץ (1830). [84] בלויז אויף אַזאַ אופֿן לאָזט זיך אויפֿקלערן ביקס טעטיקייט און זײַן אידעיִשע געשטאַלט ביזן יאָר 1826.

## VI

די ספֿקות בנוגע דעם ווערט פֿון דער השׂכּלה=באַוועגונג זײַנען געוואַקסן, און ווי עס ווײַזט אויס, האָט ביק זיך געלאָזט הערן וועגן דעם פֿאַר זײַנע פֿרײַנד, די משׂכּילים. אין איינעם פֿון זײַנע לידער, וואָס ער האָט פֿאַרעפֿנט=לעכט, באַקלאָגט ער דעם טויט פֿון דעם חסידישן רבי ר׳ אײַזיק פֿון קאָמאַרנע, [85] און דאָס דאָזיקע ליד האָבן אים די משׂכּילים אייביק ניט געקענט מוחל זײַן, — ווי עס גיט איבער ג. באַדער. [86] ביק פֿלעגט אויך פֿאַרצייכענען זײַנע מיינונגען אין זײַן ספֿר=הזכרונות און האָט געגעבן עס לייענען זײַנע חבֿרים. אָבער זיי האָבן עס ניט אָפּגעשאַצט ווי געהעריק און געהאַט אויף אים תרעומות. ביק באַקלאָגט זיך אויף דעם אין אַ בריוו צו שי״רן פֿון יאָר תקפּ״ט: „און איר זײַט אָנגעפֿאַלן אויף מיר מיט אַ שטאַרקן און מעכטיקן קול, און מיך, וואָס האָט באמת ליב אָנצוצינדן ליכט אין הייליקן היכל, האָט איר דערקלערט פֿאַר שולדיק און אַוועקגעשטעלט אין דער פֿינצטער אויף די גרענעצן פֿון תורה און חכמה״. [87] ביקס פֿרײַנד זײַנען געווען דעמאָלט ווײַט פֿון טאָלעראַנץ לגבי זייער חבֿר. די השׂכּלה=באַוועגונג אין גאַליציע איז דעמאָלט געשטאַנען אין אַ שווערן און פֿאַריאושטן קאַמף מיטן רבנישן פֿאַנאַ=טיזם און בעיקר מיטן חסידיזם, וואָס איז אויסגעוואַקסן צו אַ מעכטיקן געגע=נער. עס האָבן זיך דעמאָלט געמערט די משׂכּילים, וואָס האָבן זיך געלאָזט מיטרײַסן פֿון דער דאָזיקער באַוועגונג, אָדער זיי האָט ניט געקלעקט קיין מוט זיך אַנטקעגנצושטעלן. אויף דעם באַקלאָגט זיך באַזונדערס שי״ר בײַ יעדער געלעגנהייט. דעריבער האָט זיי טאָפּלט וויי געטאָן די דערווײַטערונג פֿון אַזאַ חשובֿער פּערזענלעכקייט ווי ביק, און זײַן שריט איז באַטראַכט געוואָרן ווי אַ בגידה אין די משׂכּילישע אידעאַלן. זיי האָבן זיך באַמיט איצט אים אין גאַנצן צו איזאָלירן.

צו ביקן איז דערגאַנגען אַ קלאַנג, אַז יוסף פּערל האָט בדעה צו פֿאַר=עפֿנטלעכן איצט אַ סאַטירע, וואָס ער, ביק, האָט אים צוגעשיקט מיט עטלעכע יאָר צוריק אין כ״י, און אַזוי אַרום אָנצופֿאַלן אים. מיט פּערלען איז ער געווען גוט באַפֿרײַנדט אַ סך יאָרן. אין 1811 שרײַבט ער אין אַ בריוו: [88]

---

84 „בעוד לפֿני שש שנים, בעת החלו עיניך רק להיות כהות, ואם לא גם אז מכרת את ספֿר המורה מהרת לבער את הקודש הזה מהבית, למען לא יתיצבֿ בין ספֿרי ההוללים, אשר כעת נגד עיניך״ — „המאסף לשנת תקמ״ו״, ווין, ז׳ ק״פּ.

85 „אשכול ענבֿים״, ז׳ קיא—קיב.

86 מדינה וחכמיה, ז׳ 36.

87 אוצר הספֿרות, III, ז׳ 25.

88 ייִוואָ-בלעטער, II, ז׳ 343.

„מיינן גרוס אַן ה׳ פערל נ״י. איך דאַנק איהם פֿיר זיינר צושריפֿט באגרת לר׳ ישׂראל בודק, וואָס איך פֿיר אים פֿילע, ווייסט ער וויססן זי״. און ווען ביקס מוטער איז געשטאָרבן, האָט אים פערל צוגעשיקט אַ גאָר וואַרעמען טרייסטבריוו.[89] איצט אָבער זײַנען אָנגעשטאַנען אַנדערע צײַטן. ביק בעט זיך בײַ פערלען, ער זאָל ניט פֿאַרעפֿנטלעכן דעם אויבן דערמאָנטן כתב־יד. אין זײַן ענטפֿער[90] לייקנט פערל אָפּ די גאַנצע מעשׂה. ערשטנס איז דער דאָזיקער כתב־יד פֿאַרפֿאַלן געוואָרן בײַ אים, און צווייטנס איז ער ניט נוהג אָנצוווענדן אַזעלכע מעטאָדן. אים אַרט ניט, אויב צו די טויזנטער חסידים, וואָס פֿאַר־פֿולן דאָס לאַנד פּוילן, וועט צוקומען נאָך איינער. ער וווּנדערט זיך, פֿאַר וואָס מען רודפֿט ביקן איבער גאָרנישט, און הייסט אים זײַן רויִק. אָבער הגם פערל פֿאַרזיכערט אים אויך איצט אין זײַן פֿרײַנדשאַפֿט, פֿילט זיך אַרויס פֿון זײַנע רייד אַ צוריקגעהאַלטנקייט און אַן אַנטוישונג אין ביקן.

איינער נאָכן אַנדערן פֿאַרלאָזן ביקן זײַנע חבֿרים. מיט מיזעסן האָט ער שוין פֿריִער ניט געלעבט אין גאַנצן בשלום. איצט ווענדט זיך מיזעס צו אים און פּרוּווט אים נאָך מחזיר למוטבֿ זײַן.[91] אין דעם בריוו צו אים באַ־קלאָגט זיך מיזעס אויף דעם, וואָס ביק ענטפֿערט אים ניט אויף זײַנע בריוו. עס זײַנען דערגאַנגען צו אים קלאַנגען, אַז ער, ביק, האָט זיך באַהאָפֿטן צו די פֿײַנד פֿון חכמה און שׂכל, און ער האָט גאָרניט געקענט גלייבן אין דער טרויעריקער בשׂורה. „ווײַל ווער זאָל עס גלייבן אויף אַזאַ מאַן ווי דו, וואָס פֿון זײַן יוגנט האָט ער זיך געמיט צו זוכן און פֿאָרשן אין חכמה און געפֿונען גרויס פֿאַרגעגיגן אין פֿאָרשונג?״[92] ער האָט באַקומען פֿון ביקן אַ בריוו, וווּ ער פֿאַלט שטאַרק אָן אויף דער פֿילאָסאָפֿיע, און מיזעס איז ממש נשתּומם: „אַז איך האָב געלייענט דאָס ערשטע מאָל דײַן בריוו, בין איך אַזש אַנטשטומט געוואָרן״. ער האָט אים געלייענט צוויי און דרײַ מאָל און ערשט דעמאָלט האָט ער געגלייבט, אַז דער בריוו שטאַמט פֿון זײַן פֿרײַנד. מיזעס פֿאַרטיידיקט די וויסנשאַפֿט און די פֿילאָסאָפֿיע און ענדיקט זײַן בריוו מיט דער האָפֿענונג, אַז „אפֿשר וועסטו פֿאַרשטיין, וועסט זיך אומקערן און געהיילט ווערן, וועסט זיך אָפּקערן פֿון נאַרישן וועג און גיין מיט די משׂכּילים ווי אין אָנהייב״.[93]

---

89 זע: ווײַנלעז, העולם, 1928 נ׳ לז, לח, אין „יוסף פערלס ייִדישע כתבֿים״, ז׳ XXXVI.

90 דאָרט, ז׳ XXXVI.

91 זע: „מכתבֿים״, לטריס, לעמבערג תקפּ״ז [די דאָזיקע אויסגאַבע איז בײַ פֿריד־בערגן ניט דערמאָנט און געפֿינט זיך אין דער ירושלימער נאַציאָנאַל־ביבליאָטעק], בריוו טז, געחתמעט י. ל. מ. — פּראָפֿ׳ י. קלויזנער איז מיט רעכט משער, אַז דער דאָזיקער בריוו איז געווענדט צו ביקן (זע: היסטוריה של הספֿרות העבֿרית החדשה, II, ז׳ 268). דאָס איינ־ציקע וואָס רופֿט אַרויס אַ ספֿק איז דער האַרציקער טאָן פֿון בריוו. אָבער מען דאַרף נעמען אין אַכט, אַז דער דאָזיקער בריוו איז נאָך געשריבן פֿאַר תקפּ״ז.

92 דאָרט, ז׳ נג—נד.

93 דאָרט, ז׳ נד.

אַן אינטערעסאַנט קאַפּיטל זײַנען די באַצײַונגען צווישן ביקן און שי״רן אין דער דאָזיקער תקופה. שי״ר איז נאָך געווען ביקס פֿרײַנד אין די יונגע יאָרן. חילוקי־דעות צווישן זיי זײַנען שוין דעמאָלט געווען, אָבער דאָס האָט ניט משפּיע געווען אויף זייער פֿרײַנדשאַפֿט. אָבער ביקס לעצטער שריט האָט גורם געווען צו זייער קעגנזײַטיקער דערווײַטערונג. זייערע חילוקי־דעות פֿאַרמולירט שי״ר אין זײַן ליד: „דברי אגרת לריע אהוב בספר זכרונו",[94] די פּראָבלעם איז די גרענעצן צווישן דאָס נאַציאָנאַלע און אוניווערסאַלע. שי״ר איז להיפך צו ביקן נוטה צו דאָס אַלמענטשלעכע. פֿאַר אים זײַנען אַלע גלײַך. ער איז גרייט איבערצונעמען דאָס גוטע פֿון דײַטשן, פֿראַנצויזן אָדער טערקן, און עס אַר׳בערטראָגן אין דער העברעישער שפּראַך.

די באַצײַונגען צווישן שי״רן און ביקן ווערן אונדז קלאָר פֿון אַ מער זיכערן מקור, דאָס איז זייער בריוואויסבייט. אין אלול תקפ״ז[95] איז שוין שי״רן באַוווסט וועגן זײַן פֿרײַנדס סימפּאַטיע פֿאַרן חסידיזם. ער וויצלט זיך אויפֿן חשבון פֿון די חסידים, וואָס האָבן געגנבעט לאָמפּן בעת דער סעודה בײַם זידאַטשעווער רבין. ביק איז ניט מסכּים מיט אַזאַ באַצײַונג צו די חסידים. מ׳טאָר ניט מזלזל זײַן דעם כּבֿוד פֿון זידאַטשעווער רבין, וואָס איז דער מנהיג פֿון הונדערט טויזנט יִידן.[96] דער טאָן אין די בריוו ווערט אַלץ מער אָנגענעמיגן. יעדערער באַקלאָגט זיך אויף דער אומטאָלעראַנץ פֿונעם צווייטן. עס קומען באַלייִדיקונגען און פּערזענלעכע אָנפֿאַלן פֿון ביידע צדדים. באַזונדערס איז שי״ר ניט איבערקלײַבעריש אין ווערטער און עפּיטעטן.[97] שי״רן איז פֿרעמד און אומפֿאַרשטענדלעך ביקס ליבע צו די בריי־טע פֿאָלקס־מאַסן, וואָס האָט אַריבערגעשפּאַנט אַלע גרענעצן. זײַן שטעלונג איז אַ טיפּיש משפּיליש. ער האַלט זיך אויף אַ דיסטאַנץ לגבי דעם פֿאָלק. די פֿאָלקסמאַסן דאַרף מען טאַקע בילדן און ברענגען ליכט צו זיי, אָבער ער וויל ז׳ך ניט אידענטיפֿיצירן מיט זיי און אַריינפֿאַלן אין התפּעלות פֿאַר יעדן שוטה און משוגענעם. „אַקעגן זשא דו און דײַן קאָמפּאַניע – ווארפֿט ער פֿאָר ביקן — זײַט איר פּונקט פֿאַרקערט; איר חנפּעט יעדער רשע און בעל־תאַווה... איר

---

94 פֿאַרפֿונטלעכט אין „בכורי העתים", תקפ״ח, ז׳ 278—81. ש. בערנפֿעלד און פּראָפֿ׳ קלויזנער זײַנען משער, אז דאָס ליד איז באַשטימט פֿאַר ביקן (זע: צײט׳ ווערק). אָבער ס׳איז ניט מעגלעך מסכּים צו זײַן, אז דאָס ליד האָט שי״ר געשריבן „עוד בשחר ילדותי" (זע: בערנפֿעלד, „דור חכם", ז׳ 10). די פֿאַרוואָרפֿן, אז ביק איז קענן דער איבערזעצונג פֿון אייראָפּעיִשע שאַפֿונגען אויף העברעיִש, קאָנען דאָך ניט האָבן קיין שייכות צו ביקן דעם פֿלייַסיקן איבערזעצער פֿון ענגליש, פֿראַנצייזיש אין די יאָרן 1824—25. די דאָזיקע פֿאַרוואָרפֿן וועלן אונדז ערשט זײַן פֿאַרשטענדלעך, ווען מיר וועלן אָננעמען, אז דאָס ליד איז געשריבן אין די יאָרן 1826—27.

95 זע: אוצר הספרות, III, ז׳ 25: אָפּטיילונג „אורות מאופל".

96 זע: ביקס ענטפֿער פֿון י׳ אלול תקפ״ט, דאָרט, ז׳ 28.

97 למשל אזא בלומענשפּראַך: „מעת אשר התחברת לבעלי הנקיות (בלשון סגי־נהור) נעשית בעל זבל ואשפה [!] עד כי לא יבינך עוד שום מעין, ואפשר גם אתה בעצמך", דאָרט.

הרגעט, רצחנט און שילט יעדערן, וואָס שטעלט זיך קעגן אייערע וועגן".[98] שי״ר וואַרפֿט אויף ביקן אַלע מיאוסע מעשׂים פֿון די חסידים און באַטראַכט אים שוין פֿאַר אייגעם פֿון זיי. שי״ר איז זיך מרחם אויף זיין בלאָנדזשענדיקן פֿרייַנד און בעט גאָט פֿאַר אים, ער זאָל אים אָפּרייניקן די מחשבות פֿון יעדער צעטומלטענש. ער, שי״ר, איז גרייט צו לייַדן פֿון אים אַלע משוגעתן זייַנע, וויַל ער האָט אים נאָך פֿון דעסט וועגן ליב, אָבער אין אַ וויַטערדיקן בריוו[99] רופֿט ער אים אָן „זלידנע פּליג" און איראָניזירט אויף זיין חשבון. מפּוח ביקס אַ קשיא אין תּלמוד שפּאָט שי״ר: יעקבֿ, וואָס טוסטו דאָ בייַ די תּלמודישע הלכות, דיין אָרט איז דאָך גאָר בייַ „ליקוטי יקרים" און „נועם אלימלך"![100] נאָר באַלד פֿאַרזיכערט ער ביקן, אַז ער האָט אים נאָך ליב צוזאַמען מיט אַלע חסרונות זייַנע. „איך וויס, אַז דו ליבסט אויף אַן אמת דיין פּאָלק... אָבער דו האָסט ביז איצט געטאָפּט אַ סך אַהין און אַהער פֿאַרבלאָנדזשענדיק פֿונעם וועג, ביז וואַנען דו ביסט געקומען צו אַן ענגן שטעג, וועלכן דו באַטראַכטסט אין דיין בלינדקייט פֿאַר בריַיט און פֿרוכפּעריק". וואָס שייך דעם חסידיזם, ווערט שי״ר ניט נתפּעל פֿון די מאַסן אָנהענגער זייַנע. ניט דאָס איז דער עיקר. זיין השפּעה וועט פֿאַרשווונדן ווערן פֿון יידישן לעבן, פונקט ווי ס׳איז געשען מיט אַנדערע סעקטעס.[101] דער פֿאַרביטערטער און אויס־געלאָכטער ביק ענטפֿערט מיט כּעס. ער באַשולדיקט שי״רן אין גאַנצן סיכסוך. ער האָט איבערגעדרייט מיט אַ כוונה זייַנע רייד. באַזונדערס קאַטעגאָריש קעמפֿט ביק פֿאַר דער פֿרייהייט פֿון וואָרט: „ווער האָט דיר געגעבן די קראַפֿט אָפּצונעמען בייַ אַ פֿרייַען מענטשן דעם אויסקלייַב און פֿרייהייט צו רייַדן פֿאַר דיר וואָס עס טוט זיך בייַ אים אין האַרצן". ער האָט זיך שוין מיאש געווען פֿון גאַנצן וויכוח מיט שי״רן און האָט ניט קיין חשק אים ווייַטער צו פֿירן.[102] ער וויל מיט אים בכלל ניט האָבן מער צו טון און ער צעשיידט זיך מיט אים „מיט אַ קרעכץ, גייט אַוועק מיט אַ געווויין און חתמעט זיך מיט אַ טרער".[103] דער דאָזיקער וויכוח צווישן ביק און שי״ר איז ווייַט געווען פֿון אָביעקטיווקייט. ביידע צדדים האָבן ניט געוואָלט מוותר זיין אויף זייערע איבערצייגונגען. דערצו נאָך דאַרף מען נעמען אין באַטראַכט דעם אַלגעמיינעם פּאָן פֿון דעם דאָזיקן וויכוח – די פֿאַרביסענע שינאה צווישן השׂכּלה און חסידות, און פֿון דאַנען דער שאַרפֿער טאָן בייַ ביידן.

נאָך דעם דאָזיקן בריוו האָט זיך נאָך שי״ר אַלץ ניט געקענט באַרויקן. עס פֿאַרדריסט אים אויף ביקן און ער באַדויערט וואָס עס האָט זיך ניט

---

98 דאָרט, ז׳ 30.
99 פֿון מרחשון תק״צ, השחר IV, ז׳ 482.
100 דאָרט, ז׳ 484.
101 דאָרט, ז׳ 486—488.
102 אוצר הספֿרות, IV, ז׳ 265.
103 דאָרט, ז׳ 268.

אײַנגעגעבן אָפּצוראַטעווען אים: „אַז דו זעסט דײַן ברודער, ביז איצט אַ קלוגער און טײַערער מענטש, ווערט פּלוצלונג געשטויסן צום ראַנד פֿון גרוב פֿון נאַרישקייט און האַלט בײַם אַרײַנפֿאַלן; דו שטרעקסט אויס דײַן האַנט נאָך אים און קענסט אים ניט אָפּראַטעווען... איין וואָרט האָט ער... וועגן אַהבֿת־ישׂראל רעדט ער אַ גאַנצן טאָג, און זי וואָרצלט אויס פֿון אים די מענטשן־ליבע". ביק איז געגליכן צו „חורבֿות פֿון אַ שיינעם היכל". 104

אויך אַזאַ ווערטפֿולער פֿרײַנד ווי רנ"ק הייבט זיך אָן פֿאַרהאַלטן מיט רעזערוו צו ביקן. רנ"ק האָט פֿון שטענדיק אונטערגעשטראָכן זײַן פֿאַראַכטונג צו די חסידים – די „רייכערנדיקע האָלאָוועשקעס" – וועלכע מען דאַרף רודפֿן בײַ יעדער געלעגנהייט. אָבער די דאָזיקע אײַנשטעלונג רנ"קס איז ביז איצט ניט געווען קיין שטער פֿאַר ביקס פֿרײַנדשאַפֿט מיט אים. ווען רנ"ק האָט שוין געוווינט אין זשאָלקווע, פֿלעגט ער זיך נאָך אָפֿט אַראָפּכאַפּן אין זײַן געבוירן־שטאָט בראָד, כּדי צו פֿאַרברענגען אין לעפֿינס און ביקס געזעלשאַפֿט. ביק האָט געפֿירט מיט אים אַ קאָרעספּאָנדענץ. אין תּקע"א האָט ער צוגעשיקט רנ"קן אַ כּתבֿ־יד, אַוודאי צום אָפּשאַצן. 105 אין יאָר תּקפּ"א פֿאָרט ביק אויף דער חתונה פֿון רנ"קס טאָכטער מיט ד"ר נאָטע הורבֿיץ – „זיך פֿרייען מיט אים, ווי דער מנהג פֿון רעכטפֿאַרטיקע פֿרײַנד". 106 נאָך אין יאָר תּקפּ"ט זאָגט ביק וועגן זיך, אַז רנ"ק שאַצט אים און קען גוט זײַן כאַראַקטער. 107 די ערשטע צײַט נאָכן פֿאַרלאָזן די משׂכּילישע רייען האָט זיך נאָך ביק באַגעגנט מיט רנ"קן און שי"רן, דיסקוטירט מיט זיי, און ווי בלאָך דערציילט, באַליידיקט דעם כּבֿוד פֿון ווילנער גאון. 108 חוץ דעם האָט ביק זיך מתווכּח געווען מיט זיי וועגן דעם ווערט פֿון דער פֿילאָסאָפֿיע. און אין אַ בריוו פֿון יאָר תּק"צ בערך וואָס ער האָט געשיקט צו רנ"קן, פֿאַלט ער אָן אויף אים, שי"רן און שמשון בלאָך דערפֿאַר, וואָס זיי געפֿינען זיך אונטער דער השפּעה פֿון דער קאַנטישער פֿילאָסאָפֿיע, וואָס איז לויט זײַן מיינונג אין סתּירה מיט די פּרינציפּן פֿון ייִדישקייט. 109 רנ"ק האָט, ווײַזט אויס, ניט געענטפֿערט אויפֿן דאָזיקן פֿאָרוווּרף. אָבער שמשון בלאָך האָט אָנגעשריבן אַ באַריכותדיקן בריוו, אָנגעפּיקעוועט מיט מראי־מקומות און פּערזענלעכע זילזולים אויף ביקן, כּדי זיך אָנצונעמען די קריוודע פֿון אַריסטאָטעלעס און קאַנט. בלאָך זאָגט אַפֿילו, אַז „אים איז לײַכטער פֿאַרשעמט צו ווערן איידער עמעצן צו פֿאַרשעמען",

---

104 שי"ר אין אַ בריוו צו אַ יונגן פֿרײַנד, כּרם־חמד, I, ז' 83.

105 ייִוואַ־בלעטער, II, ז' 343.

106 מכתּבֿי־עבֿרית, ז' 126.

107 זע: אוצר הספֿרות, III, ז' 28.

108 בלאָך שרײַבט: „לבי עליך מעת ספּרו לי רע. הנזכּרים [שי"ר ורנ"ק] אשר נוכח פניהם הקלות בכבֿוד הגאון והחסיד האמתי מהרא"א ווילנא זצ"ל, וחששני להם מחטאת על כי לא קרעו". — המאסף לשנת תּקמ"ד — של לטריס, ז' קסג.

109 דאָרט, ז' קסד.

נאָר דאָס מאָל, וועו ער הערט שקרים פון אַ מענטשן ווי ביק, קען ער שוין ניט שווײַגן. שי״ר און רנ״ק האָבן אויף דעם ניט רעאַגירט, ווײַל בײַ זייערע באַשעפטיקונגען זײַנען זיי שוין געווײַנט געווארן צו הערן כּל מיני לײַגנס און נבֿלות. אָבער ער, בלאָך, איז בטבֿע אַ יושבֿ־אוהל און איז ניט געווײַנט צו אַזעלכע פֿירונגען, דעריבער איז ער אַרויס ענטפֿערן דער ערשטער.[110] אין דער אמתן איז אָבער קאַנט בלויז אַן אויסרייד פֿאַר בלאָכן, כדי צו קענען בעסער אָנפֿאַלן אויף זײַן געוועזענעם פֿרײַנד. די באַציִונגען צווישן זיי זײַנען שוין זינט עטלעכע יאָר געווען אָנגעצויגן. אין אַ בריוו צו שי״רן פֿון יאָר תקפ״ט[111] טאַדלט ביק בלאָכן, דערפֿאַר וואָס ער האָט באַלײדיקט די פּוילישע יידן און אָפּגעשפּאָט פֿון יידישן פֿאָלק. ביק לאַכט דאָרט אויס אויף אַ געראָטענעם אופֿן בלאָכס שוואַכקייט צום ריידן און זײַן אויבנאויפֿיקע למדנות. ביק האָט טענות צו שי״רן, פֿאַר וואָס ער טרעט אויך ניט אַרויס קעגן מחבר פֿון „שבֿילי עולם״.[112]

בלאָך צאָלט אָפֿ איצט ביקן כּפֿל־כּפֿלים. ער איראָניזירט אַן אויפֿהער אויף זײַן חשבון. ער שטעלט זיך אײַן פֿאַרן כּבֿוד פֿון ווילנער גאון, וועלכן ביק האָט געזאָלט באַלײדיקן און באַמערקט דערבײַ מיט שפּאָט, אַז מסתּמא איז ביקן ניט באַקאַנט די גרויסקייט פֿון דאָזיקן מאַן, ווײַל ער האָט זיך וויניק געפֿלײַסט איבערן תּלמוד און פּוסקים. בלאָך געזעגנט זיך איצט מיט זײַן געוועזענעם פֿרײַנד: „און פֿון איצט זײַ זיך מיר געזונט און גיי זיך אין דײַן וועג... מיר האָבן ניט בדעה דיך אָפּצוועגדן אַפֿילו אויף אַ שריט פֿון דײַן וועג, און אונדזער מיינונג איז, אַז פֿון דײַן געבאָרן אַן ביסטו צוגעגרייט און ראוי צו זײַן דאָס וואָס דו ביסט בײַ הײַנטיקן טאָג״. ער עצהט אים ווײַטער זיך צו האַלטן בײַם שקר, אָבער זיי דרײַ, ד״ה בלאָך, שי״ר און רנ״ק, וועלן בלײַבן געטרײַ דעם אמת.[113] עס איז אַ ספֿק, צי בלאָכס צוויי גרויסע חבֿרים האָבן אים געגעבן רשות צו ריידן אויך אין זייער נאָמען, אָבער ס׳איז לײַכט משער צו זײַן, אַז אַזאַ בריוו איז געווען בפוח אַראָפּצודריקן ביקס שטימונג. איצט איז ער געווען אין גאַנצן פֿאַרלאָזט פֿון זײַנע אַלע יוגנט־חבֿרים, און אין דעם נײַעם לאַגער איז שווער געווען צו געפֿינען זייערס גלײַכן. די דאָזיקע געדריקטע שטימונג איז זיכער געקומען צום אויסדרוק אין ביקס טאָגבוך, אָבער צום באַדויערן איז ער פֿאַרלאָרן געגאַנגען. דער אייניציקער פֿרײַנד, מיט וועמען ביק האָט זיך איצט דערנעענטערט, איז געווען דער רײַכער יונגערמאַן פֿון באָלעכאָוו שלמה־לײב גאָלדנבערג, דער קומענדיקער רעדאַקטאָר פֿון „כּרם חמד״. גאָלדנבערג האָט

---

110 דאָרט, ז׳ קפּ—קפּא.

111 אוצר הספֿרות, IV, ז׳ 266.

112 זע שי״רס בריוו צו ביקן, חשׁבר IV, ז׳ 481: „תעקצני גם עתה על שתיקתי נגד בעל שבֿילי עולם ותבֿקש מי אתאנה עליו בפני עם ועדה״.

113 דאָרט, ז׳ קפּב.

זיך באַצויגן צו ביקן מיט גרויס דרך־ארץ, ווי אַ תּלמיד צו זײַן רבין, ער זאָגט אַליין: „ס׳איז זייער טײַער אין מײַנע אויגן יעדער בריוו אָדער אַרטיקל, וואָס איז אַרויס פֿון דער דאָזיקער שלימותדיקער האַנט [ביקסן]“.[114] ער קאָרעספּאָנדירט אָפֿט מיט ביקן. אין יאָר 1830 איז געשטאָרבן גאָלדנבערגס עלטסטער זון, און ביקס האָט צו אים געשריבן אַ ווארעמען טרייסטבריוו, ער זאָל זיך שטאַרקן איבער זײַנע געפֿילן און פֿאַרגעסן דעם אומגליק. „דאָס איז די עצה פֿון דײַן פֿרײַנד וואָס האָט דיך ליב און ויל, דו זאָלסט זיך טרייסטן... ווײַל דורך דײַן אומגליק איז אים אויך שלעכט“.[115]

די לעצטע יאָרן זײַנע האָט ביק גאָרנישט פֿאַרעפֿנטלעכט, הגם ער האָט וויטער געשריבן. ער האָט זיך אין גאַנצן אָפּגעגעבן צו פֿילאַנטראָפּישער עסקנות, און יעדער מרי־נפֿש פֿלעגט זיך וועגן צו אים נאָך הילף.

אַזוי איז ער זיך למשל מרחם אויף אַ פֿאַרלאָזטער עגונה, וואָס איר מאַן איז אַנטלאָפֿן קיין מעץ, און שרײַבט בריוו צו די דאָרטיקע רבנים, זיי זאָלן צווינגען דעם מאַן, איר צו געבן גט. ביק נעמט זיך שטאַרק צום הארצן דעם מצב פֿון דער דאָזיקער פֿרוי, „וואָס גייט אײַנגעבויגן פֿון גרויס מי און צער... און אירע אויגן גיסן טרערן אָן אויפֿהער“.[116]

אויך איצט געדענקט נאָך ביק וועגן זײַן פֿאַרשטאָרבענעם פֿרײַנד לעפּין. ער פֿילט זיך מחוייב מקיים צו זײַן זײַן פֿאַרלאַנג און אַרויסצוגעבן די איבערזעצונג פֿון „מורה־נבוכים“. ער קלײַבט פּרענומעראַנטן און גיט אָפּ צום דרוק דעם כתב־יד. אָבער פֿאַרענדיקן עס האָט ער שוין ניט זוכה געווען. ערשט נאָך ביקס טויט האָט זײַן איידעם עוזר ראָטנבערג צוזאַמען מיט ישעיה פֿינקלשטיין פֿון בראָד אַרויסגעגעבן דעם „מורה נבוכים“, אַרום 1831 בערך.[117]

אין יענער צײַט איז גאַליציע געפּלאָגט געווארן פֿון דער כאָלערע־מגפּה, וואָס האָט געזייט פֿאַרוויסטונג צווישן דער באַפֿעלקערונג. יצחק ערטער, וואָס האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין געבן מעדיצינישע הילף די חולאים, באַזינגט די דאָזיקע מגפּה אין פּערזן:

„חלי־רע באה אלינו מאפסי קדים
בהרף תחטוף הלומיה בסופה וקדים
חתום טבעה לא נודע עקבותיה“.[118]

גאָלדנבערג און שי״ר טיילן מיט אין זייערע בריוו צו שד״ן וועגן דער מגפּה און שד״ל ענטפֿערט: „עס פֿאַרדריסט מיר זייער אויף דער שלעכטער קרענק, וואָס האָט זיך פֿאַרשפּרייט אין דײַן לאַנד, זאָל גאָט רחמנות האָבן

---

114 כרם־חמד, II ז׳ 131, הערה צום בריוו י״ט.

115 כרם־חמד, I ז׳ 60.

116 כרם־חמד II, ז׳ 131, בריוו י״ט.

117 זע די הקדמה פֿון מרדכי טוכאַסטאָווער צו דער אויבן דערמאָנטער איבערזעצונג, זשאָלקוע 1829 [1831 ?], ז׳ א.

118 „שיר לכבוד הרופא יוסף בערר״ע“, אין „הצופה לבית ישראל“, ז׳ 137.

אויף די אָנגעזעצנע צווישן אײַך". [119] און זײַן פֿרײַנד שי"ר רעקאָמענדירט ער אַ ספּעציעלע רפֿואה, כּדי זיך צו פֿאַרהיטן פֿון אָנצונעמען זיך מיט דער קרענק. „און אויב די דאָזיקע רפֿואה געפֿינט זיך אין דײַן לאַנד, אײַל זיך און רייניק דײַן גוף און דעם גוף פֿון דײַנע בני־בית". [120]

די מגפּה האָט גורם געווען צו אַ יקרות אויף עסנווארג און די אָרעמע באַפֿעלקערונג האָט געהונגערט. ביק – דער מענטש מיט אַ ווארעמען האַרץ – איז ניט געזעסן מיט פֿאַרלייגטע הענט און האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין דער באַשפּײַזונג פֿון די הונגעריקע. די מנהיגים פֿון דער קהילה האָבן זיך צוגעהערט צו זײַן עצה, ווי אַזוי צו פֿאַרשפּרייטן וואָלוול עסן, לויט אַ רעצעפּט פֿון אַן ענגלישן גראַף. אַ דאַנק דער דאָזיקער עצה האָט זיך אײַנגעגעבן צו זעטיקן די הונגעריקע אין בראָד. [121]

עס זײַנען קוים אַריבער זעקס וואָכן און ביק אַליין איז געפֿאַלן אַ קרבן פֿון דער מגפּה צוזאַמען מיט זײַן אייניציקן זון. ער איז געשטאָרבן אין בראָד י"ט סיוון תקצ"א (1831).

דער טראַגישער טויט פֿון יעקבֿ־שמואל ביק האָט געמאַכט פֿאַרגעסן צווישן די משפּילים זייערע אידעיִשע חשבונות מיט אים, און זיי האָבן זיך שטאַרק מצער געווען אויף דער דאָזיקער אַבֿידה. שי"ר באַקלאָגט ביקס טויט אין אַבריוו צו שד"לן: „מדי דברי בי נשבר לבי בקרבי כי גם עליו עבר כוס הזעם... ועוד הולך וחזק קול יללת המדינה כי שדדה תפארתה, וכאבי נעכר כי שודד מני ידיד נבחר ויקר" [122] און מרדכי סוכאָסטאַווער באַדויערט אויפֿריכטיק: „והנה נאסף גם הוא אל עמיו, אבד חסיד מן הארץ וישר באדם אין". [123]

אין איין צייט מיט ביקן איז געשטאָרבן זײַן קרובֿ דער בראָדער רבֿ אַריה־לייב תאומים און דער צווייטער רבֿ אלעזר סגל לנדא. [124] אין אַ חודש אַרום בערך נאָך ביקס טויט, ט"ז תמוז, איז אויך געשטאָרבן דער לעמבערגער משפּיל י. ל. מיזעס, ביקס אַמאָליקער גוטער פֿרײַנד, און דער גורל האָט גע־ווואָלט, אַז ווידער זאָלן זייערע נעמען געדרוקט ווערן אייניער לעבן צווייטן, ווי אַ מאָל אין לעטעריס' „הצפּירה", אין דער קינה, וואָס אַבֿרהם נאַטקעס האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אויף זייער ביידנס טויט א"נ „דמעות לישרים", זשאָלקווע תקצ"א. [125]

---

119 אגרות שד"ל, י"ז תמוז תקל"א, ז' 191.

120 דאָרט, ז' 199.

121 זע: ביקס בריוו צו גאָלדנבערגן, ג' ניסן תקצ"א. כרם חמד I, בריוו סז.

122 זכרון לאחרונים, ז' א.

123 אין דער הקדמה צו לעפֿינס „מורה־נבֿוכים"־איבערזעצונג, ז' א.

124 N. M. Gelber — Aus dem Pinax des alten Judenfriedhofs in Brody, p. 139

125 ליידער ניט געוואָרן בײַ מיר אונטער דער האַנט.

אויף דער מצבה פון י.־ש. ביק געפינט זיך די אויפשריפט:[126]
„פ״נ אדם גדול ויקר, הולך בתום / עם אלהים ואנשים דורש טוב לעמו / ולעדתו הרב מוה״ר יעקב שמואל ביק. / אבנים למצבה שבטי יה בחרו / האבנים תמו וזכרונם לעד נשארו / כן מעשי הנטמן פה למאד גברו / האבן הזה ישוב לאין והם יזכרו / נוחי נפש גבוהה מרוב מלחמה / נלחמת עם תשוקות בשר ורוח / גברת על כעס ותענוגי אדמה / ולולא המגפה בזרוע רמה, / כל כלי מות עליך לא הצליח / עתה במרומים עליך אור זרוח".

## VI

אז מען וויל שרייבן וועגן ביקס ליטעראַרישער טעטיקייט געפינט מען זיך פשוט אין אַ פאַרלעגנהייט. זיין ליטעראַרישע ירושה וואָס איז צו אונדז דערגאַנגען איז קליין אין פמות. גאָלדנבערג האָט אמת צוגעזאָגט די לייענער פון „פרם חמד" ארויסצוגעבן אַלע פתבים ביקס צוזאַמען מיט אַ געניויער ביאָגראַפיע.[127] אָבער אים האָט זיך ניט איינגעגעבן מקיים צו זיין דעם צוזאָג. וועדליג ער דערציילט, זיינען „אַלע בריוו, שירים און ביכער", וואָס ביק האָט איבערגעלאָזט אין פתב־יד בייַ זיין איידעם עוזר ראָטנבערג, פאַרבענט געוואָרן בעת דער גרויסער שרפה אין בראָד אין יאָר 1835, וועגן וועס זיינען פאַרבענט געוואָרן עטלעכע הונדערט הייזער. „און דאָס האַרץ טוט מיר וויי, וויל איך וועל ניט קענען מקיים זיין דאָס וואָס איך האָב פאַרקלערט", פאַרענטפערט זיך גאָלדנבערג.[128]

מיר מוזן זיך דעריבער צופרידן שטעלן מיטן אָרעמען עזבון און פרווון לויט דעם רעקאָנסטרויִרן ביקס ליטעראַרישע און אידעישע געשטאַלט.

ביקס עיקר פאַרדינסט פאַר דער העברעישער פאָעזיע זיינען די איבערזעצונגען זיינע. די השפלה־ליטעראַטור האָט אין זיין צייט געצויגן איר יניקה פון דער דייטשער סענטימענטאַלער פאָעזיע. ביק האָט אויסגעבריייטערט די האָריזאָנטן און ער האָט ארויינגעפירט איבערזעצונגען אויף פון דער פראַנצייזישער און ענגלישער פאָעזיע, וואָס ער האָט זיי געדרוקט אין די בענד פון „ביכורי־העתים". דווקא ביק, דער שפעטערדיקער עקסטרעמער נאַציאָנאַליסט, האָט געטאָן אַ סך פאַר דער אייראָפעיזירונג פון דער העברעישער פאָעזיע. עס איז פאַר אים ניט געווען קיין צופאַל, ער טוט עס אויף אַ סיסטעמאַטישן אופן און מיט אַ פוונה. אין דער הערה צום ליד פון Dissoulier —

---

126 די דאָזיקע אויפשריפט איז, וי טיר דוכט, אין ערנעץ ניט פאַרפנטלעכט. כ׳האָב זי געפונען אויף א פאַרזאַצבלעטל צו ש׳ירס „ערך מלין", פראָג 1852, אין דער ירושלימער נאציאנאל־ביבליאָטעק (סיגנאטור רספורט ערך 296.803 <תרי״ב>). דער טיטל לייענט זיך אזוי: „מצבת ר׳ יעקב שמואל ביק: נפטר במגפה ביום ש״ק ט׳ [י״ט] סיון תקצ״א תנצב״ה".

127 פרם־חמד, I ז׳ 81, הערה צום בריוו כ״ד.

128 דאָרט. II ז׳ 131, הערה צום בריוו י״ט.

„השׂיות" [129], וואָס צייכנט זיך אויס מיט זײַן אַנטיראַציאָנאַליסטישער טענדענץ, דערקלערט ער: – „כּל הדעות המוצתקים בשיר זה, אינם דעותי, והצגתים, רק למען הראות לבחירי בני עמי הרציונות שׁל משוררים נכרים". באַקענען מיט די געדאַנקען פֿון פֿרעמדע משוררים דאָס איז ביקס מיין.

ס'רובֿ האָט ביק אויסגעקליבן פֿאַר זײַנע איבערזעצונגען אידיליעס, ווי „הבדידות" פֿון אַלעקסאַנדער פּאָפּ למשׁל (Ode on Solitude) [130], וואָס דריקט אויס דעם געפֿיל פֿון בענקשאַפֿט נאָך שטילקייט און אײַנזאַמקייט אין דער נאַטור און פֿון אָפּשטויס פֿון דער רוישנדיקער שטאָט. ווײַל איז דעם מענטשן, וואָס לעבט צווישן געראַנגער, פֿעלדער און דערנערט זיך פֿון זײַן אייגענער אַרבעט. – אין דעם לירד „הילדות" פֿון Berguin [131] ווערט באַזונגען די קינדערישע תמימות און די בענקשאַפֿט נאָך די פֿאַרגאַנגענע קינדעריאָרן.

אַ ראַציאָנאַליסטישער טאָן פֿילט זיך אין „התענוג והחכמה" פֿון Sesostris. [132] דער יונגער מלך שלמה פֿאַרלאָזט זײַן ירושלימער פּאַלאַץ און שפּאַצירט הינטער דער שטאָט. בײַ אַ טײַכל טרעפֿט ער צוויי פֿרויען. אײַנע איז דער סימבאָל פֿון פֿאַרגניגן, און די צווייטע פֿון חכמה. אַ מלאך ווײַזט אים אָן אויף די דאָזיקע פֿרויען און איז אים מסביר די תכונות פֿון יעדערער פֿון זיי. נאָך אַ קורצן ישוב־הדעת קלײַבט שלמה אויס די חכמה. ס'איז גאַנץ מעגלעך, אַז יצחק ערטער האָט זיך געפֿונען אונטער דער השפּעה פֿון דער דאָזיקער איבערזעצונג בײַם שרײַבן זײַן באַקאַנטע סאַטירע „חסידות וחכמה", וואָס האָט אַן ענלעכע קאָנסטרוקציע. [133]

ביקס ווערדע ווי אַן אָריגינעלער דיכטער איז ניט גרויס. די לידער, וואָס ער האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אין פֿישמאַנס „אשכול־ענבים", זײַנען גאַנץ פֿרימיטיוו. ביק דער איבערזעצער איז נאָך אַ משׂכּיל, אָבער ביק אין זײַנע אָריגינעלע ווערק איז דורכגעדרונגען מיט נאַציאָנאַליזם און קאָנסערוואַטיווקייט. ער האָט טענות צו די העברעיִשע דיכטערס, וואָס באַזינגען אין זייערע לידער די תּאַווה און שטעלן זיך קעגן דער תּורה: „משתמשים במליצתם לפאר התאות חלקי עפר מלמטה, ולרומם מהפכת סדרי דור ודור, והמתקוממים נגד התורה ולומדיה ומקימיה, המה יבואום מליצתם ממרחק, המטמינים ארס מות תחת שושנים, ומכסים נחשים תחת פרחים נעימים". [134] די אויפֿגאַבע פֿון משורר – זאָגט ביק – דאַרף זײַן צו קלאָגן אויפֿן בראָך פֿון פֿאָלק, ס'איז איצט ניט קיין צײַט פֿאַר סתם פֿאָעזיע. פֿון די הימלען טראָגט זיך איצט אַ געשריי צו די

---

129 בכורי העתים, IV, ז' 88.

130 דאַרט, IV, ז' 3—170.

131 דאַרט, V, ז' 63—65.

132 דאַרט.

133 ביקס „התענוג והחכמה" איז פֿון יאָר תקפ"ה, אין ערטערס סאַטירע איז פֿאַרעפֿנטלעכט געווָארן אין תקצ"ה.

134 אשכול ענבים, ז' ה.

פּאָטן: „מעשה ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה". מען דאַרף איצט האָבן קלאָגלידער. „אפֿשר וועט זיך איינגעבן מיט שטראָמען טרערן צו פֿאַרלעשן דאָס פֿייער, וואָס האָט אַרומגעכאַפּט די ברעגעס פֿון יעקבֿס היכלות".[185] ביי אַן אַנדער געלעגנהייט אין זעלבן יאָר תקפ"ז פֿאַרמולירט ער נאָך דעם דאָזיקן צוועק אין דער פּאָעזיע: „און דיין מליצה זאָל זיין ווי אַ כּלי־זין צום נוצן פֿון תּלמידי־חכמים, וואָס בויען יעקבֿס היכלות".[186]

ביק פֿאָדערט אַ פּשוטן, אומגעקינצלטן סטיל, אָן פֿליטערלעך, סיי אין דער פּאָעזיע און סיי אין פּראָזע. ס'איז איצט ניטאָ קיין צייט אויף מליצה. אין צייט פֿון דער מגפֿה שרייבט ער צו גאָלדנבערגן: „ולא אבקש להלביש אמרותי במלבושי הצחות, כמוך, יקירי! כי למה לנו פאר בעת שדמעות אחינו נוזלות מעיניהם אשר לנו תלויות לתת טרף לעולליהם ולנפשם העטופות ברעב?"[187]

ס'איז כדאי זיך אָפּצושטעלן אויף ביקס באַצייכנונג צו סאַטירע. פֿל־ימיו האָט זיך ביק קעגנגעשטעלט קעגן באַנוצן יעדער מין סאַטירע אָדער פּאַראָדיע. שוין אין זיין בריוו צו פֿעדערן עצהט ער אים, ער זאָל ניט קומען אין דער פֿאַרזאַמלונג פֿון לצים: „דיין פֿידל און פֿעדער זאָלסטו דערמיט ניט פֿאַרשוועכן".[188] אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָלט ער זיך פֿאַר דער זעלבער מיינונג. אין יאָר תקפ"ט שרייבט ער: „ההיתול והאירוניה נאים למחבלי כרם ה"י ולא למתוקנים בו".[189] אינטערעסאַנט איז אָבער, אַז ביק אַליין האָט געשאַפֿן אַ גראָטעסק סאַטירע, אפֿשר קעגן זיין ווילן. אין זיין בריוו צום אומבאַקאַנטן משורר משה הכהן, וואָס איז געפֿאָרן קיין ווין שטודירן מעדיצין און פֿאַרלאָזט די פּאָעזיע, ווייזט ביק אַרויס פֿעיקייטן ווי אַ פּאַראָדיסט און עלעגאַנטער סאַטיריקער. שוין זיין פֿרייַנד גאָלדנבערג האָט זיך אָפּגעשטעלט בעיקר אויף ביקן דעם סאַטיריקער און ניט דעם משורר: „ובפרט במלאכת הסאטירע גבר באחיו עד להפליא".[140] באַזונדערס גראָטעסק איז די פּאַראָדיע אויף דעם משורר פֿון די פּרשיות אין דעם אויבן דערמאָנטן בריוו. י. דאַוויד־זאָן רעכנט אַריין דעם דאָזיקן פּראַגמענט אין די פּאַראָדיעס אין דער העברעישער ליטעראַטור.[141] ביק האָט נאָך געשריבן אַ סאַטירע קעגן די חסידים – אונטער דער השפּעה פֿון פּערלס „מגלה טמירין", אָבער, ווי געזאָגט, איז זי פֿאַרלאָרן געגאַנגען.

אין ביקן האָט געטלעיצט אַ פֿונק פֿון אַ היסטאָריקער. ער האָט געזאַמלט פֿאַרשיידענע היסטאָרישע דאָקומענטן און אַ פּאָר פֿון זיי, אַ בריוו פֿון דעם

---

135 דאָרט, ז' קיא.
136 מכתּבי עבֿרית, ז' 125.
137 פּרס־חמד, I, ז' 68.
138 דאָרט, ז' 93.
139 אוצר הספֿרות III, ז' 26, בריוו ב.
140 פּרס חמד, I, ז' 18, הערה 2.
141 זע: זיון Parody in Jewish Literature נ"י, 1907, ז' 211.

ש"ך צום מאַגיסטער וואָלענטין ווידריך, און אייניקע געדאַנקען פֿון זיין פֿרײַנד, דעם בראָדער רבֿ יעקבֿקה לאַנדוי, האָט ער פֿאַרעפֿנטלעכט. ער טוט עס, זאָגט ביק, „מחמת עס איז אונדז ליב יעדער בריוו און יעדער דערצײלונג, וואָס דערגרײכט צו אונדז פֿון אונדזערע גדולים ז"ל". 142

אַן אינטערעסאַנטער איבערבליק איבער דער ייִדישער געשיכטע געפֿינט זיך אין זײַן אַרטיקל „אל משפילי בני עמנו!" 143 די געשיכטשרײַבונג האָט די אויפֿגאַבע צו באַדינען דאָס פֿאָלק און העלפֿן אים אין זײַן קאַמף פֿאַר עקסיסטענץ צווישן די פֿעלקער. „ולמען נדע את אשר ביכלתנו לעשות נשים עין אל דברי הקדמונים לראות משם תהלוכות הזמן ופעולות בני אדם אשר חיו אז, דרכיהם ומדותם, ואת המעשה אשר עשו אז אבותינו, ואם הצליחו להקטין צרתם. על ידי התבוננות הזה [!] יראה לנו הדרך אשר נלך עתה, אחר שנדמה זמן לזמן ואדם לאדם ומעמד למעמד". — ביק באַווײַזט, אַז דער קולטורעלער און עקאָנאָמישער מצב פֿון ייִדן איז אָפהענגיק פֿון דער אַלגעמיינער פּאָליטישער און קולטורעלער לאַגע אין לאַנד. אין אַ שפּאָכע פֿון פֿרײַהייט איז די ייִדישע לאַגע לײַכטער, אָבער „ווען די הימלען פֿון חכמה פֿאַרוואָלקענען זיך און עס מערן זיך די שלעכטע מדות — — — דעמאָלט הייבט אָן די שׂנאה צו רודפֿן דאָס פֿאָלק ישׂראל". עס הייבט זיך אָן אַ קולטורעלע ירידה בײַ ייִדן. מען הערט אויף צו שטיצן די לומדים און די ישיבֿות און גיט זיך אָפּ אין גאַנצן דעם מסחר, וואָס איז אַ פּראָדוקט פֿון דער אומזיכערער לאַגע אין וועלכער ייִדן געפֿינען זיך. דערפֿאַר קענען זיי זיך ניט אָפּגעבן מיט מלאכה און ערדאַרבעט („כי לא יכול להתפרנס... בפרנסות שאננות, כמו המלאכה ועבודת האדמה, שבעליהן מקבלים מזונותיהם מיד הבורא בלי אמצע"). אָבער נאָך דער תקופֿה פֿון רעאַקציע איז געקומען די פֿראַנצייזישע רעוואָלוציע, וואָס האָט געבראַכט מיט זיך גלײַכבאַרעכטיקונג פֿאַר ייִדן. אין 1823, וועלן דער אַרטיקל איז געשריבן געוואָרן, זעט נאָך ביק ניט קיין שום סתּירה צווישן דער עמאַנסיפּאַציע און נאַציאָנאַליזם. ער האָט נאָך אין זינען אויך די „אַהבֿת האדם" — און באַגונגט זיך ניט מיט „אַהבֿת ישׂראל". אין דער דאָזיקער תקופֿה פֿון עמאַנסיפּאַציע האָבן זיך צעשפּרייט די וואָלקנס פֿון נאַרישקייט און אײַנגלײבענישן, און דאָס ליכט פֿון וויסן האָט געמוסען אַרויסשפּאַרן. די בילדונג און וויסנשאַפֿט פֿאַרשפּרייטן זיך און באַגליקן אויך דאָס ייִדישע פֿאָלק. עס האָט אויפֿגעהערט די רעליגיעזע שׂנאה, די מענטשן־ליבע קומט אויף איר אָרט און מען הייבט אָן ליב האָבן די ייִדן ווי מענטשן („אז גם על בית־יעקב פשטה הטובה. כי מטבע החכמות היא להצליח כל יושבי תבל, חדלה שׂנאת הדת ובאה אהבת אדם תחתיה, והחלו העמים לחבב את ישׂראל באשר המה אדם").

---

142 כּתבֿי העתּים, X, ז' 43—44.

143 הצפֿירה, תקפ"ד, ז' קא—קג.

אַ געשיכטלעכן ווערט האָט אַוודאי געהאַט ביקס מעמוארן־בוך. שי"ר האָט אים צוגעגעבן מוט, ער זאָל ווייטער שרייבן דאָס דאָזיקע בוך, איבער־הויפט וועגן דער חסידישער באַוועגונג: „ואחרי ידעת ... זה, גם הידיעה בקורות העולם ולכתבם כפעם בפעם, ראוי לך לשקוד על זה, ולרשום בכל יום כאשר הוגד לך ואשר תאמין מצדיק הדור וחסידיו ומעשיהם".[144] ביק ווייס, ווי אַפּצושאַצן די דאָזיקע השפּעה און ער דאַנקט שי"רן דערפֿאַר: „תודות אלף לך, עבור ברכתך אשר ברכתני עוררתני לרשום קורות זמנינו, זאת פעולתי מכמה שנים".[145] – אין זײַן בוך האָט ביק געגעבן אַ קריטישע אַפּשאַצונג פֿון ביידע קעמפֿנדיקע מחנות, די חסידים און משכּילים, און פֿון דאַנען שטאַמט אפֿשר זײַן ווילן צו פֿאַרעפֿנטלעכן די דאָזיקע פֿאַרצייכענישן ערשט נאָך זײַן טויט: „ביז דעמאָלט וועלן זיי ניט זען די שײַן פֿון דער זון."[146] נאָר די דאָזיקע פֿאַרצייכענישן זײַנען אומגעקומען אין די שרפֿה־פֿלאַמען, און אַזוי אַרום איז פֿאַרלאָרן געגאַנגען אַ וויכטיקער דאָקומענט...

## VII

אין דער ערשטער תקופֿה איז ביק אַ בפֿירושער משכּיל. אָבער השכּלה און נאַציאָנאַליזם גייען בײַ אים האַנט בײַ האַנט. אין דעם אויבן דערמאָנטן אַרטיקל אין „הצפֿירה" קומט די דאָזיקע צווייזײַטיקייט צו אַ בולטן אויסדרוק, אָבער עס דאָמינירט דער משכּיל, וואָס פֿראָפֿאַגירט די אידעע פֿון פֿראָדוק־טיוויזאַציע און בילדונג צווישן די יידישע פֿאָלקסמאַסן. נאָך דעם היסטאָרישן איבערבליק גייט ביק איבער צום שווערן עקאָנאָמישן מצב אין דעם היינט. ער שטעלט זיך אָפּ אויפֿן כאַראַקטער פֿון מסחר און מלאָכה. דער סוחר פֿאַרנעמט זיך מיט קויפֿן און פֿאַרקויפֿן די אויסאַרבעטונגען פֿון האַנטווערקערײַ און די פֿראָדוקטן פֿון דער ערדאַרבעט. דעם סוחרס פֿרנסה איז אַן אומזיכערע און אָפּהענגיק פֿון מזל. דערבײַ איז זי פֿאַרבונדן מיט שקרים און פֿאַלשקייט. ביק באַקלאָגט זיך, וואָס מען פֿאַרלאָזט די מלאָכה און בלויז די אָרעמע לײַט און לא־יוצלחס בליבן בײַ דער דאָזיקער באַשעפֿטיקונג. אָפּילו די דאָזיקע מענטשן קוקן אויך מיט קנאה אויפֿן סוחר און זײַנען גרייט צו פֿאַרלאָזן זייער פֿאַך בײַ דער ערשטער געלעגנהייט. אַזאַ מין ביטול־באַצונג צו דער מלאָכה האָט גורם געווען צו איר ירידה. ביק רופֿט דעריבער צו אינטערעסירן זיך מיט דעם דאָזיקן וויכטיקן פֿרנסה־צווייג און צו זאָרגן פֿאַר זײַן וויטערדיקער אַנטוויקלונג.

דער צווייטער וויכטיקער מיטל צו פֿאַרבעסערן די לאָגע איז זיך אומ־צוקערן צו ערדאַרבעט. די רעגירונג איז גרייט צו געבן ערד און איז

144 אוצר הספֿרות, III, ז' 25.
145 דאָרט, ז' 27.
146 דאָרט.

פֿאַראינטערעסירט צו שאַפֿן אַ קלאַס פֿון יידישע ערדאַרבעטער. ביק וועגדט זיך אויך צו די אָרטאָדאָקסן, וואָס שטעלן זיך קעגן דעם, און ווי שפּעטער ריב"ל אין „תּעודה בישׂראל", ברענגט ער ציטאַטן פֿון תּלמוד צו ווייזן די נייטיקייט פֿון ערדאַרבעט. ער באַקלאָגט זיך אויך דער גלייכגילטיקייט פֿון די גבֿירים, וועלכע ווייזן ניט אַרויס די מינדסטע פֿאַרשטענדעניש פֿאַר דער רעאַליזירונג פֿון דאָזיקן געדאַנק. און דער מחבר רופֿט אויס מיט פּאַטאָס: „נאָר דורך ערדאַרבעט און מלאָכה וועט זיך פֿאַרקלענערן דער דלות און די אָרעמקייט פֿון פֿאָלק". [147]

אָבער ניט נאָר אין עקאָנאָמישן איבערבוי לייגט די תּרופֿה. ביק שטעלט אַרויס פֿאַדערונגען אויך אויפֿן קולטורפֿעלד. ביי אַן אַנדער געלעגנהייט [148] ווייזט ער אַרום אַ זאַרג פֿאַר דער קינדער־דערציונג און ער עצהט די פֿאַרשטאַנדיקע עלטערן צו געבן לייענען זייערע קינדער ווערק פֿון בערקען און קאַמפּע, וואָס האָבן אַ גרויסע פּעדאַגאָגישע באַדייטונג. ער לייגט פֿאָר צו שטיצן די יוגנטלעכע, וואָס שטרעבן צו בילדונג און וויסן. מען דאַרף זיי שיצן קעגן די רדיפֿות פֿון די פֿאַנאַטיקער און גענאַרישקייט פֿון אונדז וויס וויפֿל שטערער עס שטייען אויף קעגן יעדער גערעכטן מענטשן, וואָס גייט לויט דער תּורה און חכמה. די נאַרישקייט דערוועגט זיך נאָך אויפֿצוהייבן דעם קאָפּ און צו רודפֿן דעם שׂכל. און אַ סך באַטראַכטן פֿאַר אַ זינד צו גיין אין די טריט פֿון רמבם, אבן־עזרא, קמחי, ווייזל, רמבמן און לוצאַטאָ און זיי דריקן די וואָס גייען צו צום ליכט פֿון דאָזיקע באַלייכטער". ביק פֿאָדערט טאָלעראַנץ און איז פֿול סימפּאַטיע פֿאַר דעם גערעדפֿטן, פֿונקט ווי ער וואָלט פֿאָרויס־געפֿילט, אַז אין עטלעכע יאָר אַרום וועט ער אַליין זיין גערודפֿט פֿאַר זיינע איבערצייגונגען. און שיין קלינגט זיין אויסרוף: „ווייל איז דעם וואָס פֿאַר־באָרגט די גערודפֿטע פֿון די פֿאַנאַטישע רודפֿים". [149]

אין דעם דאָזיקן אַרטיקל קלינגט צו גלייך אַ פּלאַמענדיקע ליבע צו דער יידישער אומה. „פֿאָלק ישורון!... בכּבֿודיק און וווּנדערלעך פֿאָלק! אין לויף פֿון דער צייט ביסטו ניט פֿאַרשלונגען געוואָרן, ווי די איבעריקע פֿעלקער, וואָס זייער נאָמען און זכר איז פֿאַרלאָרן געגאַנגען... אַזוי ווי אַ פֿעלז ביסטו שטאַרק צווישן רוישנדיקע ימים". ער איז אַ געטרייער זון צו זיין פֿאָלק און זאָרגט פֿאַר זיין וויל: „ווער פֿון דיינע זין ליבט דיך ניט, ווער פֿון די גערעכטע צווישן זיי וועט ניט וועלן מקריבֿ זיין לייב און לעבן פֿאַר דער טובֿה פֿון דיין כּלל". די דאָזיקע ליבע צום פֿאָלק האָט אים באַוויזן פֿאַרצוליידן די אויבן דערמאָנטע רעפֿאָרמען. „דאָס פּייער פֿון דער דאָזיקער

---

147 „הצפּירה", ז' עו.

148 אין דער הערה צום ליד „הילדות" פֿון Berguin. בפּורי העתּים, V, ז' 63.

149 „הצפּירה", ז' עו—עז.

ליבע וואָס ברענט אין אונדזערע הערצער און דער גרויסער ווילן צו טון גוטס צו אונדזערע ברידער וואָס אַרום אונדז האָבן אונדז צוגעגעבן מוט נאָכצופֿאָרשן די סיבות פֿון די גרויסע צרות, וואָס טוען אונדז איצט בעדריקן".[150]

## VIII

די לעצטע יאָרן פֿון זײַן לעבן האָט זיך ביק אָפּגעקערט פֿון דער השׂכּלה־באַוועגונג און אָנגעהויבן סימפּאַטיזירן מיטן חסידיזם. עס לאָזט זיך אָבער ניט גלייבן, אַז ביק, דער מאַן פֿון קלאָרן שׂכל, מיט אייראָפּעישער בילדונג, זאָל ווערן נתפּעל פֿון דעם אָפּיציעלן חסידיזם פֿון זײַן צײַט, וואָס קולטיווירט מופֿתים און רודפֿט אָן רחמנות זײַנע געגנער. עס לאָזט זיך אפֿשר אָננעמען, אַז ביק איז געשטאַנען אונטער דער השפּעה פֿון דעם חסידישן צדיק משה־לייב סאַסאָווער, פֿון דעם שטעטל סאַסאָוו לעבן בראָד, — וועלכער האָט געשטרעבט צו פֿאַרווירקלעכן דעם חסידיזם אין זײַן ריינער אומגעפֿעלשטער פֿאָרם. משה־לייבן פֿלעגט מען רופֿן דער „אוהב ישׂראל" פֿאַר זײַן שטאַרקער ליבע צום יידישן פֿאָלק. „אין זײַן טעטיקייט איז ער געווען מער א לערער אין חסידות, איידער א ווונדער־מאַכער, און אין זײַן מאָראַלישער תורה איז זײַן טון געווען איינס מיט זײַן ווארט" – זאָגט וועגן אים דובנאָוו.[151] „אַהבת ישׂראל – הייסט בײַ אים אָנטייל נעמען אין איטלעכנס צער, אַזוי ווי די צרה וואָלט געקומען אויף אים גופֿא. ער פֿלעגט זאָגן: ‚דער מענטש, וואָס קאָן ניט אויסזייגן דאָס בלוט פֿון די געשווירן און קרעץ פֿון יידישע קינדערלעך, דער האָט אַפֿילו צו א העלפֿט פֿון אַהבת ישׂראל ניט דערגרייכט".[152] דער סאַסאָווער זעט ניט אין יידישן פֿאָלק קיין חסרונות: „איך וויס אויף זיכער, אַז דײַן פֿאָלק זײַנען אַלע געליבט, אַלע געראַטן".[153] מען מעג אָננעמען, אַז אין דער דאָזיקער תורה פֿון סאַסאָווער צדיק שטעקט דער מקור פֿון יעקבֿ־שמואל ביקס „אַהבת ישׂראל". אין דער אמתן האָט זיך שוין ביק אויסגעצייכנט מיט דעם זײַנעגדיק א משכּיל. אָבער די דאָזיקע ליבע איז דעמאָלט געווען פֿאַרבונדן בײַ אים מיט דער פֿאַרשטענדעניש פֿאַרן היסטאָרישן אַנטוויקלונגס־וועג פֿון יידישן פֿאָלק און א קריטישער אָפּשאַצונג, וואָס ברענגט מיט זיך די שטרעבונג אויסצובעסערן די חסרונות. אָבער זײַן „אַהבת ישׂראל" איז שוין סובייקטיוו. ער שפּירט כּמעט ניט דאָס נעגאַטיווע. אויב עמעץ זינדיקט, איז ער א יוצא מן הכּלל. וועגן א מאַן איז אַנטלאָפֿן פֿון זײַן וויב און האָט זי איבערגעלאָזט אַן עלנטע, איז ביק אויסער זיך: „צי דען איז עס דער וועג פֿון איינעם פֿון יידישן פֿאָלק וואָס איז באַרימט מיט זײַן

---

150 דאָרט, ז' עא.

151 געשיכטע פֿון חסידיזם, II, ז' 247.

152 סדר הדורות החדש, 75.

153 צואת הריב"ש, לעמבערג 1862.

רחמנות און שעמעוודיקייט?״[154] פונקט ווי דער סאַסאָוער שטרייכט ער אונטער די באַדייטונג פון רחמנות. „און די מידה פון רחמנות איז די אמתע צירונג פון דעם יידישן מענטשן פון פֿאַרצייטיקע דורות אָן. אין איר זכות זיינען מיר איבערגעבליבן נאָך אַזוי פֿיל צרות און מאַטערנישן״.[155] די מידה פון רחמנות טרייבט אים צו זאָרגן פֿאַר די לייַדנדיקע און פֿאַר־שטויסענע. אַ יִיד טאָר ניט מפקיר זיין זיינע ברידער און זיי לאָזן געשטרויכלט ווערן.[156] ביק האָט טענות צו שי״רן, ווָאס האָט פֿיינט צווישי הונדערט טויזנט פון זיינע אָרעמע ברידער, שעמט זיך מיט זייער ליבע און האָט מורא, טאָמער וועלן זיי זיך דערנענטערן צו אים.[157] אַקעגן זשע ביק וואָלט וועלן קושן און האַלדזן אַלע יִידן מיטן גאַנצן האַרצן, אַפֿילו אויב עס זיינען דאָ צווישן זיי געפערלעכע קראַנקע,[158] — ס׳איז בכן קלאָר, אַז ביק האָט זיך געלאָזט מיטרייסן פון די מאָראַליסטישע שטרעמונגען אין חסידיזם, און אַלע באַשולדיקונגען פון שי״רן און בלאָכן, אַז ביק באַטייליקט זיך אין די מיאוסע מעשׂים פון די חסידים און גלייבט אין מופֿתים, זיינען לגמרי ניט באַרעכטיקט.

„די גאַליציישע השׂכלה איז אין איר אָנהייב געווען אַ לוקסוס־געווייקס, וואָס איז געווען צוטריטלעך נאָר די רייכע און געלערנטע״, זאָגט מ. וויַיס־בערג.[159] ביקן האָט זיך פֿאַרבענקט נאָך די פֿאַלקסמאַסן, און זיי האָט ער געפֿונען אין דער חסידישער באַוועגונג.

ביק איז ניט געווען דער איינציקער, וועלכער האָט געפֿילט די פֿאַר־גליווערטקייט פון משׂכיל. אַפֿילו יצחק ערטער, דער אומדערמידלעכער קעמפֿער קעגן חסידיזם, האָט עס אויך אַרויסגעפֿילט. וועגן ער שילדערט אַ משׂכיל, איז ער בייַ אים קאַלט ווי אייז, נעמט זיך ניט צום האַרצן די צרות פון פֿאָלק, אים פֿעלט דער מינדסטער פונק פון מסירת־נפֿש. דערצו נאָך שפּאָט ער אָפּ פון יעדן מענטשן, וואָס איילט זיך העלפֿן דעם כלל ישׂראל.[160] און ביק האָט ניט געקענט לעבן צווישן די דאָזיקע מענטשן מיט פֿאַרפֿוירענע הערצער, איז ער פון זיי אַוועק.

אָבער דער דאָזיקער איבערבייט האָט אויך גורם געווען, אַז ביק זאָל ווערן רעאַקציאָנער. ער פֿאַלט אָן אויף די משוררים וואָס באַזינגען די איבער־קערעניש פון אייַנגעשטעלטע סדרים. ער איז קעגן לערנען פֿילאָסאָפֿיע. „זי גיט אונדז אַבסאָלוט גאָרנישט צו וויסן. אונדזער שׂכל איז באַגרענעצט. די דאָזיקע וויסנשאַפֿט מאַכט געבערן אין דעם מענטשלעכן גייסט בלויז ספֿקות,

---

154 כרם־חמד, II, ז׳ 132.

155 דאַרט, I, ז׳ 68.

156 אוצר הספֿרות, IV, ז׳ 264.

157 דאַרט, ז׳ 267.

158 דאַרט, III, ז׳ 27.

159 Die Hebräische Aufklärungsliteratur, Wien 1898, p. 76.

160 זע: די סאַטירע „תשליך״, הצופֿה לבית ישראל, ז׳ 88.

ווּאָס פֿאַרביטערן זײַן לעבן".[161] ער איז אַ שאַרפֿער געגנער פֿון קאַנטס שיטה און האָט תרעומות אויף רנ"קן, שי"רן און בלאָכן, ווּאָס זייערע מאַראַלישע פּרינציפּן זײַנען אין סתירה מיט די מצוות פֿון דער תורה. „מען דאַרף נעמען די קינדער [פֿרוכט] פֿון זײַן פֿילאָסאָפֿיע און עס צעשמעטערן אָן די פֿעלזן פֿון דער תורה און די מצוות".[162]

## IX

ביק פֿערזענלעך צייכנט זיך אויס מיט זײַן ענווּת און מענטשן־ליבע. די מידה פֿון רחמנות, ווּאָס ער האָט פֿון איר אַזוי שטאַרק געהאַלטן, האָט ער מקיים געווען אין זײַן פֿערזענלעכן לעבן. ער האָט געהאַט אַן אָפֿן האַרץ פֿאַר יעדן לײַדנדיקן. ער איז גרייט צו באַרעכטיקן דעם מיטמענטשן. אָבער לגבי זיך איז ער פֿול מיט זעלבסטקריטיק און ספֿקט, צי ער וויס עפּעס. אין יאָר 1827, שוין אויף דער עלטער, באַצייכנט ער זיך אַזוי ווי „אַ קלײנער תּלמיד ווּאָס וואַלגערט זיך אין דעם שטויב פֿון די משרתים פֿון זײַנע לערער".[163] ער שטעלט צו זיך גרויסע פֿאָדערונגען: „ווער איז נאָך אין גײַסט בלינד, טויב אָדער שטום אַזוי ווי איך?" זײַן גײַסט איז אָבער אין דער אמתן שטענדיק וואַך, זײַן געדאַנק איז ניט פֿאַרשטיינערט. ער זוכט נײַע אידעיִשע פֿאָרמען, כדי צו קענען לעבן ווי אַ יִיד און מענטש. אָבער לסוף פֿאַרפֿלאָנטערט ער זיך אין באַגרענעצטן נאַציאָנאַליזם און יראַת־שמים.

זײַנע חבֿרים האָבן אים ניט פֿאַרשטאַנען ווי געהעריק. פֿאַר זיי איז ער געווען אַ בוגד אָדער אַ צבֿועק. בלויז פֿון דער פערספּעקטיוו פֿון אַ יאָר־הונדערט איז לײַכטער אָנצוווענדן די מאָס פֿון אָביעקטיווקייט לגבי דעם בלאָנדזשענדיקן משפּיל יעקבֿ־שמואל ביק.

---

161 מכתּבים, לעמבערג תקפ"ז, ז' נד—נה.

162 „המאסף לשנת תקמ"ד", ווין, ז' קסה.

163 מכתּבי עבֿרית, ז' 124.

# קופּער

## אַ קאַפּיטל פֿון מײַן ווערק „מינעראַלן בײַ ייִדן"

### פֿון עמנואל לעף (סעגעד)

## אינהאַלט

I. ליטעראַטור. — II. קופּער אין דער געשיכטע. געפֿין-ערטער. אַרויס-באַקום. — III. שפּראַכיקע באַמערקונגען. נחושתן. געשמעלצן. ארץ-ישׂראלדיקער העברעיִש. — IV. דער קופּער און זײַן מזל. — V. א) תנך. — ב) ברית החדשה. — ג) אַפּאָקריפֿן. — ד) — פּסעוודאָעפּינראַפֿן. — VI. נאָכתנכישע תקופֿה. — VII. אַגדה און פּאָעזיע. — VIII. באַנוץ: א) באַאַרבעטונג. ווערבן. אַדיעקטיוון. — ב) כעמיע און אַלכעמיע. קבלה. — ג) מלאָכה. אינדוסטריע. — ד) מיסחר. — ה) מטבעות. — ו) קונסט. — IX. אייגן-נעמען. — X. פֿרעמדשפּראַכיקע גלאָסעס.

### I. ליטעראַטור

אַלפֿרעד פֿלעק, Beiträge zur Geschichte des Kupfers, יענאַ 1908. — ע. אָ. פֿאָן ליפּמאַן, Alchemie 1:537. דער זעלבער, Abhandlungen 1. און 2 Index. — ש. קרויס, Talmudische Archäologie, Index. — ג. דאַלמאַן, Arbeit und Sitte. — מיט געוואָרנטקייט צו נוצן איז לעאָ ווינער, Africa — America, 1922 1:3—50. צוויי חשובֿע צושטײַערס ברענגט דער נײַער העברעיִשער זאַמלבוך „המסחר התעשיה והמלאכה בא"י בימי קדם" — Trade, Industry and Crafts in Ancient Palestine, ירושלים 1937. ז' 51: נעלסאָן גליק (Clück), „מכרות נחשת וברזל באדום". — 113 נ. נאַרקיס, „עבודת המתכת בא"י בימי קדם" (אַרויס-געגעבן פֿון The Jewish Palestine Exploration Society). — נעלסאָן גליק, The Boundaries of Edom (HUCA 11:141—157). — מענקאָ מאַקס הירש, Frucht vom Baum des Lebens — „אוצר פרות עץ חיים", בערלין — אַנטווערפּן 1936.

### II. קופּער אין דער געשיכטע. געפֿין-ערטער. אַרויסבאַקום

לעבן גאָלד און זילבער איז קופּער אַ מעטאַל, וואָס איז מן הסתם באַקאַנט געוואָרן דעם מענטשן פֿריִער ווי אַלע אַנדערע. אין אוראַלטע צײַטן איז עס געווען דער מעטאַל פֿון דעם טעגלעכן באַנוץ (Woolley, Vor

Jahren 5000, 30) און איז געוויינטלעך אויך אין ארץ-ישׂראל עלטער איידער דאָס אײַזן. לויט געפֿינסן אין מגידו האָט מען עס אַפֿילו געניצט צו אַקער-מכשירים (דאַלמאַן A S, 2, 66. 75). די פֿעניקיער פֿלעגן עס אַראָפּברענגען פֿון קאַווקאַז, פֿון טראָאַס, פֿון שפּאַניע, פֿון קיפּראָס און פֿון דעם האַלבאינדזל סיני (ירמיה ט, 10, יחזקאל כז, 13, 19. שראַדער, Realwörterbuch 278, 282). וואָס מען האָט פֿון דער ליטעראַטור געוווּסט וועגן די קופּערגרובן פֿון אדום, האָט צונויפֿגעזאַמלט פֿראַנץ דעליטש צו „איוב"[2] ז׳ 357. ווײַזט אויס, סײַ אין פֿאָדער-אַזיע סײַ אין מצרים איז קופּער געווען באַקאַנט צום לענגסטן, וואָרעם עס איז אַ מעטאַל, וואָס ס׳איז אים גרינגער אַרויסצובאַקומען ווי אַלע אַנדערע (פֿאָן ליפּמאַן, Abhandl. 2, 4). שוין אין 5טן יאָרטויזנט פֿ"ק האָבן די גרובן פֿון האַלבאינדזל סיני צוגעשטעלט קופּער קיין מצרים (נויבורגער, Die Technik des Altertums[2], 1921). בנוגע דער צײַט פֿון די קופּער-מינעס פֿון ערבה, וואָס מען שרײַבט צו שלמה המלכס צײַט, רעפֿערירט גליק. מען האָט דאָ געפֿונען באַפֿעסטיקונגען צום שיצן די מינעס און לאַגערערטער פֿון די שקלאַפֿן, ווי אויך חורבֿות און שלאַקן - בערגלעך. איין געפֿין-אָרט הייסט נאָך עד-היום כירבעט-ען-נאַחאַס. ניט ווײַט פֿון ביבלישן אָרט פּונן, הײַנט פֿײַנאַן, האָט מען אַנטדעקט די אַלטע מינען-געבײַען פֿון אום-על-אַוואַמיד, די אין די היילן איבערגעלאָזטע זײַלן זאַמדשטיין, דורכגעצויגענע מיט אָדערן קופּער. דאָס געהילץ אויף אויפֿצובויען די קופּער-הוטע האָט מען גענומען פֿון די נאָענטע בערגרוקנס, וואָס זײַנען נאָך אין דער צײַט פֿון דער וועלט-מלחמה באַדעקט געווען מיט וואַלד.

געפֿין-ערטער פֿון קופּער זענען פֿאַרשפּרייט איבער דער גאַנצער ערד, סײַ ריינערהייט, סײַ אָקסידירט, געשוועבלט, אין זויערשטאָף, שוועבל און האַלאָיד-זאַלצן, אָנגעהויבן פֿון די קריסטאַליקע שיפֿערס ביז צו דעם קאָלירענעם זאַמדשטיין. די קופּער-אַרצן געפֿינען זיך אין געשטיין-אָדערן, שיכטן און דורכזאַפּונגען מיט קוואַרץ, קאַלציט, פֿלואַריט אאַז"וו און זיי אַנטפּלעקן זיך אָדער מיט פּיריט אָדער צונויפֿגעמישט מיט אַנדערע מינים אַרצוואַרג, דער-הויפּט מיט אַרצן פֿון בלײַ, צינק און זילבער. (Technische Rundschau בערלין 1909/V/12).

שוין די שומערער האָבן אַרײַנגעפֿירט קופּער („המסחר" 22). קופּער שטאַמט פֿון קיפּראָס, אָמאַן; גאָלד פֿון עילם, קאַפּאַדאָקיע, דעם דיסטריקט חבור און דעם אַנטיאָכישן קאַנט פֿון סיריע. בערנהאַרד העללער באַמערקט (צו גינצבערגס Legends 166,3. 68,6. 350 אין JQR 1933), אַז גאָלד פֿלעגט מען ברענגען פֿון בבֿל, זילבער פֿון מדי, קופּער פֿון גריכנלאַנד.

קופּערבערג קען אויך דער תּנך: דבֿרים ח׳ 9. זכריה, ו׳ 1. ביידע אין צוויי שטעט, וואָס לאָזן זיך שווער אידענטיפֿיצירן (שמואל ב׳ ח, 8. געזעניוס[16], אונטער די ז"וו ברתי און טבחת).

פֿאַר ארץ-ישׂראל די וויכטיקסטע מינעס פֿון קופּער און פֿון אײַזן האָט, ווי שוין דערמאָנט, געהאַט דאָס לאַנד אדום. דאָס איז געדרונגען פֿון די נײַסטע דורכפֿאָרשונגען אין דעם קאַנט. גליק רעפֿערירט וועגן דעם באַריכות אין העברעיִש, און פֿריִער נאָך אין ענגליש אין Ilustrated London News (King Salomons Copper Mines : 1934, 7, יולי) און אין HUCA 11 : 141 א״וו. דער אויבן דערמאָנטער נאָמען כירבעט-ען-נאַחאַס האָט אויפֿ-געהיט עד-היום דעם זכר פֿון די אַלטע מינעס. די אויסניצונג פֿון די דאָזיקע אָדערן קופּער קען מען, לויט גליקן, נאָכשפּירן פֿון דער פֿריסטער בראָנז-צײַט ביז אין די צײַטן פֿון דער רוימישער ממשלה אַרײַן. רײַכע אָדערן קופּער שטעקן אין דעם זאַמדשטיין פֿון אום-על-אַוואַמיד. די אָדערן אײַזן און קופּער ציִען זיך אַוועק פֿון פּעטראַ ביז קיין סיני. דער דאָזיקער געפֿין-אָרט איז געווען דער היסטאָרישער טעם פֿון די מלחמות פֿון פּאַלעסטינע וועגן דעם לאַנד אדום און פֿון דעם באַטײַט וואָס דער האַוון עציון גבֿר האָט געהאַט אין שלמה המלכס צײַט.

דאָס וואָס מען האָט בײַם בויען דעם משכּן געניצט קופּער טײַטשט די ייִדישע מיטל-עלטערישע ליטעראַטור אויס ניט היסטאָריש, נאָר דערמיט, וואָס קופּער איז, הייסט עס, אַ יקר-המציאות אין דער מדבר (ר׳ אשר, ויקהל, שמות לה, 23, דף מח, ע׳ ג).

ע. אָ. פֿאָן ליפּמאַן זאָגט (Technologisches aus dem sumerisch-babylonischen „Gilgamesch-Epos“, דעם עלטסטן אין דער וועלט-ליטע-ראַטור, Archeion רוים 1936, ז׳ 301 — 307):

„אונטער דעם אַרצוואַרג, וואָס דערמיט ווערט פֿאַרגליכן די פֿעסטקייט פֿון די פֿונדאַמענטן פֿון אורוקער טעמפּל, דאַרף מען לכל הדעות פֿאַר-שטיין דעם מעטאַל קופּער. פֿון קופּער זײַנען אויך געווען די כּלי-זיין, וואָס ווערן דערמאָנט אין פֿאַרשיידענע ערטער, ווי אויך דאָס געצײַג פֿון די בעלי-מלאָכות, למשל, פֿון די טשעסלערס און געווערשמידן, וואָס ווערן כּסדר אָנגערופֿן אין דעם עפּאָס. די דאָזיקע מײַסטערס גיסן פֿאַר די העלדן ריזע-דיקע העק און שטרײַטהעק. פֿון בראָנזע ווערט אין ערגעץ ניט גערעדט, דאָס גלײַכן ניט פֿון אײַזן... די אויסגראָבונגען אין אור גרייכן ביז אין מיטן פֿון 4טן יאָרטויזנט אַרײַן. כּלי-זיין, געצײַג, כּלים, פֿאַרצירונגען אויף די געבײַען און כּלערליי פּוצוואַרג, פֿון די פּשוטסטע פֿאָרמעס ביז די גאָר קונציקסטע, געגאָסענע און ציזעלירטע, פֿון גאָלד, זילבער, עלעקטראָן (געשמעלץ פֿון גאָלד און זילבער) און קופּער, ווי אויך רעשטלעך פֿון די אויוונס, ווו די קופּעראַרצן, טיילווײַז געבראַכטע פֿון העט ווײַט, זײַנען איבערגעאַרבעט געוואָרן, אויך די רעשטלעך פֿון דער דאָזיקער איבעראַרבעטונג.“

די דאָזיקע אויספֿירן פֿאָן ליפּמאַנס זײַנען אַ ראַיה, אַז ניט די פֿעניקיער האָבן עס געעפֿנט די קופּער-מינעס אין לבֿנון, אין פּאַלעסטינע און אין אדום (Meyer² KL. אונטערן זוכוואָרט). קופּער איז געקומען פֿון טראָאַס, קיפּראָס,

דעם באַרג לבֿנון, קאַווקאַז און דעם האַלבאינדזל סיני (שראַדער, Sprachver-gleichung und Urgeschichte 278 א״וו, 282). וועדליג עס דערציילן די מענטשן פֿון יכזים האָט מען אַ מאָל אַרויסבאַקומען קופּער פֿון קופּעראַרצן אויפֿן הר הכּרמל (ZDPV 129, 30).

געווען אַ צײַט, ווען די קופּער-מינעס פֿון אדום האָבן אָפּגעשטעלט די אַרבעט. אַ שטיקל ראַיה אויף דעם איז, וואָס דער קיסר האָט הורדוסן געשענקט אַ מתּנה אַ טייל הכנסה פֿון די קופּערגרובן אויפֿן אינדזל קיפּראָס (יוסף פֿלאַוויוס, Ant. 5,4,16. קרויס, Arch. 653,3, 372. פֿאָן ליפּמאַן, Alchemie 548:1).

פֿון מיטל-עלטער האָבן מיר דעם באַריכט פֿון בנימין פֿון טודעלאַ (אויסגאַבע Ascher ז׳ 97): די וואָס קומען ניט אום אין סאַהאַרע, פֿירן מיט פֿון דאָרטן אײַזן, קופּער, גאָלד, טײַערע פּערל, ווי אויך אויבס און מינים גרינוואַרג.

ש. קליין זאָגט אין דער גלאַנצפֿולער שטודיע וועגן דעם מקור (אמת ליעקב, ספר היובל לכבוד... יעקב פריימאנן, ברלין תרצ״ז, העבר׳ 116) בײַ עסיא= עציון גבֿר זײַנען געווען קופּער-מינעס און היילקוואָלן: מעסיא (שבת דף קט ע׳ א).

## III. שפּראַכיקע באַמערקונגען

קופּער האָט אַ כּלל-סעמיטישן נאָמען, אײַזן און בלײַ — ניט (Guidi, della sede 16): העברעיִש: נחשת, אין פּאָעטישער און רעטאָרישער פֿאָרמע נחושה. פֿעניקיש בײַ בלאָך 45.

אַרַמיש: נחשא. אַראַביש נוחאַס איז לויט Fraenkel 152 אפֿשר אַ לײַוואָרט, בשעת ווען sād און šabah זײַנען עכט אַראַביש.

אַכַּדיש siparru (דעליטש, ד״ז, אויך Aug-, Babyl. Rechtsurkunden apfel 112 און אין אַנדערע ערטער).

נחשת איז טײַטש אין תּנך רויטער קופּער. דאָס איז געדרונגען פֿון משהס „קופּערנער שלאַנג״, וואָס איר כּוח דאַרף מען צושרײַבן דער אַפּאָטראָ-פּעיִשער רויטער פֿאַרב פֿון דעם קופּער און ניט דער שלאַנג ווי אַן אָפּגאָט. די קופּערפֿאַרב: מראה נחשת, יחזקאל מ, 3. פֿ״גל aes rubrum און Chalkos erythros (פֿאָן ליפּמאַן, Alchemie 548:1).

נחשתן מלכים ב י״ח, 4. דאַלמאַן, וו״ב ד״ז: Bezeichnung eines Schlangenidols im Tempel. משהס קופּערנע שלאַנג האָט מען געהאַלטן אין בית-המקדש, אָבער ניט ווי אַן אָנגענומענעם פּסל. פֿון דעסט וועגן האָט מען אײַנגעפֿונען פֿאַר גוט וואָס חזקיהו האָט אים צעשטערט.

די אַגדה אין דעם ענין זע גינצבערג, Legends 336:3. 115:6. די קריסטלעכע אויסטײַטשונג סיריש: חויא דנחשא—אורבילד פֿון דעם שטן. בר באַהלול זוכוואָרט. (WOB אונטערן זוכוואָרט). ווי אַזוי עס איז געקומען צו דער צעשטערונג פֿון דעם נחושתן, קען מען זיך דערקלערן אַזוי: די קופּערנע שלאַנג האָט אין משך פֿון די יאָרהונדערטער אָנגעוווירן

די רויטע קופערפֿאַרב און איז געוואָרן אַוודאי שוואַרצלעך אָדער פּאַטינאַ-גרין. דער לכתחילהדיקער באַטײַט פֿון דער רויטער אַפּאָטראָפּעיִשער פֿאַרב איז שוין פֿאַרגעסן געוואָרן, איז אויפֿגעקומען אַנשטאָט דעם די פֿאָרשטעלונג, אַז די קופערנע שלאַנג איז געווען אַן אָפּגאָט. דאָס האָט גורם געווען, אַז יחזקיהו האָט זי אָפּגעשאַפֿט.

**געשמעלצן.** די באַקאַנטסטע געשמעלצן פֿון קופער זײַנען: מיט צינק: מעש; מיט צין: בראָנזע[1]; מיט איידעלע מעטאַלן: מינצמעטאַל (E. Reyer Die Kupferlegierungen. Archiv f. Anthropologie 14 (1888)). וועגן געשמעלצן פֿון גאָלד מיט זילבער אָדער קופער: עבערט, Reallexikon der Vorgeschichte s. v. Edelmetalle.

קאָרינטער קופער איז לויט פּליניוס אַ געשמעלץ פֿון גאָלד, זילבער און קופער. אין די אַנטיקע געגאָסענע קונסט-חפֿצים האָט מען קיין מאָל ניט געקענט פֿעסטשטעלן אַ היפּשן חלק גאָלד אָדער זילבער דערינען. דאַרף מען דעריבער פֿאַרשטיין אונטער דעם אַ באַזונדערס שיינעם קופער-געשמעלץ. מען האָט עס באַנוצט פֿאַר כּלערליי לוקסוסוואַרג. יוסף פֿלאַוויוס, Vita 13, רעדט וועגן lychniai korinthai, Candelabra ex aere Corinthio. אויך לויט בר באַהלול 1754 (ZDMG 320:45) ווערט דער קאָרינטער קופער געגרייט פֿון גאָלד, זילבער און קופער. רוימישער קופער הייסט אויף אַראַביש naḥās rumi און ווערט געמישט פֿון גאָלד, זילבער, אײַזן און אַנדערע מעטאַלן. סיריש: נחשא קורינתיאנא פּראָדוצירט פֿון זילבער, גאָלד און קופער (לויט אַן אַנדער גירסא: אײַזן). עס איז דער קופער וואָס פֿון אים מאַכט מען גאָלד און זילבער.

קאָרינטער קופער: ווי אַ לײַוואָרט בײַ ייִדן קלוניתא, בוקסטאָרף 1329. Winer RWB s. v. Metalle. Krauss, Arch. 2:300. Brüll, Jahrb. 7:71. Krauss. LW 543. קאָהוט, ערוך השלם VII, 104 און הערות ותיקונים, 73.

אַלע טויערן פֿון בית-המקדש האָט מען פֿאַרביטן אויף גאָלדענע, אַחוץ די ניקנור-טויערן, וואָרעם מיט זיי איז געשען אַ נס, און אַנדערע זאָגן — ווײַל זייער קופער האָט געגלאַנצט ווי גאָלד (מצהיב און מאירה כשל זהב). ר׳ אליעזר בן-יעקבֿ זאָגט, אַז דאָס איז געווען קאָרינטער קופער נחשא קלניתא, שענער פֿאַר גאָלד.

קאָרינטער קופער, אַ סאָרט בראָנזע, איז געווען אַ דרײַערלייִקער, וואָס מען האָט עס פּראָדוצירט אויך אין ווײַסלעכן און גאָלד-געלן קאָליר — משמעות דורך צוגעבן מער זילבער אָדער גאָלד צום קופער (נויבורגער, Die Technik des Altertums, 2 ז׳ 63). פּליניוס 9, 40, 61. 34, 1, 1. לענץ ז׳ 109. גילדענע טירפֿליגלען אין טעמפּלען, פּליניוס 34, 3, 7. ז׳ 110, לענץ, Mineralogie der Griechen und Römer. שטאָטטויער אין באַגדאַד פֿון גלאַנציקן קופער; דער גלאַנץ שרעקט די פֿערד (סיבוב ר׳ פתחיה, אויסגאַבע גרינהוט, ז׳ 29 דײַטש).

---

1 פֿאָן ליפּמאַן, Alchemie 1, 560, 549.

מעש: תחילת פֿלעגט מען מעש אַרויסבאַקומען דירעקט, שפּעטער פּראָדוצירט דורך אַ קינסטלעכער מישונג (שראַדער 280). דער תּרגום השבֿעים: Chalkolibanos, לאַטיַין cuivre jaune ou laiton aurichalcum (פֿאָן ליפּמאַן, Alchemie 570:1. 572), אין פּעריפּלוס 43. 47 אויסגאַבע פֿאַבריציוס (נויבורגער ז׳ 20). Berggren כ״י naḥās 'aṣfar. אַראַביש ṣufr – מעש, nuḥas — קופּער (ע. ווידעמאַן V 410). ṣufr, 'asfar (רוסקאַ, 102. 142 געלער מעש. 123. 125. 178 נ. 10. 180 נ. 61. 182). אין דעם שטיינערבוך פֿון אַריסטו (פֿאָן ליפּמאַן, Alchemie 386:1). האַשמי 11: maalūmāt wa-maǧ-hūlāt=באַקאַנטס און אומבאַקאַנטס, ד״ה געשמעלצן='isfidroye=ווייַסער קופּער פֿון sĕfid, ווייַס און roy קופּער (ZDMG 340,90). 'isfidrawi, al–'isfidrija דער ווייַסער קופּער, al-batrawi געשמעלץ פֿון קופּער און בלייַ. sefidru, אינדיש kamsa מעש, מעטאַל-מישונג פֿון פֿיר Cu sēr און Sn sēr 1 (kali). biring מעש, אינדיש pital (pitala—געל) דרייַ סאָרטן. = 2 kaulpatr Cu sēr 1, sefidri sēr (ע. ווידעמאַן XXIV 89 א״וו). Dozy פֿאַרטייַטשט אַראַביש: אספידאריג׳, אסבידאריך דורך cuivre rouge, airain BB 1657. P. Sm טייַטשט אויס דאָס סירישע swāha דורך 'isfādruja וואָס איז צונויפֿ-געשטעלט פֿון קופּער און צין (rasās).

לעאָ ווינער 51,3. פֿאָן ליפּמאַן Alchemie 570,1 א״וו. מעש און עלעקטראָן 1, 420, 481. — אַראַביש šaba און biring 412. ZDMG 90, 466: אוראַרטעיִש brinžas-titᶜberi מעש, טאָמבאַק. לויט אָרבעליאַן „פֿון נאַטור געלער קופּער" brinżas, אַנטקעגן געשמעלץ פֿון קופּער און צינק.

„אמונה רמה" איבערגעזעצט פֿון ווייַל, 1852, ז׳ 28 שורה 10 העברעיִש, ז׳ 36 פֿון דער איבערזעצונג: קופּער און שטיין, ווען מען קלאַפּט דערויף אָן, טוט שאַלן. וואָרעם דאָס האַרטע, אַפּשיטא ווען דאָס איז נאָך גלאַט דערצו, איז דערהויפּט טאַקע מסוגל צום שאַלן, ווי די געוועלבטע כּלים, וואָס ווערן געמאַכט פֿון כינעזישן קופּער: הכּלים המקובבים הנעשים מן הנחשת הציני הנקראים טנגהאראת.

דאָס איז באַשייַמפּערלעך געמיינט דער כינעזישער גאָנג (=דער טאַמ-טאַם פֿון די אינדיער), אַ געהאַמערטער מעטאַלענער דיסק, וואָס זייַן מיטלסטער טייל איז שטאַרק קאָנקאַוו — מקובב. פֿון די אויסדרוקן פֿאַר גאָנג, וואָס עס גיט מיר איבער פּראָפֿ׳ י. י. העס, איז נאָר די באַצייכענונג t'ung lo, ד״ה קופּערנער אָדער מעשענער גאָנג, האָט אַן אָנקלאַנג מיט דער גירסא פֿון „אמונה רמה", אַזוי אַז טנגהאראת וואָלט געקענט זייַן פֿאַרדרייט פֿון t'ung lo. דייַטש-כינעזישער ווערטערבוך פֿון י. הואַנג און ק. כייִ, שאַנכייַ 1927: פֿאַר טאַמטאַם (אַ בריוו פֿון 12טן יאַנואַר 1938). שטיינשנייַדער איז זיך טועה, זוכנדיק אין דעם פֿרעמדוואָרט tanbūrāt אַ ציטרע. שטיינשנייַדער איבערז׳ ז׳ 371 נ׳ 28 על-פּי טעות טנגהרואם. ווייַל אין דער איבער-זעצונג ז׳ 36 טנגהרת. וועגן גאָנג זע פֿאָן ליפּמאַן Alchemie 565:1.

בראָנזע—דאָס וואָרט. ווײַזט זיך בײַ די ייִדן העט שפּעט. „סדר הדורות" 1883 דף קט ע׳ א זוכוואָרט דוד. „הכלקולית והברונזה". ידיעות IV תּמוז תרצ״ו, העפֿט 1—2, ז׳ 40.

אויף סיריש איז swāḥa טײַטש אַ געשמעלץ קופּערבלײַ. בר עלי. בר באהלול. PSm 3375: בראָנזע? אַראַביש תּוג׳ פֿון פּערסיש tûdz, ZDMG 50, 638—אַ מין בראָנזע. מען זוכט בראָנזע אין דעם נחושת פֿון תּנך. פֿאָן ליפּמאַן לאָזט די פֿעניקיער אָפּגיסן פֿון בראָנזע די זײַלן פֿון הערא̇קלעס (11טער י״ה פֿ״ק) און די זײַלן פֿון שלמה המלכס בית-המקדש (10טער י״ה). פֿאַר דער עטימאָלאָגיע פֿון בראָנזע: פֿון לשון Brindisium, פֿאָן ליפּמאַן, Alchemie 1, 562, 681. געזעניוס[16] ז׳ 892 ספר בראָנזע, ז׳ 511 ספר (צום סוף. ישעיהו ל, 8. איוב יט, 23 שטעלט פֿרידלענדער JQR 15, 102 א״וו sēfer צום אַכַּדישן siparru, קופּער, בראָנזע (WZKM 19, 239 א״וו 26, 414 א״וו). ער האַלט, אַז דער דאָזיקער טײַטש איז געמאָלט אַפֿילו פֿאַר שמות י״ז, 14. צו אַראַבישן ṣifr זע ע. ווידעמאַן XXIV, 84.

אַכַּדיש eru ZDMG 72, 184, chalkos 70, 148. שומעריש urud קופּער (36, 133. 48, 406).

אַכַּדיש urdu בראָנזע האָט בן-יהודה אַרײַנגעפֿירט אין ארץ-ישׂראלדיקן העברעיִש: אָרָד („הטבע והארץ" 4 — 1936 — 164. 166 א״וו).

לעאָ ווינער 3, 1 א״וו האָט אויפֿגעקליבן צו אַכַּדיש eru און שומעריש urud כּלערליי באַצייכענונגען פֿאַר קופּער און אײַזן און זוכט דעם שורש פֿון נחושת אין אַ כּלומרשט סאַנסקריטישן lohas.

פליזא, בבא קמא קיג ע׳ ב, האַלט מען פֿאַר בראָנזע (קרויס, Archaeologie 2, 300 און Jew. Enc. אונטערן זוכוואָרט Metals). פֿליישער צו Ly 4, 226[b] דערקענט אין דעם דעם אַראַבישן filizz—שלאַקן. פֿרענקעל 153, לעאָ ווינער 3, 21, יאַסטראָוו לויט דעם ערוך: bronzed or gilt bought a flash of solid gold for plated ware. „ספל של זהב בכלל נחשת מוצהב ואבלע ליה חד זוזא ונתן לו ה׳ בד׳" (ערוך, קאָהוט 6, 339). אין אַראַביש וואַקלט זיך דער טײַטש פֿון דעם וואָרט, וואָס איז דאָרט אַ לײַוואָרט וואָס שטאַמט פֿון אַרמיש.

קרויס, LW 251 זוכט אין חליקופּרי chalkopareios „מיט בראָנזענעם געשטעל", וואָס לייגט זיך ניט אויפֿן שׂכל, פּונקט ווי שלאַטערס סבֿרא nikē-phoros (Verkanntes Griechisch 72). ש. קליין (Palästina-Studien 1, 27) מאַכט אַ סמיכות מיט חליף קורי („סדר הדורות"): „נולד תּחת קורי".

די סירישע, אַראַבישע און גריכישע באַצייכענונגען פֿאַר קופּער און זײַנע מינים האָב איך בדעה צו באַהאַנדלען ערגעץ אַנדערש. דאָ וויל איך פֿאַר-צייכענען נאָר אייניקע זאַכן: פֿירסטס קאָנקאָרדאַנץ ז׳ 700 פֿאַרטײַטשט aes Cyprium מתכת כפתורית. פֿון גריכישן chalkoma שטאַמט דאָס לײַוואָרט כרכומא אין תּרגום איוב כ׳, 24 (פֿאַר נחושה), כח, 2. מ, 18. מא,

19. תהלים יח, 35. לעווי Targum WB (קרויס LW 299). כלקומא—א מאסע קופער, סיריש און ארמיש. PSm 3643. יאסטראוו פארגלייכט כרום בראנזע??

## ארץ-ישראלדיקער העברעיש

קופער—נחושת, קופערארץ—מחצב נ׳, קופער-פארביק—נְחשתי, קופערגעלט—מעות נ׳, וואס האט אין זיך קופער—מכיל נ׳, קופערשמיד—חרש נ׳, קופער-שטעכער—חקק, גלף, קופערשטאך-פתוח נ׳ (ק״ס 244:13), גלוף נ׳, קופער-וויטריאל—קלקנתים, געשמעלץ—תערובת סיגית, מעש—פליז, מעשגיסער—יוצק פ׳, מעש-גיסערי—בית יציקת פ׳, בראנזעווען—צפה, ארד, הצהב, בראנזע—מוצהב, ארד, בלעכער, קצעלשמיד-רקען, פחח, בלעך-רקוע, פח.

## IV. דער קופער און זיין מזל

מזלות און מעטאלן גייען אין זיווג, למשל ווענוס און קופער ♀, מין נקבה, מארס און אייזן ♂, מין זכר. דאס איז זייער אן אלטער פארגלייך וואס האט זיין געשיכטע. אין דער העברעישער ליטעראטור איז עס מן הסתם סירקין געווען דער לעצטער, וועלכער האט פארצייכנט די פארשלעלן פון מזלות און מעטאלן („מערכת הדומם", לייפציק 1869, ז׳ 66).

מזלות און מעטאלן: פאן ליפמאן, Alchemie I, 210 א״ווי. 215. 217 א״ווי. Enc. Jud. 303. אונטערן זוכוואָרט Alchemie 139. 145. געטער פון די מעטאלן: פאן ליפמאן, Alchemie 1, 45. 669. אינדעקס אונטערן זוכוואָרט Planetengötter.

סיריער: ב״ב 383. 402. די אלכעמיקער פלחי אומנתא רופן דעם קופער אפראדיטע. זייער צייכן פאר קופער איז ♀. אפראדיטע=בלתי=ארביש דער ווייסער קופער פון די אלכעמיקער נחשא חורא. צעוס בני די אלכע-מיקער קופער Šaba׳. לעאָ ווינער 21,3. שטיינשניידער, Heilmittelnamen der Araber, 1379 ,utāridu׳. בני די אלכעמיקער קופער.

## V. א) תנך

אויגוסט ווינשע אין זיין בוך Die Bildersprache des Alten Testaments (לייפציק 1906, ז׳ 135) האט צונויפגעשטעלט אויך די בילדער פון קופער און אייזן. קופער און אייזן זיינען אומאיידעלע מעטאלן פון א קנאפער ווערדע. דעריבער שילדערט ירמיהו הנביא די איינווינער פון יהודה מיט זייער פארדארבנקייט ווי קופער און אייזן: „אפגעקערטע אפקערער זיינען זיי אלע, רכילות-טרייבער; קופער און אייזן זיינען זיי, אלע פארדארבן זיינען זיי״[1] (ו, 28). קופער און אייזן ווערן באנוצט מעטאפאריש צו באצייכענען אומשפירעווידקייט און טעמפקייט. אזוי, למשל, אין דער קלאה (דברים כח, 23), אז דאס פאלק וועט ניט מקיים זיין די געבאטן פון גאט, וועט ניט דער הימל

[1] אלע ציטאטן פון תנך לויט יהואשעס תנך-איבערזעצונג.—דער איבערזעצער.

און ניט די ערד דורך דעם כּוח, וואָס גייט פֿון זיי אַרויס, ניט זײַן גינציק פֿאַר די מעשׂים פֿון זייערע הענט, ניט שטיצן זיי און ניט געבן זייער ברכה. „און דער הימל וואָס איבער דײַן קאָפּ וועט זײַן קופער, און די ערד וואָס אונטער דיר – אײַזן".

אַ סך מעטאַלן פֿאַראייניקטערהייט ווערן אויסגענוצט סימבאָליש אין יחזקאלס אַ שילדערונג. פֿאַר דעם נביא שוועבט אַזאַ זאַמל-פּראָצעס, וואָס ברענגט אַרויס ניט די איידעלע מעטאַלן, נאָר די דערונטערדיקע (כב, 18 – 20): „מענטשנקינד, דאָס הויז פֿון ישׂראל זײַנען מיר געוואָרן צו פּסולת, זיי אַלע זײַנען קופער און צין און אײַזן און בלײַ אין דעם שמעלצאויוון; פּסולת פֿון זילבער זײַנען זיי... דרום זעט, איך זאַמל אײַך אײַן אין ירושלים, אַזוי ווי מען זאַמלט אײַן זילבער און קופער און אײַזן און בלײַ און צין אין אַ שמעלצאויוון, צו בלאָזן דערויף פֿײַער כּדי צו צעשמעלצן, אַזוי וועל איך אײַך אײַנזאַמלען אין מײַן כּעס און אין מײַן גרימצאָרן, און וועל אײַך אַרײַנ-לייגן און צעשמעלצן".

אין תּנך שטייט קופער לעבן אײַזן (צו תּובל-קין: HUCA 11, 147. דניאל ב, 45. ד, 20. ה, 4. 20. יחזקאל טז, 36. כד, 11. גייגער, Urschrift 392. געזעניוס[16] ז' 499 (גייגערן מוז מען דאָ ציטירן): בראשית ד, 22. במדבר לא, 22. דברים ח, 9. כח, 23. לג, 25. ירמיהו א, 18. ו, 28. טו, 12. תּהלים קו, 6. דברי הימים ב כד, 12; לעבן גאָלד און זילבער: שמות כה, 3; לא, 4. לה, 5. 32. לח, 17. שמואל ב ח, 10; לעבן גאָלד: שמות כו, 37. לו, 38. עזרא ח, 27; לעבן זילבער: שמות לא, 10. לה, 24. לח, 10. 11, 17. 19; לעבן זילבער, גאָלד און אײַזן: דברי הימים א כב, 2. 13. 15. דברי הימים ב, ב, 6. 13. יהושע ו, 19. 24. כב, 8. ישעיהו סט, 17; לעבן אײַזן, צין און בלײַ: יחזקאל כב, 18; לעבן אײַזן, צין, בלײַ און זילבער: יחזקאל כב, 20. די גאַנצע שורה מעטאַלן: בדיל, ברזל, זהב, כּסף, עופרת במדבר, לא, 22. 7 מעטאַלן און 7 ספירות (ר' חיים ויטאל 1622): זילבער, גאָלד, קופער, צין, בלײַ, קוועקזילבער, אײַזן (Jew. Enc. אונטערן זוכוואָרט Alchimie 145).

אין דער משנה-שפּראַך לעבן גאָלד און גלאָזוואַרג תּוספתא פּאה פּרק ד, 23.

אויף צו בויען דעם משכּן ווערט פֿאַרניצט (שמות לח, 24 — 29): גאָלד 29 כּכּר, און 730 שקל, זילבער 100 כּכּר און 1775 שקל, קופער 70 כּכּר און 2400 שקל. קופער האָט געהאַט אַ קולטישן ראַנג, אײַזן ניט (פֿאַן לימפּאַן, Alchemie 538:1).

דער ארויס-באַקום פֿון קופער ווערט געשילדערט אין דער פּאָעטישער באַשרײַבונג פֿון די מינעס אין קאַפּיטל כח פֿון איוב.

מען וואָלט באַדאַרפֿט אַרומשמועסן די באַזונדערע פּסוקים פֿון תּנך, למשל בײַ ישעיה מח, 4: און דײַן שטערן איז קופער. תּרגום: בית עינך חסין נ ח ש א. דאָס גלײַכן פּשיטא און העקסאַפּלאַ.

צו ירמיהו ו, 28 איז פּדאי אָנצוווייזן אויף דוד אַלטשילערן (Enc. Jud. 3,526 Jew. Enc. 1, 477) סוף 17טן י"ה אין פּראָג: אַ געשמעלץ פֿון קופּער און אײַזן איז שוואַרצקופּער. 100 חלקים אײַזן און 5 חלקים קופּער פֿורעמען אויס אַ האַרט, געדיכט און גלײַכמעסיק געשמעלץ, וואָס איז גוט פֿאַר קאָוואַדלעס. שטאָל ווערט ברעכיק דורך 2 פּראָצ' קופּער. 2 חלקים קופּער, 1 חלק אײַזן פֿורעמען אויס זייער אַ פֿעסטן מעטאַל, וואָס בײַ אַ גרעסערן סכום אײַזן ווערט ער האַרטער, אָבער ניט אַזוי פֿעסט. דער פּירוש „מצודת דוד" פֿון אַלטשילער וויסּ דערפֿון, דערקלערט ער: כּלי-זיין געמישט פֿון קופּער און אײַזן, וואָס איז זייער פֿעסט.

צו ירמיהו ו, 28 און טו, 12 זײַנען פֿאַראַן סבֿרות אויך ניט קיין גערעטענע פֿון אַבֿרהם קראָכמאַל „הכתב והמכתב".

קופּערנע כּלים פֿון בית-המקדש ווערן אויסגערעכנט אין מלכים ב כה, 13—17. דער תנך קען אָט די זאַכן פֿון קופּער: אדן, אופן, בריח, דלת, חומה, טבעת, ים, יתד, כּובע, כּותרת, כּידון, כּיור, כּלי, מגן, מזבח, מזלג, מזרק, מכונה, מצלתים, מראה, נחש, נחשתים, סירות, סרני, עמוד, קובע, קלחת, קרס, רשת.

זייער באַשטימונג איז אַן ענין פֿון דער אַרכעאָלאָגיע (קרויס, Archaelogie 2, 277, 300).

ב) ברית החדשה. אין ברית החדשה איז chalkos (געלט: מת' 10, 9. מאַרקוס, 6, 8. 2, 41), אַזוי ווי בײַ האָמערן (לענץ נ' 6), דער קופּער. אַפּאָק' 18, 12: כּלים פֿון קופּער, 1 קאָרינטער 13, 1 שאַלנדיקער קופּער. chalkion בראָנזענע כּלים מאַרק' 7, 4. chalkolibanon אַפּאָק' 15,1. 18,2 מעש. chalkûs אַפּאָק' 9, 20 בראָנזענע אָפּגעטער.

ג) אָפּאָקריפֿן.—ד) פּסעודאָעפּיגראָפֿן. בן סירא יב, 10: געטרוי קיין מאָל ניט דעם שׂונא דײַנעם, וואָרעם אַזוי ווי אײַזן זשאַווערט, אַזוי איז עס אויך מיט זײַן רשעות. דער העברעיִשער בן סירא: כּי נחשת ריעו יחליא. אויך דער סירישער נוסח האָט קופּער.

אין פֿאַכטער לופֿט אָנגעזאַפּט מיט קוילנזײַערס ווערט דער קופּער פֿאַרלאָפֿן, איבערגעצויגן מיט גרינעם, באַזיש קוילנזויערן קופּער, דער פֿאַטינאַ, aerugo nobilis, דעם אַ"ג „איידעלן זשאַווער", בטעות גרינשפּאַן[1] (Lenz n. 100. — Grünspan zingar Guiges 13 verdet. Meyerhof-Drogen Nr. 85 —. אין מויל פֿון פֿאָלק — ginzār.

סיריש: זנגרא, שוחתא.

בן יהודה—פֿון אסף: חלודת העופרת חלודת של נחשת.

רשי צו תהלים לט, 6. מט, 2: חלדי — רודייל rouille. REJ 56, 70 א"וו. בן סירא מח, 12 חזקיהו האָט דורכגעגראָבן די פֿעלדזן מיט קופּער —

---

1 פֿאַמיליע-נאַמען: „קרית ספֿר" 13: 446.

נחשת – און האָט פֿאַרשפּאַרט דאָס וואַסער ווי אין אַ סאַזשלקע. פּהנא, ז׳ 91: פֿעלדזן ווי קופער – ויחצב כנחשת צורים. אין חנוך נב, 6 ז׳ 266 קאָוצש שטייט געשריבן וועגן משיחס צייטן: יענע בערג, וואָס דיינע אויגן האָבן געזען, דער בּאַרג פֿון אײַזן, דער בּאַרג פֿון קופער, דער בּאַרג פֿון זילבער, דער בּאַרג פֿון גאָלד, דער בּאַרג פֿון ווייכן מעטאַל און דער בּאַרג פֿון בלײַ — זיי אַלע וועלן פֿאַר דעם אויסדערווייַלטן זײַן אַזוי ווי וואַקס פֿאַר פֿײַער... עס וועט ניט זײַן קיין אײַזן אויף צו האַלטן מלחמה און אויך ניט קיין קלײדער-שטאָף פֿאַר אַ ברוסטפּאַנצער. קופער וועט ניט ניצן, אויך ניט קיין צין און קיין בלײַ וועט מען ניט באַגערן. די דאָזיקע אַלע זאַכן וועלן פֿאַרטילקט ווערן פֿון פּנים פֿון דער ערד, וועל דער אויסדערווייַלטער וועט זיך באַווײַזן פֿאַר דעם אָנגעזיכט פֿון דעם האַר פֿון די גייסטער...

אַריסטעאָס בריוו 119 ז׳ 15 קאָוצש: מען דערציילט, אַז אין די שכנישע בערג פֿון אַראַביע זיינען אַמאָל אויפֿגעשטעלט געוואָרן קופּער- און אײַזן-גרובן. אָבער בשעת דער פּערסישער ממשלה זיינען זיי פֿאַרלאָזן געוואָרן, וואָרעם די דעמאָלטיקע מושלים פֿון לאַנד האָבן פֿאַרשפּרייט אַ פֿאַלשן קלאַנג, אַז די עובדא איז אָן שום נוץ און צו טייַער, כדי דאָס לאַנד זאָל ניטווידער-שפּעניקן מחמת דער דאָזיקער גרובן-אַרבעט...

## VI. נאָכטאַכישע תקופה

1) ירו׳ פאה ד׳, כג.—2) תוס׳ מ״ש ב׳, 88$_{30}$.—3) תוס׳ במ׳ ג׳, 377.—4) יומא לח ע׳ א נ׳ קלניתא.—5) צורף נ׳–מתיך נ׳ תוס׳ כתובות ז׳ 269 א״ו.–6) כתוב׳ טז ע׳ א המחתך מנ׳ מעקרו.–7) ירוש׳ כתוב׳ יא לג ע״ד.–8) זבחים כב לנ׳ הקשתין.—9) תוס׳ מנח׳ י 285, בבלי קז ע״ב אבוב און צלצל.—10) תוס׳ ערכין ב 544 מכתשת.—11) כלים ג ז כלי נ׳ שנזפתן.—12) כלים יג 9 ר״ש: צינורא של נ׳.–13) מטבעות פסיקתא קכב.–14) ויקרא רבה ז ה ונחושתו לא ניתך, אנטקעגן האָלץ.–תנחומא תרומה יא.—15) במד׳ ר׳ יב יד נ׳ ממרט ככסף. כלי נחושת אין מיטלעלטער: אצטרלב, בן-יהודה, מלון 3619.

אָפּצושיידן דערפֿון איז תנכיש: יחזקאל ט״ז 36 און משנה-שפּראַך כלים ח, 3. ט, 1. 3. תוספתא 4,3577. ר״ש צו דעם אָרט. שבת מא ע״א: נחושתה — אנטיכי. יר׳ מגילה ע״א, ע״ד: נחושתה — קלף. גייגער, Urschrift 392. רמבם צו כלים.

## VII. אַגדה און פּאָעזיע

אין צוויי ערטער פֿון תנך לייענען מיר די שווערע קללה, אַז דער הימל און די ערד וועלן ווערן קופּער און אײַזן. א) ויקרא כו, 19: איך וועל מאַכן אײַער הימל אַזוי ווי אײַזן און אײַער ערד אַזוי ווי קופּער. ב) דברים פח, 23 אין משהס תוכחה: און דער הימל וואָס איבער דיין קאָפּ וועט זיין קופּער און די ערד וואָס אונטער דיר אײַזן.

די אויסטײַטשערס פֿון תנך פֿון צווייטן אָדער דריטן יאָרהונדערט דרשנען אַזוי די דאָזיקע פסוקים: א) איך וועל מאַכן אײַער הימל אַזוי ווי אײַזן און אײַער ערד אַזוי ווי קופער. דאָס איז אַ האַרבערע קללה ווי די שפּעטערדיקע אונטער ב), וואָרעם די צווייטע קללה איז מתרה, אַז דער הימל איבער דיר וועט זײַן קופער, ד"ה דער הימל וועט שוויצן, ווי ס'איז דער שטייגער פֿון קופער צו שוויצן, אָבער די ערד וועט ווי דאָס אײַזן, וואָס טוט ניט שוויצן, און דערום וועט זי צײַטיקן אירע פֿירות (ד"ה זיי וועלן ניט פֿאַרפֿוילט ווערן), בשעת ווען אין דער ערשטער קללה וועט דער הימל ווערן ווי אײַזן, די ערד ווי קופער. דער הימל שוויצט בכן ניט, בשעת ווען די ערד ווערט ווי קופער, ד"ה שוויצט און לאָזט פֿאַרפֿוילט ווערן די פֿירות אירע (ספֿרא, אויסג' פֿון ווייס 111d, „קרבן אהרן" רנ"א–„לקח טוב" בובער II 49a חלק ב'=פּסיקתא וועגעציג 1546 דף פ"ד ע"ד). דאָס ביילד איז אַוודאי געווען קלאָר די צוהערערס אָן שום אויסטײַטשונג. פֿאַר אונדז שווער צו כאַפּן דאָס נאַטירלעכע שײַכות. עס קען אויך געמאָלט זײַן, אַז בלאָנקער קופער ווערט גרינגער באַשלאָגן, ד"ה שוויצט, אײדער למשל דאָס אײַזן וואָס זשאַוועדט, וואָס אויף דעם איז זיך סומך דער תּנא מיט זײַן אויסטײַטשונג. זיסט איז די אַגדה פֿידוע טרעפֿיקער אין אירע משלים.

דער זוהר לערנט (ב', כ"ג ע"ב Enc. Jud. אונטערן זוכווארט Alchemie 145): גאָט האָט באַשאַפֿן די וועלט פֿון פֿיר יסודות: פֿײַער, לופֿט (רוח), וואַסער און ערד. פֿון די דאָזיקע יסודות איז אויפֿגעקומען די אונטערשטע וועלט און די אייבערשטע. פֿון די פֿיר אָבות פֿון דער וועלט זײַנען אַרויס גאָלד, זילבער, קופער און אײַזן, פֿון זיי ווידער — אַנדערע מעטאַלן ענלעכע צו זיי... די 4 יסודות זײַנען אַנטקעגן די 4 זײַטן פֿון דער וועלט און מאַכן די 4 מעטאַלן גאָלד, זילבער, קופער און אײַזן.

דאָס גאָלד אין זיווג מיט דער ערד ברענגט אַרויס סוספּיתא ירוקה[1] (ראַנדגלאָסע זו ה ם), אין דער פֿאַרב פונקט ווי דאָס גאָלד. דער זילבער ברענגט אַרויס דעם בלײַ, דער קופער ברענגט אַרויס דעם צינק.

וועגן גאָלד און זילבער פֿון קופער רעדט משה די לײַון „שקל הקדש", אויסג' לאָנדאָן 1911, ז' 118, Enc. Jud. אונטער Alcemie 145.

פֿון דון ווידאל יוסף בן לביא (תרביץ 350,8):

ווי לאַנג נאָך וועסטו
האָבן דעם קופֿערנעם שטערן?
וואַרף אַוועק די וועלט מיט
איר עול דעם שווערן!
איר זונענגלאַנץ
זאָלסטו ניט באַגערן,
איר האָניק
טוט זיך אין גיפֿט
פֿאַרקערן!

---

[1] דאָס איז פֿאַרשטײט זיך ניט hispidus, ווי עס מיינט ב. פֿישער צו בוקסטאָרף.

VIII. באַנוץ: א) באַאַרבעטונג. ווערבן. אַדיעקטיוון

פֿאַר דעם ענין באַאַרבעטן דעם קופּער האָט דער לשון פֿון תּנך און פֿון דער משנה אַ היפּש ביסל פּעלים: זפת (כּלים, ג. ז), חרש, חתך, יצק, יצר, מסה, נסך, נתך, עשה, צפּה, צרף.

אַדיעקטיוון און פּאַרטיציפּן: חרוץ, מוצק, ממורט, מרוק, נוצץ, צהוב, קלל.

ב) כעמיע און אַלכעמיע. קבלה. אַ משומד מיטן נאָמען פּוילוס (אַרום 1045 – 1072) באַרימט זיך, אַז ער קען מאַכן פֿון קופּער גאָלד (Germania jud. 131). גאָלד פֿון קופּער שפּילט טאַקע אַ גרויסע ראָלע אין דער אַלכעמיע. שוין פּלאַטאָן האָט געזאָגט, אַז קופּער איז אַ קרוב מיט גאָלד, נאָר געדיכטער און האַרטער (Timaeus VI 181 ביי פֿאָן ליפּמאַן, Abhandlungen 2 : 38) Enz. Jud. אונטערן זוכוואָרט Alchemie: Mose de Leon.

ג) מלאָכה. ידיעות וועגן ייִדישע מעשן-גיסערס (מעשאָנזשניקעס) האָט צונויפֿגעזאַמלט אַ. וואָלף (אין Etwas über jüdische Künstler האַמבורג 1902 ז׳ 25). „זיי פֿלעגן מאַכן די מעשענע הענגלייַכטער, מעשענע לייַכטער און קאַנדעלאַבערס, וואָס האָבן זיך פֿריִער געפֿונען אין יעדער שול, און די שבתדיקע לאָמפּן פֿאַר די ייִדישע הייַזער". וועגן מעשענע הענגלייַכטער אין די שולן אַרום מיטן 19טן י״ה אין דייַטשלאַנד זע אַ. וואָלף, Nachtrag ז׳ 13. שבת־לאָמפּן זייַנען פֿאַראַן פֿון מעש און פֿון טאָמבאַק. וועגן קופּערשמידן אין פּאַלערמאָ רעדט עובדיה ברטנורא 1488. בלעכשמידן און צינגיסערס אין יאָר 1842 אין אָדעס (אַ. וואָלף 34 דצ״וו), אין פּוילן (דאָרטן 3), אין קאָנסטאַנטי-נאָפּאָל (דאָרטן 12). די ייִדישע קופּערשמידן האָבן אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל געהאַט אַן אייגענע שול, וואָס איז אויפֿגעבויט געוואָרן אונטער קאָנסטאַנטינען און טעאָדאָסיוסעס צייַט און איבערגעמאַכט געוואָרן אין אַ קירך (דאָרט 12). קופּער-שמידן אין איספּאַהאַן און ערזערום (ריטטער 9 : 49. 10 : 767). בלעכערס און גלעזערס אין פּוילן און אין די דונייַער פֿירשטנלענדער זייַנען געווען כּמעט דורכויס ייִדן. מען האָט אָפֿט געקענט זען, ווי ייִדישע אַרבעטער דעקן דעם דאַך פֿון קריסטלעכע קירכן, זינגענדיק ביי זייער אַרבעט אַ ייִדישן פּיזמון (אַ. וואָלף, Nachtr. ז׳ 44). ייִדן דעקן הייַזער און קירכן (דאָרט 43). אויסצו-פֿאָרשן דאָס קופּער-אָפּפֿאַלעכץ אין בראָמבערגער געגנט האָט דער קיניג סטאַניסלאַוו אויגוסט איבערגעגעבן דעם ייִדן ליטמאַן לעווין (דאָרט 4).

מעשן-גיסערס ווייַזן זיך אַרום מיטן 17טן י״ה (פֿלעק, 50). אין פּוילן איז דער מעשאָנזשניק געווען איינס פֿון די אָפֿטסטע געשטאַלטן, וואָרן אויף מעשן-גיסעריי, בלעכעריי איז דאָרט אַ פּנים ניט געווען חל די צעכן-גזרה, זייַנען זיי געבליבן, אַזוי ווי חתימה-שטעכעריי, פֿריי פֿאַר ייִדן. אין דייַטשלאַנד זייַנען די מעשן-גיסערס ביזן יאָר 1861 געווען אָרגאַניזירט אין צעכן, האָבן די ייִדן דאָרט ניט געקענט זיך פֿאַרנעמען מיט דער דאָזיקער מלאָכה.

אינדוסטריע. פון האלאנד האב איך באקומען פון ה' ד"ר יאק' צוואַרטס (אוטרעכט 30 סעפט' 1937) אזא אינפארמאציע: גרעסערע מעטאל-פאַבריקן ווייזן זיך ביי די יידן אין האלאנד ערשט אין 19טן י"ה. אין אוטרעכט למשל זיינען פאראן וואלצפאבריקן פאר בלייַ און צינק- De Konin-klijke Nederlandsch Lood-en Zinkpleterijen voorheen A. D. Hamburger. אברהם דוד האמבורגער, געבוירן אין אוטרעכט אין א יידישער משפחה אויס אמסטערדאם, האט געגרינדט דעם דאזיקן געשעפט. ער איז געווען דער ערשטער, וואס האט פארשטאנען צו דערקן בלייַערנע רערן מיט צינק, שיצנדיק דורך דעם דאס וואסער פון די שלעכטע אייגנשאפטן פון דעם בלעכווארג. אין 20 יאר נאָרום האט ה' האמבורגער, א הייסער יוד און ראש-הקהל, באקומען געשטעלט א דענקמאל אויף דעם צענטראלן פלאץ פון שטאט, וועלכער הייסט Neude. מיט עטלעכע יאר צוריק איז ער אריבער-געטראגן געווארן אויף De Vletensche Weg אין דער נאענט פון דער האמבורגער פאבריק. אין 1916, נאך 50 יאר קיום, האט די פאבריק באקומען פון דער קיניגין דעם שם-התואר „קיניגלעך". אין 1911 האט א טייל פון דער משפחה געגרינדט א נייע פאבריק De Utrechtische Walswerken. ביידע פאבריקן עקסיסטירן נאך עד היום און זיינען די אינציקע יידישע אונטער-נעמונגען פון דעם מין אין האלאנד.

דעם ה' פראפ' דיזענדרוקן האב איך צו פארדאנקען אט די ידיעה:

1) סימאן גוגענהיים איז דער גרינדער פון American Smelting and Refining Company, אפשר די עלטסטע מעטאל-אינדוסטריע אין דעם לאנד.

2) נאטאן שטרויס איז געווען פארבונדן מיט דער זעלביקער קאמפאניע ווי אן אויסגעצייכנטער מעטאל-פאבריקאנט. ביידע פון ניו-יארק.

3) די Inland Steel Corporation, שיקאגע, איינע פון די גרעסטע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען אין לאנד, געהערט צו א יידן מיטן נאמען בלאק.

4) אין יאנגסטאון, אהייא, איז די גרויסע מעטאל-פירמע Truscon Co געגרינדט געווארן דורך א יידן קאהן, אין גאנצן אבער געהערט זי שוין ניט צו אים.

5) אין בראכאייזן איז דזשאזעף סטערן אין סינסינעטי איינער פון די גרעסטע אין לאנד.

6) אין סינסינעטי איז אויך פארא א שטאלפאבריק, וואס געהערט צו איינעם מיטן נאמען פאלקאק.

דעם ה' ד"ר קארל דושינסקין אין לאגדאן האב איך צו פארדאנקען אט די ידיעה:

7) די גרעסטע סוחרים פון אלטן אייזנווארג אין ענגלאנד זיינען דזשארדזש קאהען און זון אין לאנדאן. דער דאזיקער פירמע האט די רעגי-

רונג נאָך דער וועלט-מלחמה איבערגעגעבן דעם אויסניץ פֿון דעם איבערגע-בליבענעם מלחמה-מאַטעריאַל. אין משך פֿון צוויי יאָר האָט זי פֿאַרקויפֿט פֿון דעם פֿאַר 6 מיליאָן פֿונט. — קלענערע פּירמעס פֿון דער בראַנושע זײַנען אין לאָנדאָן:

8 — 12) די ברידער לאַזאַרוס, לעאָפּאָלד לאַזאַרוס און קאָ', דערבי און קאָ' (הויפּט-בעל-הבית: אָסקאַר פֿיליפּס), עלטאָן לעווי און קאָ'.

אַנטאָן וואָן מיללער (Deutsche und Juden ז' 211) רעזומירט: די בערגערי, אַ צוויג ווירטשאַפֿט, וואָס אַפֿילו אין Jüdischen Lexikon ווערט זי ניט דערמאָנט, וואָרעם האָט קיין שום שייכות ניט מיט יידישקייט, האָט אין 19טן י"ה אַזוי צוגעצויגן די אינדוסטריעלע דייטשע יידן, אַז די גאַנצע—אָן שום גוזמא—שלעזישע באַרן-אינדוסטריע האָט צו פֿאַרדאַנקען יידן צום טייל דעם אויפֿקום אירן, צום טייל איר דעצידירנדיקע ווייטערדיקע אַנטוויקלונג: דוד פֿרידלענדער האָט אויפֿגעבליט די מינעראַל-גרובן, זײַן זון אָטטאָ די הייניצער גרובן און די יוליען-הוטעס, די פֿאַבריקן פֿון אייבער-שלעזיע, הייניריך און אַלפֿרעד קערן—די הערמינען-הוטעס, פֿריץ פֿרידלענדער-פֿולד די אייבערשלעזישע קאָקס-אונטערנעמונגען, די פּעטשקס זײַנען נאָך עד-היום די באַהערשערס פֿון דער דייטשער אינדוסטריע פֿון ברוינע קוילן און בריקעט, און לסוף—עדוארד ארנהאָלד—ביז צו זײַן טויט דער קוילן-קיניג פֿון דייטשלאַנד, דער איינציקער יחיד מיטגליד פֿון פּרייסישן הערנהויז, דער אמתער קוילן-קאָמיסאַר פֿון דייטשלאַנד בשעת דער מלחמה, האָט דורכגעפֿירט די פֿאַראייניקונג פֿון די אייבערשלעזישע קוילן-פּראָדוצענטן, וואָס מחמת דעם איז די פּראָדוקציע פֿון די קוילן געשטויגן דרײַ מאָל אַזוי די פֿיל,—אַ מענטש, וועלכער איז לויט מײַן פּערזענלעכער קענטעניש אויך אין אַלע אַנדערע אופֿנים כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דער פֿילזײַטיקייט פֿון די אינטערעסן פֿון דער יידישער פֿאָלקס-נשמה אין 19טן י"ה לְהיפֿך צו איר איינטענציקער פֿורעמונג אין 18טן י"ה, איינער פֿון די גרעסטע קונסט-מבֿינים און קאָלעקצייאָנערן, דער מעצענאַט פֿון מענצעל, בעקלין און ליבערמאַן אין אַ צײַט, וועלכן מען האָט נאָך אויף זיי קיין אַכט ניט געלייגט, אי בר-סמכא אין באַן-ענינים אי אַן עקספּערט פֿאַר די קניות פֿון דער נאַציאָנאַלער גאַלעריי און איינער פֿון די גרינדערס פֿון דעם קייזער ווילהעלם-אינסטיטוט. לודוויג לעווע, דער גרעסטער געווער-פֿאַבריקאַנט פֿון דייטשלאַנד, האָט געשפּילט אַ פֿירנדיקע ראָלע אין אַ פּראָדוקציע, וואָס איר האָט דאָכט זיך דער יידישער קיבוץ, אין משך פֿון הונדערטער יאָרן אָפּגעווייגט פֿון כּלי-זייַן, געדאַרפֿט אַרויסווײַזן אַן אַנטיפֿאַטיע.

די אַלטע יידישע הענדלערס מיט מעטאַל-אַלטוואַרג, משאָנזשניקעס, חתימה-שטעכערס און בלעכערס קומען אין 19טן י"ה צו די פֿון יידן געגרינ-דעטע פֿירנדיקע פֿאַבריקן פֿון האַנדלס-פֿירמעס פֿאַר קופֿערוואַרג און מעטאַל, למשל משפֿאַבריקן פֿון הירש אין נײַשטאַט-עבערסוואַלד, מאַנפֿרעד ווײַס אין טשעפּעל בײַ בודאַפּעשט, די פֿירמעס בעער, זאָנדהיימער און קאָ' אין פּראַנק-

פורט דמיין און די דורך איר אין יאָר 1906 געגרינדעט טאָלוס א. ג., נוירעט און באָנדי אין ווין.

ש. קליין אין „מסחר ותעשיה" (תרצ"ז) וויזיט אָן אויף דער אויפשריפט gryptopolos אויף א מצבה אין יפו: יוסטוס בן ראובן סוחר הפסולת, Corp. Inscr. נומ' 135), וואָס איז טייטש הענדלער מיט מעטאַל-אַלטוואַרג. גרוטים איז דאָך אַלייוואָרט אין דער משנה-שפראַך. קליין ברענגט דערצו כלים יא, ג': עס ווערט דאָרט דערמאָנט מעטאַל-אַלטוואַרג, עס האָט געקענט שטאַמען פון לאַנד גופֿא, אָבער אויך פון אויסלאַנד (תוספתא כלים א, 27578), ווארעם דער דערמאָנטער יוסטוס בן ראובן איז דאָך געווען פון אַלכסנדריה! די אויסגערעכנטע חפצים האָבן געקענט זיין פון אייזן אָדער פון קופער (מעש אָדער בראָנזע).

וועגן אויסניץ פון מעטאַל-אַלטוואַרג זע מיין אַרבעט „אייזן" (זאַמלבוך לכבוד יעקב פריימאַן ז' 48).

ד) מיסחר. בנוגע דעם קופער-האַנדל דעם יידישן האָב איך ביי פּלעקן, וואָס פאַרנעמט זיך באַריכות מיט דעם דאָזיקן האַנדל (ז' 31—49) און דער-מאָנט דעם מיסחר מיט קופער אין גאָסלאָר אין 10טן י"ה (ז' 31), געפֿונען נאָר איין אויפֿוויזיז, וואָס קען זיין נוגע יידן (ז' 44). ווי דער אָנגעזעענסטער קופער-סוחר ווערט אין 15טן י"ה אָנגערופֿן מאַטעוס לאַנדויער, א ייד וואָס פאַר זיין עשירות האָט מען אַפֿילו אים צוגעשריבן די קונץ צו מאַכן גאָלד. וויטער ווערן אָנגערופֿן די קופער-סוחרים אַברהם מיכאל מיל (Mayl) (א ייד?) און גראַפּס אַלמנה. זיי האָבן אייגענע קופערנע האַמערס, לאָזן שמידן קופערוואַרג אין גרויסע סכומען און פאַרקויפֿן דעם דאָזיקן געשמידטן קופער צו היגע און ניט-היגע קופערשמידן.

ה) מטבעות (זע אויך צו גאָלד, און צו זילבער!). קופערנע מטבעות =זוז מטבעות של נחשת באַגעגענען מיר אין דער צייט פון די תנאים (בבא מציעא ד' א. תוספתא 28377. קרויס, Archaeologie 2 : 407. מעות של נ' מעשר שני ב, 1). זילבער און קופער (דמאי א, ב). פון דער גאונים-תקופה האָבן מיר זוז=אַראַביש פלס (הרכבי, תשובות הגאונים, 23, נ' Wald, 47 Arabische Glossen 54) א קלייניע קופערנע מטבע. פרוטה נ' הרכבי דצ"ו 38, 45. Aes, assarius קרויס, Archaeologie 2 : 407 א"ו. 716. 299. 40. 3 : 93. 408 איסר. נ' אין זילבער-געלט („תש' הגאונים" ווילנע, 168).

דעם נוסח פון א ברכה, וואָס די חכמים האָבן מתקן געווען, טאָר מען פונקט אַזוי ניט ענדערן, ווי מען טאָר ניט פּעלשן א מטבע וואָס מלכות האָט געלאָזט אָפּגיסן. מטבע שטבעו חכמים (אסף, ספרן ש"ר. ספר המנהגות ז' 142).

מעשענע מטבעות פון די חשמונאים (Jew. Enc. אונטערן זוכוואָרט Numismatics 358 אין אונטערן זוכוואָרט Money). שמעונס קופערנע מטבעות

(לעווי, Geschichte der jüd. Münzen ז׳ 43). בר-כוכבא (רייפֿענבערג, Pal. Kleinkunst ז׳ 86 Enc. Jud. זוכוואָרט, שפּאַלט 1082). פֿון יוחנן הורקנוס ביז צו דער קאָלאָניע Aelia Capitolina (קאַוועדאָני-ווערלהאָף, Biblische Numismatik, האַנאָווער 1855 טאָוול 1).

תּנחום ירושלמי ווייס פֿון אַלט-ייִדישע קופּערנע מטבעות (ש. קליין, „תולדות חקירת ארץ-ישראל״״ 1937 ז׳ 50).

וווּלגאַר-אַראַביש abarisa, געלט פֿון קברס—„קיפּריש״ אָדער פּשוט קופּער (=מטבע) (ZDMG 51, 305).

ייִדן און קופּערנע מטבעות (שמואל קאָהן, A zsidók története Magyarországon בודאַפּעשט 1884, ז׳ 289. 304. 474. Monum. Hung. Jud. ב״פּ 1903. I. 325). ייִדישע מינצמײַנסטערס (ל. לעף, Graphische Requisiten Ges. Schriften 386, 4. I, 49). בעל מטבע ישראל „תש׳הגאונים״, ווילנע נ׳ 165. אַ. וואָלף (Etwas über jüdische Kunst etc. Hamburg 1902 SA aus Grunwald, Mitteilungen Heft 9 p. 24). מינצמײַנסטער רפֿאל יוסף חֶלֶב אין קאַהיר. ייִדישע אַרבעטאָרערס אין דעם מינצהויז פֿון מאַראָקאָ 1830 (וואָלף, Nachtrag 25 א״וו). אין תּימן („קרית ספר״ 14 : 209). זילבער צו ישעיה א, 22: „דײַן זילבער איז פּסולת געוואָרן״, מאַכט רשי: זיי האָבן געמאַכט מטבעות פֿון קופּער און זיי אַריבערגעצויגן מיט זילבער. רשי ברענגט די פּסיקתא (122² בובער). אין דער פּסיקתא זאָגט דער פֿעלשער צו זײַן לערנ-ייִנגל „אנחש ליה״ (קאָהוט ה, 332), וואָס איז הענטשקע-לשון פֿון די פֿעלשערס, אָדער אַ פֿורעמונג ad hoc. די פּסיקתא מאַכט דערצו: פֿריִער האָבן געהאַט אַן אָפּגאַנג זילבערנע מטבעות, אָבער אַז די פֿעלשערס האָבן זיך געמערט, האָט מען אײַנגעפֿירט קופּערגעלט, אַריבערגעצויגן מיט זילבער. מטבעות מיט אַ חלק קופּער (צונץ, Zur Geschichte 547). זילבערגעלט פֿון 7 חלקים קופּער און איין חלק זילבער („כפתר ופרח״, ז׳ 393 לונץ).

ו) קונסט. אין דער ייִדישער היימישער קונסט האָבן קופּער און מעש געשפּילט אַ גרויסע ראָלע. קופּער האָט מען אָפֿט געניצט פֿאַר חנוכּה-מנורות, מעש, אַחוץ דעם, דערהויפּט פֿאַר הענגלאָמפּן און הענגלײַכטערס אין שול. די שבתדיקע הענגלאָמפּן, אָפֿט מיט הענגלעך וואָס קענען איבערגעשטעלט ווערן, זײַנען דאָס רובֿ פֿון מעש, אָפֿט פֿון טאָמבאַק. די טירן פֿון אָרון-קודש אין אונדזער נײַער שול אין סעגעד האָב איך געלאָזט מאַכן פֿון אַ מעשענעם אזובֿ-רעליעף מיט בליִעכץ-קעפּלעך פֿון מעש, פּאָלן-בלעטער פֿון קופּער און שטעמפּלען פֿון אַלפּאָקע. פֿון מעש איז אויך געמאַכט געוואָרן די ראָם פֿון דער גלעזערנער פּלאַטע, וואָס שיצט די מאַפּע פֿון שולחן, די לײַכטער פֿון דער חנוכּה-מנורה, וואָס שטעלן פֿאָר די מכּבעער-ליליעס, און דעם פּאַרענטש, וואָס פֿירט צום אָרון-קודש. מעשענע הענגלײַכטער אויפֿן באַלעמער: אין אַלט-אָפֿן, אין דער פּאָרטוגעזישער שול אין אַמסטערדאַם, אין דער נײַער שול אין סעגעד.

צוויי קופערנע זײַלן אין רוים עמודים מנ', אויסגעגראָווירט אויף זיי: שלמה בן דוד (בנימין מטודעלאַ, אויסגאַבע Asher ז' 10). תשעה-באַב טוען די דאָזיקע זײַלן שוויצן טרערן. אַ באַגילדטע סטאַטוע פֿון דעם קיסר קאָנסטאַנטין זעט מען אין ביזאַנץ (דאָרט 11). אַ באַגילדטע קופערנע כּלי (מענקאַ מאַקס הירש, נ' 47), אַ קידושין-פֿינגערל פֿון קופער (820. 826), באַגילדט (נ' 162. 315. 357. 825), אָדער אַ גילדערנער רינג באַזעצט מיט אַבנים-טובֿות (693), גילדענע כּלים מיט אַ זילבערנעם אײַנלאָג (נ' 332), אָבער קופער (344). פֿון אַ האָלענדישער שול האָט מען אַוועקגענומען זילבערנע לײַכטער. אַ שאָלה פֿון דער הלכה: מעג מען זיי פֿאַרבײַטן דורך קופערנע (נ' 873).

פֿון דער בראָנזענער צײַט: פֿייגל און בילדער פֿון פֿיש אויף בראָנזענע כּלים פֿון עזה („מסחר" ז' 42 א"וו). אַ בראָנזענער דיסק פֿון נענה (ווישניצער-בערנשטיין. 66 לויט סוקענים, „בית אלפא"). אַ חנוכּה-לאָמפּ, בראָנזע פֿון דעם 14טן י"ה אַ סאַלאַמאַנדער אין פֿייער (ווישניצער-בערנשטיין, Gestalten und Symbole ז' 117. 150. געמעל 69).

פֿון דער תּנכישער צײַט: דער קופערנער ים, די זײַלן יכין און בועז, די באַגילדטע קופערנע קוילן אויף עזראס אָרון (ריטטער, Erdkunde 11 : 946). רייפֿענבערג (Palästinische Kleinkunst) פֿאַרצייכנט: אַ בראָנזענער לאָמפּ, וואָס זײַן געשטעל אין דער פֿאָרם פֿון אַן עפּיי-בלאַט וויזט אויף דער קריסט-לעכער צײַט (ז' 77). פֿון דער רוימישער צײַט, האַלט ער, שטאַמען 2 בראָנזענע קאַנען. אַ חתיש בראָנזן סטאַטועטקעלע (ז' 88), אַ רוימיש (ז' 105).

פֿון דער שומעריישער צײַט פֿאַרצייכנט Woolley די פֿאָדערהאַלע פֿון דעם טעמפּל אין עלּ-אָבייד, אויסגעלייגט מיט קופער, דאָס גלײַכן אַ קופערנעם רעליעף, אַ קופערנע קײַלעכדיקע פּלאַסטיק און אַ קאָפּ פֿון אַ לייב אין נאַטירלעכער גרייס (7 ז' 32).

די ייִדישע היימישע קונסט ניצט מער מעש ווי קופער, פֿון דעסט ווענען איז דאָ למשל גענוג חנוכּה-לאָמפּן פֿון קופער (פֿרויבערגער, Mitt. jüd. Kunstdenkmäler אָקט' 1903 ז' 46 א"וו).

דער פֿאַרשפּרייטסטער און עלטסטער ייִדישער סימבאָל איז די מנורה (פֿרויבערגער דצ"וו). זעלטן ווערט זי אויסגעפֿאַרטיקט אין מעטאַל. מיר געפֿינען זי אויף דער טיטוס-אַרקע און ווי אַ אַרכיטעקטאָנישע דעקאָראַציע אין כּפר-נחום (רייפֿענבערג, ז' 79). די מנורה טרעפֿן מיר אומעטום, למשל, אין די קאַטאַקאָמבעס (REJ 102 : 121) און אויף דער כּתובה („תּרביץ" 9 : 23 De sevenarmige Kandelaar in de Romeinse Diaspora. צוואַרטס „קרית ספֿר" 14 : 364). מען האָט וועגן איר סימבאָלישן באַטייט צו טיף זיך געגריבלט.

שבת-לאָמפּן פֿון מעש זײַנען פֿאַרשפּרייט, למשל, אין שטראַסבורג פֿון 17טן י"ה (פֿרויבערגער דצ"וו ז' 23. 1903 ז' 70). רײַכע מעשענע הענגלײַכטער האָט די שול אין אַלט-אָפֿן, אין אונגארן. וועגן די קופערנע כּלים אין דער

שול פֿון פֿאַלערמאָ דערציילט עובֿדיה ברטנורא 1488 (א. וואָלף, Etwas usw. Nachtrag 2 ז׳ 4).

קופערנע שיפֿן אָנגעפֿילט מיט גאָלד דערטרונקען אין פּרת („לקח טוב" ז׳ 86 בובער=פּנים אחרים בובער).

דע קאַסטראָ, „די סינאַגאָגע פֿון דער פּאָרטוגעזישער קהילה אין אַמסטער-דאַם" (האָלענדיש), האַג 1875, זאָגט, וועדלינג עס איז מיר מודיע זיגמונד זעליגמאַן (5טן מײַ 1937): די שול האָט 4 גרויסע ענגלישע טערס, 8 מיטלע און 13 קלײנע. זיי זײַנען געמאַכט פֿאַר א 800 לײכט.

די שיינע אַלטע שול אין ניקאָלסבורג איז באַצירט מיט „רײַכע בראָנ-זענע לײַכטער, כאַראַקטעריסטישע פּאָרטרעטער פֿון מעריש-יידישער מעשן-גיסערײַ, וואָס אין איר אָנטפּלעקן זיך אי קענטשאַפּט אי כּוח פֿון געשטאַלטונג" (געדענקבוך ערויסגעגעבן אין שליחות פֿון דעם קוראַטאָריום ו: פֿון דעם יידישן מוזיי אין ניקאָלסבורג דורך ד״ר אַלפֿרעד ענגעל. ניקאָלסבורג 1936 ז׳ 14). אויף מײַנעם אָן אָנפֿרעג, צי זײַנען טאַקע געמיינט בראָנזענע לײַכטער און ניט קיין מעשענע, האָב איך פֿון דער מוזיי-פֿאַרוואַלטונג באַקומען (29סטן סעפּט׳ 1937) א תשובֿה, אז דאָ רעדט זיך פֿון מעשענע לײַכטער.

קופערשטאָכן און נאָך אָפּטער חתימה-שטעכערײַ זײַנען געווען און זײַנען עד היום זייער פֿאַרשפּרייט בײַ די אייראָפּעיִשע יידן (קופערשטאָך: וואָלף, Etwas 43 א״וו. 49. 61 — אין אונגארן — Nachtrag 52). וועגן חתימה-שטעכערס, זיגל-שטעכערס, גראַוויאָרן דאָרט 5. 8. 11. 14 א״וו. Nachtrag. 20 13. II. 2. 4. 9. 17 „פ״ח", „שטיקקער" 19.

## IX. אייגן-נעמען

אַן אויסלענדישער קיניג הייסט אין תנך נ ח ש. דער נאָמען האָט ניט קיין שײַכות צו נחשת.

הײַנטיקע יידישע פֿאַמיליע-נעמען ווײַזן, אז די אידעלע מעטאַלן האָבן געקלונגען פֿאַרן אויער סימפּאַטישער ווי אײַזן אָדער קופער. פֿון דעסט ווועגן איז אין ווין פֿאַראַן א רב קופער. א פֿאַמיליע קופערשטיך איז געווען אין טראַנסילוואַניע, מעסינגער אין יוגאָסלאַוויע. אויך א פֿאַמיליע קופּפֿערשטיין טרעפֿט מען. לויט פּלעש (Die Familie Flesch ז׳ 44) זאָל דער נאָמען פֿון אַבֿרהם מעסינג שטאַמען פֿון מ ת. גרינשפּאַן (MS 312:81). קלעמפּערער און שפּענגלער געהערן דאָס גלײַכן אַהערצו. קלעמפּערער איז אין דער אונגעריישער פֿאָרם Kolompár דער באַליבטסטער פֿאַמיליע-נאָמען בײַ די נע-ונדנע ציגײַנער פֿון אונגארן. „קלעמפּערער" און „שפּענגלער" זײַנען בעלי-מלאָכות, וואָס מאַכן פֿאַר-שיידענע זאַכן פֿון פֿאַרצינטן אײַזנבלעך און פֿון מעשנבלעך. פֿון דעם טאָן בײַם שלאָגן בלעך רופֿט מען זיי קלעמפּערער. דער ניט זעלטענער יידישער פֿאַמיליע-נאָמען קעסלער ברענגט אַרויף אויפֿן זיפֿרון די מיטל-עלטערישע מלאָכה, וואָס נאָך הײַנט

פֿאַרנעמען זיך מיט איר אונדזערע אַרומוואַנדערנדיקע ציגײַנערס, אַ מלאָכה, וואָס באַשטייט כּמעט נאָר פֿון פֿאַרריכטן קופּערנע, מעשענע און צינענע פּלים, אָבער אויך אין מאַכן קעסלען, פֿאַנען וכדומה. דער נאָמאַדיזירנדיקער ציגײַנער-שבט פֿון די קעסלער איז נאָך ניט אויסגעשטאָרבן, איז אָבער געשיצט געוואָרן זינט אַן ערך דעם 13טן י"ה דורך פּריוויליגיעס אין זײַנע „שוצ-קריזן" ווי אײַנגעזעסענע האַנטווערגערס, וואָס זייער מלאָכה גייט אִיבער בירושה (פּלעק, ז' 58). אין אונגארן איז דער נאָמען קעסלער באַקאַנט געוואָרן דורך דעם ביז גאָר אויסגעצייכנטן זשורנאַליסט און קונסט-קריטיקער יאָזעף קעסלער (1846—1927).

## X. פֿרעמדשפּראַכיקע גלאָסעס

רשי, ווי מאַרסעז האָט עס מיר (דעם 25סטן אויגוסט 1937) באַשטעטיקט, פֿאַרטײַטשט אין ערגעץ ניט אויף פֿראַנצויזיז דאָס אַזוי אויך אַלעמען באַקאַנטע נחשת. נאָר פֿאַר איכה ג, 7 מאַכט ער אַ יוצא-מן-הכלל, ווײַל דאָס וואָרט איז דאָ טײַטש קיטן. ער פֿאַרטײַטשט עס מיט פּיריש (Gode-fers (froy ferges (דאַרמשטעטער REJ 56 : 92). לאַמבער און בראַנדען האָבן דאָרט boyes (1905 Paris Gloss. hébreut-français). אין דעם גלאָסאַר ווערט נחשת במדבר כא, 9. איוב 1, 12, דניאל כ"ב, 39 איבערגענעבן koyvre (=cuivre פֿון cyprium, זע Diez[7] 790).

בחיי בראשית יח ע"ד כברה שפּאַניש cobre (ZDMG 50 : 612).

סעגעד 20/I/1938.

# נײַע מאַטעריאַלן פֿון דעם פּערל־אַרכיוו

פֿון שׂמחה כּ״ץ (טאַרנאָפּאָל)

## 1. יוסף פּערלס הקדמה צו זײַן „מגלה טמירין" אין ייִדיש

### I

דער ייִדישער נוסח פֿון „מגלה טמירין", דער אַנטיחסידישער סאַטירע פּערלס, פֿאַרעפֿנטלעכט דורך ישׂראל ווײַנלעז לויט דעם כּ״י וואָס געפֿינט זיך אין דער פּערל־ביבליאָטעק אין טאַרנאָפּאָל,[1] האָט אַרויסגערופֿן אין די קרײַזן פֿון די פֿרײַנד פֿון דער העברעיִשער און ייִדישער ליטעראַטור אַ גרויסע פֿאַראינטערעסירונג. נאָר איין זאַך איז געווען אַ ביסל קשה: ווי אַזוי האָט פּערל בײַ זײַן נעגאַטיווער באַציִונג צו ייִדיש אַליין איבערגעזעצט זײַן ווערק אין דער דאָזיקער שפּראַך? ער, וואָס אין זײַן גרויסער דרשה בשעת דער מחלוקת איבער דער רבנות פֿון שלמה־יהודה ראַפּאָפּאָרט רופֿט ער אָן ייִדיש אַ „גראָבע"[2] שפּראַך און געפֿינט אויך פֿאַר זײַן חובֿ זיך צו פֿאַרענטפֿערן פֿאַרן עולם, וואָס ער באַנוצט זיך ניט מיט אַן „עדעל לשון", מיט דײַטש, איז אַזוי ניט אויסגעהאַלטן און שרײַבט אַליין אין ייִדיש ניט נאָר צופֿעליקע דרשות וועגן אַן אַקטועלן ענין, נאָר אויך אָריגינעלע ווערק און איבערזעצונגען פֿון אַ הויכן ליטעראַרישן ווערט? וועגן דער דאָזיקער פֿראַגע זענען אַרויסגעזאָגט געוואָרן פֿאַרשיידענע השערות. אַ טייל פֿאָרשער, למשל יוסף קלויזנער אין זײַן „הסטוריה של הספֿרות העבֿרית החדשה", האַלטן, אַז ניט פּערל, נאָר אַן אַנדערער האָט איבערגעזעצט דעם מג״ט אויף ייִדיש. קלמנאָוויטש מיינט אין זײַן ליטעראַריש־שפּראַכיקן אַרײַנפֿיר צו פּערלס ייִדישע כּתבֿים,[3] אַז „אפֿשר האָט פּערל געשריבן זײַנע ייִדישע ווערק פּשוט פֿון זײַן אייגענער הנאה וועגן, צוליב דער באַדערפֿעניש צו שאַפֿן אין מאַמע־לשון". קעגן די דאָזיקע השערות בין איך אַרויס אין אַ רעצענזיע אויף דער אויסגאַבע פֿון פּערלס כּתבֿים.[4] איך האָב דאָרט אַרויסגעזאָגט די מיינונג, אַז פּערל האָט געהאַט די כּוונה צו פֿאַרשפּרייטן זײַנע ייִדישע ווערק צווישן די ייִדישע מאַסן, וואָס פֿאַר זיי זענען העברעיִשע ביכער ניט געווען צוטריטלעך; ער האָט געהאַט בדעה אָפּצודרוקן זײַנע ייִדישע ווערק, נאָר דאָס האָט זיך אים ניט אײַנגעגעבן. האָבנדיק איצט די געלעגנהייט דורכצושטודירן דעם פּערל־אַרכיוו אין טאַרנאָפּאָל, האָב איך דאָרט געפֿונען אַ פֿולע באַשטעטיקונג פֿון מײַן השערה.

---

1 יוסף פּערל, ייִדישע כּתבֿים, ווילנע 1937, ביבליאָטעק פֿון ייִוואָ.

2 ציטירט אין ז. קלמנאָוויטשס אַרײַנפֿיר, ז׳ LXXX.

3 דאָרטן, ז׳ LXXXI.

4 מוסף צום „דבֿר" פֿון 1937/XII/3.

## II

צווישן די נישט-געסדרטע קליינע מאַנוסקריפטן פֿון פּערלס ביבליאָטעק האָב איך געפֿונען אַ קאַנצעפּטביכל פֿון נאַנצע 13 זײַטן אין קוואַרטפֿאָרמאַט, וואָס האָט די אויפֿשריפֿט „הקדמה".[5] דער מחבר דערציילט, אַז זײַענדיק אַ מאָל צו גאַסט אין אַ שטאָט, האָט ער זיך צוגעהערט צו אַ שמועס צווישן צוויי שטאָטישע יידן און אַ חסידישן דאָרפֿסמאַן אַן עם-הָאָרץ וועגן דעם „מגלה טמירין". דער דאָרפֿסמאַן קאָן גאָר ניט פֿאַרשטיין, פֿאַר וואָס זענען די ביידע שטאָטיידן אַזוי מלא התפעלות פֿון דעם דאָזיקן ספֿר, וואָס קען זיך דאָך ניט גלײַכן צו דעם הייליקן „שבחי בעשט", וועלכער איז אים, דעם אַרעמדאָר, באַקאַנט אין דער „טײַטשער" איבערזעצונג. די ביידע שטאָטיידן וויזן אָן, אַז דער מחבר פֿון דעם מג"ט איז געווען גאָר אַ הייליקער מענטש, אַ „רואה ואינו נראה" בזכות פֿון אַ הייליקן כתב וואָס דער בעשט האָט באַהאַלטן אין אַ שטיין אוןער האָט עס בדרך נס באַקומען. דערבײַ זענען די ביידע שטאָטמענטשן מודה, אַז דער „טײַטשער" „שבחי בעשט" איז ניט קיין געטרײַע איבערזעצונג פֿון דעם אָריגינאַל און אַ סך זאַכן שטייען דאָרטן גאָר אַנדערש ווי אין דעם לשון-קודשן ספֿר.[6]

דער אַרעמדאָר קריגט אַזוי אַרום אַ שטאַרקן חשק צו לייענען דעם „הייליקן" מג"ט און פֿרעגט, „פֿרוואָס זשע איזט איהם נישט אימציר מעתיק אויף טייטש, פֿרוואָס זאָלין מיר פֿראָסטאָקיס נישט די זכיה האבין, אזוי אספֿר צו קענען לייענין. חלעבין אז עס קומט א שבת א יו"ט, אדער די וויבערדיגע נעכט, קומט דעך אונז גאר כמעט משוגע צו ווערען איך וויס עס זאָל אימציר דאס מעתיק זיין אויף טייטש העט ער זיך חלעבין עוה"ב גיקויפט".

דער דערציילער, וועלכער איז ביז איצט געזעסן פֿון דער ווײַטן און זיך נישט אַרײַנגעמישט אין דעם שמועס, הערנדיק, אַז מען רעדט פֿון מג"ט ווי פֿון אַ מעשׂה-ביכל, קען זיך פֿאָרט ניט אײַנהאַלטן און זאָגט: „מיינט איהר אויך אז דער וואס האט דעם מגלה טמירין גימאכט האט נור גיוואלט מעשיות שרייבען, און דעם עולם לוסטיג מאכען. מיר דאכט זיך, אז דער

---

5 די הקדמה איז נאָך ניט צוגעגרייט צום דרוק און אַ סך וועריאַנטן זענען אויסגעמעקט און אויסגעבעסערט. זי איז ניט קאָטאַלאָגירט אין דער רשימה פֿון די מאַנוסקריפטן פֿון דער פּערלס-ביבליאָטעק. עס איז בדאי צוצוגעבן, אַז אויך דער עצם טעקסט פֿון מג"ט אין יידיש געפֿינט זיך ניט אין דעם דאָזיקן קאָטאַלאָג, כאָטש ער איז יאָ געווען גרייט צום דרוק.

6 אין דעם שמועס וועריט אויך דערמאָנט דאָס ספֿרל „דברי צדיקים", וואָס איז אַרויס אונטער אַ פּסעודאָנים אין יאָר 1830 אין ווין. דאָס ביכל באַשטייט פֿון אַ דיאַלאָג צווישן חסידים וועגן דעם מג"ט, פֿאַרפֿאַסט פֿון יצחק-בער לעווינזאָן, און 3 בריוו וואָס שטאַמען פֿון פּערלען אָליין (זע הײַנלעזט ביאָגראַפֿישן אַרטיקל צו פּערלס כתבים, ז' XXIX; פֿרידמאַן, פֿון נאָענטן עבר, אַפּט 4, ז' 209).

מחבר האט דיא בריעף אבגעשריבין זענין איהם נישט איינמאהל דיא טרעהרין אין די אויגין גישטאנין און מיט אביטער הארץ האט ער זייא אבגישריבין ווארין ער האט גיזעהן אונזער פֿינצטערן מעמד, אז מען קען מיט אונז נישט שמיסין ערנסט... ער האט נישט גיוואלט מעשיות שרייבין, ער מיינט עפּיס אנדערש, ער זעהט מיר זענין מסוכן קראנק, און מיר ווילין קיין רפואות נעהמין האט ער אונז דיא רפואות פֿרמישט מיט צוקיר".

און אַז די ביידע שטאָטישע ייִדן פֿרעגן דעם פֿרעמדן, פֿון וואַנען ווייס ער דאָס אַלץ, גיט ער זיי דעם כאַראַקטעריסטישן ענטפֿער: „איך קען דעם מחבר גאנץ גוט, אזוי וויא איך קען מיך אליין".

הערנדיק די ווערטער ווערן די צוויי מענטשן מלא־שׂמחה. נאָר איין זאַך קענען זיי ניט פֿאַרשטיין, פֿאַר וואָס דער מחבר דרוקט ניט קיין אַנדערע ספֿרים, אַזוי ווי ער האָט דאָס צוגעזאָגט אין זײַן הקדמה צו מג"ט. דער „גאַסט" זאָגט, אַז ער האָט געזען בײַ דעם מחבר נאָך עטלעכע שיינע ספֿרים און אַז באַלד וועלן צוויי אַרויסקומען פֿון דרוק,[7] „ער האט ניט גיקענט ביז אהער עפּיס דרוקן מכמה טעמים, וואָס איך קען נישט זאגין".

אָבער דער אַרענדאַר טענעט זײַנס: „וואס טויגין מיר נייע ספרים", בעסער זאל מען דעם מג"ט איבערזעצן אין „טייטש", נאר מען זאל עס טון „ערליך" און ניט אַזוי אויבנאויפֿיק ווי דעם „טייטשן" „שבֿחי בעשט". לויט זײַן מיינונג דאַרף מען אויך האָבן אַ ספּעציעלע ייִדישע הקדמה צום ספֿר. ער איז אַפֿילו גרייט צו געבן צושטײַער געלט און פּאַפּיר פֿאַר דעם דרוק. סוף־כל־סוף זאָגט דער „גאַסט" צו, אַז ער וועט איבערזעצן דעם מג"ט גאַנץ געטרײַ אויף „טייטש" און אַז ער וועט אַפֿילו נאָכקומען דעם פֿאַרלאַנג און וועט אַחוץ דער לשון־קודשדיקער הקדמה צוגעבן אַ באַזונדערע „טייטשע" הקדמה.

וכך הווא. דער דערציילער האָט דעם גאַנצן ספֿר „אַקוראט" איבערגעזעצט, נאָר „וועניג זאכין... איפשר צווייא דרייא פון דעם ספר אליין און עפּיס פון דער לשון הקודשר הקדמה זענין נישט איבר גיזעצט ווארען,... אויך איאם (הערות) אנצייכֿנישין וואס אין לשון הקודשין שטעהן אונטין זענין אין דעם טייטשין נישט דא".[8] נאָך דעם ווי דער דערציילער האָט פֿאַרענדיקט זײַן

---

7 עס לייגט זיך אויף דער סבֿרה, אַז איין בוך איז דער „בוחן צדיק", מילואים צו מג"ט, וואָס איז אַרויס אין יאָר 1838 אין פּראָג. איך בין משער, אַז דאָס צווייטע ווערק איז „כתית למאור", אַ פּאָלעמיק קעגן דעם מנהג מנדר צו זײַן פֿאַר דער נשמה פֿון ר' מאיר בעל־הנס. דער כ"י פֿון דעם דאָזיקן ביכל, וואָס געפֿינט זיך אין דער פּערל־ביבליאָטעק, איז געווען גרייט צום דרוק אין יאָר 1830 און האָט אַפֿילו די דרוק־דערלויבעניש פֿון דער לעמבערגער און דער ווינער צענזור. עס איז אָבער ניט אַרויס אין בוכפֿאָרם, נאָר שפּעטער געדרוקט געוואָרן אין „כרם חמד", ב' 2, ז' 16 — 39.

8 די איבערזעצונג פֿון דער העברעיִשער חקדמה און פֿון די הערות, וואָס זענען ווײַנלעזן נאָך ניט געווען באַקאַנט (פֿ"גל קלמנאָוויטש, אַרײַנפֿיר ז' LXXII, אָנמ' 2), האָב איך געפֿונען צווישן די צעוואָרפֿענע מאַנוסקריפּטן פֿון דעם אַרכיוו.

אַרבעט, טראַכט ער זיך: „וואס דארף איך דא איין אנדרי הקדמה צו שרייבין, אט דער גאנציר שמיס... לאז זיין א הקדמה. אין אַ הקדמה דארף מען זאגען, פֿר וואס מען האט דאס ספר גימאכט און צו וואס דאס ספר קומט צו נוטץ אט אין דעם שמיס, וואס דא איזט גיווען, איזט אלצדינג דא".

דער דערציילער פֿאַרענדיקט די הקדמה מיט די ווערטער: „איך האף עהרליכע פראסטאקיס, וועלין מיר דאנקין פר דעם וואס איך האב זייא מעתיק גיווען דעם מגלה טמירין אין אז אנדערי וועלין ברוגז זיין געהט מיך אויך נישט אן, הש״י ווייסט מיין כוונה איזט עהרליך. בזכות זייא וועט מיר השי העלפין נאך ניצליכי ספרים לטובת בני עמי מעתיק צו זיין אמן כן יהי רצון".

III

איך מיין, אַז פֿון די ציטאַטעס, וואָס איך האָב דאָ געבראַכט, איז צו זען קלאָר און באַשיידלעך, אַז דער ייִדישער נוסח פֿון מג״ט האָט געדאַרפֿט געבן דעם פּשוטן עולם די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט דעם דאָזיקן ווערק און זײַן אַנטיחסידישער טענדענץ. דער איבערזעצער, וועלכער איז לויט מײַן מיינונג, וואָס שטיצט זיך אויך אויף פֿאַרשיידענע רמזים אין דער „הקדמה" גופֿא, ניט קיין אנדערער ווי פּערל אַליין, באַטאָנט בפֿירוש, אַז ער וויל ניט דערציילן קיין סתם מעשׂיות, נאָר ער איז אויסן, אַז דער עולם זאָל דערפֿון זיך אַרויסנעמען אַן ערנצטן מוסר-השׂכּל. ער האָט ניט אין זינען עפּעס אַנדערש ווי נאָר צו פּראָפּאַגאַנדירן צווישן די ברייטע פֿאָלקסמאַסן די אידעע פֿון דער השׂכּלה און דעם קאַמף קעגן דעם חסידיזם דורך פּאַסיקער ליטעראַטור אין דער פֿאָלקשפּראַך. פֿאַלש איז בכן די אָנגענומענע מיינונג, אַז אַלע משׂכּילים זענען געווען צו דער ווירקלעכקייט פֿרעמד און דערווײַטערט פֿון דעם פֿאָלקסלעבן. אַזעלכע שרײַבערס ווי פּערל האָבן די טראַגעדיע פֿון דעם פּשוטן ייִדן ערלעך מיטגעפֿילט און זיך באַמיט צו הייבן דעם גײַסטיקן ניוואָ זײַנעם. און אַז דער קולטורעלער מצבֿ פֿון די ייִדישע מאַסן איז געווען שפֿל, שטייט געשריבן ניט בלויז אין דער ייִדישער הקדמה צו מג״ט, נאָר אויך אין דער הקדמה צו דער ייִדישער איבערזעצונג פֿון דעם אַנטיגנוס-ראָמאַן, וועלכע שטאַמט אָן שום ספֿק פֿון דער זעלביקער פּען.[9] דאָרט זאָגט אַ גאַליצישער ייִד צו דעם איבערזעצער: „אב איהר וועט דאס (בוך) אי״ה לאזען דרוקען וועט איהר אייך קונה עולם הבא זיין... דער פאהלישע געמיינע עולם האט דאך נעבוך גאר נישט וואס צו ליינען... בפרט אז עס קומט שבת אדער אַ יום טוב וואס זאל דער פּאהלישע פראסטאק טוהן, פֿרצייטען זענען אין דער מדינה געווען

---

9 אין מײַן דערמאָנטן אַרטיקל אין „דבֿר" האָב איך אַרויסגעזאָגט ספֿקות, צי דער אַנטיגנוס-ראָמאַן איז איבערגעזעצט געוואָרן דורך פּערלען. איצט ווען איך האָב זיך נעענטער באַקענט מיט דעם כתבֿ-יד אין דעם פּערל-אַרכיוו, מוז איך מודה זײַן, אַז מײַנע ספֿקות זענען געווען אומבאַגרינדעט.

מגידים, שיעור זאגער, מוכיחים, שבת אונ' יו"ט האט דער פראסטאק פון זייא געהערט עפיס א יראת שמים זאך, אדער עפיס א שכל זאך, האט ער דרפין חיות געהאט, דאס האט אבער בעוה"ר אין פאהלין שוין לאנג אויפ-געהערט. אז עס קומט שבת אדער א יו"ט, וואס טוהן זייא, ענטפער זייא געהן אין גערטנער אדער ערגעץ אנדערש שפאצירן, זענען דאָרט מחלל שבת, טוהן אויך אנדערע עבירות, אדער עסען אונ' טרינקען וויא זוללים וסובאים, אונ' טוהן דרבייא אלדאס בעז. אז איין עהרליכער פראסטאק וויל דאס נישט טוהן, אונ' זיצט אין דרהיים, מוז ער עפיס לייענען, לייענט ער די מעשה בוכליך, וואס זענען אהן קאפף, אטהייל זענען נאך פיל מיט לצנות אונ' ניבול פה".

## 2. חיים מאלאגע, דער אמתער מחבר פון „גדולת ר' וואלף"

אין דער יוואָ-אויסגאבע פון פערלס יידישע כתבים איז אפגעדרוקט אחוץ דעם יידישן נוסח פון „מגלה טמירין" אויך אן אריגינעלע נאָווועלע א"ט „גדולת ר' וואלף מטשארני אסטרה". אין זיין ליטעראריש-שפראכיקן ארייַנפיר צו דער דאָזיקער אויסגאבע[1] ווייזט קלמנאָוויטש אן, אז עס זענען פאַ-אן א סך אונטערשיידן צווישן די ביידע שאפונגען, סיי אין דעם אויסלייג, סיי אין סינטאקסיס און סטיל. דער מחבר פון דער נאָווועלע, — זאָגט קלמנאָוויטש — „גייט אין גאנצן אין די וועגן פון מענדל לעפינען סיי בנוגע דעם שפראָכ-באנוץ און סיי בנוגע דעם אויסלייג". אויך דער שטאַרקער באנוץ פון די סלאָווויזמען אין דער דאָזיקער נאָווועלע דערמאָנט אן לעפינס תנך-איבער-זעצונגען. דעריבער קומט קלמנאָוויטש צו דעם אויספיר, אז פערל האָט אָנגעשריבן די נאָווועלע „גדולת ר' וואלף" פרייַער, און דעמאָלט האָט ער זיך געפונען אונטער לעפינס השפעה אין פרט פון שפראָך, שפעטער אָבער האָט ער געמאכט אן עוואָלוציע פון א גערעדטן דיאלעקט צו א מער אנטוויקלטער ליטעראַרישער שפראָך, אין וועלכער ער האָט איבערגעזעצט דעם „מגלה טמירין".

אָט די השערה איז אויפגעבויט אויף א טעות. דער אונטערשייד אין שפראָך און סטיל דערקלערט זיך גאָר פשוט: ניט פערל איז דער מחבר פון דער נאָווועלע „גדולת ר' וואלף", נאָר חיים מאַלאָגע, וועלכער האָט געלעבט אין די צוואַנציקער יאָרן פון דעם 19טן י"ה אין דער שטאָט באָר אין פאָדאָליע. דער טעות פון די ארויסגעבער פון פערלס יידישע כתבים נעמט זיך דערפון, וואָס זיי האָבן ניט געוווסט פון דער עקסיסטענץ פון א קאָרטן-קאַטאַלאָג, וועלכער געפינט זיך אין דער פערל-ביבליאָטעק און וואָס אויף זיינע קאָרטעס זיינען פאַרצייכנט וויכטיקע נאָטיצן וועגן די דאָרטיקע כתבי-

---

1 ז' XL א"ח.

ידן. דער קאַטאַלאָג איז אויסגעשטעלט לויטן אַלף-בית.[2] דעם דאָזיקן קאַטאַלאָג האָט צונויפֿגעשטעלט צבי-הירש רייטמאַן,[3] אַן אַמאָליקער תּלמיד פֿון דער פּערל-שול, וועלכער האָט פֿאַרנומען אַ פּאָסטן פֿון אַ לערער אין דער דאָזיקער שול[4]. דער קאַטאַלאָג-צעטל פֿון דער דערמאָנטער נאָוועלע לייענט זיך אַזוי: „גדולת ר׳ וואלף מטשארנאסטראה אשר היה רבי מכת הבעשטנים בלשון יידיש דייטש מר׳ חיים מאַלאַגאַ״. עס לייגט זיך אַוודאי ניט אויפֿן שׂכל, אַז רייטמאַן, וואָס איז געשטאַנען גאָר נאָענט צו פּערלען, זאָל האָבן אַ ווערק פֿון אים צוגערעכנט צו אַן אַנדער שרייַבער. נאָר איבער דעם מאָדנעם נאָמען פֿון דעם מחבר האָב איך צו ערשט געהאַט אַ חשד, אַז דאָס איז ניט קיין ריכטיקער נאָמען, נאָר אַ פּסעוודאָנים. שפּעטער אָבער האָט זיך מיר אייַנגעגעבן צו געפֿינען צווישן די כתבים פֿון דעם פּערל-אַרכיוו אַ בריוו צו מענדל לעפֿינען געחתמעט פֿון אָט דעם חיים מאַלאַגע (בריוו נומער 1).[5] אויך האָב

---

2 אַחוץ דעם קאַרטן-קאַטאַלאָג פֿאַרמאָגט די פּערל-ביבליאָטעק נאָך אַ קאַטאַלאָג-בוך, ווו די ביכער און כתב-ידן זענען פֿאַרשריבן לויט זייער אָרט. דער דאָזיקער קאַטאַלאָג איז געמאַכט געוואָרן אויף דעם סמך פֿון די קאַרטעס און גיט איבער זייער אינהאַלט אין אַ פֿאַרקירצטער פֿאָרם.

3 דעם קאַטאַלאָג האָט רייטמאַן צוגעגרייט שוין נאָך פּערלס טויט. דאָס איז געדרונגען פֿון זייַן באַמערקונג אויף דער קאַרטע פֿון דעם מאַנוסקריפּט נומ׳ 24 („מלחמת חובה״ פֿון רמבן): „ואני מחבר רשימה זאת מהספרים אשר השאיר אחריו ברכה הגביר המנוח מו״ה יוסף פערל בר״ט [=בן ר׳ טודרוס] העתקתי הספר הנ״ל מלה במלה בשנת תקפ״ד״. צום סוף פֿון דעם דאָזיקן כ״י געפֿינט זיך אַ נאָטיץ פֿון דעם אָפּשרייַבער: „תקפ״ד העתקתיו אני הצעיר צבי הירש רייטמאַן״. אויפֿן סמך פֿון די ביידע נאָטיצן האָב איך פֿעסטגעשטעלט, אַז רייטמאַן איז דער מחבר פֿון דעם קאַרטן-קאַטאַלאָג.

4 רייטמאַן איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1805. אין פּערלס קאָפּירבוך געפֿינט זיך אַ בריוו צו שלמה-יהודה ראַפּאָפּאָרט פֿון 2טן דעצ׳ 1828, אין וועלכן פּערל שרייַבט וועגן דער קאַנדידאַטור פֿון זייַן אַמאָליקן תּלמיד און פֿרעגט ראַפּאָפּאָרטן אָן וועגן זייַן מאָראַלישער אויפֿפֿירונג אין לעמבערג (רייטמאַן האָט דעמאָלט דאָרטן שטודירט). ס׳ווייַזט זיך אויס, אַז אין אָנהייב איז פּערל ניט געווען שטאַרק צופֿרידן פֿון דעם נייַעם לערער. אין אַ בריוו פֿון 24סטן אַפּריל 1831, וועלכער געפֿינט זיך אין דעם שולאַרכיוו, זאָגט אים פּערל אָפּ פֿון זייַן פּאָסטן. רייטמאַן איז אָבער געבליבן און איז שפּעטער געווען דער פֿאַרוואַלטער פֿון פּערלס ביבליאָטעק (פֿ״גל גאָלדענבערג, „אוהל יוסף״, ז׳ 28). אין יאָר 1854 איז רייטמאַן אַוועק פֿון טאַרנאָפּאָל און איז געוואָרן דירעקטאָר פֿון דער ייִדישער שול אין בראָד. רייטמאַן האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אייניקע אַרטיקלען וועגן פּערלען און דעם מצב פֿון דער טאַרנאָפּאָלער קהילה אין דער דעמאָלטיקער דייַטש-ייִדישער פּרעסע, צוו״אַ דעם אַרטיקל „יוסף פּערל אונד זייַנע שולע אין טאַרנאָפּאָל״ אין גייגערס „וויסענ-שאַפֿטליכע צייטשריפֿט פֿיר ייִדישע טעאָלאָגיע״, ב׳ IV, ז׳ 312 א״וו. (וועגן זייַן פּאָעמע „דער קיטל״ זע ז. רייזענס „לעקסיקאָן פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור, פּרעסע און פֿילאָלאָגיע״ ב׳ IV).

5 דער מחבר פֿון דעם בריוו חתמעט זייַן פֿאַמיליע-נאָמען מיט אַן ע צום סוף. אין דעם קאַרטן-קאַטאַלאָג הייסט ער בפֿירוש מאַלאַגאַ (מיט דעם פֿולן ניקוד). אין דער קאָפּיע פֿון זייַן צושריפֿט צו דעם בריוו פֿון מאיר רייַך ווערט ער אויך אָנגערופֿן מאַלאַגאַ.

איך דאַרטן געפֿונען אַ קאָפּיע פֿון אַ העברעיִשן בריוו פֿון אַ געוויסן מאיר רײַך פֿון באַר מיט אַ צושריפֿט פֿון חיים מאַלאַגאַ (בריוו נומ׳ 2), זיי ביידע שרײַבן וועגן דער באַוווסטער אויספֿאָרשונג, וואָס די רוסישע רעגירונג האָט פֿאַרפֿירט קעגן דעם חסידישן רבי, ישׂראל ריזשינער. אָנהויב דעם האָט ד״ר פֿ. פֿרידמאַן פֿאַרעפֿנטלעכט אין דעם זשורנאַל „פֿון נאָענטן עבֿר״[6] אַ בריוו צו מענדל לעפֿינען פֿון אַ געוויסן חיים, וועלכער איז, ווי איך וועל נאָך אויפֿווײַזן (הערה 9), אידענטיש מיט אונדזער חיים מאַלאַגע (בריוו נומ׳ 3). ווי עס ווײַזט זיך אַרויס פֿון די בריוו, איז דער מחבר פֿון זיי געווען גוט באַפֿרײַנדעט מיט מענדל לעפֿינען, דעם נעסטאָר פֿון די גאַליציש משׂכּילים. ס׳איז דעריבער פֿאַרשטענדלעך, אַז לעפֿינס סטיל האָט געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף דעם דאָזיקן שרײַבער.[7]

מיר ברענגען דאָ דעם ערשטן בריוו (1) און די צושריפֿט צו דעם בריוו פֿון מאיר רײַך[7a] (2).

1

יום ב תצא תקפ״ב באר

לכבוד הרב הישיש החכם תפארת עמ״י[7b] מוה״ר מענדל לעפין שיחי׳

יישר כחו, גלובט אוז זיין ליבר נאמן וואס האט אייך אוף דר עלטער גיהאלפן אזו דבר יקר אויסציפירן ער זאל נאך וויטר העלפן להוציאו בקרב לאור, אייערע און אונזערי אוגן זאלן עס זעהן[8]. נאר הָדיא שין טיטאך שין מעהר קיין כח נישט אָן. הערט אוף שוועדע ארביט אזו מיט פראצע צי האריווין.

---

6 באַנד I, ח׳ 4, ז׳ 264—265.

7 כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דעם סטיל פֿון די בריוו איז דער בריטער באַנוץ פֿון סלאַווישמען (פּראָצע, האריווין, סליר, נאדגראדזען, קערניצע; אין בריוו נומ׳ 2: דאפראס, טשינאוניקים; אין בריוו נומ׳ 3: אומיסנע, דלובעט אזו״ו). אָפֿט שטעלט ער אַ וו אַנשטאָט אַ י (אוז, סיז, גשרובן; אין דעם בריוו נומ׳ 3: בוז, בוסליכווייס). ניט-אַקצענטירטע וועריטער וועלן פֿאַרפֿאַכטונגען מיט דעם פֿרינציפּ אַדער שפּעטערדיקן וואָרט (טיטיך, חהאב, שריבין, פֿאַרלאַנגטיס אד״גל). אַנשטאָט אַ כ באַנוצט זיך דער שרײַבער אָפֿט מיט ק ח (חהאב=איך האָב. אין בריוו נומ׳ 3: חאטש, לעחרט, גימאחט, חאפציך=כאָפּט זיך א״אַנד). דאָס זענען אַלע סימנים, וואָס זענען כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דעם שפּראַכבאַנוץ פֿון „גדולת ר׳ וואלף״ (קלמאַוויטש, דצ״ו, ז׳ XLI א״ו).

7a מאיר רײַכס ברודער, צבי הכהן רײַך האָט אַרויסגעגעבן מ. לעפֿינס „קהלת״ אויף יידיש, אַדעס 1873. אין דער הקדמה דערציילט צבי רײַך, אַז דער פּתּ-יד איז געבליבן בײַ מאיר רײַכן פֿון מענדל לעפֿינען אַליין.

7b עמנו בני ישראל.

8 דער שרײַבער מיינט דערמיט מן חסתם לעפֿינס פּאָפּולֿערע העברעיִשע איבערזעצונג פֿון מורה נבוכים, וואָס איז אַרויס ערשט נאָכן טויט פֿון דעם מחבר, אין די יאָרן 1829—1831 (פּ״נ ווײַנלעס, יידוש-בלעטער, ב׳ II ז׳ 353—354).

חהאָב מיך גיהאט זייער דערשראקן אז חהאב אין אייער בריוול דרזעהן מיין בעריש[9] איז חלילה כפוי טובה אקעגן דעם חכם דאס גיטע הארץ ר׳יעקב שמואל ביק[10] שיחי׳, סהאט מיך אנקסן אוברן גאנצן לייב באשלאגן. לאַנג לעבן זאל ריש״ב.[11] בשולי היריעה האט ער זיין הגהה צי אייער בריוול צי גשרובן בזה״ל „מיהאט לידידינו החכם הזקן אליגן פֿיר גיזאגט, סוז גאר לא הי׳, סוז אגיט קינד״. ער האט מיך מיט דיא עטליכע ווערטער גאר דרקוויקט, איר זענט מיך אוך פֿאר אשטיקל כפוי טובה חושד, ווארים לאז איך דעם חכם ריש״ב אין אייער בריוול נישט גריסן? אפשר? זאלשע יוא זיין איין כפוי טובה דער וואס גייט אין אייער סליד? דער וואס מיט דארשט טרינקט אייער קוואל-וואסער? ניין, ר׳ מענדל חלילה וחלילה: איך שרייב אלע מאל להחכם הנ״ל בריוולך אפֿילו מיט וועניג תשואות חן פֿאר דעם גיטץ וואס ער טיט מיר, ווארן דער מענש פֿארלאנגטיס פֿין מיר נישט, אָפֿט שרייביך גאר וויא א נושה מחויב,[a11] סוז אבר פֿאר אים אזו אוך כשר.

מיין שטיקל פרנסה בכבוד האביך לע״ע בכאן כיד ד׳ הטובה עלי, אונזר ר׳ מאירל[12] זאל לעבן האט מיך צישן דיא נגידים בכאן באקענט גימאכט וואס איך ווער באנוצט צי זייערע מו״מ און איך ווער פֿין זייא ערליך באלונט. השי״ת זאל דעם ר׳ מאירלן פֿאר זיין גיט הארץ נאדגראדזען דרווייל. ער זאל גיטע בשורות פֿין דעם קינד הערן, גיך אין באלד זאל ער פֿין זיין צער דרפרייט ווערן.

נא זייט גיזינט. אוהבו חיים מאלאגע

---

9 בעריש איז מסתמא געווען א זון פֿון חיים מאַלאַגע. ער ווערט אויך דערמאָנט אין דעם פֿון פֿרידמאַן פּובליצירטן בריוו. דער בריוו איז געחתמעט נאָר חיים, אָבער די ענלעכקייט פֿון דער שריפֿט לאָזט ניט צו קיין שום ספֿק, אַז דער מחבר פֿון דעם בריוו איז חיים מאַלאַגע. די אַדרעס-זייט פֿון דעם דאָזיקן בריוו האָט לעפֿין באַנוצט צו א נאָטיץ פֿאַר פּערלען. פֿרידמאַן (ז׳ 274) האַלט ע״פּי טעות, אַז דער בריוו גופֿא איז געשריבן אין מעזיבוש. אין דעם אָריגינאַל פֿון דעם בריוו שטייט בפֿירוש: באַר.

10 יעקבֿ-שמואל ביק (געשט׳ 1831), א באַוווסטער משׂכּיל אין בראָד, וואָס האָט זיך שפּעטער אָפּגעזאָגט פֿון דער השׂכּלה און זיך דערנעענטערט צום חסידיזם. וועגן דער דאָזיקער אינטערעסאַנטער פּערזענלעכקייט פֿ״גל ווייַנלעז, אַרייַנפֿיר צו פּערלס כּתבֿים ז׳ XXXV; קלוזנר, הסטוריה של הספֿרות העברית החדשה, די זוכצעטלעך אין ב׳ I און II; ז. רייזען, „ליטעראַרישע בלעטער״ 1931, נומ׳ 42, 43.

11 =ר׳ יעקבֿ-שמואל ביק.

a11 געוויינטלעך: משה מחויבֿ.

12 אפֿשר מאיר רייַך אין באַר, וואָס צו זייַן בריוו האָט מאַלאַגע צוגעשריבן א צושריפֿט (נומ׳ 2).

ושלום לידידי הנגיד והנדיב החכם היקר כבוד מוהר״ר נחמן פוניליס[13] שיחי׳ ולזוגתו די גרוס פֿארנאנטע שיינדל ריבֿע תחי׳ עכי״ח שוי״ר[14] דרלאזט נישט דעם אלטן אזו שטארק האריוון. לאז ער שון קיין באגערער נישט זיין דיא גדולה פֿין דעם אלטן חכם אין אייער הויז זאל אייך אוף לאנגע יארן נישט פארשטעהרט ווערן, פֿיל, אייך ווינשעווין וואס? נאר טאקי דעם אלטינס לאנגידיקע ברכה. איר זאלט דאס זוכה זיין צי זעהן אין אייערע קינדר וואס אייער פֿאטער זעהט אין אייך אוהבכם חיים הנ״ל. ושלום לידידי החכם היקר כבוד מוה״ר בצלאל שטערן[15] שיחי׳

אין דער מדינה אוז נתחדש גיווארן איין רפואה כוללת צי אלע שלאפֿקייט, פינם בעשטס קערניצע דאס וואסער פֿירט מן שוין אין קריג און אין פֿלעשער. אין עס ווערט אלץ וויא מיט דר האנט אוועק גינומן, אפילו פאויערפֿאלג ניצן אוך דאס וואסער לרפואה עס ווערט אנגיריפֿן באלשעמסקי וואדא. אומזוסט מאכֿטמן בייא אייך דארט גאר די אפטעקן רייך דאס באלשעמסקי וואדא אוז גוויס פֿין אלים פֿיל בעסער אין גאר וואלוול.

2

דער רבי ר׳ ישראלאני[16] איז לע״ע באם פֿארהער אין בארדיטשב ער מוס נעביך בעו״ה שטיין גאנצי טעג בייאם דאפראס פֿאר רוסישע טשינאווניקיס משטעהרט אוך זיינע הייליגע מחשבות בעו״ה מיר קענין דאס גאר ניט פֿרשטעהן וואס פֿיר גרוסע חטאים פין דעם דור איז דער צדיק סובל יסורים אפשר וועט ער זיין דיא כפרה פֿארן גאָרן דור.

ווײַטער דרוקן מיר איבער אונטער נומ׳ 3 די ייִדישע הקדמה פּערלס לויט פֿאָטאָגראַפֿיעס, וואָס עס האָט געמאַכט פֿרוי רעכאַ הירשבערג, טאַרנאָפּאָל. דערבײַ זאָגן מיר איר אַ האַרציקן יישר־כּוח פֿאַר דער טירחה. — די רעדאַקציע.

---

13 גרינדער פֿון אַ העברעיִשער בוכדרוקערײַ אין טאַרנאָפּאָל, וואָס האָט דאָרט עקסיסטירט נאָר אַ קורצע צײַט. וועגן אירע אויסגאַבעס פֿ״גל פרידבערג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, ז׳ 99 א״וו; האַבערמאַן, הדפוס העברי בטארנאפאל אין פֿרענקילס „עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל״ ב׳ II, העפֿט 1. פּערלס בריוו צו פּינעלעסן וועגן לעפֿינס לוויה האָט פֿאַרעפֿנטלעכט ווײַנלעז אין ייִוואָ־בלעטער ב׳ II, ז׳ 356.

14 =עם כל יוצאי חלציו שלום וישע רב.

15 שטערן איז געווען אַן אַמאָליקער תלמיד פֿון דער פּערל־שול און האָט דאָרטן אין די יאָרן 1811—1828 פֿאַרגומען דעם פּאָסטן פֿון אַ לערער. שפּעטער איז ער געוואָרן דירעקטאָר פֿון דער נײַער ייִדישער שול אין אָדעס (פֿ״גל פֿ. פֿרידמאַן, ז׳ 267).

16 וועגן דעם אַרעסט פֿון ר׳ ישׂראל ריזשינער, וואָס האָט דעמאָלט געמאַכט אַ גרויסן אײַנדרוק אין די ייִדישע קרײַזן, פֿ״גל שאול גינזבורג, היסטאָרישע ווערק ב׳ I ז׳ 103 א״וו. אין פּערלס אַרכיוו געפֿינט זיך אַ דײַטשער מאַנוסקריפּט וועגן אים מיט ביאָגראַפֿישע פּרטים ביז צו דער צײַט פֿון זײַן אַרעסטירונג.

## 3. יוסף פערלס הקדמה צום „מגלה טמירין"

### הקדמה

וויא דאס ספר מגלה טמירין איז ארויס גיקומין אויף דער וועלט האב איך גיזעהן, וויא זעהר פיעל מענשין האבין עס גילייענט. איינמאהל אבער בין איך גיווען אין איין שטאד צי גאסט האב איך גיזעהן וויא[1] דער בעלהבית וואס איך בין בייא איהם איינגישטאנין מיט זיינס א שכן זענין[2] איבר איהם גיזעסין אין איין דארפס מאן איזט זיך פין וויטען גיזעסען. האט זיך דער דארפסמאן אנגירופין איך וויס גאר נישט וואס איהר האט פין דעם ספר אזא אגרויס תענוג, איך האב נאך קיין מאהל נישט גיזעהן, מען זאל זיך אזוי פרייען מיט א ספר, וויא איהר פרייעט אייך דא מיט דעם ספר. דארף מען מעהר וויא דאס ספר שבחי הבעשט און דיא סיפורי מעשיות זענין, וואס מעגי- פינט אין זייא, וואס איהר ווילט נור אליין אין צים סוף פרייעט מען זיך מיט זייא נישט אזוי וויא איהר פרייעט אייך דא מיט דעם מגלה טמירין.

וואס בין איך אייך שילדיג האט איהם[3] דער בה"ב גיעטפערט, וואס איהר קענט קיין לשון הקדש נישט, אין וויסט נישט וואס אין דעם ספר שטעהט.

וואס קען דא אזוינס שטעהן דרינין, קען דען אויף דער וועלט גאר אזוינס זיין וויא אין שבחי הבעשט אוג אין דיא סיפורי מעשיות האט זיך דער דארפסמאן אנגירופין

זעהט איהר זאגט דער[4] בעה"ב דאס ספר איזט דעך אבער נאך דעם שבחי הבעשט אין נאך דיא סיפורי מעשיות גידריקט גיווארן, אוג אין דעם ספר שטעהן דיא שענשטי מעשיות פון דעם שבחי הבעשט און נאך איאם אנדערי אויך

וועין יוא זאגט דער דארפסמאן, וויא קען מען דיא מעשיות פון דעם ספר פרגלייכין צו יענע פין דעם שבחי הבעשט, יענע וויסין מיר אז זייא זענין אזוי אמת וויא דיא הייליגי תורה, דיא מעשיות האט גישריבין דער ליניציר שוחט וואס זיין שוועהר ע"ה אליין ר' סענדרן מיין איך איז גיווען בייאם בעש"ט א[5] שוחט אין א סופר, און האט אליין[5a] גיוויסט איאם מעשיות, אבער פון דעם ספר וואס איהר לייענט דא, גאט זאל מיך נישט שטראפין פר דיא רעד וויס איך דעך נישט, אב דיא מעשיות זענין אמת, תאמר זענין זייא ח"ו גאר ליגין, ובפרט וויא איך האב גיהערט זענין אין דעם ספר עפיס דא ענטערעסין פין ארבע פינות העולם פין רוסלאנד און פין דעם קורדאן און אפילו פין ארץ ישראל. ניא אדרבא איך בעט אייך, וויא איזט דאס גימאלט איין מענש, זאל אים אידום זיין, אין זאל דאס אלצדינג קענין וויסין, עפיס פליגיל האט ער גיהאט וואס

איהר האט רעכט זאגט דער[6] בעה"ב, איהר וויסט אבער נישט אז דער וואס האט דאס ספר גימאכט איזט גיווען א רואה ואינו נראה, דאס הייסט, אז ער האט גיוואלט האט ער דיא גאנצי וועלט גיזעהן אין קיינער האט

איהם נישט גיזעהן. אין אז ער האט גיוואלט האט ער עפיס אזוינס גיטיהן איז גיקומין אוואלקען אין האט איהם גיטראגין וויא אהין ער האט אליין גיוואלט.

אי איך בעט אייך האט זיך דער ערענדאר אנגירופין האט איהר דאס אייך אויס קיינעם נישט צי שפעטען, נור אויס מיר, וואס ווילט איהר מיר דא עפיס פירזאגין, אזויני זאכען גלייב איך נישט,

פר וואס גלייבט איהר עס נישט, וואס איזט אייך דא קשה זאגט דער בעהב, אז איהר קענט יוא דעם שבחי הבעש"ט וועט איהר דעך גידענקען, אז דער בעשט איזט אמאהל גיוועזן בייא זיין קאמיסער איז דארט גיוועזן א פריץ, וואס איז דעם בעשט גיוועזן א שונא אין האט תמיד גיזאגט אז ער וועט איהם זעהן וועט ער איהם שיסען מיט א ביקס, פין דעסטוועגין איזט דער בעשט לעבין איהם צווייא מאהל גישטאנין, און ער האט איהם נישט גיזעהן, אין דאס האט איהר אודאי אויך גילייענט אין דעם שבחי הבעשט, וויא פיל מאהל דער בעשט איזט אין אקורצער צייט, אווען איינגיפאהרין, אין איין נאכט איזט ער אמאהל אייגיפאהרין עפיס אגוזמא מיל,7 אלע פערטעל שעה האט מען גיזעהן א אנדערי שטאד. מילא זעהט איהר דעך אז אלצדינג קען זיין אויף דער וועלט.

שען חלעבין זאגט דער ערענדאר, וואס דרצעהלט איהר מיר דא פון דעם בע"שט, דאס איזט אין אמת גיוועזן עפיס אנדערש, ער האט גיהאט דיא כתבים פין דעם בעלשם אדם, און האט מיט זייא גיקענט טוהן, וואס ער האט נור7 גיוואלט.

זעהט איהר, אט דאס איזט שוין נישט אמת, זאגט דער בעה"ב.

וואס זאגט איהר איזט נישט אמת, האט דער ערענדאר אגרויס גישרייא גיגעבין,

שרייעט נור נישט ענטפערט איהם דער בעה"ב, דאס וואס איהר זאגט ר' אדם איזט גיוועזן אבעלשם איז ניט אמת.

וועמין זאגט איהר דאס עס איזט נישט אמת שרייעט דער דארפס מאן ווייטער וואס איך האב מיס מייני אויגין גילייענט, וועט דעך מיר קיינר נישט אבלייקנין.

איך ווייס זאגט דער בעה"ב איהר האט עס גילייענט אין דעם טייטשין שבחי הבעש"ט, בעזירט אייך נור נישט, איהר מוסט וויסען, דער טייטשער שבחי הבעשט איזט דעך נור אהעתקה פין דעם לשון הקודשין.

יוא זאגט דער ערענדאר וואס דרצעהלט איר מיר עפיס דא, דאס האב איך דעך גילייענט תיכף אויף דעם שער שטעהט עס אפילו

נוא זאגט דער בעהב, איהר מעגט מיר גלייבין, אז אין דעם לשון הקודשין שטעהט גאר נישט, אז ר' אדם איזט גיוועזן איין בעל שם, נור דער וואס האט דעם שבחי הבעשט מעתיק גיוועזן האט דאס צו גיזעצט.

וואס טייטש ער האט צו גיזעצט, זאגט דער דערפֿסמאן, וויא טוהר ער צו זעטצין, וויא טוהר אייגער וואס איזט מעתיק עפיס צו זעטצין.

גלייבט זשע מיר זאגט דער בעה"ב, ער האט נישט דאס אלייין גיטוהן ער האט איאם זאכין צו גיזעצט אויס זיין קאפף, און איאם זאכין האט ער גאר נישט אריין גישטעלט. וואס דערפֿט איהר מעהר תיכף בייאם אָנהעב האט ער נישט גישריבין אז דעם בעשטס מוטיר איז גיוועזן אַ באָבי, אינ' אין דעם לשון הקודשין שטעהט עס. מילא מאג זיך אייך איפשר דאכטען אז דאס איז אַ קליניגקייט זאג איך אייך[b], אז דאס איזט זעהר אַ גרויסער ענטערעס, ווארין איך האב גיהערט פֿין אַ גרויסין צדיק[c], אז דיא מוטער פֿין דעם בעשט איזט גיוועזן אַ גלגול פֿון דער באָבי פועה וואָס שטעהט אין דער תורה, אין אז דאס העט ח"ו נישט גיוועזן, העטין דעם בעשטס לייט איצט דאס נישט גיוועזן וואס זייא זענין, פֿרשטעהט איהר שוין מילא אדרבא, איזט רעכט אזוינס נישט צו שטעלען, אין אז עס זאל דרצו קומין וועל איך ווייזען, מעשיות אין טייטשין וואס שטעהן גאר נישט אין לשון הקודשין, אין איאם וויעדער איפשר ניינציג זאכין וואס שטעהן אין לשון הקודשין און אין טייטשין נישט, און אטהייל זענען[8] דא, וואס ער האט גאר ניט אזוי גישריבין וויא אין לשון הקודשין

איך בעט אייך זאגט דער דערפֿס מאן, לאמיר דרפֿין נישט שמיסין, זאגט מיר בעסיר, וואס איהר האט דא אנגיהויבין צו זאגין מכח דעם אז דער בעשט האט גיקענט מאכין ער זאל אלצדינג זעהן און איהם זאל קיינער נישט זעהן אדער צו לויפֿין אין איין נאכט אגוזמא מיל אוועק, קען אלצדינג זיין אויף דער וועלט

זעהט איהר זאגט דער בעה"ב, איהר האט דעך אלייין גילייענט, אז דער בעשט האט דאס דורך ר' אדמס כתבים גיקענט, מילא מוסט איהר וויסען, אז דער פֿון דעם מגלה טמירין האט באקומין איין כתב פין דיא כתבים,

וואס טייטש זאגט דער ארענדאר וויא איזט מיגליך דער בעשט האט דעך זייא אין איין שטיין פֿרשלאסין, אין האט נאך אשומר אויך אנידער גישטעלט לעבין זייא.

אדרבא זאגט דער בעה"ב זעהט זשע, דער בעשט האט זייא פֿרשלאסין אין איין שטיין, נאך וואס זשע האט ער נאך באדערפֿט אַשומר אויך אנידער צו שטעלען, ווער וועט דאס קענין אויס אשטיין וואס האט זיך דורך אשם גיעפֿענט און וויעדער צוגימאכט, אזויני כתבים ארויסנעהמען, נור דער בעש"ט האט גיוויסט, אז פֿין דיא כתבים דארף אויף דער וועלט נאך אימציר עפיס זאכין בעווייזין האט ער פֿון דעסט וועגין דעם שומר אנידער גישטעלט נישט ער זאל זייא היטין, נור ער זאל זייא דעם ארויסגעבען, וואס דארף זייא צו האבין.

אוי וויא איזט מיר זאגט דער ארענדאר איצט פֿרשטעה איך דעך ערשט וואס אין שבחי הבעש"ט שטעהט, דיא כתבים זענין אויף דער וועלט פֿינף מאהל

נתגלה גיווארין היינו צו אברהם אבינו, צו יהושיע בן נון, צו ר' אדם (איך וועל שוין נישט זאגין ר' אדם בעל שם) און צום[9] בעשט, און דעם פיפטין וויסט מען נישט, איזט דאס דער פיפטע האט אפנים, דער פון דעם מגלה טמירין.

זעהט איהר זאגט דער בעה"ב אט דא האט אויך דער טייטשי שבחי הבעשט אנדערש גישריבין וויא דער לשון הקודישי. אין לשון הקודשין שטעהט אזוי דיא כתבים זענין צים בעשט דאס פיפטע מאהל נתגלה גיווארין, דער פולנאיר מוכיח האט גיזאגט, זייא זענין גיווען בייא אברהם אבינו ע"ה בייא יהושיע בן נון, און דיא איבריגי וויס איך נישט.

גאט זאל מיך נישט שטראפין פר דיא רייד, זאגט דער דארפס מאן. וואס טייטש, איך פרשטעה נישט, איזט דאך עפיס דער לשון הקודישדיקי ח"ו אויך, ניט מיט מיין מוי גירעד. ערשט זאגט ער זייא זענין גיווען, בייא ר' אדם אין בייא ר' אדמס זוהן, אין בייאם בעשט אין היינטשי בייא אברהם אבינו ע"ה און בייא יהושיע בן נון זענין דאך דא אלע פינף.

ר' אדמס זוהן זאגט דער בעה"ב קאן מען נישט רעכנין אלי מאיי' זייא זענין אין שטיין גילעגין, דער זוהן האט דאך צי זייא נישט גיטויגט

פין דעסט וועגין זאגט דער דארפס מאן איזט דאך עפיס פארט נישט רעכט, נור איך וויל קיין קשיאס פרעגין, וואס טויג עס זאגט זשע מיר איך בעט אייך, וויא אזוי האט[10] זייא דער פין דעם מגלה טמירין באקומין

דאס איזט פיעל צו דרצעהלין זאגט דער בעה"ב, ער בשרייבט עס אין דער הקדמה עס איזט גאר אווינדער.

וואס העלפס דאס זאגט דער דארפסמאן עס איזט דאך אבער נישט דא אויף טייטש, אין לשון הקודש בעוה"ר פרשטייא איך נישט, נור איך זאג אייך דעם אמת, אזוי וויא איהר האט מיר דא גיזאגט, האב איך שוין גאר דעם חשק פרלאהרין אפילו אויף טייטש[11] אזוינע זאכין צו לייענין. עס איזט דאך עפיס גאר קיין קאטאוויס נישט, אמענש זאל קענין אזוינס טוהן, עפיס אנדערש צו שרייבען וויא עס שטעהט. וואס טייטש אין אזוי אספר שטעקט דאך זאכין קיין קאטאוויס נישט, קומט אזוינער, אין מאכט דארויס עפיס א איך וויס אליין נישט וואס.

אודאי זענט איהר גירעכט זאגט דער בעה"ב, ווער קען וויסען וואס אין אזויני ספרים שטעקט, דער וואס האט גידריקט דעם לשון הקודשין שבחי הבעשט[11a] זאגט טאקי, אז מען זאל נישט מיינין ער האט דאס ספר גישריבין עפיס מעשיות צו ליינען, עס שטעקט דארינין גרויסי זאכין און מיט דעם מגלה טמירין איזט אויך אזוי גיווען, עס האט דא איצט איינער ארויס גיגעבין גאר אקליין ספרל עס הייסט דברי צדיקים זעהט מען דארויס, אז אין דעם מגלה טמירין שטעקען עפיס סודת וואס דיא האר שטעלין זיך אזשע איינעם אויף.

א זאגט דער ארענדאר, גלייבט דאס נישט איך בין אנימעלטען גיווען אין דאברי בייא א בשמים קרעמיר האט ער אנגיהויבין צו לייענין דאס ספרל,

איזט איינער צו גילאפין און האט עס אויס גיחאפט אין האט עס צו ריסין מילא עס זאל עפיס רעכטסזיין, העט זיך דער אודאי נישט אונטערגישטאנין ער זאל עס צירייסין.

איהר זענט דרבייא גיווען רופט זיך דער[12] שכן אן איך בין דענצמאהל אויך דארט אין שטיעב גיווען, איך וועל אייך אסימן זאגין דער וואס האט עס צוריסין דעם האט מען גירופין דער רוסישיע מעקלער.

יוא זאגט דער ארענדאר אמת עס זענין דענצמאהל איאם מענשין גיווען אין שטיעב אייגער האט דעם אנדערן נישט גיקענט זעהן.

נוא וואס זשע דרינגט איהר אייך דא פין דעם רוסישען מעקלער זאגט דער שכן גידענקט איהר נישט וויא ער איזט נור אריין גיקומין האט ער גיזאגט צו דער בשמים קרעמערין[13] ווייסט איהר חיי' הייגט וועלין מיר זיין יודין, האט זיא איהם גיזאגט, וואס טייטש, וואס זענין מיר דען איצט, פרשטעהט איהר האט ער גיענטפערט הייגט וועלין מיר[14] זיין טאקע יודין, יודין, טאקע רעכטי יודין, פרשטעהט איהר שוין. זיא האט אבער גיזאגט, ניין איך פרשטעה נישט, פרשטעהט איהר האט ער גיזאגט, מיר וועלין הייגט א טרינק טוהן, אין וויא ער האט דאס גיזאגט, האט מען איהם גימאכט א טשאי, נישט אבער טהע מיט אראק, נור אפאאר גרויסי גלעזיר אראק מיט אביסילי וואסער.

יוא חלעבין זאגט דער ארענדער, איך גידענק גאנץ גיט, אמת חלעבין אמת.

איהר מיסט דעך אודאי גידענקען זאגט דער שכן אז וויא דער רוסישע מעקליר איז נור גיקומין איזט ער שוין קיין מעשה ניט שכור גיווען. אין צים סוף האט ער גיזאגט ער וויל אטרינק טוהן, אין האט זיך אנגישכורת, וויא א פראסטי פויער, מילא פין אזוי א גראבען יונג פין אזוי אשכור ווילט איהר אייך א ראיה נעהמין אז ער צירייסט א ספר מסתמא איז עס שלעכט.

טא אודאי האט איהר רעכט, זאגט דער ארענדאר וויס איך זשע, איך בין דעך א פראסטאק. חלעבין מיר פראסטאקיס זענין מיר אזוי גיוואהנט, אז מעהער מיר אימציר לויבט עפיס א מענשין אדער א ספר, האלטין מיר דרפין ביז אין הימעל אין אז מעהער מיר שענדין אנטלויפין מיר דרפין. מיר[15] פראסטאקיס זענין דעך נעביך וויא[16] בלינדע שעפעלין.

עס איזט רעכט זאגט דער שכן אפראסטיק זאל צי הערין וואס אנדערי זאגין. נור פין דעסטוועגין דארף ער נישט איטליכין אין מויל אריין קוקין, אז ער זעהט אן למדן פרומין יוד[17] קעהר ער איהם צו צוהערען, אבער אז ער זעהט[18] אשכור טוהט עפיס דארף עס איהם נישט אנגעהן. וויל איהר האט גיזעהן, אז דער רוסישר מעקלער אונטערשטעהט זיך אספר צי צורייסין האט זיך אייך שוין גידאכט, מן הסתם דארף אזוי צו זיין. און פשוט איזט פשוט ער האט עס צוריסין וויל ער איזט א פראסטי שכור א עזות פנים, דער גרעסטי מאן אפילו אז ער היט זיך נישט אפ פין א טרינק, טוהר מען זיך[19] נישט פרלאזין אויף איהם, א מורה הוראה אז ער איז שכור טוהר ער נישט פסקנין איהר זאלט זעהן וואס אין מדרש רבה אין במדבר אוג אין מדרש

תנחומא פרשה שמיני שטעהט וויא מען זאל זיך היטען פין שכרות אין צי וואס דאס שכרות ברענגט אלץ הכלל, עס שטעהט דארט בפירוש, אז דורך דעם קומט מען צו זנות, צו שפיכות דמים צו גנבות און צי אלע עברות וואס אין דער תורה שטעהט, מילא ווילט איר אויף אזוינים קוקין.

ווייס איך זשע, זאגט דער ארענדאר גאט זאל מיך נישט שטראפין פֿר דיא רייד, א פראסטאק קעהר טאקי גאר נישט גיבאהרין צו ווערען ווארין מען ווייסט דעך גאר נישט וואס מע זאל טוהן אויף דער וועלט. ווייס איך וויא איהר זאגט האט[20] אפנים איהר זענט זעהר משונה גערעכט, ובפרט איהר זאגט דעך מיר דא אויס אזויני ספרים ארויס, איז דעך עס אודאי אמת. פֿין דעסטוועגען בין איך אטדא פֿר עטליכי יאהר גיווען אין א שטאד, איך וויל נישט זאגין וויא איזט דארט דא אגרויסר צדיק כמעט דער גרעסטי, בין איך אהין צו איהם גיגאנגין, איך האב איהם גיגעבען ניט אויס גירעד זאל עס זיין חלעבין נאך מיין כח נאך, איפשר אי איבר מיין כח האב איך צו גיזעהן וויא אזוי דער לעבט, גאט זאל מיך נישט שטראפֿין פֿר דיא רעד, תיכף נאך דעם דאוונין האט מען איהם גיבראכט אקאוויט, פֿין דעם האט ער ביז צים עסען אקעגין אנדערהאלבען קוואטירליך גיטרונקען און בייאם עסען איאם וויין זעהר טהייערן. מען האט איהם פֿין דעם טיש אוועק גיטראגין אין זיין — נור צו וואס זאלל איך דא רעדין וויא קומט עס צו מיר, לאמיר בעסיר רעדען פֿין עפיס אנדערש. איך בעט אייך זאגט זשע מיר, איהר האט גיזאגט, דער פון דעם מגלה טמירין האט בעקומען פֿון דיא כתבים וואס דער בעשט האט גיהאט, איז דאס נור אמת.

איך פֿרשטעה נישט זאגט דער[21] בעה"ב איך זאג דעך אייך אז עס איז אין דער הקדמה גידריקט דיא גאנצי מעשה, אין עס שטעהט ווער דאס ספר האט גימאכט זעהר א פֿרומיר יוד, אין אהסכמה איז דא דארויף פֿין א גרויסן[22] בעל מקובל פֿין טורבוסמא. אין צים סוף פֿרעגט איהר מיך אב עס איז אמת.

וואס האט איהר מיר פֿראיבל צו האבין זאגט דער דארפֿסמאן איך בין דעך אפראסטיק, ווייס איך זשע וואס עס טוהט זיך איך קען דעך נישט לייענין לשון הקודש, איך קען אפילו נישט נאכזאגין דיא שטאד וואס איהר האט דא גיזאגט פֿין דער הסכמה,

דיא שטאד זאגט דער בעה"ב הייסט טורבוסמא. טורבוסמא זאגט דער דארפֿס מאן, אזוי א שטאד האב איך נאך קיין מאהל נישט גיהערט, איך בעט אייך וויא גיפֿינט זיך דאס דיא שטאד.

עס האט אפנים זאגט דער בעה"ב זיא איז אין ארץ ישראל, ווארין דער נאמין איז תרגום לשון וויא איז אין חוץ לארץ דא אשטאדט, זיא זאל האבין א נאמין אויף תרגום לשון

תרגום לשון זאגט דער דארפֿסמאן, האט דעך אפנים אז דער וואס האט דיא הסכמה גיגעבין איז גאר איין ארץ ישראל יוד, מילא האט מען דעך[23]

אודאי נישט מסופק צי זיין אז דאס ספר מגלה טמירין מוס זיין גאר עפיס אגאטס ווינדיר. נור וואס העלפט עס אז עס נישט דא אויף טייטש אין אויף לשון הקודש האב איך קיינעם נישט, ער זאל איהם מיר צי פרשטעהן געבען[24] איך האב מיין מלמד גיבעטטין ער זאל עס מיר לייענין האט ער מיר תחלת גיזאגט איהר האט דעך דאס ספר נישט, אין אמאהל בין איך פין דער שטאד אהיים גיקומין אין האב איהם גיזאגט, עס האט מיר איינער צי גיזאגט דעם מגלה טמירין צי לייהען, האט ער מיר עפיס תרוצים גיזאגט, אז איך האב גיזוהן, ער ווילל איהם מיר נישט פירלייענין האב איך מיר גיטראכט, מסתמא שטעהט אין איהם עפיס שלעכטס

וויא דער דארפסמאן האט דאס ארויס גירעד, האט איהם דער בעה"ב גיפרעגט וויא הייסט אייער מלמד אין וואס פר אפנים האט ער, דער דארפס-מאן האט איהם גיזאגט וויא ער הייסט, אין האט איהם גאנץ אבגימאהלט, אין האט נאך גיזאגט, ער איזט גאר קיין נאר נישט אין קיין שלומזאלניק, ער רעד גיט פאהליש אין איזט אשטיקעל לץ, נור עפיס צי צייטען געהט ער ארום וויא אהן אקאפף, דער בעה"ב האט געגעהמין דעם מגלה טמירין, אין האט אנגיהויבן אויף איין בלאט אין זיך צי לייענין האט דעם[25] שכן צי גירופין, האט יענעם אלץ אינוועניג געוויזען אין ביידע האבען זיך אנגיהויבען צי סודין, וויא דער דארפסמאן האט דאס דרזהן, האט ער זייא אנגיהויבען זעהר צי בעטין, זייא זאלין איהם זאגין וואס זייא סודין זיך דאס, איך זעה דעך האט ער גיזאגט אז איהר שמיסט דא עפיס פין מיין מלמד, וועט איהר מיר נישט פראיבל האבין פרוואס איך ווילל עס וויסען.

[26]תחלת האבין זייא איהם[27] נישט גיוואלט זאגין, נור ער האט זייא אזוי לאנג גיבעטטין, ביז זייא האבין איהם גיזאגט, זייא וועלין איהם זאגין, נור ער מוז זייא תקיעת כף געבען, עס זאל בלייבען בסוד, דער דארפס מאן האט זייא תקיעת כף גיגעבין, אין זייא האבין איהם גיזאגט, אז דער מלמד איזט דא אין מגלה טמירין, מיט איהם איז אגאנצי מעשה גיוועזן ער האט זיך אמאהל[28] כופר[29] גיוועזן, אין דער נאך האבין זייא גיהערט, אז ער איזט וויעדער בשתיקה אויס געקומין. איבר דעם ווילל ער דעם מגלה טמירין נישט לייענין אין געהט צי צייטען ארום וויא אהן אקאפף.

אז עס איז יוא אזוי זאגט דער דארפסמאן, זעהע איך דעך אז דער מגלה טמירין איז עפיס גאר קיין קלייניגקייט נישט, אז ער האט געווישט, וואס מיט מיין מלמד טוהט זיך אפילו איזט ער דעך עפיס גאר קיין קאטאוויס נישט, פרוואס זשע איזט איהם נישט אימציר מעתיק אויף טייטש, פרוואס זאלין מיר פראסטאקיס נישט דיא זכיה האבין, אזוי א ספר צו קענען לייענין. חלעבין אז עס קומט א שבת א יו"ט, אדער דיא ווינטערדיגע נעכט, קומט דעך אונז גאר כמעט משוגע צו ווערען איך ווייס עס זאל אימציר דאס מעתיק זיין אויף טייטש העט ער זיך חלעבין עוה"ב גיקויפט, אין פר זיין טרחה העט ער אויך זעהר גיט ארויס גיקומין, וואס איזט[29a] איך בעט אייך. דאס

לשון הקודשדיקע הערצ איך קאסט איין רובל צי דארט[30] אנדערטהאלבען זילבערני רייניש, לאמיך זאגען דאס טייטשע וועט קאסטען אפילו נור דיא העלפט קען מען אויך שען געלד פרדינען.

איך בעט אייך זאגט דער[31] שכן, אייך דאכט זיך, אז מעקויפט אזוי יידישי ספרים, מיר זעהן אז דער מחבר פאהרט נישט אליין ארום פין שטאד צי שטאד, און געהט מיט זייני ספרים ארום טאקי אין דיא הייזיר וויא וועלכער ארם מאן, אין זאל זיך לאזין פין אטהייל עשירים גראבע יונגען נאך מבזה זיין, קען ער קיין ספר נישט פרקויפען, פרצייטין איזט עפיס אנדערש גיוועז. דענצמאהל האבין יודין גיקויפט ספרים ווייל זייא האבין גיוואלט לערנען, איצט קויפט מען ספרים נור פין גאוה וועגין, מען זאל ווייזין מען האט א שאפי ספרים, מילא אז מיהאט שוין דיא שאפי ספרים וואס מען קוקט אין זייא א גאנץ יאהר נישט אריין וואס זשע טויג דאס נאך צי קויפען.

אי זאגט דער דארפס מאן דאש איז נור בייא לשון הקודשדיגע ספרים, אבער טייטשי ספרמליך חלעבין קויפין מיר פראסטאקיס טאקי נאך אונזער כח נאך ווארין לשון הקודשדיגע ספרים קויפען מענשין וואס זייא פרשטעהן זייא נישט, אבער מיר נעביך לייענען אלי טייטשי ספרמליך און זענין זיך מיט זייא טאקי גאר מחיה. איך וויס אזוי וויא איהר זעהט מיך אונד חלעבין נאך איאם מיינס גלייכין הצטין בשמחה רבה פר א מגלה טמירין גיגעבען אפילו איין רייניש מינץ, אזוי וויא איך הער נור פין אייך דעם שטייגר דר פין, איז עס דעך[32] א גרויס תענוג צו לייענין,

זעהט איהר האט מיר נישט פראיבל זאגט דער בעה"ב, דאס וואס פראסטאקיס קויפין ספרמליך איזט נור וויל זייא לייענין גערן מעשיות, אין דער איבריגער עולם ווילין קיין מעשיות נישט לייענין, זייא שטעהט נישט אן מעשיות צי לייענין.

ביז אהער בין איך גיזעסין פין ווייטען און האב מיך נישט גימושט, איצט אבער האב איך מיך שוין נישט גיקענט איינהאלטען, אין האב[33] זייא גיזאגט, מיינט איהר אויך אז דער וואס האט דעם מגלה טמירין גימאכט האט נור גיוואלט מעשיות שרייבין, אין דעם עולם לוסטיג מאכען. מיר דאכט זיך, אז דער מחבר האט דיא בריף אבגעשריבין זענין איהם נישט איינמאהל דיא טרעהרין אין דיא אויגין גישטאנין, אין מיט אביטער הארץ האט ער זייא אבגישריבין ווארין ער האט גיזההן אונזער פינצטערן מצמד, אז מען קען מיט אונז נישט שמיסין ערנסט אזוי וויא פרצייטין איזט גיוועז. פר ערנסט שמיסין זענין מיר בעה"ר טויב און אונזערע אויגען פרקלייבט, איך פרגלייך אונז צו אקראנק קינד, אז מען בעדארף איהם איינגעבען רפואות מוז מען זייא איהם פרמישין אין ציקער אודר אין איינגימאכץ, ווארין אנדערש וויל עס דיא רפואות נישט נעהמין.[34] עס זעהט נישט אז עס מוס דיא רפואות האבין, עס וויסט נישט אז עס איזט קראנק, אזוי איזט מיט אונז, דער מחבר פין דעם מגלה טמירין קען זייגע ברודער, ער האט נישט גיוואלט מעשיות שרייבין, ער

מיינט עפיס אנדערש, ער זעהט מיר זענין מסוכן קראנק, און מיר ווילן קיין רפואות נעהמין האט ער אונז דיא רפואות פֿרמישט מיט צוקיר וואס העלפֿט דאס אבער, דער עולם זעה איך לעקט אב דעם צוקער[35] און דיא רפואות[36] רוהרין זייא נישט אן

ליבר פרײנד זאגין דיא צווייא שטאדלייט צו מיר, פֿין וואנין ווייסט איהר דאס אלץ.

אז מען לייענט דעם מגלה טמירין מיט שכל ווייסט מען דאס וואס איך האב דא גיזאגט, האב איך זייא גיענטפֿערט, אין חוץ דעם מוס איך אייך זאגין איך קען דעם מחבר גאנץ גוט, אזוי וויא איך קען מיך אליין

וויא איך האב דאס ארויסגירעדט, זענין דיא צווייא מענשין צי מיר צי גיקומין און האבין מיר געדריקט דיא הענד, זייא האבין פר שמחה אליין נישט גיווייסט וואס זייא זאלין טוהן, גלויבט איזט דער אייברשטער האבין זייא גיזאגט, אז ער האט אונז צי געשיקט אזוי א מענש ווי איהר זענט מיר ביידי האבין דאס אויך פֿרשטאנין נור ווער טרויעט זיך היינטיגע צייטין אזוינס צי זאגין, פר דעם דארפסמאן האט זיך עס נישט אויפֿזיך, אדרבא אז איהר זענט יוא אבעקאנטיר פֿין דעם ר׳ עובדי׳ פֿר וואס זשע האט ער פֿין דעם מגלה טמירין אָן גאר נישט גידריקט ער זאגט דאך אין מגלה טמירין, ער וועט נאך זאכין דריקין לאזין און צום סוף זענען שוין[37] כמה שנים און עס[38] איזט פֿין איהם נאך גאר נישט דא.

איך האב בייא איהם גיזעהן נאך עטליכע שעני ספרים, האב איך זייא גיזאגט, אבאלד וועלין צווייא ארויסקומין, ער האט נישט גיקענט ביז אהער עפיס דריקען מכמה טעמים, וואס איך קען נישט זאגין.

וואס טויגין מיר נייע ספרים זאגט דער ארענדאר אט לאז ער בעסער דעם מגלה טמירין אויף טייטש געבין, חלעבין מען וועט דיא טייטשי געכיר קויפין וויא דיא לשון קודישדגי, נור עהרליך זאל מען זייא מעתיק זיין ניט אזוי וויא איך האב דא גיהערט פון אייך פין דעם טייטשין שבחי הבעשט.

[39] אז איהר ווילט וועל איך[40] דעם מגלה טמירין עהרליך אין גיטרייא איברזעטצען,[41] נור ווער וועט איהם אבער דריקין האב איך[42] דעם ארענדאר גיענטפֿערט.

איהר[43] ווילט איהם איברזעטצען האט דער ארענדאר אגישרי׳ גיגעבין. ווייסט איהר וואס, מיין פריץ האט אפאפערני,[44] איך וועל בייא איהם נעהמין פאפיר, ער וועט מיר געבין אָהן געלד, ביז מען וועט דיא ספרים פֿרקויפֿין אין געלד וועל איך אויך צי שטייער געבין, אין אפאר שכנים האב איך אויך וואס וועלין לייהען געלד.

איך דארף קיין פאפיר און קיין געלד האב איך איהם גיזאגט. איך האב אויך קיין צייט נישט מיט דעם דריקען אין מיט דעם פֿרקויפֿען מיך אבצי גבין. איך וועל איהם אייך מעתיק זיין אין וועל אייך גבין דעם גשרי-בענים מגלה טמירין גאנץ[45] גיטרייא איברזעצט אויף טייטש, אין איהר[46] לאזט

איהם אייך דריקין, אין שיקט איהם אייך ארום צי פֿרקויפֿין איך וויל פֿין אייך גאר נישט אפילו פֿר מיין טרחה נישט

זעהר גוט זאגט דער ארצנדאר אין דיא צווייא שטאד לייט, איהר מוסט אונז אבער אויך[47] דיא הקדמה וואס איז[48] אין דעם מגלה טמירין,[49] אויך איבערזעטצין, אין חוץ דעם מוזט איהר אויך נאך אבזונדרי טייטשי הקדמה שרייבין.

איך האב זייא דאס אויך צו גיזאגט, אין האב איהם אקוראט איבר-זעצט מיט דער לה"ק חקדמה אין מכח דער[50] טייטשער הקדמה האב איך מיר מישב גיוועזן, וואס דארף איך דא איין אנדרי הקדמה צי שרייבין, אט[51] דער גאנציר שמיס, פֿין דעם בעה"ב פֿין דעם שכן, פֿין דעם דארפסמאן אין פין מיר לאז זיין א הקדמה, אין[52] אַ הקדמה דארף מען זאגין, פֿר וואס מען האט דאס ספר גימאכט[53] אין צו וואס דאס ספר קומט צי נוטץ, אט אין דעם[54] שמיס, וואס דא איזט גיוועזן, איזט אלצדינג דא. נור דאס מוס איך נאך[55] זאגין אז זעהר וועניג זאכין אין אלעם איפשר צווייא דרייא פין דעם ספר אליין אין עפיס פין דער[56] לשון הקודשר הקדמה זענין נישט איבר גיזעצט ווארען, ווארין אין טייטשין קאן מען זייא נישט זאגין, אין לשון הקודשין איז עפיס אנדערש, אויך איאם (הערות) אנציי[illegible]נישין וואס אין לשון הקודשין שטעהן אונטין זענין אין דעם טייטשין נישט דא, ווארין[57] מען קען זייא[58] נישט איבר זעטצין אין טייטשין עס שטעהן אין דיא ספרים זאכין וואס אין טייטשין וועט מען זיך דיא אהרען פֿרשטאפען מען זאל זייא נישט הערין, אוג אין לשון הקודשין איז דער עולם שוין גיוואהנט זייא צו הערין ווארין מען זאגט זייא אין מען ווייסט גאר נישט וואס מע זאגט. אשטייגר וויא איאם יודען לערנען זהר און וויסין נישט וואס שטעהט דארינין אדער זאגין תרגום, יוצרות אין סליחות אין ווייסין נישט וואס עס טוהט זיך מיט זייא. אין וויעדער זאל דער עולם וויסין אז זייא וועלין דא זעהן אין איינצייכיניש פֿין דעם שבחי הבעשט אדער פין דעם סיפורי מעשיות אין וועלין דאס איינצייכניש אין דיא דאזיגי טייטשי ספרים נישט גיפֿינין, זאל זייא גאר נישט קשה זיין, ווארין זייא האבין דעך דא גילייענט אז דיא טייטשי העתקה פון דיא ספרים זענין נישט אקוראט אין דיא איינצייכנישען זענין אויס דעם לשון הקודשין.

איך האף עהרליכע פראסטאקים, וועלין מיר דאנקין פר דעם וואס איך האב זייא מעתיק גיוועזן דעם מגלה טמירין, און אז אנדערי וועלין ברוגז זיין געהט מיך אויך נישט אן, הש"י וויסט מיין כוונה איזט עהרליך. בזכות זייא וועט מיר השי העלפין נאך נוצליכי ספרים לטובת בני עמי מעתיק צו זיין אמן. כן יהי רצון.

## הערות

דאַ איז אַפּגעדרוקט דער אויסגעבעסערטער טעקסט פֿון דעם כתב-יד, און די תיקונים וואָס זיינען געמאַכט אויף די גליונות פֿון דעם כתב-יד זיינען פֿאַרצייכנט אינעווייניק. מען קען

איבערלייענען אויך דעם לכתחילהדיקן טעקסט און די אויסגעמעקטע ערטער ווערן געבראַכט אין
די הערות. אין דעם כ״י איז אָפֿט שווער אונטערצושיידן, צי עס שטייט אַ ו אָדער אַ י, אַ מאַל
איז אויך אַ ספֿק צווישן אַן ע און אַ י. אין רוב פֿאַלן איז בײַם איבערשרײַבן אָנגענומען געוואָרן י.

1 צווייא שטאד לייט. 2 דריביר. 3 איינער פון די צוויי שטאד לייט. 4 שטאדמאן.
5 דאָ און ווײַטער עטלעכע מאָל שטייט איין, די ·יין זײַנען אויסגעמעקט און אונטער דעם א
איז אונטערגעשטעלט אַ פּתח. a5 אויך. 6 דאָ און ווײַטער אומעטום ווו עס שטייט בעה״ב, איז עס
איבערגעמאַכט פֿון שטאדמאן. 7 לכתחילה מיילין, די ·ין זײַנען אויסגעמעקט. a7 אליין.
b7 זאגין. c7 דער האט גיזאגט. 8 איזט. 9 בעל שם. 10 זשע. 11 לשון. a11 אין די.
12 דאָ און ווײַטער אַ פּאָר מאָל שכן אָנשטאָט אַנדערער שטאדמאן. 13 לכתחילה
איז געשטאַנען צום בשמים קרעמער, די ·ם איז אויסגעמעקט, איבער דער שורה
איז צוגעשריבן דאָס וואָרט דער, צו קרעמער איז בפֿירוש צוגעשריבן דער ·ן, דער יוד
פֿאַר אים איז ניט קענטיק. 14 זאגען. 15 זענין. 16 ווילדע. 17 מענשען. 18 עפיס.
19 אויף איהם. 20 דעך. 21 ערשטע שטאדמאן. 22 מאן. 23 גאר. 24 מיין מלמד.
25 אנדערן. 26 זייא. 27 תחלת. 28 גימוסט. 29 זיין. a29 עס. 30 איין. 31 אנדערער שטאד·
מאן. 32 עס. 33 דעם שטאדמאן. 34 ווארין. 35 זעה איך. 36 לאזין זיי איבר.
37 צוועלף יאהר אבאלד. 38 גאר נישט דא. 39 איך האב בייא מיר אליין אגעשריבינים
טייטשין מגלה טמירין. 40 אייך. 41 האב איך זייא גיזאגט. 42 האט. 43 האט איינעם.
44 מיהל. 45 עהרליך. 46 גיט מיר נור אמענש. 47 אַ טייטשי הקדמה שרייבין חוץ דער.
48 איברזעצט אויס אין. 49 אין וואס איהר וועט זיא. 50 הקדמה האב איך אנ. 51 דיא
גאנצי מעשה. 52 איין. 53 גידריקט. 54 גאנצין. 55 צי זעט[צין ?] 56 הקדמה. 57 דיא
ספרים וואס פֿין זייא זענין דיא אנצייכנישן, זענין נישט דא אין טייטשין, און איך האב גיזעהן
אז. 58 לאזין זיך.

# די צאַרישע מאַכט און דער רמבם

פֿון פּנחס קאָן (ווילנע)

## I

אין דער היסטאָריאָגראַפֿיע פֿון די יִידן אין מזרח־אייראָפּע וויזט אויס אין פֿלוג ניט צו זײַן קיין אָרט פֿאַר דער פֿאַרשונג פֿון רמבם – מחמת זײַן וויזטקייט אין צײַט און אָרט. הייבט זיך דאָך אייגנטלעך אָן די געשיכטע פֿון יִידן אין מזרח־אייראָפּע שרשט נאָכן טויט פֿון רמבם. דאָס איז אָבער ריכטיק נאָר בנוגע דעם רמבמס לעבן, אָבער ניט בנוגע זײַן ווירקן. אַדרבא די השפּעה פֿון רמבם אין יִידישן גײַסטיקן לעבן איז אין מזרח־אייראָפּע אפֿשר גרעסער און טיפֿער ווי אַנדערש וווּ סײַ אויפֿן רעליגיעזן און סײַ, נאָך מער, אויפֿן אויפֿקלערעריש געביט.

באַזונדערס גרויס איז געווען די ווירקונג פֿון רמבמס גײַסטיקער ירושה אין אונדזער השׂכּלה־באַוועגונג, אָנגעהויבן פֿון משה מענדעלסאָנס צײַטן. וואָס דער רמבם איז געווען פֿאַר די ערשטע משׂכּילים, באַווײַזט למשל דער פֿאַקט, אַז זייער גרויסע פֿאַרונג צו מענדעלסאָנען האָבן זיי אויסגעדריקט אין באַנײַען די לאַפּידאַרע מימרא „ממשה עד משה לא קם כמשה", וואָס פֿאַרגלײַכט דעם זײַל פֿון דער בערלינער השׂכּלה משה מענדעלסאָן מיטן ריז פֿון יִידישן פֿרײַען געדאַנק ר' משה בן מײַמון. דער רמבם הערט ניט אויף צו פֿאַרנעמען די מוחות פֿון די משׂכּילים, וועלכע פֿאַררופֿן זיך אויף אים כסדר אין זייערע ווערק אין משך פֿון דער גאַנצער תקופֿה.

ווי אַן אילוסטראַציע דערפֿון, וואָס דער רמבם האָט באַטײַט פֿאַר די פֿיאָנירן פֿון אונדזער השׂכּלה־באַוועגונג, איז כּדאַי צו ברענגען עטלעכע זאַצן פֿון שלמה מײַמונס אויטאָביאָגראַפֿיע:

„די אַנטשיידנדיקע השפּעה אויף דער דאָזיקער גליקלעכער מעטאַמאָרפֿאָזע, וואָס איז פֿאַרגעקומען אין מיר — שרײַבט דער מערקווערדיקער משׂכּיל דער פֿילאָסאָף וועגן זײַנע קינדערשע יאָרן אין ליטע אין דער צווייטער העלפֿט 18טן י"ה — האָבן געהאַט דער עיקר די ווערק פֿון רמבם. מײַן פֿאַרערונג צו דעם דאָזיקן גרויסן לערער איז געווען אַזוי גרויס, אַז איך האָב אים געהאַלטן פֿאַרן אידעאַל פֿון אַ מענטשן, אַ פֿולקומענעם בתּכלית השלמות, און זײַנע לערעס זײַנען בײַ מיר געווען אַזוי הייליק, ווי זיי וואָלטן דיקטירט געווארן דורך דער חכמה עליונה פֿון גאָט אַליין. מײַן יראת־הכּבוד צום רמבם איז דערגאַנגען אַזוי ווײַט, אַז ווען ס'האָבן זיך אָנגעהויבן אַנט־

וויקלען מײַנע פֿאַרלאַנגען און לײַדנשאַפֿטן און איך האָב מורא באַקומען, דער יצר־הרע זאָל מיך ניט גובֿר זײַן און ניט אָנריידן צו טון עפּעס קעגן דער לערע פֿון מײַמוני, פֿלעג איך אָנווענדן ווי אַן אויסגעפּרוּווטן קעגן־מיטל די דאָזיקע שבֿועה: „איך שווער בײַ דער יראַת־הכּבֿוד צו מײַן גרויסן לערער ר׳ משה בן מײַמון ניט צו באַגיין דאָס אָדער יענס", און די דאָזיקע שבֿועה, ווי ווײַט איך קאָן מיר נאָר דערמאָנען, האָט באמת מיך שטענדיק אָפּגעהאַלטן פֿון ניט שיינע מעשׂים". [1]

אין צווייטן טייל פֿון דער „אויטאָביאָגראַפֿיע" שטעלט זיך שלמה מײַמון גאָר אויספֿירלעך אָפּ אויף דער שיטה פֿון רמבם, וואָס האָט געהאַט אויף אים אַזאַ גוואַלדיקע השפּעה. חוץ דעם איז דאָך באַוווּסט, אַז ער — דער מחבר פֿון „גבֿעת המורה" — האָט זיך צוגעגעבן דעם נאָמען מײַמון, כּדי אַזוי־אַרום סימבאָליש אונטערצושטרײַכן זײַן גײַסטיקע קרובֿישאַפֿט מיטן בעל מורה־נבֿוכים.

אַז דער רמבם איז אין מזרח־אייראָפּע אַפֿילו נאָך בײַם הײַנטיקן טאָג ניט קיין ווײַטע פֿאַרגאַנגענהייט, נאָר ווירקנדיקע ווירקלעכקייט, איז צו זען דערפֿון, וואָס געוויסע עקסטרעמע אָרטאָדאָקסישע קרײַזן אין אונדזערע געגנטן האָבן זיך באַצויגן מיט צוריקגעהאַלטנקייט לגבי דער לעצטער פֿײַערונג פֿון רמבמס 800סטן געבוירנס־טאָג. די דאָזיקע קרײַזן אָנערקענען דעם רמבם ווי דעם פּוסק און דער מפֿרש פֿון דער משנה, זיי האָבן אָבער נאָך אַלץ מורא פֿאַר אים ווי פֿאַר דעם פֿילאָסאָף און דענקער, משמעות, אַז נאָך איצט ווירקט דער רמבם אויפֿקלערעריש בײַ אַ טייל ייִדישער באַפֿעלקערונג אין מזרח־אייראָפּע און דער „מורה נבֿוכים" גילט נאָך דעריבער בײַ די שטרענגע קאָנסערוואַטאָרן עד־היום פֿאַר אַ „טרפֿה־פּסול".

עס וועט טון אַ גרויסע טובֿה דעם אָנדענק פֿון רמבם און דער גע־שיכטע פֿון דער ייִדישער אויפֿקלערונג דער, וועלכער וועט גרונטיק אויספֿאָרשן די אומגעהײַערע השפּעה פֿון רמבם אויף די ייִדן אין מזרח־אייראָפּע.

## II

די ווערק פֿון רמבם האָט אויך די רוסישע רעגירונג געפּרוּווט אויף איר אופֿן אויסצונוצן אין דער בילדונגס־פּאָליטיק לגבי ייִדן אין דער עפּאָכע פֿון דער השׂכּלה, און אין מיטן 19טן י״ה האָט דאָס רוסישע בילדונגס־מיני־סטעריום גערן מסכּים געווען מיט זײַנע משׂכּילישע יועצים אײַנצופֿירן דעם רמבמס „יד החזקה" ווי אַ לימוד אין די שולן פֿאַר ייִדישע קינדער. צוליב דעם איז אַפֿילו צו שטאַנד געקומען דער כּמעט קוריאָזער פֿאַקט, אַז אין צאַרישן רוסלאַנד איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אַ מלוכה־אויסגאַבע פֿון „יד־החזקה".

---

1 ציטירט לויט א. י. גאָלדשמידטס איבערזעצונג פֿון „שלמה מײַמונס לעבנסגעשיכטע", ווילנע 1928, זז׳ 240—241.

אין א „זאפיסקע" א"ט „וועגן ארויסגעבן ביכער צום באנוצן אין די יידישע שולן", וואס די רעגירונג האט צוגעשטעלט דעם צאר ניקאלַיי דעם ערשטן אין מיטן 19טן י"ה, ווערט אויפקלערט די פוונה פון דער רוסישער בילדונגסמאכט בײַם ארײַנפֿירן דעם „יד החזקה" אין די שולן. עס ווײַזט זיך ארויס, אז דאס איז אייגנטלעך געשען ניט אַזוי מאהבת הרמבם ווי משנאת התלמוד, וואס איז דעמאלט געווען זייער שטאַרק אײַנגעוואָרצלט בײַ די בילדונגס־שׂררות אין רוסלאַנד. די רעגירונג האט געהאַלטן, אז כדי צו עמאַנציפירן די יידן מוז מען זיי אין גאַנצן דערווײַטערן פון תלמוד, און די יידישע קינדער דארפן לערנען די יסודות פון דת משה אין ספעציעלע קורצע לערבניכער, ווי עס פירט זיך אין די שולן פון די קריסטלעכע רעליגיעס. וויסנדיק אָבער, אז די יידישע באַפעלקערונג וועט שטעלן א ווידערשטאַנד לגבי אזא ראַדיקאַלער פֿאָרם, האט דערויבער די רעגירונג באשלאָסן אײַנצופֿירן דערווײַל דעם „יד החזקה", וואס דאס וועט זיין אן „איבערגאַנג פון תלמוד צום קאַטעכיזיס". אויף דער דאָזיקער „זאפיסקע" האט ניקאַלַיי דער ערשטער מיט א בלײַפעדער אייגנהענטיק אָנגעשריבן „ריכטיק". [2]

דאס צוגרייטן די מלוכישע שול־אויסגאַבע פון „יד החזקה" מיט א דײַטשער איבערזעצונג און דערקלערונגען האט דאס בילדונגס־מיניסטעריום איבערגעגעבן דעם באַוווסטן משפיל לעאָן מאַנדעלשטאַם, וועלכער האָט פֿאַר זיין ארבעט באקומען דעם נישקשהדיקן האָנאָראַר פון 100 רובל פֿאַר יעדן דרוקבויגן, בשעת די גאַנצע אויסגאַבע האָט געהאַלטן איבער 200 דרוקבויגן. [3]

די אויסגאַבע — געדרוקט אין פעטערבורג — איז ארויס אין יאָר 1850 אין פֿיר דיקע בענד פון איבער 1000 זײַטן יעדערער. כדי צו פֿשרן דעם קאָזיאָנעם „יד החזקה" אין די אויגן פון דער יידישער באַפעלקערונג, האָט מען אויפן שער אָפּגעדרוקט די נעמען פון 12 באַוווסטע רבנים, משפילים און עסקנים, וועלכע האָבן געגעבן זייער הסכמה, אַז די אויסגאַבע זאָל דערשײַנען. די בעלי־הסכמה זײַנען באמת געווען ניט אבי וועד — פון ווילנע: דער רב ר' ישׂראל גאָרדאָן, דער שטאָט־מגיד ר' זלמן זאב, די משפילים ר' צבי־הירש קאַצענעלענבויגן, ר' חיים־נחמן פרנס און ר' אַברהם יידל שטראַשון; פון מינסק: ר' ישׂראל־מיכל ישורין און ר' יקותיאל־זיסל ראַפאָפּאָרט; ר' יצחק וואָלאָזשינער, ר' מענדל ליבאָוויטשער, [4] ר' יצחק־בער לעווינזאָן (ריב"ל) פון קרעמענץ, ר' ישׂראל האַלפֿערן פון באָרדיטשעוו און דער ריגער פרייִדיקער ד"ר אַברהם ניימאַן.

---

2 זע די פֿארעפֿנטלעכטע ארכיון־מאַטעריאלן פון רוסישן בילדונגס־מיניסטעריום א"ט „קרויזישע יידישע שולן" (רוסיש), ב' I, פעטערבורג 1920, זז' 246—247.

3 דאָרט, ז' 257.

4 פֿאַרשטייט זיך, אז דער וילנער שטאָט־מגיד ר' וועלוול, ר' יצחק וואָלאָזשינער, ר' מענדל ליבאָוויטשער און אפשר אויך אַנדערע האָבן זייערע הסכמות געגעבן אונטער א דרוק מצד דער מאכט. פֿגל' פּ. מאַרעק, „עטיודן צו דער געשיכטע פון דער יידישער אויפקלערונג אין רוסלאַנד" (רוסיש), מאָסקוע 1909, ז' 96.

אַחוץ דעם „יד החזקה" האָט דאָס בילדונגס-מיניסטעריום אַרויסגעגעבן צוזאַמען מיט אַ דייַטשער איבערזעצונג אויך דעם רמבמס „מנין המצוות וסדר הלכות", געדרוקט אין פּעטערבורג 1852 אין דרוקעריי פֿון דער קייזערלעכער וויסנשאַפֿטלעכער אַקאַדעמיע.

## III

אַנדערש איז אָבער געווען די באַציִונג פֿון דער צאַרישער מאַכט צום רמבם דעם פֿילאָסאָף. ווי אַזעלכער איז ער שוין באַהאַנדלט געוואָרן מיט גרויס חשד, באַזונדערס דורך דער צאַרישער צענזור; אין די מאַטעריאַלן פֿון ווילנער רוסישן בילדונגס-ראַיאָן [5] געפֿינען זיך ידיעות וועגן אַ טשיקאַוון און זייער כאַראַקטעריסטישן פֿאַל, ווען דער רמבם איז געשטעלט געוואָרן פֿאַרן משפּט פֿון דער רוסישער צענזור.

אָנהייב 1828 איז דעם דאָרפּעטער צענזור-קאָמיטעט צוגעשטעלט געוואָרן צום קוואַליפֿיצירן דעם רמבמס אַ פֿילאָסאָפֿיש ווערק, איבערגעזעצט פֿון העברעיִש אויף דייַטש דורך דעם „לערער פֿון העברעיִש אין מיטוי ה. ל. קראָן". דער מאַנוסקריפּט – פֿון 76 זז' אין קוואַרטאָ – האָט געטראָגן דעם טיטל: R. Moses Maimonides, Untersuchungen über die Seele פֿון וואָסער ווערק דעם רמבמס די איבערזעצונג איז געמאַכט געוואָרן, איז ניט אָנגעגעבן.

אַדורכצוקוקן די איבערגעזעצטע אָפּהאַנדלונג האָט גענומען אויף זיך דער צענזאָר באַראָן פֿאָן אונגערן-שטערנבערג, עס איז אים אָבער שווער אָנגעקומען צו פֿאַרדייַען דעם רמבמס געדאַנקען. ער האָט אייַנגעפֿונען, אַז אייגנטלעך דאַרף מען לגבי דעם רמבמס חיבור אָנווענדן דעם האַרבן פּאַראַ-גראַף 193 פֿון צענזור-געזעץ און אים פֿאַרווערן צו דרוקן. עס זייַנען אָבער געווען אויך אומשטאַנדן לזכות, און קודם-כּל וואָס דאָס ווערק שטאַמט פֿון אַ פֿאַרצייַטישן מחבר און די איבערזעצונג האָט ממילא ניט קיין אַקטועלן ווערט. דער דאָרפּעטער צענזאָר האָט זיך דעריבער געשלאָגן מיט דער דעה און צו לעצט באַשלאָסן אָנצופֿרעגן בייַ דעם הויפּט-קאָמיטעט פֿאַר צענזור-ענינים בייַם בילדונגס-מיניסטעריום אין פּעטערבורג, וואָס ער זאָל טון.

אין זייַן ווענדונג האָט דער דאָרפּעטער צענזאָר אַזוי כאַראַקטעריזירט דעם רמבם און דאָס איבערגעשיקטע ווערק:

„דער מחבר פֿון דעם ווערק, דער באַרימטער רבֿ פֿון 12טן י"ה, האָט געבויט זייַן בילדונג אויף די יסודות פֿון דער אַריסטאָטעלישער סכאָלאַסטי-שער פֿילאָסאָפֿיע, וועלכע מען האָט צו יענער צייַט געוואָלט משדך זייַן מיט

---

5 מלוכישער ארכיוו אין ווילנע, זאמלונגען פֿון געוועזענעם ווילנער בילדונגס-ראַיאָן, פֿאַסצ' 127 פֿון יאָר 1824, בל' 320—322.

עטלעכע אינפֿאָרמאַציעס פֿון די צענזור-מאַטעריאַלן (ב' XXXI, בל' 91 און 109) אין עסטלענדישן מלוכישן ארכיוו אין טאַרטו (דאָרפּעט) פֿאַרדאַנק איך פֿרייַנד ד"ר נתן גענש.

דער טעאָלאָגיע און וואָס מען האָט זי אָנגעוועדט ביים אָרומקלערן טעאָלאָ־
גישע פראָבלעמען. אין דעם צענזורירטן ווערק אַנטוויקלט דער רמבם דעם
געדאַנק, לויט וועלכן די נשמה פון מענטש ווערט באַטראַכט ווי אַ מאַטעריעלער
עצם און הגם זי איז באַשאָנקען געוואָרן פון גאָט מיט שכל און מיט אַ פרייען
רצון, דאָך דערגרייכט די נשמה אַ שלימותדיקע עקסיסטענץ, ד"ה די אומ־
שטאַרביקייט, נאָר אַ דאַנק דעם שכלדיקן באַנוצן די דאָזיקע אייגנשאַפטן.
קומט ממילא אויס, אַז אַן אומאויפגעקלערטע נשמה האָט ניט קיין רעכט אויף
אומשטאַרביקייט. אין הסכם מיט דער דאָזיקער שיטה ווערן מצוות און עבֿרות
פאָרגעשטעלט ווי מעלות און חסרונות פון שכל אָדער פון רצון און דאָס
ווערט באַווייזן מיט ראַיות פון דער תורה. סיי די מצוות און סיי די עבֿרות
זיינען פאַרבונדן מיט התקרבות צו גאָט אָדער מיט התקרבות פון אים. צום
סוף ווערט אין רמבמס חיבור אויפן גרונד פון אַריסטאָטעלעס שיטה וועגן
גלייכואָג אָנגעווויזן, וואָס מען דאַרף טון ביים היילן גייסטיקע קראַנקייטן
און אַז מען דאַרף תמיד זוכן די אמתע מידות־טובֿות אין מיטן צווישן צוויי
פעלערדיקע עקסטרעמען. – דער דאָזיקער צענזור־קאָמיטעט, נעמענדיק אין
אַכט, אַז דער איבערזעצער פון דעם חיבור האָט ניט געהאַט די שלעכטע
לכתחילהדיקע כוונה צו פאַרשפרייטן פאַלשע באַגריפן וועגן דער מענטשלעכער
נשמה, נאָר בלויז דעם היסטאָריש־וויסנשאַפטלעכן ציל פאָרצושטעלן די רע־
ליגיעזע פילאָסאָפיע פון דעם יאָרהונדערט, אין וועלכן דער מחבר האָט גע־
לעבט, האָט ניט געפועלט ביי זיך אָנצוועונדן בנוגע דער איבערזעצונג דעם
פאַראַגראַף 193 פון צענזור־גוטאַכטן אין האָט באַשלאָסן דעם ענין איבערצושיקן
צו דער העכערער מאַכט".

אויב די דאָזיקע צענזור האָט נאָך געהאַט געוויסע ספֿקות אין דעם
ענין און האָט זיך געקוועטשלט, האָט די פּעטערבורגער הויפּטצענזור אָן שום
שהיות געפּסקנט, אַז דעם רמבמס שיטה וועגן דער מענטשלעכער נשמה איז
עלול אַראָפּצופּירן די לייענער פון דרך־הישר און האָט פאַרבאָטן אָפּצודרוקן
די איבערזעצונג.

דעם 21סטן מיי האָט דער בילדונגס־מיניסטער געמאָלדן וועגן דעם
באַשלוס דער דאָזיקער צענזור און געשריבן צוו"אַנד:

„איך האַלט, אַז דער דאָזיקער צענזור־קאָמיטעט זאָגט זיך אַרויס צו
מילד וועגן דער איבערזעצונג פונעם רמבמס ווערק. מחמת אַפילו ווען דער
מחבר [געמיינט דאָ אייגנטלעך דעם איבערזעצער. – פ. ק.] האָט ביים אַרויס־
געבן דאָס בוך, וואָס אַנטהאַלט אַ פאַלשע שיטה און פאַלשע באַגריפן, ניט
געהאַט קיין שום בייזע כוונה, קען דאָך דער אינהאַלט פון זיין בוך צעטרייסלען
און פאַרפירן אין פאַלשע דרכים אומגעניטע מענטשן מיט ניט געניגער בילדונג
און ניט־פעסטע פרינציפן, וועלכע זוכן זיך צו מאַכן אַ געוויסן שם דורך
פוסטע חקירות, און עס איז נאָך געפערלעכער, ווען אַזעלכע שיטות ווערן
פאָרגעלייגט און אונטערשטיצט דורך נייצייטיקע מחברים. – דעריבער האָב

איך אײַנגעפֿונען, אַז דער דאָזיקער מאַנוסקריפּט דאַרף אויפֿן סמך פֿון פּאַראַגראַף 193 פֿון צענזור־געזעץ ניט דורכגעלאָזט ווערן צום דרוקן".

היות עס פֿלעגט טרעפֿן פֿאַלן, אַז מחברים, וואָס די צענזור אין איין אָרט האָט ניט אַדורכגעלאָזט זייערע חיבורים, האָבן זיך געווענדט צו אַן אַנדער צענזאָר, וועלכער איז ניט געווען אַזאַ מחמיר, און האָבן אַזוי אַרום אַדורכגעשמוכלט זייערע טריף־פּסולדיקע ווערק, האָט דער בילדונגס־מיניסטער גלײַכצײַטיק געמאָלדן וועגן דעם פֿאַל דעם ווילנער בילדונגס־קוראַטאָר כדי צו וואָרענען בײַצײַטנס דעם אים אונטערגעוואָרפֿענעם ווילנער צענזור־קאָמיטעט, און דער ווילנער קוראַטאָר האָט דאָס טאַקע געטאָן.

אַזוי אַרום איז דעם רמבמס פֿילאָסאָפֿיע אין יאָר 1828 דעפֿיניטיוו געפּסלט געוואָרן דורך דער העכסטער צענזור־אינסטאַנץ אין צאַרישן רוסלאַנד.

אין 1935, ווען עס איז געוואָרן 800 יאָר זינט דער רמבם איז געבוירן געוואָרן, האָט שוין ניט עקסיסטירט קיין רוסישע צענזור ניט אין דאָרפּעט און ניט אין ווילנע. די גאַנצע קולטורוועלט האָט געפֿײַערט דעם דאָזיקן יובֿל, און צוליבֿ דעם איז אין אַקטואַל פֿון דאָרפּעטער אוניווערסיטעט אין בײַזײַן פֿון רעקטאָר, עסטלענדישן ביסקופ, פּראָפֿעסאָרן־קאָרפּוס און סטודענטן אָפּגעריכט געוואָרן אַ פֿײַערונג, אויף וועלכער עס איז געוואָרן אָפּגעגעבן דער געהעריקער כּבֿוד דעם געניוס פֿון ר' משה בן מיימון.

*

יידל לייב קראָן איז געווען איינער פֿון די באַדײַטיקסטע משפּילים אין קורלאַנד. געבוירן 1793 אין טוקום אין אַ סוחרישער משפּחה, האָט ער געלערנט בײַ רבנים און אויך אין דער קריזשוֹ פֿון זײַן היימשטאָט. ער האָט זיך פֿאַרנומען מיט לערערײַ און 1826 האָט דער דאָרפּעטער אוניווערסיטעט אים אַרויסגעגעבן אַ שײַן, אַז ער האָט אויסגעהאַלטן דעם עקזאַמען פֿון העברעיִש און ער איז געוואָרן אַ געשוואָרענער איבערזעצער פֿון העברעיִש אין מיטוי.

ער האָט אַרויסגעגעבן עטלעכע חיבורים: 1) אַ העברעיש־דײַטשן האַנדלס־וועגווײַזער „דרך סלולה", ווילנע 1826 (צענזור־נאָטיץ פֿון 17טן נאָוועמבער 1825), געדרוקט אין דער דיעצעזישער דרוקערײַ, וואָס איז דעמאָלט אָנגעפֿירט געוואָרן פֿון די גלחים־מיסיאָנערן, 2) אַ דײַטשע איבערזעצונג פֿון ר' ידעיה בדרשיס „בחינת עולם" א"ט Betrachtungen über die Welt ריגע 1829 און 3) אַ לערנבוך פֿון העברעיִש פֿאַר אָנהײבער „ראשית הלמוד", ווילנע 1830, 16 ז', געדרוקט בײַ מאַנעס און זימעל.

קראָן איז געשטאָרבן יונגערהייט 1831 בעת דער כאָלערע־עפּידעמיע אין מיטוי.

---

6 צוישן די פּרעמומעראַנטן פֿון „דרך סלולה" פֿיגורירט אויך פֿון טאַרסו דער רעקטאָר פֿון אוניווערסיטעט פּראָפֿ' ג. עווערס, מעלכער האָט גענומען גאַנצע דרײַ עקזעמפּלאַרן, און פּראָפֿ' ראַמבאַך.

# צו דעם אַרטיקל „מגן־דוד" פֿון ד"ר ט. נוסנבלאַט *

פֿון ז. קלמנאָוויטש (ווילנע)

די שאַרפֿזיניקע אויסטייטשונג, וואָס ד"ר נוסנבלאַט גיט פֿאַר דעם מהות פֿון מגן־דוד, האָט, לויט מיין מיינונג, דעם גרונד־חיסרון, וואָס זי באַנוגנט זיך ניט צו שפּילן די ראָלע פֿון אַ קאַפּיטאַל אין פֿאָלקאָריסטיק, נאָר זי וויל ניט אַנדערש זיין אַ פּרק געשיכטע. ד"ר נוסנבלאַט ברענגט די באַשרייבונג פֿון מחנה־ישׂראל און מסעי־ישׂראל אין ספֿר „במדבר" מיט דער רשימה פֿון די שבֿטים, ווי זי וואָלט געווען אַ היסטאָרישער דאָקומענט וואָס דערציילט ווענן געשעענישן וואָס זיינען זיך מיט אַן אמת פֿאַרלאָפֿן וועַן עס איז. איז אָבער די מעשׂה אַזוי: האַלט מען זיך פֿעסט פֿאַר דער ייִדישער טראַדיציע, איז ניט שייך צו חקירהן זיך און שטעלן קשיות. וויל מען אָבער שטיין אויפֿן גרונט פֿון דער ביבל־וויסנשאַפֿט, דעמאָלט האָט מען ניט קיין שום יסוד אָנצונעמען אָט די טעקסטן פֿאַר היסטאָרישע דאָקומענטן: זיי שטאַמען פֿון אַ שפּעטערער צייַט, און דאָס בילד פֿון דער מחנה־ישׂראל אין פֿון די מסעי־בני־ישׂראל, וואָס איז אין זיי געגעבן, איז נאָר אַ קאָמבינאַציע פֿון דעם שפּעטערן דיקן מחבר. דאָס איז אַן אָנגענומענע הנחה אין דער ביבל־וויסנשאַפֿט, און איך פֿאַרשפּאָר צו ברענגען אויפֿוויזן פֿון דער געהעריקער ליטעראַטור. ד"ר נוסנבלאַטס חקירה וואָלט געקאָנט אפֿשר דינען ווי אַ פּרוּוו צו דערקלערן, פֿאַר וואָס האָט יענער אומבאַקאַנטער מחבר פֿון 6טן – 5טן י"ה פּ"ק געמאָלט די מחנה־ישׂראל אַזוי, ווי מיר געפֿינען דאָס איצט אין חומש: ער האָט געהאַט שוין דעם צייכן מגן־דוד פֿון פֿריִער, און ער האָט אים געדינט ווי אַ פּלאַן אויף צו צייכענען לויט אים די מחנה פֿון שבֿטים.

אָבער ניט בלויז ליטעראַטור־קריטישע סבֿרות שטערן אונדז אָנצונעמען ד"ר נוסנבלאַטס אינטערפּרעטאַציע ווי אַ היסטאָרישע השערה. אויך אין תוך פֿון דער זאַך לאָזט זי זיך ניט שיקן. וואָלט די מחנה־ישׂראל אין מדבר געווען אַ פּאָקט און וואָלט דער מגן־דוד געווען אַ זכר פֿון אָט דעם פּאָקט, וואָלט דער מגן־דוד געמוזט פֿאַרנעמען אַ צענטראַלן אָרט ווי אַ רעליגיעזער סימבאָל שוין אין דער ייִדישער טראַדיציע, און ניט באַדאַרפֿט ערשט וואַרטן,

---

* ז, 460 – 476.

ביז עס ווערט קומען דער ציוניזם, וואָס איז אַ וועלטלעכע נאַציאָנאַלע באַווע־
גונג, און דערהייבן אים צו דער מדרגה פֿון אַ נאַציאָנאַלן סימבאָל. וואָלט
טאַקע דער מגן־דוד געווען דער סימבאָל פֿון דעם מחנה־ישׂראל, פֿון דעם מחנה־
קדוש, וואָס משה רבנו בכבֿודו ובעצמו האָט אין אים די תורה געלערנט, —
אָדער אַפֿילו ווען ער וואָלט ווען עס איז אין דער יידישער טראַדיציע געווען
באַטראַכט פֿאַר אַזאַ „זכר למחנה ישׂראל“, – וואָלט ער זיך געפֿונען ווי עס
איז, לאָמיר זאָגן, אויף די תּפֿילין, אויפֿן טלית, אין דער עבֿודה, וואָלט ער
בכלל געווען הייליק. אין דער טראַדיציע איז ער דאָס ניט און איז עס קיין
מאָל ניט געווען. אַוודאי איז ער פֿאַראַן אין שול, אויפֿן בית־עלמין, אין
דער יידישער היים זינט גאָר אַלטע צייטן, אָבער ניט מער ווי אַן עלעמענט
פֿון דעם טראַדיציאָנעלן אָרנאַמענט: ער איז ניט חשובֿער ווי אַלע אַנדערע
צייכנס, וואָס קומען צו באַצירן די תּשמישי־קדושה: מנורה, צוונויפֿגעלייגטע
הענט פֿון כהנים, קריגל פֿון די לוויִים, לולבֿ און אתרוג, די הירשן און לייבן
און ציגעלעך אאַז"וו. אָט די אַלע אָרנאַמענטן מעגן ווערן אויסגעקריצט,
אויסגעמאָלט, צוגעהעפֿט, אָבער עס איז ניט קיין מוז, מען קאָן זיך באַגיין
אָן זיי. תּפֿילין קאָנען ניט זיין אָן די פֿיר פּרשיות, אַ שול מוז האָבן אַ ספֿר־
תורה, אָבער עס איז ניט קיין מוז, אַז אַן אָרון־קודש זאָל טראָגן אויף זיך
אַ מגן־דוד. בכלל האָט די טראַדיציאָנעלע יידישקייט ניט קיין צענטראַלן
עמבלעם, ווי דאָס האָט למשל דאָס קריסטנטום אין קריץ: אָן אַ קרייץ איז
אַ קירך קיין קירך ניט. יידישקייט האָט קענטיק לויט איר עצם מהות קיין
צייכן ניט באַדאַרפֿט האָבן. אונדזערע מאָדערנע יידן וואָס לעבן אין דער
אַטמאָספֿער פֿון דער אייראָפּעיש־קריסטלעכער קולטור דוכט זיך אפֿשר אויס,
אַז אָן אַזאַ צענטראַלן עמבלעם איז ניט שייך אויסצוקומען. אַ פֿאַקט איז, אַז
דער מגן־דוד איז געוואָרן, ווי געזאָגט, אָן עמבלעם נאָר אין ווערלטלעכן
יידנטום. פֿאַר וואָס דער ציוניזם האָט אויסגעקליבן אָט דעם צייכן, איז
געווויס אָן אינטערעסאַנטע פֿראָבלעם, אָבער דער וואָס מיינט, אַז דאָס איז
דערפֿאַר, ווייל ער האָט ווען עס איז געשפּילט אַ באַזונדערע ראָלע אין
רעליגיעזן יידנטום, ווערט זיין מיינונג זייער שווער קענען באַווייזן.

# רעפֿעראַטן און רעצענזיעס

**אוצר בדויי השם** הוא מפתח השמות הבדויים של המחברים בספרות ישראל בעברית ובאידית — כנוייהם, סימניהם ונוטריקניהם עם פתרונותיהם — מתקופת הגאונים עד העת החדשה מאת **שאול חיות** בהגאון הרב רבי **יצחק חיות** זצ"ל האב"ד ור"מ דק"ק בראדי והגליל. **ווינא** בהוצאת דר. היינריך גלאנץ. תרצ"ג. זז' XIV+336+4 + ניט־פאגינירטע עמודים + 66.

ניט אויף לאנג האָט שאול חיות איבערגעלעבט זײַן גרויסן רבין, וואָס זײַן געטרײַער מיטאַרבעטער אין דער ביבליאָטעק פֿון דער ייִדישער קהילה אין ווין ער איז געווען אין א משך פֿון צוויי יאָרצענדלינגער. יינגער פֿון ד"ר בערנהארד וואַכשטיינען אויף א יאָר זעכצן, איז ער אים נאָכגענאַנגען אין קבֿר אריין אין געציילטע וואָכן אָרום, אָן אין דעם זעלביקן נומער „ייִוואָ־בלעטער" (1935 ב' VIII נ' 3—4), וווּ ס'האָט זיך אָפּגעדרוקט מ. ווײַנרײַכס נעקראָלאָג אויף ב. וואַכשטיינען, האָט זיך אויך דער נאָמען שאול חיות באַוויזן אין א שווערע רעמע. עס איז באמת אויף זיי ביידן מקוים געוואָרן דער פּסוק: „הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו". צום 30יאָריקן יובל פֿון בערנהארד וואַכשטיינס התמנות אין דער ווינער קהילה־ביבליאָטעק האָט שאול חיות פֿובליקירט א ביבליאָגראַפֿיע פֿון וואַכשטיינס ארבעטן און צו שאול חיותס לעבנסווערק, דעם „פּסעודאָנימען־לעקסיקאָן פֿון דער העברעישער און ייִדישער ליטעראַטור", האָט דובער וואַכשטיין געשריבן אַן אריינפֿיר. דער וואַכשטיין־יובֿיל איז דעריבער דער דיכטיקער אָרט פֿאַר דער רעצענזיע אויף דעם „אוצר בדויי השם", וואָס מיר האָבן צוגעזאָגט אין דעם נעקראָלאָג אויף זײַן מחבר, דעם פֿאַר דער צייט פֿאַרשטאַרבענעם ייִדישן געלערנטן, דעם מיטאַרבעטער פֿון די ייִוואָ־אויסגאַבעס שאול חיות ז"ל.

ווי שאול חיות אליין דערציילט אין דער „הקדמת המחבר", איז ער צום אַרויסגעבן זײַן ווערק געקומען דורך זײַן ארבעט וויִ א ביבליאָטעקאַר (פֿון דער ייִדישער קהילה־ביבליאָטעק אין ווין), שפּירנדיק מער ווי אַנדערע דעם אויספֿעל פֿון אזא מין העלפֿבוך אין דער ביבליאָגראַפֿישער ארבעט. נעצווונגען צו מאַכן רשימות פֿון פּסעודאָנימען אין דער ליטעראַטור בײַ ייִדן, כדי זיך צו קענען באַנוצן מיט זיי בשעת נייטיק, האָט ער שפּעטער אײַנגעפֿונען, אז ס'איז כדאי מזכה צו זײַן דערמיט אויך אַנדערע, כדי צו פֿאַרשפּאָרן אזוי פֿיל מי און טירחה אַלע פֿאָרשערס פֿון אונדזער געדרוקטן וואָרט.

אין שאול חיותס לעקסיקאָן זײַנען פֿאַרצייכנט 5145 פּסעודאָנימען (פֿון כּל המינים, אַרײַנגערעכנט אויך די איניציאַלן פֿון מחברים) פֿון אַן ערך 2850 שרײַבער

און זשורנאַליסטן, ניט נאָר פֿון דער נײַער ליטעראַטור און פּרעסע, נאָר אויך פֿון מיטל־עלטער, ניט נאָר העברעיִשע, נאָר אויך ייִדישע.

עס איז ניט נאָר די וויכטיקסטע אַרבעט אין דעם ענין, נאָר שיר ניט די איינ־ציקע מיט אַזאַ פֿאַרנעם. וואָרעם שאול חיות האָט פֿאַר זיך געהאַט נאָר די קליינע זאַמלונגען פּסעוודאָנימען פֿון מ. זאַבלאָצקי („אוצר הפּסודונימים", באַרדיטשעוו תרס"ב) און פֿון וו. צייטלין (Anagramme, Initialen und Pseudonyma neuhebräischer Schrift-steller und Publizisten אין דער Zeitschrift für hebr. Bibliographie, 1905, 1910, 1911 און 1915). פֿאַר דער ייִדישער ליטעראַטור און פּרעסע איז דער הויפּט־מקור זײַנער—שיר ניט דער איינציקער—ז. רייזענס „לעקסיקאָן פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור, פּרעסע און פֿילאָלאָגיע" ב' I—IV, אָבער דער מחבר פֿון דעם לעקסיקאָן ווייס אָפּצושאַצן, וואָס פֿאַר אַן אַרבעט דאָס איז געווען אַרויסצוציִען פֿון די 4 בענד לעקסיקאָן די טויזנטער פּסעוודאָנימען (קען מען טאַקע מוחל זײַן חיותן, וואָס ער האָט דאָ און דאָרט אַ פּס"נ פֿון לעקסיקאָן אַרויס—פֿאַרזען).

שאול חיות האָט אויך אויסגעניצט פֿאַר זײַן אַרבעט אַרום אַ דרײַ הונדערט מקורים העברעיִשע און ייִדישע (אויך 27 פֿרעמדשפּראַכיקע); עס איז ניט שייך דאָ אָנצוווײַזן קיין בלייזן, וואָרעם די צאָל אַזעלכע קוואַלן איז דאָך אָן אַ שיעור, קוֹדם־כּל די גאַנצע העברעיִשע און ייִדישע פּעריאָדיקאַ. פֿון דעסט וועגן וואַרפֿט זיך אין די אויגן, וואָס צווישן חיותעס מקורים פֿעלן אַזעלכע וויכטיקע קוואַלן פֿאַר ייִדישער לעקסיקאָגראַפֿיע ווי „דער פּנקס" פֿון ש. ניגער און ב. באָראָכאָוו (וויכטיק שוין מחמת דער „ביבליאָטייק פֿון דעם ייִדישן פֿילאָלאָג" באָראָכאָווס אַליין), דאָס „שלום־עליכם־בוך" א"ר פֿון י. ד. בערקאָוויטש, דער קיִעווער „ביבליאָלאָגישער זאַמלבוך" 1930, „דער פּנקס" פֿון אַמאָפּטייל פֿון ייִוואָ II א"אַ.

חיות האָט זיך ניט באַנוגנט מיט אויסניצן די געדרוקטע מקורים, נאָר האָט אויך אויסגעפֿרעגט מענטשן, האָט געזאָרגט פֿאַר דעם געהעריקן סדר אויסצושטעלן די פּס"נ אַזוי, אַז מען זאָל זיי אָן שום מי קענען גלײַך אויפֿזוכן (צוליב דעם ניט געזשאַלעוועט זיי איבערצוחזרן צוויי און דרײַ מאָל, די איבערחזרונגען אָבער ניט פֿאַר־רעכענענדיק פֿאַר אַ לויפֿיקן נומער), האָט אויך געפּרוווט ווי ווײַט נאָר עס האָט זיך געלאָזט אויסצוטײַטשן דעם שׂכל פֿון דעם פּס"נ—הכּלל האָט אָפּגעטאָן אַן אַרבעט, וואָס זיכערט אים אַ חשובֿן פּלאַץ אין דער ייִדישער ביבליאָגראַפֿיע.

* * *

וואַכשטיינס אַרײַנפֿיר „בדויי ועלומי השם בספרות ישראל" איז אַ קורצע, אָבער אויסגעצייכנטע שטודיע איבער דעם ענין פּסעוודאָנימען אין אונדזער ליטעראַטור זינט די עלטסטע צײַטן.

אויפֿן סמך פֿון דעם בײַ חיותן צונויפֿגעזאַמלטן מאַטעריאַל קלאַסיפֿיצירט וואַכשטיין די פּסעוודאָנימען אין אָט די גרופּעס:

פֿאַרקירצונגען פֿון די נעמען דורך ראָשי־תּבֿות אָדער סופֿי־תּבֿות אָדער ענלעכע קיצורים וואָס שטעלן צונויף אַ גאַנץ וואָרט, טייל מאָל מיט אַ פֿאַרקערטן סדר פֿון די

אותיות, למשל: אבי״ה (אליהו בן יעקב הרכבי; אויך אין דער ליטעראַטור פֿון מיטל־עלטער), איל״ה (אריה יהודה לייב הורוויץ), אש״ר (אליהו שמשון ראַפאָפאָרט), חומה (הקטן מרדכי ווייסמאַן חיות), נשף (נפתלי שרגא פייגענזאַן), סמבטיון (סעדיה מאיר בן טוביה יונה).

פּסעוודאָנימען דורך איבערשטעלן די אותיות פֿון דעם נאָמען ווי: אשר טוביה בן עמרם (אברהם שמעון טרויב), בן חורים (בן ירוחם—ירוחמזאָן), קאַליף (קאפיל), שמגר (גרשם).

פּסעוודאָנימען אָנגעלענטע אויף נעמען פֿון תּנך, ווי: אבי שם (נח), בן אדם (יחזקאל), איש נעמי (אלימלך), בן אהרן (פרידמאַן — פֿון די זין אהרנס, דעם מאַן פֿון פֿריד), בן זקונים (בנימין), בעל חלומות (יוסף), בלשן (מרדכי), איש יהודי (מרדכי).

פּסעוודאָנימען דורך איבערזעצן דעם נאָמען אויף לשון־קודש אָדער פֿון איין שפּראַך אויף אַן אַנדערער (דער שטייגער וואָס איז געווען אָנגענומען בייַ די הומאַניסטן, איבערצוזעצן זייערע נעמען אויף לאַטייַן האָט געהאַט אַן אַנדער יסוד), למשל: אבן המאיר (מאיר שטיין), איש מחשבות (טראַכטמאַן), הר דינור (פייערבערג), אגני (נאָרדאָן), כספי (מינץ), כנעני (קויפמאַן), בר יתמא (סיראָטקין), עופרת (בליי), גפני (וויינשטאָק), אבן שלום (פרידנשטיין), הר אבן (שטיינבערג), יאַסני (לויטער).

פּסעוודאָנימען וואָס ווייַזן אויף דער שטעלונג, דעם שטאַנדפּונקט פֿון מחבר, ווי: אויסקוקער, אונקלס — וואָס מיינט אויסטייַטשער פֿון די דרכים פֿון דער תּקופֿה, האָמונקולוס, לץ, אחד הרבנים, אחד התלמידים. צו די דאָזיקע פּסעוודאָנימען האָבן אויך אַ שייַכות די פּס״נ וואָס ווייַזן אויף פֿאָלקסטיפּן אָדער פֿאָלקסטימלעכע פֿאָר־שטעלונגען, ווי: ר׳ לייבושל, מאָטעלע, למד־וואָווניק, רויטער ייִדל, סמבטיון (דער מקום פֿון די רויטע ייִדלעך), פּאַקן־טרעגער, קונדס, נסתּר, ווי אויך די פּס״נ וואָס שטאַמען פֿון דעם וווינאָרט אָדער געבוירן־אָרט פֿון די מחברים אָדער פֿון זייער פּראָפֿעסיע—אין אַ שפּאַסיקער פֿורעמונג, ווי: ליטוואַק, ליטאי, בדחן, סופר סת״ם אאַז״וו.

פֿאַראַן אויך פּס״נ, וואָס געהערן אַוודאי צו די דאָזיקע קאַטעגאָריעס, אָבער פֿון אונדז איז פֿאַרהוילן דער טעם, פֿאַר וואָס די מחברים האָבן זיי אָנגענומען, ווייַל מיר קענען ניט אַלע פּרטים פֿון זייער ביאָגראַפֿיע אָדער האָבן ניט פֿאַר זיך אַלע זייערע מאַמרים, וואָס וואָלטן אונדז יאָ געקענט אויפֿקלערן דעם שׂכל פֿון זייערע פּס״נ.

* * *

אין דער אַלטער העברעיִשער, ייִדיש־העלעניסטישער ליטעראַטור, ווי אויך אין דער ליטעראַטור פֿון ייִדן אין מיטל־עלטער זייַנען פּס״נ קוים געווען בנימצא. אין תּנך וואָלט מען צו די פּס״נ העכסטנס געקענט צורעכענען קהלת פֿאַר שלמה המלך און מלאכי פֿאַר דעם מחבר פֿון דעם 12טן ספֿר פֿון תּרי־עשׂר. פֿון די פּסעוודאָנימע שריפֿטן, פֿאַר וועלכע די מחברים זייערע קלייַבן זיך אויס אַ דעקנאָמען, דאַרף מען אָפּשיידן די פֿיל פּסעוודאָעפּיגראַפֿן, אין תּלמוד באַטיטלטע מיטן נאָמען „ספֿרים חיצונים״, פֿון דער נאָכביבלישער ליטעראַטור (פֿאַרפֿאַסט לפֿי ערך צווישן 200 פֿ״ק

און 200 נ״ק), וואָס מען האָט זיי אונטערגערוקט אַן אַנדערן פֿאַרפֿאַסער. אויך די אַברעוויאַטורן, די ראָשי־תּבֿות זענען ניט קיין פּסעוודאָנימען אין אייגנטלעכן זינען.

אין דער נייַ־העברעיִשער ליטעראַטור זענען פּס״נ געוואָרן אַ פֿאַרשפּרייטע זאַך ערשט אין 19טן י״ה, מיטן אויפֿקום פֿון דער השׂכּלה־באַוועגונג.

*

אויך אין דער ייִדישער ליטעראַטור קומען פּסעוודאָנימען אויף דערהויפּט אין דער השׂכּלה־עפּאָכע. אין דער עלטערער ייִדישער ליטעראַטור האָבן מיר מער צו טון מיט אַנאָנימען.

אין די ערשטע ייִדישע צייַטשריפֿטן, „דער בעאָבאַכטער אַן דער ווייַכסעל״ פֿון אַנטאָני אייַזענבוים, וואַרשע 1823—24, און „צייַטונג״ פֿון אַבֿרהם מענדל מאָהר, לעמבערג 1848—49, געפֿינען מיר ניט קיין שום פּסעוודאָנימען; די דאָזיקע עלטער־באָבעס פֿון דער ייִדישער פּרעסע האָבן בכלל, ווייַזט אויס, ניט געהאַט קיין שום זייַטיקע מיט־אַרבעטער. ערשט אין „קול מבֿשׂר״, דער ערשטער אמת ייִדישער צייַטונג (אָדעס 1862—72), וואָס האָט גרופּירט אַרום זיך אַ היפּשן טייל פֿון דער ייִדישער פֿאָלקס־אינטעליגענץ דער משׂכּילישער, ווייַזן זיך שוין אַ ריי פּסעוודאָנימען, דאָס רובֿ אַרויסגערופֿן דורך דעם וווּנטש פֿון די מחברים ניט אַרויסצוטרעטן אָפֿן אין דעם קאַמף קעגן די חסידים. אייניקע פֿון זיי לאָזן זיך איצטער שוין שווערלעך אָדער גאָרניט דעשיפֿרירן, ווי א. ט—ב, ח...., הערשעלע קבצן (פֿעליעטאָן „נאַשלאַ קאָסאַ נאַ קאַמיען״ 1868, 6), החסיד יצחק גר (אַנטיחסידישע פֿעליעטאָנען און משלים 1869, 33, 47), ב. מ. („אַ דאָקטאָר אָדער אַ רבֿ?״ — דערציילונג 1864, 40 א״וו, אפֿשר משה ישׂכר בער, איבערזעצער פֿון דייַטש־ייִדישע נאָוועלעס), אלוף פינון („סצענעס אין קלייזיל״), סלוצקער חסיד („נח בעל־תשובה מיט ר׳ ליב משׂכּיל״, סוף 1866, 48), פֿייַוול געציל מרדך, ש—א—ק (לאַכט אויס די נייַע דייַטש־מערישע טייַטשווערטער בייַם לערנען תּנך, 1869 ז׳ 421), אליעזר בן אפֿסי מציק מאַן (א. ב. וו.) אפֿ״א.

די פּיאָניערן פֿון דער נייַער ייִדישער ליטעראַטור, אַחוץ דעם אַנאָנימען מחבר פֿון דער קאָמעדיע „די גענאַרטע וועלט״,* טרעטן אויף אונטער זייערע אמתע נעמען, ווי חייַקל הורוויץ, יוסף וויטלין (דער אויטאָר פֿון דעם פֿאַרייִדישטן „ראָבינזאָן קרוזאָ״), שלמה עטינגער, ישׂראל אַקסענפֿעלד.

דער ערשטער ייִדישער שרייַבער, וואָס ניצט ברייט פּסעוודאָנימען, איז אייַזיק־מאיר דיק, וועלכער איז אַגבֿ טאַקע געווען דער ערשטער פּראָפֿעסיאָנעלער שרייַבער אין ייִדיש. דאָס רובֿ פּס״נ זייַנע זייַנען אָבער חיותן געבליבן אומבאַקאַנט (ווייַל אויך אין מייַן לעקסיקאָן האָב איך נאָך זיי ניט געהאַט פֿאַרצייכנט, נאָך ניט געקענט de visu דאָס רובֿ ווערק פֿון דעם ערשטן פּעריאָד פֿון א. מ. דיקס ליטעראַרישער טעטיקייט).

---

* אויך דער מחבר פֿון דעם „טעיאַטאָר פֿון חסידים״ באַהאַלט זיך אונטער אַן אַקראָסטיך, וואָס מ. עריק האָט אויפֿגעדעקט ווי אפֿרים פֿישעלזאָן.

דיקס פּאָפּולערסטער פּסעוודאָנים — אמ״ד (די ראָשי־תּיבֿות פֿון זײַן ערשטן טאָפּלנאָמען און פֿון זײַן פֿאַמיליע־נאָמען, פֿאַרצייכנט בײַ חיותן) ווײַזט זיך אויף זײַנע ביכלעך ערשט נאָך דעם ווי ער האָט שוין פֿאַרעפֿנטלעכט אַ גאַנצע ריי דער־ציילונגען אָדער אַנאָנים* אָדער אונטער פּסעוודאָנימען, סתּם אויסגעטראַכטע נעמען אָדער די נעמען פֿון זײַנע אַרויסגעבערס.

איש אמ״ד (און ניט איש אמיד, ווי ס׳איז פֿאַרצייכנט בײַ חיותן אונטער 607 און ניט דעשיפֿרירט) אויף דער באַאַרבעטונג פֿון ערטערס „גלגול״ וואַרשע 1867 איז, ווײַזט אויס, דאָס ערשטע מאָל, וואָס אײַזיק־מאיר דיק חתמעט זיך מיט זײַן שפּעטער אַזוי פּאָפּולער געוואָרענעם פּסעוודאָנים אמ״ד. אין דעם ערשטן פּעריאָד פֿון זײַן ליטעראַרישער טעטיקייט, ווען ער דרוקט זײַנע ביכלעך דאָס רובֿ אין וואַרשע, ניצט ער דעם פּסעוו־דאָנים ז׳ ה׳ שפּירא פֿאַר די אויסגאַבעס פֿון א. קלייף, למשל: אויף זײַן באַרימטער דערציילונג „חײַציקל אַליין״, דעם דאָזיקן גלאַנצפֿולן אָנהייב פֿון דער ייִדישער חומאָריסטישער נאָוועלע (וואַרשע 1856: נעתק ונאסף ע״י ז׳ ה׳ שפּירא)**. אַזוי חתמעט ער אויך: „פּחד בלילה די שרעקן פֿון די נאַכט הושענא רבא״ 1858, „דער פּרוש פֿון באַרדיטשובֿ״ 1856. אויף אַ ריי אַנדערע ביכלעך קומט י. שפּירא, למשל: „דיא טויטע האַנד״, „דער יורד״, „ר׳ מנחם דֶר שוואַרץ וואָלֶדר״, דיא געדולד״, „המתעלף״, „דיא העמדל״, „דיא גלאָקענשטוב אין דער שטאָט באַגדאַד״—אַלע געדרוקט בײַ ל. לעבענסאָן, וואַרשע 1855, און נאָר „דיא פֿרידליכען ברידער״, א. קלייף 1856, איז געחתמעט אַזוי. אויף „דער פֿרומער תּרצה״ (א. קלייף 1856) איז שוין בײַ שפּירא דער פֿאָרנאָמען נאָר אַ ח׳ און בײַם איבערדרוק פֿון „דער פּרוש פֿון בערדיטשובֿ״ וואַרשע 1864 באַנוצט ער זיך נאָר מיט די איניציאַלן פֿון זײַן אויסגעטראַכטן נאָמען: נעתק ונאסף ע״י י׳ ש׳. מיט דעם פּס״נ י. שפּירא מיטן צונאָב מתושבֿי ווילנא חתמעט ער נאָך די „דבֿרי המעתיק״ אויפֿן „ספֿר מסלת ישרים״, ווילנע דרוק ראָם תר״כ (אַ פֿריִערדיקע אויסגאַבע פֿון אַן אַנדערער איבערזעצונג, אָבער אויך, ווײַזט אויס, א. מ. דיקס, איז אַרויס אין וואַרשע 1855, צענזורירט דעם 26סטן מאַרץ 1854). שפּעטער קלײַבט ער זיך שוין צו אַנדערע קריפּטאָנימען, ווי אבֿרהם אבא ק״ב—אויף די ביכלעך: „ספּורי כּבֿוד אב״, ווילנע דרוק פֿין 1863, „סיפּורי אַבאַרבאַנעל״, ווילנע דרוק משה יואל טיפּאָגראַף תּרכ״ג, „איינע רויבער געשיכטע״, ווילנע דרוק אבֿרהם יצחק דוואָרזשעץ 1864***.

---

* אַנאָנים זײַנען אַרויס אַ ריי פּאָפּולערסטע זאַכן דיקס, ווי למשל „שמאַיע דער גוט יום טוב ביטער״ 1860, „דיא שטיפֿמוטער״ וואַרשע 1858 „דיא פֿיר יורשים״—דער גרויסער הומאָריסטישער ראָמאַן דיקס, ווילנע ראָם תּרכ״ו, א״א.

** אַ צווייטע אויסגאַבע פֿון „חייציקעל אַליין״, אין אַ געענדערטן און שטאַרק פֿאַרברייטערטן נוסח, איז אויך אַרויס אין וואַרשע, תּרכ״ד—1864 (צענזורירט אין ווילנע, מיט אַ צושריפֿט צום סוף: נעתק ונאסף ע״י יה׳ ש׳); פֿון דער דאָזיקער אויסגאַבע 1864 איז, ווײַזט אויס, אַן איבער־דרוק די דריטע אויסגאַבע, תּרמ״ז, ווילנע, י״ל מ״ץ, מאת א. מ. דיק, מיט דער צושריפֿט אויף דער צווייטער ז׳ פֿון שער־בלאַט: Издане второе, съ Варшавскаго изданія 1864.

*** אין דער הקדמה „אל הקורא״ צו דעם ביכל „סיפּורי ארץ הקדושה דאש חייסט ערצייח־לונג פֿון דער חייליגע לאַנד א״י״ (דרוק משה יואל טיפּאָגראַף, ווילנע תּרכ״ד ז׳ 88), וואָרנט ער די לייענערס ניט אויסצוניצן זײַן אַרבעט און ניט איבערדרוקן עס, ווי עס האָבן זיך דערלויבט די

מיט M. M-H חתמעט א. מ. דיק זײַן באַרימטע דערציילונג „יעקעלע גאָלד-שלעגער" וואַרשע 1859, זז' 46 (ווײַזט אויס—די איניציאַלן פֿון דעם וואַרשעווער מוכר-ספֿרים מענדל מענדלזאָהן, וואָס בײַ אים איז געווען צו באַקומען „דיזע מעשׂיות"). א"פּ ארש"ק האָט דיק אַרויסגעגעבן זײַן אויסגעצייכנט ביכל פֿול מיט פֿאָלקלאָר, מיט וויצן איבער ישובֿניקעס עם-הארצים, „דער ישובֿניק", ווילנע דרוק א. י. דוואָרזשעץ 1867.

אויף טייל זײַנע ביכלעך ווערט אָנגעגעבן אין דעם רוסישן טיטלטעקסט דער אַרויסגעבער פֿאַר דעם מחבר, ווי אויף „ספֿר הדרת זקנים" ווילנע תרכ"ד—С. Ціонсон, אויף „דברי יושר" ווילנע דרוק פֿין-ראָזענקראַנץ 1863—соч. Ш. Ціонсона (צירונסאָן איז דער נאָמען פֿון אייגעם פֿון די דרײַ ברידער דרוקערס ראָזענקראַנץ—שריפֿטזעצער—צירונסאָן). אויף „דיא פֿרויען אָדער דער טוידעס-ענגיל (מלאך המות) אין שפּאַן דער עהע (הייזליכען לעבען)", וואַרשע תרל"ב—соч. И. Копелевича (דער נאָמען פֿון דעם דענעבאָרגער בוכהענדלער).

אַ ריי ביכלעך האָט ער אויך אַרויסגעגעבן א"פּ יחזקאל מ"ס, ווי: „איין שיינע און ריכטיקע בעשרײַבונג פֿון ארץ ישראל" ווילנע דרוק פֿין-ראָזענקראַנץ 1864 (אויף דער לעצטער ז' 56: נעתק ע"י ר' יחזקאל מ"ס מווילנא), „שבתי צבֿי" ווילנע דרוק משה יואל טיפּאָגראַף 1864, „מסע מצרים" ווילנע דרוק ראָזענקראַנץ תרכ"ד (בײַ ראָמען איז דאָס אייגענע ביכל אַרויס אַנאָנים).

משמעות, אַז דיק האָט זיך אויסגעבאַהאַלטן אונטער די אַלע אויסגעטראַכטע נעמען, ווײַל ער איז געווען געבונדן דורך אַן אָפּמאַך מיט דער ראָם-דרוקערײַ.

* * *

כמעט גלײַכצײַטיק און אפֿשר נאָך פֿריער ווי דער פּס"נ אמ"ד ווײַזט זיך דער פֿס"נ פֿון דעם באַשעפֿער פֿון דער נײַער ייִדישער ליטעראַטור מענדעלע מוכר ספֿרים (וואָס זײַן ערשט-לינג ווערק אין ייִדיש „דאָס קליינע מענטשעלע" 1864 איז אויך געחתמעט מיט פּס"נ איש, זע חיות 431). אויך דער צווייטער גרויסער קלאַסיקער פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור שלום-עליכם איז באַרימט נאָר אונטער דעם פּס"נ. אין דער שפּעטערדיקער תקופֿה האָבן מיר ניט ווייניק חשובֿע פֿאָרשטייער פון דער ייִדישער ליטעראַטור און פּרעסע, וואָס זײַנען דעם עולם מער באַקאַנט אונטער זייערע פּס"נ ווי אויף זייערע אמתע נעמען (א. ליעסין, יחואש, בעל-מחשבֿות, מ. בערשאַדסקי, ש. ניגער, ז. י. אנכי, יוסף אָפּאַטאָשו, ה. לייוויק, משח נאַדיר אַ. לעיעלעס אאַז"וו).

---

לעמבערגער דרוקערס, וואָס האָבן אָן דערלויבעניש איבערגעדרוקט דעם חיבור „טויט שרעקענעס" הנפֿלא פֿון זײַן ברודער דעם משׂכיל דוד קב נ"י, און שרײַבט זיך אונטער אבֿרהם אבא ק"ב. אויך אין דעם המשך „ספֿר קורות ירושלים דאש הייסט טרעפֿענונגען פֿון דיא שטאָט ירושלים", ראָם 1862 זז' 188, איז דאָ אַ ענלעכע ווענדונג צום לעזער געחתמעט אבֿרהם אבא ק"ב.

* צי באַהאַלט זיך אויך א. מ. דיק אונטער די איניציאַלן א. מ., דעם מחבר פֿון די מעשׂה-ביכלעך „אַ שיינע געשיכטע פֿון דעם גירימטין ריטטער יאָזעף דער שיינער" וואַרשע תרל"ח זז' 39, „אַ שיינע געשיכטע ווי אַ לייב האָט אַרויסגנבֿעט אַ קליינעם פּרינץ" וואַרשע 1878, „אַ שיינע גישיכטע פֿון דרייא פּרינצעסין וואָס זייא זיינען פֿאַר שאַלטין גיווארין פֿון אײַן מכשף" וואַרשע תרל"ט זז' 20 (ווײַזט אויס — אַן איבערזעצונג פֿון רוסיש) — האָב איך אין דעם איצטיקן מאָמענט ניט געקענט פֿעסטשטעלן.

אויך דאָס רובֿ אַנדערע באַרימטע ייִדישע שרייַבערס האָבן זיך אָפֿט באַנוצט מיט פּס״נ, אפֿשר מיטן אויסנעם פֿון שלום אַש, י. מ. ווייַסענבערג. אַבֿרהם רייזען האָט זייַנע קריטישע אַרטיקלען אַ צייַט געדרוקט א״פּ בן־קלמן, ניט רעכענענדיק אַ פּאָר לידער וואָס ער האָט פֿאַרעפֿנטלעכט א״פּ א. קוידאַנאָווסקי א״א.

* * *

קודם־כּל עטלעכע תּיקונים און באַמערקונגען צו די פּס״נ, וואָס זייַנען יאָ אַרייַן אין שאול חיותעס לעקסיקאָן, אין דעם סדר פֿון די לויפֿיקע נומערן, וואָס אונטער זיי שטייען די פּס״נ:

19 א. א. ק״ב — דער מחבר פֿון „סיפּורי חכמי יון״ ווילנע תּרכ״ד, זאָל זייַן, לויט דעם קאַטאַלאָג פֿון דער אַדעסער ביבליאָטעק פֿון די האַנדלס־אָנגעשטעלטע א. א. קיניגסבערג; באמת איז עס איינער פֿון די פּס״נ פֿון אייַזיק מאיר דיק (זע פֿריִער).

אַ באָהסלעווער ייִד—איז יצחק פּערקאָוו, ניט פּעקאָוו.

45 אַב״א מווילנא („דער פּוימאַניק, אָדער ניט געזוכט און פֿאָרט געפֿונען״ זשיטאָמיר תּרל״ד, ווייַזט אויס – אידענטיש מיט „ויבֿרח יעקבֿ אודר וויא יעקבֿ איז אַנטלאָפֿען״ וואַרשע תּרמ״ד, און מיט דעם איבערדרוק „געמאַכט די פּליטה אָדער ויבֿרח יעקבֿ... אַ שיינע הערליכע געשיכטע, אונ דער צוא נאָך איין אמת׳ע, פֿון דעם ייִדישן לעבן אין רוסלאַנד״ ווילנע תּרנ״ה)—ראובֿן אָשר ברוידעס (לעקסיקאָן I 412).

110 אַב״י עפּשטיין—זייַן ביכעלע לידער „דער קהלישער שרייַבער״ (דער־מאָנט אין לעקסיקאָן II) איז אַרויס אין ווילנע, פֿאַרשטייט זיך—אין 1876, ניט 1676.

185 אַבֿרהם אַבֿינוס איינ׳יקל („נייַע ייִדישע פֿאָלק׳ס לידער מן המצר״ וואַרשע 1899) — דער פֿאַרלעגער נפֿתּלי בן אַבֿרהם משׂכּיל־לאיתן.

196 אַבֿרך („חתן־כּלה־בריף״ וואַרשע תּרצ״א) — בעריש אויערבאַך?

411 אי״ס („דער קליינער קאַטערזניק אָדער פֿאַלשער יורש״ ווילנע תּרמ״ח, לויט דעם רוסישן טיטלטעקסט — א. בן י. סאַפּיר)—איז דער פּס״נ פֿון חיים יעקבֿ קרעמער, מחבר פֿון ראָמאַן „חטאת הקהל אָדער דיא שיינע דרעזעלע״ ווילנע 1870 (שפּעטער אַ סך מאָל איבערגעדרוקט) און פֿון חובֿבֿי־ציונישע חיבורים אין העברעיִש, ווי „דורש לציון״ א״אַ (מיטטיילונג פֿון זייַן זון ד״ר קרעמער, אָטוואָצק).

474 איש ישראלי—יונה שפּיוואַק, אין ייִדיש – יונה ספּיוואַק.

491 איש עבֿרי (=יוסף קלויזנער)—איז ניט דער מחבר פֿון דעם אַרטיקל „די דרייַ מייַסטער פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור״ אין „אַרבעטער־לוח״ 1920, נאָר ד. א. (=דוד איינהאָרן).

519 א. ל. — חיים יעקבֿ העלפֿאַנד (א. ליטוואַק) האָט שוין געשריבן אונטער דעם אָ פּס״נ אין „פֿרייַנד״ 1909, ווען ער האָט די צייַטונג רעדאַקטירט.

556 אַלישבֿע — מיידלשער נאָמען פֿון דער דיכטערין יעליזאַוועטאַ זשיר־קאָווא, ניט צירקאָווא.

593 אַל״ק („אוצר מכתבים״ אין העברעיִש און ייִדיש) — ניט אַבֿרהם לייב קאַטערזינסקי, נאָר אַהרן אליעזר קאַרטוזינסקי.

616 א. מ׳ן („מענדעלע מוכר ספרים״ אין לעמבערגער „דער מאָרגען״ פון 17טן דעצ׳ 1927)—מן הסתם פישל וויטקאָווער (אימן).

641 א. מ. ש. — דער איבערזעצער פון נתן נטע סאַמועליס דערציילונג „נאָר ניט אידעש אָדער דאָס חנוכה ליכט בענטשין״, ווילנע 1887, זז׳ 37—איז ס. [ש.] מ. אָסטראָווסקי, דער מחבר פון: „דיא פאַרבאָטענע ליבע אָדער דיא אידען אין הישפּאַניען—איבער זעצט פאַן דייטש פאַן מיר א. ש., וואַרשע 1877; „דער חליף אויפין האַלז״ — פון אמ״ש, וואַרשע 1885; „דיא פאַרליבטע רבצין, ראָמאַן פערפאַסט פון בראַנדשטעטער איבער זעצט דורך אמ״ש״, ווילנע 1889; „דער שרעקלעכער חלום, א שיינע ערצעהלונג פון ד. בראַנדשטעטער״ (אין דעם איבערדרוק 1923, ראָזענקראַנץ—שריפטזעצער ווילנע, איז שוין דער איבערזעצער אמ״ש ניט אָנגעגעבן); „דאָס פרייליכע הערשעלע אָסטראָפּאָליער״, וואַרשע 1895. זיין „דער מאַסקעראַדין באַל, אַסאַטירישע פּאָעמע אין פערזען פערפאַסט פאָן אמ״ש״, וואַרשע 1884, זז׳ 136, איז אויסגעלאַכט פון שלום-עליכמען אין א רעצענזיע אין זיין „יודישער פאָלקס-ביבליאָטהעק״ I.

678 אַנמאַן פ.—ד״ר פּאַוועל ראָזענטאַל=אַננאַס מאַן.

679 אַנ—סקי ש.—אויף זיין מוטערס נאָמען חנה. (זע ז. רייזענס ביאָגראַפיע פון ש. אַנ—סקי אין מ. שאַליטס „לעבן״).

844 באַראַנאָוו מ.—דער באַרימטער סאָציאַליסטישער שרייבער משה גאָרמידאָר (זע לעקסיקאָן I) איז געבוירן אין זשיטאָמיר, דעריבער פאַלט אָפּ חיותעס השערה, אַז דער פס״נ ב׳ האָט א שייכות צו זיין געבוירנס-אָרט.

982 בנאַרי נ. — נחום בראָדסקי, איז אויך דער מחבר פון א ריי יידישע בראָשורן פון פ״צ-פאַרלאַג „באַפרייונג״.

992 בן ברכאַל — שלמה קאַפּלאַנסקי, אונטער דעם פס״נ אויך א ביכל אין יידיש „ד״ר בנימין טהעאָדאָר הערצל״ פ׳ „ציון״ ווין תרס״ה.

1122 בן-נץ — בנציון נאָוואַכאָוויטש (מאָריס ווינטשעווסקי). אָבער שמחה בונם בן-נ״ץ („דאָס גן-עדן התחתון״, ניו-יאָרק 1896, מיט א פאַלשן שער—צו מיסטי-פיצירן די צאַרישע צענזור — וואַרשע 1875) — בנימין פייגענבוים.

1185 בן שמואַל — שלמה עדעלהייט, ניט עדעלהיים.

1228 בענעדיקט לעאָפּאָלד—דער ענגלישער נאָמען פון בנציון נאָוואַכאָוויטש (מאָריס ווינטשעווסקי).

1230 בעסאַראַבער — פס״נ פון הערש גודעלמאַן, ניט פון הירש גאָדלמאַן.

1251 בערעדסקי אלימלך — (אלימלך וועקסלער). זיין אמתער פאַמיליע-נאָמען איז געווען בעזרעדקא (ווי עס הייסט אויך זיין זון, דער באַרימטער פראַנציי-זישער באַקטעריאָלאָג און ערן-פרעזידענט פון אָזע).

1284 בר-גוגניץ — מאָריס ווינטשעווסקי?

1298 ד״ר ברוך בן ציון („ארח צדקה״, אָדעס תרל״ו)—איז ניט קיין פס״נ פון משה לייב ליליענבלום, נאָר דער אמתער נאָמען פון דעם מיסיאָנער, דראַמאַטורג, אַנאַרכיסט (זע לעקסיקאָן I).

1413 גוטמאן ישעיה (מחבר פון די דרייַ דראַמעס „די דרייַ שוועסטער-קינדער", „מאָנדריש", „דער כל-בוניק", אין „ארכיוו פאַר דער געשיכטע פון ייִדישן טעאַטער און דראַמע" א"ר פון ד"ר יעקב שאַצקי, פ' ייִוואָ ווילנע 1930) איז ניט קיין פס"נ פון ישעיה מאיר פינקעלשטיין, נאָר דער אמתער נאָמען (זע י. צינבערג אין „ייִוואָ-בלעטער" ב'XI).

1414 גוט מאָרגען (אין „יוד")—איז ניט א. ל. לעווינסקי, נאָר מרדכי בן הלל הכהן, ווי עס שטייט בפירוש אין מייַן לעקסיקאָן II ז' 11 (אונטער דעם פסעוודאָנים האָט מרדכי בן הלל הכהן אָנגעהויבן צו שרייַבן פעליעטאָנען אין „יוד", ווען שלום-עליכם האָט פאַרלאָזט די צייַטשריפט מחמת א סיכסוך וועגן האָנאָראַר).

1424 דאָן קיכאָט—ווילאַם מילער (ח. אַלעקסאַנדראָוו), ניט דאָן קעכאָט.

1429 ג. ח. ל. (אָדער גח"ל) — גרשון חיים לעוונער, ניט נאָר מיטאַרבעטער פון „המליץ", „הצפירה" „המגיד", נאָר אויך פאַרפאַסער פון א מאַסע ייִדישע ביכלעך (זע לעקסיקאָן II).

1455 גמזו—ניט קיין פס"נ פון י. ל. פרץ, נאָר דער אמתער נאָמען פון העברעיִשן (טיילווייַז אויך ייִדישן) שרייַבער יהודה לייב גמזו.

1477, 1478 גר—איז דער פס"נ ניט נאָר פון ישׂראל סאָסיס און י. ח. ברענער, נאָר אויך פון בנציון כ"ק.

1482 גרדלמך אני—אַנאַגראַם פון מיכל גאָרדאָן, אונטער וועלכן אויך אַרויסגעגעבן זייַן ערשט ביכל לידער „דיא בארד און דערצו נאך אַנדערע שיינע אידישע לידער, אַללע פון א „גרויסין חסיד" זשיטאָמיר תרכ"ט ז' 96 — איצט די גרעסטע ביבליאָגראַפישע זעלטנהייט.

1595 דינגאָל, ס. — די השערה, אַז ס'איז א פס"נ פון גאָלדין, איז א ריכטיקע.

1876 זיאַמא („בריעף צו ארבייטער וועגען פראָלעטאַרישען ציוניזם" א"א)— ז. אָסטראָווסקי.

1990 חוג'ה מוסה—משה סמיליאַנסקי, האָט זייַנע דערציילונגען פון אַראַבישן לעבן געדרוקט נאָך אין „יודישן פאָלק" ווילנע 1906—8.

2063 חן-טוב — צבי הירש עדלמאַן. איז אויך כדאי צו פאַרצייכענען: חן-טוב — רייצע עדלמאַן, האָט געלעבט אין ירושלים זינט די 60ער יאָרן פון פאָריקן י"ה, פאַרפאַסט עטלעכע מוסר-ספרימלעך אויף עברי-טייַטש, צ"א דאָס ספרל „משפחת יוחסין, כולל דברים נמרצים בשבח ומעלת היושבים בארץ הקדושה" (צום סוף פון דעם ספרל שרייַבט זי: „דאָס האָב איך גיקאַנצעט שרייבען בחדש מנחם אב שנת תרמ"ד"). — (אינפאָרמאַציע פון ש. ערנסט, תל-אָביב).

2329 י. וו. ש. — (ליד אין „קול מבשׂר" 1862) ווייַזט אויס — יוסף בר' יצחק ווייַנשטיין (דעם מחבר פון דעם אינטערעסאַנטן השׂכלה-בוך „אַלט אונ נייא אָדער דור הולך ודור בא... איין אמתע מעשה וואָס קענן זיך תמיד טרעפען. מיט א ווארט צו דיא לעזער פון זייער איין אַלטען בעקאַנטען — א. ב. גאַטלאַבער", אַדעס 1867, ז' III+52), אָבער זיכער איז דאָס ניט.

2253 ידידיה אהב־עמו („רעב שלום", ניט „רעב בשלום" אאז״וו) — יעקב פרילוקער (ווי ער ברענגט עס אגב אין זיינע אויטאָביאָגראַפישע הקדמות צו זיינע ביכער אין ענגליש, למשל אין Russian Flashlights לאָנדאָן 1911 ז׳ 3).

2589 י׳ק׳ר — דער פס״נ פון קלמן רייזען (אין „המליץ", מחבר פון דער זאַמלונג שירים „יונה הומיה" באַרדיטשעוו תרנ״ד)—איז ניט דער ברודער פון אַברהם און שרה רייזען, נאָר זייער פאָטער.

2621 י. ש. („חובת נשים", קיניגסבערג תרכ״א) — יקותיאל שפירא מווילנא (לויט זיין חתימה אויפן שטר מכירה צום סוף „ס׳ חובת נשים" וואַרשע תרל״ג) — אָבער דאָס איז א פס״נ פון אייזיק מאיר דיק. (זע אויך פריער).

2700 כמורנער — איז יוסף לעשטשינסקיס פאָפולערער פסעוודאָנים, ניט כמורני.

2776 לבעברי—יהודה לייב קאַנטאָר, ניט נאָר אין „המליץ", נאָר אויך אין „יודישן פאָלק" ווילנע 1907 (למשל, דער פעליעטאָן „דער אייביקער ערב פסח").

2782 ל״ו („דער סדר פון דער מלוכה אין ענגלאַנד" פאָדגורזע תרס״ו)—ד״ר לאַזאַר וויגאָדסקי, דער אָנפירער פון דעם פאַרלאַג „קולטור" מינסק 1905—6.

2829 לייוויק ה. („דער גולם" א״א)—איז ניט משה לייב האַלפערן, נאָר לייוויק האַלפערן (טאַקע צום אונטערשייד פון משה לייבן האָט ער אָנגענומען דעם פס״נ לייוויק).

2838 לינדער נ. ב. — נתן בלינדער, ניט לינדער (זע לעקסיקאָן I 306).

2961 ח׳ מאַנטשי — פס״נ פון יעקב באָטאָשאַנסקי, ניט באָטאָשינסקי.

3110 מי („דער בונד און דער פועלי־ציוניזם" קראָקע אָ״י) — ניט יעקב קענער, נאָר מ. יאַרבלום (מיטטיילונג פון יעקב קענער).

3143 מיללער לואיס ע. — ל. באַנדעס, ניט באַנדעע.

3154 מיראָזיעמעץ — פס״נ פון צבי פרידלאַנד, האָט חיות ניט דערקלערט משמעות מחמת אומקענטעניש אין רוסיש, אין וועלכער שפּראַך מיראָזיעמעץ איז טייטש פרידלאַנד.

3239—דער אויפווייז פאַר דעם פס״נ מעפיסטאָפעל פון מאיר שאַפּירא אין ז. רייזענס לעקסיקאָן IV, ניט I.

3280—„די אידישע צייטונג", ווו מ. ר. (מ. רעגאַלסקי) איז איינער פון די הויפּט־מיטאַרבעטער, דערשיינט ניט אין נ״י, נאָר אין בוענאָס־אייַרעס.

3294 פרייד ל — סאָסאָנקין־טשאַרני (האָט דעבוטירט און זיך צום מערסטן געדרוקט אין „ווילנער טאָג"; געשט׳ 1938).

3299 ר׳ מרדכילע—דער פס״נ פון חיים טשעמערינסקי איז אַן אָנצוהערעניש אויף זיין געבוירן־אָרט מאָטעלע.

3377 נאַמערף — ניט שמעון פרעמאַן, נאָר סיימאָן פרימאַן.

3633 עזרא הסופר — אליעזר כתבן, אויך אין „היועץ" א״א ייִדישע אויס־גאַבעס פון רומעניע.

3768 דער פּוילישער ליטוואַק — ניט נאָר דער פּס״נ פֿון ל. גאָטליב, נאָר אויך פֿון מאיר צבֿי זאַקהיים (אין ברילס „שולמית״, „טעלעפֿאָן״, „פּיפּיפֿאָקס״ א״א לאָנדאָנער אויסגאַבעס סוף 19טן י״ה).

3829 פּלאי — דערקלערט שאול חיות (איציק) יצחק ליבוש פּרץ), מ. וואַקסער אין פּרץ-בוך פֿון די יִוואָ-בלעטער ז׳ 210, לייענענדיק פֿון לינקס צו רעכטס: יצחק אריה לייבוש פּרץ.

3832 פּלאי גל (די מחברים פֿון „ספּורים בשיר״, וואַרשע תרל״ז)—איז דאָך ניט נאָר גבֿריאל ליכטענפֿעלד (גל), נאָר אויך י. ל. פּרץ זײַן איידעם (פּלאי); דערפֿאַר איז אַ טעות צוצושרײַבן דעם גאַנצן פּס״נ ליכטענפֿעלדן. (זע נחמן מײַזיל אין פֿיל׳ שריפֿטן III 889, מ. וואַקסער אין פּרץ-בוך פֿון די יִוואָ-בלעטער).

3912 פּראָלעטאַרישער מגיד — דער באַקאַנטער פּס״נ פֿון אַב. קאַהאַן איז פּראָלעטאַרישקער מגיד.

3927 פֿריידעס ש. (אין „פֿרײַנד״) — שאול גינזבורג, אויפֿן נאָמען פֿון זײַן מוטער, דער באַוווּסטער אינדוסטריעלערין אין מינסק פֿריידל גינזבורג.

3933 פּריבעאַגוויאָן — ניט פּריקעאַגו (= יצחק לאַזאַראָוויץ).

4014 צלצ״ל איש באָטושאַני (אַ לאַנגע צײַט רעדאַקטירט דעם „היועץ״ בוקאַרעשט) — צבֿי הירש יוסף (יוספֿזאָן?) — לויט ש״ס-ראָמאַן אין די פֿיל׳ שריפֿטן פֿון יִוואָ III; אָבער לויט פּינחס ברוינשטיין — צבֿי לייבאָוויטש (זע אויך א. ר. מלאכי, פּנקס פֿון אַמאָפּטייל II 84—85).

4029 י. ב. צפּור — יצחק שטערמאַן, ניט שטערקמאַן.

4064 אב. קאַספּע — איז ניט קיין פּס״נ (דעם דאָזיקן טעות האָב איך פֿאַר-ריכט אין די „ליטעראַרישע בלעטער״ 1929, 35).

4125 ק — ל ד.—מחבר פֿון דעם ביאָגראַפֿישן אַרטיקל צו מעדעמס בוך „זכרונות און אַרטיקלען״ איז דוד קאַסעל.

4128 ר׳ קלונימוס—דער איבערזעצער פֿון יעקבֿ גאָרדינס „האלהים, האדם והשטן״ און „אלישע בן אבֿויה״ איז קדיש י. סילמאַן.

4196 לעאָן ראַבינאָוויטש—ניט קיין פּס״נ פֿון זלמן עפּשטיין, נאָר דער נאָמען פֿון רעדאַקטאָר-אַרויסגעבער פֿון „טאָג״ פּט״ב 1904, ווו זלמן עפּשטיין איז געווען אַ מיטאַרבעטער (זע לעקסיקאָן II 796).

4613 ש. ב. — לויט השערות פֿון ווילנער אַרויסגעבער האָב איך אַלע מעשׂה-ביכלעך אונטער אָט די איניציאַלן צוגעשריבן שמעון בעקערמאַנען (זע לעקסיקאָן I), אָבער חיים ליבערמאַן וואַרשע, האָט מיך אויפֿמערקזאַם געמאַכט, אַז דאָס איז ש. ביקסאָן, ווי עס איז צו זען פֿון דעט רוסישן טיטלטעקסט אויף דעם מעשׂה-ביכל: די כלה חלשט. זייער אַ וויכטיקע געשיכטע מיט אַ ראָמאַן וועלכע די לעזער וועלן פֿול פֿערגעניגען האָבען פֿון ש. ב. (פּאָפּולאַרע שזאַרנאָן ביבליאָטהעק, פֿערלאַג ל. עפּעל, פּ. גאַרבער ווילנע, זז׳ 32).

4734 שייקעוויטש בן שמ״ר („מאליאטער גנב״, ווילנע 1885)—די השערה, אז ס׳איז אבֿרהם שאָמער האָט פֿאַרשטייט זיך קיין שום גרונט ניט, שוין בלויז דערפֿאַר וואָס אבֿרהם ש׳ איז אין יאָר 1885 געווען אַלט 9 יאָר.

4794 (אני) שלשום בר יענטע — פס״נ ניט פֿון ד״ר יהודה לייב קאַנטאָר און ניט פֿון ישׂראל בערנשטיין, נאָר פֿון שמואל בערנשטיין (זע לעקסיקאָן I 378).

4821 שמ״י אבֿ״ן („שירי עם״ אין יִידיש, ווילנע תרס״א. „שירי שם, נאַצי-אָנאַלע לידער אין זשאַרגאָן״? — „דיא גענעראַלשע. אַ ריהרענדע, אינטערעסאַנטע ערצעהלונג איבערזעצט פֿון רוסיש״, נ. פּרוזשאַנסקי, ווילנע 1902, מיט אַ געגראַמטער חספּד-דעדיקאַציע, פֿון וועלכער מען ווערט געוואָר דעם מחברס נאָמען)—ווייַנשטיין (אַנאָנסירט אויך: „דער פּאַפּסט אלחנן״; „יענקעלע יחץ, באַראָן פֿאָן בראָד; אַ פֿאַר-שלעפּטע מעשׂה, וויא ער איז מגולגל געוואָרן אַזש אין אלף השישי״.

4876 שעלוב לאה — אַלטער עפּשטיין—א״נ פֿון זייַן פֿרוי לאה שעלובסקי.

4973 תנין — משה מיכל קיטאַי (פֿעלט די דערקלערונג, אַז תנין—איז וואַל-פֿיש, אויף רוסיש „קיט״).

5007 Gamma — משה גלעמבאָצקי (אויך אין „דער יִידישער וואָך״).

5073 300 — יחיאל מיכל פּינעס, איז די גמטריא פֿון מיכל פּינס.

* * *

ווייַטער וועל איך פֿאַרצייכענען די פס״נ, וואָס פֿעלן אין שאול חיותעס לעקסיקאָן, פֿאַרשטייט זיך—מיט דער באַוואָרעניש, אַז דערמיט איז ווייַט ניט אויסגעשעפּט די צוגאָב-רשימה צו דעם „אוצר בדויי השם״ ניט נאָר פֿון דער העברעיִשער ליטעראַטור (וואָס איך לאָז בדרך כלל דורך), נאָר אַפֿילו פֿון דער יִידישער, בפֿרט פֿון די סאַמע לעצטע יאָרן. עס פֿאָדערט זיך נאָך אַ סך אַרבעט, דורכצוקוקן אָן אַ שיעור יִידישע צייַטשריפֿטן, ביכער און בראָשודן, כדי צונויפֿצושטעלן אַזאַ פֿולע צוגאָב-רשימה. זאָלן די דאָזיקע מילואים מייַנע זייַן אַ צושטייַער צו יענער אַרבעט, וואָס וועט נאָך דאַרפֿן אָפּגעטאָן ווערן, כדי ממלא צו זייַן אויסשעפּיק דאָס לעבנסווערק פֿון שאול חיות ז״ל.

אָט איז דאָס ביסל מילואים (בייַ די נעמען וואָס איך בין משער אונטער די פס״נ האָב איך געשטעלט איין פֿרעגצייכן, בייַ די וואָס איך האָב אין גאַנצן ניט געקענט דעשיפֿרירן — צוויי פֿרעגצייכנס):

אביניל (לידער אין „ליטעראַטור און לעבן״ נ״י, 1915) — ??

אביחיל („דער גנב״—דערציילונג אין דער „יִידישער אַרבעטער-שטימע״ וואַרשע 1929 1—2)—אָרלעאַן (ייִנגערער ברודער פֿון יהודה-לייב אָרלעאַן).

אב״ל („דער מלאך, איינע העכסט אינטערעסאַנטע געשיכטע״, לויט ל. נ. טאָלסטוי, זשיטאָמיר תרמ״ד)—א. ל. ביסקאָ.

אבֿנר (אין דער „יודישער פֿאַמיליע״ 1902) — ??

אבֿנר העברעי (אין פּרצעס יום-טובֿ-בלעטלעך) — ??

אבק (בריוו פֿון פּאַריז אין „השלח״ א״א)—אבֿרהם אליעזר בערעזניאַק.

אבראמאָוו מ. (אין דעם אָרגאַן פֿון די פּ״צ־טעריטאָריאַליסטן „די אידישע ווירקליכקייט״ ווילנע 1906—7)—אבֿרהם־אַבא רובענטשיק (צי אידענטיש מיט אבראמאָוו פֿון דעם זאַמלבוך פֿון די פּ״צ „די יוגענד־שטימע״ ווילנע 1908—„דער שטוט־גאַרטער קאָנגרעס און די יודעפֿראַגע״) — ??

אברבנאל (אין „יודישן קעמפֿפֿער״ נ״י 1906—7)—ראובֿן אייַזלאַנד.

אבֿרהם („אידישע נאַציאָנאַל־צייַטונג״ לאָנדאָן 1891)—אפֿרים איש־כּישור.

אבֿרהם העברי („כּנסת ישראל אין צער״ ירושלים תרע״א?) — ??

אבֿרהם־יעקבֿ העברי (אין דער העבר׳ פּרעסע פֿאַר דער מלחמה)—הרבֿ א. י. זשיטניק.

אבֿרהמי צבֿי — (אבראַמאָוויטש?) מיכאַיִל פֿאַרבמאַן?

אבֿרהמל (הומאָריסטישע פֿערזן אין „דעם אשמדאי״ בערלין 1912, „ייִדישן קוריער״ שיקאַגע א״א)—אבֿרהם מאַרגאָלין.

אבֿרהמל חקרן (אין „דער וועלט״ שיקאַגע 1917—18)—ד״ר א. ספּייַער (שפּירא).

א. ג. „דער פּראָצעס צווישין דעם מענשין, אונ׳ אַלע לעבענדיגע״ וואַרשע 1885 זז׳ 95 („ספֿר אגרות בעלי חיים״?)—??

א. ג. (אין פּרצעס יום־טובֿ־בלעטלעך) — ??

א. ג. (אין „הייַנט״—אבֿרהם גאָלדבערג.

א. ד. (אין „פֿרייַנד״ 1911)—אייזיק מאיר דעווענישסקי (א. ווייַטער).

אדירים ש. — די ברידער אבא און וואָלף גאָרדין.

אד״ם („דער שפּיגעל פֿאַר אַללע, פֿערשיעדענע מוסטערהאַפֿטע בילדער אויס דעם ייִדישען לעבען אין ריימען: י. ל. גאָרדאָן—1) געקראָפּטע ענדיקעס, 2) דער רבי מאָג, 3) די וואַרטענדע אויף חליצה. ד״ר קאַמינער—דער ליבעראַלישער גבֿיר. מ. ד. בראַנדשטאָדטער—תחית המתים״. וואַרשע תרנ״ד) — ??

א. ד. נ. („דיא ברילן״ אַדעס 1867 זז׳ 18, מיט „עטליכע ווערטער צו דיא לעזער״, אַז די מעשׂה האָט ער „נאָכגעמאַכט אַ נאָוועללע פֿון דעם באַריהמטען יודישען דיכטער אין דייַטשלאַנד ה. קאָמפּערט... איבערגעאַרבייט און מעהר צוגעפּאַסט צו אונזערע פֿערהעלטניסע אין רוסלאַנד, אים גייַסט פֿון אונזערע היגע ייִדען...״) — ??

א. וו. (פּובליציסטישע נאָטיצן, דערחויפּט אויף ייִדישיסטישע טעמעס, אין „פֿרייַנד״ 1909) — יצחק־אייַזיק דעווענישסקי (א. ווייַטער).

אויגוסט בען (אין קאַליפֿאָרניער „ייִדישער שטימע״) — ב. אָגורסקי.

אולמאַן בערטע—(אין „מאָרגען זשורנאַל״ א״א)—איסר מוסעליעוווטש (תלוש).

אומבאַקאַנטער (אין בונדישע אווסגאַבעס)—ברוך טשאַרני (ב. וולאַדעק).

אוריאל („די געגענווערטיגע אַרבעטער־פּאַרטייען״, „די ביודזשעטען פֿון די הייַנטיגע מלוכות״—אין „דער פּראָלעטאַרישער וועלט״ ווילנע 1907)— ??

אחד העולים („ד״ר נתן בירנבוים ושיטתו החדשה״ ווין תרע״ו) — טובֿיה הורוויץ.

אחיטובֿ („די פֿעדער״, „דאָס וואָרט״, נ״י 1924) — ??

אחיך—אבֿרהם חיים כץ (זע נאטאן מארק אין „ייִוואָ-בלעטער" ב׳ VIII).

א—יאלטי ח. („בום און קייטן", ראָמאַן, ווילנע 1935)—ח. קלענבאָרט.

איגאָרעוו ב. („די נייַע צייַט" ווילנע 1908)—ב. אי. גאָלדמאַן ?

איוואַנאָוויטש ס(טאַניסלאַוו) (אין „פֿאָרווערטס")—שמעון שלמה פּאָרטוגייז.

איזבאַן שמואל („מאַסן", ראָמאַן, 1929 א״א)—ש. איזביצקי.

איזראַעלי א. („דער הודש". וואַרשע 1921) — ??

איטלין ח. (אין „לעבן און וויסנשאַפֿט" ווילנע 1909—12) — שמואל הורוויץ (א. ליטווין) ?

אייבראַמס ווילאַם („די ייִדישע אַרבעטער-באַוועגונג אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן פֿון צפֿון-אַמעריקע" 1930) — וועלוול-דוד אַבראַם.

אייַזיקס חיים („די ייִדן אין רומעניע" אין „דער נייַער צייַט" V)—??

איסאַיעוו (אין „דער נייַער שטימע" 1911) —י. אייַזענשטאַדט (יודין) ?

אילוני (אין „דער יודישער וועלט")—שמואל טשאַרני (ש. ניגער).

איסאַקאָוויטש ד. („אין ביכער-וועלט" קיִעוו 1919) — דוד וואָלקענשטיין.

איש יהודי („דיא בשורה קדושה פֿון מתי אויף לשון קודש פֿון פּרופֿעסאַר פֿ. דעליטצש ז״ל מיט איין יידישען ביאור פֿון איש יהודי" לייפּציג תר״ס לפּ״ק 1900 זז׳ 122)—??

איש יהודי (אין „דעם ווידערקול" בוענאָס-אייַרעס 1898)—אבֿרהם ווערמאָנט ? (זע יעקבֿ באָטאָשאַנסקי „דאָס געדרוקטע ייִדישע וואָרט אין אַרגענטינע", זמ״ב „אַרגענטינע" 1938 ז׳ 68—אויך בלעם בן קורח פּס״נ פֿון א. ווערמאָנט).

איש עבֿרי (אין „דער וועלט" ווין 1900, 23)—??

איש פּלאי (אין „יזרעאל" פּיאַטרא י״ז שבֿט תרמ״ב)—אלעזר רוקח ?

איש שדה ל. (אין „דרום-אַפֿריקע")—לייבל פֿעלדמאַן ?

אל—אָוו (אין „דער נייַער שטימע" ווילנע 1911)—??

אלי אביון („ייִדישע קינדער — א בילד פֿונ׳ם ייִדישן לעבען"—אין א זאַפֿטיקן ייִדיש, פֿ׳ „עזרא" באַרדיטשעוו 1898 זז׳ 64. אויף וויפֿיל משה קליינמאַן, דער פֿאַרלעגער, קען זיך דערמאָנען —) — אַוויין ?.

אלטער אלטמאַן (אין „לעבנס-פֿראַגען" וואַרשע 1916)—??

אלטער באַקאַנטער, אַן (אין דער בונדישער אומלענאַלער און לעגאַלער פּרעסע)—יצחק פּסחזאָן (אויך איסאַק, מאָטעלע, דוד וואַנער,—ראָן).—(אין „ווילנער טאָג"—זלמן רייזען).

אלטער ציוניסט, דער (בריוו פֿון א״י אין „יוד" 1900)—מנשה מאיראָוויטש? (ווי עס איז צו דרינגען פֿון זייַנע אַנדערע פּס״נ: Старый Палестинец, מזקני הישובֿ, וואָס פֿעלן בייַ חיותן, דאָס גלייַכן זייַנע פּס״נ בן צבֿי, ראשוני).

אלטער סאָציאַליסט, אַן („די שפּאַלטונג פֿון דער ייִדישער סאָציאַליסטישער באַוועגונג אין אַמעריקאַ" אין „ייִדיש-אַמעריקאַנישן פֿאָלקס-קאַלענדער" VI פֿון אַלעקסאַנדער האַרקאַווי נ״י תרנ״ח; זע מ. שטאַרקמאַן „פּנקס" פֿון אַמאָפּטייל 1929, 92)—??

אלעקסאַנדער (אין בונדישע אויסגאַבעס)—באָריס פֿרומקין (ב. יעלין?).

אליפר (אויך אלף, פּניאל אין דער העברעיִשער פּרעסע זינט 1880)— אליהו פֿרידמאַן (שפּעטער אַרויסגעבער פֿון „הצפֿה").

אַלמוני בן ציון („ווייַטן", לידער, ווילנע 1922) — יצחק אייַזיק מאַכטיי.

אַלקוויט ב. („וועגן צוויי און אַנדערע" לידער נ"י 1931)—אליעזר בלום.

א. מ. ע. ש. ה. („איינינגע אַנעקדאָטען פֿון דעם באַרימטען שוט באַלאַקיראָוו" וואַרשע תרל"ט זז' 37, „דער שרעקלעכער עלילת דם" לובלין תר"מ זז' 18+38) — מ. עפּשטיין.

אַמתי (ארץ-ישׂראל-בריוו אין „פֿרייַנד" 1904) — ??

אני („איין טאָג פּלאָצקער סוחר" 1912) — יצחק טובֿיה אַלטמאַן.

מ. אַניוטין (אין די אויסגאַבעס פֿון די פּ"צ)—מ. יאַרבלום.

אַנין נ. (אין „וועקער")—אייַזיק דעווענישסקי (א. ווייַטער).

אסתר (נאָוועלעס אין „יידישן פֿאָלקס-קאַלענדאַר תרנ"ו" לעמבערג) — מרדכי עהרענפּרייַז (אויפֿן נאָמען פֿון זייַן פֿרוי אסתר).

אָסקאַר (פֿעליעטאָנען אין מאָסקווער „עמעס") — א. סטרעליץ.

אָפּאָטשנער פּרץ („נע-ונד" לאָדזש 1933)—פּ. אָפּאָטשינסקי.

אפ"ד (איבערגעזעצט „תּולדות רש"י" וואַרשע תר"ם זז' 10, „דער חמעצדיקער ברכו אָדער דיא נייַן טעג פּסח, אַ פּראָגער געשיכטע" וואַרשע תר"מ זז' 13—(זאָל ער זייַן אידענטיש מיט 718 אפ"ד—אליעזר דוד פֿינקעל? זע לעקסיקאָן III)—??

אפ"ס („גרונעלע דיא רעבעצין" ווילנע תרל"ד ז' 48, „אשת חיל—סאַטירישע ערצעהלונג" איידטקוהנען 1873, „דיא צווייטע חוה אדער שם טובֿ" ווילנע 1872) — פּ. סובאָצקי.

אפראַנעל (אין זאַמלבוך „אין זיך" 1920)—מ. אפֿרימזאָן ?

אפֿרים („מאַלער" אין „דער וועלט" שיקאַגע 1917—18)—א. באָרנשטיין.

אפֿרתי (אויך וו. מ. אפֿרים, אין „ליכט" יאַס 1915)—אפֿרים יוסף וואַלדמאַן.

א. צ. מ. („דער קייזער אין וואַלד... איבערזעצט פֿון רוסישע שפּראַכע אויף אידעש דייַטש" ווילנע 1877 זז' 32) — ??

A. R. (בריוו פֿון פּאַריז אין „דער וועלט" ווין 1900) — ??

א—ר, א—ר מ. (אין בונדישע אויסגאַבעס)—מלכה ליפֿשיץ (אסתר, מאַריאַ יאַקאָוולעוונאַ פֿרומקין).

אַראָנאָוו א. („די פּרינציפּן פֿון פּראָלעטאַרישן ציוניזם")—א. אַרשאַווסקי (אַדאָלף. זע „ייִדישער אַרבעטער-פּנקס" ז' 76).

אַראָנסאָן (אַ נייַער קריטיקער פֿון „בונד" אין „צוקונפֿט" 1904) — אַרקאַדי קרעמער ?.

ארבעים ואחד („אַ פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון פּראָווינציע אָדער דיא צואה פֿון רבי משה אריה'ס איינע מאָראַליש קריטישע ערציילונג" אַרויסגעגעבן אפֿרים דיינאַרד אַדעס 1884)—ג. ח. לעוונער (גחל).

אר"ז („ר' תנחם דער מקבל. איינינגע נייַע ייִדישע פֿאָלקס-ליעדער, אויס דער פּאַנאָראַמאַ דעס רוסיש-פּאָלנישען יודישען לעבענס" יאַס 1883 זז' 16) — ??

ארישב. וואַרשע („לעבנס־פֿראַגען" 1916) — (באָריס?) ??

ארסקי א. („די מלחמה און דער יידישער ארבייטער אין פּאָלעסטינע" מאָסקווע—קיעוו—אָדעס 1918) — כ. בערלינרויט.

ארקושראלי־ויד (בריוו פֿון ירושלים אין „פֿרײַנד" 1903 א״ה, אין „יוד" פּאָלק" ווילנע 1906) — מנשה מאיראָוויטש?

א. ש. („די נאָדעל" ווילנע 1912) — ??

אשר (מיטאַרויסגעבער פֿון „פֿרײַנד" — פט״ב 1903—8) — אַלעקסאַנדער שבתי ראַפּאָפּאָרט.

באַגרישזרשע („לערנט ליב צו האָבן ס׳לעבן. לידער און פּאָעמעס" בריסל 1935 א״א)—באָריס (ברוך מזחריהו) ווײַסמאַן („שאָטנדיקע שויבן", „אין שטויביקן חאַנדל. לידער" אַנטוואַרפּן 1931).

באַטקע (מיט פּראָפּ׳ פ. שניאורסאָן „די כאַראַקטעראָלאָגיע פֿון שלאָמ־לעבן בײַ קינדער", וואַרשע 1936)—מאָטל גילינסקי.

באַנציע שוויגניק (אין „פּאָלקסצייטונג", „האָפֿנונג" 1906)—ברוך בשארני (ב. וואַלדיק, אויך מאָיסי ווילנער, B-ch אין „דער נײַער צײַט" ווילנע 1908—9).

באַקאַנטער יוד, א (בריוו פֿון ווילנע אין „דער וועלט" ווין 1900)—??

בארבאַן מ. (בר־רבן מ.) (היסטאָריש ארטיקלען אין „אונדזער עקספּרעס" חאַרשע) — מנשה אונגער.

בארישאָוו (אין די אויסגאַבעס פֿון די סיימיסטן)—מאַרק באָריסאָוויטש ראַטנער.

באשעוויס י. („דער שטן פֿון גאָרי" וואַרשע 1935 א״א)—יצחק זינגער.

G. B. (עקאָנאָמיש ארטיקלען אין „פֿרײַנד" 1904) — ד״ר חיים־דוב הורוויץ?

ב. ח. („הונדערט און צוואַנציג ביליאָן" אַרויסגעגעבן פֿון דער יידישער סאָציאַליסטישער אַגיטאַציאָנס־ביורא נ״י) — ברוך טשארני (זע „ב. וואַלדיק אין לעבן און שאַפֿן, רעדאַקטירט פֿון יעפֿים ישורין" נ״י 1936).

בוך („כאַצקלע כּל־בוניק" אָפּערעטע אין 4 א׳ כארקאָוו 1918) — כ. בוימוואָל.

ב. ח. (אין „דער אידישער ווירקליכקייט" ווילנע 1906—7) — ??

ב. י.—בן ישׂראל (אין „דעם יידישן קאָלאָניסט", קאָלאָניע קלאָרא, ארגענטינע 1909) — מרדכי אַלפּערסאָן.

ב—ן א.—(„ליבעראַליזם און דעמאָקראַטיע", וואַרשע חרס״ו, ז׳ 16) — ??

בן־אבצן („א געשפּרעך צווישן צוויי ווײַבער איבער שלום־עליכם" אין „יודישן פּאָלקסבלאַט" 1887, לידער דאָרט 19, 24, 25, 29) — ??

בן־אהרן (אין „טענע׳ איד׳ אַדווערטייזער" לאָנדאָן 1904—5, אין „דער יידישער פֿרײַהייט" לאָנדאָן 1905) — ש. אראָנסאָן.

בן־אלחנן („פּיפּ־פּאָקס" לאָנדאָן 1899—1900)—חיים רבינאָוויטש.

בן־ארי (קאָרעספּאָנדענט פֿון מאָסקווע, פּסטר, אין „מאָרגן־זשורנאַל" נ״י, נאָך דעם ווי ליכטמאַן, קרופּניק און יאקיר האָבן געמוזט איבערריסן זייער פּאַרבינדונג מיט דער צײַטונג)—??

בן־ברית (אין בונדישע אויסגאַבעס) — יוסף איזביצקי (ביינישׁ מיכאַלעוויטש, אויך ב. מ., יא–קי, מיכאַיִל, דער זעלבער, אַ גראָער).

בן־דוד (אויף וואָס דאַרפֿן מיר לערנען ייִדישע געשיכטע״, וואַרשע 1902, זז׳ 18) — כהן?

בן־דוד (אין „אידישן קעמפֿפֿער״ 1907) — בער אַבערסאָן (1866—1929).

בן־דוד א. — אַבֿרהם קירזשניץ (א. באָבראָווסקי, אַלעף, ח. לייבע, א. ב. ראָם).

בן־הדור (רומעניש־ייִדישער שרייַבער) — מ. פֿ. גרינבערג (סימאָן שמידט).

בן־יוסף („בריוו פֿון אָדעס״ אין „דער וועלט״ ווין 1901, 11) — ??

בן־חופֿש (אין „פֿרייַנד״ און אין העברעיִשע צייַטשריפֿטן) — צבֿי הירשקאַן.

בן־יעקבֿ (דערצ׳ „די ערטרונקענע״ אין פֿאַריזער „התקוה״ 1895) — לעווינזאָן? (זע ז. שייַקאָווסקי, „די ייִדישע פֿרעסע אין פֿראַנקרייַך״ אין פֿאַריזער „פֿרייַער פֿרעסע״).

בן־יעקבֿ (רעדאַקטאָר פֿון דער ייִטאַ, וואַרשע) — מענדל מאָזעס.

בן־יצחק („היינריך היינע״ אין „דער וועלט״ ווין 1900, 3) — ??

בן ישי מ. (אין הודש־זשורנאַל „דאָס נייַע וואָרט״ יאָהאַנעסבורג 1916) — ??

בן־ישׂראל א. ה. („די צווייַגן״ וואַרשע 1909, זז׳ 68)—??

בן־מנחם (שיר אין „דער וועלט״ ווין 1900, 6) — ??

בן־עוזיאל (אלצפֿן) („דער באַגינען פֿון דער בערשטער־באַוועגונג״ אין „ווירטשאַפֿט און לעבן״) — ??

בן־עמרם („פֿריילִיכער טאַשענבוך״, פֿ׳ ר. מאַזין לאָנדאָן, זז׳ 39) — ??

בן־פֿרץ (אין ה. עפֿעלבערגס „וואַרשעווער קאַלענדאַר״ תרנה—ו) —יוסף ווייַנשטיין (קעשעניעוו).

בן־צבֿי (לייטאַרטיקלען אין „אונזער לעבען״) — נח פֿרילוצקי.

בן־צבֿי (טעאַטער־שטיק) — יוליוס אַדלער.

בן־קאָוונא („דער גרענד־פֿירער״ א״אַ אין „קול לעם״ 26 אָקט׳ 1877 א״וו)— מ. נעוואַכאָוויטש (מאָריס ווינטשעווסקי).

בן־קיש (אין „דער אידישער ווירקליכקייט״ ווילנע 1906—7)— שאול סטופֿניצקי.

בן־שמאי (אין „דער פֿאָלקסשטימע״ באַרדיטשעוו 1913) — ל. ווולמאַן.

בע״ז („שייקע פֿייַפֿער אָדער דער באַרימטער וויצלינג...״ וואַרשע 1893, זז׳ 32; „דער מאָדע אוסטאַוו אָדער דער קורס פֿיר אַריסטאָקראַטין און דאַמען... הערויס־געגעבן פֿון בע״ז—מחבר פֿון דעם נייַען זורנאַל״, וואַרשע 1894, ז׳ 44) — ??

בעל־החלומות (אין „האחדות״) — בן גוריון.

בעל־נפֿש (אין „פֿראָלעטאַרישן געדאַנק״—„פֿאָרווערטס״ 1907)—שלמה שולמאַן.

בעלקא א. (אין אַ. רייזענס „נייַעם זשורנאַל״ א״אַ) — אַבֿרהם וועוויאָרקאַ.

בערגמאַן א. ש. („די ליעבע פֿון אַ פֿרימאַדאָנע, ראָמאַן פֿון הייַנטיקן קינסטלער־לעבן״ אין „טאָג״ נ״י 1924) — ??

בערלין מ. (אין „ביכערוועלט״ קיִעוו 1919) —??

בערנאַרד ברוך („יהודה תנכיס העלדן־לעבן״ נ״י 1933) — ברך גרינבערג.

ב. ק. (אין „דאָס נייַע לאַנד״ נ״י 1912 — 13 א״אַ) — אַבֿרהם רייזען (בן־קלמן).

ב—ר (בריוו פֿון גאַליציע אין „דער וועלט״ ווין) — ג. באַדער?

בראָנזווילער סטאָליער („הובל-שפענער" נ"י 1933) — בערנארד גרינפעלד.

בר-לבא (לידער און הומאָרעסקעס אין „טאָגבלאַט" לעמבערג 1908) — אָשר באַראַש.

בר-גליא איש טז (איבערז' פון ד"ר פיליפזאָנס ראָמאַן „רבי אבֿרהם און חולדה" אין „יוד' פאָלקסבלאַט" בײַלאַגע פון נומ' 12 אָן) — גבֿריאל ראַוויטש.

ברונא גבֿריאל (אין „דער וועלט" שיקאַגע 1917 — 18) — זעליק העלער.

בר-כוכבא („דער פוטער אָדער דער פעלץ מיט די פאַלערינע, איין ערצאהלונג" ווילנע תרנ"ז — א פאָלקס-סאַטירע קעגן לוקסוס), אפשר אידענטיש מיט בר-כוכבא ש. („נײַע אַמעריקאַנישע הגדה" ווילנע 1900) — ??

בר-קמחי (אין „צוקונפט" נ"י 1913) — ??

בע-בע (אין „דער נײַער וועלט" וואַרשע 1909 נ' 1) — משה יוסטמאַן.

בעל-יאוש (אין „ראָמאַנ-צײַטונג", „הײַנט") — משה יוסטמאַן (ב. יאושזאָן).

בעל-יסורים, בעל-ספורים („דער יורישער וועקער" סטאַניסלאָוו 1910) — אלעזר רוקח.

בת-ישראל („חיימקע און אײַזיק", א געשפּרעך צווישן א פרומען ייִדן און אַן אַפּיקורס, פאַריז 1908 זז' 16) — ??

בת-מלכה („דאָס פידעלע — א בילד פון איין אַדעסער הויף" אין זמ"ב „דאָס הייליגע לאַנד" — פרוי זאַמאָשטשין (זע ראובֿן גראַנאָווסקי אין „פנקס" נ"י I 146.)

בת-קול (לאָנדאָנער קאָרעספּאָנדענט פון „פרײַנד") — לייזעראָוויטש (זאָל האָבן אַרויסגעגעבן אין לאָנדאָן א ייִדישע צײַטונג).

ג. („זמר לשמחת תורה" אין „יוד' פאָלקסבלאַט" 1881) — יהודה-לייב גאָרדאָן.

גאָטליעב ל. (צײַטונגס-ראָמאַן אין „הײַנט") — א. ל. יאַקובאָוויטש.

גאָלדבערג אבֿרהם (רעצענזיע אויף חמ"ץ — חיים מאַליץ — אין „יוד' פאָלקסבלאַט" 1889, 28) — דוד פרישמאַן?

גאָלדווין א. (איבערז' פון איבסענס „דער בוימײַסטער" נ"י 1909) — ??

גאָלדין רחל (אין „פאָרווערטס" ווילנע 1907) — רחל מאירסאָן (ינאית).

גאַמלען ל. (רעצענזיע אויף י. בלייכערס איבערזעצונג פון בײַראָנס „הימל און ערד" אין „ביכער-וועלט" קיעוו 1919, 2—3) — ??

גאָר בנימין („מויערן", לידער, בריסל 1926) — ב. גאָרעלאָוו.

גאָרזדער (היסטאָרישע אַרטיקלען אין „פאָרווערטס") — חיים שויס.

גאָרנבערג ב. („עמיגראַציע און אימיגראַציע", פ' „די וועלט" ווילנע 1907, אין רוסיש פ' Трибуна ווילנע 1907, באַריכט פון דעם אינטערנ' קאָנגרעס אין שטוטגאַרט) — באָריס פרומקין און יעווגעני גיסער (שמעון גינזבורג).

ג—ב (זכרונות פון „בונד" אין „דער האָפנונג" 1907, 14) — גליעב? (=אבֿרהם מוטניק, אויך א"פ ג. יא.).

ג"ל — גבֿריאל ליכטענפעלד.

גלעדי („ווי אַזוי ערציהען קינדער" וואַרשע 1934) — געלבפאַרב.

גמליאלי (אין „יודישן פאָלק" ווילנע 1906 — 7) — ??

ג—ן א. (אין „מאָמענט")—א. גראַפּמאַן.

ג...ן י. ל. (דער קהלישער אינדיג" אין „קול מבשר" 1868, 27) — יהודה-לייב גאָרדאָן.

גראַף („ספר רפואות הנפש ורפואות הגוף להרמב"ם" ?) — ר' יהודה ראָזענבערג.

גראַף מ. י. קוויטעל (איבערז' פון בוקי בן יגלי אין „יוד' פאָלקסבלאַט" 1889 א"א) — ישראל לעווי ?

גרינבערג דוד — אונטער זיין אמתן נאָמען דוד בן אנשל זאַהיק ארויס-געגעבן „די רויז צווישן דערנער" (זע ז. רייזען אין טעאַטער-ארכיוו א"ר פון ד"ר י. שאַצקי ז' 457—8).

גרשון (אין „פראָלעטאַרישן געדאַנק", „פאָרווערטס") — יצחק שימשעלעוויטש (בן-צבי).

גרשוני ד. (אין „ייִדישן פאָלק" ווילנע 1906 — 8) — ??

דאָבראָוו נ. („די ענגלישע רעוואָלוציע" פ' „די וועלט" 1907) — חיים לעוויט (זע פ. שמידט אין „צוקונפט" 1921).

דאַווידאָוויטש ל. (אין די אויסגאַבעס פון ס"ס און „אָרט") דוד לוואָוויטש.

דאָמאַש י. (אין „פראָלעטאַרישן געדאַנק" 1907) — ישעיה דאָמאַשעוויצקי (י. בערשאַדקי).

דאַנין („וואָס ווילן די פועלי-ציון" מאָסקווע-קיעוו 1917) — בער באָראָכאָוו.

דאַניעל מ. (ראָמאַן „יוליוס" א"א) — ד. מייעראָוויטש.

דאַנקין י. (טעאַטער-רעצענזיעס אין לאָדזשער „נייעם פאָלקסבלאַט") — ישראל ראָזענבערג.

ד—ד א. ב. („די ארבעטער-פרוי אין ציפערן" אין „דער צייט" פט"ב 1914, נ' 8) — ??

דוד בן ישי („פאָליטיש-עקאָנאָמישע אונטערהאַנדלונגען" אין „אוואַנגאַרד" בוענאָס-אייַרעס 1910 נומ' 3—4) — דוד פינסקי (האָט די ארטיקלען געשריבן ארום 1902 פאַרן „בונד", אָבער פאַר דעם דאָזיקן אָרגאַן זייַנען זיי געווען צו פאָפּולער. — אינפ' פון פ. קורסקי).

דובּ בן משה (שלום-עליכם-ביבליאָגראַפיע אין „צוקונפט" 1916)—בער באָראָכאָוו.

דוד מ. („קולטורעלע טעטיקייט אין וואַרשע" אין „דער נייער צייט" ווילנע 1909, נ' VI—V) — דוד מייער.

ד. ז. (אין בונדישע אויסגאַבעס) — דוד זאַסלאַווסקי (אויך פ. פ.).

ד—ן („די ייִדישע ס"ד-פּאַרטיי אין גאַליציע" אין „וועקער" ווילנע 1906 נ' 29) — דזשאָן (יוסף מיל) ?

דזשאָן (אין בונדישע אויסגאַבעס) — יוסף מיל.

דייוויד ג. (איבערז' פון אָליוו שריינערס „טרוימען" נ"י 1909) — יוסף דוד איזאַקאָוויץ.

דינה (אין בונדישע אויסגאַבעס) — ס. בלאָנד.

ד. מ. — דניאל מאַרשאַק.

דן (אין „לעצטע נײַס" ווילנע 1916—18 א"א) — דן קאַפּלאַנאָוויטש.

דן גבריאל (אין „המגיד" 1858) — יהודה־לייב גאָרדאָן (זע א. ר. מלאכי אין „פּנקס" נ"י 1929 ז' 78).

דניאל (אין „פּראָלעטאַרישן געדאַנק") — אַסאַרקאַן.

דניאל (איבערזעצער פֿון בונדישן פֿאַרלאַג „די וועלט") — מאַקס מאַזאָווער.

דעמבלין ב. (אין די „זאַמלביכער" פֿון יוסף אָפּאַטאָשו און ה. לייוויק א"א) — בנימין טייטעלבוים.

דער טאַטע (אין בונדישע אויסגאַבעס) — אַבֿרהם פּרימאָרסקי.

Dr. S. (בריוו פֿון בוקאַרעשט אין „דער וועלט" ווין 1900) — ??

דרך־ארץ (אין לעמבערגער „טאָגבלאַט")—אַבֿרהם לעבענסאַרט (געשט' 1909).

האַליטוואַק (פֿעליעטאָנען אין „ייִדישן טאָגבלאַט" נ"י)—ה. ליפּסעט (געשט' 1921).

הָ' אַ' נָ'ך („ר' שלמה וואונדער האלד, אַ היסטאָרישע ערצאהלונג", ווילנע דרוק ראָם 1887 זז' 152) — א. כּהן פֿון גראָדנע.

האַסיסט מענדל (טאָג־פֿעליעטאָנען אין „פֿרײַנד" 1909 1, 10, 27) — ??

היימאַן א. ה. — („די סאָציאַליסטישע פֿראַקציעס אין ציוניזם", פֿ' „די וועלט" און אין רוסיש Трибуна ווילנע 1906) — שמעון קלעוואַנסקי (מאַקסים, דער ריגער).

העפֿטער אָסקאַר („עוועלינס חתונה, ראָמאַן פֿון ייִדישן לעבן אין אַמעריקע" אין „פֿאָרווערטס") — ??

העצירני ד"ר (אין „המליץ" וועגן ד"ר הערצלס „ייִדישער מדינה")—ד"ר יהודה האָלצמאַן (זע י. ש. יורעלאָוויטץ, „אַ גרויסע פּערזענלעכקייט און אַ געהיימניס־פֿולער מענטש", אין דרום־„אַפֿריקאַנער ייִדישער צײַטונג" 1938).

Herman (אין „אונזער לעבען") — צבֿי פּרילוצקי?

— וו. („עלילת־דם" — אין „פֿרײַנד" פֿון 1טן מײַ 1911) — א. מ. דעווענישסקי (א. ווײַטער).

וואָגלער א. („אַ בלעטל אין ווינט", לידער, ווילנע 1934) — אלחנן ראָזשאַנסקי.

וואַהרער פֿאָלקספֿרײַנד, אַ („דער יודישער פֿאַר־פּסח", אויסגעצייכנט געשריבענער פּאַמפֿלעט קעגן דעם צדקה־סיסטעם אין אַדעס, פּט"ב 1888 זז' 22) — יצחק — ??

וואָלאָנטיאָר (אין „צוקונפֿט" 1914א"וו) — לייב וועלטמאַן (מ. פּאַוולאָוויטש).

וולף ראָזע — רחל לוריא?

וואָלף ח. („די איבערגאַנגס־געזעלשאַפֿט <די מיסיע פֿון עטישן מענטש"> וואַרשע 1937) — ישׂראל גדליה פֿרידמאַן.

וואָלפֿינגער פּערל („איך", לידער, וואַרשע 1922)—פֿייגע־פּערל בראַנטוויין.

וואָלפֿסאָן אַבֿרהם („האַנדעלס־בילדער" אין פּרצעס „יודישער ביבלי־אָטעק" III) — א. פּאָדלישעווסקי.

וואָלפֿסאָן מ. („פּאָלניש־יודישעס ווערטערבוך" וואַרשע 1917) — ??

וואָרשט משה (Das Lied Vum Lockschen, Parodie uf Schiller sein Lied vun de Glock. In jiddisch-deitschem Dialect un mit Erklärungen אמסטערדאַם א״י) — ??

וו. ב. (אין „דאָס נייַע לעבן״ נ״י 1910 רעצענזיעס אויף די איבערזעצונגען פֿון ביערנסאָנס „איבער אונדזער קראַפֿט״, איבסענס דראַמען א״א) — ב. וולאַדעק (ברוך טשאַרני)?

ווי טאַלי (אין בונדישע אויסגאַבעס) — ישעיה אייַזנשטאַדט (איסאַי, יוזשני).

ווי טש מ. (אין „פֿאָרווערטס״ ווילנע 1907) — בער באָראָכאָוו.

ווייַסבערג א. (צייַטונגס-ראָמאַנען, ווי „א שוועסטער-נקמה״ אין „צייַט״ נ״י 1922) — ??

ווילנער, א (אין „אידישן קעמפֿפֿער״ נ״י 1906—7) — מ. זייפֿפֿערט.

ווילנער משה („אויף א זייגערל״ אין „דער וועלט״ ווין 1900, 23 א״א) — אַבֿרהם רייזען (זע זייַנע „עפּיזאָדן פֿון מייַן לעבן״ II).

ווילענסקי ל. (וועגן ייִדישע פֿאָלקסלידער אין „דעם פּנקס״ ווילנע 1913) — יהודה-לייב כהן (אויך Elka, כלי, א דעקאַדענט. — זע ד״ר י. שאַצקי, „יהודה-לייב כהן״ נ״י 1938).

ווינינצער מלאך (א קאָמעדיע אין „קול מבֿשר״ 1868, 7, 10, 11) — י. ענגעלשטערן.

ווינינצקי מאַרק (אין די בונדישע אויסגאַבעס) — וולאַדימיר מעדעם (וו—ם, גראַף, ג. ראַף).

ווינער ד. (אַרטיקלען אין וואָכנבלאַט „דער טאָג״ ווילנע 1908) — א. ליטוואַק?

וועסטער ס. (אין „דער אידישער ווירקליכקייט״ ווילנע 1906—7) — יוסף גאָלדבערג.

ווער-איז-ער — („דאָס ליד פֿון דער נייטאָרין״ אין „אַוואַנגאַרד״ בוענאָס-אייַרעס 1909 6—7, א פּאָעמע „די לאָדזשער באַריקאַדן״ א״א אין דוד פּינסקיס „אַרבייטער״ אַרום 1907) — מנשה האַלפּערן (אינפֿ׳ פֿון פֿ. קורסקי).

ווערנע י. ד״ר („דער רמבם״ לאָס-אַנדזשעלעס 1936) — יצחק ווערניקאָווסקי.

וו—ק ש. (דערציילונגען אין „הויזפֿרייַנד״) — שמעון וואָלטשאָנאָק?

ותיק נ. (אין „האחדות״, אויך חבֿיבֿ, טובֿ, ישׂראלי, שמשון) — יוסף וויטקין (זרובבֿל, אויך י. וו.)

זאַוואַלנער, א (אין „דער יודישער וועלט״ ווילנע 1913—14) — זעליק קלמנאָוויטש.

זהבֿי י. („מאָדערנע דרשות״ וואַרשע 1928 א״א) — הרבֿ ישעיה זלאָטניק.

זיגמונד לייב — זיסקינד ליעוו.

זי״ו יבא משאט (מעשׂה-ביכלעך) — ??

זינא (אין די אויסגאַבעס פֿון די פּ״צ) — ז. חפֿץ.

ז—ן מ. פ. („בריוו פון גאַליציע" אין „יודישן פאָלק" ווילנע א"א) — מ. פ. זייַדמאַן.

ז ק"ן (אין לאָנדאָנער אויסגאַבעס) — אייַזיק סטאָון.

ז ש. (אין „פאָרווערטס" ווילנע 1907) — בער באָראָכאָוו.

ח... („עטליכע יאָהר צוריק", אַ גרעסערע דערציילונג, „סצענען ביי אַ גובערסקי רב", קאָמעדיע — אין אַ ריי נומערן „קול מבשר" 1868) — משה חאשקעס (דאַנציג)?

ח ד, ש. (אין „פרייַהייט" טשערנאָוויץ 1919—20) — ד"ר שלמה ביקל.

ח ו ב ב ע מ ו („דער קלוגער דאָקטאָר") — B. X. (כ. וו.) ??

ח ו ק ר (אין „דעם יודישן וועקער" סטאַניסלאָוו 1910) — אלעזר רוקח.

ח יי ם ב ן ב ת י ח („צוריק צו זיך" דראַמע נ"י 1926) — ח. באַסין.

ח ל ץ ה פ ל ו נ י („אַ רייזע פון לאָדז נאָך קאַבצאַנסק", אַ סאַטירע אויף דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג, פעטריקאָוו 1908 זז' 29) — צ. מיליאַווסקי.

ח ק ר ן (אין „דער יודישער פאַמיליע" 1902) — ??

ח ק ר ן (אין „יודישן קעמפפער" נ"י 1906—7) — ף גילוטץ (גיליס ?).

ט א ן מ. (ראַנגלענישן און רעפאָרטאַזשן "ווילנע 1936) — מ. טאַנענצאַפּ.

ט א ר א ס (אין בונדישע אויסגאַבעס) — דוד כץ (וו. א. צאָגלין, וויקטאָר).

ט — ב. א. („דער רב ר' אברהם פון בכר"ך", ערשטע איבערזעצונג פון היינריך היינע אין ייִדיש, אין „קול מבשר" 1862) — א. ב. גאָטלאָבער ?

ט ו נ ק ל · מ ו נ ק ל — יוסף טונקל.

ט ל ו מ ט ר (קליינע פעליעטאָנען אין „וועקער" און „פאָלקסצייַטונג") — אהרן איזאַקסאָן (אינפ' פון מ. יעווזעראָוו).

י. א. (וועגן דער בונדישער פרעסע אין רוסלאַנד אין „אונדזער שטימע" 1918 א"א) — יוסף איזביצקי.

י. א. ב. („דיא קליין שטעטיל אסיפה מיט זייערי פארשטעהר" לעמבערג 1883 זז' 16, אַ אינטערעסאַנטער דאָקומענט צו דער געשיכטע פון דער ייִדישער דערציִונג אין גאַליציע) — אהרן בערנפעלד, ברודער פון ד"ר שמעון בערנפעלד.

י — י אָ ו ו (אין בונדישע אויסגאַבעס) — קאָינען פישל (יונה, יאָנאָוו).

י א"ל („די פאַלשע מיינונג, סצענעס" אין „הישראלי" 1880, 38) — ??

י ב נ"ה (בריוו פון יאַס אין „דער וועלט" ווין 1900) — ??

י ב ש"ה (רעצענזיע אויף מ. ספעקטאָרס „הויזפרייַנד" אין „יוד' פאָלקסבלאַט" ביילאַגע 1889, 9 — 10) — ישראל לעווי ?

י ב ש"ל (אין „יוד' פאָלקסבלאַט" 1888) — ישראל לעווי.

י — ב (אין „המגיד" פון 1טן מאַרץ 1858 וועגן דער ייִדיש·העברעיִשער צייַטשריפט פון רומעניע „קורות העתים") — מתתיהו שטראַשון (זע א. ר. מלאכי אין „פנקס" פון אַמאָפטייל 1929 ז' 78).

יה״לס („אנעקדאטען וויטצען, מעשה׳ליך אונ גלייכע וואָרטליך וואס הערבעלע עסטערפאלער ז״ל האט זיך אנגעהערט אונ נאכדערצאהלט פון ר׳ מרדכי ראַקאָווער אונ אפרים גריידינער ז״ל״, וואַרשע תרס״ב) — ??

יהל״ם (אַרויסגעבער פֿון מעשה׳ביכלעך, געדרוקטע אויפֿן אָפּגעלאָזנסטן אופֿן, אַפֿילו וועדליג דעם מין ליטעראַטור, איבערגעדרוקט פֿרעמדע, געענדערט די נעמען פֿון די מהברים אאַז״וו, צ״א „אפֿרים גריידנגער״ (וואַרשע)—לייב מאָרגענשטערן.

יהלו״ם — יהושע מזה (זע חיות 2288).

יהלום ב. י. („איך וויל אַהיים״, וואַרשע 1931 א״א) — י. הייבלום.

יוד, א (בריוו פֿון גאַליציע אין דער „וועלט״ ווין 1900, צ״א וועגן ייִדיש — איינער פֿון די בעסטע אַפּאָלאָגעטישע אַרטיקלען אין דעם ענין, וועגן דער וויכטיקייט פֿון ייִדיש בייַם אָרגאַניזירן און פֿאַראייניקן די 800 טויזנט גאַליציאַנער ייִדן וואָס „דענקען, פֿילן און רעדן ייִדיש״, וועגן דער עקאָנאָמישער לאַגע) — ?? (אפֿשר שמואל שור, וואָס האָט אין „דער וועלט״ אויך געדרוקט בריוו פֿון לעמבערג, בילדער פֿון דער ייִדישער געשיכטע ?).

יונגער ציוניסט, א (סעריע אַרטיקלען „אונדזער פּראָפּאַגאַנדע״ אין „דער וועלט״ ווין 1901) — ??

יונין וואָלף („לידער״ נ״י 1936) — וועלפֿקע האָכמאַן.

יוסף (אין בונדישע אויסגאַבעס) — משה ראַפֿעס (אויך לעאָן).

יזבה״ש (אין „יוד׳ פֿאָלקסבלאַט״ 1888) ישׂראל לעווי.

ים א. (איבערז׳ פֿון איבסענס „דער קליינער עאָלף״ נ״י 1909)—??

י. מ. מברדיטשוב („סדר קשיות ותרוצים ודרשות של תנוקות... אַז מען זאל זיך לערנען שכל אונ מען זאל וויסין וויא אזוי מען קאן אין אונזער תורה הקדושה פרעגין קשיות און פאַר ענטפערין מיניה וביה מיט איין תירוץ הגון...״ וואַרשע 1879 ז״ז 68) — ??

ימבר״ע („שפּרינצע מירל דיא נגידיסטע אין מרים דיא פֿייַנע בריהטע, א יודישע זיטטען-געמעלדע״ בוקאַרעשט 1878, „דיא עגונה״ בוקאַרעשט 1878, א״א)— יחיאל-מיכל עזיאל (אַרויסגעבער פֿון „היועץ״) ?

י. מ. י. ן („דער בעל-תשובה״ זשיטאָמיר 1875, „דער אָפּ גילאָזטער שידוך״ דאָרט 1876, „דער געשמיסענער אפּיקורוס, אָדער א האלעריע אין דוראַנאָווקע, א טהעאַטער שפּיל אין 3 אקטען״ וואַרשע 1879, „למך דער בעל-שם אָדער צוויי חתנים אונגטער איין „חופה״ אַדעס 1880 זז׳ 64 א״א) — מאַרקוס בן הירש עפּשטיין.

י. ע. („דיא יודענפֿערפֿאָלגונגען אין פּראַג אונד בוקאַרעסט, אם ענדע — אויך... איינע אויפֿקלערונג איבער ציוניזמוס״ לעמבערג 1897 זז׳ 32) — יעקבֿ עהרענפּרייַז ?

יענער (אין „אַרבייטער-פֿרייַנד לאָנדאָן 1888) — לעאָן זאָלאָטקאָף (לויט א אינפֿאָרמאַציע דורך קלמן מרמר).

יעקבֿ בן אביב — י. באָנאָסלאַווסקי (געשט׳ 1915 אין לאָנדאָן).

יעקבֿ בן אבֿרהם (אין „האַמער״ בראַיִלאַ 1916) — יעקבֿ באָטאָשאַנסקי.

יעקבֿ בן יוסף (אין „העולם״ א״א) — יעקבֿ יאָסעלעוויטש.

י״ר (יר) („דער טרייער געליעבטער״ וואַרשע תרמ״ב Романъ отъ И. Р. В.,
„דער גאלדענער אדלער... מיט דיא פֿיינסטע געדאנקען אויף דער אהרט פאן דען
גרויסען פֿערפֿאסער שמר״ וואַרשע 1883) — ??

ירושלמי (איבערזעצער פֿאַר בונדישע אויסגאַבעס) — שמואל אפרת
(סאַמויִל, מנחם — אינפֿ׳ פֿון מ. יעווזעראָוו).

ירמיהו (אין די אויסגאַבעס פֿון די סיימיסטן) — יהודה נאָוואַקאָווסקי (זייַנער
אַ פּס״נ אויך סאָלאָמאָנאָוו ?).

ירמיה (אין „פּראָלעטאַרישן געדאַנק״ 1907) — חיים איינשטיין (זע זרובבֿל,
„דער אָנהייב״ תּל־אָבֿיבֿ 1938).

ישבי (דערצ׳ „פֿון דאָס נייַ געלעבט״ אין „פֿרייַנד״ 1904 15, „פֿון וועג״
87) — יהודה שטיינבערג ?

ישׂראל (איבערז׳ פֿון י. ח. ברענערס „אין הויף״ אין „איד׳ קעמפּפֿער״
נ״י 1906) — ??

ישׂראל בן צבֿי איש יאַסי („די אומגליקליכע כלה״... 187) — ??

כפּרה־הינדל, דאָס (אין „פֿאָרווערטס״ א״אַ) — מ. זאַמעטקין.

כאַשמאַל („שער און אייַזן״ נ״י 1932) — יהודה־לייב כּץ.

L. (בריוו פֿון לאָנדאָן אין דער „וועלט״ ווין 1900) — ??

לאַזאַר ש. (סאָנעטן אין „האַמער״ בראַיִלאַ 1916) — ??

לאַנגזאַם (אין בונדישע אויסגאַבעס) — ישׂראל־מיכל קאַפּלינסקי (1909
דעמאַסקירט ווי אַ פּראָוואָקאַטאָר).

לאיזע („רבינו גרשון״ בוקאַרעשט 1878) — יחיאל מיכל (?) עזיאל. —
(„א אמתדיג ייִדיש הארץ״, באַאַרבעטער ראָמאַן, בוקאַרעשט אַרום 1902) —
יוסף (?) עזיאל.

לאַנדסמאַן י. ד״ר (אין „פֿרייַנד״ לאָנדאָן) — חבל האָרוויץ הלוי.

לב מ. (בריוו פֿון פּאַריז אין „הזמן״ פּט״ב 1903) — משה ליטוואַקאָוו.

לבֿ עבֿרי („צוואת משה״ — ייִדישע איבערז׳ פֿון חתם־סופֿרס צוואה, ספֿרים
אין לשון־קודש) — שלעזינגער, איידעם פֿון ר׳ הלל ליכטענשטיין.

— ל. — ד. („הויז־אינדוסטריע״ אין „דער וועלט״ ווין 1901) — — ??

ל״י מריגא („דעם פֿאָטערס צוואה״ ווילנע 1875, איבערדרוק 1894) —
ל. יאָסעלאָוויטש.

ליובעס א. („די געשיכטע פֿון ייִדישן לעגיאָן״ וואַרשע 1931) —
אַבֿרהם כייַקינד.

ליבערטע פֿ. (אין „דעם קאָמוניסט״ ווילנע 1919 א״אַ) — ??

ליבקעס דינה — דינה קיפּניס־שאַפּיראָ.

ליטאָווסקי א. („די וואָך״ ווילנע 1914 5) ישׂראל יעפֿרויקין.

„ליטמאַן („פֿון אַלע זיבן זאַכן״ בוענאָס־אייַרעס 1933 א״אַ קינדערביכער) —
ליטמאַן געלטמאַן.

לייב שׂרחס (אין „יוד׳ פֿאָלקסבלאַט״ 1889) — א. ל. לעווינסקי.

ליבצע הערשלס („ס׳איז בנאמנות א געלעכטער״—א שארפע קריטיק אויף ש״ע און זיין „יוד׳ פאלקס-ביבליאטהעק״ אין „יוד׳ פאלקסבלאט״ 1889 נ׳ 17) — ישראל לעווי?

לייזער וואלף (Evigingo Vilne 1936, לידער אין ווילנער „טאג״, „ליט׳ בלעטער״, „צוקונפט״ א״א) — לייזער מעקלער.

לייכטער וו. (אין דער אגודיסטישער יידישער פרעסע פון פוילן און אין דער העברעישער פרעסע פון א״י) — מאיר וווידיסלאווסקי.

ליסקי י. א. („פראדוקטיוויזאציע״ לאנדאן 1937) — יהודה איתמר פוקס.

ליפאוועצקי ע. (לידער אין „יידישן קונסט-אלמאנאך״ א״ר פון ש. גארעליק)— עזריאל ליפניצקי (גורל אומבאקאנט).

ליפצין סעם („אויף לייטיש געלעכטער״ נ״י 1923 א״א) — שבתי ליפצער.

למד — ווינק, א („שלום געמאכט — א בילד פון חסידישען לעבען״ אין „חויז-פרייַנד״ III) — ??

לעא רפאלס („פרץ סמאלענסקי און דער ציוניזמוס״ אין „דער וועלט״ ווין 1900) — ??

לעוו ש. („ארבעטער-דעקלאמאטאר״, פ׳ א. גיטלין, 2טע אויפלאגע, וואַרשע 1923 זז׳ 208) — דוד קאסעל?

לעוויט מאריס („דראמען און איינאקטערס״ נ״י 1928) — מאיר-לייב לעוויצקי.

לעווין אננא — יעקב באטאשאנסקי.

לעמבערגער בעל-חביתל, א („דער לעמבערגער געמיינדעטאג״, שיר אין „דער וועלט״ ווין 1889 21) — ??

לעסקי (פאליטישע ארטיקלען אין „מאמענט״) — לעאן קאפראווסקי.

מ. (אין בונדישע אויסגאבעס) — משה נאוואמייסקי (אלגין, אויך נ.)

מאב א. („פאליטיש-עקאנאמיש ווערטערבוך״ וואַרשע 1936) — מרדכי-אחרן בירנבוים.

מאגיסטער (לידער אין יידיש אמעריקאנישע אויסגאבעס) — לייבוש לעהרער.

מאוד זוני (יידיש-אמעריקאנישער הומאריסט און צייכענער) — ז. מעוד.

מאטוויי (אין בונדישע אויסגאבעס) — ד״ר משה גורעוויטש (מ. ג., מג).

מאיסיי פערעפליאטשיק (פיאניער פון „בונד״, רעדאקטאר פון א עמי-גראציע-זשורנאל אין קיעוו) — משה דושקאן.

מאיסקי י. (איבערז׳ פון ווילהעלם בעלשעס „די ליבע אין דער נאטור״ וואַרשע 1922) — יצחק צימערמאן.

מאקס די חרפה (אין „בונד״ א״פ מאקס נאלדפארב, 1919 אריבער פון „בונד״ אין דער רק״פ און ביז 1924 א״פ ג. פעטראווסקי געווען שעף פון דער הויפט-פארוואלטונג פון די מיליטערישע לערן-אנשטאלטן אין פסר) — דוד ליפעץ.

מאקסימאוו מ. (אין בונדישע אויסגאבעס) — מ. אגוז.

מאקס ר. (איבערז׳ פון ח. שטייערמאנס לידער אין „ליכט״ יאס 1915) מאָטי ראַבינאָוויטש?

מאָרגענטוי לייב („פאָלעסיע מיין חיים״, לידער, ווארשע 1937) — ל. סאַפאָזשניק.

מ. ב. („דער לארבער קראַנץ אדער איין טרעפונג פון גיהיימניסס דער יודין [פון הערמאַן רעקענדאָרף], פראיי איבערזעצונג״ ווילנע 1876, „תנאים אָן א חתן, ערצעהלונג״ ווילנע 1876, „אמעריקאנער פעטער״, דערצ׳, ווילנע 1876, „יוסף אויף דעם אינזעל״ ווילנע 1876) — מ. ברעגאָווסקי (פון קאָוונע).

מ. ג. (אָריגינעלע דערצ׳ און איבערזעצונגען פון טורגעניעוו, ע. אָרזשעשקאָס „גדליה״ א״א — אין „דער וועלט״ ווין) — ??

מגור (פאַרפאַסער פון א זייער אינטערעסאַנט ביכל „פאָלקס-ווירטשאַפט. איהרע וויכטיגסטע יסודות״. פ׳ יודישע פאָלקסביכלעך נומ׳ 1. ב. פעטט, דעמביצא, דרוק פאַן אלקאלאי נאכפאַלגער, פרעסבורג, זז׳ 64) — ??

מהריל״פ מזאמ׳ — מורנו הרב יצחק לייבוש פרץ מזאמאשטש (זיין ערשטע פאַרעפנטלעכטע זאַך, דער משל „התנשמת והירח״ אין ג. י. ליכטענפעלדס פאָלעמישן העפטל קעגן ח. ז. סלאָנימסקין „תוספת להערבון״ 1874.— זע מ. וואַקסער, פרץ-בוך פון די ייִוואָ-בלעטער ז׳ 234).

מ. וו. (ליד אין „דער וועלט״ ווין 1900, 23 א״א) — מיכל ווירט?

מוס („יחיד, מאַסע, פירער״ ווארשע 1934 א״א) — עמנואל נאָוואָגרודסקי.

מוש״ק (אין „האַמער״ בראַילא״ 1916) — משה וויינשטאָק.

מזרחי — ישראל חיים אייז (אויך מערבי, אחד מבני החסידים, חבר הלשכה).

מ. י. ב. (שירים אין „קול מבשר״) — באַרדאַך.

מיכעלעס מ. (אין „דער ייִדישער טריבונע״ פאַריז 1915) — מ. ראַשקעס.

מ—י—ם (אין „וועקער״ יאס 1915) — מ. י. מאָשקאָוויטש.

מירגאָלד רחל (איבערז׳ פ. זשיליאַרס „ניקאָלאַי II״, גראַף ס. י. וויטעס „זכרונות״, ווארשע 1923) — דוד קאַסעל.

מל״ח (בריוו פון ווארשע אין „דער וועלט״ ווין) — ??

מלך אביון (אין „וועקער״ אָרגאַן פון ייִד׳ סאָצ׳ פאַרבאַנד נ״י) — ל. ראָטמאַן (אויך בן-פנחס).

ממנ״י („זכר רב״ ווארשע 1873 זז׳ 90) — נפתלי משכיל-לאיתן.

מ—∵ מ:ד..ת (איבערז׳ פון א. פושקינס ליד „די טעליגע פון לעבען״ אין „קול מבשר״ 1863) — מנשה מרגליות.

מסטיסלאַווסקאַיאַ ס. (מ—איא ס.) — סאָפיע דובנאָוו-ערליך.

מענדל, ר׳ (פעליעטאָנען, „פאָליטישע שמועסן״ אין „לאָדזשער פאָלקסבלאַט״ און „היינט״) — צבי כהן.

מענדעלע („קאַריקאַטורן-אַלבום״ בוענאָס-אייַרעס 1924)—מאַנועל אייטשעל-בוים.

מערלין דוד („חיים סאַלאָמאָן, א ייִדישער ראָמאַן פֿון דער צייַט פֿון דזשאָרדזש וואַשינגטאָן" אין „פֿאָרווערטס" נ"י) — ??

מ. פּ. („דער גאַליציאַנער „בונד" אין זמ"ב „25 יאָר")—מ. פּאַפּיער.

מר-זוטרא (ברויו פֿון דער פּראָווינץ אין „פֿרייַנד" 1909) — ??

מ—רי א. („דאָס נייע לעבן" 1913—14) — ??

משאל (איבערז' פֿון קאַרל עמיל פֿראַנצאָזס „יהודית טראַכטענבערג" א"ט „דער גראַף און די יודין" ווילנע 1895, און פֿון גרעפֿין מאַריע ראָטאָצציס ראָמאַן „פאַר'ן גלויבען אונד פאַר'ן פאָטערלאַנד" ווילנע 1895) — יוסף הלוי (זע י. מאַק-ראַנסקי — בודד „הקרבן של הקולוניזציה" אין „הבימה העברית" בוענאָס-אייַרעס תרפּ"ה).

נאַטיש מ. („מוליער הירש" א"א וואַרשע 1934)—מכאל שוטאַן.

Noir — ש. ניגער.

Noel (אין „ראָמאַנ-צייטונג"—ל. יאַקובאָוויטש (לעאָן).

נאַשאָני אל. — מגשה האַלפּערן.

נומער דרייַצן (אין „פֿאָרווערטס") — ז. ליבין?

ן' חביב (איבערזעצער פֿון „השׂר מקוצי" אין „הלבֿנון") — נחום חיים בן ירחמיאל ברוידע (אינפֿ' פֿון א. י. טריוווש).

נחמן ניט-ברעסלויער (אין וו"ב „דער טאג ערשיינט אויף שבת" ווילנע 1908)— ברוך טשאַרני (אויך „דער הונגעריקער אַפּיקורס", „א. ג. [עלעכטער] מיט קרעמעניש").

ניטקעמאַז (אין מ. ווינטשעווסקיס „אמת")—מ. זאַמעטקין.

ניעטסקי — אַבֿרהם-יעקב נעטטער.

נישט קיין בטלן (פּאָליטישע פֿעליעטאָנען אין י. ל. פּרצעס יום-טובֿ-בלעטלעך) — י. ל. פּרץ?

נע (אַרטיקלען איבער נאַציאָנאַלער עקאָנאָמיע, טעכניק אין „דער וועלט" ווין 1900) — ??

נעלין ב. (אין דער „האָפנונג" ווילנע 1907) — ??

Nemo („דער עם-הארץ אויף דער ייִדישער גאַס" אין אָרגאַן פֿון ס"ס „דער נייַער וועג") — נחמן סירקין?

נקיומאב בן ציון (אין „המליץ" 1871, 34) — ב. נאָוואַכאָוויטש (מאָריס ווינטשעווסקי).

נ"ר („אהבת ציון אדער דיא ליבע פון ציון... פון ראָמאַניסט ה' מאפּו" וואַרשע 1883) — ראַכילעס אויס דובנע.

סאַכאַרינקוס („לידער און פּאַראָדיעס", פֿערטער טייל פֿון בוך „שפּאַס און ערנסט" בוענאָס-אייַרעס ...193) — נחמוה צוקער.

סאַמי עזשען (פֿיליוס האָמיניוס)—ד"ר שמואל שטערמאַן.

סאָנין („די יידן אין עסטרייך-אונגערן פֿאַר די יאָרן 1848—1908" אין וואָכנ-בלאַט „דער טאָג" ווילנע 1908) — ??

Sapiens („די קריטיקער" אין „דאָס נייַע לאַנד" 1911 נ׳ 7. Homo S. אין נ׳ 23) — ??

סאָפֿיע הויזפֿרוי (אין „פֿאָרווערטס" א״א) — מ. זאַמעטקין.

סאַפֿרי (אין די צ״צ·אָרגאַנען „באַפֿרייַונג" וואַרשע, „טריבונע" בערלין) — ??

סולטאַן יוסף („אַמעריקע", געשיכטע פֿון די פֿאַראייניקטע שטאַטן, נ״י 1937–38) — י. ראַשגאַל.

סול״ם („דער באַראָן מיט דיא שיינע מאַגדאַלענע", פֿ׳ מ״ץ ווילנע) — ??

סופֿר (אין „דער יודישער פאַמיליע" 1902) — ??

סיטאוען (אין „אידישען קעמפֿפֿער" נ״י 1906—7) — אַהרן פּערלמאַן.

סימענזאָן מ. (אין די אָרגאַנען פֿון ס״ס „דער נייַער וועג" א״א) — משה ליטוואַקאָוו.

סמיט אַרנאָלד (לידער אין „דער וועלט" ווין 1900) — אַהרן לובאָשיצקי.

סעמיאָנאָוויטש פֿ. („מאַרקס און באַקונין" אין זמ״ב „צום אָנדענק פֿון קאַרל מאַרקס" מאָסקווע 1918) — ש. כ״ץ.

סעניאָר (אין „דער וועלט" שיקאַגע 1917—18) — שמואל אַגורסקי.

סערעני ב. (אונגעריש·ייִדישער זשורנאַליסט אין אוזשהאָראָד, אין ייִדיש אַ קאָמעדיע אין 3 אַקטן „דער נעכטיגער טאָג" אוזשהאָראָד 1926) — בער סרילאָוויטען.

עהרליך פּ. (ראָמאַן „דער פּוילישער קעניג און זייַן ייִדישע געליבטע" א״א אין „פֿאָרווערטס") — ??

עוזרל, ר׳ (פֿעליעטאָנען אין „דעם טאָג" בוענאָס·אייַרעס 1914) — עוזר בומאַזשני.

עזניה ש. — שמואל גרייף (ש. באָריסלאַווסקי).

עזרא (אין די בונדישע אויסגאַבעס, צ״א צוזאַמען מיט וו. קאָסאָווסקין צונויפֿגעשטעלט די געשיכטע פֿון דער ייִדישער אַרבעטער באַוועגונג אין רוסלאַנד און פּוילן 1900) — לאַפּסערדאַקאָוו (אויך ד״ר בערג, מ. ראָזין, מאַקאָוויי).

עזריאל (בריוו פֿון וואַרשע אין „דער וועלט" ווין) — עזריאל נתן פֿרענק?

עזריאל, רבי („הירדן" תרס״ו, „דער יודישער וועקער" סטאַניסלאָוו 1910) — אלעזר רוקח.

עלזוויט ד״ר (נאָך דער גרינדונג פֿון „פֿאָרווערטס" — אַ מיטאַרבעטער) ס. עליזאָוויץ.

עליע פֿילאָזאָף (רעדאַקטירט „דעם בעקער" וואַרשע 1920) — אליהו סטריגלער.

פּאָזי אריה („שאַליט און טאַמאַרע", ראָמאַן 1929 א״א) — ישׂראל·אריה פּאָזיקאָוו.

פּאַטי (איינע פֿון די ערשטע סאָצ׳ שרייַבערינס אין ייִדיש ערב „בונד")—מאַטליע (פֿאַרצויגן פֿון דער מוטער אויף פּאַטי) סרעדניצקי·קרעמער (זע ז. רייזען, „דער באַגינען פֿון דערייִדישער אַרבעטער·באַוועגונג אין ווילנע" אין ייִוואָ·בלעטער 1931 ב׳ V).

פאַטריאָט, דער (פס״נ אונטערן אַרייַנפֿיר צו דער סעריע זייער אינטערעסאַנטע אַרטיקלען אין „קול מבשר״ 1871 — וועגן „פֿאָלקסביכער פֿאַר ייִדן״ א״אַ) — ד. בורגאַנצי (ברוגאַנצי ?) — ??

פאָלין ברוך („דער פֿרויען-צוזאַמענפֿאָר״ אין וואָכנבלאַט „דער טאָג״ ווילנע 1908) — ב. וולאַדעק ?

פאַלמע ס. (אַ פּאָר לידערביכער, לאָנדאָן) — ב. סאַווינסקי.

פ. א. ר. (П. Р.) („דיא קלוגע פרוי. אויס דעם העבראישען״...—סאַטירישע, גאַנץ פֿאָלקסטימלעכע גראַמען קעגן חסידים וכדומה, „דער אָרעמאַנן. געזונגען פון נ. ז. ט. געשריעבען פֿאָן פ. א. ר.״; „ליעבע בלייבט ליעבע״ — אַלע דרייַ פֿאָלקסביכלעך, אינטערעסאַנטע אין פּרט פֿון שפּראַך — דרוק ישראל אַלאַפּין, וואַרשע 1879) — ??

פאַשין (אין „וועקער״ און „פֿאָלקסצייטונג״ 1906—7) — יצחק תאומים (טיומין, עמיליאַן).

פוילישער ליטוואַק, דער (הומאָרעסקעס אין די לאָנדאָנער ייִדישע צייַטשריפֿטן, ווי „פּיפּיפֿאָקס״, „לוסטיגע בלעטער״, „פֿריילִיכע שטונדען״)—מ. צ. זאַקהיים.

פי״ם ממינסק („דער אונגעניטער סוחר״ ווילנע 1875) — י. מ. פֿריק.

פיניע טינטלער (אין „אונזער לעבען״, „מאָמענט״ א״אַ) — מ. ספּעקטאָר.

פירוס (אין „היועץ״ בוקאַרעשט) — משה בירנבוים.

פ. ל. („אַ מעשה פֿון צווייא חזנים״) — ??

פלוני אלמוני („אַ ייִדישער סאָלדאַט בייַ די ווילדע אינדיאַנער״ אין „פֿרייַנד״ 1903 נ׳ 74—75 און בריוו פֿון אַמסטערדאַם) — הערצבערג.

פלטיאל ש. (אין „השחר״ א״אַ) — א. י. טריוווש.

פלטיאל החסיד (אין „הישראלי״) — פ. זאַמאָשטשין (פ״ז, אליפלט מזא-מאשטשין).

פלמו (פלמ״י) („דער פאר בלאנדזיטער אדער דאס לעבינס בעשרייבונג פאן וויגדעריל בן וויגדעריל״ וואַרשע 1870, אַ פֿרייַע איבערזעצונג פֿון פּרץ סמאָלענסקינס „התועה בדרכי החיים״, אין רוסישן טעקסטטיטל (Соч. А. Ф.) — יואל-מיכל קופּערמאַן (=מיכאל לוי פֿרומקין-ראָדקינסאָן. זע חיות 4093).

פעטרושקאַ י. (אין די אויסגאַבעס פֿון די לינקע פ״צ) — יעקבֿ פּעטערזייַל.

פערל מנחם („מע זאָנט״ — אַ פֿאַרייִדישונג פֿון איינס פֿון י. ל. פּרצעס ערשטע העברעיִשע לידער „לי אומרים״, אין עפּעלבערגס ייִדישן קאַלענדאַר תרנ״ג) — י. ל. פּרץ (זע מ. וואַקסער, פּרץ-בוך פֿון די ייִוואָ-בלעטער ז׳ 251 .*

פ. ר. (אין בונדישע אויסגאַבעס)—פּסח ראָזענטאַל (פּ. אַנ-מאַן, פּ. ר., פּ. אַ., פּ. אַ-ן, א., פּינאַי).

פראָפֿ׳ חי וקים (אין ייִדישע צייַטונגען פֿון אַמעריקע) — ח. קליאָנסקי.

פרינץ א. (אין „פֿרייַהייט״, „האַמער״ א״אַ) — איציק גרינבערג.

---

* אין עפּעלבערגס ייִדישע קאַלענדאַרן פֿאַר די יאָרן תרנ״א — תרנ״ו זייַנען פֿאַרעפֿנטלעכט נאָך אַ רייַ לידער, דאָס רובֿ סאַטירישע, פֿון מנחם פּערל. אַז ס׳איז י. ל. פּרץ האָבן, מיר קיין אַנדערע ראַיות אַחוץ מ. וואַקסערס — ג י ט.

פרצעס איינינקל — ברוך טשארני (ב. וולאדעק).

פ. („די פאָסעסיע", אַנטיחסידישע פּאָעמע, אין „קול מבשר" 1869, 9) — ישעיה מאיר פינקעלשטיין.

פ"א (צונויפשטעלער פון דער ערשטער — ווייַזט אויס — זאַמלונג וויצן א"נ פון הערשעלע אָסטראָפּאָליער: „ר' הערשעלע עסטערפּאָלער" וואַרשע תרמ"ד, 2 טייל, זז' 24+28. שפּעטער פאַרשיידענע איבערדרוקן) — פ. אייַזיקאָוויטש.

פאַנין י. („די ייִדישע טריבונע" צוויי-וואָכנבלאַט פאַריז 1915) — יצחק רירא-כאָווסקי (זע ז. שייַקאָווסקי „די ייִדישע פּרעסע אין פראַנקרייַך" אין דער פאַריזער „נייַער פּרעסע").

פונק י. (אין פרייַנד" לאָנדאָן) — חבל האָרוויץ הלוי.

פייַן ש. (איבערז' „בריוו פון דער לעצטער רוסישער קייזערין צו איר מאַן" וואַרשע 1923 זז' 112) — דוד קאַסעל?

פינגער ק. (אויך ד. קאָפּעל, ד. קאָפּעלמאַן, ק. מאָשקאָוויטש, ק. סימכאָוויטש א"א, מחבר פון דאָס רובּ ביכלעך פון דער „גראָשן-ביבליאָטעק" וואַרשע) — יעקבּ-קאָפּל דוא.

פעדערמאַן ל. (איבערז' פון באַלזאַקס „די מאַסקירטע ליבע" און חיינעס „פלאָרענטינישע נעכט" וואַרשע 1914) -- מ. וואַנווילד?

פ. ק. (אין בונדישע אויסגאַבעס) — פראַנץ קורסקי (א פס"נ, אויך פראַנץ, שטיין, שמידט).

פרייליך ש. (פעליעטאָניסט פון דער „פּרעסע", בוענאָס-אייַרעס, אויך מעז-ריטשער, תכשיט) — ליטמאַן געלטמאַן.

צבי (אין די אויסגאַבעס פון די ס"ס) — אַבּרהם ווייַנשטיין.

צה"ר („דיא קארטען-לאָטעריע" ווילנע תרנ"ד זז' 14) — צבי-חירש ראַבי-נאָוויטש (משמעות ניט אידענטיש מיט 3977).

צוגעדילטער, א (אין „דעם יודישען וועקער" סטאַניסלאָוו 1910) — אלעזר רוקח.

צווייַג א. ר. („די ייִדישע ליטעראַטור אין XIX יאָרהונדערט" — צוזאַמען מיט מאַקס עריקן—1935 א"א) — אייַזיק ראָזענצווייַג.

צייטלין דינה („פון א פרעמדער וועלט", א בריוו פון א פרוי וועגן דער ייִדישער דערציִונג אין דער ייִדישער שפּראַך, „פרייַנד" 1903, 6) — די רעדאַקציע פון „פרייַנד", זיך באַהאַלטן אויס אומזיכערקייט פאַר דעם דאָזיקן פרי-ייִדישיסטישן אַרויסטריט? (לויט אַן אַנדער אָנווייַז ד"ר ח. ד. הורוויץ?)

צינבערג בערנאַרד („די אידישע אַננאַ קאַרענינאַ, ראָמאַן פון ייִדישן לעבן אין נ"י", פאָרווערטס 1928) — ??

צעיר (אין „דער אידישער ווירקליכקייט" פון די פ"צ-טעריטאָריאַליסטן ווילנע 1906—7) — ??

קאַזשבער הערש־לייב (קאַזיאָנע גימנאַזיע" טשערנאָוויץ 1936) — ה. ווייַנשטיין.

קאָכלעפֿל, דער (פֿעליעטאָנען „פֿון טאָג צו טאָג" אין „גוט מאָרגן" אַדעס 1910) — א. ל. לעווינסקי.

קאַמענשטיין, מ. (אין דער ייִדישער פּרעסע פֿון פֿסס"ר) — משה גוטמאַן (בערל באַלטיקאַקליס ?).

קאָסאָווסקי וולאַדימיר (איינער פֿון די הויפּטפֿירערס און הויפּט־פּובליציסטן פֿון „בונד", אויך א"פּ וו. ק.) — וו. לעווינסאָן (זע לעקסיקאָן III).

קאָרק י. („טרוימלאַנד", לידער, לאָדזש 1932) — יונה קאָרקוטשאַנסקי.

קאַרש דוד (אין „מאָרגען זשורנאַל") — יצחק האָראָוויץ.

קירס ש. (אין „פֿרייַהייט" טשערנאָוויץ 1919–20) — ד"ר שלמה ביקל (אויך ש. ב., אַלעקסאַנדער קלוזשער).

קל־וחומר (אין דער ניו־יאָרקער ייִדישער פּרעסע זינט די 90ער יאָרן) — יהונתן יאָנאַטאַנזאָן.

קליפּ־קלאַפּ (קליינע פֿעליעטאָנען אין „פֿרייַנד" זינט 1903 א"ט „וואָס געהערט, וואָס געזען") — מרדכי בן הלל הכהן ?

קליינמיכל יקטן („דיא מחלקה צווישען אַבענד בלאַטט, אָפּאָזיציאָן („פֿאָרווערטס") ענד קאָ.", נ"י 1897) — מיכל אַראָנסאָן (זע מ. שטאַרקמאַן, „צו דער געשיכטע פֿון דער ייִדישער סאָצ' פּרעסע" אין ייִוואָבלעטער IV ז' 331).

קלמן צבי — קלמן מרמר.

קמח (אין „דאָס נייַע לאַנד" נ"י 1912) — מ. ח. לונער.

קרייטמאַן אסתר („שדים־טאַנץ", ראָמאַן) — אסתר זינגער.

קרניאַלי י. (מיטאַרבעטער פֿון ייִדישע צייַטשריפֿטן אין אַמעריקע, „דאַנטה אליגירי" תל־אָבֿיבֿ 1928) — ישׂראל ראָגווין.

קר—ש—וו מ. („די וואַך־נאַכט", דערצ' אין דער בייַלאַגע צום „יודישען פאָלקסבלאַט" 1888 19, איבערזעצער פֿון „דריי דורות בעאַרבייטעט פון דעם ראמאַן אליה מאַקאַווער" פֿון אָרזשעשקא, נומ' 31, און פֿון בוקי בן יגליס „אַ וועלט מיט שאָטענס", נומ' 42)—מ. קריוואָשייעוו.

ראַבאָן ישׂראל („אונטערן פּלויט פֿון דער וועלט", לידער, וואַרשע 1928; „די גאַס", ראָמאַן, וואַרשע 1928 א"א) — ישׂראל רובין.

ראַדין דוד (אין „דער וועלט" שיקאַגע 1917–18) — אליה לעווין.

ראָן („דער לאָדזער אַרבייטער" אין זמ"ב „25 יאָר" פֿון „בונד", רעדאַקטירט דעם „לאָדזער אַרבייטער", איין נומער, אָנהייב דייַטשע אָקופּאַציע צוזאַמען מיט ישׂראל ליכטענשטיין און מ. אָנוז) — ח. ל. פּאָזנאַנסקי (מיראָן,—ראָן).

ראַשקין לייב („די מענטשן פֿון גאָדלבאָזשיץ", ראָמאַן, וואַרשע 1936 א"א)— שמואל פֿרידמאַן.

רג"יל — ר' גבֿריאל־יהודה ליכטענפֿעלד.

ק״ח („ארגעגטינער קאָלאָניסטישע אגודה״ קאָלאָניע קלארע 1916) — חיים לייזער קאַמין (זע „רשימה פֿון דער ערשטער בוך· און פּרעסע·אויסשטעלונג״, ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט, ארגעגטינער אָפּטייל, בוענאָס·אייַרעס 1938).

רויטער, ד״ר (אין „דער פּרעסע״ בוענאָס·אייַרעס) — ד״ר שלמה ביקל.

רחלזון (אין „הצפֿירה״ ארטיקלען פֿאַר אוגאַנדע א״א)—ש. י. יאַצקאַן.

ריבלין (בריוו פֿון לאָנדאָן אין ברילס „הישראלי״ 1880) — נתן בערלין.

ריוועס א. (אין די ייִדישע אויסגאַבעס פֿון א״י) — אַבֿרהם ניימאָוויטש.

ר. ל. („דער ווייבער פֿרעסער מיט דיא בלויע באָרד״) — ??

ר — ן א. (איבערז׳ „דער בעל·היובל. עסקיז פֿון ק. טעטמאַיער״ אין „פּראָספּעקט און קאַטאַלאָג פֿון פֿ׳ בילדונג״ א״ר פֿון א. קאָטיק וואַרשע 1901) — אַבֿרהם רייזען.

רעואל („באָלשעוויקעס און מענשעוויקעס״ אין „לעצטע נייַס״ ווילנע 1917, נומ׳ 242 — 3, אין „ווילנער זאַמל·ביכער״) — ר. גינזבורג.

רעזטשיק אַבֿרהם (בראָשורן צו דער געשיכטע פֿון דער אָפּאָזיציע ערב „בונד״, ווילנע 1926)—א. נאָרדאָן.

ר׳ פּלטיאל לאַנגהאַנדיגער וו׳ ירחמיאל פֿינגערקלעפּקע („אדעסער וואוילע יונגען אדער צעהן מייל פֿון אָדעס ברענט דער גיהנום״ אדעס 1871 איבער 64 זז׳) — משה דאַנציג (חאַשקעס).

רפֿאל (אין „פּראָלעטאַרישן געדאַנק״ 1907) — ש. קאָפּעליאַנסקי.

ר. ר. (אין „תּפֿילה זכה״ לאָנדאָן תּרס״ב א״א) — רודאָלף ראָקער.

רש״י (אין „וועקער״ בוקאַרעשט 1920)—ד״ר שלמה ביקל.

שאול (שירים אין „העולם״, „השלח״, „שחרית״) — שאול ראָטבלאַט (יונג געשטאָרבן אין טשערנאָביל. זע „ליכט״ יאַס תּמוז תּרע״ה).

שאינו יודע לשאול („פּיפּיפֿאָקס״ לאָנדאָן 1900) — א. פֿ. נאַנער.

שוואַרץ פּ. („יוזעף פּילסודסקי, זייַן באַציִונג צו דער ייִדן·פֿראַגע און זייַן קאַמף קעגן „בונד״ וואַרשע 1936 א״א) — שמואל קרוק.

שולהויפֿניק (קאָרעספּאָנדענץ פֿון ווילנע אין „יוד׳ פֿאָלקסבלאַט״ 1889 4)—??

שטאָל יעקבֿ („א חתונה אין קאַטרע״ תּל·אָבֿיבֿ 1932 א״א) — שׂמחה אייַזין.

שטילמאַן ב. ד״ר — ברוך אָסטראָווסקי (א היימישער, ברוכל).

שטענדיקער, דער (אין די ייִדישע פּ״צ·אויסגאַבעס) — בער באָראָכאָוו (איבערז׳ פֿון דעם פּס״נ Постоянный, מיט וועלכן עס האָט זיך אַנבֿ אויך באַנוצט שמריהו גאָרעליק אין דער ווילנער צייַטונג Новая Заря).

שטערן איציק פֿייַטל (מחבר פֿון א גאַנצער ריי שונדשריפֿטן אויף ייִדיש מיט דייַטשע אותיות, פֿול מיט שמוציקע יודאָפֿאָבישע וויצן, צו וועלכע עס קומען „ווערטערביכער״, כדי דער לייענער זאָל קענען געניסן די גאַנצע „חכמה״ זייערע, ווי Drei Gedichte vun e graussen Baal Chochme מינכן 1827 א״א. — זע ב. באָראָכאָוו, „ביבליאָטייק פֿון א ייִדישן פֿילאָלאָג״ נומ׳ 49) — האָלצשוהער.

שיינע הינדעס (אין „אַמעריקאַנער״ נ״י) — לייב באַסיין.

שייַקאָווסקי ז. („עטיודן צו דער געשיכטע פֿון אייַנגעוואַנדערטן ייִדישן ייִשובֿ אין פראַנקרייַך" פּאַריז 1936) — שייַקע פֿרידמאַן.

שימעלע סאָראָקער (אין „דער פּרעסע" בוענאָס־אייַרעס) — יעקבֿ באָטאָשאַנסקי.

שין קוף (אַ פּאָעמע „אין אַ שלאָפֿלאָזער נאַכט", אין אַ בונדישע אויסגאַבע ?)—??

שלג זך (איבערזעצונגען אין „הישראלי" — „פּראָזעליטען" 1880, „עקיבא" 1881) — ??

שמוליק („בריף צו מייַן עלטער־באָבע" אין „יוד" 1900) — שמואל־לייב ציטראָן ?

שמי־ר (מעשה־ביכלעך: „דער שאַך פּערסקי", „מעשה פֿון פֿרומען ר' טובֿיה", „מעשה פֿון ענגלישע אפֿוציערען", „מעשה פֿון עשרת השבטים און סמבטיון", „מעשה פֿון דיא רויטע יודלעך", „מעשה פֿון פֿערציק גזלנים", „מעשה פֿון מלך נבוכדנאצר מיט זייַנע חלומות", ווילנע דרוק מ"ק)—?? (זע לעקסיקאָן IV 795)

ש. ע. (אין „צוקונפֿט" 1913 א"א) — שכנא עפּשטיין.

שעק ראַשעל — „מוסי—דאָס לעבן פֿון אַ פּיאָנער" אין „פֿרייַהייט" ניו־יאָרק 1930) — ??

ש. ר. (וועגן קאָנסטאַנטין מעניעס סקולפּטור אין זמ"ב „באַגינען" קיִעוו 1919—??

שרייַבער חיים („קאָמערטשעסקער טאַשען קאַלענדאַר אויף טויזענד יאָהר" וואַרשע 1896) — ח. זאַלצמאַן.

שרייַבער א. („אָמאַנען אין „הייַנט") — א. ל. יאַקובאָוויטש.

שר־אלף (אין „מאָמענט" א"א) — אהרן האַלבמיליאָן.

שרגא נפחא (אין „אידישן קעמפּפֿער" 1907) — ש. קאָוואַלסקי.

* * *

אַנבֿ פֿעלן בייַ חיותן די עד־היום ניט דעשיפֿרירטע פּס"נ, וואָס זייַנען פֿאַרצייכנט אין דעם אַרטיקל „פּסעוודאָנימען" אין Jüd. Lexikon, ווי בן־אסתר („שירים של פּגעים" — 4 סאַטירישע לידער), אבן טובים („עדת שלום" — וועגן די פּראָגראָמען אין רוסלאַנד) א"א.

עס איז אַ פֿראַגע, צי קענען פֿאַררעכנט ווערן פֿאַר פּסעוודאָנימען די מיידלשע נעמען פֿון חתונה געהאַטע שרייַבערינס, ווי חיות טוט עס למשל מיט די דיכטערינס עטל גאָלדבערג (ניט קיין פּס"נ פֿון סטעלאַ בלאָך, נאָר אַזוי האָט די יונג פֿאַרשטאָר־בענע דיכטערין געהייסן אויפֿן נאָמען פֿון איר מאַן ה' בלאָך), רבֿקה גאַלין = מישקאָווסקי, אסתר סיגאַל = שקאָלניקאָוו, אסתר שומיאַטשער־הירשביין, שיפֿרה כאָלאָדענקאָ־האָפֿשטיין (ווי אויך די דורכגעלאָזטע שרייַבערין אסתר קרייטמאַן־זינגער, אַ שוועסטער פֿון י. י. זינגער). חיות פֿאַררעכנט אויך פֿאַר פּסעוודאָנימען די טאָפּעלע פֿאַמיליע־נעמען פֿון אייניקע גאַליצישע שרייבער וואָס רופֿן זיך אי אויף דעם נאָמען פֿון דעם פֿאָטער אי פֿון דער מוטער (למשל, ד"ר צבֿי ביקעלס־שפּיצער. אַזוי איז אויך דער פֿאַמיליע־נאָמען פֿון איציק מאַנגער — לויט דער מוטער, בשעת ווען אויפֿן פֿאָטערס נאָמען הייסט דער דיכטער העפֿטער). אָדער צי קען, למשל, קאַרטוזשינקי

באַטראַכט ווערן פֿאַר אַ פּסעוודאָנים, באַשר ער איז געבוירן געוואָרן אין אַ פֿאַמיליע עפּשטיין און צוליב מיליטערדינסט זיך משנה שם געווען אויף ק׳?

עס דאַרף אויך באַמערקט ווערן, אַז דער אָנווייַז בייַ חיותן אויף די אַרבעטן פֿון דעם פּס״נ איז טייל מאָל שוין צו אַ צופֿעליקער. למשל ש. ניגער ווערט אָנגעגעבן אין 3428 ווי דער מחבר פֿון אַן אַרטיקל וועגן ממ״ס אין „הדואר״, בשעת ווען עס וואָלט זיך מער געשיקט אָנצוווייַזן אויף ניגערס הויפּטווערק אָדער אויף דער ערשטער אַרבעט זייַנער אונטער דעם אָ פּס״נ.

אַ חסרון איז אויך, וואָס בייַ שרייַבער, וואָס האָבן געשריבן ניט נאָר אין העברעיִש, נאָר אויך אין ייִדיש, ווערט דאָס רובֿ אָנגעגעבן אַ העברעיִשער מקור; לדוגמא נומ׳ 3171 מלאכי אַ. = אליעזר ענגעלמאַן, וואָס האָט ניט נאָר געשריבן אין ייִדיש זייער אַ סך אַרטיקלען, נאָר אויך אַרויסגעגעבן אין ייִדיש אַ בוך „מקובלים אין ארץ־ישׂראל״.

ס׳איז אויך אַ ביסל אויסטערליש, וואָס חיות העברעיִזירט די פֿאַמיליע־נעמען פֿון ייִדישע שרייַבערס, ווי זוסמן סגלאוויץ (2153) = זוסמאַן סעגאַלאָוויטש, שלמה מענדלסזון (4798)=מענדעלסאָן.

פֿאַרשטייט זיך, אַז דאָס זייַנען אַלץ קליינקייטן, וואָס מינערן ניט דעם גרויסן ביבליאָגראַפֿישן ווערט פֿון שאול חיותעס ווערק.

צום סוף ווענדן מיר זיך מיט אַ דרינגלעכער בקשה צו אַלע די וואָס קענען עפּעס אויפֿקלערן אָדער צוגעבן בנוגע די פּסעוודאָנימען פֿון ייִדישע מחברים אין גאַנצן ניט אַנטפּלעקטע אָדער נאָר על פּי השערה, — זיי זאָלן עס טון. אויב ׳די ניט־אויפֿגעדעקטע פּסעוודאָנימען פֿון אַ „קול מבֿשׂר״ וכדומה וועלן שוין קיין מאָל ניט דעשיפֿרירט ווערן, סייַדן דורך אַ צופֿאַל, לעבן נאָך אָנטייל־נעמערס פֿון אַזעלכע אויסגאַבעס, ווי „דאָס יודישע פֿאָלקסבלאַט״, „יודישע פֿאָלקס־ביבליאָטהעק״, „הויז־פֿרייַנד״, פּרצעס „יום־טובֿ־בלעטלעך״, „יוד״, „יודישע פֿאַמיליע״, ווינער „וועלט״, „פֿרייַנד״ אאַז״וו, און עס ליגט אויף זיי אַ חובֿ מודיע צו זייַן, וואָס זיי ווייסן אין דעם פּרט. דאָס וועט זייַן אַ וויכטיקער צושטייַער פֿאַר דער געשיכטע פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור און פּרעסע. אַלע אַזעלכע ידיעות בעט איך מיר צושיקן אויפֿן אַדרעס פֿון ייִוואָ.

ז. רייזען

## Max Diamant: Jüdische Volkskunst

R. Löwit, Wien und Jerusalem.

אַזוי ווי מיר פֿאַרמאָגן נישט קיין סך ערנצטע אַרבעטן וועגן ייִדישער קונסט, מוזן מיר זייַן דאַנקבאַר דעם מחבר פֿאַר זייַן ערלעכער באַציִונג, הגם מיט זייַנע רעזולטאַטן קענען מיר נישט אין גאַנצן מסכּים זייַן. קודם וואָלט געווען ריכטיקער אָנצורופֿן דאָס בוך „מזרח־ייִדישע מצבֿות״, ווייַל אַנדערע מאַטעריאַלן ווערן אין דעם בוך נאָר ווינציק אָנגערירט. און מיט איין אויסנאַם באַהאַנדלט דיאַמאַנט פּרטימדיקער אַפֿילו נאָר מצבֿות אויפֿן געביט פֿון דער הייַנטיקער רומעניע, וואָס שטאַמען ערשט

פֿון לעצטן פֿערטל 18טן י״ה און פֿון דער ערשטער העלפֿט 19טן. וואָלט דער ייִוואָ געהאַט די מעגלעכקייט צו פּובליקירן פֿון זײַן קונסטאָפּטייל כאָטש דעם טייל פֿון דעם פֿאָטאָ־אַרכיוו, וואָס איז נוֹגע מצבֿות, וואָלט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דיאַמאַנט האָט אונדז אין זײַן בוך באַקענט נאָר מיט אַ גאָר קליינעם און רעלאַטיוו יונגן אויסשניט פֿון דעם גאַנצן געביט. אָבער אין דעם אָ פֿראַגמענטאַרישן טייל איז דיאַמאַנט אַרײַנגעדרונגען מיט אַ גוטן קוק און מיט אַזוי פֿיל אָבסערוואַציע, אַז אַפֿילו אין די פֿאַלן, ווו ער איז אָביעקטיוו נישט גערעכט, גיט ער אונדז ווערטפֿולע אָנווײַזן.

דער היסטאָריש־אידעאָלאָגישער באַנעם פֿון דער מחבר, וואָס מיט אים טרעט ער צו צו די איינצלנע ווערק, איז צום קלאָרסטן געדרונגען פֿון דעם צוגאָב Die Chazaren und die Ansiedlung der Ostjuden, וואָס ער האָט אים געשריבן בשותפֿות מיט ד״ר אַרטור פּרײַס. די מחברים פּראָפּאַגירן די טעאָריע, אַז שוין פֿאַר דער אימיגראַציע פֿון דײַטשע ייִדן קיין מזרח־אייראָפּע זענען אַרײַן ביז קיין פּוילן שפּליטערס פֿון כּוזרים און אַנדערע נישט־סעמיטישע פֿעלקער, וואָס האָבן זיך מגייר געווען שוין אין זייערע תּחילתדיקע אַזיאַטישע טעריטאָריעס. דאָס קען זײַן, הגם דער נישט־סעמיטישער פֿאַקטאָר איז אַוודאי נישט אַזוי גרויס און האָט נישט אַזוי פֿיל משפּיע געווען, ווי די מחברים האַלטן. אין דער ייִדישער קונסט פֿון מזרח־אייראָפּע געפֿינען זיך טאַקע אַזעלכע דײַטלעכע השפּעות אַפֿילו פֿון ווײַטן מזרח, ביז איצט נישט גענוג דערקלערטע, אַז מיט די לכתּחילה צענטראַל־אַזיאַטישע טיילן פֿון הײַנטיקן ייִדישן פֿאָלקס־אָרגאַניזם קענען טיילווײַז געוויס ווערן באַשיידט די דאָזיקע רעטענישן. ווי ס׳ווייסן מײַנע פֿרײַנד און די צוהערערס פֿון מײַנע לעקציעס, גרייט איך צו שוין אַ לאַנגע צײַט אַ פּובליקאַציע וואָס איז נוֹגע די מזרחדיקע, באַזונדערס די כינעזישע עלעמענטן אין דער מזרח־אייראָפּעיִשער ייִדישער קונסט. אָבער דווקא ד״ר דיאַמאַנטס מאַטעריאַלן זענען נישט קיין אָנשפּאַר פֿאַר זײַן טעאָריע. וואָס איז נעמלעך שייך דעם געפֿלאָכטענעם באַנד און דעם רייזעלע (די ראָזעטע) נעמט דיאַמאַנט אָן טעותן פֿון מײַן חשובֿן לערער סטשיגאָווסקי. איידער די פֿעלקער־וואַנדערונג האָט זיי פֿון צפֿון־ און מזרח־אַזיע געבראַכט קיין אייראָפּע, זענען ביידע מאָטיוון געווען בנמצא אין דער סעמיטישער קונסט־טראַדיציע, הײַנו — שוין אין דעם אַלטן בבֿל און אין דער העלעניסטישער און שפּעט־אַנטיקער א״י. וואָס מיר געפֿינען די דאָזיקע אָרנאַמענטיק אַזוי פֿאַרשפּרייט אין אונדזער ייִנגערער פֿאָלקסקונסט, איז דעריבער גיכער אַ ראַיה אויף אונדזער אייגענער קינסטלערישער קאָנטינויִטעט. אגבֿ ווײַזט אויך דער מחבר אַליין אָן אויף דער אַנאַלאָגישער שײַכות פֿון אונדזער עץ־חיים־מאָטיוו מיטן אַלט־מעסאָפּאָטאַמישן פּאַלמעטן־בוים.

דאָס אינטערעסאַנטסטע אין דיאַמאַנטס אַרבעט זענען אָן ספֿק זײַנע איינצלנע אָבסערוואַציעס. לאָמיר צו זיי נאָך מוסיף זײַן אַ פּאָר באַמערקונגען. אַזוי ווי די פֿאָרמולע „צרור החיים״ און אַ ריי אייפֿעמיזמען ווי „בית חיים״, ווײַזט אויך די דעקאָראַציע פֿון די ייִדישע מצבֿות אַ ראַדיקאַל אָפּטימיסטישן באַנעם. דער עץ־חיים איז אַ קלאָרע נעגאַציע פֿון טויט, פּונקט ווי די מצבֿה גופֿא און איר זינט די

פּרעהיסטאָרישע צייַטן אַזוי ווינציק געביטענע פֿאַלוס-פֿאָרם. — אויך די מער אָדער ווייניקער אַבסטראַקטע זון-סימנים זענען, דאַכט זיך, אָפּטימיסטישע. אַוודאי איז אויך דאָס רייזעלע לכתחילה אַ זון-סימבאָל, ווי עס איז אַגבֿ געדרונגען פֿון די בייַשפּילן רעפּראָדוצירט אויף דיאַמאַנטס טאָוולען 4 און 20.—צוויי חיות שטייענדיקע סימעטריש מיט די פּנימער צו אַ זאַך אין דער מיט שטעלן דאָס רובֿ פֿאָר דאָס מתפּלל זייַן צו איר (טאָוולען 15, 20, 21, 23, 24 רעכטס, 25, 27, 28, 29 רעכטס, 35 און 36 רעכטס), בשעת ווען זייער אַוועקדרייען די פּנימער פֿון דער זאַך האָט דעם באַטייַט פֿון שיצן (טאָוולען 12, 29 לינקס און 34). — די פֿויגלען אויף די מצבֿות זענען אויך אַן אויסדרוק פֿון דעם אָפּטימיזם, וואָס באַהערשט דעם ייִדישן בית-עולם. אין זאָאָלאָגיש נישט קלאָר כאַראַקטעריזירטע פֿאָרמעס, דאָס גלייַכן ווי טויבן און פּאַוועס און טייל מאָל מסתמא אויך ווי אָדלערס זענען זיי וואַריאַציעס אויף דער טעמע פֿון דעם זון-און פֿייַער-פֿויגל פֿעניקס,[1] דעם אַזיאַטישן סימבאָל פֿון אייביקן לעבן, וואָס איז גובֿר דעם טויט. — דיאַמאַנט רעפּראָדוצירט אויך איין מצבֿה פֿון אַ טיפּ, וואָס מען קען כמעט אָנרופֿן לאַנדשאַפטלעכער. אויפֿן טאָוול 9 זעען מיר אַ פֿויגל (אַ טויב?) אין דער מיט צווישן געוויקסן, שפּיציקע בערג אויף ביידע זייַטן; דאָס וואָס געפֿינט זיך אין דער הייך איז נישט קיין קרוין, נייַערט אַ באַרג מיט 7 שפּיצן (פֿאַרגלייַך די מנורה), פּרימיטיוו סטיליזירט ווי אין די עלטסטע כינעזישע לאַנדשאַפֿטן.

אַזוי ווייַזט אונדז דער מחבר אַהוץ זייַנע דערגרייכונגען אויך אַ ריי וויכטיקע, נאָך נישט פֿאַרענטפֿערטע פּראָבלעמען.

ד"ר אָטאָ שנייַד

---

1 כינעזיש פֿענג הואַנג; אין כינע לכתחילה פֿאַזאַן און וואַכטל, שפּעטער אויך סימבאָל פֿון דרום.

# מאַטעריאַלן און נאָטיצן

## „יִדן־העצע" אין לענטשיץ (1790)

די אַלטע יִידישע קהילה אין לענטשיץ (Łęczyca), וועלכע האָט אין איר געשיכטע דורכ־געמאַכט דעם עלילת־דם־פּראָצעס פֿון יאָר 1639 און די גרויסע שחיטה אין דער צייט פֿון דער שוועדישער מלחמה אין 1656, וואָס דעמאָלט זײַנען דערהרגעט געוואָרן אַן ערך 3000 נפֿשות און פֿאַר־ברענט געוואָרן קרוב צו 600 ספֿרי־תורות, האָט זיך מיט גרויסע שוערקייטן אויפֿס נײַ אויפֿגעריכט אין משך פֿונעם 17טן יאָרהונדערט. ערשט אין די יאָרן 1724 און 1765 האָבן קיניג אויגוסט II און סטאַניסלאַוו פּאָניאַטאָווסקי באַשטעטיקט און אויסגעבריטערט די אַלטע פּריוילעגיעס פֿון די יאָרן 1453 און 1676. די גרויסע שול האָט מען ערשט וויידער אויפֿגעבויט אויפֿן סמך פֿון אַ ספּעציעלער דערלויבעניש פֿונעם גנעזענער אַרציבישׂקופּ אין יאָר 1787.

מיט דרײַ יאָר שפּעטער איז געקומען צו אַ שאַרפֿן קאָנפֿליקט צווישן די לענטשיצער יִידן און דער שטאָטישער באַפֿעלקערונג.

קורץ פֿאַרן יאָר 1790 האָבן די יִידישע שענקערס באַקומען לויט דעם דעקרעט פֿון דער סטאַראָסטיניישער יוריסדיקציע דאָס רעכט צו האַנדלען מיט ברענפֿן. ווי נאָר מען האָט אויבער־געלייענט דעם דעקרעט אין גאַנצן, האָבן די שטאָלצע זיך אָנגעהויבן צו די יִידן, אַז הגם זיי האָבן פֿאַר זיך באַקומען אַ גינציקן דעקרעט, וועט ער באַלד ווערן אָפּגעשאַפֿט. זיי וועלן מאַכן קענען זיי אַזאַ בונט און זיי וועלן זיי אויסרײַסן, אַזוי אַז זיי וועלן גיט דערלעבן צו פֿירן זייערע שענקען.

אין אויגוסט 1790, אין אַ זונטאָגדיקן טאָג, 10 אין דער פֿרי, האָבן זיך צונויפֿגעקליבן פֿאַרן ראַטהויז אַ המון שטאָלצע מיט שטעקנס אין די הענט און האָבן געוואָלט ארײַנווארפֿן דעם יִידישן קצב משה אין דעם געוועלב בײַם ראַטהויז. ווען אים האָט אָפּגעגליקט צו אַנטלויפֿן, האָט דער צעהיצטער המון, בראש מיטן בירגער־מײַסטער מאַיעווסקי און נאָך עטלעכע אָנגעזעענע בירגער, — וועלכע האָבן אויפֿגעהעצט די מאַסן, זיי זאָלן טון אַזוי ווי אין ווארשע * — זיך

---

* דעם 16טן מאי 1790 זײַנען אין ווארשע פֿאַרגעקומען גרויסע שלעגערײַען צווישן קריסטלעכע און יִידישע שנײַדערס, דערויף האָט זיך אָנגעהויבן אַ פֿאַרמאַלטער פּאָגראָם, וואָס בשעת מעשׂה זײַנען אויסגערויבט געוואָרן יִידישע געשעפֿטן און דירות. מיט שווערער מי איז געראָטן דעם מיליטער פֿונאַנדערצוטרײַבן דעם המון. די דאָזיקע צעריצטע אַנטי־יִידישע שטימונג האָט שוין געהערשט עטלעכע חדשים פֿריִער, אַזוי אַז דער דעמאָלטיקער עסטרײַכישער פֿאַרשטייער אין ווארשע פֿאָן קאָשע האָט זיך באַריכט פֿונעם 24סטן מערץ 1790 געמאָלדן וועגן einer Erregung eines Tumults seitens der Warschauer Bürgerschaft und Handwerkerzünfte gegen die Judenschaft" (הינער מלוכה־ארכיוו, באַריכטן פֿון ווארשע 1790). אין מערץ איז נאָך גערעדט אַנצוהאַלטן דעם אויסבראָך פֿון אומרוען.

אַ לאָז געטאָן אין דער ייִדישער גאַס און דאָרט געכאַפּט דעם ייִדישן שנײַדער אַבֿרהם קראַקאָווסקי און אים גוט געשלאָגן מיט שטעקנס, צוגעפֿירט צום געוועלב בײַם ראָטהויז און אים דאָרט אײַנגעשלאָסן.

די שטאָטלײַט האָבן געסטראַשעט, אַז אויב די ייִדן וועלן זיך אַנטקעגנשטעלן, וועלן זיי זיי אַלעמען אויסהרגען, כדי „זיי זאָלן ניט פֿאַרמיאוסן די שטאָט״. זיי זײַנען נאָך דעם זעלביקן זונטאָג אונטער דער אָנפֿירונג פֿון דעם בירגער־מײַסטער אָנגעפֿאַלן אויף די ייִדישע פֿליישאַטקעס און צוגענומען דאָס פֿלייש. זיי האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין ייִדישן קוואַרטאַל און מיט געשרייען: „הרגעט די ייִדן!״, „רײַסט זיי אויס!״ זײַנען זיי אָנגעפֿאַלן אויף זייערע דירות און צעשלאָגן די אײַנוווינער ביז בלוט.

דער אויסרייד פֿאַר די געשלעגן איז געווען די באַשולדיקונג, אַז די ייִדישע קצבֿים פֿאַרקויפֿן זונטאָג פֿלייש, און ייִדישע שענקערס פֿאַרקויפֿן בראָנפֿן, הגם עס איז פֿעסטגעשטעלט געוואָרן, אַז אויך ניט־ייִדישע קצבֿים, ווי קאַשפּער יאַשקעוויטש, יאַן קאָזלאָווסקי, אַנטאָני מאַטישעוויטש האָבן זונטאָג פֿאַרקויפֿט פֿלייש, בפֿרט חזיר־פֿלייש, און די זעלביקע האָבן אויך בעת דער תפֿילה אין קירך פֿאַרקויפֿט אַלקאָהאָל־משקאות.

די אמתע סיבות פֿון דעם קאָנפֿליקט זײַנען געווען אַ סך טיפֿער. ער איז געדרונגען פֿון דעם עקאָנאָמישן קאַמף, וואָס די פּוילישע בירגערשאַפֿט האָט זינט לאַנג געפֿירט קעגן ייִדן, און לענטשיץ איז ניט געווען דער איינציקער פּלאַץ פֿון דעם קאַמף.

חגם אין וואַרשע האָט מען אין יענער צײַט, סײַ אין פֿיריאָריקן סיים, סײַ אין דער פּוילישער געזעלשאַפֿטלעכקייט, געפֿירט אַ גרויסע פּראָפּאַגאַנדע פֿאַר אַ רעפֿאָרם פֿון דעם ייִדישן לעבן, האָט דאָס לחלוטין ניט אָפּגעהאַלטן די פּוילישע בירגערשאַפֿט צו פֿאַרשאַרפֿן איר קאַמף קעגן ייִדן. אַדרבא באַקעמפֿנדיק די רעפֿאָרם־באַוועגונג, זעענדיק אין דעם מינדסטן סימן פֿון עמאַנציפּאַציע אַ סכנה פֿאַר זייער עקאָנאָמישן וווילשטאַנד, האָבן זיי דערפֿירט זייער קאַמף ביז צו ברוטאַלע אָנפֿאַלן.

דעם סיגנאַל דערצו האָט געגעבן די וואַרשעווער בירגערשאַפֿט נאָך אין מאַרץ און פֿאַקטיש דורכגעפֿירט אַ פּאָגראָם אין חודש מאַי 1790; לענטשיץ האָט געטרײַ נאָכגעמאַכט דעם וואַרשעווער מוסטער.

מיר גיבן דאָ איבער אַן אויסצוג פֿון אַ פּראָטאָקאָל פֿון דער אויספֿאָרשונג, וואָס איז פֿאַרפֿירט געוואָרן אין לענטשיץ דעם 26סטן אויגוסט 1790 אויפֿן יסוד פֿון דער אָנקלאָג פֿון דער לענטשיצער ייִדישער קהילה קעגן דער בירגערשאַפֿט.

הגם דער פּראָטאָקאָל איז אַ פֿראַגמענט, גיט ער דאָך איבער קלאָר און דײַטלעך אין די פֿאַרשיידענע עדות־זאָגן די שטאַרקע אַנטי־ייִדישע שטימונג, וועלכע האָט באַהערשט אין דער צײַט די פּוילישע בירגערשאַפֿט און זי געטריבן צום קאַמף קעגן ייִדן.

דער פּראָטאָקאָל געפֿינט זיך אין לעמבערגער אָסאָלינעום, כתבֿ־יד Judaica, נומער III 4523, בלאַט 19–22, אד״ט Judenheca w Łęczycy.

Inkwizycya z Powództwa Synagogi Łęczyckiej przeciwko Sławetnym Mieszczanom Miasta Stołecznego Łęczycy D° 26-go m. Sierpnia R-ku 1790.

Świadek pierwszy. U. Kazimierz Piędzicki wykonawszy przysięgę w obecności Sądu.

Punkta[1]: Co do 1-go Byłem na ten czas przy czytaniu Dekretu w Sądach posrzednieiszey Jurysdykcyj Starościńskiey[2] którym Dekretem pozwolono wódką szynkować Żydom [3], tak zaraz Mieszczanie po przeczytanym Dekrecie odczerali się do Żydów. Szynkarzy otrzymaliście Dekret pomyślny dla Siebie ale w krótkim czasie będzie skassowany i zniesiony.

Co do 2-go Zeznał iż w przeszło tygodniową Niedzielę o godzinie po dziesiątej z rana wszedłszy do kościoła O. O. Dominikanów na Summę wedle Jatek, w których mięsa nie widział i stanął przed Domostwem Niewiernego Mendla patrzał na Tumult wielki pod Ratuszem Mieszczanów dosyć, z kijmy stoiących, i widział tam starego Mośka Rzeżnika opieraiącego się, którego chcieli wrzucić do Sklepu pod Ratusz, i w tym ten Mosiek Rzeżnik uszedł; z tym zapaleniem i złością wielkim Tumultem od Ratusza Sławetny Maiewski Burmistrz, Jan Mamiński, Tomasz Cybulski, Domański, Niemiec Stolarz Maciey Tkarzewski, Mieczniczek i Inni w Ulicę Żydowską wpadli i tam schwyciwszy Żyda Abrahama Krakowskiego krawca za łep wiedli dway a drudzy Mieszczanie wyżey wyrażeni kijmy w plecy i niżey bili i przyprowadziwszy Go pod Ratusz do Sklepu wrzócili i zamknęli na kłótkę.

Po tym Tumulcie powracaiąc do Stancyi spotkałem się z Idącym z Kościoła z Imć Pnem Porucznikiem z Żołnierzami i mówił do Nich: Chciey W. Pan pośpieszyć do Ratusza i uspokoić ten Bunt Mieszczanów; Kramy na ten czas były pozamykane, i w Jatkach mięsa nie widział.

Co do 3-go 4-go 5-go 6-go 7-go 8-go nic nie wie.

Świadek Drugi U.[4] Piotr Garczyński, Burgrabia Gr.[5] Łęczycki wykonawszy przysięgę w obecności Sądu.

Punkta: Co do 1-go Zeznał Iż mówili do zeznaiącego Świadectwo Jan Mamiński, Domański, że z Żydami Bunt zrobiemy, I tak zrobiemy

---

1 ליידער געפֿינען זיך ניט אין דעם כתב־יד די פֿראַגעס, וועלכע מען האָט געשטעלטדי עדות.

2 אין די פּריוואַטע שטעט און קלענערע קיניגלעכע שטעט זײַנען דאָס געווען אַפּעלאַציע־געריכטן.

3 שוין אין פּריווילעג פֿון קיניג אויגוסט II אין יאָר 1724 האָבן די לענטשיצער ייִדן באַקומען דאָס רעכט צו האַנדלען, צו שחטן בהמות און צו פֿאַרנעמען זיך מיט שענקערײַ.

4 uczciwy.

5 Burgrabia grodzki דער פֿאַרטרעטער פֿונעם Starosta grodowy.

iak w Warszawie[6]. co nam stracić, to stracić a swego dokażemy.

Co do 2-go Zeznał, Iż słyszał od różnych Osób, iak wiechał do Łęczycy, że mieszczanie naszli Żydów i bili i przyszedł do Kancellaryi I widział Żyda krawca zbitego i pokrwawionego. Co do 3-go 4-o 5-o 6-o 7-o zeznał, iż nic nie wie Co do 8-go Iż nieraz chciał co kupić u Żydów w Swięto i nic nie chcieli przedać.

Świadek Trzeci. U. Jendrzej Borzęcki[7] Zeznał pod przysięgą wszystko.

Punkta. Co do 1-go Iż słyszał od Imć Panów Wolszyckiego i Garczyńskiego Burgrabiów będących przy tey prożbie, że Jan Mamiński tak do Żydów mówił — Poczekaycie tacy owacy zrobiemy przeciw wam Bunt i wykpiemy was, niedoczekacie wyszynkować.

Zeznał i to iż na Swoie uszy słyszał zeznaiący Tak gadaiących przy Nim, iako ta Domańskiego Macicia Nawrockiego, Kacpra Jaśkiewicza, Antoniego Matysiewicza, Józefa Schultsa w te słowa kiedy Żydzi Z Nami walczą— My Mieszczanie, pokażemy praktyką że Ich wszystkich w pień wytniemy niech nam Miasta niepaskudzą.

Co do 2-go Zeznał iż obowiązku swego jako Strażnik maiąc dozór na Jatki żydowskie w Łęczycy w niedzielą przechodził się około Jatek o samey ósmej godzinie, iak w Kotły uderzono aby Sklepy, Lady i Jatki zamykać — tak zaraz widział — iż Rzeżnicy mięsa poniechali przedawać i tylko chłopiec Żydowski mięsa pozostałego w Jatkach pilnował, bo Jatki nie zamykają się. Natychmiast widział iż Prezydent z Szafarzami przyszedł i zabrał mięso z Jatek Żydów do siebie.

Widział takoż że Żyda Mośka Michalaka stoiącego w Rynku przed Ratuszem Jan Mamiński pochwycił za Brodę i ciągnął Go do Prezydenta i chciał go wsadzić do Sklepu, po tym kilka mieszczanów z kijami stanęło przed Mamińskim i Prezydentem obok Ratusza i Żydów bili wołaiąc bij zabij — zapłaciemy — i wsadzili Żyda krakowskiego krawca do Sklepu złapawszy go na Rynku, nie przed Domostwem Prezydenta, gdzie mięso było złożone. Żydzi zaś w swoich ulicach patrzali na ten Tumult. Potym mieszczanie z kijami wpadli na ulicę żydowską i Hawtarczyka Żyda kupca pobili. — Znowu naszli Domostwo Idżka Arendarza chcąc się dobyć

---

דעם 16טן מאי 1790.

7 דער שטאָטוועכטער איבער די ייִדישע יאַטקעס.

do Domostwa Jego, ale się tenże Żyd zamknął — Iz boku takoż Żydowski schronił się do swego Domostwa nie widział zaś, aby Żydzi porywali się.

Co do 3-go Zeznał iż słyszał będąc przytomny że Jan i Franciszek Mamińscy wołali bijcie — zabijcie odpowiemy — wołali szabel wyciąć w pień Żydów.

Co do 4-go już wyżej zeznał.

Co do 5-go „ „ takoż zeznał.

Co do 6-go „ „ „

Co do 7-o Zeznał Iż będąc przytym widział, że potym Tumulcie Mosiek Rzeżnik Żyd przyszedł do Prezydenta wymawiaiąc się iż mięsa nie przedawał. Zaraz Prezydent z Inszemi szturchali tegoż Żyda który Żyd nie odebrawszy mięsa poszedł do domu.

Co do 8-o Zeznał, iż widział że Mieszczanie bijący Rzeżnika to wieprzowinę — w Niedzielę około dziesiątey godziny Ranney, także i Szynkuiący Mieszczanie Trunki w czasie nabożeństwa całego przedaią.

Świadek Czwarty Uczciwy Onufry Michalczewski po Przysiędze.

Punkta Co do 1-o Zeznał Iż nie wie i nie słyszał okoliczności tego zapytania.

Co do 2-go Zeznał Iż Żydzi podczas nabożeństwa swoie kramy zamykaią i mięso 2 Jatek sprzątaią. Wie o tym takoż iż Żydzi Rzeżnicy w Jatkach swoich od czasu nabożeństwa poczynaiącego się mięso poskładali, aby go po nabożeństwie potrzebuiącym przedawali. O tym zaś nie wie, aby w czasie Nabożeństwa mięso przedawali. Wie o tym, iż Prezydent to mięso złożone Żydom zabrał i do siebie przynieść kazał. Po tym widział iż Rzeżnika Żyda Michalaka stoiącego przed Ratuszem, Jan i Franciszek Mamińscy wzięli za brodę, chcąc Go wsadzić do Sklepu, ale Im uszedł. Po tym Franciszek i Jan Mamińscy, Domański, Cybulski, Jaskiewicz, Marcinkowicz, Ichorzewski i Niemiec stolarz z uwiiaiącym się Prezydentem Żydów w Rynku gonili i pobili Żyda krakowskiego krawca. Wreszcie do kluzy Jego wtrącili. Znowu Ci mieszczanie z kijmi poszli w Ulicę Żydowską i stolarczyk Żyd oberwał kijem i umknął się do kamienicy. Przyszli po tym do Icka Żyda chcąc w Domostwie Jego okno wystawić ale się wstrzymali.

Co do 3-go Zeznał, iż był przytym i słyszał kiedy Jan i Franciszek Mamińscy i Domański, z Innemi Mieszczanami — i Jan Mamiński wołał temi słowami — bijcie — zabijcie zapłacę, wyciąć Żydów.

Co do 4-o Już wyżey zeznał

Co do 5-go „ „ „

i widział iż Tomasz Cybulski, Jan i Franciszek Mamińscy, Stefan Domański, Kacper Jaskiewicz, Antoni Maciałowicz, Maciej Ichorzewski, Mieczniczek, Niemiec Stolarz i Stanisław Maiewski w tym Tumulcie Prezydent będący przed Ratuszem Żyda Abrahama Krakowskiego krawca o Ziemię uderzyli i kijami bili wlekąc do Kluzy i wsadzili go do Sklepu pod Ratuszem.

Co do 6-go zeznał iż przed Tumultem Maiewski Burgmistrz Szafarza i Sługę Miejskiego posłał do Jatek Żydowskich i Tamci zabrali mięso Żydom z Jatek obwinione w worek na przedawanie po skończonym Nabożeństwie a ci Posłańcy to mięso do Prezydenta przynieśli.

Co do 7-go zeznał iuż wyżey

Co do 8-go Zeznał iż widział że Mieszczanie bijący Rzeż, iakoto Kacper Jaśkiewicz, Jan Kozłowski, Antoni Matysiewicz mięso osobliwie wieprzowe podczas Nabożeństwa w Niedzielę przedają — zważał i to że Ciż sami Mieszczanie Trunki w czasie zakazanym Nabożeństwa przedają — i nie wystrzegaią się.

ד״ר נ. מ. געלבער (ירושלים)

## פֿון דעם עזבֿון פֿון ד״ר י. מ. זאַלקינד ז״ל

פֿ׳ יעקבֿ־דוד פֿלאַנצרײַך, מיטגליד פֿון אַמאָפּטײל, ניו־יאָרק, האָט איבערגעשיקט פֿאַרן אַרכיוו פֿון ייִוואָ אַ רײ מאַטעריאַלן, וואָס זײַנען נוגע דער לעצטער אַרבעט פֿון דעם איבערזעצער און קאָמענטאַטאָר פֿון תּלמוד אויף ייִדיש ד״ר י. מ. זאַלקינד ז״ל, הײַנו: אָריגינעלע בריוו פֿון ד״ר י. מ. זאַלקינד צו י.־ד. פֿלאַנצרײַכן, צום קאָברינער אונטערשטיצונגס־פֿאַראײן אין ניו־יאָרק, צום קאָברינער פֿרויען־פֿאַראײן, צו דער קאָברינער חבֿרה שערי־תּפֿילה אין ניו־יאָרק, דאַטירט א׳ ב׳ ניסן התּרצ״ז.

אין זײַן בריוו צו זײַן „ליבן האַרציקן פֿרײַנד י״ד פֿלאַנצרײַך שיחי״ שרײַבט ער צ״אַ:

„... איך האָב זיך זײער געפֿרײט ווידער אַ מאָל צו הערן פֿון אײַך... די מרה־שחורה וואָס איז אויף מיר אַרויפֿגעפֿאַלן איז פֿאַרשוווּנדן; זאָל זיך נאָר מײַן געזונט פֿאַרבעסערן וועל איך אײַך אָפֿט שרײַבן...

„... איר זאָלט מיר גלײַך צושיקן ענטוועדער אַ גענויע רשימה פֿון די זאַכן וואָס איר ווינטשט צו האָבן אָדער אַ רשימה פֿון די זאַכן וואָס איר באַזיצט שוין, וועל איך ממילא וויסן, אַז איך דאַרף פֿאַר אײַך קריגן דאָס וואָס איר האָט נאָך ניט אויף די געביטן פֿון דיקדוק, לערנביכער, רעכנביכער, בוכפֿירונג, בריוונשטעלערס, גלײַכווערטלעך אאַז״וו. — בנוגע אַ העברעיִש־איטאַליעניש ווערטערבוך איז, ווי ווײַט מיר איז באַקאַנט, בלויז פֿאַראַן אַ קליין ווערטערביכל וואָס דאַרף קאָסטן ניט מער ווי 15 אָדער 20 סענט, און איך גלייב, אַז איר קאָנט דאָס קריגן אין יעדער גרעסערער בוכהאַנדלונג אין ניו־יאָרק. — פֿון „פּחד־יצחק״ איז ערשינען דער ערשטער באַנד וואָס האַלט די אותיות א און ב און עס דרוקט זיך איצט דער צווייטער באַנד וואָס האַלט נאָך עטלעכע אותיות פֿון ג אָן. דאָס גאַנצע ווערק וועט, דוכט מיר, האָבן 6 אָדער 7 בענדער.

דער אַרויסגעבער איז אַ געוויסער קאַנעל. זײַן אַדרעס איז מיר ניט באַקאַנט, אָבער איך קען אים (נאָך פֿון אַמעריקע) און טרעף זיך מיט אים אָפֿט. דער פּרײַז פֿון ערשטן באַנד איז 2 פֿונט, אָבער איך רעכן אַז איך וואָלט אים געקאָנט קויפֿן בײַ אים עפּעס ביליקער.

„... איצט אַ ביסל וועגן זיך זעלבסט. איך האַלט אַז כּל זמן דער ספֿר איז נאָך ניט אין גאַנצן אָפּגעדרוקט איז ניט כּדאַי צו באַמיִען די צײַטונגען. דערפֿאַר וועט זײַן צײַט שפּעטער. דאַקעגן וואָלט געווען גוט ווען איר ווענדט זיך צו די דרײַ קאָברינער חבֿרות, אויב זיי עקסיסטירן נאָך, און זעט, אַז זיי זאָלן מיר העלפֿן מיט אַ מער אָדער ווייניקער גרעסערער סומע. איך קען ניט זייערע אַדרעסן, אָבער אײַך וועט ניט שווער זײַן דאָס אויסצוגעפֿינען. איך שיק אײַך צו דרײַ בריוו וואָס איך האָב אָנגעשריבן צו זיי און איר וועט דאָס איבערגעבן און טענען פֿאַר מיר... די קאָברינער חבֿרה שערי־תּפֿילה (זייער שולכל איז פֿריִער געווען אין 20 אָרטשאַרד־סטריט) איז די רײַכסטע פֿון זיי און האָט געלט ליגן וואָס זי ווייס ניט וואָס צו טון דערמיט. עס וואָלט געווען אַ יושר, ווען זיי לײַען מיר אַ פּאָר הונדערט דאָלאַר אויף אַ יאָר צײַט און איך וועל זיי אָפּצאָלן מיט גרויס דאַנק. איך וועל זיי אויך ווידמען דעם ספֿר אין דער הקדמה. ערקלערט זיי די וויכטיקייט פֿון דער אַרבעט. דער קאָברינער אונטערשטיצונגס־פֿאַראיין (פֿריִערדיקער אַדרעס: 98 פֿאָרסייטה־סטריט) האָט אויך געמעגט געבן אַ פֿופֿציקער. קורץ, זעט וואָס איר קאָנט טון וועגן דעם; אפֿשר וועט עפּעס אַרויסקומען דערפֿון. ווען ניט איר וואָלט איך דעמאָלט אויך גאָרניט געהאַט פֿון זיי. איך גלייב, אַז ווען איר בעט אָן מאַסליאַנסקין, וועט ער אײַך אויך העלפֿן משפּיע זײַן אויף זיי, ווײַל ער איז מײַנער אַ גוטער פֿרײַנד...

איך שליס איצט און אין דער האָפֿענונג אין גיכן פֿון אײַך צו הערן פֿאַרבלײַב איך ווינטשנדיק אײַך אַ פֿריילעכן יום־טובֿ און אַלדאָס גוטס מיט אַ האַרציקן גרוס.

אײַער תּמיד ערגעבנסטער פֿרײַנד

ד״ר י. מ. זאַלקינד״

און אָט איז דער פֿולער נוסח פֿון איינעם פֿון דרײַ ווײַטערדיקע בריוו:

ב״ה ב׳ ניסן התּרצ״ז. 16 רחובֿ יבֿנה, תּל־אָבֿיבֿ.

צו דעם פּרעזידענט, קאָמיטע און מיטגלידער פֿון קאָברינער אונטערשטיצונגס־פֿאַראיין, ניו־יאָרק.

ליבע טײַערע לאַנדסלײַט מײַנע!

איך שיק אײַך דורך מײַן געערטן פֿרײַנד מר. י״ד פֿלאַנצרײַך די ערשטע בויגן פֿון אַ זייער גרויס ווערק וואָס איך דרוק איצט. דאָס איז די ערשטע וויסנשאַפֿטלעכע אויסגאַבע פֿון אַ משנה ותוספֿתא, אַ ריזיק ווערק וואָס איך האָב אָנגעהויבן אויפֿן פֿאַרלאַנג פֿון מײַנע פֿאַרשטאָרבענע צוויי גרויסע פֿרײַנד הרבֿ הגאון הצדיק ר׳ א״י קוק, דער פֿריִערדיקער טשיף־רבי פֿון ארץ־ישׂראל, און ר׳ ח. נ. ביאַליק, אונדזער גרויסער נאַציאָנאַלער דיכטער, און אין וועלכן איך האָב אַרײַנגעלייגט אומגעהײַערע כּוחות. ווי איר קאָנט זען פֿון די הסכּמות פֿון די גרויסע רבנים פֿון ארץ־ישׂראל איז מיר געלונגען צו שאַפֿן אַ מאָנומענטאַל ווערק וואָס וועט שטאַרק באַרײַכערן אונדזער ליטעראַטור. פֿון דעם ווערק איז שוין אָפּגעדרוקט 12 בויגן, ד״ה לערך אַ פֿערטל, און איצט בין איך געבליבן שטיין, ווײַל עס פֿעלן מיר די מיטל דערצו און די צײַט איז דאָ איצט ניט קיין גינסטיקע. איך ווענד זיך דערפֿאַר צו אײַך, ליבע לאַנדסלײַט מײַנע, און בעט אײַך, אַז איר זאָלט מיר פֿאַרהעלפֿן צו ענדיקן דאָס ווערק, צי אין דער פֿאָרם פֿון אַן אונטערשטיצונג צי

אין דער פֿאַרם פֿון א חלואה, וועלכע איך וועל אײַך צוריקצאָלן מיט גרויס דאַנק לערך אין א יאָר צײַט, וועו דער ספֿר וועט זײַן אָפּגעדרוקט און וועט זיך פֿאַרקויפֿן. איר וועט דערמיט אויפֿטאָן א גרויסע זאַך פֿאַר אונדזער הילקער לימעראָטור און דאָס וועט זײַן א גרויסער פּבֿוד פֿאַר אונדזער היימאָטשטאָט און פֿאַר אײַער פֿאַראײַן וועמעס נאָמען עס וועט פֿאַראיביקט ווערן אין דער הקדמה פֿון מײַן גרויס ווערק. מיר איז לימדער ניט באַקאַנט די לאָגע פֿון אײַער פֿאַראײַן, אָבער איך האָף אז איר וועט טאָן אײַער בעסט און זען צו העלפֿן מיר מיט אַן אָנזעלעכער סומע, כדי מײַן ווערק זאָל קאָנען וואָס גיכער ערשײַנען. איך בין שטענדיק געווען אַן איבערגעגעבענער פֿרײַנד צו אונדזערע לאַנדסלײַט, באַזונדערס דאָ וווּ עס איז איצט דאָ אַזוי פֿיל פֿון זיי, און איך האָף אז איר וועט דאָס ניט פֿאַרגעסן.

ערהאַרטנדיק א באַלדיקע גוטע תשובֿה פֿון אײַך גריסט אײַך אַלע הערצלעכסט און וויגטש אײַך אַלדאָס גוטס

אײַער תמיד ערגעבנסטער פֿרײַנד
ד"ר י. מ. זאַלקינד

דעם זעלביקן נוסח האָט אויך דער בריוו „צו דעם קאָמיטע און מיטגלידער פֿון קאָבריגער פֿרויען־פֿאַראײַן, ניו־יאָרק", א ביסל א מאָדיפֿיצירטן — „צו דער לימטונג און חבֿרים פֿון קאָבריגער חבֿרה שערי תּפֿילה נ"י". אין דעם לעצטן בריוו זאָגט ד"ר זאַלקינד וועגן זײַן פֿירוש, אז דאָס איז דער גרעסטער „וואָס איז וועו געשריבן געוואָרן", אז אים „איז מיט גאָטס הילף געלונגען צו שאַפֿן א ווערק וואָס האָט אין אייביקן ווערט און וועט פֿיל העלפֿן צו פֿאַרשפֿרייטן און פֿאַרטיפֿן דעם לימוד פון אונדזער הייליקער תורה", אז ער איז „באַרייט צוריקצוגעבן דאָס געלט בעזרת השם אין א יאָר צײַט, וועו דער ספֿר וועט זײַן פֿאַרטיק און וועט זיך אָנהייבן צו פֿאַרקויפֿן"...

צו די בריוו זײַנען בײַגעלײגט קאָפּיעס פֿון די הסכמות פֿון משה אביגדור עמיאל הרב הראשי למחוז תל־אביב יפו, בן ציון מאיר חי עוזיאל רב ראשי לקהלת יפו ותל־אביב, ראובן בהר"ש כ"ץ הרב הראשי ואבד"ק פּתח תקוה והסביבה, יעקב משה חרל"פ חופ"ק שערי חסד, רחבי, והסביבה ראש הישיבה המרכזית הק' „מרכז הרב" בעיה"ק ירושלים. די הסכמות זײַנען מלא התפעלות איבער דער דאָזיקער ענציקלאָפּעדיע פֿון דער גאַנצער משנה און תוספתא, איבער דער מ, ויסן, גאונות און פֿאַרשטענדניש וואָס ד"ר זאַלקינד האָט באַוויזן בײַ דער דאָזיקער ערבעט.

מיר ברענגען דאָ בלויז די הסכמה פֿון הרב מ. א. עמיאל:

משה אביגדור עמיאל
הרב הראשי למחוז
תל־אביב יפו

M. A. Amiel
Chief Rabbi of Tel-Aviv
f. Jaffa District

ב"ה

תל־אביב, יום י"ג מ"ח התרצ"ז
שדרות רוטשילד 117

לעונג מיוחד היה לי לראות את פרי עבודות של הרב הג' החכם המפורסם ד"ר יעקב מאיר זלקינד נ"י, עבודה ענקית וכבירה מעין אנציקלופדיא על כל המשנה והתוספתא, הכוללת את כל מה שנתחדש בפירוש המשנה והתוספתא מהגמרא עד האחרונים, באופן שיכלול את כל התורה שבעל פה שנאמרה על זה.

ואמנם כבר איתמחי גברא בעבודתו הקודמת לתרגם את הש״ס בהשפה המדוברת שגם בזה הראה לא רק מלאכה אך גם חכמה. אולם עכשיו נגש עוד לפעולה יותר כבירה, ואמנם הדבר הזה הוא דבר בעתו, ביחוד בזמננו אנו שכל אחד רוצה ללמוד את כל התורה על רגל אחת ולא רבים המה אפילו בין הלומדים שיספיקו ללמוד את כל הראשונים והאחרונים.

ומה טוב ונכון הוא שתהיה היכולת בספר אחד למצוא את התמצית מכל אלה.

והנני בזה לעורר את כל חובבי התורה לעמוד לימינו למען יהיה ביכלתו לגמור את מה שהתחיל להגדיל תורה ולהאדירה ויהיה ד׳ עמו ופועל ידו ירצה ותתפשט תורתו ויפוצו מעינותיו חוצה.

הכו׳ח לכבוד התורה ולומדיה

(—) משה אביגדור עמיאל

צו די בריוו איז בײַגעלייגט אַן אָפּגעדרוקטע פּראָבע „גליון לדוגמה של התוספתא עם פרוש הרי״מ ד״ר זלקינד״ און אַ „פּרוספּקט של ההוצאה החדשה של המשנה והתוספתא עם פרוש הרי״מ ד״ר זלקינד״, וואָס זאָגט אָן אין נאָמען פֿון פֿאַרלאַג „הוצאת תלמוד״, אַז איצט גייט דער ערשטער באַנד „מסכת ברכות״ און אין 6 חדשים אַרום וועט מען האָפֿנטלעך צוטרעטן צו דרוקן דעם צווייטן באַנד „מסכת פּאה״.

ווי באַוווּסט, האָט ד״ר י. מ. זאַלקינד פֿון זײַן תלמוד אויף ייִדיש באַוויזן אַרויסצוגעבן בלויז די ערשטע פֿיר מסכתות: ברכות, פּאה, דמאי און כּלאים. דער טויט האָט איבערגעריסן די לעבנס־אַרבעט פֿון דעם דאָזיקן ענטוזיאַסטישן פֿאַרערער און זעלטענעם קאָמענטאַטאָר פֿון תלמוד.

ז. ר.

## י. ל. גאָרדאָנס אַ ניט געדרוקט ליד

אין יאָר 1886 האָט דער וואַרשעווער פֿאַרלעגער אליעזר־יצחק שפּירא אַרויסגעגעבן י. ל. גאָרדאָנס ייִדישע לידער אין אַ באַזונדער ביכל אונטערן טיטל „שׂיחת חולין (ליעדער אין דער פֿאָלקסשפּראַכע פֿאַן י. ל. גאָרדאָן״). 3 יאָר שפּעטער, 1889, האָט ער דאָס ביכל אַרויסגעגעבן אין אַ „2טע פערבעסערטע און פערמעהרטע אויפלאַגע״, אין וועלכער עס זײַנען צוגעקומען 5 „געלעגענ־הייטס־געדיכטע״, געשריבן אַלע, ווי ס׳ווײַזט אויס, נאָך דעם ווי ס׳איז שוין אַרויס די ערשטע אויפֿלאַגע. קיין נײַערע זאַכן זײַנען מער ניט צוגעקומען אויך אין די שפּעטערדיקע אויפֿלאַגעס פֿונעם „שיחת חולין״. קענטיק, אַז דאָס איז דער גאַנצער פֿאַרמעג פֿון יל״גס שאַפֿן אין ייִדיש.

אין אַן עקזעמפּלאַר פֿון „שׂיחת חולין״, ערשטע אויפֿלאַגע, וועלכע געפֿינט זיך אין מײַן פּריוואַטער ביכער־זאַמלונג, האָב איך געפֿונען אויף דער ערשטער רויטער הילע י. ל. גאָרדאָנס אַן אויטאָגראַף, אַ „ווידמונג״ אַדאָלף צעדערבוימען*) (אַ זון פֿון אלכסנדר צעדערבוים, דעם רעדאַקטאָר פֿון „המליץ״, „קול מבשר״ און „ייִד׳ פֿאָלקסבלאַט״). די אָפֿיציעלע ווידמונג איז אויף רוסיש און נאָך איר קומט אַ ליד פֿון 6 סטראָפֿעס אויף ייִדיש. קיין סך וועט דאָס ליד ניט צוגעבן צו גאָרדאָנס פּאָעטישער קרוין, אָבער עס פֿאַרדינט אָן שום ספֿק געדרוקט צו ווערן. אויך אין די קליינע עטלעכע שורות פֿילט זיך, אַז אונטערן שטײַף פֿאַרפּאַנצערטן משׂכּיל האָט געצאַפּלט אַ וואַרעם האַרץ פֿאַר „אונדזערע ברידער״ וואָס „לעבן אין ייִדישער גאַס״ און דאָס האַרץ פֿילט זיך גרינגער, ווען עס ווייס, אַז זײַן פרײַנד, „אַ געבילדעטער אייראפּער״ האָט „ניט פערגעסען צו לייענען — ייִדיש״.

---

*) זע וועגן אים אין ז. רייזענס לעקסיקאָן III, ז׳ 349.

דער עקזעמפּלאַר וואָס געפֿינט זיך אין מײַן רשות שטאַמט פֿון ד״ר חיים ספּיוואַקס ביבליאָטעק. (אויפֿן שער־בלאַט איז דאָ זײַן „עקסליבריס״ מיט זײַן בילד). ס׳פֿעלט אין אים פֿון 67 ביז 79 און פֿון 83 ביז 91. משמעות דער עקזעמפּלאַר איז טאַקע מחמת אָט די חסרונות „פֿאַרבראַקירט״ געוואָרן און אַרויסגעוואָרפֿן אויף דער גאַס. איך האָב אים „אַנטדעקט״ בײַ אַ פּאַקן־טרעגער, וועלכער האָט אויף מיר געקוקט מיט פֿאַרוווּנדערונג, ווען איך האָב אים גערן געגעבן די גאַנץ קליינע סומע, וואָס ער האָט בײַ מיר פֿאַרלאַנגט.

די קאָפּיע איז געמאַכט פּינקטלעך, אָן שום ענדערונג אין אויסלייג.

Во истину дорогому Адольфу Александровичу Цедербауму.

איין געבילדעטער אייראפֿעֶר
מיט אֶכט ייִדישן שאֶנען מִדות,
פרעמדע שפּראַכן פערשטעהט איהר זעהר
און ניט פארגעססען צו לייענען — ייִדיש
דרום נעהמט פֿון מיר דאָס באֶנדכען ליעדער
געשריבען זענען זיי צום שפּאַס,
נָאר זיי שילדערן אונזרע ברידער
וויא זיי לעבען אין ייִדישער גאַס.
ווען איהר דיא ליעדער לייענט, הײַנט
וועט איהר אן אייערע ברידער דענקען
און זיך דערמאָנען אָן אייער פֿריינד
וואָס האט געטאָן אייך דאָס ביכעל שאֶנקען.

דער פערפאַסער

26 אוגוסט, 86. ספ״ב.

מיכל ראַבינאָוויטש (ירושלים)

## צו דעם אַרטיקל פֿון פּראָפֿ׳ מ. באַלאַבאַן „בערנהאַרד וואַכשטיין״

כ׳וויל דאָ צוגעבן עטלעכע ביבליאָגראַפֿישע פּאָזיציעס פֿון וואַכשטיינס אַרבעטן, וואָס פּראָפֿ׳ באַלאַבאַן האָט פֿאַרזען. דהײַנו:

1. די אויסברייטערונג פֿון איגנאַץ בערנשטיינס לעבנסווערק. פֿילאָלאָגישע שריפֿטן I (לאַנדוי־בוך) שפּ׳ 28—30. דערצו אַ תיקון תעות אין פֿילאָלאָגישע שריפֿטן II, שפּ׳ 516.

2. ר׳ עזריה דע ראָסיס „הדרת זקנים״ אין ייִדישער איבערזעצונג. פֿילאָלאָגישע שריפֿטן III, שפּ׳ 8367—374.

3. צו זײַט 222 הערה 8 דאַרף נאָך צוגעגעבן ווערן, אַז תיקונים (צו פּנקס רונק) זענען געווען געדרוקט אין ייִוואָ־בלעטער VIII, ז׳ 187, און אין דעם סעפּאַראַטן אָפּדרוק „אַ ייִדיש קהל אין 18טן י״ה (פּנקס רונקל) ווילנע 1934.

4. אין דער רשימה נעקראָלאָגן ז׳ 227 הערה 88 פֿעלט דער נעקראָלאָג פֿון ד״ר מ. ווײַנרײַך, ייִוואָ־בלעטער VIII, זז׳ 154—162.

ש. ז. פּיפּע.

# תיקונים

צו: ב. וואַכשטיין, נישט-געדרוקטע לידער פֿון וועלוועלע זבאַרעזשער

די שורה 10 פֿונעם ליד „דיא מאמע מיט דער טאָכטער" (ז' 191) מיינט „מיטראָפּאָליִעי (Mitropoliei) און טשישמידזשיִו (Cişmigiu)"—שפּאַציר-גערטענער אין בוקאַרעשט.

חיים קראַפֿט, בוקאַרעשט.

צו: שלמה בירנבוים, צוויי אַלטייִדישע לידער

ז' 172: דער איבערשרײַבער פֿונעם ערשטן ליד הייסט נישט „אברהם בן משה הויקשר אונדי האמר שלאקס".

ז' 172 הערה 1 דאַרף שטיין: אַנדערן עולם (נישט „אַנדער").

ז' 173, סטר' 2, שורה 2, קומט: אנטפֿנגין (נישט „אנטפֿנגן").

ז' 174, „ 1, „ 8, דאַרף מען אויסמעקן: 4 און פֿון דער הערה די ווערטער: אָנוויַז און לערנונג".

ז' 177, „ 2, „ 4: בנימין—נישט שפּאַצירט.

ז' 177, הערה 3, קומט: גאָט (אין אַ טייל אויפֿלאַגע).

ז' 178, סטר' 1, שורה 8, קומט: דאר (נישט „דריי").

:צו חיים גינינגער, די קאָרעספּאָנדענץ אַ. לאַנדוי — ל. שײַנעאַנו:

29, שורה 12 פֿון אויבן קומט Gartner [Theodor] (נישט „Garten").

## די מיטגלידער פון די ווייסנשאַפֿטלעכע סעקציעס פון ייִוואָ:

פֿילאָלאָגישע סעקציע: א. האַרקאַווי, מ. וויינרײַך, יודא א. יאָפֿע, י. מאַרק, ש. ניגער, נ. פּריללוצקי, ז. קלמאַנאָוויטש, ז. רייזען; ווייסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: מ. וויינרײַך.

היסטאָרישע סעקציע: ח. בראָדיאַנסקי, י. ברוצקוס, ש. גינזבורג, ש. דובנאָוו, מ. הלוי, א. טשעריקאָווער, ר. מאַהלער, א. מענעס, פּ. קאַן, פּ. קורסקי, ע. רינגעלבלום, י. שאַצקי, י. שיפער; ווייסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: א. טשעריקאָווער.

עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע סעקציע: נ. ברוצקוס, ש. גאָלדעלמאַן, ל. הערש, ה. לאַנדוי, י. ליפּאָווסקי, יעקב לעשטשינסקי, י. קאַראַלניק, מ. קראָל, א. ראָזין (בן-אדיר), מ. שאַליט; ווייסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: יעקב לעשטשינסקי.

פסיכאָלאָגיש-פעדאַגאָגישע סעקציע: א. גאָלאָמב, מ. ווײַנבערג, ל. לעהרער, ש. לעווין, ר. טימאָוויטש, ה. קאָוארסקי, ח. ש. קאָשדאַן, ל. קאַנעל, א. א. ראַבאַק, י. רובין, פּ. שניאורסאָן; ווייסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר: ל. לעהרער.

---

רעדאַקטאָר: זלמן רייזען.

אַדרעס: פֿאַר דער רעדאַקציע „פֿרײַנד פון ייִדישן ווייסנ׳ אינסטיטוט״ — מ. ווײַנרײַך.

---

## אַבאָנירט דעם אייניקן ייִדישן ווייסנשאַפֿטלעכן זשורנאַל די **יִיוואָ-בלעטער**

### חודש-שריפֿט פון ייִדישן ווייסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט

דער זשורנאַל ברענגט אָריגינעלע אַרבעטן, אַרטיקלען, רעצענזיעס, אויף אַלע געביטן פון ייִדישן און אַלגעמיינעם וויסן פון די אָנגעזעענסטע ייִדישע ווייסנשאַפֿטלעכע פון גאַנץ דער וועלט.

צו יעדן נומער ווערן בייגעלייגט די ידיעות פון ייִדישן ווייסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט מיט אינפֿאָרמאַציע ווענן דער אַרבעט פון ייִוואָ און ווענן אויפֿטוען פון דער ווייסנשאַפֿט אין אַלגעמיין.

### דער אָבאָנעמענט-פּרײַז באַטרעפֿט:

אין פוילן — 18 גילדן א יאָר (מען קען דאָס געלט אײַנצאָלן אויך אין 4 רעטעס צום 1טן יאַנואַר — 6 ג׳, צום 1טן אַפּריל—4 ג׳, צום 1טן יולי—4 ג׳, צום 1טן סעפּטעמבער—4 ג׳); אין אויסלאַנד—70 פֿראַנצויזישע פֿראַנק אין רעטעס: צום 1טן יאַנואַר—25 פּ״ק, צום 1טן אַפּריל—15 פּ״ק, צום 1טן יולי—15 פּ״ק, צום 1טן סעפּטעמבער—15 פּ״ק).

### פֿאַר מיטגלידער פון געזעלשאַפֿטן „פֿרײַנד פון ייִוואָ״:

אין פוילן — 12 ג׳ (אין רעטעס: צום 1טן יאַנואַר—4 ג׳, צום 1טן אַפּריל—3 ג׳, צום 1טן יולי—3 ג׳, צום 1טן סעפּטעמבער—2 ג׳); אין אויסלאַנד—50 פֿראַנצ׳ פּ״ק (אין רעטעס: צום 1טן יאַנואַר—20 פּ״ק, צום 1טן אַפּריל—10 פּ״ק, צום 1טן יולי—10 פּ״ק, צום 1טן סעפּטעמבער — 10 פּ״ק;

אַנאַנסן-פּרײַז: אין פוילן: א גאַנצע זײַט 100 ג׳, א האַלבע—50 ג׳, א פֿערטל—30 ג׳; אין אויסלאַנד: א גאַנצע ז׳ 350 פֿר׳ פּ״ק, א האַלבע—180 פּ״ק, א פֿערטל—95 פּ״ק.

### אין אייניצל-פֿאַרקויף ווערט דער זשורנאַל ניט פֿאַרויסגעלאָזט

**Jiwobieter,** Żydowski Instytut Naukowy, ul. Wiwulskiego 18, Wilno
P. K. O. 700.968 פּ״ק-קאָנטע

אין צפון-אמעריקע אַבאָנירט מען די ייִוואָ-בלעטער נאָר אין דעם אמעריקאַנער אָפּטיילונג פון ייִוואָ אין ניו-יאָרק

**Society Friends of the Yiddish Scientific Institute, 1133 Broadway, Room 712-16 New York C.**

# ייִדישע

## צום ייִדישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט

ווילנע, נאָוועמבער—דעצעמבער 1938 (79—80) 9—10


## די ייִדישע וויסנשאַפט אין דער הײַנטיקער צײַט

די סיטואַציע פֿון ייִדישן פֿאָלק בײַ הײַנטיקן טאָג שטעלט אויך אַוועק ספּעציפֿישע אויפֿגאַבעס פֿאַר דעם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן צענטער — דעם ייִוואָ. אמת, עס מוז שוין זײַן קלאָר פֿאַר יעדערן, אַז ייִדישע וויסנשאַפֿט איז קיין מאָל ניט קיין לוקסוס און אַז דווקא איצטער זײַנען די אויפֿגאַבעס פֿון ייִוואָ גרעסערן נאָך וויכטיקער ווי פֿריִער, אין די רעלאַטיוו רויִקע צײַטן. אָבער עס קענען זײַן געוויסע חילוקי-דעות ווען דעם, ווי אַזוי די עצם אַרבעט אונדזערע דאַרף איצטער אויסזען. מען קען האַלטן, אַז מיר דאַרפֿן זיך צופּאַסן צו דער צײַט, שטעלן אַנדערע טעמעס, אפֿשר אויך מאָדיפֿיצירן די אָרגאַניזאַטאָרישע פֿאָרמען; און מען קען האַלטן פֿאַרקערט, אַז בײַטן איז אין גרונט ניטאָ וואָס, מיר דאַרפֿן מער ניט אײַנשפּאַנען אַלע כּוחות, כּדי דורכצוהאַלטן דעם שטורעם.

דאָס אויספֿיר-ביוראָ פֿון ייִוואָ האָט דעריבער באַשלאָסן דורכצופֿירן צווישן די מיטאַרבעטער פֿון אינסטיטוט אַן אויסבײַט פֿון מיינונגען וועגן אַלע צווײַגן פֿון דער טעטיקייט פֿון ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט. עס איז ניט כּדאַי סתּם זיך צו פֿאַרנעמען מיט קרעכצן, מיט קלאָגן, וואָרעם דערמיט וועט קיין אַקטיוואַקייט ניט געווענקט ווערן. אָבער אַלץ וואָס קען האָבן אַ קאָנסטרוקטיוון באַטײַט, אַפֿילו קריטיק פֿון דער ביזאיצטיקער טעטיקייט אונדזערער, דאַרף געזאָגט ווערן, אויב נאָר מען קען פֿאַר איינס אָנווײַזן די וועגן, ווי אַזוי צו פֿאַרריכטן די ביזאיזטיקע חסרונות.

מיר זײַנען זיכער, אַז דער דאָזיקער חילוף-דעות פֿון די ייִוואָ-מענטשן וועגן די פּראָבלעמען פֿון דער ייִדישער וויסנשאַפֿט אין דער הײַנטיקער צײַט וועט מיטהעלפֿן צו פֿאַרשטאַרקן דעם ייִוואָ און אים אײַנצופֿונדעווען אין דעם ייִדישן לעבן.

די אַרטיקלען אד"ט „די ייִדישע וויסנשאַפֿט אין דער הײַנטיקער צײַט" וועלן מיר פֿאַרענטלעכן אין אײַנעם פֿון די נאָענטסטע נומערן „ייִוואָ-בלעטער" און מיגלעך אויך אין אַ באַזונדערער בראָשור אין דער סעריע „אָרגאַניזאַציע פֿון דער ייִדישער וויסנשאַפֿט".

## אַ. ליעסין

דעם 5טן נאָוועמבער איז אין ניו-יאָרק אין עלטער פֿון 68 יאָר פּלוצלונג געשטאָרבן פֿון אַ האַרצשלאָק דער גרויסער יידישער דיכטער און פּובליציסט, אין משך פֿון די לעצטע 25 יאָר—רעדאַקטאָר פֿון דעם חודש-זשורנאַל „די צוקונפֿט" אַ. ליעסין (אַבֿרהם וואָלט). די דירעקטע סיבה פֿון דער קאַטאַסטראָפֿע איז געווען די טיפֿע אויפֿטרייסלונג דורך דעם טויט פֿון ליעסינס נאָענטסטן פֿרײַנד און חבֿר ב. וואָלדעק ז"ל.

אין דעם דריטן באַנד פֿון די היסטאָרישע שריפֿטן פֿון יִוואָ („די יידישע סאָציאַליסטישע באַוועגונג ביז דער גרינדונג פֿון ‚בונד'") האָט אַ. ליעסין פֿאַרעפֿנטלעכט אַ קאַפּיטל פֿון זײַנע זיכרונות, וואָס דערגרייכן ביזן דרײַצעטן יאָר פֿון זײַן לעבן, שילדערן די סבֿיבֿה, אין וועלכער ער איז געוואַקסן אין מינסק, די שטימונגען פֿון דער צײַט, ווי אַזוי זיי האָבן זיך אָפּגעשפּיגלט אין דער נשמה פֿון דעם שפּירעוודיקן און טעמפּעראַמענטפֿולן יינגל, דעם קומעדיקן דיכטער און קעמפֿער פֿאַר די גרויסע אידעאַלן פֿון דער מענטשהייט און פֿון דעם יידישן פֿאָלק.

דאָס אויספֿיר-ביוראָ האָט איבערגעשיקט דער רעדאַקציע פֿון דער „צוקונפֿט" אַ טרויער-דעפּעש בזה הלשון: „שווער אַריבערצוטראָגן דעם נײַעם בראָך — דעם טויט פֿון דעם גרויסן דיכטער אַבֿרהם ליעסין, דעם מײַסטער פֿון פֿלאַמענדיקן יידישן וואָרט. לאָמיר געטרײַ היטן זײַן ירושה."

## יעקבֿ לעשטשינסקי זיך באַזעצט אין אַמעריקע

דער פֿירנדיקער יידישער עקאָנאָמיסט יעקבֿ לעשטשינסקי, דער וויסנשאַפֿטלעכער סעקרעטאַר פֿון דער עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישער סעקציע פֿון ייִוואָ, האָט זיך באַזעצט מיט זײַן פֿאַמיליע אין ניו-יאָרק. עס איז זיכער, אַז אין זײַן נײַער היים וועט יעקבֿ לעשטשינסקי באַקומען גינציקע מיגלעכקייטן פֿאַר זײַן גרויסער און וויכטיקער אַרבעט אויפֿן געביט פֿון דער יידישער עקאָנאָמיק און דער אַמאָפּטייל פֿון ייִוואָ וועט געווינען פֿאַר דירעקטער מיטאַרבעט אייגעם פֿון די זײַלן פֿון ייִוואָ, פֿון דער יידישער וויסנשאַפֿט בכלל.

## עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע סעקציע

### באריכט פֿאַר 1טן אַפּריל 1937-31טן אָקטאָבער 1938

זינט די עקסטאַט-סעקציע האָט אַריבערגעטראָגן איר צענטראַל אַרבעטס-ביוראָ קיין וואַרשע האָט זיך דער שווערפונקט פֿון איר טעטיקייט — אַחוץ די אַרבעטן וואָס זײַנען פֿאַרבונדן מיטן אַרויסגעבן די „יידישע עקאָנאָמיק"— אַריבערגעוואָרפֿן אויף ברייטערע אַנקעטע-פֿאַרשונגען אין פּוילן. אַ סך צײַט און מי האָט דערבײַ פֿאַרלאַנגט די אָרגאַניזירונג פֿון קאָרעספּאָנדענטן-אַפּאַראַט

אויף דער פּראָווינץ. צוליב אָרגאַניזאַציאָנעל-טעכנישע טעמים האָט מען די פֿאָרשאַרבעט ביז אַהער געקאָנט דורכפֿירן מיט דערפֿאָלג נאָר אין קלענערע שטאָטישע ישובֿים, ביז וואַנען עס וועלן געשאַפֿן ווערן די נייטיקע באַדינגונגען און מעגלעכקייטן פֿאַר פֿאָרשונגען פֿון אַ ברייטערן פֿאַרנעם אין גרעסערע שטעט און קודם-כּל אין די גרעסערע צענטערס פֿון האַנדל און אינדוסטריע.

דעם יידישן האַנדל איז צוליב פֿאַרשטענדלעכע טעמים אויסגעקומען אָפּצוגעבן אַ באַזונדערע אויפֿמערקזאַמקייט. בפֿרט אַז פֿאַר דער אָביעקטיווער פֿאָרשונג איז דער דאָזיקער סעקטאָר ביז אַהער געבליבן פֿמעט אַן אומבאַאַקערט פֿעלד און ס׳איז ניט צו דערלאָזן, אַז אַזאַ וויכטיקע פּאָזיציע פֿון יידישן ווירטשאַפֿטלעכן לעבן זאָל אין גאַנצן איבערגעלאָזט ווערן אויפֿן באַראָט פֿון דער טעגלעכער פּרעסע און פּובליציסטיק.

אונדזער ערשטע אַנקעטע, וועלכע איז ס׳רוב דורכגעפֿירט געוואָרן אין קלענערע ישובֿים, דערהויפּט די געליטענע, האָט געגוג קלאָר אויפֿגעדעקט און באַשטעטיקט די עקסיסטירנדיקע טענדענצן, די פֿאַרגיכערטע לייקווידאַציע און די פֿאַרקלענערונג פֿון דער צאָל גרינדונגען אין יידישן האַנדל, פֿון איין זײַט — און די פֿאַרקערטע אַנטוויקלונג אין ניט-יידישן האַנדל פֿון דער צווייטער זײַט.

דערבײַ איז אָבער די סעקציע ניט געבליבן שטיין. זי האָט אין אַ ריי שטעט (צווישן זיי אין 49 צום צווייטן מאָל) דורכגעפֿירט אַ צווייטע אַנקעטע וועגן קראָמען-האַנדל פֿון דעם זעלבן מין, אָבער שוין לויט אויסגעבעסערטע (אויפֿן סמך פֿון דער פֿריִערדיקער פּראַקטיק) מעטאָדן. די דאָזיקע אַנקעטע האָט געגעבן די מיגלעכקייט צו פֿאַרטיפֿן די פֿאָרשונג פֿון האַנדל, פֿעסט-שטעלנדיק אָפֿוק די קוואַנטיטאַטיווע אַלגעמיינע שינויִם אויך די קוואַליטאַטיווע ענדערונגען אין דער בראַנזשן-סטרוקטור פֿון יידישן און ניט-יידישן האַנדל.

עס איז אויך געמאַכט געוואָרן אַ פּרוּוו פֿעסטצושטעלן דעם פֿאַרנעם און דעם כאַראַקטער פֿון דעם פֿאַרגיכערטן וווקס פֿון ניט-יידישן האַנדל, בײַ אַ פֿאַרשטאַרקטער אַרויסשטויסונג פֿון יידישן, אין די דערפֿער פֿון מיזרח-גאַליציע מיט איר קאָמפּאַקטער אוקראַיִנישער באַפֿעלקערונג.

אויפֿן געביט פֿון דער אינדוסטריע האָט די עקסטאַט-סעקציע געזען איר הויפּט-אויפֿגאַבע אין אויספֿאָרשן די אַרײַנדרינג-פּראָצעסן פֿון יידישן פּראָלעטאַריאַט אין דער מיטעלער און גרעסערער פֿאַבריק-אינדוסטריע. צו דעם דאָזיקן צוועק איז אין 79 שטעט דורכגעפֿירט געוואָרן אַן אַנקעטע, וועלכע האָט אַרומגענומען אַלע פֿאַבריק-אונטערנעמונגען לויט באַזונדערע צווײַגן. די דאָזיקע פֿאָרשונג האָט פֿעסטגעשטעלט נישט נאָר די עקסיסטירנדיקע קאָנצענטריר-טענדענצן פֿון יידישן פּראָלעטאַריאַט, נאָר אויך דעם וווקס פֿון זײַן אָנטייל אין יידישע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען.

די דערמאָנטע אַנקעטע איז באַגלײַך אַן אַרײַנפֿיר און צוגרייטונג צו די פּראָיעקטירטע גרונטיקערע און ברייטערע פֿאָרשונגען פֿון די דאָזיקע פּראָצעסן

ווי אויך פֿון אַנדערע וויכטיקע דערשיינונגען אויפֿן געביט פֿון דער ייִדישער אינדוסטריע אין די גאָר גרויסע אינדוסטריעלע צענטערס — וועלן עס וועט זיך דאָרט אײַנגעבן גובֿר צו זײַן די גרויסע אָרגאַניזאַציאָנעלע און טעכנישע מניעות פֿאַר אַזעלכע פֿאָרשונגען.

אַ דערגאַנצונג צו די בריי‌ט פֿאַרמאָסטענע אַנקעטע-אויספֿאָרשונגען זײַנען 2 מאָנאָגראַפֿישע פֿאָרשונגען וועגן דער ייִדישער טעקסטיל-אינדוסטריע אין אינדוסטריאַליזירטן שטעטל זגערזש און וועגן דער ייִדישער קיליִמערי אין קאָסעוו (מיזרח-גאַליציע).

אויך אויפֿן געביט פֿון דער לאַנדווירטשאַפֿט האָבן מיר צו פֿאַרצייכענען 2 מאָנאָגראַפֿישע אַרבעטן: וועגן דער ייִדישער לאַנדווירטשאַפֿט אין וואָלין און די ייִדישע געטרענירערס און לאַנדווירטן אין אַנטאָפּאָל. אַרײַנצולאָזן זיך אין סיסטעמאַטישע פֿאָרשונגען פֿון אַ בריי‌טערן פֿאַרנעם אויפֿן געביט פֿון דער לאַנדווירטשאַפֿט האָט די סעקציע געהאַלטן פֿאַר נישט צוועקמעסיק, כּל-זמן עס זײַנען נישט באַקאַנט געווָארן די גמר-רעזולטאַטן פֿון דער לעצטער פֿאָלקסציילונג אין פוילן.

די סעקציע האָט אויך באַוויזן אַרומצונעמען מיט אירע פֿאָרשונגען די פֿרײַע פּראָפֿעסיעס און אויך די ייִדישע אַקאַדעמישע יוגנט אין פוילן. עס זײַנען באַאַרבעט געווָארן די פֿאַראַנענע מאַטעריאַלן וועגן דער צאָל און דער פֿאַרשפּרייטונג פֿון ייִדישע אַדוואָקאַטן אין פוילן און אַ צווייטע אַנקעטע וועגן די לעבנס-באַדינגונגען פֿון ייִדישע סטודענטן אין וואַרשע.

ענדלעך איז אויך געמאַכט געווָארן אַן ערנצטער פּרוּוו צו באַקומען אַ בילד פֿון דער ייִדישער סאָציאַלער הילף אין פוילן. די דורכגעפֿירטע אַנקעטע האָט נישט נאָר אויסגעפֿאָרשט אַלע פֿאָרמען פֿון געזעלשאַפֿטלעך-פֿילאַנטראָפּישער הילף בײַ ייִדן, נאָר אויך דעם פֿאַרנעם פֿון זייער טעטיקייט און די גרייס פֿון זייער בודזשעט, וואָס דאָרף געבן די מעגלעכקייט פֿעסט-צושטעלן די מאָס פֿון דער דירעקטער באַלאַסטונג פֿון דער ייִדישער באַפֿעלקערונג מיט הוצאות אויף סאָציאַלער הילף.

די אַ״ג פּסח-שטיצע ווי אַ ספּעציעלע פֿאָרם פֿון סאָציאַלער הילף בײַ ייִדן, וואָס איר פֿאַרנעם קאָן דינען ווי אַ מאָס פֿון דער וואַקסנדיקער פּויפּעריזירונג פֿון דער ייִדישער באַפֿעלקערונג אין פוילן, איז אויסגעפֿאָרשט געווָארן פֿאַר די יאָרן 1935, 1936, 1937 און 1938.

בײַ דער באַאַרבעטונג פֿון אָפּיציעלע מאַטעריאַלן האָט פֿאָרשטייט זיך דעם אויבן-אָן פֿאַרנומען

## די פֿאָלקסציילונג פֿון יאָר 1931

אין פֿאַרגלײַך מיט די רעזולטאַטן פֿון דער ערשטער צייִלונג (1921). גיט מען זיך אָפּ אַ דין-וחשבון, אַז מחמת דעם אויספֿעל פֿון אַ רעגולערער

נאַציאָנאַלער סטאַטיסטיק אויפֿן עקאָנאָמישן געביט איז אַ פֿאַלקסציילונג, וואָס קומט פֿאַר איין מאָל אין 10 יאָר, דער וויכטיקסטער, אויב ניט דער איינציקער מקור אויף צו באַקענען זיך מיט דער סאָציאַל-עקאָנאָמישער סטרוקטור פֿונעם ייִדישן קיבוץ אין פּוילן, וועלט פֿאַרשטענדלעך דער קאָלאָסאַלער אינטערעס צו דער לעצטער צייַלונג, הגם די דאַטעס אירע, פֿאַרעפֿנטלעכטע ערשט 7 יאָר נאָך דער צייַלונג, זיינען שוין אַ היפּש ביסל פֿאַרעלטערט. דער רעזולטאַט פֿון דער אַרבעט, וואָס האָט געדויערט עטלעכע חדשים און איז כּמעט פֿאַרענדיקט, איז די טאַבעלירונג פֿון גאַנצן מאַטעריאַל אין בערך 100 טאַבעלעס, וואָס נעמען אָרום: 1) ייִדישע באַפֿעלקערונג אין פּוילן, צאָל, פֿאַרשפּרייטונג; 2) נאַטירלעכע און מעכאַנישע באַוועגונג פֿון ייִדן אין פּוילן (געבורטיקייט, שטאַרביקייט, נאַטירלעכער צוווּקס, עמיגראַציע); 3) סאָציאַלע און פּראָפֿעסיאָנעלע סטרוקטור פֿון ייִדישן קיבוץ אין פּוילן; 4) ייִדן אין לאַנדווירטשאַפֿט, אינדוסטריע, האַנדל, פֿרייע פּראָפֿעסיעס. בכדי צו מאַכן די גאַנצע אַרבעט פֿאַרגלייכלעך מיט אַ פֿריִערדיקן צייַטפּונקט, איז געווען באַאָרבעט און—איבער די גרויסע אונטערשיידן אין דער מעטאָדיק—איבער-געאַרבעט די צייַלונג פֿון 1921, וואָס דאָס גיט אונדז ערשט אַ בילד פֿון דער ייִדישער דינאַמיק אין לאַנד.

אין וואָס פֿאַר אַ מאָס דער אויסגערעכנטער אומגעהייַער רייַכער צייַלונג-מאַטעריאַל איז שוין ביז אַהער אויסגענוצט געוואָרן פֿאַר דער באַלייכטונג פֿון די דעמאָגראַפֿישע און סאָציאַל-עקאָנאָמישע גרונטפראָבלעמען פֿון דער ייִדישער באַפֿעלקערונג, קאָן מען זען פֿון די סינטעטישע אַרבעטן, פֿאַרעפֿנטלעכטע אין אָרגאַן פֿון דער סעקציע „ייִדישע עקאָנאָמיק" אין משך פֿון לעצטן יאָר.

איבער דער דאָזיקער הויפּטאַרבעט זיינען אויך נישט באַוואָלט געוואָרן די איבעריקע מאַטעריאַלן, וואָס שפּיגלען אָפּ די שינויִם, אויף פֿאַרשיידענע-געביטן פֿון ייִדישן עקאָנאָמישן, סאָציאַלן און קולטורעלן לעבן, הן אין פּוילן, הן אין אַנדערע לענדער מיט גרעסערע אָדער קלענערע ייִד' קיבוצים. צווישן די געזאַמלטע און באַאַרבעטע אָפּיציעלע מאַטעריאַלן פֿון דעם מין געפֿינען זיך אַזעלכע, וואָס רופֿן אַרויס נישט נאָר אַ וויסנשאַפֿטלעכן אינטערעס, נאָר אויך אַ פּראַקטישן (ווי למשל וועגן עמיגראַציע, קאָאָפּעראַציע, פֿאַר-ברעכערישקייט בייַ ייִדן אין פּוילן, ייִדישע סטודענטן און דיפּלאָמאַנטן אין פּוילן פֿאַר די יאָר 1911 — 1937).

פֿאַר עטלעכע לענדער האָבן מיר אויך באַקומען אינטערעסאַנטע רעזולטאַטן פֿון די נייַסטע פֿאָלקסציילונגען (אונגערן און קאַנאַדע). אינטערע-סאַנטע ציפֿערן זיינען אויך געזאַמלט געוואָרן וועגן די ייִדישע אָקאַדעמיקער אין עטלעכע לענדער, וווּ אויף ייִדן זיינען חל רעכטלעכע אָדער פֿאַקטישע באַגרענעצונגען.

גאָר אַ סך אויפֿמערקזאַמקייט האָבן מיר געשענקט דעם זשורנאַל

„ייִדישע עקאָנאָמיק",

פֿדי ווי ווייט מיגלעך אים צוצופֿאַסן סיי צו די פֿאַרלאַנגען פֿון אינטעליגענטן מאַסן-לייענער, סיי צו די פֿאָדערונגען פֿון דער ערנצטער פּובליציסטיק און וויסנשאַפֿט. דער אָנגעוויטאָגטער פֿראָגע פֿון איבערשיכטונג בייַ ייִדן האָט דער זשורנאַל אָפּגעגעבן אַ סעריע אַרטיקלען וועגן קאָנסטרוקטיוון פּלאַן פֿאַר פּוילישע ייִדן פֿון רעדאַקטאָר יעקב לעשטשינסקי. אין אַ דירעקטער שייכות מיט דער דאָזיקער טעמע שטייען אויך די גרעסערע אַרטיקלען וועגן האַנדל. די דאָזיקע סינטעטישע אַרבעטן האָבן זיך אין אַ גרויסער מאָס געשטיצט אויף די פֿאָרשונגען, וואָס זיינען דורכגעפֿירט געוואָרן דורך דעם עקסטאַט-ביורא.

אַ רעזולטאַט פֿון די סעקציע-פֿאָרשונגען זיינען אויך די גרויסע אַרבעטן וועגן „ייִדישער אַרבעט אין ייִדישע אינדוסטריע-אונטערנעמונגען" (באַאַרבעט פֿון די סעקציע-מיטאַרבעטער מ. לינדער און ה. שנער), „ייִדן אין וואַרשע און לאָדזש" (באַאַרבעט פֿון י. לעשטשינסקי) א"אַ.

ניט נאָר מאַטעריאַלן און אַרבעטן פֿון פּוילן זיינען פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן; דער זשורנאַל ברענגט וואָס אַ מאָל מער מאַטעריאַל און אויך אָריגינעלע אַרבעטן פֿון אויסלענדישע מחברים.

די רעדאַקציע האָט באַווייזן אָנצוקניפּן אַן ענגערן קאָנטאַקט מיט ארץ-ישׂראל, וווּ עס שפּילן זיך אָפּ אינטערעסאַנטע און אָפֿט אייגנאַרטיקע עקאָנאָמישע פּראָצעסן. אויב פֿון אָנהייב פֿלעגן מיר וועגן ארץ-ישׂראל געבן נאָר סטאַטיסטישע נאָטיצן (ייִדישע לאַנדווירטשאַפֿט, ייִדישער פּראָלעטאַריאַט, אַרבעטער-יוגנט, אימיגראַציע), איז אונדז געראָטן צוצוציען אייניקע ארץ-ישׂראלדיקע עקאָנאָמיסטן, און שוין האָבן מיר געגעבן אַ יסודותדיקע אַרבעט פֿון ד"ר י. געלפֿאַט וועגן דער קאָאָפּעראַטיווער באַוועגונג אין ארץ-ישׂראל, וויַיטער וועגן דער ייִדישער אינדוסטריע אאַז"וו. עס זיינען געוואָרן צוגעצויגן צום זשורנאַל געציילטע עקאָנאָמיסטן פֿון פּאַריז און בריסל, מיר האַלטן אין אָנבינדן אַ קאָנטאַקט מיט די ייִדישע עקאָנאָמיסטן פֿון אַמעריקע, לייטע און לעטלאַנד. מיר זיינען זיכער, אַז דער אינהאַלט פֿון אונדזער זשורנאַל וועט ווערן וואָס אַ מאָל פֿילפֿאַרביקער און פֿאַרשיידנאַרטיקער, אָבער דער אויפֿטו פֿון דער „ייִדישער עקאָנאָמיק" שוין ביז אַהער איז אַ געזונ וויכטיקער, בפֿרט נעמענדיק אין אַכט די דורכויס קאָמפּליצירטע אַרבעטן, וואָס האָבן זיך געפֿאָדערט ביים אַרויסגעבן 45 בויגן אין רעגולערע צוויי-חדשימדיקע אָפּשטאַנדן.

צום סוף ברענגען מיר די וויַיטערדיקע רשימה פֿון די אַרבעטן פֿון דער עקסטאַט-סעקציע.

א. אייגענע אויספֿאָרשונגען.

1. קראָמען- און מאַרק-האַנדל אין דער מיטעלער און קליינער שטאָט פֿון 1932—1937.

2. קראָמען- און מאַרק-האַנדל אין דער מיטעלער און קליינער שטאָט אין 1938.
3. יידישע קרעמערס אין די דערפֿער פֿון מיזרח-גאַליציע.
4. דער חורבן פֿון יידישן האַנדל אין ביאַליסטאָקער ראַיאָן.
5. יידישע אינדוסטריע-אונטערנעמונגען אין פוילן.
6. יידישע טעקסטיל-אינדוסטריע אין זגערזש.
7. יידישע קילימערײַ אין קאָסעוו.
8. דער מצב אין דער פֿליישבראַנזשע פֿאַר און נאָך דער שחיטה-גזרה.
9. יידישע לאַנדווירטשאַפֿט אין וואָלין.
10. יידישע גערטנירערס און לאַנדווירטן אין אַנטאָפּאָל.
11. צאָל און פֿאַרשפּרייטונג פֿון יידישע אַדוואָקאַטן אין פוילן.
12. לעבנס-באַדינגונגען פֿון יידישע סטודענטן אין וואַרשע.
13. פּסח-שטיצע אין די יאָרן 1935—1937.
14. פּסח-שטיצע אין יאָר 1938.
15. יידישע סאָציאַלע הילף אין פוילן.

## ב. באַארבעטע אָפּיציעלע מאַטעריאַלן.

### פוילן

1. די פֿאָלקסציילונג אין פוילן 1931 אין פֿאַרגלײַך מיט דער ציילונג פֿון 1921 — באַפֿעלקערונג, עקאָנאָמיש-סאָציאַלע גלידערונג.
2. יידישע סטודענטן און דיפּלאָמאַנטן אין פוילן 1911—1937.
3. יידישע שילער אין פֿאַרשיידענע טיפּן שולן אין פוילן.
4. יידיש געזעלשאַפֿטלעך שולווען אין פוילן 1936—1937.
5. קולטור-סטאַטיסטיק פֿון יידן אין פוילן.
6. יידישע קאָאָפּעראַציע אין פוילן.
7. יידישע עמיגראַציע פֿון פוילן.
8. פֿאַרברעכערישקייט פֿון יידן אין פוילן.

### אַנדערע לענדער

9. יידן אין אונגערן — פֿאָלקסציילונגען פֿון 1920 און 1930.
10. יידן אין לעטלאַנד — ווויז-באַדינגונגען, דעמאָגראַפֿיע, שילער, שולווען.
11. יידישע שילערס אין ליטע.
12. יידישע שילערס אין טשעכאָסלאָוואַקיי.
13. יידישע סטודענטן אין ראַטן-פֿאַרבאַנד.
14. ארץ-ישׂראל (יידישער לאַנדווירטשאַפֿטלעכער באַזיץ, יידישער פּראָלעטאַריאַט).
15. יידן אין איטאַליע און אין איטאַליענישע קאָלאָניעס.
16. יידן אין קאַנאַדע — ציילונג פֿון 1931.

17. אויסטראַליע (סאָציאַלע סטרוקטור און הכנסה בײַ ייִדן).
18. ייִדן אין עקזאָטישע לענדער.

ג. זשורנאַל.

במשך פֿון דער באַריכטצײַט זײַנען אַרויס 16 נומערן פֿון דער „ייִדישער עקאָנאָמיק", וואָס האַלטן בערך 45 דרוקבויגן. אַחוץ די אַרבעטן פֿון אייגענע אויספֿאָרשונגען זײַנען אין זשורנאַל געדרוקט געוואָרן אַרטיקלען:

1. קאָנסטרוקטיווער הילפֿספֿלאַן פֿאַרן פּוילישן ייִדנטום—י. לעשטשינסקי.
2. ייִדישע נאַטירלעכע באַוועגונג אין פּוילן — ש. פֿאָגעלסאָן.
3. פֿאַרגעדיכטערונג פֿון דער האַנדלנעץ אין פּוילן — ל. לאַנדוי.
4. ייִדישע מאַרקהענדלערס אין בריסל און אַנטווערפּן—ד"ר ק. ליבערמאַן.
5. ייִדישע קאָלעקטיווע ווירטשאַפֿטן אין ארץ-ישׂראל — ד"ר י. געלפֿאַט.
6. ייִדישער פּראָלעטאַריאַט אין פּאַריז — ז. שײַקאָווסקי.
7. ייִדן אין רומעניע — ד"ר ל. גאָלדהאַמער.
8. ייִדן אין ווין — ד"ר ל. גאָלדהאַמער.
9. ייִדישע עמיגראַציע קיין קאַנאַדע — ד"ר אַ. טאַרטאַקאָווער.
10. ייִדישע עמיגראַציע קיין דרום-אַפֿריקע — ד"ר אַ. טאַרטאַקאָווער.
11. ייִדישע וואַנדערונגען פֿאַר די לעצטע 10 יאָר — מ. לינדער.
12. ייִדישע עמיגראַציע פֿון ליטע — א. בערגמאַן.
13. ייִדישע עמיגראַציע פֿון רומעניע — ב. ד.

## „ייִדן אין גאָר דער וועלט"

אַ סך אַרבעט איז געטאָן געוואָרן אַרום דעם סטאַטיסטישן זאַמלבוך „ייִדן אין גאָר דער וועלט" וואָס דאַרף זײַן אַ מין קליינע סטאַטיסטישע ענציקלאָפּעדיע פֿאַרן ייִדישן געזעלשאַפֿטלעכן טוער און פֿאַר דער ייִדישער שול. עס איז אין גאַנצן פֿאַרטיק דער ערשטער און עיקרדיקער טייל פֿון זאַמלבוך, וואָס נעמט אַרום ייִדן אין פּוילן (דאָ גייען אַרײַן די פֿריִער דערמאָנטע טאַבעלעס פֿון דער פֿאָלקסציילונג, אַ גרויסער דעמאָגראַפֿישער טייל, אַ סאָציאַל-עקאָנאָמישער, און צום סוף אָפּטיילן פֿאַר קולטור-סטאַטיסטיק, פֿאַרברעכערישקייט, קאָאָפּעראַציע, שולוועזן אאַז"וו). אין אַרכיוו פֿון דער סעקציע געפֿינט זיך שוין אַ סך מאַטעריאַל צו די איבעריקע טיילן פֿון זאַמלבוך, דער עיקר וועגן ייִדן אין אונגערן, דײַטשלאַנד, לעטלאַנד, ליטע און ארץ-ישׂראל, וואָס דער דאָזיקער מאַטעריאַל וועט ווערן פֿאַרברייטערט און אַדאָפּטירט פֿאַרן סטאַטיסטישן זאַמלבוך נאָך אין איצטיקן אַרבעטיאָר.

## „ייִדישע דעמאָגראַפֿיע" פֿון פּראָפֿ' ל. הערש

דער מיטגליד פֿון דער עקסטאַט-סעקציע, פּראָפֿ' פֿון זשענעווער אוניווערסיטעט ל. הערש האָט גענומען אויף זיך אָנצושרײַבן פֿאַרן ייִוואָ אַ סיסטעמאַטיש בוך איבער ייִדישער דעמאָגראַפֿיע אין פֿאַרגלייך מיט דער דעמאָגראַפֿיע פֿון דער אַרומיקער באַפֿעלקערונג און אין ליכט פֿון

דער אַלגעמיינער דעמאָגראַפיע. דערמיט וועט דער באַרימטער געלערנטער אונדזערער באַפרידיקן אַ דרינגלעכע באַדערפענישן און די יידישע וויסנשאַפט וועט באַרייכערט ווערן מיט אַן אַרבעט, וואָס איר באַטייט איז באַוונדערס גרויס אין איצטיקער צייט.

*

דאָס בוך פון פראָפ׳ ל. הערש „פאַרברעכערישקייט פון יידן און ניט-יידן אין פוילן" („ביבליאָטעק פון ייווא", עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע סעקציע 1937) איז זיך פונאַנדערגעגאַנגען אין גאַנצן. עס ווערט געגרייט אַ צווייטע פאַרגרעסערטע אויסגאַבע.

דאָס זעלביקע בוך איז אַרויס אין פוילישער איבערזעצונג פון פ׳ ג. יאַשונסקי א״ט O przestępczości wśród Żydów w Polsce, 1938, Księgarnia Powszechna, מיט אַ הקדמה פון מחבר צו דער פוילישער אויסגאַבע. אין פראַנצייזיש האָט פראָפ׳ ל. הערש באַאַרבעט די טעמע אין דעם בוך Le juif délinquant, Paris, Librairie Félix Alcan 1938, אין ענגליש איז די אַרבעט געווען געדרוקט אין אַ פירנדיקן אַמעריקאַנישן וויסנשאַפטלעכן זשורנאַל און געמאַכט אַ גרויסן רושם אין די קרייזן פון אַמעריקאַנער סאָציאָלאָגן.

## „יידישע וואַנדערונגען פאַר די לעצטע צען יאָר"

אין דער ביבליאָטעק פון ייווא איז אַרויס סעפּאַראַטערהייט די אַרבעט פון מ. לינדער „יידישע וואַנדערונגען פאַר די לעצטע יאָר 10 יאָר" מיט אַ קיצור אין פויליש.

*

דער סעקרעטאַר פון דער רעדאַקציע פון דער „יידישער עקאָנאָמיק" מג״ר מנחם לינדער האָט אויף די קורסן פאַר יידישע לערערס, וואָס זיינען אײַנגעאָרדנט געווארן דורך דער יידישער שול-אָרגאַניזאַציע אין וואַרשע, פון פאַר פּסח ביז סוף יוני געהאַלטן 8 לעקציעס וועגן פראָבלעמען פון יידישער דעמאָגראַפיע.

אויפן אַלפּוילישן סעמינאַר פון „החלוץ" אין וואַרשע האָט סוף יוני ה״י מ. לינדער געהאַלטן 5 לעקציעס וועגן דער אַנטוויקלונג פון יידישן פאָלק אין 19טן י״ה (נאַטירלעכע און מעכאַנישע באַוועגונג) און וועגן די יידישע וואַנדערונגען.

## „די יידישע לאַנדווירטשאַפט אין סטאַניסלאָווער וואָיעוואָדשאַפט"

אינזש׳ י. באַביצקיס אַרבעט, דורכגעפירט אין דעם ערשטן טורנוס פון דער ד״ר צ. שאַבאַד-אַספּיראַנטור ביים ייווא, אַרויסגעגעבן פון דער עקסטאַ-סעקציע אין דער סעריע פון „ביבליאָטעק פון ייווא", האָט אַרויסגערופן אַ גאַנצע ריי רעצענזיעס, צ״א אין „דער קאָאָפּעראַטיווער באַוועגונג" נ׳ 9, אין „דעם יידישן לאַנדווירט" נ׳ 9, אין „אונדזער עקספּרעס", וואַרשע (אַרטיקל „יידישע פויערים אין פוילן" אין נ׳ פון 23סטן סעפּט׳ 1938).

## בער ברוצקוס

דעם 7טן דעצעמבער איז אין ירושלים אין עלטער פון 61 יאָר געשטאָרבן דער פראָפעסאָר פון העברעיִשן אוניווערסיטעט בער ברוצקוס, מיטגליד פון דער עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישער סעקציע פון ייוואָ זינט איר גרינדונג. זיין טויט איז אַ גרויסע אַבדה פאַר דער ייִדישער וויסנשאַפט. דאָס אויספֿיר-ביורא האָט אַרויסגעשיקט אַן אויסדרוק פון מיטגעפֿיל דעם אוניווערסיטעט אין ירושלים.

# פֿילאָלאָגישע סעקציע

## די לעקציעס פון ד״ר פאָול אריסטע

אויף דער פאַרבעטונג פון דער סעקציע האָט דער עסטישער פֿילאָלאָג, דאָצענט פאַר פֿאָנעטיק אין אוניווערסיטעט פון טאַרטו (דערפּעט) ד״ר פאָול אַריסטע געהאַלטן אין ייוואָ דרײַ לעקציעס: „וועגן דעם פֿינישן מעטאָד אין דער פֿאָלקלאָריסטיק", „דער עסטישער פֿאָלקלאָר" און „די סטרוקטור פון די פֿיניש-אוגרישע שפּראַכן".

ד״ר מ. וויינרײַך, עפֿענענדיק (דעם 12טן דעצ׳) דעם ציקל לעקציעס פון דעם חשובן עסטישן גאַסט, זאָגט צ״א:

עס איז אַ האַרבער קלאַפּ פאַר אונדז, וואָס דעם אָנהייב פון ד״ר אַריסטעס לעקציעס האָבן מיר מיט וואָכן צוריק באַשטימט גראָד אייף דעם טרויעריקן טאָג בעת ס׳איז פון אונדז אַוועק אונדזער טײַערער חבֿר אַהרן מאַרק (דער עולם באַארט זײַן אָנדענק מיט אויפֿשטיין). מיר וואָלטן געקענט אָפּרופֿן די היינטיקע לעקציע און ד״ר אַריסטע, וואָס איז צוואַמען מיט אונדז געווען אויף דער לוויה, וואָלט אונדז פאַרשטאַנען. מיר זענען זיך אָבער דאָס מאָל נוהג אַזוי ווי תמיד: מיר רײַסן ניט איבער די אַרבעט, נאָר מיר פֿלײַסן זיך צו אַרבעטן נאָך מער, ווי וויַיט מעגלעך צו קאָמפּענסירן די אַבֿדות.

די וואָס קענען די ייוואָ-אויסגאַבעס, ווייסן ווער ד״ר אַריסטע איז. דעם ערשטן מאָל האָבן מיר אין ייוואָ אַ לעקטאָר, וואָס האָט זיך אויסגעלערנט ייִדיש ניט אין דער היים און ניט ווײַל ער האָט זיך דערפֿילט אַ פֿאַר-פֿרעמדטער, נאָר אַ גרעקומענעם פון דער פֿרעמד, וואָס האָט זיך פֿאַראינטערעסירט מיטן ייִדישן לעבן, מיט דער ייִדישער סביבֿה."

ד״ר אַריסטע הייבט אָן זײַן לעקציע מיט די ווערטער:

עס איז פֿאַר מיר אַ כּבֿוד, וואָס דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט האָט מיך פֿאַרבעטן, ווײַל די גרויסע אַרבעט פון ייוואָ איז וויכטיק ניט נאָר פֿאַר ייִדן אַליין, נאָר פֿאַר דער גאַנצער וויסנשאַפֿטלעכער וועלט. די רײַכע אוצרות פון ייוואָ און זײַנע אויפֿטוען זײַנען פֿאַר אונדז אַ מקור אויף צו

שעפן ידיעות וועגן א פּאָלק, וואָס לעבט אַזוי נאָענט לעבן אונדז און וואָס מיר קענען עס אַזוי ווייניק.

דער לעקטאָר אַנאַליזירט דעם פּינישן מעטאָד, וואָס איז איצט שוין גוט באַקאַנט אין דער פּאָלקלאָריסטיק, אויך א"נ קראָן-אַנדערסאָן-מעטאָד, לויט די נעמען פון די באַגרינדער יולִיוס און קאַרלע קראָן און פּראָפּ' וואַלטער אַנדערסאָן (פּראָפּ' אַנדערסאָן איז אויך א מיטאַרבעטער אין די ייִוואָ-אויס-גאַבעס). דער פּינישער מעטאָד שפּאַרט זיך אָן אויף דרײַ מאָמענטן: 1) צו דער פּאָרשונג פון א מעשׂה אָדער ליד דאַרף מען צוזאַמענענעמען אַלע פּאַראַנענע וואַריאַנטן; 2) דעם באַקומענעם מאַטעריאַל א שורה נאָך א שורה פּאַראַלײַכן; 3) האָבן אין זינען די צײַט פון זייער אויפֿקום, — אויף אַזאַ אופן איז דער פּאָרשער ביכולת צו דערגיין די צײַט און דעם אָרט, פון וואַנען עס שטאַמט די מעשׂה אָדער דאָס ליד. דער פּינישער מעטאָד הייסט אויך דעם מאַטעריאַל פּאַרצייכענען אות באות, אַזוי ווי מען הערט אים דערציילן אָדער זינגען. ס'איז אויך וויכטיק צו האָבן וואָס מער ידיעות וועגן דעם דערציילער גופֿא, צו קענען זײַן ייִחוס-בריוו; דאָס וואַרפֿט אָפֿט א שײַן אויף דעם אָפּשטאַם פון זײַן מאַטעריאַל. אין פֿינלאַנד און עסטלאַנד איז דער מעטאָד שטאַרק אויס-גענוצט געוואָרן.

בײַ די פּאָרשונגען סײַ פון מעשׂיות, סײַ פון לידער וויזט זיך אַרויס, אַז ס'זײַנען פּאַראַן עלעמענטן וואָס חזרן זיך איבער אין די וואַריאַנטן פון אַלע פּאַלקער — אָט די עלעמענטן זײַנען עס טאַקע די קדמונדיקע, די לכתחילהדיקע.

פּראָפּעסאָר וואַלטער אַנדערסאָן האָט אויפֿגעוויזן, אַז ניט נאָר מעשׂיות און לידער מאַכן דורך א וואַנדערונג פון פּאָלק צו פּאָלק און פון לאַנד צו לאַנד; דער וואַנדער-פּראָצעס איז נוגע אויך אַלע אַנדערע מינים פּאָלקשאַפֿן, ווי זאַבאָבאָנעס, רעטענישן, וויצן א"א.

בײַ די עסטן איז די פּאָלקלאָריסטיק די הויפּט-וויסנשאַפֿט, א נאַציאָנאַלער ענין. די מלוכה גיט אויס ריזיקע געלטער אויף צו זאַמלען און אָרגאַניזירן די פּאָלקלאָר-אַרבעט.

אין די 70ער יאָרן האָט דער גײַסטלעכער אורט פּובליקירט אַן אויפֿרוף צום עסטישן פּאָלק וועגן דעם, אַז אַנדערע פּעלקער האָבן א געשריבענע געשיכטע, עסטן האָבן זי ניט, דאַרף מען זען אויפֿזאַמלען זי בײַם פּאָלק. אויף זײַן קול-קוֹרא האָבן זיך אָפּגערופֿן טויזנטער קאָרעספּאָנדענטן. די רעזולטאַטן פון דער זאַמל-אַרבעט זײַנען געווען קאָלאָסאַלע: 46 טויזנט פּאָלקלידער, איבער 71 טויזנט מעשׂיות, 50 טויזנט רעטענישן אאַז"וו. דער צווייטער גרויסער זאַמלער אײַזען האָט אויפֿגעזאַמלט בײַ 30 טויזנט וויצן, 20 טויזנט לידער אאַז"וו. פּראָפּ' אַנדערסאָן האָט אָנגעזאַמלט א מאַטעריאַל פון איבער 50 טויזנט זײַטן קינדער-לידער.

די אַלע זאַמלונגען געהערן איצט (איבער אַ האַלבן מיליאָן זײַטן) צום מלוכה-אַרכיוו „ערַא", וואָס בראש פון אים שטייט דער פאַרדינסטפולער פאָלק-לאָריסט אָסקאָר לאָריטס. אַלע וויסנשאַפטלעכע מיטאַרבעטער זײַנען מחויב 2 חדשים אין יאָר זיך פאַרנעמען מיט זאַמל-אַרבעט אין די דערפער, דאָס גלײַכן — די סטודענטן-סטיפענדיאַנטן.

אין דער צווייטער לעקציע האָט ד״ר אַריסטע כאַראַקטעריזירט די עסטישע פאָלקסלידער, די אַלטע „רונען" וואָס האַלטן אָפּט מאָל מער ווי 1000 שורות און ווערן סקאַנדירט. די נײַע עסטישע לידער זײַנען אימפּאַרטירט דערהויפּט פון דײַטשלאַנד (אויף דרײַ וועגן האָבן די קולטור-השפּעות געגרייכט קיין עסטלאַנד: פון ביזאַנץ איבער רוסלאַנד, פון מערב-אייראָפּע איבער סקאַנדינאַוויע און פינלאַנד און פון דײַטשלאַנד איבער לידבעק). אינעם באַנד „ידישער פאָלקלאָר" א״ר פון י. ל. כהן האָט ד״ר אַריסטע געפונען וואַריאַנטן צו עסטישע לידער, ווי למשל: אונטער יאַנקעלעס וויגעלע שטייט א גאָלדן ציגעלע; אויפן גרינעם גראָז שטייען דײַטשן מיט די לאַנגע בײַטשן א״א. קיין רעליגיעזע לידער האָבן די עסטן ניט (די קרובֿישע פינען-יאָ), דערפאַר אָבער פאַרמאָגן די עסטן א רײַכן אוצר כישוף-לידער, באַלאַדעס. בײַ די דרום-עסטן, וואָס זײַנען נאָך זייער קאָנסערוואַטיוו, זײַנען פאַראַן אַזעלכע באַלאַדעס, וואָס מען זינגט 2 שעה. די לידער זײַנען אַלט — די טעמעס שיר ניט מיטאָלאָגיש. וואָרעם הגם די עסטן האָבן אָנגענומען קריסטנטום נאָך מיט 700 יאָר צוריק, האָט דער היידישער גײַסט לאַנג נאָך געלעבט אין פאָלק. די אַלטע לידער זײַנען פאַרגליווערט און באַקאַנט נאָר בײַ באַזונדערע שבֿטים, די נײַע — פאַרשפּרייט און באַקאַנט בײַ אַ סך פעלקער, בתוכם בײַ יידן. די טעמאַטיק פון די פאָלקס-מעשׂיות איז בײַ די עסטן, ווי בכלל, דאָס רובֿ אינטערנאַציאָנאַל, מער ניט — מיט אַ נאַציאָ-נאַלער באַפאַרבונג. דער לעקטאָר אילוסטרירט די הנחה מיט עסטישע פאַראַלעלן צו כעלעמער מעשׂיות, מיט וויצן פונעם עסטישן פאָלקסוויצלערס לגבי מאָטקע חבדס חכמות. פאַר נאַציאָנאַל האַלט ד״ר אַריסטע די אָרטיקע מסורות, וואָס זײַנען פאַרבונדן מיט אַ געגנט, שטאָט אָדער בנין. אַזעלכע מסורות האָבן אָפּט אַ היסטאָרישן יסוד. אויך דאָ קומט אַ ריי אילוסטראַציעס. ד״ר אַריסטע פאַרענדיקט מיטן וווּנטש, אַז אַלע אָנדערע פעלקער זאָלן פאַרשטיין, אַז אויפ-היטנדיק די קולטור פון אייגענעם פאָלק, טוט מען אַ גרויסע אַרבעט פאַר דער אַלגעמיינער מענטשלעכער קולטור.

זייער אינטערעסאַנט איז אויך געווען די דריטע לעקציע וועגן דער סטרוקטור פון די פיניש-אוגרישע שפּראַכן און וועגן די מיטלען צו באַרײַכערן די עסטישע כלל-שפּראַך (אַן אמתע סענסאַציע איז געווען די מיטטיילונג פון לעקטאָר, אַז פאַר גווויסע באַגריפן, וואָס האָבן געפעלט אין עסטיש, האָט מען געשאַפן ריין קינסטלעך ביז אַ הונדערט ווערטער).

אָלע דרײַ לעקציעס, געהאַלטן אין אַ גוטן ייִדיש, וואָס ד״ר אַריסטע באַהערשט אויך אין שריפֿט, האָבן צוגעצויגן זייער אַ גרויסן עולם, וועלכער האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין שטעלן פֿראַגעס וועגן די באַהאַנדלטע ענינים און האַרציק געדאַנקט דעם עסטישן געלערנטן פֿאַרן באַקענען מיט אַזאַ אויסטערלישער און אינטערעסאַנטער קולטור-ספֿערע.

ד״ר פֿאָל אַריסטע האָט אויך געבראַכט דעם ייִוואָ אַ מתּנה — אַ ריי אויסגאַבעס אויפֿן געביט פֿון עסטישן פֿאָלקלאָר און פֿילאָלאָגיע.

## פֿון דער לינגוויסטישער קאָמיסיע

די טערמינאָלאָגישע קאָמיסיע פֿון ייִוואָ האָט די לעצטע חדשים באַנייט איר אַרבעט. די אויפֿמערקזאַמקייט איז איצט קודם געווענדט אויף צו פֿובליקירן אין אַ סינטעטישער פֿאָרם די געזאַמלטע פֿאַך-טערמינאָלאָגיע פֿאַר דעם שול-באַנוץ, הײַנט: אײַנבינדערײַ, סטאָלערײַ, שלאָסערײַ אאַז״ו.

*

פֿון יאַנואַר-נומער 1939 „ייִדיש פֿאַר אַלע״ הייבט אָן די קאָמיסיע צו פֿאַרעפֿנטלעכן די טערמינאָלאָגיע פֿון אײַנבינדערײַ. די זאַמלערס פֿון לינגוויסטישע מאַטעריאַלן, וואָס האָבן אַ מיגלעכקייט צו פֿאַרשרײַבן די טערמינאָלאָגיע פֿון דעם פֿאַך, דאַרפֿן תיכף אַרויספֿאָדערן פֿון דער טערמינאָלאָגישער קאָמיסיע די ספּעציעלע אַנקעטע פֿאַר אײַנבינדערײַ.

צו דער טערמינאָלאָגיע פֿון אײַנבינדערײַ האָבן די לעצטע פֿאָר וואָכן צוגעשיקט נייַע וויכטיקע זאַמלונגען פֿפֿ׳ יאָסל לאַנדוי (קשאַנעוו, גאַליציע), חיים אייגער (טאַמאַשאָוו-מאַז׳), מ. טאָלפּין (אָסטרע, וואָלין), א. פֿערדמאַן (קאָלק, וואָלין).

*

אין דער טעריע „אַרגאַניזאַציע פֿון דער ייִדישער וויסנשאַפֿט״, נומ׳ 24, איז אַרויס דאָס העפֿט 2 „לינגוויסטישע אַנקעטעס״ (איבערגעדרוקט מיט שינויִם און צוגאָבן פֿונעם זשורנאַל פֿון ייִוואָ „ייִדיש פֿאַר אַלע״ ננ׳ 5 און 6—7, 1938), וואָס ברענגט די ייִדישע טערמינאָלאָגיע פֿון וואָגן, צונויפֿגעשטעלט פֿון מ. קאַהאַנאָוויטש אויפֿן סמך פֿון די מאַטעריאַלן פֿון דער טערמינאָלאָגישער קאָמיסיע. די פֿובליקאַציע איז אילוסטרירט און דערקלערט דורך דער פֿרעמד-שפּראַכיקער סינאָנימיק פֿון דעם געביט. אין דעם אַרײַנפֿיר צו דער פֿובלי-קירטער זאַמלונג זײַנען פֿאָרגעלירט די אויפֿגאַבעס פֿון דער טערמינאָלאָגישער זאַמל-אַרבעט און עס ווערן געגעבן וויכטיקע מעטאָדישע אָנווײַזן פֿאַר די זאַמלערס פֿון טערמינאָלאָגישע מאַטעריאַלן. די בראָשור ווערט אַרויסגעשיקט פֿרײַ צו אַלע ייִוואָ-זאַמלערס וואָס פֿאַרלאַנגען דאָס.

צו דער „טערמינאָלאָגיע פֿון וואָגן״ האָבן אַרײַנגעשיקט לעת-עתּה מילואים די פֿפֿ׳: הערצל אָפּשאַן (סיגעט, רומעניע), אַבֿרהם שיינהאָלץ (פֿאָדהאָראָדיץ), קלמן סעגאַל (סאָניק), הירש אַבראַהאַ-

מאָוויטש (סוכאָדאָל)—אַלע 3 פֿון מזרח-גאַליציע, אַבֿיגדור פֿערדמאַן (קאָלָמ), מ. טאָלפּין (אָסטרע) און פּ׳ מ. שטיינבערג (ברעסטעטשקע)—אַלע 3 פֿון וואָלין.

*

אין דער טערמינאָלאָגישער קאָמיסיע פֿון ייִוואָ זײַנען לעצטנס צוגעקומען נײַע זאַמלונגען פֿון פֿאַרשיידענע פֿאַכן, הײַנט: פּ׳ אַבֿרהם שיינהאָלץ האָט צוגעשיקט א רײַכן מאַטעריאַל צו דער טערמינאָלאָגיע פֿון דער ייִדישער לאַנדווירטשאַפֿט אין פּאָדהאָראָדיץ; פּ׳ משה אַפּעלבוים (וואַרשע) — די טערמינאָלאָגיע פֿון א קעשענע-זייגער, אַן אַנקער. פּ׳ א. פֿערדמאַן (קאָלָמ) — טערמינאָלאָגיע פֿון בעקערײַ, שמידערײַ און סטעל-מאַכערײַ; פּ׳ מענדל מאַן (פּלינצק)—טערמינאָלאָגיע פֿון קאַמאַשן-מאַכערײַ; פּ׳ מ. שיינבוים (פֿאַלעשט, בעסאַראַביע) — פֿאָלקסנעמען פֿון הייַלגראָן, רפֿואות און אַפּטייק-סחורות; פּ׳ עוזר פּיפּע (כּפֿר סבֿא) — טערמינאָלאָגיע פֿון קצבֿות אין דייש (טראַנסילוואַניע) און מנקרות אין ליטע. פּ׳ וואָלף לופֿשיס (וואַרקעוויטש) — ייִדישע אָרטנעמען אין וואָלין.

## אָפּרופֿן אויפֿן באַנד „ייִדישער פֿאָלקלאָר"

דער באַנד V פֿון די פּילאָלאָגישע שריפֿטן „ייִדישער פֿאָלקלאָר" א״ר פֿון י. ל. פּהן ז״ל האָט אַרויסגעגעבן זייער א גרויסן אינטערעס ניט נאָר צווישן די ספּעציעל פֿאַראינטערעסירטע, נאָר אויך בײַ אַלע ליבהאָבערס פֿון ייִדישן פֿאָלקשאַפֿן. עס איז באמת א בוך, וואָס איז צוטריטלעך און אינטערעסאַנט פֿאַר די בריייטסטע קריין ייִדישע לייענערס, ווי עס ווײַזט דער אָפּרוף פֿון די אַלע וואָס האָבן זיך איינגעשאַפֿט דעם באַנד.

ד״ר הערשל קלעפּפֿיש האָט אין „ייִדישן טאָגבלאַט", וואַרשע 1938 נומ׳ 287, פֿאַרעפֿנטלעכט אַן אויספֿירלעכן ארטיקל וועגן דעם בוך. אָפּשטעלנדיק זיך אויף דער וויכטיקער באַדײַטונג פֿון דעם ייִדישן פֿאָלקלאָר, באַגריסט ער „די איניציאַטיוו פֿון ייִוואָ צו באַאַרבעטן דאָס פֿאַרוואָרלאָזטע פֿעלד פֿון ייִדישן פֿאָלקלאָר", כאַראַקטעריזירט דעם אינהאַלט פֿון דעם באַנד, וואָס „שטעלט מיט זיך פֿאָר א זייער אינטערעסאַנטע און רײַכע זאַמלונג פֿון ייִדישן פֿאָלקשאַפֿן...—ייִדישע באַגריפֿן, ייִדיש געמיט, ייִדיש געפֿיל, ייִדישע חכמה רעדן צו אײַך פֿון די פֿאַרשיידענע טיילן פֿון דער דאָזיקער אויסגאָבע... וואָס פֿאַרדינט אויפֿגענומען צו ווערן מיט אָנערקענונג דורך יעדן ליבהאָבער פֿון ייִדישן פֿאָלקשאַפֿן".

מ. אַב. אין דער C. V. Zeitung בערלין, פֿון 20סטן אָקטאָבער 1938, רעפֿערירנדיק די אויסגאָבע „ייִדישער פֿאָלקלאָר", פֿירט אויס, אַז „די דאָזיקע בלויזע סקיצירונג פֿון דעם אינהאַלט גיט צו דערקענען, אַז דאָ האָבן מיר צו טון מיט א ליטעראַרישער פּובליקאַציע פֿול מיט באַטײַט".

רעצענזיעס וועגן דעם „יִידישן פֿאָלקלאָר" זײַנען אויך געווען אין אַ הײַ אַנדערע יִידישע צײַטשריפֿטן (פֿון לעצט פֿינקעלשטײן אין Nasz Przegląd, פֿון וו. וועוויאָרקע אין „פֿאַריזער הײַנט", ד"ר א. מוקדוני אין „מאָרגען זשור־נאַל", ישׂראל ראַבינאָוויטש אין „קענעצער אָדלער", ד"ר שמון מעלצער אין קראָקעווער „פֿאָסט", מג"ר ש. גאָלדפֿאַרב אין „Trybuna" א"אַ.

דער שרײַבער אימ"ן (פֿישל וויטקאָווער) האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אין לעמ־בערגער טאָגבלאַט „נײַער מאָרגן" אַ סעריע זכרונות, עפּיזאָדן, מעשׂהלעך, אַנעקדאָטן א"ט „מענטשן — און ווערטער, אייגענע דערמאָנונגען, געהערטע און געקליבענע — דעם יִוואָ אַ מתּנה".

## ניקאָלײַ טרובעצקאָי

אין ווין איז דעם 25סטן יוני אין עלטער פֿון 48 יאָר געשטאָרבן דער באַוווּסטער פֿילאָלאָג, פּראָפֿעסאָר פֿון דער סלאַווישער פֿילאָלאָגיע אין ווינער אוניווערסיטעט ניקאָלײַ סערגעיעוויטש טרובעצקאָי. טרובעצקאָי האָט פּובליקירט אַ רײַ אַרבעטן, דערהויפּט אויפֿן געביט פֿון פֿאָנאָלאָגיע. כּאַראַקטעריסטיש פֿאַר טרובעצקאָיען איז געווען זײַן בריִיטער טעאָרעטישער אינטערעס, וועלכער האָט אים זייער אָפֿט געפֿירט אויף דעם געביט פֿון דער אַלגעמיינער שפּראַך־וויסנשאַפֿט, ווו ער האָט אויסגעניצט אויך זײַנע קענטעניש פֿון די קאָווקאַזער שפּראַכן. אין זײַן שטרעבונג צו געפֿינען אַ שותּפֿישן פֿאָרש־יסוד פֿאַר אַלע שפּראַכן, אַרײַנצוזיען אין די פֿאָנאָלאָגישע פֿאָרשונגען „ניט נאָר שפּראַכן וואָס געווענליך, נאָר אויך די דיאַלעקטן פֿון די נאַציאָנאַלע מיעוטים", ווי ער האָט עס אַ מאָל געשריבן אין אַ בריוו צום יִידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, האָט ער זיך אויך פֿאַראינטערעסירט מיט יִידיש און פֿאַר זײַנע לעצטע פֿרעג־בויגנס אויף אָפּצוזוכן „די פֿאַרשפּרייט־זאָנעס פֿון פֿאָנאָלאָגישע סימנים אַריבער די גרענעצן פֿון איינצלשפּראַכן" זוכט ער שוין אַן אַדרעס פֿאַר דער יִידישער שפּראַך אויך. ער געפֿינט דעם יִידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט, וואָס ער האַלט, אַז „פֿאַר אַזאַ מין אַרבעט איז ער דאָס סאַמע פּאַסיקסטע אָרט" (אין אַ בריוו יולי 1937). דער אינסטיטוט האָט געזומען אויף זיך צו טון אין דער זאַך. ס׳איז אָבער נישט געווען באַשערט, אַז טרובעצקאָי אַליין זאָל די אַרבעט אָנפֿירן.

די אַלגעמיינע לינגוויסטיק האָט אין אים פֿאַרלוירן גאָר אַ וויכטיקן שפּראַכפֿאָרשער.

## אָפּצווייג פֿאַר יוגנטפֿאָרשונג

### צו דער יִידישער יוגנט!

### אַ קאָנקורס אויף דער בעסטער אויטאָביאָגראַפֿיע

דער אָפּצווייג יוגנט־פֿאָרשונג פֿונעם יִידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט שרײַבט אויס אַ קאָנקורס אויף דער בעסטער אויטאָביאָגראַפֿיע פֿון אַ יִידישן יוגנטלעכן. נעמען אָנטייל קען יעדער יונגער מאַן און מיידל אין עלטער פֿון

16 ביז 22 יאָר; בילדונג, אָפּשטאָם, באַשעפֿטיקונג, פּאַרטייִשע צוגעהעריקייט מאַכן ניט אויס.

פֿאַר די בעסטע אויטאָביאָגראַפֿיעס זײַנען באַשטימט 25 פּרעמיעס:

ערשטע פּרעמיע: 150 גילדן.
צווייטע פּרעמיע: 100 גילדן.
דריטע פּרעמיע: 60 גילדן.
פֿערטע פּרעמיע: 40 גילדן.
פֿינפֿטע און זעקסטע פּרעמיע: צו 25 גילדן.

זיבעטע ביז 25סטע: צו איין באַנד פֿון די יִוואָ-אויסגאַבעס.

דעם יִוואָ גייט ניט אין אויסגעפֿינען דורכן קאָנקורס נײַע לִיטעראַטן. מיר ווילן דורך די אויטאָביאָגראַפֿיעס דערקענען דאָס לעבן פֿון דער יִידישער יוגנט אין דער היינטיקער פֿײַנדלעך צײַט. מיר ווילן וויסן, וואָסערע שטערונגען עס שטייען פֿאַרן יוגנטלעכן בײַם שאַפֿן זיך אַ פּאָזיציע אין לעבן, וואָסערע קאָנפֿליקטן ער האָט מיט דער ווײַטערער און דער נאָענטער סביבֿה, מיט זיך אַליין. מיר ווילן וויסן וועגן מענטשן, וועמען עס איז יאָ געראָטן דורכצוברעכן די וואַנט, און אויך וועגן אַזוינע, וואָס זיי איז דאָס דערווײַל ניט גערָאטן. וועו מיר וועלן צונויפֿנעמען דעם גאַנצן מאַטעריאַל, וועלן מיר פֿון אים זיכער קענען אַ סך אָפּלערנען, און עס קען גרײַלעך געמאַלט זײַן, אַז פֿון אייניעמס פֿעלערן און דורכפֿאַלן, פֿונקט חי פֿונעם צווייטנס ניצחונות, וועט מען קענען עפּעס אַרויסדרינגען פֿאַרן גאַנצן כּלל יִידישע יוגנט.

דעריבער איז אַ שלעכטער סטיל, אַן אומגעניטקייט אין שרײַבן ניט קיין מניעה צו נעמען אַן אָנטייל אין קאָנקורס און צו קריגן אַפֿילו די ערשטע פּרעמיע. וויכטיק איז נאָר, אַז די אויטאָביאָגראַפֿיעס זאָלן זײַן געשריבן פּרטימדיק, פּינקטלעך און אויפֿריכטיק.

פּ ר ט י מ ד י ק:

דערציילט יעדער זאַך מיט וואָס מער פּרטים. מיינט ניט, אַז „קלייניקייטן" זײַנען ניט וויכטיק. דווקא פֿון פּרטים לאָזן זיך אַ מאָל מאַכן גאָר אינטערעסאַנטע סאָציאָלאָגישע און פּסיכאָלאָגישע אויספֿירן. אַדרבא, דווקא אַלגעמיינע באַטראַכטונגען וועגן דער „שווערער סיטואַציע", וועגן דער „ביטערער לאַגע" האָבן אַ קלענערע ווערדע. עס דאַרף זײַן אַן אויטאָביאָגראַפֿיע, ניט קיין אַרטיקל מעשה צײַטונג.

פּ י נ ק ט ל ע ך:

רעדט ניט אַרום און אַרום. וואָס ווינציקער מליצה.

א ו י פ ֿ ר י כ ט י ק:

מען דאַרף ניט דערציילן קיין מעשׂיות וואָס ניט געשטויגן ניט געפֿלויגן אויף צו מאָכן די באַשרײַבונג „אינטערעסאַנטער". ניט די אויסטערלישקייט און ניט דער סכום פֿאַקטן איז מכריע. אָבער פֿון דער אָנדער זײַט דאַרף מען אויך ניט באַהאַלטן קיין איבערלעבונגען, ווײַל יעמאָלט ווערט פֿאַרקרימט דאָס

בילד. דערציילט אָפּנהאַרציק, וואָס עס האָט זיך מיט אײַך פּאַקטיש פּאַרלאָפּן און ווי אַזוי איר האָט דאָס איבערגעלעבט. איר מעגט זײַן זיכער, אַז די אַנאָנימקייט וועט בלײַבן אָפּגעהיט אין דער פּולער מאָס.

איטלעכע אויטאָביאָגראַפֿיע דאַרף האַלטן צום ווייניקסטן 25 זײַטן פֿון אַ העפֿט; אָבער וואָס מער אַלץ בעסער, ווײַל אַלץ קלעערער ווערט די פּערזענלעכקייט פֿונעם שרײַבער. פֿלײַסט זיך צו שרײַבן וואָס דײַטלעכער, ניט געצוקט. שרײַבט בלויז אויף אײַן זײַט פּאַפּיר.

יעדער שרײַבער האָט פֿולע פֿרײַקייט בײַם אויפֿשטעלן דעם מאַטעריאַל. מיר רעכענען אָבער, אַז דאָס גרינגסטע איז צו שרײַבן אין אַ כראָנאָלאָגישן סדר. אויך בײַם אויסקלײַבן דעם מאַטעריאַל איז יעדערער פֿרײַ. פֿון דעסט וועגן רופֿן מיר אָן עטלעכע פונקטן וואָס עס איז כּדאַי צו באַרירן:

דער שרײַבער און זײַן מישפּחה. באַצוגנגען צווישן די מישפּחהמיטגלידער. די יוגנסטע יאָרן. לערערס, שולן און וואָס זיי האָבן דעם שרײַבער געגעבן. חברים, חבֿרטעס, באַצוגנגען מיט זיי, יוגנט-אָרגאַניזאַציעס, פּאַרטייען. לעבן און וואָס דאָס האָט געגעבן. ווי אַזוי איז דער שרײַבער צוגעקומען צו אַ פּאַך, אָדער ווי אַזוי קלײַבט ער זיך צוצוקומען. וואָסער פּאַסירונג אין זײַן לעבן האָט אויף דעם שרײַבער געמאַכט דעם גרעסטן רושם.

אויב דער שרײַבער האָט ווען עס איז געפֿירט אַ טאָגבוך, זאָל ער דאָס אויך צושיקן. דאָס וועט געבן אַ בעסער בילד פֿון דער פּערזענלעכקייט, ממילא איז עס אַ סגולה צו קריגן אַ פּרעמיע.

אין דער אויטאָביאָגראַפֿיע גופֿא דאַרף מען בלויז אָנווײַזן עלטער און געשלעכט, אָבער ניט דעם פֿאַמיליע-נאָמען און ניט דעם אַדרעס; אונטערשרײַבן דאַרף מען מיט עפּעס אַ פּסעוודאָנים אָדער אַ סימן. דעם זעלבן פּסעוודאָנים אָדער סימן דאַרף מען אָנשרײַבן אויף אַ קאָנווערט, אין דעם קאָנווערט אַרײַנלייגן אַ צעטל מיט דעם פֿאַמיליע-נאָמען מיטן אַדרעס און דעם קאָנווערט פֿאַרקלעפּן. די דאָזיקע קאָנווערטן וועט מען עפֿענען ערשט נאָך דעם ווי די פּרעמיעס וועלן זײַן באַשטימט. ווער עס ווײַל ניט, מעג אין גאָנצן ניט אָנטפּלעקן זײַן פּסעוודאָנים; אָנשטאָט דעם זאָל ער אָנווײַזן אין קאָנווערט אַן אָדרעס, ווּהין מען זאָל עווענטועל קענען אַרויסשיקן די פּרעמיע.

די אַרבעטן דאַרפֿן אָפּגעגעבן ווערן אין יִוואָ (ווילנע, וויוואָלסקי-גאָס 18) פּערזענלעך אָדער אָפּגעשיקט ווערן רעגיסטרירט דורך פּאָסט מיט דער באַצייכענונג „האַנדלס-פּאַפּירן (מאַנוסקריפּט)" ניט שפּעטער ווי ביזן ערשטן מײַ 1939. דער רעזולטאַט פֿון קאָנקורס וועט געמאָלדן ווערן דעם 1טן סעפּטעמבער 1939, און באַלד נאָך דעם וועלן פֿונאַנדערגעשיקט ווערן די פּרעמיעס. די הוצאות אויף פּאָפּ־ר און אויף צושיקן דעם מאַנוסקריפּט קען דער יִוואָ דעקן אַלע אָנטייל-נעמערס אין קאָנקורס וואָס וועלן דאָס פֿאַרלאַנגען.

אַלע צוגעשיקטע אויטאָביאָגראַפֿיעס ווערן אַן אייגנס פֿון יִוואָ. ער וועט קענען פּובליקירן, גאַנץ אָדער טיילווײַז, אויך יענע אַרבעטן וואָס האָבן ניט

באַקומען קיין פּרעמיע. פּאַר אַלע צַרבעטן וואָס וועלן געדרוקט ווערן בשלמות וועט באַצאָלט ווערן האָנאָראַר.

דער ייוואָ פֿאַרזיכערט, אַז אַלע צוגעשיקטע מאַטעריאַלן וועלן באַהאַנדלט ווערן אַבסאָלוט דיסקרעט. אַחוץ געצייַלטע עטלעכע פּאַרשערס וועט קיינער די אויטאָביאָגראַפֿיעס ניט דורכקוקן. פּובליקירן וועט מען גאַנצע צַרבעטן נאָר מיטן הסכם פֿון די מחברים. אויב די מחברים ווילן, אַז אַפֿילו בייַם ברענגען קלייַנע אויסצוגן זאָלן זייערע נעמען און די נעמען פֿון אַנדערע אָנגערופֿענע פּערזאָנען ניט דערמאָנט ווערן, איז גענוג דאָס צו באַמערקן, וועט די פּאָדע־רונג שוין שטרענג אָפּגעהיט ווערן.

דער ייוואָ איז גרייט צו געבן אַלע מיני אויפֿקלערונגען וועגן דעם קאָנקורס. אָנפֿרעגן זיך שריפֿטלעך אויפֿן אַדרעס:

Żydowski Instytut Naukowy, Wiwulskiego 18, Wilno

# ביבליאָטעק און אַרכיוו

## אַ ווערטפֿולע ספֿרים־קאָלעקציע פֿון פּ׳ אָרבאַך

פּ׳ אָרבאַך, לאָדוש, האָט דורך דער אָרטיקער געזעלשאַפֿט פֿריינד פֿון ייוואָ איבערגעשיקט פֿאַר דער ביבליאָטעק זייער אַ ווערטפֿולע קאָלעקציע ספֿרים אין דער אַלגעמיינער צאָל פֿון 211 בענד, צום גרעסטן טייל פּירושים און חידושים אויפֿן תּלמוד, שולחן־ערוך א״א, דערין אויך אַ גרעסערע צאָל וויכטיקע שאָלות־ותשובות. טייל ספֿרים שטאַמען פֿון דער ביבליאָטעק פֿון טשעכאָוואַער רבין יעקבֿ הלוי לאַנדא (אַ זון פֿון ר׳ אַברהמעלע, פֿאַראייביקט פֿון שלום אַש אין זיין „תהילים־יידּ״), וועלכער האָט די ספֿרים פֿאַרקויפֿט פּ׳ אָרבאַכן פֿאַר זיין אָפּפאָר קיין א״י.

*

ד״ר ישׂראל קאָלק, מילאָן: שלום אַש טרילאָגיע „פֿאָרן מבול״ און „דער טויט־אורטייל״ אין איטאַליענישׁ.

אין סדר פֿון אויסגייט מיט אויסגאָבעס: פֿון דער ווילנער „געזעלשאַפֿט פֿריינד פֿון וויסנשאַפֿטן״: Ł. Żytkowicz, Rządy Repnina na Litwie w latach 1794-7, ווילנע 1938.

פֿון דער ביבליאָטעק א״נ גבֿריאל לאַנדוי, לעמבערג (דורך ד. קעניגס־בערג און ש״ז פּיפּע): 28 ביכער העברַאַיִקאַ און יודאַיקאַ (צום גרעסטן טייל דייטשע), צוו״א פּרצעס „החץ״, וואַרשע תרנ״ד. — ס. פֿרידמאַן, לעמבערג: 10 ספֿרים און ביכער. — י. וואַסערמאַן, לעמבערג: דרוקזאַכן, דערין לידער אַרויסגעגעבן אויף קאָרטלעך דורך דעם „יידישן סאָציאַל־דעמאָקראַט״. — ש. רוס, לעמבערג: יידּ׳ פֿאָלקסקאָלענדער, רעד׳ מ. עהרענפּריז, לעמבערג 1895. ש. רובינשטיין, ווילנע: 7 ביכער, צוו״אַנד „פּורת״, אַדעס תר״נ. — א. י. גאָלדשמידט, ווילנע: 22 ביכער און נומערן פֿון צייטשריפֿטן. — ד״ר ג. געלמאַן,

ווילנע: 29 ביכער. — וו. נייַהויז, לאָדזש: 20 ביכער, טעאַטער-מאַטעריאַלן, דרוקזאַכן. — י. זעלקאָוויטש, לאָדזש: 7 ביכער. — ז. בריש, לאָדזש: H. Loewe, Liederbuch f. jüd. Vereine, בערלין 1898. — י. הערנהוט, לובלין: 2 ביכער. — ח. סלוצקי-קעסטין, וואַרשע: 3 ביכער. — א. שענהאָלץ, פּאָדהאָראָדיץ: 2 ספֿרים. — י. שוואַרצבוים, קראָקע: 2 ספֿרים. יחזקאל פֿרידנליכט, טאָמאַשאָוו-לוב׳: דרוקזאַכן א״אַ, ספּעציעל פֿון דער פֿייַערונג אין דער לובלינער ישיבֿה.

אַרגענטינער אָפּטייל פֿון ייִוואָ, בוענאָס אייַרעס: M. A. Mossi, Diccionario analitico-syntetico-universal, אַרויסג׳ פֿון טוקומאַנער אוניווערסיטעט, 1926.

א. ש. בעטעלהיים, פּרעשבורג (איצט—בודאַפּעשט): אַ פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון אַ זייַטל פֿון אַלעקסאַנדער הומבאָלדטס אַ בריוו (דייַטש, מיט ייִדישע אותיות. — וועגן דעם בריוו האָט געזאָלט גיין אַן אַרטיקל אין דער דורך בעטעלהיימען רעדאַקטירטער צייַטשריפֿט Judaica); אַן עקז׳ פֿון דער Ungarländische Jüd. Zeitung 1914 נומ׳ 7 מיט ד״ר מאַקס נאָרדויס אַקראָסטיכאָן אין העברעיִש פֿאַר דער מצבֿה פֿון זייַן פֿאָטער גבֿריאל זידפֿעלד; אַ בילדקאַרטל פֿון דעם טאַבאַק-טעמפּל אין בודאַפּעשט, וווּ הערצל האָט ייִנגלווייַז געדאַוונט. דוד שיין, אָראַדעאַ: אַ קאָלעקציע פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון סינאַגאָגעס, אַן אַלבאָם פֿון 12 צייכענונגען Pita de mălai פֿון וואַסילי קאַזאַר, סיגעט. מנשה אונגער, ניו-יאָרק: דרוקזאַכן און אַ קאַרטל פֿון א. דרויאַנאָוו. א. גלאַגאָווסקי (דורך לייזער יאַראָשעווסקי), סאָקאָלקע: אַ פֿאָטאָגראַפֿישער אויפֿנעם פֿון שלום-עליכמס אַ בריוו, אַן ענטפֿער אויף אַ פּראָטעסטבריוו פֿון איינעם, הלמאַי ש״ע האָט אים און זייַן מאַמען באַשריבן אין דער דערציילונג „גיטל פּורישקעוויטש״. די דיכטערין ראָזע יאַקובאָוויטש, קאָליש: 3 בריוו צו איר פֿון י. ל. פּרץ, יעקבֿ דינעזאָן א״אַ.

אַרטיסטין פֿרידע לוריע, וואַרשע: בילדער, קאַרטלעך און בריוו פֿון איר טראַגיש אומגעקומענעם ברודער שלמה לוריע, איינעם פֿון די פּיאָניערן פֿון דער אַוויאַציע. משה פּרעסמאַן, רעמבערטאָוו, ב. ראַבאַך, סאָניק: 4 פֿאָטאָ-גראַפֿיעס פֿון עסטרייַכישע ייִדישע זעלנער 1914—1915. געצל מאַרגאָליס, לויצק דורך א. איוועניצקי: פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון דער קאַראַיִמישער כּנסה אין לויצק. ח. ריידער, קאָבילניק: אַ בילד פֿון אַהרן זונדעלעוויטש פֿון די מיטעלע יאָרן.

ז. רייזען, ווילנע: איינציקע נומערן פֿון: דער ריכטיגע קאָמפּאַס (2 מאָל אין וואָך), בוקאַרעשט 1897; תּלפּיות (וו״ב), יאַס 1898; Neamul Evreesc, בוקאַרעשט 1909.

ד״ר אַריה פֿוקס, ספֿ׳ געאָרגע, רומעניע: A. Gross, Két Világtájon... Arad; Zsidók Es Izraeliták... Irta Dr. I. Stern, Cluj 1938. י. פּעלץ, „קאַלעאַ וואַקאַרעשטי״ (וואַקאַרעשטער גאַס—ראָמאַן פֿון בוקאַרעשטער געטאָ אין אונגערישער איבערזעצונג). — דוד שיין, אָראַדעאַ: קאָמפּלעט פֿון

זשורנאַל Kelet Népe („דאָס פֿאָלק פֿון מזרח") 1930—1931. פּעטער אויוואַריס ייִדישער לעקסיקאָן (אין אונגעריש, בודאַפּעשט 1929). וו. לעווענהאָף, האַמבורג: 20 ביכער און בראָשורן – יודאַיִקאַ, צוו׳ אַנד׳ דעם ערשטן טייל פֿון פֿירסטס Bibliotheca Judaica. — געז׳ פֿרײַנד פֿון ייִוואָ, בריסל: ביכער און אַרכיוו-מאַטעריאַלן. — נתן מאַרק, ראַדעוויץ: 5 ביכער. — בית שר שלום, פֿילאַדעלפֿיע: הברית החדשה, לאָנדאָן 1910; נײַער טעסטאַמענט און תהילים אין ייִדישער איבערז׳ פֿון בערגמאַן, לאָנדאָן 1912.

אַבֿרהם מאַיאַנסקי, טשערנאָוויץ: אַ גרעסערע צאָל נומערן פֿון דער צײַטשריפֿט „שבֿת אחים", בודאַפּעשט 1873—1876; „ייִד׳ פֿאָלקסבלאַט" פּט"ב 1889—1890. — א. דאָמעראַצקי, ביאַליסטאָק: 2 ביכער פֿון א. דאָמעראַצקי; ד"ר ז. ליכטענשטענדער, מינכן: ווײַטערדיקע שיקונג פֿון זײַנע ווערק — 13 ביכער.

לעאָן האַלפּערין, מאָנטעווידעאָ: „די געשיכטע פֿון אורוגווײַ" ייִדיש וו. דיקלער 4 טיילן, סאַנטשעז „באַרג אַראָפּ" (פֿאַרלאַג פֿון דער ייִדיש-אורוגווײַישער קולטור-געזעלשאַפֿט, מאָנטעווידעאָ 1937—38).

דורך פֿ׳ י. לאַנדוי פֿון קשאַנעוו: די ייִדישע קהלה, ריבניק: קאַסעבוך פֿון דער קהילה 1825—1855, אַרכיוואַקטן פֿון דער קהילה, פֿאַרשיידענע סטאַטוטן, באַריכטן א"אַנד דרוקזאַכן; ראַבינער ד"ר ז. קאָהלבערג: סטאַטוט פֿון דער חבֿרה-קדישא אין ריבניק פֿון יאָר 1834, פּראָטאָקאָל-בוך פֿון דער ח"ק 1911—1926; ה׳ יאָזעף מאַנענבערג, פֿאָרשטייער פֿון דער ריבניקער ייִד׳ קהילה: סטאַטוט פֿון דעם אָרטיקן פֿאַראיין צו שטיצן יתומים מיט אַ קאַסעבוך פֿון 1836; פֿ׳ זעליג קורץ: ס׳ מטיבֿ שפֿה... מאת ר. פֿירשטענטהאל, ה׳ א׳—ב׳, ברעסלע 1823. — שילער-זעלבסטהילף בײַ דער ייִדישער האַנטווערקער-שול אין ביאַליסטאָק (דורך ב. יאַנאָוויטש): פּראָטאָקאָלן פֿון די זיצונגען, זייער (געשריבענער) זשורנאַל „האַמער" א"אַנד. — ד. פּוכאַלניק, בערעסטעטשקע: פּראָטאָקאָלן פֿון אָרטיקן ספּאָרטפֿאַראיין „הגנה". — ד"ר שלמה ראַמער, סאָניק: פֿאָטאָגראַפֿיעס פֿון זײַן ייִחוס-בריוו און פֿון אַ פֿאַרקויפֿטער שטאָט אין דער סאָניקער שטאָטשול. — סאַלי ראַבינאָוויטש, לײַפּציק: דײַטש-ייִדישע צײַטשריפֿטן מיט זײַנע אַרטיקלען וועגן אַבֿרהם גאָלדפֿאַדן און שלום-עליכם.

שלמה גוטערמאַן, פּלאָצק: 9 נומערן פֿון די עספּעראַנטאָ-זשורנאַלן „ליטעראַטוראַ מאָנדאַ" און „לינגוואַ ליבראָ", ווו עס זײַנען געדרוקט זײַנע איבערזעצונגען פֿון נאָמבערגס נאָוועלעס און זאַמענהאָפֿס ייִדישע גראַמאַטיק.

וואָלף לעווענהאָף: די Monatsblätter פֿון ייִדישן קולטורבונד אין האַמבורג, מײַ 1938, ווו ס׳איז אָפּגעדרוקט זײַן אַרטיקל וועגן ייִוואָ „אַ צענטער פֿון דער ייִדישער קולטור און וויסנשאַפֿט".

אויף דער ווענדונג פֿון Peabody Museum פֿאַר אַרכעאָלאָגיע און עטנאָלאָגיע בײַם האַרוואַרד-אוניווערסיטעט אין קעימברידזש, מאַס׳ (פֿאַר׳ שטאַטן) האָט דער ייִוואָ אײַנגעשטעלט אַ קעגנזײַטיקן אויסבײַט פֿון אויסגאַבעס מיט דעם מוזיי.

## אַן אומבאַקאַנטע העברעישע פּאָעמע פֿון י. ל. פּרץ

פּ׳ משה אַלטבערג, פּלאָצק, וואָס דער ייוואָ האָט אים שוין צו פֿאַר־דאַנקען אַ רייַ זייער וויכטיקע כּתבֿ־ידן פֿון דעם יונגן י. ל. פּרץ (זײַנס אַ שוועסטערקינד), האָט איבערגעשיקט פֿאַרן פּרץ־מוזיי:

„המפתח. שיר נצחון והתלים עמדו (קאָמישעס העלדענגעדיכט) (י״ב תנועות)". 2 העפֿטן מיט 29 און 22 סטראָפֿעס צו 10 און 8 שורות.

דער תּמצית פֿון דעם שיר איז אַזאַ:

דער היטער פֿון גן־עדן האָט פֿאַרלוירן דעם שליסל און געפֿונען האָט אים רחבֿ הזונה. זי האָט געעפֿנט דעם טויער און ס׳איז געוואָרן אַ בהלה. ס׳האָבן זיך אויסגעמישט צדיקים מיט רשעים, פֿרײַנד מיט פֿײַנד: הולפֿורנוס מיט סיסראָן, יהודית מיט יעלן, אוריה מיט דוד המלך און בת־שבֿען אאז״וו. און די פֿרומע זענען גאָר בייז: ווי קומען אַהער, אין גן־עדן אַרײַן, די זינדיקע?—נישט געדאַוונט, נישט געלערנט, ניט געפֿאַסט קיין תּעניתים? דער פּבֿיכול הייסט דעם שׂר מיכאל כּאַפּן אַ קוק, וואָס ס׳טוט זיך דאָרט. מיכאל גייט אַראָפּ און נעמט זאָגן מוסר. און אין זײַן מויל לייגט דער יונגער פּרץ אַרײַן זײַן גאַנץ ביטער האַרץ אויף די חסידישע רביִם. דער סוף ענדיקט זיך מיט אַ שטאַרקער סאַטירע: „אויס מיט דער שׂינאה צווישן רעליגיעס, די חכמה הערשט אויפֿן אָרט פֿון דער פֿינצטערניש", נאָר איינאייניציק אָרט איז געבליבן פֿאַר איר, זאָגט די פֿינצטערניש: „ישׂראל, מײַן ליבלינג, דו ביסט מײַן באַשײַנונג, מײַן פֿעסטונג..."

אינטערעסאַנט איז אַגבֿ אָט דער פּרט: אין איין הערה צו אַ סטראָפֿע, וווּ ער איראָניזירט איבער די מופֿתים פֿון די גוטע ייִדן, ברענגט פּרץ אַ מעשׂה פֿון אַ צדיק וואָס איז געגאַנגען צו פֿוס צום רבין. אויפֿן וועג האָט אים באַגעגנט גאָר אַ שיינע פּריצה. אַז זי האָט דערזען דעם צדיק, האָט זי אים באַגערט און האָט געהייסן אירע קנעכט, זיי זאָלן אים נעמען מיט גוואַלד און אַרײַנזעצן צו איר אין דער קאָטש אַרײַן. זי האָט אים אָבער באין אופֿן נישט געקענט איבערערעדן צו אַן עבֿרה. ער האָט נאָר געטענהט, אַז ער איז שוואַך. ווען זי האָט אים געמאַטערט לאַנג און ער איז אַלץ געווען ווי פֿאַרחלשט, וויַיל ער האָט זיך אויסגעטון פֿון גשמיות און אַלע זײַנע חושים באַהעפֿט מיט די עולמות העליונים — ערשט דעמאָלט האָט זי אים מיט פּעס אַרויסגעווארפֿן פֿון דער קאָטש.—

דעם אייגענעם מאָטיוו האָט פּרץ שפּעטער אויסגענוצט אין זײַנע „פֿאָלקסטימלעכע געשיכטן" א״נ „אַן אָפּקומעניש".

## ביכער פֿון מחברים און פֿאַרלעגערס

Jewish Short Stories of to-day. Edited with an introduction by Morris Kreitman. London: Faber & Faber. (1938). 478 p.

דאָס בוך ברענגט אַן ארײַנפֿיר פֿון מאָריס קרײַטמאַן „די ייִדישע קורצע נאָוועלע" און איבערזעצונגען פֿון שלום אש, י. באשעוויס, דוד בערגעלסאָן, אלפֿרעד דעבלין, אנרי דיוועריוא,

איליא ערענבורג, לוּיס גאָלדינג, בערל גרינבערג, וואַסילי גראָסמאַן, פֿראַנץ קאָפֿקא, אפֿרים קאָגאַנאָווסקי, עגאָן ערווין קיש, אסתר קרייטמאַן, מאַרטין לי, אַנדרע מאָרואָ, י. אָפּאָטאָשו, י. פּאָפּיערניקאָוו, בּאָריס פּאַסטערנאַק, מאַרסעל פּרוסט, א. ראַבּי, יונה ראָזענפֿעלד, י. י. זינגער, משה סמילי־אָנסקי, מ. סטאָווסקי, ערנסט טאָלער. י. מ. וויַסנבערג, סטעפֿאַן צוויג.

**הזמיר׳ס לידער־בוך.** אַרויסגעגעבן צום 25 יאָריקן יובֿל. קאָפֿענהאָגן 1937. 36 ז׳ + 132 ז׳ נאָטן.

די זאַמלונג האָלט 100 לידער (פֿאָלקסלידער און פֿון באַקאַנטע דיכטער) באַארבעט פֿאַר א פֿירשטימיקן כאָר דורך די דיריגענטן פֿון כאָר י. ביימל און מ. בערעזאָווסקי.

**גרשון הערץ מרגליות,** אייבערקאַנטאָר פֿון דער איזראָעליטישער קולטור־געמיינדע אין ווין, אַנטווערפֿן: נגוני התפלה, Erster Teil: Rezitation für den Freitag-Abend-Gottesdienst, ווין 1934.

**יוסף לעפֿטוויטש, לאָנדאָן.** Noah Pandre's Village פֿון זלמן שניאור, איבער־געזעצט פֿון ייִדיש יוסף לעפֿטוויטש, פֿ׳ Chatto and Windus לאָנדאָן 1938.

*

**איסטראַטי, פֿאַנאַיִט.** יוגנט פֿון אדריאַן זאָגראַפֿי קאָדין. פֿון פֿראַנצויזיש מארק ראָקאָווסקי. וואַרשע: ביבליאָטעק מארק ראָקאָווסקי 1938. 136 ז׳.

**אַרטוסקי, י.** אויף די אומטעגן פֿון פֿאָלקס־פֿראָנט. וואַרשע: 1938. 66 ז׳.

**אַש, שלום.** דאָס געזאַנג פֿון טאָל. געזאַמלטע שריפֿטן, נײַן און צוואַנציגסטער באַנד. וואַרשע: קאָאָפּ׳ פֿאַרלאָג „קולטור־ליגע (1938). 215, I ז׳.

**גאָגאָל, נ. ו.** טויטע נפֿשות. ערשט בוך. פֿון רוסיש: ד. רויכל. וואַרשע: פֿ׳ „ליטע. ראַרישע בלעטער״ 1938. 203 ז׳.

**גאַסטוויירט, י.** אינדערוואָכן. דערציילונגען. וואַרשע: קאָאָפּ׳ פֿאַרלאָג „קולטור־ליגע״ 1938. 161, I ז׳.

**גלאַטשטיין, יעקב.** וען ישׂ איז געפֿאָרן. ניו־יאָרק: פֿ׳ „אינזיך 1918. 240 ז׳.

**גרובער, י.** פֿון שטאָט צוּעק [לידער]. [וואַרשע]: אַרויסגעגעבן מיט דער מיט־הילף פֿון ייִדישן פּ. ע. נ.־קלוב אין וואַרשע 1938. 68, II ז׳.

**גרים, בריידער.** דאָס העלדישע שנײַדערל. איבערדערציילט אין ייִדיש: חנה לעווינסאָן. וואַרשע: פֿ׳ „קינדערפֿרײַנד״ 1938. 16 ז׳.

**גרינשפּאָן, י.** לידער און פּאָעמעס. רעדאַגירט פֿון מ. בלעכמאַן. צייכענונגען פֿון זוני מאָוד. ניו־יאָרק: קאָאָפּ׳ פֿאָלקס־פֿאַרלאָג פֿון אינטערנאַציאָנאַלן ארבעטער אָרדן 1937. 188 ז׳.

**האָראָנטשיק, שמעון.** די פּרינצעסין און אַנדערע דערציילונגען. וואַרשע: קאָאָפּ׳ פֿאַרלאָג „קולטור־ליגע״ (1938). 163 ז׳. (ביבליאָטעק פֿון ייִדישן פּ. ע. נ.—קלוב).

**וואַלדמאַן, ג.** פֿאַרטונקלטע פֿרימאָרגנס. לידער. הילע און אילוסטראַציעס—י. טינאָוויצקי. וואַרשע: פֿ׳ „הוטנער״ 1938. 78, II ז׳.

**וואַרטמאַן, יחיאל.** ארום אוגז. בילאַנס־פּרוּוו פֿון א דור. וואַרשע: 1938. 41, I ז׳.

**ווײַסנבערג, י. מ.** פֿאַר יוגנט. וואַרשע: פֿ׳ „קינדערפֿרײַנד" 1938. 56 ז׳.

**וועוויאָרקע, וו.** געזאַמלטע שריפֿטן. ערשטער באַנד. מזרח און מערבֿ. פּאַריז: אַרויסגעגעבן פֿון וו. וועוויאָרקע יובילײ-קאָמיטעט 1936. 190, I ז׳.

**וועוויאָרקע, וו.** געזאַמלטע שריפֿטן. צווייטער באַנד. באָדנלאָזע מענטשן. פּאַריז: אַרויסגעגעבן פֿון וו. וועוויאָרקע-קאָמיטעט 1937. 190, I ז׳.

**טראָיאַנאָוו, מישאַ.** דער נאַכט אַנטקעגן. לידער. וואַרשע: פֿ׳ „ליטעראַרישע בלעטער" 1938. 61, III ז׳.

**יאַנאָווסקי, ש.** צוזינגען און צוזאָגן. לאָדזש: פֿ׳ „סאַטירע" 1938. 62, I ז׳.

**ייִדן און לאָטווישן.** דערציילונגען. פֿון לאָטוויש איבערגעזעצט ה. עטקין. ריגע: פֿאַרלאַג „לאָגאָס" 1938. 203, V ז׳.

**לואי, פּיער.** די שפּאַניערין. פֿון פֿראַנצויזיש: מאַרק ראַקאָווסקי 1938. 124, I ז׳.

**ליס, קלמן.** פֿון פּושקינס ליריק. וואַרשע: אויסגאַבע „שריפֿטן" נומער 1. 1937/38. 46, I ז׳.

**לערער, יחיאל.** מײַן היים. 2טע אויפֿלאַגע. וואַרשע: פֿאַרלאַג „ליטעראַרישע בלעטער" מיט דער מיטהילף פֿון ייִדישן פּען-קלוב אין וואַרשע 1938. 134 ז׳.

**מאָפּאַסאַן, גויִ דע.** דאָס שטריקל און אַנדערע דערציילונגען. פֿון פֿראַנצויזיש: מ. טײַכמאַן. וואַרשע: פֿ׳ „קינדערפֿרײַנד" 1938. 46, I ז׳.

**מוניץ, חיים.** אַ ביכל וועגן ביכלעך. לויט ס. מאַרשאַקן. וו רשע: פֿ׳ „קינדער-פֿרײַנד" 1938. 15 ז׳.

**סאָברין, לייב.** קאָלאָמביאַ דרעס קאָמפּאַני און אַנדערע דערציילונגען. ניו-יאָרק: קאָאָפּ׳ פֿאָלקס-פֿאַרלאַג פֿון אינטערנאַציאָנאַלן אַרבעטער אָרדן 1938. 171 ז׳.

**סטאָדאָלסקי, יעקבֿ.** ליכט פֿאַר די לאָדנס. ניויאָרק: בידערמאַן-פֿאַרלאַג 1938. 34 ז׳.

**סעמיאַטיצקי, חיים.** טראָפּנס טוי. וואַרשע: אַרויסגעגעבן דורכן פֿאַרלאַג „ליטע-ראַרישע בלעטער" בײַ דער מיטהילף פֿון ייִדישן „פּען-קלוב" 1938. 153, III ז׳.

**סקאַלאָוו, ז.** צײַטן בײַטן זיך. דערציילונגען. וואַרשע: פֿ׳ „ליטעראַרישע בלעטער" 1938. 166, I ז׳.

**פּטאַשקין, אַבֿרהם.** אורלויב אין טאַטרען. לידער. וואַרשע: פֿאַרלאַג „הוטנער" (1933). 45, II ז׳.

**פּינסקי, דוד.** אַ פֿרעמדע נשמה. און אַנדערע דערציילונגען. וואַרשע: פֿאַרלאַג ח. בזשאָזאַ 1938. 257, I ז׳.

**פֿישמאַן, יעקבֿ.** זומערדיקע טעג. דערציילונגען. וואַרשע: 1938. 136 ז׳.

**פֿענסטער, א. הערש.** די לבֿנה גייט אונטער. לידער. וואַרשע: פֿ׳ „ליטעראַרישע בלעטער" 1938. 62, II ז׳.

**פֿריש, אַבֿרהם.** ליבע, נישט מער. [לידער]. קאָלאָמיי: פֿאַרלאַג „בלויער שטראָך" 1938. 120, III ז׳.

קאַליאַדי, ס. פּינאָקיאָ. יידיש: ליטמאַן, וואַרשע: „קינדערפֿרײַנד" 1938. 152 ז'.

קוסמאַן, ל. אין שפּיגל פֿון האָדסאָן. פּאָעמע. וואַרשע: פּ' ח. בזשאָזאָ 1938. 68 ז'.

קורץ, אַהרן. „נאָ—פּאָסאַראַן". לידער, באַלאַדעס און פּאָעמעס פֿון שפּאַניען פֿאַלק אין זײַן קאַמף קעגן פֿאַשיזם. ניו-יאָרק: קאָאָפּ' פֿאָלקס-פֿאַרלאָג פֿון איגטערנאַציאָנאַלן ארבעטער אָרדן 1938. 95 ז'.

רינג, יחזקאל. פֿאַרבלאָנדזשעטער גיגון. דערציילונג. (Sighel) 1937. 71 ז'.

שאַפּסקי, וו. מ אָלקנס פֿאַרן פֿענצטער. [לידער]. וואַרשע: אַרויסגעגעבן דורך א גרופּע פֿרײַנט 1938. 46, I ז'.

שטענצל, א. נ. האָקן-קרײַץ. [לידער]. לאָנדאָן: 1938. 31 ז'.

## פּעדאַגאָגישער מוזיי און אַרכיוו

ד"ר ישׂראל רובין, תּל-אָביב: פּראָטאָקאָלן-בוך פֿון דער ערשטער יידישער קינדער-היים געשאַפֿן אויף אַ זיצונג אין וואַרשע פֿון פֿאַרשטייער פֿון די פּעטראָגראַדער קאָמיטעטן (סטראָשון—„מפּיצי-השׂכלה", יפּה—„הילפֿס-קאָמיטעט", קאָצענבויגן און מאַגידזאָן—געזונטהייט-געזעלשאַפֿט), י. ל. פּרס, דינעזאָן, ראָזענפֿעלד, פֿייגענבוים, הערמאַן, בירנבוים, פּרל' קאָפּעלאָוויטש און אייניקע געסט (גראָסמאַן א"א), לויטן פּראָיעקט וואָס ס'האָט אויסגעאַרבעט און געשטיצט אַ וואַרשעווער יוגנט-גרופּע (מיטאַרבעטער פֿון דער קינדערקיך 44).

ד"ר עלקישעק, ריגע: פּראָטאָקאָלן פֿון דער IVטער ריגער גרונטשול.

## טעאַטער-מוזיי

נאַציאָנאַלער טעאַטער-אינפֿאָרמיר-ביורא, פֿעדעראַלער טעאַטער-פּראָיעקט, ניו-יאָרק, האָט צוגעשיקט זײַנע אויסגאַבעס פֿאַרן טעאַטער-מוזיי בײַם ייוואָ: הײַנט: זאַמלונג ענגליש-יידישע פּיעסעס (אין ענגליש און אין יידיש) — אַ קאַטאַלאָג פֿון רעליגיעזע שפּילן אין ענגליש און אין יידיש, וווּ עס ווערט איבערגעגעבן דער קורצער אינהאַלט מיט אַן אָפּשאַצונג און באַמערקונגען צו דער אויפֿפֿירונג פֿון אָט די פּיעסעס: אין פּאָליש אויף דער קייט — י. ל. פּרס, דער אייביקער ווענט—פֿראַנץ ווערפֿל, אליהו הנביא—פּרץ הירשביין, אלישע—ווירדזשיניא קליפּינדזשער, דער גולם—ה. לייוויק, דוד—גערטרוד נעווען, דער דיבוק—ש. אַנ-סקי, די זון און איך—לעאָנאַ און בערי סטייוויס, טאָג און נאַכט—ש. אַנ-סקי, טוביה און דער מלך—דזשעמס ברוידי, יענקל בוילע—לעאָן קאָברין, יפֿתח טאָכטער—עלמאַ ערליך לעווינדזשער, ירמיהו—סטעפֿאַן צוויג, מאַניש—יונה ספּיוואַק, מוטער און זון—י. האַלפּערן, נח—אַנדריי אָבעי, סדום—ה. לייוויק, דעם צדיקס נסיעה—ה. סעקלער, שבתי צבי—שלום אַש, דער שמידער—נח עלשטיין, דעם שׂטנס שליחות—אַרנאָלד צוויג. זאַמלונג ענגליש-יידישע דראַמעס — אויך אַ דעסקריפּטיוועס ביבליאָגראַפֿיע פֿון אַ ריי קאָמעדיעס און דראַמעס, ווי: דער פֿירעקיקער ריגג—וו. קאַטאַיעוו,

יִידיש לעָאָ שמעלצמאַן, צוויי מאָל הונדערט טויזנט – שלום-עליכם, ענגליש אי. באַסוועל, טרוימער אין קיך – נח עלשטיין, יִידיש ב. רעסלער, אויפֿגאַבע פֿאַר מאָרגן – מערי זינגער און פֿלאָרענס צונזער, יִידיש ב. רעסלער, דער באַרימער – וואָרדזש קעלי, יִידיש לעָאָ שמעלצמאַן, דער געפֿאַנגענער — פֿרץ הירשביין, האָונטש, פֿאָונטש און דזשאָול – כאָווער פֿאָווער, זיאַמקע קאָפֿאַטש – מ. דאַניעל, די זון און איך – לעָאָנאָ און באַר סטייוויס, יִידיש ב. רעסלער, פּראָפֿעסאָר מאַמלאָק – פֿרידריך וואָלף, יִידיש מ. שאָר, קייטן – ה. לייוויק, שטיי אויף און זינג – קליפֿאָרד אַדעטס, יִידיש ז. ווינפֿער א"א. 2 זאַמלונגען (איינע אין יִידיש און איינע אין ענגליש) אַנטי-מלחמה-פּיעסעס א"א.

א. געלבאָרט, גאון-גאַס 18, ווילנע: א זעלטענע פֿאָטאָגראַפֿיע פֿון יאָר 1897 פֿון דעם הויז וווּ עס געפֿינט זיך איצט „אונדזער טעאַטער".

# פֿאַרן יִידישן קונסטמוזיי

## „יִידישע גראַפֿיק"

די אויסשטעלונג, אָרגאַניזירט פֿון ד"ר יולִיוס גענס, טאַלין (מיטגליד פֿון דער קונסט-קאָמיסיע בייַם יִיוואָ), איינגעאָרדנט פֿון דער יִידישער קולטור-פֿאַרוואַלטונג אין עסטלאַנד, האָט אַרויסגעגעבן אַ זייער שיין געדרוקטן קאַטאַלאָג „יִידישע גראַפֿיק" מיט רעפּראָדוקציעס פֿון מאַרק שאַגאַל, פֿ. זילבערבערג, הערמאַן שטרוק, ד. זיפֿערט, י. שאָר, א. רובינראָט, פֿעליציע פּאַצאַנאָווסקי, י. ליכטנשטיין, א. קאָלניק, ש. יודאָווין, י. פֿרידלענדער, י. אַדלער. עס זיַינען געווען אויסגעשטעלט 211 ווערק פֿון 63 יִידישע קינסטלער, הייַנט: יאַנקל אַדלער, לעסער אורי, יוסף איזראַלס, נתן אַלטמאַן, ערנסט אָפּלער, יוסף אָפּענהיימער, ב. אַראָנסאָן, ח. באַרטשינסקי, ה. בערלעוויי, יוסף בודקאָ, מ. בונגע, הדסה גורעוויטש, געלבערזשאַנסקי, טאַדרעס געלער, האַנס געמסאָן, געניע גראָסמאַן, סט. דאָבזשינסקי, בערנהאַרד דאָנענהירש, עד. הערשטיין, ל. זאַק, דוד זיפֿערט, פֿ. זילבערבערג, מיכאל יאָ, ש. יודאָווין, ס. כאַסקין, מאַקס ליבערמאַן, יצחק ליכטענשטיין, א. מ. לעווין, לודוויג לילע, א. ליסיצקי, פֿאַני לעווין, מיידנער, לעָאָ מיכלסאָן, ב. מיכטאָם, מ. סאָלאָמאָנאָוו, לאַזאַר סעגאַל, אייזשען ספּירא, עמיל פֿאָטנער, פֿעליציע פּאַצאַנאָווסקי, לעאָניד פּאַסטערנאַק, אַריה פֿייזאַק, מאַקס פֿאַביאַן, פֿרידריך-ליאָנעל פֿיינינגער, יצחק פֿרידלענדער, משה קאַגאַן, אַרטור, י. קירשענבוים, קאָלניק, יולִיוס קראָל, וואָלף קראַבויער, א. רובינראָט, גיטל רייטלער, מאַרק שאַגאַל, רחל מאַרקוס-שאַליט, י. שאָר, יעקב שער.

די אויסשטעלונג איז דורכגעגאַנגען מיט זייער אַ גרויסן דערפֿאָלג, די פּרעסע אין עסטלאַנד האָט זיך אָפּגערופֿן מיט באַגייַסטערונג, אויך דער פֿאַרקויף פֿון די בילדער איז געווען זייער אייַנגעגעבן. בפֿרט האָט אויסגענומען די גרופּע קינסטלער פֿון אַמעריקע.

דער ייִוואָ האָט אויסגעלייִען פֿאַר די אויסשטעלונגען די גראַוויורן פֿון מאַרק שאַגאַל, טאָדרעס געלער און באַקומען אַ מתּנה פֿון י. גענס בילדער־אַלבאָמען פֿון מיכאל יאָ.

## פֿון דער פֿאָלקלאָר־קאָמיסיע

סימע גאָלערגאַנט־באַגיש פֿון בריטשעווע (באַסאַראַביע) האָט בעת איר באַזוך אין דער פֿאָלקלאָר־קאָמיסיע פֿירגעזונגען אַ פּאָר צענדלינג זייער אינטערעסאַנטע ייִדישע פֿאָלקסלידער און חסידישע ניגונים פֿון באַסאַראַביע. סײַ די טעקסטן, סײַ די ניגונים זײַנען פֿאַרשריבן געוואָרן אויף אַן אָרט פֿאַר דעם אַרכיוו פֿון דער פֿאָלקלאָר־קאָמיסיע. אין באַסאַראַביע, דעם דאָזיקן גרויסן לעבעדיקן ייִדישן ייִשובֿ, איז ביז הײַנט זייער ווייניק געזאַמלט געוואָרן פֿון ייִדישן פֿאָלקלאָר. מיר ווענדן זיך צו אַלע אונדזערע פֿרײַנד פֿון באַסאַראַביע, זיי זאָלן אונדז צושיקן אָרטיקן פֿאָלקלאָר: לידער, מעשׂיות, פּורים־שפּילן וכדומה.

*

מאַטעריאַלן האָבן צוגעשיקט: דוד קעניגסבערג, לעמבערג, דורך ש. ז. פּיפּע: אַ גרויסע זאַמלונג פֿאַרשיידענע מינים פֿאָלקסלידער, צוויי יוסף־שפּילן, שפּריכווערטער א״אַ, געזאַמלט דורך דעם דיכטער אין סוויזש און האַנעטשעוו, פּרעמישליאַנער קרײַז, אין די יאָרן 1905—1930.—פֿון N אין לעטלאַנד, אַ קאָלעקציע פֿון 262 פֿאָלקסלידער, פֿאַרשריבן אין יאַקאָבשטאַט און קרײַצבורג.— קלמן סעגאַל, סאָניק: אַ זאַמלונג חסידישע אַנעקדאָטן א״אַ.— ש. אַלעקסאַנדראָוויטש, פּעטריקאָוו: גלײַכווערטער (43 נומערן).—ק. קאַנטאָראָוויטש, בוענאָס־אײַרעס: ליד פֿון אַ פּעדלער.—נ. מאַרק, פּיאַטראַ (רומעניע): ענטפֿער אויף דער אַנקעטע „מגפֿה־חתונה״, גלײַכווערטלעך אאַז״וו. – י. פֿוקס, קראָס: צונעמענישן און שפּריכווערטער. — ה. אַבראַהאַמאָוויטש, סוכאָדאָל: מעשׂהלעך און פֿאָלקסלידער.—אליעזר יאַראָשעווסקי, סאָקאָלקע: צונעמענישן (78 נומערן).—שלמה רײַבעל, באָרשטשאָוו: יוסף־שפּיל און 3 פֿאָלקסלידער. — נ. גענויער, סאַסעוו— נ. שמיגעלסקי, גראָדנע— ח. מ. פּערלמוטער, קראַסניסטאַוו — י. ווירצער, וולאָדעווע: וויצן.— ב. יאַנאָוויטש, ביאַליסטאָק—בערל ראַבאַך, סאָניק: מאַטעריאַלן. — ח. אייגער, טאָמאַשעוו: קינדערלידלעך און אַנעקדאָטן.— מ. מ. בינשטאָק, קאָלק: מאַטעריאַלן צו דער תּשעה־באָבֿ־ און פּסח־אַנקעטע.— א. פֿערדמאַן, ברעסטעטשקע: קינדעררעטענישן און שפּילן (34 נומערן). — חיים גאָרדאָן, ווילנע: פֿאָלקסלידער אויפֿגעזאַמלט בײַ עטאַ דײַטש אין דעווענישאָק.— ר. לײַכטער, טאָמאַשעוו: גלײַכווערטער און ווערטלעך (44 נומערן). — נ. פֿורמאַן, פּינסק: סאָרעריוועסעס פֿאָלקלאָריזירטע לידער מיט ניגונים, גלייבונגען א״אַ.—יהושע ווייץ, לעווערטאָוו: אַ העפֿט פֿאָלקסלידער (47 נומערן). — י. האַבערמאַן, וולאָדעווע: לידער.— קרײַז סימפּאַטיקער פֿון ייִוואָ, ווענגראָווע: זעקס פֿאָלקסלידער.—ש. קאַהאַן, ווילנע: „אוי מאַמע, אַ רעגן״— פֿאָלקסליד מיטן ניגון.— חיים ווײַנטרויב, וולאָדעווע: קינדערלידל. — ד. מ. לעדערמאַן, פּאָריסאָוו: אַ העפֿט מיט פֿאַרשיידענע מינים פֿאָלקלאָר. — אלי׳ פֿעפֿערמאַן, וולאָדעווע: אַ קאָלעקציע קינדערלידלעך און גלײַכווערטער.— משה ברינער, לעמבערג, דורך ש. ז. פּיפּע: אַ זאַמלונג פּורים־פֿאָלקלאָר (לידער, זאָגעכצן, דרשות, פּורים־שפּילן וכדומה), געזאַמלט אין באָבעווער הויף 1932. אלי׳ פּילניק, ווילנע: 3 פֿאָלקסלידער.— חיים דאָמב, וואַרשע: מאַטעריאַלן.

לויט דער איניציאַטיווע פֿון מאָטל קאָזלאָווסקי, פּשיסכע, האָט דער פֿאָטאָאָפּעראַטאָר פֿ׳ שלמה ווייצנהענדלער געמאַכט אַ ריי אויפֿנאַמעס, ביז גאָר וויכטיקע פֿאַר דער געשיכטע פֿון

פֿשיסכע, וועלכע האָט געשפּילט אזא ראָלע אין פּוילישן חסידות, הגם: די אַלטע שול (אויפֿגעבויט מיט בערך 400 יאָר צוריק); אַן אינעוויניקסטער פֿראַגמענט פֿון דער שול; דער אוהל פֿון יחד הקדוש (ר' יעקבֿ-יצחק רַבינאָוויטש, תקכ"ו — תקע"ד); דער אוהל פֿון רבין ר' בונם (נפֿטר געוואָרן תקפ"ז); אייגע פֿון די טאָפֿל-מצבות פֿון דער צייט פֿון דער מגפֿה; א קינסטלעריש אויס-געאַרבעטע מצבֿה מיט א רוסישן אָדלער פֿון תקכ"ז. די אויטענטישקייט פֿון די אויפֿנאָמעס איז באַשטעטיקט געוואָרן פֿון דער פּשיסכער קהילה.

בעריש מאַנדעלבוים, זאַמאָשטש-וואַרשע: א ליטאַגראַפֿישע קאָפּיע פֿון דעם פּתבֿ הרבנות, וואָס די קראָקעווער קהילה האָט אַרויסגעגעבן הרבֿ שמשון ווערטהיימערן 1712.

## גענז' פֿרייַנד פֿון ייִוואָ אין פּאַריז

די פּאַריזער אָפּטיילונג האָט אָפּגעריכט דעם חנוכת-הבית פֿון אַן אייגענעם לאָקאַל (אויף 13, רי פּטי שאַן) אַ געקליבענער עולם איז געקומען אויפֿן חנוכת-הבית. די וועגט זיינען דעקאָרירט מיט בילדער פֿון שאָגאַל, ריבאַק און אַנד', פּאַריזער ייִדישע טעאַטער-אַפּישן און ציַיטונגען פֿון פּאַר דער מילחמה, רעפּראָדוקציעס פֿון רעליגיעזע ייִדישע קונסט-חפּצים פֿון שטראָס-בורגער מוזיי.

א. טשעריקאָווער האָט געריידט וועגן די וויכטיקע אויפֿגאַבעס פֿון ייִוואָ אין פּאַריז, איבערגעגעבן, אַז עס וועט בקרוב געעפֿנט ווערן אין אייגענעם לאָקאַל אַ סעמינאַר, וווּ עס וועלן געלייענט ווערן לעקציעס דורך: א. טשעריקאָווער („ייִדישע היסטאָריאָגראַפֿיע און די געשיכטע פֿון דער ייִדישער אַרבעטער-באַוועגונג ביז דער גרינדונג פֿון ‚בונד'"); אַ. מענעס („געשיכטע פֿון ייִדן בעתן בית-שני"); י. ברוצקוס („ייִדן אין מיטל-עלטער אין צענטראַל- און מערבֿ-אייראָפּע). מען גרייט זיך אַרויסצוגעבן דעם זאַמל-בוך וועגן ייִדן אין פֿראַנקרייך (זע „ידיעות" 77—78) און אָפּצוריכטן דעם 150יאָריקן יובילי פֿון דער ערשטער ייִדישער ציַיטונג אין פֿראַנקרייך, עס דאַרף פֿאַרשטאַרקט ווערן די זאַמלונג פֿון מאַטעריאַלן פֿאַרן אַרכיוו פֿון ייִוואָ אאַז"וו.

עס האָבן אויך געהאַלטן רעדעס די פּפֿ' האָכגעלערנטער, אַ. מענעס, אינזש' פֿרידמאַן, אַספּיראַנט ז. שטיקאָווסקי, איציק מאַנגער, קולישער און באַטשינסקי.

## די אַרבעט פֿאַרן ייִוואָ אין ארץ-ישׂראל

אונטער דעם קעפּל שרייַבט א. ליס צ"אַ אין דעם זאַמלהעפֿט פֿון ייִדישן ליטעראַטור- און זשורנאַליסטן-קלוב אין ארץ-ישׂראל „נייַע שטראָמען" (תּל-אָביב, מאַי: 1938) „...ארץ-ישׂראל קאָן געבן דעם אינטערעסאַנטסטן מאַטעריאַל פֿאַר אַלע צווייַגן פֿון דער ייִוואָ-אַרבעט... דער ייִדישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט האָט שוין אַגב נישט איין מאָל אָנגעוויזן אויף דער דרינגלעכקייט פֿון אַזא

אַרבעט אין ארץ-ישׂראל (זע אויך דעם מעמאָראַנדום פֿון יִידישן לִיטעראַטן-און זשורנאַליסטן-קלוב אין ארץ-ישׂראל, דערלאַנגט דעם אַלוועלטלעכן צוזאַמענפֿאָר פֿון יִידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט אין ווילנע, באַריכט פֿון צוזאַמענפֿאָר, זז׳ 181 — 186)".

„און איצט איז אין תּל-אָביב געמאַכט געוואָרן דער פרוּוו פֿון די עטלעכע עקסיסטירנדיקע יִידישע קולטור-אינסטיטוציעס, כאָטש אין אַ באַשיידענער פֿאָרם, אָבער אין איינעם אָנהייבן עפּעס טון אין דער ריכטונג, און דאָס ערשטע פֿון אונדזער זײַט איז: זאַמלען און זאַמלען, פֿון נעכטן און פֿון הײַנט. — גלייבן מיר, אַז עס וועלן זיך געפֿינען די אינטעליגענץ און פֿאָלקסמענטשן, וועמען ס׳איז נאָענט די יִידישע קולטור און טײַער איר געשיכטע, און וועלן מיטהעלפֿן אין דער העכסט וויכטיקער און אַחריותפֿולער אַרבעט. — לָאמיר צום יובֿל פֿון דער 13יאָריקער עקסיסטענץ פֿון יִיוואָ צוטראָגן אונדזער באַגריסונג דורך אַ באַנײַטער, קאָרדינירטער געמיינזאַמער אַרבעט".

# די אַקציעס פֿאַרן יִיוואָ אין פוילן

## די אַקציע פֿון פּ׳ יהושע ברוידע אין לאָדזש

שוין נישט דאָס ערשטע יאָר ווי דער גרויסער לאָדזשער יִידישער קיבוץ גיט וויכטיקע הילף דעם יִידישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט. מיט צופֿרידנקייט פֿאַרצייכענען מיר, אַז אויך דאָס לעצטע יאָר גייט לאָדזש אויפֿן ערשטן אָרט אין איר העלפֿאַרבעט פֿאַרן יִיוואָ. אין אַ גרויסער מאָס איז דאָס אויך צו פֿאַרדאַנקען דער אַרבעט פֿון דער אָרטיקער „געזעלשאַפֿט פֿרײַנד פֿון יִיוואָ". דער באַזוך פֿון אונדזער דעלעגאַט איז אויף אַ ברייטן אופֿן אויסגענוצט געוואָרן פֿאַר דער פּראָפּאַגאַנדע פֿון דער יִיוואָ-אַרבעט. פּ׳ י. ברוידע האָט ניט נאָר מיט אַ זעלטענער ענערגיע דורכגעפֿירט די אַקציע, נאָר אויך אויפֿגעוועקט אַ שטאַרקן אינטערעס צו די פּראָבלעמען פֿון דער יִידישער קולטור און וויסנשאַפֿט אין די פֿאַרשיידנסטע קרײַזן פֿון יִידישן לָאָדזש (ווי ער האָט עס געטאָן מיט גרויס פּעולה אויך אין די אַנדערע שטעט, וואָס ער האָט באַזוכט), האָט געהאַלטן רעפֿעראַטן אין אַ רײַ געזעלשאַפֿטן און אָרגאַניזאַציעס, הײַנט: אויף אַ קאָנפֿערענץ פֿון אַרבעטער- און קולטור-אָרגאַניזאַציעס, אין דעם „קלוב פֿון דער יִידישער אינטעליגענץ" (Kiż) און „בני ברית", פֿאַר די לָאָדזשער יִידישע דאָקטוירים אין „טאָז", אין יִידישן סוחרים-פֿאַראיין (פּעטריקאָווער 71), אין „וויזאָ", אין יונגן „וויזאָ", אין לעגיאָן א״נ פֿון ב. יאָסעלעוויטש, אין דער מעדעם-שול, אין דער באָרכאָוו-שול, אין דער גימנאַזיע און אין ליציי פֿון י. קאַצענעלסאָן, בײַ דער פֿאָלקיסטישער יוגנט, אויף אַ קאָנפֿערענץ פֿון יִיוואָ-פֿרײַנד אין לָאָדזש.

## עס האָבן מיטגעהאָלפֿן אין דער אַקציע די פֿפֿ׳:

איגנאַץ יאַשונסקי, י. זעלקאָוויטש, לייזער לעווין, יעקבֿ סאָלאָוויי, פֿ׳ א. לעקיך, רעד׳ אוגער, פּ. נאַדעל, יוסף קינצבערג, א. ביאַלאָדוואָרסקי און פֿרוי ד. ביאַלאָדוואָרסקי, ש. יאַקובאָוויטש, אַבֿרהם פּיליצער, ד״ר א. טאַרטאַקאָווער, י. מ. מאָשקאָוויטש, ד״ר י. הערשפֿינקעל, ק. קאַבאַקער, י. שולמאַן, פֿ׳ זינגער, דוויד באַסעוויטש, ה. רובינשטיין, ד״ר דוויד אַלטערמאַן, זיאַמע דאַווידסאָן, פֿ׳ קאַרפּאָווסקי, פֿ׳ באָזשעקאָווסקי, פֿרוי ד״ר באָזשעקאָווסקי, א. צימערמאַן, ד״ר פֿעליקס טורין, ד״ר מ. קאַצענבאָגען, ד״ר יוסף שווײַג, ש. צימערמאַן, ד״ר מ. וואָלפֿסאָן, ד״ר י. סאָדאָקערסקי, דוויד כאָלאָדענקאָ, אינזש׳ קאָטאָק, יצחק פּינעס, איזאַק ליפֿשיץ, בער פֿאַבריקאַנט, ב. גליקסמאַן, ד״ר י. מאַרגאָלין, פֿ׳ גראָדזענסקי, הערש מייזלער, פֿרוי ז. בריש, א. ווייצמאַן, פֿ׳ מינצער, ד״ר פֿ. פֿרידמאַן, דיר׳ א. פּערלמאַן, י. שפּער, א. פֿרידריך, ד״ר ש. מאַלאָוויסט, ד״ר פֿליישער, ד״ר וואָלקאָוויסקי, מיעטשיסלאַוו הערץ, מ. היימאַן, ד״ר מ. שוואַלבע, ד״ר ל. שיפֿמאַן, אַנאַטאָל פֿרומקין, פֿ׳ שוואַרץ, ד״ר אַלבערט טאָן, משה בראָדערזאָן, ה. בזשוסטאָווסקי, טאַניע פֿוקס.

## עס האָבן זיך באַטייליקט אין דער אַקציע:

יעקבֿ אָרענשטיין, ד״ר יצחק איציקסאָן, ד״ר דוד אַלטערמאַן, אַסעקוראַציע-געזעלשאַפֿט „פּרודענציאַל״ — ד״ר י. דאַמם און ד״ר ר. טומאַרקין, ברידער אַקאַוויע, אַקציע-געזעלשאַפֿט נ. אייטינגאָן, אַקציע-געזעלשאַפֿט „פּרינט״ — ד״ר ש. ווישעוויאַנסקי, ע. באַביאַקי און קאָמפּ׳, דוד באַסעוויטש, כזשעכטע באָרנשטיין און קאָמפּ׳, יוסף בוקעט, הערש בלומשטיין, ברידער בער, ד״ר יוסף בערלין, הערש בערעזקין, ד״ר דוויד ברומבערג, פֿירמע גווירצמאַן און ראַטנער, אינזש׳ גאָטהייל און מאָשקאָוויטש, ד״ר נאַטאַן גאָלדבלום, ברידער גאָלדפֿאַרב, יעקבֿ גלייבמאַן, בנימין גליקסמאַן, י. גראָדזענסקי, ד״ר עמנואל גראָנדאָווסקי, א. מ. גרײַווער, אהרן דאַווידאָוויטש, זיאַמע דאַווידסאָן, א. האַנפֿטוווּרצעל, הירשבערג און בירנבוים, הערץ און מאָקרסקי, ד״ר י. הערשפֿינקעל, ד״ר מ. וואָלפֿסאָן, ד״ר עליאַש וואָלקאָוויסקי, י. ווײַנשטיין, ווײַסבראָד און פּיק, אַדוו׳ יוסף ווייצמאַן, ד״ר שמואל ווילנער, לודוויק ווינאָגראַד, נ. ווינאָגראַד, דוויד ווישעוויאַנסקי, מאַקס ווישעוויאַנסקי, משה זאַזשויער, זבאַר און קאָמפּ׳, מיכאל זונדעלעוויטש, ברידער זײַבערט, מ. זילבערשטיין—אַקציע-געזעלשאַפֿט, זינגער און כאָלאָדענקאָ, ד״ר פֿעליקס טורין, פֿישל טיפֿענבאַך, דיר׳ טעמפּעלהאָף, ד״ר אַבֿרהם טעפּליצקי, מאַוריצי טראַומאַן, הענריק יאָנאַס, ישראל יאַנקעלעוויטש, ש. יאַקובאָוויטש, איגנאַץ יאַשונסקי, יעלענקעוויטש און קאָמפּ׳, משה כאָנאָווסקי, הערמאַן כוואַט, ד״ר גוסטאַוו לאַנדאַו, ס. לוקסענבורג און ס. סטריקאָווסקי, ב. ליסאָוואָדער, איזאַק ליפֿשיץ, אינזש׳ וו. ליפֿשיץ, ד״ר אַלעקסאַנדער לעוויט, ד״ר לעאָפּאָלד לעווין, נ. לעווין, מאַזאָ און לעמפּערט, ד״ר אַלבערט מאַזור, ד״ר ש. מאַלאָוויסט, ד״ר יוליוס מאַרגאָלין, מאַרגוליעס און וואָלמאַן, מײַזל און רעזניק, יצחק נאַטעל, ד״ר יעזשי סאַדאָקערסקי, אַבֿרהם סאָלאָוויטש, סוחרים-פֿאַראיין, יצחק סטריקאָווסקי, סינײַקאָ און זעלמאַן, יעקבֿ ספּעקטאָר, ד״ר לעאָפּאָלד עבין, מ. עקטיק, ברידער פּאָפּאָווסקי, פּיאָטרקאָווסקי און קאָמפּ., אַבֿרהם פּיליצער, יוסף פּינעס, פּעדאַגאָגישער ראַט פֿון קאַצענעלסאָנס גימנאַזיע, מאַקס פּעטערזײַל, פּריווין און פֿינקעל, בער פֿאַבריקאַנט, „פֿאַרבער אהרן״ — יורשים, פֿאַרוואַלטונג פֿון דער מעדעם-שול, עדוואַרד פֿאָרמאַ, פֿירמע לעווי-אַלענבערג-קרול, פֿירמע „סטאַנדאַרט״—וואַסערמאַן, יאַנאָווסקי, סאָפּאָטשינסקי. פֿירמע „צענטראָפֿיל״, חיים פֿישמאַן, לייב פֿעלדבערג, ברידער פֿרומעס, אַנאַטאָל פֿרומקין, אַלפֿרעד צימערמאַן און קאָמפּ., ש. קאַווענאָקי, הלל קאָזאַקעוויטש, מג״ר נאַטאַן קאָלטשיצקי, אָ. קאָן — „ווידזעווער מאַנופֿאַקטור״, ברידער קאָן, יצחק קאַצענעלסאָן, ש. קאָלקאָ,

קאָשעס און קאָמפּ., קאָנסול מאַקס קאָן, קופּפּער און הערשקאָוויטש, ד״ר סטעפֿאַן קיילסאָן, יוסף קינצבערג, ב. קרימאָלאָווסקי, מיכאל ראַפּאָפּאָרט, ה. רובינשטיין, ברידער רובינשטיין און האָלצמאַן, קאַראָל רייַספֿעלד, ש. שאַרפֿהאַרץ, ד״ר ס. י. שווייַג, הילאַרי שטראָווייַס, ד״ר לעאָן שיפֿמאַן, לייב שמולעוויטש, ישראל שפּייַזער, הערש שפּיקוליצער, ב. שפּיראָ.

## די אַקציע פֿון י. ברוידע אין טשענסטאָכאָוו

### עס האָבן מיטגעהאָלפֿן אין דער אַקציע די פֿפֿ׳:

פֿרוי דאַווידאָוויטש, ד״ר לעווקאָוויטש, ד״ר דוד קאַגאַן, שמואל פֿראַנק, יעקבֿ ראָזענבערג, דיר׳ סטאַניסלאַוו זיגמאַן, ד״ר לעאָן אש, ד״ר שאַפֿער, בערנאַרד קורלאַנד, יעקבֿ ראָזינער, אסתּר ראָזינער, מ. קאָנאַרסקי, מענדל אַש, ד״ר הענריק פֿאַלק, י. עקשטיין, שׂמחה לאַסמאַן, י. קרינסקי און פֿרוי מאַריע קרינסקי, פּ. בלומענקראַנץ, אינזש׳ פֿייגין, צאָנדאָקטער ה. לייזעראָוויטש, ד״ר טעמפּעל, ד״ר מ. וויזענפֿעלד.

### עס האָבן זיך באַטייליקט אין דער אַקציע:

אַקציע-געזעלשאַפֿט „גנאַשינער מאַנופֿאַקטור״, ד״ר לעאָן אַש, מיכאל איידעלמאַן, וואָלף איצעק, איצקאָוויטש און גיטערמאַן, דוויד באָזשיקאָווסקי, ד״ר לודוויק באַטאַוויאַ, ד״ר אַרנאָלד בראַם, א. גאָטיינער, וו. גאָסטינסקי, ירמיהו גיטלער, ד״ר ל. גוטמאַן, שמואל געלבהייער, גרופּע לערער, עמיליאַ דאַווידאָוויטש, נאַטאַן דזיאַלאָשינסקי, האַנדל-געזעלשאַפֿט „עסטע״, האָראָוויטש און קאָמפּ, איגנאַץ העלמאַן, ד״ר מענדל וויזענפֿעלד, ווינער, ניעמיראָווסקי, און בוים, אַדאָלף ווערנער, משה זאַנדשטיין, דיר׳ סטאַניסלאַוו זיגמאַן, וואָלף זשעריקער, היפּאָליט טעמפּעל, ד״ר טענענבוים און פֿרוי „טשענסטאָכאָווער צעראַמישע אַנשטאַלטן״, יחיאל יאָכימאָוויטש, הענריק לייזעראָוויטש, ד״ר יוליאַן ליפּינסקי, יעקבֿ לעוויט, ד״ר לעווקאָוויטש, מאַוריצי נויפֿעלד, פֿרוי סטאָפּניצקי, יוסף פּלאָצקער, לייזער פּלאָצקער, ברידער פּראַשקעוויטש, ד״ר ח. פֿאַלק, ברידער פֿאַקטאָר, מאַרקוס פֿייגין, פֿירמע „מעטראָס״, פֿ׳ הירשבערג — פֿירמע „עקספּרעס״, ליפּא פֿירסטענבערג, גרונם פֿראַנק, ד״ר דוויד קאַגאַן, בראָניע קאָזאַק, ד״ר סטעפֿאַן קאָלין-קאָן, קאָן און קאָנגרעצקי, מיעטשיסלאַוו קאָנאַרסקי, ה. קאָנגרעצקי, יונתן קרינסקי, אסתּר ראָזינער, יעקבֿ ראָזינער, יעקבֿ ראָזענבערג, גרשון ראָטבאַרט, נאַטאַן ראָטשטיין, מיכאל רוזשעוויטש, הערמאַן שאַיאַ, יהושע שאַיאַ, סאַלע שמילעוויטש, שרה שמילעוויטש, ברידער שפּאַלטען, פֿעליקס שפּיראָ, ברוך שפּערלינג.

## די אַקציע פֿון אליהו בורשטין אין מערבֿ-גאַליציע

פֿרילינג 1938 האָט פֿ׳ א. בורשטין באַזוכט אין שליחות פֿון ייִוואָ די שטעט כשאַנאָוו, נייַ-סאַנדז, קריניץ און טאָרנע. אין די אַלע שטעט זייַנען די ייִוואָ-אַקציעס דורך בייַ דעם אַקטיווסטן אָנטייל מצד דער אָרטיקער ייִדישער געזעלשאַפֿט. באַזונדער דאַרף פֿאַרצייכנט ווערן דער גרויסער אינטערעס וואָס עס האָבן אַרויסגערופֿן דאָרט די זשורנאַלן און ביכער פֿון ייִוואָ.

### אין כשאַנאָוו — האָבן אַקטיוו מיטגעהאָלפֿן די פֿפֿ׳:

מ. ראָזנער, י. לאַנדוי, ד״ר ציפֿער, מ. ווינער, ש. גאָלדבערג, ש. גאָלדשטיין, ש. באַכנער, מג״ר זילבערשטיין, ה. ווינער, ד״ר י. בעסטער.

### אין דער כשאַנאָווער אַקציע האָבן זיך באַטייליקט:

וואָלף אורבאַך, אייַזיק אָרנשטיין, יוסף אָרנשטיין, ד״ר יוסף בעסטער, הירש ברענער, יחזקאל גאַלאָן, יצחק גאָלדבערג, שלום גאָלדשטיין, ישראל גוטער, דוויד גלאַס, יואל גראַיעווער, שלמה גראַיעווער, אבֿרהם גרינבוים, חיים האָראָוויטש, שלמה הירשבערג, מאיר וואַקסבערג, ד״ר זיגמונט ווייַנצלינג, הערש ווינער, לייב וועבער, ד״ר יוליוש ווערנער, מג״ר זילבערשטיין, מאיר

טויס, ייִדישע־פֿאָלקסבאַנק, פּנחס לאַנדוי, דובֿ לויפֿער, משה לינקאָווסקי, לייב לעמלער, פֿייַוול מאַגער, יעקבֿ מאַנדעלבוים, לייב מייַער, שלמה מעללער, מענדל נוסבוים, נחמיה פּאָזנער, ד״ר יעקבֿ פּאָמעראַנץ, מנשה פֿישלער, צאָנדאָקטאָר צאָלמאַן, בצלאל צוקער, שיינדל קאָרנגאָלד, הערש קינרייַך, פּרץ קליין, מרדכי ראָזנער, סאַלאָמאָן ראַטה, מג״ר אָסקאַר שטערנליכט, ד״ר נאַטאַן שעכטער.

## אין נייַ־סאַנדז האָבן מיטגעהאָלפֿן די פֿפֿ׳:

ד״ר ס. האָלצער, ד״ר עליאַש טיש, ד״ר בערנאַרד לאַנדוי, ד״ר וויינצלינג, קנעבעל, אינזש׳ נפֿתּלי סאַלפּעטער, ברוך ספּירא.

## אין דער אַקציע האָבן זיך באַטייליקט:

ד״ר באַראַל, ברוך־צבֿי בערלינער, יעקבֿ געללער, ד״ר הענריק הערבסט, ד״ר עליאַש טיש, ד״ר מאָהר, ד״ר חערש סיראָפּ, קאָאָפּעראַטיווער קרעדיט־פֿאַרבאַנד, ד״ר משה קאַנער, ד״ר אַראָן קאָרנרייַך, ד״ר הענריק שוואַרץ.

## אין קריניץ, האָבן מיטגעהאָלפֿן: ד״ר י. שוואַרץ, ד״ר יצחק זאַנד.

## אין רער אַקציע האָבן זיך באַטייליקט די פֿפֿ:

ד״ר בראַנד, זיגמונט גאָלדבערג, אָטטאָ דים, ד״ר ד. הירשביין, ד״ר יצחק זאַנד, זילבער, שמחה טהאַלער, יחזקאל לופֿטגלאָז, לאָטטאַ ליכטינגער, ד״ר פֿיליפּ סאָבעל, לעאָן פֿאָגעל, הערמאַן פֿאָגעל, סאַמועל פֿינק, ד״ר ה. פֿרוינדלינג, דוויד צין, יעקבֿ קאָרן, זיגמונט קרומהאָלץ, יעקבֿ ראַבי, ראָזענבליט, לעאָן רינג, ד״ר י. שוואַרץ.

## אין טאָרנע האָבן מיטגעהאָלפֿן די פֿפֿ׳:

ד״ר חיים ווייס און פֿרוי, ד״ר מ. מענדערער, פֿרוי זילבערפֿעניג, פֿרוי א. פֿלור, פֿרוי בירנבוים, ד״ר אבֿרהם כאָמעט, ד״ר אפֿרים וואַסערמאַן, ד״ר שמחה שיינפֿעלד, מג״ר דוויד לענקאָוויטש, פֿרוי דיר׳ שׂרה איינשפּרוך, ד״ר שענקעל, נחום אייַנשפּרוך, קוואַדראַטשׂטיין, רעד׳ חיים פֿרידמאַן, משה פֿייַערשטיין.

## אין דער אַקציע האָבן זיך באַטייליקט די פֿפֿ׳:

אָסטערווייל און אָפֿפֿנער, ד״ר מ. בינענשטאָק, ד״ר שמעון בלאָק, וועלטש און בעללער, ראַפֿאַעל בעללער, ד״ר יחזקאל ברוין, ד״ר שמואל גאָלדמאַן, ד״ר איגנאַץ גאָלדפינגער, מענדל גאַנס, פּנחס גליק, סאַלאָמאָן גרין, דיסקאָנט־געזעלשאַפֿט, ד״ר יעקבֿ וואַנדשטיין, ד״ר אפֿרים וואַסערמאַן, סאַלאָמאָן ווורצעל, יוסף ווייַנשטאָק, שמעון זייַדען, מג״ר טויבעלעס, ראָמאַן יאָטנער, ד״ר יעקבֿ יעקעל, ד״ר פֿייַוול לאַזאַר, ד״ר א. לייבעל, בנימין לייבל, דיר׳ יוסף מאַשלער, אָסקאַר פֿוס, רעגינע פֿלור, הענריק פֿלור, הערמאַן פֿלור, ד״ר אַדאָלף כּץ, נחמיה כּץ, יוזעף קעטץ, ברידער קעללער, יצחק שיינווערטער, ד״ר שמחה שיינפֿעלד, ד״ר י. שיפּער, הוגאָ שפּיללער.

## תּיקון־טעות

**אין דעם באַריכט פֿון דער סעסיע פֿון דער פֿאַרוואַלטונג איז על־פּי טעות דורכגעלאָזט דער נאָמען פֿון דעם מיטגליד פֿון ראַט ג. פּלודערמאַכער, וועלכער האָט גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער סעסיע און אַרייַנגעטראָגן צוו״אַנד פֿאָרשלאָגן וועגן אַרויסגעבן האַנטביכער פֿאַר דער ייִדישער שול.**

**אין דעם באַריכט פֿון ד״ר צ. שאַבאַד־אַספּיראַנטור (אין לעצטן נומער „ידיעות״) זייַנען על־פּי טעות אַרויסגעפֿאַלן צוויי טעמעס, וואָס ווערן באַאַרבעט אין דעם 4טן טורנוס פֿון דער אַספּיראַנטור: חנה פּישטשאַצער־מאַן — שפּיל אין לעבן פֿון קינד; אסתּר שינדעלמאַן — י. מ. ווייַסענבערג, זייַן לעבן און שאַפֿן.**

# זיגמונד פֿרוידס אַפּעל פֿאַרן ייִוואָ

אַ דעלעגאַציע פֿון דער געזׂ פֿרײַנד פֿון ייִוואָ אין לאָנדאָן מיט ד״ר י. נ. שטיינבערג און סעקר׳ ד״ר י. מייטלײס בראש האָט באַזוכט פּראָפֿ׳ זיגמונד פֿרוידן און אים אינפֿאָרמירט וועגן די לעצטע אויפֿטוען פֿון דעם ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט (ווי באַקאַנט געהערט פֿרויד צו דעם ערן-פֿרעזידיום פֿון ייִוואָ צוזאַמען מיט פּראָפֿ׳ אַלבערט אײַנשטיין, ד״ר מ. גאַסטער, פּראָפֿ׳ ש. דובנאָוו, ד״ר ח. זשיטלאָווסקי און פּראָפֿ׳ עדוואַרד סאַפּיר). נאָך דעם באַזוך האָט פּראָפֿ׳ פֿרויד פֿאַרפֿנטלעכט אָט דעם אַפּעל:

„איר זאָלט טאָן אַלץ, כדי אויפֿצולעבן דעם אינטערעס פֿון אונדזערע פֿאָלקסברידער פֿאַר אונדזער ייִדישן וויסנשאַפֿטלעכן אינסטיטוט אין ווילנע. מיר ייִדן, האָבן שטענדיק הויך געהאַלטן גייַסטיקע ווערטן, דורך אידעען האָבן מיר זיך געהאַלטן צוזאַמען, אַ דאַנק זיי האָבן מיר זיך דערהאַלטן ביז צום היינטיקן טאָג. פֿאַר מיר איז שטענדיק געשטאַנען ווי אַ בײַשפּיל אין אונדזער געשיכטע, וואָס תּיכף נאָך דער צעשטערונג פֿון בית-המקדש האָט רבי יוחנן בן זכאי געבעטן בײַם באַצווינגער די דערלויבעניש צו עפֿענען אין יבנה די ערשטע הויכשול פֿאַר ייִדישער וויסנשאַפֿט.

אויך איצט איז געקומען אַ שוועכע צײַט פֿאַר אונדזער פֿאָלק. זי פֿאַר-לאַנגט „פֿון אונדז, אַז מיר זאָלן ווידער זאַמלען אונדזערע כּוחות, כּדי אויפֿ-צוהאַלטן אין די דאָזיקע שטורעמס אונדזער קולטור און וויסנשאַפֿט. און וואָס פֿאַר אַ באַטײַט צווישן אונדזערע אינסטיטוציעס עס האָט גראָד דער ייִוואָ אין ווילנע, דאָס ווייסט איר דאָך בעסער.״

---

אַרויסגעבער: געזעלשאַפֿט „פֿרײַנד פֿון ייִוואָ״ אין ווילנע — ז. רייזען
רעדאַקטאָר: מ. קאהאנאוויטש

---

צענטראַלע, פֿילסעקציע, פּסיכפּעד-סעקציע—ווילנע:
**Żydowski Instytut Naukowy, Wiwulskiego 18, Wilno**
עקאָנאָמיש-סטאַטיסטישע סעקציע, געזׂ פֿרײַנד פֿון ייִוואָ — ווארשע:
Tow. Przyj. Żyd. Inst. Naukowego, Chłodna 2/4, Warszawa

היסטאָרישע סעקציע:
E. Tscherikower, 34, Rue Dombasle Paris (15e): פּאַריז
Yiddish Scientific Institute, 425 Lafayette Str., New York: ניו-יאָרק
Instituto Cientifico Judio, Corrientes 2616, Buenos Aires: ב׳-אייַרעס

Printed in Poland — druk.d. krejnes, wilno, rudnicka 2

נײַסטע אויסגאבעס פֿון ייִוואָ

# יהואשס תנך־איבערזעצונג

## אַלע 8 בענד

## גאַנץ תורה, נביאים און כתובים

פּריז פֿאַר אַלע 8 בענד — פּראַכט געבונדן 60 גל

---

# היסטאָרישע שריפֿטן

## דר׳יטער באַנד

## די ייִדישע סאָציאַליסטישע באַוועגונג ביז דער גרינדונג פֿון „בונד״

850 זײַטן גרויסאָקטאַוו מיט 28 זײַטן רעפּראָדוקציעס

פּריז: בראָש׳ 25 גל, געב׳ 28 גל

---

# דובנאָוס

# וועלט־געשיכטע פֿון ייִדישן פֿאָלק

## פֿערטער באַנד

---

Opłata pocztowa uiszczona ryczałtem

**JIWOBLETER** Miesięcznik Żydowskiego Instytutu Naukowego Nr. XIII, 7 — 8
The Monthly of the Yiddish Scientific Institute Listopad-Grudzień 1938

# TREŚĆ / *TABLE OF CONTENTS*:

S.Werses
Maskil wędrowny Jakub Samuel Byk
*The Wandering Maskil Jacob Samuel Bik*

E. Löw
Miedź
*Copper*

S. Katz
Nowe materiały z archiwum Józefa Perla
*New Materials from Joseph Perl's Archives*

P. Kon
Stosunek władz carskich do Maimonidesa
*The Attitude of the Czarist Autorities towards Maimonides*

Z. Kalmanowicz
Przypisek do rozprawy dra T. Nussenblatta o tarczy Dawida
*Concerning Dr. T. Nussenblatt's Paper on David's Shield*

ROZBIORY i SPRAWOZDANIA / *REVIEWS*:

Z. Rejzin
S. Chajes. אוצר בדוי השם Thesaurus Pseudonymorum quae in literatura hebraica et judaeor germanica inveniuntu-

O. Schneid
Max Diamant. Jüdische Volskunst

UWAGI / *MISCELLANEA*:

N. M. Gelber
„Judenheca w Łęczycy" (1790)
*An Anti-Jewish Riot in Łęczyca (1790)*

Z. R.
Ze spuścizny literackiej bp. dra J. M. Załkinda
*From the Late Dr. J. M. Zalkind's Literary Heritage*

M. Rabinowicz
Niedrukowany wiersz J. L. Gordona
*Some Posthume Verses by J. L. Gordon*

Sz. Z. Pipe
Do artykułu M. Bałabana: Bernhard Wachstein
*Complement to the Paper of Prof. M. Bałaban on Bernhard Wachstein*

Corrigenda

**WYD.: TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ ŻYDOWSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO**
**Wilno, ul. Wiwulskiego 18**